

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 01 5027 6

D

Digitized by the Internet Archive
in 2013

<http://archive.org/details/magyarorszgvrmeg05szik>

56

801

6

DB
904
M28
Kot.5

MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

MAGYARORSZÁG MONOGRAFIÁJA

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI TÖRTÉNETÉNEK, FÖLDRAJZI, KÉPZŐMŰVÉSZETI,
NÉPRAJZI, HADÜGYI ÉS TERMÉSZETI VISZONYAINAK, KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS KÖZ-
GAZDASÁGI ÁLLAPOTÁNAK

ENCZIKLOPÉDIÁJA

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI KÖZPONTI SZERKESZTŐ-
BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

DR BOROVSZKY SAMU

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, A M. TÖRTÉNELMI, A M. HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI
ÉS A M. NÉPRAJZI TÁRSASÁGOK VÁLASZTMÁNYI TAGJA

SZÁMOS MŰMELLÉKLETTEL, TÉRKÉPPEL, TERV- ÉS HELYZETRAJZZAL ÉS SZÖVEGKÉPPEL

ESZTERGOM VÁRMEGYE

BUDAPEST

ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG

V., Arany János utca 1.

A Magyar Tudományos Akadémia épületében.

ESZTERGOM VÁRMEGYE

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI KÖZPONTI SZERKESZTŐ-
BIZOTTSÁGÁNAK FELÜGYELETE ALATT

IRTÁK

AZ ESZTERGOMMEGYEI HELYI MUNKATÁRSÁK

100 MŰMELLÉKLET, 114 KÉPPEL,
EZEK KÖZÖTT 1 TÉRKÉP, 78 EGÉSZ OLDALAS AUTOTIPIA, 1 SZINNYOMAT
ÉS TÖBB SZÖVEGKÉP.

BUDAPEST

ORSZÁGOS MONOGRÁFIA TÁRSASÁG

V., Arany János utca 1.

A Magyar Tudományos Akadémia épületében.

LÉGRÁDY TESTVÉREK KÖNYVNYOMDÁJA, BUDAPEST.

ESZTERGOM VÁRMEGYE

TÉRKÉPE

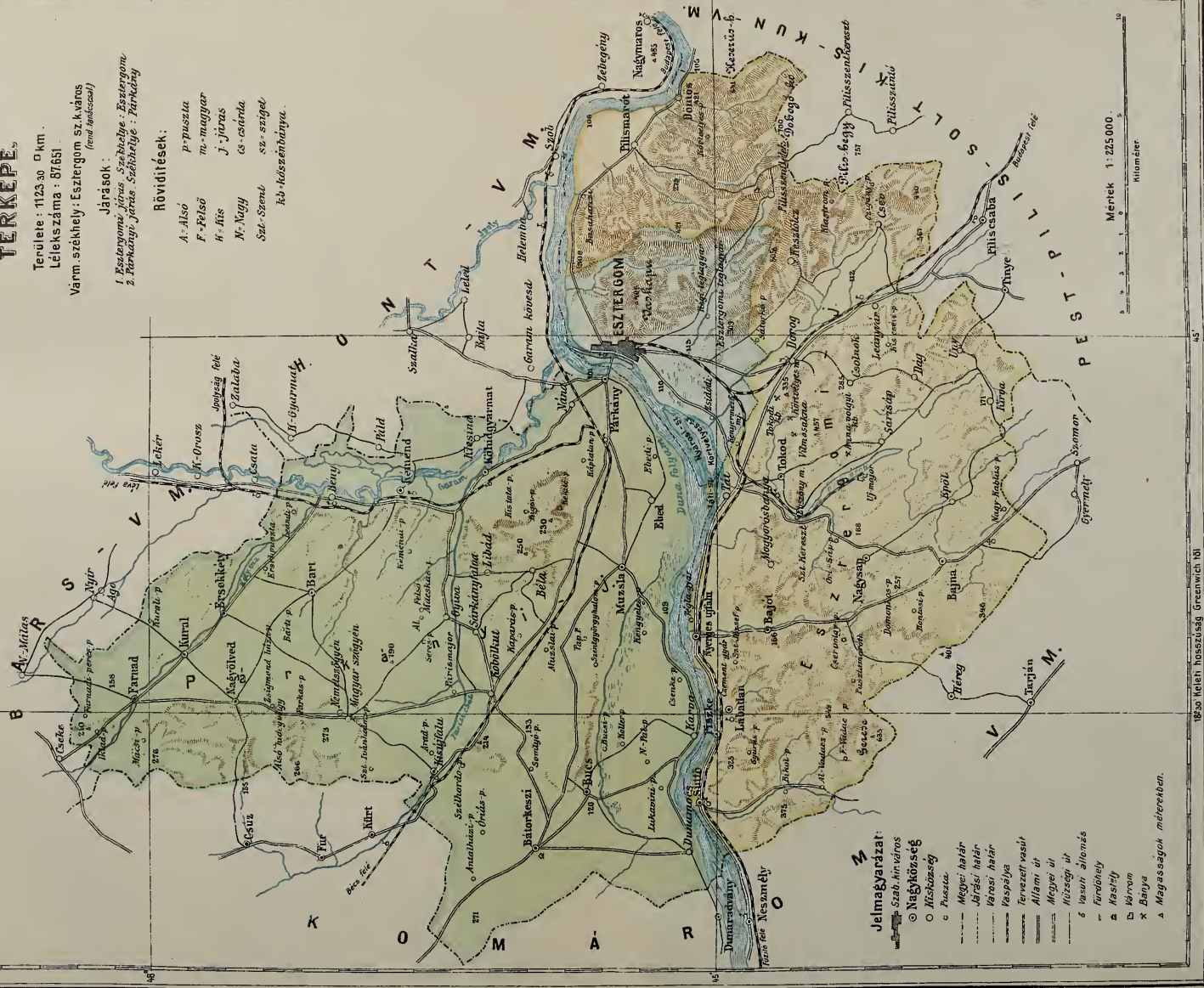
Területe: 1123,30 km.
Lélekszáma: 87.651

Várm. székhely: Esztergom sz. k. város
(földrajzilag)

Járások:
1. Esztergom, járás. Székhelye: Esztergom.
2. Tarnagygyártás. Székhelye: Tarnagygyártás.

Rövidítések:

A: Alsó p. puszták
F: Felső m. magy. J. járás
H: Alsó J. járás
M: Nagy sz. szigetek kb. községei.

Jelmagyarázat:

- Szab. kir. város
- Nagyközség
- Község
- Puszták
- Megyeri határ
- Járás határ
- Város határ
- Község határ
- Területi oszt.
- Állami út
- Megyeri út
- Középső út
- 6. oszt. állomás
- Földművel.
- Kőművel.
- D. várm.
- Bányák
- Magasságok méterben.

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

ORSZÁGOS MONOGRAFIA KÖZÉPPONTI SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA :

ELNÖK :

RÁKOSI JENŐ

főrendiházi tag,
Magy. Tud. Akadémia tagja.

FŐSZERKESZTŐ:

BOROVSKY SAMU Dr.

a Magy. Tud. Akadémia tagja.

MÁSODELNÖK :

LÓCZY LAJOS Dr.

a Földtani Intézet igazgatója,
a Magy. Tud. Akadémia tagja.

VIRTER FERENCZ

az Országos Monografia Társaság
igazgatója.

VENDE ALADÁR

az Országos Monografia
szerkesztője.

T A G O K :

Balassa József dr.
tanár.

Baltik Frigyes

ág. h. ev. püspök.

Balogh Pál

író.

Bánóczy József dr.

tanár, a M. Tud. Akadémia
tagja.

Bárczy István dr.

Budapest székesfőváros pol-
gármestere.

Bársony István

Kisfaludy-Társaság tagja,
Budapesti Közlöny szer-
kesztője.

Bátky Zsigmond dr.

a Néprajzi Múzeum öre.

Bayer József

tanár, a M. Tud. Akadémia
tagja.

Bedő Albert

államtitkár, a M. Tud.
Akadémia tagja.

Benedek Elek

Kisfaludy-Társaság tagja.

Bernát István

sz. képviselő, a M. Tud.
Akadémia tagja.

Berzeviczy Albert

b. t. t., ny. vall.- és köz-
vet. miniszter, a Magy. Tud.
Akadémia elnöke.

Bezerédj Viktor dr.

államtitkár.

Borbély Lajos

Rimamurány-salgótarjáni
asműrészenyitársaság ve-
zérgazgatója.

Csapodi István dr.

egyetemi m.-tanár.

Császár Imre

sz. Színműv. Akad. tanár.

Csoma József

M. Tud. Akadémia tagja,
Herald. és Geneal. társ. ig.
v. tagja.

Csóke Ferencz

keresk. mű. tanácsos,
az elnöki osztály főnöke.

Dárday Sándor dr.

a m. kir. állami legfelsőbb
számvevőszék alelnöke.

Dedek Crescens Lajos

tudom.-egyetemi könyvtárőr.
tb. udvari káplán.

Demény Károly

m. kir. posta- és távirada-
igazgató.

Dobokay Lajos

m. kir. földmiv. miniszteri
tanácsos.

Entz Géza dr.

műegyetemi r. tanár,
a M. Tud. Akadémia tagja.

Erdélyi Pál dr.

az Erdélyi Múzeum könyv-
tárának igazgatója.

Fejérfatay László dr.

a Nemzeti Múzeum könyv-
tárának igazgató-öre, a M.
Tud. Akadémia tagja.

Fritz Péter

a budapesti keresk. és ipar-
kamara titkára.

Gelléri Mór

kir. tanácsos, az Orsz. Ipar-
egyesület igazgatója.

Gonda Béla

keresk. miniszteri tanácsos.

Havass Rezső

a Földrajzi Társaság alelnöke.

Hock János

plebános,
országgyűlési képviselő.

Rónai Horváth Jenő

altábornagy,
a M. Tud. Akadémia tagja.

Hutyra Ferencz dr.

udv. tanácsos,
az állatorvosi főiskola
igazgatója.

Kada Elek

író, Kecskemét város polgár-
mestere.

Kammerer Ernő

min. tanácsos, a Szépművé-
szeti Múzeum igazgatója.

Katona Lajos dr.

egyet. ny. r. tanár,
a Magy. Tud. Akadémia
tagja.

Kenedi Géza dr.

szerkesztő,
a Petőfi Társaság tagja.

Kenessey Kálmán

min. oszt. tanácsos, vasúti
és hajózási főfelügyelő.

Konkoly Thege Miklós

a Központi Meteorológiai In-
tézet igazgatója, a Magy.
Tud. Akadémia tagja.

Lánczy Lőő

a főrendiház tagja, a Pesti
Magy. Keresk. Bank elnöke.

Lipcey Ádám dr.

szerkesztő.

Madarász Gyula dr.

nemzeti múzeumi ör

Molnár Viktor

közoktatásügyi államtitkár.

Móricz Zsigmond

az Országos Monografia segéd-
szerkesztője.

Nagy Géza dr.

nemzeti múzeumi ör,
a Magy. Tud. Akadémia
tagja.

Némethy Károly dr.

belügyminiszteri tanácsos.

Nyáry Sándor dr.

műegyetemi m.-tanár.

Ortvay Tivadar dr.

ny. jogakadémiai tanár, a
Magy. Tud. Akadémia tagja.

Óváry Lipót

min. tanácsos,
ny. orsz. főlevéltárnok, a Magy.
Tud. Akadémia tagja.

Pasteiner Gyula dr.

egyetemi ny. r. tanár,
a Magy. Tud. Akadémia
tagja.

Porzsolt Kálmán

a Pesti Hirlap főmunkatársa.

Radisich Jenő

min. tanácsos,
az Orsz. Magy. Iparművészeti
Múzeum igazgatója.

Reiszig Ede dr.

a M. Herald. és Geneal. és a
M. Tört. társaság ig. vál. és
a Múemlékek Orsz. Biz. lev.
tagja.

Sándor József

az E. M. K. E. alelnök-fő-
titkára.

Szabó Antal

nyug. belügym. osztály-
tanácsos.

Id. Szinnyei József

a n. múzeumi hirlapkönyvtár
öre, a M. T. Akadémia tagja.

Ifj. Szinnyei József dr.

egyetemi ny. r. tanár,
a M. Tud. Akadémia tagja.

Szterényi Hugó dr.

tanár.

Szöts Farkas

ref. theol. akadémiai tanár.

Strausz Adolf

a Keleti Akadémia tanára.

Thallóczy Lajos dr.

udv. tanácsos, a közös pénz-
ügymin. osztályfőnöke, a
Magy. Tud. Akadémia tagja.

Telegdy Roth Lajos

főbányatanácsos, királyi
főgeológus.

Váradí Antal dr.

udv. tanácsos, író.

Vécsey Tamás dr.

udv. tanácsos,
egyetemi ny. r. tanár,
a Magy. Tud. Akadémia
tagja.

Visontai Soma dr.

udv. tanácsos, ügyvéd,
orsz. képviselő.

Zilahi-Kiss Béla (Junius)

a Budapesti Hirlap munka-
társa történetíró.

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

ESZTERGOMMEGYEI KÖTETÉNEK MUNKATÁRSAI:

Vaszary Kolos

Magyarország bíboros
hercegprimása.

Móricz Zsigmond

a monografia segédszerkesztője, Budapest.

Némethy Lajos

v. esztergomi esperes-lelkész.

Nyilas István

a monografia belső dolgozó
társa.

Osváth Andor

Esztergom sz. ab. kir. város
főjegyzője.

Pór Antal

pápai prelátus, esztergomi
kanonok.

Reiszig Ede dr.

a szerkesztőbizottság tagja.

Rózsa Vitál

benczés főgimnáziumi tanár,
Esztergom.

Vaszary Mihály

a hercegprimási uradalmak
h. igazgatója, Esztergom.

A DOLGOZATOKAT FELÜLVIZSGÁLTÁK:

Bátky Zsigmond dr., a Néprajzi Múzeum őre. — **Borovszky Samu dr.**, történetíró, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Bernát István**, orsz. képviselő, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Csapody István dr.**, egyet. m. tanár. — **Katona Lajos dr.**, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Lóczy Lajos dr.**, egy. ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Nagy Géza dr.**, nemzeti múzeumi őr, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Némethy Károly dr.**, belügyminiszteri tanácsos. — **Perényi Kálmán dr.** Esztergom vármegye alispánja. — **Pór Antal**, pápai prelátus, esztergomi kanonok. — **Szinnyei József id.**, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Virter Ferencz**, a monografia szerkesztője.

ESZTERGOM VÁRMEGYE.

ELŐSZÓ

IRTA: VASZARY KOLOS.

A történelmi vizsgálatnak ki kell terjednie, a múltban és jelenben, az államélet minden irányú nyilvánulására.

Ámde az egyetemes történelem, a mely tömören, összefoglalóan, nagy vonásokban foglalkozhatik a nemzeti élet egyes ágazataival, ezt csak akkor teheti, ha a részletekre nézve kellő előmunkálatokra támaszkodhatik.

Részleges művekből áll elő az egyetemes történelem; a részek monografiái adják meg az egész ország monografiáját.

Ilyformán Esztergom vármegye monografiájának megvan a szükséges volta, fontossága, egyetemes haszna.

Esztergom vármegye mindig kisdud része volt a magyar szent korona testének. E kisdud terület is alig élt valóban vármegyei életet. Az egész vármegye Esztergom városának, hajdan az ország fővárosának szoros tartozékául tűnik föl, elannyira, hogy a vármegye története szinte azonos a városéval.

Hanem Esztergom városának a Gondviselés jóvolta oly kivételes szerepet adott a magyar nemzet történetében, hogy mindenkoron örök emlékü lesz a magyar szívek előtt e hely.

Bethlehemje vala Esztergom a magyar államnak.

Itt született Szent István, az ezeréves Magyarország megalapítója. Itt született meg mind az a sok nagyszerű gondolat, eszme és akarat a szent király bölcseségtől sugárzó lelkében, melyek sziklaszilárdan megvetették a magyar haza sorsának alapját.

Milyen sorsfordulat történt a szent király alatt a magyar nemzet történetében!

A legnagyobb, a mi egy nemzet történetében megtörténhetik.

Midőn a honfoglalás nagy műve be volt fejezve, nem csitult el hamar a harezi zaj: a nemzet kalandos harcívágya külföldre tört, és csak akkor szűnt meg űzni merész csapkodásait, midőn anyagi veszteségeivel életereje is majdnem kimerült. A győzhetetlenség varázsa eltűnt, és fenyegetőleg lépett föl Európa visszatörő ereje úgy, mint a húnokkal és avarokkal szemben.

A kereszténység felvétele volt ekkor az egyetlen mentő szer. És Gyécse fejedelem 996-ban kitűzte a szent kereszt jelvényét.

In hoc signo!

És a mit a mérsékelt, higgadt atya okosan tett vala, azt lángeszű, az isteni gondviselés kegyelméből szent géniuszszal ékeskedő fia, István, csodálatos tökéletességgel fejezte be.

Szent István megteremtette állami létünknek az anyagi erőnél szilárdabb alapját: a szellemi műveltséget.

Mily dicsőséges idők emléke lelkesít bennünket, ha a szépségesen kanyargó Duna s a messzeterjedő, áldott rónánk fölött büszkén emelkedő esztergomi várhegyen megállva, visszagondolunk amaz időkre, mikor a szent király itt királyi várában élt vala. Oh minő gondolatok rajzoltak a szent király lelkében, midőn körülnézett a dús rónaságon, a hol fényes csapatai száguldottak; királyi környezetén, mely a nemrég nomád nép fejét, immár Európa szeme fényét körülvette; hű főpapjai és szerzetesei számán, kik valóra váltották művelési vágyait . . .

Milyen fölrhetetlen terveket alkotott ő nemzete és birodalma jövőjéről?! Milyen mélységesen ismerhette népe szellemét, melynek törvényt adott. Milyen bölcseséggel szabta meg az utat, a hol a magyar fajnak haladnia kell, s a szabályokat, a melyek szerint előhaladhat . . .

Olvassuk meg akarátát Szent Imre fiához írt intelmeiben és tisztelettel hódoljunk meg nagy bölcsesége előtt.

Oh mily magasztos életbölcseségből eredtek e szavai: „Mert a mennyivel külobb Isten az embernél, annyival előbbre való a vallás ügye a halandók birtokánál.“

Az Úr Isten áldással tetézte szeretett fiát, és megadta érnie, hogy lássa, mint munkálkodtak, milyen sikert arattak hűségese munkatársai, szerzetesei, papjai, rendjei, az új erősség, a lelki műveltség megteremtésén. Az érdes kedélyeket hogyan nemesítették az Evangelium hirdetése által; az üldözötteknek menhelyet, a betegeknek ápolást, az éhezöknök kenyeret nyújtottak; iskoláikban a vallás, jó erkölcs, műveltség magvait hintették el, és míg a régi irodalom maradványait

mentették meg az enyészettől, erdőket irtottak, sivatag pusztákat műveltek, a megvetett ipart és kézi munkát űzték.

Lehet-e sejtelmünk arról a magasztos örömről, mely eltöltötte a szent király szívét e sikerek láttára !

Ha Esztergom a magyar nemzet történetében soha többé nem szerepelt volna, már ez idők által örök életűnek kellene maradnia a magyar nép kegyeletében.

De ezentúl is, mindenkoron eleven, szent tűzhely maradt.

A világi hatalom trónhelyévé később Budavár lett ugyan, de az egyházi hatalom széke Esztergom maradt.

Kilencz századon át hosszú sora élt itt a legnemesebb, legbölcsebb, legkiválóbb papi fejedelmeknek. Soraikban számtalanokat ékesít Asztriknak, az első Esztergom-főegyházi érseknek erénye, alázatossága, jámborsága, hősies erélye. Sokan szolgáltak hazájoknak jeles elméjökkel, rendíthetetlen istenfélelmökkel, nagy hazaszeretetökkel. Másokat a törvényhozás, az ítélettartás kiváló tehetsége tett nagygyá. Voltak, a kik a gazdasági ügyek sikeres rendezésével szereztek érdemeket, a mi nem csekély fontosságú volt a zavaros időkben, midőn a hatalmasok által elkobzott javakért számtalanszor kellett a király és pápa előtt pört állani.

Az esztergomi főpapoknak mindenkoron nagy föladatokat kellett végezniök. Mindenha résztvettek az ország legfőbb ügyeinek elintézésében ; személyök körül az országos történelem eseményei csoportosultak.

Az esztergomi érseki székek történetéből csak igen kevés és másodrendű fontosságú szakaszai maradhatnak ki az ország történelmének.

Noha kisebb vagy nagyobb volt e székek papi fejedelmeinek egyénisége, mindnyájan ott szerepeltek a szent korona fölött királyai oldalán.

És méltóan három érsekkel jellemezhetjük azt a munkát, a melyet az érsekek végeztek a nemzet történelmében, a három legnagyobbval : a Telegdi Csanád, a Martinuzzi György és a Pázmány Péter munkájával.

Az első az Anjou-kornak, a másik hazánk és nemzeti létünk legvésebb, legválságosabb időszakának, a harmadik az ellenreformáció korának volt esodálatos óriása. Mindhárman teljesen különböző egyéniségek, különböző korokban más-más szükségek és föl-

adatok között ; de mindegyik hasonlatos egymáshoz abban, hogy az isteni hatalom ritka adományából csodálatos lelki erővel s a szellemi kincseknek kimeríthetetlen tárházával valának megáldottak.

Ilyen férfiak hatalmas sorozatának volt székhelye Esztergom Szent István óta és így középpontja kilencz századon át a magyar szentegyháznak.

Szent e hely, mert itt hajtottak ki a magyar nemzet ezeréves létének csirái.

Szent e hely, mert itt született meg a magyar államélet hármasszója : Isten, király, haza !

Szent e hely, mert itt alakult ki az önálló Magyarország, midőn Szent István a pápától küldött koronával megkoronáztatott.

És áll azóta Magyarország mint hitében hű fia az egyháznak és államilag minden idegen hatalomtól független egység.

Szálljon azért buzgó imánk Teremtő Istenünkhöz, a kinek bölcs akarata ihlette államalkotásában első királyunkat, és esedezzünk, hogy ama bölcsességét, mely a haza megalapításában az ő akarataként megnyilatkozott, engedje mindörökkön sugározni nemzeti életünkre.

Imádkozzunk Urunkhoz, Istenünkhöz, hogy e kicsiny hely is, mely egy évezred óta melengető tűzhelye az ő imádatának, a magyar koronás király tiszteletének és a magyar szellemnek, maradjon újabb ezredekig mint a boldogságban fölviruló haza palladiuma . . .

TERMÉSZETI VISZONYOK.

Esztergom vármegye az északi szélesség $47^{\circ} 35'$ — $48^{\circ} 02'$, és a keleti hosszúság $36^{\circ} 1'$ — $39^{\circ} 36'$ között fekszik. Határos éjszakon Bars, keletről Hont és keletről, ugyszintén délről Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyékkel, nyugatról Komárom vármegye határolja. Esztergom vármegye a kis magyar medencének délkeleti aljában van, s dunajobbparti része mély sík, egyes részeiben halmos föld, a balpartját ellenben a Magyar Középhegység pilis-gerecsei ágai borítják. Természetes határai nincsenek, kivéve egy-egy kisebb vonalon, így a Duna Honttól 19 km. hosszúságban választja el.

Határai.

A vármegyét két részre vágja a Duna. Ez a két rész területileg csaknem egyenlő nagy, de térszíni képük egészen különböző. Az északi rész a Duna balpart a Duna és a Garam szögében terül el. Ez déli részén mocsaras 110—115 m. magas síkság a tszf., közepe táján dombosor vonúl végig, a mely éjszokról ereszkedik le Bars felől, mint a velkapolai hegyek nyúlványai, s egész kis heglánczolat benyomását teszi Mácsa pusztától Magyarszógyénig; kelet-nyugati irányban haladva, azonban csak 200—250 m. (a t. sz. felett,) magasságú halmokból álló dombosorrá szelidülnek, s ezek is megszakadnak közben több helyen; egyes részeiknek elnevezése: nyugaton a Somlyó, Kisújfalu s Kőbölkút között, tovább keletre, Sárkánytól Nánáig a bélai hegy, melynek legmagasabb emelkedése sem haladja meg a t. sz. feletti 150 métert.

A Duna-balpartja.

Az egész terület éjszokról és éjszaknyugatról a Duna felé eleinte fokozatosan alacsonyodik, majd szélesebb platót alkot, a mely Bucs és Szentgyörgyhalma puszta alatt hirtelen magas peremmel végződik. A meredek diluviális peremtől egészen a Dunáig kissé hepe-hupás terület húzódik, a mely régibb futóhomokszigetekből, szíkes területekből, mocsarokból és erekből áll. Dunamocstól éjszakra már kevésbé látjuk e diluviális perem éles határait. Itt a lejtés gyenge és egyenletes. A Duna-járta terület a bent levő homokszigeteken kívül a tenger színe fölött 105—110 méter magas, tehát a Duna rendes vízállása fölött alig 3—5 m. magasságban fekszik. A mocsarokat nemcsak a Duna, de erek is táplálják. Nagyobb mocsár a Nádastelek. E mocsarak kiszáritása jórészt most folyik s egyes helyeken a nép, a nagy vízhiány miatt, maga nem engedi kiszáritani. Kőbölkúttól éjszakra van a párisi völgy, melyen a párisi csatorna húzódik végig.

A Duna jobbparti része teljesen más jellegű. Ezt a részt a Magyar Középhegység nyúlványai borítják, melynek itt két kiemelkedő része a Pilis és a Gerecse hegység s azoknak ágai. A Pilis hegység a vármegye keleti részén, a Gerecse a nyugatin fekszik, a kettőt széles depresszió választja el egymástól. A két hegység alkotását tekintve teljesen különböző felépítésű, mit nemcsak geológiai szerkezetében, hanem külső jellegében is meg lehet figyelni. A Pilis hegység csaknem teljesen összefüggő dolomit és mészkőből álló hegytömeg, míg a Gerecse, sokszor megszakgatott, kisebb-nagyobb tömegű, rögszerű hegyalakulásokból áll.

A Duna jobbpartja.

Természeti szépségekben gazdag, merész szökellésű, kopár hátú részletei vannak. Legmagasabb pontja a vármegye területén a Dobogókő, a mely 700 m. magas és róla hatalmas körkép nyílik meg a néző előtt. Látni Budapestet a szelíden kanyargó Duna mentén, keletre a Mátrát s köröskörül több vármegye területét számtalan faluval, várossal. A hegység másik sarka az esztergomi

Várhegy, s a két szélső csúcs között több kisebb-nagyobb ága s emelkedése van a hegységnek; így a Fehérkő, mely 568 m., a Kopárdhegy 494 m., a Vaskapu 485 m., a Maróti hegy legmagasabb pontja 387 m. a tenger színe fölött. Alacsonyabbak, de fontos helyek a Szamárhegy, Öreghálás, Hidegtelek-hegy, Hosszúhegy, Kopárd és a Hamvaskő.

A gerecsei hegység a tokodi és tatai völgyek között nyúlik el. Tartozékai kelet felől meredek esésűek s gyakran 15—20 m. magas sziklafalakat alkotnak. E meredek lejtők csekély eltéréssel egyközűek az egész hegység vonulatának éjszak-déli csapás-irányával. Nyugat felől is eléggé meredékek, mégis átmenet nélkül haladnak a környező síkabb területre. A hegyek külseje platószerű, mert bár meredek lejtőjük, mégsem csúcsban végződnek, hanem kisebb fensíkok vannak a tetejükön. Ennek három fővetődési iránya van: éjszak-dél; éjszak-nyugat-délkelet; éjszakkélet-délnyugat. Legmagasabb délnyugaton a Gerecse, 633 m. magas csúcsával. Ez a Dunáig terjed Süttő, Piszke, Bajót határára. Innen a keletre, Mogyoród, Tokod, Dorog területén át elterjedő s délen Bajnától Dágig nyúló ágazatok legmagasabb pontjai Pisznicze 557 m., a Nagy-Emenkes 527, Géta 447, Szemek 388, Öregkő 366, Órhegy 348, a Dorogi szikla 323 m. A déli ágak alacsonyabbak, 200—250 m.-es dombok, a tengerszíne felett Egyes részeit Haraszterdő, Somberek, Szemek, Bósomlyó, Nyulos néven ismerik. Itt is gazdag a nem vadregényes, de elragadó, szelíd szépségű tájképekben.

E hegységekhez simúlnak a harmadkori üledésekből álló löszszel takart dombok, a melyek éjszaknyugati-délkeleti irányú dombhákat alkotnak. Ezeknek a lejtőin idősebb és fiatalabb harmadkorú képződmények buknak ki. A domsorok éjszaknyugat felé ellapúlnak.

A Gerecsében triász jura és eocen kora mészkövek uralkodnak, így a Kis-Gerecse egészen az, a Pisznicze szintén, a Nagy- és Kis-Emenkes, az Öregkő, nagyrészen. Ezekben a hegyekben sok a jó építő és műkö s márvány; legtöbbször a vörös, van kevés fehér, barna, kékes, zöldes, hamvas, májszínű márvány; különösen jó minőségű a Kis-Gerecsehegy és a Pisznicze márványa. A vármegye szolgáltatta az esztergomi székesegyházhoz szükséges, főleg vörös márványt is. Ma is eléggé mívelt kőbányák vannak több helyen e hegységekben.

A márványnál ma már még sokkal nagyobb fontosságú a kőszén, a melyet igen jelentékeny bányászat hoz elő a föld mélyéből. A kőszén lelőtelepe két nagy völgyre terjed ki. Egyik a dorog-csabai medence, másik a Gerecse-hegység tulsó oldalán, a sárisáp-bajnai medence. A kőszén két geológiai szintben fordul elő, az alsó az eocén-, a felső az oligocén-növényzet lerakódásából keletkezett.

Geológiai
áttekintés.

A vármegye geológiáját négy részben tárgyaljuk. A Duna-balpartot *Horusitzky* Henrik és *Inkey* Béla fölvétele alapján; a jobbparti részen a Pilis hegyet *Timkó* Imre, a Gerecsét *Staff* János és *Liffa* Aurél, a szénbányákkal telt medencéket s a közöttük levő dombvidéket *Hantken* Miksa vizsgálatai alapján.

A Duna-balparton, a nyugati rész geológiájában első korszak a miocén, a mely a felső mediterrán-agyagban van képviselve. Aztán következik a pliocén korszak, a melynek képviselői a pontuszi durva homokkő, pontuszi laza homokkő és pontuszi kavics. Erre következik a diluvium, a mely veres kötött agyag, kavics, homok, típusos lösz, homokos lösz és löszagyag által van képviselve. Az alluviumot a völgyek hordaléka, agyag, iszap és mocsaras területek képviselik. A vármegye keleti felén *Inkey* legrégebb korszaknak a pliocén állapítja meg, a mely pontuszi agyag, pontuszi homok és homokkő, pontuszi löszszerű homok és pontuszi kavicsban figyelhető meg. A diluvium veres kötött agyag, finom csillámos homok, típusos lösz, durva homok, homokos lösz és löszagyagban; az alluvium pedig futóhomok, agyag-iszap, tőzeg és mocsaras területeken tanulmányozható.

A Pilis hegység.

A Duna jobbpartján, a *Pilis* hegységben, legrégebb képződmény a felső triász kori dolomit. Ez alkotja a Pilishegy déli csücskét; színe szürkésfehér. Azután jön egy triász és juraközötti képződmény, a *Megalodus*-mész. Színe fehér, különösen a mállott felületen. Belsőbb részeiben szürkés-fehér, barnás, sárgás, vagy vörös-fehér. Kőbányákban réteglapok szerint nem fejtethető, ezért csupán mészégetésre és útkavicsolásra használják. A *Megalodus* mész elterjedése nagy kiterjedésű. Azután jönnek harmadkorú lerakódások,

gazdag bányászatra alkalmas rétegsorozatokkal. A harmadik kornak eme szakaszával említendőek az eruptív andezit képződmények, melyek 400—600 m. közötti magasságon erdős hegységet alkotnak. Ilyen a Dobogókő.

A vármegye déli felének gazdasági szempontból legfontosabb része az az alacsonyan fekvő *közbeeső terület*, a mely két elég nagy völgyeségből, s a köztük levő dombos vidékből áll. Egyik völgy a dorog-csabai, másik a sárisáp-bajnai medence. Közöttük a Gerecse hegység dombnyúlványai vannak. Ez a két medence igen dús kőszéntelepekkel van tele. Hantken Miksa a nyolczvanas években vette föl e terület geológiáját s mivel azóta nem történt újabb fölvétel, az ő eredményeit ismertetjük.

A szénbánya terület.

E terület alapközetét a triasz-dolomitok és a rhaeti és liaszkori mészkövek alkotják s ezt a harmadkori képződmények köpenyszerűleg veszik körül, s a közöttük elterülő völgyek és medenczék kitöltési anyagát is ők adják. Vannak azonban egyes hegyek és domborulatok, melyek kizárólag harmadkori rétegekből állanak, ilyenek pl. a tokodi Sashegy és Radlhegy, és Bajna—Bajót között a Domonkoshegy.

A harmadkor képződményeiben fordulnak elő a hatalmas vastagságú és kitűnő minőségű széntelepek. A harmadkori rétegek kizárólag ó-harmadkoriak és pedig eocén- és oligocén-korúak. Az eocén-képlet három főcsoportja közül az édesvízi rétegcsoport a legelső osztály; ezt édesvízi mészkő, agyag, szénpala és széntelepek alkotják. Lábatlan, Dorog, Sárisáp, Tokod bányáiban figyelték meg legjobban, de Esztergom, Puszta-Ebszőny, Mogyorós és Puszta-Domokos vidékén is találtak édesvízi barnaszéntelepeket.

Következő korszakot az oligocén-képlet tár elénk. Ez két főosztályzattól áll, melyeket egymástól éles határ választ el. Ez a réteg hatalmas vastagságban vonúl a tokodi határban levő domborban; nagyon vastag Bajót nyugati oldalán és a Nagysáptól északnyugatnak emelkedő Domonkoshegyen, a hol mészkő rétegében számos bányát nyitottak. Továbbá a bajóti Öregkő és a mogyorósi Köleshegy között vonuló domborban, Mogyorós határában. A középső márgaréteg Mogyoróson, Nyergesújfalun, Pizskén, Bajóton, Tokodon napvilágra kerül egyes helyeken. A felső tállyag-réteg sok helyen előbukkan s téglaegetésre használják. A felső oligocén képződmény két csoportra oszlik: félig sósvízi, és sósvízi rétegekre. Az első főleg agyagos és homokos rétegekből áll s alsó osztályában egy átlag két m. vastag széntelep fordul elő. Ezt a rétegcsoportot Sárisápon, Nagysápon, Gyermely vidékén láthatjuk a felszínre kibukkanva, néhol már szénkibúvások is akadnak. A tengeri rétegcsoport kiváltképp agyagos homokkőből áll, a melylyel helyenként palás, sőt leveles szövegű tállyag váltakozik. Ez a réteg nagyon vastag. Felszínes kiterjedése is óriási, a bajna-sárisápi és a dorog-csabai völgyben majdnem minden vízmosásban előbukkan. Neogén-képződmények a szénterületen nincsenek, csak a déli része, az Unytól Zsámbék felé húzódó dombvonalon vannak az ú. n. szármát-rétegek hatalmasan kiképződve. A pontusi rétegek pedig Uny, Szomor, Pizske vidékén lépnek fel kisebb kiterjedésben. A negyedkori képződmények löszből és mésztufából állanak. Ez a lösz a terület túlnyomó részének a takarója. A mésztufa több helyen előfordul, így Lábatlan vidékén az Öreg- és Részhegyen; a mogyorósi Köleshegy fensíkja is túlnyomólag mésztufa. Újkori képződmény a futóhomok, a mely a dunaparti sík területet, s a dorog-csabai völgy jó részét borítja.

A Gerecse hegy teljesen gyüretlen röghegység. Egy rög sem nagyobb kb. 8 km²-nél. A plató-szerű rögök oldalai, különösen kelet felé, meredeken esnek alá. A terület mai képét számos vetődésnek rendszere szabja meg, míg az erozio csak kevésbé befolyásolta. Szerkezete kialakulásában öt korszak volt.

A Gerecse hegység.

1. A középkorban a Magyar-Középhegység első gyűrődése következett be. A Gerecsében ennek a nyomai nincsenek meg, de azt a székesfehérvári Meleghegy régi tömegének szerkezete, valamint a Gerecse sós képződményeinek típusos, rögös jellege eléggé bizonyítja. 2. Azt a negatív partelmozdulást, mely a középső dogge és középső malm között a Gerecsét szárazföldre változtatta át, valószínűleg nem kísérte sem gyűrődés, sem vetődés. 3. A szárazra jutás csak a középső eocénban következett be itt is, a nummulit tenger transzgressiója következtében. Ebben az időben a Gerecse hegység körvonalai nagyjában kialakultak. 4. A post-oligocén, a miocén törés-periodus lényegében a harmadik munkáját folytatta.

A fiatal törések a régiek irányát követik s ugyanaz a tendenciájuk. 5. Ötödik periodusnak volna nevezhető egy fiatal harmadkorú emelkedés, a mely mellett Gerecsében is vannak bizonyítékok. Eruptív kőzetek magában a Gerecsében nincsenek, csak éjszakon Lábatlannál, továbbá keleten Esztergom mellett látszik úgy, mintha a börsöny-esztergomi trachit-tömsz trachitos kőzetei átnyomulnának a Dunán.

Geológiáját Liffa Aurél a következőkben állapítja meg :

Legrégibb kőzet a felső triasz dolomitja, aztán a felső triasz megalodus mészkő-je. A jura az alsó liaszszal és közép liaszszal van képviselve, kizárólag csak az éjszaki oldalon. Kréta két helyen van Neokom-korú homokkő alakjában. A eoczent a Nummulites lucatanus (mészkő és agyag) Numm. striatus (mészkő és homok)-ban látják. Az oligocen cyrenas-agyag és pectunculós homokkő mutatja. Az alsó mediterrán kavics. Erre következik a pannoniai emelet (congerias agyag és homokkő) A diluvium édes vízi mész, lösz és homok-területekben tűnik fel, az alluvium agyag és mocsaras területek által.

Bányászat.

A vármegyében a *bányászat* főleg a kőszén-telepek kiaknázására irányú.

A kőszén 1805-ben felezték fel a vármegye területén, a herczeg Sándor birtokon; 1812-ben már okleveles bányásza volt az uradalomnak s 1819-ben már szélesebb körben ismerték a vidék kőszéntartalmát, így Beudant francia geologus hagyott róla adatot. A bányászat fejlődése azonban nagyon lassú volt s csak az ötvenes és hatvanas években indult nagyobb lendületnek; nagy jövő áll előtte még mindig, mert a széntelepek vastagsága, elterjedése, valamint a szénnek kiváló minősége miatt, első helyen áll a magyarországi barnaszénterületek között. Legelőször Nendtvich Károly vizsgálta meg 1816 előtt s úgy találta, hogy a bánáti és baranyai barnakőszéntől lényegesen különbözik, vaskovandot és ammoniak-tímsót tetemes mennyiségben tartalmaz, s ezért főleg különféle technikai célokra ajánlotta. Később sokan foglalkoztak e szén vizsgálatával és a széntelep megbecsülésével; különösen nagy érdeme van ezen a téren Hantken Miksának, a ki számos művében tárgyalta az esztergomi szénterületet. Ő írja, hogy e vidék szengazdagsága rendkívüli és kimeríthetetlen s a szén minősége a legkitűnőbb.

Egyéb ásványi anyag is van, a melyet gazdag értékben lehet találni a vármegyében. Ilyen a *mész*, melyet már a múlt század elején nagy mennyiségben égettek Keszthelyen. Már Fényes Elek mondja, (1837) hogy Sárísápon *foszló agyagot*, Mogyoróson *fazekas-agyagot*, Esztergom körül *keserűsöt* s Bajnán fehér, finom *fövenyt* ásnak, a melyet üveghutába messze elhordtak. Épületkővet a pilismaróti és esztergomi kőbányák adtak ugyanekkor bőven. Ma is megvannak minde termékek, de ma sem részesülnek kellő kihasználásban.

Vizei.

A vármegye vizei közül a legfőbb hely a *Dunát* illeti. A Duna Süttővel szemközt, Dunamocs alatt lép be Komárom vármegye felől, középen vágja ketté a vármegyét s körülbelül 50 kilométert tesz meg területén. Dömösön alul lép ki a vármegye területéről s hatalmas hegyek között tör át, mintegy kettémetszve őket. Süttőtől Esztergomig tizenhárom kisebb-nagyobb szigetet alkot; ezek közül nagyobbak a muzslai alsó sziget, a tát-ebedi, a Körtvélyes és Nyáras, valamint a primás szigete Esztergom alatt. A hatalmas és valóban méltóságosan tovahömpölgő folyó legszélesebb Esztergom mellett, legkeskenyebb Ebednél; ártere legnagyobb Nyergesújfalunál s legkisebb Lábatlan mellett. Legmélyebb Nyergesújfalunál és legsekélyebb Ebed alatt. A víz, már mikor belép a vármegyébe, erősen szennyezett; Esztergom fölött Rigler, a ki 1894-ben végzett vizsgálatot a Duna vizén, minden milliliter vízben 600 bakteriumot talált, alatta pedig 3000-et. Hal elég dúsan van ma is a Dunában, de a múlt század elején még jóvedelmző jelenta-halászata is volt.

Másik jelentékenyebb folyó a *Garam*, a mely azonban csak rövid úton érinti a vármegye keleti szélét; Bény fölött jön be a vármegyébe s Nána határa fölött egy darabon a határszélen halad, majd átmegy Hont területére és Kövesdnél ömlik a Dunába, alig egy kilométerre az esztergomi határtól; még két századdal ezelőtt Párkány városán keresztül folyt. Ez a sebesvízű kis folyó haláról s hajdan rákjáról volt híres, sok volt rajta a malom és maig egyik főiránya a tutaj-fakereskedelemnek. A Garamba ömlenek a vármegye balparti kisebb patakjai, a *Szikince*, a *Kétyi víz*, a *Párizsi csatorna*. A jobbparti patakok a Dunába sietnek, ezek között legnagyobb a *Dorogi víz*. Az egész vármegyében kevés a víz, a két főfolyó aránylag kicsiny vidéket elégíthet ki, a többi vízmedrek pedig olyan

sekélyek, hogy legnagyobb részük víz nélkül áll egész éven át. Régebben sok volt a tó és mocsaras hely, néhány tó ma is van, így Esztergomban, Sárísápon, s Kuralon: Ebed, Muzsla, Bucs között nagy mocsár volt, de már lecsapolták.

Nevezetesen Esztergom meleg-forrásai, a melyek a várhegy alatt fakadnak. a Duna mellett, közös rétegből; a káptalan birtokán van egy jelentékeny forrás, a mely 12 kisebb forrás egyesüléséből állott elő, hőmérséke 26° C. Neszmély és Almás között s Ebednél is van hévvíz, ez utóbbi csak 19° C. Az esztergomi hévvizet már a XVI. században megbámulta egy Stambulból érkező török követ, a ki följegyezte, hogy itt a békák télvíz idején is vígan brekegnek.

Esztergom vármegye éghajlata mérsékelt; az évi közepes hőfok Dobogókőn, 1901—1905 között ötévi átlagot számítva, januárban 3.6° C, júliusban 17.96° C volt; az évi középhőmérséklet 6.98° C. Maximuma 28.97° C, minimuma 15.87° C. Az évi középhőmérséklet 700.8 . A csapadék természetesen legnagyobb a hegyes vidéken, legkisebb a Dunabalszéli síkságán. A Dobogókőn az ötéves átlag (1901—1905) $825.6 \frac{m}{m}$, Esztergomban $607 \frac{m}{m}$, míg Nagyölveden csak $573.1 \frac{m}{m}$.

Éghajlat.

A vármegye állat- és növényvilágára csak rövid pillantást vehetünk. Az őskor faunáját a geológiai rétegek vizsgálata alkalmával számos tudós gyarapította özön adattal. A geológiai korszakokban rendkívül virágzó életet élt itt a természet, a miről a hatalmas szénbányatelepek és a tömérdek megkövesült szerves maradványok tesznek bizonyosságot.

Állat- és növényvilág.

A jelen korban viszont semmi lényeges eltérést nem mutat e kis vármegye a szomszédos, és már eddig leírt vármegyék növény- és állatvilágától. Növényzetét tekintve, az éjszaki rész Magyarország felső vidékeinek síkságára, egyes fajokban a magyar alföldre emlékeztet; a déli részben hasonlatossága van Hont, Nyitra, Pozsony vármegyék, sőt Alsó-Ausztria flórájával; az elsőben a réti, a mocsári szikesek tűnnek ki, a másodikban a cserjés, füves dombok, kősziklák, erdők s rétek flórája. Feichtinger Sándor dr. 1865-ig a vármegye éjszaki részéből 791 növényt sorol fel, ezek közül kettő a sziktelen, virágtalan edények sorába tartozik, 176 az egyszikűek és 613 a kétszikűek osztályába. Érdekes, hogy ő Esztergom vármegye területén 28 olyan növényfajt talált, a mely nincs meg a nagy Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegyében.

Esztergom vármegye, bár kicsiny területű, rendkívüli fontosságú volt az egész mai Magyarországra nézve, mert antropológiai tekintetben középpontja volt e területnek, hol nagy utak találkozásán Esztergom, Vác, Buda keletkeztek. Ez a vidék volt az a tengely, a mely körül legalább másfélvezreden át hazánk népeinek története forgott. S magának Esztergom városának ezenkívül még két folyó találkozása adott erőt s így méltán választották az Árpádok országuk fővárosának is.

Források: A m. kir. földtani intézet évkönyvei. — Földrajzi Közlemények. — *Findura Imre*: Esztergom vármegye helyrajzi és statisztikai szempontból. Földr. K. 1893. — *Kőrösy László dr.*: Esztergom. — *Hantken Miksa*: A m. kor. országainak szénbányászata. 1878. — *Nedeczky Gáspár*: Dömös, Esztergom, 1880. — *Koch Antal*: A dunai trachyt csoport, 1877. — *Nendtvich Károly*: Magyarország kőszenei és azok vegytani vizsgálata, 1846. — *Bartek*: Esztergom és vidéke, 1889. — *Magda Pál*: Magyarország legújabb leírása, 1819. — *Fényes Elek*: Magyarországának stb. stat. és geogr. tekintetben, II.-köt. 1837. — *Inkey Béla*: Jelentés a Párkány környékén eszközölt földtani fölvételről, 1896. — *Horusitzky Henrik*: Nagyölvéd, M. gyarszölgyén és Csata környékének egeológiai viszonyai. 1899. — *Liffa Aurél*: Fölvételi jelentés. (Gerecse hegységről.) 1906. — *Megjegyzések a Staff János fölvételére.* 1907. — *Staff János*: Adatok a Gerecse-hegység str. és tektonikai viszonyaihoz. 1906. — *Timkó Imre*: A Pilis hegység és Szentendre-Visegrádi hegyvidék. 1905. — A m. kir. meteorológiai intézet évkönyvei 1901—1905. évekről.

ESZTERGOM VÁRMEGYE KÖZSÉGEI.

Esztergom vármegye területe 1077 km² (187·076 k. hold.) Határai éjszakról Bars, keletről Hont, délről Pestpilissoltkiskún és nyugatról Komárom vármegye. Lakosainak száma 87.651. Esztergom város területe 15.880 k. h., lakossága 17.909.

A vármegyének összesen 48 községe van, a melyek két szolgabírói járásba tartoznak. A körjegyzőségek száma 10, a nagyközségeké 27.

A vármegye járásai :

I. *Esztergomi járás* ; van benne öt körjegyzőség, 11 kisközség és a következő nagyközségek : Bajna, Bajót, Csév, Dömös, Lábatlan, Nagysáp, Nyergesújfalu, Pilismarót, Piszke, Sárísáp, Süttő és Tokod.

II. *Párkányi járás* ; öt körjegyzőséggel, 15 nagyközséggel, ú. m. : Bart, Bátorkeszi, Bény, Bucs, Dunamocs, Ebed, Érsekkéty, Farnad, Kéménd, Kisújfalu, Kőhidgyarmat, Kural, Muzsla, Nagyölvéd és Párkány ; továbbá 10 kisközség.

A vármegye községei betűsoros rendben a következők :

Bajna.

Bajna, nagyközség, az esztergomi járásban, 437 házzal és 2359 magyar lakossal, a kik vallásra nézve róm. katolikusok. Határa 6525 kat. hold. Legrégibb birtokosa a *Básztéh* nemzetség volt. 1293-ban *Bajnai* Péter eltiltotta ugyan a *Básztéh* nembeli Andrást ennek a birtoknak a megvételeitől, a mely azért mégis a *Básztéh* nembelieké lett. 1300-ban azonban az e nemzetségből származott Rénold fia András fia, Miklós bírói ítélet alapján elveszítette Bajnát, melyet az általa okozott károk fejében a *Zovárd* nembeli Vécs unokájának, *Zovárd*nak volt kénytelen átengedni. *Zovárd* fia *Domonkostól* szintén elkobozták e birtokot. 1352-ben hosszas utánjárásra ismét visszanyerte, ekként a helység a *Zovárd* nemzetségből származó *Bessenyei* családé lett. A török világban egyike volt azoknak a falvaknak, a melyek nem pusztultak el. Az 1647-iki összeírásakor $4\frac{3}{4}$ portát (jobbágytelket) találtak benne. 1660-ban *Farkas* Ambrus özvegye, *Kincsy* Orsolya volt itt birtokos. Plébániáját 1688-ban állították vissza. Az 1696. évi összeírás szerint *Sándor* Menyhért alispán birtokában találjuk. Az 1732. és 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint báró *Sándor* Mihály földesurasága alá tartozott, a ki régi, 1487-ben épült templomát 1751-ben megújíttatta. A XIX. század első felében gróf *Sándor* Móricz birtoka, kinek itt Európa szerte híres ménese, nagy tehenészete és juhászata volt. Jelenlegi birtokosa herczeg *Metternich-Sándor* Paulina, kinek itt régi, érdekes kastélya van, melyet még báró *Sándor* Mihály építtetett. A kath. egyház 1784-ből kelyhet és 1811-ből aranyozott, színezüst szentégtartót őriz, az akkori kegyúr, gróf *Sándor* Antal ajándékából. Magában a templomban, falba illesztve, faragványos szentségfülke van. A plébánia anyakönyve 1699-ből vallási tekintetben fölötte érdekes följegyzést tartalmaz, mely szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról már abban az időben meglévő hitet igazolja. A község határához tartoznak *Hantos* és *Nagykablás* puszták, *Nyikavadászlak* és *Sárás*. Dülői közül a *sárási* és *csimai* dülőről azt tartják, hogy ott valamikor falvak voltak, a melyek a török hadjárat idején elpusztultak. Itt templomromok is láthatók s ezenkívül még egy kisebbszerű rom is van a határban, melyet kolostor-romnak tartanak. A közelében lévő árkot ma is *Barátok* árkanak, vagy *Benczevárnak* nevezik. A lakosság katolikus kört, takarékmagtárat, fogyasztási és hitelszövetkezetet tart fenn. Émeletes népiskoláját 1874-ben építtette *Simor*

János bíbornok hercegprímás, ki négy évig a község plébánosa volt. Postája és távíró-állomása helyben van, vasúti állomása Tokod, hajóállomása Piszke.

Bajót, nagyközség, a Duna mentén, 246 házzal és 1248 magyar, róm. kath. vallású lakossal. Határa 2856 k. hold. Első birtokosaiként a *Nagymartoniak* szerepelnek, a kik IV. László zavarteljes uralkodása alatt a Németújváriak támadásai elől ide menekültek. 1281-ben még csak „terra“, vagyis földterületként szerepel az oklevelekben. 1287-ben, hihetőleg a Nagymartoniak, erődívenyt emeltek itt, a melyet a Csák nembeli II. István elfoglalt és széthányatott. 1332-ben *Nagymartoni* Pál országbíró birtokában találjuk; ekkor már plébánosa is volt. A XIV. század második felében az *Osl*i nemzetség birtoka volt, melyet az e nemzetségből származott *Kanizsai* István, valamint testvéreinek, Jánosnak fiai, Miklós, János, a későbbi esztergomi érsek, István és Lőrincz 1371 szept. 16-án Lajos királynak, több más birtokkal együtt cserébe adtak. Kanizsai János esztergomi érsek utóbb, 1388-ban, visszaszerezte Bajótot, melyre 1395 ápr. 26-án Zsigmond királytól adománylevelet kapott, s melyet a király 1406-ban megerősített. A mohácsi vész után a törökök elpusztították. 1529-ben és 1532-ben újból feldúlták, úgy hogy az 1543. és az 1564. évi adórajstromokban az elpusztult helységek között fordul elő. A XVII. század folyamán ismét benépesült. 1647-ben már két jobbágytelket irtak össze, ekkor *Székel*i Péter volt a lelkésze. 1674-ben János nevű plébánosát említik. A törökök kiűzetése után, 1695-ben kezdtek újra telepíteni. Az 1699. évi összeírás szerint a községben 26 jobbágy-család lakott. A kurucz világban elpusztult. 1711 után újra települt. Plébániáját 1771-ben állították vissza. 1848-ig az esztergomi érsek földesurasága alatt állott. E község határához tartozik *Pé*liföldszentkereszt pusztja, híres búcsújáráhely, a hol egykor a Templomosok rendháza állott. Ez a pusztja már a XIII. században népes helység volt, melyet *Pé*ly néven említenek az oklevelek. 1291-ben a *Szente-Mágócs* nemzetség birtoka. 1371-ig az *Osl*i nemzetségből származott *Kanizsaiaké* volt. A XVIII. században, az egykori templomos rendház dűledékeiben remeték laktak, a kiknek számára gróf *Esterházy* Imre hercegprímás 1735-ben templomot építtetett. Utóbb, 1763-ban gróf *Barkóczy* Ferenc esztergomi érsek monostort alapított itt, melyet a nazarénus szerzeteseknek adott át. Midőn II. József e rendet eltörölte, a búcsújáráhely templomát világi papok gondozták. 1867-ben *Simor* János hercegprímás pálosokat telepített ide, de ezek nem tudtak meghonosodni s csakhamar elköltöztek. Mai róm. kath. temploma 1771-ben épült. Nagyobb birtokosa ma is az esztergomi érsek; már a XIV. század óta az esztergomi érsekség volt a földesura. A határban vannak a *Pé*liföldszentkereszt, *Szarkás* és *Vadaskert* tanyák. Dűlőnevei közül figyelemre méltók az *Öregkő*, *Jajhát*, *Répeczalja*. Az *Öregkő*hegyen van egy 150 m. mélységű barlang, a határban több helyen találtak római korbelt régiségeket, egy római sarkophag innen a primási múzeumba került. Van itt egy régi várnak romja is; állítólag Benedek vajda (Bánkbán) építtette a XII. század végén s a Rákóczi-szabadságharc alatt pusztult el. A község utolsó postája, vasúti és távíró-állomása Nyergesújfalú.

Bart (Bárt), magyar nagyközség, a párkányi járásban. Van benne 262 ház, 9118 lakossal, a kik, 25 izr. kivételével, róm. kath. vallásúak. Határa 3568 kat. hold. Első ízben 1223-ban fordul elő, mikor a barti lakosok és az esztergomi káptalan közötti birtokper eldöntést nyert. Egy későbbi (a XIII. század végéről kelt) oklevélben is említetik, mely szerint *Szölödi* Péter fia, Hunt, Szelezsényt eladja az *esztergomi káptalannak*. Az eladott birtok ugyanis Bart, Libád és Gyiva szomszédságában feküdt. Barti Mózes fia Jakab magtalan halála után IV. László király e birtokot 1272-ben a Huntpázmán nembeli András bányai főispánnak és testvéreinek, Gergely esztergomi prépostnak adományozta. Plébániája 1397-ben már fennállott. A helység a XV. században az *esztergomi érsek* földesurasága alá tartozott. Lakosai 1489-ben egy dukáttal váltották meg magukat a sertéstized alól. Az 1532. évi összeírás szerint még az esztergomi érsek faluja volt. Az 1549—1556. évi adóösszeírások öt jobbágytelket említenek; az 1593. évben a törököknek behódolt helységek között fordul elő; ekkor hét portája volt míg 1647-ben csupán 2½ porta után adózott. Az 1696. évi összeírás szerint még nagyrészt pusztán állott, csak hét telkes jobbágy lakott benne; földesura, az esztergomi érsek, ekkor kezdte betelepíteni. Plébániáját 1718-ban állították vissza. 1701-ben már iskolája is volt. Későbbi iskoláját gróf *Butthyány* József hercegprímás 1794-ben építtette, mely ma a kántortanító lakása. Új iskolája 1903-ban épült. Temploma

Bajót.

Bart.

1730-ban épült gróf *Esterházy* Imre hercegprimás áldozatkészségéből. 1848-ig az esztergomi érsek volt a földesura és ma is ez az egyedüli birtokosa. Dűlőnevei közül érdekesebbek a *Szelídes* és *Zsalazsom* (öreg szőlő). A községhez tartozik a *Barti* puszta. Lakosai gazdakört és hitelszövetkezetet tartanak fenn. Postája helyben van, táviró-állomása Bény, legközelebbi vasúti állomásai Bény és Kéménd.

Bátorkeszi.

Bátorkeszi, nagyközség, a vármegye határszélén, 409 házzal és 3013 magyar ajkú lakossal, kik közül 1857 róm. kath., 892 ref. és 255 izr. vallású. Határa 7974 kat. hold. Legrégibb adataink e helységről 1263-ból vannak; ebben az évben szerepel a Kesző helységbeli Víd, Kőbölkút melletti birtokos, ki Ősztővéren levő földjéből három ekealját a Huntpázmán nembeli Andrásnak, a Forgách család ősenek eladott. 1292-ben ismét találkozunk e helységgel. Ekkor szerepelnek a *Keszi* nemesek, a kik perelnek a Zovárd nembeli Zovárddal és Csákkal; e per még 1300-ban is folyt. 1311-ben Csák Máté hívei elpusztították. 1460-ban már a Guthkeled nembeli Báthoriak birtokában találjuk, honnan a helység a Bátorkeszi nevet nyerte; e néven szerepel az 1531 évi adórajstromban. A XV. század folyamán jelentékenyen fejlődött, s a XVI. század elején egyike volt a vármegye legnagyobb helységeinek. 1531-ben *Báthory* István nádor birtokában találjuk. Az 1549. évi adóösszeírás szerint *Báthory* András birtoka. Ekkor 32 portája volt; míg 1556-ban 28, 1593-ban 20, 1609-ben és 1613-ban ismét 25 portát írtak benne össze. 1578-ban *Bay* Mihály vette zálogba *Báthory* Miklóstól. 1609-ben *Keglevich* Jánosé. 1654-ben *Pálffy* Pál örököseit iktatják be a helység birtokába. Az 1696. évi összeírás szerint *Bottyán* János birtoka, a ki a falut zálogba vette a *Pálffy* családtól. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint gróf *Pálffy* Miklós nádor örököseinek birtoka. Templomát a néhai nádor építtette 1720—28 között. 1755-ben népes helység, lakosainak száma 640 katolikus és 479 protestáns volt. 1783-ban országos és hetivásár tartására nyert engedélyt. Plébániája már 1562-ben fennállott. 1848-ig a *Pálffy* hercegek földesurasága alá tartozott. A község jelenlegi birtokosai a herceg *Pálffy* család és Bátorkeszi *Kobek* Kornél, a kiknek itt egy-egy gazdasági szeszgyáruk is van. A herceg *Pálffy*ak rég kastélya mellett említésre méltó *Kobek* Kornél új kastélya, melyet Bátorkeszi *Kobek* István építtetett 1894—95-ben. Magyarország ezredéves fennállásának emlékét márványszobor hirdeti a községben. A róm. kath. templom ősi időkben épült; a XVII. század elején a reformátusok elfoglalták, de utóbb ismét a katolikusok kezére került. 1735-ben *Pálffy* Miklós toronnyal látta el. A református templom a XVII. század végén épült. Határában a következő puszták vannak: *Antalház*, *Eredmény*, *Felsőmajor*, *Heija*, *Makfai*, *Miklősháza*, *Óriás*, *Rifót* és *Somlyó*. A községnek van takarékpénztára, iparegyesülete, ker. hitelszövetkezete, polgári olvasóköre, izr. nőegylete és izr. jótékonsági egylete. Azonkívül egy sörgyár is van a községben. Posta- és táviró-állomás helyben van, vasúti állomása Kőbölkút, hajóállomása Dunaradvány.

Béla.

Béla, magyar kisközség, a párkányi járásban, 78 házzal és 481 róm. kath. vallású lakossal. Határa 1510 kat. hold. 1225-ben merül fel első ízben, midőn a község lakosai elismerik, hogy az esztergomi káptalan kanonokjainak Bélán három ekealja földjük van. 1247. és 1257. évi oklevelek szintén megemlékeznek e helységről. A káptalanon kívül a királynénak is voltak itt földjei, melyeket Erzsébet királyné a Zovárd nembeli Karvai Miklós fiának, Péternek adományozott, a ki 1287-ben e birtokra új királyi adományt eszközölt ki IV. László királytól. A helységet ekkor *Boros-Béla* néven említi az oklevél. 1367-ben Nagy Lajos király *Ebnbrandi* Miklós fia, Jákónak adományozta. 1434 decz. 16-án Zsigmond király *Pogánytelki* Tamásnak és Bálintnak adományozta a husziták elleni háborúban szerzett érdemeik elismeréséül. Az 1531. és 1532. évi adóösszeírások szerint *Bélai* Bálint birtoka. Ez összeírásokban Béla helységen kívül még egy *Nagy-Béla* nevű falu is szerepel, a mely akkor *Pozsár* Jánosé volt. A későbbi adóösszeírásokból mindkét helység neve hiányzik. A török hódoltság alatt teljesen elpusztult. Csak az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben van ismét említés róla. Ekkor még puszta, a mely *Tersztyánszky* József Esztergom vármegyei alispáné volt. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint lakosainak száma 348. Ekkor már iskolával is bírt. 1798-ban *Török* András, Árva vármegye főispánja volt a földesura. A XIX. század első felében a báró *Baldacci* család bírt itt földesúri joggal. A község temploma a XVIII-ik század második

Béla. — A báró Baldácsy-féle kastély. (Jelenleg dr. Bródy Samué).

Dísztermek a báró Baldácsy-féle kastélyban.

Dísztermek a báró Baldácsy-féle kastélyban.

Dísztermek a báró Baldácsy-féle kastélyban.

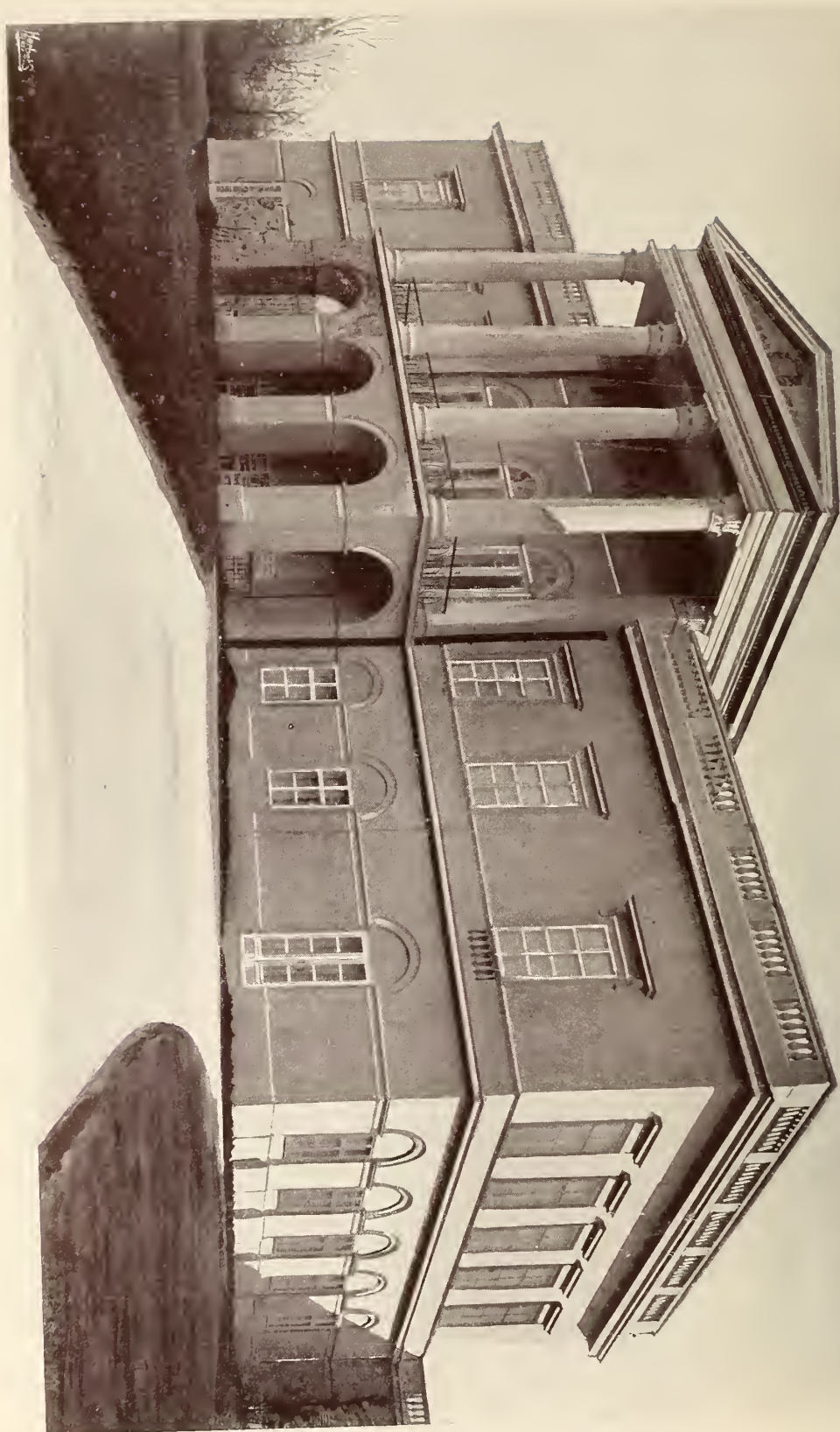

Béla. — A báró Baldácsy-féle kastély saroktornya.

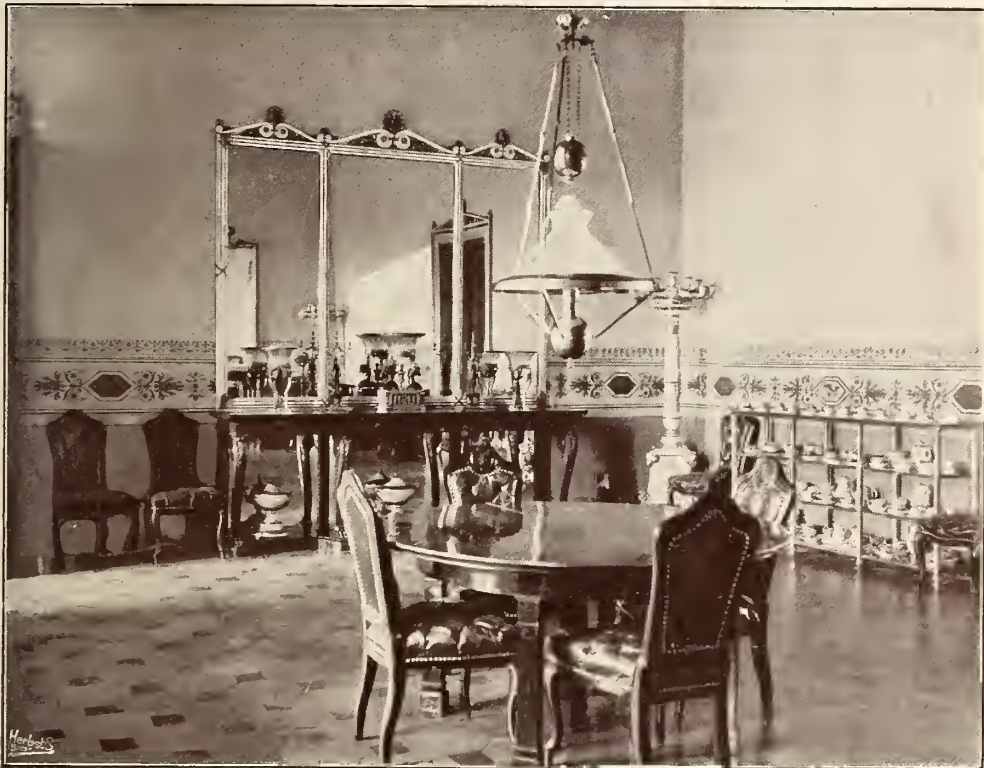

Bajna. — A gróf Sándor-féle kastély.

Bajna. — A gróf Sándor-féle kastély.

Dísztermek a gróf Sándor-féle kastélyban.

Bátorkeszi. — Kobek Kornél úrilaka.

felében épült. Ebből az időből az egyház ezüst öröklámpást, szentségtartót, kelyhet és Mária-szobrot őriz. A hajdani földesúr, *Török* András kastélyt építtetett a községben, a melyet báró *Baldácsy* Antal később megnagyobbíttatott. A kastély jelenlegi tulajdonosa *Bródy* Samu dr., itteni nagybirtokos. Határához tartozik a *Kisbéla* puszta. Postája, táviró és vasúti állomása Muzsla, hajóállomása Esztergom.

Bény.

Bény, magyar nagyközség, a Garam partján. Házainak száma 272, a lakosoké 1432. Vallásuk túlyomó részben róm. kath. A község határa 4080 kat. hold. Már a római uralom idejében nevezetes hely volt, mintegy előőrse Pannóniának a barbárokkal szemben. Marcus Aurelius császár rendeletére e helyen táborerődöt emeltek, melynek nyomai napjainkig fennmaradtak. A császár Kr. u. 173-ban hosszabb időt töltött e táborerődben, a quádok elleni hadjárata alkalmával, s itt írta „Elmélkedései“ I. könyvét. Szent István király *Hunt fia Bény*-nek adományozta e területet, a kitől a helység nevét vette. Ettől a Bénytől származik a *Hunt-Pázmán* nemzetség hasonnevű ága, ennek ivadéka *Amadé*, a ki 1217 előtt a történelmi nevezetességű premontrei prépostságot alapította. A helység egy részét *Amadé* testvéreinek, *Pongrácz*nak utódai bírták; de a XIV. században a nemzetség földemesi ágából származó IV. Miklós, László nevű fiával együtt, szintén igényt tartott Bényre, minek következtében 1359-ben perre került a dolog. E peres ügyben kiadott egyik oklevél szerint, a nemzetségi javak Ó-Bényben terültek el, mely akkor Bars vármegyéhez tartozott. Az 1495. évi összeírás szerint *Bény Somi* Józsa temesi gróf birtoka, a kinek akkor 46 portája volt. Maga a bényi prépostság az idők folyamán elveszítette önállóságát és 1516-ban a sági (ipolysági) prépostság felügyelete alá tartozott. Az 1531. évi összeírás szerint két különálló helység volt: *Felső-Bény*, mely *Erdődy* István földesurasága alatt állott és *Alsó-Bény*, mely az ottani préposté volt. Később *Felső-Bényt Nagy-Bénynek*, *Alsó-Bényt pedig Kis-Bénynek* nevezték. Ez az elnevezés még 1848-ban is fennállott. Az 1532. évi összeírás szerint mindkét falu elpusztult, de csakhamar újra felépült. 1550-ben Alsóbényen 1 portát, Felsőbényen 3-at írtak össze. Ekkor mindkét helység *Balassa* Menyhért birtokában volt. 1593-ban a török hódoltságához tartozott, 1613-ban Nagybény *Pálffy* János földesurasága alá került. Kisbény az esztergomi káptalané volt. 1647-ben Nagybényen öt, Kisbényben két portát találtak az összeírók. Az 1696. évi összeírás szerint Kisbény az esztergomi káptalané, míg Nagybény *Bottyán* Jánosé volt, a ki azt zálogban bírta a *Pálffyaktól*. A felszabadító háborúban sokat szenvedett. 1683-ban, Bécs felmentése után, az erre vonuló lengyel szövetséges hadak teljesen elpusztították. Az 1732—55. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 18 egész és 12 féltelkes jobbágy lakta. Ősi, kéttornyú bazilikáját 1722-ben kezdték helyreállítani, s azt báró Mednyánszky László címzetes püspök 1732-ben felszentelte. Ekkor még az egykori prépostsági épület falai is fennállottak a bazilika mellett. A XIX. század első felében Nagy-Bény a herceg *Pálffy* család bátorkeszi uradalmaéhoz tartozott, Kis-Bénynek pedig a kéméni plébánia volt a földesura. Jelenlegi birtokosa a herceg *Pálffy* család, melynek a község mellett van újabb kastélya. Ezt herceg *Pálffy* Antal építtette, mostani tulajdonosa pedig herceg *Pálffy* Miklós. A község műemlékei az említett templom és a mellette lévő köralakú kápolna. Említésre méltó, hogy a községet félkörben a Garamig kétsoros őskori sáncz övezi. Itt vannak egy XII. századbeli kolostor romjai, melyet a törökök pusztítottak el. Határához tartozik *Leánd*. Dülőnevei közül érdekesebbek a *Sáskavár*, melyhez egy pusztító sáskajárás emléke fűződik; továbbá a *Szentkúti dülő*, a hol a nép hite szerint Szűz Mária megjelent s a kút vizét gyógyító erővel ruházta fel. Postája, távirója és vasúti állomása helyben van.

Bucs, nagyközség, a párkányi járásban, 300 házzal, 1651 magyarjú lakossal, a kik közül 1399 református, 227 róm. kath. és 23 izr. vallású. Határa 5474 kat. hold. Az *esztergomi érsek* ősi birtoka. 1208-ban már önálló helység volt, Szűz Mária tiszteletére szentelt templommal. János esztergomi érsek az *esztergomi káptalannak* adta. A XIV. század elején sokat szenvedett. Csák Máté hívei, midőn Gentile bíbornok egyházi átok alá vetette őket, bosszújokat az egyházi javakon töltvén ki, Mórícz bán fia, Mihály és András 1311-ben ismételten elpusztították a helységet. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul. Az 1531—32. évi adóösszeírásban *Bulchu* néven fordul elő, s az érsek falujaként szerepel. 1549-ben, 1556-ban, 1593-ban, 1613-ban és 1647-ben szintén az eszter-

Bucs.

gomi érsek birtokában találjuk. Portáinak száma 5—8 között váltakozott. Az 1696. évi összeírás szerint az érseknek 14 negyedtelekes jobbágya és 7 zsellére lakott itten. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv 43 katolikus és 523 református lakost sorol fel. 1848-ig az esztergomi érsek földesurasága alá tartozott. Jelenleg nincs nagyobb birtokosa. Református temploma 1784-ben épült. A község mellett harmincz holdas nádas tó terül el. Határában vannak a *Bucsi* és *Bucsperes* puszták, továbbá a *Finitzer* és *Katalin* tanyák. Postája helyben van, táviró-állomása Bátorkeszi, vasúti állomása Kőbölkút, hajóállomása Dunaradvány.

Csév.

Csev, nagyközség, a vármegye délkeleti határszélén, a Pilis hegy tövében. Van benne 304 ház, 1493 lakossal, ezek közül 1380 tót, 78 magyar, 30 német és 5 egyéb anyanyelvű. Vallásra nézve túlnyomóan római katolikusok. Határa 4386 kat. hold. Első nyomára 1274-ben akadunk. Legrégibb birtokosa Csévi László, a Róger fia, a ki itteni birtokát Godin esztergomi polgárnak elzálogosította; nevezett Godin 1278-ban újabb birtokokat szerzett Cséven. Godin utódai itteni birtokaikat 1328-ban a margitszigeti apáczáknak adtak el. Később a Huntpázmán nemzetség bényi ága szerez itt birtokokat, melyeket 1287-ben e nemzetségből származó Lampert és ennek fia, Kázmér, cserébe adtak az *esztergomi káptalannak*. A Rosd nemzetség itteni birtokát e nemzetségből származott Elek fia, Mikócsa, 1320-ban 50 márkáért *Boleszló* esztergomi érseknek adta el. Mikócsa azonban örökbe fogadván *Sáfár* István visegrádi várnagyot, 1334-ben Csévre új adománylevelet eszközölt ki, ekként e birtok, az érsek tiltakozása ellenére István visegrádi várnagyra szállott, kinek unokái, János és Miklós 1366-ban bírták. Ezek 1418-ban *Kanizsai* Istvánnak adták zálogba, a ki viszont az esztergomi káptalannak engedte át. Plébániáját 1715-ben alapították. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben Nagy-Csév néven fordul elő. 1755-ben 616 lakosa volt a falunak. Iskolája 1836-ban épült. 1824-ben a falu határában, közel a dorogi országúthoz, két, földrásos római mérföldmutató követ találtak, melyeket határoszlepoknak állítottak fel. 1848-ig az esztergomi káptalan földesurasága alá tartozott, mely a mai napig is birtokosa. A községnek róm. kath. temploma van, mely valószínűleg a XVIII. század elején épült. Határában újabban a rómaiak idejéből származó áldozati kőoltárt is találtak, mely az esztergomi főgimnáziumba került. A lakosság temetkezési egyesületet tart fenn. Dülői közül fölemlítendő a *Tatárszállás* dülő, melynek elnevezéséhez az a hagyomány fűződik, hogy a tatárjárás idejében a tatárok ott tábo-roztak. Postája Dorog, távirója és vasúti állomása Leányvárcsev.

Csolnok.

Csolnok, kisközség, a Gete hegy lábánál, 299 házzal és 1599 lakossal, kik közül 1401 német, 113 tót, 81 magyar és 4 egyéb anyanyelvű. Vallásra nézve túlnyomóan római katolikusok. Határa 3250 kat. hold. A *Csolt* nemzetség ősi birtoka. 1233-ban *Wathacholnuka*, 1262-ben *Kolnuk* néven szerepel az oklevelekben. Szőlőhegyeit 1272-ben említik először. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék szerint abban az időben már plébániája volt, mely a veszprémi egyházmegye budai főesperességi kerületéhez tartozott. Az 1531. évi adóösszeírás a *nyulszigeti* (Margitsziget) *apácák* birtokának mondja. 1569-ben Pilis vármegyéhez tartozott. 1593-ban az Esztergom vármegyei hódolt falvak között szerepel, akkor 10 portája (jobbágytelek) volt. Bocskay István fölkelésekor (1606) már erős gyökeret vert benne a református vallás. A reformátusok temploma a mostani tanítói lak telkén állott s körülötte temetőjük terült el. Az 1647. évi adóösszeírás szerint 6 portája volt, de 1696-ban az elpusztult helységek között szerepel. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a budai *Klarisszákat* említi birtokosainak. Plébániáját 1738-ban állították vissza. Templomát, az egykori kamaraelnök, gróf *Grassalkovich* Antal építtette. A Klarisszák rendjének eltörlése után 1848-ig a vallásalap földesurasága alá tartozott, a melynek ma is van itt nagyobb birtoka. 1738-ban közel félévig pestis dühöngött a faluban s az itteni reformátusok emiatt Únyra, Tinnyére és Nagysápra költöztek. A községben van fogyasztási és hitelszövetkezet, azonkívül „Augusztá” barna kőszén-akna. Postahivatala helyben van, táviró- és vasúti állomása Dorog, hajóállomása Esztergom.

Dág.

Dág, kisközség, a délkeleti határszélén, 129 házzal, 752 r. kath. lakossal, a kik között 376 tót, 275 német és 93 magyar anyanyelvű van. Határa 2056 kat. hold. 1262-ben *Esztergomi Hermán* ispán birtoka, a ki e helységet az esztergomi *Ágoston-rendi* szerzeteseknek adta. Ekkor Fejér vármegyéhez tartozott. Hermán ispán ado-

mányát, fiának, Péternek kérelmére 1270-ben V. István király is megerősítette. Később azonban Péter és Hermán e helységet eladták *Magyar* Pálnak, a ki 1364-ben Nagy Lajos király hozzájárulásával visszaadta az Ágoston-rendi szerzeteseknek. 1332-ben már fennállott a plébániája, mely a veszprémi egyházmegyéhez tartozott. A török világban elpusztult. Az 1715—1720. évi összeírásban még csak pusztaként szerepel. Az 1732—55. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint az *esztergomi káptalan* birtoka. Ekkor hat egész telkes jobbágyság és hét zsellér lakta. Plébániáját 1805-ben állították vissza. 1812-ben már iskolája is volt. 1848-ig az esztergomi főkáptalan földesurasága alatt állott. Hozzátartozik *Kis-Csév* puszta, mely az 1715—20. évi összeírások alkalmával még önálló helység volt, melyhez a mai Dág helység is odatartozott. Jelenleg épen megfordítva, Dághoz tartozik Kis-Csév puszta. A község róm. kath. temploma 1826-ban épült. Jelenleg legnagyobb birtokosa az esztergomi főkáptalan. A már említett Kis-Csév pusztán kívül idetartozik még *Kucsera* puszta is. Postája Csolnokon van, táviró-állomása Dorog, hajó-állomása Esztergom.

Dorog, kisközség, az esztergom—fűzitői vasútvonal mellett, 298 házzal és 1966 lakossal, a kik közül 1369 német, 477 magyar és 55 tót anyanyelvű. Vallásra nézve túlnyomóan róm. katolikusok. Határa 2002 kat. hold. A *Hunt-Pázmán* nemzetség ősi birtoka, melyet 1287-ben az e nemzetségből származott Pázmán fia, Lampert és ennek fia, Kázmér, az *esztergomi káptalannak* adtak cserébe, de az nem élvezhette e javakat békében, mert IV. László uralkodása alatt a *Csák* neimbeli Márk fia, István azokat hatalmasul elfoglalta. Venczel cseh király pedig, az 1304. évi betörése alkalmával, a káptalantól a helységre vonatkozó adománylevelet is elrabolta. A káptalan 1307-ben tiltakozik a Csákok foglalása ellen. Csák Máté hatalmának megtörése után ismét visszanyerte Dorog helységet, melynek birtokában Albert király 1439-ben megerősítette. A török világban elpusztult. Az 1696-iki összeírás szerint, sváb lakosai csak néhány évvel azelőtt telepedtek le. 1715-ben újabb sváb telepesek érkeztek a községbe. Az iskola-mesterről már 1728-ban van említés. Plébániáját 1730-ban állították fel. 1848-ig az esztergomi főkáptalan földesurasága alá tartozott. Most nagyobb birtokosa nincsen. Róm. kath. temploma 1735-ben épült. A község határa hajdan a rómaiak temetkező helyéül szolgált. Ezt az ott kiásott leletek tanúsítják, melyek a budapesti és az esztergomi múzeumokba kerültek. A Hungária részvénytársaságnak mészégető gyára van itt. Határában barnaszén bányák is vannak. Hozzátartoznak *Árpádköszénbánya*, *Dorogi* puszta, *Óbánya* és *Újbánya*. Van körjegyzősége, postája, táviró- és vasútállomása.

Dorog.

Dömös, nagyközség, a Duna partján. Házainak száma 271, lakosaié 1443, kik jobbára magyarok; ezek közül 1205 róm. kath. és 206 ref. vallású. Határa 4166 kat. hold. Már a XI. században virágzó helység, sőt királyi székhely volt. I. Béla király 1063-ban, midőn az ország főembereivel tanácskozára gyűlt egybe, a királyi palota összeomlása következtében itt halt meg. 1087-ben Szent László királyt, mielőtt a németek ellen hadat indított volna, szintén Dömösön találjuk. Plébániája 1107-ben már fennállott. Legnagyobb nevezetességre *prépostsága* révén jutott, melyet Álmos királyi herceg alapított, s a melyet fia, II. Béla király 1138 szept. 3-án kelt adománylevelével gazdagon megajándékozott. Az alapító oklevél szerint a prépostságnak 59 helységben volt birtoka, melyeknek lakosai a szokott dézsmán kívül különféle élelmi cikkek szolgáltatására voltak kötelezve. IV. Jenő pápa Zsigmond király kérelmére a dömösi prépostságot szerzetesrendi apátsággá alakította át (1433—1445) s azt az olajfák hegyéről nevezett apát nyerte el. Hunyadi János kormányzó az apátságot ismét prépostsággá alakítván át, azt István szentantalmi prépostnak adta. VI. Sándor pápa 1501-ben a prépostságot a nyitrai püspökséggel egyesítette. Az 1560. évi adóösszeírás szerint még akkor is a nyitrai püspök birtokában találjuk. A török világban elpusztult, de az egykori prépostsági épület még a XVIII. század első éveiben is fennállott, falait 1702 táján hordták szét. Az 1647. évi összeírásban csak $\frac{3}{4}$ portával van felvéve. Az 1696. évi összeírás csak öt jobbágyságot és tíz zselléret ismeri. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint gróf *Erdődy* Ádám nyitrai püspök és dömösi prépost birtoka volt, a ki az egykori prépostság romjait a faluban látható kis templom építésére használta fel. Plébániáját 1733-ban állították helyre, ugyanez évben megkezdték az új plébánia-egyház építését, melyet 1743-ban fejeztek be. Addig a prépostsági épület romjai között megmaradt kápolnát használták fel az isteni tisztelet tar-

Dömös.

tására. 1779-ben Mária Terézia királynő a prépostságot az *esztergomi főkáptalannak* adományozta s ez időtől kezdve a helység a káptalan földesurasága alá tartozott. Iskolája 1736 óta van. 1776-ban a mostani iskolával szemben levő jobbagyház szolgált a tanítás czéljaira; 1812-ben a jelenlegi iskolaépület helyén emeltek új iskolaépületet, melyet 1824-ben a községben dühöngött tűzvész elpusztított. Dömösön 1709 előtt protestánsok is laktak, de ezeknek szabad vallásgyakorlata a szatmári békekötés után jelentékeny korlátozást szenvedett. II. József türelmi rendelete után a dömösi reformátusok leányegyházat alakítottak, mely előbb Tótfaluhoz, majd Pilismaróthoz, utóbb Nagymaroshoz tartozott. A községben van egy Szent István királyról elnevezett róm. kath. templom, melyet 1833-ban kezdtek építeni s 10 év múlva szenteltek fel; a reformátusoknak is van templomuk. Most az esztergomi főkáptalannak van itt nagyobb birtoka. A községhez tartozik *Királykút vadászlak* és *Körtvélyes* pusztja. Postája és hajóállomása helyben van, táviró-állomása Visegrád.

Dunamocs.

Dunamocs, nagyközség, a Duna mentén, 366 házzal, 1917 magyar ajkú lakossal, kik közül 1566 református, 304 róm. kath. és 47 izr. vallású. Határa 3174 kat. hold. Eredetileg a komáromi vár tartozéka, tehát királyi várbirtok volt. 1208-ban már önálló helységgént szerepel; ekkor már p'ebániaja is volt. E várbirtok egy részét a *Zovárd* nembeli Vécs unokája, Lőrincz mester kapta adományul Mária királynétól, IV. Béla király nejétől, s ebben 1274-ben Erzsébet királyné is megerősítette; 1284-ben *Rofoy* is kapott adományt az itteni várföldekből. A XIV. században *Tivadarnocs*, *Kis-* és *Nagymocs* nevű helységek voltak itt. Az egyik Mocs birtokosa 1340-ben *Apród* Tamás volt, a ki a dunai halászati jog miatt perbe keveredvén Csór Tamással, hamis oklevelekkel akarta jogait bizonyítani, de rajta vesztett, mire az országbíró fő- és jószágvesztésre ítélte, s birtokainak harmadát ellenfele kapta meg. Zsigmond király 1388-ban az egyik Mocsot, vagyis Nagy-Mocsot koronázási ajándékkul az *esztergomi érseknek* adta, melyet az érsek 1391-ben a *Szent István prépostságnak* engedett át. Tivadarnocsot 1393-ban nyerte az érsek a királytól; 1425-ben pedig Kis-Mocsot adta cserébe az érseknek Billegért. Az 1549. évi összeírás szerint az esztergomi érsek és a Báthoryak birtoka volt. 1550-ben négy, 1556-ban három, 1593-ban nyolcz, 1647-ben három és egynegyed portát írtak össze; ekkor csakis az esztergomi érsek volt a földesura. Az 1696-iki összeírás szerint a községben 9 negyedtelkes jobbágy, 18 földbirtokos, 3 földbirtok nélküli zsellér lakott. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv 54 katolikus és 540 református lakost említ. 1848-ig az esztergomi érsek földesurasága alá tartozott. Iskoláját 1801-ben alapította gróf Batthyány József hercegprimás. A községnek két temploma van; a róm. kath. templom 1764-ben épült, a reformátust pedig 1860-ban építették fel újból. Az 1809-iki nagy árvíz a községet részben elpusztította. A lakosság hitelszövetkezetet tart fenn. Most legnagyobb birtokosa az esztergomi érsekség. Hozzá tartozik a *Szentjános* pusztja. Postája és vasúti állomása helyben van, távirója Bátorkeszi, hajóállomása Dunaradvány.

Ebed.

Ebed, nagyközség, a Duna mentén, 292 házzal és 1588 róm. kath. valású magyar lakossal. Határa 4441 kat. hold. Eredetileg a galgóczi várhoz tartozott. Azt a földet, hol a mai helység határa terül el, II. Endre király adományozta az *esztergomi káptalannak*. IV. Béla király 1237-ben megerősítette benne. A várföldön kívül a *Muzslai* családnak is volt itt birtoka, melyet Muzslai Bene, Jakab és Zsup 1250-ben részben eladtak, részben pedig odaajándékoztak a káptalannak. Utóbbinak ebedi birtokára vonatkozó adománylevelét 1295 febr. 1-én III. Endre. 1439-ben Albert király is megerősítette. Ez utóbbi megerősítő-levél szerint egy sziget is tartozott hozzá. Az 1593. évi összeírásban a törököknek behódolt falvak között szerepel. 1609-ben *Nagy-Ebed* néven fordul elő az összeírásban, ekkor az *esztergomi érsek* van megnevezve földesurának. 1647-ben 5 portája volt. Az 1696. évi összeírás az elpusztult helyek között sorolja fel. A falu jobbágysai Esztergom városába költöztek és onnan művelték földjeiket. Az 1732-iki egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint már ismét virágzó helység; templomát ekkor építtette a káptalan; 1701-ben már említi iskolamesterét, a kinek egy hold földje és rétje is volt. 1755-ben 808 katolikus hívő lakta. Plébániáját 1783-ban állították. 1848-ig az esztergomi káptalan földesurasága alá tartozott. Eredetileg a Duna partján épült. Lakosai a folytonos áradások miatt költöztek oda, a hol a helység jelenleg van. Most nagyobb birtokos itt az esztergomi főkáptalan. Határához

tartoznak az *Ebedi* és *Hörcsök* puszták. Dülői közül fölemlíthetők a *Faluhely* dülő, melyen 600 évvel ezelőtt a község állott, továbbá a *Sánczok* dülő, hol a török hódoltság idejében ütközet volt. Erre vall az ott talált sok régi kard-darab, zabla, kengyel stb. A *Homokok* nevű dülőben kelta pénzek kerültek napfényre. A községet 1876-ban árvíz öntötte el. Posta- és távíró-állomás: Párkány-Nána.

Epöl, kisközség, az esztergomi járásban, a vármegye déli határán. Van benne 127 ház, 721 főnyi róm. kath. vallású lakossal, kik közül 559 magyar, 112 tót és 50 német ajkú. Határa 2189 kat. hold. Az *esztergomi főkáptalan* egyik ősi birtoka, melyet részben 1270-ben vétel útján szerzett, részben Erzsébet királynőnek 1284-ben kelt adománylevele alapján bírt. A káptalanon kívül 1270-ben az esztergomi *János lovagok* is birtokosai voltak. A Csák nembeli Márton fia, István azonban IV. László király uralkodása alatt, 1287 táján elfoglalta a káptalan birtokait. Az erőszakos foglalás ellen 1307-ben a káptalan fölemelte tiltakozó szavát, de csak a Csák Máté hatalmának megtörése után nyerte vissza birtokát. Az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékek szerint Epölon már ekkor plébánia volt, mely a veszprémi egyházmegyéhez tartozott. Albert király 1439-ben megerősítette a káptalant *Epel* helység birtokában. A XVII. században *Eb-Szün* vagy *Eb-Szőny* néven volt ismeretes. 1647-ben csak egy portát találtak a helységben. Az 1696. évi összeírás szerint 8 negyedtelkes és 6 földbirtokkal ellátott zsellér lakta. Az 1732—55. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek már az esztergomi káptalan birtokának mutatják s ennek földesurasága alá tartozott 1848-ig. Nagyobb birtokosa ma is az esztergomi káptalan. Róm. kath. temploma 1805-ben épült. Hozzá tartozik az *Epöli* puszta. Dülői közül említésre méltó a *Benczvár* nevű, a mely állítólag egy régi várnak a helye. Postája és távíró-állomása Bajna, vasúti állomása Annavölgy-sárisáp.

Epöl.

Érsekkéty, nagyközség, a párkányi járásban, 242 házzal és 1186 magyar lakossal, a kik vallásra nézve reformátusok és róm. katolikusok. Határa 3413 kat. hold. Első ízben 1295-ben szerepel az oklevelekben, melyek a Huntpázmán nembeli Kázmér fiak garázdálkodásairól adnak számot. Kázmér fia innen 40 ökröt, ugyanannyi juhot, disznót és kecskét raboltak el. A fivérek azonfelül Pózsát, az esztergomi érsek jobbágyát is fogságba ejtették és csak 4 márka lefizetése után bocsátották szabadon; egy kétyi lakost pedig megöltek. Azután békeszerződés czímen előbb 10, majd 11 márkát vettek fel a kétyi lakosoktól. A XIV. század elején a *Divékiek* birtoka. 1308-ban Divéki *Barleus* és *Irozló* (Jarosló) itteni — négy eke — birtokukat *Szólósi* Miklósnak adták el. 1420-ban ismét az *esztergomi érsek* birtokában találjuk. Az ez évi határjárás alkalmával azonban *Zselizi Tóttós* László fiai ellent mondtak annak, hogy György passauai püspök, az érsekség kormányzója, bizonyos földterület birtokába jusson. 1427-ben Fakó János esztergomi várnagy Varga Gergely zelízi lakost elfogván, Kétyen börtönbe záratta, hol Varga Gergely meghalt. Az 1532. évi adóösszeírás szintén az esztergomi érsek földesuraságát említi. 1609-ben 2½, 1647-ben 2 portája volt. Az 1696. évi összeírás szerint Övedről átköltözött 7 jobbágy lakta. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv 125 katolikust és 290 reformátust sorol fel. Plébániája már a XIV. században fennállott. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben szintén találkozunk az itteni plébánossal. Népiskolája is régi lehet, mert már az 1701. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv is megemlíti mesterét. Most fennálló iskoláját 1830-ban építtette az érseki uradalom, a melynek földesúri hatósága alá tartozott 1848-ig. Jelenlegi nevét az 1907. évi febr. hó 7-én 131,168/906. számú belügyminiszteri rendelettel nyerte. Nagyobb birtokosa ma is az esztergomi érsekség. A községben fennálló két templom közül a róm. kath. 1884-ben épült, a reformátusoké 1775-ben, Van itt tej- és értékesítő-szövetkezet. A község határához tartozik *Érsek* puszta. Postája helyben van, távíró-állomása Bény.

Érsekkéty.

Farnad, nagyközség, a vármegye éjszaki szögletében. Van benne 383 ház és 1969 lakos, a kik közül 1713 magyar és 239 tót ajkú. Vallások szerint így oszlanak meg: 1160 róm. kath., 412 ág. h. ev., 351 ref. és 46 izr. Határa 5691 kat. hold. Első ízben 1156-ban találkozunk e helység nevével az oklevelekben. Ama 20 helység közé tartozott, melyeknek tizedét *Martirius* (Mártély) érsek ebben az évben az *esztergomi káptalannak* engedte át. Eredetileg Bars vármegyéhez tartozott. 1283-ban *Vancsa* Tamás mester, *István* esztergomi érsek és hibornok unokaöccse és ennek testvére, *Orbász* pozsegai prépost voltak itt birtokosok, a kik birtokukat

Farnad.

Ladomér esztergomi érseknek adták cserébe. A XIII. század végén és a XIV. század elején sokat szenvedett. 1295-ben a *Hunt-Pázmán* nembeli *Kázmér* fia, 1311-ben pedig *Csák* Máté egyik tisztje, *Vörös Bede* pusztították az érsek itteni jószágait. *Telegdi Csanád* érsek 1342—1349 között új adománylevelet nyert Nagy Lajos királytól e helységre. 1295-ben már plébániája is volt. A XIV. században ismét világi birtokosokkal találkozunk Farnadon. 1338-ban Farnadi Petőről emlékeznek meg az oklevelek, a ki Kuralon birtokot vesz zálogba. 1359-ben már Esztergom vármegyéhez számították. 1384-ben szintén Esztergom vármegyében fekvő érseki falu. 1427-ben *Vetési Jakab* volt az érsek itteni uradalmának tisztje. A XVI. században még a jómódú helységek közé sorozták. 1532—1556 között 10, 12, 1557-ben 13, 1593-ban 9, 1609-ben 8 portája volt. 1647-ben 8¼ portát írtak benne össze. A felszabadító hadjárat alatt teljesen elpusztult. 1696-ban még egészen elhagyott volt. *Lakosai* ekkor a falun kívül, az erdőkben éltek, sőt *Damásdon* és *Oroszkán* is lakott egy-egy farnadi jobbágy. A XVIII. század közepén már jelentékenyen benépesült. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint *lakosai* közül 379 katolikus, 126 református és 169 ágost. evangélikus volt. Templomát 1732-ben építtette gróf *Esterházy Imre* hercegprímás a helység két rombadólt egyházának köveiből, melyeknek egyike a falu közepén emelkedett, másika a vízen túl, *Bars* vármegyében feküdt. 1701-ben már tanítója volt a helységnek. A jelenlegi népiskola 1856-ban épült. 1848-ig az esztergomi érsek földesurasága alá tartozott, ki ma is egyetlen nagyobb birtokosa. A katolikus templomon kívül még két temploma van a községnek; a reformátusoké 1804-ben, az ág. evangélikusoké pedig 1823-ban épült. A község határában végződött 1849 április 29-ikén a nagy-sallói győzelmes ütközet s a győztes magyarok egy része itt ütött tábort. A községnek 1699-ből származó pecsétnyomója van. Határában vannak *Iklad*, *Mácsé*, *Motesiczky* tanyák és *Peres* puszta. A lakosság fogyasztási és tejszövetkezetet tart fenn. Postája helyben van, távíró-állomása Nagysálló, legközelebbi vasúti állomásai *Bény* és *Köbölkút*. Hajóállomása Esztergom.

Gyíva.

Gyíva, magyar kisközség, a Párizs patak mellett, 37 házzal és 212 róm. kath. vallású lakossal. Határa 776 kat. hold. A XIII. század végén már önálló helységként említik az oklevelek. 1304-ben a *Zovárd* nembeli *Zovárd* szerez itt birtokot. 1439-ben *Zsigmond* király *Pogánytelki* István fiainak, *Tamáznak* és *Bálintnak*, valamint ezek rokonainak, *Tatai* Pálnak, *Gyívai* Dömjén fiának, *Jakabnak*, *Belegi* Domonkos fia *Jakabnak* adományozza. Az 1531. évi adóösszeírás szerint *Gyívai János* birtoka. A későbbi, XVI—XVII. századbeli adóösszeírásokban nem szerepel. Az 1720. évi összeírásban még csak puszta, mely ekkor *Libádhöz* tartozott. Az 1753. évi adóösszeírás *Tersztyánszky* József alispánt említi birtokosául; ekkor 6 katolikus jobbágy lakta. A XIX. század első felében a falu egyik részét a *Majthényi*, másikat a báró *Baldacci* család bírta. Azonkívül *Palóczy* Ádámnak volt itt birtoka. Mostani földesura ifj. *Paskusz* Benő. Ide tartozik a *Macskás* puszta. A község utolsó postája, távíró- és vasúti állomása *Köbölkút*.

Karva.

Karva, kisközség, a Duna balpartján. 98 háza és 800 magyar lakosa van, a kik jobbára róm. katolikusok. Határa 2775 kat. hold. A *Tardos* nemzetség ősi birtoka. Első ízben 1245-ben említik, mely évben *Köbölkúti* Péter itteni birtokát *Miklósnak*, a királyi hírnökök mesterének adta el. Unokái *Karvai* Miklós fiai *Zovárd* és *Csák*, a kik testvéreikkel, *Miklóssal* és *Péterrel* az 1283-ban tartott osztály alkalmával *Karván* egy eke földet nyertek. 1300-ban a *Csák* nembeliek elpusztították; ekkor *Kis-Karva* néven fordul elő. E falu határában feküdt egykor *Sartiván*, másként *Sartván* nevű helység, eredetileg a *Sartiván-Vecse* nemzetség ősi birtoka, hol 1303-ban a *Zovárd* nembeli *Zovárd* szerzett birtokokat. 1312-ben *Karvai* Miklós bírta *Karvát*. Miklós fiai *Miklós* és *Péter* pénzhamisítással vádoltatván, összes birtokaik elvesztésére ítéltettek. 1352-ben *Zovárd* nembeli *Domonkos* azonban kimutatván, hogy ő nem részes rokonai bűnében, ennek alapján az ország nagyjai őt felmentették. Nincsenek adataink arra, hogy *Karva* megmaradt volna a *Zovárd* nemzetség birtokában. A XV. században a *Sáros* vármegyei eredetű *Kapy* család birtokába került. 1505-ben *Kapy* Menyhért *Karva* egy részét eladta *Attyai* Miklós esztergomi olvasó-kanonoknak és nővéreinek. 1519-ben *Attyai* Miklós egyezsége lépett *Kapy* János leszármazóival, mely egyezség értelmében *Karva* egynegyedrésze *Kapy* Katalin férje, *Sárkányi* *Pathy* Károly birtokába került. A mohácsi vész után elpusztult. Az

1647. évi adóösszeírás szerint csak $2\frac{3}{4}$ jobbágytelek volt a helységben. Az 1696. évi összeírás lakatlannak mondja, a helység ekkor *Nedeczky* Sándor és Mihály birtokához tartozott. 1733-ban *Magócsy* János, 1743-ban özv. báró *Gyulay* Ferenczné lakott Karván. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint még pusztá volt. Ekkor a gróf *Gyulay*, *Cserey*, *Missich* és *Kvassovszky* családok voltak itt birtokosok. A XIX. század első felében a *Somogyi*, *Koller*, *Nedeczky*, *Hunyady*, *Lippay*, *Huszár*, *Csúzy*, *Reviczky*, *Bíró*, *Bakay*, *Hajós*, *Palkovics*, *Kruplanicz* és *Kerekes* családok bírtak itt földesúri joggal. Szent Lőrincz tiszteletére épült régi temploma félkör-apsziszú román egyház, mely mint műemlék is kiváló figyelmet érdemel. A hajópadlat közepén, veres márványból való síremlék van a következő felirattal: Hic est sepultura nobilium de Lábatlan Anno Domini (így) millesimo quadringentesimo. A templomot a XVIII. század elején báró *Gyulay* Ferencz újíttatta meg. Az egyház kétszáz éves szentségtartót őriz. A község mai birtokosai *Kosztics* Labud, *Szarvasi* Sándorné, *Fodor* Kálmán, *Kommers* Károly és özv. *Szlankáné*. 1876-ban árvíz pusztított itt. A községben van az ebedfoki ármentesítő-társulat mérnöki hivatala. Határában vannak a *Felső*, *Kis* és *Nagy* puszták és a *Mária* és *Sándor* majorok. Postája helyben van, táviró-állomása *Párkány*, vasúti állomása *Párkányána*, hajóállomása *Piszke*.

Kéménd, nagyközség, a Garam mentén, 380 házzal és 1907 magyar ajkú, róm. kath. vallású lakossal. Határa 4876 kat. hold. Már a rómaiak idejében lakott hely volt, a kiknek emlékét egy kerek váracz őrzi. Szent István király a *Hunt-Pázmán* nemzetség őseinek, alkalmasint *Bénynek* adta e területet. De az esztergomi káptalannak is volt itt birtoka, melyből egy ekealját 1183-ban eladott *Farkas comes*nek. 1217-ben a *Hunt-Pázmán* nembeli *Anadé*, mielőtt a szentföldi hadjáratra indult volna, itteni birtokát a bényi monostornak adományozta. Később, 1273-ban, ugyanebből a nemzetségből származott *István* mester, itteni földjeit szintén a bényi monostornak hagyományozta. 1292-ben a *Hunt-Pázmán* nembeli *Kázmér* fia, *Ugron comes* birtokrészét az esztergomi érseknek volt kénytelen átengedni, kárpótlásul ama károkért, a melyeket a IV. László halálát követő belzavarok alatt az érsek jószágainak okozott. 1295-ben Márton alországbíró fenti okból *Ugron* testvéreit, *Istvánt*, *Lampertet* és *Lászlót* is kéméndi birtokaik elvesztésére ítélte. Ekkor a helységnek már plébániája is volt. A XIV. század első éveiben *Trencseni Csák Máté* tiszteje, *Vörös Bede* hatalmasul elfoglalta az érsek többi községeivel együtt, melyeket az érsek csak 1312-ben nyert vissza. *Telegdi Csanád* érseksége (1330—1349) alatt a pusztítás nyomai eltűntek. 1346-ban *Telegdi Csanád* érsek *Miklós* fia *Miklóssal* és társaival perelvén, az érsek kéméndi birtokát meghatározták. 1382 előtt *Demeter bíboros-érsek* a *Garam folyón* *Kéménd* melletti *malmának* felét az esztergomi *Szent-György templomnak* adományozta, de később visszavette, midőn azonban a káptalan arra figyelmeztette, hogy e malom emberemlékezet óta a szentgyörgyi prépost tulajdona, 1382 nov. 26-án elrendelte a malom visszaadását. A XVI. században is az esztergomi érsek földesúri hatósága alá, később a hódoltság területhez tartozott. 1556-ban 5, 1593-ban 7, 1609-ben 4, 1647-ben 7 portája volt. Az 1696. évi összeírás szerint a gyakori katonai beszállások következtében elpusztult. Határát az érsekség egyéb jószágairól érkező települők használták. Plébániáját 1713-ban állították vissza. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 30 egész telkes jobbágy és 35 zsellér lakta. 1755-ben már 791 katolikus lakosa volt. Templomát gróf *Esterházy Imre* hercegprímás kezdte építtetni, de csak utóda, gróf *Csáky Miklós* fejezte be. 1848-ig az esztergomi érsek földesúri hatósága alá tartozott; napjainkban ugyancsak övé a határ. 1849 április 20-án *Gáspár* András vitéz huszártábornok itt fényes győzelmet aratott *Wyss* császári tábornok 2500 lovasból álló dandára felett, mely *Esztergomból* *Wohlgemuth* császári tábornok segélyére sietett. A községben máig fennmaradtak az avar sánczok. Találtak itt különféle kőedényeket, nyilat, sarkantyút és egyéb tárgyakat, a melyek esztergomi magánkutatók tulajdonába kerültek. A lakosság róm. kath. olvasókört és hitelszövetkezetet tart fenn. Határában van a *Kéméndi* pusztá. Postája, táviró- és vasúti állomása helyben van.

Kesztölcz, kisközség, a *Pilis* hegy alján. Házainak száma 369, lakosaié 1964, kik mindannyian róm. kath. vallásúak. Van közöttük 1743 tót, 197 magyar és 22 német ajkú. Határa 3822 kat. hold. Első ízben I. Géza királynak a garam-szentbenedeki apátság részére 1075-ben kiadott adománylevelében fordul elő,

Kéménd.

Kesztölcz.

mely szerint a bőkezű alapító itt hét szőlőt és öt vinczellért adott a monostornak. Közleében volt a pálosok monostora, a melynek emlékét a *Klastrom* major őrzi. Itt lelt örök nyugalmat 1213-ban az elégületlenektől meggyilkolt Meráni Gertrud, II. Endre király hitvese. 1304-ben Kesztlöczön már az esztergomi káptalannak is volt birtoka, de az ide vonatkozó oklevél Venczel király betörése alkalmával megsemmisült. 1439-ben Albert király megerősítette a káptalan Kesztlöcz birtokában, melyhez ebben az időben egy *Nyir* nevű puszta is tartozott. Ekkor a helység Pilis vármegye kiegészítő része volt. 1489 előtt az esztergomi káptalan, a garamszentbenedeki monostor itteni birtokaira is rátette a kezét, melyeket az apátság 1512. évi tiltakozása ellenére is megtartott. 1569-ben még Pilis, 1593-ban azonban már Esztergom vármegyéhez sorozták; ekkor 10 portája volt. Az 1647. évi összeírásban szintén az Esztergom vármegyei községek között találjuk. Az 1732—1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai szerint a községet 12 egész telkes jobbágy és 7 zsellér lakta. Ekkor ismét az esztergomi káptalan földesúri hatósága alá tartozott. Plébániáját 1787-ben állították vissza. Iskoláját 1839-ben építtette a káptalan, mely 1848-ig volt a földesura. Jelenlegi nagyobb birtokosa az esztergomi főkáptalan. Katholikus templomát 1800-ban építtették. Gróf *Zichy* Gézának van itt szép, új vadászkastélya. Határába tartozik a *Káptalani* major és a *Klastrom* puszta. Dülői közül a tatárjárás emlékét őrzi a Tatárszállás nevű dülő. Körjegyzősége és postája van. Távírója és vasúti állomása Leányvárcsév, hajóállomása Esztergom.

Kicsind.

Kicsind, kisközség, a Garam partján. 137 háza és 735 róm. kath. vallású, magyar ajkú lakosa van. Határa 1342 kat. hold. Az 1593. évi adóösszeírásban a hódoltsági falvak között fordul elő. Ekkor 2 portája volt, míg 1609-ben 3, 1647-ben 4½. Az 1613. évi összeírásban az *esztergomi káptalan* szerepel földesuraként. A XVII. század második felében elpusztult. Az 1696. évi összeírás szerint földjeit az esztergomi hajdúk bérlik s kilenczedet adnak a termésből az esztergomi káptalannak, mint földesuruknak. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a nagyszombati Szent István királyról nevezett papnevelő-intézet birtoka. Ekkor már önálló plébániája volt, de Szent Móríc tiszteletére emelt temploma csak egyszerűen sövényfonásból készült. 1848 előtt az esztergomi papnevelő intézet bírt itt földesúri joggal, mely ma is a község birtokosa. Van itt virágzó kath. olvasókör és gazdakör. A község postája, távíró- és vasúti állomása Garamkövesd, hajóállomása Párkány.

Kirma.

Kirma, déli határszéeli kisközség, 105 házzal és 638 lakossal, a kik mindnyájan róm. katolikusok. Anyanyelvükre nézve túlnyomóan németek. Határa 1294 kat. hold. A XVII. század elején Úny községhez tartozó két pusztából, *Kis-* és *Nagy-Kirvából* állott, melyeket 1719-ben a *budai apácák* elpereltek az ottani lakosoktól az irtványokkal együtt. A budai apácák rendjének eltörlése után e két puszta a vallásalapra szállott; a kormány ekkor 1785-ben svábokat telepített ide; ekként a két puszta községgé alakult át. Iskoláját 1786-ban állították fel. 1812-ig a községházában folyt a tanítás. Plébániáját 1805-ben alapították. 1848-ig a vallásalap földesúri hatósága alá tartozott. Temploma 1824-ben épült. A lakosság hitelszövetkezetet tart fenn. Határában van a *Kirvai* puszta. Dülőnevei közül figyelmet érdemel a *Törökkútivölgy* dülő, melynek kútját állítólag a törökök építtették, továbbá a *Trettplatz* nevű, a melynek helyén valaha a falu állott és itt csépeltek, illetőleg tiporták ki a gabonát. Postája Tinnye, távíró- és vasúti állomása Annavölgy-sárisáp.

Kisújfalu.

Kisújfalu, nagyközség, a Párizs patak mellett. Van 157 háza és 758 magyar akosa, kik túlnyomó számban református vallásúak. Határa 2452 k. hold. Alkalmassal a XV. században települt. Az 1531. évi adóösszeírás szerint *Báthory* István nádor birtokában találjuk; ekkor *Újfalu* név alatt szerepel. 1532-ben és 1549-ben *Báthory* Andrásé. 1549—50-ben 4 portája volt. 1609-ben *Kisújfalud* néven vették fel az összeírásba; ekkor 1½ portája volt 1613-ban *Keglevich* János birtoka. 1647-ben 3½ portája volt. 1683-ban, Bécs felmentése után, az átvonuló szövetséges lengyel hadak az egész helységet felprédálták, még a templom felszerelését is magukkal vitték. Az 1696. évi összeírás *Bottyán* Jánost nevezi meg birtokosául, a mikor öt negyedtelkes és hét nyolczadtelkes jobbágy lakta; ezenkívül volt még 2 földbirtokkal ellátott zsellér lakosa is. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint gróf *Pálffy* Miklós örökösének birtoka. 1848-ig a herczeg *Pálffy* család bátorkeszi uradalmához tartozott. Mos-

A bényi árpádkori templom.

Dömös. — Részletek a községből.

tani nagyobb birtokosai herceg *Pálffy* Miklós és *Bródy* Samu dr. örökösei. Református temploma 1787-ben épült. 1874-ben nagy tűzvész volt itt, mely tizenhárom épület híján, az egész községet elhamvasztotta. Határához tartoznak *Arad* és *Szélhordta* puszták. Dülönevei közül *Sárradülő* elnevezés állítólag onnan ered, hogy valamikor ennek a helyén tó volt, úszó szigetekkel. Postája, táviró- és vasúti állomása *Köbölkút*, legközelebbi hajóállomása *Dunaradvány*.

Köbölkút, magyar kisközség, a Párizs patak mellett, 316 házzal és 1988 túlnyomóan róm. kath. vallású lakossal. Határa 4624 kat. hold. A XIII. század közepén a *Torda* nemzetségi birtoka, a melynek egyik tagja, *Péter* 1245-ben *Köbölkúti* néven fordul elő. 1299-ben a *Hunt-Pázmán* nemzetségből származott *András* comes fia, *Iván* birtoka. 1332—37-ben már plébániája volt. 1355—60-ban *Köbölkúti* László fiai, *Jakab* és *János* szerepelnek itt. 1531—1532-ben a *Báthoryak* birtokában találjuk. 1541-ben *Macedoniay* Miklós özvegyét, *Istvánffy* Annát és fiát, *Pétert* zálog czímén beiktatják *Köbölkút* részeibe. 1549-ben *Báthory* Andrásé. 1593-ban a török hódoltsági falvakhoz tartozott: ekkor 11 portája volt. 1609-ben *Kegelevich* István birtoka; ekkor 8 portát írtak itt össze, míg 1647-ben 7½ portája volt. A felszabadító háború folyamán elpusztult; 1696-ban ismét benépesült. Ekkor *Bottyán* János birtoka, a ki a barsi Bessenyőből és *Kisújfaluból* telepített ide jobbágyokat. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a gróf *Pálffyak* dévényi hitbizományához tartozott. Szent *Jakab* tiszteletere emelt templomát 1747-ben újították meg. Az 1701. évi egyházlátogatás alkalmával már volt iskolamestere is. 1848 előtt a herceg *Pálffy* család földesúri hatósága alá tartozott. Jelenlegi birtokosa herceg *Pálffy* Miklós. A községben van *Brutsy* János téglagyára. Határához tartoznak a *Belső* major, *Párizs* és *Szedres* puszták. Postája, táviró- és vasúti állomása van.

Köbölkút.

Kőhidgyarmat, Garam-parti magyar nagyközség, 248 házzal és 1356 róm. kath. vallású lakossal. Határa 3534 kat. hold. A XIII. század közepén *Wyd* fiainak birtoka volt; ezeknek magtalan halála után IV. László király 1288-ban a *Zovárd* nembeli *Vécs* unokájának, *Zovárdnak* adományozta. A *Zovárd* nemzetségen kívül az *esztergomi érseknek* is volt itt birtoka, melyet a *Hunt-Pázmán* nembeli *Kázmér* fiai 1295 előtt, a III. Endre trónraléptét követő belzavarok alatt elpusztítottak. 1311-ben *Csák* Máté tiszteje, *Vörös* Bede sanyargatta az érsek itteni jobbágyait. 1339-ben a *Basztéhi* nemeseknek, a *Rozgonyiak* őseinek birtokában találjuk. Később az esztergomi káptalan lett a falu földesura, a melynek birtokában *Albert* király 1439-ben megerősítette. Az 1531—32. évi adóösszeírás idejében *Bede*gyi *Nyáry* Ferencz, 1549-ben az esztergomi érsek és káptalan bírája. 1550-ben nyolcz, 1593-ban hat portája volt. 1609-ben ismét nyolcz, 1647-ben hat és háromnegyed portát írtak benne össze. Ekkor az egész helység az esztergomi káptalané volt. Az 1696. évi összeírás szerint az elpusztult falvak között foglal helyet. Földjeit e falunak akkor *Páldon* és *Libádon* lakó jobbágyai bérelték. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv lakosainak számát megközelítőleg hatszázra teszi. Plébániája a pápai tizedjegyzékek tanúsága szerint 1332—37-ben már fennállott. 1848-ig az esztergomi káptalan földesúri hatósága alatt állott. Hozzá tartozik *Kistata* pusztája, a mely már 1439-ben az esztergomi káptalané volt, s a melynek birtokában *Albert* király megerősítette. 1593-ban 3 portája volt; ekkor a hódoltsági területhez tartozott. 1647-ben már csak egy portát írtak itt össze. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv az esztergomi káptalan birtokának mondja. Ekkor még fennállott egy remete gondozása alatt régi temploma, a melynek azonban jelenleg már csak romjai vannak meg. Most az esztergomi főkáptalannak van a községben nagyobb birtoka. Temploma 1746-ban épült. Itt kötött békét 1625-ben a *Hidasgyarmat* és *Szögyén* felé fekvő réteken II. Ferdinánd a törökkel és *Bethlen* Gáborral. 1849 április havában ütközet volt a község határában, a miről a plébánia anyakönyve is megemlékezik. 1720-ban nagy tűzvész hamvasztotta el a községet. Az említett *Kistata* pusztán kívül idetartoznak még *Kékítő* pusztája, *Rigó* és *Vadas* tanyák, továbbá *Teknyős* malom. A község hitelszövetkezetet és gazdakört tart fenn. Postája, táviró- és vasúti állomása helyben van, hajóállomása *Párkány*.

Kőhidgyarmat

Kural, nagyközség, a párkányi járásban, 135 házzal és 700 lakossal, a kik, 85 magyar ajkút leszámítva, tót anyanyelvűek és r. katolikusok. Határa 1857 k. hold. Első ízben 1223-ban találkozunk e helység nevével, a mikor egy oklevélben bizonyos *Mochov* fia, *Csépány* szerepel, a ki *Kural* helységéből való. 1256-ban fordul

Kural.

nak elő a *Kurali* nemesek, a kik földet vásárolnak. 1338-ban *Kurali Bakó* és testvérei elzálogosították itteni földjeiket *Farnadi Pető*nek másfél márkáért. 1330—49 között *Telegdi Csanád* esztergomi érsek is vesz zálogba földeket *Kurali Mátyástól*. 1424-ben a *Kathyz* nembeli *Szécsényi László* birtokában találjuk, a ki 1437-ben az esztergomi érseknek adta cserébe, annak *Keresztúr* nevű birtokáért. 1489-ben a falu tizedét *Garázda Péter* esztergomi prépost bérelte. Az 1532—1647. évi összcírások szerint az esztergomi érsek birtoka. 1550-ben 8, 1556-ban 9, 1593-ban 5, 1609-ben 3, 1647-ben 3½ portája volt. Tót származású lakosait 1612-ben telepítette ide *Paluska György* érsekségi tiszttartó Nagytapolcsányból és *Chinorányból*. Utóbb *Szász Keresztély Ágost* herceg esztergomi érsektől (1707—1725) nyert kiváltságlevél értelmében évenként csak 200 forintot tartoztak adni a primásnak s mindennemű robot és dézsma fizetése alól mentesek voltak. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv tanúsága szerint már virágzó helység volt. 13 egész, 8 féltelkes jobbágy és 4 zsellér lakta. Templomát *Keresztély Ágost* hercegprimás építtette, utóda gróf *Esterházy Imre* pedig különféle felszerelésekkel gyarapította. Most az esztergomi érsekségnek van itt birtoka. A lakosok gazdakört tartanak fenn. Határához tartozik a *Kurali* major. Postája *Érsekkéty*, táviró- és vasúti állomása *Bény*.

Lábatlan.

Lábatlan, dunamenti magyar nagyközség, 280 házzal és 1400 lakossal, a kik vallásra nézve róm. katolikusok és reformátusok. Határa 1488 kat. hold. A *Zovár* dnemzetség ősi birtoka. Első ízben 1267-ben találkozunk nevével, mely évben *IV. Béla* király *Vécs* unokájának, *Miklós* királyi főlovászmesternek *Lábatlanban* 18, *Bikalban* 15 eke földet adományozott. Az 1283. évi osztály alkalmával *Karvai Miklós* fiai, *Miklós* és *Péter* kapták. 1322-ben *Nagymartoni Pál* országbíró megtámadta és elpusztította. 1352-ben *Zovárdfi Domonkos*, az unokabátyjára rábizonyult hamis pénzverés részességének vádjára alól felmentetvén, elkobzott birtokait, közöttük *Lábatlant* is, visszanyerte. 1385-ben *Lábatlani Henslini Pál*, 1390-ben alkalmasint ennek fiúsított leánya, *Ilona* és *Vécs János*, a királynő apródja bírta. 1502-ben *Pathi Benesnich* Mátyás, *Konkoly Péter*, továbbá *Bajnai Both* András horvát bán, 1503-ban és 1519-ben *Bajoni János*, *Erdődi Bakócz Tamás*, *Bucsányi Korláthkői Tamás* komáromi főispán voltak itt birtokosok. 1551-ben *Apponyi István* és *János*, 1558-ban *Verbőczy István*, 1634-ben és 1647-ben *Apponyi Balázs*, *Ormándy Péter* és *Szeghy Katalin* birtokában találjuk. 1651-ben *Bánky György* bírt földesúri joggal. Később *Nagybaráti Huszár István* birtokába került, a ki 1678-ban királyi adományt nyert *Lábatlanra*. 1702-ben *Huszár Imre* volt itt birtokos, de 1719-ben az *Ujlaky* családnak is volt benne része. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a *Nedeczky* család birtoka. Lakosai ekkor még túlnyomólag reformátusok voltak. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint *Nedeczky Ferencz*, továbbá az *Ujlaky*, *Lehóczky*, *Gyulai* és a *Hegyi* családok voltak földesurai. Ekkor, földesurai révén, *Komárom vármegyéhez* tartozott. Mint országgyűlésileg becikkelyezett helységben, a reformátusok szabad vallásgyakorlattal bírtak. 1735—1755 között *Ujváry Mihály* volt a lelkészük. A XIX. század elején a *Reviczky* család mellett a *Nedeczky* család volt a helység legnagyobb birtokosa. *Nedeczky Ferencz* gyermekei 1812-ben osztottak az atyjuktól rájuk szállott *lábatlani* birtokon. A helység 1876-ban *Komárom vármegyéből* *Esztergom vármegyébe* kebeleztetett át. Temploma a török hódoltság idejében épült s ekkor a katolikusoké volt. Később a reformátusok foglalták el s azóta az övék. A szépen fejlődő község lakossága a legutolsó népszámlálás óta mintegy 500 lélekkel szaporodott. Itt van az *Egyesült téglá- és csementgyár* részvénytársaság csementgyára. Dülönevei közül fölemlíthető a *Klastromdülő* és az *Apáczaker*, a melyeknek helyén kolostor volt. Postája, táviró- és vasúti állomása helyben van, hajóállomása *Piszke*.

Leányvár.

Leányvár, (hajdan *Ulmodvár*) kisközség, *Pest-Pilis-Solt-Kiskún* vármegye határán, 139 házzal és 834 lakossal, a kik, 36 magyar ajkú kivételével, német anyanyelvűek. Uralkodó vallás a róm. kath. Határa 1201 kat. hold. A helység határában, magas hegy tetején egykor *apácza-kolostor* állott. A helység csak a XVIII. század közepén alakult. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a *Sándor* család telepítette be a XVIII. század második felében. Lakosainak száma ekkor 198 volt. Plébániáját 1803-ban állították. Iskoláját a vallásalapítványi uradalom alapította és tartotta fenn 1857-ig; ez idő óta fenntartása a községet terheli. 1848-ig a vallásalap földesúri hatósága alá tartozott.

Nagyobb birtokosai most nincsenek. A község temploma 1806-ban épült. Postája és távíró-állomása Dorog, vasúti állomása Leányvárcsév.

Libád, magyar kisközség, a Párizs patak mentén, 131 házzal és 607 róm. kath. vallású lakossal. Határa 1633 k. hold. A XIII. század végén már önálló helység volt; ekkor *Lobád* néven fordult elő. A XIV. század első felében hasonnevű család birtokában találjuk, melynek egyik sarja, *Libádi Rojajn* 1353-ban, *Vezekényi János* fiának, Imrének Vezekényben történt beiktatásánál nádori kiküldöttként szerepel. 1532-ben *Bedegi Nyáry* Ferencz, 1549-ben az *esztergomi káptalan* birtokában találjuk. 1601-ben tizedét *Kaszaházi Joó* Balázs bérelte. 1647-ben a helységben $1\frac{1}{4}$ portát írtak össze. Az 1696. évi összeírás szerint a bírón kívül csak három negyedtelkes jobbágy lakta, legtöbb jobbágytelek üresen állott és földje parlagon hevert. A XVIII. században lassanként benépesült. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 221 lakosa volt. 1848-ig az esztergomi káptalan földesúri hatósága alá tartozott. Egyetlen nagyobb birtokosa most is az esztergomi főkáptalan. A község templomának építését az itteni szájhagyomány a fehér barátoknak tulajdonítja. Dülői közül a *Tóvölgy* dülő említhető fel, a melynek helyén valamikor halastó, később nádas volt. A község határához tartozik a *Libádi* major. Postája és távíró-állomása Muzsla, legközelebbi vasúti állomása Kőbölkút.

Libád.

Magyarszögyén, magyar kisközség, a párkányi járásban. Van benne 429 ház, 1932 lakossal, a kik kevés kivétellel róm. kath. vallásúak. Határa 6358 kat. hold. A vármegye legrégebb községeinek egyike. Midőn Martyrus érsek 1156-ban az esztergomi székesegyházban az általa alapított oltár fenntartására 70 falu tizedét adományozta az esztergomi káptalannak, az esztergomi kerületben levők sorában Szögyént, mint alsóbb rangút említi. 1287-ben találkozunk ismét e helység nevével, midőn Libádi Benedek és Hidegkúti Olivér 1289 okt. 17-én Ecseden levő földjeiket eladják, az adásvételi szerződés szerint e földek az „ungarice ville Sceuden“ vagyis Magyar-Szögyén földjeivel határosak. A vevők pedig ugyanazon Magyar-Szögyén vendégnépei, kik e földeket az esztergomi érsek nevében, a szent Adalbertről nevezett egyház fenhatósága alatt, vették. Egy 1291-ben kelt oklevél említi már a németek által lakott Szögyént is, az oklevélből megállapítható, hogy a helység eredeti lakossága magyarokból állott, a németek csak később telepedtek le. Plébániája már 1291-ben fennállott. 1295-ben a *Hunt-Pázmán* nembeli Kázmér fiak elpusztították az esztergomi érsek itteni birtokait és az érsek itteni jobbágyaitól 500 ezüst márkát érő házi állatokat hajtottak el. A *Gyulazombor* nembeli Sebrid fia, Erdő comesnek is lehettek itt birtokai, mert 1297-ben, midőn a hontvármegyei Németi nevű birtokáról az esztergomi káptalan javára lemondott, innen nevezték. Plébánosát megemlíti az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék is. 1351-ben *Széchy* Miklós szőrényi bán birtokában találjuk. 1427-ben már vásárjoggal bírt, ekkor oppidumnak mondja az oklevél (gr. Zichy Oktm. VIII. 318.) A XV. században az esztergomi érsek az egész helység birtokába jutott. Az 1532. évi összeírás szerint is az érsek földesúri hatósága alá tartozott. 1550-ben 14, 1593-ban 13, 1609-ben 10, 1647-ben 8 portája volt. Iskolamesteréről már 1672-ből van adatunk. Az 1696. évi összeírás szerint az esztergomi érseknek tizenegy negyedtelkes jobbágya lakott itten, de ezenkívül akkoriban még sok üresen álló s parlagon heverő telke volt. Az 1732—53. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv már népes helységnek mondja; az utóbbi évben Németszögyénnel együtt 2600 lakosa volt. Iskolája 1730-ban épült, a melyet 1796-ban egy második teremmel toldottak meg. 1848-ig az esztergomi érsek földesúri hatósága alá tartozott. Eddig Magyar-Szögyén néven volt ismeretes. Jelenlegi nevét 1907 febr. 7-én kelt belügyminiszteri rendelettel vette. Plébánia-temploma, a mely egyúttal a németszögyénieké is, 1792—1799-ben épült. Szent-Mihályról elnevezett másik templomának szentélye Szent István király idejéből származik, míg nagyobb előrésze a tornyokkal 1292-ből való. Májig használatban levő négy változatú orgonáját *Luzsénszky* készítette Besztercebányán, 1615-ben. E körül a templom körül hajdan váracs volt, melynek megerősítésére a XVII. század különféle törvényzikkei 100 lovas és 150 gyalogos hajdút rendeltek ki, a szomszédos vármegyéből is. 1685-ben az Érsekújvár alól elűzött törökök a községet váracsostul elpusztították s a lakosság nagy részét felkoncizolták, vagy rabságba hurczolták, úgy hogy csak 400 lélek maradt vissza. A községet, mely ekkor még Németszögyénnel együtt tartozott, jóval előbb, 1242 január havában hasonló

Magyar-szögyén.

esapás érte. Egy tatáresapat tört reá s a lakosokat leöldöste. Ekkor IV. Béla király telepítette be újra s a telepesek részére éjszak felől hasítottatott ki határt. 1683-ban ismét a török dúlt a községben; 1710-ben pestis, 1716-ban, 1754-ben, 1900-ban és 1904-ben tűzvész pusztította. A határban talált régiségek közül egy bronz diadém, bronz kardisz és egyenes kard a Nemzeti Múzeumba került; egyebek, mint érmek, vaseszközök, sarkantyúk, ágyúgolyók, cserépedények a Németszőgyénnel közös helybeli hét osztályú elemi iskola tanszertárában vannak. Most legnagyobb birtokosa az esztergomi érsekség. A fejlődésnek indult község, mely az 1900. évi népszámlálás óta 400 fővel szaporodott, ker. fogyasztási szövetkezetet és kath. olvasókört tart fenn. Határához tartoznak a *Faraték*, *Funk*, *Mánya* és *Seres* tanyák, továbbá *Ivánhalma*, *Rendeskút* és *Várhely* puszták, A községben kőregyőzkő és postahivatal, szódavíz- és téglagyár van. Távíró- és vasúti állomása Kőbölkút, hajóállomása Esztergom.

Mogyorós-
bánya.

Mogyorósbánya, kisközség, az esztergomi járásban, 128 házzal és 650 lakossal, a kik közül 104 magyar, 120 német és 423 tót ajkú. Túlnyomóan róm. kath. vallásúak. Határa 1273 kat. hold. Első ízben 1281-ben szerepel; ekkor *Benedek* comes, az elhalt veszprémi püspök testvérének birtoka volt, a ki azt a *Zovárd* nembeli Vécs unokájának, Miklósnak adta el 40 márkáért. Miklós az 1283. évi nemzeti osztály alkalmával megmaradt e birtok tulajdonjogában. 1306-ban a *Csák* nembeli István elfoglalta, de Károly király uralmának megszilárdultával a *Zovárd* nembeli Miklós ismét visszaszerezte egy részét, melyet 1341-ben rokonainak engedett át. A birtok másik része a királyné kezére jutott, a melyért *Zovárd* fia Domokos 1356-ban fiaival együtt 250 frt kárpótlást nyert. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék tanúsága szerint akkor már plébániával bírt, mely a veszprémi egyházmegyéhez tartozott. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a budai Klarisszák birtoka. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv említést tesz a Tátra vezető út mentén épült kápolnáról, melyet egy ismeretlen a pestis emlékére emelt. 1848-ig a vallásalap földesúri hatósága alá tartozott. Eredeti neve Mogyorós volt, jelenlegi nevét az 1898. IV. törvénycikk alapján, az 1907. évi, 131.168/906. sz. belügyminiszteri rendelet állapította meg. A község temploma a XVII. század elejéről való. Most nagyobb birtokosa nincs. A helybeli kastélyt 1862-ben *Brzorar* Rezső építtette; jelenleg *Scherzenlechner* Borbála tulajdona. Utolsó postája Tát, távíró-állomása Tokod.

Muzsla.

Muzsla, dunamenti magyar nagyközség, a párkányi járásban. Házainak száma 580, lakosságáé 3200, a kik csekély kivétellel róm. kath. vallásúak. Határa 8888 kat. hold. Első ízben 1156-ban szerepel, mely évben *Martyrius* (Mártély) esztergomi érsek e helység tizedét átengedi az *esztergomi káptalannak*. A XIII. század közepén bizonyos *Jakab* és *Zup* voltak itt birtokosok, a kik 4 ekényi földjüket 1255-ben *István* esztergomi kereskedőnek adták el. 1257-ben *Benedek* esztergomi érsek szerzett itt birtokokat a fenti Zuptól, valamint rokonaitól, *Sándortól*, *Jakabtól*, *Ambrustól* és *Benétől*. Az érsek birtokai a IV. László halálát követő belzavarok alatt gyakori pusztításoknak voltak kivéte. 1295-ben a *Hunt-Pázmán* nembeli Kázmér fia, László az érsek jobbágyainak barmaid is elhajtotta. 1233-ban már fennállott a plébániája, melyet 1332—1337-ben a pápai tizedjegyzék is felemlít. A XV. században az egész helység az esztergomi érsek birtoka volt. 1489-ben 11 hajó szénát szolgáltatott Budára és Esztergomba az érseki gazdaságok istállóinak. Az 1532—1647. évi adóösszeírások is az érsek birtokának mondják. 1550-ben 4, 1593-ban, mikor a hódoltságához tartozott, 4½, 1647-ben 9 portája volt. Az 1696. évi összeírás szerint az érseknek öt negyedtelkes és ugyanannyi nyolczadtelkes jobbágya volt itt, de a falu lakosai a régi faluhelyről a hidegkúti völgybe költöztek. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1236 lakosa volt. E jegyzőkönyv már megemlékezik iskolájáról is. Templomát, melyet 1817 szept. 8-án szenteltek fel, gróf *Esterházy* Imre hercegprímás kezdte építtetni. 1848-ig az esztergomi érsek földesúri hatósága alatt állott. Hozzá tartozik *Csenke* pusztja, melyet Szent István király a Hunt-pázmán nemzetség egyik ősenek adományozott. Utóda a XII. század első felében a nemzetség itteni birtokát a bozói prépostságnak adományozta. II. Endre király 1223-ban Nagymartoni Simonnak adományozott itt birtokokat. IV. Béla 1243 előtt a csenkei földet tartozékaival együtt nagymartoni Simontól elvevén, azt Techa zsidónak adományozta, de 1243-ban ismét Nagymartoni Simon birtoka. IV. László király 1277-ben megerősítette Simon fiait Csenke birtokában. Simon

dédunokái azonban, a kik elpazarolták az ősi vagyont, 1353-ban az Osli nembeli Kanizsaiaknak adták zálogba az ekkor már lakatlan Csenkét. Később a király birtokába került. 1388-ban Zsigmond király Csenkét több más birtokokkal egyetemben Kanizsai érseknek adományozta. Azóta Csenke állandóan az esztergomi érsek birtoka. A községben levő *Űrkuťja* hagyomány szerint még Szent István korából való. 1898-ban a dunai védtöltés készítése alkalmával arany-kehel került elő a földből, melyet állítólag az ízsai templomból sodort oda az árvíz. A mintegy 268 éves kehely a Nemzeti Múzeum birtokába jutott. Találtak még 1624-iki, török időkből való ezüstpénzeket is. 1862-ben nagyobb tűzvész volt itt, mely a templomot és községházát elhamvasztotta. 1876-ban árvíz pusztított. Jelenlegi birtokosai az *esztergomi érsekség* és *Luczenbacher Pál*, a kinek mezőgazdasági szeszgyára is van itt. A községben járásbíróság és főszolgabírói hivatal van. A lakosság temetkezési és önkéntes tűzoltó-egyletet, továbbá fogyasztási és hitelszövetkezetet tart fenn. Határában vannak az *Alsócsenke*, *Csenke*, *Kenygyeles*, *Kismuzsla*, *Papmajor* és *Szentgyörgyhalma* tanyák. Postája, táviró- és vasúti állomása helyben van.

Nagyölvéd, nagyközség, a párkány járásban, 328 háza és 1731 lakosa van, a kik kevés kivétellel magyarok, továbbá róm. kath. és ref. vallásúak. Határa 5527 kat. hold. Első ízben 1282-ben említik az oklevelek. Az ekkor még pusztá földterület *Olivér* mester birtoka volt, a ki azt a *Csanád* nembeli *Pongrácz* fiainak, *Tamásnak* és *Lászlónak* engedte át. 1295-ben már az esztergomi érsek birtokában találjuk, a kinek jobbágysait a *Hunt-Pázmán* nemzetség sarjai, a IV. László halálát követő belzavarok közepett gyakran megrabolták, sőt összes marháiktól megfosztották. 1342—49 között *Telegdi Csanád* esztergomi érsek új adománylevelet nyert Nagy Lajos királytól a helységre, a melyet akkor Bars vármegyéhez számítottak. Plébániája 1397-ben már fennállott. Az 1532. és az 1549. évi adóösszeírások szerint még az érsek birtoka. 1550-ben 15, 1593-ban 10, 1609-ben 8, 1647-ben szintén 8 portája volt. Az 1696. évi összeírás szerint *Bottyán János* birtoka; ekkor a helységnek nagyobb része üresen állott. Az összeírt jobbágysok száma 22 volt; ezek közül két jobbágy átköltözött Kétyre (Érsekkéty). Plébániáját 1715-ben állították vissza. Templomát gróf *Esterházy Imre* hercegprímás 1735-ben építtette. A török világban a lakosság nagyobb része a református hitfelekezethez tartozott. 1729 óta azonban nagyobb arányban indult meg a katolikus térítés. 1755-ben már 797 volt a katolikusok száma, szemben 183 protestánszal. 1848-ig az *esztergomi érsek* földesúri hatósága alá tartozott. Rajta kívül a *Fabrinnyi* és *Koller* családoknak voltak itt birtokai. A ref. templomot 1810-ben építették. Határához tartoznak a *Hidegvölgyi* pusztá, a *Rétföldi* és *Zsigmondháza* majorok. A községben hitel- és fogyasztási szövetkezet áll fenn. Postája helyben van, táviró-állomása Bény, legközelebbi vasúti állomásai Köbölkút és Bény.

Nagyölvéd.

Nagysáp, magyar nagyközség, az esztergomi járásban. 227 háza van, 1621 lakossal, a kik között 1007 ref., 572 róm. kath. és 34 izr. van. Határa 4413 kat. hold. A *Baar-Kalán* nemzetség ősi birtoka, ép úgy, mint a hozzátartozó *Órisáp*, régente *Űr-Sáp*, vagy *Or-Sáp* pusztá. 1248-ban, midőn az e nemzetségből származó Pósa fia Nána comes, Petus fia Jóbbal ősi birtokait kicserélte, az utóbbinak Sáp ötödrészét engedte át. 1281-ben e nemzetségből származó Gergely, Antal és Péter voltak itt birtokosok. 1302-ben Péter fia Pókáé, de ezenkívül a margitszigeti apáczák is birtokosok voltak itt. A pápai tizedjegyzékek tanúsága szerint 1332-ben már plébániával bírt. Az 1696. évi összeírás szerint *Sándor* Menyhért a ispán birtoka. Ekkor nyolcz egész és ugyanennyi féltelkes jobbágy lakta. Azon felül 2 egész és 4 féltelkes újonnan települt jobbágyot talált itt az összeíró-bizottság. Az 1701. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a helységnek iskolamesztere is volt. Az 1732—55. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv pedig báró *Sándor Mihály* földesúri hatóságát említi fel. Templomát a réginek romjain báró *Sándor Mihály* építtette. Iskoláját *Simor János* hercegprímás állította helyre. A XIX. század első felében a gróf *Sándor* család bírt itt földesúri joggal. Jelenlegi birtokosa herceg *Metternich-Sándor* Paulina. Róm. kath. temploma 1890-ben épült újra; a reformátusoké 1777-ből való. A községben lévő *Sodorkúti* forrás még a török időkből származik. A határban vannak *Domonkos*, *Órisáp* és *Romma* puszták. Postája helyben van, táviró-állomása Bajna, legközelebbi vasúti állomásai Tokod és Ebszőny.

Nagysáp.

Nána.

Nána, kisközség, a Garam mentén, 122 házzal és 957 magyar lakossal, a kik 15 ref. és 30 izr. kivételével, róm. kath. vallásúak. Határa 2924 kat. hold. A *Nána-Beszter* nemesített várjobbágy nemzetség ősi fészke. Első ízben 1157-ben fordul elő az oklevelekben, a mely évben vámját II. Géza király az esztergomi egyháznak adományozta. 1228-ban a *Nána-Beszter* nemzetség tagjai itteni birtokukat elkülönítették az esztergomi egyház földjeitől. A pápai tizedjegyzékek szerint 1332—37-ben már fennállott a plébániája. 1347-ben Nagy Lajos király az esztergomi káptalannak adta, kárpótlásul az I. Károly királytól elvett Tolna vármegyei birtokokért. 1439-ben Albert király megerősítette a káptalant itteni birtokaiban. Az 1532. évi adóösszeírások szerint az esztergomi káptalan volt itt birtokos, de ugyanekkor *Nyáry* Ferencz is földesura volt. A török világban teljesen elpusztult. Az 1550—1647. évi összeírásokból hiányzik, úgyszintén az 1696. éviből is. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben az esztergomi káptalan pusztájaként szerepel. Az 1755. évi egyházlátogatás alkalmával is még csak majorság volt, a hol ekkor 108 lélek tartózkodott. A XVIII. század második felében alakult át jobbágyközséggé. 1848-ig az esztergomi főkáptalan bírt itt földesúri joggal, s ma is ő a legnagyobb birtokosa. Temploma 1791-ben épült. Ugyanebből az időből való régi kastélya is, mely az esztergomi főkáptalan tulajdona. A község határában Bényig elhúzódnó népvándorlaskori sínczok vannak. Innen régi sarkantyúk, nyilak, pénzek és edények kerültek felszínre. 1849-ben, a nagysallói ütközet után való napon, harcz volt itt a magyar és a császári hadak között. Az 1876. évi árvíz sok kárt tett benne. Határához tartoznak a *Belső* és *Új* majorsok. A községben van *Renner* Gáspár és Fia téglá- és cserépgyára. Van még itt önkéntes tűzoltóegylet és gazdakör. Postája, távíró- és vasúti állomása Párkány-Nána, hajóállomása Párkány.

Német-szögyén.

Német-szögyén, kisközség, a vármegye nyugati határszélén, 327 házzal és 1436 magyarajkú lakossal, a kik 61 zr. vallású kivételével róm. katolikusok. Határa 3628. kat. hold. Az *esztergomi érsek* ősi birtoka. Az érsek a XIII. század második felében ide németeket telepítettek, a kik külön helységet alkottak. Ezt ellentétben a magyarok lakta másik Szögyénnel, villa theutonicá-nak nevezték. *Ladomér* érsek 1291 jan. 1-én a német vendégek számára plébániát alapítván, őket egyházilag is elkülönítette a magyar-szögyéniektől. A III. Endre uralkodása alatti belháborúk közepett a *Hunt-Pázmán* nembeli *Kázmér*-fiak ismételtén elpusztították. Az 1532—1549. évi adóösszeírások szerint még az esztergomi érsek birtokában találjuk. 1550-ben 13, 1556-ban 12, 1593-ban 3 portája volt; az utóbbi évben a török hódoltságához tartozott. 1609-ben 6, 1647-ben 2 portát írtak itt össze. Az 1696. évi összeírás szerint öt zsellér lakta, de mint-hogy a bírón kívül sok más helyről jött szökevény jobbágy telepedett le, a kiket földesuraik visszaköveteltek, kimaradtak az összeírásból. Érsekújvárnak a töröktől való visszavétele után, 1663-ban, az itt elvonuló törökök a községet elpusztították, lakosai nagy részét felkoncizolták vagy rabságba hurczolták, úgy hogy csak 250 lélek maradt vissza. 1711-ben a Rajna mellől németeket telepítettek be, a kiknek utódai már teljesen megmagyarosodtak. Ősi temploma az 1714. évi egyházlátogatáskor már romokban hevert. Ennek köveit 1731-ben Nagy Boldogasszony tiszteletére emelt templom építésére használták fel. 1848-ig a hercegprímás földesúri hatósága alá tartozott. A XVII. századtól kezdve Német-Szögyén név alatt volt ismeretes. Így fordul elő az 1696. évi összeírásban és az 1732—55. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben is. Jelenlegi nevét az 1907. febr. 7-iki, 131.168/906. számú belügyminiszteri rendelet állapította meg. Plébánia-temploma Magyarszögyénnel közös. Tornyában 1518-ból való harang van, melyet a hívek 1652-ben Althán csász. kapitánytól vettek. A községnek jelenlegi nagyobb birtokosa az esztergomi érsekség. Határában vannak az *Alsóhidegvölgy* és *Felsőhidegvölgy* puszták. A lakosság ker. fogyasztási szövetkezetet és katolikus olvasókört tart fenn. Hét osztályú elemi iskolája Magyarszögyénnel közös. Postája Magyarszögyén, távíró- és vasúti állomása Kőbölkút, hajóállomása Esztergom.

Nyergesújfalu.

Nyergesújfalu, nagyközség a Duna jobb partján. Van benne 390 ház, 2290 lakossal, a kik közül 1068 magyar, 1202 német, 14 tót és 6 egyéb anyanyelvű. Vallásra nézve jobbára róm. katolikusok. Határa 7104 kat. hold. Már a rómaiak idejében jelentékeny helység — Crumerum — állott itten, a melyet egyfelől Brigetioval (Ószöny), másfelől Aquincummal (Óbuda) országút kötött össze. A legrégebbi oklevelekben Nyergesdzeg néven szerepel. A *Zovárd* nemzetség ősi

birtoka, melyet az 1283. évi osztály alkalmával *Miklós* fiai, *Csák* és *Zovárd*, utóbbi a *Bessenyei* család őse, kaptak. A hozzátartozó *Marót* pusztát (jelenleg *Pusztamarót* néven ismeretes) a *Tardos* nemzetség bírta, melynek tagjai közül *Benczecz* és *Egyed* fia, *Márton* 1281-ben kelt oklevélben *Marótiaknak* mondatnak. A pápai tizedjegyzékben „Nova villa” néven fordul elő. 1332-ben már fennállott a plébániája. 1388-ban *Zsigmond* király koronázási ajándékképen az esztergomi érseknek adta. A XV. század vége felé erődített hely volt, melyről *Suntheim Lászlónak*, I. Miksa császár udvari történészének, az 1498—1505. közötti években készített földírata is megemlékezik. Az 1569. évi összeírás szerint akkor *Pilis* vármegyéhez tartozott. 1593-ban az esztergomi hódolt falvak között találjuk, ekkor 6 portája volt, míg 1647-ben portáinak száma 9-re emelkedett. Az 1696. évi összeírás szerint teljesen elpusztult, akkor csupán a postamester lakta. Az érsek földjeit részben a bajnaiak, részben *Szentgály István*, *Szép János* és *Szabó János*, Esztergomban lakó nemesek bírták. 1706-ban a kuruczok a helység feletti kősziklás hegytetőn lévő váromladékot hevenyészve helyreállították s ez erődítvényben hosszabb időn át biztonságban voltak; de gróf *Pálffy János* és *Starhenberg Guidó* császári tábornok 1707-ben az erődöt rohammal elfoglalták, mely alkalommal az egész kurucz őrseget kardélre hányták. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint lakosainak száma 907 volt. Temploma 1720-ban épült a régi templom-romok felett, *Keresztély Ágost* hercegprímás költségén, de 1747. április 6-án leégett. Az 1701-ik évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint már iskolamestere is volt. Némelyek szerint *Mária Terézia* királynő, mások szerint gróf *Batthyány* hercegprímás 1770-ben építtette fel iskoláját, ugyanakkor a plébánia-lak és a templom is elkészült. A község 1848-ig az esztergomi érsek földesúri hatósága alá tartozott, a ki ma is egyik birtokosa. Rajta kívül a nyergesújfalusi volt úrbéresek közbirtokosságának van itt birtoka. 1862-ben nagy tűzvész volt, a mikor a község feleresze és kath. temploma is leégett. A mostani kath. templomon kívül még az izraelitáknak van imaházuk, mely 1892-ben épült. A millennium emlékét csinos emlékoszlop hirdeti 1896-ból. Van itt önkéntes tűzoltó egyesület és olvasókör; továbbá köszénbánya, *Sátori Miksa* cementgyára, *Hatschik Lajos* eternitgyára és az *Egyesült tégl- és cementgyár* téglagyára. Határában vannak *Cservölgy*, *Pusztamarót* és *Szent József* puszták. Postája, táviró- és vasúti állomása helyben.

Párkány, dunabalszéli magyar nagyközség, Esztergom átellenében, 415 házzal és 2836 lakossal, a kik vallásuk szerint így oszlanak meg: 2418 róm. kath., 356 izr., 51 ref. és 10 ág. evang. Határa 2555 kat. hold. Egyike Esztergom vármegye legrégebb helységeinek. Ősi neve *Kakath* volt; e néven fordul elő a XVI—XVII. század adóösszeírásaiban, valamint az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben is. Első ízben I. Géza királynak a garamszentbenedeki monostor részére 1075-ben kiadott alapító-levelében fordul elő, mely szerint a király e helységben 10 házat (a benne levő révészekkel) és 3 eke szántóföldet adott a monostornak. Vámját II. Géza király 1157-ben az esztergomi főegyháznak adományozta. A kikötővámot pedig utóbb 1215-ben II. Endre király az esztergomi káptalannak adta. 1274. márcz. 9-e előtt IV. László király is megfordult *Kakathon*, a hol egy oklevelet állított ki. 1304 június havában *Venczel* cseh király elfoglalván várát, itt tábornok ütött, majd átkelvén a Dunán, Esztergom, az akkori főváros elfoglalására indult. A pápai tizedjegyzék szerint 1332-ben már fennállott a plébániája. *Telegdi Csanád* esztergomi érsek (1330—1349.) az érseki birtokokból egy részt az esztergomi szentgyörgymezei káptalannak engedett át. Ezenkívül a zabori konventnek is volt itt birtoka, melyet azonban az esztergomi érsek elfoglaltak, a mi ellen 1312-ben hasztalan tiltakozott a konvent. Albert király 1439-ben megerősítette az esztergomi káptalant az itteni komp után járó jövedelmének élvezetében. Az 1496. évi összeírás szerint 46½ portája volt. Az 1532. évi adóösszeírások még az esztergomi érsek birtokaként említik. Régi várát 1543-ban a törökök elfoglalták; ekkor a helység elpusztult s többé 1696-ig nem fordul elő az összeírásokban. Várát 1595-ben *Pálffy Miklós* és *Nadasdy* visszafoglalták a töröktől. Később azonban ismét török kézre került. 1663-ban, Érsekújvár eleste után, a visszavonuló török had elpusztította. Bécs felmentése után, 1683 okt. 9-én, *János lengyel király* itt fényes győzelmet aratott a törökök felett, de a helység ekkor ismét sokat szenvedett, mert a szövetséges hadak felgyújtották és kirabolták. Az 1696. évi összeírás a helységben csak 6 házat sorol

Párkány.

fel, minden földtartozék nélkül. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint már ismét önálló község volt s 13 egész, 36 féltelkes jobbágy, valamint 10 házas zsellér lakta. Ekkor ismét a hercegprímás birtokában találjuk. Plébániáját 1734-ben állították vissza. 1724-ben országos vásár tartására nyert engedélyt. Templomát gróf *Esterházy* Imre hercegprímás építtette. Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint egytantermű iskolája volt. Új iskolája 1803-ban épült, melyet 1869-ben megújítottak. Van itt takarékpénztár, hitelbank, ipartestüle, kath. legényegylet és izraelita jótékony nőegylet. Iparvállalatai: a *Frankl Fiat* keményítő-, csiríz- és vegyi gyára, *Renner Gáspár* és *Fia* téglá-, fedél-, cserép- és mozaiklapgyára, *Schrank Salamon* és *Fia* eczetgyára, *Timár* gőzfűrészgár és egy gőzmalom. Határában van az *Érsekuradalmi* major és a *garamvölgyi fetelep*. *Síralomvölgy* nevű dűlőjében volt 1683-ban a törökök leveretésével végződött nagy ütközet. Postája, távíró- és hajóállomása helyben van, vasúti állomása Párkány-Nána.

Pilismarót.

Pilismarót, magyar nagyközség, a Duna jobb partján, 397 házzal, 1990 lakossal, a kik közül 1311 róm. kath., 610 ref. és 56 izr. vallású. Határa 7679 k. hold. Már a rómaiak idejében lakott hely volt, a kiknek emlékét, a mai *Basaharcz* puszta helyén emelt „Ad Herculem“ nevű erődített táborhely romjai őrzik. Ez az erődítmény még a magyarok bevándorlásakor is fennállott. IV. Béla király a Szent Endréről címzett *benzés apátság*nak adta *Pilismarót*ot. Zsigmond király 1391-ben az esztergomi Szent István első vértanúról címzett *prépostság*nak adta. 1493-ban a *pálosok* birtokába került s övék maradt a török világban is, 1580-ban azonban a pálosok e birtokot *Forgách* Simonnak és Imrének adták bérbe. A XV. században inkább Pilis vármegyéhez tartozott. A pálosok 1576-ban kimutathatólag már tanítással is foglalkoztak e helységben, hová a Visegrád melletti, Szent Endréről címzett monostorukból jártak ki. 1647-ben $3\frac{1}{2}$ portája volt. Az 1696. évi összeírás szerint a pesti pálosok birtokában találjuk, a kiknek nyolcz egésztelkes jobbágyuk lakott itt. Zsellérek azonban átmentek a szomszédos káptalani birtokokra, Szobra és Helembára. 1700-ban gróf Sternberg Ernő akarta a helységet megszerezni, a mi ellen a pesti pálosok erélyesen tiltakoztak. Az 1701. évi összeírás szerint a faluban már iskolamester is működött, de e mellett a pálosok is tanítottak. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a gyónóképes katolikus lakosság összes száma 212, az ágostai evangélikusoké 10 és a reformátusoké 131 volt. A pálosrend eltörlése után, 1786-ban a helység a *vallásalj* birtokába ment át s 1848-ig annak földesúri hatósága alá tartozott. Plébániáját 1810-ben állították fel. Egytantermű iskolája 1820-ban épült. Az említett római vár alapjait *Finály* Gábor dr. tanár ásatta fel 1906 és 1907-ben. Az itt talált sírtáblák, cserepek, edények részben *Vadászfy* Jenő kir. erdőtanácsos, részben *Finály* Gábor dr. birtokában vannak. A község történetében sűrűn szerepelt pálosoknak itt kolostoruk állott, mely jelenleg a vallásalap tulajdonában major és lakóházul szolgál. A hős Dobozy Mihály és hitvese emléke is ehhez a helyhez fűződik. Szájhagyomány szerint Dobozy Mihály *Pilismaróton*, a Duna és a pilisi hegyek közötti ingoványos réten szúrta le nejét és jutott a törökök kezére. Emlékezetükre a nép hat nyárfát ültetett el a rét közepére s ezek közül négy, Dobozy-fák néven, máig is áll. Szakértők háromszáz éveseknek mondják. A lakosság országos gyűjtésből köemléket szándékozik e helyütt felállítani 1909-re. 1832-ben nagy tűzvész volt, mikor a község fele része leégett. Napjainkban szépen fejlődik. Lakossága a legutolsó népszámlálás óta 200 fővel szaporodott. Kath. és ref. templomai a XVIII. század végéről valók. Jelenlegi nagyobb birtokosai a *m. kir. vallásalap* és a *volt úrbéresek közbirtokossága*, a melyeknek kiterjedt és nagyrészt üzemben lévő kőbányái vannak erre. *Basaharczon* van az „István téglagyár r. t.“ téglagyára. A lakosság tűzoltó- és temetkezési egyletet tart fenn. Van itt továbbá ármentesítő-társulat és m. kir. közalapítványi erdőgondnokság. A község határához tartozik a *Szekrényhegy*. Dűlői közül a *Basaharcz* dűlő a magyarok és törökök között lefolyt ütközetől vette a nevét. A községben posta hivatal van. Távíró-állomása Szob, legközelebbi vasúti és hajóállomása Dömös.

Pilis-szentlélek.

Pilisszentlélek, tót kisközség, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye határan, 58 házzal, 337 róm. kath. vallású lakossal. Határa 1473 kat. hold. Eredetileg királyi vadászterület volt. IV. Béla király 1263-ban a „Benedekvölgye“ nevű erdős völgyet a pilisszentkereszti *pálosoknak* adományozta, a kik itt monostort építtettek, a mely IV. László király uralkodása alatt, 1287-ben készült el. Romjai ma is megvannak. Utóbb Róbert Károly, majd 1378-ban Nagy Lajos király

Sárkányfalva. — A régi Sárkány-féle kúria. Most Boronkay Jenő tulajdona.

Süttő. — Reviczky Károly úrilaka.

Magyarszögyén. — Árpádkori templom.

a monostort gazdagon megajándékozta. A XV. században a helység Pilis vármegyéhez tartozott. A török világban elpusztult. A XVIII. század elején a pesti pálosok birtokába került, a kik ide tótokat telepítettek a felvidékről. A pálos rend eltörlése után a *vallásalap* birtoka lett, s annak földesúri hatósága alá tartozott 1848-ig. 1790-ben a pálosokat a Ferencz-rendüek váltották fel a lelkészkezdésben. Ekkor már a községnek iskolája is volt. Plébániája 1810-ben alakult. Temploma 1856-ból való. Jelenlegi nagyobb birtokosa a *m. kir. vallásalap*. Határában van a *Mexikói erdőörlak*. Postája Kesztölez, táviró-, vasúti- és hajóállomása Esztergom.

Piszke, nagyközség, a Duna jobb partján. Van benne 216 ház, 1351 lakossal, a kik 71 németajkún kívül, magyar anyanyelvűek. Vallásra nézve így oszlanak meg: 1194 róm. kath., 65 ref. és 91 izr. Határa 3077 kat. hold. Eredetileg Komárom vármegyéhez tartozott. 1385-ben *Lábatlani Henslány Pál* birtokában találjuk. 1502-ben *Bajnai Both* András horvát báné volt. 1519-ben *Bajoni János*, *Erdői Bakócz Tamás* érsek és *Maiihényi György* voltak tt birtokosok. 1551-ben *Apponyi István* és *János*, 1559-ben *Dersffy Farkas* és *István*, 1651-ben a *Hrasztovánszky* család bírt földesúri joggal. 1678-ban *Nagybaráti Huszár István* nyerte királyi adományul. 1702-ben *Huszár Imre lábatlani* birtokosé volt, ekkor Duna-Nedeczével együtt, mint pusztá, Lábatlanhoz tartozott. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint újonnan települt sváb lakosai mit sem fizettek a plébánosnak. Földesura ekkor báró *Gyulay Ferencz* volt. 1755-ben *Nedeczky Ferencz*, a későbbi alispán, továbbá az *Ujlaky*, a *Lehóczky* és a *Hegyi* családok mint lábatlani birtokosok földesúri hatósága alá tartozott. A XVIII. század végén *Nedeczky Ferencz*, Komárom vármegyei főpénztárnok birtokába került. (1785.) Gyermekai 1815-ben osztozkodtak meg az örökségen; ekkor a piszkei birtok a legidősebb fiúé, *Ferenczé* († 1845) lett. Az 1876. XXXIII. törvénycikk Komárom vármegyéből Esztergom vármegye területébe kebelezte át. A XVI. század elején épült templomának maradványai a község külső területén ma is láthatók. Jelenlegi temploma 1900-ban épült. Határában vannak az *Eminkes*, *Kokasorr tanyák*, *Gyűrűs pusztá*, *Óreghegy* szőlő, továbbá az *Ördöggátbánya*, *Póczkőbánya*, *Pusztapiszke* és *Piszniczebánya* mészkőtelep telepek. Utóbbinak területén nagykiterjedésű barlang van. Dűlői közül fölemlíthető a *Strázsahegy* dűlő, a hol állítólag az 1809. évi francia hadjárat alkalmával örök voltak felállítva; a *Bánom* dűlő, melynek helyén, hagyomány szerint, a régi hadjáratok alkalmával többeket elfogtak, a kik azután megbánták, hogy arra mentek. A lakosság olvasókört és tűzoltó-egyletet tart fenn. Van itt továbbá két kőfűrész és csiszoló telep, az egyik *Fischer János* fiaié, a másik *Wilhelm Móré*. Épülfélben van a *Miskolczy és Társa* cég asbest-, cement- és palagágyára. Postája, táviró- vasúti és hajóállomása helyben.

Sárisáp, nagyközség, az esztergomi járásban. Házainak száma 348, lakosságáé 2595. Anyanyelvük szerint 854 magyar, 200 német és 1330 tótajkú van közöttük, a kik 55 ref. és 76 izr. kivételével, róm. kath. vallásúak. Határa 3180 k. hold. A XVII. század adóösszeírásai között csupán az 1647. évben találkozzunk e helységgel. Ekkor 7 portája volt s Esztergom vármegyéhez számították. Az 1696. évi összeírás szerint teljesen elpusztult. Földesura akkor *Sándor Menyhért* volt, a kinek engedelméből *Bajnára* és *Nagysápra* költözött jobbágyok miveltek itt némi földet. Az 1732—1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint báró *Sándor Mihály* birtokában találjuk. Plébániáját 1811-ben állították vissza. A XIX. század első felében gróf *Sándor Móríc*, a híres úrlovás bírt itt földesúri joggal. Jelenleg herceg *Metternich-Sándor Paulinának* van itt nagyobb birtoka. A község kath. temploma 1766-ból való; ebből az időből az egyház egy ezüst kelyhet is őriz báró Szlavniczai *Sándor Antaltól*. 1831-ben kolera-járvány pusztított a községben. 1901-ben a határban *azal* síremléket találtak, mely *Urbanics Károlytól* a Nemzeti Múzeum tulajdonába ment át. A községhez tartozik az *Annayölgyi kőszénbánya* és a *Paulina* major. Postája, távirója és vasúti állomása Annayölgy-Sárisáp.

Sárkányfalva, kisközség, a Párizs patak mellett. Van benne 67 ház, 406 magyar ajkú és róm. kath. vallású lakossal. Határa 1509 kat. hold. A *Hunt-Pázmán* nemzetség ősi birtoka, melyet az e nemzetségből származó *Bechend* bán fia 1287 előtt sógoroknak, a *Pilis* nemzetségből származott *Miklós comes* fia *Demeternek* adtak, a ki ezt a birtokot 1287-ben a *Zovárd* nembei *Vécs* fia *Miklós* fiainak, *Miklós*nak és *Péternek* adta el 35 márkáért. A XV. században a *Sáros*

Piszke.

Sárisáp.

Sárkányfalva.

vármegyei *Kapi* család birtokába került. 1505-ben Kapi Menyhért a helység negyedrészt *Attyay* Miklós esztergomi olvasókanonoknak adta el 600 forintért, de még ebben az évben, nevezett *Attyay* Miklós azt Kapy Katalin, férjezett *Sárkányi Pathy* Károlynénak, karvai birtoka negyedrészeért cserébe adta. Az 1532. évi adóösszeírás szerint *Károly* Ferencz, 1549-ben és 1553-ban *Csernaházy* András, 1609-ben *Csery* Mihály, 1613-ban *Keglevich* János birtokában találjuk. 1593-ban 2, 1647-ben 4 portát írtak benne össze. 1632-ben *Telegdy* János, György és István, ezek után pedig *Komáromy* János és *Bessenyei* István szereztek itt birtokokat. Az 1696. évi összeírás szerint abban az évben kezdett települni, az összeíráskor csak 6 ily beköltözők lakosa volt. Az 1732—1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint báró *Gyulay* Ferencz, *Missics* Mihály, *Paksi* (*Paxi*) István és *Nedeczky* Ferencz, 1755-ben ezeken kívül még *Csery* László volt itt birtokos. A XIX. század első felében a helység egyik felét a *Nagymányai Koller*, másikat a *Bertók* család bírta. A báró *Baldácsy* (Baldacci) családnak is volt itt birtoka. Eddigi neve Sárkány volt. Jelenlegi nevét az 1898. IV. törvényzcikk alapján, az 1907. évi febr. 7-iki, 131.168/906. számú belügyminiszteri rendelet állapította meg. Temploma 1810 körül épült. Jelenlegi nagyobb birtokosa *Boronkay* Jenő. Határában van *Kaparás* puszta. Postája és távíró állomása Köbölkút.

Süttő.

Süttő, dunaparti nagyközség, az esztergomi járásban. Van benne 349 ház és 2231 főnyi lakosság. Anyanyelvük szerint 1600 német és 597 magyar ajkú van közöttük, a kik túlnyomóan róm. kath. vallásúak. Határa 5997 kat. hold. A *Szák* nemzetség ősi birtoka. Eredeti neve *Sédttö* volt, honnan a nemzetség egyik ágát *Sédttövieknek* nevezték. Ez ág sarja, András, a kit a Csák nembeli István fogságra vetett, 1295-ben itt birtokos volt. 1333-ban a helység még a Szák nemzetség birtoka. Ebben az évben András fia, János itteni birtokát eladta *Csór* Tamásnak, a ki után fia, János, komáromi főispán örökölte. Az utóbbinak azonban csak leányai maradtak, s bár a király ezeket 1373-ban fiúsította, *Süttő* mégis a király kezébe került, a melyet Zsigmond 1388-ban koronázási ajándékkul az esztergomi érseknek adott. A török világban pusztulásnak indult. 1593-ban még 6, 1647-ben csak 2½ portája volt. A XVIII. század elején teljesen elpusztult. A szatmári békekötés után újra telepítették; lakosai az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint még mind németek voltak. 1755-ben a *Frivaldszkyak* és a *Bellsicz* család örökösei voltak itt birtokosok. 1848-ig az esztergomi érsek bírt földesúri joggal. Templomát 1732 táján *Esterházy* Imre hercegprímás építtette. A helység határában emelkedő Gerecse hegy lapos tetején négyszög alakú sánczromok találhatók. A hegység oldalában van a „Király kútja”, melyet kápolnaszerű bolthajtásos épület fed be; hagyomány szerint Mátyás király vadász-kíséretével gyakran tanyázott e kút környékén. A helységhez tartozik *Bikol* puszta, mely első ízben IV. Béla király 1267. évi adománylevelében szerepel. Az itt lévő kastély jelenleg *Reviczky* Károly birtokos tulajdona, régebben a *Wieser*, *Visontai Kovács*, *Sissay* és még előbb a *Nedeczky* családoké volt. A község kath. temploma 1716-ban épült. Van itt kaszinó és kőfaragó munkaadók szövetsége, továbbá *Müller* Ernő és *Holdampf* Sándor utódai gyárüzemű kőfűrésze. Határához tartoznak még *Alsóvadács* és *Felsővadács* puszták s a *gerecsei* és *süttői kőbányatelepek*. Előbbi vörösmárványt termel. Dülői közül említést érdemelnek a *Falu* dűlő, a hol a monda szerint a török hódoltság előtti időben a község állott s a *Sánczföldek*, a hol két római kőoszlopot találtak Caesar Philippus felírással. Postája, távíró- és vasúti állomása helyben van, hajó-állomása Piszke.

Tát.

Tát, dunamenti kisközség, az esztergomi járásban. Házainak száma 194, lakosaié 1082, a kik magyar és németajkúak, vallásra nézve róm. katolikusok. Határa 1725 kat. hold. Első ízben Orbán pápának az esztergomi János lovagrend részére 1187-ben kiadott oklevelében szerepel. Az esztergomi János lovagok birtoka volt, a kiknek itteni rendházuk az esztergomi ház alá volt rendelve. Az 1272 jún. 28-án kelt oklevél szintén az esztergomi lovagokat mondja a helység birtokosainak. A helységre vonatkozó határjáró leveleket István király 1272 aug. 1-én átírta és megerősítette. A középkoron át megmaradt az esztergomi János lovagok birtokában, a kiknek elköltözése után az esztergomi káptalané lett. 1647-ben 6¼ portája volt. 1685. aug. 16-án Lotharingiai Károly herceg fényes győzelmet aratott a törökök felett. Az 1696. évi összeírás az elpusztult falvak közé sorolja. Az 1701. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint már iskola-mestere is volt. 1732-ben a nagyszombati Szent István királyról nevezett pappal

intézeté volt. Temploma 1747-ben épült. Lakosainak száma az 1755. évi egyházlátogatáskor 365 volt. 1848 előtt az esztergomi papnevelő-intézet földesúri hatósága alá tartozott. Ez az intézet ma is a legnagyobb birtokosa. Mostani temploma 1860-ból való. 1838-ban és 1876-ban nagy árvizek pusztítottak a községben. Postája és feltételes vasúti megállóhelye van, táviró-állomása Tokod.

Tokod, nagyközség, az esztergomi járásban, 367 házzal, 3084 lakossal, a kik közül 2247 magyar, 455 német, 203 tót és 176 egyéb anyanyelvű. Túlnyomó részben róm. kath. vallásúak. Határa 3440 k. hold. Már a római uralom idejében a lakott helyek közé tartozott. A rómaiak emlékét a *Várberek* nevű fensíkon, a kőszénbányamunkálatok alkalmával talált kézi malomkő, zöldrozsdájú bronz szoborfü, nagy, vastag római téglalapok alatt fekvő edények, fűtőcsövek s fedőcserepek őrzik, a melyek 1894-ben *Kruplanicz* Kálmán volt alispán gyűjteményébe kerültek. Ebben az évben *Récsey* Viktor végzett itt ásatásokat, s ez alkalommal egy római castrumnak hosszúkás, négyszögalakú a'apfalai tüntek elő. A XIII. században már önálló helység volt. V. István 1272 aug. hó 1-én megerősítette határjáró leveleit, a melyek Tát felőli határait állapították meg. 1647-ben 2½ portája volt. 1685-ben Heister Sigbert császári tábornok itt fényes győzelmet aratott a törökök felett. Az 1696. évi összeírás szerint az esztergomi káptalan birtoka; ekkor a jobbágyok csupán tizedet fizettek földesuruknak. Az esztergomi várórségnek is voltak ekkor a helység határában birtokai. Az 1701. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv már iskolamesterét is fölemlíti. Egy másik ilyen jegyzőkönyv szerint 1732-ben a nagyszombati Szent István királyról nevezett papnevelő-intézet birtoka. Lakosainak száma az 1755. évi egyházlátogatáskor 512 volt. Később az esztergomi papnevelő-intézet birtokába került s ez az intézet bírt itt 1848-ig földesúri joggal. Jelenleg is nagyobb birtokosaként szerepel. A község templomának építési ideje ismeretlen. Határában vannak az *Ebszöny*, *Ótokod*, *Újtokod* és *Öregtárna* bányák. Dülői közül nevezetes az *Oldalföld* dülő, a hol régi kardot, kengyelvasat, karpereczet, stb. találtak, a melyeknek egy része *Brenner* Ferencz esztergomi lakos birtokába jutott. *Várberek* nevű dülőjéről a monda azt tartja, hogy ott *Zrinyi* Ilona vára állott, a mely később elsüllyedt. A várberki forrás medrében lélekharangot találtak, melyet a község egy újért becsérélt. *Kurczweil* Bernát budapesti lakosnak üvegyára van a községben, azonkívül fogyasztási és hitelszövetkezet is van itt. Postája és táviró-állomása helyben van.

Tokod.

Úny, magyar kisközség, a vármegye déli határán, 114 házzal s 540 róm. kath. és ref. vallású lakossal. Határa 2016 kat. hold. Csak a szatmári békekötés után alakult önálló községgé. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint *Barinay* László, *Miskey* Ferencz és *Friebeisz* Ferencz birtoka. Lakosainak legnagyobb része ekkor még protestáns volt, a kiktől a katolikusok néhány évvel az említett egyházlátogatás előtt foglalták vissza a Szent József tiszteletére emelt templomot. Később a megyei hatóság a protestáns iskolamestert és a lelkipásztort is eltávolította a községből s e miatt hosszas vizsályok támadtak a két felekezet között. Az esztergomi érsek 1757-ben plébániát adott Únynak, de még így sem tudta a reformátusokat áttéríteni; a két hitfelekezet számaránya alig változott. 1755-ben 111 kath. és 214 ref. vallású lakosa volt a községnek, 1890-ben pedig 131 katolikkal szemben 262 református és 6 evangélikus állott. A XIX. század első felében a *Bozzay*, *Huszár*, *Horváth*, *Sánta*, *Vásárhelyi*, *Setét*, *Cséjalvay*, *Simonsits*, *Friebeisz*, *Andrássy*, *Csenkey*, *Geiszler*, *Miskey* és *Somogyi* családoknak volt itt földesúri joguk. Két temploma közül a kath. 1732-ben, a ref. 1794-ben épült; utóbbinak egyik harangja a XVII. századból való. A határban néhány évvel ezelőtt régi pénzeket és edényeket találtak. 1867-ben nagy tűzvész pusztított itt. A községhez tartozik az *Únyi malom*. Postája Tinnye, táviró- és vasúti állomása Piliscsaba.

Úny.

F o r r á s o k : Karácsonyi János : A Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. — Wertner Mór : Magyar Nemzetségek. I—II. — Zichy Okmánytár I—VI. — Villányi Szaniszló : Néhány lap Esztergom város és megye multjából. Esztergom 1891. — Komárom vármegye és Komárom város történeti és régészeti egylet 1890—91. évi jelentése. — Nedeczky Gáspár : A Nedeczky család. — U. a. Dömös története. — Knauz Nándor : Monum. Eccl. Strigoniensis. — Komlóssy Ferencz : Az esztergomi főegyházmegyei r. kath. iskolák története. — Ortway Tivadar : Magyarország egyházi földleírása. — Wertner Mór : Adalékok Esztergommege és vidékének legrégebb történetéhez. — Levéltári anyag : Országos levéltár : Dicalis Conscriptiók 1532—1696. — Az esztergomi káptalan elenchusai I—XXX. kötet.

ESZTERGOM.

Esztergom szabad királyi rendezett tanácsú város, egyedüli városa a vármegyének.

Régezte megerősített hely lévén, az ősi vára körül körbe futó szűk utcák azt bizonyítják, hogy hadviselés tekintetében minden védelmi feltételt biztosítania kellett. — A modernebb városrészekben már eléggé szabályozott, széles utcák vannak. Kedves benyomást tesz a szemléltre az, hogy a szélesebb utcákat két oldalról viruló gömbakácok, vagy juharfák szegélyezik. A város általában csöndes kisváros jellegét viseli magán. Jelentékeny számú magas építményei mellett szerényen húzódnak meg a kisebb, csinosan épült családi házak; soknak ablakában ott díszlik a muskátli, egyiknek-másiknak homlokzatát, tetejét befutja a repkény.

Már a rómaiak korában nagyméretű város feküdt a mostaninak helyén. Az erre vonatkozó történelmi kutatások eredményét más fejezetben tárgyaljuk. Ámde az őskornak közvetlen kapcsolata van a jelennel annyiban, hogy Esztergom város területén maig sokszor kerülnek felszínre alapépítmények, tűzhelyek és római temetők. Ezeknek a köveit, maradványait a városban alakult Történelmi és Régészeti Társulat gyűjti össze s helyezi el múzeumában.

Fekvése.

Esztergom kellemes város. — A fejedelmi folyam két ágra szakadva, félkörben hömpölyög el mellette s a felette folytonosan tartó légáramlat állandóan frissíti a hegykatlanban épült város levegőjét. A várost, szintén félkörben, erdőkoszorúzza hegyek veszik körül. Gyönyörűbbnél-gyönyörűbb kilátások nyílnak a kanyargó Dunára, a dunamenti, aranykalászszal ékes völgyekre, vagy a szőőkkel mindenfelé beültetett és hófehér házikókkal beépített domboldalakra — A hegyekben hús források üdítik fel a túristát, míg a városhoz közel eső Czigány-kút, Szent János-kút forrásai és árnyas fái szinte csalogatják a kirándulókat.

Szigetek.

Van Esztergomnak több, megbecsülhetetlen természeti kincse is. — Ilyen a közvetlen alatta elterülő, úgynevezett *vízivárosi-* és ennek folytatásában a *primás-sziget*, melyek pár évtizeddel ezelőtt külön-külön szigetet alkottak, azonban a régi Víziváros község mesterséges gáttal összeköttette őket. A két sziget különben is igen közel volt egymáshoz, annyira, hogy két, egymás hosszába állított tutajjal elérhető volt. — Érdekes, hogy az összekötő gáthoz az anyagot egy hajószerecsémlenség nyújtotta. — A szigetek mellett léket kapott egy nagy terjedelmű czemént-szállító hajó és a czemént zsákostól megkövesedett. A mikor azután apadás állott be, a kővé vált anyagot a gátépítés erősítésére használták fel. — A szigeten két kilométernyi hosszban terebélyes gesztenyefákkal szegélyezett árnyas sétaút húzódik végig. A séta-utat az Esztergomi Szépítő-Társulat gondozza. A sziget a Kis-Dunán átvezető három hídon át pár másodperc alatt megközelíthető. — Tavasztól nyárközépig hangos a fülemüle-daltól és egyébként az éneklő madarak kedves gyülekező-helye.

Hévízek.

Másik természeti kincse Esztergomnak a *hévízek*, vagy hőforrások. A hőforrások vasas-kénés-magneziumos összetételűek és orvosilag elismert gyógyhatásúak. — Gyógyhatásuk különösen sápkór, vérszegénység, kezdődő gyomorhaj és női bajoknál feltűnő, nem is említve az idegbajokat, a melyeknek egyes eseteinél jelentékeny javulást, vagy teljes gyógyulást eredményeznek. — A hévíz-források

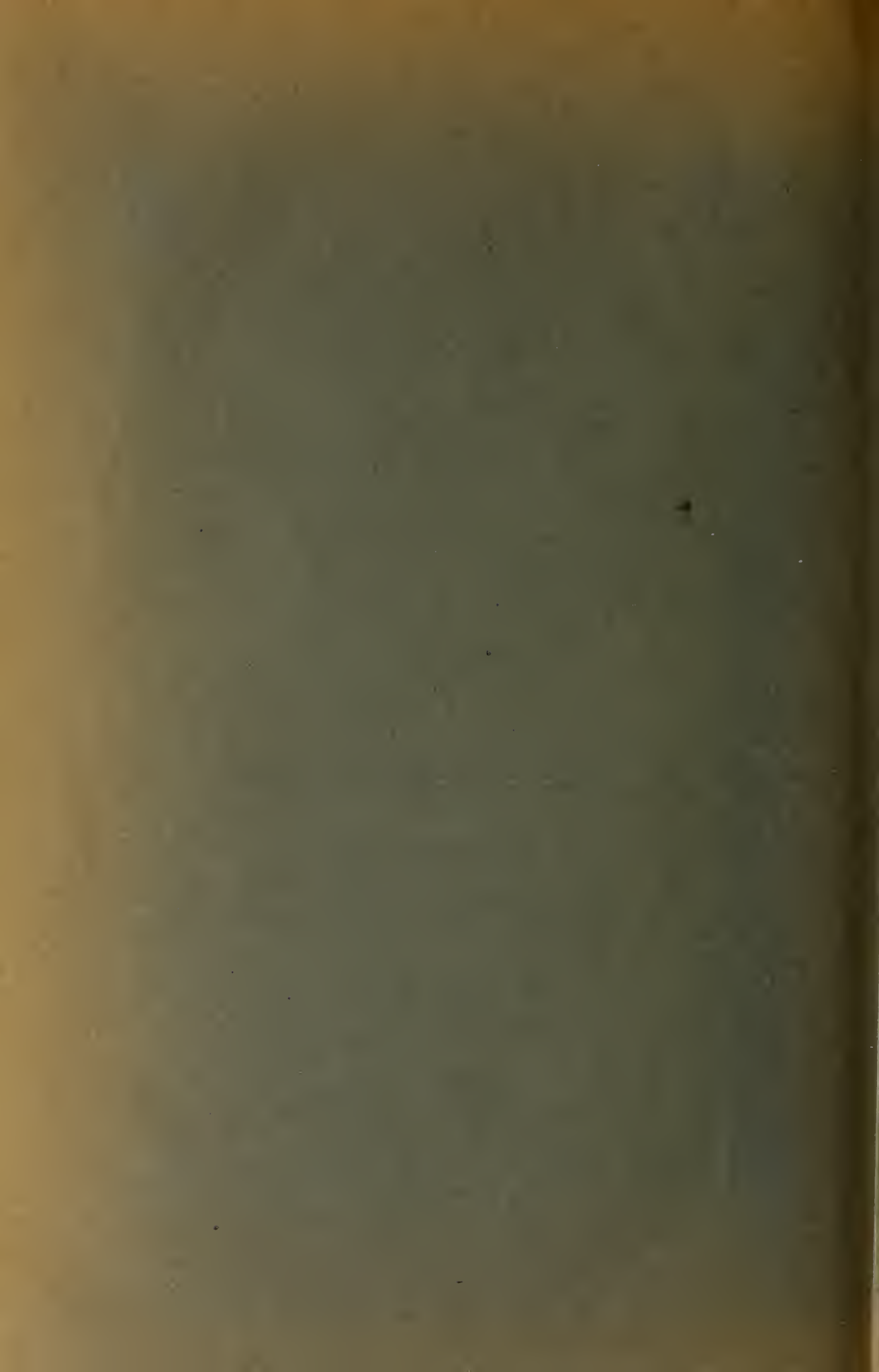

AZ ESZTERGOMI VÁRHEGY

Bazilika és primási palota.

a rómaiak és a törökök idejében már fürdésre használtattak, a mit a vízvárosi részen felszínre került római feliratos kövek és fürdőépítkezési maradványok, a török korból pedig egykorú feljegyzések tanúsítanak. A források mindannyian az úgynevezett szenttamási hegy, illetve az azzal összefüggő várhegy aljából törnek elő 22 C° meleg vízzel. Érdekes, hogy télen a források vizei egy-két fokkal melegebbek, mint az évnék más szakáiban. — A hévvizek Esztergoma nézve valóságos áldás. Ivásra, kellően lehűtve, általában használják és fürdésre nemkülönben. — Esztergomnak négy hévvíz-fürdője van. Az egyik a Ferencz József-útról közelíthető meg. Ez az úgynevezett „Malom“-fürdő. Ettől nem messze, a „Fürdő“-vendéglő udvarán egy másik fürdőház emelkedik. Ebben kád-, tükör- és gőzfürdő van. — A Kis-Duna partján százados platán-fák árnya alatt az Esztergomi Takarékpénztár hévvízű tükör-fürdői és modern uszodája a legkeresettebb, végül a várhegyen levő vízvezeték aljában, a hercegprímási vasgyárnál van a negyedik fürdő, melynek vize a többiek vizénél erősebb és hatékonyabb vas-tartalmával válik k. — Felemlítjük még, hogy az Esztergom fellendülése érdekében lelkesen tevékenykedő és áldozatkész Esztergomi Takarékpénztár a „Fürdő“-szálló körül fekvő telkeket már összevásárolta és azokon nagyterjedelmű modern fürdőt, vízgyógyintézetet, penziót, stb. tervez, hogy ekként a gyógyvizet még hozzáférhetőbbé tegye s e mellett a város idegen-forgalmát növelje.

Esztergomnak sok nevezetessége van. Ősi vára már a rómaiak idejében erősség volt és az maradt mindaddig, a míg a modern hadviselés a hozzá hasonló várakat fölöslegessé nem tette. — Nevezetes az ősi vár, mely a város közepén kúpalakúan emelkedik ki és a messze környéken uralkodik, nemcsak régi eredete miatt, hanem azért is, mert a hagyomány szerint ott született Szent István, ott vette fel a keresztséget és ott ragyogott fel hazánkban először a kereszt. Ha e szerint az ősi várra vallásos ihlettel és hazafias lelkesedéssel tekintünk, tiszteletünk tárgya marad az még számos oknál fogva is. — Esztergom vára a IV. Béla alatt betört tatárok támadásának sikerrel állott ellent Simon várkapitány idejében, később pedig előkelő hely jutott neki az ozmánokkal vívott harcokban, majd a Rákóczi-szabadságharc idejében. Ki tudná megmondani, hányszor pusztult el, hányszor épült újra, hiszen annyi ellenség környékezte, ostromolta, rombolta és építette újra és annyszor kellett kiállania azok ostromát is, a kik Istenért, Hazáért és Királyért, vagy a kurucz időkben a Szabadságért jelszavakkal indultak a belefészkelődött ellenség kiverésére.

Nevezetes részei ma az esztergomi várnak a Duna felől az idő vasfogával daczó falai, délkeleti, déli és délnyugati bástyái, fensíkján az ország első r. kath. főtemploma: a *Bazilika*, és déli bástyája alatt a *Szent István-kápolna*, melyről a hagyomány azt mondja, hogy az alatta levő kazamatákban született az első magyar király. — Kegyeletes érzés fog el a bold. Simor János hercegprímás által nagy költséggel kápolnává alakított és restauráltatott kazamatában, emlékezve régiekről, régi dicsőségről. . .

A régi vár bástyafalai még eléggé épek. Érdekes ezeket a falakat szemlélni. A milyen kőzet az építésre valaha felhasználható volt, az ezekben a falakban megtalálható, nem is említve a különféle nagyságú és színű téglákat, a melyek arról tanúskodnak, hogy a sokszor megrongált, vagy lerombolt vár erősítéséhez és újjáépítéséhez szükségből a város házai is szolgáltatottak építő-anyagot.

A várhegy síkján áll a hatalmas Bazilika. Történelmi tény, hogy az esztergomi várhegyen az első székesegyházat Szent István emeltette Magyarország Nagyszonya tiszteletének ajánlván és szentelvén azt. — Szent István első temploma az 1100-as évek utolsó tizedében leégett, de Jób érsek csakhamar felépíttette. Erről a templom bejárója felett 1760 táján még meg volt a kőbe vésett emlék. A hányszor a vár ostrom alákerült, úgyszólván mindannyiszor áldozatul esett a temploma is. 1304-ben Venczel cseh király rongáltatta meg, de a rongálásokat Telegdi Csanád érsek az 1300-as évek közepe táján helyrehozatta. Széchy Dénes bíbornok-érsek idejében a régi templom Hunyadi János országos gyűjtéséből fényesen restauráltatott. A munka sokáig tartott, úgy hogy a templom csak 1453-ban adatott át ismét rendeltetésének, hét megyés püspök jelenlétében lefolyt országos ünnepség keretében. — A templom azonban alig 90 év múlva a várral együtt török kézre került és ekkor vandal módon elpusztították. Ettől kezdve nem volt az esztergomi várban kétszáz esztendőnél tovább semmiféle templom. — Mária Terézia

A vár.

Bazilika.

építtetett később egy kisebb szentegyházat, ez állott egészen addig, a míg Rudnay Sándor érsek 1822-ben le nem tette a mostani Bazilika alapkövét.

Az esztergomi várhegy tetején büszkén kiemelkedő főszékesegyházat Khünel Pál műépítész tervezte, míg az építést Pákh János végezte. — A Bazilika teljes felépültét azonban Rudnay primás, a ki egy millió forintot áldozott az építkezésre, nem érthette meg. Az ő művét folytatta jeles áldozatkészséggel Kopácsy József primás, Hild építőművész vezetése mellett, azonban ez az egyházfő sem gyönyörködhetett elkészültében és a főszékesegyház ünnepélyes felszentelése csak Scitovszky János hercegprimás székfoglalásakor történhetett meg. (1856 aug. 31.) — A Bazilika a kupola keresztjéig 100 méter, a két oldal-torony 57 méter magas. A templom hossza 107, szélessége 48 méter. A kupola tetején egy óriási gömb keresztben végződik. A gömb belsejébe a kupolából lépcsőzet vezet fel és benne 4—5 ember kényelmesen elfér. A kupolát 24 oszlop tartja és a vasbordákon nyugvó rézfedélzet hat méternyi vastagságú falra nehezedik. A szentélyt Moralt müncheni művész al fresco festette. Ennek impozáns díszje a 13 méter magas és 6 és fél méter széles oltárkép, mely Tiziannak, a velencei múzeumban levő eredetije után Mária mennybemenetelét ábrázolja. A képet Grigoletti Angelo az eredetinel még nagyobb arányokban festette meg. — Az oltárkép kerete egyike a görög ízlés legremekebb ékítményeinek. A főtemplom szentélyéhez 12 lépcsőn lehet feljutni. A szentélynek, ép úgy, mint a Bazilika belsejének, teljesen márványfedésű falai vannak. A szentély díszje: a főoltár, Bonani Péter olasz szobrászművész remeke s rajta négy magyar eredetű szentnek szobra ékeskedik, nevezetesen Sz. Adalberté, Sz. Gellérté, Sz. Mártoné és Sz. Móré (pécsi püspök). A milyen óriási arányokban épült a szentegyház, ezekhez illő az orgona is, melynek 65 változata van, 3500 síppal. A Bazilika hajójában carrarai márványból készült két szobor ragadja meg a szemlélőt. Az egyik Pázmány Péter bíborost, a másik Simor János volt hercegprimást ábrázolja.

Bakócz-kápolna.

A főbejárat baloldali részébe építették be az úgynevezett Bakócz- vagy Bakacs-kápolnát, a melyet Erdődi Bakócz Tamás esztergomi érsek szűz Mária tiszteletére 1507-ben építtetett s annak idején a maga és rokonai temetkezési helyéül is rendelt. — A régi főtemplom a különböző ostromok alatt romba dőlt ugyan, azonban a kápolna épen maradt. Még a törökök sem rombolták le, hanem mecsetté alakították át. A törökök kiveretése után a kápolna ismét visszakapta rendeltetését és Rudnay primásig folyton fennállott. Rudnay a Bazilika építéskor óvatosan szétszedette és beterveztette a mostani székesegyház complexumába. Benne van a régi székesegyház romjai közül csodálatos módon teljes épségben kikerült hírneves szűz Mária-kegykép is.

A Bazilika belső falait világosszürke márvány fedi, ezt vörös márvány szegélyezi, míg a díszítést fehér márvány és dús aranyozás adják. Ebbe a gyönyörű keretbe a hajó jobb és baloldalán impozáns módon illeszkedik be két óriási bronz dombormű, mindkettő Meixner alkotása s Krisztus életéből vett jeleneteket ábrázolnak. — A nagyarányú freskók mély hatást gyakorolnak a szemlélőre. Megragadja a figyelmet az a festmény is, mely a kupola baloldalán álló carrarai márványból készült oltár felett áll s Grigoletti ihletett ecsetje után Krisztus kereszthalálát ábrázolja. A jobboldali oltár felett az államalkotó első királynak: Sz. Istvánnak szintén Grigolettitől festett az az elhatározása van szimbolizálva, a melylyel Magyarország Nagyasszonyának felajánlja a koronát.

A főszékesegyház alatt van a nagyszerű sírbolt, mely derengő világosságát a föld felszíné felett levő ablakokból nyeri. Ha az ablaknyílásokat (fülkéket) szemügyre vesszük, csak akkor látjuk, hogy az óriási épület mily rengeteg alapfalazaton áll. Az alapfalak ugyanis 17 méter vastagságúak. A sírfülkék a primások és kanonokok temetkezési helyéül szolgálnak. Érdekes két nevezetességgel is találkozunk a sírboltban. Az egyik Széchy Dénes érsek (1465), a másik Vitéz János érsek (1472) renaissance-síremléke, melyek a lejárattal szembe fordított falba vannak beillesztve. A primások közül eddig Károly Ambrus főherceg, Rudnay, Kopácsy, Scitovszky és Simor primások aluszszák a sírboltban örök álmukat, továbbá számos nagynevű kanonok és a főszékesegyház építészei.

A főszékesegyház épületében, a hajóban, a főbejáratnál jobbra találjuk a Sz. István-kápolnát, (nem az ősrégit, a melyről már szoltunk), melyben az Úrkegyes találhatók. Ugyanebben látható Károly Ambrus főherceg-primás márvány síremléke is, a melyet Canova művész vésője alkotott.

A szentélynek az oltár felől eső jobb oldalán fekszik a főszékesegyházi kincstár, a mely, minthogy benne a XI-ik századtól napjainkig felhalmozott s milliókat érő műkincsek és drágaságok őriztetnek, valóban az ország legnevezetesebb kincsháza. Sok műtárgya még azok közül az egyházi szerek közül való, a melyekkel az ország első főtemplomát Sz. István megajándékozta. Ezeken kívül a magyar királyoknak s különösen Mátyás királynak páratlan értékű adományai. A kincstár tárgyai öt főcsoportra oszthatók: ötvös-művekre, hímzési és szövési remekekre, könyvdíszítés és festés remekeire, fafaragási s végül modern részre. A kincstárról Simor János volt hercegprímás megbízásából Dankó József dr. állított össze ismertetést és az ezt magában foglaló díszmunka is Simor áldozatkésztségét dicséri.

Főszékesegyházi kincstár.

A kincstár nevezetesebb remekei: A bizanti stílusú, úgynevezett „*Békecsók-tábla*“. Zománcban gazdag rekeszei a korona ékítményeihez hasonlítanak. A mostani alakjából láthatóan két, származásra nem egymáshoz tartozó részből állott, nevezetesen az „*Eskü-kereszt*“-ből, mely a XII. századból való és az „*Apostoli kereszt*“-ből, ugyanaz időből, azonban nyelét és gombját Simor prímás készítette hozzá. Az eskü-keresztet azért nevezik így, mert a magyar királyok rendszeresen arra teszik le az esküt, míg a második részt Batthyány prímás óta a királyok előtt szokták volt hordozni. A XVI. és XVII. századból nevezetesebbek a *Zeleméri-* és a *Baráti-féle* kereszt; ugyancsak az utóbbi század műve Szelepcsényi György prímás *pacifikáléja*. A csúcsíves stílus idejéből való *Suki ereklyetartója* és kelyhe, mindakettő remek sodronyzománcz-alkotás. Árpád-házi Sz. Erzsébet ereklyetartója szintén figyelmet érdemlő műdarab. A gyönyörűbbnél-gyönyörűbb kelyhek között említhetők *Szelepcsényi és Károly Ámbros főherceg kelyhei*. A csúcsíves stílusban alkotott műkincsek közül egy úrmutató, egy pástorbot, egy kristályszekrény és egy fából faragott úrkoporsó ragadják meg a szemlélőt. Az utóbbi a garamszentbenedeki apátságából származik. Remek műdarabok hirdetik az olasz renaissance-ízlésnek örökbecsű voltát. Ilyenek Vitéz János érsek *pontificaléja*, Bakócz érsek *gradualéja*, miseruhája, több fényes kiállítású püspöksüveg, azonban valamennyinek tündöklő ékessége *Mátyás király kálváriája*.

A kincstárról: Dankó József dr. művén kívül Czobor Béla dr. (1881) és Szalay Imre (1894) írtak. Utóbbi Mátyás király kálváriájáról írt tudományos becsű értekezést.

Esztergom egyéb nevezetességeiben is bővelkedik. A vár alatt, közvetlen a főszékesegyházhoz vezető kocsitűt két oldalán húzódnak el a *kanonoki házak*. Valamennyi kétemeletes, sárgára festett épület. Egy-egy oldalon 6—6 épület áll, egybeépítve, míg a Bazilikával szemben két félre osztott modern, egyemeletes püspöki ház zárja be a négyszöget. A várhegy szelíd lejtőjén kedves sétaútak kanyarognak, az erdőszerű parkos oldalon.

Kanonoki házak.

A várhegy alatt, a főszékesegyház épületétől éjszakkeletre, mintegy ötven méternyi távolságban, *alagút* van. Esztergomi szójárás szerint: Sötét kapu. A várhegynek e helyütt keskenyebb részét szeli keresztül és összeköti a két városrészt. Az alagútát Rudnay prímás építtette. Közvetlen az alagút mellett jobbra és balra vannak a primási pinczék híres, kitűnő boraikkal.

Érdekes nevezetessége még a várnak, a Duna felőli részen, a Garamra szögellő ép bástyája, melynek tetején és belsejében van a vízvezeték, a melyet a primatias és a főkáptalan közösen építtettek és egyedül az ő szükségletükre szolgál. Ebbe a vizet a Duna partján épült vízmű hajtja fel.

Az esztergomi vár mozgalmas multjához *Balassa Bálintnak*, a XVI-ik századbeli legkitűnőbb magyar lyrikusnak emlékezete is hozzáfűződik. Az esztergomi várnak 1594-ben történt eredménytelen ostromakor je en volt s egy ágyúgolyó mindkét lábát összeroncsolta. Sebesülése után orvosi műtétnek vetették alá, de — sajnos — hiába, mert röviddel azután meghalt. Tetemeit Hybén, (Liptó vm.) helyezték örök nyugalomra. A költő emlékét Esztergomban a vár alatt — állítólag elestének helyén — a nevét viselő utcza őrzi.

Balassa Bálint.

Esztergom 1893-ig aránylag kicsiny, mindössze 9000-et alig meghaladó lélekszámmal bíró város volt. Ekkor kormányi jóváhagyás mellett a hozzáépült Víziváros, Szent-Tamás és Szent-Györgymező községekkel egyesült és így lakossága az 1900-ik évi népszámlálás szerint 18,000-re emelkedett. A halandóság nem nagy, a mi arra vall, hogy Esztergom egészséges város. A lakosság száma a különböző idők összehasonlítása után rendszeres emelkedésben van.

Népesség.

A legutóbbi népszámlálás szerint 17,909 lakosa van Esztergomnak; ebből polgári 16,948, katona 961, férfi 9191, nő 8,718, nőtlen 10,587, házas 6120, özvegy 1181, elvált 21.

Hitfelekezetek szerint: 16,337 katolikus, 415 református, 22 gör. kel. szerb, 161 ág. evangélikus és 941 izraelita. Nemzetiség szerint: magyar 16,654, német 806, tót 312 és egyéb 137.

Műveltség dolgában az ország legelső városai között áll. A lakosságnak $90\frac{0}{6}$ -a ír és olvas és egyáltalán nincs olyan gyermek, aki iskoláztatásban nem részesülne, a mi a helyhatóság és a tantestület közös, elismerésre méltó buzgólkodásának dicséretes eredménye. A lakóházak száma 2130. Tíz-tizenöt év óta az építkezés terén haladás tapasztalható. A város-szabályozás és szépítés tekintetében kitűnő szabályrendelet intézkedik s ennek czéltudatos alkalmazásával-hovatovább bekövetkezik az az idő, a mikor Esztergom a modern városok díszes sorába emelkedhetik.

A város utczái, — kivéve a tizenöt évvel ezelőtt hozzácsatolt volt Szentgyörgymező községeit, — általában kövezettek. A belvárosban végig több mint 6 kilométer hosszban teljesen új kocsikövezet teszi kényelmessé a közlekedést, több utca kövezetének teljes felújítására most hirdettek árlejtést. Van a városnak egy csinosan parkozott főtere is, mely nevét a legnagyobb magyartól: gróf Széchenyi Istvántól vette. A Széchenyi-tér és az ennek folytatásában nyúló Rákóczi-tér teljesen aszfalt-burkolattal van borítva. A Széchenyi-tér díszre az 1900-ban teljesen újonnan épült sz. Háromság-szobor. E szobor helyén már állott régebben egy, annak a romlása után Kiss György akad. szobrász új és pompás művét állították fel. Ennek, a sz. Háromság-csoportozaton kívül, több mellékalakja van. Így három irányban kiugró talapzatán áll árpádházi Sz. Erzsébet szobra, melyet a művész bold. Erzsébet királyné alakjáról sikerülten mintázott, továbbá Sz. István és Sz. László magyar királyok szobrai. A hármas oszlop között látható Sz. Sebestyén, Sz. Rókus és Magyarország nagyasszonyának szobrai. — A talapzatot és a párkányzatokat szép bronz-reliefek díszítik.

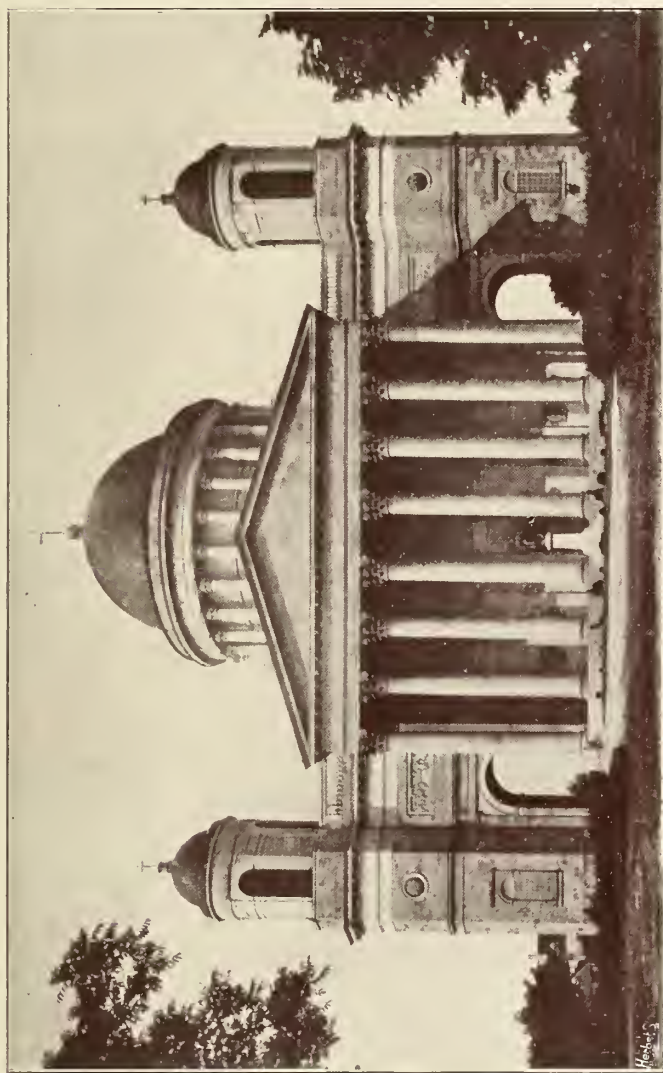
A városba számos irányból vezet út. Így nevezetesen az úgynevezett budai út, mely jelenleg állami közút, a táti-út, melyen Komárom felől jön az útas, ez törvényhatósági közút. Párkány község felől a Már a Valéria állandó Dunahídon keresztül, mely az állami út folytatása Bars vármegye felé és Visegrád felől, mely ismét törvényhatósági közút. A budai országútba torkollik a budapest-esztergomi h. é. vasút állomásától jövő út is és a kezdetén dorogi útnak, két kilométer hosszban Kossuth Lajos-utcának, majd a nagy dunai hídig Ferencz József-útnak nevezett utcákkal folytatódik. — A táti-út a Kossuth Lajos-utczába vezet. — Az állandó hídról a szigeten keresztül magas töltésű út vezet a városba, a kis Dunán épült vashídon át. Ennek folytatása a Sz. Lőrincz-utca, végül a Visegrád felől jövő út a főszékesegyház és káptalanházak előtt, a Vár-úton lefelé, a Ferencz József-útba csatlakozik. — A város leghosszabb útvonala a dorogi-út folytatása, a Kossuth Lajos-utca és Ferencz József-út. — A Kossuth Lajos-(régén Buda, vagy Kapu) utcán a vasúttól bejövet, középtájon találjuk az 1894-ben 1.400,000 kor. költséggel, pavillon-rendszerben épült új, — egyáltalán nem díszes — gyalogsági laktanyát, mely egy hadilétszámú ezredet fogadhat be. — Ezzel átellenben van a város új főgimnáziuma, a mely alig pár évvel ezelőtt épült és egyike a város legsikerültebb középületeinek. — A főgimnáziumban a hazafias Sz. Benedek-rend tanít — A taneredmény általában és folyton dicséretes. Az esztergomi főgimnázium közéletünk jeleseinek egész sorozatát nevelte, s tanárai között is sok jeles név szerepel. Mint ezt más fejezetünkben bőven tárgyaljuk.

A főgimnázium szomszédságában fekszik a város egyik kényelmes, egyemeletes szállója, a *Magyar király* számos szobájával, éttermekkel, modern bálteremmel és nyári helyiséggel. — Ettől nem messze rátalálunk az *Esztergomi Takarékpénztár* r.-társaság kétemeletes üzleti *palotájára*, melynek két utcára tekintő díszes homlokzata van. — A Rákóczi-téren modern kávéház, a „Központi“ látja el szórakozással és frissítőkkel az esztergomi intelligenciát. A Ferencz József-úton, a Vár-út tövében, egy monumentális alkotás, a „*Bibliotheca*“ tűnik szemünkbe. Itt van az esztergomi székesfőkáptalan óriás' és nagybecsű könyv- és levéltára. Ettől, az út folytatásában, nem messze van az *érseki felsőbb nőnevelő-intézet*, melynek hírneve általában dicséretes. Ezzel átellenben egy kisebb térnek a Duna felé néző oldalán áll a *hercegprimási palota*,

Utcák, terek.
A sz. Három-
ság-szobor.

Közutak,
Középületek.

A főszékesegyház homlokzata.

A Bakács-kápolna a főszékesegyházban.

Esztergom. — A főszékesegyház főhajója.

A főszékesegyház szentélye.

A főszékesegyház hátsó hajója.

A vármegyeháza.

A városháza.
(A régi Bottyán-kastély.)

A kerektemplom.

a melyet néh. Simor János emeltetett. — Az épület főhomlokzata a Dunára néz és az előtte elterülő park öléből impozáns módon emelkedik ki. — A palotában a hercegprímási lakosztályon kívül egy hercegi lakosztály is van s ezt az uralkodó család tagjai részére tartják fenn. — A lakosztályokon kívül a többi helyiséget a Dunára néző épületben a főegyházmegyei iroda és az udvari papság szobái foglalják el, míg a másik oldalon levő főépületben vannak a hírneves *hercegprímási könyvtár*, a *Simor János-féle*, országos közkincsnek mondható *képtár* s az ezzel együtt kezelt *érem- és régiségtár*.

A nagy Dunát átszelő Mária Valéria-hidat, mely öt óriási ívvel uralkodik a fejedelmi folyam felett, 1893-ban — miután a hercegprímás a régi hajóhídon gyakorolt vámszedési jogáról nagylelkűen lemondott, — kezdte építeni Cathry Saléz hírneves hídépítő cég. A hidat 1895 őszén adták át a forgalomnak nagy ünnepek mellett. A hídszentelést Vaszary Kolos bíbornok-hercegprímás végezte s az ünnepélyen külön hajón az akkori kormánynak több tagja vett részt.

A híd felől jövő úttest magas töltésű, folytatása a kis Dunát átszelő vas-hídon túl, a Sz. Lőrincz-utcza. — Az utcának a városba vezető baloldalát az esztergomi takarékpénztár r.-társaságnak hosszú bérpalotája foglalja el. Az épület egyike a legtartósabb modern alkotásoknak s a városban már évekkel ezelőtt érezhetővé vált lakáshiányt jelentékenyen apasztotta, s a várost szépítette. A másik oldal, modern házakkal, most van kiépülőben.

A Széchenyi-téren legelőször ötlík szemünkbe a *városháza*. Remek barokk-styblen emelt egyemeletes épület, mansard tetőszerkezettel. Az épület nyolczvan méter hosszú homlokzata izmos oszlopsoron nyugszik. — A városházát az 1600-as évek végén, közvetlen a törökök kiűzése után, Bottyán János a saját használatára kastélyul építtette. — Ide vonult vissza a karlóczi békekötés (1699) után, hogy öreg korára pihenést találjon. A történelemben részletesen tárgyaljuk későbbi viharos sorsát. Kukländer várparancsnok hűtlenséggel vádolja, elfogják, javaiból kifosztják, közben szerencsésen megmenekül, felajánlja kipróbált hadvezéri képességeit II. Rákóczi Ferencnek, végig harcolja a kurucz szabadságharcot, de nem a csatamezőn vész el, hanem 1709. évi szept. 25-én, hetven éves korában a hatvani táborban hal meg, beteg. — Gyöngyösön, a Sz. Ferenc-rendiek templomának sírboltjában helyezték örök nyugalomra a „*nép atyját*“, „*Bottyán apót*“, mint a hogy jóságáért nevezték Érdekes tudni, hogy habár az esztergomiak Bottyánt „*ügön kedvelték*“ és „*kiváltkép örvendettek építkezésin*“, mégis megharagudtak reá akkor, midőn kastélyát Lipót király 1698-ban nemesi kúriává avatta. — Az akkori városi hatóság azért gerjedt fel ez ellen, mert a királyi decretum szerint, ettől fogva a kastély és annak tartozékai nem tartoztak a város joghatósága alá és utánuk polgári terhek nem voltak kivethetők.¹⁾ E miatt a város nemcsak tiltakozott, hanem erőszakhoz is nyúlt. A városi főbíró fegyveresekkel támadta meg a kastélyt, bedöntette a kaput s elfogván Bottyánt, a saját házához hurczoltatta. — A nyitrai káptalan — mert az esztergomi még nem tért vissza, — törvényesen beiktatta Bottyánt, az eljárásnak azonban Csejthey János városi ügyész, az 1655. évi 75. t.-cz. s egyéb uzusra hivatkozva, ellentmondott. — 1704-ben Kukländer vette birtokba a Bottyán-kúriát és nejének ajándékozta azt. Több mint 21 évig hiába tiltakozott a város a ház nemesi kiváltságai ellen, hiába próbált egyezséget is, semmi sem sikerült. 1726-ban Kukländer özvegye elhalálozván, végre a kir. kamara két év multával 4000 rajnai német forintért²⁾ engedte azt át a városnak. — A ház ekkor nem úgy állott, mint most. Egyszerű, empire-fedélzetű, földszintes kúria volt s 1729-ben építtetett reá a város emeletet. A ház déli oldalán sem állott még a mai tornyos épület, a melyet Mária Terézia 6000 frtos adományának felhasználásával, az 1770-es évek közepe táján, 8041 frtnyi költséggel építtetett a város a gimnázium részére. A tanintézet 1779-ben nyílt meg s száz évnél tovább szolgált e célra, jelenleg pedig egy részében elemi leányiskola, más részében városi hivatalok vannak. A torony homlokzata alatt a királynő bőkezűségét márványtáblán e sorok hirdetik :

HacC PaLestra AVgVstae TheresIae RegIs ApostoLICI
MVnIfICA LIBeraLItate In CVrIa RegIae hVIVS
CIVItatIs StrIgonIensis eXsVrreXIt.

¹⁾ A királyi oklevél eredetije a város titkos levéltárában van.

²⁾ A város titkos levéltára 21. és 22. sz. Archivum Rákócziánium IX. köt. 40—49 és 785-ik lapján.

A városháznak a Duna felől eső oldalán levő másik szárnyépülete már újabb keletű s benne 1908-ig az ötven év óta fennálló reál-, továbbá földszintjén a belvárosi fiúiskola volt, most az emeletet városi hivatalos helyiségek céljára rendezték be.

A Széchenyi-téren találjuk a kir. járásbíróság modern, egyemeletes épületét, nemkülönbén a m. kir. postahivatalnak szintén emeletes házát.

A városház déli szárnya mellett vezet el a Bottyán János-utca, a melyet a város közönsége a hős kurucz vezér emlékezetének megörökítése végett nevezett el így. Ebben az utcában van a vármegyeháza. Egyemeletes épület, tetőzete empire-stílusú, díszes erkélye termésköböl készült.

Kath.

A megyeházzal szemben találjuk a Szent Benedekrendi társházat és a hozzá épült r. kath. jogi gimnáziumot. Az előbbi épület régebbi, ellenben a főgimnázium alig tíz éves. Utóbbi a szab. kir. város tulajdona és építési költsége meghaladta a kétszázezer koronát. Szomorúan érdekes dolog, hogy a város közönsége nem egészen húsz esztendő lefolyása alatt kétszer építtette a gimnáziumot. Az elsőt ugyanis az akkori felsőbb regime pártoltja emelte s habár a város szakértői azt építés közben és építés után is folyton kifogásolták, hiába volt minden ellenkezés, mégis a város nyakába szakadt. Az épület hamar össze-vissza repedezett, veszedelmes sülyedéseket észleltek rajta s 1895-ben életbiztonsági okokból be kellett záratni. Nemsokára azután csákány alá került és 1898-ban helyet adott a mostani, mindenben kifogástalan szép épületnek.

Sz. Ferencz-
rendi társház
és templom.

A főgimnáziummal szemben, homlokzatával a Bottyán-utczára néz a Sz. Ferencz-rendi társház. — Két emeletes, dísztelen, komor épülettömb, mely a mellette levő templommal egybeépülve, az utcának fél oldalát foglalja el.

A Sz. Ferencz-rend Esztergomba IV. Béla idejében jött, illetőleg az telepítette ide őket. — A rendet akkor a Fratres Minoresek, a mostani szerzet ősei alkották. A kolostort és a templomot — Bél Mátyás szerint — IV. Béla építtette a Segítő Boldogasszony tiszteletére. — IV. Béla úgy intézkedett, hogy családja és ő a templom sírboltjában találjanak holtuk után nyugalmat. Nejét, Máriát, a ki Elek görög császár leánya volt, továbbá fiát, Béla herceget el is temettette oda és őt is ott helyezték nyugalomra, — ámde nem sokáig pihenhetett, mert Fülöp primás — jóllehet a barátok ellenezték, — a várbeli templom sírboltjába vitette át. A szerzet, mely minden jogát-javát IV. Bélának köszönhette, nem tűrte a primás önkényét és egészen a pápáig vitte panaszát. — A pápa helyet is adott a szerzet panaszának és megparancsolta a primásnak, hogy a királyi hamvakat a szerzetnek adja vissza. Ez meg is történt s a hálás szerzet átszállította IV. Béla tetemeit eredeti helyükre. A kolostor és templom a török hódoltság kezdetén elpusztult. Anyagából a győztes ellenség a várfalakat erősítette meg.

A kolostor és a templom — mai helyén, mely valószínűleg a réginek helye, — a város hatóságának köszönheti létét. A város ugyanis 1697-ben a tanács útján meghívta a Mária tartománybeli Sz. Ferenczrendieket s részükre 36 öl széles és 57 öl hosszú telket adományozott.¹⁾ — Számos forrásból gyűjtött pénzen épült azután fel a kolostor és a templom s fenntartásukra Széchenyi György érsek 20.000 rajnai forintból álló alapítványnyal gondoskodott. — Érdekes, hogy a városi hatóságot az ösztönözte a szerzet meghívására, hogy 1697-ben a város területén csak egyetlen plébánia volt s ez is a Vízivároson feküdt, a Víziváros pedig éjjelente rendes kapukkal lévén elzárva, a plébános a betegekhez alig jöhetett ki és az őt hívó küldöttek nem mehettek hozzá.

A mostani Sz. Ferenczrendi templom alapkövét 1700-ban tették le, de az építést a kurucz-labancz idők mozgalmai megakadályozták s csak 1717-ben fejezték be. A kolostor építése még nehezebben ment, annyira, hogy csak 1755-ben jutott teljes befejezéséhez. — A kolostor, mely eredetileg egy emeletre épült, az 1870-es évek elején egy emelettel bővült. A második emeletet a vallás- és közoktatásügyi kormány Trefort Ágoston minisztersége idejében építtette oly czéllal, hogy abban a boszniai származású növendék-szerzetesek képeztessenek. — Bosnyák fráterekkel be is népesült az új emelet, azonban 1878-ban — Bosznia-Hercegovina okkupációjának elhatározása idejében, — egy éjjel teljesen kiürült. A hazájuk veszedelmét megsejtő növendékpapok ugyanis mind elillantak, s hazájuk szabadságáért hegyeik között ellenségeink sorába állottak.

¹⁾ I Lipót 1700-ban az adományozást királyi oklevéllel erősítette meg.

E helyütt még meg kell említenünk, hogy IV. Béla sírjának hollétét ez idő szerint homály fedi ugyan, de az Esztergomvidéki Történelmi és Régészeti társaság már olyan adatok birtokában van, a melyek segítségével és megfelelő kormányi támogatással a második honalapítónak méltán nevezhető nagy király tetemeit meg lehet találni.

A Sz. Ferenczrendi templommal szemben áll a *szab. kir. városi plébánia*. Egyszerű, csinos földszintes épület, bolthajtásos szobákkal, még 1784-ben épült. A szab. kir. városi plébánia egy ideig nélkülözte a templomot. 1826-ban azonban már felépült ugyanazon telken a Duna felé néző *plébánia-templom*, mely tökéletes barokk stíljével egyike a város legszebb templomainak. A templom belsejét legutóbb 1903-ban újították meg, az akkori plébános: Fehér Gyula dr. esztergomi prelátus-kanonok lelkes kezdeményezésére. Gyönyörű, fehér carrarai márványból készült új oltárt emeltek. E fölött van Vaszary János festőművész óriási méretű oltárképe, mely Sz. Péter és Sz. Pál életéből azt a pillanatot örökíti meg, a mikor a két apostol Róma népét nyilvánosan kereszteli. A restaurációval majdnem egyidőben új orgonát nyert a templom, a villamos világítást is bevezették és a torony régi óráját egy teljesen modern, új óraművel váltották fel. — A templom alatt levő kriptában régi esztergomi patriczius családok érdemes ősei nyugszanak. A plébánia és templom Esztergom város kegyurasága alatt áll.

Plébánia-templom.

A város e részét elhagyva, a Kossuth-utcza folytatásában, illetve azzal szemközt, dél felé találjuk az úgynevezett *kerek templomot*, vagy *rotundát*. — Ez volta-képen kicsinyített mása, jobban mondva eredetije a Bazilika tervének. Rudnay Sándor prímás ugyanis eleve tudta, hogy a főszékesegyház nagy művének befejezését életében meg nem érheti s e végből de meg azért is, mert a város épen dél felé jelentékenyen beépült és kath. vallásúakkal népesült, e határozta, hogy a Bazilika eredeti tervét kicsinyben megépítteti. — A teljesen kerekded alakban épült hajó fölött magas kupola emelkedik, míg a kupola két oldalán, attól függetlenül, két alacsony torony áll. — A templom főbejárata előtt széles oszlopcsarnok húzódik. — A templomot Rudnay prímás Sz. Anna tiszteletére építtette s ezért *Anna-templomnak* is nevezik. Belseje kissé sötétes ugyan, de általában áhítatra gerjesztő. Festése — melynek felújítása körül a templom lelkésze: Számord Ignác pápa kamarás sokat fáradozott, — általában megfelel a hely méltóságának és új falképei valóban elragadók.

A kerek (Sz. Anna)-templom.

A Kossuth-utczán találjuk a *gör. kel. szerb templomot és plébániát*. Itt meg kell említenünk, hogy Esztergomnak a sík területen épült része, nevezetesen a régi város, annak idején jobbára ráczokkal volt benépesítve. Azok voltak a kereskedők, koreszmárosok, iparosok Esztergomban. — Az is bizonyos, hogy a ráczok — vagy a mint köznyelven hívták: görögök, — igen élelmes nép volt. Esztergomban pedig kiváló alkalom nyílt arra, hogy vagyont szerezhessenek. — A közlekedés általában tengelyen és vontatással bonyolult le. És ez volt az ő erősségük. Később azután egyrészt a más vallásúak által támasztott verseny, másrészt a közlekedési eszközökben előállott előnyösebb változások miatt az ő csillaguk is lehanyatlott. Egy részük elköltözött, más részük pedig küzdött még a megváltozott életviszonyokkal. Közben fogytak, egyre fogytak, annyira, hogy je enleg eredeti esztergomi rácz család már nincs is. A templomban, mely szintén elhanyagolt állapotú, a jelenlegi lelkész: Csupics Emil, a város környékén kertészkedő bolgároknak tart istentiszteleteket. — A valamikor gazdag gör. kel. szerb plébánia szegény épületein nyoma sincsen a javításnak, elárvult és sorsa valószínűleg az lesz, hogy végleg megszüntetik.

Gör. kel. szert. szerb templom és plébánia.

A régi, vagyis a belvárosnak több temploma nincsen. A vízivárosi részen két templomot találunk, nevezetesen a plébánia-templomot, mely a Simor János hercegprímás áldozatkészségéből emelt pr más palota mellett van és ezzel szemben a mindenkori primásoktól fenntartott és a Paulai Sz. Vinczéről nevezett nővérektől vezetett leánynevelő-intézet mellé épült templomot. Ez utóbbinak a belseje említést és érdeklődést érdemel. A buzgó nővérek és az ntézetből kikerült hálás tanítványok készségéből a templom belseje olyan ízléses berendezésű, oly pazar és mégis szolid pompájú s e mellett olyan áhítatra gerjesztő, hogy állandó látogatottság dolgában egyetlen templom sem versenyezhet vele Esztergomban.

Egyéb templomok és kápolnák.

A volt Szentgyörgymező községben, mely tudvalevőleg Esztergomhoz kapcsolatot s annak most a IV-ik kerülete, egy emelkedettebb téren áll a zerény templom. Sugár tornyával uralkodik a jobbára földművelő néptől

lakott városrészen. Belseje szűk. Inkább kápolnaszerű. — Fenntartó kegyura a herezegprimás.

Az élig húsz éve alakult esztergomi református hitközségnek is van szerény kis temploma. Saját nagy telkén, a város keleti részén épült.

Az esztergomi izr. hitközség imaháza csinos, modern alkotás. A volt Szenttamás község területén, eldugott helyen épült s ezért elég szép arányaival egyáltalán nem érvényesül.

Esztergomban igen sok kápolna van s ezeket a kath. h vek áldozatkészségen kívül, alapítványokból tartják fenn. — A kápolnák között, mint legmagasabban fekvő, a kálvárián épült messze látszik. Cs nos, a'ig tíz éve létesített alkotás ez, közvetlen a belvárosi temető felett. A környéke szépen fásítva, kedvelt látogató helye az ájtatoskodóknak, míg a hozzávezető, jól gondozott szerpent nűt oldalain levő stációk művészi kezek alkotásai.

A kálvária alatt találjuk az ú. n. Jó pásztor-kápolnát. Ez a belvárosi temetőnek új kápolnája. Ez is mintegy tíz éve épült gyönyörű, csúcsives stilben s méltó a megtekintésre. Alatta sírboltok vannak s ezek eladására számítva, építették a kápolnát is, míg a temető bejáratánál levő régi kápolnát ravatalozó helylyé alakították át.

A volt Szenttamás községben — most III. kerület — két kápolnát találunk. Az egyik, mely a vízvárosi plébán a filialisa, a völgyben, a másik pedig a várral átellenes Sz. Tamás-hegy tetején épült s e mellett van egy másik kálvária is.

A volt Szentgyörgymező községben — jelenleg IV. kerület — több kápolna van Nevezetesen egy a Simor János hercezegprimástól alapított érseki kórházban, egy az érseki leányárvalházban, egy pedig a sírkertben, mely utóbbit a régen kihalt Miklósfy család építtette. A város környékén találjuk az Orbán-kápolnát, mely a Cz gánykút-forrás mellett levő dombon épült, s a melyet annak alapjából a városi hatóság csak nemrég építtetett újra. — A szentgyörgymezői részen, a szőlőhegyen, a Sz. János-kút forrásánál is van egy kised, ódon kápolna. Harangja tavasztól-őszig minden este jelzi a dolgozó népnek a napnyugtát.

A várhegy déli oldalain hata mas kétemeletes épülettömb fekszik. Tek ntelyes homlokzatával a Dunára néz. Ez a *papnevelő-intézet*. — A primási palotával a Duna mentében szemközt találjuk a kath. érseki *tanítóképző-intézetet*. Egyemeletes, a hídfeljáró építéskor javarészen föld alá sülyesztett épület. Ez az intézet közel egy évszázados fennállása alatt ezernyi derék tanítót nevelt a magyar kath. h téletnek és a népoktatás ügyének. Épülete azonban teljesen alkalmatlan iskolai célra, sőt egészségi szempontból nem is volna szabad már használni. Sajnos, e részben a fenntartó hercezegprimás eddig még nem intézkedett, jöllehet az új képző felállításának terve lassanként eléri másfél évtizedes jubileumát! A város belterületén levő és egy hadi létszámú gyalogezred laktanyájáról már emlékeztünk.

A város *közvilágítását* a villanytelep látja el. Esztergom 1906-ig petroleummal és gazolinnal világítottatott, azonban egyrészt a gyéren alkalmazott lámpák, másrészt a velük járó kalamitások miatt jobb világítási módról kellett gondoskodni. A megindított tárgyalások alkalmával a közönségnek egy része a gáz, másik része a villanyvilágítást követelte, de minthogy a nagy területen fekvő várost gázzal, mely t. i. rendkívül költséges földalatti munkálatokat igényel, világítani, erre való fedezet hiánya miatt, nem lehetett, győzött a jobb és célszerűbb villany. A telepet, mely a helyi érdekű vasútállomással szemben épült, nemkülönben a köz- és magánvilágítási műtárgyakat, berendezést, stb. a Ganz-féle vill. r. t. cég készítette. A villamos mű oly mintaszerű, hogy berendezésére nézve bármely város megirigyelheti. A közvilágítás általában kisebb égőkkel és a tereken s a főbb közlekedési vonalakon hatalmas ívlámpákkal mindenben sikerült. Az esztergomi villamos mű megteremtése után alig egy évre, berendezte a város a szomszédos Párkány község közvilágítását is. A község ezért hosszabb szerződéssel biztosított bért fizet. Minthogy jelenleg a villamnak ipari célokra való felhasználása igen előrehaladt és mert a helyi érdekű vasút esztergomi, valamint a M. Á. V. párkányánai állomásai villammal fognak világítani, a város közönsége elhatározta, hogy a telepet egy gépegységgel kibővítteti, nehogy túlterhelés következtében áramszolgáltatási akadályok álljanak elő. A villamos mű kezdettől fogva nyereséggel dolgozik és lassanként eljő az az idő, hogy a város közvilágítása a nyereségből nemcsak kikerül, hanem ezenfelül tiszta haszon is marad.

Papnevelő.
Tanítóképző.

Világítás.

Esztergom társadalmi élete igen élénk, a mint általában a város közönsége is gazdag intellektuális tulajdonságokban. Első és legrégebb társadalmi intézménye Esztergomnak a félszázad óta fennálló *Széchenyi-kaszinó*, mely az esztergomi takarékpénztár Lőrincz-utcai bérházának a Dunára néző részében modern komforttal rendezkedett be. A kaszinó nagytermében egy állandó színpad is épült és a tagokból műkedvelő gárda alakult. Rendeznek ünnepélyeket, felolvasást, színelőadásokat és ezeken kívül igen vonzó összejöveteleket. A kaszinó irányzata teljesen társadalmi s a mi fő, abban az a törekvés nyilvánul meg, hogy a művelődés eszközei terjedjenek. E végből a kaszinó házon kívül is tevékenykedik, abban, hogy a főgimnázium ifjúságának pályadíjakat nyújt sikeres magyar irodalmi művekért.

Széchenyi-kaszinó.

A *katholikus kör* az 1890-es évek elején alakult s mint általában a hasonló jellegű intézmények, nemcsak társadalomművelő és fejlesztő, hanem hitéleti tevékenységet is fejt ki. A Széchenyi-téren földszintes, igen csinos saját házában állandóan pezsgő élet van.

Kath. kör.

A *katholikus legényegylet* egyike a legrégebbeknek. Széchenyi-téri saját házában a célnak megfelelő tágas helyiségek állnak a tagok rendelkezésére. Van külön bál-, nagy hangversenyterme is. Látogatottsága igen nagy és a kath. hitélet terén eredményekkel dicsekedhetik.

Kath. Legényegylet.

Esztergomban két *nőegylet* is működik, nevezetesen a Szt. Erzsébetről nevezett kath. jótékony és az izraelita jótékony nőegyletek.

Nőegyletek.

Egyéb társadalmi egyesületek : A Szt. Vinczéről nevezett jótékony egyesület, a belvárosi kath. polgári olvasókör, az esztergomi szenttamási és vízivárosi kath. és a szentgyörgyemezei kath. olvasókör. A belvárosi olvasókör kebelében egy ifjúsági egyesület is működik. A dal- és zenekedvelők egyesülete nemrég szűnt meg, azonban feltámasztásán fáradoznak. A régi lövész-egylet Szemere Miklósnak, a vármegye köbölküti kerülete képviselőjének kezdeményezéséből most alakult meg újból. Van több kath. kongregáció is, a fi- és a nőnembeliek részére. Az izraelita hitközség kebelében a Chewra-Kadischa, vagy szent egylet fejt ki buzgó működést. Van temetkezési egylet is, mely Szt. Ignácot vallja patronusául.

Egyéb egyesületek.

Esztergomban eléggé szervezett egészségügyi adminisztráció van, bár az e téren szükséges népjóléti alkotások közül a város még nem mindent váltott magához. Okirataink arról, hogy a város a távoli múltban mily intézkedésekkel istápolta a közegészség ügyét, nem maradtak ugyan, mert tudvalevő, hogy éppen Esztergom folytonos középpontja volt minden háborúságnak s így a feljegyzések is elpusztultak, annyi azonban megállapítható, hogy pl. a lakosság ivóvízszükségletének biztosítására a rómaiak idejében vízvezeték szolgált, s hogy az a kétszáz éves török hódoltság idejében pusztult el. A vízvezeték a Szt. János-küti, Csurgó- és Czigány-küti forrásokat vezette a városba. A város területén történt nagyobb építkezéseknél felfedezett régi csatornák azt bizonyítják, hogy Esztergom csatorna-rendszerrel is rendelkezett. Hogy azonban a csatornákat mely időben alkották, megállapítani nem lehet s legfeljebb a belőlük kikerült téglák korából következtethetjük, hogy azok a rómaiaktól erednek.

Egészségügy.

Volt-e a XVIII. századot megelőző múltban Esztergomnak kórháza, nem tudjuk. 1837-ben építették ugyan a város egy azilumot, mely arra szolgált, hogy az önhibájukon kívül elaggott szegény polgárok abban találjanak végső menedéket, ez nem volt kórház, de megtörtént, hogy oda útközben elesett beteg vándorokat is bevitték és azok ott ápolásban és ellátásban részesültek s így vette fel ez az intézmény a nép ajkáról származott ispita (Ispotály) elnevezést, mely a Bach-korszakban már rá is illett, a mennyiben ekkor felerészben tényleg kórházi célokra rendezték be. Hogy az így előállott kórház-intézmény miként nyert közkórházi, nyilvános jelleget, erre nézve adatokat nem találunk, de az bizonyos, hogy hallgatólagosan viselte és az 1876: XIV. t.-cz. életbeléptetésével mint ilyen működött tovább.

Menedékhely.

A város területén három kórház van. Első ezek között a jelenlegi hercegprímás nevével elnevezett városi *Kolos-közkórház*, mely egy nagy telken, pavillon-rendszerben, jobbra az áldozatkész meczenások és a város közönségének adományából létesült. Mindössze tíz éves. Szemre elég csinos; épületei teljesen lapos tetejűek. Két pavillonja egyemeletes. Van ezenkívül egy földszintes belgyógyászati pavillonja, külön, emeletes főorvosi laka, az apácák részére csinos

Kórházak.

kápolnával egybeépített lakása, elkülönítő pavillonja, két zárkás épülete elmebetegek ideiglenes elhelyezésére, hullaháza, stb. A közkórház közel 400.000 koronába került. Egy pavillont gyermek-betegek részére az Esztergomi Takarékpénztár saját költségén emeltetett. Az apácza-lak mellett levő remek kis kápolna építése és berendezése Walter Gyula dr. esztergomi prelátus-kanonok fáradozásának és áldozatkészségének köszönhető. Vaszary Kolos bíbornok-hercegprimás nagyobb készpénz-adomány mellett, azzal is lehetővé tette a védnöksége alá fogadott közkórház építését, hogy a felmerült és adósságba is került kórház tartozásának törlesztésére évenként 2000 koronát adományoz. A kórház eredetileg 90 ágyra épült. De a forgalom olyan nagy, hogy már is száznál több ágyra kellett bővíteni. Vezetése *Gönczy Béla* dr. egyetemes orvostudor, kórházigazgató főorvos kezében összpontosul. Alorvosa *Vándor Ödön* dr. egyetemes orvostudor. A kórházban egy segédorvosi helyet is rendszeresítettek. A közkórház működése kifogástalan, a betegek minden társadalmi osztályból teljes bizalommal keresik fel. Ápolási napjainak száma 1907 folyamán jóval meghaladta a 35.000-et.

A Simor János volt hercegprimás által alapított érseki kórházról, mely nem nyilvánossági jogú, már megemlékeztünk. Nemes intenciókban oly gazdag alapítójának úgy szól a rendelkezése, hogy ebben a kórházban ápoltassanak a primatia, káptalan és papnevelő-intézet beteg alkalmazottai, háború esetén pedig a Vörös-kereszt egyesület veheti igénybe. Az intézet főorvosa és igazgatója: *Gedeon Kálmán* dr. egyetemes orvostudor. Az ápolási teendőket a Szt. Vinczéről elnevezett szatmári irgalmas rend nővérei látják el.

Az Esztergomban állomásozó katonaság részére 1894-ben egyemeletes, modern kórház épült a város tulajdonában levő *Therézianumi*¹⁾ bérföldeken.

Orvosok.

A város területén jelenleg nyolcz orvos működik. Ezek közül négy hatósági orvos (t. i. két megyei, illetve járási és két városi ker. orvos) a többi magángyakorlatot folytat.

Gyógyszertárak.

Van Esztergomban három kitünően vezetett gyógyszer-tár-árukereskedés.

Szegényügy.

Mint minden olyan városba, a hol valamely magasabb, vagyonosabb status székel, a vidék szegényei seregestől vonódnak, így Esztergomba is vonzza ezeket a primási udvar fénye, nemkülönben a székesfőkáptalan könyörületességének híre. A szegények inváziója miatt Esztergom város hatósága a szegényügyet tíz évvel ezelőtt kénytelen volt szabályozni. Első intézkedése az volt, hogy a koldulásnak gátat vetett olyformán, hogy összeíratta a tényleg segélyre szorulókat, a nem esztergomi illetőségűeket szép szerével kitessékeltte, a munkaképeseket munkára utalta és a jótékony emberbarátokat felkérte, hogy adományaikat a város szegénypénztárába fizesseék. Az összeírt szegények segélyezésének nagyságát a szegényügyi bizottság javaslatára a tanács esetenként állapította meg. Az önhibájukon kívül elszegényedett, keresetképtelen polgárok az 1837-ben alapított „aggok-házá”-ban, míg az egyéb szegény népség a szegényházban találnak menedéket és eltartást.

Az aggok-házát 1837-ben *Helischer* dr. volt városi tanácsos, kiváló emberbarát alapította. Ebből fejlődött a városi kórházintézmény s ez utóbbinak modern alapokra történt helyezése után az épület teljesen a szegényügy szolgálatára köttetett le.

Esztergomban jelenleg nincs koldús. A főszékesegyházhoz vezető utakat nem özönlik többé el a nyomorúságukat leplezetlenül mutogató, száználmas koldúsok és a jótékonyosság fillérei helyes úton jutnak azok kezéhez, a kik a sors mostohaságából arra szorúlnak.

Tűzrendészet.

Esztergom város tűzvédelmét a közel ötven év óta fennálló *önk. tűzoltó-egylet* és városi hivatásos tűzoltóság látja el. Ritka város áldozott ez ügyre oly sokat és olyan állandóan, mint Esztergom, hanem meg is van az eredménye. A tűzoltóság a legmodernebb felszereléssel dicsekszik. Van gőzfecskendője, a mely a legnagyobb magyar tűzoltó: néhai *József főherceg* nevét viseli. Van egy egészen új és egy régebbi gép-létrája, hat darab egységes mozdonyfecsken-dője, szerkocsija, számtalan segédeszköze, gyönyörű felszerelése. A tűzoltó-szerek a város két különböző helyén, megfelelő épületekben vannak elhelyezve. Az egyik épület a Duna-parton áll, itt van a hivatásos tűzoltóság szertára és főőrsége.

¹⁾ Ezeket a gimnázium fenntartására adta a városnak *Mári Terézia*, azért nevezik róla.

míg a várba vezető úttal szemben egy másik szertár a városhoz csatolt községek védelmére szolgál. Mindkét szertár mellett istálló épült s ezekben a tűzoltáshoz rendelt lovak számban állanak. Minthogy a városnak nincs vízvezetéke, a vízbeszerzés is nehézségekbe ütközött mindaddig, a míg a Duna mellett levő szertár fel nem épült. Ebben egy nagy víztartányt állítottak fel és azt egy erős benzín-motor a Duna mellett épült bővizű kútból táplálja. A tartányból az épület falaiba illesztett vezetéken át jön a víz az odaállított vízhordó-lajtokba. Egy 8 hl.-es lajt megtöltése egy percbe kerül. A város öntözését is ez a tartány biztosítja. A hatalmas öntöző-lajtokat abból töltik meg. A tűzoltóság a város majorjában, a külső katonai laktanyában, a IV. kerületben és a szérükön is tart feckendőket és vízhordó-lajtokat, hogy veszedelem esetén mindig készen legyen.

Esztergom szab. kir. város határa igen nagy. Éjszakon Pilisszentlélek és Keszthely, keleten Dorog, Tokod és Tát, délen a Duna, nyugaton pedig Pilismarót község határolják. Határterülete több mint 30.000 kat. hold. A város határában mezőgazdasági és szőlőkultúra folyik. A mikor a phylloxera a 80-as évek végén a virágzó szőlőművelést tönkre tette, a lakosságnak földművelő része a hegyi szőlők műveléséről a homoki művelésre tért át. Erre az örhegyaljai, rózsavölgyi és szentkirályi dűlőkben levő, jobbára immunis területek voltak alkalmasak, továbbá a volt Szentgyörgymező község határának majdnem egész síksága. A homoki szőlőművelés csakhamar fölvirágzott s a szőlők műveléséből élő, már-már tönk szélére jutott nép a phylloxera-pusztulás okozta veszteséget kiheverhette. Ez annál jobban sikerült, mert a szőlőművelők a csemegezőlő termelését tűzték célul és a termény értékesítésére Budapest jó piaczul kínálkozott. A homoki művelés ma már hovatovább hanyatlik s a hegyi telepítéseket fokozottan folytatják. A sok bajjal járó homoki művelést azért kezdik abban hagyni, mert a sík területen a peronospora és a lisztharmat (Oidium) majdnem mindig állandó s mert a homokterületek trágyázása egyrészt a távoli fekvés miatt nehezebb, másrészt a kevés javító-anyag hiánya miatt drágább. Igen helyes volt az az irányzat is, hogy az addigi borszőlőfajtákat az Esztergomban szintén adoptáló más fajtákkal jobbára feleserélték. A kadarkát, mely azelőtt áldása volt a bortermelőnek, azért nem ültetik, mert a borkereskedelemben a nehéz vörösbort egyáltalában nem keresik. A ráczfekete is e miatt ment ki a divatból. E fajták helyett kitűnően bevált a rizling, a mézes fehér, a Margit és a góhér, mint borszőlő fajták, míg a csemege-fajták közül a chasselas-k minden neme. Remekül terem és kitűnő csemegezőlőt ad az eddig is bevált vörös dinka, mely a szállítást is nagyon jól állja. Csemegezőlőnek termelik még a vörös bornak is igen kitűnő burgundi és oporto-fajokat, továbbá téli olcsó csemegezőlőnek a nem valami izletes amerikai fajta othellót. A szőlőművelők a rekonstrukció idején az amerikai alanyokkal is kísérleteztek ugyan, de kevés sikerrel, mert egyrészt a talaj jobbára igen meszes és azt az amerikai alany kevésbé tűri, másrészt a nép nem volt teljesen ráutalva a szőlőművelésre s nem áldozott az oltvány kezelésére olyan munkát, a melyet az feltétlenül megkíván. Hogy a hegyi talajok mégis újra telepítették, ezt a szénkénegezésben felismert védekezési mód sikeres beválása idézte elő.

Esztergom a neszmélyi borvidékhez tartozik. A phylloxera-pusztításig is jó bor termett Esztergomban, azonban nem mondhatni, hogy nagyon keresték, számos kitűnő pinczészagda volt bár, a borkezelés általában igen primitív volt. Az egyszerű szőlőműves keveset adott arra, hogy borait jól kezelje. Rendszerint must alakjában adta el termését, ha pedig ez nem sikerült, elszűrte azt jól-rosszul gondozott edényeibe. Most már mindez másként van. A borenvények tisztántartására mindenfelé vigyáznak, a különféle fajborokat külön és tisztán kezelik s épen ennek köszönhető, hogy az esztergomi bort különösen a felvidék és Ausztria igen keresi. Érdekes megemlíteni, hogy az alsó-ausztriai, klosterneuburgi barátok minden évben jelentékeny bormennyiséget vásárolnak, azt maguk a helyszínen szűrik és felüglelet alatt szállítják el.

Az esztergomi bortermő-helyek közül legkitűnőbb fehér bort terem az ú. n. Zamárd-hegy, hol is a rizling úgy bevált, a hogy talán sehol az országban. Itt vannak a hercegprímási szőlők is. Ez után következik a kusztusi (Custos) hegyi bor, majd a Szent János-kúti, mint a mely helyek a régi Szentgyörgymező község határában vannak, míg a régi esztergomi határban a seeman¹, világos, borz- és ispita-hegyi borok a legkitűnőbb minőségűek.

A bor — sajnos — igen olesó. Szüretkor a legkitűnőbb bormust hektoliterje 32. 36 és 44 koronába kerül, míg a fiatal, közepes minőségű bor 38—40, a jobb 44 és a legjobb minőségű (fajbor) 48—54 koronájával vásárolható.

Az esztergomi határ¹⁾ — régi bortermelő hely lévén¹⁾ — természetesen pincékben is bővelkedik. Legelső pinczéje a hercegprímásnak van. Erről a várhegy leírásánál már szóltunk. A városhoz közelebb eső pinczék felett terjedelmes prészházak vannak. Ezeket tulajdonosaik nyári tartózkodásra alkalmas helyiségekké alakítják át s bizonyosan eljő az az idő, a mikor Esztergom szőlő-hegyei a nyaralók tömegével fognak dicsekedhetni.

A város határában a nép mezőgazdálkodást folytat, sajnos azonban, ez a gazdálkodás ajdnem rendszer nélküli. A különben termékeny földeken egymásután oytton szemes terményeket vetnek. Búza, rozs, kukoricza változtatják egymást, a nélkül, hogy öt-hat esztendőben egyszer másnemű növényeket látnánk. Az igaz, hogy a nép a saját földjeit elég jól trágyázza és műveli, de hogy a talaj kimerülése valamikor mégis bekövetkezik, több mint bizonyos.

Sajnos tapasztalás, hogy a földművelő nép a krumplin és babon kívül más konyha-növényt általában alig termel, s e miatt a város piaczat komáromi, és az esztergomi határban szorgoskodó bolgár kertészek látják el, holott ha a nép a répa, petrezselyem, paradicsom, ugorka, stb. termelésével foglalkoznék, jelentékeny jövedelemtöbbletre tehetne szert.

A városban a szó szoros értelmében vett állattenyésztés nincs. A legelőt inkább a tejelő és az ígás állatok részére tartják fenn. A város közönsége az 1894 : XII. t.-cz.-ben előirt kötelezettségénél fogva az általában simmenthali (vörös-tarka) állatállományhoz gyönyörű tenyészapa-állatokat tart s e részben minden dícséret megilleti; az állattenyésztés ujabban¹⁾ fejlődik is.

A hivatalos város, a kommunitás, jelentékeny ingatlan vagyonnal rendelkezik, sajnos azonban, hogy mezőgazdasági művelésre alkalmas területei szerteszt feküsznek, e miatt kénytelen azokat — bár eléggé jó bevétellel, — bérbe adás útján értékesíteni, saját céljaira csak annyit¹⁾ műveltet, a mennyin az általa fenntartott ígás- és tenyészállat-létszám részére takarmány terem.

Erdőség.

Van a városnak különféle határkikerekítéssel és vásárlással több mint 5000 kat. holdra terjedő erdőterülete is. Az erdőtörvény életbe lépte előtt a városi erdő igen elhanyagolt állapotú volt. Akkor azután szakszerű kezelés alá vétetett s az inimár negyvenedik szolgálati évét töltő Nozdroviczai Nozdroviczky Miklós erdőmester gondos munkássága folytán olyan objektuma lett²⁾ a városnak, a mely értékében és jövedelmezőségében legelső rendű. A mikor az erdő szakszerű kezelés alá került, több volt benne a hárs, kőris, éger, vadcsersesznye és egyéb nem értékes fa, mint az erdőművelés szempontjából komolyan számba vehető egyéb fanem. A nem alkalmas fanemeket lassan, és az erdő állagának sérelme nélkül, szépen felváltotta a nemes tölgy és ma az egész erdőben a tölgy az uralkodó. A városi erdő összes jövedelme az 1908. évre szóló költségvetés szerint 51.294 korona 92 fillérben irányoztatott elő, de az okszerű kitermelés, illetve gyakorlatias értékesítés ez előirányzatot 20.000 koronával emelte. Az erdészeti kiadások főösszege 27.461 korona 82 fillér az előirányzatban, így tehát Esztergom város erdeje az 1908. év folyamán 43.833 korona 10 fillér tiszta jövedelmet biztosított. Az erdőt az erdőmester felügyelete alatt öt erdővéd kezeli. Az erdei fatermést a város raktári úton értékesíti.

Vadászat.

Az erdő jövedelmeihez tartozik még az ott gyakorolt vadászati jog bérlete is, azonban ennek összegét nem az erdei jövedelmek között számolják el. A város erdeje kiváltképp nagy vadban dús. Legutóbb 6000 korona bért fizetett érte néh. gróf Schlick Ervin, a nemrég elhunyt dúsgazdag osztrák főúr. A bérllet most áll újabb értékesítés alatt. — Az erdőben a város tulajdonában levő újonnan épült szép vadászkastély áll, több holdas park közepén. Ettől nem messze egy fából épült¹⁾ vadászház s melléképületei állanak a bérlő rendelkezésére. — Szarvas tömérdek van a városi erdőben, mely különben határos a m. kir. közalapítvány pilismaróti 12.000 holdas rengeteg erdőségével, illetve folytatása annak az erdőségnek, a mely Pest vármegyében Leányfalunál kezdődik s magában foglalja a

¹⁾ Már a rómaiak is művelték itt a szőlőt. 1900-ban az Ispita-hegyen feliratos sirkövet találtak. Egy római tiszt serleget tart kezében. A domborművet fűrtökkel ékes szőlő-guirland futja körül. Látható a Tört. társulat muzeumában.

Vizivárosi plébánia templom.

Kanonoki palota.

A régi és az új primási palota.

A Kolos-kórház.

A szegényház és temploma.

Katonai kórház.

Katonai laktanya.

visegrádi koronai,¹⁾ a dömösi káptalani és az esztergomi prímási erdőket is. — Néhai gróf Schlick gyönyörű vadászsákmányra tett itt évente szert és szerzett troféái között számos 20—24-es található. — Őz is szép számmal akad és különösen sok a fáczán, a melyet a volt bérlő nagy előszeretettel tenyésztett. Vad-disznó jelenleg kevés van, pedig valamikor rengeteg sok volt, olyannyira, hogy a környéken a mezőgazdasági kulturában tűrhetetlen károkat okoztak. — A vad-disznót az a sertésvész pusztította ki, mely a vidéken 1894-ben fellépett és majdnem öt éven át folyton tartott. Az esztergomi városi erdőben vadvédelmi szempontból a legeltetés, gomba- és malna-szedés tilos és a bérlő a mellékterményeket évi 500 koronáért váltja magához.

Esztergom mellett lévén az ország legnagyobb folyama, természetes, hogy a halászatot is ősidők óta űzi a nép. A dunai halászati jogot Esztergom vármegyében a hercegprímás, a főkáptalan, a papnevelő-intézet, a pizske-karvai közbirtokosság, Esztergom szab. kir. város és Szobi Luczenbacher Pál bírák s azt bérbeadás útján értékesítik. A halászati jogokat az esztergomi ősrégi halásznemzetség: a Borz-család tagjai bérlik. Legöregebb tagja ennek a családnak Borz András halászmester, egy tetőtől-talpig derék magyar ember, s minthogy az ősfoglalkozáshoz családjának minden tagja hűen ragaszkodik, ő arról is gondoskodott, hogy a Garam folyón gyakorolható halászatot is kibérlelje.

Az Esztergom vármegyei Dunán a halállomány 1896 tájban apadóban volt, a mi egyrészt annak tulajdonítható, hogy a karva—muzsla—ebedi árteret töltéssel látták el, másrészt annak, hogy a folyamon a hajóközlekedés folyton gyarapodott. Az ártér eltöltése a természetes halszaporodásnak lett gátja, míg a közlekedési eszközöktől állandóan hullámszárnak kitett folyam a halpetéket partra dobálta, s azok elpusztultak. — Ily tapasztalat indította a halászati jogok tulajdonosait arra, hogy halászati társulatot alakítsanak és a halállomány szaporodását mesterséges úton mozdítsák elő. A földművelésügyi kormány természetesen készséggel támogatta ezt a törekvést és évente több millióra menő fogas-, süllő-peté adományozott a társulatnak, ez viszont megfelelő gyakorlati szabályok megtartásával helyeztette azokat a Dunába. — A halszaporulat ténynyé is vált és a Dunának komárom—esztergomi szakasza most halban elég gazdag.

A halászati társulat, melynek elnöke *Vimmer Imre* polgármester, alelnöke *Geiger Ferencz* főkáptalani uradalmi felügyelő és jegyzője *O'sváth Andor* városi főjegyző, tizenkét év alatt elismerésre méltó módon munkálkodott azon, hogy a Duna halállománya meggyarapodjék és a kezdetben igen elfajult rablóhalászat űzésének gátat vessenek.

Esztergom város határában, Tát község felé, egy kisebb medence van. Ez hajdanta nagy tó lehetett, sőt egykorú feljegyzés szerint, a tati csata sorsát is az döntötte el 1683-ban, hogy az egyesült keresztény hadak ügyes taktikával és jó helyismerettel ide csalták be a kétszeresen nagyobb számú törököt, azután ügyesen hátba támadván, a feneketlennek tartott mocsárba kergették őket. — A tó, a hegyekről lerohanó vizek által jelentékenyen feltöltetvén, kis területre szorult, de benne állandó víz volt. A halastavak szaporítása terén országos hírnévre szert tett Corchus Béla hírt hallván erről a tóról, Esztergommal tárgyalást kezdett és 1905-ben annak bérletére nézve a várossal szerződést is kötött. A halastavat 1908 tavaszán rendezte be és 20.000 ponty ivadékkal népesítette be. A tó területe, t. i. a vízzel elborítható rész, 300—320 kat. hold. Ezért a bérlő 3000 korona évi bérösszeget fizet a városnak, de nemcsak ezért előnyös a dolog, hanem azért is, mivel annak idején a piacra kerülő hal a közlélezést fogja olcsóbbá tenni.

Az Esztergom vármegyei Gazdasági Egyesület úgyszólván a legrégebb az országban. Az 1840-es évek elején méhészeti egyesület alakult, később az „Esztergom vidéki gazdasági egyesület” címet vette fel és csak alig három éve viseli legutóbbi címét. — A méhészet terén annak idején sikereket ért ugyan el, de ez nem bizonyult hálás terrénumnak, míg a városnak és a vidéknek gyümölcsfákban tapasztalt sivársága arra indította az egyesületet, hogy főtörekvését a gyümölcsfa-tenyésztésre és a szőlőművelésre fordítsa. E végből faiskolát és szőlőtelepet létesített s e részben valóban missziót teljesített. A vidék gyümölcsfa-tenyésztésének az Esztergom vidéki gazdasági egyesület vetette meg az alapját, míg a szőlőművelés terén újabb fajták terjesztésével igyekezett közreműködni.

Halászat.

¹⁾ Mátyás király egykori legkedveltebb vadászterülete.

az Esztergom vármegyei Gazdasági Egyesület.

Legjelentékenyebb munkásságát a phylloxera-rovar pusztítása idejében fejtette ki az egyesület. Ekkor már kész amerikai teleppel rendelkezvén, az ellentálló alanyok előállítására és az ojtványkészítésre fektette a fősúlyt. Előljárt az egyesület munkájában annak akkori lelkes gazgatója: néh. Wimmer Ferencz, a ki fáradhatatlan tevékenységgel tanította a rekonstrukció tudnivalóit. Méltó társai voltak ebben az önzetlen munkásságban lovag Kaan János, az esztergomi kereskedelmi és iparbank vezérigazgatója és Bleszl Ferencz, az esztergomi takarékpénztár igazgatója, a kik hárman egész vagyont költöttek kísérletekre, a szőlőfelújítás helyes irányának megválasztására. — Az eredmény nem is maradt el és csakis az Esztergom vidéki gazdasági egyesületnek és a most említett három kiváló gazdának köszönhető, hogy Esztergomban és a vármegyében a szőlő ismét közgazdasági tényezővé vált. Az egyesület renaissancea erre az időre esik. Az esztergomvármegyei gazdasági egyesület már szélesebb alapokra fektetett munkásságot fejt ki. Gondja van az intenzívebb mezőgazdasági kultúra terjesztésére, az állattenyésztés fejlesztésére, a kisgazdáknak tanulmányi előadásokat tartat s őket tapasztalatszerzés végett mintagazdaságok megtekintésére ösztönzi. — Az egyesület jelenlegi elnöke Gyapay Pál, Esztergom vármegye főispánja.

Esztergomi
Borászati Egy-
ület.

Az Esztergomi Borászati Egyesület szintén régi keletű dolog. Szövetkezeti alapon álló működését az a tapasztalat tette szükségessé, hogy a szőlősgazda-közönység a borkezelés terén annak idején igen felületes volt s e miatt az esztergomi kitűnő borok keresettsége alászállt. Olyan szervezetbe kellett tehát a termelőket vonni, a mely a bort kifogástalanul kezelteti és ekként állandóan piaczképessé téteti. Csakis így sikerült az esztergomi borok régi, jó hírnevét visszaállítani. Az egyesület néh. Wimmer Ferencz vezetése alatt meg is felelt céljának és különös sikerei a legutóbbi évtizedre esnek, a mikor ugyanis a meghonosított új fajtákból származó borokat osztályozta és megállapította, hogy mily szőlő-fajták borai lesznek keresettek. — Az egyesület jelenleg Grósz Ferencz szőlőbirtokos kitűnő vezetése alatt áll. Titkára Nedeczey Béla, a magyaróvári gazd. akadémia volt assistense, a ki a borszakmában elismert tekintély.

Ipar.

Esztergom szab. kir. város története világosan bizonyítja, hogy az iparüzés a városban igen régi keletű s talán egykorú az emporium létrejöttével. A város fogalma a várhoz fűződik. A hol vár volt, körülötte város is alakult és annak a hadviselésre hivatott lakosain kívül legelső polgárai az iparüzők voltak. — Ez nem is lehetett másként. Az iparüzés első feltétele a béke. Ott, a hol védelem nem kínálkozott, nem fejlődhetett a háborúkkal teli múltban az ipar, annak legelső védelmezői tehát a várak voltak. Ha veszedelem fenyegette a vár körül telepedett iparüzőket, felmenekültek a várba. Különben pedig az egyes várak ipari szükségletei csakis a telepedett iparosokkal voltak kielégíthetők s így egészen természetes, hogy a kézmíves ott folytatta iparát, a hol készítményeinek biztos elhelyezést, magának pedig állandó védelmet talált.

Az esztergomi iparosok kezdetben bizonyára csakis olyan kézmívesek voltak, a kik a legszükségesebb czikkeket készítették. — Ilyenek a kovácsok, lakatosok, nyergesek, szíjgyártók, sarúkészítők, fegyvermívesek, posztósok, szűcsök, rézmívesek, ácsok, kőmívesek, gombkötők, paszomántosok, ezüstmívesek, stb. Ilyenekről emlékezik meg Esztergom városában a hagyomány; az egykorú feljegyzések is ezeket említik s hogy a múltban igen fejlett ipara volt e városnak, bizonyosság erre a számtalan czéh, mely virágzott. — A régi Strigonium a levantei forgalom megnyílása előtti évszázadokban a keletet nyugattal összekötő világúton feküdt és a két világrész kereskedelmi forgalmának góczpontja, kicserélő helye volt. Ha már most arra emlékezünk, hogy Esztergom Szent Istvántól IV. Béláig folyton királyi székhely volt s így természetesen az ország középpontja is, lehetetlen e várost fejlett és széleskörű iparüzés nélkül elképzelni.

Arról, hogy Esztergomban a török hódoltság idejéig hány és milyen szervezetű czéh volt, minthogy az idevonatkozó adatok ez időtájban sorra elpusztultak, megfelelő adatokkal nem rendelkezünk, mindamellett bizonyos, hogy a mikor Nagy Lajos uralkodása idejében a czéhek működése általános szabályozás alá került, mindenesetre figyelem tárgya volt az esztergomi fejlett iparüzés is.

Esztergom szab. kir. város levéltárában jelenleg tizenegy czéhszabályt őriznek. A czéhszabályokról a következő rövid összeállítás számol be:

Czéhek.

A magyar vargák czéhszabályait I. Lipót (1699). állította ki, III. Ferdinándnak 1655 június 4-én kiadott privilegium-levele alapján. Itt megjegyzendő,

hogy az esztergomi vargák már II. Ulászlótól nyertek czéhszabályokat s ezek az I. Lipót által kiadottakban befoglaltattak. *Az ötvösök czéhszabályait*, a győri, komáromi és érsekújvári ötvösökre is kötelezőleg, a győri káptalan 1529-ben állapította meg. *A borbély-sebészek czéhszabályait* 1597-ben Örsi Péter vicekapitány bocsátotta ki s azokat, mint földesúr, Kutasi J. érsek 1600-ban, Esztergom vármegye és Esztergom szab. kir. város 1717-ben erősítették meg. *A mészárosok czéhszabályait* az Esztergom szab. kir. és a Vízivárosban lakó 9 mészárosmester kérelmére 1694-ben I. Lipót erősítette meg és adatta ki; e szabályokat a czéh 1724-ben megváltoztatta és az új okmányt III. Károly erősítette meg. *A magyar szabók és posztónyírók czéhszabályait* 1693-ban I. Lipót erősítette meg. A czéh 1750-ben a szabályzatot 16 új ponttal egészítette ki. Az okmány magyar nyelvű. *A molnárók czéhszabályait* 1699-ben I. Lipót erősítette meg és adatta ki. Ez az ismert czéhlevelek között a legterjedelmesebb magyar nyelvű okmány. *A gombkötők czéhszabályait* Nyitra város hasonló okmányából alkották meg 1695-ben Esztergom vármegye ezt az okmányt 1696 január 23-án, Esztergom szab. kir. város közönsége pedig ugyanaz évi február hó 1-én hagyta jóvá. Az okmány magyar nyelvű. *A kerékgyártók és kovácsok* németnyelvű vegyes czéhszabályait 1699-ben I. Lipót erősítette meg és adta ki. *A asztalosok, esztergályosok, üvegesek és ácsok* német nyelvű vegyes czéhszabályait szintén 1699-ben I. Lipót erősítette meg és adatta ki.

Az Esztergom szab. kir. városi és vízivárosi kereskedők és kalmárok német nyelvű czéhszabályait 1710-ben I. József erősítette meg.

Az esztergomi csizmadiák czéhszabályait 1712-ben III. Károly erősítette meg.

Találunk ezeken felül ifjú czéheket is. Ilyenek voltak: Az esztergomi vargalegények társulata, melynek okmányát 1622-ben erősítette meg Ivánczy János prépost és a káptalan, továbbá a csizmadiák legénytársulatának czéhszabálya, melyet az öreg czéh 1716-ban adott ki és a legények számára megállapított rendtartást foglalta magában.

Esztergom város ipara eléggé fejlett és az iparúzó lakosság a város lakosainak 40°/_o-ára tehető. Az esztergomi iparosság intelligenciája az országban úgyszólván első helyen áll, a mennyiben nagy átlagban alsófokú középiskolai előtanulmány után adatnak a serdülő ifjak ipari pályára s nem csekély azoknak száma sem, a kik öt-hat gimnáziumi osztályt, sőt érettségi vizsgát is tudnak felmutatni. Épen ezért az esztergomi ipartestület, szellemi színvonal tekintetében, méltán sorolható az ország hasonló intézményeinek legelsői közé. Az ipar érdekeinek istápolása, a testvéries együttérzés és a haladás eszközeinek terjesztése körül az esztergomi ipartestület határozottan elöljár. Alig hogy megalkúlt, nyomban egyik törekvése volt, hogy az ipari alkalmazottak betegségyéyzését rendezze. Önadóztatás alapján, az 1891. évi XIV. t.-cz. életbe léptekor, már olyan alap állt rendelkezésére, a melynek segélyével egészen az 1907: XIX. t.-cz. életbeléptéig, minden fennakadás nélkül állhatott a nemes ügyszolgálatára. Az ipartestület a saját adminisztratív teendőin kívül országos ipar: kérdésekben is elöljár, évtizedes küzdelmet folytatván az országos iparos nyugdíjintézmény megteremtése érdekében s nem rajta múlt, hogy ez a nagyfontosságú szociális kérdés még mindig a jövő zenéje. Az ipartestület élén 25 év óta Dóczy Ferencz pékmester áll. Nagy akaraterő, szívós kitartás, nemes ügyszerezet és dícséretes önzetlenség jellemzi Dóczy Ferencz elnököt, a kinek nevéhez és tevékenységéhez fűződik az ipartestület virágzása, valamint tekintélyének folytonos növekedése.

Esztergom, noha kedvező fekvésű, a vízi közlekedéshez közvetlen közel van és a világvasútak vonalába esik, gyáripárban — sajnos — egyike a legszegényebb városainknak. Kutatva ennek okát, megtaláljuk a székesfőváros óriási fejlődésében s nagy felszívó képességében. Nincs közel Budapesthez — a főváros a Duna mellett 70, a pilisi hegyek között vezető ősrégi országúton 50 kilométernyire esik, — de mert viszont nagy távolban sem fekszik attól, oly szerencsétlen helyzetbe került, hogy a főváros fejlődési körzetéből, érdekszférájából kiesik, viszont önálló középponttá sem lehetett.

Esztergomban a következő kevés gyártelep van: üveggyár (üzemen kívül) 1, fűrésztelep villany- és gőzerőre 1, téglagyár 3, kályha- és agyagedénygyár 2, börgyár (üzemen kívül) 1, botgyár és meggyfaipari gyár 2, szappangyár 1, villamos áramfejlesztő 1, mezőgazdasági szeszgyár 2, villamos erőre berendezett könyv-

Ipartestület.

Gyáripár.

nyomda 4, mész-kőbánya 1, kvarc-bánya 1, kőbánya 3, hajó-áctelep 1, könyv-kötészet villamos erőre 3, vasöntő 3, gépgyár és javítótelep 2.

Vasipar.

Áttérve az egyes fontosabb iparágaknak az idők folyamán való fejlődésére és jelenlegi állapotára, a régműltről adataink alig vannak, míg a jelenről jelezhetjük, hogy pl. a vasipar nem régi keletű és mert a vármegye és város területén vasbányászat, mely olcsó nyersanyagot adna a vasiparnak, nincsen. A hercegprimási uradalmak vasöntő- és gépgyára inkább a házi szükségletre van berendezve, mint különleges igények kielégítésére. A kisebb vasöntők inkább a közeli vidék szükségleteinek, apróbb mezőgazdasági eszközöknek előállításával és javításával foglalkoznak. A szó szoros értelmében vett *műlakatosságot* Esztergomban nem találjuk fel, mert a régi fegyverkovács- és műlakatos-ipart a török hódoltság teljesen tönkre tette és annak felújulására a későbbi idők már nem kedveztek. A *kocsigyártás* még alig 10 évvel ezelőtt jövedelmező iparág volt Esztergomban, sajnos azonban, a főváros versenye következtében, az 1896-ban fennállott 4 kocsigyártó műhely közül 3 megszűnt.

Villamossági ipar.

A villamossági ipar ez idő szerint csakis áramszolgáltatásra szorítkozik. Az 1905. év végén üzembe helyezett városi villamos mű áramszolgáltatása mind világítási, mind erőátviteli czélokra rövid idő alatt annyira növekedett, hogy a város annak közel 200.000 koronás bővítéséről épen most gondoskodik. A villamos áram hectowattontként 6 fillér, ipari (erőátviteli) czélokra pedig 4 fillér s épen ez olcsóság miatt örvedetesen tapasztalható, hogy a villany alkalmazása az iparban jelentékenyen terjed.

Agyagipar.

Esztergomban hajdanta jelentékeny kiterjedésű volt ez *agyagipar*. Jelenleg két kályha- és agyagedénygyár van üzemben és a Magyar czég, melynek Győrött is szép ipartelepe van, kályha-gyártmányaival általános elismerésnek örvend. Ez utóbbi műipari készítmények előállításával is foglalkozik, egyébként a fazekas-készítmények a közönséges igényekhez képest állíttatnak elő.

Téglagyártás.

Téglát Esztergomban már a rómaiak idejében is gyártottak. Feliratos téglák tanúskodnak erről. Jelenleg három téglagyár van, és pedig kettő körkemenczével gőzüzemre, egy pedig közönséges égetésre berendezve. Mindhárom magánvállalaté. Gyártmányaik kitűnőek, mert a felhasznált nyersanyag is elsőrendű.

Faipar.

A faipar terén — bár a phylloxera-pusztítás igen sokakat más térre vitt, — a kádárok említhetők első sorban. Esztergom jelentékeny bortermelő hely lévén, a kádár-iparosoknak ma már ismét megélhetést biztosít. Az esztergályosok, asztalosok- és ácsokról régi történeti adataink azt mondják, hogy ezek szép számmal lakták Esztergomot. Jelenleg két esztergályos iparos van, ellenben asztalos és ács nagy számban található. A különleges esztergályos-ipar terén elsőrendűek az Oltósy czég botgyárai, a melyek annak idején az ország meggyfaiparának megteremtői voltak. A meggyfatelepet néh. Oltósy Pál Esztergomban 1842-ben alapította s abban az időben, illetőleg 1874-ig ő volt hazánkban a meggyfaiparnak meghonosítója, első és egyedüli művelője. Oltósy Pál ezzel olyan iparágat honosított meg, a melynek termelvényeiből $\frac{8}{10}$ -részt a külföld fogyaszt el. A céget 1874-ben Oltósy Ferencz vette át és Oltósy Pál és fiai néven vezette azt, majd 1898-ban két részre szakadt a vállalat s az egyik Oltósy Lajosé lett a régi czég nevében, míg a másikat Oltósy Ferencz nevében vezetik. A cégek üzletköre az egész világra kiterjed. Tekintélyes fatermelő telepeik vannak Olaszországban Montfalconéban és Magyarországon Fegyverneken és Esztergomban. Az esztergomi iparnak és kereskedelemnek szilárd alapja takarékpénztáraiban van. Három jelentékeny pénzüzetet irányítja a forgalmat.

Esztergomi Takarékpénztár r. t.

Az „*Esztergomi Takarékpénztár r. t.*” A vidék takarékpénztárai között egyike a legrégebbeknek és legderékabbaknak. 1844-ben alakult, a gazdasági élet terén akkor feltűnt erősebb lendület hatása alatt. Alapítása körül Frey Vilmos, Nitter Ferencz és Deiniger Ferencz kereskedők, Károly érsek-uradalmi főpénztárnok, Meszéna János akkori Esztergom városi kapitány és Manily György érsek-uradalmi mérnök fáradoztak legtöbbet. Az első alakuló közgyűlést 1844 decz. 12-én tartották Héya Imre kir. tanácsos vezetésével. Ekkor 300 db. 50 pengőforintos részvényt bocsátottak ki, a melyeket 163 részvényes rögtön le is foglalt. Első igazgatói Nitter Ferencz és Deiniger Ferencz lettek. A takarékpénztár az üzleti életet már 1845 jan. 1-én meg is kezdte és már a legelső évben a kereskedelmi hitelre alapított üzletek fejlesztésére, a váltóüzletre fektették a fősúlyt. Az első váltó-vizsgáló választmány tagjai

voltak *Bleszl Albert, Gantner Ferencz, Krakovítzer József és Thausz József*, az igazgatók elnöklete alatt. Súlyos válságon ment át az intézet 1849-ben, a magyar papirpénz elértéktelenedése miatt, s hogy ez végzetessé nem lett az akkori igazgatóság érdeme. A megszilárdulás és a fellendülés korszaka 1855-ben kezdődött, amely különösen a nemzeti élet szabadabbá tételével nőtt s a 60-as években lett igazán jelentékeny. 1866-ban az alaptőkét 60,000 forintra emelték. 1860-ban építettek szép, kétemeletes házat, Hild József tervei szerint. Az intézet eddigi működése alatt hazafias nemzeti, művelődési, vallásos és tanügyi, stb. czélokra, továbbá jótékonyásra 180,000 koronánál többet adott ki, ezenfelül az esztergomi közkórház sebészeti pavillonját, ajándékképp, 50 éves jubileuma alkalmából, 40 ezer korona költséggel felépíttette. 1844 óta elnökei voltak: *Uzovics János, Andrássy József, Héya Imre, Nitter Ferencz, Koperniczky István, Rédly Gyula, Feichtinger Sándor dr., lovag Mattyasovszky Lajos*. Jelenlegi vezetői: *Bleszl Ferencz* igazgató, id. *Brenner József, Földváry István dr., Késmárki Frey Ferencz* és *Rudolf Mihály* igazgató tanácsis tagok, *Mattyasovszky Kálmán* ügyész, *Rudolf István* titkár és 30 igazgatósági tag; felügyelő bizottság: lovag *Mattyasovszky Lajos, Brutsy Gyula, Marosi Ferencz*. Alaptőke 600,000 korona, kimutatott tartaléktőkéi 656,335 korona, az értékpapir állományban levő és ki nem mutatott tartaléka 800,000 korona, nyugdíjalapja 293,465 korona, összes vagyona tehát ez idő szerint 2,349,800 korona, mely utánfizetés nélkül, az eredetileg befizetett 15,050 forint alaptökének az évi eredményekből megakarított gyarapodásából keletkezett. Az eredeti 50 pfrt névértékű részvények helyett jelenleg 2 db. 1,000 koronás részvény van, újabb befizetés nélkül, a részvényesek kezében. Az 1907. évi üzleti eredmény 149,649 korona, melyből részvényenként 190 korona osztalék adatott ki.

Az „*Esztergomi kereskedelmi és iparbank r. t.*” Részvénytőkéje 400,000 kor. tartaléktőkéje 63,000 kor. Az 1907. évi tiszta üzleti nyereség 64,685 kor. 28 fill. Az intézet a XXXIV-ik üzleti évét éli. Az intézet jelenlegi vezetői Késmárki *Frey Ferencz*, a III. oszt. vaskorona-rend lovagja; igazgatóság: *Kaán János*, vezérigazgató; *Marosi József* vezérigazgató-helyettes. Felügyelő-bizottság: *Viola Kálmán, Hoffmann Ferencz, Weisz Antal*. Jogtanácsos: *Szecskey Kornél*. Harmincz igazgató tanácsis-tag.

Esztergomi
kereskedelmi és
iparbank r. t.

Az „*Esztergomvidéki hitelbank r. t.*” Alaptőkéje: 125,000 korona. Tartaléktőkéje: 26,000 korona. 1907. évi üzleti eredmény: 11,982 kor. 28 fillér. Igazgatója: *Fehér Gyula dr.* Felügyelőbizottság: *Philipp Konrád, ifj. Brenner József, Bargel Mihály*. Az intézet tizenegyedik üzleti évét éli.

Esztergom-
vidéki
hitelbank r. t.

A város vízvezetékének megalkotása ügyében az előmunkálatok folyamatban vannak. A lakosság vízszükségletét egyelőre közkútak és a hévvíz-források, továbbá az udvarokban levő fúrt kútak látják el. Az ásott kútak vize jobbára erősen salétrom-tartalmú s ezért kevésbé élvezhető, ellenben a kavicságyig fúrt kútak vizei általában kifogástalan minőségűek.

Ivóvíz.

A köztisztaság tekintetében Esztergom a hasonló sorsú vidéki városok között úgyszólván első helyen áll. Utezáit és tereit az e célra tartott utczasaprók a hivatásos tűzoltóság felügyelete mellett tartják tisztán, míg az utezaöntözést igen megfelelő Köhler-féle 10 hl.-es öntöző lajtokkal a város fogatai látják el. Sajnos, hogy a városhoz esatlakoztatott három község területén az utczák kövezése még igen hiányos, a minek következtében itt a tisztaság sem tartható fenn a kívánatos mértékben.

Köztisztaság.

A város fürdőiről már szoltunk. A főkáptalan hévvizű forralt fürdője és gőzfürdője igen kezdetleges, és nagy hiba, hogy népfürdő alapításáról még nem gondoskodtak.

Az alkoholizmus elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Esztergomban 1904-ben 120 korlátlan kimérési engedélylyel bíró kocsmák voltak, ezeken kívül szesz italokat árusítottak a kávéházakban, a szatócsüzletekben és pálinkamérésekben. A helyhatóság, a pénzügyigazgatósággal egyetértve, most úgy segített e bajon, hogy a nyílt kocsmák létszámát 50-re szállította le.

A város területén nyolcz temető van; hét felekezeti és egy városi. Ez utóbbi — bár sok irányban rendezésre szorul — megtekintésre érdemes. A temetők közül egy gör. kel. szerb., kettő az izr. és négy a róm. kath. felekezeté.

Temetők.

A város területén az 1907. évi XIX. t.-ez. életbeléptéig két betegsegélyző-pénztár működött, nevezetesen az 1891. évi XIV. t.-ez. alapján állott kerületi és

Betegsegélyző-
pénztárak.

az ipartestületi pénztárak. — E két intézmény az új törvény rendelkezéséhez képest az 1907. évfolyamán az országos munkásbiztosító hivatal felügyelése alá rendelt munkásbiztosító-pénztárrá alakult.

Színészet.

Esztergom város közönségének csak a költözködő múzsa nyújt néha-napján pár hétre szórakozást és azt is egy, e célra sehogys sem alkalmas bálteremben, vagy egyik-másik színigazgató buzgóságából ideiglenesen felállított nyári helyiségben. Állandó kőszínháza sohasem volt Esztergomnak, volt azonban 1895-ig egy magántelken nyári színeköre. — Ezt lebontották s azóta a nyári múzsának nincs többé szellős hajléka. — Kőszínházat a város a maga erején nem bír állítani s a kormány sem ad neki segílyt hozzá, így az esztergomi intelligencia, ha jó előadást akar látni, kénytelen a fővárosba utazni.

Közigazgatás.

Esztergom közigazgatása. Esztergom szab. kir. város ősi közjogi állását ez idő szerint homály fűdi. A város levéltára a török betörés idejében, vagy a hódoltság ideje alatt, elenyészett. Ha tehát helyszíni adatok hiányában a történelmi feljegyzéseket vizsgáljuk és tudjuk, hogy a város Szent István király alatt az ország fővárosa volt s az is maradt IV. Béláig, akkor bizonyosra vehető, hogy oly közjogi állása volt, a milyen az Árpádok korában egyetlen városnak sem lehetett. Számos királyi kiváltságának kellett lennie, azonban — sajnos — erről irás nem beszél.

Hogy milyen lehetett Esztergom város szervezete a XVII-ik századig, nem tudjuk, de valószínű, hogy Sz. Istvántól nyert s az árpádházi királyoktól bizonyosan erősebbé tett jogállását a török hódoltságig megtartotta. Legjobban bizonyítja ezt I. Józsefnek 1708-ban kelt privilegium-levele, a melyben a következők foglaltatnak: . . . „jó lélekkel meggondolván, hogy Esztergom városának polgárai s lakosai régtől fogva, — ha nem nagyobb, úgy legalább mindama szabadságokkal és kiváltságokkal fel voltak ruházva, a melyeket úgy a régi magyar királyok engedelmével, mint az ország valóságos törvényei alapján más szabad királyi városaink is élveztek és gyakoroltak; minthogy továbbá épen régi kiváltságai is több, mint elegendőképen is bizonyítják, hogy az említettük polgárok s lakosok különféle tágkörű szabadságokkal, kedvezményekkel, kiváltságokkal és engedményekkel bőségesen el voltak látva: ennél fogva úgy erre való tekintettel, mint azon okból, hogy némely hiveink, az okos és gondos mostani polgármester, bír- és a többi tanácsosok, hites polgárok és lakosok stb. stb. — a helyek és idők követelményeihez képest mindenkor kiváló buzgalmat és odaadást tanúsítottak s ezt — főleg magyar szent koronánk, felséges dinasztiónk, valamint felségünk iránt is következetesen s ernyedés nélkül tényekkel is igazolták stb. stb. — ennél fogva mi is ezen polgárainkat és lakosainkat kegyelmessé günk és adakozó bőkezűségünk részeseivé akarjuk tenni, hogy kegyelmességünk útján ismét régi virágzásuk és boldogabb állapotuk fokára juthassanak stb. stb. Mindezek és néhai felséges atyánknak még 1703. évi okt. 23-án kelt kegyes intézkedése által is indítatván, — elhatároztuk, hogy Esztergom városunkat az ő polgáiraival, letelepült idegeneivel és lakosaival ismét visszahelyezzük egykori állapotába s Magyarországgunkkal, annak karaival és rendjeivel újra egyesítjük; azonfelül azt is megengedjük, hogy mind az ország törvényei, mind pedig a többi szabad királyi városaink közzokásai értelmében e várost megillető minden általános és részleges jogokat, szabadságokat, kiváltságokat és mentességeket szabadon gyakorolhassa és élvezhesse stb. stb.”

Esztergom szab. kir. város ez alapon 1710 június hó 2-án szervezkedett s ugyanakkor tartotta tisztújító közgyűlését is, annak vezetésére Budáról kiküldött kamarai tanácsos elnöklete alatt. — A város önkormányzata 40 tagból választott *külső* és 12 tagból alakított *belső* tanács kezében összpontosult. A *belső* tanács a tisztikar volt s ez gyakorolta a helyhatósági jogokat és ez volt egyúttal a városi törvényszék is.

Ez időből megemlítésre érdemes, hogy az 1712. évi összeírás Esztergomban 300 családot talál¹⁾, mert a lakosság a török hódoltság alatt nagyon kipusztult. Szomorú világot vet a város anyagi viszonyaira az 1714. évi költségvetés is, melynek kiadási része összesen 4376 forintot tüntet fel. Itt meg kell azonban jegyeznünk, hogy abban az időben a városi tanácsosok és tisztviselők

¹ Városi levéltár fasc. I. Nr. 3.

nem kaptak fizetést, s különben is csak olyan egyéneket választott a város, a kik vagyonosak voltak. A tisztviselők különben mellékjövedelmekben részesültek és kiküldetéseik alkalmával napidijakat élveztek. A fizetés-rendszerezés azonban csakhamar bekövetkezett, mert a városi levéltárban az 1714. évről őrzött költségvetésből már azt látjuk, hogy a városi főnöktársa 125 forint készpénz-fizetést és mellékilletményeket, az aljegyző pedig 36 frt fizetést kapott. A többi tisztviselő még mindig tiszteletből viselte hivatalát.

A Rákóczi-szabadságharcz óta Esztergom nem volt kiteve több dúlásnak és pusztításnak, természetesen fejlődése sem ütközött volna akadályokba, de, sajnos, a török hódoltság előtti tekintélyét, vagyonát s haszonvételeit elvesztette, s nem bírt többé vagyoniilag lábra állani. A XVIII. századbeli élete valószínűs tengődés volt. A XIX. század sem hozott reá áldást, mert ha volt is némi anyagi ereje, az 1800-as évek első tizedében bekövetkezett értékcsökkenés (országos devalváció) megemésztette azt. — Az 1848/49-iki események, illetve azoknak későbbi, szomorú következményei, ismét anyagi károkat okozott neki s Esztergom másfél száz év alatt sem haladt anyagilag előre. Kulturális tekintetben volt némi eredmény: az 1800-as évek elején már a népoktatást rendszeresítették, a Mária Terézia adományából alakult gimnázium is életre kelt, s a népoktatás terén az 50-es évek már fejlettebb állapotokat mutatnak fel. Másfél száz békés esztendő alatt népesült és nagyobbodott Esztergom, de csak az 1870-es évek elején lendült fel a közélet. A városi polgárság eladdig vajmi keveset törődött a haladással, inkább élt puritán egyszerűségben, mintsem a haladás hívó szavának engedett volna. Tespedéséből az 1870. évi 42. t.-cz. alapján megindult városi új szervezés rázta fel. Az új szervezés, mely az addigi törvényhatósági jogú városnak új programot, kormányzásának szabályosabb menetét, közigazgatásának rendszert és vagyonkezelésének helyesebb módot nyújtott, egyszerre felvillanyozta a szunnyadó tetterőt, a mely, hogyha a külsőségekben és a haladás eszközeinek megváltásában nem is lett nagyarányú, de bizonyos, hogy a jövő alapozását elkezdte. És talán folytatja is ama kor a jobbra törekvő irányzatot, hogyha el nem következik egy óriási csapás, a törvényhatósági jogtól való megfosztás, a falusi községekkel egyenlő nivóra való helyzetetés, a mely mindenkit egyenlően lesújtott. — Az 1876. évi XX. t.-cz. Esztergomot egyszerre megfosztja ősi és 1708-ban I. József által megerősített, majd az 1870. évi 42. t.-cz. alapján új életre szervezkedett jogállásától és alárendeli az 1871: XVIII. t.-cz.-ben sorolt községek nivójára, a melyben az utóbbit felváltó 1886: XXII. t.-cz. további rendelkezése szerint is megmaradt.

Ha van város ebben az országban, a mely büszke volt ősi hírnevére, jogaira, kiváltságaira és kivételes jogállására, úgy Esztergom méltán volt az, és nem csodálható, hogy oly csapásként nehezedett reá az alárendeltség tudata, a mely szinte életkedvét vette el. A lüktetni kezdő akaraterő elernyedtt, az alkotó kedv elenyészett, hiszen a múlt hagyományaira alapított jövőbeli tevékenység nem biztosíthatott többé becsvágyat kielégítő eredményeket!... A csüggedésbe merült városi polgárságot azonban csakhamar felvillanyozta a korszellem hívó szava és a nemes dacz, a mely szinte örökségül hagyta az utódoknak az ősi jelleg visszaszerzésének kötelességét. Így következett el a haladás korszaka, mely az 1890-es évek elején számos közszükséglet kielégítését követelte. — Új kaszárnya kellett. A pislákoló petroleum-közvilágítás tarthatatlanná vált. A város a fővárossal közvetlen vasúti összeköttetésben nem volt, sőt évente sokszor öt hónapon keresztül a Duna zajlása miatt a hajóhídon át sem juthatott a túloldalon levő bécsi vasútvonalhoz. Állandó Dunahídra volt szükség. A város terei és utczái az elhanyagoltságnak elszomorító képét mutatták. Az 1887-ben épült új gimnázium összedőléssel fenyegetett. A régi kórházban a helyszűke miatt, de egyébként is tarthatatlan állapotok voltak. A városhoz épült három község is csak nehezítette a város életét. Mindamellet alig egy évtized alatt új kaszárnya, katonai kórház, szükségbarak, új gimnázium, új kórház, dunai állandó híd, kisebb összekötő vashidak épülnek; megnyílik a Budapest—Esztergom, Esztergom—Tokod—Annavölgy s előbb az Esztergom—Fúzitó közötti vasút, felépül a villamos világítási és erőátviteli telep, új kövezetet nyernek az utcák, aszfalt-burkolatot a terek, a három különálló község Esztergomhoz csatlakozik és a lakosság száma 9000-ról 18.000-re emelkedik.

Az 1876. évi XX. t.-cz. a törvényhatósági jelleg megtartását a városok lélekszámának bizonyos minimumához kötötte. Így törvényhatósági jelleget nem viselhet az a város, melyben a lélekszám 15.000-en alúl van. Esztergom város közönsége ugyan a műveltségnek olyan fokán állott már 1876-ban, hogy, ha a lélekszám 9000 volt is, intelligenciájának nagy fejlettsége és közgazdasági helyzete nem érdemelte meg azt, hogy a várost a törvényhatósági jellegtől megfoszszák; nem is említve azt, hogy ősi multja egyenesen megkövetelte, hogy rajta ily jogfosztás el ne kövessék. A változhatatlanba azonban belc kellett nyugodnia, ám az idő hovatovább megmutatta, hogy alárendelt közjogi állásában is folytonosan arra törekedett, hogy régi törvényhatósági jogának visszanyerésére minden lehető elkövesse. E végből — mert tagadhatatlan, hogy ez a szempont volt a fő — 1893-ban egyesült a hozzáépült Szent-Tamás, Érsek-Víziváros és Szentgyörgymező volt politikai községekkel, a minnek következtében, — mint az 1900-iki népszámlálás eredménye mutatja, — lakosságának lélekszáma a 18.000-et érte el. — Az egyesítés természetesen az addigi község szervezet kibővítésével is járt. A városi képviselőtestület tagjainak száma, a szavazati joggal bíró tisztviselőket is ide értve, 172-re emelkedett. Ugyanekkor készült el *Földváry István dr.*-nak, a város főügyészenek jeles munkája, a szervezési szabályrendelet, mely a képviselőtestület, tanács, szakbizottságok és árvaszék szervezetén kívül, a tisztviselői statusról és annak a városhoz való viszonyáról, köteleiről, jogairól, stb. stb. rendelkezik.

Szakbizottságok.

A város önkormányzatának segítségére a következő szakbizottságok állanak: Ellenőrző, jogügyi, közművelődési és tanügyi, pénzügyi, gazdasági, építészeti közegészségügyi, kórházi, közjótékonyági és szegényügyi, illetve könyvtári bizottságok.

A tanács a polgármester elnöklete alatt hét tagból áll. A tanácsüléseken a nem tanács-tag tisztviselők, mint önálló referensek, szavazati jog nélkül működnek.

Tisztikar.

A jelenlegi tisztviselői status, élén a polgármesterrel, 42 tagból áll.

Esztergom szab. kir. rend tan. város tisztikarának névsora, viselt állás szerint, a következő:

Polgármester és árvaszéki elnök: *Vimmer Imre*, rendőrkapitány: *Unger Hugó*, gazdasági tanácsnok: *Rothnagel Ferencz*, pénzügyi tanácsnok és polgármester-, illetve árv. elnök-helyettes: lovag *Hoffmann Ferencz*, főjegyző: *O'sváth Andor*, főügyész és árv. ügyész: *Földváry István dr.*, köz- és váltó ügyvéd, tanácsjegyző: *Brenner Antal dr.*, mérnök: *Tiefenthal Gyula*, főszámvevő: *Huray Ferencz*, erdőmester: *Nozdroviczky Miklós*, kerületi orvosok: *Aldori Mór dr.* és *Berényi Gyula dr.*, állatorvos: *Székely Henrik*, házi és árva-pénztárnok: *Kottra Kálmán*, adópénztárnok: *Fray Vincze*, házipénztári ellenőr: *Koksa Tivadar*, adópénztári ellenőr: *Bérczy Endre*, közgyám és polgármesteri fogalmazó: *Sinka Ferencz*, végül 3 gyakornok, a kik valamenynyien az 1886. XXII. t.-cz. 73. és 74. §§-ai értelmében előjárók. — A segéd- és kezelőtiszti status tagjait névszerint felsorolni e helyütt szükségtelen lévén, a fentiek alapján csak megállapítjuk, hogy a város közönsége nemcsak azzal bizonyította a közérdek szolgálatát tisztelő és elősegítő készségét, hogy ily nagy tisztviselői statut szervezett, hanem azzal is, hogy a tisztviselők és alkalmazottak minősítését, holott ez iránt az 1886. XXII. t.-cz. 74. §-a csakis kivételeket ír elő, akként szabályozta, hogy előjárói állásokra a legkisebb kvalifikáció gyanánt az érettségi vizsgát, a segéd- és kezelő személyzeti tagokra nézve pedig legalább négy középiskolai osztály sikeres elvégzésének igazolását követeli. — A tisztviselői status (előjáróság) tagjai — kevés kivétellel — az 1883. I. t.-cz.-ben előirt legmagasabb kvalifikációval rendelkeznek és a segéd- és kezelő személyzet átlagos értelmi képzettsége is középiskolai teljes végzettségnek felel meg. Ez annyiban dicséretes körülmény, mert bizonyos, hogy egy város csakis akkor vezethető, adminisztrálható és fejleszhető helyesen és csakis az esetben viheto a modern haladás országútjára, hogyha intelligens tisztviselői vannak.

1907. évi zárszámadás.

Esztergom város 1907. évi háztartási zárszámadása a következő számadatokat tünteti fel:

1. 1907. évi készpénz-bevétel	627.250 kor. 08 f.
2. 1907. évi készpénz-kiadás	626.928 kor. 63 f.
Készpénz-maradvány 1907. év végén	321 kor. 45 f.

Jópásztor-kápolna.

Ferenczrendiek temploma.

Esztergom. — Izr. templom.

M. kir. járásbíróság.

M. kir. posta- és táviráda-hivatal.

A takarékpénztár palotája.

Lőrincz-utcai bérpalota.

A város 1907. évi vagyonleltára szerint, a város tulajdonában levő ingatlanok területe összesen 5832 kat. hold 864 négyszögöl. Ezeknek összes becsértéke 3.104,057 K. 90 f. és évi nyers jövedelmük 139.991 K 63 f. A jövedelmező ingó vagyon és jogok 1.145.427 K 61 fillért képviselnek és 78.182 K 07 fillér évi nyers jövedelmet hajtanak. — A nem jövedelmező ingatlanok területe 1158 kat. hold, 640 négyszögöl és becsértékük 748.297 K 33 f, míg a nem jövedelmező ingó vagyon értéke 418.896 K 51 f.

A város összes cselekvő vagyona tehát 5.528.144 K 43 f. becsértékű, 218.173 kor. 70 fill. évi nyers bevétellel, míg a szenvedő vagyon összege 2.501,301 K 28 f. s e szerint a város tiszta vagyona az 1907. év végével 3.026.843 K 15 fillér.

Itt említjük meg, hogy Esztergom város közönsége 1899. évi márczius 3-án hozott határozatával tiszti nyugdíjalapot teremtett és 21/1899. kgy. szám alatt idevonatkozó szabályrendeletet alkotott. Az aránylag fiatal nyugdíjintézmény 1907. évi számadása szerint, a nyugdíjalap készpénzvagyona 60.828 K 36 f.

A városnál — a tiszti nyugdíjalapot ide nem számítva, — a jövedelmező alapok értékvagyon 230.210 K 59 f., a jövedelmező jótékony alapítványok értékvagyon pedig 81.511 K 11 fillér volt az 1907. év végén.

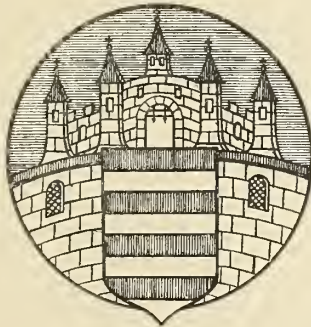
Esztergom város 1908. évi háztartási költségvetése a következő zárlatot mutatja :

1. szükséglet 1908. évre 563.938 K 36 f., 2. födözet 1908. évre 368.641 K 90 f., e szerint a pótható útján fedezendő hiány 195.296 K 46 f.

A város adminisztratív szervezete ismeretes lévén, áttérhetünk a közrendészet kérdésére. — Esztergomban a közrendészetet a városi rendőrség gyakorolja. — A rendőrség áll egy kapitány, egy alkaptány, egy fogalmazó, egy írnok, két rendőrbiztosból, három rendőrtizedesből és 24 rendőrből, míg a határra 16 hegyi- és mezőőr ügyel, két hegymester alatt.

A közrendészet állapota jelenleg kielégítő. A város területén, a jelentéktelen kihágásoktól eltekintve, a közbiztonság jó lábon áll. Nagyobb bűnesetek elvértve fordulnak elő, míg a kisebb vétségek száma sem feltűnő.

A rendőrség a közrendészet körébe eső feladatokon kívül átvitt hatáskörben az állategészségügyet kezeli és gyakorolja a községi bíraskodást, továbbá felügyel a szegényügyre.

Esztergom város czimere.

ESZTERGOM VÁRMEGYE NÉPE.

A népesség
eloszlása.

Esztergom vármegyét a Duna csaknem egyenlő két darabra vágja. A két rész között azonban mind topografiai, mind néprajzi tekintetben lényeges különbség van. Az északi rész, a párkányi járás, egészen sík terület, csak legfeljebb szelíd lejtésű halomsort lehet megfigyelni rajta, a délit, az esztergomi járást ellenben a pilisi hegyek lánczai borítják. Az északi járásban csupa tiszta magyarság lakik, a déliben nagy számú a betelepített svábok és tótok népessége. Ezek a telepítések még a vármegye területén oly sokat dúlt háborúk pusztításaival vannak összefüggésben.

A vármegye területe 1.077 négyzetkilométer, azaz 187,076 kat. hold. A legkisebb Magyarország összes vármegyéi között. Lakossága 87,651 lélek, s a népsűrűség e szerint oly nagy, — egy négyzetkilométeren 81·4 lélek, — hogy csupán egy vármegye múlja felül, 0·8 lélekkel egy km²-en. Ez az adat maga jelzi, hogy a vármegye egész területe lakható és művelés alatt álló föld. A népszaporodás pedig éppen megfelel az országos átlagnak; 1890-től 1900-ig 10·4 %-kal szaporodott a nép, s az országos népszaporodás 10·3% volt.

A vármegye két fele közül, a dunajobbparti járás egészen magyar; lakosságában 34,369 magyar mellett csak 1,171 az idegen nemzetiségű. A déli járásban nem ilyen az arány, itt 34,188 lakosnak csupán jó fele, 18,406 magyar, a többiből 9,074 német és 6138 tót. Tiszta magyar községnek itt alig nyolczat lehet tekinteni 23 közül: Bajna, Bajót, Dömös, Lábatlan, Nagysáp, Pilismarót, Piszke, Uny. A németek túlnyomó többségben vannak Csolnok, Dág, Dorog, Kirva, Leányvár, Süttő, Tát községekben s jelentékeny számban élnek Mogyoróson, Nyergesújfalun, Tokodon és Sárísápon. Tót falvak Csév, Kesztölcz, Sárísáp, Szentlélek, s nagyobb a számuk Dágon, Mogyoróson, Tokodon.

A magyar
jelleg.

A vármegyének mindamelllett egész jellege és külső, belső szelleme magyar. A betelepített nemzetiségek gyorsan beolvadtak olyan helyeken, a hova szórványosan kerültek s még nagyobb tömegeik is erősen magyarosodnak, így magyar nyelven a nem magyar anyanyelvűeknek 44·1 százaléka beszél. Különösen a fiatalabb nemzedék, a melyet az iskolák nevelnek magyar szellemben. Így azután érdekes származási nyomokat lehet megfigyelni a ma már egészen színmagyar vidékeken is. Ez a nép nem lehetett őslakó ezen a földön, hol hajdanta minden évtizedben végigsöpört a háború vihara. Török, tatár, német, majd a kurucz, labancz hadakozások örökös színtere volt a vármegye, s mindenik elvitte a nép egy részét rabnak, katonának, s itt hagyta a maga fölöslegét. Még a családnevek is őrzik a török kor emlékét, s erős magyar fajú családok rácz, szerb, horvát, újabb időkből német vagy tót nevükkel árulják el a beolvadás jelét.

Vallás.

Vallás tekintetében a vármegyében túlnyomó többségű a római katolikus, melynek 87.000 lélek közül 74.017 híve van; a többiek között legtöbb a református 9.829 s az izraelita 2.974. A reformátusok nagy csoportban élnek egyes vidéken, így Nagysáp, Bucs, Dunamocs, Kisújfalu egészen, Pilismarót, Lábatlan, Uny, Dömös, Bátorkeszi, Farnad, Érsekkéty, Nagyölvéd jó részben ref. lakosságú. Az ágostai evangélikusok egy helyen, Farnadon vannak nagyobb számmal, a zsidók az összes községekben szét vannak szórva.

Foglalkozás. }

A lakosság *foglalkozása* elsősorban mezőgazdasági az egész vármegyében. Csak az újabb időben, a bányák föllandulásával, lett jelentékenyebb az ipari mun-

kasság száma. A kisipar hajdan virágzó volt, ma már erősen lehanyatlott, magában Esztergom városában is.

A nép *műveltsége* magas fokú; jóval fölötte van az országos átlagnak, a mely szerint 1900-ban 59 % volt az írni-olvasni tudók száma, itt 1890-ben a lakosságnak 71·2 %-a, 1900-ban 77·2%/_o-a tudott írni, olvasni s ezzel olyan magas színvonalon áll, hogy városaink jórésze mögötte marad. (Pl. Kecskemét 64·2, Szeged, Kolozsvár 71 %.) Nyilvánvaló, hogy ez a kedvező állapot a vármegyében szokatlanul jó iskolaügynek s még távolabbról, az esztergomi érsekség és papság hatásának tulajdonítható. Fontos az is, hogy a községek mindannyian jó forgalmi út mellett esnek, meglehetősen egyforma nagyságúak s kétharmaduk 1000—2000 lélek között van, átlag egy községre 1456 lélek esik. Rendezett szellemi életű s a városi élettel szoros érintkezésben álló nép ez.

Műveltség.

Esztergom vármegye magyarságának néprajzi képe épen a mai nemzedék élete alatt veszíti el régi színességét. Ennek oka a modern kultúra haladásán kívül az, hogy a vármegye esztergomi járásának gazdasági viszonyaiban óriási változás történt. A múlt század közepe óta ez a hajdan csak mezőgazdasági életet folytató terület átalakult bányavidékké. A dús és óriási területre kiterjedő szénbányák nagy hatással vannak a népre.

Néprajzi kép.

A bányamunkások természetesen nem mindnyájan megyebeliek. A bányamunka olyan messze van a mezőgazdasági munkától, hogy csak az óriási fizetési különbség tudta rávenni a népet, hogy egészséges, napfényes, szabad életét a bányamunkás keserves, fojtott levegőjű, szerveszertromboló munkájával cserélje fel. A bányáknak idegen munkásokat kellett szerezniök, s hosszú időnek kell még lefolynia, míg bányász-nemzedék fejlődik a vármegyében.

A nép alapjellemvonásai s egész életmódja ma is teljesen földműves-népeségre vallanak, de azért a bányaelettel járó nagyobb pénzforgalom s nagyobb eszmeáramlat meglátszik egyrészt a ruházkodás és életmód újabb fejlődésében, másrészt az ismeretek, életfölfogás és eszmék kialakulásában.

A vármegye népének valójában nincs is helyi, zártkörű önállósága. Maga a vármegye olyan kicsiny területű, hogy nem alakulhatott más vidékektől elütő típus sem a fajban, sem az életmódban, szokásokban. A szomszédos vármegyék népéhez hasonlít, azzal egy vér, s egyszínű életet él. A komáromvármegyei, a honti, barsi szomszédoktól miben sem különböznek az esztergomiak. Eredetük is egy. A török-tatártól, kurucz-labancz hadaktól megtizedelt lakosságú helyekre a szomszéd vármegyék népe költözött be, esetleg távoli helyekről jöttek egyes rajok, vagy ha sokáig üres maradt a föld, idegenek telepítésével népesítették be.

Így Buda elfoglalása után németeket, rácokat telepítettek az esztergomi járás délkeleti felébe, később, József császár idején, ismét nagyobb tömegben németeket telepítettek ide. Ezek a németek maig megőrizték nyelvüket, szokásaikat, s elzárt életükben igen sokat őriztek meg az ősi, magukkal hozott szellemi élet tulajdonaiból. Tótokat is több ízben telepítettek, legtöbbet a XVIII. század második felében, mikor a primási uradalmak több, egészen elpusztult községét állították helyre tót lakosokkal, így Kesztölczöt, Csévet, a vallásalap birtokán Mogyoróst, a Sándor család pedig Sárísápot.

Ezeket a különböző eredetű és nemzetiségű elemeket egyformán át meg áthatotta s alakította a föld kulturája, a mely legalább két évezredes. A római kor óta fő közlekedési út vonult át Esztergom területén, s maig tele van a föld római emlékekkel, s számtalan faluban ismernek római nyomot. Dorogon, a régi főposta kapujában, a legutóbbi időkig ott állott egy hatalmas római útjelző kőoszlop, míg be nem szállították a Nemzeti Múzeumba, egy másik római oszloppal együtt, a melyet egyik gazda a szántóföldjéből ásott ki, hogy az ekéje ki ne csorbuljon többet benne. Ezek a sűrűn előtűnő ősi nyomok nemcsak a földben, hanem a hagyományokban s a nép szellemében is megfigyelhetők az egész lakosságnál.

A vármegye falvainak alföldi jellemük van. A párkányi járás tisztán alföldi; egyenes utcák, csinos, rendes községek. Az esztergomi járásban az utcák már nem valami ékesek. Görbék az utcák, kerítés nélkül állanak a házak, s szeszélyesen vannak építve kijebbeljebb. Tokod mintaszerű a rendetlen építkezésével. De azért nem a felvidéki szegény tót falucskákhoz hasonlítanak, hanem inkább az alföldi falvak romlottabb képét mutatják. Kőből vagy kőalappal, vályogból építkeznek az egész vármegyében, faház egyáltalán nincs. Különösen jó az építkezés az esztergomi járásban, a hol a házak kétharmada kő- vagy téglalapon

A falvak.
Építkezés.

épült vályogból, a párkányi járásban már ugyanilyen többségben vannak a tisztán vályogból rakott házak. A fedés anyaga ma még legnagyobb részt nád, vagy zsup, az 1900-iki összeírásakor felerésze volt az, de az utóbbi évtizedekben erősen terjed a fa- és cserépszindely, a mely a nád- és szalmafedelet 1890-től 1900-ig 64·8 %-ról 55·3 %-ra szorította le, azóta pedig még nagyobb mértékben terjed.

A helyi gazdasági viszonyok nagy befolyással vannak a községek kifejlődésére. Bizonyos tekintetben az esztergomi járásnak kedvezőbb a helyzete. Itt számos községben községi birtokká lett a szénbányaterület, a melyért évi bért fizetnek a művelő társulatok, s ebből a bérből osztalékot kap minden föld- és telktulajdonos, birtoka arányában. Az osztalékból első sorban az állami adót vonják le, így ezek a községek az ország legmintaszerűbb adófizető falvai, a melyeknek körjegyzői aranyéremkereszteket kapnak a pontosság jutalmául. A falvakoñ magukon is meglátszik a jólét. Különösen a sváboknál, a kik nem annyira gazdagok, mint inkább roppant szorgalmasok és takarékosak. Ezen a vidéken a föld ára s kivált a teleké óriási magas.

A falu nem mindenütt tud kiterjedni, s egyszerre csak elfogy a házhelynek való terület; úgy hogy ma már egyik-másik községben egyenesen lehetetlen telek-földet kapni.

A házépítés bizonyára épen olyan fejlődésen ment át, mint az ország többi részében. A török kor földbe épített putrijának maig lehet találni itt-ott utódját, különösen az esztergomi járásban, a hol könnyebb a lejtőbe pinczeházat ásni s azt befedni, mint falakat emelni. Még istállót is építenek így a ház mellé. Ez azonban csak elszórva fordul elő. A mai építkezés módja egészen újabb eredetű s lényegesen fejlődött forma. Nyilván a betelepült németek hozták magukkal, s mivel czélszerűnek találták, a magyarság is átvette s egészen letett a maga régebbi építési szokásairól.

Kerítést deszkából, léczből csinálnak; hajdan, míg sok volt a mocsár, nádból. Ma inkább kerítés nélkül állanak az ilyen, régen náddal körülvett, telkek, mióta a mocsarak kiszáradtak.

A telek beosztása egyszerű. Egyik oldalán végignyúlik a hosszú ház, a másikon néha kis kert, s mögötte fa- és rózse-kazlak, kút, tyúkól léczből, kukoricza-szárító vannak.

A lakás-berendezés.

A lakások berendezése olyan, mint általában az alföldi lakóházakban. Van két szoba s középen a konyha, egyik szobát meghagyják díszes szobának, a másikban laknak. A konyhából már mindenütt kiküszöbölték a szabad tűzhelyet s vas takaréktűzhelyt használnak. Külömben az utca felől van az „első ház“, utána a „pitar“, a „hátsó ház“, kamra, istálló, kocsivagy kútszín, együtt egy fedél alatt. A tornácz rendesen szabad.

Ruházat.

Ruházatuk még sok nyomát őrizte meg a régi, színes népviseletnek. Érdekes, hogy némely vidékeken a régi formák és szokások megtartásával a modern divat több készítési módszerét egyesítik. Így „gouvrirozott“, „plissirozott“ szoknyákat vesznek magukra, de bő, ezerránczú bokorugró szoknyát. Azután finomabb anyagokat használnak a régi ruhák helyett. Díszes a vasárnapi ruha.

A bényi asszonynak érdekes ruhája van. Legelőször rövid, derékig érő inget vesz, s ennek folytatása a „pentő“, az ingszerű vászon-szoknya. Az ing fölé „pruszlikot“ ölt s könnyű kabátkáját „kacza“ néven nevezi. A nyakába veti a „tilanglit“, a mely vékony csipkekendő. Télen posztókabátot, „dómányt“ vesz s „underát“, vagy „unterczit“, a mi zöld hárászból kötött, vagy barchetből varrt újjaska. Derekán van a szoknyatartó, vastag, hurkaszerű ruhadarab, a „pofandli“, ezt a vállon keresztülöltött kantárok tartják, a „koreczok“. Egész csomó szoknyát vesz fel, mindenik más színű s alól még tenyérnyi széles pánttal dupla-aljává van téve s úgy veszik egymás fölé, mintha késsel lennének egyenes fölületűvé metélve, de az alsó szoknyák hosszabbak, hogy kivirítsanak. Még „szamárször“-szoknyát is viselnek, ez vastag, durva daróczféle, a mely eláll és sokat mutat. Felsőszoknyának fehér, világoskék, vagy zöld alapú, nagy piros rózsás selyem szoknyát vesznek föl. Hajukat érdekesen fonják szalagokkal, a széles selyemszalag a „kifonó“. Vállán a fodros csipkekendő a „nyecz-keszkenyő“. Fején is van egy fodros csipke-kendő, a mely a kontyot is tartja, ez a pintli. A fejre „kontyot“ tesznek, ez papírból készül, némely vidéken „fikető“-nek hívják; arany vagy ezüst-csíkos papírral van borítva s jó tulajdonsága, hogy a fejre való keszkenőt szépen szögletesen tartja, ellenben rossz, hogy a haját elkop-

tatja ; a nagykontyos asszonyok hamar kopaszodnak. Lábukra pedig, ha ünnepnap vagy, magas fasarkú piros csizmát húznak, ez a „tiklis csizma“; ha a sarok alá felhajtott patkó végén 4–5 csörgő karika van, a talp alatt, akkor „tiklis csizma csörgő-csikorgóvá“. Hétköznap azonban egyszerűbb feketebőr csizmában mennek ki, de ezen is ott kell lenni legalább a „tózés“-nek, a sárga kivarrásnak. Odahaza pedig „ebelasztyi“ (everlasting) szövet félczipőt viselnek. Ennek a módosabb fajtája a bársony félczipő, lakkal czifrázva.

A férfiak ruházata egyszerűbb. Olyan, mint a magyar földművesé általában. Fekete vagy barna szövetből magyaros, testhezálló ruhát viselnek. Kerek kalapot, ránczos vagy simaszárú bőrcsizmát. Télen azelőtt gubát hordtak, ma már posztókabátot.

A vármegye népének sajtósága, külön elemekből előállott képe, szokásaikból, ünnepi és más mulatságaikból tűnik ki legjobban. E tekintetben is aránylag elég sok eredetiség és ősi hagyomány maradt meg maig, s csak épen a mi napjainknak átalakító hatása törli le az antik patinát életükről.

Az esztendő első napjának régi népszokásai már elkoptak s ha voltak is hajdan, ma semmi különös nincsen. A rendes téli vasárnap víg hangulatát az újév szerepe azért erősen befolyásolja, különösen a gazdaságokban. De a cseléd és gazda közötti kölcsönös köszöntés napja már karácsonykor meg volt.

Vízkeresztkor a csillagot csak elvétve hordják, a három királyok Kesz-tölczön és vidékén még járnak, de a vármegye nagyobb részében róluk, s a hozzájuk tartozó verses mondókákról keveset tudnak. Annál színesebben, zajosabban és régiesebben folyik le a farsang.

Érdekes szokás a hamvazó-szerdai *kakasnyakazás*, a sváboknál. Hamvazó szerdán a templomi hamvazás után összegyülekeznek az ifjúság és megindul házról-házra, míg egy kakast nem szereznek. Gyakran ajándékba kapják valamelyik tréfára kész gazdasszonytól, de sokszor pénzen kell venniök. Mikor a kakas megvan, kimennek vele a falu végén egy szabad térre, s nagy multság közben beássák a kakast nyakig a földre, úgy hogy csak a feje van ki. Erre karikába állanak a kakas körül a legények. Egyikük, mint rendező, előszólít közülök valakit, s a kakashoz vezeti. Ott beköti a szemét kendővel, s elvezeti 10—12 lépésre, akkor háromszor megfordul vele, s egy hosszú kardot vagy kaszát ad a kezébe s felszólítja, hogy fejezze le a kakast. A legény elindul, számlálja a lépését, s mikor azt hiszi, odaért, megpróbálja lekaszálni a kakast. Ha eltévesztette az irányt s nem talál, akkor kinevetik s két vagy három próba után fizetnie kell. Így megy sorba minden legény, míg valamelyiknek nem sikerül a dolog. Ekkor a kakast kiássák a földből s nagy diadallal viszik valamelyik kiszemelt magánházba, vagy a korcsmába, megsüttetik, s hatalmas dáridót csapnak a begyűlt pénzből s az egész multság hőse az ügyes legény lesz.

Így van meg ez a szokás az összes német falvakban, Dorogon, Csolnokon, Kirván, Leányváron. A magyar faluk is átvették a szomszédságban, de ők már tisztán csúfságos komédiának tekintik az egészet, így Tokodon, a hol nem is hamvazó szerdán tartják, hanem valamelyik farsangi napon, és tyúkverőnek mondják.

A tyúkverő különben a lakodalom utolsó szakasza volt. A násznép a lakodalom után való reggel fölkerekedett és persze a férfi-tagjai sorra járták az összes vendégeket, a kik előtte való nap ott voltak. Esznek egy falatot, tánczolnak egy fordulót és tovább mennek. Reggel hét—nyolcz órakor kezdtek s délre ért véget a tyúkverő. A mai tyúkverő Tokodon egészen más és a balázsnapi tojászedéssel összeolvadt kakasnyakazást híjják így. A multság időpontja is megváltozott. Se nem Balázskor, se nem hamvazó szerdán, hanem akármelyik farsang vasárnap, esetleg hétköznap tartják. Féligmeddig iskolai ünnepély volt, kivált azelőtt. A tojást a rektorhoz vitték, a ki a három-négy kosár tojásból nagy lakomát csapott s a „diákoknak“ táncmultságot rendezett. Az iskolásgyerekek csoportosan járták be a falut s a mai öregek fiatalkorában a következő mondókával kérték a tojást : „Dignum, dignum, leveus laudesz, — kumpesz, dibi, turomfúrom gyermekre. Agyjanak kóbászt, hadd fonnyam be a pallást. Ha nem adnak, úgy ugrálunk, mint a mónár tyúkjai.“ Az összeszedett sok kolbászt, oldalast a tanítóhoz viszik s ebből telik ki a lakoma. „A mester megfőzi, az első diákok urizálnak, a kicsiknek nem jut.“ Most is tartják, de ma már egyszerű iskolai multsággá lett s a gyerekek hazulról visznek pénzt a költségekre. A lármásabb

Népszokások

Új esztendő.

Vízkereszt.

Hamvazó szerda. Kakasnyakazás.

Tyúkverő.

részét a régi szokásnak a legények vették át, a kik a korcsmában ütnek tanyát s onnan mennek ki a kakasnyakazásra is; a mit sokszor helyben, a korcsma udvarán, vagy az utcán tudnak el, s nincs megállapodott helye. Ennek a mulatozásnak adták újabban a tyúkverő nevet.

Farsang.

Farsangon különben több vidéken szokásban van a „maskara“; kivált farsang utolsóján. Korcsmában a legények „eltemetik a farsangot.“ Ez egyszerű és meglehetősen durva módon történik. Éjfél felé a legbambább legényt, vagy valami részeg embert belefektetnek egy teknőbe s halotti énekeket énekelnek fölötte. Mikor vége van az éneknek, ráöntenek a „halottra“ egy dézsa vizet, mire az nagy kaczagások között, de agyonrémülve ugrik ki a teknőből.

A farsangi tánczokon a lakodalmak egyik főjelenetét is elrögtönzik, a „menyasszony tánczát.“ A legszebb leány lesz a menyasszony és sorba fölhívja egy-egy fordulóra a legényeket, már azt, a kit akar, s ez a táncz után pénzt dob a tányérba a cigány számára. Némely faluban, így Leányváron, a menyasszony kezében hosszú kendő van, s azt tánczközben a földön húzza, s ha tánczosa rálép, meg kell csókolniok egymást. Tánczenének egészen önálló, rövid, sajátos dallamot húznak.

A magyar falukban farsangon hordják a számárfejet is, a melynek dorongjára Tokodon ráül a legény, s úgy lovagol rajta. Néha szalmával kitöltött zsákból van a számár teste.

Hamvazó szerdán tartják Epölön a legényavatást. Lánczrakötik a felavatandó legényt, a ki a siheder-korból belép a nyalka legénysorba, s a fiú költségére nagy borozást visznek. A legényavatás meglehetősen el van terjedve ma is, de általában naphoz nem kötik, s az egészét egyszerűen jó alkalomnak tartják a nagy mulatásra.

Húsvét.

Húsvétkor az egész megyében szokás a locsolódás és a hímes tojás-, piros tojás-osztogatás. De már erősen megy ki a divatból e szokásnak erőteljesebb nyilvánulása. Egy csapásra múlik el itt-ott a szokás. Tavaly még a kútnál locsolták agyon a lányt, az idén szagos rózsavízzel öntik meg a piros arczát. Húsvét hétfőjén a férfiak locsolódnak, kedden az asszonyok; a kik fűzfavesszővel *suprál*nak is. A sváb falukban az asszonyok csoportosan járják be a falut s minden ismerős helyre betérnek; a magyar népnél haza várja az asszony nép a vendéget.

Pünkösöd.

Pünkösdkor ma már nincs semmi különösebb szokás. A régiek közül legnevezetesebb volt az esztergomi járás svábjainál a pünkösdi lófuttatás, a melyet az abszolutizmus idején tiltott el a hatóság, több baleset után. Hatalmas ünnep volt ez hajdan, a mely az egész falut lázba hozta s a pünkösdi királyság dicsőségével kecsgettette a legényeket. Csak pár éve halt meg Dorogon az utolsó pünkösdi király, Rauch Hanzí, a ki arról volt különösen nevezetes, hogy a ló hátán állva tudott nyargalni. A pünkösdi lófuttatásnak s a pünkösdi királyság szokásának emléke az, hogy Csolnokon még ma is összeszedődik 10—12 fiú és lóháton járnak házról-házra, tojást szednek, s abból azután lakomát csapnak. Itt húsvétkor kerepelni szoktak a legények.

Aratás.

Az aratási dologidő nagyon leköti a népet, s aratási mulatságok inkább az uradalmak cselédnépe között voltak szokásban. Ezek ma is megkötik a hatalmas búzakoszorút, vagy a koronát, a melyet rúdra emelve, hangos nótázással visznek be a tisztartó udvarába, s ott jutalmul nagy lakomában van részük, a melynek végén szól a muzsika és tánczra perdül a vidám fiatalság.

Különösen a primási, káptalani uradalmakban van víg élet. Az uradalom alkalmazottjainak rendkívül nagy a számuk, s szíves társas életet élnek. Daltól hangzik a mező, a szőlő, kapáláskor, aratáskor, tavasztól késő őszig, s könnyen akad alkalom egy kis mulatságra, két, három szál cigány mellett tánczra is.

Szüret után az őszi munkák folynak, s ha leesik a hó és szobába szorúl az ember, hajdanában itt is folyt a meseszó; ma már újságot, könyvet olvasnak és az egész világ dolga érdekli őket. Alig van már analfabeta, különösen a falvakban; tanyákon inkább. Az elemi iskoláztatás, ha nem a legkitűnőbb is, de annyira eljutott, hogy az írás-olvasásra rászokott a nép s nem is tudna már a nélkül megenni. A fonókban sem a mese járja, hanem a felolvasás.

Karácsony.

Végre itt van *karácsony*, az ünnepek ünnepe, a tél legfőbb napja. Erre a napra minden házat újra meszelnek, minden lányt új ruhába öltöztetnek s az egész nép teljes díszbe csapja magát a szent napokon. Előtte való este, különösen református helyeken, énekelni járnak a gyermekek, másutt verset is mondanak,

s néhol betlehemet is hordanak és pásztoroknak öltözve, játékot is adnak elő. A bajnai, táti betlehemesek szőr-gúnyába öltöznek és messze falukba is elviszik a betlehemet. A jászollal nemcsak este járnak, hanem másnap, harmadnap is, sőt egyes csoportok egész újévig hordozzák a betlehemet. Karácsony reggelén mennek üdvözölni a gazdát a pásztorok is, mustárvessző-csomót visznek magukkal, s a csikóstól, ökröstől a gazda, a kanásztól, tehenestől az asszony húz, sok bimbósat, hogy bő] legyen a szaporodás. Jót rá is húznak a pásztor szűrre a vesszővel, mire az „ugrákol“, hogy friss legyen a marha. Karácsonykor hordják a sváboknál a szamarat is, a *stutzesl*-t, a melyet többféleképen csinálnak meg. Leányváron egy méter, másfélméter hosszú dorong a törzse; lepedővel becsavargatják, s papirosból takaros számárfejet készítenek neki. Ekkor két-három legény meg egy asszony összesövetkeznek és elindulnak házról-házra.

A gyereknépet már hetek óta intik a szülők, hogy jól viseljék magukat, mert különben a számár megökleli őket s most, a hogy beállítanak vele, van nagy riadás, kaczagás; a legények ugráltatják a szamarat, néhol épen ráül valamelyik s úgy tánczol vele; azután karácsonyi énekeket énekelnek s végül a jó asszony aranyos diót ad a gyerekeknek, vagy piros almát, a melybe puszpáng ágacska van szúrva s ezen pántlika. A házigazda ajándékot ad nekik érte s ebből 30—40 forint is összegyűl egyszer-máskor. Ezen azután lakomát csapnak a legények a korcsmában, vagy valamelyik háznál. Így jár a *krisztkindli*.

Esztergom város népének karácsonyi szokásai között legnevezetesebb és legértékesebb a karácsonyi misztérium, a melyet betlehemmel járva mondanak. Egy kis társaság szövetkezik össze, a melyben van *nagy angyal*, *kis angyal* fehér ingben, bő gatyában, koronászerű papirsüveggel; van *öreg pásztor*, és *kis pásztor* kifordított bundában, bárányszőr-süveggel; az öreg pásztor kampós bottal, tarisznyával, a kis pásztor meg perselyvel jár. Hatalmas, léczből, papirból csinált betlehemet hordanak, a melyet a két angyal hord a nyakában általvetőn. A széles elejű nagy betlehemnek két tornya van, középuitt az istálló, a melyben van egy számár, két tehén, két bárány, Szűz Mária, Szent József, egy kis baba, két angyal, jászol, csengetyű, stb. A két torony alján egy-egy nyitható ajtó van, melyen át az istálló előtt tánczoltatott bábok megjelennek és eltűnnek. A bábok ezek: két *fekete juhász*, két *fehér juhász*, *angyal*, *ördög* és *asszony*. A betlehemnek épen ezek a ritkaságai, a tánczoltatott bábok. A betlehemjátékok eredete a keresztvesz háborúk korába nyúlik vissza s nálunk is régi, középkori eredetű. Az ősi formája bábjátékok, de később a papság a bábok használatát tiltotta. Ma már valóságos unikum az esztergomi bábjátékos betlehem.

A *lakodalom* még az egész vármegyében nagy teketóriával folyik. A fiatalok összeboronálásában, mint az egész világon, itt is része van a szerelem mellett, az érdeknek, a személyes megtetszés mellett, idegenek közreműködésének is. Ez utóbbi jó szokást Esztergomban „gyentölés“-nek mondják. „Gyentölök neked egy lyányt, te József.“ De bizony a szerelem s a gyentölés adatai után a mai legények a telekkönyvbe is belenéznek, mielőtt az anyakönyvvezetőhöz, paphoz mennének.

Lakodalom.

Ha már a fiatalok maguk között s a legény a maga szüleiivel rendbe van, elmegy a fiú anyja, vagy ha az „nem arra való“, a keresztanyja, ánya, vagy más rokona *rusnyogóba*, háztűznézni, s azután megkéri a lányt a fiú számára. Ha odaadják, megegyeznek a szülők, apróra meghánynak-vetnek mindent, s az anyagi gondok olyan fontosak, hogy nem egyszer valami semmiségért válik szét a fiatal pár. Akkor azután az anyakönyvvezető előtt jelentkeznek s kitétetik magukat. Az alatt a templomban háromszor kihirdetik őket s a lakodalomra nagy előkészületeket tesznek. Az összes rokonokat meghívják, de általában igyekeznek minél szűkebbre vonni a meghívandók körét. Lakodalom előtt a két „rófény“ háromszor hívogat; a kiket meghívnak, azok „hívattá“ vannak. Az anyakönyvvezetőhöz rendszeren délelőtt mennek, kevés kísérettel, legtöbbször csak a tanúkkal s a vőfélyekkel. A hivatalból s utána a templomból külön-külön mennek haza a szülei házakhoz, úgy a mint jöttek, s egyszerűen ebédelnek meg. Akkor kezdődik azután az igazi lakodalom. A vőlegény vőfélyei mennek kikérni a menyasszonyt, de nem adják oda nekik. Egy óra múlva mennek másodszer, kezükben egy üveg bor, az üvegen kerek fonott kalács, a „kúcsos.“ Ekkor is hiába jártak. Harmadszor már jön az egész násznép a menyasszonyért. Bekötik előttük a kaput, de a vőfélyek kitörik s bemennek nagy hetykén: „Di-

csértessék a Jézus Krisztus! A mi kis seregünk odakint vagyon, Hosszú úton elfáradtá nagyon, Fogaggyák őket is vidám hajlíkjukba, Részesítsik őket is a mulacságba."

Ekkor behozzák a vőlegény menyasszonyi ajándékát és hosszabb ideig alkudoznak a menyasszony kiadása fölött. A vőlegény ajándéka piros *csergős-csikorgós tiklis csizma*, arany vagy ezüst konty. Jónyelvű koszorús-asszony sokat alkuszik a násznagyokkal:

No, násznagyurajimék, má illen ajándíki csak idaggyák a menyasszont, — ehun ni, illen piros csiznát még kéétek nem látott, ez angyalbőrbű van ám!

Maj mondtam minő bőrbű, hát má csak annyit ír a mi menyasszonyunk, hisz ő maga többet ír, hát még ez a sok vánkus, mind selemmé van tele.

Selém ám, hisz hallom, hogy zörög, pelva van abba, még főtöri a mi fíjunk fűlit, hanem mink még illen aranyos kontyot is hoztunk ám, stb. Így folyik egy ideig, míg a násznagy azt mondja, no, nem bánom, hát vigyétek, de előbb a násznagytok az én három kérdésemre feleljen meg. Előkerítik a vőlegény násznagyát, ki, ha ügyes ember, meg is felel az első két kérdésre, de harmadikra nem tud, vagy ha egyre se tud, akkor az öreg vőfélyre bízza, ki már jártas az ilyen dolgokban. Kérdések: Hány mázsa halat fogott szent Péter? (Nem voltam ott a mászálásnál, de sok volt, mert a háló elszakadt.)

Hol van a világ közepe? („Ehun ni“, s botjával a talajra bök.) Mit gondolk én most? (Ezen sokáig tanakodnak, míg végre azt mondja az öreg vőfély: „má akarmit gondó násznagy uram, a menyasszonyt elviszszük.“ No ezt gondotam én is.)

Most már vinnék a menyasszonyt, de az nagy sírás-rívás között előbb búcsúzik az övéitől. Megindul a násznép a vőlegény házához, útközben kurjongatnak az asszonyok: „ijujuju, ijjujujú“, „Abrakos a mi lovunk, de szíp a menyasszonyunk“, „Kövér a mi tehenünk, de szíp a vőlegényünk“. Útközben darabokra tördelt kalácsot szórnak a bámészködő gyerekek közé. A násznép után kocsin viszik a menyasszony ládáját, vánkosait, dunnáját.

Megérkezéskor a konyhaajtó küszöbén egy fiú fekszik, azt a menyasszonynak át kell lépni, hogy ügyes legyen. Belépve, egy söprűt tesznek a kezébe, azzal egyet-kettőt sújt s kidobja a háta mögött; azért van, hogy mindig tisztán tartsa új otthonát. Majd mézet vagy czukrot kóstoltatnak vele, hogy édes legyen a házas élete; felnéz a nyitott kéménybe, hogy feketeszemű fia legyen, megkeveri a tűznél levő ételeket, hogy jó gazdasszony legyen. Ezután megcsókolja anyósát, ipát és új rokonait. Vacsoráig tánczolnak.

A terített, jobban mondva hiányosan terített asztalok mellett helyet foglalnak a vendégek. Az asztal, illetve szoba felső végén, az ajtóval szemben, a násznagy, násznagygyal szemben az új házaspár foglal helyet; ez utóbbiak egész vacsora alatt egy tányérból esznek, hogy összeszokjanak.

Mikor a vendégek elhelyezkednek, az öreg vőfély egy tál vízzel s egy botra tűzött törülközővel jön a szobába és versben köszönti a násznópet: Urajim, a zasztà meg vagyon terítettè, Kés, vella, tányírrà el nagyon készítettè . . . Ő hordja körül a tálat és minden fogásnál új verset mond s nem egyszer nagy vígság kél a versen: „Itt van a becsinát egy jókora tállà, Egyík jóízűen, ne csak immel-ammà. Mer' aszongya errű egy pecsètes levée, Ki száz évig eszi, az sokájig eléé . . .“

Vacsora végével kihordják az asztalokat s megkezdődik a táncz.

Éjfélkor a menyasszony fejéről az öreg vőfély leveszi a koszorút, s a vőlegény felteszi a menyasszony fejére a kontyot és bekötik menyecskésen. A koszorút egy tányérra teszik, beviszik a tánczolók közé, bemegy a menyasszony is és kezdődik a menyasszony táncza, vagy koszorú-táncz. Egy sajátságos, rövidke zenéjű tánczdarabot lejt mindenki a menyasszonynyal, annak, vagy más jelenlevőnek egészségére és a koszorús tányérba pénzt dob: ez a koszorúpénz. Néha búsásan bejön az ára.

A konty-felvevésnél énekelnek ilyen énekeket: Hosszú farkú fecske, barna kis menyecske, hogy tudtál te idejönni erre az idegen földre, Nem jöttem én ide, kocsi hozott ide, Csonka Imre csalfa szeme csalogatott ide.

A menyasszony-táncz után még egy ideig mulatnak. Úgy 5—6 óra között hajnalban, ha nem fúj szél, tüzet élesztenek az utcán s e tűz körül tánczolnak künt, ha szél fúj, egy lámpát visznek ki, hogy eljárhassák a „hajnaltüze tánczát“.

Esztergom vármegyei népviselet. (Bény.)

Lakodalom Bényen.

Ebedi és muzslai népviselet. (1837-ből.)

Erről azt mondják, hogy az egy nyalábra kitett szalma, meggyújtva; minél nagyobb lánggal ég, annál tüzeesebb lesz a menyasszony.

Ennek végeztével kiki haza ballag, ha ugyan van még annyi ereje. — A lakodalomnak egyes részleteiben sok változata van, de az alapforma itt körülbelül ez.

Esztergom vármegye népének nyelve a dunai nyelvjárás főcsoportjába tartozik. Általában jellemzi az í-ző hajlam, de ezenkívül egyes vidékeken különböző hatásokat mutat. Sok helyt erősen palóczos, mély *a*-val beszélnek s egyes községeknek sajátos szokása, hogy hadarva, gyorsan, különös torokhangon ejtik a szókat, úgy hogy „idegennek“, vagyis más vidéki magyarnak, ugyan össze kell szednie a figyelmét, ha pl. a tokodi menyecskék csevegését meg akarja érteni.

Még aránylag a legtisztábban beszélnek az esztergomiak, kiknek nyelvjárását Körösy László dr. így ismerteti:

Az esztergomi népnyelv a dunai nyelvjárás főcsoportjába tartozik. Első természetese az í-skedés. Az irdalmi *é* helyébe mindenüvé í-t mond: „De szíp kípéd van, idés rúzsám; de ides szád van lelkém, akárcsak a lípes míz; szeretnük a vőfínyéd lénni.“ „Ojan igényessen eriggyé, akár a fírész.“

De az í-ket meg gyakran közép *é*-kké módosítja: „Vérrad má Jancsi, fogd a véllát, nos oszt ereggyé ki vinyègét vágni, mer istenugyse megszó a velág.“

Az *o* helyett szereti a nyíltabb *a*-t: „Randa alló szípen vág.“ De viszont az *o*-t elcseréli az *a* helyébe: „Jó szovasztó máma, gyere hozzám vocsorára.“

A ragok *l*-jét nem ismeri a népnyelv: „Siessé a hégyrű, hozzá a Jánoséktű új bort.“ De a szóközi *l*-eket sem igen használja: „Ójan óma, mint a szóma.“

Szereti a rövid magánhangzós kezdetű szókat jól megnyújtani: „Czúkor-idés, gyűkör-fínyes angyalom.“ Az *ly*-et épen nem ismeri: „Ijjen, ojan barna kis jány. Mítszó ehho a kiráné. Bagó van a sindó hátán. Sokszor megduplázza a mássalhangzókat: „Fullánk járta. Pirossan süss kalácsot. Esső esik.“ Hangátvetései ép oly érdekesek: „Térbetyű lé. Szípen íg a viakszgyértya.“ Ikes igéket nem különböztet meg: „Nem dógozník, nem énník. Mit néző rám ojan szípen. Mit kereső ojan kiso idekint.“ Érdekesek: Ihatníkom van. Verekédhetníkém van. Innend-onnand. Útté-ütve: szeretté-szeretve; tanítta-tanítva. Jellemzi e beszédmodot pl. a következő mondóka: „Vót écczèr égy embèr, szakálla vót kendèr, szómábú vót háta, viakszbú vót lába; főmászott égy fára, eecsúsott a lába, betették égy lepedőbe, úgy vittik a temetőbe.“

Tősgyökeres és az összes esztergomi népnyelvet jellemző magyar keresztvizet kaptak majdnem az összes esztergomi hegyek, utak, szigetek, kútak, völgyek, stb., mint: Szent-királyi-sziget, Nyárazsd, Csitri, Körtvélyes, Zsidód, Kolozs-út, Csontkút, Papere, János-völgy, Fűvellő, Öreglátó, Bottyán-pallag, Kis-látó, Jezsuita-rét, Juhszallagos, Hadsi, Hegyemeg, Sashegy-allya, Borshegy, Öreg kúria, Góré, Galagonyás, Kóallya, Vaskapu, Basaharez, stb.

A köznyelvben elég sok a helyies színű szó, kifejezés, mondat-fordulat; megérzik rajtuk a kuruczkor, a papsággal való érintkezés, diákos hatás. Lódingnak mondja ma is a pisztolytokot. Ekszczejnak a „készséget“, pl. a révész a csónak-felszerelést: „ebbül az ekszczejbú híjanzik valami.“ t. i. egy evező. Rövidebben ugyanez czajg; a fiakkeros átveszi az elődje czajgját, a kocsit s felszerelését. Czajg az élesztő is: „hagytam kovászt, szalagy czajgért.“ Nevezetes helye az esztergomi embernek a pincze, oda járnak ki legszívesebben s ebben jól követi őket a vármegyebeli nép is; egy tokodi ember mondta: „ebb a zesztendőbe még csak egy napot hibáztam el, de akkor is azért, mer előtte való nap nagyon fel tanáltunk önteni, hát az asszon nem eresztett.“ Odakint, ha nincs csapra üttel a hordó, előveszik a *hébért*, a lopót. A bort meg a *lévókával*, a *lihuval* eresztik le a hordóba. *Korcsolán* gurítják a hordót, *vándlit* tesznek alá csapoláskor kármentőnek s ott áll a *ráczkád*, a miben a vörösbort erjesztették régen, stb. Ha azután megtöltik a butykost, viszik haza, mert épen *poczeta* van a háznál, keresztelő tudniillik, a gyereket Annuskának, Rózsikának hívják, nem Panninak, Rozinak, mint régen, úgy írta be az anyakönyvvezető, a ki különben tanító, s régen *mester*-nek hívták. most pedig megkapja a „nemzetes tanár“ czímet is.

A nép ma már nem babonás. A régi babonákat már csak gúnyból említik, bár az öregeknél még ott motoszkál valami kis hit is még a szokásmondássá lett babonás kijelentések mögött. S itt-ott van is egynchány babona, a mely még szentül állja a közfelvilágosodás ostromát.

Nyelvjárás.

Babonák.

Péntek szerencsétlen nap ; karácsony napján idegen jószágot a legtöbb helyen nem túrnek a házban, így, ha sonkát füstölnek valakinek, azt is haza kell vinni a kénényből. (Dorog.) — Nagyszombaton a harangszóra rázzák a gyümölcsfákat, hogy sokat teremjenek. (Leányvár.) — Luczakor foghagymával keresztet csinálnak minden ajtóra, hogy a boszorkány be ne jöjjön. Karácsonykor a juhoknak petrezselymes ostyát adnak sóval, hogy egészségesek legyenek ; s szinte karácsony estjén a kútba ostyát, almát dobnak. (Farnad.) — Lopást rostavetéssel, szitaforogatóval lehet kideríteni. A szitaforogató a következőképpen történik : A szita kérgébe ollót szúrnak s ekkor a kifeszített kéz gyűrűs ujját az olló egyik gyűrűje alá helyezik s a szitát így magasra emelik, ezzel a szóval : „Szent Péter, Szent Pál, mondd meg nekem, ki lopta el?“ (ezt vagy azt.) Ezután több nevet említ, a kikre a meglopott gyanakszik. A melyik névnel megmozdul a szita, az a tolvaj. (Érsekkéty.) — Lucza éjjelétől karácsonyig minden éjszaka ostorral pattogtatnak, hogy elijesztsék a boszorkányokat. Újholdkor nem jó semmit dolgozni. (Bart.) — Régebben, még a hatvanas években, hitték, hogy lakodalomkor a menyasszonyt vagy a vőlegényt meg lehet „kötni“, a mi azt jelentette, hogy az illető elájult és addig magához nem tért, míg a „bűbájos“ fel nem oldotta. Ma már nem hisznek benne. (Ebed.) — Ha valahol férfi hal meg, a temetéskor kivezetik az utcára a lovakat, hogy meg ne dögöljenek. (Nagyöved.) — Karácsonykor ólmot öntenek a lányok, hogy megtudják, ki lesz a férjük. Azt is tartják, hogy, ha valaki megijed, a feje fölött tál vízbe ólmot kell önteni, az megmutatja, mitől ijedt meg, s nem lesz baja. (Bajna.) — A tejet megrontják. Kénényen jön le a tüzes ember, ki bőveltet mindenben. (Dág.) — Abban a hónapban, melyben a hold pénteken újul, trágját nem hordanak, mert az nem használ a földnek. A karácsonyesti ételmorzást félreteszik és azzal az egész esztendőben meg lehet gyógyítani a beteg marhát, ha megfűstölik vele. Karácsony éjtszakára szalmát kell bevinni a házba, ha avval újesztendőben megfűstölik a fákat, bő termés lesz. Ha vásárra készülõ ember reggel először asszonyval találkozik, rossz jel. A sorvadásos beteget ha czérnával megméri, attól javul. (Bajót.) — Ha a lakodalomkor esik az eső, a menyasszony soká fog szólni. (Béla.) — Sütőn már a szellemidézést is ismerik, asztaltánczoltatással. Lucza napján nem szabad varrni, mert nem tojnak a tyúkok. Ha Lucza napján férfi lép a házba elsőnek, a vemhes tehén bika-borjút ellik. Borbála-napkor nem adnak semmit kölcsön, mert elviszi a kölcsönkérő a szerencsét. Borbála-napkor nem szívesen fogadják a látogatót sem, mert az is a szerencsét viszi el ; ha már jön látogató és az megfogja vagy megérinti a kályhát, bizonyosan szerencsétlenség éri a házat. Tavasszal tyúk-ültetés előtt senkinek sem adnak tyúk alá tojást sem kölcsön, sem pénzért, mert a kölcsön adó tojásai nem kelnek ki. Az aprójószágot senkinek nem mutatják meg, mert megigézi, megveri a személev és megdöglik. Éjjeli mise alatt az istállókat, ólakat lakattal zárják el, mert ha a haragos olyankor egy marék eleséget elvisz a marha elől, elviszi az étvágyát és leromlik az állat. Nagypénteken, hajnalban, megsúztatják a lovakat, hogy tüzesvérűek legyenek. Disznó-öléskor addig nem eszik az öllő, míg a húst le nem sózta, sós kezét pedig tűzbe söpri, hogy a hús meg ne romoljon. Kenyér-sütéskor az áldott állapotban levő asszonyt a lepényt a hasán levő köténybe törüli, hogy megszületendő magzatának feje tiszta legyen. Újholdkor nem vetnek, mert az újholdnál nő az üszög. (Bény.) — Több helyen van még pénzkereső babona. Nem is esuda. Esztergom vármegyének szinte minden talpalatnyi helye őrzi régi emlékeket s nem egyszer találtak értékes aranyleletet is. Így Libádon sokat keresik a fehér barátok pénzét. Erről azt beszélnek, hogy a Borzvölgybe ásták el a barátok a pénzüket egy csipkebokor alatt. A szolgát, a ki lehozta a pénzt, megvakították, hogy többet oda ne találjon ; a csipkebokor pedig elpusztult azóta, így azután csak a következő módon lehet megtalálni a kincset: Menj fel a hegytetőre, vigyél magaddal fehér lepedőt és szentelt vizet s nézz a templom ajtajára. Ha felhangzik az első passió, vigyázz, mert akkor feljön egy napbéka. Annak a helyére öntsd a vizet, a pénz felveti magát. (Libád.)

A vármegye területén elég sok monda él. Nehányat feljegyzünk közülök.

Az esztergomi határban levő Szamárhegyről azt beszélnek, hogy nevét a török korban kapta. Mikor a törökök félholdja hanyatlóban volt, az esztergomi bég is megérezte bukását és biztosítani akarta kincseit. Egy óriási szamarat faragtatott s azt felállítottatta a szemközti hegyen. A kíváncsi nép között azt a hírt terjesztették el, hogy az a törökök szent állata. Mikor azután a törökök várát elfoglalták, a bég azt kérte, hadd vihesse magával a kőszamarat. El is vitte s benne a sok kincset. Van ennél primitívebb magyarázat is a hegy nevérol ; a mit így mondott el egy esztergomi asszony : „Az apám tudta, hogy is történt, úgy vót a, hogy vót egy király itt valaha. annak a fia elment vadászni, de leesett a hegyről, meghalt. A király elment keresni a fiát, hiába keresték, nem lelték meg sehol. Akkor felkiáltott sírva a király : „Szólj már, hegy.“ Hogy az mondja meg, hol a fia. Meg is lelte rögtön. Így hát nem „szomár hegy“ vót a, hanem „szólj már hegy“, csak a népek nevezték el.“

Ezt az egyszerű szómagyarázatot igen szeretik. a cséviék épen így mondják el, honnan vette a nevét Leányvár : „Még igen-igen régen is országút vót erre. Ott a dombnál elkanyarodott az út és valami katona ment arra egy leány után s rákiáltott : „leány várj,“ hát onnan lett, hogy „Leányvár“ a falu.“

Esztergom eredetéről a török írók tartottak fenn valami mondát ; Szinan csasz meséli, hogy a várost Iszkender-i Zurkaneju (a kétszarvú Nagy Sándor) alapította és elpusztulása után Uszturgan nevű magyar úr építette újra.

Elég sok a forrásokhoz fűződő monda. Esztergomhoz közel van a jóvizű Fári kútja, a melyről azt mondja a rege, hogy a Vaskapu-kastély büszke urának egyetlen leányát, Fárit, elszerette egy pásztor. Az apa megölte mindkettőjüket. Egy helyre temették a holtakat és sírjukon forrás fakadt, a

mely azóta, a gyilkosság napján mindig vérrel buzog fel. Hogy ezt meglátta a bős apa, szörnyet halt.

Dömös mellett a Szőke forrás vize olyan hideg, hogy abban, a hogy mondják, mosdani nem tanácsos. Csak az aranyhajú tündér használhatja fürdővíznek. De a ki eltalálja a mosakodás idejét, annak három aranyhajszál nő a fején. A közelben levő Királykútról meg azt beszélik, hogy ősi királyaink jártak oda, mikor még Árpád várában, a mai Pádváron laktak. Van Dömösön Asszonyfejkút név is, ez is a magyar népnek ősi kúttiszteletéről tesz bizonyosságot. Köbélkút falu neve, Malena kútja, Szentkút, mind a kúttisztelet adatait gyarapítják.

Az Aranyos-forrás fenekén aranyat keres a nép, a Három forrásról pedig azt tartják, hogy ott három aranyhajú tündérleány fésüli aranyhaját éjféléken.

Ma már a könyv pótolja a meséket, mondákat s a fiatalok töredeztve tudják csak, a mit apáiktól efféle hallottak. De még sokat dalolnak kint a vármegyében, kivált az uradalmakon, egyszerű, de jó életviszonyok között vígan élő cselédek. Sőt egy történelmi becsű nótát is magukénak tartanak az esztergomiak. Kossuth Lajos 1848-ban a nemzetőrség ügyében Esztergomban járt. Hajón érkezett meg nagy zivatarban s az elébe kisereglett nép egyszerre csak rázendítette :

Esik eső karikára,
Kossuth Lajos kalapjára,
Valahány csepp esik rája,
Annyi áldás szálljon rája.

Az esztergomi rögtönzés azután hamarosan végigrepült az egész országon s maig dalolja a magyar.

KÖZGAZDASÁG.

I. MEZŐGAZDASÁG.

Esztergom vármegye, bár az ország egyik legkisebb vármegyéje, nemcsak földrajzi fekvése miatt tartozott mindig az ország legkiválóbb történelmi szerepű részei közé, hanem áldott talaja, kitűnő természeti viszonyai s a rajta, már az őskor óta fejlődött kiváló mezőgazdasági állapotok miatt is. Az egykori Villa Curtia, a római telep kora óta folyvást elsőrendű gazdasági élet folyt itt, a mely különböző századokban nevezetes fokra is emelkedett.

A vármegye mai területe 1123·30 km². A Duna két részre osztja s a balparton nagyobbára 200 m. magas, termékeny lapály, melyen csak Farnad és Magyarszógyén, s Béla és Kőhídyarmat vidékén emelkednek hullámos dombok 276 m. magasságig. Ellenben a Duna jobbpartjának legnagyobb része hegyes vidék s a Pilis hegycsoport végső nyúlványai ágaznak szét rajta ; ezeknek a legmagasabb csúcsai 6—700 méterig emelkednek, de maguk a lánczok alig haladnak felül 300 méteren, így teljesen művelhető terület az egész. Folyói a Duna, a melybe a Garam ömlik; ez utóbbi a Kéty patak és a Párizsi csatorna vizét veszi fel; a jobb oldalról nincs jelentékenyebb mellékvize a Dunának. Éghajlata mérsékelt s eltekintve a csekély csapadéktól, kedvező.

Talaja.

Talajában uralkodó a lősz, a minek következménye, hogy Esztergom vármegyéét termések tekintetében a legtermékenyebb talajú vármegyék közé sorolják. Azt lehet mondani, hogy Esztergom vármegye talajában uralkodó a vályogtalaj ; mindazonáltal helyenként az egyes talajnemek a lehető legnagyobb váltakozásban találhatók fel : a legkötöttebb agyagtól a futóhomokig.

A Duna balpartján elterülő részében a következő talajnemek fordulnak elő:

Farnad községnek és vidékének határa nagy részben televényes agyag, a dombos helyeken vasas és meszes agyagból áll ; Kéménd, Bart és Szógyén községeké televényes agyag, helyenként sárga agyaggal keverve ; Muzsla, Karva községeké és Csenke pusztáé nagyrészben jóminőségű fekete homok, közben futó-homokos dombokkal, azonban a Duna melletti rész jóminőségű öntési iszapból áll ; Köbölkút, Bátorkeszi és Újfalu községeké jó agyag, helyenként vörös agyaggal ; Mocs községé és vidékéé általában homok, mely a futóhomoktól, egészen a legjobb minőségű fekete homokig, minden árnyalatban előfordul ; Párkány községé nagyrészben jó minőségű vályogtalaj, helyenként homokosabb részekkel. Egyáltalán a Duna balpartján található a legjobb minőségű földek, sőt azt mondhatni, — csekély kivétellel, — még a homokos részek is kielégítőek.

A Duna jobbpartján elterülő részében, ú. m. Bajna, Nagysáp, Bajót, Lábatlan, Piszke, Süttő és Nyergesújfalu községek határában az uralkodó talajnem az agyag, vagyis a kötöttebb talajnem ; Tokod, Dorog, Tát, de különösen Keszthely vidékén a földek inkább homokosak, noha helylyel-közzel lehet találni kötöttebb talajú földeket is. Ide lehet Esztergom város határát is sorolni. A többi községekben is úgyszólván főleg agyagosak a földek, vagyis jobban mondva, a kötöttebb talajnem az uralkodó ; Pilismarót község határában, a Duna mentén levő földek között, sok futóhomok is akad.

Megjegyzendő, hogy a Duna jobbpartján elterülő községekben sok olyan földet is művelnek, a mely már inkább erdőtalaj ; de mert e vidék nagyon népes, kénytelenek minden talpalatnyi földet kihasználni.

Mindazokból, a mit nagy általánosságban a termőföldről elmondottunk, látható, hogy a vármegye termőföldjének legnagyobb része jóminőségű búza-talaj, a melyen művelt növényeink nagy skálája termesztethető.

Esztergom vármegye mezőgazdaságilag kultivált területe összesen 186.409 kat. hold, s művelési ágak szerint a következőleg oszlik meg :

szántóföld	108.116 kat. hold;
kert	1.613 „ „
rét	7.468 „ „
beültetett szőlő	2.585 „ „
parlag szőlő	2.429 „ „
legelő	16.504 „ „
erdő	35.786 „ „
nádas	320 „ „
nem termő terület	11.588 „ „
összesen ...	186.409 kat. hold.

Esztergom vármegyében, miután talaja nagyrészen jóminőségűnek mondható, a kulturnövények egész sorozata sikerrel termelhető. Főbb termékei : a búza, a tengeri, az árpa, a rozs, a zab és a burgonya ; a takarmányfélék közül : a zabosbüköny, a luczerna, lóhere, takarmánytengeri és a takarmányrépa.

Az egyes termények termeléséről 1901-ben a következő kimutatás ad képet:

	K. h.	Termett q	Átlag termés	Átlag ár. Kor.	Összes érték
őszi búza	25.762 k. h.	151.393 q	5.87 q	14 kor.	2.119.502 korona
tavaszi búza	174 „	1.122 „	6.44 „	12 „	13.464 „
őszi rozs	9966 „	61.192 „	6.14 „	12 „	734.304 „
kétszeres	1011 „	6.364 „	6.29 „	12 „	76.368 „
őszi árpa	156 „	887 „	5.68 „	10 „	8.870 „
tavaszi árpa	21730 „	110.898 „	5.10 „	10—15	1.330.776 „
zab	6773 „	32.186 „	4.75 „	14 „	450.604 „
szemes tengeri ...	12548 „	129.700 „	10.33 „	10 „	1.297.000 „
burgonya	4028 „	201.750 „	50.08 „	2·20 „	443.850 „

összesen ... 82.148 kat. holdon termett ..... 6.474.738 korona

értékű termény.

Esztergom vármegyében a következő terményeket termelték 1901-ben: őszi és tavaszi búza, őszi rozs, őszi és tavaszi árpa, zab, hüvelyesek féleségei, tengeri, burgonya, cukorrépa, tak.-répa, őszi és tavaszi repce, dohány (19 k. holdon) kender, len és a következő szálas takarmánynövények : tengeri, bükönyfélék, herefélék, mohar, köles, baltaczim, pohánka, czirok. A főbb termelési növények közül az őszi búza mintegy 2.7%, a tavaszi árpa 23 %, a szemes tengeri 13%, az őszi rozs 10·5 %, a zab 7 %-ot, a bükönyfélék 4·5 %, a burgonya 4 %-ot, a takarmányrépa 2 %, a többi növények pedig összesen mintegy 9 %-át foglalják el a bevetett szántóföldnek.

E kimutatásból is látható, hogy a vármegye legfőbb terménye a búza, utána következik a tavaszi árpa, azután a rozs és végül a zab.

Esztergom vármegye *búzáját*, az ú. n. „felföldi“ búzaféleség közé sorolják, melyről azt mondja Deininger Imre, hogy „sokkal nagyobb szemű, mint akár az „alföldi“, akár a „dunántúli“ búza, de színe tarka ; súlyosabb, mint a „dunántúli“, de könnyebb, mint az „alföldi“, a mi áll sikértartalmára is.

Hektoliter súlya 77—80·3 kg., átlagban 78 kg. szokott lenni. Deininger Imre szerint, az 1890. évben az esztergommegei búza hl. súlya volt : 78·3 kg., 1000 szem súlya volt : 31·2 grm., a szem törési felületének aczélessága 64 %, lisztessége 24 %, vegyes 12 % volt. Szalma-termése kat. holdankint 10 q.-ra tehető.

A búzának az országban ismeretes állati ellenségei közül a vármegye területén már régóta sem az egér, sem sáskafélék nagyobb károkat nem tettek. Szórványosan ugyan jelezték a gabona-futonczot és a vetési bagolylepkét, de

Búza.

számbavehető kárt ezek is alig tettek. A növényi ellenségei közül többször okoznak kárt a rozsda és az üszöggombák, de a természetben legtöbb kárt mégis főleg a gazfélék okoznak, ú. m. a tarack, a konkoly és az aczat. A vármegye területén a legszebb búza, a mint azt a gabonakereskedők állítják, Csolnok, Sárísáp, Nagysáp, Bény, Kéménd, Szőgyén és Érsekkéty vidékén terem.

Árpa. A vármegye második főterménye a tavaszi *árpa*. Esztergom vármegye árpája nagyon keresett czikk; nem ritkaság, hogy a közvetítők 14—15 koronát adnak métermázsájáért, még a kisgazdának is. A legjobb árpa Piszke és Lábatlan községek határában terem. A Duna-balparti gazdaságokban is termelnek árpát, de ott minőségre nézve sokkal silányabb árpa terem. Hl. súlya 62—70 kg. Szalma-termése 7—8 q. Főleg a „nyitramegyei“ árpát termelik, noha a nagyobb gazdaságban másfélések is szerepelnek. Állítólag leginkább beválik, — főleg hegyi gazdaságokban — a „hanna“ árpa, mert korán érke és viszonyaink között legbővebb termő. — Ellenségei közül leginkább az üszög és a gazfélék tesznek kárt. A „Lema mela nopus“ csak elvétve tűnik fel határaink között. Kiváló szép árpa terem: Lábatlan, Piszke, Süttő, Bajna és másodsorban: Béla, Kicsind, Kural, és Szőgyén községek határáiban.

Tengeri. A vármegye harmadik főterménye a *tengeri*. Átlagtermése kat. holdanként 10 q-t tesz ki, szár 12—16 q. Leginkább a nagy, „sárga-szemű“ féleségét termelik, az uradalmaknál pedig a „cinqnantinót“. A tengeri főleg a Duna-balparti gazdaságokban díszlik, a Duna-jobbparti gazdaságokban némely esztendőben be sem érke. A szem hl. súlya 70, illetve 80 kg., a szerint, hogy nagyszeműt, vagy cinqnantinót termelnek.

Rozs. Az őszi *rozs*, mint kenyértermény, fontos szerepet játszik mezőgazdaságunkban, noha a bevetett területnek alig 10.5 %-át foglalja el. A Duna mellett fekvő gazdaságokban, a ködök miatt, sokszor rosszul sikerül. A legjobb rozs Pilismarót és Esztergom város határában terem, másodsorban: Dorog, Kenyérmező és Kesztölcz községek határáiban. Hektoliter súlya átlag 70—75 kg., szalma-termése 10—14 q. Fajai közül főleg a montagneit, de legtöbbször közönséges, itt már évtizedek óta termelt rozst természetnek.

Zab. Gazdáink eddig a *zabot* nem igen termelték máshol, csak ott, a hol kénytelenek voltak vele. Manapság, a mikor különböző okok folytán a zab ára magasra emelkedett, mindinkább nagyobb területet foglal el a többi növények rovására. Az 1900. évi föld. miniszteri kimutatás szerint, Esztergom vármegyében a bevetett területnek mintegy 7 %-át foglalta el a zab, de valószínű, hogy ennél jóval nagyobb területen termelték. Ugyane kimutatás szerint azt is látjuk, hogy a zab kat. hold. termése még az 5 q-t sem érte el, a mi azonban főleg az itt divatos művelési módnak és különösen a vetésforgóban való elhelyezésének a következménye. Nálunk főleg a zászlószabot termelik, de az uradalmaknál és vidékenként többféléket is termelnek. Hl. súlya 32—50 kg., szalma-termés k. h. 8—12 q. A legjobb zab — hliterenként 50.52 kg.-os — Bajna, Bajót, Csolnok, Epöl és Dág községek határáiban terem.

Burgonya. Tavaszi búzát, kétszerest és őszi árpát, csak igen kis téren termelnek. A *burgonyát* főleg csak saját szükségletükre termelik a gazdák; kivéve egyes községeket, a melyek körében szeszgyár működik. A nép különösen a *rózsa* és *sárga burgonyát* termeli, de már kezdik a „magyar kincset“ is vetni.

A burgonya kat. holdankénti átlagtermése 50 q., noha egyes helyeken 70—90 q. nagyságú termések is voltak. Hektoliter súlya — közepes nagyságú gumókat érve, — 66—75 kg. A burgonyának Esztergom vármegyében más ellensége nem mutatkozott, — legalább nagyobb károkat más nem tett benne, — mint a *Phytophthora infertans*; de ez is csak szórványosan fordult elő.

Czukorrépa. *Czukorrépát*, a kimutatás szerint 440 k. h. termelnek, de ez a szám nem felel meg a valóságnak, mert ma már, miután legújabban az esztergomi érsekség is nagyobb területen termeli, legalább is kétszer ilyen nagy területet foglal el. Holdanként átlagtermése 80—160 q-ra tehető. A czukorrépát az ácsi és oroszkaiczukorgyár veszi át.

Takarmány. A *takarmánynyal* bevetett terület, a legutóbbi kimutatások szerint, az összes bevetett területnek mintegy 16 %-a. Takarmányt kb. 15,000 kat. holdon termelnek.

E területből a bükkönyfélék 4052 k. holdat foglalnak el, a luczerna 1990, a takarmánytengeri 1438, a lóhere 1228 és a tak.-répa 1807 k. holdat. A többi területen mohart, kölest, baltacizint és egyéb takarmány-féléket termelnek.

A vetett takarmánytermések nagysága vidékenként nagyon különböző. Átlag felvehető, hogy a luczerna ad három kaszálásra k. holdanként 30 q., a lóhere egy kaszálásra 16 q. és a zabosbükköny 12—20 q., a takarmánytengeri (csalamádé) 20 q. (szárítva), a baltaczin egy kaszálásra 10—14 q. (ritkán kaszálható kétszer) és a takarmányrépa 80—120 q-t.

Esztergom vármegye gazdasági rendszerének a megállapítása nem könnyű dolog: a kisgazdáknál, a kik a termő-terület legnagyobb részét bíriják, általában nyomásos rendszer van megállapítva, de ezt sem tartják meg következetesen. Ugyanis egyes községekben az ugarnak hagyott területet, vagy legalább annak egy részét bevetik takarmánnyal, vagy kapásnövényekkel; másutt meg teljesen a szabadgazdálkodásnak hódolnak, mint pl. Pilismarót, Tokod, Dunamocs, Kőbölkút, stb. községekben. Az uradalmaknál a gabonaváltó gazdasági rendszer általános, de találni a javított, 3-nyomású rendszertől kezdve, egész a spekulatív gazdasági rendszerig, mindenféle gazdasági rendszert alkalmazásban.

Gazdasági rendszer.

Esztergom vármegye szántóföldjének megművelésére az 1896. évi összeírások szerint, 8916 db. igásmarhát használnak; e szerint 1 drb. igásmarhára mintegy 12 kat. hold szántóföld esnek. Ez azonban nem felel meg a valóságnak, mert míg egyrésztől vannak a vármegyében olyan gazdaságok is, a melyekben 1 drb. igásmarhára 20 k. hold földnek a megművelése esik, másrésztől azt is figyelembe kell venni, hogy a Duna jobbpartján fekvő községek nagy része a fuvarozásból él, a mely munkára ugyanazokat az igás állatokat használják fel, a melyekkel a gazdasági munkákat végzik. E szerint általánosságban elfogadhatjuk, hogy a nagyobb gazdaságokban 1 drb. igásmarhára 10—15 k. hold szántóföld, míg a kis gazdaságokban 8—12 k. hold esik.

Marha-állomány.

Azt sem fölösleges tudni, hogy a fentebb említett hivatalos összeírás alapján átlag minden 5 kat. holdra esik 1 drb. számos marha. Ezzel kapcsolatban, ha az egyes állatnemek évi trágyahozamát kiszámítjuk, kitűnik, hogy Esztergom vármegyében 1 kat. holdra 24 q. trágya esik, a miből hozzávetőlegesen meg lehet ítélni a visszapótlás mértékét is. — Tényleg a legtöbb gazdaságban, — még egyes nagy gazdaságokban is, — csak minden 7—8 évben trágyázzák át a földeket. Műtrágyát csakis egyes nagy gazdaságok használnak, azok is inkább csak kísérleteznek vele. Az 1896. évi összeírásból kiderül, hogy, noha a vármegyében 13 926 gazdaság van, mégis csak 16 gazdaságban használtak műtrágyát, és pedig a következő községekben, ú. m. Ebeden, Nánán, Sárisápon, Búcon, Kéménden, Karván, Pilismaróton, Barton, Németszőgyénben és Esztergomban. E miatt a gazdák kénytelenek ugart tartani, a mi az összes szántóföldnek mintegy 9 59 %-át teszi ki. A tak.-növények a bevetett területnek 16 75 %-át foglalják el.

A gazdaságok igen nagy részében még ma is nagyon el vannak terjedve a régi, Vidacs-féle ekék, azonban ma már nemcsak a nagy, de a kisgazdáknál is lehet látni Sack és Sack utánzatú vaskéket. A boronák, fogasok és hengerek nagyobb részben a régi, primitív formájúak; csakis az uradalmaknál és egy-két nagyobb gazdaságban találni a mai kívánalmaknak megfelelő gazdasági eszközöket. A vetés a kisgazdáknál majd mindenütt kézzel történik, csak egyes jobb módú gazdák vesznek vetőgépet, látván a szomszédos nagy gazdaságoknál az abból eredő hasznot.

Gazdasági gépek.

A 100 holdon felüli gazdaságokban, — pontos összeszámítás szerint, — van: 37 lokomobil, 54 cséplőszekrény, 131 vetőgép, 149 rosta, 1294 eke, 42 trieur, 105 szeeskavágó, 606 borona, 291 henger és 778 drb. igásszekér.

A cséplést még a kisgazdák is géppel végeztetik, (10-ik részért), csak elvétve látni, hogy lovakkal nyomtatnak zselléreknel.

A vármegye rétterülete 7468 kat. hold; a szántóföldhöz viszonyítva, annak mintegy 7 %-a, az összes kulturterületnek 4 5 %-a.

Ebből a területből az esztergomi járásra esik 2397 k. hold, a párkányira 4404 k. h. és Esztergom városára 667 k. h.

E réteket három osztályba lehet sorolni, ú. m. dombrétekre, melyek különösen a Duna-jobbparti gazdaságokban található; fensíki rétekre, melyek a Duna-balparti gazdaságokban elterjedtebbek és folyamparti rétekre, melyek a Duna és a Garam partján, valamint a Duna szigetein terülnek el.

Rétek.

Általánosságban azt lehet mondani, hogy Esztergom vármegyében a rétek keveset számítanak. Nagyobb gazdaságban a szénát vetett takarmány pótolja.

A legjobb széna a Bikol, Bajót, Nyergesújfalu és Sárissáp vidékén elterülő réteken terem. Sok és igen jó szénát állítanak elő a Garam-parti gazdaságok rétejein, különösen Bény és Kéménd községeikén.

A Duna mellett sok, de silányabb minőségű széna terem Muzsla község és a Csenkei pusztá határában.

A szigetek közül legjobb szénát ad az esztergomi és táti sziget, kevésbé jót a csenkei és dunamocsi.

A dombosabb helyeken 1 kat. hold ad 10—12 q. szénát és jó legelőt; a folyómenti rétek 16—25 q-t, a szigetek, ha jó időjárás van, 20—30 q-t is adnak holdanként és kétszer is kaszálhatók. Erdei kaszáló azonban a vármegyében úgy szólván semmi sincs.

A rétkeszésre nézve elmondhatjuk, hogy az *more patrio* történik: a rétet csak kaszálják, de nem trágyázzák, sem nem munkálják, nem gondozzák.

A széna ára métermázsanként és minőség szerint változik. Átlag 1 q. jó minőségű széna ára 5—6 korona, a sarjú 3—4 ker.

Legelő.

Esztergom vármegye *legelőjének* terjedelme 16.504 k. hold, ebből az esztergomi járásra esik 8186 k. hold, a párkányi járásra 5926 k. h. és Esztergom városra 2392 k. h. E területből 14521 k. hold az 1000 holdon felüli gazdaságokhoz tartozik és csak 1983 k. hold legelő van a kisgazda kezén. Ez onnan van, hogy az esztergommegyei kisgazdák, épúgy, mint más vármegyék kisgazdái is, a jó legelőket feltörték, szántóföldekké alakították át.

A legelőkről semmi jót sem lehet mondani; leginkább kopár, száraz domb- és hegyoldalakból állanak, a melyeket minden lelkiismeretfurdalás nélkül az *adó alá nem eső* területekhez kellene sorolni. E legelők egy részén május hónap végeig még csak talál valamit az állat, de azontúl épen csak jár rajta; más haszna nincs e legelőknek. Az uradalmi legelők egy részét áldozatok árán még csak használhatóbbá lehetne tenni, de azoknak is nagy része alig ér valamit. Ezek után Esztergom vármegye legelőjét — általánosságban nem lehet másnak minősíteni, mint III. oszt. juhlegelőnek és mint ilyenek, évi fűhozamát 2—3 q. szénaértékben megállapítani. Természetes, hogy vannak egyes jó erdei és hegyi legelők is, különösen a Duna-jobbparti nagy gazdaságokban, de ezek is olyan kis terjedelemben, hogy említésre sem méltók.

Miután a legelők nálunk, még az uradalmaknál is, semmiféle művelésben nem részesülnek, még inkább elszegényednek, elgyomosodnak. A szerbtövis, számartövis majd minden községi legelőn buján nő.

A vármegye kisgazdái úgy segítenek a nagy legelőhiányon, hogy részint lekaszált rétejeiken, részint, a hol nyomásos gazdasági rendszert tartanak fenn, az ugaron, sőt a tarlókon is legeltetnek.

Az uradalmaknál birkával értékesítik a legelőterületeket, a szarvasmarhaféléket egész nyáron át vetett takarmányon tartják.

Egyes községek már tettek kísérleteket arra nézve, hogy kopár legelőiket befásítsák, de nagyon kevés eredményt értek el. Esztergom városa, melynek határában 2392 k. hold homokos talajú legelő van, Kollár Károly városi tanács javaslatára e legelő egy részét parcellázva eladta szőlőtelepítési célokra. Csakugyan, csak ez az egy mód alkalmas arra, hogy e legelők, melyek ma csak haszontalan területek, a nép jólétét s a város anyagi képességeit emeljék.

Állattenyésztés.

A vármegye *állatállományáról* nagyon nehéz véleményt mondani. Általában el lehet mondani, hogy még a nagyobb uradalmakban is kevés pepinéria van, a parasztság kezén levő állatok pedig csak helyenként érik el a középszerűség színvonalát. Ennek oka első sorban a gazdálkodás extenzívitásában keresendő, másrésztől a rétek és jó legelők hiányának tudható be. Az az intézkedés, a mely hazánkban oly szomorú következményekkel járt, a mely megengedte a közlegelők felosztását, Esztergom vármegyében különösen megboszulta magát. Idősebb gazdák mondják, hogy addig, a míg a közös legelők teljes terjedelmükben meg voltak, s a mai, legelőnek mondott, de valójában fában kopár területek dúsabbak voltak, addig minden községnek volt szemrevaló gulyája, lóállománya, a mit ma csak egy-két községről mondhatunk el.

Lótenyésztés.

Az állattenyésztés összes ágai között még legelőbbre van a *lótenyésztés*, noha az a szép lóállomány, a mely a gróf Sándorok idejében meg volt, ma már eltűnt. Az állattenyésztésnek ezt az ágát a kisgazda is jobban felkarolta, úgy hogy községeink nagy részében lehet kiváló használati lóanyagot találni, csak az a

Annavölgyi szénbányatelep.

Gerecsei vörösmárványbánya.

Gerecsei vörösmárványbánya.

hiba, hogy a tenyészanyag nem egyöntetű, nagyon is különböző. Ez különben országos baj, s következményeit eléggé ismerjük.

Mondják, hogy nálunk a vasútak kiépítése is nagy oka a lótenyésztés hanyatlásának; pl. Nyergesújfalu községe, míg a budapesti, esztergom—almás-fűzitői vonalak ki nem épültek, tisztán fuvarozásból élt. Budapest—Bécs felé ők teljesítették a fuvaros-szolgálatot. Ez időben a község több, jóvérű mént is tartott.

A vármegye lóállománya — az 1896. évi összeírás alapján — 9906 dbból áll. Ebből 4988 db. kancza (2 éven felüli); az évi szaporulat 851 db. csikó.

E lóanyag fejlesztésére a vármegyében 8 helyen állítottak fel fedezetteti állomást, ú. m. Bajnán, Bátorkeszin, Ebeden, Farnadon, Kétyen, Kéménden, Kőbölkúton és Magyarszögyénben. Van még egy-két község, a melyben a gazdák maguk tartanak mént, de nem sok sikerrel.

A legszebb és legjobb lovak Kural, Kéty, Bart, Kéménd, Bátorkeszi, Kőhídgyarmat, Bajna és Nagysáp községekben találhatók.

Hogy a vármegye lótenyésztése milyen volt századokkal ezelőtt, hogyan fejlődött, mint hanyatlott: nem lehet feladatunk kutatni, de mulasztásnak tartanám, ha a vármegye lótenyésztésének legfényesebb korszakáról: gróf Sándor Vincze és utódai híres ménéséről legalább futólag meg nem emlékezném.

Ez az ország határain túl is híres félvérmenes 1804-ben vette eredetét, a mikor gróf Sándor Vincze, a bia-bajnai uradalom akkori ura, megvásárolta Pukács Miklós 250 dbból álló alföldi vadménését. Ezzel az anyaggal azonban nem sikerült kielégítő eredményt elérni, a miért is belőle a legjobb kanczákat továbbtenyésztés céljára kiválasztották, a selejtesebbjét pedig eladták. Az így kiválasztott kanczákhöz még különféle híresebb ménesekből vásárolt kanczákkal és nemes ménekkel folytatták a tenyésztést kisebb-nagyobb arányokban 1835-ig. A vett tenyészanyag közül, noha a Trautmansdorf és herczeg Konrakino méneseiből is vásároltak, leginkább bevált a Viczay-ménésből, Üreghről szerzett tenyészanyag. 1835-ben rendszeresítették a tenyésztést, a mikor kitűnt, hogy a tenyészanyag kitűnő és 1837-től kezdve rendszeres törzskönyvet is vezettek, a melyből a ménes leszármazása és tenyésztése kiviláglik. A tenyésztést ez időtől a következő kanczákkal és ménekkel folytatták:

Ló neve:	Színe:	Melyik ménestulajdonostól:	Faj:
Ariell	aranyárga	gróf Széchenyi István	angol telivér
Hassan	szürke	báró Wesselényi Erdély- országból	—
Gidran (senior)	sötétpej	Bábolnai ménésből	—
Nilus	sötétpej	„ „	—
Furioso	almásszürke	„ „	—
Janicvár	sötétszürke	„ „	—
Lz. Ardan	fekete	„ „	—
Ali III.	sötétszürke	„ „	—
Ali IV.	sötétszürke	„ „	—
Superbo	világospej	„ „	—
Dervisek	sötétszürke	„ „	—
Negró	fekete	„ „	—
Privatcet	világossárga	gróf Batthyány Kazimir, Kis-Bér	angol telivér
Allegretto	sötétpej	uradalmi ménes tulajdona	angol telivér
Aleor	sötétszürke	gróf Hunyadi József	—
Misker	világossárga	az angoluradalmi ménésből	eredeti telivér

Gróf Sándor Móricz az 1841. évi törzskönyv egyik lapjára a következő érdekes megjegyzést írta be: „a kanczák és apalovak kiválasztásánál az az elv követendő, miszerint tenyésztésre csak olyanok használtassanak, melyeknél a szép-ségre, sem a színre — és a fennidézett elvtől eltérés alkalmával soha jó eredmény nem észleltetett.“

1840 és 1844 között nagyszámú eredeti steyer kanczákat is vásároltak és ezeket angol telivér ménekkel fedeztették; 1860-ban megvették a „Hawelock“

nevű félvér angol yorkshirei ügetőt s ezt a mént a steyer és telivér mének után származott kanczák fedezésére használták.

1863-ban több ízben nagyobb számú muraközi kanczát szereztek be, a melyeket szintén Hawelock és Jupiter ménekkal, — ez utóbbi tulajdon nevelés volt, — fedeztették.

A hetvenes években a telivér-tenyésztést lassanként beszüntették, a félvér-tenyésztésre pedig kevesebb kanczát állítottak fel, a melyektől az országosan ismert, rendkívüli gyors és kitartó példányok kerültek ki. (Jucker-fogatok). Ettől fogva a fősúlyt a gazdasági igásállatok nevelésére fordították, a mely irányzat mai napig is fennáll.

A telivér ménesben a következő méneket használták fedezésre: Whisker (ang. tel.) vil.-szürke, Alcor almásszürke, Midhurst sötétpej (ered. ang. tel.), Patrik vil. pej (ered. ang. t.), Maslum vil. szürke, eredeti arabs, Wressler söt. pej (er. ang. t.), Hackfall almásszürke (er. ang. tel.), Sattliger, Haudiger és Leopard tigris, eredeti steyer, Domino vil. pej, félvér angol, Cosarara vörösderecs (ang. tel.), Abd' el Kadar, sötét pej (er. ang. tel.), Tourist, sötét pej (er. ang. tel.), Czigány, almásszürke arabs, pony-fajta, Revolver, vil. pej, (er. ang. tel.), Lismore arany pej er. ang. ¹⁹/₂₀ vér, Chief Julian sárga (er. ang. tel.), Beautyfoul vil. pej (t. angol), Figaró sárga (fél angol), Acteon, sötét pej, Hawelock, vil. pej, félvér angol, Schillelagh aranypej (er. ang. tel.), Faroletto sötét pej (t. angol), Carnival, sötétsárga (er. ang. t.), Jupiter, világospej (ang. félvér), Jericho, fekete (telivér ang. tul. nev.)

Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az uradalom feljegyzései és számításai alapján, 1 drb. 4 éves félvér csikó felnevelése 450—500 frtba került, 1 drb. 4 éves igabeli csikó 300—360 frtba.

Hogy egy ilyen magánménesnek, mint a milyen a gróf Sándor-féle ménes is volt, milyen kitűnő hatása van a környékbeli lótenyésztés emelésére, meglátszik abból is, hogy Bajnán és vidékén kiváló szép, jó és a legkülönfélébb használatra beváló loállomány volt még a kisgazda kezén is. Mióta azonban az uradalom csakis egy-két mént tart — saját használatára — azóta bizony elsatnyúl a már szép fejlődésnek indult lótenyésztés Bajnán és vidékén is.

Meg kell még említenem, hogy vannak ugyan egyes uradalmak, nagyobb gazdaságok és kisebb birtokosok is, a kiknél értékes loállomány található, de mindamelllett a lótenyésztést ezeknél is csakis mint mellékágot űzik; megemlíthető ménes a vármegye területén ma nincs.

Szarvasmarha-tenyésztés.

A vármegye szarvasmarhatenyésztéséről kevesebb jót lehet mondani, mint lótenyésztéséről. Ez annál feltűnőbb, mert a vármegyében a szarvasmarhatenyésztésnek éppen a legfőbb feltétele megvan: a tej és tejtermékek könnyen értékesíthetők, a mennyiben a megye területének nagy része közel esik a Budapest és Bécs felé vezető vasútvonalakhoz, azonkívül Esztergom városa maga is nagy fogyasztó, de van a megyének elég nagy ipari vidéke is, a hol a munkások főtápláléka a tej és annak termékei; mindamelllett a szarvasmarhatenyésztést nem mondhatjuk fejlettnak. Alig akadunk 1—2 uradalmi tejgazdaságra is, a kisgazda pedig leginkább házi szükségletére termel tejet.

A vármegye szarvasmarhaállománya az 1896. évi összeírás szerint 19116 dbból áll, a melyből 48 % magyar fajta és, — noha Esztergom vármegye a pirostarkafajtákat tenyésztő tenyészkerületek közé van beosztva, — pirostarka csak 29 %, borzderes 4.6 %, a többi külön nem osztályozható színű és fajtájú.

A kisgazda kezén levő állatok apró, csenevész jószágok, s csekély értékűek. Az évi borjú-szaporulat circa 7000 db. tehén után alig 1800 db., a mit — úgy látszik, — első sorban annak lehet tulajdonítani, hogy egyes községekben 1—1 bikára 80—120 db. tehén is esik.

A borjúfelnevelés nálunk nem igen dívik. Legfőleg tenyészállatokat nevelnek a gazdák, saját szükségletükre, de igásmarha-szükségletét már majdnem minden kis- és nagygazdaság vásáron szerzi be magának, nem lévén a felneveléséhez annyira szükséges legelő.

Hízalással csak egy-két nagygazdaság foglalkozik, különösen azonban a kenyérmezei és kismuzslai, szeszgyárral összekötött gazdaságok. A mustraökrök feljavítása minden nagyobb gazdaságban szokásos.

A szarvasmarhatenyésztés előmozdítására jótékony hatással van az, hogy az állam a tenyészapaállatok vételárához bizonyos százalékkal hozzájárul, továbbá hogy a gazd. egyesület rendezni szokott tenyészállatdíjazásokat. — Bizo

nyos, hogy legtöbbet lendítenének a tenyésztés színvonalának emelésén a tejszövetkezetek. E tekintetben Farnad községe járt elő jó példával, a hol legújabbban Feichtinger Sándor, primási intéző kezdeményezésére alakult tejszövetkezet. Örvendetes jelenség az is, hogy most már egyes nagybirtokosok nagyobb gondot fordítanak a szarvasmarhatenyésztésre, a minnek jó hatása nem fog elmaradni; különösen a simenthali fajtát kultiválják. Tejszövetkezet van még Érsekétyen is.

A szarvasmarha ára vidékenként nagyon különböző. de átlag 1 db. szarvasmarha ára 240—400 kor. között váltakozik. Friss fejős tehén (számos marha) drbja 300—400 kor. igásmarha (számos marha) 300—600 kor.

Betegség, a legutóbbi időben, — kivéve a száj- és körömfájást, — nem fordult elő a vármegyében. Szórványosan fel-fellép az *antrax*, különösen olyan vidéken, a hol sok birkát tartanak.

Megemlítendő, hogy a vármegyében legkiválóbb tehenészete az esztergomi káptalannak van Nánán, a hol bonyhádi tájfajta tehenekre simenthali bikákat használnak; tenyészczél: tejtermelés borjúneveléssel. Ugyanilyen tenyészirányú inthali tehenészete van Metternich hercegnőnek Sárísápon. Felemlíthető még, mint nagyobb és simenthali jellegű tehenészet: az esztergomi érsekség csenkei, Reviczky Károly bikoli és Kobek István bátorkeszi tehenészete, valamint az érsekség kétyi, kéméndi és Stein Testvérek köbölküti tehenészete.

A gyapjú árának hanyatlása országszerte nagy visszahatással volt a juhászatra. — Esztergom vármegyében, a melynek valamikor igen nagy része legelő volt, szintén nagy volt a visszaesés; az egykor híres juhászatok majdnem egészen eltűntek, vagy megfogytak, irányt, fajtát változtattak. Ez kitűnik abból is, ha összehasonlítjuk az uradalmi juhászatoknak 50 évvel ezelőtti juhállományát a jelenlegivel; pl. a bajnai uradalomban az 1850—1859. években csak a bajnai és a sápi gazdaságokban mintegy 6633 dbból állott a juhállomány, a hol jelenleg csak 3358 db. juhot tartanak, vagyis a létszám 50 %-kal csökkent. Ez természetesen csakis a juhtenyésztés kevés jövedelmezésének tudható be, a minnek következménye a legelők feltörésére vezetett.

A megyeszerte híres parasztjuhászat és a feles-juhászat úgyszólván teljesen megszűnt; a kisgazdaságokban tartott juhok száma pedig nem haladja meg a 6000-t.

Esztergom vármegyében a legjelentékenyebb juhászata az esztergomi érseknek, valamint herczeg Metternichnek volt.

A nemes juhászat kezdete — a bajnai uradalomban — az 1817-ik évre vihethő vissza.

A tenyészanyag merinó-fajta; a tenyészirány: electoral negretti-jelleg kifejlesztése.

Mindkét uradalom, — a mint azt a gazdaság évkönyveiből látjuk, — juhászata emelésére rendkívüli áldozatokat hozott: a legjelesebb külföldi és magyarországi juhászatokból szereztek kosokat és anyaállatokat, nevezetes összegeket fizetvén egy-egy kiváló tenyészállatért.

A bajnai uradalom, juhászatának fejlesztése céljából, a következő híresebb juhászatokból szerzett tenyészanyagot:

Báró Geiszler morvaországi törzsnájából, budörsi cs. k. törzsnájából, a holtsi törzsnájából, Tirolból, gróf Barterstein csehországi törzsnájából, báró Fozsl bécsi, gróf Haugvicz morvaországi, gróf Dubszky morvaországi, Károly főherczeg magyaróvári, herczeg Metternich Leontina kojetini, Klauzál Imre ronhonzai, gróf Larisch porosz-sziléziai, hg. Lichnovszky porosz-sziléziai, Gadegast szászországi, gr. Károlyi stomfai, gr. Hunyady ürményi törzsnájából.

Ezek a vásárlások temérdek pénzbe kerültek, pl: 1862-ben a herczeg Lichnovszky törzsnájából vett 2 drb hágókosért fizetett az uradalom 2000 frtot. A bajnai uradalom juhászata emelése céljából összesen 340 drb kost és 121 drb anyabirkát szerzett be 1817-től 1874-ig.

Ma már azonban, a mikor a juhászat inkább csak szükséges rossz, mint jövedelmi forrás, minden tenyészdeben a hanyatlás konstatálható. A mikor a gyapjú ára hanyatlani kezdett, felhagytak a kistestű merinók tenyésztesével; ezután már nemcsak a finom gyapjúra, hanem egyszersmind a hús tömegére is tekintettek. Az esztergomi érsekség juhászatában ez irányban rambouillet kosokkal tettek próbát, a mi igen bevált: a gyapjú finomsága tekintetében beállott veszteséget bőven kárpótolja a gyapjú és a hús nagyobb hozama.

A vármegye jelenlegi juhállománya 27653 dbból áll, a melyből a 100 holdnál nagyobb birtokosok kezén 22425 db van. Nagyobb juhászatok vannak : az esztergomi érsekség, az esztergomi káptalan, a m. kir. Közalapítvány és Metternich herezegnő birtokán. Majd mindenütt merinófajtát és annak keresztezéseit tartják. Húsjuhokat csak kísérletezésre tartanak helyenként ; a kisgazda kezén közönséges hazai faj van.

A tenyésztés főcélja : gyapjú, mellékes : a hústermelés. Tejtermelésre a juhászat nincsen alapítva. Az ürüket felhízalva, a mustrákat legelőről adják el.

Az utóbbi évek alatt a juhok elhullási százaléka igen nagy volt : egész 8%-ig emelkedett, az elhullás oka a legtöbb esetben : antrax.

Esztergom vármegye gyapjútermését — mosatlan állapotban érve, — az uradalmi átlagszámítások szerint, — átlag 650—700 %-ra lehet tenni.

Sertés-
tenyésztés.

A megye sertésenyésztése fejlettnek éppen nem mondható, noha a vármegyében nagyon sok olyan terület van, a mely sertésenyésztésre alkalmas. A sertésállomány 18,874 dbból áll, a melynek legnagyobb része a kisgazdák kezén van, a kik minden tenyészirány nélkül, úzik az állattenyésztésnek ezt a jövedelmező ágát. A 100 holdon felüli birtokosoknál csak 2480 db sertést írtak össze. Ez az aránylag kis szám egyrészt a sertésvész pusztításának, másrészt annak tudható be, hogy mind az esztergomi, mind a Budapesthez közel eső falvak hentesei is Kőbányán vásárolnak, a mi a tenyésztésre nagyon is bénítólag hat.

A kisgazda kezén lévő tenyészanyag semmiféle fajtához nem tartozó, — semmiféle tenyésziránynak meg nem felelő keverékből áll, de a nagyobb gazdaságokban tiszta vérben tenyésztik a mangalicát és a kisjenei sertésfajtákat. A legutóbbi időben egyes gazdák próbát tettek az angolhúsertésekkel, a melyek közül különösen a yorkshirei és annak keresztezései váltak be.

A vármegye sertésenyésztésének javítása czéljából, az állam 1901-ben 8 db kant osztatott ki a vármegye egyes községeiben.

A vármegye területén levő sertésenyésztetek közül megemlítendő Reviczky Károly bikoli gazdaságában sok költséggel fenntartott kisjenei fajtájú tenyészete, valamint Kobek Kornélnak a vármegye területén a legnagyobb (671 db.) sertésenyésztete Bátorkesziben.

A sertésbetegségek közül, — leszámítva az országszerte dühöngő sertésvészt, — még a sertésorbáncz szokott kisebb-nagyobb mértékben fellépni.

Baromfi.

Az 1896. évi összeírások szerint a vármegyében van mintegy 145,834 db. *baromfi*. Ez a szám nem felel meg a valóságnak, mert az egész állomány számát legalább 300,000 dbra lehet tenni.

A baromfitenyésztést nagyban senki sem űzi ; a baromfit általában csakis magánhasználatra tenyésztik ; eladásra csakis a kisgazda termel ; kiemelendő e tekintetben : Bucs és Dunamocs községek, a hol különösen a lúd- és a kacsa tenyésztést nagyobb mértékben űzik a kisgazdák. Pulykát csakis a nagyobb gazdaságokban látni.

Fajbaromfi-tenyésztéssel foglalkoznak : Becherer Jenő Tokodon, tenyészt fehér bráhmát és fekete langlisant, fekete és fehér bantámokat ; Vaszary Mihály Szent József-pusztán tenyészt világos brahmát és kendermagos plymouthokat.

Méhészet.

A *méhészetet*, a gazdaságnak ezt a kevés gondba kerülő, de sok hasznos hozó ágát, a vármegyében meglehetősen kiterjedésben űzik : 1900-ban 48 községben írtak össze 1368 méhcsaládot, mely mozgó, és 1874-et, a mely közönséges kaptárakban volt elhelyezve. A termelt méz mennyisége 232 q. volt, a viaszé 8 q. ; összes értéke 20,974 korona. 1 kasra esett átlag 7 kgr. méz és 0.24 kg. viasz.

E téren sokat lehet várni a méhészeti vándortanárok működésétől, a kiket most már szívesen hallgat a nép. A selyemhernyótenyésztés még nagyon kezdetleges fokon áll.

Szőlőtermelés.

A vármegye összes szőlőterülete 5014 kat. hold, a melyből a beültetett terület, 1896-ban 2585 k. hold, a parlagon levő, vagy kiirtott 2429 k. hold volt. E 2429 k. h. parlagi szőlő legnagyobb részét a phylloxera tette tönkre, jelenlétét 48 községben konstatálták. 1900-ban az összes szőlőterület már csak 3546 k. hold volt, a melyből a termésben levő összes szőlőterület 1066 k. hold, ebből immunis homok talaja volt 777 k. h. ; elvénült szőlőterület, 255 k. h. ; phylloxerás a még részben termő terület 302 k. h. Új ültetésű terület összesen kitett 1590 k. holdat, ebből immunis talaja volt : 1179 k. h. Az összes szőlőterületből amerikai ültetvény volt : 438 k. h. Peronosporától sújtva volt 1447 k. h., de védekeztek

ellene 3078 k. holdon. A phylloxerától sújtott területből szénkénnel gyérítettek 640 k. holdat.

Az 1900. évben Esztergom vármegyében termett összesen : 13006 hl. must, a melyből előállított bor : 11719 hl, melyből kat. holdra esett 3·30 hl. Szőlőt eladtak 691 q. A termelés összes értéke kített 473,305 koronát.

E legutóbbi számadatból is láthatjuk, hogy Esztergom vármegyének milyen vitális érdeke szőlőinek mihamarabb való rekonstrukciója, a mi az Agrárbank segítségével megyszerte rohamosan halad.

Esztergom vármegye, mint tudjuk, nem annyira bormennyiségével, mint inkább annak minőségével versenyezhet az ország legtöbb vármegyéjével, mert tudvalevőleg az esztergommegeyi borvidék borait mindenütt nagyon szívesen vásárolták és vásárolják ma is.

A vármegyének hegyes vidékén egyáltalán mindenütt jó bor terem; messze híres volt : a lábatlani, az ördöngösi és a hegyfarki szőlőkben termett bora ; de ezeket a szőlőket a phylloxera teljesen tönkretette. Legújában már ismét kezdik a hegyeket beültetni ; különösen a lábatlani ú. n. „Nedeczky Pál“-hegyet, a melynek bora a Neszmélyivel vetekedett, sőt sokan azt ennek elébe helyezték ; ezt a hegyet nagy áldozatok árán már meglehetősen beültették.

Kitűnő borok teremnek még : Süttő, Piszke, Lábatlan, Keszthely és Esztergom határában, a hol a következő főbb szőlőfajokat termelik, ú. m. *fehérék* : gohér, margit, ranka, fehér és vörös denka, budai kadarka, hárslevelű ezerjő, juh farkú, sárfehér, zöldkozma (aprófehér) schlamper, balatoni zöld és vörös muskotály ; *feketék* : kadarka, gohér, oportó, rácz szilva-szőlő.

A mi a szőlőművelést illeti, a kiscgazdák általában a régi módon mívelik szőlőjüket, az újabb ültetvényeket azonban már, — de csakis a nagyobb szőlőbirtokosok, — egészen korszerűen kezelik, általában a rövid és hosszúcsapos művelés dívik mindenütt, csak elvétve találhatni szálvesszős metszést.

A szüret általában októberben kezdődik. A must — klosterneuburgi mustmérő szerint — 16—20% czukortartalmú és 7—9% savtartalmú. Fajbort csak a nagytermelők csinálnak és ezek közül kiváló minőségűek a lábatlani és piszke-hegyvidéki borok.

A fehérborokat nem erjesztik törkölyön, hanem még must korukban kiszajtolják ; a termésnek mintegy 50%-a fehér bor. A vörös-borokat, a mi a termésnek mintegy 30%-át teszi, — csutkástól erjesztik. Az erjesztésnél a hőszabályozásra csak egyesek vetnek gondot, mert a legtöbb pince nincs is arra berendezve, hogy a hő szabályozható legyen, azért is a borok egy része — a jobb fajták, — egy évig is édesek maradnak, s utóerjedésen mennek át.

A bor ára, vidékenként és minőség szerint, igen különböző. Homoki szőlő mustját lehet kapni 18—24 fillérért, a hegyi szőlőét 40—60 fillérért literenként. A homoki bor ára 32—60 fillér, hegyi 40—100 fillér literenként. Esztergom vármegyében a szőlőtermés tekintélyes részét, mint gyümölcsöt értékesítik ; főleg a nagymarosiak kereskednek szőlővel, kik a helyszínén egy q. szőlőért 26—50 koronát adnak és azt kosarakban Budapestre, Bécsbe és Berlinbe szállítják. Szőlővesszők eladását is nagy mértékben üzik a nagyobb szőlőtulajdonosok.

A szőlészet föllendítésére rendkívüli jó hatással van az esztergomi gazdasági egyesület, melynek szőlőtelepén igen sok munkás sajátította el az okszerű szőlőművelés szabályait. Van Esztergom városa határában egy 20 holdas állami szőlőtelep is, a mely 10 hold anyatelepi és 10 hold oltvány iskolából áll. A borértékesítésre jótékony befolyással van az „Esztergomi Borászati Egyesület.“

Esztergom vármegyei nagyobb szőlőbirtokosok névsora : Malina Lajos, Nidermann Pál, Schömbeck Imre, özv. Nagy Pálné, Grosz Ferencz, Bleszl Ferencz, Török József, Pleva Ferencz, Oltosy Ferencz, Mitter Antal, Lóda Mihály, Brutsi János, Brenner József, Esztergom; özv. Fischer Dezsóné P.-Marót, Andréka Gyula, Piszke, Nedeczky Kálmán, Holdampf Sándor Süttő, Wierl János Piszke, Sátrcy Miksa, ifj. Hartmann Péter Ny.-Újfalu, Kranz Izidor Kenyérmező, Kurucz Ferencz, Konkoly Béla Piszke, Schalkház Ignác Esztergom, herczeg Metternich Richardné Bajna, Kobek István Bátorkeszi, Wimmer Imre Karva, Winmer Ferencz Bucs, Szegedi Sándorné Párkány, Bernhardt Lajos Kéménd, Ridly István, Vaszary Antal, Mayer Ferencz Ny.-Újfalu. Ezekon kívül az esztergomi érsekség és káptalani uradalmak szőlőterületei.

Borászat.

Kertészet.

Ha valaki bejárja az esztergomi várhegy tereit, alig képzelheti, hogy ott a lehulló levél, a száraz avar ragyogó multat takar; hogy ott, a hol most kopár hegyoldalak, vízmosságok éktelenítik a tájat, valamikor világhírű, az Ezeregy-éj meséibe illő kertek pompáztak, a melyekben a messze Kelet szerelmet lehelő lótosz virága és a nyugat tulipánjai, a granát és pálmafák árnyékaiban remek színpompájukkal gyönyörködtették Esztergom érsekeit; pedig a Krónikák sokat mesélnek Vitéz János esztergomi érsek tündérszép függőkertjeiről, melyek messze földön ritkították párjukat, s a melyeket minden idegen, a ki az érsek palotájában megfordult, bámulattal említ.

De abban az időben a vármegyében nemcsak a díszkertek, hanem a gyümölcsös kertek is nagyhírűek voltak. Tudjuk, hogy az érsek Esztergomban magában is sok kertészt tartottak, a kik a kertészetet az érseki birtokokon is magas nivóra emelték, a hol a gyümölcsfélék legnemesebb fajait termelték. Az érsek óriási költségekkel messze vidékekről hoztatta mindenféle gyümölcsfajtát, a melyeket meghonosítottak és az egész országban elterjesztettek. Verancsis érseknek — a XVI. század második felében — Nagyölveden olyan híres gyümölcsöse volt, hogy onnan még Miksa király is több gyümölcsfacsemetét kér, mert, mint — az érsekhez írt levelében — írja: „olyanok még Bécsben sem kaphatók.“ Pázmán érsek idejében az érsekség gazdasági kertjeiben a sáfránt is termelték, a melyre nézve különös utasítást ad tisztjeinek. Volt idő, a mikor a kereskedelmi növények közül a dohányt, kerti veteményként, nagy kiterjedésben termesztették, (mert nálunk a dohány-termesztés szabad volt s a dohány-monopoliumot III. Károly sem tudta hazánkra kiterjeszteni.)

De csakhamar eljött a hanyatlás ideje: a török uralom alatt elpusztult Esztergom minden szépsége, így híres kertészete is tönkrement, a „szőlőkútak csobogása elhallgatott, a halastavak kiszáradtak az érseki kertekben is“. Az Esztergomból elűzött érsek Pozsonyban alakítottak ugyan díszkerteket, — de ezek a nagy távolság miatt alig voltak hatással Esztergom vármegye kertészetére. — A XVIII. század vége felé pedig hazánk egész területén hanyatlott kertészetünk: Lippay és Szelepcsényi érsek híres pozsonyi kertjeikben is elszáradtak a haarlemi tulipánok, hogy soha többé, a mai napig, ki ne virítsanak. Azóta alszik Esztergom vármegye kertészete úgy, hogy az 1613 k. holdnyi kertterületen alig akad följegyezni valónk. A mi a virágkerteteket illeti, arról úgy szólván szó sem lehet. Esztergomban van ugyan egy-két kertész, a kik virágkertészettel is foglalkoznak, de főczéljuk a zöldségtermelés, a mi nagyon jövedelmes, mert a vármegye területén a kiscgazda — kivéven helyenként a káposztát, — semmiféle zöldséget sem termel, a nagyobb birtokosok pedig csakis a saját szükségletükre valót állítják elő. Ez az oka annak is, hogy az ú. n. „bolgár kertészek“ mindinkább tért hódítanak vármegyénk területén, a kik zöldségterményeikkel az egész vármegyét elárasztják és sajnos, hiába látja a nép, milyen bús haszonra tesznek szert, még sem terjed el körülben a zöldségtermelés.

Gyümölcs.

A mi a *gyümölcsfatermesztést* illeti, e tekintetben sem állunk jobban, úgy hogy elmondhatjuk, hogy vármegyénkben a gyümölcsfatermesztést senki sem üzi üzletszerűen, kivéve az Esztergom város határában levő s a gazdasági egyesület kezelése alatt álló telepet; pedig vármegyénk nagy része alkalmas a legkiválóbb, a legnemesebb fajú gyümölcsök termelésére. Hogy mindennek ellenére gyümölcsfatermesztésünk oly alacsony nivón áll, annak oka főleg a kiscgazda tájékozatlanságában és az értékesítési viszonyokban rejlik.

Mindamellettt örömmel említem fel, hogy mégis van a vármegye területén olyan haszonkertészet, a melynek jó híre nemcsak Magyarországon, de már a külföldön is ismeretes; ez a *Gerenday-testvérek* piszkei *kertészete*. E kertészet főczélja: a legkülönbébb fenyőnemek tenyésztése eladásra. Kertjükben, a mit nagy költséggel és szakértelemmel rendeztek be, majd minden kultivált fenyőfélést feltalálható, melyeknek egyes kiválóbb fajtáit külföldről, a legjobb kertészetekből drága pénzen szerzik meg, hogy itt elszaporítsák. A több százra felmenő fenyőféléket nemcsak mag, hanem oltás útján is szaporítják. Különös gondot fordítanak arra, hogy a kertészetükből kikerülő facsemeték a lehető legkülönbözőbb talajviszonyok között is jól tenyészzenek, a mit tényleg el is értek, a mennyiben, — mint a tapasztalat bizonyítja, — a Gerenday-kertészetből kikerülő facsemetéknek majdnem 100%-a megfogamzott a kiültetés után. A facsemetéket, mielőtt végleges helyükre kiültetnék, 3—4-szer átültetik, a melylyel

a gyökérzetnek a különböző talajviszonyokhoz való alkalmazkodási képességét növelik. E kertészet látja el a székesfőváros fenyőfaszükségletének nagy részét.

Esztergom vármegye kertészetének mintegy különlegessége a badeni szagosmeggyfának a tenyésztése. Ezt a fanemet, melynek hajtásait különféle műipari célokra használják fel, a vármegyében Vimmer Ferencz, a kiváló pomologus Búcsón kb. 12 k. holdon, Vimmer Béla és Imre földbirtokosok Karván kb. 20 holdon és az Oltossy testvérek Esztergomban kb. 30 holdon termelik.

A legelső badeni szagos meggyest a vármegyében Oltossy Pál 48-as honvédszázados ültette, a ki egyszersmind a meggyfatermékek egy részének feldolgozására gyárat is alapított. Évenként az összes meggyesekből előállítanak mintegy 5—800,000 db. botfát különféle nagyságban, vastagságban és értékben. Megemlíthető, hogy az Oltossy testvéreknek az esztergommegyei telepeiken kívül van még Fegyverneken 40 holdas és Monfalcone-ban (Triest mellett) 300 k. holdas meggyese, a mely területek termékeit főleg külföldön értékesítik.

Esztergom vármegyében 1896-ban az országos összeírás szerint volt: almafa 24,000 db., körtefa 36.887 db., cseresznyefa: 23,837 db., meggyfa: 22,667 db., őszibarackfa: 44601 db.; kajszinbarackfa: 16,220 db.; szilvafa: 119.671 db.; diófa 21,504 db.; mandulafa 2,387 db.; gesztenyefa 232 db.; eperfa: 37,847 db.; összesen: 349,857 db. gyümölcsfa.

A gyümölcsstermelés előmozdítására jó hatást gyakorol az „Esztergomi gazdasági egyesület“ vezetése alatt álló gyümölcsstelep, valamint a *marosi* gyümölcskereskedők, a kik évente, mint azt a szőlőszet rovatában is felemlítettem, Esztergom vármegye szőlőiből mintegy 700 q. szőlőt vesznek meg.

Esztergom vármegye területét hajdan hatalmas *erdőségek* borították. Különösen híres, a római gazdasági íróktól is többször említett erdők területek el a vármegye dunajobbparti részén, melyeket — hosszú évszázadok alatt — bár erősen elpusztított az *ember*, mégis e renetegeknél nyomaival ma is találkozunk; a Gerecse vén tölgyei ma is büszkén hirdetik a fás flóra egykori uralmát e vidéken.

Nem is olyan régen, — alig 200—250 évvel ezelőtt, — nagyon sok helyen a Duna habjai mosták az erdők lábait; sok helyen, a hol ma a gabona kalásza reng, az ős szilfák és bükkösök ágait hajtogatta a szellő.

Jelenleg a vármegye erdeje 35,786 k. hold, — az összes terület mintegy 19%-a, — a melynek legnagyobb része, 27.871 k. hold, a dunajobbparti részen terül el, míg a dunabalparti területen 7915 k. hold.

Talajnemek szerint feloszlik a terület:

a) feltétlen erdőtalajon álló erdő van 32,850 k. hold; b) futóhomokon 511 k. hold; c) nem feltétlen erdőtalajon 575 k. hold.

Fanemek szerint van: tölgyerdő: 28,482 k. hold; bükk- és más lombdó: 5631 k. hold; és fenyőerdő: 53 k. hold. Honos fanemek közül a legnagyobb mennyiségben el van terjedve: a tölgy, a bükk, a gyertyánfa; szétszórva: a kőris, a juhar, a szil, a vadkörte, az éger, a hárs, a cseresznye, az akác és a szagosmeggy. Az állatok minősége elég jónak mondható.

Esztergom vármegye erdőterületének legnagyobb része nagybirtokosoké, ú. m.:

az esztergomi érseké	10,446 kat. hold,
az esztergomi káptalané	4,861 „ „
gróf Pálffy Miklósé	2,422 „ „
herceg Metterniché	1,924 „ „
a m. kir. Közalapítványé.....	5,624 „ „
Reviczky Károlyé	1,023 „ „
összesen:	26,300 kat. hold,

a mely erdőterületnek legnagyobb része állami felügyelet alatt lévén, a miniszteriumtól jóváhagyott üzemtervek szerint kezelik. A magántulajdonban levő erdőbirtokok tulajdonosai erdeiket szintén többnyire rendszeres gazdasági üzemtervek szerint kezelik. A kopár területek beültetése nagyon lassan halad előre, a minek főoka a nép közönyössége. 1900-ban 72,000 db. ingyen-csemetét osztott ki az állam, melyből mintegy 60% megeredt a kiültetés után.

Az erdőket sarj- és szálerdő-üzemmel kezelik. A fordák 20—80 évesek.

Az erdők kihalásának főleg tűzifaeladással történik; az uradalmaknál azonban sok fát értékesítenek mint faragatlan szerszámfát és épületfát, vasúti

talpfát, bányafát, kádárfát. A nagyobb birtokosok a fát (tűzifát) feldolgozva adják el, míg a kisebb birtokosok, sőt a dunabalparti erdőkben még a nagyobb erdőtulajdonosok is, tőháton értékesítik.

A vármegye *erdeinek mellékhasználatai* közül megemlíthetők: a bányák, a legeltetés, a széna és az erdei gyümölcs eladása, a köztes művelés, bella-donna szedés bérbeadása, a vadászat, a makkoltatás, gubacsszedés, méhtenyésztés, helyenként a cserfakéreg eladása is. Egy időben az esztergomi érsekség szentkeresztii, valamint a süllői erdejében sok szarvasgombát szedtek, ma azonban már nem.

Az erdőkől kikerülő évi famennyiség elszállítása az erdőtől a Du-áig tengelyen történik, a mi a népnek vidékenként a legtöbb keresetet biztosítja. A napi fuvarkeresete — 2 lovas szekérrel, — nyáron 5—6 koronára, télen 2—4 koronára is felmegy. A fa továbbszállítása kizárólag a Dunán történik, csak ritkán vasúton. A tűzifavágatás ideje alatt, mi évenként átlag 8—10 hetet vesz igénybe, — a napszám átlag 80—100 fillér szokott lenni, vagy szakmányban 1³ m (erdei) tűzifa előállításáért 90 fillért kapnak a munkások.

A fa ára vidékenként különböző; átlagban 1³ m. keményhasábfa ára az erdőn 6—8 korona; 1 m. dorongfa 4—5 korona; selejtesfa (tőke) 3—4 korona; 1 kéve k. rőzse 20—24 fillér, 1 m³ puhafa 4—5 korona szokott lenni. A rőzsét sok helyen, miután a nép fához nehezebben jut, részért is szokták vágni, rendszeren $\frac{1}{3}$ a munkásoké, $\frac{2}{3}$ az erdőtulajdonosé.

A fa feldolgozására csak 2 nagyobb fűrésztelep van: az egyik az esztergomi érsekségé, a másik Eggenhoffer Józsefé; mindkét telepen gőzfűrész működik, melylyel fenyőfát, de részben a vármegye területén termelt keményfát is, deszkának, szőlőkarónak dolgozzák fel. Ugyancsak e két gőzfűrész-tulajdonosnak van nagyobb fakereskedése is.

A megye területén levő *nagyobb erdők*, melyek 1000 holdnál nagyobb terjedelműek, a következő községek határában terülnek el: Bajna, Bajót, Csév, Dömös, Nyergesújfalu, Pilismarót, Piszke, Süttő, Bátorkeszi, Nagyölved; a többi községek erdei jóval alatta állanak az 1000 holdnak.

Munkabérek.

Esztergom vármegye a budapesti erdőgazdálkodás ügykörébe tartozik.

A mióta mezőgazdaságainkban mindinkább kezdenek áttérni a terménygazdaságról a pénzgazdaságra, azóta a régi szokásos *munkabérekben* is nagy változás állott be. Esztergom vármegye párkányi járásában még nincs ok nagy panaszra a béremelkedések miatt, de annál nagyobb az esztergomiban. Elmondhatjuk, hogy az esztergomi járásban a napszámok aránylag a legmagasabbak a dunabalparti vármegyék napszámokai között. Ennek persze különféle okai vannak, mégis a főoka az, hogy a mi népünk életföltételének tartja azt, hogy legalább pár évet városban töltsön, a mi természetesen nagyon megcsökkenti a munkaerőt; nem kis ok az sem, hogy a dunabalparti részen sok ipari, gyári vállalat van, a hol pénzben mégis csak magasabb béreket fizetnek, mint a mezőgazdaságnál, s a mi fő: folytonos munkát kap a munkás.

A vármegye területén a legutóbbi statisztikai kimutatás szerint, a következő napszámokot fizették:

Munkabérek 1907—1908. évben	Esztergom város				Esztergomi járás				Párkányi járás			
	férfi		nő		férfi		nő		férfi		nő	
	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f
Tavaszsza	1	40	1	20	1	20	1	00	1	20	1	00
Nyáron	2	00	1	80	2	00	1	70	1	60	1	20
Őszszel	1	80	1	40	1	60	1	20	1	40	1	00
Télen	1	60	1	20	1	40	1	20	1	20	1	00

Az ellátással fogadott napszámokosok kapnak: reggelire: kenyeret, szalonnát és pálínkát; délre kenyeret, levest és főzeléket, vagy téstát; estére: kenyeret, főzeléket, vagy téstát, olykor húsfélét.

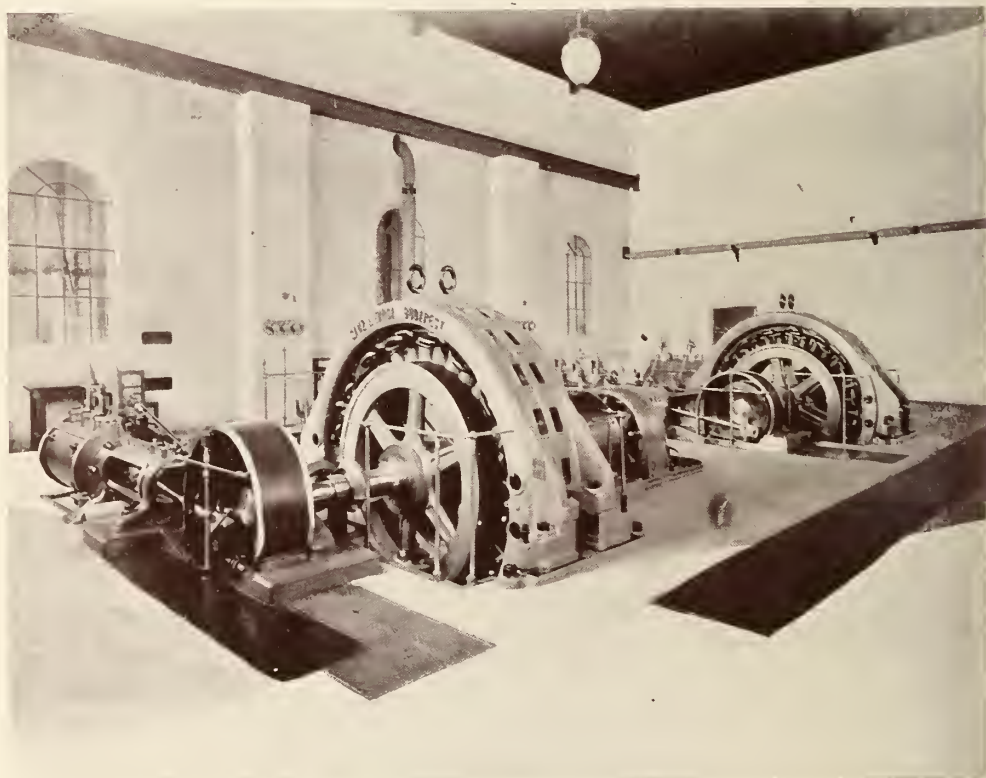

Basaharcz. — Az István téglagyárbeli tisztalak és gyártelepek.

Tokod. — Az általános kőszénbánya társaság villamos középponti épülete.

Tokod. — A kőszénbánya társaság villamos dynamo-gépei.

Esztergom vármegyében a legtöbb uradalmi és nagygazdaságban a mezőgazdasági munkákat részes munkások és szakmányosok végezték.

A kapások a legtöbb helyen részért művelik: a tengerit felesen, harmadosan, sőt a burgonyát néhol $\frac{1}{5}$ és $\frac{1}{7}$ -ért is, a takarmányrépát pénzért, de helyenként $\frac{1}{3}$ részért; a kiscgazdáknál főleg készpénzért.

Napszamosokkal 1 k. hold tengeri első kapálása átlag 6 koronába került, töltögetések 8 koronába. A cukorrépát rendszerint napszámában művelik, a mi kat. holdanként, kisczedés nélkül 50—60 koronába, kisczedéssel, tisztogatással 80—90 koronába került. A dohányt más vidékekről szerződttetett dohányos kertészek művelték; a dohányos kap: lakást, vagy lakás helyett 20 koronát, tüzi fát, sertés- és baromfi-tartást, 1 tehén- és 1 szamar-tartást, 2 magy. hold földet tengeri alá, saját használatra, megszántva.

Az aratás leginkább részért és pedig $\frac{1}{10}$ részért történik. Helyenként a szalmát megváltják az aratóktól, de úgy nem szeretnek elszerződni. Részkeresetül átlag az ősiből 5 q, a tavasziból 1—1.5 q. biztosítottak, egy kaszára 10 kat. holdat számítva. Az aratók néhol felesföldet is kapnak, a miért — egyezség szerint — kaszás napokat szolgálnak. Cséplésnél a munkások, részes cséplést értve, a tiszta szem 3—3½, sőt 4 %-át kapták; de rendszerint napszámért csépelnek. Takarmánykaszálásnál 1 korona 40 fillér — 2 koronányi napszámot szoktak fizetni, sőt néhol még pálinkát is kapnak e mellett.

A szőlőmunkákat majdnem kizárólag napszámában végeztetik, melynél a napszám bér a gazdasági munkához arányítva, 40—60 fillérrel magasabb szokott lenni. Szakmányban végzett munkánál 1 katsz. hold befedése vagy nyitása 6 korona, metszése 6—8 korona, kötözése 2—4 koronába kerül.

Egy kat. hold föld felszántása átlag 5 kor. 12 fillérbe, szántás és boronálása 6 kor. 33 fillérbe, szántás, vetés és boronálása 7 kor. 50 fillérbe került. Földmunkánál 1 ölnek 60—80 cm. mélyen való megforgatása 10—40 fillérbe került.

Ölfavágás 1 m³ 50—90 fillérbe, vagy ölenként 2 kor. 60 fillérbe, sőt 3 koronába is került.

Éves cseléd bére átlag (béres és kocsisnál) — pénzre átszámítva — többnyire mintegy 400—480 koronát tett ki.

Az esztergomi járásban egy igás kocsis vagy béres fizetesképen kapott egy évre átlag: 110 kor. készpénzt, 7 hl. rozst, 6 hl. búzát, 3 hl. árpát, 1 k. h. földet, sertés- és baromfi-tartást, lakást és mintegy 32 korona értékű tűzifát. A primási uradalomban egy béres évi összes keresete mintegy 500 korona.

A párkányi járásban egy béres vagy igás kocsis fizetése volt készpénzben: 80 korona és ezenkívül 320—380 korona értékű konvenczió, vagyis összesen 400—460 koronára ment fel.

Meg kell jegyezni, hogy a munkáshiány évről-évre nagyobb lesz. Nyáron, noha a gyárakhoz, földmunkákhoz dorozsmaiak voltak szerződttetve, még sem lehet napszamosokat kapni. Ennek a megyében levő ipari vállalatok, a néznek a főváros felé való tódulása is oka, sőt legújabbban a gallai kőszénbányák is, a hol naponta 4—5000 emberre van szükség.

Egyes nagyobb gazdaságok hozattak a mezei munkához tótokat, de nem váltak be; minduntalan betegeskedtek.

Esztergom vármegye mezőgazdasága előmozdítására több intézmény alakult, nevezetesen: az „Esztergom vármegyei gazdasági egyesület“, melynek tagjai működésükkel nagy segítségére vannak a megyei gazdaközönségnek: rendez tenyészállatdíjazást, tart szakelőadásokat, ezenkívül a kezelése alatt levő szőlő- és gyümölcskertben évente sok kiscgazda sajátítja el az okszerű gyümölcsstermelés és szőlőművelés szabályait. Megemlítendő a „Borászati Egyesület“, mely szövetkezeti alapon áll. Vezetője Nedeczky Béla, a ki nagy szakértelemmel kezeli e szövetkezetet, mely a bor értékesítésével igyekszik a szőlőstermelést előmozdítani. Végül az állami szőlőtelep. Manap országszerte szaporodnak a különféle szövetkezetek így Esztergom vármegyében is, a hol erre talán a legnagyobb szükség van, 1907-ben már tizenkét szövetkezet működött. Már régebben alakult a bajnai hitel- és fogyasztási szövetkezet, mely nagy sikereket mutatott fel. Alakulófélben van: Nagyölveden, Nyergesújfalun, Bajóton, Tokodon és Keszölczön. Farnadon van tejszövetkezet, melynek célja: a tejértékesítés s a szarvasmarha-tenyésztés előmozdítása, sőt egy tájfajta előállítás. Alakította Feichtinger Sándor, primási urad. intéző

Gazdasági egyesületek.

A *Duna áradásai* nagyon sok kárt okoztak a megyében. Sok küzködés után végre megalakult az „*Ebedfoki* ármentesítő és belvízlevezető társulat“, a mely Dunamocstól kezdve Esztergom határában egész az Isten-hegyig hatalmas töltést húzatott. A munkálatok 400,000 koronába kerültek. A társulat tagjai: Ebed, Karva, Muzsla, Búcs községek és az esztergomi érsekség, a melyek évente összesen 19,500 kor. összeggel járulnak a költségek fedezéséhez, illetve törlesztéséhez.

A vármegye mezőgazdasági állapotának javítására jó hatással működnek: a Krausz-féle kenyérmezei, a Luczenbacher-féle muzslai, a Kobek, valamint Stein-féle bátorhegyi mezőgazdasági szeszgyárok, valamint a bátorkeszi „Részvénytársasági Sörgyár.“

A cukorrépa-termelés is fellendült újabban, a mi az oroszokai és ácsi czukorgyárok akciójának az eredménye, bár egyik sines a megye területén.

A vármegyei
birtokmeg-
oszlás.

Napjainkban mind sűrűbben halljuk hangoztatni azt, hogy a nép nehéz megélhetésének egyik főoka az ország rossz *birtokmegoszlásában* rejlik; épen ezért nem tartom fölöslegesnek, ha Esztergom vármegye birtokmegoszlását szemügyre vesszük, hogy ez állítás jogosultságát vagy jogosulatlanságát a vármegyével szemben megállapíthassuk.

A vármegye 186.409 k. holdat kitevő területe a következő kategóriák szerint oszlik meg: Nagy gazdaság: (1000 k. h. nagyobb gazd.) 37.6 %, közép: (100—1000 k. h.-ig.) 8.7 %, kis: (5—100 k. h.-ig.) 46.3 %, törpe gazdaság: (0—5 k. h.-ig.) 7.4 %, vagyis a nagyobb gazdaságokra esik az összes területből 46.3 %, és a kisebb gazdaságokra, vagyis azokra, a melyek a kérdéses kisemberek tulajdonában vannak, 53.7 %.

A birtokok százalékos megoszlása — *kezelésük szerint* — a következő: a tulajdongazdaságokra esik az összes területből 75.2 %, a haszonélvezeti 12.4 %, a haszonbéres 1.6 %, a vegyes jellegű 10.8 %.

Ezt a két %-os kimutatást végignézve, könnyen azt mondhatná valaki, hogy bizony igazuk van azoknak, a kik a helytelen birtokmegoszlásban látják a nép bajának egyik főokát, mert hiszen a földbirtokoknak csak *fele* van a kisgazda kezén, hogy még bérleti úton se juthat a nép földhöz, mert hiszen az összes gazdaságilag használható földterületnek csak 1.6 %-a haszonbéres. Más lesz azonban a véleménye, ha ezeket a számokat kommentáljuk.

E ezéلبől vizsgáljuk meg, hogy Esztergom vármegye 186,409 k. holdnyi gazdasági földterületéből, mennyit foglal el az ú. n. nagybirtok (100 holdon felül):

I. A r. k. érsekség	22,447 k. holdat
II. A r. k. káptalan	14,255 „ „
III. A közalapítvány	7,614 „ „
IV. A r. k. lelkészek	1,056 „ „
V. Hg. Metternich, Pálffy és Reviczky Károly	10,261 „ „
VI. Más erkölcsi területek	22,376 „ „
VII. Más, 1000 holdnál kisebb birtokú földbirtokosok	8,298 „ „
Összesen	86,307 k. holdat,

vagyis az összes földterület 46.3 %-át.

Tényleg, ez ijesztő nagy szám, a mi azonban azonnal elveszti ijesztő voltát, ha elemeire bontjuk. Ugyanis 86,307 k. holdból mintegy 30,674 k. h., melynek nagy része, — mint községi, zsellér v. telkes gazdák birtoka — a kisgazda kezén van, a kisebbik része pedig olyan földbirtokosok tulajdona, a kik szabadon adhatják el földjeiket, minden megszorítás nélkül, olyan birtokok, melyek sem a birtokszerzésnek, vagy legalább is birtokhasználatnak akadályai nem lehetnek. E szerint maradna a holtkéz és hitbizományi birtokok tulajdonában 55,633 kat. hold, a mi az összes földterületnek mintegy 29.84 %-a, vagyis ez az a földbirtok, a melyik, birtoklási természeténél fogva, akadályos lehetne a nép jólétének. — Esztergom vármegye igazi nagy birtokai — nem 46 %, hanem csak 30 %-át teszik az összes mezőgazdasági földterületnek. De még inkább meggyőződhetünk, hogy a vármegyében a birtokmegoszlás nem rejt magában veszedelmeket, ha ezt az 55,633 k. holdat művelési ágak szerint vizsgáljuk. Az 55,633 k. h. földbirtokból a legelőre esik: 5,607 k. h., az erdőre 26,054 k. h.; használhatatlan, földadó

alá nem eső területe : 5.092 k. h., összesen : 36,753 k. h., vagyis a nagybirtokosok kezén levő földbirtokokból 36,753 k. h. olyan területre esik, a mely részint, mint az erdő, kívánja a nagy tömegben való kezelést, részint, mint a legelő, úgy szólván semmi hasznot nem hajt ; részint, mint az adó alá nem eső földterület, értékelen, semmire fel nem használható ; marad tehát a nagybirtokosok kezén : szántóföld, rét, kert és szőlőterület czímén használható földterület : 18,880 k. h., mi 38 községben elszórva fekszik, kisebb részekben. Ezek között vannak olyan nagybirtokok is, a melyek 4, 5, 7 sőt 11 község határában fekszenek.

Ezzel szemben a kiscgazda kezén levő és a mobilizálható birtokok a vármegyének 117,197 k. h. kitevő művelhető területéből 98,317 k. holdat bírnak, vagyis a használható terület 83,89 % -át, a miből világosan kitűnik, hogy Esztergom vármegye földműves népe nem szűkölködik föld nélkül.

Miután a nagybirtokok ellenségei akkor, a mikor a nagybirtokok felaprózása mellett argumentálnak, mindenkor nagyon szívesen hivatkoznak Franciaországra, nem tartom irrelevansnak, hogy felemlítsem, miszerint épen Franciaországban, a hol a birtokok elaprózása akkor következett be, a mikor törvényileg eltörölték az elsőszülöttségi jogot, a mikor eladták az állami javakat, a mikor elkobozták a papi és sok főnemesi birtokokat, abban az országban a földbirtoknak jórésze ma is a nagybirtokosok kezén van. Ennek pedig van olyan gyakorlati értéke, hogy közgazdasági politika inaugurálásánál legalább annyi figyelemben részesítsük, mint egy, a következményeiben fel sem fogható hypothesis-t.

Esztergom vármegyében a nagybirtok, vagy csak több nagyobb birtoknak a felosztása is teljesen fölösleges, sőt veszélyes ; mint a következő okok bizonyítják : mindenki tudja, hogy a vármegye kiscgazdájánál a nyomásos gazdasági rendszer az általános, a mi egyrészt a nép hátramaradottságát, a mezőgazdaság fejletlenségét, másrészt a földnek elégséges voltát bizonyítja ; továbbá, hogy még megyeszerte dívik a részes művelés, tehát mindenki kaphat, ha akar, egy-két hold kapásföldet ; tudjuk, hogy közel vagyunk Budapesthez, Bécshez, a hova a népfelleg lefolyhat, a mi hogy így is van, sajnosan tapasztaljuk, mert ma már alig tudják a gazdák egyes vidékeken munkás-szükségletüket fedezni ; a megye Duna-jobbparti részeiben, a hol sok a gyár, bánya és erdő, olyan mértékben van kifejlődve a fuvarozási kedv, hogy bizony a nép alig használja földjét, a földművelést elhanyagolja ; hogy a napszámberék napról-napra magasabbak lesznek, a mi a mezőgazdasági munkásérő megesappanását bizonyítja, noha a megye népszaporulata teljesen kielégítő ; végül azt, hogy már vármegyénkől is megkezdődött az Amerikába való kivándorlás, a minek következményei beláthatatlanok.

Természetes, hogy nem ragaszkodhatunk minden időben a nagybirtokok jelenlegi terjedelmének fenntartásához, sőt Esztergom vármegyében már is kívánatos volna egy-két nagybirtokot megosztani ; de nem azért, hogy törpebirtokokat csináljunk, a melyeknek száma Esztergom vármegyében úgy is túlnagy, — az összes gazdaságok száma 13,926 levén, abból a kisbirtokokra esik 13,805, — hanem, hogy középbirtokokat teremtsünk, mert Esztergom vármegye épen azt sínyli, hogy nincs vezető eleme : nincs középbirtokossága. Az is való, hogy vannak egyes községek, a hol esetleg egy kisebb birtokot absorbeálhatna a nép, pl. Bajót, mely falunak rendkívül szorgalmas, takarékos népe van ; de még ott sincs feltétlen szükség a nagybirtokok felaprózására. Mindezeknél fontosabb és szükségesebb, hogy ejtessék meg egy új, igazságosabb alapokon nyugvó kataszteri becslés, a tagosítás, de csak akkor, a mikor már a parcellaminimum, egyéb agrár-követelményekkel együtt, törvénybe lesz iktatva.

* * *

A vármegye nagyobb gazdaságainak egy részét itt ismertetjük :

Bátorkeszi. Kobek Kornél gazdasága. Ide tartozik a karvai rész is. Összterület 1926 m. hold. Azonkívül még Fehér és Komárom vármegyékben van birtoka kb. 2160 m. holdon. Az itteni birtokból kert és betelek 16 m. hold, erdő ugyanannyi, szőlő 23, a többi szántóföld. Gazdasági és üzemszere négyesforgó. Lóállománya 12 drb. angol félvér-kancza és 1 angol felivér („Gerely.“) Szarvasmarha 1396 drb. nyugati és vegyes fajú, ebből növendékmarha 50, ökör 116, hízó 30, tehén 1200. Sertés-állomány 180, kiscjenői faj, ebből 20 anyakocza. Méhészete 320 családból áll és 60 mm mézet termel eladásra. Tejgazdasága van napi 8—900 liter tejjel, a melyet Budapesten értékesítenek. Csemege-szőlőjének Bécs a piacza. Kertészeti és gyümölcs-termelése csak helyi eladásra kerül, kb. 100 korona évi forgalommal. Szeszgyára van napi 7 hektoliter termeléssel. A munkaerőt helyben és a vidékről szerzi ; napszámárak férfiaknál 80—180, nőknél 60—120 fillér. Az átlagos földhasznosításon a vidéken 16—18 korona holdanként.

Nagyobb gazdaságok.

Bátorkeszi. Herceg Pálffy Miklós uradalma. Bérlok: Stein Manó és Félix. Ide tartoznak a miklósházai és antallházai részek is. Összterület 3790 k. hold. Ebből kert és beltelek 100, szántóföld 2600, kaszáló 50, legelő 100, szőlő 4 hold ; a többi erdőség. Gazdasági és üzemrendszer hatosforgó. Lóherét és bükkönyt 200 holdon termelnek. Ló-állomány 40 drb. vegyes fajta. Szarvasmarha-állomány 600 drb., magyar és nyugati fajta ; ebből jármos ökör 220, tarka és fehér tünő 180, hizómarha 200 ; simmenthali tenyészbika 3. Az erdők tűzi- és szerszámát termelnek ; üzemük 40 éves fordákban kezeltek. Van szeszgyárunk 7 hektoliter napi termelésre. Hizómarhák piacza Németország. A munkaerőt helyben szerzik ; napszámárok férfiaknál 90—160, nőknél 60—100 fillér. Az átlagos földhasznóbér ezen a vidéken 16—18 korona holdanként és az adó.

Bény. Herceg Pálffy Miklós uradalma. Bérlok: Stein Manó és Félix. Ide tartozik a Csuda pusztai rész is. Összterület 3020 m. hold. Ebből kert és beltelek 20, szántóföld 2000, kaszáló 300, legelő 200, erdő 500 hold. Gazdasági és üzemrendszer váltó. Lóherét 140, cukorrépát 200 holdon termel. Ló-állomány 13 drb. vegyes fajta. Szarvasmarha-állomány 515 drb., fehér és nyugati fajta ; ebből ökör 160, hizómarha 100, tehén 15, növendékmarha 240. Erdészete szerszám- és tűzifát termel s 50 éves fordákban kezeltek. Eladási piacza Budapest és Bécs. A munkaerőt helyben és vidéken szerzi ; napszámárok férfiaknál 90—200, nőknél 60—120 fillér. Az átlagos földhasznóbér ezen a vidéken 20 korona m. holdanként.

Dömös. Az esztergomi káptalan gazdasága. Ide tartozik a Körvtélyes pusztai rész is. Összterület 3794 k. hold, a melyből szántóföld 172 m. hold, a többi erdőség. Gazdasági és üzemrendszere három nyomású. Erdészetét 60 éves fordákban kezelik ; terméke tűzifa. Macskás, Prépost és Vöröshegy kőbányái Roheim Károly és Fiai (Korláti bazaltbánya r.-t.) bérletében vannak. A macskásból 300 méteres síkló vezet le, a melynek folytatásakép másfél kilométer hosszú iparvasút visz a Dunáig.

Dunamocs. Primási uradalom. Ide tartoznak a búcsi és peresi részek is. Összterület 2517 k. hold és 335 □ öl. Ebből kert és beltelek $3\frac{1}{3}$, szántóföld 1292, kaszáló 447, legelő 331 $\frac{1}{3}$, erdő 40 $\frac{1}{6}$, nádas $3\frac{1}{3}$, használhatatlan terület 40 $\frac{1}{3}$ h. Gazdasági és üzemrendszer ötös és hetes forgó. 40 m. holdon cukorrépát termel. Ló-állománya 12 vegyes fajta igás ló. Szarvasmarhája van 124 drb., magyar fajta ; ebből jármos ökör 84, növendékmarha 40. Juh-állomány 2000 drb., merinói fajta. Az uradalom Esztergomban értékesíti termékeit. A munkaerőt helyben, Búcsról és Madarról szerzi be. Napszámárok férfiaknál 90—240 fillér, nőknél 60—140 fillér. Az átlagos földhasznóbér ezen a vidéken 14—16 kor. holdanként.

Ebed. Koditek Károly gazdasága. Összterület 340 m. hold. Ebből szántóföld 300 m. hold, a többi kaszáló, legelő, erdő és szőlő. Gazdasági és üzemrendszere váltó. Cukorrépát 40 m. holdon termel Kisorozska piaczára. Szarvasmarha-állománya 40 darab, nyugati fajta. Tejgazdasága 150 liter termel Esztergom számára. Gyümölcsöse, a mely körülbelül 600 fából áll, almát, körtét, cseresznyét, meggyet és diót szolgáltat. Eladási piacza Párkány. A munkaerőt helyben szerzi ; napszámárok férfiaknál 100—240, nőknél 80—180 fillér. Az átlagos földhasznóbér ezen a vidéken m. holdanként 28—32 korona.

Érsekkéty. Primási uradalom. Ide tartozik a Barti pusztai rész is. Összterület 2153 m. hold. Ebből kert és beltelek 39, szántóföld 1821, kaszáló 41, legelő 205, erdő 16 hold, a többi használhatatlan terület. Gazdasági és üzemrendszer váltó. Magtermelése főként búza és árpa. Cukorrépát 50 holdon termel. Szarvasmarha-állomány 200 ; ebből ökör 100, tehén és növendékmarha 100, félvér simmenthali. Juhállománya 1540 drb., merinói fajta. A 60 kaptárból álló méhészet az uradalmi intézőé. A kétyi patakon vízimalma van három kőre. Termékeit Esztergom, Bécs és Budapest piacza in értékesíti. A munkaerőt helyben és vidékről szerzi ; napszámárok férfiaknál 100—250, nőknél 70—150 fillér. Az átlagos földhasznóbér ezen a vidéken 20—24 korona m. holdanként.

Farnad. Primási uradalom. Ide tartoznak a kurali és csekei részek is. Összterület 2429 m. hold. Ebből kert és beltelek 4, szántóföld 1143, kaszáló 4, legelő 504, erdő 726, nádas 13 hold ; a többi adó alá nem eső, használhatatlan terület. Gazdasági és üzemrendszer 5-ös forgó. Lóherét 20—40 holdon, luczernát ugyanannyin, repcét 40, bükkönyt 20—25 és baltaczimet 20 m. holdon termel. Cukorrépa-ültetvénye 30—40 holdnyi területű. Lóállománya 12 drb. s az uradalom saját céljait szolgálja. Szarvasmarha-állomány 86 drb., magyar fajta. Juh-állomány 2100 merinói. A méhészet, 30 kaptárral, Feichtinger uradalmi intézőé. Erdészete tűzi- és szerszámát produkál s 40 éves fordákban kezeltek. Eladási piacza Bécs és Budapest. A munkaerőt helyben és Bars vármegyéből szerzi be ; napszámárok férfiaknál 72—200, nőknél 72—140 fillér. Az átlagos földhasznóbér ezen a vidéken 18 korona m. holdanként.

Karva. Özv. Bakayné gazdasága. Ide tartozik a piszkei rész is. Összterület 500 m. hold. Ebből szántóföld 260 m. hold, erdő 200, szőlő harmadfél h. Gazdasági és üzemrendszere forgó. Erdői tűzifát termelnek. Piszkenk cement- és márványbányája van. A munkaerőt helyben szerzi.

Karva. Farkas Ferenc és neje gazdasága. Összterület 600 m. hold. Ebből szántóföld 437, szőlő 6 h., a többi legelő. Gazdasági és üzemrendszere váltó. Dohányt 28 m. holdon termel. Ló-állomány 8. Szarvasmarhája van 90 drb., bonyhádi fajta, ebből ökör 22 drb. Tejgazdasága napi 200 liter termel. Csemege-szőlőnek chasselas tart. Gyümölcsöse kb. 500 drb. különféle gyümölcsfából áll. Eladási piacza Esztergom. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi. Napszámárok férfiaknál 100—140, nőknél 60—100 fillér.

Karva. Institoris Gyula birtoka. Összterület 254 m. hold. Ebből kert és beltelek 14, legelő 30, szőlő 10 h., a többi szántóföld. Gazdasági üzemrendszere 4-es és 7-es forgó. Szarvasmarha-állománya bonyhádi fajta ; 10 tehén, 1 bika és szaporulatából áll. Tejgazdasága naponként kb. 70 liter tejet ad. Szőleje bor- és csemege-szőlőt termel. Gyümölcsösében alma, körte, szilva és barack terem ; ebből évente körülbelül 300 korona ára kerül eladásra. A munkaerőt helyben szerzi be ; napszámárok férfiaknál 100—160, nőknél 80—120 fillér.

Karva. Vissny Kornél birtoka. Összterület 151 magyar hold. Ebből kert és beltelek 3, szántóföld 132, kaszáló és legelő 10, szőlő 5 h. Gazdasági és üzemrendszere váltó. Szarvasmarha-állománya bonyhádi faj, sertései közönséges háziak. Tejgazdasága kis üzemű. Szőlőt, bor- és csemegefajokat termel a helybeli piacra. A munkaerőt helyben és vidéken szerzi.

Kéménd. Az esztergomi érsekség uradalma. Összterület 1078 m. hold. Ebből kert és beltelek 18, szántóföld 1022, gazdasági erdő 8, adó alá nem eső terület 30 h. Belterjes gazdálkodást folytat ;

erdészetét hetes fordarendszerrel kezelteti. Czukorrépát 50 holdon termel; magtermelése a házi szükségletre szorítkozik. Szarvasmarha-állomány 120 drb. simmenthali és berni keverék; 56 fehér ökör és hízómarha 10—25 drb. Az uradalom eladási piaca Párkány és Bécs. A munkaerőt helyben és vidéken szerzi; napszámáruk férfiaknál 90—120, nőknél 80—100 fillér. Az átlagos földhaszonbér ezen a vidéken kiesiben 32 korona, nagyban 15—20 korona holdanként.

Köbölkut. *Herczeg Pálffy Miklós uradalma.* Bérlok: *Stein* testvérek. Ide tartoznak a szederesi, a páris- és szillegymajori részek is. Összterület 3500 m. hold. Ebből kert és beltelek 120, szántó-föld 2100, kaszáló 650, legelő 50, erdő 400, nádas 150 hold; a többi használatlan. Szabad gazdálkodást folytatnak. Lóherét 60—70. czukorrépát 100 holdon termelnek. Szarvasmarha-állomány 680 drb., vegyes fajta; ebből hizlalás alatt áll 80, tejgazdaságban van 66, a többi gulyabeli. 200 liter napi tejtermékét Budapesten értékesítik. Erdészetüket 50 éves fordák szerint kezelik; az erdei termék tűzifa. A birtok eladási piaca Bécs és a marhára nézve München. A munkaerőt helyben és a szomszédos községekből szerzik; napszámáruk férfiaknál 80—200, nőknél 60—120 fillér. Az átlagos földhaszonbér ezen a vidéken 20 korona m. holdanként.

Kőhidgyarmat. *Az esztergomi székesfőkéntalan birtoka.* Ide tartoznak a kistati i. libádi és kékkőtői részek is. Összterület 2500 m. hold. Ezen kívül a Bars vármegyei Garamda nádás községben van birtoka. Az Esztergom vármegyei uradalomban kert és beltelek 18, szántó-föld 1600, kaszáló 118, legelő 211, erdő 500, szőlő 15 és használatlan terület 118 hold. Gazdasági és üzemrendszere nyolczas és tízes forgó. Luczernát 132 holdon, repcét 30-on, takarmányröpát 32 holdon termel. Czukorrépa-ültetvénye 50 hold területű. Lóállomány 18 drb., nonius-keverék; szarvasmarha-állománya összesen 180, magyar erdélyi fajta; ebből ökör 100, tinó 80. Juh-állomány 2000 drb., rambouillet keresztezett. Erdészeti üzemét 40 éves fordákban kezelik; terméke tűzifa. Hétholdas gyümölcsöse és spárgatelepe van. A munkaerőt helyben szerzi; napszámáruk férfiaknál 80—120, nőknél 70—120 fillér.

Muzsla. *Primási uradalom.* Ide tartozik a Csenke pusztai birtok. Összterülete 3387 $\frac{1}{2}$ k. hold. Ebből kert és beltelek 4 $\frac{3}{4}$, szántó-föld 936 $\frac{1}{3}$, kaszáló 263 $\frac{3}{4}$, legelő 997, erdő 662 $\frac{1}{4}$ h.; van ezenkívül nádas és használatlan terület 524 hold. Gazdasági és üzemrendszere váltó. Lóherét, luczernát, bükkönnyt, répamagot, baltacímét 80 k. holdon termel, czukorrépát pedig 30 k. holdon. Szarvasmarha-állománya 163 drb. simmenthali kereszt. fajta; ebből ökör 80, gulyabeli 65. Merinói juhainak száma 2000. Dunai halászsata haszonbérbe van adva. Erdészete tűzi- és szerszámát szolgáltat s 20 éves fordákban kezeltek. Eladási piaca a főváros. A munkaerőt helyben és vidékről szerzi; napszámáruk férfiaknál 160—300, nőknél 100—160 fillér. Átlagos haszonbér m. holdanként 16—24 korona.

Muzsla. *Iffy Luczenbacher Pál gazdasága.* A birtok Kismuzsla pusztán van. Összterület 600 m. hold és 120 hold bérlet. Ebből kert és beltelek 15, szőlő 10 h., a többi szántó-föld. Gazdasági és üzemrendszere 4-es forgó. Burgonyát 150 m. holdon termel. Ló-állomány 16 vegyes; szarvasmarhája van 154 drb., berni és simmenthali fajta; ebből ökör 34, tehén 80 és hízó 40 drb. Sertés-állomány 150 yorkshirei keresztezett faj. Szőleijében csemegezőlőt termel. Van szeszgyára. Tejgazdasága napi 400 liter tejet szállít Budapestre. A munkaerőt helyben és Libádról szerzi; napszámáruk férfiaknál 140, nőknél 100 fillér. Az átlagos földhaszonbér ezen a vidéken 20—28 korona m. holdanként.

Németszőgyén. *Primási uradalom.* Hidegvölgy, Ivánhalma, Rétföld és Rendeskút pusztákon terül el. Összterülete 5000 m. hold. Ebből kert és beltelek 40, szántó-föld 2020, kaszáló 11, legelő 349 hold, a többi erdő. Gazdasági és üzemrendszer váltó. Czukorrépát 100 magyar holdon termel. Szarvasmarha-állomány 140 drb., ebből ökör 120, tehén 20, magyar és nyugati fajta. Merinói juh van összesen 3500. Erdészetét 40 éves fordákban kezelik; terméke a tűzifa. Gyümölcsöse 1400 vegyes fajú fából áll. Az uradalom piaczai Esztergom, Bécs és Budapest. A munkaerőt helyben szerzi; napszámáruk férfiaknál 80—120, nőknél 60—100 fillér. Az átlagos földhaszonbér ezen a vidéken 12—14 korona m. holdanként.

Nyergesujfalu. *Az esztergomi ének uradalma.* A birtok Pusztamaróton terül el s hozzátartoznak a cservölgyi és Komárom vármegyéből a héregi részek is. Összterület 841 k. hold. Ebből kert és beltelek 11, szántó-föld 704, kaszáló 86, legelő 35 és nádas 5 h. Gazdasági és üzemrendszere váltó. Szarvasmarha-állománya 70 drb., magyar fajta. Juh-állománya 1088 drb. merinói juh. A munkaerőt Bajót és Héreg községekből szerzi; napszám férfiaknál 100—200 fillér, nőknél 70—130 fillér.

Pilismarót. *A magyar vallásalap uradalma.* Ide tartoznak a pilisszentléleki, csolnoki, mogyorósbányai és kirvai részek is. Összterület 7482 hold. Ebből kert és beltelek 23, szántó-föld 362, kaszáló 94, legelő 152, erdő 6472 k.; a többi használatlan terület. Szabad gazdálkodást folytat. Ló-állomány 2 drb. Szarvasmarha-állomány 24 drb. kevert fajú. Erdészete főképp tölgy, kőris és juhar. Favágó és egyéb erdei munkásainak száma 100 és 300 között váltakozik, a szerint, a mint az uradalom téglagyáraiban és kőbányáiban a munka szünetel, vagy előrehalad. Erdő-birtokainak évi jövedelme holdanként 12 k. és 23 fill. A munkaerőt helyben szerzi. Napszám-árak férfiaknál 1.20—2 k., nőknél 80—1.20-ig. Az átlagos földhaszonbér ezen a vidéken 20 korona holdanként.

Sárkányfalva. *Boronkai Boronkay Jenő birtoka.* Összterület, Kaparás majjossal együtt, 1040 kat. hold. Ebből kert és beltelek 22 hold, melynek nagyobb részét a százados fákkal koronázott park és a Tudor angol stílusban épült úriak foglalja el. Szántó 722 hold, legelő 20 hold, rét 90 hold, erdő 165 hold, szőlő hat hold. A gazdálkodás teljesen belterjes, tehenészettel és hizlalással. Marhaállomány 220 darab, ebből ökör 60 drb., magyar erdélyi fajta; tehenészete mintaszerű nyugati faj 80 drb.; sertés-állomány 400 drb., mangalicza és Yorkshire-faj, részint nevelésre, részint hizlalásra berendezve. Lótenyésztés 30 drb. igás ló és csikó. Méhészete 400 család, teljesen modern kezeléssel. Erdészet 10—25-ön felüli fordákban; termékek tűzifa és szerszámfa. Szőlészetében a legfinomabb csemege és borfajok. Gyümölcsészete nemes alma, körte, barack, szilva, dió-fajtákból áll, a konyhakertészettel együtt mintegy évi 3000 koronát forgalmaz. Van a gazdaságban komló- és len-termelés is. Az összes beltelek vízvezetékkel és villany-világítással berendezve. A szükséges munkaerőt a község szolgáltatja; napszám férfiaknál 1.20—2 korona, nőknél 1—1.50 K. Átlagos földhaszonbér 20—28 korona között váltakozik.

Süttő. *Reviczky Károly gazdasága.* Iae tartoznak a Bikol pusztai, pizskei és lábatlani részek is. Összterület 1654 k. hold. Ebből kert és beltelek $5\frac{1}{2}$ szántóföld 646, kaszáló $68\frac{1}{2}$, legelő $53\frac{3}{4}$. erdő 750, szőlő 2 k. hold; a többi nádas és használatatlan terület. Gazdasági és üzemsziszter hármas forgó. Magtermelése csupán saját szükségletét fedezi. Lóállománya szintén csak saját céljait szolgálja. Szarvasmarha-állomány 148 drb., nyugati fajú; ebből ökör 52, növendékmarha 50, tehén 44, bika 2. Juh-állomány 200 drb. fésüs; sertés-állomány ugyanannyi, kisjenői mangalicza-fajta. Tejgazdaságának napi 130 liter a hozama. Erdészete tűzifát szolgáltat s 50 éves fordákban kezeltetik. Bikolon és a pizskei határban mészkőbányái vannak, azonkívül utóbbi helyen márványbányája is van. A munkaerőt Komárom vármegyéből szerzi; napszámárák férfiaknál 120—360, nőknel 80—150 fillér.

II. BÁNYÁSZAT.

Esztergom vármegyét a Duna nemcsak földrajzilag, hanem közgazdaságilag is két részre osztja: míg a balparti része teljesen mezőgazdasági, addig a jobbparti kiválóan ipari jellegű; míg a balparti részen, egy-két jelentéktelenebb gyárat leszámítva, alig akadunk valami iparra, addig a jobbparti részen — elkezdve Dömöstől Süttőig, — minden lépten-nyomon hatalmas üzemű, nagy-szerű iparvállalatokat, értékes kőszén-, márvány-, cement- és mészkő-bányákat találunk. E vállalatok, bár mind fontos szerepet töltenek be a vármegye közgazdasági életében, mégis legelső közöttük a bányászat, a mely a legtöbb jövedelmet szolgáltatja a vármegye lakosainak, s a vármegye nagyiparának és részben transito-kereskedelmének is ez a tulajdonképeni alapja.

A vármegye bányái közül mind nagy terjedelműk, mind a művelésükkel járó óriási munkaalkalmak miatt, első helyen állanak a különféle kőbányák és ezek között legelőször kell megemlékeznünk a réges-régi márványbányákról.

A gerescei
márvány-
bányák.

Süttő község határában terülnek el az esztergomi érsekség, jelenben a „Holdampf Sándor Utódai“ cégéhaszonbérletében levő gerescei vörösmárványbányák. E bányákat már a rómaiak művelték, a miről tanúskodik e bányáktól a komárommegyei, „bányahegyi“ bányák felé vezető régi római út, valamint e bányákból kikerült, a megye és környéke területén többfelé (Süttőn is) fel-található vörösmárvány római mérőföldjelzők. De, hogy a későbbi századok folyamán is művelték, régi okiratok bizonyítják, melyek szerint a visegrádi és esztergomi királyi és főpapi lakokhoz, templomokhoz is felhasználták e bányák tartós és szép követ.

A gerescei bányák, melyeket ma a „Holdampf Sándor Utódai“ cégéhaszonbérlet, a cégé szak-szerű és nagy pénzáldozatokba kerülő művelésével valamikor rendkívül sok követ termeltek; ma azonban, részint az építkezéseknél beállott fehérekő-használat, részint a cementipar fejlődése, de az erdélyi vörösmárványbányák konkurrencziája miatt is, termelése nevezetesen megcsappant. Valamikor e vörösmárvány-bányákban — beleértve a vele szomszédos, de már komárommegyei bányahegyi bányákat is, — 300—400 ember fejtette naponta a követ; ma alig 60 ember dolgozik ott. E bányák követ, mely színére nézve a halvány rózsaszíntől a hús-vörösig, minden színváltozatban előfordul, épen szépsége, szilárdsága miatt ma is rendkívül kedvelik, s az ország határán kívül is keresik; nevezetesen Német- és Oroszországba (Moszkva) szállítottak belőle hatalmas tömböket, mert a belőle kidolgozott tárgyak gyönyörűen csiszolhatók.

A pizsnicei
bányák.

E bányákkal szemben fekszenek a pizskei határban az ú. n. pizsnicei vörösmárvány-bányák, a melyekből szintén igen szép márvány kerül ki, de az nem található akkora méretekben, mint a gerescei, vagy a bányahegyi bányákban. E területeken a következő birtokosoknak van bányájuk: 1. Fischer János és Fiai, 2. Konkoly Thege Kálmán, 3. Negyvenes Társaság, 4. Reviczky Károly, 5. Ney és Társa, 6. Politzer Náthán Utódai.

A pizskei határ törökösbükki dűlőjében is vannak vörösmárvány-bányák, valamint a nyergesújfalusi határban levő pusztamaróti gazdaság területén is, de ezeket nem művelik.

Fehér mészkő.

Mint fentebb is említém, a mai viszonyok között leginkább keresik a fehér mészkövet, a melynek egyik csiszolható fajtát, épen a Süttő-vidékit, fehérmárványnak nevezik; pedig nem is fehér ez a mészkőféleség, inkább halaványsárga. E kő tartóssága, csiszolhatósága és nagy teherviselő képessége folytán is, ma nagyon keresett ezikk. Legszebb ilyen követ szolgáltat az esztergomi érsekségnek, jelenleg a Holdampf Sándor Utódai cégéhaszonbérletében levő haraszti fehérbányája, a mely szintén a süttői határban fekszik. E határban különféle

elnevezés alatt található még igen sok jó és szép fehér mészkő, a melyet, miután faragni és csiszolni lehet, a legjobb épületkönek használhatnak fel.

Ilyenek: Aprily Testvérek diósvölgyi s ugyanazoknak keszszeli, továbbá Müller Ernő dörfeldülői kövei. E kövekhez hasonló minőségű követ szolgáltat a piszkei határban az ú. n. vaskapui fehér-mészkő- (csiszolható) bánya, a mely jelenleg Sängner Béla tulajdona és 40—50 embert foglalkoztat.

A süttöi fehérbányákban összesen mintegy 150—200 ember dolgozik naponta.

A lábatlani határban, a bersegi dűlőben van a Bakay családnak ú. n. Szécsényi márványbányája, mely csiszolható szürke mészkövet, valamint Stark Nándor gyűrűshegyi fehérmárvány-bányája, mely fehér mészkövet termel.

A vármegye második főfontosságú bányái: a márga-bányák. E bányákat Márgabányák. csak tíz évvel ezelőtt is alig méltatták figyelemre. Ma azonban, a mikor a cementipar olyan fejlődött és világszerte nagyfontosságúvá lett, nagy keresletnek örvendenek. A legnagyobb márgabánya az esztergomi érsekség nyergesújfalusi birtokán, az ú. n. „Márton-kúti“ dűlőben van, s jelenleg Sátyory Miksa cementgyáros bírja haszonbérben.

Az esztergomi érsekség márga-bányával bíró területe több száz katasztrális holdat tesz ki. E bányában naponta mintegy 30—50 ember dolgozik és a termelt anyagot mintegy 7 kilométer hosszú, keskenyvágányú ipari vasúton szállítják, a Duna mellett épült hatalmas cementgyárba, feldolgozás végett.

Szintén nagy és művelés alatt álló márga-bányák vannak Lábatlan község határában. Ezek az „Egyesült téglá- és cementgyár részvénytársaság“ tulajdonai. E bányák, melyek közül jelenleg 4 áll művelés alatt, a „Buzáshegyi“ dűlőben vannak, s bennök állandóan 60—80 ember fejti a követ, a melyet egy 3½ kilométer hosszúságú sodronykötél-pályán szállítanak a cementgyárba.

Ugyane hegyen van egy művelés alatt álló trachyt-bánya is (fekete-bánya), mely a közbirtokosság tulajdona.

A cementgyártáshoz a márgán kívül mészkő is kell, s a vármegyében mészkő-bánya is van bőven. Kétféle mészkő-bánya van: egyik, a cementgyártáshoz való mészkövet (rossz mészkő, siliciumos) a másik az égetni való mészkövet szolgáltatja. Az előbbienekhez tartozik az esztergomi érsekség bajóti, nyergesújfalusi, szentjózsefi, valamint a lábatlani és piszkei határban levő Roon-féle cementgyár (bersegi), a Stern Márkus (bánomi)- és a Babay (Eménkes)-féle mészkő-bányák, a melyek szintén cement-anyagot adnak.

A mészégetésre használható mészkőbányák száma szintén igen nagy, s ezek közül megemlíthetők: Nedeczky Kálmán piszniczei bányája, a melyből évente kb. 200—250 köböl követ fejtenek ki; a Reviczky Károly-féle eménkesi, a melyből 300 köböl, valamint a Krafft-féle piszniczei, Stern Márkus eménkesi, Eggenhoffer tóháti bányák, a melyekből kb. 300—350 köböl kő kerül ki.

Mészkő-
bányák.

E mészkövek olyan jó hirnévnek örvendenek, hogy hatalmas hajórakományokat szállítanak belőlük Piszkerőrl, az egész országba. A kő ára köblönként most 48—50 kor. E bányákban átlag 60—80 ember dolgozik majdnem egész éven át.

A vármegye gazdasági életének egyik hatalmas ere: a területén nyitott barnaszén-bányák. A legelső szénbányát — a sárisápi — Esztergom vármegyében mintegy 100 évvel ezelőtt nyitották meg. A sárisápi után csakhamar következtek: a csolnoki (miklósberki) 1817-ben, a mogyorósi 1828-ban, a tokodi 1839-ben, a szarkási 1840-ben és a dorogi bányáknak 1850-ben való megnyitása.

Szénbányák.

Az összes szénbányák — kivéve a szarkási bányát, melyet előleges szénkutatás alapján nyitott meg Weisenberger Gáspár, — a véletlennek, azaz: szénkibúvásnak köszönhetik keletkezésüket. E bányák óriási kincset rejtnek magukban, s már a 60-as években kb. 2,000.000 q szenet termeltek. A mint a vizsgálatok kimutatták, Esztergom vármegye szénterülete mintegy 12 □ mérföld, a melyen az eocen-széntelepek vastagságát átlagosan 8 méterre, az olygocénét pedig 120—150 centiméterre lehet tenni. Hantken Miksa híres geologus számítása szerint, a nevezett vastagságú rétegek egy □ mérföldön adnak 8000,000.000 q barnaszén, a mi dokumentálja e bányák óriási értékét. Az eltelt 100 esztendő alatt nagyon sok változás történt, a mi még inkább emeli e bányák értékét: új utak, vasutak, gyárak épültek a vidéken, magán a bányaterületen is több új és nagyobbberű bányákat nyitottak meg nagy befektetésekkel, sőt azóta megépült a dorog—budapesti vasútvonal is. Mindez emelte a bányák értékét s a lakosság anyagi jólétét. De a legutóbbi időben, mintha fátum üldözné e jövedelmező vállalatokat: egyik bányát a

másik után önti el a víz. A társaságok milliókat érő gépeket szereztek be a tárnákat előntő víz eltávolítására, a legértékesebb bányák mégis most is víz alatt vannak. E bányáknak legutóbb a Komárommegyében megnyitott gallai szénbányák is nagy konkurencziát támasztottak, a mi a költségesebb kiaknázásokat lehetetlenné tette. Mindazonáltal a működésben levő bányák ma is óriási értéket képviselnek, nagy üzeműek, s alig bírnak a megrendeléseknek eleget tenni.

Az egyes bányák és bányatársulatok a következők:

I. Az esztergom—szászvári kőszénbánya-részvénytársaság.

1. Barnaszénbánya: Új-Dorog, Dorogon. Tulajdonos: Dorog község. 11 kettős, 9 egyszerű bányamérték 7 hk (1,589.670 m²), 25 zártkutatómű, 8 üzem- és kezelési épület, 6 tiszti, 48 munkáslakás; 4.6 kilométer földalatti szállítópálya, 1.7 kilométer külszíni lóvasút, 3 gőzkazán, 1 gőzgép, 4 szállítógép, 150 csille, 4 vízemelőgép, 1 szeleltető, 1 osztályrosta, 1 légsűrítő. Termelés: 550.800 q barnaszén. Munkások száma: 322.

2. Barnaszénbánya „Annavölgy” Sárísápon. A társaság tulajdona. 1 egyszerű, 6 kettős bányamérték 4 hk (644.581 m²), 37 zártkutatómű.

3. Barnaszénbánya: „Annavölgy-Sárísáp” Csolnokon. Tulajdonos: Vallásalap. 3 egyszerű, 20 kettős bányamérték 5 hk (2,031.966 m²), 45 zártkutatómű, 7 kilométeres drótkötélpályája is van.

4. Barnaszénbánya Mogyoróson. Tulajdonos: Vallásalap. 2 egyszerű, 22 kettős bányamérték 1 hk (2,084.360 m²), 13 zártkutatómű.

E három bánya igazgatósága Annavölgyön székel. Igazgató: Vinkelman János. Összes termelés: 1,311.000 q barnaszén. Munkások száma: 725. Összesen van: 9 üzemi, 4 kezelési épülete; 6 tiszti, 92 munkáslakás; 15 kilométer földalatti vasút, 2.7 km. külszíni lóvasút, 5 gőzkazán, 2 gőzgép, 3 dynamo, 4 szállítógép gőz és villamos erőre, 1 villamos szeleltető, 1 osztályozó gép, 460 csille.

II. A Magyar általános kőszénbánya-részvény-társulat. Esztergomi bányászati: barnaszén-bánya, Dorog, Tokod, Ebszöny-pusztá és Pusztá-Szarkás községek területein; bányagondnokság Tokodon. (Posta-, távirde- és vasút-állomás.)

1. Dorogi-bánya Dorogon, 17 kettős, 3 egyszerű és 4 határköz. (1,665.106 m²) gép- és kazánház, 0.7 km. földalatti szállítópálya, 2 gőzkazán 200 m fűtőfelülettel, 2 elektromos szállítóvitla, 2 vízemelő, 2 tisztalakás, 17 munkásház, kertek. Lejtakna- és légakna-mélyítés történik.

2. Tokodi bánya Tokodon, 20 kettős bányamérték (1,838.561 m²) 44 zártkutatómű, Iroda, kórház, élelemtár, villamostelep, műhely, kazánház, 8.4 km. szállítópálya, 5 gőzkazán, 410 m² fűtőfelülettel, 2 fekvő gőzkép, 1 stabil gőzgép, 2 dynamo, 4 kötéllel való szállítógép, 289 csille, 10 vízemelő gép, 2 szellőztető. Termelés: 985.000 q barnaszén.

3. Ebszönyi bánya, Tokod község határában, 21 kettős bányamérték (1,974.268 m²) akna-, gép- és kazánház, osztályozótelep, 3.33 km. földalatti szállítópálya, 6.4 km. felszíni szállítópálya, 3 gőzkazán, 1 álló gőzgép, 1 szállítógép, 2 vízemelő, 1 ventilátor, 2 osztályozó. Termelés: 327.240 q.

4. Nyergesújfalusi és bajóti szénbányák, melyek az esztergomi érsekség tulajdonában vannak, szünetelnek. A dorogi szénbánya szintén szünetel.

III IPAR.

A vármegye anyagi erejének egyik legfőbb forrása ipara. E tekintetben a vármegye az ország legelső vármegyéi közé sorolható, s reméljük, hogy a most kezdődő országos ipari akció csak emelni fogja vármegyénk iparát.

Czement-
gyárak.

A vármegye ipari vállalatai között első helyen említhetők a cementgyárak, s ezek közül is legelső helyen az „Egyesült téglá- és cementgyár r.-t.” lábatlani cementgyára.

A jelenlegi cementgyárat az 1869. évben Plescha Mátyás elnökléte alatt a Kalk- u. Ziegelwerk A.-G. alapította és pedig románczement gyártására. Időközben több tulajdonos birtokába ment át a gyár, míg végül azt gróf Roon német hadügyminiszter vette meg (1870), a mikor is a gyár vezetését Wendland Károly vette át, a ki a mai nagyszerű gyárat — a rég kisszerű vállalatból — építette. Wendland vezetése alatt kezdte meg a gyár egész Magyarországon első ízben a portland-

Esztergom város villanytelepe.

Az esztergomi dunai híd.

Kis-Muzsla puszta. — Mezőgazdasági szeszgyár.

Tokod. — Kőszénbánya.

czement gyártását. 1890-ben Weisenbacher vette át a gyárat. Weisenbacher után a régi czégjegyzéssel az új r.-t. alakult, a mely jelenleg is birtokosa a gyárnak.

A gyártelep területe : 260 kataszteri hold. Épületek száma 50. Munkások száma : 800. Évi termelése : 7000 vagon portland-, 1500 vagon román cement. A gyár a hazai piaczon kívül, szállít Ausztriába és a Balkánra.

A bányákból 4 km.-es sodronykötélpályán szállítják a gyárba az anyagot.

A másik cementgyár : Sátor Miksa tulajdona ; fekszik a nyergesújfai usi határban, a Duna mellett. E gyárat Benkó Károly ipariskolai tanár alapította 1868-ban, a ki bár nem sok szerencsével, de tíz év alatt — a míg a gyár birtokában volt, — nagy szaktudásával megalapította a cementipar jövőjét hazánkban, sőt a magyar cementnek a külföldi piacot is megnyitotta. E gyár — mint a legtöbb magyarországi gyár — nagyon sok válságon ment át, míg végre egy kiváló üzletembernek : Sátor Miksának, a gyár jelenlegi tulajdonosának kezébe került, a ki közgazdasági bő tapasztalataival és rendkívüli anyagi áldozatok árán oda fejlesztette a gyárat, hogy az ma nemcsak a vármegyének, de országunk iparának is dízére szolgálhat. E gyárban eddig csak román cementet gyártottak, mely az ország összes cementjei között a legjobbnak bizonyult ; de Sátor megkezdte a portlandcement-gyártást is, a mi fényes eredményekkel jár.

A gyár területe 12 kat. hold, a melyen áll 4 román és 10 portland-kályha, 2 kazánház, 2 gépház, 2 malomépület, szárítók, zúzó, malmok, tisztí- és cselédlakok. A telepnek külön vízvezetéke, villamos világítása, az alkalmazottak gyermekei részére elemi iskolája van. A hajtóerőt 900 effectív lóerejű gép szolgáltatja. Évi termelése 4500 q portland és 1500 q román cement. Munkások száma 450—500. Főleg a haza piacoznak szállít. A bányákból 7 kilométer hosszúságú keskenyvágányú ipari vasút szállítja a gyárba a márgát és mészkövet.

A Sátori-féle cementgyárral szemben, a Duna mellett van a Hatsek-féle „Eternit“ művek-gyára. A gyár egészen új keletű, 1903-ben épült, egy egészen új terméket hoz forgalomba : a cement és aszbeszt keverékéből álló cementlapokat, a melyeket burkolási czé okra, főleg tetőre használnak. E gyártmány előnye, hogy eléghetetlen, nem törik, óriási ellentállóképességű és rendkívül könnyű, s így vele új épületek tetőszerkezeténél nagy megtakarításokat lehet elérni.

A gyár területe kb. 4 kataszteri hold. Évi terméke 2000 vagonra becsülhető ; munkásai száma : 300—350. Szállít az egész monarchiába, sőt a Balkánra is.

A vármegye területén számtalan apróbb-nagyobb téglagyár működik, a mi mutatja, hogy a vármegye területén az építkezési kedv elég nagy. Nagyüzemű téglagyár azonban csak kettő van, a melyek termékeiket a vármegye határán túl is értékesítik. Ezek között a legnagyobb Nyergesújfalu határában, az „Egyesült tégl- és cementgyár r. t.“ tulajdonában levő téglagyár. Ennek alapítója Bentin Ignác. A gyár területe 109 hold, épületei száma 8, munkásaié 250, évi termelése 12,000,000 db téglá.

Megemlíthető téglagyarak még : Roheim-téglagyár Dömösön. István r. t. téglagyára Pil smaróton. Renner G.-téglagyár Párkányban. Prímási uradalom téglagyára, Esztergom. (Kaufman és Stern haszonbérlete). Eggenhoffer téglagyár, Esztergom. Brutsy Gyula téglá és fedéllemez gyára, Köbölkút. Cementlapok előállításával foglalkozik Renner Gáspár Párkányban és Kürner Antal Esztergomban.

Esztergom vármegyében az üvegyár is képviselve van, de sajnos, noha 3 gyártelep is van, üzemét csak egy folytatja. Az esztergomi határban álló nagyszabású üveglapgyár meg sem kezdte működését, a tokodi Moller-féle üvegyárban csak csiszolási munkákat végeznek, egyedül a tokodi Kurczveil Károly-féle gyár van üzemben. Munkásai száma 50—60 között változik. Figurális üveget gyárt, a melyet úgyszólván világszerte szállít.

Malom-ipar úgyszólván nincs, mert számbavehető malom csak egy van : a Frankl és Fia czég „Első Párkányi búzakeményítő-gyár“-ával kapcsolatos malma. Kisebb malom vidékszerte található, valamint a már végorájukat élő dunai malmok is láthatók még.

Az egyes nagyobb gazdaságokkal kapcsolatos gazdasági szeszgyárakon kívül, a milyenek a batorkeszi, kismuzslai, köbölkúti, megemlíthető Krausz Izidor kenyérmezei ipari szeszgyára.

Nagyobb szeszfőzők és pálinkagyártók : Brutsy János Esztergomban, s ugyanott Schauk Béla, a kinek gyára egészen modern alapokon van berendezve, s híressé, keresetté vált czikkei hazánk határán kívül is keresletnek örvendenek.

Taubernek Bátorkesziben *sörgyára* van.

A vármegye székhelyén levő gyárak és telepek közül szükségesnek tartjuk megemlíteni a következőket : Heiszlmann Ferencz illatszappangyárát, Komáromy Ferencz gőzfűrészt-telepét a prim. uradalom gőzfűrészt-telepét, továbbá vasöntődéjét és gépgyárát, Oltóssy Pál és Fia, s Oltóssy Lajos botgyárát, Magyarai László kályhagyárát és Kunn János vasöntődéjét.

Valamikor — a múlt század 70—80-as éveiben — Esztergom vármegye legnagyobbszerű ipara a kőfaragó ipar volt. Régi okmányok szerint négy községben : Süttő, Piszke, Lábatlan és Nyergesújfalun, több mint 10.000 ember élt e munkákból. Ma azonban ez egykori nagy iparnak úgyszólván csak halvány mása van meg ; a négy községben átlag alig dolgozik 200—250 kőfaragó.

A nagy hanyatlás főoka : a cementipar fellendülése, valamint az ország különböző részeiben nyitott bányák és azoknak az esztergommegyei bányáknál modernebb berendezkedése, sőt egyes bányák részére — pl. a Karsztvidékieknek — adott igazságtalan tarifakedvezmények, nemkülönben a napszámbéreknek e vidéken való enormis emelkedése.

Kőfaragók.

A vármegye területén a következő nagyiparú kőfaragók említhetők fel : Süttőn : a Holdampf Sándor Utódai cég dolgozik. A cég keletkezett az 1860. évben. Ipari telepe mintegy 3000 □ öl, a melyen átlag 60—80 kőfaragó munkás foglalkozik. A vállalatnak van egy állami kedvezményes kőfűrésze is, a melyet 25 lóerejű motor hajt. Kiviteli piacza a monarchián kívül főleg : Német- és Oroszország.

Müller Ernő, dolgozik 50—60 kőfaragóval és államilag segélyezett kőfűrészt-teleppel.

Kisebb cégek : Eichek és Lakméry Károly. Piskén : Radl Rezső, Fischer A. és Fiai (kőfűrészt-teleppel), Vilheim Mór (kőfűrészt-teleppel), Stark József, Stelmann Lipót. Nyergesújfalun : Ifj. Ledergerber Pál, dolgozik 25—30 emberrel, Hartmann Péter, dolgozik 20—25 emberrel.

IV. KERESKEDELEM.

A vármegye egykori híres kereskedelmét hiába keresnők a mai Esztergomban. Az „esztergomi tarifa“, a középkori fényes országos vásárok ideje úgy látszik örökre letűnt. Ennek oka részint az idők változása, de részint — tagadhatatlanul — az ország helytelen közigazdasági irányzatában kereshető. Valamikor fővárosi jellegű volt Esztergom, a mi forgalmát biztosította ; most Budapestnek úgyszólván külvárosa, a mely életerét elszívja. Valamikor a Duna kincseket hordott hátán Esztergom városának, ma elviszi tőle, a mit csak elvihet. Vasútai, a melyektől annyit vártak, e tekintetben kevés reményt váltottak valóra. Fekvése, a mely tulajdonképen oka kereskedelme pangásának, egyetlen, számbavehető kereskedelmének — a gabonakereskedelemnek — alapja. Valóban, Esztergom vármegye e tekintetben hazánk igen sok vármegyéje között vezérszerepet játszik. Négy más vármegye gabonáját, ú. m. Nógrád, Bars, Hont és részben Nyitraét viszi a nagypiaczra. A gabonakereskedelem góczpontja Párkány mezőváros, a mely épen ennek következtében rohamosan fejlődik. Főczikke : a búza és árpa ; de nagy mennyiségben a rozs és a zab is.

Gabona-kereskedelem.

A vármegye területén legnagyobb gabonakereskedők : Strasser és König képviselője, Hauser és Sobotka képviselője, Louis Hirsch képviselője, Löwy és Öcscse, és Putz Sámuel.

Borkereskedés.

A vármegye borkereskedése, tekintve a szőlőrekonstrukcióját, szintén nem mondható kielégítőnek. Statisztikai adatok szerint, alig 4000 q bor kerül forgalomba. Nagy kereskedelmi pinczájük van : Löwy Sámuelnek és az „Esztergomi borászati egyesület“-nek.

Gyümölcs-forgalom.

Gyümölcskereskedelme az utóbbi időben emelkedést mutat, de az sem szervezett. Átlag 700—800 q gyümölcs a forgalom tárgya.

Fa-üzlet.

Fakereskedelme az utóbbi időben szépen fejlődik, de a nagy forgalom jellegét még mind g nem tudta elérni. Tűzifa kereskedelemmel foglalkozik az esztergomi érsekség és az esztergomi káptalan erdőszete Esztergomban. Ugyanitt nagyobb épületfa és tűzifa-kereskedők : Singer és Leimdorfer-cég, Komáromy Ferencz és Tifenthal utóda : Lövinger Sándor.

KÖZOKTATÁSÜGY.

1. ELEMI OKTATÁS.

Anemzetek megtérítésével mindig és mindenütt karöltve járt a tudományosság és műveltség terjedése. A kath. egyház fáradhatatlan volt mindkettőben ; s azért, a mint csak lehetett, a megtért népeket iskolákkal látta el ; a felnőtteket a templomban, a fiatalokat az iskolában tanította.

Történelmi áttekintés.

A magyar egyház külföldről kapta papjait és tanítóit, a kik hazánkba is átültették az egyetemes egyház határozatait, hogy minden püspöki székhelyen és kolostorban legyen iskola, a melyben olvasáson kívül zsoltárt, éneket, számvetést és nyelvtant tanuljanak az iskolák növendékei.

A keresztény vallással egy időben keletkezett iskoláink háromfélék : alsó, vagy elemi, közép- és felső-iskolák. A templomok mellett elemi iskolákat találunk, a melyekben a gyermekeket első sorban a vallás elemeire oktatták. A püspöki székhelyeken, a káptalanok és kolostorok mellett középiskolák voltak ; ezekben, a vallás tanításán kívül, az úgynevezett hét szabad művészetből tartottak előadásokat. Ilyen iskolák voltak Székesfehérvárott, Csanádon, Nyitrán, Kalocsán, Győrött, Pozsonyban, Esztergomban és másutt. A felsőbb iskolákban az egyház papjai nyerték kiképeztetésüket. Ilyenek voltak pl. Pannonhalmán és Esztergomban.

Az Árpád-korban.

Sz. István királynak azt a rendeletét, a mely szerint minden tizedik községben plébánia és mellette iskola állítandó föl, a magyar kereszténység első századaiban, a dolog természeténél fogva, Esztergom környékén hajtották végre a legpontosabban.

Némethy Lajos, ny. esp.-plébános hiteles okíratok alapján összeállította az esztergomi főegyházmegye legősibb és legújabb plébániáinak történetét. Ez összeállítás szerint Bajót, Bucs, Dömös, Farnad, Héreg, Kéty, Kéménd, Magyar- és Német-Szőgyén, Magyaros, Mocs, Muzsla, Nagy- és Kis-Bény, Nagysáp, Nyergesújfalú, Sárisáp, Tát már a XII. vagy XIII. században részint önálló, részint fiókegyházak voltak. Mindeme plébániák mellett természetesen iskolák is voltak, melyekben ősünk gyermekeinek erkölceit és értelmét fejlesztették. Hogy Esztergomban kezdettől fogva volt plébánia és iskola, az kétségtelen.

A plébániák mellett főnálló elemi, vagyis fái iskolákba nem csupán azok jártak, a kik papokká és egyházi hivatalnokokká akartak lenni ; nem is azért állították ezeket az iskolákat, hogy a pór-osztály papnak szánt gyermekeit itt kiszemeljék, hanem hogy a keresztény műveltség alapismereteinek elsajátítását lehetővé tegyék. E végből írásra, olvasásra, számvetésre és hitbéli dolgokra tanították a gyermekeket.

Mennél inkább terjedt és erősödött a kereszténység, annál jobban szaporodtak az elemi iskolák, úgy hogy az Árpádok idejében Esztergom vármegye népoktatásügye határozottan virágzónak mondható ; plébániája és iskolája majdnem minden községnek volt, a hol a jobbágyok és nemesek gyermekeit egyaránt tanították.

Az olasz humanisták és általában a külföldi tudósok főleg a magasabb műveltséget terjesztették ugyan hazánkban és így Esztergomban is ; de a velük való érintkezés folytán a műveltség szeretete, továbbfejlesztése természetesen

Humanisták kora.

fokozódott azok körében is, a kiknek nem volt kizárólagos céljuk a tudományokban való alaposabb kiképzetés. Emelkedtek a kolostorok és székesegyházak iskolái; de emelkedett ezáltal a plébánosok szellemi látóköre, tudományszeretete; emelkednie kellett tehát környezetük szellemének is. A nagyműveltségű Vitéz érsek udvari tudósainak szellemi világoossága a magasabb színvonalon álló városi iskolától kezdve, a legfelsőbb fái iskoláig mindenüvé eljutott, s így terjedt a szellem a nép között is.

A hitújítás
kora.

S vajon hová fejlődött volna a szépen virágzó iskolaügy, ha a későbbi szerencsétlen korszak nemzetünket haladásában meg nem akasztja? A török uralomhoz hozzájárult a hitújítás. A kath. papok megöletvén vagy elűzetvén, a főpásztorok az 1629-iki zsinat beleegyezésével, világi férfiakkal, úgynevezett licentiatusokkal igyekeztek némileg pótolni a paphiányt. A Pázmány érsek alatt 1630-ban tartott zsinaton több ily licentiatus is megjelenik a török hódoltság alatt levő vármegye területéről; így Kőbírdgyarmatról Garay György, Tátról Bernát Orbán, Farnadról Lirati Benedek, Nagyövedről Dobay Mátyás, Kéméndről Bátorkeszy Gáspár. 1650 körül oly nagy volt a lelkész-hiány, hogy, a legtöbb plébániát csak nős licentiatusokkal lehetett betölteni; Esztergom vármegye területén összesen csak 3 pap és 12 licentiatus volt található. A török szivesebben tűrte a protestáns elemet, mint a királypárti katolikus magyart.

A török hódoltság előtt való időkben Esztergom vármegye elj volt ugyan látva a népoktatásra szolgáló iskolákkal; de az ezekre vonatkozó adatok sem a városi, sem a plébániai íráttárakban nem található, minthogy a török foglalás alkalmával megsemmisültek. Ép így hiányzanak a hódoltság idejére vonatkozó fölvilágosítások is; csak a XVII. század utolsó éveiből származó adatok maradtak fenn.

A visszafogla-
lás után.

A visszafoglalást (1683.) követő első években a török uralom idejében elpusztult és üresen álló falvakat be kellett népesíteni; a jobbra romokban heverő templomokat újra föl kellett építeni és felszerelni; az iskola, lelkészlakás is vagy hiányzik, vagy rozzant állapotuk miatt hasznavehetetlen.

Esztergom szab. kir. város, a mint a török uralom alól 1683-ban felszabadult, plébániájával együtt népiskoláját is nemsokára visszaállította, s a plébánoséval egy időben Lendvay László iskolamester fizetését is szabályozta. A város, a bevándorolt német polgárságra való tekintettel, mindjárt kezdetben két népiskolát állított; egyet a magyar, egyet a németajkú gyermekek részére. Eleinte csak a magyar iskolának volt önálló tanítója, kit „rector scholae“ névvel jelölnek az iratok; míg a német iskolában „praeceptor“ tanított, ki a rectornak alá volt rendelve, neki a templomi zenében és éneklésben is segített és házánál tartózkodott. Együttal templomszolgá is volt. A városból járó fizetése évi tíz forint, három akó bor, félmázsa marhahús. Lendvay iskolamester járandósága pedig: kántorsága czímén 50 forint, továbbá 12 komáromi mérő gabona, hat szekér fa, négy akó sör, három akó bor, két mázsa marhahús, 50 font só; tanításért minden gyermek után évnegyedenként 25 denár (50 fillér), temetésért 15 denár, halott mellett való éjjeli zsoldáréneklésért egy firt.

1732-ben két (magyar és német) elemi iskola van a szabad királyi városban. A német tanítóról — talán alárendelt helyzete miatt, — az egyházlátogató nem tesz említést. A magyar iskola épülete jó karban van. Iskolamester Karsai Ferencz, négy gimnáziumi osztályt végzett; 40 magyar tanítványa van, a kiktől fejenként 40 denárt kap minden negyedben. Készpénzfizetése és egyéb járandósága az előbbihez képest némileg javult; egy polgári teleknek megfelelő szántó-földjei és rétjei is vannak, a melyeket maga művel.

1756-ban az iskolamester Makay Lőrincz, képzett egyén, az éneken és tanításban kifogástalan. Fizetése — a sör és élelmi szerek törlése fejében — 25 forinttal, 14 pozsonyi szapu (vagyis mérő) gabonával és 9 akó borral javult. Azt a megelőző időben divott szokást, hogy a kántortanító az előkelőbb polgárokat születésük napján, — bizonyos kijáró jutalomért, — zenével tisztelte meg, a város megszüntette; a mellékjövedelem csökkenéséért azonban tíz forinttal kárpótolta. A németajkú gyermekek iskolamestere, Haász András, szintén megfelelő képzettségű, az éneklés és tanítás terén buzgón végzi kötelességét. Javaldalma: készpénzben 62 forint, 12 pozsonyi szapu gabona, tíz akó bor, az írást és olvasást tanuló gyermekektől hetenként öt, a többiektől pedig két és fél denárt kap. A születésnap zeneválság czímén ő is tíz forint kárpótlásban részesül.

A vízivárosban, az 1701-iki főesperesi jegyzőkönyv adata szerint, ekkor már van iskola, melynek tanítója, Miklós Márton, egyúttal a kántori tisztet is teljesítette. Az 1732. évi följegyzés szerint Vízivárosnak, Szenttamásnak és Szentgyörgymezőnek a Vízivárosban volt iskolája. A vármegye legtöbb népiskolájáról 1701-ben találjuk az első adatot; mint Tokod, Tát, Nyergesújfalu, Pilismarót, Bajna, Nagysáp, Bajót, Bart, Kéty, Ebed, Farnad, Kéménd, Bény, Köbölkút, Sárkány, Mocs, Muzsla, Szőlgyén; Dorog iskolájáról 1728-ban, Dömöséről 1736-ban, Béla és Párkányéről 1755-ben, Kirvээрól 1786-ban történik először említés. A többi iskola eredete bizonytalan idejű, vagy újabb keletű.

Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a Vízivárosban az iskola-épület jó. Az iskolamester Berényi Mihály, négy gimnáziumi osztályt végzett. Késpénzül kap a várostól 34 forintot; továbbá — a rendes mellékjövedelmeken kívül — öt szekér fát, tíz pozsonyi szapu gabonát, három akó bort. Párkányban az iskolaépület megfelelő. Az iskolamester, Lendvai István, négy gimnáziumi osztályt végzett; van tizenöt tanítványa, a kiktől fejenként 25 denárt kap minden évnegyedben. A falutól kap 11 forint fizetést; ezenkívül — a szokásos mellékjövedelmek mellett, — négy pozsonyi szapu földjét részben a község műveli.

A vármegye területén 33 katolikus kántortanító és egy protestáns iskolamester volt. A leányegyházakban az anyaegyház iskolamestere végzi a szükséges kántori teendőket. A protestánsoknál a jegyző valószínűleg egyúttal tanító is. Van 17 jó és 10 rossz iskolaépület; 16 faluban nincs szó az iskolaépületről. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint, az egész vármegye területén csak 9 kath. iskolát látogatnak, a melyeknek összesen 98 tanulója van. A Jézus-társasági atyák vízivárosi hatosztályú gimnáziumában három tanár és a praefectus vezetése alatt 167 volt a tanulók száma. Ezekkel együtt tehát az elemi és középiskolai kath. tanulók száma: 265.

Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint, a Vízivárosban az iskola-épület kívülről tatarozásra szorul. Az iskolamester (egyúttal harangozó és egyházi) Ziwecki Mátyás, hat gimn. osztályt végzett és zeneértő. Kántori és tanítói kettős hivatásának teljesen megfelel. Tanítványai után fejenként egy frt. jár. A temetésért, énekes gyászmiséért, esketésen és keresztelésen való segédkezésért, harangozásért külön díjazásban részesül. Kap még a leányegyházaktól (Sz.-Györgymező, Sz.-Tamás) is késpénzt és terményben való fizetést. — Párkányban az iskolaépület kissé szűk. Az iskolamester, Jurikovics József, a kántorságra és tanításra egyaránt alkalmas; az iskolás gyermekektől egy évre fejenként egy forintot kap. Rendes jövedelme: 15 frt és 30 pozsonyi szapu gabona. A falu műveli a rétjét és részben hat szapu gabonára való földjét.

1755-ben 39 kántortanító és 35 iskola van a vármegyében és városban; az iskolalátogatók számáról azonban nincs tudomásunk. A gimnáziumot 284 tanuló látogatta, a kiknek egyharmada esztergomi illetőségű.

Esztergom iskolái a XVIII. század második felében a szükségnek megfelelően tovább fejlődtek. 1756-ban mindkét iskolának önálló tanítója volt. Mellettök és nekik alárendelve, még két praeceptor is működött a kétosztályúvá fejlődött iskolákban. Midón Mária Terézia 1777-ben életbe léptette a Ratio educationis, mely a nagyvárosi iskolánál három tanítót kívánt három külön teremmel, Esztergomnak már négy tanítója volt, kik négy külön teremben tanítottak vegyest, fiúkat és leányokat. Egy darabig a két felső fiúiskolában a Szent Ferenczrendiek, a két alsóban világiak tanítottak; ez az átmeneti állapot azonban csakhamar megszűnt és alakult egy háromosztályú iskola a fiúk, egy egyosztályú a leányok számára, a melyekben egy mester és mellette három praeceptor végzete a tanítást.

Midón 1806-ban az új Ratio megjelent, az iskolák szervezete a követelményeknek megfelelt ugyan, de a tanítók helyzete, az iskolák elhelyezése nem volt teljesen kielégítő. Az 1824—46-ig terjedő időközben a város elemi iskolái nagyot fejlődtek. A háromosztályú elemi fiúiskola mellett, mely „normalis“ iskola rangjára emelkedett, állított a város még egy tanítóval bíró „elemi“ iskolát is, (az ú. n. „kapuiskolá“-t), a város külső részében, vegyest, fiúk és leányok számára, az egyosztályú elemi leányiskolát pedig kétosztályúvá bővítette ki, két teremmel és két tanítóval.

1853-ban a város a kath. elemi iskolák számára díszes iskolaépületet emeltetett, a melyben a háromosztályú elemi fiúiskolát és a kétosztályú elemi

Ratio Educa-
tionis.

A XIX.
század.

leányiskolát elhelyezte: ott talált egy ideig otthont a tanítóképző-intézet is, valamint az 1857-ben két osztálylyal megnyílt reáliskola, vagy mint akkor mondták: ipariskola.

Elemi iskolák.

1855-ben, a budai iskolai hatóság felhívása folytán, a város felállította a IV. osztályt, olyképen, hogy az eddigi I. osztályt két osztályra bontotta, és mivel az iskolai épületben hely nem volt, a segédtanítók szobáját foglalta le az I. osztály számára. Ennek folytán még abban az évben a kir. Helytartótanács Esztergom szab. kir. város négyosztályú elemi fiúiskoláját főelemi iskolává emelte. 1908. óta a hatosztályúvá kiegészült iskolában hat tanító működik. A főelemi iskola mellett nem feledkezett meg a város a külső elemi iskola fejlesztéséről sem. Az 1861—2. iskolai évben az egyosztályú intézet kétosztályúvá bővült; 1877—8-ban állították a III-ik, majd a IV. osztályt, s így a helyi viszonyoknak megfelelően teljessé lett ez az intézet.

A két osztályból álló leányiskola továbbfejlesztése az 1882—3. isk. évben kezdődött, a mikor a város közönsége a III., majd IV. osztályt szervezte, külön tanítónő vezetése alatt. 1885-ben felállította az V—VI. egységesített osztályt, szintén külön tanítónővel; 1886-tól kezdve az I. és II. osztályt is tanítónők vezetik. Végre 1894-ben az V. és VI. osztályok szétválasztatván, az elemi leányiskola is teljessé lett.

1901-ben a város közönsége a város határában levő, „Kenyérmező“ birtokon és gyártelepen, — a birtokos Krausz Izidor dr. hozzájárulásával, — iskolát létesített fiúk és leányok számára.

Így tehát a régi szab. kir. város területén a város közönségétől fönntartott négy elemi iskola van: kettő a fiúk, egy a leányok számára, és egy vegyes. A fiúiskolák hat illetve négy osztályúak, ugyanannyi tanítóval; a leányiskola hat osztályú, hat tanítónővel és külön kézimunka-tanítónővel. Az osztott fiúiskolákat 220—250, a leányiskolát 350—370 növendék látogatja. Az iskolák igazgatója: *Fehér Gyula* dr. praelatus-kanonok.

Víziváros.

A vízivárosban már a törökök kiűzését követő években keletkezett iskola, melybe a szentgyörgyemezei és szenttamási gyermekek is jártak. Erről az iskoláról az egyházi vizsgálatok sorozata tesz említést, azzal a megjegyzéssel, hogy a plébánia-templomtól távol esik (a primási vasgyár közelében) és hogy igen elégtelen. A bajon Rudnay Sándor hercegprímás segített, midőn a Vízivárosban „nemzeti iskolát“ építtetett két tanítóval. Az érseki elemi iskola 1893-ban tanítóképző-intézeti gyakorló-iskolává lett.

Szenttamás.

Szenttamás községnek 1840-ig nem volt külön népiskolája; a tankötelesek a szomszéd városrészek iskoláiba jártak. Rosenbach Jakab Vincze, főegyház-megyei pap († 1840.) összes vagyonát a Szenttamás községben fölállítandó iskolára hagyta; a mihez járult még Miskolczi Márton, esztergomi nagyprépost, Scitovszky hercegprímás és mások alapítványa. Kezdetben egy terem szolgált helyiségül a fiúk és leányok számára. 1865-ben a leányok az irgalmas nővérek vezetésére bízott vízivárosi leányiskolába kerültek; de még így is szűk volt a helyiség a mind nagyobb számban jelentkező fiúk számára. 1876-ban egyesek, főleg Simor János nagylelkű támogatásával az épület csinosabb, nagyobb alakot nyert. 1878-ban az osztatlan négyosztályú elemi fiúiskolának csupán az első és második osztálya maradt Szenttamáson, a harmadik és negyedik osztályt a vízivárosi fiúiskolában oktatták. 1893-ban második tanteremmel bővült s az iskola, a Vízivárostól külön választatván, négy-osztályúvá fejlődött egy igazgatótanítóval és egy segédtanítóval. A négy külön város, illetve község 1895-ben törvényesen egyesítettvén, a szenttamási fiúiskola a szükségnek megfelelően tovább fejlődött; és ez idő szerint négy tanító vezetése alatt négy osztályból áll, melyek közül a III. és IV. osztály egységesített. Az iskola igazgatója: *Keményffy Kálmán*, vízivárosi plébános.

Szentgyörgy-
mező.

Szentgyörgymező a múltban főkegyháza lévén a vízivárosi plébániának. külön iskolája nem volt, hanem a vízivárosi iskolát látogatták az itt lakó szülők gyermekei. 1801-ben a plébániával egy időben keletkezett az iskola is, a melyben hosszú ideig csak a kántortanító foglalkozott a tanítással. 1856-ban az iskolaépület, a község és a hercegprímás hozzájárulásával egy második teremmel bővült s egy segédtanítói állást is szerveztek. A tanköteleseknek mindinkább szaporodó száma miatt újabb tanterem fölállításra válván szükségessé, 1887-ben Simor János czélszerűen berendezett óvót és leányiskolát emeltetett s ez idő óta

a leányok, a fiúktól elkülönítve, ez iskolába jártak. A városrészek egyesítése után, a város közönsége a nevelés-tanítás és egészség követelményeinek mindenben megfelelő, új épületet emelt, melyben egy igazgató-tanító és egy osztály-tanító vezeti a négyosztályú iskolát. A leányiskolában és óvókban három irgalmas nővér működik. Az iskolaszék elnöke: Perger Lajos esperes-lebános.

A leányoktatást, a város közönségétől fönntartott egy elemi leányiskolán kívül, három alapítványi iskola látja el, melyekben irgalmas nővérek tanítanak. Ez iskolák közül egy a régi szab. kir. város területén, egy a Vízivárosban, egy pedig Szentgyörgymezőn van. Ezek és a város közönségétől fönntartott iskolák mind róm. kath. jellegűek.

Leányoktatás.

Még az izraelita hitközség tart fönnt két tanító vezetése alatt egy iskolát, melynek első és második osztályát fiúk és leányok vegyesen látogatják; a harmadik és negyedik osztályt pedig kizárólag fiúk; a leányok részint a városi, részint a zárda-iskolák felsőbb osztályaiba járnak.

Izr. iskola.

A jelenleg négy kerületből álló Esztergomnak tehát tizenegy elemi népiskolája van; ezek közül r. kath. 10, izr. 1; fiúiskola 5, leányiskola 4, vegyes 2. Az iskolázásra kötelezettek száma: 3339. Iskolába járt: 3309; és pedig elemi iskolába: 1778 (876 fiú, 902 leány), gimnáziumba 223, reáliskolába 202, polgári leányiskolába 182, kereskedelmi iskolába 57, ipariskolába 427, gazdasági ismétlőiskolába 200, általános ismétlőiskolába 30 leány, 210 fiú.

Tanügyi statisztika.

Az iskolába járó 3309 tanuló közül r. kath. 2961, gör. keleti 1, ref. 101, ág. ev. 9, izr. 235; magyar anyanyelvű 3201, német 70, tót 37, szerb 1.

Elemi népiskolai tanítással foglalkozik 35, és pedig 18 férfi, 17 nő.

Óvóintézet a város területén három van. Közülök kettő alapítványi (Simor János hercegprímás létesítette): egyik a szab. kir. város területén, a másik Szentgyörgymezőn, az elemi leányiskolával kapcsolatosan; a harmadik a szab. kir. város területén levő társulati kisededóvó-intézet, mely egyike az ország ilyenmű legrégebbi intézeteinek. Az „Esztergomi Kisededóvó-Társulat“ 1863 okt. 11-én tartotta alakuló közgyűlését, Zalka János apátkanonok elnöklete alatt. Az óvóintézetet Scitovszky János hercegprímás nyitotta meg 1863 nov. 15-én. — A három óvóintézetet 265 fiú és 324 leány látogatja.

Kisededóvás.

A vármegye területén elemi népiskola van 84; és pedig állami 3 (vegyes), községi 7 (fiúiskola 4, leányiskola 1, vegyes 2) r. kath. 52 (fiúiskola 2, leányiskola 6, vegyes 44), ref. 12 (vegyes), ág. ev. 1 (vegyes), izr. 3 (vegyes), magán 6 (vegyes).

Az iskolázásra kötelezettek száma: 18.660, és pedig 9210 fiú, 9450 leány. Iskolába járt 16.901; ezek közül elemi iskolát látogatott 5729 fiú, 5647 leány. Az iskolába járó 16.901 tanuló közül r. kath. 14.335, gör. keleti 7, ref. 1770, ág. ev. 90, izr. 699; anyanyelvre nézve magyar 14.351, német 1420, tót 1107, szerb 3, horvát 1, egyéb 19.

A vármegye területén a tanítók száma: 206; és pedig 154 férfi, 52 nő.

Esztergomban, még a törvény életbe léptetése előtt, 1869 június 3-án megalakult, Hübschl Sándor tanító kezdeményezésére, az *Esztergomjárású kath. néptanítók egyesülete*. Elnök lett Majer István kanonok. 1905-től Bertalan Vincze az egyesület elnöke. A tagok száma (a lelkészekkel együtt) 154. 1907 május havában életbe lépett az „*Esztergom-vármegyei tanítói egyesület*”, Fehér Gyula dr. prel. kanonok elnöklete alatt. Ide tartozik, az említett esztergomi egyesületen kívül, a párkányi és bajóti tanítói kör is, a melyek előbb különálló kört alkottak. 1908-ban megalakult az *Esztergom-egyházmegyei tanítói egyesület* 1400 taggal. Kebelébe tartoznak az esztergomi főegyházmegye területén levő összes tanítói egyesületek.

Óvóintézet van a vármegyében 9, a melyeket 504 fiú és 573 leány látogatott. (Az óvóköteles korban levő gyermekek összes száma: 6.763).

Az *érseki nőnevelő-intézetet* Scitovszky János hercegprímás alapította, a ki az új papnevelő elkészülte után a régi papnevelő-intézet helyiségeit a nevelő-intézet céljára átalakíttatta és a kor kívánalmának megfelelően berendezte. Megnyílt 1865 okt. 15-én. Vezetése a szatmári irgalmas nővérekre van bízva. Van az intézetben: 1. hatosztályú elemi iskola bel- és külvendékek számára; szervezete megegyezik a népiskolákéval; 2. négy osztályú polgári iskola; 3. továbbképző, kézimunka, zene- és nyelviskola; célja a leánykakat állapotukhoz és rendeltetésükhöz képest a mai kor követelményének megfelelő

Érseki nevelő intézet.

magasabb műveltségre vezetni. A növendékek összes száma : 450 ; az 1907/8. isk. évben az elemi iskolába beiratkozott 217, a polgári iskolába 226, felsőbb tanfolyamra 7 növendék ; ezek közül bennlakó 90, bejáró 360. Az oktatást és nevelést részint irgalmas nővérek, részint világi tanítók és tanítónők teljesítik ; összesen 22-en. Intézeti főnöknő : Sr. Benkó Szeréna.

Kisdedővönő-
képző-intézet.

Az *érseki kath. kisdedővönőképző-intézetet* Vaszary Kolos hercegprímás alapította 1892-ben. Első évben az intézet első osztálya számára a Szent Anna-zárda elemi leányiskolájának egyik tágas terme szolgált helyiségül, a melyet a czélnak s a kor kívánalmának megfelelően rendeztek be. A következő évben ugyanama helyen, két évfolyamra berendezett új, emeletes épületet emelt az alapító s az 1893—94-ik iskolai év már az új helyiségben folyt le, melynek ünnepélyes megnyitása 1893 szept. 4-én történt. Az első osztályra beiratkozott 31, a másodikra 36 növendék. Vaszary Kolos hercegprímás nemcsak az intézet felszereléséről és a tanárok fizetéséről gondoskodott, hanem 36 növendéket ingyenes élelmezésben is részesített.

Hogy az óvónők száma túlságosan meg ne növekedjék, az 1899—1900. évtől a váltakozó rendszer van behozva az intézetben úgy, hogy az egyik évben csak az első, a másikban a második tanfolyam áll fön. Legutóbb az első évfolyamra beiratkozott 30 növendék, maradt az év végén 28 ; közöttük r. kath. 27, gör. kath. 1 ; magyar 25, tót 3 ; tíz esztergomi kivételével valamennyien más vármegyéből valók.

Az intézetnek van segítő-alapja 5000 korona vagyonnal.

Az intézettel kapcsolatos minta-óvóintézetet 21 fiú és 36 leány látogatta, kik koruk szerint két csoportra osztva, felváltva vettek részt az óvói gyakorlatban. A minta-óvóintézet kivül még egy másik óvó is van a Szent Anna-zárdában, melyet 98 fiú és 122 leány látogatott, a kiknek megóvásáról egy okl. kisdedővönő, 2 segéd és egy cseléd gondoskodott. Az intézet igazgatója kezdettől Számord Ignác ; kivüle még két irgalmas nővér, egy elemi iskolai tanítónő, egy tanítóképző-intézeti tanár és egy orvos tanított az intézetben.

*

Tanítóképző
intézet.

Az esztergomi *tanítóképző-intézetet* Kopácsy József hercegprímás teremtette meg, s 1842. nov. 3-án ő maga adta át ünnepélyesen rendeltetésének. Igazgatóvá Jaross Vincze kanonokot, tanárokká pedig Majer István és Rendek József káplánokat nevezte ki ; helyiségül az esztergom-szenttamási alapítványi iskola egyik termét adta át. Az átellenben levő Sz. István-kápolna szolgált az ifjúságnak templomul.

Az ének és zene oktatójának javadalmazásáról a főkáptalan gondoskodott, a tanárokat a primás fizette ; ugyanő látta el az intézetet a legszükségesebb felszereléssel. Alapítványt nem tett, hanem a fenntartás költségeit az uradalmi pénztárból fizettette s így a fenntartást mintegy az érsekség terhei közé sorolta.

A helytartó-tanács felszólítására Kopácsy 1845-ben, a káptalannal tartott tanácskozáson elhatározta az addig egyéves tanfolyamnak kétéves tanfolyammá való fejlesztését, még pedig az évenként váltakozó rendszer alapján ; a tananyag egyik felét az első, a másik felét a második évfolyamban tanították.

A jó hírnévnek örvendő s látogatott tanítóképző a szabadságharcz levere tése után megszűnt ; csak 1856 okt. 14-én nyílt meg újra, miután Scitovszky hercegprímás a kormánylyal folytatott hosszas tárgyalásokat befejezván, az intézet felszerelését, a segéd- és helyettes tanárok fizetését, az ifjúságnak ösztöndíjakkal való segítését magára vállalta ; Esztergom városa helyiséget ígért.

A visszaállított intézetben a tanfolyam kétéves lett. Az igazgató, a szervezeti szabályok értelmében, a helybeli főelemi iskolák igazgatója ; a többi tanárok óra-adó tanárok voltak. Az ellenőrzést és felügyeletet, mint kizárólag kath. intézetben, a primástól kinevezett érseki biztosok gyakorolták, kiknek helyébe később a főegyházmegyei tanfelügyelők léptek ; az állam a kerületi iskolafelügyelő útján gyakorolta felügyeleti jogát, kihez az igazgató évi jelentéseit beküldte.

Nagy baj volt a tanítóképzőre nézve a fenntartó biztos alap s az önálló épület hiánya. Kezdetben a város új iskolaépületében (1907—8-ig reáliskola) húzó-dott meg vendégként ; majd a reáliskola III. osztályának megnyitásával, a városnak szüksége lévén a teremre, az intézet a városházzal szemben levő Duna-utczai

Esztergomi érseki papnevelő.

A benczések főgimnáziuma Esztergomban.

saroképületet kapta meg helyiségül, a hol három évig szorongott. 1860-ban ezt a helyet is felmondta a város s a tanári testület előbb a Szent Lőrincz-utczának a Kis-Dunára néző sarkán (a mai Korona-kávéház helyén), négy év múlva a vízi-városi városház épületében bérelt helyiséget.

1869-ben az intézet hároméves tanfolyamúvá lett s állandó helyiségül a szükséges felszerelésekkel, a vízivárosi templom átellenében, a Szent János-utca sarkán levő prínási házat kapta Simor János hercegprímástól. 1880—81-ben, a prínási palota építésekor, az intézet helyiségeit az udvari papok foglalták le lakásul; a tanítóképző a főkáptalan egyik házában nyert ideiglenes elhelyezést, míg végre 1884-ben az intézet előbbi helyére véglegesen beköltözött.

Simor János azonkívül, hogy szerekre és szertárakra tetemes összeget adott, magára vállalta az intézet fönntartását, a két rendes és két segédtanárnak magánpénztárából való díjazását; míg az igazgató fizetésének egy részét a tanulmányi alap fedezi.

A tanképesítők az 1868-iki törvény értelmében történtek egész 1889-ig, a mióta a végzett harmadévest csak egy évi gyakorlati tanítás után bocsátották képesítőre. Ez a rendszer azonban 1896-ban megszűnt, s most az osztály elvégzése után azonnal tehetnek a növendékek képesítő-vizsgálatot. Vaszary Kolos hercegprímás az 1896—97. évben négyéves tanfolyamúvá bővítette ki az intézetet és abba új, a hittanár kivételével, minden más állástól ment, önálló tanári kart állított 1200 frt évi fizetéssel és 200 frt lakáspénz-javadalmazással. A tanári állások közül 5 rendes, 1 hittanár és 1 segédtanár. Vaszary Kolos, hogy az intézetet állandó jellegűvé tegye, a fenntartási költségeket nem az érsek, hanem az érsek-ség pénztárából fedezteti.

Az 1907—1908. iskolai évben a tanítóképző növendékei 2119 kor. ösztöndíjat élveztek; a segélyek és jutalmak összege pedig 10.433 korona. Van az intézetnek tápintézete, melynek alapját Somogyi Károly, kanonok vetette meg 8000 frttal. Ehhez járult Simor hercegprímás és a főkáptalan adománya. A tápintézet 1888-ban nyílt meg s 12 ifjú nyert benne ingyenes ebédből és vácsorából álló ellátást. Vaszary Kolos hercegprímás a tápintézeti helyek számát 12-ről 24-re emelte. 1897-ben alakult meg a Segítő-egyesület, melynek vagyona a múlt évben 19.205 kor. 91 fillér volt.

Beiratkozott az 1907—1908. évben 138 tanuló; r. kath. 137, ref. 1, esztergommegyei 42, maradt az év végén 125.

Az intézettel kapcsolatban van a gyakorló iskola. Vaszary Kolos hercegprímás 1893-ban a gyakorlati tanítási módszer elsajátítása céljából az intézet közelében levő érseki fiúiskolát gyakorló-iskolává alakíttatta át, rendes gyakorló-iskolai tanítóval. A gyakorló-iskolának, mely teljes hatosztályú osztatlan elemi iskola, 42 tanulója volt.

Az intézetben Guzsvenitz Vilmos igazgatása alatt 9 tanár működik.

A népiskolai oktatás keretébe tartozó intézetek egyházmegyei főtanfelügyelője Schiffer Ferencz prel. kanonok; kir. tanfelügyelő Schwetz Vilmos.

2. KÖZÉPISKOLÁK.

A *reáliskolát* Esztergom sz. kir. város közönsége 1854-ben alapította; megnyitni azonban, főleg alkalmas tanárok hiányában, csak évek múlva lehetett. A jókor kiírt pályázatokra cseh és német tanárok jelentkeztek; azért a hazafias szellemű város inkább várt, míg a pesti reálintézetből megfelelő, képesített egyének kerülnek ki. Végre a szükséges felszerelések elkészülte s a kívánt tanárok megérkezése után az intézet ünnepi megnyitása 1857 okt. 15-én megtörtént s a kétosztályú reáliskola Kollár István, városi plebános igazgatása alatt megkezdte működését. Tanárokkul Wirkler Andrást, Trampitsch Károlyt és Kaan Jánost választotta meg a város hatszáz pengő forint évi fizetéssel. Az első évben a tanulók száma 44 volt; közöttük 33 magyar, 37 kath. és 7 izraelita, majdnem valamennyien esztergomiak.

Az 1860—61-ik iskolai évben három új erő alkalmazása mellett háromosztályúvá lett a reáliskola. Az igazgatóságtól visszalépő Kollár István helyét Zajnai János tanítóképző-intézeti és városi elemi isk. igazgató foglalja el, a ki tevékeny munkássággal, szívós kitartással és tekintélyes befolyásával min-

Reáliskola.

dent elkövetett az intézet anyagi ügyeinek javítására. Zajnai 1869-ben lemondván tiszteréről, a város közgyűlése az iskola igazgatását Malina Jánosra ruházta, igazgató-tanárrá pedig Kaan Jánost nevezte ki, a ki 4 évig viselte ezt a hivatalt, mert 1873 ápr. 17-én úgy határozott a városi közgyűlés, hogy ezentúl az igazgató-tanári tisztelet évről-évre más és más tanár foglalja el. Malina után Feichtinger Sándor dr. főorvos, több tudományos társulat tagja lett a reáliskola igazgatója 1873-ban, a mely évnek fontos eseménye az is, hogy megnyílt a reáliskola negyedik osztálya.

A város áldozatra való készségéből alapított és fönntartott intézet anyagi zavarok miatt nem egyszer került válságos helyzetbe. Ez okból az iskola fönntartása és biztosítása érdekében 1881-ben ismét és nagyobb mértékű mozgalom indult meg, a minek eredménye lett, hogy Simor János hercegprímás 2000 frtos alapítványt tett, a főkáptalan évi 300 frtot szavazott meg, Szenttamás évi 200, Víziváros évi 100 frtot ajánlott föl a reáliskola javára. De leghathatósabb támogatásban részesítette az intézetet Trefort Ágoston, vallás- és közoktatásügyi miniszter, a ki 1883. évi látogatása után a költségvetésbe évi kétezer frtot vett föl, mely összeget az országgyűlés is megszavazván, az iskola jövője az állami segítséggel biztosítva van. A fizetés rendezésével és fölemelésével csak néhány év óta javított a város a tanárok eddigi kedvezőtlen anyagi helyzetén.

Az 1886. évben a város képviselőlete az igazgató-tanársági változásokat megszüntetvén, erre a tisztre állandóan Obermayer Györgyöt nevezte ki, egyúttal határozatilag kimondotta a hatodik tanári állás szervezését és fönntartását. Az államilag segélyezett intézet jelenleg fokozatos fejlesztés alatt van; az 1907/8. isk. évben megnyílt az V. osztály. És minthogy az eddigi helyiség a főreáliskola elhelyezésére szűk: a város közönsége a Sz. Ferencz-rendiek épületének második emeletét bérelte ki ideiglenes helyiségül.

Van az intézetnek egy 190 koronás ösztöndíjalapítványa, melyet Szlávy Éva tett 1880-ban; továbbá két, Koller-féle 100, és egy Szentgályi-féle 80 koronás ösztöndíja. 1894-ben alakult a „Reáliskolai Segélyző-Egyesület“, melynek vagyona 5100 kor. 12 fillér. Az 1907—1908. iskolai évben beiratkozott 246 tanuló, maradt az év végén 224; közöttük 168 r. kath., 1 gör. keleti, 8 ref., 2 ág. ev., 44 izr. vallású. Az intézetben, a hittanárokon és óraadó tanárokon kívül, 6 tanár működött. Igazgató: Nagy Antal.

Káptalani iskola.

Esztergomban már Sz. István idejében volt benczésekől alakult káptalan és káptalani iskola is. És habár abban az időben az oktatás egészen más volt, mint a jelenlegi, mégis ebben látjuk joggal a mostani középiskola eredetét.

Az esztergomi káptalani iskola hasonló szervezetű volt, mint a középkor többi klostori és káptalani iskolái. Ezekben, az elemi tanulmányok befejeztével, a hittani ismereteken kívül a hét szabad művészetet, a trivium és quadrivium tárgyait tanították.

A káptalan tagjai közül a lector és cantor kötelességszerűen a tanítással foglalkozott. Az iskola a lector (olvasókanonok) igazgatása alatt állott; ha azonban hivatalt teljesíteni nem tudta, vagy nem akarta, sublectort (alolvasót) fogadott. Ez az alolvasó köteles volt naponként, vasárnap és ünnepnap, valamint az énektanítás napjának kivételével, három előadást tartani és a szegény tanulókat, úgyszintén a kanonokok rokonait ingyen oktatni. A fegyelem is egészen az ő kezébe volt letéve. A lector tartozott utána nézni, megtartja-e a sublector a megszabott előadásokat.

A cantor (éneklőkanonok) az ének tanításáról gondoskodott. Helyettese volt a succantor; ez tanította az iskolában az éneket és zenét minden pénteken, szombaton, a nagyobb ünnepek vigiliáin, úgyszintén karácsony és husvét előtt.

Ezt az iskolát leginkább az egyházi pályára készülők látogatták; de a szent király környezetében élő főemberek is elküldötték oda gyermekeiket a szükséges ismeretek elsajátítása végett. Sőt nagyon valószínű, hogy mások is fölkeresték az esztergomi iskolát; a király személyes jelenléte, a tanítás iránt való érdeklődése, buzdítása bizonyára messze vidékről ide vonzotta a tanulni vágyó ifjakat.

Az esztergomi káptalani iskola az egész Árpádorszakon át, sőt még a XVI. század elején is virágzott, miként okirataink tanúsítják. Ezek ugyanis a XII. századtól kezdve állandóan beszélnek magister scholarumról, scholasticusról, lectorról, cantorról; a mely nevek mindegyike egy-egy tanító férfiút jelent.

Szulejmán 1543-ban elfoglalván Esztergom várát, a káptalan elköltözésével megszűnt az iskola, s hosszú szünet állott be ezután a tanításban.

1683-ban szabadul föl Esztergom a török járom alól, s már 1687-ben Széchenyi György, esztergomi érsek, 50.000 forint alapítvánnyal újra gimnáziumot alapít a város falai között; magára vállalja az építkezést is, s a gimnázium vezetését a Jézus-társasági atyákra bízta. A székház a gimnáziummal és templommal együtt a Vízivárosban, a mostani primási palota helyén épült, de csak 1696-ban készülhetett el. Ez évben nyílt meg az iskola egy tanár vezetése mellett; a következő évben két tanár tanított négy osztályban, két-két osztályra összevonva. A bekövetkezett beháború évei azonban nemcsak hogy megakasztották az intézetet további fejlődésben, hanem a már megkezdett tanfolyamnak is szünetelnie kellett 1704-től 1714-ig. Végre 1715-ben az intézet újra föléled, s a tanítás egy osztálylyal újra megkezdődik világi tanár vezetése mellett, de a rend felügyelete alatt. Csak 1729-ben vált az intézet teljes hatosztályú gimnáziummá. Ezután egész 1773-ig, a rend feloszlásáig, Jézus-társaságának tagjai tanítanak az ő módszerük és elveik szellemében Esztergomban is, mint ez idő szerint Magyarország legtöbb középiskolájában.

A rend feloszlását követő három évben a szerzetnek világi papokká lett tagjai tanítottak a gimnáziumban; majd a Sz. Ferencz-rendiek vették át a tanítást. Ez időben, 1778-ban épült a kir. városban, a városház és megyeház között elterülő új gimnázium. A Sz. Ferencz-rendiek közel két évtizedig tanítottak; helyöket — minthogy nem tudtak kellő számban tanárt adni — világi tanárok foglalták el.

Végre az 1809. évben a Sz. Benedek-rend vezetése alá került a gimnázium, a mely 1852-ben főgimnáziummá egészült ki. A Sz. Benedek-rend ugyanazt az épületet kapta használatul, melyet a város a tanulmányi alapból nyert segítséggel 1778—79-ben nagy költséggel emelt. Minthogy azonban a fokozódott kivánalmaknak ez a szűk hely nem felelt meg, Esztergom városa a kormány és egyesek támogatásával 1880-ban új, díszes iskolát építtetett a benzések székháza mellett. 15 évi használat után ezt a helyiséget, mint közveszélyest, be kellett zárni; s a tanítás öt éven át a Sz. Ferencz-rendi kolostor második emeletén folyt. 1899 őszén tették le az előbbinek helyén a mostani főgimnázium épületének alapkövét, s 1900. szept. 8-án adták át ünnepélyesen rendeltetésének.

Van a főgimnáziumnak egy, az intézet kezelése alatt álló ösztöndíj-alapítványa, melyet Szilávy Éva tett 1880-ban; ez alapítvány kamataiból 3 tanuló részesül évenként 200—200 kor. ösztöndíjban. Van még 6, a főgimnáziumhoz kötött, de mások kezelése alá tartozó ösztöndíj; ezekben és másnemű idegen ösztöndíjakban 19 tanuló részesült 3370 kor. 50 fillér értékben. A főgimnáziumi Segélyező-egyesület az 1876—77. iskolai évben keletkezett; vagyona jelenleg 35.456 kor. 39 fillér. Az 1906/7. isk. évben lépett életbe a kath. deákasztal, melynek az első évben 13 kedvezményes, 5 teljes fizetésű tagja volt. A deákasztal vagyona 1908-ban: 34.380 kor. 68 fill. 1907—1908-ban a pályamunkák és szorgalom jutalmazására fordított több db. aranyon és jutalmkönyveken kívül, a különféle segélyek és ösztöndíjak czímén, a főgimn. ifjúság 12.898 kor. segélyt kapott.

A legutóbbi évben beiratkozott a főgimnáziumba 374 tanuló, maradt az év végén 339; közülök esztergomvármegyei 190; r. kath. 289, ág. ev. 1, ref. 3, izr. 46; magyar anyanyelvű 311, német 14, tót 14. Tanít az intézetben 15 Sz. Benedek-rendi tanár; továbbá egészségtan- és két tornatanár, a kik világiak. A főgimnázium igazgatója: Hollósi Rupert.

Egészen, vagy részben az intézet falai között végezték gimnáziumi tanulmányaikat: Baross Gábor, Bartha Béla, Csarada János, Császká György, Csernoch János, Czuczor Gergely, Feichtinger Elek, báró Forster Gyula, Fraknói Vilmos, Hamar Pál, Haynald Lajos, Knauz Nándor, Lányi Károly, Kisfaludi Liphay Sándor, Luczenbacher Pál, Majer István, Pauer Imre, Polónyi Géza, Pór Antal, Rimely Károly, Rimely Mihály, Rónay Jácint, Samassa József, Sággy Gyula, Schenek István, Seyler Károly, Simonyi Zsigmond.

3. FELSŐBB ISKOLA.

Papnevelő
intézet.

A vármegyében felsőbb iskola a Sz. Istvánról nevezett papnevelő-intézet. A hittudományt hazánkban eleintén nem tanulták külön, hanem a többi tárgyakba szőve. Hiszen akkor minden tárgy a vallás szolgálatában állott; főleg mégis a retorika keretében adták elő a hittudományi ismereteket.

A XIII. század vége felé Esztergomban már külön hittudományi intézet keletkezéséről tudunk. IV. László király az Ágoston-rendűek esztergomi kolostorának kibővítésére az örmények telkét adományozta; III. Endre ez adományt 1290-ben megerősítvén, föltételiül kitűzi, hogy itt azután a hittudományi intézet és más rendbeli iskola elhelyezhető legyen. A szerzetnek külföldi növendékei is ebben az intézetben nyerték kiképzetésüket; a mely azonban valószínűleg csak a rend szolgálatára berendezett, egyetemszerű kolostori iskola volt.

Az első rendszeresített papnevelő-intézetet Oláh Miklós, esztergomi érsek alapította 1567-ben, Nagyszombatban. Elüljárók és tanárok kezdetben jezsuiták, utóbb egyházmegyei papok voltak. De az intézet Oláh halála után hanyatlani kezdett s 1588-ban teljesen föloszlott. Forgách Ferencz érsek visszaállította az intézetet s a nevelést ismét a jezsuitákra bízta. A mit Forgách megkezdett, azt nagy utódja, Pázmány Péter még eredményesebben folytatta. Új házba telepítette az intézetet s mindent elkövetett, hogy minél több alapítvánnyal biztosítsa jövőjét.

A papnevelő hírve s növendékeinek száma egyre emelkedett, a papjelölteket már be sem fogadhatta; azért Szelepcsényi György 1678-ban új szemináriumot építtetett, a szűz Mária pártfogása alá helyezett Marianumot. Mária Terézia alatt Budára, majd Pozsonyba, 1802-ben újra Nagyszombatba került a szeminárium, hol az Oláh Miklós alapította Stephaneumot a theologusok, a Marianumot pedig a philosophusok számára rendezték be.

Ez időtől kezdve mindegyre jobban kezd kidomborodni az az óhaj, hogy a két papnevelőt áthelyezzék az érsekség székhelyére, Esztergomba. Rudnay Sándor 1821-ben le is tette a mostani szeminárium alapját; de mielőtt tervét befejezhette volna, 1831-ben meghalt. Utóda, Kopácsy József is folytatta az építkezést, de ő sem tudta befejezni; a később bekövetkezett mozgalmas idők szintén nem kedveztek az épület elkészítésének. Végre 1849-ben Kunszt József, káptalani helyettes, Esztergomba hozta át a theologiai karnak két felső osztályát s a Rudnaytól alapított, de később megszűnt presbiteriumban, a Sz. Ferencz-rend régi kolostorában, helyezte el azokat. Scitovszky hercegprímás 1850-ben a másik két osztályt is ide hozta; a philosophusok továbbra is Nagyszombatban maradtak.

1861-ben folytatták a félbenhagyott szeminárium építését, s 1865-ben az épület teljesen elkészülvén, elhelyezték benne a hittudományi és az eddig Nagyszombatban maradt bölcséleti tanfolyamot; és így az Oláh és Szelepcsényi által alapított két papnevelő-intézetet egyesítették. A philosophusok kezdetben az intézet épületében nyertek oktatást, s csak az érettségi vizsgálatot tették a helybeli benzések főgimnáziumában; az 1885—86. iskolai évtől az V.—VIII. oszt. növ.-papok valamennyien a főgimnáziumban végzik tanulmányaikat.

A papnevelő-intézet egészen az új kor követelményeinek megfelelően van berendezve. Főékkessége az 1894-ben ötezer forint költségen helyreállított s a maga nemében pártját ritkító román-stílusú kápolna. Könyvtára mintegy 10,000, jobbára theologiai művet foglal magában. Az intézetnek van földbirtoka és kőszénbányája. Legnagyobb jötevőinek egyike Simor János hercegprímás, a ki végrendelete értelmében 250.000 forintot hagyott a szemináriumnak.

A növendékek száma az 1907—1908. isk. évben: 180; és pedig theologus 97, gimn. növendék 83. A négy évfolyamból álló hittani intézetben az ének, magyar jog és gazdaságtan előadóin kívül, hat theol. tanár működik; az intézet jelenlegi kormányzója Horváth Ferencz dr., prelátus, apátkanonok.

Források: Breznay Béla dr.: Papnevelőink a millenniumon. — Keményfy Kálmán: Az esztergomi tanítóképző megalapítása és rövid története. — Komlóssy Ferencz dr.: Az Esztergom-főegyházmegyei r. kath. iskolák története. — Körösi László dr.: Az esztergomi reáliskola története. — Vojnits Döme: Az esztergomi káptalani iskola és gimnázium története. — Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye multjából.

IRODALOM, TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET.

A kereszténység behozatala, a kath. egyház megalapítása hazánkban nemcsak politikai, hanem közművelődési tekintetben is korszakot alkotó, nemzetünkre nézve. A nyugat-európai műveltség áldásai ez időtől kezdve táplálják a magyar földet s vele a magyar nemzetet.

Művelődéstör-
téneti vissza-
pillantás.

A magyar nemzet kereszténységének fölkelő napja Pannonhalmra és Esztergom ormairól hintette szét termékenyítő sugarait hazánk áldott földére. Első szent királyunk királyi székvárosát, Esztergomot tevén a magyarországi egyháznak középpontjává, a keresztény műveltség jótékony hatásai is itt termettek a legérettebb gyümölcsöket. Az ország első főpapja a Sz. Benedek rendjéből, Pannonhalmáról került Esztergomba; az anyakolostorból tanult férfiak követték őt új székhelyére, kik koruk műveltségével érkeznek az ország fővárosába és fognak a nagy munkához; nemcsak mint hithirdetők működnek önfeláldozó buzgósággal, hanem mint a káptalan tagjai, segítségére vannak az érseknek az egyházi ügyek vezetésében, papokat nevelnek a megtért nemzet fiai közül és tanítanak az iskolában.

A benzéseken kívül lassanként majd minden szerzet meghonosodott a régi Esztergomban, s kolostoraik a hit és tudományos élet mind megannyi veteményes kertjeivé váltak. A káptalani és szerzetesi iskoláknak főrészők volt a műveltség terjesztésében, a magyar nép művelődésének fejlesztésében; ezek az iskolák voltak a hazai tudományosság gyűjtőhelyei. A tanítással és neveléssel kizárólag egyházi férfiak foglalkoztak, a kik nemcsak terjesztették, hanem művelték is a tudományok különféle ágait. Irodalmunk első emlékei egyházi művek, vagy vallásos ihlet termékei.

Később is, árpádházi királyaink bőkezűsége mellett, a nagynevű érsek, káptalanok és kolostorok hatalmasan támogatták és áptolták a tudományt, művészetet és ipart, úgy hogy Esztergom egészen a XIII. századig a szellemi és anyagi téren virágzó jólétnek örvendett.

Azonban a sajói veszedelem halomra döntött és elpusztított mindent, a mi hosszú idő alatt a nemzet szellemi és anyagi felvirágoztatására történt; a tatárpusztítással a nemzet kétszázados művelődése szállott sírba, a tudomány és művészet emlékeivel együtt. Sötét éjtszaka borult Esztergomra is, melyet a tatárok, a vár kivételével, leromboltak, lakosait kegyetlenül leölték, s a művelődés békés századainak dúsán termő gyümölcsseit megsemmisítették.

Újra kellett kezdeni. És a művelődésnek elvetett csírái lassan bár, de ismét kihajtottak. Az Anjouk és Hunyadiak kora, nemcsak az állami élet, hanem a tudományosság terén is, hazánk és nemzetünk fénykora vala. A tudományok újjászületésének idejében, azoknak egyik kiváló képviselője, Vitéz János, esztergomi érsek volt. Székvárosában és udvarában tudósok és művészek gyülekeztek össze, kiket a fényes szellemű főpap messze földről magához vonzott, hogy fejedelmi építkezései és világhírű könyvtára számára munkásságukat megnyerje. Galeotti huzamos ideig tartózkodott Esztergomban, s itt írta meg „De homine“ cz. munkáját, melyet hálája jeléül Vitéznek ajánlott. Ugyancsak az érseki udvarban, Vitéz fölszólítására készítette el Regiomontanus is nevezetes csillagászati tábláit.

Hogy mily szeretettel és buzgalommal foglalkozott maga Vitéz is a tudományokkal, erről azok a kézírati munkák tanúskodnak, melyeket érsekségének

idejében javított ki és látott el jegyzeteivel; tanúskodik fényes, 4000 kötetből álló könyvtára, a mely buzdításul szolgált Mátyás királynak is a Corvina-könyvtár megteremtésére. Mint középkori műveltségünk és hatalmunk annyi más emlékei, Vitéz könyvtára is elpusztult a viszontagságok alatt s annak legnevezetesebb kéziratái ma Európa több nagy könyvtárában szét vannak szórva.

A szerenesétlen mohácsi csata után a haza gyászos sorsát Esztergom sem kerülhette el; 1543-ban török uralom alá került. A mit nagy királyok, tudomány-és művészet-kedvelő, művelt főpapok hosszú időn keresztül megalkottak, azt a barbár török tönkre tette, s a másodsor fölvirágzott Esztergomot is kifosztotta, a lakosságot rabigába hajtotta, a főpapságot elűzte. A primás és a káptalan a város elfoglalása után az egyházi kincsekkel és levéltárral Nagyszombatba menekült; s ettől fogva 277 éven át nem lakott primás Esztergomban.

A mint elvesztette Esztergom az érsekséget és a káptalant, rohamosan kezdett süllyedni. Sem főiskolája, sem nyomdája nem lévén, a tudományos mozgalom teljesen megszűnt falai között, s a szellemi élet hosszú időn át mintegy kihalt; szomorú pangás állott be minden téren. Csak 1820-ban térhetett vissza az érsekség és a káptalan ősi székhelyére; innen kezdődik Esztergom történetében a harmadik korszak, az újjászületés korszaka.

A vármegyét és a várost ért viszontagságok Esztergom történetében erős nyomokat hagytak, de a fényes multról vajmi kevés írott emléket mutathatunk föl. Mindamellett nemzetünk irodalom-történetében nem utolsó helye van Esztergom vármegyének; szülőttei, főleg az újabb időben, irodalmi működésükkel tekintélyt és tiszteletet szereztek nevének.

Az alábbiakban betűrendben adjuk az irodalom és tudomány képviselőit; és pedig első sorban különösen az Esztergom vármegyei születésűeket, majd azokat, a kik máshol születtek, de Esztergom vármegyében éltek és működtek.

Acsay Ferencz.

Acsay Ferencz, szül. Esztergomban, 1854-ben. Mint Sz. Benedek-rendi tanár 1878—1893-ban Esztergomban tanított, 1894-ben győri főgimn. igazgató és házfőnök lett.

Művei: A prózai műfajok elmélete. 1889. — Bossuet egyházi beszédei. Fordította és bevezetéssel ellátta. 1895. II. köt. 1902. — Millenniumi emléklapok. 1896. — A győri benedéz főgimnázium története. 1901. — Ifjúsági szentbeszédek. I. köt. 1903. (II. és III. köt. 1908.) — Rónay Jácint élete. 1908. — Irt ezenkívül több nekrológot, nyelvészeti, neveléstani és egyházzsónoklati cikket; számos szent beszédet közölt a Szent Gellért, ifjúsági hitszónoklati folyóiratban.

Andor György dr.

Andor György dr., prelátnak kanonok, szül. 1867-ben. 1891-ben az esztergomi szemináriumba került tanárnak, később tanulmányi felügyelő lett. 1897-ben hercegprimási szertartóvá, majd titkárrá, 1905-ben hercegprimási irodaigazgatóvá és egyházmegyei főtanfelügyelővé, a következő évben pedig esztergomi kanonokká nevezett ki. Cikkeket, bírálatokat írt a Magyar Sion, Bölcseleti folyóirat, Hitvédelmi folyóirat, Katolikus Szemle folyóiratokba; 1899—1901-ig szerkesztette az Isten Igéje, hitszónoklati folyóiratot, a melyben több beszéde jelent meg.

Argauer Máté.

Argauer Máté, 1820-tól Esztergom szab. kir. város plébánosa volt. Meghalt 1840-ben.

Művei: Sz. Istvánnapi díszbeszéd. 1822. — Sárospalvi Heya Imre alispánt, midőn királyi tanácsos lett, üdvözl. 1836. — Üdvözlő beszéd Uzovits János főispáni helytartó székfoglalásakor. 1836.

Bády Izidor

Bády Izidor, benedéz tanár, utóbb lelkész, született Szentgyörgymezőn 1820-ban. Meghalt 1885-ben.

Cikkei: A tihanyi hívek szép egyházi énekei. Szent Benedek. Munkája: Alkalmi beszéd Écsy László születésének 50., felügyelőségének 25. évére. 1869.

Bády Valér.

Bády Valér, sz. ferenczrendi hitszónok szül. Szentgyörgymezőn, 1811-ben. Meghalt Budapesten, 1885-ben.

Munkái: Jézus szentséges szíve társulatának szabályai, imái és énekei. 1861. A szentkereszti és más processiókra alkalmas énekek és inák. 1864.

Bakócz Tamás.

Bakócz Tamás, bíbornok-érsek, szül. Erdődön, 1442 táján. Mint nagytudományú főpap és államférfi, kora történetében nevezetes szerepet játszott; 1497 decz. 20-án esztergomi érsekké, majd bíbornokká lett. Az egyházi és világi legfőbb tisztségekkel kitüntetve, meghalt Esztergomban, 1521 jún. 11-én. Róla szülővármegyéjénél bővebben emlékeztünk meg.

Balás Theophil.

Balás Theophil, szül. Párkányban, 1795 május. 27-én. A Sz. Benedek-rendbe lépven, hittudományi tanulmányait Bécsben és Pannonhalmán végezte. Tanított Komáromban, Nagyszombatban, (1827—38.), Esztergomban, ugyanitt 1838—46-ban házfőnök és igazgató volt. A következő évben betegeskedése miatt

pihent, majd ismét három évig Esztergomban tanárkodott. Később házi lelki-
atya Komáromban, lelkész Nyalkán, alperjel és utóbb perjel Bakonybélben,
a hol 1878-ban meghalt.

Művei: Latin és magyar alkalmi költemények; többek között Rudnay Sándor hercegprímás
tisztelőre; Kovács Tamás főpát és Kopácsy József hercegprímás székfoglalójára és halálára;
Simor János győri püspök és Kruesz Chrysostom főpát beiktatásakor, stb. — Írt egyházi himnu-
szokat a magyarországi szentekről, melyeket a benezés breviáriumba is fölvettek. — Értekezéseket
közölt az Urániában és más folyóiratokban. — Hátrahagyott versei és más kéziratai a pannonhalmi
és bakonybéli könyvtárban vannak.

Balassa Bálint, a XVI. század nagy lírikusa, Esztergom vármegyében fe- Balassa Bálint.
jezte be dicsőséggel és szenvedésekkel teljes pályáját, itt esett el 1594-ben Esz-
tergom ostrománál, a Pálffy Miklós oldala mellett. Mindkét czombján megsebe-
sítve, május 26-án halt meg a táborban.

Baranyay Ferencz, Esztergom és több más vármegye táblabírája, szül. Baranyay
Ferencz.
Esztergomban, meghalt u. o. 1823 október 20-án 70 éves korában.

Munkái: Ns. Esztergom város polgártársailhoz intézett buzdító beszéd. 1820. (Ugyanez néme-
tül is). — Carmen cel. princ. Alex. Rudnay archiepiscopo Strigoniensi . . . designato munera sua
auspicatissime capessenti devotum. 1820. — Disquisitio notitiarum antiquarum liberae regiaeque
civitatis Strigoniensis et arcis archiepiscopalis nominis ejusdem. 1820. — Az esztergomi vár iránt
kifajtható régiségeknek újra felvett nemre tétele Y. álorenzás támadásai ellen. 1823.

Bartakovics Béla, érsek, szül. 1792-ben. Hittani tanulmányait Bécsben elvé- Bartakovics
Béla.
gezvén, két évig volt káplán Sellyén és Muzslán. 1817-ben a nagyszombati érseki
helynökséghez került; 1820-ban hercegprímási levéltárossá, utóbb titkárrá nevez-
ték ki. 1830-ban tagjává lett az esztergomi káptalannak, s a következő évben a
nagyszombati helynökség vezetésével bízták meg. 1844-ben a rozsnói püspökséget
nyerte el, 1850-ben pedig az egri érseki székre emelkedett. Meghalt Egerben,
1873-ban. Számos értékes egyházi művet írt.

Bélik József, szül. 1757-ben. Csúzon és Udvardon káplán volt, 1784-ben a po- Bélik József.
zsonyi papnevelő-intézetnél tanár, utóbb aligazgató lett. 1809-ben esztergomi
kanonokká, nemsokára ez. apáttá és a pesti papnevelő kormányzójává nevezték
ki. 1820—23-ban érseki helyettes és pharosi püspök. 1823-ban szepesi megyés
püspök lett. Meghalt 1847-ben. Két latinnyelvű, egyházi jellegű műve jelent meg.

Besze János, szül. 1811-ben. Mint ügyvéd, 1836-ban Esztergomban telepedett Besze János.
le s a megyei életben tevékeny szerepet játszott és a vidék népszerű embere lett,
úgy hogy a fegyveres polgárság őrnagyparancsnokává, a megyei nemesség had-
nagyává s 1848-ban országos képviselővé választották. Komárom várát Besze
biztosította az esztergomi nemzetőrökkel Jellasich ellen; harcolt, szónokolt,
lelkésített és Kossuthnak jobb keze volt. A szabadságharc után ő is bujdosott.
1861-ben ismét Esztergom képviselőjévé választották s a határozati pártnak volt
híve; 1865-ben Deákhoz állott. 1869-ben a pénzügyi törvényszék elnöke lett;
később, ez állás megszűntével, nyugalomba vonult. Meghalt 1892-ben. Számos
politikai cikkén kívül, több füzet jelent meg tőle, melyekben különféle társa-
dalmi kérdésekkel foglalkozik.

Bezerédi Gyula, szobrász, szül. 1858-ban, Mogyoróson. Tanulmányait Buda- Bezerédi
Gyula.
pesten kezdte, majd 1874-ben ösztöndíjjal a bécsi képzőművészeti akadémiára
ment, és részt vett az udvari múzeum, valamint a Burg szobrászati díszítésében,
1882-ben Budapestten telepedett le; főleg díszítő szoborműveket készített.

Szoborművei közül nevezetesebbek: Benvenuto Cellini szobra a prágai műcsarnokban; Bá-
nyászat, Iper, Gazdászat és Kereskedelem szoboralakjai a budapesti keleti pályaház homlokzatán;
Csárdás és Menuette a Fővárosi Vigadó nagytermében; két Mátyás-korabeli apród a dalmű-
színház udvari páholyának lépcsőházában; Herkules és Psyche alakjai a herkulesfürdői Szá-
páry-épület homlokzatán; Tóth Kálmán bej. szobra; Tinódi Lantos Sebestyén (a király költé-
ségén készült tiz szobor egyike) a Népszínház előtt levő téren.

Birkés Endre, fővárosi számtiszt, szül. Bajóton 1810-ben. Meghalt Birkés Endre.
1897-ben. Irodalmi működését a Regélőben kezdette „Esztergom története“
leírásával 1835-ben; Esztergom városának ez a legelső magyar leírása. Írt
még népismertetési közleményeket (u. o. 1837.), elbeszéléseket, történeti cik-
ket a Házánk és a Külföldbe (1865.)

Blümelhuber Ferencz, hittudományi doktor, szül. 1824-ben. 1855—84-ben Blümelhuber
Ferencz.
az esztergom papnevelő tanára; 1874-ben esztergomi kanonokká, majd ez.
préposttá, 1894-ben pápai prelátussá nevezték ki. 1907-ben káptalani prépost
lett. Az egyházi régiségtanra vonatkozó műveket, cikkeket és bírálatokat írt.

Bogisich Mihály, pápai prelátus, szül. 1839-ben. Szomoron, Kürthön, majd Bogisich
Mihály.
a fővárosban volt káplán. 1880-ban az Akadémia megválasztotta levelező-tag-

jának. 1881-ben a budapesti egyetemen a történelem magántanára, 1871—78-ban a budai Ének- és Zeneakadémia, 1876—82-ben a Nemzeti Zenede titkára, 1882-ben budavári plébános, a következő évben cz. prépost, utóbb kerületi alesperes, majd esperes és szentszéki ülnök; 1896-ban cz. püspökké, 1898-ban esztergomi kano-
nokká, majd pápai preláttussá nevezték ki. A magyar Czeczila-egyesület elnöke.

Munkái: Három férfi-négyes. (Szöveg Kuliffay Edétől) 1872.— Melyik a valódi egyházi zene? 1878. — A gyermek szent foliásai. Ima- és énekeskönyv. 1878. — A keresztény egyház ősi zenéje. (Jutalmazott mű) 1879. — Egyház-zenészeti jegyzeteim. 1880. — Magyar egyházi népénekek a XVIII. századból. 1881. — Canticale et passionale hungaricum, XVIII. századbeli kath. énekgyűjtemény. 1882. — Ősi egyházi énekeink (Férfi négyesek 1882—85.). — Szegedi Ferencz Lénárt egri püspök énekeskönyve 1885. — Dieshymnus Simor János bíbornok aranymiséjére. 1888. — Szent István tiszteletére rendelt három régi ének. 1886. — Őseink buzgósága innák és énekekben. (Jutalmazott mű). 1888. — Tizenkét eredeti magyar dal. (Előszó az elzifírázott és elnyújtott czigányzene ellen.) — Szent István-napi egyházi beszéd. 1897. — Első eredeti magyar rapsodia. Nagy zenekarra. 1897. — Király-hymnus. — Második eredeti magyar rapsodia. Nagy zenekarra. 1900. — A társadalom. Eredeti dráma négy szakaszban. 1901. — Ezenkívül különféle lapokban közölt egyházi és világi zenészeti cikkeket, zeneművekről ismertetések, operai és hangverseny-bírálatokat.

Borovszky
Lénárd.

Borovszky Lénárd, benzés tanár, szül. Esztergomban 1792-ben. Meghalt 1869-ben.

Munkái: Liber precum et hymnorum in usum studiosae inventutis. 1840. Új lelki manna, azaz imádságos és énekes könyv a ker. kath. ifjúság számára. 1869. — A bold. szűz Mária fehér liloma. Imádságos és énekes könyv ker. kath. leányok számára. 1869. és 1872.

Bossányi
Farkas.

Bossányi Farkas, jezsuita, szül. 1669-ben. Tanított Nagyszombatban és Kassán; 1721-től három éven át prefektus volt Esztergomban. Meghalt 1726-ban. Több egyházi, filozófiai műve s néhány em'ékbeszéde jelent meg.

Bottyán János.

Bottyán János, kurucz tábornok, szül. Esztergomban, a XVII. század közepe táján. Harcias szelleme és vakmerő bátorsága a harci térre vonták őt, s e őbb a séllyei, majd az esztergomi végvárakban katonáskodott. 1683-ban az esztergomi vár lovasságának főhadnagya lett; Lipót császár pedig a török ellen vívott hadjárat után ezredessé, s egy magyar huszárezred tulajdonosává nevezte ki. Elvesztvén a csatározásokban fél szemét, katonái Vak Bottyánnak nevezték el. A karlóczai béke után visszavonult esztergomi kastélyába; de 1701-ben már a Rajna mellett harczolt, a honnan hazatérve, a császáriakkal a fölkelők ellen küzdött. Méltatlan üldözésnek lévén kitéve, 1704-ben II. Rákóczi Ferenczhez állott, ki őt azonnal tábornokká tette; ez időtől ő lett a kurucz háborúk leg-hősiesebb s úgyszólván mondaszerű alakja. Egymásután aratta diadalait Felső-Magyarországon s a Dunántúl; erejének és bátorságának igen sokat köszönhettek a fölkelők. Számos diadala után 1709 szept. 27-én halt meg Gyöngyös mellett, Tarna-Örsön levő táborában.

Bottyán János személylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok (1685—1716.) czímen összegyűjté s kiadta Thaly Kálmán 1883. a kuruczkor történetére nézve nagyfontosságú iratait.

Bozóky
Mihály.

Bozóky Mihály, kántor, szül. Kicsinden, 1755-ben. Esztergomban egy ideig mint nevelő és iskolasegéd működött; 1773-ban Dömösön, 1776-ban pedig Pilis-Maróthon kántor lett. Meghalt 1839-ben.

Munkái: Katolikus korbéli kótás énekes könyv. Vác, 1797. — Faon és Hersze. (Lafontaine után) 1803. — Téli rege (Wielandtól) Pozsony, 1804. — A jól meghalásra serkentő magyar egyházi énekes könyv. Vác és Nagyvárad, 1806. (Ujabb kiadás Pest, 1857.) — Az estvének természeti rajza.

Burány
Gergely.

Burány Gergely dr., prépost, szül. Esztergomban, 1852 febr. 6-án. 1871-ben a csornai premontrei kanonok-rendbe lépett s tanulmányai elvégzése után Keszthelyen, majd Szombathelyen lett tanár; később mint cz. főigazgató a keszthelyi főgimnázium igazgatója. Jelenleg a csornai premontreiek prépost-preláttusa s az orsz. közokt. tanács tagja.

Művei: A római állandó törvényezések és a bünyfenítő eljárás Cicero korában. 1883. — A görögök és rómaiak vallása ker. szempontból tekintve. 1885. — A római polgári perekben való bíraskodás a köztársaság idejében. 1894. — Szerkesztette a vas megyei régészeti egyesület Évkönyveit (XII—XIV.), melyekben több értekezése jelent meg. — Írt ezenkívül bírálatokat és régészeti cikkeket különféle lapokba.

Burány János.

Burány János, ügyvéd. Munkája: Esztergom talajvizéi s a vízvezeték. 1887. Írt még cikkeket az esztergomi s vidéki szénbányák, és az esztergom—budai vasút és vízvezeték ügyében.

Csáka Károly.

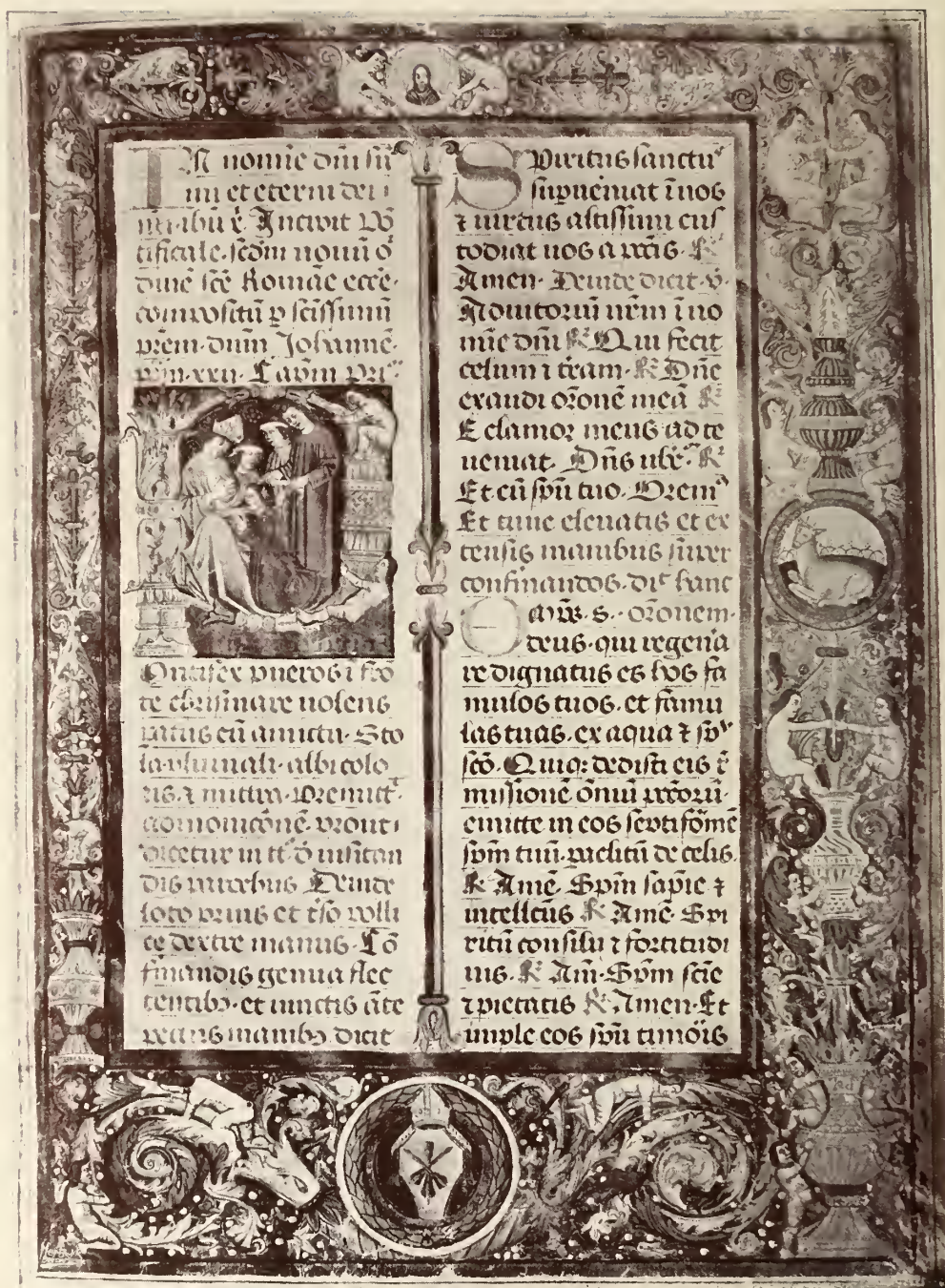
Csáka Károly, gimn. igazgató, szül. Esztergomban, 1844 okt. 22-én. Esztergom főegyházmegyei pappá fölszenteltetvén, 1866-ban, rövid idei lelkész-kedése után, 1868-tól 1873-ig nagyszombati főgimn. tanár. Ekkor a körmöczi áll. reáliskolához nevezték ki tanárnak; két év mulva a trsztenai algimn. ideiglenes,

Bakócz Tamás Gradualéja.

(A magyar kath. egyház legnevezetesebb szertartási kézírata. XV. századbeli codex címlepleje.)

A Vitéz-féle szertartási könyv, (Pontificale) kezdő lapja.
 (XV. századbeli codex.)

1875-től 87-ig rendes igazgatója, 1887 után Zsolnán volt igazgató ; jelenleg nyugalmában él Vácson.

Írt számos cikket különböző lapokba, évkönyvekbe, iskolai értesítőkre ; nevezetesebbek : Mikép lehet sikeresebben minden megyében a lelképásztörök segítségére, a néprmissiók tartására, stb. Pályamű. 1864. — Vanha, első magyar bíbornok. 1864. — A templomrend vitézei. 1865. — A remete. Pályadíjas mű. 1867. — Adalékok Esztergom 13. századi helyíratához. 1867. — A pápák befolyása hazánkban az Árpádok alatt. 1871. — A magyar Ximenes Benjaminja. 1872. — Gizela, Sz. István neje s az ellene fölhozott vádak. 1883. — Nemzetgazdászati nézetek Magyarországon M. Theresia korában. 1885. — Középkoraink szervezése M. Terézia királynő által 1776-ban és azok további fejlődése. 1888—1892. — A zsolnai kir. gimnázium 100 éves története. 1889. — Írt cikkeket az „Orsz. Középkor. Tanáregylet Közlönyé“-be 1890—91-ben.

Császkai György, érsek, szül. 1826-ban. 1856-ban, mint nagyszombati főgimn. tanár Esztergomba került hercegprímási titkárnak, majd irodaigazgatóvá, végre kanonokká nevezték ki 1874-ben székesi püspökké, 1891-ben kalocsai érsekké lett. Meghalt 1905-ben. Számos egyházi és tudományos művet írt.

Császkai György.

Csernoch János püspök, orsz. képviselő, szül. 1852-ben. 1886-ban hercegprímási szertartó és levéltáros, később szentszéki jegyző és titkár, majd 1888-ban irodaigazgató lett ; ugyanez évben esztergomi kanonokká, két év múlva cz. apáttá nevezték ki ; 1893-ban főszékesegyházi plébános, 1900-ban pápai prelátus lett ; 1908-ban csanádi püspök. 1901 óta orsz. képviselő.

Csernoch János.

Dankó József, cz. püspök, hittudományi doktor, szül. 1829-ben. 1868-ban került Esztergomba kanonoknak ; egyúttal megbízták a papnevelő kormányzásával. 1870-ben apáttá, 1874-ben pápai prelátussá nevezték ki ; 1881-ben a M. T. Akadémia levelező tagjai közé választotta. 1889-ben pozsonyi nagyprépost, 1890-ben pristinai cz. püspök lett. Dankó világszerte ismert híres magyar teologus volt, a kinek kiváló latinsággal megírt könyveit még sok külföldi papnevelőben is tankönyvül használják. Simor hercegprímásnak, a ki a vatikáni zsinatra is őt hívta magával teológiai szakemberül, művészeti ügyekben szintén egyik tanácsadója volt. Dankónak magának sok ezer kötetből álló könyvtára, képtára, nagy rézmetszet-gyűjteménye volt, a melynek egy része Pozsony városnak és az esztergomi papnevelő-intézetnek, másik része nővére, Rényi Rezsóné családjának jutott. Irodalmi működést teológiai és műtörténeti téren fejtett ki. Meghalt 1895-ben, Pozsonyban.

Dankó József.

Főbb művei: Historia Revelationis Divinae, 3 kötet, 1862—1867. — Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae, 1893. — Műtörténeti irodalmi munkásságának alkotásai közül itt különösen az Esztergomot érdeklők említendők : De capella Bakaesiana, 1875. (a híres Bakacs-kápolna műtörténeti ismertetése). — Történelmi, művelődési és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából, 1880. (a székesegyházi kincstár kincseinek képeivel magyarul és németül hasábosan megjelent mű). — Monumentum J. Simor, 1886. (Simor primástól a székesegyházban végzett építkezések, továbbá a primási könyvtár és műgyűjtemények ismertetése).

Deininger Imre, min. ügyosztályvezető, gazd. főigazgatóhelyettes, szül. Esztergomban, 1844 május 7-én. A magyar-óvári felsőbb gazdasági intézetet elvégezvén, az esztergomi érsekségi uradalmakban nyert alkalmazást, a hol már megelőzőleg is működött. 1868-ban az akkor megnyílt debreczeni gazdasági felsőbb intézethez került tanárnak ; 1874-ben a magyar-óvári gazd. akadémiához tették át, majd 1884-ben a keszthelyi gazdasági intézet igazgatója lett ; 1892-ben a gödöllői kir. koronauradalom igazgatójává nevezték ki, 1899-ben a földművelésügyi miniszteriumhoz rendelték be szolgálattételre. Jelenleg a földművelésügyi miniszteriumban uradalmi jószágigazgató. M. kir. udv. és kir. tanácsos, a vaskorona-rend III. oszt. lovagja, a toscanai polg. érdemrend tisztii keresztje és a siami fehér elefántrend IV. oszt. tulajdonosa.

Deininger Imre.

Ismételten tett tanulmányi utazásokat a külföldön, részben a kormány megbízásából ; utazásait legnagyobb részben le is írta. Tüzetes tanulmány tárgyává tette a Magyarországon talált prae-historikus növény-s különösen a magleleteket ; utóbbiaknak leírását 1881-ben b. Nyáry Jenő fölvetve „Az aggteleki barlang“ cz. munkájába. — Számos cikket írt a hazai s német mezőgazdasági szaklapokba. — Önálló munkái : Jelentés a sundsvalli 1882. kiállításról. 1883. — A keszthelyi m. kir. Gazdasági Tanintézet Évkönyve (1865—85.), az itt fennállott Georgicon (1797—1898.) rövid történeti vázlatával. 1885. — Tanulmány a búza fölött. 1890. — Adatok kulturnövényeink történetéhez. 1891. — Svédországi második utazásom. 1892.

Dénes Aladár dr., ügyvédjelölt, szül. Esztergomban, 1880-ban.

Munkái : Vadmecum. (Fölvéve a Jogi Zsebkönyvek gyűjteményébe) 1904. II. kiadás 1907. — Perjogi Lexikonok gyűjteménye. I. köt. A polgári perrendtartás lexikona. 1907. II. köt. A bűnvádi perrendtartás lexikona. 1908. — Ezenkívül szerkesztette az Esztergomban megjelenő „Pardon“ cz. képes élelzetlapot. (megindult 1905 decz. 31-én, megszűnt 1906 ápr. 15-én) ; továbbá 1905 jan. 1-től az „Esztergomi Lapok“ hely. szerkesztője.

Dénes Aladár.

Dulánszky Nándor püspök, hittudományi doktor, szül. Esztergomban, 1829-ben. 1855-ben áldozó pappá szenteltetvén, előbb segédlelkész volt Óbudán,

Dulánszky Nándor.

majd a pest-belvárosi plébániára került káplánnak; nemsokára tanulmányi felügyelő lett az esztergomi, utóbb a pesti középponti papnevelőben. 1862-ben pesti egyetemi hittanárrá, 1872-ben vallás- és közoktatásügyi miniszteri osztálytanácsossá, a következő évben esztergomi kanonokká, 1874-ben apáttá, s még ez évben bácsi vál. püspökké, 1875-ben székesfehérvári, két év múlva pedig pécsi megyés püspökké nevezték ki. 1880-ban val. b. titk. tanácsos lett, utóbb a Ferencz József-rend nagykeresztjét kapta kitüntetésül. Mint pécsi püspök újjászervezte, kibővítette a papnevelő-intézetet, rendezte a tanítóképzés ügyét, megalapította a Gregorián énekiskolát, helyreállította a liceumi nyomdát, a leánynevelés előmozdítása végett iskolákat alapított az irgalmas-nénék vezetése alatt. Az ő bőkezűsége és fáradhatatlan tevékenysége tette lehetővé a XI. század kiváló műemlékének, a pécsi székesegyház megújítását, oly pazar fényvel, aynyi műgonddal, hogy a hatalmas épület hazánknak egyik legbecesebb műemléke lett. Meghalt Pécsen 1896 január 29-én.

Művei: Latin és magyar pásztorlevél székesfehérvári püspöki széke elfoglalásakor. 1875. — Latin és magyar főpásztori körlevél pécsi püspöki széke elfoglalásakor. 1877. — Főpásztori szózat, melyet püspöki széke elfoglalása napján, 1877 nov. 8-án mondott. — Körlevele egyházmegyéje híveihöz a pécsi székesegyház felszenteltetése alkalmából. Pécs, 1891. (Ugyanez latin nyelven is.) — Ágazatos hittan. Könyvomat. — Az 1868—69. években szerkesztette a Religiót; ebbe, valamint más folyóiratba számos cikket írt.

Dvihalny Géza.

Dvihalny Géza, hírlapíró, szül. 1878-ban. Szerkesztője az „Esztergom“ című keresztény kath. irányú politikai hetilapnak és az „Esztergomi Friss Ujság“ című szintén keresztény kath. irányú politikai napilapnak. Ez utóbbival alapította meg az első napilapot Esztergomban.

Művei: Egy kötet elbeszélést adott ki Tárca címén. Esztergom 1899. És apróbb füzeteket. Nagyobb történelmi tanulmánya: Esztergom megye és város szerepe az 1848-49-es mozgalmakban, az „Esztergom“ évfolyamaiban jelent meg.

Eckert Antal.

Eckert Antal, polg. iskolai tanár, szül. Bajnán, 1856 április 16-án. A budapesti műegyetemen a technológiai physika kiegészítő tanára lett; 1881-től polgári iskolai tanár a fővárosban.

Művei: Természettani tankönyv ipar- és polgári iskolák számára. 1887. — Természettan kereskedelmi akadémiák és középiskolák számára. 1887. — Írt ezenkívül szépirodalmi, tanügyi és ismeretterjesztő cikkeket fővárosi szaklapokba és folyóiratokba. — Mint a budapesti népszerű felolvasásokat rendező társulat titkára, több felolvasást is tartott.

Erdősi Dezső.

Erdősi Dezső, fővárosi hírlapíró, szül. 1875-ben. Összegyűjtött költeményei „Ész és szív“ címen jelentek meg.

Esztei Ipoly.

Esztei Ipoly, ferrarai herczeg, szül. 1482-ben. Mátyás 1486-ban az alig öt éves gyermeket kinevezte esztergomi érsekké, a mibe a pápa csak hosszas vonakodás után egyezett bele. Ulászló király kívánságára 1497 decz. 20-án az érseki széket fölserélte az egri püspökséggel. Ezentúl leginkább Olaszországban tartózkodott. Meghalt Ferrarában, 1520-ban.

Írt olaszul arról a „Tengeri ütközet“ről, amelyben 1509-ben a velenceiek ellen győzött. Caelius lefordította latinra. — Több egyházi és világi költeményt is írt.

Fábián János.

Fábián János, kanonok, szül. 1832-ben. 1858-ban tanulmányi felügyelő, majd lelkiigazgató és tanár lett az esztergomi papnevelő-intézetben, 1862-ben alsószemerédi, 1874-ben esztergom-vízivárosi, 1880-ban érsekújvári plébános és tisztt. esztergomi, majd valóságos pozsonyi kanonok. Több egyházi és történelmi művet és cikket írt. Életrajzát bővebben adtuk szülővármegyéje, Hont keretében.

Faragó Gyula dr.

Faragó Gyula, dr., orvos, szül. Esztergomban, 1861-ben. Az orvosi tudományokat a bécsi egyetemen elvégezvén, rövid orvosi működés után külföldi tanulmányútra indult. 1887-ben Budapesten telepedett le, a hol különösen gyermekek gyógyításával foglalkozik.

Első dolgozata a Gyógyászatban (1887.) jelent meg; munkatársa volt a Gyógyászatnak és a Wiener Medicinische Wochenschriftnek; cikkeket írt a gyermekek ápolásáról és a szegény gyermekek megmentéséről több fővárosi napilapba s folyóiratba. Szerkeszti 1891-től az Orvosi Zsebnaptárt és a Jó egészség naptárát a magyar nép számára. — Önálló munkái: A világ árvája. 1888. — A beteg baba. 1889. — Az egészséges baba. 1889. — Miként óvjuk gyermekeink életét és egészségét. (Fordítás) 1890. — Az egészséges és beteg ember. 1890. — A gyermek testi ápolásáról. 1891.

Faragó József.

Faragó József, rajzoló művész, szül. 1866-ban. Esztergomban. Középiszkoláit az esztergomi főgimnáziumban elvégezvén, kereskedői pályára készült; és egy ideig ipari vállalatnál hivatalnok volt. De a rajzoláshoz tehetséget és hajlandóságot érezvén magában. Münchenbe ment, hogy magát a festészetben kiképezze. Ezen a téren nem aratott nagy sikert. szatirikus rajzai azonban Münchenben nagy tetszésben részesültek. Nemsokára Amerikába költözött,

a hol hat évig volt különféle éleztlapok rajzolója. Hazájába visszatérve, a Borsszem Jankó, majd a Kakas Márton szerződtette, és csakhamar elsőrangú torzkép-rajzolóvá vált. Gondosan, lelkiismeretesen és pompás művészi tudással vetette papírra a közélet alakjait, a kik közül akárhányat örökre emlékezetessé tett az ő jellegzetes rajza. De a könnyed tréfa, játszi vidámság, jóízű humor nem találta benne ihletett kifejezőjét; bizonyos fanyarság, keserűség nyilvánult meg karrikatúráiban, éles és maró szatira volt tehetségének jellemző vonása. Sok ellenséget szerzett magának, és az elért siker nem felelvén meg várakozásának, három év múlva ismét elhagyta az országot. De a külföldön sem tudott annyira érvényesülni, mint óhajtott volna, s önmagával és a világgal meghasonlott; eldobva magától kietlennek, szomorúnak érzett életét. Meghalt Berlinben, 1906-ban.

Farkas András, vagy latin nevén: Andreas Lupus, szül. a XVI. században Esztergomban. Toldy szerint ugyanaz a Lupinus András, ki a csengeri hitvallást 1570-ben Debreczenben kinyomatta. Előbb evang. vallású volt, s mint ilyen ment 1531-ben a wittenbergi egyetemre, honnét haza térvén, kálvinistává lett s a haza különböző vidékein viselt lelkészi hivatalokat.

Farkas
András.

Legnevezetesebb költői műve: Cronica de introductione Scyrtarum in Vngariam et Judeorum de Aegypto. Krakkó, 1538. Legelőször emliti Bod Péter a „Magyar Athenas” 81. lapján. Ez a legrégibb magyar ének, mely hangjegyekkel jelent meg. Dallamát megfejtette s újra kiadta Mátrai Gábor (Történeti, bibliai és gúnyos magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest, 1859).

Farkas Róbert dr., premontrai áldozó-pap és tanár, szül. Nánán, 1856-ban. Tanított Nagyváradon, Kassán, a hol egyúttal a kir. jogakadémia magántanára volt; később házgodnok Leleszen.

Farkas
Róbert dr.

Munkái: Kassa régi egyeteme. A kassai egyetem emlékkönyve. 1901. — A jászóvá. i premontrai kanonokrend története a visszaállításától napjainkig. 1902. — Értekezései a kassai főgimn. Értesítőben: A világtörténelem etikája. 1891. — I. Károly és a hosszú parlament. 1892. — Kassa árumegállító joga. 1893.

Fehér Ipoly, főapát, szül. 1842-ben. 1874—82 között élt Esztergomban, a mikor itt főgimn. igazgató volt. 1882—92-ben szegedi tankerületi főigazgató, 1892-től pannonhalmi főapát. Bővebb életrajzát szülővármegyéje (Hont) keretében ismertettük.

Fehér Ipoly.

Fehér Gyula dr., prelátus kanonok, szül. 1858-ban. Fölszenteltetése után két évig káplán volt Esztergomban, majd egy évig az érseki liceumban mint tanár működött; 1885-ben Esztergom királyi városi plébános lett, és mint ilyen 1892-ben a t. udvari káplán címet kapta. 1908-ban esztergomi kanonokká nevezték ki. A városi elemi iskolák igazgatója. Mint a Sz. Gyermekség Társulat magyarországi igazgatója, évenként több füzetet ad ki a tagok számára olvasmányúl. Ebben a vállalatban és egyébütt több cikke jelent meg.

Fehér Gyula.

Fehérváry Ferencz, plébános, szül. Esztergomban, 1842-ben. Fölszenteltetése után 1865—1871-ig káplán volt Nyergesújfalun, utóbb Udvardon; 1879-től nagysárai plébános. Meghalt 1902-ben.

Fehérváry
Ferencz.

Munkái: Emlékversezet az esztergomi új papnevelő fölszenteltetése alkalmával. Oláh Miklós látása. — Dávid házának nagy ivadéka. — Három év a szent városban. Angol után németből fordítva (Török Istvánnal együtt). 1865. — A szentek koszorúja. Herceg Scitovszky Ker. János bíb. primás 80-ik születése napjára. Zenéje Seyler Károlytól. 1865. — Értekezése: Az egyház befolyása a művészetekre (István bácsi naptárában).

Feichtinger Elek dr., kir. tanácsos, szül. Esztergomban, 1854-ben. Jogi tanulmányait Budapesten elvégezvén, a budapesti kir. törvényszéknél joggyakornok lett, később pedig a pénzügyi szolgálatba lépett át; 1885-ben a fiumei kereskedelmi akadémián a kereskedelmi jog és nemzetgazdaság tanára; később a fiumei tengerészeti iskolában a tengeri jogot is tanította; 1892-ben pénzügyi tanácsos és fiumei pénzügyigazgató lett; 1900-ban a m. kir. közigazgatási bírósághoz ítélőbíróvá nevezték ki; jelenleg a serajevói orsz. kormány pénzügyi osztályának főnöke. 1908-ban a II. oszt. vaskoronarendet kapta.

Feichtinger
Elek dr.

Különböző szaklapokba irt cikkein kívül önálló munkái: Manuale di diritto cambiario. 1886. — Diritto marittimo. 1888. — Cenni storici sull'Economia politica. 1888. — Riforme della legislazione francese sul campo del diritto marittimo privato. 1888. — Cenni sulle finanze di Stato. 1889. — Delle banche. . . 1889. — Note sur le projet de Code de procedure penale hongrois. 1889. — Teoria dell'Economia politica. . . 1890. — Principi fondamentali del Diritto commerciale ungarico. 1891. — Tengeri magánjogunk és a francia reformok. 1891. — Praktische Tabellen für Touristen. 1893. — Economia politica. 1893.

Feichtinger János, t. kanonok és főegyházmegyei könyvtáros, szül. 1811-ben, Németszőgyénben. Káplán volt Érsekújvárott és Esztergomban, plébános Süttön; 1861-ben esztergom-vizivárosi plébános, majd alesperes, 1874-ben főegyház-

Feichtinger
János.

megyei könyvtárosnak nevezték ki. 1881-ben esztergomi tisztt. kanonokká. Meghalt Esztergomban, 1889-ben. Kéziratban maradt terjedelmes műve: A Feichtinger-család, mely a család tagjainak, rokonainak és hozzátartozóinak életrajzát tartalmazza. 1600-tól kezdve, arcképekkel díszítve. Főérdeme a főegyházmegye könyvtárának rendezése és lajstromozása.

Feichtinger
Sándor dr.

Feichtinger Sándor dr., kir. tanácsos, szül. Esztergomszentgyörgymezőn, 1817-ben. Orvosi tanulmányait a pesti egyetemen elvégezvén, szülővárosában kezdte meg működését; 1861-től városi főorvos, később a városi közkórház igazgató orvosa, s hosszú ideig reáliskolai igazgató volt. Meghalt 1907-ben.

Kiseb értekezései a Berliner Medicinische Central-Zeitungban, a M. Orvosok és Természetvizsgálók Munkálataiban (1863—65.), gyógyászati cikkei az Egyetemes M. Encyclopaediában jelentek meg. — *Önálló művei*: Animalia vertebrata obtutu pharmaccologico considerata. 1840. — A Börzsöny-márianostrai trachyt-hegycsoport növényzetéről. 1870. — Jelentés a csajkások területe és Torontál vármegye flórájáról. 1871. — Krasznamegye és környéke flórájáról. 1873—1872-ben tett kiránduláson észlelt Fószkésekről. 1875. — Esztergom megye és környékének flórája. 1899.

Feigler Géza.

Feigler Géza, karnagy, szül. Esztergomban, 1843 márczius 17-én. Budapesten telepedvén le, csakhamar feltűnt alapos képzettségével s a Nemzeti Zenedénél a zeneszerzés tanárának választották meg. Több éven át eredményesen működött mint karnagy a budapesti Unio nevű német dalegylet élén is, a melyet jóformán megmagyarosított. Meghalt Budapesten, 1874-ben.

Termékeny zeneíró volt, s a zene majd minden ágában számottevő művet írt: miséket, miserészeket, betéteket, számos zongora- és orgonadarabot, kamara-zenét, férfi-négyest, vegyes kart. Egyik magyar ábrándjával pályadíjat nyert. Szorgalmas munkatársa volt az Apolló cz. zenelapnak.

Fekete Endre.

Fekete Endre, szül. Esztergomban, 1844-ben. 1861-ben a kegyestanítórendbe lépett s főlmenteltetése után Kiszzebenben, Pozsonyszentgyörgyön, Budapesten és Nagykanizsán tanított. 1879-ben tartomány-főnöki titkár, majd kormánysegéd, s a rend növendékeinek tanulmányi ügyvezetője lett.

Munkái: Tapasztalati lélektan. 1872. — Tiszta gondolkodástan. 1873. — A budapesti főgimn. Értesítőjében: A társadalmi élet befolyása a nevelésügyre és iskolára. 1872.

Fenix Farkas.

Fenix Farkas, gimn. igazgató, szül. 1784-ben. Mint Sz. Benedek-rendi áldozó-pap, 1809—17-ben házfőnök és gimn. igazgató volt Esztergomban; utóbb több helyen működött különféle hivatalban. Meghalt 1870-ben. Természetrajzi s vegyes irányú műveket adott ki.

Ferenczy
Jakab.

Ferenczy Jakab, házfőnök, szül. 1811-ben. Előbb Pannonhalmán, majd Győrött tanított s itt volt 1852-től 72-ig házfőnök és igazgató; 1872-től házfőnök volt Esztergomban, a hol 1884-ben meghalt. Bővebben szülővármegyéjénél.

Fojtényi
Kászon.

Fojtényi Kászon, perjel, szül. Esztergomban, 1812-ben. 1829-ben a Sz. Benedek-rendbe lépett; főlmenteltetvén, 1837—38-ban székesegyházi hitszónok volt Pannonhalmán, 1838—43-ig Győrött, 1843—47-ig Esztergomban tanárkodott, majd a pozsonyi akadémián lett hittanár és hitszónok, 1851—66-ig tanár Győrött, 1866—70-ig az új növendékek másodmestere és tanár Pannonhalmán, azután több évig nyugalomban élt Komáromban; 1881-től hét éven át perjel, utóbb házi lelkiatya Bakonybélben, a hol mint aranymisés áldozópap meghalt 1894-ben.

Művei: Magyar költemények. 1833. — Égi lant. A tanuló ifjúság egyházi használatára. Győr, 1841. (15 kiadást ért). — Görög régiségtan rövid egybefoglalata. A magyar ifjúság számára. Buda, 1846. — Görög régiségtan. Győr, 1852. — Több magyar költeménye és vegyes tartalmú cikke jelent meg különféle lapokban és folyóiratokban. — Értekezéseket közölt a győri főgimn. Értesítőben. — Írt szent beszédeket is. — 1835-ben készített egy terjedelmes értekezést a kettős betűk egyszerűsítéséről, ily czímen: „Újra egyszerűített magyar betűrend.“

Forgách
Ágoston.

Forgách Ágoston, gróf, főispán, szül. 1813-ban. 1850-ben esztergomi kanonokká nevezték ki, s 1851—56-ig a hercegprímás oldalkanonokja volt. 1861-ben cz. püspökké, 1874-ben nagypréposttá lett. 1871—81-ig főispánként állott Esztergom vármegye élén. Meghalt Esztergomban, 1888 április 26-án.

Művei: Egyházi beszéd, melyet nmélt. és ft. Palugyai Imre úr, nyitrai püspök pappá szenteltetése félszázados ünnepén mondott. 1854. — Észrevételek a megyék átalakítása körül. 1865. — Közgyűlési megnyitó beszéd. 1871. — Politikai cikkeket is írt. — Kéziratban maradt: Capitulum Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis. I. ab anno 1009—1613. II. ab anno 1614—1876.

Forster
Gyula dr.

Báró Forster Gyula dr., szül. Esztergomban, 1846-ban. Jogi tanulmányait a pesti egyetemen elvégezvén, 1869—70-ben a párizsi jogi iskolát és a College de France-t látogatta. 1870-ben a közalapítványi ügyigazgatóságához joggyakornokká nevezték ki; két év múlva a közoktatási miniszteriumba rendelték szolgálatára, fogalmazóul; 1883-tól 86-ig mint miniszteri tanácsos működött, ezután a magyar földhitelintézetnél az egyik igazgatói állást foglalta el. Ugyanez évben a műemlékek orsz. bizottságának másodelnökévé, később elnökévé nevezték.

ki; 1891-ben a M. Tud. Akadémia archaeologiai bizottságába választották be. 1899-ben az akadémia tiszt. tagja lett. Ezenkívül a nemz. múzeumi tanács, a múzeumok és könyvtárak tanácsának tagja, az orsz. képzőművészeti tanács, valamint az orsz. régészeti és embertani társulat másodelnöke; a Sz. István-Társulat tud. és irod. osztályának tagja; a Sz. István-rend kiskeresztese, s a Lipót-rend lovagkeresztes vitéze, a porosz kir. II. oszt. vörös sasrend lovagja, a pápai Sz. Gergely-rend nagykeresztese. Erdemei jutalmául a király bárói rangra emelte.

Művei: A Kassán fennállott nemesi convictus. 1882. — A magyar vallás-alap hajdan és most. 1888. — A kath. clerus sérelmei 1848 előtt és után. 1889. — A magyar tanulmányi alap hajdan és most. 1892. — Az ingó műemlékek. 1893. — A legfőbb kegyúri jogról. 1896. — A katolikusok autonomiájáról 1897. — III. Béla, magyar király emlékezete. 1900. — A műemlékek védelme a magyar és külföldi törvényhozásban. 1906. — A vall. és közoktatásügyi miniszter megbízásából szerkesztette a műemlékek orsz. bizottságának kiadványait: I. Magyarország műemlékei. 1905. II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. 1906. Írt továbbá több cikket a napilapokba s folyóiratokba, főleg a Budapesti Szemlébe.

Földváry István dr., tiszti főügyész, szül. Esztergomban, 1855 jún. 21-én. Jogi tanulmányait Budapesten elvégezvén, szülővárosában telepedett le, a hol 1886 óta a város tiszti főügyésze.

Földváry
István dr.

Munkái: Költemények. 1878. — A boldogság útján. (Újabb költemények.) 1891. — Egyes költeményei különféle szépirodalmi lapokban jelentek meg. Vallásos költeményei közül különösen említendő a pályadíjjal jutalmazott Szent István cz. himnusza, mely a milleniumi orsz. program egyik pontja volt s szeltében szavalták. — Írt politikai és jogi cikkeket is.

Fraknói Vilmos, kanonok, cz. püspök, szül. 1843-ban. 1865—71-ben az esztergomi papnevelő tanára volt. Jelenleg nagyvárad kanonok, szent-jobbi apát, cz. püspök, a könyvtárak és múzeumok országos főfelügyelője, a M. Tud. Akadémia tiszt. tagja, stb. Bővebb életrajza Nyitra vármegye monografiájában található.

Fraknói
Vilmos.

A nemzeti történetírásnak fáradhatatlan művelője, ki számos és értékes művel gazdagította irodalmunkat. Esztergomban a következő műveit írta: Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatikai íratái (1618—1626). 1867. — Pázmány Péter és kora. 3 köt. 1868—72. — Ezenkívül Zádorival szerkesztette az Új Magyar Sion I—III. évfolyamát.

Glück Béla, szül. 1872-ben Esztergomban. Iskoláit Budapesten végezte s hivatást érezvén magában a nyomdászatra, 1885-ben a Légrády Testvérek nyomdájába lépett be s ma is ott működik mint művezető. Kiváló érdemei vannak a hazai nyomdaipar fejlesztése körül.

Glück Béla.

Irodalmilag is dolgozott, szakjának kérdéseivel foglalkozó cikkeket írván. Szakcikkei a „Magyar Nyomdászat Évkönyvé“ben, a „Magyar Nyomdászat“, „Grafikai Szemle“ hazai s több külföldi folyóiratban jelentek meg. Önállóan jött a Bendtner József emlékfűzet című műve. 1905.

Graeffel János, pápai prelátus, szül. Esztergomban, 1833-ban. 1856-ban áldozó pappá szenteltetvén, rövid ideig segédlelkész volt; majd tanár lett a nagy-szombati főgimnáziumban, később ugyanitt igazgató és az érseki konviktus kormányzója. 1888-ban pozsonyi, egy évvel később esztergomi kanonokká, 1891-ben cz. apáttá nevezték ki; 1900-ban pápai prelátus lett.

Graeffel János.

Önálló irodalmi művei: A szeretet gyöngyei. Budapest, 1855. — Adiatorium nostrum in nomine Domini. Tynnaviae, 1858. (II. kiad. 1864; III. 1881; IV. 1887) — Függlök az „Adiatorium nostrum“ című imakönyvhöz. — Epitome. A latin adiatorium-ból kivonatos latin-magyar kiadás. 1881. (II. kiadás.) — A seshári háromszázados búcsújázat. Nagyszombat. 1865. — Néhány értekezést és könyvismertetést is írt.

Gunszt József, plébános, szül. Esztergomban 1824-ben. Cikkei a Religióban és Családi Lapokban jelentek meg.

Gunszt József.

Guzsvenitz Vilmos, tanítóképző-intézeti igazgató, szül. 1865-ben. Fölszenteltetése után hat évig segédlelkész volt Hidaskürtön, 1894-ben Esztergom-Vizivárosban, a hol egyúttal a tanítóképző-intézet segédtanára lett. Két évi működés után ugyanazon intézet rendes tanárává, 1897-ben pedig igazgatójává nevezték ki.

Guzsvenitz
Vilmos.

Munkái: Egy középkori mese és aquinói Sz. Tamás. 1895. — A penitenciatartás szentsége 1896. — Szent beszéd Sz. Adalbert ünnepén. 1900. — Vaszary Kolos (Ünnepi beszéd). 1905. — Átdolgozta Erdődi János: Test- és egészségtanát. Lélektanát. Népiszkolai nevelés- és tanítástánát. Neveléstörténetét. 1905—1907. — Írt cikkeket a Magyar Állam, Alkotmány, Esztergom, Hittanoklati Folyóirat, Magyar Tanítóképző, Egyházi Közlöny, Katolikus Nevelés, Népinevelő cz. lapokba és folyóiratokba.

Gyarmathy József, esztergomi igazgató-tanító, szül. Esztergomban 1853-ban.

Gyarmathy
József.

Pályadíjas műve: Mikép lehet a gyermekeket iskoláinkban gyakorlatilag a jó rendhez szoktatni? Számos cikket írt az esztergomi lapokban.

Györffy Iván, főtanító, szül. 1830-ban. 1867-ben került Esztergomba vízi-városi főtanítónak, s 1883-ban itt halt meg.

Györffy Iván

Művei: Mennyei manna. Ima- és énekeskönyv. 1866. — Kis mennyei manna. Kath. ima- és énekeskönyvcske. 1872. — Ötven eredeti magyar népdal és dallam. 1871. — A kath. hitvallásan kézikönyve. (Németből) 1872. — Népiskolai olvasó- és tankönyv. 1870. — Tréfás versek. Humorgyöngyök gyűjteménye. 1872. — Garabonciás diák. Iskolai adomák. 1878. — Földrajzi könyvcske. 1878. (30. kiad. 1895.) — Magyarország története rövid kivonatban. 1878 (22. kiad. 1895). — Természettudományi népiskolai növendékek használatára. 1879. (7. kiad. 1895). — Hat humoros toaszt. 1880. — Toasztok gyűjteménye. (Számos kiadást ért). — Folyóiratokban és lapokban igen sok cikket közölt.

Haan Béla dr.

Haan Béla dr., törvényszéki bíró, született Esztergomban 1868-ban. Költeményeket írt főleg a Bolond Istók, Urambátyám, Üstökös s az Esztergomi Közlöny cz. lapokba.

Haan Rezső.

Haan Rezső, állami anyakönyvvezető, szül. 1838-ban. A jogot Budapesten elvégezvén, 1861-ben Hont vármegye első aljegyzője lett; az alkotmányos élet megszűntével Esztergomba költözött és Esztergom vármegye tiszti főjegyzője és a középponti választmány jegyzője lett. Szerkesztette az Esztergomi Ujságot 1863—1865-ig; alapította és szerkesztette az Esztergomi Közlönyt. Első munkája a Szépirodalmi Közlönyben (1858) jelent meg; írt még a Divatcsarnokba, Képes Családi lapokba, Pesti Hölgydivatlapba, Vasárnapi Ujságba és a Fővárosi Lapokba. Önálló munkája: A szebb idők emléke. Esztergom, 1863.

Hamar Pál.

Hamar Pál, orsz. képviselő, szül. Esztergomban, 1817-ben. 1840-ben Esztergom vármegye tb., majd rendes aljegyzője lett; 1846-ban hercegprímási urad. főügyész. 1848—60-ig visszavonultan élt, a mikor újra a közügyi pályára lépett. Később a megye alispánjának választották meg, majd több országgyűlésen tagja volt a képviselőháznak. Meghalt Budapesten 1877-ben, mint közalapítványi kir. ügyigazgató.

Munkái: Vélemény, melyet a magyar főpapi javak és az ezekből kifolyó vallás-alap jogi természetű kérdésében a m. országgyűlés képviselőháza bizottságának felhívása nyomán előterjeszt. 1875. — Vélemény, melyet a tanulmányi alapok természetű kérdésében a m. országgyűlés képviselőháza bizottságának előterjeszt. 1875. — Vélemény, melyet a budapesti egyetemi alap jogi természetű kérdésében... előterjeszt. 1876. — Írt továbbá cikkeket a győri Tört. és Rég. Füzetekbe és az István bácsi Naptárába. — Esztergom vármegye levéltárában levő kéziratai: Esztergomi nemesek könyve. — Az egyháznemességnek az adományozó főpap irányában jogi s birtok-viszonyairól határ-szabályozás tekintetéből. — Lehet-e az uradalmak és az úrbéri községek között a volt jobbágyok előnyével kötött szerződéseket főtörvényszékiileg megsemmisíteni? — Mily puszták vehetők vissza az uradalmak által a volt jobbágyoktól? — Az egyh. és úri tized közötti különbségről.

Hazay István.

Hazay István, miniszterelnökségi titkár, szül. Bátorkeszin 1868-ban. A Borsszem Jankóba számos cikket írt; megteremtője és írója a Nagypárthy Viktor nevezetű állandó alaknak.

Haugh Béla.

Haugh Béla, főgimn. tanár, szül. Esztergomban 1871-ben. *Munkái*: Szatirák. 1897 (Horti néven.) A Tolnavármegyei múzeum. 1901. Wosinszky Mór életrajza. Szekszárd. 1908. Írt cikkeket, elbeszéléseket az esztergomi s más lapokba.

Haynald Lajos.

Haynald Lajos, bíbornok-érsek, szül. 1816-ban. 1842-ben az esztergomi presbiteriumba került tanárnak. 1846-ban érseki titkár, majd irodaigazgató lett. 1852-ben erdélyi püspökké nevezték ki. 1863-ban, nem akarván a bécsi Sehmerling-Nádasdy-féle kormány politikai célzatai előtt meghajolni, lemondott püspökségéről, s a pápától Carthágo érsekének címével kitüntetve, Rómába ment, hol mint a rendkívüli ügyek tárgyalására hivatott eongregatió tagja, tekintélyes állást foglalt el. 1867-ben kaloesai érsekké kinevezetvén, hazájába visszatért. 1879-ben bíbornoki méltóságra emelkedett. Meghalt Kalocsán, 1891-ben. A M. Tud. Akadémiának, s több külföldi és hazai tudományos társulatnak tagja volt. Kiadott művei naggyobbrészt kiváló emlékbeszédek.

Helischer József.

Helischer József, városi tanácsos, szül. Esztergomban, 1779-ben. Középiskoláit gyermekek oktatása mellett Esztergomban elvégezvén, a törvénytudományokat kénytelen volt magánúton tanulni s szülővárosában irnoki állást foglalt el. Néhány év múlva árvák gondnoka, 1829-ben városi tanácsos lett, a mely hivatalát 15 évig viselte. 2538 kötetből, több kéziratból és térképből álló könyvtárát végrendeletében szülővárosának hagyta s 3000 váltóforintot rendelt gyarapítására; ezzel a városi könyvtár alapítója lett. Meghalt 1844-ben.

Munkái: Rövid tudósítás az 1838. árvízről. — Írt több tudományos cikket az Urániába. — Descriptio Comitatus Strigoniensis. 84 lapnyi kézirat 1827-ből a városi könyvtárban.

Hermán Jeremiás.

Hermán Jeremiás, Sz. Ferenc-rendi kolostor-főnök, szül. 1815-ben. 1855—62-ben hitoktató és hitszónok volt Esztergomban, majd a szentantali kolostor főnöke lett. Meghalt 1899-ben. Több egyházi művet írt.

Hollós Jusztián.

Hollós Jusztián, Sz. Benedek-rendi apát, szül. 1819-ben. 1873—74-ben őgimn. igazgató volt Esztergomban, 1874-ben dömölki apáttá választották.

Meghalt 1900-ban. A M. Tud. Akadémia 1863-ban levelező-tagjának választotta. Több természettudományi művet és egyházi beszédet írt.

Hollósi Rupert, főgimnáziumi igazgató, szül. 1845-ben. 1872-ben pappá Hollósi Rupert. szentelték és utána mint tanár két évig a kőszegi gimnáziumban, majd tizenegy esztendeig Esztergomban, 14 évig Sopronban működött; 1899 óta az esztergomi katolikus főgimnázium igazgatója. Cikkei a soproni főgimnáziumi Értesítőben, a Pasteiner szerkesztette Római világ és Görög földön című munkákban jelentek meg.

Hornig Károly, báró, püspök, szül. 1840-ben. 1878-ban esztergomi kanonok Hornig Károly és a hercegprimás egyházi hivatalának igazgatója volt, utóbb vallás- és közoktatásügyi miniszteri osztálytanácsos, cz. apát, cz. püspök, miniszteri tanácsos. 1888-ban veszprémi megyés püspök lett. Számos kiváló egyházi művet írt.

Horváth Endre, táblabíró, plébános, szül. Esztergomban, 1816-ban. 1840-ben Horváth Endre. komáromi káplán, 1844-ben a nagyszombati szeminárium tanulmányi felügyelője, 1849-ben izsai plébános lett. 1870-ben javadalmáról lemondván, mint nyugdíjas élt Esztergomban, a hol a következő évben meghalt.

Munkái: Jó pástör. Nagybőjti beszédekben. 1844. — Szent beszéd dicső vértanú Sz. Béla püspöknek . . . ünnepére. 1868. — Nagybőjti szent beszédek Krisztus Urunk egyháza szenvedéséről. 1868. — Irányzatok a Kath. Autonomia ügyében. 1869. — Ezenkívül egyházi és világi lapokba, valamint a pesti növendékpapság magyar iskolájának Munkálataiba több dolgozatot írt.

Hülényi Ferencz, esztergomi karnagy és főtanító, szül. Esztergomban 1816-ban. Munkája: Egyházi énekek a kath. ifjúság számára. Nagyszámú egyházi és világi zenedarabot szerzett. Hülényi Ferencz.

Horváth Ferencz dr., prelátus kanonok, szül. 1851-ben. Segédlelkész volt Pozsony-Virágvölgyön; 1880-tól az esztergomi liceumban tanított, két év múlva a szemináriumban theologiai tanár lett. 1903-ban esztergomi kanonokká és a szeminárium kormányzójává nevezték ki. Egy ideig társszerkesztője volt a Magyar Sion folyóiratnak, a melybe több cikket írt. Horváth Ferencz.

Jordánszky Elek, püspök, szül. 1765-ben. 1790—91-ben Bodokon tartózkodott, mint a Berényi grófok nevelője. 1792—98-ban szentszéki jegyző, a primási levéltár őre, majd Batthyány bíbornok titkára lett. 1798—1804-ben Szőlgyénben plébános volt, utóbb a nagyszombati liceumban tanár; 1807-ben pozsonyi kanonokká és az akadémia aligazgatójává, 1816-ban esztergomi kanonokká nevezték ki. 1827—31-ig Nagyszombatban élt, mint érseki helyettes, 1830-ban püspökké szentelték föl. Meghalt Esztergomban, 1840 febr. 15-én. Igen sok egyházi művet írt latin és magyar nyelven. A róla elnevezett „Jordánszky Codex” a főegyházi könyvtárban van. Jordánszky Elek.

Juhász Mihály, főgimn. igazgató, szül. Bajnán, 1820-ban. Középkiskolái Juhász Mihály. végeztével a jászói premontrei rendbe lépett s fölszenteltetése után tanár volt Rozsnyón, majd Kassán, ugyanitt 1868-tól főgimn. igazgató. 1872-ben a leleszi levéltár őre, a hol 1891-ben meghalt.

Művei: A magyar nemzeti irodalom története. Iskolai használatra. (Könyvomat) 1862—64. — Compendium regularum syntacticarum de usu et consecutione temporum. (Könyvomat) 1872. — Egyházi beszéd Jézus dicsőséges sirjáról. 1858. — Dolgozott a Religio 1851-56. évfolyamaiba; írt a Pesti Hírnökbe, értekezéseket közölt a rozsnyói főgimn. Értesítőben. Több alkalmi költeményt is írt.

Kamenszky István, bölseleti és orvostudományi doktor, szül. 1797-ben. Esztergomba kerülvén, több évi orvosi gyakorlat után 1868-ban vármegyei főorvossá választották. Esztergom vármegye táblabírája volt. Meghalt 1858-ban. Kamenszky István.

Művei: Festivi plausus Dno Joanni Schuster occasione anni novi pia mente oblati. 1819 Orvosi értekezés a magyarországi levegő egészséges létéről . . . 1825. — Ode magn. dno Michael a Lenhossék. 1827.

Kaprossy (Tillmann) János, plébános, esztergomi származású, a hol középiskolai tanulmányait végezvén, a hittudományokat Bécsben és Nagyszombatban hallgatta. Káplán volt Komáromban, 1813-ban a Pazmaneum tanulmányi felügyelőjévé, majd lelkiigazgatójává nevezték ki. 1817-ben nagyölvédi plébános lett, s itt halt meg 1825-ben. Kaprossy János.

Művei: Szent Istvánnak, Magyarország első királyának dicsérete. Egyházi beszéd. 1814. — A békesség ajándéka. Sz. István-napi beszéd. 1815.

Katona István, történetíró, szül. 1732-ben. A Jézus-Társaságba lépven, Katona István. a rend több intézetében tanított. A rend fölосzlatása után az esztergomi egyházmegye papjainak sorába vették föl és a Budára áthelyezett egyetemen egy ideig megtartotta történelmi tanszékét. Midőn II. József rendeletére a magyar történet tanítása megszűnt, 1784-ben nyugalomba vonult s a következő hat évet utazásra

használta föl a hazában szétszórt történelmi emlékek egybegyűjtése végett, Esztergom volt főszállása ; s midőn a szent korona Bécsből Budára visszakerült, szemtanúként beszéli el történetében a nemzeti erekllye fogadtatását a primási székvárosban. 1790-ben Kalocsára vonult, a hol az érseki könyvtár őre lett, később kanonokká nevezték ki. Meghalt 1811-ben.

A hazai történelmi kútforrásainak tanulmányozása és gyűjtése volt legkedveltebb foglalkozása. Fáradhatatlan munkásságának eredményo számos műve, melyek közül legterjedelmesebb : *Historia critica regum Hungariae*, 42 kötetben.

Kelecsényi
Ignác.

Kelecsényi Ignác, jezsuita, szül. 1712-ben. Több helyen hitszónok volt ; 1732-ben tanított Esztergomban, ugyanitt 1755-ben a rendház főnöke lett. Meghalt 1773-ban.

Művei : *Mater dolorosa, seu septem planctus Deiparae.* (rézmetszetekkel) 1739. — *Suasoriae SS. Patrum.* 1740.

Keményffy
K. Dániel.

Keményffy K. Dániel, plébános, szül. Esztergomban, 1866-ban. 1884-ben belépett Sz. Ferencz szerzetébe, s fölszenteltetése után mint tanár, nevelő, utóbb a rendfőnök mellett, mint levéltáros és könyvtárőr működött. Később az esztergomi főmegye kebelébe vették föl ; s kezdetben Budaörsön volt káplán, három hónap mulva az esztergomi nőnevelő-intézet hitoktatójának nevezték ki ; 1896-ban az esztergomi tanítóképző-intézet tanára, 1906 óta pedig esztergom-vízivárosi h. plébános és a főegyházi könyvtár őre.

Művei : *Történelmi tanulmányok.* 1892. — Két szent beszéd a polgári és a keresztény házasságról. 1893. — *Kossuth-kultusz és katolikus egyház.* 1894. — *Ötven év (1848—1898.) alkotmányos egyházipolitikája.* 1898. — *Az esztergomi tanítóképző megalapítása s története.* 1899. — *Vörösmarty tanító hatása.* 1900. — *Szent beszéd Sz. Adalbert ünnepére.* 1901. — *Tanítóképzés és képesítés.* 1904. — *A modern keresztény politika érvényesülésének akadályai.* 1905. — *Vaszary Kolos 1905.* — *Az autonómia és a hívek.* 1908. — *Ezenkívül számos tanulmányt és cikket közölt a kath. napi s szépirodalmi lapokban és folyóiratokban ; 1896-ban alapította az Esztergom cz. politikai hetilapot, melynek két éven át volt szerkesztője ; hét évig a Hitvédelmi Folyóiratnak társ szerkesztője volt.*

Kereszty
Viktor.

Kereszty Viktor, dr., kanonok, szül. 1855-ben. 1876—77-ben Esztergomban tanítóképzőintézeti tanár lett ; majd fővárosi káplán, utóbb karkáplán az esztergomi székesegyházban ; 1882—1906-ig a papnevelő-intézet tanára. 1906-ban pozsonyi kanonok lett. Igen sok művet írt az egyháztudományok köréből.

Kersch
Ferencz.

Kersch Ferencz, főszékesegyházi karnagy, a magyar Czeccilia-egyesület világi alelnöke, szül. 1853-ban, Bácsalmáson. Megszerezte a tanári oklevelet és 1876-tól a nagybecskerekeli gimnáziumban tanított. A tanári pályát azonban betegeskedése miatt kénytelen levén elhagyni, teljesen a zene művelésére tért át, a mihez már kis korától kezdve nagy hajlandóságot érzett. 1886-ban a nagyváradi székesegyháznál mint orgonista, később mint karnagy nyert alkalmazást ; ettől fogva minden idejét és tehetségét az egyházi zene ápolására és művelésére fordította. 1897-ben az esztergomi főszékesegyház karnagyává nevezték ki, ez állásában rendkívüli tevékenységet fejt ki a zenének az egyház szellemében való tökéletesítésére.

Munkái : *Sursum corda* (Kántorkönyv). 1902. — *Concentus sacri* (3 füzet, 16 motettával) 1905. — *Alapvető összhangzattan.* 1905. — *Ezenkívül több füzetet, számos cikket írt az egyházi zene föllendítése érdekében ; ilyenek : A népének reformkérdése. Visszaemlékezés a római Sz. Gergely-ünnepre. Az esztergomi egyházzenei kodexek. A strassburgi kongresszus. Mértföldjelzők a kath. egyházi zene történetében. Szózat kántorainkhoz. Az egyházi zene kérdésének sarkpontja. Adalékok Liszt Ferencz esztergomi miséjének történetéhez. Liszt Ferencz esztergomi miséjének méltatása.* — *Zongora-szerzeményein kívül írt hat misét ének- és nagy zenekarra, három kisebb misét 1, 2, 3 szólamra, számtalan betétet, offertoriumot, motettát.*

Khlósz Pál.

Khlósz Pál, bölcséleti s jogtudományi doktor. A hazai jog tanára volt a nagyszombati egyetemen s az esztergomi káptalan szentszéki jegyzője a XVIII. század második felében.

Munkája : *Praxis seu forma processualis fori spiritualis in Mariano-Apostolico Hungariae regno usu recepta. Studiosae legum juventuti.* 1756.

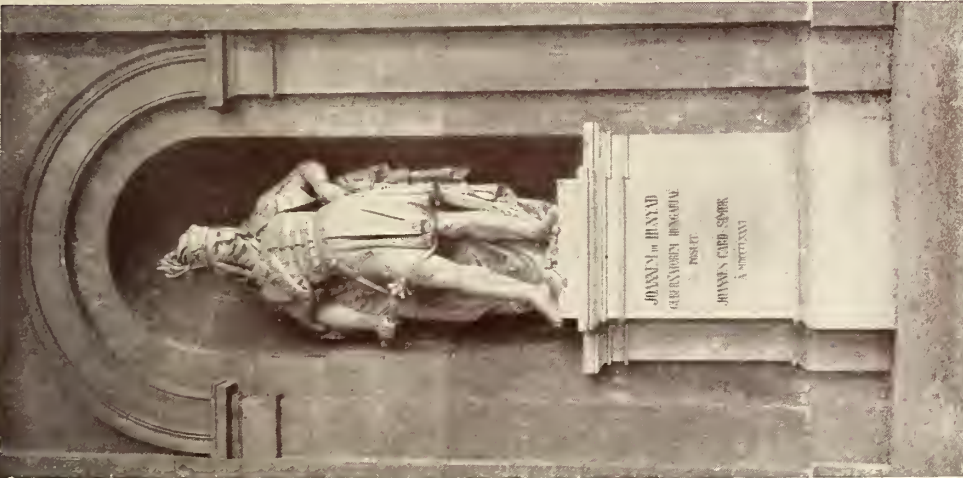
Klinda Károly.

Klinda Károly, esztergomi érseki tanítóképző-intézeti tanár, szül. Esztergomban, 1861-ben. Több helyen működött mint elemi iskolai tanító ; 1900-ban az esztergomi tanítóképzőhöz került gyakorló iskolai tanítónak, 1906-ban pedig a tanítóképző tanára lett.

Munkái : *A gyümölcsfák főbb ellenségei és a védekezés.* 1896. — *Az okszerű szőlőművelés.* 1901. — *Az olvasás-írás vezérkönyve a fonómika szerint.* 1905. — *Hangutánzó Ábécze és olvasókönyv.* 1906. — *Népiskolai Módszertan.* 1906. — *Átdolgozta Bárány Ignác elemi iskolai Magyar Nyelvkönyvének 3. füzetét.* 1906. — *Sajtó alá rendezte Schultz Imre Számoló-könyvét.* 1906. — *Irt ezenkívül cikkeket a tűzoltóság szaklapjában a tűzoltás különféle ágairól, a kötelező állami tűzbiztosításról, stb. ; a tanügyi lapokban különféle iskolai kérdésekről értekezett.*

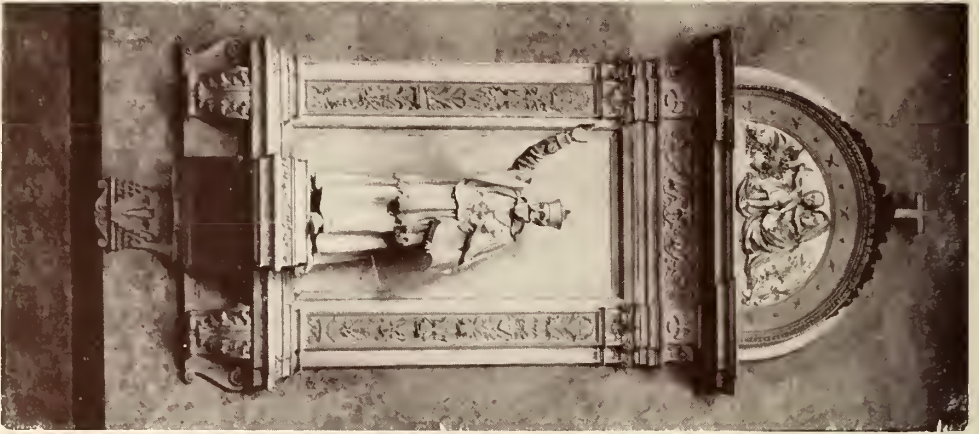
Széchy Dénes.

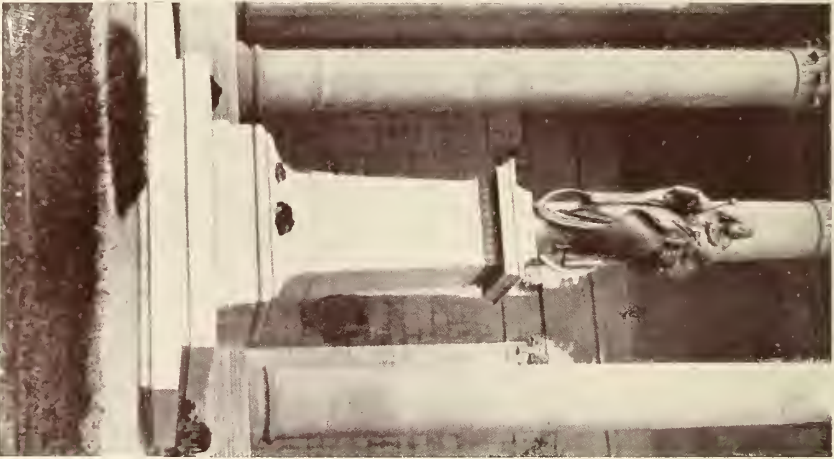
Hunyady János.

Esztergomi szobrok.

Pázmány Péter.

Magyarország nagyasszonya.
Esztergomi szobrok.

Simor János.

Klinda Teofil dr., prelátus kanonok, szül. 1857-ben. Segédlelkész volt Dorogon Budaörsön, Ó-Budán és Budapest-Józsefvárosban; 1893-ban szentszéki jegyző, majd primási titkár lett. 1903-ban esztergomi prelátus kanonoknak nevezték ki.

Klinda
Teofil dr.

Munkái: — Vademecum liturgicum. 1892. — Szent család (Imakönyv) 1893. — Idegen világ. Rajzok és elbeszélések. (Ford. Kaposi Józseffel együtt) 1897. — Mult és jelen. Rajzok és elbeszélések. (Szerk. Kaposi Józseffel) 1897. — Az Egyházi Közlönynek rendes munkatársa és a Lelki pásztor rovatnak három évig vezetője volt. Dolgozótársa a Hittudományi Folyóiratnak.

Knauz Nándor, prépost, született 1831-ben. 1860-ban került Esztergomba mint érseki könyvtáros és levéltáros. 1871-ben esztergomi kanonokká, utóbb cz. apáttá, majd cz. püspökké, 1896-ban pedig pozsonyi préposttá nevezték ki. Meghalt Pozsonyban 1898-ban. Az akadémia 1858-ban levelező, 1873-ban rendes tagjává választotta. Számátalan cikkein, elbeszélésein, költeményein kívül sok nevezetes önálló műve is jelent meg.

Knauz
Nándor.

Kohl Medárd dr., prelátus kanonok, püspök, szül. 1859-ben. 1878-ban a Sz.-Benedek-rendbe lépett. A theológiát az innsbrucki egyetemen hallgatta. 1885-ben pappá szenteltetvén, egy évig Győrött, három évig Pannonhalmán tanított, mint főapáti titkár hét évig működött. Vaszary Kolosnak hercegprimássá való kineveztetésekor, 1892-ben Esztergomba került hercegprimási titkárnak; 1900-ban esztergomi kanonokká nevezték ki, és még ugyanaz év december havában segédpüspökké szentelték fel. A III. osztályu vaskorona-rend lovagja. Sok együletnek elnöke, védnöke, pártfogója. Egyházi és világi ünnepeken, közgyűléseken mondott beszédei különbözőféle lapokban jelentek meg.

Kohl
Medárd dr.

Kollányi Ferencz, apát, prelátus, született 1863-ban. 1888-tól Esztergom-vízivárosban, majd a kir. városban volt káplán. 1893-ban a Nemz. Múzeum könyvtárának őrévé nevezték ki, a hol jelenleg is működik. Életrajzát bővebben adtuk szülővármegyéje (Komárom) keretében.

Kollányi
Ferencz.

Kollár István, nagyprépost, szül. Esztergomban, 1764-ben. 1789-ben főszenteltetvén, Esztergom szab. kir. városi segédlelkész lett. Egy év mulva az érseki helynökség irodájában mint jegyző, majd titkár és szentszéki jegyző működött. 1803-ban az óbudai plébániát foglalta el, a hol egyúttal alesperes és szentszéki ülnök lett. 1815-ben esztergomi kanonok, két évvel később a nagyszombati papnevelő kormányzója, 1820-ban Rudnay Sándor oldalkanonokja. Ezután czimz. püspökké és a helytartó-tanács tagjává nevezték ki. 1831 június 1-től mint érseki, Rudnay halála után 1839-ig káptalani, ettől fogva ismét érseki helyettes és nagyprépost volt. Meghalt 1844 július 12-én.

Kollár István

Két beszéde jelent meg nyomtatásban: Az esztergomi Főkáptalan nevében 1839. május 27-én mondott beszéde a Sz. Ignácra nevezett plébániának mint ideigleni főegyháznak ajtajánál. — Beszéd, melyet . . . az egyházi rend és nép nevében ő Hercegségéhez a templomban mondott.

Komlóssy Ferencz, volt orsz. képviselő, pápai prelátus, bölcsészeti doktor, született 1853-ban. A hittudományokat Esztergomban hallgatta; 1881-ben káplán majd több helyen volt tanár, plébános és időközben orsz. képviselő. 1892-ben esztergomi kanonokká és cz. apáttá nevezték ki; 1897—1901-ben a stomfai kerületet képviselte az országgyűlésen. 1900-ban pápai prelátussá lett, 1905-től pozsonyi prépost. Több jogi és történelmi művet írt.

Komlóssy
Ferencz.

Kondé József, jószágkormányzó, szül. 1760-ban. Előbb szolgabíró volt Esztergom vármegyében, később az esztergomi érsekség jószágkormányzójává nevezték ki. Meghalt Karván, 1831-ben.

Kondé József.

Művei: II. Friderik burkusok királya. Az országlások nemeiről és az országlóknak kötelességeikről. (Fordítás) 1790. — Gazdaságbéli jegyzések. 1807. — Kiadta Rajnisnak Georgicon fordítását; Virágnak magyar Horatiusa is neki köszönhette megjelenését.

Kopácsy József, született 1775-ben. Pályája végén került Esztergomba; 1838-ban lett esztergomi érsekké. A M. Tud. Akadémia 1831-ben tiszt. tagjává választotta. Meghalt Esztergomban, 1847 szept. 17-én. A kiváló tudós és egyházfő több jeles művet írt. Életét bővebben ismertetjük szülővármegyéjénél.

Kopácsy
József.

Kovács (Fabricius) János, szül. a XVIII. század elején. Esztergomi érseki mérnök volt.

Kovács János.

Művei: A Magyar Krónikának rövideden lerajzolt sommája, melynek az első része Pethő Gergely munkájából szedegettetett; rész szerint külömb féle könyvekből is bővítettett; második része pedig némely írásokból kivétetett. . . . 1742. — Hadi exercitum, vagyis Gyalog Regimentek Gyakorlási, mely Kevenhiller főgeneralis alkotmányából nyelvünkre fordította. . . . 1746. — Magyarország krónikájának folytatása. 1750. — Mappa comit. Mosoniensis.

Kovács József, ref. lelkész, született 1807-ben. A hittudományokat a pápai ref. főiskolában hallgatta; néhány évi káplánkodás után 1834-ben Bátorkeszin lelkészszé választották s ott is halt meg 1888-ban. Mint kiválóan képzett gyű-

Kovács József.

mölcstermelő, nagy hírnévnek örvendett nemcsak a hazában, hanem egész Európában, sőt azon túl is. Gyümölcsgyűjteményeivel és csemetéivel arany- és ezüst-érmeket, díszokleveleket nyert különféle kiállításokon.

Művei: Kalauz a gyümölcsfaültetés, nyésés és a batorkeszi faiskolában található, s csemetékben, vagy oltóvesszőkben megrendelhető gyümölcsfajok közül. 1861. — A batorkeszi gyümölcs- és szőlőfatelepek név- és árjegyzéke. 1869. — A batorkeszi gyümölcs- és szőlőiskola leíró névsora. 1875. — Számos czikke jelent meg különféle gazdasági és kertészeti szaklapokban.

Kőrész

Kelemen.

Kőrész Kelemen, hitszónok, szül. 1821-ben. A Sz. Ferencz-rendbe lépván, több helyen működött mint tanár, könyvtáros és hitszónok; ez utóbbi minőségben éveket töltött Esztergomban, a hol meghalt 1891-ben. Sok egyházi és nyelvészeti könyvet írt. Nyelvészeti értekezései a Magyar Nyelvőrben, Közoktatásban jelentek meg. Szorgalmas munkatársa volt a Magyar Egyházi Szónok, Szabad Egyház, Egyházi Lapok, Havi Szemle, stb. lapoknak.

Körösy László.

Körösy László dr., főreálisk. tanár, szül. Esztergomban, 1856-ban. Elemi és középiskoláit szülővárosában elvégezvén, egyetemi tanulmányait Budapesten folytatta, a hol tanári vizsgálatot tett s bölcséleti doktorrá is avatták. 1880-ban herczeg Odescalchi Gyula családjánál házitanár lett, 1882—1892-ig az esztergomi, 1892-től a budapesti V. ker. állami főreáliskola tanára.

Művei: Romy Károly György élete. Irodalomtörténeti tanulmány. 1880. — Rajzok és elbeszélések. 1882. — Vallásos költészetünk. Irodalomtörténeti tanulmány. 1884. — Barzsenyi Dániel életrajza. Egyetemi díjjal jutalmazott mű. 1884. — Esztergom. Történeti emlékkönyv. 1887. — A kirepült galamb. Regény. 1887. — Katholikus költők. Irodalomtörténeti anthologia. 1889. — A szerelem örvényei. Regény. 1889. — Elkésétt apostol. Regény. 1890. — Kortörténeti könyvtár. (Kortársaink. Korrajzok. Budapest. 1894—1896. arcképekkel.) — Egyptom művészete. 1898. — Magyar tanárok Egyptomban. 1899. — Ezenkívül számos irodalomtörténeti s esztétikai czikket írt fővárosi és vidéki lapokba és folyóiratokba. — Alapította s 1892-ig szerkesztette az „Esztergom és Vidéke“ cz. lapot; 1881—1888-ig a „Mulattató Zsebkönyvtár“ cz. szépirodalmi vállalatot, a melyből ötven füzet jelent meg. — Szerkesztett még több emléklapot, naptárt, emlékfüzetet.

Krajner Imre

Krajner Imre, jogtanácsos, a M. Tud. Akadémia lev.-tagja, szül. Esztergomban, 1791-ben. 1815-ben gróf Festetich György titkára, 1827-től gróf Festetich László jószágainak gazdasági elnöke és jogtanácsosa volt Keszthelyen. Meghalt 1875-ben Alsófakoson, (Zala vármegye.)

Munkái: Episcopis juridica assertorum in ephemeridibus Hesperus dictis circa oppositionem, repulsionem, reoccupationem contentorum. 1816. — A magyar nemes jószág természete Verbóczy koráig, tekintettel a külföldi jogokra. 1843. — Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns. . . . 1872. — A Tudományos Gyűjteményben jelent meg: A feudum előjáró zsengeje. 1835. — Kézirati munkája: A hűbér nyomai a magyaroknál.

Kratochvila

Mihály.

Kratochvila Mihály, theol. doktor, szül. 1753-ban. 1786-ban nagyölvedi plébános lett, a hol 31 évet töltött; 1817-ben esztergomi kanonokká nevezték ki. Meghalt Esztergomban 1829-ben.

Munkája: Summæ momenti succineta Puneta, de fine hominis et mediis ad illum necessarium consequendis . . . . . 1822. Kéziratban: Nagyölvedi igaz keresztényeknél szokott templomatyjának ájtatos mulatságára szolgáló eredeti jámbor énekek és történetek. . . . 1827.

Kremnicska

Tamás.

Kremnicska Tamás, kanonok, született 1794-ben. Rövid ideig tartó segéd-lelkészkedése után bajtai plébános lett, majd tanár, s lelkiigazgató a nagyszombati papnevelőben, 1833—52-ben aligazgató az esztergomi presbyteriumban, utóbb pozsonyi kanonok, a hol meghalt 1860-ban. Két latinnyelvű egyházi művet írt.

Kudlik János.

Kudlik János, orsz. képviselő, plébános, született 1842-ben. 1872-ben az esztergomi tanító-képző intézet tanára s a következő évtől 1881-ig igazgató-tanára volt. Utóbb püspöki plébános lett. 1887-ben országgyűlési képviselőnek választották. Meghalt Püspökiben, 1900-ban.

Művei: Assisi szent Ferencz élete (Chavin de Melan után) 1865. — Bibliai régiségtan. 1871. — IX. Pius intelmei a katolikusokhoz. (Fordítás). — Magyarázat Kudlik János fatérképéhez 1879. — Írt számos politikai vezércikket; egyházi beszédeket, könyvismertetéseket és verseket.

Kunszt József.

Kunszt József, született 1790-ben. 1830-ban esztergomi kanonokká nevezték ki. 1845-ben érseki, két év múlva káptalani helynök lett. 1850-ben a kassai püspökséget nyerte el, két év múlva pedig a kalocsai érsekségre helyezték át. Meghalt 1866-ban. Több egyházi műve jelent meg.

Kultsár

István.

Kultsár István, a magyar hírlapirodalom apja, Esztergomban is működött 1796—99-ben, mint gimnáziumi tanár. Bővebb életrajzát szülővármegyéjénél, Komáromnál közöltük.

Küküllői

János.

Küküllői János, történetíró, családi néven Tót-Sólymosi János. A papi pályán előbb az aradi, majd az egri káptalan kanonokja és küküllői főesperes volt. Ebben az időben lett Nagy Lajos király titkos jegyzője. 1359-től Miklós esztergomi érsek helyettese és esztergomi kanonok. Megírta Nagy Lajos király

viselt dolgait uralkodása kezdetétől egész végéig, sőt azon túl is 1386-ig. Egyes hiányai és tévedései mellett is elsőrangú történelmi kútforrása és nélkülözhetetlen krónikája az Anjou-kornak.

Lang János dr. apát, szül. Esztergomban, 1771-ben. Fölszenteltetése után, 1798-ban drégelypalánki káplán lett; 1801-ben a pozsonyi papnevelőben tanulmányi felügyelő, a következő évben tanár Nagyszombatban. 1806-tól a pesti egyetemen működik, s 1816-ban egyetemi rektornak választják meg. Négy év múlva mint esztergomi kanonokot megbízzák a Pazmaneum kormányzásával; nemsokára a bécsi egyetem hittudományi karának dékánjává választják meg. 1821-ben a rákonyi apátságot nyeri el, 1825-ben királyi táblai főpappá nevezték ki. Meghalt Pesten, 1829-ben.

Lang János.

Nyomatásban megjelent művei: Alkalmi költemény Bernáth László névünnepeére. Posenii. 1794. — Alkalmi költemény Mayer József névünnepeére. Posenii. 1795. — Alkalmi költemény Vilt József névünnepeére. Posenii. — Dissertatio inauguralis Historico-Juridica. Budae, 1802. — Patrologia quam in Regia Scientiarum Universitate Hungariae praelegit. Budae, 1809. — Memoria . . . Ernesti Principis in Schwarzenberg. Viennae, 1821. — Beszéd Majláth György . . . honti főispánná iktatáskor. Pest, 1828.

Lányi Adolár, fővárosi hírlapíró. Munkája: *Lyrái költemények*. 1883. *Lenhossék Mihály*, született 1773-ban. 1799-ben Esztergom vármegye főorvosává választották és itt maradt 1808-ig, a mikor a pesti egyetem tanára lett. Meghalt 1840-ben.

Lányi Adolár.
Lenhossék
Mihály.

Nagyszámú orvosi munkáit német és latin nyelven írta; így Esztergomban léte alatt: Untersuchungen über Leidenschaften und Gemüthsaffecten als Ursachen und Heilmittel der Krankheiten. 1804. — Introductio in methodologiam physiologiae corporis humani. 1808.

Lipovniczky István, püspök, született 1814-ben. Fölszenteltetése után káplán Udvardon, 1841-ben az esztergomi helynökség levéltárosa, majd hercegprímási levél- és könyvtáros lett, 1846-ban komáromi plébánossá választották; a forradalom után le kellett mondania a plébániáról s 5 évig Kufsteinban szenvedett 1857-ben főegyházmegyei könyvtáros, 1860-ban plébános Érsekújvárott; 1861-ben esztergomi kanonokká, 1866-ban a királyi helytartótanácsnál tanácsossá, a következő évben közokt. miniszteri tanácsossá, majd cz. püspökké, 1868-ban nagyvárad püspökké nevezték ki. Meghalt 1885-ben. Több egyházi beszédet írt.

Lipovniczky
István.

Lipthay Sándor, (Kisfaludi) egyetemi tanár, szül. 1847-ben; már gyermekségétől fogva Esztergomban nevelkedett, itt végezte középiskoláit, mérnöki tanulmányait pedig a bécsi műegyetemen. Mint vállalati mérnök Ausztriában, majd Budapesten a m. kir. vasútépítési igazgatóságnál, később, mint az Unio bank vállalati mérnöke, az éjszakkéleti vasút máramarosi vonalának építésénél volt alkalmazva, hol a Taracz-hídnak vezető mérnöke volt. 1873-ban a m. kir. államvasútak budapesti osztálymérnöke lett; 1875-ben a kir. József-műegyetemhez helyettes, egy év múlva rendes tanárrá nevezték ki. 1882—84-ig a műegyetem mérnöki és építészeti szakosztályának dékánja, 1886—89, 1898—1900-ig a műegyetem rektora volt. A Magy. Tud. Akadémia 1891-ben levelező, öt év múlva rendes taggá választotta. A m. mérnök- és építészegyletnek 1879-től titkára, majd alelnöke s elnöke volt. 1896-ban kinevezték az orsz. közoktatási tanács tagjává, 1899-ben megkapta a kir. udvari tanácsosi címet. Meghalt 1905-ben.

Lipthay
Sándor.

Munkái: A keskeny pályák, mint a mellékforgalom hivatott eszközei. (Az akadémia dícséretével kitüntetett pályamű). 1875. — A vasúti vasfelszerkezetek. 1877. — A vasúti üzlet befolyásáról a nyomjelzésre. 1878. — A vasúti valószínű bevételeinek előzetes megállapításáról. 1880. — Vasútépítéstan. 1885—1902. — Rektori székfoglaló beszéd. 1886. — Rektori beszámoló. 1887. — 1900. — A vasútiak jövedelmezőségéről. 1892. — Gr. Széchenyi István műszaki alkotásai. 1896. — Beszéd a kir. József-műegyetem részéről Erzsébet királyné ő felsége halála alkalmából tartott gyászünnepeken. 1898. — Rektori székfoglaló beszéd. 1898. — Hollán Ernő emlékezete. 1902. — Ezenkívül mint titkár szerkesztette 1879—1882-ig a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közönyét, a melybe, valamint más szaklapokba számos cikket írt.

Machovich Gyula, plébános, született 1858-ban. Hittani tanulmányait Bécsben elvégezvén, rövid ideig káplán volt, 1883-ban a hercegprímás szertartója, majd titkár és szentszéki ügyész lett; 1893-tól tardoskeddi plébános.

Machovich
Gyula.

Művei: Taxil Léó volt szabadgondolkodóznak önvallomásai. (Franciaából) 1887. — A szabadkőművesség elleni szövetezet és a magyarországi szabadkőművesek névsora. 1887. — Ámítás és valóság. Adatok a szabadkőművesség leálezéséhez. 1888. — A liberalizmus bűn. (Fordítás.) 1888. — Az 1789-iki francia forradalom századik évfordulójára. (Fordítás.) 1889. — Szent beszéd. Az esztergomi kath. legényegylet zászlójának szentelése alkalmából. 1889. — Írt még több tárcza-cikket, értekezést.

Magyary Szulpicz, benczés tanár, szül. Esztergomban, 1854-ben. Esztergomban, 1887-ben. Hítszónok, majd alkönyvtáros volt Pannonhalmán, 1878-tól főgimn. tanár Komáromban.

Magyary
Szulpicz.

Munkái: Esztergom a tatárjárás korában. 1877. — Rév-Komárom törekvései a szabad királyi városi jog elnyeréséért. 1882. — Adatok a komáromi Sz. András-templom történetéhez. 1884. Ezenkívül cikkeket írt különféle lapokba.

Majer István.

Majer István, született 1813-ban. 1836-ban Muzslán és Esztergomban volt káplán, utóbb az érseki tanítóképzőben tanított; 1849-ben a m. kir. tud. egyetemen a neveléstan helyettes tanárává, a következő évben Pest városa elemi iskoláinak igazgatójává nevezték ki. 1857-ben kiürthi plébánossá, 1866-ban esztergomi kanonokká lett; 1867-ben a III. oszt. vaskoronarendet kapta, nemsokára cz. apáttá és pápai prelátussá nevezték ki. 1876-ban a Lipót-rend lovagkeresztjét kapta; 1880-ban cz. püspök, 1884-ben érseki helyettes; 1889-ben káptalani nagyprepost, 1891-ben káptalani helytartó lett. Meghalt 1893-ban.

Számtalan cikkben, elbeszélésben, értekezésben és sz. beszéden kívül főbb művei: Népineveléstan. — Színdarabok az ifjúság számára. 1846. — Liturgika. Mesterképző intézeti növendékek számára. 1847. — A rézmetszotnek mütana. 1847. — Egészségtan a nép számára. 1847. — A jó házigazda. A nép számára életszabályul. 1848. — A magyar képezdék reformja. 1848. — Népszerű beszédek az év minden vasárnapjára. 1849. II. köt. 1851. — A jó és olcsó könyvkiadó-társulat fűnetszvényei. 1850. — A sz. kir. Pest városában létező reál- és elemi tanodák. 1830—1856. — A pesti első bölesódo megalakítása. 1852. — Arany tanácsok vándorló mesterlegényeknek. 1852. — ABC. és olvasókönyv. 1853. — Vezérkönyv az állat-, növény- és ásványtan oktatásában. 1854. — István bácsi, a boldog családtya. 1854. — Szívmevelő beszélgetések és színjátékok. 1855. — Aranytanácsokszolgálok, dajkák számára. 1855. — A regélló István bácsi. 1857. — Milyen legyen a néptanító. 1858. — Mikép intéztessék a növendékpapok képeztetése. 1859. — Udvardi kálvária-könyv. 1860. — Imák sebesült harczosok vizgasztalására. 1849 és 1860. — István bácsi arany tanácsai szolgák, kocsisok . . . számára. 1863. — Úgyes Mari, a kis konyhakertész. 1863., 1871., 1878. — Elnöki beszédek az esztergomi kisedóvodában. 1868—1884. — Az esztergomi főmegye papságának közmíveltségre ható irodalmi működése. 1873. — Szózat Ruiny Károly György sírja felett. 1880. — Rövid visszapillantás az esztergom járási kath. Tanító-egylet 12 évi működésére. 1882. — Ezer műkereszt. 1884. — Második, harmadik, negyedik, ötödik, hatodik ezer műkereszt. — Hazafíú komoly szavak a főrendház reformkérdésében. 1884. — Emlékkönyv. 1886. — Szerkesztette a Kath. Néplapot 1850-ben; alapította és szerkesztette az István Bácsi Naptárát 1856—70-ig s 1880-ban.

Makai János.

Makai János plébános, szül. Esztergomban 1852.

Munkája: Latin szokótkési példák gyűjteménye. 1876. Czikke a M. Sionban: Vetési Albert, veszprémi püspök. 1897.

Malina Gyula.

Malina Gyula, főmérnök, szül. Esztergomban, 1853-ban. Mérnöki tanulmányait a zürichi műegyetemen elvégezván, 1878-ban állami szolgálatba lépett; 1881-ben folyam mérnök lett Szegeden, utóbb országos középítészeti felügyelővé, majd a tiszai műszaki osztály főnökévé nevezték ki. 1890-ben az állam szolgálatából kilépett és a torontáli ármentesítő-társulat főmérnöke lett.

Művei: A Torontálmegye belvízrendezéséről készített tervezet ismertetése. 1884. — Az Alföld közlekedési viszonyairól. 1888. — A Tisza szabályozásáról. 1890. — Újítás a vízszabályozás terén. 1898. — A telefon és a villamos csengő berendezésének, gondozásának, és jókarban tartásának népszerű ismertetése. 1900. — Egyes cikkek a M. Mérnök és Építész-Egylet Közölnyében, a M. Mérnök és Építész-Egylet Heti Értesítőjében és a Gazdasági Mérnökben jelentek meg.

Maszlaghy Ferencz.

Maszlaghy Ferencz, kanonok, született 1839-ben. A hittudományokat Esztergomban hallgatta: fölszenteltetése után káplán volt Karanesságon és Muzslán; később nevelő lett a Pálffy grófnál, azután a pozsonyi főgimnáziumban hittanár és egyúttal jogakadémiai hitszónok. 1871-ben esztergomi liceumi tanár; négy év mulva hercegprímási szertartó és levéltáros, majd szentszéki jegyző, 1881-ben a budai kir. vár plébánosa, nemsokára cz. prépost lett. 1889-ben esztergomi kanonokká, 1900-ban pápai prelátussá nevezték ki.

Művei: Schweici képek. 1872. — Rajna vidékén. Úti vázlatok. 1874. — Dél-Franciaországól. Úti vázlatok. 1875. — Dürer Albrecht kisebb passiója. 1875. — Hardy Bernát Gáspár viasz-művei. 1876. — Az esztergomi primási képtárban levő művek jegyzéke. 1879. — Római emlékeim. 1879. — Kisebb útirajzok. 1879. — Elbeszélések. 1879. — Újabb elbeszélések. 1880. — Sz. István öröksége. Szent beszéd. 1882. — Epigonok. Beszélyek. 1883. — Mai jellemek. Beszélyek. 1884. — A betlehemi nyájörök. Karácnyí pásztorjáték. 1893. — Két karácsonyest. Színmű. 1894. — Ezenkívül számos értekezést, cikket, színi jelenetet és elbeszélést írt különféle lapokba; szent beszédeket a Szent Gellért, ifjúsági hitszónoklati folyóiratba. — 1876-ban szerkesztette az Esztergomban megjelenő Irodalmi Értesítőt.

Mathes János.

Mathes János, született 1785-ben. Fiatal korában az esztergomi érsekségben mint gazdatiszt szolgált; majd katona volt és a laibachi csatában elfogatóván, Franciaországba került, a hol hét évig tartózkodott. Visszatérése után az esztergomi érsekség nagyszombati uradalmában volt gyakornok, Esztergomban számvevői írnök, később a bazilika építésénél számvevő s felügyelő. Meghalt Esztergomban, 1848-ban.

Munkái: Veteris arcis Strigoniensis, monumentorum ibidem erutorum aliarumque antiquitatum lythographicis tabulis descriptio. 1827. — Ő készítette az esztergomi főegyházmegye első térképét: Mappa archidioecis Strigoniensis. 1822.

- Mattyasóvszky Kasszian dr.*, benczés tanár, szül. 1879-ben, Esztergomban. Tanított Kőszegen, Pannonhalmán, jelenleg Győrött működik. *Mattyasóvszky Kasszian.*
- Munkái*: A Descartes-féle koordinata transzformáció-csoportok differenciál-invariánsai. 1905. — Vigilate et orate! Vakációi jótanácsok papnövendékek számára, (Nagy Balázsszal együtt) 1907. (II. kiadás 1908.) — Írt ezenkívül cikkek az Esztergomba, Alkotmányba, MáriaKertbe és sok szent beszédet a Szent Gellért ifjúsági hitszónoklati folyóiratba.
- Mattyasóvszky Marianna.* Munkája: Vadrózsák. Rajzok, elbeszélések 1902. — Több cikket és tárczát írt az Esztergomba és Jézus Szent Gyermekege művének Értesítőjébe. *Mattyasóvszky Marianna.*
- Meisermann Ignác*, alesperes, szül. Nyergesújfalun, 1835 okt. 11-én. Mint főegyházmezei pap 1858-tól tíz éven át káplán Kéménden, 1869-től plébános Bátorkeszin, a hol mint alesperes és a koronás arany érdemkereszt tulajdonosa meghalt 1901-ben. *Meisermann Ignác.*
- Ónálló művei*: Jézus az én kívánságom. Ima- és énekkönyv. 1872. — Mentsd meg lelkedet, vagyis: Elmélkedések könyve a kath. keresztények számára. (Schlör után fordítva.) 1872. — Katholikus zárándokbot az örökkévalóság útjára, vagyis: Katholikus ima- és énekkönyv, oktatással s ker. kath. napirend- és életszabálylyal. — Magyarország védasszonya. Ima- és énekkönyv. 1874. — Népszerű értekezés az 1875. nagy jubileumi kegyeleméről. (Ugyanez tót nyelven is). — Bakács-kápolnai emlékkönyv. . . . 1877. — Hit, remény, szeretet. Kath. ima- és énekkönyv, istenes hitéletre vezérlő rövid oktatásokkal. — Az Isten dícsérete az ártatlanság ajakán, Kath. ima- és énekes könyvecské. Jó gyermekek számára. — Dícsértessék a Jézus Krisztus. Kath. imádságos oktató és énekeskönyv. 1891. — Új Lelki Manna. Ima- és hangjegyes egyházi énekkönyv. 1892.
- Merényi Lajos dr.*, levéltáros, szül. Esztergomban, 1854-ben. Tanulmányait a bécsi és budapesti egyetemen elvégezvén, Kis-Tapolcsányban gróf Keglevich Istvánnál foglalt el nevelői állást; 1879-ben Kis-Martonban a másodlevéltárosi hivatalt kapta herczeg Esterházy Miklós főlevéltárában, majd a herczegi hitbizományi könyvtár és a fraknoi kincstár őrzését is reábízták. Jelenleg mint herczegi levéltáros és könyvtárőr él hivatalának. *Merényi Lajos dr.*
- Művei*: Niccolo Machiavelli élete és tanai. 1878. — Magyarország legújabb története (Korn nyomán) 1878. — Herczeg Esterházy Pál nádor 1635—1713. (Bubics Zs. közreműködésével) 1895. — Sok cikke és értekezése jelent meg különféle lapokban és folyóiratokban.
- Merényi Kálmán*, népiskolai igazgató-tanító, szül. Esztergomban, 1852-ben. Meghalt Kaposvárott 1901-ben. *Merényi Kálmán.*
- Munkái*: Mezei gazdaság és kertészet tanítása a népiskolában. 1883. — Szülőföldisme. Mosonmegye rövid ismertetése a népiskolák számára. 1886. — Szerkesztette és kiadta a Mosonymegyei Lapokat. Írt neveléstani cikkek az szaklapokra.
- Mérey Mihály*, püspök, 1689-ben nevezték ki az esztergomi káptalan tagjának s 1691 ápr. 30-tól 1692 jún. 20-ig esztergomi plébános volt. Később szekszárdi apát s vegliai püspök lett. Meghalt 1729-ben, Nagyszombatban. *Mérey Mihály.*
- Műve*: Nepomuczeni szent Jánosnak élete, halála, tisztelete. Deákból magyarra fordította. 1716.
- Méry Etel*, tanár, szül. Magyarországyénben, 1834-ben. 1851-ben lépett a Sz. Benedek-rendbe s fölszentelése után 1857—62-ben Pápan, azután Győrött volt tanár, a hol 1883-ban meghalt. *Méry Etel.*
- Kisebb vallásos, neveléstani és művelődéstörténelmi értekezéseinek kívül főleg a régészet terén fejtett ki érdemes munkásságot. A Tanodai Lapokban (1857—60.) megírta Guzmics Izidor, Maár Bonifác, Vajda Samu, Révay Miklós, Bessenyei György életrajzát. — Füssy Tamás mellett részt vett az Ifjúsági Plutarch szerkesztésében, s itt megjelent tőle Garay János és Szent Imre élete. 1858. — A Győri Közlönyben (1869—75): A tűzéri főparancsnokság pecsétje szabadságharcunk idejéből. Római sír. Győrvár négyféle rajza és a győri vaskakas. Győrváros történeti s régészeti emléktáblái. Pálffy és Schwarzenberg képe a győri musaeumban. Achen János képeiről. Római templom emlékéve Bőnyről. — Az Archaeologiai Értesítőben (1872): A győri homokgödörök kősírja Domitian idejéből. A győri főgymn. musaeum s a vidék nevezetesebb régiségei. — Győrmege és város egyetemes leírásában (1874): Győr város utczái és nevezetesebb épületei. A győri székesegyház kincstára. Győrvár. A győri főgimnázium régészeti gyűjteménye. Győrmege műemlékei. — A győri főgimn. Értesítőben (1874—79) A győri múzeum római éremgyűjteménye s valami a lelhelyek fontosságáról. Arrabona temetői. Pázmándi Horváth Endre élet- és jellemrajza. 1879.
- Mészáros Imre*, kanonok, szül. Muzslán, 1811-ben. A bölceletet és a hit-tudományt Nagyszombatban hallgatta, a hol egyúttal élénk részt vett a „honi nyelvgyakorló-egyesület“ megalapításában s annak első aljegyzője lett. 1834 aug. 29-én áldozó pappá szenteltetvén, Lekéren, Nagykéren és Barton volt káplán; 1836-ban az érseki liceumba került tanárnak, a hol 1845 febr. 18-ig tanított; ezután az esztergomi helynökség jegyzője, nemsokára titkára, majd 1847-ben irodaigazgatója lett. Egy évvel később elnyerte a vadkerti plébániát és alesperes lett. 1864 május 26-án esztergomi kanonokká és a Pazmanium kormányzójává nevezték ki. Bécsben halt meg 1865-ben, de Esztergomban temették el. Az akadémia 1858-ban levelező-tagjául választotta. *Mészáros Imre.*
- Ónálló főbb művei*: Szaválastan Heinsius nyomán. Nagyszombat, 1840. — Hirschler Jánosnak a pozitív kereszténység sikeres ápolása iránt a badeni kamarák elébe terjesztett javaslata. Németből

Pest, 1848. — A jegysek. Olaszul írta Manzoni. Németből fordítva. Pest, 1851. — Segédkönyv a es. kir. közoktatási Ministerium által iskolai használatra rendelt ABC és olvasókönyv szellemében. Pest, 1855. — Útmutatás a szemléleti számlálás és számolásra. Németből fordítva. Pest, 1858. — Seneca bölcsészetről. Pest, 1859. — Alosztály. Útmutatás az ABC és olvasókönyv szellemében. Németből. Bécs, 1860. — Harmadik nyelvkönyv. Bécs, 1862. — Első nyelvgyakorló és olvasókönyv. Bécs, 1862. — ABC és olvasókönyv. Bécs, 1863. — Olvasókönyv a kath. főelemi és városi iskolák számára. Buda, 1865. — Második nyelvgyakorló és olvasókönyv. Buda, 1868. — Írt ezenkívül több alkalmi és szent beszédet; számos értékesítő, közleményt; szerkesztette 1858-ban a „Népnevelés Közlemények“-et. Kéziratban: Seneca bölcsészete. — A társadalom és a kereszténység.

Mészáros
Kálmán.

Mészáros Kálmán, rendházi főnök, szül. Esztergomban, 1845-ben. Mint Sz. Ferencz-rendi hitszónok működött Szómbathelyen, Andocsan, Pozsonyban, 1875-től Budapesten. A budapesti és esztergomi rendház főnöke is volt. Meghalt 1908-ban, Esztergomban.

Művei: Tartományi zsinat Esztergomban 1868. szept. 19. s köv. napjain. A magyar egyház régebbi zsinatainak történetrajzával s az egyházi élet jellemrajzával. — Egyházi beszéd a Szent László-Társulat védszentjének évünnepe. 1881. — Első magyar szent beszéd, a fűmei magyarajku hath. híveknek. 1883. — Áhitat koszorúja, vagyis ima- és énekeskönyv ker. katolikus hívek használatára. 1885. — Bády Valér atya. Életrajz. 1886. — Nagyböjti szent beszédek. 1894. — A legfőbb Oltárszentség inádása és az oltáregyletnek ismertetése. 1896. — Kampokavallói fájdalom Szűz esodái (Fordítás). 1899. — Munkatársa a Jó Pásztor cz. szónoklati folyóiratnak; szerkesztette a Legszebb Rózsafűzér királynéja cz. folyóiratot 1891—92.-ben és a Római kath. papok Naptárát 1895—96-ban.

Mezey
Bertalan.

Mezey Bertalan, okl. gépészmérnök, m. kir. technologiai iparmuzeumi tanár, szül. Esztergomban, 1875-ben.

Munkái: Elektrotechnikai gyakorlati alapismeretek. 1904. (II. kiadás, 1908.) — Elektromotorok szerkezete, működése és kezelése. 1908.

Mogyorósi
(Hermann)
Árkád.

Mogyorósi (Hermann) Árkád, Sz. Ferencz-rendi tanár, szül. Mogyoróson 1851-ben. Az egyházi rendből Amerikában kilépett.

Értekezései: Rövid nézetek az oktatás körül. 1877. Képek a világtörténelemből társadalmi s kulturai szempontokból. Szerkeszti a Praeco Latinus cz. havifolyóiratot Amerikában.

Molnár István.

Molnár István, min. tanácsos, szül. Esztergomban, 1850-ben. Tanulmányait a keszthelyi gazdasági tanintézetben elvégezvén, a kormány megbízásából külföldi tanulmányútra ment. Visszatérése után a tapolcai gazdasági és borászati iskola igazgatójává nevezték ki; 1870-ben a budai orsz. középponti vinczellérképzőintézet igazgatója lett. 1877-ben a lausannei nemzetközi filloxera-kongresszusban, 1878-ban a párisi kiállításban, mint a középponti bizottság tagja, részt vett. 1894-ben a budapesti kertészeti tanintézet igazgatója lett. 1897-ben a magyar kormányt a hamburgi kertészeti nemzetközi kiállításon, 1898-ban pedig a gandi (Belgium) nemzetközi kertészeti tanügyi kongresszuson képviselte. Ez évben, mint országos gyümölcsészeti és fatenyésztési miniszteri biztos, a III. osztályú vaskorona-rendet kapta; 1893-ban kir. tanácsosi címet nyert.

Munkái: Az okszerű borászat alapvonalai. 1869. (II. kiad. 1877., III. kiad. 1891.) — A veytan alapvonalai gazdasági szakiskolák számára. 2 köt. 1873. — Jelentés a lausannei nemzetközi phylloxera-congressusra történt kiküldetése eredményéről. 1877. — Az okszerű szőlőművelés és borászat kézikönyve. 1883. (4 kiadást ért.) — A szőlő oltása. 1883. — Szőlőművelési káté. 1885 (4 kiadást ért.) — A budapesti m. kir. vinczellérképezde Évkönyve. 1885. — Jelentés a phylloxera-ügy tanulmányozása végett tett franciaországi tanulmányútról. 1889. — Szőlőink újjáalakítása amerikai szőlőfajok segítségével. 1891. — Jelentés külföldi tanulmányi útamról. 1893. — Jelentés a szent-pétervári nemzetközi kertészeti kiállítás- és kongresszusról. 1894. — Exposition internationale d'horticulture a St. Petersburg. 1894. — Anleitung zum Weinbau in Reblausgebieten. 1895. — Jelentés a drezdai és berlini kertészeti kiállításról. 1897. — A fatenyésztés, különös tekintettel a községi faiskolákra és befásításokra. 1898. (4. kiadást ért.) — A mezőgazdasági gyümölcstermelés és értékesítés. 1899. — Jelentés az Angliába a gyümölcsértékesítés tanulmányozása végett tett útjáról. 1899 — Magyar pomológia. 1900. — Termeljünk gyümölcsöt! 1901. (Megjelent tót, ruthén, szerb és rumén nyelven is). — A nemes fűz művelése. 1902. — Az ország egyes vidékein nagyban termelésre ajánlható gyümölcsfajták jegyzéke. 1902. — Szerkesztette a Borászati Lapokat 1877—1886-ig, a Magyar Kertész 1885-től és 1891 óta szerkeszti a Gyümölcskertész cz. lapot.

Molnár János.

Molnár János, pápai prelátus, orsz. képviselő, szül. Táton, 1850 május 5-én. Mint Esztergom főegyházmegyei pap, káplán volt Esztergomban (kir. város), majd plébános ugyanott (víviváros), 1881-ben Komáromban; 1883-ban cz. apáttá nevezték ki. 1895-től országgyűlési képviselő, később pápai prelátus lett. 1903 óta esztergomi kanonok.

Művei: Tofana. Elbeszélés. Wiesing után. 1874. — Emlékeim Belgium, Anglia és Hollandiából. 1875. — A szentszék függetlensége. Manning után. 1878. — Jézus szeretete a bűnbánók iránt. Manning után. 1878. — Bizzál Istenben. Manning után. 1878. — Korunk négy főhibája. Manning után. 1879. — Jézus szent szívének diadala korunkban, feltüntetve tiszteltreméltó Barat Zsófia s az általa alapított Jézus szent szívére nevezett zárdaszűzek történetében. 1855. — Nem mese a hétfejű sárkányról, vagy a 7 főbűnről. 1893. — Írt azonkívül több szentbeszédet, valamint számos cikket a M. Államba, M. Sionba István bácsi naptárába. — Szerkesztette az Isten Igéje cz. hit-szónoklati folyóiratot (1881—82.) és Jézus szent szívének Hírnökét (1881—84.)

Mórász Antal, esp.-plébános, született Bajóton 1841-ben. Meghalt Kémén-
den 1906-ban. Mórász Antal.

Munkái: Az ősrégi kath. egyházat a testvéri szeretet tette nagygyá, erőssé és hatalmassá.
1864. — Szent István jobbjának áldásos működése. Egyházi beszéd. 1874.

Munkácsy Kálmán, író, szül. Esztergomban, 1866-ban. Középközlait Kalo-
csán és Esztergomban elvégezvén, a jogi pályára lépett; s előbb, mint jogszi-
gorló, a vall. és közoktatásügyi miniszteriumban, majd pedig a vall. és közalapít-
ványi uradalomban vállalt tisztviselői állást. Hajlama azonban az írói térre
vonzotta, s munkatársa letta Pesti Hírlapnak, melynek szerkesztősége az
1889-iki vilákiállítás idejére Párisba küldötte ki tudósítónak; majd hasonló
megbízattal Londonba és Amsterdamba ment. Betegeskedése miatt egy
ideig Olaszországban tartózkodott, 1895-ben visszatért szülővárosába, a hol
1901-ben meghalt.

Munkácsy
Kálmán.

Különbféle fővárosi lapokban közölt társadalmi cikkeken és tárczákon kívül, önállóan
megjelent dolgozatai: Hóvirágok. Hosszú estékre. Szürkület. A szív életéből. Pintyőke ez.
elbeszélések. A meglepetés. Vigjáték egy felvonásban. — 1895-től haláláig szerkesztette az „Eszter-
gom és Vidéké”-t.

Nagy Márton, igazgató, szül. Muzslán, 1804-ben. 1824-ben a kegyes rendbe
lépven, mint tanár működött Kalocsán, Szegeden és Pesten. 1836—40-ben a bécsi
cs. kir. Theresianumban tanított; innét Pestre ment, három év múlva pedig
Tatán lett házfőnök és igazgató. Utóbb Szegeden hitszónok és tanár, 1849-ben
pedig igazgató lett, s ott halt meg 1873-ban. A M. Tud. Akadémia 1844-ben
levelező taggá választotta. Nagy Márton.

Művei: Az erény ösvénye. 1838. — Ifjúságot képző ismeretek tára. 4 köt. 1840—42. Szaváló
könyv. Tanítók és tanulók használatra. 2 köt. 1843. — Sz. miseáldozati énekek a tatai gimn.
ifjúság használatára. 1845. — Tisztelgő ódák ft. Grosser János k. r. kormányzónak. 1834, 1846. —
Szózat a szegedi nagygimnáziumban. 1851. — Második nyelvgyakorló és olvasókönyv, 1857. —
A gyermek fokozatos fejlődése. 1868. — Halotti búcsuzó versek . . ., 1860. — Irt még több
költeményt és számos cikket, értekezést az Atheneum, Religió és Nevelés, Tanodai Lapok,
Jogtudományi Közlöny, Akadémiai Értesítőbe.

Nagy Máté, a XVI. században élt s a legrégebb emlékirók közé tartozik.
Esztergomot 1526-ban, midőn gyáva várnagya, Orbóczy András elhagyta, győzel-
mesen védelmezte s meg is tartotta. Nagy Máté.

A mohácsi veszedelmet írta le, melyből szerencsésen megmenekült. Emlékirata kivonatban
és fordítva Pécsi Ibrahim török történetkönyvében maradt fenn.

Nedeczky Gáspár, plébános, szül. 1822-ben. 1854-ben plébános lett Dömösön,
a hol 1893-ban meghalt. Nedeczky
Gáspár.

Munkái: Vasár- és ünnepnapj egyházi beszédek, 1860. — Dömös története és újabb leírása.
1880. — A Nedeczky család. 1891. — Ezenkívül cikkeket írt az Esztergomi Újságba, az
Esztergom és Vidékébe.

Némethy Lajos, esperes-plébános, született 1840-ben. Fölszenteltetése után
káplán volt Szomoron, utóbb a fővárosban, a hol egyúttal mint hitoktató is
működött grófi családnál, 15 éven át pedig az állami tanítónőképző-intézetben
tanított; 1888-tól esztergom-vízivárosi plébános, esperes, érsekmegyei könyv-
bíró és főegyházi könyvtáros. A történelmi, a régészeti és a heraldikai
társulatok választmányi, valamint a Sz. István-Társulat irodalmi osztályának
tagja; az esztergomi rég. és tört. társulat múzeumőre. Jelenleg nyuga-
lomban van. Némethy
Lajos.

Művei: A római kath. egyházi szertartások régészeti és magyarázati kézikönyve. 1873. (8.
kiadást ért). — Nagyboldogasszonyról nevezett budapest-vári főtemplom történelme. 1876. —
Budapest-felsővízvárosi sz. Annáról czínezett plébánia-templom rövid története. 1876. — Török
mecsetek Budán. 1878. — Kögl Ádám életrajza. 1878. — Az Úr Jézus legszentebb szívének ábrái.
Iconographikus munkálat. 1881. — Szent István első és apostoli magyar királyról mondott dísz-
beszéd irodalma. 1881. — Vázlatok Budapest multjából. 1883. — Adatok a budai felhővízi Szent-
Háromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. 1883. — Budavár régi helyrajza. 1885. —
Adatok Árpádházi boldog Margit ereklyéinek történetéhez. (Jutalmazott mű) 1885. — A Budapest-
Vízivárosi Erzsébetiek. 1885. — Necrologium Sacerdotum Archi-Dioecesis Strigoniensis ab anno
1737—1889, 1889. — A pesti főtemplom története. 1890. — Series parochiarum et parochorum
archi-dioecesis Strigoniensis. 1884. — Emléklapok Esztergom multjából. 1900. — Adatok a kassai
vértanútörténetéhez. 1899. — Az esztergomi főegyházmegyei könyvtár exlibriseinek lajstroma. 1903.
Igen sok értekezést, könyvismertetést, szent beszédet közölt különféle lapokban és folyóiratokban.

Niedermann Gyula dr., kir. tanácsos, a m. kir. orsz. elmeegógyintézet nyug.
igazgatója, született Esztergomban 1839-ben. Niedermann
Gyula dr.

Munkái: Orvosi statisztika, melyet a közgazdasági miniszter által szervezett statisztikai
tanfolyamban előadott. 1869. — Az elmebeteg agylágyulása. Fordítás. 1875. — Védekezés a tüdő-
vész ellen. 1897. — Számos értekezése jelent meg a Gyógyászatban, valamint az Orvosok és Termé-
szetvizsgálók Munkálataiban.

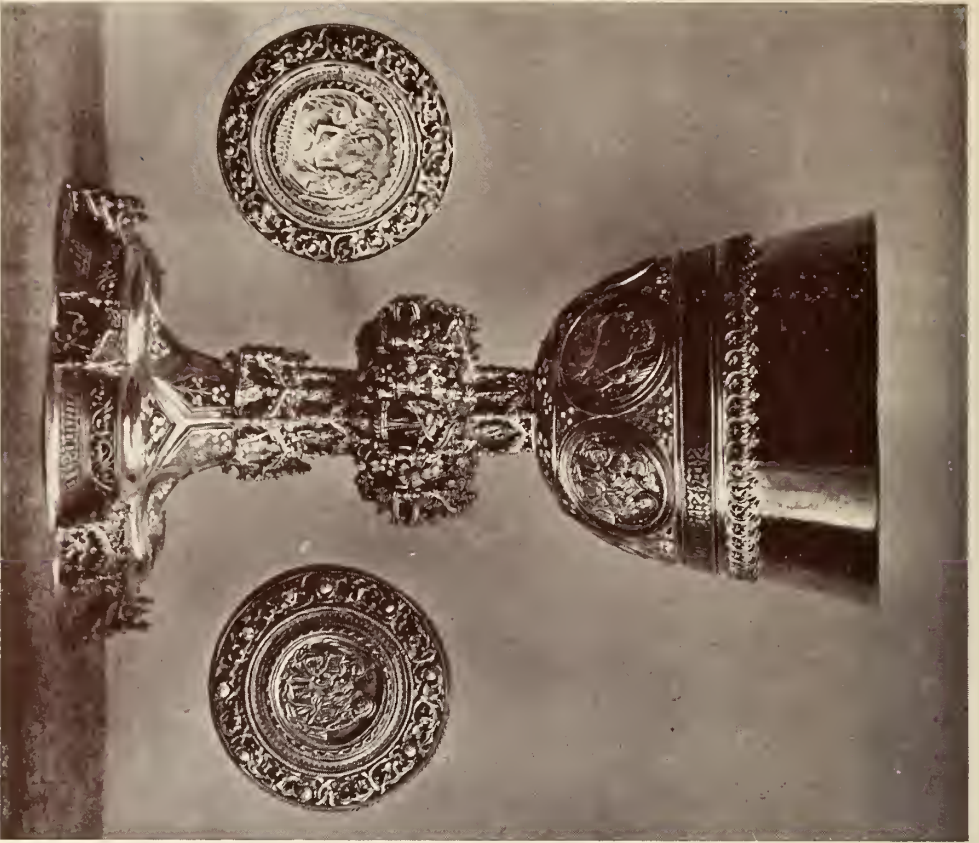
- Nógrádi Jenő dr.**, keresk. isk. tanár, szül. Esztergomban, 1868-ban. Tanulmányainak elvégzése után az esztergomi, majd a sümegi reáliskolában tanított; jelenleg felső kereskedelmi iskolai tanár Győrött.
Művei: Czákó Zsigmond két színműve. 1894. — Kölesönként tánczosok. Vígjáték két felvonásban. 1900. — A sümegvidéki nyelvjárás. 1896. — Írt még cikliket, költeményeket és tárezákat különféle lapokba. — Szerkesztette az Esztergom és Vidékét 1893-ban.
- Noszkó Alajos.** *Noszkó Alajos*, szül. Esztergomban, a XVIII. század közepén. Itt végzvéen iskoláit, a Sz. Ferencz-rendiek közé lépett, s Gyöngyösön a nyelvtani osztályokat, Szabadkán a böleseletet tanította.
Munkái: Virágszótár, melyet összeszedett és betűk rendi szerint elosztott. Pesten, 1791. Rendkívül való egyházi beszédek. Buda, 1802. — Explanaciones in Emanuelis Alvari institutiones grammaticas . . . . . Pestini 1804. — Vasárnapokra való egyházi beszédek. Buda, 1806—1807.
- Nyulassy Antal.** *Nyulassy Antal*, szül. 1820-ban. 1851—56-ban Esztergomban, majd Komáromban, Pápán és Győrött tanított; 1866-tól Bakonybélben, Nyalkán és Tárkányban volt lelkész, 1896. perjel Bakonybélben, a hol meghalt 1900-ban.
Művei: Nyulassy Antal versei. 1851. — Új magyar köszöntő. 1853. (több kiadást ért). — Kátyolok a nép életéből. 1865. — Négyeshangú alkalmi dalok, középtanodai növendékek számára. 1865. — Emlény az esztergomi nagyműzeum fölvatására. 1852. — Írt még több alkalmi költeményt; közölt verseket és értekezéseket különféle lapokban; szerkesztette 1865-től éveken át a komáromi kalendáriumot.
- Ocsorszky Ferencz.** *Ocsorszky Ferencz*, prépost, született 1816-ban. 1844-ben az esztergomi érseki helynökségnél levéltáros lett s a szentszéki jegyzői és titkári teendőket is hosszabb ideig végezte. Utóbb plébános lett, majd hitelemző afővárosban. 1854-ben Esztergomban az érseki könyvtár s a primási világi levéltár őrévé nevezték ki; 1871-ben nagyszombati plébános és kanonok, később kápt. prépost lett. Meghalt 1898-ban. Műveit Pozsony vármegye keretében ismertették.
- Oláh Miklós.** *Oláh Miklós*, született 1493-ban. Előbb pécsi, 1522-ben esztergomi kanonok. 1526-ban II. Lajos király és Mária királyné titkára, a következő évben székesfehérvári kanonok lett. Midőn Mária királynő Németalföld kormányát elnyerte, Oláh mint főtanácsos működött mellette 1542-ig; innen visszatérvén, zágrábi, majd egri püspökké, 1553-ban pedig esztergomi érsekké nevezték ki; 1562-ben királyi helytartó lett. Meghalt Nagyszombatban, 1568. jan. 14-én. Nemcsak mint államférfiú lett nevezetes alakja hazai történelmünknek, hanem mint történetíró is kiváló nevet vívott ki magának.
- Osvald Ferencz dr.** *Osvald Ferencz dr.*, apát, szül. Esztergomban, 1790-ben. Hittani tanulmányait Bécsben elvégzvéen, öt évig mint káplán működött. 1818-ban a pesti középponti papnevelő tanulmányi felügyelőjévé, majd rendes tanárrá nevezték ki; ez állásában ötször volt a theol. kar dékánja, 1840-ben pedig az egyetem rektori hivatalát viselte. 1846-ban nagyváradi kanonok, 1850-ben tankerületi isk. tanácsos, majd felügyelő, 1852-ben krasznai főesperes és apát lett. Meghalt 1856-ban.
Szerkesztette az Egyházi Folyóiratot (1833—34.). — Ezenkívül két beszéde jelent meg: Oratio, qua Josepho Godinger SS. Theologiae Doctori et Reigae Universitatis Pestinensis Professori p. o. pie in Domino defuncto suprema iusta persolvit. 1832. — Oratis in anniversaria solemnitate Instauratae Regiae Scientiarum Universitatis Hungariae die VII. Calendas Julii MDCCCXXI. Posthumi in Palatio majore ejusdem Regiae Universitatis dicta. 1840.
- Osváth Andor.** *Osváth Andor*, főjegyző, született 1873-ban. Sokoldalú író. Fiatalabb éveiben hangulatos költeményeket és tárezákat írt a helyi lapokba; később társadalomtudományi, társadalmi és közgazdasági íránycikliket írt, s állandóan foglalkoztatta kedvenc tárgya, a régészet. Iskolái elvégzése után gazdasági szaktanár lett, majd a közigazgatási pályára lépett. Ez idő szerint Esztergom sz. kir. város főjegyzője, az Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat II. titkára, a városi tűzoltó egyeslet tb. parancsnoka, stb. Utóbbi minőségében a hírneves herczegprimási képtár égésénél teljesített önfeláldozó készségeért a „Pro Ecclesia et Pontifice“ ezimű díszérmet nyerte.
Önálló munkái: Esztergom szabad királyi város kül- és belgazdaságának emelése. (1897). — A munkástörvény ismertetése. (1898). — A városi közkórház története. (1900). — A Dobozi pár. (Elbeszélés és történelmi visszapillantás. 1904). — A hazai r. t. városoknak a törvényhozás elé terjesztett emlékirata. (1906). Közél 2000 társadalmi, társadalomtudományi, szociális, közgazdasági és közigazgatási cikk, a melyeknek egy része országos és helyi lapokban, az utóbbiak pedig az általa szerkesztett „Városok Lapja“ ezimű hivatalos folyóiratban jelentek meg; több szabályrendelet tervezet s végül e műnek Esztergom sz. kir. város leírását tárgyazó része.
- Palásthy Pál.** *Palásthy Pál dr.*, püspök, szül. 1825-ben. Mint kassai egyházmegyei pap, a pesti egyetemen az erkölcsstan tanára volt; 1871-ben esztergomi kanonok lett; 1886-ban püspökké szenteltetvén föl, az esztergomi bíboros-érsek segéd-

Szentelt olaj-tartó.
(Eredetileg Zsigmond király ivókupája.)
XV. századbeli mű.

Sűky Benedek kelyhe és u. n. formalium, ereklye-tartó. (XV. század.)

Mátyás diák kelyhe (XV. század) és a Szakolczay-kehely (XVI. század.)

püspöke volt. Meghalt 1899-ben. Írt erkölcstani, jogi és történelmi műveket. L. Zemplén vármegye monografiáját.

Palkovich Győző, esp.-plébános, született Esztergomban 1850-ben.

Palkovich
Győző.

Munkái: Részletes tan- és óratervek a kath. népiskolákban végzendő hittani anyag feldolgozásához. 1893. Részletes tantervek a népiskola tantárgyainak feldolgozásához. 1893. Írt szent beszédeket, értekezéseket, könyvismertetőket.

Palkovics György, kanonok, született Ottóvölgyön 1763-ban. Felszentelése után Szélaknán, Bazinban volt. 1796-ban papnevelőintézeti tanulmányi felügyelő, 1800-ban theologiai tanár a pozsonyi papnevelőben. 1803-ban káptalani könyvtárőr, 1816-ban esztergomi kanonok, 1825-ben prépost. Meghalt Esztergomban 1835-ben. Egészen a tudományoknak élt. A bibliát lefordította tótra s 1831-ben kiadta. Nagyon sok s becses kéziratot hagyott hátra az esztergomi egyházmegyére vonatkozólag, névszerint: *Annales Eccl. Metr. Strigoniensis*. *Apparatus ad Hist. Ecc. Metr. Strigoniensis*.

Palkovics
György.

Palkovics Károly, volt alispán, szül. 1816-ban. A jogot Pesten végezte s már jurátus korában alkalma volt Németh, a híres szeptemvir mellett az akkori idők nagy férfiaiva megismerkedni. Különösen Kölcsey tett rá nagy hatást. Húsz éves korában Esztergom vármegye aljegyzője lett s már ekkor feltűnt kiváló szónoki tehetségével. 1848-ban a vármegye kormánybiztosa volt. A szabadságharc után elfogták és halálos ítéletet kapott, a melyet az utolsó perczen változtattak át tizenkét évi várfogságra. Ebből négy és fél évet töltött ki, azután szabadon bocsátották, de karvai birtokára internálták. 1861-ben első alispánja lett a vármegyének s ekkor szerkesztette azt a feliratot, a mely annak idején az egész országban általános feltűnést keltett, s valamennyi vármegyét fellelkesítette. Azután ismét Karvára vonult s itt érte a királyi kinevezés, mely az Esterházy hercegi avak zárgondnokává tette meg. Közben mint orsz.-gyűl. képviselő a Deák-párt tagja lett s mint illet a belügyminiszteri tárczával is megkínálták, de ő nem fogadta el. A hetvenes évek végén nyugalomba vonult. Meghalt 1897-ben Esztergomban.

Palkovics Ká-
roly.

Péchi Lukács, az esztergomi egyházmegye területén növekedett föl és a XVI. század második felében az esztergomi káptalan ügyésze volt.

Művei: *Kalendarium*. Ez az mostani M. D. LXXIX. Esztendőben történendő néminemű dolgokról. (Fordítás) 1579. — Szent Ágoston Doctornac, elmelkedő: magan beszélő: es naponkint való imádsági. M. D. XCI. — Az keresztény szűzeknek tisztesség koszorúja 1591. — Az keresztény hadakozásnak tüköre. 1591. — Hasznos orvosság. Minden lelki betegségek ellen. M. D. XCVII. — *Kalendarium* és ez mostani MDXCVII. esztendőben történendő néminemű dolgokról (Fordítás) 1597. — Az Test Kornyl való Hét Irgalmassagnak chelekedetiről. 1598.

Pécsi Gusztáv dr., theologiai tanár, szül. 1874-ben. Társszerkesztője az „Esztergom“ című keresztény kath. irányú politikai hetilapnak.

Pécsi
Gusztáv dr.

Munkái: „A fizikai axiómák válsága“ 1907. Buzárovits-nyomda Esztergom. „Newton rendszerének haldoklása“ 1908. ugyanott. „A természettudomány reformja“ (I. könyv: Newton rendszere és az új fizikai rendszer; II. könyv: az új naprendszer). Németül megjelent 1908-ban. „Az Ige testté lön“ karácsonyi színmű 4 felvonásban, 1907 Buzárovits-nyomda Esztergom. „Cursus Brevis Philosophie“ I. kötet (Logica Metaphisica 1906); II. kötet (Cosmologia. Psychologia 1907.)

Perényi Kálmán dr., Esztergom vármegye alispánja, szül. Esztergomban, 1863-ban. Középkolai tanulmányait Esztergomban végezte, a hol a főgimnáziumban fennállott irodalmi önképzőkörnek elnöke, s az ifjúsági ének- és zenekarnak karvezetője volt. Budapesten, az egyetemen tett doktorátust. Már fiatal jogász korában több, előkelő szépirodalmi lapnak munkatársa és az akkor fennállott „Írók és művészek Körének“ kedvelt tagja volt. Szoros barátságban állott Reviczky Gyulával, a korán elhunyt kiváló poétával s több akkori fiatal íróval. Jogi tanulmányainak befejezése egybeesik édes atyjának kora elhalálozásával. Ez a megrendítő esemény eredetileg tervbe vett életpályájáról, az írói pályáról eltérítette, s özvegy édes anyjával Esztergomba vonult, a hol, mint közigazgatási gyakornok, majd mint tiszteletbeli főszolgabíró, a vármegye szolgálatába lépett. Később helyettes árvaszéki ülnök, majd valóságos szolgabíró lett, 1894-ben pedig a párkányi járás főszolgabírójává választották. Az 1902. évben középponti főszolgabíróvá választották. Az úgynevezett alkotmány-védelem idejében, a vármegye volt alispánjának félrevonulása és a főjegyzőnek honti főispánná történt kinevezetése folytán, főjegyző és alispánhelyettes lett. Az alkotmányküzdelem lezajlása után, 1906. évi május 23-án, majd másodízben az 1907. évi általános tisztújítás alkalmával, egyhangúlag a vármegye alispánjává választották, a mely állását máig a legnagyobb igyekezettel tölti be.

Perényi
Kálmán.

Művei: Lyrai költemények (1879—1882.) 1883. — Mezei virágok. Novellák. 1885. — Felhők és csillagok. Költemények (1883—1887) 1888. — Fényben, árnyban. Humoros elbeszélések. 1894. — Írt több zenedarabot is. — Megalapította s 1892—93-ban szerkesztette az Esztergomi Lapokat.

Perger Lajos.

Perger Lajos, esperes-plébános, szül. 1853-ban. Fölszenteltetése után káplán volt Varbón, Dunamócson, Gútán, Esztergomban (királyváros); 1886 óta plébános Esztergom-Szentgyörgymezőn; 1907-ben esperessé nevezték ki. Tanítja az esztergomi szemináriumban a gazdaságtant és magyar közjogot.

Munkái: Esztergom város és vármegye egyházi és világi iróinak koszorúja. 1887. — Esztergom-Szentgyörgymezői plébánia története. 1901. — Írt cikkeket az István bácsi Naptárába, Kath. Hetilapba, Népművelőbe, Magyar Sionba és Esztergomba.

Pethes Géza.

Pethes Géza, vármegyei árvaszéki jegyző. Összegyűjtött lírai költeményei két kötetben jelentek meg 1878-ban és 1881-ben.

Pontelly Károly István.

Pontelly Károly István, szül. 1840-ben, Esztergomban. Mint Sz. Benedek-rendi tanár, 1863—64-ben az esztergomi, utóbb a kőszegi gimnáziumban tanított. 1874-ben átlépve a csanádi egyházmegyébe, káplán volt Szegeden, majd főgimn. tanár Temesvárott; 1889-ben plébános lett Szabadkán, a hol 1898-ban meghalt.

Munkái: Szent István első és apostoli magyar királynak nemzet- és honmentő vallási és politikai érdemei. Egyházi beszéd. 1879. — A temesvári magyar nyelv-terjesztő egyesület feladatai. 1883. — A délmagyarországi történelmi és régészeti társulat 13 éves működésének vázlata. 1884. — Szerkesztette a Történelmi és Régészeti Értesítőt 1880—87-ig Temesvárott.

Pór Antal.

Pór Antal, esztergomi kanonok, szül. Esztergomban, 1834 okt. 18-án. A gimnázium hat osztályát szülővárosában elvégezve, 1849-ben mint honvéd tett a hazának szolgálatot. Hadi fogságból való kiszabadulása után, 1850-ben fölvezték a főegyházmegyei növendékpapok sorába és egy évet a pozsonyi Emericanumban töltött. Bölseleti tanulmányainak folytatására Nagyszombatba került, a hittudományokat pedig a Pazmaneumban hallgatta. Utána még két évig maradt az osztrák fővárosban, mint tanárjelölt és a történelmi szak hallgatója. 1857-ben áldozó-pappá szenteltetve, tanár lett a nagyszombati főgimnáziumban, s mint ilyen, két pályadíjat nyert az Akadémián. 1871-ben esztergomi kir. városi plébánossá választották meg; 1875—1881-ig Esztergom városát képviselte az országgyűlésen. 1880-ban pozsonyi kanonokká, hat év múlva cz. apáttá, 1893-ban esztergomi kanonokká nevezték ki. 1900-ban pápai prelátus lett. Az irodalom terén kifejtett munkásságáért az Akadémia 1872-ben levelező, 1892-ben pedig rendes tagjává választotta. Ezen kívül a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Herald. és Geneal. Társaság igazgató-választmányának, és a Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának tagja, az Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat társelnöke.

Számtalan cikkein, értekezésein és könyvbiárlatain kívül, önállóan megjelent művei: Athen Perikés korában. Pest, 1868. — Frigyes császár viszonya Oroszlán Henrikhez. Buda, 1870. — Hellas földirata és hellen államrégiségek. Pest, 1871. — Szent István király. Pest, 1871. — Hunyady János. Budapest, 1873. — Róma története a nyugoti birodalom elenyészéig. Budapest, 1873. — Egyházi beszéd Szent István király ünnepén. 1873. — Aeneas Sylvius II. Pius pápa. Budapest, 1880. — Rónay Jácint. Pozsony, 1885. — Érdekes per a XIV. századból. 1885. — Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlata. Pozsony, 1886. — Ipolyi Arnold emlékezete. 1887. — Gvadányi József emlékezete. 1887. — Trencsényi Csák Máté. 1888. — Habsburgi Ágnes, magyar királyné. 1888. — Lipóczi és Neksei Demeter és Sándor. 1890. — Csór Tamás, királyi főajtónálló. 1890. — Bánk-bán Melindája. 1890. — Tóth Lőrincz, a kir. tárnokok mestere. 1891. — Emlékbeszéd Rónay Jácintról. 1891. — Az Osl-nemzetség története. 1892. — László, erdélyi vajda. 1892. — Nagy Lajos élete. 1892. — Nagy Lajos m. király viszonya Giannino francia trónkövetelőhöz. 1892. — Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. sz. végéig. 1893. — Az Anjouk kora. 1895. — Emlékbeszéd Dankó József levelező-tagról. 1897. — Nagy Lajos litván hadjárata. 1899. — Záh Feliczán pöre. 1900. — Nagy Lajos, a halicsi érsekség megalapítója. 1900. — Boleszló herceg, esztergomi érsek. 1900. — Nagy Lajos király szövetekezése IV. Károly császár ellen. 1900. — Magyar vonatkozású faliképek Runkelsteinban. 1900. — Nagy Lajos király viszonya az aquiléjai patriárkákhöz. 1900. — Erzsébet királyné aacheni zarándoklása 1357-ben. 1901. — István úr árvája. 1901. — Die Runkelsteiner Wandgemälde in ihrer Beziehung zur Geschichte Ungarns. 1901. — A magyar Anjouk igényei a lengyel trónra. 1902. — A négy Miklós. 1902. — Magyar-lengyel érintkezés a XIV. században. 1903. — A magyar Anjouk lengyel krónikása, Czarnkovi János. Kolozsvár. 1904. — Keszei Miklós. 1905. — Jegerndorf Pál, nyitrai főesperes (1350). 1905. — Neszmélyi Miklós, Nagy Lajos király tanítója 1907. — De-Surdis II. János, esztergomi érsek. 1907. — Anjouk és Wittelsbachok. Nagy Lajos kir. második szövetekezése IV. Károly császár ellen. 1907. — Ő írta meg e kötet számára a vármegye történetét az Anjouk korában.

Prohászka Ottokár.

Prohászka Ottokár, püspök, született 1858-ban. Hittudományi tanulmányait Rómában elvégezve, Esztergomban liceumi, majd 1884-ben papnevelő-intézeti hittanár lett, 1890-től egyúttal lelkiigazgató. 1904-ben székesfehérvári püspök lett. Kiváló szónok és nagytudományú hittudós, a kinek számtalan műve, s kisebb cikke jelent meg. Bővebb életrajzát lásd Nyitra vármegye monografiájában.

Pucz Antal, alesperes, szül. Esztergomban, 1767-ben. Itt végzé középiskoláit, a hittudományt Pozsonyban. 1790-ben fõlszenteltetvén, káplán volt Óbudán, majd helyi káplán Érseklélen. 1798-ban plébános lett Nagybjajcsan, 1812-ben Ballonyban; utóbb alesperes lett. Meghalt 1831-ben.

Pucz Antal.

Mûvei: A Vallás gyózedelme a mai Hitetlenek és új Bõltsek ellen. (Németbõl ford.) 1797. — A Teremtõnek esmérte és szeretete, a teremtmények vizgálásából. (Németbõl ford.) 1807. — A kereszt hadaknak rövid leírása. 1816. — Értekezés a ragadó nyavalyákról, azoktól való õrizkedésrõl. 1816. — Tavasz virágok. 1817. — Aesthetika, vagyis A Szép Tudományoknak Theoriája. (Németbõl ford.) 1817. — A babonának és az õ sokféle nemeinek rövid elõadása. 1822. — Nyári rózsák. 1823. — Értekezés a nemzeti nyelv tõkéletesítése és terjesztésérõl. 1824. — Ószi gyünölcsõk. 1827. — Értekezés az ördögösségrõl. Latinból. 1829. — A Tudom. Gyűjteményben: A tudósok a tudományok becserõl. 1817. — Kant filozófiájának fõ resultátumai. 1818. — A nevelésbeli fenyték minemúségérõl. 1819. — Az akarat szabadsága. 1828. — Jámbor élet, szoros ösvény. — Hierónak, Syrakusai királynak története.

Rajner Lajos, püspök, érseki helyettes, született 1842-ben. 1869-ben fõgimn. tanár volt Nagyszombatban; késõbb érseki levéltáros és szertartó, szentszéki jegyzõ, majd hercegprímási titkár, 1882-ben pedig irodaigazgató lett. Négy év mulva esztergomi kanonokká, nemsokára cz. préposttá, 1900-ban pápai prelátussá nevezték ki. Bõvebben ismertetjük mûködését szülõvármegyéje, Hont keretében.

Rajner Lajos.

Munkái: Szent beszéd a szent benedeki apátsági templom helyreállítása alkalmából. 1889. — A kereszt Isten ereje. Nagypénteki szent beszéd. 1890. — Szent beszéd Szent István király ünnepén. 1890. — Gedeon harmatos és száraz gyapja. Szent beszéd. 1890. — Mária, Magyarország Nagyszonzona. Szent beszéd. 1896. — A püspöki székek betöltésének története, különös tekintettel Magyarországra. 1901. — A rituale kérdés Magyarországon. 1901. — Szent beszéd az esztergomi Szent Anna-templom helyreállítása alkalmából. 1901. — Szent beszéd Szondi György hósi halálának negyedfélszázéves emlékére. 1902. — Írt továbbá szent beszédeket a Katholikus Lelkipásztorba. Isten igéjébe; értekezéseket, könyvismertetéseket, verseket különféle lapokba és folyóiratokba.

Rajnis József, a magyar irodalom nagybuzgóságú úttörõje, mint Jézus-társasági tanár mûködött Esztergomban, 1761-ben. Késõbb Kassán, Nagyszombatban és Gyõrött tanított, a mely utóbbi helyen 1786-ig az akadémia egyházi felügyelõje volt. Végre a keszthelyi Georgicon igazgatójává nevezték ki, a hol 1812-ben meghalt.

Rajnis József.

Récsey Viktor, gimn. tanár, született 1858-ban. A Sz. Benedek-rendbe lépven, több helyen mûködött mint tanár; 1891—94-ig Esztergomban tanított, utóbb a középponti könyvtár õre volt Pannonhalmán. Meghalt 1908 október havában.

Récsey Viktor.

Egyéb mûvein kívül, esztergomi tartózkodása idejében írta: Néhány kiváló emlék Esztergom vidékérõl. 1892. — Az esztergomi Sz. Lõrincz-templom maradványai. 1893. — Pannonia ó-kori mythologiai emlékeinek vázlata. 1894.

Réger Béla dr., fõgimn. tanár Szentgotthárdon, szül. Esztergomban, Réger Béla dr. 1882-ben.

Munkái: P. Ovidius Naso: Fasti. 1903. — A határozott névmutató. 1905. — Mikszáth, Hercege, Ambrus. (Ismertetõ felolvasások) 1908. — Czikke: Az „articulus“ magyarjai. (M. Nyelvõr. 1904.)

Réh János, szül. 1821-ben, Esztergomban. Fõlszenteltetése után nyergesújfalusi, késõbb esztergom-vízivárosi káplán lett, végre káptalani karkáplán volt; 1850-ben a pesti papnevelõbe került lelkiigazgatónak; 1853-tól Esztergomban mûködött lelkiigazgatói minőségben. 1864-ben betegeskedése miatt nyugalomba vonult. Meghalt Meránban, 1895-ben.

Réh János.

Munkái: Manuale ordinandorum usibus cleri iunioris et neo-sacerdotum. 1860. — Czikkei a budapesti növ. papság Munkálataiban és különféle lapokban, folyóiratokban jelentek meg. — Kéziratban hátrahagyott munkája: A szükségesebb egyházi reformokról. 1865. (3 kötet.) — Comes Pius 1892. (1 köt.)

Rendek József, született 1810-ben. 1861-ben lett esztergomi kanonokká s utóbb cz. apáttá nevezték ki. Meghalt 1875-ben. Bõvebb életrajzát szülõvármegyéje, Komárom keretében közöltük.

Rendek József.

Rényi József dr., szül. Esztergomban, 1871 febr. 15-én. Iskoláit az esztergomi tanintézetekben, jogi tanulmányait Budapesten végezte, s 1891-ben mozgalmat indított egy válaszirat érdekében, a melylyel a magyar fõiskolák ifjúsága a bukaresti diákoknak akkor egész Európában terjesztett magyarellenes memorandumára felelt. Ez irat magyar, francia és német kiadásban jelent meg, s több ezer példányban terjesztették el Európaszerte. 1891—2-ben az egyetemi ifjúság az Egyetemi Kör elnökévé választotta, s ez idõben az Egyetemi Lapok szerkesztõje volt. Egyetemi tanulmányai végeztével hosszabb tanulmányútat tett Francia-, Angol- és Olaszországban. 1895-ben a közoktatásügyi miniszterium kebelébe lépett, melynek elnöki osztályában, mint a miniszternek fenntartott ügyek elõadója, tíz évig mûködött. 1900-ban a budapesti tud. egyetem jogi

Rényi József dr.

kara magántanárrá képesítette; 1905-ben pedig a király a József-műegyetemen szervezett magyar közigazgatási jogi tanszékre nevezte ki, hol a tanszéknek ma is egyetemi tanára.

Művei: A helyi önkormányzat. 1896. — Dolgozatok az angol és francia közigazgatási jog köréből. 1899. — A gyűlekezeti jog. 1900. — A felelősségi rendszer, mint jóvendő közegészségi közigazgatásunk alapja. 1901. — A magyar közigazgatási jog kézikönyve. 1902. — Guide des étudiants, offert par le comité d'organisation aux membres du IIIe congrès international des étudiants, qui aura lieu à Budapest (Hongrie) du 24 au 30 septembre 1902. (Névtelenül).

Rényi Rezső.

Rényi Rezső, született 1827-ben. Nyilvános pályáját Zólyom vármegyében kezdte meg, majd tevékeny részt vett a szabadságharcban; 1865-ben az esztergomi városi törvényszék elnökének választották, utóbb ügyvédi pályán működött. 1889-ben Pozsonyba költözött, hol a Toldy-kör elnökévé választotta. Meghalt 1899-ben.

Esztergomban a következő műveket írta: Pausanias. Tragoedia 5 felvonásban. 1866. — Vallás és művészet szépirodalmi kapcsolatban. 1869. — Petrarca mint hazafi, tudós és költő. 1875. — Hrosvitha álláspontja a mysteriumok és fejlett dráma között. 1876. — Az esztergomi primási képviselőmetszettár. 1879. — Petrarca és Kisfaludy Károly. Irodalomtörténeti tanulmány. 1880. — Italia költészetéből. A szerzetes költők. 1883. — Italia költésze a középkorban. 1887. — Szerkesztette 1877—79-ig az Esztergom cz. hetilapot; ebben és más lapokban, folyóiratokban számos értekezést, cikket, bírálatot írt.

Reusz József.

Reusz József, az esztergomi takarékpénztár igazgatója, született Esztergomban, 1837-ben. Meghalt 1907-ben.

Munkája: Az esztergomi takarékpénztár ötven éves története. 1895.

Révay Miklós.

Révay Miklós, a magyar nyelvészet nagynevű megalapítója, mint piarista tanár tanított az esztergomi gimnáziumban az 1796—99-ik évben. Sok hányattatás után 1802-ben a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanszékét nyerte el. Meghalt 1807-ben.

Révész Béla.

Révész Béla, fővárosi hírlapíró, szül. Esztergomban, 1876-ban. Belső munkatársa volt több fővárosi lapnak, így az Esti Hírlapnak, Magyar Hírlapnak, Friss Ujságnak. Most a Népszava szerkesztőségének tagja.

Munkái: Emberek harca. Novellák. 1901. — Forgatagban. 1903. — Uj novellák. 1905. — A nagy börtön. 1907. — Ez idő szerint több műve Németországban jelenik meg. Novellákat ír az Az Ujság, Pesti Napló, Népszava napilapoknak, a Hét és a Nyugat folyóiratoknak.

Rigler
Gusztáv dr.

Rigler Gusztáv dr., egyetemi tanár, szül. Dunamocson, 1868-ban. A budapesti egyetemen éveken át mint tanársegéd működött. Az egyetemi magántanári képesítés megszerzése után állami segítség mellett bejárta Európa nevezetesebb városait a közegészség tanulmányozása végett. Midőn visszatért, 1899-ben a kolozsvári egyetemen a közegészségtan ny. rendes tanárává s a közegészségtani intézet igazgatójává nevezték ki. Az orvosi karnak 1906—7-ben dékánja volt.

Művei: Az egészségügyi vizsgálatok módszerei. 1894. — A közegészségtan alapvonalai (Gärtner után) 1896. — A székesfővárosi iskolák telkének beépítési viszonyai s a tantermek szellőzése és fűtése. 1899. — A kötelező hatósági fertőtlenítés behozatala Kolozsvárott. 1901. — A kolozsvári egyetem közegészségtani intézete. 1903. — Vezető Kolozsvár városában. 1903. — A gázizzótestekkel való világítás Hygienes értékéről. 1904. — Kolozsvár egészségügyi állomásának működése 1902. — A Rivierán át Spanyolországba. 1905. — A természetes ásványvizek baktérium-flórájáról. 1902. — Ásványvíz-palaczkok dugaszolása. 1902. — Pettenkoffer 50 éves jubileumára. 1893. — A magyar és külföldi ásványvizek némely kémiai alkotórészeinek ingadozásáról, valamint baktérium-flórájáról. 1901. — A teljes vér és vérsavó lúgosságának ingadozása különböző ép és kóros viszonyok közt. 1901. — A vízről, mint a thypus és cholera okozójáról. 1895. — A közegészségtan tankönyve, sajtó alatt. — Ezenkívül számos tudományos értekezést közölt főleg az Orvosi Hetilap, s egyéb hazai és külföldi szaklapok hasábjain.

Rimely
Károly dr.

Rimely Károly dr., szül. Esztergomban, 1825-ben. Hittani tanulmányait Bécsben elvégezvén, rövid ideig káplán volt; 1850-ben tanulmányi felügyelő a Pazmaneumban. 1852-1860-ban az esztergomi papnevelőben tanárkodott; 1861-ben pazmaneumi aligazgató, majd ideigl. igazgató, 1867-ben pozsonyi kanonok. 1868-ban Rudolf trónörökös magyar nyelvtanára, 1870-ben lekéri valóságos apát lett. 1876-ban a Lipót rend lovagkeresztjét kapta; 1889-ben pozsonyi városi plébánosnak választották meg; 1894-től beszterczebányai megyés püspök. 1898-ban, áld. papságának 50 éves évfordulója alkalmával, a király a Ferencz József-rend nagykeresztjével és sajátkezű üdvözlő levelével tüntette ki. Meghalt 1905-ben.

Művei: Egyházi beszéd Szent István király ünnepére. Mondotta Bécsben, 1861. — Historia Collegii Pazmaniani . . . 1865. — Egyházi beszéd, melyet Szent István ünnepén a bécsi Kapuczinus-atyák templomában mondott. 1865. — Capitulum insignis Ecclesiae Collegiatae Posoniensis ad S. Martinum Ep. olim SS. Salvatorem. Instar manuscripti. 1880. — Adalék az Uj Magyar Sion 1880. évfolyamához. 1881. — Írt ezenkívül különféle lapokba s folyóiratokba több tudományos cikket, értekezést, szent beszédet.

Rimely Mihály dr., főapát, szül. Esztergomban, 1793-ban. 1811-ben a pannonhalmi benzédek közé lépett, s hittani tanulmányait Bécsben elvégezvén, Győrött tanulmányi felügyelő, majd a pozsonyi főgimnázium tanára lett; 1822—30-ban Pannonhalmán az egyházjogot s történelmet adta elő, 1830—39-ben kőszegi gimn. igazgató, utóbb három éven át a pozsonyi akadémia hittanára. 1842—65-ben pannonhalmi főapát.

Rimely
Mihály dr.

Művei kéziratokban vannak meg a pannonhalmi középponti könyvtárban; ezek: Közönséges házassági egyházi törvény. Alkalmaztatva a magyar ker. kath. anyaszentegyházra. 1832—36. — A Sz. Márton püspökről címzett Pannonhegyi Ssz. Benedeki főapátság eredete Magyarországon 1860. — Scythák, hunnok, avarok, magyarok történelme. 1862.

Roder Alajos dr., apát, szül. Kisbényen, 1812 szept. 4-én. Hittani tanulmányait a pesti egyetemen elvégezvén, káplán volt Budavárban, 1840—41-ben helyettes pesti egyetemi hitszónok és hittanár, 1841. végén felsőludányi plébános, 1853-ban egyetemi hittanár, 1859-ben a felsőbb neveléstudományok tanára, 1861-ben a Sz. István-társulat másodelnöke, 1866-ban budapesti kir. főigazgató, 1867-ben nagyváradi kanonok, majd széplaki apát, 1872-ben a budapesti papnevelő kormányzója. Meghalt Budapesten, 1878-ban.

Roder
Alajos dr.

Művei: Egyházi énekek. A ker. katolikus hívek számára. 1837. — Bibliai történetek gyermekek számára. 1837. 1852. 1855. — Egyházi beszéd, midőn a cs. k. pesti m. egyetemnek új fénybe öltözött temploma az isteni szolgálatnak újra megnyitott. 1859. — Egyházi énekfüzér a pesti m. k. egyetemi isteni szolgálathoz. 1859. — Beszéd a m. kir. egyetem újjáalakításának 88-ik évfordulóján. 1868. — A Deharbe négy: elemi, kis, közép és nagy katekizmusa. — Írt ezenkívül szent beszédeket, számos cikket a M. Sionba, Egyházi-Tárba, Religio és Nevelésbe. — Szerkesztette 1855—59-ben a Pázmány-füzeteket.

Roszival István dr., prelátnok kanonok, szül. 1844-ben. 1889-ben esztergomi kanonokká, a következő évben főegyházmegyei tanfelügyelővé, később az esztergomi papnevelő kormányzójává nevezték ki. 1881-ben a stomfai, 1898-ban a várnai kerület országgyűlési képviselőnek választotta. Hittudori tételein kívül megjelent a zohori templom fölszentelési ünnepén mondott beszéde. Írt költeményeket is.

Roszival
István dr.

Rózsa Vitál, benzédek tanár, szül. 1857-ben. 1880-ban fölszenteltetvén, egy évig hitszónok volt Pannonhalmán, majd tanár Komáromban és Pannonhalmán. 1888-tól az esztergomi főgimnáziumban tanít. A műemlékek országos bizottságának levelező tagja.

Rózsa Vitál.

Munkái: "Υμνος εορταστικός (XIII. Leó pápa 50 éves püspöki jubileumára görög költemény, melyet az esztergomi kath. főgimnáziumban 1893 febr. 13-án tartott ünnepségen adtak elő). — Horatius Satirái. Ford. és magyarázta. Pozsony, 1894. (Tanulók könyvtára 61., 63., 69. sz.) — Egyházi beszéd Szent Imre herceg ünnepén. Esztergom 1896. — Ünnepi beszéd a kereszténységnek 19 százados, a magyar kereszténység és királyság kilencz százados évfordulója alkalmával az esztergomi kath. körben 1900 okt. 14-én tartott ünnepélyen. — A görög-római mithológiából és történelemből kölcsönzött szálló igék. Esztergom. 1907. — Írt szent beszédeket a Szent Gellért ifjúsági hitszónoklati folyóiratba. — Cikkei a M. Sionban, Esztergomban, Esztergom és Vidékében, Esztergomi Lapokban jelentek meg. — Mint titkár szerkesztette az Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat Evkönyveit (1896—1900). — Ő írta meg e kötet számára a „Közoktatásügy“, valamint az „Irodalom, tudomány és művészet“ cz. cikkeit.

Rudnay Sándor, született 1760-ban. 1787-ben az esztergomi érseki helynökségnél írnok volt, később a nagyszombati helynökség titkára lett. 1789—1805-ben korossi plébános. 1805. iktatták be esztergomi kanonoknak, 1808-ban cz. apát. majd cz. püspök, a helytartótanács tagja s egyúttal esztergomi érseki helyettes lett. 1815-ben erdélyi püspökké, 1819-ben esztergomi érsekké nevezték ki. 1828-ban bíbornoki méltóságra emelkedett. Meghalt Esztergomban, 1831 szept. 13-án. Számos latin nyelvű egyházi művet írt.

Rudnay
Sándor

Rumy György Károly, született 1780-ban. Ev. lelkész és tanár volt. 1824-ben mint író élt Bécsben és itt áttért a kath. egyházba, s Rudnay esztergomi érsek 1828-ban az esztergomi presbiteriumban alkalmazta, mint a magyar jog és statisztika tanárát, egyúttal kinevezte primási könyvtárosnak. Itt hivataloskodott haláláig, mely 1847-ben következett be.

Rumy György
Károly.

Főbb művei: Populäres Lehrbuch der Oekonomie. 2 kötet. 1808. — Agricola experimentatores prudentes et circumspecti. 1813. — Erdei instructio. 1813. — Von der jetzigen Beschaffenheit der Georgicon zu Keszthely. 1814. — Gemeinnützige ökonomisch-technologische Belehrung für Haushaltungen in Städten und auf dem Lande. 1816. Anleitung zum Bierbrauen. 1826. — Újonnan felfedezett módja a lótetésnek széna nélkül. 1833. — Verzeichnis und Beschreibung der Carpathissen Blätterschwämme in Zipser Comitatus. 1834. — Monumenta hungarica sermone nativo scripta, azaz a magyaroknak magyar nyelven írt emlékezetes írásaik. 3 kötet. 1815—17.

Samassa József, bíbornok-érsek, szül. 1828-ban. Mint Esztergom egyházmegyei pap, fölszenteltetése után, 1852-ben nagyszombati főgimn. tanár, 1857-ben

Samassa
József.

tanulmányi felügyelő a pesti középponti papnevelőben, 1859-ben az esztergomi papnevelőben tanított, 1861-ben pesti egyetemi hittanár lett. 1868-ban az aranyosmaróthi kerület országgyűlési képviselőnek választotta; 1869-ben vallás- és közokt. miniszteri osztálytanácsossá, majd ez. apáttá, 1870-ben esztergomi kanonokká nevezték ki. 1871-ben szepesi püspökké, 1873-ban egri érsekké lett. 1905-ben bibornokká választatott.

Művei: *Votum ad synodum Provinciale[m] Strigoni[i] celebrandum de matrimonii mixtis.* 1858. — *Palaeatina, quam in usum auditorum suorum descripsit.* 1860. — A lelépott Nagyságos Rectorhoz intézett beszéd. 1865. — *Epistola, quae instructionem pro Congregationibus pastoralibus exhibet.* 1872. — *Oratio, quam quum reginen[si]e A dioeceseo ritu solemn[is] capesseret, habuit* (Ugyanez magyarul is) 1873. — *Epist. Past. in qua . . . de civili S. Pontificis principatu disserit.* 1877. — Zárbeszéd, melyet az egri egyházmegyei papság nyugdíjintézete ügyében mondott. 1885. 1888. — *Sugarak, Szemelvények dr. Samassa József egri érsek irataiból és beszédeiből.* 1873—1898. 1898.

Schenek
István dr.

Schenek István dr., ny. akad. tanár, kir. főbányatanácsos, szül. Esztergomban, 1830 júl. 3-án. A gyógyszerészeti és a felsőbb kémiai tanfolyamot Bécsben elvégezvén, 1856-ban a bécsi egyetemen a kémiai tanszék mellett tanársegéd, 1859-ben a kassai főreáliskola, 1867-ben a keszthelyi gazdasági felsőbb tanintézet, 1870-ben a selmeczi bányászati és erdészeti akadémia rendes tanára 1892-ig, a midőn nyugalmoba vonult Budapestre. 1891-ben Tanádi előnévvel a magyar nemességét, már előbb a kir. főbányatanácsosi címet nyerte; a Magy. Tud. Akadémia 1889-ben levelező taggá választotta.

Művei: A németországi kémiai kísérleti állomások szervezéséről. 1869. — A spektrál-analizisről. 1871. — Kísérletek és tanulmány a szonolnoki cemenctüzekben tartalmazott réznek kifejtéséhez használt vas és koksznak elegyéről. 1880. — A másodrendű galvánelemekről. (Jutalmazott mű) 1885. — *Abhandlung über die elektr. Accumulatoren.* 1885. — Az úrvölgyit analízise és kémiai képletének megállapítása. 1886. — Kísérleti adatok az akkumulátorok működéséhez. 1890. — Számos czikke jelent meg a Természettudományi Közlönyben, Bányászati és Kohászati Lapokban és másutt. — Irodalmi működésén kívül tudományos munkálkodásának eredménye egy petróleum-érett fejlesztő készülék feltalálása, mely az 1873. bécsi világiállításon kitüntetésben részesült. Nevezetes vizsgálatokat tett az akkumulátorokra vonatkozólag, melyeket Farbaký társával együtt célszerűen javított.

Schiffer
Ferencz.

Schiffer Ferencz, prelátus kanonok, szül. 1845-ben. 1880-ban a budapesti középponti katolikus legényegylet elnökévé, 1883-ban a budapesti tanítóképző és a katolikus elemi iskolák igazgatójává nevezték ki. 1898-ban pozsonyi, 1906-ban pedig esztergomi kanonok és főegyházmegyei főtanfelügyelő lett. Írt hit-elemző értekezéseket és szerkesztette a katolikus legényegyletek Kolping című közlönyét.

Schwetz Vil-
mos.

Schwetz Vilmos, kir. tanfelügyelő, szül. 1865-ben. 1892-ben fővárosi kir. segédtanfelügyelő lett, 1897 óta kir. tanfelügyelő Kis-Küküllő, majd Nógrád és 1905 óta Esztergom vármegyében.

Munkája: Számvetési példatár az elemi népiskolák II—VI. osztálya számára. 1894. — Írt cikkeket a Néptanítók Lapja, Néptanoda, Magyar tanítóképző cz. szaklapokba és a Budapesti Hírlapba. — Szerkesztette a Kis-Küküllő cz. lapot.

Scitovszky
János.

Scitovszky János, bíboros-érsek, született 1785-ben. 1811—1827-ig a rozsnói papnevelő-intézetben tanított. 1824-ben rozsnói kanonok lett. 1827-ben rozsnói, 1838-ban pécsi megyés püspökké, 1849-ben Magyarország hercegprímásává, esztergomi érsekké nevezték ki. 1853-ban a bibornoki méltóságot nyerte el; ugyanaz évben a M. Tud. Akadémia igazgató-tagjává választotta. Meghalt Esztergomban. 1866-ban. Számos beszéde és egyházi műve jelent meg.

Sebők Gyula.

Sebők Gyula, fővárosi hírlapíró, szül. 1865-ben Párkányban.

Munkája: Egér a kaszárnyában. 1896. — Számos tárczája jelent meg a Pesti Hírlapban és a Pesti Naplóban. Jelenleg a Fővárosi Tudósító könyvomatós lap szerkesztő-kiadója.

Sebők
Zsigmond.

Sebők Zsigmond, író, szül. Párkányban, 1861-ben. Középközlőit Esztergomban és Budapesten elvégezvén, a műegyetemre ment, s mint tanárjelölt, a természettudományi szakot végezte el; hajlama azonban a hírlapírói pályára vitte s a Pesti Hírlap szerkesztőségébe lépett; két év múlva Szegedre költözött a Szegedi Napló munkatársául. De nemsokára visszatért a fővárosba hírlapírónak. Már tizenhat év óta a Budapesti Hírlap munkatársa. A Kisfaludy-, Pctófi-Társaság és a szegedi Dugonics-Társaság tagja.

Művei: Alakok. Rajzok és elbeszélések. 1887. — Elbeszélések. 1894. — Maczkó úr utazása és egyéb elbeszélések. 1894. — *Robinson (De Foe és Campe után)* 1897. — A két árvizes gyermek. 1898. — *Erzsébet királyné.* 1898. — A kis mérnökök. 1899. — *Petőfi Sándor.* 1899. — *Maczkó úr első, második és harmadik utazása.* 1902. — *Kossuth Lajos élete.* 1902. — *Tarka mesék.* 1903. — *Hol volt, hol nem volt. Mesék.* 1903. — *Pusztai élet.* 1903. — *Városi ezieza falun.* 1903. — *Cserebogár úrfi a tengeren.* 1904. — *A gyöngyhuszár.* 1904. — *A lős nyulacska.* 1904. — *Cziczáról—Nyúlról.* 1904. — *Falusi ezieza Budapesten.* 1904. — *Maczkó úr újabb utazásai.* 1905. — *Pattogatott kukoricza.*

1905. — Utazás Tündérorságban. 1905. — Tilinkós Lajkó. 1907. — A doktor úr. 1907. — Maczkó úr szárazon és vizen. 1907. — Mennek, mendegélnek. 1907. — A kert alatt. 1907. — Fordította Hauptmann G. : Der Biberpelz (A bunda) cz. ötfelv. szatirikus drámáját. 1900. Blumenthal és Kadelburg Verőfényben cz. vígjátékát 1900., M. Dreyer Winterschlaf cz. 3. felv. színművét. 1901. — 1892-től a Budapesti Hírlapban rendszeren az országgyűlésről ír tárczákat, karczolatokat, elbeszéléseket, csevegést. — Ezen kívül hosszabb elbeszéléseket írt különféle fővárosi és vidéki lapokba; továbbá rendszeres munkatársa az Én Ujságom cz. gyermeklapnak, az Uj Időknek, az Esti Ujságnak, Kakas Márton éleztapnak.

Seyler Károly, főszékesegyházi karnagy, szül. Budán, 1815-ben. Midőn több évi tanulmány után zeneszerzeményeivel föllépett és atyja halála után az esztergomi karnagyi állásra meghívták, neve a zenetudósok előtt mindenütt ismert volt. Kinevezték 1841-ben és 43 évig ritka buzgalommal és szakértelemmel töltötte be helyét. Meghalt Esztergomban, 1884-ben. Zeneműveinek száma meghaladja a 300-at, melyekből 200 nagyobb egyházi mű, 35 szent mise. Világi zenekompozíciói, a symphoniák, septettek, quartettek, nyitányok, stb. ép oly becsesek, mint egyházi művei.

Simor János, hercegprímás, született 1813-ban. 1839-ben egyetemi hit-tanár és hitszónok, a következő évben a Pazmaneum tanulmányi felügyelője lett; két év múlva Bajnára került plébánosnak, 1846-ban az esztergomi papnevelő-intézetben tanított, 1850-ben a bécsi Augustineum tanulm. kormányzójává, nem-sokára fehérvári kanonokká és osztálytanácsossá, majd cz. apáttá, 1855-ben miniszteri tanácsossá nevezték ki. 1857-ben győri megyés püspök, 1867-ben esztergomi érsek s Magyarország hercegprímása lett. 1873-ban bíbornoki méltóságra emelkedett. A M. Tud. Akadémia 1867-ben igazgató-tagjának választotta. Meghalt Esztergomban, 1891-ben. Főpásztori levelei, szent beszédei és több történelmi műve jelent meg nyomtatásban.

Somogyi Károly, cz. apát, szül. 1811-ben. Fölszenteltetése után Udvardon káplán, majd 3 évig nevelő, azután pataki lelkész lett. 1840-ben Pesten tartózkodott mint segédszerkesztő, 1841-ben Esztergomba került tanárnak és tanulmányi felügyelőnek. 1843—49-ben Pesten szerkesztő, 1850-ben hercegprímási levél- és könyvtáros Esztergomban, 1851-ben a „Jó és olcsó könyvkiadó-Társulat“ aligazgatója, később igazgatója. 1861-ben pozsonyi, 1865-ben esztergomi kanonokká s később cz. apáttá nevezték ki. Meghalt Esztergomban, 1888-ban. A M. Tud. Akadémia 1858-ban levelező-tagjának választotta.

Művei: A törvények iránti engedelmességről. (Jutalmazott pályamű) 1841. — Piros tojások. (Németből) 1853. — A bölcsészet lényegéről és feladatáról. 1859. — Írt ezenkívül számtalan cikket, értekezést, különösen a töle szerkesztett lapokban. Szerkesztette a Religio és Nevelés cz. lapot 1843—48-ig; a Kath. Iskolai Lapot 1849-ben s a Családi Lapokat 1856—59-ben.

Spangár András, jezsuita, született 1678-ban. Tanított az esztergomi gimnáziumban 1703-ban; később az ungvári és kőszegi rendházakat kormányozta. Meghalt Rozsnyón, 1744.

Művei: Bibliothecae SS. Patrum concionatoriae Synopsis. 1721. — Concordantiae novae universales tripartitae. 1721. — Concordantiae Marianae. 1721. — Magyar Krónika. 1738. — Magyar Könyvtár. 1738.

Sujánszky Antal, szül. 1815-ben. 1869-ben már mint cz. prépostot, esztergomi kanonokká, 1886-ban pápai prelátussá, 1891-ben cz. püspökké, 1894-ben nagypréposttá nevezték ki. Közben 1872—81-ig a bécsi Pazmaneumot kormányozta. Számos szépirodalmi és egyházi műve jelent meg. Kivált a vallásos lírának volt kiváló művelője. Meghalt 1907-ben.

Szalkai László, érsek, szül. az erdélyi határszélen, 1475 körül. A kir. kan-czelláriába jutván, kiváló tehetségével magára vonta II. Lajos király figyelmét s 1519-ben vácsi püspökké és kincstárnokká, később egri püspökké, 1524 május 6-án esztergomi érsekké lett. A törökök ellen való hadjáratban jelentékeny csapat élén kísért a királyt s Mohácsnál 1526 aug. 29-én elesett.

Műve: Ladislai, Archi-Episcopi Strigoniensis Litterae ad Decanatus Cibiniensem et Brasoviensem, Budae in Festo assumptionis Gloriosissimae Virginis Mariae a. 1524. datae.

Számord Ignác, lelkész, született 1857-ben. Kis korában került Esztergomba, a hol elemi és középiskoláit, valamint hittudományi tanulmányait végezte. Káplán volt Somorján és Esztergomban; 1890-ben az esztergomi Szent Annatemplom lelkésze, 1892-től egyúttal a kisdédóvónóképző-intézet igazgatója lett. 1902-től pápai tisztb. káplán, a Szent István-Társulat tiszteletbeli tagja. 1902-ben a „Pro ecclesia et pontifice“ érdemkeresztet nyerte.

Művei: Enekiüzér. A kath. hívek, különösen az ifjúság számára. 1891. — Kisdédónevelés és módszertan a róm. kath. kisdédóvónó-képző-intézetek számára (Jutalmazott mű) 2 köt. 1897. — Lélek-

tan a kiseddévónőképző-intézetek számára. 1897. — Kicsinyek áhítata; vezérkönyv a kiseddévónőképző-intézetek és képzők számára. 1898. — Az óvónő és tanítónőképzés egyesítése. 1898. — Az esztergomi Szent Anna-templom és a vele kapcsolatos intézetek. 1901. — Írt több értekezést és szent beszédet.

Szántó
Zsigmond.

Szántó Zsigmond dr., főgimn. tanár Lugoson, szül. Esztergomban, 1861-ben.

Munkája: Bajza József. 1884. — Értekezései: Az esztergomi tájszólásról. (Magy. Nyelvőr IX. köt.) — Emlékbeszéd Széchenyi István grófról. Millenniumi ünnepi beszéd (Vágújhelyi reáliskolai Értesítő). — Lenau viszonya a magyarsághoz. Irodalmunk fejlődése. A betegség és gyógyítás forrásai a középiskolában. Emlékbeszéd Vörösnarty Mihályról és Erzsébet királynéről (Lugosi főgimn. Értesítő). — Ezenkívül számos vezércikke, tárczája, műfordítása jelent meg az Esztergom és Vidékében, a Délvidéki Lapokban, Lugosi Hírlapban, Magyarország és Nagyvilágban, Pesti Hírlapban és a Budapesti Hírlapban.

Szeder Fábrián.

Szeder Fábrián, szül. Érsekújvárott, 1784 jún. 24-én. Mint Sz. Benedek-rendi áldozó-pap tanított 1809—11-ig Esztergomban, a hol 1826—30-ig igazgató volt. Később Győrött, Sopronban, Nagyszombatban, Komáromban, Pannonhalmán és Füssön működött. Meghalt 1859-ben. A M. Tud. Akadémia 1832-ben levelező-tagjául választotta, 6 év múlva azonban tagságáról lemondott. Számos egyházi és szépirodalmi művet adott ki.

Szegi Lajos,
János.

Szegi (Bátorkeszi) Lajos János, szül. a XVII. század második felében, Bátorkeszin, ref. szülőktől. A komáromi ref. gyülekezet saját költségén küldte őt Hollandiába, tanulmányai végzése végett. Visszatérése után a kath. vallásra tért át és a bécsi Pazmaneumnak volt növendéke.

Munkája: Szőlő Gerezd . . . az igaz okok, melyeknek meg csalhatatlan erős igazságoknak tekéntetekre nézve, változtatta meg előlbeni örök halált Szegény Lelkének szerző mérges Calvinusi vallását. Bécs, 1675.

Szentgály
Ágost
Benedek.

Szentgály Ágost Benedek, szül. Esztergomban, 1734 márcz. 21-én. Hat osztályt Esztergomban a jezsuiták vezetése alatt, bölcséleti tanulmányait a budai tudom. egyetemen végezte; azután a pálosok rendjébe lépett, s több helyen volt előljáró a szerzet feloszlatásáig. Ekkor szülővárosába vonult magányba, s főleg a tudományoknak élt. Meghalt mint aranymisézés pap 1818 júl. 2-án.

Művei: T. Bourdaloue Lajosnak, Jézus-Társaságában levő papnak és XIV. Lajos Franciaország királya udvari káplánjának predikációi. — 7 könyv. 1814. — Magyarország részletes története. Franciaából deákba fordítva. 1 köt. — A Bold. Sz. Mária jeles ünnepeinek tisztelete. Fordítva deákából. 1824. — Kéziratban: De Larue Károlynak, francia udvari káplánynak adventi, nagybójtji és némnely ünnepekre való predikációi. 4 köt. — Austriai háznak története. 6 köt. — Kempis Tamásnak Jézus követéséről 4 könyvei.

Szentimrei
Márton.

Szentimrei Márton, szül. Esztergomban, 1843-ban. 1861-ben a Szent Benedek-rendbe lépett, s fölszenteltetése után 1868—75-ig Sopronban, majd a pannonhalmi tanárképző-intézetben volt tanár, 8 évig mint főapáti irodaigazgató működött; jelenleg nyugalomban él Czeldömölkön. A Szent István-Társulat irodalmi osztályának tagja.

Művei: Szent Benedek élete és hatása és a szerzetesi intézmény történelmi és társadalmi jelentősége. Komárom, 1880. — Svédországi Krisztina. Élet- és korrajz. Budapest, 1882. — A folyóiratokban és lapokban rendkívüli tevékenységet fejtett ki. Írt szépirodalmi elbeszéléseket, történeti tanulmányokat, aethetikai értekezéseket, egyházi és tanügyi, valamint politikai cikkeket.

Szkalka
Kandid.

Szkalka Kandid, perjel, szül. Párkányban, 1793 aug. 27-én. 1812-ben belépett a Szent Benedek-rendbe s 1815—19-ig Kőszegen tanárkodott. Majd visszatért Pannonhalmára, a hittudományi tanulmányok folytatása végett, s 1823-ban fölszenteltetvén, 1823—36-ig Esztergomban, a következő évben Kőszegen volt tanár, 1837—43-ban Bakonybélben tanár és perjel, 1843—4-ben Pannonhalmán alperjel, 1844—61-ben lelkész Szentiványban, majd alperjel s 1873-ban perjel lett Bakonybélben, a hol mint aranymisézés áldozó-pap meghalt 1875-ben.

Művei: Iskolai ifjúsághoz classificatio elolvasása alkalmával tartott beszéd. Esztergom, 1833. — Tekintetes, Nemes, Nemzetes s Tudós Krajner József úrhoz intézett beszéd, midőn fényes érd. szalagos függő nagyobb arany díspénzzel Esztergomban ünnepélyesen felékesítették. Esztergom, 1834. — Az esztergom kir. városi templomban husvét napján mondott beszéd. Esztergom, 1835. Egyházi beszéd sz. Péter és Pál ünnepén az esztergomi sz. kir. városi templomban. 1836. — Beszéd sz. Anna tiszteletére. — Esztergom, 1836. — Írt alkalmi költeményeket: Lantos dal, tek. Kruplanics Simon névnapjára. Esztergom, 1835. — A bakonybéli apátság 8 százados ünnepére. Pest, 1837. — Örömdal mélt. Rimely Mihály főapát ur tiszteletére, bérnálás alkalmával. Győr, 1858. — Carmen heroicis versibus adornatum honoribus illust. dni Michaëlis Rimely occasione installationis. Vesprii. 1843. — Carmen alcaicis versibus adornatum eiusdem honoribus . . . Jaurini, 1843. — Ezenkívül sz. beszédek és értekezések jelentek meg tőle az Egyházi Tárbán, Religióban, Kath. néplapban.

Szmatanay
József.

Szmatanay József dr., reáliskolai tanár, született Esztergomban 1852-ben. Meghalt Bécsben, 1882-ben.

Értekezései: Az esztergomi főkáptalan érdemei a honi közművelődés terén. 1874. Octavianus Augustus. 1879. Esmék a hazai polgári rend keletkezéséhez. 1878.

Szölgyémy
Ferencz.

Szölgyémy Ferencz, gimn. igazgató, szül. Esztergomban, 1857-ben. Tanulmányait a budapesti egyetemen elvégezvén, mint tanár működött Léván, Mis-

Pór Antal.

Vaszary Kolos. (Esztergomi tanár korában.)

kolezon, Szolnokon, 1898-tól a gyöngyösi állami, 1906-tól a budapesti II. ker. kir. kath. főgimn. igazgatója és a Ferencz József-Intézet kormányzója.

Művei: C. Velleius Paterculus: Róma történetéről írt két könyve. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta. 1896. — Mit változtatott Ovidius a mythoson? (Értekezés a lévai főgimn. értesítőben. 1888.). — A szülőknek. (Értekezés a miskolci gimn. értesítőben. 1890.). — Írt még több cikket és költeményt az esztergomi lapokba.

Szölgvény Gyula, esztergomi tanító, született Esztergomban 1862-ben.

Szölgvény Gyula.

Munkája: Földrajzi előismeretek Esztergom-megye földrajzával a népiskolák számára. 1886. (4 kiadást ért.) — Több cikke jelent meg a Népmvelő, Gazdasági Tanító és az esztergomi lapokban.

Szölgvény János, igazgató, szül. Esztergomban, 1852-ben. A kegyes tanító-rendbe lépén, több helyen működött mint tanár, majd Kecskeméten tanulmányi felügyelő, Kolozsvárott, 1894-től pedig Budapesten a Kalazantinum igazgatója és a székház főnöke.

Szölgvény János.

Műve: Világtörténet. A középiskolák felsőbb osztályai számára. 3 köt. 1891—93. (II. kiad. a legújabb tanterv szerint átdolgozva. 1902.). — Lycurgus és Solon törvényhozása. 1887.

Szöllősy Károly, polg. isk. tanár, szül. Esztergomban, 1842-ben. Sz. Ferencz rendjéből mint növ.-pap kilépén, nevelő lett Pozsonyban, majd Arad vármegyében gróf Szápáry Péter mellett. Hat év múlva Aradon a Rotter-féle alreáliskolában tanított, 1875-től városi polgári iskolai tanár volt. Meghalt 1895-ben.

Szöllősy Károly.

Művei: Az osztrák-magyar Monarchia összes szerzetes Rendjeinek történeti és statisztikai rajza, tekintettel azok irodalmi és tanügyi működésére. 1878. — Statisztikai párhuzam a magyar és osztrák papság között. 1881. — A magyarországi Conventualis Ferencziek (Minoriták) kolostorainak kimutatása. 1883. — Statisztikai csevegés a magyar szerzetesekről. 1883. — Az aradi deákok száz év előtt. 1883. — Az aradi sz. Háromság-szobor története. 1883. — Emlékirat az aradi tanítók szegedi útjáról. 1885. — Aradvidéki Tanító-egylet első tíz évi működése. 1880. — A magyarországi róm. és gör. kath. tanító-egyesületek kimutatása. 1883. — Huszonöt év egy magyar lap (aradi „Alföld“) történetében. 1886. — Írt még kisebb-nagyobb terjedelmű cikkeket, tanulmányokat különféle lapokba s folyóiratokba.

Tafferner Béla, középisk. igazgató, szül. Esztergomban, 1850-ben. 1872-ben a győri reáliskolában tanársegéd, a következő évben a sümegvárosi reáliskolához nevezték ki h. tanáruul; 1876-ban rendes tanárrá lett; 1885-ben a lugosi kir. kath. főgimnáziumba tették át. 1906-ban, nyugalmába vonulása alkalmával, a király középisk. igazgató címmeel tüntette ki.

Tafferner Béla.

Művei: Szín és színharmónia, kiváló tekintettel a sík-ornamentikára és a műipar igényeire, a színstyl és színharmónia történetének vázlatával. 1885. — A hölgyek toilletejéről. 1887. — Tanulmányok az ipar és műipar köréből. 1887. — Virág és toille. 1908. — Mádár és természet 1908. — A művészeti oktatásról, 1905. — A görög művészet kiválóbb alkotásainak ismertetése és esztétikai méltatása. 1905. — Írt még sok cikket különféle lapokba és folyóiratokba.

Takács Antal, Sz. Ferencz-rendi áldozó-pap, szül. Esztergomban, 1727-ben. 1749-ben fölszenteltetvén, több helyen működött mint hitszónok. Meghalt Andocson, 1805. ápr. 7-én. Irodalmi műve: Lelki Ismeretnek ösztöne . . . (Ford. németből). Győr, 1770.

Takács Antal.

Takács Bernárdin, igazgató-tanár, szül. Esztergomban, 1796 június 24-én. 16 éves korában Sz. Benedek rendjébe lépett; s 1817—19-ig Komáromban, 1819—21-ig Sopronban tanárkodott. Ezután hittudományi tanulmányainak elvégzésére visszakerült Pannonhalmára, s 1823-ban pappá szentelték. 1823—27. Győrött, 1827—46-ig Pozsonyban volt tanár, 1846—51-ig házfőnök és igazgató Esztergomban; 1852—59-ig Pannonhalmán tanárkodott, s ott halt meg.

Takács Bernárdin.

Költeményeit, melyek közül több nyomtatásban is megjelent, Vagács Caesar gyűjtötte össze és adta ki ily cízzel: Bernardini Takács, benedictini Pannonii carmina selecta. Recognovit ac adnotationibus illustravit Caesarius Vagács . . . Comaromii, 1866. („Oly nagy benső hév árad el lyrai elki szüleményein is, — mondja egyik bírálója, — minőt ritkán találunk lyrai költőnél, s mely az olvasót akarátlanul magával ragadja. Kimeríthetetlenek érzelmei és kifogyhatatlan képei a nyelv gyönyörű kellemeivel egyezkednek, ha Isten fölségét, az erény magasztosságát, az Üdvözítő szeretetét énekl. Mennyire bírja a latin nyelv szellemét, s annak minden álmot sajátját! Kirí továbbá mindenütt nagy életbölcsesége, a vallásos érzelem kitünő foka.“ (M. Sion. 1866. 718. l.) — Írt egyházi himnuszokat a magyarországi szentekről, melyeket a benézés breviariumba is fölvettek. — Írt továbbá egy értekezést: A nyilvános tanintézetek hasznáról. (Esztergomi értesítő. 1851.)

Takács Gedeon, benézés tanár, szül. 1879-ben, Esztergomban. 1903—1908-ban Pápan tanított, 1908-tól az esztergomi főgimnáziumban működik.

Takács Gedeon.

Munkái: Fehéregyházi menedékhely. Ifjúsági szindarab. 2 felv. 1901. — A lilium hőse. Ifjúsági szindarab, leányok számára. 2 felv. 1908. — Értekezése: Már Bonifác. (Pápai kath. gimn. Értesítő) 1908. — Ír költeményeket az esztergomi és pápai lapokba, a Kath. Szemle, Magyar Szemle, Zászlónk, Nagyasszonyunk folyóiratokba, bírálatokat a Kath. Szemlébe és Religióba, cikkeket és tárczákat a Pápa és Vidékébe, a Dunántúli Hírlapba.

Takács László, szül. 1843-ban Esztergomban. Vasúti tisztviselő, majd Nagyvárad városi műszaki hivatalnok volt. Meghalt 1902-ben.

Takács László.

Munkái: Magyarország úti kalauza. 1885. (Vasútak és hajóutak mentén fekvő községek, városok, helyek leírása). — Magyar fürdők. 1888. — Az építő-iparosok könyve. 1891. — Hazai fürdőink. Díszmű. 1902. — Magyar-német szótár építő-iparosok számára (45 ezer szó) — Ifjabb korában színdarabokkal kísérletezett, a melyek kéziratban maradtak hátra. Ilyenek: A spion. Bohózat a tábori életből. 1870. — A végzet bosszúja. Színmű 4 szakaszban. 1876. — Az ördögkerék. Népszínmű 3 felv. 1890. — Az örült. A vén cigány, színdarabok. (Ezeket műkedvelők adták elő különféle helyeken). — Elbeszélései, rövidebb rajzai, tárczái igen nagy számmal jelentek meg az esztergomi lapokban, valamint a nagyváradi Szabadság és Tiszántúli Hírlap hasábjain.

Thuránszky Irén.

Thuránszky Irén, Katona Lajos dr. egyetemi tanár neje, paedagogus, született Esztergomban. A polg. isk. tanárnői oklevelet megszerezvén, 1878-ban a községi polgári iskolánál, majd 1880-tól 1890-ig a budapesti VI. ker. áll. tanítónőképzővel kapcsolatos gyakorló felsőbb leányiskolánál működött. 1890-ben kinevezték a II. ker. tanítónőképző intézet igazgatójává s 1907-ben vonult nyugalmába, a mikor a tanítás és nőnevelés terén elért sikereiért a király a koronás aranyéremkeresztal tüntette ki. A Mária Dorothea egyesület vál. tagja, a tanítónői szakosztály elnöke, az orsz. tanszernúzeumnak, a magyar paedagogiai társaságnak, s több tudományos társulatnak és tanító egyesületnek rendes tagja.

Művei: Gazdaságtant írt a felsőbb leányiskolák, Háztartás- és gazdaságtant a polgári, felsőbb leányiskolák és képző intézetek számára; több cikket írt a Nemzeti Nőnevelés cz. folyóiratban; önállóan jelent meg egy tanulmánya: Mikép lehet a nemzetgazdasági ismereteket a számtan, kézimunka és háztartástan tanításával kapcsolatba hozni? Szerkesztette ez 1897-ben megjelent Zirzen Janka-Emlékkönyvet. Zirzen Jankáról s Peres Sándorról tartott emlékbeszédei megjelentek a Polg. Iskolai Tanáregyesület folyóiratában.

Túri Béla.

Túri Béla, hírlapíró, szül. 1875-ben, Esztergomban. Mint Esztergom-egyházmezei pap, tanár volt Nagyszombatban, káplán Esztergomban; jelenleg az Alkotmány cz. napilap felelős szerkesztője.

Munkái: Elrendelte-e az 1848. évi III. t. cikk a parlamentáris kormányt? (Andrássy Gyula gróf előszavával). 1906. — A főkegyúri jog és az autonomia, különös tekintettel a vallás- és tanulmányalapítványokra. 1907. — Írt cikkeket, bírálatokat az Esztergomba, Kath. Szemlébe, Alkotmányba.

Varga Mihály.

Varga (Zámolyi) Mihály, kanonok, szül. 1834-ben. 1882—1888-ig Esztergom-vízvárosi plébános volt; 1889-ben a pozsonyi káptalan tagjává nevezték ki. Meghalt 1906-ban. Neveléstudományi munkákon kívül írt több elbeszélést, főleg humorisztikus életképeket; számos dolgozata jelent meg különféle lapokban és folyóiratokban.

Várkonyi Odilo.

Várkonyi Odilo, bölcséleti doktor, szül. Nagysápon, 1862 jan. 8-án. A Sz. Benedek-rendbe lépven, 1887—99-ben az esztergomi főgimnáziumban tanított, 1899-től főiskolai tanár Pannonhalmán. Meghalt 1902-ben.

Művei: Praeparatio Vergilii Aeneiséhez. 1892. — Additamenta ad Dictionarium Latinitatis Hungarum. 1896. — Szemelvények M. Tullius Cicero szerzőiből. Bevezetéssel és magyarázattal ellátta. 1902. — Ezenkívül írt magyar és latin költeményeket.

Vaszary Kolos.

Vaszary Kolos dr., bíboros, esztergomi érsek, Magyarország herezegprimása, szül. Keszthelyen, 1832-ben február 12-én. A gimnázium hat osztályát szülővárosában elvégezvén, 1847-ben a Szent Benedek-rendbe lépett. Fölszenteltetése után 1854—56-ig Komáromban, 1856—61-ig Pápán tanított. Főleg ez utóbbi helyen nemesak mint tanár teljesítette híven kötelességét, hanem élénk részt vett a vármegye és város politikai és társadalmi mozgalmában is. Ezen a téren való szereplése alapította meg szónoki hírnevét. Örökemlékű fényt vet lelkes hazafiságára és kiváló szónoki tehetségére a dáki jelenet, midőn Pápa város közönsége nevében lelkes, gyújtó beszéddel üdvözölte a hazába visszatérő nagy száműzöttet, gróf Teleki Lászlót. 1861—1869-ig az esztergomi főgimnázium tanára volt. A hazai történelem előadása közben a hazafiság, a nemzeti érzet élesztése, a szabadság szeretetének ápolása vezette mindenkor. Az iskolán kívül a város társadalmi életében is jelentős szerepet játszott. 1869-ben Győrbe került házfőnöknek és főgimnáziumi igazgatónak. 1884-ben ünnepelte tanári működésének 30 éves jubileumát, a mikor a király a Ferencz József-rend lovagkeresztjével tüntette ki. 1885 április 28-án pannonhalmi főapát lett. Mint főapát, nagy gondot fordított a rend szellemi és anyagi ügyeinek fejlesztésére; főapátsága idejében épült a győri főgimnázium, az ő idejében egyesítették a zalavári apátságot a pannonhalmi főapátsággal. Több új népiskolát és számos templomot építtetett. Megújította a régi apátsági templomot Tihanyban. Érdemeinek elismerésül a király 1891-ben a Ferencz József-rend nagykeresztjét adományozta neki. 1891 október 17-én Ő Felsége esztergomi érsekké és Magyarország herezegprimásává, majd valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki; a pápa Ő Szentsege pedig abban a

ritka kitüntetésben részesítette, hogy megengedte a bíboröltözet viselését, még mielőtt valóságos bíboros lett volna. 1892 június 8-án, a koronázás 25-éves jubileuma alkalmával mondott egyházi szónoklata általános föltűnést keltett; a keresztény vallásos ihlet olvad össze ebben a beszédben a hazaszeretettel. Ebben az időben lett a Szent István-rend nagykeresztese és ugyanazon rend főpapja. Budapesten érseki helynökséget és szentszéket állított föl. 1893-ban Ő Szentsége bíbornoknak nevezte ki. 1893 május havában nagyobb zárandoklatot vezetett Rómába, a mikor Ő Szentségétől átvette a bíbornoki kalapot. 1894-ben a M. T. Akadémia igazgató-tagjává választotta. 1896 május 23-án a milleniumi ünnep alkalmával a Mátvás templomban tartott hálaadó istenitiszteleten a lelkekig ható beszédet intézett a királyhoz, királynéhoz és a nemzethez. A beszéd alapeszméje: „Kard foglalta el, kereszt tartotta fenn e hazát”. Mint esztergomi érsek sokat tett az egyházmegye tanügyének fejlesztésére: a főtanfelügyelői hivatalt újjászervezte, rendezte és emelte az érseki tanítóképző-intézeti tanárok fizetését; kisdedóvónó-képzőintézetet alapított; a kath. tanítók árva- és menedékházára, a helybeli intézetek szegény tanulói számára, a róla elnevezett „Kolos“-kórház építésére nagy alapítványokat tett. Nagyobb összegű jótékony adakozásai Esztergomban a következők: Lemondott a hídvámról, a mi 400.000 korona tőkének felel meg. A Kolos-kórház építésére 50.000, tanítói árvaházra 30.000, óvónőképző építésére 16.000, főgimnázium építésére 10.000, Szentháromság-szoborra 7.000, különféle egyleteknek (székfoglalója alkalmával) 5000, vörös kereszt egyletnek 4000 koronát adott. Összesen 522.000 korona. Évenkénti állandó adományai: az esztergomi szegényeknek (a kapitányi hivatal útján) 4000, különféle egyleteknek és intézeteknek 3000, Kolos-kórháznak 2000, tanügyi ezélra 46.000 korona; és pedig: a tanítóképző fenntartása (tanárok fizetése, 12 növendék ellátása) 22.000, óvónőképző fenntartása (tanárok fizetése, átlag 30 növendék ellátása) 10.000, vizivárosi nőnevelő-intézeti növendékek eltartása 4.000, más szegény tanulók segítése (éllemezés, ruházat, beiratási díj, iskolai könyv s egyéb czímen) 10.000 korona. Összesen 55.000 korona. A hercegprímás (magán-adakozásait nem számítva), eddig mintegy 8.500.000 koronát fordított különféle jótékony czélra.

Művei: Világtörténelem kath. tanodák számára. (Füssyvel együtt) 3 köt. 1863. — A várnai csata. 1864. — Magyarország történelme az alsóbb osztályok számára. (Horváth M. után) 1865. — Magyarország történelme felsőbb osztályok számára. 1865. — Világtörténelem kath. tanodák felsőbb osztályai számára. 1869. (Több kiadást ért). — Adatok az 1825. országgvűlés történetéhez. 1883. — I. Ulászló magyar király esküszegése és a várnai veszedelem. 1884. — Sermo, quam in Ecclesia sua cathedrali habuit, . . . cum munus occiperet. 1885. — Claudius Franciscus Vaszary . . . dum Sedem Suam Archi-Episcopalem capesseret, universo Clero Archi-Dioecetano Salutem et Benedictionem. 1892. — Történelmi életrajzok. Az ifjúság számára. Vaszary János képeivel ellátott második kiadás. 1892. — Ezenkívül több dolgozatot, értekezést közölt különféle folyóiratokban s lapokban; 1858-ban társszerkesztője volt az Ifjúsági Plutarchnak.

Venczell Antal, prelátnak kanonok, szül. 1844-ben. 1868-ban karkáplán lett az esztergomi főszékesegyházban, majd főkáptalani sekrestye-igazgató. 1883-ban a budapesti középponti papnevelő-intézetben alkormányzó lett. 1895-ben esztergomi kanonokká nevezték ki és mint ilyen 1898—1903-ig az esztergomi szeminárium kormányzója volt.

Munkái: A Szűz Anya Máriának örömei az Esztergom-vári Bakácskapolnában. (Inakönyv) 1871. — Jubiláris prímások. 1886. — Szent beszédeken és könyvismertetésekön kívül írt cikkeket a Magyar Sionba.

Végh István, Esztergom-egyházmegyei áld. pap, szül. 1779-ben. Előbb a Pozsonyi Americanumban lelkiigazgató, 1810-től Esztergomban (Bakácskapolna) jav. lelkész volt. Meghalt Esztergomban, 1842-ben.

Munkái: Bölts Salamon király példabeszédének világosabb kitétele, melyet készített az eredeti kiadásnak értelmébe a napkeleti nyelvek, a nevezetesebb fordítások és a régiségek világánál. 1827. — Néhál Hertzeg Fitzjames Ferentz Soissoni Püspöknek Oktató Beszédei, melyeket magyarra fordított. 1830. (3. rész). — Kevés szó a Szent Irás új kiadásáról. 1833. — Egyházi beszédek az esztendőnek minden vasárnapjaira. 1839. — Világosító jegyz. Szent Máté Evangéliomjára. 1840.

Villányi Szaniszló, szül. 1847-ben. A Sz. Benedek-rendbe lépéven, fölszentelése után 12 évig tanított a győri főgimnáziumban, 1882—94-ig főgimn.igazgató Esztergomban, 1894-ben bakonybéli apáttá választották. Meghalt 1898-ban.

Esztergomra vonatkozó művei: Néhány lap Esztergom zivataros századaiból. 1883. — Néhány lap Esztergom város és megye multjából. 1891. — Három évtized (1684—1714.) Esztergom megye és város multjából. 1892. — Írt még számos cikket különféle lapokba.

Vilt József, püspök, szül. Esztergomban, 1738-ban. 1754-ben tanulmányai befejezésére a Pazmaneumba küldték. 1761-ben fölszenteltetvén, Pestre került

Venczell
Antal.

Végh István.

Villányi
Szaniszló.

Vilt József.

káplánnak; majd a gróf Haller családnál nevelősködött. 1776-ban vadkerti plébános és alesperes lett. Két év múlva pozsonyi kanonokká és a nagyszombati konviktus igazgatójává, a következő évben pedig esztergomi kanonokká nevezték ki. Már 1786-ban érseki helyettesé lett, s e fontos tisztet 21 éven át viselte. 1801-ben belgrádi püspökké szentelték föl; 1806-ban pedig győri püspök lett. Gyenge egészsége mellett is a legnagyobb buzgósággal élt főpásztori hivatásának. Több mint 94,000 forintot adott jótékony czélokra. Meghalt 1813-ban Rákoson.

Munkái: Dictio . . dum regimen alnae dioecesis Jaurinensis ritu solemnii capesseret. Jaurini, 1806. — Hunfredi Ditton Veritas religionis christianae ex Resurrectione Jesu Christi demonstrativo methodo comprobata. Cura et impensis Josephi Vilt. Posonii, 1811. — Levelei, melyeket pártfogoltjához Jordánszky Elekhez, a későbbi esztergomi kanonokhoz intézett, a káptalani levéltárban vannak.

Viszolay
István.

Viszolay István, népiskolai tanító, szül. Esztergomban, 1837-ben.

Munkája: Magyar nyelvtan a népiskolák számára. Dolgozótársra volt a Tanodai Lapoknak és Néptanítók Lapjának; utóbb szerkesztette a Kath. Társadalom és Kath. Család cz. hetilapokat.

Vitéz János.

Vitéz János, bíboros-érsek, szül. Zrednán (Horvátország) 1408 körül. 1433 táján a királyi irodába került, hol mint jegyző működött és Zsigmond, Albert és Ulászló királyoknak, valamint Hunyadi Jánosnak titkára volt. Hunyadi János ajánlatára, a kinek fiait Vitéz nevelte, a pápa 1445-ben váradi püspökké nevezte ki. Ez időtől kezdve igen nevezetes szerepet vitt az országban és fontos küldetésekkel bízták meg. Mátyás király kancellárjává, a zágrábi vármegye kormányzójává, majd Bihar vármegye örökös főispánjává tette. 1465 febr. havában esztergomi érsek lett, 1471-ben bíbornoki méltóságra emelkedett. Meghalt Esztergomban, 1472 aug. 9-én.

Művei: Oratio ad Sixtum III. Pontificem Romanum, nomine Matthiae, Hungariae et Bohemise Regis habita. — Epistolae Historiae de rebus gestis inter Imperatorem Fridericum V. et Regnum Hungariae ab anno 1445—1451.

Walter Gyula.

Walter Gyula, pápai prelátus, szül. 1855-ben. 1881-ben az esztergomi nőnevelő-intézet hitoktatója, a következő évben tanítóképző-intézeti tanár, 1884—92-ig a nevelés- és hitelemzéstan tanára a papnevelő-intézetben, 1890-ben tanítóképző-intézeti igazgató, egyúttal főegyházmegyei könyvtáros, 1893-ban érseki titkár, 1896-ban esztergomi kanonok, majd egyházmegyei főtanfelügyelő, érseki irodai igazgató és cz. apát lett. 1900-ban pápai prelátussá nevezték ki. 1907 óta a budapesti középponti papnevelő-intézet kormányzója.

Művei: Lelki harmat. Imakönyv gyermekek számára. 1884. — A népiskola és az egészségügy. 1885. — Jubileumi emlékfűzér. Dr. Majer István irodalmi műveinek jegyzéke. 1885. — Üdvözlégy Mária. Imakönyv a Boldogságos Szűz tiszteletére (Több kiadást ért) 1886. — Dr. Zádori János élete. 1888. — Simor János emlékezete. 1891. — XIII. Leó és a társadalom. 1893. — Az északi háttáron. 1893. — Szent beszéd 1893. évi halottak estéjén. 1893. — Szent beszéd Sz. István király ünnepén, a budavári Mátyás-templomban. 1894. — Majer István emléke. 1894. — Képek a hazai ellenreformáció mozgalmából. 1896. — Szent beszéd. 1897. — Szilveszter estéjén. 1898. — Emlékszavak a feledhetetlen Erzsébet királyné szomorú elhunytá alkalmából. 1898. — Beszéd szó nélkül. 1898. — Knauz Nándor. Emlékbeszéd. 1899. — Gondolatok a háttérben. 1900. — Az iskolai munka és a pihezés. 1901. — Szent beszéd a Sz. Benedek-rend hazánkban történt meglepedésének kilencszázados évfordulójára. 1901. — A képzetet csapongásai. 1901. — Napoleon és a klasszikusok. 1905. — A paedagogia és a bölcsélet. 1907. — Ezenkívül több sz. beszéd és fölolvásás jelent meg tőle; írt könyvismertetéseket s egyéb cikkeket a kath. lapokba és folyóiratokba. — A Magyar Sionnak 1887 óta egy ideig társszerkesztője, a Kath. Hitoktatásnak 1886—89. főmunkatársa.

Wayand Géza.

Wayand Géza dr., szül. Esztergomban, 1857-ben. 1879-ben pappá szenteltetvén, káplán volt Dorogon, Komáromban, később Budapest-Terézvárosban, a hol egyúttal mint főgimn. hittanár is működött. Meghalt Budapesten, 1895.

Művei: Intellem a fiatal szabadelvű katolikusokhoz (Németből fordította Maráz Istvánnal együtt). 1877. — Nagyböjti sz. beszédek. 1882. — A katolicizmus befolyása Magyarország nevelésügyi viszonyaira. 1884. — Szent beszéd Papának Ferencz első sz. miséje alkalmával. 1885. — A magyar primás jogai és kiváltságai. 1888. — Cikket és értekezést írt különböző lapokba, sz. beszédeket a Hítségünkbe, Jó Pásztorba; 1886—90-ben főmunkatársa volt a Kath. Hitoktatásnak.

Wertner Mór

Wertner Mór, szül. 1849-ben. 1894-től Muzslán, 1908 okt. óta Párkányban működik, mint Esztergom vármegye járásorvososa. A magyar heraldikai-genealogiai társulat választmányi, több külföldi genealogiai társulat levelező-tagja. Irodalmi működését szülővármegyéje, Pozsony monografiájában bővebben ismertettük.

Művei közül fontosabbak: A középkori délszláv uralkodók genealógiái története. — A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. — Az Árpádok család története. — IV. Béla király története. — Az ember genealógiája. — Az 1905 óta megjelent fontosabb dolgozatai pedig a következők: Stephanus Ungarus. — A Zubor-család. — A Főnyi család. — Magyar hadjáratok a XIV. században. — A bethlenfalvi Thurzó-család eredete. — Ban Johann Csúz und seine Familie. — Névmagyarázatok. — A dengeleghy Pongrácz család. — A szántói Laeckfy-család. — Újlaki Miklós erdélyi vajda családi története. — Kiadatlan oklevelek. — Glossen zur bosnischen Genealogie. — Diplomatorium Apponyi. — Árpád nemzetsége. — Ladamér esztergomi érsek származása. — András zarándi fő-

ispán nemzetsége. — Zur Geschichte der Namensverwandlungen. — Die Ofener Gäste im Jahre 1412. — E dolgozatok a „Századok“, „Turul“, „Erdélyi Múzeum“ és egynehány külföldi folyóiratban jelentek meg.

Winkler (Vetési) József dr., fővárosi hírlapíró, szül. Esztergomban, 1860-ban. Winkler József.

Munkája: A mi dekatholizált egyetemünk. 1888. — Római zarándokkönyv. (Útmutató az örökvárosban) 1900. — Többekkel együtt megalapította az Egyházi Közlönyt, melynek 1904 elejéig munkatársa volt. Szerkesztette a Szent István Társulat Naptárát, nép- és ifjúsági iratait. — Számos értekezést, cikket, tárczát, könyv-bírálatot írt különféle lapokba és folyóiratokba.

Zaklulál Iván, plébános, szül. Keszölczön, 1807-ben. Meghalt 1871-ben. Zaklulál Iván.

Zalka János dr., püspök, szül. 1820-ban. Mint Esztergom-egyházmegyei Zalka János. áld. pap, káplán volt Kőhídgyarmaton, Dorogon, majd a fővárosban. 1849-ben az esztergomi szeminarium tanárává és tanulm. felügyelővé nevezték ki, 1853-tól a pesti egyetemen tanár, 1859-ben esztergomi kanonok és papnevelő kormányzó lett; 1867-ben győri megyés püspökké nevezték ki. Meghalt 1901-ben. Számos értekezést és önálló munkát írt.

Munkája: Nagybőjti szent beszédek (két köt. 1833 és 1837). Számos politikai és társadalmi cikket írt.

Zádori János dr., kanonok, szül. 1831-ben. Fölszenteltetése után káplán Zádori János. volt Balassa-Gyarmaton, 1864 óta pedig haláláig tanár az esztergomi papnevelő-intézetben; 1884-ben esztergomi kanonok lett. Meghalt 1887-ben. Életrajzát és irodalmi munkásságát l. Nyitra vármegye monografiájában.

Csupán névszerint soroljuk föl még a többi, esztergom-vármegyei származású írókat, úgyszintén azokat, a kik máshol születtek, de itteni tartózkodásuk alatt kisebb-nagyobb irodalmi munkásságot fejtettek ki:

Abday Asztrik, Adamkovics Mihály, Adányi András, Almássy István, Andrassy József, Angyal Antal, Babura László dr., Bagyary Simon dr., báró Baldácsy Antal, Bárdos Remig dr., Bársony Gyula, Bártfay Géza, Bauer Lénárd, Bertalan Vincze, Borosay Dávid, Császár Ármin, Dér Engelbert dr., Dreisziger Ferencz, Drozdy Győző, Faragó Cyrill, Farkas Ferencz, Feichtinger Győző, Fekete Géza, Ferenczy György, Forster János, Fridrik Antal, Grundl Ignác, Gulyás Elek, Gyulai Rezső, Hazay Ernő, Hartmann Mihály, Jagicza Lajos, Kaán János, Kakass Kálmán, Karkecz Alajos, Kemp Mihály, Kereskényi Ádám, Koperniczky Ferencz dr., Kühn Raymund, Krotky József, Lévay Sándor, Majer Imre, Mattyasóvszky Lajos, Meszéna János, Miklóssy József, Nemsák János, Obermayer György, Okányik Lajos dr., Ompolyi (Mátray) Ernő, Ozoray József dr., Pauer Károly, Pólya Lajos, Pongrácz Lajos, Prikkel Marián dr., Rauchbauer József dr., Rédly Károly, Reviczky Aladár, Reviczky Antal dr., Reviczky Mihály, Rezsőffy György, Rott Nándor dr., Santner Ferencz, Schmidt Szörény, Schopper György, Schwarczel József, Sebők Árkád, SEDA Ernő, Sennovitz Adolf, Simonffy Kálmán, Siposs Antal, Sólyomi József, Stampay János, Stern Pál dr., Straszer Marczján, Szabó József, Szabó József dr., Szabó Mihály, Szabó Pál, Szabó Szilveszter, Szeles György, Szvoboda Román, Takács Géza, Tewrewk József, Tóth Márton, Vajda Hilár, Vargha Dezső, Vaszary Domokos, Vesztróczy Ferencz, Vincze Paulin, Vojnits Döme, Wargha Samu dr., Zibrinyi Gyula. Zubriezky Aladár dr.

HÍRLAPIRODALOM.

Esztergomban az első könyvnyomdát *Royer Ferencz Antal*, a pozsonyi Nyomdák. Royer-család tagja alapította 1761-ben. Ez azonban rövid ideig, 1765-ig működött. Csak hosszú szünet után, az érsekség és káptalan visszatértével, 1822-ben éled föl újra az irodalom műhelye, a melyet a komáromi származású *Beimel József* állított föl; egyúttal könyvkereskedést is nyitott; ez volt az első Esztergomban, sőt 1827-ben könyvkötészetet is rendezett be. Ez a három egymást kiegészítő üzlet kezdetben eléggé virágzott; midőn azonban a tulajdonos az időközben Pesten szerzett nyomdára fordította minden gondját, az elhanyagolt esztergomi fokozatosan hanyatlott. 1850-ben az esztergomi születésű *Horák Eged* kezébe került az egész üzlet, a ki szakértelemmel és fáradsággal ismét föllendítette. 1877-ben a vállalkozó szellemű *Buzárovits Gusztáv* vette át, a kinek 1883-ban bekövetkezett korai halála után özvegye vezette 1907-ig, a mikor az elhúnytának a veje, *Philipp Konrad* állott az üzlet élére. A cég azonban megmaradt a jó hírnévnek örvendő Buzárovits neve alatt. A Buzárovits-nyomda

a hírlapokon, folyóiratokon, kisebb füzeteken és nyomtatványokon kívül, önálló nagyobb műveket is oly nagy számban bocsátott ki, a milyennel kevés vidéki nyomda dicsekedhetik.

A második könyvnyomdát 1881-ben *Laiszky János* alapította, a ki azt legújabbán, a mai kor kivánalmaihoz mérten, választékos ízléssel, villamerőre rendezte be. Több, díszes kiállítású, nagyobb munka került már ki a nyomdából. Az üzlet könyvkötészettel van összekapcsolva.

A *Hunniá*-nak nevezett könyvnyomdát és könyvkereskedést *Gerenday József* állította föl 1893-ban. Ez a nyomda is villamerőre van berendezve.

A vármegye területén egyedüli könyvnyomda a párkányi, a melyet *Gondos Vilmos* alapított 1907-ben.

A hírlapirodalom és az időszaki folyóiratok időrendi áttekintését a következőkben adjuk :

- Hírlapok.
Esztergomi Újság. *Esztergomi Újság.* Vegyes tartalmú hetilap. Megindult 1863 január 5-én. Kiadója *Sántha Ignác*, szerkesztője pedig *Pongrácz Lajos* volt, a kitől már szeptember végén *Haan Rezső* vette át a szerkesztést s folytatta 1865 végeig, a midőn *Sántha Ignác* lépett helyébe. De csak egy hónapig vezette a lapot, mert az Esztergomi Újság 1866 jan. 30-án, három évi pályafutása után, megszűnt.
- Esztergomi Közlöny. *Esztergomi Közlöny.* Megjelent először 1867 január 1-én. Szerkesztette és kiadta *Haan Rezső*. Megszűnt 1868 végén.
- Esztergom. *Esztergom.* Megindult 1874 július 1-én, mint „társadalmi, közigazgatási és helyi érdekű közlöny.” Kiadta és nyomtatta *Horák Egyed*, 1876 óta pedig *Buzárovits Gusztáv*. Szerkesztette három és fél évig *Ompolyi (Mátray) Ernő*, 1878—79-ben *Rényi Rezső*. Ez a lap 1879 szept. 14-én összeolvadt az aug. 20-án megindult s hetenként kétszer megjelenő *Esztergomi Népiújsággal*, a melyet *Sarkady István* adott ki és szerkesztett. De alig egy havi fennállása után már *Új Esztergom* címen folytatta pályáját, ugyancsak *Sarkady István* kiadásában és szerkesztése mellett. Második évfolyamával, 1880-ban ez is megszűnt.
- Esztergom és Vidéke. *Az Esztergom és Vidéke*, hetenként kétszer megjelenő laphoz az alapítás eszméjét és a szerkesztés irányát *Kőrösy László dr.* adta. A lap *Mellinger Rezső* kiadásában és *Sarkady István* szerkesztésében indult meg 1879 június 1-én. Másfél év múlva a szerkesztést *Kőrösy László dr.* vette át s folytatta 1892 decz. 1-ig; utána *Nógrádi Jenő*, majd *Munkácsy Kálmán* vezették a lapot, jelenleg pedig *Prokopp Gyula dr.*
- Esztergomi Közlöny. *Esztergomi Közlöny*, szintén 1879-ben indult meg. Kiadója és szerkesztője kezdettől fogva *Haan Rezső*. A lap 1902-ben Esztergom vármegye hivatalos közlönye lett; de mint ilyen, 1903-ban megszűnt és helyébe lépett ugyancsak *Haan Rezső* szerkesztésében és kiadásában *Esztergom Vármegye Hivatalos Lapja*. A VI. évfolyamban levő lap megjelenik hetenként egyszer.
- Esztergomi Lapok. *Esztergomi Lapok.* Megindult 1892 okt. 1-én, *Perényi Kálmán dr.* kiadásában és szerkesztése mellett; 1893 július 1-től a lap kiadója és szerkesztője *Gerenday József*. Megjelenik hetenként kétszer.
- Esztergomi Hírlap. *Esztergomi Hírlap.* A hetenként egyszer megjelenő társadalmi lap megindult 1892-ben, megszűnt 1894 márczius havában. Szerkesztője és kiadója *Sinka Ferencz Pál* volt.
- Esztergom. *Esztergom*, kath. irányú, politikai s társadalmi hetilap. Megindult 1895. végén. Első szerkesztője s kiadó-tulajdonosa *Keményfy K. Dániel*, főmunkatársa *Prohászka Ottokár dr.* volt. Jelenleg a lap kiadó-tulajdonosa *Pécsi Gusztáv dr.*, szerkesztői: *Pauer Károly* és *Dvihally Géza*.
- Szabadság. *Szabadság.* Hetenként háromszor megjelenő politikai lap. A XIII-ik évfolyamban van. Szerkesztője s tulajdonosa *Bártfay Géza*.
- Esztergomi Friss Újság. *Esztergomi Friss Újság.* Megjelenik naponként, mint az *Új Lap* melléklete. A II. évfolyamban levő lapot szerkeszti és kiadja: *Dvihally Géza*.
- Uránia. *Uránia.* Kiadta *Beimel József*, szerkesztette *Szedes Fábian* benczés tanár. A naptárral, hangjegymelléklettel és szépirodalmi tartalommal megjelenő kis zsebkönyv az 1828—32. években látott napvilágot.
- Magyar tudományos Értekezések. *Magyar tudományos Értekezések.* A „tudományos, könyvészeti és kritikai folyóirat”-ot 1862-ben *Knaus Nándor* és *Nagy Iván* szerkesztette. *Horák Ede* nyomdájából került ki, s az első félévben öt, színes borítékkal ellátott füzetben jelent meg; a második félévben pedig minden hóban, tehát hat füzettel gazdagította irodalmunkat.

Magyar Sion, egyháztörténelmi havi folyóirat. Alapította és szerkesztette Magyar Sion. 1863—1869-ig Knauz Nándor. Az ő vezetése alatt a folyóirat tisztán egyháztörténelmi dolgokat hozott; s a *M. Sion* első hét kötete még ma is valóságos kincsesháza a magyar egyháztörténelmi adatoknak és okiratoknak. 1870 január óta *Új Magyar Sion* címmel, már mint egyházirodalmi folyóirat jelent meg, eleinte Frankl (Fraknoi) Vilmos és Zádori János társszerkesztősége mellett, 1873-tól 1886-ig egyedül Zádori szerkesztésében. E 17 év alatt a folyóirat tartalma kiszélesbült, úgy hogy nem csupán és kizárólag egyháztörténelmi kérdésekkel foglalkozott, hanem egyéb, a kath. egyházi életbe, tudományba vágó dolgozatokat és értekezéseket is hozott. 1887-től Kereszty Viktor dr., Prohászka Ottokár dr. és Walter Gyula dr. szerkesztették a lapot, később csupán Kereszty Viktor dr., végül Trikál József dr. A lap 1904 végén megszűnt.

Katholikus Lelkipásztor címmel 1871-ben Zádori János két havi füzetben megjelenő, egyházszónoklati folyóiratot indított meg, mely öt évi fennállása után, az 1875. év végén megszűnt.

Isten Igéje. Havi folyóirat. Kath. egyházi beszédek gyűjteménye címen 1876-ban indult meg Fábrián János szerkesztésében; utána a szerkesztők voltak: Molnár János, Jagicza Lajos, Andor György dr., Babura László dr. 1905 végén megszűnt.

Irodalmi Értesítő címmel 1875-ben irodalmi és könyvészeti havi folyóirat jelent meg, melyet az első félévben báró Hornig Károly, egyetemi tanár, a második félévben Buzárovits Gusztáv szerkesztett. Az 1876. évfolyam szerkesztői voltak Maszlaghy Ferencz és SEDA Ernő. 1877-ben a III. évfolyam első számával a lap megszűnt.

Mulattató Zsebkönyvtár. Szépirodalmi füzetes vállalat. Szerkesztette Kőrösi László dr., kiadta Buzárovits Gusztáv. A vállalatból 1881-től 1901-ig ötvenhárom füzet jelent meg.

*

A sajtóval együtt, a közművelődés terjesztésére igyekeznek a különféle egyesületek. Ilyenek a következők:

Esztergomi irodalmi egyesület. Alapította 1868-ban Majer István, cz. püspök, ki az egyesületnek elnöke is volt. Alapszabályait a magyar kormány hagyta jóvá; a védnökséget a hercegprímás vállalta el. Tagjai egyházi és világi férfiak, kik czélul tűzték ki, hogy a művelt hazai közönségnek fölvilágosítására és épülésére igaz kath. és hazafias szellemben korkérdéseket fejtegető röpiratokat és a nép számára ismeretterjesztő és mulatva-oktató füzeteket szerkesztenek és terjesztenek. Két évi fennállás alatt a korkérdésekből és népiratokból 12—12 füzet jelent meg.

Magyar egyházirodalmi iskola. Nagyszombatban 1832-ben alakult az iskola, *Magyar nyelvgyakorló egyesület* néven. Célja volt a növendékpapoknak irodalmi képzésre való buzdítása. Néhány évi működés után az egyesület nem adott életjelt magáról. Nagyszombatból a papnevelő-intézet Esztergomba visszahelyeztetvén, 1859-ben *Magyar egyházirodalmi iskola* néven újra föléledt az egyesület, s a nyelv művelése mellett főleg az egyházirodalom és szónoklat fejlesztésére törekedett. Évi kiadványaiban leginkább a külföldi kath. irodalom jelesebb termékeit ültette át hazai nyelvünkre. Az iskola főnállásának 50 éves évfordulóját 1883-ban nagy ünnepséggel ülte meg, s az ez alkalommal kiadott *Emlékkönyv* magában foglalja az iskola történetét s néhány sikerült dolgozatot. Az iskola újabb időben ifjúságnak való elbeszélések fordításával és kiadásával gazdagítja az e téren szegényes irodalmunkat.

Főgimnáziumi önképző-kör. Az esztergomi főgimnázium Önképző-köre 1864-ben alakult meg, s 1869-ben *Évkönyvet* adott ki, mely a tagok sikerültebb dolgozatait tartalmazta. A kör tagjainak, irodalmi munkásságuk előmozdítása végett, a hatvanas években többször tűztek ki pályatételeket egyesek, főleg Majer István; az esztergomi kaszinó pedig a Széchenyi-pályadíj alapítványából, a mai napig évenként öt drb. aranynyal jutalmazza a főgimn. ifjúság részére kitűzött tételek kidolgozóit.

Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat. 1894-ben alakult Knauz Nándor kanonok és Récsey Viktor benzés tanár kezdeményezésére. A társulat kiadványai: *Évkönyvek*. 3 évf. (1896., 1898., 1900.) Szerkesztette: *Rózsa Vitál*.

— Knausz Nándor. Emlékbeszéd. 1899. Írta: *Walter Gyula dr.* — Esztergom megye és környékének flórája. 1899. Írta: *Feichtinger Sándor dr.* — Emléklapok Esztergom múltjából. 1900. Írta: *Némethy Lajos.* — A társulat még mindig nem rendelkezik múzeuma számára külön helyiséggel; a régiség-gyűjtemények a főegyházmegyei könyvtárban vannak ideiglenesen elhelyezve. — Ügyvezető elnök: *Gyapay Pál*, főispán; társelnök: *Pór Antal*, prael.-kanonok; titkár: *Rózsa Vítál*, benezés főgimn. tanár; másodtitkár: *O'sváth Andor.*

Társadalmi
egyesületek.

Jelentős szerepet játszanak a város közéletében a nagyszámú *társadalmi egyesületek*, a melyek közül nevezetesebbek a következők:

Esztergomi
Kaszinó.

Esztergomi Kaszinó. Esztergomnak e legrégebbi egyesülete 1844-ben alakult meg, és így az országban is az első közé tartozik. 1844—46-ban, még inkább a mozgalmas 1848—49. években válságos hullámzásokon ment keresztül; az elnyomatás éveiben pedig a legszűkebb körre szorúlva tengette életét. Az alkotmányos korszak fölvirradtával azonban új életre ébredvén, fokozott virágzásnak indult és vezérszerepet játszott a város társadalmi életében. Társas összejöveteleket, műkedvelői előadásokat rendezett és minden eszközt felhasználta a hazafias érzés ápolására. 1863-ban nagy hazánkfia, gróf Széchenyi István emlékének megörökítésére, a lelkes polgárok körében összegyűjtött összegből gróf Széchenyi István pályadíjalapítványt létesített, a melynek kamataiból öt darab arannyal jutalmazta a magyar irodalom és történelem tanulmányában leginkább kiváló főgimnáziumi tanulót. 1887-től a főgimnáziumi ifjúság részére a tanári kartól kijelölt pályatételt tűz ki, melynek megbírálását a főgimnáziumi igazgató elnöke alatt, egy kaszinótag és egy tanár végzi. A kaszinónak a takarékpénztár bérházában levő kényelmes helyisége gazdag könyvtárral, szórakoztató eszközeivel, műkedvelői előadásaival sok kellemes élvezetet nyújt nagyszámú tagjainak. Az elnöki állás jelenleg üresedésben van.

Katolikus
Kör.

A Katolikus Kör 1893-ban alakult. Mint társadalmi és erkölcsi intézmény, célul tűzte ki az Esztergomban és környékén lakó katolikusok szellemi, társadalmi és anyagi érdekeinek előmozdítását, a vallás-erkölcsi szellem, a közművelődés fejlesztését, az összetartás érzetének ápolását. Céljének megvalósítására felolvasásokat, előadásokat, hangversenyeket, társas összejöveteleket, műkedvelői előadásokat rendez; kiválóbb alkalmakkor magas színvonalon álló ünnepségeket tart. A körnek saját helyisége van a Széchenyi-téren; a tagok száma 270. Elnöke: *lovag Mattyasovszky Lajos.*

Dal- és zene-
kedvelő egye-
sület.

A dal- és zenekedvelő-egyesület (régii néven: dalárda) 1861-ben keletkezett *Bellovits Ferenc* buzgólkodása folytán. 1865-ben már ötven taggal részt vett a budapesti dalünnepségeken. Díszes zászlaját, sok dalegyesület jelenlétében, 1867-ben avatták föl. 1868-ban Debreczen város aranydíját nyerte el, a kar nagyt pedig, mint az egyesület lelkét, a város ezüst vezénylőpálezával tüntette ki; 1870-ben a budapesti versenyeken az első díjat érdemelte ki. Részt vett még több, vidéki városban rendezett ünnepségeken, Esztergomban pedig közreműködött a városi óvóintézet, a honvédelmi és reáliskola javára több hangversenyben.

Zenei kör.

A zenei kör alapját 1874-ben *Prokopp János*, városi mérnök vetette meg, a kinek kezdeményezésére a város kiválóbb zencértői, szűkebb társaságot alakítva, hetenként egyszer összejöttek a művészi zene művelése céljából. 1882-ben újjászervezte és alapszabályokkal ellátva, a társaság *Takács Imre* karnagy vezetésével, *zenei kör* nevet vett föl. A kör hetenként egyszer társas-összejövetelt szokott tartani, évenként pedig három nagyobb szabású hangversenyt rendezett. Hosszú időn keresztül egyesítette kebelében ez a kör Esztergom művelt társadalmát és a társas élet élénkítésére, valamint a művészi zene és ének népszerűsítésére hasznos szolgálatot teljesített. A két utóbbi egyesület évek óta szünetel.

A közművelődés és társas élet előmozdítását ezélezzák még: a katolikus legényegylet, kereskedő-ifjak önképző-egyesülete, polgári egyesület, polgári olvasó-kör, keresztény-szocialisták egyesülete, földműves ifjak egyesülete, szenttamás-vizivárosi katolikus polgári kör, szentgyörgymezei olvasókör.

Ismeretter-
jesztő előadá-
sok.

Ismeretterjesztő előadások. Az 1906—7. évtől a főgimnázium dísztermében, a műveltebb közönség részére, a tudományok köréből vett előadások és fölolvadások vannak, többnyire vetített képek kíséretében. A téli hónapokban minden második héten volt előadás és mindenkor szép számú közönség hallgatta. Fölolvadásokat, illetve előadásokat tartottak: *Agatsin Gyula*, *Bagyary Simon dr.*, *Bárdos Remig dr.*, *Bozmánszky Gyárfás*, *Dombay Nárcisz*, *Gödör Kap.*

A Bibliothéka.

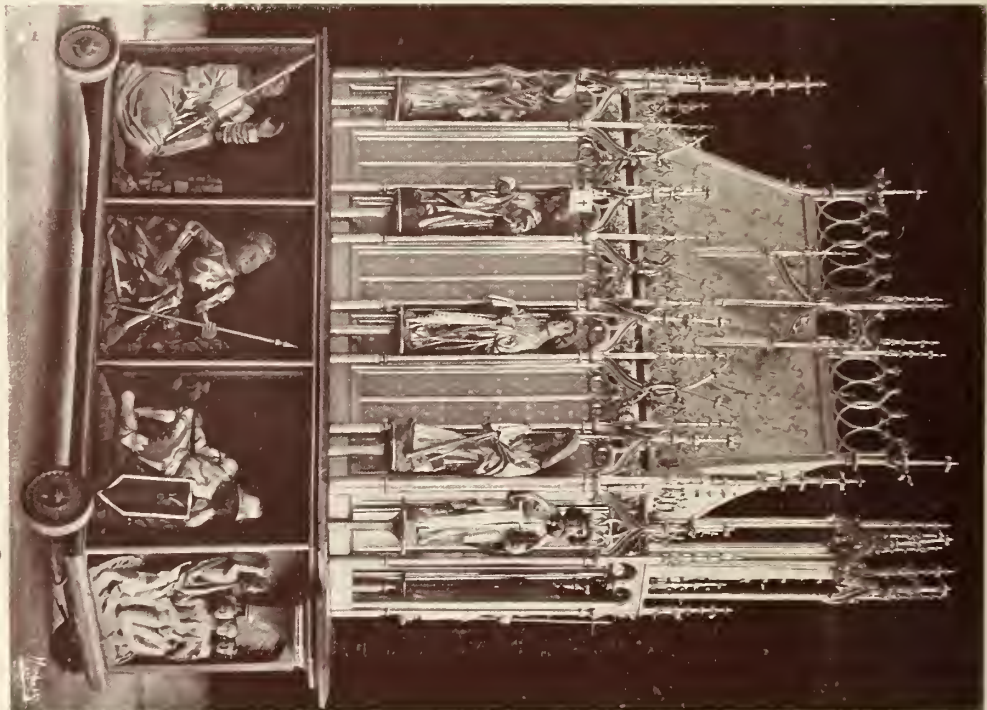
Az esztergomi városi könyvtár terme.

Szertartási tálcza. Aranyozott vert ezüst, gyönggyökkel ékítve. (XVIII. sz.)

Krisztus koporsója. (XV. századbeli mű)

János, Prikkel Márián dr., Rózsa Vitál beneczés tanárok, Hollósi Rupert, főgimnáziumi igazgató és Tauszk Ferencz dr. egyetemi m. tanár.

Az 1907—8. évben kezdte meg működését a nagy látogatottságnak örvendő *Népakadémia*. *Népakadémia*.
népakadémia a katolikus legényegylet helyiségében, az adventi és nagybójtai időszakban. A társadalom majd minden osztályából való közönség számára tartott népszerű, ismeretterjesztő előadásokat, a melyek minden egyes alkalommal szavalattal, énekkel és zongorajátékkal voltak összekötve. Főolvasók, illetve előadók voltak: Bagyary Simon dr., Bozmánszky Gyárfás, Csernoch János dr., Ember József, Guzsvenitz Vilmos, Hulényi Győző dr., Keményfy K. Dániel, Nagy Antal, Pécsi Gusztáv dr., Rózsa Vitál, Seyler Emil dr., Szölgyémy Gyula.

KÖNYVTÁRAK.

Esztergom könyvtárai közül a legnagyobb és legértékesebb a *főegyházi könyvtár*, mely az országban nagyságra nézve az ötödik helyen áll. Alapítója *Küküllői* János kanonok, a hírneves krónikás, a ki végrendeletében az esztergomi főegyháznak hagyta könyveit, a mint erről a főkáptalannak 1397. évi vizsgálati jegyzőkönyve tanúskodik. *Zrednai Vitéz* János érsek gazdagon felszerelt könyvtárát szintén erre a célra hagyományozta. Midőn a török vész elől az érsek és káptalan menekült, a könyvtárt is megmentette, a mely azután Pozsonyba került. A Nagyszombatban megtelepedett káptalan könyvtárát *Kőszeghy* László kanonok és nagyrépost alapította 1641-ben; de legnagyobb részük van a könyvtár megalkotásában az esztergomi érsekeknek. *Forgách* Ferencz primás az 1611-ben tartott nagyszombati zsinat határozatára támaszkodva, a javadalmasok után maradt könyveket a főegyház részére visszatarttatta és erre a célra házat vásárolt Nagyszombatban, a hová az elhunyt érsek és kanonokok könyveit később összegyűjtötték. A *Forgách*tól újjáalapított főegyházi könyvtárt érsekinek nevezték, külön kezelve a káptalanitól, a mely *Kőszeghy*től alapítva, későbbi eredetű. A *Forgách*-féle könyvtárt főképp *Pázmány*, *Lippay*, *Szelepesényi*, *Barkóczy*, *Batthyány*, *Károly Ambrus* főherczeg, *Rudnay*, *Kopácsy*, *Scitovszky* primások gyarapították. Nagyban emelte a könyvtár értékét a *Lippay* primástól megszerzett, 1680 kötetből álló híres *Fugger*-féle könyvtár. Az érsekség és káptalan 1820 után Esztergomba visszakérülvén, *Scitovszky* primás 1852-ben telket engedett át, a melyen a könyvtár alapvagyonából és a káptalantól is segítve, fölépült a mai könyvtárpalota. Ebben egyesítették az érseki és káptalani két könyvtárt, és *Simor* primásnak 1876-iki rendelete folytán, a régebben használt *Főegyházi könyvtár* elnevezés alatt kezelik. A könyvtár állománya mintegy 115.000 kötet. Főbb művek: 400 idegen őnyomtatvány (egy *Körvina* a lövétei karthauziaktól), 1590 kézirat, 1710-ig terjedő, 180 magyar nyelvű őnyomtatvány, közöttük több unicum. Igen nagy értékű a *Batthyány*-féle levéltár, melyben főképp *Kollonich* és *Batthyány* primásoktól összegyűjtött politikai, történelmi, tanügyi, genealogiai írott művek vannak 820 csomagban, (többek között *Bél Máttyás* kézíratai). Az őnyomtatványok mellett kiváló nevezetesség a kodexgyűjteményekből: egy XI-ik századbéli evangéliumos könyv; *Psalterium* a XIII. századból, gyönyörű aranydíszítéssel; *Rituale*, gazdag gót díszítéssel; *Homilia* a XIV. századból; *Gersonius* beszédei; *Zalkai* László ifjúkori iskolai jegyzetei; *Misekönyv* a XV. századból. A könyvtár különben a primások és a főkáptalan tagjainak könyvhagyatékából és vétel útján gyarapodik. *Feichtinger* János tb. kanonok, könyvtárőr, nagy szorgalommal rendezte a könyvtárt, *Némethy* Lajos pedig cédula-katalogussal látta el. A főkáptalan részéről a könyvtár felügyelője: *Pór* Antal, prael. kanonok; könyvtárőr: *Keményfy* K. Dániel, vízivárosi h. plébános; segédőr: *Pathy* Gyula, ny. lelkész.

Főegyházi
könyvtár.

Primási könyvtár. Alapítója *Simor* János herczegprimás, ki egész életén át *Primási könyvtár*.
nagy szorgalommal gyűjtötte főképp a theologiai munkákat. Már mint győri püspök alapította könyvtárát, melyet Esztergomba áthozott és 1882-ben, a primási palota építése után, a palotában czélszerű vasállványokon helyezett el. A könyvtár a tudományosság minden ágára kiterjed; állománya mintegy 40.000 kötet. Van benne másfélszáz unicum s számos nagybecsű incunabulum; a díszművek száma meghaladja az 1500 kötetet. *Sujánszky* Antal rendezte, s 1877-ben vaskos katalogust adott ki róla.

Papnevelő int.
könyvtár.

A papnevelő-intézet könyvtára. Főleg a XVIII. században eltörölt kolostorok theologiai műveiből keletkezett; adományaikkal gazdagították: Simor János, Dankó J., Frank F. és Zádori J. Állománya mintegy 10,000 kötet, közöttük hét ösnyomatvány, egy teremben elhelyezve.

Tanári könyv-
tár.

A Szent Benedek-rendi főgimnázium tanári könyvtára. 1809-ben keletkezett, midőn a rend a főgimnázium vezetését átvette. Nagyobb adományokkal Kecskeméthy Márton jezsuita és 1884-ben Ferenczy Jákó, benczés házfőnök és igazgató járultak kifejesztéséhez; utóbbinak főleg a szabadságharcz idejéből származó nyomtatványai becsesek. A könyvtár állománya 6514 mű, 8685 kötetben; folyóirat 113 drb 1011 kötetben; vegyes 5927 füzet.

Reáliskolai
könyvtár,

A reáliskola könyvtára 1854-ben, az intézettel egy időben keletkezett. Állománya körülbelül 5000 kötet.

Városi
könyvtár.

Esztergom városi könyvtára. Alapította Helischer József (megh. 1844-ben) városi tanácsos, a ki 2538 kötetből, több kéziratból és térképből álló könyvtárát végrendeletében szülővárosának hagyta, s egyúttal 3000 váltóforintot rendelt a gyarapítására. Jelenleg 3000 kötetet foglal magában. Rendezte Nemtsák János dr. reáliskolai tanár; a könyvtár felügyelő-bizottságának elnöke: Magos Sándor, kir. ítélőtáblai bíró.

Magán
könyvtárak.

Magánosok közül tekintélyesebb könyvtárral rendelkeznek: Magos Sándor, Magurányi József, Pór Antal, Rajner Lajos dr., Venczell Antal, Walter Gyula dr.

Az Esztergomban levő gyűjtemények közül említendők:

Simor-
muzeum.

Simor-múzeum. Simor János még mint győri püspök alapította 1858-ban, Esztergomban pedig még inkább gyarapította. A múzeum képtárában mintegy négyszáz festmény van, a melyek főleg az egyházi képmás történetét, fejlődését és virágzását mutatják be. Képviselve van a nevesebb mesterek közül: Ghirlando, Cimabue, Pintorucchio, Carlo Dolce, Palma Vecchio, Guido Reni, Crivelli, Caracci, del Sarto, Leghers, Elzheimer. Az újabb mesterek közül: Ittenbach, Dobyaschofszky, Sattler, Blass és Fühlich; a magyarok közül: Markó, Ligeti, Liezenmayer, Molnár és Paczka válik ki. 1874-ben Simor 22.000 forinton megvette a Hardy Bernát Gáspár-féle híres viaszkép-gyűjteményt, mely 50 darabból áll; 1877-ben 42.000 líráért megvásárolta a nevezetes Bertinelli-féle gyűjteményt, mely 47 értékes darabbal gyarapította a múzeumot. A metszettár régi és újabkori képrajzokkal, metszetekkel bővelkedik; vannak metszetek Dürertől, Rembrandtól, Leydentől és Cranachtól; kitünők a Morghen-féle metszetek a Rafael-stanzákról, van Eyck Három királya Hess kezéből. A díszművek tárában nagy számmal vannak drága és ritka, művésziesen díszített művek. Egyik legbecsesebb mű Vitéz János pontifikáléja igen díszes címlappal. A régiségtárban vannak: őskori tárgyak, római edények, fegyverek és ékszeresek; ó-keresztény tárgyak, kelyhek, edények, szövetek, csipkék; újabkori néprajzi eszközök, kínai és zám-bézi tárgyak; van a múzeumban becses éremgyűjtemény. A kőtárgyak a primási palota udvarán, földött helyen vannak.

Régiség-gyűj-
temények.

Az Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat gyűjteményének állománya: 26 őskori, 257 ó- és középkori tárgy, 149 török időkből való tárgy és fegyver, 185 újabkori emlék, közöttük 206 érem. Nevezetesebb tárgyak: kőszerszámok, római oltárok, sírkövek, feliratos téglák, bronzdíszítmények, bronztálak, korsók, stb. A régiség-gyűjtemények a főegyházmegyei könyvtárban vannak ideiglenesen elhelyezve.

A főgimnázium régiség-gyűjteménye 1853-ban keletkezett. Nagyobb adományokkal Takács Bernárdin igazgató, Kruesz Krizosztom főapát és Bors Mihály tanár járultak fejlesztéséhez. Állománya mintegy 500 régiségi tárgy, 4800 érem, (néhány igen becses). Az éremgyűjtemény a könyvtár termében, a régiséggyűjtemény részint a könyvtár, részint a földrajzi szertár termében van elhelyezve.

Van még régiség- és természetrajzi gyűjtemény a tanítóképző- és kisdudóvónőképző-intézetben.

F o r r á s o k : Körösi László dr.: Esztergom. — Perger Lajos: Esztergom város és vármegye egyházi és világi íróinak koszorúja. — Zelléger Alajos.: Esztergom vármegyei írók. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. — Magánértésítések.

ESZTERGOM VÁRMEGYE ŐSTÖRTÉNETE.

A történelem az emberek legelső tevékenységének megfigyelésével kezdődik. Midőn nyomaira akadunk az emberek működésének, akár csontjaikat, akár eszközeiket találjuk: létük, működésük bizonyítékait bírjuk, melyek a történet megírásának kiindulási pontjául szolgálhatnak.

Esztergom vármegye területén barlanglakók nyomaira nem akadunk, mert oly barlangokat nem találtunk, melyek jeleket mutatnának fel arról, hogy egykor benne ősemberek laktak.

E vidékre már fejlettebb igényekkel jöttek az első telepedők, a kik az állatcsontokból, szarvasok agancsaiból készített szerszámaik mellett, már kőszerszámokat is használtak, s így nem voltak kénytelenek barlangokban, vagy földbe vájt üregekben lakni, hanem készíthettek valamilyen sátrakat, vagy kunyhókat.

Esztergom vármegye területén temérdek sok helyen található az agancs- és csonteszközök a pattintgatott (paleolith), de nagyobb számban a csiszolt (neolith) kőszerszámokkal együtt. Így magának, Esztergomnak határa, kivált a Strázsa- és Ispitahegy vidéke gazdag ilyenekben. A Borzhegyen történt ásatás több ilyen eszközt hozott napvilágra.

A neolith-nép már tartott háziállatokat, ismerte a földművelést és gyakorolta a halászatot. Szigonyát, horgát esontból készítette. Tudott hálót szőni. Az agyaggal is kezd dolgozni. Készít belőle edényeket, díszítésre gyöngyöket, stb.

Az első telepedések helyein, vagy közelében keletkeztek a későbbi helységek. Ama barlangokat, vagy földbe vájt üregeket, a melyek erdőkben, vagy félreeső, nehezen hozzáférhető vidékeken most is bőségben vannak és emberi kultúra nyomaival bírnak, ősemberek lakhelyeinek tartani nem lehet. Azok többnyire a tatárjárás és törökpusztítás idejéből való bűvöllyukak voltak, mert az ott talált tárgyak nem vezethetők vissza az ősidőkre.

Esztergom vármegye vidéke, átmeteszve a Dunától, melynek iránya a kereskedésnek is irányt adott, alkalmas talajt nyújtott a cserekereskedésre. Az itt tenyésztett és termesztett árúk fejében szerezhettek vörösréz-tárgyakat; kezdetben eszközöket, később pipere-tárgyakat. Az Ispitahegyen talált, százat meghaladó piperetárgy valamely kereskedőnek készlete lehetett. Az esztergomi felső hévvízfolyó medrében talált csákány, a Pilismarótnál lelt szekerze és sok egyéb vörösréztárgy, tanúi az itt, ilyenek iránt előszeretettel bíró lakosságnak.

Ily tárgyak használhatása megteremtette az egyéneknek egymáshoz való kapcsát; fejlődtek a nemzetek.

A nemzetekről, népekről már a történelmi feljegyzések is szólnak. Beszéli, hogy Nagy Sándor idejében († 323 ápril 21. Kr. előtt), a fiumei öböl körül lakó kelták éjszak felé vonultak és ellepték a Duna vidékét.

A pannon néptörzs, a melytől a Dunántúl vidéke „Pannonia“ nevét nyerte, voltaképp nem is ott lakott, hanem a dalmát tengerparttól befelé, le a Bocche di Cattaróig. (Fröhlich: Magyarország területe a római hódítás előtt. Szilágyi: M. Nem. Tört. I. XXXI.)

A kelták a bronzot s később a vasat művelték. A bronzkultura nyomait vidékünkön igen dúsan találjuk és pedig oly eszközöket, melyek a földművelésre is szolgáltak. Tekintélyesebb leletek fordultak elő: Bajnán, Eszter-

Paleolith- és
neolithkor.

Rézorszak.

A kelták.

gomban, Ebeden. Lábatlanon, Nyergesújfalun, Piszkén, Tokodon, Bényen, Kéménden, Köbölkúton, Nánán és Szögyén határában.

E nép már erődített helységeken lakott. Kivált a Duna mentén, kőből és fából összekötött erődítményeket épített. Lakóházaik deszkából és fűzfagalyból sövényszerűen készültek és szalmával vagy náddal voltak fedve; kőházakat csakis a római uralom alatt kezdtek építeni.

A földművelésben szorgalmasak voltak. Termeltek búzát, kölest, muhart és a szőlőtermelésben korán tökélyre emelkedtek, azért igen hihető, hogy vidékünkön az első szőlőtelepítők ők voltak.

Mivel Bregetiot és Aquincumot a kelták alapították, a mit e helyek kelta eredetű nevei bizonyítanak, bizonyos, hogy Esztergomnak alapítói is ők. Egyáltalán Magyarország régi városai mind az ő alapításuk. Ilyenek: Arrabona (Győr), Sabaria (Szombathely), Scarabantia (Sopron), Mursa (Eszék), Singidunum (Belgrád), Novidunum (Károlyváros). (Salamon, Budapest története I. 117. és Latkóczy, Hampel, Pallas, Kelták. Az araviszkus nép és emlékei. Budapest régiségei I. 31—72.)

A kelták több néptörzsből állottak. Bölcsőjük Közép-Európa volt, a honnan előbb Galliába, Hispaniába és a brit szigetekre nyomultak, majd Kr. e. a IV. században Itáliát, Illíriát és Csehország területét lepték el. 334-ben szövetséget ajánlottak Nagy Sándornak és ekkor foglalták el Pannoniát is.

Az araviszkok. A kelták egyik törzse az araviszkok vagy eraviszkok voltak. Ezek laktak Alsó-Pannoniában, melyhez Tolna, Fehér, Pest, Esztergom és Komárom vármegyék egy része tartozott.

Az azalok. A kelták másik törzse volt az azal nép, melyet Ptolomaeus is említ, (L. III. e. 28.) és feliratokban is meg van örökítve. A Duna jobb oldalán laktak (Carnuntum Petroneltől kezdve), Sopron, Győr, Komárom és Esztergom vármegyékben. (Katancsich, Commentarius in C. Plénii S. Pannoniam 24.)

Vármegyénkben sírkő tartotta fenn az azalok emlékét, a melyet 1901 aug. havában találtak Sárísápon. E kő az ott felfedezett római fürdő alapfalába volt beleépítve. A sírkövön nőalak van, az azalok viseletében. A kő felírata :

AICCA CANSALLI
ASAL ANNORV
NI XL RACIO VXO
RIS SVAETTIVLVM
POSIT

a mi szabadon magyarra fordítva :

Cansalnak leánya, Ajka azal, a ki 40 éves korában meghalt. E sírkövet Racio állította nevének.

Nem lehet itt helye annak a nézetnek, hogy a felíratban ép azért volt megjelölve az azal néptörzs, mert az nem itt tartózkodott. Nézetem szerint az azalok a rómaiakkal és más törzsbeliakkal keverve laktak itt és csupán ezért találták szükségesnek a felíratban annak feljegyzését, hogy a megholt azal volt.

Különben az azaloknak tényleg volt saját, rendezett nemzetiségi összehozásuk, melyet civitásnak neveztek, ép úgy, mint a boioknak. E két civitásnak főnöke volt Volkacius, a *Dunapart* prefektusa, mint ezt sírírata tanúsítja. (Böcking, Notitia dignitatum II. 736. Aschbach, Die Boir und Asalier in Pannonien.)

Volkacius római nagyúr és magas állású tiszt volt, a kit bizonyára a rómaiak hatalma emelt az azal néptörzs főnökévé, mert a néptörzs meghódolt a rómaiaknak, sőt a rómaiak nyelvét és kulturáját is elfogadta.

A kelták temetkezése régebben az elhamvasztás volt. A hamut edényekbe szedték és kövekkel védve, másfél méter mély vermekbe helyezték el. Az edények kicsiny fülű fazekak, talak, apró csészék és pedig többnyire durvább kézművek voltak, kevés közöttük a díszített. Azok, a melyeket Dorog határában találtak, ügyesebb mesterre vallanak, díszítéssel bírnak és a római edények alakját utánozzák. Ezekben bronzfibulák és más tárgyak is voltak. Az Ispitahegy környékén találtakban vasszegféle is volt. A legnagyobb edények a Szarmárdhegy déli oldalából kerültek elő; ezekben vörösre festett csontgyűrűk és bronzékszerek voltak. A szőlőknek újból való telepítésekor sok hamvveder

került elő, úgy hogy az Esztergomvidéki Régészeti Múzeumban jelenleg 72, majdnem ép és temérdek töredék van. Ezek közül egyik-másik óriási alakok maradéka. Ilyenek az esztergomi határban levő borzhegyi ásatás alkalmával is kerültek elő. (Az araviszkok temetkezéséről: Kuzsinszky A. magy. nemz. tört. I. k. CCXIII.)

Az araviszkok, mint kulturnép, pénzt is használtak, sőt magok vertek. Hampel dr. bemutatja pénzeik rajzát a Budapest régiségei (IV. 35.) című folyóiratban. Esztergom környékén is találtak ily pénzeket, melyek hasonlóak amazokhoz.

*

A mindinkább terjeszkedő római birodalom a pannónok meghódítását is kitzúte céljául. E feladat a brundisiumi egyezés alapján, Kr. e. 40-ben Octavianusnak lett kötelességévé. Ez pedig azért volt szükséges, mert a római tartományokból a száraz út erre vezetett Dáciába és a Balkán félszigetre. A pannónok és dalmátok ezt tudván, folyton forrongtak a rómaiak ellen. Octavianus mostohafiát, Tiberiust küldte ellenök. Ez Kr. e. 11-ben mindkét nép ellen egyszerre harczolt s mindkettőt engedelmességre szorította. Ekkor Octavianus Dalmátiát Pannóniával és Moesiával együtt, Illyricum név alatt császári kormányzás alá helyezte és császári helytartót (legati augusti pro praetore) állított a provincia élére.

A római uralom.

Tiberius e győzedelmes hadjáratáért Kr. e. 9-ben diadalmenetben részesült. Octavianusnak e győzelemre vonatkozó szavait megőrizte a Monumentum Ancyranum. A császár így szólt: „Miatán Tiberius Nero, mostohafiam, — ki akkor még hadvezérem volt, — a pannon népeket legyőzte, — melyekhez uralkodásom előtt római hadsereg nem jutott, — alávettem a római nép uralmának és Illyrieum határait a Duna folyam partjáiig toltam elő.“

Illyricum tartománynak éjszaki határa azonban csak az Al-Duna és a Száva volt. Az ezen túl éjszakra fekvő vidék egész a Közép-Dunáig állhatott a római birodalommal szövetséges viszonyban, de nem volt még provinciaként bekebelezve. A római esapatokkal való folytonos érintkezés megismertette a katonai szervezetet és meghonosította a római nyelvet.

Magyarország dunántúli részébe nyugat felől nyomultak előre a rómaiak, még Augusztus idejében. A markomannok Marobodus vezérökkel a Duna forrásainak vidékéről felkerekedve, Bojohemumba (a mai Csehországba) jöttek és megtelepedtek. Ez a római birodalomnak veszedelmet hozhatott, azért Tiberius Carnuntumot választotta Marobodus ellen szántseregei középpontjául. Carnuntum volt a kelet felé terjeszkedés kiindulási pontja is. Hogy ebben az irányban megnyire hatoltak, bizonyítja Scarabantia (Sopron) és környékének megszállása.

A Morva folyó mellett lakó svévek Nerva császár idejében (Kr. e. 96—98) fegyvert fogtak és betörték Pannoniába. Ez a rómaiaktól már megszállott vidék teljesen védtelenül állott, azért ide haderőt kellett fektetni. E célból a Spanyolországból Germánián keresztül ide utazott Legio I. adjutrixet helyezték ide, melyet Galba tengerészkatnából alkotott volt, s a mely többé innen el sem távozott. Traján ugyanis trónraléptének első éveiben tisztában volt azzal, hogy a dákokkal komolyan kell számolnia. Ekkor pedig a Duna mentén lakó népektől nem háborgattathatta magát, azokat féken kellett tartania. Szükséges volt tehát a Dunát egészen megszállani. E megszállás minden ellentállás nélkül történt, mert az azalok és az araviszkok, — mint említettük volt, — a rómaiakkal régtől fogva barátságos, sőt szövetséges viszonyban állottak. A legio számára Bregetioban (Ó-Szőny) Trajanus tábort építtetett. (Kuzsinszky i. m.)

Az I. legio adj. még be sem vonulhatott új helyére, midőn az V. Macedonia és a XIII. geminával együtt, 110 körül, a dáciai hadjáratban részt kellett vennie. Ennek végeztével vonulhatott csak véglegesen székhelyére; mindaddig segédcapatai teljesítették a limes őrzésének kötelességét.

A legionak megtelepítése Pannoniának új felosztását is magával hozta. Az első dák háborúig egész Pannonia egy tartományból állott, melynek G. Gilitus Agrieola volt a kormányzója. A 105-ben készült bregetiumi diploma szintén csak Pannoniát említ. 107-ben Hadrian Pannonia inferior kormányzóságát kapja.

Pannoniának fontosabb része a felső volt, melynek éjszaki szegélyén, Vindobonától körülbelül Carpüg, a Duna folyt s számos római castrum erősítette

meg. Ebben benne volt az Esztergom vármegye dunántúli területén alakult számos római helység is, Csévig. Benne három legio feküdt. Élén consularis helytartó állott. Alsó-Pannonia, melyben csak egy legio volt (Aquincumban), — prétor rangú helytartóval bírt. Midőn Bregetioban a legio megtelepült, ez a legio területével, — melybe Esztergom vármegye is belesett, — Alsó-Pannoniához csatoltatott és első consularis helytartóul 214-ben Suetrius Sabinust nyerte. Azzal, hogy Bregetio és Esztergom területét Alsó-Pannoniához csatolták, összekötésbe jött a legio I. adjutrix az Aquincumban táborozó legio II. adjutrix-szel. Aquincumban a megszállás idejében a vindobonai legio X. gemina nyert tábort. Ezt váltotta fel a legio II. adjutrix, mely Spanyolországból jött Sirmiumba, onnan a dák háború után Aquincumba.

Esztergom vármegyét, a római birodalom e legéjszakibb csúcsát, Pannonia promontoriumát, a két legio és segédcapatai a rómaiak hadászati ismereteinek minden ügyességével úgy megerősítették, hogy a Duna balpartján folyton fenyegető ellenségnek a betörést lehetetlenné tették.

Esztergom vármegye dunamellékét, erősítése szempontjából, a rómaiak két szakaszba osztották be. Az egyik volt Crumerum és Salva között, s a másik Salva és Aquincum között.

Tekintsük meg először az erősítvényeket Crumerum (Nyergesújfalu) és Salva (Esztergom) között. A Duna folyamnak partja Bregetio és Aquincum között, a belenyúló hegység és többszöri kanyarulata miatt nehezen áttekinthető és oly terjedelmes, hogy abban a két legio összekötéséhez közvetítő pontra volt szükség. Erre igen alkalmasnak kínálkozott ama sík terület, mely a folyam partja mellett, Nyergesújfalu és Esztergom között terül el. Három patak szeli azt át. Táton alúl az Öreg-árok, Kenyérmezőnél a Zsidódi-patak és Esztergommál a Szentlélcki-patak. A síkság háttérében két hegyszoros húzódik Aquincum felé: a Dorog, — Csaba, — Vörösvári és a Csév, — Szántó, — Vörösvári. Midőn a rómaiak e síkságot megerősítették, nemcsak közvetítő pontot alkottak a két legio tábora között, hanem a két szoros bejáratát is elzárták. Elzárták mind a három patak irányában vonuló völgyet, az elsővel a bejáratot a Vértes hegység közé, a másik kettőnél pedig a Pilis hegységet.

Az erősítések számára a szilárd pontokat háromszög alakjában szemelték ki. Az alapvonalon, a Duna partján épült Crumerum, most Nyergesújfalu, a sík nyugati és Salva (Esztergom) annak keleti végpontján. A harmadik castellum a háromszög déli végén készült, a hol a síkság völgyoszorossá alakul Lacus felicisnél. (Csév.) E főbb pontok között kisebb közbeeső erődöket állítottak. Így Asaum (Almás) és Crumerum között Süttö is meg volt erősítve, a hol két darab mérföldjelző követ találtak Fülöp császár (244—249) idejéből, melyeket az ala III. Thracum Philippiana lovascsapat állított és hihetőleg Lepavista nevet nyert. E helyet annál is inkább szükséges volt megerősíteni, mert itt a Dunának tekintélyesebb kanyarulata van. Ily közbeeső őrhely szükséges volt Crumerum és Salva között is, a melynek a Tátnál a Dunába ömlő patak mellett találtak jó helyet. Itt állott Gardellaca.

Esztergommal szemben, a Garam folyó torkolatánál rekesztődik be a Duna balpartján elterülő síkság: Esztergom vármegye párkányi járásának területe. Mivel a Duna partja jobb oldalán meg volt erősítve, bizonyos, hogy annak baloldalán is erősítvények voltak. A Garam torkolatánál a mai Párkány vidéke legalkalmasabb volt táborhelyül, a honnan a síkság alsó területét meg lehetett figyelni. E hely alkalmas volt egyszersmind arra, hogy a jobbparton fekvő Salvával a Dunának lefolyásul szolgáló hegyszorost, — melyben a Duna keletre és délre kanyarodik, — bejáratától elzárja. Itt állott Anabum, vagy Anavum castellum, mely Odiabum néven is előfordul.

Az erősítvények második szakaszának, Salva és Aquincum között, csak az a része érdekel bennünket, mely Esztergom vármegye területére esik: a Dunának erős kanyarulatai, a magas Pilishegyektől szegélyezett partja. A balparton emelkedő honti hegyláncz a Garam és Ipoly völgyével hadászati szempontból az átellenben lévő jobbpартnak keskeny síkjával nagy fontosságot kölcsönzött. A hegyek-bérczek alkalmat nyújtottak az ellenségnek a dunahajózást megfigyelni, folyton zaklatni, sőt akadályozni. A két mellékfolyó völgyében könnyen közeledhettek a csapatok, a Duna kanyarulatainak védelme alatt átkelhetek rajta és mindkét legiót akár Bregetio, akár Aquincum irányában oldalvást támad-

hatták meg. E veszedelem elhárítására a folyam kanyarulatának sarkán, Pilis-marótnál erős táborn, Ad Herculem Castra, állítottak, mely eltérőleg a többiek-től, magaslaton feküdt, míg amazok síkon állottak. A legközelebbi csapatállomásig, Cirpi mansioig, vagy Carpisig igen sok őrszem volt a Duna partján, szilárd burgusokban elhelyezve. Sőt csapathelyek is voltak, melyeknek nyomai Dömösön is megtalálhatók. Különbösen az itt fölemlített erődítvényekről külön is lesz még szó behatóbb részletességgel.

Az erődítvények között az összeköttetés fenntartására és a Duna balpartján az ellenséggel való szembezállásra a két legiónak leginkább lovas segédcapatai voltak alkalmasak. A római állami névtár (Notitia dignitatum) kimutatása szerint, a Valeria Ripensis (dunaparti Valeria) tartomány parancsnoka alatt a következő haderő volt elhelyezve: Salvában volt egy „Cuneus equitum Scutariorum“, a pajzsos lovagok csapatja, továbbá „Equites Mauri“, mauritániai lovasság. Crumerumban „Equites promoti“, előléptetett lovasság, Ad Herculem dalmata lovasok és a herkuleai segédcsapat. Carpis, melynek őrsége igen tekintélyes volt, bizonyára Esztergom vármegye területére is bírt hatáskörrel, mert Cirpiben volt a II. legio adjunctrix praefectusának is székhelye, dalmát lovagokkal és az angolországi partenciai segédcapattal együtt. A Duna balpartján, Anabumnál dalmát lovagok táboroztak. Az időnként változott csapatokról az erődítvények ismertetésénél fogunk megemlékezni.

Figyelembe véve azt, hogy a katonaság folyvást dolgozott az erődítési munkán, a téglákat maga égette, mint azt a rajtok látható betűk tanúsítják; épületeit maga rakta, szilárd talajú, még itt-ott mai napig megmaradt útait maga készítette: feltételezhetjük, hogy Esztergom vármegye területén oly fészket készítettek maguknak a rómaiak, hogy nem volt mód abból őket hadi erővel kivetni, sőt az a további hódításra is biztos kiindulási pontot és visszavonulás esetén megközelíthetetlen menedéket nyújthatott.

A római kezelés alatt Salva szépen fejlődött, azért Hadrián császár, midőn 121 körül Moesiából visszatért és Felső-Pannonián átutazott, Aquincummal és Carnuntummal együtt, Salvának is római jogot adott és megengedte, hogy az Aelia melléknevet vegye fel, a mi a császár származási neve volt. Még inkább tanúsítja a császárnak Pannonia iránti jóindulatát az, hogy adoptált fiát, L. Ceionius Commodus Verust, L. Aelius Caesar néven mindkét Pannonia helytartójává tette. Ez azonban nem élt sokáig, adoptálója túlélte őt.

A Morva és Garam között lakó és folyton nyugtalankodó quádokkal a leszámolás idejét Marcus Aurelius császár elérkezettnek látta. A 173. évben saját területükön tartottak folyton a csatározások. A végdöntést a császár arra az időre hagyta, midőn Rómából maga is a csataterre mehet, a mi a 174-iki nyár derekán történt.

Dio Cassius történetíró bővebben leírja az ütközetet. A quádok számban sokkal többen voltak a rómaiaknál. Ezeket igen kedvezőtlen helyre csalogatták, a hol körülfogták őket és minden víztől elzárták, úgy hogy a nap hevében veszniök kellett volna. Ekkor nehéz felhők tornyosultak az égen, melyekből záporosó hullott alá a rómaiak enyhítésére, míg ellenségeiknek villámot és jeget vert szemök közé. A rómaiak így felüldítve, nagy győzelmet vívtak ki a megrémített quádok felett. Az ütközet döntésére hatásos égiháborúra igényt tartanak a különféle vallások. Rómában, a piazza Colonnán álló Antonius-szobor domborműve szerint, a rómaiak Jupiter pluviusnak tulajdonítják azt. A képen a római harcosok az égre tekintenek s a cseppek szájukkal fogják fel. Némelyek sisakjukat tartották alá és nemcsak maguk ittak mohón, de lovaikat is megittatták. Az ellenséget villám és heves jégeső sújtja. Látni lehet a képen, hogy hull az égből egyszerre víz és tűz. Míg az eső egyeseket felüldít, mások a villámtól találva meghalnak. A tűz, — mondja Dio Cassius, — a rómaiakat is érte ugyan, de náluk rögtön kialudt. Az ellenségnek semmit sem használt az eső, inkább olajként táplálta a tüzet. Náluk is esett s mégis víz után vágytak. Némelyek sebet ütöttek testükön, hogy vérökkel oltsák el a tüzet, mások a rómaiakra rontottak, mintha csak náluk volna található a mindent megmentő víz. Még Márk császár is megsajnálta őket. A domborművön szemlélhető Jupiter pluvius messzire kinyújtott karokkal áll. Jobb karjánál vannak a vizet gyűjtő rómaiak, baljánál a villámtól sújtott quádok. Maga Márk császár, serege megmentését s a győzelmet égiek közreműködésének tulajdonítja. Rendkívüli eseményt látott a váratlan esőben,

habár tikkasztó nyár idején nincs abban semmi különös. Dio Cassius (LXXI. 8.) a pogányok véleményével Arnuphis egyiptomi varázslónak tulajdonítja az esetet, a ki a császár kíséretében volt és a levegő istenétől, Mercurtól eszközölte ki imádságával a segítséget.

A keresztények állítása szerint (Erről : Jul Capitolinus, M. Antonius 24. — Pertullianus Apol. 5 ; ad Scapul 4. — Eusebius V. 3. — Xiphilinus saes XI. — Mosheim, De murae. Leg. Tulum. Lipsiae 1753.) a császári seregben volt a keresztény militiából álló legió. A kétségbeesés órájában ennek parancsnoka a császár elé lépett azzal a kijelentéssel, hogy a keresztények imáikkal segítséget eszközölhetnek ki. Márk császár örömmel szólítja fel a parancsnokot, hogy imádkozzék a legio istenéhez. Az ima meghallgatást nyert. Az isten az ellenséget villámokkal sújtotta le, a rómaiakat pedig esővel enyhítette. Márk császár hálából a keresztények javára rendeletet bocsátott ki, a legiot pedig „villámszórónak“ (fulminatrix) nevezte el. Tényleg azonban a legio fulminatrix elnevezés már Augustus császár idejében is előfordul (Noel de Vergers, Essai sur Marc Aurel.) A császár feljegyzése szerint a csodás eseményre egybekapcsolt ütközet a Granua (Garam folyó) mellékén történt, tehát a Garam völgyében, minden valószínűség szerint még Esztergom vármegye területén. A quádoknak legerősebb pozíciójuk éppen a Garam völgye volt. Ha valahová becsalogatták a római sereget, bizonyára ide terelték be. Habár a quádokat a szomszéd jazygokkal gyakorta hozta össze a közös cél : a római területen rabolni és pusztítani, mindazáltal egymás iránt mindig megvolt a kölcsönös bizalmatlanság.

Ha a határ ott volt közöttük, — mondja Kuzsinszky, — a hol az éjszaknyugati Magyarország erdőborította hegyei ellaposodnak s a lankás terület az alföldi rónaságba megy át, — pedig itt kellett lenni közöttük a választóvonalnak, — akkor az a kölcsönös félelem és bizalmatlanság valami kézzelfogható alakban is jelentkezett. Mindenesetre szemmel tartották egymást és szükségképen gondoskodtak arról, hogy egyik se legyen meglepetésnek kitéve a másik részéről.

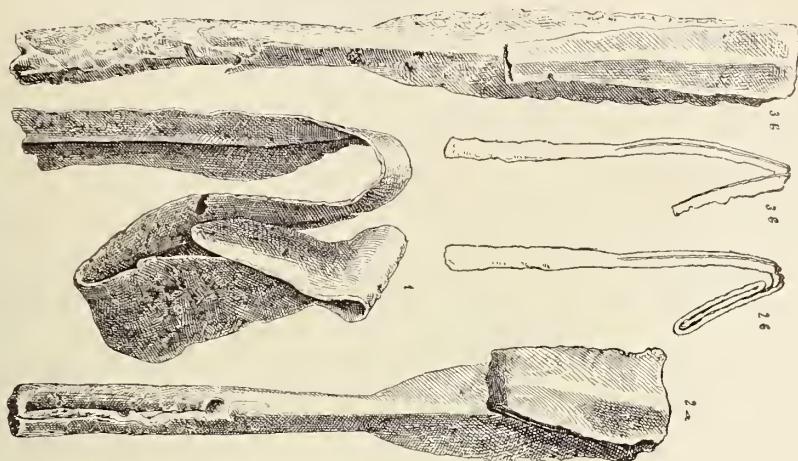
Körülbelül ama tájon, a hol a quád határ végződött a jazygok felé, két ősrégi sáncznak maradtak fenn a nyomai. Az egyik a Garam folyó mentén, Kéménd és Bény között kezdődik s éjszaki irányban Újbarsig vonul ; a déli vége Bénynél, különösen meg volt erősítve. Itt félkör-alakban támaszkodik három sáncz a Garamra, melyek közül a belső 200 méter átmérőjű, ezt körülveszi a második a belsőtől 160—220 méternyi távolságban s erre jön a külső sáncz, a középsőtől 400—460 méterre. A másik erődítmény az Ipoly vonalát védte, s Helembától és Szobtól Selmeczbányáig húzódik. A kettős védelmi vonal arra vall, hogy itt csakis a quádok védhették magukat a jazygok esetleges becsapásai ellen. (Magy. Nem. Tört. I. CCLXIX.)

A legyőzött quádoknak nehezükre esett az, hogy a rómaiak területükön várakat építettek. De még inkább fájt nekik, hogy a megszálló csapatok bántalmazták őket. Lépten-nyomon akadályozták munkáikban, a földművelésben, vagy más foglalkozásukban. Sokat elfogtak közülök és rabszolgaságba adták. E miatt ki akartak vándorolni, de megakadályozták őket ; végre fellázadtak a rómaiak ellen. A helytartók nem tudták a rendet helyreállítani, azért 178-ban Márk császár maga sietett a harcra, azonban Vindobonában 180 márczius 17-én meghalt, az ott uralkodó pestis áldozataként.

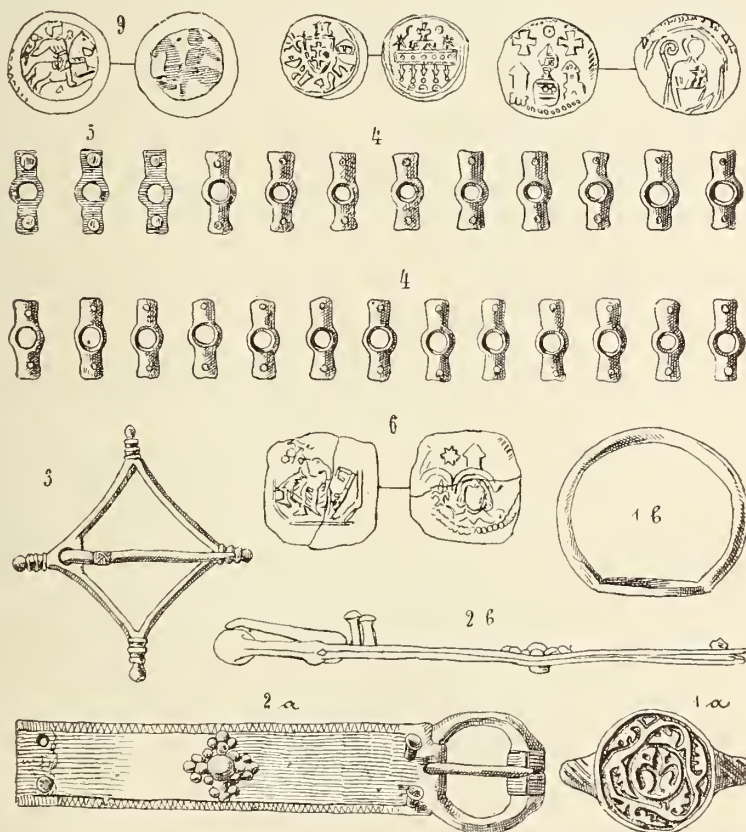
Márk fia, Commodus visszavonta seregeit a Duna balpartjáról, s a várak a barbárok kezébe jutottak. Commodust 192 decz. 31-én Rómában meggyilkolták. Ekkor a pannoniai legiok a római pretoriánusok szokásos jogát magukhoz ragadva, Felső-Pannonia helytartóját, S. Septimus Severust császárrá kiáltották ki és a két ellencsászárral szemben trónra juttatták. Uralkodása alatt a dunai tartományok békességet élveztek.

Severus császár megemlékezvén egykori működése helyéről és azokról, a kik őt trónra segítették, meglátogatta Pannoniát, a minek emlékéül szolgál a számos, nevével ellátott és máig is fennmaradt mérföldkő. Ilyen például Nyergesújfalué. (Schönwiesner. Roman. Itin. II. 125.) Intézkedett a katonai célokra szolgáló utak jókarban tartásáról. A táborhelyeket újból megerősítette.

Caracalla (211—218.) uralkodása alatt történt Pannoniának már említett felosztása, midőn a bregetioi legiót területével, tehát Esztergom vármegyének a Duna jobb partján levő részét is kihatolták Felső-Pannoniából és Alsó-Pannoniához csatolták.

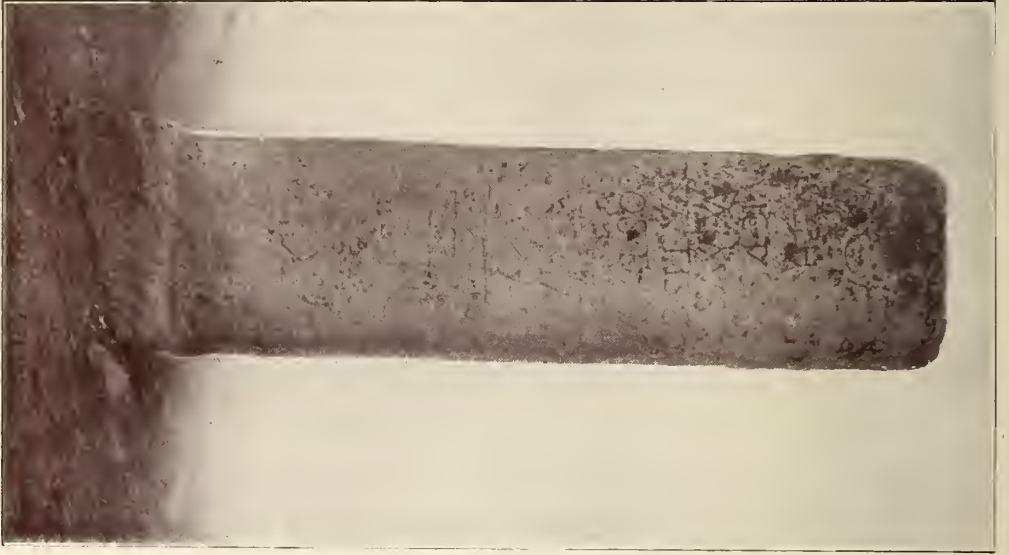
Basaharci lelet a la Tène korból.

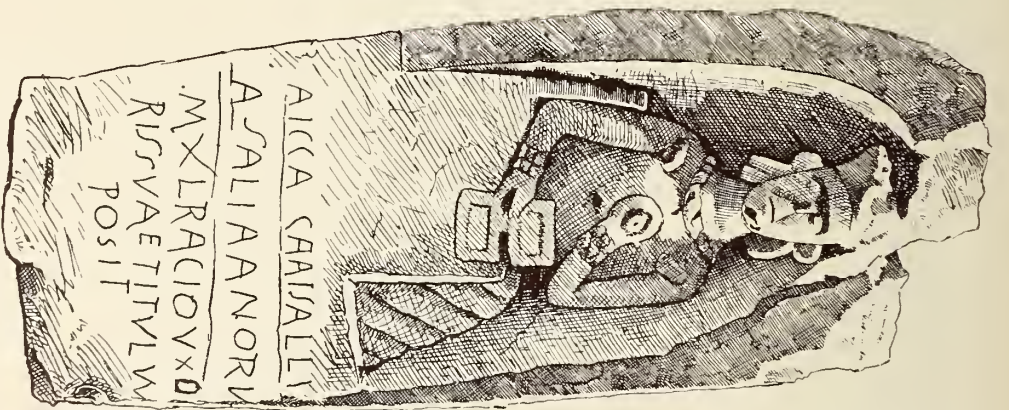
Esztergom-szentkirályföldi lelet. Ezüst ékszerek az Árpádkor elejéről.

Római útjelző oszlop.

Asal sírkő. Sárvisápi lelet.

Alexander Severus császár (222—235.) alatt a pannóniai legióknak annyira ki kellett vonulniok otthonukból, hogy az védtelen maradt. A barbárok családjaikra törtek és azokat megtizedelték.

Alexandernek közvetlen utóda, Maximinus császár (235—238.) alatt ismét ki kellett vonulnia mindkét legiónak, hogy részt vegyen a szarmátokkal és dákokkal vívott diadalmas hadjáratban.

Rossz idők következnek be bizonyára az alsó-pannóniai legiókra, midőn Gallienus császár a frankoktól és alemannoktól való félelmében 257 körül a markomannokkal szövetségre lép és nekik Felső-Pannónia egy részét átengedi.

A Pannóniával délre határos Illyricumban is fellázdak és minden oldalról betörték 278 körül a barbárok, de Probusnak sikerült ezeket onnan kiverni és Illyricumban a rendet helyreállítani, a minek fejében a „Restitutor Illyrici“, Illyricum helyreállítója, felíráttal tisztelték meg.

Probus barátja volt a békének, remélte is, hogy állandó békéje lesz, kivált Pannóniában, azért katonáinak békés foglalkozást adott, velök szőlőt ültetett Pannóniában, kivált szülőföldjén, Sirmiumban. Tény az, hogy a rómaiak alatt Esztergom vidékén is voltak már szőlők, e mellett tanúskodik az Ispitahegyen talált két, 39 m. magas sírkő, mely díszítve van bőven termő szőlőgerezddel.

Valentinianus császár az egyre nagyobb mérveket öltő germán vándorlásokkal szemben a Dunát a védőművek hosszú lánczolatával igyekezett biztosítani. Az Esztergomban talált fölíratos kő tanúsága szerint, 365—367 között az ottani castrumot annak bástyaival együtt, alaposan felépítette. (C. I. L. III. S. 10,596.) Valentinianus azonban oly meggondolatlan volt, hogy még a szövetséges barbárok területén is emelt erődöket. Az előbbivel rokon tartalmú felíratos követ találtak 371-ből, Bonfin feljegyzése szerint, az Esztergommal átellenes mezőkön. (U. o. 3653.) A quádok ilyen eljárásom már egy ízben igen fennakadtak; de még inkább felbőszíthette őket az, hogy Gabinus nevű királyukat a rómaiak csellel eltették láb alól. Ezek következtében 374-ben váratlanul áttörték a határt, két legiót megsemmisítettek és Sirmiumot fenyegették. Melyik két legió volt az, nincs följegyezve, de hihetőleg az I. és II. adjutrix, mert ezek voltak leginkább kéznél. Az utolsó hadierőt 377-ben Frigedius helytartó vezette Tráeiaiba. A nagyobb veszélyt Theodosius, Moesia helytartója, a későbbi császár hárította el.

A germánok.

A rómaiak hadereje nem tudott többé újból szervezkedni. A góthok áramlata sokkal erősebb volt, mintsem annak ellentállhatott volna. Gratianus Galliából jön segítségre. Valens a góthoktól teljes vereséget szenved, mire előzőlik Pannóniát, Illyricumot és Moesiát. A rómaiaknak nem marad más hátra, mint önkéntesen átengedni nekik Pannóniát állandó lakóhelyül. Nem szűnt meg ugyan benne egy csapásra a római közigazgatás, de ez pusztán a hivataloskodásra szorítkozott; a haderő mindenkorra tönkre volt téve. Az Esztergom környékén található érme sorozata Valenssal († 378.) szűnik meg, épen így a tisztán római leletek. A későbbiek nagyrészt barbár tárgyakkól állanak. A legkésőbbi fölíratos emlék 377-ből való. Mindez a mellett tanúskodik, hogy a rómaiak befolyása a vármegyében ez időben enyészett el.

A góthok.

Pannóniában a folyton tartó pestis és éhínség a mi vidékünket is elnéptelesítette. Az új nép az ide bevándorolt különféle barbár volt. Ezeket találták itt a hunnok, kik 427-ben mint római tartományba törtek be és 433-ban már végleg megszállották Valeriát és Pannónia secundát (Alsó- és Felső-Pannóniát.)

Népvándorlás.

A hunnok és utánuk a többi bevándorolt népek a népvándorlás pusztításával feldúlták a városokat, helységeket; sőt még azok nevei is annyira elpusztultak, hogy a történelem lapjain feljegyzett városok helyeit már alig tudjuk feltalálni és a még található romokról csak kétesen tehetjük fel, hogy azok helyén egykor a római uralom alatt mily helység feküdt. A római korból talált felíratos köveken környékünkön csak két helynek neve van följegyezve: Aquincum, a mai Óbuda és Brigetio, vagy Bregetio, Újszöny mellett. A mér földmutatók tartották fenn ezek neveit, melyeken fel van jegyezve, hogy a hely, melyen a mér földmutató állott, mily távolságban van Aquincumtól, illetőleg Bregetiotól; de sajnos, ama helynek neve, melynek távolsága jelezve van, nincs kitéve. Aquincumtól Csévig számították a távolságot, Csévtől pedig Brigetioig.

Esztergom vármegye római topographiájának meghatározására megbecsülhetetlenek a következők: Először az Agrippa-féle térkép, mely Rómában az oszlopcsarnok falára volt rajzolva, hosszú szalag alakjában. Ez után készült az úgy-

nevezett Tabula Peutingeriana, melyben vidékünk is előfordúl. (Sect. IV. B. és Sect. V. B.) Második helyen említem az „Itinerarium Antonii Augusti“ című úti könyvet, mely Diocletian idejében készült és vidékünkéről két útvonalat jelöl meg. Az egyik a Duna mentén Crumerumtól Aquincumig, Ad Herculem Castrum és Cirpi mansion keresztül; a másik útvonal Ad lacum felicisen keresztül a hegyek között vezet. Mindkettőben római mérföldekben vannak a távolságok kifejezve. Harmadik helyen említhető Claudius Ptolomaeus, ki a második század közepe táján élt Alexandriában, ez geographiájában a szélességi és hosszúsági fokokat határozta meg és vidékünkéről is említ néhány helyet. Végre megemlítenédnek tartom negyedik helyen az V. század elején készült „Notitia Dignitatum“-ot, melyben már megtaláltam a vidékünkön feküdt római erődített pontokat. — A négy közül egyik sem oly határozott pontosságú, hogy szerintük egész biztossággal lehetne a helyeket meghatározni, azért a tudósok, kik nagy fáradtsággal tanulmányozták e kérdést, különféle nézetek vannak egész a jelenkorig.

Esztergom minden valószínűség mellett *Salva*, *Solva*, *Salva mansio*. Előfordúl Ptolomaeusnál az Itinerariumban és a Notitiában. *Salva* méretei megyeegyznek Esztergoméval; Jordán (De originibus Slavicis. 299, 431. és 432. §§.) tudtommal az első, a ki ezt bizonyítja. Katancsich (Comment in Plinii Pannoniam 63) és vele egyidejűleg Schönwiesner, (In romanorum itta Commentarius 109.) ezek után az újabbak, Kenner, Hampel, Fröhlich, Kuzsinszky, stb. *Salvát* Esztergom helyén keresik. A rómaiak pannóniai topograph ájában tanulmányozók úttörője Lázius, *Solvát* az egykori *Solvár*, manap *Solmár* helyén kereste. Mások Szentendrénél, Tátnál, Nyergesújfalunál, Lábatlannál és Almásznál keresték. (Böcking, Not. Dignit. II. 696). Legújabbán Salamon (Budapest tört. I. 25.) *Salva mansiót* Süttő vagy Neszmély (u. o. 208) körül keresi (207), máshol pedig Bicske és Zsámbék között véli. Esztergom helyén Lázius nyomán (i. h. 954.) sokan keresték Curtát. Ezek közé tartozik Baranyay is. (Disquis 9.) Salamon, a ki mindenben eltér az eddigi kutatók nézeteitől, Esztergom helyén *Cirpi mansiót*, vagy *Carpist* keresi.

Esztergomban a római castrum a mai víziváros területén volt, (Arch. Ért. 1893. 45.) mert itt bőséggben találtak római falak és téglák. Minden bizonynyal felhasználták a rómaiak az araviszkoktól itt ezölöpök között épített vár falait. Erre mutat az a nagyterjedelmű felíratos kő, mely jelenleg különféle időben talált két darabból összetéve, a primási rezidencia udvarán van elhelyezve. Ebből bizonyos, hogy Valentinian és Valens együtt uralkodó császárok idejében, a mi a 365—367-ik években történt, midőn Valeria tartománynak Augustianus nevű parancsnoka alatt és Equitiusnak rendelkezésére, a ki a lovasok és a gyalogosok főnöke (Comes) volt, a castrumnak falai tornyai az alapfalak omladékaiból épültek fel. A castrumon kívül volt a canaba, melyben a katonaság élmezői laktak. Legatus civitatum. Ilyennek sírkövét találtuk a Borzhegyen, melynek felírata: LEG. I. A. LEC. ATO CIVILIO COFI. Az első segédlegió a polgári követnek, Cornélnak csináltatta. A rómaiak temetkezési helyei a primási téglagyár helyén és az Ispita hegyen voltak, habár szanaszét a városban és a határban is találtak sírköveket és sírládákat, vagy téglából rakott sírokat. A sírkövek között van egy, melyen a „*Solva*“ szó előfordúl, de mint személynév. A felírat ez: SOLVA IVC VNDI PRINC AZALI FANN IIX. PATER PÖSIT. *Solva Jucundus* azal főnöknek leánya, ki hét éves volt. Az atyja állította (ezen emlékkövet). A téglából rakott sírok közül becses az a 138 cm. magas mészkősírlap, melyen pásztor alakja áll domborműben. Meglepő, hogy igen számos oltárt vagy fogadalmi követ találtak városunkban. Ilyenek Jupiternek és Neptunnak, Marsnak, Minervának, Junonak (A Régész. Múzeumban), Herculesnek, továbbá a vár alatt levő fürdő mellett (Mathes, 75. CIL. 3657) a betegség elűzőinek, Aesculap és Hygiának (C.I.L. 3649) állított oltárai.

A domborműves és felíratos római kövekből tekintélyes múzeumot lehetne összeállítani, ha egy helyen volnának összegyűjtve. Jelenleg nagy részök Simor János primás gondoskodásából a primási rezidencia udvarán, egy részök pedig az Eszt. Régész. Múzeumban van elhelyezve.

Felírataik összege tekintélyes Corpus Inscriptionumot adna, melybe felveendőek volnának oly felíratok is, melyek az itt talált, de már többé itt nem lévő köveken vannak. Ily felíratok találhatók Lázius (L. X. p. 455), CIL. (3649—3658, 10514—10601.) Archaeologiai Közlemények (II. 304.) Mathes

(Arx Strig. 75—78.) Az Eszt. Régészeti és Tört. Társulat Évkönyvében (C. III. 101. 102.) A római téglákról, — melyek feliratai többnyire azonosak az Esztergomban talált téglák felírataival, — lesz szó e szakasz végén. Esztergom helyőrsége állott a Notitiában jelzett és már említett : Cuneus equitum Scutariorum és az Equites Mauriból. Nyoma van még a Cohors Ulpia pannonicorumnak is.

Esztergomnak a rómaiak idejében volt állapota ismertetésében nem hagyhatom figyelem nélkül azt, hogy az avatott bűvár, Schönwiesner (Itin. II. 242.) Esztergomban mondja állottnak a Quadriburgumot, állítását a téglák felíratára alapítván : QUA DRIBVR A. S., melyet Quadriburgum ad Solvan-nak olvas. Lehetne olvasni e felíratot Quadriburgio ala sagittariorum, a minek megerősítésére szolgál az, hogy tényleg a Notitia Dignitatum a Pannonia primában felemlíti Quadriburgioban a nyilazó lovasokat, „Equites Sagittarii Quadriburgio.“ Mivel a Notitia a helyeket többnyire úgy sorolja fel, a mint fekvésük szerint egymásután következtek, e szerint Quadriburgiumnak Arrabona, azaz Győr mellett kellett feküdnie. A Notitia azonban még egy másik Quadriburgiumot ismer és pedig a Provincia Valeria Ripensisben, a melyben Salva is feküdt. Ebben volt lakhelye a Tribunus Cohortisnek és pedig nem a legiók Cohors parancsnokának, (mint Böcking Not. II. 732 véli), hanem valamely segédcapatának. Rómer Quadriburgumot és Vincentiát azonosnak tartja. (Arch. Közl. III. 52.) Valószínűnek tartom, hogy mivel oly gyakran fordul elő a Quadriburgum, nemcsak Pannóniában, de a birodalom többi részében is, ez a szó nem jelent mást, mint négy toronnyal bíró erődöt, a minő lehetett akár Arrabona, akár Vincentia, akár Salva mellett is. Hogy Salvában nem csupán egy helyen volt római telep, mondjuk a mai vízivárosban, hanem többfelé, az bizonyos. Erre mutatnak a temetkezési helyek is. Római temető volt a mai primási téglavető helyén és az attól majdnem egy órányi távolságban levő Ispita-hegyen. Ez a körülmény arra a véleményre jogosít fel, hogy Salva mansiótól nem állhatott távol egy Quadriburgum, a melynek közelében alkalmas hely volt a téglavetésre. Ilyen alkalmas helyekben Esztergom mai nap is bővelkedik. Itt készülhettek a Quadribur A. S., felíratos téglák, melyek vidékünkön nagy számban vannak. Azonban más felíratú téglák is nagy számban kerültek ki Salva és környéke téglavetőiből, melyek feliratait betűrendben közlöm, megjelölve azt is, hány példányban vannak múzeumunkban :

1 Anus ip., 1 Cort Vicen, 2 Corttav, 1 Felix, 5 Frigeridus, 1 Leg. I. adi Anis max, 4 Leg. II. adi, 1 Lipicini trib, 1 Olimpine, 1 Quadribus, 1 Terentius Pelux, 1 Vpic, 1 Vikenia, 1 Vincincia (Dec. 1. L. I.) A mit Bonfini Esztergomban keresett, a Comercium Burgusnak tudósaink nem sok hitelt adnak. Hogy valami lehetett a dologban, azt C.I.L. (3653.) valószínűnek tartja.

A római útirányt a Duna mentében követve, Bregetiotól az első állomás, mely megyénkben fekszik : *Lepavista*, a mai Süttő helyén, a hol valamely erőd volt, melyben római lovasság feküdt, (Kenner 100.) és pedig a trák lovasok harmadik csapatja, (ala), melyet Philippianának neveztek. (C.I.L. II. 4626, 4627—11334.) Süttőnek fekvése a Duna kanyarulatánál indokolta az erősített pontot, közvetítőül Bregetio és Crumerum között. Itt bőségben találhatók római emlékek, kivált érdekesek a római méröldmutatók ; kettő az iskolaház mellé van erősítve. Rómer Flóris e kettőn kívül még más kettőt, összesen négyet említ, melyek közül kettőnek felíratát közli az Archeologiai Közleményekben (VI. k. 181.) Mindkettő a felírat szerint annak emlékére készült, hogy Fülöp császár (244—249) az utakat és hídakat az itt állomásozó trák lovasokkal helyreállította. A helyet, melyen e köveket találták, Bregetiotól XI mille passus távolságra mondják, míg Lepavista a tabula szerint öt, helyesebben 15 mille passus távolságra van jegyezve.

Süttőtől, mielőtt *Nyergesújfalu*ba érünk, Piszke esik útunkba. Itt római pénzeket, téglákat eleget találunk, de határozottan nem mondhatjuk meg, mi-féle római telep volt itt. A mai Nyergesújfalu helyén *Crumerum* feküdt. A mai helység felett, Piszke felé, emelkedett helyen terült el a Castellum, melyről Schönwiesner bővebben megemlékezik (Romanov. iter. I. 108) és mondja : „Láttam két házának belső falait kiásva, melyek római építésre vallottak. Nagy halmaza került össze a kiásott tégladaraboknak, melyeken a római jelleg felismerhető volt, de egészet egyet sem találtam. E romoktól jobbra, — mondja ő, — domb emelkedik, melyen valamely erőd alapfalait szedték fel új épülethez anyagul“.

Schönwiesner a továbbiakban arról elmélkedik, vajon nem volt-e itt ama burgus, melyet a Bonfini idézte (Dec I. L. I.) felíratos kő tanúsága szerint Equitius Valentinian, Valens és Gratian császárok idejében negyvennyolcz nap alatt építtetett és melyet Commerciumnak neveztek. Ez a név Crumerumhoz hasonló. Megemlíti Crumerumot az Itinerarium és pedig mint a két útnak találkozó pontját. Innen vezet ugyanis az útvonal „Ad Lacum Felcis“-en keresztül Aquincumba és onnan a Duna parton, Cirpi és Salva mansiókon keresztül ismét vissza. Most az út Tát-nál válik szét, de mivel Crumerum tekintélyesebb pont volt, mint a Tát helyén állott kisebb erődítvény, azt említik góczpont gyanánt. Ptolomaeus Crumerum helyére Curtát teszi, a hol a Dunának nagy kanyarodása van. Említi a Notitia is és megjegyzi, hogy — mint említettük volt, — ott táborozott az „Equites promati“ csapatja. Laziussal (i. m. 950.) a régiek Esztergomot tartották Curtának. Schönwiesner, Katancsich C. I. L., Kenner, stb. Nyergesújfalut tartják annak. Az itt talált felíratos kövek közül érdekes az, melyet Márk Aurél császár üdvére Neptunnak és a nimfáknak ajánlott Antonius Julianus, a germánok Ulpia ötödik csapatának parancsnoka. (Schönwiesner II. 123.) C. I. L. III. 3662.) E felíratból kitetszik, hogy Márk Aurél császár idejében itt feküdt az Ulpus Trajanus császár idejében germánokból alakított cohors, a mely e császár után nevét is nyerte. Még Septimus Severus alatt is ott feküdt Lucius Antonius parancsnoksága alatt, mint erről ama kő tanúskodik, mely a plébánia-épület falába van erősítve. Schönwiesner (II. 125.) C. I. L. III. 3364. A C. I. L. i. h. arról tanúskodik, hogy Crumerumban feküdt a Cohors V., s a Luciensium et Callaicorum nevet viselte. Callaicorum a Száva vidékéről 85-ben helyeztetett át. (Arch. Ért. 1892. 118. C. I. L. III. 1152. l.). Még egy más kőről is meg kell emlékezni, melyen a félhold van, a mi miatt a nép e követ török kőnek nevezi, vannak azonban rajta más vadászati jelvények is, melyekből bizonyos, hogy a kő Diánának, a vadászat istennőjének volt ajánlva, a kinek jelvénye a félhold. (Arch. Közl. VI. 176.) Más köveket említ C. I. L. (III. 3365, 3666.) Nyergesújfalu szomszédságában, Pusztamaróton is találtak római régiségeket, többek között egy díszes faragású oltárt, mely a gyógyító nimfáknak van szentelve. Ez oltár jelenleg a primási palotában van. Ismertette Römer az Arch. Köz. X. 38. és C. I. L. 10595.

Keletre haladva, Lepavistától XIII. mille passus távolságra, a Tabula a *Gardellaca* helyet jelzi; a távolság négy és egy negyed mérföldet tesz (IV. M. P. = egy mérföld.), a mi megfelel a valónak. Táton tényleg sok római emlék van, az út mellett is fekszik egy római felíratos kő. Valamely lovascsapatnak itt is kellett táboroznia, melyről azonban tudomásunk nincsen. (Kenner 101. jegyz.)

Gardellacáról éjszakknak kanyarodva, Salva mansióba érkezzünk, innen IX. M. P. távolságra „*Ad Herculem castra*“ című erősített római táborba érünk. Említi az Itinerarium és a Notitia, mely szerint abban dalmát lovasság és az Auxilia Herculensia segédcsoport feküdt. A helyrajzi kérdés megoldása sok nehézséget okozott az eddigi kutatóknak, mert vagy húsz hely volt a római birodalomban Hercules névvel, melyet Maximianus Herculeus császártól nyertek. Római emlék itt, a még részben fennálló falaival a Kishegyen elterülő római tábor, melyet Fröhlich Róbert bővebb leírása (Arch. Ért. 1893. 38—47.) szerint, itt ismertetünk. Mint minden római tábor, — mondja Fröhlich, — úgy a maróti is kőfallal volt körülvéve s épületei is kőből készültek. Ez utóbbiakból, melyek gyengébb falazatból épültek, a Kishegyen folytatott szőlőművelés folytán, a táborhely éjszaki szélén a téglák és vakolatörmekek nagy rakásokban halmozódott össze. Az erősebb alkotású bástya a földműves szerszámának ellent tudott állani s csak a robbanó szerek erejének engedett, a mivel bár meg van csonkítva, de tetemes része még mai nap is fennáll és mutatja a tábor formáját és kiterjedését. A tábor alakja olyan, mint a Kishegyé, hasonlít a tojás hosszmetsetéhez. Hossziránya kelet-nyugati, s erre körülbelül 300—400 méternyire terjed. Szélessége nyugati részén 150 méterre becsülhető. Mennél tovább haladunk kelet felé, annál inkább keskenyedek, úgy hogy keleti végpontjánál már alig 30 méter széles. Ez a terület, a Kishegy teteje, valóságos fensík, melyet a természet arra alkotott, hogy teljesen elkülönített erődítményül szolgáljon. Az ábrán levő betűk a köröndöket, (rondellákat), az egész vonalak a még fennálló falakat, míg az áttörtek a falak nyomait jelzik. A méretek számai a rajzba bele vannak jegyezve, úgy hogy mindenki könnyen tájékozódhatik. A pilismaróti tábornak több olyan sajátossága van, melyek azt eltérővé teszik a többi római tábortól. Ilyenek

a köröndök, melyek a keszthelyit és még egy-kettőt kivéve, sem hazánkban, sem külföldön talált római táborokban nem fordulnak elő. Továbbá még alakjára is eltér a római táborok alakjától, mely mindig négyszögű szokott lenni. A pilismaróti tökéletesen alkalmazkodik a hegy alakjához és tojásdad, úgy hogy kapuinak helyét nem lehet meghatározni. Fekvése is szokatlan. A Duna melletti táborok, ott, a hol a természeti viszonyok engedték, a folyó mellett közvetlenül síkföldön épültek, míg a pilismaróti elszigetelt dombon, a Dunától két kilométer távolságban feküdt. Mind eme körülmények Fröhlichet arra a nézetre vezették, hogy itt a rómaiak nem közönséges kaszárnnyát akartak építeni, minők a táborhelyek voltak, hanem várszerű erődítményt. Továbbá, — mondja ő, — az elnevezés, „Ad Herculem castra“ mutatja, hogy a tábor felállítására előtt ott valamely épület, vagy helység lehetett, melyet Herculeshez címeztek és a mely mellé építették a castrumot. A tábor keletkezési idejét meghatározza az építkezési mód, mely azonos a Duna partján levő burgusokéval; és a talált felíratos téglák, melyeken FRIGERIDUS neve fordul elő, a ki Valeria tartománynak főparancsnoka volt és Valentinian császár parancsára építtette a burgusokat; azok pedig magukban nem állhattak volna fenn, ha nem lett volna közelükben tábor. Tekintélyesebb felíratos követ tudtommal itt nem találtak, de annál több felíratos téglát, a már említett főparancsnok nevére, azután LVPICINITRB, továbbá LEG. I. ADI és II. ADI. Sőt a többször előforduló és még meghatározatlan eredetű QVADTRIBVRGVM felíratosát (Arch. Közl. III. 51,166.) is találtak.

A legközelebbi római castrum *Cirpi mansió*, vagy Ptolomaeus szerint Carpis volt, mely még most is meg van a bogdányi határban, a Duna partja mellett. Ez azonban már nem esztergommege terület.

Esztergomból smét visszafordulva dél felé, az állami nagy útra, *Dorog*-ra érünk. Itt is római telep volt, neve ismeretlen. Dorogon hamuvedreket és bronztárgyakat, de római felíratos köveket, (C. I. L. III. 11336, 11337.) téglákat is találtak, azért már a rómaiakat megelőző korban is csekély állomáshely lehetett, a melyet utóbb ezek is használtak. Dorognál elágazott az út Sárísáp és Csév felé. Lássuk mi először *Sárísápot*, a hol nagyobb kiterjedésű római telep volt, többnyire azal lakossággal. Ezekből való volt Ajka Kanzal leánya, Racio neje, a ki 40 éves korában halt meg és számára férje sírkövet állított. E sírkő valamely római fürdő alapfalába volt beleépítve. (Esztergomi Lapok 1901. 71. sz.) Neve ismeretlen. Az itt talált téglák egyikén, — mely valamely sírból felíratos kővel együtt került ki, (C. I. L. 3661.) QVADTRIBVR A.S. felírat fordul elő. (Schönwiesner Iter. II. 240,242.) Rómer „a fürdőházi földeket“ bejárta, de eredmény nélkül. (Arch. Közl. VI. 160.) Ott pedig temérdek a római alapfal, csakhogy földdel borítva, növényzettel fődve.

Sárísápról visszatérünk a római országútra. Ennek mai iránya eltér a római korban használt iránytól, a mely Csévre vezetett. E tekintélyes helyet *Ad lacum felicis*-nek mondják. Salamon szerint e nevű helység Tata volt, (Budapest, I. 245.) tava miatt. Előfordul az Itinerariumban „in medis“ megjegyzéssel. Ezt Schönwiesner mediterranesnek olvassa, (Itin. I. 103.) vagyis nem a parton, hanem a benső területen. Itt valamely csekélyebb hely volt, melyet mutatióknak mond és itatóhelyül szolgált. Az itatás valamely ciszternából, víztartó medenczéből történt, a melyet szerinte Lacusnak mondtak. Mások (Kenner, Noricum Pann. 100) szerint e hely nem Lacus, hanem locus felicis nevű volt, mint több más, melyektől megkülönböztetésül a Veneris nevet is bírta. Ily módon Locus Veneris felicis.

Cséven és környékén igen sok római emlékkő jött napvilágra. Ilyen a mérföldkő, a mely tanúsítja, hogy Cajus, Julius, Verus, Maximus idejében az utak és hidak jó karban tartattak, (Mathes 18.) és a mely most is ama helyben áll, hova állítva volt. Rajta Sz. Vendel szobra van elhelyezve. C. I. L. (III. 4630.) Továbbá két mérföldkő, melyet Philippus (Schönwiesner Itin. 103, II. 172, II. 175 és 107. és kettő, melyeket Maximianus idejében állítottak. (C. I. L. (III. 4634. és 4631, II 339, I. 107, II. 191 és I. 103, I. 190, C. I. L. III. 4632. és 4633.) Továbbá egy oltárkő, melyet Caracalla idejében Serapidis Neptunnak tiszteletére Antianus, Alsó-Pannónia prétorja állított. (Schönw. Itin. II. 141.)

Bajna még oly hely az esztergomi járásban, melyben római haderő volt elhelyezve. Akkori neve ismeretlen. Római emlék egy sírkő, melyet Aurelius Acutus I. segéd-legióbeli katona fiának, Aurelius Satulonak állított, a ki 24 éves korában a dáciaiak betörése alkalmával esett el; egyúttal másik fiának emlékét

is őrzi, a ki 14 éves korában halt meg. A sírkő a Bajna mellett állott remetekápolnának volt falába építve. C. I. L. 3660.

A párkányi járásban, mint római erődített helyet találjuk magát *Párkányt*, Anabum vagy *Anavum*, másképp Oniabum név alatt. Ptolomaeus, Anabon és Anavon nevek alatt említi, míg a Notitia, Oniabo-nak nevezi, melyben dalmát lovasság táborozott. A C. I. L. (III. 537.) Oniabumot egyenlőnek mondja Aniaummal és Tatánál keresi. (III. 466, 537. l.) Római emlékek tudtommal még ott nem kerültek elő.

A járás többi helye, mint barbár terület, a rómaiaknak nem szolgált állandó helyül.

* * *

A hunnok.

E kitérés után ismét visszamegyünk vármegyénk történetének folytatására. Ennek fonalát a hunnoknak 433-ban történt végleges megtelepedésével szakítottuk félbe. Atillában az ügyes hadvezér és szerencsés diplomata tulajdonai egyesülve lévén, rövid idő alatt világbirodalomra tett szert, mely azonban halála után († 453.) csakhamar szétomlott. Fiai meghasonlottak egymás között; ezt felhasználták a meghódított népek, a hunnokkal többször megütköztek, míg végre Pannóniában, a Nedao vagy Nedad nevű patak mellett, az ellenségeke gyesült hadereje az összesített hunn és segédnépeik csapataira oly csapást mért, hogy közel 30.000-en estek el, közöttük Ellák is, Atilla legidősb fia.

Csolnok közlében is mutatnak óriási sírhalmot, melyet hunnok sírjának mondanak, mert abban emberek és lovak együtt vannak eltemetve. A legyőzött hunnok nem egész három évtizedes pannóniai urak után visszavonultak a déli-ország pusztaságra.

Fröhlich véleménye szerint, nem Atilla, a hunn király döntötte meg Valériában és így Esztergom vármegyében is a római uralmat, mert biztosan tudjuk, — mondja ő, — hogy Atilla halála után a legió I. adjutrix még fennállott, s ez esetben csak Valériában lehetett elhelyezve. (Arch. Ért. 1893. 47.)

A hunnok eltávozása után a germán népek uralma kezdődött meg Pannóniában, melynek száz éves tartama nem állott egyébből, mint hat- vagy hét-féle népnek egymással folytatott elkeseredett harcából.

Ebből a korból vajmi keveset tudunk vidékünkéről. Egy feljegyzés áll rendelkezésünkre, mely azt mondja: Theodorik volt a góthok fejedelme Pannóniában, a ki ide vezette Rudolfot a herulokkal és rugiakkal Skanciából. Több más nemzet között, a granokat és orochianokat is, a kik a második Pannóniában végighúzódó Kárpátok völgyeit foglalták el. Ott Körmöczön, a nemes arany- és ezüstbányákat művelték. Ezért azt a folyót Garamnak nevezték, mely a régi Curtával szemben a Dunába ömlik és torkolata nevének megváltoztatását is okozta.

E följegyzés mit sem ér a fenn idézett forrásokkal szemben, mert már abból a korból való, midőn a római elnevezés elenyészett. Azért nevezi Curtát réginék. (Curtae Veteris.) Amaz állítás, hogy a Garam Curta átellenében szakad a Dunába, szintén semmit sem ér, mert ez tulajdonképp Párkányon alúl történik.

E följegyzésre Baranyay nagy súlyt fektet, mert ebből is kívánja igazolni (Disquisitio 10 és 80.) Esztergomnak egykori Curta nevét, de sajnos, sehöl sem mond egyebet, csak Vitekind-Jornandesre hivatkozik és nem nevezi meg a helyet, a melyből ez idézetet merítette. Magam a dolog mibenlétéről kellő tájékozást óhajtván szerezni, mindkét hivatott szerzőnek művét átnéztem, de ily feljegyzést találni nem tudtam. Jordan (Mon. Germ. Anct. Ant. V. I. 60.) tud Roduulfról, a ki népével a góthokhoz csatlakozott; de nem tud Curtáról.

A avarok.

A szlávok a Kárpátoktól keletre voltak letelepedve, midőn az avarok Ázsiából előnyomulva, az útjukba esőket leigázták. E gyenge nép közé keveredtek a svéd földről jött rosszok vagy oroszok, a kik őket harczedzetté tették. Ezek a gyermek elé, születése után kivont kardot tettek és így szóltak: „Nem lesz egyebed, mint a mit a karddal meg tudsz szerezni.“ A harcra edzett szláv nép az V. században a Kárpátokon átkelve, bejött Pannóniába és egész a Dunáig nyomult elő. Jordán szerint a szlávok Temes vidékéről vonultak a quádok volt földjére, a Garam, Duna és Morva folyók között levő vidékre. (De Orig. Slavicis Cap. XXI. §. 20.)

A szlávok.

A pusztító hadjáratoktól feldúlt területen megtelepedett szlávok a földművelést gyakorolták, sőt állandó lakhelyeket építettek és saját nyelvükön nevez-

ték el. Ez időből való Vissigrád, Novigrád, Vác, stb. és Osztrigom, mely szó, Kollár Ádám szerint, (Urs, Velsius De Bello Pannon. kiadása 101. 1. jegyzet.) meredek hegyet, hegyfokot jelent és ebből mondja származottnak a magyar Esztergomot.

A szlávok a keresztény vallás elfogadására is fogékonyak voltak. Hogy az Esztergomban lakók is elfogadták-e a keresztény hitet, határozottan nem lehet állítani, mert keresztény emlékeket e korból még eddig nem találtak.

Azok, a kik Esztergomot a római Curtának, vagy Curtianának tartják, (Lazius, Commentarii de Republ. Rom. L. 12. C. 14. Sect. 2. és utána Baranyay Disquisitio stb. 9.), Cornelius pápa iratára támaszkodva, azt vélik, hogy 254-ben itt püspöki székhely volt.

Cornelius pápa, Eusebius történetíró szerint, (Ecel Hist. L. VI. c. 43.) 254-ben Rómában zsinatot tartott, melyen 60 püspök volt, a kik a zsinat végzéseit a Cornelius pápától készített decretumban aláírták nevükkel és a püspökség megnevezésével. Eusebius azonban a névsort nem közli. Timon Samu szintén (Imago ant. Hung. 1. c. 10.) Cornelius pápa decretumára hivatkozva, melyről a tudomást Spondanus Henriktől nyerte, felsorol hat pannóniai püspökséget: Sirmium, Cibalis, Carbis, Curta, Siscia, Bregetio, melyekhez saját tudásából még hármat csatol, Mursát, Pretoriát és Scarabantiát. Spondanus művét (Republ. Romana L. 12. c. 14.) felütvén, a 254. évnél én ép úgy nem találtam a püspökségek neveit, mint azokat Salagi sem találta. (De Statu Eccl. Pann. III. 3. és 240.) Azonban Lazius (i. h. 100. l.) felemlíti a következő püspököket: Secundus Carpensist, Crescens Curtensist, Caetus Sisciensist, Donatus Cibalensist és Quirin Scarabantiensist, a kik Arkad (395—408.) és Honorius (395—423), de már Fülöp (244—249) és némelyek Decius (249—251.) császárok alatt működtek Pannóniában. A forrást, melyből ennek tudását meríti, más helyen vallja be, ott, a hol Curtáról beszél. (914. l.) Itt mondja, hogy Crescens curtai püspök Cornelius pápa decretumát, mint a 60 püspök egyike írta alá. Ily decretum egykori létezéséről csupán Eusebius tud, de a névsort nem adja elő; az okmány pedig elveszett. (Mansi S. Conc. Coll. I. és Labbe', Sacrs. Concilia I. 701.)

Esztergom vidékén a szlávok keresztényeket nem találhattak. Ha a kereszténységet az itt megtelepedettek fölvevtek, az csak behozatott hozzájuk. Hogy Virgilius (745—784.) szalzburgi püspök küldött ki hithirdetőket 767. után és mielőtt Nagy Károly Pannóniát meghódította, 790 előtt hithirdetők működtek volna, továbbá, hogy Nagy Károly az itt legyőzött és innen elűzött hunnok helyett a Noricumból, vagyis Karinthiából ide telepített szlávok számára Arnon (785—821.) szalzburgi püspöktől, Virgil utódától kapott volna hithirdetőket és hogy a megkezdett munkát a szalzburgi püspökök tovább is folytatták, úgy hogy Adalvin idejében (859—873) itt több templomot szenteltek volna fel, alappal nem bír, mert a szalzburgi névtelen krónikás nem érdemel hitelt. (Salamon. Századok 1882. 89.) Lehet, hogy Methodnak 863 körül történt hithirdető működése után nyerték az itt lakók a kereszténységet.

Nagy Károly frankjaival Esztergom vidékét is bírta, ez kétséget sem szenved. Utóda, Jámbor Lajos 830 körül alsó Pannóniát négy, a felsőt két megyére (Comitatus) osztotta. (Salagi i. h. I. 142, 144.) Jámbor Lajos 822-ben, de már Nagy Károly is fogadta a Dunamentérről való szlávok hódolatát. E szlávok bizonyára már keresztények voltak és ha nem, úgy feltehető, hogy a hódoltság egyik feltételéül a nagy térítő, Nagy Károly, a kereszténység felvételét is kitézte.

A kisbényi templom egyik oszlopfőjén levő jelenet.

ESZTERGOM VÁRMEGYE TÖRTÉNETE.

I. RÉSZ. A HONFOGLALÁSTÓL A TÖRÖK HÓDOLTSÁGIG.

1. A HONFOGLALÁSTÓL A NEMZETI KIRÁLYSÁG MEGALAPÍTÁSÁIG.

Szlávok és
germánok.

A Garam torkolatától nyugatra, valamint vele szemben, túl a Dunán, le a Vértes-hegységig, közvetlenül a magyarok beköltözködése előtt, a IX. században, szlávok és germánok laktak vegyesen. Ez a vidék, a hol még fennállottak a régi római nagy alkotások, melyeket a népvándorlás viharai sem tudtak megsemmisíteni, s a melyek a honfoglaló magyar nemzetre is hatással voltak, ekkor már a németek fennhatósága alá került. Itt a kereszténység is gyökeret vert, mind a Garamtól nyugatra eső, s a Morva birodalomhoz tartozó részen, mind pedig a Dunántúl.

Magyarok.

Pannonia parancsnoka ekkor Arnulf rokona, Luitbold volt, a ki a karinthiai és a bajor részekben is kormányzott, míg a Garamig Swatopluk terjesztette ki hatalmát, a ki haláláig megmaradt a német király egyenrangú, veszélyes ellenfelének. 894-ben bekövetkezett halálával azonban hatalmas birodalma szétfeszelt. Fiai között viszály támadt az apai örökségért, s ezt a németek siettek felhasználni, hogy szláv szomszédaikat adófizetőiké tegyék.

A magyar nemzet megjelenése azonban rövid idő alatt megváltoztatta a helyzetet. A magyarok 895 őszén ereszkedtek le a Tiszahátra s 896-ban már egészen a Dunáig nyomultak előre. 896 és 900 között döntötték meg a Morva birodalmat s az utóbbi évben Pannoniát is elfoglalták.

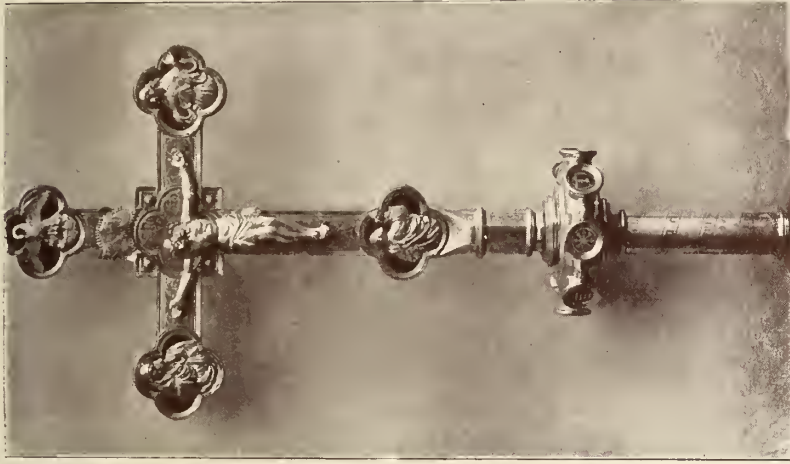
900-ban már a mai Esztergom vármegyének a dunánineni, valamint a dunántúli része is hatalmukba került. A magyarok már 899-ben, tehát akkor, midőn Itáliába törtek, végigszáguldoztak Pannonián. Útjokat mindenütt a pusztulás jelezte, mely alkalommal a keresztény egyházak is megsemmisültek. A 900. év derekán az egész magyar nemzet átkelt a Dunán és nagyobb harcok nélkül egész a Rábáig hatolt.

Pannonia éjszaki részén, bár e terület gyéren volt lakva, a beköltözködő magyarok néhány szláv falura és germán telepítvényre akadtak. A szlávok egyik főfészke, az egykori római *Salva Mansio* helyén, a Duna jobbpartján emelkedő, meredek dombon, kétségkívül erődítvény-jelleggel bírt.

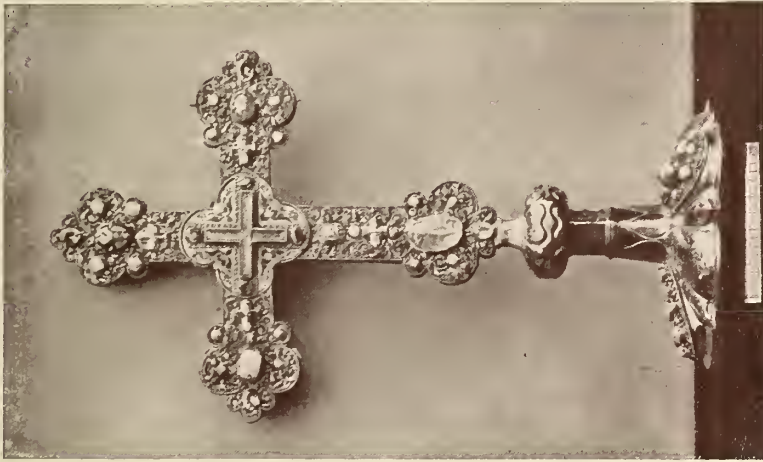
Ez a hely a mai Esztergom, mely név valami szláv *Stigran*-féle elnevezésből alakult, melyet a honfoglalók az itt lakó népektől kölcsönöztek, mely azonban idővel nyelvünkhöz idomult. Még az 1156. évi oklevélben is „Stigranensi suburbio, . . . sede“ alakban fordul elő, a franezia Odo de Diogilo azonban már ez időtájt, alkalmasint hallomás útján, *Estrigunt*-nak nevezi, tehát a közhasználatban már ekkor mai neve lehetett elterjedve, míg az egyház okleveleiben eredeti elnevezését, latinos alakban, (Strigonium), napjainkig fenntartotta. (Pauler Gy. : A Magy. Nemz. Tört., I. 35. és 501. Knauz : Mon. Ecel. Strig. I. 10 7. 110.)

A beköltözködő magyarok az itt talált szlávokat és germánokat nem irtották ki, hanem szolgaságra vetették, meghagyván őket tanyáikon, telepeikben, melyeknek neveit is átvették. Innen maradt fenn azután a sok idegen helynév, még a legmagyarabb vidékeken is.

Ezen az úton haladva, megtalálhatjuk az egykori szláv és germán telepeket a mai Esztergom vármegye területén. Szláv eredetű helynevek : *Béla*

Az u. n. „apostoli kereszt“, melyet a koronázáskor a király előtt visznek.
(XV. századbeli mű.)

Az „Eskü kereszt.“ Erre teszi le a király a koronázáskor az alkotmány megtartására az esküt. (XII. századbeli mű.)

mely a szláv belu, (fehér), melléknévből származott; *Kirva*, eredeti szláv szó, krivu gyökből, annyit tesz, mint ferde, görbe; *Piszke*, alighanem a szláv pések szóból vette nevét, a mely annyi, mint durva szemű homok. A szláv plésu, (kopasz), szóból alakult a Pilis helynév is.

Germán eredetű *Kesztölcz*, mely az 1169. évi oklevélben Keszthelcz, 1418-ban pedig Kesztheolcz alakban fordul elő; megfelel az elzászi Kestenholz névnek, mely gesztenyefát jelent. Ó-germán eredetű a Marót név is, mely a Marhold, vagy Marolt névnek egyszerű variánsa. (Borovszky Samu: A Honfogl. Tört. 69—70.)

Az elfoglalt területet a magyarok legott birtokukba vették. A Duna mindkét partja, mely gazdag volt legelőben, alkalmas letelepülési helyül kínálkozott, de vizeinél fogva is nagyon kedvezett a magyarok ősi foglalkozásának, a halászatnak. A fennmaradt adatok is igazolják, hogy sohasem volt a magyar halászat oly virágzó, mint a honfoglalást követő századokban.

Midőn II. Béla megerősítette a dömösi monostor jogait és kiváltságait, elrendelte, hogy a helembai halászok egy héten át 90, nagybőjt idején pedig mindennap 30, tehát évenként 1200 darab halat tartoznak a monostornak beszállgatni; ez az egy adat is mutatja azt a nagy halbőséget, mely a honfoglaló magyarokat a nagy vizekhez csábította.

A vármegye területe, egészen addig, míg a rengetegek kezdődtek, egyaránt alkalmas területül kínálkozott a letelepedésre. Ez az oka, hogy ebben a kis vármegyében aránylag oly sok törzsökös magyar nemzetség nyomaira akadunk, melyek már az első foglalás jogán szereztek birtokokat. Ezek közé tartozik a *Baár-Kalán* (Bor) nemzetség, melyet a krónikák a hét vezértől származó nemzetségekkel egyenrangúaknak tartanak, sőt Anonymus, Béla király névtelen jegyzője, e nemzetség ősatyját, Ondot, a hét vezér közé sorozza. E nemzetség ősi birtoka az Esztergomtól délnyugatra eső Sáp, régebben Űr-Sáp (ma Orsáp puszta) volt; egy 1248-ban kelt oklevél szerint, Pósa fia Nána, e nemzetség sarja, Sápnek, és a nemzetség többi ősi birtokainak ötödrészt bírta. (Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek I. 139.)

Szintén az előkelő nemzetségek közé tartozott a *Zovárd* nem, melyet Kézai, Lél vezértől származtat, míg a névtelen jegyző szerint a nemzetség őse Zovárd, Álmos vezér unokaöccse volt. E nemzetség a Duna mindkét partján szerzett birtokokat; így övé volt Nyergesújfalú, Karva, Bikal és Radvány, de később még újabb adományokat nyert, így 1267-ben Lábatlanra, 1268-ban Dunamócs egy részére. Kétségtelen ősi nemzetségek közé tartozik a *Sártiván-Vecsen* nem is, melynek ősi fészke a Duna partján, a Karva és Csenke közötti Sártiván, vagy rövidítve, Sartván helység volt; továbbá a *Tardos* nemzetség, melynek egyik ága, a Torda, Köbölkúton volt birtokos; erről Kézai krónikája is megemlékezik. E nemzetség egy 1266-ban kelt oklevél szerint, Bajót környékén bírt földesúri joggal.

Ősrégi eredetű a *Szák* nemzetség is, mely II. Géza királytól (1141—1162.) nyert birtokokat Somogy vármegyében. E nemzetség Süttön, (régente Sédtő), volt birtokos. Sőt még az ősi *Koppán* (Katapán) nemzetségnek is voltak birtokai Esztergom vármegye területén, nevezetesen Bajom helységben, míg a *Szemerék* ősi birtokai a vármegye éjszaknyugati szomszédságában terültek el.

A bánhidai véres ütközettől, (907 július 6-án, mely alkalommal a bajor sereg teljesen megsemmisült,) számított 90 év alatt mélységes homály borul a vármegye történetére. A külföldi kalandozások számos jó vitéz életébe kerültek, a németországi nagy vereségek letörték a nemzet virágát; egész nemzetségek veszttek el az öldöklő háborúkban. Az elpusztult nemzetségek birtokai a fejedelem kezére szállottak, mert csak így tudjuk megmagyarázni, hogy Szent István az ország szívében, Esztergom környékén is nagykiterjedésű javakat adományozott az egyháznak és a jövevény lovagoknak.

A külföldi kalandok alatt számos pap és szerzetes került a magyarok hadifogságába, a kik nagyobb műveltségüknél fogva, kétségkívül hatással voltak uraikra. A kereszténység magva már szét volt hintve Pannoniában.

Mikor Géza 972-ben atyját a fővajdaságban követte, a meghódolt szlávok között már mindenütt el volt terjedve a kereszténység. Géza nagyvajda 973-ban megengedte a Piligrim passau püspöktől küldött papoknak a térítést, sőt néhány év múlva, háza népével egyült, ő is felvette a keresztiséget.

Ekkorra a nagyvajda már áttette székhelyét Esztergomba, Székesfehérvár környékéről, a hol egykor Árpád ütötte fel sátorát.

Esztergomnak ekkor már várszerű jellege volt. Alkalmassint a római épületmaradványok köveinek felhasználásával, a nagyvajda számára lakóház is épült benne, így a nagyvajda székhelye külsőleg is, a nyugati fejedelmekéhez kezdetű hasonlítani; nem csupán sátoros, vagy pusztai liajlék, hanem már fejedelmi udvar volt.

Az utolsó nagyvajda fia, 977 körül, már Esztergomban látta meg a napvilágot. Őt már keresztény módra nevelték. Erős értelme fogékony volt az új eszmék iránt, melyeket a külfölddel való érintkezés nyújtott, s egész hévvel karolta fel a kereszténység tanait, melyeknek meghonosítása az ő feladata lett.

A nemzet nagy részében azonban még nem vertek mélyebb gyökeret a kereszténység eszméi. A rendszeres térítést Géza nagyvajda fia, István végezte, az olasz papok segélyével. (Pauler Gyula i. m. I. 26.)

Géza nagyvajda utolsó] tettei közé tartozott, hogy uralmát fia számára biztosította, és hogy nőt szerzett neki.

István lakodalma idejében, (996), menyasszonyával, Gizella bajor hercegnővel együtt néhány idegen jött be az országba, közöttük a sváb Hunt és Pázmán lovagok, a kik azzal a szándékkal költöztek be, hogy magyarokká lesznek. Hunt és fia, Bény, közel a fejedelmi székhelyhez nyertek birtokokat, nevezetesen a Duna mellett, Csenkét és egy Garam-parti földterületet, mely nevét Bénytől vette, kinek utódai a bozói apátságot alapították. (Pauler Gyula : A Magyar Nemzet Tört. Szent Istvánig 112. l. Fejér. VII. 5. 102—103.)

Szent István.

Géza vajda halálával (997) fiára, Istvánra szállott a főhatalom, melynek megvédése és érvényesítése érdekében uralkodásának első évében fegyvert kellett ragadnia az elégületlenek ellen. Az ősi hithez és intézményekhez való merev ragaszkodás, az idegenek elleni ellenszenv s mindennemű újításoktól való irtózás már Géza alatt is egyengette az elégületlenség útját, de míg a vasmarkú nagyvajda élt, nem mert, vagy nem tudott kitörni. Az ifjú fejedelem ellen azonban csakhamar lobot vetett a felkelés, melynek élére Tar Zerind fia, s Koppány, alkalmassint valamely nemzetség vezére állott. A lázadók pusztítva, öldökölve rohanták meg István birtokait, sőt Veszprém várát is ostrom alá vették. Istvánt e támadás megdöbbsentette, de csakhamar erélyesen szembeszállott a veszedelemmel. Esztergomban, a hol Gizella is udvarát tartotta, kitűzte a sárkányölő Szent Györgynek és Szent Mártonnak, Pannonia fiának, zászlaját. Esztergomba eljöttek a bajor vitézek, a kiket a harc híre, tán István hívása, csodított ide, s a magyarok közül is mindazok, a kik a kereszténységgel s az új intézményekkel rokonszenveztek.

Mielőtt elindultak volna, Hunt és Pázmán, nyugati szokás szerint felkötötte István oldalára a kardot, és ő reájuk lett bízva a fejedelem őrizete is.

A keresztény sereg a Bakony felé vette útját. Veszprém még állott, mikor a felmentő sereg megérkezett. A harc rendkívül heves volt, de végre is István győzött. A lázadó Koppány vezér hada szétszórattott, maga elesett. István a lázadó vezér testét négy felé vágatta, egyik részét Esztergomba küldte, elrettentő példának, a kik a keresztény hit, a fejedelem hatalma és az új intézmények ellen törnek. (Millenn. Tört. I. 235. Pauler i. m. I. 30—35).

Koppány leveretése után István főcélja a kereszténység megszilárdítása volt. Új térítőket hívott be az országba. Közöttük volt a német Aschrich apát, (Anasztász), a kit alig néhány év múlva fontos megbízatással küldött a pápához.

A kereszténység megszilárdítása.

István rövid néhány év alatt oly eredményeket ért el a térítés nagy munkájában, hogy a magyar keresztény egyház önálló szervezésére és saját fejedelmi hatalmának elismerésére is gondolhatott. Ama kor egyházi felfogása szerint az országot 12 püspökségre akarta osztani, a püspökök fölé pedig a primást óhajtott, mintegy középfokul, közöttük és a pápa között állítani. Primási székhelyül, egyházi metropolisnak, szülővárosát, az akkori fejedelmi székhelyt választotta, mely akkoriban egyúttal forgalmi középpont is volt. A várból le lehetett látni a Csehországból jövő útra, míg nyugat felől Németországgal a Duna kötötte össze, melynek jobbpartján végigvonultak az egykori római utak maradványai.

Aschrich küldetése Rómában eredménnyel járt. II. Sylvester pápa mindenben teljesítette István kívánságát. Nemcsak koronát küldött neki, hanem megerősítette mindabban, a mit egyházi téren eddig tett, sőt felhatalmazta, hogy esetlenül püspökségeket, plébániákat állíthasson fel s egyházi rendezést is végezhesen.

Aschrich 1001-ben tért vissza a koronával és a pápa levelével. A pápától kapott koronával Istvánt 1001. Boldogasszony napján Esztergomban megkoronáztatta, s az egyház, valamint a magyar nép lelkesedéssel kiáltotta ki királynak.

A koronázás után az új király tanácskozáásra hívta egybe az egyházi és világi főembereket, hogy törvényt szabjon velük a nemzetnek. (Pauler i. m. I. 43.) Az egyház szervezésével István király az Esztergomban levő királyi palotát Magyarország primásának engedte át, maga pedig Székesfehérvárra költözött, mert Konstantinápolyt kivéve, akkoriban sehol a világon nem székelt egy helyen a fejedelem és az egyház főpapja. (Millenn. Tört. I. 270.) Esztergom tehát a fejedelmi székhelyből egyházi metropolis lett és az maradt az egész középkoron át.

2. ESZTERGOM VÁRMEGYE ALAKULÁSA.

A keresztény nemzeti királyság megalapításával Szent István az országban levő összes várakat királyiaknak jelentette ki, s azokat a környező királyi birtokok középpontjaivá tette. Szent István ez intézkedésével, az akkor Európaszerte dívó felfogásnak szerzett érvényt, melyhez intézményeiben mindenkor alkalmazkodott. Akkor még az ország kétharmada, beleértve a lakatlan területeket is, a király tulajdona volt. Az utolsó nagyvajdák alatt tömérdek birtok vált uratlanná, miután a nyugateurópai kalandok, gyászos végű hadjáratok alatt egész nemzetségek pusztultak el.

Szent István tehát ezt a rengeteg birtokot, mely a királyság megalapításával a koronáé lett, könnyebb kezelés céljából uradalmakra osztotta fel, melyek középpontjává rendszerint a már ekkor meglevő várakat tette. Ily vár volt a szláv íészek, Esztergom, a hova már az utolsó nagyvajda, Géza is áttette székhelyét, tehát akkoriban az egész ország egyik jelentékeny forgalmú helysége, melynek még nagyobb jelentőséget kölcsönzött ama körülmény, hogy első szent királyunk itt látta meg a napvilágot, innen indult ki a térítés nagy munkája, az a szellemi fénysugár, mely megjelölte a nemzetnek az utat, a melyet, ha élni akart, követnie kellett.

Esztergom egyike volt ama 45 megyének, (királyi uradalomnak), a melyeket Szent István alapított. Maga a vár természetes középpontja volt ama vidéknek, mely éjszakra, a Duna balpartján, a lakatlan erdőségekig, délre, a Duna jobb partján pedig, a Vértes hegységig terült el. Ennek a királyi uradalomnak területe jóval nagyobb volt a mai Esztergom vármegyénél. Hozzá tartozott a visegrádi vár és környéke, valamint a későbbi Pilis vármegye, mely jóval később keletkezett. Magát a pilisi várat is csak a tatárjárás után emelte IV. Béla király a tatárpusztítás megakadályozására, saját kincsei felhasználásával, a melyet a hozzátartozó vidékkel egyetemben 1259-ben a királynénak örök időre adományozott. (Századok 1871. 391. l.)

Az esztergomi várszerkezetről az okleveles adatok egész 1079-ig nyúlnak vissza. Ebben az évben szerepel az első esztergomi királyi várispán, Gyurka. (Pauler Gyula i. m. 188.) A XII. századból is csupán két megyeispán neve maradt fenn, az egyik Simon, a ki 1156-ban szerepel, a másik Csoba, a ki 1181—1185 között III. Béla király bírótársai közé tartozik, abból az alkalomból, midőn a király egy vasárnap Széna ispán udvarában egy tölgyfa alatt ítélszéket tartott. (Pauler I. 428.) A tatárjárás előtti korszakból csupán még egy esztergomi ispán nevért őrizték meg az oklevelek, a Szák nembeli Miklósét (Fejér VII. 1., 214.), a ki azonban csak igen rövid ideig, az 1223. évben, viselte e méltóságot, e mellett soproni ispán és a királyné udvarbírája volt, majd ismételten a nádori méltóságot töltötte be.

A várszerkezethez tartozó lakosságnak különféle rangja és kötelezettsége volt. Az előkelők voltak a királyi várjobbágyok, a kik az ispán körül segédkeztek, majd a várszolgák, a kik különféle foglalkozással és kötelezettséggel, szétszórva, az egyes falvakban laktak.

A várszolgák ellenőrzésével a századosok és tizedesek voltak megbízva, olykép, hogy a tizedes körülbelül a falusi bíró teendőit végezte, a századosok pedig járásonként tartották a falukat számon. (Tagányi Károly: Megyei Önkormányzatunk keletkezése.) Ily századosi tisztet viseltek Szerafin és Pongrácz, a kik a nekik alárendelt esztergom-váraljai udvarnokokkal együtt, 1184-ben, a tihanyi Szent Ányos apátsághoz tartozó udvarnokokról azt állították, hogy ők a király udvarnokai, a kinek szolgálata alól magokat kivonták.

Várirtokok.

Az esztergomi várszerkezet.

Az esztergomi várszerkezet azonban korán bomlásnak indult. Még Szent István király nagykiterjedésű birtokokat adott az esztergomi egyháznak, kérésükön a királyi uradalomból. Későbbi uralkodóink sem zárkóztak el az egyház, sőt idővel a világiak részére tett adományoktól, így az esztergomi várszerkezet még a tatárjárás előtti korszakban inkább csak névleg állott már fenn. Ez az oka annak, hogy a XIII. század második feléből, midőn már bővebb okleveles adataink vannak, alig egy-két esztergomi várföldről maradtak adataink.

Az esztergomi várszerkezet főhelye és középpontja Esztergom volt. Imre király 1198-ban a várterületen egy még ki nem épült palotát adott az érseknek, azzal a kikötéssel, hogy szükség esetén a királynak szállást kell adnia. (Knausz i. m. I. 156). IV. Béla király pedig 1239-ben a váralján nagyobb földterületet adományozott, hogy az érsek ott várost építhessen. A többi esztergomi vár-birtokról csak a tatárjárás utáni korszakból vannak adataink.

Így 1268-ban a garamszentbenedeki apát, Simon esztergomi várjobbágnak, Kakat, (ma Párkány), nevű birtokán egy eke földet adott, hogy ott megtelepedhessenek. Ez a Simon Nyék helységről való volt, a hol tehát esztergomi várföldek voltak. Nyék helység alkalmasint a mai Komárom vármegye területén feküdt, a hol a bányai várnak is voltak tartozékai. (Komárom Vármegye Monogr. 405. l.)

1268-ban IV. Béla király a királyi bakók (praeco) és pohárnokok Agár nevű földjét kamarásának, Istvánnak adományozván, a határleírásnál említetik a pilisi apátság Nyka nevű helysége és a tarjáni nemesek földje. (Hazai Okmt. VII. 107.) E leírás alapján Agár földjét Bajnától délnyugatra kell keresnünk; a határleírásnál említett Nyka helység nevét a Bajnához tartozó Nyika puszta őrizte meg, ettől nyugatra találjuk a Komárom vármegyei Tarján helységet. A Tarján és Nyika puszta között elterülő erdőség, mely az Agártorok nevét viseli, sejteni engedi Agár föld fekvését. 1270-ben, midőn Moys nádor az esztergomi érseket bizonyos jövedelmek birtokába iktatta, megjegyzi, hogy V. István király Esztergom vármegyéjét az esztergomi érseknek adományozta. Ennek folytán az a jövedelem, mely eddig a főispáné volt, az esztergomi érsek és káptalan között osztott meg. A különben sem erős esztergomi várszerkezet ezzel véget ért.

V. István király az itt lakó várnépet 1272-ben az ország nemesi sorába emelte. Az országos nemesítés ellenére, 1273-ban, külön ily kitüntetésről emlékeznek meg az oklevelek. Ebben az évben ugyanis Bene fiai, Sándor és Gál, a várjobbágság alól felmentetnek, s a Karva (Kerova) helységben levő birtokokat a király nekik örök időre átengedi.

Esztergomi várbirtok volt Epöl falu is, a hol a királyné hadakozó népei laktak még 1284-ben is; e helységben különben már 1270-ben az esztergomi János-vitézek rendje és az esztergomi káptalan szerzett birtokokat. Az utóbbi 1284-ben nyert itt földeket Erzsébet királynétól.

Az esztergomi várbirtokok utolsó emlékét III. Endre király 1294. évi adománylevelében találjuk, midőn Muslan földet Simon comesnek adományozván, megjegyzi a király, hogy ez egykor várbirtok volt. E visszaillesztés mindenestre az 1272. év előtti időre vonatkozik. Eme várföld helyét nem sikerült megállapítanunk. Pesty Frigyes szerint (A Várispánságok 209. l.), az a körülmény, hogy a birtokba-iktatást a győri káptalan teljesítette, némi útmutatás e földterület helyére nézve. A cseh betörések megfékezésére idővel a Vág vidékén újabb királyi várak keletkeztek, a XI—XII. század folyamán.

Királyi várak.

Ily kis területen nem lehetett az egyes vármegyéknek annyi földterületet kihalásítani, a mennyire szükség volt, így a vágmenti vármegyék, — Sempete, Galgóc, Szolagyőr, Bánya, — nem alkottak összefüggő egészet, hanem szerte-szét feküdtek a szomszéd vármegyék területén. Ez a területi elszórtság idővel még növekedett, mert a várnépek újabb földeket szereztek, melyek azonban kapcsolatban maradtak továbbra is azzal a várral, a melynek népei birtokukba vették. (Pauler Gyula i. m. I. 326.) A galgóczi várnak a mai Esztergom vármegye területén, Ebeden voltak tartozékai. E várföld nyolcz eke terjedelmű volt, (egy eke 120—150 hold), melyet II. Endre király az esztergomi egyháznak adományozott, melynek birtokában IV. Béla király 1237-ben megerősítette.

Galgóc területén idővel egy második vár is létesült, — Szolagyőr, — így a vármegyéjét hol Galgócznak, hol Szolagyőrnek nevezték. Az utóbbi hosszabb életű volt.

A szolgagyőri várhoz a fövetkező birtokok tartoztak: *Csolnok*. Fődjét IV. Béla király alatt Péter, a szolgagyőri tárnokudvarnokok mestere bírta, melyről V. István király 1270-ben, a hithirdető szerzetesrend részére kiadott megerősítő levelében is megemlékezik. (Fejér V. 1. 59.) *Raab*. IV. László király 1277-ben e földet Zerechmer fiának, Miklós comesnek adományozván, megjegyzi, hogy az adomány tárgyát tevő birtok a királyi tárnoknép, a királynéi udvarnokok és a szolgagyőri várszolgák földjei között feküdt. *Sárkány*. IV. Béla király Bechend comesnek 1247-ben Sárkány nevű földet adván, elmondja, hogy azt különféle sorsú szolgálmányos népek, ú. m. solymárok, pohárnokok és szolgagyőri szolgálmányosok lakják. Az adománylevél szerint, e helység Béla és Köbölkút között feküdt. *Kőhid-Gyarmat*. IV. László király 1275-ben a Bormot nevű 3 eke földet, mely Szolgagyőr várához tartozott, az esztergomi káptalannak adományozta. Pesty Frigyes szerint Bormot nem más, mint a mai Gyarmat, mely jelenleg is az esztergomi káptalané, míg a határleírásban a mellette fekvő helységben a mai Gyivára ismerhetünk. (Tagányi Károly cikke a Századok 1882. évfolyamában 389—394. l. — Pesty Frigyes i. m. 451., 478.) Végül a karakói várhoz tartozott Tardos helység, mely ugyan ma már nem tartozik Esztergom vármegyéhez, de tekintettel arra, hogy évszázadokon át a vármegye kiegészítő részét alkotta, röviden meg kell róla emlékeznünk. Tardost még Imre király adta az esztergomi érseknek, hogy ott a falu jobbágyaival márványköveket fejtesse. (Fejér III. 1., 255.) II. Endre király azonban a szentföldi hadjáratából visszatérvén, (1217), tapasztalta, hogy az esztergomi érsek a királyi várjavak könnyelmű elpredálásának ellene szegült; e miatt a király haragját magára vonta, s II. Endre, hogy haragját éreztesse, János érseket száműzetésbe küldötte és Tardos birtokától megfosztotta. 1218-ban azonban az érseket ismét visszafogadta kegyeibe, s Tardos birtokában megerősítette.

A XIII. század elejétől kezdve mindegyre jobban szembetűnő a várszerkezet bomlása, melyet Imre király, de különösen II. Endre zavarteljes kormányzata csak siettetett. IV. Béla király ugyan megkísérlé az elidegenített várjavak visszaszerzését; 1236-ban, tehát a tatárjárás előtti korszakban, megbízza Róbert esztergomi érseket, az érseki megyében levő összes örökségek (kir. várjavak) visszaszerzésével; sőt kivüle még többen, nevezetesen Sebes nyitrai ispán, Róth András, Szoboszló, Mikcse és Zochet comes is szerepelnek a vármegye területén, hasonló megbízatásban. Mindez intézkedések azonban a várszerkezet teljes felbomlását nem bírták megakadályozni.

Közbejött a tatárpusztítás, mely a királyi várak jogrendjét felforgatta. A tatárpusztítás következtében számos várbirtok vált lakatlanná, melyek eladományozása így könnyebbé vált, s mindegyre jobban szaporította a kötelezettség nélküli birtokosok számát, de ezzel azután a különféle szolgálmányosokat és várnépeket közelebb is hozta egymáshoz.

Ha figyelemmel kísérjük az okleveleket, láthatjuk, hogy a vármegye területén sokféle szolgálmányosok laktak. Voltak közöttük várjobbágyok, királyi és érseki udvarnokok, királynéi hadakozó népek, hírnökök, bakók (praeco), praedialisták, a kik mindnyájan földeket bírtak szolgálataik fejében. A mint azonban ezek lassanként felszabadultak kötelezettségeik alól, a részükre kiállított adománylevelek alapján új birtokos-osztály keletkezett.

A tatárjárás után hovatovább elhatalmasodó nagybirtokos osztálylál szemben az ősi nemzetségek elszegényedett sarjai mindegyre jobban érezték a tömörülés szükségét, hogy a küzdelmet sikerrel felvehessék a főurak ellenében. Ebbeli törekvéseikben csakhamar megtalálták szövetségeseiket az egykori várjobbágyokban és azoknak ivadékaiban, mely szövetségés egy új társadalmi osztály, a köznemesi rend alakulására vezetett.

E nagy társadalmi átalakulás mellett a királyi vármegye lassanként megszűnik, hogy helyet adjon a vármegyei önkormányzatnak. A megyeispán főispánná lesz, udvarbírájából pedig az alispáni tisztség fejlődik.

Esztergom azok közé tartozik, hol ez az átalakulás legelőször végbement. A tatárjárás utáni korszakban már főispánok állanak a vármegye élén, mint 1244-ben a Bánca nembeli Benczencz, István bíboros és praenestei püspök testvére, majd őt követi 1255-ben a Hunt-Pázmán nembeli Jákó s 1264-ben Közma. 1270-ben IV. Béla király a főispáni méltóságot örökössé tette, s azt a Turje nembeli Fülöp esztergomi érseknek adományozta. Utódai közül Miklósnak 1273-ban a

A szolgagyőri vár tartozékai.

Főispánok.

következő czíme van a Billege és Vázsony birtokok adományozásáról szóló oklevélben: Venerabili viro Nicolao electo Strigoniensi, aulae nostrae Cancellario perpetuoque comite loci eiusdem; míg Lodomér egy 1279-ben kelt oklevélben ekként nevezi magát: Lodomerius miseratione divina Archi-episcopus Strigoniensis locique eiusdem comes. (gr. Zichy Okmt. I. 32. 43.) Ez időtől kezdve 1848-ig, az esztergomi érsekek egyúttal a vármegye főispánjai voltak. Az árpád-házi királyok uralkodása alatt, csupán egy ízben, Gergely érsekkel esett meg, hogy a király — az 1300. év elején, — megfosztotta őt a főispáni méltóságtól.

Terület.

Miként a királyi vármegye külső formái nem változtak, úgy az újonnan alakult Esztergom vármegye területe is nagyjából megegyezett az egykori királyi uradalom területével. Csak némi változást találunk; így éjszakra Farnadot 1283-ban Bars vármegyéhez számítják. Ellenben Kürt egy 1255. évi oklevél szerint Esztergom vármegyéhez tartozik, (Wenzel IX. 368. — Fejér IV. 2., 330.), úgyszintén Guta is, (Knauz i. m. II. 151), viszont Mócs (ma Dunamócs) 1274-ben Komárom vármegyéhez, Kelet felé Marótot (Pilismarót) 1291-ben még Esztergom vármegyéhez számították. Délre, illetve délkeletre Tardos, 1266-ban, (Wenzel VIII. 156.) Sártvány puszta (Anjouk. Okmt. I. 59.) jelenleg Komárom vármegyéhez tartozó helységeket akkor Esztergomhoz számították.

Esztergom főváros.

Esztergom, az ország fővárosa, a primási székhely, jelentékenyen fejlődött az Árpádok alatt. Szent István király olasz vendégeket telepített Esztergomba, a kik az alakuló város polgárságának zömét tették. Ezek a vendégek kereskedők, iparosok és mesteremberek voltak, a kik bejövetelük alkalmával szegény emberek lévén, védelemre szorultak. Szent István készséggel fogadta őket védelmébe, de kikötötte, hogy állandóan Esztergomban kötelesek megmaradni. Szent István Székesfehérvárra tette ugyan székhelyét, de Esztergom azért megmaradt az ország fővárosának és kereskedelmi gőcpontjának.

Mint egy XII. századbéli francia író említi, nagy vagyon halmozódott itt össze. Itt adtak egymásnak találkoztát a velencei és az orosz kereskedők, sőt az örmény kereskedők idővel külön gyarmatot alapítottak Esztergomban. Az olaszokon kívül, a francia vendégek is külön városrészt foglaltak el. Az utóbbiak leginkább kereskedéssel foglalkoztak. Főkereskedelmi cikk a színes posztó, a selyem és a német vászon volt. Míg belföldről, élő vagy szárított halak, továbbá ökrök, sertések és juhok kerültek a piacra.

Esztergom a legrégibb erődítéseit kétségkívül olasz polgárainak köszönheti, a kik külön kiváltságos testületet alkottak (villa latinorum). Ezen kívül még németek is laktak a mai belváros területén, s külön hatóság alá tartoztak. E területet 1201-ben árok vette körül, a mint ez Imre király 1201. és 1202. évi okleveléből is kiviláglik.

Szent István, átadván palotáját az érseknek, új királyi palotát építtetett a várban. A magánosok palotái ellenben, az alsó, vagyis a mai „Víziváros“-ban emelkedtek. Az esztergomi káptalannak is volt háza a latin negyedben, melyet 1242-ben Ádám mester fűszerkereskedő vett bérebe.

A vendégeken kívül, az esztergomi lakosság zömét a királyi udvarnokok és más szolgálmányosok alkották. Külön városrészük volt a kovácsoknak is, a kik az itteni pénzverdében dolgoztak.

A Szent István után következő uralkodók közül leginkább Salamon és III. Béla tartották székhelyüket Esztergomban. III. Béla király alatt, 1188—1198 között, nagy tűzvész pusztított, melynek a székesegyház is áldozatul esett. III. Béla király a várat újjáépíttette, s abba helyezte királyi lakását, mely ha nem is volt oly nagyarányú, mint a párizsi Louvre, a király nagy gazdagsága megengedte, hogy oly fényűzéssel legyen berendezve, mint a melyet az akkori nyugat-európai fejedelmek kifejtettek.

A királyi udvar, — az állandó udvartartás, — mindegyre több embert csábított Esztergomba; a királyi kancellária berendezése is rászoktatta az embereket, hogy a királyt székhelyén kell felkeresni. Imre király 1201-ben az esztergomi egyháznak teljhatalmú jogot adott az újonnan betelepülők részére, telkek kijelölésére. 1201—1202-ben pedig a Kis-Duna melletti vásárteret, az ott lakó vendégekkel egyetemben, a káptalannak adományozta. IV. Béla király pedig 1239-ben naponkénti vásárjogot adott a városnak.

A tatárpusztítás után IV. Béla király 1249-ben Budára tette át székhelyét, mely alkalommal a királyi palotát az esztergomi érseknek engedte át. Az érsek

viszont az egész várteret, a Szent István első vértanúról nevezett kápolnával együtt, az újonnan települőknek adta. Azonban a polgárok és az egyházi hatóságok között az egyes telkek beépítése miatt folytonos viszályok támadtak, — mire a király a polgároknak az alsó város téerein jelölt ki házhelyeket, míg a várat meghagyta az érsek birtokában.

A tatárjárás után a vegyes lakosság összeolvad és egy városi hatóság (bíró) alatt tömörül. (Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és a megye multjából). Az érseki, vagy Viziváros IV. Béla király idejében alakul. IV. Béla megengedte Róbert érseknek, (1226—1238), hogy a várhegy tövében fakadó meleg forrás vizétől egész a Veprech nevű érseki toronyig terjedő váraljai területészen tisztjeit és szolgálait letelepíthesse és ott szombatoként vásárt tarthasson.

A Szenttamáshegy aljában feküdt Sember falu, mely a káptalan birtoka volt, s utóbb Szent-Tamásba olvadt. Egy utczából állott, melynek végében egykoron az Ágostonrendűek monostora (1262) és Szent Annáról czimzett temploma állott fenn. (Villányi Szaniszló i. m. 29. l.).

1255-ben a várat, valamint a várost sánczokkal kerítették körül és tornyokkal erősítették meg.

A tatárjárás után teljesen újræépült város magyar és német részre oszlott. Kiterjedése jóval nagyobb volt Esztergom város jelenlegi területénél; a Dorog helység felé nyúló, „Kölábak“ nevű szántóföldön levő romok sejteni engedik, hogy a város odáig terjedt. Délkeletre esett a várostól Kovácsi helység, melyet I. Károly király, a helység feletti bíráskodási joggal egyetemben. Esztergomnak adományozott. (Rupp Jakab: Magyarország Helyr. Tört. I. 1. 3—6. Pauler Gyula i. m. I. 75. 446—447.)

3. A VÁRMEGYE ÉS A VÁROS SZEREPE A NEMZETI TÖRTÉNELEMBEN AZ ÁRPÁDOK ALATT.

A nemzeti királyság első évtizedében, ama nagy munka közepett, melylyel Szent István a keresztény állam alapjait rakta le, az esztergomi várnépek szinte állandóan fegyverben állottak. A határszéleken a magyarok és németek között szakadatlanul folyt a harc, a kisebb becsapások napirenden voltak mindkét részről. 1030 nyarán maga Konrád császár támadt István ellen. Míg hadaival a határszéli megyéket lepte el, addig a szövetségében álló csehek a Duna balpartján, egészen Esztergomig pusztítottak.

Szent István király ekkor minden erejével a németek ellen fordult, minek következtében Konrád császár 1031-ben békét kötött. A vármegye területe azonban csak egy évtizedig élvezte a béke áldásait. István halála után Péter került a trónra, a kit az elégületlenek 1041-ben csakhamar elűztek s Aba Sámuelt kiáltották ki királynak.

Az elűzött Péter király, a ki bajor földön talált menedéket, 1042 őszén német segélylyel Pozsonynál betört az országba s egészen a Garamig pusztított, de Aba Sámuel közeledtére csakhamar visszavonult.

Péter és Aba
Sámuel.

Az Aba Sámuel ellen támadt elégületlenség következtében III. Henrik 1043 nyarán ismételen betört az országba; fellépését ezúttal siker koronázta. A ménfői csata megtörte Aba Sámuel hatalmát, kinek halálával ismét Péter került a trónra. De Pétert az eddigi szerencsétlenségek nem tették bölcsőbbé. Midőn 1045-ben felajánlotta Magyarországot III. Henriknek hűbérül, a nemzeti ellenhatás elemi erővel tört ki. Az elégületlenek Szár László fiait, Endrét és Leventét hívták be az országba, a kiket a nép mindenfelé kitörő örömmel fogadott.

A felkelés terjedésével Péter király a hozzácsatlakozó hadakkal Esztergom felett, a Nyitra és a Garam folyók között foglalt állást, s bár a felkelők már a táborába is belopóztak, nem mutatott félelmet, hanem átkelt a Dunán és Székesfehérvár felé igyekezett. A felkelők azonban, a kik már az egész Dunántúlt hatalmukba kerítették, csakhamar elvágták menekülő útját. Maga Péter is Endre fogóságába került, míg hadát teljesen szétszórták.

A nemzeti visszahatás nyomán támadt pogány lázadás leverése után I. Endre királynak III. Henrikkel kellett megmérkőznie. III. Henrik 1051-ben újból betört az országba, ezúttal Székesfehérvár felé igyekezett, s egészen a Vértes hegyekig jutott, ott azonban az éhes és fáradt hadának vissza kellett fordulnia.

1. Endre.

I. Béla.

A németek felett kivívott diadal után csak rövid ideig élvezhette Esztergom a béke áldásait. Endrének ugyanis fia született, Salamon, a kinek részére a koronát biztosítani igyekezett. A viszály e miatt csakhamar kitört közötté és fivére, Béla herceg között, mely küzdelem folyamán Endre trónját és életét veszítette. Endre halálával Béla herceg lépett a trónra. Béla 1060 deczember 6-án megkoronáztatván magát, a belbéke csakhamar helyreállott, de ekkor hazánkat ismét Németország felől fenyegette veszedelem.

1063 elején az ifjú IV. Henrik gondviselői ismét egy Magyarország elleni hadjárat tervével foglalkoztak. Béla azonban, hogy a vérontást megakadályozza, alkudozásba kezdett bocsátkozni a németekkel.

Mialatt a követek ide-oda jártak, azalatt mindkét részről erélyesen folytak a hadikészülődések; a király, hogy személyesen szervezze az ellentállást, Dömösre jött, honnan a határszélekre akart menni. Mielőtt azonban tovább utazhatott volna, dömösi kúriájában a királyi széke összeroskadt alatta; hívei félholtan vitték az ellenség elé, mely most Mosont vette ostrom alá, s itt, még mielőtt a németek Mosont elfoglalták volna, Béla kiadta lelkét. (Pauler Gyula i. m. I. 144—145.)

Salamon.

Béla halála után, német befolyással, Salamon került a trónra, a ki Esztergomot választotta székhelyéül. Béla fiai meghódoltak Salamonnak, de azért bármennyire is igyekeztek az ország jobbjai a király és a hercegek között az egyetértést megszilárdítani, a viszály magva szét volt hintve, melyet Salamon gonoszlelkű tanácsosai, közöttük Vid ispán tőlük telhetőleg növelni igyekeztek.

A kölcsönös bizalmatlanság folytán mind a hercegek, mind Salamon fegyverkeztek. 1073-ban már-már kitört a belháború, de ekkor még egyszer sikerült a kibékülés. A király és Géza herceg Esztergomban összejöttek, majd mind-egyik 8—8 főemberével egy közeli Dunaszigetre hajózott, a hol hosszas tanácskozás után megkötötték a békeszerződést. (Millenn. Tört. II. 90.)

I. Géza király.

Az 1074. év elején kardélre került a dolog a király és a hercegek között. A mogyoródi csata az utóbbiaknak biztosította a győzelmet. A nemzet I. Béla fiát, Gézát kiáltotta ki királynak, Salamon pedig Pozsonyba menekült.

IV. Henrik, hogy pártfogoltját ismét visszahelyezze a trónra, 1074 nyarán Pozsony felől betört az országba, s előbb a Garamig, majd Csata és Garamkövesd között átkelvén a folyón, Váczig nyomult előre, de azután, eleség híján, csakhamar vissza kellett fordulnia; az emberek éhen haltak és a lovak is majdnem mind elpusztultak, így azután szeptember végére Henrik ismét Wormsban volt. (Millenn. Tört. II. 100 lap.)

I. Géza még a mogyoródi csata előtt fogadalmat tett, hogy győzelem esetén szentegyházakat építtet. 1075-ben alapította a garamszentbenedeki monostort, melynek Esztergom vármegyében is több birtokot adományozott.

Szent László.

I. Géza halála után (1077.) az ország Lászlót választotta királylyá. Mivel Salamon a pápa és IV. Henrik között kitört harc miatt nem remélhetett többé segítséget Németországból, színleg kibékült Lászlóval, de azért folyton mesterkedett ellene, míg végre a király elfogatta és Visegrádon elzáratta. 1083-ban kiszabadult fogságából, a mit azzal halált meg, hogy a bessenyőket betörésre bírta. 1085 után többé nem hozott vést a hazára; nyom nélkül eltűnt, további sorsát homály fedi. Lászlónak nem lévén utóda, a trónt öcsese, Kálmán örökölte, a kinek azonban ifjabb testvérel, Álmossal kellett megküzdenie. Álmos már Szent László uralkodása alatt előkelő szerepet vitt a közéletben; László király neki szánta a koronát, de Kálmán idősebb lévén, Álmos kénytelen volt helyét neki átengedni.

Kálmán.

A kölcsönös bizalmatlanság következtében, 1098-ban fegyverre került a dolog a testvérek között; bár híveik rábeszélésére ekkor fegyverszünetet kötöttek, Kálmán dalmátországi hadjárata után ismét kitört közöttük a viszály.

A mint a béke nagynehezen helyreállt, Álmos 1108-ban a Szentföldre zarándokolt, majd onnan visszatérve, hogy jóságos cselekedetet gyakoroljon, Esztergom és Visegrád között, Dömösön egyházat és monostort alapított Szent Margit tiszteletére, mely czélra számos birtokot és házhelyeket adományozott. Az építkezések már 1108-ban annyira előrehaladtak, hogy az egyházat fel lehetett szentelni.

A felszentelési ünnepekre Álmos herceg meghívta Kálmán királyt is. Környezete azonban valami merénylettől tartván, a felszentelési szertartás

alatt ébren őrködött Kálmán király életén. Kálmán értesülvén az ellene tervezett merényletről, Álmost el akarta fogatni, de a főpapok rábeszélésére elállott szándékától; Álmos pedig időt nyervén, kimenekült Németországba.

Álmos nem okult a múltakon. Alig fogadta őt Kálmán király vissza, ismét megkezdte fondorlatait, s ezzel annyira felingerelte a királyt maga ellen, hogy ez 1115-ben, az akkori kegyetlen szokásoknak hódolva, Álmost, fiával, a kiskorú Bélával, valamint híveivel, Urossal, Pállal és Vathával együtt elfogatván, mindnyájuknak szeméit kitolta. (Pauler Gyula i. m. I. 275—279.)

A megvakított Álmost a dömösi monostorába szállították, hol magába mélyedve, a jólelkű szerzetesek oltalma alatt élte egyhangú napjait.

Midőn 1116 február 3-án Kálmán meghalt, Bot fia Benedek, a király utolsó kívánságához híven, megjelent Dömösön, hogy Álmost biztos őrizet alá helyezze. Benedek a vak Álmost künn találta a monostor előtt, a verőfényes téli napon üldögélve. Álmos azonban a lódobogástól rosszat sejtve, bevitette magát a templomba, a szent falaktól remélve oltalmat. De Benedek utána tört, s megragadta Álmost, hogy magával hurcolja. A dulakodás közben az oltár is, melybe Álmos fogódzott, véres lett. A monostor népei megakadályozták, hogy Álmost elhurcolják.

Bot fia Benedek, látva a túlnyomó erőt, kiszakította magát a szerzetesek kezei közül, lóra ült és elvágatott, de a pilisi erdőben lebukván lováról, nyakát szegte. A hagyomány szerint holttestét a kutyák falták fel. (Pauler Gyula i. m. I. 290—291.)

Bot fia Benedek támadása után Álmos többé nem érezvén Dömösön magát biztonságban, Konstantinápolyba menekült, míg fiát, Bélát a pécsváradi monostorban rejtették el.

II. István rövid, küzdelemteljes uralkodása után II. Béla foglalta el a trónt, a kit 1131-ben koronáztak meg. Uralkodása elején háborús hírek terjedtek el az országban. Beszélték, hogy a salzburgi érsek, a magyarok portyázó kalandjait megtorlandó, be fog törni az országba és Esztergomig mindent elpusztít. A salzburgi érsek hada helyett azonban csak a követe jött az esztergomi érsekhez. A követ kérdé, fenn akarja-e tartani II. Béla a békét. Feliczián esztergomi érsek rögtön értesítette erről a királyt, a ki megparancsolta, hogy az utolsó portyázások alkalmával, a magyarok által elfoglalt zsákmányt adják vissza a steyeroknak. A németek támadását sikerült II. Bélának elhárítania, de 1132-ben Kálmán király nevének fattyúgyermekével, Borissal gyúlt meg a baja.

II. Béla személyesen vezetett ellene hadat és sikerült Borist a segítségére jött lengyelekkel együtt kiűzni az országból. A mint az országot egyelőre nem fenyegette kültámadás veszélye, II. Béla király 1137 elején Esztergomban, az apácák szigetén, ott, a hol Szűz Mária egyháza állott, gyűlést tartott, melyen többek között Feliczián esztergomi érsek, Macharius pécsi, Martyrius egri, Péter veszprémi, Walter váradi, Macelinus váci püspökök, Zacheus püspök, továbbá Fanchal, a király udvari mestere, Máté, újvári (Abaújvár), György, zalai ispánok, Ákos, Domonkos, Dénes, Miska, Miklós és Ombód előkelő főurak voltak jelen. Ezen a gyűlésen a király második, alig öt éves fiát, Lászlót, boszniai herceggé nevezte ki.

II. Béla kegyelete atyja iránt akkor is mutatkozott, midőn 1138-ban a dömösi monostort, melyet felépíttetett, de a sok viszontagság miatt be nem fejezhetett, teljesen rendbe hozta.

1138-ban szinte az egész ország előkelőit Dömösön találjuk. Ott voltak Feliczián esztergomi érsek, Pál győri, Péter veszprémi, Macharius pécsi, Macelin váci, Beszterdi csanádi, Valter váradi püspökök, Fancsal nádor, Cronik fia György alországbíró, Öcsöd fehérvári, Ákos bihari, Máté újvári, a Guthkeled nembeli Márton, zalai ispánok, Egyed, a kis László herceg káplánja és Ottó fia János, kancellár. Ez alkalommal a monostor sokféle jószágait, melyekkel Álmos és fia, II. Béla király megajándékozták, írásba foglalták.

II. Béla utóda, II. Géza uralkodása alatt az átvonuló kereszties hadak foglalkoztatták a város és a vármegye népét. III. Konrád császár 1147. nyarán hajókon vonult el Esztergom mellett, míg seregének egy része a szárazon tette meg az utat; útközben mindenfelé pénzt csikart ki a monostoroktól és az egyházaktól.

A császár hadát VII. Lajos francia király keresztiesi követték. II. Géza király Esztergom közelében várta a francziák uralkodóját, a ki kérésére püs-

II. Béla.

II. Géza.

pökeivel és hűbéreseivel áthajózott hozzá. A két uralkodó rövid tanácskozás után barátsággal vált meg egymástól.

A francia keresztes haddal ment Odo de Diogilo apát is, a ki e hadjáratról írt művében különösen kiemeli Esztergom város élénk kereskedelmét, a hova „sok tartomány gazdagságát viszik hajón”. (Millenn. Tört. II. 282—83.)

III. István.

II. Géza után ismét gyermekkirály, III. István került a trónra. II. Géza testvérei ekkor elérkezettnek látták az időt, hogy ők vegyék kezükbe az uralkodást. A főbb emberek el is fogadták II. Lászlót, Géza testvérét királynak, míg a másik testvérnek, Istvánnak, a vezéri pálcza jutott.

De Lukács esztergomi érsek, — bár magára hagyatva, — erélyesen védte a kiskorú III. István jogát, s mivel Géza testvérét, II. Lászlót megkoronázni vonakodott, a kalocsai érsek végezte a koronázási szertartást, mire Lukács érsek az egész országot egyházi tilalom alá vetette.

II. László megjelenvén Esztergomban, kivont karddal követelte Lukács érsektől az egyházi tilalom visszavonását, de mivel ez nem engedett, tömlöczbe vetette. A fogság azonban nem törte meg az érseket; közben II. László 1163 január 14-én elhalt, mire testvére, IV. István lépett a trónra, a kit Lukács érsek szintén kiátkozott.

IV. István.

Ez alatt a Vértes hegyek aljában, ott, a hol a Csákok ősi birtokai voltak, III. István hívei fegyverkezni kezdtek, de IV. István, még mielőtt nagyobb tevékenységet fejthettek volna ki, szétszórta őket. IV. István ekkor Esztergomba jött, a hol Tamás nádor, Boris boszniai bán, Belos bán, Mikó kalocsai érsek, a pécsi, a csanádi és a váradi püspökök voltak mellette. Ez alkalommal a zágrábi egyház részére megerősítő oklevelet állított ki.

De III. István hívei csakhamar tekintélyes sereget gyűjtöttek egybe, s Esztergom felé közelegtek. E hírre IV. István elhagyta Esztergomot, s Székesfehérvárra igyekezett. Közel Székesfehérvárhoz, 1163 június 19-én csapott össze a két sereg. IV. István teljes vereséget szenvedett, őt magát is elfogták, míg serege teljesen szétszóródott.

A fogoly IV. István, Lukács érsek közbenjárására, visszanyerte ugyan szabadságát, a mit azzal hálált meg, hogy előbb Mánuel görög császárnál, majd pedig I. Frigyesnél keresett segítséget III. István ellen.

1165 április 11-én IV. István elhunyván, III. Istvánnak többé nem kellett trónkövetelőtől tartania, de azért a Manuel elleni harcz 1167-ig szakadatlanul folyt. E küzdelem közepett II. Istvánnak kifogyván a pénze, az egyházi birtokokat kezdte elpredálni, püspököket, apátokat és prépostokat nevezett ki és helyezett át, a szentszék tudta és beleegyezése nélkül. Lukács érsek sokszor intette a királyt, de hasztalan; midőn minden kérése és fenyegetése hiábavalónak bizonyult, ő reá is kimondta az átkot.

1171-ben III. István és az egyház között helyreállott a béke. A király, alkalmasint Veszprémben, kötelező nyilatkozatot állított ki, hogy többé püspököt, apátot, vagy prépostot az apostoli szentszék tudta nélkül le nem tesz, át nem helyez, s széküresedés esetén az egyházi javak kormányzatát nem bízza világiakra.

A király innen Esztergomba ment, a hol Lukács érsek a papság élén nagy ünnepélylyel fogadta s a várba vezette. (Millenn. Tört. II. 297.)

1172 elején Welf Henrik szász herczeg nagy kísérettel indult a szentföldre. Február közepén Bécsbe érkezett, a honnan Henrik osztrák herczeg, III. István ipja kíséretében, hajókon Esztergomba jött. A határszéli Florentius királyi követ fogadta a fejedelmi vendégeket s elkísérte őket Esztergomba. Alig hogy megérkeztek, III. István márczius 4-én hirtelen meghalt. A gyász hír nagy megdöbbenést keltett országszerte. E nehéz napokban egyedül Lukács érsek őrizte meg hidegvérét és nyugalját. Míg az elhalt király temetését rendezte, azalatt gondoskodott, hogy a keresztesek Florentius kalauzolása mellett tovább folytassák útjukat.

III. Istvánt Esztergomban helyezték örök nyugalomra; királyaink között ő az első, a ki ott van eltemetve. (Millenn. Tört. II. 297. és 310.)

III. Béla.

III. István halálának hírére öcsese, Béla, csakhamar itthon termett, de Lukács érseket nem lehetett rávenni arra, hogy őt megkoronázza, mert Béla egykor a magyarok ellen harczolt. III. Sándor pápa közbenjárására azután a kalocsai érsek 1173 január 13-án megkoronázta Bélát, de maga a király is elis-

merte, hogy a kalocsai érsek csak kivételesen koronázhat, melyet Incze pápa is hangsúlyozott 1204-ben, Imre királyhoz intézett levelében.

Lukács érsek az esztergomi várba vonult vissza. Csak 1181-ben fordul ismét elő a király egyik oklevelében, jeléül annak, hogy akkorra kibékült III. Bélával, a ki ez időben már Esztergomban tartotta székhelyét.

III. Béla uralkodása alatt ismét keresztes hadak látogattak el Esztergomba. Ezúttal maga I. Frigyes német császár vonult a szentföldre; kíséretében volt Frigyes sváb herceg is. A német keresztes had május 31-én lépte át az ország határát, honnan Frigyes császár hajókon, a keresztesek pedig a Duna mindkét partján vonultak a királyi székhely, Esztergom felé. Párkány közelében III. Béla király, második nejének, Margitnak társaságában, nagy kísérettel fogadta császári vendégét. Margit királyné sátrat küldött eléje, akkorát, hogy alig fért el három szekéren; a sátor skárlátposztóval volt fedve, belül hosszában, gyönyörű szőnyeg borította.

III. Béla a Frigyes császárral érkező kereszteseket felhívta a várba, hol két magtárt ajándékozott nekik, telistele liszttel. A keresztesek oly mohósággal rohanták meg, hogy három ember a lisztbe fulladt. (Millenn. Tört. II. 329—331.)

III. Béla fényes ünnepeket rendezett vendége tiszteletére. Elvitte Budára, majd négy napon át vadászott vele a pilisi erdőben és a Csepel-szigeten.

Frigyes császár csakhamar felszedte táborát, s az utánajött németekkel és a hozzácsatlakozott magyarokkal tovább folytatta útját Belgrád felé. Alig néhány évvel a német keresztes had fényes fogadtatása után, Esztergomban óriási tűzvész pusztított, melynek a székesegyház is áldozatul esett. A leégett székesegyházat 1195-ben állította helyre Jób, esztergomi érsek. (Pauler Gyula, i. m. II. 15.)

III. Béla halála után, (1196 április 23.) a trón Imrére, idősebb fiára szállott, a ki atyjához hasonlóan, szintén Esztergomot választotta székhelyéül. Imrének azonban testvérével, Endrével, kellett megküzdenie, a ki az atyjától, egy keresztes hadjáratra örökölt kincseket Imre elleni pártütésre használta fel.

Endre ugyan még 1197-ben kicsikarta Imrétől Szlavonia átengedését, de ezzel nem elégedett meg. 1199-ben újból kitört a belháború, melynek folyamán Imre király, hogy híveit szaporítsa, pazar kézzel osztogatta a váravakat.

1200 derekán, a pápa közbenjárására sikerült a békét megkötni, de 1203 nyarán Endre ismét pártot ütött. A híres dráwaparti jelenet után Imre, fivérét, Endrét elfogatván, előbb Kene várába záratta, majd Esztergomba vitette, a hol kemény őrizet alatt tartotta. (Pauler Gyula i. m. II. 43.)

Alig tért vissza a király székvárosába, az esztergomi érseki szék betöltése került napirendre, mely hosszas vizsálya szolgáltatott okot. 1204 nyarán meghalt Ugron érsek, mire az esztergomi kanonokok, a király előzetes hozzájárulásával, János kalocsai érseket választották meg. E választás ellen azonban a püspöki kar tagjai, Kalán pécsi, Boleszló váci, Kalandá veszprémi és János nyitrai püspökök tiltakoztak. De Imre nem sokat törődött a főpapok tiltakozásával. Az éveken át tartó küzdelem aláasta egészségét. Halálát közeledni érezvén, még kivitte, hogy kiskorú fiát, Lászlót, 1204 augusztus 26-án megkoronázzák, sőt Endrét is kieresztette fogságából, s fia mellé, az ország kormányzójává nevezte ki. Többé nem is hagyta el esztergomi palotáját, a hol szeptember derekán utólérte a halál. (Pauler Gyula i. m. II. 47.)

A gyermekkirály 1205-ben Bécsben elhalálozván, II. Endre teljes nyugalommal fogott az uralomhoz.

III. Incze pápa 1205 őszén az esztergomi érseki szék betöltését is eldöntötte akként, hogy János kalocsai érseket áthelyezte az esztergomi érsekségre. Kalocsai érsekké II. Endre, nejének, meráni Gertrudnak testvérét, Bertholdot nevezte ki, a mibe azonban a pápa csak hosszas utánjárásra, 1209-ben egyezett bele.

Berthold kalocsai érsek minden törekvése oda irányult, hogy az esztergomi érsektől lehetőleg függetlenítse magát. János érsek kénytelen-kelletlen beleegyezett ugyan mindenbe, de az esztergomi káptalan erélyesen tiltakozott az esztergomi érsek jogainak csorbítása ellen. Az elégtelenség különben a királyné és idegen környezete miatt is napról-napra nőtt, s miután Gertrud jármától nem lehetett szabadulni, a mozgalom egyenesen a királyné életére tört. Az összeesküvők, a kiknek élére Bánk bán nádor, Péter ispán és Simon, Bánk veje állottak, 1213 szeptember 28-án, megrohanták a pilisi erdők közelében, alkalmasint Bajóton, künn a szabad ég alatt, sátrakban tanyázó királynét, s a vele mulató

Imre.

II Endre.

idegeneket és Gertrudot több vendégével együtt megölték; Berthold kalocsai érseknek, valamint Lipót osztrák hercegnek sikerült megmenekülniök. Gertrud holttestét a pilisi ciszterciátáknál tették örök nyugalomra. (Pauler Gyula i. m. II. 69. Millenn. (Tört. II. 380.)

Gertrud halála után II. Endre inkább János esztergomi érsek befolyása alá került, bár némelyek úgy tudták, hogy ő is be volt avatva a gyilkosság tervébe. Midőn 1217-ben II. Endre a szentföldi hadjáratra indult, János érseket nevezte ki helytartójává. De az érsek az általános fejetlenség közepett gyengének bizonyult e fontos tisztségre. A zavart felhasználva, számos nemes, „a sátán csatlósai“, fegyveresen megtámadták az érseket, a kinek menekülnie kellett az országból, a kanonokokat pedig bántalmazták. Csak akkor, midőn az 1217. év vége felé a király visszatért a szentföldről, jött haza az érsek is, a ki eddig külföldön nyomorgott.

II. Endre bőkezűen jutalmazta az érseket a kiállott szenvedése miatt. Visszaadta Tardost, melyet még Imre király adott neki, de II. Endre egy ízben megneheztelvén János érsekre, tőle elvette. A káptalannak pedig jutalmul Vincz helységet adta Erdélyben, udvarnokaival együtt. (Pauler Gyula i. m. II. 91.) Az általános fejetlenség és belzavarokhoz még elemi csapások is járultak. 1223-ban Esztergom városa ismét leégett s ebben az évben nagy marhavész is volt.

1223-ban János érsek is befejezte viszontagságteljes életét.

Az aranybulla kibocsátása után Béla trónörökös, a köréje csoportosult reformpárt élén, 1228-ban hozzálatott az elkótyavetelt várföldek visszaszerzéséhez. E nagy munkában hatalmas támaszt nyert a lüttichi származású Róbert, esztergomi érsekben, a ki főleg a pogány kúnok megtérítésében buzgólkodott. De II. Endre és főleg a környezete, az aranybulla végrehajtásával mit sem gondolt, miután pedig Róbert érsek hasztalan intette az elharapódzott visszaélések megtorlására, 1232 február végén az egész országot egyházi tilalom alá vetette. II. Endre ekkor IX. Gergely pápához fordult panaszával, a ki Jakab praenestei bíboros püspököt küldte az országba. A pápai követ megérkezével a király is nagyobb előzékenységet tanúsított az egyházzal szemben. Róbert érseknek visszaadta a pogrányi földeket, az esztergomi káptalant pedig visszahelyezte ama tized birtokába, melylyel némely zólyommegyei lakosok régtől fogva tartoztak.

Az egyházzal helyreállott béke a beregi erdőben 1233-ban, Szent István napján kiadott oklevélben jutott külsőképen kifejezésre. Visszatérve beregi útjából, szeptember második felében ismét Esztergomban találjuk a királyt, hol a János lovagrend házában a pápai követ, Róbert érsek és több más egyházi és világi előkelőség jelenlétében, II. Endre újból megerősítette és írásba foglalta a Beregben tett ígérését, melynél fogva pénz-, adó- és vámhivataloknál többé zsidók és izmaeliták nem alkalmaztatnak. Egyszersmind megállapították azt is, hogy mennyi sót, azaz mennyi pénzt tartozik a király adni évenként az egyes egyházaknak. (Millenn. Tört. II. 433.)

A beregi egyezmény végrehajtására vonatkozó tárgyalások azonban sokáig elhúzódtak; a pápai követ már a következő évben panaszkodik, hogy a beregi ígéretek beváltása érdekében mi sem történik, Róbert érsek azonban, a ki ismerte a viszonyokat, tudta, hogy a pénzügyeket a szaraczenok kezéből egyszerre kivenni nem lehet. Béla trónörökös még 1234 február 23-án Esztergomban megígérte a pápai követnek, hogy az ő ország részében minden eretneket, vagy más nem keresztényt, mint izmaelitát, vagy zsidót, ki fog írtani.

IV. Béla.

II. Endre halálával (1235) a trónt IV. Béla foglalván el, az eladományozott királyi várjavak visszakövetelése az egész országban teljes erővel kezdetét vette. Ez az eljárás azonban sok érdeket sértett, úgy hogy rövid idő alatt a pápai udvar tele volt a püspöki kar, a szerzetes-rendek és a János-lovagok panaszaival.

Béla király Esztergomban tartotta székhelyét, itt született 1239 október 16-án a trónörökös, a kit Róbert érsek Szent István emlékére Istvánnak keresztelt.

Tatárjárás.

Alig egy év múlva a közelgő tatárbetörés híre hozta forrongásba a kedélyeket. Kíev eleste után a mongol áradat csakugyan feltartóztatlanul közelgett hazánk felé. Az 1241. év elején már az egész ország fegyverkezett. Farsang végén maga Béla király is elhagyván Esztergomot, Budára tette át székhelyét, oda hívta a főpapokat és a főurakat, valamint a várnépeket. Az új esztergomi érsek, Mátyás is, a ki a gyászos végű muhi csatában halt meg, eljött Budára.

A tatárbetörés hírére IV. Béla sietve magához parancsolta esztergomi vitézeit; ezeket előbb Pestre rendelte, majd ők is elmentek a muhi táborba, hol vitézül küzdve, elesetek.

A tatárok csak 1242 február hó elején jöttek át a Dunántúlra. Kádán, a tatárok egyik vezére előbb Óbudát égette fel, majd innen Esztergom felé vette útját, s útközben a pilisi cziszterczita-apátságot is felgyújtotta. (Békefi Remig: A pilisi apáts. tört. I. 244.) Esztergom ekkorra már meg volt erősítve sánczokkal, fatornyokkal, bástyákkal és mély árkokkal.

A városban gazdag polgárok, francia és olasz kereskedők laktak, de rajtok kívül még erős őrség is volt.

A tatárok, a mint a város előtt termettek, 30 nagy hajító-gépet állítottak fel, melyekből éjjel-nappal szünet nélkül szórták a köveket a tornyokra és a házakra; azalatt a foglyok ezrei hordták a rőzsét és a földet az árkok kitöltésére. A városbeliek, látva, hogy a falakat és a fatornyokat többé nem védhetik, felgyújtották a külvárosokat és a kőházakban, a palotákban vonták meg magokat.

A tatárok, haragjukban, a miért elesetek a gazdag zsákmánytól, faczólpökökkel kerítették körül a várost, hogy senki se menekülhessen, azután megtámadták és egyenként megvették a palotákat, nem kegyelmezve az előkelő úri asszonyoknak sem, a kik — valami háromszázan, — önként felajánlották magukat a tatár vezéreknak. Az egész városból csak mintegy 15-en menekültek meg. Egyedül a vár állott még, melybe a magyarok közül is sokan menekültek. E várban az arragoniai származású Simon ispán parancsolt, mellette Bertram testvére és sok számszeríjász (kézi hajító, fegyveres vitéz), a kik különösen nagy szolgálatot tettek a vár védelménél. Kádán nem igen erőszakolta az ostromot, hanem csakhamar elvonult a hősileg védett vár alól s előbb Székesfehérvár felé vonult, majd a király üldözésére sietett. A tatárok visszavonulásának hírére IV. Béla király a János-lovagok és a Brebiri nemesek társaságában visszatért a tengerpartról az országba, (Pauler Gyula i. m. I. 232. Millenn. Tört. II. 498.), s első gondja az ország védelme volt.

A tatárpusztítást a bástyás városok és várak hiánya tette oly rettenetessé. Azért a király a tatárdúlás utáni években úgy intézkedett, hogy az érsek és a polgárság Esztergomban, a várban lakjék. Az esztergomi polgárok, tehát, a kik átélték a tatárdúlást, felvonultak a Kis-Duna mellől, a hegyre.

A megfogyott lakosság szaporítása céljából a király a latin földről számos új vendéget telepített le Esztergomban; még tulajdon palotájáról is lemondott, hogy vendégeit jobban elhelyezze. De a vár csakhamar szűknek bizonyult a vendégek befogadására. A polgárok és az érsek, valamint a káp alan között napirenden voltak a viszályok a házhelyek és a telkek kijelölése miatt, míg végre IV. Béla is beleegyezett a polgárok ama kívánságába, hogy ismét a régi város helyén, a Duna mellett telepedjenek le. (Pauler Gyula i. m. II. 258.) A pénzügyi viszonyok rendezésével újra előtérbe lépett a zsidók letelepedése is. IV. Béla szabadalmakkal ruházta fel őket, meghagyván a városoknak, hogy velük úgy bánjanak, mint vendégekkel. A tatárjárás után Esztergomban is számos zsidó család telepedett le, sőt külön zsidó-utca (városrész) alakult.

Telepítések.

A tatárjárás után az esztergomi érseki szék sokáig betöltetlen maradt.

Kevéssel azután, hogy IV. Béla visszatért, a pápa Bánca Istvánt nevezte ki az esztergomi egyházmegye kormányzójává, a kinek egyúttal bíbornoki kalapot adott. Az esztergomi káptalan azonban Benedek kalocsai érseket jelölte az esztergomi érseki székre, a kit IV. Béla is óhajtott, de a pápa a maga jelöltjéhez ragaszkodott. Hosszú ideig tartó tárgyalások után végre a szentszék engedett. IV. Ince 1254-ben áthelyezte Benedeket az esztergomi érsekségbe, Bánca István pedig az érsekség jövedelméből 300 márkát kapott évenként.

IV. Bélát ezután hosszabb időre a fiával, István ifjabb királylyal kitört viszály tartotta lekötve, melynek folyamán, hogy híveinek hűségét biztosítsa, pazar kézzel osztogatta a várjavakat.

1265-ben végre létrejött a béke az apa és a fia között, mely után mindketten ismét bőkezűen jutalmazták híveiket a várbirtokokból. De a nemesség ezzel nem elégedett meg, újabb biztosítékokat követelt, miután az „arany bulla“ legtöbb rendelkezése közel félszázad alatt elavult.

1267-ben az ország nemesei Esztergom mellett gyűlést tartván, azzal a kéréssel járultak IV. Béla király és fia elé, hogy erősítsék meg szabadságukat

és kiváltságukat, melyeket még Szent István királytól nyertek. IV. Béla és fia, István teljesítették e kérést és az „arany bulla“ legfontosabb intézkedéseit tíz pontban egybefoglalva, kiváltságlevélben kiadták az egybegyűlteknak.

1269-ben nagy csapás érte Béla királyt. Hasonnevű fia, a ki mindenkor szeretettel ragaszkodott hozzá, elhunyt. A királyi herceget Esztergomban, a minoriták templomában temették el, a hova IV. Béla is temetkezni kívánt. Kívánsága rövid idő múlva teljesedett is; 1270-ben Nyúlzigeten (Szent Margit-ziget) utólérte a halál. (Pauler Gyula i. m. II. 357.)

V. István.

Béla utóda, V. István király, trónraléptével az esztergomi egyháznak azzal akart kedveskedni, hogy 1270-ben az érseknek örök időre az esztergomi ispánságot, a káptalannak pedig Epelt, — a mai epöli majort, — adományozta. Alig temették el Mária királynót, IV. Béla özvegyét az esztergomi minoriták templomába, Fülöp érsek az alatt az ürügy alatt, hogy a királyi család hült tetemeinek a székesegyházban van a helyük, Béla király, Mária királyné és Béla herceg tetemeit átvitette a székesegyházba. De a minoriták a pápához fordultak, a kinek döntése következtében a sokat hányatott holttesteket ismét visszavitték a minoriták templomába, a hol másodízben eltemették. (Pauler Gyula i. m. II. 363.)

A II. Ottokár elleni háború befejeztével (1271) V. István figyelme ismét a belügyekre, különösképpen pedig a birtokállapotok rendezésére irányult.

1272-ben kiküldte Sixtus esztergomi olvasó-kanonokot a királyi udvarnokok birtokviszonyainak szabályozására. Ugyanez évben Fülöp esztergomi érsek is panaszt emelt a királynál, hogy IV. Béla halála után konyhanagyja, pecsenyeforgatója, s más szolganépe elhagyván az esztergomi egyházat, szanaszét kóborolnak az országban, azon mesterkedvén, hogy az ország nemeseinek sorába jussanak.

V. István megvizsgáltatván az érsek panaszát, elrendelte a megszökött érseki szolgálmányosoknak országszerte leendő köröztetését, melylyel a nádort bízta meg, kimondván, hogy az érsek népei senki másnak nem szolgálhatnak.

Kevéssel több, hogy V. István elhunyt, Fülöp esztergomi érsek is elköltözött az élők sorából. Ekkor a Kán nembeli Miklós, erdélyi nagyprépost, Erzsébet királyné kegyence, az érseki szék elnyerésére törekedvén, miután az esztergomi káptalannal magát megválasztatta, átvette az érseki birtokokat. De nem sokáig bitorolta az érsekség javait, mert 1273 végével a kormány élére került új emberek, Joakim és Németújvári Henrik bán, mindent elkövettek, hogy megfoszszák az érsekségtől. Az esztergomi káptalan, mely az ellene elkövetett erőszakoskodások miatt csupán kénytelenségből választotta meg a Kán nembeli Miklóst érsekké, szinte fellelékzett, hogy megszabadulhatott a bitorlótól. Érsekké ekkor Benedek budai prépostot választotta meg, a kit IV. László király 1274-ben megerősített.

Időközben az ország kormányában is lényeges változás állott be. Joakimot kibuktatták ellenségei a főhatalomból, mire hívei, a Henrik fiak fellázadtak. E lázadás következtében az 1275—76. év telén az egész Dunántúl folyt a polgárháború. IV. László a Henrik fiak ellen intézett hadjáratai folyamán 1276 márczius közepén Esztergomban tartózkodott.

IV. László.

1276 nyarán a király kibékült a Henrik fiakkal, a kik ismét a hatalom birtokába jutottak, s Henrik fia Miklós nádor, Iván tárnokmester, Joakim pedig Szlavónia bánja lett. De ez az állapot nem tartott sokáig, mert 1277-ben IV. László elérvén a törvényes kort, átvette az uralkodást, ezzel ismét Erzsébet anyakirályné befolyása kerekedett felül. Ép ez időtájt halt meg Benedek, az esztergomi érsek. A káptalan Henrik fia Péter veszprémi püspököt akarta helyébe megválasztani, de a Kán nembeli Miklós, a ki 1277-ben ismét visszakerült az udvarhoz, fegyveres erővel elfoglalta az érsekséget. A neki nem tetsző kanonokokat elkergette, mire a többiek belenyugodtak a változhatatlanba, s így 1277 végén ismét ő lett a választott esztergomi érsek. A morvamezei csata, (1278), mely II. Otakár hatalmát megsemmisítette, sem hozott az országra áldást. Még ebben az évben a Huntpázmán nembeli Kázmér fiak kezdtek garázdálkodni; különösen a mai Esztergom vármegyének dunáninneni részén elterülő egyházi birtokokat pusztították. Ezt megsínylették az esztergomi János-lovagok is, a kik teljesen elszegényedtek. (Pauler Gyula i. m. II. 449.) A pápa, főleg az egyházi téren tapasztalható bajok orvoslása végett, 1279-ben Fülöp fermói püspököt küldte követként az országba, a ki elsősorban az esztergomi érsekség

ügyeit kívánta rendbe hozni, melynek kormányát ideiglenesen Ladamér püspök vette át. A pápai követ a megtartott vizsgálat eredményekép Miklóst elmozdította az esztergomi érsekségtől, s a káptalannak okozott károk megtérítése fejében 600 márka megfizetésére kötelezte. A Kán nembeli Miklós eleinte habozott, de miután az egész főpapi kar elfordult tőle, megadta magát.

A pápa Ladamért nevezte ki esztergomi érsekké, Kán a nembeli Miklós pedig, a ki síma modorával teljesen megnyerte a pápai követet a maga részére, megmaradt a királyi udvarban, és ott továbbra is megtartotta befolyását.

Mivel azonban IV. László király a pápai követnek tett ígéretét megszegte, tovább folytatván erkölcstelen életmódját, megtörtént a szakítás közötté és az egyház között; az egész ország egyházi átok alá jutott.

Ép ekkor halt meg a Kán nembeli Miklós prépost, a ki halálát közeledni érezvén, azt a kívánságát fejezte ki, hogy holttestét vigyék a pápai követ elé.

A pápai követ, a ki ez időtájt Esztergomban időzött, ismervén azt a végzetes befolyást, melyet Miklós prépost a gyermekkirályra gyakorolt, mint minden bajnak okozóját, a bélpoklosok temetőjébe rendelte temettetni. A tömeg értesülvén ez intézkedésről, a temetőbe tódult; útközben az a hír kapott szárnyra, hogy a ki követ dob Miklós prépost holttestére, az búcsúban részesül a legátustól. Több sem kellett a népnek, mely a sírkertben levő, még eltemetetlen holttestem köré csoportosulva, mindegyre sűrűbben dobálta rá a köveket. Rövid idő alatt a holttest fölött oly kőhalmaz emelkedett, mely egy ház magasságát is meghaladta. IV. László, a mint megtudta, miként bántak el kedves emberének holttestével, felette megharagudott a pápai követre, a kit fogságba vetett.

A pápai követ fogsága nagy felháborodást keltett az egyháziak sorában. De Finta erdélyi vajda és a Barsa nembeli Lóránt nem engedték, hogy a dolgok ennyire elfajúljanak, hanem csakhamar kezet fogtak az ország más előkelőségeivel, s magát a királyt is fogságba vetették.

Az 1280. év elején végre béke jött létre a király környezete és az egyház között. A kúnok szabadon bocsátották a pápai követet, a ki ekkor ismét visszatért Esztergomba, hol 1281 őszéig tartózkodott, mikor hazatért Rómába.

A pápai követ távozása után ismét a kúnok befolyása jutott előtérbe, bár a Monoszló nembeli Ladamér esztergomi érsek tapintatos fellépésével meg tudta nyerni a királyt és környezetét. Ladamér nemcsak arról a 400 márkáról mondott le, melyet az anyakirályné tartozott volna Fülöp esztergomi érsek megkárosításáért az esztergomi egyháznak fizetni, de megegyezett a Huntpázmán nembeli Ábrahám fia Tamással is, a ki az egyháznak 3000 márka kárt okozott; de kibékülvén vele, megelégedett 300 márka kártérítéssel is. Viszont IV. László király ez engedékenységet 1283-ban újabb adományokkal jutalmazta. (Pauler Gyula i. m. II. 493.)

1285-ben a tatárok törtek be az országba, de csak a vármegyének dunáneni részeiben pusztítottak; a lakosság mindenütt felkelvén ellenük, csakhamar kiverte őket.

Mialatt a Dunántúl ismét a polgárháború dühöngött, IV. László, kedvelt kúnjainak társaságában, teljesen az érzéki élvezeteknek adta magát.

Nejének, a szicíliai királyleánynak szomorú sorsa, a kit Nyúlszigeten elzárattak, csakhamar felkeltette a külföldi udvarok részvétét, melyek felszólították Ladamér érseket, hogy szabadítsa ki a királynét lealázó helyzetéből. Ladamér fellépésének meg lett a fogantatja, a királyné börtönének ajtai 1287-ben megnyíltak, s Esztergomban rangjához mért fogadtatásban részesült.

1288-ban IV. László előbb Budára jött, majd onnan Esztergom vidékére utazott, a hol — miként kancellárja mondta, — a múlt kihágásaiból kijaznodva, kibékült Ladamér érsekkel; ennek jeléül 1288 márczius 21-én az esztergomi egyháznak több rendbeli adományt tett.

1288 június 5-én ismét Esztergomban találjuk IV. László királyt, mely alkalommal a nyúlszigeti apácák összes jogait és birtokait megerősítette.

Ekkoriban a cseh Zawiša lovag is Esztergomban tartózkodott a ki V. István leányát, Erzsébetet nőül vette. Az új mátkapár a lakodalom után hosszabb ideig volt a királyné vendége Esztergomban.

De IV. László király ezután sem javult meg. Nejét Esztergomban hagyva, tovább folytatta kicsapongó életmódját, míg végre elérte a végzete; 1290. július 10-én kedvelt kúnjai orozva meggyilkolták.

Eközben azonban mindegyre folyt a belháború; különösen az esztergomi érsek birtokai voltak kitéve a pusztításoknak, melyeket a Huntpázmán nembeli Kázmér fia Lampert feldúlt, vagy felégetett.

IV. László halálának hírére Ladomér esztergomi érsek két esztergomi Vilmos-rendű szerzetest küldött Bécsbe, hogy az ott tartózkodó utolsó Árpád-ivadékot a trónra meghívják.

111. Endre.

III. Endre, nehogy az osztrák herceg akadályokat gördítsen trónfoglalása elé, barátruhába öltözve, titkon elhagyta Bécsset, s miután szerencsésen eljutott az ország határáig, a hol már várták hívei, velük Székesfehérvárra ment, s ott az érsek királylyá koronázta. A koronázás után Óbudára országgyűlést hirdetett, melynek befejeztével a király Esztergomba jött, hol szept. 9-én találjuk; innen a Felvidékre, majd Erdélybe utazott.

Míg III. Endre azon fáradozott, hogy személyes megjelenésével az urakat megnyerje a maga részére, azalatt mindazok, a kik a zavarteljes időket saját önző céljaikra akarták felhasználni, szinte megszakítás nélkül folytatták rabló-kalandjaikat.

A Duna balpartján, az Esztergommal átellenben fekvő vidéket, főleg a Huntpázmán nembeli Kázmér fiak, László, Lampert és István pusztították.

Az esztergomi egyháznak okozott károkért azután 1294-ben Kéménd és Bény birtokaikat ítélte meg az országbíró, kárpótlásul az esztergomi érsek javára. Ladomérnak azonban benn a városban is meggyűlt a baja a polgárokkal, a kik a városi palánkon belül lakó érseki, káptalani és más papi népeket a saját joghatóságuk alá igyekeztek vonni. III. Endre király személyesen jött el Esztergomba, hogy az ellentéteket kiegyenlítse.

1294 közepén végre megtörtént a megegyezés. Ladomér érsek mindennemű pénzbírságot és büntetést elengedett a polgároknak, sőt hosszas rábeszélés után az egyházi átok alól is feloldozta őket. (Pauler Gyula i. m. II. 571.) De már 1294 szept. 14-én 15 mézáróst, a káptalannak okozott károkért, kiközösített az egyházból, meghagyván a városi és a kerületi papságnak, hogy ezt az ítéletet szokott módon tegyék közhírré.

Midőn 1296-ban III. Endre király Győrön át a pártütő Henrik fiak megfékezésére indult, vele ment Ladomér érsek is, a király lelkes híve.

A Henrik fiak megfékezése után Ladomér érseket ismét Esztergomban találjuk. 1297-ben III. Endre király, „lelki és testi épségére“, az esztergomi egyház közepén levő régi Mária-oltár helyébe, a templom éjszaki oldalába illesztett kápolnában új oltárt alapított és annak fenntartására Nagymaros dézsmáját rendelte.

Az 1298. év első napjaiban meghalt Ladomér érsek, kiben a király egyik legodaadóbb hívét vesztette el. Utódává Bicskei Botond fia Gergely, fehérvári prépostot választották meg, de a választás nem talákozott mindenütt tetszéssel; a püspöki kar inkább János, kalocsai érsek körül csoportosult, a ki ez időtől kezdve a papság vezére lett.

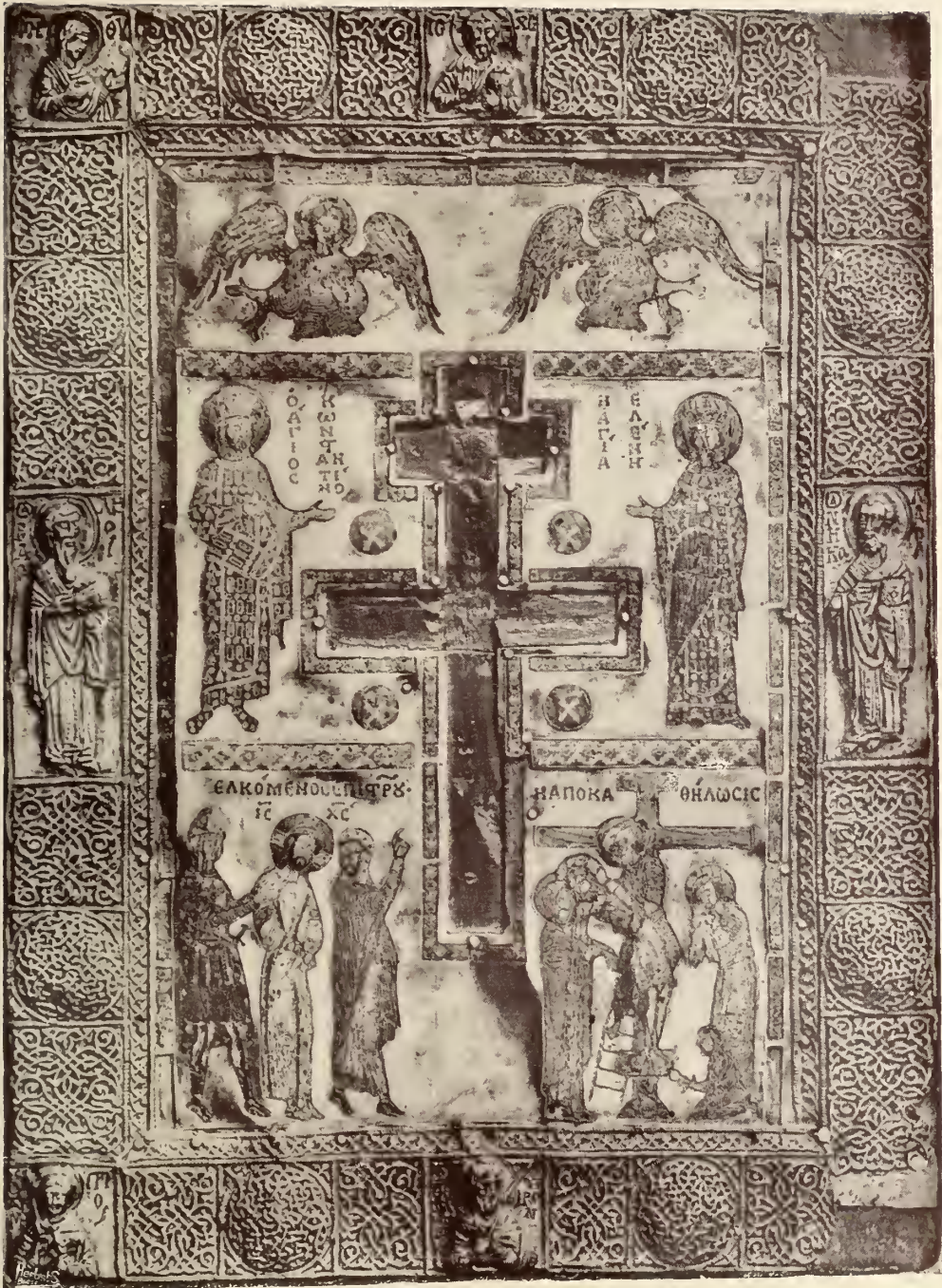
A mily rendíthetetlen híve volt Ladomér az Árpádoknak, ép oly kevéssé számíthatott III. Endre király Gergely érsekre.

Gergely érsek, teljesen a szentszék befolyása alatt állván, ha kezdetben nyíltan nem is támogatta a magyar trónra igényt tartó Anjoukat, állást nem mert foglalni, ezért nem is ment el az 1298. év augusztus havának elejére, Pestre hirdetett országgyűlésre. VII. Bonifác pápa pedig, tekintettel az ország hangulatára, az érsekválasztást függőben hagyta, de 1299 január 28-án Bicskei Gergelyt kinevezte az esztergomi érsekség kormányzójává.

Az Anjouk mindinkább fenyegető fellépése következtében, az ellentét a király és Gergely érsek között egyre élesebbé vált. Gergely választott érsek az 1299. évi országgyűlésen szintén nem jelent meg; maga helyett követeket küldött, a kik a királyt az országgyűlésen az érseki javak háborgatásával vádolták. A főpapi kar tagjai, különösen az erdélyi püspök, mindent elkövettek az ellentétek kiegyenlítésére, de miután minden törekvésük hasztalannak bizonyult, Imre váradi püspök a pápához folyamodott, elmondván, miként viselte magát az érsek a koronás király, a püspöki kar és az országgyűléssel szemben. Kiemeli a püspök azt is, hogy Gergely érsek, mint az Anjou-párt egyik oszlopos tagja, a pártütőkhöz csatlakozott.

III. Endre király csakhamar mélyebben érezteté haragját Gergely érsekkel szemben. A székesfehérvári gyűlés után, Demeter pozsonyi és zólyomi főispánt,

Bizánczi arany békecsók-tábla és ereklye tartó a XI. századból.

Oszlopfő-maradványok az elpusztult Szép-templomból.
(XII. század.)

Töredék a Szép-templomból.
(XII. század.)

Esztergomi latinusok pecsétje.
(XII. század.)

Aba Amádét, az új nádort, a Divék nembeli Barleust és Iroszlót Esztergom elfoglalására küldte, a kik azt 1300 január 29-én rohammal elfoglalták. De III. Endre ezzel nem elégedett meg, s nem csupán az érsekségi javak haszonélvezetétől fosztotta meg Gergely érseket, hanem elmozdította Esztergom vármegye főispánjától is.

Még mire egyet fordúlt volna az esztendő, III. Endre is elköltözött az élők sorából. (1301 január 14.)

Az Árpádok kihaltával, egy évtizedet meghaladó időn át, dühöngő belháborúk Esztergom város fejlődését egy időre megakasztották, de az Anjouk uralmának megszilárdultával az ősi prímási székhely visszanyerte régi fényét és a fejlődés magas fokára emelkedett.

4. AZ EGYHÁZ AZ ÁRPÁDOK ALATT.

A koronázással tető alá került Szent István nagy műve, a melyet fenntartani és továbbfejleszteni első sorban az általa alapított esztergomi érsekség feladata lett.

Midőn Szent István király kiragadta a térítést Pilgrim, passauai püspök kezéből, hogy azt önállóan vezesse, a Szent Benedek-rend tagjai lettek neki leghűbb munkatársai. Soraikból kerültek ki az első egyházfejedelmek is.

Történetíróink egy része Sebestyént tartja az első esztergomi érseknek, a ki a pannonhalmi monostorból került a főpásztori székbe; 1007-ben már Aschrich volt a magyarok érseke, a ki a bambergi püspökség alapító-levelében is meg van említve. (Millenn. II. 240.) Őt követte Domonkos érsek, a ki 1037-ben a bakonybéli apátság alapító levelében szerepel. Szent István, az apostolok számát véve alapúl, 12 püspökséget akart alapítani, azonban halálakor ez a szám még nem volt teljes.

Az érseki székhely, Esztergom, a Duna jobbpartján feküdt, de az egyházmegye a balparton terült el, nyugatra és éjszakra, az ország határáig, míg Esztergomtól délre a veszprémi püspökség kezdődött.

Így az Árpád-házi királyok uralkodása alatt a mai Esztergom vármegye dunáninneni része egyházi tekintetben az esztergomi érsek, a dunántúli része pedig a veszprémi püspökség alá tartozott.

A veszprémi püspökség kiterjedéséről Esztergom vármegyében a pápai tizedjegyzékben találunk adatokat. E szerint a budai főesperességhez a következő plébániák tartoztak a mai Esztergom vármegyéből: Bajót, Csolnok, Dág, Epöl, Mogyorós (Mogyorósbánya), Nova villa (Nyergesújfalu), Sáp (Orsáp, ma Nagysáp.)

Szent István király az esztergomi érseknek külsőleg is nagyobb tekintélyt kívánt adni, egyházmegyéjének nagyobb kiterjedése és jelentékeny birtokadományok révén. Azonban az esztergomi érsek legbecsesebb birtokai a közép-korban nem a mai Esztergom vármegyében terültek el. A szomszéd Hont, Bars, Nyitra, Komárom, stb. vármegyékben sokkal több és nagyobb kiterjedésű birtokai voltak az érseknek, melyekről bizvást feltehető, hogy első szent királyunk adományából jutottak az érsek birtokába, addig a mai Esztergom vármegye területén lévő birtokok túlnyomó része, kimutathatólag csak később jutott az érsek kezébe.

Ennek oka leginkább abban rejlik, hogy akkoriban Esztergom vidékén kevés volt a fejedelmi birtok és az uratlan föld; ez a vidék akkor már sűrűn lakott, s az egyes nemzetségektől megszállott terület volt. Összegezve a rendelkezésünkre álló adatokat, az esztergomi érsek a következő helységeken volt birtokos az árpád-házi királyok alatt, a mai Esztergom vármegyében: *Bucs*. 1208-ban már az érsek birtokában találjuk. *Farnad*. 1283-ban Ladomér érsek szerezte Bánca Tamás mestertől. *Kéménd*; e birtokot 1292-ben kártérítésül nyerte az érsek Kázmér fia Ugrom comestől. *Kőhidgyarmat*. 1295-ben részben az érseké, később a káptalan birtokába került. *Muzsla*; részben királyi adomány alapján bírta az érsek, részben Benedek érsek szerezte 1257-ben vétel útján. *Nagyöved*; 1295-ben már az érsek birtoka. *Nána*; 1228-ban kelt oklevélben találkozzunk első ízben az esztergomi egyház itteni birtokaival, a melyek a Nána nemzetségi javaktól voltak elkülönítve. *Németszőgyén*. Az érsekség legrégebb birtokainak egyike. 1291-ben Ladomér érsek az itteni német vendégek részére plébániát alapított. Párkány (Kakath) vámját II. Géza király 1157-ben ado-

Az érseki birtokok.

mányozta a főegyháznak. *Tardos*, egykor szintén Esztergom vármegyéhez tartozott; márványbányáit még Imre király (1196—1204.) adományozta az érseknek. (Fejér III. 1., 255.)

Az esztergomi
főkáptalan.

Az esztergomi főkáptalan — miként ezt az 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv is hangsúlyozza, — egyidős az érsekséggel, de csak 1103-ban találkozzunk az első nagyprépost, 1143-ban az első kanonok nevével. Az első főkáptalan Szent István király idejében a benézésekből alakult. A XI. és XII. századokban a káptalan tagjai még közösen egy monostorban éltek. E monostort a Szent István vértanúról címzett templom mellett kell keresnünk; ennek az épületnek a kiegészítő része volt az érseki székház, a melynek déli végében állott az érseknek átengedett királyi palota. Ettől délkeletre feküdt a mons cathedralis, vagyis a Szent-Adalbert bazilika. (Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye multjából. 8. l.) Kezdetben a káptalan igen szegényen volt ellátva. Martyrius érsek 1156-ban 70 falu tizedét engedte át a káptalannak, hogy tagjai abból maguknak estebédet szerezzenek. III. Béla király, kinek figyelmét az egyház minden baja magára vonta, 1174-ben az esztergomi piacvám két részét, 1188-ban a harmadik részét is odaadta a káptalannak. Imre király utóbb a hiányzó negyedet is megadta a káptalannak, valamint az egész vásárt a hozzátartozó házakkal együtt. János érsek, a kit a káptalan egyhangúlag ültetett az érseki székházba, 1208 és 1209-ben Bulcs, Szemere, Mócs és Nyék helységeket, 1211-ben a nagyszombati érseki jövedelmet engedte át a káptalannak. 1222-ben II. Endre király a dunai kikötő királyi vámját, melyet Kakaton szedtek, a Dunán lehajózó külföldi kereskedők áruja után, adta az érseknek és a káptalannak. A káptalan azonban e jöszágokat nem bírta zavartalanul. 1217-ben II. Endre király szentföldi hadjárata alatt, az elhatalmasodó főurak s más kalandorok, a kik felhasználva a zavaros időket, szabadon garázdálkodtak, akkor, a midőn János érseknek is menekülnie kellett az országból, meghozták a káptalan birtokait és azokat hatalmasul elfoglalták.

II. Endre, visszatérve a szentföldi hadjáratából, a káptalant, a trón iránt tanúsított hűségének jutalmául gazdagon megajándékozta, (Fejér III. 2., 19.), de utóbb Róbert érsekkel támadt viszálya miatt a káptalant is megfosztotta birtokaitól, melyeket 1232-ben adott vissza, midőn az esztergomi érsekkel kibékült.

A tatárjárás alatt a káptalan birtokai nagyrészt elpusztultak. A káptalan tagjai, a kik alkalmasint a várban kerestek menedéket, túléltek a tatárpusztítást. Így Tamás esztergomi prépost 1243-ban a pápa megbízásából megerősítéssel az újonnan választott győri püspököt főpásztori méltóságában.

Bánca István, 1242-től választott esztergomi érsek, a későbbi bíbornok, több ízben kimutatta az esztergomi káptalan iránti jóakarátát; még mielőtt eltávozott volna Magyarországból, 1252-ben Szent Lucia oltárát alapította, melynek fenntartására Úrkútja nevű birtokát adta a káptalannak.

V. István 1270-ben, atyjának lelki üdvéért, a kit Esztergomban temettek el, a város adójának két részét adta a káptalannak.

IV. László király sem feledkezett meg a káptalanról. 1274-ben Esztergomban jártában, több oklevelet állított ki a káptalan részére.

László uralkodása alatt a káptalan vétel útján is gyarapítja birtokait. Így 1275-ben megveszi Ugron tárnokmester esztergomi palotáját. III. Endre uralkodása alatt a pártütők ismét sok kárt okoztak az esztergomi egyháznak; azokból a pusztításokból, a melyeket a Huntpázmán nembeli Kázmér fiai és más békétlenek az esztergomi érsek jöszágain elkövettek, a káptalan is kivette részét.

Ladomér érsek halála után a káptalan, — mint láttuk, — Bicskei Botond fia Gergely, fehérvári prépostot választotta érsekké, a ki nem haladt előde nyomdokain, hanem eleinte hallgatag, majd nyíltan a trónkövetelő Anjouk szolgálatába szegődött.

Mivel az érseknek az esztergomi káptalan tagjai között is voltak hívei, e miatt a káptalant is hűtlenségről gyanúsították. Midőn III. Endre király 1300-ban Gergely érseket megfosztotta javaitól, a káptalan nagy palotáját is elvették a kanonoktól, de a káptalan csakhamar tisztázta magát, a király visszafogadta kegyeibe, s régi szabadalmait megerősítette. (Balics Lajos: A rom. kath. egyház története. II. 164., 199—204., 238., 356., 489., 491—95. l.)

A káptalan a következő helyeken volt birtokos a mai Esztergom vármegyében: *Bárt*, *Libád* és *Gyiva*; e három birtokot a káptalan vétel útján szerezte

Káptalani
birtokok.

Szölödi Péter fia Hunt-tól a XIII. század végén. *Csév*; 1287-ben csere útján szerezte a káptalan a Hunt-Pázmán nemzetségtől. *Dorog*; 1287-ben nyerte a káptalan a Hunt-Pázmán nembeli Lamperttől és ennek fiától, Kázmértől. *Ebed*; itt 1250-ben Muzslai Benétől és Jakabtól szerez a káptalan birtokokat, később, 1285-ben egy halastavat is szerez a káptalan. *Epöl*; 1284-ben Erzsébet királynétól nyeri adományúl. *Kesztölcz*; e birtokot már a XIII. században bírta a káptalan; az ide vonatkozó adománylevél 1304-ben, midőn Venczel király Esztergomot megtámadta, megsemmisült. *Kakat*, (Párkány); az itteni kikötővámot II. Endre király 1215-ben adományozta a káptalannak. A székeskáptalanon kívül, a XIII. század második felében a Csurla nembeli Fülöp érsek — Szent István vértanú tiszteletére, — még egy másik káptalan létesítésén fáradozott, s ebbeli törekvéseiben jelentékeny támogatást nyert a székeskáptalan tagjai sorában, a kik közül Sixtus mester olvasó-kanonok 1272 november 20-án tett végrendeletében Hetény nevű birtokát az esztergomi egyházra hagyván, megjegyzi, hogy a mennyiben az érsek megvalósítaná ama dicséretes szándékát, mely szerint a Szent István vértanú kápolnájához 12 kanonoki állást létesít, s az állásokat kellő javadalommal ellátja, ez esetben birtokát a káptalanra hagyja.

Hasonlóan intézkedett Bálint éneklőkanonok Kis-Keszi nevű birtokára nézve. Fülöp érsek közbejött halála azonban a káptalan megalapítását hosszú időre elodázta.

A káptalanon kívül a következő egyházi intézmények létesültek Esztergom területén:

Egyházi intézmények.

A Boldogságos Szűz esztergommezei apátsága. Az egyháztörténetírók egyhangú állítása szerint 1169-ben alapítottott. Okleveles adataink azonban csak 1291-től kezdve vannak erről az apátságról. A Szent-Mágócs nemzetség volt a kegyura, de a kegyúri jog veszendőbe ment. 1291-ben Mihály nádor, István mester pécsi éneklőkanonok, Tamás boszniai püspök és a nemzetség többi tagjai Domonkos comesnek és Belusnak felhatalmazást adtak, hogy a monostor kegyúri jogát visszazerezzék. (Balics Lajos i. m. II. 2., 234—35.)

A B. Szűz esztergommezei apátsága.

Esztergom-vidéki Benedekrendi apátság. Erről az apátságról közvetlen okleveles adataink nincsenek. Valószínűleg a pilisi erdőben állott; emlékét az ottani „Benedek“-Völgy őrítze meg számunkra, hol a tatárpusztítás után IV. Béla király vadászkastélyt építtetett, melyet utóbb a pálosoknak adott. (Balics Lajos i. m. II. 2., 169—70.)

Esztergom-vidéki Benedek rend.

Szent-György vértanú zöldmezei prépostsága és káptalanja. A város déli részén, a mostani Szent-Györgymező városrészben állott. Alapítója ismeretlen. 1230-ban már fennállott, ebben az évben ugyanis Deodat, a szentgyörgyi prépostság kanonokja földet vásárol. IV. Incze pápa 1243-ban ez egyház prépostját bízta meg az újonnan megválasztott kalocsai érseknek, Benedeknek megerősítésével. Az első ismert prépost, kinek nevét megőrizték az oklevelek, Péter, 1258—59-ben viselte e méltóságot. Utódai közül a következők nevei ismeretesek: Ábrahám (1264), Karacsin (1271) egyúttal székesegyházi főesperes, Imre (1297—98) szintén székesegyházi főesperes, 1298-ban mint pápai bíró ítélkezik egy ügyben.

Szt.-György vértanú zöldmezei prépostsága.

Szent Tamás vértanúról nev. hegyfoki prépostság és káptalan. Az esztergomi vártözsömszédságában, kelet felé emelkedő Szent-Tamás nevű halmon épült. Már Imre király idejében fennállott, első ismert prépostja, Benedek (1209—1210), egyúttal a főkáptalan tagja is volt. Prépostja több ízben nyer megbízatást a szentszéktől. Nevezetesen III. Honorius pápa 1222-ben a váci főesperes elleni vádak megvizsgálására küldi ki, 1230-ban Ubald prépost, Jakab mester, orvos és a szenttamási prépostság kanonokja, a pannonhalmi apát és a veszprémi káptalan között felmerült vitás ügyben intézkednek. Utódai közül a következőknek a neveit ismerjük: Endre (1255), Renold, vagy Reymold (1271), Benedek (1285), Mihály mester, IV. László uralkodásának végszakában. Tamás mester (1291—1294), a ki Páduában tanult, őt követi Ferencz (1294) és Urkund (1297.) III. Endre király a prépostság jobbágyainak 1290-ben vásártartási és az esztergomi piacon vámszedési jogot engedélyezett. 1291-ben a prépostság a Komárom megyei Isa nevű helységet nyeri cserébe az ópesti piacvám feléért, a nyúlzigeti apáczáktól. III. Endre királynak egy 1294. évi oklevele szerint a prépostságnak Esztergom városában is voltak ingatlanai. (Balics i. m. II. 2., 64—65., 131., 202. Rupp J. i. m. I. 1.)

Szt. Tamás vértanú hegyfoki prépostsága és káptalanja.

Szt. Margit
vértanúról cz.
dömösi pré-
postság.

Szent Margit vértanúról címzett dömösi prépostság. Eredetileg az esztergomi káptalan birtoka volt. Alapítási évét 1107-re tehetjük. A monostort I. Géza király fia, a szerencsétlen sorsú Álmos herceg építtette, a hol menhelyet talált a megpróbáltatás napjaiban, s a hová temetkezni is kívánt. A monostor építését azonban csak II. Béla és neje, Ilona fejezték be. Béla király, atyja, Álmos herceg emléke iránti tiszteletből 1138-ban, Saul prépost idejében, gazdagon megajándékozta a monostort és rendezte birtokügyeit, a mint ezt az ez évi alapítólevél is igazolja. Az alapító-levél szerint a prépostságnak 59 faluja volt, melyekben 761 szolga lakott. Ezek köteleességszerűen adtak évenként a prépostnak 1522 juhot, ugyanannyi köböl lisztet, ugyanannyi csöbör sert és 761 mázsa sót. A prépostságnak ezenkívül 5 halastava és 68 szőleje volt, továbbá 69 szőlőművese, 3 malma, 14 bodnárja és 3 hálókészítője.

Saul prépost utódai közül az alábbiak neveit őrizték meg az oklevelek; 1156-ban Macharius prépost nevével találkozunk. 1236 táján Jób dékán indit pert Pongrácz fia Lampert ellen, a miért a prépostság Csepel nevű földjét elfoglalta. 1246-ban a Csurla nemzetségből származott Fülöp ült a prépostságban, a ki azonban csakhamar magasabb egyházi méltóságokra emelkedett; előbb zágrábi püspök, majd 1262 óta esztergomi érsek lett. 1264-ben Sol mester, Ochuz, veszprémi főispán testvérét találjuk a dömösi prépostságban. Alatta a prépostság birtokviszonyai igen kedvezőtlenekké váltak; 1277-ben kénytelen volt az Olkuchar nevű birtokot elzálogosítani. 1297-ben a tizedfizetés miatt hosszú per folyt a prépostság és a veszprémi püspök között. 1298-ban III. Endre király visszaadván a marosi lakosoktól elvett s az egész Dunára szóló vizahalászati jogot, felemlíti, hogy a prépostság Szent Margit tiszteletére alapított. A tatárjárás alatt a monostor elpusztult, de csakhamar helyreállítatván, egész a török hódoltságig fennállott. (Balics Lajos i. m. II. 2., 61—64., 436—37. Rupp J. I. 1.)

A B. Szűzről
nev. bényi
prépostság.

A Boldogságos Szűzről nevezett bényi premontréi rendű prépostság, melyet a Hunt-Pázmán nemzetség bényi ágából származott Amadé 1217 előtt alapított, a ki, még mielőtt II. Endre királyt elkísérte volna a szentföldi hadjáratra, Kéménd falut adta a monostornak. Amadé comes fia, István, 1273 táján elhalálozván, végrendeletileg Kéméndet, a vele átellenben fekvő Páldot, továbbá Garamvezekényt és Kondéjban egy szőlőt s egy malmot hagyományozott a monostornak. A prépostság eleinte az esztergomi Szent-István prépostság alá tartozott, de ettől 1294-ben elszakadván, a Sion-hegyi apátság alá jutott.

Esztergom városa területén, az Árpád-házi királyok korszakában, a Szent-Ágoston rendűek, a Dömések, a Ferencz-rendűek, továbbá a Templomos és a János-lovagok, a Szent Lázár-rend, végül a Szent Klára-rendű apácák monostorairól vannak okleveles adataink.

A Szt. Ágoston r. remeték
monostora.

A Szent Ágoston-rendű remeték Szent Annáról nevezett monostora, hihetőleg IV. Béla király uralkodása alatt létesült. 1262-ben Herman comes az Esztergom vármegyei Dág helységet adta a monostornak, mely adományt IV. Béla király is megerősítette. A rend eleintén hihetőleg valamely szerény hajlékban vonta meg magát. Sixtus mester esztergomi olvasó-kanonok 1272-ben végrendeletileg Fülöp esztergomi érseknek hagyta a komárommegyei Hetény nevű birtokát, azzal a feltétellel, hogy halála után annak birtokosa 20 girát tartozik adni a Szent-Anna monostor újjáépítésére. 1281-ben IV. László király az örmények földjét adományozta e rendnek monostorépítés céljaira Esztergomban. 1284-ben a remeték Munkádon kaptak rétet Benedek comestól; ennek fiai 1287-ben szőlőt adtak a monostornak. 1290-ben a szerzetesek megnagyobbították monostorukat, a hol iskolákat tartottak fenn; III. Endre király megengedte nekik, hogy a theologián kívül, más művészetek számára is építhessenek hajlékot.

Ama kor zavaros viszonyai következtében Ladomér érsek még 1284-ben megengedte a szerzeteseknek, hogy ellenséges támadások elől a Szent Vid esztergomi egyházába, vagy az előhegyi bazilikába meneküljenek. (Rupp J. i. m. I, 25. — Balics Lajos i. m. II. 2., 374.)

A Domokos-
rend eszter-
gomi monos-
tora.

A Domokos-rend Szent Katalinról nevezett esztergomi monostora a rend legrégibb magyarországi házainak egyike. A Domonkos-rend 1221 táján költözött be hazánkba, s az esztergomi rendház 1231-ben már fennállott; ebben az évben ugyanis Bors comes neje, Anna asszony, e rendháznak hagyta II. Béla királytól kapott födeles billikomát. A rendház a városon kívüli völgyben, azon a helyen állott, a hol, egy 1291-ben kelt okirat szerint szükség esetén vásárokat tartottak. A rend-

ház még a tatárjárás előtt nagy tekintélyre tett szert. IX. Gergely pápa 1234-ben meghagyta az esztergomi rendház perjelének, hogy ha II. Endre király ígéretének eleget tesz, a boszniai püspökkel együtt, oldozza fel az egyházi átok alól. A XIII. század második felében a rendház könyvtárral is bírt, melynek gyarapítására László mester, esztergomi kanonok, 1277-ben végrendeletileg több munkát hagyományozott. (Balics Lajos i. m. II. 2., 269., 270. — Rupp J. i. m. I. 1., 25.)

A *Szent Ferencz-rend* még a tatárjárás előtti időben telepedett le Esztergom-ban. Maga a rend alapítója küldte az első szerzeteseket, 1228-ban hazánkba, 1234-ben már Esztergomban is le voltak telepedve. Nagy Boldogasszonyról nevezett monostorukat hihetőleg IV. Béla király segítségével építették fel, a ki e rend íránt különös előszeretettel viseltetett. A monostor 1242-ben szintén áldozatul esett a tatárok dühének. IV. Béla 1247-ben a Kis-Duna közelében épített nekik monostort és templomot, mely 1269-ben már készen állott. IV. Bélát e templomban temették el, de Fülöp esztergomi érsek a holttestet onnan elvitetvén, a székesegyházban helyeztette el; csak 1275-ben, X. Gergely pápa rendeletére kerültek vissza a királyi hamvak az előbbi nyugvóhelyükre. A rendháznak könyvtára is volt. László esztergomi olvasó-kanonok 1277-ben végrendeletileg több munkát hagyományozott a monostornak. (Balics Lajos II. 2., 259—362. Rupp J. i. m. I. 1., 29.)

A Ferencz-rendűeknek ezenkívül még egy monostoruk volt Esztergomban, mely Szent Lászlóról, később Szent Keresztről neveztetett el. Ez a monostor, mely ha az előbbinél nem régebb, mindenesetre azzal egykorú, a vízivárosban, Szent László egyháza mellett állott fenn és pedig már 1238-ban, a miről Thúróczi krónikája is megemlékezik.

A *pálos-rendet* IV. Béla király telepítette a Dömöshöz közel eső „Benedek-völgye“ nevű erdős völgybe, hol a király vadászkastélya állott, melyet 1263-ban a Szent-Kereszten lakó pálosoknak adományozott. A pálosok legott hozzáfogtak a Szent Lélekről nevezett monostoruk építéséhez, a melyet IV. László király támogatásával fejeztek be. (Rupp. J. I. 1., 38.)

A *jeruzsálemi Szent János lovagokat* II. Géza király telepítette le Esztergomban, az 1141—1161 közötti időben, midőn nekik a Kis-Duna mentén az Abony nevű földteret adományozta és a pilisi erdőből naponként öt szekér fát rendelt. III. Béla alatt a rend Magyarországon már véglegesen szervezkedett. Midőn Orbán pápa 1187-ben a rend alapító-levelét megerősítette, az esztergomi háznak már hat fiókja volt, közöttük Tát, a hol a lovagok egy 1272. évi határjáró levél szerint, birtokosok voltak. Az esztergomi lovagok idővel újabb birtokokat szereztek. Így 1194-ben Telkiben nyernek földeket Jeremiás fia Salaticustól, 1215-ben Kesztölcz birtokában erősítették meg. Az esztergomi lovagház már a tatárjárás előtt nagy tekintélyre emelkedett. 1229-ben a pannonhalmi Sz. Márton apátság és a székesfehérvári káptalan között az egyezség az esztergomi lovagok előtt köttetett; 1233-ban II. Endre király a lovagok esztergomi házában egybegyült fényes társaság előtt újból kötelezettséget vállalt a beregi egyezmény megtartására. A tatárjárás alatt a lovagok esztergomi háza, mely a város falain kívül emelkedett, még a város ostroma előtt elpusztult, azonban a tatárjárás után csakhamar helyreállítatott. 1245-ben már előfordúl az esztergomi Szent Keresztről czímzett betegápoló, mely Bajom falu hatodrészét bírta. E mellé a betegápoló mellé idővel külön lovagház épült, mely később önálló konventté alakult. A Szent Keresztről nevezett lovagház bérelte az esztergomi káptalantól Berény földjét, melyet azonban Máté mester 1274 október 6-án tőlük elvevén, másnak adott bérbé. Ennek a lovagháznak a XIII. század végén Durand mester volt a főnöke. (Magyar Sion 1865. évf. 226. és 743. l.) A XIII. század utolsó évtizedében az esztergomi Szent István-lovagház és a veszprémi püspök között hosszadalmas per kezdődött, mely éveken át foglalkoztatta a pápai udvart. A lovagok elpusztították Szent Endre egyházát s a hozzátartozó földeket, melyek a veszprémi püspök jövedelméhez tartoztak, lefoglalták. A pápa a zirczi apátot bízta meg a vizsgálattal. Miután a lovagok az okozott károkat megtéríteni vonakodtak, Jakab zirczi apát őket 1298-ban egyházi átokkal sújtotta. Ugyanez időtájt az esztergomi káptalannal is meggyült a bajuk, mely a lovagoknak Ebeden levő halásztanyáját lefoglalta. E foglalás miatt támadt per azonban kedvezőtlenül ütött ki a lovagokra nézve; Pál alországbíró 1293-ban a vitás halásztanyát az esztergomi káptalannak ítélte oda. (Veszpr. Püsp. Vaticani Oklt. II. 379. — Magyar Sion 1865., 652.)

A templomos-
rend.

A *templomos-rend*, mely hazánkban már III. István alatt telepedett le, szintén bírt rendházzal Esztergomban. Bombardi szerint a templomos vitézek 1200 táján a vár tövénél laktak, ott, a hol az a zöld mezőre kinyúlik. III. Honorius pápa 1216-ban a magyarországi templomos-rend mesterét a szentföld visszafoglalására fordítandó egyházi adó beszédésével bizta meg. Ez az első okleveles adat, melyből az esztergomi ház fönnállására következtethetünk. Közvetlen okleveles adatunk azonban csak a XIII. század végéről van az esztergomi rendházról. III. Endre király 1294-ben kelt oklevelében, melyben a király a városi polgárok zsarolásai ellen a káptalannak igazságot szolgáltatott. (Pesty Frigyes : A Templáriusok Magyarországon. Balics Lajos i. m. II. 2., 323.)

A Szt. Lázár
lovagok
rendje.

A *Szent Lázár-lovagok rendje*, mely a bélpoklosok gyógykezelése és ápolása céljából alakult a XII. században Palesztinában, e század végén már Esztergomban is meghonosodott, miután a ragályt hazánkba is behurczolták. A rend esztergomi háza már 1181-ben fennállott. Szent-István helység határleírásánál említés van a Lázár-lovagok földjeiről. A tatárjárás előtti korszakban Esztergomban kórházuk is volt. A tatárjárás után a rend hanyatlásnak indult. IV. Béla a rend földjeit és szőleit megvevén, azokat 1256-ban Sigrid comesnek adományozta. Utóljára egy 1272. évi határleírás emlékezik meg róluk. (Balics i. m. II. 2., 333.)

A Szt. Klára-
rend.

A *Szent Klára-rendű apácák* Szűz Máriáról nevezett esztergomi zárdaja, a rend egyik legrégebbi háza, melynek fennállásáról egy 1136-ban kelt oklevél emlékezik meg. A zárda a Duna egyik szigetén, a Ferencz-rendűek monostorával átellenben épült fel. 1198-ban az apácák bizonyos árúczikkek után vámot szedtek Esztergomban. A tatárjárás alatt hihetőleg elpusztult a zárda, de csakhamar helyreállítottatott. 1263-ban a zárda apátnője egy csolnoki szőlőt engedett át a nyúlszigeti (Margit-sziget) apácáknak. 1265-ben a monostor egy birtokáról van említés Tobold szigetén. 1266-ban az apácák tíz ezüst márkáért, Zsidód szigetén egy eke földet adtak el a János-lovagoknak, hogy Kecseden bírt részeiket a zálogból visszaválthassák. 1270-ben V. István királytól bizonyoságlevelet nyernek arra nézve, hogy az esztergomi vám egy része őket illeti meg. IV. László király 1288-ban megerősítette az apácákat az esztergomi vám birtokában. Alig néhány évvel később, 1295-ben, III. Endre király is állított ki részükre hasonló bizonyoságlevelet. A már említett szigeti birtokokon kívül övék volt Sárkányfalva is. (Balics i. m. II. 2., 379. Magyar Sion I. 374. Fejér IV. 3., 379.)

Az elősorolt egyházi intézményeken kívül, a pilisi és a garamszentbenedeki apátság, továbbá a sági (Ipolság) prépostság volt birtokos a vármegye területén az Árpád-házi királyok uralkodása alatt.

A pilisi apát-
ság.

A *pilisi apátság*, melyet III. Béla király 1184-ben alapított, a Pilis-hegy déleleti lábánál, a mai Pilisszentkeresztben, tehát a mai Esztergom vármegye szémszedságában állott fenn. Az apátságnak is voltak birtokai a mai Esztergom vármegyében. Egy 1268. évi oklevél említi az apátság Nyka faluját (ma Nyika puszta, Bajnától délre), ezenkívül bírta még Kis-Héreg pusztát is, melyet azonban később, 1436 okt. 9-én, Herman pilisi apát az esztergomi érseknek engedett át. (Békefi : A pilisi apátság tört. I. 404. Hazai Okmt. VII. 107—109.)

A garamszent-
benedeki
apátság.

A *garamszentbenedeki apátság*, I. Géza király 1075. évi alapítólevele értelmében Kakaton, a mai Párkány helység területén, illetőleg attól lejjebb, a Garam torkolatánál, 10 révházat és 3 eke földet, ezenkívül Kesztölczön 7 szőlőt, 5 szőlőmívest és 1 eke földet nyert adományul. Az utóbbit azonban az esztergomi káptalan csakhamar elfoglalta, melyet többé az apátságnak nem sikerült visszaszerezni. A kakati vámot a XIII. század második felében még az apátság birtokában találjuk ; 1268-ban még bérbeadja az apátság, de később az esztergomi érsek elfoglalta tőle. (Knauz : A Garam melletti Sz. Ben. Apáts. Tört.)

A sági pré-
postság.

A *sági prépostság* 1291-ben a Hunt-Pázmán nembeli Benedek comestől egy palotát nyer Esztergomban, mely a Szent Lőrincz-templom temetője előtt állott. (Récsey Viktor : A Szent Lőrincz-templom maradványai.)

A keresztény hit felvétele után Géza fejedelem Esztergomban, a várban, Szent István első vértanú tiszteletére még 979 előtt templomot építtetett, melynek egyik kápolnájában keresztelték meg Szent István királyt. E templom sok viszontagságon ment át. Később, a XIV. század végén, e templomhoz prépostságot és káptalant alapítottak. (Rupp i. m. I. 1., 6.) A székesegyházat maga Szent István király emelte Boldogasszony és Szent Adalbert, a magyarok egyik apostolának tiszteletére. Martyrius esztergomi érsek (1150—58) Szűz Mária

oltárával ékesíté, II. Géza király pedig 1157-ben Gervasius győri püspök közbenjárására, a nánai és a kakati sónak vámját adta az egyháznak. 1188—1198 között e templom a lángok martaléka lett. Jób érsek fáradozásai következtében Zsófia királyné költségén csakhamar még díszesebben helyreállítottatott. Az építési munkálatok a XIII. század első éveiben nyertek befejezést, miként ez, az 1762-ben még romban fennálló kapuzat felett olvasható volt. (Balics Lajos i. m. I. 25., II. 122. — Rupp i. m. I. 1., 9.)

A tatárpusztítás nagyobb kárt nem okozott a székesegyházon; az Árpád-házi királyok uralkodása alatt nincs is adatunk, hogy a székesegyház helyreállításra szorult volna. Csak később, a XIV. század elején, Venczel cseh király támadásakor volt pusztításnak kitéve. A két várbeli s az egyes monostorokhoz tartozó egyházakon kívül az Árpádok idejében még két templom emlékét őrizték meg az oklevelek. Az egyik a Szent Lőrincz-templom, melyről Imre király 1202. évi oklevelében van első ízben említés, mely a régi város árkáinak éjszak-keleti részén, a Kis-Dunától nem messze, a Lőrincz-kapuhoz vezető híd mellett állott. E templomról IV. Béla király 1264. évi oklevelé, — melyben megalapítja a csúthi monostort, — szintén megemlékezik. A templommal szemben állott a káptalan jobbágyának, Miklós vargának háza, melyet a káptalan 1288-ban tőle elvevén, Mihály szabónak adományozott. Ugyancsak a templom temetője előtt állott a Hunt-Pázmán nembeli Benedek comes palotája, melyet a sági prépostságnak adott. (Récsey Viktor: Az esztergomi Szent Lőrincz-templomai.)

Régi templomok.

Szent Miklós egyházáról szintén még a XIII. század elejéről vannak oklevelés adataink. Imre király, midőn Jób érsek kérelmére 1202-ben az esztergomi káptalan piaczi adószedési jogát megerősíti, a piacteret is megjelöli, mely az oklevél szerint, a Szent Lőrincz templomtól dél felé, a Kis-Duna partján, egészen a Szent Miklós-templomig vonult el. (Récsey Viktor i. m.)

A mai Esztergom vármegye területén az Árpádok idejében fennálló egyházakról a pápai tizedjegyzékek nyújtanak némi adatokat. Ezek szerint a vármegye dunáninnyi részében, a Szent-György vértanúhoz címzett zöldmezei prépost alá tartozó esperesi kerületben a következő egyházak vannak elősorolva. Bucs, (Szűz Mária tiszteletére szentelt templomáról már egy 1208-ban kelt oklevél megemlékezik), Kéty, Kakat, Muzsla (1233-ban már volt plébániája), Kéménd (plébánosával 1295-ben találkozunk), Armat, Armati, (megfelel a mai Kőhidgyarmatnak), Nána, Szögyén (Német-Szögyén plébániáját 1291-ben Ladomér érsek alapította.) Ez a névsor azonban nem teljes. Hiányzik Farnad, melynek lelkészéről egy 1295. évi oklevél emlékezik meg, Dömös, melynek plébániája 1303-ban már fennállott. A vármegye dunántúli részében, mely a veszprémi püspökséghez tartozott, szintén találunk egyházakat, melyek nem fordulnak elő a tizedjegyzékben, mint Szent-Lélek, melynek monostorát IV. László király 1287-ben fejezte be, Kesztölcz, a hol szintén monostor állott fenn.

Végül közöljük az esztergomi érsekek névsorát, az érsekség megalapításától az Árpád-ház kihaltáig terjedő korszakban.

Sebestyén 1001. Aschrich (Anasztáz) 1007—1036. Domonkos 1037. Benedek, másként Beneta 1046—1055. Dezső vagy Ders 1067—1075. Nehemias 1075—1077. István 1093. Acha 1094. Seraphin 1095—1104. Lőrincz 1105—1116. Marczel 1124. Feliczán 1127—1139. Macarius 1142—1146 jan. 25. Martyrius 1150—1158 febr. 14. után. A Guth-Keled nembeli Lukács 1158—1174. Miklós 1181—1183. Jób 1185—1203., a Csák nembeli Ugron 1204; Calanus választott érsek 1204—1205 aug. 1. János 1205 okt. 6.—1223. nov. Tamás 1224. Széküresedés 1224—26. Róbert mester 1226 márczius 13.—1239 nov. 2. Mátyás, 1240 márczius 6. — elesett a muhi csatában 1241 ápril 11. A Bánca nembeli István 1242 májustól választott érsek 1252 novemberig. Széküresedés 1252 nov.—1254. Benedek II. 1254 febr. 25.—1261 július 2. utánig a Csurla nembeli Joakim fia Fülöp 1265 jan. 11.—1272 decz. 18. után. A Kán nembeli Miklós választott érsek 1273 márcz.—1273 június. Széküresedés 1273 jún.—1274 febr. Benedek mester 1274 márcz.—1276 decz. a Kán nembeli Miklós másodízben 1277 febr.—1278 jún. 1. Széküresedés 1278 jún. 1.—1279 jún. 13. A Monoszló nembeli Ladomér 1279 jún. 13.—1298 jan. Bicskei Botond fia Gergely választott érsek 1298—1303 szept. 7.

Érsekek az Árpád-ház kihaltáig.

5. ESZTERGOM TÖRTÉNETE AZ ANJOUK KORÁBAN.

Minthogy Esztergom története, kivált a középkorban, az esztergomi érsekek viselt dolgaival szorosan összefügg, e város és vármegye anjoukori történetét *Gergely* érsekkel (1298—1303) kell megindítanunk, ki ép oly rendíthetetlen előharczosa volt az ifjú Carobertónak, (Carlo- Robertsonak), Sánta Károly szicziiai király és árpádházi Mária királyné unokájának, mint a milyen rendületlen támasza volt Henyci Lodomér érsek, a Gergely elődje, III. Endre királynak, az utolsó Árpádnak.

Gergely, a Botond fia, az akkori esztergomi, ma fehérmegyei Bicskéről (akkor Bikesének hitták) származott. A székesfehérvári társaskáptalannak volt előbb kincsőrző kanonokja, e mellett esztergomi kanonok is, utóbb székesfehérvári prépost és királyi alkanczellár, midőn őt az esztergomi káptalan főpapjának, érsekének megválasztotta. Gergely, mint választott esztergomi érsek elkísérte ugyan még III. Endre királyt ipjához, Albert római (német) királyhoz Bécsbe, de azután elpártolt tőle és az ország déli részében elhatalmasodott anjou-párthoz csatlakozott, abba eszével, erélyével lelket öntött.

Ha az indokok után kutatunk, melyek Gergely választott érsek ez elhatározására befolytak, vannak, kik úgy vélekednek, hogy e tétvével a pápa megerősítését akarta kiérdemelni. E fölfogás a fölszínen fekszik, minthogy VIII. Bonifáczius pápa Magyarországról, mely szerinte „régől tudvalevőleg számos oknál fogva a római egyházhhoz tartozik“, Caroberto érdekében rendelkezni óhajtván, szívesen láthatta, ha ez ország főpapjai közül az első s ez idő szerint egyetlen az ő terveit elősegíti. Mi azonban e nézetben nem osztozunk. Bicskei Gergelyt, kit jeles emlékü elődje, Lodomér érsek fönnen magasztalt, az egész ország királyostul nagyrabecsült, két káptalan megválasztott urának; ki utóbb vérént ontotta meggyőződéséért, — nem tarthatjuk oly botorul önzőnek, hogy koczkára vessen mindent: becsületét, nyugalmát, méltóságát, jövedelmét, hazája és egyháza érdekeit, — emberileg szólva, — semmiért. Mit használt neki a pápa megerősítése, illetve az, hogy kinevezte őt az érseki főmegye kormányzójának. Elűzték Esztergomból, az érseki jószágokat a király elfoglalta, főpapi joghatóságát a magyar püspöki kar el nem ismerte, egy fillér nélkül száműzött volt saját honában, még élete sem volt biztos. És pártütésének ilyen következményeit nem látta volna előre Gergely? Épen ha önző volt, be kellett látnia, mennyire hasznosabb lett volna a püspöki karral III. Endre mellett kitartania. E mellett nem kellett volna rossz viszonyba keveredni a pápával, valaminthogy III. Endre is törekedett a barátságot föntartani Rómával, a honnét csakugyan nem lett komoly bántódása.

A kortársak, kik csakhamar Gergely példáját követték, nem tudták, vagy nem akarták ekkor még Gergely elfordulásának okát megérteni. A király megbántotta, mondogatták; de a király ártatlannak érezte magát ez okra nézve. Teljesen elhiszük; hisz ugyancsak az 1298. évi országgyűlés, mely az esztergomi érsek pártütése okát kutatta, ad nekünk e tekintetben más fölvilágosítást. Az azon hozott végzések élénk színekkel festik az ország feldúlt állapotát. Borzasztóan hű kép ez. III. Endre legbensőbb hívei festik e siralmas állapotot, melyért szemtül-szembe a királyt magát, az ő gyávaságát okolják és fölhívják, hogy ha kell, *idegen segítséggel* is megfékezze a rakonczátlanságot. A magyar állam — úgy mond Botka Tivadar, — ez időben „közel állott azon ponthoz, mely szétmállással végződik.“ Azt véljük tehát, hogy az ország állapotának, veszedelmének e világos, mert közvetlen szemlélete, — hisz akkor érkezett vissza Bécsből! — bírta Bicskei Gergely kissé erőszakos természetét arra az elhatározásra, hogy hátat fordítson a tehetetlenségnek, mely az országot, a koronát, az egyházat, a rendet, az erkölcsöt megvédeni képtelen, melynek utolsó reménye ipjának, Osztrák Albertnek, a magyar trón egyik titkos követelőjének segélyében összpontosult, mi által Magyarország, — Szalay László helyes ítélete szerint, — emberi valószínűséggel a római birodalom boldogtalan tömkelegébe sodortatik.

Ha csak a magunk kis vármegyéjére pillantunk, mily iszonyatos állapotokra találunk itt. A Csák nembeli Máté nádor fia Csák mester a maga, testvére (Trencsényi) Máté mester, Móricz fia Mihály és Keszei Loránd fegyveres népeivel 1300 augusztus 10-én a Szovárd nembeli Miklós birtokára, Radvánra tört,

onnét 400 ökröt és tehenet vegyest, 16 lovat, 1000 kecskét és juhot, 200 sertést elhajtattott, a ládákat feltörette és minden beceses ingóságot elvitt. Azután ugyanaz nap rátört a Szovárd nembeli Csák és Szovárd külső-karvai birtokára, a honnét meg 120 szarvasmarhát, 10 lovat, 50 kecskét, 60 sertést, minden ládabeli és egyéb értékesebb holmit elrabolt. — Nem különben mívelkedének a Rénold nádor ivadéka, Boztehi András fiai. Ezek egyike a Szovárd nembeli Vécs unokáját, az imént említett Szovárdot „rabló módjára“ megtámadta és 400 márka erejéig megkárosította, míg özvegy anyja és testvérei pártolás által (ratione hospitalitatis) bűnrészeséivé lettek.

Hasztalan idézte meg őket III. Endre király ismét és ismét udvarbírája törvényszéke elé, megjelenni konokul vonakodtak, a miért makacsságban összesen tizenhözszécs bírság erejéig is elmarasztalták őket. Az ítéletet az esztergomi szentkirályi keresztések¹⁾ hajtották végre. Előbb (kétszer is) *Saras* nevű esztergomi birtokukba vezették be Szovárd mestert, de mert Sarast a néhai Roland bosnya püspök atyafia magáénak vallotta, az alországbíró megbízván Piszkei Jánost, mint királyi embert, *Bajna* birtokába iktatták be a nevezett Szovárdot. Bajna tehát urat cserélt, a Boztehiekről átszállott a Szovárd nemzetségre.²⁾

A magyar Anjou-pártiak ezalatt követeket küldének Nápolyba, hogy Carobertót közérők hívják. Anagyszülők nehezen bocsátották el magoktól tizenegy éves unokájukat, de csak mégis átjött az a tengeren (1300 augusztus) Dalmáciába, Horvátországba; és Zágrábban vette hírét III. Endre király 1301 januárius 14-én bekövetkezett halálának, mire azonnal Esztergomba hozta őt Gergely érsek és királynak koronázta, valószínűleg a szent koronával, a melyet ez időben a székesfehérvári káptalan őrizett; ehhez pedig Gergely érsek, egyúttal székesfehérvári prépost, könnyen hozzájuthatott.

A szentszéknél a dolgok e váratlan fordulata nagy örömet keltett és gyors tevékenységre ösztönözte VIII. Bonifáczius pápát, ki, hogy az új királynak tanácsadója és támasza legyen, 1301 május 13-án kelt bullájával elküldötte Magyarországra Boccasio Miklós ostia-velletri bíboros püspököt a latere követének.

Közben az ellenpárt se hagyta az időt gondtalanul elosonni, hanem megválasztotta ellenkirályul II. Venczel, Cseh- és Lengyelország királyának hasonnevű növendék fiát, ki nevét a magyarok kedvéért Lászlóra változtatta ugyan, mindamellett a történetírók folyton Cseh Venczelnek nevezik. — Így alakulván a viszonyok, Kőszini³⁾ Iván bán megkezdette az ellenségeskedést Carobertóval és hogy útat nyisson a cseh király fiának, megtámadta Esztergom várát és azt, miután Caroberto Gergely érsekkel együtt a délvidékre menekült, elfoglalta;

Róbert
Károly.

Venczel.

¹⁾ *Reiszig*, Róbert Károly és a János lovagrend. XIV. század. Századok, 1903. 517.

Az esztergomi Szent István convent élén mindig magistert találunk (és nem magasbrangú preceptort. *Wenzel* IX., 324., 158—543. XII., 63., 580. X., 169. 287.) A tatárjárás utáni időben egy második rendház is alapított Esztergomban, mely valószínűleg főképp csak a rend esztergomi kórházának ellátására szorított. (*Wenzel*, IX., 92.) Vagyonilag az esztergomi rendháznál a XIV. század folyamán a hanyatlás jeleivel találkozunk.

²⁾ *Árpádházi új Okmt.* X., 391., 393., 406. 408. — Hasonló erőszakoskodás előfordult később is, a mint azt az esztergomi keresztések előtt 1322 május 4-én elpanaszolta Miklós fia Miklós, a Vécs unokája, a maga és testvére nevében, hogy Bajóti Simon fia Pál (a későbbi Nagymartoni Pál országbíró) *Láballan* nevű birtokát kirabolta, 20 ökröt, tehenet, növendékmarhát, 60 juhot, kecskét és sertést elvitetvén, mely alkalommal egyik jobbágját fiával együtt iszonyúan megverték. (*Anjouk, Okmt.* II., 15.) Csakhogy ez a „rablás“ megtorlásszámba ment — úgy látszik, — mert a nevezett kárvallók pénzhamisítók valának, a miről alább még megemlékezünk. Nézetem valószínűségének megokolására szolgáljon, hogy Károly király nem rendelt el vizsgálatot Bajóti Pál ellen, ellenkezőleg a Szovárd nembelieket minden birtokaiktól megfosztotta, Pál urat pedig nemsokára azután országbíróvá tette, milyenül Nagymartoni Pált húsz éven keresztül, 1328-tól 1349-ig találjuk. — Ugyancsak az esztergomi káptalan 1307 november 21-én beterjesztett tiltakozásából arról értesülünk, hogy a Csák nembeli Márk fia István mester a káptalan három birtokát: *Gyermelt, Épölt és Dorogot* húsz év előtt hatalmasul elfoglalta, azóta elfoglalva tartja, jövedelmeit szedi, miáltal ezer márka kárt okozott a káptalannak. (*Knauz*. Monum. eccl. Strigon. II., 579.)

³⁾ A Németországból hozzánk bevándorolt Volfer vitéz ivadékai, kiknek első szállóhelye Kűszin (mai szójejtésünk szerint Kőszin, németül Gűszing) volt, régibb történetíróink Gűszingieknek vagy Német-Ujváriaknak nevezték el, minthogy Kőszin nevét IV. Béla király Újvárra változtatta, melyből megkülönböztetés végett Német-Ujvár lett; német nevét azonban megtartotta, valamint hogy mind e napig Német-Ujvárt Gűszingnek hívják németül. Minthogy azonban a Német-Ujvári név anachronismus, a Gűszingi pedig germanizmus, újabban a Volfer nemzetségét *helytelenül* Kőszingieknek kezdték elnevezni. Ezzel szemben visszaállítandónak vélttem az ősi szállótól kölcsönzött *Kőszini* nevet. (Olv. *Századok* 1888. évf. 255., 1. és 1903. évf. 475. és 566. 1.)

midőn pedig Venczel útjában Buda felé, Esztergomot érinté, a várat neki jó pénzért átszolgáltatta. Mikor Budára érkeztek Venczelék, meglepte őket, hogy az egyháziak nagy ünnepélyességgel, harangzúgással, énekszóval fogadták az ifjú királyt, minthogy Gergely érsek egyházi tilalom alá rekesztette volt Budát, mit azonban a lakosság — úgy látszik, — semmibe se vett. — Budáról az ifjú királyt Székesfehérvárra vitték, hol őt Gimesi János, a Hont-Pázmány nemzetség Forgách-ágából származott kalocsai érsek, tíz püspök jelenlétében 1301 augusztus 27-én megkoronázta.

Fölötte zokon vette VIII. Bonifáczius pápa, hogy terveinek kivitele ily fönnakadást szenvedett. Keserű szemrehányásokat tett Venczel cseh királynak, hogy fiát magyar királylyá koronázni engedte, „az apostoli széket mellőzvé, melynek tekintélye nélkül Szent István, az első magyar király sem akart e méltóságra fölmagasztaltatni.“ A kalocsai érseket pedig eszeveszett kihágással vádolta, a miért a cseh király fiát néhány czinkostársával megkoronázta, „noha e jog a kalocsai érseket soha meg nem illette, hanem az esztergomit, mely érseki szék be van töltve s általa Károly, a szicíliai király unokája megkoronázva.“ Együttal meghagyta követének, Miklós bíborosnak, hogy a kalocsai érseket hivatalvesztés terhe alatt Rómába idézze.

Boccasino Miklós bíboros ugyanis ekkor már Ausztrián keresztül, Pozsony Győrt és Esztergomot útjába ejtven, szeptember elején Budára érkezett. A kalocsai érsek időközben meghalt. Az első benyomás, melyet a pápai követre a magyar főpapsággal való érintkezés gyakorolt, az volt, hogy a papi fejedelmek kezdték belátni, miszerint Venczel választásával nem épen jó fogást tettek. Megértették immár Gergely érsek politikája helyességét; hajlandók is valának a pápa tanácsát bevenni, mégis Bicskei Gergelynek az esztergomi székből való elmozdítását kérték. A szentszéki követnek símuló természetete hajlandó is lett volna Gergely érseket fölládozni, de a pápa ezt határozottan ellenezte. Esetleges rendelkezése megsemmisítésével fenyegetődzvé, megtiltotta követének, hogy az esztergomi egyház ügyeibe avatkozzék. Nyilván e határozott fölléptének kell tulajdonítani, hogy az egyházi és világi főurak nagy része elejtette Cseh Venczelt, ki már bánta Magyarországra való jövetelét és csak az álszégven tartotta még vissza, hogy a magyar trónról le nem mondott.

Nem egy teljes évig maradt Boccasino Magyarországon. Budán is, Pozsonyban is tartott tanácskozásokat. Megerősítette az új kalocsai érseket. Pozsonyban körülötte találjuk már a két érseken kívül a pécsi, csanádi, nyitrai és váradi püspököket, a szentmártoni apátot, a kalocsai és pozsonyi prépostokat, világi főurakat és sok nemest, kik Károly királyt egyhangúlag kikéltették az ország urának. Ez új lelket öntött az Anjou-pártba, mely elérkezettnek látta az időt, hogy támadólag lépjen föl Venczel ellen, Budát meglepje, rohammal megvegye és Venczelt elfogja. Részt vettek e merész vállalatban Gergely esztergomi, István kalocsai érsekek, a zágrábi, pécsi és bosnya püspökök, számos ország-nagygyal. A pucs nem sikerült ugyan, de megérlelte a cseh királyban az elhatározást, hogy gyöngéden szeretett fiát haza vigye. Ezt azonban meg nem érte Gergely érsek, kit 1303 nyarán Anagniban találunk a pápánál, hogy hűsége és fáradozása jutalmát, az érseki palástot átvegye. Lehet, meg is kapta, de a bullák ránk nem maradtak, mert ép akkor intéztek a pápától megfenyített Colonnák és Szép Fülöp francia király merénylet ellene. Ötszáz lovassal és valamelyes gyalogsággal lepték meg Anagnit, a pápa születése helyét, a hol az időben udvart tartott. Egy pillanat alatt körülfogták a pápai palotát, de az első támadást a pápa unokaöccse a hű cselédséggel visszaverte. Bicskei Gergely a védők sorában állott. Elesett-e már az első támadás alkalmával, 1303 szeptember 7. hajnalán, vagy csak később, midőn a rabló vágytól ingerelt csöcselék új támadást intézett, s a palotába behatolt, — föl nem deríthető. Talán a három nap alatt, miközben a rablók a pápát fogolyként őrizték, a kincstárt fosztogatták és levéltárát szétzörták, akkor veszhettek el Gergely érsek bullái is.¹⁾

Nemsokára az anagni merénylet után, 1303 október 11-én, VIII. Bonifáczius is elhunyt. Utóda XI. Benedek néven ugyanaz a Boccasino Miklós lett, ki hazánkban szentszéki követként működött. Az új pápa első gondjai egyike

¹⁾Bővebben lásd Pór Antalnak az *Új M. Sion* XVII. kötetében ily cím alatt megjelent értekezését: *Miklós ostiai püspök követsége Magyarországon.*

vala az esztergomi érseki szék betöltése. Ismervén hazánk viszonyait, választása Mihály zágrábi püspökre esett, kit nov. 4-én esztergomi érsekké ki is nevezett.

Mihály érsek a Heves és Somogy vármegyékben birtokos Bő nemzetségből származott. Nagyatyját Dersnek (Desiderius), atyját Istvánnak hitták, testvére Fogas Péter, a székelyek ispánja volt, kit valószínűleg ő is segített e tisztség elnyerésében, mint gyulafehérvári prépost, mely méltóságot 1287-től 1296-ig viselte; azután a zágrábi püspöki székre került, melynek jogait ama mostoha időkből fegyveres kézzel kellett nem egyszer megvédenie. Híven kitartott III. Endre mellett és — úgy látszik, — csak annak elhúnyta után szegődött Carobertóhoz, kivel — mint említők, — részt vett a budai pucsból. Ily harcziás férfiú volt akkor szükséges a magyar egyház élére. Ehhez képest félelmes lehetett az ifjú Venczel király előtt is, ki — úgy tetszik, — Esztergom várát az érsek úrnak, mint jogszerű birtokát, jó szerén visszaengedte ugyan, de aligha szepegés nélkül, mert atyját keserű panaszaival folyton búsitotta. II. Venczel cseh király országos seregével tehát, melyhez lengyelek, szászok, brandenburgiak is csatlakoztak, 1304 júniusban Magyarországra indult. Nyilván az akkori kereskedelmi úton haladt: Holicstól, melyet akkor Fehér-Egyháznak hittak, Sásváron (ma: Sasvár) és Jablonczán át, Nagy-Szombatig, innét Farkashidán, Semptén, Nyárhidán (Érsekújvár mellett) Bánkeszi felé, és Udvardon át Kakatig, vagyis a mai Párkányig, Esztergommal szemközt. Kakatból, a hol tábort ütött, fölszólította Mihály érseket, hogy fiát újra és mint erre illetékes főpap, végérvényesen megkoronázza. Mihály azonban erre nem volt hajlandó. Venczel tehát átkelvé a Dunán, megfutamította az érseket, elfoglalta várát, feltörte a székesegyházat, annak minden kincsét, drága edényeit elrabolván. És a mi leginkább fájt az akkor még szegény káptalannak, arany pecsétekkel megerősített adományos és határjáró leveleit Keszthely, Dorog, Zsalason és (Ipoly-) Damásd birtokairól megsemmisítette azért, mert a káptalan a kisebbik Venczelt nem akarta a pápai ítélet ellenére királyául elismerni. Azután pedig átadván Kőszini Ivánnak és Henriknek az esztergomi várát, Buda felé folytatta útját. — Fölösleges ismételnünk a ravaszságot, melylyel a magyar koronázási jelvényeket hatalmába kerítette s azokat fiával együtt magával vitte.¹⁾

Mihály érsek.

A cseh királynak e galád eljárása szolgáltatott okot arra, hogy a magyar egyházi és világi főurak, kik urokl Károlyt vallották, Pozsonyban, 1304. aug. 24-én szövetkeztek Rudolf osztrák és stájer herczeggel, illetve Albert római királylyal, közös támadásra a cseh király ellen. Élükön volt Mihály érsek, ki azonban e hadjárat végét aligha érte meg. Valószínű, hogy még szeptemberben halt meg; az esztergomi káptalan nov. 1-én már „néhai“-nak nevezi.²⁾

Mihály érsek utódául a két esztergomi káptalan Tamás mestert, a székesegyházi prépostot választotta meg, ki azonban a pápai megerősítést csak 1306 januárius 31-én nyerte el. Ladomér érsek nagybátyja volt, ki őt mint esztergom-szenttamáshegyi prépostot Padovába küldi 1291-ben, honnét Tamás képzett-ségét a jogtudományban, a klasszikusok ismeretére valló szép latin irályát és mesteri fokát hozta haza. Neve egybe van fűzve azzal a cserével, mely az esztergomi Sz. Tamás vértanúról nevezett társas káptalan és a Margit-szigeti apácák között létre jött és a melyben a káptalan a komárommegyei Izsáért (Izsa mind e napig az esztergomi káptalané) az apácáknak az ó-pesti vámjövedelem fele részét átengedte. Az apácákat a Csák nembeli Paraszt fia Ugrin s egyéb domokosrendi szerzetesek képviselték, míg a padovai egyetemen távollevő unokaöccsét maga Ladomér érsek képviselte. Nemsokára azután az esztergomi prépostságot nyerte el. Mint ilyen, 1303. évi májusban a szentszéknél találjuk Rómában, hogy a kalocsai érsekkel és több más főpappal egyetemben Károly király jogát a magyar koronához a cseh király küldöttei ellenében megvédelmezze. A magyar főpapok e nemű működésének eredménye a Károly király érdekében kiadott „Spectator omnium“ kezdetű bulla volt. Kétségtelen tehát, hogy ekkor már az esztergomi káptalan, élén Tamás préposttal, Bicskei Gergely érseknek előbb sokaktól korholt nyomdokain haladt, valaminthogy Tamás utóbb mindenkor

Tamás érsek.

¹⁾ Olv. a *M. Nemz. Tört.* III., 19. — Nagy Géza ellenvéleményével szemben (III. Béla király emlékezete, 238. lap) azon nézetben vagyunk, hogy Sz. István kardja, valamint Sz. Gellért ereklyéi, sok mással egyetemben ekkor kerültek Prágába.

²⁾ *Knauz*, Monum. eccl. Strigon. II., 529. et seqq.

tisztelettel említi Gergelyt, mint egyik elődjét az esztergomi érseki székből és közvetlen elődjét a székesfehérvári prépostságban, mely méltóságot legott Gergely halála után nyerte el.

Károly király helyzete ez időben a legválságosabb volt. Venczel, ekkor atyja halála után már cseh király, lemondott ugyan igényeiről a magyar koronára, a koronázó jelvényeket is visszaadta, de nem Károlynak, mint ezt a pápa és a római király óhajták, hanem Ottó bajor hercegnek, kit a Kőszíniek vettek pártfogásuk alá és nagy tevékenységet fejtettek ki, hogy pártfogoltjuk fogadtatását lehetőleg fényessé tegyék. De a mily ügyes volt a Kőszíniek részéről e fogás, oly merész volt a csapás, melyet Tamás még mint választott érsek épen rájok, a leghatalmasabbakra mért, hogy a veszedelmes új áramlatnak elejét vegye s a megfogyatkozott hívekbe új bátorságot öntsön. Érseki székhelyéről, melyet a Kőszíniek tartottak elfoglalva, száműzve levén, prépostságában, Székesfehérvárt, személyesen lépett a szószékre (1305 augusztus 2.) és nagy közönség jelenlétében az egyházból kiközösítette Kőszíni Ivánt és Henriket, birtokaikat tilalom alá rekesztette, a miért hogy Károly király ellen pártütők, az esztergomi érseki javakat lefoglalva tartják és népét zsarnoki hatalommal vérig kínozzák. Ottó koronázását (1305 deczember 6.) és bevonulását Budára, ha meg nem akadályozta is az érseki kiközösítés, annyira megdöbbenetette az érdekelteket, hogy teljes tanácstalanság állott be nálok. Senki se tudta, mit tegyen. Ottó pártfogolja-e tovább is, vagy visszatérjen Károly pártjára? Végre abban állapodtak meg az ország összes főnemesei, hogy hagyják magától fejlődni a dolgot és 1307 évi májusig semminemű újításba nem fognak, — Károly szerencséjére, ki ez időtájt csaknem mindenkitől el volt hagyatva.

Csak Tamás érsek állott mellette rendületlenül és nem állott meg a szónál, hanem Esztergom vára elfoglalását vette célba. Csupa középrendű nemesekkel találkozunk Esztergom vívásánál, noha Károly király is, a ki közben időt nyert, hogy megnősüljön, szintén tanúja volt Esztergom szerencsés bevételének. — Mekkora erőfeszítésébe került az érseknek e földadata, kitűnik abból, hogy megrongált székesegyháza némi kijavítására és római útjára, midőn érseki palástjáért a szentszékhöz sietett, harmincz márkát, (mai érték szerint 1260 koronát) és három jó lovat kellett kölcsön kérnie Magyarország első főpapjának! E pénztelenség azonban nem korlátozta jótékonyságát, hanem midőn eléje járultak az esztergomi kanonokok, hogy a kéméndi tizedet zsemlye-pénzül nekik átengedje, készséggel hajlott „testvérei“ kérésére, azt kötvén ki, hogy a prépost és olvasókanonok a zsemlyék naponkénti kiosztásánál nagyobb részt ne követeljenek a többi kanonokoknál.

Az udvardi zsinat.

Római útjából visszatérvén, zsinatot tartott saját érseki birtokán, Udvardon, 1307. évi május hó második felében. A zsinati határozatok műveltség-történeti szempontból mindenkor fontossággal bírnak; az udvardi zsinati határozatok azonban azért is érdekesek, mert Tamás érseknek mintegy programját adták. E zsinaton esendült először az esti harangszó az angyali üdvözletre. A többi határozat az egyházi fegyelem visszaállítását, az egyházi javak és jogok bitorlásának meggátolását, az elharapódzott gyilkosságok megtorlását célozta. Meleg érdeklődést tanúsított az udvardi zsinat Károly király ügye iránt is. Tamás érsek a bulla értelmében, melyet VIII. Bonifáczius kiadott, s ő már számtalanszor kihirdetett, kijelentette, hogy ha a lázadók megrögzenek átalakodottságukban, a pápa egész Magyarországot egyházi tilalom alá rekeszti, s a király hűtlenei ellen keresztes háborút fog kihirdetni.

Nemsokára azután elfoglalták Budavárt, Segesvárt; kézrekerítették Bajor Ottó királyt, kit az országból esúfosan kiutasítottak.

Tamás érsek, hogy e kedvező fordulatot kihasználja, összehívta az országgyűlést, mely Pesten, a szent-ferenczrendiek templomában, 1307 október 10-én Károlyt Magyarország királyának elismerte, engedelmességet fogadott neki és esküvel ígérte, hogy a korona javait vissza fogja adni, s a nemességet szabadságában meghagyja. Fényes gyülekezet volt ez országgyűlés, de a leghatalmasabb főurakat: Csák Mátét, László erdélyi vajdát és a Kőszínieket nem találjuk ott, a miért kevés sikert bírt tényleg fölmutatni. Hogy e három főúrral elbánják, az Gentilis bíborosra és szentszéki követre maradt; de jutott e keserves munkából jócskán Tamás érseknek is.

Gentilis bíboros.

V. Kelemen pápa ugyanis, Gentilis bíboros személyében éles eszű, nagy erélyű követét küldötte Magyarországra, hogy értelmes orvosként „az ország

sokféle bajához képest, hol tüzes vassal írta ki a kóros kinövéseket, hol mint a béke angyala, az irgalmas szamaritánus példájára, bort és olajat, vagy balszamot öntsön a javuló sebekbe.“ A bíboros kiterjedt hatalommal és fényes udvarral érkezett Budára 1308 októberben. Három évi működése tanúsítja, hogy a helyzet világos szemléletéből indult ki az az elhatározása, hogy a hatalmaskodó főurakat, e „minden gonoszság taplóit“ jó szerén, a míg lehet, szigorral, a mennyire ez elkerülhetlenné válnék, czélzatainak megnyerje, vagy legalább arra bírja, hogy ne gátolják működését, az Anjouk trónja megszilárdítását. Mire nézve „követi hivatálából kifolyólag“ legelőbb is országgyűlést hitt össze november 18-ára, mely hogy fényesen sikerült, leginkább Tamás érseknek kell érdeméül följegyeznünk. Ő volt, — hogy Károly király szavaival éljünk, — ki jó szóval, rábeszéléssel, tanácssal, intéssel, sőt fenyegetéssel alkotta meg a „klerikális szövetséget, mely ama hosszantartó fejetlenségi zavarokban, midőn a nagy családok korrupciója a legmagasabb fokra hágott és végveszélylyel fenyegette a sülyedő hazát, tagadhatatlan, nagy érdemeket szerzett a rend és béke visszahozásánál s az ország rákövetkezett jólétének megalkotásánál.“ Ez országgyűlésen jelen voltak immár a Kőszíniek személyesen, László erdélyi vajda és Csák Máté is, de csak képviselve. Csák Máté egyébiránt, úgy látszott, teljesen meg van nyerve. Gentilis, Tamás érsek társaságában találkozott vele a pálosok kékes magányában és megegyezett vele a föltételek iránt, melyek mellett késznek nyilatkozott Károly király hűségére térni és őt segíteni, a miben Tamás érseknek főrésze lehetett.

A pesti országgyűlésen kívül több más gyűlést is tartott Gentilis, melyeken igen fontos határozatokat hoztak. Ezek elseje megtiltja örök időre, hogy senki se merje a magyar királyt megkoronázni, ha nem az esztergomi érsek. Csak-hogy a szent korona, melylyel Tamás érsek Károly királyt megkoronázni óhajta, még mindig László erdélyi vajda birtokában volt, ki azt Bajor Ottótól elvette. Rég megindultak az alkudozások Buda és Déva között a korona visszahozatala iránt, de mivel ezek célhoz nem vezettek, Gentilis „tilalmasnak nyilatkoztatta ki a Szent István koronáját mindaddig, a míg az a király kezéhez, vagy a székesfehérvári káptalanhoz, a hol helyén van, vissza nem kerül.“ És a római egyház nevében aranyból készült új koronát ajándékozott az országnak, ezt, „nehogy Isten áldása, melyet az apostoli szentszék a régi koronához fűzött, megfogyatkozzék“, az ország érsekei és püspökei által szent krizmával megkenette. E koronát tette azután Tamás érsek a Boldogasszony budavári templomában, 1308 június 15-én Károly király fejére, előbb azonban megeskette az ország alkotmányára, mely esküt Károly király ugyancsak az érsek után magyarul mondott el, mire a jelenlevők névszerint fölhívatván szintén az érsek által, hűséget fogadtak az immár másodszor megkoronázott királynak.

A magyar nép azonban, mely Szent István koronája iránt „nagy tisztelettel viselték“, annak akkora tekintélyt tulajdonított, mintha a királyi jog benne sarkallanék“, nem vette a koronázást, a mely új koronával, szokatlan helyen ment végbe, olybá, mint a melyhez kétség nem férhetne. Gentilis bíboros tehát mindent elkövetett, hogy László vajdát a szent korona visszaadására bírja. De hasztalan közösi tette ki az egyházból; hasztalan rekesztette minden uradalmát egyházi átok alá; hasztalan küldötte hozzá kedvenczét, Benedek választott erdélyi püspököt, kinek megerősítése függött ez ügy szerencsés elintézésétől: a vajda nem engedett, mígnem Tamás érsek nem vállalkozott az alkudozások befejezésére. Semmi esetre se volt síma az alkudozás útja, eredménye mégis az lett, hogy a vajda az érsek kezeibe hitet tevén, Károlyt elfogadta királyának, természetes és törvényes urának, megígérte, hogy a sz. koronát 1310 július 1-re visszaszolgáltattja. „Visszanyervén pedig — úgymond Károly király — az érsek úr szorgos gondoskodása következtében a szent koronát . . . a kellő helyen, Székesfehérvárt tudniillik, a hol régidőtől fogva szokás Magyarország királyait megkoronázni, egybegyűjtván országunk összes főpapjait és hű nagyjait, megtartván a szokott, elődeinktől megállapított ünnepségeket, Tamás érsek úr keze által a királyi diadémával vagyis a szent koronával megkoronáztattunk“ (1310 augusztus 27.) Mivel pedig bevett helyes szokás, — teszi hozzá az immár harmadszor megkoronázott király, — hogy ez alkalommal az esztergomi egyház iránt bőkezűségét megmutassa, Komárom vármegyét, várost és várat az érseknek adományozta.

Károly király
megkoronázta-
tása.

Csák Máté.

Komárom adományozása az esztergomi érsekség részére csak elvileg történt, a mennyiben Komáromot, mint atyái örökét, a hűtlen Csák Máté bírta, a ki ez időben még élt és nem volt leverve. Tamás érsek eleddig nem állott ellenes viszonyban Máté úrral. Gyanítjuk ezt onnét, mert Máté esküjét mint pozsonyi vármegye-ispán, a gyanakodó pozsonyi polgárok megnyugtatóására, Tamás nagybátyja, Ladomér érsek jelenlétében tette le. Hogy e szíves viszony folytatását lelte Tamásnál is, kitetszik abból, hogy Esztergom vívásához Máté segélyt küldött tárnokmestere, Bogár fia Márton utján. Sőt nem merész az a föltevésünk, hogy midőn Gentilis kijelentette a főpapok és főurak előtt, hogy Károly király érdekében Csák Mátéval akar szövetkezni, s ezek a bíboros szándékát kereken elleneztek, mert — úgy mondának, — Máténak hinni, benne bízni nem lehet, hisz a mikor esküszik, azért teszi, hogy csaljon : Tamás érsek nem volt egy véleményen e főpapokkal és főurakkal, minthogy ő volt kísérelője Gentilisnek Kékesre, a hol Mátéval találkoztak is.

Vajha ne tették volna ! Gentilisnek Mátéra pazarolt minden jóindulata kárba vezett. Gentilis és a király minden hatalmat Máté kezébe adott. Megtették őt elsőnek az országban, „zászlótartónak, igazgatónak, előharczosnak“ és tárnokmesternek ; Máté mégis nem a hűtleneket támadta meg, mint tőle várták és ő megfogadta, hanem a király híveit. A bíboros is, a király is barátságosan kérték, hagyjon föl erőszakoskodásaival. Nagyokat ígértek neki, és keveset, csak annyit kívántak tőle, hogy az egyházi javakat adja vissza, a nemeseket szokatlan szolgálatra ne kényszerítse, s a királyi jószágokból csak a tisztesség okáért adjon vissza némelyeket, a többit megtarthatja magának. Hanem Máté a jó szót siketségre vette, feleletet sem adott rá. A bíborosnak megszakadt tehát minden türelme és ösztönöztette olyanoktól is, „a kiket Mátyus barátainak tartott“, Pozsonyban, 1311 június 11-én, kimondotta fölötte a kiközösítést, meghagyván az ország mindenrendű papságának, hogy azt templomaikban kihirdessék.

„Nem képes az emberi ész fölfogni, a szó elmondani, a szív átérezni, a toll leírni az ocsmányi tetteket, megbecsülni az okozott károkat, — így panaszkodik János nyitrai püspök, — melyeket e gonosz ember, ki nem hisz a mennybeli Istenben, nem tiszteli a világi törvényeket, nem fél a pokolbeli kínos büntetéstől, kevélységében és megátalkodottságában elkövetett.“ Dühe mérgét pedig leginkább kiöntötte az esztergomi érsek és káptalan ellen, a miért a szentszéki követ parancsához képest, annak kiközösítő levelét kihirdetni kötelességüknek ismerték, és valószínűleg azért is, mert a király Komárommal, Csák Máté örökével Tamás érseket adományozta meg. Máté és csatlósai az érsek és káptalan összes birtokait tönkre tették, kifosztották, népéből annyira kipusztították, hogy a falvak némelyikében alig maradt egy-két lakó, a legtöbben egy sem. Elmenekültek az üldözés elől, míg a vagyonosabbakat közülök a börtönbe, a kínpadra vetették, hogy váltságdíjat zsaroljanak ki tőlök ; voltak, kik életökkel adóztak. A jobbágyoknak többnyire fából készült házaikat sem kimélték, zsákmányul azokat is elvitték, vagy fölégették. Az érsekségnek Berzencze várát ostrom alá vétette Mátyus, és minthogy másként nem keríthette hatalmába, falait ásatta alá, míg azok ledüledeztek. Zách Feliczián fölgyújtotta Szerdahelyt, a templom is leégett. Csellei Naszvadot, Gutát, Bajesot, Szémőt, Petődöt pusztította el ; embereket ölt, sarcot szedett. Vörös Bede ugyanígy bánt (Kőhid-) Gyarmat, Szódó, Bogdán, Kéménd, Farnad, Sarló, Keszi és Ság helységekkel. Ez utóbbi helység teljesen lakatlanná lett ; Bogdánt is úgy elpusztította, hogy lakó nem maradt benne. Csák Móricz bán fia : Mihály és András, Bulesu (Búcs), Szegi és Kürt helységekben kegyetlenkedtek ; kifosztották a jobbágyokat, sarcot vetettek ki rájuk és vámot szedtek tőlök, hogy végkép kipusztulván, elzüllöttek. Ép úgy bántak Gúg és Perbete községekkel. Azonképen Bajomi (Esztergom mellett) Mikócsa Tildet, Varjas Tamás, a János fia és a Mocs fiai Páldot és (Kis-) Gyarmatot, Iborfi István pedig Börzsönyt, Bajtát és Lelédet pusztította el. Leléden nem maradt ember, Börzsönyben elfoglalták az érsekség ezüstabányáit és nagy kárt tőnek bennök, miközben Péter, a Renold testvére, a Boztehiek közül, a közeli Szalkát, Szetét és Berneczét, továbbá Vadkertet, hol hét ember vesztette életét, — Elefánti Mátyás pedig Hugyag és Hyelu (Szele ?) helységeket tették tönkre. Hallatlan sarcot róttak a lakosokra : minden ígás barom után negyven, kisebb állat után húsz, jobbágygyermek után négy dénárt kellett fizetni.

Nagy félelem szállotta meg ezek hallatára az érseket és káptalanát, főleg midőn híre járt, hogy Máté immár az érsekség székhelyének, az esztergomi várnak megvívására fegyverkezik s az érsek élete ellen tör. Országos tekintélyeket, szerzetes, egyházi és világi férfiakat hittak meg, a teendők iránt tanácsot ülendők. Valamennyien a békés kiegyenlítést ajánlották. Csák Máté, a kit ekkor már „nagyságos fejedelem“-nek czímeztek, erre hajlandónak mutatkozott, hajlandónak arra is, hogy — mint az érsek kívánta, — kártérítést is ad. Gúnyul, vagy fukarságból mindössze ötszáz márkát ajánlott, noha tizenötezernél több kárt tett abban, hogy az említett sarzot beszedte, nem számítva egyéb kártevéseit, pusztításait és rongálásait. Mit tehetett a végsőre jutott érsek és káptalana? Hogy még inkább föl ne ingereljük, s egyházok romlását elkerüljük, ráállottak a csúfos alkura, titkon azonban tiltakoztak a székesfehérvári, győri, veszprémi és pécsi káptalanok előtt ily erőszakoskodás ellen. Máté még kezeseket is vallott a pontos fizetésre! Össze is szedte a pénzt a nyitrai püspök jobbágyain, hogy kezeseit kiváltsa, de visszakapta őket váltság nélkül.

Ez iszonyú veszteségek nem bénították meg Tamás érsek hazafias tevékenységét. Amadé nádor az Abák nemzettségéből már nem élt. Dulakodás közben a kassai polgárok ölték meg, — mint mondák, nem szántszándékkal. A király ez alkalomból idejét látta annak, hogy néhai Amadé által hatalmasul eltulajdonított királyi javak, legalább részben, ismét visszakerüljenek a koronára, s ez iránt Amadé nádor özvegyével és hat fiával barátságos egyezség jöjjön létre. Közbenjáróul az igazságszeretetről ismert Tamás érseket küldötte a hely színére, ki oly egyezségre jutott, mely az összes feleket kielégítette. Mi jött közbe, mi nem? Valószínűleg Csák Máté izgatásai, a ki „egész hatalmával ígérkezett az Amadéfiak segítségére“. Ezek rászállottak a lépre és elállottak a megkötött egyezségtől. Károly király tehát kénytelen volt hadjáratot indítani ellenök, mely 1312 június 15-én a rozgonyi ütközetben kulminált, a hol az Amadéfiak, Csák Máté hatalmas segítsége ellenére, vereséget szenvedtek és kettejük elesett. A szepesieknek, ispánjok, Görgei István vezérlete alatt, nem kis részök volt a győzelem kivívásában, a királyné részére való megnyeretésök pedig alighanem Tamás érseknek volt érdeme, a ki az egész telet közöttük töltötte Lőcsén, kegyeket osztogatván mindenfelé. Hogy Tamás dandára a király táborában volt, kétséget nem szenved, hisz magát az érseket is a király körében találjuk.

Nem kevésbé fontos ügyben a pápa is megbízta Tamásunkat. 1312-ben a váci káptalan, főpapjának halála után, két kanonokot szándékosan mellőzván, Miklós *dömösi* prépostot választotta meg, a nélkül, hogy a király jóváhagyását kikérné; a megerősítésért Tamás esztergomi érsekhez folyamodott. Ez azonban Miklóst a püspökségnek csak ideiglenes adminisztrátorává rendelte, s a választás ügyében vizsgálat megindítását látta szükségesnek. Kevéssel utóbb mégis a két mellőzött kanonok s a király megbízottja a szabályellenes választás ellen óvást tett, sőt a megválasztott személye ellen súlyos vádakat emelvén, a választás megsemmisítését követelte, mert, mint a király kijelentette, ő, a váci egyház kegyura van hivatva arról gondoskodni, hogy az jó pásztor kormányzására bizassék. Tamás érsek a vád alaposságáról meggyőződván, az ügyet a szentszék elé terjesztette, a feleket utasítván, hogy a kitűzött határnapig Avignonban megjelenjenek. A választott püspök az idézést ignorálta; ellenben a király és a választást kifogásoló kanonokok megbízottja megjelent a pápai udvarnál. Mire V. Kelemen meghagyta Tamás érseknek, hogy a választott püspököt a rábízott adminisztrátori tisztól elmozdítsa és őt a pápai ítélőszék elé idézze. A *dömösi* prépostból nem is lett váci püspök.

A rozgonyi ütközet Csák Máté hatalmát ugyan meg nem törte, mégis szorosabb korlátok közé, a szorosb értelemben vett Mátyus-földre szorította. Ellenben az Amadéfiak (ideig-óráig ugyan csak) visszatértek a király hűségére, s ismét Tamás érseket találjuk 1313 augusztus 8-án több püspök társaságában Gönczön, az Amadéi székhelyén (nem kételkedünk rajta), a végből, hogy a megbontott egyezséget újból megkösse. — Azontúl hosszabb időre kölcsönös tartózkodás töltötte el az ellenséges feleket. Elhatározó támadást intézni egyik fél se tartotta esélyesnek. Pedig e tartózkodás nem tetszett kivált azoknak a főpapoknak, a kik — mint a nyitrai püspök és esztergomi érsek, — nemcsak fölbecsülhetetlen kárt szenvedtek, nagyrészt jövedelmeik élvezetétől is elestek, de lelkipásztori kötelességeik teljesítésében is gátolva voltak. Találkoztak efféle mátyusföldi

birtokosok is számosan, sőt nem tetszhetett azoknak a főuraknak sem, a kik eddigi fáradságaik jutalmát, költségeik megtérítését csupán csekély részben nyerhették meg, „noha többet érdemeltek“, mint a királyi adományos levelek említék; s e „többet“ az elnyerendő főkonczból, Csák Máté nagyterjedelmű birtokaiból várták. Ez uralkodó hangulatról tanúságot tesz a Budán összeült magyar püspöki karnak fölirata a pápához, melyben panaszosan előadja, megnyit szenvedett Tamás érsek, a miért Károly király ügyét oly hévvel karolta föl, Trencsényi Mátétól, a király vetélytársától, ki az esztergomi egyház birtokait pusztította, elfoglalta. Kéri tehát ő szentségét, ejtse módját a kárpótlásnak, nevezetesen írjon Károly királynak, hogy annak idején a mondott zsarnok javai-
ból igyekezzék kielégíteni az érseket. — A király már e hír hallatára, hogy az elé-
gületlenséget elfojtsa, hízegő kifejezésekkel erősíté meg Tamást Rozsnyóbánya
birtokában, utóbb személyére is, a szenvedett károk pótlásául jelentékeny
adományt tett. De a Trencsényi úr ellen, csak miután a Kősziniekkel s a Bar-
sákkal végzett, indított hadjáratot az esztergomi egyháznak adott Komárom
alá, hová Tamás érsek is elkísérte, hogy segítője és tanúja legyen 1317 november
3-án e vár bevételének. Azonban Máté teljes leveretésének tanúja már nem lehe-
tett, minthogy 1321. évi januárus havában a sírba szállott, míg Máté két hónap-
pal későbbben halt meg, és mindhaláláig fönn tartotta, ha nem is egész terjedel-
mében, félelmes hatalmát.

II. Tamás az esztergomi érsekek között kitűnő helyet foglal el. Hat, felerészben legalább viharos, romboló század vonult el ugyan emléke fölött; de a mi ránk maradt belőle, nem csupán rokonszenvünket, hanem tiszteletünket és nagyra-
becsülésünket is fölhívja, mert nagylelkű, igazságszerető, méltányos és buzgó
főpap volt. Hű, egyháza és hazája iránt egyenlő mértékben, nemcsak királya érde-
kében, miért föllalozta mindenét, hanem ellene is, hogy a magyar nemzet sza-
badságát megvédje. Példa rá a következő eset: A király évek óta nem tartott
országgyűlést, pedig az országnak özön baja volt orvosolni való. A régiebb zsar-
nokok: az Amadéfiak, Barsa testvérek, Szécsi Péter, Amadé nádor fia, László
vajda fiai le voltak verve, Csák Máté korlátok közé szorítva, a Kősziniek meg-
tépve, de a nemesség még mindig nem jutott javai és jogai birtokába. A királyi
tisztek s az új arisztokrácia a régiek nyomán kezdett megindulni, s a veszély nem
csekély lehetett, mert Tamás érsek és püspöktársai szükségesnek találták
szövetséget kötni, hogy egymást el nem hagyják. Azután két püspököt követségbe
küldének a királyhoz, hogy sérelmeiket előadják. Károly király hallgatott rájuk
és legott országgyűlést hirdetett Rákosra, melyen megígérte, hogy az ország
rendeinek és lakosainak jogait gondosan megvizsgálja és megtartja. Ezután is
úgy találjuk, hogy a király több éven át országgyűlést tartott.

Hasonló tettek Tamás érsek legméltóbb emlékei; de az idő is megkímélte
egy emlékét, a szepesi híres alfresco-képet, melyet a szepesiek a rozgonyi diadal
emlékére prépostságuk templomában festtettek. Ott térdel Tamás érsek s kezében
tartja a szent koronát, melyet ő szerzett meg az Anjouk számára.¹⁾

Pénzügyei, — nem is csoda, — jó rendben ritkán lehettek, noha egyes
gazdasági rendelkezései, például a récei hegynék szőlővel való beültetése és
kisebb vásárlásai után ítélve, aligha volt rossz gazda. Így megvásárolta három
sütőmestertől és esztergomi polgártól *Keménden*, több kőrejáró garami mal-
műkat 26 márka finom ezüstért. Hasonlóképen Bábi Móricz nyitramegyei nemestől
az esztergomi határban fekvő *zamárdi* (Szamárhegy) birtokot 50 márka finom
ezüstért. — Továbbá Karvai Sándor fia Miklóstól és özvegy anyjától palotájokat,
mely Szent-Pálfalva déli részén, a templom előtt feküdt, hat márkán. — Ugyan-
ott és ugyanannyiért megvásárolta Csonkur fiai kőházát, mely a hídhoz vezető
utcában, Kabáék háza mellett feküdt.

Fölöttébb érdekes Esztergom helyíratára és gazdasági viszonyaira a fő-
káptalannak ez időben (1315, 1320) kelt két levele, melyek közül az első *Örmény*
falvára, a másik egy kerteserére vonatkozik. Esztergom határában több faluja
volt az esztergomi főkáptalannak, egyebek között *Örmény*, mely a Szent Ágoston
remeték Szent Anna-temploma közelében terült el. Kicsi falu lehetett, mert
szántóföldek nem tartoztak hozzá. A lakosok, a káptalan jobbágyai, csak ház-

Káptalani
birtokok.

¹⁾ Lásd a Szent István-Társulat 1889. évi Almanachjában: Pór Antal: *II. Tamás mester esztergomi érsek.*

helyeket kaptak, valamelyes szőleik is lehettek; de az idők viszontagságai következtében ezeket is elhagyták, a falu tehát lakatlanná vált. Most, hogy az országos rend kezdett helyreállani, gondoskodott róla a káptalan, hogy új lakók telepedjenek Örménybe. Gyülekeztek is némelyek, kik egy községet alkotván, a káptalantól a következő jogokat nyerték:

A bírói tisztelet a prépost és káptalan, illetve, ha vérontás fölött kellett bíraskodni, a káptalan nevében az uradalmi tiszt viselte. Kisebb, félmárkát meg nem haladó ügyben ők maguk, valószínűleg a falu nagya elnöklete mellett ítéleztek. — Ha pörös ügyük volt nemes emberek jobbágyaival, városi polgárokkal, vagy vendégnépekkel, a községbeliek tanúskodása elégséges volt; nem kellett idegen tanúkat keresniök. — Ha valamely esztergomvárosi embernek volt panasza ellenök, a ki bizonyítani nem tudott, hanem rájok hagyta, hogy esküvel tisztítkozzanak; esküjüket egy márka erejéig csak úgy elfogadták, mint bármely városi ember esküjét. Ennyi volt az örményiek joga. Kötelezettségök pedig régi szokás szerint az volt, hogy karácsonykor kappanokat és bort, husvétkor tojást és bort tartoztak beszolgáltatni a prépostnak, káptalannak és tisztjeiknek az idők járása és tehetségök szerint. Ellenben a községökre kivetendő királyi adót (collecta regalis) csak felében fizették. Az örményiek és a Szent Domokos temploma körül megtelepült káptalani új-falubeliek két mészárszéket is nyithattak, de e két mészárszékben, tekintettel a városi mészárszékekre, csupán juh-, kecske- és sertéshúst vághattak. E jogért minden vasárnap két denár értékű pecsenyehússal kedveskedtek az uradalmi tisztnek, miként ezt a pégyeni (szintén egyik káptalani falu) nép tette. — Ha valaki az örményiek vagy újfalusiak közül egyenes utódok közül meghalt, az örökösök csupán 40 denár illetéket fizettek.

A kertesére vonatkozó levél ezt tartalmazta: A káptalannak a hévvíz (a jelenlegi fürdő-vendéglő?) alatt volt egy kertje, helyesebben: gyümölcsöse és háztelke, melyet sövény kerített. Ezt a területét bérbe adta a Sz. Ágoston remetének évi félmárka haszonbérért. E kert mellett az árok partján, tehát a régi vágóhíd átellenében, házhelyek is voltak a káptalani jobbágyok részére. A szóbanforgó kertet átengedték a káptalaniak a remetéknek mindenkorra és tőlök cserébe a következő fekvőségeket kapták: 1. egy kertet Szebbellében (in Scebhlib), melyet a remeték az Esztergomban elhalt Pleuser Kuncztól örökölték; 2. egy fél szigetet, mely Hurth földhöz tartozott, a Prinzer Szeifrid malma szomszédságában; ez a Latka Miklós után maradt a remetékre; 3. Egy malom-helyet a Garam mellett, Kövesden, melyet szintén a nevezett Prinzer hagyott a remetéknek; 4. Végre a Bodak Pál kúriája házhelyét, mely a dömösi és esztergomi káptalan birtokai között, a Sz. Domokos temploma, illetve a káptalani Újfalú felé, a Szőke-kúria mellett feküdt, mely az időben a Csenkéké volt, kik azt Csenk Miklós özvegyétől, Bodak Pál nővérétől vették.¹⁾ Látni való ebből, hogy egy kert, melynek nagyságát körülbelül tudjuk, az időben elég értékes volt Esztergomban. Ugyanezt, azaz a városi telkek becsét tanúsítja, hogy néhai Dankos ispán fia László, esztergom-városi polgár, a káptalani telek után, melyen háza állott, évi három frtot ($\frac{3}{4}$ márkát) fizetett bér és az úri jog elismerése czímén (titulo census et fundi) a káptalannak.

Gyermek Teofil (dictus Puer) prépost s az esztergomi káptalan sem késett Boleszló érsek. az árvaságra jutott főegyház számára új érseket választani, a mint ezt a Gentilis bíboros és szentszéki követő, alig egy évtized előtt kihirdetett választási szabályok elrendelték. A káptalan közvetett választást ejtett meg; választottúl Boleszló toszti (jelenleg Porosz-Sziléziában) herczeg, diakonus és a krakkói egyház iskolás kanonokja került ki, kit Károly király nem egy levelében kedves sógorának czímezett. Ez a Boleszló tehát Károly király első feleségének, Máriának, Kázmér bitumi (beutheni) és tessini (tescheni) herczeg leányának legidősb fivére volt. Hitelesen 1289 januárius 10-én fordul elő legelőbb és így hozzávetőleg negyven évesnek vehetjük az újonnan választott érseket. Csak sejtjük, hogy ama Boleszló opuli (oppelni) prépost, kit 1308 május 8-án a padovai egyetem rektorául említenek, ő volt. Ellenben biztosra vehetjük, hogy Károly király, még inkább harmadik felesége, Erzsébet, Lokietek lengyel király leánya sürgették kedves rokonuk választását, melynek sikerültében nagy része lehetett Teofil

¹⁾ Knauz. Monum. eccl. Strigon. II., 611., 614., 664., 697., 708. 778.

prépostnak, ki a megejtett választás után, — így rendelék ezt a kánonok, — a megválasztottal, nemkülönben a káptalan megbízottjaival Avignonba, a pápák akkori székhelyére indult, hogy XXII. János pápánál a választás megerősítését kieszközölje. — A pápának a választás ellen nem volt kifogása, azt mindamellet megsemmisítette, minthogy Boleszló maga beismerte, hogy útját a megerősítés elnyerése végett III. Miklós pápa rendelete ellenére késleltette, miért is minden jogától, melyet a választás által nyert, elesett. A késedelem oka alighanem az volt, hogy a király elsőszülött fiát, Károlyt, ki azonban nem érte meg az év végét, ő keresztelte. „Tekintve mégis — folytatja a pápa bullája, — az esztergomi prépost és káptalan egyhangú akaratát, melyet a választás alkalmával kifejezett, valamint a tudományokban való jártasságot, tisztességes erkölcesidet, életedet és egyéb soknemű erényeidet, hogy az esztergomi egyház hasznát üdvösen előmozdítsuk, Téged neveztünk ki amaz egyház érsekének és főpásztorának.“ Kegyesen gondoskodott azután a pápa, hogy a portói bíboros-püspök Boleszlót püspökké szentelje, egy más bíboros pedig az érseki paláttal földísztse. Minthogy pedig az új érsek arról panaszkodott, hogy az esztergomi egyház némely birtokait és jövedelmeit nemcsak világi főurak, nemesek és városi községek foglalták le és tartják lefoglalva, hanem ezt főpapok, egyházi személyek, sőt szerzetesek is teszik: nehogy azok ellen, kik hasonló erőszakoskodást követnek el, minden esetben az apostoli szentszékhez kelljen folyamodnia, a pápa Ágoston zágrábi püspököt, Miklós pannonhalmi apátot és János székesfehérvári prépostot rendelte jogvédőül.

Érseki
birtokok.

Megérkezvén Avignomból, az volt Boleszló érsek főgondja, hogy visszazerezze székesegyháza jogtalanul elkobzott javait. Ilyen visszazerezendő birtok volt a mosonymegyei Nezsider (Neusidel), a Fertő mellett, melyet az időben Szombathelynek is hittak. Szombathely egykoron várirtok volt, melyet (IV.) László király valamely hű szolgálatai jutalmául adott. Azután megvette III. Endre király felesége, Habsburgi Ágnes, ki azt, — özvegyiségre jutván, — az esztergomi székesegyháznak, melytől mind ő, mind boldogult férje sok lelki-testi jót vett, ezek viszonzásául és férje lelki üdvéért örökös alamizsnaképen ajándékozta. Együttal átadta mindazon okiratokat, melyek Nezsiderre vonatkoztak. Az érsek és káptalan tehát háborítás nélkül bírták ama jószágot. De minthogy — említettük már, — időközben Venczel cseh király hatalmasul elfoglalta az esztergomi várat és egyházat, a birtokában levő okiratokat pedig eltépte és elszórta, ebből a tulajdonosokra sok kellemetlenség háramlott. — I. Károly király, ugyanis, hatalomra jutván, kezdte a királyi javakat visszafoglalni. Szombathely-Nezsiderre is rá került a sor, és mert az esztergomi egyház nem tudta kimutatni jogcímét, a király azt Óvár részére, melyhez hajdan tartozott, visszafoglalta, nem hallgatva XXII. János pápára, ki őt 1314-ben arra kérte, hogy Szombathelyt engedje át az esztergomi egyháznak. Ezután indultak meg Boleszló érsek igyekezetei. Pótolni kívánta az elkallódott birtokleveleket és megkérte özvegy Ágnes királynét, ki ez időben a tőle alapított königsfeldi (Svájcz) kolostorban tartózkodott, tegyen bizonyosságot róla, hogy a nevezett birtok megilleti az esztergomi egyházat. A jámbor királyné megfelelt e megkeresésnek. Istenre, lelkiismeretére s az emberekre hivatkozva, bizonyosságot tett róla, hogy Neusiedelt, más néven Szombathelyt, melyet saját pénzén ellentmondás nélkül vett törvényes birtokosaitól, azután önmaga háborítás nélkül birt, a birtokra vonatkozó összes okiratokkal együtt az esztergomi egyháznak ajándékozta. A jó királyné levele azonban épp oly eredménytelen maradt, mint XXII. János pápa 1332 nov. 30-án kelt bullája, melyben Ágnes királyné adományát jóváhagyta.

Nem volt szerencsésebb Boleszló érsek az esztergommegyei *Csév* megvételével. Csév, melynek határos szomszédjai éjszokról (Pilis)-Csaba falu, keletről a pilisi ezisztercziták, délről és nyugatról az ispitályos lovagok valának, az Esztergom és Zemplén vármegyékben birtokos Rosd nembeli Mikóczáé volt, ugyanazé, ki Csák Máté eszlósaként Tildet elpusztította és benne több mint 150 márkát kárt okozott. Mikóczá Csévet az esztergomi érseknek és káptalannak 50 ezüst márkáért eladta, ezzel akarván megengesztelni a káptalant is, melynek egyik kesztölezi jobbágyát akaratlanul (?) megölte. Az adásvételi szerződést a Sz. István királyról nevezett keresztes vitézek előtt Esztergom-Szent-Királyon kötötték meg. Ha tekintjük, hogy egy eke földterület az időben három márkán kelt, Mikóczá meg lehetett volna elégedve hepe-hupás csévi birtoka árával;

ő azonban mesterkedett, miként vehetné be Csév dupla árát. A király színe elé járult tehát és előadta, hogy neki fiutóda nincsen, birtoka tehát halála után, — így kötelezvéen ezt a régi magyar törvényes szokás, — a királyra száll; engedje meg neki ő felsége, hogy Csévről szabadon rendelkezék. Ő ugyanis Sáfár István mestert, a visegrádi várnagyot (utóbb pilisi főispánt) fiául örökbe fogadta és neki adta Csévet, persze nem ingyen, hanem szintén 50 ezüst márkáért. Károly király pedig, tekintve, hogy István mester vele jött az országba, külföldi követségekben, és egyébként érdemeket szerzett körülé, a kérelemhez hozzájárult. Csév tehát tényleg ellentmondás nélkül, 1334 márczius 20-án István mester kezére került és 1366-ban is még János és Miklós nevű unokái kezén volt. Utóbb mégis az esztergomi káptalan birtokába került és ott van mind e napig. E birtokbavétel úgy történt, hogy Sáfár István említett unokái, Miklós és János csévi birtokukat 700 arany forintért Kanizsai János esztergomi érseknek zálogba adták. Az érsek az elzálogosított birtokot 1418-ban az esztergomi káptalannak, — miután ez a zálogra adott összeget kifizette, — további zálogbantartás czímén átengedte.

Jellemző úgy Boleszló érsekre, mint a korra a következő esemény: A rabszolgaság az időben Európaszerte, Magyarországon is dívott, jóllehet a föl-szabadítások részint pénzen, darabonként három márkáért, részint Isten nevében mindinkább szaporodtak. Talán ép ezért a szökött rabszolgákkal annál szigorúbban bántak el, és ha valamelyikök kézrekerült, nemcsak magát, de gyermekeit is, kiket időközben, ha szabad növe is nemzett, szolgaságra vetették. Gyarmati Gergely, vagy talán még hasonnevű atyja, valaha az esztergomi érsekség rabszolgája volt s megszökött és vitézsége révén fölvitte sorsát ispáni (grófi) rangra, földbirtokra tett szert, és még mielőtt megváltotta volna magát szolgai kötelékéből, úri családot alapított. Szökésének azonban nyomára jöttek, és Gergely, mint szökött rabszolga, kénytelen leendett uraságához visszatérni, tovább rabszolgáskodni, gyermekei és szerzett birtokai is az esztergomi érsekségre szállván. Boleszló érsek azonban kegyelmesen bánt el vele, a következő feltételek mellett: Gergely ispán átadta az érsekségnek pozsonymegyei Vága nevű birtokát, a hozzá tartozó malmokkal együtt: viszont Boleszló érsek őt, született és születendő gyermekeit a szolgaság bélyegétől és kötelezettségétől, melylyel neki és egyházának tartoznának, fölmentette és megengedte, hogy másik birtokát, Gyarmatot, mint szabad ember bírhasa és hozzájárult, hogy ő és örökösei nemes-ségre emeltessenek. Vága maig is az esztergomi érsekség tulajdona.

Ugyancsak Boleszló érdeméül tudandó be, hogy I. Károly király az esztergomi egyházat Rozsnyóbánya birtokában, melyet az érsekség III. Endre királytól kapott, új adomány czímén megerősíté, megemlékezvén ama kiváló szolgálatakról, melyeket az érsek úr neki szakadatlanul teljesít.

E szolgálatok közé tartozik első sorban Boleszló érsek követi útja, melyet a magyar korona integritása érdekében Velenczében tett. 1322 tavaszán indult Boleszló Velenczébe, mely folyton azon mesterkedett, mikép kerítse hatalmába a magyar koronához tartozó dalmát városokat.

Boleszló érsek mint követ sikeresen működött. A velencei Signoria megszeppent előterjesztéseitől és kijelentette, hogy a magyar dalmát városoknak nem Károly király ellen, sőt iránta való merő barátságból, nevének tisztességére nyújtott segítséget. Őt magát, Boleszló érseket is nagy kitüntetéssel ünnepelték Szent Márk városában; aranyhímetű szövetekkel is megajándékozták, a mit Károly király megköszönt ugyan a köztársaságnak, de tudatá vele egyúttal, hogy a béke érdekében nemsokára hatalmas sereggel indul a végvidékre.

I. Károly király mindenestre Boleszló érsek érdemeinek tulajdonította azt is, hogy ez őt a főpapok megválasztásánál, a pápai rendeletek ellenére ugyan, de a magyar királyi kegyúri jog és a királyi ház biztonsága érdekében, — mint hívé, — segítette. Meg kell említenünk egy-két esetet; egyet, mely Boleszló érsek utódjára, Csanád érsekre vonatkozik, mást, mely szorosabban összefügg vele, mert öcséséről, Meskó püspökről van szó.

Márton püspök halála után az egri prépost és káptalan megtartván a megtartandókat, egyhangúlag megválasztotta Telegdi Csanád váradi prépostot, I. Károly király titkárját, jegyzőjét, a királyi kápolna ispánját és egyházi jogtudort főpapjának, és a választási jegyzőkönyvet elvitte az esztergomi érsekhez, mint az egri érsek metropolitájához *régi szokás szerint* és választottja megerősítését kérte. — Minthogy pedig Boleszló érsek az időben törvényesen gátolva

volt (talán Dalmátországban tartózkodott a király mellett, vagy hogy óvatosan kerülte a netáni összeütközést a szentszékekkel) és személyesen nem teljesíthette a megerősítés körül végzendőket, jogát átruházta Teofilra, az esztergomi egyház prépostjára, ki mindeneket szorgalmasan megvizsgálván, Csanád választott egri püspököt megerősítette és Temesvárotra, a király akkori székhelyén, 1323 január 23-án fölszenteltette. — Fölszóltat-e ez eljárás ellen a szentszék, hallgatással mellőzte-e, vagy utólag jóváhagyta, erre adatunk nincsen. Csanád püspök békén kormányozta egyházmegyéjét. Teofil prépost azonban nem kapta meg a spalatói érsekséget, melyre Károly király őt ajánlotta. XXII. János pápa 1325 márczius 25-én udvariasan ugyan, de azt felelte Károly királynak, hogy a spalatói érsekséget már betöltötte. Nem is lett belőle püspök soha. Úgy találjuk, hogy 1335-ben még a prépostságról is lemondott. Utódjául 1335 márczius 30-án János prépost fordul elő, (talán Toldi János, Csanád érsek kisöccse) de még ugyanaz évben, 1335 augusztus 16-án Kálmán herczeg, Károly király természetes fia, utóbb győri püspök volt az esztergomi nagyprépost. (*Anjouk. Okmt.* III., 151., 192.)

A másik eset a következő: Midőn a nyitrai püspökség János püspök halálával megüresedett, a káptalan több kanonoktársát küldötte I. Károly királyhoz, hogy kérjék védúri hozzájárulását, miszerint jövő püspököket megválasztandók, egybegyűjthessék a távollevő kanonokokat is. De útközben Boleszló érsek elfogató a küldöttséget, erőszakos módra esztergomi várába és monostorába hozatta és elzáratta. Itt az ő és káptalana jelenlétében öccsét, Meskót, nyitrai püspöknek beerőszkolta adományozás czímén, a káptalani választás mellőzésével. Azután a nyitrai káptalan küldöttsége hozzájárulását kieszközölte halálos fenyegetésekkel, sőt arra is rávette, hogy békecsókot adjon neki. Sőt ezzel sem érven be, összegyűjtött seregével a nyitrai egyházat, annak és a káptalan várait és birtokait elfoglalta, elpusztította, mi által a káptalani urakat annyira megfélemlítette, hogy kénytelenek voltak Meskó püspök megválasztásába beleegyezni. — Minthogy Meskó püspök, Boleszló érsek édes testvére, Károly király híve és Erzsébet királyné rokona volt, a mit okleveleink számtalanszor hangoztatnak, igen valószínű, hogy Boleszló eljárásához a királytól fölhatalmazást, vagy utólagos jóváhagyást kapott; a megszeppent nyitrai kanonokok azután kiállították a rendes választási jegyzőkönyvet, melynek alapján Boleszló érsek metropolitai hatalmánál fogva megerősítette és fölszentelte öccsét nyitrai püspökké, a ki, mint ilyen, 1334 május 11-ig kormányozta egyházmegyéjét, azután áthelyezték a veszprémi püspöki székre.

Boleszlót életírói ez erőszakoskodása ellenére fönne magasztalják, és nemcsak származását, jellemét, hanem főleg sokoldalú főpásztori gondoskodását tekintve, az esztergomi érseki szék egyik díszének nevezik. Boleszló már akkor jutott az esztergomi egyházi főjavadalomhoz, midőn sógora és jóakarója, I. Károly király húsz évi véres küzdelem után megerősödött a magyar trónon. Ő neki tehát nem volt része abból a lelket, testet szinte megbénító küzdelemből, mely elődeinek, Gergely, Mihály és II. Tamás érsekeknek minden erejét lekötötte. Nem lehet mégis tagadni, hogy neki sem ágyaztak rózsákkal, mint mondani szokás és hogy ő elődei fáradságos munkáját buzgalommal folytatta.¹⁾

Terjedelmes egyházmegyéje legszélső részeiben, Pozsonyban, Szepesben és Erdélyben is megfordult, hogy mindent szemével lásson, önmaga elintézhessen; főpásztori teendőit akkor is végezte, ha a királyi udvarban, akár Visegrádon, akár Temesvárt tartózkodott. Midőn 1328 deczemberben meghalt, úgy látszik, az öregség még nem bántotta. Sajnos, nem maradt utána sem arczkép, sem egyházi kincs vagy más emlék. Minek oka talán abban rejlik, hogy holta után összes drágaságait, még az egyházi szereket is szentségtelen kezek rabolták el, s a tizedet és más egyházi jövedelmeket, sőt még az egyházi javakat is elfoglalták. A pápa megértvén a bitorlók kezére került esztergomi egyház siralmas sorsát, minthogy az új érsek választásának, illetve kinevezésének ügye gyorsan elintézhető nem volt, 1330 január 30-án kinevezte a pécsi és veszprémi püspököket az esztergomi egyház lelki kormányzóinak és jövedelmei kezelőinek.

Boleszló sárga viaszba nyomott homorú pecsétje hosszúságban 10, szélességben 6·5 centiméter. Csúcsíves oltártáblát alakít, mely hosszában is, szél-

¹⁾ Lásd az „Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat” III. évkönyvét, a hol a szíves olvasó a róla mondottak megokolását is föltalálja.

tében is három részre van osztva. A főalak a középső fülkében az istenanya, bal-
karján a kiseded Jézussal. Balról tőle a Sz. Adalbert püspök mitrával s apostoli szent
keresztrel; jobbról Sz. Mária Magdolna a kenőcstartó edénnyel. Legfölül
feszület, Krisztus a kereszten. Legalul Boleszló érsek térdel balra fordulva, fején
hegyes püspöksüveg, melynek szalagjai hátul messze elállanak, mintegy lebegnek;
mögötte, közel a kerethez, B., neve kezdőbetűje. A térdelő érsektől jobbra, balra
egy-egy háromszögű címerpajzs. A jobb pajzsban az Anjouktól az időben hasz-
nált királyi címér, liliomok és pólyák, a bal pajzsban a lengyel sas látható.
A pecsét körirata: S BOLESLAI. DVCIS. THOSTEN. STRIGONIEN. ECLIE.
ARCHIEPI. & EIVSDE. LOCI. COITIS. PPETVI. (=Sigillum Boleslai
Ducis Thostensis. Archiepiscopi Strigoniensis et eiusdemloci connitis perpetui.)

Boleszló herceg-érsek elhúnyván, ismét összegyülekezett az esztergomi
főkáptalan és összes szavazataival megválasztotta érsekéül *Dörögdi Miklós* po-
zsonyi prépostot. Miklós, választott érsek, Zala vármegyében született, Dörögdon,
atyai birtokán, honnét nevét kölesönöztük. Papi pályáját mint veszprémi kano-
nok azzal kezdte, hogy elment a bolognai egyetemre tanulni, hol oly tekintélyt
és tiszteletet vívott ki magának, hogy 1316 május 1-én megválasztották őt rek-
tornak. II. Tamás érsek is számított e jeles férfú szolgálatára és lefoglalta őt
azzal, hogy kinevezte nyitrai főesperesnek. Rektorsága arról emlékezetes, hogy
akkor hirdették ki a bolognai egyetem új törvényeit, melyeknek egyetlen péld-
ányát a pozsonyi társas káptalan könyvtárában őrzik. Rektori hivatala letel-
tével, nem sok időt töltött Bolognában, minthogy 1319 elején már Esztergomban
találjuk, az érseki iroda főnökeként. 1320 szeptember 20-án már pozsonyi
prépost. Mint ilyen, buzgó tevékenységet fejtett kis egyháza jogai megvédésében
kiváló érdemeket szerzett. Megnyerte I. Károly király kegyét is, ki őt elsőben
megtette káplánjának, utóbb az egri püspökké választott Telegdi Csanád helyébe
a királyi kápolna ispánjának.

Dörögdi
Miklós.

Dörögdi Miklós az esztergomi káptalan reáeső választását elfogadta, az
érseki széket elfoglalta, azután a káptalan küldötteivel együtt, Avignon felé vette
útját, hogy a pápától megerősítését kieszaközölje. De Konstanz előtt, merre útja
Avignon felé vezette, gróf Monfort Hugónak és Rudolfnak, mesterségök szerint
rablólovagoknak kezébe került ő és útítársai, kik őket letartóztatták, lovaiktól,
pénzöktől és egyéb javaiktól megfosztották, a mint ezt XXII. János pápa 1329
április 1-én kelt, s a konstanzi püspök, prépost és dékánhoz intézett leveléből értjük,
melyben elrendeli, hogy az útonálló grófok mindaddig egyházi kiközösítés alá
rekesztessenek, míg foglyaikat szabadon nem bocsátják. A pápa rendeletének
meg volt a kellő hatása, a mennyiben Dörögdi Miklóst és társait a következő
1330. év derekán Avignonban találjuk. Itt azonban új nehézségek keletkeztek.
I. Károly magyar király ugyanis nem járult Miklós úr választásához; ő a nagy-
érdemű Telegdi Csanádot, Eger ép oly szent életű és bőkezű, mint hazafias és
buzgó püspökét kívánta az ország első főpapi székébe emelni s ebben az országés
közvélemény mögötte állott. Hogy Károly király Telegdi Csanád érdekében
működött, kitetszik abból is, mert a királyi levelek záradékában az van, hogy
az esztergomi érseki szék üresedésben áll, pedig Miklóst már megválasztották;
hogy pedig Károly király célja elérésére nagybátyja, Róbert szicília király
hatalmas közbenjárását is kikérte, az meg abból tetszik ki, mert XXII. János
pápa abban az időben, midőn ez az ügy elbírálása eléje került, nemcsak a magyar
király, hanem a szicíliai király kértére is kegyelmet osztogatott, egyebek között
Csanádnak is, miből nem alaptalanul azt a következtetést vonhatjuk, hogy
mindkét király követséget járatott ugyanakkor Avignonban. Tévednénk azonban,
ha azt hinnők, hogy mert Dörögdi Miklóst az esztergomi káptalan érsekének
megválasztotta s ő a reáesett választást elfogadta, a király kegyét, vagy Telegdi
Csanád barátságát elvesztette. Ellenkezőleg: nem csak a pápák bíztak meg
1361-ben bekövetkezett haláláig tudásában, hűségében és erélyében, elannyira,
hogy számos kényes magyar kérdés elintézését okosságára és határozottságára
bízták; hanem mindinkább megerősödött I. Károly és Nagy Lajos kegyelmében,
kik érdemes szolgálatával nem egy ízben éltek; sőt Telegdi Csanád is, ki az
esztergomi érseki méltóságért nem törte magát, hisz Avignonban nem is mutat-
kozott, mindvégig fönntartotta s élvezte a jeles férfú barátságát. Az esztergomi
érsekség kérdése pedig úgy dőlt el, hogy elsőben Dörögdi Miklós önként lemondott
mindazon jogokról, melyek reá az esztergomi káptalan választásából háram-

lottak: XXII. János pápa azután az ekképen megürült esztergomi érseki székre Telegdi Csanád egri püspököt helyezte át (1330 szeptember 17-én); helyébe pedig egri püspöknek Dörögdi Miklóst tette, különösen kiemelve tudományos műveltségét (1330 október 1.) és a tuscolumi püspök által fölszenteltette, sőt az esztergomi érseki javadalom féljövödelmét is neki engedte át, mert — úgy mond, — választott esztergomi érsek volt.¹⁾

CSANÁD ÉRSEK.

1330—1349.

Csanád érsek.

Csanád érsek ivadéka ama Dobokafia Csanádnak, kit a krónikás Sz. István király rokonának nevez, és a ki a nagyösi síkon, a régi Marosvár, most Csanád alatt 1030-ban a hatalmas, lázadó Ajtonyt leverte. Atyját Tamásnak, nagyatyját Pongrácznak hitták. Fivére három volt; egy bátyja: Lőrincz, két öccse: Miklós és Pongrácz. Nővéreiről is tudunk, kiknek egyike Vásári Miklós erdélyi alvajdának volt a felesége és Vásári Miklós esztergomi érseknek, Telegdi Csanád utódjának anyja; a másik Toldi Csókának, bihari főispánnak lett a felesége, kinek két fiát: Mihályt és Jánost, az egyiket Károly királyra, — a másikat nagybátyja, Csanád érsekre való tekintetből XXII. János pápa 1320 július 2-án, illetve 1333 október 2-án kinevezte esztergomi kanonoknak, jóllehet már egri kanonok és főesperes is volt.

Csanád érsek a XIII. század utolsó negyedében, hozzávetőleg 1280-ban született. A Gondviselés Csanád bölcsőjébe fényes származásán fölül több más talizmánt rejtett: magas szellemi képességet, mély vallásosságot, törhetetlen, de óvatos erélyt és nagy vagyont. Roppant terjedelmű birtokok Bihar, Csanád, Temes, Szerém, Vas, Győr és Mosony vármegyékben, a Száván túl a mácsai bánóságban és Erdélyben még a XIV. században is a Csanád nemzetsége kezén valának. Ott vala a Várad-melléki (Mező-)Telegd is, a hol Csanád érsek bölcsője ringott. Elég fiatalon, félig még gyermek korában lépett a papi pályára. Már 1295-ben mint kántor-kanonokot találjuk a váradi székesegyházban. Első kiképzését a váradi káptalani iskolában nyerte tehát, de kétségtelen, hogy időközben (1296 és 1299 között) valamely külföldi jogegyetemet is látogatott, a hol „kiváló jogtudóssá” képezte magát. A Csanád-nemzetség tagjai, közöttük főleg Miklós, a Csanád érsek öccse, később csanádi főispán, vérök hullásával is ki-tüntették magokat az Anjouk védelmében és szolgálatában, velők tartottak rokonaik, a Debreczeniek és Toldiak is; nem csoda tehát, ha a nagy és finom műveltségű Csanád is figyelmet keltett úgy a királyi, mint a pápai udvarban. Míg a váradi káptalanban fokozatosan emelkedett, olvasó-kanonokká és préposttá lett, addig Károly király titkos jegyzőjévé, udvari kápolnája ispánjává nevezte ki. Ugy látszik, Erzsébet királyné is legott megkedvelte, mert nemsokára, hogy Magyarországra érkezék, két szatmármegyei birtokkal ajándékozta meg, — talán hogy Csanád költségeit pótolja és fáradságát jutalmazza, melylyel XXII. János pápánál Avignonban követséget járván, a fölmentést kieszközölte, mely — Károly királylyal negyedfokú rokonságban levén, — házasságát akadályozta.²⁾ Közben a kegyesség, bőkezűség, jámborság s egyéb főpásztori erények mindinkább kifénylettek Csanádból: Várad székesegyházában öt oltárt emeltetett és gazdag alapítványt tett fönttartásokra; ezenkívül a várbeli kisebb Mária-egyház szolgálatára társas káptalant alapított préposttal és hat kanonokkal, kiknek számára ősi és szerzett birtokaiból illő ellátásról gondoskodék. Hozzájárulván a királyi pártfogás is, úgy esett, hogy az elárvult egri székesegyház káptalanosa szívvel-lélekkel püspökének választotta meg.³⁾

Kineveztetvén esztergomi érseknek, Csanád Avignonba küldötte Miklós fia Miklós váradi klerikust (nyilván a Vásárit) másodmagával, és folyamodott az érseki palást megküldéséért. XXII. János pápa megtette, a mit tőle kértek, átadta a követeknek a pallium archi-episcopalét, azzal, hogy vigyék el a váradi és

¹⁾ Lásd a *Századok* 1897. évfolyamában Pór Antal: *Adatok a bolognai és pádorai jog-egyetemen a XIV. században tanult magyarokról.*

²⁾ *Theiner*: Hung. I., 467.

³⁾ *Bunyitay*. A váradi püspökség története, II., 36. — *Wertner*. A magyar nemzetségek. I. 198. *Karácsonyi*. U. o. I., 344.

veszprémi püspököknek, kiket megbízott, miszerint átvevén hűségi esküjét, az érseki joghatóság teljessége e jelvényét ünnepélyesen átadják az új érseknek.

Azonban az új érsekre súlyos teendők várahoztak. Az esztergomi egyház javai és jogai bitorlók kezében, főtemploma, vára, palotája elhanyagolva, szinte rombadőlvé! Már a pápa is abban a reményben nevezte ki érseknek Csanádot, hogy benne megtalálta azt az egyént, kiben az akarat és képesség, a tudás és erő megvan arra, hogy a főegyház károsítóit megfékezni, jogait fönntartani, sőt gyarapítani fogja, mint ezt az egeri püspöki széken megmutatta. A főgondot Esztergom, az érsekség székhelye okozta. Csanád maga beszéli, midőn az érseki székre áthelyezték, fájdalmasan látta székesegyháza nyomorúságát és romlását. Nemcsak erősségének külső falai (már t. i. Esztergom vára), hanem a templom szentélye is, — mint ezt mindenki tudja,¹⁾ — alapjáig meg volt rongálva. Nehogy tehát az imádság háza, a megfeszített Jézus hajléka, melyet Szent István, az első magyar király Sz. Adalbert püspök tiszteletére építtetett, úgy belsejében, mint külső erősségében elpusztúljon, annak megújítását szívből áhítá.

Közőhajtás volt ez! Midőn a pápa 1321 december 8-án Toszti herczeg Boleszló érseknek különféle kegyelmi leveleket osztogatott, ezek egyikében ez is benne van: Minthogy az esztergomi székesegyház, mint a magyar király jelenti, nem sokára föl fog épülni és szenteltetni, a szent atya bőséges búcsúkat enged nemcsak azoknak, kik fölszentelésén jelen lesznek, hanem azoknak is, kik a fölszentelés évfordulóját megünneplendik. Igen ám, de a székesegyház föl-építése és fölszentelése, melyet Károly király kívánatosnak, sőt szükségesnek tartott és — talán hogy az érsekre némi kényszert gyakoroljon, — előre jelzett, csak kegyes óhajtás maradt, a miért szemrehányást tenni Boleszló érseknek nem volna méltányos dolog, minthogy az időben az esztergomi érsekség jövedelme, a már érintett okokból érzékenyen megcsappant. Kétezer arany forintra, mai pénzünk szerint 21,000 koronára becsülte a pápai kamara (pénzügyi hivatal) taksája, ez pedig értett a papi javak taksálásához. Ez az összeg, illetve annak háromszorosa, ugyan még mindig tekintélyes volt abban az időben; de sok helyre ment, főleg újonnan kinevezett főpapnál, annyira, hogy templomépítésre, várjavításra, palotatarozásra, melyek mind főpapi kötelességek valának, aligha maradt egy apró dénár is. Csanádnak tehát másunnan kellett pénzt teremtenie. S azt ekképen tette: testvérei: Lőrincz, Miklós és Pongrácz elhúnyván, végrendeletileg 400 márka garast (nagy denárt, mintegy 16,000 koronát) adtak át neki, hogy e pénzt megőrizze kiskorú fiaik számára, míg ezek nagykorúak lesznek vagy szorultságba jutnának. Csanád e négyszáz márkát a váradi káptalan kincstárában őriztette mindaddig, míg az esztergomi érsek székre áthelyezték. Most kivette onnét és temploma építésére fordította; viszont, hogy kisöcscsét kárpótolja, Püspöki, Velkenye és Dézmástelek nevű érseki birtokokat, melyek közül kettőt már ő szerzett vissza porös úton holmi bitorlóktól, a mondott összeg fejében Telegdi Lőrincz, Miklós és Pongrácz fiainak a saját és a káptalana levele erejével adta, kik azokat jó akaratral el is fogadták.²⁾

Legott elkezdette tehát alapjáig megrongált székesegyháza szentélyét újra építeni faragott kövekből, szilárd aljra támaszkodó, esiszolt és hornyolt, szabad-kőmíves módra (laticia arte) készült oszlopokkal és boltozatokkal. A megkezdett művet azután (festett) üvegablakokkal díszítette, kívül (a tá-mokra) tornyocskákat rakatott, s az egész templomot befödettvén, gyorsan és szerencsésen befejezte. Világos e leírásból, melyet a bécsi krónikából merítünk, hogy e főtemplom az akkor már nálunk is divatos csúcsíves stílusban épült s azt a kőmíves-páholyokban (Bauhütten) tanult mesterek végezték. Továbbá, — folytatja kútfőnk. — a templomot aranyozott táblákkal (palla d'oro), a leg-jobb kelyhekkel, drága ékítményekkel és egyházi szerekkel fönségesebben, dúsabban és bőségesebben látta el, mint minden elődei. A várat, melyben a temp-

A székesegyház újjáépítése.

¹⁾ Hogy ez köztudomású volt, kitetszik a Bécsi Krónika előadásából.

²⁾ Az eredeti okirat a rosznyói püspökség levéltárában. V. ö. *Fejér*, CD., VIII/IV., 194. IX/I. 227. — Úgy látszik, Csanádnak a mondott célra még némely örökölt birtokait is zálogba kellett vetnie, mert midőn 1366 június 10-én Telegdi Lőrincz fia, Tamás és János fia, Lőrincz megosztottak Telegden és egyéb biharinegyei birtokokon, Kemecsen és Kísfalun nem osztozhattak meg, minthogy Csanád érsek azokat zálogba adta volt rokonainak, Makófalvai Pál fia Dénesnek és testvéreinek. (L. Báthory-féle transsumptum 4. levelét, mely megvan az *Országos Levéltár* dipl. oszt. 322. száma alatt.)

lom feküdt, bástyáit és tornyait is, melyek elavulás és elődei gondatlansága miatt rombadúlással fenyegettek, gondosan kijavíttatta. A beomlott tornyokat fölépíttette, befődötte és mindeneket csinosan megújíttatott. Ezenfölül számos új, magas és erős tornyot építtetett, ezek között a vár kevésbé védett oldalán (a Szent-Tamás hegye felé) a többi tornyot magasságban és erősségben meghaladó bástyát emeltetett, mely az összes erődítményeket minden tekintetben meghaladta. Ezt fődött és rovátkás erkélylyel (solario et meniano) megerősítette és ékítette. És jóllehet e vár számos tornya miatt bevehető immár nem vala, azt a Dunáig terjedő fallal még inkább megerősítette és biztosította. A régtől fogva elhagyott és lakatlan érseki palotát nagy gonddal szintén restauráltatta, két oldalára kecses kápolnákat építtetvén. Végre a váralját, a mai vízivárost, ugyancsak megerősítette, szilárd falakkal és tornyokkal körülövezte és elnevezte Németvárosnak, valószínűleg azért, mert németekkel telepítette meg. E váraljban több templomot is építtetett és minden szükségessel ellátott. — Nagy Lajos király is bámulattal volt eltelve e csodálatos alkotású mű szemléleténél. Az összes magyar templomok mintájának mondja, mely, mint a rózsza líliomok közül, piros fémmel tündöklék. E hasonlathoz kétségkívül a süttöi csiszolt vörös márvány, melyből a templom épült, adta az eszmét.

Azonban Csanád hálát nem aratott e mindenektől megbámult nagy művével. Írigység búrjanzik nagy emberek nyomában, mely, míg ezek életében mint a kigyó hason csúszik, azután halkan sziszeg, végre az önzéstelenség hazug mezében minden erejével vakmerően tépi babéraitak. János és Demeter, Csanád negyedik és ötödik utódai az érseki széken, pört indítottak a nagy érsek emléke ellen, a miért Püspököt, Velkenyét és Dézsmástelkét elidegenítette az esztergomi egyháztól azon a czímen, mert sem a király, sem a pápa nem engedte meg ama törzsvagyon elidegenítését, a káptalan se járult hozzá, a mi nyilván valótlanosság volt. De mert Demeter barátja, Garai Miklós nádor 1379-ben hozott ítéletével igazat adott nekik, elvették ugyan a Telegdiektől a mondott birtokokat, de azért Demeter érsek úr vonakodott visszaadni azt a 400 márka garast, melyeket félszázad előtt készségesen átengedtek az esztergomi székesegyház újjáépítésére, hisz a kései unokák nem tudták bebizonyítani, ha vajon Csanád érsek csakugyan ama 400 márkát fordította-e székesegyházára? A káptalan tagjai, kik tanúi valának a nagy érsek mívelkedésének, elhúnytak már, s az egyetlen, ki erről tanúságot tehetett volna, maga a vádló volt. Gúnyosan hivatkoztak is reá a károsultak. A gúnyt zsebrevágta, a hol visszatartotta a 400 márkát is, mint a hogy erre Garai Miklós nádornak 1380-ban hozott ítélete föl is jogosította.¹⁾

Ha valakinek annyi rendes és rendkívüli kiadása van, mint az esztergomi érsekeknek általában, s főleg Csanád érseknek volt, annak a sok kézen elkalódott bevételek rendezéséről és biztosításáról okvetetlenül gondoskodnia kellett. Az esztergomi érsekség bevétele fekvő birtokainak legtöbbszörre a jobbágyoktól beszolgáltatott hasznán kívül, főleg a tizeden alapult. Igen ám, de a fekvőségek egyes részeit, különösen a középponttól távolabb esőket, kapzsi szomszédok, nem ritkán az érsekek ellentállása nélkül, talán hallgatag beleegyezésével is, elfoglalták, a jobbágyokat a magok szolgálatára készítették, míg végre jövedelmük az érsekség részére teljesen elapadt. Még több visszaélés keletkezett a tizednél. A tizedet az erre kötelezettek hol kereken megtagadták, hol különféle kiváltságok alapján fölmentve hitték magukat alóla, a mi pedig befolyt, az sok kézen akadt meg, minthogy a tizedet, hol az egész, hol negyedrészt, hol tizenhatodát különféle testületeknek vagy egyeseknek engedték át a főpapok. Így esett, hogy ez a főövedelem, — a régi példabeszéd szerint — mint a vaj, mely egyik tenyérrel a másikra kerül, hol teljesen, hol nagyrészt elolvadt, míg rendeltetése helyét megközelítette.

Csanád érseknek nagy jogtudományára, magasztalt élelmességére és érellyére volt szüksége, hogy a saját és egyháza számos baján segítsen. Nagy óvatossággal tette ezt. Mindenek előtt a pápától rendeletet eszközölt ki, melyben a pápa, mintha önként tenné, megbízta az egri és veszprémi püspököket, hogy az esztergomi érsekség fekvőségeit, továbbá a tizedeket és más jövedelmeket, melyeket az érsekek hol élethossziglan, hol nagyobb időre, néha némi bér mel-

¹⁾ Bizonyítják ezt az eredeti oklevelek, melyek a rosznyói püspökség levéltárában őriztetnek. Továbbá a *Bécsi Krónika* (Fontes domest. II., 238.) — *Theiner*, Monum. Hung. I., 474., 527., 532. 587. 601. — *Fejér*, CD., VIII/IV., 194. IX/I., 227. 281. —

lett, még ha a pápa engedelmével is, másoknak engedtek át, vegyék vissza. (1331 december 1.) Ezután az érsekségtől elidegenített birtokoknak és jövedelmeknek régebb királyoktól nyert adománys leveleit I. Károly királylyal átíratva, megerősítette,¹⁾ ezek alapján a bitorlókat pörbe fogta s a pört rendesen meg is nyerte. A sok gonddal járó és nehezen ellenőrizhető jövedelmeket bérbe adta. Így történt ez részben a dézma-joggal, ha ugyan nem sikerült lelkiismeretes vagy érdekelt dézmálókról gondoskodnia.

Természetes, hogy az adatok Csanád e rendszeres tevékenységéről nem mind maradtak reánk. Azonban a ránk maradtak közül is csak azokat szándékozzunk közölni, melyekről fölteszszük, hogy közönségünket érdeklik s történeti ismereteiket bővítik.

A tornai kerület dézmája az esztergomi egyház alapítása óta az érseket illette. A dézma tárgyai: búza, rozs, árpa, zab, köles, len, kender, méhek, kecskék, bárányok és malacok valának, melyet a polgárok (burgenses), parasztok, vendégnépek és minden másrendű lakosok fizetni tartoztak *német módon*, a mi származásukra vall. Történt azonban, hogy IV. Béla király és felesége, Mária királyné Görgőre mentek lakni, a hova a szükséges élelmi szereket messzről kellett volna utánok vinni. Hogy tehát e kellemetlenség elől kitérjenek, 1263-ban bérbe vették Fülöp érsektől a tornai dézmat készpénz-fizetés mellett és írást is adtak róla, nehogy az érsek joga feledésbe menjen. De hiába volt a királyi levél, — a királyi udvar távozása után se került vissza az érsekségre a dézma, hanem a zaardi vár részére foglalták le igaztalanul. Csanád érsek e miatt pört indított és Druget Vellermes nádor 1336 márczius 23-án, „úgy követelvén ezt az igazság“, visszaállította az érsekség jogát, „minthogy a dézmák a lelkek üdvére rendeltettek az egyházak, az egyházak főpapjai, érsekek, püspökök és más papok élelmezésére, az egyházak föntartására s az egyházi dísz beszerzésére, hogy ez által a mindenható Isten világhuralma elismertessék.“²⁾

Másutt, Gömörben aligha volt pörösködére szükség; elég lehetett a szigorúbb fölügyelet, de az eredmény mégis nagyszerűnek mutatkozott. Maga Csanád érsek mondja, hogy a gömöri tized, mely előbb soha se haladta meg a 60 márkát, az ő gondosabb kezelése mellett 400 márkára emelkedett. Példáját követte főkáptalana, a mit azért közlünk, mert Csanád eljárását is megvilágítja. Nagyszombat városa tizedét főpapjai kegyességéből az esztergomi főkáptalan élvezte. A káptalan is kezdette szigorúban venni a tizedszedést, a mi kellemetlen volt a polgárságra, minthogy ennek következtében közöttte és a tizedszedők között nem ritkán egyenetlenségek támadtak. Ezek elkerülése végett és mert úgy kívánta a gyarapodó város érdeke, örök időre abban állapotott meg Nagyszombat közönsége az esztergomi főkáptalannal, hogy Nagyszombat városában, Gerencsér, Magyarád (Morderdorf), és Perna (Kocsisföld) falvakban, melyek Nagyszombathoz tartoztak, az összes, gabonák, méhek, bárányok, libák és csibék után szedetni szokott tizedet évi 80 budai ezüst márkán megváltja, e váltásági összegbe értetvén a quarták is, melyek e tized után jártak. E quarta (pars) alatt a tizednek az a 25 százaléka értendő, a mely a magiszterek javadalmasására szolgált. E magiszterekből lettek a káptalanokban a mesterkanonokok. Hanem a mondott quartákból levontak még egy negyedrészt a lelkészkező papság ellátására, melyet ez mind e napig élvez, az úgynevezett sedecimát, minthogy az összes tizednek tizenhatodrészt tette ki. — Mennyire hasznos volt a polgárok részére is ez új rendelkezés, kitetszik a szigorú kikötésekből, melyekhez a város hozzájárult: A tizedváltás évenként december 7-én volt fizetendő. A káptalan megbizottja egy nappal előbb, telát Sz. Miklós ünnepén, a mikor a város búcsúját tartja, jött a városba, kinnek ebédet és vacsorát, szolgáltnak és lovainak ellátást adott a város, a következő napon pedig tartozott teljesen befizetni a 80 márkát. Ha azonban erre a város még nem volt elkészülve, ez esetben a káptalan megbizottjának akár két hétig is türelmesen kellett várakoznia, persze a város költségén. Hanem ha ezután is elmaradt volna a fizetség egy hétre, a város e késedelemért 10 márkányi bírságot vállalt magára. Végül, ha a 80 márká tizedváltást a 10 márká bírsággal együtt még nyolcz nap után sem akarta volna a város megfizetni, akkor a várost egyházi tilalom alá rekesztették olyképen, hogy a lakosság sem a plebánia-templomba, sem a barátokhoz misére nem mehetett. És ismét nyolcz nap mulva, ha akkorra se fizetett volna a város, a káptalan egy érseki rendelet erejével kiközösíthette mindaddig, míg minden tartozásának eleget nem tett. Kivételnek csak az esetben volt helye, ha a város szántóföldjeit valamely hatalmas hadsereg tönkre tette, vetéseit eltiportta volna, mely esetben a káptalan két hozzáértő becsüst küldött ki, kik a városbíró és öt esküdt jelenlétében a kárt megbecsülték, mihez képest a tizedváltást is leszállították. E szerződésből úgy látszik, mintha e gazdag város a megváltott tizedet nem szedte volna be polgárain, hanem közös jövedelméből fődözte, különben nem volna értelme az elősorolt kikötéseknek, minthogy december 7-ig mindennemű tizedet beszedhetett és összerakhatott volna. Erre vall az is, hogy a következő 1348 július 13-án Nagyszombat városa szerződést kötött Csanád érsekkel is, mely szerint királyhegyi új, részben még kielletendő szőleje dézmáját évi 20 márkával szintén megváltotta. Csanád érsek e húsz márkából kettőt a Szent-Miklós-plebánia-templomnak engedett át. Szalai Péternek pedig megengedte, hogy nyitramegyei Patvarócz birtokának az esztergomi érseket megillető tizedét évi 12 forinton megválthassa. Továbbá a pilisi apátnak és konventjének bérbeadta húsz évre a csákányi tizedet 20 márkáért, tíz pénzt számítván egy márkára. Ugyancsak Csanád érsek bérbe adta roznyói arany- és ezüstbányáit az összes jogokkal, jövedelmekkel és bányabíráskodással egyetemben 120 budai ezüst márkáért az imént említett Druget Vellermesnek, ki azonban akkor még nem volt nádor, hanem csupán szepesi és újvári ispán.³⁾

A tornai dézma.

A gömöri tized.

¹⁾ E megerősítő levelek föllelhetők a *primási levéltárban* lad. A. és B. Néhányat közülök *Fejér* is kiadott.

²⁾ *Knauz*, Monum. eccl. Strig. I., 496. — Az ítélet a roznyói püspöki levéltárban.

³⁾ *M. Gazdaságtört. Szemle*. 1899. évf. 434. l. — *Primási világi levéltár O-fiók*, I. nyaláb, 5. szám. — *Békefi*. A pilisi apátság, I., 355.

Az érseki
birtokok
visszaszerzése.

Az esztergomi érsekség jogtalanul elfoglalt birtokai visszaszerzése az imént említett gömörmegyei *Velkenyén* vette kezdetét, melyet néhai Rátót nembeli Hasznosi Domokos nádor szerzett meg III. Endre király levelével, de csak fölig-meddig, minthogy nem lett annak birtokába iktatva, a miért sietett is túladni rajta, elidegenítvén azt Terenyei Simonfia Miklósnak, ki ellen a pör meg is indult — mint tudjuk, — sikeresen.¹⁾

Az érsekség más birtokát, a komárommegyei *Kürtöt*, melyet akkor kőből épült temploma védőszentjéről Scentthamasykuthw (Szent-Tamáskürtő)-nek neveztek, jóhiszeműen megvette Kálmán herceg, Károly király természetes fia, ez időszert esztergomi nagyprépost tanítója, Péterfia Pál 40 márkán, de nem az esztergomi érsekségtől, melyhez Kürt régesrégől tartozott, hanem bizonyos Gyula fiától. Csanád érsek, hogy az érsekségnek e birtokot visszaszeresse, megfizette a becsapott vevőnek a negyven márkát.²⁾ — Nem ily simán rendezkedett a Boztehiekkel, a Rozgonyiak őseivel, kik az érsekség esztergommegyei *Örsi* birtokából, melyet az érsekség IV. Béla királytól a komárommegyei Szönyért cserébe kapott, holmit elfoglaltak. Csanád tehát új határjárást kért, melyet Nagy-Martoni Pál országbíró elrendelt, megbízván végrehajtásával az esztergomi íspitályos lovagokat, kiknek határjárasi leveléből értesültünk, hogy Örs Gyermely (Germen) szomszédságában feküdt. Hasztalan ellenkeztek a mányi és boztehi urak, az országbíró — úgy követelven az igazság, — Örsöt a határjárás értelmében az érsekségnek ítélte oda.³⁾ — Ugyancsak határjárást rendelt el Károly király is Csanád kérelmére a komárommegyei *Gyorok*-ra nézve, a határjárással és az érsek úr beiktatásával a nyitrai káptalan bizván meg.⁴⁾

Nem csekély érdekekkel bír Csanád érsek igyekezete, melylyel a nógrádmegyei *Vadkert* határában fekvő, s az esztergomi érsekséghez tartozó Vonunto⁵⁾ telkét, Móka földét és Lukaföldét az érsekség számára megmentette. — E részirtokokat a hatalmas Szécsenyi Tamás erdélyi vajda, a királyi ház rokona akarta elfoglalni, „visszafoglalni“, mint mondá, a miért azokat a budai káptalan bizonyossága mellett meg is járatta, beiktatásának azonban Csanád érsek ellentmondott, kimutatván IV. Béla királynak 1255 augusztus 16-án kelt nevezetes leveléből jogát. A határjárás után ugyanis, Béla király Váezon közgyűlést tartott Nógrád, Hont és Gömör vármegyei részére, hogy az országos szerencsétlenség által fölfordult állapotot és birtokviszonyokat rendezze. E gyűlésen egyebek között előállott Benedek érsek, panaszt emelvén, hogy az esztergomi egyház némely, hadi és egyéb szolgálatra kötelezett nemes jobbágysai megszöktek és most szabad nemesek módjára viselkednek. Kérte tehát a királyt, hogy egyháza emez embereit arra a szolgálatra, melyre a szent király őket rendelte, visszatérleje. A király a főurak tanácsára három nógrádi nemes: Tekus ispánt, Szécsenyi Folkust és Szügyi Lorándot küldötte ki, hogy tudják meg, melyek azok a szent királyok által az egyháznak adott szolgák, kik szolgálatukat elhagyták. A nevezett nemesek végre azt válaszolák a királynak, hogy már föltalálták, a kiket kerestek; név szerint: Ecsén fia Lukát, Haládót Móka fiával, Vanontát Böles fiával és Dankost a Domokos fiát, kik azt állították, hogy azért távoztak az egyház szolgálatából, mert Vadkerten megélhetésükre elégséges birtokuk nem volt. Visszaállították tehát őket, hogy az egyháznak tovább szolgáljanak, fölosztották közöttök az őket illető földeket és újra meghatározták. — Ezek után Szécsenyi Tamás vajda meg se jelent már a tárgyalásra, melyen Csanád érsek, mint rendesen, személyesen védte egyháza jogát. Nagy Lajos király tehát a helyi szemlélt is kirendelvén, a kérdéses területeket Nagy-Martoni Pál országbíró által az esztergomi érsekségnek visszaítéllette.⁶⁾

Nem volt oly szerencsés Csanád, midőn *Szomolnok* bányavárosát annak Lassúpatak (németül Eilbach) nevű aranybányáját a Böbék Domokos fiával együttesen vissza akarta pörölni. Talán igazok volt és a bányaterület valaha az ő birtokuk lehetett, de jogukat megvédeni a kellő időben elmulasztották. I. Károly király ugyanis, a városi iparos polgárság nagy pártfogója, hogy Szomolnok jólétét előmozdítsa, a körötte két mérföldnyire fekvő összes területet neki ajándékozta, kihirdette azonban, hogy a kiknek e területre, illetve annak egyes részeire netán joguk volna, jelentkezzenek, mert hasonló, vagy jobb minőségű földdel fogja őket kárpótolni. Senki se jelentkezett, se Csanád érsek, se a Böbékek: mire a szomolnokiakat a mondott terület birtokába ellentmondás nélkül bevezették, a miért Tót Lőrincz tárnokmester, Kont nádor atyja másképen nem ítélkezhetett, hanem hogy a felpórosók keresetének helyt nem adott.⁷⁾ Ellenben a komárommegyei *Helény* felét, melyet Sixtus, egykoron esztergomi olvasó-kanonok IV. Béla királytól 1266-ban a római kúrián teljesített szolgálataiért kapott, azután végrendeletileg az esztergomi érsekségnek hagyott, Nagy-Martoni Pál országbíró ítélőszéke előtt visszaszereste.⁸⁾

Az ugyancsak komárommegyei *Gutára* vonatkozó pörének azonban a már gyöngélkedő Csanád érsek barátságos egységgel vetett véget, melyet az aranyos vitéz, Danes ispán fiaival kötött és Gilet fia Miklós nádor helyben hagyott.⁹⁾ — Ha nem is közvetlenül, közvetve minden bizonynyal oroszlánrészre volt Csanád érseknek abban, hogy Nagy Lajos király a tolnamegyei Izsépert és Drásért, melyeket atyja az esztergomi káptalantól elvett, kárpótlásul adta az esztergommegyei *Nánát*. Hogy Károly király intézkedése nem történt erőszakoskodás nélkül, megértjük Nagy-Martoni Pál országbíróknak Visegrádon, 1339 decz. 18-án kelt ítélet-leveléből. I. Károly király, mondja e levél, az esztergomi káptalan két birtokát, Darást és Izsépet a Kőszínieknek Gűszingieknek nevezet szerint néhai Henrik bán fiának, (Herceget) Péternek, továbbá Péter testvére János fiainak: Miklós, Péter és Henriknek (a Tamásiaknak) adományozta, — Zegoria megyeért, teszi hozzá Nagy Lajos király. Ezt pedig úgy kell érteni, hogy a Kőszíniek, a mily hatalmasak, oly megbízhatatlanok valának. A háborúban

1) Lásd a rozsnói püspökség levéltárában.

2) A primási világi levéltárban: K-fiók. 6. nyaláb, 58. szám.

3) Ugyanott. D-fiók. 4. nyaláb, 69—72. számok.

4) Fejér. CD., VIII/III., 653.

5) Mondd: Vanonta—Valenta—Bálint.

6) Knauz. Monum. eccl. Strigon. I., 422. — Primási világi levéltár, F-fiók. 8. nyaláb, 157. szám.

7) Fejér. CD., IX/1., 168.

8) Primási világi levéltár. T-fiók. 2. nyaláb, 42. szám.

9) Ugyanott. C-fiók. 1. nyaláb, 12. szám. — V. ö. Knauz. Monum. eccl. Strigon. I., 534. 606

10) Primási világi levéltár. C-fiók. 2. nyaláb, 16. szám. — Fejér. CD., IX/1., 709. 713.

is, melyet Károly király 1336-ban és 1337-ben az osztrák hercegek ellen viselt, ez utóbbiak pártjára szegődtek; annál könnyebben teheték ezt, minthogy birtokaik, váraik az ország nyugati szélein, az osztrákok szomszédságában feküdtek. I. Károly király, midőn az osztrákokkal 1336 december 13-tól 1337 június 8-ig foggyverszűnetet kötött, kénytelen volt ezeket az osztrák hercegek védelme alatt álló hűteleit is a szerződésbe foglalni. De megkötötté 1337 szeptember 11-én a béke, más-képen intézkedett I. Károly király: elvette a Kőszíniektől a határszéli birtokaikat és Baranyában, Tolnában adott nekik helyettök másokat, mintegy internálta őket az ország belsejébe, hogy elvegye tőlök az alkalmat a hazaárulásra, az ország ellenségeivel való szövetekezésre. E végett volt szüksége Izsépre és Drásra is, mely két helységet az esztergomi káptalan hozzájárulása nélkül adta a Kőszínieknek.

Midőn tehát a király embere a pécsi káptalan bizonyossága mellett e két birtokot a királyi levél értelmében meghatározni és a Kőszínieknek át akarta adni, az esztergomi káptalan nevében ellentmondott (Jánoki) László szentgyörgymezei prépost, minek következtében a király embere a káptalan 1339 december 7. napjára a király ellen megidézte, hogy ellentmondását megokolja. Az idézésre megjelent (Kis) Demeter, az esztergomi káptalan dékánja, de sem a megadományozott Henri-cziádok, sem a király ügyvédje meg nem jelent. A miért ez ügyben az országbírónak a vele törvényt látó főurakkal és nemesekkel együtt a meg nem jelenteket el kellett marasztalnia, így követelvén ezt az ország törvényes szokása. Azonban ez ítélet ellenében is megmaradt Izsép és Drás a Kőszíniek birtokában. Károly királynak ugyan szándéka volt az esztergomi káptalant kárpótolni, de mint fia, Nagy Lajos király írja, boldogult atyja meghalván, ideje nem volt, szándékát végrehajtani. Teszi tehát ezt ő, szeretett anyjának, Erzsébet királynénak különleges kérelmére, s az elvett birtokért cserébe adja az esztergomi káptalannak Nánát, melynek birodalmába Dénes barát által bevezettetni rendeli. Egyúttal levelet íratott a nánai falúnagnak, most azt mondanók: bírónak és a nánai jobbagyoknak, intvén őket, hogy az új uraságot, az esztergomi káptalant ezentúl készségesen szolgálják, a mint ezt Dénes barát szent-ferencz-rendi lektor, kit a beiktatás végett küld, bővebben elő fogja nekik adni. Ez a frater Dénes kerekgyeházi Laczk székelyispánnak fia volt, utóbb kalocsai érsek, kivel ez alkalommal először találkoztunk. Am tekintélyes férfúnak kellett már most is lennie, minthogy ez ügynek ő volt előadója. Minthogy pedig Nagy Lajos király meggyőződött — úgymond — róla, hogy a Nánán szedetni szokott királyi vám jogtalan, ezt eltörülte. Hogy ez ügyet teljesen rendezze, meghagyta Nagy Lajos király a váci káptalannak, miszerint Nánát újból meghatároolja, a mi meg is történt, mert 1349 márczius 23-án már azt jelenté a váci káptalan ugyancsak a királynak, hogy az *elő-esztergom-vármegyei* Nánát (in comitatu de ante Strigoniensi) a király emberével, Pataki Mórizzsal meghatározta.¹⁾

De nem csupán a jogtalanul elfoglalt egyházi vagyon visszapórlásával, a papi tized s egyéb jövedelem rendezésével emelte Csanád az érsekség megesappant jövedelmét, hanem vétel útján, csere és más műveletekkel is azon volt, hogy birtokait kikerekítse s azok bevételeit gyarapítsa. Az erre vonatkozó adatokból közöljük a következőket: János, az esztergomi egyház kincsőrzője többször panaszkodott Csanádnak, hogy hivatala sok gonddal és költséggel jár, pedig jövedelme meg nem haladja a tíz márkát, minthogy a nógrádmezei *Szelő* és *Rendvég*, mely a kincsőrző jövedelmét adja, messze fekszik, ellenséges indulatú nemességtől van körülveve, a miért jobbagyait nem bírja megvédeni. De mert a mondott birtok a szomszédos érseki birtoktól határjelek által sincs elválasztva, arra kérte Csanád érseket, hogy tekintve a jó szolgálatokat, melyeket neki tett, cserélné föl birtokát néhány negyedrészt tizeddel (quartával, melyeket capellának is neveztek.) — Csanád érsek teljesítette a kincsőrző kívánságát és mindama quartákat, melyeket Teofil volt prépost lemondása előtt kért, neki engedte át, kikötvén, hogy e negyedjövedelem negyedét, a sedecimát az ottani lelkészeknek juttassa, és meghagyván a tizedszedőknek, hogy soha se rövidítsék meg a cserével megelégedett kincsőrzőt, ki átadta az érseknek föntnevezett birtokát, és IV. Béla király adományos levelét is, melynek erejével azt bírta.²⁾ (1335. április 1).

Birtokszerzések.

Országos érdek szövődik az érsekség *Szerdahely* nevű pozsonymegyei birtokához. I. Károly király a Nyitra folyó mellett fekvő gyoroki és léki földterületeket Menulia Péternek adta volt, ki azokat, minthogy az érsekségi birtokok szomszédságában feküdtek s a jobbagyok között ismételt ízetlenségek támadtak, a király rendelkezére elcsereélte az érsekség Szerdahely nevű fekvőségével. — A király erre a Péterre bízta a morva-határszéli Újvár (Holics) és Berencs őrizetét, hogy a határokat Cseh István ellen megvédje. Minthogy pedig e várakat megrongált állapotban találták, bástyáik romladoztak, belső épületeik is hiányosak valának, I. Károly király átengedte Péter várnagynak négy vármegye királyi adóját, hogy ezen a szükséges javításokat eszközölje. Péter szigorúan beszede az adót, de sem a mondott czélra nem fordította, se róla számot adni nem tudott. A király tehát megfosztotta őt Szerdahely birtokától, Csanád érsek pedig visszaváltotta azt 200 márkán az érsekségnek (1335 május 14.) és a vételért Laczkfi István királyi lovászmester és újvári várnagy kezéhez megfizette. (1338 márczius 29.)³⁾ — Kálmán herceg és prépost, az esztergomi és nyitrai káptalanok 1334-ben, illetve 1335-ben tanúságot tesznek arról, hogy Csanád érsek a ludányi, örményi és bodaki (Nyitravármegye) tizedelt (ide nem értve a nemesek tizedét és a magistrális quartát) átengedte Vid nyitrai püspöknek, ki viszont Mekit (Udvard mellett), Ivánkatelkét Tardoskedd mellett és perbetei részét Perbete falu szomszédságában átengedte az érseknek, nemkülönben lemondott az udvardi és perbetei quartákról, melyeket némely esztergomi érsek ajándékából élvezett.⁴⁾ — Ugyanúgy a zabori konvent átengedte Csanád érseknek a nyitramegyei Nagykerék és a nyárhídi vám őt illető

¹⁾ Az eszterg. főkápt. birtokaira vonatkozó okmányok tára. 37. lap. — Az esztergomi káptalan magánlevéltára. 31. fiók, 1. nyaláb, 5., 6., 10. és 11. számok.

²⁾ Az eszterg. káptalan magánlevéltára. 51. fiók, 1. nyaláb, 34. szám. — Knauz. Monum. eccl. Strigon. I., 374. — Fejér. CD IV/IL, 14., VII/V, 278., VIII/IV., 103.

³⁾ A primási világi levéltárban. L-fiók, 1. nyaláb, 1. szám és a káptalani magánlevéltárban 4. nyaláb, 52. szám.

⁴⁾ Országos levéltár. Acta eccl. 2. nyaláb, 6. szám. — Primási vil. levéltár 2. fiók, 3. nyaláb, 38. szám. — Fejér. CD., VIII/IV., 114.

részét az esztergomi érsekséget megillető nyitrai megyei tizedért, melyet Csanád érsek a zabori konventnek adományozott.¹⁾

Azonképen megcsereelte Csanád érsek bars megyei *Bogdán* nevű birtokát, mely Szódó és Sáró között feküdt, Vörös Bede harasói (hrussói, ma : magas-majtényi) várnagy és ennek Péter fia Bél, másként Földes Péter földével és Sáró nevű birtokával.²⁾ — Továbbá megvette hatvan márkáért Emőkei Dezső, a Zobonya testvére *Kendü* nevű birtokát Nyitra megyében, mely szomszédos az érseki Ezbeg (Üzbég-)gel.³⁾ — Azonképen zálogba vette Vid fia Mátyástól *Kuralt*, mely az érsekség Farnad és Gécz nevű birtoka között feküdt. A zálogos birtok bármikor visszaváltható.⁴⁾

Esztergom város közvetlen szomszédságában is végzett Csanád érsek vásárlásokat. Így megvett a keresztések Szent-Pál nevű falujában, a Duna mellett, Koncz esztergomi polgártól egy darab földet négy márkán s így szomszédja lett Henz „korcsolyás“ mesterembernek (neculator) ; továbbá Ite fia Miklós özvegyétől, Sebe (= *Erzsébet*) asszonytól egy telket a rajta fekvő épületekkel együtt, ugyancsak Szent-Pálfalván, szintén négy márkáért ; azonképen Beke esztergomi polgár házhelyét megint Szent-Pálfalván, a Duna mellett négy márkáért.⁵⁾ — Muzslai Jakabtól pedig és hozzátartozóitól megszerezte az érseki Muzsla és a káptalani Ebed között fekvő *Muzsla* nevű birtokot cserében Szódóért, mely Mikola és Bogdán között a Garan mellett feküdt.⁶⁾ — Nemkülönbén Vezekényt, melyet eddig zálogban bírt, végleg magához váltotta.⁷⁾ — Goór Miklóst pedig arra kötelezte, hogy néhai Tamás érseknek *Hylyenről* szóló levelét visszaadja, mit ha nem tenne, az a level hatását veszti, ő pedig hamis oklevél bemutatójának tekintendő.⁸⁾

Kedvezményes
vámok.

Fényes tanúságot tesz Csanád érsek fönkelt gondolkodásáról Esztergomban, 1337 december 24-én kiadott levele, melyben az esztergomi egyházat megillető vámokat, noha azokat a szent királyok szabták meg tekintettel I. Károly király ebbeli óhajására és a közjóra, hogy Magyarország szükségét ne szenvedjen a cseh, sváb, rajnai és flandriai kereskedelmi cikkekben, melyek az újonnan (a visegrádi fejedelmi kongresszuson) biztosított és megnyílt csehországi úton jönnek be, tekintettel végre a mainzi Franklin, a prágai Marhard és Miklós, a nürnbergi Sooper és Ferencz, az augsburgi Zwickl és a nevezett országok összes kereskedői alázatos eszedezésére, az esztergomi káptalan hozzájárulásával a következő kedvezményes vámokat állapította meg : a nevezett kereskedők, ha bejönnek, minden kocsiól, akár terhes legyen az, akár könnyű, fizetnek úgy a nyárhídi (Érsek-útvár mellett), mint az udvardi érseki száraz vámnál három pénzt széles bécsi dénárookban, vagyis garasokban (tres pensas latorum viennensium) ; Esztergommál és pedig az innesső parton, az érseki új városban minden kocsiól jövet és menet négy garast, a kocsi elé fogott minden lóól télen, nyáron egy-egy garast, nyerges lovaktól pedig, melyeket a kereskedők megülnék, félgarast. Visszatérő útjokban Udvardon hatvan bécsi szélest (garast) tartoznak fizetni, ugyanannyit Nyárhídián. Különös kedvezményképen megtiltotta Csanád érsek, hogy a cseh és velők szövetekezett kereskedőket az ő birtokain senki se merje háborgatni, föltartóztatni, vagy pörbe fogni. A kinek panaszja van ellenök, az panaszát Esztergomban az érseki új városban adja elő, kivéven mégis, ha a nevezett kereskedők útközben valakit megsebezzenek, megölnének, vagy erőszakot követnének el rajta. Ez esetben a hely színén ítélnének, de csakis a tettes fölött, a többiek szabadon bocsáttassanak útjokra. — Tiltakozik végre az érsek, mintha e vámleengedéssel által az egyház jogait esorbítani akarná, mert ez engedménye csak élte fogytáig marad érvényben. Három hónappal halála után a régi vámtételek lépnek ismét érvénybe, hacsak utóda az érseki széken másképp nem rendelkezne, a mint ezt a mondott kereskedőkkel és társaikkal kikötötte.⁹⁾

Adományok.

Hozzájárultak mind ez igyekezetekhez, melyekkel Csanád érsek egyháza anyagi javát helyreállítani, elősegíteni törekedett, némely kegyes adományok az esztergomi egyház, első sorban érseke javára, melyek a megérdemelt közbecsülésnek ép oly tanújelei, mint a föléledt hitbuzgóságnak és vallásosságnak. Így nemes Czine asszony, Berencsi Majos leánya és Vitályosfia Lampért özvegye az esztergomi szent-királyi János-lovagok előtt személyesen megjelenvén, előadta, hogy a nagy tiszteletnél fogva, melylyel az esztergomi Szent Adalbert-monostor (főegyház) iránt viseltetik, a bars megyei Családot, melyben kőből épült templom áll, az irgalmasság anyja tiszteletére, valamint egyéb rész-birtokait Billegen, Pécskfűzén, Bácsaföldén, melyek közül némelyeket Miklós fia vérdíjáiúl, másokat hitbérül és hozományúl kapott, a maga és övéi lelkők üdvéért Szent Adalbert templomának, illetve Csanád érseknek adja.¹⁰⁾ — Azonképen nemes Szép asszony, Renoldfia Jakab özvegye Ekel (Eckel) nevű elhagyott birtokát a Lakos folyó mellett Csanád érseknek, illetve az esztergomi egyháznak azzal a kikötéssel engedte át, hogy az érsek Vadkerten egy telket és ellátást adjon neki élte fogytáig.¹¹⁾ — A legértékesebb ajándék természetesen Nagy Lajos királytól jött, ki az esztergomi egyháznak Csanád érsek hű szolgálataiért, melyeket atyjának és neki főleg koronázása alkalmával teljesített, akkor bars megyei, jelenleg esztergom megyei *Farnadot* és *Ólvedet* adományozta, és azok birtokába Péter szerémi püspök testvére, Beke által beiktatta, intvén az ottani vendégnépeket, hogy az érsek úrnak mindenben engedelmeskedjenek.¹²⁾

Mindez adatoknál azonban legvilágosabban beszél a Csanád érsek által elért anyagi eredményekről az a körülmény, hogy a pápai kamara kezdte az esztergomi egyház jövedelmét még egyszer annyira, azaz négyezer arany forintra taksálni.

¹⁾ *Prímási világi levéltár*, N-fiók, 1. nyaláb, 5. szám. — *Fejér*, CD. IX/I., 704.

²⁾ *Prímási világi levéltár*, K-fiók, 1. nyaláb, 2. és 3. szám. — *Fejér*, CD. VIII/V., 393.

³⁾ *Országos levéltár*, acta eccl. 3. nyaláb, 13. szám. — *Prímási vil. levéltár*, L-fiók, 1. nyaláb, 2. szám. — *Anjouk. Okmt.* IV., 196.

⁴⁾ *Prímási világi levéltár*, K-fiók, 1. nyaláb, 4. szám.

⁵⁾ *Prímási világi levéltár*, Z-fiók, 3. nyaláb, 39., 41., 42. számok.

⁶⁾ *Országos levéltár*, NRA. 1050 nyaláb, 1. szám.

⁷⁾ *Ugyanott*, Ügyvédek után maradt iratok, 24. nyaláb, 120. szám.

⁸⁾ *Prímási világi levéltár*, L-fiók, 4. nyaláb, 51. szám.

⁹⁾ *Cod. dipl. et epistolaris Moraviae*, VII, 131.

¹⁰⁾ *A primási világi levéltár*, R-fiók, 3. nyaláb, 37. száma. — *Fejér*, CD. VIII/III. 551.

¹¹⁾ *Ugyanott* Z-fiók, 3. nyaláb, 40. szám. — *Fejér*, CD. VIII/IV., 206.

¹²⁾ *Ugyanott* K-fiók, 1. nyaláb, 5. szám.

Mindezeket, az egyháza javára szükségesnek talált eredményeket Tamás érsek csak úgy érthette el, ha a király és a pápa jóakarátát kiérdemelte. Ez neki teljes mértékben sikerült annyira, hogy némi bizalmaskodás fejlődött ki közöttük a királyi család között. Föltűnik ez például, midőn Erzsébet királyné a somlyai apáczákat az érsek úr, „kedves komája“ pártfogásába ajánlja, hogy védelmezze meg őket helyette mindenek ellen.¹⁾ Vagy midőn Károly király hivatalos okiratokban is szintén *kedves komájának* ezimezi őt; viszont Csanád is Károly királynak, mint „urának és komájának“ küldi meg a szöllősi lelkészi állomásra jelölteket, hogy válaszszon közülök.²⁾

Értette Csanád érsek a módját, hogy a legnehezebb ügyekben s a kellő időben célzott érjen, azért nevezi őt a bécsi krónika az idézett helyen „igen tevékeny és ravasz férfúnak.“ Eljárt pedig a következő módon: Midőn valamely, tegyük, visszaélést meg akart szüntetni az országban, kimerítően informálta a pápát, ki azután ez ügyben nem csupán a királynak, hanem a mindenható Erzsébet királynénak is és minden más befolyásos embernek, udvarias, megtisztelő levelet küldött, hogy a kérdéses ügyet pártolják; viszont, ha a pápánál akart valamit elérni, a király vagy királyné közbenjárását vette igénybe; ekképen legnehezebb dolgait símán elintézte. Egyik levelében, például, azt írja a pápa Erzsébet királynénak, hogy megütközéssel hallotta azt, az Isten előtt gyűlöletes, a jó erkölcsökkel ellenkező, törvényt, méltányosságot és igazságot sértő magyar szokást, hogy midőn a főpapok s egyházi személyek javaik bitorlóit a királyi vagy egyéb bíróságnál bevádolják, még akkor is, ha igazokat tanúkkal s egyéb bizonyosságokkal támogatni hajlandók, erről hallani sem akarnak, hanem páros viadalra ítélik őket, a midőn nagy költségen bajnokot kell szerződtetniök. E miatt sokszor megesik, hogy a főpapok s egyházi személyek inkább veszni hagyják jogait, hogysem Istent kísértsék és magokat az irreguláritás veszedelmének kitegyék.³⁾ Kéri tehát buzgón a királynét, vigye ki a királynál, kinek ez ügyben előterjesztést tett, hogy Istent bántani, a szabadságot sérteni ne engedje, hanem végkép törölje el e véres párviadalokat. Együttal és ugyanaz napon azért is esedezik, hogy az oly szállítmányoktól, melyeket a papok nem kereskedés végett, hanem saját szükségletükre vitetnek egy helyről a másikra, vámot vagy adót ne kelljen fizetniök az isteni és emberi jog, valamint az egyházi szabadság nagy csorbításával. Nehogy pedig a felelősség Csanád érseket egymagát terhelje, meghagyta a pápa kivüle a kalocsai érseknek, pécsi és egri püspököknek, hogy e két levelet, a párviadalról és vámról, személyesen adják át a királynak és királynénak és beszéljenek a szívökre.⁴⁾

Magától értetik, hogy hasonló engedményeket őszinte ragaszkodás, bölcs tanácsadás, ügyes és hű szolgálatok árán érhetett el Csanád érsek, ki soha se vonakodott, hogy mind a pápa, mind királya érdekeit minden tehetségével előmozdítsa. A pápánál végzett szolgálatait utóbb adjuk elő, előbb azokat a nagy szolgálásokat ismertetjük, melyeket a magyar királyi udvarnak végzett a nápolyi ügyben⁵⁾ és Nagy Lajos királynak a trónra emelésében.

Midőn I. Károly király 1327 november 30-án született fiát, Endre herceget (Csanád, — úgy látszik, — ennek volt keresztatyja) hosszú alkudozások után Nápolyba vitte, hogy ott trónörökösként, leendő feleségével, Giovannával együtt nevelkedjék, Csanád is elkísérte a királyt. Zengben, 1333 július havában szállottak hajóra, s e hónap 31-én érték el az apuliai partokat. Róbert nápolyi király (I. Károly nagybátyja) Beneventóig eléjük ment ugyan, levelében a pápa is üdvözölte az olasz területre lépett magyar királyt, a ki azonban csak szeptember 18-án érkezett meg Nápoly városába, mert útközben súlyosan megbetegedett. Mindamellett folytatták az alkudozásokat, melyek alapján oly egyezés jött

¹⁾ *Anjouk. Okmt.*, II., 539. ded. *Visegrad*, 1331. szept. 21.

²⁾ *Fejér*, CD. VIII/III., 575. — *Anjouk. Okmt.* III., 424.

³⁾ Ez, mint látni fogjuk, régi, súlyos panasza volt az egyháziaknak.

⁴⁾ *Theiner*, Hung. I., 677.

⁵⁾ E nagyfontosságú kérdést ismételve kutattam, írtam is róla. (Olv. *Csór Tamás* című értékelésemet az *Erdélyi Múzeum* 1890. évfolyamában és ismét a *M. Nemzet Tört.* III., 120. és 154. és köv. lapjain.) Újabbban Fraknói püspök, ki ez érdemben a vatikáni levéltárt fölkutatta, ugyan e kérdésben fényes eredményre jutott. (Olv. *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel*, I., 151. és 171. és köv. lapjain), mikre az olvasót a kérdés teljes megértése végett felhívom, hogy minthogy e helyt a dolog természetéhez képest csupán Csanád érsek viselt dolgairól értekezhetem.

létre, hogy Endre herezeg feleségül veszi Giovannát, mielőtt a jegyesek törvényes korukat elérik. Az esetre, ha Giovanna előbb múlték ki, Endre Máriával, Giovanna hugával lép házasságra, viszont, ha Endre előbb halna meg, Giovanna, illetve, ha Giovanna is előbb múlték ki, Mária a magyar királynak más fiával kél egybe, kit atyja majd ki fog jelölni. Ez egyezség megtartására a két király, Sancia, Róbert király neje s a két ország jelenlevő főurai esküvel kötelezték magokat; az ünnepélyes eljegyzés Endre és Giovanna között szeptember 26-án megtörtént. Ha nincs is megírva, könnyen hozzá vethető, hogy e fölöttébb bonyodalmas és nehéz ügyben mily jeles szolgálatot végzett ez alkalommal is Csanád érsek.

Eredményesebb volt a szolgálat, melyet Csanád Nagy Lajos trónrajutása alkalmával teljesített.

Károly király
halála.

1. Károly király uralkodása igen erőszakos volt. Nem is lehetett másmilyen.¹⁾ Csak a komoly és igaz hazafiak tartottak ki mellette. Az elégtelenek, kiknek számtalan merénylete vérbe fulladt, a király halálára számítottak, hogy akkor lesz az általános föllázadás. Ez annyira köztudomású volt, hogy a pápai tizedszedő, Gyárfás fia Péter, midőn 1342 májusban Károly király halálos betegségének híret vette, rettegven az országos forradalomtól, kisietett az országból.²⁾ — Károly király ugyanaz év július 16-án, szerdai napon, a visegrádi várban meghalt. Romlandó tetemét felöltöztették hosszú skarlát ruhába, sarúira arany sarkantyút csatoltak, fejére drágamivű koronát tettek és másnap pompás menetben, érsekek, püspökök, egyéb főpapok, főurak, papok és szerzetesek kíséretében levitték Visegrád városába, a plébánia-templomba. Itt gyászos misét mondván fölötte s elvégezvén a halottas szertartásokat, dereglyére tették a koporsót, hogy Budára szállítsák. A főpapok és főurak szintén vízi járművekre szállottak, hogy királyukat ez utolsó útján is, mint anyyiszor, elkísérjék. Előttük Tót Lőrincz, a Kont nádor atyja, e meseszerű hős, zászlótartó tisztéhez képest, az ország zászlaját, annyi diadal tanúját, lobogtatta. — Buda városa, a papság s a polgárság a Duna partjáig ment halott királya elé. Az összes templomok és kolostorok harangjai zúgása közben fölkiérték azután a király tetemét a boldogságos Szűz templomába, ravatalra helyezték, éjjel-nappal sz. zsolomákat imádkoztak és énekeltek mellette, míg a templom főbejárata előtt három vitézljő férfiú, a boldogult királynak bíborral letakart kezes paripáin ülve, tartott strázsát. Egyikök abban a díszben, a melyben a király tornákon szokott megjelenni; a másik úgy, mint mikor a király lándsavetésben vett részt; a harmadik és legékesebb ama fegyverzetben, melyet a király a hadjáratban szokott volt viselni. Öltözetök a királytól viselt öltözet vala. Dúsan ki volt hányva límzessel, sújtással, ékítve drága kövekkel, gyöngyökkel. A mi érez szokott lenni a lószerszámon, a kengyelek, zablák, csattok aranyozott ezüstműből valának. A szíjjak, hevederek, egyéb bőrneműek és a nyeregtakarók selyemkelmével bevonva.

Harmadnapon, elvégződven újra a gyászos sz. mise s az egyházi szertartások, a koporsót, úgy a mint a király benne feküdt, nem befödve, hanem nyílt arczzal, fölítették a *hintós*, az Anjouk koronás struczmadarával és hét ezüst csimbókkal, melyek a könnyeket jelképezték, földiszített kocsi, hogy Székesfehérvárra vigyék s ott elhantolják. Székesfehérvár káptalanja és papsága, azonképen lakói nagy sokasága eléje sietett a gyászmenetnek és keserű sírásra fakadt láttánál. A papok az egész éjjelt zsolozsmázván, virrasztással töltötték a ravatal körül és már hajnalhasadtakor elkezdődtek az engesztelő sz. misék, miközben a léirt három lovas a társas-káptalani templom előtt állott őrt.

Itt, hol Szent István és Szent Imre tetemei nyugodtak és sírjaik szakadatlan csodák tanúi valának, temették el I. Károlyt is a főoltár mellé, egész királyi díszben, „mint királyt temetni szokás.“ Csanád érsek mondott fölötte halotti beszédet, bizonyára nem azt a sablónszerűt, a mely a legrégebb magyar nyelvemlékben ránk maradt s a melyhez hasonlót tesz a krónikás az érsek ajkára. Egyébiránt szokásos volt az időben minden halott fölött beszédet mondani, mint ezt régi szertartásos könyveink (az Obsequialék) elrendelik. Szokásban volt az is, hogy a templomot, mely befogadta a holtat, dúsan megajándékozzák s ezzel mintegy megvásárolják a sírt s azt az illető egyházi testület gondozására bízzák. — A székesfehérvári templomnak is megszámlálhatatlan sok ajándék jutott I.

¹⁾ Olv. Pór Antal: *Nagy Lajos* 13. és köv. lapjait.

²⁾ *Theiner*, Hung. I., 636.

Károly király végtisztessége alkalmából : egyebek között a király három, ismételve említett paripája, az értékes halottas hintó minden ékességével ; azonfelül tömérdek pénzt osztottak szét.)¹⁾

Kétséget nem szenved, legkivált Telegdi Csanád érsek érdeme abban, hogy a temetést követő vasárnapon, a végső tisztességre teljes számban összegyűlekezett országos rendek : főpapok, főurak, főnemesek, vitézek és nemesek egy akarrattal, egy szívvel hozzájárultak, hogy Nagy Lajos koronázása Székesfehérvárrt, 1342. július 21-én ünnepélyesen megtörténjék, midőn az érsek a püspökök nagy segédletével Isten fölkenetének fejére tette a szokott ünnepek megtartásával Szent István koronáját.

A miért nem csupán az esztergomi egyháznak, — mint említők, — Farnadot és Ölvedet, hanem tekintve különösen Csanád érsek hűségét, magas származását és kitűnő szolgálatait, melyeket főleg az által teljesített, hogy Nagy Lajost egyhangúlag királynak választották és hogy ő koronázta meg,²⁾ az általa fölkernt esztergomi Tárnok nevű királyi falut a Maros mellett, melyben Sz. Mihály tiszteletére templom állott, a hozzá tartozó száraz és vízi vámmal együtt, minthogy e falu a Telegdiak birtokai mellett fekvék, neki és kisöcseseinek : a Lőrincz fiai János és Tamás, a Miklós fiai István, György és Miklós, valamint a Pongrácz fiai Kelemen és Tamásnak az anyakirályné kedvezésével, a főpapok és főurak hozzájárulásával is adományozta.³⁾

I. Károly királyt 1343 januáriusban követte a sírba nagybátyja, Róbert nápolyi király. Halálos ágyán magához hívatta Giovanna és Mária unokáit, Endrét, a magyar király fiát, kalábriai herceget, a mondott Giovanna férjét, Fülöp, tarantói herceget, testvéreit és anyjokat, Katalin, konstantinápolyi cízmetes császárnét, azonképen Ágnes, durazzói hercegnőt, Károly, durazzói herceget és testvéreit, a szicíliai királyság némely grófjait, főurait, nagyjait és minden tanácsosát; felesége Sancia királyné is jelen levén, meghagyta nekik, hogy holta után Endre legyen a király és Giovanna a királyné, többi kisöcsesei (a tarantói és durazzói hercegek) ériék be jogaikkal. Legyenek egyetértők és ha sokáig akarnek az uralom birtokában maradni, Endrét, mint valami nagy kincset, úgy becsüliék meg, neki mindenben engedjenek, mint fejöknek, uroknak. Ha ezt teszik, a világ összes fejedelmei nem árthatnak nekik. Megparancsolta továbbá, hogy Endrének és Giovanna feleségének hűséget és engedelmességet fogadjanak, a mit legott meg is tettek, de meg nem tartottak.⁴⁾

Giovanna már akkor a féktelen érzékiség és hatalomvágy uralma alatt állott. Cselszövényekben való páratlan leleményességgel, minden tekintet felre tevő merészséggel, az emberek lefegyverezésére ellenállhatatlan s a női bájak varázsával tetézett ügyességgel rendelkezett. Vele szemben Endre, a férj természetszerű felsőbbiségét érvényesíteni nem tudta. Két évvel fiatalabb volt, mint neje, a mely magában véve csekély különbség egy tizenhét esztendő hölgy s egy tizenöt éves ifjúnak viszonyában jelentékenynyé válik. Ehhez járult az a körülmény, hogy épen azok az erények, melyeket benne a kortársak leginkább magasztaltak, végzetes fogyatkozássá váltak. Petrarca a „legszelídebb, legártatlanabb embernek.“ Cola Rienzi „ártatlan báránynak“ dicsóíti. A miből azt kell következtetnünk, hogy naiv és könnyen befolyásolható volt, az önállóságot és erélyt nélkülözte.

Hogy a jellemek ilyen különbözősége, Giovanna erőszakos és megférhetetlen természete mellett, a magyar királyi ház, főleg az aggódó anya, özvegy Erzsébet királyné óvó-intézkedései mellett is katasztrófára vezetett, ismeretes. — Endre királyt, még mielőtt megkoronázhatták volna, Aversában, 1345 szeptember 19-én, felesége bűnrészessége mellett kegyetlenül meggyilkolták.⁵⁾

¹⁾ *Fontes domest.* III., 129. seqq.

²⁾ Specialiter in Solemnitate coronacionis et intronizacionis nostre per ipsum de beneplacito, concordi et unanimi voluntate omnium prelatorum, baronum, procerum et quoramlibet regnicolarum nostrorum facta et inpena. *Orsz. levéltár*, DC. 322.

³⁾ *Országos levéltár*, R. R. A. fasc. 872. nr. 65. §. 9. — Nagy Lajos király egy adományos levelét 1373 febr. 8-án Tamás és György (Lőrincz és Miklós fiai) kérésére megerősítette, minthogy Sagaciter et solerter absque temporis intervallo nostre studuerunt complacere maiestati. (Mint följebb.)

⁴⁾ *Gravina* ap. Muratori XII., 553.

⁵⁾ Voltak, kik Giovannát e szörnyű vád alól, melylyel az egykorúak szinte kivétel nélkül megbélyegezték, fölmenteni törekedtek. De ezeknek ez alkalommal csak röviden Muratorival, ama kor történeti kútfőinek legbehatóbb ismerőjével és kiadóival válaszoljak : *sed illi iudicio meo Aethiopen larandum et dealbandu. v. suscepere* (XII. 547), vagyis kárba veszett, haszontalan a fáradságok.

Nagy Lajos.

Endre és
Giovanna.

Telegdi Csanád érseknek mennyire igénybe vette ismételten előkerülő alkalommal bölcsességét, tollát s egyéb szolgálatait a királyi udvar s a magyar nemzet: azt gyanítani igen, de kimutatni nem tudjuk.¹⁾ Kisöcsese, Vásári Miklós ez ügyben kifejtett tevékenységéről pedig alább beszélünk.

* * *

Az évtizedekig tartott országos zavarok, lázongások és belháborúk után nem esoda, hogy a magyar egyház anyagi és erkölcsi állapota igen elgyarlódott. Ez állapot orvoslása nagyrészt Telegdi Csanád érsekre várakozott.

Visszaélések
az egyház
terén.

XXII. János pápa már 1317 július 10-én intette II. Tamás érseket és suffraganeusait, hogy a papság erkölcsi sülyedésének gátat vessenek. Keserűséggel hallja ugyanis, hogy az esztergom egyházi tartomány papjai, sőt fölszentelt áldozárai ágyasokkal, még konyhaszolgálókkal is élnek, ezzel Istent sértik, papi méltóságukat lealázzák, híveiket megbotránkoztatják; és mert nincs, ki őket intené, saját szennyökben megrohadnak.

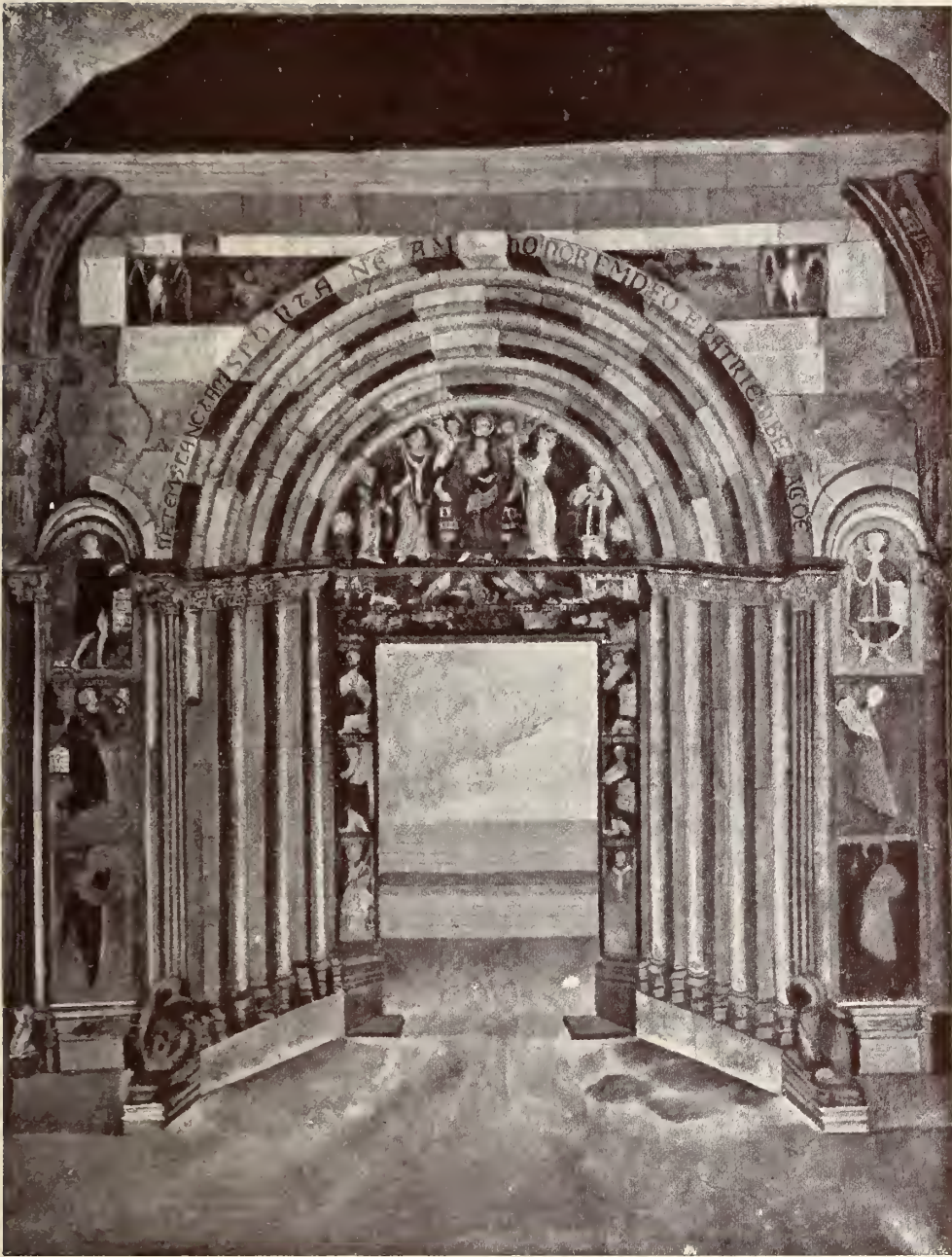
Ugyancsak a pápák panaszából értesülünk, hogy Magyarországon némely hitehagyott (fogadalmát szegő) kolduló barátok levétvén szerzetők ruháját, a szent benedek-rendiek fekete öltönyét vették magokra, s a rend néhány apátságát és kolostorát elfoglalták, magokat apátoknak czímezik s az apátság javait tetszésük szerint fölélük, elharácsolják. Létezik ott továbbá bizonyos István nevű ember, ki nem is pap, hanem a fekete csuhát önként felöltötte, és négy szent-benedekrendi apátságot: a bulcsit (Sólymos vára mellett), a bizereit (Arad vármegyében), a grábit (Szegzárd szomszédságában) és a monyoródit (Vác közelében) ravasz módon elfoglalta; ott szerzeteseket nem is tart, zsolozsmákat se mondat, hanem apátságai jövedelmét világi czélokra elhasználja. Gyakran leveti a szerzetesruhát, világiasan, fegyverkezve jár-kezel és feslett életet folytat. Van Magyarországon még egy Pál nevű ágoston-rendi remete, nándorfehérvári püspök, ki a kolozsvári, szintén szent benedekrendi apátságot és a bélai (Szlavóniában) perjelséget, mint commendát a szentszéktől kapta ugyan, hanem a szentszék el is vette már tőle, mégis tartja e szerzetes-javadalmakat, nem lakik a mondott kolostorokban, szerzeteseket se tart bennök, hanem viági szolgálókkal kezelteti az egyházi birtokot és jövedelmét elhasználja.²⁾

Ismét a pápai levelekből értesülünk, hogy valami szélhámos pápai álleveleket gyártott és néhány czinkostársával bejárván Cseh-, Lengyel- és Magyarországot, álnokul híresztelte, hogy föl van hatalmazva a szentszéktől teljes bűnbocsánatot és nagy búcsúkat osztogatni mindazoknak, kik a keresztes háborúra bizonyos összeget ajánlanak. Bizony sokakat kerített kelepczéjébe, míg végre a nyitrai egyházmegyében, Rathe (Récsa, Récsény) faluba érkezvén, itt is folytatta csalásait; hanem azután súlyos betegségbe esett, halálos félelmében megvallotta az odavaló plébánosnak gyalázatosságait és megfogadta, ha fölépül, a szentszékhez zarándokol, a gyűjtött kincseket átadja és vezekelni fog. Nem épült föl, hanem elégette álleveleit s a gyűjtött kincsből átadott a mondott plébánosnak 23 márka aranyat, 8 márka ezüstöt, egy zacskó különféle ezüst denárt és garast, ezüst gyűrűket, nyaklánczokat, melyek mintegy 15 márkát nyomtak és 5 ezüst kupát, kérvén a papot, hogy e tárgyakat a római kúriába szállítsa. Egyéb-ként ez az ember nevét sem akarta megmondani, czinkostársaitól sem lehetett azt megtudni, mivel ezek, látván, hogy vezérök meghalt, hogy kincseiből sem vihetnek semmit magokkal, noha ezt megkísérlették, féltökben, nehogy elfogják őket, lóra ültek és úgy eltűntek, hogy ama vidéken azontúl senki se látott közülök egyet sem. Minthogy tudni nem lehetett, kitől származtak a fölsorolt értékek, a pápa meghagyta tizedszedőinek, hogy azokat átvegyék és további rendeletig megőrizték.³⁾

¹⁾ A vatikáni levéltárban (*Supplicationes Clementis VI.* a. 1., p. 2., v. 2., f. 145. ded. 1343 május 10-én) van a *devotus orator*, Csanád érseknek egy folyamodványa, melyben arra kéri a szent atyát, hogy halála esetén teljes bűnbocsánatot nyerhessen; de vajon mennyire függ össze a nápolyi kérdéssel, annak nyomát nehéz megtalálni. — Megjegyzem, hogy ugyanezt a kegyelmet 1330 szeptember 28-án már Róbert és Sancia, a szicíliai királyi pár is kieszközlötték számára XXII. János pápától (*Theiner*, Hung. I., 529.)

²⁾ *Theiner*, Hung. I., 618. V. ö. Ugyanott 549. Ez a Pál Károly király titkára volt.

³⁾ *Theiner*, Hung. I., 621.

Az esztergomi várban Jób érsek által a XII. században újra épített és Széptemplomnak nevezett székesegyház főkapuja.

(XVIII. századbe i festmény után.)

A főkapu tympanonja.

(Szűz Mária, III. Béla és Jób érsek alakjaival.)

Még egy korrajzi adat.

XXII. János pápa leveléből, melyet Liebhard (úgy tetszik, pozsonyi kano-nok) fiának, a pozsonyi illetőségű Ragatzi Jánosnak, esztergommegyebeli áldozó papnak írt, kiveszszük a következőket : Zágrábi Mátyás predikátor-rendi szerze-tes ezt a Ragatzi Jánost, kinek atyja pap, anyja pedig hajadon vala, a törvény-telen születés akadályá alól, — állítván, hogy erre pápai fölhatalmazása van — föloldotta, hogy ekképen pappá szenteltetvén, egyházi javadalmat nyerhessen. Nevezett Mátyás egyébiránt ezt megtette többekkel. Kisült azonban, hogy Mátyás csaló, mert nem volt pápai fölhatalmazása. A pápa tehát, hogy az együgyü-sége miatt rászédett ember papi állása szégyenére koldulni ne legyen kénytelen, utólag megadta neki a diszpenzációt.¹⁾

Már 1317-ben I. Károly királyt is kérte a pápa, hogy a magyar egyházat és egyházi személyeket, melyet és kiket sokszorosan megtámadnak és elnyomnak, szabadságaikban és jogaikban, nem különben javaikban és birtokaikban meg-oltalmazza.²⁾ — Magok az ország főpapjai is ezen elnyomatások ellen szükséges-nek tartották, Kalocsán gyűlést tartván, hogy szövetkezzenek. Együttesen meg-esküdtek a sz. evangeliumra, hogy egymást el nem hagyják, hanem az egyházi javak, tized és egyéb jövedelmeik fosztogatói és elfoglalói ellen minden erejükkel és hatalmokkal védekeznek.³⁾ Ezt az ellenséges állást a főpapok főleg Csák Máté ellen foglalták el ; a királynak annyiban szólt határozatuk, a mennyiben nem tartotta tanácsosnak félelmes ellenfelét saját odujában, a Mátyus-földön megtá-madni. A király azonban iparkodott az elégtelenséget elsímítani.⁴⁾

Ez időbe (1320 júniusba) esik Telegdi Csanád, akkor még váradi prépost, titkos kancellár és a királyi kápolna ispánja követsége Avignonba.

E követségének főczélja volt, hogy kieszközölje a fölmentést a negyedfokú rokonság akadályá alól, mely I. Károly király és Erzsébet, az Ulászló lengyel király leánya között fönnállott és a kötendő házasságnak útját állotta.⁵⁾

Kieszközölte továbbá Telegdi Csanád a pápa megerősítését András válasz-tott erdélyi püspök részére, kit az erdélyi káptalan hatalmas atyja (úgy tetszik, a Balog nembeli Dénes bán) iránti tekintetből püspökének megválasztott, jöllehet se kellő tudománya, se kellő kora, se kellő egyházi rendjei nem voltak. Jelentette Ká-roly király a pápának, hogy a félhitű szerbeket megverte, Macedóniát elfoglalta, hatalmát a tengerig kiterjeszteni szándékozik, ha őt hathatósan istápolják. Mint-hogy pedig e hadjáratában számtalan emberölést, gyújtogatást és fosztogatást kö-vetett el és mások útján is elkövettetett, bűneitől teljes föloldozást kért és nyert.⁶⁾

Mintha e szertelen kegyetlenkedést annyira megszokta volna Károly király, hogy azt még az egyház szolgálai ellen is gyakorolta. Erre szolgálunk néhány példá-val, melyek ellen Csanádnak kellett az orvoslást megtalálnia.

Miklós győri püspök arról panaszkodott a pápának, hogy Károly király régebben már méltatlanul⁷⁾ fölláborodván ellene, embereivel javait és jöve-delmeit lefoglaltatta és neki nagy kárt okozott, majd azonban megengesztelődvén, javait visszaadatta és úgy látszott, mintha kárát is megtéríteni szándékoznék ; hanem azután még inkább megneheztelvén reá, újra lefoglaltatta birtokait és kegyetlenebbül dúlt ellene. A pápa megbízta tehát Csanád érseket, intse meg a királyt, hogy adja vissza, a mi az egyházé és püspöké, üsse helyre az okozott kárt és fogadja vissza kegyelmébe Miklós püspököt.⁸⁾ — Miklós meg is maradt

Csanád avig-
noni követsé-
ge.

¹⁾ Theiner, Hung. I., 530. ded. 1330 október 2.

²⁾ Theiner. Hung. I., 457.

³⁾ Knauz, Monum. Ecel. Strig. II., 744.

⁴⁾ Pór Antal, *Trencsényi Csák Máté* című könyvének 130. és köv. lapjai.

⁵⁾ Ez a föloldás a király számára — úgy tetszik — nem eléggé gyorsan érkezett, mert kérelmét ismételte, melyet a pápa 1320 augusztus 2-án újra meghallgatott.

⁶⁾ Theiner, Hung. I., 467—471. old. 1320 jul. 1—2. — Telegdi Csanád a maga, rokonai és barátai részére — a király nevében is — különféle kegyelmekért folyamodott és kapott : búcsúkat váradi, általa fölállított oltárai és társas káptalana számára ; rokonai : Csóka ispán Mihály fia, nemkülönben (vásári) Miklós ispán erdélyi alvajda hasonnevű fia részére váradi javadalmas kano-niákat ; András fia Lászlónak erdélyi kanoniat és Mátyás fia Mártonnak a valkai főesperességet. (Jöllehet mindeme kérések teljesítését a pápa elrendelte. Vásári Miklós csak később jutott váradi kanoniához. l. Theiner, Hung. I., 594.)

⁷⁾ Ez a Miklós — úgy látszik — valamely Kőszíni (Güszingi) úrnak volt természetes fia ; mint-hogy pedig a Kőszíniek nem egyszer föllázadtak Károly király ellen, nem lehetetlen, hogy Miklós püspököt is belezavarták ügyeikbe.

⁸⁾ Theiner, Hung. I., 604.

haláláig győri püspöknek. Utódául saját természetes fiát, Kálmán herceget nevezte ki a király, minthogy — úgymond, — a győri egyházmegye az ellenes indulatú osztrákok szomszédságában igen fontos állomás.

A bosnya egyháznak is voltak sanyarúságai. A pápa szemére hányta Károly királynak, hogy Péter püspök halála után legott lefoglaltatta a püspöki javakat, a püspökségbe világi embert ültetett, ki a kanonokokat annyira sanyargatta, hogy alig négyen maradtak vissza a káptalanban. Hozzájárult, hogy a király Lóránd fia Lőrinczet, kit a bosnya káptalan püspökének választott, még abban is megakadályozta, hogy a szentszékekhez juthasson, minek következtében az egyház jogai sérülnek és a püspökség özvegyen marad. Arra kérte tehát, és nem sikertelenül a királyt, hagyjon föl hasonló erőlködésekkel.¹⁾

Szintén a pápa leveléből, melyet Csanád érsekhez íratott, értesülünk, hogy Károly király elődei alatt az üresedésben levő püspöki székek javait, melyekre a királyok jogot soha sem tartottak, az illető káptalanok vagy más egyházi személyek kezelték s a jövedelmet a jövendő püspök javára fordították. Most (1337-ben) megürülvén a kalocsai érsekség, javait a király hozzájárulásával a világi hatalom lefoglaltatta. A királyhoz ez iránt kérdést intézett a pápa, s tőle azt a választ kapta, minthogy amaz érseki birtokok a szerb királyság szomszédságában fekszenek, azokat el kellett foglalnia, nehogy a szerbek kezeibe kerüljenek — egyébként régi joga a magyar királynak az efféle, üresedésben levő püspöki várak és birtokok elfoglalása, a miért, midőn a kalocsai érsekségben így mivelkedék, csupán megszokott királyi jogát gyakorolta. — A pápa megbízta tehát Csanád érseket és Dörögdi Miklós egri püspököt, hogy a király érveléseit följegyezzék és saját észrevételeik kíséretében neki megküldjék.²⁾

Főpapok
panaszai.

Az egyház és haza bajait bőven, ha nem is minden túlzás nélkül, 1338 év nyarán fölterjesztették a pápához az ország némely püspökei. Úgy gyanítom, Dörögdi Miklós egri püspök volt e fontos ügyirat szerkesztője, nem csupán, mert neheztelt Károly királyra, ki őt az esztergomi érseki szék elfoglalásában akadályozta, hanem aggodalmas szeretetből is egyháza és hazája iránt. A padovai egyetemen nyert kiváló képzettsége is alkalmassá tette e fontos oklevél megírására, melyet egész terjedelmében adunk, jóllehet Csanád érsek távol állott tőle.

„Szentséged hű és alázatos fiai, Magyarország püspökei, főképen pedig soraikból azok, a kik a király üdvösségéről, az ország és Isten egyházainak jó állapotáról buzgóbb lélekkel és nagyobb szorgosságról gondoskodnak, jelentik, hogy az egyházak állapota, jogai és kiváltságai, úgyszintén az ország szabadságai vagy már teljesen meg vannak semmisítve, vagy pedig válságos enyészet szélére jutottak.

„Alig hogy valamely birtokos főpap elhal, bármilyen legyen állása, mind egyházi, mind családi jvai királyi rendeletből, világi hatalommal lefoglaltatnak; teteme gyakran minden tisztesség ellenére, a mezítelen földön marad; úgy hogy néha csak ötöd-hatodnapra, mások költségén részesül egyházi temetésben. Káplánjai, unokaöccsei és cselédjei félelemből szétszaladnak; mert azok, kik netán elfogatnak, kínzással arra kényszerítetnek, hogy kiszolgáltatassák nemcsak azt, a mit az egyházi javakból szolgálataik fejében kaptak, hanem egyéb szerzeményeiket is.

„Továbbá, az egyházak üresedésének egész ideje alatt váraik és javaik a világi hatalomtól elfoglalva tartatnak, jobbágyaik irtalom nélkül kifosztatnak; a templomok erőszakosan föltörtvén, az ott megőrzés végett elhelyezett értéktárgyak elhurzoltatnak; a parasztok, kik abban a hírben állanak, hogy valamijök van, elfogatnak és kínzásokkal vagyonuk kiszolgáltatására kényszerítetvén, az éhség kínjainak lesznek áldozatai.

„Az, a ki üresedésben levő egyházra előmozdítatik, akár szerzetes, akár világi pap, szokásból, vagy inkább újon meghonosult visszaélésből, az egyház birtokába a király egyik világi udvarnoká által vezetetik be, a kinek a bevezetett főpap száz márkát, illetőleg az egyház értékéhez képest többet vagy kevesebbet köteles fizetni, a mely összeg fejében a jövendő jövedelmek köttetnek le. Az egyház pedig rendszerint mindenből kifosztva szokott átadatni.“

„Az egyházak, még főpapi székek is, hosszú idővel a főpap elhunytá előtt, szoktak a király által várományosan eladományoztatni. Így történt, hogy huszonhárom esztendő óta világi és szerzetes főpapok, választás mellőzésével mozdítottak elő; ha csak a választók a királynak inkább fenyegető nyilatkozata, mint tanácsadó ajánlata előtt meghajolni nem voltak hajlandók. Egyetlen kivétel Lőrincz bosnya püspök, ki megválasztatása után harmadéve szentséged lábaihoz járulván, szentséged kegyelméből a bosnya püspökségben megerősítettet. Ellenben több főpap, erőszak és megvesztegetés közbejöttével, kánonellenes módon, Isten sérelmére és közbotránnyra nyerte el és foglalta el székét. Azokat a főpapokat, kik az ország és egyház javára választattak meg, legyenek az

¹⁾ *Theiner*, Hung. I., 608—609.

²⁾ *Theiner*, Hung. I., 630. Úgy látszik, e tekintetben valamely megegyezés jött létre, minthogy a következő évben csak azzal bízták meg tizedszedőit a pápa, hogy az üresedésben levő kanonoki székek, prépostságok s egyéb egyházi javadalnak jövedelmeit követeljék és igyekezzenek beszédni. *Theiner*, Hung. I., 634. — Utóbb (1344) László kalocsai érsek maga kérte VI. Kelemen pápát, hogy Egri Jakab budai polgárt az általa elfoglalt egyházi javak megtérítésére Csanád érsek útján kényszeríttesse. (*Supplix Clem. VI. a. 3. p. 2. f. 18.*)

ország szülöttei vagy idegenek, a király úr a szentszék színe előtt, vagy az országban megtámadja, mert nem akarja, hogy azokat, a kiket lelki üdvösségének veszélyeztetésével, az egyházak és egyház i férfiak sérelmére cselekszik és csolokedni készül, bárki akadályozni tudja és morószolja.“

„A kegyúri jogot az egyházak fölött a király úr tetszése szerint adományozza az egyházak súlyos kárára és hátrányára, minthogy azok, kik ily módon megadómányoztatnak, inkább rablók, mint védnökök módjára járnak el.“

„A világi és szerzetes főpapok, káptalanok és konventek évenként egyszer, néha többször is kénytelenek táborba szállani, az egyház jövedelmeit meghaladó számban fegyvereseket vezetni vagy küldeni, noha csak akkor volnának kötelesek fegyvert fogni, midőn a hitetlenek vagy féllitűek támadnak az országra.“

„Minden esztendőben, januárius első napján az érsekek kétszáz, a püspökök ötven márkát kötelesek a királynak újévi ajándékul bemutatni. A várak építésében, az egyház szabadsága sérelmére, a király az egyházak jobbágyságot elmozdítja, a kiket ezen fölül önkényesen tetszése szerint adókkal terhel. Több világi és szerzetes egyház birtokait és falvait önkényesen, minden jogezím nélkül várak számára fogalta le.“

„Főpapok és más egyházi férfiak, rangkülöbség nélkül, a papi kiváltságok mellőzésével, világi törvénytörések elé idéztetnek. A világiak harmincz évi elévülésre támaszkodnak az egyházak ellenében, míg az egyháziak száz esztendőt meghaladó birtoklásra is hiába hivatkoznak, ha nem képesek a királynak tetsző okiratot fölmutatni; pedig az egyházak okiratai nagy részben elveszttek a tatárok kétszeri betérése idején. E mellett az egyházak és egyházi férfiak, akár fölperesek, akár alperesek, ha okiratokat nem mutathatnak föl, ámbár a bizonyításra tanúkat hozhatnak, bajvívásra ítéltetnek; a miért is azok, kik az egyházi büntetéseket magokra vonni nem akarják, gyakran igazságos ügyöket veszni engedik.“

„A király úr, lelke üdvössége kockáztatásával és a királyi méltósággal járó erkölcsök sérelmére, trónraléptétől kezdve, mostanig egyetlen egyszer sem ült nyilvánosan törvényt (audienciam generalem), a főpapokat, főurakat és neimeseket pedig, az ország jogai és szabadságai sérelmére, az ország és a rendek nagy kárára a szokott gyűlések (generalia consilia et parlamenta) tartásától eltöltötte. A neme-eket ok nélkül méltóságaiktól és örökségüktől megfosztja; sőt úgyszólván összes szabadságoktól és szokásoktól, melyekkel őket Szent István, Szent László és más királyok megajándékozták, megfosztotta és folytonosan megfosztja; noha ismételten ígérte és esküvel fogadta, hogy ezeket a szabadságokat és szokásokat fönntartja és megerősíti, a mennyiben pedig megszüntette, visszaállítja; de a határidők, melyeket kitűzött, letettek anélkül, hogy esküjét megtartotta, ígérte teljesítette volna; a miért föl, hogy a keresztény hit nagy veszélyével az egész magyar nép lázadása következik be.“

„Magyarország régi szent királyainakérendelkezése szerint a főpapok vannak arra hivatva, hogy az országot és királyát tanácsaikkal vezreljék, a mint hogy eddig vezrelték is. Most azonban annyira megvetés tárgyaivá lettek, hogy még a szegények, özvegyek, árvák és jogfosztottak érdekében a királyhoz intézett folyamodásaik se hallgattatnak meg és mikor az irgalmasság e cselekedeteire vállalkoznak, megszegyenítve utasítatnak el, sőt személyökben, vagy egyházok javaiban vagy rokonaik érdekében üldöztetést szenvednek.“

„Mindezekben és más hasonló ügyekben üdvös orvoslásért Isten után nincs más, a kihez fordulhatnánk, mint kegyelmes szentségednek gondviseléséhez. Attól rettegünk, hogy Isten és szentséged neheztelesének teszszük ki magunkat, ha az egyházak és lelkek szerencsétlen állapotát hallgatással elföldjük. Nehogy tehát az előrebocsátott visszaélések egyházaink és a római szentegyházhoz mindig híven ragaszkodó Magyarország kárára, a király utódainak például szolgáljanak; esedezünk szentségedhez, hogy szent fonségednek az egész világban Isten dicsőségére magas ztalt bölcsesége és igazságossága, az apostoli szék kegyességéből és a szánakozás érzésének sugallatára, irgalmasan segítséget nyújtson. De úgy tegye ezt szent atyánk, hogy a királyi harag ne találhassa meg ebben az országban azt, vagy azokat, a kiket a föntebbiek föltárása miatt sújthatna; mert ellenkező esetben mind a főpapokat, mind követeiket menthetetlenül botrány, megszegyenítés és személyök veszedelme érné.“¹⁾

A pápa ez emlékiratot megküldötte a királynak, kit atyai hangon, mérsekelte és enyhe kifejezésekkel, elődei példája követésére, a zsarnokok eljárásának kerülésére intett és Isten haragjának eltávolítása végett arra buzdított, hogy orvosolja az egyházon eddig ejtett sérelmeit, melyektől a jövőben az egyházakat kímélje meg.²⁾ (1338 szeptember 20.)

A mit elért XII. Benedek pápa e fölszólalásával, vajmi kevés lehetett, minthogy ezentúl haláláig, negyedfél esztendeig, szinte teljesen megszakította összeköttetését Károly királylyal.

Részben már előadtuk és még következőkben előadjuk, mennyi körültekintésre volt szüksége Telegdi Csanád, Vásári Miklós, Keszei Miklós érsekeknek és utódaiknak, míg a magyar egyház bajait részben orvosolhatták.

Csalódnánk azonban, ha azt hinnők, hogy a pap urak az elbánásra, melyben őket Károly király részesítette, semmi okot se szolgáltatottak. Példa András, erdélyi püspök, ugyanaz, kit az erdélyi káptalan nagy szabódására, s ehhez képest Károly király ajánlatára a pápa — mint láttuk, — kelleetlen erősített

¹⁾ E nagyfontosságú oklevelet felföldözte a vatikáni levéltárban *Fraknoi* és közölte *A m. kir. kegyúri jog oklevéltárában* 1. köv. II.; továbbá *Magyarország egyházi és pol. összeköttetései a római szentszékkel* című műve I. köt. 161. s köv. lapjain.

²⁾ *Ugyanott folytatolag.*

meg. András azután 1356-ig volt erdélyi püspök, mely harminczhat év alatt bőséges alkalma nyílt az erdélyi káptalannak tapasztalnia, hogy csöbörből vödörbe jutott, minthogy András püspök tudománya és belátása ugyan nem épen, de hatalma a hatalmaskodásig fejlődött. Kikötött mindenkivel a világon: az egri püspökkel, hatalmasúl betörvén Máramarosba, mely miatt az egri és erdélyi püspökök között rég folyt a viszály; a királylyal, kit Gyulafehérvárba bocsátani nem akart, a miért ez őt megfogadni és jószágait lefoglaltatni rendelte; a pápával, ki őt káptalanával együtt kiközösítette, hivatalától fölfüggesztette s egyházi megyéjét tilalom alá rekesztette; végre saját hűséges káptalanától is elvette annak szentmihálykői várát.¹⁾

Az időben a vránai rendházban is nagy volt az erkölcsi sülyedés. Campariano János prefektus megházasodott és nejével Zárába szökött; a rend sok kincsét elsikkasztván, fölvette a Bonjohannes nevet.²⁾

A pápai
tizedszedés.

Hasonló szomorú viszonyok között, melyekből csak mutatóul közlöttünk némelyeket, nem csoda, ha gyanú érte Csanád érseket is. — A pápák bizalommal, melylyel Csanád iránt viseltettek, nem mulasztották el neki különösen ajánlani tizedszedőiket, hogy nehéz hatáskörükben őket támogassa.³⁾ A tizedszedés rendben is folyt; még Károly király is meghagyta a magyar főpapoknak, névszerint Csanádnak, hogy a pápa sexennalis collectáját (így hitták akkor a tizedet) szolgáltatassák be és a mit már befizetettek, arról nyugtáikat neki mutassák be, minthogy XII. Benedek pápa kérte őt, hogy az apostoli kamarának Magyarországon összegyűjtött pénzeit országából kivitetni engedje;⁴⁾ midőn a nevezett pápát arról értesítették, hogy néhai Lengres Jakab tizedszedő halála előtt az összeszedett pénzeket Esztergomban hagyta Csanád érseknél s az érsek ezeket, holmi üres mentéssel élvén, kiadni vonakodik, a miért, ha vonakodásánál megmaradna, — így rendelte a pápa, — hivatalától fölfüggesztendő, kiközösítendő, egyházmegyéje interdictum alá rekesztendő.⁵⁾ — Azonban, ha ugyan a bizalmatlanság tévedésen nem alapult, az sokáig nem tartott, minthogy VI. Kelemen pápa magát Csanádot nevezte ki a pápai kamara magyarországi jövedelmei szedőjének az esztergomi érseki tartományban.⁶⁾ Sőt, midőn a törökök ellen Negroponte érdekében, keresztes háborút hirdetett, segélygyűjtést és öt éven át tizedgyűjtést rendelt, s mind e teendőkkel Csanád érseket bízta meg. Hanem Csanád, ki közelebb czélt is tudott a magyar pénz és hadi erő fölhasználására, — úgy látszik, — nem igen kapott e megbízáson, minthogy VI. Kelemen szükségesnek találta Caucina Arnoldot, kit egyúttal titeli kanonoknak nevezett ki, megbízni Magyar- és Lengyelországban a tizedszedéssel.⁷⁾

* * *

A föntebbiekben érintettük Telegdi Csanád érsek származását, ifjúságát, püspökké, érsekké választását; vázoltuk, hogyan állította helyre székesegyházát, Esztergom várát, palotáját és szerezte vissza elkallódott javadalmaikat, jövedelmeiket; előadtuk a politikus érsek mily értékes szolgálatokat tett Károly királynak nápolyi útjában, Nagy Lajos királynak első sorban trónra jutásakor; rajzoltuk a sajnos korviszonyokat, melyeket Csanád, a főpap, jobbra fordítani iparkodott; elbeszéltük, mekkora bizalommal viseltettek iránta a pápák és mennyire megfelelt a belé helyezett bizalomnak. Hátra van még, hogy főpásztori teendőiről, mely kötelességszerű teendők legsajátosabb tere volt működésének, nagyban és kicsinyben, egyet-mást elmondjunk; legelőbb, miképen alapította újra az esztergomi szentgyörgyezei káptalant.

Régi kegyeletes szokás nálunk Magyarországon, minden egyházi, de sőt üdvös világi intézményt, melynek elejét már nem ismerjük, apostoli szent kirá-

¹⁾ András püspök viselt dolgait olv. Pór Antal, Nagy Lajos című munkája 55. és köv. lapjain.

²⁾ Margalits, Horvát repertorium I., 635.

³⁾ Theiner, Hung. I., 592—616. — Tört. Tár 1894. 17. 23.

⁴⁾ Theiner, Hung. I., 620. 625.

⁵⁾ Ugyanott I., 632. ded. 1339. aug. 21. — Nem lehetetlen, hogy ama „üres mentés“ Károly király tilalma volt, ki, mint láttuk, igen megneheztelt a pápára.

⁶⁾ Theiner, Hung. I., 655. ded. 1343 szept. 13.

⁷⁾ Theiner, Hung. I., 658., 660., 668., 698.

lyunknak, Szent Istvánnak tulajdonítani. Így történt az az esztergomi szentgyörgymezei prépostsággal és négy kanonokból álló társas káptalanával is.¹⁾

Pedig ha Csanád érseknek azt a levelét, melylyel a nevezett egyház káptalanát másodízben megalapítja, kanonokai számát és jövedelmét gyarapítja,²⁾ figyelmesen olvassuk, könnyen arra a következtetésre jöhetünk, hogy e prépostságot, mely az esztergomi érsekiség birtokán emelkedett, valamely esztergomi érsek alapította, valószínűleg Jób, ki 1185-től 1203-ig ült az érseki székből.

Csanád érsek ugyanis, előszámlálván a nevezett prépostság jövedelmeit, ezeket mondja : „Nehogy idő folytán a prépost és kanonokjai között a prépostság jövedelmei iránt kétség, vagy vita támadjon, valamint hogy a prépost jogait hathatósan megvédhesse, a prépostság összes jövedelmeit, melyeket a Szent György vértanú egyháza alapítása óta mind e napig megszerzett és birt,³⁾ jelen levelünk során előszámláljuk. Ezek :

1. A bars megyei Marót (Aranyosmarót) falu (villa) tizede, negyedével együtt, kivéven az odavaló pap (rektor) járandóságát, mely a préposthoz, egyháza alapításától fogva tartozik.

2. A nógrád megyei Nándor község tizede, szintén a negyeddal együtt, megint kivéven a pap járandóságát.

3. A komárom megyei perbetei nemesek tizede, de az érseké nem.

4. Az esztergomi káptalan bordézmájából, ide nem értve a káptalani falvak dézsmáját, kap a szentgyörgymezei prépost egy tizedrészt, még mielőtt a nagyprépost és olvasó-kanonok a maga illetőségét levonná, miként ezt jeles- emlékü néhai Jób érsek adományos levelében világosan előadja.

5. Minthogy a székesegyházi főesperesség ezzel a prépostsággal van egybekötve, Esztergom városa egyházi bírságai a prépostot illetik, a mint ezt a boldog emlékü Ladomér érsek elrendelte.

6. Az olasz (Villa Latina) és szepeshelyi (de Scepsy) plébánosok együtt évenként két budai, finom ezüst márkát tartoznak a prépostnak fizetni egyházaik adója czímén.

7. Kakat (Párkány) tizedének negyede, ugyancsak a szentgyörgymezei prépost jövedelme, levonván a negyedből a plébános járandóságát, (a sedecinát).

8. Monró Elefánt, Kovárcz (Chvarch) Szerdahely, Szelezsény, *Chisech* Bossány, Szép-Lak és főkegyházaik tizedeinek negyede a prépostot illeti, jöllehet magát a tizedet a nyitrai káptalan szedi.

9. *Gég* nevű érseki falu (ma Agyagos) körül van a prépostnak egy ekényi földje és valamelyes rétje.

Mindezek együtt és egyenként a mondott egyház alapításától fogva a prépostsághoz tartoztak és maig is tartoznak.⁴⁾

Csanád érsek ez utóbbi állításából azt a következtetést vonhatjuk ugyan, hogy Jób érsek volt a szentgyörgymezei prépostság alapítója és Ladomér érsek annak gyarapítója; de ösmervén a hagyomány megbízhatatlan voltát, erre hivatottnak magunkat nem érezzük, jöllehet úgy látszik, hogy Csanád érsek előtt Jób és Ladomér érsek oklevelei ott feküdtek és előbből sem a prépostságnak, sem valamely prépostnak, vagy kanonokjának nyomát nem találjuk. Mint pozitív adatot el kell azonban fogadnunk, hogy Jób érsek a prépost bortized-jövedelmeit szabályozta, ép úgy, mint hogy Ladomér érsek (1279—1298) a székesegyházi főesperességet a szentgyörgymezei prépostsággal egybekötötte, kétséget nem szenvedvén, hogy a szóban forgó prépostságot valamely esztergomi érsek alapította, annál is inkább, minthogy a prépostsági templom érseki birtokon épült.

A prépostság eredetileg négy tagból álló káptalanának a prépost jövedelmében igen csekély része volt; hanem kaptak a kanonokok az érseki tized

1) Ecclesia s. Georgii martyris de viridi campo Strigoniensi *procul dubio* munifica s. Stephani pietate erecta, mondja *Schmitt*, Episcopi Agrien. 1768. évi, nagyszombati kiadása I. kötet 270. lapján.

2) Megvan e levél az esztergomi főkáptalan magánlevéltára 52. fiókjában, I. csomag, I. szám, melyet hiányosan *Schmitt* is kiadott, ded. Esztergom, 1337 április 23.

3) Omnes proventus prepositurales, a fundacione ipsius ecclesie s. Georgii martiris usque ad tempus datarum presencium aequisitos et possessos.

4) Que omnia et singula a fundacione ipsius ecclesie ad usus preposituales pertinuisse et pertinere dinoscuntur.

jövedelméből (de quator cutellis decimacionis archiepiscopalis) két-két márkát, a mi mai pénzünkben 84 koronát; a prépostsági szőlőknek azonban két harmadában osztottak, míg e jövedelem egy harmada a prépostot illette meg, a mit Csanád érsek a jövőre nézve is megerősített. Az offertoriumokból, vagyis a hívek önkéntes adományából, mise-pénzekből, mise-alapítványokból se juthatott sok a négy kanonoknak, minthogy kívülök Szentgyörgymezőn még egy lelkész (parochialis sacerdos) is volt, ki a lelkipásztorkodással foglalkozott, s az efféle jövedelemre volt utalva.

Nem igen kell tehát (mint Schmitth teszi) a tatárjárásban, vagy Csák Máté pusztításaiban keresni okát annak, hogy e szegényesen megalapított társas káptalan templomostúl tönkrement és a kanonokok szétszűltek, úgy hogy Csanád érsek egyetlen egy kanonokot se talált ott, mi több, egykori létezésükről sem épen biztos hírek maradtak. Maga a templom is oly rozszant állapotba jutott, hogy benne a prépost azt az egy misécskéjét, melynek élénklésére — úgy tetszik, — egyedül kötelezve volt, nem tarthatta meg.

Telegdi Csanád buzgósága, tanácsot ülven káptalanával, főpásztori kötelességének ismerte elődei ezen alapítását megújítani. A templomot fényesen (sollemniter) helyreállíttatta s a kanonokok számát nyolczban állapította meg olyképen, hogy számuk se nagyobb, se kisebb nem lehetett. Kanonok csak áldozópap lehetett, vagy ha diakonus volt a kiszemelt, annak egy év leforgása alatt áldozó-pappá kellett magát szenteltetnie, mit ha nem tett, megszűnt kanonok lenni. Diakonusnál kisebb rendben levőt semmi körülmények között kanonoknak ki nem neveztek.

Az érsek megbeszélvén a szentgyörgyemezei káptalan újból való javadalmazása ügyét székeskáptalan tagjaival és (Jánoki Tamás fia) László szentgyörgyemezei préposttal, akképen határozott, hogy az eddigi javadalmazás helyett a gömöri kerület érseki tizede negyedrészt engedi át a szentgyörgyemezei káptalan javadalmazására, kivéven a tornai kerület tizedének negyedét és a lelkészkedő papság járandóságát, melyet szintén ama tizedből kellett fűdözni. A gömöri tized értéke akkorig, azaz Csanád érseksége előtt nem igen haladta meg a 60 márkát, most azonban, Csanád érsek gondos ellenőrzése mellett, csaknem 400 márkára emelkedett. Hogy pedig ez az ellenőrzés továbbra is foganatos legyen, meghatalmazta a szentgyörgyemezei káptalant, hogy az érseki tizedszedőkkel egyik hozzáértő tagját, saját költségén ellenőrül kiküldje a tizedeléshez.

Csanád érsek e gondoskodása valóban atyainak és annál inkább bőkezűnek nevezhető, minthogy elrendelé, hogy a gömöri tizedjövedelemből az amúgy is dúsan javadalmazott prépostnak semmi része se legyen, valamint a kanonoknak sincs semmi részök a prépost imént előszámolt jövedelméből. Ha azonban a jövőben meggyarapodnék a szentgyörgyemezei egyház bevétele, — úgy rendelé az érsek, — annak egyharmada a prépostra, két harmada pedig a káptalanra essék, melyben a kanonokok egyenlően osztozkodnának, ide nem értve az ingóságokat, apróbb hagyatékokat és ajándékokat, melyek végső rendelkezésből a hívek kegyességéből jutnak a templomra: ezek a szentgyörgyemezei lelkészkedő pap javára esnek, kinek élélmezésére még Petény falu tizedét rendelte a gondos főpásztor.

E papnak, ma plébánosnak neveznök, kötelessége volt a híveknek a szentsegeket kiszolgáltatni, míg a kanonokok, és prépost hetenként váltakozva, a szent mise-áldozatban és zsolozsmázásban szolgáltak egyházoknak.

A lelkész megválasztását a kegyúri jog értelmében magának és utódainak tartotta fönn az érsek úr, de e jog fönn tartása mellett a prépost főesperesi joga alól fölmentetni nem kívánta. — A kanonokokat a prépost nevezte ki és mi-helyt üresedés történt, azonnal be kellett az üres helyet töltenie. Jogában állott a prépostnak a kanonokot javadalmától meg is fosztani és pedig két esetben, egyben, ha a kanonok a prépost engedelmé nélkül hat hónapon túl távol maradt székhelyétől; másban, ha oly vétséget követett el, melynek megérdemlett büntetése csakis a székfosztás lehetett, de ez utóbbi esetben ki kellett kérnie az érsek úr hozzájárulását.

Minthogy pedig a kanonokoknak házaik nem valának, meghagyta Csanád érsek, hogy mindegyik kanonok a templom közelében lakóházat építsen, mely célra, mint földesúr, házhelyet és kerthez való teret szívesen adott. A kanonoknak mindamellett joga volt házát és kertjét végső rendeletében bárkire hagynia.

vagy ha más javadalomra átszármozott, eladnia, de utódja, vagy más kanonoktársa elővételi jogának fönttartásával.¹⁾

Az Isten háza iránti buzgóságot nem esupán magában ápolta Csanád érsek, hanem másokban is élesztette és elősegítette. Midőn Meskó nyitrai püspök, egyébként — mint tudjuk, — Boleszló érsek öcsese és Erzsébet királyné atyafia, székesegyházát, melyet a király és az ország hűtelenei (Csák Máté korában) lerontottak, újra építeni elhatározta és megkezdvén az építést saját költségén, hogy azt tovább folytathassa, arra kérte Csanád érseket, mint metropolitáját: engedje meg neki, hogy a bars megyei Horo és Leveled püspöki birtokrészeket, melyekből eleddig semmi haszna sem volt, a temploma építési költségeire elidegeníthesse; szentül igérvén, hogy az összeget, melyet a mondott birtokrészek után kap, megszorítva saját jövedelméből, csupán a templom építésére fogja fölhasználni, és még akkor is, ha időközben más püspökségbe áthelyeztetnék, gondoskodni fog épülő temploma elkészítéséről. Csanád a nyitrai püspök kérését készséggel teljesítette.²⁾

Templom-
építkezések.

E buzgóságát ismerték és értékesítették a pápák is. Perényi (de Purin) Miklós, az egri egyházmegyéhez tartozó Szentkereszt falu (Szabolcs várm.) ura a pápához folyamodott: minthogy Szentkeresztben s egy napi járatra nincsenek se szerzetesek, se más papok, kik a népnek Isten igéjét hirdetnék, jóllehet magában a mondott faluban ötvennél több kúria van, a vidéken pedig folyamodonak ezernél több jobbágya tartózkodik, ide nem számítva mások számos jobbágját, kik szintén vajmi ritkán hallhatják Isten igéjét, pedig ez nagy szükre lenne; minthogy a szomszédságban szakadár ruthének laknak, más szerzetesek pedig a nagy hegyek miatt nem jöhetnek alkalmas időben a nép oktatására; erre való tekintetből épített ő egy alkalmas templomot, épített most egy nagy hálótermet (dormitorium), sok egyházi ruhát szerzett a templom számára, s el van határozva a még szükséges helyiségeket is megépíteni és fölszerelni, ha ő szentsége megengedné a szent-ferenczrendi szerzeteseknek, kik iránt nagy tisztelettel viseltetik, hogy Szentkeresztre bevonulhassanak.

XII. Benedek pápa fölhívta tehát Csanád érseket, tartson ez ügyben vizsgálatot; és ha mindent úgy talál, miként Perényi úr neki megírta, és legalább tizenkét szerzetesnek lesz kolostorában helye és az ama vidéki plébánosok jogai-
ban csorba nem esik: teljesítse az ő nevében buzgó kérelmét.³⁾

Nem utolsó, sőt — mondhatnók — Csanád érseknek elsőrendű főpásztori érdeme, a Szent Benedek fiainak, vagy, mint őket akkor hitták, fekete barátoknak reformálása, mely Szigfrid (magyarosan Sefréd vagy Sebrét), előbb (1330—1355) garamszentbenedeki, azután 1365 márczius 11-én bekövetkezett haláláig szentmártoni apát nevéhez fűződik. Ez a Szigfrid, a XIV. század egyik legtevékenyebb és legerélyesebb szerzetese, jó, talán baráti viszonyban is állott Csanáddal, kivel jellemben megegyezett. Ügybuzgalmát és képzettségét a pápa és király is igénybe vették. XXII. János pápa ugyanis a Szent Benedekrend reformálását czélzó káptalanok megtartását elrendelvén, az első káptalan egyik elnökévé Szigfridet rendelte. XII. Benedek pápa nyilván ezeknek a káptalanoknak ajánlatára boesátotta ki 1337 januárius 13-án az általa kidolgozott szabályokat a Szent Benedek fiai részére, melyeket Károly királynak is megküldött, kérvén őt, hogy e szabályokat megtartassa velök és minden tekintetben gyarapodjanak.⁴⁾

A benzés-
rend
reformja.

¹⁾ Az esztergom-szentgyörgymezei káptalan XIV. századi történetéhez még a következő adatokkal szolgálunk: Vésári Miklós érsek, minthogy a csetneki dézsma bérletét leszállította, a kieső évi két márkát a káptalannak sajátjából pótolta. (*Esz. kptl. magánlt.* 52. fiók, 1. nyaláb, 6. sz.) Keszey Miklós pedig Visegrádon, 1361-ben kelt levelével szabad rendelkezést engedett a mondott káptalannak a gömöri tized quartájáról: beszédhetik magok, vagy ha tetszik, bérbe is adhatják. (U. o. 5. szám.)

²⁾ *Az eszterg. főkápt. hiteles ltára* 67. iszák, 6. nyaláb, 18. szám. — Máskor azonban nem volt különös tekintettel Meskó püspökre, midőn közötte és az esztergomi káptalan között pör támadt a fölött, ha vajon Nyírmálalja tizede kettőjük közül kit illet? Minthogy Meskó a neki följánlott esküt el nem fogadta, Miklós honti főesperes Gellyén érseki káplán jelenlétében a hely színén megesküdt, hogy Nyírmálalja (ma Kóalja) Kö- (Kyo-) Bajomhoz (Esztergom) tartozván, tizede a káptalan illeti. (*Az esz. főkápt. magánltára* 29. fiók, 1. nyaláb, 9. sz.) — Viszont Meskó püspök áthelyeztetvén Veszprémbe, utóda, Kőszegi Vida barát kérésére Csanád több püspökkel egyetemben átírta I. Károly királynak 1313-ban János nyitrai püspök és utódai számára Nyitra vármegyéről szóló adományos levelét.

³⁾ *Theiner*, Hung. I., 640. ded. 1340 szeptember 6.

⁴⁾ *Theiner*, Hung. I., 611. 612.

Bírjuk e szabályokat az átíratban, melyet Csanád érsek Visegrádon készített 1338 június 29-én.¹⁾

Mi baj volt a Sz. Benedek szerzetében, világosan megírta a garamszent-benedeki apát, akkor, 1344 márczius 18-án, már a magyarországi tartományi káptalan elnöke VI. Kelemen pápához intézett folyamodványában. A Szent Benedek-rend monostorai, — úgymond, — szellemileg és anyagilag igen elgyarlódtak s ennek következtében annyira elnyomták őket, hogy kevés találkozik közöttük, melyek teljes jogaikban, birtokaikban és javaikban ülnek; ellenkezőleg, némelyek javait felerészben, másokét háromnegyed részben, sőt négyötöd részben elfoglalták. a mi annál gonoszabb, mivel negyvennél több monostort a tatárpusztítás óta minden tartozékaikkal egyetemben, hol papok, hol másrendű szerzetesek, hol némely világiak elfoglalva tartanak, mint ezt a szerzetes látogatók (visitatores) még XII. Benedek pápának körülményesen előadták. Mint-hogy pedig ez elcallódott javakat a szentszék segítségével nélkül visszafoglalni nem tudják, esedezik, hogy az esztergomi és kalocsai érsekeket (de mert a kalocsai érseki szék ekkor hosszabb időig várakolt, voltaképen csakis Csanádot) és suffraganenseiket utasítani méltóztassék, miszerint mindegyikök, a maga megyéjében, a Szent Benedek-rend úgy férfi, mint női kolostorai fölüjtására ügyelni és javaik visszaszerzésében segítségökre lenni szíveskedjék. Jogaik és jószágaik fosztogatói ellen egyszerűen és szép csöndesen, de szigorúan járjanak el, s őket azok visszaszolgáltatására egyházi fenytékkal kényszerítsék. Minthogy pedig továbbá az összes magyarországi benzés monostorok egy tartományt alkotnak, rendelje el a pápa, hogy a visszaszerzés költségeit közösen viseljék. Végre, hogy e nagy munka mielőbb véget érjen, örökös védőket (conservatores) rendeljen számokra, kik között Csanád természetesen az első helyet foglalta el.²⁾

Sérelmek.
panaszok.

Baj volt azonban másutt is. Ambrus, a garábi premontréi prépost panaszt emelt Csanád érseknél, hogy minap (1343 szeptember 11.) gyilkos szándékkal rátörtek a suni, váraljai és baczkei falusi népek minden ok nélkül. Ő a monostorba és sekrestyébe menekült, azok meg, mint a veszett ebek utána, fölfeszítették a monostor és sekrestye ajtaját, mire a prépost védelméül magához vette a kis szekrényt, melyben az Úr teste őriztetett, de a rablók ezzel nem törődtek, hanem a szekrényt a földre vetették, eltörték s ezen fölül a monostort kifosztották. Csanád érsek rögtön megbízta a szécsényi, rimóczi, lóczy és váraljai lelkészeket, hogy ez ügyben beható vizsgálatot tartsanak, a népet pedig komolyan intsék meg, mely, ha két hét alatt elégtételt ad: jó; ellenkező esetben a premontréi rendnek a pápától kirendelt védnökeként, szigorúan fog a vétkesekkel elbánni.³⁾

Egyebek között a budaszigeti domokos-rendi apáczáknak is védnöke volt, kinek — mint mondá, — kötelessége jogaikat, a mennyiben elkoboztattak, visszaszerezni: inti tehát László pécsi püspököt és Miklós, szentmártoni apátot, hogy ha nem akarják, hogy velök keményen elbánnék, óvakodjanak az apáczák birtokain dézmát szedetni, minthogy a pápák amaz apáczákat mindennemű fizetség alól fölmentették. Hasonlóképen meghagyta és pedig óvatosságból a király nevében. Kemp fia (Chempelinus) Endre mesternek, a szerémi és pécsi kamaragrófnak, hogy a nyúlzigeti apáczákat jobbjávitól, az apáczák kiváltsága és a királyi rendeletek ellenére semmit se szedessen.⁴⁾

Egyébiránt ellene, illetve tisztjei ellen is érkeztek panaszok Tamás pozsonyi vice-prépost és kanonok-társai részéről, kik keservesen előadták, hogy Stomfa, Dévény, Bazin és Szent-György várak, továbbá Récse és Ivány (Ivánka) falvak, nemkülönb a csallóközi Szent-András, Palazóköz, Ilka Prukk, Eberhard, Wilk (Vök) gabona-, méh- bány- és kecske-tizedei negyedét, melyet az esztergomi érsekek kegyességéből régtől fogva kaptak és békességesen bírtak, most a tizedszedők megvonják tőlük.

¹⁾ *Fejér*, CD. VIII/IV., 337.

²⁾ *Supplíc. ad Clem. VI.* a. 2. p. 2. f. 36. — V. ö. *Knauz*: A Garam melletti sz.-benedeki apátság 71. köv. lapj., hol Szigfrid életrajzát közli.

³⁾ *Anjouk. Okmt.* IV., 370. — Garábi premontréi prépostságot kettőt ismerünk; egyik a váczy egyházmegyében volt, melynek romjai a nógrádmegyei Szentiván mellett láthatók; a másik az esztergomi (most rozsnýói) egyházmegyéhez tartozott és ugyancsak Nógrádvármegyében feküdt. Romjai Kálnógarán, Losonc közelében még szemlélhetők. E helyt az utóbbiról van szó. (*Czinár*, *Monast.* II., 19.)

⁴⁾ *Orsz. Itár*, Acta mon. Poson. 46. és 64. csomag. 16. és 8. számok. — *Koller*, *Ecll. Veccl.* II., 463.

Csanád nem volt hajlandó az első szóra hitelt adni a pozsonyiaknak, hanem előbb megkérdezte Dörögdi Miklós egri püspököt, előbb pozsonyi prépostot; és csak miután ez is igazolta a pozsonyi kanonokok állítását; engedte meg, hogy a pozsonyiaknak, „kik szintén tagjai az ő egyházának“, a Pozsony nagy és kis vármegyéjében fekvő várak és helységek után a kvartát továbbra is megadják.¹⁾

Volt a pozsonyiakkal más baja is. VI. Kelemen pápa Szécsényi Mihály pozsonyi prépostnak vácsi püspökké történt megválasztását, jóllehet a balszemére libás és még csak 25 éves volt, 1342. július 8-án megerősítvén, helyébe október 6-án a montpellieri bíborost, Dupuis Imbertet, néhai XXII. János pápa kisöcsését nevezte ki pozsonyi prépostnak. Ez nem is egy év múlva (1343. április 29-én), milánói Pusterla Vilmosnak engedte át a pozsonyi prépostságot. Ennek pedig helyettese Márton dömösi prépost volt, ki ellen Csanád érseknek keserű kifogásai voltak, melyek gúnyos hangulatban törtek ki belőle a Miklós pozsonyi plebánoshoz, Detre, pozsonyszenthalmályi és Frigyes, pozsonyszentgyörgyi rektorokhoz, szintén pozsonyi kanonokokhoz intézett levelében. Úgy látszik, a pozsonyi vicze-prépost kinevezése nem is volt neki hivatalosan bejelentve, mert csak hallomás után (ut dicitur) mondja őt a prépostság adminisztrátorának és nem dispensatornak, hanem dissipatornak, nem conductornak, hanem bursatornak, nem pásztornak, hanem consumptornak sőt corruptornak nevezi az inkább nyomorúságos (miserabilis), mint csodálatos (mirabilis) panaszok után, melyeket felőle hallani kénytelen, hogy t. i. zsarnokoskodik a papságon. Nem hogy kollegiálisan végeznék ügyeiket, de rágalmazza, gyalázza papjait, méltatlankodik velők, nem tekintvén állapotukat, melyre Isten meghívta és melyben az emberek tisztelik őket. Továbbá mód nélkül kapzsi, körüljár, mint az ordító oroszlán. hogy mindent elnyeljen, megrövidítsen, megrontson; így a pozsonyi kincsőrző kanonok jövedelmét is, szinte felerészben lefoglalta, noha ezt neki végrendeletben hagyták, a mint ez Gentilis bíboros levelében olvasható. A miért szigorúan meghagyja a nevezett három kanonoknak és lelkészeknek, hogy e levél kézhezvétele után harmadnapra menjenek a mondott prépost-helyetteshez s elsöben négyszem között, aztán nyilvánosan, végre ünnepélyesen intsek meg, hogy fékezze rabló hajlamaikat (animum rapiendi), paptársait szeretettel ápolja, adja meg Istennek, a mi Istené, a császárnak, a mi a császáré, a káptalannak, a mi a káptalané, a kincsőrző kanonoknak is a magáét. Ha pedig ez intelemre nem hajolna, majd elbánik vele ugyan keményen, ezt is mondják meg neki.

Csanád intelmének volt fogantatja, a mint ezt Jakab mester jogtudor, szenttamáshegyi prépost, a lelkiekben általános érseki helytartó leveléből megértjük. A felek: Márton dömösi prépost és a pozsonyi káptalan küldöttei megjelentek Csanád érsek előtt, itt megegyeztek, mire az ügy végleges elintézését helytartójára bízta. — Márton prépost arról panaszkodott, hogy a kanonokok nem engedelmeskednek neki. Miután pedig a kanonokok megígérték, hogy őt tisztelni fogják és engedelmeskednek neki, viszont ő is megfogadta, hogy illetlen szavakkal nem gyalázza őket. A mi a nagy rablást illeti, mindössze 15 font dénár-ról, fontját 30 dénárral számítva, volt a szó. A kincsőrzőt is megtartja jövedelmében és valamennyit szeretetében. — Úgy látszik, Csanád belátta, hogy kissé elhagyta óvatossága, midőn a pozsonyiak szavát szószerint vette és azért bízta az ügyet utóbb helytartójára.²⁾

Kellemetlenebb baja volt Csanád érseknek szepesi káptalanával. A szepesi káptalan János olvasó-kanonok-izgatása következtében valamely alávaló, alaptalan árulkodást küldött a szentszékhöz, melyet az érsek esküjével semmirevalónak jelentett ki. Az igazság kiderülvén, a megszeppent káptalan prépostja és kanonokjai kellő elégtételt szolgáltatottak és ünnepélyesen bocsánatot kértek főpásztortól, ki megbocsátott nekik és — az egy olvasókanonokot kivéve, — kegyelmébe visszafogdta őket.³⁾

Valószínűleg ez az eset is hozzájárult, hogy midőn Nagy Lajos király az elveszett tarcafői esperesség helyett, melyet Dörögdi Miklós egri püspök elvett a szepesi préposttól, Liptót idecsatolta, s a két egyesített megyének, Szepesnek

¹⁾ *Esz. kpt. hiteles ltára*, 67. iszák, 6. nyaláb, 21. szám. E levél szép fogalmazása figyelmet érdemel.

²⁾ Csanád levele ded. 1346. május 1. a pozs. kptlan másolatában meg van a *primási magánltárban* H. iszák, 1. nyaláb, 1. szám. — Jakab helytartó levele, ded. 1346 június 7. ugyanott.

³⁾ *A szepesi kptl. magánltára*, 11. szekrény, 2. nyaláb, 21. szám ded. Esztergom, 1338. márc. 25.

és Liptónak külön püspökséget akart rendelni, illetve a szepesi prépostságot püspöki rangra kívánta emelni: ezt Csanád hathatósan ellenezte.¹⁾

Az esztergomi székeskáptalannak szintén alkalma volt némi panaszra Csanád érsek ellen; az t. i., hogy a kanonokok számát harmincznyolezről harminczkilenczre szaporította. A dolog úgy történt, hogy bizonyos alkalommal, midőn egyik kanonoki állomás üres volt, ketten lettek kanonokok. Az egyiket kinevezte az érsek, a másik pedig a pápától hozott kinevező bullát. Minthogy ez utóbbit Csanád nem mellőzhette, a másik pedig már benn ült a kanonoki székben, megszorodott a kanonokok száma. A káptalan kötelességszerűen tiltakozott ez újítás ellen, de tiltakozása ellenére még a XIV. század végén is úgy találjuk, hogy sérelme orvosolva nincs.²⁾

E sérelem akaratlan volt, a minthogy Csanád papjainak minden helyes dologban szívesen kedvezett. Liptó vármegyében a lelkészek kalendás társulatot alapítottak. Nevét onnét kapta, hogy a hó első napján (in kalendis) gyülekezett egybe. ezélja pedig volt egymást azok ellen segíteni, kik az egyház javait hatalmasul elfoglalták. Csanád érsek, hogy ez üdvös társulást előmozdítsa, nemcsak búcsúkat engedett neki, hanem fölhatalmazta a társulatot, hogy azokat, kik az egyház javait hatalmasul elfoglalták, előre bocsátva a kánoni megintést, az ő nevében egyházi tilalom alá rekeszthessék, sőt kiközösíthessék.³⁾

A legegyszerűbb egyházi ügybe készséggel avatkozott. Azt természetesen találjuk, hogy barátja, Dörögdi Miklós apai birtokát amaz engedményekben, melyekben néhai Meskó veszprémi püspök részesítette, hogy t. i. minden főesperesnek tartozó fizetségtől és tizedtől és annak negyedétől fölmentve legyen, megerősítette:⁴⁾ az is még könnyen érthető, hogy a péterváradai cisztercita apát és a kelenföldi (creynweldi) Sz. Gellértről nevezett egyház plébánosa között, valamelyes dézma-ügyben létrejött egyességet megerősítette:⁵⁾ de, hogy egy szegény, megvakult falusi papnak ügyét rendezni, ahhoz nem csupán nemes kebel, de kiváló főpásztori buzgóság is kell.⁶⁾ azonképpen, midőn megengedi, hogy Sándor (ki I. Károlyt, nejét és gyermekeit Zách Feliczián merénylete alkalmával megvédelmezte) fiai gömörmegyei Panith birtokukon kőből új templomot építhessenek, a mi egyúttal a hitélet éledésére mutat.⁷⁾

S ezzel Csanád érsek élete befejezéséhez jutottunk.

Még 1346 márczius 16-án engedelmet kért a pápától hogy a szent sírt tizedmagával, fegyveres emberekkel, meglátogathassa, azután pedig az apostolok fejedelmei sírját Rómában tisztelhesse. A pápa e kérelméhez készségesen hozzájárult, hogy a Szentföldet azonnal, Rómát pedig az 1350. jubileumi évben meglátogathassa.⁸⁾

A jubileumi évet azonban meg nem érte. Nagy Lajos király 1349. december 10-én kelt jeles alakú levelének, melyet Tatamér székesfehérvári prépost és vicekancellár adott ki, záradéka jelzi, hogy az esztergomi, kalocsaí és zárai érsekségek, a bosnya, szerémi és zágrábi püspökségek üresedésben vannak, (Garai János veszprémi és (Keszei) Miklós nyitrai választott, megerősített püspök.⁹⁾ Vásári Miklósról, Csanád utódjáról említés nincsen, a miből azt következtetjük, hogy Telegdi Csanád nem sokkal 1349. december 10-ike előtt hunyt el.

A XIV. századnak ő volt legnagyobb magyar főpapja.

VÁSÁRI MIKLÓS ÉRSEK.

1350—1358.

Telegdi Csanád utóda az esztergomi érseki székben — mint érintők, — kisöcscse, Vásári Miklós volt. Ismerjük az érsek családját a nagy tatárjárásig. Nagyatya ugyanaz a Szűgyi Roland, vagyis Loránt, nógrádmegyei nemes, kit már említettünk. Nevét a nógrádmegyei Szűgytől, mely nyilván birtoka és lakó-

¹⁾ *Pirhalló*: Szepesi prépostság trtt. 29. l.

²⁾ *Tört. Társ.*, 1901. évf. 99. l.

³⁾ *Századok*, 1876. évf. 343. l. — *Anjouk okmt.* V., 243. — *Bél*, Notitia Hung. novae II., 548.

⁴⁾ *Veszpr. püspökség római okmtára*, II., 123.

⁵⁾ *Theiner*, Hung. I., 798.

⁶⁾ Egyszerű másolat a várkonyi egyház levéltárában.

⁷⁾ *Orsz. Utár*, acta eccl. fasc. 52. nro. 3. ded. Buda, 1349 márcz. 20.

⁸⁾ *Theiner*, Hung. I., 710.

⁹⁾ *Anjouk Okmt.* V., 343.

helye volt, kölesönözte. De nem mindig maradt Nógrádban. hanem átköltözött Bihar vármegyébe, *Vásáriba*, a miért őt azután nem Szügyi, hanem Vásári Lorántnak nevezték. Szügyön a XIV. században más Szügyieket találunk,¹⁾ valószínűleg a családnak egy más ágát, miből azt következtethetjük, hogy Vásári osztály útján jutott Loránt úrra.

Lorántnak három fia volt: Gergely, Lőrincz és Miklós, kik 1295-ben Vásárit meghatározták.²⁾ Miklóst I. Károly király 1312-ben (erdélyi) vajdának czimezi, voltaképen alvajda volt.³⁾ Felesége Csanád érsek egyik nővére volt, ki 1344-ben még élt. Négy fiát ismerjük: Miklóst az érseket, Bekő szilágymegyei ispánt. János mestert és Tamást, kik udvari vitézek voltak.

Minthogy pedig Miklós a pápa ismételten⁴⁾ Vásárinak nevezte, a mi természetesen az ő jelentése szerint történt; minthogy atyja, nagybátyjai, testvérei és kisöccsei magokat Vásárinak hitták; minthogy nálunk az időben a családi nevek még nem megállapodottak, és a fiú nem ritkán más nevet viselt, mint atyja, mást az öcs, mint bátyja: tévesnek tartom, ha Vásári Miklós érseket, mert nagyatyját egykoron Szügyi Lorántnak nevezték, némelyek szintén Szügyinek hívják.

Miklós kisöccse gondját nagybátyja, Telegdi Csanád vette magára, hogy főpapot neveljen belőle. A fiú hozzávetőleg a XIV. század elején született és Csanád se lehetett több váradi prépostnál, midőn őt nem kanonoknak, a hogy ő kezdette meg papi pályáját, hanem kispapnak, klerikusnak vétette föl a váradi egyházba, melynek káptalani iskolájában kezdette meg alighanem tanulmányait. Igen valószínű, hogy azokat valamely külföldi egyetemen folytatta, mint-hogy VI. Kelemen pápa jogtudósnak, a tudományban jártasnak mondja.⁵⁾ Miután Csanádot egri püspöknek szentelték, magával vitte Egerbe Miklóst is, kit kezdetben csak magisternek, azután kanonoknak, végre főesperesnek nevezett ki. Borsvai főesperesül az egri egyházmegyében 1322-ben jelentkezik. Tudjuk ezt XXII. János pápa 1333 október 2-án kelt leveléből, midőn „Vásári Miklós fia Miklóst“ valamely üresedésben levő vagy leendő váradi kanonokságra kinevezte, megengedvén neki, hogy az egri egyházban viselt avaldalmas kanoniát, főesperességet és magisterségnek nevezett egyszerű javadalmat továbbra megtarthassa.

Ugyanez alkalommal a pápa Csanád érsek más kisöccsét, a Toldi Csókafia Jánost is kinevezte váradi kanonoknak. Erről a Toldi Jánosról annyit tudunk, hogy hasonnevű nagyatyja, I. Toldi János Debreczeni Dózsa nádor nővérét bírta feleségül, fia Csóka, 1327-ben bihari főispán, elvette Csanád érsek másik nővérét.⁶⁾ — Toldi Jánost Csanád áthozta magával nemcsak az egri, hanem az esztergomi káptalanba is, mit a pápa, „tekintettel Csanád érsekre“, megengedett.⁷⁾ Midőn I. Károly király 1333-ban Sicziliába utazott, hogy Endre fiát ott trónörökösnek elhelyezze, sok főúrral egyetemben elkísérte őt Csanád érsek is, viszont az érsek urat nevezett kisöccsei, Vásári Miklós és Toldi János kísérték. Ez alkalommal történt, hogy Vásári Miklós másodszor járult a pápa színe elé. Ennek utána 1339 januárius 18-ig semmit se hallunk felőle; e napon azonban XII. Benedek pápa kinevezte *de Viasarua* Miklós fia Miklóst az esztergomi főegyház prépostjának, mely méltóság akként üresedett meg, hogy Kálmán herczeg esztergomi prépost, I. Károly király házasságon kívül született fia, győr püspöknek szenteltetett,⁸⁾ a mit nem csupán Csanád ajánlatának s a pápa kedvezésének, hanem hajlandók vagyunk betudni a magyar királyi udvar jóindulatának is, mely Miklós prépostot immár tényezőnek kezdette tekinteni. Kitűnt ez a jóindulat akkor is, midőn Erzsébet anyakirályné Olaszországba készült, Nápolyba, hogy Endre fiát az ellene szőtt ármányoktól megóvja, és Rómába, hogy az apostolok sirját meglátogassa. Lajos király fiú gyöngéd szeretettel gondoskodott, hogy édesanyja az útban mindenütt teljes méltósággal megje-

A „Vásári“
elnevezés.

¹⁾ *Kubinyi*, *Diplomatorium Hontense* II., 51, 58, 73, 76, 370, 371.

²⁾ *Hazai Okmt.* VIII., 347.

³⁾ *Anjouk. Okmt.* I., 277.

⁴⁾ *Theiner*, *Monum. Hung.* I., 594, 630.

⁵⁾ *Theiner*, I., 532. — *Supplic. Clem.* VI., a. II. p. II. f. 204.

⁶⁾ *Karácsonyi*, *Kath. Szemle.* 1899. 754.

⁷⁾ *Theiner*, *Monum. Hung.* I., 594.

⁸⁾ *Theiner*, u. o. I., 630.

lenhessék. Kincstárát úti költségül kiürítette, kíséretet is fényeset adott mellette, melyben Vásári Miklós is helyet foglalt. Miklós kiszemelését Nagy Lajos király úgy indokolta, mint a kit sokféle erény díszített és országos ügyek végzésére helyes tanácsosal szolgálhatott.¹⁾

A szicíliai királyság.

Erzsébet anyakirálynő 1343 július 24-én érkezett Nápolyba. Anyai éles szeme csakhamar meglátta, hogy Johanna ármányai ellen csak Avignonban, a pápánál találhat oltalmat. Kőszegi Vid barát, nyitrai püspök vezetése mellett tehát követséget állított össze, mely a pápától kieszközölje a szicíliai koronát Endre részére, kit az születésénél fogva megilletett. E követségnek nem utolsó tagja volt Miklós prépost. — A római szentszék nem akart hozzájárulni, hogy Endrét is megkoronázzák szicíliai királynak. Keserű tapasztalatai voltak a szicíliai ügyekben. VI. Kelemen pápa inkább hajlott azok nézetéhez, kik attól tartottak, hogy a szentszék csakis kárát vallhatná, ha az Anjouknak ugyanaz az ága uralkodnék Sziciliában, mely Magyarországon. Csalódni emberi dolog. A szentszék is csalódott e föltevésében. Csalódása egyik következménye a nagy egyházi szakadás lett, mely VI. Orbán uralkodása alatt kezdődött meg. Ez idő szerint azonban mégis engedett a szentszék, nem ugyan a magyar követség jogi bizonyítékainak, mert a követ urak eszök munkájával nem sokra mentek, hanem czélt értek azzal, hogy Lajos király és anyja tudtán kívül, 44.000 ezüst márkát ígértek a pápai kamarának, ha Endrét szicíliai királynak megkoronázzák.²⁾

Nagy Lajos király és anyja megütközéssel vették tudomásul, mi módon szerzett követségek Endre herceg jogának érvényt, hogy Sziciliához való igényeket, mely Isten és igazság szerint a magyar Anjoukat megillette, pénzen kellett megvásárolniok. Neheztelések főleg a követség vezetője, a nyitrai püspök ellen irányult, kit a pápa nem győzött eléggé ajánlani és mentegezni.³⁾ Vásári Miklóst ellenben fönnen magasztalta a király, hogy hasznos szolgálatot végzett neki, hűségesen, nagy gondnal és fáradsággal járván el ügyében a pápánál. Nem esoda tehát, hogy midőn Vida püspök halálával a nyitrai szék megürült,⁴⁾ Nagy Lajos király Miklóst, az esztergomi prépostot, noha még csak alszerpap volt, szemelte ki nyitrai püspöknek. A pápa pedig, ki az időben minden püspökség betöltését magának tartotta fönn, 1347 május 23-án annál szívesebben nevezte ki, hogy ezzel is megvigasztalja az Endre herceg borzasztó halála következtében (1345 szeptember 19-én) keményen sújtott és bosszút lihegő királyi családot.

Nem föladatunk az eseményeket, melyek Endre herceg meggyilkolása nyomán keletkeztek, újabban előadni, hanem tárgyunkra vonatkozólag azt kell megjegyeznünk, hogy Vásári Miklós ezután mint ügyes diplomata, nagyszabású politikus és hadjáratoktól sem idegenkedő vezérférfi mutatkozik be, mi által anynyira megnyerte a királyi udvar bizalmát és kegyeit, hogy a főpapi méltóságok rangsorozatán, a nyitrai, zágrábi püspökségen és a kalocsai érsekségen át az esztergomi érsekségig — nem is haladt, de mondhatnók, — röpiült. — Nagy Lajos király írva hagyta fölöle : Miután Endre herceg a királyi czímet és koronát a római szentszéktől elnyeré, némely gonosz, ármányos és áruló emberek, a pokol fajzati, az egész világ megbotránkozására őt meggyilkolák, ő maga, a király pedig égett a boszúvágytól, hogy ez Isten ellen elkövetett szörnyű bűnt megtorolja : mielőtt személyesen útra indulna, Miklóst, akkor már választott és megerősített püspököt küldötte előzőleg Apuliába, a magyar királynak meghódolt Aquila városába, némely főurakkal és vitézekkel. A püspök, a hadi kincstár is vele lévén, folytonos veszedelemnek kitévén életét, több hónapig működött ott, hogy a föladatot, melylyel megbízták, végezze. Az ő és a már előbb Olaszországba érkezett Kont Miklós utánjárásának és rábeszélésének köszönhető főleg, hogy ama vidék fejedelmei, főurai, nemesei és mindenrendű népei a magyar ügghöz szegődtek, és Nagy Lajos királynak hűséges segítséget ígértek. Azután visszahíttá őt a király, hogy számot adjon a tapasztalt hangulatról és fáradozásai eredményéről. A haza érkezett püspök a király teljes megelégedésére elmondotta Apuliában végzett dolgait ; kiket nyert meg számára és mennyire készek

¹⁾ Turul, 1899. 137.

²⁾ *Küküllői föesperes*, Fontes domest. III., 142.

³⁾ *Theiner*, Monum. Hung. I., 664., 682.

⁴⁾ 1347. április 4-én a nyitrai püspökeg üresedésben van. (*Fejér*, CD. IX I., 464)

ezek a magyar király odaadó szolgálatára. Ily biztató előzmények után a király végre elindult Olaszországba. Vásári püspök Tamás öcscsével, az udvari vitézzel szintén kísérte. Hálás elismeréssel vallja meg végül Nagy Lajos király, hogy mindeket úgy talált, mint azt Miklós püspök jelentő, s ennél fogva kivált neki köszönheti, hogy jó siker követte hadjáratát.¹⁾ Kellő részletességgel megírtuk Nagy Lajos király ez első olasz útját, mely Visegrádról 1347 november 11-én kiindulván, ugyanaz év december 23-án Aquilában érte el czélját. Megírtuk ez első hadjárata eseményeit, eredményeit, a magyar diplomacia fényes tevékenységét, azt a — mondhatnók — legfényesebbet is, melyet a nyitrai választott püspök és követvárosa, Pelsőczy Bőbék György heves-újvári ispán Avignonban 1349 februárius és márczius havában kifejtett. — Ez alkalommal arra kérte a pápát, hogy rokonának, Béli Bekő fiának, Tamás egri egyházmegyei kispapnak az esztergom-szenttamáshegyi prépostságot adományozza, melyet eddig Bőbék Domokos élvezett, kit a pápa három héttel előbb az egri prépostságra előléptetett. A pápa hozzájárult Miklós püspök kérelméhez, mindazonáltal Bőbék Domokost tovább is szenttamási prépostnak találjuk, mint ilyen 1350-től 1356-ig helytartója volt Vásári Miklós érseknek; 1356-ban szepesi prépost lett, 1361 július 31-én csanádi, 1373 február 23-án váradi püspöknek neveztetett ki, meghalt 1374 október 31-én.²⁾ Másik kérése az volt, hogy káplánját, a piacenzai illetőségű Surdisi (Surdus, de Surdis) Domokos fia János, zágrábi javadalmas kanoniat kapjon, mindamellett hogy kántor-kanonok a császmái társas káptalanban és javadalmas kanonok a piacenzai Szent Antal-egyházban. Hajlandó azonban a császmái kántorságon túladni, mihelyt a zágrábi egyházban valamely méltóságra, vagy tisztségre szert tesz.³⁾ — Ez az első történeti adat, mely Surdisi Jánosról, utóbb váci, majd győri püspökről, legutóbb (1376—1378.) esztergomi érsekről szól, mert az csak gyanításunk, — habár nem alaptalan, — hogy a szóban forgó Jánost Piacenzai Jakab zágrábi püspök hozta Magyarországra, illetve Zágrábba.

E helyt alkalmasnak látjuk följegyezni, mily részt vett Esztergom városa a nápolyi hadjáratban. Alig szenved kétséget, hogy itt is találkoztak, kiket az általános lelkesedés a királyi zászlók alá vitt, hogy a szép Itáliában fegyveres szolgálatot végezzenek. Mégis a város, mint község, nem fegyverrel, hanem hadi költséggel járult a nápolyi hadjáratához. Bírjuk Nagy Lajos király két levelét egy leveles mintakönyvből ugyan csak, de több mint valószínű, hogy azokat Esztergom városához intézte. Első levelében azt írta a király, minthogy eltökélt szándéka ártatlan öcscse kiontott vérének megbosszulandó, Isten segítségével, némely főurakkal, vitézekkel és csatlósokkal a tengeren túlra, Olaszországba indúlnia, de mivel e hadjárat a nagy távolság miatt tetemes költséggel és nagy kiadással jár: édes anyja, Erzsébet királyné, az ország főpapjai és főurai érett tanácsával azt határozta, hogy a király és királyné összes városai és a váraikhoz tartozó szabad helységek módjok és tehetségök szerint kisebb-nagyobb segílyt nyújtsanak, a mint azt rájuk hites biztosok kivetni fogják. Minthogy pedig (Esztergom) városa a királyi városok között alapításától kezdve fővárosnak tekintetik, a miért, valamint boldogult atyja, úgy ő is bőséges kedvezményekben részesítette, rendeli, hogy Esztergom városa hadi költség czímén zsoldosok jutalmazására négyszáz márkát jó garasokban, vagy arany forintokban késedelem nélkül fizessen.

A város igen megijedt e taksálásra. Elismeri ugyan, hogy a hír az ország valamennyi városai fölé emeli, de tényleg másként áll a dolog. Gyakori tűzvészek, a sokszoros dér és fagy a szőlőkben a lakosoknak tetemes veszteséget okoztak, úgy hogy a szűkölködő nép nagy része, értesülvén a tömérdek hadiadóról, kívánczorolni készül. Legalázatosabban esedezik tehát a tanács, boldogult atyja és saját lelke üdvére kéri a királyt, hogy a városra kivetett hadi adót (collecta) rendkívüli kegyelemképen felére, azaz kétszáz márkára leszállítani kegyeskedjék, nehogy a szegény lakosok a várost elhagyván, máshova menekülni kénytelenek legyenek.

¹⁾ Turul, i. h. — *Chronicon Estense* (Muratorinál XV, 442.)

²⁾ *Supplic. Clem. VI. a. VII.*, p. III., fol. 206. — *Theiner*, I. 771. — *Anjouk. Okmt. V.*, 525, 555. VI., 249—521. — *Pirhalla*, szepesi préposts. 54. — *Eubel*. Hierarchia cath.

³⁾ *Supplic. Clem. VI. a. VIII.*, p. III. f. 210.

Nagy Lajos király sajnálattal értesülvén (Esztergom) királyi város sanyarú helyzetéről, minthogy oly hadat szándékozik járattani, melyben többet használhat neki a jó emberek imádsága, mint a pénz, a fölsorolt okoknál fogva és kedves anyja, Erzsébet királyné közbenjárására, a mondott hadi adót kétszáz márkára szállítja le, melyeket a levél kézbesítőjének kiszolgáltatni el ne mulasztanak.¹⁾

Kovácsi határjárás.

Nagy Lajos király iménti levelében említett kedvezményről, melyben I. Károly király részesítette Esztergom városát, egy 1326-ban november 8-án kelt okirat tanúskodik, melynek erejével a mondott király Esztergom városának a vele szomszédos Kovácsi királyi helységet adományozta, és kiküldvén emberét, Csitvári András mestert, megbízta az esztergomi káptalant, hogy Kovácsi helység határait megjárattván, annak birodalmába Esztergom városát beiktassa. Miután ez megtörtént, a káptalan jelentést tett a királynak, melynek Esztergom határára fölöttébb becses és érdekes részleteit közölni czélszerűnek tartjuk: „Mi tehát — írja folytatólag a káptalan, — fölséged parancsainak mindenekben engedelmeskedni óhajtván, a mint tartozunk, embereddel, Csitvári Andrással, kanonoktársunkat, Jakab mestert, a Frank ispán fiát tanúbizonysággal kiküldöttük a teendőik elvégzésére. Kik visszaérkezvén, előadták, hogy november 7-én kimentek Kovácsi színhelyére s azt átadták összes tartozékaival, haszonélvezeteivel együtt Esztergom királyi városnak, és annak örökös birtokába ellentmondás nélkül beiktattuk. Mely birtoknak határai a következők: Az első határ éjszak felől Esztergom város árkánál van, a csúti templom faluja közelében, azután tovább indulva a Szent Domokos-templom felé, itt találtak egy újonnan emelt határdombot, melytől egyenesen menve, az esztergomi ispitályosok és Szőke János polgár szőleihez értünk; innen kétfelé megy a határ a franczia Benedek és Türjén sütő szőleihez, hol szomszédos ama birtok káptalani földünkkel; azután eljut a Somogynak nevezett szőlőhöz és egyenes vonalban a Frankó szőleihez; ismét tovább halad az András pap szőlejéhez, ki a mi javadalmasunk, Szabad közelében, mely a mi szőlőnk; és még mindig kétfelé menve, Sziget, Egyed és Tamás fia Jakab szőleihez; azután határos Pál kocsigyártó szőlejével, a Ludveg (Lajos) fia présházával és az Ajdna nevű szőlővel. Innét a határvonal Csitvári András mester és a Walter szőleinek tart és egyenesen tovább húzódik a Rodman mészáros szőlejének, valamint a Paskáry tornyának; ugyanitt elhatárolja a fenyérdi földet a Karácsony szőleje közelében, hol három határdomb a peszéri területet a bajonitól és a kovácsitól elválasztja. Innét délnek fordul a határ, ott, ahol Benefia Miklós szőleje fekszik, mely már Bajonhoz tartozik és elérkezik a Békfia Mihály szőlejéhez, mely még Kovácsihoz tartozik; azután ismét visszafordul az említett három határdombhoz, és egyenesen tovább haladva, a Sárkányhegyhez érkezik, honnét a Mihály pap, a Vörös Kelemen kocsmáros és a Péter pap szőlejéhez ér, mely utóbbi helyen két, Kovácsihoz tartozó határdomb áll. Innét tovább indulva, a Ludveg szőleje felé ismét van egy határdomb, mely Kovácsit Bajontól elválasztja. Van ugyanott nyugat felől egy másik határdomb is s ez Kovácsihoz való. Innen félkörben kerülve, a Mihály fia Miklós szőlejénél két határdombja van, melyek egyike délfelől választja el a Kovácsi területet a bajonitól, azután a határ ismét kelet felé tart és fölmegegy a Középmál nevű dombra, a hol Gergely fia Póka szőleje terül el, s ez is még Kovácsihoz tartozik. Egy másik szőlő ugyanott Pál kovácsé, ez szintén keletnek fekszik, de Bajonhoz tartozik. E két szőlő között is van egy határdomb, mely újonnan van fölhányva. Ez a Kovácsi szőlők határjárása. — A Kovácsi szántóföldek határai pedig emezek: közel a nagy úthoz, mely Esztergomból Budára visz, van négy régi határdomb, melyektől egyenesen menve, eljut az ember a Pártáspatak nevű vízhez. A folyón túl vonul el a nagy út, mely a Szent Margit templomától Esztergom városa felé vezet, ezen túl fekszenek a mezőségi boldogságos szűz (S. Maria de Campis) egyházának földjei, azután eljut az ember a esztergomi zsidó temetőhöz s ezzel végződik a kovácsi szántóföldek határa.²⁾

*

¹⁾ *Ars notarialis formularia, sub Ludovico I. rege Hungariae conscripta* ap. Kovachich, Formulae solennes, pag. 43.

²⁾ *Az esztergom-vidéki régész. és tört. társulat I. Évkönyve, 27.*

De térjünk vissza Vásári Miklóshoz. VI. Kelemen pápa Vásári Miklóst, midőn 1349 márczius havában nála volt, választott és megerősített nyitrai és kijelölt (*postulatus*) zágrábi püspöknek czímezte. A dolog úgy esett, hogy Piacenzai Jakab zágrábi püspök Budán, 1348 október 16-án elhúnyván,¹⁾ Nagy Lajos király a zágrábi püspökségre Vásári Miklóst jelölte ki, de azért a pápa zágrábi püspöknek még se nevezte ki, minthogy időközben Harkácsi István kalocsai érsek, ki egyházi jövedelmeit Avignonban élvezte, szintén meghalt, és Vásári Miklós immár nem a zágrábi püspöki, hanem a kalocsai érseki székek lett jelöltje (1349.) A pápa választott kalocsai érseknek czímezti is, de kinevező bullát a kalocsai érseki székre ez alkalomból nem ismerünk. Talán meg sem írták, mert még abban az évben, 1349 vége felé, a Telegdi Csanád halálával, az esztergomi érseki szék is megüresedett, s VI. Kelemen pápa Avignonban, 1350 januárius 11-én, Vásári Miklós „választott kalocsai érseket“, a nagy Csanád kisöcsését nevezte ki esztergomi érseknek.²⁾ Az utódokra nézve pedig a következő intézkedés történt: Vásári kineveztetvén nyitrai püspöknek, utóda az esztergomi főegyházi prépostságban Keszei Miklós, a királyi kápolna ispánja lett. Ugyanő volt kiszemelve nyitrai püspöknek, midőn Vásári Miklós kalocsai érseknek vala megválasztva. — Piacenzai Jakab halála után Laczkfi Dénes tinnini püspököt helyezték át Zágrábba, de alig egy hónapig bírta e javadalmat, melyet VI. Kelemen pápa 1350 januárius 11-én kelt bullája értelmében a kalocsai érsekséggel kellett föleserélnie. — Laczkfi Dénes helyére Zágrábba ugyane napon, t. i. 1350 januárius 11-én, Keszei Miklós nyitrai püspök került, kit Nyitrán szintén e napon Szigeti (de Insula, alias de Frankló) István váltott föl.³⁾

A zágrábi püspökség.

A nápolyi hadjárat, melyben a magyar nemzet szeretetből királyi háza iránt, lelkesedéssel vett részt, kijózanította a magyar politikát intéző hazafiakat. Be kellett látniok, hogy Magyarországnak Nápolyban nincs mit keresnie. Nemcsak a tenger, de az idegen hatalmak egész tömege, főleg a pápa és Velencez állotta a magyar uralom útját Olaszországban. — I. Károly magyar király eszméje, secundo geniturát létesíteni Apuliában, mely születési jogon őt illette, elfogadható volt, a mennyiben fia Endre, majdan Nápoly királya, segíthette volna a magyar állam érdekeit, hogy megvalósuljon a magyar királyok büszke czíme, mely Dalmáciát, Horvátországot, Rámát, Szerbiát és Bolgárországot is névleg felölelte. (Galiciát, Lodomeriát és Kúnországot e helyt hallgatással mellőzzük). De Endrét, mielőtt tényleg király lett, meggyilkolták, fia csecsemő-korában meghalt, István herceg pedig e föladataira nem mutatott hajlandóságot. Nagy Lajos király tehát elég könnyen lemondott ez immár kalandosnak mutatkozó vállalatról, melyben őt a középkorban divatos vérbosszú is sarkalta, jöllehet atyja eszméjét tovább is ápolta elsőben, midőn Erzsébetet, István úr árváját, egy nápolyi hercegnek feleségül adta, azután, midőn leányának, Katalinnak, egy francia Anjou jegyesének iparkodott a nápolyi trón örökségét biztosítani, végre midőn Durazzói Károlyt haddal és pénzzel segítette, hogy Nápolyt elfoglalhassa. — Anyja, Erzsébet királyné, másik főintézője a magyar politikának, ki egész lelkével Lengyelországon csüngött, hasonlólag letett, — nem ugyan a gyűlöletről, melylyel Johanna királynő iránt mindvégig viseltetett, de — arról a gondolatról, hogy Nápoly koronája a magyar koronával egyesíttessék. A magyar főurak pedig visszatértek régi eszméikhez, melyeket — nincs kétség benne, — ők kölcsönöztek I. Károly királynak és a melyek foganatosításra Nagy Lajos királyt is megnyerték: hogy tudniillik a magyar birodalom régi határait állítsa vissza s alkotmányát tartsa épségben.

A nápolyi hadjárat kudarcza.

I. Károly király e föladatnak Csehországgal és Ausztriával szemben megfelelt, midőn a Csehország és Ausztria által elfoglalt végváratok és határterületeket visszafoglalta. Nagy Lajos is, mindjárt megkoronáztatása után, elbánt a horvátokkal és a havasalföldi vajdával, Rámára vagyis Bosnyára szintén rátette kezét; most tehát Dalmátországra került a sor és Szerbiára, mely Velencezt Dalmátország birtokában segítette, Bosnya ellen fenekedett és a magyar király

A magyar birodalom megerősítése.

¹⁾ *Tkalčić* Monum. eppatus Zagr. II., 7.

²⁾ *Theiner*, Monum. Hung. I., 775.

³⁾ Hogy V. Miklós esztergomi érsek voltaképen *Keszei*, hogy a *Frankló* vagy *Frankó* név István, később kalocsai érseket illeti, azt Wertner Mór dr. kutatásai derítették ki.

főségét elismerni nem akarta. Különben is a szerb háború kezdete régibb keletű volt, de kapóra jött VI. Inceze pápának Nagy Lajos királyhoz intézett legújabb kérelme, hogy a szerbeket fékezze meg.

Ez volt az időben a magyar politika, melyet első sorban négy Miklós : a Zsámboki nemzetségből származott Geletfia Miklós 1342-től 1356-ig nádor, Vásári Miklós 1350—1358-ig esztergomi érsek és kancellár, Tót Lőrincz fia Kont Miklós 1351-től 1356-ig erdélyi vajda, inmentül 1367-ig nádor és (Garan-) Keszei Miklós 1350-től zágrábi püspök és alkancellár, 1356-tól kalocsai, 1358-tól esztergomi érsek és főkancellár az országban elfoglalt legfőbb méltóságaiaknál fogva irányítottak.

Elsőben azonban a magyar nemzet alkotmányát, melyet II. Endre király kiváltságos levelében körülírt és aranypecsétjével megerősített, akarták biztosítani, mert hisz ez is az ország integritásához tartozott és alapföltétele volt a készségnek, a melylyel a nemesség a hadviselés terhét elvállalta. — I. Károly király ellen ismételve fölhangzott a panasz, hogy az ország jogait sérti azzal, mert nem tart évenként országgyűlést, mint ezt II. Endre aranybullás levele követelte. Talán (?) Nagy Lajos is vétett uralkodása első éveiben e sarkalatos törvény ellen. Visszaérkezvén tehát a nápolyi hadjáratból, a magyar nemzet összesége : az országnagyok (barones), főurak (proceres) és nemesek (nobiles) élükön Miklós nádorral, Miklós érsekkel és Miklós erdélyi vajdával, a király elé járult és arra kérte, hogy az ország alkotmányát és szabadságait, a mint azok II. Endre király aranybullás levelében foglaltatnak, megerősítse. — Nagy Lajos király magasztalva emlékezett meg a magyar nemzetnek a nápolyi hadjáratban kitüntetett érdemeiről, megerősítette és átírta az eredetiben bemutatott levelet s azonfölül még huszonöt törvényzikket szentesített. Ez oklevelet pedig a IV. Miklós, zágrábi püspök és alkancellár szerkesztette s 1351 december 11-én adta ki.¹⁾

Országgyűlések Nagy Lajos idejében.

Régibb történetíróink vétkül rótták föl nagy királyunknak, Lajosnak, hogy országgyűléseket nem tartott s ezzel az ország alkotmányát sértette. Hogy tévedtek, azt részben már kimutattam.²⁾ Mentségököül szolgál, hogy abban az időben, midőn ők annyi szeretettel búvárlották hazánk történetét, ennek kútfői gyéren kerültek napvilágra. Mi is fölpanaszolhatnók ugyan, hogy régi dicsőségünk anjoukori okiratai még mindig késnek az éji homályban, de Geletfia Miklós nádornak Székesfehérvárt, 1352 augusztus 24-én kelt levele,³⁾ mely Esztergom vármegye történetét közelről érinti, kétségtelen tanúságot tesz arról, hogy Nagy Lajos király évenként tartatott országgyűlést Székesfehérvárt Sz. István király ünnepe s a következő napokon, miként ezt II. Endre király aranypecsétes kiváltságlevele, melyet Nagy Lajos imént megerősített, elrendelte. A mondott évben is megbízta a nádort, hogy hivatalánál fogva az országgyűlésen elnököljön és vele együtt kirendelte Vásári Miklós esztergomi érseket, Garai János veszprémi püspököt, Miklós zágrábi püspököt, Szécsényi Tamás országbíró és Kont Miklós erdélyi vajdát, a kik köré a többi főpapok, főurak és az ország nemesei gyülekeztek, hogy igazságot szolgáltatassanak peres ügyekben és a szükséghez képest az ország és fejedelem bajain segítsenek (pro faciundo quibuscunque querulantibus recto indicio, necnon pro quibusdam suis (regis) et regni sui negociis restaurandis et reformandis.)

Ez elé a fehérvári országgyűlés elé járult Szovárdfia Domokos és előadta : Midőn még I. Károly király uralkodása alatt unokatestvérei : Miklós és Péter, a Miklós fiai hamis pénzverés miatt elítéltettek és jószágaik a régi törvényes szokás szerint a király kezére kerültek, akkor az ő szerzeményes birtokait is, *Bajná*t és *Sárkány*t Esztergom vármegyében, noha ő büntelen vala, mert a hamis pénzverésben részes nem volt, a király elvette, pedig a birtok közös sem volt, minthogy azokon már atyáik megosztóznak, a mint ez az esztergomi keresztieseknek 1283 augusztus 1-én kelt osztályos leveléből kitűnik, mely szerint a Karvai Szovárd nemzetségéből származó Miklós mester fiai: egy részről Miklós és Péter, más részről Szovárd és Csák a nevezett keresztiesek konventje előtt megjelenvén, egyértelműen előadták, hogy Radván és Lábatlan, Miklósnak és Péter-

¹⁾ *Fejér*, CD. IX, III., 37.

²⁾ *Nagy Lajos*, 558.

³⁾ *Anjouk. Okmt.* V. 604.

nek, Újfalú és Bikol pedig, valamint Karvából egy eke föld Szovárdnak és Csáknak jutottak osztályrészül. A többi Karvát négy egyenlő részre osztották, valamint-hogy megosztottak a szolgálakon és szolgálókon is (értsd : a röghöz kötött rabszolgákat). Ellenben Monyorós (ma : Mogyorós), melyet Miklós pénzen vett, kizárólag Miklósé maradt, e birtokával élteben és halálában szabadon rendelkezhetett; valamint a bélai birtok, melyet Péter szintén pénzen szerzett, megmaradt neki. Azokon a földeken végre, melyeket Bikolon akkor zálogul bírtak, meg nem osztóznak, hanem azok közöseknek maradtak továbbra is. Minthogy pedig Domokos, mint azt minden ember tudja, a hamis pénzverésben bűnrészes nem volt, kéri az országgyűlést e körülmény megállapítására. — Ekkor a nádor a jelenlevő nemes urakat fölhívta, hogy véleményüket nyilvánítsák; ezek tanácskozásra félre vonulván, egyhangú határozatképen kijelentették, hogy Domokos nem vett részt a hamis pénzverésben, s hogy ártatlanul fosztották meg birtokaitól. Erről azután bizonyáglevelet állított ki a nádor.

A nevezettek valamennyien tagjai valának a híres Szovárd (Zoárd, Zoerard) ősi nemzetségnek, melyről leghitelesebb korírónk, Kézai írva hagyta, hogy Lehel (Lél) vezértől származtak. Szép birtokaik voltak Békés-, Bihar-, Komárom- és Esztergom vármegyékben; közülök minket közelebből érdekelnek: Bajna, Boros-Béla, Bikol, Csetrei- (Csitri)-föld, Gowa, Gyarmat, Karva, Külső-Karva Lábatlan, Mócs, Monyorós, Munkád, Neszmély, Sárkány, Szénköze, Szent-Albert, Újfalú, Új-Gón. — A Szovárd nemzetségből származtak a Karvay, Izsahay és Atyai Belényesy családok.¹⁾

A XIV. századbeli történeti adatokból, melyek vármegyénk birtokviszonyaira is kiváló fontosságúak, a következőket adjuk:

Miklós, az esztergomi keresztések mestere és konventje előtt, Halifa fiai *péli* (Péliföld-Szent-Kereszt) nemesek eladják birtokukat, melyen tiz hold szántóföld is van, hatodfél kereskedelmi márkáért. A határjárásnál a következő nevek fordulnak elő: Disznó-ól-fő (Gyznonolfeu), Kútfő-Szurdoka, Fenyőmál, Madosfő, Tótszurdok, Poklosszurdok, Kis-Köved, Alájáró. A vevők Bajóti Mihály fia János és Simon fia Pál (a későbbi Nagy-Martoni Pál országbíró), kiknek birtokával az eladott terület határos. (1307 ápr. 27. *Anjouk. Okmt.* I. 124.)

Midőn a margitszigeti apáczák részére *Csolnokon* négy telket visszafoglaltak, így jelentik 1323 november 23-án az esztergomi keresztések Károly királynak, — több esztergomi polgár, úgymint Herman ispán, Móriczfia Gihanin (János) ispán, Godin ispán fia István, és Rubin ispán fia Giorgius (György) ellent mondtak, a miért a király elé idézték őket, hogy ellentmondásukat megokolják. Látjuk a nevekből, hogy e polgárok a város *latin* (francia, olasz) részéből valók. (*Ugyanott* II, 103.)

Károly király értesülvén az esztergomi káptalan jelentéséből, hogy az esztergommegyei *Zalanta*, Babnai Tamás és Sándor örökölt birtoka, azt nekik visszaadja. (1326 szept. 10. *U. o.* II, 256.)

Pető ispán, Esztergom város bírása, Móricz fia Gihan, Mihály fia Miklós, Kunzl fia Tamás, Godin fia István, Jekse mester, Herman fia István, Szepl, Bálint ispán, Rubin fia György, Szogyéni István és Gelet fia István esküdt uraimék az összes városi polgárok nevében tanúskodnak arról, hogy Godin ispán fia István, esztergomvárosi esküdt és polgár, nemkülönben a Godin unokája, a Robin fia Jakab a margitszigeti apáczáknak *Cséven* és *Csolnokon* Godintól örökölt szántóföldeket és kaszálókat ajándékoztak, kiveszik azonban Godin fia Frank, előbb szintén esztergomi polgár részét. Pető bíró és Balduin fia, Miklós át is adták a földeket és kaszálókat a hely színén minden ellenmondás nélkül. Kiérezzük e nevekből, hogy Esztergom város tekintélyes polgársága nemcsak latinokból, hanem németekből és magyarokból is állott, sőt Jekse mester — úgy tetszik, — cseh. Pető bíró azonban, II. Tamás érsek kedvezéséből szalkai birtokos, határozottan magyar ember. (1328 július 13. — *U. o.* II, 366.)

Lajos király értesülvén, hogy Csévi András fiai: János és Miklós, nemkülönben Dénes fia Miklós a margitszigeti apáczák *csolnoki* birtokát megkárosították, rendeli, hogy eleget tegyenek nekik. (1351 május 8. — *U. o.* V, 465.)

Miklós ispán (a Miklós fia és Vécs unokája) az esztergom- és komárommegyei *Neszmélyt*, a komárommegyei *Radvánt* a Duna mellett és az esztergom-

Birtok-
viszonyok a
XIV. szá-
zadban.

¹⁾ Bővebben ír rólok *Wertner*, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, II, 339.

megyei *Monoró*st unokatestvéreinek : Szovárd fia Domokosnak, Péter ispán fia Jánosnak és húgoknak Margitnak, t. i. Miklós fia János leányának, minden tartozékával együtt kiadja leánynegyedi illetőség ezimén azzal, hogy a nevezett birtokokon megosztozzanak. (1341 ápr. 30. — *U. o.* IV, 86.)

Szovárd fia Domokos és fiai az esztergommegyei *Monyoró*st, mely az ő atyjára jog szerint származott, de tőle Márk fia István (a Csák nemből) ötven esztendő előtt elfoglalta, azután a király úr, végre a királyné asszony kezére került, átengedte az utóbbinak azért a 250 finom arany forintért, melyet a királyné kegyelemből neki kifizettetett. (1356 május 26. — *U. o.* VI, 458.)

Az esztergomi káptalan Nagy Lajos királynak jelenti, hogy Erzsébet királyné s az esztergomi keresztések között folyt pörben az esztergommegyei *Monyoró*s és *Tát* birtok határaitra vonatkozólag a határvonalak megjelöltettek. E határjárásában előfordulnak : Epzen (ma : Ebszöny), Kövesút, Berény, Pél és Bajót. (1356 nov. 18. — *U. o.* VI, 514.)

*

A szerb
hadjárat.

Visszatérve Vásári Miklóshoz, a szerb hadjáratához érkezünk, mely újabban 1353-ban és 1354-ben megindult. Megírtam e hadjáratról már, a mit tudtam¹⁾ és ismételni azért sem akarom, mert Esztergom történetéhez nem tartozik. De érdekes kiegészítést nyer a hadjárat eredményére nézve Nagy Lajos királynak Vásári Miklós számára kiállított adományos levele,²⁾ melyben arról értesülünk, hogy „időközben“ hatalmas sereget indítván a Krisztus keresztje és saját hitszegő (perfidens) ellensége, (Dusán), Rácország királya ellen, és átkelvén a Száván, Nándor-Fehérvár előtt táborozott, a melyet ama király esűfjára újra fölépíttetett, ekkor Miklós esztergomi érsek is hozzá csatlakozott testvérel, Tamás mesterrel, számos atyafiával, rokonával és fegyveres népének nagy kíséretével, kiknek vitézsége által segítettvén, fényes diadalt aratott a rác királyon. Nagy Lajos ugyan nem írja ki az évet, melyben ama győzelmet Vásári érsek segítségével kivívta ; de minthogy a váradi püspök, ki szintén részt vett Nagy Lajos királynak „a félhitűek“ ellen indított hadjáratában, 1354 június 24-én Zimonyban, tábori sátrában keltezett ; Lajos király maga is ugyanaz év július 16-án Nándorfehérvárt tartózkodott :³⁾ kétségünk nem lehet az iránt, hogy Miklós érsek is 1354 nyarán segített a szerb királyt megverni. A következő évben, 1355-ben, fegyvernyugvás volt a magyarok és szerbek között a pápa kívánságához képest, kit a ravasz Dusán alaposan rászédett ; de kiderülvén osalafintái, az elkeseredett VI. Ince pápa egyenesen fölhitta a magyar királyt, „kinek hírével megtelt a világ“, hogy boszszulja meg a szerb álnokságot. Nagy Lajos tehát elhatározta, hogy újból hadat indít Dusán ellen s a háborút nyomatékkal folytatja. Meg is kezdette a fölvonulást még a télen, midőn Dusán 1355 december 20-án meghalt. Ez esemény azonban egyelőre nem változtatott a dolgon ; a magyar és szláv hadi nép folyton szaporodott Horvátországban ; Nagy Lajost is oda várták, — a velencei Signoria nagy aggodalmára. Ez aggodalom nem volt alaptalan, minthogy a magyar király a szerbek ellen gyűjtött hadait váratlanul Velence ellen fordította és velök diadalmasan visszafoglalta Dalmátországot.

Dalmácia
visszafoglalása.

Egyéb jeles tulajdonságai és sikerei mellett, főleg Dalmátország visszafoglalása szerezte meg Lajosnak a hálás utókortól a „Nagy“ nevet. Nem érdektelen tehát kikutatni : mennyi része volt a négy Miklósnak, elsősorban Vásári Miklós érseknek e fényes eredmény kivívásában ? Írott kútfőink e tekintetben nem sokkal járulnak kezünkre. Tényekből kell kivonnunk észleleteinket amaz állításunk bebizonyítására, hogy Magyarország politikáját 1350-től, melynek kiváló célja Dalmátország visszahódítása volt, a négy Miklós, elsősorban Vásári Miklós esztergomi érsek irányította.

Magyarországon Nagy Lajos király uralkodása alatt két akarat érvényesült : anyjáié, idősb Erzsébet királynéé s az övé. E két akarat nem volt ellentétes, a mennyiben Nagy Lajos király anyja óhaját fia szeretettel mindig teljesítette, viszont anyja is, e nagyesszé és nagyerenyű asszony észszel föleríte a magyar biro-

¹⁾ *Nagy Lajos*, 191. — *Magy. nemz. tört.* (millenniumi kiadás) III., 238.

²⁾ *Turul*, 1899, 135.

³⁾ *Codex Moraviae*, IX., 233. — *Zichy Okmt.*, II., 571.

dalom érdekeit s azokat egész lélekkel ápolta. Születésére azonban lengyel volt, s ezért történt, hogy a nápolyi meddő hadjárat után mindenek előtt két ízben is kemény harcztot kellett a magyar hazafiaknak harczolniok, jóllehet a délvidéken talán sürgősebb, hasznosabb dolgot végezhettek volna. De e lengyel expedíció elől nem volt menekvése, nem csupán azért nem, minthogy a magyar királyné így óhajtott, hanem főleg mert Lajos királyt írott szerződések kötelezték, hogy nagybátyját, a lengyel királyt ellenségeivel szemben tőle telhetőleg segítse, és mert végre Galiczia és Lodóméria, melyért a harez folyt, Magyarországnak szintén visszahódítandó részét alkotta.

A király és anyja érdemök szerint sokat adtak a négy Miklósról. Gelet fia Miklóst az özvegy királyné tette nádorrá még 1342-ben, inntól haláláig jelesen vitte tisztjét, sokat fáradott a nápolyi ügyben is; ugyanezt tudjuk Vásári Miklósról, kit hogy Nagy Lajos igen megszívelt nápolyi hadjáratában, kitetszik rohamos emelkedéséből, s abból, hogy a király Esztergomban többször meglátogatta (mire legott visszatérünk), és a nagy magasztalásból, melylyel Miklós érseknek és rokonainak a csanádmege, Rohoncza, Nagyfalu, Veresmart és Harmad nevű birtokokat adományozta.¹⁾ Kont Miklós nagy diplomata és jeles hadvezér hírében állott. A második nápolyi hadjáratban Laczkfi István elé került; ő intézte Aversa és Belc meghódolását, mint a király hűséges szolgája, ő volt kiszemelve a koros nádor esetleges utódjának.²⁾ Végre Keszei Miklós zágrábi püspök, 1356 aug. 4-től kalocsai érsek, észben és megbízhatóságban nem állott társai mögött.

* * *

Hogy Nagy Lajos király Vásári Miklós érsek idejében, és pedig 1352-ben és 1353-ban többször ellátogatott Esztergomba, arra ugyan csak néhány adattal szolgálhatunk; ³⁾ de minthogy e tartózkodások emléke okíratok keltezéséből maradt reánk, nem lehetetlen, hogy idővel még több adat is kerül elő.

Igen megható János barátnak, a király gyóntatójának elbeszélése abból az időből, midőn a királyt Aversa falai alatt nyíllal megsebesítették (1350). A nyíl lábába szorult és Laczkfi István meg Volfurt alig tudták tizenkétszerre onnét kirántani. Szegény, iszonyatosan szenvedett. Ekkor mondá János barátnak, ki fejét tartotta: Isten tudja, hogy egész lelkem a szentferencziek kezében van; a miért, ha látod, hogy meghaltam, vedd fejemet és szívemet, vidd anyámnak és miután keservesen megsíratott, temesd el Esztergomban Béla király sírja közelében, a szentferenczieknek a boldogságos Szűz tiszteletére épült templomában, melyet jelenleg és mindenkorra temetkező helyemül választok. Minek nyilvánvaló bizonyítékát adta a király akkor is, midőn ép egészségben visszatérvén Magyarországra, 1352-ben Esztergomban, Péter fia Tamás házában tartózkodván, Jakab al-ágyazó fiának Miklósnak, (valószínűleg szintén szerzetesnek) tiszta arany lánczokból készült, 404 aranyforint értékű övet adott át az esztergomi ferenczrendi kolostor részére, hogy ezért tetemét majdan oda befogadják.⁴⁾

A mondott Péter fia Tamás Csór Tamás volt,⁵⁾ esztergomi háza pedig a híres Zenia palotája. Zenia palotája, a város legszebb magánépülete, melyről röviden a következőket: E palota egykori építőjéről, vagy csak tulajdonosáról Zenia (Xenia?) asszonyról nem tudunk semmit. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy már a nagy tatárjárás előtt fönnállott, és oly jól volt megépítve, hogy a tatárok se tudták (talán nem is akarták) lerontani, mert elvonulások után, már 1243-ban van róla emlékezés. Volt oszlopos loggiája, több melléképülete és udvara; a kis Duna és a nagy piac (Széchenyi-tér) között feküdt körülbelül a sikártortól, mely a városházától a kis Dunához vezet, a Szent-Lőrincz-utcáig.⁶⁾ Egy ideig, az

¹⁾ Turul, 1899, 135.

²⁾ Fontes domest. III, 164—177.

³⁾ Nagy Lajos Esztergomban tartózkodik 1352. január 15. (Anjouk. Okmt., V. 52.) 1352 július 27. (U. o. V. 602) 1353 április 26. (Magy. tört. tár, IX, 21. — Anjouk dipl. eml. II., 439.

⁴⁾ Fontes domest. III, 158.

⁵⁾ Bővebben lásd az Erdélyi Múzeum 1890. évi folyamában.

⁶⁾ Legpontosabb helyrajzát adja Guarcinoi Miklós pápai közjegyző 1279-ben: Palacium in civitate Strigoniensi super locum fori, cum omnibus domibus, curiis, casamentis, fundis et areis, cui a parte septentrionali quidam strictus vicus coheret, per quem descenditur usque ad flumen parvi Danubii, et postmodum iuxta eundem Danubium parum protenduntur termini usque ad domum

ezerkétszázhetvenes évekig, a Zenia palotája a Csák nembeli Pós fia Ujlaki Ugrin ispáné, ekkor IV. László, később I. Károly király tárnokmesteréé volt, kiől azonban két úton is más kezére került: elsőben, 1273-ban Valter, Komárom vármegyei ispán kapta meg 40 átalag borért és 20—25 márka finom ezüstért, melyvel neki Ugrin tartozott; utóbb (1279.) ugyane palotát átengedte Ugrin az esztergomi káptalannak 200 márka finom ezüst értékében, mely összeg megfizetését a Barsa nembeli László bán fia, Miklós választott esztergomi érsek helyett magára vállalt.¹⁾ — Ebből természetesen pör támadt, melyet III. Endre király úgy döntött el, hogy a palotát Valter ispán fiának ítélte oda (1300.)²⁾ Hanem ez ítélet se vetett véget a pörlekedésnek. Megújult az és hosszan folyt, mely idő alatt I. Károly király gondviselése alatt állott a pör tárgya, ki azt elvégre bizonyos István comesnek, esztergomi polgárnak adta hű szolgálatai jutalmán fölül azért is, mert ez István rokonságot tartott Valterékkal, kik neki 50 márkával tartoztak. — Egy évvel később (1331.) e jogos és tényleges birtokos, István comes t. i., minden atyjafia hozzájárultával s az esztergomi káptalan ellentmondása nélkül, eladta a szóban forgó palotát Csór Péter fiának, Tamás mesternek 100 márka részint cseh garasért, részint bécsi denárért.³⁾

Esztergomi
birtokok.

Így jutott a Zenia asszony palotája Tamás úrra, ki esztergomi birtokát új vásárlásokkal bővítette ki. Megvette ugyanis Kurta Kapó Andrásnak, nemkülönben bizonyos Erzsébet asszonynak házait, melyek a Zenia-palota szomszédságában feküdtek. Nem épen nagy fekvőségek voltak ezek: az egyik háznak hossza 27, a másiké 30 rőf volt, mert Esztergomban akkor a házakat, csakúgy mint a posztót, rőffel mérték. Nem is nagy áron vette meg azokat, az egyikért is, a másikértis, 10—10forgalmi márkánál többet nem adott.⁴⁾ — E házait azután bérbe adta Tamás úr Hanusz (János) nevű tekintélyes esztergomi polgárnak, a városi tanács esküdt tagjának, ki 23 átalag borért 50 márkával, készpénzben 10 márkával, házbér fejében ugyanannyival, összesen 70 márkával tartozott neki, midőn azután meghalt, fiai hamarosan megosztottak a hagyatékon, miközben Tamás úr a király szolgálatában Liptó vármegyében tartózkodott. A király tehát kiküldte Bálintot, esztergomi esküdt polgárt, biztosaként, hogy a pénzt behajtsa. Az örökösök nem tagadták Hanusz tartozását, de készpénzök nem lévén, átadták Tamásnak az elhunyt két szőlejét, melyek egyike *Mokútja* mellett az esztergomi határban, másika a belbajomi határban feküdt. A beiktatásnak ellentmondott Lázár nevű esztergomi zsidó, de utóbb ez is bejelentette a káptalan előtt, hogy eláll tiltakozásától. Végre mindazonáltal a városi tanács vette kezébe az ügyet, s úgy igazította el, hogy Tamás úrnak néhai Hanusznak azt a szőlejét engedte át, mely az esztergomi *Perecsen* nevű dűlőben feküdt és igaz becslés szerint megérte a fönt kitett összeget. E szőlő határának leírásából értesülünk, hogy a nyitrai püspöknek, nemkülönben a trencsényi várnagynak szintén voltak szőleik a jó bortermő esztergomi határban.⁵⁾ — Volt Tamás úrnak ugyanott más szőleje is, melyet a király orvosától, Pertold mestertől vett meg, ki azt részben a királytól kapta ajándékol, részben 500 ezüst márkán vette Boroni Egyedtől, ennek Erzsébet feleségétől és Katalin leányától, kik magokra vállalták, hogy megvédik birtokjogát mindenki, nevezetesen néhai Tamás érsek sponsusa (úgy látszik, valamely hugának férje) és Erzsébet asszony veje ellen.⁶⁾ Ezt a *Borkút* nevű szőlőt, mely a szentdomokosrendiek temploma mögött, a káptalan területén feküdt, 100 márka széles denárért szerezte meg Tamás úr, mihez királyi megerősítés is járult.⁷⁾ Ez alkalomból pótoljuk az 1332-ik évben működő esztergomi nagytekintélyű tanács tagjai névsorát. Biró volt: a Baldin fia Miklós gróf, esküdtek: Godin fia István gróf, Mihály fia Miklós gróf, Robin fia György mester, Gilet fia István, Kuncl fia Tamás mester, Herman fia István, Anda mester, Bálint gróf, Hurnik fia István s Nigram fia István gróf.

Laurenii sutoris, sitam in area monasterii de Moyk, premonstratensis ordinis (másutt: usque ad domum dieti Calvi albergatoris) et sic revertuntur termini et limitaciones usque ad magnam plateam fori, et sic revertuntur iterum ad strictum vicum, de quo superius (*Knauz*, Monum. II, 93. 96.)

¹⁾ *Knauz*, i. m. II, 25. 93.

²⁾ *U. o.* II, 478.

³⁾ *Anjouk. Okmt.* II, 476. 541.

⁴⁾ *Anjouk. Okmt.* II, 569. III, 177.

⁵⁾ *Anjouk. Okmt.* IV, 118, 123

⁶⁾ *Anjouk. Okmt.* II, 528.

⁷⁾ *Anjouk. Okmt.* II, 581. III, 174.

Esztergom közelében is volt birtoka Csór Tamásnak. A Duna mentén vörös márványáról híres Süttő, melyet akkor még helyesen *Sédtő*-nek¹⁾ híttak, az övé volt. E birtoka érdekes pörbe keverte, mely az országbíró előtt folyt. A pör tárgyát Tamás úr következőleg adta elő: Van neki — úgymond — a Duna mellékén birtoka, melyet Sédtőnek hírnak; a Duna túlsó oldalán, Sédtő átellenében *Mocs* helység fekszik, melyet Apród István fia András úr bír; a Dunán pedig sziget és halásztanya van. Ő is szeretne halászni, de András úr nem engedi meg neki, hogy halászszon. Minthogy pedig abban a nézetben van: valahol folyóvíz választ el két birtokot egymástól, a folyó közepén van a határ, tudni szeretné, mily czímen tilalmazza őt Mocs birtokosa a halásztattól a Duna sédtői felében, mely nem az övé? E kérdésre válaszolandó, föllállott Tarjáni Deák Pál, mint Apród András ügyvédje, és előmutatott néhai Erzsébet királynéztól valamelyes levelet, szerencsétlenségére; — mert e levél a moci határra nézve nem tartalmazott semmit, másrészt annyi vakarás volt a levélen, hogy András urat, mint okirathamisítót fej- és jószágvesztésre kellett elítélni. Fejét talán megtartotta, de józága ráment, minthogy ez kétharmadában bírság czímén az országbírót, egyharmadában a felpöröst illette, ha azt a rokonok, vagy szomszédok, mire joguk volt, ki nem váltották. Ez alkalommal nem váltották ki, hanem a kiváltást csakis Csór Tamásnak engedték meg.²⁾

Hogy Esztergomnak, az Anjoukorban is még Magyarország első, leggazdagabb és legpompásabb városának, a Zenia palotáján kívül más palotái, nagyobb kőházai is voltak, kétséget nem szenved. Egy ilyen palotája volt ott a káptalannak is, melyről a következőket tudjuk: Márton szabó, a káptalan jobbágya, Esztergomban, a Szent Lőrincz plébániájában, megvett hajdan Greczia asszonytól, Herbort és Ivor mesterek nővérétől egy palotát, mely a káptalan esztergomi területén feküdt és a piacvezet volt határos, 72 márkán. E palota után $2\frac{1}{4}$ marka bért kellett volna fizetnie a káptalannak. Azonban e bért a sok csapás miatt, melyek az országot érték, megfizetni nem tudta, a miért bérhátraléka évek hosszú során annyira megnőtt, a mennyit ért a palota. Átengedte tehát a káptalannak, a hozzávaló pinczével, két faházzal és egyéb járandósággal, melyek mind a káptalan területén feküdtek.³⁾ Úgy látszik, ezt a palotát engedte vissza Esztergom város tanácsa a káptalannak 1357. május 1-én, jó szerén, a mi abban az időben annyira szokatlan volt, hogy hajlandók vagyunk azt hinni, hogy ez a nagytekintélyű Vásári Miklós érsek közbenjárása nélkül nem történhetett meg.⁴⁾

A káptalan palotája.

*

Vásári Miklós és társai, miután a kettős litvai hadjáratot egyidőre elégséges sikerrel befejezték, minden tehetségüket megfeszítették, hogy hazafias programjokat megvalósítsák. Siettek megtenni minden előkészületet arra, hogy Dalmátország visszafoglalása sikerüljön. Mindenek előtt szövetségeseket kerestek és találtak, miáltal a diplomácia hozzájárulását, mint ma mondanók, kinyerték Dalmácia visszahódítása érdekében, mihez már akkor is nem kevés ügyesség és fortély kellett. Elsőben is IV. Károly császárt nyerték meg, ki nemrégén Budáról vette feleségül Nagy Lajos kishugát, Schweidnitzai Annát. A császár teljesen belement az akcióba. Hasonlóképen Miklós, aquiléjai pátriárka, a császár természetes testvére. Az osztrák herceget azzal a segítséggel nyerték meg, melyet 1355 nyarán hozott neki Laczkfi Pál a svábok ellen.⁵⁾ E szövetkezéseknek nemcsak az a folyománya volt, hogy a tiroli és görzi grófok s a furláni urak szinte mind a magyar király részén állottak, hanem a hadkedvelő német lovagok közül számosan az amúgy is népszerű magyar király segítségére siettek. Sikerült továbbá megnyerni Carrara Ferenczet, Padova urát, a veronai Della Scalákat, Canino és Collalto grófokat, a cenedai püspököt, Feltre és Belluno városokat és kieszközölni, hogy a milanói Viscontiak vesztég maradtak.⁶⁾ — Képzeltetjük, mennyi gondjába és utánjárásába került a négy Miklósnak, főleg Vásárinak és Kontnak,

¹⁾ *Séd* kis hegyi patakot jelent, különösen olyat, melynek záporosók után van vize.

²⁾ *Anjouk. Okmt.* IV., 10.

³⁾ *Knauz*, Monum. Eccl. Strigon. II, 613.

⁴⁾ *Fejér*, CD. IX. II 646.

⁵⁾ *Fontes domest.* III, 166.

⁶⁾ *Anjouk. dipl. eml.* II, 501 s köv.

mert ők lépnek ismételve előtérbe e barátságos egyetértés és közreműködés kivívására! És ez még nem minden. Hogy a szerbek is cserben hagyták velencei czinkostársaikat, a horvátok is kitartottak Csúzi János bán seregében, sőt a tengeri kalózok is közreműködtek, tatárokat is találunk Nagy Lajos seregében, melyet némelyek, (alighanem nagyítva), százezer emberre becsültek; a dalmát városokat is megszállta a lázadás szelleme: ezek mind oly jelenségek, melyeknek előzményeit sejtethetjük és dicsérettel fölírhatjuk a magyar államférfiak érdemlapjára. — A fődolog mégis a pápa megnyerése maradt, és ennek módját Vásári Miklós eszelte ki a haza és az egyház iránti egyenlő szeretettel, mint ezt VI. Incze pápa leveléből ¹⁾ hozzá vethetjük. Az öreg Gelet fia Miklós nádor ekkor már nem élt, helyét Kont Miklós foglalta el, (1356 márczius végén).

A velencei
hadjárat.

A velencei doge, mihelyt nagy rémülettel tudomást vett róla, hogy a magyar sereg betört a velencei területre, panaszaival ostromolta a szentszéket, mire viszont a pápa szemrehányást tett Nagy Lajos királynak, hogy az eretnek Rácország helyett az igazhítt Velenczét támadta. Vásári Miklósnak is kijutott a maga része, minthogy Nagy Lajos király megfogadta volt a pápai követ előterjesztésére és kormányta támadására, hogy Rácország ellen hadat indít.²⁾ Azonban Nagy Lajos király elkészült ez eshetőségre és Vásári Miklós ideje korán Avignonba küldötte jó barátját, idősb Erzsébet királynénak olasz útjában társát, Kanizsai Lőrincz fia István budai prépostot az Osl nemből, hogy biztosítsa ő szentségét, miszerint a magyar király Rácországot, mely az elődei által szerzett jognál fogva őt megillető birtoka, legközelebb vissza fogja terelni az egyház hűségére, sőt még arra is fölhatalmazta a prépostot, hogy erre megesküdhetik a király nevében.³⁾ Hanem ez az esküvel megerősített ígéret, még ha hozzájárult is a király biztosítása, hogy kész a Bosnyában garázdálkodó patarénusokat is megzabolázni, aligha lett volna elégséges arra, hogy a pápa neheztelését csillapítsa és Velenceze pártjáról elvonja. Volt azonban a pápának más, a fön-
tebbieknel közvetlenebb, sürgősebb óhajtása, melyet még a mult deczemberben terjesztett a magyar király, az összes főpapok és káptalanok elé, hogy t. i. segítsék őt a magyarok a római egyház olasz tartományai visszafoglalásában, a hol a hűbéresek, az úgynevezett signorok zsarnokoskodtak, a jövedelmet elzsebelvén.⁴⁾ Kanizsai prépost abban a kellemes helyzetben volt, hogy megfelelhett a pápa óhajtásának. — Ennyi jóindulat gyökeresen megváltoztatta a pápa nézeteit. Legott rosszalását fejezte ki a velencei köztársaságnak a fölött, hogy a rácokkal, félhítűekkel, eretnekekkel szövetkezett a magyar király ellen; eltiltotta a szövetségtől, melyet, ha esküvel van is megerősítve, semmisnek nyilvánított, és megbízta a gradói és aquilėjai pátriárkákat, nemkülönben a salzburgi érseket, hogy mindazokat, kik a magyar király ellenében a rácokat segítik, kiközösítsék. Nagy Lajos király czímére pedig oly föllengzőn magasztaló levelek indultak, milyeneket magyar király a római szentszéktől eddigelé aligha kapott. Őt, a Krisztus bajnokát, kinek fiatal lelkébe érett ész, gyöngye testébe férfias erő adatott, kinevezte a pápa az egyház kapitányának és átengedte neki három évre a magyarországi egyházi javadalmak összes tizedét. Továbbá megtette Keszei Miklóst kalocsai érseknek és helyébe ugyanaznap (1356 augusztus 4-én) Kanizsai Istvánt zágrábi püspöknek. Általános imákat rendelt az egész kereszténységben, hogy Isten a magyar királynak hosszú életet, gyermekeket, nagy családot és győzelmet adjon. Végül Vásári Miklósnak is kijárt az elismerés, a miért Nagy Lajos király a római egyháznak segítséget küldött, a mit kivált az érseknek tudott be érdemül a pápa.⁵⁾

Nos, miután főemberei Nagy Lajos királyt rávették, hogy Dalmácia visszafoglalása végett a hatalmas velencei köztársaság ellen hadat járasson, viszont a maguk részéről is megtettek minden kitelhetőt, hogy a hadjárat sikerét biztosítsák. A haditervet úgy eszelték ki: Velenczét, a várost magát fenyegetik, és pedig, — minthogy tengeri erővel nem rendelkeztek, — a Terra Fermát elfoglalják és Trevisót, mint Velenczéhez legközelebb eső birtokot

¹⁾ *Theiner*, Monum. Hung. II, 30.

²⁾ *Theiner* i. h. II, 21., 22. ded. 1356 július 4.

³⁾ *Fejér*, CD. IX, II, 471.

⁴⁾ *Theiner*, Monum. Hung. II, 17., 18., 20.

⁵⁾ *Theiner*, i. m. II 22—27., 30. — *Áldási*, Regesták. (Tört. tár, 1895. 82. lap, 227. és köv.

ostromolják, melyet ha sikerül elfoglalniok, a lagunákon át, Velencét is megközelíthetik. Ezen kívül hagytak elégséges hadierőt Dalmátországban Csúzi János dalmát és horvát bán parancsa alatt, hogy az elégületlen dalmata városokat, Zárát, Spalatót, Tráut, Sebenigót stb. lázadásra biztassa, segítse, elfoglalja. E terv bevált. A Terra Fermán működő magyar sereg ezt erősségeivel együtt nagyrészt hatalmába kerítette. Trevisót ugyan elfoglalnia nem sikerült, de ostroma annyira lekötötte Velence figyelmét, hogy a dalmata városokat szinte szem elől tévesztette, azok pedig föllázadtak, a velencei uralmat levetették és Nagy Lajos királynak meghódoltak.

Vásári Miklós érsek nem elégedett meg azzal, hogy tekintélyes zászlóaljzat állított ki a királyi hadakhoz öcsese, Tamás vitéz vezérlete alatt, kit Nagy Lajos király összes serege kapitányának nevezett ki és nem egy vitéz tettet hajtott végre, hanem maga is követte urát, királyát a harcztérre. 1356 augusztus 5-én Padovában találjuk őt Kont Miklós nádorral együtt.¹⁾ A nádor a következő év június havában friss sereget hozott a Terra Fermára, Serravallét elfoglalta, Castelfrancot azonban sikertelenül ostromolta; balúl ütött ki az összeesküvés is, melylyel Trevisót akarta hatalmába keríteni: midőn Zára elfoglalása működését a Terra Fermán fölöslegessé tette. Átadta tehát a vezérletet újra Vásári Tamásnak, az érsek öcsésének, ki még egyszer és utóljára elrakta az ösztön ellen rugdalózdó velenceieket.²⁾

Nem adhatjuk elő itt bővebben Dalmácia visszahódítása részleteit. Csak érintjük, hogy idősb Erzsébet királyné e hadjárat szerencsés kimenetelért elzarándokolt Aachenbe;³⁾ azonban nem szabad elhallgatni, hogy Keszei Miklós, immár kalocsai érsek, Saciléből 1357 április elején azt írta a fermói püspöknek, hogy tetemes hadi költségei miatt kénytelen volt ékszerait eladni. Tehát ő is kitett magáért.⁴⁾

Ismerjük mind ez erőlködésnek eredményét, az 1358 februárius 18-án megkötött zárai békét, melyben Velence lemondott egész Dalmátország birtokáról, a Quarnero-öböl közepétől kezdve, le az Adria mentén Ragusa végső határáig; lemondott Dalmát- és Horvátország hercegi címéről, le minden jogorvoslatról, hogy e tartományokat valaha visszafoglalja. A hazafias vállalat sikere tehát teljes volt.

Vásári Miklós érsek azonban nem sokáig élte túl e nagy műve befejezését. Nagysága delelőpontján húnyt el. Neve még előkerül abban az okiratban, melyben Nagy Lajos király Budán, 1358 május 5-én Padova urát biztosította védelméről. Ez betetéző, bokréta-ünnepe volt az új épületnek.⁵⁾ Szeptember 3-án már üresedésben van az esztergomi érseki szék, a hova Keszei Miklós kalocsai érsek lett Vásári utódául kiszemelve, kit ilyenül VI. Ince pápa 1358. október 8-án ki is nevezett.⁶⁾

Miklós érsek halála.

JÁGERNDORFI PÁL, NYITRAI FŐESPERES.

Vásári Miklóssal szinte egy időben emelkedett ki az esztergomi káptalanból Jágerndorfi Pál, ama számos idegenek egyike, ki az Anjouk fényes korában nálunk, Magyarországon keresván szerencsését, képzettségével s ügyességével annyira kivált, hogy néhány sort kell neki szentelnünk.

Vezetéknevét alighanem születése, vagy származása helyétől, a sziléziai Jágerndorfától (szlávul: Krnov) nyerte, mely a XIV. században a troppai hercegséghez tartozott. — Pál, midőn Magyarországra érkezett, alamóczi (ol-

¹⁾ *Hist. Cortus*, ap. Muratori XII., 948.

²⁾ *Chron. Dubnic*. (Fontes domest. III, 181.) — *Hist. Cortus* i. h. — *Óváry*, Regesták, I, 73. 74. sz.

³⁾ *Századok*, 1901. évf.

⁴⁾ *Óváry*, Regesták I, 68. sz.

⁵⁾ *Hist. Cortus* ap. Muratori XII., 935.

⁶⁾ *Farlati*, Illyr. Sacr. IV., 385. — *Eubel* i. m. I, 389. — Vásári viszonyáról káptalanához nem sokat tudunk, annyit mégis, hogy az barátságos volt. Így értesülünk, hogy a káptalan (Garan-) Damás(d) birtokára vásárjogot eszközölt ki Vesszős mester zólyomi ispán szívességével, melyet Nagy Lajos király megerősített. (1352. *Esz. kplán ltára*, 32. fiók, 3 nyaláb, 23. szám.) — A nánai dézmát átengedte káptalanának viszonzásul, a miért a káptalan neki Udvard mellett fekvő Aaz nevű kisbirtokát és szentpálfalvi két telket cserébe adott. (*U. o.* 31. f. 1. ny. 12. sz.) — Kieszközölte, hogy Lajos király rendeletére a pozsonyi polgárok is tartoztak vámot (tributum) fizetni az esztergomi káptalannak. (*U. o.* 41. f. 3. ny. 14., 15. sz.)

müti) egyházmegyei jogvégzett pap volt. Valószínűleg ajánlattal jött a magyar királyi udvarhoz, a hol a tudós embereket megbecsülték, alighanem egyenesen az özvegy Erzsébet királynéhoz, ki Szilázia Piaszt hercegeivel, közelebbi-távolabbi rokonaival folytonos összeköttetésben állott, mert remélhette, hogy ez eredetileg lengyel tartomány, mely alig félszázad előtt szakadt el a lengyel hazától és meghódolt a cseh királyságnak, előbb-utóbb visszatér Lengyelországhoz, melyet ő mintegy hozományául tekintett, és melyre Nagy Lajos királyunknak szerződéses joga volt abban az esetben, ha Kázmér lengyel király, Erzsébet anya-királyné öcsese, fiörökösök nélkül halna meg.

Jägerndorfi
Pál követségei.

Erzsébet királyné Jägerndorfi Pált legott kinevezte káplánjának, Nagy Lajos király pedig megtette a királyi kápolna alispánjának; sőt, mivel ez időben még egyházi javadalmat nem élvezett, kinevezette a pápa útján az esztergomi káptalanba nyitrai főesperesnek, mely főesperességet Telegdi Tamás, utóbb esztergomi érsek bírt féleven át, mielőtt esztergomi prépostnak előléptették.¹⁾ Azután elküldötte követül Avignonba VI. Kelemen pápához, hogy sürgesse amaz egyezés végrehajtását, mely a szicíliai béke érdekében a szentszék és Nagy Lajos között Boulognei Guido bíboros és pápai követ közvetítésével létrejött. Jägerndorfi Pál ez első követsége lényeges dolgokban vajmi csekély eredményt mutathatott föl, a miért Lajos király kénytelen volt másodszor is Sziciliába vinni hadait. Mindazonáltal a követ számbavehető ügyességére vall, hogy a pápa jóindulatát a magyar királyi udvar, névszerint özvegy Erzsébet királyné iránt nem csorbította, sőt fokozta.

Egy év múlva Jägerndorfi Pált ismét Avignonban találjuk és újra Nagy Lajos király követeként. Ekkor a béke ügye már igen előre haladt, közel ért befejezéséhez. Pál főesperes hozta a magyar király levelét ez ügyben, mely a pápának „igen kedves“ volt; meg is jutalmazta legott a főesperest, midőn önkéntes elhatározásából (*proprio motu*) kinevezte boroszlói kanonoknak.²⁾ De azért a tárgyalások még mindig folytak, és mivel közben némi nehézségek keletkeztek az eddigi megállapodások értelmezése körül, a nápolyiak kérelmére valamelyes pótló cikkelyeket készítettett a pápa, melyeket, — jóllehet a szentszék eredeti szándékát csupán kifejtették és semmi újat nem tartalmaztak, — Jägerndorfi Pál elvállalni vonakodott, mert azt vélte, hogy meghatalmazása ennyire ki nem terjed. A pápa visszaküldötte tehát megbízójához, a magyar királyhoz fönne dicsérte és melegen ajánlotta őt, egyúttal mentegetődzött, hogy oly soká tartotta vissza udvarában. Vele küldötte Begonis Pétert, a boroszlói egyház kancellárját, a jogtudomány babérkoszorúsát, mint szentszéki követet, hogy ketten előszóval magyarázzák meg Nagy Lajos királynak az írásba nem foglalt részleteket és azután november 1-én hozzák meg a választ, hogy a rend Sziciliában helyreálljon és Nagy Lajos gond nélkül letördelhesse a szomszédos hitetlenek (értsd: tatárok, litvánok, rutének, esetleg déli szlávok) szarvait.³⁾

Az elintézetlen ügy, melyről a levélben részletes említés nem történik, a magyar királynak fizetendő hadisarcz kérdése lehetett. A szentszék kész volt kezességet vállalni arra, hogy a szicíliai királyi pár megfizeti a kikötött 300,000 forint hadisarczot, de csak 25,000 forintos részletekben, vagy 200,000 forintot egyszerre. — Hozzá vethető ez abból, mert a pápa Jägerndorfi Pál távozása után legott írt a szicíliai királyi párnak és Nápoly városa községének, hogy kezességet vállal a fizetség iránt, ha a királyi pár, a nápolyi nemesség és községek a fölhatalmazást neki erre megküldik.⁴⁾

Lajos király és öcsese, István, erdélyi fejedelem, hogy a pápa óhajását betöltsék és szabad kezet nyerjenek újabb vállalatokra, egyelőre Galiczia és Lodoméria meghódítására, mindent elfogadtak, a mit a szentszék kívánt. De ezeket a határozatokat nem Jägerndorfi Pál vitte Avignonba, se Begonis Péter,⁵⁾

¹⁾ *Supplic. Clem. VI.* a. 8. p. 1. f. 134. ded. 1350 január 28. — A főesperességet Pál megkapta, de az esztergomi kanonoki javadalmat aligha; e helyett azonban szepesi kanonok lett. V. ö. *Vaticáni magy. Okiratt.* I/I, 441.

²⁾ *Supplic. Clem. VI.* a. X. f. 13. ded. 1351 május 26.

³⁾ *Theiner*, Hung. I, 799. ded. 1351 augusztus 5.

⁴⁾ *Theiner*, Hung. I. 800—801.

⁵⁾ Begonis Pétert 1351 december 26-án Avignonban találjuk, mint ezt a pápához intézett szuplikációja tanúsítja (*Supplic. Clem. VI.* a. X. f. 57.), melyben a szerény férfiú magyarországi úti fáradságai jutalmául megelégszik egy egri javadalmas kanonoksággal s a zempléni főesperességgel.

hanem Garai János veszprémi püspök és Wolfurt Ulrik, Mosony, Vas és Sopron vármegyék ispánja s óvári porkoláb. Indokolja e mellőzést, hogy Jägerndorf Pál az időben, 1351. augusztus 26-án, Waldhauser Ulrik halálával megüresedett gurki püspöki székre pályázott. Karintia, melynek Gurk volt a püspöksége, az időben már az osztrák hercegek birtoka volt. Minthogy pedig a magyar királyi ház II. Albert osztrák herceggel benső barátságot tartott, főleg Erzsébet, az özvegy királyné volt nagy jó indulattal a béna Albert herceg iránt; minthogy továbbá a szentszék a területökön levő püspökségek betöltésénél az uralkodók óhajtása iránt tekintettel viseltetett: valószínű, hogy II. Albert, illetve VI. Kelemen pápa figyelmét Jägerndorf Pálra a magyar királyi udvar, első sorban Erzsébet özvegy királyné irányította.¹⁾

Közben Nagy Lajos király megbízó-levelet állíttatott ki követei, Garai és Wolfurt* részére, hogy a pápa megbizottjának szolgáltassák át a magyar seregektől elfoglalva tartott apuliai részeket, csupán a salerno hercegség és a szentangyal-hegyi uraság címét tartván fenn; hogy kivonják e részekből a magyar király hadi népét, a kivonulók ellátásáról és biztonságáról kellően gondoskodván, és a kik vissza akarnának maradni, azoknak s a benszülötteknek, kik a magyar király pártján állottak, semmiben bántódásuk ne legyen. Nagy Lajos a pápa kezébe tette le a nápolyi ügy befejezését, remélvén, hogy a szentszék igazságot szolgáltat nekik. A követek tárgyalhattak a fogoly hercegek megszabadítása ügyében is.

VI. Kelemen pápa, olvasván Nagy Lajos királynak kettős pecsétjével ellátott levelét, bőséges hálát adott neki, a nagy királynak, ki az egyház iránt való hűségét és hite tisztaságát, jóllehet számtalanszor, de soha oly fényesen meg nem mutatta, mint jelenben, midőn a békét helyreállította, és oly nagylelkűséget és kegyességet tanúsított, mely a pápa óhajtásait fölülmulta. A ki őt hitében és buzgóságában megtartotta, — fohászodék a pápa, — a jó Isten óvja meg minden gonosztól, virágoztassa föl országát és állandósítsa trónját mindörökre! — A mi pedig a pápát ily magasztos hangulatba hozta, azt megértjük Nápolyi Giovannához és Tarantói Lajoshoz intézett leveléből: Az irgalmas Isten — úgymond, — ki könyörületét, ha haragszik, se vonja meg tőlünk, a magyar király szívét békére hajlította, mely király az előbbi megállapodások ellenében, a neki fölajánlott egész pénzüsszeget a szentszék iránti tiszteletből teljesen visszautasította.²⁾

Alig lehet kétségünk a felől, hogy a nagylelkűség ez eszméje Erzsébet anyakirálynéban fogamzott meg, — mint látni fogjuk — nem épen önzetlenül; de Jägerndorf Pál érlelte azt ténynyé, midőn fölhasználva a pápa békevágyát és pénzügyi zavarát, a magyar király nagylelkűsége korolláriumát vele elfogadtatta. Ép azért találjuk őt egyidejűleg Garai Jánossal és Wolfurt Ulrikkal, nem ugyan mint a magyar király követét, hanem csak mint választott gurki püspököt Avignonban, — nem is hogy tessék-lássék, miszerint nem kegyvesztett a magyar királyi udvarban, hanem főleg azért, hogy tovább kösse a hálót, melyben a nagy hatalat, a pápa rendkívüli ellenszolgálatát a magyar király részére megfogja. Mert a mi egyebet ott végzett, csak azért Avignonba fáradni, fölöslegesnek látszik; azt kényelmesen elvégezhetnék volna Garai és Wolfurt is. De úgy látszik, a kívánt célhoz ez alkalommal még nem jutott, a miért, a nélkül hogy Avignonban fölszenteltette volna magát, visszatért Magyarországra. Alighanem vele tartott Wolfurt Ulrik is és magára Garai János püspökre hagyta a békekötés befejezéséhez megkívántató teendőket elvégzését. Garai a pápa ajánlatával leutazván Nápolyba, meg is felelt a nem könnyű feladatnak, és már mindent a legjobban elintézt, midőn Nagy Lajos levelet írt Boulognei Guidó bíboroshoz, mely azt tartalmazta: minthogy követei és megbizottai, kiket a békekötés befejezése végett küldött, oly kötésekkel csináltak, melyekkel sem ő, sem az országos tanács meg nem bízta őket, és a melyek felől őt nem is értesítették: eltiltotta Apuliában levő kapitányainak és tisztjeinek, hogy az elfoglalva tartott erősségeket kiadják, mígnem bővebb tudomást szerez az ügyek állásáról. — A szörnyen megzavarodott pápa ugyan azt akarta elhíttetni magával, hogy a mondott levelet a király tudtán

¹⁾ Ez annál valószínűbb, minthogy később is, (1364 márczius 12-én), midőn Tockheim János knini püspököt helyezték a gurki főpapi székbe, úgy értesülünk V. Orbán pápa leveléből, hogy ez áthelyezés nem csupán az osztrák herceg, hanem a magyar király iránt való tekintetből is történt. (Theiner, Hung. II, 60.)

²⁾ Theiner, Hung. I. 805. ded. 1352 febr. 1.

kívül írták, mert a szilárd jellemű királyról ilyellent mondást föl nem tehetett, mégis mindenre, a mi szent, esedezik neki, hogy hajtassa végre, a mit követői megbizásukhoz képest elrendeltek.¹⁾

Mi volt ez? Hamisítvány e levél nem lehetett; Nagy Lajos tudta nélkül sem írhatták, minthogy a király, miként Guidó bíboroshoz írt levelében előre jelzé, csakugyan elküldötte új megbízó-levéllel új követét Jägerndorfi Pál, választott gurki püspök személyében, hogy fölülvizsgálja mindazt, a mit Garai János és társa végzett. A minthogy állítólag csakugyan mindent megvizsgált, rendben talált és a király nevében megerősített.²⁾

Lehet, hogy besúgás történt, mely bizalmatlansággal töltötte el Nagy Lajos királyt. S ez esetben, főleg ha az okiratok egymásutánját tekintjük, Jägerndorfi Pálra gyanakodhatnánk. De ezt sem tesszük, minthogy találunk más megfajtást is, ha nem ringatjuk magunkat abban a naiv hitben, hogy midőn Nagy Lajos királyt arra bírták: utasítsa vissza a pápától följánlott 300.000 forint hadi sarcot (későbbi fölfogás szerint a fogoly hercegek váltságdíját), csupán csak nagylelkűségére hivatkoztak. Annak a háromezrezer forintnak megfizetése szinte elviselhetetlen teher lett volna a háború és járvány miatt iszonyúan megviselt Sziciliára. A pápa ezt jól tudta, leveleiben ismételve érintette; érezte ezt, midőn kezességet vállalt amaz összeg pontos fizetésére. Talán számot is vetett azzal a kellemetlen lehetőséggel, hogy egyelőre neki kell majd fődöznie a mindig pazarló Giovanna királynő tartozását. A gondolat tehát, hogy készpénzfizetés helyett néhány évre átengedi a magyar királynak a magyarországi egyházi tizedet, mentő gondolat lehetett számára, melyhez a magyar politikusok annál szívesebben járultak, minthogy a papi tized esetleg több is lehetett ama 300.000 forintnál, melynek visszautasítására a nagylelkűség fényével övezte királyunkat, célja pedig a magyar koronától elidegenített némely részek visszahódítása lett volna.

A nehézség — úgy tetszik, — abban rejlett, hogy a pápa magyarországi tizedjövödelmét nem akarta négy évre átengedni, a mi szokatlanul hosszú határidőnek látszott, kisebb határidő pedig nem felelt volna meg a célnak, melyre magyar részről ezt a jövödelmet szánták. Hogy tehát a békét már türelmetlenül áhító pápa engedékenységet siettessek, valószínűleg azért írták ama királyi levelet, mely a béke végleges megkötését újabb halasztással fenyegette.

A pápai levelek kelte teszi e föltevésünket elfogadhatóvá. 1352 július 9-én értesíté VI. Kelemen a nápolyi királyi párt, hogy Pál, gurki püspök, a magyar király követe megerősítette mindazt, a mit János veszprémi püspök és társa ígért és rendelt; hat nappal később, azaz július 15-én pedig azt írta a magyar királynak, hogy a minap megjelent színe előtt e célra különösen megbízott követe, Pál, gurki püspök s előadta a bíborosok gyülekezetében (consistoriumában), hogy az esküszegő tatárok és egyéb hitetlenek országába és országához tartozó részekbe törtek és újra betörni szándékoznak. E pogány népek visszariasztására a király máris tömörkedet költött a múltban és valószínűleg még többre lesz szüksége a jövőben. Ennélfogva alázatosan esedezett a gurki püspök, hogy Magyarország és a hozzá tartozó területeknek összes, a pápát megillető jövödelmeit bizonyos időre a magyar királynak átengedni méltóztassék. A pápa nem vonakodott ezt a kérést teljesíteni. „Hogy szembetűnően meggyőződjél, — írta Nagy Lajos királynak, — mennyire kedves dolog ránk nézve, hogy óhajtásaidnak megfelelünk, ha Isten engedi, eleget tegyünk, tudomásodra hozzuk, hogy összes kéréseidet meghallgatás kegyében részesítettük. Névszerint átengedjük részedre Magyarország s a hozzátartozó terület egyházi jövödelmeinek tizedét, folyó évi november 1-től számítandó négy éven át, noha ilyen hosszú időre még soha egy fejedelemnek sem adtuk meg ezt. Úgyanakkor a pápa a félhitűektől elfoglalandó területeket előre is Nagy Lajos királynak adományozta.³⁾ Világos az előadottakból, hogy valamint Jägerndorfi Pál kijelentése között, melylyel a békekötést ratifikálta és a papi tized átengedése között nem sok idő telt el, úgy az összefüggés e két tény között kétségtelen. A pápa teljesíté a magyar király kérelmét, viszont a magyar király betölté a pápa óhaját, a do ut des, facio ut facias, régi elv szerint.

¹⁾ Theiner, Hung. I, 813. ded. 1352 május 28.

²⁾ Theiner, Hung. I, 814. ded. 1352 július 9.

³⁾ Theiner, Hung. I, 815. — *Fraknoi*: MO. egyh. és pol. összeköttetései a római szentszékekkel I, 236. — *Fejér*, CD. IX/II., 169.

A tatárkérdés pedig, melylyel a pápa nagylelkűségét indokolta, a követ-kező : Kázmér lengyel király, ki egyelőre fölhagyott a gondolattal, hogy a hatalmas német rendtől visszafoglalja Pomerániát, kárpótlást keresett az országától keletre eső tartományok meghódításában. A szerencse kezdetben (1349-ben) kedvezett fegyvereinek, elfoglalta — úgy tetszik, — Halics és Vladomir tartományokat, melyek az időben tatár főuraság alatt állottak. Ő maga jelenté VI. Kelemen pápának, hogy akkora területet hódított meg, melyen hét püspökséget s egy érsekséget lehetne alapítani ; győzelme következtében egy hatalmas orosz fejedelem máris a katolikus hitre tért. Azonban bosszúsággal nézték a dolgok e fordulatát a tatárok, szövetkeztek a litvánokkal a lengyelek ellen és szakadatlan támadásaikkal nyugtalanították a Kázmér által elfoglalt tartományokat, melyek lakosai, az oroszok, szintén melléjük állottak. A lengyelek azután többször vere-séget szenvedtek ; a lengyel király, hogy tarthassa magát, kénytelen volt zsoldo-sokat fogadni, várait megerősíteni s őrséggel ellátni. Segítségért kisöcséséhez, Nagy Lajoshoz folyamodott, ki 1351-ben nagy hatalommal személyesen indult nagybátyját támogatni, mint ezt körülményesen megírta János barát, Nagy Lajos király gyóntatója érdekes krónikájában.¹⁾ Egyidejűleg VI. Kelemen pápához is folyamodott Kázmér király, a szövetkezett tatárok és litvánok ellen. A pápa megemlékeztvén róla, hogy Lengyelország a római egyház adófizető tartománya, az ország egyházi jövedelme tizedét, mely a szentszéket megillette, négy esztendőre szintén átengedte a lengyel királynak, de csak fele részben, a másik félrészt magá-nak tartván fönn.²⁾

Így függ össze Nagy Lajos király folyamodása, melyet Jägerndorfi Pál ered-ményesen dűlőre segített, a tatár kérdéssel, és megfejti Nagy Lajos, még inkább özvegy Erzsébet királyné készségét, melylyel a pápa óhajlásának a szicíliai kérdésben engedett, valamint a magyar urak csatlakozását a lengyel hadjára-tokhoz, melynek czélja és eredménye Galiczia és Lodóméria visszahódítása volt.

Már a pápa is megjutalmazta a gurki püspököt, midőn minden kérelmét teljesítette.³⁾ A főjutalom azonban az érdemes püspököt Magyarországból várta: Nagy Lajos nekiajándékozta királyi birtokát, Czeglédet, s ezzel nem csupán meg-jutalmazni, de nyilván le is akarta kötni, hogy mint „jurista“, jogi tudását tovább is érvényesítse. Nem volt ugyanis ritka eset, hogy idegen megyés püspökök el-hagyván székhelyeiket és egyházi megyéiket, melyeket azután helytartókkal kormányoztattak, nálunk vállaltak hivatalokat a királyi udvarban, egyházi vagy világi urak mellett, vagy csak úgy lesték a szeszélyes szerencsét.

Mégis úgy tetszik, mintha nem jól érezte volna magát Pál püspök nálunk Magyarországon ; vagy talán kevesellette kilátásait, mint a német mondja, és biztosabb jövőt remélt az avignoni pápai udvarban. Elzálogosította tehát Czeg-lédet Wolfgang gróf és budai lakos vejének, Miklós budai esküdt polgárnak egyezer arany forintért és kiment Avignonba. Erzsébet özvegy királyné azután vissza-váltotta a zálogot, ráfizetett még Pál püspöknek kétszáz forintot, s az ekképen szerzett királynői birtokot odaajándékozta az ó-budai Klarissza-kolostornak.⁴⁾

Pál püspök nem számított rosszul, midőn szebb jövővel kecsegtette magát Avignonban, a hol őt már ismerték, becsülték. A pápák ezentúl nem ritkán bíztak reá Magyarországból, Ausztriában, Bajorországban és Tirolban végzendő fontos teendőket, melyek először anyagi haszonnal jártak, a mennyiben a pápai nun-cziusnak rendszeren nyolcz arany forint járta napidíj (provisio) attól az egyház-megyétől, a melyben működött ; azután ezt az egyháznak teljesített jó szol-gálatokat előmenetellel is jutalmazták a pápák, valaminthogy Pál püspök az 1066²/₃ forintra taksált gurki püspökségből Bajorország első püspöki székébe, az évi 4000 forintra taksált frisingaiba (ma : München-Freisingen érsekség) helyeztetett át, IV. Károly császár és IV. Rudolf osztrák herceg ellenjelöltjével szemben, Nagy Lajos király közbenjárására.

Legszívesebben működött Magyarországon, a hol özvegy Erzsébet királyné kedvezése biztosította követsége sikerét, a miért a szentszék nem mellőzte őt

¹⁾ *Fontes domest.*, III., 160. jegy.

²⁾ *Theiner*, Polon. I, 531—4. ded. 1351 márczius 14. — Nem lehetetlen, hogy a pápa e kedvezését Kázmér király részére szintén Jägerndorfi Pál eszközölte ki.

³⁾ *Supplic. Clem.* VI. a. XI. f. 51, 58.

⁴⁾ *Orsz. Utár Dl.* 4723. és 5698. Wolfingról és vejről: *Theiner*, Hung. I, 599., 600 — *Fejér*. CD. IX/I., 556.

érintkezéseiben, s az idő szerint sűrű érintkezéseiben Magyarországgal. Így 1356-ban Sz. Mihály napja (szeptember 29) körül megesett, hogy osztrák urak bajor ezinkostársaikkal rajtütöttek Morvaországon és tömérdek kárt tettek benne. Ebből nagy háborúság keletkezett, mert viszont János, morva markoláb, IV. Károly császár öcscse, Ausztriába és Bajorországba tört, e két országot tüzzel-vassal pusztítván. E véres kezdet után tartani kellett attól, hogy az országháborítás veszedelmes arányokat ölt. A pápa tehát (hihetőleg a császár kérelmére) 1357. januárius 13-án Nagy Lajoshoz és anyjához küldötte a gurki püspököt, hogy tettel és tanácsal elejét vegyék a bekövetkezendő vérontásnak.¹⁾

A gurki püspök, mint tudjuk,²⁾ fényes, nem várt sikert aratott, melyet tisztán Nagy Lajosnak és anyjának köszönhetett.

Ez alkalommal más föladata is volt a gurki püspöknek, az tudniillik, hogy megkérje Nagy Lajost, miszerint Alborno bíborosnak az Ordelaflak ellen segítséget küldjön. Hisz — írja a pápa neki, — személyesen meggyőződtem, mily gonosz ember ez az Ordelaffi; Te ellenben Isten különösen szeretett fia, az Úr vitéz bajnoka, az egyház főkapitánya vagy: küldj tehát hatalmas segítséget nekünk és adj hitelt mindannak, a mit Pál gurki püspök, e levél vivője Eléd terjeszteni fog. A követségnek e részben is megvolt a kívánt sikere.³⁾

A kérelmek, melyeket IV. Ince pápa 1357 május 27-én és június 11-én intézett Nagy Lajos királyhoz, folytatásai voltak e megbízásnak. Elsőben azt kérte a pápa, hogy Nagy Lajos Conte Landót (Landau Konrádot, a nagy zsoldos csapat kapitányát Ordelaffi Ferencz szolgálatában) vagy tegye ártalmatlanná, vagy nyerve meg az egyház szolgálatának. A másikban azért esedezik, hogy engedje meg, miszerint a hadi nép, melyet az egyház szolgálatára Itáliába küldött, ott hosszabb ideig működhessek, mire nézve bővebb fölvilágosítással fog szolgálni Pál, gurki püspök, kit e végből bízott meg követséggel a pápa. Mindkét tekintetben ismét czélt ért Pál püspök: Landaut a magyar király közbenjárása eltávolította Itáliából; Laczkfi Miklós pedig, „ki a magyar király ó felsége rendeletéből az egyház segítségére Itáliában tartózkodik“, még 1358 október 6-án is ott volt, mint ezt VI. Ince pápához fölterjesztett folyamodványa tanúsítja.

Találkozunk tovább is Jägerndorfi Pállal Magyarországon, miként ezt VI. Ince pápa leveléből megértjük.⁴⁾ E levelében azt írja a pápa, miszerint tudomása van róla, hogy Nagy Lajos király nem kevés, fürge, fegyverviselésben kiválóan jártas csapatokat küldött az egyházi birtok meghódítására és a pápai követet, ki ezzel az ügygyel meg van bízva, számtalan kedvezésben részesítette. Legújabbban is megintette az idegen zsoldosokat udvari tisztje, nemes Tamás fia Miklós (Szécsényi Kónya?) útján, de a gonosz zsoldosok engedni nem akartak. Tehát Pál gurki püspököt meneszti hozzá, hogy mielőbb hathatós segítséget eszközöljön ki nála. Ez alkalommal mintha a gurki püspök kevesebb szerencsével járt volna. Nagy Lajos fegyverrel nem, csak diplomáciai úton iparkodott Landau Konrádra (kiről itt ismét szó van,) hatni. Némileg czélt ért, mert a zsoldos főkapitány hada nagyobb zsoldért elhagyta a kisebb zsoldot fizető Ordelaffit és kivont az egyházi államból. Ebben valószínűleg Nagy Lajos rábeszélésének is része volt, minthogy Conte Lando azután eljött Magyarországra, Budára és Visegrádra népestül, hogy a magyar királynak hódolatát bemutassa és szolgálatait följánlja.⁵⁾ Tehát az eddig fölfogott adatokból hozzávethetünk annyit, hogy a gurki püspök legutóbbi követsége nálunk nem volt épen sikertelen, és aligha kell megfogyzott tekintélyének betudnunk, hogy ezentúl Magyarországon még csak egyszer találkozunk vele. Megfejtethető ez a jelenség azzal, hogy a pápa, továbbá az osztrák herezegek és a tiroli gróf őt egyéb, igen fontos ügyekkel megbízták. Ezekbe mégis e helyt nem bocsátkozunk, minthogy történetünket kevésbé érintik. Említés nélkül azonban nem hagyhatjuk, hogy nem kicsiny, sőt legnagyobb érdeme, hogy Tirol Ausztriához csatoltatott.

¹⁾ *Theiner*, Hung. II, 28. — *Anjouk.* dipl. oml. II, 477. — *Aldásy*, Vatik. reg. a *Tört. Tár* 1895. évf. 26C. 1. — *Cont. Zwellensis Quarta* és *Kalendarium Zwellense*, Pertznél IX, 686., 694. — *Diessenhofen* Böhmernél: *Fontes rr.* Germ. IV, 104.

²⁾ *Olv.* a *Századok* 1900. évfolyamában Pór Antal: *Nagy Lajos király szövetségese IV. Károly császár ellen.*

³⁾ *Theiner*, Hung. II, 29. — *M. Nemz. Tört.* III, 257.

⁴⁾ *Theiner*, Hung. II, 41. ded. 1359 febr. 25.

⁵⁾ *Maccari*, *Istoria de re Giannino di Francia*, 69. lap.

Ez utóbbi érintkezése a magyar királyi udvarral ismét a római egyház olasz birtokai visszahódítására vonatkozik. 1360-ban nagy veszély fenyegette az egyházat Visconti Barnabó, a milánói herceg részéről, ki Bolognát ostromolta és Albornoz bíboros e veszély elől nem talált menekülést. A pápa tehát ismét a magyar királyhoz folyamodott, minthogy más oltalmat nem talált a milánói herceg ellen. „Legott levelet küldött fiához, a magyar királyhoz tudniillik, ki az időben az összes keresztény fejedelmeket hatalmával és személye jelességével meghaladta, a miért is az egyház fiának nevezik őt, noha előbb a franczia királyt hítták annak.“¹⁾ — Nagy Lajos vevén a pápa levelét, azonnal irt Visconti Barnabónak, és levelét egy olasz emberrel, a főtebb említett Surdis János, akkor kalocsai préposttal küldötte Milánóba. Egyúttal fölhívta Németország összes fejedelmeit és vitézeit, csatlakozzanak hozzá és támadjanak föl az egyház hűtelenei ellen.²⁾ De szavát nem hallgatták meg sem a milánói herceg, sem a német fejedelmek.³⁾

Új kérelemmel ostromolta tehát a pápa a magyar királyt, a császárt s a német fejedelmeket, a vicenzai püspököt küldvén hozzájuk, és külön hízelgő leveleket íratott a magyar királynéknak, a főpapok és főurak közül azoknak, kikre a király szívesen hallgatott, hogy buzgón támogassák kérelmét. Íratott hasonló czélből Pál frisingai püspöknek is,⁴⁾ és fölhatalmazta Albornoz bíborost, hogy a magyar királylyal és megbízottjával tárgyalhasson. (1360 aug. 6.)

Pál frisingai püspök teljesítette a pápa megbízását; alighanem személyesen jött a magyar királyi udvarba, és miután Nagy Lajos király elhatározta volt, hogy Meggyesaljai Morcz Simont hétezer emberrel küldi Bologna fölmentésére, megkérte a frisingai püspököt, hogy mint az ő követe, kísérje segítő-csapatát Olaszországba.⁵⁾

Jägerndorfi Pál meghalt mint frisingai püspök, 1377 július 31-én.

KESZEI MIKLÓS, ESZTERGOMI ÉRSEK.

1358—1367.

Jägerndorfi Pál után, immár Vásári Miklós utódját, Keszei Miklóst szemeljük ki tanulmányunk tárgyává. Keszei Miklós származása.

Az esztergomi főegyházmegyei névtárban „de Frankló“ vagyis „Frankói“ melléknéven fordul elő Miklósunk, de tévesen. Mert az ugyan kétségtelen a vasvári káptalan 1392. évi följegyzéséből, hogy Kelemen fia János, frankói nemes testvére vagy kisöccse (germanusa) volt valamely „néhai érsek urnak“.⁶⁾ De ezzel koránt sincs az mondva, hogy ez a „néhai“ esztergomi érsek volt, még kevésbé, hogy épen Miklósunk vala. Sőt „Sopron vármegye történetében“⁷⁾ foglaltatik egy, ugyancsak a vasvári káptalantól, 1386 januárius 20-án kiadott levél, mely szerint a frankói nemesek rokonául egyenesen István, volt kalocsai érsek említetik, tehát ugyanaz az István, kit VI. Kelemen pápa Szigeti (de Insula) Istvánnak nevez,⁸⁾ kit, mint tudjuk, 1350 januárius 11-én nyitrai püspöknek neveztek ki, 1367 februárius 10-én pedig áthelyeztek Telegdi Tamás utódként a kalocsai érsekségbe, hol 1382-ben elhunyt.

A főtebbieket nagy valószínűséggel megállapítván, arra a kérdésre, hogy tehát Miklósunk mely nemzetség ivadéka? eddigi kutatásaink után sem adhatunk választ,⁹⁾ se Wertner Mór dr., jeles genealogusunk ama nézetéhez nem csatla-

¹⁾ *Petri Azarii Chronicon*, Muratorinál XVI, 391. — *Chronicon Placentinum* ugyanott, 505.

²⁾ *Diessenhoffen* Böhmernél: *Fontes* IV, 117.

³⁾ Kivételt az egyetlen IV. Rudolf osztrák herceg tett, ki 1360 karácsony táján száz sisakost küldött Bolognába. (*Contin. Zwettl*, Pertznel IX, 688. — *Chron. di Bologna*, (Muratorinál XVIII, 458.)

⁴⁾ *Theiner*, Hung. II, 45. ded. 1360. április 26-án.

⁵⁾ Erről csak egy adatunk van, melyet a bolognai Albornoz-féle levéltárból Áldásy Antal t. barátom volt szíves kérészemre fölkutatni, hogy t. i. Pál frisingai püspök és Lajos magyar király követe 1360 október 2-án Albornoz bíboros embereitől 300 aranyat vett kölcsön. — A magyar fölmentőhad viselt dolgait olv. a *M. Nemz. Tört.* (millenniumi kiadás) III. k. 260. lap.

⁶⁾ *Orsz. Utár* Dl. 2935.

⁷⁾ *Oktár* I, 481.

⁸⁾ *Supplíc. Clem.* VI. a. IV. p. I, f. 41.

⁹⁾ A VI. Kelemen pápához fölterjesztett és 1350 januárius 28-án elintézett szupplikációk egyikében (anno 8. parte I. folio 136.) magyarországi István barát, a hittan mestere a szent-ágoston-remeték szerzetéből (tehát a főtebbi Szigeti István), arra kérte a pápát, hogy Antal fia János-

kozhatunk, hogy Miklósunk annak a bars megyei nemzetségnek ivadéka, melyből a Baláni, Sági, Sárói, lévai Cseh családok kiágaztak, — nem mintha ez állítását képtelenségnek tartanók, hanem mert azt eleddig megokolva nem találjuk. Valamelyest nyom ugyan a latban, hogy Miklósunk mint a zágrábi püspök proximus, Sárói Bede fia Péter helyett tizenöt marka dénárt fizetett,¹⁾ de a „proximus“ e helyt, mint többnyire, *sógort* is jelenthet, és Sárói Bede fia Péter, a püspök, később érsek, vérokonai között elő nem fordul. Ahhoz pedig, hogy Nagy Lajos király Miklósunkat, a bars megyei Keszővel megajándékozta, még kevesebb következtetést fűzhetünk, minthogy ez alapon a dunántúli Nagymákfa, Oszkó, Mihálócz stb. birtokok adományából meg azt a következtetést vonhatnók le, hogy a Gerseiek családjához tartozott. Vagy a hont megyei Atagyarmata és Tárnok-Lőrinczháza birtokok után, melyeket szintén Nagy Lajostól kapott, hontinak tarthatnók. Azonban Nagy Lajos király bars megyei, tudunkra első adománya után joggal nevezhetjük V. Miklós esztergomi érseket *Keszeinek*, minthogy Kesző birodalmába beiktatták s az kétségtelen tulajdona lett. A főpapokat az időben ugyan még nem volt szokás birtokaikról nevezni; de ha III. Miklós esztergomi érseket dörögdi birtokáról Dörögdinek, IV. Miklóst vásári birtokáról Vásárinak helyesen nevezzük, joggal hívhatjuk V. Miklóst keszei birtokáról *Keszeinek*, annál inkább, minthogy e név közkeletű lett és az a Keszei Mihály,²⁾ kit VI. Incze pápa 1359 május 18-án nyitrai kanonoknak kinevezett és beiktatását Miklósunknak, már mint esztergomi érseknek meghagyta, alighanem az érsek atyafia volt.

Valamint származásáról, úgy Keszei Miklós ifjú koráról sem sokat tudunk. A mit tudunk, azt főleg Nagy Lajos királynak 1365 februárius 15-én kelt, keszei adományát megerősítő jeles alakú leveléből tudjuk.³⁾

A keszei adománylevel.

E levelében előadja Nagy Lajos király, hogy kedvelt híve, Miklós esztergomi érsek és örökös ispán, udvari kancellár, előtte megjelenvén, négy oklevelet mutatott föl: egyet néhai (Szécsényi) Tamás országbírónak a bars megyei Keszőre vonatkozó ítéelőlevelét, továbbá három egybehangzó kutató-levelét az esztergomi, a budai káptalántól, nem különben a garamszentbenedeki konventtől, ugyanama birtokra vonatkozókat, esedezvén, hogy azokat s az azokban foglaltakat jóváhagyni és részére, valamint Leukó nevű unokatestvére (fratris sui patruelis) — nemkülönben ennek Tamás és Mihály fiai s örökösei részére jeles alakú levélben, új pecsétjével megerősíteni méltóztassék. Nagy Lajos király az érsek óhajlásához képest a neki bemutatott leveleket átíratta. Tamás országbíró Budán, 1351. augusztus 1-én kelt levelében emlékeztetül hagyta, hogy Miklós zágrábi püspök a király színe elé járulván és előadván hűséges szolgálatait, melyeket gyermekségétől fogva, kezdetben Károly királynak, azután Nagy Lajos királynak szakadatlanul végzett, oldalától nem távozván, — fölkérte tőle a bars megyei Kesző (Kezew) nevű királyi birtokot a maga, nemkülönben kisöcscsei: Lőrincz testvéreinek fiai, Mihály és János, azonképen Erzsébet nővéreinek János nevű férjével nemzett Péter fia és ezek maradékai részére. A király hajlott a zágrábi püspök esedezésére, és minthogy a szokásos törvényt is megtartani szokta, átküldé az esztergomi káptalanhoz Czudar (Zwdor) György apródját levelével, hogy a hely színére menvén és a szomszédokat összegyűjtvén, a birtokot megjárja, a régi határdombok mellé újakat állítson, s ha ellentmondás nem

nak a szőlői plebánia-javadalmat adja, melyet ez időszert Miklós, *köznévén* (cognomento) *Abbis*, nyitrai választott püspök elfoglalva tart.

Némi nehézséget okoz, hogy 1350 januárius 28-án Miklós már nem választott nyitrai, hanem kinevezett zágrábi püspök volt, és az így megüresedett nyitrai püspökséget ugyanaz napon (1350 januárius 11.) épen maga a folyamodó nyerte el. De ezen a nehézségen átesünk azzal a nem kifogásolható föltevessel, hogy a folyamodvány sokkal előbb érkezett a pápai kancelláriába, mely azt jelen alakjába megrövidítette és határozathozatal végett a pápa elé terjesztette. Sokkal nagyobb nehézséget okoz, hogy az „Abbis“ szó előttem ismeretlen. Úgy tetszik, se nemzetségi, se családi, se valamely illetőségi helyről nem kölcsönzött név; alighanem *ragadványnév*, melynek azonban jelentősége a rendelkezésemre álló szótárakban (Bartal, Maigne) elő nem fordul. Legközelebb áll hozzá az *Abbi-comes*, mely név alatt azon világi urakat (comeseket) értették, kiknek a királyok apátságokat és egyéb egyházi javadalmakat (in commendam) adtak. De ez a vulgo név reá, legfeljebb talán átvitt értelemben illik.

¹⁾ *Fejér*, CD. IX/III, 512.

²⁾ *Michael Hendini de Kezen* Áldásy regestáiban *Tört. Tár*, 1895. évf. 275. lap.

³⁾ E levelet a gróf Tholdalagi család koronai levéltárából Szádeczky Lajos t. barátom szíveskedett részemre lemásoltatni, a miért fogadja e helyt is köszönetemet.

keletkeznek, a fölkért birtokba a püspököt és elősorolt kisöcseseit beiktassa. Ha pedig ellentmondók találkoznának, azokat eléje, a király elé idézze. A király embere, Czudar György az esztergomi káptalan bizonyosága mellett a király parancsát teljesítette és Keszöt a püspöknek és kisöcsésének új adomány czímén, — ellenkezésre nem akadván, — átadta örök birtoklásra. Hanem miután a beiktatás megtörtént, megjelenék (Vásári) Miklós esztergomi érsek András nevű tisztje a szomszéd szőlői és csejkői jobbággyokkal, kik urok, az érsek nevében tiltakoztak az új határok fölhányása ellen bizonyos földrészekben, a miért az érseket a püspök ellen törvénybe kellett idéztetni, hogy ellentmondását, tiltakozását megokolja. — Ismételt halasztás után a tárgyalás 1351 augusztus 1-én indult meg. A pörös felek, az érsek és püspök személyesen jelentek meg az országbíró előtt, de csupán azért, hogy békés kiegyezéseket bejelentsek. Vásári Miklós beismerte, hogy a szóban forgó birtokot a király jog szerint ajándékozta a zágrábi püspöknek és kisöcseseinek, a miért a kifogásolt földrészeket is úgy a maga, mint egyháza nevében átengedte.¹⁾

A három kutató levél közül, minthogy egyértelműek és egybehangzók valának, Nagy Lajos jeles alakú privilégiumába csak egyet vett föl, az esztergomi káptalanét, mely szokásos módon szóról-szóra ismétli Nagy Lajos királynak Budán, 1351 április 29-én kelt parancsát, hogy [Keszöt járják meg és birtokába vezessék be a megadományozott püspököt és kisöcseseit. A káptalan kiküldötte, István prebendárius Czudar Györggyel egyetemben május 3-án teljesítette a király parancsát és május 7-én írta meg jelentését. Minthogy e jelentés az országbíró levelével szemben újat nem tartalmaz, bővebben nem foglalkozunk vele. Ezek után Nagy Lajos király általános, de meleg kifejezésekben magasztalván Miklós érseknek körüle szerzett érdemeit, minden időben kimutatott hűségét,²⁾ Kesző királyi birtokot, melyhez emberemlékezet óta a király joga kétségtelen, édes anyja, özvegy Erzsébet királyné hozzájárultával, a főpapak és főurak tanácsával újból Miklós érseknek, Leuko unokaöcsésének és utódaiknak adja, s egyúttal kiveszi Léva vára és várnagya joghatósága alól, miről újabb kettős pecsétjével megerősített levelét megíratta. De mert Miklós érsek, mint királyi kancellár, a jelzett kettős pecsét öre, nehogy ebből gyanú támadjon s a privilégium valaha ez okon kétségbe vonassék, elrendelte a király, hogy nagy pecsétje mellé titkos kerek pecsétje is, melyet egy másik Miklós, a királyi titkos jegyző őrizett, szintén az oklevélre függesztessék. Kiadta pedig e levelet maga Keszei Miklós érsek mint kancellár. Következnek záradékkal a főpapak és főurak nevei.

Nagy Lajos király ez okiratából ismerjük Miklós rokonságát. Van egy fivére : Lőrincz és ennek két fia : Mihály és János ; van továbbá egy Erzsébet nevű nővére, kinek férjét Jánosnak, fiát pedig Péternek hívják. 1351-ben ezeket nevezi örökösének Keszőben, míg 1365-ben örökösei ugyanott atyja testvérének fia, Leuko s ennek gyermekei : Tamás és Miklós. Föltűnést okozhat, hogy ez időben, tudniillik 1365-ben, az érsek közelebbi rokonai mellözésével, távolabbi rokonainak kedvez, minthogy föl nem tehető, hogy amazok rövid másfél évtized alatt mind elhaltak volna. Megfejtendő azonban Miklós érsek ez eltérése eredeti szándékától, ha fölteszszük, hogy édes testvéreit és maradékait elhelyezte a zalai, vagy honti birtokokban, melyeket utóbb kapott a királytól.

Kiérzik mindenből, hogy Miklós érsek közepes módban levő nemes családból származott, a miért kora ifjúságában királyi szolgálatba lépett, kétségkívül íródeákként a királyi (kancelláriák valamelyikébe. Itt szerezte meg folytonos gyakorlatban azt a tudását, mely őt arra képesítette, hogy mint alkancellár, végre mint udvari főkancellár szolgálhassa a közügyet s annak elvégre vezérlő férfiává alakuljon. Hogy önképzése végett valamely külföldi egyetemet látogatott volna, azt helyzete sem engedte meg, a miért a pápa, midőn zágrábi püspöknek kinevezte, sablónszerűen dicsérte ugyan különféle erényeit, érdemeit érinti, de tudományos készülségéről említést nem tesz. Miklós erényei és érdemei közül valóban kimagaslik kötelességtudása, hűsége a királyhoz, erélye és hazafisága. Ezekkel nyerhette meg Telegdi Csanád érsek jóindulatát és

Miklós érsek
rokonsága.

¹⁾ A szóban forgó Kesző, valamint az összes hajdani Keszők (az egy vas megyei Egyházas-keszöt kivéve) manap Keszeinek mondatnak, melléknévi alakjuk azonban megmaradt *Keszeinek*. Garamkeszi Bars vármegyében Garamszőlős, Garamújfalú és Csejkő alatt fekszik.

²⁾ Minthogy e levelet a nagy kancelláriában írták, melynek az érsek volt a feje, a tisztosság tiltotta, a történetírásnak talán nem kis hátrányára, hogy saját érdemeire részletesen kiterjeszkedjék.

— a mint ez Szécsényi Tamás országbíró leveléből kiolvasható, — Vásári Miklós barátságát, kik a hazafiás pártnak (így kell azt neveznünk,) megalkotói és vezérei valának az időben.

Keszei Miklós
előmenetelc.

A király jól megérdemelt kegyének, Telegdi Csanád jóindulatának és Vásári Miklós barátságának köszönhetette tehát előmenetelét Keszei Miklós. A Kőszegi Vida halálával megüresedett nyitrai püspökségbe 1347. május 23-án Vásári Miklós esztergomi prépost kineveztetvén, ennek helyét a prépostságban Keszei foglalta el, ki ekkor mint szintén Kőszegi Vida utódja, már a királyi kápolna ispánjaként és királyi titkos kancellárként jelentkezik.¹⁾ Egyébiránt nyoma van, hogy Keszei Miklós esztergomi préposttá történt kineveztetése előtt már élvezett egy-egy egri és esztergomi kanonoki, s a szőlősi plébániai javadalmat.²⁾

Már érintettük, hogy Keszeit csakhamar nyitrai püspökké, 1350 januárius 11-én pedig zágrábi püspökké léptették elő. Nem sokára azután (1350. április 18.) a király megindult második hadjáratára Nápoly ellen, melyre őt a zágrábi püspöknek, mint a királyi iroda igazgatójának el kellett kísérnie. Akadt is dolga elég a sok adománylevél megírásában, minthogy Nagy Lajos király olasz alattvalói iránt igen nagylelkűnek mutatkozott. Segítségére volt Orsillo Minutulo nápolyi kanonok, ki a meggyilkolt Endre király tisztos eltakarításáról gondoskodott.³⁾

Keszei Miklósnak ez az olaszországi tartózkodása arról is nevezetes, hogy Olaszországban, Aversábenszentelték föl püspöknek. Nagy Lajos, mielőtt második nápolyi útjára elhatározta magát, követül Avignonba küldötte Jägerndorfi Pál nyitrai főesperest, hogy meggyőződést szerezzen, vajjon a Boulognei Guido bíborossal kötött békepreliminárék betöltése remélhető-e? Ez alkalommal egyebek között arra is kérte a pápát: engedje meg, hogy Vásári Miklós és Keszei Miklós választott főpapok püspökké szenteltethessék magokat. VI. Kelemen pápa nemcsak készséggel járult a magyar király e megkereséséhez, hanem abban a kedvezményben részesítette Keszeit, hogy négy kanonokot nevezhessen ki káptalanába. Sietett élni ez engedelemmel Miklósunk, midőn magát Aversában püspöknek szenteltette. Minthogy pedig az ostromlott Aversa 1350 augusztus 3-án nyitotta meg kapuit, Nagy Lajos pedig szeptember 17-én már távozott Apuliából, ez időközben történt Miklós zágrábi püspök fölszentelése.⁴⁾

Valamint érdemül tudhatjuk be Keszei Miklósnak, hogy mihelyt tehetette, püspökké szenteltette magát (Vásári halogatásával szemben), úgy fényes derűt vet jellemére, hogy noha országos tisztjénél fogva a királyi udvarban kellett tartózkodnia és vajmi ritkán időzhetett káptalana körében, kiváló gondja volt székesegyházára, hogy az lelkiekben és anyagiakban egyaránt csorbát ne szenvedjen, sőt gyarapodjék.⁵⁾

Főgondja azonban úgy Keszei Miklósnak, valamint társainak, kik nélkül őt képzelnünk nem is lehet, az ország és királyság tekintélye és hatalma izmosításában összpontosult. Eredménye ez igyekezeteknek Galiczia, Lodóméria, Dalmát-, Bosnya- és Kúnország visszaszerzése, a szerbek, oláhok és bolgárok meghódolása, az aranybullának nevezett szabadságlevél megújítása, a honvédelemnek szilárd alapokra való állítása, az országban lakó kúnok, jászok és tatárok megtérítése és megmagyarítása, az ország békéjének biztosítása, a magyar király és magyar nemzet európai tekintélyének terjedése, — mert mind ez eredmények Keszei Miklós nevéhez is fűződnek.

Nagy Lajos király 1351 július 11-én jelenté a pápának: minthogy országában s annak szomszédságában hitetlen és félhitű kúnok, jászok és tatárok telepedtek le, kiket ő megtéríteni, megkereszteltetni, részökre templomokat és plébániákat építeni és javadalmazni óhajt, erre, valamint hogy az alapítandó hitközségek a kalocsai vagy más egyházmegyéhez csatoltassanak, engedelmet kér. Esedezik

¹⁾ A pápa Ferencz trieszti püspököt 1345 december 28-án neki is ajánlja. (*Theiner*, Hung. I, 699.)

²⁾ *A pannonhalmi főapátság* caps. 55. lit. H. — *Anjouk. Okmt.* V, 256., 350, 358. — *Supplic. Clem.* VI. a. II, p. II, f. 204, 206. ded. 1344 febr. 13.

³⁾ *Gravina.* Chron. *Muratorinál* SS. XII. 698.

⁴⁾ *Thuróczy* krón. *Schwandtnernél* I, 182. — *Theiner*, Hung. I, 782, 785. — *Chronicon Siculum*, 13, 14.

⁵⁾ Minthogy Keszei Miklós zágrábi püspöki működésének ecsetelése Esztergom monografiájába nem tartozik, csak a kútfökre utalunk, a hol e működése nyomai föllelhetők: *Statuta eccl. Zagrab. Tkalčičinál*, Monum. epp. Zagr. II. 65., 143. Monum. civ. Zagr. I, 126, 129, 141, 198, 201. — Valamint a *Századok* 1894. évf. 815—820. lapjain megjelent ily című értekezésemre: *Medvevár története*.

továbbá, mivel a nevezett hitetleneket a megtérítéstől kivált a püspöknek, főesperesnek és lelkésznek adandó dízma tartja vissza, ez alól fölmentessenek. — A pápa a király szándékát nemcsak helyeselte, de óhajtásához képest biztosául kiküldötte Keszei Miklóst, hogy nevében ez ügyet rendezze. A kúnok és társaik megtérése, mint erről V. Orbán pápa 1364. évi leveléből alkalmilag értesülünk, hamarosan és jól sikerült.¹⁾

Viszont VI. Kelemen pápának szintén volt kérése Nagy Lajos királyhoz (1351 augusztus 1), melynek istápolására Keszei Miklóst is fölhívta. Előadjuk az esetet, mely a Laczkfi András vajda és királyi helytartó parancsa alatt álló apuliai magyar hadi nép érdeméül irandó fel. E magyar hadak, mint a pápa írja, „valamely esetlegesen keletkezett összetűzés alkalmával“ foglyúl ejtették Sanseverino Roger trikariai grófot. Kéri tehát szabadon bocsátását. A pápa megkereséséhez képest valószínűleg Laczkfi András is közbejárt a királynál, ki a fogoly szabadon bocsátását elrendelte, mint erről VI. Kelemen pápának Keszei Miklóshoz 1352 febr. 13-án intézett hálaadó soraiból értesülünk.²⁾

Ugyanakkor (1352 febr. 5.) Miklós zágrábi püspököt más kitüntetés is érte, mely a pápa nagyrabecsülésének és különös bizalmának volt a jele. Megkötötven ugyanis a béke Szicziára nézve a pápa s a magyar király között, Nagy Lajos azért folyamodott, hogy ő, a főpapok, papok és keresztések, minden rangú és rendű világiak, kik a Sziczia elleni támadásban fegyverrel vagy tanácscsal részt vettek, fölloldozást nyerjenek mindamaz egyházi és világi büntetések alól, melyekkel a pápák rendeletei azokat sújtották, kik Szicziára törtek. A pápa meghallgatta e kérelmet, megbízta Garai János veszprémi és Keszei Miklós zágrábi püspököt, hogy a fölloldozást mindazoknak, kik esküvel fogadják, hogy Sziczia békéjét ezentúl zavarni nem fogják, az apostoli szentszék nevében megadhassák.³⁾

Közben (1351 június, július és augusztus) Nagy Lajos király személyesen hatalmas sereget vezetett Kázmér lengyel király segítségére a litvánok ellen. A hadjárat győzelmesen végződött. Nagy Lajos király elfoglalta Galicziát, Lodomeriát és mélyen behatolt a litvánok birodalmába, mire Kieystut, a litvánok nagyfejedelme, alázatosan békéért esedezett. A békét Kont Miklós közvetítésével 1351 augusztus 15-én megkötötték. A litvánok fejedelmei esküvel fogadták, hogy ők és minden népeik megkeresztelkednek, s valahányszor kell, saját költségükön a magyar király hadába szállanak, püspökségeket alapítanak országaikban, kölcsönösen szabad kereskedést biztosítanak, Kieystut pedig Budáig kíséri Nagy Lajos királyt s ott megkeresztelkedik. Három napig csakugyan kísérte is, de azután eltűnt.

A litvániai hadjárat.

Igen röstellette a fölsülést Nagy Lajos király s elhatározta, hogy a jövő 1352. év elején legott új hadjáratot indít a litvánok ellen és megbosszúlja Kieystut álnokságát. Úgy látszik, ez elhatározása három év alatt immár a harmadik, nagy költséggel járó hadjárat megindítása, nem csekély gondot okozott neki. Részt vett-e Keszei Miklós a litváni hadjáratban? annak nyomát mindeddig fölfödözni nem lehetett, sőt, minthogy Nagy Lajos távollétében anyja uralkodott az országban, valószínű, hogy a nádor és kancellár az ő rendelkezésére visszamaradtak. Azt azonban kétségbe vonni nem lehet, hogy a király gondját a jövő évi hadikészültségre nézve Keszei Miklós oszlatta szét.

Nagy Lajos király eddigi nagyobb hadjáratai (Zára fölszabadítására, Nápolyba, Litvániába s ezekhez számították Erzsébet anyakirályné nápolyi és római útját) külső sikert igen, de számbavehető eredményt nem mutattak föl, noha tömérdek költségbe kerültek úgy az államnak, mint egyeseknek. És habár Nagy Lajos király bőkezűen jutalmazta a neki tett szolgálatokat, a főurak közül, kik saját költségükön állították ki zászlóaljaikat, anyagilag nem egy megrokkant, a vitézlő köznemesség pedig, mely kedvét lelte a hadviselésben, szívesen szolgálta hazáját és szeretett királyát, szintén nem győzte már annak költségeit, hisz három ló meg egy csatlós kellett legalább egy vitézhez, melyek fölszerelése, ellátása és zsoldja fölülmúlta a közbirtokos nemes átlagos jövedelmét és megjegyzendő, hogy ez alkalommal voltaképen nem is tartozott vele, minthogy a király hadai az országon kívül jártak

1) *Supplic. Clem. VI. a. X. f. 67.* — *Theiner*, Hung. I, 197. II, 59.

2) *Theiner*, Hung. I, 799, 811.

3) *Theiner*, Hung. I, 806.

Már most, midőn a második, 1352. évi litván hadjárathoz a szükséges előkészületek napirendre kerültek, gondoskodni kellett, hogy illő kedvezéssel a nemzet hazzi késztségét élesszék, méltányos törvényekkel kiadásait apaszszák és jövedelmeit fokozzák. — Nem állíthatom, hogy az eszmét mindehhez Keszei Miklós adta, hisz ő csak egyik tagja volt annak a kormánynak, a mely czélul tűzte a királyi tekintély gyarapodását, a hon fölvirulását, a nemzet boldogulását ; de mert ő adta ki a királyi levelet, mint az ország egyik főméltósága, a kancellár, ő szerkesztette annak gyönyörű bevezetését és befejezését, nem különben a törvényezikkelyeket, melyek közvetlen gyakorlati haszna szembeötlő : kellett, hogy benne éljen az eszme a legvilágosabban ; értem az arany bulla megújítását és fölöttébb hasznos módosításokkal való kibővítését.

Országgyűlés
1351-ben.

Nagy Lajos 1351 december elejére országgyűlést hirdetett, valószínűleg Budára, melyről mindent, a mit tudunk, magából ez országgyűlésen hozott törvény okleveléből tudjuk, a miért annak főbb részeit adnunk kell, annál inkább, minthogy az „őszinteség, mely ez oklevél minden sorában nyilvánul, az a magasztaló elismerés, melyvel a király nemzetét elhalmozta, az a méltóságos hang és modor, mely az egész okmányon végig vonúl, azt legbecsesebb történeti emlékeink egyikévé teszi“ és magasztalja szerzőjét, Keszei Miklóst, ki a király ajkára adja, „hogy igaz, föláldozó hűséget csak szabad nemzet kebelében találhat a királyi hatalom, s a fejedelmek dicsőségének legbiztosabb alapja a nemzetek szabadsága.¹⁾

Maga az okirat így szól :

„Lajos, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát- és Horvátország, Ráma, Szerbia, Galiczia, Lodóméria, Kún- és Bolgárország királya, salernói herceg és a Szent Angyal hegyének ura — Krisztus minden híveinek, a jelenlevőknek épen úgy, mint azoknak, kik a jövőben fogják a jelen följegyzését-bírni, üdvöt. Abban, ki a királyoknak ad üdvöt, boldog uralkodást és diadalmos győzelmet.

„A királyi méltóság trónja és hatalma akkor nyugszik szilárd alapokon, ha bölcs előrelátással gondoskodva van az alattvalók nyugalmáról és békességéről és ha azok szabadságokkal jutalmaztatnak meg, sőt a már jámbor emlékü királyok által létesített szabadságok szabályozása és megerősítése által is kedvöket keressük. Mert az ő hűségök akkor fogja az ész és természet törvényeiben találni forrásait, s akkor lesz rendíthetetlen, ha a fejedelem jóakarata az országlakókkal szemben megnyilatkozván, az alattvalókkal úgy összeforr, hogy hűségök ereje mindaddig nem lankad, míg ki nem alszik belőlök az élet szikrája.“

Keszei Miklós ez arengában vagyis bevezetésben megkapóan jellemzi a viszonyt, mely Nagy Lajos király és népe között fönnállott, egyúttal bepillantást enged saját államférfiúi bölcsességébe, midőn első sorban a nemzet és király kölesönös legnemesebb érzelmeit hangsúlyozza. Azután folytatja :

„Ennélfogva adjuk tudtára mindeneknek, hogy országunk főpapjai, főurai, nemkülönbön előkelői és nemesi gyülekezete és egyetemének képviselői megjelenvén királyi színünk előtt, és emlékezetünkbe hozván, elősorolván hű szolgálataik fényes érdemeit, melyeket mind a mi saját, mind országunk ügyeiben, úgy jó, mint rossz napjainkban a legnagyobb hűséggel, mintegy vallásos buzgalommal tanúsítottak irántunk ; fölmutatták előttünk Magyarország hajdan dicsőséges királyának, III. Béla fiának, II. András úrnak, a mi jámbor emlékü elődünknek és ősünknek arany pecséttel megerősített jeles alakú levelét, melyben — a mint ezt az oklevél mondotta, — Szent István, a magyar nemzet első királya s apostola által részökre létesített szabadságai foglaltatnak, hogy azokat megerősítsük és megújítsuk.“

„Egyértelműleg alázatosan könyörögvén felségünknek, hogy azokat elfogadván, helyeslven és jóváhagyván és jelen levelünkbe szóról-szóra átírván, összes szabadságaikkal egyetemben, mely azokban kifejezésre jut, (kivéven az alább említett egyetlen cikkkelyt) megerősíteni s az említett oklevélben kifejezett ugyanazon szabadságokat királyi kegyelmünkéből és tekintélyünkkel jeles alakú levelünkkel megújítván, akként méltóztassunk állandósítani, hogy azoknak ők mindörökké örvendhessenek és velök élhessenek.“ Ezután következik II. András király aranybullája betűről-betűre, a bevezetéssel és záradékkal együtt, a következő megerősítéssel :

„Mi tehát országunk említett főpapjai, főurai, előkelői és nemesi kérelmének meghallgatására királyi kedvezéssel hajlandók levén, és figyelembe vevén

¹⁾ Ferdinándy : Az aranybulla 118. l.

és megemlékezvén hű engedelmességökről és őszinte kedvkeresésökről, melyekkel a mi és országunk minden ügyiben, jó és rossz napjainkban, különösen pedig mikor a mi kedves testvérünknek, Jeruzsálem és Szicília boldog emlékezetű királyának, kinek kegyetlen meggyilkoltatása majdnem az egész világ fölháborodását idézte elő, ártatlan vére kiontását akartuk megbosszulni, velünk Szicíliába jövén, és magokat a szerencse változásainak és személyök veszélyeztetésének törhetetlen hűséggel és rettenthetetlen bátorsággal kitevén, fölségünknek kedvét keresni és magokat előttünk kedvesekké tenni igyekeztek : óhajtásokat mintogy megelőzni és kedvöket tölteni akarván, *hogy őket a hűség hasonló műveire és önfeláldozásra serkentsük*, II. András királynak, a mi kedves ősünknek és elődünknek arany peesétjével megerősített, minden gyanútól ment oklevelét jelen levelünkbe szórúl-szóra átírván, az abban kifejezett összes szabadságokkal együtt elfogadjuk, helybenhagyjuk és megerősítjük.“

Keszei Miklós a fősúlyt gyöngéden a király hálájára helyezi, a miért a nemzet őt nápolyi hadjárataiban teljes odaadással szolgálta, mintha ez volna egyedüli indító oka, hogy a nemzet óhajtását mintegy megelőzte és csak mellékesen fejezi ki azt a reményét, hogy hasonló odaadással fogja szolgálni ezután is. Van ebben egy kis szépítés. Csaknem másfél éve, hogy Nagy Lajos elhagyta a szicíliai háború színhelyét seregestül, csupán némi helyőrséget hagyván hátra, mely azonban ekkor sem érkezett vissza. Tehát kissé későn gondolt a nemzetnek tartozó hálájára — csak akkor, midőn tőle új és tetemes áldozatot kívánt : téli hadjáratot a litvánok ellen! Nem szándékozom Nagy Lajos érdemeiből egy szemernyit is levonni. Talán nem is ment oly símán az aranybulla megújítása, mint azt a Keszei szerkesztette levélből kitetszik. Nagy Lajos böles és igazságos uralkodása alatt talán nem is volt szükség az aranybullában foglalt ősi szokásból eredő ősi jogok és szabadságok biztosítására? Ám annál nagyobb szükség volt arra, hogy mentül biztosabb alapot nyerjen a honvédelem, hogy a vitézlő rend terhein könnyítsenek, birtokát az ősiség helyreállításával megóvják s a hadi adó behozatalával szolgálatra mindinkább képessé tegyék! S ebben találok Nagy Lajos 1351. évi törvényezikkelyeinek főjelentőségét; ebben a király, Keszei Miklós és társai bölesességét, hogy az aranybulla hátán a vitézlő rend, a nemesség, a nemzet jogait (és az azokkal járó kötelelességeit) megszabták. Azt világosan látjuk, hogy az 1351. évi törvény megadta a nemességnek a képességet, hogy királyát mentül készségesebb hűséggel szolgálhassa; azt a törvényt azonban nem ismerjük, mely a nemesség hadi kötelezettségét pontosan előírta. Hogy ily törvénynek is kellett lennie, magából a dolog természetéből is következik, hisz ha a király (állam) a módját megadja a nemességnek a honvédelemre, okvetetlenül meg kellett határoznia az ellenszolgálmányt, az előnyökkel és kedvezményekkel járó kötelezettséget. Csakugyan ismerjük Nagy Lajos királynak Ung vármegyéhez intézett rendeletét 1365-ből, melyben meghagyta „az összes főpapoknak, apátoknak, prépostoknak, perjeleknek, s egyéb egyházi személyeknek, nemkülönben a főuraknak, ispánoknak, várnagyoknak, nemeseknek, birtokosoknak és bármely rangú és sorsú embereknek, kik *régtől fogva* hadba szállani kötelesek valának, hogy közönségesen és egyenként lovakkal, fegyverekkel és a hadviseléshez szükséges egyéb eszközökkel ellátva“ meghatározott helyen és időben egybegyűljenek.¹⁾

Mikor keletkezett a törvény, mely a hadkötelezettséget pontosan meghatározza, nem tudjuk; valószínűleg már I. Károly idejében; de — úgy látszik, — oly terhet rótt a nemességre, hogy Nagy Lajos király és tanácsosai szükségesnek látták az úrbéri kilenced behozatalával mind inkább képessé tenni honvédelmi kötelesege teljesítésére. Az erre vonatkozó törvény így szól: „Mindennemű jobbágyunktól, szántó-vetőktől és szőlőmívelőktől, legyenek azok szabad vagy bérfizető helységek lakói, kivévén a kulcsos, fallal kerített városokat, kilencedet szedetünk mi és a királyné, és meghagyjuk, hogy a főurak és nemesek hasonlóképen művelkedjenek; a főpapok és jobbágyokkal bíró egyházi személyek, miután a tizedet beszédtek, szintén szedessék be a kilencedet, hogy módjokban álljon nekünk hívebben szolgálniok s ekkép tisztességünk gyarapodjék.“

Ezek után legparányibb kétségünk se lehet arról, hogy az 1351. évi törvények, főleg az ország hadi képessége emelését célozták, — közvetlen a küszö-

¹⁾ M. Tört. Tár, II, 186.

bön levő litván hadjáratra, közvetve pedig, hogy Keszei Miklós és társai föllengő terveit létesüljenek, s a magyar király nagy czíme, melyet jeles alakú levelei fejezetében viselt, ne legyen üres szóbeszéd. Szóval, az 1351. országgyűlés czélja Magyarország nagyhatalmi állásának — mint ma mondanók, — megalapítása volt. Ez időtől fogva datálódik, a mint a nagyhatalmi állás fölépült, a nemesiségnek, mint nemzetnek tömörülése.

*

Még nem is tavaszodott, midőn 1352 februárius 22-én Nagy Lajos kiindult seregével Budáról, hogy Kieystut esküszegését megfenyítse. Márczius 21-én Belcz alatt egyesült a lengyel király seregével a végre, hogy e várat bevegység. Belcz vára megvétele nem sikerült, de Kont Miklós közbenjárására mégis tisztességes egyességet kötöttek a hadviselő felek. Belcz parancsnoka személyesen mutatta be hódolatát a magyar királynak és zászlaját kitűzte vára ormára. Úgy látszik, hosszabb fegyverszünetet is kötöttek és Oroszország birtokát a magyar királynak meghagyták. Ez eredménnyel haza indult seregestül és husvétkor nagy viszontagságok között érkezett Váradra, hogy Szent László sírjánál hálát adjon Istennek meneküléseért. Azután Budára ment, a hol husvét nyolczadában (április 15.) mint Galiczia és Lodóméria királya is, levelet adott ki, melyben Oroszországot, öcscse, István úr megegyezésével, nagybátyjának, Kázmér lengyel királynak adta és ajándékozta, hogy míg él, bírja békességben; ha azonban fiúörökösöt hagyna maga után, a magyar állam ettől magához válthatja Oroszországot százezer forinton. Ellenben ha magtalanul, fiörökös nélkül volna el Kázmér, ez esetben Oroszország, mint Magyarország jogos birtoka Nagy Lajos király kezére kerüljön Lengyelországgal együtt, minden váltságdíj nélkül, az erre vonatkozó eredeti kötés szerint, mely csakúgy fönnáll, mint Nagy Lajosnak az az atyjától öröklött kötelezettsége, hogy a lengyel királynak a poroszországi keresztetek, valamint Oroszország bármely megtámadói ellen a körülményekhez képest segítséget adni köteleztetik.¹⁾

Nem szándékozom a lengyel királynak nyújtott további segílyt, a tatárok ellen indított hadjáratot és a szerbek ellen folytatott háborút, melyek mind a „négy Miklós“ politikai eszméinek valósítása valának,²⁾ újból előadni, főleg azért nem, mert részletes adatok hiánya miatt képtelen vagyok kimutatni e viselt dolgokban Keszei Miklós külön részét. Pedig hogy mind e politikai mozzanatokban a királyi udvar különös meglegedését kiérdemelte, kitűnik a bizalomból, melylyel a király kényes család ügyekben megajándékozta, az újabb birtokadományból, melyben részesítette, nemkülönben hogy a zágrábi püspökségről a kalocsai érsekségre előmozdította. Lássuk az eseményeket közelebbről.

Az Anjouház egyik kiváló hívének, a Kacsics nembeli Szécsényi Tamás erdélyi vajdának, utóbb országbírónak két felesége volt. Az elsőtől két fia maradt: Mihály, az időszerint váczai, utóbb egri püspök és Miklós, más néven Konya mester. A második felesége Anna, Ulászló osvéczai (Auschwitz) herczegnek volt a leánya, kivél a harminczas évek körül kelt egybe, mi által a királyi családdal rokonságba jutott. Ettől is voltak gyermekei: Gáspár, László és Anna, de ezek fiatalon haltak el. Tamás úr e második feleségének s ekkor még élő leánykájának birtokait felét hagyta, másik fele első házasságából való fiaira maradt. E rendelkezése az esztergomi, székesfehérvári és óbudai káptalanok előtt történt, miről Nagy Lajos király kiváltságos levelet is adott; de mert az Anna leánya időközben elhunyt, Tamás országbírónak 1354-ben bekövetkezett halálával nagy pörpatvar keletkezett volna, ha Nagy Lajos király meg nem bízza Keszei Miklós püspököt, Miklós nádort és Czíkó tárnokmestert, hogy a felek között közvetítsenek. A közvetítés sikerült: Széchenyi Tamás özvegye kapott hatezer arany forintot, százötven kanczából álló ménest és három budai házat, a miért lemondott minden igényéről és kiadott minden írást.²⁾

Nyilván e nagyrabecsült szolgálata jutalmául történt, hogy Nagy Lajos király tekintetbe vevén Keszei Miklós tántoríthatatlan hűségét, melylyel iránta

¹⁾ *Fontes domest.* III, 163. — *Stadnicki* Synovie Gedimina II, 231. — Az említett százezer forint — úgy látszik, — váltságdíja leendett a hadi költségnek, melyet a lengyel király Oroszország visszafoglalása alkalmával kiadott.

²⁾ *Anjouk. Okmt.* VI., 234. ded. 1354 szeptember 19.

ernyedés nélkül viseltetett, tömérdek, kedves és hasznos szolgálatait, melyeket neki és az országnak jó sorsban és balszerencsében végzett, híven ragaszkodván királyához és példáját követvén a múltban, jelenben, remélhetőleg a jövőben is; noha mindezekért sokkal többet érdemelne: a magtalanul elhalt Mákfai Bekének Nagy-Mádfa, Oszkó, Mihálócz, Dolonya, Volkarach és Ivanócz nevű birtokait új adomány ezimén ajándékozta.¹⁾

Miután pedig Laezkfi Dénes elhunytával a kalocsai érseki szék megürült, legott minden szem Keszei Miklós zágrábi püspök felé fordult, kit a pápa 1356. augusztus 4-én a kalocsai érseki székre csakugyan át is helyezett.²⁾

Ez áthelyezés, ép akkor, midőn Keszei minden lehetőségével részt vett a Dalmácia visszahódítását célzó háborúban a velenceiek ellen, nagy terhet rótt az új érsekre. Csak a pápai kamarásnak kellett taksaképen elődjeért, Dénes érsekért 70 forintot (minthogy Dénes ennyivel hátralékban maradt), magáért pedig 2000 frtot fizetnie.³⁾ Természetes, hogy ily roppant költségek mellett, s e helyt csupán a pápai kamarának fizetendőket kell értenünk, teljesen kifogyott a főpap pénze, úgy hogy mikor részt vett a velencei hadjáratban, tetemes hadi költségei miatt kénytelen volt ékszerait is eladni.

Dalmátország visszahódítása és az annak birtokát biztosító zárai békekötés (1358 február 18-án) után Nagy Lajos király a dalmát-horvát viszonyok rendezésére megkérte anyját, özvegy Erzsébet királynét, kinek Dalmátország jövedelmeit szánta, és melléje rendelte Keszei Miklós kalocsai érseket, Szigeti István nyitrai püspököt, Szécsi Miklós országbíró és Csúzi János bánt, kik mindent oly helyesen intéztek el, hogy erre nézve panasz Nagy Lajos király egész uralkodása alatt sem fordult elő. Ez időtől fogva a dalmát püspökök is föl voltak sorolva a magyar diplomákban.

Azután Nagy Lajos a szerb háború folytatására gondolt. Sürgette ezt a pápa is, de Dalmácia biztonsága is követelte. Az 1358. évi szerb hadjárat, melyben a Lubreg nb. Csúzi János bán a szerbek maczedoniai némely kikötői ellen tengeri hajókat is használt, kevésbé volt szerencsés. Erre vall az is, hogy a király Csúzi Jánost a báni méltóságtól elmozdította, helyébe Szécsi Miklóst nevezvén ki. A háborút a következő 1359. év tavaszán folytatták, de ismét kevés sikerrel. Kont Miklós nádor volt vezére a magyar seregnek, melyhez Nagy Lajos is eljött a nyár folyamán. Kezdetben a Dunán való átkelés okozott nagy nehézséget; de miután e míveletet két szerb főúr vetélkedése megkönnyebbítette, a magyar hadsereg föltartóztatás nélkül haladt Rigómezőig, miközben a szerbek hegyeikbe menekültek. Tartós eredményt tehát ismét nem értek el. Nagy Lajos ennek következtében összehívta országa nagyjait, hogy velök a teendőkről tanácskozzék. Részt vett e tanácskozásban Kázmér lengyel király is. Elvégeztetett, hogy a király gyűjtsön lehetőleg nagy sereget, semmi fegyveres népet az országból távozni ne engedjen, és személyesen induljon e nagy sereg élén Ráczország királya ellen; addig vissza se térjen, míg meg nem hódította a szerbeket és királyuk hűségét nem esküdött neki. Hogy e czélt Nagy Lajos elérte, arról Zsigmond király levele tanúskodik. E levélben megjutalmazta Garai Miklóst, a miért Lázár szerb fejedelmet, ki a magyar király főhatósága alól némileg kivonta magát, embersége és ügyessége által visszatérítette, úgy hogy az megígérte, hogy újból ugyanazokat a kötelességeket végzi s ugyanaz adókat fizeti, a melyeket Nagy Lajos királynak végezni és fizetni köteles volt.⁴⁾

Keszei Miklós ez időben már nem volt kalocsai érsek. Vásári Miklós utódául ennek halála után azonnal őt szemelték ki. Nagy Lajos király 1358 szeptember 11-én már postulált esztergomi érseknek mondja kancellárját, kit VI. Ince pápa ugyanaz év október 8-án az esztergomi érseki székbe áthelyezett és megerősített.⁵⁾

*

¹⁾ *Anjouk. Okmt. VI.*, 381. ded. Buda, 1355 október 6. Ez adománynak Mákfai Márk fia Pető ellentmondott, de ellentmondása eredményét nem ismerjük.

²⁾ *Áldásy*, Tört. Tár, 1895. évf. 264.

³⁾ *Katona*, Hist. Coloc. eccl. I, 385. — Ez összegből 1357 június 18-án 611 forintot fizetett ki, mint azt VI. Ince pápa nyugtájából értjük. (*Áldásy*, ugyanott.)

⁴⁾ *Theiner*, Hung. II, 28. — *Anjouk. dipl. eml. II*, 524. — *Hazai Okmt. VII*, 436. — *M. Vülani*, I. IX., c. 22, 31. — *Maccari*, Re Giannino, 75.

⁵⁾ *Fejér*, CD. IX/II, 684. — *Áldásy* 339. sz. regestája a Tört. Tár 1895. évfolyama 271. lapján

Keszei Miklós
térítése.

Keszei Miklós, mint ezt már zágrábi püspök korában bebizonyította, nagyszabású politikai elfoglaltsága mellett is, buzgó főpap volt. Zsinatokat szorgalmasan tartott, a mi egyébiránt az időben nem volt ritkaság; az egyház igazait mindenki ellen megvédte; ügyeit részint maga, részint helytartói által gondosan végezte és végeztette;¹⁾ a mire pedig főgondja volt, a félhitűek visszatérítését a latin egyházba minden erejével előmozdította. Ebben ugyan már a politikus is kiérezhető, mert ha az ország integritásának helyreállítását, a félhitű Szerb, Bosnya-, Bolgár-, Oláh- és Kúnország meghódolását tűzte ki vezérelvéül, gondoskodni kellett a meghódolt tartományok állandó hűségéről is, mire nézve az egyetlen eszköz az időben a hit egysége s a papság befolyása volt. Ez igyekezeteivel szerezte meg Keszei Miklós a király és a pápa becsülését, bizalmát és kedvezését, minek úton, útfélen nyomára akadunk.²⁾

Keszei Miklós esztergomi érsek egyik főérdeme, hogy a magyar birodalom érdekében nagy gondot fordított a félhitűek megtérítésére s ezek közül első helyen a bosnyák patarénusokkal volt dolga. — Midőn VI. Inceze pápa szabad folyást engedett a Dalmácia visszahódítása érdekében Velence ellen megindult hadjáratnak, Kanizsai István óbudai prépostnak, mint Nagy Lajos király követének, ura és küldője nevében meg kellett esküdnie, hogy nemesak Szerbiából, de Bosnyából is kiirtja az eretnekséget. Miután tehát Szerbországgal végeztek, Bosnyákországra került a sor, mely bánostúl amúgy is ingerelte a magyar nemzet türelmét.³⁾

A bosnyai
hadjárat.

1363 júniusban két sereg indult Bosnyába; az egyiket Keszei Miklós érsek és Kont Miklós nádor, a másikat maga a király vezette. Az első sereg Ozorába tört és Srebreniket körültáborolta, hogy megvegye, a mi azonban nem sikerült. E hadjárat alkalmával történt, hogy Miklós érsek és királyi kanczellár sátrából a királyi, nemes érczből készült pecsétnyomókat azok, kiknek őrizetére az érsek bízta volt, ellopták és — mint utóbb rájöttek, — Beszterczen valamely ötvösnek eladták. A király e miatt az érsekre nem neheztelt meg, hanem új pecsétnyomókat készíttetett, azokat ismét az érsekre bízta, hogy az elorzott pecsét alatt kiadott okiratokat újból megerősítse, mint ez számos oklevelen mind e napig előfordul.⁴⁾ Sőt tekintve hű szolgálatait, két hontmegyei birtokot: Atagyarmatát és Tárnok-Lőrinczházát, előbb a magvaszakadt Kis Inceze, Tárnok Lőrincz és Miklós tulajdonát új királyi adomány czímén Miklós érseknek adta. — A király hadserege Plievába jött Szokol (ma Szokolác) vára alá, hogy azt bevegye, a mi — úgy látszik, — nem sikerült, mint-hogy 1363 augusztus 11-én Tvartkó bán megjutalmazta Hrvatinié Vlkcot, ki ez alkalommal neki híven szolgált, neki adományozván „Szokolt Pliévával, az egyik végétől a másik végéig.“⁵⁾ — E hadjáratok végeredménye mégis az lett, hogy Tvartkónak menekülnie kellett, mert lázadás tört ki ellene Bosnyában, és Lajos királynál keresni pártfogást, melyet meg is nyert, természetesen azzal a feltétellel, „hogy a bán a patarénusokat és eretnekeket országából száműzi, a királynak hűséget tart, minden hadjáratában, valahányszor fölhívja, szolgálatára lesz.“ Tvartkó 1366 márczius 29-én a velencei dogéhoz intézett levelében „Isten és ura, Lajos magyar király kegyelméből“ nevezi magát bosnya bánnak.⁶⁾ A ferenczrendi barátok pedig buzgón folytatták a térítést, melynek

¹⁾ Az esztergomi káptalan, illetve lektora tulajdonában levő Garam-Damásd lakóit és jobbágyait Nagy Lajos király 1376-ban kivette minden más bíraskodás alól. (*Esztergom káptalan magánlára*, 32. fők, 1. nyaláb, 12. szám.)

²⁾ Mintha Keszei Miklós érsekké történt kinevezetése alkalmából, 1359 május körül, a pápa udvarlására volt volna Avignonban! Erro abból következtetünk, hogy a pápa őt bízta meg több újonnan kinevezett egyházi javadalmas beiktatásával. (Olv. *Aldásy* regestái a Tört. Tár 1895. évfolyama 375. és köv. lapjain a 368, 369, 371, 377, 381. számait, ded. 1359 május 18.) — Ezen kívül VI. Inceze pápa fölhatalmazta őt, hogy harmincz személyt, kik kiközösítés alá estek, mert egyháziak ellen kezet emeltek, föloldhasson. (Ugyanott 400. sz.) — Minthogy pedig az óbudai Klárák igen bajosnak találták, hogy ügyekben minduntalan a szentszékhöz forduljanak, Erzsébet anyakirályné közbenjárására a pápa meghatalmazta az esztergomi, kalocsai érsekeket és a váci püspököt, hogy ezentúl előforduló esetekben ők járjanak el.

³⁾ A mit egyébiránt a pápa is sürgetett s meghagyta Péter bosnya püspöknek, hogy az országában dúló eretnekség kiirtására tegyen meg minden lehetőt, karhatalmat is igénybe vehet. (*Aldásy* regesztái Tört. Tár, 1895. évf. 279. l. 394. sz. ded. 1360 április 23.)

⁴⁾ *Fontes domest.* III, 184.

⁵⁾ *Starine*, 1889. évf. 81. és 82. l.

⁶⁾ *Anjouk. dipl. eml.* II. 647. l.

híre annyira megörvendeztette V. Orbán pápát, hogy ugyanazokban a szabadalmakban részesítette őket, melyeket a szaraczenusoknál működő szent-domokosrendiek élveztek.¹⁾ Hogy a siker nem volt teljes, annak Tvartkó alattomos két-színűsége volt az oka.²⁾

Nagy Lajos király két főminiszterével, Keszei Miklóssal és Kont Miklóssal együtt volt, a mint ezt a pápának s egyéb hatalmasoknak hozzájuk intézett sűrű levelezéséből kivehetjük, Európa politikai életének az idő szerint közép-pontja. A király természetesen mindig az előtérben állott, míg a teendők főgondja a miniszterek agyát és vállát terhelte. Nagy czélokot is tűztek magok elé, melyek elvégre oda irányultak, hogy a Balkán félsziget népeit a magyar állam fősége alatt a török áramlat ellen egyesítsék. Elképzelhető tehát, mennyi kedvetlenséggel töltötte el őket, ha kitűzött céljuknak egyik-másik incidens, ellenkező politikai irány, melynek hol Erzsébet anyakirályné, hol a pápa, hol a görög császár, hol a ciprusi király, osztrák és bajor hercegek vagy a lengyel király volt a megindítója, útját állotta. — Miután a pápa kérelmeit Bologna fölmentése iránt teljesítették, de tovább nem mentek (1360), özvegy Erzsébet királyné akarata előtt kellett meghajolniok, valamint Nagy Lajos király is mindig meghajolt. Ennek pedig nem lett volna kisebb hordereje, mint a császárt megbuktatni, a Luxemburgokat birtokaiktól megfosztani, Csehországot Ausztriához, Sziléziát Magyar-, illetve Lengyelországhoz csatolni. (1361—2).³⁾ — Ezen a veszedelmen szerencsésen túlestek, özvegy Erzsébet királyné se halt bele meghiusult vállalatába, noha holt híve Avignonig terjedt; a magyar hadak pedig elvégre megindulhattak — mint említők, — Bosnya ellen (1363.) — Ugyanakkor látogattak azonban Magyarországra a pápai adószedők, hogy beszédjék a pápai tizedet, melyre pedig a bosnya háború miatt Magyarországon is nagy szükség volt. Ezek ellen Kont Miklós vállalkozott és a király nevében ráírt az adószedőkre, hogy hagyják abba a papok zaklatását. A király volt a fölháborodás e miatt a szentszéknél, a hol a pénz csakúgy kellett, mint a magyar király kincstárában: Keszei Miklóshoz is indult levél, hogy a királyt Kont tilalma megszüntetésére bírja. Biztosra vehetjük, hogy Miklós érsek ez egyszer inkább szított Kont Miklós barátjához. Ezt be is súgták Avignonban, a miért onnét súlyos neheztelés és szemrehányás illette az esztergomi érseket. De Nagy Lajos király nem hagyta cserbe kedves hívét, és kimentő levelet írt érdekében, melyet a pápa örömmel olvasott.⁴⁾

Közben alig érkeztek vissza a magyar hadak Bosnyából, máris megérkezett a krétai püspök és a ciprusi püspök levele, melyben Nagy Lajost kéri, hogy az általuk tervezett kereszties háborúban, fogadalmához képest venni ne terheltesse. Szerencsére a pápa már előbb meghatalmazta volt Alborno bíborost: mentse föl a magyar királyt fogadalma alól, melyet közbe jött akadályok miatt nem teljesíthet.⁵⁾ Nem is vett részt a ciprusi király kalandos vállalatában, mint-hogy sokkal fontosabb ügyek kötötték le figyelmét: a törökök foglalásai a Balkán félszigeten.

A törökök hadi szervezetükkel és katonai gyakorlottságukkal a Balkán félsziget népeit minden tekintetben meghaladták. I. Murád szultán, e fáradhatatlan fejedelem, már uralkodása kezdetén elvette a görögöktől azok második fővárosát, Drinápolyt, a hova Brusszából, Ázsiából, áttette székhelyét, hogy a pártokra szakadt Bolgárországot, Szerbiát, végre Bizáncot teljesen meghódítsa. Bolgárország alsó részeit máris elfoglalta, míg Trnovoban Sisman, Bodonyban Stracimir, a pontusvidéki részében Dobritic (kitől a Dobrudza vette nevét) bolgár fejedelmek uralkodtak, kik a töröknél inkább gyűlölték egymást, a miért Sismán meg is hódolt a szultánnak, hűbért fizetett neki és nővérét háremébe küldötte. Tetézte gyávaságát azzal, hogy midőn Paläologus V. János görög császár, ki mindenütt segítséget kért; járt Velenczében, Budán, és eljött Trnovoba is: a nyomorult Sisman, Bulgária utolsó czárja, börtönbe vetette a segélykérő császárt.

Nagy Lajos és főemberei Szerbia és Bosnya meghódítása után immár Bolgárország elfoglalását tűzték ki föladatokúl, mely „a magyar királyt szü-

A bolgar
hadjárat.

¹⁾ *Bullarium Franciscanum*, VI. 427. l.

²⁾ *Ugyanott*, VI. 591. jegyz.

³⁾ Olv. Pór Antal: „Nagy Lajos király szövetekezése IV. Károly császár ellen.“ A *Századok* 1900. évi folyamában.

⁴⁾ *Theiner*, Hung. II. 54. 65.

⁵⁾ *Anjouk. dipl. Eml.* II. 608. — *Áldásy* 405. sz. regesztája az 1895. évi Tört. Tár 181. lapján.

letési jogánál fogva“ megillette. Keszei Miklós utánjárását látjuk benne, midőn V. Orbán pápa Nagy Lajos királyhoz intézett magasztaló levelet olvassuk: „Őh legbuzgóbb fejedelem, Isten szentegyházának legszeretettebb fia, ki az ájtatosság levétől izzón, szánakozol szerető anyádon, s a menyeyi királynak engedelmeskedvén, hadat járni óhajtasz, hogy az ő jegyesét a gonoszok támadása ellen megvédjed. Te vagy valóban a háladatosság fia, ki Isten adta hatalmat alázatos szívvel megismervén, azt Isten kedve szerint, majd az egyház gonosz fiai s ellenségei, majd a félhitűek és eretnekségben tévelygők, majd a pogányok és hitetlenek ellen igyekszel fordítani. Te vagy valóban a legkeresztényibb király és fejedelem, ki nem vétkes gyönyörökben hivalkodol, hanem buzgón mivelkedel üdvözítőd nevéért, földi birodalmadat e dícséretes áron az égivel óhajtván föleserélni.“¹⁾

A szent atya biztatását vevén, Nagy Lajos 1365 kora tavaszán táborba szállott, hogy Oláh- és a szomszéd Bolgárországot a magyar főhatóság elismerésére kényszerítse. De Vlajk, az oláh vajda, a magyarok nagyszerű készülődésére annyira megrémült, hogy legott beadta derekát. Nagy Lajos tehát seregével átkelt a Dunán, Felső-Bolgárországba tört, annak fővárosát, Bodonyt, hamarosan elfoglalta, a meghódított tartományt az országhoz kapcsolta, az erdélyi vajda, Laezkfi Dénes gondjaira bízta, Stracimir fejedelmet pedig és feleségét, Sándor oláh vajda leányát, kit anyja katolikus elvekben nevelt, Gumnik (Bosiljevo, Császma mellett) várába internáltatta, mire a bolgárok térítése azonnal kezdetét vette, — mint ezt Viterboi Márk, szent-ferenczrendi tartományi főnök (utóbb bíbornok) leveléből hitelesen megértjük, — kiterjedt mértékben s egyelőre kitűnő eredménnyel.²⁾

Részt vett-e Keszei Miklós a bolgár hadjáratban? annak nyomát nem találjuk; azt is csak elképzelhetjük, hogy, mint az ország legelső főpapijának és a király bizalmasának, tevékeny része lehetett a bolgár térítésekben. De hogy czéltudatos tevékenysége meg nem szűnt, kitűnik abból, hogy Nagy Lajos a bolgár hadjárat befejezése után a törökök ellen indítandó háborúval volt foglaltos. Ez a hadjárat a törökök ellen a Balkán félszigeten kivívott eredmények biztosítására okvetetlenül szükséges is volt, — mind a mellett elmaradt. Azért-e, mert az ellenáramlat, mely inkább Olasz- és Németországban kívánt szerepelni, mind hatalmasabb lett és Keszei Miklós diadalmasan, mint eddig, megmérkőzni vele annál kevésbbé tudott, minthogy a poklosság súlyos betegségében sínló királyban biztos támaszra immár nem talált? nagy valószínűséggel ugyan, de szintén csak hozzávetőleg állíthatjuk.

V. Orbán pápa 1366 november 18-án még meghagyta neki, hasson oda Nagy Lajos királynál és anyjánál, miszerint segílyt küldjenek neki, hogy Avignonból Rómába visszatérhessen. De vajon a levél még életben találta-e az agg főpapot? igen kérdéses, mert 1366. végén vagy 1367. elején hunyt el, utódját már 1367. februárius 10-én nevezte ki a pápa.³⁾

A magyar államférfiak tevékenysége Keszei Miklós közreműködése, utóbb vezetése mellett magasabb czélokra törekedett és fényes eredményeket mutatott föl. A Balkán-félszigeten a magyar befolyás volt az uralkodó; Olaszországban a magyar király tekintélye meghaladta a császárért; Németország rajongott Nagy Lajosért; Kázmér lengyel király nagysága pedig a magyar szövetségben gyökerezett. Keszei Miklóst tehát a XIV. század egyik politikai nagyságának tekinthetjük.

TELEGDI III. TAMÁS, ESZTERGOMI ÉRSEK.

1367—1375.

Keszei Miklós utóda a Csanád nemzetségből származott Telegdi Tamás kalocsai érsek lett, kit V. Orbán pápa 1367 februárius 10-én helyezett át az esztergomi érseki székbe. — Fia volt Telegdi Csanád érsek öcscsének, Pongrácznak. Egy testvérét ismerjük, Kelemen, s ennek négy fiát: Jánost, Egyedet,

³⁾ *Theiner*, Hung. II, 59. ded. 1364 febr. 25.

⁴⁾ *Pór*, Nagy Lajos, 388. és köv. — *Thallóczy*, Magyar-bolgár összeköttetések történetéhez. (Különlenyomat a *Századok* 1898. és 1900., *Tört. Tár* 1898. évfolyamából. — *Katona*, Hist. Crit. X. 382.

¹⁾ *Áldásy* a *Tört. Tár* 1895. évf. 266. lapján, 302. sz. regestája, mely azonban hibásan van keltezve.

Jakobot és Lászlót. — Nevelését, valamint többi, papnak szánt kisöcsését Csanád érsek gondozta, és megtette őt az esztergomi főegyház mester-kanonokjának, s 1338 márczius 25-én fordul elő neve először így. 1341-ben nyitrai főesperes; 1342-ben az esztergomi káptalan lektorának, olvasó-kanonok ának czímezte de e tisztséget utóbb visszacsérelte a nyitrai főesperességgel, sőt egy győri kanonia jövedelmét is megszerezte, valószínűleg azért, hogy fensőbb tudományos kiképzés végett Avignonba mehessen, hol a jogtudori (decretorum doctor) czímet elnyervén, mint pápai ügyhallgató (auditor sacri palatii) működött. — Keszei Miklós esztergomi prépost nyitrai püspökké kinevezetvén, Nagy Lajos király 1350 januárius 28-án folyamodott VI. Kelemen pápához, hogy ha Keszei magát püspökké szentelteti, esztergomi préposttá Telegdi Tamást léptesse elő,¹⁾ míg a nyitrai főesperességet Jägerndorfi Pál számára kérte. A pápa hozzájárult a magyar király óhajtásához; Tamás azonban nem sokáig bírta az esztergomi prépostságot, minthogy ugyancsak VI. Kelemen pápa ugyanazon 1350. év május 31-én kinevezte őt, az esztergomi egyház prépostját és pápai káplánt csanádi püspöknek, 1351 februárius 25-én engedelmet adván neki, hogy magát püspöknek fölszenteltethesse.²⁾ — Csanádról pedig, miután Keszei Miklós esztergomi érsekké kineveztetett, VI. Ince pápa 1358 augusztus 25-én Telegdi Tamást áthelyezte a kalocsai érseki székre, egyúttal átküldötte az új érseknek az érseki palástot, melyet ez Skultéti Konrád nyitrai főesperes útján kért, hogy azt a váradi és szerémi püspökök kézbesítsék.³⁾ Kalocsáról került, — mint érintők, — Esztergomba.

Telegdi Tamás nem volt „politikuss” főpap. A kancellárságot sem ő Telegdi Tamás egyházi működése. viselte, hanem Keszei után László (Gelet fia Miklós nádor fia), veszprémi püspök, ennek utána Demeter, akkor zágrábi püspök, utóbb (mint látni fogjuk) esztergomi érsek. Tudományát azonban és főpapi buzgóságát jellemzik a felőle ránk maradt gyér adatok. Nagy gondja volt az egyházi fegyelem helyreállítására, épen tartására s az egyház jogai védelmére. Ehhez képest zsinatokat tartott;⁴⁾ a czisztercizita-rendet, apátjait és visitorait a pápa megbízása következtében oltalmába vette; kieszközölte Nagy Lajos királynál, hogy az egyház mindama javakat, melyeket harminczhét esztendő óta bír, háborítatlan tovább élvezhesse;⁵⁾ hogy az esztergomi káptalan részére az esztergomi s egyéb dézs-mák békésen kiadassanak, a visszaélések megszüntessenek és ezek ellen a káptalaniak megvédessenek;⁶⁾ s hogy az 1361. februárius 15-én kinevezett korbáviai püspök, Colda Péter domokosrendi szerzetes, előbb apostoli poenitenciárius birtokaiba iktattassék;⁷⁾ sőt egyháza érdekében maga is pört indított saját legközelebbi rokonai, a Telegdiek ellen Püspöki, Velkenye és Dézmateleke miatt, mely birtokokat Csanád érsek kisöcseseinek engedett át ama 2 márká fejében, melyeket atyáik hagyatékából elvett, hogy a megrongált esztergomi székesegyházat részben fölépítse és előbbi fényébe visszaállítsa. Tamás érsek sokallotta azt a három birtokot a 400 márkáért, és csak akkor kötött rokonaival barátságos egyezséget, midőn ezek két birtokot, a gömör-megyei Szent-Demetert és a borsodmegyei Leándot ráadásul adták az esztergomi egyháznak.⁸⁾ Átirta a veszprémvölgyi apáczákat, azonképen a zalavári benzések apátja és mások jogait védő okleveleket;⁹⁾ gondja volt, hogy a pápai tized gondosan befolyjon, a miért a szent-anya is köszönetet mondott

¹⁾ *Supplic. Clem. VI.*, a. 8. p. 1. f. 134.

²⁾ *Theiner*, Hung. I., 787., 796.

³⁾ *Aldásy*, 305—7.334. sz. regestái a Tört. Tár 1895. évfolyamában. Konrád nyitrai főesperest ez alkalommal hantai prépostnak nevezték ki. — Telegdi is 2000 arany forintra kötelezte magát pro communi servicio. (*Katona*, Hist. Coloseu, I., 387.)

⁴⁾ *Fejér*, CD. IX/IV. 244. datum Strigonii 1371 április 25-én videlicet congregacionis nostre Synodales.

⁵⁾ *Esztergomi főkáptalan magánlevéltára*, 49. fiók, I. nyaláb, 16. szám.

⁶⁾ *Az eszt. káptalan magánlevéltára*, 45. f., I. ny., 14., 15. szám.

⁷⁾ *Theiner*, Hung. II., 105. ded. 1371 januárius 31. Valószínűleg azért maradt el birtoka élvezetétől, mert a király hozzájárulása nélkül neveztetett ki püspöknek. Nemsokára azután meghalt, s utódja Miklófi Tamás esztergomi kanonok lett.

⁸⁾ L. ez egyességről Szepesi Jakab országbírónak Visegrádon, 1374 május 19-én kelt levelét, melyben Tamás érseket Esztergom örökös ispánjának czimezi, a rozsnói püspöki levéltárban. — Tamás érsek a galsai nemeseknek kápolna-építési engedelmet adott azzal, hogy annak fönttartására hat ekényi földet adjanak. (*Századok*, 1895. évf. 287. lap, ded. 1375 fbr. 23.)

⁹⁾ *Fejér*, CD. IX/IV., 145., 344.

neki,¹⁾ ki ismételve pártfogásába ajánlotta köveit, midőn azokat a római szentegyház védelmét kieszközlendő, Nagy Lajos királyhoz küldötte.²⁾ — Pártfogásába ajánlotta Riparia Jánost is, hogy segítse őt az ispitályos lovagrend magyarországi perjelsége és birtokai elnyerésében.³⁾ Még pörlekednie is kellett, hogy érseksége birtokait megvédelmezze. A garanszentbenedeki benzés apát ugyanis, az elődje által az esztergomi érsekség ellen fölüjtitott birtokpért nagy elkeseredéssel folytatta. Az apát annyiszor fordult ez ügyben Nagy Lajos királyhoz, hogy ez türelmét veszítve, 1372-ben a nádori ítélőmesternek szigorúan meghagyta, vezesse be azonnal a megítélt birtokokba az apátot, „nehogy ez tovább alkalmatlankodjék neki“. De az apát végre mégis pörvesztés lett.⁴⁾ Mert midőn János, alexandriai pátriárka, mint a szentszék követe Magyarországra érkezett, Nagy Lajos király megbízta őt, hogy az esztergomi érsek és szent-benedeki apát között Németi, Szöllős, Chezev (? Csejkő) és Berzenceze iránt fönforgó perben a magyar szokásjog szerint ítélkezzen. A felek ebben megegyeztek, s a szentszéki követ Trencsényben, a minoriták kolostorában 1372 június 28-án úgy ítélte, hogy Németi, Szöllős és Csejkő az érsek kezén maradjon, Berzenczét azonban a garanszentbenedeki apátságnak átengedje. Jelen voltak az ítélet kihirdetésénél, s nyilván a per tárgyalásában is részt vettek: Cato erdélyi prépost, decretorum doctor, Miklós szentendreai benzés-apát, Bertrand krakkói kanonok, legum doctor, Tamás esztergomi főesperes.⁵⁾

Ezt a Cardailhac János alexandriai patriarkát XI. Gergely pápa a végre küldötte Német-, Magyar- és Csehországba, hogy IV. Károly császár, Nagy Lajos magyar király és a hajor hercegek között fönnforgó igen komoly viszálykodásban a békét helyreállítsa. Ajánlotta is őt Szigeti István kalocsai érseknek, több egyházi és világi főúrnak.⁶⁾ Közbenjárása sikerrel kecségtetett is, minthogy a császár, mint rendesen, ha valami nagy baj környékezte, új családi összeköttetésekkel iparkodott a hínárból menekülni. Most is Teseni Pžmysl herceget küldé Magyarországra a királynék rokonához, Opoli Ulászlóhoz, a kétkulacsos nádorhoz, hogy a béke iránt vele egyezkedjék s ennek megszilárdítására az ő fiai s a magyar király leánykái között házasságot szerezzen. Nagy Lajos király e terv valóstításához már 1372 februárius 20-án hozzájárult, elküldé a nevezett nádort és vele Telegdi Tamás érseket, kit hercegnek és tanácsosának nevez,⁷⁾ Boroszlóba, hogy az egyezséget a császárral megkössék. Velök érkezett Boroszlóba János szentszéki követ is. De mert időközben Erzsébet császárné Prágában, márczius 13-án harmadik fiával lebetegedett, férje, a császár összes vendégeivel Prágába sietett, hol az egyezkedéseket folytatták és úgy fejezték be, hogy Zsigmond a császár másodszültött fia feleségül veszi Nagy Lajos valamelyik leányát. Károly császár azt is kívánta azonban, hogy Nagy Lajos szövetségét a bajor herceggel föloldja. Nagy Lajos, noha egyebekben szívesen hozzájárult volna a követei által kötött családi egyesüléshez, becsületével nem találta megegyezőnek, hogy a bajor hercegeket cserben hagyja, míg a császár barátságosan ki nem egyezett velök. Miután ez megtörtént, tudjuk, hogy Zsigmond, brandenburgi herceg, a császár fia, eljegyeztetett Nagy Lajos király (akkor már, minthogy időközben Katalin meghalt, idősb) leányával, Máriával.⁸⁾

Minthogy pedig időközben a háború a Balkán-félszigeten meg nem szűnt: Nagy Lajos király követei útján értesítette a pápát, hogy a törökök ellen, kik a római keleti birodalmat, Romániát, Bolgár- és Ráczországot elpusztították, hadat készül indítani; a pápa pedig e hadjárat érdekében bullát adott ki, fölhívta Nagy Lajost, hogy a törököt Konstantinápolyon túl üzze, keresztes háborút

¹⁾ *Aldásy*, 147. sz. regestája a Tört. Tár 1895. évf. 13. lapján, de hibás kelettel. — *Theiner*, Hung. II., 125. 131.

²⁾ *Theiner*, Hung. II., 99., 129.

³⁾ *Theiner*, Hung. II., 154.

⁴⁾ *Knauz*, Szent-benedeki apátság, 75.

⁵⁾ Az oklevél eredetije a prímási levéltárban, kiadta *Fejér*, CD. IX/IV., 409—418. V. ö. *Az eszterg. káptalan magánlevéltár* I. f., 5. ny., 40., 44., 45. sz. — 9. f., 3. ny., 9. sz. — 40. f., 4. ny., 14. sz.

⁶⁾ *De Telegdi Tamásnak nem*, a mi annál föltünőbb, minthogy hasonló esetekben V. Orbán, ki nem feledte Tamás érseket (*Theiner*, II., 99.) ha csak a jelen esetben az esztergomi érseknek küldött levél a vatikáni levéltárban el nem kallódott.

⁷⁾ *Principem et consilium nostrum*, s a ki — úgy látszik, — a nádorral tartott.

⁸⁾ *Fejér*, CD. IX/IV., 389. seqq.

hirdettetett Magyar-, Lengyel-, Dalmátországban; mindazoknak, kik a Magyarországot fenyegető törökök ellen hat hónapig szolgálnak, akár belföldiek, akár külföldiek, teljes bűnbocsánatot engedett és megbízta az esztergomi érseket, Tamást, hogy két társával a kivájt tönkökben (perzselyekben) összegyűlt pénzt onnét kivegye és a királynak a mondott czélra átadja¹⁾: magától értetik, hogy a Balkán-félszigeten a térítések is buzgón tovább folytak. XI. Gergely pápa írja, hogy Nagy Lajos igyekezetének sikerült sok félhitű oláht megtéríteni, de azon a vidéken, a tatárok felé, még számosan vannak, együgyű nép, úgymond, kik szintén megtérnének, ha a szentszék részökre külön főpapról, ki nyelvöket érti, gondoskodnék, mert a magyar papokkal nem igen vannak megelekedve: utasítja tehát a pápa Telegdi Tamás esztergomi és Szigeti István kalocsai érseket, eszeljék ki útját-módját, hol lehetne azon a vidéken új püspökséget alapítani? melyek volnának az új egyházmegye határai? és vajon Spoletoi Antal, minorita-barát, ki ama nép nyelvét érti, s már sok oláht megtérített, alkalmas egyéniség lenne-e az új oláh püspökségre? Együttal megkérte a pápa Nagy Lajos királyt, hogy a nevezett két érseket földadatában támogassa.²⁾

Hasonló okokból ugyanez időbe esik az Erdély, Oláhország és a kúnok földje összeszögellő határán fekvő milkói, még a nagy tatárjáráskor elpusztult püspökség helyreállításának kísérlete. XI. Gergely pápa 1371 szeptember 3-án kinevezte milkói püspöknek Budai Miklós szent-ágostonrendi szerzetest, ki vállalkozott, hogy székhelyére megy s ott hasznos működését mint püspök megkezdi. Minthogy pedig a milkói püspökség jogait és javait a püspököknek részint hiánya, részint folytonos távolléte miatt már régebben kezdték az esztergomi érsekek elfoglalni, bizonyosan azon a jogcímen, mert a brassói és szebeni dékánások, melyek a püspökség területén valának, az érsekség hatósága alá tartoztak, valaminthogy maga a püspökség is az esztergomi érsekség tartományához tartozott: XI. Gergely pápa 1371 szeptember 16-án meghagyta az esztergomi érseknek,³⁾ hogy a mondott egyház javait és jogait Miklós püspöknek haladéktalanul térítse vissza. Alig lehet kétség benne, hogy Telegdi Tamás készséggel engedett a pápa meghagyásának, de — úgy látszik, — a milkói püspökségre nem tartós eredményvel, minthogy Miklós utódainak nemsokára volt elég okuk, a miért távol tartották magokat egyházmegyéjüktől és rendesen, mint fölszentelt püspökök, más megyés püspököknek segédkeztek. Ez utódok, kikről időnként emlékezés történik: 1431 október 22-től Székely Imre, előbb szatmári főesperes az erdélyi egyházmegyében, 1433 szeptember 16-tól Gergely, 1468 június 13-tól Túroni Mihály az esztergomi érsek püspöksegédje, 1502 februárius 17-től Ilsvai Pál, az esztergomi várbeli plebánia rektora, kinek VI. Sándor megengedte, minthogy püspöksége területén kevés a katolikus, hogy Esztergomban lakjék, ott egy kanonoki javadalmat élvezzen s az érsektől 100 arany forint segélyt húzzon.⁴⁾

Telegdi III. Tamás esztergomi érsek, 1375 december 1-én halt meg.

¹⁾ *Theiner*. Hung. II., 138. — *Áldási* 173., 176. sz. regestái a Tört. Tár 1895. évf. 73. l., de téves keltezéssel.

²⁾ Dedate 1374 október 13. *Theiner*, Hung. II., 152. — *Bullarium Franciscanum*, VI., 539. — *Áldásy* 260 reg. a Tört. Tár 1895. évf. 88. lapján, de ismét hibásan keltezve. — Tovább ez ügy fejlődését eddig nem ismerjük, de alig tévedünk, azt állítva, hogy ez időtájt alapított és a kalocsai érsekség alá rendeltetett az *ardjischí* (Argensis) kath. püspökség Nagy-Oláhországban. Püspökei közül mint az elsőt ismerjük Antal fia *Miklós* domokosrendi szerzetest, ki 1381. május 9-én kerül (16. Ennek holtá után következett *György* sz. Ágoston remeterendi szerzetes, kit 1394 márczius 15-én, — *András*, kit 1396 november 2-án. — *Ferencz*, kit 1399 május 12-én, — *János* és ennek halála után *János* fia *György* pécsi kanonok, kit 1402. februárius 20-án (mind az ötöt) IX. Bonifáczius pápa nevezett ki püspöknek. *György* püspök elhunytával Ófalvi *János* garamszentbenedeki benedézt, 1418 november 28-án nevezte ki V. Márton pápa. Ugyan ő nevezte ki *János* elhaltával 1421 május 5-én Hunyadi Péter fia *Pál* kisbaráti, győregyházmezei plebánost, kinek halála után 1458 április 24-én Richer *Jakab* domokosrendi, 1466 április 21-én *Rajmund* ciszterczita rendi, 1480 április 11-én *Pál* következett. Garampi jegyzeteiben 1453 április 2-án előkerül még egy *András* nevű ardjischí oláhországi püspök. (*Eubel*, Hierarchia Cath. I., 105. II., 106.)

³⁾ A pápai regesták Miklósnak nevezik az érseket — nyilván tollhibával, minthogy az érsek a megjelölt időben kétségen kívül Tamás volt.

⁴⁾ *Knauz*, Magy. Sion, 1867. évf. „A milkói püspökség.” — *Theiner*, Monum. Hung. II., 110. — *Eubel*, Hier. Cath. I., 355. II., 211. — *Kollányi*, Eszt. kanonokok, 103. 122. lap.

A milkói püspökség helyreállítása.

DE SURDIS II. JÁNOS, ESZTERGOMI ÉRSEK.

1376—1378.

Midőn először kerül szemünk elé, a pápai regestában¹⁾ így nevezik: „Johannes Dominici de Surdis de Placentia“, a mi annyit jelent, hogy atyját Surdis Domokosnak hitták és Piacenzából származott, a hol talán született is. Családjá nevét a maig is főmálló olasz Sordio (milanói tartomány, lodii kerület) helységtől kölcsönözte.²⁾ Hozzánk alighanem Piacenzai Jakab kedvezéséből került, ki őt mint zágrábi püspök (1343—1348) megtette császári kanonoknak, jóllehet már előbb piacenzai javadalmas kanonok is volt az ottani Szent Antal-egyházban.

Abban az időben, mikor Vásári Miklós nyitrai püspököt szemelték ki zágrábi püspöknek, ez De Surdis Jánost legott káplánjának nevezte ki és VI. Kelemen pápának egyik zágrábi kanonoki javadalomra ajánlotta. A pápa betöltötte Vásári óhaját, de mert Vásári a zágrábi püspökség átugrásával kalocsai érsekké lett, a zágrábi püspökségbe pedig Laczkfi Dénest ültették; ez sem megegedett meg Zágrábban, hanem a kalocsai érseki széke helyezettette át: De Surdis Jánost magával vitte, megtette kalocsai prépostnak és mint követét Avignonba küldötte az érseki palástért. A követ szerencsével járt, az érsek valamely kellemetlen dolgát a szentszéknél ügyesen elvégezte s elhozta a palástot, melynek ünnepélyes átadásával a pápa Dörögdi Miklós egri és Keszei Miklós zágrábi püspököt bízta meg.³⁾

Mint kalocsai prépost De Surdis János fontos diplomáciai ügyeket végzett. Ő volt, ki Albornozi bíboros nevében értesítette Nagy Lajos királyt, hogy Visconti Bernabo bolognai s egyéb pápai területeket földült, s buzgón kérte a királyt, torolja meg a milánói herceg zsarnokságát. Nagy Lajos király, „az egyház egyetlen vigasztalója“ tehát komolyan intő levelet íratott Viscontinak s annak kézbesítésével a kalocsai prépostot, mint követét bízta meg, a kit ennek következtében a pápa is kért, hogy a szentszék ügye védelmében ne lankadjon.⁴⁾

De Surdis János ebbeli fáradozásának sikeres eredménye volt, melynek jutalma a váci püspökség lett, melyet 1362 végén, vagy 1363 legelején nyert el.⁵⁾

Innentől a pápa el nem mulasztá, hogy minden fontosabb, a magyar királyi udvarral való érintkezésében a nagy befolyású váci püspök közbejárását is kikérje.⁶⁾ Viszont a magyar királyi udvar is nem egy fontos ügyében szintén a váci püspököt küldé a szentszékhez, hogy kedvező eredményt lássson.

A lengyel örökösödési kérdés.

A legfontosabb ez ügyek között a következő volt: Nagy Lajos 1369 szeptemberében szövetekezett a bajor hercegekkel mindenki ellen, a ki birtokaikat megtámadja. E szövetség éle közvetlenül a császár ellen irányult. A császár megszeppent, hiszen ismét három oldalról fenyegette a veszély: éjszokról a lengyelek, nyugatról és délről a bajor hercegek, keletről a magyarok részéről. Hogy valamiképp meneküljön a hínárból, ármányhoz fordult. Tudta, bosszúsággal eleget tapasztalta ifjú korától, a visegrádi kongresszustól (1335-től) kezdve, hogy a magyar és lengyel királyi házak szorososan összetartanak és mert Kázmér lengyel királynak törvényes fiórkösei nem voltak, Lengyelország nénjére, idősb Erzsébet királynéra, illetőleg Nagy Lajosra váraozik úgy az öröklés, mint a kötött szerződések jogánál fogva. Voltak azonban Kázmérnak törvénytelen leányai ketten: Anna és Kinga, megpróbálta tehát, hátha ezek révén megbonthatná a magyar-lengyel összetartást? ! Ajánlatot tett tehát Kázmér lengyel királynak, hogy fiát és koronái örökösét, Venczelt, a törvénytelen leányok egyikével eljegyzzi, a

¹⁾ *Supplic. Clem. VI.*, a. 8. p. III., f. 210. ded. 1349 márczius 26.

²⁾ Megjegyzendőnek tartom, hogy miután Nagy Lajos király érsekünket Lippovecz (Lipóczy) várával megadómanyoztta volt (l. alább), *Lipóczy*-nak (de Lypolch) is nevezte. (*Tört. Tár.* 1896. évf. 511. lap.)

³⁾ *Theiner*, Hung. I., 812. ded. 1352 márczius 2.

⁴⁾ *Theiner*, Hung. II., 45. — *Aldásy* 395. regestája a *Tört. Tár.* 1895. évfolyama 279. lapján. ded. 1360 apr. 16., 26.

⁵⁾ *Theiner*, Hung. II., 52. V. Orbán pápa 1363 januárius 23-án már választott váci püspöknek nevezi s mint ilyent fölhívja, hogy a békét egyrészt a császár és öcsese, másrészt a magyar király és szövetségesei között helyreállítani törekedjék. — Ugyanez időben nevezte ki V. Orbán pápa vicenzai püspöknek De Surdis János verónai kanonokot (*Eubel*, *Hierarch. cath. I.* 588.). ki — úgy lehet, — atyafia volt a váci püspöknek.

⁶⁾ Lásd *Theiner*, Hung. II., 59., 71., 84. lapjain.

leányt a pápa által törvényesített és örökösödési jogát el fogja ismertetni. Kázmér király elfeledte a sok vért, melyet a magyarok érte öntöttek, a tömérdek kincset, melyet Lengyelországra pazaroltak, el sokszoros kötéseit és ráállott a császár ajánlatára. V. Orbán pedig értesülvén, hogy a császár és lengyel király a kölcsönös barátság megerősítése végett sógorságot óhajtanak kötni, Venczel feleségül akarja venni Kázmér király leányát; de mivel a jegyesek negyedfokú rokonok, a leányok pedig törvénytelenek: tehát megengedi a pápa, hogy a rokonság mellett is egybekelhessenek, egyúttal törvényesíti a leendő menyasszonyt, hogy atyja után örökölhessen.¹⁾

Ez akkora csapás volt idősb Erzsébet királynéra, mely egész élete célját megteveszthette. Lemondani a gyöngéden ápolt szoros barátságról, atyafiságos támogatásról, testvéri szeretetről, lemondani atyai örökéről, Lengyelországról, letenni a büszke gondolatról, mely lelkét táplálta, hogy ez országot nászajándékul ő hozta boldogult férjének, fiának, új hazájának! Ezen akármi áron segíteni kellett! János váczai püspök vállalkozott e nehéz föladatra, hogy kieszközli a pápánál a lengyel örökösödési kérdés helyreállítását. Útja szerencsés volt. A pápa fönttartotta ugyan előbbi fölmentvényét a császár érdekében Kázmér természetes leánya részére, de hozzátette, hogy ebből hátrány nem háromolhatik Lajos, magyar királyra vagy anyjára: Kázmér nénye első sorban, másodsorban pedig fia, Nagy Lajos örököse a lengyel koronának.²⁾

Mi volt célja e rendkívüli kedvezésnek? arra megfelel V. Orbán pápa levele, melyet 1369 december 16-án öcsese, Grimoaldi Anglicus albániai bíboros püspöknek és in temporalibus helytartójának írt. Ebben előadja, hogy a magyar király követe hosszabb idő óta tartózkodván nála, jelenté, miszerint Nagy Lajos személyesen és legalább tízezer emberrel szándékozik Olaszországba jönni, hogy a római egyház ellenségeivel szembe szálljon és mindaddig el nem mozdúl, míg le nem verte őket teljesen.³⁾ A következő évben pedig arra kérte a császárt, engedje meg Nagy Lajos magyar királynak, ki a szentszék segélyére siet, a szabad átvonulást országain és kössön vele mielőbb békét.⁴⁾

V. Orbán
pápa levele.

Jutalmat János püspök bőségesen kapott a hálás királytól; kinevezte őt kincstárnokának, e czímen 1373 május 1-én fordul elő, midőn Nagy Lajos a szlavóniai bánóságban fekvő Lipovecz (másként Lipolcz, Lipócz) várát tartozékaival együtt neki adományozta s Rafael és Mihály testvéreinek, nemkülönben egy meg nem nevezett testvére fiának, Jánosnak,⁵⁾ azután megtette őt Durazzói Károly herczeg javai kormányzójának;⁶⁾ midőn pedig Kálmán győri püspök (I. Károly király természetes fia) 1375 körül meghalt, kinevezte győri püspöknek; de ez a püspöki székben sokáig nem időzött, mert Telegdi Tamás elhunytával, 1376 januárius 23-án áthelyezte őt XI. Gergely pápa az esztergomi érseki székbe. Azonban itt sem maradt sokáig, minthogy 1378-ban — úgy látszik — június elején, elragadta a halál.⁷⁾ Nagyobb tevékenységet tehát nem fejthetett ki. Pörén kívül, melyet Csanád érsek örökösei ellen folytatott, a pápai regesták azt az egyet jegyezték föl róla, hogy XI. Gergely pápa 1376 februárius 15-én őt bízta meg és a csanádi püspököt, hogy Domokos bosnya püspöktől (előbb zárai érsektől) a szokott hűségi esküt átvegye.⁸⁾

¹⁾ Theiner, Hung. II., 89.

²⁾ Theiner, Hung. II., 89. ded. 1369 decz. 5.

³⁾ Theiner, Hung. II., 91., 93. — János püspök 1370. közepén újra a pápánál járt Szécsi Miklós országbíró és Cató dömösi prépost társaságában. (Ugyanott 98.)

⁴⁾ Áldásy, 425. sz. regestája a Tört. Tár 1895. évf. 284. lapján. V. Orbán pápa még ez év folyamán meghalt, utóda Visconti Bernabóval kibékült s e miatt Nagy Lajos újabb olasz hadjárata elmaradt.

⁵⁾ Hazai Okmt. VII., 413. Az adomány már régebb időről szól; e levelében a király azt igéri, hogy a nyest adót, melyet eredetileg magának tartott fönn, nem veszi el tőlük.

⁶⁾ Theiner, Hung. II., 125.

⁷⁾ Nagy Lajos király Visegrádon 1378 június 20-án kelt levelében János esztergomi érsek ügyét a Putnokiak ellen 1378 június 13-ról, minthogy időközben János érsek meghalt, 1378 október 6-ra halasztja. (A rozsnyói püspöki levéltárban.)

⁸⁾ Theiner, II., 158. és a pörre vonatkozó eredeti oklevél a rozsnyói püspöki levéltárban. Lásd bővebben: Pór Antal: De Surdis II. János esztergomi érsek. (Budapest 1907.)

DEMETER BÍBOROS, ESZTERGOMI ÉRSEK.

1379—1387.

Demeter
érsek elő-
érese.

Demeter érsek előéletéről annyit bizonyosan tudunk, hogy V. Orbán pápa 1364 július 10-én őt mint egri prépostot, alszerpapot és tudományos készültséggel bíró férfit, Tamás püspök halála után szerémi püspöknek kinevezte.¹⁾ Az egri prépostságot Nagy Lajos király kértére adta volt neki, a Péter fiának, királyi kincstartónak, királyi káplánynak és pécsi kanonoknak 1363 februárius 24-én ugyancsak V. Orbán pápa.²⁾

Befolyásos ember volt már ekkor a királyi udvarnál, minthogy a pápa Keszei Miklós érsek és Kont nádor mellett neki is köszönetet mondott, a miért követét kiváló szívességgel fogadták és előre jelzé, hogy bőségesebb kedvezéseiben fogja részesíteni.³⁾ — Előkerül mint egri prépost az egri káptalan kiadványaiban még 1364 augusztus 20-án is, a mi azonban csak annyit jelenthet, hogy a püspöknevező bulla későn érkezett Egerbe.⁴⁾ — Előkerül továbbá 1356 és 1359 között bizonyos Demeter mester mint literatus (deák), királyi kincstartó és a király gyűrűpecsétjének őre,⁵⁾ o kit tanult embernek és királyi kincstartónak mondanak, ezért valószínűleg egy a föntebbi egri préposttal és szerémi püspökkel. — Ellenben ugyanezt aligha állíthatjuk ama Marjadi Demeterről, veszprémi klerikusról, idősb Erzsébet királyné kincstára öréről, a kinek részére Erzsébet királyné 1350 április 8-án azt kérte a pápától, hogy gyóntatója halálos ágyán minden bűnétől fölöldhassa, valaminthogy az egyik váradi javadalom fönntartásával, nevezze ki őt váradi kanonoknak.⁶⁾ 1351 július 11-én pedig azt, hogy miután a váradi kanonoki prebendát még megsem kapta, nevezze ki ugyancsak Marjadi Demetert bácsi prépostnak. A mit a pápa meg is tett.⁷⁾

Tehát még mindig nem vagyunk abban a helyzetben, hogy Demeter érsek nemzetiségi, családi vagy vezeték nevét ismernők. Nagy Lajos király példáján elindúlva, ki, mint láttuk, Surdisi János érseket a neki adományozott birtokról Lipóczinak hitta, elnevezhetnök ugyan Vaskútinak, Kis-Keresztúrinak vagy Nézsainak, mert ezt a három birtokot Dédesen (Borsodban) 1381 augusztus 28-án kelt levelében Nagy Lajos neki és Fülöp nevű kisöcsésének, udvari vitézének adományozta⁸⁾; de mert több Demeter bíboros úgy sem fordul elő az esztergomi érsekek között, s így megkülönböztetésre nincs szükség, ezt tennünk fölösleges. Atyja alighanem királyi udvari tiszt volt, a mit onnét következtetünk, mert az érsek úr, Nagy Lajos király állítása szerint, a királyi udvarban született, ott nevelkedett születésétől fogva, ott tartózkodott, híven, buzgón és szakadatlanul szolgálván urát, királyát élemedett koráig (usque ad provecum etatem), míg Isten őt méltóságokba emelte, sőt azon túl is.

Úgy látszik, mint szerémi püspök is a királyi udvarban maradt és viselte tovább a királyi kincstárnokságot; kincstárnokának még 1370-ben, már mint erdélyi püspököt nevezi Nagy Lajos király.⁹⁾ — Hogy a király és özv. Erzsébet

¹⁾ *Vatikáni levéltár*, regesta Avenoniensia, vol. 156. fol. 129.

²⁾ *Supplic. Urbani V.* tom. 36. f. 33. *Kollányinál*: Esztergomi kanonokok, 56. lap.

³⁾ *Theiner*, Hung. II., 61.

⁴⁾ *Sztáray Oklt.* I., 337.

⁵⁾ *Anjouk. Okmt.*, VI., 458. — *Hazai Okmt.* II., 106. — *Árpádk. új Okmt.* XII., 662.

⁶⁾ *Supplic. Clem. VI.*, a 8., p. 1. f. 39. — *Theiner*, Hung. I., 785.

⁷⁾ *Supplic. Clem. VI.*, a. 10., f. 65. — *Vat.-magy. Okirattár* I/1. 343.

⁸⁾ *Fejér*, CD. IX/V., 482. *Germanus ante regie milesnek* nevezi az adománylevél Fülöpöt, a mi édes testvért is, unokatestvért is jelenthet. Minthogy azonban Demeter érseket ekkor már koros embernek kell tartanunk, hajlandók vagyunk királyi testőr-öcsését kisöcsésének venni. Nem is tudunk más magánbirtokról, kivéven két budavári házát, melyek egyike a Zsidó-utczában, egyfelől Miezki bán unokája, Prodaniezi István fia Ákos, más felől a veszprémi kántorkanonok házáinak szomszédságában feküdt. A másik háza szintén a várban volt, melylyel egyfelől a nyulak szigeti apácázak háza, más felől Órszigeti Jakab háza szomszédosak. Ez utóbbit Budavár város elüljárósága előtt Demeter bíboros örök időre bérbe adta (locavit et assignavit iure perpetuo) bolognai De-Talenti Simon budavári polgárnak és utódainak azzal a kikötéssel, hogy a házat jó állapotban tartásák fönn és évenként racione redditus Purkrecht negyven aranyforintot fizessenek az általa épített és alapított esztergomi Úrteste kápolnája gondozójának (rektorának). Ha a kérdéses ház teljesen, vagy részben leégne és jövedelméből a 40 forint nem futná, joga legyen a kápolna rektorának Simon és utódai más birtokából megvenni e jövedelmet és őket a ház fölépítésére kényszeríteni. (*Orsz. levéltár* Dl. 7089. ded. 1384 június 2.) A másik házat is az Úrteste kápolnájának szánta. (*Eszterg. kápt. magánlevéltára*, 72. fiók. 2. nyáláb, 1. sz.)

⁹⁾ *Zimmermann*: Urkundenbuch, II., 340. ded. 1370 márcz. 29.

királyné bizalmát teljes mértékben bírta, arról a következő eset is tanúskodik : Hazug emberek vádaskodása következtében Kanizsai István zágrábi püspök ártatlanul nagy bajba esett. A király mint árulót bezáratta és hosszabb ideig fogságban tartatta. V. Orbán pápa azonnal kérdést intézett e miatt a budai udvarhoz és sürgette, hogy a püspököt szabadon bocsássák, — kiközösítéssel fenyegetvén mindazokat, kik őt elzáratni merészelték, elzáratásának okai vagy előmozdítói valának. A budai udvartól kimerítő választ a pápa nem kapott ugyan, de azt az értesítést kapta, hogy István püspök olyasmit követett el, a mi a király és anyakirályné személyére, nemkülönbén az országra botránnyal és veszedelemmel járt. Ennyivel a pápa nem volt megelégedve, hanem azt kívánta, hogy a nevezett püspök állítólagos kihágásairól részletesen értesítsék őt. A pápa főlshóllálásának volt annyi eredménye, hogy a püspököt börtönéből szabadon bocsátották, de egyúttal az országból száműzték. Johannes de Roma nevű pápai ostiarius érkezett a püspökért. A pápa küldötte őt, mely alkalommal Nagy Lajos király kérelmére fölhatalmazta Demeter szerémi püspököt, hogy mindazokat, kik a zágrábi püspök elfogatásában részesek valának, föloldozhatja anélkül, hogy e végett Rómába kellene zarándokolniok.¹⁾

Nemsokára azután, 1368 június 28-án, V. Orbán pápa áthelyezte Demetert az erdélyi püspökségbe. Erdélyben mutatta meg főleg, mennyire megérdemli a nagyfokú bizalmat, melylyel iránta Nagy Lajos viseltetett. Államférfiúi belátására vall, hogy az ő előterjesztésére engedte meg a király, miszerint a megyeyei, selyki és kisselyki szász székek jogai egyenlővé tétessenek a szebeni székek jogaival ; tudniillik, hogy ugyanazt a bírói jogot gyakorolhassák, melyet a szebeniek, csak a kelet felé indítandó királyi hadakhoz kelljen csatlakozniok, a király szállására csak oly módon kell eleséget szolgáltatniok, mint a szebenieknek és hogy azt a 400 budai márka ezüstöt, melyet évenként fizetni tartoznak, ha ezüstjök nincs, aranyforintokban is fizethessék : fönntartván a királyi jogot, hogy jelen határozatát bármikor megváltoztathatja, valamint az ítékezésre nézve a székely ispán joghatóságát is fenntartotta.²⁾

Kiterjedt Demeter figyelme Havaselvére is, hogy e hűbéres tartományban a nyugoti kereszténységet fönntartsa és Nagy Lajos óhajításához képest lehetőleg terjeszsze. Levelet íratott, melyet alighanem a királyi kancelláriában állítottak ki, melyben László (Lajk) havaselvi vajda, szörényi bán és fogarasi herczeg tudatja összes katolikus hitű népeivel, hogy lelkök üdvére gondolván, megkérte Demeter erdélyi püspököt, kinek egyházi hatósága alá tartozik Havaselve, atyja, Sándor vajda óta, miszerint fölszentelt segéd-püspökét küldje el egyházak és oltárok szentelésére, bérnálásra s egyéb püspöki teendőik végzésére Oláhországba. A miért meghagyja az összes hatóságoknak, hogy a püspök urat minden tisztelettel, kedvezéssel és segítséggel fogadják.³⁾

Hogy a pápák ajánlataikkal mindig fölkeresték a nagybefolyású erdélyi püspököt, hogy működése nyomait számtalanszor észleljük, azt elősorolnunk hosszadalmas és talán nem is idetartozó volna ; de hogy mint buzdó főpap már ekkor sikeresen megvédte egyháza jogait, a mint azt megtenni később sem mulasztotta el soha, arra bizonyosság a következő eset is : 1375-ben, midőn már királyi titkos kancellár volt, a király elé járult azzal a panaszszal, hogy jobbágyai és zsellérei fölött világi hatóságok ítékeznek, a mi természetesen úgy egyházi, mint földesúri jogaival ellenkezett. Nagy Lajos király tehát szigorúan meghagyta az ország összes bíráinak, a nádortól és erdélyi vajdától kezdve, a szolgabírákig, hogy a püspök úr emberei fölött ne bíraskodjanak. Hanem, ha valakinek panasza van ellenök, terjeszsze panaszát a püspök, vagy tisztjei elé, hogy kellő elégtételt nyerjen. És csak az esetben, ha a püspök, vagy tisztjei a kívánt elégtétel megadásában akadékoskodnának, vagy késedelmeskednének, akkor föllebbezzék az ügyet a király személyes jelenléte elé, de nem a jobbágyok, vagy zsellérek, hanem egyenesen a püspök, vagy tisztjei ellen.⁴⁾

A Kanizsai István halálával megürült zágrábi püspökségre XI. Gergely pápa Demeter erdélyi püspököt helyezte át 1376 januárius 23-án,⁵⁾ sőt, hogy

A szász szé-
kek jogai.

¹⁾ Fejér, CD. IX/IV., 576. IX/VII., 386. — Theiner, Hung. II., 82.

²⁾ Zimmermann, i. m. II., 326. ded. 1369 szeptember 29.

³⁾ Batthyány, Leges, III., 217. — Zimmermann, II., 334. ded. Argyas, 1369. november 25

⁴⁾ Szerednai, Series eppor. Transs. 113.

⁵⁾ Regesta Vaticana, vol. 289. f. 56.

megkímélje őt a személyes megjelenés fáradságától és költségeitől, megbízta a pécsi és veszprémi püspököt, hogy a pápának és egyháznak tartozó hűségi esküt az ő kezökbe tehesse le.¹⁾ Utódjául az erdélyi püspöki székre pedig kinevezte Gobellinus (Göbl, Geubl, Gőböly) esztergom-egyházmegeyi áldozó-papot, keresztényszigeti (Insula Christiana, Grossau) plébánost.²⁾

Demeter átköltözött új székhelyére, a hol főpásztori teendőit végezte, mint ezt Zágrábban, 1376 augusztus 16-án kelt kiadványa³⁾ tanúsítja. Azonban ott sokáig nem időzhetett, minthogy Nagy Lajos királynak szüksége volt hűséges közreműködésére az erdélyi ügyek rendezésénél, a miért XI. Gergely pápa, Nagy Lajos király közbenjárására abban a kedvezésben részesítette Dömötört, hogy jövő pünkösdig (1377 május 17.) székes-városától távol maradhasson. Ugyanekkor megengedte neki azt is, hogy ha egyházi tilalom (interdictum) alá rekesztett vidékre találna érkezni, misézhessen és magának gyóntatót választhasson.⁴⁾

Czéhék meg-
rendszabá-
lyozása.

Nagy Lajos mindenek előtt a hét-szász székben, első sorban Szebenben, Segesvárt, Sebesen és Várason szervezkedett; iparos-testületeket (czéheket) rendeztetett Gőböly püspök és Sárfenéki János landskroni (Talmács mellett) várnaggyal (1376 november 9.) A ki tudja, mily hatalmasak, sokszor hatalmaskodók voltak összetartó vezetősök mellett az iparosok czéhei épen az idótájt, meg képes mérni e rendelkezés jótékony hatását, mely sok visszaélést (consuetudines malas) szüntetett meg.⁵⁾ — Legfontosabbnak tartjuk Nagy Lajos királyunk e szabályzatában azt a rendeletét, mely az iparosok kenyéririgységét és nemzetiségi szűkeblőségét igyekezett megtörni, midőn elrendelé, hogy minden tisztességes iparost föl kell venni a társulatba. A kik a fölvételt jogtalanul két hétig elhalasztják, azok bírságul húsz márka finom ezüstöt fizetnek. A ki pedig valamely idegen iparost bűnnel, vagy becstelenséggel vádol, hogy ily módon a czéhbe való fölvételét meggátolja, annak, mint vádlónak, kötelessége saját költségén a vádat megbizonyítani, mit, ha megcselekednie nem sikerülne, ő viselje el a mondott bűnre vagy becstelenségre szabott büntetést. Az idegenből jött iparos nem kötelezhető, hogy tisztességéről bizonyító levelet hozzon, hanem minden iparos, akár idegen, akár helybeli legyen az, ha az országban (in medio nostri) nem követett el gyalázatos tettet, fölveendő az iparosok társulatába a meghatározott díj mellett, sőt a szegényeknek e díj megfizetésére kellő határidőt kell adni.

1377 tavaszán Nagy Lajos maga jött Erdélybe, hol Tordára, április 5-ik napjára, az összes lakosoknak közgyűlést hirdetett, melynek vezetésével megbízta Demeter zágrábi püspököt és Szécsi Miklós horvát bánt, kik bizalmát teljes mértékben bírták.⁶⁾

Hogy mennyire zavarodottak voltak az erdélyi ügyek és mily herculesi munkát végeztek a király szemei előtt a nevezett főurak, kitetszik a korunkra maradt és eleddig kiadott okiratokból, melyek Nagy Lajos király intézkedése szerint keletkeztek és szinte egy évig foglalkoztatták a királyi kancelláriát.⁷⁾ E fáradozásai elismeréseül kinevezte Nagy Lajos király, ugyancsak Tordán, Demeter püspököt a nagy iroda főnökének vagyis udvari kancellárjának. E kinevezésnek 1377 április 20. és 28. napja között kellett történnie, mert míg az április 20-án kelt királyi levél Demetert csupán zágrábi püspöknek czímezi, április 28-án már egyúttal *aule nostre cancellariusnak* nevezi őt a király.⁸⁾

Hogy Nagy Lajos, ekkor már két év óta lengyel király, miért tartózkodott oly hosszan és ismételve Erdélyben, annak egyik oka az, hogy erős hadat készült vezetni a litvaiak ellen, kik a múlt ősszel Sandomiriát a Visztula mentén fölfelé, szinte Krakkoíg kirabolták, elpusztították, fölégették.⁹⁾ Hadjárathoz pedig vitéz

¹⁾ Theiner, Hung. II., 159.

²⁾ Theiner, Slav. I., 310.

³⁾ Tkalčić, civ. Zagr. I., 250.

⁴⁾ Theiner, Hung. II., 159.

⁵⁾ Fejér, IX/V., 131. — Újabban Zimmermann, II., 449. — Az erdélyi szász földön a következő mesteremberek voltak: mészárosok, sütők, vargák, tímárok, csizmadiák, kovácsok, szegések, kolompárosok, kocsigyártók, rézművesek, kardcsiszárok, lakatosok, szücsök, keztyűsök, posztónyírók, kötelesek, posztósok, takácsok, kádárok, fazekasok, ijgyártók, szabók és harisnyakészítők. Hozzávéthető, mennyivel több mesterember volt előrehaladottabb városainkban, közöttük Esztergomban, hol az ötvösök is otthonosak valának.

⁶⁾ E kitüntető bizalma kifejezéseit olv. Zimmermann, II., 472., 474.

⁷⁾ L. Zimmermann, II., 453—483.

⁸⁾ V. ö. Zimmermann, II., 456., 458.

⁹⁾ Dlugosz, Hist. Polon. III., 366. — Caro, Gesch. Polens II., 402.

népen fölül akkor is tömérdek pénz kívántatott ; e két szükséges kelléket itt és Felső-Magyarországon gyűjtötte a király.

Adatokat e hadjárat részleteiről eleddig a lengyel kútfőkből meríthetünk, melyek szerint özvegy Erzsébet királyné, Lengyelország kormányzója, Nagy-Lengyelország kapitányát küldé Magyarországba fiához, hogy segélyét kérje. Nagy Lajos igen hajlandó volt a litvaiak rablókalandját megtorolni és Domarath-tal leveleket küldött a lengyel egyházi és világi főurakhoz, hogy készüljenek a hadjáratra a barbárok ellen. Azonban a püspökök nemcsak hogy megtagadták a fegyveres segítséget, de kmetjeiknek (szabadosaiknak) is megtiltották, hogy Nagy Lajos király parancsára fegyvert fogjanak. Ellenben a világi főurak szép számmal, hét zászlóaljjal csatlakoztak Nagy Lajos hatalmas magyar hadához,¹⁾ mely június havában szedődött össze és a legegyszerűsebb úton indult Sandomírba, hova a lengyel hadak is gyülekeztek. Június 28-án Kassán találjuk Nagy Lajos királyt,²⁾ s így július elején ülhetett tanácsot Sandomirban vezéreivel, melynek végzése az volt, hogy míg a lengyel hadak, a krakkói és sandomiri csapatok Subini Sandivoy krakkói kapitány vezérlete alatt Chelm s a szomszédos várak elfoglalására indulnak, maga a király magyarjait a fekvése által védett, szinte bevehetetlen Belcz vára ellen vezeti. — Július 26-án Belcz alatt találjuk a királyt, mint ezt Demeter püspök és kanczellár az napon kiállított oklevélből tudjuk.³⁾

A lengyel hadak elég gyorsan végeztek földadatukkal. Nyolcz nap alatt bevették Chelm várát s a többi váracskákat és Nagy Lajos segélyére vonultak Belcz alá, mely az ostromló hadnakellent állván, Nagy Lajos király arra határozta el magát, hogy kiéheztetéssel kényszeríti a megadásra. Ekkor Kieystut, Litvánország fejedelme ajánlkozott közbenjárónak, mire a béke olyan föltételek mellett kötött meg, hogy a lengyelek, kiket a litvaiak foglyulejtettek, szabadon bocsátatnak és Belcz vára kegyelemre megadja magát. Ezután Nagy Lajos király ugyanazon az úton, melyen érkezett, hazament. Szeptember 14-én a lipóczi várban, 21-én Kassán keltezett.⁴⁾ Dömötör püspök is visszatért vele s november 29-én Visegrádon, Szepesi Jakab országbíró ítélőtársaként működött.⁵⁾ Közben és azután pontosan végezvén kötelességét úgy is mint főpap, úgy is mint kanczellár, még a lengyelek számára is adogatta ki a kegyelmi leveleket, melyek közül megemlítjük, hogy Nagy Lajos király fölmenté a szandeczi polgárokat a Sandomirnál fizetendő vám alól.⁶⁾

Ez időben két fontos esemény nagy hatással volt a Demeter életére ; az egyik : Surdisi János esztergomi érsek 1378 június elején, vagy talán valamivel előbb bekövetkezett halála, kinek helyére Nagy Lajos király Demetert szemelte ki ; a másik : a nyugati nagy hitszakadás kezdete. XI. Gergely pápa 1378 márczius 28-án meghalt, utódjául a bíborosok április 8-án egyhangúlag VI. Orbánt választották, de hamar megbánták e túlkemény férfiú választását és lassanként, május és június hónapokban, különféle ürügyek alatt elhagyogatták, Agniban egyesültek és augusztus 2-án kelt nyilatkozatukban VI. Orbán választását kierőszakoltnak jelentették ki, fölmondották neki az engedelmességet, és fölhítták, hogy mondjon le. Minthogy pedig a pápa szavukat nem fogadta, augusztus 9-én egy újabb nyilatkozatban szakadárnak nyilvánították, azután Fondiban, szeptember 20-án Róbert genfi bíboros személyében új pápát választottak, kit október 31-én VII. Kelemen név alatt megkoronáztak s ezzel a schismát betetőzték.

Tudjuk, hogy Nagy Lajos király elejétől fogva VI. Orbánt ismerte el az igazi pápának. Schmitth,⁷⁾ ki többnyire megbízható forrásokból merített, tudni akarja azt is, hogy a nagy király követéül Demeter zágrábi püspököt küldötte a lázongó bíborosokhoz, hogy őket visszatérésre intse ; czélt azonban nem ért.

¹⁾ *Adiac. Gneza*. Sommersbergnél II. 118. Ugyanott 94. lap. : Rex autem Loduigus . . cum in finita armorum multitudine terram Russie intravit. — A magyar főurak közül eleddig csak az egy Demeter püspököt tudjuk, hogy e hadjáratban részt vett.

²⁾ *Tört. Tár.* 1892. 639.

³⁾ *Mónum. Polon.* X., 310. Actum ante castrum Belz terre Russie. . . Datum per manus . . . Demetry episcopi Zagrabien., Hungarie cancellarii. . .

⁴⁾ *Ráth Károly*, Hadjáratok. 40.

⁵⁾ *Károlyi Oklt.* I., 358.

⁶⁾ **Mónum. Polon.* III., 403. Datum Bude 1378 marc. 27. per manus Demetrii eppi Zagrab., aule nostre vicecancellarii.

⁷⁾ *Aepi Strigon*, 204.

Tud e követségről Nieheim Detre is, noha Demetert nem említi, hanem azt, hogy a magyar király intéseit a bíborosok siketségre vették, követeit pedig meggyalázták.¹⁾ Valószínűvé teszi e követséget az a körülmény is, hogy IV. Károly császár, kivel Nagy Lajos az időben karöltve járt, hasonlóképen cselekedett, midőn Damerov Detre prépostot küldötte levelével²⁾ a bíborosokhoz. Hogy épen Demetert, kit teljes bizalmára méltatott, szemelte ki e fontos ügyben Nagy Lajos király, ez azért is tanácsos volt, mert egyébként is végzendője vala az esztergomi érsekségre nézve, mely reá várakozott. Mikorra esik a zágrábi püspök e föltételezett küldetése, azt ép oly kevéssé tudjuk, mint hogy csakugyan ő volt a küldött; de megérkezése, vagy visszaérkezése Rómába,³⁾ tekintve az időbeli és térbeli körülményeket, szeptember előtt nem történhetett. Könnyen fölfogható, hogy a pápa hatalmas pártfogójának⁴⁾ kívánságát annál hajlandóbb volt teljesíteni, minthogy a férfiú, kit ez neki ajánlott, a legérdemesebb volt. Megígérte tehát neki az érseki palástot, de ama zavaros időben, midőn a legtöbb udvari ember elhagyta a pápát, hogy az ellenpápához szegődjék, VI. Orbán nem tarthatott consistoriumot s emiatt a kinevező bulla kiállítása is elmaradt.

Demeter azért annál nyugodtabban érkezett haza, minthogy időközben a pápa kinevezte bíborosnak. VI. Orbán pápát — mint említők, — elhagyták összes bíborosai, egyetlen bíboros maradt mellette, az öreg Tebaldeschi, ezt is elvitte mellőle 1378 szeptember 8-án a halál. Összegyűjtötte tehát papjait a Trastevere templomban és szeptember 28-án⁵⁾ huszonkilenc bíborost nevezett ki. Ezek között valának János prágai érsek és Demeterünk. Azonfölül a pápa fölmentette Demetert a bíborosok ama kötelessége alól, hogy a római kúriában tartózkodjék, valaminthogy Demeter nem is volt ott soha; rábízta az esztergomi érsekség további kormányát „Gubernator“ czímmel és kinevezte őt Nagy Lajos király birodalma, Magyar- és Lengyelország részére apostoli követnek, az e fontos méltósággal járó terjedelmes joghatósággal. E tényeket, mint megdönthetetleneket ismerjük ugyan, de a kinevező oklevelek, sajnos, nem maradtak fenn.

Már most az a kérdés tolakodik elénk: Ha a pápa Demetert 1378 szeptember 18-án kinevezte bíborosnak, hogyan van mégis, hogy, noha bírunk tőle a közbeneső időből leveleket 1379 augusztusig, ezekben esztergomi érseknek igen, de bíborosnak nem czímezi magát? Erre a kérdésre a válasz csak a következő lehet: A pápa a bíborkalapot Pileus de Prata bíborossal küldötte meg úgy a prágai, mint az esztergomi érseknek. Pileus bíboros későn indulhatott útjára. 1378 december 14-én még csak Velenczében volt, februárius 19-én Bécsben. Innét valószínűleg előbb a prágai érseket, illetve a császári udvart kereste föl. Márczius 6-án a császárné jelenlétében adta át a prágai érseknek a bíborkalapot és csak azután, hogy egyéb ügyeit is elvégezte Cseh-, illetve Németországban, jöhetett Magyarországra, hogy Demeterünket is megtisztelje a pápai bullák átadásával s a bíboros kalappal. Addig pedig, míg ez alakiságok meg nem történtek, Demeter magát bíborosnak nem czímezhetette.

Demeternek valószínűleg egyik első bíbornoki kiadványa az adománylevél, melyet mint bíboros, szentszéki követ, az esztergomi egyház kormányzója és esztergomi főispán, Visegrádon, saját palotájában 1379 augusztus 3-án keltezett. E levelében, tekintetbe vevén az esztergomi káptalan csekély jövedelmét, tagjai

¹⁾ *De scismate*, Erlér kiadása 32. lap.

²⁾ *Anjouk. dipl. Eml.* III., 155.

³⁾ Hogy ily fontos ügyben, mint a lázadó bíborosok fölkeresése, Demeter a pápa előleges tudta nélkül el nem járt, igen érthető, s ezért beszélek esetleges visszaérkezéséről; sőt abból, hogy Szepesi Jakab országbíró már 1378 aug. 16-án esztergomi érseknek nevezi Demetert (*Országos levéltár*, Dl. 25148.), azt következtetem, hogy már menet elvégezte ügyét érseki kineveztetése iránt.

⁴⁾ *Nieheim* írja, hogy ha az időben Lajos magyar király oly szívósan ki nem tart mellette, a pápa ügye még veszedelmesebb lett volna.

⁵⁾ *Steinherz*, a *Mittheilungen XXI.* kötete, 629. lap, 3. jegyzetében Pessina, Phosphorus Septicornis 542. lapjára hivatkozva, melyben az áll, hogy a prágai érsek 1378-ban „feria VI. quattuor temporum, qua canitur *venite adoremus*, que fuit XVII. mensis Septembris per dominum. Urbanum papam VI in cardinalem est creatus,“ a bíborosok kinevezését szeptember 17-ére teszi. Csakhogy ez a passzus valamely tudákos másoló által módosulást szenvedett. FERIA VII. állhatott az eredetiben, mely szokatlan időhatározást Sabbato helyett VI-ra változtatta s ehhez képest XVIII-hól XVII-et csinált. Nyilvánvaló ez abból, minthogy a szeptemberi kántorbőjt szombatján csakugyan *Venite adoremus Deum* mondattal kezdődik a mise, míg a szeptemberi kántorbőjt péntekjén *Laetur eor* szavakkal kezdődik.

nagy számát és bizonyos, neki fölmutatott oklevelet, Nagyszombat város bordézmáját, melyért a város tizennyolcz nehéz márkát (márkáját tiz pénzzel számítván), nem különben Roswntal (Rózsavölgy, Rosindol) falu dézsmáját, melyért Nagyszombat város plébánosa tizennégy arany forintot s egy bundát (pellicium) tartozott adni, azonképen a bars megyei Kolon és Zsira falvak tizedét, mely jog szerint az esztergomi káptalanhoz tartozott, de érseki elődei jogtalanul élvezték, apostoli követi jogánál fogva egyszerűen átengedi, meghagyván ugyan e napon a nagyszombati plébánosnak, bírónak és községnek, hogy a dézsmáért járó összegeket a káptalannak rendesen megfizessék.¹⁾

Ekkor azután készségesen lerótta Demeter tartozásai egy részét a római kamarának,²⁾ és elkészíttette pecsétjeit, melyek közül hármat ismerünk: két nagy és egy követségi pecsétjét. A nagy pecsétek egészen egyformák, csak hosszúságuk és szélességök különbözik valamelyest egymástól. E vörös viaszba nyomott pecsétek gazdagon díszített góth-stílusú oltártáblát ábrázolnak, melyek körírata: S * DEMETRII * TT. * SCORVM * QVATVOR * CORONATOR *, PRESBRI * CARDINAL * (Sigillum Demetrii tituli Sanctorum quatuor coronatorum presbiteri cardinalis.) — Az oltártábla szélteben is, hosszában is három részre osztható. A középső rész felső fülkéjében a boldogságos Szűz ülő alakja, baljában a kis Jézussal, kit jobbról és balról egy-egy szárnyas angyal térden állva imád. A közbülső legnagyobb fülkében üstalaku edény látható, (keresztkút, mely alkalmas volt az időben még divatos bemártással való keresztelésre), ebben egy férfi gloriolával, összetett kezekkel térdel. Ez alak mezítelen teste kimagaslik az edényből. Tőle balra egy szent (mert feje szintén gloriával van körítve) püspök áll teljes ornátusban s egy négyágu líliomos koronát tart, s csaknem ráteszi a mezítelen szentnek fejére. E jelenet valószínűleg szent István király keresztelését ábrázolja, mely esetben a mellette álló püspök Szent Béla, az esztergomi főegyház védőszentje. E főábrától jobbra Szent Péter áll a kulcsokkal, Szent Pál a karddal, vértanúsága jelvényével. A pecsét alsó csücsében Demeter bíboros térdel, bíbornoki díszben, kalappal a fején és imára összetett kezekkel. Jobbról, balról címere: egy-egy jobbra fordult, térdelő, kiterjesztett szárnyú angyal, ki kezében valamit tart. — Hogy mit tartanak az angyalok, azt világosabban megfejtí a pecsét, melyet Demeter bíboros apostoli követsége tisztében használt. A szintén vörös viaszba nyomott köralakú pecsétnek átmérője négy centiméter. A köríraton belül fekvő három centiméter átmérőjű körben, a pecsétmezőben egy kárpitozott falú, három szögletű címeres pajzs látható. Benne jobb lábával térdelő, kiterjesztett szárnyú angyal, ki mindkét kezével a bíbornoki kalapot mintegy fölajánlólag tartja; a kalap két bojtja egyenesen lelóg. A pecsét körírata: S. * DEMETRII * CARDINALIS * LEGATI * IN * HVNGARIA. Azaz: Sigillum Demetrii Cardinalis Legati in Hungaria. — Emez angyal és a nagy pecséteken előforduló angyalok között az a különbség, hogy míg ez balra néz, amazok jobbra fordított arcczal vannak ábrázolva. Nyilván ez a pecsét mutatja Demeter bíboros címerét, melyet — mint a dolog természetéből folyik, — önmaga választott magának és nem családjától öröklött.³⁾

A címekhez, melyeket Demeter, mint föntebb láttuk, újabban használt, hozzáadhatjuk 1379 szeptember 1-én, Diósgyőrben kelt leveléből,⁴⁾ a királyi udvari főkanzellár (summus aule regie cancellarius) címét, a mi természetesen még inkább kötelességévé tette, hogy mint az ország legfőbb méltóságainak viselője, mentül többet tartózkodjék a királyi család körül, annál inkább, mint-hogy Lajos király szinte folytonosan betegeskedett és valamint ő, így a két királyné teljes bizalommal viseltettek iránta.⁵⁾

Demeter
pecsétje.

¹⁾ Az esztergomi főkápt. levéltára, 43. fiók, 1. csomó, 8., 9., 10. szám.

²⁾ Melynek érdekes nyugtáját kiadta Pór Antal az esztergomvidéki rég. és tört. társulat II. évkönyve 14. lapján.

³⁾ A leírt pecsétek az esztergomi káptalan magánlevéltárában őriztetnek: a nagyobbak 45. fiók, 1. nyaláb, 8. szám és 72. fiók, 2. nyaláb, 1. szám alatt; a kisebb négyyszer is megvan e jelzet alatt: Fundationalia 2. szám c. d. e. g.

⁴⁾ Melylyel főpapi kötelességéhez képest szigorúan meginti a földvári plébánost, hogy túlkapásuktól a brassai dékán és káptalan ellenében tartózkodjék. (Zimmermann, II., 506.)

⁵⁾ Idősb Erzsébet királyné 1380 április 6-án fölkérte őt végső rendelete egyik végrehajtójának. (Katoná, Hist. crit. X., 676.) — Nagy Lajos király ismételve Demeter bíboros pecsétjével erősítetté meg saját leveleit. (Zalai Oktár, II., 173. — Sztáray Oktár, I., 456.)

A trónutódlás kérdése.

Nagy gondot okozott Nagy Lajosnak, csakúgy mint boldogult atyjának, I. Károly királynak, a trónutódlás, a gyermekeiről való gondoskodás. Atyjának három fia volt, kik közül a Kázmér lengyel királylyal szerződés értelmében Lengyelországra Lajost jelölte ki. Az uralkodás Szicziában, a Giovannával kötött házasság következtében Andrásnak biztosítva látszott. Istvánnak pedig Magyarország maradt volna.¹⁾ Hisz ez szépen volt kieszelve, de a rideg valóság egészen másként rendelkezett. Andrást gyilkosság által fosztották meg örökétől, István ifjan halt meg, Lengyelország pedig akkor jutott Lajosra, midőn súlyos betegsége miatt Magyarország kormányzása is terhére vált. Jó, hogy anyja, a lengyel király leánya szívesen magára öltötte a lengyel királyi díszet.

Nagy Lajost fiúval nem áldotta meg a Gondviselés, három leányával is későn ajándékozta meg felesége, ifjabb Erzsébet királyné : Katalin 1370 július elején, Mária hozzátétőleg 1371-ben, Hedvig 1373 végén született.²⁾

Részben okiratokkal bizonyíthatjuk be, részint történeti tényekből derül ki kétségtelenül, miképen kívánt Nagy Lajos leányairól gondoskodni. Az elsőszülött Katalinnak és jegyesének, Lajos francia királyfinak Szicziát óhajtotta megszerezni az esetre, ha Giovanna királynő örökösök nélkül hal meg. Katalin azonban hamarabb végezte rövid, alig hat éves élete pályáját. Ekkor Nagy Lajos Tarantói Fülöpöt, a nápolyi Anjouház akkor legidősb tagját és Erzsébet, néhai István herceg árvájának férjét jelölte ki nápolyi jogai örökösének (1370); de ezek sem érték meg a nápolyi trón üresedését, minek következtében Durazzói Károly hercegre, dalmát és horvát bánra került a sor, kinek trónutódlásában Giovanna királynő is megnyugodott. Ezzel Nagy Lajos nápolyi összes jogairól letett. VI. Orbán pápa kérését sem teljesítette, ki mint hűbér-úr, Nápolyt neki följajánlá, hanem Durazzói Károlyt haddal és pénzzel segítette Nápoly elfoglalásában.

Második leánya, Mária jegyeséül, mint már érintők, Zsigmondot, IV. Károly császár ifjabbik fiát szemelte ki. Mily tekintetek irányították Nagy Lajos királyt, özvegy anyját, azonképen IV. Károly császárt, szándékukban, nem nehéz eltalálni. A csehek azt hitték, hogy ez úton Lengyelország egykor újra egyesülhet Csehországgal; Erzsébet arra gondolt, hogy Zsigmond Sziléziát, vagy Brandenburtot, mint várható örökét bekebelezi Lengyelországba, Nagy Lajos pedig azt remélte, hogy a tettevágyó, ügyes ifjú megfélekezi majd a sok rakoncátlanságot, melyek özvegy Erzsébet királyné kormánya alatt Lengyelországot, dudvaként fölverték. Ez okoskodásunk hozzávetés ugyan, tény azonban, hogy a lengyel főurak Nagy Lajos király óhajtásához képest nemcsak Mária öröklési jogát ismerték el, hanem Zólyomban, 1382 június 25-én készséggel meghódoltak a tizenégy éves Zsigmondnak, mint Mária jegyesének, ki egyúttal Annának, Bogiszló, pomerániai herceg leányának és IV. Károly császár negyedik feleségének fia, következőleg Kázmér lengyel király másod-unokája volt. — Nagy Lajos legott el is küldötte őt a gnieznói érsek, Subini Sendivoj, Domarat, Nagy-Lengyelország főkapitánya s egyéb főurak társaságában Lengyelországba, hogy ott a rabló urakat megfélekezze és váraikat elfoglalja. El is foglalta már Bartos úr több váradját és épen főerőssége, Odolanov váracskörül táborozott, midőn Nagy Lajos halála híre egészen más fordulatot adott a dolgok eddigi menetének, minthogy alig temették el Nagy Lajos királyt Székesfehérvár kápolnájában, melyet ő maga építtetett Katalin leánya elhunytá alkalmából, 1382 szeptember 16-án, midőn a következő napon Magyarország főpapjai, országnagyjai, főnemesei és nemesei összesége megválasztották a tizenégy éves Máriát királyuknak és Demeter bíboros-érsekkel megkoronáztatták.

A lengyelek azonban határozottan ellenséges állást foglaltak el ez eseménynyel szemben. Mikor meghódoltak Máriának és Zsigmondnak, ezt ama föltevésben tették, hogy kizárólag Lengyelország leendő uralkodóinak hódolnak meg; midőn tehát Zsigmond új hódolatot követelt tőlök, ezt csupán

¹⁾ Czarnkowski ap. Sommersberg, Silesiae. res. scriptt. II., 101.

²⁾ Mint azt a *Turul* 1895. évfolyama 90. és 122. lapján meghatároztam. Hedvigre nézve azonban némileg módosítanom kell kutatásaim akkori eredményét, minthogy 1373-nak nem első felében, hanem legkorábban utolsó negyedében született. Nagy Lajos király ugyanis 1373 október 3-án, Kassán kelt levelében Katalin és Mária leányai mellett, harmadiknak Hedviget még nem említi tehát akkor még nem volt meg. (*Cod. dipl. Majoris Poloniae*, III., 402.)

azzal a föltétellel ajánlották meg neki, ha kötelezi magát, hogy leendő feleségével együtt állandóan Lengyelországban fog lakni, mert nem akarják, hogy Lengyelországot megint Magyarországból kormányozzák. Zsigmond e föltételt nem fogadhatta el, mire a lengyelek üléseztek és korrekten azt határozták, hogy az 1374. évi szeptember 17-én kötött kassai egység értelmében az engedelmisséget és hűséget megtartják Nagy Lajos király leányai közül annak, kit atyja örököseként királyul hozzájuk küldenek, hogy közöttük maradjon. A lengyelek e határozatát Nagy Lajos özvegye, Erzsébet, Magyar- és Lengyelország királynéja köszönettel fogadta és arra kérte őket, hogy híven ragaszkodjanak hozzá és leányaihoz, s kívülök senkinek másnak (tehát Zsigmondnak sem!) meg ne hódoljanak. E választ a lengyelek örömmel értették, Zsigmond pedig szomorúan tért vissza övéihez. Nemsokára új követség érkezett Magyarországból, mely kijelenté, hogy az anyakirályné, élve a kassai egység adta jogával, leányai közül a fiatalabbikat, Hedviget fogja elküldeni a lengyel trón elfoglalására. Szívesen küldené Máriát, de ez már magyar királynő, a miért föloldja mindazokat, kik Máriának és Zsigmondnak meghódoltak, hűségeskűjök alól.

Hedvig, Nagy Lajos király tervezése szerint Magyarország örököse, el volt jegyezve az utóbb Sempachnál elesett Lipót osztrák herezeg elsőszülött fiának, Vilmosnak. Mi volt különösebb indító oka e frigynek? megjelölni nem tudjuk; az okíratok a szülők között kifejlett őszinte barátságot említik és Magyarországnak Ausztriával való szomszédságát, mely e két országot egymás segítségére utalja. Ez okokban megnyughatunk. Az alkudozások már 1374-ben (tehát Vilmos negyedik, Hedvig egyéves korában) vették kezdetüket és augusztus 18-ig annyira haladtak, hogy Lipót megígérte, miszerint Hedvignek Vilmost férjül adja, kellő nászajándékról (300.000 aranyforint) gondoskodik, és kéri Nagy Lajos királyt, ha meghalna a házasság tényleges megkötése előtt, vegye védelmébe fiát, viszont ő is minden védelmet megígért Hedvignek, ha netán atyja halála után valaki őt jogaiban csorbítani merészelné. Hasonértelmű okíratot állított ki 1375. márczius 4-én Nagy Lajos király is, Demeter érsek pedig a csipetnyi párt a hainburgi plebániatemplomban megáldotta, mire azok egy ágyban aludtak, az elhalást mintegy jelképezvén. Nagyobb biztonság okáért ezt a házassági szerződést 1380-ban a király, anyja, felesége, négy herezeg, az ország legfőbb méltóságai, első sorban Demeter bíboros, — 1381-ben az ország nagyobb városai megerősítették; mindazáltal a házasságból nem lett semmi.

Erzsébet, a magyar anyakirályné, megígérte a lengyeleknek, hogy 1383 húsvétján elküldi Hedviget Krakóba, hogy megkoronázzák; de aztán vissza kell küldeniök, minthogy a gyermeknek három évig még szüksége van anyai nevelésre. A lengyelek ezt megígérték, de akkor más nehézségek támadtak. Találkoztak ugyan a lengyelek között, kik a Piasztoz királyi nemzetségéből származott Ziemovitot, Masovia herezegét akarták lengyel királynak, s e szándékokat úgy akarták megegyeztetni a kassai kötéssel, hogy Ziemovit feleségül vegye Hedviget. Sieradzban 1383 június 13-án ki is kiáltották Ziemovitot lengyel királynak. Így elhaladt Hedvig elküldése egyik határnapról a másikra, a Lengyelországban folyton tartó békétlenségek miatt, melyeknek hogy véget vessen, Erzsébet anyakirálynő Zsigmondot, kit az időben brandenburgi markolábnak és Magyarország gyámjának címeztek, nemkülönbön Demeter bíboros-érseket és szentszéki követet 12000 magyar vitézzel, kikhez a kis-lengyelek is esatlakoztak, Lengyelországba küldötte. Az egyesült magyar-lengyel had Ziemovitot és pártját teljesen leverte, és csak Opuli Ulászló herezeg, egykor magyar nádor, ez idő szerint legtekintélyesebb lengyel főúr közbejárásának sikerült fegyverszünetet kieszközölnie.

Demeter bíboros, ki az arczképén látható sebhely után ítélve, ifjabb korban érthetett a hadi mesterséghez is, lengyel útjában, mint a szentszékek magyar- és lengyelországi követe, csak főpapi kegyeit érezte, kivált a krakkóiakkal.¹⁾

¹⁾ Búcsuengedélyei, legtöbbnyire templomok és más szent helyek számára, 1383 augusztus 26-tól 31-ig vannak keltezve, melyek közül kiemeljük, hogy a krakkói bírának megengedte azt, hogy ha hivataloskodásuk miatt gátolva vannak templomba menni misére, akkor a városházán (in pretorio, mint ez Boroszlóban is látható) in altari viatico misét mondathassanak; továbbá búcsút engedett mindazoknak, kik a krakkói foglyokat segítik. (*Monum. Polon.* V., 74. VII., 510—14. VIII., 95., 96.)

Midőn végre a rendet Lengyelországban annyira helyreállították, hogy Hedvig biztonságáról gondoskodva volt, özvegy Erzsébet királyné a lengyel urak sok könyörgésére és utánjárására, ellátván Hedviget arannyal, ezüsttel, drága edényekkel, ruhaneműekkel, ékszerekkel, szőnyegekkel s egyéb szemkápráztató fejedelmi kelengyével, Demeter bíborosra és János csanádi püspökre bízta, kik sok más főúr kíséretében elhozták a tizenegy éves, de már gyönyörűen kifejlett leányszót Krakkóba, hol Lengyelország főpapjai, főurai, nemesi és polgáriai annál hangosabb lelkesedéssel üdvözölték, mentül nagyobb vágyakozással várták. Nem is halasztottak sok időt, hanem 1384 október 15-ére eső vasárnapon Bodzanta gnieznói érsek, Dömötör bíboros, János krakkói, János csanádi, János wladislavi és Dobrogost poznai püspökök, számos lengyel és magyar főúr jelenlétében királynak (in regem) koronázták.¹⁾

Ekközben Magyarországon az országos ügyek mindinkább kavarodtak. Zsigmond igen ügyes és szeretetreméltó gavallér, 1384 februárius 14-én töltötte be tizenhatodik életévét; de korához mérten kissé csélcsep, pazarló és (a mit Budán legnagyobb hibájának tartottak,) uralomra vágyó volt. Főleg e miatt özvegy Erzsébet királyné mindenképen szabadúlni óhajtott tőle és más férjet keresett leánya, Mária királynő számára. A francia királyi családnál puhatólítottak és egyelőre sikeresen, minthogy VI. Károly francia király 1384 márczius 7-én kinevezte Garai Miklós nádort nagy tanácsa tagjának, e méltóság minden jogával és jövedelmével. Zsigmond úrfi pedig kinézték, ha ugyan nem kiűzték a budai királyi udvarból. Ez bizony öreg hiba volt, mely elkeserítette Durazzói III. Károly szicziiai királyt, a magyar királyi ház legközelebbi rokonát, kinek a francziák voltak a legveszedelmesebb ellenségei; elkésérítette Venczelt, a római és cseh királyt, Zsigmond bátyját és Zsigmond unokaöcseit: Jodok és Prokop morva markolábokat; el magát a pápát, ki Franciaországot nem számította hívei közé s ez úton Magyarországot is elveszíthette volna. E politikai baklövéseket belső politikai szabálytalanságok, érdemes hazafiak mellözése, mások egyenes üldözése súlyosbították. Hogy az efféle tapasztalatok az érdekelt főurakat és mindeneket, kiknek a haza sorsa szíven feküdt, elkeserítették, könnyen érthető.

Demeter bíboros az elégületlenek pártjához szított. Jelzi ezt az a levél, melylyel a királynők 1385 október 26-án, tehát épen nevenapjára megtisztelték. Szeretetőkről biztosítják őt és merő híresztelésnek, gonosz besúgásnak állítják, mintha őt az érseki széktől el akarnák mozdítani. Ez csakugyan mende-monda lehetett, ily merénylettől az érsekibíboros nem is tartott, hisz a pápa őt még Nagy Lajos király kértére élte fogytaig (quoad vixeris) nevezte ki az esztergomi érseki főmegye kormányzójának.²⁾ Hogy mindazonáltal Demeter ekkor már nem állott a királynők mellett, kimutatta ugyanez év 1385 december 31-én, midőn Kis-Károlyt Magyarország királyának koronázta.

Ismert dolog, hogy Kis-Károlyt Budán, a királyi várban, az anyakirályné szobájában, 1396 februárius 7-én Forgách Balázs a királynők, Gara Miklós, Alsáni Bálint pécsi püspök, Böbek György, a királyné tárnokmestere, fia Böbek Imre országbíró tudtával és jelenlétében áruló módon halálosan megsebezte. E borzasztó eseménynél megdöbbentőbb az általános erkölestelenség és romlottság, mely abban nyilatkozott, hogy ugyanazok a főurak, kik néhány hét előtt rút hálátlansággal viszonyozták a sok jótéteményt, melyekkel őket Nagy Lajos király alacsony sorsukból kiemelte és a legfőbb országos méltóságokba ültette; kik csak az imént jövedelmes tisztségeket fogadtak el Károly királytól: a szörnyű katasztrófa után, mintha senmi sem történt volna, az elárult királynöket tovább szolgálták. Sajnos, ezek közé kell számítanunk Demeter érsek-bíborost is. Hisz mentséget kereshetünk számára abban, hogy a királynékat e botlása után is híven szolgált. Midőn Zsigmond Venczel király, Jodok és Prokop markolábok segítségével a királynöket megtámadta, sietett velök Győrre, a hol — úgy látszik, — főleg az ő közrehatásával elfogadható egységet kötöttek. Mentséget találunk talán abban is, hogy a királynök gyászos esetét, mely őket Gara vára közelében,

¹⁾ *Czappkovski* ap. Sommersberg II., 154.— Hogy Demeter ekkor se volt fukar lelki kegyek osztogatásában, hozzávethető abból, hogy még Budáról 1384 november 17-én, sőt Pozsegavárról 1385 márczius 7-én is küldött Krakkóba és Tarnovba búsuengedélyeket (Morum. Polon. VII., 515—517. X., 356.)

²⁾ *Theiner*. Hung. II., 161. ded. Roma, 1381 január 11-én.

utóbb Novigrádon érte, annyira szívére vette, hogy 1387 februárius 29-án fájdalomában belehalt.¹⁾

Pótolnunk kell még néhány vonást Demeter bíboros életéből, melyek főleg papi jellemére vetnek derűt.

Leszámítva azt a balfogását, hogy a pápától kiközösített Kis-Károlyt megkoronázta, Demeter buzgón kitartott VI. Orbán pápa mellett, a miért viszont ez is teljes bizalommal viseltetett iránta.²⁾ — Előttünk fekszik a római kamara főnökének, Lajos bíborosnak nyugtája, mely szerint Demeter 1379 szeptember 22-én 440 és 21½ aranyforintot fizetett; továbbá a Budán tartózkodó Tomasy János firenzei kalmár megbízó-levele, hogy Demeter „esztergomi“ bíborostól a pápai kamara számlájára 2333 meg 1500 aranyforintot fölvegyen (1380 április 5-én.³⁾ — A pontos fizetőt azután megbízta a pápa, hogy a költségek fődözésére, melyeket az ellenpápa (VII. Kelemen) okoz neki, Magyar- és Lengyelországból, valamint a Nagy Lajos birodalmához tartozó egyéb országokból az egyházi jövedelmek tizenkettedét beszedje.⁴⁾ — Azonképen megbízta, hogy néhai Flórián krakkói püspök hagyatékát, Zaviss krakkói választott püspökkel egyetértve rendezze.⁵⁾ — Ennek a Zavissnak pedig, miután krakkói püspökké megerősíté, meghagyta, hogy Esztergomba menjen, s ott Demeter bíborossal szenteltesse föl magát.⁶⁾

Az egri káptalan és (Czudar) Imre püspök között némely dézsmaügynben pör támadt, mely egy darabig a szentszék előtt folyt; de a felek aztán közös megegyezéssel Demeter bíborost választották békebíróul, ki a káptalan javára ítélte meg a pör tárgyát. Az ítéletet azonban nem akarták kiadni a káptalannak, minthogy Imre püspöknek hatalmas rokonai voltak a királyi udvarban. Ezek kivitték, hogy az ítélet a káptalan elé ne kerüljön, a mi annál nagyobb baj volt, mert a per tárgyát (a dézsmát) a püspök élvezte. A pápa tehát meghagyta Demeter bíborosnak, hogy ne törődjön bármelyik oldalról érkező ellentmondással sem, s ítéletét a káptalannak adja ki.⁷⁾ Valószínűleg VI. Orbánhoz való ragaszkodásból és talán a koronázással történt botlás elsímítása végett történt, hogy a szentendrei benzérendi szerzetesek nem engedték meg, hogy Kis-Károly templomukban eltakaríttassék, a miért teteme hosszú ideig elhantolatlan maradt.

Azt a buzgóságot, melyet Demeterünk Nagy Lajos király megbízásából az országos ügyek elintézése, s az igazság kiszolgáltatása körül föltüntetett,⁸⁾ első sorban kimutatta egyháza kormányzásában, jogai védelmében s a hitélet föllendítésében.

Zsinatainak többszörös nyoma van. Ezek közül kiemelendő az 1382-ben tartott, az összes hitéletet felölelő tartományi zsinata, melynek korjellemző, érdekes határozatait alább ismertetjük. — E zsinat alkalmából összekülönbözött Alsáni Bálint pécsi püspökkel. Demeter ugyanis e zsinatra meghívta mindazokat a pécsi főpapokat, kik az esztergomi érsekség joghatósága alá is tartoztak, Bálint püspök pedig valamely pápai privilegium ürügye alatt a megjelenést megtiltotta. Demeter, hogy jogát védje, VI. Orbán pápához folyamodott, előadván, hogy a magyar püspökségek alapításától kezdve az esztergomi érseknek az ország valamennyi székes-, társas- és szerzetes egyházaiban úgy dioecesanus, mint metropolitai hatósága van, melyet mindeddig háboríttatlanul gyakorolt, a miért Bálint püspök ellenkezésével szemben jogorvoslásért folyamodott. VI. Orbán pápa 1382 június 8-án kelt leiratában megbízta a bácsi prépostot: írja meg a jogszo- kást. Mit felelt a bácsi prépost, mit határozott a pápa: nem tudjuk, de ez eset bizonyítja, hogy Demeter érsek bíboros egyháza jogai védelmében nagy éber-

Az 1382-i zsinat.⁹⁾

¹⁾ Lásd Pór Antalnak a *Századok* 1895. és 1896. évfolyamaiban „Ifjabb Erzsébet királyné“, „Kis-Károly és Erzsébet utolsó évei“, valamint az *Esz. vidéki régészeti és tört. társulat* II. évkönyvében „Demeter bíboros“ címek alatt megjelent értekezéseit.

²⁾ VI. Orbán pápa az esztergomi székesegyháznak 1380-ban Sz. Béla napjára búcsút enged. (*Esz. főkp. magánlevélt.* 44. fiók, 2. nyaláb, 8. szám.)

³⁾ *Az esztergomi főkáptalan magánlevéltárában*, 49. fiók, 1. nyaláb, 17. és 18. szám.

⁴⁾ *Theiner*, Hung. II., 161. ded. Roma, 1382 (anno quinto) június 24.

⁵⁾ *Theiner*, Hung. II., 160. és *Theiner*, Polon. I., 751.

⁶⁾ *Długoss*, Hist. Polon. III., 388.

⁷⁾ *Fejér*, CD. IX/IV, 408. — *Schmüth*, Aeppi Strigon. I., 333.

⁸⁾ A Czudar Péter által Zágrábban, 1380 július 2-án tartott báni gyűlésen szintén részt vett (*Blagay Oklt.* 173.) — Valamint, hogy az udvari kancellárságot Mária királynő alatt is viselte. (*Zimmermann*, II., 566 et passim.) 1382 ápr. 1. tanú azon a nyugtán, melyet Nagy Lajos király az 1382—3. évi 7000 arany forint adóról a velencei tanácsnak kiállított (*Anjk. dipl. eml.* III., 473.)

séget tanúsított.¹⁾ Tanúságot szolgáltat erre a vizsály is, mely Demeter, akkor még zágrábi püspök, káptalana és a geréczi (zágrábi) polgárság között 1377-ben kezdődött és 1384-ben ideiglenes véget ért.²⁾ Miként járt el hasonló helyzetben, mutatja a következő eset: Az esztergomi káptalan panaszt emelt Demeter bíborosnál, mint szentszéki követnél, hogy János keresztes, a buda-hévízi szent Háromság egyházának mestere Csifár és Merlek (ma: Mellek) falvak dézsmáját, melynek az esztergomi káptalan emberemlékezetet meghaladó időtől fogva, még Vilmos bíboros (VI. Kelemen pápa kisöccse) korában is, birtokában vala, — két év előtt hatalmasul elfoglalta és bitorolta. Demeter bíboros tehát elküldötte Jánoshoz, a keresztesek mesteréhez az esztergomi Szent Miklós egyháza plébánosát, hogy intse őt, mondjon le jó szerén a bitorolt dézsmáról, tegyen eleget eddigi kártevéséért, ha pedig ezt tenni vonakodnék, szabjon neki háromszor négy, összesen tizenkét napot határidőül, melynek elteltével vagy személyesen ő maga, vagy ügyvédje Esztergomban, a metropolitai törvényszék előtt megjelenjék, hogy az érsek-bíboros ítéletet mondhasson reá. — A plébános, minthogy a keresztes jó szerén engedni nem akart, megidézte őt a bíboros és szentszéki követ, illetve ügyhallgatója elé, ki a káptalannak adott igazat.³⁾ Hasonlóképen értesülünk a budai káptalan leveléből a határ-kiigazítási perről, melyet Demeter bíboros Szátoki Beke fia Mihály ellen a vadkert-szátoki határ kiigazítása ügyében Garai Miklós nádor előtt indított, melyet a nádor el is rendelt, kiküldvén jegyzőjét, Tilaji János mestert, míg a bíboros megbízottja János küküllői főesperes, a történetíró és Kátai János valának.⁴⁾ — A határ miatt nagy villongás támadt a komáromvári és a nádori (ma Lándor) érseki jobbágyok között. Demeter érsek-bíboros szorgalmazására Mária királyné a határ helyes megállapítása végett kirendelte a budai prépostot, Kazai Kakas fia Lászlót és a nádori ítélmestert, kik az ügyet a budai káptalan bizonyága mellett elintézték.⁵⁾ — De nem csak a maga igazát szorgalmazta Demeter, hanem átírt a brassói összes hatóságokhoz is, mely levelében helyteleníté, hogy a brassói templomnak hagyott legátumokat, adományokat a plébános mellőzésével a világi gondnok kezeli; noha a világiaknak az egyházi vagyon fölött rendelkezniök nem adatott meg a hatalom.⁶⁾ — Ugyanez alkalommal megerősíté, mint a szentszék követe, Nagy Lajos királynak 1361, illetve 1364-ben kiadott privilegiumát a bárczasági papok dézsmanegyede ügyében.⁷⁾

Viszont, hogy elődei, vagy ő maga tévedésből, vagy önkényből némi igaztalanságot követtek el, azt nem átallja beismerni és jóváhagyni. Így a kéméni, garami malom felét, mely a szentgyörgymezei prépostot megillette, hallgatván mások téves információjára, elfoglalta volt; miután az információ helytelenségéről meggyőződött, legott elrendelé a félmalom visszaadását és a prépost kára megtérítését.⁸⁾ — Azonképen egy kuriális telket és némely szőlőket Miriszlóban, melyeket erdélyi püspök korában tizedszedőjétől elfoglalt, később az erdélyi káptalannak visszaadott.⁹⁾ — Mária királyné tehát méltán írhatta Budán, 1384. április 1-én kelt levelében Demeter esztergomi érsek-bíborosról és udvari kancellárjáról, hogy mint erdélyi püspök, egyházmegyéjét a köztudás szerint dícséretesen kormányozta.¹⁰⁾

Búcsúlevelek.

És valóban, Demeter lelkében mély vallásos érzet, istenfélelem honolt. Kisúgárzik ez minden, főleg búcsúosztó leveléből. Egyik legszebb e nemben a veszprémvölgyi eziszterczita apácák templom részére adott búcsúlevele, melyben „a dicsőséges, kellemben bővelkedő, gyönyörűséggel teljes, minden erények

¹⁾ Koller, Hist eppatus Quinquecl. III., 148.

²⁾ Bővebben ez igen érdekes vizsály részleteibe, mely a hazai iparososztály igyekezeit feltünteti, nem bocsátkozhatunk e helyt. Lásd *Tkalčić*: Monumenta civitatis Zagrab, című oklevéltárát. (I., 258—298.)

³⁾ *Fejér*, CD. IX/V., 446. Az eredeti az eszt. főkápt. magánlevéltárában.

⁴⁾ *Orsz. levéltár*, DC. 6832. — *Fejér*, CD. X/I., 103. ded. 1383 febr.

⁵⁾ *Fejér*, CD. X/107. ded. 1383 márcz. 1.

⁶⁾ *Zimmermann*, II., 596. ded. Székely-(Maros)-Vásárhely. 1384 decz. 20.

⁷⁾ *Baththyány*, Leges III., 279. (ex autographo), hol azonban (D)emetrius helyett Emericust olvasott. Ded. Székely-Vásárhely, 1384 decz. 21.

⁸⁾ *Fejér*, CD. X/I., 48. ded. Buda, 1382 nov. 26., az eredeti az esztergomi főkáptalan magánlevéltárában, 52. fiók, 1. nyaláb, 8. szám.

⁹⁾ *Szeredai*, Series eppor. Transilvania, 115. — *Beke*, az erd. kpt. levéltára 205. sz., ded. 1381. szeptember 15.

¹⁰⁾ *Szeredai* i. h. 122. — *Beke* u. o. 209. szám.

virágával ékeskedő szent szűzet magasztalja, ki megőrizvén a szűzesség szirmát, a hervadhatatlan virágot, az üdvözítő Jézus Krisztust adta e világnak.¹⁾ Ez apáczákat régtől fogva kegyelte, minthogy már 1381 június 7-én átírta és megerősítette, Ruzsint, a nevezett szűzek apátnője kérésére, Ladomér esztergomi érsek 1297 június 5-én kelt oklevelét.²⁾

Búcsus levelei közül kiemelem még azokat, melyeket Székely- (jelenleg : Maros-) Vásárhelyt adott, a hol 1384 őszén — úgy vélem, — azért tartózkodott, hogy fegyveres népét toborozza össze, melylyel Hedvig királynőt Krakkóba kísérte; és visszajövet a következő télen, hogy Erdélyt Mária királynő hűségében megtartsa. Szeptember 17-én a szebeni Úrteste és vére társulatnak, december 17-én ugyanannak, 1385 április 21-én azoknak, kik a brassói Mária-templom építéséhez segítséggel járultak.³⁾

Hogy önmaga is az Úr legszentebb teste iránti imádatát kifejezze és főszékesegyházát, „mely az összes magyarországi egyházak között a kath. hit főerőssége, feje és tanítónője“, különös módon kitüntesse, s az istentisztelet fényét öregbítse, a Sz. Béla tiszteletére szentelt főtemplom déli oldalára fényes kápolnát építtetett és javadalmazott a bajmóczi kerület dézsmanegyedével (a tized 25%-ával), továbbá a nagy-nógrádi, a marezali, búsai, (Bussa) alsó-endrefalvi, vásáros-terenői, moharai, kálnai, keszei, drái (Drás), szakali, szabonyai, (Szklabonya) gáli, dalai, kazári, kis- és nagy-csitári, tarnóczyi, kürti, zobori, lóczyi, nováki, zsélyi, csesztveii, szügyi negyeddel, melyeket az esztergomi érseknek, mint személyi javadalmakat tetszésük szerint szoktak adományozni; azonképen a kis-nógrádi, jenei búza- és bordézsmá negyedével a kápolna-igazgató asztalának kenyérre és italra, végre budai házai már említett jövedelmével. — A kápolna igazgatója kötelességévé tette, hogy minden vasárnap a Szent-Háromság, csütörtökön az Úrteste, szombaton a bold. Szűz tiszteletére nagy-misést énekeljen, Sz. Mihály és Demeter ünnepeit az egész nyolczadon át megülje, s egyébként az egész éven át misézzen, a miért szakadatlan jelenlétre (residentiára) kötelezte. A kápolna igazgatójának az egyszerű kanonokok közül való megválasztásával az esztergomi káptalan bízta meg, kit az érsek, vagy helytartója megerősítsen. — Mint szentszéki követ, bőséges búcsukkal látta el a kápolnában tartott istentisztelet részeseit. Megemléltendőnek tartom, hogy a búcsus napok között a lengyel Sz. Szaniszló vértanú ünnepe is előfordul.⁴⁾ Sajnos, e kápolnának csak alapkőve maradt ránk, míg a brassói plébánia-templom mind e napig egyik díszé a XIV. század csúcsíves építészetének.

Demeter érsek főpásztori egyéb intézkedései közül megemléltendő, hogy a pozsonyi polgároknak megengedte az elpusztult széplaki templom helyreállítását.⁵⁾ Továbbá, hogy a váradi püspököt és helyettesét megkérte és meghatalmazta, hogy a szebeni egyházi kerületben, mely közvetlen az esztergomi érsekség alá tartozott, püspöki teendőket végezzen.⁶⁾ Azonképen, hogy a sasadi (Buda mellett) plébániát István budai polgár fiának, Péter úrnak saját specziális káplánjának adományozta.⁷⁾ Valaminthogy megerősítette Miklós affrikai (ma németül : Freck, magyarul : Felek) plébánosnak a szebeni káptalan dékánjául való megválasztását.⁸⁾

Reánk maradt még egy érdekes, Budán, 1386 februárius 20-án kelt, s az udinei városi hatósághoz intézett levele, melyben arra inti Udine városa tanácsát, hogy Carrara Ferencznek, padovai fejedelemnek bizalmas emberét, nemes Rabaadi Mihály urat, kit elfogtak volt és fogságban tartanak, szabadon bocsássák. Ez a Rabatta valamely ütközetben esett foglyul és valószínűleg a Carrara kérésére közbenjártak megszabadítása végett Demeter biboroson kívül özvegy Erzsébet királyné és Alsáni Bálint pécsi püspök.⁹⁾ Valamint VI. Orbán pápa bul-

Egyházi
intézkedések.

1) *Fejér*, CD. X/1., 307. ded. Buda, 1386. június 6.

2) *Orsz. levéltár*, DC. 6665. V. ö. *Knauz*, Monum. Strigon. II., 462.

3) *Zimmermann*, II., 593., 595., 599.

4) Az alapítólevél több példányban van meg az *eszterg. kptl. magánlevéltára* 72. fiókjában és *prímási levéltárban*. Igen hibásan kiadta *Fejér* is. CD. X/1., 159.

5) *Dipl. Poson*. I., 627—9., ded. Esztergom, 1381 jul 11. Ortway tisztelt barátom szíves közlése.

6) *Zimmermann*. II., 524. ded. Buda, 1380 apr. 22.

7) *Eszterg. főkópt. magánlevéltára*. 45. fiók. I. nyaláb. 8. szám. ded. Zólyom, 1382. júl. 11.

8) *Zimmermann*, II., 594. ded. *Torda*, 1384 decz. 6.

9) *Verci*. Storia della Maria Privigiana, XVI., 108. — *Gloria*, Monum. d. universita di Padova, II., 185.

lája, melyben Dömötör bíboros kérelmére elrendeli, hogy a váci és nyitrai püspökök és a szentmártoni apát az esztergomi egyház, elsősorban az érsekség javait, melyeket némely egyházi és világi főurak elfoglalának, visszaszerezzék és ne engedjék, hogy a bíborost ellenségei zaklassák.¹⁾ — Azonképen Nagy Lajos király rendelete, melylyel az esztergomi káptalan jobbágyait fölmenti attól, hogy eleséggel adózzanak a nádori gyűlésekhez.²⁾

Káptalani
birtokok a
XIV. század-
ban.

Alkalmasnak találjuk e helyt előszámlálni mindazokat a birtokokat, melyeket az esztergomi káptalan a XIV. század végén magáénak vallott. Ezek voltak: Esztergom városában a Szent-Anna területe; Pilis vármegyében Kesz-tőlez és a nyíri pusztá, mely Kesz-tőlezzel, Doroggal és Esztergom városával volt határos; Esztergom vármegyében: Dorog, Epöl, Nyék, Ebed a hozzátartozó szigettel, Kis-Tata, Nána, Gyarmat, Nagy- és Kis-Patak, Szalason és Zongor pusztákkal; Barsban: Damásd; Hontban: Szebelléb, Németi, Nebeten pusztá és a németi vám, azonképen Gyerk, Keszi, Páld, Kis-Bozók, Tót-Lőrinczháza, másként Tót-Miklósteleke és Ság; Somogyban: Bere; Komáromban: az agya-gosi halastó; végre az esztergomi vám és a kakati (párkányi) révkomp jöve-delme.³⁾

KÜKÜLLEI JÁNOS.

Az esztergomi káptalan a XIV. században számos jeles taggal ékeskedett, kik innét kikerülve, mint egyházkormányzó papi fejedelmek és országos ügyeket intéző politikai tényezők, kitűnő szolgálatot végeztek az egyháznak és hazának egyaránt.

Nem volt ily szerencséje Küküllei Jánosnak, mint kanonoktársai hitták; ő se püspökséget, sem előkelő országos hivatalt nem viselt, jóllehet a képesség nem hiányzott benne, hisz az esztergomi érseki és erdélyi püspöki megyét, mint főpapi helytartó a lelkiakban s anyagiakban ismételve, évek során át kormányozta. Birta ezen fölül urának, Nagy Lajos királynak bizalmát mindvégig; s mint tanult, teljesen megbízható és buzgó pap, kanonoktársai becsülését.

Már kitűnő jelleme arra készítetne, hogy hallgatagon ne mellőzzük őt, ki Esztergom városának hosszú ideig lakosa volt. De a mi kiváló jogot ad neki ez aránylag csekély tétre, melyet neki szentelhetünk, az a körülmény, hogy Küküllei János korának egyik kiváló írója, ki örök hálaért kötelezte a magyar irodalmat azzal, hogy megírta Nagy Lajos életrajzát, mely műve középkori krónikáink között az első helyet foglalja el mind hitelességére, mind szerkezetére nézve.

Küküllei János atyja Apród Miklósnak nevezte magát, úgy tetszik azért, mert I. Károly király udvarában mint apród, aulae regiae iuvenis szolgált. Mint ilyen, részt vett a rozgonyi csatában (1312 június 15.) és Sárosvár visszafoglalásában, a miért a sárosmegyei Tót-Sólymos nevű birtokot kapta Károlykirálytól jutalmul, mely birtokától azután Tót-Sólymosi Apród Miklósnak hitták.⁴⁾ E birtokát azonban nemsokára elvesztette merő gondatlanságból, minthogy elmulasztotta a királyi adományos levelet, miután I. Károly király első pecsétje elveszett s az alatta kiadott levelek erejüket veszítették, a második, utóbb harmadik pecséttel megerősített.

Közben Apród Miklósnak János nevű fiabekerült a királyi nagy kancelláriába íródeáknak (literatus), a hol jó hasznát vették az ügyes, szolgálatkész és szorgalmas legénynek, elannyira, hogy a király szeme is megakadt rajta. Ez bátorította őt, hogy midőn Nagy Lajos 1349 október 21-én Gyulafehérvárt tartózkodék, esennen járult eléje, és előadta keservét, a miért elkobozták atyjától, családjától a jól megérdemelt Tót-Sólymost, melyet alázatosan visszakért. A jelenlevő főurak és vitézek szószólói lettek, mire Nagy Lajos király visszaadtni rendelte neki, atyjának és testvéreinek új adomány czimén Tót-Sólymost.

Ettől fogva Nagy Lajos király kegyelmét haláláig el nem veszítette. Előtünk fekszik a nagy királynak VI. Kelemen pápához intézett folyamodvány, melyben esedezik, hogy cselédjének (servitor), János, aradi olvasó-kanonoknak

¹⁾ *Az eszt. főkápt. magánlt.* 44. fiók, 2. nyaláb, 10. szám.

²⁾ *Ugyanotti*, 47. f., I. ny., 16. szám.

³⁾ *Az esztergomi főkáptalan magánlevéltára*, 24. fiók, 3. nyaláb, 6. szám.

⁴⁾ Így nevezte őt Nagy Lajos király is. (*Orsz. levélt.* .Dl 6497., 6549. s egyebütt.)

az egri káptalanban a Domokos fia János halálával megürült javadalmas kanoniát és lektoratust megadni méltóztassék, jóllehet a nevezett János már a zágrábi, aradi és székesfehérvári egyházak javadalmas kanonokja s e mellett az aradi egyház olvasója (lector) is. A pápa Villa-Novában, 1352 május 25-én kelt levelében készséggel teljesítette a király óhaját.¹⁾

De az egri olvasó-kanonokságot, melynek tartama alatt atyjával és testvéreivel együtt arról intézkedett, hogy erdejökben, a Volga földnél falut telepítsenek, nem sokáig tartotta meg, minthogy András erdélyi püspök kinevezte őt küküllei főesperesnek. Megértjük ezt VI. Inceze pápának Avignonban, 1355 június 14-én kelt leveléből, melyben Nagy Lajos király kérését teljesíti. A magyar király részéről ugyanis azt jelenték, hogy Simon fia János halálával régebben megüresedvén a küküllei főesperesség, András erdélyi püspök ezt főpásztori jogánál fogva Miklós fia Jánosra, mint a mi Jánosunkra, akkor egri olvasó kanonokra ruházta, minek következtében János az egri lektorságról le is mondott. Jóllehet semminemű baja se volt új hivatala elnyerésében és békésen, senki ellenkezésével sem ült a mondott főesperességbe; utóbb mégis, mert azt hallotta, hogy püspöke akkor, midőn őt kinevezé, méltóságától föl volt függesztve és ki volt közösítve, kétsége támadt tehát az iránt, ha vajon e kineveztetése miatt, vagy talán azért, mert a pápa a főesperesség adományozását fönntartotta magának s talán már másnak is adományozta, nem támadható-e meg? — Alázatosan esedezik tehát Nagy Lajos a pápának, ha az erdélyi püspök nem volt felfüggesztve és ha semminemű fönntartás nem állott a küküllei főesperességre, hagyja annak adományozását helyben; vagy pedig, ha szükséges volna, új kegyelemképen adja a nevezett főesperességet kedves cselédjének, János volt egri olvasó-kanonoknak, nem tekintvén arra, hogy a nevezett az erdélyi, egri és zágrábi egyházakban, nemkülönben a székesfehérvári társas-káptalanban javadalmas kanoniákat élvez. — A pápa ismét készséggel teljesítette a magyar király kérését.²⁾

Kedves cselédjének pedig azért nevezte János urat a király, minthogy titkos jegyzője volt (suorum secretorum notarius), valaminthogy ugyanez időben (1335 július 6.) az esztergomi káptalan őt Vásári Miklós érsek jegyzőjének is nevezte,³⁾ a mi körülbelül egy és ugyanaz, minthogy az érsek kancellár és a királyi nagy iroda feje lévén, az ott működő jegyzőket tágabb értelemben az ő jegyzőinek is nevezhette. De lehet az is, hogy Küküllei János a királyi jegyzőség mellett, az érsek jegyzője és talán ár ekkor esztergomi kanonok volt, a miről azonban csak később nyerünk bizt tudomást.

Egyébiránt az esztergomi kanonia ez időtájt nem volt valami nagyon kívánatos, hiszen a helyben szeket nem tartó kanonok évi jövedelme három márkánál nem volt több,⁴⁾ a mi mai pénzünkben 126 korona, sőt ennyi sincs egészen, mert nem ezüstben mérték, hanem denárokból fizették a márkát. Elfelednünk azonban nem szabad, hogy a pénznek az időben tízszer akkora értéke volt, és hogy egy ekealja földnek, mintegy 150 magyar holdnak az ára rendesen három márka volt.

Kétséget nem szenved, hogy János küküllei főesperes, (mely hivatalát élete fogytáig viselte), Vásári Miklós, főleg Keszei Miklós érsekek kedves embere vala, ez utóbbinak pedig úgy a lelki, mint világi ügyekben helytartója (vicarius in spiritualibus et temporalibus) volt.⁵⁾ Hogy Keszei Miklós utóda, Telegdi Tamás érsek alatt is folytatta előbb viselt vicariusi hivatalát, kétségtelen.⁶⁾

¹⁾ *Supplic. Clem. VI. a. XI. f. 11.* — Minthogy Nagy Lajos ez időben második nápolyi hadát járta, nem merész az a föltevésünk, hogy Küküllei János, mint Keszei Miklós alkanczellár és zágrábi püspök segédje, szintén Olaszországban tartózkodott.

²⁾ *Supplic. Innoc. VI. a. III. p. III. fol. VI., XV. (135.)* — Kivonatban *Áldásy* regestáiban *Tört. Társ.* 1895. 75. l., 185. sz.

³⁾ *Anjouk. Okmt., VI., 356.*

⁴⁾ *Bathýány, Leges III., 326.*

⁵⁾ *Memoria consecrationis Basilicæ Strigon.* 124. — *Orsz. levéltár, DL. 5179. Fejér, CD. IX/III. 367. 516.* Előkerül mint ilyen 1359-től 1365-ig. Minthogy pedig Keszei esztergomi érseksége 1358 okt. 8-tól 1366 végéig terjedt, föltehető, hogy ez idő alatt, nem ugyan azonnal kezdetétől fogva, viselte az érseki helytartói tisztet.

⁶⁾ Kiténik ez az országos levéltárban őrzött oklevelekből is, melyek regestáit, minthogy eddgelé ismeretlenek, közlöm: A székesfehérvári káptalan előtt megjelennek: Péter fia László néhai István unokája, mely utóbbi „servitor magistri Saraeheni“ volt egyrészt; másrészt László, a Szűz Mária oltárának rektora és Tamás székesfehérvári kanonokok, mint János mester Küküllei főesperes és esztergomi vikárius megbízottjai. Ez alkalommal előadja a főtebbi Péter fia László, hogy Visegrád városában fekvő kúriáját, mely délről Zudor Péter, — keletről Gál főesperes és Gye.

De kétségtelen az is, hogy Gyulafehérvárt, 1371 július 6-án kelt ítéletében magát Demeter erdélyi püspök helytartójának címezi ;¹⁾ valamint hogy, miután 1376 januárius 23-án ugyancsak Demetert a zágrábi püspöki székhelyre áthelyezték, az erdélyi székeskáptalan János küküllei főesperest választotta meg a püspökség általános helytartójának.²⁾

E tisztsége azonban sokáig nem tartott, minthogy Demeter utódja Göböl (Gobelinus) 1376 május 5-én erdélyi püspöknek kineveztetvén, a káptalani általános helynökség magától megszűnt. Visszatért tehát Visegrádra, hol, mint a király „kedves, hű és benső káplánját“ annál szívesebben láthatták, mint-hogy krónikájának egy része ekkor már kézen forgott. Ennek jelét adta Nagy Lajos király, midőn tekintetbe véve Tót-Sólymosi Apród Miklós fia János, küküllei főesperes és királyi káplány úgy a királyi irodában, mint egyéb ügyekben végzett hű szolgálatait, melyeket éber gondnal és fáradhatatlan serénységgel teljesített, e két szepesmegyei birtokot, Rikolfalvát és Mátéfalvát adományozta neki.³⁾

Viszont ő is, Balázs öcsésével egyetemben, a szepesi káptalan előtt *Paga* nevű zemplénmegyei birtokát, az összes, e birtokra vonatkozó okiratokkal együtt, *rokoni szeretetből* a Czudar családnak, név szerint: Imre, egri püspöknek, György, szepesi ispánnak és várnagynak, János, fehérvári prépostnak, Péter horvát bánnak, István mester és Mihály fainak adományozta.⁴⁾

Demeter zágrábi püspök 1379 elején az esztergomi érseki székre előmozdítatván, régi barátját, a küküllei főesperest ismét magához vette és megtette a lelkiekben érseki helytartójának. Átköltözött tehát Esztergomba, hol a káptalan a hévíz közelében fekvő kúriáját, melyet a rajta levő házakkal és Szent Erzsébet-kápolnával együtt, Garázda Miklós aradi préposttól és esztergomi kanonoktól öröklött, élte fogytáig, illetve a meddig Esztergomban tart rezidenciát, „a tiszteletes férfinak, János úrnak, küküllei főesperesnek, (érseki) helytartónak és kanonok társának“ lakásul adta át 1380 május 10-én.⁵⁾

Mint esztergomi vikárius, tagja volt a Visegrádon, 1380 október 30-án tartott nádori törvényszéknek, mely Dömötör esztergomi bíborost fölmentette a Telegdieknek tartozó 400 márika fizetése alól.⁶⁾ — 1383-ban még előkerül, mint az érsek helytartója,⁷⁾ de azután már nem igen hallunk felőle. Úgy tetszik, teljes visszavonultságban, de még sokáig élt könyveinek. Pontos meghatározni nem tudjuk, hogy meddig. Hogy az 1397. évi május 24-én, az esztergomi káptalanban tartott kánoni szemlélet (visitatiót) már meg nem érte, kétségtelen, minthogy ez alkalommal a visitatornak arra a kérdésére: nincs-e az esztergomi káptalan előtt végrendelet, melyet végre nem hajtottak? előállott Gergely kántor, jelentvén, hogy néhai Küküllei János végső rendeletét, melyet sajátkezüleg írt és melylyel különféle jó könyveket és egyebeket hagyott az esztergomi egyháznak, s másoknak is, nem hajtotta végre.⁸⁾ Miből nem helytelenül következtetjük, hogy nem sokkal előbb hunyt el.

Jeles művét, Nagy Lajos király életrajzát, nem egyszerre írta meg. Az első részt a nápolyi hadjárattal fejezi be s úgy látszik, többet írni nem is akart, a

Nagy Lajos
életrajza
Kükülleitől.

rek (Gerek) Péter királyi jegyző házával és telkével szomszédos, eladta Küküllei Jánosnak háromszáz forintot (DL. 5214., 5215. ded. 1363 május 30.) — Továbbá, Lajos király előtt megjelennek: László mester, az Ujvári Gál deák fia a maga és János fia személyében, másrészt János Küküllei főesperes, *esztergomi vikárius*. Előbbi előadja, hogy birtokjogáról, melyet Sarachen mester jegyzője, István deák visegrádi házára bírt, fölvevén Küküllei Jánostól negyven forintot, lemondott. (DL. 5285. ded. Visegrád. 1364 febr. 15.)

¹⁾ Szabó Károly. Az erd. múzeum eredeti okleveleinek kivonatai, 144. szám.

²⁾ *Teleky Oklt.*, I., 176. Magister Johannes archidiaconus de Kykullew. per capitulum ecclesie Transsilvane vacante sede vicarius generalis in spiritualibus constitutus, így címezi magát 1376 május 5-én.

³⁾ *Orsz. levéltár DL.* 6497. ded. Diós-Győr 1378 januárius 13. — Nagy Lajos ez adományát ártirta 1382 szept. 2. *Ugyanott* 6498.

⁴⁾ *Orsz. ltár DL.* 6549. ded. 1378 július 1. — Miféle rokonság állott fönn az Apródok és Czudarok között, annak nyomát nem találtam.

⁵⁾ *Esztergomi főkápt. magántára*, 71. fiók, 2. nyaláb, 2. szám. — Küküllei János a neki átengedett, elhanyagolt kúriát kiválóan gondozta: a kápolnát tataroztatta, kis tornyot rakatott reá, új fedelet adott neki, a többi, szinte rombadólt épületeket is alaposan kijavíttatta: a miért a káptalan indítatva érezte magát a mondott kúriát Küküllei János kis öcsésére, Pál fia Ferencz székesegyházi kántor-kanonokra átruházni. *Ugyanott* 3. szám, ded. 1383 febr. 9.

⁶⁾ Az eredeti oklevél a rosnányi püspöki ltárban.

⁷⁾ *Zichy Okmt.* IV., 262., 265., 271.

⁸⁾ *Baththyány*, Leges, III., 330.

miért e helyt bocsánatot kért, hogy az eseményeket nem egészen kortanilag pontosan beszélte el, minthogy nem mindent írt saját tapasztalásából. A többit, a mi még megírandó lenne, azokra hagyja, kik Lajos király viselt dolgairól többet tudnak, mint ő. Később azonban megmásította szándékát és átugorván a közbenesőket, Nagy Lajos királynak Velenczével Dalmátországért kezdett háborúja leírásával folytatta művét. Alkalmat szolgáltatott neki erre, — úgy tetszik, — Vásári Miklós érsek testvérének. Tamásnak elbeszélése, kivel Esztergomban, vagy Visegrádon könnyen összejöhetett. A miért csakis a terra fermán viselt hadjáratot, első sorban Tamás úr vitéz tetteit kapjuk e részletben, míg a Dalmátországban véghezvitt dolgokat, pedig ezek vitték dűlőre ezt a háborút, alig érinti, az 1358. évi zárai béke pontjait sem említvén meg közelebbről. A következő fejezetekben vissza-visszatér a velencei háború előtt történetekre és betölteni igyekszik a hézagot, melyet hagyott, azután csoportosítani kezdi mondandóit, a honnan kezdve más szellem, más írásmódor vonúl a művön keresztül. Ha előbb inkább köirő volt, inentúl memoárirő kezd lenni, ki az összeillő eseményeket emlékezetből egybeállítja, a miért kivált ez az utóbbi rész legkevésbé kronologikus. Írta pedig munkája e részét, illetőleg nem fejezte azt be 1387 előtt, de nem is 1395 után. Önmaga jelöli meg az időszakot, midőn elbeszéli, hogy Hedvig, Nagy Lajos leánya, kit atyja halála után Lengyelország királynőjének koronáztak, azután Jagello Ulászlónak, a litván fejedelemnek, miután ez megkeresztelkedett, a lengyel urak feleségül adtak, *most* vele együtt uralkodik. Viszont Mária a magyarok eljegyezték a császár fiának, Zsigmond brandenburgi markolábnak, kik *most* szintén uralkodnak. — Minthogy pedig Jagello 1386 februárius 15-én keresztelkedett, 18-án kelt egybe Hedviggel és márczius 4-én koronáztatott meg; minthogy továbbá Zsigmondot 1387 márczius 31-én koronázták meg, Mária királynő ugyanaz év júniusban szabadult ki Novigrádból: ez utóbbi időszak előtt nem fejezhette be krónikáját Küküllei János; de nem is 1395 május 17-e után, mely napon Mária királynő meghalt, a mit művében a szerző nem említ.

Az emlékezet azonban nem leghívebb tulajdonsága az embernek, minthogy a legjobb szándék mellett is többször megtéveszt. A küküllei főesperesben nem lehet kétségbevonni a szándék tisztaságát; azt is elmondhatjuk róla, hogy tudva és akarva soha se mond valótlant: mindamellet megesezt rajta, azonfölül hogy nem kimerítő, Lajos király viselt dolgairól sokat elfeledett közölni, kronologiai tekintetben is sok kívánni valót hagy fönn, megesezt — mondjuk, — rajta, hogy emlékező-tehetsége itt-ott, igaz ugyan, hogy nem épen fontos körülmények előadásánál, cserben hagyta, a mit egyébiránt azzal magyarázhatunk, hogy a művet ma sem ismerjük egész terjedelmében.

ESZTERGOM LELKI ÉLETE A XIV. SZÁZADBAN.

Elérkezvén a XIV. század végére, érzem a kötelességet, hogy némi műveltségtörténeti adatokat összegezzek Esztergom közéletéből. Vállalkoztam én már hasonló föladatra, megírván *Tarka képek* czímen a XIV. századi népeletet Magyarországon.¹⁾ Nem volt könnyű munka . . . Általában több rosszat és fonákot hallunk a népekről, mint jót; nem mintha az erkölcstelenség és képtelenség elterjedtebb volna valamely népnél; az emberben több az elfogadható, mint a visszataszító vonás: hanem mert a szörnyűt, vagy legalább a szokatlant találták alkalmasabbnak a följegyzésre azok, kik a történeteket az utókorra hagyni kívánták. Hogy a nap szépen süttött, termékeny eső üdítette a növényzetet, jó aratás, bő szüret jutalmazta a gazda fáradságát, ritkábban találjuk följegyezve a krónikákban, mint ha fagy, sáskák, szárazság pusztította a termést, vagy napfogyatkozás rémítette az embereket.

Mi magyarok némi előnyben vagyunk más nemzetek fölött, a mennyiben királyaink adományos-levelei, melyekkel híveiket megjutalmazták, elősorolják azok érdemeit. E becses kövekből épült nagyrészben hazai történetünk. Azonban műveltségi adatokat okleveleink vajmi ritkán szolgáltatnak. Krónikásaink még kevésbé. Törvénykönyveink volnának hivatva a nemzet belső életére derűt

Műveltség-
történeti ada-
tok.

¹⁾ Megjelent a Szent István-Társulat 1900. évi *Almanachjában*.

vetni. De írott törvényeink vajmi gyérek : mint mindenütt, nálunk is az élet, a szokás kútfeje a jognak, melyet, mivel minden ember ösmerni vélt, a köztudatban élt. följegyezni ritkán találta valaki érdemesnek. Több fölvilágosítással szolgálnak a pöriratok, főleg ha tanúvallomásokot is tartalmaznak, midőn a tényállás leírásából s a törvényes szokás gyakorlati alkalmazásából nemzetünk műveltségi állapotára következtethetünk. Mégis két kézzel kell olyan kútfő után nyúlunk, milyenek a zsinati határozatok, melyek az összes népeletet föllelik és a műveltség állapotának fokmérői.

Miért? Megmondja maga Demeter bíboros, kinek zsinati határozatai szerenésesen reánk maradtak, midőn azok bevezetésében a szentírásón s egyházi hagyományon kívül, a keresztény hitélet harmadik szabályaúl a különleges és részletes intézményeket és szokásokat állítja oda, mert — úgymond, — habár egészében a szentírás és egyházi hagyomány szerint kormányoztatik az egyház, a különös rendeleteket és püspöki intézkedéseket is figyelembe kell venni. Azaz minden egyháznak megvannak a maga szokásai és szabályai, melyek a nép életéből, a helyi viszonyokból a szükséghez képest keletkeztek. Midőn tehát helyesen mondjuk, hogy a zsinati határozatok az egyházjog és történet kútforrásai, nem lehet tagadni, hogy eltéréseiknél és különlegességeiknél fogva, egyszersmind a népelet jelzői, melyek nem ritkán visszamatatnak a múltra, néha a kereszténység fölvétele előtt divó szokásokra. És mi ez alkalommal a fősúlyt e különlegességekre fektetjük, melyek az esztergomi nép sajátosságait tüntetik föl. E különleges szabályok más nemzetek és vidékek zsinati határozataiban elő nem fordulnak, míg a közös egyházat érdeklő határozatok sokszor formailag is, sem nem eredetiek, sem nem újak. A püspökök, a mi jót és használhatót találtak a régibb zsinatok rendeleteiben, sőt külföldi zsinatok határozataiban, azt újra fölvették, vagy átvették, mint ez az esztergomi 1382. évi és a prágai egyház régibb zsinati határozatai összevetéséből kitűnik.¹⁾ Ebből azonban nem következik, hogy Esztergom Prágát, vagy Prága Esztergomot másolta. Valószínűbb, hogy valamely közös kútfőből merítették, minthogy a tárgy elrendezése mindkét helyt elüt egymástól. Míg például a prágai zsinat a közös bevezetés után egyenesen átmegegy a gyakorlati életre, addig az esztergomi a feddhetetlen életen fölül négyféle tudást követel papjaitól: hogy értsék a szentségeket kiszolgáltatókat; azokat gondosan megőrizni és velök helyesen elbánni; az istenszolgálatot jól elvégezni; az egyháziakat és híveiket bölesen igazgatni. Ezekhez képest osztja föl azután tárgyalandó anyagát.

Zsinati határozatok.

Közhelyek, miket a zsinat a papok viselkedésére előírt: hogy fegyvert ne hordozzanak, hajukat és szakálukat ne gondozzák, hanem pilist viseljenek; részegeskedéstől, káromkodástól magokat megtartóztassák; látványosságoktól, táncszivalmaktól, lakodalmaktól, vendégeskedésektől tartózkodjanak; összeesküvésben, eselvetésben részt ne vegyenek; a gyűlölködést, vetélkedést, veszekedést és irigységet kerüljék; szemek ne kalandozzanak, szájukat zabolán tartsák, illetlen taglejtéseket ne tegyenek, hanem szerénységüket egyszerű fölléptökben mutassák; engedjenek az idősebbeknek és tiszteljék őket; tiltott dolgoktól Isten kegyelmével tisztán tartsák szívüket, nyelvüket, testüket; a szegényeknek, nyomorútnak, özvegyeknek és árváknak gondját viseljék; mindenekben például szolgáljanak, mert kötelessége a papnak, hogy használjon mindenknek, s ne ártson senkinek.

Ha összevetjük ez utasításokat, például, a prágai zsinat rendeleteivel, melyeket papjainak adott, nagyon is szemünkbe ötlük a különbség és lehetetlen arra a következtetésre nem jutnunk, hogy Demeter bíborosnak jó véleménye volt a magyar papság műveltségéről. Még inkább kitűnik ez a következőkből, melyekben papjainak a tudomány művelését lelkökre köti: „Illik, hogy a tudomány ékesítsen benneteket, nehogy hallanotok kelljen a próféta ítéletét: Te megvetted a tudományt, én is megvetlek hát téged és nem fogsz papúl szolgálni nekem. A leghitványabb ember, ki nem tűnik ki tudományával, mely többet ér a méltóságnál, és a próféta szerint a papi ajka őrizik a tudományt, szájából várják a törvényt, minthogy ő a seregek urának angyala. Az egyház szolgálja, ki tudatlan a szentírásban, megtagadja Krisztust, a miért írva vagyon:

¹⁾ Az esztergomi 1382. zsinati határozatokat kiadta *Baththyány*: *Leges*, III., 260; a prágaiakat *Höfler*: *Concilia Pragensia*.

a tudatlan semmibe se vétetik; és az Evangéliumban: Ha vak vezet világta-
lant, mindketten az árokba buknak. Nektek adatott, hogy ismerjétek Isten
igéje titkait, másoknak csak példabeszédekben, minthogy kötelességtek számot
adni a hitről, ha kérdenek benneteket.“

Lehetetlen föl nem ismernünk ez oktatásban János küküllei főesperes
fenkölt szellemét, ki mint Dömötör bíboros bizalmasa, a lelkiekben helytartója,
sugalmazta e részletet, ha ugyan — a mi fölöttébb valószínű — az összes zsi-
nati határozatokat nem ő maga szerkesztette.

A zsinati határozatok ezután egyenként tárgyalnak a szentségekről, első
sorban a keresztségről.

A keresztelés az időben még rendszerint vízbemártással történt, mire
nézve azt rendeli az esztergomi zsinat, hogy minden egyháznak kőből faragott
keresztkútja legyen. Ha pedig ilyenre szert nem tehetne, külön faedényt tart-
son e célra. Inti a papokat, nehogy hanyagságuk miatt valaki keresztelet-
lenül kimúljon. Ép azért gondosan oktassák híveiket, hogy halálos veszedelem
esetén, ha paphoz nem vihetnék a kisdedet, ők hogyan végezzék a kereszte-
lést. Tudniillik a keresztelő adjon előbb a gyermeknek nevet, vessen azután keresz-
tet a vízre, végre keresztalakban mártsa be a gyermeket a vízbe, mondván:
A. vagy B., én téged keresztellek az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében.
Ha valaki nem tud latinul (nescit litera) s a köznyelven (vulgariter) mondja
ez igéket, vagy csak egyszer mártja be a kisdedet, ha nevet sem ad neki, csak
a főtebbi igéket mondja; — sőt ha nem telik a vízből vagy időből, vagy nincs
alkalmas edény a teljes bemártáshoz, egy tállal (scutella) vagy más edénnyel,
vagy kezével önt vizet a kisded fejére és testére, mondván a főtebbi igéket:
szintén elégséges. Szükség esetén valamely fiú vagy leány, sőt asszony is vé-
gezheti a keresztséget; ha más nincs kéznél, az atya vagy rokon se vétkezik,¹⁾ ellen-
kezőleg, érdemet szerez, ha keresztel. Sőt ha eretnek, vagy félhitű végzi a keresz-
telést, csak az egyháztól előirt módozatot tartsa meg, hasznos az üdvösségre.
Zsidót nem említ a zsinati végzés.

Keresztelés.

Szerzetest, egyházi tilalom alá rekesztett, vagy kiközösített embereket,
vagy a ki maga sincs megkeresztelve, ne hívjanak komának.²⁾ A keresztszülők
azon legyenek, hogy lelki gyermekeik (keresztfiaik, leányaik) megtanulják a
Miatyánkot és Hiszekegyet.³⁾ A lelki atyafiságot, mely a keresztszülők, a
keresztelő pap és a megkeresztelt között keletkezik, szintén hangsúlyozza a
zsinat. Egyben eltiltja a papoknak, hogy a keresztelésért, vagy gyóntatásért
bért, vagy jutalmat követeljenek.

A bérmlásról kevés szokatlant mond a zsinat, hacsak azt nem, hogy
valamint senkinek se legyen több bérmaatyja, úgy egy bérmaszülő se vigyen
többeket a bérmláshoz a sok lelkiatyafiság miatt, mely ekképen keletkezik
és a mely az esetleg házasúlandók között gátat emelne. Nálunk már az is szo-
katlan, holott a szomszéd tartományokban még nem az, hogy a megbérmlált
homlokát fehér szalaggal kössék be, nehogy a rákent szent olaj eltörülődjék.

Bérmlás.

A gyóntást tárgyaló fejezetben a gyóntató-atyát minden tekintetben nagy
óvatosságra inti a szent zsinat. Elrendeli, hogy senki másnak ne gyóntjon,
csak saját papjának, hacsak arra papjától engedelmet nem kért, „mely enge-
delmet senki megtagadni ne merészelje.“ A kinek azonban a pápától, vagy
egyéb, hatalommal bíró főpaptól engedelve van, hogy gyóntatót szabadon
választhasson, — a ki más fárán tartózkodik, — a kinek nincs határozott
tartózkodási helye, — azonképen szükség esetén, vagy halálos veszedelemben,
gyóntat mindenki nemcsak más papnak, *de világi embernek, sőt asszonynak*
*is.*⁴⁾ Nőket nyilvánosan gyóntasson a pap, ne fordítsa el tőlök ábrázatát, de
arcukba se nézzen, hanem pilistakarójával (capucium), vagy kezével fődje

Gyónás.

¹⁾ Magyarázatul hozzászerzi a tudós püspök-kiadó: Delinquant quippe in aliis casibus ob
inpedimentum spiritualis cognationis, quo circa petendum vel reddendum coningale debitum in-
pediuntur.

²⁾ Megjegyzem, hogy a koma név a *commater* rövidített alakja.

³⁾ Föltűnő, hogy az angyali üdvözletről nem történik említés, pedig akkor már harangoztak
nálunk Úrangyalára (Udvardi zsinat). „Quando ad ave Maria pulsaretur“, így határozza meg
Czudar Péter szlavon bán 1378-ban az időt. (*Tkalčić*, cív. Zagr. I., 270.)

⁴⁾ Így nyer kommentárt a Dubniezi krónikának az az állítása, hogy Károly Róbert hadai a
rozgonyi csata előtt meggyóntak a keresztes vitézeknek, kik tudvalevőleg nem voltak áldozó papok.
(*M. Florianus*: Fontes domest. III., 118.)

el szemét. Ha valamely halálos bűnt hallana tőlök, ne köpjön ki, ne hánykolódják, sem oly rosszaló jelt ne adjon, mely miatt a gyónót annyira megzavarják, hogy egyéb bűneit megvallani röstelkednék.

Névszerint kiközösítettet, vagy tilalmazottat, vagy nyilvános uzsorást, ha csak nem haldoklik, a püspök engedelmé nélkül senki föl ne oldjon; ekkor is arra figyeljen a pap, hogy a bűnös kellő elégtételről gondoskodják, a mint ezt a jog és a (Demeter bíboros által) kiadott szabályok előírják. — A lopott, ha nem tudni, kitől lopott, de visszakerült jószágot az érseki poenentiariusnak adják át, a gyónató pap semmi esetre se tartsa meg magánál. — Őrizkedjék attól is, nehogy a betegtől, kinek a szentségeket kiszolgáltatta, ezért pénzt követeljen. Ha a gyónóra penitenciaképen szent miséket róna, ne ajánlkozzék, hogy azokat elvégi, minthogy ez úgy tűnnék föl, mintha a maga hasznát keresné. Ellenkezőleg, a pap jóindulattal legyen a bűnös iránt, hogy annak lelkét fölemelje.

Az oltári szentség.

Az oltári szentségről szóló szakaszban kevés a különös, a mai fölfogástól eltérő. Csupán az a nagy gond érdemel említést, a mely a szentség megőrzésében és a beteghez való ünnepélyes vitelében nyilatkozik, mert úgy látszik, ez akkor még nem vert gyökeret. A templomban tisztességes helyen és zár alatt mindig készen legyen az Eucharistia a betegek számára, nehogy útravaló nélkül elhunyanak. Úgy rendeli a zsinat, hogy a pap fehér gyolcsingben (superpellicium), stólával és tisztességesen öltözve vigye a szentséget a beteghez; kísérete égő világgal, csengettyűvel járjon előtte mentül nagyobb ünnepélyességgel és igazabb méltósággal. Az úton jövő emberek földre borulva imádják a szentséget, majd, a kik tehetik, kísérik, a miért Demeter bíboros tizenkét napi búcsúval kedvezett nekik. — A pap, ki a föntebbieket meg nem tartja, egy forint bírságot fizet, mely fele részben a főesperest, fele részben az érseki pénztárt illesse. A főesperesek és más föllebbvalók gondosan ügyeljenek e rendelkezések megtartására, s arról zsinat alkalmával jelentést tegyenek. — Méltányos szigort alkalmaz az esztergomi zsinat, elrendelvén, hogy a nyilvánvaló bűnösket nem szabad ugyan az áldozáshoz bocsátani; de ha a nem nyilvános bűnös az Úr asztalához járúlna, attól nem szabad megtagadni az Úr testét.

Utolsó kenet.

Az utolsó kenet föladásánál tiltja a sz. zsinat, hogy a papon kívül klerikusok is jelen legyenek; és elrendeli, ha a megkent beteg fölgyógyulna, a kenés helyeit megmossák s a vizet tűzbe öntsék, a mi talán korjellemző körülmény.

Az egyházi rendekhez sorolják a kanonisták a zsinat szerint a psalmistákat is, vagyis azokat, kik rendes zsolozsmások. A nagyobb rendek és a püspökség sacra castimoniának hívatnak az önmegtartóztatástól és tisztaságtól, melyre az áldozó papok és püspökök kötelezve vannak. (Tekintettel arra, hogy IV. Károly császár a prágai érsek hozzájárultával megengedte, miszerint a káptalan tagjai, kiket a karlsteini kincsek őrizetére s 1357 márczius 27-én kinevezett, feleségesek lehetnek: az imént jelölt fölfogás haladásnak látszik, valaminthogy a zsinati szabályok e fejezete magasabb fölfogásról tanuskodik a kor fölfogásával szemben.)

Házasság.

A házasság szentségénél pontos különbséget ismer a zsinat az eljegyzés és az egybekelés (házasság) között. A titkos házasságokat (clandestina) tiltja a zsinat, melyeket, ha a törvényes kor előtt köttenének, a templomban ünnepélyesen megáldani nem szabad. A törvényes kor a férfinál tizenégy, a nőnél tizenkét év; de ismeri a zsinat a „malitia supplet aetatem“ kivételt is. — A tiltott idő, mikor ünnepélyes lakodalmat tartani nem szabad, a mainál mivel hosszabb volt: adventtől vízkereszt nyolczadáig tartott; azután a hetvened vasárnapján (és nem hamvazó szerdán) kezdődött; egészen szokatlán, hogy a kéro napoktól pünkösdi nyolczadáig eső időköz szintén tiltott időnek vétetett. —

Különbéle intézkedések.

Következnek különféle intézkedések, melyekben legelőbb a külső tisztaságot ajánlják: Az oltárra tiszta gyolcsot terítsetek, melyek az egyházi, a pap által viselt fehérművel együtt egyszer egy évben mosásba kerüljenek. A corporalékat (az ostya-abroszt) az áldozó pap vagy maga, vagy legalább a szerpaja mossa meg.

Az időben a zsolozsmázásra, mint az istentisztelet kiegészítő részére nagy gondot fordítottak. „Minden éjjel fáradhatatlanul fölkeljete a matutinumra“ (hajnali zsolozsmára). „Tudják a szerpapok, alszerpapok és kispapok, ha java-

dalmat nem élveznek is, hogy a kánoni órák (zsolozsmák) elmondására kötelesek.“ „Senki napjában egy misénél többet, kivéve karácsonykor, mondani ne merészeljen.“ „Egymaga a pap ne misézzon, hanem kinek-kinek vagy kispapja, vagy iskolás-gyermeke legyen, ki a szent misénél szolgáljon, és a kivel, ha akarja, a szoltárt mondja.“ „A mise-imádságokat értsétek és kívülről tudjátok.“ „A népek a leczkéről, az evangéliumról, a szentírásról ünnep és vasárnap valami okosat mondjatok.“ „A pap, ha nem tiszta a bűntől, ne misézzon.“

Külön fejezet, melynek czime *De Simonia*, szól arról, hogy senki jobb javadalmazásért templomát el ne hagyja; senki világi hatalommal templomot ne tartson.¹⁾

Simonia.

A nyilvános házasságtörök és vadházasságban élők megintendők, és ha az intésre nem hallgatnak, az érseknek, vagy helytartójának följelentendők. — A szent chrismát eladni bármely ürügy alatt tilos. (Visszaéltek a chrismával holmi babonáskodásra.) Tilos bért követelni a szentségek kiszolgáltatásáért, mert írva van: Gratias accipistis, gratis date. (A mit ingyen kaptatok, ingyen adjátok.) Ha azonban bevezetett szolgálat után szívesen, jó szándékkal, köszönetképen adnak valamit a hívek, azt el lehet fogadni.

A temetést tárgyaló fejezetben — úgy látszik, — különös előzménye lehetett ama rendelkezésnek, hogy az asszony, illetve özvegy, ha meghal a nélkül, hogy temetkező helyet választott volna magának, a plébánia-templom czintermébe, illetve előtte elhunyt férje sírjába tétessék; jogában áll azonban sírt egyebütt is választania. Világiakat a templomon belül elhantolni szigorúan, egy márka bírság mellett, tiltja a zsinat, kivéven, ha az illető a templom védnöke volt, vagy hogy építését elősegítette. Az egyházi temetést meg kell tagadni²⁾ az eretnekektől, pogányoktól, zsidóktól, idegenektől (gentilibus) és mindeneiktől, kik a katolikus hiten kívül állanak, nemkülönbben azoktól, kik a nagyobb kiközösítés, vagy a tilalom (interdictum) alá vannak rekesztve, továbbá, kik tornákon (torneamentis, párbajban) vesztek életöket, valamint az uzsorásoktól és rablóktól, ha töredelem nélkül múlnak ki, az uzsorán, vagy rablással szerzett vagyont meg nem térítik, vagy megtérítéséről kellő, a jogban előírt biztosságot nem nyújtanak. Ellenben, ha nem volna, a mivel megtérítsék az okozott kárt, de egyébként töredelmet mutatnak, nem kell tőlök megtagadni a czinteremben való temetkezést, de a papok közül a temetésen senk jelen ne legyen. Az öngyilkosoktól, hacsak halálukban a töredelem világos jelét nem adták, a temetést meg kell tagadni.

Temetés.

Következik az igen korjellemző fejezet a tizedről, és hogy kell azokat büntetni, kik a tizedet meg nem adják, valamint azokat, kik az interdictumot, a tilalmat meg nem tartották.

„Minthogy a tized, mint a szűkölködő lelkeket (értsd: az egyháziakat) megillető adó, isteni (ó-testamentomi) rendeletből kötelez, intsétek hiveiteket, hogy teljességgel megfizessék nekünk (az érseknek), vagy azoknak, kiket az jog és szokás szerint megillet, a tizedet. Ha pedig némelyek azt meg nem adnák, azokkal szemben sértetlenül tartásotok meg a tilalmat, vagy más egyházi büntetéseket, melyeket a tizedszedők rájok szabnak. E tilalom, hivatalbeli fölfüggesztés, vagy más büntetés idején, istentiszteletet, mint egyébkor ne tartassatok, nehogy szabálytalanságba (irregularitas) essetek. Mert az irregularitás alól csakis bűnbánat révén nyerhetek föloldozást.

A tized.

A ki pedig elég vakmerő lenne, hogy nem törődik az egyházi büntetésekkel, melyek azokra kirovatnak, kik a tizedet nem fizetik; minthogy ez által az egyházi főhatósággal való viszonyuk megszakad, az olyat a törvénytelenység miatt, melyet elkövetett, bezárattjuk, helytartónk útján minden javadalmától megfosztatjuk és egyházából gyalázatosan kivettettjük, melynek alkalmasabb papot adunk. Ha pedig nyilvánvaló tudomástok van róla, hogy híveitek között vannak, a kik a tizedet meg nem adják, azokat az Úr asztalához még halála esetén se bocsássátok, kivéve, ha nincs miből fizetniök. Ha pedig nem nyilvánvaló, hogy fizetni vonakodnak, de a gyónásból tudjátok, akkor őket az Úr asztalához nem szabad bocsátanotok, míg tizedszedőinknek eleget

¹⁾ E tilalom értelmét bőven kifejtik frà Gentile bíboros és pápai követ stautumai e század elejéről.

²⁾ Gondolom e helyt így fordítandó e kitétel: debent ecclesiastica sacramenta denegari.

nem tesznek. — A meddig joghatóságunk terjed, e határozatunk szigorú és sértetlen megtartását kívánjuk.

Az egyházi büntetések alatt a kiközösítés (excommunicatio), a tilalom (interdictum), és fölfüggesztés (suspensio) értendő.

Kiközösítés.

A kiközösítés kétféle; a nagyobb és kisebb. A nagyobb az, midőn a főpap kioltván a gyertyákat, harangszó mellett mondja ki az anathémát. Teheti ezt ama formaságok megtartása nélkül is. E kiközösítés következtében a kiközösített kiválik a hívek közösségéből, az egyház szentségeiben nem részesül és templomba nem léphet; sőt, ha istentiszteletet tartanak, a templom mellett se álljon a kiközösített.

A kisebb kiközösítésbe esik az is, ki a nagyobb kiközösítésben leledzővel társalkodik. Az ilyen, míg föl nem oldatik, az Úr asztalához nem járulhat, sőt helyesen cselekszik, ha megtartóztatja magát a templomba való járástól is, csak a czinteremben mondja az officiumot, ha t. i. pap, és noha irregularitásba nem esik, nagyot vétkezik, ha időközben miséz vagy a szentségeket kiszolgáltatja. A papot, ha szabálytalan (irregularis) lesz, csak a pápa oldhatja föl. Egyébként a kiközösítést, tilalmat és fölfüggesztést megszüntetheti az, ki az ítéletet hozta, vagy ennek föllebvalója, de egyszerű pap soha sem.

A kiközösítés kihirdetésének alakosságait és következményeit történeti kútfőink eddig is elég bőven előadták; az esztergomi zsinat határozatai leírják a módozatot is, hogyan történt a kiközösített föloldozása, mely a következő: Ha — ugymond, — valamely nagyobb kiközösítés alá rekesztett föloldozandó, mindenek előtt esküt vesz tőle a föloldozást végző pap, hogy az egyháznak ezentúl engedelmeskeoni fog. Azután fenyítő-vesszőt, vagy pálczát fog a kezébe, melylyel az előtte térdelőt néhányszor megüti, miközben a „Könyörülj rajtam, Uram“ zsoltárt mondja néhány imádsággal; azután következtek a föloldozási igék. — A kisebb fokú kiközösítés föloldása minden ünnepélyesség nélkül a gyóntató székben történt.

Külső papi viselet.

Szigorú hangan rendelkezik a zsinat a papok külső viselkedéséről, megparancsolván, hogy az esztergomvárosi s egyházmegyei papok, kik az egyház főhatósága alá tartoznak, pilist (tonsurát) és paphoz illő ruhát viseljenek, de tarkát, azaz többszínűt, semmi esetre, kijelentvén, hogy az olyanokat, kik e szabály ellen vétének, ha valamely baj éri őket, az egyházi hatóság nem fogja papjaiként megvédelmezni.

Nehogy pedig ez irányban tudatlansággal mentegetőzhessenek a kanonokok, vagy más papok, meghagyja, hogy hosszú (bokáig érő) alsó ruha és felöltő (absque thabardis et chlamidibus) és pilistakaró nélkül (detecta corona) nyilvánosan meg ne jelenjenek. Másképen viselkedhetnek. házaikban, vagy ha úgy esik, hogy lovagolniok kell. A szerzetesek pedig előírt ruháikat viseljék. Az ellene vétők az érseki helytartó útján kellő módon fognak büntettetni. Kíérzik e szigorú rendeletből, hogy e tekintetben sok volt a kifogás.

Papok ágyassága.

Még szigorúbbak a papok ágyassága ellen hozott határozatok, melyek ép azért igen jellemzők. A papok — úgy rendelkezik a zsinat, — tiszta életűek legyenek, a miért senki, akár méltóságot, akár személyhez kötött hivatalt (personatus) visel, akár kanonok, akár valamely oltár, vagy templom igazgatója (rektora), akár pap, vagy kispap legyen, házaikban, melyek a templommal szomszédosak, vagy azzal össze vannak építve, vagy bárhol másutt, asszonyt tartani ne merészellenek, legfeljebb olyat, kit gyanú nem érhet, vagy közeli rokont. Az olyan javadalmas papot, ki ágyast tart akár egyházi épületben, akár saját házában, öt közhasználatú (és nem ezüst) márkában elítéljük, mely bírság fele a mi (érseki) pénztárunkat, fele pedig a főesperest, vagy a följelentőt illeti. —

A köteles engedelmesség mellett rendeljük, hogy az egyházi látogatások alkalmával e tekintetben szoros vizsgálatot tartsanak a főesperesek és nekünk, vagy helytartónknak jelentést tegyenek. Ha a kihágó, megintetvén, egy hónap alatt meg nem javul, hivatalától és javadalmától és fölfüggesztjük őt, mely fölfüggesztést, ha ismét egy hónapig javulás nélkül elviseli, ezennel kiközösítjük, és ha a következő hónapban a kiközösítésnek se látnók foganatját, a csökönnyöst egyházi javadalmaitól, hivatalaitól és méltóságaitól minden mentség, szabadkozás és tagadás ellenére megfosztjuk. A kinek pedig nincsen egyházi javadalma, azt a föntebbieken fölül pénzbírságban marasztaltatjuk

el helytartónk által, vagy saját kemény börtöneinkben elzáratjuk. Akarjuk pedig, hogy ez üdvös határozatunk a hatóságunk alá tartozó szepesi egyházza is kiterjesztessék.

Alighanem az élelmes szepesiekre czélzott a zsinat akkor is, midőn megtiltja, hogy a papok magokat világi üzletekbe ártsák, kereskedést űzzenek, bort, sört ne mérjenek, mint ezt a koresmákban szokás; lútvány, gyanus személyeknek szállást ne adjanak, ilyenekkel ne is társalogjanak, mert ez azonfölül hogy botrányt kelt, az érseki helytartó által kiszabandó büntetést is maga után vonja.

Ezek után az esztergomi zsinat az istentisztelet megtartásának idejére és módjára megy át, és elrendeli, hogy a székesegyházban, a társas egyházakban és a plébánia-templomokban, melyeknek több pap és klerikus szolgál, az énekes nagymise naponként a kellő órában megtartassék. Azonképen a hajnali és délelőti istentiszteletet főleg a székesegyházban, de egyéb templomokban is, megfelelő tisztességgel megüljék, melyeken az összes javadalmasok minden órán jelen legyenek. A méltóságokat, a személyes hivatalokat és a kanonoki székeket betöltő urakat pedig testvérileg inti, hogy legalább a nagymisében és vecsernyén megjelenni el ne mulasztssák. Hogy az egyház szolgálói az istentiszteletnél mely napokon, milyen ruhákat viseljenek, azt, — hivatkozva az írott utasításokra és szokásra, a zsinat elő nem írja. Azonban, hogy a templomban elég hely legyen, tiltja, nehogy Isten házában szekrényeket, hordókat és egyéb bútorokat tartsanak, kivéven a háborúskodás idejét, melyek azonban — Nagy Lajos negyven éves békés kormányára visszatekintve — „nem hisszük, hogy napjainkban bekövetkezzenek.“

Az istentisztelet rendje.

Igen érdekes, a mit a fölszentelendőkről rendel el a zsinat: A kik fölszentelendők, azokat a fölszentelés napja előtt mutassák be ajánlóik az érseknek, vagy helyettesének, a fölszentelt püspöknek, hogy szokás szerint megvizsgálja őket. A fölszentelendő törvényes korú, tisztességes életű, törvényes ágyból származott legyen, ki jól tudjon énekelni és olvasni. Ne legyen irreguláris, ne feleséges, ne bigamus (másodszor özvegységre jutott), (rab-)szolga, hanem, ha szabadonbocsátott, ne legyen hibás testű. A nehéz nyavalya, vagy ördögösség (demoniacus) ne járjon reá; ne legyen simoniás, dühös, gyilkos, fajtalan, esküszegő, vagy a ki nyilvános házasságtörést, avagy egyéb szörnyű bünt követett el. Ha ilyeneket ajánlana valaki, az ajánlottjával együtt hivatala teljesítésétől fölfüggesztendő.

A fölszentelendők.

Korjellemző és számos példából következtetve, igen szükséges volt ama büntetésekről írni, melyek oly egyéneket érnek, kik az egyház javait, jogait és joghatóságát hatalmasul elfoglalták, minthogy a zabolátlan bírvágy és ököljog ama korában sokszor vétettek ellene. A miért is rendel el a zsinat, hogy se világi, se papi személy, vagy község, semminemű egyházi javakat, ingókat és ingatlanokat, örökös jogokat, joghatóságokat, méltóságokat elragadozni ne merjen. Oly egyházat, lelkésziséget, javadalmat, ispotályt, vagy más szent helyet, mely az érsekséghez, káptalanhoz, vagy más egyházi személyhez tartozik, adományozni, magának megtartani, fosztogatni, jövedelmét, haszonbérét, tizedét s egyéb hasznait élvezni senki se merészeljen. A ki a zsinat világos határozata ellen vét, kiközösítettik, a község, vagy társulat pedig egyházi tilalom alá rekesztetik, mely büntetések alól föl nem oldhatók, míg teljes kártérítést nem adnak, nem biztosítanak, eleget nem tesznek. Azonképen meginti az érsek első-, másod-, harmadízben és véglegesen egyházmegyéje összes városait, melyek révek és utak mellett fekszenek, s azokat bírják, hogy papoktól, klerikusoktól, szerzetesektől vagy marhájuktól, jószáguktól (kivéven, ha azt vásárra vinnék,) vámot ne szedjenek olyankor, ha zsinatra utaznak, mert ha ezt teszik, legott kiközösítés alá esnek.

Az egyházi javak védelme.

Nemkülönben kiközösítés alá rekeszti mindama papokat, kik egyházaikat vagy egyházi javadalmaikat világiak kezéből kapták, nem törődven az egyházi főhatósággal, melyhez e javadalmakban való megerősítés tartozik. Tudják meg az illetők, hogy a kik kánoni beiktatás nélkül működnek egyházaikban, Isten népét megszalják, mert nincs jogosultságuk a szentségeket kiszolgáltatni. — Ép oly szigorúan elrendeli, hogy a javadalmas papok, főpapok, rektorok, kanonokok és klerikusok székhelyeiken üljenek, ott tartózkodjanak, minthogy távollétükből nem ritkán kárt szenved az egyház és a hívek üdvét

veszélyeztetik. Úgy tetszik, e baj igen el volt terjedve, minthogy Demeter érsek hat hónapot enged a kósza papoknak, hogy székhelyeikre térjenek s ott tartózkodjanak állandóan, különben fölfüggeszti javadalmaikat, ha pedig a fölfüggesztést egy hónapon át egykedvűen tűrik, megfosztja őket azoktól, hacsak ki nem mentik magokat azzal, hogy kánoni akadályok gátolták őket, vagy be nem mutatják a fölmentést, melynél fogva javadalmaiktól távol maradhatnak, kijelentvén egyúttal, hogy mindama fölmentéseket, melyeket netán elődje adott, ő visszavonja.

A végrende-
kezés.

Igen fontos és érdekes az a határozat, mely a végrendeletekről szól. Miután elvül a végrendeletek alkotása és végrehajtása jelentőségéről egyet mást elmondott, elrendeli, hogy a ki földi javairól, kivált lelki üdve tekintetében rendelkezni óhajt, hívja magához a plébánost vagy a káplánt,¹⁾ kinek területén lakik, a ki neki, míg élt, a szentségeket kiszolgáltatta és körülményeit ismeri. Előtte tegye meg tehát végső rendelkezését. Igen hasznos, ha az ily rendelkezés a jövendő emlékezetére följegyeztetik, nehogy végrehajtása időn túl elhaladjon. Minthogy pedig valószínűleg nem ritkán megesett, hogy a pap hívatlan is a halálos ágyhoz, vagyis inkább a végső rendelkezéshez tolakodott, a mi nem annyira a lelkek üdvösségének, mint inkább az örökség hajhászatának színetét viselte magán; többször előfordúlhatott az is, hogy a rokonok, vagy községi előljárók merő kapzsiságból, nehogy a haldokló a templomnak is hagyjon valamit, a papnak útját állották: szigorúan, kiközösítés terhe alatt inti a zsinat a városok, mezővárosok és egyéb helységek bíráit és esküdtjeit, hogy a papokat se közvetlenül, se közvetve el ne tiltsák a végrendelezőtől, hogy a végső rendeletet írásba foglalják. Ha pedig ellenkező rendeletet határozott volna valamely tanács, vagy község, azt hat nap alatt vonja vissza, különben kiközösítés alá esik. Elrendelte továbbá az érsek, hogy e zsinati végzést a templomokban minden vasárnap kihirdessék. Egyúttal gondja volt a zsinatnak arra is, hogy a végrendeleteket késedelem nélkül hajtsák végre.

Úgy látszik, ezzel a zsinat határozatai végükre jutottak, noha a befejezés a Batthyány nevét viselő okiratgyűjteményben hiányzik. Van ugyan még egy fejezet, mely arról rendelkezik, miképen kell a tilalom és kiközösítés alá rekesztetteket kerülni, mely fejezet vagy előbbre való, vagy későbbi adalék.

E fejezet megtiltja az egyháziaknak, hogy a kiközösített embereket szentségekben részesítsék, nekik az egyházi temetést megadják, és a tilalmas helyeken istentiszteletet tartsanak. A mely káptalan, konvent, vagy ezek többsége e tilalom ellen vét, az templomával együtt interdictumba esik, irreguláris lesz, mi alól csakis az apostoli szentszék mentheti föl.

6. MÁRIA KIRÁLYNŐ HALÁLÁTÓL A TÖRÖK HÓDOLTSÁGIG.

Esztergom
fénykora és
hanyatlása.

A Mária királynő halálától, Esztergomnak 1543-ban bekövetkezett esztéig terjedő másfél század, rendkívül mozgalmas, nagy eseményekben és tanulmányokban egyaránt bővelkedik. E másfél század folyamán a legellentétebb mozzanatok kötik le figyelmünket. Az emelkedés és a hanyatlás, a fény és a gyász, gyorsan, szinte átmenet nélkül váltják fel egymást a város és a vármegye történetében. Zsigmond király trónraléptével a városi polgárság országos jelentőségre tesz szert és mindegyre jobban függetleníti magát az érsekek uralma alól. Zsigmond a városi polgárságban kereste és találta támaszát a főurak ellen. Az 1403. évi felkelés után maga a vár is a király kezére jut, a melyet királyi őrség száll meg. Az ország primása egyidőre megszűnik Esztergom ura lenni.

Széchy Dénes érseksége alatt (1439—1465) Esztergom ismét az ország egyik legjelentékenyebb városa, országos fontosságú események, béketárgyalások és alkudozások színhelye lett, s e mellett egyre jobban fejlődött. Széchy Dénes alatt nyertek befejezést az árpádkori székesegyház helyreállítási munkálatai; ő építtette az új érseki palotát is.

¹⁾ A plébánost rectornak nevezi, mely elnevezés használatosabb volt a plébános elnevezésnél, mert plébánosnak voltaképen csak a „szabad egyházzal“ bíró nép által választott papot hitták. Minden más templom (a kolostoriakat kivéve), ha még akkora volt is, kápolnának neveztetett, s ennek papját, ki plébánosi teendőket nem végezhetett, hitták káplánnak (capellanus).

Vitéz János alatt a városban a jólét hatalmasan emelkedett, a tudomány és a művészet otthonra talált, s az ipar és a kereskedelem is a fejlődés magas fokára jutott. Vitézről feljegyezték az egykorú írók, hogy Esztergomot nagyarányú építkezésekkel szépítette, a várat új erődítményekkel látta el, udvarát a szellemi élet középpontjává tette, a honnan az egész országra fény sugárzott ki.

Vitéz idejében ismételve megfordult Esztergomban Galeotti, korának legkiválóbb természettudósa és Regiomontanus, a csillagász, sőt maga Mátyás király is felkereste az érsek udvarát, hogy a külföldi tudósokkal szórakozzék. De az 1471. évi összeesküvés, Kázmér trónrahívása, Vitéz bukását idézte fel; ezzel e fényes korszaknak is vége szakadt.

Vitéz halála után Mátyás király maga óhajtotta kezébe venni az ország szellemi életének vezetését; a tudósok és a művészek, a kik éveken át Vitéz vendégei voltak, új otthonra találtak a budai várpalotában.

Közel két évtized csendjét csak akkor váltotta fel Esztergomban nagyobb élénkség, a midőn Beatrix, Mátyás özvegye, mindenkitől megcsalva, elhagyatva, ide tette át székhelyét; míglen kiábrándulva, visszatért szülőházájába.

A XV. század vége felé ismét megújúlnak a letűnt fényes napok Esztergomban, midőn Bakócz Tamás, a Mátyás halálát követő korszak leghatalmasabb főpapja foglalta el az érseki széket. Bakócz, a ki gyakran látta vendégül a hazai és a szomszédos országok államférfiait s követeit, sőt magát II. Ulászló királyt is, hatalmas pártfogója volt a tudományoknak és a művészeteknek. Az ő emlékét őrzi a róla elnevezett kápolna, a mely hazánkban a renaissance izlésű építészeti emlékek legkiválóbbjai közé tartozik.

Szatmári György, még inkább Szalkai primás alatt, már mindenféle a hanyatlás jeleivel találkozunk Esztergomban is, bár kétségtelen, hogy az előbbi is nagy pártfogója volt a tudományoknak.

Akkor, a midőn az ország primása a mohácsi csatában tűnt el, mikor Budát Szulejmán győztes hadai felgyújtották és kirabolták, martalócza a Duna környékét elpusztították, az egykori nagy alkotások emlékei még fennállottak Esztergomban.

Szapolyai János királylyá választásával — egyidőre — ismét az ország fővárosa és királyi székhely lett. Várdai érsek, semleges magatartásával, egyidőre megvédte ugyan a várost a támadásoktól, de 1531-ben, midőn Rogendorf hadai elfoglalták, a város nyugalmanak vége szakadt. Az idegen zsoldos had lett úrrá a városban, honnan a tudomány és a művészet is csakhamar száműzetett. Buda eleste után, még két éven át, Esztergom lett a keresztény világ előőrse kelet felől, de nem sokáig tarthatta fenn magát a mindegyre jobban előtörő ozmán hatalommal szemben. 1543-ban már a félhold ragyogott arról a helyről, a honnan, első szent királyunk óta, a keresztény hit sugárzott szét az országban.

*

Zsigmond király, szövetségesei körében, már² útban volt Havasalföld felé, hova a törökök terjeszkedései és ama remény készítették, hogy egy diadalmas hadjáratral megerősítheti trónját, midőn neje, Mária királynő, váratlan baleset következtében, 1395 május 17-én hirtelen elhunyt.

Zsigmond.

Még mielőtt útrakelt volna, Mária királynő hozzájárulásával, Kanizsai János érseket Bajót birtokával jutalmazta s a gyász hír vétele után, azonnal visszaküldötte Magyarországra, hogy a forrongás kitörését megakadályozza.

Kanizsai érsek bölcs fellépése megtartotta a király számára a nyugati határszéleket, úgy hogy a következő évben (1396) akadálytalanul vezethetett ismét hadat a törökök ellen.

Az 1396. évi szerencsétlen kimenetelű nikápolyi hadjáratba Kanizsai érsek szintén elkísérte urát, sőt a csatavesztés után, menekülő útjában is Zsigmond mellett maradt, a kivel hajókon, a Dunán és a Fekete tengeren át, Konstantinápolyba jutott, a honnan Baróti Cserei Balázs kíséretében csak az év vége felé került vissza székhelyére.

Esztergom biztonságára ezalatt Kővágóörsi György — a Battlyányak őse — vigyázott. Az ő érdeme elsősorban, hogy az érseki székhely nem került az elégtelennek kezére, a kik felhasználván a király távollétét, a délvidéken kitűzték a lázadás zászlóit.

Zsigmond király bőkezűen jutalmazta szolgálatait. Már 1397-ben elzalogosította neki Csabi, Battyán és Polgár falvakat, melyeket a lázadó nápolyipárti uraktól vett el, s 1398-ban új adománylevelet állított ki számára. Még 1401-ben is az ő őrizetére volt bízva az esztergomi vár. (Zalai Okmt. II. 572.) Az idegenek dédelgetése, a koronajavak elpredálása azonban még azokat is az elégtelenek táborába hajtotta, a kik Zsigmond uralmának eddig főtámaszai voltak.

1401 elején az elégtelenek élére maga Kanizsai János érsek állott. Az elégtelen főurak, felhasználva a husvét után tartani szokott országos tanácskozásokat, feltűnő nagy számban jelentek meg Budán, melyet fegyvereseikkel körülkerítvén, a királyt elfogták és Visegrádra szállították, az ország kormányát pedig a kebelükből alakított országos tanácsra bízta, melynek élére Bebek Detre nádor, Kanizsai János érsek és Szécsényi Frank országbíró kerültek. A tanács első üléseit Budán tartotta, majd Esztergomba tette át székhelyét.

Zsigmond szerencséjére az urak között csakhamar szakadás állott be, mely körülmény megnyitotta előtte börtöne ajtait. Újabb törvénytelenések azonban rövid idő múltán ismét felkeltették az elégtelenséget.

Mialatt a Nápolyi László pártja 1403 elején a délvídeken heves esatákat vívott Zsigmond híveivel, azalatt a Kanizsai János érsek előlülése alatt, Váradon egybegyűlt főpapok és főurak megfogadták, hogy Nápolyi Lászlót emelik a trónra. De Nápolyi László késedelmes eljárása ismét Zsigmondnak vált a javára. Zsigmond, értesülvén a mozgalomról, gyorsan véget vetett a morva örgróf elleni hadviselésnek és Garai Miklóst küldte haza a lázadás elfojtására; egyben intézkedtek már rendeletei is, a melyekben a felkelők javainak elkobzásáról intézkedik. E rendeletekben Kanizsai Jánosról, mint volt esztergomi érsekről emlékezik meg, (gr. Teleki Oklt. I. 29.), jelölve annak, hogy mélyen érezte haragját az ország primásával.

Első hevében Zsigmond csakugyan megfosztotta az érseket Esztergomtól s azt, valamint Verebélyt és többi jószágait a kincstár számára rendelte lefoglalni.

Kanizsai János érsek ekkor már nem volt székhelyén, a melyet még július havában elhagyott, hogy Zárába menjen, Nápolyi László üdvözlésére, a kit a pápától küldött koronával aug. 5-én megkoronázott.

A Rábaközben, Sebesnél vívott ütközet után Stibor vajda, valamint a Garaiak, — Miklós és János, — Buda felé vonultak, hova aug. havának második felében Zsigmond is megérkezvén, híveivel Esztergom elfoglalására indult.

Stibor vajda, Zsigmond hadainak fővezére, csakhamar ostrom alá vette Esztergomot, melyet Lábos és Siebenhutter érseki kapitányok több héten át vitézül védtek; de magukra hagyatva, sehonnan sem remélvén többé segítséget, szept. havának második felében kénytelenségből feladták a várat.

A pápai követ ugyan még szept. 1-én idéző paranesot bocsátott ki Zsigmond híveihez, hogy a primási javak elpusztítása miatt magukat igazolják, de ezzel már nem tudta megmenteni Nápolyi László ügyét.

Zsigmond, Esztergom elfoglalása után, Hatvan felé vette útját, majd ismét Budára tért vissza, a hol okt. 8-án közböcsánatot hirdetett.

Október végén Kanizsai János érsek is megjelent Székesfehérvárott, hogy ott hódolatát a királynak bemutassa. Zsigmond visszafogadta kegyeibe, de Esztergom várát elvette tőle, s ott erős királyi őrséget helyezett el.

Kanizsai János tehát visszamehetett székhelyére, de kancellári állását nem nyerte többé vissza, melyet a király Eberhard, zágrábi püspökre ruházott. (Fejér, X. 4. 218. 230. Hazai Okmt. VII. 432.)

Kanizsai iránti bizalmatlanságáról tanúskodik az a körülmény is, hogy a kancellári peesétet összetörette, újat készíttetett és elrendelte, hogy a főkancellársága idején rábízott peeséttel ellátott minden adománylevél, valódiságának megállapítása és megerősítése végett, eléje terjesztessék. (Mill. Tört. III. 466.)

Zsigmond második házassága végre meghozta a teljes kibékülést. Mivel a veszprémi püspökség oly főpappal volt betöltve, a kit Zsigmond sohasem ismert el, sőt a püspöki javakba be sem bocsátott, Kanizsai érseket kérte fel az új királyné koronázási szertartásának végzésére.

Kanizsai érsek 1405 decz. 6-án Borbála királynét Székesfehérvárott megkoronázta, a mi utóbb a veszprémi püspök koronázó jogának megújítását vonta maga után. (Millenn. Tört. III. 471.)

A belbéke helyreálltával Kanizsai érsek az egyházi fegyelem megszilárdítása végett 1408-ban Esztergomban zsinatot tartott. (Zichy Okmt. VI. 503.)

Ekkorra már hazánkba is elhatottak azok a tanok, melyeket az angol Wiclef követői, Husz János és a prágai Jeromos Csehországban hirdettek.

Kezdetben oly kevésbé látszottak Husz és Jeromos tanításai veszélyeseknek, hogy az utóbbit Zsigmond király is meghívta Budára, egyházi szónoklatok tartására. De Jeromos ez alkalommal Wiclef tanait oly nyíltan vegyítette beszédeibe, hogy mint egyházi lázító, Budán elfogatott. Kanizsai János érsek azonban kieszközölvén szabadon bocsáttatását, néhány napi fogság után kieresztették, mire Esztergom érintésével Bécsbe vette útját. (Török János : Magyarország Prímása 84. l.)

Midőn Zsigmond az egyházi szakadás megszüntetése végett, a Rómában székelő XXIII. Jánostól a konstanzi zsinat kihirdetését kieszközölte, Olaszországba ment, és 1414 jan. 6-án, Cremonában kelt levelével a nádort és Kanizsai Jánost nevezte ki helytartókká. Mivel a nádor ekkor a király kíséretében volt, az összes teendők Kanizsai János vállaira neheztedek.

A konstanzi zsinat alatt Kanizsai újabb kitüntetés érte. Zsigmond, mintegy kárpótlásul a tőle elvett magyar kancellárságért, őt a római szent birodalom főkanzellárjává nevezte ki.

Kanizsai, a nádor hazaérkezése után, szintén útra kelt Konstanzba, hova 1417 február 3-án érkezett meg fényes, nagy kíséretével, melyre némi világot vet az a körülmény, hogy 120 lóval utazott. Vele jöttek Scolari András váradi, Dominis Simon traui püspökök, Miklós, a győri püspök helyettese, és János esztergomi prépost, a birodalom alkancellárja.

Kanizsai nem sokáig maradt Konstanzban, alkalmasint az új pápa választása után (nov. 11.) visszatért Magyarországra, a hol 1418 május 30-án meghalt.

Kanizsai, — miként Török János megemlékezik róla, — a magyar katolikus egyházat ősi tisztaságában, a primási méltóságot pedig megszilárdulva hagyta utódára, szép emléket hagyván székesegyházának is, a Szent István vértanú templomának újjáépítése s a hozzátartozó társas prépostság alapítása, valamint egy gyönyörű kápolna építése által. Osliban, a Rábaközben, nemzetsége bölcsőjében, máig is nagy nevét és bőkezűségét hirdeti az ottani egyház. — Végre, dús alapítvánnyal ellátott székesegyházi iskolát alapított.

Kanizsai érsek halála után Zsigmond király gróf Hohenlohe György passau püspököt bízta meg az érsekség javainak kormányzásával, a kit az esztergomi érseki székbe ültetni szándékozott. De a salzburgi érsek, kinek hatósága alá tartozott, vonakodott őt e kötelék alól feloldani; mielőtt azonban ez ügyben a szentszék ítélete megérkezett volna, Hohenlohe György 1423-ban váratlanul meghalt.

Utódának, Palóczy Györgynek, a primási jogok legerélyesebb védelmezőjének, a huszitákkal kellett megküzdenie. Alatta vették kezdetüket e betörések, melyek félszázadon át rettegették a vármegye népét.

Esztergom városa és vára ekkor jól meg volt erősítve, de a várnagyok ellen örökös panasz merült fel. 1423-ban olvassuk, hogy Zsigmond király vizsgálatot rendelt el Marsalf esztergomi várnagy ellen, a Bátmonostori László fiai ellen elkövetett hatalmaskodások miatt; 1427-ben meg Fakó János esztergomi várnagy garázdálkodásairól emlékeznek meg az oklevelek, a ki fegyvereseivel a szőgyéni vásárról hazafelé igyekvő zsbárusokat elfogatta s Bart helységbe hurczoltatta, a hol börtönbe vetette őket. A szenvedett bánalmazásoktól az egyik kereskedő meg is halt. (Zichy okmt. VIII. 89 és 318.)

Midőn Zsigmond 1426-ban hadjáratot intézett a törökök ellen, Palóczy György is elkísérte az erdélyi határszélre, de a husziták sikerei nemsokára a déli harcztér elhagyására kényszerítették.

1430 elején a husziták már a Vág vidékén pusztítottak; 1431-ben Ziska árvái újból betörték, ez alkalommal egész Léváig hatoltak, egyes csapatok pedig a Garam vidéki falvakat, le egészen Kéméndig, sarczolták.

Az 1432. évi újabb huszita-betörés hírére az esztergomi érsek szept. első hetében Buda alá küldte zászlóaljait, hogy onnan, a többi csapatokkal együtt Nagyszombat elfoglalására menjenek, melyet a husziták az előző évben kézrekerítették.

A husziták elleni hadjáratban szerzett érdemekért Zsigmond király 1434 decz. 16-án Pogánytelki Tamásnak és Bálintnak a Béla helységben levő birtokokat adományozta. (gr. Zichy Okmt. VIII. k.)

A honvédelem szervezése czéljából az 1432—33. években Budán egybe-
gyűlt főurak javaslatot dolgoztak ki, hogy a huszita és a török támadások
ellenében elégséges véderő kiállítását biztosítsák. E tervet szerint az
esztergomi érsek 1000 lovast, vagyis két zászlóaljzat állít ki a husziták ellen,
Esztergom és Komárom vármegyék pedig, ugyancsak Felső-Magyarország
védelmére, együttesen 200 lovas kiállítására lettek kötelezve. (Hadtört.
Közlemények 1892. 592. l.)

De Palóczy primás nemcsak fegyverrel szállott síkra a husziták ellen, ha-
nem hathatós főpásztori működésével sikerült a huszita-tanok meghonosodását
megakadályozni. E tekintetben főleg a Ferencz-rendűek munkásságát vette
igénybe, a kiknek térítői működéséről magasztalólag emlékezett meg.

Még Zsigmond király uralkodása alatt Palóczy Zsigmond vitába keveredett
a veszprémi püspökkel, a magyar királyné koronázásának joga miatt. Zsigmond
már 1426-ban megerősítette a veszprémi püspök e jogát, sőt Palóczy primás
1437-ben egyezséget kötött a veszprémi püspökkel, melynél fogva elismerte,
hogy a magyar királyné koronázási joga az utóbbit illeti, mégis Zsigmond
király halála után Palóczy György magának követelte ezt a jogot. (Török János
i. m. 87—92. Millenn. Tört. III. 611.) Végül mégis megegyezett e kérdésben
Rozgonyi Simon veszprémi püspökkel, így azután 1438 jan. 1-én Albert királyt
a primás, Erzsébet királynét pedig a veszprémi püspök koronázta meg.

E koronázás alkalmával nyerte az esztergomi érsek Drégely várát; egy-
üttal az esztergomi egyház összes jogait és kiváltságait megerősítette a király.

Palóczy György primás a koronázás után elkísérte a királyt Prágába, hogy
ott cseh királylyá koronázza, majd onnan Budára jött, a hol országgyűlés tartatott.

Az országgyűlés után Albert király — az év nyarán — az Al-Duna vidé-
kére vezetett hadat a török ellen, mely hadjáratból azonban már betegesen érkezett
vissza Budára. Baja súlyosodván, Bécsbe akarta magát vitetni, ezért október
hó közepén elindult Budáról, s Esztergomon át, Győr felé vette útját, de alig
hagyta el a vármegye határát, állapota oly válságosra fordult, hogy tovább
nem mehetett. Neszmélyen, okt. 23-án készítette el végrendeletét, s alig pár
napra rá, — okt. 27-én — meghalt.

Ugyanez időtájt hunyt el Palóczy György primás is. Az özvegy királyné,
a ki várandós állapotban volt, hogy születendő gyermekének az uralmat
biztosítsa, sietve betöltötte az esztergomi érseki széket Széchy Dénessel,
az egri püspökkel, a kit Rozgonyi Simon ellenében tett meg a magyar kath.
egyház fejévé.

Ulászló.

A budai országgyűlés azonban figyelmen kívül hagyva Erzsébet igényeit,
1440 jan. 18-án Jagello Ulászlót választotta meg királylyá, a mibe Erzsébet
látszólag bele is nyugodott. De megbánva engedékenységét, kocsin, Esztergomon
át, Bécsbe igyekezett. Útközben, Komáromban, szülési fájdalmak lepték meg,
úgy hogy tovább nem mehetett.

Itt szülte febr. 22-én Lászlót, a kit az Esztergomból odarendelt Széchy
Dénes primás megkeresztelt, majd május 15-én Székesfehérvárt, a Visegrádról
kézrekerített szent koronával megkoronázott.

Ulászló hívei szerfelett megbotránkoztak az érsek ez eljárásán, „a ki,
bár jogtudós, a nép és az urak hozzájárulása nélkül ily példátlanul álló dolgot
vitt véghez.” (Millenn. Tört. IV. 18. l.)

Ulászló, a ki már ekkor Egerben volt, sietve közeledett a főváros felé.

A június végén, Budán tartott tárgyalásokon résztvett az érsek is, főleg
hogy Ulászló és Erzsébet között az ellentéteket kiegyenlítse, sőt Ulászló koronázá-
sát is ő végezte.

A koronázás után kitört a harc a két párt között. Hunyadi János és Ujlaki
Miklós Bátoraséknél szétverték Erzsébet királyné hívének, Garai Lászlónak
hadait, mely híre Széchy Tamás, az érsek testvére, a komáromi és az esztergomi
várak parancsnoka, seregével Pilis vármegyébe rontott, ennek lakosait megtá-
madta, barmaikat elhajtotta, Buda külvárosát felgyújtván, gazdag zsákmánnyal
tért vissza Esztergomba. (Palugyay Imre Magyarorsz. legújabb leírása II. 8.)

Széchy Tamás támadását megtorlandó, Ulászló király személyesen szállott
hadba Esztergom ellen, melyet csakhamar ostrom alá vett.

Széchy Dénes azonban megrettenván a polgárháború borzalmaitól, fegy-
verszünetet kötött a királylyal, s Zala vármegyébe vonult hadával.

Mátyás király kálváriája (1450—1490.)

Vitéz János sírköve.

Oláh Miklós.

Cesarini Julián bíbornok, pápai követ, a ki a törökök elleni nagyobb szabású támadó hadjárat megindítása érdekében érkezett Budára, nagy buzgalommal fogott hozzá az ellentétek kiegyenlítéséhez, s hosszabb tárgyalás után sikerült 1442 jún. 14-ig fegyverszünetet létrehozni a hadakozó felek között.

Ez idő alatt Erzsébet és Ulászló Esztergomban jött volna össze a végleges béke megkötése végett. De ez összejövettel, noha Erzsébet, 1442 aug. 8-án kelt oklevelében, találkozási helyül az esztergomi várat, mint minden pártok befolylásán felül álló helyet jelölte ki e célra, elmaradt.

Ulászló az ősz folyamán Pannonhalmán szállt meg, s innen indította meg az akkor Győrött tartózkodó Erzsébettel az alkudozásokat, melyek eredményeképp 1442 decz. 13-án meg lett a béke, de ezt Erzsébet váratlan halála megghiustotta. (Millenn. Tört. IV. 29.)

Mindazonáltal a béketárgyalások tovább folytak. 1443 elején Széchy Dénes primás, a pártjához tartozó urakkal együtt, Frigyeshez fordult, Julián bíbornoknak pedig sikerült Frigyes római királyt rávenni, hogy Ulászlóval egy évre fegyverszünetet kössön.

Rozgonyi Simon 1443 szept. 1-én Giskra Jánossal, az Erzsébettől kinevezett szepesi főkapitánynyal, szerződést kötött, mely szerint a 13 hónapos fegyverszünet alatt, a következő év febr. 2-án, Ulászló Esztergom közelébe jön, míg Széchy Dénes és Giskra Esztergomban találkoznak, hogy ott Széchy Dénes közbenjárásával személyesen, vagy megbízottaikkal az állandó béke felől tanácskozzanak.

A török elleni diadalmas hadjárat befejeztével Ulászló 1444 április elejére Budára országgyűlést hirdetvén, arra V. László párthíveit is meghívta.

Az országgyűlés megnyitása előtt Széchy Dénes Esztergomba gyűjtötte össze a párthíveit, a hol többek között Széchy Tamás, Giskra János, Salánki Ágoston főkancellár és Frangepán Bertalan jelentek meg, a kik a tanácskozások után elmentek a budai országgyűlésre, de Széchy Dénes ezúttal otthon maradt.

A várnai csatavesztés, mely Ulászló életébe került, (1444 nov. 10.), megváltoztatta a helyzetet. A nagy nemzeti szerencsétlenség hatása alatt a két párt egyaránt érezte a közeledés szükségét. Az 1445 febr. 6-án Székesfehérvárra hirdetett országgyűlésen már ott találjuk Széchy Dénes primást is, a kit az országgyűlés Garai László bánnal és Ujlaki Miklós vajdával egyetemben, III. Frigyeshez küldött a végből, hogy őt a korona és a gyermekkirály kiadására rábírja. Miután azonban a tárgyalások eredményre nem vezettek, az 1446 jún. havában tartott rákosi országgyűlés Hunyadi Jánost kiáltotta ki az ország kormányzójává.

Hunyadi János kormányzósága idejébe esik az Esztergomban, 1449-ben tartott nemzeti zsinat, melynek határozatai közül egyedül az esztergomi bazilika ügye maradt reánk.

Hunyadi
János.

Széchy Dénes már érsekségének első évei óta foglalkozott az esztergomi bazilika helyreállításának ügyével, mely célból nem kímélte sem családi vagyonát, sem pedig az esztergomi érsekség jövedelmeit, hogy az ősi székesegyházat régi fényébe visszaállítsa. De a kivitel erejét felülmulta, ezért az összes magyar egyházakra kivetendő 2000 darab aranyból akarta a költségek egy részét fedezni; ez ellen azonban több helyről tiltakoztak.

Az esztergomi
bazilika hely-
reállítása.

V. Miklós pápa 1449 febr. 18-án kelt bullájával Széchy Dénes primásnak építési szándékát és az ahhoz szükséges 2000 aranynak az összes magyarországi dézsmákra történt kivetését helyeselvén, hozzájárult ahhoz, hogy ha a dézsmák lefizetését megtagadók ellen szigorúbb egyházi büntetés, akár más törvényes bírság válnék szükségessé, az akadály nélkül foganatosíttassék.

A pápai bullának meg volt a hatása. Maga Hunyadi János kormányzó és barátai jártak elől jó példával, nagymennyiségű arany- és ezüstneműt ajánlván fel a bazilika építésére.

A roppant mű alig négy év alatt elkészült, s 1453-ban, Szent Márton ünnepe utáni vasárnapon (nov. 11.) szentelte fel a primás a veszprémi, a nyitrai, a zág-rábi, a milkoviai, a szeverini és a nádorfehérvári püspökök segédkezése mellett.

A felszentelési ünnepek megelőzőleg Széchy Dénes primás nagyjelentőségű kitüntetésben részesült a szentszék részéről. V. Miklós pápa 1452 márcz. 24-én kibocsátott bullájával a magyar primási méltósághoz, mindama tartományokban, a melyek valaha a magyar szent koronához tartozhattak, az „apostoli szentszék született követének“ czímét és jogait örök időre adományozta.

A dömösi
prépostság
betöltése.

Hunyadi János kormányzósága alatt a dömösi prépostság betöltése miatt támadt nézeteltérés a szentszékekkel, mely kérdés az országgyűlést is foglalkoztatta s ott, — mivel Hunyadi János kormányzóvá választása óta a rendek a királyi főkegyúri jog közös birtokosainak tekintették magukat a királylyal, — heves és szenvedélyes vitákra szolgáltatott okot.

A dömösi kérdést Fraknoi Vilmos a következőleg adja elő: (Millenn. Tört. IV. 109—111.)

A dömösi prépostságot Zsigmond király 1433-ban, Rómában jártában, a pápa engedélyével az Olaszországból letelepített, „Olajfákhegyéről“ nevezett szerzetesrend tagjainak adta. Ezek azonban 1445-ben eltávozván Magyarországból, bejelentették a pápának a prépostsági javadalomról való lemondásukat.

A pápa Kapsi Bálint pálosrendi szerzetesnek, a Szent Péter-templom magyar gyóntatójának kérelmére, a pálos-rendnek adta a dömösi monostort, s annak perjelévé őt nevezte ki. Hunyadi János és az országos tanács azonban erről tudomással nem bírván, abban állapodtak meg, hogy a dömösi prépostsági javadalom a Budán felállítandó prépostságra használtassék fel. Hunyadi erről a szentszékekhez felterjesztést intézett, hogy a javadalom átváltoztatásához az engedélyt kieszközölje, egyszersmind pedig Bothos István, esztergomi Szent Tamásról ez. prépostnak, a királyi kancellária főjegyzőjének, adta a javadalmat.

1449-ben Kapsi Bálint Magyarországra jött, hogy a javadalmat átvegye, de mivel a kormányzó értésére adta, hogy a kinevezést vissza nem vonja, Bothos Istvánt kiátkozta. Ez az ügy az 1450. országgyűlésen szóba kerülván, több szónok hevesen kikelt a kormányzó ellen, a kit erélytelenségről vádoltak; mások Bálint atyának az országból való kiutasítását követelték.

Hosszas vita után végre felterjesztést intéztek a pápához, a melyben a Dömösön, általa létesített perjelség megszüntetését, az egykor fennállott prépostság visszaállítását, Budavarában új prépostság alapítását, illetőleg a kettőnek egyesítését kérték, úgy szintén azt, hogy a pápa arra Bothost nevezze ki.

Kapsi Bálint, a ki ekkor már késznek nyilatkozott az ellentétek kiegyenlítésére, elment ezzel a kérvénnyel Rómába, egyúttal benyújtotta a pápának a dömösi monostorról való lemondását.

A pápa mindkét kérelmet teljesítette, s Bothos Istvánt kinevezte dömösi prépostnak. Bálint atya utóbb Mátyás királytól a bakonybéli apátságot nyerte el. (Fraknoi Vilmos: Vitéz János élete 67. l.)

V. László.

Midőn III. Frigyes 1451 őszén a császári koronázás végett Rómába ment, az ifjú László királyt is magával vitte.

Az osztrák rendek fel is szólaltak ez ellen, azonban eredménytelenül.

Ekkor — 1452 elején — az alsó- és felső-ausztriai rendek szövetséget kötöttek a magyarokkal a végből, hogy közös uralkodójukat Frigyes kezei közül kiszabadítsák. A mint Frigyes Rómából visszatért, az osztrákok és a csehek Bécsújhelyet, Frigyes székhelyét vették ostrom alá.

A magyar rendek ebben a támadásban nem vettek részt. A főurak, a kik az ország sorsát intézték, Széchy Dénes prímásnál Esztergomban gyűltek egybe, honnan 1452 aug. 6-án levelet írtak az osztrák rendekhez, őket kitartásra és erélyes fellépésre buzdítván.

Ekkor hihetőleg mindazok ott voltak Esztergomban, a kik ez év márczius havában a bécsi követségben részt vettek, nevezetesen Hunyadi János kormányzó, Garai nádor, Ujlaki erdélyi vajda, a váradi és a pécsi püspök, a szentmártoni apát, sőt a Cilleiek is, a kik azonban ekkor sem szüntek meg Hunyadi János ellen fondorkodni.

Az osztrák és a cseh rendek erélyes fellépésére a császár kiszolgáltatta Lászlót Cillei Ulrik grófnak. A király ekként Cillei Ulrik végzetes befolyása alá került, a ki ezt arra akarta felhasználni, hogy Magyarországon korlátlanul uralkodjék. Eitzinger Ulriknek ugyan sikerült egyidőre Cilleit a királyi udvarból eltávolítania, de az, rövid idő múlva, újra befurakodott a király környezetébe.

A törökök
elleni keresztes
háború.

Már javában dúlt az egyenetlenség a Cilleiek és a Hunyadiak között, midőn a törökök elleni küzdelem, a fenyegető veszély ismét egy táborba hozta azokat, a kiket a pártoskodás szétválasztott.

Széchy Dénes prímás, a kinek sikerült az 1455. évi budai országgyűlésen (február hó) az ellentéteket kiegyenlíteni, egész erejét a törökök elleni hadi készülődésekre fordította.

Még mielőtt a pünkösdre kitűzött győri országgyűlés megnyílt volna, Széchy Dénes Rómába utazott, hogy a pápaválasztáson részt vegyen.

Az új pápa, III. Calixtus, Széchi Dénes iránt tanúsított jóindulata jeléül, mivel a magyar primás úgyszintén a római szentszék született követe volt, — „a latere“ — különös és rendkívüli meghatalmazással, a szentszék követének nevezte ki, Magyarország és Dalmátia területére nézve. (Török János i. m. 100.)

Míg a győri országgyűlésen egybegyűlt rendek szokott közönyösséggel tárgyalták a törökök elleni védintézkedések ügyét, azalatt Capistrano János, Szent Ferenczrendű szerzetes lánglelkű szónoklatainak hatása alatt, különösen az alsóbb néposztály körében, mindegyre nagyobb tért hódított a törökök ellen vezetendő keresztesháború ügye. Midőn Széchy Dénes visszaérkezett Rómából és értesült Capistrano szónoklatainak hatásáról, 1455 május 30-án Esztergomból levelet intézett hozzá, hogy őt Győrben várja be. A győri országgyűlésen Széchi Dénes mindent elkövetett, hogy az egybegyűlteket erélyesebb intézkedésekre serkentse, fáradozása azonban megtört az urak közönyén, főleg pedig a Hunyadi-ház ellenségeinek kétszínű magatartásán.

Capistrano
János.

Akkor, a midőn a török sereg Nándorfehérvár felé közelgett, csupán Hunyadi János rendelkezett 15.000 főnyi sereggel, míg a rendektől megajánlott zászlóaljok a kitűzött gyűlőhelyre nem érkeztek meg. Ekkor azonban Széchy Dénes a pápától megígért bűnbocsánatot az ország összes egyházaiban kihirdette, s a nemzetet önkéntes kereszties háborúra szólította fel.

Capistrano lánglelkű buzgalmának sikerült rövid idő alatt 10.000-et meghaladó kereszties hadat alakítani, mely fanatikus lelkesedéssel, hatalmas támaszul szolgált a nándorfehérvári diadal kivívásában.

E győzelem (1456 júl. 21.) után szinte rohamosan követték egymást az események.

Cillei megöletése után a király környezetében ismét a Hunyadi-ház ellenségei kerültek felül, a kik elhitték a gyámoltalan királylyal, hogy a két Hunyadi testvér koronájára, sőt életére tör, és mindkettőt csak úgy mentheti meg, ha őket ártalmatlanokká teszi. Valóságos összeesküvés támadt a Hunyadiak ellen, melynek László áldozatául esett, míg Hunyadi ifjabb fia, Mátyás, fogságba került.

Az ő sorsában osztoztak a Hunyadi-ház barátai, közéjük Zrednai Vitéz János várai püspök is, a ki Carvajal bíbornok felszólalására Esztergomba küldetett, hogy ott a primás felügyelete alatt őriztessék.

Midőn Széchy Dénes Vitézt Esztergomba vitette, a nép között az a hír volt elterjedve, hogy halálra fogják éheztetni. De Vitéz Esztergomban inkább menhelyet, mint börtönt talált, s két hónapi fogsága alatt vallásos és tudományos elmélkedések között töltötte idejét. (Milleen. Tört. IV. 163. Fraknoi V. Vitéz János élete 124—125.)

Ez alatt azonban a polgárháború iszonyai töltötték el az országot. Hunyadi János özvegye családi kincseivel sereget toborzott, mely Szilágyi Mihály vezérlete alatt, az ország alsó részét csakhamar hatalmába kerítette.

A megrettent király május utolsó napjaiban, Budáról Bécsbe utaztában, Esztergomban megállapodott, magával vivén a fogoly Hunyadi Mátyást, kinek életét szintén Széchy Dénes primás mentette meg.

V. László Esztergomban maga elé hívatta Vitéz János püspököt, őt legott szabadon bocsátotta és megengedte, hogy visszatérjen székhelyére.

V. Lászlót csakhamar elérte a végzete; épen egy évre rá, hogy Temesvárt a Hunyadiaknak bántatlanságot biztosított, 1457 nov. 23-án hirtelen meghalt.

Halálának hírére az ország törvényhatóságai, főurai és az egyháznagyok, Széchy Dénes primással élükön, 1458 jan. 1-ére királyválasztó országgyűlést hívtak egybe, ekkorra már Szilágyi Mihály fellépése következtében, főleg a köz-nemesség körében, mindegyre jobban előtérbe lépett Mátyás jelöltsége. Carvajal bíbornok megnyerte Széchy Dénes primást is Mátyás ügyének, a ki ettől kezdve a leghathatósabbban működött közre Mátyás trónrajutása érdekében.

Miséjén megjelentek a Garai-párt hívei is; azok, a kik még csak pár hónappal azelőtt fegyveresen állottak egymással szemben, most örök barátságot fogadtak egymásnak.

A jan. 24-iki országgyűlés Mátyást egyhangúlag királylyá kiáltotta ki, Mátyás király. a kit a nép örömrivalgása kísért Esztergomon át Budára, hol febr. 16-án, a primás vezetése alatt, országos küldöttség fogadta.

Mátyás király, Széehy Dénes érdemeinek elismeréséül, uralkodásának első éveiben, 1459-ben, megerősítette atyjának, Hunyadi Jánosnak, a primások részére, ősi jogok nyomán, 1452-ben kiboesátott kiváltságlevelét, a pénzverés után megillető jövedelmekre nézve.

Széehy Dénes még megérte a napot, hogy a törökök elleni diadalmas hadjáratból visszatérő királyt, a kevéssel azelőtt visszaszerzett koronával, Székesfehérvárt 1464 márcz. 29-én megkoronázza. Alig egy év leforgása alatt, 1465 febr. 1-én, elköltözött az élők sorából.

Élete alkonyán nem feledkezett meg egyházáról sem. II. Pius pápától kieszközölte ama bulla megerősítését, melylyel IX. Bonifác pápa a magyar primások hatalmát megalapította. Az általa helyreállított esztergomi bazilika munkálatainak befejezésére pedig 8000 aranyat hagyott. (Török i. m. 105. l.)

Mátyás király alig néhány nap múlva Vitéz Jánost állította a magyar kath. egyház élére, a kít febr. 16-án már választott esztergomi érseknek czímeznek. Néhány év múlva Vitéz a nyitrai püspökség ideiglenes igazgatását is átvette.

Vitéz János.

Vitéz Jánossal a Hunyadi-ház egyik legrégibb híve került az érseki székbe. Még Zsigmond király uralkodásának végszakában, mint kancelláriai titkár lépett benső barátságba Hunyadi Jánossal, a ki rábízta fiainak tudományos nevelését. Ekkor már a váradi káptalan tagja volt. A várnai szerencsétlen esatavesztés után, az ott elesett De Dominis János helyébe, Hunyadi János a megüresedett váradi püspökség betöltése alkalmával Vitéz János megerősítése iránt tett előterjesztést Rómába, a mit a szentszék 1445-ben teljesített is.

Ettől kezdve Vitéz János mindegyre nagyobb szerepet kezdett játszani az ország ügyeiben. A kormányzó fontos küldetésekkel bízta meg, de, mint a Hunyadi ház rendíthetetlen híve, nem kerülhette el a Garaiak gyűlöletét sem, melynek majdnem áldozatul esett.

V. László halála után, Szilágyi Mihályon kívül, ő buzgólkodott legjobban, hogy Mátyás a trónt elnyerje, ő vitte meg az örömhírt Prágába, ugyanő volt, a ki Podjebráddal Mátyás király kiadatása iránt alkudozott s kiegyezett.

Mátyás trónrajutása óta, hat éven át, mint főkanzellár, szakadatlanul a király környezetében volt. Hosszas alkudozások után sikerült neki a koronát visszaszerezni Frigyes esászártól.

A koronázás után a király újabb kitüntetésekkel halmozta el régi hívét.

Még közvetlenül a koronázási szertartás után Vitéz Jánost, valamint utódait, Bihar vármegye örökös főispánjává nevezte ki. Széehy Dénes halála után a primási székbe ültette s névnapja előestéjén (május 15.) maga írt a pápához megerősítést végett, a mit II. Pál pápa azonnal meg is adott, sőt a bíbornoki kalapot is elküldte Esztergomba.

A következő évben a király azzal a kiváltsággal ruházta fel az esztergomi érseket, melyet Vitéz János saját személyére nézve még váradi püspöksége idejében nyert, t. i. hogy az esztergomi érsek semmiféle törvényszék előtt sem tartozik saját személyében esküt letenni, hanem ezt, a maga nevében, emberei útján is letéteheti. (Török János : Magyarország Prímása 109—112.)

A csehországi háború.

Ez év őszén (1466) Mátyás a csehországi elhatalmasodó főurak rablókalandjainak megtorlása végett, megkezdte a hadikészülődéseket, mely czélból Esztergomba tette át hadiszállását. Esztergomi időzését megőrizte egy 1466 okt. 28-án kelt oklevél, a melyben Kereki Lászlót és anyját bizonyos okmányok ügyében Kőrösi István ellenében a nagyváradi káptalan útján megidézeti. (gr. Ziehy Okmt. X. 409.)

Mátyás hadikészülődéseinek hírére a megszeppent cseh főurak nevében Podjebrad Viktorin herezeg Esztergomba levelet intézett, melyben értesítette a királyt, hogy a béke érdekében a zavargókkal szemben a legszigorúbban fognak eljárni s a garázdálkodók fejét, Sternberget, szükség esetén fegyverrel fogják engedelmességre szorítani.

De Mátyás e levélre azt válaszolta, hogy rablókkal nem alkudozik és azoknak megbüntetését követeli, s esakhamar felszedvén táborát, Vitéz János társaságában Nagyszombatig nyomult előre.

De ez csak előjátéka volt a pár év múlva megindított csehországi hadjáratnak, melynek folytatására mindegyre több és nagyobb áldozatra volt szükség.

A csehországi háború, melynek megindítására a királyt főleg a szentszék ösztönözte, de a melyet Vitéz János érsek is helyeselt, sőt annak egyik legbuz-

góbb szószólója volt, óriási összegeket nyelt el, melyeket a király az egyházi tized megadóztatásából igyekezett fedezni.

A király erőszakos eljárása azonban csakhamar visszatetszést keltett a főpapság körében, mely ily módon jelentékenyen megkárosodott.

Vitéz már a budai országgyűlésen a hadviselésre szükséges adó megtagadása mellett kardoskodott, de az országgyűlés, némi megszorítással, megszavazta azt. Mátyás hirtelen haragjában az esztergomi érsek pisetumát egészen lefoglalta, sőt az érseket 7000 aranyig megadóztatta.

A király erőszakos eljárásával mindegyre jobban elidegenítette magától Vitéz János érseket. Utóbbi 1470-ben már szintén az elégtelenekhez csatlakozott, a kik Mátyás letételét és Kázmér lengyel király hasonlónevű fiának meghívását határozták el.

Mátyás, noha Vitéz János már 1470-ben elveszítette a kegyét, a cseh hadjárat alatt, 1471 május havában, mégis őt nevezte ki helytartójává. De Vitézt ez az újabb királyi kitüntetés sem tartotta vissza attól, hogy Kázmér trónrajutását tőle telhetőleg ne támogassa.

Kázmér herceg Sáros felől 1471 okt. 2-án 12.000 főnyi fegyverrel tört be, hogy az országot hatalmába kerítse. E betörés hírére Mátyás, a ki még május havában értesült az esztergomi kanonoktól Vitéz magatartásáról, gyorsan itthon termett, s míg Kázmér hadát szinte akadály nélkül engedte a Cserháton át, az Ipoly völgyébe s onnan Nyitra várába vonulni, azalatt egész haderejével Vitéz érsek ellen fordult, a kit 20.000 fegyverrel az esztergomi várban körülrzárolt és ezzel megakadályozta, hogy a fölkelőkhez csatlakozzék.

Mátyás később sikeresebbnek találta a békés kiegyenlítést atyjának egykori hívével, azért csakhamar alkudozásokba bocsátkozott a körülrzárolt érsekkel, s Rangoni Gábor kalocsai érseket, Beckensloer János egri püspököt, Ország Mihály nádort és Szapolyai Imrét bízta meg a békeközvetítéssel. Az alkudozások csakhamar eredménnyel jártak. Az érsek kötelezte magát, hogy a király kívánóságához képest, váraiba királyi őrseget fogad be, s csak oly kapitányokat alkalmaz, a kik a királynak a hűségüket leteszik, viszont Mátyás az érsek jövedelmeinek csorbíthatlan élvezetét biztosította, egyszersmind kötelezte magát, hogy az érsektől kizsarolt 7000 aranyat — melyet ez iskolai célra tett félre, — visszatéríti. Ezt az egyezséget 1471 decz. 19-én Esztergomban írásba foglalták. (Katona Hist. Crit. XV. 262—445. — Török J. i. m. 115—116. — Mill. Tört. IV. 248.)

Alig néhány hónap mulva újabb vádak merültek fel az érsek ellen. Mátyás, a ki Kázmér magatartása következtében újabb támadástól tartott, nem törődve a decz. 19-iki egyezséggel, az érseket fontos tanácskozások ürügye alatt Budára hívatta, a hol elfogatta és Visegrádon elzáratta, várait pedig márcz. 25-én a királyi őrseggel szállatta meg. Vitéz János ugyan nyolcz nap mulva visszanyerte szabadságát, s egyházi és világi joghatóságát ezután is szabadon gyakorolhatta, de az esztergomi várat és az érsekség többi erősségét a király 1472 ápr. 1-én kelt rendeletére Beckensloer János egri püspök vette át. Maga az érsek is ennek felügyelete alá került s érseki székhelyéről el nem távozhatott.

Vitéz János nem sokáig élte túl e dicstelen helyzetet; 1472 aug. 9-én meghalt. Hűlt tetemeit az esztergomi székesegyházban helyezték örök nyugalomra. Mikor 1763-ban a régi templom egyik oldalhajóját széthányták, Vitéz síremlékének két töredékét találták meg, melyet jelenleg a primási múzeumban őriznek.

Vitéz utódává Mátyás király Beckensloer Jánost tette meg, a ki rútul visszaélt a király bizalmával. 1476-ban, mint Frigyes császár híve és annak kész eszköze, a pápai trónra vágyván, hogy Frigyesnek kedvében járjon, amaz ürügy alatt, hogy Aachenbe zarándokol, váratlanul Bécsújhelyre szökött, magával vivén az esztergomi egyház legértékesebb kincseit és háromszázezer aranyat, valamint a Vitéz János érsek tulajdonába tartozott legfényesebb codexeket.

Frigyes császár utóbb a salzburgi érsekséget szerezte meg számára, a hol folytonos viszálykodások közepett 1489-ben meghalt. (Fraknoi Vilmos: Vitéz János élete 245. — Millenn. Tört. IV. 260.)

Mátyás ugyan megfosztotta Jánost az esztergomi érsekségtől és ezt IV. Sixtus pápának is tudomására hozta, de azért János még sokáig használta az esztergomi érsekség címét külföldön is. Az érsekség jövedelmeire azonban a király tette rá a kezét. 1477-ben ismét Esztergomban találjuk, a hol febr. 13-án szerződést kötött a német lovagrenddel, melynek értelmében a lovagrendet véd-

Beckensloer
János.

nöksége alá helyezte és arra kötelezte magát, hogy a lengyel királylyal való háború esetén egész hadseregét a lovagrend rendelkezésére bocsátja.

János bíbornok.

Az elárvult esztergomi érseki székbe 1480-ban Arragoniai János bíbornok, Beatrix királyné alig 16 éves testvéröcsse került. János bíbornok, idegen származásánál fogva, nem tudta magát beleélni az itteni viszonyokba, ezért 1485-ben engedélyt nyert a királytól, hogy a Nápolyban kitört háború kiegyenlítése végett hazatérhessen.

Az 1485. év október havának végén, Rómából érkezett hírek szerint, János bíbornok meghalt, mire azonnal megkezdődött a harc az esztergomi érsekség javadalmaiért. Az ország vezető férfiai Geréb László erdélyi püspököt szerették volna az érseki székben látni, de Beatrix királyné keresztülvitte, hogy testvéröcsésének utódává, nővéreinek, a ferrarai hercegnőnek fiát nevezzék ki.

Mátyás király, félve a közhangulattól, eleintén nem mert határozni, de ekkor egy váratlan eset hatalmasan előmozdította Beatrix terveit.

Sforza Ascanio bíbornok, a ki szintén pályázott az esztergomi érsekségre, követet küldött Budára, s ez, hogy nyomást gyakoroljon a királyra, azt hangoztatta, hogy mivel az esztergomi érsekség Rómában bekövetkezett haláleset folytán üresedett meg, azt a pápa tetszése szerint adományozhatja.

Hippolyt érsek.

A követ tapintatlan fellépése általános megütközést keltett az 1486. évi jan. 1-ére egybehívott országgyűlés tagjai sorában, a kik ebben a magyar király kegyúri joga ellen intézett támadást látván, inkább belenyugodtak abba, hogy a király Hippolyt, ferrarai hercegnek adományozza az érsekséget. Csupán azt kötötték ki, hogy a herceg azonnal Magyarországra jöjjön. VIII. Inncze pápa azonban nem osztozott a rendek felfogásában. 1486 jún. 6-án kelt bullájával Hippolyt ferrarai herceg megerősítését primásul, ennek gyermekkora miatt megtagadta. De a pápa vonakodása csak fokozta Mátyás király akaraterejét, a ki a magyar király főkegyúri jogait védve, tiltakozott az ellen, hogy az apostoli szentszék a magyar egyházi javadalmakat önkényesen adományozhassa. A pápa hosszas tárgyalások után 1487-ben beleegyezett Hippolyt herceg kinevezésébe, s két évvel később meg is küldötte neki az érseki palástot. De Mátyás ezúttal nem feledkezett meg a magyar katolikus egyház érdekeiről sem. Még 1486-ban kieszközölte, hogy rokona, Geréb László erdélyi püspök, a magyar és a cseh koronához tartozó összes tartományokban az apostoli szentszék követének neveztesse ki, s így ő a magyar katolikus egyház egységét a primás felserdüléséig képviselje és biztosítsa, az érseki szék helytartójául pedig a nagytudományú Ibfalvi Tamás esztergomi prépostot nevezte ki. (Török i. m. 123.)

Hippolyt kiskorúsága idejére eleintén Valentini Caesar, a ferrarai herceg magyarországi követe nyert megbízatást az esztergomi érseki javak igazgatására, a ki azonban ehhez nem sokat értvén, még 1487-ben megfosztatott e tisztségtől s helyét Costabili Bertalannal töltötték be.

Az érseki javak kezelése.

Az érseki javak kezelése azonban sok nehézségbe ütközött. Maga a király is gyakran felhasználta azokat idegen, főleg hadi célokra; így 1487-, 1488- és 1489-ben az érsekség zsoldosait több ízben fegyverre szólította, 1489-ben pedig 3 hónap alatt 977 arany és 50 denár költségbe verte az érseket. 1488—1489-ben a király udvarának adott ajándékok 1027 aranyat tettek ki.

Corvin János az érseki pénztárból egy ízben 100 aranyat vett fel, a mit soha sem fizetett vissza. Ezenkívül a király mindenféle terményszolgáltatást követelt az érseki uradalmaktól, egy alkalommal például 13 hajó zabot, máskor meg 50 akó bort. Sőt Beatrix királyné is igénybe vette az érseki pénztárt.

Sok költségbe kerültek ezenkívül a fegyveres vitézek is. 1489-ben 38 fegyveres nemes úr állott az érsek szolgálatában. Az érsek lovassága 175 főt tett ki, míg az esztergomi várórség béke idején 45 főre rúgott. Hippolyt alatt az esztergomi érseki udvartartás a legfényesebb volt; az érsek udvari személyzete ekkor 245 főt számlált, de ez sem volt elég, hogy minden alkalommal kielégítse az igényeket. Mikor 1489-ben a bajor herceg jött Esztergomba, Mátyás királytól két szakácsmestert és ugyanannyi szakácssegédet kellett kölcsön kérni.

1489 április havában Mátyás király is eljött Esztergomba. Ez alkalommal az érsek palotájában, csupán a szerémi borból, mely akkor honi boraink legkiválóbbjai közé tartozott, 9 akó és 49 icze fogyott el, a háztartáshoz 145 font 28 lat faolaj, 295 olasz, 1790 magyar kenyér, 400 ponty, ugyanannyi csuka, 45 font mazsolaszőlő volt szükséges. A vadhiús és a szarvasmarhahús; nincs benne a

kimutatásban, mert az előbbi az érsek naszvadi és gutai uradalmi adták, az utóbbit az érseki uradalmak szolgáltaták be. (Századok 1872 évf. A modenai Hippolyt-codexek.)

Esztergom városa Hippolyt érseksége idején külsinra az olasz városokkal vetekedett. Hippolyt 1488—89-ben kijavíttatta az érseki várat; 1487-ben az érseki palota már toronyórával volt ellátva.

Midőn Mátyás király 1487-ben Esztergomban volt, két nap alatt 1 mázsa és 25 font fáklyát, és 300 darab viaszgyertyát igényelt a világítás. 1489-ben, midőn két ízben is voltak fejedelmi vendégek Esztergomban, ötödfélszáz fáklya, 6240 darab viaszgyertya és 300 font olaj kellett a világításra.

Mátyás király halála után (1490 ápr. 6.) az ország rendei, hosszas alkudozások után, Ulászlót választották meg királylyá, kinek érdekében Beatrix, Mátyás özvegye is hathatósan közreműködött, de utóbb reményeiben csalatkozva, Esztergomba költözött, Hippolythoz, a ki ifjú kora miatt úgy sem végezhetvén a koronázási szertartást, el sem ment Székesfehérvárra, hanem bezárkózott az esztergomi várba.

II. Ulászló.

Utóbb azonban meggondolván magát, 1490 okt. havában Beatrix ismét Budán termett, a hol II. Ulászló király Bakócz Tamás tanácsára színlelt házasságot kötött vele. Beatrix ezután ismét visszatért Esztergomba.

1491 tavaszán II. Ulászló is Esztergomba jött Beatrix látogatására. Alig hagyta el a király a várost, Beatrix mindenfelé futárokat küldött szét az örömhírrrel, hogy a házasságkötés megtörtént. (Fraknoi V.: Bakócz Tamás élete 44. lap.)

De VI. Sándor pápa e házasságot érvénytelennek nyilvánította ki. Beatrix, miután hasztalan várt, 1501-ben kénytelen volt, nagyravágyó terveiből kiábrándulva, hazájába visszatérni. Közel egy évtized alatt, míg Esztergomban tartózkodott, óriási összegeket használt fel az érseki jövedelmekből nagyravágyó céljaira.

Eközben Hippolyt érseki széke fölé is vészfelhők tornyosultak.

Miután Beatrix teljesen elveszítette befolyását a királyi udvarban, a hazai viszonyokkal tapasztalatlan öcscse, Hippolyt helyzete is mindegyre kényesebbé vált. Hogy kellemetlen helyzetéből szabaduljon, Ulászló engedélyével Olaszországba utazott, honnan azonban 1494-ben bíbornoki kalappal visszatérve, csakhamar átvette az érsekség kormányát.

A mint visszaérkezett, a köztiszteletben álló Ibafalvi Tamás érseki helytartót állásától elmozdította s annak helyét egy ismeretlen olasz főpappal, Alezsoi Donáttal töltötte be. E tette nagy fölháborodást keltett országszerte. Az 1495. évi országgyűlésen a köznemesség hevesen kikelt ellene.

Az 1497. évi országgyűlésen azonban a köznemesség Bakócz Tamás kancellárt sem kímélte, követelvén, hogy egyházi férfi világi hivatalt ne viselhesen.

A köznemesség fellépte következtében II. Ulászló elmozdította Bakócz Tamást a kancellárságtól, de egyben arra törekedett, hogy kedvelt hívének valamiféle kárpótlást adjon. Ép kapóra jött a köznemesség állásfoglalása Hippolyt ellen. Ezért magához hivatván Arezzo Donát érseki helynököt, előtte kifejezte abbéli kívánságát, hogy Hippolyt mondjon le az érsekségről.

VI. Sándor pápa az 1497 decz. 7-én tartott consistoriumban elfogadta Hippolyt lemondását az esztergomi érsekségről, egyúttal beleegyezett Bakócz Tamás egri püspök áthelyezésébe is.

1498 tavaszán Bakócz Tamás csakugyan átvette az esztergomi érsekséget, sőt Bakócz Tamás. módot talált arra is, hogy az egri püspökséget megtarthassa, melyet két évre bérbe vett Hippolyttól, a kinek kárpótlásul az egri püspökség jutott. (Millenn. Tört. IV. 364. — Fraknoi : Bakócz Tamás élete.)

Bakócz Tamás erős kezekkel csakhamar rendbe hozta az érsekség gazdagságait s azokat jövedelmezőség tekintetében magas fokra emelte. Egyházi téren is sok volt a teendő. Ibafalvi Tamás elmozdítása óta az érsekség területén tág tere nyílt a visszaéléseknek. Bakócz ugyan megerősítette Hippolyt érseki helynökét, Arezzo Donátot hivatalában, a mely tettével a köznemesség haragját vonta magára, mindazonáltal az egyház kormányát teljesen önállóan maga intézte.

Bakócz Tamás érseksége alatt épült Esztergomban a Boldogságos Szűz tiszteletére az a kápolna, mely egész életén át gondoskodásának kiváló tárgya volt s a melyet 1506-ban kezdett építtetni s a következő évben fejezett be, miként ezt a főpárkányzaton végighúzódo latin felírat is igazolja.

A. Bakócz-kápolna.

A kápolna kupolájának mennyezete, valamint a külső tető is elpusztult, de veres márvány belső burkolata megmaradt az utódokra.

Bakócz Tamás kápolnáját fejedelmi bőkezűséggel szerelte fel, ellátta nagyértékű arany- és ezüst-készlettel.

A nagyevű érsek általában a szövőipar és az ötvösség legbecsesebb műveivel emelte az istentisztelet fényét. Az általa készíttetett egyházi edények közül egy kehely maradt fenn, mely kétségkívül magyarországi ötvös műve, míg a fennmaradt misemondóruhák Olaszországban készültek. Bakócz Tamás pazar bőkezűséggel gondoskodott a használatban levő szertartási könyvekről. Ezek közül különös figyelmet érdemel, kiállításának fényességénél fogva, Gradualéja, (a káptalani zsolozsmáknál használt énekeskönyv), továbbá misekönyve, a mely jelenleg a zágrábi egyház tulajdona.

Az egyházi szertartási könyveken kívül, nagy gondot fordított könyvtárának gyarapítására. Az ő könyveiből való Cicerónak a „Szónokokról“ című műve, mely jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona, továbbá Ranzan Péter szicíliai püspök munkája, mely Magyarország rövidre fogott történetét foglalja magában.

1510 márcz. 12-ére Ulászló Esztergomba országgyűlést hirdetett, melynek feladata volt dönteni, hogy Magyarország a cambray-i ligával szemben minő állást foglaljon el, de ez az országgyűlés elmaradt s utóbb jún. 24-ére tüzetett ki. Márcziusban csak az urak tartották meg tanácskozásukat, mely a bekövetkezett pestis-ragály miatt az országgyűlést Székesfehérvárra hívta egybe, míg az udvar Tatára tette át székhelyét.

Közvetlenül az országgyűlés szétoszlása után értesült az udvar arról, hogy II. Gyula pápa 1511 júl. 16-ára Rómába általános zsinatot hirdetett. Ez ügyben az 1511 ápr. 24-én megtartott országos tanács Bakócz Tamásnak Rómába való küldetését határozta el, hogy ott a Miksa császár és Velence irányában követendő magatartásra nézve útmutatást adjon.

Bakócz Tamás, több mint két évi távollét után, 1514 márcz. első napjaiban érkezett vissza Rómából székhelyére, hogy a pápa megbízásából a törökök ellen keresztshadat hirdessen. Hazaérkezése után azonnal, még márczius havának második felében, megtette az intézkedéseket a keresztes hadjárat kihirdetésére.

Pórlázadás.

Tudjuk a történelemből, hogy a keresztes hadjárat rémes pórlázadással fajult, melynek leveretése csak véres harcok árán vált lehetővé.

A pórlázadás elfojtása után egybehívott országgyűlésen a nemesség haragja elsősorban Bakócz ellen irányult, őt okolván a balsikerért, minek következtében a primás el sem ment az országgyűlésre.

II. Lajos.

De II. Ulászló kegyét nem veszítette el. Midőn a király halálát közeledni érezte, őt tette meg fiának, II. Lajos királynak gondviselőjévé.

II. Ulászló halálával Bakócz Tamás tekintélyének is vége szakadt. Az 1517-ben egybehívott országgyűlés évenként újra választandó országtanácsot alakított, ebbe Bakócz Tamást is beválasztották, de már a következő, 1518. évi szentgyörgynapi országgyűlés, a melyen a köznemesség kerekedett felül, kibuktatta az országtanácsból.

Az országgyűlés többek között az elzálogosított koronajavak visszabocsátását rendelve el, Bakócz Tamás még ebben az évben visszaadta Esztergom városát, a melyet 16 év óta bírt zálog czimén. Az 1518 őszén tartott bácsi országgyűlésen már a nemzeti párt soraiban találjuk Bakócz Tamást, a kit ezért a köznemesség ismét beválasztott az országtanácsba; de ekkorra már ereje megtörött. Betegsége, mely 1521-ben már mindegyre súlyosodott, teljesen a székhelyéhez kötötte, de azért még sűrűn keresték fel az államférfiak és a külföldi követek Esztergomban.

1521 febr. elején Orio Lőrincz, a velencei köztársaság követe, majd Verböczy István, a híres jogtudós érkezett Esztergomba. Az utóbbi, a császárhoz küldött követség tagjaként, Wormsba utaztában állapodott meg Esztergomban, kinek a primás, hogy kellő fénynyel léphessen fel, becses ékszereket bocsátott rendelkezésére.

Az 1521 május első napjára összehívott országgyűlésre Bakócz is elment, noha ekkor már napjai meg voltak számlálva. Onnan jún. első napjaiban tért vissza székhelyére, a hol jún. 15-én, papjaitól környezve, elhunyt. Tetemei az általa alapított kápolnában tétettek örök nyugalomra. (Fraknoi i. m.)

*Frater Georgius eps
 varadiensis*

Martinuzzi Fráter György.

Verancsics Antal.
1569—1573.

Forgách Ferencz.
1607—1615.

Ép a legválságosabb időben húnnya le szemeit Bakócz Tamás. Az országgyűlés még együtt ült s meddő vitákba merült, midőn híre járt, hogy a törökök Szabács alá érkeztek. Csak ekkor fogta fel az udvar a veszély nagyságát.

Az első hírek hatása alatt beállott zavar, félelem, s a kincstár üressége Lajos királyt arra kényszerítette, hogy a nagy primás hagyatékát a törökök elleni hadjárat céljaira lefoglalja.

Alig helyezték Bakócz Tamás hült tetemeit örök nyugalomra, Lajos király, a ki személyesen jelent meg a temetésen Esztergomban, Szatmári György püspöktől, a kit Bakócz, András esztergomi préposttal együtt, végrendeletének végrehajtójává nevezett ki, a hagyaték kiszolgáltatását követelte.

Szatmári, a ki Bakócz kincstárát ennek halálakor lepecsételte, kénytelen-kelletlen engedelmeskedett.

Bakócz kincsei közprédára kerültek. A nagyértékű hagyatékot a haszonlesők potom áron szerezték meg, pedig ha lelkiismeretesen használták volna fel a kincseket, azok elegendők lettek volna a végvárok fenntartására.

Míg lent Szabácsnál teljes erővel folyt a küzdelem, azalatt Lajos jegyese, Mária hercegnő, 1521 június 28-án Pozsonyba érkezett, a hol Szatmári György püspök fogadta.

Mária mielőbb látni akarván jegyesét, a kit ekkor a törökök elleni hadjárat tartott lekötve, a kíséretében levő urak tanácsára Szatmári György főkancellár kíséretében Esztergomba jött, a hol az üresen hagyott primási palotában vett lakást. De nem sokáig maradt Esztergomban, mert csakhamar Visegrádra tette át tartózkodási helyét (Dr. Tóth-Szabó Pál : Szatmári György primás 248—49. l.) Szatmári György az 1522. év első hónapjában foglalta el az érseki széket, de a pápa csak jó idő mulva, 1523 június 19-én oldotta fel a pécsi püspökség alól és járult hozzá az esztergomi érseki székre való áthelyeztetéséhez.

Szatmári György ép a legválságosabb időben került a magyar katolikus egyház élére. Szabács után Nándorfehérvár, majd Zimony is török kézbe került, a török már az alvidéket fenyegette, Luther Mártonnak Németországból elterjedt tanai pedig vallási téren fenyegették megoszálással a nemzetet.

Szatmári György a humanista főpapok között előkelő helyet foglalt el. Nemes bőkezűségének tanúbizonysága a megrendelésére készült, fényes kiállítású zsolozsma-könyv, a „Breviarium secundum chorom ecclesiae Strigoniensis“, mely a francia nemzeti könyvtár egyik legbecsesebb műkincse. Szatmári vallásos buzgóságának Esztergom is tanúja volt. Midőn elfoglalta az érseki széket, azon fáradozott, hogy a Bakócz Tamás által létesített kápolnának, az elvesztett egyházi kincsek fejében, melyeket kénytelen volt Lajos királynak kiszolgáltatni, kárpótlást szerezzen. Közbenjárására II. Lajos király 1523 szept. hó 1-én, Visegrádon kelt adománylevelével, Damásd várát, Damásd, Szob, Helemba, Letkés és Tölgyes falvakat, összes tartozékaikkal együtt, az esztergomi érseknek és a káptalannak, illetőleg a Bakócz-féle kápolnának adta kárpótlásul.

Szatmárit 1524 elején Esztergomban találjuk; márczius első felében még rendeletet bocsátott ki a túróczi vármegyei plébánosokhoz a tizedügyben, kevéssel azután Budára ment, a hol 1524 április 7-én váratlanul meghalt. Holttestét Esztergomba vitték s ott temették el.

Végtisztségén megjelent II. Lajos király, valamint Mária királyné is. De Lajost nem annyira a kegyelet vitte Esztergomba, mint hogy ismét pénzre volt szüksége. És ekkor megismétlődött az a visszataszító eljárás, melyet Bakócz Tamás halálakor láttunk.

II. Lajos nem elégedett meg azzal a 60.000 arannyal, a melyet a primás végrendeletileg a Frigyes császárnak elzalogosított várak visszaváltására hadymányozott a királynak, hanem az egész hagyatékot követelte.

Alig helyezték el az érsek hült tetemeit nyugóhelyére, a király erélyesen követelte az érseki palota termeinek felnyitását. A várnagy megtagadta a király kívánságát és csak akkor engedett, mikor a király ágyúkat akart hozatni, hogy a várat megostromolja. De a talált pénz, arany- és ezüstneműek nem elégítették ki a királyt és felháborodásában nem átalotta lopással vádolni azokat, a kik a primás halálakor a kincsekhez legközelebb állottak. (Tóth-Szabó i. m. 302. l.)

Szatmári utóda lett Szalkai László, a Mária királyné és György ögróf Szalkai László. kegyencze. Szalkai Bakócz pártfogoltjaként kezdte pályáját, 1520-ban kancellárrá nevezték ki, mely állását azonban inkább magáncéljaira használta fel.

1520-ban váczai, majd egri püspök lett, de csak 1525-ben, a pápai követ sürgetésére szentelték pappá, majd püspökké.

Szalkai már nem akadályozhatta meg a hitújítás előnyomulását, valamint nem tudott a Rákoson és Hatvanban félelmetes erővel előtörő köznemességgel megküzdeni. 1525-ben több rendbeli intézkedést tett ugyan a bányavárosi, besztercei és a budai polgárok között fellépő tanok tovaterjedésének megakadályozására, de azok végrehajtását nem tudta kieszközölni.

Az 1525. évi május 7-én tartott rákosi országgyűlésen a köznemesség részéről heves támadásokban volt része. Szalkai, hogy hatalmát megtartsa, kész volt Szapolyai Jánossal szövetkezni, sőt a királynét is rávette, hogy ne gördítsen akadályt a hatvani gyűlés megtartása elé.

Ezen az országgyűlésen igen ügyesen védte magát, de látván az ellene irányuló közhangulatot, éjjel elillant. Mindennek ellenére 1526 márczius 4-ig megtartotta a kancelláriai méltóságot és a király bizalmát mindvégig bírta. A törökök támadásának hírére Lajos király az 1526 márczius 26-án tartott tanácsülés után Esztergomba ment; alig volt itt azonban néhány napig, midőn Tomori kalocsai érsek ápr. 13-án Budára, onnan pedig Burgio pápai követtel együtt Esztergomba ment, hogy megvigye a vészhiért Szulejmán hadainak Konstantinápolyból történt elindulásáról. (Millem. Tört. IV. 486.)

Lajos király csakhamar visszatért Esztergomból Budára, a hol egymást érték a tanácskozások. Szalkai primás már a június 2-án tartott értekezleten 1000 gyalogost és 400 lovast ajánlott fel a törökök elleni hadjáratra.

Midőn a török sereg a Szávához ért, az esztergomi érsek és a káptalan néhány száz fegyverest küldött a péterváradai táborba.

A mohácsi
ütközet.

Akkor, a midőn Lajos király felkötötte a hadikardot, Szalkai érsek is megjelent a tolnai táborban, fegyvereseivel együtt, honnan a királyt a mohácsi csatába kísérte az utolsó lovas csapatban. A király oldala mellett foglalt helyet s vele maradt a harcmezőn. Mint egyik történetírónk megjegyzi: „az a dicsőség jutott neki osztályrészül, hogy a mohácsi gyászmezőn hazájáért meghalhasson, s egy sírba temetkezhezzék a nemzet nagyságával.“ (Török i. m. 165.)

A mohácsi csatavesztés (1526. aug. 29.) hírére Mária királyné és a vagyonos budai lakosság nagyrészt hajókon menekült Pozsony felé, de Esztergomnál Orbáncz Endre esztergomi várparancsnok megrohanta és kifosztotta a hajókat.

A mint pedig a törökök közeledtéről értesült a hős várparancsnok, a várat hűtlenül elhagyta; helyét azonban a szerényebb származású Nagy Máté vitézül betöltötte. (ifj. Palugyay i. m. II. 10.)

Szulejmán a mohácsi csata után Budára tartott, a hol szept. 12-én tartotta bevonulását.

A fűrgelábú török lovasság szept. 12—20 közötti időben Esztergom vármegyét is bekalandozta és útközben rabszíjra fűzte a védetlen lakosságot.

Dobozy Mihály
és hitvese.

A hagyomány szerint, Pilismarót környékén 20.000 család vonult el egy szekérvárba, de a törökök túlnyomó erejével szemben nem tudták magukat fenntartani. Dobozy Mihály lóra kapván, ifjú nejével, Ilonával menekülni igyekezett, de a ló a kettős teher alatt leroskadt; Dobozy látván, hogy nincs menekvés, nehogy ifjú neje élve a törökök kezébe kerüljön, azt üldözői szeme láttára leszúrta, maga pedig a törökök ellen fordult, „halált keresve és találva.“ Emlékére a nép hat jegenyefát ültetett.

A mohácsi vész egyidőre mintha megbénította volna a nemzetet. Csupán Várdai Pál egri püspök tett némi csekély kísérletet az ellentállás szervezésére. Alig hagyták el azonban a törökök az elpusztított országot, a kettős királyválasztás zaja visszhangzott szerte-szét.

Szapolyai
János.

A nemzet túlnyomó többsége Szapolyai János vajda körül csoportosult, míg egy kis töredék, mely Mária özvegy királyné környezetéből került ki, Ferdinánd trónjelöltségét támogatta. Ebbe a csoportba tartozott Oláh Miklós esztergomi főesperes is. A nemzet túlnyomó többsége nov. 10-én, a Székesfehérvárott tartott országgyűlésen Szapolyai Jánost választotta királylyá, a ki első sorban a megüresedett esztergomi érsekséget töltötte be. A magyar katolikus egyház fejévé Várdai Pál püspököt nevezte ki, a ki csakhamar elfoglalta az érsekséget, mert a nov. 29-én Esztergomban megjelenő királyt már mint esztergomi érsek fogadta. Az 1526—27. év telét János király Esztergomban töltötte, mire azonban kitavaszkodott, elhagyta a várat.

Ekkor már Ferdinánd pártja is erősen mozogni kezdett, s főleg arra törekedett, hogy János király főhíveit és hadvezéreit elcsábítsa. E végből Batthyány Ferencz bán 1527 márczius havában el is látogatott Esztergomba, de Várdai érseket nem tudta eltántorítani, (Millenn. Tört. V. 48.)

Az év nyarán a helyzet lényegesen megváltozott. Ferdinánd hívei előkészítvén a talajt, Ferdinánd július 31-én tetemes haderővel magyar földre lépett és megkezdte az előnyomulást Buda felé: Győr, Komárom és Tata után, augusztus havában Esztergom városa is meghódolt, de a vár csak néhány napi ostrom után és oly feltétel alatt nyitott kaput, hogy a két parancsnok fegyveresen, a többiek fegyver nélkül, bántatlanul elvonulhassanak.

Ferdinánd elfogadván a feltételeket, fényes kísérettel bevonult a várba, hol a papság ünnepélyesen fogadta és Szent Adalbert egyházába kísérte, a hol hálaimát mondott. A várat Oeder Farkas vezérlete alatt 300 főnyi gyalogos ő. izetére bízván, tovább folytatta útját Székesfehérvár felé.

Várdai Pál, a ki már szept. 3-án Esztergomban hűséget fogadott Ferdinándnak, a székesfehérvári országgyűlésen egyike volt a vezérszereplőknek. A koronázás után, okt. 12-én Ferdinánd ismét Esztergomba jött, a hol egész 1528 febr. hó végéig tartózkodott. (Mill. Tört. V. 56.) 1527—28 telén tehát Esztergom ismét királyi székhely, a hadműveletek s az alkudozások középpontja lett. Ide szállították elébe Bodó Ferenczet, János király hívét, a kit Török Bálint és Pekri Lajos Keresztesnél elfogtak és Ferdinándhoz küldtek. Ferdinánd kész volt szabadságát visszaadni, ha hozzá csatlakozik. De Bodó megmaradt állhatatosan János király pártján és hűségének áldozatul esett.

János király mindenkitől elhagyatva, híveitől elárulva, a szultán segítségéhez folyamodott. Szulejmán 1529. nyarán ismét hadat vezetett Magyarországra, mely hírre Ferdinánd Besser és Trabinger parancsnoksága alatt, 1000 főnyi segédhadat küldött Esztergomba, de ez megkésett s a várba be sem juthatott, mert Szulejmán szept. 12-én Budáról már Esztergom alá érkezett.

A szultán érkezésének hírére, Várdai Pál érsek 300 nemes kíséretében elébe ment s magát kegyeibe ajánlotta. Szulejmán kegyesen fogadta az érseket, külön sátrat állíttatott számára, és kitüntetéssel halmozta el.

Várdai érsek azonban kénytelen volt a török tábornok Bécs alá, majd Bécsnek eredménytelen ostroma után, Budára követni, s csak október közepén menekült meg a kellemetlen vendégségtől.

Ferdinánd hadainak vezére, gróf Salm Miklós, a törököt visszavonulási útjában követve, Győr és Komárom megszállása után, Esztergom alá érkezett. Mialatt a város és a főkáptalan követői alkudozásba bocsátkoztak Ferdinánd vezérével, azalatt a zsoldosok hágsók segítségével megmászták a falakat, ekként a védetlen város csakhamar az ellenség zsákmánya lett, de a vár, melynek kapitányává Várdai érsek Mutnoki Mihályt nevezte ki, vitczül ellentállt, gróf Salm pedig, mivel fizetetlen zsoldosai lázongani kezdtek, kénytelen volt előnyomulásával felhagyni.

Várdai érsek 1529 óta az ellenkirályok egyikéhez sem csatlakozott, s Esztergomot semleges területnek igyekezett nyilvánítani. De ezzel mindkét ellenkirály bizalmatlanságát és gyanúját vonta magára, minek következtében Ferdinánd, valamint János király szüntelenül pusztították az érseki uradalmakat.

1530 őszén a szendrői basa dúlta az érsek jószágait és a jobbágyok közül tömérdek embert fűzött rabszóra.

Ugyanebben az évben Szapolyai János hadai vették körül Esztergomot, pedig ekkor ott a török, német és a lengyel követek tanácskoztak, a kiknek erélyes fellépésére János király felhagyott az ostrommal. Mialatt Ferdinánd János királylyal felvette az alkudozások fonalát, Rogendorf vezérlete alatt tekintélyes hadat küldött Esztergom és Buda elfoglalására. Rogendorf 1531 őszén csakugyan körülfogta Esztergomot, melynek kapuit Várdai érsek, semleges magatartására hivatkozva, nem nyitotta ki előtte. Maga az érsek nem volt a várban, hanem egyik jószágán feküdt beteg.

Az őrség János királytól remélte a felmentést. A király el is küldte zásados hadát Esztergom segélyére, de ezt Lábatlan és Nyergesújfalu között a német hajóhad szétverte.

E kudarczra a vár megadta magát. Rogendorf ekkor Buda alá ment, melyet 50 napon át ostromolt, de itt nem boldogulván, decz. 19-én seregével

Ferdinánd.

Szulejmán
szultán.Esztergom
ostroma az
ellenkirályok
alatt.

Esztergomba tért vissza s itt János király követével, Laszky Jeromossal, 3 hónapi fegyverszünetet kötött, mely egész 1532 április hó végéig terjesztetett ki.

Esztergom megvételének híre a portán nagy ingerültséget keltett; még ebben az évben megakarták indítani a háborút, de az idő későre járván, a támadás a következő évre maradt. (Mill. Tört. V. 86—88. ifj. Palugyai Imre i. m. 11.) Az 1532. évi hadjárat folyamán, míg a török Kőszeg alatt vesztegelt, János király megkísérlé Esztergom visszafoglalását. A várat ekkor a spanyol származású Lascan Tamás vezérlete alatt, mintegy 1000 főnyi spanyol őrség védte, ezenkívü az érsek is küldött Horváth Bertalan vezérlete alatt a várba katonákat, míg maga Pozsonyba távozott.

János király vezére, Gritti Lajos azonban nem boldogult az ostrommal, kénytelen volt tehát visszavonulni.

Az 1532. évi hadjárat után ismét megkezdődtek a béketárgyalások Ferdinánd és a porta között. A szultán belenyugodott Magyarország kettéosztásába, ha Ferdinánd Esztergom várának kulcsait, hódolata jeléül, elküldi a portára.

Ferdinánd teljesítette ezt a kívánságot, s az ifjú Záraival elküldte Esztergom kulcsait, de Gritti fellépése, majd megöletése új irányt adott az eseményeknek. Azok a remények, melyeket Ferdinánd a szultán támogatásába helyezett, füstbe mentek.

Ez időtől kezdve Esztergom volt Ferdinánd országrészének határa.

Szapolyai János halálával (1540 júl. 18.) Ferdinánd elsősorban Buda megszerzésére törekedett. E végből Fels Lénárd, a Ferdinánd pártfogolta tábornokok egyike 1540 október havában Esztergomból Buda elfoglalására indult, de itt nem boldogulván, Tata alá vezette seregét, s miután azt megvette, Székesfehérvárt szállta meg.

Török uralom.

A budai kaland azonban óriási veszedelmet hozott Magyarországra. A törökök 1541 szeptember 2-án kardsapás nélkül megszállták Budát, és így az egészen Esztergomig terjedő földterület török uralom alá került.

Egyedül Esztergom állott még ekkor a keresztény világ előőrseként, de előrelátható volt, hogy nem fogja magát sokáig tarthatni.

Ferdinánd ugyan 1542-ben, német birodalmi segélyvel, kísérletet tett Buda visszafoglalására, de e vállalkozás kudarczczal végződött.

Joakim fővezér.

Ferdinánd, Joakim brandenburgi választófejedelemet tette meg a sereg fővezérévé, a ki 30—32.000 főnyi hadával, példátlan lassúsággal nyomult előre a Duna jobbpartján, és csak aug. 20-án érkezett Esztergom alá, mely a hadműveletek alapja lett. Ugyanekkor Esztergom alatt összpontosították a 200 hajóból álló dunai hajóhadat, mely akkor volt virágzásának tetőpontján. E hajóhad parancsnoka az olasz Medici Jakab volt, míg a hajóslegénység 1100 olasz, 6000 magyar, rác és dalmatákból állott.

A magyar segédhadak is Esztergom alatt gyülekeztek. Thúrzó Elek királyi helytartó már aug. 2-án Esztergomban volt. Őt követték a többiek, — bár sokan féltvén házi tűzhelyeiket a törököktől, otthon maradtak, — mégis szép számmal gyűltek egybe az esztergomi táborban; mint a „nagy“ Nádasdy Tamás, a „ravasz“ Bebek Ferencz, Perényi Péter 8000 lovas élén, Serédy Gáspár és György, Balassa Imre, Battlyány Ferencz, a híres huszárparancsnok, Zay Ferencz, a Báthoriak, András öcsésével Jánossal; a magyar segédesapatok mintegy 18.000 lovas tettek ki. Ezenkívül Esztergom alá érkezett Ungnád János vezérlete alatt 10.183 főnyi cseh had és Vitelli Sándor alatt 2000 pápai zsoldos, így mintegy 60.000 ember táborozott Esztergom alatt.

E hatalmas sereg főhibája volt, hogy nem volt egységes és emellett a táborban a teljes fegyelmetlenség kapott lábra, a mi annál is inkább aggodalomra szolgáltatott okot, mert a vezérek közül senkinek sem volt tekintélye katonái előtt. Tetézte a bajt, hogy nem volt elegendő élelem. Medici Jakab már július 29-én Esztergomból kelt levelével figyelmeztette a fővezért, hogy hozzon elégséges élelmet magával, mert Esztergom környéke ki van fosztva; így az újonnan érkező csapatok a környékbeli falvakat kezdték zsákmányolni és rabolni.

Vége aug. 12-én megérkezett a fővezér is Esztergomba, a kit Várdai érsek, Thúrzó Elek helytartó és Lascan várkapitány fogadtak. Az érsek fényes lakomát adott tiszteltére, mely éles ellentétben állott az Esztergomtól délre, a Duna mellett ütött táborban uralgó szükséggel és élelemhiánnyal.

Joakim másnap megtekintette a város nevezetességeit és a székesegyházat s csak ezután fogott a hadmíveletek intézéséhez.

Aug. 18-án megérkeztek Serédy Gáspár és György, valamint Balassa Zsigmond is a dunántúli hadakkal, melyek útközben a falvakat mind kifosztották. Aug. 20-án megérkezett a főszereg is Komárom felől, melynek hat hétre volt szüksége, míg Bécsből a primási székhelyig el tudott vergődni. Végre szept. 5-én Joakim fővezér felszedte táborát és megkezdte az előnyomulást Buda felé. (Századok 1880. évf. — Hadtört. Közlemények 1893. évf. 276. l. — Millenn. Tört. V. 232. Thallóczy Lajos : Csömöri Zay Ferencz 35. l.)

E hatalmas sereg, mely már Esztergomnál zúllásnak indult, egy havi táborozás után, megtizedelve került vissza Esztergomba. Sokan elhullottak, de még többben estek a táborban fellépő ragály áldozatául. Ferdinánd a csúfos kudarc első hatása alatt, végzetes lépésre határozta el magát. Meg akarván félemlíteni a magyarokat, Lascan, Esztergom áruló parancsnokának tanácsára, Perényi Pétert, az ország egyik leggazdagabb s legbefolyásosabb emberét a sereg visszatérése után Esztergomban elfogatta. Az elfogatás hírére a magyar urak, sőt még a közhuszárok is, sietve elhagyták az esztergomi tábort; többé senki sem érezte magát biztonságban a császári vezérek környezetében, s csak nőtt az ellen-szenv Ferdinánd uralma ellen.

Buda elfoglalása után a törökök, a hódoltsági terület kikerekítése végett, Esztergomot és Székesfehérvárt igyekeztek kézrekeríteni. Fráter György, Izabella királyné kincstartója és Erdély kormányzója, mind e tervokról már jó eleve értesült s még 1543 május havában figyelmeztette Ferdinándot a várható támadásra.

A mint Esztergomban híre járt, hogy a török sereg Budára érkezett, a város lakossága szétfutott; maga Várdai Pál érsek is a főkáptalannal, a levéltárral és az egyházi kincsekkel Pozsonyba költözött, Esztergom városát pedig, mivel azt megvédelmezni úgy sem lehetett volna, felgyújtották és szétrombolták.

A vár parancsnoka ekkor a spanyol származású Musica Márton volt, a kit közönségesen Lascan néven ismertek s a ki mellé Ferdinánd király még az ostrom megkezdése előtt a szintén spanyol eredetű Salamanca Ferenczet küldte ki.

Lascan mellett némi spanyol őrség, továbbá két szakasz olasz, a kik Medici és Vitellius Sándor csapataiból maradtak vissza, ezenkívül két zászlóalj gyalogos, az ostrom harmadik napján érkezett a várba, így az egész várőrség létszáma ezerhatszáz emberből állott.

Szulejmán Budára érkezvén, július második felében elrendelte az előnyomulást Esztergom felé. Seregének felerészét Ahmet rumélieai beglerbég és Muhammed budai bég vezérlete alatt előre küldte, a kik július 24-én érkeztek Esztergom alá, míg a szultán, a ki a következő nap indult el összes hadseregével és az ágyúkkal, július 26-án látta viszont a primások székhelyét. Míg a török ostromló sereg elhelyezkedett, Horvát Bertalan, az érsek csapatainak parancsnoka, 200 ökröt hajtott be a várba, ugyancsak ő ajánlotta fel az érsek nevében azt a 200 akó bort, mely a várban volt elhelyezve.

Júl. 28-án hajókon érkezett két zászlóalj német gyalogos Fortaler, Tristán és Münch Ferencz parancsnoksága alatt; ezeknek sikerült a várba bejutniok.

Midőn azonban a törökök látták, hogy a várbeliek a Dunán élelmi szereket, lőport és más hadieszközöket kapnak, melyek akadály nélkül jutnak be a várba, a Duna mindkét partját őrizet alá vették, s így már július 30-án sikerült a martalóczoknak két hajót elfogniok, a melyen hadiszerek érkeztek Bécsből.

Szulejmán, mielőtt megkezdte volna a rendszeres ostromot, három követet küldött a várba, megadásra szólítván fel a várbelieket, de Lascan és társainak válasza elutasító volt. Ezalatt a törökök a várat körülvevő magaslatokon helyezkedtek el, mire július 31-én megkezdődött a vár falainak lövöldözése, mit azonban a várbeliek érelyesen viszonztak.

Július 31-ikétől aug. 2-ig a törökök mindegyre több ágyút vontak a vár köré, melyek szünet nélkül működtek. Ekkor már az alsóváros erődítményei romban heverték, úgyszintén a külső bástyák is, úgy hogy a védőknek el kellett azokat hagyniok s belső erődítményeket kellett készíteniök.

Az őrség soraiban ekkor már csüggedés vett erőt; egy turini származású ifjú és egy öreg tüzér kiszöktek a várból és részletes felvilágosítással szolgáltak a törököknek a várbeliek helyzetéről; kétségkívül ez a kiszökött tüzér tanácsolta a törököknek a víztorony elfoglalását.

Esztergom
eleste.

Mivel azonban a víztorony ágyúkkal egykönnyen nem volt megközelíthető, a kiszökött öreg tüzer útmutatása alapján a törökök egy elhagyott szigetre vitték az ágyúkat és onnan kezdtek ágyúzni a víztoronyra. Aug. 3-án a várból ismét többen szöktek ki; Szulejmán ezeknek előadása alapján aug. 6-án általános rohamot rendelt, melyet heves ágyúzás előzött meg, de a rohamot a várbeliek vitézül visszaverték. E roham mindkét részről sok áldozatot követelt; csupán a janicsárok közül 300-nál többen estek el.

A roham visszaverése után egy német és egy olasz csapat a víztoronymnál lévő erődítvényekből kitörve, az alsóvárosi házakban tanyázó török hajós katonákra ütött, közülök sokat levágtak, vagy a Dunába szorítottak.

A roham utáni napon (aug. 7.) Rusztem körüljárván a várat, lelkesítő beszédet tartott a török katonáknak. Aug. 8-án sikerült a törököknek csellel a víztornyot hatalmukba keríteniök, a minek elvesztése nagy hatással volt a várbeliekre. Az elcsüggedt várórség közül egy Massa nevű olasz származású zászlótartó, két társa kíséretében leereszkedett a várfalról és az ellenség táborába ment, hol a vár átadását az őrség nevében felajánlotta. A pasa, a kihez vezették, két törököt küldött vele vissza Salamancához. Lascan, maga is meg lévén sebesítve, eleintén hallani sem akart a vár átadásáról, ezért elsősorban az idősebb katonák véleményét kívánta megtudni. A tanácskozás után Salamanca személyesen ment el a török táborba, hogy ott a vár feladására nézve kedvező feltételeket eszközöljön ki, de a szultán csupán a várórség szabad elvonulásába volt hajlandó beleegyezni.

Aug. 9-én Rusztem pasa, a második vezér közeledett a várhoz, a vár kapuinak kinyitását rendelvén el. Lascan engedelmeskedett és a vár kulcsait neki átadta. Erre a janicsárok csendesben bevonultak a várba s a bástyák szegélyeit elfoglalták. Annak jeléül pedig, hogy a vár a szultán kezébe került, a vár ormaira feltűzték a padisah zászlóit.

A várórség a törökök gyors és váratlan beözönlésére megzavarodott és teljesen elveszítette önuralmát; mindenki csak a saját élete megmentésére gondolt. Miután a törökök a várbelieket egyenként kibocsátották a kapun, Lascannak is távoznia kellett, elébb azonban kénytelen volt Rusztemnek ajándékozni azt az arany lánczot, a melyet ő az előző évben Perényi Pétertől elvett. A fegyvertelen várórséget a törökök a mai belváros területén terelték egybe, a hol tudtukra adták, hogy eltávozásuk előtt a várat ki kell tisztogatniok. Másnap a volt őrséget csakugyan felhajtották a várba, hogy ott a halottakat eltemessék, az árkokat behúzzák és mindent kitisztogassanak.

E megaláztatás után végre útnak indították a száanalomra méltó katonákat, a kiket ladikokon szállítottak át a Dunán, hogy innen gyalog tegyék meg az utat Pozsony felé.

De útközben is sok zaklatásnak voltak kitéve; csupán a visszamaradt sebesülteket részesítették a törökök emberségesebb bánásmódban, s felgyógyulások után bántatlanul mehettek Komáromba. Lascan és Salamanca, a kiket árulás vádjá illetett, hűvényyszék elé kerültek s bár némileg tisztázták magukat, a haditörvényték hosszas fogságra vetette őket. Szulejmán a vár átadását követő napon (aug. 10.), az összes pasákkal és agákkal együtt, felment a várba, s miután megszemlélte az erődítvényeket, megtekintette a nagytemplomot is, a melyet ünnepélyesen átadott az iszlám szertartásainak végzésére, megfosztván a keresztény hitre emlékeztető összes belső díszítéseitől, melyeket az udvari emberek szeme láttára dobtak ki, vagy törtek össze.

Szulejmán azonnal gondoskodott Esztergom helyreállításáról is. Még aug. 10-én kinevezte az esztergomi új hivatalok számára a személyzetet, azonkívül hét szandzsák-bégnék megparancsolta, hogy a vár őrizetére és védelmére Esztergomban maradjanak.

Szulejmán nem feledkezett meg azokról sem, a kik Esztergom ostrománál magukat kitüntették. Ezeket, mint Muhammed és Ahmed pasákat, továbbá Ibrahim pasát, az anatóliai beglerbéget gazdagon megajándékozta. Aug. 16-án azután elvonult Esztergom alól és Tata felé vette útját.

Esztergom eleste nagy rémületet keltett Magyarországon és külföldön egyaránt. A pápát maga Várdai Pál értesítette aug. 20-án kelt levelében; keserűen panaszkodott a várórség, különösen a várparancsnokok ellen, a vár elestét árulásnak tulajdonította, de levelében nem adta fel a reményt, hogy az érseki székhely még abban az évben visszavétessek a törököktől.

Maga Ferdinánd király is komolyan foglalkozott Esztergom visszafoglalásával. Még Székesfehérvár ostroma alatt Pozsony környékén 20.000 cseh és morva, 8000 német és 4000 olasz gyűlt egybe, ezenkívül 8000 magyar és osztrák lovas állott volna rendelkezésre; ezzel a haderővel vissza lehetett volna Esztergomot, valamint az időközben szintén elesett Székesfehérvárt foglalni. De ekkor az időjárás oly kedvezőtlené vált, hogy a csapatok nem akartak harcolni, így a vezérek arra kérték a királyt, hogy bocsássa őket haza, a mibe Ferdinánd kénytelen volt beleegyezni.

A pozsonyi országgyűlésre egybegyűlt rendek, mintegy belenyugodva abba a tudatba, hogy Esztergomot egyhamar úgy sem fogják visszaszerezni, javaslatot tettek Esztergom közelében egy új erőd építésére. (Némethy Lajos: Miként jutott 1543-ban Esztergom árulással török kézre.)

Esztergom ettől kezdve — kevés megszakítással — közel másfélszázadon át török uralom alatt állott. Míg az ország primása és a főkáptalan, a városból elúszva, Nagyszombatban húzta meg magát, az alatt a magyar keresztény egyház ősi székhelyén az imámok és a műezzinek éneke hirdette a félhold uralmát.

7. VALLÁSI, TÁRSADALMI ÉS MŰVELŐDÉSI VISZONYOK.

(1397—1543).

Mária királynő halálakor Kanizsai János állott a magyar kath. egyház élén. Családja, valamint maga is, az Anjouk régi, kipróbált hűségű híve volt, de azért nagy szolgálatokat tett Zsigmond királynak is, trónjának megszilárdítása körül. A törökök elleni hadjáratokban hű osztályosa, itthon pedig érdekeinek mindenkor szószólója volt. E viszonyt csak Nápolyi László fellépése zavarta meg, midőn Kanizsai János érsek szintén a felkelőkhöz csatlakozott; ezzel magára vonta a király haragját, minek következtében sok méltatlanságban volt része. De rövid idő alatt helyreállt a béke közötté és a király között, a ki a konstanzi zsinat alatt királyi helytartóvá, majd a német-római császárság kancellárjává nevezte ki.

Kanizsai
János.

Közpályáját az előző fejezetben már ismertettük, itt csupán az egyházi téren kifejtett tevékenységére terjeszkedünk ki, a mennyiben az a vármegye történetével összefügg.

Bár a koronát nem ő tette Zsigmond király fejére, mert abban az időben nem volt esztergomi érsek, mégis, a midőn 1388-ban a magyar kath. egyház élére került, Zsigmond király, az esztergomi anyaegyházat megillető jogok elismeréséül, koronázási ajándékkép, Ujfalu, Bajót, Genemarót, Mócs (Dunamócs) és Süttő birtokokat (az utóbbi akkor félig Esztergom és félig Komárom vármegyéhez tartozott,) adományozta neki; később, midőn a nikápolyi szerencsétlen kimenetelű hadjáratból (1396) visszaérkezett, a király az akkor Pilis vármegyéhez tartozó Bajon mezővárost is nekiadta.

A szentszék is több jelét árulta el iránta való jóakarátának. Nemcsak hogy segédkezet nyújtott neki az esztergomi főegyház jogainak megszilárdítására, de újabb kitüntetésekkel halmozta el. IX. Bonifác pápa 1393-ban Magyarország primásának és az apostoli szentszék született követének méltóságával ruházta fel, 1399-ben kelt kiváltságlevelével pedig Magyarország minden püspökeit, apátságait és prépostságait a magyar primás és az esztergomi érsek hatósága alá helyezte. (Török J. i. m. II. 54., 57.)

Maga Kanizsai János érsek is arra törekedett, hogy az esztergomi érsekség összes kiváltságai és jogai részletesen előszámláltassanak. E végből az esztergomi főkáptalan felett tartott, 1397-ik évi egyházlátogatás alkalmával felvett jegyzőkönyvben az érsekség összes előjogai és szabadalmi felsoroltattak.

1391-ben jelentékeny áldozatokkal megalapította a Szent István első vértanúról címzett esztergomi prépostságot és társas káptalant, felépíttette, illetőleg helyreállíttatta a Szent István első vértanú templomát, s a székesegyház baloldalán, Nagy Boldogasszony tiszteletére, 1396-ban gyönyörű kápolnát építtetett, melyet gazdag alapítvánnyal látott el, továbbá, mint a tudomány egyik lelkes barátja, Esztergomban székesegyházi iskolát alapított. A huszita törekvéseket egyházmegyéjében ártalmatlanokká tette, s a magyar katolikus egyházat ősi tisztaságában hagyta hátra utódára. (Török J. i. m. I. 85.)

Utóda, Hohenlohe György passauai püspök, rövid ideig (1423) tartó főpásztorkodása alatt, alig hagyott nyomot maga után a vármegye történetében.

Palóczy
György.

Korai halála után Palóczy György került az esztergomi érseki székbe. Palóczy erősen védte az esztergomi érsekség jogait, mind a függetlenségre törekvő székesfehérvári prépost, mind a veszprémi püspök ellen: hasonlóképen járt el a pozsonyi társaskáptalannal szemben is, mely a megürült kanonoki helyeket a primástól függetlenül igyekezett betölteni.

Az ő érseksége alatt nyílt meg 1431-ben a bázeli zsinat, melynek czélja a huszita-tanok következtében támadt egyházszakadás megszüntetése volt. Palóczy György e zsinatra meghívást nyervén, a püspöki kart Esztergomba értekezletre hívta egybe, mely a magyar kath. egyház képviselőjében János kalocsai érseket küldte ki a zsinatra, míg a primás Miklós esztergomi kanonokkal képviseltette magát.

Zsigmond halála után, 1438 január 1-én, ő tette Albert fejére a koronát, a ki ez alkalommal Drégely várát adta az esztergomi érseknek.

Palóczy György alig két hónappal előzte meg Albert király halálát, (1439. okt. 28.), s így a trón és az érseki szék ép a legválságosabb időben állott gazdátlanul.

Széchy Dénes.

Erzsébet özvegy királyné Széchy Dénes egri püspököt, a megelőző évben bíbornoki méltóságot nyert főpapot nevezte ki esztergomi érsekké. Széchy Dénes, Zsigmond örökösének tántoríthatatlan híveként, nagy szolgálatokat tett Erzsébet özvegy királynénak és fiának, V. Lászlónak, kinek érdekeit mindenkor hathatósan támogatta. Attól kezdve, hogy az esztergomi érseki széket elfoglalta, egész Mátyás király trónraléptéig, az ország legbefolyásosabb főurai között foglalt helyet, de Mátyás uralkodása alatt a régi tekintélye alábbszállott; a király 1464-ben azt tartván felőle, hogy „bonus quidem ecclesiasticus sed rerum politicarum non satis peritus,” elvette tőle a főkancellári hivatalt, s azt István kalocsai érseknek adta; később azonban, II. Pius pápa közbenjárására, a főkancellári címet visszanyerte, sőt a szentszék, 1464 jún. 12-én kiadott bullájával azt a bullát is megerősítette, a melylyel IX. Bonifác pápa a magyar primások kiváltságait megalapította. Széchy Dénes, érseksége alatt, 1449-ben Esztergomban tartományi zsinatot tartott, a melynek főtárgya az esztergomi székesegyház felépítése, illetőleg helyreállítása volt. Széchy érsek buzgóságának köszönhető, hogy e roppant épület négy év alatt elkészült; Széchy Dénes azt 1453. nov. hét megyés püspök jelenlétében ünnepélyesen felszentelte.

Ez az egyház mindenkor gondoskodásán kiváló tárgya volt. Halála előtt egy évvel nyolczezer aranyat, (80.000 arany forintot) hagyott a bazilika befejezésére.

A székesegyház kincstára jelenleg is őriz egy kelyhet, a melyet Széchy Dénes primás készíttetett; főbecse a zománcozás és a sodronymű finomsága, az egyes részek szép aránya és összhangzása, s így az a legértékesebb műemlékek közé sorozható. (Magyar Sion 1863. I.)

Vitéz János.

Széchy Dénes halála (1465 febr. 1.) után még abban az évben Vitéz János került a primási székbe, a kiből a tudományok és a művészetek lelkes pártfogója találtak. Rövid, alig hét évre terjedő érseksége alatt székhelyét nagyarányú építkezésekkel emelte, a várat kertekkel, melegházakkal díszítette s nagybecsű könyv- és képtárt állított fel. Építkezései közül Bonfin Antal olasz történetíró, különösen kiemeli a magyar királyok és vezérek arcképeivel ékesített ebédlőjét, továbbá a vörös márványból emelt csarnokokat és az érseki kerteket a várhegy nyugati oldalán. Vitéz János e kerteket, melyek az olasz függőkertekhez hasonlóan, két sorban vonultak végig, fedett, oszlopos folyosókkal látta el, melyeknek végére, a szikláknál, kerekded tornyokat építtetett. Ezekben a tornyokban tükrökkel díszített termek és szobák is voltak.

A hegyoldalban fekvő kerteken kívül volt még Vitéz János primásnak egy kedves kertje, mely Esztergomtól egy olasz mér földnyire, Dömös felé terült el s a Vértes hegység renetegeivel volt határos. E kertben a primás palotát is építtetett, mely a Dunára tekintett. Ide gyakran vonult vissza elmélkedés végett. Ez a kert, melyről Oláh Miklós is megemlékezik, vadaskertül szolgált, s benne bölényeket is tenyésztettek; még a mohácsi vész után is, midőn Ferdinánd 1527 nov. 19-étől 1528 febr. végéig Esztergomban tartózkodott, gyakran tartottak itt vadászatokat a király részvételével.

Szelepchényi György.
1666—1685.

Lippay György.
1642—1666.

Szechenyi György.
1685—1695.

Graf Barkóczy Ferencz.
1761—1765.

Sajnos, Vitéz János nem fejezhette be nagyarányú építkezéseit; ebben a közötté és Mátyás király között kitört viszály akadályozta meg. Az egykori fényes palotáiból semmi sem maradt fenn, de az érseki kertek nyomai még most is fellelhetők a várhegy oldalán.

Sok viszontagságon ment keresztül az érsek nagybecsű könyvtára is, melynek legbecsesebb részét utóda, Beckensloer János, a midőn Mátyástól elpártolva, Németországba szökött, más kincsekkel együtt, magával vitt.

Vitéz János kéziratainak egy részét Konstantinápolyba vitték; innen egyes példányokat sikerült a könyvgyűjtőknek megszerezni.

Vitéz János közvetlen utódai, Beckensloer János (1473—76) és János arragoniai herceg (1480—85), a vármegye történetében észrevehető nyomot alig hagytak maguk után.

János, arragoniai bíboros-érsek távozása után Mátyás, nejének rokonát, Hippolyt ferrarai herceget óhajtottá volna az esztergomi érseki székre ültetni; VIII. Innocentius pápa azonban 1486 jún. 6-án kelt levelével Hippolyt megerősítését, ennek gyermekora miatt, megtagadta. Hosszas alkudozások után Mátyásnak 1487-ben sikerült a pápa hozzájárulását kieszközölni; hogy azonban az érsek ifjú kora miatt az egyház kárt ne szenvedjen, Hippolyt felserdültéig az érseki székhelytartójául Ibafalvi Tamást, a hazai és az egyházi törvényekben egyaránt jártas esztergom-szentgyörgymezei prépostot nevezte ki.

Ibafalvi Tamás, helytartósága alatt, 1493-ban Esztergomban érsek-tartományi zsinatot tartott, a melynek végzéseiből fennmaradt töredékeket Péterffy közrebocsátotta. (Török János i. m. I. 123.)

Mátyás király halála után Beatrix befolyása is megszűnt, minek következtében Hippolytnak sem volt az országban maradása. 1492-ben Rómába ment, a honnan 1494-ben bíbornoki méltósággal visszatérvén, Ibafalvi Tamást állásától elmozdította, s helyébe Areezo Donátot, egy teljesen ismeretlen olaszt helyezte. Hippolyt e magatartása visszahatást keltett országszerte; ennek kifolyása az 1495: XXX. törvény-cikk, a mely kimondja, hogy egyházi javadalmak idegeneknek nem adományozhatók.

1497-ben végre a pápa is beleegyezett Bakócz Tamás egri püspöknek az esztergomi érseki székre való áthelyezésébe, ezzel az esztergomi érseki tartományban, Ibafalvi Tamás helytartó elmozdítása óta lábrakapott fejtelenség is csakhamar megszűnt.

Bakócz Tamás a hanyatló középkor egyik leghatalmasabb alakja, az írók és a művészek hathatós pártfogója, a ki Esztergomot ismét a tudományok és a művészetek középpontjává tette, mint volt Vitéz János primás idejében. Ő építette Esztergomban a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt kápolnát, a székes-egyház mellett; ennek terveit Peruzzi Boldizsár hírneves építész-től származik, s 1507-ben készült el teljesen. E kápolna csodálatoskép túlélte a századok viharait, s a renaissance-izlés legkiválóbb emlékei közé tartozik.

Az ő érseksége alatt mérhetetlen kincs gyűlt egybe az esztergomi primási palotában. Az ő tulajdona volt a XVI. század elejéről való kehely, melyet jelenleg az Erdődy grófok galgóczi kincstárában őriznek.

Étkező termeinek díszedényeiről, valamint az asztalánál használatban levő gazdag készletéről fogalmat nyújt egyik olasz fejedelem követének jelentése, Bakócz Tamás hagyatékának sorsáról, melyben többek között a következőket írja: „három napon át az ezüstedényeket úgy hurezolták ide-oda, akár csak cserépedények lettek volna. Némelyek szerint háromszáz mázsát tett ki súlyuk. Egy aranyműves állította, hogy száz mázsánál mindenestre több volt; látni lehetett szarvasokat, madarakat és szarvakat ábrázoló asztaldíszeket, roppant nagyságú edényeket, melyek császári udvartartáshoz sem lettek volna méltatlanok.“ (Fraknoi V. Erdődi Bakócz Tamás élete.)

Bakócz Tamás főpásztorkodása alatt, 1510-ben, Esztergomban egyházmegyei zsinat volt. 1513-ban, kérelmére, X. Leó pápa az esztergomi érsekségre és a magyar primásra vonatkozó összes előjogokat megerősítette, ugyanez évben a szentszék a szepesi prépostot és káptalant az esztergomi érsek, — mint az összes magyarországi egyházak főhatósága — alá helyezte, II. Lajos király pedig 1519-ben a magyar primások pisetum-jogát erősítette meg. Néhány nappal halála előtt jelent meg X. Leó pápa bullája a görög egyesült egyház ügyeinek rendezéséről, a melyet Bakócz Tamás eszközölt ki a szentszéknel.

Hippolyt
herceg.

Bakócz
Tamás.

Bakócz halála után mindinkább vészterhes napok köszöntöttek hazánkra. Míg a török támadás egyre fenyegetőbb jelleget öltött, addig a nyugatról elterjedő tanok vallási téren is megoszlással fenyegették a nemzetet.

Szatmári
György.

II. Lajos Szatmári Györgyöt tette esztergomi érsekké; mellette Nyásy Demeter érseki helynök — rendkívül szigorú és erélyes férfiú — működött, ugyanaz, a ki Bakócz halála (1521 jún. 16.) óta kormányozta az érsekséget.

A nyugatról jövő tanok ugyan még nem találtak Esztergom vármegyében talajra, de egyházi téren mindenfelől a hanyatlás jeleivel találkozunk. Nyásy Demeter gyakran élt az egyházi fenyték fegyverével. 1521 szept. 9-én kiközösítette Hédervári Istvánt, mert a szentmártoni apátságnak, tartozását, melyet keresztény hitére fogadott, nem fizette meg; 1522-ben egyházi fenytéssel kényszerítette Zámbó Mihályt tartozásának megfizetésére; 1523-ban egyszerre tíz adóst közösített ki. (Bunyitay, Rapaits és Karácsonyi: Egyháztört. Emlékek I.)

Az egyházi fenyték, gyakori alkalmazásával elveszítette erejét, de a vallásos buzgóság is hanyatlott. Burgio Antal jelenti 1525-ben a pápának, hogy mikor a pápai jubileumi pénztári ládákat felnyitották, az esztergomiban 100 és néhány forint volt csupán, de e mellett abban üvegdarabokat, hamis pénzeket, sőt gúnyiratokat is találtak. (U. ott I. 209.)

Szalkay
László.

1524 ápr. 7-én meghalt Szatmári György primás. A szentszék, tekintettel az ország sanyarú pénzügyi helyzetére, felhatalmazta a királyt, hogy az érseki széket két évig üresedésben hagyja és annak jövedelmeit az ország védelmére fordítsa. II. Lajos király mindazonáltal még 1524 nyarán az érsekséget Szalkay László váci püspöknek és főkanczellárnak adományozta, a ki még pappá sem volt szentelve, s csak 1525-ben, pápai sürgetésre, vette fel az egyházi rendeket.

Miként magas egyházi méltóságának kötelességeivel szemben lelkiismeretlennek mutatkozott, ép oly kevéssé tudta a Luther tanainak tovaterjedését megakadályozni. Pedig ekkor már a lelkészek között itt-ott a dunántúli ország-részben is akadtak Luther követői. Campeggio bíbornok 1525 jún. 18-án Székesfehérvárott kelt levelében jelenti, hogy két, Luther tanait hirdető papot elfogatott és Esztergomba vitetett, hol az érsek érdemük szerint fog velük elbánni.

Az érseket ekkor az udvari párt, melynek ő is tagja volt, és a köznemesség között dúló pártküzdelmen kívül, még egy botrányos pör is foglalkoztatta, melyet Siennai Fülöp protonotárius már évek óta folytatott az esztergomi káptalan ellen, a Bakócz-kápolna miatt. A primás ismételten tett előterjesztést Rómába, kérve a pápát, hogy a protonotárius jogtalan követeléseiével szemben az esztergomi kanonokokat vegye védelmébe s ezt a botrányos pört szüntesse be.

Midón Szulejmán szultán a Magyarország elleni hadjáratra megtette előkészületeit, a pénzsűkében levő udvar, a szentszék engedelmével, az egyházi kincsek beolvasztását rendelte el. II. Lajos utasítására Szalkai László primás 1526 jún. 29-én a székesegyház sekrestyéjéből ezüst- és aranykészletekben 363 márka értékű ezüstneműt és 14¹/₂ márka aranyneműt szolgáltatott ki; ezenkívül Dóczy Ferencz barsi főispán és János veszprémi prépost, mint kiküldött biztosok, a Kanizsai-kápolnából hét, az Úr testének kápolnájából hat, a Bakócz-kápolnából 34 márka értékű ezüstneműt vettek át.

A Szalkai László halálával megüresedett esztergomi érseki széket még 1526 nov. elején János király Várday Pál egri püspöknek adományozta.

Várday Pál.

Várday ép a legválságosabb időben került a magyar katolikus egyház élére. Míg az ellenkirályok közötti küzdelem változó szerencsével folyt, addig az új hit tanai mind nagyobb tért hódítottak az országban.

E válságos időkben Várday Pál érsek sem tudta megőrizni pártatlanságát. Előbb János király híve volt, majd Ferdinándhoz pártolt, sőt 1529-ben kénytelen volt a szultán táborát felkeresni; majd ismét Ferdinánd pártján találjuk, miközben fáradhatatlanul buzgólkodott az ellenkirályok közötti béke megteremtésén. E mellett azonban nem szünt meg az érsekség jogainak biztosítására törekedni.

János király 1529-ben megerősítette az érsek pisetum-jogát, ugyanez évben kiadott oklevelével az érsekséget a legelső magyarországi egyházi méltóságnak ismerte el; az 1536. évi országgyűlés XV. t.-cz.-e pedig elrendelte, hogy az esztergomi érseknek, mint főkanczellárnak és a király személyesítőjének, mind a királyi tanácsban, mind a főtörvényszék üléseiben részt kell vennie. (Török i. m. I. 166.)

E jogok mellett azonban terhes kötelezettségek is hárultak az érsekre. Ezek egyike volt a katonatartás kötelezettsége. Egy 1528-ban kelt kimutatás szerint,

az érsek 800, az esztergomi káptalan 200 lovas tartozott¹ harezba küldeni; e mellett az érseknek a hadi költségekhez is hozzá kellett járulnia, ha másképp nem, az egyházi ezüstműek feláldozása árán is. 1529 decz. 23-én János király a Bakócz-kápolna összes arany- és ezüstkészletét követelte a káptalantól; így veszett el azután a nagynevű primás áldozatkésztségének utolsó emléke is. (Egyháztört. Emlékek I. 423.)

Esztergom vára 1529-ben még a primás birtokában volt, melynek őrségét is ő fizette, de már ebben az évben Ferdinánd király, a ki nem igen bízott Várday Pál hűségében, a vár átadását követelte.

Várday hasztalan fordult Tamás egri püspökhöz, majd Oláh Miklóshoz, hogy járnának közbe érdekében; 1530 okt. 26-án kénytelen volt a várat átadni báró Rogendorf Vilmosnak. Ferdinánd ekkor az érsekség jövedelmeinek fele részét a várórség fenntartására kívánta fordítani, majd beleegyezett, hogy az érsek e kötelezettséget évi 10.000 arannyal megválthassa. Várday Pál, érseket mélyen sújtotta ez a rendelkezés, mert hiszen ekkor már a török támadások, a belháborúk és az egyes elhatalmasodó főurak garázdálkodásai az érsekség jövedelmeinek tekintélyes részétől megfosztották. Elkeseredésében 1531-ben János királyhoz fordult, a kit arra kért, fogadja vissza kegyeibe, majd 1531-ben Drégelyről, később, 1533 jan. 21-én ismét Ferdinándot keresi fel leveleivel, kérve, helyezze vissza állásának és méltóságának megfelelő állapotba.

E nehéz napokban nem feledkezett meg az egyházáról sem. Élénk figyelemmel kísérte a Luther követőinek térfoglalását; 1530-ban biztosokat küldött Selmeczbányára, majd ápr. 29-én levelet intézett a körmöczbányaiakhoz, s ugyanekkor részletes utasítást küldött a bányavárosi plébánosoknak.

1531 ápr. 23-án zsinatot tartott Esztergomban; ezután elhagyta székvárosát, hol alkalmasint a katonák kicsapongásai és a várkapitányok jogtalan eljárása miatt nem érezte magát jól. Előbb Drégelyen, majd 1532-ben és 1533-ban Nagyszombatban, utóbb ismét Drégelyen és Pozsonyban tartózkodott. Csak 1534 febr. 21-én találjuk ismét Esztergomban. Távolléte alatt Szögyéni Demjén helytartó, címzetes püspök intézte az egyház ügyeit Esztergomban.

1535 ápr. 23-án újra zsinatot tartott Esztergomban. (Egyházt. Eml. III. 1.) Ezután ismét Pozsonyba ment, hol az 1537. év legnagyobb részét töltötte, s a János királylyal kötendő béke érdekében fáradozott.

1538-ban visszatért Esztergomba, de a következő évben hosszabb időt töltött Pozsonyban; ekkor gyakran felkereste Aleander Jeromos bíbornokot, a pápa követét, a kivel sokat tanácskozott a magyarországi ügyekről.

Időközben Ferdinánd bizalmát ismét megnyerte. Utóbbi 1539-ben már melegen ajánlja a pápának a bíbornoki méltóságra; majd 1540 decz. 28-án meghagyta Fels Lénárt kapitánynak, hogy Bebek Ferenczet, Ráskay Istvánt, Balassa Menyhértet és Zsigmondot az esztergomi érsekségnek kezükön levő birtokai visszaadására szükség esetén fegyverrel is kényszerítse; 1542-ben pedig a királyi kettős pecsét őrizetét ismét rábízta és főkancellári jogának gyakorlásába visszahelyezte. (Egyházt. Emlékek, III. Török J. i. m. II. 104.)

Buda eleste után a török hódoltság egyre jobban közeledett Esztergom felé. Midőn a török Esztergomot 1543-ban ostrom alá fogta, Várday érsek a káptalannal és az egyházi szerekkel, valamint a levéltárral már Pozsonyban húzódott meg; csak távolból szemlélte ama nagy küzdelmet, mely az egyházat hosszú időre megfosztotta a magyar keresztény világ székhelyétől.

Az esztergomi káptalan a XIV. század folyamán jelentékeny vagyonnal rendelkezett, úgy hogy a káptalani tagok ellátása biztosítva volt. A káptalan birtokviszonyaira az 1397. évi egyházlátogatás vet világot, melyet Pontói Antal sebencői püspök, érseki helynök teljesített. Az 1397. évi egyházlátogatás idejében a káptalan tagjainak bemondása szerint, a következő helyeken volt birtokos a mai Esztergom vármegye területén: Nyír, mely akkor már rég lakatlanul, pusztán állott, Keszthely, Dorog, Epöl. Vámost szedtek Esztergom város kapuja előtt, a polgároktól pedig helypénzt kaptak, a mit Szent Mihály napján szoktak fizetni, ennek azonban $\frac{1}{4}$ része a szigeti apácákat és a szenttamási prépostot illette meg; a fennmaradó összegből $\frac{1}{5}$ részt a nagyprépost, $\frac{1}{10}$ részt az olvasó kanonok kapott, a többi a kanonokok között egyenlő arányban osztott szét. Hasonlóképp osztották fel a párkányi vám jövedelmét is. A dunáninenni részben övék volt Ebed, a halászlati joggal együtt, továbbá Nána, Kistata

Káptalani
birtokok
a XIV. szá-
zadban.

(ma puszta) és Gyarmat. Esztergomban pedig két malmot bírtak. A káptalané volt ezenkívül a Kis-Duna partja, a belváros falától a vizivárosig. (Kollányi Ferencz: Esztergomi kanonokok.)

Az esztergomi kanonokok száma a XIV. században 39-re emelkedett. Az 1397. évi egyházlátogatás alkalmával a káptalani tagok kérték a 39-ik statum bezűntetését, mégis 1525-ben a káptalan tagjainak száma 40 volt. (Egyháztörténelmi Emlékek I. 211.)

A káptalan tagjai részben a várban, részben a városon kívül laktak; ez utóbbiak lakóházait 1532-ben, midőn Gritti Lajos ostrom alá vette Esztergomot, földig lerombolták. Várday Pál érsek ugyan 1534 táján, Ferdinándhoz intézett emlékiratában kérte a királyt, utasítaná az esztergomi kapitányt hogy a kanonoki lakóházak helyén faházak építése elé akadályokat ne gördítsen, de úgy látszik, eredménytelenül, mert Oláh Miklós írja, hogy 1536-ban is még romhalmazz jelezte a kanonoki lakások helyét.

A mohácsi vész után a káptalan sokat szenvedett; nem csupán az ellenséges támadások okoztak neki kárt, de az egyházi hatóságokkal is számos pere volt.

Még 1526 előtt Sicmai Fülöp és a káptalan között hosszas per támadt a Bakócz-kápolna igazgatósága miatt, mely per még 1527-ben is tartott. A káptalan ekkor lépéseket tett az átruházási bulla kiállítása iránt, melynek értelmében a Bakócz-kápolna igazgatóságát a káptalannal egyesítették.

Maga Várday Pál érsek sem volt ment a túlkapásoktól. 1530 nov. 25-én Eszéky János esztergomi kanonok a sági (ipolysági) konvent előtt bejelentette tiltakozását Pál érseknek a káptalannal szemben elkövetett önkénykedései ellen. Mindezeknek ellenére még a legelőkelőbb családok sarjai is az esztergomi kanonoki állások elnyerésére törekedtek.

Ferdinánd 1540-ben Várdai érseket felhívja, hogy Kollonich Sigfrid fiának, Nándornak, az első, üresedésbe jövő kanonoki állást adja; ebben az évben báró Herberstein Zsigmond is a káptalan tagja volt. Ugyanez évben Ferdinánd felhívja az érseket, hogy Tranquillus Andronieusnak az esztergomi prépostságot, vagy más hasonló egyházi méltóságot adományozzon. (Egyháztört. Emlékek III.)

Kanizsai János érsek 1391-ben a Szent István első vértanúról címzett esztergomvári prépostságot alapítván, melléje hat tagból álló káptalant csatolt. A prépost egyszersmind az esztergomi főkáptalan tagja volt s rang szerint a hetedik helyet foglalta el a káptalanban.

Zsigmond király megerősítő levele szerint, a prépostság Maróth, Bajóth, Ujfalu és Süttő helységekben volt birtokos, továbbá a kéméndi malmot s a nyírmáli és a csernóvölgyi szőlőket bírta. A prépostság és a káptalan egészen Esztergom elfoglalásáig állott fenn.

Az 1397. évi egyházlátogatás alkalmával újból szervezték a dekáni állást, mely azután a mesterkanonokok között az első helyet foglalta el.

Zsigmond király uralkodása alatt 12 áldozó pap volt alkalmazva a székes-egyházban, a kiknek hetenként egy misét kellett mondaniok a király és a királyi család tagjainak lelkiüdvéért. Ezek voltak a királyi káplánok, a kiknek javadalmasására Zsigmond az esztergomi királyi adókból 400 frtot adományozott. A káptalan mellett volt tizenkét karbeli pap, őket a káptalan nevezte ki s a káptalannak hiteles helyi teendőiben is segítségére állottak. (Kollányi i. m.)

Az 1397-ben megtartott egyházlátogatástól kezdve, egészen Esztergomnak török kézre jutásáig, a káptalan birtokai Esztergom vármegyében a következő adományok útján gyarapodtak. Zsigmond 1426-ban Kistata és Kispatacs birtokokat adja a káptalannak, 1500 frt ráfizetés mellett. Albert király 1439-ben új adománylevelet állított ki a káptalan birtokaira, melyek közül a következők terültek el a mai Esztergom vármegyében: Szent Anna helység, mely akkor Esztergom egyik külvárosa volt, Kesztölcz, Nyír puszta, melyek akkor Pilis vármegyéhez tartoztak, továbbá Dorog, Epel, Nyék, Ebed, a hozzátartozó dunai szigettel, Kistata, Nána, Gyarmat, Nagypatak, Kispatak, a hozzátartozó Saluson (Zsaluzsony) és Zongor pusztákkal.

Mátyás király 1475-ben meghagyta a visegrádi várnagynak, hogy a csévi és a kesztölczi erdőket adja vissza a káptalannak. II. Ulászló a káptalan birtokában levő Bajon helységben nectán rejelő király. jogát 1507-ben a káptalannak enged. át. II. Lajos király 1516-ban a kakati átjárót, vámjával együtt, nemkülönben Dorog helységeit, melyet az ő rendeletére Vendrei Vincze udvarnok

elfoglalt, a káptalannak visszaadja. Végül I. Ferdinánd 1538-ban a barsvármegyei Garamszentbenedeket adta a káptalannak.

Kanizsai János 1396-ban az esztergom. várban levő főtemplom melé a Boldogságos Szűz t szteleteré kápolnát emeltetett, s annak fenntartására Ákos-palota, Bajon és Szamárd falvakat, azonkívül Nyitra és Trencsén vármegyékben is több birtokot adott a káptalannak. Vitéz János érsektől 1472-ben Csév falut nyerte adományul.

Estei Hippolyt 1495-ben a Szűz Mária kápolnáját, minden hozzátartozó javadalommal együtt, Bakócz Tamás pedig Zenyér várát adta a káptalannak. A Bakócz-kápolnához tartozó javadalmakról már az előző fejezetben megemlékezünk. Várdai Pál érsek 1528-ban az esztergomi székesegyházban az Oltári szentség kápolnáját alapította s ennek fenntartására a Felső- és Alsó-Nyéken, valamint Neklynczen levő részbirtokait adományozta.

Egyesek adományai közül kiemeljük a következőket : Lábatlani vagy Dédi Farkas László 1452-ben Berche helységet, Miklós prépost és esztergomi kanonok, Esztergomban egy nagyszőlejét adta a káptalannak. Thúróczy Miklós 1468-ban Bayon helységben (Esztergom elővárosa) öt megillető részeket a főtemplom éjszaki oldalán levő Boldogságos Szűz kápolnájának hagyta, Péter esztergomi kanonok 1479-ben Bajon helységben levő házát, a Szűz Mária kápolnájában mondandó misék kötelezettsége mellett, a káptalannak adta.

Lábatlani Gergely neje, Katalin, 1486-ban Csév helységet, Tavasz Bálint és társai, 1487-ben az Ebed melletti Kölked birtokukat, Alfarelli Ferrati esztergomi várparancsnok Esztergomban levő két házát adja a káptalannak ; az utóbbi adományt 1493-ban Hippolyt érsek is megerősítette.

Segesdi Antal kanonok 1496-ban esztergomi házát adta a székesegyház tornáczában levő Szent-Háromság kápolnájának. Wesáki Gerolth (Gyirót) Zólyom vármegye főispánja 1500-ban részben adományul, részben 2000 frt lefizetése fejében, Libád helységet adta a káptalannak. Cséven 1525-ben ismételtén nyer a káptalan egy részbirtokot Czobor Gáspártól. Vétel útján szerezte a káptalan 1418-ban Csév helységet Kanizsai János érsektől 700 frtéért, a ki azt zálogban bírta ; 1426-ban Kistata és Kispatacs birtokokért 1500 frtot ráfizet, 1428-ban Esztergom határában szőlőt vesz, 1444-ben Berce puszta felét megveszi Mérgesi Pétertől, 1458-ban Csév helységben vásárol Hangoni Perselth Jánostól részbirtokokat ; Tavasz Bálint és társaitól nyert Kölked puszta fele részéért a káptalan 16 arany forintot fizetett, végül Pani Kristóftól megveszi 1511-ben Bajon fele részét 400 magyar forintért. (Az esztergomi főkáptalan fekvő és egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára.)

A *Szent Tamás vértanú hegyfoki prépostsága* az 1397. évi egyházlátogatás szerint, a főkáptalanban volt bekebelezve; a prépost a káptalanban a hatodik helyet foglalta el. A prépostok közül a XV—XVI. században a következők említettnek : István, (1446—47), a kit testvérével, Botos Péterrel, a Pilis vármegyei Tahi birtokába iktattak be. 1473-ban Nagy-Lucei Orbán, a budai káptalan kanonokja és kir. alkincstárnok nyerte el a prépostságot. 1525-ben Székely János bírta a javadalmat, de megfosztatván attól, Dóczy Ferencz, öcsse, Nagy-Lucei János számára kérte a javadalmat. 1530-ban Kayári Antalé volt a prépostság.

Ekkor azonban a prépostság jövedelmei nagyon megesappantak. Csak Izsa helység, továbbá a zsitvatői halászat szolgáltatták a prépost jövedelmeit, a ki ezenkívül a Korpona környékbeli dézsmák jövedelmeiből és az esztergomi vámból is kapott egy-egy részt. Esztergom bevételével a szenttamási káptalan megsemmisült, csak a prépostság maradt fenn. (Kollányi i. m. Rupp I. i. m.)

A *Szent György vértanu zöldmezei prépostságát* Telegdi Csanád érsek 1337-ben helyreállítván, az 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a prépost egyszersmind székesegyházi főesperes volt. 1420-ban a prépostság új javakat nyert Kövesden, Szalkai Balázstól. 1397-ben László volt a prépostsági javadalmak élvezője. 1417—1425-ig Csetneki László, az esztergomi és budafelhévízi János-lovagok későbbi kormányzója viselte a prépostságot ; 1493-tól 1497-ig Ibafalvi Tamás esztergomi kanonok és érseki helynök, őt követte Athiai Miklós, a ki az 1506 előtti időben bírta a javadalmakat. (Rupp I. i. m.)

A *Szent István első vértanúról címzett prépostság*, melynek alapításáról már fentebb megemlékezünk, 1462-ben a Nyéki-út mentén egy házat vagy major-ságot bírt, melyet Mátyás király anyja, Szilágyi Erzsébet vett bérbe 16 frtéért.

Prépostsági
birtokok.

A *jeruzsálemi Szent János-lovagok* esztergomi rendházai a XIV. század végén már hanyatlásnak indultak. A Szent István királyról nevezett rendház templomát az 1372—1392. évek között állították helyre, de valószínűleg már 1373-ban oly állapotban volt, hogy benne isteni tiszteletet lehetett tartani, mert XI. Gergely pápa 1373. aug. 30-án a lovagok esztergomi temploma részére búcsukat engedélyezett. (Veszprémi püsp. Vaticani Okt. II. 222.)

Midőn 1375-ben a pápa a lovagokat a törökök ellen rendelte, a különben sem népes esztergomi Szent István királyról nevezett lovagházból kivonultak a lovagok; így történhetett azután, hogy a pápa 1377-ben Istvánfi János győri kanonoknak adta az esztergomi lovagok javadalmait. (u. ott II. 248.) Istvánfi János (másutt Péter) azonban nem sokáig élvezte azokat, mert e garázda férfiú embert ölt, mire a pápa 1390 nov. 3-án megfosztotta őt a javadalmaktól, melyeket Tamás fehérvári kanonoknak adományozott (u. ott II. 267.)

De ez sem maradt meg sokáig az esztergomi javadalmak élvezetében, mert IX. Bonifác pápa elrendelte, hogy Mátyás, a Márton fia, esztergomi kanonok a rendtagok közé felvétessék, ekként ő kapta meg a javadalmakat. Mátyás még 1404-ben is bírta azokat; ebben az évben ugyanis a trencsényi Alsó-Ozorócz birtokot hűbérbe adta Fülöp nevű nemesnek. (Esz. kápt. levélt. Acta de Széplak.)

1425-ben Zsigmond az esztergomi rendház kormányzójává Csetneki Lászlót tette, a ki 1417—1425-ig esztergomi szentgyörgyemezei prépost és kanonok, majd később, 1447-ben, nyitrai választott püspök lett. (Zichy Okmt. IX. 165.)

Csetneki László kormányzósága alatt lovagok is laktak az esztergomi rendházban. Erre vall egy 1439-ben kelt oklevél, mely szerint, midőn Báthori László országbíró a kakati és szentkirályi vámot a lovagok és a káptalan között rendezte, a kormányzón kívül, Pál conventbeli lovag is megjelent. (Fejér XI. 381.) Csetneki László kormányzósága alatt a Szent István királyról nevezett lovagház elenyészett, de a Sz. Erzsébetről nevezett rendház még a XVI. század közepéig fennállt.

A XV. században az esztergomi Szent Erzsébetről nevezett ház birtokai Szirákkal (Nógrád várm.) gyarapodtak, melyet azonban Szentgyörgyi Tamás, a magyarországi János-lovarend főnöke, a Mohorai Vidfieknek adott hűbérbe. A rendház élén ekkor Gál rendi lelkész állott, a ki a rendház praeceptoraként, az ügyletbe beleegyezését adta. (Turul 1885. 3. Pray. De prioratu Auraniae 49. l.)

1478 táján Ambrus volt az Erzsébetről nevezett lovagház főnöke, (Knauz : Magyar Sion 1865. 744), a ki ugyancsak a Szirák helységben levő birtokok ügyében intézkedik. E birtokokat Tamás mester, keresztes lovag 1534 márcz. 16-án a székesfehérvári lovagháznak hagyományozta. (Egyháztört. eml. II. 337.)

Esztergom eleste után a Szent Erzsébetről nevezett lovagház is elpusztult; a lovagok templomát azonban a törökök oly állapotban találták, hogy mecsetté alakíthatták át s csak az 1594. évi táborozás alkalmával pusztulhatott el. 1595-ben már leégett állapotban találjuk. (Némethy Lajos : Régészeti Egyes. I. évk.)

A *dömösi prépostság* a XIV. század vége felé már hanyatlásnak indult, utóbb feloszlott. 1382-ben Péter, 1398-ban László, 1417-ben Rozgonyi Péter, a későbbi veszprémi, majd egri püspök bírta a javadalmat, melyet Zsigmond 1427-ben Móré János kir. kincstárnoknak adományozott. 1433-ban azonban az Olajfák-hegyéről elnevezett szerzetes-rendet telepítette ide. E rend a várnai csatát követő zavarokban lemondott e javadalomról és elköltözött Magyarországból. IV. Jenő pápa 1446 aug. 1-én a pálosoknak adományozta a dömösi javadalmat, V. Miklós pápa pedig Kapusi Bálintot nevezte ki perjellé. Hunyadi János kormányzó mit sem tudva a pápa adományozásáról, Bothos Istvánnak adományozta a prépostságot. Ebből a kegyúri jogra nézve éles összeütközés támadt a pápa és a rendek között, a melynek Kapusi Bálint lemondása vetett véget. A szentszék ekkor Bothos Istvánnak adományozta a prépostságot, s utódainak kinevezési jogát biztosította a magyar koronának. Bothos István még 1467-ben is viselte a prépostságot. Utóbb azonban 1501-ben VI. Sándor pápa azt a nyitrai püspökséggel egyesítette, melynek birtokában találjuk az 1560. évi jobbágyösszeírás alkalmával is. (Rupp I. i. m. I 1. 33. Nedeczky Gáspár : Dömös története. — Századok 1893. 385.)

A *garamszentbenedeki apátság* Esztergom város határában szőlőt szerzett, melyet még 1415-ben is birtokában találunk. III. Miklós alatt (1410—38) egy házat is vett Esztergomban, mely 1462-ben idegen kézre jutott, s az 1490. évi tiltakozás ellenére sem került többé vissza. Az apátság kesztölczi birtokait

az esztergomi káptalan foglalta el, s hasztalan tiltakozott ellene 1489-ben és 1512-ben az apátság, többé nem tudta visszaszerezni. (Knauz i. m. 152., 158., 231.)

A *pílisi cisztercita rendü apátság* 1436-ban Kis-Héreg pusztát oda adta az esztergomi érseknek. Az apátság maróti (Pilismarót) birtokait 1526 után Nyáry Ferencz elfoglalta; János apát kérésére Ferdinánd király 1539 okt. 2-án az elfoglalt javak visszaadását rendelte el, de a közbejött török háború, majd Esztergom eleste a pílisi apátságot összes birtokaitól megfosztotta.

A *Ferencz-rendüek Szűz Máriáról címzett monostorát* 1448-ban, az ország rendei kérelmére, János bíbornok és szentszéki követ a Tartályos Atyáknak engedte, így a rend csak a Vizivárosban bírt házáat tartotta meg. Rendházuk túlélte a mohácsi vést. Az *Údvözítőről* nevezett rendtartomány közgyűléseinek jegyzőkönyveiben 1531—1542 között több ízben találkozunk az esztergomi házzal, melynek utolsó gvardiánja: Bányai Mihály, túlélte Esztergom elestét. A rendház nem egyszer adta hazafias áldozatkészségének tanújelét. A mohácsi csatában három tagja esett el. Az 1526—43 közötti években szintén többen estek áldozatul a török martalóczok dühének.

A *szentléleki (Pilisszentlélek) pálosok háza* a XV. században még fennállott. 1425-ben a rendház Budán, a Mindszentek-utczájában, a szentkereszti pálosokkal együtt, egy belsőséget bírt.

A *dómékek Szent Mártonról címzett monostorát* 1414-ben Karva részeibe iktatták be. (Rupp I. II. 1. 26.)

Végül közöljük az esztergomi érseknek névsorát, 1387-től Esztergom elestéig bezárólag: Kanizsai János 1387—1418. Hohenlohe György 1422—23. Palóczy György 1423—39. Széchi Dénes 1440—1465. Zrednai Vitéz János 1465—1472. Beckensloer János 1473—1476. János arragoniai herceg 1480—1485. Estei Hippolyt ferrarai herceg 1487—1496. Erdődi Bakócz Tamás 1497—1521. Szatmári György 1521—1524. Szalkai László 1524—1526. Várdai Pál 1526—1549.

Esztergomi
érseknek
1549-ig.

II. RÉSZ. A TÖRÖK HÓDOLTSÁGTÓL A KIEGYEZÉSIG.

1. A TÖRÖK HÓDOLTSÁG ÉS A SZABADSÁGHARCZOK KORA.

1543—1711.

Esztergom elestével a városban, valamint a vármegyében is, minden egyházi, vármegyei és községi szervezet megbomlott. A lakosság legnagyobb része elmenekült, a kik pedig megmaradtak birtokukon, ép oly sorsra jutottak, mint a zsellérek.

Török uralom
Esztergomban.

Szulejmán szultán 1543. évi diadalát egy maig fennmaradt emlékkő hirdeti, melyet az egykori víztoronynak a Duna felé vezető, most befalazott kapuja felett illesztettek a falba. Esztergomot a szultán közvetlen kincstári kezelés alá vette s közigazgatásilag a budai pasalikba osztotta be. Nyomban a vár elfoglalása után, a törökök nagyobb arányú építkezésekbe kezdtek, jeléül annak, hogy nem egyhamar szándékoznak innen eltávozni. Mindenekelőtt két nagyobb imaházat rendeztek be, ezekben minden pénteken nagyobb szabású istentiszteletet tartottak. Főmecssetté Szent Adalbert-templomát alakították át.

A vár megtartására a törökök rendkívül nagy gondot fordítottak. Esztergom ekkor a török birodalom egyik végvára lévén, tekintélyes őrséggel volt ellátva. 1544-ben 2443 emberből állott az őrség. 1546-ban megkezdték a párkányi oldalon az erődítmények építését; az új erődítményt Csekerdénynek nevezték, mely 1683-ig fennállott. Esztergom 1547-ben szandzsák (kerület) székhely lett, mely magában foglalta Esztergom vármegyét, Komárom vármegye keleti részét s Bars vármegyéből a Nagysarlóig és Verebélyig terjedő vidéket. Mióta a török megfészkelte magát Esztergomban, szünet nélkül rabolta a vidéket. Mehemet bég 1544-ben egész Léváig portyázott, de onnan nagy veszteséggel veretett vissza. Hasonló sorsra jutott Veli bég, a kit 1551-ben, a mátyusföldi portyázó kirándulásából visszatérőben, Zoltay Lőrincz 93 lovasával Bart falunál megtámadott; a kifaradt törököket szétverték, 28-at közülök levágtak és 15-öt elfogtak. (Némethy Lajos: Emléklapok Esztergom multjából.)

Várdai Pál, a székhelyétől megfosztott érsek, 1545 táján az érseki javak védelmére erődítményt — Érsekújvárt — építtetett, melyet egész 1549-ben

bekövetkezett haláláig a saját költségén tartott őrséggel rakott meg. Ez a vár, a hol a hivatalos vármegye is otthonra talált, a török világban nevezetes szerepet játszott a vármegye történetében.

Az 1548. XIX. törvényczikk, mely az igazságszolgáltatást, a törvénykezést szabályozta, Esztergom vármegyét a királyi tulajdonban lévők közé sorozza, valójában azonban a vármegye túlnyomó része ekkor már a hódoltságához tartozott, mely napról napra terjedt.

Adóösszeírások.

A pusztulást legjobban az adóösszeírások tüntetik fel. Noha a vármegye legnagyobb része behódolt, az országgyűlésen megszavazott adókat a hódoltsági falvakra is kivetették, de az összeg nem mindig gyűlt be.

A legrégebb ránk maradt adóösszeírás 1494-ből való, ekkor 1322 jobbágytelek (porta) iratott össze. A török hódoltság alatt e szám évről-érve apadt. 1553-ban 17 helységben 142 jobbágyporta, 1 malomporta, 172 szellér és 188 pusztatele iratott össze; 16 telek, mely a községbíráké volt, adómentességet élvezett. 1577-ben 182, 1578-ban 153, 1582-ben 164, 1588-ban 151¹/₂, 1593-ban 170¹/₂ porta szerepelt az összeírásokban. A kivetett adó azonban nem folyt be rendesen; a nagy szegénység, a török martalóczok s a háborúk megakadályozták a behajtást.

1582-ben 152 frt folyt be, de már 1583-ban semmit sem lehetett behajtani; 1583-ban nem is vetettek ki semmit, 1584-ben 141 frt 75 denárt tett ki a hátralék. 1588-ban a kivetett 151 frt 50 denár teljesen befolyt, hasonlókép 1593—94-ben is a kirovott 255 frt egészen behajtatott, de már 1595-ben, midőn a vármegye heves harcok színhelye lett, semmi sem folyt be. 1596-ban, noha a vármegye Pálffy Miklóstól adómentességet nyert, 49 szabad portát írtak egybe, s erre 445 frt 90 denárt vetettek ki, de aligha folyt be valami; úgy szintén 1597-ben sem teljesíthette a vármegye a reá rótt kötelezettségeket. (Acsádi: A jobbágyadózás.)

Fráter György, Erdély nagy államférfiának oktalan megöletése 1552-ben újból felidézte a háborút.

A győri őrségből egy portyázó csapat még az év elején Esztergomig hatolt, s a várból kitörő törököket megszalasztván, gazdag zsákmánnyal tért vissza.

Ali budai basa, Veszprém elfoglalása után (jún. 1) Esztergomba vezette hadát, majd itt megpillenve, Hont vármegyébe tette át a hadjárat színhelyét. Előbb Drégelyt vette meg, azután a palásti mezőn szétverte a keresztény hadat.

A béketárgyalások megindítása végett Verancsics Antal, Zay Ferenczcel együtt, 1553 júl. 16-ika táján, Budára utaztukban, Esztergomban megszállottak, hol az esztergomi bég őket szívesen fogadta, s kiséretkép Muzsláig 300 lovast küldött elébök. 1567-ben Verancsics Antal másodízben fordult meg Esztergomban, Budára utaztában; ekkor Teuffenbach volt útítársa.

Miksa király.

Miksa király uralkodása alatt (1564—76) Esztergom vármegye csak anynyiban tartozott a király uralma alá, a mennyiben a királyi adórovók az adót kisebb-nagyobb mértékben be tudták hajtani. (Millenn. Tört. V. 388—390.)

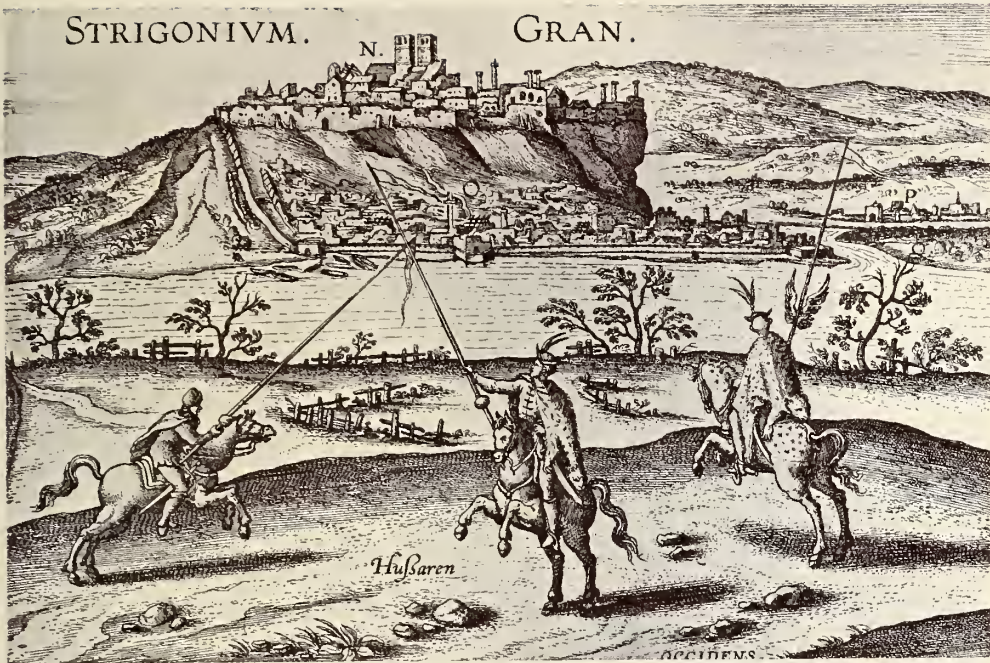
1569—1592 között tényleg béke volt; Miksa király a drinápolyi békét lelkiismeretesen megtartotta, de azért a török végeken szünet nélkül folytak a portyázások. Az esztergomi bég gyakran tett kirándulásokat Nyitra és Bars vármegyékbe, de az érsekújvári őrség is szüntelen csipkedte a törököt. 1571-ben az esztergomi szandzsák bég levelet írt az akkor Érsekújvárt tartózkodó Verancsics Antal érseknek, hogy az érsekújvári őrséget a béke megtartására kötelezze. Musztafa szandzsákbégsége alatt 1574—75-ben az esztergomi várat kijavították; utóda Sinán bég Párkány építése körül szorgoskodott. (Velics, Török Defterek. II. 565.)

1584-ben Kielmann András, komáromi kapitány rajtaütéssel akarta Esztergomot megvenni, de a törökök, Piri szandzsákbég vezérlete alatt, hősiesen ellentállottak. (Némethy Lajos: Emléklapok Esztergom Multjából.)

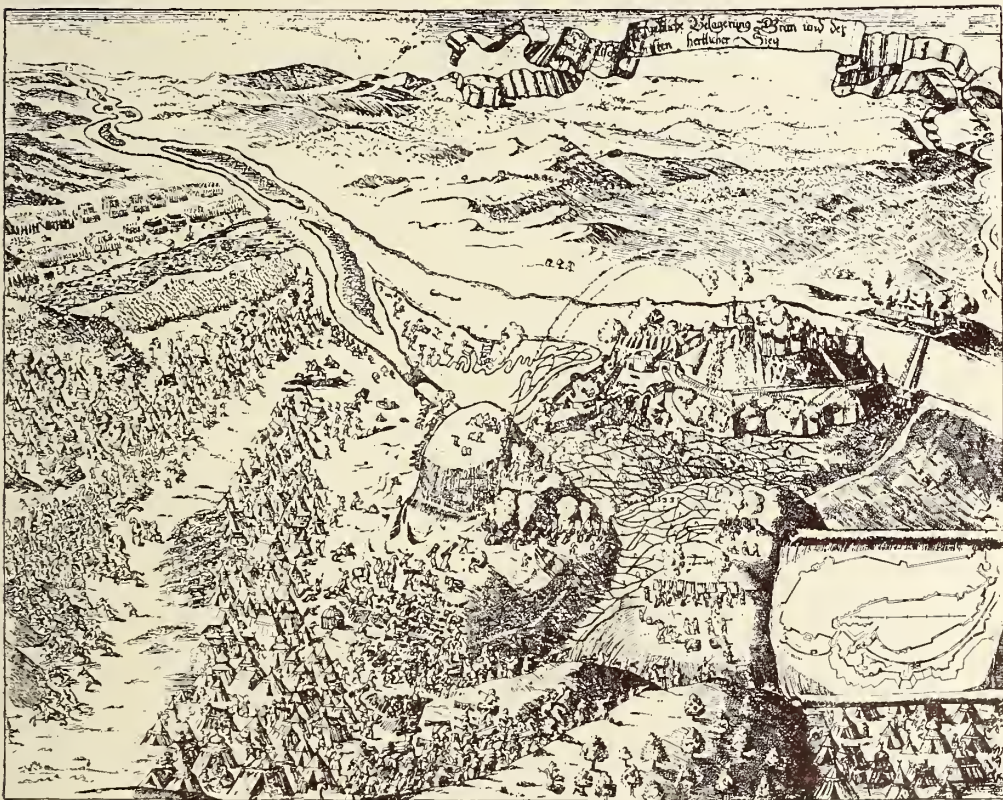
Piri szandzsákbég utóda, Szokolovics Mém bég, a kereskedés előmozdítása végett 1589-ben Kakaton, minden héten vásárt tartott, erről Pálffy Miklós pozsonyi és komáromi kapitányt is értesítette, különösen hangsúlyozván neki, hogy a vására jövőknek bántatlanságot biztosít. Bármily békés szándékúnak mutatta magát Mém bég, Pálffy még ebben az évben kénytelen volt ellene panaszt emelni, mert több falut elpusztított, 1590-ben pedig Thurzó Györgyöt és az érsekújvári őrséget Esztergom közelében megtámadta.

A mily sokat garázdálkodtak a törökök a vidéken, annál nagyobb gondal őrizték meg az Esztergomban hagyott műemlékeket. A hódoltság alatt 1595-ig.

Esztergom látképe a XVII. században.

Esztergom ostroma. (1685.)

Esztergom várerődítései. (1756.)

az összes régi szobrok, képek mind meg voltak, mert a török vallásos tisztelettel őrizte azokat. Ellenben a győztes németek 1595-ben mindent elvittek vagy tönkretettek, a mihez hozzáférhettek. (Millenn. Tört. V. 474.)

Midőn a török Perzsiával békét kötött, a drinápolyi szerződés megújítására többé nem gondolt, így 1593-ban Magyarországon újból megkezdődött a háború. Isák esztergomi bég már eleve értesült erről, s a 2000-et meg nem haladó esztergomi várőrséget sietve megerősítette. 1594 kora tavaszán csakhamar megkezdődtek az ellenségeskedések. Gróf Pálffy Miklós márczius havában bevette Nógrád várát, honnan a győztes sereg Esztergom alá vonult. De a törökök ekkor már jól felkészülve fogadták az ostromló sereget, míg a budai basa Karali béget küldte segítségül, a székesfehérvári őrség egy részével; sebtiben védelembe helyezték a várat s a Szent Tamás-hegyet is megerősítették.

A keresztény sereg vezére, Mátyás főherceg, azonban csakis gróf Hardegg Ferdinándra, e rossz hadvezérre és gyáva katonára hallgatott, így a hadműveletek nagyon lanyhán folytak.

Az ostromló sereg május 5-én érkezett Esztergom alá, mikorra már a török elkészült a védelemmel. Mátyás főherceg 18 ágyúval kezdte lövetni a várat. Május 9-én tüzes golyókkal felgyújtotta Szent Adalbert-templomát, mely csakhamar lángokba borult; de az ostrommal nem igen boldogult, noha a városban lakó ráczok is támogatták seregét; a Víziváros elleni rohamok sem sikerültek. A május 19-iki roham különösen sok áldozatot követelt, ekkor esett el Kurz ezredes; Balassa Bálint, a költő is halálos sebet kapott, és sebeiben 26-án meghalt. Pálffy csak úgy menekült meg, hogy egy emlékoszlop mögé húzódott meg.

Május 26-án újabb rohamra vezényelték az ostromlókat; ekkor feltűzték zászlójukat is a rombadőlt bástyára, de a törökök — nagy veszteség árán — hősiiesen visszaverték a támadást. Ez alkalommal Isák esztergomi szandzsák-bég és Karali bég is elesett.

Mátyás főherceg nem folytatta az ostromot. Szinán basa nagyvezér közeledtének hírére június 30-án felszedte táborát, és ámbár saját serege ellenzte a hátrálást, Győrbe vonult vissza. Szinán nagyvezér azonban, az alkalommal akarván élni, Győrt vette ostrom alá, melyet Hardegg gyáván feladott. Győr eleste nagy rémületet keltett a prágai udvarban, azért Rudolf király 1595-ben a hadvezetést Mansfeld Károlyra bízta, a ki csakhamar rendbe hozta a hadsereget, s Esztergom visszafoglalására indult, melynek parancsnoka ekkor egy idősebb férfi, Ali bég volt.

Mansfeld, Pálffy Miklóssal egyetértésben, július 1-én kezdte meg az ostromot, míg Pálffy katonái július 24-én a jól megerősített Párkányt foglalták el. A vár parancsnoka, az ostrom-műveletek megkezdésekor nem is volt még a várban, de az ostrom alatt útát tört magának és szerencsésen bejutott oda.

Mansfeld július 21-én a Ráczvárost felgyújtatta, július 24-én pedig a szent-tamáshegyi erődöt is elfoglalta, mindazonáltal a törökök hősiiesen ellentállottak. Haszán budai basa nagyobb hadat küldött Esztergom felmentésére, de mivel ennek felkészülése hosszabb időt igényelt, csak július 25-én közeledhetett a szorongatott várhoz. 16.000 főnyi hadával augusztus 4-én kezdte meg a támadást, melyet Mansfeld és Pálffy vitézül visszavertek. A törökök ez alkalommal roppant vereséget szenvedtek, maga Haszán csupán egész táborának cserbenhagyásával menekülhetett Budára.

A törökök közül elesett Ozmán basa, a győri várparancsnok, a ki csapattával lesbe kerülván, lekaszaboltatott.

A vereség ellenére Esztergom vára még jó ideig ellentállott.

Augusztus 3-án a Vízivárost is bevették, a következő napokban a várparancsnok, Ali bég is halálosan megsebesült, egy ágyúgolyó karját szakította le és sebeiben aug. 7-én meghalt. Az ostromló sereg vezére, Mansfeld, szintén súlyosan megbetegedett, s aug. 14-én ő is meghalt.

Mansfeld megbetegedése után az ostrom vezetését Mátyás főherceg vette át, a ki újból felszólította a várbelieket a meghódolásra. A törökök ekkor megkezdtek az alkudozást, melyet Pálffy Miklós és Nádasdy Ferencz vezettek. A tárgyalások eredményeképp szept. 3-án az őrség feladta a várat, mire a királyi sereg bevonult Esztergomba. Az őrségből, a hagyomány szerint, 3500-an estek el, 823 harczképes és 611 sebesült katonát hajókon Budára szállítottak, 40-en pedig az

Esztergom
ostroma
1594-ben.

ostrom alatt a keresztény táborba szöktek át. (Millenn. Tört. V. 514. Hadtört. Közlemények 1891—1892. évf. Némethy Lajos i. m.)

A bevonult zsoldos had azonnal nekilátott a fosztogatásnak. Az idegen zsoldosok, a kik között több protestáns vallású volt, nekiestek a székesegyházban levő kőszobroknak, s azokat kardjaikkal és tőrökkel megcsönkítették. Ekkor pusztult el a székesegyház belső díszítése is, a melyet a törökök sértetlenül hagytak.

Pálffy Miklós
várparancsnok

Mátyás főherczeg Pálffy Miklóst tette meg Esztergom parancsnokává, a ki hozzálátott a vár megerősítéséhez. A Szent-Tamás-hegyen kastélyt (erődítményt) építtetett, s ugyan e hegy lejtőjén, le egész a Dunáig, ugyancsak négy, bástyaszerű erődítményt emeltetett, ezeket egymással összekötötte, úgy hogy átjárás volt egyikből a másikba. E bástyákat ágyukkal és mozsarakkal erősítette meg.

A törökök azonban nem mondtak le Esztergomról. Mohamed, anatóli beglerbég a volt esztergomi várőrséget sietve rendbe hozta. Szept. havától kezdve, majdnem naponként mutatkoztak törökök Esztergom környékén, sőt október 1-én egész a Vízivárosig portyáztak és ott több német katonát levágtak.

Mohamed beglerbég 1595 okt. 11-én mintegy 7—8000 embert küldött Esztergom alá, ekkor kevés híja volt hogy a várat vissza nem foglalták. A várőrség viszont portyázó kirándulást tett Buda felé s ez alkalommal a budai basa 400 tehenét és számos lovát hajtották el.

Pálffy sürgetésére 600 embert küldtek Esztergom védelmi munkálatainak befejezésére, a kik Sprinzenstein mérnök vezetése alatt serényen dolgoztak. 1596 jan. elején 500 vallon érkezett a várőrség megerősítésére, ezeknek csakhamar alkalmuk nyílt a törökökkel szembeszállani, a kik február hó 25-én egészen a Vízivárosig nyomultak előre. Márczius 20-án újabb török portyázók mutatkoztak Esztergom alatt.

Pálffy Miklós 1596 január 26-án egész Óbudáig hatolva, az ottani keresztény lakosokat kiszabadította és Esztergomba kísérte, a honnan egynapi pihenő után, tovább folytatták útjokat Érsekújvár felé.

1596 folyamán a portyázás szakadatlanul tartott. A zsámbéki törökök Köbölkút és Bátorkeszi községeket fosztották ki, de portyázásukból visszatérőben az esztergomi őrség feltartóztatta hajóikat.

1597-ben Petz dandárával erősítették meg az esztergomi őrséget, mely 5 zászlóalj gyalogból és 1500 lovasból állott. (Némethy i. m. 132 l.)

Tata bevétele után, 1597 október havában, mintegy ezer török lovas Esztergom alá jött s felszólította a várbelieket a vár feladására; a várbeliek ágyulövésekkel válaszoltak, mire a török lovasok csakhamar ellillantak.

1597—98 telén Pálffy mellett Orczy Péter ezredest is Esztergomban találjuk. Ekkor született meg Győr visszavételének terve, melynek kivitelét itt állapították meg, s innen indultak ki márczius 29-én Győr visszafoglalására.

1598-ban komoly veszedelem fenyegette Esztergomot.

Ez időben sok török fogoly volt a várban, ezek összekötetésbe léptek a budai basával, a ki azt tanácsolta nekik, hogy gyújtsák fel a várat. De tervök idő előtt kitudódott, s a főczinkosok máglyán veszttek el.

1598-ban az őrség is fellázadt a zsoldhiány miatt, s csak akkor csendesedett le, a mikor Schwarzenberg a 80.000 tallér zsoldhátralékot kifizette.

1599-ben Schwarzenberg és Nádasdy Esztergomba jöttek csapataikkal, honnan, Pálffyval egyesülve, Zsámbék alá csaptak, majd Buda elfoglalását kísérelték meg.

1599-ben Pálffy újból nekifogott Esztergom megerősítéséhez, mely célra 2500 sánctmunkást bocsátottak rendelkezésére. Ebben az évben a hajduk mintegy 5000 nőt és gyermeket szabadítottak ki a hódoltsági részokról, s Esztergomba kísérték őket, a honnan biztosabb helyre vonultak.

1599 szept. 29-én Kutassy János érsek érkezett Esztergomba, honnan Pálffyval, Nádasdyval és Petz Bertalan doktor udvari tanácsossal együtt az Esztergom és Visegrád közötti szigetre hajózott, a hol már vártak rájuk a török békebiztosok. De a béketárgyalások eredménytelenek maradtak, mert a törökök Esztergom visszaadását követelték.

Mivel féltő volt, hogy a törökök ismét megkísérlik Esztergom visszavételét, a Mösburg-czredből néhány zászlóaljat és 1500 sziléziai lovaszt rendeltek Esztergomba.

Ez elővigyázat indokoltnak mutatkozott, mert 1599 okt. 10-én egy török csapat váratlanul Kakat (Párkány) alá szállott, de Schwarzenberg 400 vallonnal rájuk törvén, visszavonulásra kényszerítette őket.

1600-ban az őrség egy része ismét fellázadt a zsoldhiány miatt; ebben az évben a törökök újból megjelentek Esztergom alatt s a Viziváros kapujára egy petárdát illesztettek, de az őrség ébersége elejét vette a nagyobb veszedelemnek. 1600 aug. havában ismét béketárgyalások színhelye volt Esztergom. Rudolf biztosai a Ráczváros és a Károlyhegy közötti térségen várták a budai basát, a ki két török főtiszt és 2000 lovas kíséretében csakugyan megjelent. A béketárgyalások azonban ezúttal sem vezettek eredményre.

Pálffy Miklós távoztával gróf Althan Mihály Adolf lett Esztergom parancsnoka. Pálffy alatt az őrség protestáns katonái akadálytalanul tarthattak isteniszteletet, de Althan a reformátusok prédikálószeit és a harang lábait, a Viziváros egy szabad terén, 1603 decz. havában szétromboltatta, a harangokat pedig a vártemplomba vitette.

1602 július havában a 18.000 emberből álló keresztény had Győről Esztergom alá érkezett, a hol aug. hó közepéig táborozott, de szept. 20-án e sereg, Rusworm parancsnoksága alatt, ismét visszatért Esztergomba, honnan Pest felé vette útját, de Pestről nov. 17-én visszatérve, ismét Esztergom alatt táborozott. Itt seregét feloszlatta. 1603-ban újból híre járt, hogy a török Esztergomot akarja elfoglalni, ezért Rusworm tábornagy, Hofkirchen társaságában, aug. 7-én Esztergom alá jött, hova a 30.000 főnyi császári had is csakhamar megérkezett. Mivel a török nem mutatkozott, Rusworm Buda felé vonult.

1604 elején ismét megkezdődtek a béketárgyalások, még pedig, a törökök kívánságára, Pesten. A békebiztosok febr. 7-én érkeztek Kakatra, onnan hajókon Pestre mentek. De mivel a béketárgyalások nem sikerültek, a bécsi küldöttség febr. 19-én elindult Esztergomba, hova 21-én érkezett, azután tovább folytatta útját Bécs felé.

1604 őszén, midőn híre járt, hogy a török Esztergom ellen készül, a környékbeli falvakból minden marhát Esztergomba hajtottak.

Esztergom
ostroma 1604-
ben.

A várőrség is jelentékeny erősítést nyert. Kollonich Nándor, ezredével az Esztergom előtti sáncokban, gróf Mansfeld pedig a tamáshegyi erődben helyezkedett el.

A török sereg szept. 19-én érkezett Esztergom alá Haszán bég vezérlete alatt, de a várbeliek heves ágyuzása következtében táborát kénytelen volt a Kővágó-hegy alján elhelyezni. 26-án a várbeliek heves rohamot intéztek a törökök tábora ellen, mely alkalommal Hohenlohe Kázmér és Salm grófok, valamint Ammon százados estek.

Október 3-án és 5-én a rohamok megisméltődtek. Az ellenségeskedést csupán a törökök békekövete szakította meg egy időre, de az eredménytelen tárgyalások után, okt. 7-én, a harc újra kitört, míg végre okt. hó 13-án a török egész táborával felkerekedett és elvonult a vár alól. Bocskay István felkelő hadjáratát a török felhasználta, s amaz egyezés ellenére, melyet a fejedelemmel kötött, elébb Visegrádot támada meg, melyet a vallon őrség gyáván feladott, majd Esztergom elfoglalására indult.

Ali basa 1605 aug. 30-án Esztergom alá érkezvén, legott Párkány és Szent-Tamás megszerzésére törekedett. Esztergom parancsnoka ekkor gróf Oettingen Vilmos volt, a ki nem nagyon bízott a magyarokban, ezért az őrség magyarjainak felmondta a szolgálatot, s helyükbe Komáromból kért erősítést. Onnan csakugyan küldtek öt csapatot a Mörspurg-féle ezredből, gróf Dampierre parancsnoksága alatt, s ezek be is jutottak a várba, noha Kakat felől a törökök heves ágyútűzzel fogadták őket, midőn a Dunán, Esztergom felé hajóztak. Szept. 24-én a törökök árulás következtében elfoglalták a Szent Tamás hegyén épült erődöt, majd azokat a sáncokat vették be, melyek az erődtől a Duna felé húzódnak, a várost körülvették. Október 1-én a törökök a Vizivárost támadták meg, melyet heves küzdelem után bevettek; e harcban Oettingen is elesett.

Dampierre ekkor a várba vonult vissza. Az elcsüggedt őrség azonban lázongani kezdett, s a vár feladását követelte tőle, miután látta, hogy Lolla Mohamed nagyvezér új erősítést küldött az ostromló seregnek. Dampierre az őrség kívánságának vonakodott eleget tenni, mire a fellázadt katonák elfogták és Ali

A várőrség
lázadása.

budai basát bebocsátották a várba, hogy alkudozásba bocsátkozzanak vele a vár feladása iránt. Ali basa szabad elvonulást biztosított az őrségnek, mely okt. 3-án a várat Lolla Mohamed nagyvezér kezére juttatta.

A törökök Dampierret és az 5400 főnyi őrséget Komárom felé küldték, míg a betegeket és a sebesülteket külön e célra berendezett hajók szállították Komáromba. Esztergom eleste megütközést keltett a felkelők táborában, mert nem akarták, hogy a felkelést a török aknázza ki; maga Bocskay István fejedelem is szemrehányást tett a nagyvezérnek, de annál nagyobb aggodalmat okozott az eset Bécsben és Prágában, hol az őrség tisztikarának haditörvénszék elé való állítását rendelték el s közülök többet kivégeztek. (Millenn. Tört. V. 597. Hadtört. Közlemények 1893. Némethy Lajos i. m.)

A török nagyvezér, látva Esztergom rongált állapotát, sietve elrendelte a vár kijavítását, parancsnokává pedig Kara Ali basát nevezte ki, a ki rablókalandjaival és zsarolásaival tette nevét rettegetté.

Bocskay felkelő hadjárata a bécsi békével (1606) ért véget, viszont az utóbbit kiegészítő zsitvatoroki béke (nov. 11-én) Esztergom várát és a vármegye túlnyomó részét meghagyta a török birtokában.

A hódoltsági
rész.

A békekötés értelmében azok a falvak, a melyek Esztergom várához tartoztak, tovább is megmaradtak a hódoltságban, így csak a Bátorkeszítől Kéméndig elhúzódon vonalon innen eső falvak nem kerültek bele a hódoltságba. De a határ ingadozó volt s a hódoltsági falvak ügyében lényeges eltérések forogtak fenn a békeszerződés magyar és török példányaiban. Illésházy István ugyan még 1607 június 19-én újabb pótszerződést kötött a törökökkel, de ezzel a hódoltsági falvak ügye korántsem volt elintézve. A törökök 1609-ben 300 falut követeltek a meghamisított szerződés alapján. Mialatt Herberstein Ádám és Rimay János a békeállományok ratifikált példányaival Konstantinápolyba mentek, azalatt Szógyénben egy bizottság alkudozott a török megbizottakkal, de eredményre nem juthatott, mert Ali basa ekkor is mereven ragaszkodott abbéli álláspontjához, hogy Esztergomhoz mindazok a falvak tartoznak, amelyek valaha, tehát 1543 óta, oda hódoltak. A magyar álláspont szerint csak azok a falvak tartoznak Esztergomhoz, a melyek 1595-ben oda hódoltak. 1610-ben ugyan ratifikálták Konstantinápolyban a zsitvatoroki béke okmányának azt a pontját, mely a hódoltsági falvakról szól, de ez nem sokat lendített a dolgon, mert midőn a követek Budára érkeztek, Haszán basa vonakodott az új példányt elfogadni. Az esztergomi hódoltságához tartozó falvak ügyében 1615-ben újból tárgyalás volt Bécsben Khlest bíbornok elnöklése alatt, melyen Ahmed kiája, Gratiani Gáspár, egy török szolgálatban meggazdagodott olasz, továbbá Forgách bíbornok, Pethe László és Apponyi Pál vettek részt. A bizottság hosszas tárgyalás után végre belemelt, hogy a vitás 158 hódolt faluból 60 falu hódoljon Esztergomhoz. (Salamon Ferencz : Két magyar Diplomata 262—64. Millenn. Tört. VI., 134—136.)

Kara Ali utóda, Beker bég azonban még 1616-ban újabb falvakat hódoltatott be; garázdálkodásai miatt Thurzó György kénytelen volt ellene ismétlen panaszt emelni a budai basánál.

Midőn Esztergom másodízben török kézbe került, Szógyénben és Bényben, főleg a bányavárosok oltalmára, erődítvények készültek, melyeknek fenntartására az országgyűlések nem csupán Esztergom, hanem más vármegyék közmunkáját is kirendelték. (1608 : XV. 1613 : VIII. 1618 : XIII. és IXL. 1622 : XXXVI.) A szógyéni őrség kizárólag magyarokból állott, úgyszintén parancsnokai, mint Ornay Tamás 1609, Bogács Gáspár 1620, Nadányi Miklós 1643, Juran Kelemen 1650, Kistolnai Szabó András 1650, Farkas Pál 1656.

Szógyén több mint félszázadon át előőrse volt a magyar hadaknak, honnan nem egyszer akadályozták meg a török martalóczokat rablókalandjaikban; Érsekújvár eleste után azonban elveszítette fontosságát. (Magyar Sion III. 335.)

Mióta Vác a magyar király kezébe került, Esztergom és Buda között az összeköttetés hajókon nehézséggel járt; ezért a törökök mindent elkövettek Vác visszaszerzésére. De mivel sem a zsitvatoroki békekötés alkudozásai során, sem később nem sikerült visszaszerezniök, 1620 nov. 4-én a várost ostrommal elfoglalták, így azután Esztergom és Buda között az összeköttetés helyreállt.

Bethlen Gábor.

Bethlen Gábor 1621. évi felkelésekor Érsekújvárt is kézbe kerítette, melyet gróf Buquoy Longueval ostrom alá vett, de Bethlen, török segílyre támaszkodva,

folyton nyugtalanította az ostromló sereget és Esztergom felől az élelmet akadálytalanul szállította be Érsekújvárra. (Millenn. Tört. VI. 314.)

Bethlen Gábort második támadása alkalmával (1623) a török is támogatta segédesapatokkal, de midőn Thurzó Szaniszló nádorral fegyverszünetet kötött, a török segédhadakat elbocsátotta. Ezeket Esterházy Miklós 1623 nov. 27 és 30-dika között Esztergom felé vonultukban, nagy veszteséggel szétverte, mely alkalommal több mint 2000 morvaországi származású fogoly szabadult meg, a kiket a törökök rabszíjra fűzve, Esztergomba akartak hajtani. (Millenn. Tört. VI. 362.)

Bethlen második támadását kettős békekötés követte. Az 1624 május 8-án kötött bécsi béke után Ferdinánd udvara a törökökkel is megkezdte az alkudozásokat, melyek kizárólag a zsitvatoroki béke egyes pontjai körül forogtak. A béketárgyalások csak 1625 április első felében indultak meg Hidasgyarmaton, (Kőhidgyarmat), Párkány és Szőgyén között. Ferdinánd biztosai már 1624 végén Komáromban voltak, de csak 1625 április elején mentek Szőgyénbe, nehogy úgy tűnjék fel, mintha ők kezdeményeznék a békekötést. Ferdinánd biztosai: báró Kwich János Jakab, Frangepán Miklós, Esterházy Miklós, Althan Adolf, Cziráky Mózes és Galler Zsigmond ekkor átmentek a gyarmati mezőre, hova csakhamar megérkeztek a török küldöttek is, mint a budai mufti, a budai defterdár, Jajha és Amhát basák, Haczi Bajaran olajbég, a kik Párkányban laktak; ugyanitt tartózkodtak Bethlen Gábor követei is.

A tanácskozások a gyarmati mezőn felállított sátorban folytak, melyen az erdélyi követek: Kamuthy Farkas, Toldalagi Mihály és Borsos Tamás is részt vettek, bár Esterházy hevesen tiltakozott megjelenésük ellen. (Esterházy Miklós Magyarország nádora. II. 119—116.)

Ferdinánd követei kénytelenek voltak Vác és a horvát várak visszakövetelését a legközelebbi tárgyalásokra halasztani, így azután a gyarmati békét 1625 május 26-án megkötötték, mely általánosságban a zsitvatorokit erősítette meg. (Millenn. Tört. VI. 367.)

Bethlen Gábor harmadik támadása az 1626. évben nem keltett nagyobb mozgalmat a vármegyében, csak Murtéza, az új budai basa jelent meg a vármegyében, és felhasználva a Bethlen és Wallenstein közötti hadműveleteket és seregeik lekötöttségét, a Kéménd feletti kis palánkot, Garam-Damásdot foglalta el.

Ferdinánd követei a portánál erélyesen követelték ugyan Murtéza megbüntetését, de mivel Murtéza az 1627 márcz. 28-án tartott dívánban Damásd visszaadását kimondotta, a szőnyi tárgyalásokon már nem került szóba az ügye.

A szőnyi béke, mely jelentékenyen kedvezőbb volt a zsitvatorokinál, Esztergom vármegye hódoltsági viszonyaiban változást nem idézett elő. (Millenn. Tört. VI. 396.)

A törökök Esztergomban tekintélyes őrséget tartottak. 1628-ban a zsoldlajstrom szerint 1118 emberből állott az őrség, 1630-ban pedig 1102 emberből. 1621-ben Ibrahim aga volt Esztergom parancsnoka. 1630-ban Papasogli Mehemed lett az esztergomi szandzsákbég, 1631-ben pedig Bali bég, kinek parancsnoksága idejében főleg a párkányi őrség garázdálkodásairól olvasunk Bars vármegye jegyzőkönyveiben. 1631-ben a párkányi őrség Szőgyént is megtámadta és a lábas jószágot elhajtotta, Bars vármegye közönsége pedig 1634 szept. 7-én tartott közgyűlésében a jegyzőkönyvbe iktatta az őrség garázdálkodásait.

Esterházy Miklós 1641-ben panaszt emelt Musztafa esztergomi bég ellen a budai basánál, minek következtében a basa őt elmozdította, de már 1648-ban visszahelyezte.

Musztafa ekkor újra kezdte garázdálkodásait. 1648 decz. elején Kért verte fel, s az ő únszolására történt 1649-ben Szalkánál a támadás, mely azonban balul ütött ki a törökökre nézve, mert a magyarok a párkányi agát fiával együtt elfogták és febr. 19-én Érsekújvárott lefejezték.

Musztafa portyázásai sok emberébe kerültek, ezért az esztergomi őrségben beállott hiányok pótlása végett, 1652-ben Budára ment katonáért, a hol tatár lovasságot bocsátottak rendelkezésére. (Némethy Lajos i. m.)

Musztafa rablókalandjainak megtorlására Forgách Ádám 1649 okt. 27-én, Párkány mellett, megtámadta a törököket, közülök sokat levágott, vagy fogságba vetett. Szőgyén őrsége is gyakran hadakozott a törökökkel; így 1630-ban betört Párkányba, de 1631-ben és 1654 febr. 28-án viszont a török csapott Szőgyénre.

Béketanács-
kozások.

Az esztergomi
török őrség.

A gyakori támadások következtében 1656-ban és 1657-ben Szőgyént újból megerősítették. (Közgy. jegyzők. II.)

Közgyűlési
jegyzőkönyvek
a XVII.
századból.

Esztergom eleste után a hivatalos vármegye Érsekújvárt vonta meg magát. Itt tartották a vármegyei közgyűléseket, a törvényszékeket, itt őrizték a vármegye iratait is. Sajnos, e hivatalos iratok és közgyűlési jegyzőkönyvek csak megessonkítva maradtak ránk ebből a korszakból. A vármegyei levéltár legrégebbi irata 1618-ból kelt, mely szerint Esztergom vármegye ez év okt. hó 6-án, Érsekújvárott tartott közgyűléséből felszólítást intézett Emödy Mátyáshoz, Bars és Hont vármegyék főjegyzőjéhez, hogy a mennyiben Sárkány (Sárkányfalva) helység dézsmaperében okmányok volnának a birtokában, azokat szolgáltassa át. (Hírnök 1844. évf. 102.)

A vármegye XVII. századbeli közgyűlési jegyzőkönyveiből csupán három töredék maradt fenn. Az első kötet az 1638—1647. évek közgyűlési jegyzőkönyveit tartalmazza, ezt követi egy második töredék 1654-től 1659 május 24-ig. A harmadik kötet az 1696 jan. 23-án tartott közgyűlés jegyzőkönyvével kezdődik s 1702 márcz. 22-éig terjed; ekkor ismét hézag áll be s csak 1710-től kezdve vannak meg szakadatlanul a jegyzőkönyvek a vármegye levéltárában.

Örökös
főispánság.

Az örökös főispáni méltóságot az esztergomi érsek Esztergom eleste után is megtartották; de midőn Veráncsics Antal halálakor († 1573), a primási szék üresen maradt, az érsekségi jövedelmek kezelői viselték a főispánságot, és pedig 1579-ben Zeleméri László, 1588-ban Illésfalvi Chutor János. Az érseki szék betöltése után (1596) a főispáni méltóságot ismét az érsek viselték. (Értek. a törtud. köréből XIII. kötet.) A közgyűléseken többnyire helyettesiek elnököltek. Így az 1644. évi tisztújító közgyűlésen Baráth Ferencz újbáns és pozsonyi kanonok volt az elnök, míg a többi közgyűlések rendszeren az alispán elnöklete alatt folytak le. A közgyűlések színhelye az érsekújvári vár, és pedig az 1654—59. évi jegyzőkönyv tanúsága szerint, az érsek udvarháza volt. Főtárgyai a tisztviselők, nevezetesen az alispán, szolgabírák és az adórovók választása, továbbá a nemeslevelek kihirdetése, közmunka-ügyek, a szőgyéni palánk fenntartása és javítása, valamint a hadsereg ellátására szükséges élelmiszerek beszerzése körüli intézkedések voltak.

Alispánság.

Az alispáni állásra az érsek-főispán rendszeren négy jelöltet nevezett meg, a kik közül egyet a közgyűlés szavazással választott; a többi állásokat rendszerint közfelkiáltás útján töltötték be. A legrégebbi, ránk maradt alispán-választási jegyzőkönyv szerint az 1638 jún. 27-én tartott közgyűlésen az érsek-főispán Szalay Tamást, Rózsa Istvánt, Vidich Györgyöt és Józsa Istvánt jelölte; közülök Szalay Tamás egyhangúlag alispánná kiáltatott ki. Őt követi Szárady Ferencz, a kit három jelölt közül 1644-ben választottak alispánná. Szárady Ferencz egy évtizednél tovább viselte az alispánságot. 1655-ben országgyűlési követül választották, követtársul a vármegye jegyzőjét adták melléje.

1657-ben találkozunk első ízben a helyettes alispáni tisztséggel, a melyet ekkor Hagon Mihály táblabíróra (assessor) ruháztak; helyét azonban már az 1658. évi júl. 2-án tartott közgyűlésen Rátzkewy Sámuellel töltötték be.

A XVII. század elején, úgy látszik, Bars és Hont vármegyék jegyzői viselték a vármegye jegyzői tisztét. 1642-ből látjuk először a vármegye jegyzőjének nevét, Richter Jánosét, a kit Józsa Istvánnal együtt országgyűlési követté választottak. 1654 ápr. 9-én a közgyűlés Korodi Istvánt ültette a jegyzői székbe.

A közgyűlés hatáskörébe tartozott a szőgyéni őrség parancsnokának megválasztása is. 1643-ban e tisztségre Kőrösnadányi Nadányi Miklóst választották meg. 1646-ból való az első helyhatósági szabályrendelet, a káromkodók ellen.

A vármegye alispánjának tiszteletdíját az 1654 ápr. 9-én tartott közgyűlés 1 forint 50 denárban állapította meg minden porta után. A követekapidíja is szerfölött kevés volt. Mikor 1657-ben a közgyűlés Csontos Imrét és Szakács Jánost küldte a főispánhoz követekül, 4—4 frt útiköltséget szavazott meg nekik.

Adókezelés.

Noha a vármegye túlnyomó része a török hódoltságához tartozott, az adókezelés rendkívül sok teendőt adott a vármegye közönségének. A közgyűlés választotta az adórovókat és az adószedőket, de az is felelt értük. Az elszámolás miatt örökös vita volt a királyi kamarával, melynek utasítására 1658-ban a vármegye kénytelen volt, 1626-ig visszamenőleg, újból megejteni az elszámolást az adószedőkkel, vagy azoknak örököseivel. (Közgyűl. Jegyzk. II.)

A szőnyi béke óta (1627), a negyedfél évtizeden keresztül tartó látszólagos béke alatt, a vármegye területe nem volt nagyobb hadi események színhelye. 1661 május havában, az erdélyi ügyek miatt, a bécsi udvar Montecuccoli Rajmund vezérlete alatt 15—24000 emberből álló zsoldos hadat küldött Magyarországra, hogy a felvidéken át Erdélybe vonuljon. Montecuccoli hadainak közöletére, a törökök első sorban Esztergomot akarták biztonságba helyezni, s ezért nagyobb haderőt összpontosítottak a vár körül. Az esztergomi bég, a török hadak útját megkönnyítendő, a hódoltsági falvakból nagymennyiségű élelmi szert, továbbá podgyász-szállításra szükséges szekereket követelt, s ezzel a jobbagyságot az utolsó igavonó barmaitól is megfosztotta.

Montecuccoli hadával a Vág völgyén és Érsekújváron át, egész a Garamig hatolt, hogy Esztergom és Buda között a Dunán megkísérelje az átkelést. Forgách társaságában 3000 lovassal Esztergomtól egy órányi távolságban hatolt előre, kémszemlére, s kíséretével egy hegyre lovagolt fel, a honnan elláthatott Esztergomig. Ekkorra már a török Esztergom körül mintegy 18.000 főnyi hadat összpontosított, a várost és a várat pedig, esetleges ostromtól tartva, szüntelen erősítette. A császári fővezér erre lemondott Esztergom ostromának tervéről és meg sem kísérelte a Dunán való átkelést, hanem a bécsi haditanács utasításai értelmében, júl. 28-a után tovább vonult a Tisza vidékére. A merre az idegen zsoldos had elvonult, mindent elpusztított; a Szőgyéntől Kőhídigyarmatig és Kéméndig terjedő vidék teljesen áldozatul esett, még a házakat sem kímélték, s a hol nem volt mit rabolni, ott dühükben mindent összeromboltak és felégettek. 1661 végén az Esztergom várából kiszökött foglyok Érsekújvárra jöven, azt a hírt terjesztették, hogy az esztergomi vár most igen kevés őrséggel van ellátva, tehát rajtaütéssel könnyen elfoglalható. Forgách Ádám, érsekújvári főkapitány, Batthyány, Nádasdy és Esterházy e hírre mintegy 5000 huszárral lopva Esztergom alá igyekeztek vonulni, de útközben egyenetlenség támadt közöttük, mire nov. 30-án széjjel váltak s mindegyik a maga szakállára akart az ostromra kísérletet tenni. Az éjsötétjében véletlenül egymásra bukkantak, s mivel egymásban törököt vélték, heves harcra elegendtek.

A fegyverzajra figyelmessé lett párkányi törökök szintén rájuk törtek, s mire hajnalodott, az érsekújváriak csak nagy veszteségek árán tudtak hazajutni. Forgáchot e kudarc nem csüggesztette el. 1663 aug. 6-án, midőn a nagyvezér már Esztergom alatt táborozott, újból Párkány ellen fordult, azzal a szándékkal, hogy az erődöt megtámadja és felégeti. De a törökök már eleve értesültek Forgách tervéről, s felkészülve várták a támadást. Az erődítvényben akkor 4000 török tanyázott, azonkívül a túlparton 16.000 embert tartottak készenlétben, a legkiválóbb török vezérek, mint Ibrahim basa, Kaplon basa, Serdár Ali parancsnoksága alatt. Forgách mit sem sejtve, egész Kőbölkútig hatolt előre, de a mint ott megtudta, hogy a törökök megkezdik az átkelést, vissza akart fordulni; Pio marchese azonban ekkor is az előnyomulás mellett volt, valamint a tiszték is, a kik a visszavonulást szégyenlették, s ez okból a támadás mellett döntöttek.

A párkányi csata.

A törökök aug. 7-ére virradóra, egész éjjelen át várták a támadást, s mire Forgách Ádám hada Párkányhoz ért, hirtelen összekapcsolták a hidat, melyen gyorsan átszállították az Esztergomnál levő had egy részét; így közel 12.000 ember állott szemben Forgách maroknyi hadával. A harc rendkívül véres volt s a magyarok teljes vereségével végződött. Az elesettek között volt Lippay János és Esterházy György, az esztergomi vár Szent Istvánról címzett prépostja is; továbbá közel 700-an estek foglyul, ezeket a törökök részben leölték, részben pedig, mintegy 342-öt, Budára szállították.

A vereségnek erkölcsileg is nagy hatása volt. A közel vármegyéket, melyek oly sok derék fiaikat veszítették el, nagy rettegés fogta el, s ezt csak növelte az a körülmény, hogy a török Szőgyént, Verebélyt és Komjátot is elfogalta. (Millenn. Tört. VII. 176. — Hadtört. Közlemények 1896. — Némethy Lajos i. m.)

A párkányi kudarc után a török had Érsekújvárt ostromolta, melynek eleste után (szept. 26) roppant terület került a törökök uralma alá. Ahmed basa nagyvezér ekkor egész Magyarországot fel akarta szólítani a meghódításra. Eszközül Apafi Mihály erdélyi fejedelmet szemelte ki, a ki Óbudáról Esztergomon át, okt. 18-án érkezett a török táborba. Apafi csakugyan kibocsátotta kiáltványát Magyarországnépeihez, de nagyobb hatást nem ért el.

Apafi Mihály kiáltványa.

A nagyvezért, Érsekújvárról Esztergomba visszatérőben gróf Zrinyi Miklós útközben hadával megtámadta és sikerült neki a rabok egy részét kiszabadítani: későbbi támadásaival is állandóan nagy félelemben tartotta a török táborát. Zrinyin kívül még a komáromi hajdúk is folyton nyugtalanították a törököket, főleg a párkányi vereség miatti bosszúérzetük következtében. Midőn az esztergomi törökök Nógrádba mentek pusztítani, visszatérésüket a hajdúk az esztergomi híd felégetésével akarták megakadályozni. A híd 1000 török lovas őrizetére volt bízva, de ezek egyrészt megúnták az örködést, másrészt Érsekújvár eleste óta különben sem tartottak támadástól, egy részük tehát szintén Nógrádba ment portyázó kirándulásra. Ezalatt Komáromból 500 lovas és 50 gyalogos észrevétlenül Párkány alá lopódzott, s a Dunán horgonyzó két, hadi szerekkel megrakott hajót, valamint az esztergomi hidat felgyújtották és az eléjük siető törököket részint levágva, részint megfutamítva, gazdag zsákmánnyal tértek vissza.

Az 1664. évi
hadjárat.

1664 elején a komáromi huszárok ismét Esztergom tájékán portyáztak, veszélyeztetvén Esztergom és Érsekújvár között az összeköttetést. Ez évben a hadjárat már kora tavasszal kezdetét vette. Des Souches császári fővezér Nyitra elfoglalása után Lévának tartott, mire Kucsuk Mehemed basa vezérlete alatt Esztergomból tekintélyes török had nyomult ellene. Souches ekkor a Garam völgyén egész Zsarnóczáig vonult vissza, majd, a szentkereszti győzelem után (május 16), Léva ellen tartott, mely jún. 14-én megadta magát. Ali esztergomi basa 25.000 főnyi hadával ekkor Lévát igyekezett visszafoglalni, de Souches tábornok, a kit időközben a Vág vidékére rendelték, Léva felmentésére sietett és Szentbenedeknél júl. 19-én, véres harc után, megverte a török hadat; ez elhalommal maga Ali basa is elesett. Des Souches bevonult a felmentett Lévába, majd néhány napi pihenő után előnyomulását folytatta. Aug. 1-én megjelent Párkánynál, s a váracsot heves harc után bevette, az őrséget lekasabolta és a hidat, a törökök oly fontos átjáróját, felégette. (Millenn. Tört. VII. 196.)

A császári hadvezér táborkara ekkor Esztergom elfoglalását tűzte ki célul, de Bécsben másképp határoztak. Az ugyane napon kivívott szentgotthárdi győzelem után, Ahmed basa, — miután vert hadát Montecuccoli nem üldözte, — a Bakonyon át, Székesfehérvárnak s onnan Esztergomnak tartott, hova aug. 27-én érkezett meg. Des Souches Párkányt nem szállotta meg, hanem eközben Érsekújvár felé fordult, hogy azt körülzárolja; a török közeledtére azonban abba hagyta az ostromot s az ebedi táborban tartott pihenő után, 10.000 főnyi hadát Komáromba vezette. Ahmed basa nagyvezér Esztergomnál gyorsan hidat vettetett, s szept. 5-én azon át 3000 embert nagymennyiségű élelmi szerekkel a szorongatott Érsekújvárra küldött.

A szégyenteljes vasvári békével a bécsi kormány az 1664. évi hadjárat alatt szerzett összes hódításairól lemondott. Érsekújvár továbbra is megmaradt a törökök birtokában, a mi legjobban az esztergomi érseket sújtotta, mert az Érsekújvár körüli javait és azok után járó jövedelmeit mind elveszítette. A közel húsz évig tartó béke alatt Esztergom vármegye ismét teljesen a török uralom alá került. Még Szőgyén is elpusztult, az egyedüli hely, hol 1543-tól 1663-ig a vármegye őrséget tartott és a hova a vármegye hatósága kiterjedt. E húsz éven át sem császári, sem magyar katonaság nem tette be lábát a vármegye területére. 1669 elején betört ugyan Esztergomból 3000 török a magyar területre, s Kollonits Lipót, akkori nyitrai püspök, tett is a török betörésről jelentést a főhaditanácsnak, mely e miatt panaszt emelt, de a nagyvezér ezt nem tekintette békebontásnak, így az ügy azután abba maradt. (Maurer József: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch 37. l.)

A bújdosók támadása (1672), majd Thököly felkelő-hadjáratai, (1678—82), melyek a felvidékre oly sok nyomort és szenvedést hoztak, a vármegye területére nem terjedtek ki, miután az akkor teljesen a törökök uralma alatt állott.

Lotharingiai
Károly
herceg.

1683 április 20-án a köpésényi mezőn megtartott hadiszemle alkalmával, mivel a bécsi udvar a törökök haditervéről nem volt tájékozva, az új főhadvezér, Lotharingiai Károly herceg Érsekújvár, vagy Esztergom elfoglalását határozta el. Károly herceg, tudván azt, hogy a török főserg július hó előtt nem érkezhetik meg, megtette az előkészületeket az ostromra, s Lajos badeni örgróffal és lovasságával Esztergom felé indult kémszemlére; de mert látta, hogy a vár különösen meg van erősítve és hosszabb ellentállást fejthet ki, Érsekújvárt vette ostrom alá. Azonban már az első nap rendelet érkezett Bécsből az ostrom

Pázmány Péter.

1616—1637.

Pázmány Péter bibornok házi oltára.

abbaahagyására. Károly herczeg ekkor Komáromba, majd a török had közeledtére, Győrbe húzódott, s ettől kezdve csakis az örökös tartományok megvédésére szorítkozott. Ekkor úgy látszott, hogy az egész ország ki van szolgáltatva a töröknek.

Bécs felmentése után (szept. 12) a helyzet lényegesen megváltozott. Míg Kara Musztafa nagyvezér hada eszeveszett futásban keresett menedéket, addig Károly herczeg erőlyesen sürgette az ellenség üldözését; János lengyel király egyenesen Budát akarta ostrom alá venni, Károly herczeg ellenben inkább Érsekújvár vagy Esztergom megvételét ajánlotta. Végre okt. 2-án abban állapodtak meg, hogy előbb Párkányt, azután Esztergomot ostromolják.

János lengyel király.

A vert török had Párkány és Esztergom védművei alatt akarta magát kipihenni. Kara Musztafa Hasszán szófiai basát tette Esztergom parancsnokává, ide rendelte az újonnan kinevezett budai basát is, valamint Thököly Imrét, 35.000 főnyi hadával. (Némethy Lajos i. m.), Párkányba pedig 8000 főnyi őrséget helyezett el. A keresztény sereg, mely Károly herczeg és a lengyel király hadain kívül, Esterházy Pál nádor 6000 és a badeni őrgróf 5000 főnyi csapatából állott, okt. 7-én érkezett Párkányhoz.

János lengyel király és serege a harcúgytól égve, Károly herczeg tanácsa ellenére, azonnal a támadáshoz fogott, de a párkányi törökök készen várták és rendkívül heves harc után, nagy veszteség árán, visszaverték a lengyeleket. Maga a király és fia, Jakab herczeg a legnagyobb veszélyben forogtak s csak környezetük önfeláldozásának köszönhatték megmenekülésüket; közel 2000 lengyel esett el a támadás alkalmával.

E kudarc újabb támadásra ösztönözte a lengyeleket. Október 9-én Károly herczeg és a lengyel király hadai egyesülve, újból támadtak. Károly herczeg három hadosztalra osztotta fel seregét, a jobb szárnyat Lajos őrgróf, a balt gróf Dünewald vezette, míg a gyalogság Starhemberg parancsnoksága alatt a középben helyezkedett el. A lengyelek kissé távolabb, a Garam felé foglaltak állást; a jobb szárnyat maga a király, a balt Jablonowski herczeg vezényelte.

A törökök a lengyelekkel szemben akként állottak fel, hogy a Garam folyó volt a hátukban. A támadást ők kezdték meg, rávetvén magukat a lengyelek balszárnyára, de Dünewald a császári sereg balszárnyával csakhamar segítségükre sietett. A Piccolomini-, Caprara-, Pálffy-, Veterani- és Lodron-ezredek szélvészént vágtattak a törökökre, a kiket csakhamar teljesen szétszórtak. (Némethy L. i. m. 372., 373.) Erre Károly herczeg a gyalogságot, valamint 3 dragonos-ezredet, melyeket lovaikról leszállított, a párkányi erőd ellen rohamra vezényelt, a hidat pedig kartácsal lövette. A lengyelek, midőn a két nap előtti csatában elesett társaik fejeit az erőd falain lándzsákra feltűzve meglátták, elkeseredett dühvel rohantak a törökökre. Ezek e roham alkalmával a Dunához szorultak, s a menekülők oly tömegesen tódultak a Duna hídjára, hogy az leszakadt alattuk, így legnagyobb részük a vízbe fúlt, s a Duna vize csakhamar megtelt emberi és állati hullákkal. 9000 török közül csak mintegy 400-an menekültek meg, a többi elesett, vagy a Dunába fúlt. (Millenn. Tört. VII. 425.)

A lengyelek, elkeseredve bajtársaik sorsán, nem ismertek kegyelmet. A csata után Párkányt megtámadták és kirabolták, majd felgyújtották, s a janicsárokat, a kik kegyelemre megadták magokat, egytől-egyig felkoncizolták.

A párkányi győzelem után Károly herczeg hozzáfogott Esztergom ostromához. A Körtvélyes és Nyáras szigetek átellenében, melyeket a császári gyalogság már okt. 11-én megszállott, hidat veretett a Dunán, Párkányt megerősítette és parancsnokává Dieppenthal ezredest tette, egyszersmind gondoskodott új csapatokról is. Október 19-én összes tábornokaival átkelt a Dunán s helyszíni szemlét tartott. Október 20-án a sereg megkezdte az átvonulást, mely négy napot vett igénybe. E közben a várbeli törökök, a kik végignézték a várfalakról a párkányi csatát, legnagyobb kétségbeeséssel néztek az ostrom elé. Az elővárosokat felgyújtották, a Szent Tamás-hegyet pedig szinte kardesapás nélkül engedték át gróf Scherffenbergnek.

Esztergom visszafoglalása a töröktől.

Károly herczeg, esetleges meglepetésektől magát biztosítandó, Mercy vezérőrnagy lovashadosztályát Dömös felé küldte előre, míg a lengyel király Párkánynál maradt, hogy Thököly támadását feltartóztassa. De az utóbbtól már nem kellett tartani. Mert bár Thököly, a nagyvezér rendeletére, seregével együtt Léváról megindult Párkány felé, már előre értesítette a lengyel királyt,

hogy nem lesz a törököknek segítségére; csakugyan tétlen szemlélője maradt a párkányi véres harcoknak.

Október 25-én Károly herceg általános rohamot vezényelt, melyet nagyarányú ágyúesata előzött meg. A bajor gyalogság ekkor már behatolt a Rác- és a Vízivárosba is. Másnap, október 26-án a várat minden oldalról bombákkal és tüzes golyókkal árasztották el, majd feladásra szólították fel az őrséget.

Ibrahim diarbekiri basa 24 órai megfontolási időt kért, s miután látta, hogy segítségre nem számíthat és a várbeliek helyzete egyre kétségbeejtőbb lett, 27-én este kitűzte a fehér zászlót. 28-án reggel már az egész török had kivonult a várból. Károly herceg tíz hajót adott nekik, hogy Budára menjenek. A várbeli őrség nagy része azonban gyalog tette meg az utat Buda felé, 1600 eszászári lovas kíséretében.

Mihelyt az ostromló sereg bevonult Esztergomba, a török mecsetté átalakított székesegyházat legott újra felszentelték s abban hálaadó isteni tiszteletet tartottak. Károly herceg Carlowitz alezredes parancsnoksága alatt 1000 emberből álló őrséget hagyott hátra Esztergomban, s október 30-án megkezdte hadainak elszállítását; a tüzérséget Komáromba rendelte, a lovasságot és a gyalogságot téli szállásokra küldte. A lengyelek 31-én hagyták el Párkányt, útközben Kéméndet felégették s mindenütt pusztítva Szécsény felé vonultak.

A tati ütközet.

Esztergom visszafoglalásával a török uralom még nem ért véget a vármegyében, mert a budai basa a hódoltságot Esztergomig igyekezett kiterjeszteni. Károly herceg 1685-ben újra megerősíttette Esztergomot és Párkányt is, s a várba 2700 főnyi őrséget helyezett el. Június havában seregével Párkánynál táborozott, honnan Érsekújvár ostromára indult. De Érsekújvár megmentése érdekében Ibrahim, az új török nagyvezér is megindult táborával Esztergom alá, ama reményben, hogy Károly herceg Esztergom megmentése végett abba hagyja az ostromot s nyílt síkon fog vele megütközni. (Villányi Szaniszló: Három évtized Esztergom megye és város multjából.)

A törökök július 30-án érkeztek Esztergom alá, s augusztus 1-én rendszeresen ostromolni kezdték. Tíz napon keresztül szünet nélkül tartott az ostrom s már-már úgy látszott, hogy Esztergom ismét a félhold uralma alá fog kerülni, midőn augusztus 10-én az ostromútegek elnémultak s az egész ostromló had ágyúival együtt, visszavonult, hogy a vár felmentésére siető Károly herceggel megütközzen. Károly herceg a Strasser Joakim várparancsnoktól vett hírek következtében, Érsekújvárt ostromló seregét két részre osztotta; egy részét Caprara alatt visszahagyta, 44.000 emberrel pedig már augusztus 8-án megindult Esztergom felszabadítására. Miután podgyászát Dunaalmásnál hátrahagyta, aug. 10-én Neszmélyen át, Nyergesújfaluig s onnan aug. 11-én a tati mocsarakig nyomult előre. A két hadsereg itt került szembe egymással, de a török sereg előnyös helyzete lehetetlenné tette a támadást, mire Károly herceg aug. 15-én megkezdte a visszavonulást. Erre a török nagyvezér is intézkedett, hogy serege a mocsár négy pontján átvonuljon. Aug. 16-án ismét szembe került a két sereg. Csakhamar heves ágyútűz vette kezdetét, melyet a török lovasság rohama követett, de Károly herceg hadai vitézül helyt álltak és visszaverték a támadókat. Ezzel a herceg serege ismét előrenyomult, a nagyvezér pedig a bajor választó ellen intézett támadást, de utóbbi szintén visszaverte a törököket, majd lovasságát rohamra vezényelte, mely teljesen megingatta a törökök csatarendjét s az egész had vad futásban keresett menedéket. A fényes győzelem aránylag kevés áldozatba került. Károly herceg seregéből 100 ember esett el, ellenben a törökök 1500 embert veszítettek halottakban és kétszázat sebesültekben, azonfelül negyven zászló, harmincz ágyú, tizenhat mozsár, százötven lőszerkocsi, nagyobb mennyiségű ló és szarvasmarha került a győzők kezébe.

Másnap a vezérek a Nyergesújfalunál vert hajóhídon keresztül ismét Érsekújvárra mentek, mely vár aug. 16-án Caprara birtokába került. (Millenn. Tört. VII., 434. Villányi Sz. i. m.)

A tati csata volt utolsó mérközése a kereszténységnek és az ozmán hatalomnak Esztergom vármegye területén, de azért Buda visszafoglalásáig a vármegye állandóan ki volt téve a török-tatár hadak pusztításainak. Így 1686 szeptember 2-án, ép Buda visszafoglalása napján, a tatárok Ebszönyt és Tokodot dúlták fel. Buda visszafoglalásával többé nem fenyegette a vármegyét veszedelem, de az 1699-ig terjedő török háború terhei igen meglágyították

újjászületését. Esterházy Pál nádor 1686 okt. 13-án előterjesztést tett Bécsben Esztergom benépesítésére, de teljesen figyelmen kívül hagyta a káptalan jogait. A káptalan, bár maga Károly herceg vezette be ősi jogainak élvezetébe, földesúri jogai gyakorlásában csakhamar összeütközésbe került a várórséggel. A várkapitány lefoglalta a dunai rév- és vámjogot is, e miatt közel másfél századon át perelt a káptalan a győri főkapitánysággal, melynek hatósága alá tartozott az esztergomi várparancsnokság is.

A volt hódoltsági területen a régi földesurak utódai a törökök kiűzetése után hozzáláttak régi ősi jogaik érvényesítéséhez, melyet megnehezített az a körülmény is, hogy a XVII. század viszontagságai közepett a legtöbb családnak elvesztek az oklevelei. A határjáró oklevelck hiányában egyes helyeken egész határok egybeolvadtak. A fegyverjog címén a volt hódoltsági terület birtokosainak bizonyos váltságösszeget kellett fizetniök, mert különben a birtokot másnak adták. (Villányi Szaniszló i. m.) Az új birtokosok az elpusztult falvakba siettek német telepeseket hozni. Ily telepesek kerültek azután Dorog, Kirva, Nyergesújfalu, Süttő, Piszke és később Leányvár falvakba, mindamelllett a vármegye lakosságának száma 1699-ben csak 10.000 volt, míg a városé 2000-et tett ki. A törökök kiűzetése után a vármegyei önkormányzat is új életre kel. A vármegye szervezése 1690—1691 közé esik.

Érsekújvár visszafoglalása után (1685) a vármegyei nemesség, mely akkor Komárom és más vármegyékben vonta meg magát, lassanként visszatért elhagyott ősi birtokaira. A vármegye örökös főispánja, Széchenyi György érsek, 1690. június 30-án kelt levelével Nedeczky Sándort nevezte ki a vármegye helyettes alispánjává, őt bízván meg, hogy a komáromi alkaptány támogatásával szervezze a vármegyei önkormányzatot és tegye meg a szükséges átmeneti intézkedéseket. Nedeczky Sándor, a ki neje révén Esztergom vármegyében terjedelmes birtokokat szerzett, — Lábatlan, Piszke, Bikoly-puszta, majd Karva és Gyiva ura volt, — csakhamar hozzáfog a vármegye szervezéséhez, úgy hogy 1691 jan. 17-én Búcsón már meg lehetett tartani a tisztújító közgyűlést is. Ezen a közgyűlésen Konkoly Lászlót első, Sándor Imrét pedig másodalispánná választották, ugyanekkor megalakították a tisztkart is, mely még aznap letette az esküt és elfoglalta hívatását.

Vármegyei szervezkedés.

Az újonnan szervezett vármegye területileg lényegesen eltért a régi vármegye területétől. Tardos, Tolna, Héreg és Tarján vidékét, mely a XV. században még Esztergomhoz tartozott, Komárom vármegye területéhez kapcsolták, ellenben az egykori Pilis vármegye egy része, mint Akospatotája, Zamárd, Bajon helységek, melyek közvetlen Esztergom szomszédságában terültek el ugyan, de még 1396-ban is Pilis vármegyéhez számították, úgyszintén Csév, Kesztlőcz, Pilisszentlélek és Pilismarót vidéke most Esztergom vármegyéhez csatoltatott. (Csánki Dezső : Magyarország. Tört. Fölr. I. 12—15.)

A vármegyének ekkor még nem volt rendes székhelye. 1691-ben Búcsón tartották meg az első tisztújítást, 1691 márcz. 26-án már Esztergomban gyűléseztek ; 1694-ben a Széchenyi György érsek vízivárosi házában, 1696-ban Esztergomban, Bottyán János házában tartott törvényszéki ülést a vármegye. 1696—1702-ig Bátorkeszin, vagy Bottyán esztergomi kastélyában, vagy a káptalan házában tartották a meggyűléseket.

Közgyűlési székhelyek.

Az 1696 jan. 23-án tartott tisztújítás alkalmával három jelölt közül többséggel Szlavniczai Sándor Menyhértet választották alispánná, a ki ezzel megkezdí az emelkedést pályafutásában ; közel 24 évig viselte az alispáni tisztelet, mely után az uralkodó kegye bárói ranggal és magas méltóságokkal tünteti ki, e mellett jelentékeny vagyont szerzett és családja fényének és gazdagságának megalapítója lesz.

Sándor Menyhért

A tisztújító közgyűlés napjától kezdődnek újra a közgyűlési jegyzőkönyvek, melyek 1702-ig terjednek ; ekkor ismét hézag áll be és csak 1710-től kezdve vannak meg szakadatlanul a vármegye levéltárában.

A helyreállítás nagy munkája csak igen lassan haladt előre. Az 1696-ban eszközölt összeírás adatai szerint a vármegyét $6\frac{1}{8}$ adózó portára becsülték ; mi volt ez az 1493—94. évi adóösszeíráshoz képest, midőn Esztergom vármegyében 1322, illetőleg 1100 portát írtak össze.

Az 1696. évi közgyűlésen a vármegyei tisztviselők fizetését a következőleg szabályozták : alispán fizetése 200 frt ; jegyzőé és szolgabíróé 60 frt ; ügyészé

Tiszti javadalmazások.

40 frt ; pénztárnoké 100 frt ; esküdté 15 frt ; a biztos fizetése 25 frt. A megyei tisztviselői állások betöltésénél tekintetbe jött az a körülmény is, hogy az illető megfelelő magánvagyonnal bírjon, így ne legyen rászorulva a fizetésre. A megyebiztosi állást 1696-ban rendszeresítették. A két megyebiztos közül az egyik a császári katonaság beszállásolását intézte.

A vármegye örökös főispánjai, az esztergomi érsekek, ez időben sem gyakorolták személyesen jogaikat. 1701-ben azonban ünnepélyesen beiktatták Keresztély Ágost szász hercegeg segédérseket a főispáni méltóságba, mely alkalommal a vármegye 70 frt költséggel ebédet adott. A megyegyűlések alkalmával szintén voltak közös ebédek, a melyek 10—40 frtba kerültek.

Vármegyei
rendőrség.

A fenyegetett közbiztonság megvédése céljából a vármegye még az 1696. évi közgyűlésében szervezte a vármegyei rendőrséget, — a paraszt vármegyét, — mely célból a vármegye Búcs, Bátorkeszi, Mócs, Kisújfalu, Szógyén, Bény, Libád, Muzsla székhelylyel közbiztonsági kerületeket alakított, melyeknek élén Búcson a parasztkapitány, a többiekben a hadnagyok állottak. Esztergom szabad királyi városban külön kapitányt választottak, alája tartoztak a Maróton, Ebeden, Sápon és Bajnán székelő hadnagyok. (Villányi Szaniszló i. m. 20. l.)

Esztergom városában, az átmenet korszakában, a várparancsnok intézkedett mindenben, vele szemben a káptalan és az érsek praefectura még a szomszédos mezővárosokban sem érvényesíthette földesúri jogát.

Esztergom
városrész.

Esztergom ekkor a következő részekből állott : a vár és a Viziváros, melyet ez időben belvárosnak neveztek, mely meg volt erősítve, jórészt katonai hatóság alatt állott, ettől lejjebb volt Esztergom királyi város, mely ekkor már elveszítette erőd jellegét, végül Szent Tamáshegy aljában zsidók, rácok és magyar katonák telepedtek le ; itt csakhamar Sember nevű falu alakult, mely egy utczából állott. Szentgyörgymező szintén teljesen új településként alakult. Esztergom királyi városban a török hódoltság alatt települt rác lakosság felette megfogyatkozott. Helyébe elszegényedett nemesek, magyar katonák, magyar és német iparosok és szökött jobbágyok települtek. Bottyán János már 1696-ban panaszszal fordul a kancelláriához, hogy a város lakosságának legnagyobb részét az ő zálogjogon bírt Bátorkeszi és Kőbölkút falvaiból ideszökött jobbágyok alkotják. A kancellária e panasz következtében felhívta a várost, szólítsa fel a szökött jobbágyokat a visszatérésre, vagy egyezzenek meg földesurukkal.

A királyi város egyidejűleg szervezkedett a vármegyével ; régi hagyomány alapján megtartotta kiváltságait, míg 1708-ban szabadalom-levelet nyer I. József királytól, szabad királyi városi jogait az új kiváltságlevél kiadásáig pusztán hagyomány alapján gyakorolja.

1699-ben már 31 nemes ember lakott a városban, sőt a főbíró is közülök került ki. (Villányi i. m. 28.) A békés fejlődést azonban rendkívül megnehezítette az adó és a katonatartás, mely évről-évre súlyosabb teherként nehezedett a népre. 1693-ban oly szegény volt a vármegye, hogy a katonaság ellátására szükséges költséget (1916 frt). csak kölcsön útján tudta fedezni.

1698. porta-
felosztás.

Az 1698. évi portafelosztás szerint, a vármegyére 30, a szabad királyi városra 10, vagyis összesen 40 porta esett. E felosztás alapján, 1698—1699-ben az országra önkényesen kivetett 4 millió forint adóból 15.162 frt esett a vármegyére. Ebben benne foglaltatott 1946 frt 60 denár, mely a várost terhelte. — Nedeczky Mihály, a vármegye jegyzője meg is jegyezte, hogy a 33 faluból alig van 8—9 valamire való, így nem viselheti el a 30 portra terhét. (Villányi i. m. 59.)

Adózás.

1699—1700-ban, a budai főhadbiztossal történt végelszámolás szerint, a vármegye adója 14.204 frt 30 ½ denár, a városé 1421 frt 47 denár volt. Ebből beszolgáltattak 15059 frt 23 denárt, maradt adóhátralékul 566 frt 54 denár. Az 1700—1701-ben kivetett orsz. adóból esett a vármegyére 13.783 frt 19 denár, a városra 3592 frt 27 denár, vagyis összesen 17.592 frt 27 denár. Ebből az adóhátralék 3554 frt 57 denárt tett ki. 1701—1702-ben a megyei adó 13361 frt 7 ½ denár, a szabad királyi városi adó 1838 frt 14 ½ denár volt. A vármegye teljesen lefizette a ráeső összeget, de a királyi város 1698—1702-ben adójából 2444 frttal maradt hátralékban.

Katonaság
eltartása.

Az adón kívül még ott volt a katonaság eltartása is. A 16 éves török háború alatt a fel-alá vonuló csapatok rendkívül sok költségbe kerültek. A vármegye akként igyekezett a közkatonák zsarolásainak gátat vetni, hogy a tiszteknek ajándékokkal kedveskedett. 1698—1699-ben mégis megtörtént, hogy a vár-

megyén átvonuló és téli szállásra ide költözött 6 német ezred a rendes illetéken kívül 1540 frt 89 denár erejéig zsarolta meg a lakosságot. (Villányi Szaniszló i. m. 72.) 1702-ben egy század lovasság ápr. 20-tól júl. 25-ig 1478 frt 56 denárjába került a vármegyének. De ez még nem volt minden. Várerősítések, sánczmunkák és fuvarozások is rendkívül igénybe vették a népet.

Mikor Tokajnál 1697-ben kitört a felkelés, báró Kuckländer várparancsnok sürgősen megerősítette a várat, a vármegye 2000 frtra becsülte azokat a napszámokat, a melyeket a jobbágyság ez alkalommal teljesített. Esztergom vármegye közmunkáját vették igénybe Léva, Fehérvár és Palota lehordásánál is. 1699-ben a vármegye jobbágysai Pestről zabot szállítottak Ónodra. 1702-ben a budai várnak ivóvízzel való ellátására szintén munkásokat és szekereket kellett szolgáltatnia a vármegyének.

A várparancsnokok nemcsak hogy jogtalanul lefoglalták a káptalan rév- és vámjogát, hanem a népet is zsarolták. 1699-ben a vármegye panaszt emelt báró Kuckländer parancsnok ellen, hogy rendkívül magas vámdíjteleket szed.

A jobbágynép kedvezőtlen helyzetével szemben egyedül az iparos-osztály mutat némi fejlődést a vármegyében. A berendezkedés első éveiben a városban letelepedett iparosok között csakis az elsőrendű szükségleteket kielégítő mesterekbekkel találkozunk, de a czéhrendszer kifejlődésével, még a szabadságharcz előtt, tekintélyes iparos-elemet találunk Esztergom városában, mely csakhamar a városi ügyek vezetését is magához ragadja.

A fennmaradt adatok szerint, 1683—1715 között Esztergomban 19 önálló, vegyes és közös czéh alakult. Ezek a következők: 1. A mészárosok magyar czéhszabályait 1694-ben erősítette meg I. Lipót király. 2. A gombkötők czéhszabályait ugyancsak I. Lipót király 1695-ben erősítette meg. 3. Asztalos, üveges, csztergályos és ács egyesült német czéh szabályait 1699-ben erősítette meg L pót király. 4. Az Esztergom, Győr és Komárom városokban lakó serfőzők közös czéhe 1696-ban nyer megerősítő levelet I. Lipót királytól. 5. Az ötvösök szintén közös czéhet alkottak a Győr, Komárom és Érsekújvár városokban lakó hasonló iparosokkal, 1529-ben nyerik magyar czéhszabályaikat, melyeket Lipót király 1681-ben újra megerősített. 6. A kovácsok és kerékgyártók 1699-ben nyerneik megerősítő levelet I. Lipót királytól. E czéhek magukban foglalták a királyi városon kívül, a Vizivárosban, Szenttamásban és Szentgyörgymezőben lakó összes hasonnemű iparosokat. 7. A magyar vargák 1699-ben nyernek czéhszabályokat, a német vargák királyi városi, szenttamáshegyi és vizivárosi egyesült czéhe 1711-ben nyer czéhszabályokat, melyeket 1711 május 26-án hirdetett ki a vármegye. 8. A molnárok magyar czéhszabályait 1699-ben erősíti meg I. Lipót király. 9. A szabók és posztónyírók 1693-ban, 10. A kereskedők és kalmárok társulata 1710-ben nyeri czéhszabályait. 11. A kir. városi és vármegyei magyar csizmadiák czéhszabályait 1712-ben erősítette meg III. Károly király. 12. A fazekasok a pozsonyiaktól vették át czéhszabályaikat, melyeket a vármegye és város 1711-ben hirdetett ki. 13. Ugyanekkor (1711 júl. 11-én) hirdették ki a német vargák czéhszabályait is. 14. A sütők (pékek) czéhe már 1711-ben fennállott. 15. 1713-ban a szücsök és lakatosok együttes czéhe említetik. 16. A szíjgyártók 1713-ban alapították czéhüket. 17. A kádárok német czéhszabályait 1715-ben erősítette meg III. Károly király. 18. A borbélyok régi, 1697-ből való szabályait a vármegye és a város 1717-ben hirdette ki. 19. A takácsok czéhe már 1710-ben fennállott. (Villányi Sz. i. m. 112.)

A kereskedés jobbadán németek, rácok és zsidók kezében volt, az utóbbiaknak azonban nem volt letelepülési joguk, csak Bátorkeszin és a Vizivárosban túrték meg őket a részükről felajánlott türelmi taksák fejében. Az érsek rendelkezé-
Kereskedelem.
tén azonban onnan is el kellett költözniök (1711), ekkor a káptalan területére vonultak s ott ütötték fel sátorukat a városi kereskedők hátrányára, mert olcsóbban adták el áruikat. Esztergomban már 1693-ban fennállott a posztókereskedők czéhe. 1711-ben hirdették ki a kalmár-testület czéhszabályait; tagjai németek és olaszok voltak. A czéhszabályok életbelépte után a rác kereskedőknek nem volt szabad többé német árucikkeket árusítaniok, sőt a kath. hitre való áttérésre is kényszerítették őket, de a királyi kamara közbenjárására megmaradhettek a városban és vallásukban, bár ezentúl csak keleti árucikkeket árusíthattak.

Az üzleti forgalom élénkítésére szolgáltak a vásárok. Esztergom királyi városnak 1692 óta állandó hetivására, azonkívül évenként négy országos vására

Ipari fejlődés a XVII. század végén.

Czéhek 1638—1715-ben.

Kereskedelem.

Vásárok.

volt. (Kir. Könyvek XXI. 292). Tartattak még Szőgyénben is vásárok, míg a többi helységek csak a XVIII. században, jelesen Bátorkeszi 1783-ban. Párkány 1724-ben nyertek vásárszabadalmakat. A postaközlekedés már a XVII. század végén fennállott és jelentékenyen előmozdította a kereskedelmet. A dorogi postamester Budával, a nyergesújfalusi pedig Komárom, Győr és Bécs irányában tartotta fenn a közlekedést. (Villányi Szaniszló i. m. 123.)

*

A bécsi kormány önkényes eljárása, a nagy adóteher, az egyházügyi rendeletek, melyek a protestánsok vallásszabadságát lényegesen korlátozták, mind-egyre fokozták az elégedetlenséget. A spanyol örökösödési háború kitörésekor, (1702) a hadi tanács 12 magyar ezred felállítását rendelte el, mire Esterházy Pál nádor meghagyta a vármegyének, hogy 30 vármegyei és 10 városi porta után állítsa ki a ráeső létszámot, és a felszerelésre szükséges összeget — fejenként 18 forintot, — szolgáltatassa át Andrassy ezredesnek. A vármegye kénytelen-kelletlen engedelmessé vált; 30 hajdú zsoldjára 390 frtot fizetett ki Schweidler budai főhadbiztosnak. A katonafogadás azonban nem ment simán. A jobbagység amúgy is idegenkedett a katonáskodástól, s hogy a messze idegen földön való táborozástól megmenekedjék, tömegesen szökött el a falvakból. A Vérteshegység, valamint a Bakony búvóhelyei alkalmas menedékkül szolgáltak a bújdosóknak; a fegyvertelen tömegeknek csak vezér kellett, hogy szembeszálljon a gyűlölt idegen uralommal. A kormány azonban tudomást sem vett a tömegek forrongásáról.

Alig teljesítette a vármegye az 1702-ben kivetett katonaság előállítására kiadott rendelkezéseket, újabb zaklatásban volt része. 1703 febr. havában a budai hadbiztoság katonaságot küldött a vármegye nyakára, mert az 1700—1701. évi adóhátralékát, 2414 frt 25 krt nem fizette le. Az 1703. évi adót ugyan már elengedték, de mire ez a rendelet napvilágot látott, a felkelők már diadalmasan közeledtek a Duna felé.

Bottyán
János.

1703. nyarán, midőn II. Rákóczi Ferencz már a Tisza vidékén tűzte ki a felkelés zászlóit. Koháry István cs. kir. tábornok Bottyán Jánost bizta meg egy lovasezred toborzására a kuruczok elleni hadjáratához. Álljunk meg egy pillanatra e férfiúnál, kinek fényes hadipályája s ama kiváló szerep, melyet a szabadságharcban elfoglalt, egyaránt indokoltá teszik, hogy vele részletesebben foglalkozzunk. Bottyán János 1640 táján Esztergom környékén született. Elkerülve a szülői háztól, végbeli katonának állott be és 1657-től kezdve a törökök ellen harcolt, s főleg Újvár (Érsekújvár) elfoglalása óta, valóságos réme lett a török martalócoknak. 1685-ben lovasfőhadnagy volt Esztergomban. 1686-ban részt vett Buda ostromában is, ekkor nagy szákmányra tett szert, a melyből azután terjedelmes birtokokat szerzett. 1687-ben zálogba vette Sáp, Sárísáp, Baboly és Bajna falvakat; ekkor már Zsámbékon volt kapitány. 1688-ban már említi esztergomi házáat is, melyet utóbb báró Kuckländer Ferencz várparancsnok lefoglalt, s a mely jelenleg városházául szolgál. 1689-ben a grabovai csatában annyira kitüntette magát, hogy Lipót az arany hadiérmét adta neki és huszárezredesi rangra emelte. 1691-ben Szeged városának parancsnoka volt; 1692-ben isnét huszárezredesként szerepel. A karloviczi béke után (1699) egyidőre Esztergomban találjuk; a spanyol örökösödési háborúban ismét táborba szállott, de onnan csakhamar vissza kellett jönnie, mert az esztergomi várparancsnok, a ki esztergomi házára áhítózott, bizalmas jelentéseiben arról vádolta, hogy titkos összeköttetésben áll Rákóczival. A magyarok iránt amúgy is bizalmatlan bécsi haditanács elfogatta, de mert semmit sem tudtak rábizényítani, szabadon eresztette. Bottyán, mélyen sértve, odahagyta a katonaságot, s 1701 nyarán már köbölküti birtokán találjuk, melyet 1696 óta bírt zálogban a Pálffy gróftól.

Koháry felszólítására Bottyán csakhamar a toborzáshoz fog, de bizony nem sok eredménnyel; főleg tisztokban volt hiány, azonfelül a zsold miatt volt baj, melyet mind a tisztok, mind a közlegények egyaránt keveseltek. Bottyán katonaságát (200 ember) Esztergomban vonta össze, de mindössze csak két tisztje volt, a többiek, a kikre számított, kuruczokká lettek.

Kuruczok
főllépése.

A kuruczok megjelenése általános ijedelmet okozott. Kuckländer sietett az elhanyagolt várat védőképes állapotba hozni, a vármegye utasítást nyert, hogy a Morva határszéleken táborozó gróf Schlick tábornokhoz küldje csapatait,

Bottyán pedig, hogy a Duna tulsó partjára küldött portyázóinak visszatérését biztosítsa, a párkányi révet körülsáncoltatta. Szept. 25-én már néhány zászlóalj jelent meg Párkánynál, a hol kisebb esetepatéba bocsátkoztak Bottyánnal, de a párkányi sánczokból nem bírták kicsalni.

Bottyán
toborzása.

A főhaditanács szept. 30-án Esztergom és Komárom vármegyéket jelölte ki Bottyán számára újabb toborzó állomásul, egyben rábízta Vácztól Komáromig a dunai átkelők védelmét. Október hó folyamán sikerült Bottyánnak 300-nál több lovas és 200-nál több gyalogost toborzani; ezekkel okt. 24-én elhagyta Esztergomot és gróf Schlick táborába ment, de már novemberben Zólyom várában találjuk. A vár feladása után ismét visszatért Esztergomba, s még 1703 decz. 22-én Koháry útján felterjesztést intéz a főhaditanácshoz, melyben a toborzás folytatására pénz és fegyvereket kér. (Villányi Szaniszló i. m.)

Savoyai Jenő herczeg 1704 jan. 2-án új hadfogadó megbízást adott neki s abban Veszprém, Fehér, Pest-Pilis és Solt, Esztergom és Komárom vármegyéket jelölte ki számára toborzási kerületül. Mire azonban a toborzás megindult volna, Bottyán már összeköttetésbe lépett a kuruczokkal. Kuckländer báró, esztergomi parancsnok valahogy értesült erről, s 1704 apr. 18-án Bottyánt elfogatta és börtönbe vetette.

Bottyán
elfogatása.

A bécsi főhaditanács csak egy hónap mulva tudta meg Bottyán elfogatását, s ekkor meghagyta az esztergomi várparancsnoknak, hogy Bottyánt kísértesse Bécsbe. Kuckländer október havában erős fedezet alatt csakugyan útnak indítja Bottyánt. Útközben azonban Nyergesújfalun, hol az éjjelt töltötték, a parasztok kiásták a ház falát, a melyben Bottyánt fogva tartották, s neje segítségével a készen tartott halászsajkán átkelvén a Dunán, előbb Selmezbányára, majd Vihnyére ment, a hol húséget esküdött II. Rákóczi Ferencznek.

Zsámboky István, Bottyán esztergomi seregének egyik kapitánya, már megelőzőleg, 1704 márcz. 7-én átszökött a kuruczokhoz, hasonlókép Szücs György is, a kit báró Ebergényi császári huszártábornok még a felkelés kitörése előtt küldött Esztergomba, katonák felfogadása végett; utóbbi a nála levő hadfelszerelést eladta II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek.

Bottyán elfogatása után az általa felfogadott csapatok feletti parancsnokságot Szlavniczai Sándor Menyhért alispán vette át, a kit utóbb ezredessé neveztek ki, de a magyar katonák mindegyre szökdöstek Esztergomból.

1704 elején, miként Palkovics Ferencz esztergomi aljegyző írja, csupán 11 község tartozott Esztergom vármegye hatóságához, a többi mind a kuruczoknak hódolt. (Villányi Sz. i. m. 166.)

Érsekújvár megvételekor (1704 nov. 16.) Bottyán Muzslán táborozott, honnan folyton szemmel tartotta Esztergomot is. 1705 febr. elején gróf Esterházy Antallal egyesülve, támadást intézett a Viziváros ellen, de támadása kudarcot vallott; közel száz főnyi veszteséggel kénytelen volt visszavonulni, miközben Szenttamásalját, a zsidóktól lakott városrészt felgyújtotta s nagy mennyiségű zsákmányt szerzett.

1704 végén, Esztergomon kívül, a karvai és a seprősi átjárók is a császáriak birtokában voltak. Ezeknek elfoglalása volt a kuruczok főfeladata, hogy a két országrész közötti összeköttetés akadálytalan legyen. Gróf Beresényi Miklós már 1705 márczius havában Karvához szállott, hol ágyúival visszavonulásra készítette a komáromi 11 sajkát, melyek az átkelést meg akarták akadályozni; néhány ezer lovasát ezalatt a párkányi oldalra küldte táborozni.

A kurucz lovasság csakhamar összeütközött az Esztergomban tanyázó magyar csapatokkal, melyek egész Kőbölkútig nyomultak előre, de ezeket a kuruczok részint levágták, részint visszakergették Esztergomba. Ekkorra már a magyar csapatok nagyrészt átpártoltak a kuruczokhoz; 1705 jún. 11-én már csak Agárdy kapitány csapata és még két sajkás csapat volt Sándor Menyhért mellett, de az alispán már ezeknek a húségében sem bízott.

A vármegye dunáninnyi része teljesen a kuruczok birtokában volt. Bény-nél Zsámboky ezrede, Kéméndnél Ilosvay kapitány csapata örködött. A bécsi főhaditanács a vérengző Heister Sigbert helyett Herbevillet nevezte ki magyarországi főhadvezérnek, a ki 1705 nyarán a Csallóközben táborozott hadaival. Rákóczi, meg akarván gátolni, hogy Herbeville gróf Lipótvárt eleséggel ellássa, júl. 9-én Váczott ütött tábort, honnan, a Duna völgyén felfelé, a Garamhoz vonult; júl. 13-án már Bény-nél volt, s itt az egykori avar sánczoknál táborozott.

11. Rákóczi
Ferencz.

Rákóczi még aznap kíséretével Kéméndre ment át, hol a további eljárás dolgában megállapodott Bercsényivel, a ki Le Maire dandárnok társaságában épen Esztergom helyzetének kikémlése végett tett kirándulásáról tért vissza.

Miután júl. 16-án a tüzérség is megérkezett, Rákóczi csapatait harmadnap útnak indította. 19-én Fajkiúrtön találjuk, honnan a Vág völgyére vonult. (Dr. Márki Sándor : II. Rákóczi Ferencz I. 420.)

Bottyán, a dunántúli hadjárat alatt szerzett sebeiből felgyógyulva, aug. 1-én Karvánál táborozott, miután Rákóczi a dunai átkelő védelmét bízta rá; aug. 6-án azonban váratlanul Esztergom városa alatt termett, s a mezőről mindent elhajtattott, csakhogy megnehezítse az őrség élelmezését.

Aug. hóban Károlyi Sándor hada is Esztergom vármegye területén tartózkodott. A mily fegyelmet tudott tartani Bottyán a seregében, ép oly féktelen kicsapongásra vetemedtek Károlyi emberei. Aug. havában Kéméndet teljesen kirabolták. A nép sírva menekült Bottyánhoz, kérve, hogy szorítsa fegyelemre Károlyi katonáit.

Szept. 2-án Bottyánt is Kéménden találjuk, honnan Garamkövesden át, Hatvan felé vette útját, hogy Károlyival egyesülten, akadályozza meg gróf Herbevilienek Erdélybe való betörését. Bottyán ekkor csupán 200 embert hagyott hátra Karvánál, így a császáriak ismét féktelenül garázdálkodhattak a vármegyében. Herbeville 1705 nyarán csakugyan útnak indult Erdélybe. Szept. elején odahagyva esallóközi táborát, Esztergom vármegyén keresztül, Budának tartott. Útközben a császári hadak, különösen Muzsla és Bucs körül, mindent elpusztítottak; a hadifuvarozásra kényszerített emberek barmai és szekerei tönkre mentek, vagy elvesztek. Bottyán, minthogy nem bírta megakadályozni Herbeville továbbvonulását, ismét visszatért a Dunántúlra, s az Érsekújvárral való összeköttetés fenntartása végett szabad hajdúcsapatot küldött a Vérteshegységbe. (Villányi Sz. i. m. 172. l.)

1705—1706 telén Rákóczi erősen készült Esztergom visszavételére. Karvánál hidat akart vernetni a Dunán. A tél folyamán számos sajka és hajó készült, melyek a karvai sánczok védelme alatt találtak biztos kikötőre.

Az átkelőt 1706 elején Laky István, Bottyán főhadnagya őrizte; később Bercsényi egész hadteste táborozott Karvánál. A fegyverszünet alatt tartott béketárgyalások meghiusulása után Rákóczi Esztergom visszavételét tűzte ki feladatul, melyet a kuruczok már hónapok óta elzártak a külvilágtól, a mennyiben folyton portyáztak a város környékén s az élelemszállítást úgyszólván lehetlenné tették. Június és július havában Rákóczi is Érsekújvárott volt, ekkor szemelte ki az Esztergom várának ostromához szükséges ágyúkat és mozsarakat, melyeket Érsekújvár piacán állíttatott fel. A béketárgyalások miatt azonban csak aug. 2-án indult el Esztergom ostromára, midőn már 12.000 főnyi lovas és gyalogos had táborozott a vár falai alatt.

Aug. 4-én Párkányhoz szállott és rögtön intézkedett, hogy gróf Forgách Simon hadával átkeljen a Dunán, hogy fenntartsa az összeköttetést Esterházy Antal hadaival, a ki ekkor a Fertő és Sopron környékén táborozott.

Rákóczi a Garam torkolatánál, a Garam és a Duna balpartján levő közben ütötte fel sátorát. Aug. 6-áról 7-ére való éjjelen megkezdték a sánczásást a fejedelem jelenlétében, melylyel, valamint az esztergomi híddal 9-ére készültek el. A túlparton Gyürky Pál tábornok egy gyalog hadtesttel és az idegen lovassággal várta a támadásra szóló parancsot.

Aug. 9-én megkezdődött a város bombázása, még pedig Le Maire hadmérnökdandárnok tanácsára a Dunán keresztül, a mire eddig, az ágyúk tökéletlensége miatt, senki sem mert volna vállalkozni.

Aug. 12-én a fejedelem rohamot rendelt, de a budai ráczok közeledtének hírére a csapatok visszafutottak táborukba. Aug. 13-án a roham megújult, melyet bombázás előzött meg; 15-én újra egész nap bombáztatta a várost, majd éjjel ismét rohamra vezényelte katonáit, de Kuckländer várparancsnok töméntelen gránátot és bombát vetett az ostromlókra, a kiket a szokatlan tüzeső zavarba hozott, így az ellenség könnyen be tudta tömni a réseket. Embereinek megkímélése végett Rákóczi 17-én való éjjel ismét bombáztatta a várat, de bár a vár falai tövig ledőltek, az aug. 22-i roham kevés eredménnyel járt. Kuckländer parancsnok, midőn a fejedelem a vár feladására szólította fel, tagadólag válaszolt, sőt szept. 5-én kitört a várból és a kuruczoktól készített aknákat elfoglalta.

Vak Bottyán.

Esztergom erődítései. (1706.)

Ezeket ugyan visszafoglalták a kuruczok, de Kuckländer csak akkor szánta rá magát a vár feladására, mikor kiküldött tisztjének megmutatták az aknákat, melyek befödve, kanóczokkal ellátva, a felrobbantáshoz készen állottak.

Rákóczi Gyürky Pál tábornokot bízta meg az alkudozásokkal. Szept. 13-án végre aláírták a feltételeket, de csak 17-én hagyták oda a császáriak a várat és a kapott hajókon Komáromba mentek. Rákóczi szept. 19-én kíséretével fellovagolt a várba, s miután a Bakócz-kápolnában hálaadó istentiszteletet tartatott, megtette a kellő intézkedéseket a vár védelmére. Mivel Gyürky Pál vonakodott a parancsnokságot elvállalni, Esztergom parancsnokává egyelőre Bonafous francia ezredest, helyettesének pedig Horváth Tamás ezredest tette. Esterházy Antalt viszont két ezred lovassággal Esztergom átellenében hagyta, hogy a várnak eleséggel való ellátását siettesse. Szept. 20-án elhagyta a várat, és a hajdúsággal Zeliz felé vonult, onnan Barsra ment, hogy Beresényivel egyesüljön.

Alig hagyta el Esztergomot, az új császári fővezér, gróf Starhemberg Guidó 13.500 főből álló hadával megkezdte a támadást. Starhembergnek eredetileg Esztergom felmentésére kellett volna sietnie, de megkésett, mert még Komáromban táborozott, mikor a vár átadása megtörtént. Hogy mulasztását jóvá tegye, gyors menetben közeledett Esztergom felé. Szept. 23-án már Almás és Neszmély között volt, 24-én pedig tíz ágyúval kezdte lövetni a karvai (nyergesújfalusi) sánczokat. E sánczok parancsnoka Chassaut és őrsége keményen tartották magukat; mivel a dunai közlekedés is szabad volt, a kuruczok minden szükségessel támogatták az őrséget. Szept. 27-én azonban Starhemberg, az őrség között lévő németek árulása folytán, mégis bevette a karvai sánczokat. Gróf Pálffy János horvát bán, a ki az elsők között nyomult be, Chassaut parancsnokot elfogatta, az utána beözönlő rácz katonaság pedig a védetlen kuruczokra és a sánczok mögé menekült pórokra vetette magát, s azokat embertelenül lemészárolta. Csak azok menekültek meg, a kik keresztül bírták úszni a Dunát; a többiek mind oda veszték. Így Lóczi kétszáz hajdújából mindössze tízen menekültek meg. Starhemberg a nyergesújfalusi sánczokat leromboltatta, azután Esztergom felé vonult.

A nyergesújfalusi sánczok.

Rákóczi a nyergesújfalusi sánczok elfoglalása után Gyerk felől azonnal Esztergom alá sietett, s a szőlők aljában szemlélte az ellenség hadainak felvonulását. Támadásra nem gondolhatott, mert neki csak 3000 embere volt, s a tisztek nem merték a támadást megkockáztatni. Miután az őrséget a Dunáról elegendő élelemmel és lőporkészlettel ellátta, a hidat inkább szétbontatta, semhogy az ellenség felégesse, Esterházy Antalt pedig Bényhez rendelte, hogy a várbeliekkel az összeköttetést fenntartsa. Ezek után sietve eltávozott Kassa felé, s okt. 2-án már Csalomján, 4-én pedig Szécsényben találjuk.

Esztergom eleste a kurucz háborúban.

Starhemberg már szept. 29-én rendbehozta a szenttamási sánczokat, s okt. 2-án megkezdte a vár és a víziváros ostromát. Az őrség kezdetben vitézül megállotta helyét; Szekeres kurucz kapitány portyázó csapatai is folyton nyugtalanították az ostromlókat. Esterházy is egyre azon volt, hogy Esztergomot megsegítse, kérte a fejedelmet, rendelné Bottyánt melléje, így vele karöltve, éjjel megtámadná az ostromló császári sereget. Erre azonban nem került a sor, mert a különben is elcsüggedett őrség magyar és német része között napirenden volt a czivakodás; így okt. 9-én szabad elvonulás feltétele alatt felajánlották a vár átadását. Starhemberg örömmel fogadta az ajánlatot, okt. 12-én azután az őrség kivonult Esztergomból, de közülök 300-an a császáriakhoz állottak. Starhemberg a várat báró Bruckenthal ezredes parancsnoksága alá helyezte, maga pedig visszavonult a Csallóközbe. (Márki S.: i. m. 551—564. Villányi Sz. i. m. 205.)

Esztergom eleste mély benyomást tett a kuruczokra. A vármegye, különösen a város környéke nagyon sokat szenvedett az ostrom alatt; a Víziváros, Szentgyörgymező és Szent-Tamás legelőit és rétjeit, valamint a szőlőket tönkretették az ostromlók. Kuckländer parancsnok is rendkívül sok kárt tett. Esztergomban számos házát leromboltatott, Szentgyörgymező, Párkány és Dunamócs falvak magyar lakóseit a kuruczokkal való czimborálás ürügye alatt elűzte házaikból, míg Süttő, Dorog, Nyergesújfalu német lakóseit a várba hajtotta, minek következtében e falvak teljesen elnéptelenedtek.

Esztergom eleste után azonban a kuruczok ismét összeszedték magukat. Csakhamar megvetik lábukat a karvai sánczokban, s ezzel a Dunán való átkelést biztosították; innen azután gyakran rátörtek a labanczokra. November 14-én

200 hajdú Esztergom alá csapott; ezek 30 ráczot levágtak, a várparancsnok leveleit elfogták és zsákmánynyal megterhelten tértek vissza Karvára.

A^rdunántúli
hadak vezér-
lete.

Maga Esterházy, miként a Dunántúl népe, Bottyánban várta a megváltót. A fejedelem, engedve a közóhajnak, 1706 nov. 14-én Bottyánt bízta meg a dunántúli országrészben a hadvezetéssel. Bottyán 1706 őszén Bátorkesziben tartózkodott, a hol kiújult lábbaját gyógyíttatta, de november havában már Karvánál találjuk egy hadosztálylyal, a Csenke várnak nevezett révfőerőd sánczai körül táborozva. Feladata volt a császáriak dunai hajóit elfogni, az átkelést biztosítani és a Csallóközben portyázni. Bottyán átadta Ebeczky Istvánnak a középdunai vezényletet, maga pedig decz. 14—15-én átkelt a karvai réven; 16-án már Nyergesújfalunál kellett lennie, kísérve az esztergomi és a komáromi fiúkból álló, saját huszárezredbeli testőrségétől, valamint Esterházy Antal dragonyosezredétől. (Thaly Kálmán: Dunántúli Hadjárati Századok: 1879: 277—286.) A mint Bottyán átköltözött a Dunántúlra, rövid néhány hó alatt a kuruczok lettek a helyzet urai a Dunántúl, melyet Bottyán alatt az egész évben megtartottak. Esztergom vármegye területe ez évben nem volt ugyan nevezetesebb hadi esemény színhelye, de portyázások és kisebb összeütközések igen gyakran előfordultak. A vármegye ekkor, Esztergom kivételével, a kuruczoknak hódolt. Esztergom ostroma idejében Nedeczky Sándor is meghódolt a fejedelemlnek; később Rákóczi követeként Lengyelországba és Péter csárhoz küldetett. Sógorai, Huszár Imre és Pál, karvai és sárkányi birtokosok, szintén a felkelőkhez csatlakoztak. A kuruczok mellett voltak még Mérey Mihály esztergomi kanonok, bozói prépost, Boldogfalvi Kis János esztergomi kanonok, Ujváry Mihály ferenczrendi szerzetes, az utóbbi kettő Bottyán táborig papja és Szlavniczai Sándor László karabélyos kapitány, gróf Bercsényi Miklós főhadsegéde; a Sándor-család többi tagjai azonban a labanczokhoz tartoztak. Sándor Menyhért alispán nem szerepel a kurucz világban; de miután 1710-ben ismét viseli az alispáni tiszteletet, sejtenünk lehet, hogy ő is labancz-párti volt, mint öccse, Sándor Mihály, a ki állandóan Esztergomban lakott. Hasonlóképp a labanczok közé tartozott Nedeczky Sándor öccse, Mihály is.

1707 őszén, egy portyázás alkalmával, a kuruczok kezébe került Jaksics Illés, a kegyetlenségeiről hírhedt esztergomi sajkás kapitány, a kit Bottyán rendeletére Érsekújvárba szállítottak. 1707 végével Bottyán átadta a dunántúli hadak vezérletét Esterházy Antalnak, s 1708 január 10-én már útban volt a karvai rév felé, honnan Bátorkeszibe ment és miután itt néhány hétig pihent, átvette a Vág-vonal védelmét. (Thaly Kálmán: i. m. Századok 1880. évf. 154.) A telet egyébként Érsekújvárban és birtokain töltötte. 1708 február 3-án 100 frt erejéig megsarczolta Esztergom várost. Az esztergomi őrség portyázásainak megakadályozására 1708 tavaszán két lovasszázadot helyezett el Muzslán, Csenkénél pedig újból sánczot hányatott, mely Révai és Géczy gyalogezredeinek védelme alatt, májusban el is készült. Bercsényi azonban nem akarta a kuruczok haderejét szétforgácsolni, ennél fogva elrendelte e sáncz lerontását. Bottyán, a ki ekkor Bátorkeszin tartózkodott, kérte a fejedelmet, engedné meg a parancs végrehajtásának elhalasztását, legalább addig, a míg a föld népe befejezi az aratást. De a fejedelem határozott parancsának engedelmeskedni kellett, s még július 25-ig leronttatta a sánczokat. Ezzel a császáriak összeköttetése a Dunán ismét biztosítva volt, sőt ennek védelmére Kuckländer, a ki időközben ismét elfoglalta az esztergomi parancsnokságot, Csenke várát újból felépíttette és abba császári őrséget helyezett el.

Az aug. 3-án vívott trencsényi csata után a felkelés ügye rohamosan hanyatlani kezdett. Míg Heister, az új császári főhadvezér, diadalmasan hatolt előre, azalatt a kuruczok közé belopódzott az árulás. A gyanú még Bottyánt sem kímélte meg, pedig hazafisága és áldozatkészsége ép e súlyos megpróbáltatás napjaiban nyilatkozott a legszebben. Bottyán, a trencsényi vereség után Érsekújvár vidékén tartózkodott, de seregéből egyre többen szöktek el, azonfelül az elégedetlenség is mindig hangosabban nyilvánult a zsoldhiány miatt. Bottyán ekkor a fejedelemhez fordult. Csak 10.000 frtot kért tőle hadtestének fizetésére; kijelenti, hogy kész birtokait is eladni vagy elzálogosítani, csak hogy hadtestét fizethesse és összetarthassa; seregének zsoldjára már 7000 ezüst forintot előlegezett a sajátjából. A többi vezérek már nem voltak ily önfeláldozók. Ebeczky István fizetetlen lovassága széteszlott és a garamvidéki falvakat kezdte rabolni.

Ocskay árulása leverőleg hatott Bottyánra is. Nemcsak életét, de egész vagyonát koczkára tette a hazáért, s mindennek ellenére sem kerül ki a gyanúsításokat. Midőn Bottyán 1708 szept. 11-én podgyászostul Szécsény felé vitette magát, hogy második nejét, gróf Forgách Juliát meglátogassa, Bercesényi Mikházy ezredest küldi utána, ha netán valami gyanúsat venne észre, tüstént fogassa el és vigye hozzá Egerbe.

Alig hagyta el Bottyán Esztergom vármegyét, Borbély Ferencz, köbölkúti tiszttartója a köbölkúti lelkészszel együtt Esztergomba ment, hogy oltalomlevelet kérjenek a várparancsnoktól. A mint Bottyán erről értesült, rögtön jelentést tett Bercesényinek, a ki a köbölkúti tiszttartót, a szőgyéni és a köbölkúti plébánosokkal együtt, elfogatta és Érsekújvárba, majd Egerbe vitette. Bercesényi azonban nem igen bízott többé Bottyán őszinteségében. Rákóczihoz küldte, a ki kárpótlásul az esztergomi birtokaiért, Zemplénben, a Szirmayak birtokából adott neki két majorságot haszonélvezetül. Bottyán visszatérve Rákóczitól, Érsekújvárra ment, hogy lelket öntsön a csüggedőkbe.

1708 végén a császáriak erősen készülődtek Érsekújvár ostromára. Komáromból Esztergom alá lehozták a hídfőhajót és a repülőhidat, majd 1709-ben állandó hidat vertek a Dunán.

Heister Sigbert, a császári hadak fővezére, mindenfelé hajmeresztő kegyetlenséggel akarta a felkelést elnyomni, de ezzel csak azt érte el, hogy a kuruczok hasonló kegyetlenséggel csonkították meg a kezükbe került németeket.

Bottyán, miután I. József király kegyelemlevelét visszautasította, sőt azt hűsége jeléül a fejedelemnek bemutatta, Érsekújvár megvédésére fordította főtörekvését. Mivel a párkányi járás még a kuruczok birtokában volt az érsekújvári várba az ottani falvak tartoztak gabonát szállítani, mint Köbölkút, Kisújfalu, Bátorkeszi, Bucs, Muzsla, Ebed, Kőhídigyarmat, Kicsind, Kéménd, Bény, Magyarszőgyén, Németszőgyén, Nagyölved, Kéty, Bart, Libád és Sárkány.

Bottyán, hogy a falvak lakosait, de különösen a saját birtokait megvédelmezze, nagyobb számú kurucz lovasságot hagyott hátra, mindennek ellenére 1708 december havában az esztergomi és a komáromi labanczok egész Érsekújvárig és Nagysarlóig portyáztak közben egyre-másra dúlták és fosztogatták a falvakat, főképp Bottyán birtokait.

A vármegye dunántúli része a labanczok birtokában volt, s miután a vármegye tisztikar nélkül szűkölködött, e vidéken a katonaság volt az úr, mely tetszése szerint hajtotta be a szükségleteket. Csupán 1708-ban 14.000 forint esett a vármegyére katonai beszállásolás címén és ezt a jobbparti résznek kellett megfizetnie; a kivetett összegből a vármegye utóbb 1150 forintot visszacapott a kir. kincstártól, de ez vajmi kevés kárpótlás volt Kuckländer zsarolásaiért.

1708. végén a vármegyei önkormányzat is életjelt ad magáról. Sándor Menyhért alispán, a ki ezredesi rangot nyert, 1706 után nem szerepelt, csak 1710-ben került ismét vissza Esztergomba, alispáni tisztét megtartotta, a mi kitűnik abból, hogy 1708-ban Mecséry Ádám, másodalispánként végzi a teendőket. A vármegye Nedeczky Mihályt küldi az 1708. évi pozsonyi labancz országgyűlésre; csak később kapott társat Mecséry Ádám személyében.

Az 1709. év kisebb-nagyobb csetepatékkal telt el. Kuckländer, a ki vala-
1709. csatározások.
hoggy tisztázta magát Bécsben és 1708 közepe óta ismét az esztergomi várparancsnokságot vette át, 1709. április havában hidat veretett a Dunán és a párkányi hídfő védelmére sánczokat hányatott. A várbeliek e hídon át még április havában átcaptak a párkányi járásra és többek között Kéty, Bény és Kéménd tájáról a jobbágyok összes marháit elhajtották. Viszont a kuruczok július 20-án Kuckländer csordáit hajtották magukkal. Bajnát október 30-án a tatai rác és német hadak éjjel meglepték s a lakosokat mindenükből kifosztották; hasonló sors érte 1710-ben Bart falut is, melyet a verebélyi sánczokból kitört császáriak prédáltak fel s a lakosokat is bántalmazták, úgy hogy sebeikbe többen bele is haltak.

I. József több ízben hirdetett amnesztiát, minek következtében mind-egyre többen tértek vissza hűségére. Visszatért Nedeczky Sándor is, továbbá Mérey Mihály apátkanonok, Kürtössy prépost, Boldofalvi Kis János esztergomi apátkanonok, Huszár Imre, Nedeczky Sándor kísérője, Huszár Pál a ki Heister tábornoktól nyert menedéklevelet, Sándor László és Zsámboki Nagy István; ezek mindnyájan elpusztult birtokaik helyreállításához fogtak.

Egyedül Érsekújvár vára állott még. 1709. elején Heister ugyan ostrom alá fogta, de mivel nem boldogult vele, a vár környékén levő falvakat pusztította vassal.

Pestis. Marhavész.

Érsekújvár feladásával (1710 szeptember 24.) a kuruczvilág megszűnt a vármegyében. Ettől kezdve a vármegye csak tétlen szemlélője volt ama nagy nemzeti küzdelemnek, mely a szatmári békével ért véget. Ezután újabb rém fenyegette a lakosságot. A hosszas harcok nyomában járó pestisragály újabb áldozatokat követelt. Az 1709—1711. években a pestis több mint 2000 embert ragadott el; még évek múlva is meglátszott a ragály hatása. Magyarszögyénben 1714-ben csak 400, Németszögyénben pedig csak 250 lélek volt. (Magyar Sion III. 338.) A pestist követő marhavész, majd a sok hadifüvarozás végkép inségre juttatta a lakosságot. A szabadságharc alatt történt tömérdek jószág- elkobzás és új adományozás a birtokviszonyokat teljesen felforgatták; az anyagi rendezkedés a visszanyert, de elpusztított birtokokon tömérdek időbe került. Évtizedek munkájára volt szükség, hogy a vármegye a törökhódoltság és a szabadságharc csapásait kiheverve, új életre keljen. (Villányi Sz. i. m. 215—225.)

Esztergom kiváltságlevele

Mielőtt elbúcsúznánk e korszaktól, még Esztergom város kiváltságleveléről kell megemlékeznünk. Ezt I. József király 1708. február 18-án állította ki, melylyel a várost régi kiváltságaiban megerősítette, a szabad királyi városok sorába emelte és jövő fejlődésének alapjait rakta le. E kiváltságlevelet 1709. augusztus 13-án hirdették ki a városházán, az összes polgárság jelenlétében. A vármegye azonban vonakodott kihirdetni, s csak az 1710. július királyi leiratra engedelmeskedett. A kiváltságlevél értelemében a budai kir. kamarai bizottság elnöke részletes szabályrendelettel látta el a városi hatóságot, mely a kiváltságlevélnek mintegy végrehajtási utasítása.

Szab. kir. város.

A város már az 1708 február 2-ára egybehívott pozsonyi országgyűlésen is képviselve volt Silz Pál bíró és Erdős István személyében. Mint megerősített szab. kir. város pedig, 1710 június 2-án tartotta első tisztújító közgyűlését, egy kamarai tanácsos elnöklete alatt. A város közigazgatásának végleges szervezése azonban a következő korszak feladata lett.

2. AZ EGYHÁZ ÉS A VALLÁSI VISZONYOK.

1543—1848.

Elpusztult helységek.

Esztergom elestétől, egész a török hódoltság megszűntéig, az egyház sok küzdelmet állott ki a vármegyében. Míg az érsek és a főkáptalan, az ősi székhelyről elúzva, Nagyszombatban vonta meg magát, addig a vidéken a papságnak, a török martalóczokon kívül, a hitújítókkal is meg kellett küzdenie. A török hódoltsággal az érsek és a káptalan a legértékesebb birtokait elveszítette; ezek nagyrésze elpusztult, vagy néptelen lett, az egykor népes jobbágyfalvak a háborúk csapásai alatt véginségbe jutottak. Várdai Pál érsek, hogy a jobbágyok tönkretetését megakadályozza és sorsukat javítsa, sokat könnyített ugyan a jobbágyterheken, mindez azonban keveset használt, különösen a mióta (1549.) az egész vármegye a törökök birtokába került. A pusztulás szomorú képét tünteti fel az Oláh Miklós érsek idejében készült urbarium (1550—1556), melynek alapját a török hódoltság előtti állapotok nyújtják, s ezért még szembetűnőbb a pusztulás. Az érsek majorságai közül teljesen elpusztultak Alsómuzsla, Bucs és Kéty, az érseki kuriával együtt hasonlóképp teljesen elpusztultak Marót, Süttő és Kakat (Párkány) helységek is. Az érsek többi jobbágyfalvai közül Felsőmuzsla, Bucs, Magyarszögyén, Németszögyén, Vásárhely, (Szögyén határába olvadt), Nagyölved, Kural, Farnad mezőváros, Bart és Kéménd csak nagyon keveset szolgáltatott be, miután legtöbb községben még Várdai érsek elengedte a kilenczedet; azonfelül sok volt bennük a pusztult, vagy az üres telek. Mócs, Kéty és Nyergesújfalú helységeket ekkor kezdték újra betelepíteni. (Villányi Szaniszló i. m. 80-86.)

A XVI. század közepén az érsek praedialistái is meg voltak még Esztergom vármegye területén. Oláh Miklós 1530—1554-ben összeíratta az egyházi nemeseket, a kik Bucs, Magyarszögyén, Németszögyén, Vásárhely, Kéty, Nagyölved, Kural, Farnad és Bart helységekből szétszórva laktak, de számuk annyira lepadt, hogy az érsek Esztergom eleste után már nem tudott bandériumot kiállítani. Az érseki javak sorsában osztoztak a káptalanéi is. Miksa király ugyan 1565-ben új adománylevelet adott ki a káptalan részére a garamszentbenedeki

apátság birtokaira, melynek alapján a káptalant a nyitrai káptalan még ebben az évben beiktatta, de ezek a birtokok, melyekhez a káptalan csak hosszas utánjárásra jutott, vajmi csekély kárpótlásul szolgáltak a török hódoltság alá tartozó falvakért. Pedig tán ép ekkor vették a káptalant legjobban igénybe a hiteles helyi teendőik is. Az 1556: XXXIX. törvényezik az esztergomi főkáptalant, tekintettel a hiteles helyek megfogatkozott számára, törvényes kiküldetések és végrehajtások foganatosítására, az egész ország területére nézve, felhatalmazta. Még szomorúbb képet tár elénk az 1560. évi egyházlátogatás, az egyedüli, mely a török hódoltság idejéből reánk maradt. A vármegye dunántúli része ekkor teljesen a törökök uralma alatt állott, honnan a katolikus papoknak menekülniök kellett, míg a dunáninneri részekben csupán két helyen, Szőgyénben és Nagyölveden volt katolikus lelkész; a többi plébániák, mint Kural, Bény, Kéménd, Gyarmat, Muzsla, Köbölkút üresedésben voltak, míg Kéty, Libád, Bart, Ebed, Béla, Kakat elpusztultak. (Magyar Sion: 1896. 573.) Kőhídigyarmaton még állott a templom, hasonlóképp Bényben is, hol a prépostsági templomon kívül, külön plébánia-egyház állott, továbbá Köbölkúton is, melynek akkor Báthori Endre volt a kegyura.

A török hódoltsággal egyidőben terjedt el a protestáns hit a vármegyében. Így Bátorkesziben is, melynek templomát 1543-ban a kálvinisták elfoglalták s 1609. márczius 20-ig bírták, mikor tőlük visszafoglalták; ez idő alatt pedig 1562-ben Mihály nevű katolikus pap is volt a községben. Bucson a reformátusok vesszőből és sárból készítettek maguknak imaházat. Általában a dunántúl részen akadálytalanul terjedt a protestáns hit. 1543-ban, Esztergom elfoglalása után, a szultán hat magyar lelkészt rendelt Esztergomba, hogy az ottani keresztények lelki üdvéről gondoskodjanak, ezek a lelkészek szintén az újított hit követői voltak.

Protestan-
tizmus terjesz-
kedése.

A török hódoltsággal a vármegye területén levő egyházi intézmények is megszűntek. A szenttamáshegyi és a szentgyörgymezei káptalanok feloszlottak, Dömös a törökök birtokába került, a bényi premontrei prépostság javait pedig, az 1548. évi országgyűlés rendelkezései értelmében, Oláh Miklós esztergomi érsek, az általa alapított jezsuita kollegium számára szerezte meg. Mikor Esztergom 1595-ben visszakerült a magyar király birtokába, Kutassy János érsek Posgay Jánost nevezte ki vizivárosi plébánossá, de hatásköre, miután a várbeli katonaság is nagyobb részben protestáns volt, eleintén csak a Ráczvárosra terjedt ki. Posgayt 1600-ban Dubovszky György váltotta fel, a kit az érsek kanonokként küldött Esztergomba. 1603-ban az esztergomi plébános mellett segédlelkész is működött; ekkor már főnállott a plébániatemplom is, mert ebben az évben a káptalan a plébániatemplomban tartott gyászistenizsületet Miksa és özvegye lelkiüdvéért. 1603-ban Nyilasy Péter kanonok volt a plébános, mellette Tapolcsányi János segédlelkész működött.

Esztergom visszavételével az egész párkányi járás felszabadult a török iga alól, mire Fejérvény István, majd Kutassy János érsek meg tették a lépéseket az érseki javak visszaszerzésére. Kutassy érsek Baróthy Istvánt nevezte ki az érseki javak kezelőjének, a kit állásába csak 1602-ben iktattak be. Az esztergomi érsekség azonban az Esztergom vármegyében fekvő birtokai után mit sem kapott, mert a jövedelmeket 1595-től kezdve, egész 1605-ig az esztergomi várórság fizetésére fordították. Kutassy János halálával (1601) az érseki szék különben is hosszabb ideig üresedésben állott.

Mikor Esztergom 1605-ben ismét török kézbe került, a katolikus papokat kiűzték a hódoltsági területről s a harangokat, ágyúöntés céljából, mind elvették a templomoktól. A protestánsok akkor kezdtek ismét megerősödni a vármegyében. Esztergomnak e másodszeri török kézre jutásával a párkányi járás ismét a török hódoltság alá került, de az itt lakó jobbágyok megőrizte a magyar államhoz való tartozásának érzületét. Miután a vármegye Érsekújváron húzódott meg, innen gyakorolta az érsek földesúri jogait a hódoltsági területen s már a mennyire hatásköre kiterjedhetett, behajtották a jobbágyi tartozásokat.

A vármegye területéből egyedül Szőgyén maradt meg a király birtokában, de a protestánsok itt is hamar megvetették lábukat. Kutassy érsek 1601-ben új plébánia-lakot építtetett Szőgyénben, a templom azonban elpusztult, az őrségben levő templom pedig 1617-ben már a kálvinisták birtokában volt, mert az őrség legnagyobb része ekkor a Kálvin hitét követő hajdúság sorából került ki.

Mindazonáltal Szőgyénben a katolikus plébánia nem szűnt meg. Pázmány Péter érsek kiváló gondot fordított a szőgyéni plébániára. Templomot építtetett, mely 1648-ban leégett. Plébánosaiúl mindig képzett lelkészeket nevezett ki. (Magyar Sion : III. 418. Némethy Lajos i. m.)

Mikor Pázmány Péter az érseki széket elfoglalta, (1616 szeptember 28.) az érseki jószágok teljesen elhanyagolt állapotban voltak. De Pázmány vas-erélylyel dolgozott az érseki javak visszaszerzésén és jövedelmezővé tételén. Az érseki jószágokra tiszteket nevezett ki, a kik a gazdálkodás mellett a katolikus hit terjesztésében is hathatósan közreműködtek. Az 1618—19. évi országgyűlésen már panaszt emelnek a protestánsok, hogy Bélaváry Dávid, Pázmány érsek tiszttartója, Ölveden több protestáns embert elfogatott, tőlük 180 forintnyi bírságot csikart ki és az iskolamestert elűzte. (Mill. Tört. VI. 220.)

A nagy kiterjedésű uradalmakon kívül az érsek gazdag jövedelmi forrása volt az egyházi tized ; e mellett az érseket a pénzverdékben gyakorolt ellenőrzői tisztért járó illetmény (pisetum), továbbá a királyi haszonvételek tizedrésze és az érseki jobbágyok országos adója is megillette. — A mohácsi vést követő korban a tizedek jelentékeny része elveszett, a királyi kincstár a válságos helyzetben egymásután megtagadta az érsekektől a közjövödelmekben való részesedést, sőt a megmaradt tized egy részét olesó áron bérbe vette. Pázmány Péter erélye és kitartása csakhamar rendezte az érsekség gazdasági viszonyait. Érseksége idejében, 1617—1622 között készült az Esztergom vármegyei érseki jobbágy helységek urbáriuma, mely nemcsak a jobbágyok tartozásaira, de a vallási viszonyokra is élénk világot vet.

Az érsek földesurasága alá ekkor a következő helységek tartoztak : Nagyölved (a törököknek behódolt), Kural (hódolt falu), Kéty (hódolt falu), Bart puszta, Farnad mezőváros (behódolt), Muzsla, Búcs, Mócs, Nyergesújfalu, Süttő (hódolt falvak), Bajót puszta, Marót puszta, Magyarszőgyén, Németszőgyén, Vásárhely és Kéménd (hódolt falu). E helységek közül csak Felsőmuzslának és Kéméndnek van temploma ; Magyarszőgyénben a palánkon belül levő templomot a reformátusok használják, de a jövedelmek a katolikus plébánost illetik meg. Ellenben Nagyölved, Farnad, Búcs, Mócs, Nyergesújfalu és Süttő helységek temploma elhagyatott. Kéménden iskolamester is működik, a ki ünnepnapokon előénekel. (Villányi Szaniszló i. m. 90—94. l.)

Pázmány alatt a térítés egyre nagyobb arányokat öltött ; a jezsuiták bejárják a hódoltságai részeket, sőt átmennek a dunántúli országrészbe is. 1622/31-ben sikerült nekik Buda, Esztergom és Eger városokban mintegy 300 keresztényt kiszabadítani a török fogságból. (Fraknoi Vilmos : Pázmány Péter 192. l.) Táton és környékén már 1630-ban találunk ismét katolikus licentiátust. A XVII. század közepén a vármegye területén fennálló vallási viszonyokra igen érdekes világot vet Egyedi András muzslai plébánosnak Zennyei István esztergomi főespereshez 1656-ban intézett levele, melyben az egyes plébániákat elősorolja. E levél adatai alapján a vármegye területén a következő helyeken voltak lelkészek : Bart, a katolikusoknak licentiátusuk van ; Kéty a kálvinistáké, a hol predikátor működik ; Magyarszőgyén, a faluban katolikus plébános működik (Egyedi András), ellenben az erődívényben református prédikátor tartózkodik ; Bény és Kéménd helységekben katolikus plébániák vannak ; Libádon katolikus licentiátus, Nagyölveden kálvinista prédikátor, Muzslán, melynek Ebed a leányegyháza, katolikus plébános, Nyergesújfalun és a hozzátartozó Bajóton szintén katolikus plébános működik ; Bajna részben a katolikus, részben a kálvinista hitet követi, a katolikusoknak van licentiátusuk ; Köbölkúton és Táton, melynek Tokod a leányegyháza, szintén katolikus licentiátus működik ; Ebszőny részben a protestáns, részben a katolikus hitet követi, Kesztölczön katolikus licentiátus van, míg Kural tiszta református helység. (Magyar Sion : III. 353—355.)

Ez állapot fennmaradt Érsekújvárnak a török kézbe jutásáig. Midőn 1663-ban Érsekújvár és a szőgyéni palánk a törökök birtokába jutott, a vármegyei élet is teljesen megszűnt, a hódoltságai falvak nem voltak többé megközelíthetők. Nem csupán az érsek veszítette el jövedelmeinek legnagyobb részét, de a helységek is elvesztek a katolikus hitre nézve ; a lelkészek elmenekültek, számos falu teljesen elpusztult. Mindamellott Táton és környékén még 1665-ben és 1679-ben is találunk katolikus lelkészt, sőt 1674-ben Héregről elűzik a protestáns prédikátort. 1663-tól 1683-ig, vagyis Esztergom visszavételéig, a vármegye

területén a reformátusok határozott túlsúlyban voltak. Csak tizenhárom ferencz-rendi szerzetes (kolduló barát) járt Nyitráról, az érsekújvári basa engedelmével, a hódoltsági részekre, felkeresvén a híveket, kiszolgáltatván nekik a szentségeket, és megerősítvén őket hitükben.

Mielőtt Esztergomot visszavették volna, nehéz napokat élt át az érsek és a káptalan. A török hadak közeledtének hírére, gróf Kollonich Lipót kamaraelnök lefoglalta Szelepcsényi György primás bécsi palotájában őrzött kincseit, melyeket 499,780 forintra becsültek, úgyszintén Széchenyi György kalocsai érsek részéről a Pazmaneumban elhelyezett 61.000 forintot is; mindkét főpap csak évek múlva kapott némi kárpótlást ez elkobzott vagyonukért. A káptalan egy része Thököly hadainak közeledtére, Nagyszombatból szintén Bécsbe menekült, míg a másik rész Nagyszombatban maradt. Thököly ugyan oltalomlevelet állított ki számukra, de ennek ellenére 30.000 arany váltságdíj lefizetésére köteleztettek, hosszas alkudozások után azonban 12.000 forintban egyeztek meg, ennek felét és 2000 forint ajándékot azonnal le kellett fizetniük.

Az 1683. évi párkányi diadalnak és Esztergom visszavételének hírére a káptalan is el akarta foglalni ősi székhelyét. Azonnal lépéseket tett a nádornál, a ki a káptalan kérését melegen pártolta, minek következtében Lotharingiai Károly herceg, királyi helytartó, még abban az évben beiktatta Esztergomban élvezett ősi jogai élvezetébe. A káptalan jogait a nagyhatalmú főhaditanács is elismerte. Csakhogy az egész káptalan visszatéréséről egyelőre szó sem lehetett, mert Esztergom visszavétele után, egy év múlva is, még csak egyetlen, náddal fedett háza volt a káptalannak. Ekkor a káptalan Ordódy Zsigmond kanonokot küldte Esztergomba, a ki hozzáfogott a kanonoki házak felépítéséhez. De rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdenie. A káptalannak nem volt temploma, csupán a Bakócz-kápolnában tarthatott isteni tiszteletet, annak viszont nem volt harangja. Ordódy mellett a káptalan ispánja, Nagy Márton fejtett ki nagy tevékenységet, de mindúntalan összeütközésbe kerültek a várórséggel, mely a káptalan földesúri jogait nem vette figyelembe. A regále-jogok gyakorlása, a dunai vám- és révjog miatt a káptalan és a főkapitányság közt másfél századon át folyt a per. (Villányi Sz. i. m. 11.) Az érseki város visszafoglalása után mind az érsek, mind a káptalan Esztergomot tette a körülötte fekvő birtokok kormányzati középpontjává. Az érseki tiszttartó és a káptalan egy tagja ettől kezdve állandóan Esztergomban tartózkodtak.

1708-ban az esztergomi érseki tiszttartói kerülethez a következő helységek tartoztak: Esztergom-Viziváros, Bajót, Mócs, Búcs, Német- és Magyarszőgyén, Kéménd, Süttő, Nyergesújfalu, Felső és Alsómuzsla, továbbá Marót, Pél és Csenke puszták. A nagysarlói tiszttartósághoz Esztergom vármegyéből Farnad, Nagyölvéd, Kéty, Kural és Bart tartoztak. Az esztergomi káptalan 1691-ben és 1711-ben adott ki új úrbéri szabályzatot. Az utóbbi szerint az esztergomi káptalan földesúri hatósága a következő helységekre terjedt ki: Ebed, Kőhidgyarmat, Libád, Kesztlöcz, Epel, Dorog, Nagycsév, Felső- vagy Kis-Csév, Nána, Mikó-földe, Szalacson és Patócs puszták, Kis-Bény, Dömös; ezenkívül halásztanyák Táton és Ebeden. Az Oláh Miklós érsektől alapított nagyszombati Szent Istvánról címzett papnevelő-intézet bírta Tát, Kicsind, Ebszőny és Tokod falvakat.

A török kiűzetése után gróf Kollonich Lipót, akkoriban még kamaraelnök, Esztergomban a török hadjáratban megsebesült katonák számára kórházat akart állítani, mely 1685-ben csakugyan elkészült. Ugyanez évben kieszközölte, hogy egy borbély és gyógyszerész is jöjjön az esztergomi várba. A Kollonich alapította kórház ekkor még csak tábori kórház jellegével bírt, de rövid idő múlva felépült a Szent Erzsébetről címzett kórház és templom, mely 1710-ben már fennállott. Ekkor a városnak külön orvosa is volt. Szelepcsényi György 1685 január 14-én bekövetkezett halálával a primási székre Széchenyi György kalocsai érsek került, kinek neve jótékony alapítványai révén örökké emlékezetben fog maradni. Székfoglalója után főleg Esztergom és Érsekújvár helyreállítását sürgette, mivel elődje Buda és Esztergom megerősítésére 180.000 forintot hagyományozott, s ez összeget Lipót király hadi czélokra kívánta fordítani. Széchenyi fellépése következtében a pápa is küldött pénzt Esztergom helyreállítására. Érseksége alatt (1685—1695) térnek vissza a szerzetes-rendek ősi székhelyükre, a honnan a török hódoltság őket világgá üldözte. Alatta telepednek le a jezsuiták is Esztergomban. Gróf Kollonich Lipót már 1686-

ban Károly hercegtől a Jézus-társaság tagjai számára telket kért s még abban az évben két hírhirdetőt küldött Esztergomba. (Maurer József ; Cardinal Leopold Graf Kollonitsch 175. stb.) Széchenyi György érsek melegen felkarolta a jezsuiták letelepítésének ügyét. 1687-ben 50.000 forintot adott nekik templom és rendház építésére. Ugyanő hozta vissza a Ferencz-rendieket is 1685-ben, a kik a hajdani Szent Keresztről nevezett templommal összekötött rendházukban telepedtek le. A bőkezű érsek 20.000 forintot adott nekik alapítványul.

Esztergom visszafoglalása után a protestánsok is egyre több zaklatásnak vannak kitéve. Már 1685-ben panaszkodnak, hogy a vármegyéből elűzik lelkészeiket és templomaikat elveszik. (Mill. Tört. VII. 463.) Ekkor azonban még nem háborgatták őket vallásgyakorlataikban ; csupán az érsek és a káptalan földesurasága alatt álló helységekből érezték a nyomást amnyiban, hogy lelkészt nem tarthattak. Ellenben az akkoriban Komárom vármegyéhez tartozó Lábatlan és Piszke helységekből teljesen szabadon gyakorolhatták vallásukat. (Villányi Sz. i. m. 129.) Midőn 1695-ben gróf Kollonich Lipót lépett az esztergomi érsekségre, a protestánsok szabad vallásgyakorlatának vége szakadt. Kollonich érsek az 1681. évi 25. és 26. törvénycikkre támaszkodva, az egész vármegye területéről elűzte a protestáns lelkipásztorokat. Példáját csakhamar követték a többi főpapok is. Széchenyi Pál kalocsai érsek a veszprémi protestáns lelkészt elfogatta s 1701-ben Esztergomba küldte, hol egy ideig fogva tartották, majd szabadon bocsátották, azzal a kikötéssel, hogy többé nem fog Veszprémbe visszatérni. A jezsuiták térítői működése és ama sok zaklatás ellenére, melynek a protestánsok a XVIII. század elején (1701) ki voltak téve, még elég nagy számban laktak a vármegye területén, sőt 1700-ban a — káptalan jelentése szerint, — egyes falvakba ismét visszatértek az elűzött prédikátorok. Mócs, Búcs, Dömös, Nagysáp, Epel, Héreg, Sárísáp és Kéty helységekből túlnyomólag protestánsok laktak, ezenkívül kisebb számban még Köbölkút, Szőgyén, Kőhídigyarmat, Sárkány, Kisújfalu, Bátorkeszi, Marót és Tokod helységekből, valamint Esztergom szabad királyi városban is előfordultak.

A II. Rákóczi Ferencz felkelése idejében tartott szécsényi országgyűlésen (1705) a rendek kimondták a szabad vallásgyakorlat elvét. A protestánsok erre támaszkodva, ismét prédikátorokat ültettek be az egyes plébániákba és a templomokat elfoglalták. A mint a felkelés hanyatlott, a protestánsok szabad vallásgyakorlatának is vége lett. I. József király rendeletére Kürtössy András főesperes 1710-ben az érsek parancsára vizsgálatot tartott, a ki azután ismét visszaállította a felkelés előtti állapotokat. (Villányi Sz. i. m. 129.)

Széchenyi György, még inkább Kollonich érseksége alatt számos új templom épül az elpusztult régiék helyén. 1699-ben épülnek Bátorkeszi, Esztergom szabad királyi város templomai, 1700-ban elkészül Muzsla temploma is, melyet Széchenyi György érsek kezdett építtetni ; Dorog helység 1701-ben emel templomot közadakozásból. Az esztergomi vár alatti templomot, melyet a törökök imaháznak használtak, szintén helyreállítják és 1700-ban Szent István vértanú tiszteletére újból felszentelik.

Az 1701. évi egyházlátogatás alkalmával, melyet Balassa Pál egyetemes érseki helynök intézkedésére, Jezerniczky Ferencz János lekéri apát, székesegyházi főesperes teljesített, a következő plébániák állottak fenn : Mócs, Muzsla, Esztergom vár, Esztergom sz. kir. város, Marót, Dorog, Nyergesújfalu, Kéménd, Kicsind, Kőhídigyarmat, Libád, Magyarszőgyén és Nagyölved. (M. Sion: 1896. 573.)

A bécsi kormány a törökök kiűzetése után a magyar elemet rácz és német telepítvényekkel akarta háttérbe szorítani, ezért a ráczok letelepedését tőle telhetőleg előmozdítani törekedett. A ráczok már a XVI. században meg voltak telepedve Esztergom városában, de az 1683. évi ostrom után számuk nagyon lepadt. Lipót király 1691-ben kelt szabadalomlevele következtében ismét nagy számban telepedtek le, s 1701-ben már egy kalugyert is tartottak maguknak az isteni tisztelet végzésére. Malonyay Pál apátplébános azonban nem nézte jó szemmel a kalugyer működését, mivel így le kellett mondania abbéli törekvéséről, hogy a görögkeleti szerbeket a kath. egyházhoz csatolja, ezért a vármegye segélyét vette igénybe s a szerbek templomát bezáratta. 1704-ben szerb katonák érkeztek Esztergomba, a kik szintén hoztak magukkal kalugyert, s így a görögkeleti vallásuk száma jelentékenyen megnövekedett. Sőt Kollonich érsek pártfogása révén akadálytalanul folytatták vallásuk gyakorlatát, noha Malonyay Pál,

Gróf Esterházy Imre.
1725—1745

Keresztély Agost, szász fejed. herczeg,
bíbornok érsek.
1707—1725.

Rudnay Sándor.
1819 – 1831.

A főszékesegyház és káptalan eredeti terve, a hogyan Rudnay primás elkészíttette.

valamint a városi hatóság nem egyszer akadályozta őket vallásszabadságukban. A város 1711-ben az esztergomi szerb kereskedőket át akarta téríteni a kath. vallásra, de mivel III. Károly 1720-ban megerősítette I. Lipót szabadalomlevelét, a szerb hitközség fennmaradásának többé mi sem állott útjában.

A szatmári békekötés után az egyház egész törekvése oda irányult, hogy a protestánsokat a vármegye területéről kiszorítsa. Nagysáp lakossága visszahozta a protestáns lelkészt, és Sándor Menyhért alispán elnézése következtében megtagadta a bajnai kath. lelkésznek a járandóságait. A lelkész hasztalan tiltakozott ez ellen, de midőn 1711-ben a Nagysápra indított, körmenetet a protestánsok megtámadták, az érsek vizsgálatot rendelt, mire a király 1711 aug. 27-én a vármegye területén lévő összes protestáns lelkészek kiűzését rendelte el, Keresztély Ágost érsek pedig, mint örökös főispán, 1714 aug. 3-án kemény hangon ráírt a vármegyére, hogy állítsa vissza a felkelés előtti állapotokat. Még Esztergom városában sem tűrték meg a protestáns mesteremberket. 1710-ben egy bábsütőt, mivel vallását nem akarta elhagyni, a város kizárta kebeléből.

A szatmári békekötés után még teljesebben nyilvánul az a törekvés, hogy hazánk katolikus jellegét visszanyerje. E mozgalom élén a főpapság, elsősorban az esztergomi érsek állanak, a kik e korban a főúri osztály sorából kerülnek ki, s nemcsak állásukkal járó jövedelmeiket, hanem családi javaikat is legnagyobb készséggel áldozzák a vallás és a nemzeti művelődés előmozdítására. (Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából.)

Ez időben Keresztély Ágost szász herceg ült az esztergomi érseki székben. Hosszú főpásztorkodása alatt (1707—1725) főtörekvése oda irányult, hogy a magyar primások ősi jogait és kiváltságait visszaszerezze, az egyházbéknői jogok gyakorlása körül mutatkozó visszaéléseket megszüntesse, s főpásztori méltóságának minél nagyobb tekintélyt és befolyást szerezzen. E mellett élénk tevékenységet fejtett ki a közügyekben, s Esztergom vármegye közgyűlésein is gyakran megjelent. 1712-ben az összes magyar kath. papság ruházatát szabályozta. Érdemeiért 1714-ben III. Károly császár Magyarország primásait a római szentbirodalmi hercegek címével ruházta fel. Utóda, gróf Esterházy Imre (1725—45) főleg bőkezű alapítványaival tette nevét emlékeztetéssé. Legalább 22 templomot, iskolát és paplakot épített, vagy alakított újjá; összesen két millió forintot fordított művelődési és közjótékonyági czélokra. Mindamellet a XVIII. század közepén még csekély volt a lelkészek száma. Esztergom vármegye 39 községében csak 16, majd 18 anyaegyház volt. E század egyházi viszonyaira főleg az 1732. és az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek nyújtanak érdekes adatokat. Az 1732. évit Sóvári Kellió György esztergomi prépostkanonok, az 1755.-it gróf Csáky Miklós hercegprimás megbízásából, Kusznits György esztergomi apátkanonok szerkesztette. Az 1732. évi egyházlátogatás alkalmával a következő plébániák állottak fenn: Esztergom-Vízváros, Nyergesújfalu, Dorog, Süttő, Bajna, Nagycsév, Visegrád, Nagyölvéd, Magyarzógyén, Bátorkeszi, Bart, Kőbölkút, Kicsind, Kőhidgyarmat, Kéménd, Muzsla; az 1755. évi egyházlátogatás alkalmával három plébániával több van, mert Párkány, Csolnok és Dömös önálló plébániák lesznek. E mellett az iskolák száma is gyarapodik. 1732-ben 33 kath. kántortanító van; 17 faluban az iskola jó karban áll, tízben ellenben elhanyagolt, 16 faluban pedig nincs iskola. Esztergom szabad királyi városban két elemi iskola állott fenn. A jezsuiták hatosztályú gimnáziumába 167 tanuló járt. 1755-ben 39 kántortanító és 35 iskola volt a vármegyében és a városban; a gimnáziumi tanulók száma 277-re növekedett. 1732-ben az egyházlátogató, a kerületi papsággal együtt, Muzslán kerületi gyűlést tartott, hol a papság fegyelmére, a templom vagyonának kezelésére, a számadások ellenőrzésére és a hittan tanítására nézve hoztak határozatokat.

Az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv tanúsága szerint, az 1732. évi állapotokhoz képest, haladás észlelhető. Az egyházak felszerelései már jobban megfelelnek a követelményeknek, a templomok jobb karban vannak, a plébános és a kántortanító jövedelme sok helyen jelentékenyen javul. A papság műveltsége is jóval nagyobb színvonalon áll. Az 1755-iki egyházlátogatás több magánkönyvtárról emlékezik meg.

A protestánsok helyzete a XVIII. században egyre kedvezőtlenebbé válik. Attól kezdve, hogy protestáns lelkészt nem tűrtek meg a vármegyében, a jegyzők végezték az isteni tiszteletet, egyúttal ők voltak az iskolamesterek is, de ezeket az

Protestáns-
üldözés.

Keresztély
Ágost.

Gróf Esterházy
Imre.

Egyházlátogatások.

1731. évi királyi rendelet alapján tiltották a nyilvános isteni tisztelet tartásától és a prédikálástól, mint például 1733-ban a nagysápi és az únyi református jegyzőket. Csak Lábatlan és Piszke helységekben, melyek földesuraik révén Komárom vármegyéhez tartoztak, gyakorolhatták a protestánsok szabadon vallásukat. Mindamellett tíz községben: Lábatlan, Karva (ág. ev.), Nagysáp, Úny, Pilismarót, Dömös, Farnad (ágost. és reform.), Nagyöved, Kéty és Kisújfaluban fennmaradtak a protestánsok. Az izraelitáknak a törvény nem adott letelepülési jogot. Bizonyos évdíjak fejében azonban egyes városok védelmükbe fogadták őket. A XVIII. század elején a Vízivárosban találunk egy izraelitát letelepedve. Midőn báró Kuckländer neje a Bottyán-féle házba 1710-ben egy izraelitát akart elhelyezni, a város hevesen tiltakozott a letelepítés ellen. Gróf Csáky Miklós halála után (1757) hosszabb ideig tartó széküresedés állott be, majd gróf Barkóczy Ferenczet nevezték ki esztergomi érsekké. Barkóczy kinevezése alkalmával (1761) Mária Terézia királynő az esztergomi várat visszaadta a hercegprimásnak, s ezzel ismét előtérbe lépett az esztergomi érsekségnek és főkáptalannak ősi székhelyére való visszatérésének ügye, mely a szatmári békekötés után több ízben felmerült. Már az 1723. évi országgyűlés kimondotta, hogy miután a török hódoltságnak vége van, többé veszedelemtől nem kell tartani, a káptalan térjen vissza ősi székhelyére. (1723: 55. t.-cz. 6. §.). Az 1751. évi országgyűlés megismétli e határozatot, (1751: 3. t.-cz.); mindazonáltal csak Barkóczy érsek alatt tették meg az előkészületeket a visszaköltözésre. Gróf Barkóczy Ferencz még 1761 okt. 16-án kelt főpásztori levelével tudatta híveivel, hogy az esztergomi vár birtokát visszanyerte, oda tehát, mint a magyar katolikus egyház székhelyére, a főkáptalannal együtt visszatérni szándékozik. (Török I. i. m. II. 187.) Hogy pedig a főkáptalan tagjai alkalmas lakásokkal bírjanak, a vár alatt nagykiterjedésű telket adományozott a káptalannak, mely adományt Mária Terézia királynő 1765-ben megerősített. Az érseknek alkalmas székházról és székesegyházról is kellett gondoskodnia. Alig fogtak azonban hozzá a várromok szétszedéséhez, az új székesegyház alapjának lerakásához, az érsek váratlanul elhunyt, ezzel az átköltözés ügye ismét hosszabb időre elodázást szenvedett.

Gróf Barkóczy
Ferencz.

Szt. István-
templom.

A közel tizenegy éven át tartó széküresedés alatt Mária Terézia királynő az esztergomi várban a Kispiacson, vagyis a jelenlegi bazilika helyén, egytoronyú templomot építtetett Szent István király tiszteletére. E templomot hársfák vették körül, homlokzatán Szent István és Szent László hatalmas szobrai állottak. 1821-ig állott fenn, a mikor a helyébe építendő Bazilika érdekében lerombolták.

Új püspöksé-
gek.

Gróf Batthyány Józsefnek esztergomi érsekké történt kinevezése után, 1776-ban Mária Terézia királynő, az esztergomi egyházmegye területéből kiszakítva, három püspökséget alapított, a szepesit, a besztercebányait és a rosznyóit. Az esztergomi főkáptalannak elveszett jövedelmei kárpótlásául, 1779-ben a dömösi prépostságot és annak javadalmait adományozta. (Az esztergomi főkáptalan fekvő és egyéb birt. vonatkozó okmányok tára.)

Gróf
Batthyány
József.

Gróf Batthyány József egyike volt a legbefolyásosabb államférfiaknak Mária Terézia királynő idejében. Bölcs mérséklete még jobban kitűnt József császár uralkodása alatt, a kinek reformjai rendkívül megnehezítették a magyar egyház fejének állását. Bár az érsek nem szűnt meg felterjesztéseket tenni a császárnak az egyház szabadságába ütköző rendeletei ellen, de midőn az uralkodó akarata megmásíthatatlanul nyilatkozott, készséggel felajánlotta a közvetítést, a pápa és József császár között. Midőn VI. Pius pápa Bécsben járt, oly ügyesen szolgálta mindkét részt, hogy mind a pápa, mind a császár kifejezték neki elismerésüket. Mint a magyarországi egyházi bizottság elnökének, nagy része volt a lelkésziségek rendezésében. Megérte II. József rendszerének megdőlését, sőt az alkotmány helyreállításával befolyása még magasabbra emelkedett. Az 1790—91. évi országgyűlésnek egyik vezetője volt.

Károly Amb-
rus főherceg.

1799 okt. 23-án bekövetkezett halálával, közel tíz éven át ismét széküresedés állott be, míg végre I. Ferencz 1808-ban Estei Károly Ambrus főherceget nevezte ki az esztergomi érseki székre. Az ifjú egyházfejedelem alig foglalta el székét, midőn a kitört francia háború tevékenységét a nemesi felkelés szervezése érdekében teljesen lefoglalta. A primás, a nádorral együtt, az egész országot bejárta s mindenütt lelkesítve hívta fel a nemességet a francziák elleni háborúra. Később nagy buzgalommal ápolta a sebesülteket és a betegeket, de az ápolással

járó fáradtság csakhamar kimeríté erejét. Ekkor Komáromba ment, de mivel az itteni levegő ártalmas volt egészségére, Tatára vonult s már betegen, de folyton ápolta a sebesülteket, míg 1809 szept. 2-án a tatai Esterházy-várkastélyban 23 éves korában elhunyt.

Egy évtizedre terjedő üresedés után, az esztergomi széket Rudnay Sándor erdélyi püspök nyerte el. A midőn 1820 május 20-án beiktatták, rögtön megtette az intézkedéseket a káptalan visszatérésére; maga még székfoglalása alkalmával beköltözött a jezsuiták egykori rendházába, mely a rend eltörlése óta (1773) az érseki helynök lakásául szolgált, s a templomot, mely akkor a vízivárosiak plébánia-temploma volt, ideiglenes székesegyházzá tette. Végre 277 évi távollét után a káptalan is visszatért Esztergomba, s júl. 1-én az érsek jelenlétében tartotta meg az első vecsernyét a vízivárosi templomban. Ezután hozzáálltak a székesegyház építéséhez, melynek alapkövét 1822-ben tette le Rudnay Sándor primás. A Bazilika terveit Khünel Pál műépítész készítette, a terv kivitele azonban Pákh János feladata lett. Rudnay közel egy millió forintot költött az építkezésre, de annak befejezését nem érlette meg. Kopácsy József hercegprímás, a kit Rudnay halála után (1831) közel hét éven át tartó széküresedés után nevezett ki a király, 1839-től kezdve Hild Károly, pesti építésszel folytattatta a megkezdett óriási művet. Scitovszky János érsek székfoglalásakor a külső épület kézen állott. Közel hét évig tartó munka után a belső díszítések is elkészültek, s Scitovszky érsek 1856 aug. 31-én I. Ferencz József, Ő Felsége a főherczegek, számos érsek és püspök jelenlétében felszentelte. A Bazilika alapkövének letételével kezdetüket vették a káptalani házak építései is, miután Rudnay Sándor érsek 1822-ben a Barkóczy primás által a káptalani lakásokra kiszemelt területet jelentékenyen megnagyobbította és annak birtokában a káptalant megerősítette. Scitovszky János hercegprímás pedig 1854-ben a várba gőzerővel felhajtott víz használatát a káptalannal megosztotta.

A Bazilika körüli tér rendezésével az egykori várban a régi építészeti emlékei, az egykori templomok és kápolnák maradványai is lassanként eltűntek, vagy átalakítottak. Az egykori Szent Adalbert-templom rommá vált éjszaki felét még Barkóczy primás hordatta le talajgyenygetés céljából, a fennhagyott részt 1823-ban rombolták le. Ugyancsak Rudnay primás parancsára rombolták le 1821-ben a várparancsnokok emeletes lakását, mely egykoron az érsek palotája volt. A Barkóczy-kápolnát, melyet a török meghagyott, nagy gonddal szétzedetvén, átépíttette a Bazilikába. A Lipót-bástyát, mely Vitéz János érsek idejéből való, s a melyet III. Károly király alatt Schuknecht Miksa várparancsnok megújított, Simor János kápolnává alakíttatta át. A vár keletre eső összes külső erődítéseinek lerombolását még Barkóczy primás kezdte meg, Rudnay alatt a fennmaradt romokat is széthányták és az árkokat betöltötték. (Villányi Szaniszló i. m. 21. l.)

A törökök kiűzése után először a jezsuiták és a Ferencz-rendűek telepedtek meg Esztergomban. A jezsuiták már 1686-ban jöttek Esztergomba, Széchenyi György érsek alapítványával pedig végleg letelepedtek. Acatius Sándor, a rend tartományi főnöke 1688-ban a rend költségén a Vízivárosban, egy régi templom romjain új templomot és egy gimnáziummal egybekapcsolt rendházat épített. A XVIII. században az esztergomi rendház jelentékenyen fejlődött, főleg a gimnázium révén, mely nagy látogatottságnak örvendett. 1714-ben a jezsuiták három házhelyet vettek a gimnázium kibővítésére, 1729-ben a templom kiépítése céljából megvették a szomszéd harminczadházat is. 1738-ban felépült a Szent Ignác tiszteletére emelt templomuk, melynek tornyait gróf Batthyány József érsek 1780-ban építtette, miután azelőtt a várparancsnokok nem engedték meg a tetőnél magasabb torony építését.

Kezdetben hat-hét rendtag lakta, 1730 óta a rendtagok száma 10—14 között váltakozott. A vízivárosi rendházzal egybekötött négy osztályú gimnáziumban 1694-ben két tanár tanított. Az 1728—29. tanévben e gimnázium hatosztályúvá vált. E hat osztályban, osztály-összevonással, három tanár működött, élükön a praefectussal. 1732-ben 167 volt a tanulók száma, mely 1755-ben 277-re emelkedett. A jezsuitarend eltörlésével (1773) templomuk plébánia-egyházzá alakult át, székházuk pedig az érseki helynök lakhelye lett.

A gimnázium vezetését 1776-ban a Ferencz-rendűek vették át, a kik közel két évtizeden át tanítottak benne, világi papok segítségével. A gimnáziumot

Rudnay
Sándor.

Jezsuiták.

Ferencz-rend.

már za 1776—77. tanévben a szabad királyi város területére helyezték át s 1809-ben a Benedek-rendűek vezetése alá került.

A Szent Ferencz-rendűeket 1683-ban telepítette le Károly herceg a Vízi-városban. 1685-ben Széchenyi György érsek alapítványából, a Lipót királytól adományozott telken felépítették a Szent Keresztről nevezett rendházukat, mely azonban 1706-ban, Esztergomnak a kuruczoktól történt ostroma alkalmával leégett s csak 1715-ben állították újból helyre. A szatmári békekötés utáni korban (1717) a Ferencz-rendűek konventje két részre oszlott, a rendtagok egy része átköltözött a szabad királyi városba, a Szent Anna-kolostorba. A Szent Keresztről címzett kolostort 1727—1750 között újjáépítették.

A vízivárosi konventet II. József császár 1786-ban, júl. 22-én eltörölvén, a kolostor egyideig a 33. gyalogezred növendékeinek nevelőintézete volt, míg 1820-ban Rudnay Sándor hercegprímás a vallásalaptól megvásárolta s a hittani tanfolyamot végzett áldozó-papokat helyezte el benne. Ide helyezték el ideiglenesen az érseki levéltárt, a templomba pedig az érseki könyvtárt, míg a sekrestyében a káptalani hiteles helyi levéltár talált helyet. 1850-ben a Nagyszombatból áttelepített Szent István papnevelő-intézet növendékpapjait helyezték el az új papnevelő-intézet felépítéséig.

Scitovszky János hercegprímás 1865-ben a Paulai Szent Vincze leányainak adta a kolostor épületét.

A Ferencz-rendűek szabad királyi városi kolostora részére a város még 1697-ben adott telket, mely adományt I. Lipót király 1700-ban megerősítette. A templom alapkövét 1700-ban tették le, de a közbejött szabadságharc miatt csak 1717-ben lett készen, mikorra a rendház egy része is elkészült. A Ferencz-rendűeket 1717-ben iktatták be ünnepélyesen a Szent Anna-templom és zárda birtokába. A maiglan fennálló épület csak 1755-ben fejeztetett be. A templomot azonban 1745-ben egészen újjá kellett építeni. A loretoi kápolnát báró Kuckländer neje építtette, a kit ott is temettek el. (Villányi Szaniszló i. m. 20—30.)

Benedek-rend.
Pálos-rend.

A Szent Benedek-rend 1809-ben telepedett le Esztergomban, miután a tanulmányi alap 25.000 frtért megvette a várostól az egykori pálosok rendházát, melyet a város a kir. kincstártól katonatiszti szállások céljából vásárolt meg. A Benedek-rend elfoglalta a pálosok házát, míg a gimnáziumot a városház épületében helyezték el. Az 1848—49. szabadságharc után a gimnázium négy osztályúra olvadt le. Az 1850—51. tanévben az év elején 127, a tanév végén 117 tanulója volt. 1851-ben végre kieszközölték a kormánynál, hogy az intézet főgimnáziummá alakuljon. A pálos-rend 1724-ben telepedett le Esztergomban, midőn Malonyay apátkanonok esztergomi házát a márianosztrai pálosokra hagyta. De az esztergomi ház csupán a márianosztrainak tartozéka lett. A pálosok többé nem visznek szerepet Esztergom vármegyében, Pilismarót a pesti pálosok birtokában maradt. A szentléleki vagy pilisszentkereszti monostor sem elevenedik fel többé. Ugyiszintén a cziszterczita-rendnek a Pilishegy aljában fennállott, a középkorban oly nevezetes szerepet vitt apátsága is megszűnik.

Egyházi uradalmak a XIX. században.

A XIX. század első felében, a jobbágyosság felszabadítása előtt, a vármegye területén a következő egyházi uradalmak állottak fenn : 1. Az esztergomi hercegprímásé volt a párkányi, az esztergomi főkáptalané : a batorkeszi, az esztergomi papnevelő-intézeté a táti, a vallásalapé: a csolnoki és a pilismaróti. Esztergom városában a XIX. század közepén (1850) összesen három plébánia volt. 1. A Vízi-városban, a Szent Ignácrról címzett egyház, melynek anyakönyvei 1711-ben kezdődnek. 2. Az Esztergom szabad királyi városban levő plébánia Péter és Pál apostolok tiszteletére. Temploma a XVII. század végén, a régiek helyén 1695—1699 között megújított, de csak ideiglenes jellegű volt, 1726-ban újból felépült. Kegyura a város. 3. Szentgyörgymező, plébániája 1800-ban alakult.

Plébániák.

A vármegye területén a következő plébániák állanak fenn : Csév 1715-ben alapított. Dorog 1730 óta anyaegyház. Dömös 1733-ban, Keszthely 1787-ben állított helyre. Leányvár 1803-ban alapított. Nyergesújfalu temploma 1720-ban épült, Keresztély Ágost primás költségén. Pilismarót 1810-ben alapított. Süttő templomát 1732-ben építették fel újra. Szentlélek 1816-ben létesült. Bajna 1688-ban, Bajót 1771-ben, Csolnok 1738-ban. Dág 1805-ben, Sárisáp 1811-ben állított helyre. Úny 1787-ben alapított. Bart 1718-ban állított helyre, Batorkeszi 1562-ben már plébánia volt s az egész török világban fennállott templomát gróf Pálffy Miklós 1720—28 között újjá építtette. Moes

1764 óta önálló plébánia. Ebed 1783-ban létesült. Kéménd 1713-ban állítottott helyre. Kőbölkút temploma 1747-ben állítottott helyre, anyakönyvei 1693-tól kezdve vannak meg. Kőhídgyarmat templomát 1732-ben alakították át. Muzsla templomát 1732 előtt építtette gróf Esterházy Imre hercegprímás. Új egyházát 1817 szept. 8-án szentelték fel. Nagyölvéd 1715 óta anyaegyház. Templomát gróf Esterházy Imre építtette 1738-ban, Párkányét 1734-ben lett állították helyre. Magyarországyén anyakönyvei 1716-tól kezdve vannak meg. Az egész török világban fennállott.

Végül közöljük az esztergomi érsekek névsorát 1543-tól egész napjainkig: Esztergomi érsekek 1543-tól.
 Várday Pál 1526—49. Frater György 1551. Oláh Miklós 1552—1568. Verancsics Antal 1569—1573. Fejérvény István 1596. Kutassy János 1597—1601. Forgách Ferencz 1608—1615. Pázmány Péter 1616—1637. Lósy Imre 1637—1642. Zombori Lippay György 1642—66. Szelepcsényi György 1666—1685. Gróf Széchenyi György 1685—1695. Gróf Kollonich Lipót 1695—1707. Szász Keresztély Ágost herceg 1707—1725. Gróf Esterházy Imre 1725—45. Gróf Csáky Miklós 1751—57. gróf Szalai Barkóczy Ferencz 1761—1765. Gróf Németújvári Batthyány József 1776—1799. Károly Ambrus főherceg 1808—1809. Rudnai és Divékújfalusi Rudnay Sándor 1819—1831. Kopácsy József 1838—1847-ig. Hám János 1848—1849. Nagykéri Scitovszky János 1849 július 21-től 1866. október 19-ig. Simor János 1867. január 20 — 1891. január 23. Vaszary Kolos 1891. október 27-től.

3. A VÁRMEGYEI ÉLET A XVIII. SZÁZADBAN ÉS A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

(1711—1848.)

A szatmári békekötéstől egész az 1848—49. évi szabadságharcig, tehát majdnem másfélszázadig terjedő korszak a helyreállítás, az anyagi megerősödés nagy munkájának volt szentelve. A török háborúk, de még inkább a szabadságharc alatt elpusztult a vármegye. Az 1696. évi összeírás adatai még sokkal kedvezőbb viszonyokat tüntetnek fel, mint a szabadságharc utáni állapotok. 1703-tól 1710-ig szinte állandó volt a harc a vármegye területén. Mikor a kuruczok Érsekújvárt ostromolták, a párkányi járás egész lakossága szétfutott. Az 1706. évi ostrom alkalmával az Esztergom vidéki falvak mind elpusztultak, 1709-ben pedig Heister császári fővezér az Érsekújvárhoz eső falvakat pusztította el, hogy az őrség élelmezését megnehezítse. Kuckländer parancsnok Párkány, Szentgyörgymező és Mócs falvak lakosait elűzte, míg Süttő, Dorog és Német-szágyén lakosait a várba költöztette. Mindezek a falvak teljesen elpusztultak. A vármegye nyomorát meghatározó színekkel ecsetelte az az emlékirat, melyet a vármegye követi 1711-ben a Pozsonyban egybegyűlt rendek elé terjesztettek. Ekkor már véget ért a labancz országgyűlés is Pozsonyban, hova a vármegye 1708-ban Nedeczky Mihályt, egykori főjegyzőjét küldte követül, a ki mellé később Mecsery Ádám II. alispán csatlakozott. (Zsilinszky : Az 1708. orsz. gyűl.)

A vármegye, mintha csak jelezni akarta volna a változott viszonyokat, az 1711. évi pozsonyi tanácskozással Sándor Mihály alispánt és Zilinszky Imre jegyzőt küldte ki követekül. (Villányi Szaniszló: Néhány lap, stb. 51.) Ez a tanácskozás volt előkészítője az 1712. évi országgyűlésnek is, mely hivatva volt az alapvetést végezni az ország helyreállításának nagy munkájában. Ezen az országgyűlésen Silz Pál bíró és Grueber Antal főjegyző képviselték a várost. Az országgyűlésen való részvétel újabb terhet hozott a városra. A kamara már 1712-ben oda utasította a várost, hogy az országgyűlés (1708—1712.) és a koronázási költségek fedezésére 900 forintot szolgáltatasson be a budai kerületi kamarai főbiztos kezeibe. A város a főbiztosnál hosszú utánjárással kieszközölte, hogy a kivetett összegből 300 forintot elengedjenek, de csak azzal a feltétellel, hogy ez nem szolgálhat irányadóul a jövőre nézve. (Villányi Szaniszló i. m. 41.) Az országgyűlés tanácskozásainak egyik legfontosabb pontja a katonaság ellátása volt. Az állandó katonaság behozatalával gondoskodni kellett állandó adóalapról is. Ez az adóalap csak a nép lehetett, ennek teherviselési képességét kellett tehát tudni, hogy a helyes adóalapot megtalálják. E végből már 1715-ben elrendelte az országgyűlés az összeírást, mely azonban nem járt kielégítő eredménnyel, ezért 1720 nyarán megismételték; de az utóbbi összeírás sem volt ment a fo-

Elpusztult falvak a XVIII. sz. elején.

1712. évi országgyűlés.

1715—1720. összeírások.

gyatkozásuktól, s így annak eredménye nem is szolgált az adókivetés alapjául. Mindamellett az összeírási munkálatokat nem szabad kicsinyelnünk, mert rendkívül becses adatokat szolgáltatnak a vármegye és a város népességi, közigazdasági és nemzetiségi viszonyaira nézve, egyszersmind élénken feltűntetik azt a haladást, melyet a békés viszonyok beálltával a város és a vármegye elért. Esztergom vármegye területén 1715-ben összesen 1363 háztartást írtak össze. Ebből négy nemes, 179 mezővárosi polgár, 169 zsellér, 982 jobbágy, egy szabados és 28 más háztartás volt. 1720-ban 1281 háztartást találtak az összeírók, ebből hat nemes, 143 mezővárosi polgár, 1059 jobbágy és 73 zsellér háztartás. A két összeírás közötti különbség onnan ered, hogy az 1720. évi pontosabb, a tényleges viszonyoknak megfelelőbb volt, de időközben egy község elveszítette önállóságát, s puszttává lett, illetőleg más község határába olvadt. 1715-ben 46 helységet írtak össze; e számból egy érseki város, három mezőváros és 42 jobbágyközség volt. Az 1720. évi összeírás szerint három nemesi és 38 jobbágyközséget jegyeztek fel az összeírók. Miután az összeírásnál csupán az adóköteleseket vették tekintetbe, a nem adókötelesek figyelmen kívül hagyattak, így azután az 1720. évi összeírásban kevesebb háztartás szerepel, pedig a népesség az utóbbi öt évben jelentékenyen szaporodott.

Esztergom szabad királyi városban 1715-ben 304, 1720-ban 332 háztartást tüntet fel az összeírás. Az 1715-ben összeírt háztartások közül 16 nemes, 207 polgári, 50 zselléri, 29 katonai és két lelkészi háztartás volt. 1720-ban a nemes háztartások száma tízre csökkent, a polgári háztartásoké egygyel emelkedett, (208), a zsellér és a katonai háztartások száma szintén emelkedett 75-re, illetőleg 38-ra, míg ebben az évben csupán egy lelkészi háztartás volt. Ezek közül 1168 magyar, 99 német és 96 tót volt. A németek Csolnok, Dorog, Esztergom-Víziváros, Farnad, Libád, Mogyorós, (Mogyorósbánya), Németszőgyén, Nyergesújfalu, Süttő, a tótok pedig Bátorkeszi, Béla, Csév, Dág, Esztergom-Víziváros, Farnad, Karva, Kéménd, Mogyorós, Nána, Németszőgyén, Sárísáp, Sárkány, (Sárkányfalva), Szentgyörgymező és Szenttamáshegy helységeiben laktak.

Az 1720. évi összeírás szerint 1131 magyar, 110 német és 40 tót háztartást találtak a vármegye területén. Vagyis a német háztartások száma növekedett, a mi az 1715—1720. közötti német telepítéseknek tudható be, bár az új telepek nem mindenütt kerültek bele az összeírásba, mert adómentességet élveztek; a tótok száma jelentékenyen apadt. 1720-ban csak Csév, Kiscsev Mogyorós és Sárísáp helységeiben találunk tótokat, míg a német telepek közül Csolnok, Dorog, Dömös, Esztergom-Víziváros, Magyarszőgyén, Nyergesújfalu, Süttő, Szentgyörgymező és Szenttamáshegy érdemelnek említést; mindamellett tiszta német lakossága 1720-ban csupán Dorognak volt. Az 1715-ben összeírt lakosság azonban nem mind Esztergom vármegyei jobbágyok közül került ki. Az összeírás kiemeli, hogy Ebed, Karva, Mócs (Dunamócs), Nána, Sárkány és Szentgyörgymező helységeiben több szökött jobbágy van Bars és Nyitra vármegyékből, viszont 1720-ban a svábok közül többen elköltöztek Dorogról.

Esztergom szabad királyi város lakosságának többsége szintén magyar volt. Esztergom ekkor négy utcából állott, ú. m.: Budai-, Szent Anna-, Szent Lőrincz- és Duna-utcákból. 1715-ben 249 lakott és tíz puszta telek volt benne. A várbeli katonaság tisztjei is több polgári telket bírtak; így báró Kuckländer Ferencz, a ki 1708-tól kezdve 1719-ig esztergomi várparancsnok volt, nyolcz polgári telket bírt Esztergomban; kivüle még Papesch Ádám ezredes egy, Ivora Miklós, a Splényi-féle ezred alezredese kettő, Petrik kapitány a Löffelholz-féle ezredből egy, Terenyesy István, a Splényi-ezred kapitánya szintén egy, Thyrk Nándor, a Nádasdy-féle ezred kapitánya kettő, Jaksich Illés (másképp Rácz Ilia), az őrség vajdája szintén egy polgári telek birtokosa volt. Ezenkívül a jezsuitáknak és báró Sándor Menyhért alispánnak is volt háza a városban. De mindamellett a magyar elem nagy többségben volt. 1715-ben a városban 241 magyar, 41 német, 16 tót, négy szerb és két francia háztartást, 1720-ban 286 magyar, 32 német, 10 tót, három szerb és egy francia háztartást írtak össze.

A művelés alá vett terület jelentékenyen növekedett. 1715-ben 19.964³/₄ köbölös szántóföldet, 70 köbölös irtványt és 2018 kaszás rétet, 1720-ban 28.877 köbölös szántóföldet, 883 köbölös irtványt és 1854 kaszás rétet írtak össze. E mellett az úrbéri rendezést, a földnek telkekre való felosztását minden községben keresztül vitték, sőt az összeírás arról is tájékoztat nyújt, hogy minden

Esztergom népessége a XVIII. sz. elején.

jobbágy egész, fél, vagy negyed telket művel-e. Az egyes helységek határai azonban néha a vármegye területén túl is elterjedtek, így Kéty, Kis-Bény helységek rétjei Bars vármegyében terültek el.

A szőlőknél, mint alább látni fogjuk, még zavarosabb birtokviszonyok uralkodtak. Az egyes községekhez tartozó pusztákat 1715-ben és 1720-ban az összeírások külön feltűntették. 1715-ben Csévhez Jászfalu, Ebedhez Kölyköd, Tokodhoz Fiát pusztá tartozott. 1720-ban Kis-Csévhez Dág, Bajnához Sáros és Csima, Ebedhez Kölyköd és Mikó, Libádhoz Gyiva, Nagy-Bényhez Veresallya tartozott. Az Unyhoz tartozó Nagy- és Kis-Kirva pusztákat 1719-ben a budai apácák elperelték a jobbágyoktól, az irtványokkal együtt.

A szőlőművelés jelentékenyen terjedt, bár legtöbb községnek más község határában voltak szőlői. 1715-ben Bajna, Epöl, Kéménd, Mogyorós, Muzsla, Sárísáp és Szenttamáshegy helységek határában írtak össze szőlőket. Kéty helység lakosainak Barsban, a Kis-, és Nagy-Bény helységbelieknek ellenben Hontvármegyében volt szőlőjük. 1720-ban az új szőlőültetvények közé tartoznak a Dorog helységbeli szőlők, továbbá a Szenttamáshegy mezővároshoz tartozó Custosföldre (az egykori örkanonok birtoka) nevű szőlőhegy, mely két év előtt telepítettett, valamint Nyergesújfalu. Epöl helység szőlői a bajnai határhoz csatoltattak, Mócs község lakosainak szőlője a süttöi hegyen volt, Szentgyörgymező mezőváros határában 1329 kapás szőlőt írtak össze. Ebből Esztergom szabad királyi városé volt 1129 kapás, Esztergom-Vízváros lakosaié 190 kapás, Szenttamáshegy népéé 203, egyháziaké és nemeseké 207 kapás; az utóbbiak között Komárom vármegyei birtokosokat is találunk. Esztergom szabad királyi város határában 1715-ben 1982 $\frac{1}{2}$ köbölös szántóföldet, 80 köbölös irtványt, 260 kaszás rétet és 1380 kapás szőlőt írtak egybe. 1720-ban 1898 $\frac{1}{2}$ köbölös szántóföldet, 144 köbölös irtványt, 271 kaszás rétet és 2500 kapás szőlőt. A város határában levő szőlők-ből csak 1391 kapás volt a városi polgároké, a többi, nevezetesen 593 kapás, főpapok és a vármegyei nemesek, 149 kapás zsellérek, 324 kapás megyebeli jobbágyok, 43 kapás pedig más megyebeli nemesek kezén volt.

Az ipar és a kereskedelem a XVIII. század elején még igen fejletlen volt. Ipar és kereskedelem a XVIII. században. Ipparral tulajdonképpen csak Esztergom városában találkozunk, a többi helységekben itt-ott lakó iparosok inkább csak mellékfoglalkozásként űzték az ipart. 1715-ben a vármegyében 40, Esztergom szabad királyi városban 72 iparost és kereskedőt írtak egybe, míg 1720-ban a vármegyében csupán 13, a városban 63 iparost és kereskedőt vettek fel az összeírásba, jeléül annak, hogy nem volt elégséges jövedelmük, a mely után adót lehetett volna kivetni.

Az 1715-ben Esztergom szabad királyi városban összeírt iparosok, az egyes iparágak szerint, a következőleg oszlanak meg: asztalos egy, borbély kettő, csizmadia hét, fazekas kettő, gombkötő kettő, gyógyszerész egy, kádár négy, kalapos egy, kerékgyártó kettő, lakatos kettő, kovács kettő, kőműves egy, kötélverő kettő, mészáros négy, mézesbábos egy, pék egy, szabó tíz, szappanos egy, szíjgyártó kettő, szűcs három, takács, tímár, varga kilencz, boltos, kereskedő három.

A vármegye területén a legtöbb iparos Esztergom-Vízvárosban és Szenttamáshegyen lakott, jövedelmük azonban nagyon kevés lehetett, csupán az esztergom-vízvárosi takácsnál van feltűntetve, hogy évenként 500 rőf vásznat készít.

A vármegye területén az 1715. évi összeírásban a következő iparosokat találjuk: Bajna: egy csizmadia és egy kovács, Dorog: egy kovács, Esztergom-Vízváros: egy asztalos, két csizmadia, egy kovács, egy kőműves, két mészáros, két mézesbábos, egy pék, egy szabó, egy takács, két varga, két egyéb iparos (ötvös), Nagyölvéd: két fazekas, Párkány: egy mészáros, Szentgyörgymező: egy szabó, Szenttamáshegy: két csizmadia, egy fazekas, egy kádár, két kőműves, egy lakatos, hat szabó, egy szűcs, egy takács, egy varga, egy kardesiszoló. (Magyarország Népeisége a Pragmatica Sanctio korában.) Az itt elősorolt iparágakon kívül azonban még találkozunk más iparosokat is; így az 1720. évi összeírásban előfordul egy kőmetsző; Silz Pál, 1712-ben a város bírása és követe, kötélverő mester volt, ezenkívül voltak még harisnyakötők és mézesbábosok is.

A XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében még a következő Czéhek kiváltságlevelei. czéhek nyertek kiváltságleveleket: a süveggyártók 1724-ben III. Károly királytól, az asztalosoktól különvált ácsok 1744-ben, a szűrszabók és posztószabók Mária Terézia királynőtől 1780-ban, a csizmadiák 1817-ben, a magyar és német

szabók 1817-ben, a molnárok szintén 1817-ben, a kéményseprők 1819-ben, a mézárosok 1825-ben, a szüesök 1835-ben és 1838-ban, a hentesek 1846-ban.

Vásárszabadalmak.

A kereskedelem előmozdítására szolgáló vásárszabadalmakban e korszak folyamán a következő helységek részesültek: Bátorkeszi 1783. június 6-án heti és országos vásárok tartására és Párkány 1724. augusztus 6-án országos vásárra.

Iparosok összeírása.

Midőn 1731-ben a vármegye taksát vetett ki az iparosokra, a megyebeli iparosokat összeírták. Ez összeírás szerint, a vármegye területén (a szabad királyi város kivételével) 205 iparos volt. Az 1715—20. évi összeírások befejeztével a kiküldött országos bizottságra hárult volna az adókulcs megállapítása, de mivel az összeírást nem lehetett az adókimutatás alapján megállapítani, a katonai élelmezési hatóság meghallgatása után döntöttek. Nesselrode főhadibiztos jelentésében kiemelte, hogy Esztergom vármegyének sok a faluja, kedvező a helyzete, tehát elbírná az emelést, szintúgy Esztergom városa is elviselheti a nagyobb terhet, ha más városokkal hasonlítja össze. (Millenn. Tört. VIII. 51. l.) Így azután Esztergom vármegye portáinak számát az 1724. évi országgyűlés 37-ben, a városét hatban állapította meg. De ez a mennyiség idővel növekedett. 1729-ben a vármegye portáinak megállapított száma 40 volt.

A szatmári békekötés után Esztergom városa is jelentékenyen fejlődött. Esztergom kiváltságos jogait az 1715. évi XXXVII. törvényezikk ismerte el, mely megjegyzi, hogy habár Esztergom régi lakossága kiveszett, az új lakosok pedig Ő Felségétől már elég kiváltságot nyertek, a rendek kérelmére Ő Felsége még további kegyelmében fogja részesíteni, az idők és a körülményekhez képest.

Tisztújítások.

Esztergom városa a szatmári békekötés után 1712-ben tartotta első ízben tisztújító közgyűlését, Hautsehl Miklós esztergomi harminczados, mint kiküldött biztos elnökelete alatt. Ettől kezdve a tisztújítást rendszeresen évenként tartották meg, mely alkalommal a kamarai biztos a város számadásait is át szokta vizsgálni. Az 1713. évi választásnál már erős nemzeti versengés folyt a bírói állásért, a magyar és a német polgárok között, úgy hogy a tanács katonai karhatalmat kért báró Kuckländer Ferencz várparancsnoktól.

Városi költségvetés 1713-ból.

A város legrégebb költségvetése 1713-ból maradt fenn, e szerint a város szükséglete 4376 forintot tett ki, ebből azonban 1660 forint a város adóportiójára esett. 1712-ben 228 háztelek, azonkívül 28 zsellérház állott fenn. A lakosok számát 2000-re lehet tenni. 1710-ben találkozzunk első ízben a város szépítésére irányuló törekvésekkel. Ez alkalommal kimondotta a közgyűlés, hogy azok a polgárok, a kik a piacon levő városház telkén boltokat fognak építeni, nád és zsup helyett faszindelylyel fedjék házaikat. Az ily boltok után járó bérből a város tíz forintot fog elengedni mindaddig, míg csak az építkezők kiadásai meg nem térülnek. 1709-ben a városnak már órája is volt. A már említett Szt. Erzsébet-kórházon kívül, az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben említés van az elaggottak menhelyéről, mely a Boldogságos Szűz bemutatásának kápolnája mellett fekszik, s a polgárok közkölségén épült. 1710-ben már orvosa is volt a városnak; az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint, a négy katolikus szülész nő közül az egyik orvosilag is ki volt képezve.

A Bottyán-kastély tulajdonjoga.

A régi városháza valószínűleg a mai saskaszárnya telkén állott; a jelenlegi városháza eredetileg Bottyán Jánosé, II. Rákóczi Ferencz tábornokéé volt, a ki még 1698-ban építtette, midőn azonban II. Rákóczi Ferenczhez csatlakozott, báró Kuckländer várparancsnok Bottyán összes javait lefoglalta, s a város piacán épült kastélyt is haláláig hasznélvezte. A kastély miatt évek hosszú során keresztül folyt a per, egyfelől a város, valamint a Bottyán örökösök, másfelől a kapzsi várparancsnok között. Kuckländer halála után, gróf Pálffy Miklós nádor rendeletére, Esztergom vármegye vizsgálatot tartott a kastély tulajdonjoga iránt. Az 1721-ben kötött egyezés szerint, báró Kuckländer özvegye élete fogytaig megmaradt a kastély birtokában, halálával azonban a kastély a királyi kamara kezére került. Esztergom városa 1721-ben ellentmondott ugyan a kiegyezésnek a győri káptalan előtt, de eredménytelenül. A város végre csak báró Kuckländer Ferencz özvegyének halála után jutott a kastély birtokába, mikor a királyi kamara 1728-ban azt 4400 rajnai forintért átengedte a városnak. (Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából 27.)

Pestis.

A XVIII. század közepén ismét a pestis tizedelte a két város lakosságát, melynek megszüntetkor (1740) az Esztergom-Vízivárosban lakó polgárság a Boldogságos Szűz szobrát állította fel; ezt 1865-ben az apácák kertfalához

helyezték át. Ugyancsak a ragály megszűnte alkalmával a szabad királyi város polgársága 1742-ben emelte a kórházi kápolnát, melyet a város a XIX. század elején, a hozzákapcsolt kórházzal együtt eladott.

A vármegyei önkormányzat csak a XVIII. század folyamán fejlődött ki Esztergom vármegyében. A XVII. században a vármegyét, a törökök uralma alatt, előbb Érsekújvárról, majd ennek eleste után Komáromból igazgatták. Érsekújvár eleste után (1663.) tettek ugyan némi kísérletet a vármegyei közigazgatás fenntartására, sőt az 1681. évi országgyűlés el is rendelte, hogy Esztergom vármegye Komáromban állítson fel törvényszéket, de nincs nyoma annak, hogy ez intézkedés 1683. előtt végrehajtatott volna. Esztergom visszafoglalásától 1690-ig tényleg Komáromból igazgatták a vármegyét, akként, hogy a Komárom vármegyei tisztviselők egyúttal Esztergomban is viseltek hivatalt; ez az állapot különben még a XVIII. században is megmaradt, miután legtöbb család mindkét vármegyében birtokos volt. 1690-től egész 1703-ig Esztergom vármegye is önállóan szervezkedett, közbejött azonban a szabadságharc, mely az önkormányzat kifejlődését hosszú időn át megakasztotta.

A szabadságharc alatt a hivatalos vármegye, mely az esztergomi várba, illetőleg a városba szorult, labanczpárti volt, de addig, míg a kuruczok a vármegye területének nagyobb részét elfoglalták, szintén szervezték a vármegyei közigazgatást, melynek élére Konkoly László alispán állott, a ki követtársával, Csajthay Jánossal együtt, részt vett az 1705. évi szécsényi gyűlésen is. Konkoly László alispánsága azonban legfeljebb 1708-ig tarthatott, mert ebben az évben a kuruczok egyre jobban kiszorultak a vármegye területéről.

A belbéke helyreálltával Keresztély Ágost szász herceg, a kit még Kollonich bíboros érsek segédpüspökeként 1701-ben iktattak be Esztergom vármegye főispáni méltóságába, ismét elfoglalja helyét. 1714. május 8-án az ő elnöklete alatt tartotta a vármegye közgyűlését, az érseki, másként a Vizivárosban, a hol ez időtől kezdve a vármegyének székháza volt; később, midőn az érsek a máriavölgyi zárdába vonult vissza, a tisztújító közgyűléseken, mint 1716-ban és 1721-ben Maróthi Paluska György, az érseki uradalom kormányzója elnökölt, a többi közgyűlések az alispán, vagy [néha a főjegyző elnöklete alatt folytak le.

Midőn III. Károly király 1725-ben gróf Esterházy Imre hercegprímást nevezte ki főispánná, az adománylevélben az örökös főispánságról nem tesz említést; 1727-ben a vármegyéhez intézett leiratában is csak annyit mond, hogy az érseket nevezte ki főispánná, a ki előtte az esküt letette, miért is felhívja a vármegyét, hogy őt főispánjának ismerje el. (Hajnik I.: Az örökös főispánság.)

Mária Terézia királynő uralkodása alatt az esztergomi érsekek örökös főispánsága is kérdésessé válik. Mária Terézia még 1774. előtt értesíti a kancelláriát elhatározásáról, hogy érsekeknek és püspököknek többé nem szándékozik főispáni méltóságot adni, hanem azt világiakra ruhazza. 1774-ben felhívást intéz az esztergomi káptalanhoz, hogy az esztergomi főgyháznak, az esztergomi örökös főispánságra vonatkozó jogát bizonyítsa be. Az esztergomi káptalan azonban nem volt abban a helyzetben, hogy a királynő rendeletének eleget tegyen. Felterjesztésében csupán a szakadatlan gyakorlatra, az egyházlátogatási jegyzőkönyvekre és az 1351. évi végzemény záradékára hivatkozik. Mária Terézia akkor világi főispánt akart Esztergom élére állítani, de 1776-ban mégis gróf Batthyány József hercegprímásnak adta az örökös főispáni méltóságot, csupán azt kötötte ki, hogy az érsek azonnal helytartót nevezzen ki helyettesül.

A főispáni állás mellett az alispáni tisztség a XVIII. században egyre nagyobb hatáskört nyer. Szemben a távollévő örökös főispánokkal, az alispán állandóan a vármegye területén lakik. Ő elnököl, a tisztújító közgyűlések kivételével, az összes közgyűléseken, az ő kezében összpontosul a vármegyei közigazgatás, az igazságszolgáltatás, ő képviseli a vármegyét, legtöbbször az országgyűlésen is, hova a vármegye bizalma küldi követül, s mindaddig, míg a főispáni helytartók nem lépnek föl, szinte egyedüli ura a vármegyének.

A XVIII. század első felében kiváló férfiak ültek az alispáni székben. Sándor Menyhért, a kit még 1696-ban választottak alispánná, tisztét 1721-ig, tehát 25 éven át megtartja; alispánsága alatt nagy vagyont szerez, 1719-ben bárói rangot nyer, és az országgyűlésen is előkelő szerepet játszik, de midőn 1721-ben megválnak az alispáni tisztségtől, nem vonul vissza a közélettől, mert

Önkormányzat a XVIII. században.

A Rákóczi-szabadságharc alatt.

Az örökös főispánság kérdése.

Az alispáni tisztség.

Sándor Menyhért.

ezután is gyakran találkozunk vele a közgyűlési jegyzőkönyvekben. 1716-tól kezdve ismét betöltötték a helyettes, vagy másodalispáni tiszteket, melyre 1716-ban Takácsy Andrást, 1720-ban Pamhakkal Mihályt választották meg.

Gyulay
Ferencz.

Sándor Menyhért utóda Gyulay Ferencz lett. Gyulay Ferencz, anyai ágról az Esztergom vármegyében birtokos Kéméndy család sarja, 1702-ben tűnik fel a vármegyében, majd elveszi Nedeczky Sándor özvegyét, Huszár Ilonát, s így tekintélyes vagyont birtokába jut. 1721-ben Esztergom vármegye alispánjává választották, 1724-ben egyúttal Komárom vármegye alispáni tiszteket is viseli, 1727-ben azonban megváltik Esztergom vármegyétől; később báróvá, majd gróffá s Ung vármegye főispánjává lesz. Az ő alispánsága alatt szervezték 1721-ben a közbiztonság fenntartására, a parasztokból alakított és felesküdtöt területet, mely mindkét járásban egy-egy hadnagy és kapitány vezetése alatt örködött a rendre. Az ugyanez évben kiadott szabályrendeletek, a sok tüzeset miatt, a lakószobán kívül eltiltják a dohányzást, rendezik az előfogatok ügyét, a sokféle mérték helyett az egész vármegyében a pozsonyi mérő, vagyis szapú alkalmazását rendelik el, s szigorúan intézkednek a káromkodók, a hamisesküvők ellen.

Szabályren-
deletek.

Az iparcikkek árának és a munkabérvizonyoknak szabályozása végett a vármegye közönsége 1723-ban bizottságot küldött ki Gyulay Ferencz első, és Pamhakkal másodalispán elnöklete alatt. E bizottság, melyben Esztergom szabad királyi város is képviselve volt, szakértőkkel kiegészítve, az 1723: 66. törvényezik alapján állította egybe az árszabályt, melyet az 1724. évi január 31-én tartott közgyűlés is elfogadott és annak végrehajtásával az első alispánt bízta meg. Ezt az árszabályt az 1735-ben kiadott újabb szabályzat némileg módosította. Szabályrendeletileg állapították meg az élelmicikkek árát is.

Az 1727. november 24-én tartott tisztújító közgyűlésen Derghi és Karcsei Somogyi Lászlót választották alispánná, helyettes alispán Tersztyánszky János, az eddigi főjegyző lett. Az ő alispánsága alatt a jobbágyközségekre is nagyobb gondot fordítottak, alatta volt az 1732. évi egyházlátogatás is a vármegye területén. Ekkor 39 községe volt a vármegyének, bele nem számítva Lábatlant és Pizskét, melyek ekkor Komárom vármegyéhez tartoztak. Ekkor összesen 16,973 lakosa volt a vármegyének. Alatta írták össze a zsidókat is 1735—38-ban; ekkor 12 családfő élt a vármegyében, közülök öten Morvaországból, heten ismeretlen helyről származtak. Somogyi alispánsága alatt a közgyűlések az érseki városon kívül, másutt is tartattak. Így 1739-ben Magyarországyénben, 1740-ben Muzslán és Párkányban.

Hadi terhek.

Mária Terézia királynő ingadozó trónjának megmentésében a vármegye is kivette részét. Az országgyűléstől megajánlott 30.000 gyalogosból a vármegyére 148, a városra 24 ember esett, ezeket a bányavárosi ezredhez sorozták be, ezenkívül 592 pozsonyi mérő búzát, 1110 mérő zabot szolgáltatott a katonaság élelmezésére. Esztergom városa pedig a lovasság felszerelésére 600 forintot adott. Esztergom városában és Mócson tárházak épültek, hova a katonaság ellátására szükséges élelmi szert szállították.

A háborúk újabb terheket róttak a lakosságra. Már az 1751. évi országgyűlés a vármegye portáinak számát 37-ről 40-re, majd 46-ra, a városéit 6 $\frac{1}{2}$ -re emelte fel. Ez alapon azután az országgyűléstől megszavazott 700.000 forint hadi adóból a vármegyére 26.727 forint 28 krajczár, a városra 3776 forint 17 krajczár esett. (Hadtört. Közlemények 1897. évf. Országgyűlési irományok 1741. és 1751.) 1760-ban, midőn Mária Terézia királynő a nemes testőrséget felállította, a vármegye 1200 forintot, a város 200-at ajánlott fel. Nem esoda, hogy ily sok teher, a tömérdek véráldozat kimerítette a vármegye erejét. Midőn az 1764. évi országgyűlésre szétmentek a királyi meghívók, a vármegye utasította követeit, hogy az 1751. évben megajánlott félmilliónyi adópótlék elengedéséért könyörögjenek a királynőnél, valamint hozzák szóba a nemes testőrség ellátásának ügyét is, mert a vármegye szerint, a testőrség fenntartását csak az 1764. évi országgyűlésig lehet a közadókból fedezni, az országgyűlés van hivatva annak fenntartása felől intézkedni.

Esztergom vármegye követei az országgyűlésen csakugyan sikra szállottak az adószállítást érdekeiben, de már a 40-ik ülésen beadták a derekukat, sőt nemcsak az adószállítástól állottak el, hanem még az adófelelmeshez is hozzájárultak. Esztergom város követei hasonlóképp az adófelelmes mellett szavaztak. (Horváth Mihály: Kisebb történelmi munkái. I. k.) Pedig az 1764—65. évi or-

szágygyülés ismét emeli a vármegye portáinak számát, még pedig 46-ról 48-ra, míg a városét $6\frac{1}{2}$ -ről 8-ra; ez a mennyiség megmarad Mária Terézia királynő haláláig (1780.) Az 1792. évi országgyűlésen 53-ra, a XIX. században 56-ra emelik a vármegye portáinak számát. Ellenben a városéi egész 1847-ig változatlanul megmaradnak. Somogyi László alispán működésével aligha voltak megelégedve; alkalmasint az 1741. évi nemesi felkelés késedelmes kiállítása miatt támadt ellene az elégedetlenség, mert az 1744. évi szeptember 11-én, Maróthi Paluska Antal elnöklete alatt tartott tisztújításon kibukott, helyébe Missich Mihályt választották, a ki már 1740 óta viselte a helyettes alispáni tiszteletet. Főjegyző Hrabovszky László lett, a helyettes alispáni tisztelet nem töltötték be.

Missich Mihály egy évtizeden át viselte az alispáni tiszteletet. Az 1754 október 29-én Jankovich Miklós kir. tanácsos, s az örökös főispán által ez alkalomra kiküldött rendkívüli meghatalmazott elnöklete alatt megtartott tisztújításon Nádaszi Tersztyánszky Józsefet választották meg egyhangúlag alispánná.

Mária Terézia királynő, főleg az újonczok kiállítása miatt, felhasználva ^{Főispáni hely-} gróf Csáky Miklós halálával az esztergomi érseki székben beállott üresedést, ^{tartók.} Gyarakai Grassalkovich Antalt, Nógrád vármegye főispánját nevezte ki helytartóvá; ő reá hárult a feladat, hogy a vármegyére és a városra eső újonczjuttalékot kiállítsa. Az 1759. évi november 13-án tartott közgyűlés már az ő elnöklete alatt ment végbe. A főispáni helytartó erős munkatársat nyert Tersztyánszky alispánban, a kit a királynő, érdemei elismerésül, 1761-ben királyi tanácsossá, majd 1764-ben főispáni helytartóvá nevezett ki. Ő hajtott végre 1768-ban az úrbéri szabályzatot, mely a jobbágytság úrbérileg biztosított jogait és köteleit foglalta magában, s egyúttal a jobbágytelki állományt is szabályozta. Esztergom vármegyében az úrbéri szabályzat a jobbágytelkeket három osztályba sorozta, a szántóföldeket 20, 22 és 24 holdban, a réteket 6, 8 és 10 kaszásban állapította meg. Tersztyánszky főispáni helytartóvá történt kinevezésével az alispáni szék is megürült. Az 1765 augusztus 26-án tartott tisztújító közgyűlésen Sissay Jánost választották meg alispánná, a kit a főispáni helytartó még az előző évben helyettes alispánná nevezett ki. Tersztyánszky, miután 1769-ben a Szent István-rend kiskeresztjét nyerte adományul, csakhamar megvált a főispáni helytartóságtól; helyébe a királynő Korompai Brunswik Antal helytartósági tanácsost nevezte ki főispáni helytartóvá, a kit 1770 május 2-án iktattak be nagy ünnepélyességgel méltóságába, mely alkalommal Török András, Árva vármegye főispánja, báró Sándor Antal kamarás, Nagy István esztergomi kanonok, Vidy Ferencz, a pesti pálosok perjele és ifj. Brunswik Antal is megjelentek. A helytartót a vármegye közönsége nevében Nagy István kanonok magyarul üdvözölte, melyre a főispáni helytartó szintén magyarul válaszolt.

Brunswik főispáni helytartó alatt rendezték a vármegye levéltárát. ^{Levéltár rendezése.} Midőn a főispáni helytartó a vármegye kormányzatát átvette, a levéltárt a legnagyobb rendtelenségben találta; az ő rendeletére először a levéltárt zárt helyiségbe tették, melynek kulcsa ezentúl a vármegyei főjegyző kezébe volt letéve, majd szekrényeket csináltatott, s megkezdték a levéltár rendezését. 1774 június 27-én a helytartó jelentése szerint a rendezés már annyira előrehaladt, hogy az iratok befogadása céljából újabb szekrényekről kellett gondoskodnia. (Századok 1903. évfolyam.)

Brunswik Antalt a főispáni helytartóságban gróf Galánthai Balogh László, a Szent István-rend vitéze váltja fel, a kit Mária Terézia királynő főleg a közelgő háborúra való tekintettel, az újonczozás keresztülvitele céljából nevezett ki. Bár az országgyűlés nem volt egybehíva, a vármegyék nagy buzgalommal fogtak hozzá a katonaság kiállításához. Esztergom vármegye 120 újonczot, Batthyány József hercegprímás 100 felszerelt huszárt, a báró Sándor család ugyancsak 12 felszerelt huszárt, az esztergomi káptalan pedig 2000 aranyat ajánlott fel a háború költségeire. Kardélrc azonban nem került a dolog, mert az 1779 május 13-án Teschenben kötött béke véget vetett a hadi készülődéseknek. (Századok: 1878, 501.)

A vármegye alispáni székében 1764 óta Sissay János ült, a ki megválasztását megelőzőleg, már több mint tíz éven át, szolgabíró volt és húsz évet meghaladó időn át állott a vármegyei közigazgatás élén; ő szervezte az ellentállást II. József rendeletei ellen, s mindaddig megmaradt a helyén, míg a császár a vármegyét önállóságától megfosztotta.

II. József.

A türelmi
rendelet.

Mária Terézia halála után a trónt II. József foglalta el, a ki az összes régi történelmi intézmények romjain az egységes Ausztriát akarta megalkotni. Szakítva családja hagyományaival, első intézkedései a vallási téren jelentkezték. Türelmi rendelete a vármegyében alig keltett visszhangot, legalább a hivatalos vármegyében, honnan a protestánsok teljesen kiszorultak, semmi esetre sem. Magából Esztergom szabad királyi városból is ki voltak zárva a protestánsok, a zsidókat ellenben megtűrték. A vármegye lakossága túlnyomólag katolikus vallású volt; az 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint, 17.027 katolikus mellett 169 ágostai és 3651 református lakott a vármegye területén. A közigazgatás vezetésében az egyháziak döntő befolyást gyakoroltak, így azután, midőn a főpapság megkezdte a harcot a türelmi rendelet ellen, a vármegye is hozzácsatlakozott. A türelmi rendeletet különben ki sem akarták hirdetni a vármegye területén, csak 1782-ben tárgyalták a közgyűlésen, midőn ellene felírtak a kancelláriához. E felirat kétségkívül a fehérvári püspök felterjesztésének behatása alatt keletkezett, tartalmuk és eszmemenetük is teljesen megegyezik egymással. A felirat kifejti, hogy miután a türelmi rendelet többet enged a protestánsoknak az I. Lipót és III. Károly királyoktól kibocsájtott rezolúcióknál, ezért ebben törvényteleniséget lát a vármegye közönsége, de különben II. József császár nincs megkoronázva, ezért rendeletei általában véve érvénytelenek; ez áll a türelmi rendeletére nézve is. (Marczali, Magyarország II. József korában II. 157.)

Egyházi ren-
dek eltörlése.

De II. Józsefre sem e feliratok, sem a főpapság állásfoglalása nem volt hatással, sőt épen azalatt, míg Pius pápa Bécsben volt, (1782), készítette elő ama rendeletének végrehajtását, melylyel több szerzetes-rendet eltörölt.

E rendek közül a budai Klára-szűzek csolnoki birtokát a vallásalaphoz csatolta. A pálosok pesti székházához tartozó Pilis-Marót, a rendnek 1786 február 7-én történt eltörlése után, szintén a vallásalaphoz került, míg a márianosztrai pálosoknak Esztergom szabad királyi városában lévő házat, melyet Malonay Pál czikádori apát s esztergomi kanonok hagyott nekik, a város vette meg; az 1786-ban eltörölt Ferencz-rendűek vízivárosi rendházát pedig a császár nevelőintézeté aláakította át. Ez a két utóbbi adat is igazolja, hogy az eltörölt szerzetes-rendek vagyonát, a császár elhatározása ellenére sem fordították mindenkor egyházi czélokra, sőt az egyházi szerelvényeket és műkincseket potomon vesztegették el a régiséggyűjtőknek s a zsbárúsoknak.

Népszámlálás.

II. József főtörekvése odairányult, hogy az ipart és a kereskedelmet előmozdítsa és a köztelherviselést arányosabbá tegye. E végből már 1781-ben elrendeli, hogy a czéhekbe valláskülönbség nélkül vegyék fel a tagokat. 1784-ben pedig az egész országra kiterjedőleg elrendeli a felmérést és a népösszeírást. A felmérés, valamint az összeírás nagyobb mozgalmat nem okozott a vármegyében, 1785-ben már befejezést nyert. Az összeírás szerint 247 nemes férfi és 40.609 nem nemes élt a vármegye és Esztergom város területén, vagis az összlakosság kerekszámmal 41.000-re tehető. (Schwartner: Statistik III. Teil, 520).

A nyelvrende-
let.

Annál nagyobb aggodalmat okozott a vármegyében a német nyelv behozatala, mely ellen egész erejével síkra szállott a vármegye közönsége. Felírataiban kifejti a vármegye, hogy a közigazgatásban csak zavar és félreértés fog származni, ha a nyelvrendeleteket végrehajtják. Bizonyára jobb volna egy nyelv, egy erkölcs, egy gondolat, de a nyelvbéli különbség természetes és Istentől eredő. Az ügy különben is az országgyűlés elé tartozik, de mindenesetre kivihetetlen. Ha a latin nyelvet, melyet a vármegye nem tekint holtnak, a császár eltörli, jöjjön helyébe a magyar, azt egyszerre be lehet hozni, mindenkorra, a német ügy sem volna állandó; igazságtalanság, hogy épen Magyarországnban, mely független állam, akar a császár idegen nyelvet behozni, mikor Olaszországban és Belgiumban megengedi az anyanyelv használatát. Még a legtöbb idegen is tud magyarul, Mária Terézia királynő uralkodása óta az iskolákban is tanítják.

Közigazgatási
rendszervál-
tozás.

A nyelvrendeletek ellen támadt visszahatás csak megerősítette a császárt a közigazgatási rendszer megváltoztatásának szükségéről. 1785-ben már a megyékre került a sor. A főispáni állások beszüntetésével az egész országot tíz kerületre osztotta fel, a kerület élére a kerületibiztost tette. Esztergom vármegye a győri kerületbe osztatott be, melynek élén gróf Győry Ferencz kerületi biztos állott. A kerületi rendszer behozatalával Esztergom vármegyéét Komárommal egyesítették, tehát önállóságát is elvesztette.

Sissay János alispán, a vármegyei önkormányzat rendíthetetlen híve, sehogysem illett bele az új rendszerbe, neki tehát mennie kellett. 1786 jan. 7-én még ő elnökölt Esztergom vármegye közgyűlésén, mely felett meghúzták már a lélekharangot. Az egyesített Komárom-Esztergom vármegye alispánjává Megyeresi Sissay Károlyt nevezték ki, helyettese Ordódy Mihály lett. A vármegye tisztikara átköltözött Komárobába; a levéltár egy része ez átköltözéssel kallódott el. Az egyesített Komárom-Esztergom vármegye 1786 május 22-én tartotta első közgyűlését Tatán. (Közgyűlési Jegyzőkönyv.)

Komárom-Esztergom egyesített vármegye.

Gróf Győry Ferencz kerületi biztos nagy erélyvel és buzgalommal látott hozzá a közigazgatás szervezéséhez. Gyakori tüzesetek miatt a falvakkal beszerezteteti a tűzoltó-szereket, 1787-ben összeírta falvak szerint a hanyag, munkakerülő legényeket, őket megint s szorgalmas életre serkenti. Gondoskodik a falusi bírák, jegyzők és éjjeli örök fizetésének kiszolgáltatásáról. Rendes adókönyveket hoz be, hogy mindenki tudja, mivel tartozik. A közigazgatással egyidejűleg az igazságszolgáltatást is szervezték. Az esztergom-komáromi törvényszék nem tudott beleilleszkedni az új szellembe. Az eltörölt halálos ítélet helyébe a börtönbüntetés lépett. 1789 július 11-én a törvényszék száz évi nehéz börtönre, azonfelül három napon át két óra hosszát pellengérré és a hóhér által nyilvánosan végrehajtandó botozásra ítélte egy gyermekgyilkosnőt. Ez az ítélet az egész országban közneveltség tárgya volt s a száz évi börtön szinte közmondásossá vált a jogszolgáltatás kigúnyolására. Csak II. Lipót király szállította le ezt az ítéletet 30 évi börtönre.

Közigazgatás és igazságszolgáltatás szervezése.

Az 1788-ban kitört török háború azonban megérlelte II. József rendszerének bukását. Az óriási áldozatokkal folytatott török háború újabb és újabb terheket rótt az adófizetőkre, a mit még növelt az a körülmény, hogy mindenféle ínség jelei mutatkoztak. De II. József még elég erősnek érezte magát, hogy a vármegyékkel szembeszálljon. 1788-ban még a kivetett hadi segély valahogy befolyt, de már 1789-ben Esztergom vármegye a kirótt mennyiségből csak egy részt szolgáltatott be. Ha nem is tört ki a vármegyében nyíltan az elégtelenség, II. József rendszere megdőlt. Győry kerületi biztosnak már csak az a feladata, hogy a vármegye nemességét a háború folytatásához szükséges eszközök előteremtésére rábírassa. De a vármegye nemessége minden hozzájárulást megtagad, mondván, hogy nincs szándékukban ebben a dologban a kerületi biztossal tárgyalni, mert nekik nincs erre joguk, miután csak az országgyűlés van hívatva a hadisegély megajánlása felett határozni. Tényleg, a csendes Esztergomban az 1789. év végével már minden forrongásban van; gróf Győry sietve jelenti a császárnak, hogy lázadástól kell tartani. 1790 elején már az 1786-ban kinevezett tisztviselőknél nincs hatalmuk. A nemesség szinte napról-napra várja a császár leiratát, melylyel a régi vármegyei önkormányzatot visszaállítja.

Az új rendszer bukása.

Mialatt a császár a halállal vívódik, a szent korona is megindul Budára; útközben megpihent Esztergomban, a hol valóságos diadalmenetben vitték be a városba. A koronát vivő kocsik épen 1790 febr. 20-án, a császár halálának napján, este 9 órakor értek Esztergom határába, hol Kondé József szolgabíró fogadta, hatvan lovas élén. Mire beértek a városba, az érsek zöld egyenruhás katonasága és 300 fehérbe öltözött hajadon várta a menetet a kapuknál, honnan harangzúgás és ágyúk dörgése közepett vonultak be a káptalan házába, melynek egyik szobájában helyezték el éjjelre a koronát. A korona kíséretében érkező gróf Keglevich József és gróf Nádasdy Mihály koronaörököt az érseki helynök magyar beszéddel üdvözölte. A koronát közszemlére tették ki, majd este 10 órakor hálaadó istentiszteletet tartottak. Egész éjen át Hont- és Esztergom vármegyék nemessége felváltva örködött a korona mellett. Másnap 1/28 órakor a koronaörök ismét ládába rakták a szent koronát, s tovább folytatták útjukat Buda felé. A vármegye küldöttsége egész Dorogig kísérte a menetet.

A sz. korona Esztergomban.

A korona visszaérkezteivel a vármegyében a nemzeti visszahatás teljes erővel tör ki. A közigazgatás szünetelt, a kormány, gyöngeségének tudatában, szinte tétlenül nézi a régi letűnt rendszer emlékeinek megsemmisítését. Gróf Batthyány József hercegprímás, örökös főispán, ismét elfoglalja helyét a vármegye önkormányzatában; már április hó elején Esztergomban van, hol 3-án a plébánia-templomban ünnepélyes istentiszteletet tartott. Másnap gróf Sándor Antalhoz megy, a ki tiszteletére ebédet ad, mely alkalommal a vármegye előkelőségei is megjelentek, kardosan, nemzeti viseletben.

Nemzeti visszahatás.

Az 1790 április 7-én tartott tisztújításon, melyen az örökös főispán elnökölt, Misits Józsefet alispánná, Miklósfy Imrét főjegyzővé választották. (Magyar Curir 1790. évf. Közgyűlési jegyzők.) Az 1790 június 6-ára egybehívott országgyűlésre pedig Misits József I. alispánt és Stupitzky János táblabírót küldték ki követekül. Az 1790—91. évi országgyűlésen ismét tárgyalás alá került az örökös főispánságok ügye. Az országgyűlés kiküldött bizottsága a hercegprímást nem hívta fel gyökeres jogának igazolására, megelekedvén a folytonos gyakorlattal, s az örökös főispánságot, azzal az indokolással, hogy a primás nem merőben egyházi, hanem egyúttal világi országos méltóság, továbbra is fenntartani határozta, melyet az 1802. évi országgyűlés is határozattá emelt.

A kancellária előterjesztésére, a hercegprímás 1796-ban Nyitra-Szerdahelyi Zerdahelyi Pált nevezte ki helytartóvá, a király pedig felhatalmazta, hogy a közgyűléseken magát helytartóval helyettesíttesse. E jog Károly Ambrus főherceget is megillette.

A francia hadjárat terhei.

Batthyány Józsefnek 1799-ben bekövetkezett halálától, Károly Ambrus főhercegnek esztergomi érsekké történt kinevezetéséig, Zerdahelyi Pál helytartó kormányozta a vármegyét. Ő rá hárult tehát a feladat, hogy a francziák elleni háborúra országgyűlésileg megszavazott hadiadó és újonczok kiállítását ellenőrizze. Az 1796. évi koronázó országgyűlésen a francziák hadüzenetének hatása alatt megszavazott 50,000 újonczból a vármegyére 275, a városra 40 esett, ezen kívül még a vármegyének 20.000 mérő búzát 25.000 mérő zabot kellett természetben beszolgáltatnia, 2560 mérő búzát és 10.344 mérő zabot pedig pénzen megváltania, végül 188 vágómarhát és 94 lovat adnia. A városra szintén 1500 mérő búza, 2000 mérő zab, 19 vágómarha és 9 ló esett, 804 mérő búzát és 1609 mérő zabot pedig pénzen váltott meg. A vármegyét ezen az országgyűlésen Misits József I. alispán és Miklósfy Imre főjegyző képviselték. De mivel az alispán az országgyűlésen volt elfoglalva, Lippay Ferenczet választották meg helyettes alispánná.

Nemesi felkelések.

A francia hadak közeledtére a nemességet is fegyverbe szólították. Esztergom vármegye 1797-ben egy lovas-századot állított ki, mely gróf Batthyány Antal parancsnoksága alatt el is ment a szombathelyi táborba, de ellenséget nem látott, mert a campoforniói békekötés után hazabocsátották a felkelt nemességet. 1800—1801-ben újból fegyverbe szólították a vármegye nemességét; míg 1797-ben a vármegye lovasságot adott, most gyalogságot állított ki. Esztergom vármegye nemessége Honttal együtt alkotott egy zászlóaljat, mely Róth, később báró Vécey őrnagy parancsnoksága alatt állott, de csak Moson vármegyébe rendelték őket, a honnan azonban a lunevillei béke következtében ismét hazatérhettek. (Hadtört. Közl. 1888. évf.)

A francia háborúk óriási teherrel neheztedek a nemzetre. Az 1802—1812. évek közötti országgyűléseket csupán az újonczok és a hadiadó megszavazása érdekében hívták össze; az 1790-ben megindult reformmozgalom abbamaradt.

Az 1802., 1805. és 1808. országgyűlések.

Az 1802. évi országgyűlés, melyre a vármegye Miklósfy Imre első alispánt és Andrássy István aranyarkantyús vitézt, a város pedig Falk Bálintot és Vörös Mihályt küldte ki követekül, a vármegye portáinak számát 53-ról 59-re akarta felemelni, de a vármegyei követek felszólalásai következtében 56-ban állapodtak meg, a mi, tekintettel a növekvő hadi adókra, jelentékeny újabb terhet hárított az adózók vállaira. Az 1805. évi országgyűléseken a hadi adók mellett a magyar nyelv ügye is szóba került. A vármegye követei, Miklósfy Imre és Szabadhegyi Pál főszolgabíró szintén felszólalnak a magyar nyelv érdekében, mely új hódításokat tesz. 1807-ben ugyanezeket küldte fel a vármegye követekül, míg a város Falk Bálint helyett Muzsik Ferenczet választotta meg, a ki mellett Szilva Mihály, az 1805. évi követ jelent meg az országgyűlésen. Az 1808. évi országgyűlést, melyen a vármegyét Miklósfy Imre alispán és Szabadhegyi András táblabíró képviselték, főleg a nemzeti katonai akadémia alapítása tette emlékezetessé, mely alkalommal az esztergomi főkáptalan hazafias áldozatkészségének fényes tanújelét adta. Ürményi Péter, a főkáptalan követe, még a törvényjavaslat tárgyalása alatt 1000 rajnai forintot ajánlott fel az akadémia javára. Példája buzdítólag hatott a főkáptalan tagjaira, a kik közül Besznák Pál 4000, Raucher Miklós, Goszthonyi István, Beerenknopf Ignác, Szalay János, Kramer Ferenc, Stipsich János egyenként 1000—1000, Arady János érseki helynök 1500, Keller György 500, Alagovich Sándor 300 forinttal járultak a nemzeti katonai

intézet felállításához. Ehhez járult még Károly Ambrus hercegprímás 20.000 forintos adománya. (Országgyűlési iratok.) Hadi készülődések.

Napoleon hadainak fenyegető fellépésére a bécsi kormány 1809 elején, bár kissé elkésve, megkezdte az előkészületet a francziák elleni hadjáratra. Maga az ország prímása, fáradságot nem ismervé, járta be az országot, hogy a nemesiséget a felkelésre ösztönözze és a vármegyéket a hadi készülődések gyors keresztülvitelére serkentse. Ő elnökölt Esztergom vármegyének márczius 15-én tartott közgyűlésén, melyen a nagyszámban egybegyűlt vármegyei nemességén kívül, gróf Cziráky Antal főispáni helytartó és az esztergomi főkáptalan tagjai is megjelentek. Az örökös főispán megnyitójában előadta, hogy saját kötségen öt lovas-századot állít ki, mire a vármegye, a nemesi felkelésen kívül, egy 150 főből álló hatodik század kiállítását határozta el. Egyúttal felterjesztést intéztek a királyhoz, hogy az ekként kiállítandó 900 főnyi lovasezred Károly Ambrus főherceg nevét viselje. Az ezred parancsnokává a hercegprímás báró Luzsénszky Jánost nevezte ki, míg a vármegyétől kiállítandó VI. század tisztjeinek a következőket választották: I. kapitánynya: Gaizler Antal táblabíró, II. kapitánynya Zsitvay Károly, főhadnagyokká: Balogh László és Bozzay János, alhadnagyokká Csenkey Pál és Varga Mihály. Gróf Cziráky Antal főispáni helytartó ez alkalommal egész évi főispáni helytartói illetményét (1500 forint) felajánlotta a VI. század költségeire. Ezen a közgyűlésen a nemesi felkelés ügyét is tárgyalták. Mivel több oldalról hangsúlyozták, hogy különösen a szegényebb nemesek nem bírják majd a felkeléssel járó költségeket viselni, az örökös főispán 3000 forintot ajánlott fel a szegénysorsú felkelő nemesek segélyezésére, mire a káptalan 1000, a jelenlevő birtokos nemesek 100—100 forintot írtak alá, így még a közgyűlés alatt e czélra 5970 forint gyűlt egybe.

A kormány azonban a nemesi felkelősereg egybehívásával mindegyre késlett. A vármegye csak az április 27-én tartott közgyűlésen tárgyalta az erre vonatkozó legfelsőbb leiratot, mely alkalommal az alispán bejelentette, hogy 65 főből álló lovas és 79 gyalogos nemes felkelő várja a behívásra szóló parancsot. A felkelt nemeség tisztikarát a közgyűlés a következőkép alakította meg. A lovasságnál: kapitány Sissay József; főhadnagy Bekeő Imre; őrmester Menyhárt Sándor; káplár Andrásy Ferencz. A gyalogságnál: kapitány Misits László, főhadnagy Bakó Károly, őrmester Rigler Ignác, káplárok Móricz Imre és Ollé József.

A győri ütközet után (június 14.) I. Ferencz király és tanácsosai még mindig a háború folytatására gondoltak. Ezért a július 11-én és 13-án tartott közgyűlésen, melyen gróf Cziráky Antal helytartó elnökölt, egy új szabad lovas-csapat kiállítását határozta el a vármegye. Az augusztus 7-én tartott közgyűlésen felolvasott királyi leirat 210 újonczot követelt a vármegyétől. A közgyűlés, noha a vármegye ebben az évben, a nemesi felkelésen és a Károly Ambrus nevét viselő ezreden kívül, 550 főnyi katonát adott, zúgolódás nélkül megtette az előkészületeket a ráeső újonczok kiállítására, csupán azt határozták el, hogy a szabad csapat szervezéséhez az újonczok kiállítása után fognak hozzá. Mindamellet még az év őszén megkezdtek a szabad csapatok szervezését, míg végre az október 14-én kötött schönbrunni béke egy időre véget vetett a hadi készülődéseknek.

A francziák elleni hadjárat azonban egyre több áldozatot követelt a nemzetől. Az 1811—12. évi országgyűlést, melyen a vármegyét Csikvatsártsi Miklósfy Imre alispán és Lippay Ferencz volt helyettes alispán képviselték, csupán az adó és az újonczok megszavazása végett hívták össze. Az országgyűlés a katonaság eltartására 1.000.000 pozsonyi mérő búzát és másfél millió mérő zabot szavazott meg, ebből a vármegyére 9.400 pozsonyi mérő búza, 14.100 mérő zab, a városra pedig 1000 mérő búza és 1500 mérő zab esett. De eme nagy áldozatokért a vármegye mit sem kapott elismerésül. A háború befejeztével ismét elrendeli a király az újonczozást. Ezt a rendeletet a nádor közbenjárására visszavonják ugyan, de 1816-ban őszén, midőn a rossz termés miatt inség fenyegetett, s erre való tekintettel a vármegye az adófizetők részére segélyért folyamodik, a felség válaszában figyelmezteti a hatóságokat, hogy a lakosságot ne kecsegtessen azzal a reménnyel, hogy a kormány segíteni fogja őket, hanem gondoskodjanak saját erejükből a szegényeikről. (Mill. Tört. IX. 58.)

Azóta, hogy Károly Ambrus főherceg esztergomi érsek 1809-ben Tatán elhalt, az örökös főispáni szék egy évtizeden át betöltetlen maradt. Ezalatt az

Adózások.

idő alatt gróf Batthyány Vincze főispáni helytartó kormányozta a vármegyét, a kinek egyedüli dolga az adókvetés ellenőrzése volt. Az alispáni székben Csík-vatsártsi Miklósfy Imre ült már 1801 óta, mellette Szabadhegyi Pál működött, mint helyettes alispán. Miklósfy, a ki egymásután hat országgyűlésen képviselte a vármegyét, a kormánynak és a főispáni helytartónak teljes bizalmát bírta, az uralkodó császár királyi tanácsosi czímmel tüntette ki; huszonnyolcz éven át szinte korlátlanul igazgatja a vármegyét, országos tekintélyre azonban nem bírt emelkedni, az országgyűlésen sem játszott soha számbavehető szerepet.

Rudnay örökös főispán beiktatása.

1819-ben azonban ez állapotoknak vége szakad. A király Rudnay Sándor erdélyi püspököt nevezte ki hercegeprímássá, a ki csakhamar elfoglalta érseki székét s kezébe vette a vármegye kormányát. Rudnay főispán beiktatása az örökös főispáni méltóságba 1820. május 16—17-én ment végbe, mely különösen a környékbeli, sőt a távolabbi törvényhatóságok részvétele következtében országos jellegű ünneppé lett, de a város is új korszakként, a jövő fejlődés hajnalaként üdvözölhette. A vármegye nagyarányú előkészületeket tett az örökös főispán fogadtatására. Már május 15-én együtt voltak Esztergomban a vármegyék, a kir. városok és más testületek követei. Rudnay hercegeprímás és örökös főispán Komárom felől érkezett a vármegye határához, a hol (Süttön) gróf Nádasdy Ferencz vezetése alatt küldöttség fogadta; az érsek-főispán innen tovább folytatta útját Nyergesújfaluba, bevárando a beiktatására kiküldött királybiztost, herceg Koháry Ferenczet, a kit a vármegye nevében Koválik János felszentelt püspök üdvözölt. Miután az érsek és a királyi biztos Nyergesújfaluban megebédeltek, a küldöttségek, valamint a vármegyei és érseki huszarak kíséretében tovább folytatták útjokat Esztergom felé, melynek határában Juhász városi tanácsos 40 lovas élén fogadta az érkezőket. A budai kapunál, a Szent Vendel oszlopánál díszes sátor volt felállítva; itt Makay Antal besztercebányai püspök tartott beszédet, körülötte a vajkai és a verebélyi érseki székek egyházmesei állottak sorfalat gróf Amadé Ferencz vezetése alatt. Az üdvözlések után megindult a menet a városba. Elöl a somorjai plébános vitte lóháton a keresztet, majd a primás díszhintaja következett, mely után hat esztergomvármegyei nemes lovagolt. Az érseki, vagyis a Víziváros kapujánál a városi tanács fogadta az érkezőket, honnan a primás a czéhek, a polgárórség és a gimnázium ifjúságának sorfala között a főtemplomba ment, melynek kapujánál a csanádi, veszprémi, székesfehérvári, győri, szepesi, szatmári és rozsnyói, továbbá tizenöt káptalan követi fogadták az egyházmegyei papsággal. A hálaadóistentisztelet után az érsek-főispán a székházába vonult, hol a küldöttségeket fogadta. Másnap, május 16-án reggel az ideiglenes székesegyházul szolgáló vízivárosi főtemplomban istentisztelet volt, mely alatt felolvasták a kinevezési okmányokat, s utána a primás beszédet intézett az egybegyűltekhöz. Az isteni tisztelet befejeztével a templomban lévők, a polgárság üdvölvései közepett a vármegye-házhoz mentek, hol a vármegyei urak és az országos előkelőségek már egybegyülekeztek. Tán sohasem láttak a vármegye-ház falai maguk között ennyi országos nevű férfit, mint ez alkalommal. Az egykorú tudósítások szerint megjelentek: báró Ürményi József országbíró, Almássy Pál főlovászmester, gróf Mailáth József kamaraelnök, gróf Cziráky Antal, báró Eötvös Ignác koronaőr, gróf Esterházy József zempléni főispán, gróf Amadé Antal zalai főispáni helytartó, gróf Batthyány Vincze Esztergom vármegye főispáni helytartója, gróf Nádasdy Lipót Komárom vármegye főispánja, gróf Rhédey Lajos bihari helytartó, gróf Sándor Vincze, gróf Amadé Ferencz, báró Perényi János, gróf Berényi Gábor, báró Podmaniczky József; ezenkívül 20 vármegye volt képviselve.

A beiktató gyűlést herceg Koháry Ferencz királyi biztos nyitotta meg, majd Rudnay megtartotta székfoglalóját, mire Miklósfy Imre alispán átnyújtotta a vármegye pecsétjét az örökös főispánnak, melyet ő bizalma jeléül visszaadott az alispánnak és tudtára adta a vármegye közönségének, hogy az eddigi helytartót, gróf Batthyány Vinczét állásában megerősítette. Ezután Bélik József apátkanonok beszélt a vármegye közönsége nevében, majd gróf Batthyány Vincze berekesztette a közgyűlést. A megjelentek ekkor előbb a templomba mentek, innen pedig az érseki székház kertjébe, a hol 280 vendég számára volt terítve egy hatalmas fasátor alatt, míg a nagyszámban egybegyűlt papság, érseki nemesség és a küldöttségek számára több teremben állítottak fel asztalokat. (Magyar Kurir. 1820. 41—43.) Este fényes kivilágítás volt.

Rudnay kinevezése alkalmával az örökös főispáni méltóság ügye ismét szőnyegre került. A kancellária kijelentette, hogy ha az érsek személyesen óhajtja a vármegyét kormányozni, főispáni helytartót nem kell kinevezni, de helytartót csak királyi megerősítéssel rendelhet. Mindamellet az érsek még a beiktatása alkalmával megerősítette az eddigi helytartót, gróf Batthyány Vinczét, a ki 1827-ben bekövetkezett haláláig megmaradt ebben az állásában.

Rudnay főispánsága alatt Esztergom város is hatalmasan fellendült. Még 1820-ban az érsekséget és a főkáptalant visszahozta ősi székhelyére, s itt egy hatalmas bazilikának vetette meg alapját, melyne k1823 április 23-án tette le az alapkövét. A bazilika az érseki palotával együtt, negyedszázad múlva készült el.

A vármegyei közigazgatás is új erőt nyert Baráthi Huszár Imrében, a kit az öreg Miklósfy mellé másodalispánnak választottak. Mint jómódú birtokosnak, nagy tekintélye volt a vármegyében, mely követül küldi fel az 1825—27. évi országgyűlésre, a hol előkelő fellépésével megállta helyét.

Midőn a kormány 1821-ben kiadatja a királylyal törvénytelen rendeleteit az újonczozás ügyében, s rá nemsokára a másikat, a mely még súlyosabb teherként nehezedett a nemzetre, mert e szerint az adó 1822 november 1-től kezdve pengő pénzben fizetendő, a vármegye kénytelen-kelletlen meghajol a királyi akarat előtt és úgy az adó, mint az újonczozás ügyében az első leíratot végrehajtja. (Millenn. Tört. IX. 92.) A vármegye magatartását, főleg az örökös főispán befolyásának, valamint a vármegyei tisztikar vagyoni és erkölcsi függetlensége hiányának tulajdoníthatjuk. De míg a szomszéd vármegyében másfél éven át dül a harc, a törvénytelen rendeletek végrehajtása miatt, addig Esztergomban béke honol.

Törvénytelen
rendeletek.

A vármegyék ellentállásán azonban megtörött az önkény hatalma. I. Ferencz király 1825 szept. 11-ére egybehívja az országgyűlést, melyre a vármegye Huszár Imre II. alispánt és Lippay Ferencz főadószedőt, a város pedig Tarkovics Vazult és Menyhárt Istvánt főjegyzőt küldi követekül. Ezen az országgyűlésen nevezetes szerepet játszott Jordánszky Elek, az esztergomi főkáptalan követe, a ki az országgyűlés megnyitásakor, a rendek nevében válaszolt a személynök megnyitó beszédére; mint a kormány támogatója, mindenkor a személynök előterjesztéseit pártolja, e mellett pedig mint jó szónokot, küldöttségek vezetésével, vagy ünnepélyes alkalmakkor szónoklatok tartására gyakran kéri fel.

Huszár Imre, a vármegye követe, még a régi kor férfja, a ki még rizsprozta haját, huszárjának öltözetére és ellátására többet költött, mint saját szükségleteire, csakhogy minél nagyobb fényt fejthessen ki ünnepélyes alkalmakkor, de e mellett bőkezű az irodalommal és a társadalmi intézményekkel szemben; ott, a hol a saját igényeiről van szó, túlságig takarékoskodik, Pozsonyban nyaláb-számra veszi a tűzelőfát és csak cseréppipából szívja a dohányt. (Hazánk. 1886. 158.) Az 1825—27-iki országgyűlésen azok közé tartozott, a kik a nemesek adómentességét védték, de máskülönben a tárgyalásokban nem igen vett részt. Az egykorú röpirat a következő gúnyos szavakat alkalmazza reá: „Plató tanítványai hallgatással kezdték a tanulást.“ Az országgyűlés befejeztével hazatérvén, az 1828. évi tisztújítás alkalmával első alispánná választják, helyébe Sársfalvi Heya Imrét választották II. alispánnak.

Az 1830. évi országgyűlésre a vármegye a két alispánt, Huszár Imrét és Heya Imrét küldte fel követül, míg a város Pinke Istvánnal és Menyhárt Istvánnal képviseltette magát. A rendek kívánságára a kormány még 1831 őszére ígerte az új országgyűlés összehívását, de ennek megtartása az 1831. év nyarán kitört kolera-ragály miatt lehetetlenné vált. A járvány tovaterjedésének megakadályozására Liptó vármegye határától a Garam folyó mentén katonai kordont vontak, hogy az ország nyugati részét és a Dunántúlt a járvány elterjedésétől megóvják, a hajózást is csak Pozsony és Esztergom között engedték meg. Mindez óvintézkedések ellenére júliusban a ragály áttör a Garamon túli országrészre, valamint a Dunántúlra, s Esztergomban is szedte az áldozatait. Ezek közé tartozott Rudnay Sándor hercegprímás, a kit szept. 13-án ragadott el a halál.

Kolera-járvány.

A járvány elmúltával a vármegye 1832-ben ismét tisztújítást tartott, mely alkalommal Sársfalvi Heya Imrét első, Bozzai Bozzay Jánost másodalispánná választották. Az 1832 decz. 16-ára egybehívott országgyűlésre a gróf Nádasdy Ferencz Komárom vármegyei örökös főispán és főispáni helytartó elnöklete alatt tartott közgyűlésen Heya Imre első alispánt és Andrassy József főügyészt küldték követekül, az I. alispán távolléte alatt pedig Bozzay Jánost

1832.-i tiszt-
újítás.

Andrássy
József.

bízták meg az első alispáni teendők végzésével. Andrássy József, a ki aránylag fiatalon kerül az országgyűlésre, csakhamar magára vonta a figyelmet az országgyűlésen, mint Somsich Pongrácz, az új személynök híve, a kormányt tiszta meggyőződésből támogatja és bátran szembe mer szállni az ellenzéki többséggel. Bár nem mindig volt népszerű a fellépése.

Midőn Tagen nagyprépost és Beöthy Ödön bihari követ között vallásügyi javaslatok tárgyalása alkalmával kitört a háborúság, ő is azok közé tartozott, a kik a felingerült rendeket lecsillapítani igyekeztek; midőn e kínos ügy elintéződött, ismét felszólalt és kijelentette, hogy később követi állásáról lemondani, semhogy hasonló jeleneteknek legyen tanúja. Midőn 1833 végén a lengyelek ügye szóba került az országgyűlésen, Pálóczy, Borsod követe, sőt Kölcey Ferencz is lelkes szavakban fejezték ki rokonszenvüket az elnyomott nemzet iránt. A kormány azonban, melynek kellemetlen volt a lengyel ügy tárgyalása, mindent elkövet annak megakadályozására, hogy a rendek oly határozatot hozzanak, mely az orosz udvar érzékenységét sértené.

Az elnöklő személynök védelmére ismét Andrássy József emelkedik szólásra. A világtörténelem tanúsága szerint — úgymond — nemzetek lesznek és nemzetek vesznek. Mint magánember, ő is álmélkodva nézte a lengyel nemzetnek az óriás hatalom ellen véghez vitt hőstetteket, és minden képzeletet felülmúló küzdelmeit, sajnálattal szemlélte a küzdelem sikertelenségét, de mint törvényhozónak két kérdéssel kell foglalkoznia: először kell-e, másodsor lehet-e a lengyel nemzet függetlenségét a magyar országgyűlés közbenjárásával helyreállítani, az első kérdés vitatása felesleges, miután a másodikra világos a felelet. Mit akarnak a rendek feliratukkal elérni. Háborút? Sokkal jobban tiszteli a karokat és rendeket, semhogy felételezhetné róluk, hogy Európa hamuval fedett szikráit fel akarnák élesíteni, s így Európát, mint hazánkat lángokba akarnak borítani. (Milenn. Tört. IX. 352. Hazánk 1886. 173.)

Andrássy beszédére az ellenzék részéről Deák Ferencz válaszol, de azért a lengyelek ügye csakhamar lekerül a napirendről. Andrássy magatartása azonban — különösen a törvények nyelv-kérdésében, — Esztergom vármegyében nem talált helyeslésre, 1835 szeptemberében a nádor megütöközéssel hallja, hogy ellene megindult már az izgatás, s hogy visszahívását követelik, — a min nem is csodálkozhatunk, mert a vármegye a magyar nyelv művelésében mindig előljárt. Hisz már 1788-ban, midőn Bacsányi, Kazinczy Kassán megindítják a „Magyar Muzeum“ című szépirodalmi folyóiratot, melynek összesen 500 előfizetője volt csak, magában Esztergomban 14-en hordatták. Esztergom vármegye azok közé a vármegyék közé tartozott, hol a jegyzőkönyveket már a XIX. század első éveiben magyarul vezették, annál is inkább megütöközést keltett a vármegye követének az a kijelentése, hogy az alkotmány palladiuma a deák nyelv. Andrássyt azonban csakhamar pártfogásába veszi a kormány, kinevezi kancelláriai titkárrá, mely alkalommal hazatér és 1836 máj. 31-én beszámol a közgyűlés előtt. (E beszéde külön nyomtatásban is megjelent.) Az országgyűlés ekkor már vége felé jár, a vármegyei követek is mielőbbi berekesztése mellett vannak.

Besze János.

1836-ban telepedett le Esztergomban Besze János fiatal ügyvéd, a ki az 1832—36. évi országgyűlésen a zempléni követek mellett volt irnokként alkalmazva. Ekkor ismerkedett meg Kossuth Lajossal, a kinek „Törvényhatósági Tudósításait“ a vármegyében mindenfelé terjesztette. Mikor a kormány Kossuth Lajost hűtlenségi perbe vonja, ő sem kerülheti el a zaklatást. De a kormány utóbb meggondolja magát, megelégszik Kossuth Lajossal, a többieket nem nem bántja. Mindennek ellenére Besze Jánosnak ez az eset csak népszerűséget szerez, a fiatal ügyvéd csakhamar egyik legnépszerűbb alakja lesz a városnak.

1838-i árvíz.

1837—38 telén óriási havazások voltak mindenfelé, s a Duna már decz. vége felé beállott Visegrádnál. A következő év tavaszán, az olvadás következtében a Duna rohamosan emelkedett s 8-án kilépvén medréből, az egész szabad királyi várost elborította, csupán a barátok temploma körüli tér és a külvárosból a Terézianum felső része nem került víz alá. Az árvíz elől a lakosság a közeli szőlőhegyekbe, valamint Szenttamáshegy és Szentgyörgymező helységekre menekült. Míg a szabad királyi városban a vízár lett úrrá, a városi tanács teljesen elveszítette a fejét, s kétségbeesetten nézte az elemek pusztítását. A márcz. 8—12-ig tartó vízár által okozott kárt másfél millió forintra becsülték, közel 600 ház pusztult el, vagy omlott össze.

A kormány Pethőfalvi Uzovich János főispáni helytartót küldte a vész színhelyére, a ki 16-án megérkezett s hozzálátott a város helyreállításához. Egybehíván a tanácsot, mindenekelőtt hozzáfogott az iskolák és a kaszárnyák helyreállításához, majd egy tervet dolgoztatott ki az utcák szabályozására nézve, a város részére pedig 100.000 forint kölcsönt eszközölt ki.

1838 végével, a közel nyolcz éven át üresen állott érseki szék is betöltetett. V. Ferdinánd király 1838 decz. 20-án Kopácsy József veszprémi püspököt nevezte ki hercegprimásnak, a ki azonban eleintén, előrehaladott korára hivatkozva, szerényen ki akart térni a magas méltóság elől, de végre is az uralkodó határozott kívánságára 1839 jan. 15-én elfogadta a primási méltóságot, (Török János i. m. II. 239—42.) mire a helytartó-tanács 1839 febr. 27-én beiktatja a hercegprimási és Esztergom vármegye örökös főispáni méltóságába. A kormány, hogy az 1839. évi jún. 5-ére hirdetett országgyűlésre többségét biztosítsa, meghagyta Uzovich főispáni helytartónak, hogy megbízható követeket választasson. Uzovich János helytartó meg is felel az utasításnak, s vármegyei követekké Andrássy Józsefet, a ki időközben helytartósági tanácsossá lépett elő és Fribeisz Imre főjegyzőt választotta, míg a város Pinke István kapitányt küldte fel az országgyűlésre.

Andrássy az 1839. évi országgyűlésen megalakult conservatív párt egyik vezéralakja lesz az alsó táblán. Mint a kormány régi kipróbált híve, természetből megáldva ékesszólással, Zsedényi mellett, felveszi a harcot a Deák Ferencz vezérlete alatt álló ellenzékkel szemben. (Budapesti Szemle 1882. 249. Millenn. Tört. IX. 468.) Az országgyűlés berekesztése után, a közelgő vármegyei tisztújításra megindultak a korteskedések az egész vármegyében. A tisztújítás szept. 29-én ment végbe Kopácsy hercegprimás örökös főispán elnöklése alatt, melyen többek között Rudnyászky Sámuel, gróf Sándor Móríc, Andrássy József helytartósági tanácsos és Simontsits János, Pest vármegye alispánja is részt vettek. Első alispánná Bozzay Jánost választották egyhangúlag. Nagyobb küzdelem csupán a másodalispáni és a párkányi járási főszolgabírói állásokért folyt. Másodalispánná ifj. Andrássy Mihályt, Andrássy József testvéröccsét választották meg 351 szavazattal Kutassy Károly 7, Csefalvy József 4 és Sántha István 165 szavazata ellenében. Az 1843. évi országgyűlésre pedig Andrássy Mihály II. alispánt és Kruplanicz Simon táblabíró, Rudnay primás közeli rokonát küldték felkövetekül, míg a várost Meszina János tanácsnok képviselte.

Az 1843—44. évi országgyűlésen az esztergomi követek ismét a kormányt támogató conservatív-párt soraiban foglalnak helyet. Andrássy Mihály csakhamar magára vonja a figyelmet fényes szónoki tehetségével, de nem győzheti le azt az ellenszenvet, melylyel az alsó-tábla politikai álláspontja iránt viselkedik. (Mozaik. Millenn. Tört. IX. 571.)

A negyvenes években a társadalmi, valamint a gazdasági téren is mindenfelé a fellendülés jelei észlelhetők. 1845 tavaszán megjelenik Esztergomban Szuper Károly színtársulata, mely egy hónapon át aránylag kedvező fogadtásban részesült; a hónap vége felé azután megcsappant az érdeklődés is, és a társaság április 26-án kénytelen volt tutajokon Pestre indulni. 1845-ben megalakult az Esztergom városi takarékpénztár: 1843—44-ben a középponti vasúttársaság, Pesttől, a Duna balpartján, az Ausztria határszéleig építendő vasúthoz teszi meg az előmunkálatokat; a magyar ipar pártolásában maga Kopácsy hercegprimás jár elő jó példával, midőn elrendeli, hogy a nagyszombati posztógyárból fedezzék a papnevelő-intézeti növendékek öltözeteihez szükséges posztót.

A gazdaságok közül a XIX. század első felében különösen a gróf Sándor-féle bajnai uradalom tűnik ki a vármegyében, a hol bivalyokat is tenyésztettek, továbbá a Pálffy hercegek bátorkeszi uradalma, melyet Lacsny, a hercegi ág jószágigazgatója, szakszerű kezelésével külföldön is ismertté tett, főleg az ottani tehenészet révén vált híressé. Említést érdemel még a primási Csenke-puszta, nagy kiterjedésű fácányoskertjével. A bátorkeszi uradalomban már a XIX. század első felében czukorrépát is termeltek, ezenkívül ott még nagy kiterjedésű gyümölcsöskert is volt. A gróf Sándor család bajnai uradalmában szintén termeltek nemesfajú gyümölcsöt. Valamint a Koller család sárkányfalvai, a Kovács család bikoli és a Somogyi család karvai gazdasága is közismert volt e korban gyümölcskertjeiről. Szőlőt leginkább Nyergesújfalú, Csolnok, Béla, Sárkányfalva és Bátorkeszi községek határában termeltek.

Kopácsy
József.

Társadalmi és
gazdasági föl-
lendülés.

Gazdaságok a
XIX. század
első felében.

Az ipar fejlő-
dése.

Az ipar is jelentékeny fejlődést mutat e korszakban. Esztergomban a XIX. század negyvencs éveiben 450 mesterember volt, közöttük különösen sok csizmadia. Ekkor Esztergomban egy posztos és egy könyvnyomda is fennállott. Siűttön és Nyergesűtfaluban pedig márványkőfaragók dolgoztak. (Fényes Elek : Magyarország Állap.) A jobbágyság is kezd gyűnőlestermeléssel foglalkozni. Pilismaróton gesztenyét termelnek, sőt kísérletet tesznek a selyemtenyésztés meghonosításával is.

Andrássy József főisp. helytartó.

Mielőtt a conservatívok és az ellenzék elkészülne a döntő mérkőzésre, a kormány biztosítani igyekszik Esztergom vármegyét a maga részére. Uzovich Jánost felmenti a főispáni helytartóságtól, helyébe 1845-ben Andrássy József helytartósági tanácsost, a kormány régi, kipróbált hűségű tagját nevezik ki, a ki már előzőleg két ízben is képviselte a vármegyét az országgyűlésen. Az új főispáni helytartó csakhamar munkához lát. Esztergom vármegye egyszerűen napi-rendre tér Pestvármegyének a horvátországi sérelem dolgában hozzáintézett körlevele felett, arra az álláspontra helyezkedvén, hogy a horvát tartománygyűlés municipalis jogával élt, midőn a nemesség szavazati jogát szabályozta, házi dolgaiba tehát a törvényhatóságok nem avatkozhatnak, ha pedig a tartománygyűlés határozata következtében Zágráb vármegye rendei mégis sérelmet szenvednek, ne tolja fel magát fogadatlan prókátornak Pest vármegye, hanem forduljanak sérelmükkel ők maguk a társtörvényhatóságokhoz. (Mill. Tört. IX. 657.)

Tisztűjtás
1846-ban.

Az 1846 okt. 2-án tartott közgyűlésen első alispánná, Bozzay helyett, Andrássy Mihályt választják, kinek helyébe Baráthi Huszár Zsigmond, Huszár Imre volt másodalispán és követ fia lépett. A két alispánon kívül, a vármegye tisztikara a következőkből állott : egy fő-, két aljegyző, egy fő-, egy alügyész, két adószedő, egy számvevő, egy levéltárnok, két fő-, két alszolgabíró, két biztos, négy eskűt, egy földmérő, egy főorvos, négy seborvos.

Kopácsy halá-
la.

Egy nappal később (1847 szept. 18.) a királyi kézirat megjelenése után, mely nov. 7-ére nádorválasztó országgyűlésre hívja egybe a rendeket, Kopácsy József herezegprímás elköltözött az élők sorából. Egy évtizedre terjedő főpásztor-kodása alatt rendkívül sokat tett a népnevelés, a magyar nyelv érdekében. Ő volt az első, a ki az egyházmegyei körleveleket magyar nyelven szerkesztette, sokat áldozott tanintézetek alapítására, folytatta az esztergomi bazilika építését, melyre közel félmillió forintot költött, hatalmas pártfogóra talált benne az irodalom is, számos tudományos munkát fordított le magyar nyelvre, vagy adott ki saját költségén. Halála ép a legválásosabb időbe esett, midőn legtöbbet használhatott volna hazájának és nemzetének. Még a pótolhatatlan veszteség hatása alatt állottak a vármegye ügyei, midőn az 1847 okt. 6-án tartott közgyűlésen a követi utasításokat dolgozták ki. Ezek közül különösen figyelmet érdemel az a pont, mely a nemzeti bank felállítását sürgeti. Úgyszintén szükségesnek tartja a vármegye a telekkönyvek behozatalát is, továbbá az állami adókezelést, s egy országos középponti állampénztár megalkotását. Hasonlókép a közteherviselés mellett nyilatkozik a vármegye, ellenben a népképviselést nem pártolja, miután erre még nem tartja eléggé érettnek a népet.

Követi utasi-
tások.

Az utolsó rendi országgyűlésre a vármegye Reviczky Pál főügyészt és Jagasich Sándor táblabíró, a város pedig Maurovich Rezső főjegyzőt küldte követekül. Jelentékenyebb helyet az országgyűlésen egyikük sem foglalt el; Jagasich szerepe csak az elnyomatás éveiben kezdődött, mikor a vármegye főnöke lett.

4. A SZABADSÁGHARCZTÓL A KIEG YEZÉSISIG.

A márcziusi
események
hatása.

A mint elvonult a jég, s megindult a dunai hajózás, a primási város is gyorsabb összeköttetésbe jutott Pozsonnyal, a hol a rendek már 1847 november 7-ike óta tanácskoztak, és Pesttel, a honnan a szellemi élet fénye sugárzott szét a hazába. A Pozsony és Pest között naponként közlekedő gőzhajók pontosan meghozták a híreket az országgyűlésről, részint magánlevelek, részint hírlaptűdősítasok közvetítésével. A gyors összeköttetés folytán a város népe, mely addig nyugodtan nézett dolga után, már márczius 14-én értesűlt a bécsi forradalom kitöréséről a pozsonyi ifjúság küldöttjétől, a ki Pestre utaztában közölte a kikötőben az utolsó napok nagy eseményeit. Alig két napra rá már megérkeznek a pesti események hírei is Esztergomba, melyek felvillanyozzák a kedélyeket ;

a csendes primási város népének jobban tetszik a pesti 12 pont, melyet legott magáévá tett, mint az országgyűlés csendes munkája. Márczius 18-án már Esztergomban is megünneplik a sajtószabadságot és üdvözlük a pesti közcsendi bizottságot. E napon együtt volt mind a négy városrész népe Pinke István főbíró elnöklete alatt, hogy a pesti közcsendi bizottmány példájára, megalakítsák a nemzeti őrsereget. A népgyűlés Pinke István elnöklete alatt bizottságot küldött ki a nemzeti őrsereg szervezésére, melynek magvát a régi polgárőrség alkotta. Mind a négy városban a városházánál őrtanyát rendeztek be, hol az önként jelentkezőket felvették az őrseregbe. Az öröm és a lelkesedés ez első napjaiban mozgalom indult meg a négy város (Esztergom szab. kir. város, Esztergom-Vízváros (érseki város), Szent-Tamáshegye és Szentgyörgymező) egyesítésére. Addig is, míg ez iránt a lépéseket megtették volna, a polgárok Andrássy Mihály alispánhoz fordultak, járuljon hozzá, hogy a négy város nemzetőrsége egy testületet alkosson. Andrássy készséggel teljesíti a polgárság kívánságát. Alig tíz nap múlva már magában a szabad királyi városban 180 fegyveres polgár és 660 nemzetőr állott készen, a négy testvérvárosban összesen 1278 ember jelentkezett nemzetőri szolgálatra.

Nemzetőrség
megalakulása.

A négy város egyesült nemzetőrsége öt századra oszlott fel. Az egyes századok élén a következők állottak: az 1. század kapitánya Meszes József, alkapitánya Greff József, a 2. századé Kisjókai Takács István, Kollár Antal, 3. század Horváth Mihály, Licsaer József, 4. század Kamocsay László, Krakoviczer József, és végül az 5. század kapitánya Segesdy József, alkapitánya Kakas Ferencz volt. A gyalog nemzetőrség mellett egy lovas-csapatot is szerveztek, ennek Koksa István volt a kapitánya és Trenker Mihály az alkapitánya, de csak 24 emberből állott. A nemzetőrség szervezése szükséges volt Esztergomban, mert egyes izgága, zavarosban halászó egyének, már napok óta lázító összejöveteleket tartottak a zsidók ellen. Április havában már zavargások törtek ki; egy estén a fanatizált tömeg meg akarta rohanni a zsidók házáit. Már közel értek a zsidók lakta városrészhez, midőn Besze János ügyvéd, a polgárőrség parancsnoka és a nemzeti mozgalmak vezéralakja, a történekről értesülve, eljűk sietett, s a tömeg elé állott e szavakkal: „Csak holttestemen keresztül.“ E nem várt fellépésre a zavargók egy pillanatra meghökkentek; ezt Besze János felhasználta, s addig tartotta őket szóval, míg a katonaság meg nem érkezett. Így azután eleje vétetett a vérontásnak és a pusztításnak.

Mialatt a városban a hazafias lelkesedés egyre nagyobb hullámokat vetett, a pozsonyi országgyűlésről kapott hírek hatása alatt, megmozdult a hivatalos vármegye is. Andrássy Mihály első alispán márcz. 25-én meleg hangon üdvözlö a pesti közcsendi bizottságot, majd márczius 28-ára egybehívta a közgyűlést, melyen bejelentette az első felelős minisztérium megalakulását. A régi conservatív párt emberei nem tudták magukat beleélni az új viszonyokba. A minisztérium megalakulása után, Szemere Bertalan április 16-án felmentette Andrássy József főispáni helytartót állásától, a ki egész csendben elhagyta helyét, s egy időre visszavonult a közélettől; rövid ideig tartó cs. kir. biztossága után pedig füssi birtokán tartózkodott, a hol 1852 jan. 9-én, alig 46 éves korában elhunyt. Testvéröccse, Mihály sem tud beleszokni egészen az új helyzetbe; bár eleintén nagy buzgalommal teljesíti alispáni és később kormánybiztosi kötelességeit, de buzgalma és lelkesedése abban az arányban hül, a mily mértékben hanyatlik a magyar fegyverek szerencsecsillaga.

Az első felelős
minisztérium.

Baráthi Huszár Zsigmond azonban csakhamar beleilleszkedik az új viszonyokba; nagy tevékenységet fejt ki a nemzetőrség szervezése, és később az ujonczozás körül, e mellett 1848-ban a Közlönynek lelkes vidéki tudósítója.

Az országgyűlés berekesztése és az 1848. évi törvények szentesítése után, május hó 1-én ismét együtt találjuk a vármegye rendeit, hogy meghallgassák Reviczky Pál és Jagasich Sándor követek jelentését. Utána a közgyűlés mindenekelőtt megalakítja a vármegyei hatóságot ideiglenesen képviselő bizottságot, melynek elnökévé Huszár Zsigmond másodalispánt választották, majd megalakítják az 1848: V. törvénycikk értelmében, a középponti választmányt, mely a képviselőválasztást volt hivatva előkészíteni. Az 1848. évi országgyűlés intézkedett a nemzeti őrsereg felállításáról is. A márcziusi napok hatása alatt, mint láttuk, Esztergomban is megalakul a nemzetőrség, ámde megfelelő szabályok hiányában, sok helyen átlépte hatáskörét és vizsálynak vált forrásává.

A nemzetőrség
végleges szervezése.

Az 1848-iki törvények életbeléptetése alkalmával a belügyminiszter is első-sorban a nemzetőrség szervezését rendelte el. Szemere Bertalan belügyminiszter leiratát a máj. 25-én tartott közgyűlésében tárgyalja a vármegye közönsége. Ez alkalommal a nemzetőrség szervezésére a következőket küldte ki : 1. az esztergomi járásban : Ertl Károly, Koltay Zsigmond alszolgabíró, Jagasich Sándor, Simontsits János, Reviczky Károly esküdt, Nagy József és Dombó Antal esküdt. 2. A párkányi járásban : báró Baldacci Antal, Matyasovszky Sándor esküdt, Palkovich Károly főjegyző, Luby József főszolgabíró, Koller Károly, Hamar Pál, Pathó Pál alszolgabíró és Biró Károly. Esztergom városában a nemzetőrség már egy hónappal azelőtt véglegesen szervezve volt. István nádor Besze Jánost nevezte ki, őrnagyi ranggal, a nemzetőrség parancsnokává, a ki április 25-én feleskettette a nemzetőrséget.

A délvidéki forrongás kitörésére a kormány május 16-án tíz önkéntes nemzetőri zászlóaljat szervezett, mely az 1848—49. honvédség alapja volt.

Esztergomi honvédek.

Május 20-án a toborzás megindult országsgzerte. Esztergom város és a vármegye fiai közül többen kötöttek kardot a hon védelmére. Esztergomból Földvály Imre, Pór Antal, Mayer Sándor, Szőgyény János, Brinckmann Antal, Leipolder Antal, Stanzl (Szilárd) János, Huber János, Mészáros Alajos és Tóth József csaptak fel honvédeknek.

Képviselő-választások.

A képviselőválasztások már hadikészülődések közepette folytak le. Esztergom vármegye dunáninneni kerülete Zsitvay Józsefet, a párkányi Varga Benedeket, Esztergom városa pedig Besze Jánost választotta a július 2-ára egybehívott országgyűlésre képviselőül. Ez időtájt töltötték be az esztergomi érseki széket. E magas egyházi méltóságra a kormány Hám János szatmári püspököt ajánlotta, a kit V. Ferdinánd király június 25-én kinevezett. A kinevezésről csak július elsején értesült Hám János püspök, midőn Szatmárról visszatért a fővárosba, hogy az országgyűlésen részt vegyen. Az ország primásaként ő is tagja volt az Innsbruckba menesztett küldöttségnek, majd onnan visszatérve, jelen volt az országgyűlés főrendiházának tanácskozásain. Primási székhelyét azonban sohasem foglalta el. 1848 őszén a pesti Szervita-rend házában lakott, majd a budai primási palotába költözött. Mikor Windischgrätz herceg bevonult a fővárosba, a teljhatalmú fővezér unszolására, a püspöki kar nevében körlevelet intézett minden egyházmegyébe, a papsághoz. E körlevél miatt a honvédelmi bizottmány minden vagyonát zár alá vette. A mint azonban az osztrák sereg kiűrtette a fővárost, 1849 április 22-én Hám János is menekült. Mialatt Bécsben tartózkodott, az udvar részéről felszólították, hogy mondjon le a primási méltóságról. Hám János, a ki egész életét csak a jótékonyágnak és a vallásos cselekedeteknek szentelte, készséggel eleget tett a felhívásnak, s július hó 17-én aláírta lemondását, majd a szabadságharcz befejeztével, visszatért egykori püspöki székhelyére. (Irsik Ferencz : Hám János élete.)

Hám János.

Mikor a délvidéki lázadás és a horvát pártütés egyre jobban terjedt, s az országgyűlés Kossuth Lajos megrázó beszédének hatása alatt, 200.000 katonát szavazott meg, az újonczozás az egész országban megindult. A védelem szervezésével egyidejűleg, a kormány a várakat igyekezett biztonságba helyezni.

A nemzetőrség Komáromban.

Az 1848 augusztus 8-án tartott közgyűlésen felolvastatott Mészáros Lázár hadügyminiszter leirata, melyben az Esztergom vármegyei nemzetőrséget Komáromba rendelte. A vármegye közönsége e leirat értelmében az 1425 főnyi nemzetőrség felét csakhamar talpra állítja, Kruplanicz Kálmán és Bakta Adolf esküdtek még aznap összeszedik a Libád, Kicsind, Párkány, Nána, Kőhidgyarmat, Kéménd helységekben összeírt nemzetőrség felét, Kovács Pál pedig Ébed, Muzsla és Béla helységek nemzetőreit Dunamócson összpontosította, hogy itt bevárják az esztergomi nemzetőröket, s hozzájuk csatlakozzanak. Az Esztergom városi nemzetőrök két százada aug. 10-én indult el Besze János őrnagy vezetése alatt a városháztérről, miután Üрге József városi káplán szent misét mondott. Párkányban és Dunamócson hozzájuk csatlakoztak az Esztergom vármegyei nemzetőrök, így számuk az ezerkétszázat jóval meghaladta. A nemzetőrök ötszáz előfogaton érkeztek Komárom alá, melynek kapuit zárva találták. Besze János ekkor beszédet intézett hozzájuk, mire egy küldöttséget választottak, mely felszólította Mertz várparancsnokot a vár feladására. Mertz engedett a felszólításnak, s erre az esztergomi nemzetőrök augusztus 11-én este 7 órakor bevonultak Komáromba. Alig néhány hét múlva újabb leirat érkezik gróf Bat-

thyány Lajos miniszterelnöktől, melyben 226 nemzetőr kiállítását rendeli el. A vármegye kiállítja ezeket is, a kik Vácra mentek.

A horvát betörés hírére a fegyverkezés általános lesz ; már a megyei tisztviselők is kardot kötnek a haza védelmére. Bartha Adolf esküdt Komáromban van, az esztergomi nemzetörökkel. Kruplanicz Kálmán, a ki Andrassy alispán mellett elnöki jegyzőként szolgált, szintén kardot köt s csakhamar hadnagysággal a 17. honvédszázalékban.

Horváth Rezső egy lovas nemzetőr-csapatot alakít. Szept. 7-én felesküszik a vármegyei önkéntes nemzetőri csapat is, melynek kapitányává Pálóczy Tamást, főhadnaggyává Koller Jánost, alhadnaggyává Dombay Antalt és Gabler Ferenczet választották meg. Andrassy alispán még e napon átadja a csapatot Pálóczynak, kinek vezetése alatt a délvidékre mennek. Az ujonczozás vezetésére a kormány még a szept. 18-án tartott megyegyűlést megelőzőleg, Andrassy Mihályt teljhatalmú kormánybiztossá nevezte ki, a ki a közgyűléstől felhatalmazást nyer az ujonczozásra. E határozat értelmében a 19—23 éveseket hívták fel sorozásra.

Szeptember 5-én érkezett Esztergomba gróf Széchenyi István, a legnagyobb magyar, kinek elméje ekkor már elborult. Orvosa kíséretében kocsin érkezett a városba, hol a Fürdő-szállóban vett lakást. Innen, a gőzhajóállomáshoz menet, a Dunába akart ugrani. De orvosa megakadályozta ebbeli szándékában ; ugrásközben felfogta s az ott levő hajósok segélyével, félig vizesen a primási palota kertjébe vitette. Itt kissé magához tért, mire kocsin elhagyta Esztergomot.

Jellasi horvát bán eközben mindegyre közelgett a főváros felé : a sukorói harc után azonban szégyenszemre Székesfehérvár felé hátrált. A Jellasi közeledtén hírére, Andrassy alispán, attól tartva, hogy a horvát had betör a vármegye területére, október másodikán általános népfelkelést hirdetett ; a népfelkelést két részre osztotta : a jobb szárnyat Huszár Zsigmond parancsnoksága alatt, Kirván és Epölön, a balszárnyat Palkovics Károly vezetésével Bajóthon helyezte el. A népfelkelésnek azonban nem akadt dolga, mert Jellasi a pákozdi (szept. 30) fegyverszünetet felhasználva, sietve felszedte táborát és martalócz hadával Győrön át menekülve, meg sem állt az ország határáig. A Jellasi vert hada után vonuló magyar sereg az osztrák határszélen, Parnadorfnál ütött tábort és csupán csak a határszélek védelmére szorítkozott.

Ez alatt Kossuth Lajos, a honvédelmi bizottmány elnöke, lázas tevékenységgel szervezte az ellentállást ; személyesen akart meggyőződni az újjászervezés hatásáról, e végből október 18-án hajón, egy egész dandártól kísérve, elindult a fővárosból. Ugyanaznap este 6 órakor már megérkezett Esztergomba, s a hajóállomásnál, másfélezer nemzetőr élén, Besze János fogadta. Kossuth, a nemzetörök s az egybegyűlt nép örömrivalgásai mellett, fáklyafénynél szállott ki a hajóból s a hajóállomásról a Fürdő-szállóba ment. Alig ért be a szállóba, égi háború tört ki, s ekkor rögtönözte a nép a Kossuth-nótának ezt a szövegét : „Esik eső karikára . . .”

A Fürdő-szállóban csakhamar megjelentek a vidéki nemzetörök parancsnokai és a vármegyei tisztviselők, a kikkel Kossuth értekezletet tartott ; majd pedig az esztergomi főkáptalan tisztelgését fogadta. Másnap, okt. 19-én reggel 9 órakor tovább folytatta útját Komárom felé, követte őt a vele jött 1500 nemzetőr is, a kiket az esztergomiak gazdagon megvendégeltek. Ezekhez csatlakozott 800 esztergomi nemzetőr is, Palkovics vezetése alatt, a kik 19-én délben szintén Komárom felé indultak.

A trónváltás után a helyzet teljesen megváltozott. A császári hadak fővezére, Windisch-Graetz Alfréd herceg, decz. 16-án megkezdi a támadást a határszélen felállított magyar seregek ellen, melynek vezérét, Görgey Artúrt, előbb Győrre, majd a Vértes hegységig szorítja vissza. A honvédelmi bizottmány mindamellet lázasan szervezi az ellentállást. Szinte nap-nap után érkeznek rendeletei az alispánhoz.

A decz. 2-án, tehát épen a trónváltás napján tartott közgyűlés ismét a katonaság kiállításával foglalkozik. A trónváltásról az 1848 decz. 18-án tartott közgyűlésen értesül a vármegye közönsége, mely hazafias lelkesedéssel veszi tudomásul az országgyűlésnek e tárgyban hozott határozatát, valamint a honvédelmi bizottmányok decz. hó 16-án kelt rendeletét, mely a vármegyét új, mozgó nemzetőr csapatok toborzására, valamint népfelkelés szervezésére szólította fel ; ezt intézkedés végett kiadták az alispánnak. Andrassy alispán ez

Általános fegyverkezés.

Gróf Széchenyi István.

Jellasi bán.

Kossuth Lajos.

A trónváltás.

alkalommal kijelentette, hogy maga áll a népfelkelés élére. Fekete Mihály kanonok 400 frtot ajánlott fel a nemzetőri és népfelkelői bakancsok készítésére.

A lelkesedést azonban csakhamar csüggedés és kétségbeesés váltja fel. Görgey decz. 27-én csakugyan elhagyta Győrt, és Tata felé húzódott. 29-én már Bicskére tette át főhadiszállását, a honnan a főváros alá vonult. Perczel Mórnak sem sikerült Mórnál feltartóztatni az ellenséget; csatát veszítve, szintén Budapest felé hátrált, majd mindaketten elhagyják a fővárost, miután a honvédelmi bizottmány már jan. 1-én áttette Debreczenbe székhelyét. Esztergom ezzel teljesen ki volt szolgáltatva az ellenségnek. 1849 újev napja komor hangulatban kelt fel; eltűnt a vármegyéből a lelkesedés, mindenki aggodalommal és kétségbeesséssel tekintett a bizonytalan jövő elé.

Katonai uralom Esztergomban.

Windisch-Grätz herczeg 1849 jan. 5-én kardcsapás nélkül elfoglalta a fővárost. Másnap gróf Wrba László altábornagy, Budapest és a szomszédos vármegyék katonai parancsnokaként, jan. 6-án kelt rendeletével Esztergom vármegyét ostromállapotba helyezte. Windisch-Grätz rendeletére Schifmann császári ezredes, egy ezred élén jan. 15-én megszállotta Esztergomot, és ezzel a vármegye székhelye katonai uralom alá került. Schifmann ezredes mindenekelőtt kitűzette a feketesárga lobogót a vármegye házára és a városházára, majd felkereste Andrassy Mihály alispánt, a ki meghunyászkodva, készségesen teljesítette parancsait. Andrassy másnap egybehívatta a vármegyei tisztikart és a vidéki urakat — közgyűlést nem lévén módjában hirdetni, — hogy hódoló feliratot intézzenek Ő Felségehez trónfoglalása alkalmából. Csakhamar egybegyűltek a meghívottak, a kiknek Andrassy előadta az összejövetel célját. Majd Nagy József érseki főügyész emelkedik szólásra, kijelentvén, hogy ő V. Ferdinándot most is törvényes uralkodónak tekinti, ennél fogva indítványozza, hogy a felirat V. Ferdinánd királyhoz intézessék. Az elnöklő alispán azonban figyelmeztette, hogy óvakodjék hasonló „láízító“ beszédektől. Utána Reviczky Pál főügyész, volt országgyűlési követ emelkedett szólásra, a ki csupán annyit óhajtott a feliratba belevétni, hogy Ő Felsége az 1848-iki törvények fenntartására kéressék fel; az alispán őt is leintette. Ekkor az egybegyűltek sietve aláírták a már készen tartott hódoló feliratot, s komor hangulatban széteszlottak. A vidékiek gyorsan elhagyták Esztergomot, mert nem érezték magukat biztonságban a katonai önkényuralom alatt.

Schifmann ezredes, felkeléstől tartva, egész éjen át készenlétben tartotta a katonaságot. A katonai uralom tömérdek zaklatást és szenvedést hozott a lakosságra. Schifmann ezredes mindenekelőtt elrendelte a fegyverek beszolgáltatását, de mivel a beszolgáltatott mennyiség nem elégítette ki, megkezdődött a házkutatás. Este kilencz órakor a város összes vendéglőit be kellett zárni, kivéve azokat, a melyekben a tiszturak mulattak. Ez időn túl csak engedélyvel volt szabad az utcákon járni, akkor is csupán egyedül, mert ha két ember ment együtt, azokat a katonai járőr irgalmatlanul bekísérte. A sok zaklatáshoz járult, hogy a kolera-ragály, mely még 1848 november elején tört ki Szenttamáshegy városban, nem szűnt meg, sőt a kemény tél ellenére egyre szedte áldozatait.

Mivel a császári had nem mert átkelni a Dunán, a párkányi járás lakossága szabadabban lélezkedett. Andrassy Mihály rendeletei ellenére, a járás lakossága, különösen a távolabb fekvő községekből, be sem szolgáltatva a fegyvereket; az ottani járási tisztviselők, a komáromi várórségben reménykedve, nem is teljesítették a mindenható alispán rendeleteit.

A császáriak távozása.

A szolnoki győzelem után (1849 jan. 22) Windisch-Grätz már a főváros megtámadásától tartott, ezért Schifmann ezredet ezredével együtt Budára rendelte. E hír sajról-szájra járt, s mindenfelé lelkesítőleg hatott, de annál nagyobb aggodalmat keltett azok között, a kik az önkény zsoldjába szegődtek. Andrassy Mihály nem is mert Esztergomban maradni, hanem hivatalos ürügyek alatt, a sereggel együtt szintén Budára tartott. Alig hagyta el a császári katonaság Esztergomot, a párkányi járás népe Kőbölkúton gyűlést tartott, melyen Reviczky Károly főszolgabíró elnökölt. A nép Palkovics Károlyt kívánta vezéréül, ama kevesek egyikét, a kik a vármegyei tisztikarból nem szolgálták az önkényt. Jan. 28-án a vármegyei bizottsági tagok Palkovics Károly elnöklete alatt közgyűlést tartottak, a melyen a Debreczenbe menekült honvédelmi bizottmány és országgyűlés rendeleteit felolvasták. Erre az egybegyűltek az országgyűlést egyhangúlag törvényesnek ismerték el s feliratilag üdvözölték. E felirat azonban már nem juthatott el Debreczenbe, mert Windisch-Grätz értesült az

Seitovszky János.
1849—1866.

Kopácsy József.
1838—1847.

Esztergomi honvédemlék.

Esztergom vármegyében történekről, s Horváth ezredes parancsnoksága alatt, egy zászlóalj gránátost küldött gőzhajón Esztergomba. Horváth ezredes tüstént hozzáfogott a „lábadók“ nyomozásához. A tisztikar tagjai azonban nem várták be a császáriak jövetelét, hanem átmentek a hajóhídon, melyet azután éjjel átfúrtak és alácsúszítottak. A párkányi járás székhelyét pedig Bátorkeszibe, mint biztosabb helyre tették át, a hol hazafias tisztviselők is otthonra találtak.

Horváth ezredes, a mint kikötött, vérebként látott hozzá a nyomozáshoz. Február 4-én az alispáni teendőkkel Reviczky Károlyt bízta meg. Majd a tisztikar egy tagját, Szabó Alajost elfogatta, a kit a haditörvényszék kötélhalálra ítelt. Utóbb azonban öt évi várfogságra változtatták az ítéletet. Horváth ezredes ekkor arra törekedett, hogy a nemzeti ellentállás lelkét, Palkovics Károlyt élve vagy halva kézre kerítse. E végből Förster Ferencz, a gőzhajózási társaság raktárnoka, a ki még néhány nappal előbb nagy szolgálatokat tett a nemzeti ügynek, most pedig érdemeket akart szerezni az önkényuralom előtt, néhány gránátost magyar parasztruhába öltöztetett s velük hajón Karvára ment, hogy az ott időző Palkovics Károlyt elfogja; ily módon gondolta felcédetni eddig tanúsított magatartását. De rajta vesztett, mert a nemzetörök már előre értesültek álnokságáról, s február 4-én, mire hajója Csenkéhez ért, heves ágyútűzzel fogadták; erre kénytelen volt visszafordulni Esztergomba. Az esetben, ha a magyar tüzérek ügyesebben czéloztak volna, talán el is süllyed hajója, de így is megtépázva került vissza a kikötőbe. Förster Ferencz, a ki mindkét félnek szolgálatot akart tenni, életével lakolt e kétszínű magatartásáért. Horváth ezredes, azért, a miért egy hajót akart a magyarok kezére játszani, február 8-án agyonlövötte. Palkovics tehát megmenekült az orgyilkosoktól, s még nagyobb lelkesedéssel szervezte az ellentállást.

Február 5-én a gróf Esterházy Pál parancsnoksága alatt álló népfölkelők és nemzetörök egész Párkányig hatoltak, s ott elkezdtek ágyúzni a túlparton levő császári szekértábor, mire a császáriak szintén ágyúkat irányítottak ellenük, de bár ötven lövést tettek, kárt nem okoztak a nemzetörökben.

Február 15-én megérkezett Andrássy József cs. kir. biztos is, a ki átvette a vármegye kormányzatát, s Reviczky Károlyt megerősítette állásában. A nemzeti ügyszó szító tisztviselők helyébe mindenre kapható szolgálókat nevezett ki. Esterházy Pálnak alig 1500 főből álló hadát Neustätter tábornok február 9-én Érsekújvárnál megverte, s így a vármegye dunáninenni része is az ellenség kezébe került. Neustätter tábornok 3000 főnyi hadával február 12-én Érsekújvárról Esztergomba vonult; útközben a hadosztályához tartozó Jellasich-huszárok a falvakat mindenütt kifosztották. A mint Esterházy hada elhagyta Párkányt, a császáriak átkeltek a Dunán és mindenfelé járőröket küldtek szét a gyanúsítottak összefogdosására. Palkovics Károly, valamint mindazok a tisztviselők, a kik a nemzeti ügy mellett rendületlenül kitarottak, névszerint: Nedeczky Károly, Heya Tivadár, Koller Károly, Paczolay László, Biró Károly, Ertl Károly, Simontsits János, Závody Albin, Domby Antal és Juhász Ignác ekkor Bátorkesziből Komáromba menekültek s ott február 7-én gyűlést tartottak; Esztergom vármegye székhelyéül Komáromot jelölték ki. A közgyűlés végzéseit 300 példányban kinyomatták, s hajósok és más emberek segítségével szétküldték Esztergom vármegye községeibe.

Márczius 16-án a császáriak ostrom alá fogták Komáromot; ez időtől kezdve egész április 24-ig, szünet nélkül bombázták a várat. A bombázás elhallatszott egész Esztergomig, melynek lakosságát az ostrom állandó izgalomban tartotta.

A tavasz közeledtével a császári hadaknak sem volt sokáig maradásuk Esztergomban. A diadalmas honvédsereg mindegyre jobban közeledett a Dunához, mire a fennhéjázó, elbizakodott helyőrséget is aggodalom szállotta meg, mely átragadt azokra is, a kik az önkény szolgálatába szegődtek. Április elején már lázas készülődés volt észlelhető Esztergomban. Az osztrákok vereségeinek első híreit a Götz-féle hadosztály hozta, mely a váci vereség (április 10.) után meg sem állott Esztergomig. Alig néhány nap múlva Windisch-Grätz herceget felmentették állásától, s helyébe báró Welden Lajos tábornagyot nevezték ki, a ki elfoglalván helyét, csakhamar Esztergomban termett, s itt összpontosította a napról-napra növekedő császári hadat, úgy hogy április 16-ika táján 30.000 ember volt Esztergomban, mely akkor valóságos táborhelylyé lett.

Üldöztetések.

A nagysarlói
ütközet.

A diadalmas honvédsereg a váci győzelem után Komárom felszabadítására indult, s április 16-án már Léva körül táborozott. Wohlgemuth tábornok, Esztergomba összevont hadával, április 18-án Nagy-Sarlóig nyomult előre, a hol állást foglalt. Feladata volt a Komárom felé vonuló honvédek feltartóztatása, ámde április 19-én Klapka, Damjanich, Gáspár András, Nagy Sándor és Pöltenberg csapatai döntőleg megverték. A szélsőrt osztrák had egy része Párkányig menekült, ott átkelt a Dunán, s a hidat maga után felégette és elsűlyesztette.

Görgey Arthur, az új fővezér, a lévai várrom ormáról nézte a megrázó küzdelem lefolyását. A döntő csata után az I. és a III. hadtestet Komárom felé rendelte, viszont a VII. hadtestet, meglepetések elhárítása céljából, a pest-nánai országra küldte.

A kéméndi
csata.

Gáspár András a menekülő császáriak üldözése közben egész Kéméndig jutott; ép tovább akart nyomulni Nána felé, midőn hírül hozták neki, hogy Wyss tábornok Kőhid-Gyarmat felől 2500 emberrel közeleg feléje. Wyss dandárát eredetileg Wohlgemuth támogatására küldték Esztergomból, de megkésétt és miután akkor még mitsem tudott a nagysarlói csatáról, április 20-án nagy elbizakodottsággal Gáspár hadosztályára támadt. Ámde a diadalittas honvédsereg szétverte Wyss dandárát, mely azután eszeveszetten menekült Esztergom felé.

Gáspár András még a kéméndi csataterén átadta a VII. hadtest vezetését Pöltenberg tábornoknak, maga pedig végleg visszavonult a hadvezetéstől. Pöltenberg egész Párkányig nyomult előre; itt bevárta Kmetty hadtestét, mely Vác felől érkezett, azután ő is Komárom felé vonult s április 24-én már Perbetén táborozott.

A nagysarlói és a kéméndi csaták rendkívül nagy zavart támasztottak az Esztergomban összezsúfolt császári katonaság között, melynek minden tagja egy-egy vert hadhoz tartozott. Gróf Colloredo végre nagy nehezen lábra állította az esztergomi császári hadat, mely április 24-én, Szentgyörgy napján, sebesültjeinek hátrahagyásával megkezdte a visszavonulást.

Alig hagyták el a császáriak Esztergomot, mintegy varázsütésre előtűntek a nemzeti lobogók. A város polgárai közül többen csónakokon átmentek Párkányba, a hol Kmetty ezredes csapatai közül néhány zászlóalj tanyázott. Meghívásukra a beszercei zászlóalj és egy század Vilmos-huszár csakugyan átjött Esztergomba, a hol a lakosság kitörő örömmel üdvözölte őket.

A független-
ségi nyilatko-
zat.

A mint április 22-én Komárom felszabadult az ostromzár alól; az ottrekedt vármegyei tisztviselők, élükön Palkovics Károlylyal visszatértek Esztergomba. Április 29-én már Kmetty ezredes csapatai is Esztergomban voltak, s a város április 30-án népünnepélyt rendezett számukra, melyen az egész vidék közönsége megjelent. Április 30-án Palkovics Károly, mint újonnan kinevezett kormánybiztos, értekezletre hívta össze a vármegye közönségét, hogy a másnap tartandó közgyűlés tárgyait megbeszéljék. Ez értekezlet után a vármegyeház nagytermében elhelyezték Kossuth Lajos arczképét, a városban felolvasták a függetlenségi nyilatkozatot. A május 1-én tartott közgyűlés az önkényuralom alatt működött tisztviselőket állásuktól elmozdította, s új tisztikart választott. Első alispán Meszena János, másodalispán Somogyi Flóris, főjegyző Nedeczky Károly, főügyész Paczolay László lett.

Tábori kórház.

Május 6-án nagy ünnepek mellett megünnepelték a függetlenségi nyilatkozatot. Palkovics kormánybiztos legott munkához látott; a magyar kormány rendeletéből nagy tábori kórházat rendezett be, mely célra a várban levő épületeket, valamint a kanonoki lakásokat lefoglalta s közbenső falazikat áttörte. Idehozta a nagysarlói és a csallóközi csatában, valamint a Buda és Komárom ostrománál megsebesült honvédeket. A magyar nemzet lovasiaságát élénken jellemzi az a körülmény, hogy az itt hátrahagyott sebesült császári katonákat is ugyanoly gondossággal ápolták, mint a honvédeket. A kórházban elhalt honvédeket külön temetőben temették el, mely mai napig fennáll. Itt nyugszik 175 császári katona is. Sírjuk fölé 1861-ben állítottak emlékoszlopot.

Újjonczás.

Maga a kormány, valamint a nemzet is jól tudta, hogy Budavár visszafoglalásával a függetlenségi harc még nem ért véget. Palkovics kormánybiztos csakhamar megkezdte az újjoncuzást. Május 11-ig 222 újjoncot küldött Kecskemétre; 22-én ismét 176 újjoncot, utóbb még 64-et állított ki a vármegye, 26-án pedig a vadászcsapatokhoz vonultak be. A lelkesedés az iskolákba is behatolt.

Az érseki tanítóképző-intézet növendékei közül tizennégyen, a kispapok közül hatan csaptak fel a honvédek közé. Palkovics helyreállította a hajóhidat Beszédes mérnök vezetése alatt, majd összeszedette Kéménden és Farnadon a fegyvereket, a melyeket a menekülő császáriak elhárnytak. Beszédes mérnök öt nap alatt készült el a hajóhíddal.

Az orosz beavatkozás hírére a kormány keresztes hadjáratot rendelt, majd az összes vallásfelekezetek lelkészeihez felhívást intézett, melyben őket a szabadságharcz folytatására lelkesítő szentbeszédnek tartására, egyházi menetek rendezésére, valamint istentiszteletek tartására kérte fel.

Május végén (28-án és 29-én) Görgey fővezér végre azokat a hadtesteket, a melyek Buda ostrománál működtek, útnak indította a Vág és a Rába vonal felé, hogy a közlő osztrák-orosz egyesült haderőt feltartóztassák. E hadtestek közül az I. Nagy Sándor, a II. Asbóth Lajos, a III. Knezich Károly tábornokok parancsnoksága alatt, május utolsó és június első napjaiban vonult keresztül, az Esztergom és Párkány között készült hajóhídon; ezeket követi Görgey Ármin mozgó hadoszlopa, mely a bányavárosok felé volt vonulandó.

Görgey Ármin hada június 6-án még Esztergomban volt, míg az I., II. és III. hadtesi Érsekújvárig nyomult előre. Görgey vereségeinek hatása alatt június 26-án újból rendelet érkezett a vármegyéhez, mely minden fegyverfogható embert felkelésre szólít fel. Palkovics ernyedetlenül buzgólkodik újabb felkelők kiállításán, ámde a vármegye ereje már kimerült, szinte az egész férfilakosság a táborban volt, otthon csak tehetetlen aggok, vagy nyomorékok maradtak.

Görgey fővezér június 28-án, Győr eleste után, hadával a komáromi vár oltalmazó sánczai mögé húzódott; miután a július 2-án megkísérlett keresztültörés a Komáromot ostromló seregen nem sikerült, július 12-én megindította Komáromból hadait Vác felé.

Görgey Ármin száguldó dandára, már 12-én délben távozik Komáromból, ezt követi 13-án hajnalban az I., III. és VII. hadtest Görgey Artúr tábornok vezetése alatt.

A honvédsereg az első éjjelt Bátorkesziben töltötte, onnan Muzslán, Nánán és Garamkövesden át, Szob felé vette útját.

Görgey seregének elvonulása után Esztergom vármegye az önkény uralma alá jutott. Ezzel véget ért a nemzeti küzdelem Esztergom vármegyében, s következett a vérbosszu, a megtorlás ideje.

A mint Haynau, az új császári fővezér bevonult Budapestre, báró Geringer Károly, Magyarország teljhatalmu polgárai biztosa is megkezdte működését. Első dolga természetesen az új közigazgatás szervezése volt. Alighogy a császári hadak bevonultak Esztergomba, elsősorban is tisztviselőkre volt szükségük, a kik az önkény utasításait végrehajjták, beszállásolásról, hadsereg-élelmezésről gondoskodnak. A május 1-én választott hazafias tisztikar nem maradhatott helyén, de még a volt conservatívek, a kik végigszolgálták Windisch-Grätz uralmát, sem voltak hajlandók a rémuralom embereivel érintkezésbe lépni. De azért erre is akadt ember. A vármegyei közigazgatás új főnöke Jagasich Sándor lett, a ki 1849 augusztus 26-án elfoglalta hivatalát.

Még az orosz el sem hagyta a leigázott országot, már is megkezdődtek az elfogatások. Az áldozatok sorát Palkovics Károly kormánybiztos nyitja meg, a kit Pestre, az újépületbe hurczoltak, a hol gróf Batthyány Lajossal, Magyarország első felelős miniszterelnökével együtt volt elzárva. A haditörvényszék tizenkét évi várfogságra ítélte, melyből négyet Munkácsen és Komáromban kitöltött; azután Karvai birtokára belebezettett, hol az önkényuralom állandó felügyelete alatt tartózkodott. Besze János, Esztergom város országgyűlési képviselője, a kit 1851-ben tíz évi várfogságra ítéltek, sem kerülhette ki az önkény bosszuját. Gasparich Kilit Márk ferenczrendi szerzetest, a Muraköz hőst, a ki a szabadságharcz után itthon rejtőzött, s a kit 1852-ben Esztergomban valaki felismert és elárult, szintén áldozatául esett az önkénynek, mely őt elfogatta és vásra verve, Pozsonyba kísérte, hol 1853 szeptember 2-án felakasztották. Szabó Alajos, a kit még Windisch-Grätz ítél el öt évi várfogságra, Olmützben raboskodott, honnan azonban két év mulva szabadon bocsátották. (Gracza György: A Magyar Szabadságharcz Története. I—V. Közlöny 1848—49. évfolyam. — Nemetőr 1848. Kőrösy László dr. Esztergom. — Vármegyei levéltár: Közgyűlési jegyzők. 1848.)

Önkény-
uralom.

Elfogatások.

Scitovszky
János.

Az orosz had már benn volt az országban, s a nagy nemzeti küzdelem a vége felé közelgett, midőn Ő Felsége 1849 július 21-én Nagykéri Scitovszky János pécsi püspököt nevezte ki az elárvult esztergomi érseki székebe, a kit gróf Almássy Mór kamarai helytartó szeptember 16-án főpásztori méltóságába beiktatott. Magyarország primásai közül csak keveseknek jutott oly hosszú, fontos, annyi nemzeti gyásztól és egyszersmind annyi örömtől kísért közpálya osztályrészül, mint neki. Midőn primási székét elfoglalta, a magyar katolikus egyház függetlensége is veszélyben forgott. A következő évtized (1850—1860) alatt egyedül a primási szék volt az, melyet az önkény nem tudott eltiporni, mint minden más egyebet, mely a nemzeti önállóságra és az ezeréves alkotmányra emlékeztet. Habár e korszakban a magyar katolikus egyház sem maradt teljesen sértetlen, Bach rendszere mégsem hajthatta a bécsi függőség alá, mi elsősorban Scitovszky érdeme, a ki éber figyelemmel őrködött egyházhatósági jogain és midőn azokat csorbítva látta, mindenkor a legnagyobb erélyvel kelt védelmükre. Legjobban tanúskodik erről az 1855. évi július 7-én IX. Pius pápához intézett felírata, melyben a magyar primások jogainak védelmére nagy jogérzékkel és a történelmi bizonyságok gazdag tárházával szólalt fel, miként ez a magyar egyház fejének ügyei által elsősorban érdekelt esztergomi főkáptalannak 1858 február 15-én kelt felíratában is kifejezésre jutott. (Török János i. m. I. 180). A magyar egyház egysége sohasem volt erősebb és nagyobb, mint épen e korszakban és Esztergom ismét azzá lett, a mi az egész középkoron át volt: a magyar katolikus világ középpontja és székhelye.

Nem lehet célunk, hogy Scitovszky János nagyarányú egyházi működésére kiterjeszkedjünk, csak röviden jelezni akarjuk azokat az eseményeket, melyek a vármegye és a város történetével szoros összefüggésben állanak. Scitovszky János 1850 vízkereszt napján (jan. 6.) foglalta el ünnepélyesen a primási széket. Még 1850. augusztus havában a magyarországi püspöki kart tanácskozássra hívta egybe Esztergomba, melyen a püspökökön kívül, a szerzetesrendek főnökei, valamint egyes meghívott egyetemi tanárok is részt vettek. E tanácskozások közben, augusztus 27-én, Károly Ambrus főherceg esztergomi érsek hiült tetemeit nagy gyászünnepségek közepett a Bazilika sírboltjában helyezték el. 1850-ben áthelyezte a nagyszombati Szent Istvánról nevezett papnevelő-intézetet Esztergomba. 1851-ben újból felépíttette a Kopácsy primástól létesített s a szabadságharcz viharai alatt elpusztult hajóhidat, melynek építési munkálataira Dömötöri Németh György címzetes püspök ügyelt fel. Az új híd megnyitása május 29-én ment végbe. A primás előbb fényes egyházi segédlettel felszentelte, majd a káptalan tagjaitól követve, végigkocsizott rajta. Ugyanez évben, megbízásából, Galánthai Fekete Mihály kanonok zsinati vizsgálatot tartott a vármegyében. 1852 július 2-án Ő Felsége, magyarországi körútja alkalmával, Esztergomot is meglátogatta, s ekkor a primás fogadta nagy fényvel. Ez alkalommal megtekintette az esztergomi Bazilikának 1850 óta serényen folyó építkezési munkálatait. A legfelsőbb látogatás után, augusztus 30-án évenként 14.000 frt segélyt utalványozott a császári királyi vallás- és közoktatásügyi miniszterium a primás kezéhez, az építkezések befejezésére.

1853-ban vette kezdetét a primás elnöklete alatt a káptalani egyházlátogatás, mely hívatva volt a káptalan jogait és kiváltságait, úgyszintén birtokviszonyait megállapítani és az enyészettől megóvni. Ily egyházlátogatás, fennmaradt adataink szerint, a magyar katolikus egyház ezer éves múltja alatt mindössze csak négy ízben tartatott. Az elsőt Kanizsai János 1397-ben, a másodikat Lippay György primás 1652-ben, a harmadikat gróf Barkóczy Ferencz 1761—65 között, végül a negyediket Scitovszky János tartotta.

Scitovszky primás 1854 október 19-én hosszabb időre elhagyta székvárosát, s a pápa hívására Rómába ment, honnan 1855 január 7-én érkezett vissza. Római tartózkodása alatt a magyar katolikus egyház függetlenségének megóvása érdekében is jelentékeny munkásságot fejtett ki. Időközben az esztergomi Bazilika munkálatai mindegyre jobban a befejezés felé közelegtek. Scitovszky, a ki 1.200.000 forintot fordított az építkezésekre, 1856 július 1-én bocsátotta ki körlevelét a papsághoz és a hívekhez, melyben őket a Bazilika felszentelésének ünnepére meghívta. (Magyar Sion 1866. — Religio (1850—1855.)

Közállapotok
a szabadságharcz
után.

Mielőtt ez országgraszoló ünnepségek leírásához fognánk, rövid áttekintést kell nyújtánunk a közigazgatásról és a közállapotokról. A midőn az önkény

Jagasich Sándort tette a vármegye főnökévé, a közigazgatás szervezése csupán a legszükségesebb teendők szemmel tartásával eszközöltetett. A régi vármegyei tisztviselők, a kiket az önkény meghagyott, abban a reményben, hogy az önkényuralom csak ideiglenes lesz, megmaradtak állásaikban akkor is, midőn a katonai uralmat a polgári abszolútizmus váltotta fel. Az első beosztás szerint, mely 1850-ben lépett életbe, Esztergom vármegye a pest-budai kerülethez tartozott; ez a beosztás 1853-ig tartott. Ekkor azonban a közigazgatás végleges szervezetet nyert, mely az októberi diplomáig maradt fenn. Míg a katonai uralom tartott, a közigazgatási tisztviselők a katonaság felügyelete alatt állottak. 1850—51-ben a gróf Wimpfen-féle gyalogezred három zászlóalja, azonkívül egy hat fontos ágyúüteg állomásozott Esztergomban. 1850 január 18-án lépett életbe a zsandárság intézménye. Esztergomban egy zsandárhadnagy, egy zsandárőrmeister és hat gyalogzandár alkotta az őrséget.

1853-ban a közigazgatás véglegesen szerveztetvén, az új beosztás szerint a vármegye területe velősággal szétdaraboltatott. A vármegye új felosztása.

Esztergom vármegye dunántúli része, a Komárom vármegyei kócsi és tatai járásokkal együtt alkotott egy közigazgatási területet, Esztergom székhellyel. Hatósága alá egy város, három mezőváros, hatvannégy falu és huszonhat puszta tartozott. E terület közigazgatásilag a következőleg oszlott fel: 1. esztergomvidéki járás, 2. kócsi, 3. tatai járás, (utóbbi kettő vegyes szolgabíróság volt), 4. Esztergom város.

Esztergom vármegye főnöke Jagasich Sándor volt, a ki utóbb a Ferencz József-rendet, majd a helytartósági tanácsosi címet nyerte és egészen az októberi diplomáig megmaradt állásában. Mellette két vármegyei biztos, egy vármegyei titkár, egy vármegyei orvos, egy segédhivatali igazgató és két irodatiszt működött, ezek mind idegenek voltak. Ellenben a járási hivatalokban a magyar elem kerekedett fölül. Az esztergomi járás szolgabírája Mattyasóvszky Sándor volt, mellette szolgabíróági segédként Zombory Lipót működött. A kócsi járás szolgabírája Nagyidai Sávoly Lajos; ugyanott Miskey Géza, Kornyai Homoky András és Lukics Vincze voltak a szolgabírói segédek.

A tatai járás élén Reviczky Károly állott, mellette Horváth István és Leveleki Molnár Lajos működtek. Esztergom város közigazgatása élén Takács István polgármester állott. Az igazságszolgáltatás tekintetében Esztergom vármegye a cs. kir. buda törvényszék alá tartozott. Esztergom város és az Esztergom vidéki szolgabíróság területére kiterjedő hatáskörrel, külön járásbírószágot szerveztek, melynek hatásköre bűnügyekben a kócsi és a tatai járasok területére is kiterjedt. Polgári ügyekben a tatai és a kócsi járási vegyes szolgabíróságok jártak el.

Míg az újjászervezett Esztergom vármegye a budai helytartóság alá tartozott, addig a vármegye dunáninneni részét, a muzslai járást, Komárom vármegyéhez csatolták, s egyúttal a pozsonyi cs. kir. helytartóság alá rendelték.

A muzslai járáshoz három mezőváros, huszonnégy falu és kilencz puszta tartozott. 1856-ban a járás élén Bory Károly állott; a járási tisztviselők, kettő kivételével, mind idegenek voltak.

Pénzügyigazgatás szempontjából a vármegye a budai pénzügyigazgatóság alá került. Tatán külön pénzügyőrség volt, élén pénzügyi biztossal.

El kell ismerni, hogy a beosztás igen jól festett a papíron, valójában azonban mind a közigazgatás, mind az igazságszolgáltatás terén meglehetősen zavar uralkodott. Közgazdasági tekintetben különösen figyelemreméltó a vácz—pozsonyi vasútvonal kiépítése, mely még az 1850. év folyamán elkészült; a vácz—párkány-nánai szakasz 1850 november 15-én, a párkány-nána—pozsonyi szakasz pedig egy hó múlva, december 16-án adatott át a forgalomnak.

Ezzel Esztergom a fővárossal, valamint Béccsel, közvetetlen vasúti összeköttetést kapott.

A takarékpénztárak közül csupán az 1845-ben alakult Esztergom városi takarékpénztár állott fenn, melynek 1856-ban Heya Imre és Andrassy Mihály voltak igazgatói.

Az önkényuralom első éveiben mindennemű társas összejövetel a legszigorúbban eltiltatott, így a társulati élet is teljesen hiányzott. Még 1856-ban is csak egy temetkezési egylet állott fenn Esztergomban, mely 1851-ben alakult, s a melynek elnöke Segesdy József volt, s ekkor csak tizenöt tagot számlált; 1859-

ben azonban a tagok száma 1500-ra emelkedett. Ordódy Tivadar kanonok elnöklete alatt 1858-ban egy második temetkezési egyesület alakult Esztergomban, 600 taggal. 1857-ben végre sikerült egy Casinó-egyletet megalakítani, mely Jagasits Sándort választotta elnökévé; 1859-ben már 200 tagja volt, leginkább a hivatolnokok köréből, mert a vidéki úriosztály óvatosan kerülte a társadalmi érintkezést a hatalom embereivel.

A tanintézetek közül, a papnevelő-intézetten kívül, a Benedek-rendű gimnázium állott fenn, melyet 1852-ben nyolcz-osztályúvá egészítettek ki, s a vallás-és közoktatásügyi miniszteriumtól érettségi vizsgálatok tartására nyert engedélyt. 1858-ban már 208 hallgatója volt. 1857-ben mozgalom indult meg egy reáliskola emelése érdekében, mely még ebben az évben megnyílt.

A bazilika
fűlszentelése.

A bazilika felszentelése 1856 augusztus 31-én ment végbe, mely, a résztvevők számát tekintve, országos ünneppé lett. A szabadságharcz óta ez volt az első nagyszabású ünnep, a melyen az ország számottévvó tényezői elsőízben találkoztak egymással, de szinte páratlan nagy számban gyűlt egybe a nép is; az ország minden részéből érkeztek zarándokcsapatok. A magyar kath. egyház egysége tán sehoh sem domborodott ki jobban, mint ezen az ünnepen, s mintegy újmutatásúl szolgált a jelenlévő osztrák minisztereknek, hogy a magyar kath. egyház önállósága ellen megindított harc egy táborba hozta nemcsak a magyarországi klerust, de az ország összes katolikussait is. Az ünnepély jelentőségét különösen emelte az a körülmény, hogy Ő Felsége, valamint a főherczegek is jelen voltak. A felség augusztus 30-án, hadihajón érkezett Esztergomba, báró Bach, gróf Buol és lovag Toggenburg miniszterek kíséretében, a kiket a hatóság részéről báró Augusz komáromi megyefőnök fogadott. Ő Felsége a primási palotában vett szállást; megérkezése után a püspöki kar, majd a helyi hatóságok tisztelgését fogadta. Másnap, 31-én reggel megindult a menet a bazilikába, mely alkalommal gróf Forgách Ágoston kanonok lóháton vitte az apostoli keresztet Ő Felsége díszhintaja előtt. A felséget, ki e napon huszár-tábornoki egyenruhában, a Szent István-rend szalagjával jelent meg, a nép mindenfelé kitörő lelkesedéssel fogadta.

Az egyházi szertartás befejezése után a primási palotában száz, a papnöveldében négyszáz és a Fürdő-szállóban háromszázötven terítékű ebéd volt. Az ebéden a primás felköszöntőjére Ő Felsége a következő szavakkal válaszolt: „Szívesen fogadom a hódolatot, áldja meg az Isten az egész hazát.“ E pchárköszöntő rendkívül nagy lelkesedést keltett az egybegyűltekek között, s csakhamar elterjedt az egész várost ellepő ünneplő sokaságban, mely e napot egy jobb jövő hajnalaként üdvözölte. Az ebéd végeztével, este hat órakor, a felség megtekintette a népünnepelet, a hol Jagasich Sándor megyefőnök és Reviczky Károly főszolgabíró kísérték, majd onnan visszatérve, végigkocsizott a fényesen kivilágított városban és este féltíz órakor, négyszáz fáklya fénye mellett, a hajóhídon át, a nánai vasútállomásra visszautazott székvárosába.

Kérvény az
alkotmány
érdekében.

Az esztergomi bazilika felszentelési ünnepe összehozta a régi, 1848 előtti conservatív-párt vezéralakjait, valamint a püspöki kar tagjait. Már ekkor megkezdődtek a tanácskozások az alkotmány visszaállítása érdekében. E tanácskozások eredménye volt az a kérvény, melyet 1857-ben, a felség második körútja alkalmával intéztek az uralkodóhoz. Ezt 129-en írták alá, s benne újra követelték az 1847-iki alkotmány visszaállítását.

A kérvényt Scitovszky herczegprimás is aláírta, sőt magára vállalta, mint a nádor hiányában az ország első méltósága, annak átnyújtását. A kérvényt azonban Bach belügyminiszter visszautasította, sőt aláíróit forradalmárokknak tüntette fel az uralkodó előtt. (Millen. Tört. X. 486. 518.)

Az esztergomi Bazilika felszentelését követte 1857-ben a máriacelli zarándoklat, mely elsősorban szintén nemzeti ünneppé lett. A búcsújárásra 1857 július 16-án bocsátotta ki Scitovszky primás a meghívókat, s a körmenetet szeptember 3-án indította meg Pozsonyból, melyben a népek ezrei vettek részt. 1858 szeptember 19-én vette kezdetét Esztergomban az érseki tartományi zsinat, mely számos üdvös intézkedést tett az egyházi fegyelem dolgában.

Scitovszky
aranymiséje.

Midőn 1859 november 6-án az egész magyar katolikus egyház Scitovszky primás aranymiséjét ünnepelte, Esztergomban ismét mozgalmas élet uralkodott. Az ünnepélyen részt vett Albrecht főherczeg, Magyarország akkori katonai kormányzója, valamint gróf Thun Leo vallás- és közoktatásügyi miniszter is,

továbbá tizenhat püspök és Apponyi, Károlyi, Zichy, Pálffy, Esterházy, Széchenyi és Viczay grófok. Az egyházi szertartást követő ebéd eseményei élénken jellemzik az akkor megváltozott politikai viszonyokat. Albrecht főherceg magyar nyelven tartott pohárköszöntője után Bartakovich Béla egri érsek emelkedett szólásra, s a primásra mondott pohárköszöntőjében követelte a nemzet nevében való erélyes felszólalást akkor, a midőn a nemzetnek nincs alkotmánya és koronás királya. Ily felszólalás azelőtt súlyos megtorlásban részesült volna, ekkor azonban csak annyi történt, hogy a főherceg kíséretével együtt gyorsan eltávozott a primási palotából. (Mill. Tört. X. 546. M. Sion 1866. 780. Vasárnapi Ujság 1859.)

Az októberi diploma (1860 október 20) elsöpörte Bach rendszerét. A hivatalnoki kar csakhamar eltűnt a városból, melynek lakossága szabadon adhatott érzelmeinek kifejezést. Az októberi diploma kibocsátásakor az uralkodó megbízta báró Vay Miklós főkancellárt, hogy a leendő országgyűlési választások módjának megállapítására nézve tartson tanácskozást Esztergomban, a primás elnöklete alatt, oly férfakkal, a kik a közéletben vezérszerepet játszanak. A meghívók november 30-án mentek szét. Még mielőtt az esztergomi értekezlet megtartatott volna, az alkotmányos vármegye is szervezkedett. Seitovszky János hercegprímás, mint örökös főispán, 1860 december 11-ére egybehívta az 1848 : XVI. törvényzikk alapján megválasztott megyebizottsági tagokat, hogy velük az alkotmányos tisztikar megalakítását megbeszélje. A primást a decz. 17-iki közgyűlésen iktatták be örökös főispáni méltóságába, mely alkalommal az ősi vármegyét ismét helyreállítottának jelentette ki, s annak jövődöbeli működése alapjául az 1848-iki törvényeket jelölte meg. Utána Palkovics Károly emelkedett szólásra és átadta a vármegye pecsétjét, melyet 12 éven át híven megőrzött. E naptól kezdődnek ismét a közgyűlési jegyzőkönyvek, melyeknek első lapján „Isten és a haza nevében“ kezdősorok olvashatók.

A közgyűlés Palkovics Károlyt első, Meszena Jánost másodalispánná, Závody Albint pedig főjegyzővé választotta, s ezzel megalakult az alkotmányos tisztikar, mely legott megkezdte működését. Másnap, (december 18-án) az esztergomi primási palota könyvtártermében tartották meg az értekezletet, melyen 76-an vettek részt. Az értekezletet a bíboros-prímás nyitotta meg, hangsúlyozván a történelmi jogot, mint a király és a nemzet közötti megegyezés igazi alapját. Mindjárt az első szónok, báró Wenckheim Béla megdöntetlenül kimutatta, hogy az országgyűlés csakis az 1848 : IV. és V. törvényzikk alapján alakítható meg. A többi szónok, nevezetesen báró Eötvös József, gróf Andrássy Gyula, Székács evangélikus esperes, Ghyecz Kálmán, Papp Mór, mind az 1848. alap mellett nyilatkoztak. Az értekezlet végén az elnöklő primás kihirdette a vita eredményét a következő szavakban : „Általános a kívánat, hogy az értekezlet nevében kérjem meg Ő felségét, hogy a jövődö országgyűlésre, az 1847—48-iki V. törvényzikk szerint követekek választassanak, azon hozzáadással, hogy mielőbb nyitassék meg az országgyűlés.“

A primás 1860 december 21-én tett jelentést az értekezlet eredményéről, azonban a képviselőválasztásokat mégsem az 1848-iki törvények, hanem az ezek alapján kidolgozott szabályzat szerint rendelték el. (Millen. Tört. X. 566—567.) Az 1861 február 17-én kibocsátott legfelsőbb kézirat április 22-ére hívta össze az országgyűlést. Ezt megelőzőleg a vármegyék és a kormányhatóságok között megkezdődtek a torzsalkodások. A vármegyék felhasználták a szabadabb mozgást, s csakhamar tüntettek a hatalom ellen. Ily tüntetésszámba ment, hogy egyes vármegyék és városok, — mint Esztergom városa is, Besze János indítványára, — Kossuth Lajost és Klapka Györgyöt bizottsági tagúl választották. 1861 január 12-én báró Vay és Zsedényi ellenjegyzése mellett, terjedelmes leirat érkezett a vármegyéhez és a városhoz, a melyben kemény leczkét kaptak a törvényhatóságok, egyúttal eltiltattak hasonló választásoktól. A leirat ezenkívül több más rendelkezést tartalmaz az adóbehajtások dolgában.

Ennek következtében Esztergom városa január 22-én törölte a bizottsági tagok sorából Kossuth és Klapka neveit. A vármegye a január 21-én tartott közgyűlésen foglalkozott e leirattal, melyre a Palkovics Károly első alispántól szerkesztett felirattal válaszolt. Közöljük egész terjedelmében e feliratot, a mely erős jogérzettel, böles mérséklettel száll síkra ősi alkotmányunkért, s a mely annak idején országszerte méltó feltűnést keltett :

Az okt. dip-
loma.

Alkotmányos
tisztikar.

Vármegyei tün-
tetések.

Palkovics fel-
irata.

„Felséges Császár, Felséges Apostoli király, legkegyelmesebb Urunk! Megdöbbenve vettük felségednek f. é. január 16-ról 721. szám alatt kelt kegyelmes leiratát, — a király fenyegető komoly intése szóra fakasztja érzelmeinket, — és a szabad szó, mely az igazság és annyi túlélt fájdalom kimeríthetlen forrásából van merítve, de az alattvalói köteles tisztelet korlátai közt emelkedik Felséged királyi székéhez, — nem fog a pusztában elhangzani.

Nem akarjuk magunkat szépíteni Felséged előtt, mert kegyelmes leírata minket talán kevésbé sújt. Nem is érezzük magunkat hivatva a testvérmegyék határozmányait latolgatni, de köteles hódolattal annyit bátran elmondhatunk Felséged kegyelmes színe előtt: miszerint e hazahatóságait, ha csendesebben, ha zajosabban fejezték ki érzelmeiket, szülőföldjük iránti elolthatatlan szeretet egyenlően vezérlé, — azon szülőföld iránti szeretet, melyben 12 év óta hazátlan vándorként lézengett a magyar.

Ha azon nagynevű hazafiak, kik ez átalakulási korszakban Felséged legmagasb személyét környezék, elmondják Felségednek, mit szenvedett e nemzet a gyászos 12 évi korszak alatt, nem mondhattak el mindent. — Mi itt a vidéken, kiket a letűnt rendszer csapásai leginkább sújtottak, elmondhatnánk Felségednek, mint tiprák el a külföldi hivatalnokok legszentebb emlékeinket, — mint tevék gúny tárgyává nemzetiségünket, anyai nyelvünket, — mint zsákmányolák ki elviselhetetlen adóval és nem adóval érszényeinket s tőnek szegényekké, — mert mi szegényekké lettünk, — mint kelle megvásárolni a drágasága végett számtalanszor igénybe se vett igazságot, melynek el nem nyerhetésére sok esetben elég volt magyarnak lenni, — mint jövének az önkény eszközei éjfélkor a hazafi csendes lakába és titkos feladás nyomán a családapát, gyermekei rimánkodása közt, vasra verve, elhurcolák ismeretlen vidékekre, hogy ott katonai barbár önkénynek legyen áldozatja. — Égbekiáltót viselt el a hányatott nemzet! — Azért ha most annyi balszerencse, önkény nyomás és baj után a múltban örömet nem látva, a jövőben alig reménykedve, a lánczaitól némileg menekül, a kedélyek zajosabb kitörésekkel tapogatóznak a sötétben — mert még nincsen világosság: — Felséged bölcseségében nem fogja megítélni.

Mondja ki Felséged, valamint a Teremtő kimondá: „Legyen világosság, és lőn világosság“, — és vele élet; mondja ki Felséged kegyelmesen: „Legyen meg, nemzet, a te kívánságod“; — mondja ki Felséged a nemzet egyakarató óhajlásának, a 48-iki törvényeknek megtestesülését, egyenesen, kételyt ébresztő megszorítások nélkül, félrendszabályok mellőzésével, adjon Felséged teljes, tökéletes hazajöhetési engedélyt, miszerint száműzött hazánkfiain annyi hányatás után újra ehessék a haza kenyere, mely kenyér, távol a hontól, keserű marad, ha aranytálban állalják is: — és az engesztelődés napja fénysugarával eláraszthatja a fejedelem és nemzet közti kibékülést.

Ezeréves a magyar alkotmánya; — ezeréves harczzal tartá azt fön; — az örökös küzdelem megrontá benne a hitet, a törvényszegések hosszú históriája tevő őt féltékenynyé.

Szívünk ömledése, mely a tisztelet szavaiba öltözik, nem fogja sérteni Felséged királyi méltóságát. — Nyílt szó ez, legkegyelmesebb Úr! a gyermeké a kegyes apához. — Ime, az október 20-iki kegyelmes pátens, mely a *pragmatica sanctio*-ra hivatkozva állítja vissza az alkotmányt, éppen a *pragmatica sanctio*-ba ütközik; — kétoldalú, egyiránt kötelező szerződés lévén az, Felségedet épen úgy kötelezi a nemzet ős alkotmányos jogainak, szabadságának, önállásának csorbíttatlan föntartására, valamint kötelezi a magyar nemzetet Felséged iránti hűségre és örökösödési jogának elismerésére; pedig a kegyelmes pátens a *pragmatica sanctio* által biztosított oly lényeges jogait csorbítja meg a nemzetnek, melyek megtartására Felséged császári őse, III-ik Károly király esküje utódait is kötelezé.

Felséged adóbehajtást sürget, — pedig ennek csupán országgyűlésileg megajánlhatása épen a *pragmatica sanctio*-ban gyökerezik.

Felséges Király! az adónak és pedig katonaeörövel és országgyűlésen kívüli behajtásának nagy története van, melynek utolsó mozzanata az volt: hogy dicső nagyatyja: I-ső Ferencz király, azt mondá a nemzetnek: „*doluit paterno cordi nostro.*“

De Felségednek az állam gépezete föntartására pénzre van szüksége? — Miként fejezzük ki magunkat, miszerint elismerje Felséged, hogy a jóakarát

szól belőlünk! — Ha Felséged biztosítja a mi kétségbe nem vonható, a nemzet adómegadási országgyűlési jogát; ha e jognak a legközelebbi országgyűlésen érvényre hozataláig a nemzet loyálisára hivatkozva nyilvánítja: miszerént égő szükségétől kényszerülve a nemzettől várja, és nem önhatalmilag rendeli az adót, — törölje el Felséged kegyelmesen a német adószedőket, bízva reánk, a nemzetre, és e kizsákmányolt nemzet befizeti, a mit erszényében talál.

Szóljunk a törvénykezési bonyodalmakról? — Felséged a jövő országgyűlés elhatározásáig országbírói intézkedéseket ígér, — mi ebben megnyugszunk. — De nagyok a bonyodalmak és annál nagyobb a baj, minél inkább meggyőződhetik mindenki: miszerént a nép, az összes közönség oly ellenszenvvel viseltetik az eddig főnnállott költséges bíróságok és hivatalok iránt, hogy inkább nem keres igazságot, mintsem nálok keressen: mi pedig azon térről is le valánk szorítva, melyet még a 20-iki kegyelmes pápens. és a főispáni utasítás 13-ik pontja is átengedett.

Még a bizalmat említjük meg, a fejedelem és nemzet közti szent köteléket. Ha azon aggodalmat akarnók tolmácsolni, mely a csendőröknek a megyénk székhelyein összpontosítása hírére elfogá a közönséget; ha elmondjuk, hogy e rendszabály által eddigi csekély vívmányait dugába dőlve, reményeit meghíusulva, sőt az alig letűnt rendszer örvényét minden bajaival, szenvedéseivel és nyomásával tátongni látja; — ha bizonyossá tesszük Felségedet, miszerént a csendőrség, és testvérje: a pénzügyőrség oly ellenszenv tárgya, mint irtózat tárgya vala egykor az Isten választott népénél ama nyavalya, melyből az Údvözítő gyógyítja ki a beteget, — a bélpoklosság: Felséged kegyelmesen belátni méltóztatik, mikép ezek főnnállásával mindig a múlt rémjeit látva szeme előtt a nemzet, bizalmában, hitében, reményében, és szeretetében hajótörést szenved.

Végül Felséges Király! a történelemre hivatkozunk. Nagy volt a fejedelem, nagy a nemzet maga, midőn övéi körében. — az apa gyermekei között — élt a király. Mióta szűnt meg e nemzet dicsősége? Mióta a Csele patakja nyelé el az utolsó magyar királyt, ki e hazában lakott, és Magyarország a többi kegyeltek közt mostoha gyermekké lőn.

Felséged legmagasb kegyelmében Önmaga elismeri a magyar nemzet érettségét; — hazánk területe legnagyobb, kétszer, háromszor akkora, mint Felséged bármely országáé. — Mi nem vagyunk számító zsigoriak, kik a kegyeletet mérlegre vetik; nem szűkkeblűek, kiket a lelkesedés és vett jótétemény szikrája nem éleszt; — alkotmányos ösvényen, a szeretet szalagán könnyen vagyunk vezethetők. — Méltóztatassék Felségednek körünkbe jönni, hova az 1536-ik 57-ik, 1546-ik 18-ik, 1741-ik, 1792-ik 5-ik és több más törvényczikkek hívják; — borítson Felséged a nemzet jogai őszinte teljes helyreállításával fátyolt a múlt fájalmira: kegyeletes, törvényes kormányzat által legyen Felséged a nemzet kegyeltjévé, — Felséged otthon érzendi magát népétől környezve, és a nép szeretete leend az a sziklavár, melynek erős falai közt a király nagysága biztosan honol; úgy Felséged Buda várából Mátyás dicső korának boldogságát áraszthatja a magyar nemzetre és összes népeire. Dicső feladat ez, nagy és királyi! — A nagy Korvin 400 év óta porlik, és mostanáig is él a hálás nemzet emlékében.

Többiben Császári Királyi legmagasabb kegyelmébe ajánlottak, hódoló tisztelettel öröklünk

Felségednek

Kelt Esztergomban, 1861. évi január 21-iki közgyűléséből

alázatos hű alattvalói:

Esztergom Vármegye Közönsége.

Az 1861 február hó 18-án tartott közgyűlésen Palkovics Károly indítványt tett, hogy a szabadságharcz alatt az esztergomi tábori kórházban elhunyt 604 honvéd jeltelen sírja fölé emlékoszlopot állítson a vármegye közönsége. A közgyűlés egyhangúlag magáévá tette az ügyet, s rövid idő alatt elkészült a síremlék, melyet Gerenday Antal piszkei kőfaragó készített, s még 1861-ben leleplezték. Most már három emlékkő díszíti a honvédtemetőt. Egy szendergő orosz-lán takarja a névtelen hősöket, egy gránit emlékkő fedi Báthori Schulz Bódog

Honvédsírok.

honvédtábornok hamvait, melyet Mayer István püspök készítettett a rettenthetlen hős emlékezetére, ezekhez sorakozik Palkovics Károly obeliszkje, melyet 1898-ban állított fel a vármegye közönsége.

Képviselő-
választás
1861-ben.

Az 1861 márczius havában megtartott képviselőválasztáson Esztergom városában Besze Jánost, a határozati párt tagját választották meg. Köbölkúton gróf Pálffy Pál, a táti kerületben pedig Zsitvay József nyert többséget. Az országgyűlést azonban augusztus 22-én feloszlatták, s rá nemsokára a kormány a vármegyéket az újonczjutalék kiállítására szólította fel. Scitovszky hercegprímás, mint a vármegye örökös főispánja, válasziratában kijelentette a kormánynak, hogy a vármegyei tisztikart az országgyűléstől meg nem szavazott adók és újonczok kiállítására nem kötelezheti. A válaszirat, mely jórészt Palkovics műve, megható színekben ecseteli az ország szomorú helyzetét; egyszermind addig, míg az országgyűlés újból össze nem hívatik, az adóbehajtás és az újonczozás felfüggesztését ajánlotta. A válaszirat végén kijelenti a prímás, hogy ezeket kötelességének ismerte a kormánynyal tudatni, nehogy hallgatásával ő is felelős legyen a bekövetkezendő szerencsétlenségéért.

Gróf Forgách
Ágoston.

Az új kormány azonban nem szívelte meg a hercegprímás válasziratát, sőt, nehogy tovább akadékoskodjék, tekintettel az örökös főispán előrehaladott korára és megrendült egészségi állapotára, gróf Forgách Ágoston sebenicói választott püspököt nevezte ki főispáni helytartóvá, a ki az 1860. évi megyegyűlésen a követségi utasítások mellett foglalt állást, a mi annak idején visszatetszést keltett. Az új főispáni helytartó kinevezésének hírére az alkotmányos tisztikar az 1861 november 25-én tartott közgyűlésen beadta lemondását, melyet Závody Albin főjegyző adott át az örökös főispánnak.

A kinevezett
tisztikar.

December 15-én nevezték ki az új tisztikart. Az 1860 december 12-én megválasztott tisztikar nagyobb része nem volt hajlandó hivatalt vállalni, de később az örökös főispánra való tekintettel és rábeszélés folytán egynéhányan mégis elfogadták a nekik felajánlott tisztséget. Első alispán Kisfaludi Liphay Gyula, másodalispán Szulyovszky Lajos, főjegyző pedig Kruplanicz Kálmán, volt 1848—1849-es honvédtiszt lett, a ki az alkotmányos tisztikarban aljegyzői tisztséget viselt. Mikor már együtt volt a kinevezett tisztikar, gróf Forgách Ágoston is megtartotta december 19-én székfoglalóját, melyet a Ferencz-rendűek templomában isteni tisztelet előzött meg.

A hatvanas
évek.

Ily körülmények között a közigazgatás menete egy pillanatra sem akadt fenn a vármegyében, de a nemzeti visszahatással az új tisztikar nem tudott megküzdödni. A hatvanas évek elején egyaránt észlelhető fellendülés a társadalmi és a gazdasági téren. 1863 január 6-án jelent meg az Esztergomi Ujság első száma. Pongrácz Lajos szerkesztésében, melynek megjelenését maga Forgách főispáni helytartó is jelentékenyen előmozdította. El lap munkatársai között foglalt helyet Palkovics Károly, Maszlaghy Ferencz, Mayer István, akkor kürti plébános, Haan Rezső és Gyürky Antal. A szerkesztést később Haan Rezső vette át, s a lap 1866 elejéig állott fenn. Új életre kelt az esztergomi kaszinó is, mely akkor nagy látogatottságnak örvendett. A tagok kívánságára 1863-ban Deák Ferencz és gróf Széchenyi István arcképeit festették meg a kaszinó díszterme számára. 1863 márczius 25-én megalakult a katolikus legényegylet. Feichtinger Sándor dr. kisdédóvóintézet felállításán fáradozott, mely 1865-ben tartotta első közgyűlését. 1863 július 8-án alakult meg a neszmélyvidéki bortermelők egyesülete, báró Baldacci Antal elnöklete alatt; 1864-ben tartotta első közgyűlését Esztergomban.

Gróf Hunyady László a garamvölgyi vasút megteremtése érdekében fejtett ki mozgalmat; ezt a nánaí állomásról kiindulva, Oderbergig terveztek. Ugyanakkor szóba jött az Újszőny, Esztergom és Buda között építendő vasút ügye is. Palkovics Károly pedig egy gazdasági egyesület megalakításán fáradozott.

1864-ben a vármegyei közigazgatás terén is változás állott be. Kisfaludi Liphay Gyulát Komárom vármegye főispáni helytartójává nevezték ki, s ennél fogva megvált állásától; helyébe, miután Szulyovszky nem akart a törvénykezés vezetésétől megválni, a főispáni helytartó Hamar Pált nevezte ki, a ki november 7-én az esküt letette.

Az 1864-ben kiűtött inség Esztergom vármegyét sem hagyta érintetlenül. A társadalom melegen felkarolta a szűkölködők ügyét. Hangversenyeket rendeztek, majd gyűjtést indítottak meg, melyet az év folyamán többször megújítottak.

Midőn az uralkodó 1865 szeptember 17-én kelt elhatározásával az országgyűlést december 10-ére összehívta, gróf Forgách főispáni helytartó október 2-ára, a középponti választmány megalakítása céljából közgyűlést hirdetett. Ezen előbb Ertl Károly emelt szót, s kifogásolta, hogy a főispáni helytartó elnököl. Palkovics ellenben megnyugodott a főispáni helytartó intézkedéseiben, s indítványára a vármegye közönsége hálafelelőiratot intézett Ő Felségéhez az országgyűlés egybehívásáért. A képviselőválasztások mindenütt a legnagyobb izgalom közepett mentek végbe. Esztergom városban Besze János, az eddigi képviselő, a ki ekkor a Deák-párthoz csatlakozott, csak négy szótöbbséggel győzött Meszéna János ellen, a kinek megválasztása érdekében a papság is nagy tevékenységet fejtett ki. Köbölkúton báró Baldacci Antal 1357 szóval győzött Koller Antal 986 szavazata ellenében, a táti kerületben Zsitvay Józsefet egyhangúlag választották meg, miután ellenjelöltje, Reviczky Pál visszalépett. Besze János és báró Baldacci megválasztását kérvénnyel támadták meg. A képviselőház azonban Besze János megbízólevelét igazolta, ellenben Baldacci megválasztása ügyében vizsgálatot indított, melyvel Rudnyánszky Flórist bízta meg.

Midőn Ő Felsége 1865 december 12-én az országgyűlés megnyitására Budapestre utazott, a nánai pályaudvaron a vármegye és a város színe-java kitörő örömmel üdvözölte. A vármegye közönsége nevében Hamar Pál tartott üdvözlőbeszédet.

Scitovszky János hercegprímás még a kiegyezés előtt elköltözött az élők sorából. Utolsó tette volt, hogy a legmagyarabb szerzetesrendet, a pálosokat letelepítette Magyarországon; nekik adta az Esztergomtól két órányira fekvő szentkereszti remeteséget, a hová 1866 augusztus 5-én költöztek be, s a hol szeptember 14-én tartottak első nagyobbszabású egyházi ünnepséget. Utolsó kirándulását is hozzájuk tette szeptember 18-án. Néhány nap múlva szélütés érte, s október hó 19-én meghalt. Hült tetemeit október 23-án tették az általa felszentelt bazilika sírboltjába örök nyugalomra. A gyászszertartást Bartakovics Béla egri érsek végezte, számos megyés püspök részvételével. A gyász országszerte nyilvánult. Ő Felségét gróf Bellegarde képviselte a temetésen.

Scitovszky
halála.

Még mielőtt az év bevégeződött volna, a vármegyei tisztikarban is változás állott be. Hamar Pál helyébe 1866 december hóban Vargha-Józsa Benedek lépett.

A második felelős miniszterium megalakulásával (1867 február 17—20) az alkotmányos élet ismét kezdetét vette a vármegyékben. Gróf Forgách Ágoston főispáni helytartó április 13-án a bizottsági tagokat értekezletre hívta egybe, mely elsősorban is a tisztújítás mielőbbi megtartását jelezte a legsürgősebb feladatok egyikének. Az értekezleten történt megállapodás értelmében, a főispáni helytartó a tisztújító közgyűlést április 15-ére hívta egybe. E közgyűlés mintegy határhőve a vármegye történetének. E naptól kezdve a vármegyei önkormányzat az alkotmányos tisztikar kezébe jutott. A vármegyei önkormányzatnak az utolsó negyven év alatt végbement fejlődését az alábbi fejezetben ismertetjük.

A kiegyezés
kora.

Befejezésül közöljük a vármegyei főispáni helytartók, illetőleg az örökös főispánság megszűntével, a vármegyei főispánok és alispánok névsorát, a mohácsi résztől napjainkig.

Főispáni helytartók: Zeleméry László 1579. Illésházi Chutor György 1588. Szász Keresztély Ágost mint gróf Kollonits segédérseke 1701—1710. Gyaraki Grassilkovich Antal 1759—1764. Nádaszi Tersztyánszky József 1764—1769. Korompai Brunswick Antal 1770. Gróf Galántai Balogh László 1778. Gróf Radványi György Ferencz kerületi biztos 1785—1790. Nyitra-Szerdahelyi Zerdahelyi Pál 1796. Gróf Ozirák Antal 1809. Gróf Batthyány Vince 1810—27. Gróf Nádasdy Ferencz 1832. Pethőfalvi Uzovich János 1838—45. Andrassy József 1845—48. Gróf Forgách Ágoston 1861—1867.

Főispáni
helytartók.

Főispánok: Gróf Forgách Ágoston 1871—1881. Gróf Székelyi Majláth György 1881—1894. Kruplanicz Kálmán 1894—1901. Szent-Györgyi Horváth Béla 1901—1906. Gyapay Pál 1906. április.

Főispánok.

Alispánok: Károly Pál 1531. Szalay Tamás 1638—1644. Szarady Ferencz 1644—1657. Hagon Mihály helyettes 1657—58. Rátzkewy Sámuel 1658. Nedeczky Sándor ideiglenesen 1690. Konkoly László I. 1691—1696. Szlavniczai Sándor Imre 1691. Szlavniczai Sándor Menyhért 1696—1721. Nedeczky Sándor II. 1703. Konkoly László 1705, a kurucok részéről. Mecséry Adám 1708. Takácsy András 1716 helyettesek. Pamhakkal Mihály 1720 helyettes. Gyulai és Marczelházi Gyulay Ferencz 1721—1727. Dérghi Somogyi László 1728—1744. Nádaszi Tersztyánszky János helyettes 1728. Missich Mihály helyettes 1740. Missich Mihály I. 1744—54. Nádaszi Tersztyánszky József 1754—1765. Sissay János helyettes 1764. Sissay János I. 1764—1786. Megyeresi Sissay Károly 1786—1790. Komárom és Esztergom egyesített vármegye alispánja. Ordódy Menyhért 1786—89 helyettes. Nedeczky Ferencz helyettes 1790. Missich József 1790—1801. Lippay Ferencz helyettes 1796. Csíkvatsártsi Miklósfy Imre 1801—1828. Szabadhegyi Pál 1811 helyettes. Baráthi Huszár Imre II. 1825—28. Baráthi Huszár Imre I. 1828—32. Sárfalvi Heya Imre II. 1828—1832. Sárfalvi

Alispánok.

Heya Imre I. 1832—40. Bozzai Bozzay János II. 1832—40. Bozzai Bozzay János I. 1840—1846. Egyházpakai Andrassy Mihály II. 1840—46. Egyházpakai Andrassy Mihály I. 1846—49. febr. 4. Baráthi Huszár Zsigmond II. 1846—1849. jan. Revisnyei Reviczky Károly kinevezetett 1849 febr. 4.—máj. 1. Hívvári Meszéna János I. 1849. máj. 1.—aug. 26. Derghi és Karesai Somogyi Flórián 1849 máj. 1.—aug. 26. Dunaszekesői és Rácsgörzsönyi Jagasich Sándor 1849 aug. 26.—1860 megyefőnök. Szenkvicz Palkovics Károly I. 1860—1861. Hívvári Meszena János II. 1860—61. Kísfaludi Liphay Gyula I. 1861—1864. kinevezett. Szulyovszky Lajos II. 1861—66. Nemespanni és Gyöngyöshalászi Hamar Pál I. 1864—66. Wargha Józsa Benedek I. 1866—1871. Závody Albin II. 1867—1871. Kruplanicz Kálmán 1871—1894. Egyházpakai Andrassy János 1894—1906. Perényi Kálmán dr. 1906.

III. RÉSZ. A LEGÚJABB KOR.

1867-TŐL MÁIG.

A vármegyének 1860 decz. 11-iki közgyűlésében megválasztott bizottmánya 1867 április elején újra visszanyerte önkormányzati jogát, midőn az országgyűlés elfogadta s határozattá emelte az új felelős miniszteriumnak a köztörvényhatóságok helyreállítására tett javaslatát. Hosszas viszontagságuk után ismét megindult a vármegyei élet s gróf Forgách Ágost főispáni helytartó ápr. 13-án bizottmányi értekezletet tartatott, a melyen megtették az előkészületeket a tisztújításra. A kijelölést egy 50 tagú albizottság végezte s tisztújító közgyűlésre április 15. és 16. napjait tűzték ki.

Az első
közgyűlés
1867-ben.

Ápr. 15-én reggel 9 órakor a ferenczrendiek templomában szent misére gyűltek az összes tagok s onnan a vármegyeszékház nagytermébe vonultak.

Gróf Ghymeszi és Gáchi Forgách Ágost, mint a vármegye örökös főispánjának, a hercegprimásnak helytartója, harsány éljenzések között foglalta el az elnöki széket s a régi gyakorlat szerint főügyészül Meszena Ferenczet, főjegyzőknek Ertl Károlyt és Kruplanicz Ödönt szólította fel, aljegyzőt, főszolgabírókat és esküdtet is jelölt ki. Szép beszéddel nyitotta meg az ülést, így szólván :

— Hazánk és megyéink jobb jövőjének ma fölvirradt hajnalán, viszontagságos hosszú éveken át tartott tetszhalálból felébredt alkotmányos megyei életünknek első mozzanatában, ez ünnepélyes komoly pillanatban nincs egy is köztünk, kinek keblét a viszontlátásnak boldogító érzete, de evvel kapcsolatban a múltnak is emléke és a láthatatlan jövőnek biztató reménye, vagy baleshetőségeknek aggodalmi, mint áradozó hullámok át ne rezgenék.

Valóban megható volt ez a nap. A vidéki birtokosok öröm és félelem érzésével álldogáltak itt a tágas, ódon, képes teremben, a hol annyi viharos, szilaj gyűlést éltek át hajdan s a melytől oly régen el voltak távolítva. A fiatalok ellenben szilaj örömmel, féktelen lelkesedéssel tomboltak s nem hittek semmi aggodalmaskodásban, a melylyel a vénhedt szakállúak ijesztgették őket.

Ünnepélyes csöndben olvasták föl a két belügyminiszteri leiratot, melyek a főispáni helytartó megerősítését, s a főispáni esküminisztárt tartalmazták.

Esztergom vármegye abban a kivételes helyzetben volt, hogy az abszolutizmus alatt kapott legfőbb intézőnek, a primási helytartónak személyében igaz hazafi állott az élén, a ki nagy diplomata tehetségével sok tekintetben megkönnyítette helyzetét a Helytartó-tanácssal szemben is.

Eskü letétele után a főispáni helytartó hosszabb beszédet mondott, melyben kormányzói elveit szakadatlan éljenzés között adta elő, azután rátért a választások megejtésének kérdésére. Felolvasták a minisztérium leiratát, a mely a választás fontosságát s az ez ok miatt követendő elveket fejtegette ; utána azt a jegyzőkönyvet, a melyet a 13-iki előkészítő bizottsági ülésről szerkesztettek, a mely a nyilvános szavazást elvül kimondotta : öt küldöttséget alakítottak a szavazatok megejtésére.

Első alispánnak öt jelölt közül *Vargha Benedeket*, másod alispánná, négy jelölt közül *Závody Albint* választották meg közfelkiáltással. A többi választás is elég simán és legtöbb esetben egyhangúlag történt. Az esztergomi járásban főszolgabíró lett *Keményfy János*, a párkányiban *Kamenszky Elek*. Törvényszéki ülnökök : *Reviczky Pál*, *Farkass Károly*, *Brinkmann Antal*. *Mattyasóvszky Sándor*, *Szabó Sándor*. Főügyész : *Nedeczky Tiborcz*. Árvagyám : *Kruplanicz Kálmán*. Főjegyző : *Kruplanicz Ödön* stb.

Másnap délelőtt befejezték a tisztújítást s ekkor a főispán fölvette az esküt az új tisztviselőktől, és felszólította őket, hogy hivatalukat azonnal, de legkésőbb május elsején foglalják el s édes érzéssel köszöntötte az új tisztikart.

Fölállt ekkor Palkovics Károly, s lelkes beszédben tett indítványt, hogy „miután az oly soká nélkülözött alkotmányos szabadságunkat egy hosszú, szomorú korszak lefolyása után végre szerencsésen visszanyertük, e feletti örömmünk kifejezéséért Ő Felségét a királyt és a királynét, továbbá a nemzet bölcsét, Deák Ferenczet köszönő feliratban üdvözljük.“ Utána Hamar Pál kiegészítette ez indítványt azzal, hogy „a magas minisztérium iránt, a mely a tegnapi napon lételét hivatalosan bejelentette, teljes bizodalmat nyilvánítsanak, valamint Simor János hercegprímáshoz, a vármegye örökös főispánjához, őszinte tiszteletük kifejezéséül üdvözlő feliratot intézzenek.“ A közgyűlés mindakét indítványt nagy lelkesedéssel tette magáévá.

Igy folyt le az új kornak első közgyűlése. Teljes megegyezéssel, símán, zavartalanul. Egyetlen diszonáns hang sem került, a honfíui aggodalomnak, vagy a politikai makacs ellentéteknek semmi nyoma e gyűlésen.

És ez a nap bemutatta Esztergom vármegye egész jövőendő négy évtizedének jellemét. E kis vármegye példás egyetértéssel, önálló akarattal intézte összes ügyeit, belső viharok, forrongások sohasem zavarták meg a békét és a vármegyei élet egészséges csöndjét.

A következő közgyűlésen, május 2-án már életbe lépett a tiszt kar működése, megkezdődött a rendes vármegyei élet, az összes főtisztviselők beszámolnak az átvett ügyek és hivatalok állapotáról.

Már ekkor megindul az érdeklődés és lelkes mozgalom, hogy részt vegyenek a koronázásban. Schiergl Endre praelatus kanonok beküldi a közgyűlésre a koronázási halom fölállításhoz szükséges földadományt, a melyet „első szent királyunknak az esztergomi várhegyen volt lakása mellett levő kápolnatárság talajából vettek.“

Mielőtt azonban az országos ünnepek meleg és lelkes hatása alá kerülhetett volna a vármegye közönsége, egy igen sajnálatos és a vármegyére nagyon súlyos sikkasztási ügy rázta fel a közérdeklődést.

Kamocsay László főpénztáros, a ki eddig köztisztjeletben állott mind a polgári, mind a magánéletében: mint az inségügyi pénztár kezelője 10.217 forintot sikkasztott el a begyűlt 13.641 forintból. A betegágyán fekvő Kamocsay megvallotta bűnét s azt, hogy egyedül őt terheli a vád. Ezen a nyomon elindulva, az általa kezelt többi pénztárakat is felülvizsgálták és nagy megdöbbenéssel összesen 25.004 forint 37 krajczár hiányt találtak. A törvényes eljárásra bizottságot küldtek ki, később a belügyminiszter Torkos Kálmán osztálytanácsost királyi biztosul küldötte le; majd a m. kir. ügyigazgatóság végezte az ügy megvizsgálását. Közben más vármegyei tisztviselők is gyanúba kerültek, s egyre szélesebb hullámokat vert fel a botrányos ügy. Ezzel kapcsolatban nagy izgalmakat okozott az árva-vagyon kezelése, a mely körül hasonlóan sok bajt találtak. Sikkasztást Kamocsay itt is követett el, 7108 forinttal károsítván meg a pénztárt; de azonkívül olyan rendetlen és nehézkes volt maga a kezelés is, hogy az árvák legtöbb esetben megrövidültek. A közgyűlés Besze János indítványára elhatározta, hogy a vármegyei központi, tömeges kezeléstről lemond s az árva-vagyont visszabocsájtja a községi kezelésbe, s csak az ellenőrzést tartja fenn magának. De ez nem ment gyorsan. Hónapokon át húzódott a dolog a vizsgálat miatt s az árva-vagyon nem volt meg. Egyik ülés a másikat érte, a vizsgálat költségei is egyre szaporodtak, de fordulat csak 1868 februárban következett be, a mikor Kamocsay László a vizsgálati fogságban öngyilkossá lett. Ezzel azonban még semmi sem lett jóvá; hosszú hónapokon át dolgoztak tovább az egyes intézmények, különösen az árva-vagyon állapotának felderítésén és hiányainak pótlásán. Závody Albin másod-alispánnak hosszú ideig csaknem minden tevékenységét lekötötte ez az ügy. Az árva-vagyon fölötti döntést külföldben a miniszter nem fogadta el olyan símán és újabb meg újabb jelentéseket s történeti átpillantásokat kért az árva-vagyonnak miként való kezeléséről. Ezzel telt el az egész esztendő, a nélkül, hogy bármi végleges intézkedés történt volna. A Kamocsay hagyatékából jóformán semmisen térült meg. Az árva vagyon kezelését pedig az országgyűlés szabta meg, az országos rendezés alkalmával.

A Kamocsay-féle sikkasztás ügye.

Koronázás.

Ezek az ügyek okozták, hogy a vármegye nem vett részt még a koronázás ünnepélyén sem olyan módon, a hogy először készült rá. A koronázási menetben mint díszlovasok vettek részt a vármegye részéről Kovács Pál, Andrássy Gyula, és Kruplanicz Kálmán, a kik a vármegye szeptember 2-iki közgyűlésén emlékkül egy-egy koronázás emlékére vert aranyérmeket is kaptak.

Inség.

A vármegye népének súlyos helyzetére világot vet a közgyűlésnek néhány határozata, a melyek szigorúan meghagyják a szolgabírának, hogy az inségben elszegényedett népnek kizsárolását akadályozzák meg. Úzerek pénzkölcsönök igérgetésével, mások a gabona eladásánál különféle vékák használatával és sok ravasz úton-módon fosztogatták a népet. Az inségpénztár olyan szomorú végre jutván, most már csak rendeletekkel tudtak segíteni a népen.

Magyarosítás.

Sok igyekvéssel gondolt a buzgó vármegye a nép magyarosítására is, és nem egyszer tárgyalta, hogy milyen módon lehetne a német ajkúakat a magyar nyelv tanulására buzdítani. Keményfy főszolgabíró kiderítette, hogy az esztergomi járásban sok községben nem is tanítják a magyar nyelvet, sőt a tanítók maguk sem tudnak magyarul, ezért fölterjesztést tettek a hercegprímáshoz, hogy a tót vagy német községekben megürült tanítói állomásokra az esperesek közvetítésével mindig csak olyat engedjenek pályázni, a ki magyarul tud. Volt ezenkívül még egy mód, a mire gondoltak: ösztöndíjakat, javadalmakat adni azoknak, a kik a magyar nyelvet megtanulják. Volt is egy alapítvány, a mi erre a célra szolgált. Ennek a kamatait két részre osztották, s egyik feléből a magyarosító tanítókat, másikból a jó tanulókat jutalmazták.

Viszony
Esztergom
várossal.

Esztergom szab. kir. várost ez időben sajátságos viszony kötötte össze a vármegyével. A mai Esztergomnak akkor csak egy része volt a szabad királyi város. Szenttamás. Viziváros és Szentgyörgymező, mint mezővárosok, a vármegye hatáskörébe tartoztak s politikai tekintetben egészen önálló külön községeket alkottak. 1854-ben a Helytartótanács közegei, nem törődve a történelmi fejlődéssel, csak a valóságos állapotokat vették tekintetbe s az összeépült községeket egynek tekintvén, egy várossá egyesítették s elrendelték, hogy adózási tekintetben Esztergom sz. kir. városhoz tartozzanak. Így is volt 1868-ig, a mikor a vármegye fölemelte tiltakozó szavát; annál inkább, mert 1860-ban megszűnt az a szoros kapcsolat, a melyet az abszolút kormány teremtett, csupán adózási terhei maradtak meg. A vármegye a régi állapotok visszaállításáért folyamodványt nyújtott be az országgyűléshez és a pénzügyminisztériumhoz, és sikerrel, a mennyiben elrendelte a kormány az ősi viszony újraállítását.

Vármegyei
ügyek.

A februári közgyűlésen hozzájárult a vármegye az aradi vértanúk szobrának felállításához, és pedig nagyobb lelkesedéssel, mint anyagi eredménnyel.

Sokat tettek ez időben „a korszallem előhaladásához méltó népnevelés” megteremtésére; egyelőre nagy bizottságot küldöttek ki, hogy az egész vármegyében vizsgálja meg a népoktatást és tegyen jelentést orvoslásáról.

Nagy örömmel fogadták április 14-én báró Eötvös József közoktatási minisztert, a ki a hercegprímás látogatására érkezett Esztergomba. Az új és lelkes idők heve nyilvánul meg az épen ülésező vármegyei bizottság határozatában, mikor nagy küldöttséget menesztenek a miniszter fogadására a pályaudvaron, és üdvözlésére a primási palotában.

A vármegyének régi baja hogy nincs megfelelő székháza. Negyven év óta folyást folyik a harez a székház megnagyobbítása körül s még ma sincsen befejezve, ma sincs eldöntve, hogy új épületet építenek-e, vagy a régit restaurálják. Már 1868-ban kibérelték hozzá a szomszédos épületet, de az is olyan szűk és sötét volt, hogy csak újabb bajok kerekedtek belőle: átalakítások kellettek volna, mivel pedig a közgyűlés nem volt adakozó e tekintetben, a tisztviselők bánták meg, a kik anyaggal túlhalmozva szorongtak a sötét zugokban.

Szerencsekívánatokkal járult Ő felsége a király és a királyné elé a vármegye, Mária Valéria főhercegnő, születése alkalmából s a felség személye körüli miniszter köszönetét lelkes szavakkal vették tudomásul.

Az augusztusi közgyűlésen meghatott szavakkal jelentette be a főispán Kruplanicz Ödön főjegyző elhunytát, a boldogult az előző korszakokban nagy tevékenységgel vett részt a vármegye ügyeinek vezetésében. Helyére a szeptemberi közgyűlésen választották meg Kruplanicz Kálmánt, az addig főárvagymot.

A vármegye állandóan lelkes és meglegedett hangulatát semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy alig múlik közgyűlés, hogy valamilyen formában bizalmat ne nyilvánítsanak a király vagy a miniszterium iránt. Így az októberi gyűlésen, a király elmúlt dicső névnapja alkalmából bőven méltatják Ő felségének érdemeit, „a ki nemcsak koronás királya e nemzetnek, de azért, hogy annyi viszontagság után alkotmányunk teljes és tényleges visszaállítása és a belbéke megszilárdítása által nemzeti jobblétünk s virágzásunk alapítójává lőn, valamint az által, hogy a magyar királyok közül első, ki családjában a magyar nyelvet meghonosítva, nemzetiségünk hű gondviselője lőn: a magyar nemzetnek szeretetteljes atyja.“ méltó rá, hogy Isten áldását kérje reá s családjára a vármegye közönsége.

Az 1869 januári közgyűlés nevezetesebb pontja volt az, hogy a bezárult országgyűlés fölött véleményeket nyilvánítottak. Igaz ugyan, hogy a vármegyei gyűléseknek a hozott törvények elbírálására joga többé nincs s csak kihirdetéséről és sikeres végrehajtásáról gondoskodik; de azért a nemzet véleményének megismerésére nem közömbösek azok a kijelentések, a melyek a közgyűléseken általános ítéletképen hangzottak el. Forgách Ágost beszédének fontos e passzusa:

„Az országgyűlés, melyet jogos reménnyel, de mély aggodalmakkal is kísértünk, — mert hiszen nem csupán roncsolt belviszonyainknak mikénti rendezése, a szabadság biztosítása és terjesztése, hanem a nemzetnek állami jövő léte vagy nem léte forgott kérdésben. S a legutóbbi országgyűlésen alkotott törvényeket úgy, mint az 1848-iki törvényeket is, a közvélemény „vívmányoknak“, epochális törvényeknek szokta nevezni. És méltán, mert habár e törvények különböző időkben, különféle körülmények között alkottattak, mégis szabadságának, újjászületésének idejét, a nemzet e két törvény alkotásától számítja. Az 1848-iki és a most befejezett országgyűlésen alkotott törvények adták vissza e nemzetnek állami hatalom és tekintély súlyát, mely azt ezredéves eredménydús története és régi törvényei szerint megilleti. E két törvény legszorosabb összefüggésben van egymással. A 48-iki törvényeket megrázkódtatás és az áldásos sikernek kockáztatása nélkül érvényre juttatni csak az 1867-iki törvények által lehetséges. És viszont ki az utóbbi törvényeknek igaz híve, annak az 1848-iki törvényeket nem szabad megtagadnia.“

„Nem akarok azon balvéleménynek hosszas czáfolgatásába bocsájtkozni, mely az új törvényeket a 48-as vívmányoknak megsemmisítésével gyanúsítja . . .

„1848 és kiegyezkedés! ez volt a nemzetnek a múlt országgyűlés előtti jelszava. És e jelszók alatt választottuk meg a képviselőket. A kiegyezkedés terén a 48-nak sikerését lehetővé tenni, vagyis a polgárok szabadságait, a nemzetnek önállását, állami jogait, vérontás nélkül érvényesíteni és biztosítani, ez volt a múlt országgyűlésnek magasztos feladata. És hogy e feladatát szerencsésen oldotta meg, elvitázhatatlan tények bizonyítják. . . .

„1848-at lelkesedéssel, 1867-et pedig hálával fogadta a nemzet.“

A bő és valóban nagy politikai bölcsességgel tartott beszédet a következő szavakkal fejezte be:

„Bezárom szavaimat amaz óhaj kifejezésével, hogy a fejedelem és a nemzet közt létrejött egyezés, a visszaállított bizalom és szeretet, köztünk örökké fennmaradjon, és hazánk boldogsága, felvirágzása akadálytalanul fejlődésnek indulva, jogaink dönthetetlen megszilárdulást nyerjenek.“

A közönség óriás többsége éljenzéssel, harsogó örömmel hallgatta a beszédet. Az a „balvélemény“, a mely nem volt meglegedve az új törvényekkel, alig volt képviselve ezeken a gyűléseken. Rögtön el is határozták, hogy a vármegye közönsége az 1867—8-iki honygyűlésnek áldásos és tevékeny működéséért jegyzőkönyvileg hálát és köszönetet szavazzon.

A vármegye egész tisztai karának szólott, alkotmányos és buzgó működésük elismeréséül az a kitüntetés, a melyet nyomban bejelentett a főispáni helytartó s a mely általános érdeklődést épen ezért keltett: Vargha Benedek első alispánnak királyi tanácsossá való kineveztetése.

Következtek a képviselő-választások. A középponti választmányt megalakították; mielőtt azonban a választás borította volna lángba a lelkeket, — e mire különben úgy sem volt kilátás: valóságos tűz pusztított a vármegye-házán, leégett a tetőzete és jelentékeny kárt szenvedett az épület. Ez a baleset a tűzbiztosítás és oltás reformját vonta maga után.

Országos politika.

Képviselő választás, 1868.

A képviselő-választások márczius folyamán előre nem várt nagy izgatottsággal folytak le. Az eredmény azonban semmi meglepetést nem hozott, a párkányi választókerületben Andrassy Gyula győzött, a dorogiban Keményfy János főszolgabíró. Mindketten Deák-pártiak.

Az 1870-ik év elején erős mozgalmat indított az esztergomi törvényszék kérdése. Az első bíróságok szervezésére vonatkozó törvényjavaslat előbb Esztergomot jelölte ki első folyamodású törvényszék helyéül, de nemsokára az a hír jött, hogy ezt a törvényszéket Tatán akarják fölállítani s hozzácsatolnák a párkányi járást is. A főispáni helytartó május 27-re rendkívüli közgyűlést hívott össze, mert a vármegyére ép úgy életkérdés volt, hogy itt legyen a törvényszék, mint magára a városra. Feliratot intéztek a kormányhoz ez ügyben és hogy minél nagyobb sikerrel végezhesék a dolgot, választmányt küldtek ki, a mely sürgesse a minisztériumnál a döntést, s e célra a szolgabírák útján fölizzgatta a vármegye népének érdeklődését is. Számtalan aláírással akartak kérésüknek súlyt adni s csakugyan sikerült is elérni, hogy a törvényszéket később megkapták.

Ugyanekkor igyekeztek Lábatlan és Piszke községeket visszacsatoltatni a vármegyéhez. Fölterjesztéssel fordultak a belügyi és az igazságügyi miniszterekhez, emlékiratot szerkesztettek, a melyet több száz példányban osztottak szét a képviselők között, és ezt a kívánásukat is sikerült megvalósítaniok.

Az új közigazgatás.

Az 1871-ik év a vármegyei közigazgatás rendezésének új gondolataival volt tele. A januári közgyűlésen már foglalkozott vele a főispán és teljes joggal konstatálta, hogy Esztergom vármegye azt a hatalmas átalakulást, a mely nemcsak az ország kormányzását, hanem a vármegyei életet is teljesen átalakította, szerencsésen élte át. „E feladat, mondá, Esztergomban szerencsésebben oldatott meg, mint bármely más megyéjében az országnak, vagy ha a szerénység tiltja is ezt kimondanunk, azt mondhatjuk, hogy sehol szerencsésebben, mint itt. Esztergommegye bizottmányának intézkedéseiben a törvényesség és alkotmányosság, tanácskozásaiiban a szabadelvűség, jogok gyakorlásában az egyenlőség soha sem hiányzott. Pártküldelemek, pártürlődások, ha voltak is, mindig csak az érvek fegyvere küzdött, az érvek ereje győzött. Esztergom megye nyugodt öntudattal áll a közvélemény bírálószeke előtt, örömmel tekint vissza a múltra s legjobb reménnyel várhatja a jövőt. E megyében bármi változásokat idézzen elő a küszöbön álló rendezés, a megyének érdekei hátrányt nem fognak szenvedni. Mert e megyének érdekeit s egyáltalában jövőjét nem egyes egyéniség, nem egyes párt, hanem az egész közönségnek alkotmányos érzülete, böles belátása, higgadtsága, megszokott öntudatos korrekt eljárása biztosítja.”

Ez a beszéd nagyon szépen jellemzi ez időben az ország vármegyei legnagyobb részének belső politikáját. Valóban sok politikai erényt lehet megfigyelni e közgyűlési termekben, a melyek elég erőssé tették a vármegyéket s vele az országot, hogy szinte rázkódtatás nélkül menjen át a legnagyobb átalakuláson, a mi csak megtörténhetett.

A főpap-főispán.

Volt a gyűlésnek még egy különösen érdekes pontja. Ez időben sokat hangoztatták, hogy a vármegyékben egyházi személy ne viselhesen főispáni méltóságot. Esztergom vármegyét ez az eszme kiválóan érdekelte, mert itt kezdettől fogva mindenkor a primások voltak az örökös főispánok. A megszorító intézkedést ezért úgy tekintették, mint egyrészt a törvényes alap elleni támadást, másrészt az egyéni és a teljes politikai szabadság megtámadását. Különösen lelkes volt most a hangulat, mert a kiváló politikus, gróf Forgách Ágost, mint főispáni helytartó már tíz éve kormányozta a vármegyét s már az abszolutizmus idején is olyan nagy és böles mérséklettel s olyan sikeres tapintattal, hogy az egész országban kevés párja volt, hogy valaki a régi kormányzatban való szereplés után olyan csorbítatlan és szeplőtlen hírnévvel lépett volna át az új korszak vezérférfiai közé. Egyhangú lelkesedéssel szavaztak azért bizalmat a főispáni helytartónak, s az eddigi működéséhez hasonlókat kértek tőle a jövőre is.

Nagy részvéttel és megindulással vette a vármegye báró Eötvös József halálának hírért. Maga a közgyűlés jegyzőkönyvben adott kifejezést gyászának „a hazánkat, sőt az egész művelt világot“ ért vesztésé fölött. Ennél többet is tettek, nagy lelkesedéssel fogadták el azt az indítványt, hogy az ország vásárolja meg az elhúnyt hozzátartozói számára, vagy országos költségen, vagy magánadakozások útján az érdi uradalmat, a mely régebben a báró Eötvös családé

volt. Adakozásra felszólító köríveket küldöttek szét a vármegyébe s pártolás végett megküldték ez indítványt az összes társhatóságokhoz.

A vármegye közlekedésügyének javulására szolgált, hogy az utóbbi években eddig különösen a kőbánya-társaságok kaptak lóvasút építésére engedélyt. Ez évben a Gerenday-féle emlékmű- és építési anyag r.-t. a Tardos melletti bányahegytől Sütőig engedélyezett lóvonatú vasútját mozdonyvasúttá alakította át. Ugyanekkor intézkedett a közlekedésügyi miniszter az utak jókarban tartásáról s arról, hogy a Párkány-Selmecz közötti országos útat állami kezelésbe vette. Már ekkor a Budára vivő vasút fölött is sokat tárgyaltak.

Közlekedés-
ügy.

A júniusi közgyűlésen a vármegyére nézve nagy érdekességű dolog történt. A király gróf Forgách Ágostont, a ki eddig Simor János hercegprímásnak, mint a vármegye örökös főispánjának volt helytartója: kinevezte a vármegye valóságos főispánjává, az országos megerendezéssel kapcsolatban. Nagy örömmel fogadták a kinevezés híret. A székfoglalási ünnepélyt megelőzőleg a vármegye házában nagytermében bizottsági ülés volt Vargha Benedek első alispán elnöklete alatt, a melyen ősi szokás szerint küldöttséget választottak, hogy meghívja a kinevezett főispánt. Fényes bandérium lovagolt a főispán lakása elé, s az első alispán, mint a küldöttség elnöke, lelkes szavakkal hívta meg őt székének elfoglalására. A főispán ékes válasz után megjelent az ódon közgyűlési teremben, hol már olyan hosszú ideje működött.

Gróf Forgách
Ágoston.

„Meghatott kebellemmel üdvözlöm, — mondá, — és üdvözlö az egész nemzet a mai napot, mert a legkedvesebb ősi intézményünk, a megyei élet ezer éves épületének nagyszerű átalakítása, megszervezte ma veszi kezdetét. Mai közgyűlésünk a törvényhatóságok rendezéséről szóló törvény végrehajtásának megkezdésére lett összehívva . . .“

Miután az esküt letette, kifejtette már eddig is ismert elveit. Aztán üdvözölték őt az első alispán, a főjegyző, a bizottsági tagok megbízottja. Ezek után kiküldöttek egy 36 tagú bizottságot, hogy dolgozza ki a vármegyei közigazgatás átalakítását a törvény kívánásai szerint.

A megerendező bizottság az augusztus 29-iki ülésen tett jelentést munkájáról: *a)* a vármegyének szolgabírói járásokra való felosztásáról; *b)* a választókerületek és a választandó bizottsági tagok számáról; *c)* a tisztikar, a segéd-, kezelő- és szolgáló-személyzet hatásköréről, a munkafelosztásról, létszámról, fizetéséről, *d)* az árvaszék és állandó választmány szervezéséről és az árvaiügyeknek a törvényszéktől leendő átvételéről.

Megye-
rendezés.

Bemutatta továbbá az 1870. XLII. t.-cz. értelmében a választókerületek választóinak betűrendes névjegyzékét s a legtöbb adót fizetők lajstromát. Mivel pedig az új rendszer miatt az árvaszék költségei 12.435 forint új terhet róttak volna a vármegyére, a bizottság egyenesen javasolta: kérjék föl a kormányt, hogy ezt az összeget a sajátjából fedezze.

A pénzügyek sok gondot adtak a vármegyének, szeptember 13-án külön közgyűlést tartottak az 1872-iki költségelőirányzat megtárgyalására. A tisztikar fizetések s az összes költségek emelkedtek s egyszersmind elodázhatatlan volt a vármegyeháznak valamilyen átalakítása is. Erre csakugyan fel is vettek egy jelentékeny összeget, de csak kisebbfajta átalakítás lett a tervből.

Már október közepére be volt fejezve a megerendezési előkészítő munkálat és a tervezetet jóváhagyta a belügyminiszter is. Október 19-én tartották az utolsó közgyűlést a vármegye régi szervezetében. Ezen állapították meg az új tisztújítás módját és megválasztották az azt vezető bizottságot.

Ezzel befejezte működését az a bizottmány, a melyet a vármegye közönsége az 1848. XVI. t.-cz. értelmében választott a megyei hatóságnak ideiglenesen, vagyis addig való gyakorlására, míg a megyei önkormányzatot az országgyűlés parlamentárisan rendezi. Ez a nap fejezte be az átmeneti korszakot a 48 előtti állapotoktól a következőkhöz. E vármegyei hatóság életét igen rövid időre, úgyszólván csak hetekre tervezték, de a sors huszonhárom nehéz évet adott neki. És ezt a hosszú időt nem a feladat nehézsége idézte elő, hanem a külső körülmények, a nemzet életében lefolyt súlyos válság. Így pedig valóságos áldás és szerencse volt a vármegyékre s így Esztergomra is, hogy egy időhöz nem kötött élettartamú bizottság állott az élén, a nehéz idők bekövetkeztekor. A vármegyei bizottmányra mindjárt működése kezdetén, a haza védelme várt, később a csaknem agyontiport nemzeti élet ébresztése, a vármegyei életnek eleven

megőrzése, a tradíciók fenntartása. Az esztergom-vármegyei bizottmány 1848-ban, megválasztásakor 246 tagból állott, s ezek közül ez utolsó gyűlés idején már csak 40-en voltak életben. Mikor 1860-ban az alkotmányos életet 12 évi szünet után visszaállították, az 1848-iki bizottmányt választás útján, ismét kiegészítették. Ez is hamar elvesztette cselekvési jogát és csak 1867-ben, a kiegyezés után kapta vissza.

Méltán mondhatta el a főispán az esztergommegeyi bizottmány nevében :

„A megerendezési törvény életbe léptetésével, ma e bizottmány az ideiglenesen reábizott megyei hatóságot a tisztelt közönség kezébe teszi le. Nyugodt lélekkel adja át működéséről vezetett jegyzőkönyveit, — hiszem, hogy a tisztelt közönség, vagy az utókor, bármily szigorral vizsgálandja azokat át, sújtó ítéletet nem mondhat a bizottmány felett.“

Az új közigazgatási bizottmány.

Az új bizottság sokkal kevesebb tagból alakult meg, csak 120 tagja lehetett. Ezeknek a megválasztása olyan nagy érdeklődés mellett ment végbe, mintha kivétel nélkül érezték volna, hogy ettől függ az új állam életének ereje.

December 19-én már megtarthatták az újonnan választott bizottság első közgyűlését ; ekkorra az összes tagokat megválasztották és igazolták is. Az új bizottság tisztában volt vele, milyen feladat előtt áll : a régi rendszer még annak a kornak szellemével volt tele, a mikor a megyei életben csak a nemes osztály dominált. Az újnak tagjai között megfelelően voltak képviselve a polgárság nem nemes eredetű elemei is.

December 28-án tartották meg a tisztújító közgyűlést. Az alispáni állásra Vargha Benedeket, az eddigi alispánt és Kruplanicz Kálmán főjegyzőt jelölte a főispán. A kettő közül Kruplanicz Kálmán győzött 20 szavazattal és ő lett az újjáalakult vármegye alispánja. Főjegyzővé lett Boronkay Lajos, egyhangúlag megválasztva. A többi választás is simán folyt le s nagyobbrészt a régi tisztviselők maradtak meg állásukban. Megválasztották az állandó választmányt is, melynek 18 tagja volt s ezek közé Vargha Benedek volt alispánt érdemei elismerésül közfelkiáltással választották be.

Ezzel végződött a vármegye életében oly nevezetes év.

A következő év elején elkészítették a községek rendezése alkalmából, az előjáróság teendőiről szóló községi szabályrendeletet s a napi és folyó ügyek során az összes új rendeleteket és változtatásokat végrehajtották.

Az új országgyűlést szeptember 1-ére hívtá össze a király s a választások nagy érdeklődés mellett folytak le. Esztergom város képviselője Pór Antal lett, Deák-párti programmal.

Az évi közgyűlések legfontosabb tárgya a községi új rendtartás hosszú ideig tartott letárgyalása és kidolgozása volt.

A király huszonöt éves jubileuma.

Ez évben volt negyedszázados évfordulója annak, hogy I. Ferencz József trónra lépett. Az ország legnagyobb része tartózkodóan viselte magát ezzel az évfordulóval szemben s november 27-én csak hivatalos kiküldöttek képviselték az országot a trón előtt, a melyen még csak hat éve ült koronásan a király.

Esztergom vármegye, hűen régi uralkodó felfogásához, nagy ünnepélyességgel vett részt a hódolatban. Rendkívüli közgyűlést tartott azt megelőzőleg, nagyon meleg és lelkes hódolati föliratot határozott a királyhoz, 30 tagú küldöttséget választott a vármegyei bizottság kebeléből, a mely a főispán vezetése alatt meg is jelent az ünnepen és örömmel tett jelentést a decemberi közgyűlésen, hogy a király azt üzenté Esztergomnak : „vigyék meg küldöiknek szíves köszönetemet.“

Esztergom vármegyének egyesítési terve Komárommal.

1874 elején ijesztő hír ejtette kétségbe a vármegyét. A törvényhatóságok kerületeinek felosztása és újból való szabályozása alkalmával a belügyminiszteri törvényjavaslat azt a tervet készítette el, hogy Esztergom vármegye egyesítéssé Komárom vármegyével és ennek az egységessé tett vármegyének székhelye Komárom legyen. A gyűlés fájdalmas megdöbbenéssel vett tudomást a tervről és január 10-re rendes közgyűlést hívott egybe, a melyen elhatározták, hogy feliratban fordulnak az országgyűléshez, a melyben kifejtik azokat a történelmi és gazdasági okokat, a melyek Esztergom vármegyének fenntartását kívánják, s arra kéri az országgyűlést, hogy, ha szükséges, másképpen gondoskodjék a vármegye területi kikerekítéséről. E kívánságuk keresztülvitelére héttagú küldöttséget választottak ; mind a hét kiküldött országgyűlési képviselő volt. Ugyancsak küldöttség útján kérték föl e kívánságuk érvényesítésére Simor János

hercegprímást. Egyúttal felszólították az összes községeket, hogy adják elő okaikat, a melyek Esztergom vármegye fenntartása mellett szöllanak. Ez a kérdés egész éven át foglalkoztatta a vármegyét, a mely, létérdekéről lévén szó, minden erejét latba vetette, hogy önállóságát megvédelmezze. A belügyminiszter azt a kérdést tette föl, hogy ha beolvasztanák a vármegyébe Esztergom szab. kir. várost, és a Komárom vármegyei Lábatlant és Pizskét, akkor képes lesz-e a vármegye, államadójának 20⁰/₀-a keretén belül háztartását berendezni úgy, hogy a vármegyei közigazgatás fennakadást ne szenvedjen. És ezek után is fenn tartja azt a kérdést, nem gondolja-e a vármegye, hogy ránézve sokkal czélszerűbb lesz, ha Komárommal egyesül? A vármegyei bizottság megtámadta a miniszteri leirat alapját, azt fejtegetvén, hogy nem elég az a jó vármegyei közigazgatáshoz, ha az állami adó valamely vármegyében olyan nagy, hogy annak 20⁰/₀-ából fenn lehet tartani a közigazgatást. Fontosabb ennél a székhelynek kedvező fekvése, gazdasági s más tekintetben olyan központtá való kialakulása, a mely alkalmassá teszi a szellemi vezetésre. S végül kijelenti, hogy a törvénytervezetet egyáltalán nem ismerheti el „célhoz vezetőnek.“ Esztergom vármegye székhelye pedig olyan kitünően fel van ruházva mindazon kellékekkel, a melyek kijelölnek valamely helyet egy bizonyos vidék központjául, hogy nemcsak a legszorosabb környéke, hanem Hont, Bars és Komárom vármegyék több községe is, a szervezeti különállóság mellett is, ide van csatolva az összes gazdasági és kulturális érdekek számtalan kötelékével. Tartozzának politikailag bárhova e helyek, valójában mindenkor Esztergomhoz fognak tartozni. Ezért a vármegyei bizottság azt tartja szükségesnek, hogy ezeket a községenként is felsorolt, más vármegyékhez tartozó részeket csatolják Esztergomhoz, hogy ez igazán megfelelhessen azoknak az országos érdekeknek, a melyek hozzá fűződnek. De még ezek nélkül, sőt a fölajánlott Esztergom szab. kir. város és Lábatlan s Pizske községek beolvasztása nélkül is szükségesnek tartja a bizottság a vármegye fönntartását. Ezt a véleményét a közigazgatási költségeknek az állami adóhoz való viszonyával is igazolja. A vármegye kikerekítése, vagy beolvasztása azonban egyelőre nem ez okok miatt maradt el, hanem azért, mert az országgyűlésen nagy dolgok történtek, a melyek a fúzióra vezettek.

1875 januárban az első közgyűlést már a három évi megbízatás leteltével újra választott vármegyei bizottság tartotta meg. Ennek a tagjai csaknem kivétel nélkül a régiiek voltak, ép úgy, mint a szellem, a mely a régi erővel uralkodott rajtuk. A főispán megnyitó beszédében aggódva utalt az országgyűlésre, s kifejezést adott véleményének, hogy „azokon a súlyos bajokon, a melyek közé az ország jutott, csak úgy lehet segíteni, ha mindazon férfiak, kik tartoztak bármely politikai párthoz, de a fent forgó súlyos kérdésekre egyetértenek: egy párttá egyesülnek. Ez okból két nagy párt egyesült és ennek következtében új kormány alakult.“ Ezt az új politikai fordulatot a vármegye örömmel fogadta és bizalommal üdvözölte s az új minisztérium beköszönő levelét szűnni nem akaró éljenzéssel hallotta. A megye közönsége az alispán indítványára „az országos két nagy pártnak „szabadelvű párt“ czime alatt a legközelebb ténynyé vált egyesülése feletti örömét s az abból alakult szabadelvű kir. kormány iránti bizalmát lelkes éljenzés mellett bizalmi feliratban kifejezni kívánta.“ Ezzel együtt a főispánnak s az egész tisztikarnak bizalmat szavazott a közgyűlés.

Az október 12-iki közgyűlés házi ünnepe volt a vármegyének. Ekkor leplezték le Simor János hercegprímásnak, mint a vármegye örökös, és gróf Forgách Ágostnak, mint az ez idő szerinti valóságos főispánjának arczképeit. Az alispán elnökölt a gyűlésen és beszédében kiemelte a főispán nagy érdemeit a vármegye történetében. A leleplezésen több küldöttség volt jelen; a hercegprímáshoz üdvözlő küldöttséget menesztettek, a melyet a primás azzal az ajándékkal leplett meg, hogy képcsarnokát ezen a napon nyilvánossá tette.

1876-ban a vármegyei közgyűlés, jegyzőkönyvének első lapját a Deák Ferencz emlékezetének szentelte. A haza bölcse január 28-án húnyt el s gyászt öltött érte az egész nemzet, mint a jegyzőkönyv mondja: „Szent László és Nagy Lajos királyainkat s a felejthetetlen és hozzájuk némileg hasonlítható Hunyadi Jánost talán kivéve, — soha fejedelmi hatalmának tetőpontján, soha államférfiú népszerűségének verőfényében nem szállott sírjába, kinek ravatalát több tisztelet környezte volna.“ A vármegye, részvétfeliratot intézett az országgyűléshez, és megfesttette a nagy férfi arczképét közgyűlési terme számára.

A fúzió.

Deák Ferencz halála.

Árvíz.

Súlyos helyi csapás is érte ekkor a vármegyét. Nagy árvíz öntötte el s a kár olyan tetemes volt, hogy a nép nem bírta magán segíteni. Magán-adakozásokból s a vármegyében végzett hatósági gyűjtésből teremtettek elő némi segílyt a károsultak számára. Az árvíz különösen nagy károkat okozott Karva, Moes, Párkány, Búcs, Nána, Muzsla, Szentgyörgymező, Dömös, Tát, Pilismarót és Esztergom-Viziváros községekben. Az összes kárt 116.255 forint 43 krajczárra becsülték. A begyűlt könyörödományok értékösszege 3730 forint 79 krajczár volt. Máskülönben is rossz volt a múlt esztendő, mert a termés igen gyöngye volt s a nép valóban elkeseredett állapotok között élt. Érdekes, hogy a rossz szemtermés mellett, a szőlő ebben az évben igen bőven fizetett.

Esztergom bekebelezése.

Vizont nagy örömet idézett elő az 1876. XX. és XXXIII. t.-cz., a mely Esztergom szab. kir. várost, „megyénk kedves székvárosát,“ továbbá Lábatlan és Piszke községeket a vármegyébe bekebelezte.

Maga a főispán csínján bánt a jogavesztett várossal, örömmel és teljes bizalommal üdvözlé az őket képviselő új bizottsági tagokat: „ösmérem, — mondá, — a hű ragaszkodást, fiúi kegyeletet, melylyel önök előbbeni törvényhatóságukhoz viseltettek és így természetesnek tartom, hogy az attól való megválás fájdalmas volt, de hiszem, hogy a hazafiság, az alkotmányos érzület, a törvény iránti tisztelet sokkal erősebb, semhogy keblökben a tétlen csüggedésnek legkisebb helyt is engedne.“ Biztatta őket, hogy a vármegye kebelében teljesen megtalálják azt a teret, a melyen önállóan állottak, — de bizony nem feledhetette vesztett jogait, a melyeket azért vettek el tőle, mert lakosságának létszáma nem ütötte meg a szab. kir. városoknak megszabott határt. Később is állandóan volt egy kis ellentét, maig, a város és a vármegye között, mert az első nem szívesen engedett tradícionális szokásaiból, de komolyabb összetűzésre sohasem került sor. A város részéről Feichtinger Sándor dr. üdvözölte a főispánt s beszédében megnyilatkozott az a türelmes nyugodtság, a mely Esztergom vármegye közgyűléseiben folyvást otthonos volt, s a melyet, úgy látszik, az új elemek sem szándékoztak megbontani.

Ezzel a területi megnagyobbodással, de különben is a rendelkező törvény-czikk miatt, a vármegye közigazgatása és önkormányzata is nagy részben változott. Ekkor állították fel a közigazgatási bizottságot, a melynek az volt a célja, hogy a vármegyében az összes állami és vármegyei közigazgatási ágakat együvé összpontosítsa. Szóval a kormány az egész vármegyei közigazgatás fölé ezt a bizottságot állította, a melynek a feje a főispán volt s általa a központból akarta irányítani az egész önkormányzatot. Esztergom vármegyében, a hol különösen ez időben inkább a tekintélye volt föltétlen a főispánnak, mint a közvetlen befolyása a vármegye ügyeire, — egyelőre semmi veszedelemmel nem fenyegetett az új rend. Sőt olyan szívesen fogadták, hogy a főispánnak erre vonatkozó megnyitó beszédét kinyomatták s a megyebizottsági tagok között szétosztották.

Esztergom városa kilencz választott és kilencz viriliz taggal szaporította a vármegyei bizottságot. Lábatlan és Piszke községeknek Komárom vármegyétől átvételére bizottságot küldtek ki.

A közigazgatási bizottság tíz tagból állott és tagjait szept. 28-án választották meg. Tagok lettek: Andrassy Gyula, Bakay Imre, Havasy Imre, Heya Tivadar, Koller Antal, Mayer István, Mészáros Károly, Niedermann Pál, Palkovics Károly és Rédy Gyula; tisztii ügyészi helyettes Pongrácz Zsigmond.

Ebben az évben szervezték a vármegyei középponti szegénységi alapot is s a saját eljárásuk alapján adtak felvilágosítást a következő év elején a belügy-miniszternek az országos rendezésre.

1877-ben a vármegyházán a tisztviselők között bizonyos belviszályokat lehet megfigyelni. Ez a surlódás és kiélezett torzsalkodás, úgy látszik, Boronkay Lajos főjegyző ellen irányult, a kit a legelső alkalommal, a mint lehetett, meg is támadott a bizottsági tagoknak egy része. Az ürügy a következő volt. Pestvármegye az Ausztriával kötendő vámszövetségre és bankügyi megállapodásokra vonatkozólag előterjesztett törvényjavaslat ellen fölratot küldött a képviselő-házhoz s azt megküldötte Esztergom vármegyének is, pártolás végett. Ezt az átiratot már az áprilisi közgyűlésen kellett volna tárgyalni, de a főjegyző nem vette föl a tárgysorozatba. Ezért Niedermann Pál s többen, vádlevelet küldöttek ellene a belügyminiszterhez, s az e miatt elrendelt vizsgálat folyamán a főjegyzőt felfüggesztették állásától. Andrassy Gyula és több bizottsági tag

ugyan erélyes indítványt adtak be mellette a júliusi közgyűlésen s heves védőbeszédeket tartottak a főjegyző mellett, de indítványukat a közgyűlés 13 szó-többséggel elvetette.

Az elintézett vármegyei ügyek között fontosabbak a vármegyei bizottsági tagokat választó kerületek újjáalakítása : az egészségi köröknek újból való beosztása ; a közmunka teljesebb összeírása, a Duna töltéseinek kiigazítása, javítása, a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló törvény életbe léptetése; s végül az év utolsó közgyűlésén a tisztújítás, a mely most is egészen símán folyt le. Alispánná ismét Kruplanicz Kálmánt választották, főjegyzővé pedig Andrassy Jánost. A közigazgatási bizottság tagjai lettek : Boronkay Lajos, Koller Antal, Mattyasóvszky Kálmán, Heya Tivadar, Gangl János.

1878-ban az árvaszék megkapta végleges alakját s beosztását. Ekkor állították fel az új szervezett vármegyei m. kir. építészeti hivatalt is. Megalakították a népnevelési bizottságot.

Ebben az évben új képviselőválasztás is volt. Az új országgyűlést október 17-re hívta össze a király s a választások meglepetést most sem hoztak. Esztergom követe ismét Pór Antal lett, a dorogi kerületé Keményfy Árpád, a köbölkutié Kobek István.

Nagy mozgalmat idézett elő Bosznia és Herzegovina megszállása. A vármegyét ez közelről érintette, mert a 26-ik gyalogezredet mozgósították s ehhez a vármegyebeli hadkötelesek legnagyobb részét behívták. Súlyos csapás volt ez nyár idején a gazdálkodó népre, átérezte a vármegye bizottsága is, és Andrassy János főjegyző a következő indítványt tette : Miután megyénk csaknem összes hadköteles fiai harcra szóllítottak, honpolgári kötelességünk, hogy itthon maradt családtagjaikon mi segítsünk. Ezért : 1. A vármegye közönsége az alispán elnöklete alatt egy bizottságot alakítson, a melynek hivatása legyen : hogy megsebesült harcosaink ápolásának előmozdítására a közönség körében tépést, pénzt és egyéb segílyt gyűjtsön s a honmaradt családtagoknak a megélhetés lehetőségét biztosítsa. 2. Tegyen a vármegye közönsége a magas kormányhoz előterjesztést arra nézve, hogy ha a vármegye ezeknek elég segílyt adni nem tud, a kormány folyósítsa a kimutatandó összeget, akár a hozzá begyűlt adományokból, akár az állampénztárból. Az indítványt elfogadta a közgyűlés és a szerint járt el. Az őszi közgyűlésen már megkapták a Felsőg körözés kéziratát a gyors és pontos bevonulás és az otthon maradt családtagjainak segélyezéseért.

1879 tavaszán, április 24-én volt Ő felségének I. Ferencz József uralkodónak és Erzsébet királynőnek házasságuk 25 éves fordulója. Erre az alkalomra a vármegye hódolófeliratot küldött hozzájuk. Még nagyobb lelkesedéssel üdvözölte a vármegye a Felsőg körözést a következő évben, mikor az uralkodó ötvenedik születésnapját érte meg. Ekkor is hódoló feliratot szerkesztettek, a melyben az uralkodó pályáját erőteljes szavakkal jellemezték. „A lezajlott ötven év majdnem minden nemzet életében korszakalkotó. Nem egy uralkodó száműzve honából, régi dicsőségének romjain mereng : a legrégebbi dinasztiák ellen nyílt sisakkal küzd, vagy gyilkos törrel leselkedik az elvakult és fékevesztett szabadság orvkeze ; új birodalmak és köztársaságok alakultak a szomszéd államokban és még az angyalvár ormain is sűrű fellegek ülnek. Egyedül Felsőged birodalma áll rendületlenül az egyetemes rázkódttatás közepette . . .“

Esztergom városának ügyeibe a vármegye 1880-ban avatkozott bele először erősebben. A belügyminiszter utasította, hogy mint a város legközelebbi fennhatósága, intézkedjék, hogy a város, a mely rendkívül súlyos adósságok alatt nyög, ügyeit rendezze. Erre a főispán vizsgálatot indított s annak befejezésével ráirt a városra, hogy a konszolidált adósságain felül levő terheknek, mint tisztviselők, tanárok, nyugdíjasok követeléseinek s más személyi tartozásoknak rogtön tegyen eleget, mert ezek a város jó hírnevét a legnagyobb mértékben kockáztatja. Egyszersmind cselekvő hátralékait hajtsa be stb. A város rövid idő alatt felelt rá s kimutatta, hogy viszonyai napról-napra javúlnak. Ezt megnyugvással vette tudomásul a vármegye, de azt nem, hogy a város több intézkedésében még mindig a teljes önállóság elvei szerint járt el.

A vármegye kormányzása ebben az évben bizonyos tekintetben válság elé került. A főispán január elején beadta lemondását ; erre örökös betegsége adott okot, már évek óta nem tudott eléggé megfelelni kötelességének kedve szerint. A lemondását egész éven függőben tartották s e miatt a főispán nem

Az okkupáció.

A király jubileuma.

Esztergom város ügyei.

Főispánválasztás

akart olyan dologban intézkedni, a mely utódjára lett volna kötelező. Csak 1881 február 23-án fogadta el a király a lemondást, kifejezve legteljesebb elismerését a két évtizednél tovább tartott hű, buzgó és eredményteljes működéséért.

A márcziusi közgyűlésen még ő elnökölt s a vármegye ez alkalommal igazán az őt megillető módon ünnepelte. A vármegye főjegyzője Andrassy János, a városi ügyész Helez Antal dr., a város főorvosa Feichtinger Sándor, az általa képviselt intézetek nevében, s Fehér Ipoly, a tanügy nevében, tartottak hozzá nagyszabású, meleg szeretettől áradó beszédeket. Valóban meg is érdemelte, mert bár a régi szabású főurak közül való volt, s erősen hajlott vármegyéjében az autokrataságra s úgy a hivatalos, mint a személyi és a tisztújításon a választási ügyekben szívesen engedett szabad teret önkényszerűen is a saját egyéni véleményének és akaratának, de igazán szívén viselte a vármegyét, mint a sajátját s kifelé úgy képviselte azt, mint legfőbb érdekét, befelé pedig olyan gonddal bánt vele, mint a gazda legkedvesebb birtokáival, a melynek legkisebb ügyei is érdeklik. A mellett európai műveltségű férfi volt, s az országos politika magaslátán állott a vármegyei gyűléseken is.

ifj. Majláth György főispán

Utódja ifj. Majláth György lett, Majláth országbirónak ifiju, derék fia, volt Hont vármegyei főjegyző. Márczius 17-én jelent meg nála Budapesten a vármegye 21 tagú küldöttsége az alispán vezetése alatt. A beiktatás márczius 28-án és 29-én, vasárnap és hétfőn volt. Első nap a városban voltak ünnepségek, másnap délelőtt 10 órakor volt a vármegyeházán a hivatalos beiktatás és az eskütétel. A főispánnak a legközelebbi közgyűlésen első szava volt, hogy fölhívta a vármegye figyelmét Rudolf főhercegnek és Stefánia belga kir. hercegnőnek legközelebb történendő egybekelésére. A vármegye főjegyzője erre lelkesült beszéddel indítványozta, hogy a főherceget, ha május 18-án Budapestre mennek s a terv szerint hajón, Esztergomnál küldöttség üdvözölje, szintén az vegyen részt a fővárosban tartandó ünnepélyen és egyúttal feliratot intézzenek hozzájuk.

Képviselő-választás.

Az ez évi képviselő-választások június végén folytak le nagyobb izgalmak között, mint a régibb választások. A dorogi kerületben Andrassy Gyulát 346 szótöbbséggel, Esztergomban Horánszky Nándor győzött. A köbölkúti kerületben Reviczky Károly szolgabíró kapott legtöbb szavazatot, függetlenségi programmal, Hazay Ernő és Mórász Antal egyesült ellenzékiekkel szemben.

1882-ben a vármegyén elintézett ügyek között fontosabbak: a reáliskola segélyezése. Esztergom város ugyanis támogatásért folyamodott a vármegyéhez, miután elhatározta, hogy kedvezőtlen pénzügyi viszonyai által kényszerítve reáliskoláját a maga erején 1882-ön túl nem bírja fenntartani. Az ügy vizsgálata után a vármegye magáévá tette a dolgot, különben is volt már része benne, már 1861-ben az ő beavatkozása mentette meg az iskolát a pusztulástól. Ekkor egyrészt a fenntartó Szenttamás, Viziváros és Szentgyörgymező községnek nem engedte meg, hogy visszavonuljanak a terhektől s azokat tisztán Esztergom városra hagyják, másrészt rábírt a nagy földesurakat, az érseket s a főkáptalant, hogy a reáliskolai költségek egynegyedrészt elvállalják s ő a maga pénztárából ugyanilyen részt fizetett rá. Most a kormányhoz fordult segélyért; nagy küldöttség ment a közoktatásügyi miniszterhez, a ki csakugyan teljesítette is kérésüket.

Simor János hercegprímás ez évben érte meg 25 éves jubileumát püspöki működésének s ez alkalomból nagy ünnepet rendezett neki a főegyházmege, a vármegye s a város. A vármegye január 24-én rendkívüli közgyűlést tartott, üdvözlő feliratot szerkesztett s küldöttséget bízott meg azzal, hogy az ünnepen a vármegyét képviselje. A város és azok a községek, a hol a primás hajdan plébános volt, szintén nagy lelkesedéssel vettek részt az örömmünnepben.

Vasút.

Fontos gazdasági érdekek fűződtek az Esztergom—Dorog—Budapest vasútvonal felállításához, a melynek érdekében a hercegprímástól kezdve minden tényező megmozgatott minden követ. A közlekedésügyi miniszter eredetileg másképp tervezte ezt a vonalat, e szerint a budapest-szőnyi vonal Bicske, Tata felé haladt volna, s csak egy szárnyvonala vezetett volna Esztergomba. Ez azonban nem lehetett elég a vármegye hatalmas kőszénbánya-telepeinek kihasználására és csakugyan sikerült is kivívniok, a mit kértek. Az új vonal építését megkezdték 1883 októberben.

1883. január 21-én szentelték fel a hercegprímás új palotáját nagy egyházi ünnepélyvel; február 3-én pedig az esztergomi papnövelde ünnepelte félszázados

fordulóját, annak, hogy Nagyszombatból ide helyezték át. Ugyanekkor állították föl a Bazilikában a Pázmány Péter szobrát. Méltóan egészíti ki ez adatokat, ha fölemlítjük, hogy június elsején a hercegprímás 100.000 forintos alapítványt tett az esztergom-főegyházmegyei papi nyugdíj-alap javára.

Márczius 28-án éjjel történt az a megdöbbentő bűntény, hogy Majláth György országbírót gaz rablógyilkosok szobájában megfojtották. A hír nagy sajnálkozással töltötte el az egész vármegye lakosságát, s a főispán iránt, a ki fia volt a boldogútnak, minden formában megnyilatkozott a részvét. A vármegye jegyzőkönyvében örökítette meg a nagy országbíró nevét, részvétiratot küldött a gámszoló családnak és küldöttséget a főispánhoz.

Október 28-án ünnepelte a város a török rabságból való felszabadulásának 200 éves fordulóját. Szobieszky lengyel király és Lotharingiai Károly herceg e napon fényes győzelmet arattak a város falai alatt. E győzelem volt kezdete Magyarországnak felszabadulásának. Ez alkalomból ünnepély volt a főgimnázium épületében, a hol történelmi kiállítást is rendeztek. A primás hálaadó isteni tiszteletet tartott a főszékesegyházban, s ezen a vármegye és a város küldöttségileg jelent meg, fényes bandériumokkal. Az összes városi és vármegyei testületek képviseltették magukat. Újabb örömmünnepe volt november 3-án, mikor József főherceg családjával Esztergomba érkezett a hercegprímás látogatására. Négy napig időztek itt, megtekintették a város nevezetességeit s fogadták a mindenütt megnyilvánuló hódolatot. Olyan jól érezték itt magukat, hogy egy nappal meg is toldották a vendégséget.

December 20-án volt a tisztújítás, az összes választást egyhangúlag végezték el s alig történt változás a tiszti karban; alispán maradt Kruplanicz Kálmán, főjegyző Andrassy János. A választást megelőzőleg volt inkább mozgalom, itt is sorompóba léptek egymással szemben a municzipisták és a centralisták, s már ekkor is erősen megnyilatkozott az a vágy, hogy a tisztviselők állandósítva legyenek s ne befolyásolja munkájukat az a tuúat, hogy pár év múlva már újra ki lesznek téve a választók szeszélyeinek.

Az 1884. januári közgyűlésen nevezetes pont volt a vármegyei nyugdíjalap megteremtésének kérdése. Mészáros Károly bizottsági tag már két évvel azelőtt is tett indítványt, hogy az állam vegye át a vármegyei tisztviselők nyugdíj-ügyét. Ennek azonban, hiába terjesztették fel a kormányhoz, nem lett semmi foganatja. Most azt indítványozta, hogy, ha másképp nem lehet, társadalmi úton teremtsék meg az alapot. A közgyűlés bizottságot küldött ki, a mely már a tavaszi közgyűlésre elkészített egy tervezetet, s némi tőkét teremtett a nyugdíj-alap részére.

Júniusban folytak le a képviselő-választások. Ezeknek a legfőbb tanúsága az volt, hogy „nem oltár ma már a választási urna, a hová magasabb lelkesedés, által vezéreltetve, szabad meggyőződésnek áldozni megy a választó polgár.“ Általános a panasz, hogy nem tiszták a választások. A dorogi kerületben Horváth Géza győzött Del' Ádámi ellen, szabadelvű-párti programmal. A köbölküti kerületben szintén szabadelvű párti győzött Hazai Ernő, a függetlenségi Reviczkyvel szemben. Esztergomban ismét Horánszky Nándort választották meg, 150 szótöbbséggel a függetlenségi Német Alberttel szemben. Így ez alkalommal az egész vármegye kormánypárti volt.

Az új ipartörvény október elsején lépett életbe s ez némi változást hozott az iparügyek elintézésében.

1885-ben állították fel a propeller-közlekedést Esztergomban.

Ugyanez év márczius havában Simor hercegprímás 200.000 forint alapítványt tett egy felállítandó érvaház javára, az egyházmegye árváinak neveltetésére. S elrendelte a Bazilika kupolájának újra-díszítését 175.000 forint költséggel.

A vármegye tavaszi közgyűlésén a főispán megemlékezett az európai politikai viszonyokról, Bismark ünnepelését állandó béke jeléül tekinti, bár ezzel szemben az orosz-angol torzszakadás háborús hír. Hazai viszonyainkat jellemezve, hosszasan tárgyalta Tisza Kálmán érdemeit s a magyar politika akkori állapotát. A közgyűlés lelkesen hallgatta a beszédet. Részvétellel vett tudomást Báthori Schulez Bódognak a vitéz 48-as tábornoknak márczius 10-én történt haláláról s elhatározta, hogy emléket emel érdemei megörökítésére.

Heves vitára adott alkalmat a magyarosításra irányuló jutalmakról szóló jelentés. Helez Antal dr. keveselte azt az eredményt, a mit e téren elért a vármegye s kívánta, hogy szaporítsák a jutalmakat, hiszen vannak olyan községek,

Tisztújítás.

a hol egyáltalán nincsen senki, a ki magyarul tudna. Indítványát pénzügyi okokból nem fogadták el, s a törvény erejére hivatkoztak, hogy az ifjúság magyarosítása az iskolák útján úgyszólván be fog következni. A magyar nyelv tanítása ügyében e tárgyalás következtében a primás szigorú rendeletet bocsátott ki az összes egyházmegyei tantestületekhez, a törvény betartása végett.

Májusban örömmel hallotta a vármegye közönsége, hogy pannonhalmi főapáttá Vaszary Kolos lett, a kire esztergomi tanárkodása idejéből szeretettel emlékeztek. Az új főapát május 23-án látogatást tett Simor bíboros hercegprímásnál s ez alkalommal ekkor a város személyesen is ünnepelte.

Szeptember 20-án a népszerű „István bácsit“ Májer István vál. püspököt és érseki helynököt ünnepelték ötvenéves írói jubileuma alkalmából. Október elején pedig a főispánt, a kit a király grófi rangra emelt. Ez alkalommal a vármegye fényes ünnepélyt rendezett főispánja tiszteletére.

1886-ban a januári közgyűlésen a nemzetközi viszonyokra s a hazánk bel-életére nézve egyaránt mozgalmas elmúlt hónapok foglalkoztatták a vármegyét. A balkánfélszigeten lefolyt háború a vármegye érdeklődését is ébren tartotta. Viszont a fővárosban rendezett nagyszerű kiállítás, az ország ipari és gazdasági haladásában igen jelentős fokozatúl tünt fel előttük. Valamint örömmel üdvözölték Tisza Kálmánt minisztersége 10-ik évfordulóján.

Simor János
hercegprímás
ötvenéves papi
jubileuma.

Október 28-án ismét ünnepelték Simor János hercegprímást, pappá szenteltetésének ötvenéves fordulóján. Ez az ünnep valóban országossá nőtt. Maga a király is megjelent rajta. Méltó rá, hogy bővebben írjuk le.

A város nagyon szépen fejezte ki a hercegprímás jubileuma feletti örömét. Lobogó diszt öltött, különösen a primási palota környékén és a főtéren minden ház díszben volt. Szerdán, 27-én érkeztek meg a küldöttségek, nagyobb részt gózhajókon. A főrendiház 12 tagja jelent meg Sennyei Pál országbíróval élükön; ott voltak Haynald bíboros, Samassa egri érsek stb. A képviselőház 48 tagját Péchy Tamás elnök vezette; a főváros hatalmas küldöttségét Ráth főpolgármester, Kammermayer és Gerlóczy polgármesterek.

A főrendiház küldöttsége már vasárnap 24-én megjelent a hercegprímásnál és báró Sennyei tartotta az üdvözlő szónoklatot. A kormány együttesen, testületileg jelent meg. Kedden érkeztek meg Trefort Ágoston közoktatásügyi, báró Orczy Béla Felsőház tagja személye körüli, báró Fejérváry Géza honvédelemügyi, gróf Széchenyi Pál kereskedelemügyi, Fabinyi Teofil igazságügyi és Bedekovich Kálmán horvát miniszterek. Hozzájuk csatlakoztak gróf Pejacevich Miklós a budapesti hadtest parancsnoka, Graeff Ele lovassági tábornok, Ghyecz Béla altábornagy, honvédkerületi parancsnok s báró Majthényi László honti főispán.

A nánai pályaudvaron a vármegye részéről gróf Majláth főispán, Kruplanicz alispán, Reviczky főszolgabíró és Helcz Antal dr. polgármester fogadták őket. A küldöttek egyenest a primási palotába hajtottak s átöltözve, a fogadó terembe mentek, hol a primás először is a kormány tagjait fogadta. Utánuk a tábornokok, majd az esztergomi állami hivatalnokok tisztelegtek. Délután a primás a kormány tagjai s a tábornokok tiszteletére ebédet adott.

Szerdán, 27-én, Esztergom szabad királyi város' képviselőtestülete díszgyűlést tartott s onnan ment fel küldöttségük 11 órakor a primás elé. Őket megelőzőleg a primási tisztség tisztelgett. Utánuk Vanutelli pápai nunczius üdvözölte a primást. Délután a képviselőház, Győr város és vármegye, Pozsony város és vármegye s más törvényhatóságok küldöttsége jelent meg. Vidékről 60 törvényhatóság és testület, helyből 16 testület képviseltette magát küldöttséggel.

28-án volt az aranymise, délelőtt 9 órakor, az új, fénytől ragyogó Bazilikában. A primás jobboldalán Zalka János győri püspök, balján Kovács Zsigmond veszprémi püspök ment fényes egyházi ornátusban. Mise alatt az egyházi énekkar a Szózatot énekelte. A főszékesegyház szentélyében a legfőbb méltóságok foglaltak helyet. Ott volt Klotild főhercegasszony, két gyermekével, mellette Coburg Ferdinánd herceg, egyenruhában. A kormány képviselőtében gróf Szapáry Gyula, gróf Széchenyi és Bedekovich Kálmán miniszterek, ott voltak Vanutelli pápai nunczius és a már felsorolt notabilitások. Az agg főpap mise után egyházi szónoklatot tartott, melynek tárgya a kath. hit isteni eredete s az állam és egyház közötti béke fenntartása és ápolása volt. Az egyházi szónoklat után a primás a főoltárhoz ment, báró Hornig czimzetes püspök pedig kihirdette, hogy a pápa felhatalmazta a hercegprímást, hogy pápai áldást adhasson. a mit teljesített is.

Simor János.
1867—1892.

Belvárosi plébánia templom.

Délután 1 órakor fogadta a primás : a Szt. László társulat küldöttségét Schlauch püspök, a Szt. István társulatét gróf Apponyi Albert vezetésével, Nógrád, Nyitra, Somogy, Veszprém, Pozsony vármegyék, Pápa város, Széklakna, a budapesti egyetem ifjúsága, az erdélyi katolikus státus és az összes káptalanok küldöttségeit. Megható családi jelenet volt a székesfejérvári küldöttek fogadása, mert a primás oda való volt.

Délután 2 órakor három helyen díszbéd volt kb. 7—800 terítékre. Az első felköszöntőt a hercegprimás mondotta s előbb a pápára, XIII. Leóra, aztán Ő felségére a királyra emelte poharát. Haynald Lajos, Szapáry Gyula, Vanutelli nunczius stb. beszéltek még.

A király október 26-án kelt rendkívül meleg és szeretetteljes kézírattal lepte meg a hercegprimást, és október 30-án szombaton személyesen is meglátogatta őt. Dél előtt 9 órakor érkezett vonaton, Tisza miniszterelnöktől kísérve. Kocsin robogtak be a párkányi állomásra s mivel épen hetivásár volt Esztergomban, nagy tömeg nép állott az úton és éljenezte a királyt. A hercegprimás a palota dunai bejáratánál fogadta a felséget, a ki mindjárt a bejárat előtt kifejezte szerencsekívánatait.

Villásreggeli után a király számára berendezett lakosztályban fogadta a küldöttségeket, először a főpapságot, melyet a primás vezetett, utánuk a tiszti kart, majd a vármegye és a város díszküldöttségeit. Ezután a Bazilikába hajtatott s megtekintette annak nevezetességeit a főpásztor kalauzolása mellett. Délben díszlakoma volt, mely után 3 órakor a felség elutazott.

Számtalan üdvözlőirat érkezett ekkor a primáshoz. Ezek közül első a XIII. Leó pápáé, a mely már szeptember 21-én kelt és igen bensőséges hangú. Kiváló irat a pannonhalmi Szent Benedek-rend üdvözlő irata, melyet Vaszary Kolos főapát írt. A hercegprimás ez alkalomból 50—60.000 forintnyi alapítványt tett különböző czélokra.

1887 júniusában volt az új képviselőválasztás. Erős harc folyt mindenfelé, különösen Esztergom városban, a hol a régi képviselővel, Horánszky Nándorral szemben, Polónyi Géza lépett fel függetlenségi programmal. Sok zajjal esett meg a választás, de abból Horánszky került ki győztesen, 158 szótöbbséggel. A dorogi kerületben Reviczky Károlyt egyhangúlag választották meg, a köbökútiban Zboray Béla függetlenségi győzött Kobek István ottani birtokos ellen.

1889 január 30-án meghalt Rudolf trónörökös. Esztergom város és a vármegye népe is megrendülve, szinte rémülten vette a hírt. A gyászt azzal fejezték ki, hogy nyolcz napon át semmiféle nyilvános vígalmat nem tartottak az egész vármegyében ; a hercegprimás saját maga és főegyházmegyéje papsága nevében hódoló feliratot küldött. A város február 6-án gyásznapot tartott, fekete lobogókat tűztek ki csaknem minden házra, a boltok zárva maradtak s a főszékesegyházban tartott gyászmisén megjelent a vármegye bizottsága a főispánnal élén.

A vármegye közgyűlésén április 29-én emlékezett meg a főispán a súlyos csapásról, a mely fölött a vármegye a jegyzőkönyvben fejezte ki mély fájdalomát.

A tavasszal folyt le a véderő-vita az országgyűlésen. A vármegye közönsége, csak úgy mint az ország többi része, ellene volt a törvényjavaslatnak s több ízben tartottak népgyűlést is miatta. A közgyűléskor már megvolt szavazva a törvény, de a főispán maga is így nyilatkozott róla : „Vajha e három hónapot ki lehetne törölni a parlamentarizmusunk történetéből !“

Augusztus 15-én adták át a nyilvánosságnak az esztergomi Bazilikát. Boldogasszony napja s egyszersmind búcsú napja is volt ez, szép idő kedvezett az ünnepnek, úgy, hogy ezrivel seregett nagy vidékről a nép Esztergomba.

A decemberi közgyűlésen megejtették az új tisztviselő-választást. Az egész választás símán folyt le, személyi változás szinte nem is történt. Alispán maradt Kruplanicz Kálmán, főjegyző Andrássy János.

1890 május 20-án végre beterjesztette Baross Gábor kereskedelmi miniszter az esztergom—almásfüzitői helyi érdekű vasút engedélyezéséről szóló törvényjavaslatot. Tíz évnél tovább tartott az előzetes tárgyalás, úgy hogy érthető örömet keltett az első reális tény. A vármegye a főispán elnöklété alatt küldöttség által köszönte meg a miniszternek az engedélyezett vasútvonalat és egyúttal mind kérte, hogy mielőbb kössék össze Esztergomot a fővárossal közvetlen vasúttal is.

1891 január 23-án meghalt Simor János bíboros hercegprimás. Az egész város, a vármegye s az ország gyászszal hallotta a halálhírt. Impozáns temetést

Képviselő
választás.
1887-ben.

Rudolf trón-
örökös halála.

Véderő vita.

Almásfüzitő
vasút.

rendeztek a nagy főpapaak. A temetésen a királyt Frigyes főherceg, József főherceget pedig fia József Ágost főherceg képviselte. A kormány részéről jelen voltak gróf Szapáry Gyula, gróf Csáky Albin és báró Fejérváry Géza. Küldöttség képviselte a főrendiházat, képviselőházat, Budapestet, az Akadémiát, a közös hadsereg s honvédség tiszti karát, sok irodalmi, kulturális stb. testületet, vármegyéket, városokat stb. A főpapság részéről ott voltak Császka, Dulánszky, báró Hornig, Schuszter és Steiner püspökök, az esztergomi főkáptalan, számos káptalan küldöttsége. Ferdinánd bolgár fejedelem is küldött képviselőket. A holttemet a Bazilika kriptájába helyezték a Rudnay primás sírfülkéje mellé. A vármegye közgyűlése a nagy halott érdemeit, a melyeket a haza, az egyház és a vármegye körül szerzett, jegyzőkönyvében örököltette meg.

A főispán
tizéves jubile-
uma.

Mintha Esztergom vármegye történetében egyéb sem volna, csak öröm és gyászünnepe, már az április 29-én tartott közgyűlés megint jubileumi ünneppé vált. A főispánt ünnepelték tíz éves főispánságának alkalmából. A bizottsági tagok csaknem teljes számban megjelentek s Kruplanicz alispán ideiglenesen elfoglalván az elnöki széket, bejelentette a mai nap fontosságát s azt, hogy Vastagh György festővel megfestették a főispán arcképét, melyet ma lepleznek le. Küldöttséggel hívták meg a főispánt a gyűlésbe, a kit megjelenésére Kruplanicz alispán üdvözölt hosszabb beszéddel, utána Sujánszky Antal prelátus kanonok szónoklattal, Besenyei Szabó Mihály ódával köszöntötte, mire a főispán nemes szerénységű beszédben az elhúnyt Simorra, a tisztikarra és a bizottságra háritotta a vármegye sikeres működésében amaz érdemeket, a melyeket neki tulajdonítottak.

A szeptemberi közgyűlésen áttekintett a főispán az európai politikai állapotokon s a parlament ez évi működésén s szomorúan konstataálta, hogy ennél sivárabb, meddőbb korszakot még nem igen jegyzet föl parlamentárizmusunk története. A követelőleg sürgetett reformok, a közigazgatási állapotok rendezése, a tisztviselők helyzetének javítása, mind elodáztattak.

Vaszary Kolos.

Október 31-én jött meg Esztergomba az a hír, hogy hercegprimássa Vaszary Kolost, a pannonhalmi főapátot nevezte ki október 27-én a király. Az új primás a polgármester üdvözlő táviratára ezt válaszolta: „úgy érzem, hogy hosszú távollét után Esztergomba haza érkezem.“ A vármegye üdvözlő táviratára pedig így felelt: „A történelem határozta meg a viszonyt Magyarország hercegprimása és Esztergom vármegye között s kijelölte az irányt, melyben haladnom kell. ennek szem előtt tartása mellett legjobb akaratú hazafias és főpásztori törekvésem a haza s szentegyházam javára, Apostoli királyunk dicsőségére és Esztergom vármegye jogosult érdekeinek előmozdítására fog irányulni.“ Az üdvözlő küldöttség november 17-én tisztelgett az új primásnál Budán. A főkáptalan vezetője Sujánszky Antal prelátus kanonok volt, a vármegyéé gróf Majláth György főispán, a városé Helcz Antal dr. polgármester. A primás kedves, egyszerű hangú felszólalásai megkapóak a következő részletek: „Midőn Esztergomból, mint egyszerű szerzetes távoztam, nem is álmodhattam, hogy így lássam viszont tanárkodásom legkedvesebb városát . . . Esztergom felvirágzásán kell mindnyájunknak munkálkodni . . . Emelni akarom a várost, nemcsak anyagilag, hanem szellemileg is, mert azt akarom, hogy Esztergom, mint egykor a kereszténységnek, úgy most a magyarságnak végvára legyen . . .“ A város iránti szeretetének már most látható jelét adja, nem akar üres kézzel székvárosába menni. A Párkány-Esztergom közötti állandó vashíd és a Buda-Esztergom közötti vasúti összeköttetés tárgyában már beszélt is Baross miniszterrel, egykori kedves esztergomi tanítványával, s rövid időn tápintézetet fog alapítani Esztergomban, a felsőmagyarországi tanítók gyermekei számára.

Ilyen gondolatokkal és érzelmekkel volt tele az új hercegprimás a vármegyével és a várossal szemben, mikor ide vezérelte őt a gondviselés.

1892-iki válaszá-
tás.

1892 januárban volt a képviselőválasztás. Esztergomban nagy pártharcz folyt Timon Ákos szabadelvűpárti és Frey Ferencz ellenzéki között s a heves harc után Frey Ferencz győzött 55 szavazattal. Ellenben a köbölküti kerületben a mely rendesen függetlenségi volt, most Kobek István földbirtokos szabadelvű programmal 535 szótöbbséggel győzött Zboray Aladár függetlenségi jelölttel szemben. A dorogi kerületben a volt képviselőt, Reviczky Károlyt ismét egyhangúlag választották meg, függetlenségi programmal.

Vaszary Kolos, az új s immár bíbornok-hercegprimás február 1-én érkezett Esztergomba, hogy székét s rezidenciáját elfoglalja. A székfoglalás február 4-én

esőndben, zajtalanul ment végbe. Február 7-én Galimberti Alajos pápai nunczius püspökké szentelte őt. Az új primás első pásztorlevelét február 4-én adta ki.

Gyásza volt a városnak s a vármegyének, mikor május 9-én Baross Gábor a „vasminiszter“ meghalt. A minisztert személyes kötelékek is fűzték Esztergomhoz, itt végezte iskolai tanulmányainak egy részét s az ő érdeme volt az új vasút.

Június 6-án ünnepelte a nemzet a koronázás 25-ik évfordulóját. Ezen részt vett a vármegye is küldöttségével, de Esztergom nevének szerepe a herceg-prímáshoz fűződik, a ki a trón előtt tartott nagyszabású beszédével igazán országos, sőt európai feltűnést keltett. Ez a beszéd a nemzeti szellem megnyilatkozása volt s az egész jubileum középpontjává lőn.

Fontos közgazdasági mozzanat volt ez évben a Kis-Duna kikötortatása. Erről már 10 év óta folyt a tárgyalás, már 1882-ben bizottságot küldött ki a vármegye a kérdés tanulmányozására, később föliratot intézett a miniszteriumhoz, de a nagy költség miatt elhalasztották az általános Duna-szabályozás idejéig ezt az ügyet. Esztergom városára azonban lassan szinte életkérdéssé lett a Kis-Duna kiköttrása s azzal együtt egy téli kikötő alapítása. A Vaszary Kolos érdeme, hogy a közlekedésügyi miniszter komoly feladatul tűzte ki e két dolog megvalósítását. Épúgy mint az, hogy az esztergomi dunai hidat már az 1893-iki orsz. évi költségvetésbe fölvették.

A hercegprímást kineveztetése első évfordulóján Esztergom városa díszpolgárrá választotta.

Az esztendő befejezésekor fontos változás állott be a vármegye vezetésében. A főispán gróf Majláth György lemondott a kormány valláspolitikai elvi kijelentései miatt. A válasz a vármegye és a főispán között érzékeny volt. És valóban gróf Majláthban a vármegye kedves, rokonszenves főembert veszített el. Ő már egészen másfajta főispán volt, mint elődje, gróf Forgách Ágost. Ő a „laissez faire“ elvén állott s ritkán avatkozott be közvetlenül a vármegye ügyeibe. Inkább szolid összekötő kapcsa volt a vármegye s a kormány között s a megyének főleg képviselője volt. Igazi úr, a ki magas műveltséggel, nemes elvekkel, de közvetlen tevékenység láza nélkül állott a vármegye élén. Alatta az alispán volt mindenben a fő irányító, az a bizonyos jobb kéz, a mely mindent elvégez.

Ez volt az oka, hogy utána elég hosszú ideig, teljes két évig interregnum volt, pedig igen nevezetes időszak következett, az egyházipolitikai küzdelmek évei. Kruplanicz Kálmán alispán ugyanazzal az eredménnyel vitte a vármegye ügyeit tovább, mint a főispán alatt.

A közbeneső idő eseményei közül legfontosabb az országos egyházipolitikai vita hatása a vármegyére. Az első ilyen vita az 1893 április 29-iki gyűlésen folyt le, az alispán elnöklete alatt, a ki kitűnően és igen higgadtan vezette a gyűlést. A vita Budapest főváros és Zemplén vármegye átiratának tárgyalásán folyt le. Andrássy János főjegyző, mint a valóban szabadelvű irányzatnak megfelelő s meggyőződésével is egyező kormányjavaslatot elfogadásra ajánlotta. Elfogadta azt Majer István püspök is, és Palkovics Károly a 61-es évek híres volt alispánja is, a ki igen lelkes és szabad szellemű beszédben tárgyalta a kérdést. Mattyasóvszky Kálmán ellene szólott a javaslatnak, mert szerinte a polgári házasság kirántja a valláserkölcsei alapot a társadalom alól. Ugyanígy támadták Frey Ferenc orsz. képviselő, Warga Dezső és Reviczky főszolgabíró is. Ellenben Földváry István bölcsen fejtegette a szabadelvűséget a vallásnak a társadalommal való összefüggésében s elfogadta a javaslatot. Végül, névszerinti szavazással, 60 szóval 53 ellen, elfogadta az állandó választmány javaslatát a közgyűlés és elhatározta, hogy a javaslat pártolására Zemplén és Budapest fölirataihoz hasonló föliratot intéz a kormányhoz és a képviselő-választáshoz.

Az egyházipolitikai vita.

Az egyházipolitikai kérdésben egyáltalán nagy higgadsággal és józan belátással viselte magát a vármegye, valamint a káptalan és a nép is.

Más országos fontosságú s a parlament előtt tárgyalás alatt lévő üggyhöz is hozzászólott a vármegye, így a január 28-iki ülésen a főrendiház reformjához. Az állandó választmány azt javasolta, hogy feliratot intézzenek a képviselőházhoz abban az értelemben, hogy a főrendiház új reformjakor, ott a vármegyék küldöttjei is helyet kapjanak. A javaslatot 34 szótöbbséggel elfogadták.

Szeptember 4-én avatták föl az esztergomi kisdedővönő-képző-intézett új épületét, a melyet Vaszary Kolos hercegprímás alapított.

Részt vett a vármegye József főhercegnek jubileumán, a kit m. kir. honvédfőhadparancsnokságának 25-ik évfordulóján ünnepeltek. Részt vett Jókai Mór ötvenéves írói jubileumán is. Mindkettejükhöz üdvözlő iratot intézett a vármegye. Valamint az uralkodóhoz is, ennek 40 éves házassági évfordulóján.

Nagy részvétet s szélesebb körű társadalmi megindultságot idézett elő Kossuth Lajosnak 1894 márczius 20-án történt halála.

Májusban megalakult egy fontos tudományos egyesület: az Esztergom-vidéki régészeti és történelmi társulat. Igazi talaja volt ennek Esztergomban, a hol minden talpalatnyi tér régmúlt idők fejlett kultúrájára emlékeztet.

Május 31-én új vezetőt kapott a vármegye. Vagy inkább hivatalosan is legfőbb vezetőjévé lőn eddigi vezére: Kruplanicz Kálmán, a volt alispán.

Kruplanicz
Kálmán.

Eddig is 1867-től kezdve, előbb Vargha Benedek alispánsága alatt mint főjegyző, 1871-től mint alispán, ő volt a mindent intéző a vármegyén. Egy nagyon szorgalmas, jóakarátú, derék vármegyei hivatalnok jutott a kinevezéssel olyan tisztességhez, a melyre teljesen rászolgált. Kruplanicz Kálmán nagy időt, harminczhárom évet töltött a vármegye élén 1867-től, 1900-ig, Megérdemli, hogy bővebben foglalkozzunk személyével.

Született 1830 szeptember 13-án, nemes szülőktől Esztergomban. Atyja a primási uradalmak igazgatója volt. 18 éves korában lépett be mint esküdt a megyei szolgálatba, 1848-ban, s csakhamar aljegyzővé lett. A szabadságharcban katoná volt s mint főhadnagy szolgált. Báthori Schulez Bódognak lett hadsegéde mint főhadnagy; majd, hogy el ne fogják, önként belépett az osztrák hadseregbe s ott szolgált tíz évig, 1859-ig. Ekkor mint főhadnagy kilépett és a vármegyénél lett első aljegyző. 1861-ben főjegyző, 1866—68-ban törvényszéki helyettes elnök, 1868-ban megyei főjegyző, 1871-ben alispán. Azok közül a ritka vármegyei tisztviselők közül való volt, a kik igazán rászülettek a hivatalra. Őt a legkisebb ügyek is foglalkoztatták s a legtúlbugzóbb lelkiismeretességgel s pedáns igyekezettel végezte az egész ügyvitelt. Azonkívül fölfelé és lefelé egyformán népszerű ember volt, a kiből a kormány épen úgy megbízhatott, mint a vármegye közönsége.

Örömmel vette hírül mindenki a kineveztetését s valóban a „hasznos munkásság polgári erényét“ látták megjutalmazva benne, mint Komlóssy kanonok mondta üdvözlő szónoklatában.

A vármegye sorsában tehát nem történt semmi sorsfordulat. sőt semmi változás. Haladt a vármegye szekere előre a régi úton, régi módon, régi buzgósággal. Alispánná Andrassy János volt főjegyzőt választották meg. A főjegyzőségre két pályázó volt, Bartha Ármin első aljegyző és B. Szabó Mihály, a parkányi járás közkedvelt és népszerű főszolgabírája. A közgyűlés Szabó Mihályt választotta meg. Viszont az ő helyére Perényi Kálmán drt választották főszolgabíróvá.

Az egyesült
Esztergom.

1895 január 23-án írta alá Perczel belügyminiszter azt a rendeletet, a mely Esztergom sz. kir. várost közigazgatásilag egyesítette a hozzáépült Viziváros, Szenttamás és Szentgyörgymező községekkel. Az egyesült Esztergom július 8-án tartotta első közgyűlését a vármegye közgyűlési termében.

Régi híjja volt a város és a vármegye közegészségügyi intézményeinek, hogy nem volt a vármegye területén elég nagy s modernül felszerelt kórház. Vaszary Kolos hercegprimás április közepén 50.000 koronás alapítványával megvetette alapját egy ilyen kórháznak. Ez a város, a vármegye, a kormány és magánosok támogatásával fel is épült és Kolos kórház nevet kapott.

Az állandó Duna-hidat szeptember 28-án avatták föl és adták át a forgalomnak. Jelen voltak a fényes ünnepélyen báró Bánffy Dezső miniszterelnök, Dániel Ernő, Perczel Dezső, Wlassics Gyula miniszterek, több államtitkár, min. tanácsos s számos képviselő. A felavatási szertartást a hercegprimás végezte. A hidat „Mária Valéria“ névvel nevezték el.

Tisztújítás.

A tisztújítás december 19-én volt. A választást megelőzőleg a főispán sajnálkozva említette, hogy nem következett be, a mit úgy vártak a vármegyék. a közigazgatás államossítása. Az összes tisztviselők megmaradtak helyükön, alispán Andrassy János, főjegyző Szabó Mihály maradt.

Az országos millenáris ünnepélyekben részt vett Esztergom is. A vármegye május 13-án tartotta ünnepét. Reggel 9 órakor a vármegye törvényhatóságának tagjai, élükön a díszmagyarba öltözött főispánnal, a kit díszmagyarba öltözött urak csoportja kísért, megjelentek a plébánia templomban, a hol isteni tisztelet

volt. Ez után közgyűlés a vármegyeházán, a melyen a főispán, Szabó Mihály főjegyző, Frey Ferencz orsz. képviselő, Mattyasóvszky Vilmos vármegyei tiszti ügyész, tartottak szónoklatot. A primáshoz táviratot küldtek. Délben 200 terítéses díszebéd volt. A vármegye községei is ugyanezen a napon tartottak szép ünnepélyeket. Azonkívül tömegesen rándult föl a lakosság a budapesti kiállításra, s részt vettek a szomszédos vármegyékben több ünnepélyen.

A képviselő-választások október 28-án folytak le. Az egész vármegyében nagy korteskedéssel igyekeztek pártjukat erősíteni a jelöltek. Az esztergomi kerületben Földváry István és Frey Ferencz voltak a jelöltek s az utóbbi nyert nemzeti párti programmal, a köbölkúti kerületben Kobek István, a dorigiban Hulényi Győző győzött, mindketten szabadelvű párti programmal.

A régi lelkesedéssel ünnepelte a vármegye a királyt 1897 szeptember 27-én, mikor Ő felsége elhatározta hogy III. Béla királynak és feleségének, Antiochiai Margitnak Székesfehérvárott fölaltalt csontjait a budavári koronázó templomban helyezteti örök nyugalomra. Épen úgy, mikor a fővárosnak tíz szobrot adományozott. Az októberi közgyűlésen foglalkozott ezzel a vármegye s föliratot intézett a királyhoz. Szintén föliratot küldött II. Vilmos német császárhoz is, a ki a magyar király vendégeként az udvari ebéden híres pohárköszöntőt mondott.

1898 április 11-én a vármegye díszgyűlést tartott, a melyből a 48-iki törvények szentesítésének emlékére hódoló feliratot küldöttek ismét a királynak.

A magyarosodás ügyéről tiszta képet abból a jelentésből kapunk, a mely a közigazgatási bizottság júniusi közgyűlésén tettek Andrassy Jánacs alispán és Vargyas Endre kir. tanfelügyelő. Megvizsgálták nyelvosportok szerint az esztergomi járás idegen nyelvű községeinek népiskoláit s az egyes községekről részletes jelentést tettek. Általában örvendetes eredménynek találták, hogy a magyarosodás szemmeláthatólag megindult s összeállították a jövőre való elveket is. Ezek közt szembetűnő az, hogy a vallástan tanításának nyelve mindenütt nemzetiségi, német vagy tót, úgy, hogy a hercegprímáshoz kellett fordulniok hogy az országos törvénynek a tanyelvre vonatkozó szabályait hajtsa végre.

A vármegye igaz és mély megdöbbenéssel hallotta a rémhírt, hogy Erzsébet királyné orgyilkos kezétől esett el. A hercegprímás küldötte a legelső részvét-táviratot a királyhoz. A város külön gyászjelentést adott ki, az alispán gyászkeretű kérelem levelet küldött szét a törv. bizottság tagjaihoz s meghívta őket szeptember 29-re a gyászistentiszteletre. Nyilvános mulatságra 30 napig nem adtak engedélyt. A gyászközgyűlésről részvétföliratot küldöttek a Felsőséghez.

Az 1899-ben beállott ex-lex nem foglalkoztatta, vagy legalább vitát nem provokált a közgyűlésen. A vármegye végezte dolgát a rendes modorban. Mikor azonban az új miniszterium kineveztetett, nagy örömmel és lelkesedéssel köszöntötték, mint igazi csodát a képviselőházi viharok és háborúságok közepette, s szívesen előlegezték a bizalmat az új kormánynak s erről feliratban értesítette is.

1899 júliusában a vármegye rendkívüli közgyűlést tartott a pénzügyigazgatóság elhelyezése miatt. 1900 jan. 1-től kérte a közgyűlés annak a fölállítását s bizottságot küldött ki, a mely a miniszternél kieszközölje a kérés foganatosítását.

Az új főgimnázium alapkövét szept. 17-én tették le.

Foglalkoztatta a vármegyét az 1897. XXXVIII. t.-cz., a mely az esküdt-bíróságokról szóló törvényt tartalmazza s 1900 jan. 1-én lépett életbe.

1900 május 10-én a vármegye derék főispánját ünnepelte ötven éves közszolgálati jubileumán. Délelőtt tíz órakor ünnepélyes közgyűlést tartottak, a mely előtt a plébánia-templomban voltak istentiszteleten a törvényhatóság tagjai. A közgyűlést az alispán nyitotta meg s szokás szerint küldöttség hívta meg rá a főispánt. Az első szónok Boltizár József püspök volt, a kinek beszéde alatt leleplezték a főispánnak Vastagh György által festett arczképét. Utána Andrassy János alispán beszélt, majd a vármegyei tisztikar nevében B. Szabó Mihály, Esztergom városa nevében pedig Wimmer Imre polgármester. A főispán beszédében teljes joggal felelt így :

„Örömmel és megnyugvással tekinthetek ma én is vissza hosszú szolgálataimra, mert ha csak egy paránya voltam is ama milliónknak, kik a szent eszméért csüggedetlenül küzdöttek, mégis több mind 30 éven át vezetője voltam e vármegye politikai életének s hazánk nagy történelmi korszakában én is iparkodtam hűségesen teljesíteni hazafiúi, polgári és tisztviselői kötelességemet.”

Képviselő-választás 1896.

Magyarosodás.

Erzsébet királyné halála.

Ex-lex.

A főispán ötvenéves jubileuma.

Június 18-án itt szentelte püspökké a hercegprímás gróf Csáky Károlyt, s ez alkalomból hatalmas ünnepély színhelye volt az egész város.

A magyar kereszténység 900 éves jubileuma.

Mindezeknél nagyobb és országos jelentőségű ünneppé lett a magyar kereszténység 900 éves fennállásának nemzeti ünnepe, a melynek főpontja éppen az esztergomi ünnepség volt. 1900 aug. 15-én volt ez.

A vendégek között képviselve volt az ország minden előkelősége. A püspöki karból: Császká György, kalocsai érsek, Hettyei Sámuel. Bende Imre, gróf Csáky Károly, Dessewffy Sándor, Bubics Zsigmond, báró Hornig Károly, gróf Majláth Gusztáv, Bende Szabó János, Firczak Gyula, Rimély Károly, Szmrecsányi Pál, Vály János, Radu Demeter, Szabó János, Fraknoi Vilmos püspökök; Fehér Ipoly pannonhalmi főapát, Takáts Menyhért jászóvári prépost, Vajda Ödön apát stb.; a kormány részről: Széll Kálmán miniszterelnök, Wlassics Gyula, Lukács László, Plósz Sándor és Darányi Ignác jelentek meg; továbbá Gromon Dezső államtitkár, Perczel Dezső, a képviselőház elnöke s számos képviselő. A király képviselője Frigyes főherceg volt, a ki fényes kísérettel érkezett meg 14-én délután. Ekkor nap volt a Széchenyi-téren álló új Szentháromság-szobor megáldása, a melyen az összes vendégek megjelentek. A szent szertartás után a főherceget, mint a király képviselőjét beszédekkel ünnepelték. Este 6 órakor diszebéd volt a primási palotában, utána a várost kivilágították s a Tamás-hegy ormán a helybeli gyalogezred zenekara Bogisich püspök vezetésével régi egyházi zenedarabokat adott elő.

15-én reggel öt órakor mozsárágyúk dörgése ébresztette fel a várost, majd harangzúgás hirdette a magyar katolicizmus nagy ünnepét; kilenczszázados fordulóját annak a napnak, a melyen a magyar királyság megalapított. Félhatkor a katonai zenekar muzsikaszóval járta be a várost; hat órakor valamennyi templomban ünnepi mise volt, mise után a zarándokcsoportok, s a számtalan testület képviselőiből álló gyülekezet, a bazilikába vonult. Háromnegyed kilenczkor érkezett föl a főszékesegyházba a hercegprímás, a kit ott az egész papság fogadott, vagy kétszázan. Később együttesen fogadták a királyt képviselő Frigyes főherceget. Azután szent mise volt, a melyet a hercegprímás pontifikált fényes segédlettel.

Dél előtt 11 órakor rövid dejeuner volt a primási palotában, a mely után a főherceg elutazott. Ugyanekkor a város díszközgyűlést tartott. Délután 2 órakor volt a diszebéd, a melyet négy helyen terítettek föl: a primási palotában, az érseki papnevelőben, a Fürdő- és a Magyar Király szállodákban, kilenczszázhetvenkét terítéssel.

Az első felköszöntőt Vaszary Kolos hercegprímás mondotta. Valóban korszakos beszéd volt ez, az örök szeretet fényes megnyilatkozása. A magyar igaz hazafiság igaz kijelentése: „Ez a haza, — mondá a főpap, — ha a hithez nem ragaszkodott volna, soha fenn nem tartotta volna magát.

„Bár a viszonyok megváltoztak, bár a vallás bennünket elkülönít: a szent korona mindnyájunkat egyesít. A szent koronával, mely nálunk nem jelent korlátlan hatalmat, egygyé olvadt a haza fogalma, a koronának tagja minden polgár, bármilyen legyen felekezete, bármilyen legyen nyelve, csak legyen magyar a szíve.

„Négy év előtt az ezredéves ünnepség alkalmával én vettem ki tartójából a koronát.

„Első érintetem ajkaimmal a nemzet e klenodiumát s láttam drágakövekkel ékített egyes részeit és azt gondoltam: e drágakövek jelképezik a korona részeinek, tagjainak hazafias erényeit; láttam az aranyabroncsot, mely a korona egyes részeit összeköti és azt hittem, ez szimboluma a szeretet aranyabroncsának, a mely a korona tagjait egymással összefűzi. Így van-e? E nagy ünnepen nem kutatom, de hogy így kellene lennie, azt állítom és hogy így legyen, azt szívből óhajtom.”

Utána Széll Kálmán tartott ékes beszédet, ugyanezeket az eszméket fejtegetve. Még többen beszéltek s a vendégek délután öt órakor utaztak el.

Ez ünnepélyen, de az egész országban is lelkesen ünnepelték a királyt, a ki éppen ekkor érte meg hetvenedik születésnapját.

A Kolos-kórház.

Szeptember 2-án tartotta az országos orvosi szövetség az évi kongresszusát Esztergomban, s ekkor tették le a Kolos-kórház alapkövét, de ennek építése ekkor elmaradt s csak 1902 szept. 1-én történt meg. A kongresszusra csaknem félezer orvos jelent meg, az ország minden részét képviselve.

Szintén e napokban, szept. 8-án szentelték föl a benczések új főgimnáziumát; a fölavató istentiszteletet Fehér Ipoly pannonhalmi főapát végezte.

Az év vége azután gyászszal fejeződött be: meghalt Kruplanicz Kálmán, a vármegye főispánja, decz. 17-én. Az egész vármegyében egyforma melegséggel nyilvánult meg a gyász. Gyászejentést adott ki a család, a vármegye törvényhatósága és tisztkara, a város, a kaszinó, a párkányi takarékpénztár. Szept. 19-én temették el a vármegye közgyűlési terméből, onnan, a hol életének legfőbb része lefolyt; a szertartást Pór Antal kanonok végezte. Emlékét a vármegye közgyűlése jegyzőkönyvében örökítette meg. Méltó befejezése ez annak a rengeteg jegyzőkönyvnek, a melyben ő örökíté meg a vármegye működését.

Utódjául három hónap mulva 1902 ápr. 2-án Horváth Bélát, Hont vármegye főispánját nevezték ki. Horváth Béla.

Az új főispán 1859-ben született. Tanulmányai végeztével b. Majthényi László honti főispán mellett volt főispáni titkár s 1884-ben ipolysági főszolgabíró. 1887-ben ugyanitt országgyűlési képviselővé választották, 1892-ben ismét. Az országgyűlésen tagja volt több bizottságnak, sokat dolgozott s különösen a nemzetiségi kérdésben ért el jelentékenyebb sikert. 1896-ban nevezték ki szülővármegyéjének, Hontnak főispánjává, s mint ilyen, közszeretetet ért el kiváló személyi tulajdonságaival, rokonszenves egyéniségével és szorgalmával.

Esztergom vármegyében igen szívesen várták. A törvényhatósági bizottság küldöttsége április 20-án tisztelgett nála Budapesten s a beiktatás 27-én volt. Délelőtt 10 óraker volt a díszközgyűlés, szokás szerint a plebánia-templomban tartott mise után. Az új főispán beköszöntő beszédjében az általános megegyezés, a békés munka sikerét és áldásait fejtegette s valóban ez a törekvés jellemezte későbbi egész munkásságát.

Aug. 14-én a közgyűlés részvétellel emlékezett meg Szilágyi Dezső haláláról, a ki „fenkölt jellemével, nagy hazafiságával s nagy tudásával világító oszlopa volt a hazának.” Ugyanekkor báró Fejérváry Gézáét is üdvözölték ötvenéves jubileuma alkalmából.

Szépen ünnepelték meg 1902 szept. 19-én Kossuth Lajos születésének századik évfordulóját. Előző este fátylas menetet rendeztek, az ünnep reggelén a plebánia-templomban isteni tiszteleten vett részt a vármegye s a város tisztkara; a város nagy ülést tartott s a vármegyének csaknem minden községében volt ünnepély.

A képviselőválasztások október elején folytak le. Esztergom városának képviselője ismét Frey Ferencz, szabadelvű lett, csaknem egyhangúlag. A másik két kerületben pótválasztásra került a sor. A dorigiban Szaczelláry György szabadelvűpárti okt. 18-án győzött Perczel Béla néppárti ellen s a köbölküti kerületben Kobek Istvánt, a régi szabadelvű képviselőt, ellenjelöltjének visszalépte után egyhangúlag választották meg.

November 8-án folytak le a megyebizottsági tagválasztások és deczember 19-én a tisztújítás. Az elsők nagy változások történtek a közgyűlés tagjai sorában, de a szellem a régi maradt, mutatja az, hogy a tisztkar megmaradt; alispánná ismét Andrásy János lett egyhangúlag s főjegyzővé ugyanígy B. Szabó Mihály. Tiszti ügyészszé 11 szótöbbséggel Hulényi Győző dr. Árvaszéki elnökké Hamar Árpád; főszolgabírákká Perényi Kálmán dr. és Kakas László.

Fontos föladat megoldása várt az új főispánra. A vármegye, mióta csak a törvény bekebelezte Esztergom szab. kir. várost, azóta folyvást zavarban volt új és nagyon is nehéz tagjával, különösen a miatt, mert a város számtalan régi okok miatt eladósodott és egész gazdasági ügyvitele zavaros és felületes volt. A vármegye többször felszólította már a várost ügyeinek rendezésére, néhányszor már a belügyminiszterhez is folyamodott, hogy küldjön ki felülvizsgáló ellenőrt, de nem kapta meg, azzal az indokolással, hogy a törvény a vármegyének teljes jogot ad erre a felülbírálásra, s ha kell, a miniszter a legerélyesebben segélyükre is jön ebben. Egy új főispánra volt szükség, a ki erélyes is, udvarias is legyen, s a ki idegen legyen a helyi viszonyok között, tehát a barátság, rokonság, anyagi érdekek ezernyi szála nem akadályozza szabad cselekvésében. És Horváth Bélának érdeme, hogy e kínos ügyet három hónapi főispánsága után már kezébe vette és el is intézte. A belügyminisztertől egy számvizsgáló kiküldését eszközölte ki, a ki három hónapi munkával a város egész ügykezelését fel-

Képviselő-
választások.

Esztergom
város ügyei.

dolgozta. az összes zavaros tételeket földérintette s megjelölte azt az útat-módot, hogyan lehet segíteni a sok bajon.

A vármegye államosításának újabb előjele, a pénztár és a számvevőség kiválása a vármegye testéből, november hóban folyt le.

Az 1903-ik év csendesen folyt le a vármegyei ügyeket tekintve. A tavaszi közgyűlésen volt egy kis vihar; a főispán ugyanis azt az indítványt tette, hogy szavazzon bizalmat a vármegye a kormánynak, a mely ekkor küzdött a nagy obstrukcióval. A vármegye tagjai, mint Helcz Antal dr. beszédében kimondotta, őrzik azt a jogukat, hogy befolyjanak az ország ügyeinek kialakulására, de egy szónok kivételével mindnyájan bíznak a szabadelvűpárt programjában s a kormány jóakaratában és hozzájárulnak a főispán indítványához. Névszerinti szavazás után 81 szavazattal 14 ellenében bizalmat szavaztak a kormánynak.

Ezzel szemben az ellenzék pártjára állott a nép nagy tömege s tiltakozó gyűléseket tartottak több helyen, így ápr. 26-án Párkányban, a melyen a vármegye három szabadelvűpárti képviselőjének bizalmatlanságukat jelentették ki.

A kormányváltozást a júl. 13-iki gyűlésen tárgyalták s önérzetes hangú levélben adták tudtára a kormánynak, gr. Khuen-Héderváry Károly új miniszterelnöknek, hogy csak „a törvény és az alkotmányosság jegyében kormányozó miniszteriumot készek támogatni.”

Az augusztusi közgyűlésen XIII. Leó pápa halálát szomorúan vették tudomásul. Ugyanekkor intézkedtek a Deák Ferencz születésének századik évfordulója alkalmából rendezendő ünnepélyekre nézve. Ezt az okt. 15-iki közgyűlésen tartották, a mikor az emlékbeszédet Hulényi Győző mondta. A vármegyében több helyen s az iskolákban mindenütt volt Deák-émlék-ünnep. Sűrűen tartották az intézetek a Rákóczy emlékére szentelt ünnepélyeket is.

1904 márcziusban ünnepelte főnnállásának huszonötödik évfordulóját az esztergomi borászati egyesület. Nem lehet közönyösen mellőzni e napot, mert ez az egyesület rendkívül fontos munkát végzett a vármegye gazdasági életében. A nyolczvanas években a hatalmas szőlőterületek gyors pusztulásnak indultak s lassan végkép kivesztek. 1878-ban volt az utolsó bőtermő esztendő a régi szőlőkön s ez nem volt áldásos, mert a borárakat erősen lenyomta. Ekkor alakult ez az egyesület s megkezdette áldásos működését. Nagy érdeme van benne, hogy a kopár hegyoldalak újra megélnékültek s a pusztá ismét kenyéradójává lett a népnek. Igazgatói Kaán János, Wimmer Ferencz és Reviczky Gábor voltak.

A vármegye élete csöndesen folyt. A szept. 19-iki közgyűlés legfontosabb pontja a jegyzői fizetések szabályozásáról szóló törvény végrehajtása. Érdekes pont volt a Csernoch János dr. felszólalása. A fegyelmi bizottságnak sok volt a dolga ez időben, s a fővárosi lapokba sok hír jött arról, hogy Esztergom vármegyében ázsiai állapotok vannak. Csernoch, mint a vármegyei ellenzék vezérférfia, jelentette ki, hogy szó sincs erről, a vármegyében tiszta állapotok vannak s a vezetők a legnagyobb igyekezettel törekednek a legkisebb mulasztást is helyrehozni.

Ismeretes dolog, hogy a „nemzeti ellenállás“ néven történelmi emlékü nagy politikai mozgalom alapján véve teljesen a képviselőház padjain fejlődött ki s a nagy obstrukciókban nőtt nagygyá, míg végre olyan eredményeket idézett elő, a melyek Magyarország újabbkori történelmében valóságos nagy belső forradalom színét tüntetik fel. Hazánk politikai pártjainak későkori tanulmányozója olyan mély gyökerekhez mehet vissza, a melyek mi előttünk, a kortársak előtt természetesen ismeretlenek. Mi az oka, hogy a mi képviselőházunk belső életének a kiegyezés óta állandóan alapjellemvonása, hogy a leg-túlzabb független elvek alapján születik meg egy-egy népszerű párt s mikor nagygyá lesz számban és erőben, bölcs mérséklettel áthatott irányzat lesz uralkodóvá fölötté? Évtizedekig él így békés korszak vezetőjeként, míg vele szemben, a melyen, előbb kicsiny töredékül jelenik meg az ellenzék, a mely végtére felszítja a nagy szellemi erőket magába s bizonyos mértékben forrongás útján hatalomra jut, hogy belőle ismét a bölcs mérséklet zászlóját lobogtató s becsületes izmoságú párt keletkezzék.

Közjogi helyzetünk, Ausztriával való viszonyunk és egész nemzetgazdasági, politikai létünk olyan különleges állapotokat teremtenek, hogy azok minden legkisebb ágazatukban is kínos vergődésnek teszik ki az ország kormányzatát. Államférfiaink, kerüljenek ki bármely pártról, a jelen viszonyok között ha hatalomra jutnak, kénytelenek meghódolni a rideg kényszerűség előtt és meg-

Vaszary Kolos.

Gyapay Pál
főispán.

Perényi Kálmán dr.
alispán.

ragadni minden szálát, a mely ha nem épen nemzeti vívmányokhoz vezet is, de legalább nemzeti veszteség sem szakad utána.

Nincs helyén bármely vármegye monografiájában sem, hogy a legújabb kor történelméről elmélkedvén, az egész nemzet politikáját vizsgáljuk: de különösen nincs helyén Esztergom vármegyénél. A vármegyék helyzete az utolsó negyven év alatt rendkívüli fordulatot ment át. A vármegyei közigazgatás szerve, mióta elvesztette régi jogát a törvényhozás közvetlen működésének befolyásolására, azóta békés időkben egyszerűen végrehajtó közege az államhatalomnak. Jelentősebb szerepet csak akkor nyer, ha mint 1905—6-ban, ellentálló erejére apellálhat a nemzet.

Igy történt, hogy ebben a nemzeti ellenállásban a vármegyék voltaképen olyan fejleményekért vállaltak felelősséget, a melyeknek sem okai nem belőlük eredtek, sem fejlődésére nem voltak befolyással. És hogy mégis fölverték a harcztot, az a magyar nemzeti erő egységes uralmáról tesz bizonyosságot; valamint arról is, hogy a vármegyék titkon, lappangva bár, de belső egész lényükben együtt haladnak a nemzet törvényhozásának valóságos fejlődésével.

A vármegye közönsége legelőször az 1905-iki téli választáskor folyt be az országos politikába. A nép kezdte meg a nagy lelkesedéssel vívott harcztot. Soha ilyen izgatott választások nem voltak a vármegyében. A szenvedélyek lobogása dúlta föl a vármegye belső békéjét rövid időre. Mind a három kerületben ellenzéki jelölt került ki győztesen a harczból. Esztergom város képviselője lett Kmetty Károly dr. A köbölküti kerületé gróf Hadik Sándor, a dorogi kerületé Zlinszky István. A választások általános hevességét jellemzi, hogy ritkaság a választási krónikákban, hogy a választók ily nagy számban szavaztak volna le, mint ekkor. Valamint a békés jellemű vármegyében arra sincs példa, hogy ekkora tüzzel s vele természetesen elfogultsággal is folyt volna a pártharcz, a mely még későbbre is hagyott nyomot.

Ugyanez a lelkesedés adott jelt magáról márczius 15-ének ritka nagyszabású módon való megünneplése által.

A vármegye azonban nyugodt méltósággal viselte magát. Gyűlései parlamentáris békében folytak le. S ugyanez a régi szellem melege sugárzik abból az üdvözlő feliratból is, a melylyel a hercegprímást köszöntötték ötvenéves papi jubileumán.

A vármegye politikai ügyekkel az augusztus 10-iki közgyűlésén foglalkozott először, a mikor Csernoch János dr. s többen vele indítványt tettek a nemzeti ellenállás ügyében s több vármegye hasonló célú átiratát tárgyalták. A közgyűlés elfogadta az indítványt s elhatározta, hogy a kormány iránt bizalmatlanságot nyílvánít, a meg nem szavazott adók és újonczok beszoigáltatását megtagadja és huszonegy tagú önvédelmi bizottságot választ; valamint azt is, hogy az állampénztárba nem szolgáltatja be az önként fizetett adót sem, s nem állítja az önként jelentkező újonczokat sem. Csatlakoztak a társvármegyék indítványaihoz is ez ügyben.

A kormány szigorú leiratban megsemmisítette ezt a határozatot. A leiratot az őszi közgyűlés tárgyalta s Helez Antal indítványára nem vette tudomásúl a megsemmisítő leiratot, hanem előbb hozott határozatát fenntartotta, sőt azt a fogyasztási adóra is kiterjesztette. Azonkívül a bizottság mély sajnálkozását fejezte ki az országgyűlés ismételt elnapolása felett s viszont elismerését fejezte ki a nemzet vezéreinek a király által adott szeptember 23-iki audiencián szenvedett megaláztatása miatt. Egyebekben pedig engedelmeskedik a törvényhozásnak a fentiekre hozott határozatainak. Horváth Béla főispán tudomásúl vette a többség határozatát, de azt hivatali állásából kifolyólag megfellebbezte. Andrassy János alispán szintén nem tartotta törvényesnek a határozatot s annak végrehajtására nem vállalkozott, hanem negyven éves szolgálati érdemeire hivatkozva, egy havi szabadságot kért; s azt meg is kapta. Ugyanekkor jóváhagyták a város képviselőtestületének a vármegyéhez hasonló határozatát is az adómegtagadásról.

A kormány másodszor is megsemmisítette a közgyűlés határozatát s ezt a november 16-án tartott rendkívüli közgyűlésen tárgyalták. A vármegyei ellenállás történetében szinte páratlan bölcs mérsékletet s higgadtságot tanúsítottak, a mely megóvta a kis vármegyét az erején felüli megrázkódtatástól.

A kormány leiratát nem vették tudomásúl; az alispán helyett, a ki egy félévi szabadságot kért, helyettesül a főjegyzőt küldték ki. Azután elfogadták

Fehér Gyula dr.-nak, az egyesült ellenzék álláspontja tolmácsolójának javaslatát. E szerint a vármegye a miniszter rendeletét törvényesnek el nem ismeri, az ellen az országgyűlésnél feliratilag keres orvoslást. „A mennyiben pedig az imparlamentáris és alkotmányellenes kormány az országgyűlés törvénytelen elnapoltatásával a jogvédelem ezen törvényes eszközétől a vármegye közönségét megfosztja és ugyanazon tényével az ezért való felelősségre vonást is lehetetlenné teszi: a vármegye törvényhatósági bizottsága megállapítja, hogy a belüg miniszter fenti rendeletével és végrehajtásának sürgetésével a nyers erőszak terére lépett. Mivel pedig a vármegye törvényhatósági bizottsága az alkotmány védelmének rendelkezésére álló törvényes eszközeit kimerítette, az erőszakkal szemben erőszakot állítani pedig czélra vezetőknek nem tartja, de ahhoz megfelelő erővel nem is rendelkezik, az alkotmányvédelemnek törvényes alapon való tovább folytatását a vármegye hazafias közönségétől várja, mivégből felhívja ezen közönséget, hogy megmaradván a passzív ellenállás törvényes alapján, úgy miként eddig tette, országgyűlésileg meg nem szavazott adót önként be ne fizessen, és a katonai szolgálatra önként ne jelentkezék.”

Ezzel megengedte a tisztikarnak, hogy helyén megmaradhasson. A vármegyei tisztikar különben a következő napon az alispáni hivatalban Perényi Kálmán dr. alispán-helyettes elnöklei alatt ülést tartott, a melyen egyértelműen elhatározták, hogy a vármegyei közgyűlés kivánságára megtartják hivatalukat, de csak addig, míg a kormány a törvénytelen rendeletek végrehajtását nem követeli tőle. Sem az adó, sem az ujczok beszoigáltatásai, sem más törvénytelen rendelet végrehajtására nem vállalkozik. Ha pedig az mégis bekövetkeznék, hogy a kormány erőszakkal követelné, az egész testület lemond állásáról. Szerencsére nem került sor rá s a vármegyében ezentúl nem is volt nagyobb vihar. Csöndesen élték át a következő nehéz fél esztendő.

Inkább társadalmi meglepetések érték a vármegyét. B. Szabó Mihály, a jeles tehetségű s a vármegye utóbbi két évtizedében igen szép szerepű vm. főjegyző elfogadta december elején az alkotmány ellenes kormánytól a honti főispáni kinevezést s ezzel sajnos, erkölcsi halottá lett szülő vármegyéjében is. A decemberi közgyűlés szigorú ítéletet mondott fölötte. Ugyanez ülésen nemcsak az alispán, hanem a főjegyző helyetteséül is Perényi Kálmán dr.-t nevezte ki a főispán.

Az 1906-ik év a passzív ellenállás nyomott hangulatával kezdődött.

Végre elkövetkezett a fordulat: mikor már erők fogytán voltak az összes küzdő felek: a nemzet, a kormány, a koalíció és maga a király; az országnak amúgy is gyöngye lábán álló ipara, kereskedelme pangott, a közmunkák szüneteltek. A lelkek is belefáradtak már az örökös válságba s az egész vármegye örömmel érte meg a hűsvétot, a kibékülés nagy ünnepét.

Az új idők általános megújhodást hoztak. Az új kormány kinevezésével megszűnt a főispán, Horváth Béla bizalmi jellegű állása is.

A vármegye már április közepén új főispánt kapott Gyapay Pál fejevármegyei földbirtokos személyében. Május 5-én iktatták be az új főispánt nagy ünnepségekkel; a vármegye egész közönsége örömmel üdvözölte a régi parlamenti ellenzék kiváló tagját, a ki nagyszabású beszédében így körvonalazta a lezajlott harcot:

„Történelmi nagy időket éltünk át. Mindnyájan éreztük, és láttuk, hogy 400 év óta szemben álló nagy erők mérköztek újra. Egyfelől a nemzeti akarat viaskodott történelmi jogainak visszaszerzéseért, másfelől Ausztria anyagi érdekeit védelmező öszbirodalmi politika küzdött kisajátított jogaiért.” Beszédében a kuruczkor szellemét idézte s olyan munkára hívta föl a vármegye közönségét, mint a hogy Esztergom alatt a kuruczok süvegben hordották egybe a vezéri sátor dombját. Így kell dolgozni a vármegye jövő dicsőségének dombja építésén!

S a vármegye, a békés és munkás időkben, a melyek azóta lefolytak, valóban így dolgozik és épít. A főispán vezetése alatt a vármegye kiváló tisztikarával, a mely a május 23-iki közgyűlésen alakult újjá. Alispánná egyhangúlag Perényi Kálmán dr.-t választották, a ki nagy érdemeket szerzett már a vármegye közigazgatása terén épen úgy, mint a vármegyének igazság és humanitás kettős szempontjától irányított vezetésével. Főjegyzővé Pongrácz Kázmért, I. aljegyzővé Palkovics Lászlót, főszolgabíróvá Pisuth Kálmánt választották meg.

És a vármegye azóta munkás életet él s fokozatosan előre jut a gazdasági, ipari s szellemi haladás útján.

ESZTERGOM VÁRMEGYE NEMES CSALÁDAI.

Esztergom vármegye czimere.

Az egykori Esztergom vármegye területét, — mely délnyugat felé mélyen belenyúlt a mai Komárom vármegyébe és kiterjedt a Gerecse hegycsoport vidékére is, — a honfoglaló magyar nemzetségek mindjárt

az első letelepülés alkalmával megszállták. Ez a terület, a mely közel esett a nagy vajdák székhelyéhez, különösen a Duna mentén, alkalmas letelepülési helyül kínálkozott egy lovas nemzetnek, mely megtalált itt mindent, a mihez vándorlásaiban hozzászokott, s a melyre ez a vidék. az egykori hatalmas alkotások romjaival, mély benyomást tehetett. Fennmaradt okleveles emlékeink, valamint a helynevek után ítélve, e terület már a kereszténység felvétele előtt sűrűen volt megszállva, és akkor, a midőn első szentkirályunk az esztergomi egyházat alapította, e vidéken kevés uratlan terület állott rendelkezésére, csak itt-ott adhatott az esztergomi érseknek, valamint a jövevény Hunt és Pázmán lovagoknak a vármegye területén birtokokat.

Esztergom vármegyében, ezen az aránylag kis területen, nem kevesebb, mint tizenkét ősi törzsökös magyar nemzetség emlékét őrizték meg az oklevelek. E nemzetségek közül a *Bolnuch*, *Sártiván-Vecse*, *Tardos*, *Torda*, *Zovárd*, már kétségteljesen évszázadokkal azelőtt megtelepedtek, az *Ákos*, *Bór* (Baar vagy Kalán), *Csór*, *Koppán*, *Szák* és *Szentemágocs* nemzetségek a XIII—XIV. századokban szereznek birtokokat. A *Nána-Beszter* nemzetség, mely eredetileg várjobbágyokból származik, de csakhamar nemességet nyer, szintén a XIII. század elején tűnik fel. A külföldi származású nemzetségek közül egyedül a *Hunt-Pázmánok* nyernek birtokokat Szent István király adományából.

A *Bolnuch* nemzetségről csupán egy okleveles adat maradt fenn. E nemzetiségből származott Benedek neje, a ki 1272 után Csolnok határában egy értékes szőlőt vett. Csolnok és Dorog mellett Bolmoch nevű falut említ egy 1297-ben kelt oklevél, alkalmasint ez volt a nemzetség ősi fészke.

A *Nána-Beszter* nemzetség tagjai 1228-ban már Nánán birtokosok, melyet az esztergomi egyház ottani földjeitől elkülönítettek. Nána 1231-ben, a galicziai hadjáratban szerzett érdemeiért, Sóskút (Fejér vármegye) falut nyeri adományul. A nemzetség a XIII. század második felében Nyitra vármegyében és Buda környékén szerez birtokokat. (Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek III. 183.)

A *Sártiván-Vecse* nemzetség ősi fészke a Duna balpartján, Karva és Csenke falvak között feküdt. E nemzetség már korán elköltözött a vármegye területéről; a XIII. század elején (1219) már Poroszlón, Heves vármegyében találjuk Gyula fiát Barakonyt, kinek fiát, II. Gyulát, egy 1244-ben kelt oklevél szintén poroszlói lakosnak mondja. A nemzetség tagjai a XIII. században Bihar, Szatmár és Borsod vármegyékben szereznek birtokokat.

A *Tardos* nemzetség az egykor Esztergom, most Komárom vármegyéhez tartozó Tardos helységből származik, melyet még a XIII. században részben a nemzetség birtokában találunk. A nemzetség egyik ága, a Tardos helységgel szomszédos Puszta-Maróton volt birtokos. 1266-ban ehhez az ághoz tartozó

Nemzetségek.

Bolnuch.

Nána-Beszter.

Sártiván-Vecse.

Tardos.

I. Egyed fiai, Márton, Sándor és Benczencz beleegyeznek a Nagy-Sáp és Csolnok között fekvő Berény eladásába, noha, mint szomszédoknak, elővételi joguk lett volna. I. Benczencz a Bajót körül eső Jolok faluban birtokos, 1272-ben eladja a rácső részt. Testvére Márton, 1277 után Bikalhoz tartott jogot. Fülöp fia 1287-ben Töttös nevű birtokukat adták el.

Torda.

Torda. A krónikák — jelesül Kézai — e nemzetséget a hunokkal hozzák kapcsolatba, jeléül annak, hogy abban az időben még élt egy ősi Torda nemzetség emléke a szájhagyományban. Okleveles adataink csupán 1266-ból vannak e nemzetségről, melynek sarjai akkor a Bajót falu környékén levő Új-Csepces faluval szomszédos földesurak voltak. (Karácsonyi : i. m. III. 113.)

Zovárd.

A *Zovárd* nemzetségről szintén megemlékeznek már a krónikák, Béla király névtelen jegyzője és Kézai is. Kétségkívül már a XII. században az előkelő nemzetségekhez tartozott, s Esztergomtól nyugatra, a Duna mindkét partján szerzett birtokokat. Tagjai közül Miklós (1267—75) királyi főlovászmester, Lábatlan falu határában és Bikal pusztán kapott birtokokat a királytól. Unokatestvére I. Lőrincz (1268—1293) Mócs falu egy részét nyerte adományul; tőle ered a *Mócsy* család. Miklós fia II. Miklós 1281-ben Mogyorós (Mogyorósbánya) falut vette meg. 1283-ban megosztozott testvéreivel. Ez osztály szerint a nemzetség Radvány, Lábatlan, Nyergesújfalu, Bikal, Karva és Mogyorós helységeken birtokos. II. Miklós testvére 1287-ben Boros-Bélára nyer megerősítő oklevelet IV. László királytól, a másik testvér, I. Zovárd, 1288-ban kapta Kőhídgyarmat egy részét, 1295-ben megvette a Bajnától keletre eső Udvarnok földet. 1301-ben a Párkány melletti Chetrey földet kapta Venczel királytól, 1303-ban Csenkeaszón, 1304-ben Gyiván szerez részeket. II. Miklós fiai 1322-ben Bajóton birtokosok, közülök III. Miklós, a ki testvéreivel, Péterrel, hamispénzverés bűnébe keveredett, 1341-ben Neszmélyen és Mogyoróson birtokos. A fenti Zovárd fia Domokos, (1316—1356), a ki hosszas pert folytatott a nemzetség Bod ágával a biharvármegyei jószágokért, 1352-ben visszanyerte Bajnát és Sárkányt (Sárkányfalva), melyeket III. Miklós és Péter jószágainak elkobzása alkalmával vettek el tőle; Mogyorósert pedig, mely a királyné kezére került, 1356-ban kárpótlást nyert. (Karácsonyi J. i. m. III. 153.)

Hunt-Pázmán.

A *Hunt-Pázmán* nemzetség még közvetlenül a királyság megalapítása előtt telepedett le a vármegye területén. Szent István király, a kinek nagy szolgálatakat tettek a keresztény hit megszilárdításában és a pogányság leverésében, közel a királyi székhelyhez adott nekik birtokokat. Hunt (997—1020) Csenkén kapott legelőt lovai számára, míg fia Bény (1030) a mai Bény helység területét, mely róla vette nevét. Bény testvére, Lampert, Hont vármegyében telepedett le. Utódát, Lampertet, a ki Bényben volt birtokos, 1132-ben II. Béla király táborában meggyilkolták.

A bényi ág.

E hatalmas, kiterjedt nemzetség többi ágait mellőzve, csupán a *bényi* ággal foglalkozunk, mely a vármegyében birtokos volt, bár ennek az ágnak a birtokai is inkább Hont vármegyében terültek el. Ez ág sarja, Amadé, 1217-ben, mielőtt a Szentföldre ment volna, alapította a bényi premontrei-rendű prépostságot, melynek a kéméni birtokot adta. Amadé fiát, Istvánt, a ki 1262-ben szintén Bényben lakott, 1273-ban elhalván, a monostor templomába temették el. Amadé testvéreinek, I. Pongrácznak fiai, I. Lampert és Kázmér 1236-ban a dömösi monostornak néhány hontvármegyei falut adományoztak. Kázmér, fiai, Ugrin, Péter és Lampert, 1289—1294 közötti időben, főleg az esztergomi érseki birtokokon elkövetett garázdálkodásokkal tették magukat ismertté. Az országbíró 1295-ben az általuk okozott károkért bényi és kéméni birtokaikat elvette tőlük s azokat az esztergomi egyháznak adta. De a Kázmérfiak ellenszegültek az ítélet végrehajtásának, mire a király 1297-ben Páld és Kisgyarmat birtokaik elvesztésére ítélte őket. Ugrin, a ki megbánta garázdálkodásait, Ladomér esztergomi érsekkel kiegyezett s neki a kéméni jószágból az őt megillető részt átengedte. 1297-ben a Kázmérfiak a király hűségére térnek s 1299-ben már Csák Máté ellen harcolnak. A király Nyitra és Trencsén vármegyékben adott nekik birtokokat, ezzel egyidőre eltűnnek a vármegyéből. A XIV. század közepén fiaikat ismét Bényben találjuk; így Ugrin fiát, Demetert (1356—59), Péter fiát, Cseh Miklóst és Lampert fiát, Istvánt (1356—1359), bényi nemesnek írják az oklevelek. 1359-ben Ó-Bényt védik az ugyane nemzetségből származó Födemesi Miklós fia, Miklós (1303—1359) támadásai ellen, a ki szintén igényt támasztott

Ó-Bényre és Gényre s 1349-ben bizonyágleveleket állíttatott ki arról, hogy e birtokok Szent István király óta a nemzetség kezében voltak. (Karácsonyi i. m.)

Az *Ákos* nemzetség, mely Erdélyben, Szilágy vármegyében lép fel, a XIII. század végén szerez a vármegyében birtokokat. E nemzetség Micsk ágából származott I. Ákos (1312—1342) Ákospalotáját bírta, mely 1288-ban már fennállott. E birtok negyedrészt, fiai beleegyezésével, leányának adta oda.

Ákos.

A *Baar* (*Kalán* vagy *Bor*) nemzetség, melyet a krónikák a hétvezértől származott nemzetségekkel egyenlőrangúnak mondanak, már a XIII. század első felében birtokos volt a vármegye területén. Pósa (1222) országbíró fia, II. Nána ispán (1244—66), Sáp (Or-Sáp vagy Ur-Sáp) és Berchee pusztákat bírta, melyeket 1248-ban másodunokatestvérének, az ugyane nemzetségből származott Petus fia Jóbnak adott cserébe.

Baar (Kalán v. Bor).

A *Csór* nemzetség, Fejér vármegye legrégebbi birtokosainak egyike, melyről a krónikák már egy 1108. évi esemény keretében megemlékeznek, a XIV. században szerez birtokokat Esztergom vármegyében. E nemzetség sarja, Csór Tamás, 1331-ben Szenyepalotáját, 1340-ben Süttő falu egy részét, 1342-ben Esztergom közelében két szőlőt bírt.

Csór.

A *Koppán* nemzetség, melynek ősi fészke és törzshelye a Rév-Komárommal csaknem szemben fekvő Koppánmonostora, a tatárjárás után tűnik fel Esztergom vármegyében. E nemzetség bábolnai ágából származott II. Miklós 1244-ben Bajon helység keleti részén 40 hold földet, 1245-ben Bajon déli oldalán, Esztergom és Dorog között is bírt egy területet.

Koppán.

A *Szák* nemzetség, melynek ősi fészke a Komárom vármegyében, Kisbértől keletre eső Szák falu volt s a melyről a XIII. század elejéig nyúlnak vissza az okleveles adatok, Süttőn volt birtokos. E nemzetség sarjái, Adorján fia Andrásé 1295-ben Süttő, melyet azonban fia János (1295—1333) eladott Csór Tamásnak.

Szák.

A *Szente-Mágocs* nemzetség ősi fészke Baranya vármegyében volt, de csak a XIII. század második felében tűnik fel, ekkorra már elterjedt Szabolcs és Zemplén vármegyékben is. Ezek az utóbbi ágak 1291-ben a Bajót, Mogyorós és Bajna között elterülő mai Péliföld (Szent-Kereszt) pusztát, — akkoriban Pély falut — bírták, midőn a nemzetség tagjai Györk ispán fiai, Apsa, Mágócs és László, Albert fia Mihály, továbbá István, Márk, Gergely, László, Gug, Ugrin, István és György mester 1291-ben a nemzetséget illető esztergomi (talán pilisi) monostor kegyuraságát vissza akarták szerezni, azzal a nemzetség szabolcs-zempléni ágát bízták meg. A fenti Apsa, II. Márk, II. László, Ugrin, továbbá Tamás és Kölse Esztergom környékén szintén birtokosok voltak, mert 1292-ben, a pécsi káptalan előtt tanúskodnak a Hunt-Pázmán nembeli Kázmér fiak által az esztergomi káptalan birtokain elkövetett garázdálkodásokról és a káptalannak okozott károkról. (Wenzel: X. 106.)

Szente-Mágocs.

A XIV. században, az Anjouk uralkodása alatt, a mily mértékben az egyháziak, nevezetesen az esztergomi érsek és a főkáptalan mindegyre több birtokot szereznek a vármegye területén, ép oly mértékben fogy a világi birtokosok száma. Nagy Lajos király adományai közül csak keveset ismerünk, melyek Esztergom vármegyére vonatkoznak. 1367—68-ban Ebnbrandi Miklós fia Jánosnak adja Béla helységet, 1371-ben pedig az Oslí nembeli Kanizsai István, zágrábi püspöknek, valamint testvérének János fainak Miklósnak, Vas vármegye későbbi főispánjának, Jánosnak, akkoriban esztergomi prépostnak, Lőrincznek és István királyi apródnak Szalónak váráért Újfalu, Bajót, Pély (Péliföld-Szentkereszt) és Cheuker nevű esztergomvármegyei jószágokat adta cserébe. (Sopron várm. oklt. I. 395.) Alkalmassint a király adományából bírta Széchy Miklós 1351-ben az egyik Szógyént és Magyar Pál, Róbert Károly és Nagy Lajos egyik leghívebb udvari vitéze, gimesi várnagy 1364-ig Dág helységet. Nagy Lajos uralkodása alatt telepedett le Lábatlanon, Henslini Pál is, a ki 1385-ben Lábatlani előnévvel fordul elő; 1390-ben alkalmassint ennek fiúsított leánya Ilona és Wécs János, a királyné apródja, bírák Lábatlant. Nagy- és Kis-Karvát Nagy Lajos király 1369-ben Chyrlei Péternek, Erzsébet anyakirályné sáfárjának adományozta.

Birtokviszonyok a XIV. században.

A kisebb birtokok közül említést érdemelnek a *Köbölkútiak* és a *Libádiak*. A Köbölkúti család, melynek őse Köbölkúti Péter 1234-ben alnádor, 1245-ben eladja a köbölkúti birtokait, de utódai ismét visszaszerzik. László fiai Jakab és János 1355—60-ban Köbölkúton voltak birtokosok. A Libádi családból Rofoin 1353-ban egy beiktatásnál nádori kiküldöttként szerepel. A *Zamárdiak*

a XIV. században az Esztergom szomszédságában fekvő Szamárdiban, a XV. század végén Karva környékén birtokosok.

Zsigmond király uralkodása alatt ismét néhány újabb család szerez birtokot a vármegye területén. Zsigmond 1434-ben *Pogánytelki* Tamásnak adta Béla helységet, 1439-ben Pogánytelki Tamás és Bálint, valamint rokonai Tatai Pál, Gyivai Dömjén fia Jakab, Belegi Domonkos fia Jakab Gyivát nyerik adományul. Zselizi *Töttös* László fiai 1420-ban Kéty szomszédos birtokosai. Kuraly a *Kathyz* nembeli Szécsényi László fia László, későbbi nógrádi főispán birtoka, melyet 1437-ben Kanizsai János érseknek adott cserébe. (Fejér X. 7. 619).

A XV. század.

A Lábatlani vagy Dédi *Farkas* család a XV. században kezd nagyobb szerepet játszani. László 1444-ben esztergomi várnagy és a vármegye alispánja, 1452-ben Berce pusztát bírja. (Orsz. Lev. Dl. 13793.) Gergely 1477-ben esztergomi várnagy. Mérgesi Péter 1444-ben szintén a Berce puszta birtokosa, Hanganon Perselth János 1458-ban Csév helységben bír részeket; Thawasz Bálint, Anda Mihály, Fekete Dömötör 1487-ben az Ebed melletti Kölked birtokosai, Thúróczi Miklós 1468-ban Bajon helység részbirtokosa. *Szömörei* János, alkalmasint a Szemere nemzetségből, Esztergom vármegye alispánja (1444—1450.) Doroszlófalvi Gergely 1450-ben szintén a vármegye alispánja volt. Kesző (Ravaszkesző) 1460-ban Ország Mihályé, a ki azt zálogjogon bírta. (Dl. 15445.) Chuzy István, Neboyszai Simon és Thompa Domokos 1467-ben Gyürki és Tompa határai ügyében egyezkedtek az esztergomi nagypréposttal. Bajnai Both András 1493-ban Sárás pusztára nyert új iktató parancsot II. Ulászló királytól. Kistapolcsányi Gergely 1494-ben Libád birtokosa. (Orsz. Lev. Dl. 16.544. 19.982.)

A XV. század végén fennálló birtokviszonyokról az 1494—95. évi adóösszeírások nyújtanak némi felvilágosítást. 1494-ben 1322 portát, 1495-ben 1100-at írtak össze. Sajnos azonban, az összeírás csupán öt birtokos nevét őrizte meg. Ezek: a király, kinek Tolna községben 17 portája volt, az esztergomi érsek 88 porta birtokosa, Egervári László horvát bán, kinek vitámi (Komárom vármegye) várához Esztergomi vármegyéből 25 porta tartozott, továbbá Somi Jósa temesi gróf, a ki Bényben volt birtokos, hol 46 portát írtak össze és Újlaki Lőrinc szerémi herceg, kinek 32 portája volt a vármegyében.

A XVI. század.

A XVI. század elején a mohácsi vészig terjedő időszakban a következő kisebb birtokosokat találjuk a vármegye területén: a Sáros vármegyéből ide szakadt *Kapy* család megszerezte Karvát, melynek egy negyed részét 1519-ben kötött egyezés értelmében Sárkányi Pathy Károlynak adta át. Pathi *Benesenich* Mátyás, *Konkoly* Péter, Bajnai *Both* András 1502-ben Lábatlant bírják, 1503—19-ben ugyanígy *Bajoni* János, Erdődi *Bakócz* Tamás, *Földesi* János és Máté. 1519-ben pedig *Bucsányi Korláthkeői* Péter birtokosok. Piszke 1519-ben *Bajoni* János és Erdődi *Bakócz* Tamás esztergomi érsek birtoka. Sárkányfalva 1505-ben *Kapy* Menyhérté, de eladta; leánya Pathy Károlyné *Kapy* Katalin azonban még ebben az évben visszaszerzi. Csév 1525-ben Czobor Gáspár birtoka. Ravaszkeszőt a Báthori család szerzi meg, mely tőlük Bátorkeszinek neveztetett el. Báthori István és György 1502-ben iktattattak Ravaszkesző, Újfalu (Kisújfaiu) és Köbölkút birtokába. Ettől kezdve Bátorkeszi lett a Báthori család birtokainak központja. 1532-ben már városnak írják. Dl. 21094. N. r. a. Fasc. 423.35)

A mohácsi vész után.

A mohácsi vész utáni birtokviszonyokról az adóösszeírásokból nyerünk adatokat. Különösen becsesek ezek az összeírások, mert egyúttal feltüntetik azt is, hogy a török hódoltság következtében az ősi birtokos osztály miként pusztult évről-évre a vármegyében. A legrégebb adóajztromok szerint (1531—1533-ban) a következő világi birtokosokat találjuk a vármegye területén:

Károly Pál alispán 1531-ben Béla helység földesura. *Pozsár* János 1532-ben Nagy-Bélat bírja. *Báthori* István nádor özvegye 1531-ben Bátorkeszi ura. *Pekri* Lajos 1533-ban Bátorkeszi, Újfalu és Köbölkút földesura. *Erdődi* István Nagy-Bény földesura, mely helység eredetileg az érseki uradalomhoz tartozott. *Nyáry* Ferencz 1532-ben Libádot, Köhídgyarmatot és Nánát bírta. *Gyivai* János 1532-ben Gyivát bírta, ez a falu szintén a káptalan földesurasága alá tartozott.

A XVII. század.

Az 1549. évi összeírás szerint Alsó-Bény és Felső-Bény *Balassa* Menyhérté, Bátorkeszi, Köbölkút, Mocs, Bart és Újfalu *Báthori* Andrásé, Sárkányfalva *Csernaházi* András faluja. Az 1553. évi összeírás alkalmával csupán 17 helységben 142 portát írtak össze, ebből 92 az esztergomi érseké, négy *Balassa* Menyhérté, 44 *Báthori* Andrásé és három *Csernaházy* Andrásé volt.

Az időtől kezdve, mikor Esztergom másodízben török kézre került (1605) egészen Érsekújvár elestéig (1663), tehát míg a hivatalos Esztergom vármegye az érsekújvári várban székel, három adóösszeírás maradt fenn, 1609., 1613. és 1646—47. évekből. Ez összeírások közül azonban csak az 1609. és 1613. évi nevezik meg a birtokosokat. 1609-ben a következő világi birtokosok vannak felvéve: *Pálffy* (Nagybény), *Keglevich* János (Bátorkeszi, Köbölkút és Kisújfalu), *Csery* Mihály (Sárkányfalva); 1613-ban Pálffy Jánosé Nagy-Bény, Keglevich Jánosé pedig Bátorkeszi, Köbölkút, Kisújfalu és Sárkány. (Orsz. Lev. Dicalis conscriptiók 1531—1696.)

Esztergom visszavétele után 1696-ban volt az első adóösszeírás a vármegyében. Ez még élénken feltünteti az utolsó török háborúk nagy csapásait. A gyakori katonai átvonulások, vagy a téli szállásokra beosztott katonaság kicsapongásai miatt, a fellendülés, az anyagi megerősödés csak igen lassan haladt előre. A vármegye nagyobb része az egyháziak birtokában van, a világi birtokosok közül a Pálffyak és Sándor Menyhért, valamint Bottyán János szerepelnek az összeírásban, az utóbbi azonban ekkor még zálogbirtokos.

Az 1696. évi összeírás szerint a Pálffy család bírta Nagy-Bény, Köbölkút, Kisújfalu és Bátorkeszi helységeket, melyeket Bottyán János, akkor császári huszárezredes, zálogba vett. Sándor Menyhért alispáné volt Nagy-Sáp, Bajna, Sári-Sáp, Baboly puszta, ezek közül Bajnát szintén Bottyán bírta egy ideig zálogban.

Köznemes csupán kettő élt a vármegye területén: Szabó András és ennek testvére, a kik Bátorkesziben laktak; ellenben Esztergom királyi városban akkoron 31 nemes lakott. (Villányi Sz.: Néhány lap Esztergom múltjából.)

Az 1701. évi egyházlátogatás, mely némileg kedvezőbb viszonyokat tüntet fel, a következő birtokosokat sorolja elő: Köbölkút, Kisújfalu, Nagy- és Kis-Bény a *Pálffyaké*, melyeket zálogjogon Bottyán János bír. Sárkányfalva *Nedeczky* Mihályé, *Huszár* Pálé és *Lábodý* Adámé. Bajna, Nagy-Sáp, Sári-Sáp Sándor Menyhérté, Nagy-Ölved a *Bokor* családé.

A szatmári békekötés utáni korszakban már több nemes család telepődik le a vármegyében. Midőn III. Károly király 1723-ban az egész országra kiterjedőleg elrendelte a nemesi vizsgálatokat, Esztergom vármegye is hozzálátott a rendeltet foganatosságához, a vizsgálatot azonban csak a birtoktalan nemesekre terjesztette ki, így azután az 1725. és 1731. évi vármegyei nemesi vizsgálatok alkalmával csupán az armalisták igazolták nemességüket, ellenben a birtokos nemességet az 1754—55. évi országos nemesi összeírás alkalmával vették fel. 1725-ben a következők igazolták nemességüket: *Hampel* István, *Jósa* másként *Varga* Orbán, *Madary* Márton, *Marcha* István, Endre és János, *Nagy* Ferencz, *Paxy* (Paksy) István, *Szabó* Mátyás családja; 1731-ben: *Pathó* Pál, *Madary* másként *Ellés* István, *Kóczý* Lénárt, *Ivanics* Jakab.

Az 1754—55. évi nemesi összeírás alkalmával 37 birtokost és 19 armalistát vettek fel. Névszerint: *Baranyay* Zsigmond, *Baruos* Imre, *Bellesich* Ferencz, *Biró* János, *Csery* Sándor, *Felkis* József, *Fribaisz* Ferencz, *Frivaldszky* András, fia, Ferencz és Elek, *Gánóczy* István, gróf *Gyulay* Ferencz, *Hrabovszky* László, *Isó* György, István, János, Mihály, *Ivaniss* István, *Jaksics* Mihály fiai János és Pál, *Kertészý* Ádám, *Komáromy* László, *Kossovics* Márton, *Krassovszky* Zsigmond, *Luby* Zsigmond, *Miklósffy* Márton fiai Ferencz és Imre, *Miskey* Ferencz, István, János és József, *Missich* Mihály, *Móczár* Mihály, *Móroc* Péter, *Novák* István, gróf *Erdődi Pálffy* Miklós, *Pamhakk* Mihály, *Pató* István és János, *Pécsy* Imre, *Pethő* Sebestyén, báró Szlaviczai *Sándor* Mihály, *Simoga* György, *Sissay* János, *Szentgály* János, *Szilez* József, *Tersztyánszky* József, *Valther* Imre és *Zilizy* András. Az összeírás befejezése után, 1756-ban még a következők igazolták nemességüket: *Bedő* Mihály, *Eötvös* másként *Borbély* Mihály, a *Jósa* család, az 1688. évi nemeslevél alapján, és *Neszmér* Ferencz.

A vármegye birtokosairól az 1732—1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek nyújtanak felvilágosítást. Ezek szerint az esztergomi járásban a legnagyobb világi birtokos a báró Sándor család volt. 1732-ben báró Sándor Mihályé Bajna, Sári-Sáp, Nagy-Sáp, Sárás puszta, 1755-ben ezeken kívül még Leányvár is. Lábatlan 1732-ben a Nedeczky családé, Piszke báró Gyulay Ferenczé. 1755-ben Lábatlant és Pizskét Nedeczky Ferencz, az Ujlaky, a Lehóczky és a Hegyi családok bírják. Karván 1755-ben a gróf Gyulay, Csery, Missich és Kvassovszky családok birtokosok. Bikol pusztát 1755-ben a Bellesicz és a Frivaldszky családok

birták. Úny helység 1755-ben Barinay László, Miskey Ferencz és Friebeisz Ferencz földesurasága alá tartozott. A párkányi járásban a gróf Pálffyok a legnagyobb világi birtokosok. 1732-ben Pálffy Miklós nádor örökösei birták Bátorkeszit, Kőbölkútot és Kisújfalut. 1732—55-ben Tersztyánszky József alispán bírta Béla helységet, hol kastélya is volt, és Gyivát. Sárkány (Sárkányfalva) helység 1732-ben báró Gyulay Ferencz, Missich Mihály, Paxy István és Nedeczky Ferencz birtoka, 1755-ben az egész helység Csery Sándor nyitrai alispáné. A párkányi járásához tartozó többi helységek mind egyháziak, jelesül az esztergomi érsek és az esztergomi káptalan földesurasága alá tartoztak. Az

A XIX. század.

1785. összeírás alkalmával 500 nemes személy volt a vármegye területén. A XIX. század első felében nyolcz nagyobb uradalom volt a vármegyében. Ez uradalmak közül a párkányit az esztergomi érsek, a bátorkeszit a Pálffy család hercegi ága, a szenttamáshegyit az esztergomi főkáptalan, a bajnait gróf Sándor Móríc, a csolnokit a vallásalap, a tátit az esztergomi papnevelőintézet, a pilismarótit a vallásalap és a bélaít a báró Baldacci család bírta.

Alább közöljük a vármegye családait, különös tekintettel azokra, melyeknek sarjai a közpályán szerepeltek, s a melyek a vármegyében jelenleg is virágoznak és itt birtokosok.

Andrássy (Egyházpakai). Eredeti neve *Horváth* volt, de már 1671-ben Horváth alias Andrásy néven szerepel. Első ismert őse János, 1671-ben, Egyházán volt birtokos; unokája, György, a XVIII. század első felében Esztergom vármegyébe, Nyergesújfalura, költözött; ennek unokái: József (sz. 1806, † 1852) udvari tanácsos, Esztergom vármegye főispáni helytartója és követe, Mihály, (szül. 1779 † 1841) kir. asztalnok, herceg Grassalkovich jószágkormányzója. Fia Mihály († 1861) Esztergom vármegye országgyűlési követe és később I. alispánja. Fia, Gyula, (sz. 1835 † 1894) Esztergom vármegye szolgabírája és később a kőbölkúti kerület orsz. képviselője. Mihály volt orsz. képviselő Únyon és Tinnyén birtokos. János († 1907). Esztergom vármegye alispánja, kir. tanácsos.

Bakay. (Tótbakai). A család 1629-ben nyert czímeres nemeslevelet, melyet Bars vármegyében hirdettek ki és nemességét 1730-ban Hont vármegyében igazolták. A XIX. század első felében a család Karva helységben birt földesúri joggal. László karvai birtokos a Hont vármegyétől nyert nemesi bizonyítványt 1832. június 4-én hirdettette ki Esztergom vármegyében.

Czimer: Kékben, hármazöld hegyen, arany markolatú görbe kardot tartó, arany oroszlán. Sisakdísz: szárvaival felfelé álló ezüst holdsarló, hegyein egy-egy hatágú arany csillaggal. Takarók: kékarany-vörösezüst.

Baldacci. (Vég-Vezekényi, báró). Korzikai eredetű család, melynek tagjai sorából Antal (szül. 1762 † 1841) Ferencz király bizalmasa, a német-cseh kancellária alelnöke, 1811-ben a számvevőség elnöke, 1815-ben osztrák bárói rangra emelkedett. Testvére, József, őrnagy, a ki gróf Thoroczky Borbálát vette nőül, Erdélyben telepedett le. Fiai: Antal és Manó, 1830-ban nyertek magyar bárói rangot. Antal 1834-ben a Vég-Vezekényi előnevet nyerte adományul. A XIX. század első felében a bélaít uradalmat bírta, melybe 1834-ben iktattatott be és ennek alapján Esztergom vármegye nemesinek sorába felvétellett.

Czimer: Tojásdad ezüst pajzs, közepén kéttépepedt és veres magját mutató természetes színű gránátalma, melynek két oldalán *Deus* és *Dies* szavak olvashatók. A pajzs fölött bárói korona. Pajzstartók: minkét oldalon egy-egy szárnyas nemtó.

Baranyay. (Bodorfalvi és Zákosfalvi). Őse Lajos, a ki 1440-ben két baranyavármegyei helységet, Bodorfalvát és Zákosfalvát, nyerte adományul. Unokája Pál, 1526-ban Mohácsnál elesett. Ennek fia Pál, Szeged várának ostroma alkalmával (1552) török fogságba került. Ennek fia, Gáspár, (1634—36) Wesselényi Ferencz beszerzei uradalmának praefectusa. Gáspár fia, Zsigmond, 1653-ban törzstisztként szolgált Érsekújvárt. Ennek fia, Gáspár, 1699-ben Lipót királytól Kurtakeszt kapta adományul. Fiai: Imre (1732) és János († 1766) lovassági tábornok és a Desewffy-zred parancsnoka. Utóbbinak csak egy leánya maradt; a családot Imre terjesztette tovább. Az 1754—55. évi összeírásban e családból Zsigmondot vették fel Esztergom vármegye nemesi sorába. Ferencz 1785-ben nyert nemesi bizonyosság-levelet Esztergom vármegyétől. Egy másik Ferencz 1791-ben nyert nemesi bizonyítványt Pozsony vármegyétől és azt 1793-ban hirdettette ki Esztergom vármegyében.

Barmos (Barmas). Imre, továbbá Deák Lőrincz, Fülöp és Péter, valamint Drenes Benedek 1578-ban nyertek czímeres nemeslevelet. Az 1754—55. évi összeírásban e családból Imre van felvéve a vármegye nemes családai sorába, a ki Esztergomban lakott. Ő, valamint fiai, Sándor és Károly, továbbá testvérei József és István, bicskei lakosok, 1755-ben nyernek nemesi bizonyítványt Pest vármegyétől.

Bellesics (Bellesicz) család 1755-ben Bikol pusztá egy részét bírta. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban Ferencz szerepel az Esztergom vármegyei nemesek között.

Bertók. A XIX. század első felében Sárkányfalván volt birtokos.

Biró. Az 1754—55. évi összeírásban János szerepel az Esztergom vármegyei nemesek sorában. 1830-ban Pozsony vármegyétől Károly nyert nemesi bizonyítványt, melyet ugyanaz évben Esztergom vármegyében is kihirdettettek. A XIX. század első felében Karva helységben birt földesúri joggal a család.

Boronkay. (Boronkai). Somogy vármegyéből származik, hol Pál 1476-ban Boronka helységre nyer adományt. A családja az 1560-ban élt Jánostól származtatható. István, ki a „Nezettei” előnevet nyerte, 1643-ban a magyar gyalogság vajdája, később ezredes. A család két ágra szakad; a „Boronkai és Nezettei” előnevet viselő Nyitra vármegyében telepednek le, míg a többiek mind csak a régi „Boronkai” előnevet használják. II. István II. Rákóczi Ferencz híve. 1702-ben Zemplén vármegye alispánja. Tamás 1702-ben török fogoly. Mihály 1711-ben Zemplén vármegye jegyzője.

BOZZAY.

FÖLDVÁRY.

FREY.

GYAPAY.

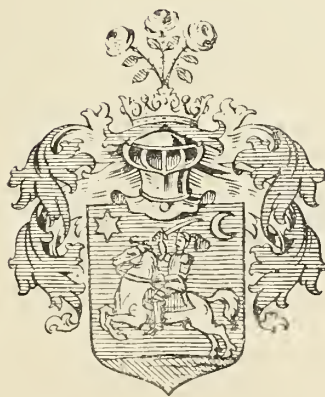
MAJTHÉNYI.

ÓSVATH.

PONGRÁCZ.

REVICZKY

ROCHLITZ.

Sándor 1755-ben Nyitra vármegye főjegyzője, Dániel Veszprém vármegye árvaszéki elnöke, János 1780-ban Veszprém vármegye főjegyzője. IV. István 1790—1807. Bars vármegye követe, 1810-ben első alispán, 1820-ban a verebélyi és a szentgyörgyi érseki székek nádora, utóbb főispáni helytartó és Zólyom vármegye főispánja, kir. udvarnok, tanácsos. Ferencz (1790—1802) a határ-vizsgáló-bizottság tagja. József Somogy vármegye követe (1790—1802), György (1800) Somogy vármegye aljegyzője. Imre (1810.) aransarkantyús vitéz, cs. kir. tanácsos. Lajos Hont vármegye főjegyzője, 1848-ban kormánybiztos, 1861-ben országgyűlési képviselő. Albert 1848-ban Abauj, Zemplén és Ung vármegyék kormánybiztosa, Imre Nyitra vármegye főadószedője, cs. kir. kamarás, királyi táblai ülnök, Pál 1844-ben cs. kir. kapitány, Rudolf 1844-ben helytartósági tanácsos. László 1848-ban a pesti egyetemi légió hadnagya, 1849-ben főhadnagy a 90-ik honvédszászlóaljnál. Gyula 1848-ban huszárkapitány, Lajos 1876-ban Esztergom vármegye főjegyzője. A család több vármegyétől nyert nemesi bizonyoságlevelet. Dániel veszprémi tsvzki ülnök 1780 szeptember 26-án hirdette ki nemességét Veszprém vármegyében. Lajos és Jenő 1883 szept. 20-án Esztergom vármegye nemeseinek sorába beiktattattak. Jenő jelenleg sárkányfalvai birtokos, tart. huzártiszt a vármegye második virilistája.

Czímer: Kékben, zöld alapon, jobbról hatágú arany csillag, balról befelé fordult ezüst félholdtól kísért levelos koronán könyöklő pánczélos kar, markában három felfelé álló nyilvesszót markolva. Sisakdísz: pajzsbeli kar, a karhajlásnál nyugvó félhoddal és csillaggal. Takarók: Kékarany-verezezüst.

Bozzay (Bozzai). Vas vármegye régi birtokos családainak egyike, mely 1271-ben kapta V. István királytól Bozzai helységet. 1358-ban Bozzai Várda fia Benedek, Vida fia Ugron, Mihály fia Egyed, Ladomér fia Miklós és Lendva fia János kérésére I. Lajos király a vasvári káptalan megjáratta Bozzai határait. A család tagjai közül Demeter, 1461-ben, a vasvári káptalan kanonoka volt. Benedek 1526-ban Zápolyai János király komornoka. Mihály 1647-ben Nemescsóban birtokos. Imre 1723-ban új adományt nyert Koltára és Dömötőre. Idővel a család átszarmazott Győr vármegyébe, hol Felpéczen volt birtokos. B. István fia László 1742 jan. 30-án hirdette ki nemességét Komáromban. Ennek fia László Esztergom vármegyébe költözött; fia János (szül. 1781 † 1848). 1803 okt. hó 24-én nyert nemesi bizonyoságlevelet Vas vármegyétől, melyet 1804-ben hirdettetett ki Esztergom vármegyében. Esztergom vármegye I. alispánja és kir. tanácsos. A XIX. század első felében Úny helységben bírt földesúri joggal.

C z í m e r: kékben, görbe kardot tartó oroszlán. Sisakdísz: pajzsbeli oroszlán növekvően. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Burián. Árva vármegyéből származik, hol Nemes-Dedinára nyert adományt. Idővel átszarmazott Liptó és Zólyom vármegyékbe. Tagjai közül az 1754—55. évi összeírásban András és László Árva, Tamás fia Pál, Liptó vármegye nemesei között foglal helyet. Zólyom vármegyében János 1766-ban hirdette ki nemességét. István részt vett az 1809. évi nemesi felkelésben. Pál és István 1848—49. honvédtisztek. János jelenleg ügyvéd Esztergomban.

Czímer: Kékben, zöld halmon, fészében ülő s fiai vérelvel tápláló pelikán. Sisakdísz: nyílt fekete szárny között könyöklő, görbe kardot tartó pánczélos kar. Takarók: Kékarany.

Cseffalvay. Pozsony vármegyéből származó család. Tagjai közül György fiai: István, Péter és Pál, továbbá Gergely és fiai János, 1651 okt. 5-én nádori adományt nyernek Cseffalvára. József 1754-ben hirdette ki nemességét Pozsony vármegyében; alkalmasint egy személy ezzel az a József, a ki 1755-ben Nyitra vármegyében hirdette ki nemességét. Ennek fia Imre 1780-ban Hont vármegyében hirdette ki nemességét. József, únyi birtokos, 1833 január 5-én nyert nemesi bizonyoságlevelet Esztergom vármegyétől. Mihály felmutatván Pozsony vármegyének 1819-ben kelt bizonyítványát, ennek alapján 1842-ben Esztergom vármegye nemeseinek névjegyzékébe felvétellett. A XIX. század első felében Úny helységben bírt földesúri joggal.

Czímer: Veresben babérszorúval övezett görbe kardot tartó arany oroszlán. Sisakdísz: babérszorúzott, görbe kardot tartó, pánczélos kar. Takarók: kékarany, veres-ezüst.

Csenkey. Ferencz 1769 aug. 17-én nyert nemesi bizonyoságlevelet Pozsony vármegyétől, melyet 1776 jún. hó 21-én hirdettetett ki Esztergom vármegyében. A XIX. század első felében a család Úny helységben bírt földesúri joggal.

Csery. 1609-ben Mihály, Sárkányfalván három porta birtokosa volt. Sándor, Nyitra vármegye alispánja, 1755-ben Sárkányfalván, 1754—56-ban Karván volt birtokos. Ugyanő előfordul 1754-ben Esztergom vármegye nemeseinek névsorában.

Csupor. (Szentgyörgyvölgyi). Gábor oklv. ügyvéd, szillsárkányi földbirtokos, volt országos képviselő, az 1622-ik évben kiállított országos nemesi oklevél alapján, 1835 október 26-án nyert nemesi bizonyoságlevelet Sopron vármegyétől. Fia István okl. erdőtiszt, a hercegprímási uradalomk erdészeti főtisztje, főerdőmestere, vármegyei bizottsági tag, az Országos Erdészeti Egyesület választmányi tagja, és fiai: István és Lajos 1902. május hó 15-én tartott közgyűlésen nyertek nemesi bizonyoságlevelet Esztergom vármegyétől.

Feichtinger (Baranyánadasdi). Bajorországból származik és a XVII. század végén költözött Magyarországra. József György Baranyánadasdon telepedett le, 1720-ban nyert czímeres nemes levelet III. Károly királytól, melyet unokája, Ferencz (szül. 1779 † Esztergom 1852), az esztergomi hercegprímási uradalomk főtisztje, részére 1825-ben a kancellária ártírt. Fia Sándor, 1887-ben, Baranyánadasdi előnévvel nemességűjtást nyert. Sándor († 1900) Esztergom vármegye tisztí főorvosa. Fiai: Elek cs. és kir. osztályfőnök, a II. osztályú vaskorona-rend vitéze; Ernő kir. ítélőtáblai bíró. Viktor a budapesti IV. ker. reáliskola tanára. Sándor a hercegprímási uradalom jószágfelügyelője Bajason.

Czímer: Kékben, folyóvíz felett négyszögletes kövekből rakott torony és híd; a hídból kiemelkedő, jobbjaiban hegyes tört tartó pánczélos vitéz. Sisakdísz: két természetes színű szarvasagancs között, pajzsbeli vitéz növekvően. Takarók: kék-ezüst. veres-arany.

Felkís (Laki). Az 1754—55. évi országos nemesi összeírásban e családból József szerepel Esztergom vármegye nemesei között; nemességét utóbb kétségbe vonták, minek következtében József Esztergom vármegye 1764 április 5-én tartott közgyűlésén bemutatta Sopron és Komárom vármegyék nemesi bizonyoságleveleit, melyeknek alapján nemességét a helytartó tanács is elismerte.

Földváry (Földvári). Heves vármegyei család. István János, úgyszintén neje Puspawer Mária Magdolna és fia István Félix, 1798 július 20-án kapott czímeres nemeslevelet, melyet 1799-ben Esztergom vármegyében hirdettek ki; akkor telepedett át ebbe a vármegyébe. A család tagjai közül felmlítendők: Czímerszerző I. István kapitány, Újpalánka várának parancsnoka, hét hajó török szákmányt a csajkásokkal elfogott. Ugyanó részt vett a hétéves háborúban, a mikor Kehl löportornyát megmentette. II. István (Félix) 1840-ben Esztergom vármegye főpénztárnoka. VI. István, a költő, Esztergom sz. kir. város főügyésze. Inre, Budapest székesfőváros bizottsági tagja.

Czímer: Vágott pajzs. Felül kékbén, jobbról, hatágú arany csillag, balról befelé fordúlt, ezüst félholdtól kísért, rakott kövekből épült, két lőréssel és három toronnyal ellátott várfalból kiemelkedő fekete, háromszögű kalapos, fehérkabátos katona kék hajtókával és arany sújtással, jobbában kardot tartva, melyet golyó tör keresztül. Alul aranyban egyenes kürt. Sisakdísz: fehérmező kékajtókás, kardot tartó kar, a kardot golyó tőri keresztül. Takarók: Kékezüst-veresarany.

Frey (Késmárki). Szepesvármegyéből származik, hol Mihály, Kézmárk város polgármestere 1614-ben II. Mátyás királytól nyert czímeres nemes levelet, melyet kihirdettek 1615-ben Szepes vármegyében, 1764-ben Pozsony, 1768-ban Baranya, 1889-ben Esztergom vármegyékben. Tagjai közül: Vilmos esztergomi lakos, 1848-ban nemzetőr százados, 1889 szeptember 20-án nyerte meg régi magyar nemességét Késmárki előnévvel. Fia Ferencz (1892—1905) Esztergom város országgyűlési képviselője. Ennek fia Vilmos arvaszéki ülnök és h. elnök.

Czímer: Fennálló katonai arany pajzs alapzatából növekvő zöld mező, benne pánczélos, sisakos vitéz, jobb kezében rövid hajtó dárdát forgat, balkezevel pedig a vörös lónak, melyen ül, gyeplőt igazítja. Sisakdísz: Koronából kiemelkedő barnapej ló. Tak.: aranyfekete, ezüstvörös.

Fríbeisz (Rajkai). János és fiai, János és István 1655-ben nyertek czímeres nemeslevelet III. Ferdinánd királytól. 1732-ben Ferencz Úny helységben bírtokos. Ugyanó előfordult az 1754—55. évi összeírásban a vármegye nemeseinek névsorában. A XIX. sz. első felében a család Úny helységben volt földesúr. Antal, Imre fiával együtt, 1832-ben hirdettette ki nemességét Esztergom vármegyében.

Czímer: Kékbén zöld alapon, szemközt fordult két arany oroslán, előlábaikkal egy babérkoszorúzott egyenes kardot tartva. Sisakdísz: arany markolatú görbe kardot tartó, kinövő, arany oroslán. Takarók: kék-arany, veres-ezüst.

Frivaldszky. (Frivaldi). János 1583-ban nyert czímeres nemeslevelet Rudolf királytól. A család Trencsén vármegyében telepedett le; egyik sarja pedig, Endre, a XVIII. század első felében telepedett le Esztergom vármegyében, és Trencsén vármegyének bizonyítványa alapján az 1738 október 14-én tartott közgyűlésen vétetett fel a vármegye nemesei sorába. 1755-ben Süttő helység egy részét bírta. Az 1754—55. évi összeírásban András fiai, Ferencz és Elek szerepelnek Esztergom vármegye nemesei között. Ferencz és Elek 1768-ban nyert nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyétől. Egy másik Ferencz, Trencsén vármegyének 1755-ben kiadott bizonyítványa alapján az 1783 szept. 2-án tartott közgyűlésen iktattatott a vármegye nemeseinek sorába. József 1784-ben hirdettette ki nemességét Esztergom vármegyében.

Czímer: Veresben, zöld alapon álló, ormozott bástyatorony nyitott kapuval; oromzatán három arany búzakalászt tartó, aranymezű, könyöklő kar. Sisakdísz: két fekete szarv között pajzsbeli kar. Takarók: veres-arany.

Geiszler (Gaizler). János, 1757 július 18-án nyert czímeres nemeslevelet Mária Terézia királynőtől, melyet 1757 szept. 9-én hirdettettek ki Esztergom vármegyében. A XIX. század első felében Úny helységben bírt földesúri joggal. Antal és József 1805-ben nyertek nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyétől.

Gyulay (Gyulai, báró és gróf). Ferencz 1716-ban Komárom vármegyében Marcellháza részeire nyert kir. adományt. 1724-ben Esztergom vm., 1732-ben Komárom vármegye. alispánja 1738—40-ig Ung vármegye főispánja volt. († 1740). Ferencz 1732 május 12-én bárói, 1735 márczius 30-án Ferencz nevű fiával egyetemben grófi rangra emeltetett. A fenti Ferencz megszerezte Karvát és Sárkányfalvát (1732), II. Ferencz 1743-ban Karvát, 1755-ben Sárkányfalvát bírta.

Czímer: Négyelt pajzs, a harmadik és a negyedik mező közé ékelt ötödik mezővel és szív-pajzsával. Ebben aranyban fekete C betű és római VI. szám áll. A nagy pajzs: 1. Veresben, zöld alapon befelé fordult koronás arany oroslán, jobb előlábával kardot, baljában zöld koszorút tartva. 2. Kékbén zöld alapon ezüst félkerékből kinövő ezüst patriarcha-keresztet tartó, koronás arany oroslán. 3. Kékbén zöld alapon nyílt arany szárny között álló, verestollas, sisakos, pánczélos vitéz, kiterjesztett karjaival a két szárny végét tartva. 4. Veresben természetesszínű vizen úszó tengeri szűz. 5. Aranyban farkát szájában tartó koronás fekete kígyó. Három sisak. Sisakdíszek: I. Görbe kardot és koszorút tartó pajzsbeli oroslán, növekvően. Takaró veres-arany. II. (középső) Pajzsbeli kinövő pánczélos vitéz. Takaró: kék-arany. III. Patriarcha keresztet tartó pajzsbeli oroslán. Takaró: kék-arany.

Hajósy. Pál, István, János és József, úgyszintén egy másik József és Mihály 1805 febr. 16-án nyertek nemesi bizonyáglevelet Komárom vármegyétől, melyet 1805 szept. 23-án hirdettettek ki Esztergom vármegyében. A XIX. század első felében Karva helységben bírt a család földesúri joggal.

Hamar (Nemespanni és Gyöngyöshalászi). Nyitra vármegyéből származik. Őse Mihály 1602 április 20-án nyert czímeres nemeslevelet, melyet Nyitra és Esztergom vármegyékben hirdettek ki. Mihály utóda Heves vármegyében lakott (1698) s a vármegyétől nemesi bizonyítványt nyert. Unokája Ferencz, Heves vármegye szolgabírája, 1756-ban nyert nemesi bizonyáglevelet. Fia Mihály, ennek fia Miklós, († 1853) Nógrád vármegye szolgabírája, Berczelen lakott. Fia Pál az esztergomi érsekség ügyésze (1864—66), Esztergom vármegye alispánja. Testvére Gyula, 1848-ban mint honvédtiszt esett el.

Hatala (Borzói). Péter, neje Munkáchy Ágnes, és gyermekei: István, András, Anna és Mária 1668 szept. 2-án nyertek czímeres nemeslevelet, mely 1669 márcz. 3-án Sáros vármegyében hirdettettek ki. Pál 1792-ben Sáros vármegye bizonyítványa alapján, Pest vármegye nemesei közé felvétetik.

Czímer: Kékbén, zöld alapon, fekete báránybőr-takaróval ellátott, fehér lovon vágatók fehér attilás, veres nadrágos, magasszárú sárga csizmás és kucsmás, fekete tollas vitéz, jobbában görbe kardot, baljában a kantárt tartva. Sisakdísz: nyílt fekete szárny között könyöklő pánczélos kar, aranymarkulatú görbe kardot tartva. Takarók: kék-arany, vörös-azüst

Héya (Sárfalvai). Jakab 1783-ban nyert a székely székektől nemesi bizonyáglevelet, a melyet 1783 decz. 9-én hirdettek ki Esztergom vármegyében. József Tivadar, Márta és Vilma 1840-ben nyertek címeres nemeslevelet V. Ferdinánd királytól, melyet 1840-ben hirdettek ki Esztergom vármegyében. Imre 1828—31-ben Esztergom vármegye másod, majd 1832—40-ben első alispánja.

Horváth (Tiborczezegi). Imre és Ferencz 1803-ban nyertek nemesi bizonyáglevelet Vas vármegyétől, melyet 1803 június 14-én hirdettek ki Esztergom vármegyében. A XIX. század első felében Úny községben bírt a család földesúri joggal.

Hrabovszky (Hrabovai és Kis-Kotessoi). Trencsén vármegyéből származó család. László 1747-ben nyert nemesi bizonyáglevelet Trencsén vármegyétől, melyet 1751-ben hirdettettek ki Esztergom vármegyében. Az 1754—55. évi összeírásban László van felvéve Esztergom vármegye nemeseinek névjegyzékébe. Imre fia Miklós, 1759-ben nyert nemesi bizonyítványt Trencsén vármegyétől. Károly 1794-ben Gömör, Ignác 1796-ban Békés vármegyétől nyert bizonylatot, melyeket Krassó vármegyében hirdettek ki. József fiai, János, József és István, 1814-ben nyertek nemesi bizonyáglevelet Trencsén vármegyétől, ezt 1832-ben hirdettették ki Esztergom vármegyében.

Hunyady. A XIX. század első felében Karva helységben bírt földesúri joggal.

Huszár (Nagy-Baráthi). A család múltját a Hont vármegye tárgyaló kötetben ismertették. A család esztergomi ágából István 1678-ban Lábatlanra és Piskére nyer királyi adományt. Imre 1702-ben ugyanitt birtokos. A XIX. század első felében Karva és Úny helységben bírt földesúri joggal. Zsigmond 1846—48 között Esztergom vármegye alispánja. Egy másik hasonló nevű család sarja Márton, 1771-ben nyert nemesi bizonyáglevelet Bars vármegyétől, melyet 1804-ben hirdettettek ki Esztergom vármegyében.

Institoris (Mossóczi). Túróc vármegyéből származik. A XVII. század második felében tűnik fel. Tagjai közül többen főleg a lelkészi pályán tűntek ki. Így Illés, a ki a jeni egyetemen végezte tanulmányait, Lőcsén, majd Besztercebányán volt evangélikus lelkész († 1720-ban); Gábor, szintén evangélikus lelkész, előbb Kassán, majd Pusztá-Födemesen működött, 1794-ben Pozsonyban egy művet adott ki. Mihály († 1803-ban), pozsonyi evangélikus lelkész volt. A család tagjai közül az 1754—55. évi összeírásban András özvegye, Mihály és Tamás Túróc, Mátyás pedig Szepes vármegye nemesei között fordul elő. Egyik ága Arad vármegyében telepedett le, hol Sólymos-Búcsán bírt földesúri joggal. Ez ágból János 1838—47-ben Aradvármegye főjegyzője, később váltótörvényszéki elnök. († 1868.) Ignác 1838-ban esküdt és 1841—47-ben alszolgebíró. Gyula 1848-ban honvédhuzár, majd besorozták a cs. kir. hadseregbe, hol a 14. huszárezredben a századosáig emelkedett. Fiai közül Gyula Karván földbirtokos. Frigyes jelenleg hadapród.

Czímer: Kékben, két, keresztbe fektetett török lófarkos lobogó. Sisakdísz: fészkében ülő, fiait vérevel tápláló pelikán. Takarók: Kékarany—veresezüst.

Isoó. A család III. Ferdinándtól nyert címeres nemeslevelet, melyet János és György bajnai, valamint János és György övedilakosok 1718-ban mutattak be Esztergom vármegye közgyűlésén. Az 1754—55. évi összeírásban e családból György, István, János és Mihály vannak felvéve Esztergom vármegye nemeseinek névsorába. György 1774-ben nyert nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyétől.

Ivaniss. (Ivanics). Jakab 1720-ban nyert címeres nemeslevelet III. Károly királytól, melyet 1725-ben hirdettettek ki Esztergom vármegyében. Az 1754—55. évi összeírásban ilyen névű családból István van felvéve a vármegye nemeseinek névjegyzékébe.

Jagasics. (Dunaszekesői és Rácsgörzsönyi). János 1715-ben nyert címeres nemeslevelet III. Károly királytól. Sándor 1843-ban nyert nemesi bizonyáglevelet Vas vármegyétől, melyet ugyanaz évi április 4-én hirdettettek ki Esztergom vármegyében. Sándor (1849—60) kinevezett alispán és megyefőnök.

Czímer: Kékben, zöld alapon felugró szarvas. Sisakdísz: természetes színű daru, felemelt lábában gömbölyű követ tartva. Takarók: veres-ezüst, kék-arany.

Kerekes. Jeremiás és István 1723-ban Pest vármegyében hirdettették ki nemességüket. Péter 1774-ben igazolta nemességét, melyet ugyanaz évi nov. 3-án hirdettettek ki Esztergom vármegyében. A XIX. század első felében Karva helységben bírt földesúri joggal a család.

Kertészy. A család 1622 október 3-án nyert címeres nemeslevelet II. Ferdinánd királytól, melyet Ádám 1734 november 26-án mutatott be Esztergom vármegye közgyűlésén. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból Ádám szerepel Esztergom vármegye nemeseinek névjegyzékében.

Kobek. (Bátorkeszi). Lengyel származású család. István 1895-ben nyert címeres nemeslevelet. Családjá előbb Fejér vármegyében Polgárdiban lakott és a XIX. század hetvenes éveiben Esztergom vármegyébe költözött, hol Bátorkesziben szerzett birtokot. Nemességét 1896-ban Esztergom vármegyében hirdette ki. Tagjai közül István 1901—1905-ben a köbökúti kerület országgyűlési képviselője, a zárszámadási bizottság tagja. Kornél tartalékos huszárhadnagy.

Czímer: Arany pályával vágott, kék pajzsban, zöld alapon, fészkében ülő, fiait vérevel tápláló, természetes színű pelikán, a vágási vonal felett két ezüst lilium között hatágú arany csillag. Sisakdísz: Kiemelkedő felkantározott fehér paripa. Takarók: Mindkét felől kékezüst. Jelmondat: Nunquam Otiosus.

Koller (Nagy-Mányai, nemes, báró és gróf). Tirolból származik, honnan előbb Alsó-Ausztriába, majd Magyarországra költözött. János Kristóf 1633 decz. 12-én nyert címeres nemeslevelet II. Ferdinánd királytól. Rangemelések: Ferencz Xavér udvari tanácsos 1752-ben bárói. 1758 nov. 26-án osztrák örökös tartományi, 1759-ben magyar grófi rangra emeltetett. A nemesi ág a XIX. század első felében Karva helységben bírt földesúri joggal, ezenkívül Sárkányfalva fele részét bírta.

Komáromy. László, 1748-ban nyert nemesi bizonyáglevelet Pozsony vármegyétől, melyet 1749 május 29-én hirdettettek ki Esztergom vármegyében. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból László szerepel a vármegye nemeseinek névsorában.

Kossovics. A család 1662 szept. 7-én nyert címeres nemeslevelet I. Lipót királytól, melyet Márton 1731-ben mutatott be Komárom vármegyében, melynek bizonyítványa alapján 1752 febr. 28-án Esztergom vármegye nemesei közé felvétetett. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból Márton szerepel a vármegye nemeseinek névsorában.

Kovács. Pál, István és Endre 1656 jún. 20-án igazolták nemességüket Esztergom vármegye közgyűlése előtt. János 1774-ben nyert nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyében. Egy más hasonló nevű család sarja Pál, Nyitra vármegye bizonyáglevele alapján 1804-ben a vármegye nemeseinek névsorába beiktattatott.

Kruplanicz. Nyitra vármegyéből származik, melynek nemessége sorában az 1754—55-ik évi összeírás alkalmával Jánost találjuk. Simon és fia, Kálmán 1833 jan. 14-én nyertek nemesi bizonyáglevelet Nyitra vármegyétől, melyet 1833 márczius 21-én hirdettek ki Esztergom vármegyében. Kálmán 1871—1894-ben Esztergom vármegye alispánja, majd 1894—1900-ban főispánja.

Kvasovszky. Gömör vármegyéből származik. Zsigmond 1720-ban hirdette ki nemességét Pest vármegyében, 1755-ben Karván volt birtokos. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban Krasovszky Zsigmond névvel találkozunk Esztergom vármegye nemesei között.

Lippay. Ferencz, 1792 augusztus 21-én nyert czímeres nemeslevelet I. Ferencz királytól, melyet 1793 febr. 18-án hirdettetett ki Esztergom vármegyében. A XIX. század első felében Karva helységben bírt földesúri joggal.

Luby. Az 1754—55. évi orsz. nemesi összeírásban e családból Zsigmond szerepel a vármegye nemeseinek névjegyzékében. László, Gábor, József és János 1797-ben nyertek nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyétől. A család multját Szatmár vármegyei kötetünkben ismertettük.

Luczenbacher (Szobi). Hont vármegyéből származik. Őse János, a ki Szobon a ma is virágzó faipari vállalatot megeremtette, fia Pál (szül. 1818, † 1900) a Ferencz József-rend lovagja, a főrendház élethosszigan kinevezett tagja, 1878-ban magyar nemességet nyert. Fiai közül Jenő Vácson, II. Pál Szobon birtokos, Miklós földművelésügyi miniszteri tanácsos és pettendi (Fejér vm.) birtokos István özvegye Kis-Muzsla pusztát bírja.

Czímer: Hasított pajzs, elől kékben gyökerestől kitépelt arany tölgyfa. Hátralj aranyban, a pajzs közepén, természetes színű folyóvízen át fektetett fekete horgony. Sisakdísz: Pajzsbeli tölgy, növekvően. Takarók: Mindkétfelől kékarany.

Maihényi (Kesselőkeői urak és bárók.) A család multját a Bars és Hont vármegyék tartályó kötetben ismertettük. A XIX. század első felében Gyiván bírt földesúri joggal, ekkor a helység fele része az övé volt.

Mattyasovszky. (Alsó- és Felső-Mátyásfalvi). Liptó vármegyéből ered, hol Mattyasócz nevű helységek is vannak. A család, mint eredeti okiratok igazolják, tősgyökeres magyar eredetű, s egy része Alsó- és Felső-Mattyasóczi előnevet használ. Első ismert őse Ábrahám, a ki Alsó- és Felső-Mátyásfalván 1282-ben királyi adományban nyerte. A család a XII. és XIII-ik században a liptómezei Szentiványi, Okolicsányi, Pongrácz és Lehoczky birtokos-nemes családokkal együtt említetik s a feljegyzés szerint IV-ik Béla trencsényi táborához csatlakozott a Liptó vármegyét pusztító tatárok elől. — A család később elterjedt Szepes, Hont, Nyitra, Pozsony, Zemplén vármegyékben is. Mihály 1596-ban Liptó vármegyétől nemesi bizonyítványt nyert s ezt III. Károly 1720. december 30-án Bécsben megerősítette. Az Esztergom vármegyebeli Mattyasovszky családnak a liptói, s Nyitárra származott törzsből való leszármazása 1282-től szakadatlan lehozható. A nyitrai Mihálytól ered az esztergommezebeli család, melynek nemessége Nyitra vármegyében 1772. január 21-én, Esztergom vármegyében ugyanaz évi febr. 17-én hirdettetett ki Pál kérelmére. Pál fia: István kérelmére Esztergom vármegyében 1812. december 21-én a nemesség ismét kihirdettetett. A család nemességét 1868-ban, 1895-ben és 1904-ben Esztergom vármegyénél ismét kihirdették. Az utóbbi két esetben a Mattyasovszky István (1764.) Lajos nevű fiától leszármazott Lajos, Vilmos, Kálmán, Mária, férj. öz. Perényi Henrikné és Alojzia, férj. Mátray Gyuláné nemessége ismertettet el. A család kiválóbb tagjai: László nyitrai püspök (1701), Tamás Mihály Sáros vármegye főispánja (sz. 1834.), Mátyás cs. és kir. kamarás, alezredes (sz. 1858.), Miklós Xav. Ferencz kir. ítélő táblai bíró (sz. 1851), Lajos lovag, nyug. hercegprímási jószágigazgató, néhai Vilmos ügyvéd, ny. várm. főügyész, Kálmán ügyvéd, az esztergomi Takarékpénztár ügyésze és Mária férj. Perényi Henrikné: gyermekei: Perényi Kálmán dr., Esztergom vármegyének a nemzeti ellentállás idejében híven kitartó mostani alispánja és Perényi Árpád hercegprímási főszámvevő.

Czímer I. Kék pajzsban arany koronából kinövő fekete medve, mely előlábaival három ezüst liliumot tart. Sisakdísz: A pajzsbeli alak. — II. Változat: Kék pajzsban, zöld mezőn álló fekete medve, három fehér rózsát tart. Sisakdísz: A pajzsbeli alak növekvően. Takarók: Mindkét felől kék-ezüst. (Érdekes, hogy a czímer a családi hagyomány szerint kék pajzsban, arany koronából kinövő fekete medve, a mely két kézzel ütésre emel egy, a földből gyökerestől kitépelt fát. A czímerszerző ős ugyanis a hagyomány szerint V. István, a ki a királyt a vadászon rátámadó medvétől úgy mentette meg, hogy óriás erejével egy élő fát rántott ki s azzal sújtotta le a vadállatot.)

Meszera (Hívvári). A család eredetét a Komárom vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. János 1849-ben Esztergom vármegye I. alispánja volt.

Miklósfy. Márton, az erdélyi Csikszék bizonyítványa alapján, 1744-ben hirdette ki nemességét Esztergom vármegyében. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból Márton fiai, Ferencz és Imre szerepelnek a vármegye nemesei között. Imre 1819-ben Pest vármegye táblabírája. Imre (1801—20) Esztergom vármegye alispánja, Csikvacsárcsi (Csikvatsárcsi) előnévvel élt.

Miskey. 1732-ben Úny helységben volt birtokos. A XIX. század első felében a család ugyanott bírt földesúri joggal. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból Ferencz, István, János és József neveivel találkozunk Esztergom vármegye nemesei között. Mihály 1824-ben nyert nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyétől.

Missics. Mihály 1728-ban hirdette ki nemességét Esztergom vármegyében, 1732—55-ben Sárkányfalván, 1755-ben Karván volt birtokos. Ugyanő előfordul az 1754—55. évi nemesi összeírásban Esztergom vármegye nemesei között.

Móczár. Pál 1645-ben nyert czímeres nemes levelet III. Ferdinánd királytól, melyet 1647-ben hirdettek ki Nyitra vármegyében. Fia, György († 1718), ennek fia, Mihály, Magyar-Szögyén községben telepedett le és nemességét 1719-ben hirdette ki Esztergom vármegyében; neve az 1754—55. évi összeírásban is előfordul a vármegye nemeseinek sorában. Ágának utolsó sarja Erzsébet (szül. 1822 † 1881) Kubicza Ferenczhez ment nőül.

Móroc. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból Péter van felvéve a vm. nemesei közé.

Nedeczky (Nedeczei és Lábatlani). A család múltját a Komárom vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Ezúttal csak a család Esztergom vármegyei ágára terjeszkedünk ki. A család, a Korláthkoéyek után Vérth, Lábatlan, Radvány, Piszke és Bikal birtokokat szerzte, a melyekre Sándor és Mihály 1690-ben nádori, 1702-ben pedig királyi adományt nyertek. Mihály, a ki vármegyei szolgálatba lépett, 1702—11-ben Komárom és Esztergom vármegyék főjegyzője volt. Sándor 1696-ban Gyva birtokot szerzte; később Karván is szerzett részeket. A szabadságharc kitérésakor II. Rákóczi Ferenchez csatlakozott, a ki 1706-ban Oroszországba küldte követségbe. 1711-ben kegyelmet nyervén, hazajött s még ebben az évben Esztergom vármegye helyettes alispánjává választották. Sándornak nem voltak gyermekei, birtokait Mihály fiai, István és Ferenc örökölték. Az utóbbi Komárom vármegye szolgálatába lépven, 1727-ben al-, majd 1738-ban főbíró, később alispán lett. 1751-ben táblai ülnökké nevezetett ki. Fia András 1757-ben Komárom vármegye főjegyzője lett, 1762-ben másodalispán. Testvére Pál, (1728—88) Vérthen lakott; másik testvére Kristóf, 1759-ben hadnagy az Esterházy-czredben, tőle származik a család görbbi ága; végül Ferencz. (szül. 1745 † 1814) Komárom vármegye főbírája, majd főpénztárnoka. Utódai közül: Kálmán (szül. 1810 † 1890) Komárom várm. főjegyzője. Fia Ödön, kir. kúriai bíró. Károly (szül. 1814 † 1857) Esztergom várm. jegyzője, később a prímási uradalom ügyésze, Sándor (szül. 1816 † 1900) 1848. nemzetőri százados. Gáspár, (szül. 1822 † 1893.) Dömösön plébános.

Osváth. Ősi székely eredetű család, melynek őse Szapolyai János király uralkodása alatt (1526—40) Ugocsa vármegyében telepedett le. Utódai: Pál, Gergely, András István 1630 május 12-én nyertek ezimeres nemeslevelet III. Ferdinánd királytól, melyet 1630-ban Borsod és 1656-ban Szatmár vármegyében hirdettek ki. Tagjai közül György és András a XVII. század közepén Berettyóújfaluban laktak. György 1659-ben részt vett II. Rákóczy György lengyelországi hadjáratában, de tatár fogságba esvén, 200 tallérral kellett magát kiváltania. Fia András, 1686-ban Bihar vármegye táblabírája. Utóda Pál 1745-ben szintén Berettyóújfaluban birtokos. A jelenleg élő nemzedék Páltól (szül. 1800 † 1864) származik. Utódai közül: Pál 1848—49-ben honvédtiszt, majd Bihar vármegye csendbiztos. Fiai: Andor Esztergom szab. kir. város főjegyzője, Imre kir. tvszéki bíró, Gyula író.

Czímer: kékben, zöld alapon fehér lovon ülő zöldruhás, felhárköpenyeges, sárgaciszmás, sarkantyús, magyarsüveges vitéz jobbában lobogós lándzsát tart. Sisakdísz: zöldruhás, kék öves, magyar süveges, szemkötzt fordult vitéz növekvően, jobbában kardot tart, balját csipőjére teszi. Takarók: kék-arany, veres-ezüst.

Pálffy (Erdődi, gróf és herczeg). A család múltját a Pozsony vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Esztergomban a család a XVII. század közepén Bátorkeszit szerzi, melybe Pál örököseit 1654-ben beiktatták. Bátorkeszi a XVIII. században P. Miklós nádor örököseinek birtokába jut, utóbb a hercegi ágé lesz, mely 1848-ig volt a helység földesura. A bátorkeszi uradalomhoz Esztergom vármegyéből Kisújfalu, Kőbölkül helységek tartoztak.

Palkovics (Szenkviczi.) Károly. Sándor és ennek fiai: Károly, István, Lajos, Géza és Gyula 1835-ben nyertek nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyétől. A család nemessége még Pest és Gömörkishont vármegyékben volt kihirdetve. Károly vm. birtokos, Esztergom vármegye és város 48/49. kormánybiztos. 61-ben I. alispánja, orsz. képviselő és az Esterházy hercegi javak zárgondnoka volt. Gyermekei: I. László (†) várm. tb. főjegyző volt; Clarissa (†) Szöllősy Kálmán huszáralezredes neje, Gizella: férjezett Pongrácz Sándorné, fia: Kázmér vm. főjegyző; Miklós (†) és Pál (†) ikertestvérek, vezérkari őrnagyok; s II. László vm. tb. főjegyző.

Pamhalkell. Bernát 1712-ben nyert ezimeres nemeslevelet III. Károly királytól. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból Mihály van felvéve Esztergom vármegye nemesi közé.

Czímer: Veressel és kékkel hasítva. Elöl: két ezüst haránt gerenda, zöld ágon ülő harkályyal, a veres mező többi része egy-egy ötlevelű fehér rózsával megrakva. Hátnál: arany markulató görbe kardot tartó arany oroslán. Sisakdísz: pajzsbeli oroslán növekvően. Takarók: kék-arany, veres-ezüst.

Pató (Pathó). György az 1623 febr. 23-án és Gergely, az 1626 jan. 6-án tartott közgyűlésen Esztergom vármegye nemesi sorába beiktattatott. Pál, István és György testvérek, nagybátyjukkal Jánossal és Endrével együtt 1715-ben igazolták nemességüket. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból István és János fordulnak elő Esztergom vármegye nemesi között. A XIX. század elején e család Muzslán lakott.

Pécsey. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból Inre van felvéve Esztergom vármegye nemesinek névsorába.

Petheo. Sebestyén, az 1746 november 7-én tartott közgyűlésben, Veszprém vármegye bizonyítványa alapján vétetett fel Esztergom vármegye nemesinek sorába. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból Sebestyén szerepel az Esztergom vármegyei nemesek között. Jakab 1780-ban nyert nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyétől.

Pongrácz (Szentmiklósi és Óvári, urak, bárók és grófok). Ősi Liptó vármegyei család, mely közös eredetű a Szent-Iványakkal. 1286-ban nyer adományt Szent-Péter, Szent-Miklós és Hogfalva birtokokra. I. Pongrácz, a ki már Szent-Miklósinak íratik, 1368-ban nyer új adományt és vásárjogot Szent-Miklóstra. Unokája II. Miklós, 1424-ben vásárjogot szerez Andrásfalvára. Négy fia maradt, kik közül II. Pongrácz 1458-ban Óvár és Sztreccsén várát nyeri adományul. A családot testvérei: István és Jakab terjesztik tovább. Jakabtól származik a bárói és a grófi ág. A nemesi ágát István unokái Miklós (1548), Péter (1551) és Mátyás terjesztették tovább. Mátyás ágát fiai, Mihály és János, két vonalon folytatták. János vonalán Antal kamarai igazgató (1791) két fia Antal és Alajos, utódai élnek, a kik közül Péter († 1851) Liptó vármegye főügyésze, Antal fia Kázmér (szül. 1801 † 1881) Komárom várm. főszolgabírája. Fiai: Sándor (szül. 1835 † 1889) 1861-ben szolgabíró, majd esztergomi ügyvéd és 1865-ben herczegprímási uradalmi főügyész; Zsigmond (szül. 1840 † 1905) ügyvéd Esztergomban. Kálmán (szül. 1844) kir. közjegyző Nyitrán. Sándor (szül. 1869) Esztergom vármegye főjegyzője. (A család ezimerét l. a Hont vármegyét tárgyaló kötetben.)

Rényi. Zólyom vármegyei eredetű arnalista család, a melynek egyik ága az 1840-es években Esztergom vármegyébe származott át, hol Rezső ügyvéd, a városi törvényszék elnöke és Esztergom vármegye tiszteletb. főjegyzője volt.

Czímer: Kék mezőben nyolczágú arany-csillag.

Reviczky (Revisnyei). Árva vármegye ősi családja. Őse Hontimér, a ki 1272-ben IV. László királytól az Árvaiban fekvő két eke terjedelmű, Revisnye birtokára nyert adományt. Fiai: Loránt, Bodor és Miklós terjesztették tovább a családot, mely idővel több ágra oszlott. A családból Károly 1770-ben bárói, János tábornok 1773-ban szintén bárói, Ádám kamaraelnök grófi rangra emeltetett. Ágaik azonban kihaltak, jelenleg a család csupán a nemesi ágban virágozik. Károly és Pál az 1832 június 4-én tartott közgyűlésen, Árva vármegye bizonyítványa alapján, vétettek fel Esztergom vármegye nemesi közété. Mihály, János és Antal 1836-ban nyertek nemesi bizonyáglevelet Esztergom vármegyétől. A XIX. század első felében Karva helységben bírt a család földesúri joggal. A család tagjai közül még felemlítendőek: II. Mátyás (szül. 1463), árvmegyei szolgabíró; — István, (szül. 1699) tasnádi harminezados; — Imre hétszemélynök a XVIII. század második felében; — Károly, (szül. 1788 † 1861) kir. tanácsos, törvényszéki elnök, Esztergom vármegye alispánja; — László 1815 szegények ügyésze, bihari táblabíró; — Elek (szül. 1819 † 1856) 1848 előtt az alsótábla tagja; — István (szül. 1828) honvédszázados; — Sándor honvédfőhadnagy, elesett 1849-ben; — Gábor, (szül. 1838) érseki urad. főpénztárnok; — Pál, († 1873) törvényszéki elnök; — IV. Károly, (szül. 1852) 1881-ben orsz. képviselő, volt főszolgabíró, jelenleg Bikolon birtokos. — Ádám, birtokos Iszkan.

Czímer: (nemesi) Kékben, zöld alapon, aranszegélyű verestakarós fehér lovon ülő pán-czélós, három veres struczollas sisakos, sarkantyús vitéz, vaskeztlyús jobbában arany markolatú görbe kardot, baljában fekete kantárt tartva. (Némely változat szerint a pajzs felső jobb sarkában hatágú arany csillag és a balsarokban befelé fordult ezüst félhold látható.) Sisakdísz: három arany-nyal futtatott veres rózsza, zöld száron, mindenik két-két zöld levéllel. Takarók: kék-ezüst.

Rochlitz (Rochlitz). Szászországból, Rochlitz várasából, származik, a hol már a XV. század elején régi patricius családként szerepelt. A család a XVI. században négy felé szakadt. Két ág visszamaradt, melynek egyik ágából, 1693-ban, János György grófi rangra emeltetett, ez az ág 1760-ban kihalt. A másik két ág Sáros, Gömör és Szepes vármegyékben telepedett le. Nemességüket Mária Terézia elismerte és 1768-ban megerősítette. E családból való ifj. Arthúr (sz. Eperjesen, 1872-ben) esztergomi gyógyszerész.

Czímer: Kék pajzsban zöld alapon álló vörösruhás, sárgaeszmás, kalpagos magyar vitéz, jobbában kivont kardot tart, melyen felhérturbános veres tatárfő van átütve, baljában, mely csipőjén nyugszik, függő buzogányt tart a kard hüvelye mellett. Sisakdísz: jobbról fekete, balról veres nyílt szárny között esőrében zöld galyat tartó fehér galamb. Takarók: veres-ezüst—fekete-arany.

Sándor (Szlavniczai), nemes, báró és gróf). Trencsén vármegyéből származik. 1456-ban e megye-beli Szlavniczára új adományt nyert. A XVII. században Nyitra vármegyébe költözött, hol 1723-tól az alsódubováni és ragyóczi Nádasdy-féle birtokokat bírta. Menyhért, 1696-ban Esztergom vármegye alispánja, Bajnát bírta, mely ettől kezdve szakadatlanul a család grófi ágának birtoka lett; ezen kívül a család Nagysápon és Sárísápon volt birtokos, melyeket 1696-ban szintén Menyhért alispán birtokában találunk. Menyhért a XVIII. század elején bárói rangra emeltetett. Utóda Mihály, előfordúl a magyarországi főurak 1764. évi összeírásában, mint Esztergom vármegyei lakos. Fia Antal, cs. kir. kamarás, valamint ennek gyermekci Vincze, Jozéfa, Anna és Eszter 1787 aug. 27-én grófi rangot nyertek. Vincze, fia Móríc, (szül. 1805 † 1878) cs. kir. kamarás, aransarkantyús vitéz, a grófi ág utolsó físarja. Leánya Paulina, a ki herczeg Metternich Richárdhoz ment nőül, a bajnai uradalmat bírja.

Czímer: (grófi) Kékben, koronás zöld halmon ágaskodó természetes szarvas, nyakán jobbról ezüst nyállal átlóve, száájában zöld ezerjófűvet tart. Három sisak. Sisakdíszek: I. (középső) kinövő szarvas. Takaró: ezüst-vörös, ezüst-kék. II. Fekete szárnyas arany sasláb. Takaró: ezüst-vörös. III. Hasonló sasláb. Takaró: ezüst-kék. Pajzstartók: két befelé néző koronás természetes sas.

Sánta I. A család 1652 nov. 2-án nyert ezímeres nemeslevelet, mely 1653 nov. 14-én hirdette-tett ki Hont vármegyében, hol 1730-ban igazolta nemességét. István, fia István, továbbá Péter és Ágoston 1832-ben nyertek nemesi bizonyáglevelet Hont vármegyétől, melyet 1832 április 13-án hirdettetett ki Esztergom vármegyében. A XIX. század első felében a család Úny helységben bírt földesúri joggal.

Sántha II. Búczy másként S. János és rokonai 1647 július 5-én igazolták nemességüket Esz-tergom vármegye közgyűlése előtt.

Schenek (Tanádi.) Esztergom vármegyei eredetű család. 1891-ben István, m. kir. főbányata-nácsos, a M. Tud. Akadémia tagja, nyert ezímeres nemeslevelet Tanádi előnévvel.

Setét. Károly, Ferencz, Irma és Anna 1817 június 17-én nyertek nemesi bizonyáglevelet Pest vármegyétől, mely 1832 jún. 4-én hirdettetett ki Esztergom vármegyében. A XIX. század első felében Úny helységben bírt földesúri joggal.

Simoqa. A család 1715-ben nyert ezímeres nemeslevelet III. Károly királytól, mely Vesz-prém vármegyében lett kihirdetve. E vármegyének 1750-ben kelt bizonyítványa alapján Györgyöt 1753 decz. 4-én Esztergom vármegye nemesei közé vették fel. Az 1754—55. évi összeírásban ugyanő szerepel.

Simoncsics (Simonchich). Pál, 1686 jan. 24-én nyert ezímeres nemeslevelet I. Lipót királytól. A család Trencsén vármegyében telepedett le, honnan Pest, Esztergom és Tolna vármegyékbe szár-mazott át. A XIX. század első felében Úny helységben bírt földesúri joggal.

Czímer: Kékben, koronás zöld halomból kiemelkedő, veresruhás szűz, felemelt jobbában zöld babékoszorút tartva, balja csipőjén. Sisakdísz: kinövő arany griff pajzsbeli koszorút tartva. Takarók: kék-arany, veres-ezüst.

Sissay. János 1744 április 14-én nyert ezímeres nemeslevelet, melyet Pozsony vármegyében hirdettek ki. János 1752-ben Esztergomban hirdette ki nemességét. Az 1754—55. évi nemesi összeírásban e családból János szerepel Esztergom vármegye nemesei között.

Somoqyi (Derghi és Karesai). Alajos, szenttamási lakos, az 1833 szeptember 2-án tartott köz-gyűlésen igazolta nemességét Sopron vármegye bizonyítványa alapján. A XIX. század első felében Karva és Úny helységekben bírt földesúri joggal. Flórián 1849-ben Esztergom vármegye alkotmányos alispánja volt.

Szabó (Bessenyoí). Borsod vármegyéből származik; később Heves vármegyébe költözött. Őse, Máté, 1640-ben nyert ezímeres nemes levelet, melyet az 1724. évi nemesi vizsgálat alkalmával

György bessenyői (jelenleg Besenyőtelek) lakos mutatott fel. A család 1698-ban nyert Besenyőre királyi adományt, s előnevét 1780 óta használja. Esztergom vármegyébe Ferenc fia Sándor, a székesfehérvári káptalan tisztartója, telepedett le († 1856 Úny). Fiai: Sándor, Esztergom vármegye főszolgabírája († 1891), Iván Imro (szül. 1833 † 1899) Esztergom vármegye árvaszéki elnöke. Ennek fia: Mihály, (szül. 1859) Esztergom vármegye főjegyzője, 1905—1906-ban Hont vármegye főispánja, Únyon birtokos.

Czímer: Kékben, jobbjában sarlót, baljában szőlőfürtöt tartó barna medve. Sisakdísz: arany búzakéve. Takarók: kék-arany, veres-ezüst.

Szabó (II). Endro az 1623 február 23-án tartott közgyűlésen mutatta be a részére kiállított czímeres nemeslevelet, melynek alapján Esztergom vármegye nemesinek névsorába beiktatták. Utódai 1696-ban igazolták nemességüket. Az 1731 évi nemesi vizsgálat alkalmával Mátyás és családja, 1754-ben János igazolta nemességét.

Szentgály. István 1695-ben nyert czímeres nemeslevelet, mely 1696-ban hirdettetett ki Pest vármegyében. István az 1696 január 23-án tartott közgyűlésen Esztergom vármegye nemesi közé felvételre. Az 1754—55. évi összeírásban a családból János van felvéve Esztergom vármegye nemesi közé. József és fia István, ráczkevei lakosok, 1844-ben, Esztergom vármegye bizonyítványa alapján, Pest vármegye nemesi sorába vétetnek fel.

Szilcz (Silzl). János-Pál, esztergomi tanácsnok, 1713-ban nyert czímeres nemeslevelet III. Károly királytól. Pál 1715-ben hirdettette ki nemeslevelét Esztergom vármegyében. Az 1754—55-iki összeírásban a családból József van felvéve az Esztergom vármegyei nemesek közé. Károly 1780-ban nyert nemesi bizonyítványt Esztergom vármegyétől.

Tersztaynszky (Nádasi). A család múltját a Hont vármegyét tárgyaló kötetben ismertették. József, 1732-ben a vármegye alispánja, Béla helységben volt birtokos, 1755-ben Gyivát (akkor még pusztá) bírta. József előfordul az 1754—55. évi nemesi összeírásban is Esztergom vármegye nemesi között.

Újlaky. 1719-ben már Lábatlan egy részét bírta. 1755-ben ugyanott bírt földesúri joggal.

Walther (Walther). György 1717 febr. 11-én nyert czímeres nemeslevelet III. Károly királytól, mely ugyanez évben Esztergom vármegyében hirdettetett ki. Az 1754—55. összeírásban a családból Imre van felvéve Esztergom vármegye nemesi közé. László és fiai 1823-ban Esztergom vármegye bizonyítványa alapján Pest vármegye nemesi közé felvételre.

Czímer: Kékben, zöld alapon, arany markolatú görbe kardot tartó, kétfarkú arany oroslán. Sisakdísz: veresruhás, kinövő férfi, kék övvel veres, prémes sapkában, jobbjában arany markolatú görbe kardot tartva, balját csipőjére helyezve. Takarók: kék-arany, veres-ezüst.

Vásárhelyi (Kézdi-Vásárhelyi). Ősi székely család, melynek őse 1289-ben IV. László királytól Aranyoszékot nyerte adományul, mely adományt 1291-ben III. Endre, utóbb I. Lajos és Zsigmond királyok is megerősítettek. A XVI. század végén a család Magyarországra szakadt; idővel Pest, Esztergom, Szatmár, Bihar, Arad és Csanád vármegyékben szerzett birtokokat. A jelenleg élő nemzedék István fiától, Ferencztől (1704—1735) származik. Ennek fiai voltak: I. Sámuel, a kitől a család pestmegyei és komáromi ága származott; továbbá I. György, kinek ága Pálban, a híres mérnökben, 1846-ban magvaszakadt és Márton, a kitől az aradvármegyei ág származott. A család pestmegyei ágából Sámuel, (szül. 1797 † 1860) Únyban volt birtokos, 1833-ban hirdettette ki nemességét Esztergom vármegyében. Ennek fia Géza, (szül. 1838), jelenleg Únyban, Jászfalun és Tinnyén birtokos. Fiai: Zoltán, közigazdasági író, min. s.-titkár, Dezső, ki mérnök és Géza m. kir. honvéd főhadnagy.

Czímer: Koronás zöld haladó sárkánynyal megrakott, jobb haránt, ezüst gerendával vágott kék pajzsban, felül befelé fordult ezüst félholdtól és hatágú arany csillagtól kísért, a vágási vonalból kiemelkedő koronás egyfejű fekete sas; alul hármasszikkán három vártorony, tetején egy-egy ezüst zászlóval. Sisakdísz: nyílt fekete szárny között könyöklő, görbe kardot tartó veresmezű kar. Takarók: kék-arany, veres-ezüst. Pajzstartók: mindkétfelől egy-egy koronás arany oroslán.

Zilizy (Zsilizsi). András kapitány, 1717 okt. 28-án nyert czímeres nemeslevelet III. Károly királytól, melyet 1718-ban hirdettetett ki Esztergom vármegyében. Az 1754—55. összeírásban a családból András van felvéve Esztergom vármegye nemesi közé.

Czímer: Kékben, zöld alapon, arany markolatú görbe kardot tartó arany oroslán, baljában zöldleveles koszorút tartva. Sisakdísz: nyílt fekete szárny között kinövő páncélos sisakos vitéz, felemelt jobbjában görbe kardot tartva. Takarók: veres-ezüst, kék-arany.

Zsitvay. Ferencz dorogi postamester, valamint gyermekei: Ferencz, Antal, László, Károly, Jozéfa, Júlianna, Terézia és Janka, 1801 január 23-án nyertek czímeres nemeslevelet I. Ferencz királytól, melyet 1801 november 10-én hirdettek ki Esztergom vármegyében. A család ezután Nyitra, majd Pest vármegyében telepedett le, hol Tótfaluban lakott. Pest vármegyéből egyes családtagok ismét Esztergomba költöztek. 1835-ben Antal és Imre, továbbá Antal fia József, unokája József, végül Imre fia József 1835 június 2-án kihirdettek nemességüket Esztergom vármegyében.

F o r r á s o k : Illéssy János: Az 1754—55. évi orsz. nemesi összeírás. — Siebmachers: Allg. Wappenbuch Ungar. Adel. — Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és a megye múltjából. — Illéssy-Pettkó: Királyi könyvek. — Esztergom vm. levéltára; nemesi vizsgálati iratok és közgyűlési jegyzőkönyvek. — Egyes családoktól beszerzett adatok.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal		Oldal
<i>Előszó.</i> Irta <i>Vaszary</i> Kolos, Magyarországi hercegprímása	IX—XII.	<i>Irodalom, tudomány és művészet.</i> Irta <i>Rózsa</i> Vitál	129—176
<i>Természeti viszonyok.</i> Irta <i>Nyilas</i> István, a monografia belső dolgozó-társa	1—5	<i>Esztergom vármegye őstörténete.</i> Irta <i>Némethy</i> Lajos, v. esperes plébános	177—191
<i>Esztergom vármegye községei.</i> Irta <i>Reiszig</i> Ede dr., a szerkesztő bizottság tagja	6—39	<i>Esztergom vármegye története.</i> Az Árpád-házi korszakot írta <i>Reiszig</i> Ede dr., az Anjou-kort <i>Pér</i> Antal, pápai prelátus, esztergomi kanonok, a vármegye történetének következő részét 1867-ig <i>Reiszig</i> Ede dr., a legújabb kort <i>Móricz</i> Zsigmond	192—446
<i>Esztergom.</i> Irta <i>O'sváth</i> Andor, Esztergom város főjegyzője	40—75	<i>A vármegye nemes családai.</i> Irta <i>Reiszig</i> Ede dr.	447—460
<i>Esztergom vármegye népe.</i> Irta <i>Móricz</i> Zsigmond, a monografia segéd-szerkesztője	76—87	<i>Tartalomjegyzék</i>	461—462
<i>Közgazdaság.</i> Irta <i>Vaszary</i> Mihály, a primási uradalmak h. igazgatója	88—116	<i>Betűsoros név- és tárgymutató</i>	462—471
<i>Közoktatásügy.</i> Irta <i>Rózsa</i> Vitál, benczés főgimnáziumi tanár	117—128		

KÉPEK- ÉS MŰLAPOK JEGYZÉKE.

Esztergom vármegye térképe (Melléklet). Az esztergomi várhegy. Bazilika és primási palota. (Színes műmelléklet).		A régi és az új primási palota (ifj. Majer János fölvétele)	60
Béla. — A báró Baldácsy-féle kastély. (Jelenleg dr. Bródy Samuély).	9	A Kolos-kórház	61
Dísztermek a báró Baldácsy-féle kastélyban	10, 11, 12	A szegényház és temploma	61
Béla. — A báró Baldácsy-féle kastély saroktornya	13	Katonai kórház	62
Bajna. — A gróf Sándor-féle kastély	13	Katonai laktanya	62
Bajna. — A gróf Sándor-féle kastély homlokzata	14	Jópásztor kápolna (ifj. Majer János fölvétele)	71
Dísztermek a gróf Sándor-féle kastélyban	15	Ferenczrendiek temploma (ifj. Majer János fölvétele)	71
Bátorkeszi. — Kobek Kornél úrilaka.	16	Izraelita templom	72
A bényi árpádkori templom	25	M. kir. járásbíróság (ifj. Majer János fölvétele)	73
Dőmös. — Részletek a községből	26	M. kir. posta- és távirtda hivatal (ifj. Majer János fölvétele)	73
Sárkányfalva. — A régi Sárkány-féle kúria. Most Boronkay Jenő tulajdona	35	A Takarékpénztár palotája (ifj. Majer János fölvétele)	74
Süttő. — Reviczky Károly úrilaka	35	Lőrincz-utcai bérpalota	74
Magyarszögyén. — Árpádkori templom (Meyer Antal tusrajza)	36	Esztergom város czímere	75
A főszékesegyház homlokzata	45	Esztergom vármegyei népviselet. (Bény)	83
A Bakócz-kápolna a főszékesegyházban	46	Lakodalom Bényen	84
Esztergom. — A főszékesegyház főhajója	47	Ebedi és muzslai népviselet. (1837-ből)	84
A főszékesegyház szentélye	48	Annavölgyi szénbányatelep	93
A főszékesegyház hátsó hajója	48	Gerecsei vörösbányatelep	94
A vármegyeháza (ifj. Majer János fölvétele)	49	Basaharcz. — Az István téglagyárbeli tisztilak és gyártelepek	103
A városháza. (A régi Bottyán kastély) (ifj. Majer János fölvétele.)	49	Tokod. — Az általános kőszénbánya társaság villamos középponti épülete	104
A kerektemplom	50	Esztergom város villanytelepe	113
Vízivárosi plébánia templom (ifj. Majer János fölvétele)	59	Az esztergomi dunai híd	113
Kanonoki palota (ifj. Majer János fölvétele)	60	Kis-Muzsla puszta. — Mezőgazdasági szeszgyár	114
		Tokod. — Kőszénbánya	114
		Esztergomi érseki papnevelő	123

	Oldal		Oldal
A benzézések főgimnáziuma Esztergomban	124	Esztergomi latinusok pecsétje (XII. század)	212
Bakócz Tamás Gradualéja. (A magyar katolikus egyház legnevezetesebb szertartási kézírata. XV. századbeli codex címlapja)	133	Az esztergomi várban Jób érsek által a XII. században újra épített és Széptemplomnak nevezett székesegyház főkapuja. (XVIII. századbeli festmény után)	245
A Vitéz-féle szertartási könyv (Pontificale) kezdőlapja. (XV. századbeli codex)	134	A főkapu tympanonja. (Szűz Mária, III. Béla és Jób érsek alakjaival)	246
Hunyady János	143	Mátyás király kálváriája. (1450—1490)	319
Széchy Dénes	143	Vitéz János sírköve	320
Pázmány Péter	144	Oláh Miklós	320
Magyarország nagyszonya	144	Martinuzzi Fráter György	329
Simor János	144	Verancsics Antal (1569—1573)	330
Szentelt-olaj tartó. (Eredetileg Zsigmond király ivó-kupája)	153	Forgách Ferencz. (1607—1615)	330
Súky Benedek kelyhe és az ú. n. formalium, ereklyetartó. (XV. század)	154	Szelepchényi György. (1666—1685)	339
Mátyás diák kelyhe. (XV. század)	154	Lippay György (1642—1666)	339
Szakolczay kehely. (XVI. század)	154	Széchenyi György. (1685—1695)	340
Pór Antal	163	Gróf Barkóczy Ferencz. (1761—1765)	340
Vaszary Kolos. (Esztergomi tanár korában)	164	Esztergom látképe a XII. században	349
A Bibliotheka	173	Esztergom ostroma (1685)	349
Az esztergomi városi könyvtár terme	173	Esztergom várerődítései (1756)	350
Szertartási tálcza. Aranyozott vert ezüst, gyöngyökkel ékítve. (XVIII. század)	174	Pázmány Péter (1616—1637)	359
Krisztus koporsója. (XV. századbeli mű)	174	Pázmány Péter bíbornok házi oltára	360
Basaharzi lelet a la Tene korból	183	Vak Bottyán	369
Esztergom-szentkirályföldi lelet. Ezüst ékszerek az Árpádkor elejéről	183	Esztergom erődítései (1706)	370
Római sírkő. Sárísápi lelet	184	Keresztély Ágost, szász fejed. herceg, bíbornok érsek (1707—1725)	379
Római útjelző oszlop	184	Gróf Esterházy Imre (1725—1745)	379
Az „Eskü kereszt”. Erre teszi le a király a koronázáskor az alkotmány megtartására az esküt. (XII. századbeli mű)	193	Rudnay Sándor. (1819—1831)	380
Az ú. n. „apostoli kereszt”, melyet a koronázáskor a király előtt visznek. (XV. századbeli mű)	193	A főszékesegyház és káptalan eredeti terve, a hogyan Rudnay primás elkészíttette	380
Bizánczi arany békecsók-tábla és ereklyetartó a XI. századból	211	Kopácsy József. (1838—1847)	405
Oszlopfő maradványok az elpusztult Széptemplomból (XII. század)	212	Scitovszky János (1849—1866)	405
Töredék a Széptemplomból (XII. század)	212	Esztergomi honvédelmek	406
		Simor János. (1867—1892)	433
		Belvárosi plébánia templom	434
		Vaszary Kolos	443
		Gyapay Pál főispán	444
		Perényi Kálmán dr. alispán	444

CZIMEREK.

	Oldal		Oldal		Oldal
Bozzay	453	Gyapay	453	Pongrácz	453
Földváry	453	Majthényi	453	Reviczky	453
Frey	453	O'sváth	453	Rochlitz	453

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Aba Sámuel király 201.	Albrecht főherceg 412.	Andrássy Ferencz 395.
Abday Asztrik 169.	Áldori Mór 70.	Andrássy Gyula 422, 424, 428, 430.
Acsay Ferencz 130.	Alispánok 356, 389, 419.	Andrássy István 394.
Adamkovics Mihály 169.	Alkoholizmus 67.	Andrássy János 429, 430, 431, 435, 438.
Adányi András 169.	Alkotmányvédelem 444, 445, 446.	Andrássy József 67, 169, 397, 398, 399, 400, 401, 407.
Adózás 348, 356, 364, 366, 386, 395.	Állattenyésztés 92—98.	Andrássy Mihály 399, 400, 401, 402, 411.
Agatsin Gyula 172.	Almássy István 169.	Angyal Antal 169.
Aggok háza 56.	Alsócsenke tanya 31.	Anjou-kor 220—314.
Agyagipar 66.	Alsóhidegvölgypuszta 32.	Annayölgyi köszénbánya 37.
Ákos nemzetség 449.	Alsóvadács puszta 38.	Antalház puszta 8.
Alagovich Sándor 394.	Althan Mihály 353.	
Alapítványok 126, 127, 431, 438.	Andor György 130, 171.	
	Andrássy család 39, 452.	

- Apafi Mihály 357.
 Apátságok 215, 218, 346.
 Aprily Testvérek 111.
 Arad puszta 27.
 Arady János 394.
 Araviszkok 178.
 Argauer Máté 130.
 Ármentesítő társulat 34.
 Árpa 90.
 Árvaház 431.
 Árvapénztár 421.
 Árvaszék 429.
 Árvizek 20, 21, 23, 31, 32, 39, 398, 428.
 Ásatások 39.
 Avarok 190.
 Azalok 177.
 Baar-Kalán nemzetség 31, 195, 449.
 Babona 86.
 Babura László 169, 171.
 Bach rendszer 413.
 Bády Izidor 130.
 Bády Valér 130.
 Bagyary Simon 169, 172.
 Bajna 6.
 Bajót 7.
 Bakay család 23, 108, 452.
 Bakay Imre 428.
 Bakócz kápolna 42, 327.
 Bakócz Tamás 37, 130, 327, 341.
 Bakta Adolf 402.
 Baky Károly 395.
 Balás Theophil 130.
 Balassa Bálint 43, 131, 351.
 Balassa Menyhért 17.
 Baldacci család (báró) 8, 22, 38, 452.
 Baldacci Antal (báró) 169, 402, 418, 419.
 Balogh László 391, 395.
 Bányászat 3, 4, 18, 19, 33, 37, 39, 110—112.
 Bányatársulatok 112.
 Baranyay család 452.
 Baranyay Ferencz 131.
 Bárdos Remig 169, 172.
 Bargel Mihály 67.
 Barinay család 39, 452.
 Barkóczy Ferencz (gróf) 7, 382.
 Barmos család 452.
 Baromfi tenyésztés 98.
 Baross Gábor 127, 436.
 Bársony Gyula 169.
 Bart 7.
 Bartakovics Béla 131.
 Bartha Adolf 433.
 Bartha Ármin 438.
 Bartha Béla 127.
 Barti puszta 8.
 Bártfay Géza 169, 170.
 Basaharcz 34.
 Basztéh nemzetség 6, 27.
 Báthory család 8.
 Báthory István 24.
 Bátori Schulz Bódog 417, 431.
 Bátorkeszi 8, 107, 108.
 Batthyány József (gróf) 7, 20, 382, 393.
 Batthyány Vincze (gróf) 396, 397.
 Bauer Lénárd 169.
 Bay család 8.
 Bazilika 41, 42, 235, 321, 382, 412, 431, 435.
 Beatrix királyné 326.
 Becherer Jenő 98.
 Beckensloer János 325.
 Beerenknopf Ignác 394.
 Beimel József 169, 170.
 Bekeő Imre 395.
 Béla 8.
 I. Béla király 19, 202.
 II. Béla király 203.
 III. Béla király 204, 439.
 IV. Béla király 206.
 Bélai hegy 1.
 Bélik József 131, 396.
 Bellesics család 38, 451, 452.
 Bellovits Ferencz 172.
 Belső major 27, 32.
 Benczések 52, 253, 384.
 Benkó Károly 115.
 Bentin Ignác 115.
 Bény 17, 108.
 Beresényi Miklós 373.
 Bérczy Endre 70.
 Berényi Gyula 70.
 Bertalan Vincze 169.
 Bertók család 38, 452.
 Besseney család 6, 38.
 Besze János 131, 398, 401, 402, 409, 413, 418, 419.
 Besznák Pál 394.
 Betegsegélyző pénztárak 68.
 Bethlen Gábor 27, 354, 355.
 Bezerédi Gyula 131.
 Bikol puszta 38.
 Birkés Endre 131.
 Biró család 23, 452.
 Biró Károly 402, 407.
 Birtokviszonyok 106, 107, 263, 266, 449, 450, 451.
 Bleszl Albert 67.
 Bleszl Ferencz 64, 67.
 Blümelhuber Ferencz 131.
 Bogisich Mihály 131.
 Boleszló érsek 229.
 Bolgár hadjárat 285.
 Bolnuch nemzetség 447.
 Borászati Egyesület 64, 105, 442.
 Boronkay család 452.
 Boronkay Jenő 38, 109.
 Boronkay Lajos 426, 428, 429.
 Borosay Dávid 169.
 Borovszky Lénárd 132.
 Bors Mihály 176.
 Borz András 63.
 Borz család 63.
 Bory Károly 411.
 Bosnyai hadjárat 284.
 Bossányi Farkas 132.
 Boszniai okkupáció 429.
 Bottyán János 8, 17, 24, 27, 31, 51, 132, 366, 367, 372, 388.
 Bozmánszky Gyárfás 172.
 Bozóky Mihály 132.
 Bozzay család 39, 454.
 Bozzay János 395, 397, 399.
 Brenner Antal 70.
 Brenner Ferencz 39.
 Brenner József 67.
 Brinckmann Antal 402, 420.
 Bródy Samu 17, 27.
 Brunswik Antal 391.
 Brutsy Gyula 67, 115.
 Brutsy János 27, 115.
 Bucs 17.
 Bucsi puszta 18.
 Bucsperes puszta 18.
 Burány Gergely 132.
 Burány János 132.
 Burgonya 90.
 Burián család 454.
 Búza 89.
 Buzárovits Gusztáv 169, 170, 171.
 Csák Máté 226, 227.
 Csák nemzetség 19, 21.
 Csáka Károly 132.
 Csáky Miklós (gróf) 23, 391.
 Csanád érsek 234—256.
 Csarada János 127.
 Császár Ármin 169.
 Császká György 127, 135.
 Cséffalvay család 39, 454.
 Csenke puszta 30.
 Csenkey család 39, 454.
 Csenkey Pál 395.
 Cserey család 23.
 Csernoch János 127, 135, 172, 442, 445.
 Cservölgy puszta 33.
 Csery család 38, 451, 452, 454.
 Csév 18.
 Csolnok 18.
 Csolt nemzetség 18.
 Csór nemzetség 449.

- Csupics Emil 53.
 Csupor család 454.
 Csuzy család 23.
 Czehék 64, 65, 294, 365, 387.
 Czementgyárak 28, 33, 112, 115.
 Cziráky Antal (gróf) 395.
 Cziszterczita rend 347.
 Czuczor Gergely 127.
 Czukorrépa 90.
- Dág 18.
 Dal- és zenekedvelő egyesület 172.
 Dalmácia visszafoglalása 264.
 Dankó József 43, 135.
 Deák Ferencz 398, 418, 427.
 Demeter érsek 292—304.
 Deininger Ferencz 66, 67.
 Deininger Imre 135.
 Dénes Aladár 135.
 Dér Engelbert 169.
 De Surdis János 290—291.
 Divéki család 21.
 Dobogókő 1.
 Dobozy Mihály, 34, 332.
 Dóczy Ferencz 65.
 Dombay Nárcisz 172.
 Dombay Antal 402, 403, 407.
 Domonkos puszta 31.
 Dorog 19.
 Dorogi puszta 19.
 Dorogi szikla 2.
 Dömös 19, 108.
 Dörögdi Miklós 233.
 Dreisziger Ferencz 169.
 Drozdy Győző 169.
 Dulánszky Nándor 135.
 Duna 4.
 Dunamocs 20, 108.
 Dvihally Géza 136, 170.
- Ebed 20, 108.
 Ebedfoki ármentesítő társulat 23, 106.
 Ebedi puszta 21.
 Ebszöny bánya 39.
 Eckert Antal 136.
 Egészségügy 55.
 Eggenhoffer József 102.
 Egyesületek 6, 8, 18, 23, 24, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 55, 56, 64, 105, 121, 171, 172, 411, 412, 418.
 Egyház 213, 374—385, 440.
 Egyházlátogatások 381, 390, 410, 451.
 Egyházipolitika 437.
 Elemi iskolák 120.
 Ember József 172.
 Eminkes tanya 37.
- Endre herceg 243.
 I. Endre király 201.
 II. Endre király 205, 206.
 III. Endre király 210.
 Eötvös József (báró) 422, 424.
 Építkezés 77, 78.
 Epöl 21.
 Epöli puszta 21.
 Erdészet 58, 101—102.
 Erdősi Dezső 136.
 Eredmény puszta 8.
 Érsekek 219, 347, 385.
 Érseki birtokok 7, 8, 17, 20, 21, 23, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 108, 109, 213, 230, 238, 239, 376, 377.
 Érsekkéty 21, 108.
 Érsekpuszta 21.
 Érsekuradalmi major 34.
 Ertl Károly 402, 407, 419, 420.
 Erzsébet királyné 429, 439.
 Esterházy Imre (gróf) 7, 8, 22, 23, 381.
 Esterházy Pál (gróf) 407.
 Esztei Ipoly 136.
 Esztergom 40—75.
 Esztergom bekebelezése 428.
 Esztergom hetilap 170.
 Esztergom és Vidéke 170.
 Esztergomi Friss Újság 170.
 Esztergomi Hírlap 170.
 Esztergomi irodalmi egylet 171.
 Esztergomi Kaszinó 172.
 Esztergomi Közlöny 170.
 Esztergomi Lapok 170.
 Esztergomi szigetek 40.
 Esztergomi Takarékpénztár 41, 66, 67.
 Esztergomi Újság 170, 418.
 Esztergomi vár 41, 347.
 Esztergom ostroma 207, 316, 333, 335, 336, 351, 353, 362, 371.
 Esztergom: szab. kir. város 374.
 Esztergom vármegye nemes családjai 448.
 Esztergom vármegye népe 76—87.
 Esztergom vármegye története 192—446.
 Esztergom város könyvtára 176.
 Esztergom városi takarékpénztár 399, 411.
 Esztergomvidéki hitelbank 67.
 Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat 171, 176, 438.
 Esztergom visszafoglalása 361.
 Eternitgyár 33, 115.
- Fábián János 136, 171.
 Fabryi család 31.
 Faipar 66.
 Fakereskedelem 116.
 Falk Bálint 394.
 Faragó Cyrill 169.
 Faragó Gyula 136.
 Faragó József 136.
 Faraték tanya 30.
 Farkas András 137.
 Farkas Ferencz 108, 169.
 Farkas Róbert 137.
 Farkass Károly 420.
 Farnad 21, 108.
 Fauna 5.
 Fehér Gyula 53, 67, 120, 121, 137, 446.
 Fehér Ipoly 137, 430, 441.
 Fehérkő hegy 2.
 Fehérváry Ferencz 137.
 Feichtinger család 454.
 Feichtinger Elek 127, 137.
 Feichtinger Győző 169.
 Feichtinger János 137, 175.
 Feichtinger Sándor 67, 97, 105, 126, 138, 171, 418, 428, 430.
 Feigler Géza 138.
 Fekete Endre 138.
 Fekete Géza 169.
 Felkis család 454.
 Felsőbb iskola 128.
 Felsőhidegvölgy puszta 32.
 Felsőmajor puszta 8.
 Felső puszta 23.
 Felsővadácpuszta 38.
 Fenix Farkas 138.
 I. Ferdinánd király 333, 334, 355.
 II. Ferdinánd király 27.
 V. Ferdinánd 399, 402, 404.
 I. Ferencz király 382, 395, 397.
 I. Ferencz József 383, 410, 412, 419, 426, 429, 435.
 Ferencz-rend 52, 217, 347, 383, 384, 392.
 Ferenczy György 169.
 Ferenczy Jakab 138, 175.
 Finály Gábor 34.
 Finitzer tanya 18.
 Fischer János Fiai 37, 110.
 Flóra 5.
 Fodor Kálmán 23.
 Fojtényi Kászon 138.
 Forgách Ágoston 138, 418, 420, 423, 425.
 Forster Gyula (báró) 127, 138.
 Forster János 169.
 Főegyházi könyvtár 175.
 Főgimnázium 52, 171, 176, 441.
 Főispánok 199, 419.
 Főispáni helytartók 391, 419, 424.

- Főkáptalan 214.
 Földváry család 455.
 Földváry Imre 402.
 Földváry István 67, 70, 139.
 Förster Ferencz 407.
 Főszékesegyházi kincstár 43.
 Fraknói Vilmos 127, 139, 170.
 Francia háború 394.
 Fray Vinceze 70.
 Frey család 455.
 Frey Ferencz 67, 436, 439, 441.
 Frey Vilmos 66.
 Fribeisz család 39, 452, 455.
 Fribeisz Imre 399.
 Fridrik Antal 169.
 Frivaldszky család 38, 451, 455.
 Funk tanya 30.
 Fúzió (1875) 427.
 Fűrésztelepek 102, 116.
 Fürdők 41.
- Gabler Ferencz 403.
 Gabonakereskedelem 116.
 Gaizler Antal 395.
 Gaizler (Geiszler) család 39, 455.
 Gangl János 429.
 Gánóczy család 455.
 Gantner Ferencz 67.
 Garam 4.
 Gáspár András 23, 408.
 Gasparich Kilit Márk 409.
 Gazdasági Egyesület 63, 64, 105.
 Gazdasági gépek 91.
 Gazdasági rendszerek 91.
 Gazdaságok 107, 399.
 Gedeon Kálmán 56.
 Geiger Ferencz 63.
 Gentilis bíboros 224, 225.
 Geologiai áttekintés 2.
 Gerecse hegy 1, 3.
 Gerenday Antal 417.
 Gerenday József 169, 170.
 Gerenday Testvérek 100.
 Gergely érsek 210, 220.
 Germánok 185, 192.
 Gertrúd királyné 24.
 Géta hegy 2.
 Géza fejedelem 195.
 I. Géza király 202.
 II. Géza király 203.
 Gimnázium 127, 412.
 Glück Béla 139.
 Gondos Vilmos 169.
 Goszthonyi István 394.
 Gödör Kap. János 172.
 Gönczy Béla 56.
 Görgey Ármin 409.
 Görgey Arthur 404, 408, 409.
 Graeffel János 139.
 Grassalkovich Antal 391.
- Greff József 401.
 Grósz Ferencz 64.
 Grundl Ignác 169.
 Gulyás Elek 169.
 Günszt József 139.
 Guzsvenitz Vilmos 125, 139, 169, 172.
 Gyapay Pál 64, 171, 446.
 Gyárák 8, 19, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 39, 65, 66, 106, 112, 115, 116.
 Gyarmathy József 139.
 Gyíva 22.
 Gyógyszertárak 56.
 Gyórfy István 139.
 György Ferencz (gróf) 392, 393.
 Gyulai Rezső 169.
 Gyulay család 23, 28, 37, 38, 451, 452, 455.
 Gyulay Ferencz 390.
 Gyümölestermelés 100.
 Gyürky Antal 418.
 Gyűrűs puszta 37.
- Haan Béla 140.
 Haan Rezső 140, 170, 418.
 Hadik Sándor (gróf) 445.
 Hajósi család 23, 455.
 Halászat 63.
 Halászati Társulat 63.
 Hám János 402.
 Hamar Árpád 44.
 Hamar család 455.
 Hamar Pál 127, 140, 402, 418.
 Hamvaskő hegy 2.
 Hantos puszta 6.
 Hartmann Mihály 169.
 Hartmann Péter 116.
 Hatala család 455.
 Hatschek Lajos 33.
 Hatschek Lipót 115.
 Haugh Béla 140.
 Havasy Imre 428.
 Haynald Lajos 127, 140.
 Hazay Ernő 169, 426, 430, 431.
 Hazay István 140.
 Hegyek 1, 2.
 Hegyi család 28, 37, 451.
 Heiszlmann Ferencz 116.
 Helcz Antal 430, 431, 442.
 Helischer József 56, 140, 176.
 Hermán Jeremiás 140.
 Hévvizek 4, 5, 40, 41.
 Heya család 456.
 Heya Imre 67, 397, 411.
 Heya puszta 8.
 Heya Tivadar 407, 428, 429.
 Híd 51, 438.
 Hidegtelek kereszt-hegy 2.
 Hidegvölgyi puszta 31.
 Hippolyt érsek 326, 341.
- Hírlapirodalom 169—171.
 Hitfelekezetek 44, 76.
 Hoffmann Ferencz 67, 70.
 Hohenlohe György 317.
 Holdampf Sándor utódai 38, 110, 116.
 Hollósi Rupert 127, 141, 169, 172.
 Hollósy Jusztinián 140.
 Homoki András 411.
 Honvédsírok 408, 417.
 Horák Egyed 169, 170.
 Horánszky Nándor 430, 431, 435.
 Hornig Károly 141, 171.
 Horváth Béla 441, 445, 446.
 Horváth család 39, 456.
 Horváth Endre 141.
 Horváth Ferencz 128, 141.
 Horváth Géza 431.
 Horváth István 411.
 Horváth Mihály 401.
 Horváth Rezső 403.
 Hosszúhegy 2.
 Höresök puszta 21.
 Hrasztovánszky család 37.
 Hrabovszky család 456.
 Hrabovszky László 391.
 Huber János 402.
 Hulényi Ferencz 141.
 Hulényi Győző 172, 439, 442.
 Hunnok 190.
 Hunt-Pázmán nemzetség 7, 17, 19, 23, 27, 30, 37, 448.
 Hunyady család 23, 456.
 Hunyadi János 19, 321, 322.
 Huray Ferencz 70.
 Huszár család 23, 28, 37, 39, 373, 456.
 Huszár Imre 397.
 Huszár Zsigmond 400, 401, 403.
 Husziták 317.
- Igazságszolgáltatás 393, 411.
 Iklad tanya 22.
 Imre király 205.
 Inség 418, 422.
 Inségügyi pénztár 421.
 Institorisz család 456.
 Institorisz Gyula 108.
 Ipar 64, 112, 365, 387, 388, 400.
 Ipartestület 65.
 Irodalmi Értesítő 170.
 Irodalom, tudomány és művészet 129—176.
 Ismeretterjesztő előadások 172.
 Isoó család 456.
 Ispita 55.
 Isten Igéje 171.
 III. István király 204.
 IV. István király 204.

- V. István király 208.
Ivánhalma puszta 30.
Ivanics család 456.
Izr. iskola 121.
Izr. templom 54.
- Jagasics család 456.
Jagasics Sándor 400, 401, 402, 409, 411, 412.
Jagicza Lajos 169, 171.
János bíboros 326.
János lengyel király 361.
János lovagrend 21, 38, 217, 346.
Járásbíróság 52.
Járások 6.
Jaross Vinceze 122.
Jägerndorfi Pál 269—275.
Jellasich bán 403.
Jezsuiták 376, 378, 383.
Jókai Mór 438.
Jordánszky Elek 141.
József főherceg 431, 438.
I. József király 68, 373.
II. József császár 382, 384, 392, 393.
Juhász Mihály 141.
Juhtenyésztés 97, 98.
- Kaan János 64, 67, 125, 169, 442.
Kakas Ferencz 401.
Kakass Kálmán 169.
Kakas László 441.
Kálmán király 202.
Kamenszky Elek 420.
Kamenszky István 141.
Kamocsay László 401, 421.
Kanizsai család 7.
Kanizsai János 7, 315, 337.
Kanonoki házak 43.
Kaparás puszta 38.
Kapisztrán János 323.
Kápolnák 54.
Kaprossy János 141.
Káptalani birtokok 7, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 27, 29, 32, 108, 214, 215, 228, 304, 343, 344, 345, 377, 384.
Káptalani iskola 126.
Káptalani major 24.
Kapy család 22, 38.
Karkecz Alajos 169.
Károly herceg 361.
Károly Ambrus főherceg 382, 395.
Károlyi Sándor 368.
Karva 22, 108.
Kaszinók (lásd: Egyesületek)
Katalin tanya 18.
Katholikus Kör 55, 172.
- Katholikus Legényegylet 55.
Katholikus Lelkipásztor 171.
Katona István 141.
Katonáné Thuránszky Irén 166.
Katonai akadémia 394.
Keglevich család 8, 24, 27, 38.
Kékitő puszta 27.
Kelecsényi Ignác 142.
Keller György 394.
Kelták 177.
Kéménd 23, 108.
Kéméndi puszta 23.
Kéméndi ütközet 408.
Keményfy Árpád 429.
Keményfy János 420, 422, 424.
Keményfy K. Dániel 120, 142, 170, 172, 175.
Kemp Mihály 169.
Kengyeles tanya 31.
Képviselőválasztások 402, 418, 419, 423, 426, 429, 430, 431, 435, 436, 439, 441, 445.
Kerekes család 23, 456.
Kerektemplom 53.
Kereskedelem 116, 365, 387.
Kereskedelmi és Iparbank 67.
Kereskényi Ádám 169.
Keresztély Ágost érsek 381.
Keresztes hadak 203, 205, 322.
Kereszty Viktor 142, 170.
Kersch Ferencz 142.
Kertészet 100.
Kertészy család 456.
Keszei Miklós 275—286.
Kesztölez 23.
Kétyi viz 4.
Khlósz Pál 142.
Kiesind 24.
Kiegyezés (1867) 419.
Királykútvadászlak 20.
Kirva 24.
Kirvai puszta 24.
Kisbéla puszta 17.
Kiscsév puszta 19.
Kiseddóvás 121, 418, 437.
Kismuzsla tanya 31.
Kis puszta 23.
Kistata puszta 27.
Kisújfalu 24.
Kiváltságok 374, 387.
Klapka György 413.
Klára rend 218, 392.
Klastrom major 24.
Klinda Károly 142.
Klinda Teofil 145.
Kmetty Károly 445.
Knauz Nándor 127, 145, 170, 171.
Kobek család 456.
Kobek István 8, 97, 429, 436, 439, 441.
- Kobek Kornél 8, 98, 107.
Koditek Károly 108.
Koháry Ferencz (herceg) 396.
Kohl Medárd 145.
Kokasorr tanya 37.
Koksa István 401.
Koksa Tivadar 70.
Kolera 397.
Kollányi Ferencz 145.
Kollár Antal 401.
Kollár István 125, 145.
Kollár Károly 92.
Koller család 23, 31, 38, 399, 456.
Koller Antal 419, 428, 429.
Koller János 403.
Koller Károly 402, 407.
Kollonich Lipót 377.
Kolos közkórház 55, 56, 438, 440.
Kolostorok 52.
Koltay Zsigmond 402.
Komáromy család 38, 456.
Komáromy Ferencz 116.
Komlóssy Ferencz 145.
Kommers Károly 23.
Kondé József 145, 393.
Konkoly Thege Kálmán 110.
Kopácsy József 145, 399, 400.
Kopárd hegy 2.
Koperniczky Ferencz 169.
Koperniczky István 67.
Koppán nemzetség 195, 449.
Kórházak 55, 56, 377, 408, 438.
Koronázás (1867) 421, 422.
Kossovics család 456.
Kossuth Lajos 398, 403, 408, 413, 438, 441.
Kossuth-nóta 87, 403.
Kosztics Labud 23.
Kottra Kálmán 70.
Kovács család 38, 399, 457.
Kovács János 145.
Kovács József 145.
Kovács Pál 402, 422.
Koválik János 396.
Kőbánya telepek 38.
Kőbölkkút 27, 109.
Kőfaragó ipar 116.
Kőfűrésztelepek 37, 38.
Kőhidgyarmat 27, 109.
Könyvtárak 175, 176.
Kőrész Kelemen 146.
Kőrösy László 146, 170, 171.
Körtvélyes puszta 20.
Kőszénbányák 3, 33, 37, 111.
Követek 373, 385, 394, 397, 399, 400.
Középiskolák 125—127.
Középületek 44.
Közgazdaság 88—116.

- Közgyléssek 356, 363, 390,
 395, 401, 402, 404, 407, 408,
 413, 420, 424, 426, 430, 432.
 Közigazgatás 68, 69, 389, 392,
 393, 411, 424, 426.
 Közigazgatási bizottság 428.
 Közoktatásügy 117—128.
 Közrendészet 75.
 Köztisztaság 67.
 Községek 6—39.
 Krajner Imre 146.
 Krakoviczer József 67, 401.
 Kramer Ferencz 394.
 Kratochvilla Mihály 146.
 Krausz Izidor 115, 120.
 Kremnicska Tamás 146.
 Krotky József 169.
 Kruesz Krizosztom 176.
 Kruplanicz család 23, 457.
 Kruplanicz Kálmán 39, 402,
 403, 418, 421, 422, 426, 429,
 431, 435, 438, 441.
 Kruplanicz Ödön 422.
 Kruplanicz Simon 399.
 Kuckländer Ferencz 51, 365,
 368, 373.
 Kucsera-puszta 19.
 Kudlik János 146.
 Kultás István 146.
 Kunn János 116.
 Kunszt József 146.
 Kural 27.
 Kurali major 28.
 Kurczweil Bernát 39.
 Kurczveil Károly 115.
 Kurucz-kor 366—374.
 Kühn Raymund 169.
 Küküllei János 146, 304—307.
 Kürner Antal 115.
 Kvassovsky család 23, 451,
 457.
 Lábatlan 28.
 Laiszky János 169.
 II. Lajos király 328.
 Lakméry Károly 116.
 Lakodalmi szokások 81, 82.
 Lang János 147.
 Lányi Adolár 147.
 Lányi Károly 127.
 Lascan várparancsnok 335, 336.
 IV. László 208, 209.
 V. László király 322.
 Lázár lovagrend 218.
 Leánd pusztá 17.
 Leányiskolák 121.
 Leányvár 28.
 Ledergerber Pál 116.
 Legelők 92.
 Legújabb kor 420—446.
 Lehóczky család 28, 37, 451.
 Leipolder Antal 402.
 Leletek 7, 18, 19, 21, 23, 30,
 31, 32, 34, 37, 38, 39, 178.
 Lenhossék Mihály 147.
 Lengyel örökösödés 290.
 Lévay Sándor 169.
 Levéltár 391.
 Libád 29.
 Libádi major 29.
 Licsaer József 401.
 Lipovniczky István 147.
 Lippay család 23, 457.
 Lippay Ferencz 394, 395, 397.
 Liphay Gyula 418.
 Liphay Sándor 127, 147.
 Litvániai hadjárat 279, 295.
 Lótenyésztés 92—96.
 Lövinger Sándor 116.
 Luby család 457.
 Luby József 402.
 Luczenbacher család 457.
 Luczenbacher Pál 31, 63, 109,
 127.
 Lukics Vincze 411.
 Machovich Gyula 147.
 Mácsé tanya 22.
 Macskás pusztá 22.
 Magócsy család 23.
 Magos Sándor 176.
 Magurányi József 176.
 Magyar egyházirodalmi iskola
 171.
 Magyar Sion 171.
 Magyarszögyén 29.
 Magyar tudományos Értekező
 170.
 Magyary László 116.
 Magyary Szulpicz 147.
 Magyary Testvérek 66.
 Majer Imre 169.
 Majer István 122, 127, 148,
 171, 418, 428, 432.
 Majláth György (ifj.) 430, 437.
 Majthényi család 22, 457.
 Makai János 148.
 Makfai pusztá 8.
 Malina Gyula 148.
 Malina János 126.
 Malomipar 115.
 Manily György 67.
 Mansfeld Károly 351.
 Mánya-tanya 30.
 MARGABÁNYÁK 111.
 Marha-állomány 91.
 Mária Terézia 51, 382, 389,
 390, 391.
 Marosi Ferencz 67.
 Marosi József 67.
 Maróti hegy 2.
 Márványbánya 2, 38, 110.
 Maszlaghy Ferencz 148, 171,
 418.
 Mathes János 148.
 Mattyasóvszky család 457.
 Mattyasóvszky Kálmán 67, 429.
 Mattyasóvszky Kasszián 149.
 Mattyasóvszky Lajos 67, 169,
 172.
 Mattyasóvszky Marianna 149.
 Mattyasóvszky Sándor 402, 411,
 420.
 Mattyasóvszky Vilmos 439.
 Mátyás főherceg 351.
 I. Mátyás király 323, 325.
 Maurovich Rezsó 400.
 Mayer Sándor 402.
 Méhészet 98.
 Meisermann Ignác 149.
 Mellinger Rezsó 170.
 Menedékhely 55.
 Menyhárt István 397.
 Menyhárt Sándor 395.
 Merényi Kálmán 149.
 Merényi Lajos 149.
 Mérey Mihály 149.
 Méry Etel 149.
 Mészáros Alajos 402.
 Mészáros Imre 149.
 Mészáros Károly 428.
 Meszerna család 457.
 Meszerna Ferencz 420.
 Meszerna János 66, 169, 399,
 413.
 Meszes József 401.
 Mészköbányák 37, 110, 111.
 Metternich-Sándor Paulina
 (herceg) 6, 31, 37.
 Mezey Bertalan 150.
 Mezőgazdaság 58, 88—110.
 Mihály érsek 223.
 Miklósháza pusztá 8.
 Miklósfy család 457.
 Miklósfy Imre 394, 395, 396.
 Miklóssy József 169.
 Miksa király 348.
 Milkói püspökség 289.
 Millennium 438.
 Miskey család 39, 452, 457.
 Miskey Géza 411.
 Missich család 23, 38, 451, 452,
 457.
 Misits József 394.
 Misits László 395.
 Missich Mihály 391.
 Móczár család 457.
 Mogyorósbánya 30.
 Mogyorósy Árkád 150.
 Mohácsi vész 332.
 Molnár István 150.
 Molnár János 150, 171.
 Molnár Lajos 411.

- Mondák 86, 87.
 Montecuccoli 357.
 Mórász Antal 151, 430.
 Móricz Imre 395.
 Mórocz család 457.
 Motesiczky-tanya 22.
 Mulattató zsebkönyvtár 171.
 Munkabérek 102—105.
 Munkácsy Kálmán 151, 170.
 Múzeumok 176.
 Muzsik Ferencz 394.
 Muzsla 30, 109.
 Muzslai család 20.
 Müller Ernő 38, 111, 116.

 Nagy Antal 126, 172.
 Nagy-Eménkes 2.
 Nagy Iván 170.
 Nagykablás puszta 6.
 Nagy József 402.
 Nagy Lajos király 243, 306.
 Nagy Márton 151.
 Nagymartoni család 7.
 Nagy Máté 151.
 Nagyöved 31.
 Nagy-puszta 23.
 Nagysáp 31.
 Nagysarlói ütközet 408.
 Nána 32.
 Nána-Besztler nemzetség 32, 447.
 Nápolyi hadjárat 259, 261.
 Nedeczky Béla 64, 105.
 Nedeczky család 23, 28, 37, 38, 373, 451, 452, 458.
 Nedeczky Gáspár 151.
 Nedeczky Károly 407, 408.
 Nedeczky Tiborez 421.
 Nemes családok 447—460.
 Nemesi felkelések 394, 395.
 Nemesi összeírások 451.
 Nemesi testőrség 390.
 Németh György 410.
 Némethy Lajos 151, 171, 175.
 Németszőgyén 32, 109.
 Nemtsák János 169, 176.
 Nemzetőrség 401, 402, 403.
 Nemzetségek 195, 447—449.
 Népakadémia 175.
 Népeesség 43, 44, 76, 386.
 Népiskolák 118, 119.
 Néprajz 76—87.
 Népszokások 79—83.
 Néptanítók egyesülete 121.
 Népvándorlás kora 185.
 Népvisélet 78, 79.
 Ney és Társa 110.
 Niedermann Gyula 151.
 Niedermann Pál 428.
 Nitter Ferencz 66, 67.
 Nógrádi Jenő 152, 170.

 Noszkó Alajos 152.
 Nozdroviczky Miklós 70.
 Nőegyletek 55.
 Nyáry család 27, 32.
 Nyelvjárás 85.
 Nyergesújfalú 32, 109.
 Nyikavadászlak 6.
 Nyomdlák 169.
 Nyulassy Antal 152.
 Nyugdíjalap 75, 431.

 Óbánya puszta 19.
 Obermayer György 126, 169.
 Ocsovszky Ferencz 152.
 Okányik Lajos 169.
 Oláh Miklós 152.
 Ollé József 395.
 Oltósy család 101.
 Oltósy Ferencz 66.
 Oltósy Lajos 66, 116.
 Oltósy Pál 66, 116.
 Ompolyi (Mátray) Ernő 169, 170.
 Ordódy Mihály 393.
 Ordódy Tivadar 412.
 Óriás-puszta 8.
 Országgyűlések 262, 280, 385, 390, 394, 395, 397, 398, 399, 419, 426.
 Orvosok 56.
 Oslí nemzetség 7.
 Oswald Ferencz 152.
 O'sváth Andor 63, 70, 152, 171.
 O'sváth család 458.
 Ótokod 39.
 Ozoray József 169.
 Önkényuralom 409.
 Ördögátbánya 37.
 Öreghálás hegy 2.
 Öreghegy-szőlő 37.
 Öregkő-hegy 2.
 Öregtárnabánya 39.
 Órhegy 2.
 Órisáp-puszta 31.
 Örökös főispánok 356, 389, 394, 396.
 Őstörténet és ókor 177—191.
 Összeírások 348, 363, 364, 385, 386, 387, 390, 392.

 Paczolay László 407, 408.
 Paksy család 38, 452.
 Palásthy Pál 152.
 Pálffy család 8, 17, 24, 27, 452, 458.
 Pálffy Miklós (gróf) 351, 352.
 Pálffy Miklós (herceg) 17, 27, 108, 109.
 Pálffy Pál (gróf) 418.
 Palkovics család 23, 458.
 Palkovics György 155.

 Palkovics Győző 155.
 Palkovics Károly 155, 402, 403, 404, 407, 408, 409, 413, 414, 417, 418, 421, 428.
 Palkovics László 446.
 Palóczy Ádám 22.
 Palóczy György 317, 338.
 Palóczy Tamás 403.
 Pálos-rend 34, 217, 347, 384, 392, 419.
 Pamhakell család 458.
 Papmajor 31.
 Papnevelő intézet 54, 128, 176.
 Papnevelő intézeti birtokok 24, 39.
 Párizs-csatorna 4.
 Párizs-puszta 27.
 Párkány 33.
 Párkányi csata 357.
 Paskusz Benő (ifj.) 22.
 Pathó Pál 402.
 Pathy Gyula 175.
 Pató család 458.
 Pauer Imre 127.
 Pauer Károly 169, 170.
 Paulina-major 37.
 Pázmány Péter 376.
 Péchi Lukács 155.
 Pécsi Gusztáv 155, 170, 177.
 Pécsy család 458.
 Péliföldszentkereszt 7.
 Perényi Kálmán 155, 170, 441, 446.
 Peres puszta 22.
 Perger Lajos 156.
 Pestis 18, 374, 388.
 Péter király 201.
 Petheo család 458.
 Pethes Géza 156.
 Philipp Konrád 67, 169.
 Pilis hegy 1, 2.
 Pilismarót 34, 109.
 Pilisszentlélek 34.
 Pinke István 397, 399, 401.
 Pisuth Kálmán 446.
 Piszke 37.
 Piszniczebánya 37.
 Pisznicze hegy 2.
 Plébániák 384, 385.
 Pogánytelki család 8, 22.
 Politzer Náthán utódai 110.
 Polónyi Géza 127.
 Pólya Lajos 169.
 Pongrácz család 458.
 Pongrácz Kázmér 446.
 Pongrácz Lajos 169, 170.
 Pongrácz Zsigmond 428.
 Pontelly Károly István 156.
 Pór Antal 127, 156, 171, 175, 176, 402, 426, 429.
 Posta 366.

- Pozsár család 8.
 Prépostságok 215, 216, 218, 251, 322, 345, 346.
 Prikkel Marián 169, 172.
 Prímási könyvtár 175.
 Prímási palota 51.
 Prímás sziget 40.
 Prohászka Ottokár 156, 170.
 Prokopp Gyula 170.
 Prokopp János 172.
 Protestantizmus 375, 376, 378, 381, 392.
 Pucz Antal 157.
 Pusztamarót 33.
 Pusztapiszke 37.
- Ráczok 53.
 Radl Rezső 116.
 Rajner Lajos 157, 176.
 Rajnis József 157.
 II. Rákóczi Ferenc 368, 371, 373, 378.
 Rauchbauer József 169.
 Raucher Miklós 394.
 Reáliskola 127, 176, 412, 430.
 Récey Viktor 39, 157, 171.
 Rédly Gyula 67, 428.
 Rédly Károly 169.
 Ref. templom 54.
 Réger Béla 157.
 Réh János 157.
 Rendek József 122, 157.
 Rendeskút puszta 30.
 Renner Gáspár 32, 34, 115.
 Rényi család 458.
 Rényi József 157.
 Rényi Rezső 158, 170.
 Rétföldi major 31.
 Rétterület 91.
 Révay Miklós 158.
 Révész Béla 158.
 Reviczky Aladár 169.
 Reviczky Antal 169.
 Reviczky család 23, 28, 459.
 Reviczky Gábor 442.
 Reviczky Károly 38, 97, 98, 110, 402, 404, 407, 411, 412, 430, 435, 436.
 Reviczky Mihály 169.
 Reviczky Pál 400, 401, 420.
 Reusz József 158.
 Rézkorszak 177.
 Rezsőffy György 169.
 Rifót puszta 8.
 Rigler Gusztáv 158.
 Rigler Ignác 395.
 Rigó tanya 27.
 Rimely Károly 127, 158.
 Rimely Mihály 127, 159.
 Róbert Károly király 221.
 Rochlitz család 459.
- Roder Alajos 159.
 Rómaiak 17, 179—190.
 Romma puszta 31.
 Rónay Jácint 127.
 Roszival István 159.
 Rothnagel Ferencz 70.
 Rott Nándor 169.
 Royer család 169.
 Rozs 90.
 Rózsa Vitál 159, 171, 172.
 Rudnay Sándor 159, 382, 384, 396, 397.
 Rudolf István 67.
 Rudolf Mihály 67.
 Rudolf trónörökös 430, 435.
 Runy György Károly 159.
- Sáfár család 18.
 Sággy Gyula 127.
 Sajtószabadság 401.
 Salamon király 202.
 Samassa József 127, 159.
 Sándor Antal 393.
 Sándor család 6, 28, 31, 37, 39, 95, 373, 399, 451, 459.
 Sándor major 23.
 Sándor Menyhért 363, 367, 373, 385, 389.
 Sánta I. család 459.
 Sántha II. család 459.
 Sántha Ignác 170.
 Sárás puszta 6.
 Sárísáp 37.
 Sarkady István 170.
 Sárkányfalva 37, 109,
 Sartiván-Vecse nemzetség 22, 195, 447.
 Satori Miksa 33, 111, 115.
 Sautner Ferencz 169.
 Sávoly Lajos 411.
 Sängér Béla 111.
 Schauk Béla 115.
 Schenek család 459.
 Schenek István 127, 160.
 Scherzenlechner Borbála 30.
 Schiergl Endre 421.
 Schiffer Ferencz 125, 160.
 Schifmann ezredes 404.
 Schmidt Szörény 169.
 Schopper György 169.
 Schwarzel József 169.
 Schwetz Vilmos 125, 160.
 Scitovszky János 160, 410, 412, 419.
 Sebők Árkád 169.
 Sebők Gyula 160.
 Sebők Zsigmond 160.
 Séda Ernő 169, 171.
 Segesdy József 401, 411.
 Sennovitz Adolf 169.
 Seres tanya 30.
- Sertéstenyésztes 98.
 Setét család 39, 459.
 Seyler Emil 172.
 Seyler Károly 127, 161.
 Simoga család 459.
 Simoncsits család 39, 459.
 Simoncsits János 402, 407.
 Simonffy Kálmán 169.
 Simonyi Zsigmond 127.
 Simor János 6, 31, 56, 161, 430, 432, 435, 436.
 Simor-muzeum 176.
 Sinka Ferencz 70.
 Sinka Ferencz Pál 170.
 Siposs Antal 169.
 Sissay család 38, 459.
 Sissay János 391, 393.
 Sissay József 395.
 Sissay Károly 393.
 Sólyomi József 169.
 Somlyó hegy 1.
 Somlyó puszta 8.
 Somogyi család 23, 39, 399, 459.
 Somogyi Flóris 408.
 Somogyi Károly 125, 161.
 Somogyi László 390.
 Spangár András 161.
 Stampay János 169.
 Stanzl János 402.
 Stark József 116.
 Stefánia trónörökösne 430.
 Stein Felix 108, 109.
 Stein Manó 108, 109.
 Stern Pál 169.
 Stipsich János 394.
 Straszer Marcián 169.
 Stupitzky János 394.
 Sujánszky Antal 161, 175, 436.
 Süttő 38, 110.
- Szabadelvű párt 427.
 Szabadhegyi András 394.
 Szabadhegyi Pál 396.
 Szabadság hetilap 170.
 Szabadságharc 400—409.
 Szabályrendeletek 390.
 Szabó Alajos 407, 409.
 Szabó család 459.
 Szabó II. család 460.
 Szabó József 169.
 Szabó Mihály 169, 436, 438, 439, 441, 446.
 Szabó Pál 169.
 Szabó Sándor 421.
 Szabó Szilveszter 169.
 Szaczelláry György 441.
 Szák nemzetség 38, 195, 449.
 Szalay János 394.
 Szalkai László 161, 331, 342.
 Szamarhegy 2.

- Számord Ignác 53, 122, 161.
 Szántó Zsigmond 162.
 Szapolyai János 332, 333.
 Sarkás tanya 7.
 Szarvasi Sándorné 23.
 Szarvasmarha-tenyésztés 96.
 Szatmári György 331, 342.
 Széchenyi György 377.
 Széchenyi István (gróf) 403, 418.
 Széchenyi-kaszinó 55.
 Széchy Dénes 318, 338.
 Szecska Kornél 67.
 Szeszgyárok 8, 31, 106.
 Szeder Fábián 162, 170.
 Szedros pusztá 27.
 Szegényalap 428.
 Szegényügy 56.
 Szegi Lajos János 162.
 Székely Henrik 70.
 Szekrényhegy 34.
 Széles György 169.
 Szelhordta pusztá 27.
 Szemek hegy 2.
 Szente-Mágoos nemzetség 7, 449.
 Szentgály Ágost Benedek 162.
 Szentgály család 460.
 Szentgyörgyhalma 31.
 Szent Háromság-szobor 44.
 Szentimrei Márton 162.
 Szent István 41, 196, 200, 201.
 Szent István-kápolna 41.
 Szentjános pusztá 20.
 Szentjózsef pusztá 33.
 Szent László 19, 202.
 Szikince 4.
 Szilcz család 460.
 Szilva Mihály 394.
 Színészet 68, 399.
 Szkalka Kandid 162.
 Szlamkáné (özv.) 23.
 Szlávok 190, 191, 192.
 Szmatanay József 162.
 Szobrok 8, 33, 42, 44, 431, 440.
 Szolgyóri vár tartozékai 199.
 Szőlészet 57, 98—99, 387, 399.
 Szölgyémy Ferencz 162.
 Szölgyémy Gyula 165, 172.
 Szölgyémy János 165, 402.
 Szöllősy Károly 165.
 Szőlőbirtokosok 99.
 Szövetkezetek 6, 8, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 30, 31, 32, 39, 97, 105.
 Szulejmán szultán 333, 336, 341.
 Szulyovszky Lajos 418.
 Szvoboda Román 169.
 Tafferner Béla 165.
 Talajnemek 88.
 Takács Antal 165.
 Takács Bernardin 165, 176.
 Takács Gedeon 165.
 Takács Géza 169.
 Takács Imre 172.
 Takács István 401, 411.
 Takács László 165.
 Takarékpénztárak 8, 34, 66, 67, 411.
 Takarmány 90.
 Tamás érsek 223.
 Tanítóképző intézet 54, 122, 125.
 Tardos nemzetség 22, 33, 195, 447.
 Tarkovics Vazul 397.
 Tát 38.
 Tatárjárás 206, 207.
 Tati ütközet 302.
 Tauszk Ferencz 172.
 Tóglagyárok 27, 30, 32, 33, 34, 66, 115.
 Telegdi Tamás 286—289.
 Telegdy család 38.
 Telepítések 207.
 Temetők 68.
 Templomok 52, 53, 54, 219, 382.
 Templomos rend 218.
 Tengeri 90.
 Termény-statisztika 89.
 Természeti viszonyok 1—5.
 Tersztyánszky család 8, 22, 452, 460.
 Tersztyánszky János 390.
 Tersztyánszky József 391.
 Tewrewk József 169.
 Thausz József 67.
 Thuránszky Irén 166.
 Tiefenthal Gyula 70.
 Tisztújítások 363, 388, 390, 391, 394, 397, 399, 400, 408, 413, 420, 429, 431, 435, 438, 441.
 Tokod 39.
 Torda nemzetség 27, 448.
 Tóth József 402.
 Tóth Márton 169.
 Török család 8.
 Török uralom 334, 335, 347, 354.
 Törvénszék 424.
 Trampitsch Károly 125.
 Trenker Mihály 401.
 Trikál József 170.
 Turi Béla 166.
 Türelmi rendelet 392.
 Tűzoltóegylet 56.
 Tűzrendészet 56, 57.
 Ujbánya pusztá 19.
 Ujlaky család 28, 37, 460.
 Újmajor 32.
 Újtokod 39.
 Ujváry Mihály 28.
 Ulászló király 318.
 II. Ulászló király 327.
 Unger Hugó 70.
 Uny 39.
 Uránia 170.
 Utczák, terek 44.
 Uzovics János 67, 399.
 Úrge József 402.
 Űrnényi Péter 394.
 Űveggyár 39.
 Űvegipar 115.
 Vadas tanya 27.
 Vadaskert tanya 7.
 Vadászat 58, 63.
 Vadászfy Jenő 34.
 Vajda Hilár 169.
 Vallásalap 18, 34, 37, 109.
 Vallási viszonyok 374—385.
 Valter Gyula 56.
 Valther család 460.
 Vándor Ödön 56.
 Várbirokok 197.
 Várdai Pál 333, 342, 343, 347.
 Várhely pusztá 30.
 Varga Mihály 166, 395.
 Vargha Benedek 402, 419, 420, 425, 426, 438.
 Vargha Dezső 169.
 Vargyas Endre 439.
 Várkonyi Odilo 166.
 Városháza 51.
 Városi tisztikar 70.
 Vármegyék egyesítése 426, 427.
 Vármegyeháza 52, 422.
 Vármegyeci levéltár 391.
 Várszerkezet 197.
 Vásárhelyi család 39, 460.
 Vásári Miklós érsek 256—269.
 Vásárjog 365, 388.
 Vasipar 66.
 Vaskapu hegy 2.
 Vasútak 411, 418, 425, 430, 435.
 Vaszary Domokos 169.
 Vaszary Kolos 56, 122, 125, 166, 432, 436.
 Vaszary Mihály 98.
 Végh István 167.
 Velencei hadjárat 268.
 Venczell Antal 167, 176.
 Verancsics Antal 348.
 Vesztróczy Ferencz 169.
 Villányi Szaniszló 167.
 Villanytelep 54, 66.
 Vilt József 167.
 Vincze Paulin 169.
 Viola Kálmán 67.
 Visny Kornél 108.

- Viszolay István 168.
 Vitéz János 168, 324, 325, 338.
 Vízivárosi sziget 40.
 Vízvezeték 67.
 Vojnits Döme 169.
 Vörös Mihály 394.

 Walter Gyula 168, 170, 171, 176.
 Wargha Samu 169.
 Wayand Géza 168.
 Weisenberger Gáspár 111.
 Weisz Antal 67.
 Wertner Mór 168.
 Wieser család 38.
 Wilhelm Mór 37, 116.

 Wimmer Béla 101.
 Wimmer Ferencz 64, 101, 442.
 Wimmer Imre 63, 70, 101, 439.
 Winkler József 169.
 Winkler András 125.

 Zab 90.
 Zádori János 169, 170, 171.
 Zajnai János 125.
 Zaklulál Iván 169.
 Zalka János 169.
 Závody Albin 407, 413, 418, 420.
 Zboray Aladár 436.
 Zboray Béla 435.

 Zenei kör 172.
 Zerdahelyi Pál 394.
 Zibrinyi Gyula 169.
 Zichy Géza (gróf) 24.
 Zilizy család 460.
 Zlinszky Imre 385.
 Zlinszky István 445.
 Zombory Lipót 411.
 Zovárd nemzetség 6, 20, 22, 27, 28, 33, 37, 195, 440.
 Zubriczky Aladár 169.
 Zsigmond király 315.
 Zsigmondháza-major 31.
 Zsinatok 224, 301, 308.
 Zsitvay család 460.
 Zsitvay József 402, 418, 419.

MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

MAGYARORSZÁG MONOGRAFIÁJA

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI TÖRTÉNETÉNEK, FÖLDRAJZI, KÉPZŐMŰVÉSZETI
NÉPRAJZI, HADÜGYI ÉS TERMÉSZETI VISZONYAINAK, KÖZMŰVELODÉSI ÉS KÖZ-
GAZDASÁGI ÁLLAPOTÁNAK

ENCZIKLOPÉDIÁJA

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI KÖZPONTI SZERKESZTŐ-
BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

DR BOROVSZKY SAMU

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, A M. TÖRTÉNELMI, A M. HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI
ÉS A M. NÉPRAJZI TÁRSASÁGOK VÁLASZTMÁNYI TAGJA

SZÁMOS MŰMELLÉKLETTEL, TÉRKÉPPEL, TERV- ÉS HELYZETRAJZZAL ÉS SZÖVEGKÉPPEL

GYŐR VÁRMEGYE

BUDAPEST

ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG

V., Arany János utca 1.

A Magyar Tudományos Akadémia épületében.

GYŐR VÁRMEGYE

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI KÖZPONTI SZERKESZTŐ-
BIZOTTSÁGÁNAK FELÜGYELETE ALATT

IRTÁK

A GYŐRVÁRMEGYEI HELYI MUNKATÁRSÁK

89 MŰMELLÉKLET, 204 KÉPPEL.

EZEK KÖZÖTT 1 TÉRKÉP, 37 EGÉSZ OLDALAS AUTOTIPIA, 2 SZINNYOMAT
ÉS TÖBB SZÖVEGKÉP.

BUDAPEST

ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG

V., Arany János utca 1.

A Magyar Tudományos Akadémia épületében.

LÉGRÁDY TESTVÉREK KÖNYVNYOMDÁJA, BUDAPEST.

GYŐR VÁRMEGYE

TÉRKÉPE.

POZSONY VÁRMEGYE

SZAB. KIR. VÁROS

© Nagyközség

○ Község

○ Füzet

--- Vasút

--- Állami. Törzst.

--- Törvényhatósági határ

--- Községi községhely

--- vagy községhely

--- Vármegyei határ

--- Jórési "

--- Városi "

--- Folyam. partok

--- Mocsár

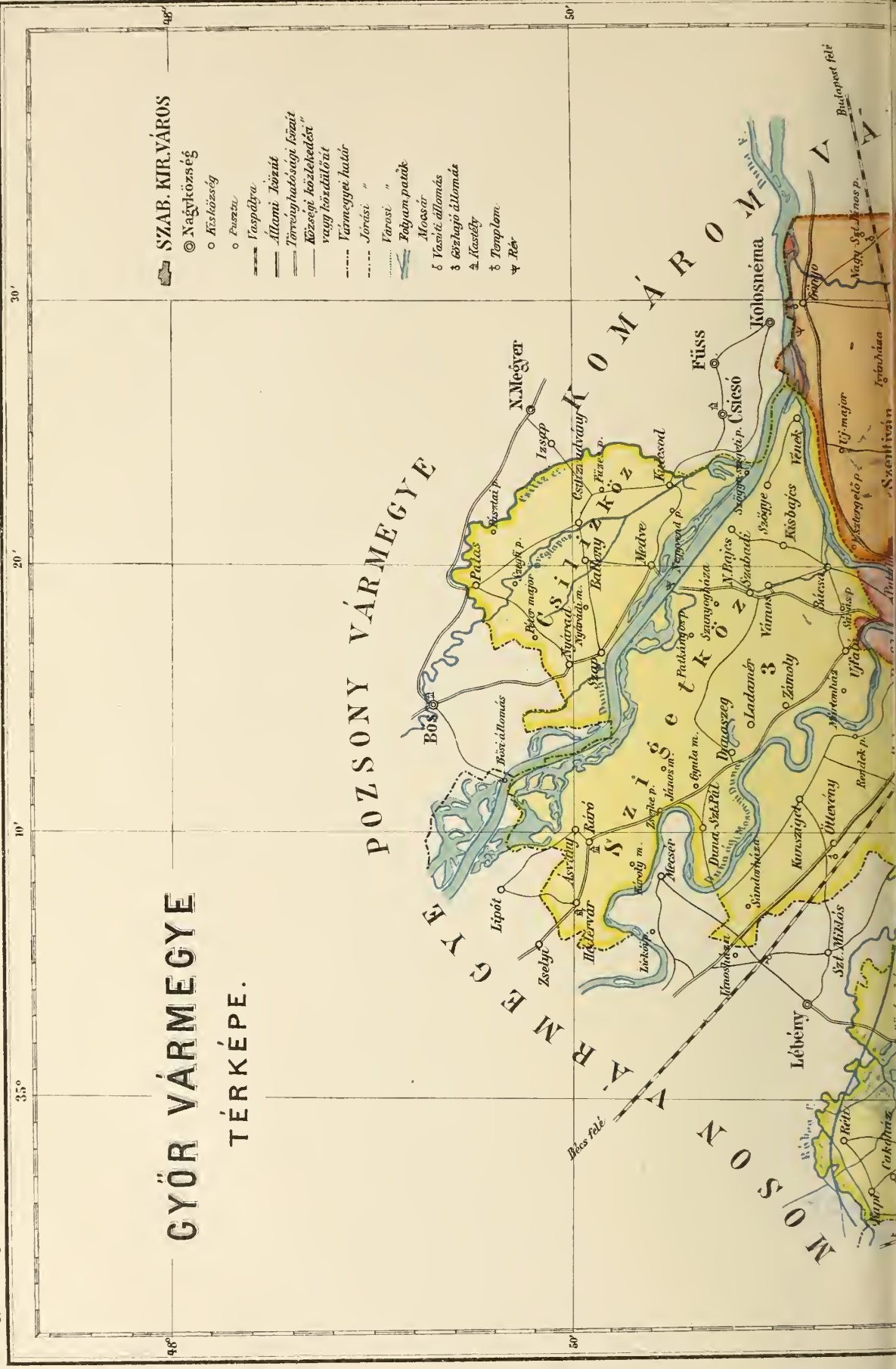
δ Vasút állomás

δ Északi állomás

δ Kastély

δ Templom

ψ Rét

Járások:

- 1 *Székoraaljai járás; Székhelye: Tetszentsük*
- 2 *Pusztai járás; Székhelye: Győr-Szt. Márton*
- 3 *Tiszegyetesi járás; Székhelye: Győr*

Mérték 1 : 260-000

35° keleti hosszúság Ferről

E G Y E

A R M E N E G Y E

V E S Z P R É M

V Á R M E G Y E

O P R O N A

30°

47°

30°

47°

30'

20'

10'

35°

20'

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

ORSZÁGOS MONOGRAFIA KÖZÉPPONTI SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA :

ELNÖK :

MÁSODELNÖK :

RÁKOSI JENŐ

főrendiházi tag,
Magy. Tud. Akadémia tagja.

FŐSZERKESZTŐ :

BOROVSKY SAMU Dr.

a Magy. Tud. Akadémia tagja.

LÓCZY LAJOS Dr.

a Földtani Intézet igazgatója,
a Magy. Tud. Akadémia tagja.

VIRTER FERENCZ

az Országos Monografia Társaság
igazgatója.

VENDE ALADÁR

az Országos Monografia
szerkesztője.

T A G O K :

Balassa József dr.
tanár.

Baltik Frigyes
ág. h. ev. püspök.

Balogh Pál
író.

Bánóczy József dr.
ír., a M. Tud. Akadémia tagja.

Bárczy István dr.
dapesti székesfőváros polgármestere.

Bársony István
Kisfaludy-Társaság tagja,
Budapesti Közlöny szerkesztője.

Bátky Zsigmond dr.
Néprajzi Múzeum őre.

Bayer József
ír., a M. Tud. Akadémia tagja.

Bedő Albert
államtitkár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Benedek Elek
Kisfaludy-Társaság tagja.

Bernát István
z. képviselő, a M. Tud. Akadémia tagja.

Berzeviczy Albert
b. t. t., ny. vall.- és köz-
miniszter, a Magy. Tud. Akadémia elnöke.

Bezerédj Viktor dr.
államtitkár.

Borbély Lajos
Rimamurány-salgótarjáni
mű-részvénytársaság ve-
zérigazgatója

Csapodi István dr.
egyetemi m.-tanár.

Császár Imre
z. Színműv. Akad. tanár.

Csoma József
M. Tud. Akadémia tagja,
Her. és Geneal. társ. ig.
v. tagja.

Csőke Ferencz
keresk. min. tanácsos,
az elnöki osztály főnöke.

Dárday Sándor dr.
a m. kir. állami legfelsőbb
számvevőszék alelnöke.

Dedek Crescens Lajos
tudom.-egyetemi könyvtárőr,
tb. udvari káplán.

Demény Károly
m. kir. posta- és távirada-
igazgató.

Dobokay Lajos
m. kir. földmiv.
miniszteri tanácsos.

Entz Géza dr.
műegyetemi r. tanár,
a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Erdélyi Pál dr.
az Erdélyi Múzeum könyvtá-
rának igazgatója.

Fejérfatay László dr.
a Nemzeti Múzeum könyvtá-
rának igazgató-őre, a Magy.
Tud. Akadémia tagja.

Fritz Péter
a budapesti keresk. és ipar-
kamara titkára.

Gelléri Mór
kir. tanácsos, az Orsz. Ipar-
egyesület igazgatója.

Gonda Béla
keresk. miniszteri tanácsos.

Havass Rezső
a Földrajzi Társaság alelnöke.

Hock János
plébános,
országgyűlési képviselő.

Rónai Horváth Jenő
altábornagy,
a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Hutyra Ferencz dr.
udv. tanácsos,
az állatorvosi főiskola
igazgatója.

Kada Elek
író, Kecskemét város polgár-
mestere.

Kammerer Ernő
min. tanácsos, a Szépművé-
szeti Múzeum igazgatója.

Katona Lajos dr.
egyet. ny. r. tanár,
a Magy. Tud. Akadémia
tagja.

Kenedi Géza dr.
szerkesztő,
a Petőfi Társaság tagja.

Kenessey Kálmán
min. oszt. tanácsos, vasuti
és bajózási főfelügyelő.

Konkoly Thege Miklós
a Központi Meteorológiai In-
tézet igazgatója, a Magy.
Tud. Akadémia tagja.

Lánczy Leó
a főrendibiz. tagja, a Pesti
Magy. Keresk. Bank elnöke.

Lipcey Ádám dr.
szerkesztő.

Madarász Gyula dr.
nemzeti műzsumi ör.

Molnár Viktor
közoktatásügyi államtitkár.

Nagy Géza dr.
nemzeti műzsumi ör,
a Magy. Tud. Akadémia
tagja.

Némethy Károly dr.
belügyminiszteri tanácsos.

Nyáry Sándor dr.
műegyetemi m.-tanár.

Ortvay Tivadar dr.
ny. jogakadémiai tanár, a
Magy. Tud. Akadémia tagja.

Óváry Lipót
min. tanácsos,
ny. orsz.-főlevéltárnok, a Magy.
Tud. Akadémia tagja.

Pasteiner Gyula dr.
egyetemi ny. r. tanár,
a Magy. Tud. Akadémia
tagja.

Porzolt Kálmán
a Pesti Hírlap főmunkatársa.

Radisch Jenő
min. tanácsos,
az Orsz. Magy. Iparművé-
szeti Múzeum igazgatója.

Reiszig Ede dr.
a M. Herald. és Geneal. és a
M. Tört. társaság ig. vál. és
a Műemlékek Orsz. Biz. lev.
tagja.

Sándor József
az E. M. K. E. alelnök-fő-
titkára.

Szabó Antal
nyug. belügym. osztálytanácsos

Id. Szinnyei József
a n. műzsumi hírlapkönyvtár
őre, a M. T. Akadémia tagja.

Ifj. Szinnyei József dr.
egyetemi ny. r. tanár,
a M. Tud. Akadémia tagja.

Szterényi Hugó dr.
tanár.

Szöts Farkas
ref. theol. akadémiai tanár.

Strausz Adolf
a Keleti Akadémia tanára.

Thallóczy Lajos dr.
udv. tanácsos, a közös pénz-
ügymin. osztályfőnöke, a
Magy. Tud. Akadémia tagja.

Telegdy Roth Lajos
főbányatanácsos, királyi
főgeológus.

Várad Antal dr.
udv. tanácsos, író.

Vécsey Tamás dr.
udv. tanácsos,
egyetemi ny. r. tanár,
a Magy. Tud. Akadémia
tagja.

Visontai Soma dr.
udv. tanácsos, ügyvéd, *
orsz. képviselő.

Zilahi-Kiss Béla (Junius)
a Budapesti Hírlap munka-
társa, történetíró.

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI GYŐRMEGYEI KÖTETÉNEK MUNKATÁRSAI :

Börzsönyi Arnold
győri főgimn. tanár,
a Műemlékek Orsz. Bizottsá-
gának tagja.

Erdélyi László dr.
a M. Tud. Akadémia I. tagja,
Győr.

Fischer Elemér
kir. iparfelügyelő, Veszprém.

Gaár Vilmos dr.
kir. táblabíró, Budapest.

Gallik Oszvald
főgimn. tanár, Győr.

Isoó Vincze,
ág. ev. lelkész.

Karácson Imre dr.
esperes-plébános, Peér.

Kiss István dr.
várm. főlevéltáros, Győr.

Lippay Zoltán
Győr vármegye törvh. biz-
tagja, Ósangota.

Lovas Zsigmond
Győr város mérnöke.

Osváth Gyula
író, Budapest.

Reiszig Ede dr.
a közp. szerk. biz. tagja,
Budapest.

Szabó Zsigmond
ref. lelkész.

Tell Anasztáz dr.
főgimn. tanár, Győr.

Vaszary Ernő
főerdész.

Vende Aladár
a monografia szerkesztője,
Budapest.

A DOLGOZATOKAT FELÜLVIZSGÁLTÁK :

Balics Lajos dr., kanonok, Győr. — **Bátky Zsigmond dr.**, a Néprajzi Múzeum őre. — **Borovszky Samu dr.**, történetíró, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Bernát István**, orsz. képvis., a M. Tud. Akadémia tagja. — **Csapodi István dr.**, egyet. m. tanár. — **Katona Lajos dr.**, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Kiss István dr.**, Győr vármegye főlevéltárnoka. — **Lóczy Lajos dr.**, a M. Földtani Intézet igazgatója, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Némethy Károly dr.**, belügymin. tanácsos. — **id. Szinnyei József**, a M. Tud. Akadémia tagja. — **Virter Ferencz**, az Országos Monografia Társaság igazgatója.

GYŐR VÁRMEGYE.

TERMÉSZETI VISZONYOK.

Győr vármegye a Kis-Magyar-Alföld közepe táján terül el. Nagyobb fele a dunántúli részben van, csak $\frac{1}{11}$ -ed része, a Csilizköz, esik a Duna balpartjára. Öt vármegye zárja körül: éjszakon Pozsony, keleten Komárom, délen Veszprém, nyugaton Sopron és Moson. Győr vármegye határai túlnyomóan közigazgatásiak; természetes határokat csak éjszakkeleten és részben nyugaton találunk. Amott a Csiliz csatorna alkotja, Patástól Szőgyéig, innen pedig a Duna, Kiskeszi községig, a megye éjszakkeleti, majd éjszaki határát. Kiskeszi községtől kezdve a határ mesterséges és déli irányban halad, egész Tápszentmiklóson alúlig; itt nagyjában nyugatra fordul a politikai határ, ez irányban halad kisebb kanyarodásokkal a Rábáig, melyet Ómalomsok táján ér el. Ómalomsoktól a Rába jelöli a természetes határt, egész Rábászentmihályig. Innen kezdve a határ ismét politikai; éjszaknyugati irányban húzódik, Kapi helység közeléig, a hol eléri a Rábezárt, most a Rábeza mentén vonul a folyóalkotta természetes határ, egész Hugot pusztáig. Hugottól kezdve Patasig, a kanyargós határ részben mesterséges, részben a mosoni Dunaág, majd a Nagy-Duna mentén halad.

Határok.

A vármegye 1381·11 km²-nyi területéből legnagyobb rész a síkságra esik, a mely helyenként, különösen a folyók mentén, vizenyős és mocsaras területekké alakul. Legmélyebb fekvésű része a Dunamente. Déli felén alacsony, hullámzatos dombok, mint a Bakony végső, éjszaki kiágazásai, haladnak hármassorban a Duna völgye felé. A vármegyének legéjszakibb része, a Duna és a Csiliz csatorna között elterülő vidéke, az ú. n. Csilizköz. Felszíne egészen síkság, gyenge délkeleti lejtéssel. A tenger színe fölötti magassága 108—109 m. A vármegye e területe, a Csallóköz része, mely a Duna legnagyobb szigete, voltaképen nem is tekinthető szigetnek, hanem a szárazföld kihatott részének. Nagysága és talajalkotása, különösen a sziget keleti részén található löszrétegek bizonyítják ezt.¹⁾ Pozsony alatt a Duna két ágra szakad; erre az a törmelékszátóny kényszeríti, a melyet lerakott. Az egyik ága, a mely éjszakra kitér, az érsekújvári Dunaág, a másik a Nagy- vagy Öreg-Duna. A Vág-folyóval bővült éjszaki Dunaág: a Vág-Duna, Komáromnál egyesül ismét a Nagy-Dunával. E két Dunaág között terül el a 90 kilométer hosszú, 52 kilométer széles, és 1885 km² lapos terület, a Csallóköz. Régebben a Duna a Csallóköz belsejében is bocsátott ki ágot,²⁾ mely a Csilizközt fogta körül, de az ma már holt ág. Ennek délkeleti nagyobb fele tartozik Győr vármegyéhez. Valamint a Csallóköz általában, úgy ez is különféle törmelék-anyagokból (kavics, homok, agyag, összehordott hümusz) felépült rónaság, talaja sok helyen mocsaras és süppedős.

Terület.

E területhez, alakulásra és jellegre nézve, hasonlít a tőle délre fekvő, »Szigetköz« néven ismert rónavidék. Pozsonyon jóval alul, Oroszvár mellett, a Duna egy jobboldali ágot is bocsát ki, a mely Vének mellett egyesül a Nagy-Dunával. Ez ágnak a neve mosoni vagy győri Dunaág; másképp Kis-Dunának is mondják. Ez a Dunaág az Öreg-Dunával együtt körülkeríti a Szigetközt, mely ép oly róna, mint a Csallóköz, de tízszerese kisebb: 184 km². Ennek délkeleti fele Győr vármegyéhez tartozik, s tengerfölötti magassága 111—117 m. A vármegyének

¹⁾ Mohácsi Pál, A Duna mederviszonyai. 1893. 22. l., Föld. Közl. 1884. XII. 18. l.

²⁾ Balbi-Czirbusz, Egyetemes földrajz. V. k. 400. l.

Gyórtól nyugatra, a Kis-Duna és a Rába között elterülő részét »Tóköz«-nek nevezik. E sajátságosan alakult területnek a keleti részét Jaszninger tanulmányozta részletesen.¹⁾ Szerinte a Duna és a Rába közötti terület lapálnak tekintendő, mely háromszögalakú. A háromszög nyugati oldalát a keleti Alpések elágazásainak dombsora, másik két oldalát a Duna és a Rába alkotják. A Duna és a Rába, a közöttük fekvő területhez viszonyítva, fensíkon fekszenek. A háromszög legmélyebb pontja, a Rábának a Dunába való ömlésének helye. E terület esése a délkörök irányában jelentékeny, nyugat-keleti irányban ellenben nagyon csekély. E sajátságos alakulás egyszersmind oka annak a természetellenes tünevénynek, hogy a Rába és a Duna között nincs vízváltató, úgy hogy e háromszög nyugati határának lejtőin eredő vizek sem a Dunába, sem a Rábába nem ömlenek, hanem vagy a Fertő-tóba, vagy a Hanságba szakadnak s ez úton addig folynak lomhán tovább, míg a teknő legmélyebb pontját: a Rábának a Kis-Dunába szolgáló torkolatát el nem érik.

A folyók mentét a Tóközben terjedelmes mocsarak kísérték, de most már a Rába és a Rábca szabályozása ezeket megszüntette. Tengerfőlötti magassága 114—122 m.

A Marczal jobb partján löszvidék kezdődik, mely felhatol a Dunáig, s délen a Bakony aljáig terjed.²⁾ A megyének a Dunától és a Rábától délre elterülő lapálya általában magasabb fekvésű s ezért szárazabb és termékenyebb. Dél felé 140—150 m. magasságig emelkedik. E vidék közepét, három, egymással párhuzamosan, délkeletről éjszaknyugatra, haladó dombláncz foglalja el, melyek a Bakony legéjszakibb kiágazásainak tekinthetők. Közöttük legjelentékenyebb a középső: a ravaszd-ménfői, mind magasságánál, mind hosszúságánál fogva. A vármegye területére az ú. n. hármastarjáni erdőnél ér. Keleti határa a Pándzsa völgye, nyugati a pátka-tényői völgy. Nem egy dombláncz alkotja, hanem több, egymással párhuzamos, a melyek helyenként dombcsoportokká futnak össze. Déli része túlnyomólag erdős, az éjszakin szőlők és szántóföldek az uralkodók. A domblánczolatok szelíden ereszkedve, a győr—pápai vasúti vonalnál végződnek. A lánczolat legmagasabb tagjai a Szent Pál-hegy, 318 m., Nagyécs községtől nyugatra, és a Magashegy, 315 m., Nyul községtől nyugatra. Nevezetesek a Ravaszd község mellett levő, löszbe vájt mély utak. Az egész domblánczolatban nem fakad állandó vizű patak. Legnagyobb patakja a Pándzsa ér, a mely melegebb és esőben szegényebb nyáron teljesen kiszárad.

A hármastarjáni domblánczolat keleti tagja, a Pándzsa völgyétől keletre fekvő szentmártoni dombcsoportozat. Ez Tápszentmiklóson alul lép a vármegye területére. Gerince nem alkot összefüggő vonalat, hanem önállóan kiemelkedő magaslatok váltakoznak a közbeeső völgyekkel.³⁾ A Tarján puszta és Táp között kialakult dombcsoportozat legmagasabb csúcsa a Rézhegy: 269 m. Innen a több ágban éjszaknyugatnak haladó domblánczolatok, helyenként párhuzamos hosszanti völgyekkel váltakoznak, majd ismét egyes dombcsoportokká alakulnak. Kiemelkedő rész az Illok erdőben levő Szent Imre-hegy: magassága 254 m; de az egész domblánczoknak legérdekesebb tagja a pannonhalmi hármastarjáni magaslat, (280 m.). Tovább haladva éjszak felé, a Ságalom alkotja a lánczolatnak végső, feltűnőbb emelkedését. Innen kezdve, egész Kismegyeryig és Szabadhegyig kísérhetők az apróbb dombcsoportok és emelkedések, melyek a lánczolat folytatásának tekinthetők. Vizei nincsenek.

A harmadik vagy nyugati lánczolat a sokorói. Ezt a középsőtől a pátka-tényői völgy választja el, a melynek éjszaki részén a Sósér siet a Marczal felé, nyugatról pedig a Bakonyér határolja. A lánczolat a vármegye határát Kajáron alul éri el és a győr—pápai vasúti vonalig terjed, habár kisebb emelkedések egész Koronczóig kísérhetők. Kiemelkedőbb részei a Harangozóhegy, Kajáron alul, a Kopaszhegy Kispécznél, a Mogyoróshegy (260 m.), Tényőtől nyugatra. A délkeleti része erdős, az éjszaknyugati szőlők és szántóföldek borítják.

A sokorói dombláncztól nyugatra, a Bakonyere és a Marczal folyó között, alacsonyabb dombhátak húzódnak, szélesebb völgyekkel váltakozva. E vidék neve Sokoróalja. Tengerfőlötti magassága 120—150 m.

¹⁾ Jaszninger J., A Rába és a Duna vízrajzi viszonyai. Földr. Közl. XI.

²⁾ Balbi-Czirbusz, Egy. Földr. V. 1.—404. l.

³⁾ Fehér I., Győrmege és város egyetemes leírása. 1874. 21. l.

A szentmártoni dombláncztól keletre, a vármegye határáig síkföld terül el. E részen északfelé, Böny táján vannak észrevehetőbb emelkedések, (Sinaihegy, Ördöghegy).

Folyóvizekben a vármegye túlságosan gazdag. Mélyebb fekvésű helyei, különösen a folyók szabályozása előtt, az árvizektől sokat szenvedtek. A vármegye főfolyója és egyszersmind összes vizeinek levezetője, a Duna.

Folyóvizek.

A Duna a dévényi szorúlaton, az ú. n. Porta Hungaricán át lép hazánkba. Itt a Kis-Magyar-Alföldre ér és megkezdzi magyarországi részének Felső-Duna néven ismert szakaszát, a mely Dévénytől Dunaradványig terjed. A Nagy-Duna Ásványnál éri el Győr vármegyét. Előbb határt jelöl Pozsony és Győr vármegyék között, később ez utóbbit szeli, elválasztván Csilizközt a Szigetköztől, azután ismét Komárom és Győr vármegyék határait jelöli. Elágazásaival, kanyargós folyásával és szigeteivel, bonyolódott hálózatot alkot, melyben a szabályozás előtt még a leggyakorlottabb hajósnak is csak fáradsággal sikerült kiigazodni. A Duna esése Dévény és Pozsony között kilométerenként 27 cm., Pozsony és Oroszvár között 24 cm., Oroszvár és Böös között 35 cm., Böös és Szap között 27 cm., Szap és Medve között 24 cm., Medve és Vének között kilométerenként 18 cm.¹⁾ A nagyeesű folyóvíz tömegével megtámadja laza talajba ásott medrének fenekét és oldalait. Mivel a fenék e részleten meglehetősen szívós, kékes agyag, azért ez jobban ellentáll a víz vájó erejének; de a meder oldalait alkotó laza talajnak: kavics, homok, finom lisztnemű agyag, annál könnyebben engednek. Ezeket elhordja, más helyen, a hol a folyása lassúbb, újra lerakja, némelykor a medencefenéken, ott, a hol a víz sodra kisebb, máskor a partokon. A folyónak e munkája számos kanyarulatot okoz. Mivel a hajlásoknál a víz sebessége a part benyúló részén csekélyebb, mint az ellenkezőn, a melyre a folyam sodra esik, a hordalékot a benyúló oldalra rakja le. Ennek következménye, hogy a laza talajban a meder mindjobban az ellenkező oldalra szorul. De a folyó kanyarulatának ily irányú növekedése csak egy bizonyos fokig tart, mert nagy hajlás mellett a nyelvszerűen benyúló partot is megtámadja s idővel keresztül is töri. Így keletkeznek a meander-forma kanyarulatok, a hálószerű elágazódások s így keletkezik egyúttal számos sziget is.²⁾ A szigetek alakulása a Nagy-Dunában, a csallóközi részen igen könnyen megy végbe. A meder-kiszélesedés következtében a folyósebesség is csökken. Bármily csekély sebességfogyás elég arra, hogy a Duna az Ausztriából magával hozott nagymennyiségű törmelékanyag egy részét lerakja. Sokszor az útjában álló bokor, fatörzs, stb. kényszeríti, hogy akár a folyó közepén alkosson zátonyt, a melyből lassanként sziget alakul, akár pedig a folyó oldalán, a mely a meander-alakú kanyarulatokra, majd esetleg szigetképződésekre nyújt alkalmat.

A Duna.

A Duna folyam e szakaszának most rajzolt állapota nemcsak a hajózást akadályozta folytonosan, hanem az alacsony partok s a minduntalan bekövetkező jégtorlódások miatt nagy vízáradást zúdított a környező vidékre. A partok magassága ugyanis nem igen haladja meg a közepes vízállás vonalát. A Duna medrének keresztmetszelve hazánk területén sehol sem olyan szabálytalan, mint a pozsonymegyei Püspöki helységtől a györmegyei Szöggye helységig terjedő szakaszon. Folyóágak, zátonyok és szigetek valóságos útvesztője ez, a melyben mind a mederszélesség, mind a vízsebesség folytonosan változik. A Nagy-Duna medrének a csallóközi szakaszon annyira elfajult állapota nemcsak kívánatos, hanem szükségessé is tette a szabályozást mind a hajózás, mind a vidék árvízmentesítése érdekében. A szabályozás célja tehát az volt, hogy a sokmedrű, szeszélyes vízfolyás helyett, mely sem a hajózásra, sem pedig a zajló jég továbbállítására alkalmas nem volt, a fő Dunának egyetlenegy, lehetőleg egész víz-tömegét levezető nagy medre állandósíttassék, mely hajózható is legyen, de jégtorlódásokra ne szolgáltatson alkalmat. E célból a folyómedret kőből épített, párhuzamos művek közé fogták s a számos elágazás elejét elzárták. Az ily módon végrehajtott szabályozás megteremtette az egységes medret, mely a normális vízlefolást biztosítja és a környéket a veszedelmes áradásoktól megóvjá.³⁾

¹⁾ Gonda B., Osztr.-magy. Monarchia. XIII. Magyarország. IV.

²⁾ Mohácsi P., i. m.

³⁾ Gonda i. m.

A Kis-Duna.

A Nagy-Dunából Csuny falunál kiszakadó mosoni Dunaág, a Kis-Duna, 68 kilométernyi rendkívül kanyargós folyása után, Véneknél egyesül a főággal. Ez szintén több szigetet alkot, de azért mégis egységes medrű. A vármegye határába Hédervár alatt ér, Győrnél a Rába és a Rábca folyókat veszi fel. Vénektől Győrig gőzhajók járnak rajta. Mederviszonyai különben megegyeznek a Nagy-Dunáéval; ez is áradmányi talajba van vájva. Szabályozását a Nagy-Dunáéval kapcsolatosan teljesítették. Középszélessége 95 m. Középmélység 2·7 m. Középsébség 0·59 m.

A Rába.

A Rába mossa leghosszabb vonalon Győr vármegye területét. A vármegyét Ómalomsok közelében éri el és egész Rábaszentmihályig jelöli a vármegye határát éjszaki irányú folyásával; itt folyása éjszakeletnek fordul s a Tóköz déli határát jelöli, Győrnél pedig a Kis-Dunába ömlik. Stájerországban ered és alpesi folyónak tekintendő. Vas vármegyében, Niczk és Kecskéd között, egy ágat bocsát ki éjszakra: a Kis-Rábát, mely a Répczével egyesülve, a Rábca folyót alkotja. Egyetlen nagyobb jobboldali mellékfolyója a Marczal, mely a szabályozás óta Győr mellett egyesül a Rábával. A Rába folyó nem fejthette ki természetes működését, mert a rajta felállított malmok ebben megakadályozták, a 125·2 méternyi esésből 40·7 métert elvonván. Az 1838. évi adatok szerint a Rába legnagyobb víztömege 492 m³. A színig telt meder csak 224·8 m³ víztömeget tudott levezetni, tehát 267·2 m³-nek, vagyis a legnagyobb víztömeg 54⁹/₁₀-ának medrét el kellett hagynia. Ez adatokból s a Rába és a Kis-Duna között fekvő területnek fentebb ismertett teknőszerű alakulásából könnyen megérthetők a gyakori árvizek, a melyek a vidéket a szabályozás előtt pusztították. Ugyanis a teknőalakú mélyedésnek a délkörök irányában való erős lejtője, a Rába-mederből már kisebb áradás mellett is kicsapott víztömeget kényszerítette a Hanság és a Rábca-meder felé rohanni és így gyors áradásával pusztítani; az ott összegyűlt víztömegnek pedig a kelet-nyugati irányban való csekély lejtősődés csak lassú lefolyást engedett. E bajokat a szabályozás megszüntette. A patona—győri csatorna kiépítése a Rába útját 13.600 méterrel megrövidítette s a folyó csését megjavította. Régi esése, torkolatától számítva felfelé, 100 kilométernyi távolságra, 17·187 méter volt, tehát kilométerenként 0·17 méter, holott a Dunánál 100 kilométerre 27·750 méter esés jut, vagyis kilométerenként 27·7 m.

Az 1875-ben, Árpásnál mért legkisebb vízállás 1·734 m., a legkisebb víztömeg 16·55 m. Középvízállás 2·68 m., középvíztömeg 91 m³. Az iszaptartalom, nagy vízállásnál, 1876 évi márczius hóban, 12·2 kilogramm volt egy köbméter vízben. Sárvártól Győrig, a szabályozás előtt, 130·868 km. távolságon, az abszolút esés 40·229 m. Középmélység 3·38 m., középsébség 1·629 m.

A Rábca és a Répcze.

A Rábca és a Répcze tulajdonképpen egy folyó. A Rábca nevet csak a Kis-Rábával való egyesülés után kapta. A vármegyét Kapi helység fölött éri el, egy darabig határt alkot és végre Győrnél eléri a Rábának a Kis-Dunába szolgáló torkolatát. A Rábczát nem is lehet a Rába mellékfolyójának tekinteni. Ez a folyó egyszersmind a már említett teknőalakú mélyedés mocsarai fölösleges vizének levezetésére is szolgál. Víztömege, a folyó csekély esése következtében, csak lomhán mozog a folyó torkolata felé. Szabályozását a Rábáéval kapcsolatosan teljesítették.

A Marczal.

A Marczal Ómalomsok közelében lép a vármegye területére, a Rábával párhuzamosan folyik és Győr mellett a Rábába torkollik. A Rába és Marczal közé eső terület mély fekvésű és mocsaras. A Marczal legnagyobb víztömege 54 m³. Szabályozását szintén a Rábáéval kapcsolatosan teljesítették. A Sokoróaljának és a dombvidék egy részének vizei, a Bakonyfolyás s a Sósér szintén a Marczalba folynak. A Pándzsa a Rábába, a vármegye keleti részén folyó két Bakonyér pedig a Dunába folyik.

Állóvizek.

A vármegye, a számos mocsarat nem tekintve, állóvizekben szegény, és csak néhány kisebb tava van. Így a Ladaméri tó Szigetközben, mely holt Dunaágnak tekinthető, továbbá a Fehértó és a Kónyi tó, Tóközben.¹⁾

¹⁾ V. ö. Fehér I., Győrmegye és város egyetemes leírása. — Jaszninger J., A Rába és a Duna vízrajzi viszonyai. Földr. Közl. XI. — A Rábaszabályozó társulat zsebkönyve. Győr, 1888. — A Rábaszabályozó társulat története és műveinek leírása. Budapest, 1896.

Győr vármegye ama részének, a mely a Csallóközhez tartozik, az ú. n. Csilizköznek felső talaja tisztán alluviális; ugyanilyen az egész Szigetköz. A Kis-Duna és a Rábca közé eső területen, csak Győr város közelében, ettől nyugatra találunk nagyobb foltot, a mely diluviális eredetű. A Rábca és a Rába közé eső részen, valamivel odább, nyugatra van néhány nagyobb diluviális terület; a déli fél, továbbá a Rába és a Marczal köze tisztán alluviális. A Marczaltól kelet felé már kissé változatosabb alakulásokat találunk. A vármegye déli részén benyúló hármás dombláncz emelkedettebb részei és gerinczei pliocén-képződmények, és pedig a pannoniai (pontusi) emeletből, vagyis Congeriából, helyenként jellemző Congeria triangularis kagylóval; így Kajáron és a Győr vármegye határához közel eső Lázi község közelében. A hegyoldalakat, sok helyen, diluviális homok- és tekintélyes vastagságú lösz-réteg borítja, pl. Ravaszdnál (lőszcsigákkal). A pannoniai emelet rétegei kövületben általában nagyon szegények, csak néhol találunk Unio (Wetzleri) és Helix kövületeket, a már említett Congeriákon kívül. Anyaguk különféle színű agyag és homok, váltakozva. A homokrétegek itt-ott, különösen a hol a rétegek fejei kiállanak, homokkő-padokká alakulnak. A kevés kövület is rossz megtartású állapotban van. A sokorójai járás déli részében és az egész pusztai járásban uralkodnak a dilúvium lerakódásai: néhol kavics, de leginkább agyag, homok és lösz. Ezek azonban az egész területen meglehetősen tarkázva vannak a pontusi rétegektől alkotott foltokkal. A Marczalba és a Dunába folyó kisebb patakok árterületén alluviális képződményeket is találunk, ezek azonban meglehetősen keskeny szalagok; csak a Duna mentén, a Győr és Gönyű közötti részen terülnek el helyenként jobban az alluviális lerakódások, ámbár a dilúvium ezen a részleten is néhol egész a Duna medréig kinyúlik. A győr-gönyűi országúttól éjszakra és délre eső hepe-hupás földrész geologiai szempontból is érdekes területe a vármegyének. Rajta homokbuczkák váltakoznak medencealakú mélyedésekkel; néhol e mélyedések akkorák, hogy az ember ki sem látszik belőlük. A geologusok e nagyobb részt futóhomok alkotta vidéket diluviális eredetűnek veszik, ámbár ez most is folytonosan alakulóban van. Futóhomokon kívül találunk néhol lösz, agyagot, helyenként pedig a futóhomok alul a hűmusz, vagy televényföld bukkan elő, annak a bizonyosságául, hogy a homokbuczkák nem a diluviális korban helyezkedtek így el, hanem képződésük még most is tart. Erre feltűnő példát találunk a likócsi puszta mellett, Győrtől keletre. Itt, a Duna legmagasabb vízállása fölé több méterrel emelkedő halom átmetszeténél lehetett látni, hogy a szél a 20—25 cm. vastag hűmusztalajt oly homokbuczkával fújta be, a melynek a legnagyobb vastagsága 2·27 m., a hossza, a mennyiben a feltárásból megbecsülhető volt: 28 m. A 20—25 cm. hűmuszréteg alatt ismét homokréteg következik, a melyben különféle bronzkori tárgyakat (edényeket, állatesontokat és többféle eszközt) találtak. Mindezek elrendeződése bizonyította, hogy a bronzkori ember tüzelőhelye azon a hűmuszrétegen volt, a mely ma 2·27 cm. mélységben van. A közelben fekvő hecsei pusztán, több helyen eszközölt ásás alkalmával, szintén előkerült a hűmusztalaj a futóhomok alól. Ezek a homokbuczkák tehát a mostani korban is alakulófélben vannak.

Győr vármegye altalajáról keveset tudunk. Mély fúrásokat csak kevés helyen alkalmaztak s ezeket is csak víznyerés céljából. Az átfúrt rétegek rendszeres összegyűjtésére és azok szakszerű megvizsgálására nem gondoltak. Győr város területén több ártézi kút fúrtak, így legutóbb az épülő viaszos-vászongyárnál, a hol több mint 200 méter mélységig mentek le, de sem ennek, sem a többi fúrásnak az anyagát nem gyűjtötték össze. Pedig a hatóság közbelépése e tekintetben nagyon kívánatos volna. 1887-ben, a Kiskútnál létesített ártézi kút fúrása úgyszólván e sorok írójának a szeme előtt történt. A mennyire hivatalos elfoglaltsága engedte, lehető gyakran megjelent ott, gyűjtve és vizsgálva a felhozott anyagot. Habár a kút mélysége 175 méter, a felhozott anyagból még a mikroskoppal sem volt fölfedezhető semmi kövület s így ekkor az egyes korszakok határainak megállapításáról szó sem lehetett. Mindössze is kevés az, a mit az altalajról való vizsgálódásairól közölhet. Ugyancsak a Kiskútnál, már az előbb említett munkálatokat megelőző kutatás alkalmával, 17 méter mélységben, kavicsrétegben, találtak egy gránit vándorkövet, a melyen a karcolás és koptatás jól látható. Talán a fenékjéggel került ide. Az 1887-ik évben, a Győr mellett eszközölt Rábaszabályozási munkálatok alkalmával, a Rábának új medret

ástak, a mely mindenütt e folyó árterületén halad. Az új meder körülbelül 5 méter mélységre föltárta a rétegeket. A hümuszréteg alatt sárgás agyag található, lefelé homok és homokos kavicsréteg, lejjebb a kavicszemek mind nagyobbak lesznek s mogyoró-, dió- és tojásnagyságú hömpölyökké változnak. E durva kavics között, Győr közelében, 5 méter mélységben, három vándorkő bukkant elő (20—60 cm. átmérőjű). Az egyik darab gnájsz, a másik gránit, a harmadik biotit-orthoklász-plagioklász-amphibol-quarztrachit. Már e kövek nagysága, mely a kavicsréteg szemeitől óriási arányban elüt, arra a föltevésre készitet bennünket, hogy csak a jég postáján érkezhettek ide. Nagyobb jégdarabokhoz hozzánöve és tán jégárrakról leszakítva, vagy a fenéjéggel tova uszva, vándoroltak a hegyes vidékről mostani helyükre. A vándorkövekkel együtt találtak mammut-fogat, csigolyákat, lapoczkákat, bordákat, mellső és hátsó végtagsontokat, a *Rinoceros tichorhinus*-nak két koponyáját, az *Ursus priscus*-nak koponyáját, az *Equus caballus fossilis* alsó állkapcsát, a *Cervus elaphas agancsait* és koponyaacsontjait, a *Bos urus* koponyaacsontját szarvakkal, két emberi koponyát, szarvasagancs-darabot, a mely a közepén keresztül van fúrva, kőből csiszolt vésőket, baltákat, edényeket. Mindezeket a tárgyakat, a kavicssal és a fentemlített vándorkövekkel együtt, a víz hordta össze, meg nem határozható helyekről, valószínűleg a diluviális kornak, a jég korszaka után következett időszakában. Mindez adatokat tájékoztatólag kiegészíti a győri benedekrendi székház udvarán megkísérelt ártézi kútúrás. Itt ugyanis 47.3 méter mélységben, körülbelül 5 cm. vastag turfa-réteget találtak, kis *Planorbis marginatus* csigákkal. Győr közelében, Csanak községnél, kútásás alkalmával, 14 méter mélységben, 10 cm. vastag szénréteget fedeztek föl, a melyben nem találtak ugyan kőületeket, de a melynek az előbbivel egy időben kellett képződnie. E turfás szénréteg kora a benne talált kőületből diluviálisnak vehető. Hogy ez alatt van-e még egyéb, más diluviális korbéli lerakódás, vagy azonnal idősebb emeletek következnek és hogy ezek, különösen a vármegyében kiképződött pontusi emelet rétegei, mily mélységre terjednek le, azt kőületek hiányában eddig nem sikerült megállapítani. Az eddigi adatokból tehát valószínűséggel csak arra következtethetünk, hogy a diluviális kor rétegei Győrött 47.3 m. mélységre hatolnak le. Hogy most már az a turfaréteg ebben a mélységben a diluviális kor mely időszakában képződött, arra a fölötte levő és előbb leírt kavicsrétegből következtethetünk, a mely vándorköveket tartalmaz. E szerint tehát a diluviális kor elején kellett annak lerakódnia, a mikor másutt a jégkorszak uralkodott.

Mint az eddigiekből látható, Győr vármegye legidősebb rétegei a pannoniai korszakba nyúlnak vissza, tehát ebben az időben e vármegye területe épp úgy, mint az egész Kis-Alföld, víz alatt állott.¹⁾ Az Alföldnek geologiai története egyszersmind Győr vármegyéé is, mely a Kis-Magyar-Alföldnek része.

Eghajlat.

Győr vármegyének, mint általában a Kis-Alföldnek, az éghajlata kontinentális jellegű. A dunántúli dombos vidék éghajlatától lényegesen nem tér el és mind a kettőé közel áll a Nagy-Alföld éghajlatához. Jellemzője a hosszú, meleg nyár és a hideg tél, mind a kettő aránylag kevés csapadékkal.

Habár a Kis-Alföldnek és így Győr vármegyének az éghajlata általában a Nagy-Alföldéhez hasonlítható, azért az előbbi mégis kedvezőbbnek mondható, a mennyiben az esőzések kedvezőbb eloszlásánál fogva, az ellentétek annyira nem élesednek ki. Mégis e vármegyére is alkalmazható, a mit Sáringer K. a dunántúli dombos vidék több helyéről mond: »mindegyik hely ki van téve annak az eshetőségnek, hogy bármely hónapja nagyon száraz, vagy nagyon csapadékos lehet.« Nagy havazás itt is ritka. Vannak évek, mikor a Duna felszínét oly hatalmas jégpánczél borítja, hogy heteken át a teherhordó kocsik biztos közlekedő útjaként szolgál. Ellenben találkoznak esztendőök, a melyekre

¹⁾ V. ö. Balbi-Czirbusz, Egyet. Földr. V. 1. — Treitz Péter, Magyar-Ovár környékének talajtérképe. Földt. Int. évkönyve, XI. k., 7. f. — Inkey Béla, Mezőhegyes és vidéke agronomgeologiai szempontból. Földt. Int. évk. XI. k., 6. f. — Inkey B., Tájékozódás az Alföld földtani képződményeiben és talajviszonyaiban. Földt. Int. évi jelentése, 1892. — Halaváts Gyula, Az Alföld Duna Tisza közötti részének földtani viszonyai, Földt. Int. évk., XI. k., 3. f. — Czirbusz Géza dr., Alföldünk állóvizei. Földr. Közl. XIX. k. — Hanusz István, A nagy magyar Alföld földrajzi jellemképeiben. Kecskemét 1895. — Hanusz István, A nagy magyar Alföld fejlődése történetéből. Földr. Közl. XII.

ráillik az, a mit Hanusz I. a Nagy-Alföldről mond : »Januárban nem egyszer búvik elő a gyöpnék zöld bársonya az enyhébb talajból, midőn a hó elolvad, vagy néha karácsonyunk is akad, midőn az ibolya nyílik a szabadban.« (Hanusz I., A Nagy magy. Alföld földr. jellemképekben 109. l.) — E vármegyéről 1853. január 20-áról fel van jegyezve, hogy a vadrepcze virágzott és gyümölcsöt érlett. Az itteni éghajlatnak egyik jellemző vonása az is, hogy a hosszantartó szép tavasz ritka, ellenben a késő tavaszi fagyos napokat egyszerre forró nyári napok váltják fel, mint Hanusz (i. m.) a Nagy-Magyar-Alföldről mondja : »a tavasz gyakorta alig egyéb, mint a télnek és nyárnak elkeseredett küzdése egymással.« Forró és száraz nyárban nem egyszer van része a vármegyének. Még a legkellemesebb és legállandóbb időszak az őszi, hacsak ezt is a néha korán bekövetkező esőzés, sőt havazás, meg nem rontja.

A vármegye éghajlatára vonatkozó feljegyzések legelőször Pannonhalmán történtek. E feljegyzések adatait dolgozta fel Sáringer J. K. az 1874—1890. terjedő időszokról, »Pannonhalma éghajlata« című munkájában. Ez adatokból közlünk itt néhányat Győr vármegye éghajlatának jellemzésére. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Pannonhalma, magas fekvésével, (282 m. a tenger színe felett), inkább a vármegye dombosabb vidékének éghajlatát tünteti fel, a melytől a lapályosabb vidék, ha lényegében nem is, de azért mégis elüt.

Uralkodó két fő szélirány első sorban a nyugati, másodsorban a délnyugati. Az uralkodó nyugati és délnyugati szélirány magyarázatára szolgál, hogy a Nagy-Magyar-Alföldön, a nyár kivételével, minden évszakban alacsony légnyomású terület van, a mely felé a levegő áramlik. A szélirányok eloszlása az egész évben, százalékokban kifejezve, a következő : É. 11, Ék. 2, K. 6, Dk. 7, D. 11, Dny. 17, Ny. 23, Ény. 22. Vagyis Pannonhalmán a Ny. és Dny. szél küzdenek hónapról hónapra az elsőségért és csak egyszer — novemberben — lesz a Dny. főiránynya. A Ny. és Ény. mellett még a Dny., D. és É. fordulnak elő gyakrabban, a többi ritkán ; tehát a nyugati irányokkal, mint főirányokkal szemben legritkábbak a velük ellentétes Ék., É. Dk. szelek. Feltűnő Pannonhalmán a szélsendő hiánya. A tengerszínre átszámított légnyomás közepe 762·4. A légnyomás közepe egész évben 736·9 ; a legnagyobb légnyomás 759·6 ; a legkisebb 713·4.

Bizonyára valamennyi éghajlati tényező között a hőmérséklet az, a mely a vármegye területén leginkább elüt. A lapályosabb helyek hőmérséklete kell hogy különbözzék a Pannonhalmán jelzett hőmérséklettől, de ez a különbség leginkább a napi ingadozásokban nyilvánul. Megfigyelésekből tapasztalták, hogy magánosan álló hegyek, a melyekhez Pannonhalma is számítható, hőmérsékleti viszonyokra nézve megegyeznek a párisi Eiffel-tornyon és másutt is végzett észlelések eredményeivel. A nappali erős sugárzás felmelegíti a talajt, ez pedig a vele érintkező levegőréteget, a mely erre felemelkedik, de a helyébe tóduló levegő csakhamar újra felmelegszik, így tehát nappal a legmelegebb réteg állandóan a föld felszínén van. Éjjel pedig a föld felszíne a gyors kisugárzás következtében hamar lehül és lehűti a fölötte levő levegőréteget is, a mely most nem száll fel, hanem a föld színén marad. Ilyenkor a legmelegebb levegőréteg nem a talajon, hanem mindig nagyobb-nagyobb magasságban található, a szerint, a mint a kihülés fokozatosan előrehaladt. Innen van, hogy Pannonhalmán, szélsendő időben, éjjel, a domb tetején a levegőt melegebbnek találjuk, mint a domb aljában. A hőmérsékleti viszonyok helyesebb megítélése szempontjából egy-két távolabb, habár Győr vármegye határán kívül eső, de azért a Kis-Alföld lapályosabb részén fekvő hely hőmérsékleti viszonyait is közöljük. A hőmérséklet átlagos évi közepe Pannonhalmán 9·5 C° ; Magyaróvárott 9·5° ; Ógyallán 8·1° ; Pozsonyban 9·9°. A hőmérséklet átlagos közepe évszakonként : Tél Pannonhalmán —0·7 ; Magyaróvárott —1·2 ; tavasz Pannonhalmán 9·2 ; Magyaróvárott 9·6 ; nyár Pannonhalmán 19·5 ; Magyaróvárott 19·7 ; őszi Pannonhalmán 9·9 ; Magyaróvárott 9·8. Különbség tél és nyár között Pannonhalmán 20·2. Magyaróvárott 20·9. Az év leghidegebb hónapjában, januárban, az átlagos hőmérséklet Pannonhalmán —1·7 ; Magyaróvárott —2·0, Pozsonyban —1·4 ; Ógyallán —2·2. A legmelegebb hónapban, júliusban, Pannonhalmán 20·6 ; Magyaróvárott 20·8 ; Pozsonyban 21·2°. A legmagasabb hőmérséklet volt Pannonhalmán +34·4 ; a legalacsonyabb —20·8.

Pannonhalma csapadékviszonyait Sáringer J. K. (Pannonhalma éghajlata 118 l.) a következőleg jellemzi: »Leggyakoribb a csapadék tavasszal s csak ezután következik a nyár. Legritkább a csapadékos napok száma télen. A csapadékos napok maximuma májusra és júniusra esik, míg a legtöbb csapadékmennyiséget feltűntető augusztus, a csapadékos napok számát illetőleg a legkevesebbek közé tartozik. A nyári hónapokban ritkábban, de nagyobb mennyiségben esik, mint tavasszal. Az ősze tekintetben közel áll a nyárhoz«. Az egész évi csapadék közepes mennyisége Pannonhalmán 599 mm., a mely évszakonként következőleg oszlik meg: télen 113, tavasszal 150, nyáron 170, őszzel 166. A csapadékos napok közepes száma egész évben 110. A legnagyobb csapadékmennyiség volt egész évben 894, legkisebb 470. A csapadékos felhő nyáron leggyakrabban nyugat felől, más évszakban leggyakrabban éjszaka felől jön, keletről pedig legritkábban. Egy évre átlag 17 zivatar, 1 jégesés, 21 hóesés jut. E vármegyéről is elmondhatjuk azt, a mit általában az alföldekről, hogy esőzési viszonyai nagyon szélsőségesek. Van olyan nyár, a melyben az átlagos esőmennyiség megkétszereződik, csak hogy ez ritka. Habár a legtöbb esőmennyiség nyárra esik, azért a nyár mégis rendszeren meleg és száraz.¹⁾

Ifj. Schilberszky Károly (Földr. Közlemények, XIX. 211. l.) a Nagy-Magyar-Alföld éghajlatát, az esőzések kedvezőtlen megoszlása, a nagy nyári meleg és a levegő szárazsága miatt, a délorosz és ázsiai puszták, steppevidékek éghajlatához hasonlítja, a Kis-Alföldről pedig a következőket mondja: »A Kis-Magyar-Alföldnek, a bécsi medencének, a morva és cseh síkságnak a nagy Alföldéhez hasonló éghajlata van, csak hogy itt az éghajlati ellentétek kevésbé szembeszökők; a levegő már itt nyáron nem oly száraz, a nyárközépi esőtlen aszályok is ritkábbak és rövidebb ideig tartanak«.

Flóra.

Győr vármegye kryptogam-növényzete tanulmányozásra vár. A vármegye területén előforduló egy-két edényes kryptogam kivételével, a növényvilág ez óriási csoportjáról az irodalomban nem találunk adatokat. E sorok írója a vizsgálatai közben észlelt idetartozó nemeket és fajokat itt felemlíti.

A telepes kryptogamok e csoportja, habár az alaki változatosság tekintetében nem is olyan gazdag, mint a kétszikű növények, de azért e vármegye növényvilágában nagy szerephez jut. Nedves földön, falakon, régi fatörzseken, stb. zöld színű bevonatot alkot a társaságban élő, egysejtű moszatok serege, a melyek nem annyira a fajoknak, mint az egyedeknek a számával tűnnek fel. Ilyenek a *Gleocapsa polydermatica*, *Protococcus viridis*, *Pleurococcus vulgaris*, a Diatomaceák közül több apró *Navicula* és különösen a *Hantzschia amphiosis*; ez egysejtűekhez csatlakoznak a fonálalakú, kékeszöld *Oscillaria*-fajok, az olvasószerű *Nostoe commune*, továbbá a *Siphonaeae*-rendből a *Botrydium granulatum* s a *Vaucheria sessilis*. A moszatok a vizekben már sokkal gazdagabbak a fajokban, mint a nedves helyeken. E vármegyében, a hol különösen a nagyobb folyók mentén sok a mocsár, a fajokat tekintve, nagy számban és helyenként oly nagy tömegben fordulnak elő, hogy még a mélyebb mocsarak vize is tömve van a nép nyelvén békanyálnak ismert fonálmoszatokkal. — A *Spirogyra quinina* Kütz., *Spirogyra elongata* és több más *Spirogyra*-faj, *Zygnema cruciatum*, *Ulothrix zonata*, *Cladophora glomerata*, egyéb más *Cladophora*, *Conferva*, *Ulothrix*, *Oedogonium*-fajok között találni a *Hydrodictyon utriculatum* tömlőforma telepeit; az *Oscillaria viridis* és *O. princeps* kékeszöld fonalai, a *Spirulina major* Kütz., a *Pandorina Morum* sajátos mozgásai teszik élénkké az egyhangú, mozdulatlan zöld fonalakat. A *Pediastrum granulatum*, *Closterium moniliferum* és a *Desmidiium*-félék családjából több más *Closterium* és *Cosmarium*-faj az ide-oda úszkáló sok egysejtű és csinos rajzolatú *Diatomacea* egészítik ki a képet. A mélyebb mocsarak és állóvizek fenekét a *Chara* különféle fajai lepik el, különösen a *Chara foetida*. Mint általában mindenütt, e vármegye mocsaraiban is ily társaságban találjuk az Algákat. A fonálmoszatokkal megtelt mocsarak, ha hirtelen kiszáradnak, fehér papírnemű réteg vonja be a talajt, ez az ú. n. meteorpapír; nem egyéb ez, mint a színüket elvesztett és összeszáradt fonálmoszatok halmaza.

¹⁾ V. ö. Fehér I., Győr megye és város Őrjegyetemes leírása. — Sáringer J. K. Pannonhalma éghajlata. 1896. és u. a. szerző, A Balaton környékének éghajlati viszonyai. Budapest, 1898. — Hanusz I., A Nagy Magyar Alföld, 1895. — A levegő fizikai földrajza, írta Cholnoky Jenő, Bpest, 1903. — Természettudományi Közlöny több évfolyama.

A Schizomyceták közül a mocsaras vizekben több Cladotrix-faj él, különösen a *Cl. dichotoma*. A Bacteriumok közül a *Vibrio*-, *Bacillus*-, *Micrococcus*- és *Spirillum*-fajok. A vízben, a moszatokon élőködnek a *Chytridium*-család fajai. Legnagyobb részt vízben, rothadó állati vagy növényi anyagon élnek a *Saprolegnia*-család tagjai. A nyálkás gombák rendjéből ismeretes a káposztatorzán élőködő *Plasmodiophora brassicae*. A növényeken élőködő és ezáltal gyakrabban kárt okozó gombák közül megemlíthetők: a *Phytophthora* (*Peronospora*) *infestans*, mely a burgonya leveleinek megbetegedését és gumójának rothadását okozza. Erzékeny csapást mért e vármegyében is a szőlőtermő vidékekre a *Peronosporaceae* családjának egy másik faja, a *Plasmodiophora viticola*; a *Phylloxera*val együtt ez okozza, hogy a mai szőlőművelés olyanmilyra költségessé vált. Magyarul szőlőragyának nevezik. A vele rokon *Cystopus*-nem fajai leginkább a keresztes virágú növényeken idéznek elő betegségeket, különösen a *Cystopus candidus* a *Capsella bursa pastoris* fehér rozsdáját okozza. Az *Exoascus pruni* a szilvagyümölcs elfajulását, az *Exoascus deformans* az őszibarack és a cseresznyefák leveleinek elváltozását okozzák. A *Peziza*-nem számos faja a fák törzsein és ágain élőködik. A *Peziza Fuckeliana*-fajnak egy fejlődési alakja, a *Botrytis cinerea* sok növényt megtámad, különösen a lóherét és a hagymás növényeket, sőt még a fűnemű növények leveleit is. A velük rokon *Rhytisma acerinum* az *Acer*-fajok, a *Rh. salicinum* a kecskefűz levelein idéznek elő fekete, kéregszerű foltokat. Az *Erysiphe*-nem számos fajai a liztharmat nevű betegséget idézik elő sok növénynek a levelein. Így pl. a füveken és gabonaneműeken az *E. graminis*, más növényeken pedig egyéb *Erysiphe*-fajok okoznak hasonló betegséget. Legnevezetesebb e csoportból az *Oidium Tuckeri*, a mely a szőlő liztharmat nevű betegségét idézi elő. — A *Fumago salicina* a fűz- és egyéb fákon koromharmat nevű betegséget okoz; az *Claviceps purpurea* az anyarozs betegséget okozza; a *Fusicladium dendriticum* az almafa levelein és az éréfélben levő almagyümölcsön idéz elő fekete rozsdafoltokat; a *F. pirinum* a körtén támaszt hasonló megbetegedést. Az üszög-gombák közül az *Ustilago Carbo* a búza, árpa, zab üszögbetegségét idézi elő, az *U. Maydis* a kukoricáét, az *Urocystis occulta* a rozs üszkösödését, a *Tilletia Caries* a búzaszem üszkösödését okozza. A rozsdagombák közül a *Puccinia graminis* a rozs, búza, árpa, zab és sok más fűnemű növény rozsdabetegségét idézi elő. Egyik fejlődési alakja, az *Aecidium Berberidis*, a sóskafa levelein okoz sárgás-piros foltokat más *Puccinia*-fajok pedig más növényeket támadnak meg. Az *Aecidium Euphorbiae* az *Euphorbia Cyparissias* rozsdáját alkotja. Az *Uromyces*-nem fajai szintén sok növénynek okoznak betegséget. A *Roestelia cancellata* a körtének, a *R. penicillata* az almának a rozsdabetegségét okozza.

Nevezetesek a gombák közül az új n. rovarölő gombák. Az *Empusa muscae* őszszel a legyeket seregesen pusztítja el. A czukorrépa nagy ellenségének, a *Cleonus punctiventris* ormányos bogárnak az *Isaria destructor* nevű gomba, a cserebogár pajorjainak a *Botrytis tenella* nagy pusztítója. Az ehető gombák közül Pannonhalmán a következők találhatók: *Boletus edulis*, *B. variegatus*, *B. scaber*, *Lepiota procera*, *Psalliota* (*Agaricus*) *campestris*, *Ps. arvensis*, *Ps. silvatica* Schaeff., *Marasmius oreades*, *M. scorodonius*, *Cantharellus cibarius*, *Russula vesca*, *R. virescens*, *Collybia esculenta*, *Tricholoma Pomonae*, *Tr. terreum*, *Pholiota mutabilis*, *Pleurotus ostreatus*, *Morchella esculenta*, a mérgesek közül pedig: *Boletus Satanas*, *Anamita muscaria*, *A. phalloides*, *Russula emetica*.

A gombák és az algák együttéléséből származó zuzmók leginkább a vármegye erdős területein vannak képviselve. Közülök a következőket említhetjük meg: *Usnea barbata*, *Ramalina fraxinea*, *Cladonia rangiferina*, *Cl. macilenta coccifera*, *Peltidea canina*, *Cenomice pixidata*, *Botrya ciliaris*, *Parmelia gracilis*.

Mocsaras vizekben a májmohák osztályába tartozó *Riccia natans* L. található nedves partokon és mély utakban, továbbá a kutak kövein ott látjuk a *Riccia glauca*-t és a *Marchantia polymorpha*-t, dombos erdőkben a fák tövein a *Jungermannia complanata* és a *Frullania Tamarisci* élnek. A lombos mohák közül Pannonhalmán és a közeli Illok erdőben a következőket gyűjtötte e sorok írója: *Bryum argentatum* L., *Bryum cuspidatum* Schimp., *Br. coespiticum* L., *Dicranum purpureum*, *Didymodon purpureum*, *Encalypta vulgaris* Hedw., *Fissidens taxifolius* Hedw., *Fumaria hygrometrica* Hedw., *Gymnostomum*

ovatum, *G. fasciculare* Hedw., *G. pyriforme*, *Hypnum abietinum*, *H. cupressiforme* L., *H. delicatulum* L., *H. luteo-viride*, *H. nitens*, *H. nutabulum*, *H. Schreberi* Willd., *H. splendens*, *H. squarrosum* Schimp., *H. triquetrum*, *H. velutinum*, *Laersia pulvinata* Hedw., *Leskea polycarpa* Hedw., *Leucodon sciuroides* Schwägr., *Mnium undulatum* Hedw., *Ortotrichum pumilum* Sw., *O. speciosum* Nees., *Phascum brioides*, *Ph. cuspidatum* Schreb., *subulatum*, *Polytrichum undulatum* Hedw., *Syntrichia ruralis* Brid., *Weissia viridula* Hedw.

A vármegye területén előforduló edényes növények legnagyobb része az ú. n. phanerogamok csoportjába tartozik. Az edényes kryptogamoknak csak alig van egy-két képviselőjük, legtöbbször még a zsurlók, *Equisetaceák* rendjéből. Négy fajt említ Ebenhöch F. alább idézett munkájában; ezeken kívül gyűjteményében még a következőket találtuk feljegyezve: *E. elongatum*, *arvense* var. *β. serotinum campestre, pratense*; mind a négy Koronczóról, *E. arvense* a győri Városrétről. A vízi harasztok közül csak a *Salvinia natans*, a szárazföldi harasztok közül az *Aspidium aculeatum*-ot említi Ebenhöch Koronczóról. E sorok írója pedig az *Asplenium ruta muraria*-t találta a pannonhalmi várfalon.

A Győr vármegye phanerogam növényzetével megismerkedni óhajtok már nincsenek kényserítve oly járatlan ösvényeken haladni, mint azok, a kik a kryptogam növényzetét kutatják. Az irodalom e fajta termékei közül első sorban meg kell említenünk Ebenhöch Ferencz »A megye viránya« című művét (lásd Fehér I. Győr megye és város egyetemes leírása, 1874.), mely, habár szerzője szerénységből azt mondja, hogy »távol áll a teljesség igényétől«, mégis a vármegye növényzetének elég hű képét adja. Kitűnik ez már a felsorolt növények nemeinek és fajainak számából is (439 nem, több mint ezer faj), ezenkívül abból, hogy a vármegye egész területét felöleli. Ebenhöchnek e szisztematikai munkáját kiegészíti még a legújabb időben megjelent két növényföldrajzi munka. Az egyik Polgár Sándor »Győr vidékének vízi és vízparti edényes növényzete« stb., a győri m. k. áll. főrealiskola értesítője 1902/3. évről; a másik Zoltán Vilmos: »Győr viránya« stb. Győr 1904. című munkája.

Fauna.

Győr vármegye mikroszkopos állatvilága szintén vizsgálódásra vár. A véglények (Protozoa) törzséből változatos alakok népesítik be vizeinket. A Rhizopodákhoz tartozó Amoebidák családjából megtaláljuk az egysejtű, fal nélküli protoplazma-tömegecskékből álló *Amoeba difluens*, *A. verrucosa* és *A. proteus* alakjait, a melyek lomhán csúszkálnak és körülölelik állásaikkal a náluk is kisebb élő lényekből álló táplálékukat. Óraüveghez hasonló héjban él az *Arcella vulgaris*, a vele rokon *Arcella aculeata* pedig különféle idegen tárgyakból, pl. homokszemekből, stb. készíti magának tokot. A gömbölyded alakú *Gromia chitinhéjas*. A napállatkák (Heliozoa) rendjéből szintén találunk képviselőket vizeinkben. A Flagellaták rendjéből sokszor találkozunk állóvizeinkben az *Euglena*-nem képviselőivel, különösen az orsóalakú, zöld színű, piros szemfoltos *Euglena viridis*-szel, a serlegszerű hüvelyben élő *Dinobryon* nem fajaival s a táblácskából összetett pánczélú *Peridinium*-nem alakjaival. Az ázalagok (Infusoria) közül gyakran lehet látni a *Vorticella*-nem képviselőit, különösen a *V. nebulifera*-t, vízi növényekhez tapadva; gyakoriak még a *Stylonchya mytilus*, *Euplotes Charon*, *Chilodon cucullus*, *Stentor polymorphus*, *Paramecium aurelia* és *bursaria*, stb.; a békák végbelében él az *Opalina ranarum*. A Spongiák köréből a *Spongilla fluviatilis* gyakran található a víz alá merült növényrészeken, a mint azokat zöldes vagy sárgás kéreggel bevonja.

Az édesvízi polypok közül a *Hydra viridis* közönséges állóvizeinkben a békalencse és a zöld vízi moszatok között. A galandférgek (Cestoda) közül a *Tenia solium*, a méctelyek közül a *Distomum hepaticum* ismeretes e vármegye területéről, a Turbellariák közül a *Dendrocoelum* és a *Planaria* nemek fajai a gyakrabban előfordulók. A kerek férgek (Rotatoria) közül gyakran találjuk a *Branchionus*-nem fajait vizeinkben, úgyszintén közönséges alak a *Rotifer vulgaris*, valamint a *Hidatina senta* is. Ezekon kívül egyéb fajokkal is elég gyakran találkozunk. A fonálférgek (Nematelmia) közül az iszapan rendesen ott él a *Rhabditis nigrovenosa* és a *Dorylaimus stagnalis*, a *Diplogaster rivalis* pedig a vízben és a nedves földön is tartózkodik, a *Tilenchus tritici* a búzában, az *Anguillula aceti* az ecetben él, az *Ascaris lumbricoides* az emberben, egyéb *Ascaris* fajok különféle állatokban. A gyűrűsférgek (Annulata) csoportjából

közönségesek a piócák, a *Hirudo medicinalis*, *officinalis*, *Haemopsis vorax*, *Aulastomum gulo*, *Nephele vulgaris*; ezeken kívül egyéb más fajok halakban és csigákban élőködnek, a sertelábú férgek (*Chaetopoda*) közül gyakori a *Naias proboscidea*, a *Chaetogaster vermicularis*, a földi giliszták (*Lumbricidae*) közönségesek, mint a *Lumbricus terrestris*, *communis* és *variegatus*.

A rákfélék (*Crustacea*) közül a sertelábúak (*Copepoda*) családjából állóvizeinkben gyakoriak a *Cyclops* fajok, a kagylós rákok (*Ostracoda*) közül pedig a *Cypris* fajok; a levellábú rákok (*Phyllopora*) közül a vízi bolhák (*Cladocera*) számos nimmal fordulnak elő, közöttük a *Daphnia* legismeretesebb; a kopolytűs lábúak közül pedig az *Estheria*, *Apus* és *Branchipus* fajok vannak elterjedve. A gyűrűs rákok (*Arthrostraca*) rendjéből a *Gammarus pulex* és *G. fluviatilis* közönségesek. Az egyenlő lábú rákok (*Isopoda*) fő vízi képviselője, a mindenütt előforduló *Asellus aquaticus*, a szárazföldön élő *Oniscus* nemből pinczékben, nedves folyosókon gyakran találjuk a pinczebogarát (*Porcellio scaber*), falakon közönséges az *Oniscus murarius*, nedves helyeken a kövek alatt gyakori az *Armadillo vulgaris*. A tízlábúak (*Decapoda*) közül ismeretes alak a folyami rák (*Astacus fluviatilis*).

A százlábúak (*Myriapoda*) közül a *Lithobius forficatus* és a *Julus terrestris* fordulnak elő gyakrabban a nedves helyeken.

A pókfélék (*Arachnoidea*) osztályából, az atkák (*Acarina*) rendjéből a *Macrobiotus Hufelandii* a mohok között, a háztetőkön s több más helyen él, a vízben pedig a *M. macronyx*, a *Macrogaster folliculorum* az ember hajtüszőiben, a *Sarcoptes scabiei* az ember rühbetegségének előidézője, a *Tyroglyphus siro* a sajtban. A különféle állatok élőködő atkái közül a legismeretesebb a kullancs, *Ixodes ricinus*, leginkább kutyákon, de egyéb állatokon és alkalomadtán még az emberen is élőködik. A vízi atkák közül élénk vörös színükkel feltűnők a *Hydrachna cruenta* és a *Lymnocharis holosericeus*. A szárazföldön növényeken él a skárlátpiros *Trombidium holosericeum*.

Az ugrópókok közül mindenütt található, de különösen a verőfényes kerítéseken és háztetőkön az *Epiblemum scenicum*; egyéb fajok és nemek e csoportból szintén találhatók, a melyek épp úgy, mint az e vármegyében előforduló pókok egész osztálya és általában az eddig felsorolt állatok osztályai, tanulmányozásra várnak. A fűgépókok (*Citigrada*) közül a *Dolomedes*, *Trochosa* és *Licosa* nemek fajaival találkozunk. Az oldaltjáró pókok közül a *Xysticus cristatus* és *viaticus* fordulnak elő gyakrabban. A tölcseralakú hálót szövőkök közül ismeretesek a házi pók (*Tegenaria domestica*) és az érdekes vízipók (*Argyrometa aquatica*), egyéb nemek (*Segestria*, *Drassus*, *Clubiona*, stb.) és fajok szintén gyakran előfordulnak. A kerek hálót szövőkök közül a kereszt-póknak (*Epeira*) itt is sok faja él. A földben csőszerű lyukat ás magának és azt hálóval kibéleli az *Atypus piceus* (Illok erdőben). A kaszás pókok (*Phalangium*) több fajával szintén gyakran találkozunk, valamint az álskorpiók közé tartozó *Chelifer cancrioides* is előfordul.

A Hemipterák közül a *Pediculina* család tagjai az emberen és az állatokon élőködnek. A pajzstetvek (*Coccidae*) családjából a *Lecanium vini* a szőlőn, *L. piri* a körtén, a *L. robiniarum* az akáczfán élőködnek, a *Mitilaspis pomonorum* az almafa-galyakon, más növényeken egyéb nemek és fajok találhatók. A sokféle növényen élő, különféle fajú levéltetvek (*Aphis*) közül különösen megemlítést érdemelnek a rózsza, a szilfa, az akácza levéltetve, de különösen a szőlők pusztítása által oly érzékeny károkat okozó *Phylloxera*. A kabócák (*Homoptera*) közül a *Cicada orni* és *haematodes*, a *Centrotus cornutus*, *Aphrophora spumaria*, a *Deltocephalus striatus* s több más faj fordulnak elő. A vízi poloskák közül a *Notonecta*, *Nepa* és *Hydrometra* családok képviselői ismeretesek. A félszárnyúak egyéb családjait, mint a *Reduviidae*, *Membranacei*, *Capsidae*, *Ligaeidae*, *Coreidae*, *Pentatomidae* szintén elég bőven találjuk képviselve.¹⁾

A kétszárnyúakból a szárnyatlanok, bábszülők, szúnyogok, *Tipulidae*, *Tabanidae*, *Asilina*, *Muscida*, *Oestrída* több-kevesebb nimmal és fajjal fordulnak elő (Méry E. i. m.). E rend képviselői mind nemeikre, mind fajaikra nézve

¹⁾ Néhányat közülök felemlít Méry Etel, Győrmege állatvilága című munkája. — Fehér I., Győrmege és város egyetemes leírása, 155. l.

természetesen sokkal nagyobb számban vannak elterjedve, mint a mennyit Méry E. idézett munkája elősorol. Részletesebb tanulmányozásuk a jövő feladata. Az emberre nézve clég fontosak, részint mint hasznot hajtók, részint mint kárt okozók. Főhasznuk, hogy a virágtermékenyítésen kívül, a rothadó szerves anyagokat eltakarítják; de ebben leginkább álczáik szerepelnek. Egyesek közülök az emberre valósággal veszélyesek, a ragályos betegségek és hullamérgek terjesztése és az emberre való áthurcolása által. E tekintetben elég nagy szerep jut a házi légynek is. Némely szúnyogfajokról (*Anopheles*) újabb időben derült ki, hogy azok a váltóláz plasmodiumának (*Plasmodium malariae*) terjesztői. Az említett módokon a házi állatokban is sok kárt okoznak egyes Diptera-fajok. Különben is sok fajnak az ember és az állatok vére lévén a tápláléka, e miatt kiszámíthatatlan kellemetlenséget okoznak nekik, mások pedig petéiket és álczáikat rakják az állatok testébe. A növények, különösen a gabonaneműek pusztításával a *Cecidomyák* és rokonaik szintén károkat okoznak. Ezeken kívül a viráglegyek (*Anthomyidae*) számos faja pusztítja a gazdasági növényeket, a *Chlorops tenuiopus* pedig a gabonát.

A lepkék (*Lepidoptera*) rendjéből az aprólepkék (*Microptera*) mind a négy családjának (*Pterophorida* tollas lepkék, *Tineida* molypillék, *Tortricida* levélsodró pillék, *Piralida* tűzpillék) tagjai több nemmel és fajjal gazdagon vannak képviselve, de a vármegye területén előfordulókról idáig csak igen hézagos adataink vannak (v. ö. Méry E. i. m.). Az araszoló lepkék (*Geometrida*), a bagolylepkék (*Noctuida*), a szövőlepkék (*Bombycida*), az *Arctidae*, a *Zygaeidae*, a farontók (*Xylotropha*), a szenderek (*Sphingidae*), a nappali lepkék (*Papilionidae*) családjai nemekben és fajokban sokkal gazdagabbak, mint a mennyit Méry E. idézett munkájában elősorol. Az ízeltlábúak e rendjének tagjai, álca-állapotukban az ú. n. hernyók, az embereknek érzékeny károkat okoznak. Ezek közül itt csak néhányat említünk meg: *Tinea pellionella* a ruhamoly, *T. granella* a gabonamoly, *Cochylis ambiguella* a szőlőmoly, *Carpocapsa pomonella* az almamoly; *Tortrix viridiana* a tölgyön, *picana* a fenyőn, *rosea* a mogyorón, *ribeana* az almán, körtén, stb., *Pilleriana* a szőlőn; a *Zeuzera pyrina* alma, körte, hárs és egyéb fákat furkál össze, a *Heliothis dipsaceus* a kukoriczát, babot, lent, stb. károsítja; az *Agrotis segetum* a gabonát, a *Plusia gamma* a kukoriczát, a *Mamestra oleracea*, *pisi*, *persicaria* különösen a hüvelyes növényeket, a búcsus lepke (*Oenocampa processionea*) és a gyapjas lepke (*Oeneria dispar*) különösen a tölgyerdőket pusztítják, de más lombos fáokban, sőt a gyümölcsfákban is kárt okoznak, a *Gastropacha neustria* és *quercifolia*, a *Cossus ligniperda* a lombos fákat általában és a gyümölcsfákat pusztítják, a *Smerinthus populi* a nyárfát, a *Sphinx pinastri* a fenyőfát, a különböző *Pieris*-fajok a fákat, konyha- és gazdasági növényeket károsítják.

A hártvás szárnyúak (*Hymenoptera*) családjai: a fadarazsak (*Uroceridae*), levéldarazsak (*Tendredinidae*), gubódarazsak (*Cynipidae*), fémfürkészek (*Chalcididae*), *Proctotrupidae*, *Braconidae*, *Evaniidae*, a fürkészek (*Ichneumonidae*), hangyafélék (*Formicidae*), fémdarazsak (*Chrysidae*), a különnejű darazsak (*Heterogyna*), díszdarazsak (*Pompilidae*), kaparódarazsak (*Crabronidae*), a darazsak (*Vespidae*), a méhfélék (*Apidae*) mindnyájan több vagy kevesebb fajjal képviselve vannak e vármegye területén. Méry E. idézett munkájában e rendből úgyszólván csak néhányat említ meg, tehát ezek is tanulmányozásra várnak. A bogarak ez érdekes rendje régóta magára vonta már az emberek figyelmét. Közülök mindenesetre legismeretesebb s az embert a legjobban érdekli a szelíd méhe (*Apis mellifica*). A társaságban élő hangyák nemcsak hogy érdekesekek, de a sok rothadó anyag eltakarítása által hasznosak is, másrészt azonban, különösen a fanemű anyagok megrongálása miatt károsak. A hártvás szárnyúak közül sok faj azáltal hasznos, hogy petéit ártalmas rovarok álczáiba rakja, a melyeket a kikelő *Hymenoptera* álczák elpusztítanak. De akad közöttük sok kártékony is, különösen sok gubó és levéldarázs; így a *Neuroterus lenticularum* és *fumipennis* a tölgyfa levelein lencseszerű képződményeket okoznak, a *Cynips quercus folii* gömbalakú gubókat, a *C. calycis* a tölgyfák csészéjén idéz elő gubósodást, a *Tendredin spinarum*, a *Hylotoma rosarum*, a *Rhodites rosae* a rózsán élőködnek, a *Lophyrus rufus* az erdei fenyőben, a *Xyleborus dispar* a gyümölcsfákban okoz nagy károkat, a *Nematus*-fajok a fűzfélékben, a *Sirex gigas* a fenyőfában, stb.

A fedeles szárnyúak (Coleoptera) rendjéből, a levéltetveket pusztító hasznos katóka-bogarak (Coccinellidae) több fajjal vannak képviselve. Ezekre, valamint egyéb más Coleopterákra részletesebb adatokat találunk Méry E. idézett munkájában. A levélbogarak (Chrysomelidae) nemekben és fajokban nálunk is gazdagok. Ismeretes növénypusztítók. Különösen a földi bolha-nem (*Haltica*) fajai fordulnak elő nagy számban, és tömeges fellépésükkel nagy pusztítást okoznak. A czinczerek (*Cerambycidae*) családjá színtén gazdagon van képviselve. Az illatos pézsmaczcinczér (*Aromia moschata*) elég gyakori az itteni fűzfaligetekben, továbbá a szép és érdekes *Purpuricen* *Budensis* és *Koeleri* fajok is többször találhatók. A szűfélék (*Bostrycidae*) családjából Méry E. csak a betűző szút (*Bostrychus typographus*) említi, de tudomásunk szerint több faj is él itt. Az ormányos bogarak (*Curculionidae*) családjának sok kártékony neme és faja él a vármegyében, pl. a *Calandra granaria* a magtárakban, az *Anthonomus* fajok a gyümölcsfákban, a *Rhynchites*-fajok a különféle növényekben, a *Rh. Bachus* és *auritus* az alma- és körtefákban, a *Cleonus punctiventris* a cukorrépában, az *Apion*-fajok a gabonában és lóherében pusztítanak. A zsiszikkfélék (*Brucidae*) családjából való fajok, különösen a hüvelyes növények magvait pusztítják. A hólyaghúzó (Vesicantia) családjából ismeretesek itt a körisbogár (*Litta vesicatoria*) és a nünike (*Meloë*); mind a két nemet több faj képviseli. A pattanóbogarak (*Elateridae*) családjából nagy gabonapusztító az *Agriotes lineatus*, melynek álczája »drótféreg« néven ismeretes. A lemezcsápúak (*Lamellicornia*) családjából, kártételeinél fogva ismeretes a közönséges cserebogár (*Melolontha vulgaris*), a homokos területeken pedig a csapó cserebogár (*M. fullo*) szaporodik el és okoz különösen a szőlőkben nagy károkat. Egyéb idetartozó nemek és fajok nagy számmal vannak itt is, közöttük nem egy kártékony. A futóbogarak (*Carabidae*) családjából itt is károkat okoz a gabonafutrinka (*Zabrus gibbus*). Maga a család különben a vármegye területén is nemekben és fajokban elég gazdag. A Coleoptera rendjének egyéb, e vármegye területéről is ismert családjai még: *Mordellidae*, *Pyrochroidae*, *Melanosomata*, *Xilophaga*, *Cleridae*, *Malacodermata*, *Eucnemidae*, *Buprestidae*, *Byrrhidae*, *Dermestidae*, *Silphidae*, *Histeridae*, *Staphilinidae*, *Hydrophilinidae*, *Gyrinidae*, *Ditiscidae*, (v. ö. Méry E. i. m.). Ezekon kívül egyéb családok is előfordulnak neveikkel és fajaikkal. E rend részletesebb tanulmányozása színtén kívánatos.

A reczés szárnyúak (Neuroptera) rendje mind a négy családjának (*Phryganeidae*, *Panorpidae*, *Sialeidae*, *Megaloptera*) vannak itt képviselői, ámbár Méry E. igen hiányosan sorolja fel őket, mert közülök csak néhányat említ meg.

Az Orthoptera rendjéből, a Pseudoneuroptera alrend családjai közül, a Psocidae családnak ismeretes képviselői, a *Troctes divinatorius*, a portetű és *Tr. pulsatorius*, a könyvtetű, a Perlidae családból a *Perla viridis* fátyolka, a kérészek (*Ephemera*) családjából az *Ephemera vulgaris* és a *Palingenia longicauda*, a szitakötők (*Libellulidae*) családjából több nem és faj, az Orthoptera genuina alrendből a tücsökfélék közül a házi és mezei tücsök s az őszi estéken mélabúsan pirregő őszike (*Oecanthus pellucens*), a lótetű (*Grillotalpa vulgaris*), a sáskák (*Aeridae*) családjának több neme és faja, a Mantidae család ismeretes képviselője a *Mantis religiosa*, a csótánok (*Blattidae*) családjából a *Blatta germanica* és a *Periplaneta orientalis*, a fülbemászók (*Forficulidae*) családjából a *Forficula auricularis*. Az egyenes szárnyúakhoz sorolható még a *Tripsidae* család, a melyből a *Trips cerealium* ismeretes gabonapusztító.

Végül megemlítendő még a sertefarkúak (*Thysanura*) rendje, a melyből a *Podura aquatica* néhol a vizeken töméntelen mennyiségben található; a *Lepisma sacharina*, a lakásokban közönséges.

A puhatestűek (Mollusca) állattörzséből a fejetlenek, a kagylók közül itt eddig ismeretesek az *Anodonta cygnea* és *anatina* s az *Unio* több faja. Ezek különben, valamint általában a Molluskák, e vármegyében idáig még csak kevéssé voltak tanulmányozva. A fésűskopoltyúsak (*Ctenobranchiata*) közül Méry E. i. m. egyet említ meg csak, s ez a *Paludina vivipara*. A tüdősek (*Pulmonata*) rendjéből a szárazföldiek közül 3 *Limax* fajt, 8 *Helix*, 1 *Bulinus*, 2 *Clausilia* s 1 *Pupa* fajt; a vizek közül 2 *Planorbis* és 5 *Limneus* fajt.

A halak közül a körszájúakból (*Cyclostomi*) a *Petromyzon fluviatilis*, a zománczos halakból (*Ganoidei*) a kecsége (*Acipenser ruthensis*), a viza (*Acipenser huso*) fordulnak itt elő, ez utóbbi nagyon ritkán. Méry E. i. m. a közön-

séges tokot (*Acipenser sturio*) is felemlíti, de itt valószínűleg az *Acipenser Guldendstädtii*-t kell értenünk, mert erről tudjuk, hogy a Dunában és mellékfolyóiban azelőtt gyakran előfordult, míg a közönséges tok a Fekete-tenger folyamvidékében nem található. A potykafélék (*Cyprinidae*) családjának képviselői a közönséges ponty (*Cyprinus carpio*), a közönséges kárász (*Carassius vulgaris*), a kövi kárász (*C. gibelio*), a közönséges czompó, vagy cigányhal (*Tinca vulgaris*), a márna (*Barbus fluviatilis*), a *Gobio fluviatilis*, az ökle (*Rhodeus amarus*), a pirosszárnyú keszeg (*Leuciscus rutilus*), a jászkeszeg (*Leuciscus virgo*), a dévérkeszeg (*Squalius leuciscus*), az őn (*Idus melanotus*), a szélhajtó kűsz (*Alburnus lucidus*), stb. A haresafélék családjából a közönséges harscsa (*Silurus glanis*) itt egyike a leggyakoribb halfajoknak. A tőkehalfélék (*Gadidae*) családjából a közönséges menyhal (*Lota vulgaris*) fordul elő. A sügérfélék (*Percidae*) családjából a folyami sügér (*Perca fluviatilis*), az *Aspro zingel* és *A. streber*, a fogassüllő és kőssüllő, a durbancsok (*Gasterosteus*) családjából a tüskés durbancs (*Gasterosteus aculeatus*) található.

A kétéltűek (*Amphibia*) osztályából, a farkasok (*Caudata*) rendjéből, a vizekben bőségesen él a tarajos göte (*Triton cristatus*) és a pettyes göte (*Triton teniatus*). A farkatlanok (*Anura*) rendjéből, a közönséges leveli béka (*Hyla arborea*), a közönséges varangyos béka (*Bufo cinereus*), a tüzeshasú béka (*Bombinator igneus*), a vízi varangyos béka (*Pelobates fuscus*), a kecskebéka (*Rana esculenta*), a gyepi béka (*Rana temporaria*).

A hüllőket (*Reptilia*) itt két rend képviseli, a gyíkok (*Sauria*) és a kígyók (*Ophidia*); ezek is nagyon hiányosan ismeretesek. A lábatlan gyík (*Anguis fragilis*), a fűrgő gyík (*Lacerta agilis*) és a zöld gyík (*L. viridis*). E két utóbbi közönséges, az első ritkább. A kígyók közül a vízi sikló (*Tropidonotus natrix*) közönséges; egyéb siklófajok nincsenek még tanulmányozva. Méry E. i. m. a vipérát (*Vipera berus*) is megemlíti, habár ennek előfordulásáról e vármegye területén nincs tudomásunk.

A madarak (*Aves*) osztálya már sokkal jobban tanulmányozott osztálya e vármegye állatvilágának, mint az eddig felsoroltak. Méry E. idézett munkája elég hű képét adja e vármegye madárvilágának. E szerint az úszók (*Natatores*) rendjét négy család képviseli: a *Colymbidae* családból három *Colymbus*-faj ismeretes: a *C. glacialis*, *arcticus* és *septentrionalis*, továbbá öt *Podiceps*-faj. A sirályok (*Laridae*) családjából 4 *Larus* és 3 *Sterna*-faj. A *Pelecanidae* közül a *Pelecanus onocrotalus* és 2 *Carbo*-faj. A lúdfélék családját, beleszámítva a házi ludat és kacsát, 22 faj képviseli. Ezek között a néma hattyú (*Cygnus olor*), az *Anas clangula*, *A. acuta*, *A. glacialis* és 3 *Mergus*-faj. A gázlók (*Grallae*) rendjéből, a vízityúkok (*Rallidae*) családjában a *Fulica*, *Gallinula*, *Crex* és *Rallus* nemeket összesen 6 faj képviseli. A szalonkafélék (*Scolopacidae*) családjának itt 11 képviselője ismeretes, közöttük a *Recurvirostra avocetta*, *Limosa melanura*, *Tringa pugnax*, *Numenius arquatus* és *Hymatopus rufipes*. A lilefélék (*Charadriidae*) családját 6 faj képviseli. A gémekek (*Ardeidae*) 14 faja fordul elő, közöttük a daru, a kócsag, a fekete gólya, a kanalas gém és az *Ibis falcinellus*. A tűzokfélékből az *Otis tarda* és *tetrax*. A tyúkfélék (*Gallinae*) rendjéből a vadon élők közül a fogoly, fűrj, és a fácán található; a nevezetes pusztai talpas tyúkot (*Syrnaptus paradoxus*) e vármegyében is észlelték. A galambok (*Columbae*) rendjéből 6 faj részben vadon, részben szelid állapotban él. A kúszók (*Scansores*) rendjét 6 harkály (*Picus*), 2 kakuk és a *Yunx torquilla* képviselik. A rikácsolók (*Clamatores*) 6 faja közül kiemelendők a *Merops apiaster*, *Alcedo ispida*, *Cypselus apus*. Az éneklők (*Oscines*) rendjéből a fecskeféléket 3 fecskefaj, a légykapókat 2 *Muscicapa* faj képviseli, a gébicsféléket (*Lamiidae*) 4 faj; a hollóféléket (*Corvidae*) 8 faj, közöttük a *Corvus corax* és a *Nucifraga caryocatactes*, az *Oryzoidae*-ket 1 faj, a seregélyeket a *Sturnus vulgaris* és a *Pastor roseus*, a rigóféléket (*Turdidae*) 3 faj. Az *Ampelidae* képviselője az *Ampelis garrula*, a *Troglodytidae* képviselője az ökörszem (*Troglodytes parvulus*). A *Certhiidae*-ké a *Certhia familiaris* és a *Sitta europaea*; a barázdabillegetőké (*Motacillidae*) 3 faj, a pacsirtáké (*Alaudae*) 3 faj. A pintyféléknek (*Fringillidae*) itt ismeretes 16 faja közül különösen megemlítendő a havasi sármány (*Plectrophanes nivalis*) s a *Loxia curvirostris*. A cinkék (*Paridae*) 8 faja közül ritka a függő czinke (*Aegithalus pendulinus*). A fülemilefélék (*Silviidae*) családjába 22 fajjal. A raga-

dozók rendjéből a baglyokat 8 faj, a sólyomféléket (Falconidae) 18 faj, a keselyűféléket 1 faj, a Vultur fulvus képviselik.

Az emlősök közül a páratlan újjúak rendjét itt a ló és a szamár képviselik ; a kérődzőket a szarvas, őz, juh, kecske, szarvasmarha és bivaly, a sertésféléket a szelíd és vaddisznó. Az őrlők (Rosores) rendjét a mókus, a pele, az ürge, a házi és mezei egér, a házi és vándorpatkány, a mezei pocok (Arvicola arvalis), a höresög, a földi kutya (Spalax typhlus), a mezei nyúl és tengeri disznócska, ez utóbbi kettő háziállatként. Az egykor e vármegye területén is élt hódnak ma semmi nyoma. A ragadozók (Carnivora) közül a kutya és macska háziállatként, a nyest (Mustela foina), a görény, a Mustela erminea és vulgaris, a vidra és borz fordulnak elő. A farkas újabb időben nem mutatkozott, a vadmacska Pátkán fordult elő és a győri főgimnázium múzeumában van egy példány Bőnyről. A rovarevők (Insectivora) rendjéből a sün (Erinaceus europaeus), a cziczkány (Sorex araneus és fodiens) s a vakondok találhatók. A denevéreknek (Chiroptera) két faja (Vespertilio murinus és auritus) ismeretes.

GYŐR VÁRMEGYE KÖZSÉGEL.

Győr vármegye 1381-11 négyzet kilométer területet foglal el. Határai: éjszakkeletről Komárom, keletről Komárom és Veszprém, délről Veszprém, nyugatról Sopron és Moson, éjszaknyugatról és éjszokról pedig Pozsony vármegye. Lakosainak száma 97.199, Győr r. t. városáé pedig külön 28.989. A vármegyében összesen 86 község van, melyek három szolgabírói járás alá tartozó, 23 körjegyzőség alá vannak beosztva. A vármegye járásai a következők:

I. *Pusztai* járás, öt körjegyzőség alá tartozó 14 községgel és 8 nagyközséggel, ú. m. Bönyréralap, Gönyü, Gyórszentmárton, Mezőörs, Pér, Ravaszd, Szentiván és Táp.

II. *Sokoróaljai* járás, Felpéc, Gyarmat, Kajár, Szemere és Tétszentkút nagyközségekkel és 7 körjegyzőséghez beosztott 21 kisközséggel.

III. *Tósziget-csilizközi* járás, Kóny nagyközséggel és 11 körjegyzőség alá tartozó 39 kisközséggel.

A vármegye községei betűsoros rendben a következők:

Abda.

Abda, a Kisduna és a Rábeza közelében fekvő magyar kisközség, 148 házzal és 1319 róm. kath. vallású lakossal. Van postája és vasúti megállóhelye, de távírója Győr. Órégi község. 1153-ban szerepel először, a mikor II. Géza követének, Adalbertnek birtoka, melyet a szentmártoni apátságnak hagyományoz. Ez időben *Obda insula* alakban, vagyis Abda szigetként van említve, melyet nem sokkal később Demeter ispán az apátságtól erőszakkal elfoglal. 1208-ban már falu és vámszedőhely, s benne II. Endre az apátságot újabb adományban részesíti. 1225-ben IV. Béla az abdai vámjövendelmet szabályozza. A következő két században *Obbada* és *Abada* néven a bencészek, a győri székeskáptalan és Szentgyörgyi grófok birtoka. Az 1544-iki összeírásban már a győri káptalan birtoka. 1566-ban *Tahy* Ferencz, Zrínyi Miklós sógora és veje, Bottyány Boldizsár itt vették át gróf Salm komáromi parancsnoktól a szigetvári hős levágott fejét, melyet Mustafa török nagyvezír küldött Komáromba. A hős fejét innen Csáktornyára vitték. A török világban a vármegye itt 1588-ban erősséget emeltetett, melynek a törökök megfigyelése volt a célja s a mely egyszersmind a győri várnak elővédőjéül szolgált. Sok sanyarúságot szenvedtek a község lakosai. A török több ízben feldúlta e falut, minek következtében 1609-ben a lakosokat minden közadó alól felmentették, sőt négy évvel később ismét újabb kiváltságlevelet kaptak. 1616-ban Miksa császár itt táborozott. 1627-ben falait német őrség szállotta meg, mely rosszabb volt a töröknél és még jobban sanyargatta az amúgy is teljesen elszegényedett lakosokat. 1688-ban is ismétlődnek az abdaiak panaszai a gyakori zsarolások miatt. 1704-ben II. Rákóczi Ferencz csapatai vették be a váracsot és földig rombolták le. Az árvíz is gyakran sújtotta az abdaiakat, és a község több ízben változtatta helyét. A Rábeza pinnyédi oldalára települt Abdát 1830-ban ismét elpusztította az árvíz és ekkor a lakosok a folyóktól távolabb, a győr-mosoni országút mellé, az ú. n. Pityerdombra telepedtek, de a régi falu dombon fekvő templomába jártak, míg azután 1845-ben az új falu temploma is felépült. A szabadságharcz alatt két csata volt az abdai határban. Az egyiknél I. Ferencz József is jelen volt. A szabadságharcz hőseinek bronzbabérkoszorúval díszített márványemléke a régi templom helyén,

Abda. — Szodfriedt József úrilaka Szentkereszt pusztán.

Bőnyrétalap. — Ifj. Kautz Gyula dr. úrilaka Györgyháza pusztán.

Bőnyrétalap. — Hegyeshalmi Fischer Kálmán úrilaka, Sós-kütere pusztán.

Bőnyrétalap. — Özv. báró Bothmer Gusztávné úrilaka.

a mostani lourdesi kápolna előtt áll. A községhez tartozó *Pilingér* és *Rendek* puszták, melyeket a mult század elején a hédervári uradalomtól elkülönítettek és Abdához kapcsoltak, gyakran változtattak gazdát. A legutolsó évtizedben *Gótt Gyula* volt *Pilingér* tulajdonosa, melyet 1905-ben *Bruniczky László* lengyel bárónak adott el, a ki *Rendek* pusztát is megvette *Sztonávszky Károlytól*. *Szent-Kereszt* pusztát, a régi »Németrét« táján, *Szodfridt József* alapította 16 évvel ezelőtt és újabban szép, kényelmes úrilakot épített az ottani fenyvesparkba, a nemes szőlőtelepe mellé. A tulajdonos itt mintaszerű gazdaságot vezet és téglagyára is van. A *Káptalan* pusztja a régi Abda környékén áll fenn felszázad óta.

Asszonyfa magyar kisközség nevével már *Albeus* jegyzékében találkozunk, mely tudvalevőleg a XIII. század legelejéről, a tatárjárás előtti időből való. E jegyzék szerint *Ohsun* a királyné jobbágyainak faluja. 1235-ben *Asscun* alakban találjuk feljegyezve, 1357-ben már az *Azzuni* család s ennek egyik tagja, *Azzuni Erzsébet* szerepel. Ebben az időben lett *Asszonyfalva* a neve, az *Azzuni* családnak meg *Asszonyfalvi*. 1363-ban *Csebravazdi Nemes Miklóst* és *Kisravazdi Emey Pétert* és *Domokost* találjuk birtokosaiként említve. 1423-ban *Ispán Pétert*, az *Asszonyfalvi Péter* vejét iktatták itt be valamely birtokba és ekkor vette fel az *Ispán* család az *Asszonyfalvi* előnevet. 1451-ben *Felpéczy Domokos* zálogbirtoka, de mivel ugyanezúton és korábbi jogon *Döbrentey Tamás* szentmártoni apátsági kormányzó tartott rá igényt, ebből hosszú per keletkezett, mely, a jelek után ítélve, *Felpéczy* javára dőlt el, mert az apátsági birtoklásnak további nyomai elenyésznek. A XV. század első felében az *Ostffyak* is birtokosai voltak. 1458-ban *Mérgesi Pető* *Asszonyfalvi Ostffy Ferencztől* bizonyos birtokrészeket perel vissza. A XVI. század második felében leányágon a *Szápáryak* birtoka lett, melyet e család és jogutódai a XVIII. század első feléig birtokoltak, a mikor részben átírták, részben odaajándékozták *Galántai Sidó István* családi ügyigazgatójuknak. Ennek örököse *Sárosfalvi Bittó László* lett, kivel a birtokot igénylők és a birtokban ülők elkeseredett örökösödési pert folytattak, melynek folyamán *Bittó László* a mult század 30-as éveiben fegyveres erővel foglalta el a birtokot, mely halála után leányaira, *Verbói Szluha Pálnéra* és *Eözbeghi Nagy Leandernéra* szállott. A birtok másik része a *Szápáryak* után, leányágon, a *Hollósy, Györgyi, Dobos* és *Mórocz* családokra jutott. A mult század elején több nemesi kúria állott a községben, melyek közül kitűnt a *Sidó Józsefé*. Mostani nagyobb birtokosai *Nagy Lajos, Szluha László* és *Hollósy Iván*. A török világban a lakosokat a törökök annyira zaklatták, hogy megszökni voltak kénytelenek. 1609-ben a pusztán álló behódolt falvak között szerepel. Az újabb korban is nagy katasztrófa sújtotta, mert 1862-ben az egész falu a tűz martalékává lett. A község róm. kath. temploma 1793-ban épült. A faluban 91 ház és 521 róm. kath. vallású lakos van. Van postája, távírója és vasúti állomása. E község határába olvadt *Told*, mely 1377-ben már a szentmártoni apátság birtoka volt. 1588-ban elpusztult hely és ekkor *Asszonyfalvi István* és *Szápáry István* voltak az urai.

Ásvány, dunamenti magyar kisközség, mely a *Héderváryak* ősi birtokai közé tartozott. Házainak száma 229 és róm. kath. vallású lakosaié 1856. A XVI. században a *Bakicsoké* lett, miután előbb *Amadé Lénárd* és *Pálffy Péter* kezén is megfordult. 1610-ben *Révay Péter, Balassa Margit, Czobor Imre* és *Márton* voltak az urai. 1616-ban az *Ásványi* család a maga birtokát a *Héderváryak* nak adta el. Ugyanakkor a *Szapi Balassa* család kapott itt új kir. adományt és ekkor vette fel az *Ásványi* előnevet. 1644-ben *Pázmány Miklós* van említve birtokosaként. 1561- és 1562-ben *Komárom vármegyéhez* tartozónak mondják az egykorú levelek. Az 1658-iki összeírás 35 egész és három félhelyes jobbágytelket talált itt. Ekkor már mezővárosi jellege van és a *Pázmány, Tarnovszky* és a *Héderváry* családok a birtokosai. Ez időtájt *Szt. András* tiszteletére épült szép temploma is említve van, négyszögű tornyával. A XVII. század végén a *Duna* a régi *Ásvány* nagy részét elszakította, minek következtében báró *Viczay Adám* 1700-ban jobbágyait a falu mostani helyére telepítette át. 1735-ben báró *Viczay Jób* megszerezte a *Balassa* örökösök birtokrészeit is, tetemesen gyarapítván ezzel a hédervári uradalmat. 1727-ben *Ásványban* 54 jobbágyot és 18 zsellért írtak össze. A mult század elején, a mikor 1440 lakosa volt, a gróf *Viczay* és a gróf *Sándor* családok voltak az urai, most pedig gróf *Khuen-Héderváry Károly* és gróf *Wenckheim Frigyesné* a nagyobb birtokosai. A már fennebb

Asszonyfa.

Ásvány.

említett templomban van egy keresztkút, melynek márványmedenczéje a XIV. századból való. Ásványnál lép a Duna a vármegyébe. A község postája Rárón, távírója Hédervárott és legközelebbi vasúti állomása Lébényszentmiklóson van.

Bácsa.

Bácsa, magyar kisközség, a Kisduna mentén fekszik. Van 166 háza és 865, nagyobb részben róm. kath. vallású lakosa. Posta, távíró és távbeszélő helyben van, vasúti állomása Győr. A győri káptalan egyházi nemeseinek régi fészke. Külön széket alkottak, a melynek főispánja a győri nagyprépost. Volt külön szolgabírája is. A község a török beapásoktól nagyon sokat szenvedett, mert 1626-ban arra kéri a bácsaiak a vármegyét, hogy adjon nekik segítséget, annál inkább, mert ők védik az egész Szigetközt a törökök beapásai ellen. 1720-ban egyházi nemeseiből országos nemesekké lettek. A múlt század elején a győri káptalan volt a birtokosa. A lakosok azelőtt sokat szenvedtek az árvizektől, 1890-ben pedig a község jó része leégett. Róm. kath. temploma 1774-ben épült; határában van egy rommaradvány, mely valamikor Szent Vid tiszteletére szentelt templom volt és a XVIII. században pusztult el. A község körjegyzőségi székhely. Hozzá tartozik *Szitás* major. E község határába olvadt *Esztergető* falu, a melyet, mint a Héderváry-család pusztja helységét, 1450 körül Héderváry Pál *Fusker* Miklósnak ajándékozott, a ki az Esztergetheőy nevet felvette. 1595-ben Győr védelmére a falu határában erős sánczokat emeltek. 1609-ben *Chepke* Orbánnak is volt benne része. 1630-ban Esztergetőy Imre a maga részét Vasvári *Zeghy* Mihálynak, Bajcsi *Téglás* Péternek és Szavai *Szavay* Györgynek adta el; ugyanekkor *Miskegy* Pálnak is volt itt rész-birtoka. 1670-ben még falu, de azután elpusztult. Ma már csak dűlőnév.

Ballony.

Ballony, csallóközi magyar kisközség, a Dunától kb. négy kilométernyire fekszik. Körjegyzőségi székhely. Hajdan győri vár-birtok, melyet 1284-ben László király a győri egyház harangozóinak adományozott. Egy 1252-iki oklevélben is villa *Bolon* a győri egyház birtoka. Később világiak is szereztek itt részeket. 1355-ben *Omode* mester tiltja *Chituan* Dénest, hogy balonyi birtokrészét a győri örkanonoknak eladja. 1453-ban Hunyady János még István királytól nyert, ama kiváltságokat erősíti meg, hogy dézsmát, és más adót ne fizessenek. 1544-ben és 1565-ben *Balon* néven a győri vár tartozékaként szerepel, ellenben az 1609-iki összeírás a győri örkanonokot említi birtokosaként. Az 1727-iki összeírás szerint Ballonyon 21 jobbágyot és három zsellért találtak. Kötelességük volt Győrbe bejárni harangozni. E miatt nagy pör keletkezett, a mely azzal végződött, hogy évi 100 frttal váltották meg magukat. A múlt század elején is a győri székesegyház örkanonokja volt az ura, most pedig Szini *Sebő* Imre örökösének van itt nagyobb birtokuk. A község határában az 1848—1849-iki szabadságharc alatt kisebb csatározások voltak. A lakosok hitelszövetkezetet és fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. A falu kath. temploma újabb keletű, mert 1836-ig csak kis nádfedeles kápolna volt a faluban. Három dűlőneve némi figyelmet érdemel; ezek: Urtava, Földégy és Melegsár. Ide tartoznak még Urtavai lak, Sebő és Zsemlye majorok. A község házainak száma 117, lakosaié, a kik mindannyian róm. kath. vallásúak: 720. Postája Csilizradvány, távírója és vasúti állomása Nagymegyery.

Bezi.

Bezi, magyar kisközség, körjegyzőségi székhely, a tóközi síkságon. Van 140 háza és 873, nagyobbára ág. h. ev. lakosa. Posta van a községben, a távírója és a vasúti állomása pedig Enese. Némelyek szerint ősi besenyő telep és hajdani nevei, mint *Bisseni* és *Bessi* is első megszállóitól erednek. Legrégibb uraként a *Bezy* családot ismerjük. 1481-ben, Bezy Lőrincznek magva szakadván, Mátyás király minden győrmegyei birtokát Rathibozeni *Trinka* Jánosnak, nejének Katalinnak és *Poky* Antalnak és Mihálynak adományozza. 1579-ben *Márffy* Lászlót, 1592-ben *Poky* Ambrus alispánt, 1618-ban *Pázmány* Ferenczet és Pétert, 1650-ben *Jagasich* Péter alispánt találjuk birtokosául említve, míg 1680-ban *Bezerédy* István pápai várkapitány és özv. *Komáromy* Jánosné, szül. *Festetich* Mária osztozkodnak rajta. 1689-ben a német katonaság feldúlta. Az 1729-iki összeírásban 23 jobbágya és 21 zsellére van felvéve. A múlt század elején a *Szabó*, *Enesey*, *Zmeskál*, *Gyapay* és *Horváth* családok voltak a nagyobb birtokosai, később *Benyorszky* Pál, most pedig *Szabó* Kálmánnak és *Mihályi* Gyulának van itt nagyobb birtoka s az előbbinek Péterháza pusztán csinos úrilaka, melyet IV. Szabó Péter 1846-ban építtetett. A községben róm. kath. és ág. h. ev. templom van. Az előbbi 1835-ben, az utóbbi 1787-ben épült. Az ev. egyháznak

ezüsből vert, 1786-ból származó érdekes kelyhe és szép keresztelő-kancsója van. Érdekes még az oltár a szószék is, mely a József császártól megszüntetett magyaróvári kapuczinusok templomából való. Ide tartozik a két Edvítagepuszta, a Faluhely, Hugot, Nagykaros, Péterháza, Pihenő és Szarkatag puszták; Csapó, Csapótage, Kis- és Nagykaros tanyák. *Péterháza* puszta Szabó Péter alispán birtoka volt és a tagosításkor keletkezett. *Hugot*-puszta, azelőtt *Hugad*, már korábban is szerepel. A múlt század elején a *Neuhold* család birtoka, azután a *Halászy* családé, 1904 óta pedig *Fricke* Emilé. Bezi határába olvadt a hajdani *Utthal*, elpusztult hely, mely már 1372-ben a *Poky* család birtokaként szerepel. 1459 körül e birtok részben a Laki *Koczoroké*, 1544-ben pedig az *Ostffy*aknak is van benne részük. Az 1609-iki összeírás is a *Poky*akat és *Ostffy*akat említi, azután nyoma vész, vagy jobban mondva, Bezi határába olvad.

Bönyrértalap, Böny községből és Rértalap pusztából egyesített nagyközség, 303 házzal és 2373, túlnyomó számban róm. kath. vallású lakossal. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Szentjánoson. A pannonhalmi levéltár egyik oklevele szerint, 1240-ben Böny: *Buhun* néven már villa és a mosonyi várjobbágyok faluja. 1415 tájban Zsigmond király egyik oklevelében *Bewn* alakban szerepel, a mikor bizonyos *Bewni* Márton is említve van. A XV. századbéli oklevelek három Bönyt különböztetnek meg, ú. m. *Alsó*-, *Felső*- és *Nemes-Bönyt*. Ugyanekkor a *Bönyi* család birtoka volt, melyet azonban később Enyingi *Török* Bálint foglalt el. 1609-ben, a törököknek behódolt és lakosaitól elhagyott falvak között van említve. 1635-ben Alsó-Bönyt gróf *Esterházy* Miklós nádor *Szápáry* Andrásnak és *Valticher* Mártonnak adományozza, de már 1649-ben gróf *Pálffy* Pál nádor *Halászy* István pannonhalmi várnagynak és *Bencze* Mihálynak adja. A község nagy része azonban, a hozzátartozó *Kutasfölddel* együtt, *Szeghy* János alispáné volt, kitől *Iványos* Miklós Alsó- és Felső-Bönyön és Kutasföldjén nagyobb területeket vásárolt. Iványos fiút és hat leányt hagyott hátra, és ezektől származik az egyesített bönyi, alapi és örkényi közbirtokosság osztályos hét ága, ú. m. az *Iványos*, *Saáry*, *Lossonczy*, *Győry*, *Kenessey*, *Nagy* és *Roboz* családok. *Rértalapot* már III. Incze pápa említi 1216-ban, abban az oklevélben, melyben a pannonhalmi apátság birtokait felsorolja. 1233-ban *Olup* néven már faluként szerepel, 1286-ban *Zenpetur Olup*, vagyis *Szent-Péter-Alap* a neve, sőt 1449-ben *Szent-Bereczk-Alapja* néven is említve van és csak 1453-ban bukkanunk Rértalap elnevezésére. Némely történetíró szerint e nevek alatt más, az idők folyamán elpusztult helyek keresendők, melyeknek határai azonban Rértalapba olvadtak. *Szent-Bereczk-Alap* még az 1669-iki összeírásban szerepel, de ekkor már a töröknek behódolt és lakosaitól elhagyott pusztaként van említve. Említve van itt a régi oklevelekben még *Egyházas-Alap*, *Szent-Miklós-Alap*, *Alsó*-, *Felső*- és *Barócz-Alap* is, melyek azonban mind elpusztultak és helyükbe léptek a mai Rét- és Püspökálap puszták. *Szent-Péter-Alapja* faluban 1460-ban már Szent Péter tiszteletére emelt egyház is említve van, melynek falai a XVIII. század közepén, a mai temető táján még láthatók voltak. Legrégibb birtokosaként a szentmártoni apátságot ismerjük. Böny birtokosai voltak a múlt század elején: a *Saáry*, *Pázmándy*, *Kenessey*, *Győry*, *Domokos*, *Huszár*, *Lossonczy*, *Roboz*, *Laky*, *Németh* és *Frányó* családok, Rértalapé pedig a *Kenessey*, *Nagy* és *Hamar* családok, most pedig a báró *Bothmer*, *Mihályffy*, *Mayer*, Hegyeshalmi *Fischer*, *Purgly*, *Balogh*, *Hangyás*, *Faggyas*, *Srikker*, *Wolf* és *Lamberger* családok bírják. A község lakosai hitel- és fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. Van itt három templom, melyek közül a róm. kath. 1887-ben, a ref. 1785-ben és az ág. h. ev. 1791-ben épült. A református egyháznak a XIII. századból származó, nagybecsű úrvacsorai pohara van. Ide tartoznak: *Balogh*, *Bothmer*, *Csiri*, *Fischer*, *Györgyháza*, *Hangyás*, *Hodály*, *Koldustelevi*, *Mayer*, *Örkény*, *Palaczky*, *Presznyák*, *Purgly*, *Sáry*, *Selyemtelek*, *Tóth* és *Wolf* puszták, továbbá Nagygedustage és Páskomtag. E puszták közül az *Örkény* nevezetű ősrégi és 1222-ben már említve van *Vrken*, *Eurken*, majd *Eurkyn* alakban. Albeus a szentmártoni apátság birtokaira vonatkozó jegyzékében *Orkyn*ak írja. 1250-ben *Eurkyn* néven villa, azonban 1268-ban mint terra *Vrkey* van említve. 1387-ben már két Örkényt különböztetnek meg, *Ó*- és *Új-Urke* néven, mely a komáromi vár tartozéka volt. Örkény 1259-ben az *Eörkényi* családbeliek és az apátság birtoka, de ekkor *Zemekei* Pál is említve van részbirtokosként, 1286-ban pedig a *Hunt-*

Bönyrértalap.

Pázmán nembeli comes özvegye : Erzsébet is. 1361-ben Szent Mihály arkangyalnak szentelt temploma is szerepel. 1376-ban a *Leke*, *Pethe* és *Eörkényi* családbelieket vezették be azokba a részekbe, a melyeket Eörkényi Miklós és *Marczalthéoi* Péter hatalmasul elfoglaltak. A XVII. században a *Takó*, majd pedig az *Iványos* család birtoka. Most *Purgly* Zsigmondnak van itt nagyobb birtoka és csinos úrilaka, melyet a *Jerfy* család, e birtok akkori tulajdonosa, a múlt század ötvenes évciben építtetett. 1864-ben került vétel útján özv. *Purgly* Sámuelné, szül. Öttevényi *Nagy* Terézia kezébe. Az Örkényi határba olvadt a tatárjáráskor elpusztult *Yren* vagy *Yuren* nevű helység határa is. 1257-ben *Myka* mesteré és rokonaié, a mikor itt IV. Béla, *Myka* mester kérelmére határjárást rendel el. Örkény az 1609-iki összeírás szerint szintén behódolt a töröknek, de lakosai a törökök zaklatásai elől megszöktek és elszéledtek. A múlt század elején még 105 lakosa volt. *Selyemtelek* pusztja a *Selyem* család ősi fészke és birtoka. 1626 körül szerepel a vármegyében e családnak utolsó tagja : *Selyem* Antal, kinek veje : *Nagy* János, a pápai gyalogság vajdája, örökölte a birtokot. 1636-ban *Harchás* Bálint is igényt tart e birtok egy részére. Ma *Lamberger* Gyula bírja. Alappal volt határos *Dörög*, vagyis *Druc*, melyet már egy 1153-iki adománylevél praediumként említ. Úgy látszik, hogy ez is a tatárjáráskor pusztult el. Böny községben több úrilak van. Ilyen özvegy báró *Bothmer* Gusztávnéé, melyet *Vincze* Lajos a múlt század elején építtetett. Később a *Domonkos* családé lett, kinek bérelője valami *Zsulavszky* nevű gazda, ennek neje pedig *Kossuth* Emilia volt, kihez *Kossuth* Lajos is gyakrabban ellátogatott. A *Domonkos* családtól a birtokot és a házat *Szalacsy* József vette meg, s ettől örökölte leánya, *Etelka*, báró *Bothmer* Gusztávné. *Sóskutere* pusztán *Hegyeshalmi Fischer* Kálmánnak és *Elemér*nek van csinos lakóházuk, melyet id. *Fischer* Kálmán 1885 körül építtetett. A pusztán levő gazdaságot mintegy 50 évvel ezelőtt *Fischer* György, a jelenlegi tulajdonosok nagyatyja alapította. A *Mayer* pusztán *Mayer* Nándornak van kényelmes úrilaka, melyet 1870 körül *Hencz* Tamás építtetett, s a mely vétel útján lett a mostani birtokosé.

Börcs.

Börcs, a Rábca partján fekvő magyar kisközség, mely 1220-ban már possessio *Peryche* alakban van említve. A XV. században villa *Berch* néven fordul elő. A Szentgyörgyi grófoknak várkastélya volt itt. Később apátsági birtok, melyet *Beercz* néven a zirczi apát 1489-ben a győri püspökkel elcserél. 1588-ban a vármegye itt a törökök szemmeltartása és a környék megvédése céljából, a templom mellé, kerek őrtornyot emeltetett, mely után a későbbi német telepesektől a község a *Rundenthurm* nevet kapta, melyet a nép később a *Rothenthurm* elnevezéssel cserélt fel. 1590-ben német csapatok égették fel a községet s az 1609-iki összeírásban a töröknek behódolt és lakosaitól elhagyott községként szerepel. Az 1619-iki összeírásban *Bérch* néven van feljegyezve. 1729-ben 17 jobbágyot és 26 zsellért írtak itt össze. A győri püspökség maradt mindvégig a földesura és ma is neki van itt nagyobb birtoka. 1896-ban a falu nagyobb része leégett s gyakran volt kitéve az árvíz pusztításainak is. Mostani róm. kath. temploma 1835-ben épült. A község házainak száma 92, lakosaié, a kik túlnyomó számban róm. kath. vallásúak, 646. Postája *Abdán* van, távirója és vasúti állomása pedig *Győrött*.

Csanakfalu.

Csanakfalu, magyar kisközség, a győr—fehringi vasútvonal mentén, a *Marczal* folyótól félórányi távolságban, 69 házzal és 399 róm. kath. vallású lakossal. *Plébániája* 1787-ben keletkezett. Vasúti állomáshely, postája *Ménfőn* és távirója *Kismegyeren* van. A győriek kedvelt kiránduló helye ; számos előkelő győri polgárnak van itt csinos nyaralója és szőlőbirtoka. Már 1216-ban, III. Ince pápa bullájában villa *Chonak* néven falu. A szentmártoni apátság ősi birtoka, mely a török világban behódolt, és 1617-ben majdnem egészen elpusztult. Alig kezdett ismét telepedni, 1683-ban az átvonuló török hadak ismét elpusztították. Később, 1729-ben németeket telepítettek ide. A község csak a legújabb korban magyarosodott meg teljesen. 1727-ben és 1729-ben *Chonak* faluban mindössze nyolcz jobbágyot írtak itt össze. A községben *Hilbert* Károly orsz. képviselőnek gözmalma van. 1863-ban a falu nagyobb része leégett. Határában áll a történelmi nevezetességű *Királyszéke* nevű halom, a hol a győri és komárommegyei nemességgel hajdan királyi, nádori és megyei gyűléseket tartottak, mint többek között *Konth* Miklós nádor 1351-ben, *Ilsvay* nádor 1394-ben és *Gara* nádor 1375-ben és 1386-ban.

Csanakhegy, magyar kisközség, Csanakfalu szomszédságában, körjegyzőségi székhely, 240 házzal és 1072, nagyobb részben róm. kath. vallású lakossal. Postája Ménfő, távirója Kismegyer, legközelebbi vasúti állomása Csanakfalu és Ménfő. Kezdetről fogva Csanakfalu sorsában osztozott; itt laktak az apátság szőlőművesei. 1635-ben a győri jezsuitáknak is volt itt nagyobb szőlőbirtokuk. A mult század elején Csanakhegy községnek 900 lakosa volt. A csanaki szőlők jóízű bort teremnek. A lakosok nagy része Győrött piaci henteskedést üz. A község határához tartozó, ú. n. Rákóczi-dűlőn álló fát a lakosok Rákóczi-fának nevezik és mindenféle hagyományt fűznek hozzá, melyeknek azonban történelmi alapjuk nincsen.

Csanakhegy.

Csécshény első írott nyomaira 1258-ban bukkanunk, a mikor poss. *Kis- és Nagy-Chechum* alakban két községként van említve. A XVI. század elején a *Danch* családbeliek birtoka, melyet Danch Pál az apátságnak zálogosít el. Az apátságtól *Bornemisza* János budai várnagy váltotta ki, kinek magva szakadván, Szapolyai János 1527-ben Danch Pál leányainak, férj. *Horváth* Györgynének és *Sibrik* Ozsvátnénak adományozta; de mivel Sibrik Ozsvát Szapolyaitól elpártolt, Ferdinánd királytól cszközölt ki új adománylevelet a birtokra. A szentmártoni apátság azonban régtől fogva igényt tartott Csécshényre és 1538 és 1541 között pert is indított a család ellen. Az 1544-iki összeírásban a Sibrik családon kívül még *Sitkey* Jánosnak is 11 portája volt itt, de az 1565-iki összeírásban már egyedül csak Sibrik László szerepel. Az 1609-iki összeírásban *Chechin* alakban van említve. 1624-ben és 1635-ben a törökök a falut felgyújtották és számos lakosát rabságba hurczolták. Ezután évekig pusztán állott a község, míg végre 1689-ben Sibrik Zsigmond és *Radich* Mihály újra telepítették. A telepítés csak lassan ment, mert 1729-ben mindössze 8 jobbágyot és 14 zsellért találtak itt az összeírók. Egész a mult század közepéig a Sibrik család volt a birtokosa, és még néhány évvel ezelőtt is volt benne része, most pedig a győri ág. ev. gyülekezetnek, a győri székeskáptalannak, *Szalacsy* Lajosnak és Ferencznek és *Baross* János dr.-nak van itt nagyobb birtokuk, és mindegyiknek kényelmes úrilaka, melyek közül a Szalacsy Lajosé a régi Sibrik-féle kúria, Ferenczé pedig, Szalacsy-pusztán, újabb épület, melyet id. Szalacsy Lajos 1891-ben építtetett. Csécshényig a Rába Sopron és Győr vármegyék között természetes határt alkot és itt lép a vármegyébe. A lakosok szövetkezeti boltot tartanak fenn. A községben fennálló róm. kath. templom a XIX. század elején épült. Ide tartoznak Kis- és Nagy-Fud, Szalacsy és Zsidi puszták és Mária-major. *Fud praedium* szintén ősi birtok és Csécshény sorsában osztozott. Azelőtt Öreg-Fud volt a neve. Dűlői közül az egyiket Helységnek nevezik, egy dombját pedig Álmosdombnak. Mind a két névnek valami jelentősége lehet. E rábamenti magyar kisközségnek 93 háza és 743 lakosa van. Postája Rábaszentmihály, legközelebbi táviróhivatala Enese.

Csécshény.

Csikvánd, magyar kisközség, körjegyzőségi székhely, a Bakonyér mellett fekszik. 1270-ben possessio *Chituan* alakban *Chitvándi* Egyed, Miklós, Tamás és Roland comesek birtokaként van említve. A XV. század elején a Csitvándi családnak fiágban magva szakadván, 1479-ben leányfiusítás útján Chitvándi Ferencz veje: *Kapolsy* Benedek lett az ura, a ki a Csitvándi előnevet is felvette. Az 1565-iki összeírásban *Kaposy* Pál az ura. A község már az első török beütések alkalmával elpusztult, de újra települt. 1609-ben az akkori összeírásban a behódolt községek között van említve és ekkor már új birtokosaival találkozunk, névszerint: *Szily* Gergelylyel és Jánossal és *Kisfaludy* Balázssal. Két évvel később a Szilyek és a Kisfaludyak mellett ismét új birtokosokat találunk; ezek: *Cziráky* Mózes, *Egerszeghy* István, *Tulok* Ferencz és Miklós, 1701-ben Kisfaludy Zsigmond, *Tallján* Sándor és *Sándor* István, míg a mult század elején a Kisfaludy családon kívül még a *Horváth*, a *Vajda*, a *Boross*, a gróf *Somogyi* és a gróf *Amade* családok voltak nagyobb birtokosai. Most *Csikvándi* Mártonnak van itt nagyobb birtoka és elég kényelmes úrilaka, melynek régebbi részét még a gróf Somogyiak építtették, de ezt a mostani tulajdonos tetemesen megnagyobbította. A község lakosai fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. A körjegyzőségi épület falába, az 1848—1849-iki események 50-ik évfordulója alkalmából emléktáblát helyeztek el, »A népszabadság 1848—1898 emlékére« felíráttal, melyet 1898 május 30-án nagyobb ünnepség keretében lepleztek le. A községben 155 ház és 937 lakos van, kiknek kétharmada ág. ev.

Csikvánd.

vallású. Templomuk 1804-ben épült. A községben van posta, táviró és távbeszélő, legközelebbi vasúti állomása Geesegyarmat. A községhez tartozik Cseri major is.

Csilizradvány.

Csilizradvány 1252-ben már villa *Rodovan* és *Rodvan* alakban fordul elő az oklevelekben. Némely történetíró szerint nevét a *Rád* nemzetségtől nyerte, melynek tagjai és osztályos atyafiai még a XV. század elején is urai voltak. A XV. század első felében merülnek fel a *Dóczyak* Radványban, de az 1544-iki összeírás *Kamorjay* Tamást és *Lipchey* Gáspárt, a 11 évvel később történt újabb összeírás pedig a *Lipesey* és a *Dersffy* esaladokat említi birtokosaiként. 1580 körül *Istvánffy* Miklós alnádor, a történetíró is részbirtokosa volt, neje, *Both* Eszter után. Ebben az időben számos közbirtokos lakta. Az 1609-iki összeírásban *Istvánffy* Miklós, *Dersffy* István, *Lipesey* János, *Czobor* Imre és *Perneszy* János vannak birtokosaiként felsorolva. A mult század elején is számos nemes közbirtokosa volt, de a gróf *Illésházyak* voltak a nagyobb birtokosai. Később a gróf *Batthyány* esaládé lett s most a gróf *Bethlen* Aladáré. A község 1861-ben majdnem teljesen leégett és ekkor rongálódott meg a góthikus részletekben bővelkedő, érdekes régi templom is, mely most a reformátusoké. Ezt a templomot Pázmány is már a régiek között említi. A község dülőnevei közül figyelmet érdemelnek ezek: *Bácsiháza*, *Csobánczhát*, *Köves-út* és *Asztalos*. Ide tartozik *Füzes* puszta is, mely a gróf *Bethlen* Aladár birtoka. A község 161 házat 816 lélek lakja, a kik mindannyian magyarok és kétharmadrészük református, a többi pedig róm. kath. vallású. Van körjegyzőségi székhelye és postája, a távirója pedig Nagymegyér.

Czakóháza.

Czakóháza, magyar kisközség a tószigeti síkságon. 43 házában 243, nagyobbára róm. kath. vallású lakosa lakja. Postája Bödögemarkota, távirója és vasúti állomása pedig Beósárkány. Minden jel arra mutat, hogy *Czakóháza* a *Czakó* esalád ősi fészke volt, mert a megyei levéltár iratai szerint a XVII. században a birtok a *Czakó* esalád leányágára szállott. 1682-ben *Gyapay* Mihály és *Gecseny* Miklós vannak említve birtokosaiként, de azután a győri káptalan lett az ura, mely még a mult század elején is birtokolta. Most nagyobb birtokosa a győri káptalan. 1890-ben teljesen leégett.

Dunaszeg.

Dunaszeg, magyar kisközség a Kisduna mellett, ennek egyik kanyarodásánál, vagyis szögében, melytől nevét is vette. Ősi *Héderváry*-birtok, melyen később a *Héderváryakkal* a *Bakicsok* is osztozkodtak. Az 1565-iki összeírásban már *Amadé* Lénárd és *Pálffy* Péter vannak említve birtokosaiként, 1609-ben pedig *Révay* Péter, *Czobor* Imre és Márton és *Héderváry* István a földesurai. 1658-ban mindössze 3 egész, 16 fél és 4 fertályhelyes jobbágytelket írtak össze, s ekkor a *Héderváryakon* kívül a *Pázmány* és a *Tarnovszky* esaládok is birtokosai voltak. Később a gróf *Viczayak* lettek az urai, most pedig gróf *Khuen-Héderváry* Károlynak van itt nagyobb birtoka. 1658-ban templom nélkül szűkölködött, mert régi temploma elpusztult. A mostanit 1720-ban építették. 1872-ben az egész község leégett. A községnek 143 háza és 909 lakosa van, a kik mind róm. kath. vallásúak. Postája Zámoly, távirója Hédervár és legközelebbi vasúti állomása Győr. Ide tartozik *Gyulamajor* is, mely az 1851-iki tagosításkor keletkezett és *Viezay* Héder grófnak jutott. A faluban nagy kiterjedésű tó van, melyben a vad szárnyasok ezrei tanyáznak, halát pedig az uradalom halászsza.

Dunaszentpál.

Dunaszentpál, magyar kisközség, a Kisduna mosoni ága mellett, 77 házzal és 575 róm. kath. vallású lakossal. Postája Zámoly, távirója Hédervár és legközelebbi vasúti állomása Győr. A község Szent Pál tiszteletére szentelt hajdani templomától vette a nevét. Ősi *Héderváry*-birtok, mely mindvégig a hédervári uradalom sorsában osztozott, míg végre, a legújabb korban, gróf *Wenckheim* Frigyes tulajdonába ment át. 1594-ben teljesen elpusztult, de később újra települt. Új telepesei tótok voltak és a falu felső részét ma is *tót-szernek* nevezik. Betelepítése elég soká tarthatott, mert az 1658-iki összeíráskor még csak 4 egész és 12 félhelyes jobbágytelke volt. A község régi temploma a faluval együtt 1847-ben leégett. Azóta a falu is, a templom is újra épült. A községhez tartozik *Wenckheim*-puszta is.

Enese.

Enese, magyar kisközség, az alsó tóközi síkságon fekszik. Az *Enessey* család ősi fészke és névadó községe. Már 1360-ban van említve egy határjáró levélben, *Inse* alakban. 1553-ban a törökök felégették és elpusztították és ekkor pusztult el az *Enesseyek* levéltára is. 1613-ban az *Enessey* esaládon

kívül, több nemesi birtokos lakta, a kik között nagyobb birtokosok voltak *Szápáry Péter*, *Iványos Miklós* és a *Bezerédj* család. Ez időben Enessey Máton, János és György a *Pethő* családot az enesei határ használatától eltiltatják. Még a múlt század elején is az Enesseyek voltak itt birtokosok, most pedig *Barcza Gyulának*, *Tschorl Károlynak*, *Bogner Vilmosnak* és *Korn Jánosnak* van itt nagyobb birtokuk. Mind Barcza Gyula, mind pedig Tschorl Károly háza azelőtt Enessey-féle házak voltak, melyek közül az előbbi anyai ágról, örökösödés útján, az utóbbi pedig vétel útján került a mostani tulajdonosok birtokába. A faluban gőzmalom van, mely a *Varga László* tulajdona. Az itteni római kath. kápolna 1895-ben épült. A falu 54 házát 538 lélek lakja, a kik római katolikusok és evangélikusok. Van itt postahivatal, táviró és vasúti megálló. Ide tartoznak Bognertag, Kovácstag, Vargatag tanyák és a már említett gőzmalom.

Fehértó, a tóközi síkságon, a hasonnevű tó mellett fekvő magyar község, 113 házzal és 773 róm. kath. vallású lakossal. A győri káptalan ősi birtoka volt, s ma is az övé. Egyebekben a környékbeli községek sorsában osztozott. Azelőtt marha- és lótenyésztéséről volt híres. Az 1729-iki összeírás 16 jobbágyot és 22 szellért talált itt. A községben fennálló róm. kath. templom 1742-ben épült. Postája Bezi, távirója és vasúti állomása Enese.

Fehértó.

Felpécz, a Sokoró-hegység tövében fekszik. Magyar nagyközség, 349 házzal és 1680, nagyobbára ág. h. evangélikus lakossal. Posta van a faluban, legközelebbi vasúti megállóhelye: Felpécz-Hali, távirója pedig Gyömörő. Honfoglaláskori telep, némelyek szerint a *Pécz* nemzetség megszálló helye, melytől nevét is vette. 1250-ben már villa *Pech* alakban, faluként van említve. 1274-ben IV. László a Pécz nembeli Benedeknek adományozza, kinek fiágban magva szakadván, Zsigmond király e birtokot *Poky Dezsőnek* adományozza. Később a *Márffyakra* és ezek után a *Kisfaludyakra* szállott. 1609-ben Felpécz a töröknek behódolt községek között van említve és ekkor *Marczaltői Miklós*, *Saffarich Mihály*, *Sytkey György* és *Rhumby Mihály* vannak említve birtokosaiként. 1420 körül a Péczyek egyik ága a *Felpéczy* nevet vette fel s ez időtájt a *Patha* családnak is volt itt birtoka. 1530 körül a Péczyek után, leányágon, több birtokost találunk itt. 1582-ben szerepel közöttük a *Vincze* család is, mely e községtől vette előnevét. 1721-ben a felpécziek kiváltságlevelet kaptak és ettől kezdve a falu kuriális nemes helység lett. 1784-ben, II. József császár alkotmányellenes intézkedései következtében, Felpéczen lázadás tört ki, melyet azonban fegyveres erővel elfojtottak. A múlt század elején sokkal tekintélyesebb község volt, mint most, mert akkor kb. 500-al több lakosa volt. Ez időben a *Tóth* és a *Bozzay* családok voltak a nagyobb birtokosai, ma pedig *Miklós István dr.*-nak van nagyobb birtoka. Felpéczen kívül hajdan még három Péczet különböztettek meg, ú. m. *Kispéczet*, *Balázspéczet* és *Öreg-Péczet*. Balázs-Pécz a pécsi határ délnyugati részén feküdt és nevét a Pécz nembeli Balázstól vette. 1619-ben már elpusztult faluként van említve. Öreg-Pécz állítólag az ú. n. Mulatói dombon állott, s onnan kapta a nevét, hogy rajta mulatóház volt. Úgy látszik, hogy Balázs-Péczzel együtt pusztult el. 1405-ben *Péchy András* prépost birtoka volt, melyet nővérének, unokahugának és *Barócz Miklós* fiainak eladott. Kispécz teljesen Felpécznek a sorsában osztozott és ugyanazok voltak a birtokosai is. Mind e községek a török világban Felpéczzel együtt pusztultak el; Felpécz azonban 1621-ben ismét megtelepült és gyarapodott. Ide tartozik *Hali* pusztja is, melyet 1550 körül a Pécz nembeli *Halyak* alapítottak. Szintén falu volt és 1619-ben már elpusztult hely. Hali-pusztja a felpécsi kuriális nemesség birtoka volt, kik között a legnagyobb birtokos a XVIII. században a *Semberger* család volt. Ezzel a családdal házasodott össze a múlt század elején a *Szemerei Matkovich* család s neje, *Matkovich Erzsébet* után *Hegyeshalmi Fischer Gyula dr.* örökölte; de a pusztja nagyobb része most is a felpécsi közbirtokosoké. 1748-ban, az egykorú feljegyzések szerint, sáskajárás pusztította el az egész határt, 1808-ban, 1812-ben és 1834-ben pedig veszedelmes tűz pusztított a faluban. A községben két templom van. Ezek közül az ág. h. ev. templom még a reformáció korában épült, 1776-ban megnagyobbították, 1812-ben leégett, 1813-ban újra épült, de tornya csak hét évvel később készült. A róm. kath. templomot 1752-ben építették. Az evangélikusoknak 1565-ből származó, vert ezüstkancsójuk és egy 1632-ből

Felpécz.

való érdekes úrvacsorai kelyhük van. A község dűlőnevei közül némelyik, mint a Majkó, Panyi, Rádó, Sisek, Sajgó, Szenimóna, Tanárok, Törésvár és Pörösgyöpi figyelmet érdemel. Ez utóbbi neve onnan ered, hogy miatta Felpéc és Gyömörő között hosszú per folyt. Ide tartozik még a Szakonyi major és a szőlőhegy.

Gönyü.

Gönyü, dunamenti magyar nagyközség, területén már a rómaiak korában fontos őrállomás és első királyaink alatt is tekintélyes vár volt. *Gunu*, majd *Geunu* falut kezdetben a nagygyőri és a szolgagyőri várak népei s a király udvarnokai lakták. 1222-ben villa *Gueneu* dunai halászatát II. Endre a szentmártoni apátságnak adományozza, s ezt az adományát a következő három évben még tetemesen szaporítja, 1225-ben pedig bizonyos *Zochyn* Jakabot erősít meg egy itteni birtokrészben. Ez időben *Gunew*, *Gynu*, *Gunu*, *Ganyu*, *Ganu*, *Gunyu* alakban írják nevét. 1244-ben IV. Béla a tatárjárás alatt érdemeket szerzett *Bolonduci* Mihálynak adományoz itt részbirtokot és halászatot. Azután 1415-ben és 1419-ben Losonczy Bánfy Pálé, kinek rokonától, László fia Istvántól, Zsigmond király Hunyad váráért elcserélte és a gönyüi várral együtt 1433-ban *Héderváry* Lőrincznek adományozta, a mi ellen a főapátság tiltakozott, de eredmény nélkül. 1443-ban már a városok között van említve. Ez időben Héderváry Lőrincz a gönyüi várat és a várost feleségének, *Blagay* Margitnak és leányának, Katalinnak vallotta fel. Később a Rozgonyiak zálogbirtoka lett. Ezidőtájt *Genyw*, *Gnew*, *Genew*, *Gewnyew* és *Genyew* alakban írják a nevét. 1450-ben Gara Miklós nádor a vármegye nemeseivel Gönyün nádori ítélőszéket tartott. 1535-ben a szentmártoni apátság I. Ferdinándtól új adománylevelet nyer. Győr ostroma alatt a város elpusztult és 1609-ben a behódolt és elhagyott helyek között van említve. Azután Enyingi Török Bálint foglalta el, 1623-ban Gesztes vár tartozékaként *Opaka* Györgyné zálogbirtoka. Az Enyingi Török család fiágban kihalván, 1618-ban Török Zsuzsánna révén, férjére, Bedeghy Nyáry Pálra szállott, ki 1662-ben *Zeghy* Katalinnak zálogosította el. 1621 táján Nyáry Pál egy részét gróf *Esterházy* nádornak adta el, a ki ismét megtelepítette, de lakossága az akkori és későbbi háborús idők következtében, nagyon gyér volt, így nevezetesen 1729-ben mindössze csak 18 jobbágyot és 15 zsellért találtak itt az összeírók. 1849-ben a Győr és Komárom közötti útvonal egyik legfontosabb állomása volt és a keresztül vonuló hadaktól sokat szenvedett. 1849 április 23-án, a császáriaknak egy 600 mázsa lőporral terhelt hajója vesztegelt itt a Dunán. A túlparton álló magyarok ezt észrevették és egy jól irányzott gránáttal levegőbe röpítették. A detonáció és az azt követett rombolás irtózatos volt. A közelebb eső házak azonnal romhalmazzá váltak, a távolabb esők pedig erősen megrongálódtak, vagy megrepedeztek. Az egész városban egyetlen ház sem maradt teljesen ép állapotban. Gönyü földesurai az Esterházyak voltak és most is gróf Esterházy Miklós Mórícznak, gróf Zichy Ernőnek és *Magyary* Andornak van itt nagyobb birtokuk. Gróf Zichy a mai *Majkszentjános*, melyet az Esterházyaktól cserélt el a Lichtenstein család. Gönyün volt egyike a legrégebb postaállomásoknak, mely több szomszédos vármegye területére terjedt ki. A XIX. század első éveiben I. Ferencz császár az itteni nagyvendéglőben töltött egy éjszakát és ekkor nemesítette a Rostaházy családot. A kismegyeri csata után a francziák itt táboroztak és a tisztek az Esterházy-féle kastélyban laktak. Gönyünél hagyja el a Duna Győr vármegyét. Van itt hajóegyesület és a dunagőzhajózási, továbbá a magyar folyam- és tengerhajózási társaságnak ügynöksége. Plébániája régi. Róm. kath. temploma XVIII. századbéli. 1782-től ferenczrendiek adminisztrálták. 1808-ban a plébániát újra alapították. A község határában egy római mérföldkö látható. Ide tartoznak Kisszentjános és Öregszentjános puszták s Alsótag major. *Öregszentjános* puszta hajdan népes helység volt és az ú. n. *Krémer-dűlő* helyén feküdt, a hol ősi templomának romjai az újabb korban még láthatók voltak. II. Endre alatt oppidum Atti Joannis alakban van említve. Határos volt vele Zelebeg puszta, melynek ma már nyoma sincsen. A török világban pusztult el. Ali csauz ismét benépesítette ugyan de később a törökök másodízben is teljesen elpusztították. Most gróf Esterházy Miklós Mórícz birtoka, melyet már 1870 óta *Auspitz* Pál bérel, kinek itt mintaszerű gazdasága és gazdasági szeszgyára van. *Majkszentjános* puszta, mely előbb csak Szent János volt, onnan kapta melléknevét, mert a gróf Esterházy család Majk pusztáért adta cserébe herczeg *Lichtensteinnek*, de a legújabb

Csécény. — Szalacsy Ferencz dr. úrilaka, Szalacsy-pusztán.

Csécény. — Szalacsy Lajos úrilaka. (A régi Sibrik-féle kutia).

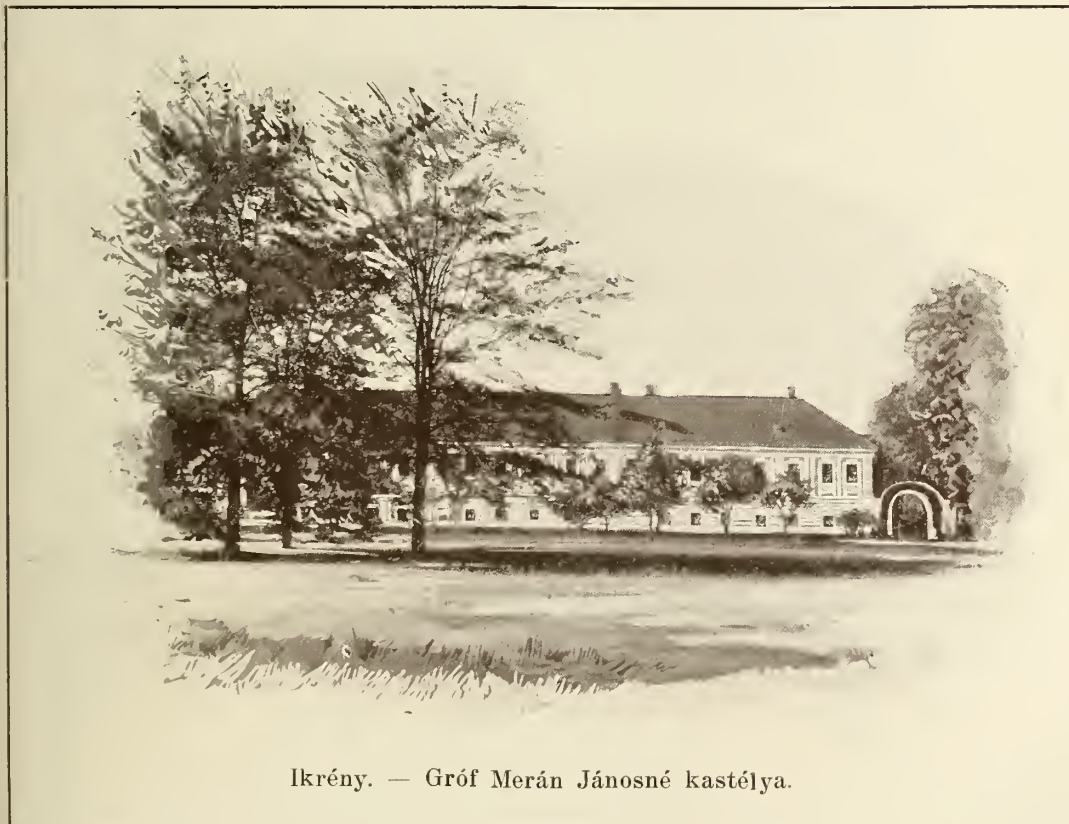

A hédervári várkastély homlokzati része.

A hédervári kastély műkincesiből.

Ikrény. — Gróf Merán Jánosné kastélya.

Koronczó. — Lippay Géza úrilaka Gáspárháza pusztán.

időben a Zichyek birtokába került. Mint várhoz, hozzátartozott a XV. században Táp, Mezőörs és 7 más falu a szomszéd vármegyéből; közelében feküdt valahol villa *Chuntei alias Gund*, Gyod, Gyud, vagy Gyud-Szt.-Péter, mely a XIII. században a szentmártoni apátság birtoka volt. Gönyűnek 139 háza és 1625 róm. kath. vallású lakosa van. A posta, távíró és hajóállomás helyben van, vasúti állomása pedig a közeli Szentjános.

Gyarmat, a sokorói dombok alatt elterülő síkságon fekvő magyar nagyközség, 262 házzal és 1617 róm. kath. vallású lakossal. Postája helyben van, távírója Tét, vasúti állomása Gecse-Gyarmat. A győri káptalannak egyik 1268-iki oklevele már a királyi bucháriusok (pohárnokok) lakóhelyeként említi, a kiknek itt külön comesük volt. A pannonhalmi levéltár egyik oklevelében még korábban, 1157-ben találjuk feljegyezve praedium *Jormot* alakban. 1267 körül Kuplin vagy *Koplyon Annis*, özv. *Babunai* Miklósné is birtokosa volt, kitől a birtokot *Pok* Lukács comes vette meg. 1271-ben *Poki* Péter eladta ezt a birtokot *Poki* Sándornak, a ki viszont a poki monostornak adományozta, de a poki prépost a birtokot később visszaadta a családnak. 1380 körül a *Kiczen*, *Keczen*, vagy *Keczer* család kezén találjuk, de *Keczer* Jakabnak fiágban magva szakadván, unokája, Borbála örökölte, kinek a révén férje, Monoszlói *Chupor* László tulajdonába került, a ki 1380-ban, Nagy Lajos királytól, a községre vásár- és pallosjogot nyert. 1399-ben már a *Kanizsajak* kezén van, a kik valamely más birtokért a csornai prépostságnak adják oda. A török világban sokat szenvedett. Több ízben felégették a törökök és lakosait elűldözték a faluból. Később lassanként ismét visszatelepedtek és egész a Rákóczi-féle szabadságharcig nyugalmat élveztek, de 1705 körül Heister császári vezér seregei megtámadták a községet, a lakosokat felkonzolták és a falut felgyújtották. Az e katasztrófa következtében kipusztult lakosok helyébe később németeket telepítettek ide, a kik azonban az idők folyamán megmagyarosodtak. 1782-ben, a prémontrei rend eltörlése után, a kamara vette kezelésbe, de mikor 1802-ben a rendet visszaállították, ismét visszakapta birtokait, melyeket Gyarmattal együtt a legutóbbi időkig haszonélvezett. Ezt a birtokot megvette a község és most parcellázzák. A községben katolikus templom és kápolna van. Az első 1801-ben, a másik 1787-ben épült. Az egyház 1703-ból származó vert ezüstkelyhet őriz. Ide tartoznak Csikórét pusztá, Újhegy és Óhegy tanyák. Csikórét pusztá a bakonybéli apátságé.

Gyirmót, magyar kisközség, a Rába és a Marczal közelében fekszik. 1267-ben találkozunk első írott nyomával és ekkor praedium *Giurmoth* és villa *Giurmoth* alakban van említve. Tekintve, hogy az egyiknek *Babuna* Miklós volt az ura, a másiknak meg más birtokosa volt, kétségtelen, hogy ez időben két Gyirmót állott fenn. Legrégibb birtokosai *Babuna* Miklóst követőleg a nagyváradi káptalan és a *Gyirmóti* család. 1348-ban a káptalan elcseréli ezt a birtokát Kápoli *Bán* Miklós özvegyével és kiskorú fiával más birtokért. 1349-ben *Gymolth* alakban találjuk említve. 1361-ben *Fokra* Miklós comes örököseit és *Zsidov* Mihályt, 1366-ban a *Vecsey* és az *Akai Iváncz* családokat is a birtokosai között találjuk, 1594-ben a törökök elpusztították, hat évvel később ismét megtelepült, de nem soká volt nyugtuk, mert a lakosok a törökök gyakori sanyargatásai elől végre is elmenekülni voltak kénytelenek. A nemsokára visszatelepült lakosok csak a Rákóczi-féle szabadságharcig élvezhették nyugalmukat, mert Heister császári vezér a községet megrohanta és feldúlta. Ugyanekkor pusztult el *Sebes* falu is, melynek a *Sebesi pusztá* őrzi emlékét. Ennek és Gyirmótnak határából alakult a mai község, hova a Heister-féle dúlás után németeket telepítettek, a kik azonban idővel megmagyarosodtak. Sebes falu már 1372-ben részben a *Pokiak* birtoka, azonban a káptalan birtoklására nézve csak 1448-tól kezdődőleg találunk adatokat, a mikor egy része a *Meggyesieké* volt. Most a győri káptalannak és *Csukássy* Károly dr.-nak van itt nagyobb birtokuk. A sebesi pusztán kívül még a *Csukássy* pusztá és az *Iván-major* is ide tartozik. A mult század elején a községben serfőzőház is volt. A falu kath. temploma 1769-ben épült. Gyirmótnak 711 háza és 2515 róm. kath. vallású lakosa van. Postája és vasúti állomása Ménfő, távírója pedig Győr.

Gyömörő, magyar falu, a sorokóaljai síkságon fekszik. A község házainak száma 182, lakosaié, kiknek nagyobb része róm. kath. vallású, 1143. Van itt posta, távíró és vasúti állomás, azonkívül körjegyzőségi székhely. Ősidők óta megült hely. Első birtokosául 1377-ben *Gemevrei*, vagyis *Gyömőrei* Györgyöt

Gyarmat.

Gyirmót.

Gyömörő.

ismerjük, de később a *Marczaltóiek* lettek az urai. 1536-ban I. Ferdinánd Gyömöröt is Enyingi *Török* Bálintnak adományozta; utóda, István, fiörökös nélkül halván el, Gyömörő leányára, Zsuzsára, férjezett Bedegi *Nyáry* Pálnéra szállott, a ki a birtokot később a *Csáky* családnak adta el, melytől azután az *Esterházyak* kezére került. 1594-ben a törökök az egész községet elpusztították. 1565-ben *Török* Ferencz, 1609-ben pedig Enyingi *Török* István, *Darabos* István, *Matthisi* György, *Vechej* Sándor, *Tekenej* Ambrus, *Chaby* Mihály, *Barchó* Gáspár, *Sokoray* János és *György* Vincze a földesurai. Ez időben a behódolt községek közé van felvéve. Az 1619-iki összeírásban *Gyemeöreő* alias *Warfalva* alakban a Nyáry család birtokaként van említve, azonban 1615-ben *Dégny* István a *Hatos* Bálintné, szül. *Chernel* Anna részét bírja zálogban. 1629-ben nagyobb része a *Dobos* Györgyé. 1635-ben a győri jezsuiták zálogba veszik Csáky Lászlótól a *Török*-féle várfalvai részt, de ezt 1702-ben az *Esterházyak* kiváltják. 1641-ben a *Csaby* és az *Acsády* családokat is a birtokosok között találjuk. Gróf *Sigray* Jakab, a *Martinovich*-féle összeesküvés egyik részese, szintén birtokos volt Gyömörön és abban a házban lakott és ott is fogták el, a mely 1874-ben *Lengyel* Sándoré volt. A múlt század elején is több birtokosa volt, de gróf *Esterházy* Miklósnak volt itt a legnagyobb fekvősége, most pedig az *Esterházyak* kivül *Szalay* Gyulának és *Lajosnak* és *Pátkay* Józsefnek van nagyobb birtoka. Az *Esterházy*-féle birtokon gazdasági szeszgyár is van, de van itt azonkívül még magántulajdonban egy eczet- és pálinkagyár is. Az 1629-iki megyei gyűlés jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy abban az időben két Gyömöröt különböztettek meg, ú. m. *Gyömörő-Várfalvát* és *Gyömörő-Nemesszert*. Az egyik Gyömörő a *Török*-féle pápai várbirtok volt, a másik pedig a nemesek birtoka. Később a két község összeépült és egyesült. A falu 1839-ben teljesen leégett. Az itt fennálló mostani róm. kath. templom 1775-ben épült. Ide tartoznak *Csigi*, *Ilonka*, *Rigó* és *Szalay* puszták. *Csigi* pusztá *Chigi* alakban a *Chigi* család régi birtoka volt.

Gyórszentiván.

Gyórszentiván, a Duna közelében fekvő magyar nagyközség, 344 házzal és 3393, nagyobbára róm. kath. vallású lakossal. Van postája, távirója és vasúti állomása. Hajdan *Urukang*, *Urgan*, vagy *Urugang* volt a neve. 1216-ban *Urunkang villa* és 1221-ben *possessio Urugang* néven említik az egykorú oklevelekben. Később már *Urugang aliter Zent Iwan* alakban szerepel. 1254-ben *Opour* Sándor fiai *Urukang* felét a szentmártoni apátságnak adták el. Úgy látszik, hogy e falu még a tatárjárás alatt pusztult el. 1594-ben a török tábor nagy része, Győr ostroma alatt, a szentiváni határban táborozott. A *likócsoknak*, vagyis lyukaknak nevezett s itt látható gödröket és halmokat is, e tábor maradványainak tartják. 1609-ben a behódolt községek közé tartozik, melyet lakosai elhagytak, mert a törökök zaklatásait tovább tűrni nem tudták. 1699-ben már egyszerűen *Szentiván* néven szerepel. Ekkor telepített ide a szentmártoni apátság horvátokat, a kik az idők folyamán teljesen megmagyarosodtak. Mindvégig a főapátság maradt az ura s a kismegyeri és hecsei uradalom most is ezé, míg *Guoth* István és neje *Likócs* pusztát birtokolják. A községbeli róm. kath. templom 1722-ben épült. Van itt apáczaárda is, mely *Vaszary* Kolos pannonhalmi főapát és *Molnár* V. Bertalan ny. katonai plébános áldozatkészségéből, 1889-ben épült. A lakosok katolikus olvasókört, kath. ifjúsági egyesületet és hitelszövetkezetet tartanak fenn. Ide tartoznak *Hecse*, *Kismegyer*, *Likócs* és *Sashegy* puszták, *Gurdonyi* szőlőtelep, *Haraszi*, *Ivánháza*, *Károlyháza*, *Kolostelek*, *Kölestó*, *Leszlényi*, *Medgyes*, *Molnárrév*, *Öregszőlő*, *Szarkavár*, *Szentmihályi*, *Ujmajor* és *erdei tanyák*. *Hecse* pusztá, *Hegce*, *Heche* alakban, már 1127-ben szerepel, a mikor III. István király jobbágya, *Konrád*, ezt a praediumot a főapátságnak adományozza. Ma is apátsági birtok. *Kismegyer* a XIII. században *Merena* néven van említve, de ez ferdtítésnek látszik, mert nevét a *Megyer* nembeliectől, legősibb birtokosaitól vette. 1220-ban egy része még *Meger* Györgyé. IV. Béla az itteni királyi vinczelléreket a turóczi prépostnak adományozza. Ez időtájt már faluként említik az okiratok. A pusztának déli nagy útja mellett eső része, 1037-ben és 1086-ban *Felkert* néven van említve. Hogy elnevezése mily gyakran változott, bizonyítja az a XVIII. század elejéről fennmaradt feljegyzés, mely szerint *Hencse*, *Incheő*, *Lencse-szél*, sőt *Hugyóhegy* néven is szerepelt. 1347-ben hosszabb ideig magát *Megyert* nevezik *Félkertnek*, míg 1404-ben egyszerűen *Megye* néven találjuk

feljegyezve. A XVI. században már ismét Megyer a neve. Győr ostroma alatt pusztult el. 1536-ban I. Ferdinánd újabb adományt ad itt a szentmártoni apátságnak. A XVII. század elején, a mostani majorság melletti kis dombon erőd épült, melyet a nép, lapos alakja következtében, *Tarisznyavárnak* nevezett el, és 1638-ban Kismegyer maga is Tarisznyavár néven szerepel. Később a váracshelyére kápolna épült. 1809-ben János főherceg e kápolnából vezette a győri ütközetet. Az a magtár, melyben a francziák feltartóztatásában hősi halált lelt stájer honvédek elvérzettek, még ma is fennáll. E pusztán a pannonhalmi főapátságnak mezőgazdasági szeszgyára van. *Likócs* pusztá ma *Szent Vid* régi praedium helyén fekszik. 1222-ben *Szent Gud* néven II. Endre egyik oklevelében szerepel. *Lipsey* János volt az ura, a ki *Vajda* Kristófnak és *Torkos* Jánosnak adta zálogba. Ezután sűrűn váltakoztak birtokosai, míg részei a szomszédos határokba olvadtak. 1593-ban már elpusztult, de ekkor még fennállott *Szent Vid* tiszteletére épült temploma. *Sashegy* pusztá szintén régi főapátsági birtok. Hajdan *Sashalom* volt a neve. Az idetartozó *Andrásvár* nevű dűlön, kis dombon hajdan egy váracshely állott, mely Győr elővédművéül szolgált. Nyolczszegletes körsánczczal volt körülvéve és romjai a múlt század közepén még láthatók voltak.

Győrszentmárton, a pannonhalmi hegy alatt fekvő, magyar nagyközség. Ősidők óta megült hely, mely némely történetíró szerint *Civitas Pannonia* nevű római város helyén épült. *Szent László* egyik oklevele praediumnak mondja. Története szorosán összefügg a pannonhalmi monostoréval, melyről más helyen bővebben van szó. XIII. századbeli neve *Olsuk* vagyis *Alsok* volt és a szentmártoni egyház népei lakták. *Albeus* mester, IV. Béla prístaldusa, kit a király *Szentmárton* monostor birtokainak összeírásával megbízott, 1240 körül készült összeírásában említi e falut a fenti néven. A következő század közepe táján *Olsuk* *Zentmarton* és *Olsousukoro*, vagyis *Alsó-Sokoró* neveken szerepel. 1241-ben a tatárok pusztították. A monostort is el akarták foglalni, de az ebben az időben annyira meg volt erősítve, hogy e tervük, hosszas ostrom után sem sikerült. A tatárjárás lezajlása után a falu ismét benépesült és különféle szabadalmakat kapott. 1334-ben *Róbert Károly* a pannonhalmi apátot megerősíti az alsoki vásárjogban. Az apátságon kívül, első királyaink alatt más birtokosai is voltak. Így 1403-ban az *Eőrsyek*, kiknek birtokából *Zsigmond* király *Héderváry* Miklósnak három szőlőt adományozott. 1582-ben már a mai néven szerepel. A XVII. század elején a törökök elpusztították, de 1689-ben *Rummer Márton* főapát újra telepítette. 1609-ben városi kiváltságai voltak. A község fölött emelkedik a pannonhalmi főapátság hatalmas épülettömege, melynek régi várfalait a millennium alkalmából restaurálták. Az impozáns épületnégyszög elején emelkedik a magasba a főapátsági templom hatalmas, négyszögű tornya, aranyos kupolájával. Az épületcsoport az egész vidék fölött uralkodik és tiszta időben 25—30 kilométernyi távoból is látható. Ezekről az épületekről más helyen bővebben írunk. A község szolgabírói székhely, járásbírószággal, csendőrséggel, pénzügyőri szakaszszal. A lakosok katolikus kört tartanak fenn. Van itt posta, táviró és vasúti állomás, tégláégető körkemence és gőzmalom. Pannonhalmán áll az ezredéves ünnepélyek alkalmából emelt millenáris emlék és a főapátságtól emelt *Astrik*-szobor. A községben már 1338-ban volt templom. 1734-ben újra épült és 1880-ban megnagyobbították. Van még egy másik kath. templom, melyet 1704-ben emeltek. Házainak száma 581, nagyobbára róm. kath. vallású lakosaié 3073. Ide tartoznak *Imre* major, *Jánosháza* erdőörlak, *Kis-Écs* és *Szentlőrincz* tanyák, *Wágnerkert* és téglagyár telepek. *Kis-Écs* hajdan népes hely volt, mely a XIII. században már említve van. Ez időben több birtokosa volt, közöttük a *Ravazdiak* is. Később apátsági birtok lett. A török világban pusztult el. *Szent-Lőrincz* tanya hajdan szintén népes falu volt. A tatárjárás előtt *Perecse* néven szerepelt, *Priza*, *Precha*, *Preche* és *Periche* alakban. A XIV. században már a mai neve van említve, *Szent Lőrincz*nek szentelt temploma után. A XII. század közepén *Adalbert*, *Géza* király követe végrendelkezik birtoka fölött arra az esetre, ha a követségből vissza nem térne. Úgy látszik azonban, visszatért, mert az apátság csak később és adomány útján jutott birtokába. Egy 1591-iki vármegyei jegyzőkönyv ez időben már pusztaként említi. *Szent-Lőrincz* határába olvadt az 1250-ben említett *Ságh* praedium. 1518-ban *Sugó-*

Győrszent-
márton.

Ságh, alias Uj-Ságh alakban van említve. A Szentmárton határában fekvő *Illok* erdő tartja fenn a hajdani *Vylok* praedium nevét, a hol templom is állott. *Huilok*, vagyis *Ujlok* alakban III. Incze pápa 1216-iki bullája is említi, a mikor az apátsági udvarnokok faluja volt. Úgy látszik, 1609-ben pusztult el teljesen, mert akkor a töröknek behódolt pusztá helyek között van említve. Ugyancsak a szentmártoni határba olvadt *Lelka* praedium is, mely szintén az apátság ősi birtokai közé tartozott.

Hédervár.

Hédervár, magyar kisközség, a Nagyduna és a Kisduna között fekszik. Házainak száma 123 és római kath. vallású lakosaié 937. Van itt posta- és táviró-állomás, a legközelebbi vasúti állomása pedig Kimle. A község alapítói a Gejza vezér alatt bejött *Voljger* és *Hedrich* lovagok, az utóbbi a *Héderváryak* őse, ki Gejától az egész Szigetközt kapta adományban, és itt, a mai kastély helyén, erős várat építtetett. 1348-ban Héderváry Miklós udvari vitéz és testvére István árvái, I. Lajostól pallosjogot nyernek. Héderváry Ozsvát fia: II. Ferencz, 1521-ben nándorfehérvári kapitány, e vár hűtlen elhagyása következtében, minden jószágától megfosztatván, II. Lajos azokat Laki *Bakics* Pálnak adományozta. Héderváry III. Istvánt, Ferencz öcsesét, ki győrmegyei alispán és Szapolyay-párti volt, I. Ferdinánd fosztotta meg birtokaitól, melyeket Bakics Pálnak, nejének és testvéreinek adományozott. E birtokhoz tartoztak ekkor a hédervári »kőház«, Hédervár, Zelke, Ásván, Oltován, Nagy-és Kis-Medve, Uyfalu, Zap, Zámol, Ladamér, Duna-Zegh, Zigeth, Eythewen, Győr város egy része, Darnó, Zeeli, Remete, Kis-Bodak, Gyulviz stb. Mikor Héderváry István Ferdinándhoz visszapártolt, birtokait is visszakapta, sőt II. Ferencz utódai is, de Bakics Pál és később testvére, Péter ellenszegültek e jószágok birtokba vételének. Utóbb e birtok Bakics Margit, férjezett *Balassa* Menyhértnére és Bakics Angelika, férjezett *Révaynéra*, majd *Czobor* Imre nejeére szállott. Az 1658-ból való hédervári urbarium a következőleg írja le Hédervárát, Héderváry István idejében. »Heder, Vára. Ezen Várat külső árok folyása Győrvármegyéhez hasittya Posony Vármegyétől. Ezen Vár, Tó álló árokkal, Palánk kerőlettel, és azon belől környös körül erős vastag kő falokkal meg van erősítetve. Ben való várban, három rendben bezületes Palotákkal, Ury házokkal, külömbfele pincszékkel rendesen fel éppétetve, kedves kutt vízzel találhatik. Vagyon vár szükségére való külömbfele Eözköz is Tárházban. Ahoz egy vas, más Réz Taraczk. Kétt lüvő Réz Mozár. Tizenhat Szakállossal együtt. Mind ezekről jövendőben Inventarium többet mondhat. Ezen Héderváry várot in Anno 1643 Héderváry István az kis kapu fölött való épületekkel meguitotta«. 1660 körül Héderváry V. János, zirczi apát és skopiai püspök kezdte visszaszerezni az ősi birtokokat, a mit testvére, VI. István, Győr vármegye alispánja befejezett. Ennek három gyermeke közül kettő kiskorúan halt el, leánya, Kata pedig Lósi *Viczay* János neje lett s így került az uradalom a Belud nembeli *Viczayak* tulajdonába. Az idők folyamán azonban több kuriális nemesnek is volt itt kisebb-nagyobb birtoka. 1609-ben a *Szávay*, *Szabó* és az *Alapy* családok is ezek közé tartoztak, a mikor a Héderváry-uradalom Héderváry István, *Czobor* Imre s Márton és *Révay* Péter között oszlott meg. 1658-ban városi szabadalmakkal van felruházva és az ez évben történt összeírás 2 másfél, 8 egész, 2 fél, 3 fertályhelyes jobbágytelket, 8 zsellérhelyet és 3, a várhoz való házhelyet talált itt. 1660 körül *Mikos* Péternek, *Dely* Ferencznek, *Káldy* Györgyné, szül. Nebojszai *Szép* Annának és *Jakusich* Imrénék is volt itt birtokuk, melyeket azonban a Héderváryak és a *Viczayak* összevásároltak. 1697-ben *Dely* Judit részét vásárolta meg báró *Viczay* Ádám. Az 1706-iki hédervári urbariumban a következő jegyzet olvasható: »Alapi Ferencz, ennek háza hele vagyon az Régi Héderváry urak vára helén, melljet, midőn legh először az idegén Rároj urak be szármoztak, ugy mint Bakics Péter és Bakics Pál, hatalmassul többül el hanyották, edgyütt az Szigetj Hederváryj Urak kastélliával, kövébül a Rároj Kastél Tornját esjnaltották.« 1873 decz. 23-án halt meg gróf Héderváry-Viczay Héder, v. b. t. t., kinek örököse unokaöccse, gróf *Khuen-Héderváry* Károly lett. Hédervárott régente rév és vám is volt. 1723-ban a városban alapítványi kórház állott fenn. 1794-ben négy országos vásár tartására nyert szabadalmat, a már akkor fennállott vámjogon kívül. A hédervári vár helyén áll most gróf *Khuen-Héderváry* Károly nagyszabású kastélya, mely sok részében még a hajdani várkastély érdekes nyomait mutatja, és az ősi vár

alapjait rejti. Különösen földszinti helyiségei viselik magukon a régiség érdekes jellegét. A nagy épületnégszög kétemeletes, régi tornyai közül, melyek várkastélyszerű jeleget kölcsönöznek az épületnek, ma már csak három áll fenn. Emeleti helyiségei lakályosak, tágasak és bennük a grófi család számos műkincset, érdekes régiséget, régi festményeket, stb. őriz. Különösen nagybecsű a családi levéltár, mely a Hédervályak levéltárán kívül még a Viczay, Grassalkovich és Draskovich családok levéltárait egyesíti magában. Könyvtára régi, érdekes művekben és ritka becsű kéziratokban gazdag. Mikor a kastély az újabb korban leégett, számos nagybecsű munka pusztult el és rongálódott meg; de azért a könyvtár még így is tekintélyes. Több mint 15.000 kötetet tartalmaz, melyek között számos incunabulum van, továbbá csillagászati munkák, naptárak, 1630-tól kezdődőleg, egy orvosi könyv kéziratban, melyet 1637-ben kezdtek meg és 1639-ben fejeztek be. Képviselve van továbbá a földrajz, útleírások, természetrajz, gazdaszat, kereskedelem, geometria, theologia, építészet, bölcsészet, fizika, politika, éremtan, archaeologia, hadtörténelem, stb., stb., magyar, német, francia, olasz, angol, latin és görög nyelven. Nagybecsű a rézmetszet-gyűjtemény, a karikatura-rajzgyűjtemény, egyéb metszetek, könyomat, stb. A könyvtár most van rendezés, a levéltár pedig feldolgozás alatt. A hagyomány szerint a hédervári vár három tornya hajdan három vármegye területén feküdt és ehhez mindenféle mende-mondát fűznek. A három vármegye összetalálkozását e kastély területén azonban semmiféle okírat nem igazolja; csak annyi bizonyos, hogy Győr és Pozsony vármegye határai valaha itt találkoztak, de hogy a szintén szomszédos Moson vármegye határa idáig sohasem nyúlt, azt okíratilag lehet igazolni. A kastélyhoz tartozó parkban áll a híres Kont-fa, melyhez az a hagyomány fűződik, hogy a tatárjárás idejében Moson vármegye e fa alatt tartotta meg egyik közgyűlését. Később azt tartották e fáról, hogy valahányszor egy Viczay meghalt, mindannyiszor egyik ága pusztult el. A fa ma már erős földtöltéssel van megtámasztva, hogy ki ne dőljön. Körülötte sok római régiség, ú. m. sírkövek, szobortöredékek, stb. láthatók, melyeket a környéken találtak. A községben róm. kath. templom és kápolna van. Az előbbi kb. 300 évvel ezelőtt épült, de a gyakori átalakítások elrontották, a kápolna azonban eredetileg román-góth építmény és a Hédervályak családi sírboltjául szolgál. Van benne több érdekes régi sírkő és két szív-veder, melyek két Viczaynak a szívét rejtik magukban. A községi lakosok kaszinót és polgári kört tartanak fenn. A faluhoz tartoznak Parázsszeg és Károly majorok.

Ikrény, a Rába és a Rábca között fekszik. Az *Ikrényi* család ősi fészkeének látszik, mely már a XIII. században szerepelt, 1324-ben I. Károly király *Miklós bánt* iktattatja itteni birtokába. 1373-ban már a *Kanizsay* család az ura. A család-főnek fiágban magva szakadván, Kanizsay Orsolyáé lett, a kit *Nádasdy* Tamás vett nőül. Ezen az úton jutott a Nádasdyak birtokába. Nádasdy Ferencz kivégeztetésé után a királyi kamara vette kezelésbe. 1614-ben Győr városa és *Vizkelethy* János is birtokosaiként vannak említve. 1770-ben a *Körmendy*, *Stverteczky*, *Klempa*, *Bolényi*, *Eördögh*, *Hajós*, *Brunovszky* és *Kaskovich* családok a birtokosai, 1777-ben pedig nagyobb része *Lamberg* Volradé, kinek utóda, Lamberg Fülöp, az egész birtokot magához váltotta. A mult század elején szintén a gróf Lamberg család volt az ura, most pedig gróf *Meran* Jánosné, szül. Lamberg Ladislája birtoka. A mostani tulajdonosnak itt nagyobb kastélya van, melyről azt állítják, hogy hajdan kolostor volt. Erről azonban írott bizonyosság nincsen. Gróf Lamberg itt 1800 elején angol félvér méntelepet alapított, mely máig is fennáll. A község határában, a Rákóczi-féle felkelés alatt és 1848-ban is, kisebb csatározások voltak. A faluban urasági kápolna van. Házainak száma 54, róm. kath. vallású lakosaié pedig 582. Vasúti megállóhely a falu alatt van, postája és távírója Győr. Ide tartoznak Lesvár és Ószhely puszták.

Ikrény

Kajár, a sokoróaljai völgyben fekvő magyar nagyközség, 313 házzal és 1632, nagyobbára róm. kath. vallású lakossal. Posta van a községben, vasúti és távíró-állomása pedig Gyömörő. Egyike a vármegye legrégebb községeinek, melyet már Szent István király a szentmártoni apátságot alapító levelében *Quiar* alakban említ és az apátság bakonybéli javadalmaihoz csatol. Később *Sokoró-Kajár* lett a neve. A nagyobb és fontosabb közlekedési vonalaktól távol esvén, csupán a török uralom alatt volt zaklatásoknak kitéve és a fehérvári

Kajár.

szandzsákhoz tartozott. 1622-ben Halil aga után Izmail örökölte Kajárt. Míg Szent László egyik 1086-ból való oklevelében *Socorou-Quaar* alakban van feljegyezve és már faluként szerepel, addig 1380-ban *Beel-Kayar* néven is találkozzunk vele. Mindvégig a bakonybéli apátság volt az ura és most is ennek van itt nagyobb birtoka. A mult század 70-es éveiben három ízben, a 90-es években pedig egy ízben nagy részét tűzvész hamvasztotta el. Az Isteni Megváltóról nevezett nővéreknek itt rendházuk van, melyben kiseddóvót és leányiskolát tartanak fenn. A rendházat és az iskolát 1896-ban *Sárkány* Miklós apát alapította. A faluban fennálló róm. kath. templomot 1798-ban emelték. Ide tartoznak Apát, Miklós és Sárkány majorok, Bedótag, Kiskajár tanya és Sajnovicz-malom.

Kapi. *Kapi*, rábczamellemi magyar kisközség, mely hajdan győri vár föld volt. 1209-ben, a mikor II. Endre *Tóth* mosoni főispán Demeter és Tamás fiainak adományozza, *terra Capi* alakban van említve. 1251-ben *Móricz mester* nyitrai főispán a maga részét a mőriczhidai prépostságnak adományozza. 1314-ben a mőriczhidai prépost itt egy birtokrészt erőszakkal elfoglalt, a mi ellen a *Kapyak*, mint régi birtokosok, tiltakoztak. Később a mőriczhidai prépostság birtoka a budai apácáké lett, a kik az 1544-iki összeírásban már birtokosokként szerepelnek. 1554-ben a budai apácák mellett, a mőri apácák is említve vannak, de az 1609-iki összeírás már csak a nagyszombati Klarisszákat említi. A rend megszűntetése után a vallásalap lett az ura, a mult század közepe táján pedig gróf *Creneville*. Most nincs nagyobb birtokosa. A községhez tartozó *Jend* nevű dombon rommaradványok láthatók, melyeknek eredetét kikutatnunk nem sikerült. A község lakosai tejszövetkezetet tartanak fenn. A község ág. h. ev. temploma régibb építmény, melyet 1889-ben újjáalakítottak. Ide tartozik Erdélyi major. A falu házainak száma 66, lakosaié, a kik ág. h. evangélikusok, 414. Postája Markotabödöge, távírója és vasúti állomása pedig Beőszárkány.

Kisbabot. *Kisbabot*, rábamenti magyar kisközség, 67 házzal és 394, nagyobbára ág. h. evangélikus lakossal. Postája Rábaszentmihály, távírója Tét, vasúti állomása Enese. Első okleveles említését már 1222-ben találjuk, a mikor Rouz fia Joachim volt az ura. 1262-ben IV. Béla Babothi *Ayanduk* fiát, Zonukot és ennek fiait, Andrást és Adorjánt erősíti meg itteni birtokukban, melyet *villa Bobuth* néven említi. 1547-ben *Cseszneky* György az ura, a kitől ekkor *Pok* Gáspár alispán veszi meg. 1619-ben pusztult helyként van említve az akkori összeírásban. A törökök pusztították el és égették fel. Csakhamar újra települt, de 1636-ban ismét német zsoldosok rabolták ki és gyújtották fel. Ismét megtelepült, de 1700-ban árvíz döntötte romba nagy részét. Alig heverte ki ezt a bajt, 1748-ban egy véletlen következtében nagy viharban támadt tűz az egész falut elhamvasztotta. Még ez a csapás sem volt elég a sokat sújtott lakosoknak, mert 1848-ban Jellasi bán hadai támadták meg és rabolták ki a községet. A mult század elején az *Illyés* család volt a legnagyobb birtokosa. A lakosok tejszövetkezetet tartanak fenn. Ág. h. ev. temploma 1812-ben épült.

Kisbajcs. *Kisbajcs*, magyar kisközség, a Duna mellett, Körjegyzőségi székhely. Van 50 háza és 347 róm. kath. vallású lakosa. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása pedig Győr. Püspöki nemesek faluja, s mint ilyen, Nagy-Bajcs és Száva községekkel külön »sedest« alkotott. 1466-ban possessio *Kysbaych* alakban van említve. Ez évben Vámostól foglaltak el nagyobb területet, a melyet Mátyás király visszáitelt. Az 1544-iki összeírásban csupa egytelkes nemesek szerepelnek. A mult század elején sok dunai malom volt itt és a lakosok jól jövedelmező halászatot űztek. Ekkor a győri püspök volt a földesura, de ma itt nagyobb birtokos nincsen. Az idetartozó *Szava* dülő helyén állott hajdan *Zava*, mely 1544-ben még fennáll és szintén több egytelkes nemesé. Úgy látszik, hogy a törökök pusztították el. A község gyakran volt színhelye az árvíz rombolásainak. Az utolsó nagyobb árvíz 1899-ben sújtotta.

Kisbarátfalu. *Kisbarátfalu*, magyar kisközség a pusztai járásban, 61 házzal és 421 róm. kath. vallású lakossal. Postája Nagybarátfalu, távírója és vasúti állomása Kismegyer. Hajdan *Barati* néven találjuk feljegyezve. E falu, úgy látszik, akkor keletkezett, mikor 1261-ben az apátság és a káptalan birtokait a királyi vár-birtoktól elkülönítették. Később a Nádasdyaknak is részük volt itt. 1364-ben *Péchy* János volt az ura, a ki *Kisbarát* felé *Héderváry* Miklós fiának zálogosította el. 1367-ben *Ruffy* Tamás fiai adják el Kisbarát felé *Héderváry* Miklósnak

és ugyanakkor *Péchy* János a másik felére 100 aranyforintot vett fel. 1549-ben a törökök dúlták fel, mire *Nádasdy* Tamásné, szül. *Kanizsai* Orsolya I. Ferdinándtól szabadalomlevelet eszközölt ki, mely szerint Kisbarátfalura, hat évi adóelengedés mellett, új lakosokat telepíthessen. 1611-ben a töröknek behódolt falu, 1619-ben pedig pusztá hely volt. Ez időben *Czobor* Márton, *Dalos* János és *Grebechy Laky* Gáspár vannak említve birtokosai között. Ezután egészen a Héderváryak lettek az urai, később a *Viczayak*; e családtól *Léderer* bankár vette meg, ettől pedig *Lévay* Henrik. A XVIII. század elején németeket telepítettek ide, a kik azonban teljesen megmagyarosodtak. Most özvegy báró *Lévay* Henriknének van itt nagyobb birtoka. Róm. kath. temploma 1773-ban épült. Ide tartoznak Ujmajor, egy szélmalom és egy csárda is. A község azelőtt a »pusztá falu« néven ismert térségen feküdt és úgy látszik, hogy a török pusztítás után telepedtek a lakosok a mai faluhelyre.

Kisbaráthegy, magyar kisközség Kisbarátfalu szomszédságában, mindenben e szomszéd falu sorsában osztozott. Hajdan a királyi szőlőművesek lakóhelye. Itt voltak Kisbarátfalu urainak szőlőbirtokai és itt laktak szőlőműveseik. Az 1724-iki összeírásban itt mindössze 15 jobbágytelket és nyolcz szellérlhelyet írtak össze, ellenben már a mult század elején 1413 lakosa volt. Határában kolostor volt, melynek romjai fölött a mostani község temetője terül el. Most a falunak 266 háza és 1331 lakosa van. A községben templom nincsen. Postája Nagybarátfalu, távírója és vasúti állomása Kismegyér.

Kisbaráthegy.

Kismóriczhida, marczalmenti magyar kisközség. Van 46 háza és 391, túlnyomó számban róm. kath. vallású lakosa. Postája Nagymóriczhida, távírója Tét és legközelebbi vasúti állomása Hali pusztá. Már 1228-ban találjuk feljegyezve *Marchytha* alakban. 1251-ben *Mauruczida*, terra megjelöléssel szerepel, a mikor Móricz nyitrai megyei főispán itt Szent Jakab tiszteletére, Márk testvérével együtt, prémontrei prépostságot alapított. A monostornak *Monasterium de Raba* volt a neve. Ezzel szemközt, a szintén közelfekvő Rábán, hidat verettek, melytől Kis- és Nagymóriczhida községek nevüket vették. Czechnek ezt az adatát azonban megezáfolja Ráth Károly (Új Magyar Múzeum), mert szerinte *Puki* (*Poki*) Móricz volt a prépostság alapítója. Ez valószínűbb is, mert Czech szerint az általa említett Móricz főispán a Pécz nemzetségből származott, holott e nemzetségnek ezen a vidéken birtoka nem volt. A XV. század első felében a *Baán*-családnak is volt itt részirtoka és innen vette előnevét is. 1490-ben II. Ulászló egyik oklevele már mezővárosnak mondja, s ez időben a *Poki* nembeli *Medgyesaljai* István is egyik birtokosa volt. 1543-ban a prépostság rendtagjai a törökök elől elmenekültek, üresen hagyván a monostort, melyet azután 1553-ban a szintén prémontrei rendű apácák foglaltak el. 1536-ban a birtok egy részét I. Ferdinánd Enyingi *Török* Bálintnak adományozta, a ki az apácákat, a mikor a monostor birtokait már elfoglalták, onnan kiűzte, és jószágait erőszakkal elfoglalta. 1573-ban az apácák javainak visszaadása elrendeltetett ugyan, de eredménytelenül, mert a hatalmas családot a birtokban háborgatni senki sem merészelt. 1594-ben a Győrt ostromló törökök a zárdát is elpusztították, s az apácák Nagyszombatba voltak kénytelenek menekülni. Később birtokaikat a veszprémi püspök vette zálogba. 1601-ben Rudolf király a nagyszombati apácákat visszahelyezi birtokukba és újabb adományban részesíti. 1609-ben, a mikor a törököknek behódolt községek közé van felvéve, *Török* István, a szentmártoni főapátság és a nagyszombati apácák voltak az urai. 1616-ben a község II. Mátyástól vásári szabadalmakat nyert. Az Enyingi *Török* család részei 1618-ban *Nyáry* Pálné, szül. *Török Zsuzsára* szállottak. 1625-ben *Vegliai Horváth* Ferencz nyert itt adományt II. Ferdinándtól, de birtokába — úgy látszik, — nem iktathatta magát, mert azt *Nyáry Pálnétól* a *Telekesi Török* család vette át, az apácák birtokát pedig elfoglalta. Az apácák csak 1633-ban kapták vissza erőszakkal elfoglalt részeiket. 1641-ben gróf *Csáky* László is birtokosa volt. A Rákóczi-féle felkelés alatt sokat szenvedett a keresztülvonuló hadaktól, melyek a községet több ízben felgyújtották és feldúlták. A lakosok végre is elmenekültek, néptelenül hagyva az elpusztított községet. Évekig bújdoztak, homokbuczkákban és földbe ásott gödrökben húzván meg magukat. Később a falut, mely azelőtt a prépostság fénykorából megmaradt kéttornyú templom körül terült el, ismét felépítették, de nem a régi helyén. Hogy lakosai mily lassan telepedtek ismét vissza, arról bizonyosságot tesz az 1727-iki összeírás,

Kismóriczhida.

mely mindössze 22 jobbágytelket és 15 zsellérhelyet talált itt. 1733-ban a kir. tábla rendezte a birtokviszonyt gróf *Esterházy* Ferencz és a nagyszombati apácák között, 1782-ben pedig, az apácák rendjének eltörlése után, birtokuk a vallásalapé lett. Ezt a részt 1803-ban I. Ferencz gróf *Coloredo* Ferencz nének adományozta. Tőle nyerte az előbbi *Kányahegy* is, a *Viktoria szőlőhegy* nevet. Coloredoné után gróf *Grüne* örökölte, ki azt a hetvenes években *König* győri bankárnak adta el, egy része a gróf *Creneville* család tulajdonába került, a többi pedig az *Esterházy*aké maradt. Most csak *König* Kálmánnak van itt nagyobb birtoka, és gözmalma is. Az idetartozó *Ferenczháza* pusztát a község határából szakították ki; ez birtokosától, gróf *Esterházy* Ferencztől kapta a nevét. A községben nincs templom. A hívek a szomszédos Nagymóriczhidára járnak, melyet mindössze egy utca választ el Kismóriczhidától.

Kispécz.

Kispécz, a sokorói hegyek alatt fekvő magyar kisközség. Először a XV. század első felében tűnik fel. A *Péczyek* ősi birtoka volt, de benne a *Marczaltóieknak* is volt részük. Birtokosai később e két család révén annyira elszaporodtak, hogy 1609-ben, a mikor a behódolt községek között van említve, már 10 birtokosát ismerjük, névszerint: *Chaby* Mihályt, *Darabos* Jánost, *Saffarich* Mihályt, *Matthisy* Györgyöt, *Vechey* Sándort, *Sokoray* Jánost, *Barra* Mihályt, *Tehenei* Ambrust, *Szilkey* Györgyöt és *Vincze* Györgyöt. E század közepe táján birtokosai ismét változnak és ekkor a *Szeczer*, *Megyery*, *Ásványi* és *Acsády* családokat találjuk itt. 1667-ben lakosaitól elhagyott pusztá faluként van említve, mely azonban csakhamar újra települt és 1729-ben már népes hely volt. A múlt század közepe táján a *Matkovich* család volt a legnagyobb birtokosa és most is *Matkovich* János örököseinek és *Kovács* Józsefnek van itt nagyobb birtokuk. E magyar község házainak száma 150, túlnyomó számában ág. h. evangélikus, lakosaié pedig 764. Postája *Kajár*, távirója és vasúti állomása *Gyömörő*. Ide tartoznak *Matkovich* pusztá és *Kovács*tag. A faluban az evangélikusoknak templomuk van, melynek építési ideje ismeretlen. Dűlőnevei közül a *Sárkányhegy*, *Szücsörház*, és *Vigyori* érdemelnek figyelmet.

Kóny.

Kóny, magyar nagyközség a Tóközben. 285 házat és 1985, nagyobbára róm. kath. vallású lakost számlál. Posta, vasúti megálló, táviró és távbeszélő helyben van. Ősi nevét *Cohn* alakban írják az oklevelek. Legrégibb ura *Endus*, de már 1228-ban a *Téth* nembeli *Demeter* kap rá adományt. II. Endrétől. *Demeter* halála után II. Endre ekkor már *villa Coun*-t, a templomosok rendjének adományozza, a mit 1491-ben II. Ulászló is megerősít. 1486-ban *Coon* község *Mátyás* királytól szabadalmakat nyer, melyeket II. Lajos 1524-ben megerősít. 1531-ben a rhodusi kereszties barátok az urai, 1544-ben a győri káptalan, 1555-ben pedig *Nádasdy* Kristóf. 1553-ban a törökök pusztították el. 1565-ben ismét a győri káptalan a birtokosa, de az 1609-iki összeírás szerint a királyi kamara kezén van és a győri várhoz tartozik. Az 1619-iki összeírás egyedül *Altabak* Jánost említi birtokosaként. Úgy látszik, hogy ez az *Altabak* a győri várnak valamely kiküldötte volt, a ki a kónyiak nyakán ült. Később ismét a győri káptalan az ura és az is maradt mindvégig, de időközben 1641-ben *Nádasdy* Ferencz katonái fosztották ki és dúlták fel a községet, 1681-ben pedig *Széchenyi* György püspök foglalta el a püspökség számára; később mégis visszaadta a káptalannak. A múlt század elején lakosai kiterjedt ló- és marhatenyésztést űztek. Ez időben a határában fekvő tó mérges növényeiről volt ismeretes. A lakosok róm. kath. ifjusági egyesületet, tejszövetkezetet és fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. 1850-ben és 1891-ben nagyobb tűzvész pusztította. A róm. kath. templom régebbi építmény, melyet 1723-ban renováltak és 1905-ben bővítettek. Ide tartoznak *Káptalanmajor*, *Dömötör*tag, *Kistag*, *Makkostag* és *Nemestag* tanyák. A *Dóri határra dűlő* területének dombosabb részét *várhelynek* nevezik, a hol bronzkori leletek kerülnek felszínre. Ez a hely a tatár és török járások idejében a kónyiak menedékhelyéül szolgált.

Koronczó.

Koronczó, a Rábaköz szélén, a *Marczal* folyó mellett fekvő magyar kisközség, 218 házzal és 1576 róm. kath. vallású lakossal. Posta és távbeszélő van a faluban, távirója *Szemere*, vasúti megállója pedig *Ménfő*, állomása meg *Szemere*. E község már 1206-ban III. Incze pápa bullájában szerepel possessio *Curumzue* néven. A *Koronczói* család ősi fészke és névadó birtoka. 1389-ben *Korumzó* néven, 1345-ben pedig faluként említik az okiratok. 1412-ben *Tamásy* János leánya *Bezy*, *Koronczói* Pál fia *Domokos* és *Koronczói* György osztoz-

Mezőörs. — Bay Sándor úrilaka Mindszent pusztán.

Ménfő. — Bezerédj Andor úrilaka.

Ottevény. — Özv. Földváry Miklósne kastélya.

kodnak az itteni birtokokon. 1436-ban *Nórápi* Antal is egy rész birtokosa, a ki azt a győri káptalannak adja el. 1585-ben szerepel itt a Koronczói család utolsó tagja: Menyhért, a kit másként *Noszlopnak* is neveztek. 1481-ben, I. Mátyás király, Bezy Lőrincz halála után, a fiágot illető részt *Poky* Mihálynak és Antalnak és mostohaatyjoknak, *Trinka* Jánosnak adományozza. 1518-ban Bezy Demeter örökösei részüket szintén eladják a győri káptalannak. 1609-ben a törököknek behódolt és lakosaitól pusztán hagyott községek között van említve. 1610-ben Rudolf király *András* Mátyásnak adományoz itt részeket, a minek azonban *Enessey* János és *Vinceze* György ellentmondanak. 1629-ben, midőn már a község újra települt, a győri káptalanon kívül, nagyobb birtokosai még *Mesterházy* Boldizsár, özv. *Syey* Jánosné, szül. *Vragovich* Katalin, *Dallos* János, *Dobos* György, *Vinceze* Ferencz és *Magassy* László. 1688-ban *Eölbey* György is egyik birtokosa. 1704 jún. 13-án e község határában verte szét Heister császári fővezér Forgách Simon tábornok seregét, és ekkor a község is elpusztult. Egész 1718-ig néptelen pusztta volt, ekkor azonban németeket telepítettek ide, a kik idővel megmagyarosodtak. Később a *Szelestey*, *Börcsy*, *Rőt*, *Fejérpatak*, *Brányi*, *Roboz*, *Szabó*, *Fekete*, *Bejczy*, *Szentpétery*, *Jankó*, *Csapó*, *Ferenczy*, *Horváth*, *Lippay* és a *Milkovics* családok voltak itt birtokosok, egész a legújabb időkig, most pedig Zombori *Lippay* Gézának, a győri székeskáptalannak és *Halászy* Jenőnek van itt nagyobb birtokuk és az előbbinek Gáspárháza pusztán nagyon szép, újabb úrilaka és mintagazdasága. A község határa gazdag lelőhelye a kelta, római és egyéb barbárkori emlékeknek, az ú. n. *Angyaldombon* pedig sok lebkő található. A községben van a koronczói körjegyzőség székhelye. A faluban is van egy régi nemesi kúria, mely azelőtt a Milkovich családe volt. Az itt fennálló róm. kath. templomot 1745-ben építették, de 1899-ben megnagyobbították. Ide tartoznak Gáspárháza, Gézaháza, Sándorháza, Zöldmajor és Nádaslak majorok és Paradicsom tanya; de határában volt *Dusnok* elpusztult helység is, mely 1519-ben még népes faluként említették és a török világ idejében pusztult el. Egyik-másik dűlőnévének is érdekes magyarázata van. Így az *Ágyúdomb* dűlőn voltak annak idején felállítva Heister császári vezér ágyúi. Az *Akasztó-dombon* akasztották fel a császáriak *Ferenczy* kurucz kapitányt. A *Fűzék* dűlő posványába a császáriak beleszorították a kuruczok nagy részét, a kik közül igen sokan odavesztek. A *Kuruczréten* táboroztak a kuruczok. Az *Istendomb* és a *Lakórét* dűlő elnevezések is bizonyára jelentőséggel bírnak.

Kulcsod, Komárom vármegye határán fekvő magyar kisközség, hajdan a királyi udvarnokok lakóhelye volt, kiket IV. Béla 1252-ben a turóci prémontrei prépostságnak ajándékozott. 1268-ban Komárom vármegyéhez tartozó pusztta volt, s *Kulchud* néven említik. 1405-ben egy másik *Kulcsod* is szerepel, mely a komáromi vár tartozéka volt; ekkor ugyanis Zsigmond király a komáromi várnagynak és főispánnak meghagyja, hogy a várhoz tartozó kulcsodi nemeseket kiváltságaikban ne háborgassák. 1535-ben I. Ferdinánd a szentmártoni apátságnak adományozza, s az apátság birtokában marad mindvégig. 1612-ben már Győr vármegyéhez tartozik. 1876-ban és 1880-ban az árvíz pusztította el határát. A Csiliz patak *Kulcsodnál* egyesül a Dunával. Az itteni református templom 1847-ben épült. A falu házainak száma 62, ref. vallású lakosaié pedig 409. Postája Csilizradvány, távírója és legközelebbi vasúti állomása Nagymegyer. A községhez tartozik *Negyvend* pusztta, szintén ősrégi telep, mely 1252-ben már *Nageven* vagy *Negeuen* alakban fordul elő.

Kulcsod.

Kunsziget, a Kisduna mellett fekvő magyar kisközség, 125 házzal és 1003, róm. kath. vallású lakossal. Postája, távírója és vasúti állomása Öttevény. A községnek hajdan *Öttevénysziget* volt a neve és csak az újabb korban vette fel mai nevét. Első telepesei állítólag kúnok voltak. Mindvégig a *Hédeváryak* és osztályos társaik uradalmához tartozott és többi birtokaiknak sorsában osztozott. Ma nagyobb birtokosa nincsen. Régente a lakosok nevezetes juh-tenyésztést űztek. A múlt század utolsó évtizedeiben több ízben az árvíz rombolásaitól szenvedett. Róm. kath. temploma 1845-ben épült. Ide tartozik Honvéd pusztta.

Kunsziget.

Ladamér, magyar kisközség a mosoni Duna közelében. Hajdan a zámolyi határ egyik részét alkotta és *ladoméri kúria* elnevezés alatt volt ismeretes. 1474-ben *Darnay* László fiát, Jakabot iktatták e kúriába és a hozzá tartozó

Ladamér.

birtokrészbe. Az 1544-iki összeírás szerint már a hédervári uradalomhoz tartozik és a *Bakicsok* az urai. 1565-ben *Amade Lénárd* és *Pálffy Péter* vannak uraiként megnevezve, 1609-ben pedig *Héderváry István*, *Révay Péter*, *Czobor Márton* és *Imre*, 1658-ban a *Pázmány*, *Tarnovszky* és a *Héderváry* esaládok. Ez időből fel van jegyezve, hogy temploma a török dúlások alatt elpusztult és fel sem épült. 1729-ben még nagyon kicsi helység volt, a hol mindössze hat jobbágytelket és négy zsellérhelyet találtak az összeírók. Mindvégig a hédervári uradalom tartozéka maradt és most gróf *Khuen-Héderváry Károlynak* van itt nagyobb birtoka. A község határában 36 hold kiterjedésű nádas tó van. A falu házainak száma 40, lakosaié, a kik római katolikus vallásúak, 357. Postája *Zámoly*, távírója és vasúti állomása pedig Győr.

Markota-
bödöge.

Markotabödöge, egyesített magyar kisközség, a Rábca mentén, körjegyzőségi székhely, 140 házzal és 939 róm. kath. vallású lakossal. Posta és távbeszélő van a faluban, de a távírója *Enese*, vagy *Beósárcány*, a legközelebbi vasúti állomása pedig *Köny*. *Bödöge* ősrégi telep, mely már 1161-ben említve van, a mikor a *Nyáriak* kapták királyi adományban III. Istvántól. Ebben az oklevélben terra *Bedegh* néven szerepel. Később a győri székeskáptalané lett, a mely mindvégig ura maradt és ma is neki van itt nagyobb birtoka. 1619-ben még *Nyári Pál* volt az ura, a ki innen vette fel a *Bedeghi* előnevet is. *Markota*, villa *Markata* alakban, szintén már 1282-ben szerepel. 1544-ben már a győri káptalan birtoka és az marad mindvégig. Az 1609-iki összeírásban *Markota et Bedege* már együtt van említve. A faluban fennálló róm. kath. templom 1752-ben épült. Ide tartoznak *Belsőmajor* és *Ujmajor*.

Medve.

Medve, dunamenti magyar kisközség. Első írott nyomára 1252-ben bukkanunk, a mikor a pozsonyi vár tartozéka volt és villa *Medve* néven szerepel. Utóbb a *Héderváryaké* lett. Ezek contraactualista nemeseket telepítettek ide, a kik gróf *Viczay Hédertől* megváltották magukat. Hajdan két *Medve* nevű községet különböztettek meg és pedig *Kis-* és *Nagy-Medve* néven, de az elsőt *Kenderes-Medve* néven is ismerték. A török világban elpusztult és az 1609-iki összeírás csak a két *Medvén* található halásztanyákról tesz említést. Szintén a behódolt és pusztult helyek közé tartozott, a hova később németeket telepítettek, a kik a községet *Weisskirchen*-nek nevezték el. 1634-ben *Komárom vármegyéhez* tartozott. A török dúlások után csak lassan települt újra, mert 1658-ban mindössze 5 egész és 2 fertályhelyes telket írtak itt össze, 1727-ben pedig 12 jobbágytelket és 9 zsellérhelyet. Mindvégig a hédervári uradalomhoz tartozott, de utóbb a győri káptalan is szerzett itt részeket. Most nagyobb birtokosa nincsen. *Medve* ősi révhely. Itt vezetett át és vezet át a pozsonyi postaút, a *Dunán átvezető nagy gőzkomppal*. Ősi katolikus templomát már *Pázmány* is a régiék között említi. Mostani temploma újabb; 1800 körül épült, de 1855-ben, a mikor az egész falu leégett, ez is erősen megrongálódott. A falu házainak száma 120, lakosainak száma, a kik római katolikusok, 771. A posta helyben van, legközelebbi távíró- és vasútállomása *Nagymegyér*, vagy Győr.

Ménfő.

Ménfő, a sokoróaljai hegyek alatt fekvő magyar kisközség, 148 házzal és 888, nagyobbára róm. kath. vallású lakossal. Postája helyben van, szintűgy távírója és vasúti állomása is. Egyike a legrégebb megyebeli községeknek, mely *Kézai krónikája* szerint 1170 körül *Konrád királyi* jobbágy birtoka volt, ki azt négy unokájára és *Szentmárton egyháza*ra hagyta. Ebben az időben *Mefu*, néhol *Mensow* volt a neve. Korábban népes falu, azután pusztta és szőlőhegyközség, de újabban ismét község. 1044. július 5-én színhelye volt a *Péter és Aba királyok* alatt vívott nagy csatának. Az e csatában elesett sok német harczos után hosszú ideig »*Vesztett német*« volt a neve. 1250-ben villa *Menfu* alakban találjuk említve. 1412-ben *Laky György* egy résznek a zálogbirtokosa, a XV. század végén pedig már a *Pokyaknak* is van itt némi részük. Ez időtájt a *Gara* esalád is egyik zálogbirtokosa. 1430-ban *possessio Meenfju* alakban találjuk feljegyezve. 1460 körül a *Szentgyörgyi* grófok szerezték meg *Ménfőt*, a *Pokyaknak* egyéb birtokaival együtt, de a *Poky* családbeliek ellentmondottak, sőt a birtokokat a *Szentgyörgyiektől* el is foglalták. 1517-ben *Szapolyay János* az ura. 1609-ben már az elpusztult helyek között van felsorolva, és alig települt meg újra, a török ismét felégette, később pedig *Heister hadai* égették és dúlták fel. A XVII. század első negyedében *Czobor György* is birtokosa volt, sőt a vármegyei levéltár adatai szerint, a győri jezsuiták is.

1615-ben a vármegye a ménfői hegy legmagasabb pontján váracstól építettett s ennek *Világosvár* volt a neve, de a törökök lerombolták. Helyét, melyen most kereszt áll, maig is Világosvárnak nevezik. Az újabb korban a gróf *Esterházyak* lettek az urai, 1817 óta a *Bezerédj* család inscriptionalis birtoka és 1890 óta tulajdona. A régi nemesi kuriát 1804-ben gróf Esterházy Pál építtette. A községben csak kápolna van. Az itteni szőlőterületet lassanként rekonstruálják. A sokorói domboknak ez a lejtője különben régóta a győriek kedvelt nyaralóhelye.

Mérges, rábamenti magyar kisközség, melynek első írott nyomát 1372-ben találjuk, a mikor a *Pokiaknak* itt részbirtokuk van. 1410 körül *Mérges* Miklós az ura. 1458-ban Mérges Miklós a maga birtokát *Koczor* Györgynek adja el, 1463-ban pedig a *Szentgyörgyi* grófok veszik meg Mérges Péter birtokrészét. Ezután a Pokiak lettek az urai, de 1509-ben *Nádasdy* Ferencz foglalta el tőlük. Úgy látszik azonban, hogy a Pokiak ismét visszaszerezték, mert mikor 1582-ben a vármegye itt a törökök ellen váracstól építtetett, ennek kapitánya Poki Mihály lett. Ugyanekkor Poki Mihályon kívül Poki István özvegye volt az ura. A Pokiakat a birtokban a *Márffyak*, majd a *Kisfaludyak* váltották fel. Később közbirtokosok lakták, most pedig *Szabó* Kálmánnak van itt nagyobb birtoka. Az a hely, a hol a váracstól állott, ma is *Várhely* nevet visel. E váracstól romjai még a múlt század elején láthatók voltak. Hajdan itt a Rábán erős kőhíd vezetett át, melynek alapjait azonban a gyakori árvizek alámosták és a híd összedőlt. Az utolsó nagyobb árvíz 1876-ban sújtotta a községet. Ág. hitv. evangélikus templomát 1787-ben építtették. A község házainak száma 47, ág. hitv. evangélikus lakosaié 241. Postája Rábaszentmihály, távírója és vasúti állomása Enese. Ide tartoznak Csemeztág és Kálmántág majorok.

Mérges.

Mezőörs, magyar nagyközség a pusztai járásban, a Pannonhalma keleti részén elterülő síkságon. Némelyek honfoglaláskori telepnek tartják, mely nevét Geur szállás végőrállomásától nyerte és a többi Örstől való megkülönböztetésül vette fel a Mező jelzőt. Még a múlt század közepén láthatók voltak a község keleti és nyugati oldalain húzódó, ú. n. gyűrűk sánczai, melyeket a tagosításkor betemettek. Határa már a rómaiak korában is lakott volt, a mit különösen az ú. n. Börcze dombon talált római emlékek bizonyítanak. 1252-ben *villa Jrus* és *Vrs* alakban bukkant fel. I. Endre alatt vára is említve van, melynek azonban ma már nyoma sincsen. 1257-ben *Jurkó*, királyi ember van említve uraként. Nagy Lajos idejében az örsi barátok és *Jenslin* pozsonyi bíró szerepelnek uraiként. Minden jel arra mutat, hogy a tatárok pusztították el, mert ebben az időben pusztá birtokként van említve. A barátok kolostora a hagyomány szerint az ú. n. Börcze dombon állott. 1403-ban ismét megtelepült helyként jelentkezik és ekkor Zsigmond király *Eörsi* István birtokát és Örs némely részét *Héderváry* Miklósnak adományozza. 1605-ben a község, az ottani robotkönyv tanúsága szerint, már a tatái vár tartozéka volt. 1609-ben a törököktől elpusztított helyként van említve, de 1619-ben lakosai lassanként ismét vissza-telepedtek. 1622-ben Beccaria Virgil olasz iparlovag zálogbirtoka volt, de ugyanakkor egy részére *Iványos* Miklós is adományt nyert, a ki azután felvette a Mezőörsi előnevet. Majd a *Nyáry* Pálé lett, a ki előbb a maga részét *Horváth* Péternek zálogosította el, majd eladta *Esterházy* nádornak, kinek családja lassanként a többi részeket is megszerezte. A Nyáry család *Török* Bálint révén jutott e birtokhoz, a mennyiben *Török* Bálint elfoglalta és a gesztesi vár birtokaihoz csatolta. Így jutott a birtok *Török* Zsuzsánnára, *Nyáry* Pál nejére. 1700-ban gróf *Löwenburg* neje is egy rész birtokosa volt. 1716-ban az Esterházy család ide vámengedélyt nyert. 1719-ben már *Meszlényi* János is birtokosaként van említve és ez időben szűnt meg az örsi vám is. Azután az Esterházyak maradtak az urai, most pedig gróf Esterházy Miklós Mórécz, Bábai *Bay* Sándor, *Kálóczy* Zoltán és György és a szombathelyi szeminárium a birtokosai. A faluban két templom van. Ezek közül a róm. kath. 1791-ben, a református 1788-ban épült. A református templomnak több érdekes, régi, vert ezüst ötvösműve van, nevezetesen egy 1641-ből való áldozókelyhe, az ehhez tartozó kenyérszító tányér, és egy másik kehely 1795-ből. A község lakosai ipartársulatot tartanak fenn. A házak száma 213, nagyobbára róm. kath. vallású lakosaié pedig 1618. Posta van a faluban, de távírója és legközelebbi vasúti állomása Pannonhalma. Ide tartoznak Alsó-, Mindszent, Püspökhalap és Nagynéma puszták. *Mind-*

Mezőörs.

szent puszta a régi Mindszent falu emlékét tartja fenn ; ez a mai pusztától délre, emelkedett helyen fekiúdt és a *Bolgen* nembeli *Mindszentihiek* fészke volt. 1235-ben és 1324-ben is mint falu fordul elő. 1394-ben Mindszenti *Feyes* Tamás van említve birtokosaként. A XV. és XVI. században az *Ispán*, *Némay*, *Eölbey*, *Szapáry* és *Szombathelyi* családok voltak az urai. A török világban, 1529 táján, elpusztult. 1609-ben még az elhagyott helyek között említik, de 1627-ben török kézen van és ismét benépesült. Azonban lakosai a törökök zaklatásai elől csakhamar ismét megszöktek. 1617-ben még ősi temploma is fennállott, de ez is a törökök rombolásainak esett áldozatul. 1649-ben kezdett újra települni, de régi nagyságát nem nyerte többé vissza és ez idő óta pusztaként szerepel. Mint ilyen, jutott a *Bay* család tulajdonába és ma is Bay Sándor a birtokosa, kinek itt csinos úrilaka van, melyet 1870-ben Bay Géza építtetett. 1890-ben, a szeptemberi nagy hadgyakorlatok alkalmával, ide volt szállásolva Ferencz Ferdinánd főherczeg és kísérete. Nagyobb birtoka van még itt *Kálóczy* György ny. árvaszéki ülnöknek, értékes régi könyvtárral. E népes pusztának még a múlt század elején 300 lakosa volt. Róm. kath. temploma is 1822-ben épült. *Püspökálap* puszta a veszprémi püspökség régi birtoka, mely már 1252-ben szerepel, a mikor *Dörög* földje : *terra Durug*, alkotta főrésztét. 1329-ben is villa. 1777-ben a szombathelyi papnevelő lett és most is azé. Bérloje *Kégl* Lajos, a kinek itt csinos, kényelmes úrilaka van. *Nagynéma* pusztát már III. Incze pápa említi ismert jegyzékében, 1216-ban a szentmártoni apátság birtokaként, Mindenszenteknek szentelt templomával. E birtokot az apátság Antal ispán fia Jánostól cserélte el más birtokokért. Ugyancsak Mezőörs határában állott *Sike* falu, melynek emlékét a *sikfői dűlő* tartja fenn. Hogy mikor pusztulhatott el, arra nézve hiányoznak az adatok. Figyelmet érdemel még a *Pusztaszentegyházi dűlő* elnevezése is, mely bizonyára valamely elpusztult helység templomhelyéről maradt fenn.

Nagybajcs.

Nagybajcs, dunamenti magyar kisközség, 153 házzal és 915 róm. kath. vallású lakossal. Saját postája van, távírója és vasúti állomása Győr. Régibb története és birtokviszonyai Kisbajcséval majdnem egyek. Ott már említettük, hogy külön önálló közigazgatási területet alkottak. Érdekesen fejezi ki ezt régi pccsétének körirata, a melyben a község Regni nobiles de Nagybajcs néven nevezi magát. Első említését 1252-ben villa *Boych* név alatt találjuk. 1607-ben *Zavay* vagyis *Szávay* Tamás, 1624-ben pedig Nyáradai *Bezy* Gergely kis- és nagybajcsi birtokrészeit a *Féll* családbelieknek adják el. 1720-ban hirdették ki a község kiváltságlevelét, mely szerint lakosai nemesi kiváltságokat élveznek. E község határában feküdt hajdan *Egyházas-Medve*, mely a török világban pusztult el. 1581-ben még Zavai *Bán* István van egyik birtokosaként említve. 1609-ben *Héderváry* István, *Czobor* Márton és *Révay* Péter voltak az urai, de ekkor már a behódolt helyek között szerepel. Az 1658-iki összeírás már csak nyolcz egész-helyes jobbágytelket talált itt. Később nyoma vész, és csak emlékezete maradt fenn. Nagybajcs különösen a régibb időkben sokat szenvedett az árvizektől. Az utolsó nagyobb árvíz 1899-ben sújtotta. Az itteni róm. kath. templom 1869-ben épült.

Nagybarát.

Nagybarát, Kisbarát szomszédságában fekszik és birtokviszonyai nagy részben megegyeznek ezével. Magyar kisközség, körjegyzőségi székhely, 129 házzal és 735, nagyobbára róm. kath. vallású lakossal. Posta és távbeszélő van a faluban, távírója Nyulfalu, legközelebbi vasúti állomása Csanak. Már 1200-ban említve van, a királyi udvarnokok lakóhelyeként, *villa Barath* alakban. Néhány évvel később *Barthy in Sokorow*, *alias Baratsukorou* alakban bukkan fel, míg Uros apát 1226-iki, a szentmártoni apátság birtokait összeíró levelében egyszerűen *Sochorunak* nevezi. Ekkor már falu, de csak 1232-ig szerepel így. Egy része már 1200-ban a győri káptalan birtoka volt. 1261-ben különítették el a földeket és valószínű, hogy akkor keletkezett Kis- és Nagybarátfalu. 1311-ben Károly király Sándor pannonhalmi várnagynak Baráton egy majort adományoz. 1387-ben a gesztesi vár tartozéka volt és Zsigmond király *Kanizsay* Istvánnak adományozza. 1388-ban Mária királynő Barát egy részében a Kanizsayakat. a másik részében pedig a győri káptalant erősíti meg. 1399-ben Kanizsay János esztergomi érsek és testvérei elcserélik itteni birtokaikat más birtokokért. 1423-ban e községet *Zsőtörnek*, vagy *Sőtörnek*, az akkori írásmód szerint *Zeutheur-*nek is nevezték. 1440-ben a község I. Ulászlótól vásártartási szabadalmakat

nyer. 1510-ben a *Chege* család kapott itt királyi adományt és felvette a Nagybaráti előnevet. Az 1619-iki összeírásban a szentmártoni apátság szerepel birtokosaként. A káptalanon és az apátságon kívül még a csornai prépostság is nagyobb birtokosa volt, ma azonban csak ez utóbbi a birtokosa. A községnek XV. századbeli Zsötör nevét ma csak a községnek egyik utcavége tartja fenn. A falu határában feküdt hajdan *Csókatelke* is, melynek nevét egy dülő tartja fenn, ide tartozik a hegyentúli prépostmajor is. Nagybarát lakosai hitelszövetkezetet tartanak fenn. 1885-ben a község nagyobb része leégett. Két temploma közül a róm. kath. 1792-ben, az evangélikus 1785-ben épült.

Nagybaráthegy, a sokorói hegyen, Nagybarátfalu közelében fekszik, s nagyjában annak sorsában osztozott. Szintén a királyi szőlőművesek lakóhelye volt. IV. Béla 1252-ben az itteni szőlőket és szőlőműveseket a turóczyi prépostságnak ajándékozta. 1251-ben *Móricz comes*-nek is volt itt szőlőbirtoka, melyet a móríczhidai prémontrei prépostságnak adományozott. 1262-ben Dénes, baráti birtokos, adott itt a szentmártoni apátságnak szőlőbirtokot. 1322-ben *Venezsky* Sándor is részbirtokosa volt, 1331-ben pedig *Baráthy* János, Péter és István szerepelnek hegybirtokosokként. A főapátság és a csornai prépostság maradtak azután mindvégig urai. Templom nincs a községben. Házainak száma 222, lakosaié, a kik majdnem mindannyian róm. kath. vallásúak, 1155. Postája Nagybarátfalu, távírója és vasúti állomása pedig Nyulfalu.

Nagybarát
hegy.

Nagyécsfalu, magyar kisközség, körjegyzőségi székhely, 85 házzal és 469 róm. kath. vallású lakossal. Postája és vasúti állomása Nagyécs, távírója Gyórszentmárton. Egy 1216-iki és egy 1221-iki oklevél *Echy* és *Echu* alakban említi. A győri várjobbágyok faluja volt, de a szentmártoni apátságnak is tekintélyes birtoka volt itt. A tatárjárás előtt az oklevelek csak egy Écs nevű községet említenek, de a tatárjárás után négy ily nevű község merül fel, melyeknek jelzői Kis-, Nagy- és Mesterfa, vagyis Écsmesterfa és Écshegy. Az *Éch* család ősi fészke volt. 1268-ban a pápóczyi prémontrei prépostságot is birtokosai között találjuk. 1363-ban már *Nagy-Éch* néven szerepel. 1323-ban Károly király *Köcsky* Sándornak adományoz itt birtokrészeket. 1325-ben *Tamás comes* is birtokosa volt, a ki a maga részét szintén Köcsky Sándornak adja el. 1327-ben Köcsky Sándor új adományt kapott Erzsébet királynőtől és az ő révén lett itt 1332-ben *Magyar* Pál neje is birtokos. 1364-ben *Nagy* Pál királyi kulcsármestert iktatták a birtok némely részébe. Időközben *Magyar* Pálné némely birtokrészeket a pápóczyi prépostságnak adományozott, melyben azt 1368-ban megerősítik. 1376-ban már a győri káptalan, 1395-ben pedig *Mouchkous* Jakabot is birtokosai között találjuk. Később *Chituandi* Margit is kapott itt némely részeket, melyekben 1473-ban I. Mátyás király megerősíti őt. 1509-ben már *Bedeghy* János is szerepel, a ki a maga részét a győri káptalanra hagyományozza, míg 1535-ben a szentmártoni apátság I. Ferdinándtól kapott itt egy cserebirtokot. 1561-ben a *Taápy* családbeliek is a birtokosai között vannak. A török dúlások alatt elpusztult, de 1606-ban újra kezdett települni. Az 1609-iki összeírásban Nagy-Éch községben csak a pápóczyi prépostság és a főapát vannak említve birtokosokként. Ekkor a behódolt falvak közé tartozik és *Salud basa* a földesura. A török világ elmúltával egész maig a szentmártoni apátság, a pápóczyi prépostság és a győri káptalan a birtokosai. 1869-ben a községnek nagy része leégett és ekkor temploma is a lángok martaléka lett. Az 1840-ben épült katolikus templomot újra felépítették. Az ősi *Écsmesterfa* falut, mely ma már hegyközségként Nagyécshez tartozik, az *Éch* nembeli *Mesterfalvay* László alapította, és tőle vette a nevét is. 1442-ben *Varangy* Miklósé, kinek magva szakadván, *Dereskey* István és *Bakody* György lettek az urai, de ezek hűtlenségbe esvén, Erzsébet királyné *Babunai* Jánosnak adományozta. Ide tartozik Prépost major is.

Nagyécsfalu.

Nagyécshegy, magyar kisközség, Nagyécsfalu szomszédságában, melynek sorsában az idők folytán nagyrészt osztozott és mindenkor az écsi urak szőlőbirtoka volt. Már 1172-ben találunk róla okleveles feljegyzést, a mikor itt *Konrád* királyi jobbágy három szőlőt hagyományoz az apátságnak. 1210-ben *in villa Eschu Kált* testvére *Apus*, szintén egy szőlőt hagyományoz a szentmártoni apátságnak. Előbb a királyi szőlőművesek lakóhelye volt és az említett *Konrád* is közéjük tartozott. 1250-ben IV. Béla a turóczyi prépostságnak adományoz itt szőlőket. 1286-ban a Hunt-Pázmán nembeli *Zeghy* Erzsébetnek is volt itt szőlőbirtoka. 1373-ban a *Johanniták* is szereznek itt szőlőbirtokot.

Nagyécshegy.

Későbbi birtokviszonyai megegyeznek Nagyécsfaluéval. A község házainak száma 329, lakosaié 1578, a kik mind róm. kath. vallásúak. Postája és vasúti állomása Nagyécs, távírója Györszentmárton.

Nagymóricz-
hida.

Nagymóriczhida, magyar kisközség Kismóriczhida szomszédságában, melynek sorsában osztozott. Hajdan a nagymóriczhidai részen vára is volt, melyet 1281-ben Fejér György szerint *Osl* Móricz, a malommal és a földekkel együtt, a csornai Szent Mihály-monostornak adományozott. Története és birtokviszonyai ezután majdnem teljeseleg egyeznek Kismóriczhidáéval. Ma gróf *Esterházy* Pál és a bakonybéli apátság birtoka. A község hajdan, mikor még a két Móriczhida egy volt, az ősi monostor temploma körül feküdt. Az evangélikusok temploma 1789-ben épült. A község pusztulásáról már Kismóriczhidánál emlékeztünk meg. Ezt a községet 1849 június 26-án a császáriak is megtámadták, kifosztották és részben felégették. A község házainak száma 140, lakosaié 1148, a kiknek nagyobb része ág. h. evangélikus. Posta van a faluban, távírója Tét, vasúti állomása Hali pusztja. Ide tartoznak Móriczhidaszentkút, Tördeméz, Kisárpás és Teke puszták. *Kisárpás* már Szent István 1037-iki oklevelében szerepel *Dombi föld* néven, a mikor azt a béli apátság kapja adományban. 1248-ban *villa Arpa*, 1274-ben és 1480-ban terra Arpa néven szerepel. A bessenyők földje volt, melyet 1379-ben Nagy Lajos Némai *Kolos* fia Jakab királyi allovászmesternek adományoz. A rómaiak idejében népes telep lehetett, mert területén nagyon sok római régiséget találnak és a rómaiaknak itt fürdőjük is volt. A régi római útnak még maig megvannak a nyomai, az ú. n. Kőhidi dűlőn. Arpa határában feküdt hajdan *Hozuga* falu, melynek első írott nyomát 1248-ban találjuk. 1268-ban még említve van, de azután nyoma vész. A tatárjáráskor pusztulhatott el. *Teke* pusztja szintén ősi telep. 1254-ben találjuk róla az első írott nyomokat. Az *Amade* családé volt, azután az *Esterházyaké* lett. Nagymóriczhida határához tartozik a *Faluhely* nevű dűlő, a hol hajdan a község feküdt. Itt van a móriczhidai körjegyzőség székhelye is.

Nyalka.

Nyalka, a Pannonhalma alatt elterülő síkságon fekvő magyar kisközség, 145 házzal és 837 róm. kath. vallású lakossal. Postája Györpázmánd, távírója Györszentmárton, vasúti állomása Pannonhalma. A vármegye legrégebbi községeinek egyike. Már 1001-ben, Szent István oklevelében szerepel *villa Chimudi* néven. 1250-ben Szent László szabadalomlevelében *Hymud alias Nelka* alakban van említve. A szentmártoni apátság udvarnokainak faluja volt. III. Ince pápa 1216 június 16-iki bullájában *Milaca* elferdített néven van feljegyezve, de ez időtájt *Nilaca* és *Nilca* alakban is felbukkan. 1231-ben *Nylka-Socru*-nak van írva, Albeusnak már többször említett jegyzéke pedig *Hymud*, másként *Nelka* néven említi. A török világban a behódolt községek közé tartozott és török földesura volt. 1627-ben a lakosok a törökök zaklatásai elől szétfutottak, néptelenül hagyván falujokat, mely még 1641-ben is pusztán állott és csak ekkor kezdtek lakosai visszatelepülni. A főapátság maradt mindvégig az ura és ma is az övé. A községben róm. kath. templom van, melyet 1872-ben építettek újra. Régi plébániája már 1362-ben említve van. A lakosok keresztény fogyasztási szövetkezetet és hitelszövetkezetet tartanak fenn. Ide tartoznak Hadnagytág, Ilaki tanya, Kisnyalka pusztja, Tanai tanya, Gugh pusztja és Csáknéma major. *Gugh* pusztja szintén az apátság ősi birtoka, melyet 1267-ben a Gugh nembeliek közül való *Konrád comes* az apátságnak ajándékozott. Ebben az időben falu volt. 1510-ben II. Ulászló *Gughy* Kelemen birtokának felét *Némay* György györmegyei alispánnak adományozza. Később az *Esterházyak* lettek egyik részének birtokosai. *Csáknéma* szintén egyike volt a vármegye legrégebbi községeinek. *Nixa* vagy *Mixa* nevű lakosai már a váradi Regestrumban szerepelnek, mint a kik tüzesvas-próbára voltak ítélve. Albeus mester is említi összeírásában. III. Honorius pápa, 1225-ben átírván III. Ince 1216-iki összeírását, ezt a községet *Uros* pannonhalmi apát új szerzeményének mondja, melynek egyháza Mindenszentek tiszteletére épült. Némelyek azt állítják, hogy Csáknéma pusztja a szomszéd Néma község határából 1460 körül szakítottatott ki és hogy akkori birtokosától, *Csák* Lászlótól vette volna a nevét. Ez nyilvánvaló tévedés, miután e pusztja már 1250-ben *villa Chak Nema* alakban van említve. 1497-ben *Lóránt* István özvegyét és fiát iktatják birtokába, a minek azonban *Ispán* Gergely és leánya ellentmondanak. A XVI. században nagyobb birtokosai a *Némay* és a *Szápáry* családok. A török világban pusztult el és lakosai a törökök folytonos

zaklatásai elől megszöktek. Ősi temploma a *pusztaszentegyházi dűlön* állott. Nyalka határába olvadt részben *villa Gant* is, mely már 1250-ben említve van. Emlékét ma már csak a *gyánti dűlő* tartja fenn, a minthogy a hajdani *Asscun* népes helyre, ma szintén csak az *ászoki dűlő* emlékeztet. E két utóbbi falu már a tatárjáráskor pusztulhatott el, mert a török világban már nem találjuk nyomát.

Nyárad, dunamenti magyar kisközség, 117 házzal és 608, nagyobb részben róm. kath. vallású lakossal, a kiknek azonban itt templomuk niúcsen. Postája Medve, távirója Bős, vasúti állomása Nagymegyér. Itt született és itt van eltemetve *Sebő* Alajos negyvennyolczas honvédezeredes, a ki a tápióbiicskei csatában Riedesel osztrák ezredet párbajban megölte. E községről csak a XV. század első felében találjuk az első okleveles nyomokat, a mikor a *Dócziak* voltak az urai. Ezután a *Dócziak* osztályos társaié lett és az 1544-iki összeírásban *Kamarjay* Tamás és *Lipcese* Gáspár vannak említve birtokosaiként. Az 1609-iki összeírás ismét más birtokosokat sorol fel, nevezetesen *Lipcese* Jánost, *Istvánffy* Miklóst, *Dersffy* Istvánt, *Perneszy* Jánost és *Czobor* Imrét. 1646-ból érdekes feljegyzést találunk a vármegye akkori jegyzőkönyvében, mely szerint a vármegye utasítja a községet, hogy bírót válasszon, mert kiderült, hogy a községnek *50 évig nem volt bírója*. Azután az *Illésházjak* lettek az urai, később női ágon a *Baththyányakra* szállott, 1898-ban *Baththyány* Vilma, férjezett gróf *Bethlen* Aladárné örökölte, a ki ma is birtokosa. 1850-ben a falu nagy részét az árvíz romba döntötte. Ide tartoznak *Antonia-* és *Öreg-puszták*.

Nyárad.

Nyulfalu, a ménfői hegylánc alatt fekvő magyar kisközség, körjegyzőségi székhely, 240 házzal és 1368 róm. kath. vallású lakossal. Posta és távbeszélő van a faluban, táviró és vasúti állomásának pedig Nyul a neve. Szent Istvánnak 1037-iki alapító levelében *villa Nuul* alakban van feljegyezve. 1086-ban *Nulu* alakban van említve. Győri várföld volt, melyet IV. Béla is említ. Volt itt a szentmártoni apátságnak is birtoka. Hajdan három falu: *Kis-*, *Nagy-* és *Káptalan-Nyul* néven, a miért *Háromnyulnak* is nevezték, *Albaeus* jegyzéke szerint harmadrésze volt az apátságé. 1378-ban *Nagy Lajos* a leveledi karthauziaknak is adott itt birtokot. Később az apátságon kívül a győri káptalan, majd a veszprémi püspökség is birtokosa lett, és mikor *Mária Terézia* a szombathelyi püspökséget alapította, ezt a részt a szombathelyi papnevelő-intézetnek adományozta. A török világban sokat szenvedett és török urai minduntalan változtak, míg végre a lakosság, megunva a sok zaklatást, megszökött, pusztán hagyva a falut. Majd a turóczy és a leveledi prépostságok eltörlése után, nemesek szereztek meg ezeket a birtokrészeket. 1704-ben a német és a rác seregek rabolták ki a községet. Később, mint az akkori feljegyzés mondja, »Mind a 3 Nyul egy helységet tézsen, de előljárójok külön van«. Most nincs nagyobb birtokosa. A falubeli róm. kath. templom a XVIII. század vége felé épült. A község lakosai hitelszövetkezetet és katolikus kört tartanak fenn. Van itt egy múmalom is, mely a *Horváth* testvéreké. Ide tartoznak *Káptalan-major*, *Papnövelde-major* és *Újmajor*. A dűlőnevek között előforduló *Falu-helyen* a hagyomány szerint hajdan falu állott. Ez azonban legfeljebb római telep lehetett, mert ott épületromokat, vagy alapfalakat nem találnak, de találnak gyakran római régiségeket. A község régi *Háromnyúl* elnevezésével és a szomszédos *Nagy-* és *Kisbarátfalu* neveivel kapcsolatosan e vidéken azt a tréfás kérdést szokták az idegenhez intézni, hogy »Láttál-e már három nyulon és két barátan szántani!«

Nyulfalu.

Nyulhegy, Nyulfalual határos kisközség, mely teljesen Nyulfalu sorsában osztozott. Már 1252-ben szerepel, a mikor IV. Béla a turóczy prépostságnak adományoz itt szőlőmíveseket, 1378-ban pedig *Nagy Lajos* a leveledi karthauziaknak szőlőbirtokot. A községben róm. kath. kápolna van, mely a XVIII. század vége felé épült. Határában megtekintésre méltó, érdekes, mély hegyszakadás van, melyet a lakosok *Sárkánylyuknak* neveznek és keletkezéséhez mindenféle mondát fűznek, ép úgy, mint *Vaskapu* nevű dűlőjéhez, mely a hagyomány szerint onnan vette nevét, hogy mikor a török dúlások alatt a lakosok a törökök elől menekültek, a *Vaskapu-utcza* mögött feküdt szakadékos erdőbe terelték barmaikat és oda vitték minden jószágukat, ledöntött fatörzsekkel eltorlaszolták. A község házainak száma 362, róm. kath. vallású lakosaié 1875. Van postája és távbeszélője, táviró és vasúti állomásának a neve pedig egyszerűen Nyul.

Nyulhegy.

Omalmosok.

Omalmosok, magyar kisközség, a Marczal és a Rába között, 50 házzal és 244 róm. kath. vallású lakossal. Postája, távírója és vasúti állomása Marczaltő. E községről 1325-ben találjuk az első okleveles nyomokat, a mikor possessio *Mulunsuk* alakban van feljegyezve. Azután 1380-ban szerepel ismét, a mikor *Böösi* István, *Omode* és *Lothár* testvérek, egyéb birtokaik között, Malomsokon is osztozkodnak. 1479-ben a *Patha* családot is birtokosaként találjuk említve, mely család innen vette Malomsoki előnevét is. 1494-ben a *Csatáry* család is possessora, de a XIV. és a XV. századokban a birtok nagyobb része a *Marczaltőyeké*. 1589-ben a Marczaltőyeken kívül még *Hathalmy* Mátyást, Várkony *Amade* Jánost és Mihályt is itt találjuk, míg az 1609-iki összeírásban, melybe a töröknek behódolt községek közé van felvéve, e birtokosok közül a *Hathalmy* család már hiányzik. Győr ostroma alatt a törököktől elpusztított község ebben az időben kezdett újra épülni és települni, de az 1683-ban Bécs felé vonuló törökök ismét feldúlták. E katasztrófa után a lakosok újmalomsokra telepedtek. 1721-ben a *Posner* család volt az ura. 1730 körül a két Malomsok a *Gindli* családé, kik után ismét az *Amade* család kezére jutott, melytől 1875-ben báró *Üchtritz* Emil és *Zsigmond* testvérek, kiknek az anyuk gróf *Amade* Dominika volt, — örökölték. Ők azonban 1882-ben eladták *Ruston* Józsefnek, a kitől 1902-ben gróf *Esterházy* Sándor vette meg és most is ő a birtokosa, bérlője pedig a közös hadügyminiszterium. Az utolsó török pusztítás után németeket telepítettek ide, kiknek az utódai azonban teljesen megmagyarosodtak. Azelőtt híres dohánytermő hely volt és a malomsoki dohánynak az országban alig volt mása. Mostani katolikus temploma azelőtt az evangélikusoké volt és 1777-ben már fennállott, 1827-ben pedig renoválták.

Öttevény.

Öttevény, a mosonmegyei határ közelében fekszik. Magyar kisközség, körjegyzőségi székhely. Van 190 háza és 1417, nagyobbára róm. kath. vallású lakosa. Van itt posta, távíró és vasúti állomás is. Nevét minden valószínűség szerint a *Kisduna* és a *Rábcza* kiöntéseiből keletkezett öttevénytől vette. Legrégibb okleveles említése 1321-ben *villa Wetewyn* alakban történik, a mikor már népes helyként jelentkezik, 1321-ben pedig *Vutheuin* alakban említik. 1379-ben már a *Héderváryak* birtoka. *Zsigmond* király egyik oklevele 1421-ben *Eyteven* néven említi. 1619-ben az egész falu leégett. 1623-ban egy birtokfoglalás kapcsán, a bakonybéli apátság is birtokosaként tűnik fel. Ebben az időben sokat szenvedett a német katonaságtól. 1658-ban a *Héderváryak*nak itt vámjuk is volt. Később a Bécs ostromára indult török hadak ismét feldúlták és lakosait felkoncizolták. A törökök kiűzetése után újra megtelepült és ekkor *Széchenyi* György érsek szerezte meg. Néhány évvel később megint a német zsoldos katonaság zaklatta és pusztította, úgy hogy a lakosság végre is kénytelen volt megszökni és a feldúlt falu üresen maradt. 1699-ben vámos helyként újból előtűnik, mert ekkor szabályozták vámdíjait, de csak 1704-ben kezdett ismét települni, a mikor németek kerültek ide. A mult század elején még vegyes német és magyar lakosai vannak említve, ma azonban már mind megmagyarosodtak. 1704-ben is zaklatták a császári hadak és az utolsó szabadságharc alatt is sokat szenvedett. A mult század elején a gróf *Viczay* és a gróf *Sándor* családok voltak az urai. Az utóbbi család helyébe jött 1852-ben báró *Sina*, 1886-ban gróf *Wenckheim* Frigyes, míg a *Héderváry-Viczay* grófok megmaradt birtokrésze 1862 óta özv. *Földváry* Miklósné tulajdona, az 1870-ben épült szép, emeletes úrilakkal együtt. E községben már a mult század elején fontos postaállomás volt, vízen és szárazon vámmal. Az árvíz is több ízben pusztította, legutóbb 1899-ben is. Kath. temploma 1786-ban épült. Ide tartoznak *Miklós* és *Sándorháza* majorok. Ez utóbbit 1772-ben, a *Viczay* örökösök osztálya alkalmával hasították ki a határból.

Patas.

Patas, csilizmenti magyar kisközségről, 1270-ben találjuk az első feljegyzést, a mikor a nyúlzigeti apáczákat erősítették meg birtokában. Még az 1544-iki összeírásban is az apácák szerepelnek birtokosaiként, ekkor azonban *Zalay* János is említve van, mint részbirtokos. 1620 előtt *Bethlen* Gábor az apácák birtokait elfoglalta és *Karner* Dánielnek zálogosította el. 1721-ben hirdették ki a patasiak kiváltságlevelét és a községet a szabadalmas, taksás helyek közé sorolták. Később a gróf *Zichyek* és a *Baltazzyak* voltak birtokosai, most pedig idegen kézen van. Határában 1809-ben és 1848—49-ben kisebb csatározások folytak. Az 1809-ben elesett francziák tetemeit az ú. n. tormáshátuljai dülőbe

Sírbolt és kápolna a báró Lévay-féle parkban.

Pér. — Özv. báró Lévyay Henrikné kastélya Táplány pusztán.

temették, a szabadságharcban itt elesett osztrákokét pedig a faiskolai dűlőbe. A községbeli református templom már a harmadik és 1794-ben épült. A község ősi temploma 1621-ben pusztult el. Ide tartozik Millennium puszta és Pásztó major. Patas határa valóságos temetője az elpusztult községeknek. Itt feküdt valahol *Zelebeg* elpusztult falu, melyről már 1260-ban vannak írott emlékek. 1273-ban és 1283-ban zelebegi királyi szekereket említenek az oklevelek. 1449-ben a *Héderváryakat* helyezik vissza ebbe a birtokukba, mely később a török dúlás következtében pusztult el. Patas határában volt *Für* falu is, mely 1270-ben *Fyur* alakban van említve. A szolgagyőri és a komáromi várszolgák lakóhelye volt. Volt itt valahol még egy másik *Für* is, mely még a XVI. század közepe táján említve van, de azután nyoma vész. Birtokviszonyai nem egyeznek meg a mai *Für* községével. Úgy látszik, hogy mind a három község a török dúlásoknak esett áldozatul. Patas házainak száma 129, lakosaié, a kik mindannyian református vallásúak, 681. Postája Csilizradvány, távirója és vasúti állomása Nagymegyér.

Pátka, magyar kisközség, a sokoróaljai hegy alatt. A faluban 211 ház van, 1087 lakossal. Postája Tényő, távirója és vasúti állomása Szemere. Határában hajdan halastavak, vagyis potykások voltak. Hajdani neve is *Potyka* volt és csak később lett belőle Pátka. Azelőtt a község a Faluhely nevű dűlőn feküdt és a hagyomány szerint a fölötté emelkedő *Harangozóhegyen* állott volna a pálosok kolostora, melynek azonban ma már nyoma sincsen. 1258-ban *Potka alias Patka* praediumot *Egyed* comes a zsámbéki premontreieknek adományozta, kikiről 1482-ben a pálosokra szállott, de kívülök még a szentmártoni apátságnak is volt benne része. 1621-ben a leveledi perjelséghez tartozott. Ekkor puszta volt, melyet *Bethlen* Gábor *Kántor* Bálintra íratott át. 1782-ben, a rend eltörlése után, a vallásalapra szállott és most kir. közalapítványi uradalmi birtok. A község a török beütések alatt pusztult el, de 1765-ben újra települt. Ide tartozik Pátka puszta is, a melyet *Pátkay* József bír. A községben nincs templom.

Pátka.

Pázmándfalu, magyar kisközség, körjegyzőségi székhely. Házainak száma 194, lakosaié, a kik nagyobb számban róm. kath. vallásúak, 917. Postája helyben van, távirója Győrszentmárton, vasúti állomása Pannonhalma. Nevét a Hunt-Pázmán nembeli Zegi vagy *Szeghy* családtól nyerte. Első birtokosai a szentmártoni apátság, a győri várjobbágyok és udvarnokok. Hajdan is két Pázmánd volt, mert már IV. Béla egyik oklevele *Poznan helység* mellett *Poznan majort* is említi. III. Incze pápa 1216-iki bullájában Semyansukával együtt van említve, de szerepel *Selyemcsuk-Pázmánd* néven is. 1323-ban Robert Károly, 1327-ben Erzsébet özv. királynő *Köcsky* Sándornak adományoz itt birtokot. 1332-ben Köcsky Sándor előlükíti birtokát *Magyar* Pálnénak. 1368-ban Magyar Pálné a maga birtokrészét a pápóczi prépostságnak adományozza. 1437-ben királyi vámszedőhelyként van említve. A török uralom alatt elpusztult, mert a lakosok, a törökök zaklatásai elől megszökdösve, gazdátlanul hagyták házaikat. 1619-ben a behódolt községek között van említve. Később újra települt és 1729-ben már ismét népes helyként jelentkezik. A községben két templom van. Az egyik a katolikusoké, ez 1753-ban, a másik a reformátusoké, ez pedig 1775 körül épült. Ide tartoznak Dörög és Selyemcsuk puszták, Gede, Ghyczy, Szabó és Takács tanyák. *Selyemcsuk* puszta, mint már említettük, III. Incze pápa oklevelében szerepel. *Semyen*, majd *Semian-Suka* praedium az apátság ősi birtoka volt. 1641-ben *Apátur-akla* néven is felbukkan, azután *Selyemtyuk-nak* is hangzik, míg végre *Selyemcsukában* állapotodik meg. Határában volt praedium *Nulos* is, mely 1262-ben csere útján jutott az apátság birtokába. 1137-ben, a mikor III. Béla megerősíti *Hoda* ajándékát, terra *Nulos* alakban van említve. II. Andrástól is kapott itt az apátság némely földeket. Ugyancsak e község határában feküdt hajdan villa *Mycud*, a szentmártoni apátság birtoka, mely a tatárjárás alatt pusztult el. A község *Szent Imre* nevű dűlője tartja fenn a hajdani hasonló nevű község helyét, hol a szentmártoni apátságnak monostora és temploma állott. E falu a török világban pusztult el.

Pázmándfalu.

Pázmándhegy, magyar kisközség, Pázmándfalu szomszédságában. A kir. szőlőművesek lakóhelye volt. Később teljesen Pázmándfalu sorsában osztozott és ugyanazok a birtokosai voltak. A királyi birtoklás után, első uraként az Aba nembeli *Hab* comes jelentkezik, a ki 1252-ben négy szőlőt adományoz itt az apátságnak. Innen kezdve azután sorsa egy Pázmándfaluével, melylyel hegy-

Pázmándhegy.

község gyanánt egy községet alkotott, egész 1876-ig, a mikor már külön szerepel. Templom nincs a faluban. Házainak száma 147, lakosaié, a kik nagyobbára róm. kath. vallásúak, 576. Postája Győr-Pázmánd, távirója Győrszentmárton és vasúti állomása Pannonhalma.

Pér.

Pér, magyar nagyközség, a győr—fehérvári országút mellett. Van 315 háza és 2317, nagyobbára róm. kath. vallású lakosa. Postája helyben van, távirója Győrszentmárton, vasúti állomása Nagyécs. 1250-ben *villa Per* alakban van említve. Később. a veszprémi káptalan egyik oklevelében, már két Pér nevű hely szerepel, Nagy- és Kis- jelzőkkel. A győri püspökség régi birtoka, mely a török dúlások alatt, mikor Győrt ostromolták, teljesen elpusztult. 1609-ben pusztaként, a behódolt helyek között van említve. Az 1619-iki összeírás már nem is említi. 1642-ben még mindig csak a péri pusztáról találunk feljegyzést. 1687-ben népesült újra és 1729-ben már 47 jobbágyot és 43 zsellért találtak itt az összeírók. Földesura ezután is a győri püspök volt és ma is a győri püspökségnek, *Csizmadia* Jánosnak, Mihálynak és *Rác*z Antalnak van itt nagyobb birtoka. A lakosok azelőtt kiterjedt és híres marha- és juhtenyésztést űztek. A községben hitel és fogyasztási szövetkezet is van. Péren a katolikusoknak és a reformátusoknak van templomuk. Az előbbi 1734-ben épült és 1875-ben megújított. Ide tartozik Kispér községrész, Söptér, Táplány és Töltéstava puszták. *Töltéstava* pusztája már 1200-ban a *Töltési* család fészke volt. 1220-ban possessio *Teuteusy* alakban van említve. Még 1619-ben is *Theöthössa* András az egyik ura, a másik pedig *Kutassy* Mihályné. Ez a rész ma *Skargay* Károly és *Bay* Ödön birtoka. *Söptér*, a szent-adalberti prépostság javadalmaihoz csatolt pusztája volt. 1593-ban már említve találjuk, ellenben 1641-ben már pusztája hely. *Táplány* pusztája 1220-ban *Feyreg haz*, vagyis *Fejéregyház* néven van említve, melyet ekkor *Catlu* nevű birtokosa a szentmártoni apátságnak adományoz. 1630-ban *Fell-Egyház* néven is emlegetik az akkori feljegyzések. 1670-ben már *Fejéregyház* *aliás Táplan* alakban szerepel. A *Kanizsajaké*, majd a *Héderváryaké* és a *Viczajaké* lett. E birtok felett hosszas per folyt az apátság és Hédervár urai között, mely 1720-ban az utóbbiak javára dőlt el. Most e pusztája özv. báró *Lévay* Henriknéé, kinek itt szép, kényelmes, nagyarányú kastélya van, melyet mai tulajdonosa 1880—82 között építtetett. Nagyobb birtoka van még *Kintly* Pálnak. A *söptéri* dűlön állott hajdan *Preke* pusztája is, mely szintén a török dúlások alatt pusztult el és határa Söptér pusztájába olvadt. A község *Dörög* nevű dűlője szintén az ősi *Durug*, pozsonyi és mosoni várföld emlékét tartja fenn. 1252-ben IV. Béla *Durug* földjét *Marcel* comesnek adományozza. 1258-ban a szentmártoni apátság vásárolta meg. 1273-ban valami *Láncz* nevű birtokosa szerepel, a ki a maga részét *Battyáni* Jánosnak és fiának, Péternek adományozza. Későbbi birtokviszonyai ismeretlenek. Ugyancsak Pér közelében feküdt valahol a tatárjárás előtt possessio *Yren*, vagy *Jyren*, mely 1257-ben még említve van ugyan, de minden jel arra mutat, hogy ekkor már pusztája hely volt és hogy a tatárjárás alatt pusztult el.

Pinnyéd.

Pinnyéd, rábczamenti magyar kisközség, mely újabbkori német telepeseitől a *Fischerdorf* nevet kapta. A győri püspökség régi birtoka és a püspökség halászhalmi lakták. 1590-ben már falu, és lakosai szabadalmas molnárok voltak. Ez időtájt Miksa herceg német hadai pusztították el. Alig kezdett újra épülni, négy évvel később ismét elpusztult. 1537-ben *Gregoriáncz* Pál győri püspök a lakosoknak királyi megerősítéssel ellátott kiváltságlevelet adott. A német telepeket a XVII. század elején hozta ide a püspökség, de ezeknek az utódai azóta teljesen megmagyarosodtak. A község Győr közelében fekszik. Határának talaja olyannyira vizenyős, hogy a lakosok temetőnek alkalmas helyet itt nem találván, halottaikat már a győri határban, távol a községtől, a Rábcza nyugati részén temetik el. Az árvizektől is sokat szenvedtek és 1899-ben volt az utolsó nagyobb kárt okozó árvizük. Templom a községben nincsen. Házainak száma 47, róm. kath. vallású lakosaié 359. Postája, távirója és vasúti állomása a közeli Győr. Ide tartozik Somos pusztája és Püspökerdő vadászlat. *Táborhely* nevű dűlője bizonyára a Győr ostroma alatt ott táborozott seregek emlékét örökíti meg.

Rábapatonna.

Rábapatonna, rábamenti magyar kisközség, körjegyzőségi székhely, 214 házzal és 1068 róm. kath. vallású lakossal. Postája, távirója és vasúti állomása

Enese. Ősrégi besenyő telep, melynek később *Káptalan-Patona* neve is volt. Első említését 1253-ban találjuk. 1368-ban a győri káptalan birtoka. 1623-ban magyar ruhába öltözött török lovascsapat lepte meg a községet, a gyermekeket összeszedte és Fehérvárra hurcolta, a honnan csak akkor kerültek vissza szüleikhez, a mikor a község 70 forint évi adó fizetésére kötelezte magát és a gyermekekért külön váltságdíjat fizetett. 1626-ban Mehemet aga rabolta ki a lakosokat. 1633-ban a zaklatások ismét megújultak, úgy hogy a lakosok kénytelenek voltak a községet árkokkal és palánkkal megerősíteni. Földesurok, a győri káptalan pedig, a mostani urasági major dombján váracstól építtetett és ebbe a győri várból rendelték ki német őrséget, mely azonban még rosszabb volt a töröknél. A lakosok nemcsak hogy hiába mentek panaszra, de gróf Mansfeld győri várparancsnok 1645-ben egészen elfoglalta a községet. 1647-ben a váracstól őrsége és a patonaiak szerteszét kalandoztak, védtelenül hagyva a falut. A törökök ezt megtudták, egy nagyobb portyázó csapat meglepte a községet, feldúlta, földig rombolta és a kit elfoghatott, fogolyként magával hurcolta. Két évvel később a győri káptalan ismét visszakapta birtokát, mire a falut felépíttette és megerősíttette. A község III. Ferdinándtól két országos vásár tartására nyert szabadalmat. 1683-ban a török had, Bécs sikertelen ostroma után, ismét feldúlta és váracstól lerombolta. 1809-ben, 400 lovasból álló francia csapat, a felkelt magyar nemesség 50 emberét itt üldözőbe vette; a magyarok azonban nemcsak vitéziül kereszttül vágták magukat a francia túlerőn, hanem sokakat közülök el is fogtak. Most a győri székeskáptalannak és özv. *Gyapay* Dénesné örökösének van itt nagyobb birtokuk. A lakosok fogyasztási s hitelszövetkezetet és tejszövetkezetet tartanak fenn. Katholikus templomát 1650 körül emelték, de tornyát csak a XVIII. század közepén építtették hozzá. Ide tartoznak Czirjáktag, Dénesháza, Szent István majorok és Kovácstag és Plébániatag tanyák. Határába olvadt a hajdani *Koos* falu is, mely a *Pokyak* birtoka volt. Helyét, a hol feküdt, ma is *Kós dombnak* nevezik. Rábatatona község sokat szenvedett az árvizektől, különösen az 1876- és 1883-iktól, a mikor számos épület dőlt romba és sok kisgazda teljesen tönkrement, de a Rábaszabályozás befejezése óta árvízveszély nem fenyeget és a lakosok jóléte emelkedik.

Rábaszentmihály, hajdan *Rábatőrd* a régi oklevelekben. Már 1204-ben bukkan fel, a mikor II. Endre *Puk* Farkas comesnek adományozza. 1234-ben *terra Raba alias Zent Mihál* alakban szerepel. 1323-ban *Köszemi* Mikó fia Orbán átengedi *Semmihal* nevű birtokának harmadát Miklós mesternek. Később a *Nádasdyak* lettek az urai. 1609-ben a törököknek behódolt helyek között van említve, s ekkor Nádasdy Pál a birtokosa. 1627-ben a község lakosai a törökök zaklatásai elől elmenekülve, a falut pusztán hagyták. Nádasdy Ferenc kivégeztetése után, a kir. kamara kezelte, utóbb az *Esterházyaké* lett, de az utolsó tagosítás alkalmával a lakosok megváltották. A múlt század elején az Esterházyakon kívül a *Bezerédy* családnak is volt itt birtoka, ma pedig id. *Miklós* Gábornak és *Raffel* Pálnak van. 1859-ben a község nagy részét tűz pusztította el. Az itteni katolikus templom a XVIII. század második felében épült. Házainak száma 93, lakosaié, a kik nagyobbára róm. kath. vallásúak, 625. Van itt körjegyzőség és postahivatal. Távírója és vasúti állomása Enese. Ide tartoznak Anghely és Homoród puszták, Beyczytag és Szunyogvár majorok. *Anghely* pusztáról 1617-ben találunk először említést, a mikor Enyingi *Török* István és *Farkas* János az urai. 1653-ban az anghelyi birtok egy része *Jagosich* Péteré. Később ez is az *Esterházyaké* lett. *Homoród* pusztá hajdan falu volt. 1372-ben találjuk róla az első írott nyomot és ekkor a *Pokiaknak* van itt birtokrészük. 1582-ben *Poki* Gergely és *Mihály* az urai. Az 1609-ik összeírásban a *Pokiak*on kívül *Ostffy* Jánosnak is volt itt birtoka. Szintén behódolt a töröknek és a török világban annyira kipusztult és elszegényedett, hogy csak egy porta után adózott. Ekkor szűnt meg falu lenni. 1639-ben *Miskey* István, 1653-ban *Jagosich* Péter, 1670-ben *Iványos* Miklós az itteni közbirtokosok. Később a *Márffy*, majd a *Kisfaludy* családoké lett. Az ú. n. *Döry-rét* is régi praedium, mely a XVII. században akkori birtokosától, *Döry* Jánostól vette nevét. Később az *Eöry* családé és osztályos társaié lett.

Rábaszentmiklós, magyar kisközség a Marczal mellett, a Rába közelében. Mindössze 35 háza van, 205 róm. kath. vallású lakossal. Postája Móriczhida,

Rábaszent-
mihály.

Rábaszent-
miklós.

távírója Tét és vasúti állomása Hali pusztá. Másként Kis-, hajdan pedig *Kerekszentmiklósnak* is nevezték. A győri püspökség régi birtoka, mely nevét a Szent Miklós tiszteletére épült, kerek alakú templomától vette. Ez némelyek szerint török meceset lett volna, a mire azonban okíratos adatok nincsenek. Ráth, templomának építését, a XIII. századba teszi, de az, az idők folyamán, sok átalakítást szenvedett. A község határában római épületmaradványokat találnak, a mi azt bizonyítja, hogy itt már a rómaiak korában is lakott hely volt. A török világban elpusztult és 1626-ban már csak pusztaként van említve. 1701-ben települt újra. A község házában őrzik Ágoston szász herceg és győri püspök telepítő levelét, mely szerint a kerekszentmiklósi pusztát *Szabó, Fekete, Gárdani, Csapó, Buza, Lampér, Varga* és *Sipos* nevű megszállóknak adták ki. Most nincs nagyobb birtokosa.

Ráró.

Ráró, dunamenti magyar kisközség, 118 házzal és 918 róm. kath. vallású lakossal. Posta van a faluban, távírója Hédervár, vasúti állomása Lébényszentmiklós. Körjegyzőségi székhely. Hajdan erős vára volt, mely már 1293-ban szerepel, a mikor Frigyes római császár elfoglalta. Ottokár cseh király is két ízben feldúlta. A *Héderváryak* ősi birtoka, és a nagykiterjedésű rárói uradalom középpontja. A XVI. században Ráró is a *Bakics* család kezére került és 1550-ben Bakics Péter a várat *Pálffy* Péternek adta zálogba, de 1559-ben Bakics Péter örökösei: *Czobor* Imre és *Révay* Mihály visszaváltották. 1600-ban Révay Ferenc és Péter, Héderváry István, Czobor Márton és István a birtok és a vár urai. Győr ostroma alatt a község, a várral együtt, elpusztult. 1658-ban a *Pázmány, Tarnovszky* és a Héderváry családok az urai és az van róla feljegyezve, hogy temploma elpusztult. 1658-ban a Révayak részüket *Széchenyi* György győri püspöknek adják el, a többi birtok pedig részben örökösödés, részben pedig adás-vétel útján többfelé oszlott meg, de Széchenyi püspök lassanként ezeket is megvásárolta; így 1659-ben megvette gróf *Nádasdy* Ferenc és Pázmány Miklós birtokát, 1660-ban Tarnovszky Szaniszlóét, 1661-ben *Jakusich* Imrét, 1665-ben gróf *Kéry* Ferenczét, 1686-ban *Maholányi* Jánosét. Ugyanez évben gróf *Kaunitz* Domokos megvette *Erdődy* Borbála örökségét, melyet halála után, a Kaunitzokon kívül, gróf *Apponyi* Lázár örökölt. Utóbb e birtokrészeket gróf *Viczay* Jób szerezte meg, a ki a Széchenyi örökösök jószágait is megvásárolta. 1773-ban, Viczay Jób gyermekeinek osztályakor, az uradalom Viczay Eszternek, férjezett gróf *Sándor* Mórícznának jutott, ki azt báró *Sina* Jánosnak adta el. Ezen az úton jutott a birtok a gróf *Wenckheim* család kezébe és most is gróf Wenckheim Frigyesnek van itt nagyobb birtoka. A rárói urak, a hajdani vár helyén, részben a vár romjainak felhasználásával, nagyszabású kastélyt építettek, mely a múlt század második felében, 40 holdas parkban, roskadozó állapotban bár, még fennállott. Később azután a nagyszabású épületet teljesen lebontották. Az uradalomnak itt híres gyümölcsöse volt. Nevezetes volt még vizahalászata és káposztatermelése, mely nagyon sokat jövedelmezett a lakosoknak. Ide tartozik Zsejke pusztá és János major; *János majort* báró *Sina* János alapította és tőle vette a nevét is. *Zsejke* pusztá neve alatt valamely régibb helység neve lappanghat, de erre nézve biztos adatokat nem találtunk. A múlt század elején vendégfogadója volt és a *Viczayak* voltak az urai. A mostani rárói katolikus templomot 1902-ben gróf *Wenckheim* Frigyes építtette.

Ravaszd.

Ravaszd, magyar nagyközség, a Pánzsá-ér mellett. A szentmártoni apátság ősi birtoka, mely 1137-ben *Ruozi* és *Roz* alakban alakban van említve. Névadó ősi fészke egyúttal a *Ravazdy* családnak, mely ez időtájt *Ruozi*, *Kis-Ruozi* és *Cheb* vagy *Cheb-Ruozi* néven szerepel az egykorú oklevelekben. *Cebh* vagy *Cheb* comes is első birtokosai közé tartozott, az apátság pedig Szent Lászlótól kapott itt adományt. III. Ince pápa bullájában *Ruozi* a neve. Azután még három Ravaszd merül fel: ú. m. Cseb ispán falva *Csebravazd* (*Cebroazd*) néven, a XIV. században pedig *Kysrouazd* és *Nograuazd* alakban Kis- és Nagyravaszd is felbukkan. Cséb ispán falva a XIII. század elején a mai ravaszdí templom tájékán keletkezett, később azután a két község egyesült és Nagyravaszd néven szerepelt tovább. 1222-ben *Gunczel* spalatói érseknek is volt itt birtoka és ő maga is itt született. 1363-ban *Cheb-Ruozi* a *Nemes* családbelieké volt, mely család a Csebravazdi előnevet is használta. Utóbb mind a három Ravaszd az apátságé lett és mai névén egyesült. 1487-ben már említve van a falu keleti részén emelkedő dombon álló, Szent Villibaldnak szentelt temploma is, de ez nem a mai róm.

kath. templom, mert a régi a török dúlások alatt pusztult el. Mai temploma 1804-ben épült. A török uralom alatt sokat szenvedett ez a község is és lakosai 1595-ben, a törökök folytonos zaklatásai elől, kénytelenek voltak menekülni. Az 1609-iki összeírásban a behódolt helyek között találjuk említve. A község határában az ú. n. *Serföző-dűlő* tartja fenn hajdani serföző házának az emlékét. E serföző még a mult század első felében fennállott. A község lakosai takarékmagtárt tartanak fenn. Ide tartoznak Hármastarján és Tarján puszták és a vadalmási erdőőrak. Hajdan a két Tarján *Kis-* és *Nagy-Torján* alakban szerepel. Az egyik győri várföld volt, a másik pedig a bakonybéli apátság birtoka. II. Béla 1137-ben a Tarján és Roz (Ravaszd) között fekvő földet az apátságnak adományozza. III. Incze 1216-iki birtokösszeíró bullájában *Torian* néven fordul elő. A tatárjárás előtti korból három birtokosát ismerjük; az egyik a király volt, a második a bakonybéli, a harmadik pedig a szentmártoni apátság. A király és a bakonybéli apátság népei a mai *Pityor* nevű részen laktak, a Hármastarjánba vivő horogút és az ettől éjszakra eső kisér között, a hol egy 1797-ből való térképen még a templomrom is meg van jelölve. E falu és Ravaszd között kapta az apátság 1137-ben a maga birtokát, melyet *Kistarján-nak* vagy *Pityordnak* neveztek. A Kistarján elnevezés legelőször 1352-ben tűnik fel, viszont egy 1492. évi pannonhalmi oklevél már *Pichord, alio nomine Kistharian* körülírással emlékezik meg róla. *Pichurd* alakban azonban már sokkal előbb: 1409-ben is említve van. 1351-ben *Nagy* Pál királyi kulesármesternek is volt itt némi birtoka. IV. Béla 1252-ben a turóci prépostságnak itt szőlőt adományozott. 1516-ban *Csajthay* Bálint deáknak is volt benne részbirtoka. A mohácsi vész után elpusztult, de 1617-ben már ismét *Hathalmy* Sándor veszprémi lovaskapitány birtokaként jelentkezik. Később azután egészen a főapátságé lett. Tarján pusztja szomszédságában fakad a Pánzsza ere, melynek vizét a Ravaszd alatt fekvő ú. n. *Bélakút* vize is szaporítja. A hagyomány azt tartja, hogy ebből a kútból ivott Árpád vezér és tábora és később a tatárok elől menekülő IV. Béla. A kutat felirat díszíti, mely ezt az eseményt megörökíti, megmagyarázván egyszersmind a kút nevét is. Ravaszd házainak száma 276, róm. kath. vallású lakosaié 1533. Postája Győrszentmárton, távírója Tarján pusztja és vasúti állomása Tarján.

Réti, magyar kisközség a Rábeza mentén, 81 házzal és 500 ág. hitvallású evangélikus lakossal. Postája Markotabödöge, távírója és vasúti állomása Enese és Beősárkány. Hajdan győri, mások szerint mosoni várföld volt. 1210-ben már népes hely, a mikor itt *Póth* nádor két ekényi földre kap királyi adományt. 1251-ben már *Móricz comes* tűnik elő birtokosaként, a ki itteni majorságát a mórícshidai prémontrei prépostságnak ajándékozta. 1372-ben a *Pokyaknak* is volt itt némely részük. 1472-ben possessio *Rethy* alakban találjuk említve. 1544-ben *Ostffy* László és a Pokyak vannak említve uraiként. Az 1609-iki összeírásban még mindig ez a két család szerepel, de 1610-ben már *Gyapay* György is említve van birtokosaként, 1613-ban pedig *Zánthó* István. 1677-ben már több birtokosát ismerjük, névszerint Gyapay Miklóst, Csáfordi *Nagy* Györgyöt és *Izdeneczy* Jánost. 1790 körül Eöry István és *Kelemen* István öröklők, közben azonban a *Syey* családnak is volt benne része. Ma nagyobb birtokosa nincsen. *Pörösföld* nevű dűlője egy régi pernek az emlékét tartja fenn, mely Réti és Sövényháza községek között e dűlőrész hovátartozandósága fölött támadt. 1819-ben az egész község leégett. Ág. hitv. temploma 1785-ben épült.

Ság, a győr—dombovári vasútvonal mentén fekvő magyar kisközség. Van 216 háza és 1117, túlnyomó számban róm. kath. vallású lakosa. Postája Pázmándfalu, távírója Győrszentmárton és vasúti állomása Nagyécs. A régi oklevelek öt Ság nevű községet különböztetnek meg. Az egyik egyszerűen *Ság*; a másik, mely *Kisfalu* néven is említve van, *Kisság*, a harmadik *Sag Hag*, vagyis a mai *Sághegy*, a negyedik *Uj-* és az ötödik *Öreg Ság*, mely két utóbbi azonban csak a XVI. század elején van említve. Az egyik *villa Sagh* győri várföld volt, a másik kettő pedig az apátság ősi birtoka, melyre már 1225-ben királyi megerősítést nyert. 1530 körül Enyingi *Török* Bálint foglalta el és gesztesi birtokaihoz csatolta. 1535 táján bukkan fel az *Uj-* és *Öreg-Ság* elnevezés. A török dúlások alatt elpusztult és lakosai is elmenekültek. 1609-ben a behódolt és kipusztult helységek között szerepel. 1618-ban *Török* István

RÉTI.

SÁG.

leányai *Nyáry* Pálné és *Haller* Györgyné voltak a birtokosai, a kik azonban *Beccaria* Virgilnek és *Pázmán* Ferencznek adták zálogba. Ez időtájt telepedett újra, de 1627-ben török urai annyira zaklatták, hogy másodsor is majdnem elpusztult. 1641-ben *Orosztonyi* Zsuzsa van megnevezve birtokosaként. 1664-ben ismét új telepések jöttek, a kik a félig elpusztult falut ismét felépítették. 1690-ben *Iványos* Miklós szerepel zálogbirtokosaként. A Rákóczi-féle szabadságharcot is megsínylette a község, mely akkor újra elpusztult. Később az *Esterházyak* lettek az urai és most is gróf Esterházy Miklós Mórícznak van itt nagyobb birtoka. A község lakosai hitelszövetkezetet tartanak fenn. Van itt egy szeszgyár is, mely *Kufler* Benőé. A faluban van egy régi kápolna, melyet 1732-ben megújítottak. Ide tartoznak Ság pusztja és *Sághalomalja*. Ez utóbbinak a mult század elején 173 lakosa volt. Ság közelében feküdt hajdan *Mycud villa*, mely 1250-ben még említve van, de azután nyomavész.

Sövényháza.

Sövényháza, rábczamenti kisközség, 170 házzal és 1273 németajkú, róm. kath. vallású lakossal. Postája helyben van, távirója Lébény és vasúti állomása pedig Encse. Némely források azt állítják, hogy hajdan Rába volt a neve. Ez nyilván tévedés, mert e község a Rábca mellett fekszik és túlságosan távol van a Rábától, semhogy nevét attól vehette volna. Meglehet, hogy valamely hasonló hangzású, de elpusztult rábamenti községgel tévesztik össze. Legősibb birtokosa a *Sövényházi* nemzetség volt, mely már a XIII. század elején is ura. 1489 előtt a *Bán* családé volt, de ebben az évben az Enyingi *Török* család kapta. 1585-ben még Enyingi Török Jánost uralta, de az 1609-iki összeírásban *Hatos* Bálint, 1619-ben pedig *Pázmán* Ferencz szerepel birtokosaként. 1673-ban *Jagosich* Mihály és a győri jezsuiták a birtokosai, 1704-ben a jezsuiták már egyedül birtokolják. Ebben az évben, a Rákóczi-féle szabadságharc alatt, a császáriakhoz tartozó rác és német hadak felgyújtották és kifosztották. 1715-ig néptelen pusztja volt, ekkor azonban a jezsuiták németeket telepítettek ide. A rend eltörlése után a *Neuhold* családé lett, most pedig *Fricke* Emilnek és *Purgly* Mihálynak és Györgynek van itt nagyobb birtokuk és kényelmes úrilakuk. A Fricke-féle ház azelőtt a jezsuitáké volt. Később Neuhold ezredesé lett, kitől 1845-ben a jelenlegi tulajdonos dédatyja vette meg. A Purgly-féle ház és birtok szintén a Neuhold családé volt és ugyancsak vétel útján került a Purglyak kezére. A község lakosai fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. A községet az árvíz is gyakran sújtotta, legutóbb 1900-ban is. Az itteni róm. kath. templom a XVI. század vége felé épült. Ide tartoznak Alsó- és Felsőszapud puszták, Aranka és Ilona majorok és Nagyág tanya. *Szapud* pusztának hajdan *Szent-Szapud* volt a neve. 1484-ben szintén az Enyingi Törököké volt, 1580-ban pedig *Hathalmi* Miklósé. Sövényháza határában feküdt hajdan *Újfalu* is. 1727-ben ez már csak pusztaként van említve. Valószínű, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc alatt pusztult el.

Szabadi.

Szabadi, szigetközi magyar kisközség, a győri káptalan régi birtoka, mely később a *Héderváryak* kezére került. 1544-ben *Zabodi* alakban van említve. Győr ostroma alkalmával, 1594-ben elpusztult és csak lassan települt újra, mert az 1658-ban eszközölt összeírás még mindig csak egy lakott telket talált itt, és azon kívül még négy egész és két félhelyes pusztja telket. Még 1727-ben is csak hat jobbágyot és hat zsellért találtak itt az összeírók. Mindvégig a hédervári uradalomhoz tartozott és most is gróf *Khuen-Héderváry* Károlynak van itt nagyobb birtoka. Ez a község is sokat szenvedett az árvizektől és különösen az 1899. évi okozott benne nagy kárt. Templom nincs a községben. Házainak száma 63, lakosaié, a kik róm. katolikusok, 427. Postája Bácsa, távirója és vasúti állomása Győr. Ide tartozik *Szunyogház* pusztja is, mely *Szunyog* és *Lencseház* név alatt is ismeretes volt és mindvégig a község sorsában osztozott. A falu határába olvadt részben *Kenderes-Medve* is, mely 1594-ben, a török dúlások alatt pusztult el és melyről már más helyen megemlékeztünk.

Szap.

Szap, dunamenti magyar kisközség. Van 131 háza, és 614, róm. kath. és ref. vallású lakosa. Postája Medve, távirója Bős és vasúti állomása Nagymegyér. A XIII. század elején *Zap* a pozsonyi vár földje, melyből 1255 előtt *Zapi Pousa* fia Botó két részt elfoglalt. 1300-ban két Zap szerepel, Alsó- és Felső- jelzőkkel és mind a kettőnek *Zaapi* János az ura. 1479-ben *Dyenesszapia* alakban említi egy oklevél, mely egy erőszakos foglalás következtében támadt perben szerepelt. Ebben az időben a *Dóczyak* az urai. Az 1544-iki összeírás

csupa egytelkes nemeseket említ birtokosaiként. 1800-ban a *Héderváryaknak* is volt benne részük. A mult század elején a lakosok jövedelmes vizahalászatot űztek. 1850-ben árvíz, 1863-ban tűzvész pusztította el a község nagy részét. A faluban a reformátusoknak van templomuk, mely 1885-ben épült.

Szemere, magyar nagyközség, a győr—pápai vasútvonal mentén, a Bakonyér mellett. Házainak száma 250, róm. kath., ág. ev. és ref. vallású lakosaié pedig 1699. Van postája, távírója és vasúti állomása. E község 1250-ben villa *Zemere* alakban a *Szemere* családbeliek fészkeként jelentkezik. »Kis és Naghzemere birtok« néven is emlegetik. 1300-ban Zemere Tivadar jegybér fejében leköti jegyesének possessio *Geur-Zemere* felét. 1430-ban már *Garay* Lászlót uralja. 1457-ben pusztult helyként van említve és ekkor ismét Szemere János szerepel birtokosaként. A XV. század végén az *Ujszászy* család, 1525-ben pedig *Héderváry* István is a birtokosai között van. Az 1609-iki összeírás már hat birtokosát említi, ú. m. *Tulok* Ferenczet, *Gondár* Gergelyt, *Somogyi* Gáspárt, *Jármán* Miklóst, *Rhumy* Mihályt és *Vyzsaszy* Ferenczet. Ekkor a törököknek behódolt községek közé sorolják. 1624-ben a Rummy, *Balásffy*, *Angrano*, *Eölbey* és a *Kutassy* családoké. A Bécs ostromára vonuló törököknek útjukba esvén, megrohanták és elpusztították. Csak lassan népesült újra, noha a tulajdonosok nagy szabadságokat ígértek, és alig kezdtek lakosai visszaszállingózni, a koronczói csata alkalmával ismét elpusztult. E katasztrófa után első megszállója Monoszlói *Csupor* György atyja volt. Később a *Goda*, *Matkovich*, *Török*, *Argay* és *Roboz* családok voltak a nagyobb közbirtokosai. 1849-ben a község alatt, a magyar és az osztrák csapatok között, ütközet volt, jún. 29-én pedig a császáriak kirabolták. Mostani nagyobb birtokosai a győri székeskáptalan, *Pogány* Lajos, *Rudics* János, *Tót* Gábor és Miklós és *Jankovich* Lajos. A községben mind a három felekezetnek van temploma. A róm. kath. templom 1749-ben, a református 1786-ban és az evangélikus 1807-ben épült. Ide tartoznak Fekete, Józsefháza, Kis- és Nagyszentpál, Margit, Matkovichtag, Rudicstag, Sándorháza és Szedres puszták és a szemerei szőlőtelep. Ezek közül *Szent-Pál puszta* hajdan falu volt; 1457-ben már a győri káptalan pusztája, a mi azt bizonyítja, hogy korábban pusztult el és szűnt meg falu lenni. A község *Isten dombja* nevű dűlője is valami jelentőséggel bírhat. A református egyház egy 1646-ból való értékes kelyhet őriz, mely a régi magyaróvári református egyházból került ide.

Szerecseny, magyar kisközség a veszprémmegyei határ közelében. Házainak száma 136, róm. kath. és ref. vallású lakosaié 1040. Postája, távírója és vasúti állomása Gyömörő. E községről 1206-ban találjuk az első írott nyomokat. 1256-ig *Scis*, *Sycs*, *Scecs* és *Sid* alakban van említve. 1256-ban már villa *Sid*, alias *Zerechyn* neve van. A XV. század első felében a *Marczaltói* család az egyik birtokosa. 1565-ben *Zerecsen* Enyingi *Török* Ferenczet uralja, a mikor egyszerűs mind a pápai vár tartozéka. 1609-ben a behódolt községek közé tartozik s *Szily* György és János vannak birtokosaiként említve. 1619-ben *Nyáry* Pál faluja. 1626-ban, török urán kívül, *Hatos* Bálintot is uralja. 1627-ben *Szerecheni Zeghy* György és Katalin, 1642-ben gróf *Csáky* László, 1663-ban pedig gróf *Esterházy* Ferencz a birtokosai. Most gróf *Esterházy* Pálnak van itt nagyobb birtoka. 1798-ban nagy tűzvész pusztított itt, melynek a falu nagyobb része áldozatul esett. A községben két templom van. A róm. kath. 1736-ban, a református pedig 1773-ban épült. A község mellett gróf *Esterházy* Pálnak téglagyára van. Ide tartozik még *Juliánna* puszta és *Szőlőhegy*.

Szógye, dunamenti magyar kisközség, ősi halászó telep, mely nevét is a czegétől veszi. 1252-ben IV. Béla terra *Ziguethaga* alakban említi, abban az oklevélben, melylyel ezt a földet a turóczi prépostnak adományozza. 1465-ben már *Zege* néven, 1505-ben pedig possessio *Zeghye* alakban szerepel. 1519-ben a csornai prépostság birtoka. 1594-ben a Véneknél átúsztatott törökök és tatárok legelőbb ezt a községet pusztították el. A XVIII. században Komárom vármegyéhez tartozott. A török dúlás után csak lassan népesült, mert még 1727-ben is csak 10 jobbágyot és két zsellért találtak itt az összeírók. A csornai prépostság maradt továbbra is az ura, ma azonban nagyobb birtokosa nincsen. Az árvíz majdnem minden évben sújtotta a községet; az újabb korban a legnagyobb árvízveszedelem 1897-ben és 1899-ben érte. Templom nincs a községben. Ide tartozik Vinczesziget major. A falu házainak száma mindössze 29, róm. kath.

Szemere.

Szerecseny.

Szógye.

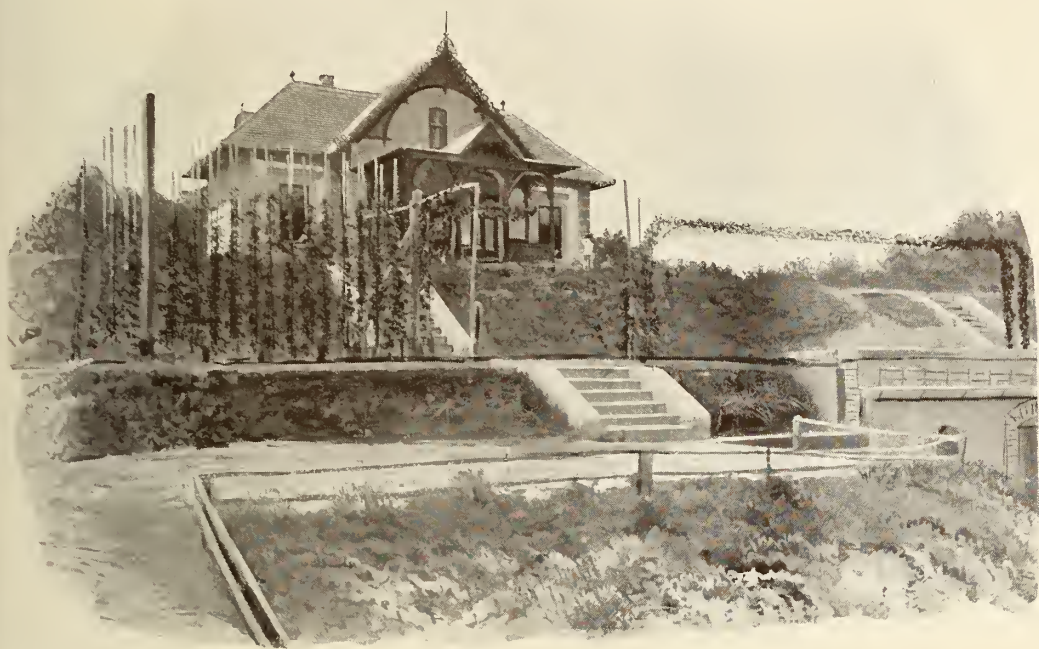
vallású lakosaié pedig 174. Postája Kisbajcs, távirója és legközelebbi vasúti állomása Győr.

Táp.

Táp, magyar nagyközség a pusztai járásban, 195 házzal és 1296, nagyobb részben ref. vallású lakossal. A reformátusokon kívül még a római katolikusok is nagyobb számban vannak, de vannak itt ág. h. evangélikusok is; azonban csak a két első hitfelekezetnek van itt temploma, melyek közül a róm. kath. templom alapja ősrégi, mert már a XIV. században fennállott, de az idők folyamán, az átalakítások következtében, sokat veszített eredetiségéből. Balogh, tatai jószágkormányzó és birtokos, a régi góthikus torony és sekrestye felhasználásával, a XVIII. század második felében fel akarta építtetni és sírboltról is gondoskodott a maga számára, de az építés, halála következtében, abban maradt, csak kitarozták és valószínűleg az 1783. évi földrengés alkalmával megrongálódott tornyának egy részét szedték le. A reformátusok temploma nem régen, 1882-ben épült. A községben van posta, távirója és vasúti állomása Győrasszonyfa. Táp már a XIII. században *Tapan* néven, királyi lovászok faluja. Másik része azonban ekkor már a szentmártoni főapátságé. A *Taápy* családbeliek ősi fészke és névadó községe is, a kik itt még a XVI. században is birtokosok voltak. Azután az Enyingi *Török* család kezére került, az 1609-iki összeírásban, a mikor a behódolt községek közé van felvéve, *Török* István van említve birtokosaként; de 1618-ban a *Török* család után, leányágon, *Nyáry* Pálé lett. 1628-ban *Esterházy* nádor vásárolta meg, de 1701-ben a győri jezsuiták és *Beccaria* Virgil zálogbirtoka lett. Ez e rész azután a győri székeskáptalan tulajdonába ment át és most is ezé. 1764-ben *Balogh*, a tatai uradalom jószágkormányzója volt az egyik rész ura, kinek magva szakadván, minden birtokát az Esterházyakra hagyta. A község lakosai fogyasztási és hitelszövetkezetet tartanak fenn. Táp 1881-ben majdnem teljesen leégett. Ide tartoznak Borba és Tápi puszták, Lapostag, Prágai tag és Ujmajor tanyák. *Borba* pusztája már 1250-ben *Elchen praedium, quod alio nomine vocatur Barba* néven van említve IV. Béla egyik oklevelében. Lakosai később *civiles castris Barba* alakban szerepelnek, 1360-ban pedig *Borbateluke* a neve.

Tápszent-
miklós.

Tápszentmiklós, a Bakony hegység éjszaki lejtőjén fekvő magyar kisközség, 182 házzal és 1081, ref. és róm. kath. vallású lakossal, a kik közül az előbbiek többségben vannak. Körjegyzőségi székhely. Postája Győrasszonyfa, távirója és vasúti állomása pedig helyben van. *Szokoly* Endre, a község érdemes körjegyzője, 1905-ben megírta részletesen a község történetét, melyből, saját adatainkkal kiegészítve, a következő részleteket veszszük. A község ősidők óta megült helyen fekszik, mert határában kő-, bronz-, La Tène- és népvándorláskori leletekre bukkannak. A tatárjárás előtt e község helyén állott *Ylmár* falu, melyet a tatárok elpusztítottak. *Zent Miklós* néven legegyszerűbben 1370-ben tűnik fel, a szentmártoni apátság birtokaként, s azé még 1503 táján is, a mikor már plébániája is említve van. 1527-ben Enyingi *Török* Bálint foglalja el erőszakkal és a gesztesi vár uradalmához csatolja. 1618-ban, a *Török* családnak fiágban magva szakadván, *Török* Zsuzsánna, férjezett *Nyáry* Pálnéra szállott, a ki e birtokot 1626-ban *Esterházy* Miklós nádornak adta el. Ez időtájt a faluban mindössze négy porta volt. Később ez is a behódolt községek közé tartozott és török urának adózott, a ki sokat zaklatta a lakosokat. Ebben az időben *Horváth* Péter volt a zálogbirtokosa, de a törökök kiűzetése után ismét visszaváltották az Esterházyak. 1764-ben, rövid ideig, más volt a gazdája. *Balogh*, a tatai uradalom jószágkormányzója ugyanis, elcseréli *Billege* nevű pusztájáért az Esterházyakkal; de utódok hátrahagyása nélkül halván el, minden birtokát az Esterházyakra hagyta. A reformátusok temploma 1835-ben épült. Most gróf Esterházy Miklós Mórícznak van itt nagyobb birtoka. Van itt egy gazdasági szeszgyár is. 1904 július 29-én nagy tűz dúlt a községben, mely 20 udvart és 22 lakóházat, összes melléképületeivel együtt elpusztított. A szeszgyáron kívül még ide tartozik Tuskós pusztája és Belsőmajor. Figyelmet érdemel a bársonyosi határra dülő, melynek egyik részén régebben út vezetett, melyet a nép *tatárok útjának* nevezett. Ez az elnevezés vagy a tatárjárás, vagy a törökvilág emlékét tartja fenn, mivel ismeretes, hogy a nép a törököt is tatárnak nevezte. A mogyoróközi dülő déli végét a nép *sárcánybereknek*, az éjszakit pedig *sánczoknak* nevezi. Az előbbihez érdekes népregét fűz, az utóbbi pedig,

Pázmándhegy. — Thúry Sándor nyaralója.

Sövényháza. — Fricke Emil úrilaka.

Sövényháza. — Purgly György úrilaka.

Tét. — Bay Ödön kastélya Pokvár-pusztán.

Tét. — Lippay Zoltán úrilaka Csangota pusztán.

Ujmalomsok. — Szevera Károly örököseinek úrilaka Ponyvápusztán.

ismeretlen rendeltetésű, de a tagosztály után eltűnt sánczok emlékét örökíti meg.

Tényőfalu, magyar kisközség a sokorói hegy alatt, körjegyzőségi székhely, a szentmártoni apátság ősi birtokai közé tartozik. IV. Béla oklevelében praedium *Thuno* alakban van említve, a mikor *Kendy* major is határos volt vele. III. Incze, már többször említett összeírásában, 1216-ban *Teeneu* néven írja, de ugyanakkor, egy másik oklevél, terra *Teneu*, egy 1233-beli, birtokperben szerepelt okirat pedig possessio *Theneu* és *Theney*, Albeus jegyzéke viszont *Thuno* alakban említi. 1258-ban a zselizi apát és *Csécseyi* Konrád és György tartanak igényt némely részre. A XVI. században *Thyneu* néven, pusztaként szerepel és *Berzencei Bornemisza* János az ura. 1528-ban Szapolyai János *Sibrik* Ozsvátnak adományozza, ennek családja azonban 1588-ban *Grebethy* Gergely győri vajdának és *Dallos* Jánosnak adja zálogba, de a felét a család 1630-ban visszaváltja. 1635-ben elpusztult hely, s birtokosa a szentmártoni apátság. 1715-ben kezdett ismét települni és az 1729-iki összeírás 16 jobbágyot és 18 zsellért talált itt. Most a pannonhalmi főapátságnak van itt nagyobb birtoka. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községben két templom van, melyek közül a róm. katolikus 1753-ban, az evangélikus pedig a múlt század hetvenes éveiben épült. A község házainak száma 169, lakosaié, a kik róm. kath. és evangélikus vallásúak, 1045. Postája Tényő, távirója és vasúti állomása Győrszemere. Ide tartozik Holló major is. Tényő határában feküdt hajdan *Répás* elpusztult falu, mely 1244-ben már említve van. 1258-ban egy másik Répás is felbukkan, mely pusztá később a vallásalapé lett. Itt van említve 1258-ban praedium *Zerdahel* is, mely a zsámbéki prépostságé volt. *Táborhely* nevű dűlőjéről az a szájhagyomány, hogy ott táboroztak a honfoglaló magyarok; *Várhely* nevű dűlőjén pedig állítólag valami erősség állott volna fenn, melynek azonban nyoma sincsen. Ezt a két hagyományt semmiféle történeti adat nem támogatja.

Tényőfalu.

Tényőhegy, magyar kisközség, Tényőfalu szomszédságában. Házainak száma 222, lakosaié, a kik mindannyian róm. kath. vallásúak, 1079. Postája Tényő, távirója és vasúti állomása pedig Győrszemere. Minden tekintetben és mindvégig a szomszédos Tényőfalu sorsában osztozott és itt voltak Tényőfalu urainak a szőlőbirtokai. A községben nincs templom. Ide tartoznak Parrag és Várhegy puszták. Ez utóbbiról már Tényőfalunál szóltunk. *Táborvölgy* nevű dűlője onnan vette a nevét, mert a török világban itt táborozott hosszabb ideig egy nagyobb számú török csapat.

Tényőhegy.

Tétszentkút, marczalmenti magyar nagyközség, *Tét* község és *Szentkút* telep egyesüléséből keletkezett. Van 464 háza és 3688 róm. katolikus és ág. evangélikus vallású lakosa, de ez utóbbiak nagyobb számban vannak, noha két katolikus és csak egy evangélikus templomuk van, melyek közül az egyik katolikus templom 1818-ban, a másik: a szentkúti pedig, 1726-ban épült. Az evangélikusok temploma 1778-ban épült. Van itt a községi hivatalokon kívül, járásbíróság, szolgabíróság, egy társaskör, két nőegyesület és egy gőzmalom. Nevét némelyek a Téth nemzetségtől eredőnek mondják. Ez volna az a rész, mely *Óreg-Tét* néven volt ismeretes és hajdan *villa veteris Thet* alakban szerepelt az oklevelekben. Mellette feküdt *Chepánföldre*, melybe 1209-ben *Téthi* Bálint királyi kiküldött vezette be *Chepánt*. Óregtéten kívül itt volt még *Besenyő-Tét* is, ősi besenyő telep, a hol IV. Béla 1269-ben a besenyők földjét *Puki* Ferencz királyi ajtónállómesternek adományozta. A Pukiak vagy Pokiak a téti határ nagy részének voltak az urai és ezt a részt Poknak is nevezték. Ez a mai *Pokvár pusztá*, hol a család Szent István vértanú tiszteletére monostort alapított, melynek későbbi romjai után, melyeket várromoknak tartottak, nevezték el tévesen Pokvárnak. 1565-ben Téten *Ostffy* Jakab volt a birtokos, az 1609-iki összeírásban pedig, a mikor a behódolt községek között van említve, a Pokiakon és az Ostffyakon kívül, több kurialista nemes is. A XVI. században a lakosok, Győrtől Olaszország felé, nagyon kiterjedt marhakereskedést űztek, és ekkor itt nagy örmény telep is volt. A török világban nagyon sokat szenvedett és 1619-ben nagy részben elpusztult hely volt, mert mindössze három porta után adózott. A török üldözések később sem szüneteltek, mert a lakosok, mint azt a megyei jegyzőkönyvek tanúsítják, még 1627-ben is szökdöstek a zaklatások elől. 1641-ben török urán kívül, *Jagásich* Péter, *Syey* János és özv.

Tétszentkút.

Marczaltóy Miklósné voltak a birtokosai. Ettől kezdve, öt éven át, teljesen pusztán állott; ekkor újra települt, de az 1688-iki összeírásban már ismét nem fordul elő. 1690-ben találunk róla újabb feljegyzést, mely szerint a Leslie-féle ezred pusztította el. 1704 június havában, Heister tábornok a koronczói csata előtt itt töltötte az éjtszakát, 15-én pedig a községet felgyújtatta. 1710-ben németeket telepítettek a nagyrészt elpusztult községbe, de e telepések utódai teljesen megmagyarosodtak. 1729-ben már 40 jobbágyot és 36 zsellért találtak itt az összeírók. 1770-ben ide tették át Gyarmatról a postahivatalt; 1777-ben a község nagy része, az evangélikusok templomával együtt, leégett. Mikor 1809-ben Győrt a francziák szállották meg, Téten tartották a megyegyűléseket. Később a *Bézsán*, *Takács*, *Noszlopy*, *Rogoz*, *Gyapay* és *Kisfaludy* családok voltak a község nagyobb közbirtokosai. Itt született 1788-ban *Kisfaludy Károly* is. Azt a házat, melynek helyén a költő szülőháza állott, a következő feliratú tábla jelöli meg: »Kisfaludy család egykori lakóháza. Ennek telkén állott azon épület, melyben Kisfaludy Károly 1788. évi február hó 6-án született.« A község mostani nagyobb birtokosai *Bábai-Bay Ödön*, *Barcza Géza*, *Csemez István*, *Milkovich Zsigmondné*, *Jaross Sándor*, *Steindl Irén* és *Fischer Frigyes*. *Szentkút* pusztája a téti határ déli sarkán keletkezett 1715-ben, midőn III. Károly hadi tisztje, *Aillert Keresztély*, itt egészségét visszanyervén, a gyógyerejének vallott kút mellé, hálából kis kápolnát építtetett. Később búcsujárárhely lett és a kápolna helyén templom épült, mely 1860-ban leégett ugyan, de ismét felépítették. A mult század elején *Szentkút* pusztájának már 204 lakosa volt. Ide tartoznak *Betlehem*, *Csangota*, *Fenyves*, *Jánosháza*, *Lesvár*, *Pokvár*, *Szarkavár*, *Szegény*, *Szent-Incze*, *Szentkút* puszták, *Ackermantag*, *Baditztag*, *Banjaluca*, *Barczatag* majorok, *Farkashegy* szőlőhegy, *Józsefháztag* major, *Szilbersdorftag* csószház, *Ujbaytag* és *Vécsey alsótag* major. *Pokvár* pusztáról már fentebb megemlékeztünk. Itt csak azt említjük meg, hogy a hagyomány érdekes regével köti össze azt az utat, melyet *Mátyás király útjának* is szoktak nevezni. E szerint *Mátyás király* szerelmes volt az egyik tündérszép *Poky* leányba és gyakran megfordult *Pokon*. Azt a mellékutat, melyet ez alkalommal használni szokott, nevezték el *Mátyás király útjának*. 1459 és 1468 körül a *Laki Koczorok* is részirtokosai voltak e pusztájának. Később a birtok a *Bay* család tulajdonába került és most *Bábay-Bay Ödön* a birtokosa, a kinek itt nagyobb szabású, kényelmes kastélya van. A kastélyt *Bay Antalné*, szül. *Gaál Mari* építtette 1869-ben, nagyjából a poki monostor rommaradványaiból vett kövekből. Mostani tulajdonosa 1904-ben a kastélyt átalakítva, megnagyobbította. A kastélyban olasz mesterektől való számos érdekes festmény van és sok nagybecsű, régi, családi kép. *Lesvár* pusztájáról nem találunk régibb feljegyzést. Úgy látszik újabb telepítés. Hogy miért nevezik *Lesvárnak*, azt nem sikerült kikutatnunk. Már a mult század elején népebb puszták lehettek a győrsoproni országhátban, mert akkor igen látogatott vendégfogadója is volt. Most *Jaross Sándor* birtoka, kinek itt nevezetes lótenyésztése van. Azelőtt *Zámory Adolfé* volt, ő építtette az itteni úrilakot is, melyet 1876-ban *Mocsáry Jenő* vásárolt meg, kinek leánya a jelenlegi tulajdonos neje. *Jánosháza* és *Fenyves* puszták *Csemez István* birtokos tulajdonai. *Szentkút* pusztája birtoka id. gróf *Esterházy Pálé*. Tét közelében feküdt még hajdan *Haraszi* helység, mely úgy látszik már a tatárjáráskor pusztulhatott el, mert utolsó említése 1251-ben történik, possessio *Horozthy* alakban. A mult század elején még *Bagóvár* pusztája is említve van és fel van róla jegyezve, hogy itt váromladékok láthatók. Ez valószínűleg *Pokvár* elferdített neve lesz. *Csangota* pusztája *Lippay Zoltán* birtoka, kinek itt kényelmes, csinos úrilaka is van.

Ujfalu.

Ujfalu, magyar kisközség a mosoni Dunaág mellett, 65 házzal és 543, nagyjából római káth. vallású lakossal. Postája *Zámoly*, távirója és vasúti állomása *Győr*. A *Hédervári* uradalomhoz tartozott. A török dúlások idején elpusztult. 1609-ben, a mikor *Révay Péter*, *Czobor Imre* és *Héderváry István* voltak az urai, újra telepítették és az új jövevényeket 10 évre minden teher alól felmentették. 1658-ban az akkori összeírásban *Vy Falo* alakban van feljegyezve és ekkor a *Héderváryakon* kívül, a *Pázmán* és a *Tarnovszky* családokat találjuk még itt. Később a *Viczayaké* lett, de most itt nagyobb birtokos nincsen. 1663-ban *Miskey Józsa*, 1770 körül a *Jékey* család is egyes részeinek tulajdonosa, de a *Viczayak* ezeket a birtokrészeket is magukhoz váltották.

Több ízben az árvíz pusztításainak volt színhelye. Az utolsó katasztrófa 1899-ben érte. Ide tartozik Martonháza major.

Újmalomsok, Veszprém vármegye határán, Ómalomsok szomszédságában fekszik, a honnan lakosai a XVIII. század elején ide költöztek, mert a Marczalon túl fekvő földjeiket a gyakori áradások következtében nehezen művelhették, sőt a Rába folyó a templomukat is elmosta. A mult század elején az *Amade* család volt az ura, azután báró *Üchtritz* Emil és most *Szevera* Károly örököseinek és gróf *Esterházy* Sándornak van itt nagyobb birtokuk. A lakosok fogyasztási és értékesítő és gazdasági tejszövetkezetet tartanak fenn. A községben csak evangélikus templom van, mely 1760 körül épült. A falu házainak száma 171, ág. h. ev. lakosaié pedig 1354. Postája, távírója és vasúti állomása Marczaltő. Újmalomsokhoz tartoznak Alsó- és Felső-Ponyvád, Emilháza és Előhegy puszták, a melyek a hadügyminiszterium által bérelt cs. és kir. csikótelepek, hol a hadsereg részére kiváló lóanyagot nevelnek. Ide tartoznak még Sente és Tördemécz majorok. *Ponyvád* puszta első királyaink alatt község volt. Már 1037-ben Szent István oklevelében villa *Pannavad* alakban volt említve. Úgy látszik, hogy a tatárjárás után szűnt meg falu lenni. Most *Szevera*-féle birtok, melyet *Deutsch Mór* lónagykereskedő bérel, kinek itt jeles lótenyésztése és szeszgyára van. *Sente* puszta már 1325-ben, *Zenthe* alakban, faluként jelentkezik az akkori oklevelekben, a mikor Miklós bán bizonyos Istvánnak adományozza. 1359-ben Nagy Lajos király *Omode* Lothárt és Miklóst iktattatja birtokába. *Tördemécz* puszta hajdan a királyi harczások földje volt. 1280-ban terra *Turdemech* alakban van említve és ekkor már a *Tördemécsi* családé, mely egy részét a *Chituandi* családnak adja el. 1297-ben, a mikor a *Pethő* család is egyik birtokosa volt, már említve van Szent János tiszteletére épült temploma. 1391-ben *Erdőkarsai* Ákos és Várkonyi *Omode* Jakab fiai osztozkodnak rajta.

Újmalomsok.

Vámos, szigetközi magyar kisközség, 80 házzal és 596 róm. kath. vallású lakossal. Postája Bácsa, távírója és vasúti állomása Győr. A győri káptalan régi birtoka, melynek első okleveles nyomát 1268-ban találjuk, a mikor villa *Vamus* alakban van említve. Régi vámos hely, a mit különben neve is bizonyít, 1466-ban egy birtokperben találjuk említve. A török dúlások alatt elpusztult és 1609-ben a behódolt helyek közé van felvéve. Mindenszentek tiszteletére épült temploma a török világban erősen megromolván, 1658 előtt megújították és fatoronynyal látták el. A győri káptalan volt mindvégig az ura, habár egy ideig a hédervári uradalomnak is volt benne része. 1809-ben a francziák sarczolták meg a községet. Az árvíz is gyakran sújtotta és különösen az 1899-iki árvíz volt vész. Ide tartozik *Sárás* puszta, a győri székeskáptalan birtoka, mely hajdan *Sarán-Sér* és *Sáros-ér* néven volt ismeretes.

Vámos.

Vének, a Kis- és Nagyduna szögében fekvő magyar kisközség, mely ősi *Veinick* elnevezését *Weinic* nevű első telepesétől vette. IV. Béla a szentmártoni főapátságot megerősíti *Vének*. vagyis az oklevél szerint *Weynuch* birtokában, melyet az apátság még Szent Istvántól kapott. Ebben az időben az apátsági halászsok lakóhelye volt. 1216-ban III. Incze pápa oklevelében *Weinuc*, 1233-ban pedig *Weynic-falua* alakban szerepel. 1544-ben már *Vének* néven írják. Mindvégig apátsági birtok volt és most is az. 1594-ben a törökök itt keltek át a Dunán. Győr ostroma alatt elpusztult és csak 1713-ban telepedett újra. E telepesei németek voltak, a kik a községet az ott talált sok almafa után németül *Apfeldorfnak* nevezték el. Lakosai ma már egészen megmagyarosodtak. Az árvíz is gyakran okozott kárt a községben. Az utolsó nagyobb árvíz 1899-ben volt. A községben mindössze 38 ház és 460 lakos van, a kik róm. kath. vallásúak. Van itt templomuk is, melynek építési ideje azonban ismeretlen. Postája Kisbajes, távírója és vasúti állomása pedig Győr. A község közelében feküdt hajdan *Zoa praedium*, mely III. Incze pápa jegyzékében *Zaua*, vagyis *Száva* néven van említve. E birtokot a szentmártoni apátság 1150-ben II. Géza királytól kapta adományban. Itt feküdt még valahol *Budrug* tanya, szintén a főapátság ősi birtoka, mely 1240-ben még említve van, de azután nyoma vész. Mind a kettő a tatárjárás alkalmával pusztulhatott el.

Vének.

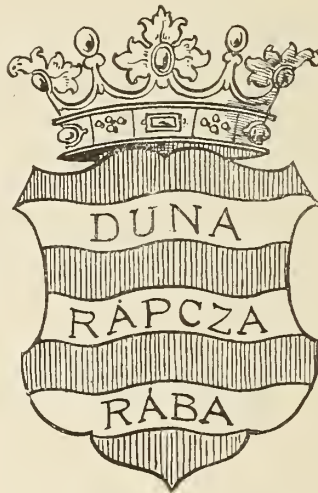
Zámoly, a mosoni Dunaág mellett fekvő magyar kisközség, 195 házzal és 1380 róm. kath. vallású lakossal. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása pedig Győr. E községről V. István király 1271-iki oklevelében találjuk az első írott nyomokat. Ősi *Héderváry*-birtok, mely a hédervári uradalom

Zámoly.

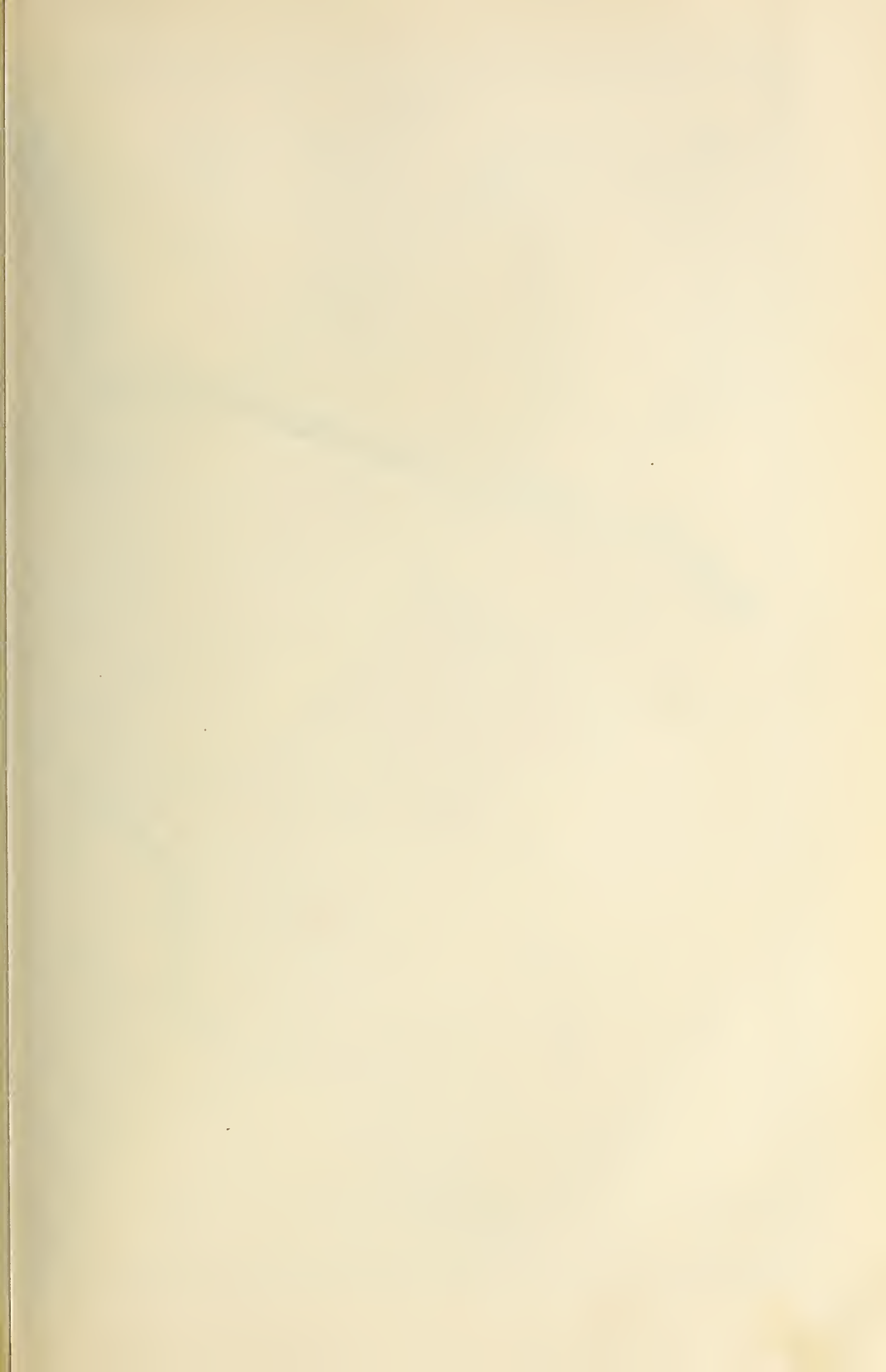

többi birtokainak sorsában osztozott. Győr ostromai alatt több ízben elpusztult. 1561-ben és 1562-ben Komárom vármegyéhez tartozónak mondják. 1658-ban Szent Erzsébet tiszteletére épült temploma is említve van, mely azonban rombadőlt. Mai katolikus temploma 1779-ben épült. 1809-ben a francia hadjárat alatt ellenséges csapatok vonultak át a községen. Az átvonuló katonaság közül sokan el-elmaradoztak csapataiktól. Ezeket a zámolyiak megrohanták és sokakat közülök felkonczoltak. Az átvonult csapatok vezérei erről tudomást nyervén, visszafordultak, a falut felgyújtották, a lakosok közül sokakat elfogtak és halálra ítélték, de a győri püspök közbenjárására megkegyelmeztek nekik. Az 1848/49-iki szabadságharcz alatt is, a község közelében, kisebb összeütközés volt a magyar és az osztrák csapatok között. 1869-ben a falu egyik része, a templommal, a paróchiával és az iskolával együtt leégett. Itt van a körjegyzőség ; a lakosok hitel- és fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. Ide tartoznak Gyűrűs, Patkányos és Törös puszták.

F o r r á s o k : *Fraknói* Vilmos : Monumenta Hungariae Vaticana. — Gróf *Teleki* József : Hunyadiak kora. — *Csánki* Dezső dr. : Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. — *Czech* J. : Győr vármegye főispánjai. — *Ráth* K. : Magyar tört. tár. — *Fényes* Elek : Magyarország stat. és tört. földrajza. — *Fehér* Ipoly : Győr megye és város egyetemes leírása. — *Erdélyi* László dr., *Sörös* Pongrácz és *Füssy* Tamás : A pannonhalmi Szent Benedekrend története. — Hazai okmánytár. — Győri tört. és régészeti füzetek. — A hédervári levéltár elenchesai. — Győr vármegye levéltára és a helyszínen gyűjtött adatok. *Villányi* Szaniszló adatgyűjteménye.

Győr vármegye czimere.

GYŐR.

1. Városháza.	25. Fióklaktanya.	48. Nagy kaszárnya.	71. Járványkórház.
2. Inóház.	26. József-templom.	49. Iskola és menház.	72. Kózkórház.
3. Rakodó.	27. Elemi iskola.	50. Felső kereskedelmi iskola.	73. Gözmalom.
4. M. kir. ítélőtábla.	28. Ev. ref. egyház.	51. Pénzügyigazgatóság.	74. Lucardi laktanya.
5. M. kir. főreáliskola.	29. Ev. ref. templom.	52. Tanítóképző.	75. Frigyes főherceg laktanya.
6. M. kir. törvénykezési épület.	30. Izt. templom.	53. Vármegyeház.	76. Népiskola.
7. Vágóhídi főklaktanya.	30a. Mázsaház.	54. Magyar ispotály.	77. Óvoda.
8. Selyemfogyár.	31. Szappangyár.	55. Német ispotály.	78. Nádorvárosi városház.
9. Selyemgubóraktár.	32. Ag. ev. convent.	56. Orsolya-szülők zárdája.	79. Nádorvárosi plébánia.
10. Óvoda és menhely.	33. Színház.	57. Aruraktár.	80. Gyufagyár.
11. Győrszigeti izt. templom.	34. Csobnaközö-egyesület.	58. Polgári iskola.	81. Laktanya.
12. Apáczta-zárda.	35. Rakodó.	59. Tanítóképző.	82. Kalvária.
13. Győrszigeti községi elemi iskola.	36. Tűzörseg.	60. Kath. járvaház.	83. Rakodó.
14. Győrszigeti község-háza.	37. Kereskedelmi- és ipar-kamara.	61. Katonai kórház.	
15. Bisquitgyár.	38. Fa- és fémipari szakiskola	62. Barakk laktanya.	
16. Czukorkagyár.	39. Olajgyár.	63. Magyar vagon- és gépgyár.	
17. Győrszigeti állami elemi iskola.	40. Karmeliták kolostora.	64. Szeszgyár.	
18. Győrszigeti izt. templom.	41. Püspökvar.	65. Légszeszgyár.	
19. Olajgyár.	42. Püspöki székesegyház.	66. Kencsesgyár.	
20. Ecetgyár.	43. Kis kaszárnya.	67. Szívgyár.	
21. Czukorkagyár.	44. Szeminárium.	68. Viassos-vaszongyár.	
22. Kékfestőgyár.	45. Ipariskola.	69. Posta-kaszárnya.	
23. Rác templom.	46. Vigadó.	70. Gözmalom.	
24. Ujvárosi városház, óvoda és menedékház.	47. Szt. Benedek-rend távsháza és főgimnáziuma.		

Lépték: 1 : 1/4500

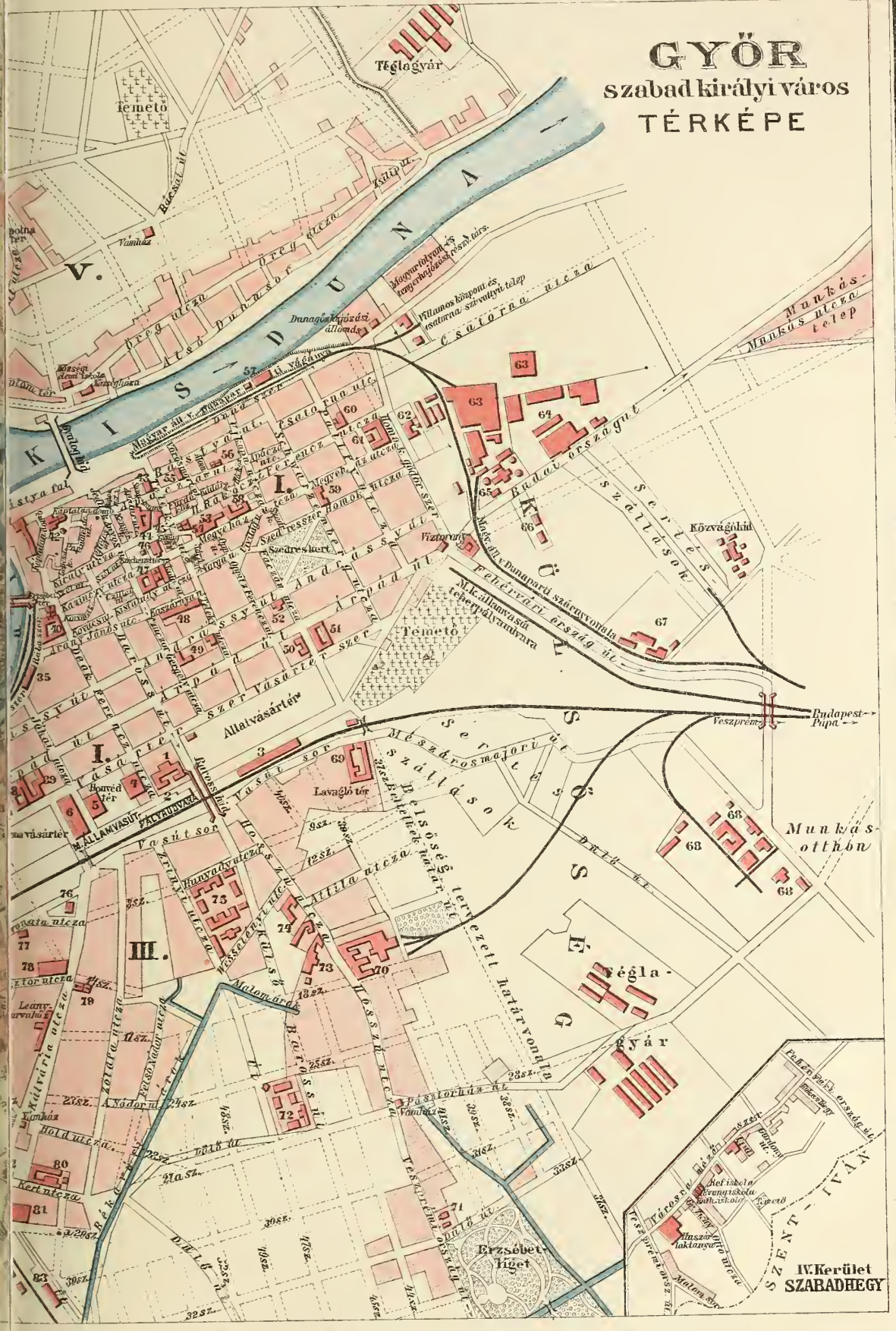
0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000

1500Méter

GYŐR

szabad királyi város
TÉRKÉPE

GYŐR.

Győr, lakosainak számát tekintve, a Dunántúl második, Felső-Dunántúlnak pedig legnagyobb városa, a Kis-Magyar-Alföld déli szélén, a Kis-Duna, Rába és Rábca folyók egyesülésénél fekszik. A város, két új külvárosával, Győrszigettel és Révfaluval, a három folyó torkolatát köröndalakban övezi, úgy hogy mindhárom folyó a város belterületét tetemes hosszúságban szeli. Győr negyedik folyója, a Marczal, közvetlenül a város fölött ömlik a Rábába, míg a Pándzsa-ér a város határában gazdagítja változó mennyiségű vizével a Marczalt.

Győr teljesen sík területen fekszik, oly vidéken, mely az alföldek tipikus jellegét mutatja. A tenger színe fölötti magassága átlag 119 méter, ez abszolút magasság ingadozása a város határán belül legfeljebb 2—2·5 méter. Dél felé, jóval a város határán túl, szelid emelkedéssel kezdődnek a csanaki dombok, melyek lassan átmennek a ravaszdi és győrszentmártoni hegylánczba. A város belterületén emelkedő beépített magaslat, a »Káptalándomb«, melyen a hajdani belső-, vagy fellegvár állott, emberi kéz munkája.

Fekvés.

Győr körül hajdan óriási erdőségek és rengeteg kiterjedésű mocsarak területek el. A három folyó hónaljában fekvő s már a természettől is védett terület az ősembernek önként kínálkozott lakóhelyül. Ez a kedvező helyzet okozta a város keletkezését és későbbi fejlődését, de egyúttal számos viszontagságát és többszörös pusztulását is, mert idők multán fontos védelmi ponttá fejlődvén, sokszor czélpontjává lett a birtokáért versengő hadak ostromának.

Győr őstörténetébe a történelem világító fáklyájának fénye nem tud behatolni. E tekintetben, mint mindenütt, úgy itt is a régészeti kutatásainak eredményein alapuló feltevésekre vagyunk utalva. Az a körülmény, hogy a város területén szép számban kerültek felszínre nemcsak az újabb, hanem a legrégebb kőkorszakból származó eszközök, fegyverek, edények és sírok, arról tanúskodik, hogy a város mai helyén az ősember a Duna völgyének benépesedése után azonnal megtelepedett. Az újabb kőkorszaknak, majd a későbbi réz- és bronzkorszaknak ugyancsak a város határában talált számos maradványa — ma a benézés múzeum értékes kincsei — Győr lakosainak már bizonyos fejlettségéről tanúskodik.

A város őslakói.

A Kr. e. I. század első felében a kelta-illyr törzsek lakják a Balaton és Fertő közötti vidéket, melyen Győr is épült és melyet a rómaiak a kelták egyik törzse: a bójok után, még később is bójok pusztájának (deserta Bojorum) hívnak. A rómaiak a Rába torkolatánál már megerősített várost találnak, mely a mai Győr helyén fekszik, s melyet a kelták *Arraboná*-nak neveznek. Ezt a nevet a rómaiak is megtartják, s az ősi kelta név maradványát a város német neve (Raab) ma is őrzi. Trajanus a Kr. u. 100-ik év telén kiterjeszti a tartomány határait a Dunáig, s folytatja a folyam forrásvidékétől torkolatáig haladó utak kiépítését. Arrabona ekkor már erős táborhely. E megerősített római tábor helye megállapítható. A mai Nádorvárosban állott s emléket a kálvária első stáncziójában elhelyezett emléktábla következő felirata őrzi:

A rómaiak.

ITT VOLT ARRABONA
S 1271 ELŐTT A HAJDANI GEUR.

Arrabona az V. században a hunnok kezére kerül, azután a keleti góthok hódítják meg a Fertő vidékét és Arrabonát.

Az avarok.

568-ban az avarok hódítják meg Arrabonát. Közhit szerint az avar uralomnak köszönheti a város mai nevét. Az avarok ugyanis gyűrűalakú sáncokkal körülvett erődítvényynyé alakították át a várost, mely gyűrűk a magyarok bejövetelekor még állottak. E gyűrűsánczoktól kapta nevét Győr, mely az árpádkori okmányokban *Geurew*, *Girew*, *Geur*, alakban fordul elő. Ebből lett a latin *Jaurinum*, *Jaurium*, *Geurum*, valamint az olasz *Javarino*, *Giavarino* is. A hagyomány szerint Győr az avar uralom alatt fontos szerepet játszott és székhelye volt leghatalmasabb fejedelmüknek, *Baján* khagánnak. Ez állítás mivel sem igazolható, ellenben bizonyos, hogy *Baján* utóda, *Tudun* khagán itt lakott. Nagy Károly 791-ben elfoglalja a Rába torkolatánál épült avar erősséget s azt teljesen elpusztítja. *Tudun* meghódol és felveszi a keresztiséget. Győr egy időre lakatlan pusztasággá lesz.

Az avarok után a frankok veszik birtokukba a lassan megint benépesülő várost, s azt a keleti bánóságba (Ostmark) kebelezik be. A frank uralom megtörése után a morva-szláv *Szvatopluk* lesz a város urává.

A magyarok.

A IX. század végén végre a magyarok birtokába kerül az ország. A bánhidai ütközet után a magyar sereg a mai Ószőnyön át bevonul Győr vármegye területére. Győr és környéke a fejedelmi család birtoka lesz. Szent István alatt már oly nevezetes város, hogy a lázadó *Koppány* felkonczolt testének negyedét Győr kapujára szegezik ki. Nehány évvel később Szent István várispánság (megye) székhelyévé teszi és benne püspökséget alapít. A szent király maga is több ízben tartózkodott Győrött.

Ez időponttól kezdve a város története szorosan összeforr az ország történetével. Mozgalmas és viharos multjából mindazonáltal csak azokat az eseményeket fogjuk felemlíteni, melyek a város felvirágzására vagy elnéptelenedésére, kiépülésére és területi alakulására döntő befolyással voltak.

Fejlődéstörténeti visszapillantás.

1044. július 5-én III. Henrik császár, Péter király szövetségese, Győr és Ménfő között megveri *Aba Sámuel*t. Győr a király feleségével és gyermekeivel együtt, a győztes németek kezére kerül.

1065. január 20-án *Salamon* király és *Géza* herceg itt kötnek békét *Dezső* győri püspök közbenjárására.

1221-ben a *dömések* Győrött megtelepülvén, itt iskolát alapítanak.

1241-ben *Frigyes* osztrák herceg elfoglalja és leégeti a várost. A megyei nemesség hamarosan visszafoglalja és felkonczolja a német őrseget.

1242-ben a tatárok elpusztítják Győrt.

1244-ben IV. Béla a győr-csanaki határon »királysziek«-et tart. IV. Béla 1253-ban és 1254-ben is megfordul Győrött, valamint 1264. október 17-én is.

1270. november 5-én V. István meglátogatja a várost.

1271-ben *Ottokár* nagy sereggel megátadja a várost, de a magyarok május 21-én fényes diadalt aratnak a *Rábeza*-híd leszakadása következtében ketté vált német seregen. Ugyanez évben V. István kiadja a város szabadságlevelét, s a városnak adományozza *Malomsokot*, a későbbi *Révfalut*. Ugyane szabadságlevél következtében keletkezett a vár körül a mai *Belváros*. István engedélyt adván a régebbi *Nádorváros* lakosainak a beköltözésre, ezek *Nádor*-várost egészen elhagyták, úgy, hogy e külvárost a XVII. századig, mikorra újból benépesült, »holt város«-nak (civitas mortuorum) nevezték.

1273-ban német birodalmi hadak foglalták el Győrt. A magyarok azonban csakhamar visszavették, mire II. Ottokár 60.000 emberrel maga jött Győr ellen, azt elfoglalta, s itt fiát 50 vitézzel együtt lovaggá ütötte. Ottokár távozása után a magyarok az év vége felé megint visszavették Győrt.

1278-ban IV. László Győr alatt összpontosítja 14.000 főnyi seregét, melylyel *Habsburgi Rudolfot* a marchmezei ütközetben *Ottokár* ellen támogatta.

1285-ben IV. László megerősíti Győr város szabadalmait és kiváltóságait.

1291. július 10-én és október 23-án III. Endre meglátogatja Győrt.

1295-ben ugyanez a király újabb szabadságlevelet ad Győrnek. 1296-ban *Endre Gyórré* jön s hadat indít a vasmegeyi rablólovagok (*Henrikfiak*) ellen, a kiket le is ver.

1318. július 13-án Róbert Károly Győrbe érkezik, s augusztus közepéig itt tartózkodik. 1323-ban Győr város szabadalmait Róbert Károly is meg erősíti.

1351-ben Hédervári Kont Miklós nádor a »Királyszék«-en ülést tart. 1366-ban ugyanott ismét törvényszéki ülést tartanak, épúgy 1375-ben Gara alatt és 1381-ben Győr és Komárom vármegyék nemességének részvételével.

1385-ben Zsigmond király Pozsonyból Győrbe teszi át a királyi harminczad-szedést.

1440-ben Erzsébet királyné utószülött fiával, Lászlóval Győrbe menekül. A királyné Pozsonyba távozván, Czillej Ulrikot teszi meg a vár parancsnokává. A várat Hunyady János vette ostrom alá, de sikertelenül.

1451-ben Hunyady János fiával, Lászlóval többször megfordul Győrött.

1455. júniusban országgyűlést tartanak Győrött.

1469. decemberében Mátyás király több hetet tölt Győrött, s innen alku dozik Frigyes császárral.

1526-ban a török had Győr faláig nyomul.

1529. szeptemberében Lamberg Kristóf várkapitány a török jöttének hírére felgyújtotta a várat. Valószínűleg ekkor kapta Győr a *Janik* nevet, melyen a török történetírók említik, s a mely *égett*-et jelent.

1550 körül keletkezett Győr nyugati külvárosa, *Újváros*.

1537-ben Fels Lénárd kibővíti a város erődítményeit.

1539. február 25-én Enyingi Török Bálint a városra üt, azt felgyújtja és elpusztítja.

1566. szeptember 27-én Salm várparancsnok levelet kap a török fővezér-től Zrinyi Miklós fejével. A szigetvári hős fejét temetési gyászpompával hozták Győrré, a honnan Csáktornyára vitték. A gyászszerartás után harmadnapra a bécsi kapu körül tűz támadt, mely az egész várost elpusztította s átesapott Újvárosba, sőt Oláh érsek táborába is. A város lakosai közül és a táborból be szállított betegek közül sokan elégték.

A következő 1567. évben királyi rendeletre és katonai mérnökök tervei szerint megkezdték a város újrabeépítését. Győr, ekkor nyert alakját a francia ostromig (1809.) megtartotta.

1594. augusztus elején Szinán basa Győrt ostrom alá fogja s a város gróf Hardeck Ferdinánd várkapitány árulása következtében szeptember 29-én török kézre kerül.

1598. márczius 29-én Pálffy és Schwarzenberg Győrt visszafoglalják.

1612-ben Vaica Sabbas vezetése alatt a szerbek megtelepülnek Győrött. A szerb telep Újvárosban volt, a mai Rác-utca környékén.

1647. október havában a város nagy része leégett.

1704-ben Heister Sigbert tábornok a Rákóczi elleni hadműveletek kiindu lási pontjává teszi Győrt.

1735-ben nagy tűzvész dühöngött Újvárosban.

1739-ben pestis pusztít Győrött.

1743. márczius 6-án Mária Terézia kiadja kiváltságlevelét, mely Győrt a szabad királyi városok sorába emeli.

1763-ban nagy földrengés volt.

1764-ben és 1772-ben nagy árvíz, 1776-ban és 1778-ban nagy tűzvész pusztítja a várost.

1809. június 13-án a Jenő olasz alkirály vezérlete alatt álló francia sereg a győri (kismegyeri) útközetben megveri a János főherczeg hadtestével egyesült magyar felkelő sereget. Az ostromlott Győr június 24-én megadta magát. Augusztus 31-én I. Napoleon Győrbe érkezik s itt tölt egy éjtszakát.

1820-ban megkezdik a bástyák lebontását. Ekkor keletkezett a *Ferencz-Ferdinánd* külváros.

1826-ban és 1830-ban nagy árvíz pusztított.

1831-ben a kolera dühöngött Győrött.

1848. márczius 15-én (a pesti eseményekkel egyidejűleg) forradalmi mozga lom tör ki Győrött, a melynek vezére *Lukács* Sándor, a későbbi kormánybiztos.

1849. június 28-án Haynau 66.000 főnyi serege Győr mellett (Abdánál) visszavonulásra kényszeríti Pöltenberg 12.000 főnyi seregét. Az osztrákok, élükön I. Ferencz Józseffel, bevonulnak a városba.

1852-ben I. Ferencz József meglátogatja Győrt és két napot tölt a városban. 1883-ban nagy árvíz pusztít.

1905. január 1-én életbelép az 1904. évi XXXVII. t.-cz., a melynek értelmében *Győrsziget* és *Révfalupatak*ház győrmegyei községek közigazgatásilag Győr sz. kir. városhoz csatoltatnak, melytől Győrszigetet csak a Rábca, Révfalupatakházát csak a Duna medre választja el. Az egyesítéssel Győr 29.000 főnyi lakossága 40.000-re szaporodik.

*

Győr vidéke.

Győr nem tartozik az úgynevezett szép fekvésű városok közé, s regényes vagy természeti szépségekben bővelkedő vidéke épen nincs. Hiányzik ehhez az első és elengedhetetlen feltétel: az erdőkkel borított hegység. Ha a várost éjszokról közelítjük meg s pl. Sárás pusztáról szemléljük, sajátóság optikai csalódás következtében úgy látszik, mintha Győr közvetlenül közép magas hegyek lábánál terülne el, a mi, különösen alkonyi világításnál, elég festői képet nyújt. Am ezek a hegyek, melyek a várostól délre, másfél órányi távolságban kezdődnek, tulajdonképen csak alacsony dombok: a csanak-ménfői magaslatok, a győriek szőleivel és nyaralóival. Délről tekintve, a város teljesen sík területen fekszik s vidéke éjszak felé az alföldek tipikus jellegét mutatja.

Buja termékenységu szántóföldek, veteményesek, rétek, legelők és mocsarak váltakoznak e gazdagon öntözött vidéken, mely vízben való gazdagságánál fogva, még az 1904. évi nagy országos szárazságot sem érezte meg. A mocsarak nagy részét sűrű nádas borítja, a folyók mentén pedig keskeny, egyre gyérülő füzesek és nyárfaligetek terülnek el.

Tulajdonképeni erdeje ma már alig van Győr vidékének. Győr egyetlen kiránduló helye a »Kiskút«, a régi vízvezeték forrástelepe, a hol a város tetemes áldozatokkal remek parkot létesített, gyönyörű fenyvessel, a melynek kibővítése tervbe van véve. Ha a győriek regényes vidéket akarnak látni, a győr-zircz-veszprémi vasút vonalán felkeresik a Bakonyt, különösen a közeli vadregényes Czuha-völgyet, a melynek villákkal leendő beépítése céljából Győrött részvénytársaság van alakulóban.

A város leírása.
A városrészek.

Győr egyenes és széles, kitünő kövezésű és a legtöbb helyen befásított utcáival, szép épületeivel és modern közintézményeivel, egyike az ország legszebb városainak. A Belvárosban itt-ott még látható keskeny közök a város védelem emlékei, a minthogy rég letűnt korokra emlékeztetnek azok a sajátóságos, zárt erkélyek is, melyeket a lakosság kegyele a multból átvett. Egy-egy utcakeresztezésnél négy ilyen erkély is néz egymással farkasszemet. Az újabb városrészek, különösen a Ferencz Ferdinánd-város, díszes palotáival és házaival, teljesen modern városok benyomását keltik. A város áll a tulajdonképeni Belvárosból, továbbá a Ferencz Ferdinánd-, Újváros-, Nádorváros-, Szabadhegy-, Győrsziget- és Révfa lu külvárosokból, melyek öt kerületet alkotnak. A *Belváros* a fellegvár (ma püspökvár és káptalandomb) körül keletkezett még V. István alatt, s régiségének jellegét modern épületei sem tudták teljesen eltüntetni. Bástyafalai a Rába és a Duna mentén, majd a mai Arany János-, Kaszárnya-, Újvilág- és Újkapu-utcák irányában haladtak. A bástyafalak csekély maradványa a Dunaparton, majd a Püspökvár körül — igen jó állapotban — még ma is áll, a nyugati szegleterőd egy csillagának alapfalai pedig, alacsony vízállásnál az árapasztó csatornában, a sétatéri kishíd alatt láthatók. A Belváros — mint vidéki városainkban általában — itt is az intelligencia és a tehetősebb elem lakóhelye, de e tekintetben hatalmas versenytársa támadt a *Ferencz Ferdinánd-külvárosban*, mely 1820-ban, a bástyák lebontása után, ezeken túl keletkezett, s mely újabban, az új városháza építésével s a törvénykezési és pénzügyi hivatalok kihelyezésével rohamos fejlődésnek és virágzásnak indult. Győr legrégibb külvárosa a *Nádorváros*, mely a vasútvonalon túl, délre fekszik, s mely a római táborhely maradványain épült. 1271 körül már állott, később elnéptelenedett s a »holtak városa«, majd, a majorságok után, a »Majorok« nevét kapta. Ma földművelő és iparos elem lakja s újabban kezd szépen kiépülni. Ettől félórányira fekszik *Szabadhegy*, Győr legtávolabbi és legkisebb külvárosa. Helyén hajdan Zeleus, vagy Szőlős nevű község állott, mely azonban elpusztult. A XVIII. században a győriek nyaralótelepe lett;

Győr. — A városháza.

Győr. — A püspökvár és székesegyház.

ma túlnyomólag földműves nép lakja. Győr nyugati külvárosa, *Újváros*, a török invázió kezdetén épült, midőn a török elől menekülő megyebeli lakosság itt palánkvárat épített magának. Ma a gazdálkodó és iparos elem lakóhelye.

Győrszigetet Győr-Újvárostól a Rábca folyó választotta el, de az ország-szerte feltűnést keltő szabályozási munkák befejezése és a Rábca folyó elvezetése folytán e határvonal eltűnt. Győrszigetet 1567-ben királyi téglavetők alapították, a kik itt égették a Győr megerősítéséhez szükséges téglákat. Később a helység a győri püspökség jobbágybirtoka lett. II. Rákóczi Ferencz hadjárata alatt elpusztult, de csakhamar virágzó nagyközséggé fejlődött. Ma több hatalmas gyártelep áll területén. Révfalupataházát úgy Győrszigettől, mint a Belvárostól csak a Kis-Duna választja el. Hajdani neve Malomsok, s ezt a községet már V. István Győrnek ajándékozta. Később a Pata nemzetségi birtoka lett, majd Révfalu és Pataház néven önálló kettős község. Ma kertek között álló, barátságos házaival, igen csinos városrésze Győrnek, az egyedüli, melynek villamos közvilágítása van.

Győr a vizek városa lévén, egyúttal természetesen a hidaké is. Nem kevesebb, mint négy modern szerkezetű vashíd és három fahíd közvetíti az egyes városrészek között a kocsis- és gyalogközlekedést. A hidak között a legszebb a sétatéri nagyhíd, mely emelőszerkezettel készült. A hidat 1894. február 20-án adták át a forgalomnak. Hossza 52 m., szélessége 5·80 m., s 132.840 koronába került. A sétatéri kishíd hossza 50·2 m., szélessége 5·64 m., az építési költsége 104.080 korona; szintén 1894 óta szolgálja a közforgalom ügyét. Az előbbi a Rábát, az utóbbi ennek árapasztó csatornáját hidalja át. A hosszú-híd Újvárost köti össze Ferencz Ferdinánd-várossal, a Rábán át. E híd már 1892-ben elkészült, hossza 107 m., építési költsége 136.800 korona. Az Újvárost Győrszigettel összekötő Rábczahíd hossza 42·70 m., szélessége 5·70 m. (gyalogjárók nélkül), költsége 102.460 korona. Elkészült 1893-ban. A Dunán két fahíd van, az egyik Győrsziget és Révfalu között a kocsiközlekedést közvetíti, a másik a régi hajóhíd helyén áll és gyalogközlekedésre szolgál. Ugyanez a híd, a melynek hossza 215 méter, viszi át Révfaluból a Belvárosba a súlyos vízvezetéki főcsövet. Még megemlítjük a Rábca keskeny fahídját (»Krajczáros híd«) és a Rábán átvezető nagy, kettős vasúti vashidat.

A hidak.

Ugyancsak itt kell felemlítenünk a vasúti áthidalást, a monumentális Baross-hidat, az állam félmillió ajándékát Győrnek, mely két gyalog-vashiddal a pályaudvar fölött, a Belváros és a Nádorváros között közvetíti a rendkívül élénk közlekedést. Győrnek tehát nem kevesebb, mint nyolcz vas- és három fahídja van.

A város legszebb közttere kétségtelenül a Sétatér, a melyet páratlan fekvése, izléses parkozása és rendkívüli gondozottsága unikumká tesz a vidéki városok parkjai között. A Rábaszabályozó Társulat Győr nagyszerű árvédelmi műveinek elkészítésekor a Rába árapasztó csatornájának ásásával szigetet nyert, a melyet Szentmártoni Radó Kálmán kormánybiztos kezdeményezésére a városnak ajándékozott. A város a szigetet művészi terv szerint parkoztatta s az adományozó iránti hálából »Radó-tér«-nek keresztelte. A Radó-tér keletkezésének történetét emlékkő mondja el a tér déli sarkán. A Radó-téren áll a Győrhöz sem méreteivel, sem dísztelenségével nem méltó, s csupán nagy kultúrtörténeti multtal dicsekedhető színház. Itt van továbbá a Csónakázó-Egylet díszes háza, a zenepavillon, a színházzal szemben a vármegye nagy szülöttjének, Kisfaludy Károlynak szép bronzszobra és a kávéházul szolgáló kioszk. Parkozott terek még a Petőfi-tér az Újvárosban, a Honvédliget a Ferencz Ferdinánd-városban, az Erzsébet-sétatér a Nádorvárosban, a nagykiterjedésű és szép kiskúti park, a győrszigeti sétatér és az új város-háza előtti tér.

A közterek.

Egyéb közterei a városnak a Széchenyi-tér és Erzsébet-tér a Belvárosban, továbbá a Szedres-tér és az Állatvásártér Ferencz Ferdinánd-városban. Ez utóbbinak a kihelyezése befejezett dolog, mert az új színház területének lévén kiszemelve, helyén rövid idő múlva bizonyára díszes paloták fognak emelkedni. A nagykiterjedésű vásártér ugyane városrész nyugati oldalán fekszik.

Győrnek kitűnő és az egészségügyi s egyéb követelményeknek teljesen megfelelő vízvezetéki műve van, a melyet 1884 június 15-én adtak át a közforgalomnak. Győr lakossága azelőtt Dunavizet ivott. A vízmű telepe Kis-

A vízvezeték

kúton épült, a víztorony a budai vám mellett. 1899-ben a vízmű kibővítése vált szükségessé, mikor is a város 30.326 korona költséggel új kutat fúratott. 1904-ben a régi szivattyút villamos szivattyúval váltották fel, a mi 31.861 koronába került. A város rohamos fejlődésével szemben a kibővített vízmű is elégtelennek bizonyulván, a város Révfallu határában új vízművet állított s azt bekapcsolta a régibe. A révfallusi vízművet 1905 szeptemberében adták át a forgalomnak. A két vízműből kiágazó csőhálózat összes hossza 17.550 m., a kiskúti főnyomócső hossza 2100, a révfallusié 4200 m. A révfallusi vízmű bekapcsolása a vízvezeték vizének kitűnő minőségét némileg megrontotta, de a baj, szakértők állítása szerint, csak múló természetű, a minthogy a víz minősége tényleg javul s az eszközölt vegyvizsgálat eredménye is megnyugtató volt.

Csatornázás. A városnak 1904-ig csak részleges csatornázása volt. 1904-ben 1,060.000 korona költséggel elkészült a mintaszerű, öblítőrendszerű, általános csatornamű. A csatornahálózat teljes hossza 23.400 méter, a házi bekötések száma, az 1904. év végétől 1906 júniusáig, 690-ről 774-re növekedett. A kész csatornahálózatot 1904 augusztusában adták át a forgalomnak. A csatornamű üzemben tartására a város villamos telepet rendezett be.

Világítás. A közvilágítást s a magánvilágítás egy részét a gáztársulat eszközli. Az 1904-ben keletkezett villamos mű fényszolgáltatását a város rendelkezésére bocsátotta a lakosságnak, s ma a magánvilágításban a villamos fény már jórészt kiszorította a légszeszt, úgy hogy a villamos mű bővítése már is szükségessé vált. A villamos telep a Városréten áll, a hajóállomással szemközt. A villamos telep 1904 májusában, a vezeték ugyanez év decemberében készült el. Az első befektetés 290.000 koronába, a bővítés, melyet 1905-ben és 1906-ban eszközöltek, 340.000 koronába került, az összes költség tehát 630.000 korona. A kábelhálózat hossza 13.153 m., a légvezetéké 23.500 m. A napi fogyasztás 2.600 kilowatt. Eddig 10.000 izzólámpa és 250 ívlámpa van üzemben. Révfallu külvárosban, a melyet ilykép a légszesztársulattal kötött szerződés nem érint, a város még az egyesítés előtt bevezettette a villamos utczai közvilágítást. A nagyobb gyártelepeknek saját villamos világításuk van.

Népmozgalmi statisztika.

Győr városának Győrsziget és Révfallupataház községekkel való egyesítése, hatalmas lépéssel előrevitte Győrt az ország virágzó városainak sorában. Bizonyítják ezt az alábbi szám adatok, melyeket — a mennyiben az egyesített Győrre vonatkoznak, — úgy kell venni, mintha az 1900. évi népszámlálás időpontjában az egyesítés már megtörtént volna. Ennél későbbi hiteles adatok ugyanis még megközelítőleg sem állnak rendelkezésünkre, s e perczen csak az bizonyos, hogy ma a város lakossága már *meghaladja a 40,000-et.*

Győr város területe az egyesítés előtt 44.989 □ km. volt, Győrsziget és Révfallupataház községeké együtt 9.589 □ km., így ma Győr város területe 54.578 □ km. Katasztrális holdakban a város területe volt 7.811, a szaporulat 1.665 (miből Révfallura 1.096, Győrszigetre 569 esik), s így Győr területe 9.476 k. hold.

A város összes lakossága (a katonaságot is beleszámítva), az egyesítés előtt 28.989 főnyi volt. Az egyesítéssel e szám 37.543-ra szaporodott. Ezzel Győr a dunajobbparti vagy dunántúli városok sorában *a negyedik helyről a másodikra került.*

A tényleges népszaporodás 1890-től 1900-ig, tehát 10 év alatt 5.033 fő (21 %), a születések és halálozások alapján kiszámított növekedés 1.247 fő (5·2 %), a tényleges a kiszámítottnál tehát 3.786 fővel kedvezőbb.

Az egyesítés előtt a népsűrűség □ kilométerenként 644·2 volt, vagyis a legnagyobb az egész Dunántúl. Ma a népsűrűség 688·8, tehát még nagyobb.

Nem szerint az egyesítés előtt volt Győrött 14.767 férfi és 14.222 nő, ezer férfira tehát esett 963 nő; (az országban 1000 férfira 1,025 nő jut.) Ma az arány sokkal kedvezőbb, a mennyiben 18.779 férfival szemben 18.764 nő áll, s így 1000 férfira esik 999 nő. *Családi állapot* szerint az egyesítés előtt a lakosság így oszlott meg: nőtlen és hajadon volt 18.205 (62·8 %), házas 8.997 (31 %), özvegy 1.755 (6·1 %), törvényesen elvált 32 (0·1 %). Az egyesítés után nőtlen és hajadon van 23.170 (61·7 %), házas 12.007 (31·9 %, a helyzet tehát majdnem 1 %-kal javult), özvegy 2.332 (6·2 %), törvényesen elvált 34 (0·08 %). *Anyanyelv* szerint van ma Győrött magyar 35.557 (az egyesítés előtt volt 27.324),

német 1.316 (1.105), tót 181 (154), oláh 9 (7), rutén 1 (1), horvát 125 (121), szerb 26 (24), egyéb anyanyelvű 314 (253). A magyarság valamivel szaporodott, mert ma az egyesítés előtti idő 94·2 %-ával szemben az összlakosság 94·7 %-a magyar anyanyelvű. *Magyarul* beszélni tudott az egyesítés előtt 28.264 (az összlakosság 97·4 %-a), ma tud 36.701, a mai lakosság 97·7 %-a, a javulás tehát e téren 0·3 %. *Vallás* szerint az egyesített Győr lakossága így oszlik meg: római katolikus 26.501 (az egyesítés előtt 20.228), görög katolikus 56 (52), görög keleti 50 (47), ág. hitv. ev. 4.105 (3.544), ref. 2.076 (1.793), unitárius 7 (6), izraelita 4.654 (3.317), egyéb vallású 2 (2).

Az egyetlen hanyatlás a *műveltség* terén tapasztalható. Az egyesítés előtt írni-olvasni tudott 22.713 (a lakosság 78·3 %-a), ma tud 28.692, vagyis a lakosság 76·4 %-a, a mi a helyzetnek 1·9 %-kal való rosszabbodását jelenti. Az analfabéták ijesztően nagy száma 8851, vagyis 23·6 %, míg az egyesítés előtt 6276 (21·7 %) volt. Természetes, hogy ebből leszámítandó az iskolai koron innen levő gyermekek száma, mely azonban 6000-nél többre semmi esetre sem tehető, s így a felnőtt analfabéták száma 3000 körül mozog.

Lakóház az egyesítés előtt 2122 volt Győrött; ez a szám az egyesítéssel 2796-ra szökött fel. A házak közül kőből vagy téglából épült 2267 (az egyesítés előtt 1672), kő- vagy téglalaapon vályogból vagy sárból 193 (136), vályogból vagy sárból 286 (282), fából vagy más anyagból 50 (32), eserép-, pala- vagy bádógtetejű 980 (874), zsindelelyel vagy deszkával van fedve 1415 (983), náddal vagy zsuppal 401 (265); ez utóbbi szaporulatot (136) Győrsziget és Rév-falu, főleg ez utóbbi (101) okozta.

Az egyesült Győr 37.543 lakosából a keresők összes száma 18.090, az eltartottaké 19.453. Az egyesítés előtt 14.458 keresővel 14.531 eltartott állott szemben. A lakosságnak a foglalkozási ágak szerint való megoszlását az alábbi adatok mutatják. A zárójelben levő számok az egyesítés előtti állapotot tüntetik fel.

A *mezőgazdaság és kertészet* foglalkozási körébe tartozik kereső 862 (724),^{Foglalkozások.} eltartott 1330 (1098), együtt 2192 (1822), vagyis a mai összlakosság 5·84 %-a. Az őstermelés egyéb ágaiból él kereső 13 (4), eltartott 32 (14), együtt 45 (18), a mi 0·11 %-nak felel meg. *Bányászat és kohászat*: kereső 1 (1), eltartott 2 (0), összesen 3 (1), a mi nem egészen 0·01 %. *Ipar*: kereső 7488 (5522), eltartott 7670 (5251), együtt 15.158 (10.773), vagyis az összlakosság 40·37 %-a. *Kereskedelem és hitel*: kereső 1649 (1286), eltartott 2147 (1538), együtt 3796 (2824), vagyis 10·11 %. *Közlekedés*: kereső 842 (720), eltartott 2208 (1862), együtt 3050 (2582), a lakosság 8·12 %-a. *Közszolgálat és szabad foglalkozás*: (ide tartozik az értelmiség): kereső 1180 (996), eltartott 1909 (1529), együtt 3089 (2525), vagyis 8·23 %. *Védőerő*: kereső 1235 (1231), eltartott 126 (118), együtt 1361 (1349), a lakosság 3·59 %-a. *Napszámosok*: kereső 1265 (906), eltartott 1835 (1255), együtt 3100 (2161), a lakosság 8·26 %-a. *Házi cselédek*: kereső 2352 (2058), eltartott 120 (85), együtt 2472 (2143), vagyis 6·58 %. *Egyéb ismeretlen foglalkozású*: kereső 1203 (1010), eltartott 2074 (1781), együtt 3277 (2791), vagyis a lakosság 8·73 %-a.

A bányászat, ipar, kereskedelem és közlekedés körében foglalkozó, illetőleg eltartott lakosság többsége adja meg valamely városnak az iparos és kereskedő jelleget. Győrött az e négy foglalkozási ág körén belül élők az összlakosság 58·61 %-át teszik, tehát a felénél jóval többet. Az egyesítés előtt, illetőleg az 1900. évi népszámlálás idejében, a lakosság 55·8 %-a élt az ipar és kereskedelem után. Ma Győrt e téren az országnak csak három városa előzi meg. Ezek: Budapest (64·2 %), Fiume (62·6 %) és Selmecz- és Béalábánya (61·6 %).

Az iparos lakosságnak az ipar főosztályai szerint való megoszlása a következő. Tulajdonképeni iparral foglalkozik férfi 6142, (az egyesítés előtt 4648), nő 1269 (805), házi- és népiparral férfi 37 (35), nő 29 (23), vándoriparral férfi 11 (11), nő — (0). Önálló iparos van férfi 1107 (862), nő 509 (300). Segéd-személyzet (tisztviselő, segítő családtag, művezető, előmunkás, segéd, munkás, tanonez és szolga) férfi 5035 (3786), nő 760 (505). E számból az ipari tisztviselőkre esik 252. Segéd nélkül dolgozó iparvállalat van Győrött 938, az egyesítés előtt volt 607. Egy segéddel dolgozik 308 (238), két segéddel 196 (170), 3—5 segéddel 248 (214), 6—10 segéddel 64 (57), 11—20 segéddel 28 (24) és 20-nál több segéddel 26 (23) iparvállalat.

Az egyes iparágak között legtöbb iparost foglalkoztat a gépgyártás. E téren 1626 (az egyesítés előtt 1255,) egyén működik. A gépgyártás után következik a czipész- és csizmadia-ipar 686 (558) iparossal, ezután a szállodás-, vendég- és kávé-ipar 605 (526) iparossal.

Ezernél több segédet foglalkoztat 1 ipari nagyvállalat (a vagon- és gépgyár), 200—300-at 1 vállalat (a szeszgyár), 100—200-at 3 vállalat (1 téglagyár, 1 gőzmalom és a gyújtógyár), 50—100-at 4 vállalat (2 olajgyár, 1 építési vállalat és a piskótagyár).

Az építés alatt és az alapítás stádiumában álló gyárak e téren még jobban fel fogják virágoztatni Györt, mely belátható időn belül bizonyára az ország első iparos- és kereskedő-városává lesz.

Győr történeti nevezetességű vagy építészetileg figyelemreméltó épületeinek történetét és leírását — a legfontosabb adatokra szorítkozva, — az alábbiakban adjuk.

A püspökvár.

A város legrégebb, számos vihart látott, sokszoros átalakításon átment s történeti vonatkozásokban leggazdagabb épülete a *püspökvár*. A mai belváros éjszaknyugati sarkán, a még ma is álló bástyaszegletben, a Duna, Rába és Rábca összefolyásánál épült, valószínűleg a római fellelgvár (praesidium) helyén. Már az első királyok alatt a győri püspökök palotája, a mit az is bizonyít, hogy midőn 1318-ban Róbert Károly és a győri püspök között a palota tulajdonjoga körül viszály keletkezett, a királynak megbizonyították, hogy a vár Szent István óta szakadatlanul a püspökök tulajdona volt. A Szent István-korabeli palotából eddig nem került felszínre épületrész; ellenben van egy érdekes maradvány az árpádházi királyok uralkodásának végső szakából. Ez a mai palota éjszaki szárnya alatt fekszik, s egész indokolatlanul »török pinczé«-nek nevezik. Hosszú és keskeny, itt-ott kiszélesedő folyosó faragott kövekből rakott csarnokba vezet, a melynek keresztboltozata körtealakúan tagozott gerinczettel és szépen kidolgozott, levelekkel ékített zárókövel bír. Az építmény egy része beomlott és hozzáférhetetlen. Rendeltetése és czélja felől egész irodalom keletkezett, de a vitás kérdést sem *Rómer*, sem *Lippert*, sem *Bergh* nem tudták eldönteni. *Gerecze* Péter dr. az első templom maradványának tartja, de ennek ellentmond a keskeny folyosó és a csarnok kisszerűsége. Sokkal elfogadhatóbb *Bedy* Vincze dr. kanonok véleménye, ki a csarnokot tanácssteremnek tartja. Levéltári adatok bizonyítják, hogy a győri püspökök később Várkeszön laktak s csak egyházi funkciók végzésére, valamint — mivel törvénykező joghatóságuk is volt, — az úgynevezett »bácsaszék« és »veceszék« tartására jöttek Győrbe. E tanácskozásokat tarthatták az említett csarnokban. Rajta épült a palota éjszaki szárnya, mely, bár sokszorosán átalakítva, ma is áll. A székesegyház felé néző oldalon a várból apszisszerű épületrész szögel ki, közvetlenül a várkapu mellett. Ez a régi vártorony maradványa, a melyet *Dóczy* Orbán püspök 1487-ben góthstílusú kápolnává alakított át. Az építkezés évét az egyik ablak külső támpilléren, kőszalagon látható évszám mutatja. A *Dóczy*-kápolna remeke a góthikának, s különösen finoman tagozott boltozata figyelemreméltó. Ugyanebből a korból származik a várkapu. Góthikus boltja és oldalfülkéi érdekes emlékei az akkori várépítésnek. E rendkívül szilárd kapu fölé emelték a mai tornyot, mely újabb építmény s mely a mult század elejéig sisakkal volt ellátva. Ma reneszánsz lodzsettával ellátott csonka tetőlapjáról gyönyörű kilátás nyílik a városra és folyóktól átszelt környékére. A toronyban őrzik a püspökség levéltárának megmentett részét. Az épület keleti szárnyának keletkezéséről semmi bizonyosat sem tudunk; de annyi kétségtelen, hogy a XVI. század közepén már állott. Az olasz *Aginelli* Miklósnak 1566-ban a helyszínén rajzolt s *Hufnagel* Györgytől 1597-ben közrebocsátott képén e szárnyat két hosszú és magas, közvetlenül egymás mellé emelt épület alkotja. *Zenoi Domenico* velencei festő és rézmetszőnek szintén 1566-ból származó, de az épületet valamivel korábbi állapotában feltüntető metszetén a püspökvárnak körülbelül szintén megvan már a mai alakja. E képeket a későbbi rajzok nagyjában igazolják, bár ezek némelyike észrevehetőleg *Aginelli* képe után készült. A XVIII. századból származó képek a püspökvárat már teljesen mai alakjában mutatják, mégis azzal a különbséggel, hogy a tornyon sisak van. A palota külseje dísztelen, s csak impozáns tömegével hat. A már említett román és góthikus csekély maradványokon kívül, semmi-

féle építészeti stíl jellemző vonásait nem mutatja, a minnek oka az, hogy vár-épület lévén, szilárdságára fektették a fősúlyt. A háborús időkben a várparancsnokok lakása volt, míg a püspökök a mai jószágkormányzói épületben laktak. A várat 1745-ben Mária Terézia adta vissza a püspököknek. Abban az időben, mikor a győri püspökök egyúttal Győr vármegye főispánjai voltak, a vármegye, — melynek akkor még saját háza nem volt, — a püspökvárban tartotta közgyűléseit. 1809-ben a várost ostromló francziák ágyúgolyói felgyújtván a várat, az teljesen a lángok martaléka lett. A püspökvár katasztrófáját megörökíti a következő felirat, mely a várkeretet szegélyező bástyafal déli szögletébe befalazott emléktáblán olvasható.

1809.
MUROS PRAESIDII JAURINENSIS
HOSTIS GALLUS OPE PULVERIS PYRII
EVERTIT.

Az elpusztult palotát *Vilt* József és herczeg *Schwarzenberg* Ernő püspökök állíttatták helyre, tornyát pedig *Simor* János restauráltatta. A püspökvár épületéhez számos nagyfontosságú történeti esemény emléke fűződik, melyeknek méltatását a történelmi részben találja meg az olvasó. Itt csak azt említjük fel, hogy a vár több ízben hajlékot adott a szent koronának, (1645., 1646. és 1790.), mint az a palota udvari falába illesztett emléktáblán olvasható. Ugyanezt a tényt örökíti meg a Zalka János püspök által, a lépcsőházban felállított emlékszóbor, mely a szent koronát ábrázolja, márványtalapzatáú e felírással:

E VÁRBAN TÖBBSZÖR BIZTOS MENEDÉKRE TALÁLTAM.

Ugyanez a püspök, a kinek nagy történeti érzéke méltányolni tudta elődei nagyságát s a várhoz fűződő dicsőséges emlékeket, annak a hajdani bástyákon elterülő szép kertjét több szoborművel díszítette. Így felállíttatta Szent István király kőszobrát, s gránitemléket emelt *Pálffy* és *Schwarzenberg* hősöknek. a kiknek nevéhez Győr 1598-iki visszavételének dicsősége fűződik. Az obeliszks felírata a következő:

PÁLFFY MIKLÓS
ÉS
SCHWARZENBERG ADOLF
1598-IKI GYŐRI HŐSÖK
EMLÉKÉNEK SZENTELVE.

Ugyancsak gránitobeliszks örökíti meg *Gergely* és *Paksi* Balázs győri püspökök emlékét, kik közül az első a mohi síkon, a másik Mohácsnál halt hősi halált. Az emlékkő felírata a következő:

GERGELY
ÉS
PAKSI BALÁZS
GYŐRI PÜSPÖKÖK EMLÉKÉRE.

A borús hajdanból intőleg kiáltanak át hozzánk,
hogy Istent s a királyt és hazát szeressük. Ezekért
adták ők életüket az ádáz esaták vérmezein, amaz
Sajónál 1241-ben; ez Mohácsnál 1526-ban.

A püspökvár stílszerű restaurálását gróf *Széchenyi* Miklós dr. jelenlegi győri püspök vette tervbe, s annak megvalósítása a közel jövő kérdése.

A püspökvárral szemközt s közvetlen közelében fekszik a *székesegyház*, építészeti szempontból Győrnek kétségen kívül legértékesebb műemléke. A Szent István korabeli bazilika helyén épült s a román stíltől a barokkig magán viseli minden építészeti irány jellegét. Majdnem minden században alakítottak rajta valamit, — nem mindig szerencsésen, — s a sok toldás-foldás következtében külsejének stílszerűsége teljesen elveszett. Hatalmas, nagy épület, arány-

A székesegyház.

talanúl magas tetővel és dísztelen, sivár főhomlokzattal, a melynek kellemetlen benyomását a közepén emelkedő reneszánsz-torony sem tudja enyhíteni. Annál szebb a templom belseje, a melyet *Giovanni Battista Rana* olasz építész alakított át 1639-től 1645-ig, tiszta reneszánszban. A templomon azóta is javítottak, s az oltárok, valamint a berendezés díszítésébe becsempésztek a barokk-stílus czopfos alkotásait, de szerencsére nem bántották Rana mester nemes idomait.

A templom alapításának éve ismeretlen, de egészen bizonyos, hogy Szent István, a ki a győri püspökséget alapította, itt egyúttal templomot is emelt. A székesegyház mai éjszaki mellékbejárata mellett balról, az első támfalba befalazva, fémöntvényű dombormű látható, a mely vánkoson térdelő király alakot ábrázol, fején koronával, de dícskör nélkül, — a mi kizárja a szlovén románkori eredetét, — a mint a boldogságos szűznek egytornyú templomot ajánl fel. A párnán ezek az öntött — nem vésett — számjegyek olvashatók: MXXXIII. A király fölött angyal lebeg, kezében pajzsossal, a melyen Magyarország címere látható, de a koronás hármás halomból kiemelkedő kettős kereszttel, tehát abban az alakban, a mint azt csak az osztrák-házbeli magyar királyok kezdték használni. Ez ügyetlen hamisítványokra támaszkodva, sokan a templom alapításának évét 1033-ra tették. Miután *Schoenwisner*, *Rómer* és mások a dombormű sokkal későbbi eredetét kimutatták, az évszámhoz fűzött kombináció is elesik. A laikus félrevezetésére ép ily alkalmas *Maulpertsch* művészi kivitelű freskója, mely a szentélyben, a püspöki trónszék fölött díszlik és a templom alapkövének lerakását ábrázolja. A képen látható alapkö az 1001-ik évszámot tünteti fel, s a kép tárgyából kétségtelen, hogy a művész a győri székesegyház alapítását érti. De ez évszám helyességét egyetlen adat sem támogatja, s valószínű, hogy az egész önkényileg, vagy talán a művész megbízójának, gróf *Zichy* Ferencz püspöknek (1743—1783) óhajára került a képre. *Maulpertsch*, a kire egyedül a művészi szempont volt irányadó, különben sem fordított nagy gondot a történeti hűsége s ép a szóban forgó képen az ősi győri templom két toronnyal van ugyan ábrázolva, de csak egyetlen apszissal, holott a két mellékhajó félkörű apszisai ma is láthatók s az ősi alapfalon emelkednek. Ilykép a mai templom keletkezésének időpontját csupán strukturájának összevetéséből állapíthatjuk meg, s így is csak hozzávetőleg.

A Szent Istvántól épített első templom csak részben állott a mai egyház helyén, másik része a nyugati homlokzat előtti téren feküdt, mint azt az újabb ásatások alkalmával felszínre került maradványok igazolják. Ez a templom Győr akkori gyér lakosságához mérten kicsiny volt s valószínűleg bazilikastílusban épült, mint a pannonhalmi. Omodé püspök idejében (1254—1263), a kit okirataink a székesegyház első megújítójaként emlegetnek, a roskatag, s a tatárok vandálizmusa következtében elpusztult templom helyreállítása, s a nádorvárosi telepések szaporodásával tetemes megnagyobbítása vált szükségessé. Ekkor keletkezett az a hatalmas, tiszta románstílusú templom, a melynek alapfalain a mai vegyesstílusú építmény áll. A székesegyház, az idők szellemének megfelelően, kéttornyú lehetett, mint a jáki és lébényi, három hajója, ugyanannyi félkör alakú apszissal, pedig ma is áll, bár a két mellékhajójáé belülről el van falazva. A főapszis később, a góthika korában, bedőlhetett, mert itt a félkört a góth ötszög pótolja. Ép most, hogy a templom tervbe vett külső stíluszerű helyreállítása céljára az egyes építészeti stílek megállapíthatása végett az egész épület vakolatát levették, láthatókká váltak az apszisok s az alsó falak hatalmas, koczkafaragású kövei. A templom padlásán a fennmaradt falakból látható, hogy a főhajó, de még jobban a mellékhajók falait egy későbbi — góth stílusú — renoválás alkalmával tetemesen leszállították; a régi román templom tehát imponzans magasságú lehetett. Ez a góth stílus történet újjáalakítás, melynek a templom falain számos nyoma van, *Dóczy* Orbán püspök műve. Javított még az épületen *Naprágyi* Dömötör püspök (1607—1619), míg ifj. *Draskovits* György (1635—1650) a román-góth egyház belsejét a fentemlített Giovanni Rana-val reneszánsz izlésben teljesen átalakította.

A Rana-féle restauráció történetét ismerjük, mert a mesternek sajátkezűleg, olasz nyelven írt szerződése, a mely fényt vet a templomnak az újjáalakítás előtti állapotára és stíljére is, megvan a káptalan levéltárában. A Rana

korát megelőző időben a székesegyház sokat szenvedett a háborús idők viharaitól. A kincstár több ízben lefoglalta hadi célokra és sokat garázdálkodott benne a török is. A templom későbbi restaurátorai közül említendőek még gróf *Széchenyi* György (1660) és gróf *Zichy* Ferencz püspökök. Ez utóbbinak köszönheti a székesegyház belseje mai fényét s ugyancsak ő bízta meg 1770 körül a jeles Maulpertsch Antalt a templom falfestményeinek elkészítésével. Nagyobb átalakításokat végeztetett még *Simor* János a mult század hatvanas éveiben a hírneves *Lippert* építészszel.

Ez idő szerint tervbe van véve a templom dísztelen és kontár külsejének stílszerű helyreállítása. A különben is stílszerű belsőt érintetlenül hagyják, hogy Maulpertsch gyönyörű freskóit megmentsék. A stíl megválasztása a műemlékek országos bizottságának közbenjöttével akkor történik meg, ha a most folyamatban levő kutatások e tekintetben biztos támasztékot nyújtanak.

A templom belső felszerelésén, az oltárokon s az újabb szoborműveken itt-ott a barokk ízlés befolyása látható. A legértékesebb műemlékek között első sorban *Maulpertsch* freskói említendőek, melyek a három hajó dongaboltozatát borítják. Ugyancsak az ő ecsetét dicséri az a két nagyméretű, fekete márványkeretbe foglalt falfestmény, a melyek egyike az éjszaki, másika a déli mellékhajó oldalfalát díszíti. Az előbbi Krisztust ábrázolja az Olajfák-hegyén, az utóbbi a fájdalmas Szűzet. Becses műtárgya a székesegyháznak *Donner* *Rafaél* két ón-domborműve a XVIII. század közepéről, a melyek mindegyike egy-egy mellékoltár oltárképéül szolgál. Nagybecsű kincse a templomnak a *Szent Szűz* — művészi szempontból különben jelentéktelen — *kegyelemképe*, mely az éjszaki mellékhajó oltárán van elhelyezve, s melyet egy Irhonból menekült püspök hozott Győrbe, a ki 1655-ben győri kanonok lett. Ez a kép, a kegyes hagyomány szerint, 1697 márczius 17-én vért izzadott. A csodás esemény szemtanúja volt gróf *Heister* Szigbert akkori várparancsnok, s annak emlékére ő emeltette a mai kegyelemoltárt.

A székesegyház gazdag (az esztergomi főegyházé után az országban a leggazdagabb) *kincstárát* a sekrestye falába befalazott modern Wertheim-szekrény képviseli, melyben a templom mesés értékű műkincseit, ékszereit, ereklyetartóit, stb. őrzik. E műkincsek között első sorban *Naprágyi* Dömötör püspök zaffirokkal díszített igazgyöngy infuláját, a Bőjtös-, vagy Bornemisza-féle mitrát kell említenünk, a melynek csupán anyagi értéke, a hivatalos becslés szerint, 80.000 korona. A gazdag kehelygyűjteményben remek sodronymívű, zománcozott s ékkövekkel dúsan kirakott darabok szemlélhetők, a goth és reneszánsz korszakból. Legszebb ezek között egy reneszánsz aranykehely 1522-ből. Itt látható továbbá egy színarany monstrancia 1700-ból, *Szent Adalbert* ereklyéjének gothstíli aranyfoglalata, egy remek románstíli elefántesont-dombormű, a mely *Mária* temetését ábrázolja, egy művészi kivitelű feszület, melyen *Krisztus* alakja vörös korallból van kifaragva, II. *Rákóczi* *Ferencz* dombormívű ezüstlapokba kötött imakönyve, a *Korvin-kazula* (1472-ből), két gyönyörű, művészi hímzésű brokát-miseruha 1774-ből, (az egyik *Mária Terézia* ajándéka gróf *Zichy* *Ferencz* püspöknek), az úgynevezett griff-karmok (aranyfoglalatú bölényszarv-olajtartók), *Keresztély* *Ágoston* szász herczeg, győri püspök két gyönyörű, briliánsokkal gazdagon kirakott püspöki keresztje, stb. stb.

A székesegyház konzervatoriumában, melyet a toronyban, közvetlenül a kar mögött rendeztek be, őrzik a *Pálffy* *Miklós* által Győr visszavétele alkalmával felrobbantott fehérvári kapu maradványait, *Pázmándi* *Horváth* *Endre* egyszerű asztalát, a melyen »*Árpád*« című hőskölteményét írta, a káptalan országos levéltárát, több értékes régi egyházi ruhát, valamint Maulpertsch szép oltárképét, »*Mária mennybemenetelé*«-t, a melyet legközelebb vissza fognak helyezni a főoltárra, a mostani értéktelen kép helyébe. Ugyanitt volt látható még nem régen a székesegyház híres műkincse, a vagyont érő flandriai faszőnyeg, a melynek mását a sorozat többi darabjával a tridenti dómban őrzik. A műremeket a káptalan azóta eladta a magyar királynak, a ki a híres gobelint a budai királyi palotában helyeztette el. A vételár 100.000 korona volt, de külföldi műkereskedők az ár háromszorosát kínálták a szőnyegért a káptalannak, mely abból indulván ki, hogy a múkincs legméltóbb helye a királyi palota, s mivel ígéretet kapott, hogy a műemlékek országos bizottsága a székesegyház restaurációjának költségeihez hozzá fog járulni, nem hagyta külföldre kerülni

a nevezetes műkincset. Vételárát különben szintén az említett célra fogják fordítani.

A székesegyház külső falaiba több régi dombormű és felíratos tábla van befalazva, így a már említett fémdombormű az MXXXIII. évszámmal. Ez alatt ez a felírat olvasható:

Mater Dei Memento Mei 1460.

E domborművel egyazon pilléren kettős felíratú római oltárkö látható, melyen a Legio I. adjutrixra vonatkozó nevezetes felírat szövege ez:

VICTORIA.
AUG. G. N. N.
ET. LEG. I.
ADI. P. F.
ANTONINIANAE.
P. MARCIUS.
P. FILIUS,
SEXTIANUS.
EPHESO.
PP. DD.

A keleti támpillérekbe több románkori dombormű van befalazva, a nyugati főbejárat fölött pedig ez a felírat áll:

Turris firmamento, Ecclesiae ornamento.
Posuit. MDCCCXXIII.

A székesegyház kriptáiban, a püspökökön kívül, a *Zichy, Héderváry* és *Viczay* grófi családok tagjai alusznak örök álmaikat.

Közvetlenül a templom déli főfalához van építve, de avval csak bejáratával áll szerves összefüggésben, a *Héderváry* János püspöktől (1387—1399) emelt és Simor Jánostól eredeti, tiszta goth stílusban helyreállított *Héderváry-kápolna*, hazai gothikánk ez értékes emléke. A *Chadt* János zománcozott képeivel díszített gothikus oltáron a magyar anjoukori ötvösművészet páratlan és nagyhírű remeke, *Szent László* király aranyozott *ezüstharmája* áll, a szent király fejerekljével. A megbecsülhetetlen értékű műkincs, a mely kegytárgyként is kiváló tiszteletben áll, nagy érdeklődést keltett az 1884-ben, Budapesten tartott ötvösmű- és az 1896. évi millennáris országos kiállításon. A hermát, melyet *Pethő* Márton püspök (1598—1605) hozott Nagyváradról, Naprágyi Dömötör ajándékozta a győrieknek. Évenként, *Szent László* napján, az 1763. évi földrengés emlékére, ünnepélyes körmenetben körülhordják a városban. A kápolna értékes műtárgyai még a Simor megrendelésére készült *Dobiaschofszy-Wilfing*-féle üvegfestmények, melyek a négy gyönyörű goth ablakot díszítik, s *Szent Istvánt*, *Szent Lászlót*, *Szent Erzsébetet* és *Szent Imrét* ábrázolják. A kápolnából a székesegyházba nyíló ajtó timpanonjában e felírat áll:

Restauravit ac in altari a se
erecto cranium S. Ladislai Regis collocavit
Joannes Simor Eppus. 1861.

Egyéb emlékek
a káptalan-
d ombon.

A székesegyháztól délre, szabad téren, láthatólag többször restaurált kőszobor áll, a melynek rokokó talapzatán *Szent Mihály* arkangyal győzelmesen leszúrja a démont. A szobor felírata:

Quis
ut
Deus.
1764.

Eredetéről mit sem tudunk, de valószínű, hogy az 1763-ik évi földrengés és az azt megelőző pestisveszedelem elmúlásának emlékére emelték.

Ugyane térre tekint a *püspöki jószágkormányzók lakóháza*, a mely a régi püspököknek szolgált lakóhelyül. Emléktáblájának felíratából megtudjuk, hogy a francia ostrom alatt elpusztult épületet *Vilt* József püspök állíttatta helyre.

Részlet a káptalandombról.

A benzésék háza és temploma.

A karmeliták háza és temploma.

A frigyszekrény.

A szabadságszobor.

A Kisfaludy-szobor.

A hajdani katonai élelmezési hivatal helyén, a mely a székesegyháztól délre állott, ma kert és udvar terül el, melynek falában emléktábla látható e felírrattal:

Hajdan élelmezési ház. Ide szállt Savoyai Eugen
1716. nov. 8.

A székesegyháztól valamivel távolabb áll a nagyobb *papnevelő-intézet*, melyet *Dallos* Miklós és *Széchenyi* György püspökök alapítottak, gróf *Zichy* Ferencz pedig restauráltatott. A hatalmas épület kapuja fölött ott látható mindhárom püspök czimere. A papnevelőt Zalka János új, kétemeletes épület-szárnyyal megnagyobbította. Itt van az intézet könyvtára, a melyről más helyen emlékezünk meg bővebben.

Papnevelő
intézet.

A papnevelő-intézet számára legközelebb új, modern palotát emelnek a Dunaparton.

A papnevelő-intézet éjszaki szárnya alatt áll a *frigyszekrény-szobor*, a melyet III. Károly emeltetett 1731-ben annak emlékére, hogy e helyen, úrnapi körmenet alkalmával egy szökött katona üldözéséből támadt riadalom miatt a pap az oltáriszentséget a földre ejtette, a hol azt a tolongó nép összetiporta. A szobor tetején a frigyszekrény nyugszik, oldalait pedig nagyon szép domborművek borítják.

Közvetlenül a frigyszekrény-szobor mellett áll az *egyházmegyei nyomda* modern berendezésű műintézete.

Mindezek az épületek a Káptalandombon fekszenek, melyet a mai Király-utca és Tejfeles-köz mentén hajdan várfalak szegélyeztek. E megerősített terület, mely a fellegrát vette körül, volt a külső vár. Ennek a XVI. és XVII. századból származó képein hatalmas torony látszik, melyet e képek »turris urbis« (*várostartorony*) néven neveznek s melyet Rómer Flóris a fantázia szüleményének tart. Pedig ez a torony csakugyan fennállott, s mert magas helyen feküdt s különben is magas volt, bizonyára át lehetett belőle tekinteni az egész vidéket, miért is őrtorony gyanánt szolgálhatott. E rejtélyes épületnek különben még ma is láthatók kétségtelen nyomai. A Baross-út tengelyében fekvő s ennek folytatását alkotó keskeny közből ugyanis lépcsők vezetnek a Káptalandombra; e lépcsőfeljárat első kanyarulatánál, ettől balra, félkör-alakú, erős falazás látható, a mely, miután itt bástyafal nem volt, csak e torony alapja lehet.

A Káptalandombot a Duna és Rába felől környező *bástyafalak* közül a várkastély-bástya (a püspökvár körül) és a Sforzia-bástya (a püspökvár kert-jétől az Elite-kávéházig) ma is elég jó karban fennállanak s az előbbi alatt egészen ép várpinczék (kazamáták) szemlélhetők.

A Káptalandombról a Jedlik Ányos-utca vezet a Széchenyi-térre. Ez utca éjszaki nyílásában állott a *vízikapu* vagy Duna-kapu, a melyet 1860-ban bontottak le. Helyén emléktábla látható e felírrattal:

Itt volt az ó Dunakapu ez évszámmal: MDLXVII.
Azon a győri vaskakas.

A Győr visszavételéről keletkezett mondákban oly nagy szerepet játszó érczakas ma a benézés-múzeum értékes kincse.

A szabályos négyzetalakú Széchenyi-tér déli házsora a *pannonhalmi Szent Benedek-rend* tulajdona. A rend kéttornyú, barokk stílusú *temploma* a székesegyház után legnagyobb és legszebb szentegyháza Győrnek. Kapuján e felírat áll:

D. O. M. B. V. S. Ignatio Soc. Jesu. Fund.
MDCXLI.

1774-ig a jezsuitáké volt, a kik azt *Széchenyi* György püspök bőkezű anyagi támogatásával emelték. 1802-ben a rendházzal együtt a benézések tulajdonába ment át. A barokkstílusú templom tágas hajójának falait márványburkolat fedi, szép freskóit és oltárképét (Loyolai Szent Ignác) *Troger* Pál, a bécsi akadémia későbbi igazgatója festette 1744-ben. Oldalfülkéi és mellékoltárai szintén a barokk gazdag díszítését mutatják. A keleti toronyban függ a templomnak Szent Benedekről nevezett nagy harangja.

A templom mellett épült, sőt azzal az oratorium ablakai által összefügg a *benczések rendháza*, a melynek bejárata fölött ez olvasható :

Georgius Szeczenyi Archiepiscopus Colocensis
Societati Jesu 1667.

Az épület belsejének egyes részei gazdag rokokódíszat mutatnak. A lépcsőházban Czuczor Gergely és Jedlik Ányos mellszobra, a második emeleti folyosón Asztrik apát kisméretű állószobra van felállítva. Az épület a benczéstanároknak szolgál lakóhelyül. Nyugati sarkán emléktábla látható, melynek felírata :

Építették: Sennyei István, II. Draskovich, Széchenyi Pál, Zichy Ferencz. Itt tanultak: Ányos Pál, Fessler, Kisfaludy Sándor és Károly, Téthi Takács József, Horváth Endre, Czech János, Erdy János, Batthyány Lajos, Deák Ferencz, Ghiczy Kálmán, Somsich Pál, Majláth György, Zalka János, Kruesz Chrysostom, Horváth Boldizsár, Császár Ferencz, Reguly Antal, Vas Gereben, Frankenburg, Rauch Lewin, Bedekovich Kálmán.

Keletre a templomtól, a *főgimnázium*, az egészség- és tanügy követelményeinek mintaszerűen megfelelő, új, modern épülete áll, melyet nagy áldozatokkal csak a közelmúltban emelt a rend. A tantermeken kívül itt van elhelyezve a város egyik büszkesége, a *benczés-múzeum*, a melynek természetrajzi szertárán kívül különösen gazdag régiségtára és 27.000 darabból álló, páratlan éremgyűjteménye említendő. A múzeumot Rómer Flóris és Méry Etel emelték mai magas színvonalára, s e színvonal megtartásáról annak mostani öre, *Börzsönyi Arnold*, a tudós régész gondoskodik nagy szakértelemmel. A gazdag éremgyűjteményben több becses unikumot és ritka darabot őriznek. Az ós-, római- és árpádkori tárgyak kivétel nélkül Győrött és vidékén kerültek felszínre, úgy, hogy e múzeum megbecsülhetetlen forrása a helyi történetírásnak.

A főgimnázium homlokzatán emléktábla örökíti meg Czuczor Gergelynek és Jedlik Ányosnak, a hírneves természettudósnak itteni tanárkodását.

A régi városháza.

A Széchenyi-tér éjszakai házsorában is több nevezetes épület áll. Ilyen első sorban a *régi városháza*, mely 1562-ben épült reneszánsz ízlésben. A sok vihart látott épületnek különösen belső, zeg-zugos építkezése árulja el régiségét. Tanácstermében állott az a nevezetes, régi óra, a melyet *Jókai* »A löcsei fehér asszony« című regényében leír. *Korponainé Géczy Juliánna* porének végső fázisa itt folyt le, s a szép asszonyt e házból vitték a mai Széchenyi-téren felállított vesztőhelyre. A híres órát a város renováltatta s az most az új városháza elsőemeleti folyosóján látható. A hagyománnyal szemben különben *Sefcsik* Ferencz városi levéltáros, levéltári kutatások alapján megállapította, hogy az óra jóval későbbi eredetű. A régi városházán ma a belvárosi rendőrség, az iparostanoncziskola és egy katonai hivatal van elhelyezve.

A kisszeminárium.

A régi városháza mellett áll a *kisebb papnevelő-intézet*, mely 1802-ig a pannonhalmi főapátok tulajdona volt, miért is *apátúr-háznak* nevezték. A papnevelő-intézet céljaira Simor János rendeztette be, miután az épület 1816-ban királyi adományként a győri káptalanra szállott. Házi kápolnájának oldalfalait értékes domborművek, boltívezetét szép falfestmények díszítik. Az épület homlokzatán Szent István és Szent Benedek szobrai állanak. Szögletébe emléktábla van befalazva e felírral :

Lauriston hadvezér, Narbonne és d'Hénin kormányzók lakhelye 1809.

A kisszemináriumtól nyugatra álló, hengeralakú erkélyű magánház, mint egész belső építkezése elárulja, *török* eredetű. Ez az egyetlen épület, mely a különben is itt csak négy évig tartó (1594—1598) török uralomból ránk maradt.

A győri Lloyd.

A tér keleti oldalán áll a »*Győri Lloyd*« kereskedelmi társulat kétemeletes modern épülete, a tágas »*Vigadó*«-teremmel. Közvetlenül az épület előtt, karcsú márványoszlopon a *Szent Szűz* művészi kivitelű szobrát láthatjuk. A reneszánsz lodzsettával körülvevő talapzaton négy szent alakja áll. A gyönyörű szoborművet gróf *Kollonich Lipót* bíboros, győri püspök állíttatta 1686-ban,

Budavár visszavételének emlékére. A szép szobrot a város néhány évvel ezelőtt restauráltatta s ugyanakkor a magyar korona mását tétette a Szent Szűz fejére. A talapzat felírata a következő :

Virgini Deiparae sine macula Conceptae Domus Austriacae
Ungariae Praesidy Protectrici Imperante Feliciter Leopoldo I.
Commendante Hermanno Marchione Badensi Leopoldo E. S. R.
I. Comitibus A. Kollonitz Jaurinensium Episcopus, Eques Ord.
S. Joan. Hierosolymitani S. C. Rg. M. Consiliarius Intimus Gratus
posuit et Consecravit S. R. E. Cardinalis Creatus Die II. Septembris.

A szoborművel szemközt még másfél évtizeddel ezelőtt márványkút állott, a melyet azóta eltávolítottak. Egy XVII. századbeli tervrajz szerint akkortájt ugyane helyen állott a pellengér-oszlop.

A Megyeház-utcza legnagyobb és egyik legrégebb épülete a *vármegye-háza*. 1618 körül épült s 1786-ig, a rendnek II. József alatt történt feloszlatásáig, a szent-ferenczrendiek tulajdona volt, a kiknek itt a társház mellett nagy templomuk is állott. Később a vármegye tulajdonába ment át, a melynek ugyane soron, a mai polgári leányiskola helyén volt szerényebb háza. Hatalmas építmény, óriási vastagságú falakkal, melyeknek a nagy francia ostrom sem tudott ártani. A rendkívül magasfalú templom ma a vármegyeház nagyterme. A stílszerűen átalakított terebben néhány értékes festményt és több banderiális lobogót őriznek, a nemesi felkelés korából. A kisteremben többek között Pálffy Miklósnak, a győri hősnak legjobb arcképe látható. Felemlítést érdemelnek még a nagyterem gyönyörű régi üvegsillárai. A zárda hajdani éttermének helyén a levéltár áll, mely az átélt zivatáros idők ellenére is még mindig rendkívül gazdag történeti szempontból értékes okmányanyagban. A nagyterem előcsarnokában kettős fekete márványtábla örökíti meg a nemzet ezeréves fennállását, a millenáris díszközgyűlés idevonatkozó határozatával s az 1896. évi tisztikar és az akkori bizottsági tagok névsorával. A ferenczrendiek templomának tornya, a melynek most már semmi nyoma, a mai Nefelejts-utczában állott. A vármegyeház nyugati sarkába falazott emléktábla felírata :

Ferencz-rendi zárda 1786-ig.

A vármegyeháza mellett, az úgynevezett »kis megyeház« helyén, ma a *vármegye* díszes, kétemeletes *bérpalotája* emelkedik, mely 1905/06-ban épült. A műépítész az épület homlokzatán szerencsésen tudta egyesíteni a reneszánsz jellegét a szecsessziós irány nemesebb idomaival.

A *polgári leányiskola* épülete, melyben azelőtt a *kir. jogakadémia* volt, a XVIII. században vármegyeházul szolgált. A vármegye 1749-ben vette meg néhai *Mecseri* Dániel alispán özvegyétől, s 1750-ben újrlepítettette.

A vármegyeházával szemben fekvő és római sírokon épült *Józsa-ház* (ma Balogh-ház) arról nevezetes, hogy kiváltságos nemesi udvarház (*salva guardia*) volt. Erkélyét kő-kariatidok tartják, lépcsőbejáratát ugyanily alakok díszítik. Az épület falában emléktábla van, e felírral:

Itt lakott Fejér György, kora legtermékenyebb írója, 1818—
1824. Deák Ferencz 1819—1821. és Batthyány Lajos.

Ugyancsak nemesi kúria volt a Megyeház-utcza elején álló *Lippay*- (ma Gyapay-) *féle ház*, a melynek kapuja fölött kőbe vésve ez olvasható :

Curia Nobilitaris 1565.

Ezzel szemben áll az *elemi fiúiskola* egyszerű, de tiszta reneszánszban épült régi épülete, árkádos udvarával. E házat a nagy *Révay* Miklós működése tette nevezetessé, mint az a kapu fölött álló következő felíratból kitűnik :

1684. convictus. 1776. nemzeti iskola. Itt lakott s
tanított Révay.

1907-ben szép irodalmi ünnep keretében újabb, művészi domborművel díszített emléktáblát helyeztek a ház falába. Ez az emlékmű *Horváth Adorján* győri szobrászművész munkája.

Az ispita.

A mai Teleky- és Rákóczi Ferencz-utczák sarkán áll a *magyar ispita* (agg polgárok menedékháza) kicsiny templommal és a következő felírral:

Alapította Széchenyi György 1666.

A Vörösmarty-utczabeli *német ispítán*, a mely szintén aggok menedékháza és ugyancsak templommal bír, ez a felirat olvasható:

Alapította Haberle Cecília 1746.

Az Orsolya-szűzek.

Az *Orsolya-szűzek zárdája* és csinos belsejű *temploma, polgári és elemi leányiskolával* a mai Apácza-utczában áll. Ez utczát hajdan Szent Erzsébet-utczának nevezték, s ebben állott, — hihetőleg a mai zárdá helyén — a Szent Erzsébetről nevezett női kolostor 1566-ig. A zárdá bejárata mellett ez olvasható:

Ez Orsolya-nők zárdáját Neupauer Anna alapította 1726.

Rendkívül érdekes és régies külsejével szembeötlő az a nagy, négyszögű háztömb, mely a Rába mellett az Erzsébet-téren (Kármeliták-tere) áll és a sarútlan *karmelita-rend társházát és templomát* foglalja magában. A rendház első sorban *Szelepcsényi* György esztergomi érseknek köszöni alapítását, a ki egy Magyarországon alapítandó kármelita-zárda építésére végrendeletileg 50.000 forintot hagyományozott. Végrendeletének végrehajtója, gróf *Kollonich* Lipót győri püspök, később bíboros és esztergomi érsek azonban az összegnek csak felét engedte át a kijelölt célra, másik felét pedig kiadta kamatra *Krumann* Keresztély Jánosnak és *Eggenberg* herczegnek. Gróf *Széchenyi* Pál kalocsai érsek és *Dvornikovich* Mihály váci püspök bőkezűsége a rendnek mégis lehetővé tette a győri zárdá felépítését. A kármeliták királyi és püspöki engedélyvel megvették a Perger-féle házat, a melyet zárdává alakítottak át, 1714-től 1720-ig pedig Athanáz testvér rendtag tervei alapján felépítették az első zárdát, mely lassanként a mai hatalmas háztömbbé bővült ki. A zárdá tipikus belsejét számos egyházi tárgyú festmény és több freskó díszíti, melyek csaknem kizárólag rendtagok — többé-kevésbé értékes — munkái. Legutóbb a rend a zárdá keleti oldalát csinosan restauráltatta, a déli oldalon pedig áruccsarnokokat emeltetett, a melyek bérbe vannak adva.

A zárdá mostani szép templomának alapkövét 1721. augusztusában rakták le. A szentegyház a rend római templomának mintájára épült Athanáz testvér győri rendtag tervei szerint. Az 1725-ben elkészült templom belseje barokk. Faoltárát, Athanáz tervei szerint, Domonkos rendtag faragta. A főoltár szép oltárképe, melyen Szent István Magyarországot felajánlja a Szent Szűznek, *Kasztner* bécsi festő műve. A templom több más oltárképét *Altomonte* festette. Az épület rendkívül szilárd s a csaknem kétszáz év vihara alig tudott neki ártani. Tornyát az 1763. évi nagy földrengés megtörte, úgy hogy az félrehajlott és leomlással fenyegetett, másnap azonban egy újabb földlökés a torony félrehajtott részét ismét helyrebillentette, úgy hogy csak nagyon jelentéktelen javításra volt szükség.

A templom egyházi ruhái között két nagyértékű darabot őriznek. Az egyik a Mária Terézia-kazula, a királyné sajátkezű hímzése, a melyet 1756-ban a rend győri templomának ajándékozott. Ó-német-stílusú, művészi munka, ezüsthímzés aranylapra. A többi hozzátartozó rész, a stola, manipulus, stb. szintén művészi domborhímzés. A másik kazula szintén remeke a hímzőművészeknek. Ez 1838-ból származik és Rókus laikus rendtag műve, ki a hímzőművészetben nagy tökélyre vitte.

A bécsi kapu.

Az Erzsébet-tér nyugati oldalán, a sétatéri nagyhíd tengelyében állott a *bécsi kapu*. Emlékét tábla őrzi a kávéház sarkán, e felírral:

Itt volt a bécsi kapu e fölirattal:

MAXIMILIANUS. ELECT. ROM. IMP. GERM. HVNG. BOH. REX.
ARCHI. DUX. AVST. DVX. BVRG. EXSRVI. IVS. AN. CRISTI.
MDLXVIII.

A Radó-téren áll a dísztelen és kicsiny, de nagy kultúr- és színészettörténeti multú *színház*, melyben évenként, az őszi és téli hónapokban, jobb, bár nem elsőrendű társulat szokta szórakoztatni Győr lakosságát. Az új színház tervbe vett felépítése e tekintetben is bizonyára meghozza a javulást.

A színház.

A sétatér másik felén, virágos ligetben, s a színházzal, dicsőségének színelhelyével szemben, telát legméltóbb helyén áll a vármegye nagy szülöttjének, *Kisfaludy* Károlynak bronzszobra. A szép szobormű *Mátray* Lajos tanár műve, s 1892 óta áll.

A Kisfaludy-szobor.

A Király-utca egyik legnevezetesebb épülete a *Bezerédj*-, most Pfeiffer-féle kétemeletes, ódon ház, mely a nagy *Napoleont* látta vendégül 1809-ben, mikor Győr francia kézre került. A császár augusztus 31-én a déli órákban, Eugén alkirály, Berthier, Massena, Lauriston, Rapp, Bertrand, Duroi, Broussières és Narbonne kíséretében érkezett Györré, s miután itt a megrémült város küldöttségének hódolatát fogadta, másnap ismét elutazott. A nevezetes ház emléktáblájának felirata:

A Napoleon-ház.

Ide szállt I. Napoleon 1809. aug. 31.

Az e házzal szemközt fekvő *Fehér Bárány szálló* emléktábláján ez a felirat áll:

Hajdan Pálos-zárda, mögötte a káptalandomb
bástyafala. Itt folyt a Rába 1271-ig.

A Király-utca és Baross-út sarkát alkotja a *Győri Első Takarékpénztár* kétemeletes, modern épülete. Viszont a Baross-út és a Kazinczy-utca sarkán áll a *Győrvárosi és Megyei Takarékpénztár* háromemeletes palotája. Ez utóbbi egészen új és díszes homlokzatával egyik ékessége a nagyvárosias Baross-útnak.

A takarékpénztárak.

Ott, a hol az Arany János-utca a Baross-utat keresztezi, állott 1893-ig a *fehértvári kapu* a föléje épített *tűztoronnyal*. Győr e világhírre szert tett legnevezetesebb kapuján ez a felirat volt olvasható:

A tűztorony.

Ezen rohant ki 1594. aug. 28. Sinan ellen
Pálffy. Ezt törte be petardával 1598. márcz. 29. Pálffy
és Schwarzenberg. Ezen vonultak be 1809. jun. 24.
a francziák.

A szilárd kapura a város 1792-ben *Tollner* építész tervei szerint, a sáncz erődök köveiből 30 öl magas, vaskos tornyot építettett. A torony alsó építménye legutóbb árvaházul szolgált, míg magában a toronyban a tűzoltóság őrszobája volt elhelyezve. A tulajdonképeni nevezetesség tehát nem a százéves, különben sem szép torony volt, hanem a sokkal régibb, történeti jelentőségű kapu. A kettős építmény lebontásával Győr egy nyitott, nagyvárosias jellegű, szép utcát nyert — kétségtelenül a város legszebb utcáját, — míg másrészt a tornyot sem vesztette el egészen, mert a tűztorony nemesebben stilizálva, gazdagabban díszítve újra él az új városház tornyában, melyhez a régi torony motívumait a tervező műépítész felhasználta.

A lebontott tűztorony helyéhez közel van a Kisfaludy-utca, mely a vármegye nagy szülöttjének, Kisfaludy Károlynak emlékére kapta nevét. Irodalmunk e fényes alakja tanulóévei közül ötöt e városban töltött, s ez idő alatt a nevezett utca most újraépített 6. számú házában lakott. A házat emléktábla jelöli e felirattal:

Itt lakott Kisfaludy Károly tanuló korában
1799—1804.

A városnak e részéből több széles és egyenes, egymással párhuzamosan haladó utca vezet a szép Új-városháztérre és a Vásártérre. A legszebb ezek közül a Baross-út, a melynek keleti sarkán a *Royal-szálló* modern, háromemeletes palotája emelkedik. A városháztér egy másik ékessége az éjszaknyugati sarkon álló kétemeletes magánpalota, mely velencei góth stílusban épült, művészi kivitelben.

Az új városház.

A szépen parkozott városháztérnek legszebb díszje azonban az *új városház* háromtornyos, hatalmas palotája, a melynél szebb székháza ez idő szerint egyetlen vidéki magyar városnak sincs. 1896-tól 1898-ig épült a késő francia reneszánsz nemes stíljében, közel 900.000 korona költséggel. Tervezője *Hübner Jenő* budapesti műépítész, építője *Kopcsányi Hlatky-Schlichter Lajos* győri építész. A harmonikusan kiképzett főhomlokzat a térre néz, a két kisebb torony közét a tíz márványoszlopon nyugvó hatalmas erkély foglalja el. Az épület közepén, a három szárnytól környezve, áll a nagy torony, mely a régi tűztorony motívumai után készült s nemes idomaival stílszerűen hozzásimul a szép palotához. A tágas, gazdag díszítésű előcsarnok keleti falában márványtábla áll e felirattal:

I. Ferencz József
dicsőséges uralkodása alatt
bonyhádi Perczel Dezső
belügyminiszter
Laszberg Rudolf gróf
főispán
Zechmeister Károly
kir. tanácsos, polgármester
idejében
Magyarország ezeréves
fennállásának emlékére
Bisinger József
győri polgár
hagyományából saját áldozatkész
hozzájárulásával emelte
Győr szab. kir. város
közönsége.
1896—1898.

Az emléktáblával szemben áll a város nagy jóttevőjének, *Bisinger József* győri polgár, üvegesmesternek álló szobra, *Mátray Lajos* műve, fehér karrarai márványból, melyet a hálás polgárság emelt. A 900.000 koronás épület költségeit ugyanis túlnyomó részben *Bisingernek* a város javára a múlt század elején tett, s azóta a kamatokkal igen nagyra növekedett hagyományából fedezték, melyhez a városnak csak mintegy 300.000 koronával kellett hozzájárulnia. A középponti fűtésre s általában nagy fénynyel berendezett épület belseje is igen díszes és főleg a gyönyörű tanácsterem az. A palotában őrzik a város levéltárán kívül annak könyvtárát, mely a letétkép kezelt *Milkovich-könyvtárral* 10.000-nél több kötetet tartalmaz.

A városház környéke.

A városház környéke a város legszebb és gyorsan virágzásnak indult része. A középületek és díszes magánházak egész tömege áll itt. Az előbbiektől közül felemlítjük a *kir. tábla* palotáját, a *Rúbaszabályozó Társulat* székházát, a *főreáliskolát*, a *kir. törvényszék* épületét, a *fa- és fémipari szakiskolát*, a *kereskedelmi és iparkamara* házát, *Horváth Adorján* két szép szoborművével, a »Kereskedelem«-mel és »Ipar«-ral, a *penzügyi palotát* és végül a nagyforgalmú *pályaudvart*.

Ugyancsak a városháza közelében van a Honvédliget, a melynek közepén a *Csányi Károlytól* tervezett *Szabadságoszlop* áll, tetején érczurullal. Az emlékoszlop éjszaki oldalának felírata: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség, míg a déli oldalon ez olvasható:

Az 1848.
Márczius 15-éhez
Fűződő Események Emlékére
Emelte Győr
Sz. Kir. Város Közönsége
1902.

Az ág. h. ev.
konvent.

Újváros nevezetesebb épületei között első sorban az *ág. hitv. evang. konvent* hatalmas háztömbjét kell említeni, melynek udvarán a *II. József-féle* türelmi pápens rendelkezései szerint, torony nélkül épült, egyszerű, de tágas és szilárd templom áll. A győri evangélikusok kimutathatólag már 1647 körül templomot építettek *Újvárosban*, a mai kath. József-templom helyén, később azonban ebből, sőt a városból is kiűzettek. Száz évnél tovább tartó sanyargat-

tatásuknak II. József 1781 október 12-én kiadott türelmi parancsa véget vevtén, a győri evangélikusok addig is, míg állandó templomuk felépült, ideiglenes imaházat építettek fából Róth András újvárosi hitsorsosuk udvarán. Majd vétel útján megszerezték azt a telket, a melyen mai konventépületjük áll, s nagy áldozattal templomot, paplakot, iskolát, tanító- és kántorlakot építettek. A templom alapkövét 1784. június 1-én tették le s abban 1785. advent első vasárnapján Ráth Máttyás győri, később pozsonyi lelkész, a legelső magyar hírlap szerkesztője már megtarthatta az első hálaadó istentiszteletet. A szilárd épület diadalmasan kiállotta a francia ostromot, mely alkalommal kilencz ágyugolyó érte; ezek a templom keleti homlokzatán ma is láthatók. Belsejének legnagyobb ékesége az Orlai Petrics Somától festett gyönyörű oltárkép, mely Krisztust ábrázolja, valamint a kitünő orgona, mely remeke az orgonaépítésnek. A templom homlokzatán márványlapon ez olvasható :

Josepho II. Aug.
Rege Apostol.
Pacem Religione Disiunctis Imperante
Ecclesia Aug. Conf. Jaur.
Post. Ann. XXXIII. Chr. MDCCLXXXIII.
In Usum Rel. Suae Restituta.
Hanc Aedem
Propriis Suorum Expensis
In Fundo A Praefect. Milit. Empto
VIII. Cal. Maii MDCCLXXXIV. Statui Coeptam
D. O. M.
Ritu Suo Communiter Colendo
Consecravit
V. Cal. Decembr.
MDCCLXXXV.

A konvent szép fekvésű épülettömbje legutóbb kétemeletes bérpalotával bővült.

A győri és győrszigeti egyesült *izr. hitközségnek* a Petőfi-téren álló *mór-stíli temploma*, valamint az azt körülvevő paplak és iskola, 1868/69-ben épült, 360.000 korona költséggel. A szép kupolájú épületet Benkő Károly budai építész tervei szerint Fraenkl Vilmos bécsi építész emelte. A győrszigeti neologusoknak, úgyszintén az orthodoxoknak e külvárosban külön van egy-egy kisebb imaházuk.

Az *izr.*
templom.

A *református hitközség* új, csak 1906-ban emelt egyszerű, góthstíli, csinos *templomát* Káldy Lajos építőmester építette Csányi Károly műegyetemi tanársegéd tervei szerint. A templom, mely a Nádor-szálló mögött áll, 70.000 koronába került. A régi, még fennálló templom szintén II. József pátenze alapján keletkezett, torony nélkül és zárt helyen.

A *ref.*
templom.

A még fel nem sorolt egyházi épületek között a *nádorvárosi katolikus plébánia-templom* említendő, mely a kamillínus-barátok temploma volt. Az egyház freskóit Antonius Florentinus festette. A plébánia bejárata fölött ez olvasható :

A nádorváros
róm. kath.
templom.

1761—1786 camillanus zárda.

Ha még felemlítjük az *újvárosi, győrszigeti, szabadhegyi és rérfalusi plébánia-templomokat* s a *nádorvárosi és győrszigeti újabb eredetű apáczazárdákat*, akkor nagyjában felsoroltunk Győr történeti, vagy építészeti szempontból nevezetesebb épületeinek gazdag sorozatából annyit, a mennyinek felemlítését terünk megengedi.

Újabbán a város vezetősége dícséretes buzgalmat tanúsít a terek és az erre alkalmas utcák befásításában, miáltal azok szépségét emeli. Ugyancsak a város, Kiskút közelében, 16 kat. holdnyi területen nemes fajgyümölcsfákból mintaszerű *gyümölcsöst* telepített, melynek kibővítése, az eddigi biztató siker következtében, tervbe van véve. A telep megalkotása Csárics Adolf nevéhez fűződik, a kinek tervei szerint az ültetést 1901 tavaszán megkezdték, s a ki intézőként a telep élén áll. A 16 holdnyi területből 2 hold első minőségű csemegezőlő, a többi vegyes gyümölcs, főleg kitünő fajú alma és körte. A gyü-

A város
gyümölcsöse.

mölcsös mintaszerű gondozásban részesül, s annak főleg 2 holdnyi, a redélyrendszer szerint kezelt része valóságos látványosság. Az eddigi tőkebefektetés — az intéző fizetésének beszámításával — 64.000 korona. Ezzel szemben a telep fiatalsága ellenére 1903-tól 1905-ig, már 6.500 korona hasznot hozott. Az itt termelt elsőrangú gyümölcs máris nevet vívott ki magának a piacon s kezd fontos kiviteli cikké lenni.

Végül itt említjük fel, hogy ugyancsak a város kezelése alatt áll a mintaszerű közkórház, mely a Nádorvárosban áll s egy évtizeddel ezelőtt épült, modern pavillonrendszer szerint.

*

Hivatalok,
intézetek.

A következőkben felsoroljuk Győr *hivatalait* és közczélú intézményeit.

Győr a városi törvényhatóságén kívül a vármegyei törvényhatóság és a tósziget-csilizközi járás székhelye. Van itt kir. tábla, kir. törvényszék, telekkönyvi hivatal, kir. főügyészség, kir. ügyészség, fogház és kir. járásbíró-ság. Székhelye az ügyvédi kamarának, a magy. kir. pénzügyigazgatóságnak, fővámhivatalnak, pénzügyőri biztosságnak, államvasúti forgalmi főnökségnek, osztálymérnökségi hivatalnak és fűtőházi főnökségnek.

A *közgazdasági intézmények* között felemlítendő a kereskedelmi és ipar-kamara, az iparfelügyelőség, és a kerületi erdőfelügyelőség, valamint a selyem-tenyésztési felügyelőség.

Állami hivatalok : az anyakönyvi hivatal és az államépítészeti hivatal.

Tanintézetek, tantestületek és tanhatóságok : tankerületi főigazgatóság, tanfelügyelőség, róm. kath. papnevelő, kath. főgimnázium, állami főreáliskola, állami tanítónőképző, püspöki tanítóképző, állami polgári leányiskola, községi polgári fiúiskola, a Szent Orsolya-rend polgári és elemi leányiskolája, róm. kath., ág. ev., ref. és izr. népiskolák, valamint állami népiskola és több magán elemi iskola, felső kereskedelmi iskola, fa- és fémipari szakiskola és városi ipari tanoncziskola.

Egyházi hatóságok és intézmények : róm. kath. megyéspüspökség, székes-káptalan, püspöki szentszék, benzés rendház, karmeliták, Orsolya-szűzek, irgalmas nővérek és a Megváltóról nevezett apácák zárdája, székesegyházi főesperesség, hat plébánia-hivatal, ág. ev. és ref. lelkészi hivatal, neol. és orth. rabbínatus.

Katonai hatóságok : cs. és kir. 65. számú dandár, a 19. gyalogezred, a 26. gyalogezred, a 9. huszárezred, 19. hadkiegészítő kerületi parancsnokság, cs. és kir. csapatkórház, katonai élelmezési fiókraktár, a m. kir. csendőrség VII. szárnyparancsnoksága.

Közlekedési és forgalmi intézmények : m. kir. államvasútak, győr-sopron-ebenfurthi és győr-zircz-veszprém-dombóvári vasút, továbbá a Dunagőzhajózási társulat állomása, s a posta-, távíró- és távbeszélő-hivatal.

Pénz- és hitelügy : az Osztrák-Magyar-Bank és a Magyar Általános Hitelbank fiókjai, Győri I. Takarékpénztár, Győrvárosi- és Megyei Takarékpénztár, Általános Takarékpénztár, Győrvárosi Kölcsönsegélyző-Egylet, Győrvárosi és Megyei Önszegélyző-Egylet.

Vízszabályozó és ármentesítő társulatok : Rábaszabályozó Társulat, Szigetközi Ármentesítő Társulat.

Kereskedelmi egyesületek és szövetkezetek : Győr szab. kir. város árúraktára részv.-társ., Győri Lloyd részv.-társ., Győri akkumulátor-gyár részv.-társ., Győri légszuszvilágítási részv.-társ., Magyar vagon- és gépgyár részv.-társ., Győri szeszgyár és finomító részv.-társ., Győri vendéglősök, kávéosk és italmérők ipartársulata szikvízelőállító szövetkezete, Győri munkaház-építő részv.-társ.

A *humanizmus szolgálatában* állanak a Bisinger-menedékház, az elagott polgárok két menedékháza, a Schubert-féle és egyéb árvaházak, a kath. internátus, a Jótékony nőegylet, a Győri és győrszigeti izr. nőegylet, a Győrvárosi és megyei kisdédvédő-egylet, a Győr-mosonmegyei és győrvárosi rabsegélyző-egyesület, a Győri jótékony polgári kör, a Vöröskereszt- és a Fehérskereszt-egylet győri fiókjai, a Népkonyha-egyesület, több betegsegélyző pénztár és temetési egyesület és a Szent Erzsébet-egylet.

A pályaház.

A pénzügyi palota.

A Lloyd-épület.

A Frigyes főherceg laktanya.

A m. kir. állami főreáliskola.

A kultúra és az ismeretterjesztés terén működnek a Győri Kisfaludy-kör, az Olvasó-egylet, a Népkönyvtár-egylet, a Mária Dorothea-egylet győrvidéki köre és több önképzőkör.

A művészet szolgálatában állanak a Győri ének- és zeneegylet, a Győri zenekedvelők egyesülete, a Győri vonósnégyes-társaság, a vaggongyár Egyetértés-dalköre és az iparos-dalárda.

A sportélet fellendítését célozzák a Csónakázó-egylet, a Sakkör, a Tornaegyesület, a Győri lövészársulat, a Korcsolyázó-egylet és több kerékpár-egyesület.

Egyéb közczélú egyesületek még a Filantropia szabadkőmíves páholy, a Győrvidéki tanító-egylet, a Párbajellenes szövetség győri fiókja, a Tisztviselők köre, a Községi és körjegyzők egylete, Győr vármegye gazdasági egyesülete, az Országos orvosszövetség győri fiókja, több ipartestület és számos asztaltársaság.

E kifejlett egyesületi életnek megfelelően a város társadalmi élete, vendéglői és idegenforgalma igen élénk, a lakosság műveltsége pedig magasfokú.

Győr város czímere.

GYŐR VÁRMEGYE NÉPE.

Evármegye szintiszta magyarságába semmiféle más nemzetiség vagy idegen ajkú nép nyelve nem vegyül. Fölül, egy részén, Pozsony vármegye magyar Csallóköze, odább a komáromvármegyei tiszta magyar Csallóköz, alul a magyar Veszprém vármegye, ismét odább Sopron vármegyének magyar része és feljebb Moson vármegye határolja, mely utóbbi az egyedüli, melynek németajkú részéből hajdan nagyobb átszivárgás volt észlelhető, különösen a török dúlások után, a mikor e széleken a kipusztult községekbe mosonmegyei németek telepedtek meg, a kik azonban teljesen megmagyarosodtak, egy községet: Sövényházát kivéve, melynek lakosai maig is németajkúak, de már szintén magyarosodnak és így maholnap Győr vármegye, utolsó lakosáig magyar lesz.

Az egész vármegye három járásra oszlik, de lakosai között néprajzi szempontból alig találni felemlítésre méltó különbséget. Nyelvjárásuk, szokásaik, építkezésük, ruházatuk, jellemük, stb. alig mutat nagyobb eltérést. Mindezekben az általános és már többször leírt magyar típust mutatják. A mi eltérés mégis van, az lényegtelen. Ha egy járásnak a népét megismertetjük, ugyanaz illik a többi járásokéra is, csekély eltérésekkel. Oka ennek jórésben a vármegye kicsiny volta s térszíni tekintetben meglehetősen egyformasága, mely utóbbi a létfeltételek egyformaságát is magával hozza. A lakosság kizárólag földművelésből él s mint népi foglalkozás a halászat (Pinnyéd) és a haldokló korát élő aranymosás (Ásvány) érdemel említést.

Építkezés.

Építkezése, háza valami különösen feltűnőt nem mutat. A telkek berendezésében közös vonás az, hogy a lakóház és gazdasági épületek egymás végében egy fedél alatt fekszenek.

Építkezési anyag azelőtt a vályog volt, ritkábban és csak némely vidéken a vert fal. Itt-ott fecskerakást is találhatni. Ma már a legtöbb helyen téglából építenek. Azelőtt a homlokfalat deszkából, vagy sárral betapasztott sövényből készítették, mint az még a régi házakon látszik. Ma már, az újabb házaknál, kőből van építve.

Azelőtt a vármegye vízdúsabb nagyobb részében, a náddal való fedés volt általános. Ma már ezt is ritkábban láthatjuk. A belvízlevezetés következtében megszűnt nádasok, gabonatermő területeknek adván helyet, a nádat a zsupfedés váltotta fel, mely majdnem mindenütt sima és csak itt-ott találni garádós szélű, de síma háztetőket. Az újabb építkezésnél már ezt is a cserép váltja fel.

A házakban a helyiségek elhelyezése rendszerint a következő: Először van az utcára néző szoba, a gádorból vagy a folyosóról való bejárattal, utána a konyha, azután a hátsó szoba, ezt követi a kamara, azután az istállók, és végül a kocsiszín vagy félszer. Ez az elrendezés csak annyiban változik itt-ott, hogy a konyha után, hátsó szoba hiányában, már a kamara következik s hogy néhol csak egy, máshol pedig két istálló van, ú. m. ló- és tehénistálló. A baromfi-hidas és sertésöl legtöbbnyire az udvarban külön állanak.

A házakon czifraságot vagy kifestést alig látni. Ha igen, akkor az egész abból áll, hogy a ház falának alját vagy peremét kék, zöld vagy sárga színekkel festik be. A pusztai járásban, Tápszentmiklós vidékén az első szobát *elsőháznak*, a másodikat pedig *hátsó háznak* nevezik.

Kiskertek a házak előtt nem általánosak. Némely faluban egyáltalán nincsenek, a másokban meg elvétve vannak. Legtöbbször kis pad áll ott, a ház falának támasztva, a honnan a gazda, hosszúszerű, kialudt pipáját az ablakon át a szobába dughatja, vagy az anyjukomnak beszélhet és arra is jó, hogy a járókelőkkel a kerítésen vagy sövényen át egy-egy szót váltson, a nélkül, hogy a hazatérő lábasjóság helyéből kizavarhatná. A győrmegyei magyarok csak a mások virágát szeretik, azért fogják rájuk, elmés kétértelműséggel, hogy »a magyar csak másnak a rózsáját szereti«.

Kapuik már inkább változatosak. Legtöbbnyire síma deszka- vagy rácsos kapukat látunk, bálványfákkal, minden czifraság nélkül és a régi házaknál, sok helyen még a török világra emlékeztető turbános bálványfát, mely gyakran szépen van faragva, sőt néha festve is, melyekből gazdag sorozatot közölt Pálos Éde tanár a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának 1906-iki évfolyamának Értesítőjében.

Ép ily változatosak a kútjaik is. Látni néhol egy községben kávas, gémes és kerekese kutakat is, de a legtöbb közöttük mégis a gémes. Oly falvakban, a hol sok a tiszta talajvíz, egyszerű merítőkutakat is láthatunk, a hol csak a kézzel leereszthető hosszú pózna végén levő kampóba akasztott cseberrel merik a vizet. Ezek azonban lassanként megszűnnek, mert legtöbbje ártalmas az egészségre.

A győrmegyei magyarok *ruházata* egyszerű, mint a magyaroké általában, de különösen a kis magyar Alföldön. Tipikus népviseletről alig lehet szólni. A férfiak ünneplő ruházata fekete vagy sötétkék posztó, néhol barna vagy szürke is. Itt-ott a legények rikító piros mellényt is viselnek, de leginkább csak nyáron.

Ruházat.

A kabátot általában *mándlinak* nevezik, a mellény pedig *pruczka*, *puruczka* vagy *purucz*. Rábapatona és Enese vidékén a nyári, könnyű kabát: *riczi*. A hol német nadrágot is viselnek, az természetesen *pantalló*. Zámolyban még az egész németes *jánkli* is járja. Nyúlfalun a vászonból készült nadrágnak *bigyisz* a neve.

Felső ruházatuk általában az egyszerű, dísznélküli szűr vagy bunda. Czifrább kivarrott szűrt ritkábban találunk és azt is csak egyeseknél. Némely helységben azonban a bundát és a szűrt már kiszorította a közönséges olcsó köpeny. A szegényebbje azonban, a kinek köpenyre sem telik, úgynevezett *barkett-jánklit* hord télen, a mi bizony gyenge védelem a hideg ellen.

Lábbeli-viselet tekintetében a közönséges, borjúszerű, ormótlan csizma, azért mert tartósabb, lassanként kiszorítja a helyesebb alakú ránczos szárú csizmát. Ebben a tekintetben azonban az egyes községeknél bizonyos fokú konzervativizmus tapasztalható, a mi abban nyilvánul, hogy néhol egy-egy oly község, a hol a ránczos szárú csizma viselete általános, körül van véve oly községektől, a hol már régóta közönséges csizmát viselnek, a nélkül, hogy az előbb említett községekben attól eltérnének. És így van ez valamennyi járásban egyaránt. Az átmenet legtöbbnyire azzal történik, hogy ily községből néhányan beszármaznak. Ha tehetősebbek és mégis közönséges csizmát viselnek, mely csunyább, de olcsóbb és tartósabb, akkor előbb az idősebbek kezdenek lassanként áttérni a közönséges csizma viseletére és így terjed az nagyon lassan bár, mert a fiatalabbja még megveti a borjúszerű csizmát, míg azután végre ők is lassanként beletörődnek. Városok, vagy nagyobb középpontok közelében, a hol sok a kaputos, még a cipő is eléggé el van terjedve, de az már csak czúgos lehet, fűzőset nem venne fel senki a viláért sem, mert az csak a leánynak való.

Az asszonyok és leányok ruházatának alapszíne a legtöbb helyen sötét, de ebben azután elég változatosságot találunk. Uralkodó szín mégis a kék, azután következik a barna, a bordóvörös, a fekete, sötétszürke, sötétzöld, melyek azonban már Nyúlfalu, Zámoly, Ásvány, Ráró, Hédervár, Rábapatona, Enese és Kispécz vidékén mindinkább világosabb színekké és élénkebb, rikítóbb szövetékké válnak, de azért az öregebbje itt is előnyt ad a sötét színeknek.

A pusztai járásban a könnyű női kabátnak többféle elnevezésével találkozunk. Ilyenek a *riczi*, *röpülő*, *tüledálló*, a paletotnak az eltorzítása: a *baledó* vagy *bálidó* és Győrszentmárton vidékén a *panczka* is. A szűkebb kabát neve e járásban *testhezálló* és a német *rékli*. A testhez álló mellényé *pruczli* vagy *pruczlik*, *lajbi* vagy *vizitke*. Sok helyen már a *blúz* elnevezés és viselet is hódít. Ravaszd vidékén a szoknya: *höppönke* és *tolya* is.

A tósziget-csilizközi járásban, Ásvány és Ráró vidékén, a kabátka: *majkó*; Hédervár és Ikrény vidékén a felső vagy felöltő kabátot nevezik *majkónak*, Kóny vidékén pedig *bajkónak*. A *riczi* és a *balidó* elnevezések ebben a járásban is használatosak, de az *otthonka* is. Rábapatoná és Dunaszeg vidékén a kabátkának *keferáner* neve is van. Vámos és a két Bajcs vidékén az ingnek *pintó* vagy *pintel* a neve.

A sokoróaljai járásban a kabátot *bejkónak* nevezik, és Kispéczzen ebben a járásban is találkozunk a keferáner elnevezéssel. A többi, már említett elnevezések jó része itt is használatos, de a kabátra a német rékli elnevezés van legjobban elterjedve. A blúz e járásban is majdnem általánossá válik.

A drágább szöveteket, a selymet, bársonyt és mint ők nevezik, az *atlaczt*, általában szeretik és a tehetősebb falvakban alkalmazzák is. Némely helyen csak díszítésnek használják a ruhára, de sok helyen a jobb módúak selyemben, bársonyban járnak. A selyemfejkendő viselése a legtöbb helyen általános, a selyem derékkendőé már kevésbé, de azért ez is eléggé el van terjedve. Csipkedísz nem igen alkalmaznak és inkább csak szegélynek használják.

Az asszonyok és leányok lábbelije, a mily változatos, ép oly közönséges. A vármegye legnagyobb részében összevissza hordanak közönséges és ránczos szárú csizmát, ezeket azonban jobbra csak az asszonyok; a leányok leginkább a közönséges, módos fűzős, czúgos, sőt akárhány helyen már a sárga czipőt is viselik. Nagyécsfalu vidékén a fűzős czipőt csokorral, vagy mint ők mondják: *bokorral* díszítik. Tápszentmiklós vidékén bársonybetétes fűzős czipőt, Mezőörs vidékén pedig, egybek között, egész bársonyczipőt is viselnek. Gyirmót vidékén a kivarrottas czipő is eléggé el van terjedve, Rábapatoná vidékén pedig gyakoriak a czifra pántlikás czipők is.

Az ékszervelet majdnem általános a vármegyében és csak a kevésbé tehető községekben ritkább. A leginkább elterjedt ékszerek az aranyfülbevalók és a gyűrűk, ritkábbak a melltűk és a nyakdíszek. Aranyékszert többet látni, mint ezüstöt és a legkevesebb a hamis ékszer.

Keresztelési szokások.

A győrmegyei nép *alkalmi és ünnepi szokásai* között a házasság foglalja el a legelőkelőbb helyet. A *keresztelési szokások* egyszerűbbek és alig különböznek más magyar vidékek szokásaitól. A *komatál* általános és a gyermek keresztanyja nyolcz napon át hordja az ételt a betegágyas asszonynak, a kit ellát minden jóval. A gyermek születése után a családbeliek és rokonok rendszerint tanácskozásra gyűlnek össze, hogy a kiseded neve fölött határozzanak. Az is megtörténik néha, hogy nem tudván megegyezni, sorsot húznak. Hét nap múlva történik a keresztelés, melyet mindenütt lakoma (paszita) követ. Poharazás közben folyton a gyermek és a szülék egészségére isznak és a vénebbek jövendőlgatnek és jósolgatnak, hogy milyen lesz az újszülött jövendője és mi válik belőle.

Lakodalmi szokások.

A *lakodalmi szokások* már komplikáltabbak és a jó, lelkiismeretes vőfélynek és násznagynak nemesak nagy gondot, de sok fáradságot is okoznak. Eljegyzés után, a mikor a lakodalom napja már ki van tűzve, a *vőfélyekre* vár a legfontosabb szerep. Átveszik a meghívandó vendégek névsorát, azután ünnepiesen kiöltözködnek és úgy látogatják sorra a meghívandókat. Ünnepi posztóruhájokat pörge, vagy mint ők nevezik: *csárdás-kalap* egészíti ki, mely mellé keskeny szalagokkal átkötött, hosszú rozmaring van tűzve. Bal mellüket lelógó, széles piros szalaggal átkötött csokor díszíti, kezükben hosszú bot, szintén színes szalaggal és néhol a bot végére kötött virágcsokkal. Mikor az egyik vőfély az ékes szavakban vagy rigmusokban bővelkedő meghívót elmondotta, a meghívottak megbecsülik a vőfélyeket azzal, hogy leültetik és borral, étellel kínálják őket. Ha sok a meghívandó, ember legyen a talpán, a ki ezt napestig győzi. Távozás előtt a másik vőfély is elmondja már rövidebb mondókáját. Távozásuk után énekszóval mennek végig a falun, a többi meghívandóhoz. Azelőtt ilyenkor pisztolylyal is lövöldöztek, de ezt már a legtöbb helyen betiltották. Sok helyen a vőfély a lakodalom napján, vagy közvetlen a lakodalom előtt való napon újra sorra látogatja a meghívandókat; de ez nem általános szokás.

Az *esküvő napján* a meghívottak közül a menyasszony vendégei a menyasszony, a vőlegény vendégei pedig a vőlegény házában gyűlnek egybe, mulatozással és tréfálgatással töltve ki az időt addig, a mikor az esküvőre kell indulniok. Ekkor azután szép sorban felállanak; legelől megy az egyik vőfély az egyik nyoszolyó leánynyal, utána a másik vőfély a menyasszonynyal, ezt

követi a vőlegény a másik nyoszolyó leánynyal, őket a násznagyok követik, a nyoszolyó asszonyokkal, azután jönnek a vendégek párosan, kiki a magaválasztotta párjával és végül a muzsikások, a kik természetesen vígan húzzák a talp alá valót, az előttük járó legények pedig menetközben, boros üveggel a kezökben, járják a tánczot és így kísérik végig a menetet utczahosszat, a hol a sok kíváncsi néző kalácsosal, ú. n. *kulcsos kalinkóval* dobálja őket. Igy érnek az anyakönyvi hivatalhoz, s onnan a templomba mennek. Esküvő után a násznagyok a szükséges hivatalos bejegyzés czéljából a pap házához mennek, kinek kalácsot és bort visznek. Ez alatt a násznép a templom előtti téren körbe áll és tánczol. Visszafelé is az előbbi sorrendben mennek, csak azzal a különbséggel, hogy most már nem a vőfély, hanem a vőlegény vezeti a menyasszonyt. Estélig a vendégek a menyasszonyos háznál mulatnak, ez alatt pedig a vőlegény házánál folyik a nagy készülődés a lakzira. A vőlegény vendégei mind igyekeznek segíteni, a hol és a miben csak lehet, mert nagy tisztességnak tartják, ha a lakodalmas háznál segédkezhetnek. Az asszonyok ezalatt sütnek, főznek, rendezkednek és gondoskodnak minden jóról; de a borról gondoskodni és azt palaczkokba húzni a férfiak dolga.

Végre leszáll az est és a menyasszonyért kell menni. A menyasszonyi háztól időközben elszökdösött fiatalság, a násznép egy részével, víg zeneszó mellett megjelenik a menyasszony házánál. A vőfély ott peczkesen megáll az ajtóban, és mondókáját elmondva, követeli a menyasszonyt. Ilyenkor azután sok helye van a tréfának. Felöltöztetnek valakit maskarának, de úgy, hogy mennél csúnyább legyen, leginkább vén banya képére, és azt küldik ki a vőfélynak. A vőfély természetesen visszakergeti, és ilyenkor néhol verset is mond. Azután kinyújtanak az ajtón meszelőt vagy seprőt, a mit a vőfély szintén nem fogad el menyasszonyként; végre megkönyörülnek rajtuk és kiadják az igazi menyasszonyt. Következik a *menyasszonybúcsuztatás*, mely hosszúra nyúló ékes rigmusokban szokott megindító kifejezést nyerni. Végre megindul a menet a vőlegény házához, de a menyasszony vendégei maradnak és a menyasszony házánál mulatnak tovább. Ezt nevezik *síratónak*; ilyenkor kezdik a visszamaradtak sajnálni a távozott menyasszonyt, annak háza népét és minden ott-hagyott jószágát. Ez alatt a menet a menyasszonynyal a vőlegény házához ér, a hol a vőfély, ékes versek kíséretében, úgy mutatja be a menyasszonyt a vőlegénynek, mint ha még sohasem látta volna. Most azután az asztalokhoz ülnek és megkezdődik a lakzi. A vőfélyre ilyenkor fontos feladat vár. Minden fogásnál más-más verset mond és ha borral kínálják, versben köszöni meg. Vacsora után a *kásapénzt* szedik a szakácsné számára, a ki a kezét a kása keverésénél állítólag megegette. Be is van alaposan kötözve, vagy mint mondják: *bugyolálva*, és merőkanalat hordva körül a vendégek között az aprópénz számára, szinte nyög a tettetett fájdalomtól, miközben a vőfély ugyancsak rigmusokba szedett kéregetővel biztatja a vendégeket az adakozásra. Azután a cigányok számára szednek pénzt és végre az új házaspárnak *bölcső-kötőre*.

Mikor mindezek szép rendben, de nagy vigasság és nevetés között lefolytak, a vőfély hetykén a násznagyok elé lép és kikéri a menyasszonyt, hogy fáradozásai jutalmául vele a *menyasszonytánczot* elsőnek eljárhassa. A vőfélyt a többi vendég követi, de a ki a menyasszonynyal tánczol, az a cigányok elé kitett tányérba pénzt köteles dobni. Hogy ezt a kis »pízt« vagy »füzetsíget« mindenki szívesen »leszúrja«, az magától értetődik. A menyasszonytáncz után az egész násznép tánczra perdül és járják a csárdást, kivilágos kivirradtig. A csárdás a fő, de azért járnak más egyéb »nómet tánczokat« is.

A lakodalom általában egy nap, egy éjjel tart; de van eset arra is, hogy két, sőt három napig is elmulatnak. A vőfély- és egyéb mondókákat legtöbbször ismert vőfélykönyvekből veszik, de találunk azért itt-ott eredetiekre is.

A *vendég-hívogatók* közül a következő kettő van a vármegyében leginkább elterjedve:

»Szerencsés jó rögeet kívánok keemeteknek, kicsinytül fogva, egész a nagyig! Megkövetem először is az atyaistent, a ki minket teremtett, másocczor a fű Istent, a ki minket megvátott, harmacozor a Szentlélek Űristent, a ki minket megszentűt, negyeczor e tisztességes háznak a zurát, meg a zasszonyát. ha megengednik nekünk azt a gráciát, hogy vőfíny-párommal e tisztességes szoba közepin megáhatnánk, a vőfíny-páczáinknak aasó vígit a földre bocsáthatnánk, a fősó vígire pedig a kalapunkat akaszthatnánk, ezzee fáradt testünkön könnyebbithetnink, ha meg lenne engedve. Mi ugyan elküldött követek

vagyunk, mint valaha Noé a vízözön megállásakor a bárkábul kiboesátott egy galambot, a melik egy zód ágat hozott jelensígül; így hoztunk mink is jelensígül zód ágat kigyel-meteknek, a mi vőlegíny urunktul, és annak eejegyzett mátkájátul. N. N. átalunk invi-tátatja magukat ekkis menyegzői mulaccságra, eppár darab czipóra, eppár darab pece-snyére, eppár pohár borra, annak jóízűen való ekötísire, de még országunknak bevett szokása szerint, zengő muzsikát is fognak kigyeeemeteknek szógányi, ha Isten íletünket hosszabbítta, halálunkat echalassa, akarattjukat egyekszem visszaszógáni, evvel a szómóndásunkkal: Dícsírtessík a zúr Jézus Krisztus!«

Egy másik rigmosos hívogató ez:

»Uj hír a falluban, farsangot íreznek, — Házasadni minden legínyek kízűnek. — A szűzek is írhez menni igyekeznek, — Hogy párosíletben úk ríszesűjenek. — Vőlegí-nyünk színtén má megházasadott, — Egy szípsígés szűzzel összepárosodott; — Minket hamarosan vőfínynek meghívott, — Parancsolatokat íjjen módon adott: — Hívjunk vendígeket gyívó esütörtökre, — Nem ebídre, hanem vacsora időre; — Egy-egy pohár borra, egy-egy táncz kedvire, — Jó szakácsasszonyunk frís ételire. — Hogy tehát ezekben ríszesűhessenek, — Általam kíretnek, hogy megjelenjenek, — Menyegzői házhöz rendbo főgyűjjenek, — Addig is Istentül áldottak legvények.«

A másodszeri meghívó, a hol ez szokásban van, már rövidebb és ritka esetben verses.

Kispécz vidékén, az esküvőre való indulás előtt, így kezdi meg a vőfély a búcsúztatót:

»Tisztótt nászníp! hajjunk eppár búcsuszót. mielőtt elindúnánk. A mi meny-asszonyunk így szóna, ha szívézelmitül szavakhoz gyutna. Látom a bús arczárú, a mit az elmíje gondol, hát eemodom magam.

Örömmee virradt fő, rám ez a szíp reggee, — Örömmee üdvözlöm bánatos szüvemmee. — De mostan keblemet nagy bánat fogta ee, — Mer a házasa ílet uttyára lípek fő. — Hosszú az én utam, a merre indulok, — azér oh Istenem, tehozzád fordulok, — Túled buzgó szívuee kegyelmet esdeklek, — Mer áldást, meg segílt, csak túled nyerhetek. — Kírelek, hogy ee ne hagyj e nehíz sorsomban, — Szent fiaddal együtt ájj mellettem nyomban, — Mer ma változik meg íletemnek sorsa, — Vagy hóttig örömmre, vagy örökös búra. — Azér oh Istenem, ne hagyj el, lígy velem, — Bocásásd meg ellened eekövetett vítkem. — Add, hogy boldog legyen az én páros íltem, — Ides Jézus, kírelek, maraggy hóttig vélem. — Most hozzátok szólok, ídes jó szüleim, — És kik velem vagytok, rokonom, testvírím, — Kísírgyetek tik is az Isten házába, — Kérgyíték az Istent írtem imádkozva, — Hogy aggya áldását szent házasa-gómra. — Indujjunk el a szent háromság nevíben, — E nehíz utunkon vezírej Istenem!«

Mikor az esküvőről visszatértek, a vőfély a következő verset mondja:

»Szerencsís jó napot aggyon a zúr Isten! — Szerencsísén jártunk nagy dógunk végiben. — Legyen a zúr Isten vezírünk mindenben, — A mi még hátra van, írjük vígit szípen. — Vájjik a zúj párnak szent eskütítele, — Lölkiünknek testüknek jávára, údvíre. — A zisten áldása szájjon le fejükre, — Valamint a züket nemzó jó szíülékre.«

Mikor a menyasszonyt a vőlegény házához kísérik, a következő vers dukál:

»Hajjunk szót uraim! szűnnyék a muzsika! — Útött már a zóra, indujjunk a zútra. — Nap is eehaladott, nem tér ú má vissza, — Maj utolír bennünk a sötít íeczaka. — Hála a zistennek, ezelunkat elírűk, — Idáig utunknak felít föl is mírűk. — Ez írdeses házat kívált ma tisztójjuk, — A miben hibáztunk, arrul megkövettük. — Szeretettel kírem, ezen háznak urát, — Mimenyasszonyunknak főneveló attyát, — Hogy aggya közibénk az ú kedves lányát, — Maj azután mondunk boldog jó íeczakát. — De még azonföül, kírem kigyelmekeket, — Bocásásanak velünk eppár szcmílyeket, — Kik a hú szállásra minket eekísérnek, — Hogy ha nem sajnájják eppár lípísüket.«

Mikor a vőlegényes házhöz érnek, a vőfély így köszönt be:

»Szerencsís jó estét násznagy uraméknak, — Végire jutottunk ím hosszú utunknak, — Alázattal kírem a jelen valókat, — Hogy ha meghaagatnák jelen szavai-mat. — A mi kis seregünk, a mi ottkún vagyon, — A hosszú út alatt eefáradt ám nagyon. — Fogaggyák be úket vídám hajlékukba, — Rízeltessék úket szíp mulatságukba.«

Mikor azután a menyasszonyt bevezeti, ezeket mondja:

»Nagy fáradozásunk nem esett híába, — Mer egy drága kíneset hoztunk e hajlíkba. — Itt van a menyasszony, köztünk megírkezett, — Tessík násznagy uram, foggyon vele kezet.«

Kóny vidékén, a vacsora előtt, a következő érdekes beköszöntés dívik:

»Uram, uram, násznagy uram, kedves ídes bátyám uram! Kigyelmedhöz evvagy két szóm vóna, hogy ha meghaagatná. Eesóben nem más, hanem csak az, hogy dícsír-tessík a zúr Jézus Krisztusnak szent neve. E háznak vagyon ura, a ház urának násznagya, násznagyának vőlegínye, vőlegínynek menyasszonya. Áldom, meg magasztalom a zú szent-sígés szent neví, hogy e mai napot meghatta írűnk, meg jobbrízint már ee is tótténünk. Kívánom a zúr Istentül, hogy a következő íeczakának idejít szíp bíkívee, egíssígvee, meg jó szerencsevee tóthessík kigyelmekeket, ummint ífjak, nemesek, szerencsevárándó szíp

szúzek, meg magam is. Ide Haagassatok, ne szomorkoggyatok, mer tülem tanúhattok. Így vetem fő a beszídemet: Krisztus urunk születése után, az ezernyőezsász nyőezvanadik esztendőben, még ez esztendő október negyedik naptyán, vőlegíny uram főszólított engem ekkis fáraeságra, vagy vőfínyi kötelessigre. Mondok: szógálok is neki tehecesigem szerint. Eejegyezte magának szerelmeses páru, ugyan Kőnyban lakozó hajadon lányt, az Ágnest, esőben jegyesül, másőczor gyűrűsül, harmaezor hűtvösül. E maji szent napon vagyon tehát az ő öröme naptya. Látván látom má, hogy a kigyelmetek háza föl vagyon ékesétve asztalokkaa, abroszokkaa, tányérokkaa, kalanakkaa, ígő gyertyákkaa, asztaa mellett álló székekke, böesületes, hivatalos vendígekke, ummint szekfűszínü menyeeskékke, violaszínü lányokkaa, rózsaszínü legényekke, bársonyszínü öregekke. De látván látom azt is, hogy a kigyelmetek asztalát a zúr Isten megádotta kenyírre meg borra; de a kenyír meg a bor mellé más ítel is kívántatik. De van ám az én hatalmamban ojjan álló föld, hogy én kigyelmeteket más ítelekkel is meg tudnám ölégíteni, hogy ha jó nívén fogják venni, mer ha nem veszik jó nívén, akkor inkább mind eepusztiton azokat. De mivel előtte má harnadnappal szállítatván szállítottam kigyelmeteket egy tisztessiges ebídre, de az üdőnek rövidsége mián, az ebíd vaesorává vált, és mer látván látom a nípnek megszaporodását és letelepedését, gondúkodván gondúkottam, hogy hun találok ennek a nípnek ölögendő ítel, meg italt? Eszembe gyütt ennagay gazdag város, a mejjik tejjel mizzel foló Kánán. Eementem oda, annak legfőbb vendígfogadójába, ott kiszíttetem kigyelmeteknek sok drága jó ítel meg italt. De aztán ugondútam, hommég essem ölíg. Eementem hát a Balatont meghalásztatni és mingyá mellette a vadaesont megvádasztatni. Fogtunk is egy híres nevü halat meg vadat. De gondúkódva gondúkottam, hun találok én ojjan szakácsmestert, a ki az én halamnak meg vadamnak a tetemüt megkiszítené? Hallottam hírit Pestnek, meg a nagy híri Bées városának. Oda mentem szakácsmestert foganni. Talátam is a királi várba, fő is fogadtam, fölütettem egy híres, nevezetes forgóeszára, kinek a neve taliga, azután haza hoztam. De hiányzott ám még a fűszerszám. Gondúkodván gondúkottam, hogy hun találok én ijjen fűszerszámokat? Hallottam a hírit Pest, nek meg Budának, meg a Budavárban megdöglött kalnárnak, rígen összedüledezett kalibájának, a hun fűszerszámot jó ócsón kinának. Eeküdtem hát a híres kenyélfutómat a ki nagy siecesíggé nigy nap fut enmírfődet. Ez a kenyélfutó kis alacson, nagy magas, száraz pófit ember vót. Ez hozta ee a fűszerszámokat, ezekke kiszíttetem kigyelmeteknek a sokféle fájntos iteet, ummint: nyulnyomat, esukatalpát, gémháját, szunyogvaját, ökörikrát, üres koesizürgíst, kemenezenyögíst, meg disznórőfögíst. Evvee a két tál ítellee most maj szógálok, ha teeczik; ha nem teeczik, van a falun kívül egy roppant város, kinek neve gunyhó; abba lakik nyári Mihály új pógár, a ki terétett asztallaa várgya. Jó tuggyak kigyelmetek, hogy én nem vagyok írástudó, sem az én fejem nem kalendárista, sem a zeszemnek nines záváros peléje, hát csak ugy mondtam ee mindent, a hogy tudtam. Csekil verseimet nem írta krétátó, sem pedig pojátó, hanem csak esszegíny, szürös szántó.«

A levesbeköszöntő a következő:

»Uram, uram, násznagy uram, kigyelmedhez eppár szóm vóna. Má kitálútam a levesemet, a kezemben tartom a zsongíket, má ígetik is a körmömet. Engeggyenek hát helet, mer ha nem engennek, akkor a zén seregemmee Szöröskolomposra fordulok, a hol szívesen befognak. Vannak ott bársonyszínü szíp öregek, rózsaszínü szíp legények, rubinszínü szíp leányok, gyimántsínü szíp asszonyok. Ha ott se fogannának be, onnad megyek a jásságra, tudok ott egy elehűt, hosszú agyaru, nagy pófájú, sonyat-gyomru, vánkos-hasu, zsompor hátuju, széltül má eldüledzett nasszáju horvátságot, a ki a hozzá készült kalányáva, férőfős agyaráva főfajja. Ha az fő nem fajja, oda adom a pad alatt a gyerekeknek.«

Borkínálásnál a vőfélykönyvekből ismert köszöntőket használják, de a pecsenyehordáskor a következő elmés köszöntőt mondják:

»Mikor még a világon se vótam, aszongya a zapám, credj ganót hordani! Megfogadtam a szót, de viletlenségbüil másnak a főgyire hordtam. Mit vót mit tenni, a zapám megfogta a földnek a főso vígit, én meg a zaasót, asztán a szomszíd főgyirü a magunkéra fordítottuk a ganét. Termett is annyi buza, hogy egy egisz míces-eseréppeo vót. Belegrottam a mísesbe, kiattam belüle 66 zsák buzát, azután kiszalattam a zueezára, porbu esinátam hat ökröt, szekeret, főraktam a zökröket, befogtam a zsákokat, eementem a malomba, a molnár otlhun vót, de a malom eprésnyi vót. Mondok: megkeresem a malmot. Fölütem a lovamra, asztán eenyargaatam. A lovamnak mező ölíg vót, de rajta egy fűszál sem vót. Kaptam a nyergemet, kipányváztam; a lovamat meg a fejem alá tettem; a nyergem jólakott, asztán megint felütem, eenyargaatam, de térgyig jártam a kúszklába. Csakhogy a lovamnak a patkója aezel vót, a farka kender vót, a lába kőró vót, a feje szóma vót, a dereka viasz vót. Aezelpatkó tüzet adott, kenderfarka meggyulladott, kőrólába elígett, szóma-feje lobbót vetett, viasz-dereka elővadtt én meg gyalogos maradtam. Tovább nyargaatam hát, míg egy kerek erdőre akadtam, ott hallom, a mint a sült seregélfiaak az oduban esieseregnek. Köleskásábu font kötőfikke a vízhez kötöm a lovamat, oszt főmászok a fára, benyülok az aduba; de benszorút a kezem. Eszembe gyütt, hogy a züregapámnak van egy szürbüil szabott vászonszekerezéje, a ki a kuszkóban hatot kölkezett. Haza futottam, eevittem a hetediket, kívágtam a kezemet az adubul, kiszédtem a süt seregélfiaakat, mind az ingem aljába raktam; de mikor hazafelé hoztam vóna, eeszakadt a madzagom, a seregélfiaak eeszabadúttak, émmeg belepottyantam a kőnyi nagy tóba, a hunnan annyi halat szoritottam ki, hogy 99 vasas tár-szekír se tudta vóna eevinni, de egy meszteleny ezigánygyerek a nadrágzsebibe eevitta. Onnad eementem a kerbe, ott ettem diót, törttem mogyorót, meglátott a vak kertisz,

főkapott egy fekete répát, oszt ummedobta a fejemet eppiros ómávaa, hocesak ugy kondút bele a zódalam. Onnad gyüttem ide, ebbe a várasba, a hun a czigánygyerekek hasig jártak a fekete lébe. A zegyik bele akart dögleni; ki akartam húzni, meglátott a szakács, ummeddobott a főzőkalánnyava, hogy a pecsenyevágó kés víge elül gyütt ki rajtam. En oszt kihuztam a vellát, belevágtam a pecsenyébe, ha nem hiszi násznagyuram, hát itt van a jelensége.»

A többi ételek felhordásakor szokásos verses mondókákat az ismert vőfélykönyvekből veszik. Felemlítendő azonban még a borral való kínálgatásnál szokásos mondóka Kóny vidékén:

»Tudom násznagy uram, hommaj kinevetne ha itt a vőfíny is, jó leriszegedne. Már pedig fiatal lítőmre szígyelním, hogy ha ott elesním, a hun nem is vílním. Pest mellett van város, annak neve Buda, mellette van nagy víz, kinek neve Duna. Van abba egy nagy hal, annak neve haresa, kedves násznagyuram a zisten megtaresa.»

Az utolsó borköszöntő azután ilyenképen hangzik:

»Három fehér szőlőtőke, három fekete. Dicsírtessék a zúr Jézus Krisztus szent neve. Boldogságos szűz anyánk, legyen a mi pátronánk, Uram Jézus segíj meg, ezt a kis bort igyuk meg.»

Ünnepi szokások.

Ünnepi szokásaik általánosak. Megtartják a karácsonyi köszöntéseket, a három királyok járását, a pünkösdi királynéjárást, némely helyen Balázs és Miklós napját is, stb. Még a legjellemzőbben a pünkösdi királynéjárást tartják meg, a mely abból áll, hogy pünkösöd délutánján 10—15 kisebb-nagyobb leánygyermek a lefátyolozott és megkoszorúzott pünkösdi kis királynét, czifra kendőből készített zászlóval, házról-lázra vezet, a hol a szokásos pünkösdi szent éneket elénekelve, a végén a kis királynét háromszor magasra felemeli, azzal a kivánsággal, hogy »ekkorá legyen a keetek kendere«. Néhol, a hol természetbeli ajándékokat osztogatnak, fiú kíséri a leánykákat kosárral, melyben a kapott ajándékokat összegyűjti. A legtöbb helyen azonban pénzbeli ajándékokat osztogatnak. Az így összegyűlt ajándékokból a »királyné szállásán« mulatságot rendeznek, mely legtöbbször harmónikaszó mellett tánczczal van egybekötve és a melyen már az idősebbek is részt vesznek.

Dunaszentpál vidékén az a furesa szokás járja, hogy mikor búcsu vagy táncmulatság van, a leány mindaddig nem mehet a tánczba, a míg a legény a leányos házhoz egy üveg bort nem küld.

A nagyobb áldomásokkal járó halotti torok mind ritkábbak és legtöbb helyen csak a legszűkebb körre szorítkoznak. A fonóka és kukoriczafosztás szintén mindinkább veszít jellegéből, sőt az első sok helyen be is van tiltva.

Babonák.

A győrmegyei magyarok babonái is általánosak és közismertek. Álljon itt mégis néhány olyan, a mely kevésbé általános:

Ság környékén azt hiszik, hogy ha a veszett ebet agyonverik és elégetik, akkor a tőle megmárt ebek nem vesznek meg.

Táp vidékén azt tartják, hogy Lucza napján varni nem szabad, mert különben a tyúk a következő évben nem tojnak.

Újholdas pénteken nem szabad kenyeret sütni, mert akkor a láng kijön a kemenczéből és a konyhában kóvályog.

Ha nagypénteken az eső esik, akkor egész éven át szomjas lesz a föld.

Újholdkor nem szabad a trágyát kivinni a földre, mert különben sok féreg terem benne.

Kisbaráthegy táján azt hiszik, hogy a ki csúzban vagy köszvényben szenved, azt valami vénasszony átkozta meg.

Győrszentmárton vidékén azt hiszik, hogy a milyen idő van Lucza napjától karácsony napjáig, olyan idő lesz a jövő év 12 havában.

Nyalkán azt hiszik, hogy Kisasszony napján a nap nem úgy kél fel mint máskor.

Közmondások.

Helyi vonatkozású közmondásokban szintén nagyon szegény a vármegye. Gyömörön hallottuk az egyiket. Ott azt mondják, hogy »Mehúzta magát, mint Gyömörő mellett a guta«. T. i. Gyömörő mellett folyik a Guta nevű ér.

Újfalun, ha valakit túlságosan megtisztelnek, azt tartják, hogy »Megbecsülik, mint az újfalusiak a bikát«. Ennek az a magyarázata, hogy mikor a község egyízben messzebb vidéken bikát vett és hazafelé hajtották, a bika körmei, a kemény országúton való járástól, kitöredeztek. Nehogy otthon szemrehányással illethessék őket, a hajtók kocsit fogadtak és azon szállították haza a bikát.

Ásványi aranyászok.

Ásványi uteza.

Magyar parasztház és nép. Dunaszeg.

Ásványi parasztház.

Ugyanott, ha valaki valamit félreért és azt hiszi, hogy jól megértette, arra azt mondják, hogy »Tisztába van vele, mint Tompos János a Leszlauerrel«. Ez a Tompos ugyanis adósa volt a Leszlauer nevű korcsmárosnak. Mikor egyszer azzal sürgette, hogy »no, Tompos bácsi, mikor leszünk má tisztába?« — azt a feleletet kapta, hogy »Nem látja, hogy tisztába vagyok?« A mennyiben t. i. vasárnap lévén, tisztába volt öltözve.

Az újfalusihoz hasonló bikahistória Zámolyon is megtörtént, csakhogy olyképen, hogy mikor a bikát szállították a kocsin, megkötözve lefektették és hogy ne mozdulhasson, mindnyájan reája ültek. Mire aztán haza értek, a bika kiadta a páráját. Azóta mondják, ha valaki valamire rosszul vigyázott, hogy »Úgy vigyázott rá, mint a zámolyiak a bikára«.

Gúnynevet se sokat találunk Győr vármegyében.

Az ikrényiek az egyik kovácsnak az »Okorüti« nevet adták, mert kevés dolga lévén, csak ritkán hallják vasat ütni.

Tápon »Csecse« gúnyneven illetik azt, a ki hetykén, peczkesen jár. Ugyanott »Bogyesz« néven illetik a kényeztetett gyereket.

Újmalomsokon azt mondják, hogy »gyün az erőszak«. Ez alatt egy tolakodó gyalogházalót értenek. Ha azt mondják, hogy »gyün a ffris«, az alatt rendszerint a korán érkező ószerest értik. Ha pedig azt mondják, hogy »itt van a hanyag«, az alatt a későn érkező ószerest értik.

Nyulfalun az aluszékony embert rendszerint »égi madár« gúnynévvel illetik, mert egyszer valaki a templomban elaludt és azt álmodta, hogy karácsony van és ő »Már az égi madarak« kezdetű karácsonyi verset énekl. A mikor felébredt, templomban látva magát; azt hitte, hogy nem álmodott és tovább énekelte az »égi madarak« verset.

Ugyanott egy családot »Szatyor« névvel illettek, mert egyik ősüket, csecsemő korában, szatyorban találták. Gúnynevek.

Patason az egyik gyengébb és szegényebb korcsmárosat »Szúnyog«-nak, a másik módosabbikat pedig »Bögöly«-nek nevezik.

Csikvándon a cigánymuzikusokat Likapali, Rakber és Böndő nevekkel illetik. Hasonló gúnynevek Koroncón a Bébicz, Szurkos, Csankó, Csicsa, Porontyi és Gédó.

A vármegyei tájszólás teljesen azonos a dunántúli tájszólással. Habár a lakodalmi mondókák is már az itteni tájszólás szerint vannak közölve, hadd álljon itt még mutatónak a következő párbeszéd: Tájszólás.

»A.: Aggyon Isten, jó napot komám uram! Hál Istennek most csak jó üdő van? — B.: Fogaggy Isten komám! Most van, de a múlt napokba fene feránya üdő vót! Annyit esett, hogy sok. — A.: Hát hová igyekszik komám ijjen septist? — B.: Megyek a kasznár ürho ekkis rítet kírní, mer hát tuggya komám, ekkis marhám van, oszt kevés ; nem tok annyit takarítanyi, hogy ölig legyen a tére ; ha anna ekkis rítet, azon akarnék takarítanyi ekkis színát. — B.: No no! — B.: Mer tuggya, sajnánám eebitan-gúnyi valamellik kis marhámát, mer azt tettem fő, hokkis marha nevel. — T.: Biz a úgy van! De én nem mennék a kasznárhó, mér mer ott igen borsos a rít. Mit gondú, még tizedikibe is aggya, annyit takarít a zember rajta, hommég a betevő falattyát sem szógája meg. — B.: Lám lám! — T.: Ikkáb megvágom a szómát seczkának, veszek ekkis vörös lisztet, osztég ráteszem, úgy etetem a marhávaa, minhogy én könnyöröggyek valakinek, mer hát azér akkis rítér mindéig adós a zember ; immeg akkor köszönök, ha nekem tecezük ; ebbura fakó! — B.: No ne ijesszen ee komám, mer nekem széna kő. — A.: Aggya ee a zegyik borgyuját, a zárán vegyik szénát, oszt levan. — B.: Mond ám valamit komám! En ezt nem gondútam, pedig hát gondúhattam vóna. — A.: Má ekkis eső is kék a tavasziaakra. — B.: De kék ám! — A.: No de eszibém jutott, hogy az egyletbótba kő mennem. Kírtek tülem ekkis ómát, meg korompélt. Annik is, de aszongyák, hogy a pinczébe kő levinni, én meg máá öregsígemre gerádicson nem mászkálok. Isten vele komám! — B.: Megálgya!«

Tisztán helyi vonatkozású népdalt alig hallani. A mi annak látszik, az nem más, mint más vidékeken is dívó népdaloknak helyi alkalmazása. Ilyennek tetszik a sági nóta is, mely így szól:

»Sági hegybe sűrű pince, — Ritkának van jó teteje. — De bor azért jó van benne, — Gyere babám igyunk benne.«

MEZŐGAZDASÁG ÉS ÁLLATTENYÉSZTÉS.

Ha a vármegye közelmúltjába és jövőjébe futólagos pillantást vetünk, két jellemző tünetet fedezünk fel, a melyek a vármegye mezőgazdasági termelésének individualitását kidomborítani vannak hivatva. Az egyik, hogy a vármegye az egyoldalú szemtermelésnek a birtokok talajértékét oly veszedelmesen támadó rendszeréből, bár az a végleges elfajulásig itt sohasem jutott, aránylag rövid idő alatt ki tudott emelkedni és a modern belterjes gazdasági irányzat mindenütt, de különösen a kiscgazdák körében, széles utat tört magának, a melyen bizvást remélhető, hogy a vármegye eljut a gazdasági megerősödés óhajtott céljához. A másik jellemző vonás a birtokalakulás jövőjének problémájával van összefüggésben. E tekintetben azt látjuk, hogy a birtoktesteknek egy kézben való összehalmozódása, mely több dunántúli vármegyében a nagybirtok túltengéséhez vezetett, leginkább a középbirtok rovására és a kisbirtok terjeszkedésének akadályául, itt sohasem hintette el az egészségtelen gazdasági viszonyokat teremtő fertőző anyagot, hanem megmaradt egy olyan juste milieu állapotában, melyből a jövő gazdasági élet folyamata, bármikor könnyen megindulhat, a viszonyokhoz képest legtermészetszerűbb kialakulásának útjára.

Az egyik vonásban az intelligenciának, az alkalmazkodni tudásnak nem csekély mértékét látjuk, a másokban az előbbinek érvényesülésére megadott kedvező létfeltételeket.

Ily körülmények között sikerrel közelíti meg napjainkban, sikerrel érheti el teljesen a jövőben mezőgazdaságunk a viszonyok által megadott célját, mely nem egyéb, mint az ország nyugati vármegyéiben messze előrehaladott kultúrában méltó helyet foglalni el, szorgalommal és szerencsével e környező kultúra egyes ágaiban szomszédainkat felül is múlni idővel.

Talaj-
viszonyok.

A vármegye földrajzi fekvése egyaránt érezte mezőgazdaságával a jó sors áldásait és a balsors csapásait. Éjszaki és éjszaknyugati részén, kiszolgáltatva a Nagy- és Kis-Duna árvizeinek, a csilizközi mély fekvésű lapályokon felfakadó talajnedvességnek, az ártalmas ködöknek, sokszor meghiusult az a jó termés kilátás, mely a vármegye e legjava, mélyrétegű, humozus földjeitől különben joggal elvárható lett volna. A vármegyének pusztai és sokorói járásai, sem az időjárás szeszélyeit, sem a vízrajzi viszonyoknak, a tósziget-csilizközi járásban hátrányos alakulását nem panaszolhatják fel. Nincsenek kitéve az időjárás szélsőségei következtében előálló nagy termésingadozásoknak, sem az árvíz romboló hatásainak. De azzal a televényréteggel, mely pl. *Ballonynál* három láb mélységig hatol a földbe, itt már nem találkozunk. A vármegye e részének talaja magasabban fekszik, homokos alkatú, altalaj-rétege túlnyomó részben kedvezőtlen, a mennyiben vagy vizet át nem bocsátó kötött agyag, tehát a feltalaja strukturáját rontja, vagy sárga homok, gyakran kavics, tehát a növényzetnek szükséges nedvességet a mélységbe ercszti s így a mély művelés lehetőségét kizárja. Csekély termőrétegű az agyag márgás homokos altalajon, a Győrtől délre húzódó sokoró-bakonyi hegyláncznak keleti, mint déli oldala. Már sokkal vastagabb televényes tartalmú, de kötött természetű termőréteg fedi a Győr városától keletre fekvő Mindszent, Táplány, Örkény, Bőny nagyjából vörös agyagos altalajait. Sokoróaljának

talaja helyenként nagyon különböző alakulatokat mutat, az erősen kötött vályogtól kezdve, a mészdús márgán át, az immunis, legkönnyebb homokig. A legjobb föld azonban a tósziget-csilizközi járásé. A Sövényháza, Fehértó, Bezi és Kóny között elterülő négyszög fekete földje méltó irigységgel töltheti el a tétí, csikvándi, móríczhidai futóhomokok gazdáit. A vármegye talajainak futólagos rajzánál is felemlítendő az a több ezer holdra rúgó terület, a mely a Rába és Marczal folyók szabályozásával, nádasok, mocsarak, ingoványok használhatóvá tételével, ma már a mivelhető területhez sorakozik. A jelzett folyók mentén a szabályozás humozus, égvényes, morzsalékos, helyenként még meg sem ülepedett talajt hagyott hátra, melyen ma buja kulturnövényzet díszlik.

A Győr vármegyében uralkodó időjárás, a mint nem rejt különös, állandó veszélyeket az évi termés sikerültére, úgy kedvező alakulásával sem emeli végletszerűen magasabbra az egyes terméseredményeket, más esztendővel szemben. A terméseredmények évenként kevéssé ingadozó hektáronkénti hozamkimutatásukkal is e körülmény mellett bizonyítanak. Legérezhetőbb károkat a szántóföldeken, a június végén gyakran fellépő fojtó hőségek s a hosszantartó szárazságok okoznak. A szőlők és gyümölcsösök legveszedelmesebb ellensége: a késői fagy. Jégeső szórványos.

Csak felületesen is áthaladva a vármegyén, a technikai kiegyenlítetttség az, mely a legmarkánsabbul tűnik szemünkbe.

Habár a vármegyében a szabad gazdálkodás az, melyet kis-, közép- és nagybirtokon egyaránt találunk, az évenkénti produkció sem a hibás beosztás, sem a tervszerűtlenségből folyó ingadozás, sem pedig a túlkihasználás hibáit nem mutatja. Ebből látható, hogy a termelésnél követett irányzat mindig reális marad, habár a konjunkturákhoz van alkalmazkodva. Hogy pedig a gazdálkodás rendszereinek ez a legnehezebb válfaja: a szabad gazdálkodás otthonos, az azt mutatja, hogy elgendő szakképzettség, megfelelő instrukció s a birtokok kellő trágyaerőben tartottsága ellen, lényeges panaszok nem tehetők. Miután azonban sem növénytermelési, sem állattartási tágabb keretű változtatásokat, egyik évről a másikra, a gazdák nem tesznek, s a termelvények egymásra következésében azok igényeit szem előtt nem tévesztik, a legigazságosabban úgy jellemezhetjük e gazdálkodási rendszert, hogy az a *szabad gazdálkodás szellemében kezelt modern váltógazdaság* színezetét képviseli. Hogy ezzel az ugartartás összeférhetetlenné lesz, azt a tények is bizonyítják. Az ugar évről évre csökken. 1880-ban még a szántóföld 10·74%-a ugar, 1895-ben már csak 4·82%-a; azóta fokonyként kevesbedik s helyét kapás- és takarmány-növények foglalják el.

A birtokviszonyok tekintetében megnyugtató érzés benyomását nyerjük. A kisbirtok (5—100 kat. hold) szilárdan tartja az egyensúlyt a nagybirtokkal. A törpe, elaprózódott birtokok száma bár elég magas, az összes gazdaságok számának 62·74%-a, míg az összes területnek 5·64%-a csupán még sem megy abba a kedvezőtlen végletbe, mint azt több, különösen alföldi és tiszamelléki vármegyénél tapasztaljuk. A középbirtok pedig, a melynek kis- vagy nagybirtokká való átalakulása miatt az országban elég jogos panaszt hallani, arányszámával — az összes terület 19·54%-a — a dunántúli vármegyék között a vezető, első helyet foglalja el s az országos átlagot 5·32%-al múlja felül. A középbirtokot azonban, ha nem csupán egy kötött határig menő holdszám (100—1000 kat. hold) szerint, hanem a gazdasági közéletre való qualitative és quantitative gyakorlott befolyás mértéke szerint is bíráló alá vesszük, sokkal nagyobb erejűnek találjuk, mint azt fentebbi arányszámmal kifejezettek gondoljuk. Hogy mást ne mondjunk, a 100 hold felé haladó gazdaságok termelési rendszere, felszereltsége, szóval intenzivitása sikerrel alkalmazkodik a középbirtoknak egész organizmusához, míg az 1000 holdon felüli birtokok legnagyobb része — e numerust csak csekély mértékben haladván túl, — ugyanolyan szálakkal van léteérékeihez kötve, mint a középbirtok elnevezésében egyesült birtokkategóriák többsége. Latifundium az egész vármegye területén nincsen. 5000 kat. holdon felüli nagybirtokot csupán a *szent-benedekrendi főapátság*, a *győri székeskáptalan*, gróf *Khuen-Héderváry* Károly hédervári, gróf *Esterházy* Miklós Mórícz szentjánosi, id. gróf *Esterházy* Pál tétszentkúti uradalmi alkotnak.

Az időjárás befolyása.

Gazdálkodási rendszer.

Birtokviszonyok

Hogy miként változnak meg a birtokok keretei a jövőben, azt ma még nem tudhatjuk. Bár a legutóbbi években történt parcellákban való eladásoknak sikerei azt a gondolatot kelthetik, hogy a nagy- és középbirtokok rovására, a kisbirtok lényegesen megszorodhat, még sem jelezhetjük e tendenciát biztos léptekkel haladónak, mert kérdés, nem-e merül ki esakhamar az az anyagi erő, mely a kisbirtokos osztályt a terjeszkedésre képesíti.

A kötött birtokok e terjeszkedésnek sokkal kevésbé állják útját a vármegyében, mint az egész országban általában. A korlátolt forgalmú birtokok aránya, a vármegye összes területéhez viszonyítva, 23·93%, míg az országos arányszám 33·54%. A vármegye korlátolt forgalmú birtokainak a sorozata a következő:

Közös erdők	245 kat. hold
Közös legelők	5.761 « «
Községi és törvényhatósági birtok	7.248 « «
Vallás- és tan. alap birtok	1.678 « «
Róm. kath. püspöki birtok	3.361 « «
Káptalani birtok	11.235 « «
Főapátsági és apátsági birtok	23.564 « «
Róm. kath. templomi és lelkészi birtok	1.970 « «
Róm. kath. tanítói és iskolai birtok	835 « «
Ág. ev. egyházi birtok	431 « «
Ág. ev. tanítói és iskolai birtok	132 « «
Ref. egyházi, templomi, lelkészi birtok.....	449 « «
Közbirtokosság és volt úrbéresek birtoka ..	7.929 « «

E birtokok legnagyobb része: 81%-a, házi kezelésben van.

Győr vármegyének, az ország egyik legkisebb megyei törvényhatóságának összes területe nem több, mint 256.942 kat. hold. E terület művelési ágak szerint következőképen oszlik meg:

	Kat. hold	Egész ter. %-a
Szántóföld	153.090	59·58
Kert	2.951	1·15
Rét	25.198	9·81
Beültetett szőlő	3.179	1·24
Parlagszőlő	1.484	0·58
Legelő.....	32.234	12·54
Erdő	19.630	7·64
Nádas.....	1.513	0·59
Nem termő	17.633	6·87

Mint látjuk, Győr vármegye területe gazdasági művelésre alkalmas szántóföldekben aránylag gazdagabb, mint az egész ország. Míg hazánk összes területének esupán 42·80%-a szántóföld, addig Győr vármegye 59·58%-os arányszámával, az országos arányszámot 16·78%-al múlja felül. Ez az örvendetes tény meggyőző bennünket e vármegye földjének jóságáról, a többi mezőgazdasági kultúráknak az országos átlaggal arányos kiterjedése pedig elhárítja azt a gyanút, mintha a szántóföld nagyobb terjedelme egyet jelentene a kizsákmányoló gazdálkodási rendszerrel.

Kulturnövények termelési arányai.

Nézzük, hogy a legfontosabb kulturnövények termelése minő képet nyújt a kiterjedt szántóföldeken és minő terméseredményeket szolgáltatnak az így beosztott kulturnövények. E képet kielégítő statisztikai adatokkal rögzíti meg az 1896-ik évi termelés és termés feljegyzése a következő táblázatban.

Kulturnövény	Leartatott hektár	Termett hektáronként átlag 9	Termett összesen 9	Összes termés értéke korona
Őszi és tavaszi búza....	200·34	10·64 szem 16·75 szalma	213.262 szem 335.438 szalma	3,526.176
Őszi és tavaszi rozs	131·23	9·19 szem 14·04 szalma	120.598 szem 184.187 szalma	1,783.446
Őszi és tavaszi árpa	111·81	10·95 szem 12·29 szalma	122.338 szem 137.434 szalma	1,692.788
Zab	62·88	9·91 szem 14·90 szalma	62.306 szem 93.726 szalma	863.068
Szemes tengeri	100·33	19·38 szem 19·73 kóró	194.520 szem 197.952 kóró	1,671.660
Burgonya	36·53	50·20 gumó	183.380 gumó	469.500
Czukorrépa	2·88	156·81	45.160	78.788
Takarmányrépa	18·59	255·27	474.550	439.710
Őszi és tavaszi reepeze ..	1·90	9·15	1.738	37.310

Nem részletezve a kevésbé fontos fő- és másodrendű melléktermények termelésének abszolút mennyiségét, a bevetett területet a következő hányadrészek szerint foglalták el a gabonafélék, gyök- és gumós növények, hüvelyesek, ipari és kereskedelmi növények, takarmányfélék, stb. :

Őszi gabona	42·82%
Tavaszi gabona	23·03 »
Kapásnövények	20·24 »
Hüvelyesek	0·08 »
Kereskedelmi növények	0·82 »
Zöldségfélék	0·42 »
Szálás takarmányfélék	12·59 »
Összesen.....	100.00%

E táblázatokból látjuk, hogy a gabonaneműek a szántóföldnek nagyon tekintélyes részét: 65·85%-át borítják. Egy egész vármegye áttekintésénél természetesen nem lehet a termelt növények arányából a gazdálkodás okszerűségére oly szigorú következtetéseket vonni, mint egyes gazdasági üzemtervek e részének elbírálásánál: mégis ezt az arányt kissé magasnak kellene tartanunk és a termelés extenzivitása jutna eszünkbe, ha nem ellensúlyozná számvetésünket az a tudat, hogy nem ugarterületek hagyása, hanem erős trágyázás, helyes forgók, tehát nagyobb gazdasági erő és intelligencia képesítik a vármegyét az elég biztosan termő, biztosan értékesíthető s mellékterményeikben becses melléktakarmányt és legjobb almot szolgáltató gabonaféléket, állandó talajerőfenntartás mellett, e relative nagyobb mennyiségben előállítani.

Legelső és legfontosabb gabonaféle itt a búza. A tavaszi búza termelése, az őszié mellett, elenyészően csekély. Míg az őszi búza a szántóföldek termékeinek 25·90%-át teszi, a tavaszi csupán 0·24%-al szerepel. Búzafajták tekintetében nagyobb változatosságot eddigelé nem találunk, mert nem tekintve a square, head búzákkal történő egyes, eltérő eredményű kísérleteket, e vármegyében azt tartják, hogy a magyar búza volt és lesz a legfontosabb és termelésre legajánlatosabb féleség. A vetőforgóban túlnyomó részben istállótrágyázott takarmány után helyezik el; kisebb részben, a hol még ugart tartanak, trágyás ugarba vetik. A műtrágyák — különösen Thomassalak és superphosfat — a búzának közvetlenül adatnak. Ma már kisgazdáink is meggyőződtek a műtrágya nyomán járó nagyobb jövedelemtöbbletről s így azok használata, különösen azoknak a búzaföldre való hintése e vármegyében igen elterjedt. A talaj előkészítése elég gondos, a mennyiben a háromszori szántás kevés helyen marad el; még a kisebb gazdák is igyekeznek ennek eleget tenni. Az áprilisi fogsolás, melynek előnyei kézzelfoghatóak, mindinkább több hivat hódít magának. A búza itt legtöbbet szenved a rozsdától. Gyom-ellenségnek az aczatot és taraczkot tarthatjuk. Ugyanezt mondhatjuk a vadrepzéről is. A vetőmag gondos előkészítése által ma már konkolyos búzát keveset látunk és a köüszögtől is kevesebbet szenvednek, mint azelőtt. Hogy az állati ellenségek pusztításai ma már kevesebbet rontanak, hogy a gabonafutrinkáról, szalmadarázsról, vetési bagoly-lepkéről, stb. ma csak szórványosan hallunk, ebből azt láthatjuk, hogy a növénytermelés és talajművelés két főszabályát a gazdák mindinkább megszívlelik, és őszi után nem vetnek őszi, a tarlóra hullott és ott kizöldült gabonát pedig mihamarább alászántják. A vármegyében egy hl. búza átlagos súlya 73·3 kg. Vannak azonban ettől lényegesen eltérő, magasabb hl. súlyú búzák. Így pl. 1905-ben, a legmagasabb súlyú búza *Kajáron* termett és 80·9 kilogrammot nyomott. A legszebb szemű búza leginkább a pusztai járásban, *Böny* határában terem.

A búza.

Ama 15 vármegye között, a hol aránylag a legtöbb rozs terem, Győr vármegye a negyedik helyen áll. Utalja azt a rozs termelésének eme nagyobb felkarolására Sokoróalja arravaló nagykiterjedésű homokos része, ösztönzi az a nagy biztonság, melylyel a termés sikerére számíthatunk. Ha az 1890—1900. évtized rozstermés-eredményeit megnézzük, azt látjuk, hogy ebből 6 év termése egyező volt és hektáronként kb. 10 q-ra rúgott; ennél három év termése szintén egyezően kisebb volt és egy év termése nagyobb. Ha pedig ezzel egybevetjük ugyane vármegye búzatermésének adatait, azt látjuk, hogy eme 10 év alatt nincs két év, melynek terméseredménye egyező lenne. Nagyon előremozdítólag

A rozs.

hatott, különösen a középbirtokok rozsterméseinek emelkedésére, a műtrágyák bővebb használata s a nyulzapuka (*Anthyllis vulneraria*) takarmánynövény felkarolása. Ez utóbbi a rozsnak legkitünőbb előveteménye, takarmányértékén kívül nagy a zöldtrágya értéke, s így a rozstermés mennyiségére elhatározó befolyása van. Jól illusztrálja e tényt egy homokos talajú gazdaságnak következő vetésforgója: 1. * takarmány; 2. rozs; 3. nyulzapuka; 4. rozs; 5. * kapás; 6. zab; 7. rozs; 8. nyulzapuka; 9. rozs. Az őszi rozs a vármegye szántóföldjének 16·11%-án foglal helyet; tavaszi rozst egyáltalán nem termelnek. Átlag-hektolitersúly 71·3 kilogramm, jobb kvalitást adó éveken, egyes helyeken 78 kilogrammra is felszökik. Leginkább várható ily kivételes eredmény a sokoróaljai járásban s a pusztai járásnak *Szentjános* körüli földjein.

Az árpa termelése a szántóföld 14·37%-án folyik s bár e vármegye a legtöbb árpát termelő törvényhatóságok között nem foglal helyet, de ha tekintélyes győri gabonakereskedőknek azt az észleletét tekintjük, hogy a termelt évenkénti mennyiség felét, sőt néha — mint 1905-ben — annak 60%-át, sörárpának lehet minősíteni, úgy elmondhatjuk, hogy e nagyigényű és szakértelmet kívánó növény termelését illetőleg is, a vármegye elég előkelő helyen áll.

A legszebb és legjobb árpa a pusztai járás *Nyul, Écs, Ravasz* s a sokoróaljai járás *Tényő, Felpéc* községeiben terem.

A termelt mennyiség túlnyomó része tavaszi árpa. Leginkább elterjedett fajták a Chevalier-árpa, mely azonban már csak degenerálódott alakjában lelhető fel, s a Hanna-árpa, melynek kvassitzi nemesített féleségét újabban több helyütt felkarolták.

A zabtermelés, nem tekintve a közgazdaságilag számba sem jövő kölesnek csupán 0·89 %-nyi területen termelt mennyiségét, a gabonafélék között a legesekélyebb. Zabot a szántóföld 7·79 %-án termelnek csupán. Zabtermelő vidék leginkább *Mezőörs* környéke.

A szemes tengeri vármegye legfontosabb és legelterjedtebb kapásnövénye. A szántóföldnek 12½ %-nyi területét veszi igénybe s termelésével a vármegye területén mindenütt találkozhatunk. Előnyös eredményeket kivált a tósziget-csilizközi járás mélyrétegű humozus és nedvesebb altalajú szántóföldjén észlelünk. A szemes tengeri terméseredményeiből joggal lehet következtetni a talajművelés, a trágyázás, a növényápolás intenzivitására; e téren tapasztalhatjuk legjobban, mennyire túlszárnyalja országunk nyugati része a nagy magyar Alföldet. E nyugati rész szemes tengeritermelésének sikerében Győr vármegye is joggal osztozik. Legelterjedtebb a közönséges nyolcsoros magyar fajta termelése, e mellett a florentini és fehér lófogú jön leginkább számba. Tekintve, hogy még mindig igen sok gazdaság üzeme úgy van berendezve, hogy tengeri után őszi gabonát vetnek, újabban a korán érő tengeri féleségek — különösen a cinquantino — mindinkább tért hódítanak. A tengeri feles művelését, mely azelőtt közkeletű volt, hovatovább abban hagyják, a belterjes művelés hasznára.

A burgonyatermelés a szántóföld 4·98 %-át veszi igénybe. A hektáronkénti hozam 50—60 q., mely szám éppen nem elégítheti ki a termelőket s legkevésbé sincs arányban a többi kulturnövények terméseredményével, sőt e tekintetben a vármegye relatíve mélyen, a legmostohább viszonyokkal küzködő megyék alatt áll. Ennek egyik oka talán az, hogy a vármegye területén szesz- és keményítő-gyártásra, takarmányozási vagy étkezési célra való *eladásra* minimális mennyiségű burgonyát termelnek, az eladásból származó pénzhozam növelése közvetlenül tehát nem serkent jóformán senkit arra, hogy többet és jobbat produkáljon. Másik oka az, hogy a burgonya talaj- és ápolási igényeit a valószínűleg még jóval kevesebbre becsülik s a kissé jobb földbe inkább tengeri kerül. Legfőbb oknak tarthatjuk azonban, hogy a bővebben termő féleségek felkarolását, továbbá a degenerált vetőgumónak kicserélését még a legjobban kezelt gazdaságaink is elhanyagolják. A vármegyében a késői érésű »magyarkincs« és a korai érésű »rózsaburgonyának« termelése van főképpen elterjedve. A mióta a gazdálkodás és ezzel az állattartás belterjesebbé lett, nagyobb mértékben termelik a vármegyében a takarmányrépát is. Fajták: a mammoth-répa vörös változata, az oberndorfi s eckendorfi. Terméseredmény talaj szerint igen különbözik. A hajdani Marczal-öntésekben, melyek most humozus szántóföldek, a kat. holdankénti hozam néha a 400 q-t is meghaladja.

Nincs növény, a melynek népszerűsége oly nagyot növekedett volna a vármegyében, mint a cukorrépaé. Gazdáink nemcsak azután indulnak, hogy a cukorrépa eladásából befolyó összeg normális viszonyok között oly jelentékeny, a mekkorát a nagyban termesztett növények közül csak kevés szolgáltat, hanem azt is megszívlelik, hogy a cukorrépa által megkívánt intenzív kultúra a többi szántóföldi termények termését is fokozza, évről évre több holdat szánnak a még 1895-ben a terület csak 0·36 %-án termelt kultúrnövénynek. A fokozottabb haladás akadályozója két körülmény: egyik, hogy a vármegye területén cukorgyár nincsen, a másik, hogy a kézi munkaerő mindinkább drágul. Legnagyobb cukorrépa termelő gazdaság a szentjánospusztai bér gazdaság, gőzekemivéleses, 600 m. holdnyi évenkénti termeléssel; melléje sorakozik id. gróf Esterházy Pál *ilonkai* bér gazdasága, mely 300 m. holdat vet el évenként cukorrépával. Kisebb, 100 holdon aluli, cukorrépát termelő gazdaságok *Ménfő, Enese, Sárás, Kóny, Öttevény, Pokvár, Jánosháza, Pillingér, Böny, Sóskutere*, stb.

Kereskedelmi növényeink közül a repce erősen háttérbe szorult s már csak itt-ott termesztik. Csupán egy gazdaság van itt, mely azt kiterjedtebb területen termeli s ez a hédervári uradalom, hol évenként mintegy 180 m. hold repcevetést találunk. A kender és a len termelése szórványos, 0·25, illetőleg 0·32 %-nyi szántóföld területet foglal el s nem mutat emelkedő irányt. Zöldségfélék szántóföldön elenyészően csekély mértékben találhatóak, még legfeltűnőbb a fejes káposzta termelése 0·19 %-al.

Nagyobb jelentőségű és közelebbi megfigyelésre érdemes a szálás takarmányfélék szántóföldön való termelése e vármegyében. Egyik bővebb takarmánytermelésre utaló az a mozzanat, hogy a vármegyében a nyomásos gazdálkodás már csak emlék s a kisgazdáknak is nagyobb marhaállományuk van, mint a minőt ez a gazdálkodási rendszer követelt, s aránylag kevesebb legelőjük, mint a mekko-át a harmadrészben parlagon hagyott föld azelőtt szolgáltatott. De a szálás takarmány termelése a szántóföldön, a belterjesebb gazdálkodás egyik tartozéka lévén, ezt az itteni gazdaságoknak a saját javukra honorálni kellett s így ma a vármegye e tekintetben 12·59 %-kal az ország vezető vármegyéi között foglal helyet. Az egyes takarmánynövények elterjedettsége a következő képet mutatja: zabos bükköny 4·47 %, csalamádé 2·70 %, luczerna 1·16 %, mohar 1·27 %, lóhere 0·65 %. Az újabb időben a tehenészetek fejlődésével párhuzamosan terjednek a különféle őszi keverékek és a bíborhere; ez utóbbi túlnyomólag a törpe- és kisbirtokon.

Győr vármegye szőlőtermelése is végigjárta azt a kalváriát, melyet az egész ország e virágzó termelési ágának, a 80-as évek közepétől számítva, el kellett viselnie. Ha az értékvesztéseket nem is arányíthatjuk a balatonvidéki, a hegyaljai pusztulások méreteihez, mégis nagynak kell azokat tartanunk, mert hiszen a statisztika 1896-ban e vármegyében már csak 22·71 %-át a szőlőterületnek konstatálja teljes termésben levő, s a fillokszerától nem bántott kontingensnek. S mivel a vármegye szőlőterületének $\frac{3}{4}$ -ed része az 1—20 holdas gazdaságok kezén van, ép azok szenvedtek e katasztrófa alatt, kiknek anyagi egzisztenciájuk csaknem kizárólag ehhez volt kötve. A fillokszerápusztítás a vármegyében alig volt megakadályozható, mert az összes szőlőterület 57·49 %-a nem immunis talaj. Az immunis homokra való áttelepítés csak lassú tempóban haladt előre; az ojtvány-szőlők mennyisége ma is jelentéktelen. Az összes védekezési módok között a szénkénnel való gyérítést már a kisgazdák is akezeptálják.

A középbirtokosság a legutóbbi évtizedben aránylag sok homoki szőlőt telepített és egyesek a csemegeszőlőfajoknak nagyobb mennyiségű ültetésére fektettek súlyt. Ma még korai volna eredményről beszélni; annyi azonban bizonyos, hogy egyes gazdaságok szép összegeket vesznek be évenként a győri és pápai piacokra kosarakban szállított termésért.

Győr vármegyének szőlőtermelésre legalkalmasabb területei, a Győrtől délre húzódó bakonyi heglánczolat szelid lejtői. Itt vannak azok a községek, melyekben a szőlőtermelés, a veszteségek ellenére is, virágzó és jelentékeny. *Kis- és Nagybarát, Nyul, Nagyécs, Ravaszd, Szentmárton, Nyalka és Pázmánd* a pusztai járásban, *Ménfő, Csanak, Tényő, Pátka, Felpécz, Kispécz, Kajár* a sokorói járásban alkotják azt a területet, a hol a bár nem hírneves,

A cukorrépa.

A repce.

Takarmány-növények.

A szőlő.

de zamatos györmegyei jó borok teremnek. Különösen jól gondozott, mintaszerűen kezelt nagyobb szőlők a vármegyében gróf *Stadniczký Szentivánon*, *Rostaházy Sándoré* és *Thúry Sándoré Pázmádon*, a *pannonhalmi főapátságé Szentmártonban*, a *győri püspökségé Nyulon*, stb.

Kertészet és gyümölcs-termelés.

A kertészet és gyümölcsstermelés terén, leszámítva a Győrhöz közel eső néhány községet, Győr vármegye még igen hátra van. A községi faiskolák sokat akarván produkálni, tele vannak az itteni talajnak és az éghajlatnak meg nem felelő mindenféle fajtákkal, a mi a teljes sikert kizárja. A szőlőtelepekbe sűrűen beültetett gyümölcsfákat a helyes felfogás kiirtotta ugyan, de azok helyett a helylyel való fukarkodás már nem szentel új területet gyümölcsösöknek. Így azután *Tényő*, *Kajár*, *Pátka*, *Kispécz*, *Gyömörő* és *Szerecseny* kivételével, nincs gyümölcsstermelés a vármegyében, vagy csak nagyon jelentéktelen. A zöldségstermelés is csekély. Kivétel *Öttevény* és *Kunsziget*, a mely két község a múlt évben körülbelül 80 waggon petrczselymet, sárgarépát szállított el a budapesti vásárcsarnokba.

Gazdasági ipar.

Győr vármegye mezőgazdasági ipara még gyenge és ezt mindössze 6 gazdasági szeszgyár, 8 gőzmalom, 4 benzinmalom, 7 darálómalom és 3 gőzerőre berendezett tejtelep képviselik, melyek mintegy 120—130 munkást foglalkoztatnak.

Munkásviszonyok.

A mezőgazdasági munkásviszonyok Győr vármegyében nem kielégítőek és a földnélküliek földszerzési vágya évről évre való erősödésének s az amerikai kivándorlásnak a hatása alatt állanak. Győr vármegyében a kivándorlásban 1891-től 1900-ig a lakosságnak 8·5 %-a vett részt, mely arányszám azóta, különösen a sokoróaljai járásban, nagyon emelkedett. Győr vármegyében a nyári férfinapszám 11 fillérral nagyobb, mint Fejér és Veszprém vármegyékben, 19 fillérral több, mint Vas vármegyében, 30 fillérral átlag több, mint az egész országban. A férfinapszám évi átlagban az 1901. évi statisztika szerint 132 fillért tett, mely szám azóta legalább 20—25 fillérral emelkedett. Míg az 1902. évi statisztikai évkönyv a téli férfinapszámot 84 fillérral mutatja ki, addig jelenleg 110—120 fillérért dolgoztatnak a gazdák. A női napszám emelkedése, a köztapasztalatok szerint, még magasabb. Ezt az 1902. évi feljegyzés nyárra 134 fillérben állapította meg; jelenleg női napszámot nyáron 150—170 filléren alul nem lehet kapni. A munkahiány visszahatása azonban nem annyira az emelkedő napszámbérek filléreiben, mint a részes munkák: aratás, cséplés, tengeritörés, rétkaszálás, stb. megdrágulásában lehet fel.

A gazdasági éves cselédek tekintetében a helyzet kedvezőbb. A birtokososztály nagy áldozatok árán javított cselédjei sorsán, megfelelő cselédlakások építése, nagyobb állattartás engedélyezése, szolgálati jutalmak, korpótlékok, stb. által, s ez áldozatkészséget a cselédek a legtöbb helyen hűséges szorgalommal és állandósággal hálálják meg. Hathatós és szép eszköznek bizonyult, az egyetértés szempontjából, az állami cselédjutalmazás intézménye. 1900-tól kezdve 34 gazdasági cseléd részesült pénzjutalomban vagy elismerő oklevélben. A gazdasági munkás- és cseléd-segélypénztárnak a vármegye területén 293 különféle csoportbeli rendes, 209 rendkívüli, 35 biztosított cseléd- és 9 alapítótagja van, az utóbbiak összesen 650 korona alapítvánnyal.

Győr vármegye állattenyésztését a következőkben ismertetjük:

Lótenyésztés.

A vármegye lótenyésztésére a birtokosság ma már sokkal kevesebb gondot fordít, mint azelőtt, mert a mai árak mellett sokkal kevésbé találja produktívnak a haszonállatoknak e nemes fajtájával való sok vesződséget. Különösen talál ez a kisbirtokos osztályra, a melynek lótenyésztéséről és neveléséről — leszámítva Rábapatona, Szentiván, Pér s még néhány község igen jó minőségű tenyészanyagát, — kevés dicséreteset mondhatunk. Sok helyen hiányzik a lótenyésztéshez szükséges tágas, száraz, szelídfüves, jó legelő, a hol pedig ebben hiányt nem szenvednek, ott inkább szarvasmarhát tartanak, mely biztosabban jövedelmez, mert ára a lóéhoz képest aránytalanul nagyobb. Arra a hathatós segélyre, melyben az állam a kisgazdákat részesíti s arra az áldozatkész támogatásra, melylyel a győrvármegyei gazdasági egyesület az évenként szokásos anyakancza- és csikó-díjazáskor a lótenyésztést előmozdítani igyekezik, ugyancsak szükség van, de mind nagyobb eredménye is lesz.

A vármegye területére a székesfehérvári állami méntelep bábolnai osztályának ménjei vannak beosztva s pedig 10 községben 28 mén, közöttük 1 angol telivér, 16 angol félvér, 9 nonius, 5 gidran. Fedeznek egy évben, a magán-

ménekekkel együtt, körülbelül 1000 kanczát. Uradalmi és községi magántenyészedésben 9 ménlő részesült. Az utolsó állatösszeírás a vármegye területén 14.460 lovat talált.

A népies tenyésztés célja a nemesvérű, erős, kocsi- és katonai hátság félvér ló. Ezenkívül az ígás czélokra szolgáló nonius tenyésztése is emelkedőben, míg a vármegye éjszaknyugati és déli községeiben azelőtt tenyésztett arabs típusu, könnyű kocsiló kiveszőben van.

A nagyobb birtokokon, nem említve azokat, a hol ígás kanczák fedeztetnek s ivadékaik szintén ígás czélokra használtatnak fel, túlnyomólag a katonai czélokra alkalmas hátságú tenyésztésén fáradoznak. Azonban luxusczélokra is tenyésztettek és pedig az ikrényi (tul. gróf *Merán*) angol félvér ménes, hol a legutóbbi években amerikai ügetőménnel is próbálkoztak. A gr. Wenckheim-féle lébényszentmiklósi, részben angol, részben arabs vérű ménes, a gr. *Khuen-Héderváry*-féle patkányosi pusztán elhelyezett ménes. A ménfői (tulajdonos *Bezerédj* Andor) kiváló jó anyagú félvér ménes produktumaira túlnyomó részben a budapesti 1. számú loavatató-bizottság tart számat, úgyszintén a ponyvádi (tulajdonos *Deutsch Mór*) ménes csikói is e vevőnck a kezébe kerülnek.

Új, a fentebb felsoroltaktól eltérő tenyészczélú és nagyobb szabású a lesvári (tulajdonos *Jaross* Sándor) angol telivér ménes. A Marczal folyó szabályozása után nyert kitünő minőségű legelők használtatnak itt ki e nagy szakértelmet igénylő, de sikeresen is fejlődő intézménnyel, mely részben saját tulajdonban álló kanczák után nevel verseny- és tenyészanyagot, részben tenyésztéssel is foglalkozó versenyistállótulajdonosaink kanczáit gondozza, és pihenést és gyógyítást igénylő versenylovaknak ad legelőn és istállón helyet. A ménes elsőrendű kiválósága a nagy versenymultú *Falb* (apja *Matchbox*, anyja *Fantaisie*, az 1901. évi *Trial-Stakes* és *Királydíj* nyerője), apamén, melynek ivadékaik már az első évjáratban szép sikereket mutatnak fel.

Győr vármegye szarvasmarha-tenyésztésének fejlődésére élénk világot vet az 1895. évi állatösszeírás feldolgozott anyaga, mely szerint a termő területhez viszonyított állattartási arányban, az itteni szarvasmarhalétszám az ország vármegyéi között a hetedik helyet foglalja el, az itteni juhtartás pedig a 17-ik helyre kerül, felülről számítva. Ellenben az 1870. évi statisztika szerint, a vármegyei szarvasmarhaállomány a 17-ik, a juhállomány a negyedik helyen állott, ugyancsak felülről számítva.

A szarvasmarhatenyésztésre kedvező világot vet a két jelzett statisztika számadatainak összehasonlítása is. Az 1870-ik év 29.347 darab szarvasmarhát talált a vármegyében, az 1895-ik év pedig 42.623 darabról számol be, 16 millió korona értékben. Míg azonban 1870-ben a szarvasmarhaállomány 93%-ával volt a fehér magyar faj képviselve, 1895-re annak arányszáma 49%-ra csökkent. A vármegye szarvasmarhatenyésztése tehát fejlődő irányzatú, a nyugati faj rohamos térfoglalásával.

A fejlődő irányzat a kistenyésztőt is serkenti, hogy jobbat és mindig jobbat produkáljon. A győrvármegyei gazdasági egyesület évenként két helyen, a vármegye két-két járásában, tehén- és üsződíjakat oszt ki és e verseny eredménye kielégítő. Az a mozgalom, mely az e téren fejlődötterebb Tolna és Baranya vármegyéből elsőrendű tenyészanyag importálását s annak a kiscgazdáknak kedvező fizetési feltételek mellett leendő kiosztását czélozza, a megvalósulás küszöbén áll.

A tenyészkerület-beosztásban Győr vármegye a magyar és a berni-simmenthali fajta tenyésztésére utaltatott. Ez egységesebb mederbe terelte a községi szarvasmarhatenyésztést. Az államtól biztosított három félévi törleszthetés és 10—20%-os árengedmény pedig lehetővé teszi, hogy a szegényebb községek is értékesebb tenyészbikaanyagot szerezhessenek.

A kistenyésztő szarvasmarhaanyagának fejlődését bizonyítja a fejési eredmény és a tenyésztésre és a haszonra kiváló produktumok feltünése. A piros-tarka tehének fejési eredménye darabonként és évenként a vármegye kiscgazdaságaiban 1515 literre rúg, a mi az országos átlagszámnál 373 literrel több. Az országos átlagban a kis- és nagygazdaságok fejési eredménye között a különbség 587 liter plus, a nagygazdaságok javára; Győr vármegyében a nagygazdaságok csupán 305 literrel fejnek többet, pedig e nagygazdaságok évi tejhozamának átlaga is 91 literrel nagyobb az országos átlagnál. De a kistenyésztőkre

még kedvezőbb világot vet, hogy a vármegye több községében a községi bika megyebeli kiscgazda tenyésztése. A vásárookra felhajtott saját nevelésű anyag, különösen tarka tinóban és ökörben, kitűnő. Egy kiscgazdaságra a vármegyében 3·72 szarvasmarha csik. Az országos átlagnál tehát 0·72-vel több.

A közép- és nagygazdaságokban, igásvonósaknak, az ország keleti vármegyéből ide átszármazott fehér, magyar, erdélyi ökör használtatik, míg a haszonállat-állományt a tejelésre vagy felhizlalásra tenyésztett pirostarka vagy másszínű nyugati faj szolgáltatja. Ez utóbbiak sorában a bonyhád-simmenthali keresztezésűek dominálnak. Eltérőleg találunk a báró *Lévy*-féle táplányi uradalomban, a *Jankovics* L. Viktor-féle józsefházi birtokon pinzgauiakat, a sövényházi *Fricke*-s a csécsényi *Szalacsy*-birtokon allgaut teheneket is.

A tejgazdaságok között a legnagyobbak: a sövényházi *Fricke*-féle, napi 1600 liter, a szentjánospusztai *Auspitz*-féle bérgazdaságé, napi 1500 liter, a hédervári gróf *Khuen-Héderváry*-féle napi 1400 liter, a pilingéri napi 700—800 liter eladással. Sem ezek, sem a sok kisebb, napi 200—300 litert elszállító tejgazdaságok nincsenek a teljes lefejésre berendezve, mert ezek a legjobb tehenek üszöborjait a saját tehénszükségletükre nevelik fel, sőt eladásra szánt tenyészanyagot is nevelnek. Igen szép credménynyel dolgozik e tekintetben a hédervári uradalom, melynek fiatal bikáit apaállatokként viszik a tósziget-csilizközi járás legtöbb községébe, mint Kónyba, Öttevénybe, Kúnszigetre, Bezibe, Csilizradványba, Kulesodra, Patasra, stb., stb.

Juhtenyésztés.

A juhtenyésztés és juhtartás Győr vármegyében is elvesztette régi jelentőségét. Ennyire feltűnő gazdasági átváltozás a mezőgazdasági téren párját ritkítja. 1870-ben a vármegye területén 127.213 darab juhot őriztek, melyből 25 év múlva 52.580 darab maradt meg és azóta ez a mennyiség is évről-évre csökken.

A kisbirtokosságnak az egész vármegye területén nincs juhászata. A nagyobb birtokoknak állatállományában a juhok létszáma, a birtok területén található silányabb legelők térfogatával tart egyensúlyt. Az összes nagyobb gazdaságok mintegy háromnegyedrészre azonban nem is tart juhokat.

A tenyésztett juhok nagyrészben merino-negretti, kisebb részben merino-rambouillet fajtájúak. A juhtartó gazdaságok főképen ürühizlalással foglalkoznak; a gyapjútermelés csekély.

Nagyobb mennyiségű juhot tartanak: a szentjános-pusztai *Auspitz*-féle bérgazdaság 4000 darab, a győri székeskáptalan kónyi és szentál-pusztai uradalmi 3000—4000 darab, a Földváry-féle ötvevényi birtok 2000 darabnyi állományyal, stb.

Sertés-tenyésztés.

A sertésenyésztés eredménye, az államban pusztító sertésvész következtében, nincs arányban azzal az igyekezettel, melyre e haszonállat óriásilag emelkedett ára a kis- és nagytenyésztést egyaránt buzdítja. A sertésvész veszélye azonban nem tenné illuzóriussá a fényes haszonnal kecsegtető előszámítást, ha ma már a tényekhez képest aránytalanul magasabb sertéslétszámról és javult minőségről beszélhetnénk. A létszámemelkedés 1870-től 1895-ig így is tekintélyes. Az 1870. évi statisztika még csak 27.891, az 1895-iki már 40.943 darabot ír össze a vármegye területén.

Túlnyomó részben a magyar mangaliczafajnak fehér kondor és feketetarka, sörtésszőrű változatai uralkodnak ebben a számban. A kistenyésztő sertésminősége nagyobbrészt javítandó volna, mint azt különösen a községi falkák degenerálódott egyedeinél tapasztaljuk. A hiba leginkább az emséknel keresendő, mert a községi tenyészkanok, melyek legnagyobb részben állami birtokok, (Kisbér, Bábólna), továbbá nagyobb szakavatott megyei tenyésztők (hédervári uradalom, Szodtfriedt József főszolgabíró, szentkereszt-pusztai birtokos, stb.) nevelései, minden tekintetben megütik a mértéket.

A kisebb gazdák rendszerint vásárokon, helybe jövő kereskedőknél, vagy a városi piacon, leölt és feltisztított állapotban értékesítik sertéseiket. A vármegye tósziget-csilizközi járásából a mosonmegyei piaczokra is sok sertés kerül.

A nagyobb birtokok sertésállományát is a magyar mangalicza és annak különféle árnyalatai (bakonyi, szőke, mezőhegyesi, stb.) képviselik. *Szalacsy* Ferencznél Csécsényben a berkshirei faj tisztavérűen tenyészik, *Bay* Ödön pokvári birtokán a Cornwall-disznót tenyészik. Sikerült keresztezési produktum állott elő a berkshirei fajnak magyar mangaliczával történt párosításával *Fricke*

Emilnél Sövényházán. Ez anyaggal elért cél: egy hízóképesebb, nagytestű, szaporább, a mellett kevés igényű s a vésznek legjobban ellentálló fajta tenyésztése.

A baromfinevelés és tartás, a háziszükséglet kielégítésére, általánosan elterjedt. A legkisebb gazdaságokban is fellelhető; némely helyen eselészégődésekben állattartási koncesszióként szerepel. Nagyobb méretű baromfitenyészekről nem szólhatunk. Az egyes községek vándorkereskedőknek, úgynevezett »tikász«-oknak, adják el a csekély felesleget, községenként és időszakonként a végletekig változó árban. A vármegye területén összesen 255.205 darabot talált a statisztikai összeírás. Legtöbb baromfi a tósziget-esilizközi, legkevesebb a sokoróaljai járásban van, a hol a baromfi ára is háromszorosan magasabb, mint az előbbeniben.

Baromfi-
tenyésztés.

A méztermelés alárendelt jelentőségű és csupán egyes passzionátusabb méhészeknek nagyobb hasznot hozó mellékfoglalkozása. Csak újabban mutatkozik ez irányban nagyobb érdeklődés. A vármegyében 5045 méhcsalád van.

Méhészet.

A selyemtenyésztést 20 községben űzik. Évenként mintegy 40 méter-mázsa selyemgubót adnak el, kb. 7000 koronáért. A vármegyében a közterületeken 522 darab lombszedésre alkalmas eperfa van. E téren legszebb eredménytel dolgoznak Szemere, Ráró, Bácsa, Ravasz, stb.

Selyem-
tenyésztés.

A halászat azelőtt a rába- és marczalmenti községeknek szép keresetet nyújtott, de e folyók szabályozása óta közgazdaságilag devalválódott, sőt majdnem megszűnt. A dunamenti községek azonban: Ásvány, Ráró, Bácsa, Vámos, Szabadi, stb. évenként tekintélyes mennyiséget szállítanak a győri piacra. A kónyi káptalani uradalom tavában, melyben ponty, csuka, kárász, czompó bőven található, a halászatot budapesti halász bérlé.

Halászat.

A vármegyében már korán felismerték azokat az előnyöket, a melyek a gazdasági érdekek egyöntetű szolgálatával az egyesekre hármlanak. Az 1860. év február hó 15-én alakult meg a Győrvidéki Gazdasági Egyesület, a mely »Győrvármegyei Gazdasági Egyesület« cím alatt ma is fennáll. Működésének már első évében gyapjúkiállítást rendezett, ugyanakkor nagyobb szabású gyümölcskiállítás tervén dolgozott s azt végre is hajtotta. Ettől kezdve nem merült fel olyan ismeretterjesztő, földművelési, állattenyésztési, jószágrendezési, szőlészeti, erdészeti, gépészeti, stb. mozgalom az országban, melynek a gazdasági egyesület szószólója és terjesztője ne lett volna. Anyagi ereje 1867-ben már hasonnemű egyletekéhez képest jelentékeny: 26.400 korona alapítványi tőkével és 730 korona tagdíjakból származó évi járulékkal. Az egyesület a múlt század nyolczvanas és kilenczvenes éveiben pénzügyileg és tevékenység tekintetében is hanyatlást mutatott, a mit azonban 1901-ben történt újraalakulása óta, élénk tevékenységgel és gyarapodó anyagi erővel pótol. 1901 óta *Lippay Géza* az egyesület elnöke, *Fricke Emil* és *Jaross Sándor* pedig alelnökei. Tisztviselőit az ötven tagú igazgató-választmány támogatja.

Gazdasági
egyesület.

A mezőgazdasággal kapcsolatos szövetkezeti ügy a földműves-osztály vállalkozási kedvének hiányában még nem áll a megfelelő magaslaton. Az ily irányú intézmények között különösen a hitelszövetkezetek válnak be legjobban. Az országos középponti hitelszövetkezettel kapcsolt hitelszövetkezetek: *Böny*, *Ság*, *Kunsziget*, *Pér*, *Nyul*, *Nagybarát*, *Csanak*, *Gyarmat*, *Rábapatoná* és *Zámoly* községekben vannak. Ezek közül igen jól működik a péri, a mennyiben zsellértagjai számára már mintegy 150 kat. hold földet vásárolt. Önállóan működő hitelszövetkezet van *Szentivánon* és *Nyalkán*. Fogyasztási szövetkezetek *Péren*, *Gyarmaton*, *Kunszigeten* és *Zámolyon*. Tejszövetkezet van *Rábapatonán*, *Köny*, *Markotabödöge*, *Kapi* és *Sövényháza* községekben. A fennálló tejszövetkezetek működésével, eredményével, és anyagi hasznával a szövetkezeti tagok nagyon meg lehetnek elégedve.

Szövetkezeti
ügy.

A vármegye egyes vidékei gazdálkodási és birtokviszonyainak illusztrálására a következő birtokok kimutatásait közöljük.

Gazdálkodási
viszonyok
vidékek szerint.

A bakonybéli apátság gazdasága Kajáron. Összterület 2000 m. h. Ebből kert és beltelek 4, szántó 1410, kaszáló 58, legelő 164, erdő 370, szőlő 12, nádas és használatatlan 95 m. h. A gazdasági és üzemszervezés nyolczas és hatos vetőforgó. Lóállomány: 9 saját nevelésű Nonius. Marhaállomány kb. 370, ebből magyar jármos ökör 104, magyar finevelő tehén 60, borjú 152 és hizlalás alatt áll 50. A tejgazdaság most van berendezés alatt. Az erdőt 40 éves fordában kezelik. Termék: tűzi- és épületfa. A szőlőtelepen juhfark, fekete és fehér burgundi, tramin, portugiesi, muskotályok, rajnai rizling, olasz rizling, stb. fajok vannak.

Gyümölestermelés 76 holdon, alma, szilva, dió. A munkaerőt helyben szerzik. Napszámárak férfiaknál 80—200 fil., nőknél 50—160 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 24 kor. m. holdanként.

Barca Géza téti gazdasága. Ide tartoznak a rábaszentmihályi és szentiváni birtokrészek is. Összterület 1140 k. h. Ebből kert és beltelek 6, kaszáló 190, legelő 200, erdő 50, szőlő 10, a többi pedig szántó. 160 holdon norfolki négyes vetőforgó, a többin szabad gazdálkodás. Lóállomány: 9, vegyes faj. Marhaállomány 170 körül. Ebből vegyes jármos ökör 40, tehén 25, gulyabeli 84 és hizlalás alatt 20—30 darab. Sertésállomány 110 mangalieza. A szőlőtelepen főfajok a burgundi és a rizling. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 100—300, nőknél 80—180 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 16 kor.

Barca Gyula birtoka Enesén. Összterület 320 m. h. Ebből kert és beltelek 6, kaszáló 42, legelő 34, szőlő $2\frac{1}{2}$ m. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabad-gazdálkodás. Marhaállomány 76, ebből magyar jármos ökör 20, nyugati fajú tehén 14, gulyabeli 42. Napi tejtermelés 70 liter, Győr számára. A szőlőn kívül egy k. h. gyümölcsös is van. A birtokosnak saját lekötött szolgálmányosai vannak. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 20—24 kor.

Bay Ödön pokvárpusztai gazdasága. Összterület 1640 m. h. Ebből kert és beltelek 35, kaszáló 120, legelő 100, erdő 300, szőlő 18 m. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabad gazdálkodás. Magtermelés: lóhere 32 holdon. Czukorrépa 42 m. holdon. Lóállomány: 18 amerikai ügető. Marhaállomány 250, ebből magyar igásökör 64, simmenthali tehén 70, vegyes gulyabeli 126. Juhállomány 600 rambouillette. Sertésállomány 70 eornwalli. Napi tejtermelés 400 liter, a téti vajgyár számára. Az erdőt 25 éves fordában kezelik. Termék: tűzi és szerszámfa. A szőlőtelepen az oporto, burgundi, ehasselas és a rizling vannak képviselve. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 120—300 fil., nőknél 80—160 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 20—28 kor.

Bay Sándor gazdasága Mindszent pusztán. Ide tartoznak a némai és csáknémai birtokrészek is. Bérló Mauthner Henrik. Összterület 3300 m. h. Ebből kert és beltelek 80, szántó-föld mindössze 3000 m. h. Ebből 1000 holdon tengetir termel, melyre nagy súlyt helyez. A birtok többi része kaszáló és legelő. A gazdasági rendszer ötös vetőforgó. Kereskedelmi magvak: baltaezim 40 és biborhere szintén 40 m. holdon. Lóállomány: 30 vegyes fajú. Marhaállomány 120 vegyes fajú igás, 150 tehén és hizóökör 150. Juhállomány 2000 darab, vegyes fajú. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 100—240, nőknél 80—120 fil. Az átlagos földhaszonbér 16 kor. m. holdanként.

Gróf Bethlen Aladár és neje csilizradványi uradalma. Ide tartoznak a füzespusztai és nyáradi birtokrészek. Összterület 4010 m. h. Ebből kert és beltelek 20, szántóföld 1950, kaszáló 400, legelő 450, nádas 50 m. h., a többi használhatatlan. A tulajdonos szabad-gazdálkodás folytat. Kereskedelmi magvakként 40—50 holdon repezét és 50 holdon kölest termel, ezen kívül 80 holdon lent, és 40 holdon ezukorrépat. Lóállomány 16 muraközi. Marhaállomány négyszázon fölül, ebből magyar jármos ökör 140, magyar gulyamarha 220, hizlalás alatt áll 50. Sertésállomány 350 mangalieza. Juh 400 drb. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 70—240 fil., nőknél 60—160 fil. Átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 16 kor.

Özv. báró Bothmer Gusztávné bönyi gazdasága. Összterület 827 m. h. Ebből kert és beltelek 40, kaszáló 30, legelő 40, erdő 60, szőlő 5 m. h., a többi szántó. Gazdasági és üzemsziszter négyes vetőforgó. Lóállomány 11 félvér. Marhaállomány 30 fehér jármos ökör, 12 simmenthali tehén, 130 gulyabeli és hizlalás alatt 20 darab. Juhállomány 200 merino. Sertésállomány 20 mangalieza anya és szaporulata. A szőlőtelepen rizling és esemegezőlök dominálnak. A munkaerőt helyben és Péren szerzi. Napszámárak férfiaknál 80—240 fil., nőknél 80—160 fil.

Csemez István jánosháza-pusztai gazdasága. Ide tartoznak a mérgesi és fenyves pusztai birtokrészek is. Összterület 521 m. h. Ebből kert és beltelek 31, kaszáló és legelő 27, erdő 6, szőlő $\frac{1}{2}$ m. h., a többi pedig szántó. A gazdasági és üzemsziszter ötös és hatos vetőforgó. Kereskedelmi magtermelés: lóhere és luezerna 20 holdon. Ezen kívül ezukorrépa 35 és ezirok 3 m. holdon. Lóállomány 15 angol félvér. Marhaállomány közel 130. Ebből vegyes jármos ökör 36, tehén 45, gulyabeli 20, hizlalás alatt 30, és egy tenyészbika. Sertésállomány 9 koeza és szaporulata, egy kan, bakonyi mangalieza. Napi tejtermelés 200 liter a szemerei vajgyárnak. Másfél hold gyümölcsös, nagyrészt alma és körte. A munkaerőt Téten szerzi. Napszámárak férfiaknál 100—300, nőknél 60—160 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 20 kor.

Csikvándy Márton örökösei gazdasága Csikvándon. Összterület 1414 m. h. Ebből kert és beltelek 60, kaszáló 48, erdő és erdei legelő 340, szőlő 7 m. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabadgazdálkodás. Lóállomány 20, vegyes faj, közöttük muraköziek is. Marhaállomány 275, ebből magyar jármosökör 48, bivaly 6, tehén 19, gulyabeli 160, magyar és tarka, hizlalás alatt 40. Mangalieza sertés 400. Az erdőt 33 éves fordában kezelik. Termékek: tűzi és szerszámfa. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 100—200 fil., nőknél 80—160 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 16 kor.

Id. gróf Esterházy Pál szentkúti uradalma. Ide tartoznak még a gyömörői, szerecseni és nagymóriczuidai birtokrészek is. Összterület 5232 m. h. Ebből kert és beltelek 36, kaszáló 280, legelő 100, erdő 502, szőlő 32, nádas és használhatatlan 36 m. h., a többi pedig szántó. Bérgazdaság. Szabad gazdálkodás, hat évi istállótrágyázás mellett, holdanként 150 mm. Biborheremagtermelés 250 m. holdon. Czukorrépa 300 m. holdon és burgonya 400 holdon, a saját szeszgyára számára. Lóállomány 40 vegyes. Marhaállomány 570, ebből magyar jármos ökör 160, tarka tehén 80, vegyes gulyabeli 250, hizlalás alatt 70—80. Juhállomány 1000 merino-lister keresztezésű anyabirka. Sertésállomány 80 mangalieza koeza és szapo-

rulata. Napi tejtermelés 400 liter Bécs számára. Az erdőt 20 éves fordában kezelik. Termék : tűzifa. A szőlőtelepen képviselve van a rizling, burgundi, mézes fehér, oportó, zöld és piros silváni, velterini, chasselas. A szeszgyáron kívül gőzmalom is van két hengerre. A munkások vasmegeyi vendek. Napszámárak férfiaknál 80—300, nőknél 80—160 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 14 kor.

Fischer Kálmán és Elemér sóskutere-pusztai gazdasága. Összterület 1042 m. h. Ebből kert és beltelek 7, legelő 80, erdő 80 m. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabadgazdálkodás. Czukorrépa 50 és spárpa 10 m. holdon. Lóállomány 19 vegyes faj. Marhaállomány 66 fehér jármos ökör, 15 nyugati fajú tehén és 60 gulyabeli. Juhállomány 700 merino. Sertésállomány 70 mangalicza. A munkaerőt a vidéken szerzi, napszámárak férfiaknál 100—220 fil., nőknél 80—200 fil.

Özv. Földváry Miklósné gazdasága Ötvenyén és Kunszigeten. Összterület 1533²/₃ k. h. Ebből kert és beltelek 9¹/₂, szántóföld 946, kaszáló 39¹/₄, legelő 257²/₃, erdő 172¹/₄, szőlő 6, nádas 15²/₃ és használhatatlan 86 k. h. A gazdasági és üzemszervezés hetes vetőforgó. Czukorrépa 25 m. holdon. Lóállomány 12 vegyes faj. Marhaállomány kb. 125, ebből vegyes jármos ökör 74, tehén 8, gulyabeli 40—60, hizlalás alatt 15 drb. Merino-juhtenyésztés 1000 drb. Az erdőt 40 éves fordában kezelik. Termék : tűzifa. A munkaerőt helyben szerzik. Napszámárak férfiaknál 80—160 fil., nőknél 60—120 fil.

Fricke Emil gazdasága Sövényházán és Bezin. Összterület 2350 m. h. Ebből kert és beltelek 35, kaszáló 500, legelő 200, szőlő 3, füzes 50, használhatatlan 50 m. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabadgazdálkodás. Lóállomány 26 félvér. Marhaállomány 500, ebből magyar jármos ökör 80, tarka és algauai tehén 250, növendékbörjű és üsző 160. Sertésállomány 60 kocza, mangalicza s berkshirei keresztelés és kb. 500 szaporulata. Napi tejtermelés 1600 liter Bécs számára. A munkaerőt a környéken, az aratókat pedig a Bakonyból szerzi. Napszámárak férfiaknál 80—300 fil., nőknél 60—160 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 20—32 kor.

A győri székes-káptalan sárápusztai gazdasága. Összterület 896¹/₄ k. h. Ebből kert és beltelek 16¹/₂, szántóföld 547²/₃, kaszáló 141¹/₃, legelő 61²/₃, erdő 25²/₃, nádas 16¹/₄ és használhatatlan 87¹/₄. Belterjes szabadgazdálkodás. Czukorrépa 50 m. holdon. Lóállomány 11 vegyes. Marhaállomány 170, ebből magyar jármos ökör 56, vöröstarka tehén 74, gulyabeli 34, simmenthali tenyészbika 2 és bivaly 4. Napi tejtermelés 450 liter, Győr számára. A munkaerőt a környéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 160—300, nőknél 100—200 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 16—18 kor. m. holdanként.

A győri székeskáptalan kónyi és markotabödögei gazdasága. Összterület 2400 m. h. Ebből kert és beltelek 30, szántóföld 1450, kaszáló 580, legelő 680, erdő 60, nádas, tó és használhatatlan 600 m. h. Belterjes szabadgazdálkodás. Magtermelés 40 holdon löhere és ugyanannyin bíborhere. Czukorrépa 150 holdon, a sopronmegyei gyárak számára. Lóállomány 16 angol-arabs keverék. Marhaállomány 340, ebből 120 vegyes jármos ökör, 150 vegyes gulyabeli és hizlalás alatt 70 darab. Merino-juhtenyésztés, állomány 2000. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 80—300 fil., nőknél 60—160 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 24 kor.

Jaross Sándor lesvárpusztai gazdasága. Összterület 1160 m. h. Ebből kert és beltelek 50, kaszáló 200, legelő 80, pagonyok 40 m. h., a többi szántó. A gazdasági és üzemszervezés hatos vetőforgó. Kiváló lótenyésztés, melyről már e fejezetben más helyen megemlékeztünk. Marhaállomány 120, ebből magyar jármos ökör 40, nyugati tehén 60, nyugati gulyabeli marha 20. Félangol húsjuh-állomány 400. Mangalicza sertésállomány 12 kocza és szaporulata. Napi tejtermelés 350 liter, Győr számára. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 80—240, nőknél 60—200 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 16 kor.

Gróf Khuen-Héderváry Károly hédervári uradalma. Összterület 9531 k. h. Ebből kert és beltelek 102²/₃, szántóföld 4245, kaszáló 893, legelő 1027¹/₄, erdő 1803, szőlő 8, nádas 28, használhatatlan 1424 k. h. Ezen kívül Moson vármegyében 3400 k. h., Sopron vármegyében 300 és Szerém vármegyében 7000 k. h. Belterjes szabadgazdálkodás. Nagy félvér angol lótenyésztés, állomány 100 ménesbéli és 65 kocsi. Marhaállomány 400 magyar jármos ökör, és 520 magas vérű simmenthali tenyészmарha. Sertésenyésztés: 1220 szőke szőrű mangalicza. Napi tejtermelés 1350 liter, a győri piac számára. Az erdőt 20 éves fordában kezelik. Terméke : lágýfa, tüzelő anyag. A szőlőtelepen a főfajok az olasz rizling és az oportó. Az évi termelés kb. 150 hl. A munkaerőt helyben szerzik. Napszámárak : férfiaknál 80—200 fil., nőknél 60—140 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 20—28 kor.

Özv. báró Léway Henrikné táplányi uradalma. Ide tartoznak a péri, kisbarátfalusi és kisbaráthegyi birtokrészek is. Összterület 3400 m. h. Ebből kert és beltelek 120, kaszáló 70, legelő 320, erdő 100, szőlő 37 m. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabadgazdálkodás, csak Barátságban négyes vetőforgó. Lóállomány 56 muraközi és félvér. Marhaállomány 132 magyar jármos ökör, 140 pinzgauai tehén, 330—360 gulyabeli pinzgauai és ebből 50—60 áll hizlalás alatt. Napi tejtermelés kb. 650 liter, Győr számára. A szőlőtelepből öt hold esemegezszőlő, a többi 40 hold borszőlő. Van nyolcz hold gyümölcsös is, s a termésnek kb. a fele Győrött értékesítetik. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzik. Napszámárak férfiaknál 90—220 fil., nőknél 70—140 fil.

Láppay Géza koronczói gazdasága. Ide tartoznak a gáspárházai, sándorházai és gézaházai majorok, a gyirmóti határból 122 k. h., a tétí határból 104 k. h. Összterület 1420 k. h. Ebből kert és beltelek 7¹/₂, szántóföld 1014, kaszáló 156, legelő 122, erdő 35, szőlő 5¹/₂, nádas 8 és földadó alá nem eső terület 72 k. h. Belterjes szabadgazdálkodás. Lóállomány 40 félvér és vegyes faj. Marhaállomány 375, ebből magyar jármos ökör 96, vöröstarka tehén 65, vöröstarka és magyar gulyabeli 170, hizlalás alatt kb. 40 és 4 simmenthali tenyészbika. Az állam és a községek számára bikákat tenyészt. Sertésállomány 350 mangalicza. Napi tejtermelés 400 liter, Győr számára. A szőlőtelepen túnyomóak a chasselas, rizling,

zöld szilváni és czerjő. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárok férfiaknál 80—300 fil., nőknél 70—180 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 20—24 kor.

Lippay Zoltán csanagóta-pusztai gazdasága. Összterület 532 k. h. Ebből kert és beltelek 4, szántóföld 401, kaszáló 15, legelő 70, erdő 23, szőlő 1, használhatatlan 18 h. Gazdasági és üzemszám: 330 holdon kilenczes forgó, a szántóföld többi részén szabadgazdálkodás. Magtermelés: búza, rozs, árpa, zab és tengeri. Lóállomány: 8 angol, 4 arabs félvér, Marhaállomány 115, ebből 30 magyar jármos ökör, 42 bonyhád-simmenthali tehén, 41 üsző és 2 tenyészbika. Sertésállomány 20 mangalicza. Méhészet 20 méhesalád. Tejtermelés napi 250 liter a szemerei vajcsarnok részére. Tüzi- és épületfa-termelés akáczból és erdei fenyőből. A szőlőben bor- és csemege-szőlőt termelnek. Vadászat nyúlra, fogolyra, fácánra és fűzre. A munkaerőt Tétről szerzi be. Napszámárok férfiaknál 80—200, nőknél 80—160 fil. Az átlagos földhaszonbér 20 kor. m. holdanként.

Mayer Nándor bonyi, mayer-pusztai gazdasága. Összterület 660 k. h. Ebből kert és beltelek $8\frac{1}{2}$, szántóföld 747, legelő $21\frac{3}{4}$, erdő 80 m. h. Belterjes szabadgazdálkodás. Lóállomány 12 muraközi faj. Marhaállomány 50 fehér jármos ökör, 8 nyugati tehén, 100 vegyes fajú gulyabeli és hizlalás alatt 20 darab. Sertésállomány 150 mangalicza. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárok férfiaknál 100—220 fil., nőknél 80—120 fil. Ugyancsak Mayer Nándor, Kégl Lajossal közösen, a győri püspökségtől bérlí a péri 1400 holdas birtokot. Ebből 1300 hold szántó, a többi pedig legelő. Itt a lóállomány 14, a marhaállomány 70 jármos magyar ökör, és 100 vegyes gulyabeli, ezeken kívül pedig hizlalás alatt áll 60 drb.

Gróf Meran Jánosné, szül. gróf Lamberg Ladislája uradalma Ikrényben. Összterület $3969\frac{1}{4}$ k. h. Ebből kert és beltelek $9\frac{1}{4}$, szántóföld 2156, kaszáló $750\frac{3}{4}$, legelő $603\frac{1}{4}$, erdő $176\frac{3}{4}$, nádas $47\frac{1}{4}$, használhatatlan $226\frac{3}{4}$ k. h. A tulajdonos itt okszerű szabadgazdálkodást folytat. Kiváló lótenyésztés. Állomány 20 félvér és 7 angol telivér anyakancza, 60 csikó, két mén és 16 igás. Marhaállomány 400, ebből vegyes jármos ökör 124, nyugati fajú tehén 100, gulyabeli 120, hizlalás alatt 30—40. Fésűs gyapjas juhtenyésztés 2500 darab, mangalicza sertésenyésztés 241 drb. Tejgazdaság berendezés alatt. A munkaerőt a vidéken szerzi. Napszámárok férfiaknál 80—220 fil., nőknél 60—100 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kat. holdanként 22 kor.

Purgly Mihály és György sövényházai gazdasága. Ide tartozik az enesei birtokrész is. Összterület 1060 k. h. Ebből kert és beltelek 15, kaszáló és legelő 400, szőlő 2, a többi szántó. Belterjes szabadgazdálkodás. Lóállomány 20 angol félvér. Marhaállomány 150, ebből magyar jármos ökör 60, tarka tehén 30, tarka gulyabeli marha 40 és hizlalás alatt áll 20. Sertésállomány 100 mangalicza. Napi tejtermelés 100 liter, a bécsi piac számára. Gyümölcs-termelés is van, melyből kb. 200 kor. értékű kerül eladásra. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi. Napszámárok férfiaknál 60—260 fil., nőknél 60—160 fil.

Purgly Zsigmond birtoka Bonyón. Összterület 400 k. h. Ebből kert és beltelek 10, erdő 39 k. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabadgazdálkodás. Lóállomány 15 drb. vegyes faj. Marhaállomány 32 magyar jármos ökör, 20 tarka tehén és 40 gulyabeli. Tejtermelés napi 100 liter Győr számára. A munkaerőt a környékről szerzi. Napszámárok férfiaknál 120—240 fil., a nőknél is ugyanannyi. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 20 kor.

Szabó Kálmán gazdasága Péterháza pusztán. Ide tartoznak a mérgesi és nagyécsi birtokrészek is. Összterület 1650 k. h. Ebből kert és beltelek 26, szántóföld 940, kaszáló 244, legelő 366, erdő 22, szőlő 7 és használhatatlan 45 k. h. A tulajdonos belterjes szabadgazdálkodást folytat. Kereskedelmi magként lóherét termel 75 k. holdon. Lóállomány 21 vegyes-fajú. Marhaállomány 108 vegyes jármos ökör és 150 vegyes tehén és rideg marha. Tejtermelés napi 150 liter. A szőlőtelepen főleg borszőlők vannak. A munkaerőt a környékről szerzi. Napszámárok férfiaknál 80—240 fil., a nőknél 70—120 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken k. holdanként 24—30 kor.

A Szalacsy család cséésényi gazdasága, Szalacsy pusztán. Ebből kert 9 h. 1121 négyszögöl, földadó alá nem eső terület (major egy része újabban parkozva) 30 h. 1047 négyszögöl, szántó 673 h. 549 négyszögöl, rét 172 h. 702 négyszögöl, legelő 30 h. 465 négyszögöl, erdő 12 h. 207 négyszögöl. A tulajdonos belterjes szabadgazdálkodást folytat. Állatállomány: ló és csikó 29 darab, angol félvér tenyésztés; marhaállomány állandóan 200 darab körül, ebből jármos ökör 40 magyar faj, tehén 70 nyugati faj, gulyabeli 90 körül; ezenkívül időnként a kiselejtett marhaállomány hizlalásra kerül. Berkshir-mangalicza-keresztelés sertés 55 kocza és szaporulata. A fentebbi gazdasággal kapcsolatos a körülbelül hasonló terjedelmű és ugyanily állatállományval felszerelt nagyfudpusztai bérgazdaság és e két gazdaság napi átlagos tejtermelése 700—700 liter, mely naponta közvetlenül a fogyasztóknak Győrbe szállítatik.

Szevera Károly örökösei ponyvád-pusztai gazdasága. Összterület 2735 m. hold. Ebből kert és beltelek 72, szántóföld 2147, kaszáló 187, legelő 282, erdő 42, szőlő 2 h. A gazdasági és üzemszám: négyes vetésforgó. Lóállomány 63 vegyes, azonfelül ménes 50 anyakanczával és 150 csikóval. Marhaállomány 385, ebből igásökör 140, göboly 100, fejős tehén 25, tarka tinó 120, 10 jármos bivaly. Juhállomány 1000. Sertésenyésztés 200 drb. berkshirei. Mezőgazdasági szeszgyár 1500 hl. kontingenssel. A munkaerőt a környéken szerzi be. A birtok jelenleg bérbé van adva; bérlője *Deutsch Mór*.

Szodfridt József birtoka Abdán, Szentkereszt pusztán. Összterület 460 m. h. Ebből kert és beltelek 12, kaszáló 60, legelő 40, szőlő 9 m. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabadgazdálkodás. Kereskedelmi magtermelésként a lóhere szerepel 18—20 m. holdon. Lóállomány 10 vegyes faj. Marhaállomány 140, ebből vegyes jármos ökör 38, simmenthali tehén 58, gulyabeli 44. Sertésállomány 400 hizó mangalicza. Napi tejtermelés 350 liter Győr számára. A szőlőtelepen főleg a rizling és a chasselas van képviselve. A gazdasági ipart egy téglá- és egy cseréptetőgyár képviseli. A munkaerőt a környékről és

Ásványról szerzi. Napszámárok férfiaknál 120—200 fil., nőknél 100—160 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 24—32 kor.

A szombathelyi papnevelő és a győri püspökség gazdasága Püspökhalap pusztán és Pécz községben. Bérlő *Kégl* Lajos. Összterület 3500 m. h. Ebből kert és beltelek 15, szántóföld 2950 és legelő 550 m. h. Gazdasági és üzemrendszer ötös vetőforgó. Magtermelés 50 m. holdon magbükköny és két holdon magbaltacím. Lóállomány 16 muraközi kanca és egy mén. Marhaállomány 350, ebből jármos ökör 130, nyugati fajú tehén 20 és szaporulata 18, gulyabeli marha 180, hizlalás alatt 100. Rambouillette juftenyésztés 350 anya és szaporulata. Mangalicza sertésenyésztés 30 kocza és szaporulata. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi. Napszámárok férfiaknál 100—260 fil., nőknek 80—100 fil. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 16 kor.

Tschorl Károly és Bogner Vilmos birtoka Enesén. Ide tartozik a kónyi birtokrész is. Bérlő *Halászy* József. Összterület 660 m. h. Ebből kert és beltelek 8, kaszáló 200, legelő 50, erdő 4 m. h., a többi pedig szántó. Belterjes szabadgazdálkodás. Czukorrépatermelés 30—40 m. holdon a sopronmegyei czukorgyárak számára. Lóállomány hét vegyes faj. Marhaállomány 160, ebből magyar jármos ökör 32, nyugati fajú tehén 46, vegyes gulyabeli 80. Sertésállomány 60 yorkshirei és mangalicza keresztezés. Napi tejtermelés kb. 250 liter, Győr számára. A munkaerőt helyben szerzi.

ERDÉSZET ÉS VADÁSZAT.

Erdőterület.

Győr vármegye 240.037 k. h.-nyi területéből 19.614 k. h. erdő, mely az összes területnek 8·2 %-át teszi, tehát a 27·1 % országos átlagon jóval alul marad. Ebből a pusztai járás területére 8786·6 k. h., a sokoró-aljai járására 5463·5 k. h. és a tósziget-esilizközire 5363·9 k. h. esik. Legalább 1000 holdnyi erdőség csak öt község területén van, ú. m.: Ravaszdon 2617, Ásványon 1860·1, Gyórszentmártonban 1746·2, Gyórszentivánban 1406·9 és Bönyön 1013 k. h.

A legnagyobb erdőbirtokosok: a pannonhalmi főapátság 5754·5, gróf Khuen-Héderváry Károly 1703·9, gróf Wenkheim Frigyes 908·4, a győri székeskáptalan 717·2 és a m. kir. vallásalap 658·2 k. holddal.

Jogi természet szerint van: 11.344·8 k. h. magánrendelkezésű, 7350·2 k. h. egyházi, 650·2 k. h. közalapítványi, 144·4 k. h. volt úrbéres és zsellér-erdő és 116·4 k. h. községi erdő.

Talajviszonyok szerint: 9568·9 k. h. feltétlen, 7577·5 k. h. nem feltétlen és 2467·6 k. h. homoktalajon álló erdő.

Fanemek szerint: 6566·3 k. h. tölgy- és cser-, 6365·1 k. h. ákác-, 5736 k. h. más lombfa- és 946·6 k. h. fenyőerdő.

Tekintetbe véve a függélyes tagosultságot, a talajt és az azt borító fanemeket, a győrvármegyei erdőségek három jellegzetes csoportra oszthatók és pedig: I. a dombvidéket borító cseres-tölgyes erdők, — II. a síkvidék homoktalaján álló nyár-, ákác- és fenyő-erdők, és III. a Duna és mellékfolyóinak áradványtalaján elterülő nyárfás és füzes, ú. n. berki erdők csoportjára.

A tölgyes és cseres erdők.

A dombos vidék tölgyes és cseres erdőségei a Bakony-hegység nyúlványaihoz tartozó szentmártoni, sokorói és a ravaszdi-esanaki dombcsoporthoz, mintegy 6918 k. holdat foglalnak el. Kivétel nélkül természetesen településeknek tekinthetők, a hol az uralkodó fanem a tölgy és cser.

Nem is olyan régen az erdőség nagyobb területeket borított; de a múlt század 60-as éveiben, a tagosítás és birtokrendezés befejezése után, mind több és több erdőség esett a fejsze áldozatául, hogy szántóföldeknek és szőlőknek adjon helyet.

Általában vízszegény, homokos agyag, helyenként elég mély húmusréteggel, néhol agyag-, néhol homok-talajágyon nyugvó fiatal harmadkori és diluviális települt-talajképződés, a melyen a tenyészet, elegendő nyári esapadék mellett, üde és viruló. Itt a koesányos és koesánytalan, a molyhos tölgy és eser, továbbá a juhar, szil, hárs és gyertyán tenyészik, s a kevésbé zárodott erdő talajának, a számos cserje mellett, a boróka-fenyő állandó lakója.

Széles dombgerinczek, lankásan ereszkedő lejtők alján tágas völgyek, a melyek délkeletről éjszaknyugat felé, majdnem párhuzamosan haladnak, adják a földrajzi tagosultság képét. Nevezetesebb kiemelkedései közül az egyik a nyúli határban van, az ú. n. Szentpál-magaslat mellett fekvő főapátsági erdőbirtokon, a hol az »árpádkúti« erdő rész 314 m. magasságot ér el, a másik a Gyórszentmárton község határában fekvő és ugyanesak a pannonhalmi főapátság erdőbirtokához tartozó »Macskalik« nevű domb, a mely 285 m. magas; a harmadik Pátka község határában, a m. kir. vallásalap birtokán »Harangozó« néven, 264 m. magasságig ér: végül a negyedik, Gyórszentmárton határában, a

pannonhalmi főapátság birtokán »Herczeghegy« néven, 254 m. magasságig emelkedik az adriai tenger színe fölött. Itt e helyet 4 méter magas emlékkövel is megjelölték, melyet hazánk ezeréves fennállásának emlékére és Szent Imre herceg tiszteletére állítottak fel. Lejebb pedig a nyugati hegyoldal a millenium évszámával akként jelöltetett meg, hogy 3 öl széles pásztában, az évszámok rajzainak megfelelően, a fák kivágattak.

Ezek az erdők legnagyobbbrészt 80 éves vágásfordulóban, szálerdő üzemben kezeltetnek, a melyekből mű- és haszonfa, épület- és gazdasági szerszámfa, továbbá nagymennyiségű és kitűnő minőségű tűzifa kerül piacra.

A jelenlegi vágható korú erdőrészek abból a korból származnak, midőn az erdőt a legelő jószág korlátlanul járta. Alacsony növésű fatömegben, alig gyarapodó sarjadékok jelzik ama kor szakértelem nélkül való gazdálkodását. Természetes, hogy most ez erdők újjáalakítása a szakemberek főgyekezete. A mesterséges felújítási módokat közül az alátelepítés mindama fokozatos felújító vágásoknál nyer alkalmazást, a hol a természetes önveteményezés sikerre nem vezetett, a magvetés és csemeteültetés pedig az irtás útján kihasznált területeken és egyes tisztás erdőrészek beerdősítésénél folyik.

Tekintettel a vágható korú erdőrészek állapotára és az erdősítés sikeres keresztülvitelére, ott, a hol a talajviszonyok megengedik, az irtás útján kihasznált területeket mezőgazdasági használat igénybevételével erdősítik be.

Ezek a munkálatok már az irtás alkalmával kezdődnek, mert az irtás befejeztével, a mely munkát még eddig a fa tuskójáért teljesítették, az irtott terület minden gyomtól, gatzól és gyökerektől gondosan megtisztítandó. A megtisztított területen első évben kapásnövény, második és harmadik évben szemes gabona termeltetik. Az első évben sokat kell a talaj megtisztításával vesződni, a melynek elősegítésére önként kínálkozik a kapásnövények termesztése. A második évben a szemes gabonatermelés van megokolva, mert a takarójától és az árnyéktól megfosztott talajban, a napsugarak és légbeliek közvetlen behatása alatt, oly vegyi folyamat megy végbe, hogy a bomlás következtében kifejlődő hőprodukció miatt az erdősítés sohasem sikerülhet oly kifogástalanul, mint a megülledett, teljesen megtisztított talajban; ez pedig még csak a harmadik évben következhetik be.

Ekkor és rendszerint ősszel egy öl sortávolságban húzott sorokban az egész területet tölgyekkel vetik be, melynek közei mindaddig használhatók kapásnövények termesztésére, a míg a csemeték beárnyékolása azt megengedi. Történik pedig ez a csemeték gondozása szempontjából, mert míg egyrészt a kukorica a forró nyári hónapokban a zsenge csemetét beárnyékolásával védelemben részesíti, másrészt a vetemény megkapálása és gyomlálása útján a csemeték is minden gyomtól és gatzól tisztán tarthatók.

A talaj elszegényedésétől ily hosszasabban tartó mezőgazdasági művelés alkalmazása mellett tartani nem kell, hisz első sorban csakis az arra való erőteljes talajon történhetik, de egyébként is más táplálékra van szüksége a fás növénynek és másra a mezőgazdasági növénynek. Ezen kívül pedig a fás növény a talaj alantabb fekvő rétegeiből, míg a mezőgazdasági növény a talaj felső rétegeiből szedi táplálékát s a mit esetleg a mezőgazdasági növény felemésztett, azt néhány év múlva a lehulló lomb, korhadékával bőven kárpótolja. Szembeállítva a költséges alátelepítés, ültetés és vetési munkálatokkal, a mezőgazdasági használattal kapcsolatos erdősítés előnyei kétségen felüliek. Nem tekintve azt az áldásos hatását, a melyet a nemzetgazdaság szolgálatában teljesít, ma már több száz holdra terjedő, ily módon telepített erdő, váltotta fel helyét a szegény, elerőtlenedett sarjerdőnek.

A síkvidék homoktalaján álló ákác-, nyár- és fenyő-erdők mintegy 76580 k. holdra rúgnak s ezek — csekély kivétellel — majdnem mind mesterséges telepítés útján keletkeztek és bennük az ákác az uralkodó fanem.

Itt nagyobb, összefüggő, 1000 holdas erdőségeket hiába keresnénk, mert ez erdők telepítését legnagyobbbrészt a talaj szegényisége és a fahiány szülte. Elszegényedett homokbuczkák, néhol kavics, néhol mészmárgás (atkás) talajágygyal, melyen még a szerény igényű ákác is alig él, itt-ott eléggé sikerült erdei- és fekete-fenyő ültetésekkel, a mely fanemek mindenütt, a hol a talaj silánysága miatt más fanemeket tenyészteni lehetetlen, a legjobb talajjavítók. Tipikus alakjával a bonyi, szentiványi és a Szentjános pusztához tartozó határban

Ákác-, nyár és fenyőerdők.

találkozunk, a hol még a természetes település nyárfa-erdei is megvannak; de milyen szánandó állapotban! . . . Girbe, gurba, rossz növésű egyedek, törzsükön a nyárfa-czinczér rongálásának világos jeleivel.

Ez a hasznos és a kereskedelemben mindinkább nagyobb jelentőségre szert tevő fa e helyről lassanként egészen elpusztul, mert a vízszabályozásokkal hátrább szorított belvizek, a megakadályozott áradások és a fenékvíz süllyedése az alsóbb rétegeket már nem tartják oly nedves állapotban, a mely e fanem tenyésztésére e homoktalajon okvetetlenül szükséges.

Egyes helyeken a tölgy és cser természetes települései is láthatók, a melyeket egyes nagyobb birtokosok inkább kegyeletből tartanak fenn; egyébként pedig mindenütt helyet adtak az ákácznak, mint olyan fanemnek, a mely gyorsan nő, igénytelen, sokfélekép használható, jeles fizikai tulajdonságú s így leginkább alkalmas a gazdasági szükségletek kielégítésére.

Itt már csak 25—40 éves vágásfordulóban kezelt sarjerdőkkel találkozunk, hol legfeljebb vékonyabb méretű szerszámfát, szőlőkarót és tűzifát termelnek, a melyeknek felújulása az ákác bőséges sarjadzásával biztosítva van.

Nagyfontosságú e szőlőtermelő vidéken az ákácznak szőlőkaróvá való feloldozása. Több százezer nemcsak itt, hanem a móri és balatoni borvidéken is elhelyezést nyer.

Ez az erdei gyártmány ma már, a 10 évvel ezelőtt elért árakhoz képest, kétszer oly magas értékesítés mellett is piacra talál. És ha tekintetbe vesszük, hogy nincs a gazdaságban és háztartásban olyan szükséglet, a melyet az ákácza ki nem elégítene, továbbá, ha tekintjük ezt a fűhasználatot, a melyet csekély beárnyékolásával biztosít, akkor bizvást elmondhatjuk, hogy az ákác a közép- és kisbirtokos osztály kincstára. Igazolja ezt az állítást az is, hogy az összes fanemek között, habár telepített erdőként veendő figyelembe, területre nézve mégis a második helyen áll.

Berek-erdők.

Végre a berek-erdők, a melyek a Duna és mellékfolyóinak partjain és szigetein terülnek el, mint természetes települések, nyár- és fűzes-erdőket alkotnak, kb. 5043·00 k. holdnyi területen.

Valamint egész Győr vármegyében, úgy itt is ráakadunk a tölgyre, a mocsártölgy fajtájában, jeléül annak, hogy ez az értékes és kiváló fa azelőtt sokkal jobban el volt terjedve; s hogy ma már a berek-erdőkben csak hírmondójára akadunk, az talán nem annyira a klimatikus és a talajviszonyok kedvezőtleniségének, mint inkább a gondatlan kihasználás rovására megy.

Itt is csak 20—30 éves fordulóban kezelt sarjerdőket találunk a botlós fűzek társaságában, hol az erdők felújítását a lágy fanemek bő sarjadzási képessége és áradások alkalmával a legjobb kultivátorként, a Duna és mellékfolyóinak kiöntése végzi.

Kár, hogy a rövid vágásfordulóban kezelt nyárasok csakis a tűzifa-termelést teszik lehetővé, mert hosszabb vágásfordulóban kezelve, a nagyobb méretű, s a külkereskedelemben is keresett és több iparvállalatnál nélkülözhetetlen fa, magasabb egység-árak mellett is értékesíthető volna.

Megemlítendő, hogy egyes birtokosok a kosárfűz megtelepítésével is kísérletet tesznek, a mi különösen a háziipar fejlesztésére fog jótékony hatást gyakorolni.

A rendelkezésre álló olcsó víziutak az erdei termékek szállításánál és értékesítésénél érdemelnek figyelmet.

Az erdőtörvényt megelőző időkben az erdőkben felhalmozódott tőke nem részesült kellő figyelemben. A kezelés rendszertelen volt s a kihasznált erdők felújítását a természetre bízták. Némely helyen csak azért volt értéke, mert a jószágoknak legelőt adott s mert a válsággal küzdő gazdaságok kiségitője, nagyobb befektetést követelő berendezéseknél és építkezéseknél: takaréktára volt. S hogy ilyenkor az erdő tőkéje is áldozatul esett, az természetes, mert az alkotmányos érával beköszöntött nagy gazdasági átalakulás és fejlődés a gazdaközönségre oly ellenállhatatlan hatással volt, a mely csak siettette erdőbirtokának mezőgazdasággá való átalakítását.

Forduló pontot jelez az erdők történetében az 1879. évi XXXI. t.-cz., melynek rendelkezései alapján 12.036·5 k. hold erdő az állam felügyelete alá jutván, azokon a felügyeletet a győri kir. erdőfelügyelőség és a közigazgatási bizottság kebelében alakított erdészeti bizottság gyakorolja.

Az 1879. évi
XXXI. t.-cz.
hatása.

Mivel a 17. §. alá tartozó erdőknél az állami felügyelet még a kezelési, kihasználási és felújítási módzatok megállapításánál is érvényesül, a szakszerű kezelés hatása szemellátható. A szétszórtan fekvő, kisebb községi és volt úrbéres erdők kezelése a komáromi kir. erdőhivatal ügyköréhez tartozik.

A községi, közbirtokossági és a volt úrbéres erdők kezelését az állam 1901 január hó 1-én vette át, összesen 880 k. holdon, melynek kezelési költségei az első jövedelmi osztályba sorozott erdőknél évenként és holdanként 110 fillérben, a második jövedelmi osztályba sorozott erdőknél 55 fillérben állapították meg. A törvénynek az az intézkedése azonban, hogy járási védő-kerületek alakíttassanak, az itteni különleges viszonyok következtében végrehajtható nem volt, hanem e helyett ez erdők őrzését mezőőrökre bízták.

Győr vármegye területén összesen három felesketett erdőtiszt van, a kik közül az egyik a törvényszabta minősítéssel is rendelkezik. A műszaki segédteendők elvégzésével és az erdei vagyon megőrzésével 43 felesketett erdőőr van megbízva. Egy emberre átlag 450 k. hold esik. Ezek közül 27-nek megvan a törvényes képesítése is.

Ez ideig 32 erdőbirtokon van jóváhagyott, rendszeres üzemtervi kezelés. Ezek közül 23 egyházi: 6966·8 k. h., 1 közalapítványi: 658·2 k. h., 4 közbirtokossági: 127·7 k. h., és 4 községi: 64·00 k. h., összesen tehát 7816·7 k. h. Közöttük a bácsai közbirtokosság 33·7 k. holdnyi erdeje védőerdő, a melyet a futóhomok terjedésének meggátlása végett vettek fel a védőerdők közé.

Az üzemterv szerint kezelt erdőbirtokokon, az első tíz évi gazdálkodási időszak alatt, 1846 k. h., 130.275 tm³. fatömeggel, volt kihasználásra előírnyozva, tehát a holdankénti átlagos fatermés 70 tm³, az évi átlagos fatermés pedig 13.027 tm³. Ezt a fatermést az üzemterv szerint nem kezelt erdőbirtokkal arányosítva, hozzávetőleges számítással megállapíthatjuk, hogy Győr vármegye összes évi fatermése kerek számban 40.000 tm³. Ez a tömörköbméterekben kifejezett fatömeg, csak hat korona átlagos árral számítva, 240.000 korona értéket képvisel. Ha pedig még a pénzértékben megközelítőleg sem kifejezhető közötte és mellékhasználatok jövedelmét is mérlegeljük, úgy azt látjuk, hogy Győr vármegye lakosainak háztartásában az erdők jövedelme számottevő.

Habár ez idő szerint alig van a külkereskedelemre szánt árú, az értékesítési viszonyok általában elég kedvezők, a mi abban leli magyarázatát, hogy az erdőbirtokokon termelt fatömeg a vármegye piacán nyer értékesítést.

Ez idő szerint egy úrméter I. oszt. kemény hasábfá 6 kor., egy úrméter II. oszt. tűzifa 4—4·50 kor., egy tömörköbméter tölgyhaszonfa 16—24 kor., egy tömörköbméter, lágú fanemhez tartozó haszonfa 10—11 kor., ezer darab szőlőkaró 40—50 kor. árban értékesíthető.

Nincs az erdei termékek között olyan, a mi értékesíthető ne volna. Még a hulladékfa is nagy becsben részesül itt, a szegényebb néposztály tűzifájaként. Mutatja az is, hogy a nép hányféle elnevezéssel illeti. Így az »ágfa«, »hulladékfa«, »zuzólék«, »susnya«, »ramaty«, »retymölék«, »potyadék« és »szarkarúgta fa« mind megannyi tüzelője a szegényebb népnek. Ennek értékesítésénél még mindig fontos szerepe van a »faliczitá«-nak, a hol több község lakosait is együtt látjuk, a kik egymással versenyezve, sokszor a valóságos értéket is túlfizetve, vásárolnak. Ezen kívül az erdei melléktermékek: a gubacs, borókafenyő-mag, sikárgyökér, enyvbogyó, eper, gomba és csittke sem vesznek kárba, hanem a néptől gyűjtve, mind a birtokosnak, mind a vele foglalkozó munkásnak biztosítanak jövedelmet.

A míg tehát örvendetes, hogy a csekély értékű hulladékfa is értékesíthető, addig ebből az is megérthető, hogy a nép, a tűzifaszükségtől kényszerítve, az erdei kihágásokról még leszoktatható nem volt. A következetes szigor és az erdőörvény rendelkezései a multhoz képest mégis tűrhetőbb állapotot teremtettek. Az erdei kihágások most már csak szárazfeszedésre, alomgyűjtésre, fűvezésre és erdei gyümölcslopásra szorítkoznak. Érdekes adat, hogy míg 1888-ban a pannonhalmi főapátság erdőbirtokain 315 erdei kihágás esete fordult elő, addig 1904-ben már csak 93. Az erdőrendészet terén Győr vármegyében példás viszonyok uralkodnak, a mennyiben a lefolyt 10 év alatt csak egy erdőrendészeti kihágás fordult elő 1902-ben.

Az elemi csapásokból, tűzvészekből és rovarfalásokból származó károsítások alig érdemelnek említést; de az 1903. április hó 18-iki hóvihár a fenyve-

Ertékesítési viszonyok.

Erdői károk.

sekben, és az utóbbi években uralkodott nagy szárazság a fiatal ültetésekben és vetésekben tett némi kárt, s e nagy szárazságban itt-ott futótüzek támadtak, a melyek azonban az erdők állományában észrevehető károkat nem okoztak.

A rovarkárosítások között az ákác-pajzstetű említendő első helyen, a mely rovar, mióta az ákácznak elegyetlenül, teljes záródásban való telepítése divatozik, az ákáczerdők állandó károsítója; de az ákác nagy kiújulási képessége következtében csak akkor érvényesítheti pusztító hatását, ha fiatalos erdőrésztleteket támad meg, a mi ellen a tőre vágással lehet sikerrel védekezni.

Ezen kívül a tölgyerdőkben a cserebogár, a közönséges gyapocsz és a búcsús pohók, a nyárfaerdőkben a nyárfacinczér és az újonnan telepített fiatal fenyőerdőkben a Lophirus álhernyója és a fenyőbél-törő (Hylesinus piniperda) szokott fellépni, de eddig még oly kis mértékben, hogy irtásuk végett hatósági beavatkozásra még szükség nem volt. Egyes fiatal tölgyvetésekben azonban a cserebogár pajorja érzékeny károkat okoz, úgy hogy sokszor több holdra terjedő fiatal erdősitéseket is tönkre tesz.

Erdősítések.

Az állam különös gondoskodásának tárgya a kopár területek beerdősítése, a mit jutalmak és ingyen csemeték kiosztásával igyekeznek elérni. 1903-ban 133.000 darab csemetét és 730 kor. pénzsegélyt adományozott nyolcz birtokosnak, a mikor az erdősités 70 százaléka sikeres volt. 1904-ben 85.000 darab csemetét és 50 kor. pénzsegélyt négy birtokosnak adományozott, a mikor az erdősités 80 százaléka mondható sikerültnek. Ezen kívül erdősitési jutalomban részesült gróf Esterházy Mórincz uradalma, a mely 1897-ben, Gönyű határában 111·8 holdat, 1898-ban ugyanott 43 k. holdat ültetett be. Az uradalom két elismerő oklevelet, az erdőtiszt 750 kor. és az erdőőr 230 kor. jutalmat kapott.

Az egyes birtokosok is dícséretes buzgalommal iparkodnak erdőbirtokuk fenntartása érdekében a tőlük telhetőt megtenni, a mi kitetszik abból is, hogy 1903-ban a 17. §. alá tartozó erdőbirtokon 168·0 k. holdat, a szabadrendelkezésű birtokon 360·0 k. holdat, 1904-ben a 17. §. alá tartozó erdőbirtokon 140·0 k. holdat, a szabadrendelkezésű erdőbirtokon 410·0 k. holdat erdősítettek be.

Általában örvendetes jelenség, hogy egyes helyeken, a nélkül, hogy az illető birtokosok arra kötelezve lennének, szorgalmasan erdősítének; így különösen Ravaszda határában, a hol a község birtokában levő, meredekebb lejtésű vízmosásos helyeket már évekkel ezelőtt ákáczczal befásították. Ugyancsak a hegymenti egyes magánbirtokosok mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas földjeiken találunk fásításokat.

Győr vármegye fatermése a 118.530 lélekből álló lakosság szükségletét fedezni nem tudja, mert abból, a mi főhasználatok czímén termeltetik, alig jut egy lélekre 0·33 köbméternél több; tehát nemzetgazdasági szempontokból is szükséges, hogy legalább a meglevő erdők fenntartassanak és a kellő védelemben és ápolásban részesüljenek.

Munkás-
viszonyok.

Habár Győr vármegyének, fatermése feldolgozására sem nagyobb ipartelepei, sem a kiszállítás körül szükséges nagyobb berendezései, sem pedig az erdei félégyártmányok feldolgozására nagyobb munkástelepei nincsenek, a munkáskéz hiánya és a munkabérek drágulása mégis napról napra érezhetőbbé válik, a mely elszomorító jelenség okát egyedül a nagyobb mérvű kivándorlásban kell keresnünk.

E baj orvoslására a kormány a föld népét azzal segíti, hogy földhöz juttatja. A mit azonban az állam megtehet, nem tehetik meg egyesek, de azzal, hogy a föld használatát a szegényebb néposztályt is részesíti, ugyanazokat a nemzetgazdasági czélokat szolgálja; erre pedig, a hol a viszonyok megengedik, az erdei mezőgazdasági közöttes használat a legkiválóbban alkalmas, mert mindig új és új területek kerülnek rövid időre művelés alá, a melyeken a kizsárolás veszedelme nem fenyeget. A termés mindig biztos. A munkás jókedvvel lát munkájához, mert tudja, hogy fáradsága kárba nem vész.

A pannonhalmi főapátság erdőterületén ez idő szerint 350 k. h. erdei föld áll ilyféle részes művelés alatt, s a földműves nép, ezenfelül még, a teljesített munka fejében kb. 600 holdon részesül az erdei szénatermésnek bizonyos hányadában, leginkább felerészében.

Vadászat.

Tárgyalván az erdészetet, a vadászatot sem mellőzhetjük. Vadászat tekintetében Győr vármegye az első vármegyék között foglalhat helyet. Erdeiben feltaláljuk a vadak trofeás királyát, a gimsszarvast. Egy-egy jó fővadás

terület bérletéért szédítő magas árakat fizetnek. Tudomásunk van arról, hogy egy győrvármegyei nagyobb uradalomban, porosz vadász urak, tekintet nélkül az agancs ágainak számára és súlyára, a bögési idény alatt 1040 koronát fizettek egy drb. elejtett szarvasbikáért. Ezek oly értékesítési viszonyok, a melyek számottevő súlylyal bírnak bármely uradalom költségvetésében is, s ennek mérlegelésénél már más nézőpontok felé hajol a vadászszenvedély, mert az általa gondozott és féltett vadban nemcsak gyönyörűségét, hanem jövedelmének hathatós fokozóját is látja.

Ez a remek vad Győr vármegye minden nagyobb erdőségében már régibb időtől fogva otthonos. Így a hédervári uradalomban és a dunai berek-erdőkben is tanyáz, a hol inkább a hansági szarvassal, míg a dombos vidék erdőségeinek szarvasa inkább a Vértes- és Bakonyhegység szarvasával áll jellegzetes rokonságban. Öregebb vadászok állítása szerint, a 80-as évek elején ez utóbbi helyen a szarvas még ritkaságszámba ment. A gondos kímélet és óvás meghozta azonban gyümölcsét. A főapátsági erdőbirtokon az első szarvasbögés 1892-ben volt hallható. Ettől fogva fokozatosan emelkedett a vadállomány, úgy hogy ma már 18—20 darab fővad lőhető évenként, a nélkül, hogy azt a szaporulat lényegesen megérezné.

Habár az utóbbi években bizonyos fokú elsatnyulás jelei mutatkoznak, azért még mindig akad 150—160 kg. súlyú szarvasbika. A legerősebb 1898-ban került terítékre, s ennek 16-os agancsa $7\frac{1}{4}$ kg-ot, a vad maga, kizsigerelve, 169 kg-ot nyomott.

Feltaláljuk továbbá az őzet nemcsak a nagyobb, de minden kisebb erdőbirtokon is, a hol némi kíméletben részesül. Legjobb őzterületek az ikrényi, a hédervári, a főapátsági és a káptalani uradalmak birtokain vannak, a hol egy-egy vadászat alkalmával 10—15 drb őzszak szokott terítékre kerülni.

Nagy gondozásban részesül egyes nagyobb uradalmakban a fácán, mint olyan vad, a melyről Illés Nándor is azt mondja: »hogy az első helyet foglalja el a többnyire deficizzel küzdő vadászati pénztárak felsegítésére szolgáló vadak között«. Az utóbbi években mind a dombvidék erdőségeiben, mind a síkvidéki és a berek-erdőkben is elszaporodott, de mégis ott, a hol a kisebb erdőterületeken a dúvad irtása mellett nagyobb gondozásban részesülhet, mint a dombvidék terjedelmes összefüggő erdőségeiben, nagyobb szaporulatot és dúsabb vadász-szákmányt szolgáltat. A berek-erdőkben az áradások sokszor a szépen felszaporodott állományt egészen tönkre teszik. A legszebb állománynyal az ikrényi és a hédervári uradalom dicsekedhetik. Legutóbb a győri püspökség pinnyédi erdejében is megtelepítették.

A nyúl- és fogoly-állomány megyeszerte, az egyes nagyobb birtokosok vadászterületein és a községi vadászterületeken is, a jobbak közé tartozik. A Duna és mellékfolyóinak partjain, valamint egyes zombékos, mocsaras helyeken nagy számban tenyésző vadlúd, vadrécze és szárcsa Győr vármegye vadászáinak sok élvezetet szereznek.

A vaddisznó leginkább a dombvidék erdőségeiben átvonuló vadként fordul meg.

Az évenként elejtett vadról némi tájékozást nyújt a kir. erdőfelügyelőséghez 1901-ben bejelentett vadmennyiség. Összesen 39.387 darab vad került terítékre, melyből 28.944 darab hasznos és 10.433 darab káros vad volt, összesen 38.772:54 korona értékben.

Ezek között, csak a főbb vadnemeket megemlítve, volt: 73 szarvas, 90 őz, 6 vaddisznó, 11.002 nyúl, 737 fácán, 14.050 fogoly, 1144 fürj, 173 vadlúd, 843 vadrécze, 280 szárcsa, 10 szalonka, 218 húros és fenyvesrigó, stb., 238 róka, 1006 sólyom és vérese, 7947 szarka és varjú, 417 kóbor kutya és macska, stb. Ebből a kimutatásból kitűnik, hogy a vadászat számottevő közgazdasági tényező, különösen napjainkban, midőn a fogyasztóközönség figyelmét az élvezeti cikkek drágulása az olcsóbb vadhús beszerzése felé irányítja.

IPAR, KERESKEDELEM, KÖZLEKEDÉS ÉS VÍZÜGY.

IPAR.

Győr szab. kir. város a Dunántúlnak egyik legnagyobb ipari székhelye. A hatalmas iparral bővelkedő nyugati államokból jövő átutazó, a magyar határt átlépve, a bécs—bruck—budapesti vonalon, itt talál legelőször gyárvárosra.

Győr város, kedvező helyzetével, a magyar ipar fejlesztésére a legalkalmasabb vidék. Ebben nagy előnyére szolgál, hogy a Dunántúl legnagyobb vasúti gócpontja és e mellett víziúton is megközelíthető, minthogy a Kis-Duna a győr—gönyűi szakaszon hajózható.

Történelmi
visszapillantás.

Habár az árpádházi királyok idejében a város és a vármegye lakossága inkább földművelő volt, az iparos-osztály mégis ebben az időben kezd kiválni. Különösen a bőripar volt kifejlődve. Ebben az időben itt már tímárokat, vargákat, szíjgyártókat és irhásokat találunk, kik finomabb bőrkészítményeket állítanak elő. A helyi ipar azonban kizárólag a helyi szükséglet egyszerűbb czikkeire szorítkozik. Finomabb iparcikkeket a nyugati országokból hoztak Győrbe, miként ezt többek között Béla király vámszabályzata mutatja, ki 1242. máj. 7-én Győr vármegyének és a győri, abdai és fizeguti adófizetőknek a külföldi kereskedők árúira kivetett vámot szabályozza.

A tizenhatodik század közepén, a gyakori tűzveszélyek következtében, sokan elhagyták a várost. A lakosság csak az erődítések újjáépítése után kezd ismét szaporodni, még pedig idegen jövevényekkel. Az idegen mesterek letelepülésével és az ott állomásozó sok katonasággal megszorodott fogyasztó közönség, a XVII. században Győr ipari életét nagyon emelte. A XVII. század végén a következő iparágakat látjuk Győrött képviselve: vargák, tímárok, szűesők, szíjgyártók, szapannosok, gyertyamártók, lakatosok, ácsok, kőművesek, hajóépítők, puskamívesek. 1703-ban a belvárosi háztulajdonosok között 28 iparágón 122 iparos volt.

A czéhek közül a legrégebbek a borbélymesterek czéhje 1593-ból, a német vargáké 1582-ből és az egyesült pajzs-, szíjgyártó, fegyvertisztító és nyereggyártó czéh 1602-ből. A czéh-rendszer kifejlődésével az ipar is szép fejlődésnek indult. A XIX. század elején különösen a műtakácsok tűntek ki.

A legelső magyar iparkiallítások egyike a győri műiparkiallítás volt 1846-ban. A múlt század hetvenes éveiben itt már tekintélyes ipari osztályra találunk. A város területén a czéhek száma 58 volt, összesen 800 taggal. A legtöbb tagot számláló czéhek a következők voltak: a vargáké és a csizmadiaké 341 taggal, a szabóké 65 taggal, a molnároké 47 taggal. A vármegye területén 1872-ben 26 czéh volt, 1312 taggal; ezek közül a legtekintélyesebb volt a takács-czéh 420 taggal és a molnárok, kádárok, kovácsok, szabók, pékek, mészárosok czéhe. 1870-ben Győr város területén az összes iparágaknál 1194 önálló iparos működött 1689 munkással, a vármegye területén 1735 önálló iparos, 1735 munkással. Győr város lakossága 1870-ben 20.035 lélekből állott, s így az iparosság a lakosságnak 14·6%-a volt. Győr vármegye lakossága 83·602 lélekből állott, s itt az iparos osztály a lakosságnak 4·2%-át tette.

Czéhlevelek.

Győr vármegye levéltárában a következő czéhleveleket őrzik: Az ácsok czéhlevelét 1722-ből, az aranyművesekét 1766-ból, a szigetesi és révfalusi asztalos és famunkásokét 1755-ből, a bábsütőkét 1714-ből, a győri kosárkötőkét 1740-ből, a győri magyar fazeka-

sokét 1815-ből, a gombkötőket 1828-ból, a keztyűs, szítás, szobafestők, mázolóok és aranyozók egyesült czéhét 1755-ből, a kocsisokét 1728-ból, a györmegyei kovácsokét 1648-ból, a kötélgyártókat 1644-ből, a kőművesekét 1637-ből, a kőfaragókat 1718-ból, a molnárokat 1744-ből, a magyar szabókat 1825-ből, a német szabókat I. Lipót idejéből, a német kalaposokét 1724-ből, a szappanosokét 1724-ből, a szíjgyártókat 1721-ből, a szűrszabókat 1746-ból, a szűcsökét 1753-ból, a seborvosokét 1765-ből, a hímzők és posztószövőket 1776-ból, a magyar takácsokét 1694-ből, a szt.-mártoni takácsokét (?), az útkötőrök és cserepesekét 1847-ből, az üvegesekét 1752-ből, és a tétiek vegyes czéhét 1842-ből.

Győr szab. kir. város levlétárában a következő czéhleveleket őrzik: A magyar ácsok czéhlevelét 1696-ból, az asztalosokét és puskművesekét 1626-ból, a borbélyokét 1593-ból, a cipészekét 1607-ből, a csizmadiákét 1718-ból, a cipészekét (német) 1744-ből, az ötvösökét 1603-ból, az esztergályosokét 1752-ből, a fazekasokét (magyar) 1745-ből, a foltozó szabókat 1746-ból, a gombkötőket (magyar) 1731-ből, a kalaposokét 1649-ből, a kályhásokét 1749-ből, a kerékgyártókat 1748-ból, a keztyűkészítőket 1755-ből, a kovácsokét (győri) 1745-ből, a lakatosokét 1743-ból, a magyar molnárokat 1744-ből, a mészárosokét 1563-ból, a magyar szabókat 1773-ból, a nyergesekét 1624-ből, a pintérekét 1643-ból, a pékekét 1708-ból, a patkoló kovácsokét 1755-ből, a ruhatisztítókat 1718-ból, a szűrszabókat 1696-ból, a szabókat (német) 1693-ból, a takácsokét (német) 1742-ből, az üvegfűrók, metszők és palackkészítőket 1682-ből.

Ebből látjuk, hogy Győr városában és a vármegyében, a múlt század derekán már erős, kiterjedt iparos-osztályt találunk.

Az iparosság a következő évtizedekben szaporodott ugyan, de anyagi jóléte hanyatlásnak indult. Az iparkamara évkönyveit átlapozva, minden évben csak panaszokat találunk, melyeknek orvoslását a kisiparosok folyton sürgetik.

A múlt század utolsó két évtizedében a nagy gyáripár Győrött már erős fejlődésnek indult. A nagyipar térhódításával azonban a kisipar hanyatlott, de hanyatlott Ausztria közelsége, a Béccsel való jó vasúti összeköttetés miatt is. Ennek következménye, hogy Győr város és vidéke jórésztben az osztrák ipar uralma alatt sínylik. Kereskedőink, valamint a középosztály, Bécs közelsége következtében, szükségleteit jórészt az osztrák fővárosból szerzi be. Csak az újabbán észlelhető iparpártolási akció hozott némi javulást.

A győri kisipar jelenlegi helyzetéről az alábbi táblázat nyújt tájékoztatást, melyet a győri ipartestület évi jelentésében tett közzé: A kisipar mai helyzete.

Iparágak megnevezése	Munkaadó	Segéd	Női munkás	Tanoncz	Iparágak megnevezése	Munkaadó	Segéd	Női munkás	Tanoncz
Aranyműves	2	—	—	—	Kaptafa készítő	1	—	—	—
Aranyozó	2	1	—	—	Kefekötő	7	5	—	1
Asztalos	59	48	—	46	Kőműves	31	22	—	32
Ács	19	43	—	22	Kéményseprő	4	11	—	1
Bádogos és vízvezeték-szerelő	20	22	—	10	Kötőszövő	1	2	1	—
Borbély	47	43	—	30	Kőfaragó	4	16	—	5
Bognár	11	15	—	16	Keztyűs	1	—	—	—
Bronzműves	1	1	—	—	Kárpitos	16	9	—	1
Czukrász	7	6	—	6	Késes	4	—	—	2
Czukorkagyáros	2	13	123	4	Lakatos	25	36	—	37
Cserepes	10	1	—	5	Mézeskalácsos és viasz-készítő	4	5	—	3
Czipőfelsőrész-készítő	8	3	4	4	Mázoló és fényező	12	8	—	9
Czipész	150	130	—	93	Műgépész	4	1	—	—
Csizmadia	126	48	—	66	Mészáros	31	27	—	31
Esztergályos	8	—	—	2	Sütő	30	54	—	27
Építőmester	3	77	—	16	Szabó (férfi)	135	73	—	68
Fésűs	4	1	—	—	Szabó (nő-szabó)	21	4	11	2
Füstcső-készítő	1	27	—	—	Szíjgyártó	5	8	—	—
Gombkötő	1	1	—	—	Szűcs	5	1	—	2
Géplakatos	2	33	—	19	Szobrász	2	2	—	4
Hentes	46	13	—	22	Szobafestő	14	6	—	16
Hangszer-készítő	5	1	—	—	Órás és ékszerész	18	6	—	2
Könyvkötő	7	10	—	4	Puskműves	1	—	—	—
Kályhás és fazekas	6	22	—	3	Paczalos	2	8	—	1
Kovács	12	26	—	11	Rézműves	2	8	—	1
Kosárfonó	2	—	—	—	Ráspolyvágó	1	1	—	—
Képfestő, kelmepestő	7	14	—	1	Szítás	1	1	—	2
Kalapos	13	1	—	—	Takács	3	1	—	—
Kádár	11	8	—	5	Villanyszerelő	4	4	—	—
Kötelek	4	4	—	6					
Kocsigyártó, nyerges	3	7	—	4	Összesen	988	933	139	641

A nagyipar.

A nagyipar terén Győr a dunántúli városok között előkelő helyet foglal el. Már az ötvenes években találunk itt gyártelepeket. A legelső a *Stadel* Károly gépgyára volt. A gyárak száma a múlt század utolsó két évtizedében már rohamosan emelkedett és azóta még nagyobb arányokat öltött.

Az önálló vámterületnek kilátásba helyezett megvalósulása az osztrák gyárosokat arra indította, hogy telepeiket, nehogy fogyasztó közönségüket elveszítsék, hazánkban állítsák fel. Győr város intéző köreinek előrelátó előzékenysége, melylyel a külföldi vállalkozók törekvéseit anyagi támogatással segítette, továbbá a város jó vasúti összeköttetése, vízi útja és vidékének nagy munkás-létszáma voltak azok a tényezők, melyek Győr gyáriparát arra a színvonalra emelték, a melyen ma áll.

Győr város és a vármegye nagy gyártelepeinek számáról, az azokban foglalkoztatott munkásosztályról és motorikus erőről az alábbi kimutatás nyújt világos képet.

Telepek neve	Száma	Lőerők száma	Munkások száma	Telepek neve	Száma	Lőerők száma	Munkások száma
Győr sz. kir. város.				Szappan-és zsiradékgyár	1	150	28
Takaréktűzhelygyár ...	1	19	25	Gyufagyár ...	1	50	211
Füstösőgyár ...	1	—	30	Olajgyár ...	2	635	310
Gazdasági gépgyár ...	3	60	100	Akkumulátor-gyár ...	1	24	34
Waggon- és gépgyár ...	1	1200	1950	Légszeszgyár ...	1	10	52
Villamostelep ...	1	1000	20	Czipőkenőcsgyár ...	1	—	20
Kályhagyár ...	1	6	30	Gyógyszergyár ...	1	Építés alatt.	
Téglagyár ...	2	—	120	Viaszkos vászongyár ...	1	Építés alatt.	
Fűrésztelep ...	2	46	45	Könyvnyomda ...	6	32	100
Czirokseprőgyár ...	2	—	85				
Szövőgyár ...	2	180	230	Győr vármegye.			
Kétfestőgyár ...	1	4	25	Villamostelep ...	1	40	6
Selyemfonó ...	1	35	290	Téglagyár ...	3	20	110
Gőzmalom ...	6	850	205	Gőzmalom ...	5	195	50
Biscuitgyár ...	1	36	400	Gazd. gőzmalom ...	5	48	12
Czukorkagyár ...	2	35	175	Benzin-malom ...	4	80	18
Szalámigyár ...	1	14	62	Gazd. szeszgyár ...	7	169	54
Ipari szeszgyár és hamuzsírgyár ...	1	345	360				

Fémárú- és gépgyártás.

Győr városban az egyes iparágak között a fémárúk és gépek gyártása van a legnagyobb számú és legfontosabb gyárakkal képviselve. A győri gyárak között a legrégebb gyártelep is a gépgyárak sorába tartozik. Ez a már említett *Stadel* Károly gazdasági gépgyára. A gyárat 1845-ben alapították és azóta folyton fejlődött. Szintén régi gyár *Singer* Mór fiai gazdasági gépgyára, mely 1862 óta áll fenn és az előbb említett gyárral a megyei gazdaközönség egyszerűbb gépszukségeit látja el. Ezek mellett van még három kisebb gazdasági, inkább gépjavító műhely. Ezek *Gnasser* Dezső és özv. *Milanovicsné* gépgyára és *Horák* Adolf gépműhelye. Két különleges jellegű gyár: a *Szabó* Samu takaréktűzhely-gyára, melyet jelenlegi tulajdonosa 1866-ban alapított. E gyár »Unikum« takaréktűzhelyei általánosan ismeretesek. A másik a *Brenner* és *Darvay* füstcső-gyára, mely 1902-ben keletkezett. A gépeket nagybára villamos áram hajtja.

Felemlítésre méltó ipartelepek még a *Hauser* György rézműgyára (alapítotott 1867.), mely különösen vízvezeték és feeskendő-szivattyú-felszerelések előállításával foglalkozik; *Röck* István sodronyárú-műhelye; *Pollák* testvérek elektrotechnikai és galvanizáló telepe.

De ez iparesoport keretében a legnagyobb ipartelep a *Magyar waggon-és gépgyár részvénytársaság* győri gyára, mely a Győr városi és vármegyei gyárak között, tíz évi fennállása óta, világraszóló hírnévre tett szert és Magyarország gépgyárai között is elsőrangú helyet foglal el. A részvénytársaság lovag *Lederer* Ágost kezdeményezésére, 1897-ben alakult és még ez évben keletkezett a győri gyár is. A gyár, üzembe vétele alkalmával, szűk keretekben mozgott és csak 300 munkást foglalkoztatott. A gyár munkahelyiségéül a győri szeszgyár és finomító részvénytársaság felesleges épületeit alakították át.

A Győr városi és megyei takarékpénztár.

A győri I. takarékpénztár.

A győri keresk. és iparkamara.

A győri Magyar vagon- és gépgyár.

A gyár, üzembehelyezése után, rövid idő múlva, nagyobb megrendeléseket kapott a m. kir. államvasútaktól s nemsokára az olasz vasútaktól is. E megrendelések pontos és kielégítő szállíthatása, a gyárépületek kibővítését és a berendezés tökéletesbítését vonta maga után. Minthogy főként a külföldi megrendelések egyre gyarapodtak, a gyár bővítése a következő években folytonossá vált és oly mérvet öltött, hogy 300 munkás helyett ma már 2400 munkást foglalkoztat. Kezdetben csak teherkocsik gyártására volt berendezve, ma már azonban innen kerülnek ki a legmodernebb és legelegánsabb személyszállító és szalonkocsik. A gyár villamosvasúti osztálya is nagy hírnévre tett szert, a mit az is bizonyít, hogy az amsterdami, antwerpeni, sőt a londoni földalatti villamos vasútak részéről is nagy megrendelést kapott. A gyár három év óta a vasúti gőzmotorkocsik építését is felvette üzemébe és e célra a híres Stoltz-féle szabadalmat szerezte meg. A győri waggon- és gépgyár hidak, vasszerkezetek, valamint mezei vasutak építésével és 1905 óta lópatkók nagyban való gyártásával is foglalkozik.

A legújabb időben a gyárnak külön automobil-osztálya is van és az automobil-gyártás terén rövid idő alatt szép sikert ért el, a mennyiben a gyárban készült úgynevezett Spitz-féle automobilon, melyek Ausztriában igen jó hírnévre örvendenek, a budapesti és bécsi automobil-kiállításokon általános elismerésben részesültek.

A gyár 32 hold területet foglal el, melyet újabb terjeszkedés céljaira, legutóbb további 16 holdnyi területtel bővítettek ki.

Az épületekbe eddig mintegy másfél millió és a gyári berendezésre, gépekre mintegy három millió koronát fektettek be. A gyár évi forgalma meghaladja a nyolcz millió koronát, melynek legnagyobb része a külföldi megrendelésekből kerül ki; a hazai megrendelések az összforgalomnak alig 30%-át teszik. A nyers anyagot és félgyártmányokat leginkább hazai forrásokból szerzik be és a külföldről csak akkor, ha a szükséges anyag hazánkban nem kapható.

A gyár motorikus gőzerejét 6 darab 1200 lóerejű gőzgép adja, melyekhez a gőzt 8 darab 1400 m² tüzfelületű gőzkazán szolgáltatja.

A győri waggon- és gépgyár a magyar államvasúttal és a kassa—oderbergi vasúttal kívül, a világ minden részébe szállított már vasúti teher- és személyszállító kocsikat, nevezetesen: Egyiptomba, Kelet-Indiába, Siámba, Argentiniába, Chilébe, Angol-, Olasz-, Spanyol-, Oroszországba, Belgiumba, stb.

Győr szab. kir. város 1904. évben nyert villamvilágítást. A város közönsége ez évben építtette villamos-áramfejlesztő telepét. Azonban a villamos áramot, világítási célra, csak magánosok használhatják, mert a város utczeit — tekintettel a győri légszeszgyár rt.-gal kötött és még érvényben levő szerződésre — villamos árammal nem világíthatja meg. A villamos áramot 3 drb 1000 HP. gőzgép által hajtott dynamo szolgáltatja. A gőzgépek üzemben tartására 4 drb, összesen 642 m² tüzfelületű gőzkazán (túlhevítővel) van a telepen felállítva. A három dynamo munkabírása 850 kva. Az áram háromfázisú 3000 volt pr. A secundär feszültség a városi hálózatban 105 volt. A hozzákapcsolt izzólámpák száma 9056. A villamos áram azonban nemcsak világítási célokra szolgál, hanem tetemes részét ipari célokra használják fel. A városi vízművekre, vágóhídra, csatornatelepre és öntözésre 10 drb, összesen 417 lóerejű elektromotor van az áramvezetékbe bekapcsolva. Magánosok részére, főként kisipari célokra 46 motor, összesen 80 HP-vel van üzemben. A villamos telepre befektetett tőke 755.000 K, ebből a hálózatra 294.000 K esik. A villamos teleppel kapcsolatban van a városi csatornahálózat szivattyútelepe. E célra három centrifugál-szivattyú van beépítve, elektromos hajtással és 1300 liter perc munkabírással.

Az agyagipar terén csak egy nevezetesebb gyárat említhetünk fel Győr városában és ez *Magyary József* kályhagyára, mely 1883-ban keletkezett és nemcsak Győr vármegye, hanem a szomszédos vármegyék kályhaszükségletét is kielégíti.

Van még néhány téglagyár is a vármegye és a város területén. Ezek közül a legnagyobb Kopesányi Hlatky-Schlichter téglagyára, melyet 1883-ban egy részvénytársaság alapított. Jelenlegi tulajdonosa, a ki Győr legkiválóbb építész-mérnöke, az ő vezetése alatt végzett nagy építkezésekhez szükséges téglát előállítására céljából e telepet megnagyobbította, úgy hogy a körkemenczék évi termelése jelenleg meghaladja az öt milliót. Győr város határában van még

Villam-
világítás.

Agyagipar.

Deutsch és *Tsai* téglagyára, a gróf *Esterházy*-uradalomé Szerecseny községben, *Szotfried* József Szentkereszt pusztán és *Paschkesz* Samuél Györszentmártonban.

Faipar.

Az építkezésekhez és tüzeléshez szükségelt fát legnagyobb részben a Bakony-erdő szolgáltatja. A fát a győr—dombóvári vasút szállítja Győrbe, a hol azonban csak egyetlen motorikus üzemre berendezett fűrésztelep van, míg a többiben kézi erővel készítik elő a fát az építkezésekhez. A gőzfűrésztelepet 1856-ban *Hetsch* testvérek alapították. 1904-ben a gőzgépet 30 lóerejű benzin-motorral cserélték fel. Tüzelőfatelep szintén több van Győr városában, de gőz-erőre csak *Ott* és *Stadler* fűrésztelepe van berendezve.

Az asztalosipar Győrött nagyon ki van fejlődve. Az asztalosok száma a város területén 59. Mióta a városi villamos telep motorikus célra is szolgáltat villamos áramot, több nagyobb asztalosműhelyet villamos erőre rendeztek be. Ezek között a leghíresebb *Grünvald István bútorgyára*. Ugyanitt felemlítendő *Kelemen* József műfaragó telepe is.

Győr- és a szomszédos vármegyék talaja cziroktermelésre alkalmas lévén, több gazda termel czirokat a két győri czirokseprőgyárnak. Az első gyár 1898-ban keletkezett. Tulajdonosai *Klein S.* és *Társas.* A kész czirokseprők 80%-a Svájcba, Ausztriába és Boszniába megy. 1903-ban *Steiner* és *Sulzbeck* alapítottak újabb czirokseprőgyárat, melyben a kötőgépeket villamos erő hajtja. E gyárban legújabbban egy amerikai kötő- és varrógépet szereztek be, mely a kézi munkát pótolja és a napi termelést megtízszerezi. Ezek a gyártmányok szintén legnagyobb részben külföldi piacokra kerülnek. E két gyáron kívül több kisiparos is foglalkozik czirokseprőkészítéssel és ezek, az államtól kapott kötő- és varrógépek segélyével, nagy mennyiségű czirokseprőt kötnek, melyek a városi piacon nagyon keresettek.

Szövőipar.

Az 1870-iki összeírás szerint a szövőiparral, nevezetesen selyem-, kender-, len-, gyapjú- és pamutszövetek gyártásával, vagy ezek feldolgozásával és varrásával Győrött 505, a vármegyében pedig 889 egyén foglalkozott és ezek között 700 önálló iparos volt.

Győr város nagy gyárai között elsőrangú helyet foglal el a pamut- és gyapjúszővő gyár. A gyárat lovag *Leon Gyula* 1901-ben építtette. Azonban ebben a gyárban is, miként, sajnos, hazai szövőgyáraink túlnyomó részében, csak a nyers szövetet állítják elő, mely azután félgyártmányként Ausztriába kerül és onnan kész áruként jut a magyar piacra. A gyárat legutóbb az Egyesült győri és wernstadi textil-ipar részvénytársaság vette át, mely a gyár kibővítését és a szövetek apretálását is tervbe vette. A hajtóerőt két 150 lóerejű gőzgép szolgáltatja és a szövőszekek mellett 160, legnagyobb részben női munkás nyer foglalkozást.

1905-ben a Back-féle gőzhengermalom társtulajdonosa, Dunaréti *Richards* Richárd, egy új szövőgyár alapját vetette meg. A gőzmalom egyik épületében 40 szövőszekeket állíttatott fel, melyen fésűs gyapjú férfiszövetet állít elő.

Győrött selyemgubó-beváltó állomás van, melylyel kapcsolatban állami gubóraktár is épült, honnan az összeraktározott gubómennyiség a győri selyemfonóban kerül feldolgozásra. A selyemfonót *Darányi* Ignác miniszter 1900-ban építtette. A gyár bérlője: *Dumas* és *Martin* francia selyemgyáros cég.

A selyemfonóban 35 lóerejű gőzgép 200 orsót hajt. A gépek mellett 300 munkásnő nyer állandó foglalkozást, kiknek évi összes keresete a 100.000 koronát meghaladja. A gyárban évenként körülbelül 80.000 kg. száraz gubó kerül feldolgozás alá és az itt előállított nyers selyemfonalat az olaszországi és amerikai piacra viszik. A múlt évben a gyár 47.000 kgr. selyemfonalat termelt, melyet a külföldi piacokon 751.446 frankért értékesített. Ezenkívül a selyemhulladékokból, melyeket Olasz- és Franciaországba szállítottak, 40.767 frank folyt be.

A textil-iparág körében még egy győri gyártelepet említhetünk fel: *Romanek* Ferencnek 1878-ban alapított kékfestő-telepét, mely ma már a legmodernebb gépberendezéssel van felszerelve.

Legújabbban keletkezett Győrött a *Grab M. fia* cég viaszkosvásongyára. E cégnek Csehországban több nagyobb textil-gyára van. Ez a telep egyike Győr legkiválóbb gyárainak, mind modern berendezés, mind nagyság tekintetében. A gyár több millió korona befektetéssel épült és azonnal, megnyitásakor 300 munkást foglalkoztatott.

Győr vármegyében, a múlt század hetvenes éveiben 241 vízimalom, Elelmezési ipar. 43 száraz malom, és 4 szélmalom volt. Ezek közül ma már csak a vízimalmok egy része van üzemben a Dunán. Győr vármegye gabonatermésének legnagyobb részét ma már a gőzmalmok dolgozzák fel. Győrött 6 gőzmalom van, a vármegyében pedig 5, és ezeken kívül még 5 gazdasági gőzmalom és 4 benzimalom. Ezek között a legnagyobb és legrégebb *Back Hermann* győri hengermalma. *Thoma János* építtette 1845-ben és 1850-ben részvénytársasággá alakította át. Ettől 1858-ban *Latesz Jakab* vette meg, 1868-ban *Fischer Salamon*, ki már 1865-től bérlője volt. Az új tulajdonos csődje következtében, a malom 1870-től 1874-ig üzemben kívül állott, a mikor *Bégavári Back Hermann*, a jelenlegi tulajdonos vette át, az akkor csak 6 pár kővel berendezett, kezdetleges malmot, melyet azután bővített és fokozatosan fejlesztett, úgy hogy jelenleg 500 lóerőre van berendezve és évi őrlőképessége 300.000 mázsa. E szerint jelenleg a *Back-féle* gőzhengermalom a Dunántúlnak legnagyobb malma.

Győr városának egyik kiváló telepe, a *Jankovits Ferencz* gőzmalma is, mely 1881-ben épült és fokozatos bővítéssel ma már 150 lóerőre van berendezve. Évi őrlőképessége 100.000 mázsa. Ezek mellett Győrött még négy gőzmalom van üzemben, u. m.: *Relle Dániel*, *Kneif János*, *Pfeiffer testvérek* és *Pfeiffer Félix* gőzmalmai. Az összes győri gőzmalmokban felhasznált motorikus erő 850 lóerő és az azokban foglalkoztatott munkások száma 200.

A vármegye területén fekvő öt gőzmalom közül a legnagyobbak *Tolnay Lajos* gőzmalma Győrszentmártonban, *Varga László* gőzmalma Enesén és *Deutsch és Pohl* gőzmalma Téten. A vármegyében még öt gazdasági gőzmalom van, de ezek inkább csak házi őrlésre szorítkoznak. Újabban a benzimalmok, hódítanak tért. Jelenleg négy benzimalom van üzemben.

Az élelmezési ipar terén Győr városában több nevezetesebb gyárat említhetünk fel. Már az elmúlt század második felében volt itt egy tésztagyár, melynek tulajdonosa: *Nagy Mihály*, gyártmányaiért a kiállításokon kitüntetést és a hazai ipar terén kifejtett buzgalmaért érdemkeresztet nyert. A gyár azonban a 90-es években beszüntette üzemét. E gyárnak a helyét foglalja el jelenleg *Koestlin S.* és társa biscuit-gyára, melyet 1890-ben Bregenzben alapítottak és 1900-ban Győrbe helyezték át. A gyár e szakmában, a többi gyárak között, a legelső helyek egyikét foglalja el. Győrszigetben épült és állandóan 400, legnagyobbbrészt női munkást foglalkoztat. Hasonló hírnévre tett szert *Schmiedl L.* cukorkagyára, mely 1879-ben szintén Győrszigetben épült. A gyár különösen 1903 óta, mikor a legmodernebb gépekkel szerelték fel, az ország leghíresebb cukorka-gyárai közé küzdötte fel magát. Évi termelése meghaladja a 10.000 mázsát. A gyárban 150 munkás van alkalmazva. Győrszigetben 1895-ben még egy cukorkagyár keletkezett, *Árpás Ignác*zé, mely főként különféle gyümölcs-cukrot készít. A gyárat 1905-ben teljesen újra építették, gőzüzemre rendezték be és modern gépekkel szerelték fel. Termelése néhány ezer mázsa.

Az élelmezési iparhoz tartozik még *Redlich L.* és társa szalámigyára, mely 1893-ban keletkezett és évente több mint 1000 mázsa szalámit gyártott, melynek 90%-a Ausztriában és csak 10% nyer hazánkban elhelyezést. A városban négy hentes a húsvágáshoz és aprításhoz motorikus erőt vesz igénybe. Benzinerőre berendezett húsvágó műhelye van *Halbritter Ferencz*nek, *Schmickl András*nak, *Markovszky Lajos*nak, és *Fleischman Samu*nak.

Az élelmezési iparhoz tartoznak még *Spitzer Ignác*z elektromos sóórló műhelye, *Krämer Henrik* szíkvízgyára és a vendéglősök szövetkezetének szíkvízgyára.

Az élelmezési iparág körében Győr város közönségének két telepe van: a közvágóhid, mely 1903-ban épült a legmodernebb berendezéssel és a vízvezeték. Győr városa vízvezetékét 1883-ban nyert, midőn »Kiskút«-on szivattyútelepet állított fel. Mindaddig, míg villamos telepe nem volt, a szivattyúkat két, egyenként 25 HP. gőzgép hajtotta. 1904-ben villamos erőre alakították át és ekkor az egyik gőzgépet rezervgépül tartották fenn. Újabban, főként Győrszigetnek és Révfalunak a városhoz való kapcsolása óta, a kiskúti szivattyútelep a városi vízvezetékhez elégtelennek bizonyult és ezért 1905-ben egy újabb szivattyútelep állíttatott fel Révfalu határában. A szivattyúk hajtására két 80 HP. elektromotor szolgál.

Szeszgyártás.

Győr város nagy gyáriparában az első helyet a szeszgyártás foglalja el. A szeszgyár 1885-ben kezdte meg üzemét, 900.000 frt részvénytőkével. A gyár üzeme csak 1889-től lendült fel, midőn a bécsi Bankverein vállalta el pénzügyi rendezését és a gyár élére *Kaczander* Zsigmond kiváló szakértőt helyezte gyárigazgatóul. Az első években gabonát dolgoztak fel és nagy szarvasmarha-hizlalót állítottak fel. 1890-ben a gabonafeldolgozást, mely csekély jövedelmet hajtott, teljesen kiküszöbölték és nyers anyagnak kizárólag cukor-üledéket (mclassc) hoztak használatba. Ezóta a gyár helyzete nagyon megjavult, de igazán csak akkor lendült fel, midőn *Lederer* Ágost, több osztrák gyár tulajdonosa, 1895-ben a részvények legnagyobb részét megvette és a gyárat teljesen átalakította. A gyár részvénytőkéjét 2.000.000 koronára emelték és ezzel a hitel kimértését mellőzhetővé tették. Ebben az időben került a gyárhoz a kereskedelmi osztály vezetőjeként *Wottitz* Gusztáv igazgató. A gyár motorikus erejét 5 drb, együttesen 350 lóerejű gőzgép szolgáltatja, melyekhez 15 kazán van felállítva 2290 m. fűtőfelülettel. A gyárban 350 munkás és 40 hivatalnok nyer foglalkozást. A győri szeszgyár és finomító részvénytársaság gyára 100 ezer hektoliter szesztermelésre és 180 ezer hektoliter finomításra van berendezve. A gyár üzleti összeköttetései a szalai a világ minden részére kiterjednek. Termékeit elszállítja az osztrák-magyar monarchián kívül még Törökországba, Görögországba, Kelet-Indiába, Kinába és Éjszak-Amerikába. A gyár, húsz évi fennállása óta, a hazai gyáripar elsőrendű tényezője lett.

Vegyí ipar.

1891-ben a győri szeszgyár és finomító, vegyészeti iparczikkék előállítására, a régi gyárral kapcsolatban új gyárat alapított. Ekkor keletkezett állami kedvezménynyel a hamuzsírgyár, melynek felépítése és berendezése újabb 1.000.000 koronába került. A gyárban előállított czikkek: nyers hamu, hamuzsír, kénsavas káli és chlorkálium. A társaság 1905-ben újabb gyár alapítását határozta el. E végből megvette *Schramm* Kristófnak 1899-ben keletkezett, de üzemben kívül helyezett kenczegyárát és ott legutóbb vegyi és gyógyszer-gyárat rendezett be.

A vármegye területén hét gazdasági szeszgyár van üzemben, ezeknek a tulajdonosai: *Auspitz* Pál Gönyűszentjános, *Szánthó* Ödön Tápszentmiklós, *Kufter* Benő Sághegy, *Pannonhalmi* főapátság Kismegyery, *König* Kálmán Ferenczháza, *Blau* Samu Ilonka-pusztá.

Eczetgyár kettő van Győrött. *Mocsáry* Ignáczé, mely 1818-ban és *Neubauer* és *Wittmanné*, mely 1872-ben keletkezett.

Az előbb említett hamuzsírgyár és gyógyszergyáron kívül, hét nagy vegyészeti ipartelep van még Győr városában.

Ezek közül a legrégebb és legnagyobb *Kohn* Adolf és társa győrszigeti olajgyára és szintén jelentékeny és nagyobb szabású a *Meller* Ignác és társa olajgyára. *Kohn* Adolf és társa olajgyára 1851-ben keletkezett és ez a gyár hazánkban az első volt, mely gőzgéppel dolgozott. Az ipartelep folytonosan bővült, különösen 1870-ben és 1887-ben, olyannyira, hogy csakhamar az ország első olajgyarává lett. 1890-ben a gyárat teljesen átépítették és a legmodernebb olajsajtókkal, gőzkörjáratokkal szerelték fel. A czég 1903-ban, a repceolajgyárral kapcsolatban, lenolajgyárat is alapított és a gyár üzemének hajtására 400 lóerős gőzgépet szerelt fel és ugyanekkor rendezett be egy teljesen modern laboratóriumot is. A gyár alapításakor a munkások száma csak 10 volt, ma pedig 200. A gyár kezdetben 22 óránként 50 q. olajmagvat dolgozott fel, most pedig ugyanannyi idő alatt 100 métermázsát. *Meller* Ignác és társai győri olajgyára 1877-ben keletkezett. Harmincz évi fennállása óta a gyár oly nagy arányokat öltött, hogy termelőképességével a hazai olajgyarak sorában előkelő helyet foglal el. A gyár évente 50.000 q. repce- és 40.000 q. lenmagot dolgoz fel. E terményekből évenként 16.000 q. repceolajat és 12.000 q. lenolajat, továbbá 32.000 q. repcepogácsát és 25.000 q. lenmagpogácsát gyárt. Az olajgyár modern gépberendezésének hajtására 180 lóerejű gőzgép szolgál. A munkások száma 120.

Elsőrendű gyár a győri »Vesuvius«-gyufagyár is, mely Magyarországon a svéd gyufát elsőnek gyártotta. A gyárat *Neubauer* Károly alapította 1852-ben. Az első években csak 5 munkást foglalkoztatott, de 1878-ban a gyár üzeme már annyira megnőtt, hogy gőzerőre rendezték be. 1885-ben azonban leégett a gyár; de ismét felépült s ez időtől a gyufa gyártásához szükséges félgyárt-

mányokat gép segítségével állították elő. 1890-ben újabb automatikus gépeket állítottak fel, úgy hogy a gyár jelenleg 110 segédgéppel és 200 munkással dolgozik. E gyárban a fatönkök aprításától kezdve, egész a csomagolásig, a munkát automatikus gépek végzik. A gyár naponta 30 millió szál gyufát készít, 2.000 korona értékben; évi termelése meghaladja a 200 waggont és körülbelül 400—500 waggon nyers anyagot dolgoz fel. A gyárba befektetett tőke 600.000 korona. 1905-ben a gyárat részvénytársaság vette át és most a cég »Vesuvius« magyar gyufagyár-részvénytársaság. Legújabbban exporttal is foglalkozik, Ausztriába, Bulgáriába, sőt a japán-orosz háború óta, midőn 日本 a saját szükségleteit is alig tudta fedezni, kivitele kiterjed Chinára és Elő-Indiára is. A gyárnak már több éve egészségügyi szempontból előnyös újítása, a különösen a földmívelő osztálytól erősen fogyasztott méregmentes kénés gyufák előállítására.

A vegyészeti gyárak között a mult században nagy forgalmú volt *Stirling* Tóbiás és fiai szappan- és zsiradékgyára, mely 1870-ben keletkezett, de az osztrák gyárak versenye következtében üzemét redukálni volt kénytelen. A gyár motorikus ereje egy 150 lóerejű gép, és 60 munkást foglalkoztat. Ez iparág körébe tartoznak még az accumulatorgyár, mely 1900-ban keletkezett és *Benes* György és Pál czipőkenőcsgyára, melyet 1904-ben alapítottak.

Győr város nyomdáinak termékei a fővárosi nagy nyomdák munkáival versenyeznek. Több nyomda villamos üzemre van berendezve. A győri nyomdák a következők: *Raab* és társai, *Heckenast* György, *Győr egyházmegyei*, *Nitschman* József, *Gross* testvérek, *Gróf* Gyula és *Dobos* Ignác nyomdája.

A kereskedelmi és iparkamarák felállításakor Győr vármegyét és Győr várost a soproni kamarához osztották be. 1890-ben *Baross* Gábor miniszter öt új kerekedelmi és iparkamarát szervezett és ezek között volt a győri iparkamara is, melyet a budapesti, soproni és pozsonyi kamarák területéből hasítottak ki. A kamara elnöke *Csanaki Jerfy* Antal kir. tan. lett és még ma is az. A kamara helyiségei kezdetben bérházban voltak elhelyezve, de 1904-ben elhatározták a mostani székház felépítését. A díszes palota ma egyike az ország legszebb ily célú épületeinek.

Győr vármegye területén Győrött van *ipartestület*. Azelőtt Győrszigetben is volt, de ez az egyesítéskor megszűnt. Az ipartestület kebelében az összes iparágakban 988 munkaadó, 933 segéd, 139 női munkás és 641 tanonc van. Az ipartestület díszelnöke *Hauser* György és elnöke *Zechmeister* Kálmán. Az ipartestület legutóbb elhatározta, hogy szüknek bizonyult székháza helyén új székházat épít, melyet kapcsolatba hozna az iparosai részére felállítandó közmühelylyel. Az ipartestület saját épületében testületi szállót rendezett be, melyet évenként körülbelül 3000 segédmunkás vesz igénybe.

Mikor az *iparfelügyelői intézmény* életbe lépett, Győr vármegye a budapesti királyi iparfelügyelő hatáskörébe tartozott. Mikor azután 1898-ban a 17 iparfelügyelői kerületet felállították, Győr városa is királyi iparfelügyelőséget kapott, hova Győr vármegyén kívül Komárom, Esztergom és Veszprém vármegyék tartoztak. 1905 november 1-én, az iparfelügyelőségek újabb decentralizációja óta azonban a győri kerületi iparfelügyelőség hatásköre csak Győr és Veszprém vármegyékre terjed ki. A kerület vezetője *Kallos* Bertalan királyi iparfelügyelő.

Az ipari és kereskedelmi szakoktatásügyi intézményekről a »Közoktatásügy« című fejezetben írunk.

Győr vármegye területén két *betegsegélyző pénztár* működik, igen üdvös hatással. Ezek: a győri kerületi betegsegélyző pénztár és a győri és győrszigeti gyárvállalatok betegsegélyző pénztára, melyek rendes bevételeiket csakis betegsegélyezésre fordítják s emellett a munkaadók áldozatkészségéből jelentékeny tartaléktőkével is rendelkeznek. A győri ipartestületnek is volt még betegsegélyző pénztára, mely azonban 1904-ben, a kormány intézkedése alapján, szabálytalan kezelés miatt feloszlott és a győri betegsegélyző pénztárba olvadt.

Nyomda-ipar.

A keresk. és iparkamara.

Az ipartestület.

A kir. iparfelügyelőség.

Betegsegélyezés.

KERESKEDELEM.

Vásárjogok,
vámok.

Az árpádházi királyok idejében a vásártartási jog az út-, rév- és vásárvám, valamint a harminczad, a királyi jogok közé tartozott. Győrnek már ebben az időben szintén meg volt a rendes szombati vásárja, melynek vámjövödelmét a várispán szedte be. 1271 óta azonban a város a heti vásárokon kívül, tetszése szerint tarthatott vásárokat. A vármegye területén Alsókon (Szt.-Márton) és Móriczhidán tartottak heti vásárokat, hol a vásárvám a földesurak jövödelmét szaporította.

A győri híd- és révvám királyi jogát kétségkívül már Szent István is gyakorolta. A győri híd- és révvámot már III. Béla szabályozta, ki a vám egy harmadát a pilisi apátnak, egy harmadát a bakonybéli apátnak és egy harmadát a városnak adományozta. V. István kiváltságlevele a győri polgárságnak szabad révjogot engedélyez. Ugyancsak V. István Győrt árúmegállítás jogával ruhazza fel, de csakis az ausztriai árúkra nézve. Győrött, a hol a Dunán a külföldi kereskedelem korán virágzott, már a XII. században találunk harminczad-hivatalt.

Hogy Győr városában a kereskedelem milyen élénk volt, legjobban bizonyítja a vámok után befolyó nagy jövedelem. IV. László, a királyné kancellárjának 500 ezüst girából álló évi fizetését a győri harminczadból utalványozta ki.

IV. László kiváltságlevele értelmében a győri polgárok az ország egész területén szabadon folytathattak kereskedést, és vámot sehol sem fizettek.

A győri polgárok vám- és adómentességét a győri vár urai nem mindig respektálták. A polgárság panaszaira azután II. Mátyás király 1606 január 28-án és I. Lipót 1679 augusztus 21-én megerősítették a kiváltságokat. A kereskedelem a XVIII. században már nagyobb arányú volt és pedig nemcsak a gabona- és marhakereskedés, hanem a kiskereskedés is. A nyílt üzletű kalmártestület a Mária Teréziától engedélyezett 40 gyökös jog korlátozásával a versenytől meg lévén óva, az illető jogtulajdonosok jólétnek örvendtek; ezek közé tartoztak a rőfös-, posztó-, ékszer-, norinbergi-, fűszer- és vaskereskedők. A jog maga adás-vevés tárgya lévén, több ezer forint értéket képviselt.

Gabona-
kereskedelem.

A kereskedelem a XIX. század elején mind virágzóbbá vált. Vasútak hiányában, a nagyban való áruszállítás eszköze a víziút lévén, Győr lett a közvetítő Magyarország gazdag Alföldje, mint eladó és a nyugati kereskedelem, mint vevő között. Ebben az időben főleg Pest, Komárom, Győr és Moson városok kereskedői versenyeztek egymással, hogy hazánk dús gabonatermését magtáraikba összegyűjtve, a külföldi piacokra szállítsák. A versenyből Győr városa került ki győztesként. A városban egész épületesorok voltak, melyek magtárakul szolgáltak. Az ezekben felhalmozott gabonamennyiség nagyságáról a 40-es évekből abban a kérvényben találunk hiteles adatokat, melyet a gabonakereskedők 1841-ben adtak be az osztrák államvasúthoz a bruck—győri vasútvonal kiépítése tárgyában. E szerint 1840-ben 35 győri hajótulajdonos hajóin 2,328.000 pozsonyi mérőt, vidéki hajókon pedig 3 millió mérőt szállítottak Győrbe; ennek egy részét 75 győri burcellás-hajó vitte Mosonba, a többit itt adták el, vagy raktározták be. A gabonakereskedés a következő évtizedek alatt még nagyobb arányokat öltött és a legvirágzóbb volt a hetvenes években.

1865-ben Győrbe érkezett 2,906.201 és elszállítottatott 3,122.595 vámmázsa gabona. 1869-ben Győrbe érkezett 4,577.798 és elszállítottatott 4,615.759 vámmázsa gabona. Ez adatokból nemcsak Győr kiviteli gabonakereskedése, hanem a kereskedés iránya is felismerhető. Az összes gabonamennyiség ugyanis alulról érkezett, mert a győri gőzhajózási társulat hajói Győrnél feljebb nem közlekedhettek és a vont és evezős hajók sem mehettek tovább Győrnél. Innen van, hogy az egész tovaszállítást a szab. duna-gőzhajózási társulat és az államvasút teljesíti és ez adatok szerint az egész mennyiség Bécsbe és Ausztriába került. Győr gabonakereskedését nagyban előmozdította a győri gőzhajózási társulat, mely csakis gabona szállításával foglalkozott és a győri Lloyd, mely arra ügyel, hogy a gabonakereskedéssel visszaélés ne történjék és e czélból

saját épületében tőzsdét tart. E társulatról később lesz még szó. Ez időben a gabonakereskedés volt a győri polgárok fő jövedelmi forrása.

A következő évtizedekben a gabonakereskedés hanyatlásnak indult. A hetvenes évek után a vasútak versenye legyőzte a víziútakat és ezzel a győri gabonakereskedés is mindinkább pangásnak indult. Ezt azonban még kiheverhette volna. Ekkor kezdődött azonban az a törekvés, mely Budapestet, Bécs rovására, nagygyá akarta emelni és ez az igyekezet egyetlen vidéki várost sem sújtott annyira, mint Győrt, mert a kereskedelemnek is Budapest lett a középpontja s így Győr elveszítette hatalmas gabonapiacát. 1869-ben Győrbe érkezett vasúton és gőzhajón 1,148.656 mm. és elszállított 631.733 mm. gabona. Az ideszállított gabonának jó része az akkor már virágzó malmokban liszté feldolgozva került tovább a piacra. Kívánatosnak látszott, hogy a gabonakereskedés előmozdítása érdekében, Győrött, a Duna partján nyilvános tárház állíttassék fel, mely iparvágánnyal nyerjen a vasúttal összeköttetést, hogy a hajón felszállított gabonamennyiségnek olcsó elraktározását, olcsó átrakódását és továbbszállítását lehetővé tegye.

Ez a terv azonban csak 1899-ben valósult meg. Ebben az évben épült fel az árúraktár, részvénytársasági alapon, a Duna mentén, a gőzhajóállomás szomszédságában. A gabona raktározására elevátort emeltek és raktárépületet, melyek mellett az államvasútak szárnyvonala húzódott végig. A gabonakereskedésre az árúraktár kedvező befolyással volt, a mit az árúraktár gabonaforgalma bizonyít, mely 1900-ban 265.930 mm., 1901-ben 330.953 mm., 1902-ben 314.953 mm., 1903-ban 176.905 mm., 1904-ben 278.416 mm., 1905-ben, okt. 17-éig. 205.038 mm. árszára rúgott. 1905. évi október hó 17-én azonban az árúraktár, a benne raktározott gabonamennyiséggel együtt, teljesen leégett. Újjépítése folyamatban van.

A gabonakereskedés fellendítésére és annak szabályozására a győri gabonakereskedők 1856-ban társulattá egyesültek. A kibocsátott részvények útján 56.000 forintért megvették a Széchenyi-téri házat, melyet a társaság céljainak megfelelően rendeztek be. A társulat első elnöke *Peregi Mihály* volt. Alapszabályait 1872-ben, majd 1885-ben módosította. Célja a kereskedelem és ipar fellendítésére egy kereskedelmi forgalmi középont fenntartása. Elősegíti a gabonának, értékpapiroknak és iparvállalati kötvényeknek vételét és eladását. A részvényeseken kívül, bejáró tagjai is vannak, kik szintén a Győri Lloyd szokásjogainak vannak alárendelve, melyek szerint a társulat a kereskedelemnél, főleg pedig a gabonakereskedelemtől előforduló becslési ügyekre nézve békebírósként működik, melynek határozatai a tagokra nézve kötelezők.

A Lloyd.

Győrött a sertéskereskedés is egyik legfontosabb kereskedelmi ág, mely hajdan a szerbek kezében volt. A múlt század második felében azonban a szerbek teljesen eltűntek és a sertéskereskedés a győri polgárok kezébe került, kik ezt részben a gabonakereskedéssel együtt űzik. A hízalt sertések főpiacza Ausztria. A sertéskereskedés virágzó állapotáról az alábbi kimutatás nyújt tájékozást.

Sertés-kereskedés.

Év	Állomány jan. 1-én	Érkezett az év folyamán	Elszállított			Felhasznált Győrben	Szappan főzésre	Állomány decz. 31
			Bécs	Ausztria	Belföld			
1901	26.827 drb	63.868	36.743	19.942	4.168	4.975	37	24.825
1902	24.825 >	60.013	31.538	21.772	4.479	5.347	27	21.213
1903	21.625 >	36.477	32.900	5.093	2.131	3.886	19	14.399
1904	14.399 >	30.675	22.489	4.912	1.836	3.175	40	13.622
1905	13.622 >	45.671	22.085	7.964	3.018	4.427	43	21.756

Az utóbbi években azonban a sertés piac forgalma nem volt zavartalan, mert a gyakori sertésvész a forgalom korlátozását vonta maga után.

Győrött az állatvásárok között főleg a lóvásárok nevezetesk. A leglátogatottabb lóvásár már a 80-as években is a húsvéti volt, hol abban az időben,

Állatvásárok.

a szakértők becslése szerint, 2—3000-nél is több lovat hajtottak fel. Ezen a vásáron még németországbeli, sőt francia lókereskedők is megjelennek. Körülbelül tíz év óta azonban a vásárok jelentősége is csökkent. Különösen a luxulóvásár hanyatlik. Az országos lóvásárok régi jó hírnevét azonban Győrött néhány jó lókereskedő tartja fenn és ezek között Európa-szerte ismeretes a *Deutsch Mór* és fiai czég, melynek istállói nagyon látogatottak és messze földön híresek.

Források : Fehér Ipoly : Győrmege és város egyetemes leírása. A győri kereskedelmi és iparkamara évi jelentései. Győr szab. kir. város ipartestületének évi jelentései. *Villányi* Szaniszló : Győrmege és város anyagi műveltségtörténete. *Szávay* Gyula : Győr város Monographiája. 1. kötet. A győri »Lloyd« jegyzőkönyvei. A győri kir. iparfelügyelők évi jelentései.

KÖZLEKEDÉS ÉS VIZÜGY.

Győr vármegye, valamint Győr sz. kir. város fekvése, folyóvizekben való gazdagsága, különösen kedvezők az élénk *közlekedés és a nagy forgalom* lebonyolítására. Abból, hogy Győr, Budapest és Bécs között a legrövidebb út közepén, a mosoni Duna, Rábeza és Rába folyók összefolyásánál fekszik, magyarázható meg az, hogy szárazföldi és vízi közlekedése mindenkor igen élénk volt és hogy úthálózata, vasútjai, hajóközlekedése igen fejlett színvonalon állanak.

Közutak.

A *közutak* rendszeresebb kezelése és építése Győr vármegyében is csak a XVIII. század végén kezdődött. Az 1791-iki országgyűlés bizottságot küldött ki, az ország úthálózati tervének és végrehajtási módozatainak megállapítására. Az 1825-iki országgyűléstől kijelölt 13 legfőbb országos útvonal között első helyen áll a budapest—győr—bécsi vonal. Élénkebb utépítés indult meg, midőn a megyei utak építését közmunkaerő felhasználásával, a törvényhatóságok, a saját hatáskörükben kezdeményezték és különösen midőn az 1844. évi IX. t.-cz. a közmunka kivetését szabályozta. 1867-ben az országos és törvényhatósági utakat a közmunkaerőből és a megváltási összegből tartották fenn. A törvényhatósági utakra és a közmunkára a helytartótanács 1862. évi 71.700. számú közmunka-utasítása volt irányadó.

Az utakra lényeges befolyással volt az a rendszerváltozás, mely az 1877. évi XXIV. t.-cz. életbeléptetésével, a megyei utak műszaki kezelését a megyei mérnöki hivatalból az újonnan szervezett m. kir. államépítészeti hivatalokra bízta.

Végre a közutak fokozottabb és rendszeresebb kezelése, tervezése, építése az 1890. évi I. t.-cziknek a közutak- és vámokról szóló törvény megalkotásával nyert kielégítést, mely a közmunkarendszer helyett, az utadót állapítja meg és szabatosan meghatározza a különféle utak jellegét és az építési és fenntartási kötelezettségeket. 1851-ben a főbb közúti vonalakat állami kezelésbe vették és ekkor 4598 km. állami út volt az országban, 1867-ben pedig 5162. Az állami kezelésbe át nem vett országos utakat a közmunkából tartották fenn. A város és vármegye összes főbb útjai a következők :

I. *Állami út* : budapest—bécsi állami út, mely Győr vármegye területén 40.474 km. hosszban vonul át és ebből Győr sz. kir. város területére 9.009 km. hosszú szakasz esik.

II. *Magyei törvényhatósági utak* :

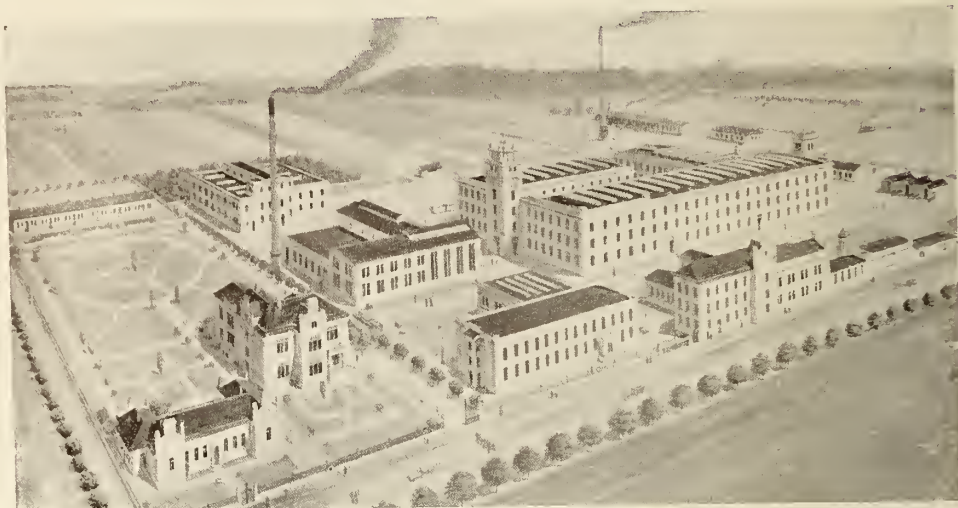
1. a győr—hédervári, 2. a győr—dunaszerdahelyi, 3. győr—soproni, 4. győr—pápai, 5. győr—veszprémi, 6. győr—fehérvári, 7. győr—bönyi, 8. écs-falu—szentmártoni, 9. tét—mosoni, 10. tét—soproni, 11. tét—lovászpatonai törvényhatósági közutak, melyeknek összes hossza 204.491 km. Vármegyei törvényhatósági állami út összesen 245 km. van, úgy hogy 100 négyszög kilométerre esik 17.7 km. Viszont 10.000 lakosra 21 km. A törvényhatósági közutak építkezési, kezelési és fenntartási költsége évente mintegy 120.000 kor. A műtárgyak közül említésre méltó a csécsényi Rábahíd, 132 m. pályahosszal és 12 m. nyílással, a sövényházi Rábezahíd 59.0 m. pályahosszal és 5 m. nyílással és az abdai Rábezahíd 47.4 m. pályahosszal és 6 m. nyílással. A községi közlekedési (viczi-nális) utak hossza 505.2 km. Átlag esik 100 négyzet kilométerre 37.9 km. út, és átlag 10.000 lakosra 57.3 km.

A győri szesz- és szeszfinomító-gyár.

A győri vegyszeti és gyógyszerészeti gyár.

A Grab-féle győri viaszkos-vásongyár.

A győri selyemfonógyár.

Az állami és a megyei törvényhatósági közútakat, a győri m. kir. állam-építészeti hivatal kezeli.

III. Győr. sz. kir város főbb útjai a következők:

1. A budapest—bécsi állami útnak a város területén áthaladó átkelő szakasza 3·049 km., 2. győr—pápai I r. törv. út 4·420 km., 3. győr—veszprémi I r. törv. út 3·847 km., 4. győr—fehérvári I r. törv. út 4·123 km., 5. győr—ikrényi II r. törv. út 2·175 km., 6. győr—baráti II r. törv. út 1·800 km., 7. győr—sági 0·412 km., 8. győr—banai (Böny) II r. törv. út 0·668., 9. győrszigeti híd és lejáró 0·100 km., 10. győr—hédervári út 3·871 km. és 11. győrszigeti átkelő szakasz 0·462 km. Összesen 24·927 km.

Az útdadó összege a vármegyében évi 108.600 kor., a városnál 293.000 kor. (3% útdadó, stb.) A forgalom czélszerűbb lebonyolítását és a város rendszeresebb fejlődését van hivatva biztosítani Győr város új szabályozási terve, melynek legfőbb pontja a Czuczor-utca tengelyében építendő végleges közúti vashíd, a mosoni Dunán át, mely városszabályozás útján, a bécs—budai utat a Dunán át, a hédervári úttal összeköti.

A város területén levő hidakról a Győr városát ismertető fejezetben esett szó.

A városi törvényhatósági utakat Győr szab. kir. város mérnöki hivatala kezeli. A főleg vámbevételekből és útdadóból befolyó összegbevétel és ugyanannyi kiadás évenként mintegy 67.000 kor.

Az összes közútak forgalma igen élénk, úgy hogy némely útvonalon a forgalom 24 óránként 700 vonós állat. A megyei, városi és a törvényhatósági közútak legnagyobb része rendszeres kőalappal ugyan nincs ellátva, de állandóan kavicsoltatnak és jókarban tartatnak.

A fontosabb városokat összekötő törvényhatósági utak valamennyie igen régi, sőt egyike-másika már a rómaiak idejében is fennállott.

Győr város belterületén mintegy 30 kilométer utca van; melyek részben kockakö-, aszfalt- és bányakövel vannak burkolva, részben kavicsolva.

Győrt az öt irányból összefutó *vasúti vonalak* a Dunántúl legélénkebb forgalmi gócpontjává tették. A vasútak e vármegyében is a XIX. század első felében keletkeztek. Bécsben a 30-as években báró *Sina* vezetése alatt álló bizottság a Bécsből Győrig vezető vasutat tervezte, de megvalósítása sokáig késett. Végre 1855 decz. 24-én nyílt meg a bruck—győri 78 km. hosszú vasútvonal, 1856 aug. 10-én a győr—újszönyi 37 km. hosszú vonal és 1884-ben az újszöny—budapesti. A budapest—brucki vonal jellege a vármegye területén sík és a budapest-jobbparti üzletvezetőség alá tartozó győri osztálymérnökség kezeli. E vonal legnagyobb műtárgya a 170 m. össznylású rácsos vashíd a Rába fölött, Győrött. Ugyane híd pillérjein fekszik a győr—sopron—ebenfurti vasút hasonló vashídja. Ezenfelül a Rábeza fölött Abdánál rácsos vashíd van, két, egyenként 42·7 m. nyílással. Budapesttől Győrig a vasút 2 vágányú; Győrtől Bruckig egyvágányú. A pálya J¹ rendszerű 42·7 kgr.-os aczélsínekből áll. A gyorsvonatok első rendűek és 70—90 kilométer sebességgel közlekednek.

Midőn a kiegyezés a vasútat egészen a magyar kormány és a törvényhozás körébe utalta, a vasútügy gyorsabb fejlődésnek indult. Az 1869: V. t.-cz. a Kisczelltől Győrig terjedő vasutat engedélyezte mérföldenként 36.400 frt költséggel és kamatbiztosítással. 1871 október 1-én nyílt meg a győr—szombathelyi 125 km. vasút. Kezeli a kisczelli osztálymérnökség.

1876 január 3-ikán nyílt meg a győr—sopron—ebenfurti 86 km. magánvasút; 1891 május 1-én ennek győr-rábaparti 1·6 km. vonala. 1895 decz. 31-én nyílt meg a győr—veszprém—dombóvári vasút 110·6 km. szakasza; azután a győr—bakonyszentlászlói 34·6 km. szakasz, 1896 aug. 2-án és 1896 decz. 16-án a bakonyszentlászló—jutasi szakasz 41·6 kilométerje. Összes hossza 186·4 km. Kezeli a veszprémi osztálymérnökség. A győri pályaudvaron naponként 60—80 vonat megy át, indul és érkezik.

Győr vármegye területén a vasútak összes építési hossza 92·5 km.; a város területén pedig 27·8 km., összesen tehát 120·30 km. Átlag esik 100 négyszögkilométerre 6·24 km. illetőleg 61·78 km.; és 1000 lakosra 92·59, illetve 88·82 km. vasút. Győrött egy évben összesen átlag 338.705 utas száll fel. Ezt a számot Budapest meghaladja 4,683.429, Debreczen 718.929, Miskolcz 456.000, Nagy-

Vasúttak.

várad 488.000, Pozsony 1,068.000, Szeged 665.000, Szolnok 368.000, Szombathely 339.000 és Zágráb 375.000 utassal.

Közúti vasút a vármegye és a város területén még nincs. Legújabbban azonban Erdély Ferencz városi főmérnök elkészítette Győr város közúti vasútnak a tervezetét.

Posta, távíró,
távbeszélő.

Az egyesített *posta, távíró és távbeszélő* a soproni m. kir. postaigazgatóság alá tartozik.

Az átlagos forgalomra vonatkozó főbb adatok a következők:

	Posta-hivatal	Távíró-hivatal	Távbeszélő	Levélposta-forgalom	Távíratok száma	Telefon-beszélgetések száma
Győr vármegyében	37	15	3	1,084.000 drb.	12.400 drb.	210
Győr sz. kir. városban	5	6	400	2,149.000 drb.	46.400 drb.	177.703

Vízépítéset.

Az olcsó közlekedés, a hajózás állandósítása, biztosítása, másrészt az árvízveszélyek elleni védekezés, a vizeknek ipari, mezőgazdasági célokra való kihasználása, a vármegye területén előforduló belvizek, mocsarak levezetése következtében, a vízépítésznek a vármegyében és Győr városában jelentékeny szerep jutott.

A kényszerűség a parti birtokosokat és érdekelteket már századok óta arra ösztönözte, hogy az árvizek pusztításai ellen védekezzenek s a hajózás akadályait eltávolítsák. A győri Dunaág szabályozását már az 1618. évi LIV. t.-cz. rendelte el. Majd 1657-ben a Duna és a Csiliz folyók védtöltéseinek helyreállítását határozta el a vármegye. 1800-ban védőgátak épültek a Duna több szakaszán. 1807-ben a Szigetközben el is készültek, de az 1809-iki árvíz ezeket ismét elpusztította. Az 1838-ban és 1845-ben árvíz, 1850-ben téli árvíz volt. Az 1862-iki árvíz Szanynál a töltést 4000 m. hosszban törte át.

A rendszertelenül épült védőgátak elégteleneknek bizonyultak és ez, valamint a hajózási nehézségek egységes és rendszeres szabályozási munkát tettek szükségessé. I. Ferencz Duna-szabályozó bizottságot küldött ki, mely 1812-ben tette meg javaslatait. Azonban e tervek nem valósultak meg. Ezután a magyar helytartó-tanács vette át a Duna-szabályozás ügyét, melyet egységesen kívánt megoldani. E célból az 1823—1840-ig terjedő időszakban, az országos vízépítési igazgatóság kebelében, Hieronymi Ottó és Vásárhelyi Pál mérnökök vezetése alatt, Petronelltől Turn-Szeverinig a Dunát a szükséges vízrajzi adatokkal felvették és új szabályozási tervet készítettek.

A felső Duna-szabályozás műveletét 1832-ben 200.000 p. forint előiránnyal, a m. kir. helytartótanács megkezdte Pozsony és Vének között. A főmeder összeszorítása, illetőleg kiképzése, a felesleges mellékágak elzárása, valamint a partok megerősítése, a meder javulását eredményezték. Az 1845-ig terjedő munkákért 1,300.000 p. forint fogyott el. 1846-ban új terveket dolgozott ki a vízépítési igazgatóság, s miközben az eddigi szabályozási műveletek romba dőltek, ideiglenes intézkedésekkel, kotrással, partvédekezéssel, stb. a hajózást félig-meddig biztosították.

A Nagy-Duna változó medre azonban állandó akadály volt a hajózásnak s ezért inkább a mosoni Dunaágban volt hajózás. Az 1888-ig teljesített szabályozási munkák 4½ millió forintot emésztettek fel; de mert az eddig teljesített munkáknak nem volt meg a kellő eredményük, a felső Duna végleges egységes szabályozását a kormány tovább nem halaszthatta, és újabb végleges tervet készítettett. E terv Bodoky Lajos mérnök, országos vízépítési felügyelő vezetése alatt 1880—1882-ig készült, hogy az a kellő szélességű egységes főmeder-kiképzést, a hajózást, még kis vízállásnál is, valamint a víz egyenletes, zavartalan lefolyását biztosítsa. Gondoskodni kellett egyenletes, kellő vízmélységről is, hogy zátonyok, duzzadások, jégtorlódások ne képződjenek. A végrehajtott pontos mérések és számítások megállapították, hogy a Duna esése kilométerenként 18—24 cm., (átlag 0.0002) a víz sebessége a különböző vízállások szerint változó és pedig 0.52 m. vízállásnál a sebesség 0.95 m.; ekkor másodpercenként 736 köbméter víztömeget vezet; + 3.00 középvíznél a sebesség 1.80 méter, a víztömeg 2890 köbméter; + 6.95 árvíznél a sebesség 3.60 méter, és a víztömeg 10.124 köbméter. A felső Dunának e tervek szerint való végleges szabályozását Kemény Gábor minisztersége alatt,

az 1885. évi VIII. t.-cz. mondotta ki, és a munkákra 34 millió koronát szavaztak meg. E munkák nagyrésze Győr vármegye területére esik.

A szabályozó munkát 1886-ban kezdték meg a bős—szanyi szakaszon. A szabályozott meder szélessége Pozsony és Medve között 340—400 m. között váltakozik, Radványnál, a Vág torkolatánál 470 m. A főmeder kiképzésére és a meder-szélesség biztosítására +2.80 m. magasságú 2.0 m. koronaszélességű kőpárhuzamművek, a meglevő partokon +2.0 m. magasságban 2.0 m. koronaszélességű kőhányásokkal partbiztosítások épültek, amelyeknek részűit 30 cm. kőburkolattal látták el. A mederbe eső zátonyokat eltávolították és az egész medret —2.00 m. mélységre kotrással kimélyítették. A szabályozási medren kívüli, holtta szánt meder és mellék-ág mielőbbi elszápoltatása és elzárása céljából, 3—4 m. koronaszélességű, s +3.00 m. magasságú kőzárgátak épültek, melyeket +1.0 felett kiburkoltak. A felső Duna-szakasz összesen 145 kilométer, melyen összesen 278 elzárás, 18.185 m. hosszban 36 darab, összesen 62.434 m. párhuzammű, 14 darab, összesen 9179 fm. bekötőgát, 29 darab, összesen 27.282 m. partbiztosítás keletkezett, melyekbe összesen 3½ millió köbméter követ építettek be; a mederből 5,700.000 köbméter anyagot kotortak ki és 1 millió köbmétert ástak le szigetekből.

A szabályozási munkát Popper István és Naschauer H. magyar mérnökök hajtották végre és 1896-ban a munkát befejezték. Ma már a hajózás a Duna egész szakaszán s így Győr vármegye területén is biztosítva van, az árvízveszély és jégtorlódás veszélye pedig lényegesen apadt. Ma már nem szükséges többé Gönyűnél a nehéz uszályokról átrakodni. Az évi fenntartás kb. 40.000 korona.

Az árvizek pusztítása elleni rendszertelen és primitív védekezést, a rendszeres és egységes védekezés váltotta fel, az ármentesítő társulatok keletkezésével. A Duna elleni ármentesítés céljából keletkezett 1892-ben a Szigetközi Ármentesítő Társulat; 1873-ban a Rábaszabályozó-Társulat a régi érdekelt-ségekből, s az Alsó-Csalló- és Csilizközi Belvízlevezető Társulat.

Ármentesítés.

A szigetközi társulat dunai védőműveinek első általános és egységes tervét Fekete Zsigmond kir. főmérnök és Vály Károly kir. mérnök készítették 1889-ben. E terv lényege az, hogy a Nagy-Dunából Csunynál alkotandó szorító-mű a mosoni Duna-ágba ömlő vízmennyiséget korlátozza. Ez pedig kis víznél 60 köbméter, nagy víznél 150—300 köbméter; árvíz ellen pedig csakis a Nagy-Duna mentén, a mosoni Dunaágban pedig a Nagy-Duna visszaduzzasztásának határáig kell védekezni. A védőtöltés hossza a Nagy-Duna jobbpartján Csunytól Vénekig 60 km. és a mosoni Duna balpartján, Vénektől fel, Dunaszentpálíg 33 km.

A mosoni Duna-ág Győrtől Gönyűig párhuzam-művekkel, partbiztosításokkal, elzárásokkal, kotrással szintén szabályozva van és hajózható.

A Rába egész hossza 398 km., miből Magyarországra 271 km. esik, és ebből Győr vármegyére 36 km. A víz az ország határától mintegy 30 óra alatt érkezik Győrbe. Vízmennyisége kis víznél 21 m³, árvíznél 480 m³. A Rába közismert gyakori és nagy áradásai óriási károkat okoztak. Vize ilyenkor sárgás színű, iszapos. Ártere Győr vármegyében 32.500, Sopron vármegyében 46.300 és Vas vármegyében 73.900, összesen 153.000 kat. hold.

E gyakori árvizek elleni, a folyó szabályozása útján való védekezés, igen régi keletű. Így már az 1618. évi LIV. t.-cz. biztosokat küldött ki a szabályozás végett; az 1622. évi XLII. t.-cz. a meder tisztítását rendeli el; az 1625. évi XV. t.-cz. és számos későbbi törvény foglalkozik e folyóval. Az 1655. évi XXX. t.-cz. a Rába szabályozására gróf Nádasdy Ferenczet küldi ki.

A meder rendezetlen, kanyargós volta okozta az áradásokat. Mindezen csakis egységes szabályozás útján lehetett segíteni, a mi 1828-ban indult meg. 1838-ban Kecskés Károly újabb, nagyobbszabású tervet készített, melyet Győr vármegye közgyűlésén gróf Zichy Jenő kormánybiztos terjesztett elő; az 1858—61. években, valamint 1868-ban, a szabadságharc alatt elveszett tervek helyett, a kormány Ujházy János mérnökkel újabbakat készíttetett, melyek szerint a meder a legnagyobb vizet is biztonságosan levezeti. Ez ügyben 1870-ben Szombathelyen az érdekelt tanácskozási gyűlések össze, melyen a kormányt olyan újabb terv készítésére kérték fel, mely az ármentesítésre és hajózásra, továbbá az öntözésre kiterjed és a malmok részére külön csatorna alkotására legyen figyelemmel. 1873-ban az érdekelttség Rábaszabályozó-Társulat címen egyesült.

Végre az 1885. évi XV. t.-cz. elrendelte a szabályozást, államköltségen, az érdekeltség bevonásával. Az előirányzat 7 millió kor. volt. A szabályozás Sárvártól Győrig tart. A szabályozás lényege az, hogy a rendkívül kanyargós Rába 80 átmetszéssel szabályosabb, rövid vonalozású lett és Győr vármegye területén is 25 kilométerrel megrövidült. Ezenkívül a folyó mindkét oldalán erős, 3–4 m. koronaszélességű padkás védő töltések épültek, egymástól 300–500 m. távban és a malmokat külön csatornába helyezték ki.

A Rábca a Kis-Rába és Répceze egyesüléséből keletkezik. Kapi községnél lép a vármegye területére. Egész hossza Győr vármegye területén 51 kilométer. A Rábczát csaknem egész hosszán csatornázták.

A Rábaszabályozó-társulat főbb védővonalai a következők:

A Rábán: Sárvártól Győrig, mindkét parton védő töltés, egyenként 86, összesen 172 km. hosszban. A Marczal balpartján, Árpástól Gyirmótig, 28·5 km. védő töltés. A Rábca mindkét oldalán, Bősárkánytól Győrig, egyenként 30 km., összesen 60 km. A Hanság-csatorna és annak mindkét oldalán töltés Pomogytól Kapiig, kétszer 27, összesen 54 km. A mosoni Duna jobbpartján, Mecsértől Győrig, 20 km. védő töltés. A Nagy-Duna jobbpartján, Oroszvártól Rajkáig 20 km. védő töltés. Rajkától Mecsérig a dunamelléki, természetes magaslatok vannak. Belvízlevezetésre szolgálnak a lébényszentmiklósi, bősárkányi, sövényházi és oszhelyi szivattyú-telepek.

A főbb műtárgyak a következők: Patona községnél a csatornafölötti 45·75 m. nyílású híd. A csécsényi fa-híd, a Rába fölött, 11 nyílás egyenként 12 m. nyílással, összesen 132 m. Az árpási függőmíves fa-híd a Rábán, 11 nyílás, egyenként 11·80 m. nyílással. A marczaltői fahíd, 3 nyílású, egyenként 11·79 m. A vági híd, a sövényházi fa-híd, 5 nyílású, egyenként a Rábczán 11·79 m. Az oszhelyi híd és több kisebb híd.

A Rába-szabályozás befejezéséhez még a következő munkák vannak hátra, melyek mintegy 6,700.000 korona költséget igényelnek. A Répceze-árapasztó, mely a Répceze árvizét bukóval a Rábába fogja vezetni. A Hanság-csatorna meghosszabbítása Pomogytól a Fertőig. Az Ikva szabályozása. A Körös, Bereszték- és Lánka-patak szabályozása. M.-Óvár fölött a Lajta árapasztó-csatorna átvezetése. Belvíz-csatornák kiegészítése és befejezése. — Gyirmót és Csanak árvédelmi biztosítása. — A Rába-hullámtér rendezése, a hidak meghosszabbítása és felemelése.

A kormány a még hátralévő igen jelentékeny munkákhoz az 1904. évi XXXIX. t.-cz. alapján mintegy 2 millió kamatmentes kölcsönt bocsát a társulat rendelkezésére.

Az Alsó-csalló- és Csilizközi ármentesítő-társulat két külön társulat egyesítéséből keletkezett. Működése Győr vármegye területén a Nagy-Duna balpartjának a Nagy-Duna és Csiliz-folyó elleni árvédelemre és belvízlevezetésre terjed ki. Védő vonalai a vármegye területén a Nagy-Duna balpartján, Nyárádtól Kulcsodig 14 km. és a Csiliz-folyó jobbpartján, Patástól Kulcsodig 22 kilométer.

Győr vármegye és Győr szab. kir. város területén működő ármentesítő társulatok főbb adatai.

	Szigetközi	Rábaszabályozó	A Csalló- és Csilizközi
	t á r s u l a t		
1. Társulat keletkezési éve	1892	1873	1854
2. Társulati alapszabályok miniszteri megerősítése	1897	1897	1886
3. Társulat kiterjedése k. hold	52.078—	{ 329.799—R. 59.818—D.	151.267—
4. Védőtöltések hossza kilométer	93·700	275—	108·757
5. Védőtöltésekből esik Győr vármegyére kilométer	59·4	106·50	36·00
6. Ártérfejlesztés kiterjedése k. hold ...	92.650—	{ 329.799— 59.818—	—
7. Ártér kat. tiszta jövedelme kor.	511.082·10	{ 1.447.798·52 R. 864.217·94 D.	—

	Szigetközi	Rábaszabályozó	A Csallj- és Csillizközi
	t á r s u l a t		
8. Zsilipek száma db.	12	15	10
9. Gátörök száma db.	10	32	16
10. Gátóházak száma db.	10	31	14
11. Társulati telefon hossza km.	100.—	140·7	134.—
12. Belvízesatornák hossza km.	165·070	47·490	169·1
13. Belvízsilipek száma	12	1	15
14. Hidak	44	6	60
15. Szivattyútelep	—	4	—
16. Beruházás ármentesítésre kor.	2,772.967·98	19,852.100.—	5,739.336·82
17. Beruházás belvízvezetésre kor. ...	84.079·77	218.000.—	1,073.964·97
18. Beruházás összesen kor.	2,857.047·75	20,070.100.—	6,813.301·79
19. Évi adóvisszatérítés kor.	47.815·38	250.000.—	137.334·51
20. Tagok évi hozzájárulása (teher) kat. hold után kor.	2·34	{ 2·44 R. 0·60 D.	1·50
21. Tagok évi hozzájárulása 1 kor. kat. tisztá jövedelem után fillér	24.—	—	26·2
22. Társulat évi bevétele kor.	1,196.306.—	2,219.356.—	853.557.—
23. Társulat évi kiadása kor.	167.939.—	821.208.—	767.019.—
24. Társulat évi kiadása fenntartásra kor.	1.907·75	277.362.—	28.916.—
25. Az összes munkák befejezéséhez szükségeltetik még :			
a) ármentesítésre kor.	486·000.—	5,000.000.—	3,600.000.—
b) belvízvezetésre kor.	313.000.—	1,710.000.—	1,200.000.—
26. Érdekelt községek száma	34	163	—

Győr városa a mosoni Duna, Rába és Rábca összeszögelésénél épült, ott, hol a város szívében a Rába-folyó a Radótér nevű szigetet alkotja.

Már évszázadok óta védekeznek a város töltésekkel a három folyó fenyegető árvizei ellen. Midőn az eddigi töltésmagasságok (+ 7·20) az 1899. évi + 6·72 árvízzel szemben elégtelennek bizonyultak, a fokozott biztonság érdekében, a kormány Győr város új és tökéletesebb árvédelmi munkáit rendelte el, a melyeknek végrehajtása jelenleg folyamatban van és melyeket 1908-ban befejeznek. Az új árvédelmi munkák lényege az, hogy a Győrsziget és Újváros között folyó Rábczát Győrsziget éjszaki részén készítenéd új átmet-széssel a Dunába vezetik, a város területén a jelenlegi Rábca-medret feltöltik, miáltal Győrsziget és Újváros közös körtöltést nyer. Az új árvédelmi munkák-nál legnagyobb részben a meglévő töltéseket használják fel, azokat a jelenlegi + 7·20 koronamagasságról + 8·50-re emelik, a védőtöltéseket földfeltöltéssel és parapet-falazással erősítik, s egyszersmind a Duna jobbpartján rakodópartot építenek. A védőtöltések hossza 15 kilométer. Ezt a munkát 1,600.000 korona költséggel irányozták elő, melyből a kincstár egy milliót, a többi Győr város közönsége viseli. A jelenlegi győrszigeti 41·0 m. nyílású vashidat áthelyezik az új Rábca-mederbe. A rábczamenti gyárak részére, melyek eddig Rábca-vizet használtak, új vízvezetékkel Rába-vizet fognak nyerni; a mákosdűlői 100 hektárnyi mély terület vize, mely a Rábczába folyt, ezentúl a Rábába fog bevezettetni. Az építést a magyar építő-részvénytársaság hajtja végre.

HAJÓZÁS.

Az »Első Dunagőzhajózási r.-t.«, 60 lóerejű »Franz I.« nevű hajója 1830. október havában indult el először Győrből Budapest felé. Midőn 1856-ban a párisi kongresszus a Dunán a szabadhajózást kimondotta, csakhamar versenyző vállalatok is keletkeztek. Így 1865-ban alakult a »Győri Gőzhajózási Részvénytársulat«, mely 1893-ban Budapest székhelylyel »Magyar Gőzhajózási Részvénytársasággá« alakult át.

A magyar hajózási forgalom ellátásában a legnagyobb szerepet az »Első cs. és kir. szab. Dunagőzhajózási Társaság« viszi. Hajórajá 1896-ban 61 személy-szállító, 47 árúszállító és 77 vontató gőzös, összesen 185 darab, 71.621 lóerővel; 829 uszály 331.600 tonna hordképességgel és 241 kikötő hajóval.

Hajózás.

A legjelentékenyebb hazai gőzhajózási vállalat az 1894. évi XXXVI. t.-cikk alapján állami szubvenzióval 1895 elején megindult *Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság*, melynek ma 30 gőzhajója van (12.880 lóerővel), 4434 tonna befogadó-képességgel.

Megemlítendő még, hogy a magyar kir. államvasútnak a Dunával a duna-parti vágány útján, a győr—sopron—ebenfurti vasút pedig a rábaparti vágány útján nyer közvetlen összeköttetést a víziútakkal, úgy hogy mindkét helyen a hajókból közvetlenül a vasútra és viszont lehet átrakodni. A rábaparti szárnyvasút mentén, a Rába jobbpartja a város belterületén lépcsős kőrakpart gyanánt van kiépítve és a sétatéri sziget is legnagyobb részben kőpartbiztosítással van ellátva.

A mosoni Duna a Rába-torkolatig gőzhajóval járható; onnan fel, a Rábán és Rábczán, a hajókat uszályok vontatják.

Ipari célra a folyók vizét számos győri gyár használja fel. Így a Duna vizét használja a Koestlin-piskótagyár, a waggongyár, a szeszgyár; a Rábcza vizét a Kohn-olajgyár, a Schmidl-czukorkagyár, Fürst-eczetgyár, Stirling-szappangyár és a Romanek-kékfestőgyár; a Rába vizét a selyemgyár és Győr városa öntöző-vízvezetéke céljaira, stb.

A vízvezeték.

Győr város vízvezetéke a hazai városok egyik legrégebbje. Kezdeményezője Mogyoródy Adolf ezredes volt, kinek felszólítására, Crampton angol mérnök, 1875 április havában, a Kis-Dunából szerzendő vízre tett ajánlatot. Midőn ugyanaz évben ajánlatát visszavonta, Mogyoródy felhívására Révy mérnök új tervekkel nyújtott be, szintén szűrt Duna-vízre. Révy ajánlata szerint e vízmű 300.000 forintba került volna. Tervét 1876-ban elejtették, mivel a városnak nem akart évi 20.000 forint jövedelmet biztosítani. Már 1875 decz. 9-én lépett fel *Bierbauer Lipót* benzés tanár azzal a helyes eszmével, hogy a mesterségesen szűrt Duna-víz helyett, — mely az egészséges és kellemes ivóvíz kívánalmainak még szűrt állapotban sem felel meg, a Kiskúton fúrandó nagyobb kút útján, természetesen szűrt talajvíz szerzendő be. Az ő nevéhez fűződik Győr város kiskúti kitűnő ivóvizének a vízműhöz való megszerzése.

Bierbauer helyes nézetét Junker Károly cs. és kir. építőtanácsos 1880. évi szakvéleményében pártolta. Ő a Kiskúton egy 6 m. átmérőjű és mintegy 5 m. mély ásott kút vízmennyiségét napi 2000—2500 köbméterre becsülte. A szűrt dunavizet élvezhetetlennek minősítette. Az összköltséget 250.000 frtra tette és a házi kezelést ajánlotta. Junker elkészítette a részletterveket és költségvetést a kiskúti vízműre, mely szerint: épületek és kút 89.000 frt; 2 darab 28 lóerejű gép 25.000 frt, 15.500 m. csőhálózat felszereléssel és kúttal 122.000 frt, egyebek 19.000 frt, összesen 255.000 frt volt a költség. Ezt is drágálták. 1882-ben Back Hermann győri nagyiparos, Bierbauer és Stirling közbenjárására, Frischauf Kandid mérnök a terveket és költségvetést 140.000 frtra redukálta, melynek megszerzése részvénytársaságot alakítottak, 1500 darab 100 frtos részvényvel. A tőke megszerzésében nagy érdeme volt gróf Khuen-Héderváry Károly akkori főispánnak és Stirling Tóbiás gyárosnak. 1883 június 4-én tartotta a részvénytársaság alakuló közgyűlését. Az építési költségvetés Frischauf Kandid terve szerint: kút és épületek 20.500 frt, gépek 19.000, víztorony 30.000, csőhálózat felszereléssel 73.700, összesen 143.200 frt. Az építéshez 1883 augusztus 7-én fogtak és 1884. évi június 15-én a vízművet üzembe helyezték. Ekkor mintegy 100 ház volt bekapcsolva. E vízmű részei: egy 5.00 m. belátmérőjű, 7 m. mély falazott kút, mely akkor napi 1600 köbméter vizet adott. Gépház, 2 darab Cornwall-kazán à 33.0 m² fűtőfelülettel, 2 darab 40 lóerejű gőszivattyú, mely óránként 80 m³ vizet emel a toronyba, egy 24 m. kémény, lakóház, egy 26 m. magas falazott víztorony, 330 köbméteres vasbádóvíztartóval; a csőhálózat összesen 12.000 méter, melyből a gépház és torony között 225 mm.-es nyomóvezeték 2100 méter hosszú, a városi elosztó-vezeték 200 mm. és 80 mm. között váltakozik, 50 elzáró és 28 darab tűzesap. Azóta a vízfogyasztás és a csőhálózat folyton növekedett, úgy hogy a vízmennyiség növeléséről is gondoskodni kellett. 1886-ban, 128 m. hosszban, 60 m. belvilágú lyukasított kőagyagső-gallériát és egy 2.5 m. belátmérőjű kútat csatoltak az első kúthoz. 1889-ben az első kút mellett egy 177 m. mély, alúl 15 cm., felül 26 cm. átmérőjű ártézi kút épült, 16.000 korona költségen, melynek vize az első gyűjtő-kútba ömlik. 1898-ban a kiskúti teleptől mintegy 1000 m. távolságban, ismét egy 126 m. mély ártézi

kutat fúrattak, 30.000 korona összköltséggel, a melyből a gép közvetlenül szívja és nyomja a vizet a toronyba.

1898 január elseje óta a vízmű, midőn a város a vízművet a részvénytársaságtól 170.000 forintért megváltotta, házi kezelése alatt áll. 1904-ben az egyik gőzszivattyút leszerelték és két, 40 lóerejű elektromos-szivattyút állítottak fel, melyek mindegyike óránként 115 m³ vizet emel. 1905-ben a csőhálózat már 20.000 méter hosszú, 50 tűzcsappal és 8 nyilvános kúttal. A város folytonos fejlődése, Győrsziget és Révfalú csatolása és a folyton növekvő fogyasztás következtében újabb vízről kellett gondoskodni. A több éven át, a miniszterium közegészségügyi mérnöki osztálya részéről megejtett próbafúrások után, javaslatukra, a Duna balpartján, a Belvárostól mintegy 3 kilométer távban, Révfalún új vízmű-telep keletkezett. 35 m. mély, 390 mm. belső átmérőjű fúrt kút készült vascsövekből, mely napi 2000 köbméter vizet ad. 1905-ben keletkezett a »Révfalúi vízmű« első része. A vaskútból jövő vizet 3-0 m. belső átmérőjű kútban fogják fel, a melyből a vizet egy 40 lóerejű electromotorral hajtott álló dugattyús szivattyú (óránként 115 m³-t) nyomja egy 4000 m. hosszú, 300 mm. átmérőjű kovácsolt vascsövön, a Kis-Dunán át épült 213-35 m. hosszú hídon át, a városi hálózatba és víztoronyba. A felmerült költségek a következők voltak: kút ideiglenes gépház és lakóház 8000 korona, gépházhelyezés 4000 korona, csőhálózat 147.000 korona, híd 65.000 korona, összesen 224.000 korona.

Tervezés és kivitel alatt van a vízvezetéknek a város egész területére való kiterjesztése, a révfalúi vízmű végleges kiépítésével. A munkák a következők: 26.000 m. csőhálózat 236.000 korona, 140 elzáró 8000 korona, 244 darab tűzcsap 18.000 korona, 18 darab nyilv. kút 3600 korona, egy új 600 m³ víztorony 70.000 korona, új szivattyú 16.000 korona, gépház, lakóház 20.000 kor., különféle 29.000 korona, összesen 400.000 korona. Az ivóvízvezeték kímélése, utca-öntözés céljából épült 1905-ben egy külön öntöző-vízvezeték, mely a csatornaüzem hosszú-hídi átemelő-telepével egyesítve, egy 30 lóerejű electromotorral hajtott centrifugal-szivattyú, óránként 180 köbméter Rába-vízzel látja el a 3100 m. hosszú és 58 tűzcsappal felszerelt öntöző-vezeték. Költsége 34.000 korona volt.

Győr város csatornázása. A vízvezetéki művet csak 1903-ban, vagyis 19 év után követte a vele szorosan összefüggő általános csatornázás, mely az egyvezetékes, ú. n. úszató-rendszer alapján készült, a melyben az összes eső, házi, gyári szennyvizek, ürülékek, talajvíz, közös hálózatba gyűjtve, találnak levezetést. A csatornahálózat méretezésénél 25 milliméteres órai záporosó vétetett alapul, melyből a városrészek különböző sűrűségű beépítése szerint, háromféle vízgyűjtő-terület állapítottatott meg és pedig 89-08 hektár 21 másodperc-literral, 173-88 hektár 11 mpliterral, 193-91 hektár 5 mpliterral, összesen 456-87 hektárral 4752-91 másodperc-litler víz vezetendő le.

Csatornázás.

Közegészségi szempontból az Újváros csatornahálózata nem vezet a Rábába, hanem a Hosszú-hídnak újvárosi oldalán átemelő szivattyú-telep az újvárosi csatornavizeket átemeli a belvárosi gyűjtő-csatornába, mely a Belváros, Ferencz Ferdinánd- és Nádorvárosok vizét gyűjtve, a Kis-Dunába vezeti. E főgyűjtő kitorcolásánál a Dunának a város közelében való beszennyezésének elkerülésére, az úgynevezett száraz-vizek az ötszörös hígításig 500 mm. átmérőjű nyomó-csővön át, a 800 méterrel lejjebb fekvő torkolathoz nyomatnak és csak a záporok tisztább vize engedtetik, illetőleg emeltetik a középponti szivattyútelep mellett, a szabad kiömlőn a Dunába. A csatornák vízszíne a terep alatt 2-500—3-00 mélységben vannak; szelvényük részben tojásalakú $\frac{30}{45}$ és $\frac{120}{180}$, továbbá R = 80—120 körszelvények között váltakozik és 1:7 portl. cementből készültek. A csatornahálózat öblítéssel, ellenőrző-aknákkal, eső-beömlőkkel fel van szerelve. Az eddig (1906) kiépített hálózat hossza 22.000 m.

Mind az átemelő, mind a középponti szivattyú-telep szivattyúinak hajtására szükséges munkagépek gyanánt, az eddigi javaslatok mellőzésével, Erdély Ferencz városi főmérnök javaslatára, elektromosan hajtott szivattyúk rendeztetek be. Az ő érdeme, hogy a csatornázással kapcsolatban, a város egyidejűleg az oly fontos és jövedelmező modern középponti villamművet létesítette.

Az átemelő-telepen egy 12 lóerejű electromotorral hajtott körszivattyú 50 másodperc-litert (óránként 180 köbméter) emel át. A középponti szivattyú-

telepen a 457 hektárról tervezett 4753 másodperczliter víz helyett egyelőre 247 hektárról 1300 másodperczliter vizet vezet le, három különféle nagyságú, elektromosan hajtott körszivattyún. A legkisebb 12 lóerejű, esónélküli, az úgynevezett száraz szennyvizet emeli és pedig 50 másodperczlitert (180 m³ óránként); a második, mely 60 lóerejű, 250 másodperczliteres (900 m³ óránként) csendes esővíz elegendő; és végre a harmadik, 120 lóerejű, 1000 másodperczliteres (3600 m³ óránként) záporosó vizét emeli a Dunába. A villamművel egyesített középponti csatorna-szivattyútelep és az egész általános csatornázás költsége a következő:

Gépház 65.000 korona, lakóház 36.000 korona, kazánok és gőzgépek 100.000 korona, dinamók 47.000 korona, szivattyúk 42.000 korona, átemelőszivattyú 13.000 korona, villamos hálózat 180.000 korona, és csatornahálózat 690.000 korona, összesen 993.000 korona. A mű 1903. és 1904. években épült.

A közlekedési és vízügyek vezetői a következők: Győr városánál *Erdély* Ferencz főmérnök és *Lovás* Zsigmond első mérnök, a győrvármegyei államépítészeti hivatalnál *Vámos* Ignác kir. főmérnök, a komáromi folyammérnöki hivatal főnöke *Forgó* Ignác kir. főmérnök, a Rábaszabályozó-társulatnál *Biró* Elek műszaki tanácsos, igazgató és *Pokorny* Károly főmérnök, a szigetközi társulatnál *Szilárd* István igazgató-főmérnök.

A m. kir. áll. fémipari szakiskola és a Meller-féle olajgyár Győrött.

A Kohn-féle győri olajgyár.

A Jankovits-féle győri gőzmalom.

A leégett Back-féle győri hengermalom.

TÖRVÉNYKEZÉS.

Szent István királyságával a bírói hatalom a népről, a törzsek gyuláiról és harkáiról, meg a nemzetgyűlésről a királyra szállott, a ki ezt a hatalmat részint személyesen, részint a várispánságok (a későbbi vármegyék) élére helyezett ispánok útján gyakorolta. Ilyen várispánság székhelyévé lett Győr is, mely honvédelmi szempontból nyugat felé jelentős helye volt hazánknak. A várispán (comes), illetőleg udvarbírái (curiales comites), az ispánság, mint állami birtok területén lakozó, katonai szolgálatot teljesítő várjobbágyok és a szabad parasztok felett ítékeztek; ellenben a nemzet szabad tagjai, a szabad birtokosok közvetlenül a király bírói hatalma alá tartoztak, a ki vagy személyesen, vagy nádorispánja, illetőleg ennek helyettesei útján gyakorolta ezt a hatalmát, majd utóbb az egyházi hatóságok is részesei lesznek az igazságszolgáltatásnak. A királyi kiváltságokat nyert városokban a polgárság felett a magaválasztotta bírák ítékeztek. Győr már korán, 1271-ben nyert ilyen kiváltságot az Árpád-házi V. István királytól.

Itélő hatóságok.

A perbeli bizonyítás eleinte hazánkban is, mint a középkorban sokáig mindenütt, csak formai volt. Abból indult ki annak a kornak a felfogása, hogy jogsérelem csak gonoszságból keletkezhetik. Csak úgy szenvedhet sérelmet valakinek joga, ha a másik azt vétkes szándékossággal akarja sérteni és csakugyan sérti. Ebből folyólag a bizonyítás arra irányult: becsületes ember-e az, a kit a másik perelt s ezt elsősorban annak állott jogában bizonyítani, a kinek egyéni becsületessége lett kétségbevonva. Az ily irányú bizonyítás csak formai lehetett, a mint csakugyan az is volt, mert bizonyítékul vízpróba és tüzesvaspróba, meg a bajvívás szolgáltak. A váradi regestrum, a váradi káptalannak II. András korából származó jegyzőkönyve, mely 389 peres ügynek hivatalos ismertetését tartalmazza, két győrvármegyei esetet is felsorol. Az egyik eset az volt, hogy Mixa nevű, győrmegyei Néma községbeli lakos az ugyanoda való Budent lopással vádolta Miklós győri ispán előtt; Budennek tüzesvas-próbát kellett volna kiállani, azonban Buden megszökött s így a vaspróba elmaradt. A másik esetben a bíró bajvívást rendelt. Ez a dolog úgy esett meg, hogy Hédervári Hektor és Márton nevezetű főemberek között per támadt egy Győrhöz közel fekvő halászó-hely iránt. A bíró által rendelt bajvívásra mindegyik fél helyettest állított; a bajvívásban Hektor bajvívója ellenfelét legyőzte és így a halászó-hely Hédervári Hektornak ítéltetett. Az Árpád-házi királyok idejéből való törvénykezési dolgokból az is megemlítenő, hogy IV. Béla király 1244-ben a győr-csanaki határban ítélszéket tartott. A nép a határnak ezt a részét maig is királysékeknek hívja.

Peres eljárás.

A mikor a várispánságok vármegyékké alakultak át és így a katonai szervezet helyébe a politikai közület lépett, akkor a vármegyék a területükön lakó nemesek felett, bizonyos perek kivételével, a bíraskodási jogot is megnyerték. Győr vármegye ezt a jogát rendszerint a komáromvármegyei nemeséggel együtt, Győrött vagy Tatán tartott bíraskodó gyűlésein, ú. n. sedrián gyakorolta; az idők folyamán ezt a sedriát állandó megyei ítélszék váltotta fel, mely a vár hajdani őrtornyában, majd a XVIII. századtól kezdve a vármegyeházán, (a mai polgári leányiskola helyén) ítéltetett, mígnem ezt a házat a megye a mai vármegyeházzal, mely hajdan ferenczrendi zárda s templom volt, el nem cserélte.

A vármegyei bíraskodás.

A városban a törvénykezés — a királyi kiváltságlevelek szerint, — a városi hatóságot illette meg, mely azt az évenként választott városbíró s a szintén évenként választott tizenkét esküdt polgár (jurati cives) útján gyakorolta. A mikor a török hódoltság idejében Győr végvárrá lesz, gyakran történik összeütközés a várparancsnok s a város, vagy a vármegye között a bíraskodás dolgában is. Ennek eleven bizonytsága az 1662. évi XXX. t.-cz., mely — megemlítve azt, hogy »a győri vezér úr Győr városában s várában, mint azon megye törvényszékének rendes helyén, az emberek emlékezetétől fogva ott gyakorlatban volt pallosjog gyakorlatát azon megyének, városnak s más e végből szabadalmazottaknak megtiltotta«, — azt rendeli, hogy a várparancsnok és tisztjei a pallosjog gyakorlatát ne akadályozzák s kimondja: »a polgárok említett káptalani alattvalókra nézve a pallos joga azon győrvárosbeli bíránknál, nemesekre nézve Győrmegye fő- és alispánjánál maradjon«. A pallosjog (jus gladii) alatt értetett a súlyosabb, rendszerint halállal büntetendő, ú. n. főbenjáró büntet-tekre is kiterjedő büntető hatóság. De még a XVIII. században is kénytelen a törvényhozás megvédeni Győr város törvénykezési jogát a hatalmaskodó várparancsnokokkal szemben, mert az 1741. évi XXX. t.-cz. azt rendeli: »a várak parancsnokai és azok soltészai Győrben s másutt a közigazgatási és törvénykezési ügyekbe való avatkozástól eltiltatnak«. A jobbágyok felett a bíraskodás a földesurat illette, a ki gyakran királyi kiváltságlevéllel a pallosjogot is elnyerte.

Az eskü egyházi jellege.

Az 1848 előtti törvénykezésben az eskü nemcsak polgári bizonyító eszköz volt, hanem egyszersmind vallási jellegű intézmény is. A ki hamis esküt tett, azt az egyházi bíróságok büntették, mint a vallás ellen vétkezőt. Természetes, hogy ennél fogva az eskü szövegében a vallási elem is érvényesült. Ép azért érdekes itt közölni azt az esküszöveget, melyet Győr város polgári törvényszéke a cigányoktól vett ki, ha ilyenek megesketésére került a sor. Ez az eskü így szól: »Én esküszöm a telyjes Szt. Háromság hatalmas egy bizony Istenre, ki Atya, Fiú és Szt. Lélek, ki teremtette mennyet, földet és minden benne levő csúszó és mászó állatokat, hogy ezen dologban, melyben engemet kérdesz, én semmit sem tudok, vagy hallottam és ha tudok, láttam vagy hallottam, a föld alá sülyedjek és megemészsen, mely föld Corét, Dotánt és Abiránt megemész-tette. És ha tudok valamit, láttam, vagy hallottam, az Korság, Várség és az hirtelen guta üssön meg és hirtelen halállal haljak meg s mind testemben s lelkemben elveszszek, marhámban kárt valljak és soha Ábrahám kebelébe ne érkezzem és ha láttam, tudok vagy hallottam valamit, a föld ne szenvedjen gyomrába, hanem kivessen, valamint Jónást a cethal kivetette volt gyomrából és ha tudok, láttam, vagy hallottam valamit azon dologban, az Mojzes törvénye, ki Sinai hegyen kiadatott, engemet eltörüljön és minden írás, mely a Mojzes törvényében beirattatott, engemet megsententiázzon és ha láttam, tudok, vagy hallottam valamit azon dologban, akkor legyen szerencsém, mikor az kő virágzik. És ha ezen esküvésem nem igaz, Isten engemet mingyárt elveszessen és se az nap, se az hold, se az csillagok nekem ne szolgáljanak. Isten engemet úgy segélyjen és a boldogságos Szt. Szűz Mária, úgy a Szt. Evangelium.«

Boszorkány-pörök.

Azt ugyan már Kálmán király kimondta törvényben (I. k. 57. fej.), hogy »a boszorkányokról pedig, mivel hogy nincsenek, semmi emlékezet ne legyen, (de strigis autem, quae non sunt, nulla quaestio fiat)«, mégis a XVII. és XVIII. században nagyon elterjedtek a boszorkánypörök. Győr város és vármegye is kivette részét ezekből a pörökből. Így Győr város törvényszéke 1687 július 3-án felvette Pozsgai Ágoston panaszára Bolla Mátyás hátrahagyott özvegye, Orsolya ellen a pert, az ördöggel való czimborálás miatt. A vád az volt, hogy sokakat megvesztett s mikor ezek megbetegedtek, meg is tudta őket gyógyítani; néhány fiúcskát, kik az ő fűvét elesenték, megfenyegetett s ezek másnap megbetegedtek s a velük való szolgáló meg is halt. Az is vádként emeltetett ellene, hogy vízbe dobták s ő nem fulladt bele. Mivel a törvényszék mindezt a vádat teljesen bebizonyítottanak nem találta, úgy ítélte, hogy Orsolya asszony 12 jámbor és tisztességes személylyel, mint eskütársakkal tegyen tisztító esküt. Ámde ilyen 12 személy nem jelentkezett és a városi törvényszék Orsolya asszonyt 1687 augusztus 11-én megcsigáztatásra és azután tűzhalálra ítélte és az ítéletet 1688 április 7-én végre is hajtotta. Győr vármegye boszorkánypöreiből megemlítésre méltó 1710 június havában a mezőörsi özv. Tenke Péterné szül. Domján Ilona bába és ennek leánya, Tenke Éva ellen folyamatba tett per. Ellenük

az volt a vád, — maga az alispán, Fiáth János terjesztette ezt tiszti ügyésze, Semberger Ádám útján a törvényszék elé, — hogy az özvegy az ördögnek adta magát és sokféle bűbájosságokat és boszorkányi cselekedeteket elkövetett, leányát is az ördögnek adta és boszorkányságra tanította, lóvá változtatta és rajta lovagolt a boszorkányi gyülekezésekre. Szemére veti továbbá a vádirat özv. Tenke Péternének, hogy hasonló bűbajos személyekkel társalkodott s mindazokat, a kik nem jártak kedvében, megrontotta és beteggé tette. Tenke Éváról, a kit a köznép sánta ló csúfnévvel illetett, azonfelül, hogy anyjának ló gyanánt szolgált, azt mondta a vádirat, hogy magát több ízben disznóvá változtatta át. A vádirat azzal végződött, hogy mindketten tűzhalálra ítéletesenek, de előbb »szokott torturára vonván, több boszorkány társainak és egyéb gonosz cselekedeteinek kinyilatkoztatására«. A vádlottakat erre elfogták és megindult a nyomozás. A tanuvallomások rémes tükörképei az emberi ostobaságnak és babonának. Így a harmincz éves Mészáros Kata számtalanszor vallotta, hogy özv. Tenke Péterné leányával éjjelenként eljár a boszorkánygyűlésekre. Tudja azt is, hogy ez az asszony soknak száját és szemét a füléhez vonta, fél lábát s kezét megrontotta. Az ötven éves Diószegi Erzsébet tudja, hogy vádlottak sohasem sírtak. Lajos János községi bíró esküvel erősíti, hogy az asszony boszorkány. A leányra nézve meg azt hallotta Pap Györgytől, hogy mikor ez utóbbi egyszer éjnek idején kiment vasvillával az ökrökhez, a vályún látott egy disznót, kit másénak vélvén, igen megütött és megszúrt, mely ütés után a disznó eltűnt és Tenke Éva egyszerre megszólal és ordít: miért ütöttél meg, talán nem láttál? Ezt a vallomást Pap György is megerősítette. Szalai Mihályné bába, tehát az idősebbik vádlottnak konkurrensé azt vallotta, hogy mikor őt, nem a vádlottat hívták a vajúdo Halász Jánoséhoz, vádlott az újszülött gyermeket megvesztette, hogy az még most is nyomorult. Lajos Dávidnának éjjelenként meg szokott jelenni özv. Tenke Péterné több boszorkánytársával és meggyötri őt. Az ilyen s hasonló tanúvallomások alapján a megyei törvényszék érettnék látta az ügyet a tárgyalásra, s ki is tűzte azt 1710 július 28-ra. A vádlottak azonban makacsul tagadtak, mire a közvádló a tárgyalás elhalasztását és az összes tanúk megesketését kérte. Az új tárgyalás ugyanaz év augusztus 4-én tartatott meg. A vádlottak a tortura következtében beismerésben voltak, hogy boszorkányok és az ördöggel czimborálnak, de a terhükre rótt eseteket most is tagadták. Az ítélet özv. Tenke Péterné ellen augusztus 11-én meghozatott és így szólt:

Deliberatum est.

Minthogy a Dominus M. et A.-nak a personaliter adstans I. ellene erigalt Actio-jában perpetiált ördögi bű bájossági és gyakorlot boszorkány cselekedeti, hogy tudni illik nem csak a' melly személyeket megh fenyegetett ördöghi tudománya által megh is vesztett légyen tizen edgy bizonságok vallásából, hanem hogy maga Ördöngös voltát nem tagadta, más két bizonságok és amidőn Ördöghi mesterséggel való mások éjjeli kinzásában gyakorolta magát, hogy megh ismeretett légyen más három bizonságok vallásukból kitetszenék 's ezen kívül más bujos bájoskodása és tilos Cselekedetei ki nyilatkoztatásából is nyilván való boszorkánnak találtatott. Azért is folyüil irt bizonságok és ellene kinyilatkoztatott gonoszságaira nézve Országunk élő Törvénye szerint elevenen az Tüzre ítéltetett, ugy mindazon által, hogy előbb több hasonló boszorkán Társainak és gyakorlott gonosz cselekedetinek kinyilatkoztatására megh csigáztassék.

Ezt az ítéletet másnap Györödy Ádám és Csapó István, hivatalosan kiküldött biztosok jelenlétében Györött végre is hajtották. Tenke Éva perének írtaiból hiányzik az ítélet és így a másik örsi boszorkánynak, a sánta lónak további sorsa ismeretlen.

A vármegyei levéltár adatai azt bizonyítják, hogy nemcsak női nemen levő boszorkányokat ismertek Győr vármegyében, hanem boszorkánymestereket is. Ennek bizonyosága az a per, mely 1714-ben indult meg Faragó János taápi lakos ellen azon a czímen, hogy Toma Jánost bűbajos mesterséggel halálos beteggé tette és pedig azért, mert Toma őt meglepte, midőn éjnek idején az ördögökkel lakomázott. Az is volt a vád, hogy Faragó János el tudja venni a tehének tejét, elveszi a mások erejét és ezzel az erővel végzi a maga dolgát. Nagy vizsgálat indult meg, a tanúk vallomásaiból azonban, a mint a védelem nagyon

helyesen kiemelte, Toma János nem ép elmével, hanem lázas állapotában (non sana mente, sed ex deliris) mondta el súlyos vádját s hogy a tanúk csak, mikor e vádaknak híre ment, kezdtek emlékezni Faragó János bűbajos cselekedeteire. Ítélet ebben a perben nincs ; úgy látszik, a vádlott az ítélelhozatal előtt meghalt.

A régi idők törvénykezése azonban nemcsak borzalmas, hanem humoros dolgokat is produkált. Így Győr város jegyzőkönyvében az 1641. évi július 3. napjáról keltezve az foglaltatik, hogy a városi főbíró esküdttársaival meghallgatván Szlatnay Jakab panaszát, mely szerint Jerig polgárnak Mária nevű felesége őt szitkokkal illette, úgy határozott, hogy panaszlott tisztességesen kövesse meg panaszost a városházán s kimondta, hogy 20 forintot fizet az, a ki ezentúl ilyféle szidalommal illeti a másikat. A megkövetés és az utólag-szidalomért előre megállapított pénzbüntetés a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a becsületsértés rendes büntetése volt. A pénzbüntetés néha a várost, néha az esküdtbírákat illette. Az a bírói egyezség sem érdektelen, a melylyel Szabó Gergely és Gyöngye Miklós között egy ház végett folyt per befejezést nyert. A felek ebben az egyezségben arra kötelezték magukat, hogy Szabó Gergely vesz Gyöngye Miklósnak új divat szerinti dolmányra való szövetet és Gyöngye Miklós sógoraszszonyának, Varga Istvánnának (miért nem Miklós feleségének ?) egy szoknyára való kentula posztót, szintén az új divat szerint és »így a controversia leszáll az ház végett az atyafiak közt«.

*

A törvény
előtti
egyenlőség
kora.

Az 1848-iki nagy idők a polgároknak törvény előtti egyenlőségét megteremtén, a földesúrnak jobbágysági felett való bíraskodása megszűnt ; egyebekben azonban a kitört szabadságharc megakadályozta a törvénykezési viszonyoknak szabályozását. A szabadságharc leveretése után az abszolút hatalom rendezte ezeket a viszonyokat s Győrött a városra és megyére kiterjedő hatáskörrel megyei törvényszéket (társas bíróságot) s ugyanott, valamint Téten és Szentmártonban járási bíróságot (egyes bíróságot) szervezett. Másodfokú bíróság volt a soproni kerületi főtörvényszék, harmadfokban a bécsi legfőbb és semmitő törvényszék határozott. Mindazonáltal házassági perekben az előbb volt egyházi bíróságok továbbra is megmaradtak. 1861-ben helyreállítván az abszolút uralom által megszakított jogfolytonosság, a törvénykezés rendje is a régi viszonyok szemelött tartásával, de az újabb fejlődés kívánalmai szerint újra szerveztetett az ideiglenes törvénykezési szabályokban, (országbírói értekezlet szabályai). Az alkotmány helyreállításával a törvénykezés mai rendjét megelőzőleg még egyszer történt ideiglenes rendezés ; végre az 1871. évi bírói szervezeti törvények megvetették az alapját a mai törvénykezési rendnek, mely Győr városát kir. ítélőtáblai és kir. törvényszéki székhelylyé tette.

A győri ítélő-
tábla.

Győr városa az 1890. évi XXV. t.-cikk rendelkezése folytán lett kir. ítélőtábla székhelyévé, a mikor a törvényhozás az eddig fennállott budapesti és marosvásárhelyi tábla területét tizenegy táblai területre osztotta. A törvényt megelőzőleg heves harc indult meg a vidéki városok között a táblai székhelyekért. A Dunántúl felső vidékének táblájáért Sopron és Szombathely vetekedtek, de ismét bebizonyult a régi latin közmondás helyes volta : inter duos litigantes, tertius gaudet. A győri kir. ítélőtábla 1891 május 1-én kezdte meg működését. Első elnöke Erdély Sándor volt, a ki mint budapesti táblai tanácselnök neveztetett ki a győri tábla elnökévé, de már 1892-ben az igazságügyminiszterium államtitkára lett, a honnan 1895-ben az igazságügyminiszteri székbe lépett. Utóda Vörösmarty Béla curiai bíró lett, Vörösmarty Mihály koszorús költőnk fia ; de ő sem volt sokáig az elnöki székben, mert 1895-ben az igazságügyminiszterium államtitkárává és 1901-ben a Curia másodelnökévé neveztetett ki, a mely állásában a kérelhetetlen halál 1904-ben, 60 éves korában kiragadta az élők sorából. A győri tábla harmadik elnöke Vági Mór igazságügyminiszteri tanácsos lett, a kinek 1904-ben curiai tanácselnökké történt kineveztetése után Horváth Jenő budapesti kir. táblai tanácselnök, néhai Horváth Boldizsár igazságügyminiszternek fia jutott a győri tábla elnöki székébe és a ki jelenleg is a tábla elnöke. A tábla bírói létszáma az elnökön kívül két tanácselnök és 13 ítélőtáblai bíró s pedig névszerint : Hódossy Lajos dr. és Csenkey Géza dr. tanácselnökök ;

Schmid Geyza, Kiss Gábor, Jalsoviczky Lajos, Kun Sándor, Nagy Géza, Piukovich János, Kail Géza, Gerő Antal dr., Hokkes József dr., Feichtinger Ernő dr., Rác Lajos, Hamza József és Proszta János dr. táblai bírák. A tábla segédszemélyzete áll egy elnöki titkárból és 5 tanácsjegyzőből, kik a tábla területén levő al-bírák s illetőleg jegyzők létszámából lesznek berendelve. Az elnöki titkár jelenleg: Hannig Alajos. A tábla 1906. évi ügyforgalmát a következő számadatok tüntetik fel: érkezett közpolgári beadvány 2876 (3081), úrbéri 7 (9), váltó, kereskedelmi és csőd 372 (297), büntető 2186 (1981), fegyelmi 48 (82). Ez az ügyforgalom 2873 (2950) ügynek felel meg.

A kir. ítélőtábla mellett működik a tábla területére kiterjedő hatáskörrel a győri kir. főügyészség, melynek élén Kiss József kir. főügyész áll; helyettese Kramolin Viktor dr. kir. főügyészi helyettes. A kir. főügyészséghez 1906-ban 367 (406)* ügy érkezett.

A győri kir. törvényszék hatásköre a magyaróvári kir. törvényszéknek 1875-ben történt megszüntetése óta kiterjed Győr törvényhatósági város és Győr, valamint Moson vármegyék területére. A győri kir. törvényszék jelenlegi elnöke nárai Szabó Jenő, bírái Sipos László, Már József, Koloszar László, Fejérpataky László, Kovács Zsigmond, Brückler István, Zsitvay Géza dr. és Tariczky Jenő törvényszéki bírák, és Szilágyi Ernő dr. albíró.

A kir. törvényszék ügyforgalma volt 1906-ban: polgári beadvány 6837 (6614)*, büntető 5920 (6535) és telekkönyvi 10.808 (11.007). A győri kir. törvényszék alá tartozik Győr város és illetőleg vármegye területén három kir. járásbíró, ú. m.: a győri, a győrszentmártoni és a téti. A győri kir. járásbírósnak jelenlegi vezetője Horváth Ede táblabírói címmel és jelleggel, bírái: Herschich Géza járásbíró, Kecskeméthy Gyula és Korpády Zoltán dr. albírák. E járásbírósnak 1906-iki ügyforgalma volt: érkezett polgári ügy 7022 (6665)*, büntető 1669 (1592). A győrszentmártoni járásbírósnak élén áll Kastner Miklós járásbíró s mellette működik Cserhalmi István albíró. 1906-ban érkezett e bírósághoz 1510 (1658)* polgári és 438 (474) büntető ügy. A téti kir. járásbírósnak telekkönyvi hatósággal is fel van ruházva. E járásbírósnak vezetője Keresztész Ferenc dr., járásbíró, bíróját Noszlopy Ferenc dr. albíró. Ügyforgalma volt 1906-ban 818 (945) polgári, 295 (340) büntető és 2351 (2194) telekkönyvi ügy.

A győri kir. ügyészség hatásköre kiterjed a győri törvényszék területére s így a törvényszék területén levő kir. járásbírósnak. Azonfelül a győri kir. ügyészség felügyelete alá tartozik a győri kir. törvényszéki fogház is. A kir. ügyészség élén városunk szülötte, Hegyeshalmi Fischer Gyula dr. kir. ügyész áll, a ki mellett még Dukavits Vilmos dr. és Simon Rudolf dr. kir. alügyészek működnek. A győri kir. ügyészséghez 1906-ban érkezett 6754 beadvány, az ügyek száma a lajstromban 820 volt; nyomozást teljesített a kir. ügyészség 805 esetben, vizsgálatot 51 esetben és az ügyészség tagjai 598 ügy tárgyalásában vettek részt.

Győr városa ügyvédi kamarai székhely is. A győri ügyvédi kamara joghatósága kiterjed Győr város és vármegye területén kívül, Moson, Esztergom és Komárom vármegyékre és Komárom törvényhatósági városra is. A győri ügyvédi kamara területén 123 ügyvéd és 57 ügyvédjelölt van bejegyezve; ezek közül Győr város és vármegye területére esik 43 ügyvéd és 20 ügyvédjelölt. Az ügyvédi kamara elnöke Ziskay Antal dr., a pannonthalmi főapátság ügyvédje, volt jogakadémiai tanár és volt országgyűlési képviselő, a ki a város és vármegye társadalmi életében is jelentékeny szerepet játszik.

Győr város és vármegye területén két kir. közjegyző működik; mindkettőnek székhelye Győr, de a közjegyzői kamara, melyhez tartoznak, Szombathelyen székel.

A vármegye
igazságügyi
hatóságai.

IRODALOM, TUDOMÁNY, MŰVÉSZET.

Győr vármegye, irodalom és tudomány tekintetében, hazánk egyik legelső vármegyéje. Nemzetünk kulturális fejlődésének már kezdő korszakában is nagyjelentőségű színhelye volt a tudományos munkásságnak. E vármegye már a honfoglalás napjaiban látja Árpád vezért. Utóda, az államalapító Szent István, kolostort épít itt és a tudomány ez új hajlékát benézésekkel népesíti be. A pannonhalmi főiskola az első volt e hazában. Már Szent István korában magyar írók nevelt és magyar hitszónokokat képzett. Szent Gellért, Csanád püspöke, a magyar nyelvben jártas Henrik és Fülöp benézéseket Pannonhalmáról hívta egyházmegyéjébe. A Szent Istvánt követő árpádházi királyok alatt is csaknem folyton egyik góczpontja maradt e vármegye a szellemi haladásnak.

Hazánk egyházi rendjeinek és jelesebb családjainak egész magánjoga, gondosan összegyűjtött és megőrzött levéltáraiban rejlett. Hogy a levéltárak — különösen az ú. n. családi levéltárak — miként pusztultak el Győr vármegyében, annak fejtegetése hosszadalmas volna. Pusztította, rabolta, feldúlta és felégette azok legnagyobb részét a tatár, a német, a cseh, a török, a kurucz, a labancz.

Levéltárak.

A Győr vármegyében megmaradt régi levéltárak közül legnevezetesebb a pannonhalmi főapátságé. E levéltár legbecesebb és legnagyobb kincsei a pannonhalmi apátság alapítására vonatkozó, Szent Istvántól 1001-ben kiadott oklevél, valamint az egyetlen hazai »chartularium«, melynek régóta »Liber Ruber« a neve, a híres Pray-codex, valamint az a Breviarium, mely 1506-ban nyomtatott. Ekkor még kéziratok munkákkal is szaporították a pannonhalmiak könyvkészletüket. Egyik ékes emléke e könyvirási művészetnek az a hártya-codex, melyet »Evangelia et preces« czímen az egyetemi könyvtár őriz. A XI. századból a rendi levéltár öt darab diplomát őriz; a XII. századból 24-et; a XIII. századból 247-et; a XIV. századból 3221-et, stb. Pápai bullák nagy számmal vannak. Az ősnymtatványok és kéziratok száma 1211. Az itt őrzött okmányok régiség, szám, köz-, egyház- és jogtörténeti fontosság tekintetében az egész világon első helyen állanak. A kolostor páratlan könyvtáráról másutt emlékezünk meg.

A vármegyében levő többi levéltár közül felemlítjük még a sok viszonytagságon átment *győri káptalani levéltárat*, melynek sorjegyzékéből az tűnik ki, hogy az ott meglevő legrégebb okmányok a XIII., XIV., XV. és XVI. századból valók; a *győri püspökségi levéltárat*, melyből, a mi az idők viharában megmentetett, a francia ostrom alatt 1809-ben legnagyobb részt a lángok martaléka lett, a megmaradt okmányok pedig leginkább az egyházmegye kormányzati és birtokjogi viszonyaira vonatkoznak; a *győrvárosi levéltár*, mely 1600-tól, a *győrvármegyei levéltár*, mely 1480-tól őriz iratokat, de legrégebbi oklevelei elpusztultak.

Az irodalmat, tudományt és művészetet számos országos, sőt európai hírű egyénnel gyarapította e vármegye. Itt születtek, vagy innen indultak ki többek között *Arator (Szántó) István*, a XVI. századbeli híres jezsuita paptanár, *Czech János*, *Fillingner Lipót*, *Horváth Endre*, *Karvasy Ágoston*, *Kautz Gyula*, a Magyar Tudományos Akadémia tagjai, *Dallos Miklós*, *Deáki Zsigmond*, *Nogáll János*

r. kath. püspökök, *Lépes* Bálint kalocsai érsek, *Karsay* Sándor ev. püspök, *Dorner* József, a híres botanikus, *Győry* Vilmos ev. lelkész, híres költő és író, *Kisfaludy* Károly, a magyar színműirodalom halhatatlan megteremtője; *Ráth* Mátyás, az első magyar hírlap szerkesztője; *Kisfaludy* Árpád Béla, *Schedius* Lajos János, *Reisinger* János, *König* Gyula, *Bakody* Tivadar egyetemi tanárok; *Liezenmayer* Sándor, a világhírű festőművész; *Richter* János, az európai nevű karnagy, stb., mindmegannyi név, mely nemcsak szülővármegyéjének, de az egész országnak díszeré válik.

A kultúra, tudomány, irodalom és művészet egyik hathatós eszköze, sőt hőmérője a sajtó.

Győrött, a hol a kulturát már a múlt század elején jogi és theologiai akadémia szolgálta és százezstendős kőszínház hirdeti, szinte lehetetlen, hogy a sajtó mélyebbre nyúló gyökereit föl ne találjuk. És tényleg, a város közönségének már akkor volt sajtóorgánuma, a mikor a szólásszabadságot törvény még nem biztosította, de akkor is, mikor az abszolútizmus e szabadságot a cenzurával már körülbéklyózta. A »*Hazánk*« volt az első éienk helyi újság a tudós és szépíró *Kováts* Pál dr. szerkesztésében, azután megjelent egy ideig a »*Raaber Lloyd*«, majd az elnyomatás korszakában, 1857-ben megindult a »*Győri Közlöny*«, a melynek első szerkesztője *Zettykó* József volt, utána *Némethy* Ernő, *Csukássy* József (később a Budapesti Hírlap tulajdonos- és szerkesztőtársa), *Kautz* Gusztáv dr., *Mersich* József, *Vargyas* Endre és *Katona* Mór dr. szerkesztették, később pedig *Zoltán* Vilmos és *Révész* Sándor is. A *Győri Közlöny* ma is fennáll, a mennyiben 1896-ban egybeolvadt a *Győri Hírlap*-pal, a mely homlokczímében a társlap címét is viseli. A *Győri Hírlap*-ot 1886 őszén alapította és szerkesztette *Szávay* Gyula, a ki a laptól és a várostól egy időben, 1902. júl. elsején, vált meg. A *Győri Hírlap* 1895 óta napilap. Ma felelős szerkesztője *Révész* Sándor.

A 80-as évek elején új életre kelt a »*Hazánk*«, még előbb a »*Szabad Polgár*«, *Czigány* Gyula ügyvéd szerkesztésében.

A humort a győri sajtóirodalomban az országos hírre kapott »*Garabonciás Diák*« képviselte, a melynek *Szávay* Gyula és *Gerő* Gyula voltak megindítói; később *Gárdonyi* Géza tulajdonába ment át. Néhány élelzap-indítási törekvés között legérdekesebb a *Beliczay* Elek szerkesztésében, a 70-es években, a Tropper-tüntetések hangulatában született »*Seprő*«.

Az újkori helyi zszurnalisztikában az 1894. év elején jelent meg a »*Dunántúli Hírlap*«, *Polgár* Bertalan tulajdonában, a kitől a lapot néhány hónap mulva egy konzorcium vette meg. Ma hetenként háromszor jelenik meg *Bihar* Jenő szerkesztésében. A »*Győri Napló*« 1895 április 1-étől mint négyszer megjelenő lap, ugyanez év őszéig állott fenn, akkor egybeolvadt a *Győri Közlönnyel*, egy évvel utóbb pedig a *Győri Hírlappal*. »*Győri Napló*« címen az 1903. évben ismét adtak ki lapot, a mely harmadfél év alatt háromszor megszűnt, utóbb megint kiújult s most naponként jelenik meg. Szerkesztője *Ruff* Andor.

Egyéb, Győrött megjelenő lapok:

Győri Vasárnapi Újság. Hetilap. Alapította *Malcsiner* Nándor 1899-ben. Kiadják ennek örökösei. Szerkesztője *Sándor* Géza.

Népakarat. Megjelenik hetenként egyszer. Szerkeszti *Barsi* József. A szociáldemokrata párt orgánuma.

Győregyházmegyei Katholikus Tanügy. Megjelenik havonként 2-szer. Szerkeszti és kiadja *Óveges* Kálmán.

Órangyal. Képes gyermeklap. Megjelenik havonként 2-szer. Szerkeszti *Kárpáti* Endre.

Nagyasszonyunk. Mária-kongregációk lapja. Megjelenik havonként egyszer. Szerkeszti *Nits* Árpád János.

Tanügyi Értesítő. A Győrvidéki Tanító-Egyesület közlönye. Megjelenik havonként egyszer. Szerkeszti *Ujlaki* Géza.

Kamarakerületi Ipariügyek. Szerkeszti *Szommer* Ernő dr. és *Kurucz* József.

A Betegségélyző. Betegségélyző-egyleti ügyek sajtója. Szerkeszti *Vizkeleti* Sándor.

Ugyancsak Győrött jelent meg a legutóbbi időig *Angyal* Armand dr. és *Vajda* Emil dr. kitűnő zenei szaklapja, a »*Magyar Lant*«, mely most a főváros-

ban lát napvilágot. Ebbe beleolvadt a »Philharmonia«, a melyet *Fránek* Gábor szerkesztett.

Győr sz. kir. város hivatalos értesítője.

Győr vármegye hivatalos értesítője.

Könyvtárak.

Az irodalom és tudomány szolgálatában állanak továbbá a vármegye nyilvános, intézeti és magánkönyvtárai. Közöttük a legnagyobb és legbecsesebb a *főapátsági*, melyről más helyen bővebben írunk. A győri *káptalan* könyvtárában oly kincset őriznek, mely valaha Hollós Mátyás dicső királyunké volt. Ez egy latin hártya-codex, a Corvinának egyik igen szép példánya. E könyvtárakon kívül még a következő könyvtárak vannak a vármegye területén:

A győri püspöki papnevelő intézet könyvtára. Alapításának éve 1688. Tartalmaz körülbelül 30.000 kötetet. Vannak közöttük igen értékes kéziratok is. Így a XV. századból származó *Antiphonarium*, mely a budapesti országos kiállításon 20.000 koronára volt biztosítva. Továbbá *Blondi Ferojuliensis Romae instauratae libri tres* Mátyás király híres könyvtárából, kétkötetes breviarium ugyancsak a XV. századból, Missale 1476-ból. Mind e művek szebbnél-szebb inicziálékkal vannak díszítve. A 30.000 kötetből magyar 10.000, német 9000, latin 7000, francia 2000, a többi vegyes. Tudományszakok szerint: hittudományi 14.000, történelmi 8000, bölcsészeti 2000, nyelvészeti 600, államtudományi 400, enciklopedikus 1000, szépirodalmi 1000, a többi vegyes.

Gróf Khuen-Héderváry Károly könyvtára Hédervárt. Alapították I. és II. gróf Viczay Mihály a XVIII. század folyamán. Tartalmaz 15.257 kötetet, melyből magyar nyelvű 1057, német 5000, francia 6000, angol 1000, latin 2600, a többi másnyelvű. Tudományszakok szerint: nyelvtudományi munka 5231, bölcsészeti 1133, történelmi 1599, államtudományi 242, enciklopedia 412, szépirodalmi 4912, tankönyv 51, a többi vegyes.

A karmeliták győri társházának könyvtára. Alapított 1746-ban. Tartalmaz 5859 kötetet; ebből magyar nyelvű mű 1275; német 1197; francia 24; latin 3240; a többi más nyelvű. A művek legnagyobb része hittudománnyal foglalkozik: első helyen az aszketikus tartalmú művek állanak, azután az egyházi szónoklat, moralis, biblia sacra, ius canonicum s szentatyák vannak a legsebben képviselve.

A győri ág. ev. egyházközség könyvtára. Alapított 1795-ben. Tartalmaz 1108 kötetet. Ebből magyar nyelvű mű 509; német 420; francia 48; angol 22; latin 95; a többi másnyelvű. Tudományszakok szerint: nyelvtudományi 107; bölcsészeti 89; történelmi 248; államtudományi 53; természettudományi 44; szépirodalmi 384; tankönyv 71; a többi mű más tudományszakhoz tartozik.

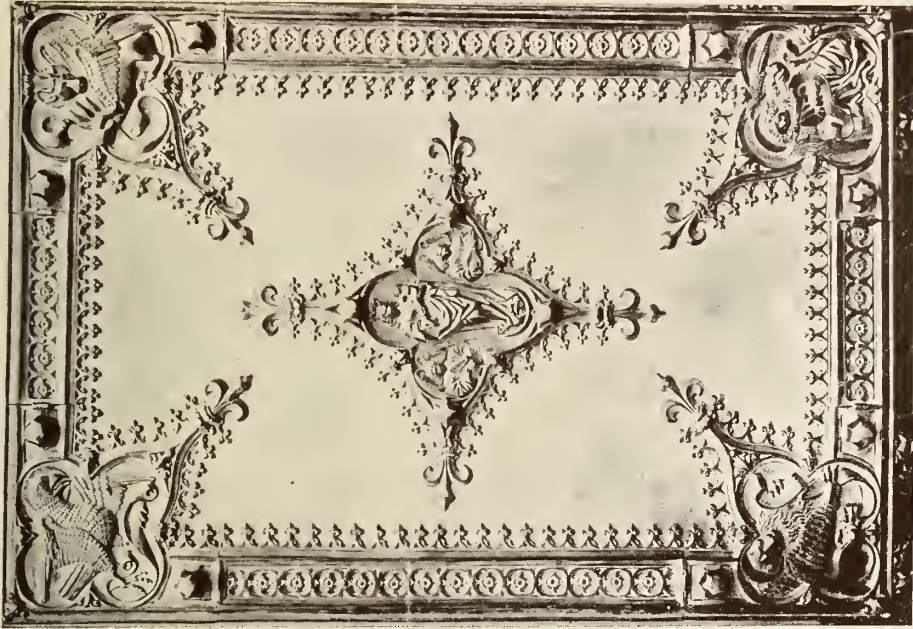
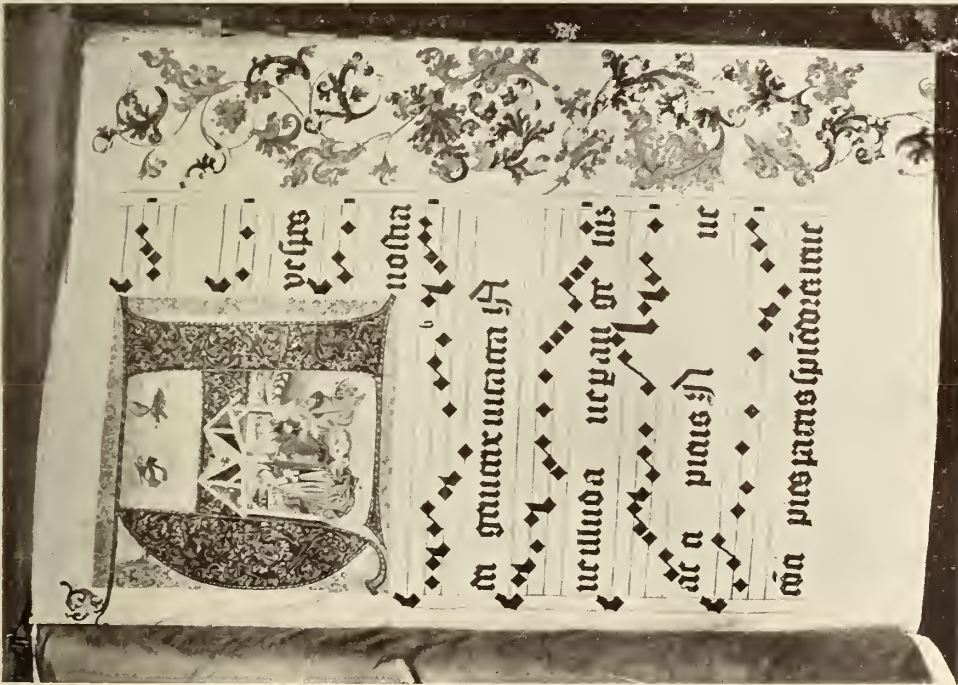
A pannonhalmi Szent Benedek-rend győri székházának könyvtára. Alapított 1806-ban. Tartalmaz 16.750 kötetet; ebből magyar nyelvű mű kb. 2400; német kb. 2800; francia kb. 100; angol 10; latin kb. 3200; a többi mű másnyelvű. Tudományszakok szerint: nyelvészeti mű kb. 2282; bölcsészeti 1650; történelmi 1050; államtudományi 1400; természettudományi 1834; a többi más tudományszakhoz tartozik. A könyvtár most van új rendezés alatt.

A dr. Jedlik Anyos-féle könyvtár Győrött. Alapított 1830-ban. Jedlik halálával Pannonhalmára és a benezés gimnáziumba került. Tartalmaz 1362 művet 2531 kötetben. Ebből magyar nyelvű 552; német 732; francia 6; latin 64; a többi másnyelvű. Tudományszakok szerint: nyelvtudományi mű 130; bölcsészeti 58; történelmi 254; államtudományi 28; természettudományi 624; enciklopedia 4; szépirodalmi 38; tankönyv 124; a többi mű vegyes.

A Szent Imre-egylet könyvtára Győrött. Alapított 1860-ban. Tartalmaz 1485 kötetet. Ezekből magyar mű 641; német 106; francia 8; latin 177; a többi más nyelvű. Tudományszakok szerint: hittudományi mű 304 kötet; bölcsészettudományi 35; történelmi 299; jogtudományi 25; természettudományi 40; társadalomtudományi 50; szépirodalmi 412; folyóirat 320 kötet.

A gazdasági egyesület könyvtára. Alapított 1861-ben. Tartalmaz 406 kötetet. Ebből magyar nyelvű mű 120; a többi megoszlását nem ismerjük.

A Mladoniczky Ignác-féle könyvtár Győrött. Az Orsolya-apácák és a polgári leányiskola könyvtáraiba olvadt. Alapított 1863-ban. Tartalmaz 780 művet 1170 kötetben. Nyelvek és tudományszakok szerinti megoszlása ismeretlen.

A XV. századbeli antiphonale bekötési táblája és első lapja.

Részlet a pannonhalmi könyvtárból.

A pannonhalmi breuiarium.

A győri székesegyház régi Mandriai gobelinje.

A győri áll. főreáliskola tanári könyvtára. Alapított 1873-ban. Az 1905. december hó 31-én lezárt leltár szerinti összes állomány 6190 kötet. Nyelvek és tudománysszakok szerint a könyvtár következő 14 csoportra van felosztva: magyar nyelv és irodalom 316 mű; német nyelv és irodalom 239; francia nyelv és irodalom 202; latin és más nyelvek 85; történelem és társadalomtudományok 392; földrajz és statisztika 155; természetrajz és geologia 195; vegytan 62; természettan 113; matematika 122; ábrázoló mértan 57; vallás, pedagogia, bölcsészet 245; szabadkézi rajz 65; vegyes művek 55. A folyóiratok száma 114. A könyvtár ajándékok és vétel útján gyarapszik. A beszerzések költségeinek fedezésére a vallás- és közoktatásügyi minisztérium évenként 2000 korona összeget utalványoz.

A győri Szt. Orsolya-rend iskolai könyvtára. Az elemi iskolai könyvtár ifjúsági műveinek száma 260; a polg. iskola könyvtárának állománya összesen 680. Ebből a tanári könyvtárnak van 380 kötete, többnyire tudományos segédkönyvek; 30 német mű kivételével mind magyar. Az ifjúsági könyvtár 300 kötet magyar nyelvű szépirodalmi művet és ifjúsági íratot tartalmaz.

A győri tanítóképző könyvtára. Alapított 1875-ben. Tartalmaz 1844 kötetet; magyar mű 727; német 148; francia 59; angol 2; latin 1; a többi más nyelvű. Tudománysszakok szerint: nyelvészeti mű 129; bölcsészeti 148; történelmi 216; államtudományi 191; természettudományi 175; enciklopédia 9; szépirodalmi 159; a többi vegyes.

A győri kir. kath. tanítóképző önképzőkori könyvtára. Alapított 1877-ben. Tartalmaz 400 kötetet; magyar mű 25; német 315; a többi más nyelvű. Tudománysszakok szerinti megoszlása ismeretlen.

A győri kis szeminárium Kis Jézus-egyletének könyvtára. Tartalmaz 530 kötetet. Ezekből magyar mű 278; német 82; latin 40; Tudománysszakok szerint: nyelvtudományi 70; bölcséleti 45; történelmi 36; természettudományi 24; enciklopédia 10; szépirodalmi 115; tankönyv 73; a többi vegyes mű.

A győri kath. főgimnázium ifjúsági könyvtára. Alapítási évét nem ismerjük. Tartalmaz 2856 kötetet; ezekből magyar mű 703; német 484; latin 147; a többi más nyelvű. Tudománysszakok szerint: bölcsészeti mű 230; történelmi 222; szépirodalmi 421; a többi verses mű.

Sikor József dr. orvos könyvtára, Győrött. Alapítása ismeretlen. Tartalmaz 544 művet, 883 kötetben. A munkák nyelvek szerinti megoszlása ismeretlen. Tudománysszakok szerint: természettudományi mű 304; szépirodalmi 240; a többi vegyes.

Városi könyvtár Győrött. A törzsanyag állománya kb. 11.700 drb. 1905-ben 500 kor. államsegélyben részesült és a városi javadalomból 600 kor. segélyben. A könyvtár rendezése most folyik.

A következőkben adjuk a győrvármegyei írók, tudósok és művészek életrajzi adatait, betűsoros rendben:

Acsay Ferencz főgimnáziumi igazgató, szül. 1854. 1871-ben a pannon- Acsay Ferencz.
halmi benczés rendbe lépett s a budapesti egyetemen tanári oklevelet szerzett. 1878-ban az esztergomi főgimnázium tanára lett. 1894-ben a pannonhalmi főapát a győri főgimnázium igazgatójává nevezte ki; azóta e minőségben Győrött működik s nemcsak irodalmi, hanem társadalmi téren is nagy munkásságot fejt ki. Jelenleg Győr sz. kir. város törvényhatósági bizottságának tagja, a győri kath. önkormányzótestület vál. tagja és tanügyi bizottságának elnöke.

Munkái: A prózai műfajok elmélete. — Bossuet egyházi beszédei, két kötetben, francziából. — A győri főgimnázium története. — Ifjúsági egyházi beszédek. 2 köt. — Rónay Jácint élete. — Ezeken kívül számos közleménye jelent meg a különféle folyóiratokban.

Áldor Adolf, orvos, szül. Gyömörön 1832-ben. Nagykárolyban volt városi Áldor Adolf.
főorvos.

Munkái: A koleráról. Szatmár, 1873. — A pofahiányokról. Bpest, 1880. — Szaklapokban is számos orvosi értekezése jelent meg.

Andorka Sándor, városi rendőrfogalmazó, született 1877-ben. Az ifjabb győri írógárda tehetséges tagja. Számos költeménye jelent meg a »Győri Hírlap«-ban. Regénykísérlete (Dr. Hidrogén naplója) ugyanott jelent meg, de befejezetlen maradt. »Egy úton« (Győr, 1907.) cím alatt Kurucz Józseffel és Radnóthy Dénessel együtt, közös kötetet adott ki, melybe költeményeket írt.

Andorka
Sándor.

Angyal
Armand.

Angyal Armand, jogi doktor, jeles zeneszerző. Született 1853-ban. 1879-ben Győr vármegye szolgabírája. 1883-ban főszolgabíró lett. 1888 óta Győr sz. kir. város rendőrfőkapitánya. A zeneműpiacon eddig 135 műve jelent meg elsőrangú hazai és külföldi kiadóknál. A zenének csaknem minden ágát műveli, a daltól az operáig. Több dalát a nép is szeretetébe fogadta és szerte éneкли (»Két gyöngyve volt a falunak . . .«, »Volt nekem egy szép csillagom . . .«, stb.). Operái közül a »Vihar« és »A költő álma« több vidéki színpadon színre került és sikert aratott. Irt számos táncdarabot, egyházi zeneművet és mūdalt, valamint több népszínműhöz és énekes darabhoz zenét. Győr zenei életének egyik főszlopa, az ottani ének- és zeneegyletnek elnöke. Az ő kezdeményezésére jött létre a »Dunántúli Dalosszövetség«, mely virágzó testületnek elnöke is volt, a minthogy Vajda Emillel szövetkezve ő alapította és szerkesztette a »Magyar Lant« című zenefolyóiratot, melynek szerkesztésétől legutóbb visszalépett.

Művei közül csak a főbbeket említjük fel. Ezek: A vihar. Opera 4 felvonásban. — A költő álma. Opera 2 felvonásban. — Zrinyi. Opera 4 felvonásban (kézirat). — Tündér Ilona. Opera 4 szakaszban (kézirat). — Dalaim (30 dal). — Virágénekek (15 dal). — Átiratok Petőfi dalaiból. — Les amourettes (5 zongoradarab). — Ecce Sacerdos Magnus. Férfikar. — Trio-Suite. — Suite Hongroise.

Angyal
Emil.

Angyal Emil, Győr vármegye árvaszéki ülnöke és elnökhelyettese, szül. 1871-ben Győrött. A győri hírlapok szépirodalmi munkatársa. 1893-tól kezdve rövid ideig a »Győri Független Újság« szerkesztője volt. Ir verseket, tárczákat és cikkekét a közgazgatási szaklapokba. Egy kézirati színműve dícséretet nyert az Akadémia Koczmán-pályázatán.

Önálló műve: Költemények. Győr, 1893. — Útmutató a gyámhatósági eljárásban. Győr, 1907.

Arator
(Szántó)
István.

Arator (Szántó) István, híres jezsuita pap-tanár, szül. Győr vármegyében 1541-ben. 1566-ban Bécsben, majd Nagyszombatban és Grácban tanított. 1575-ben Rómában magyar gyóntató lett. 1579-ben Kolozsvárott, 1582-ben és 1585-ben Gyulafelhérvárott tanított. Minthogy a jezsuitákat ekkor Erdélyből száműzték, Selyére került házfőnököknek. Meghalt Olmützben, 1612-ben. Kéziratban maradt egy 1600-ban készült emlékirata. Katekizmusának magyar kézírata elveszett. A szentírást magyar nyelvre fordította, az ó-szövetséggel teljesen el is készült, de midőn az új-szövetség fordításához fogott, meghalt.

Bakody
Tivadar.

Bakody Tivadar, orvostudor, egyetemi rk. tanár, szül. Győrött 1825 május 4-én. Középkölkölit szülővárosában végezte, a fővárosban bölesészettanhallgató volt, majd a bonni egyetemen joghallgató. A szabadságharcban kapitányi rangban vett részt és Görgey főhadiszállásán működött. 1850-ben Bécsben orvostanhallgató lett, s ott 1854-ben orvostudorrá avatták. Ezután külföldi tanulmányútát tett, melyet befejezván, Lembergben telepedett le, a hol saját költségén svéd gyógytornaesarnokot építtetett. 1861-ben visszatért Budapestre s ő volt Magyarországon a tornászat rendszeres gyakorlásának megalapítója és a biológiai sejtkörtan alapján a tudományos hasonszenvi gyógymód megteremtője. Kartársai segítségével ő alapította a biológiai orvosegyesületet, majd a magyarországi biológiai társulatot. 1873 óta a budapesti egyetemen a hasonszenvi kór- és gyógytan ny. rendk. tanára, a budapesti közkórház hasonszenvi osztályának és az általa alapított Bethesda közkórháznak főorvosa.

Munkái: Országos testgyakorlat. Pest, 1861. — A tüdőhólyagesák hájja fölötti vita. Pest, 1865. — A hasonszenvészet jogigényei, a tudomány és emberiség érdekében. Pest, 1868. — Die Katarrhalische Pneumonie vom pathol.-histor. Standpunkte. Budapest, 1873. — A hurutos tüdőlob, kórszövettanilag tekintve. U. o. 1874. — Eine psychologisch-philosophische Reflexion. U. o. 1876. — A hasonszenvi iskola természettudományi módszere. U. o. 1877. — Nomenorum non datur scientia. Lipese, 1887. — Rectorsion. Berlin, 1882. — Hahne-mann redivivus. Lipese, 1883. — A Karyomitosis és a biológikus orvosszeri gyógytan alapelve. Budapest, 1884. — Az orvosszeres tüneti antipyresis bírálata. Budapest, 1884. — A »Hasonszenvi Lapok«-nak 1866-tól főmunkatársa és 1873-tól az 1874. év végéig szerkesztője volt. E munkáin kívül bel- és külföldi szaklapokba számos tudományos cikket és ifjú korában két kötet német költeményt írt.

Balics Lajos.

Balics Lajos, hittudor, győri apátkanonok, szül. 1856-ban. 1879-ben tatai káplán lett, 1881-től kezdve pedig a győri nagyobb papnevelő-intézet tanulmányi felügyelőjeként működött. 1886-ban ugyanott theologiai tanár, egy évvel később a győri kir. jogakadémia tanára. 1894-ben nagyzezenki plébános, 1902-ben győri székesegyházi kanonok, 1906-ban ez. apát lett. Mint ilyen, a győri theologiai intézet igazgatója és egyházmegyei főtanfelügyelő. Irodalmi működése főleg az egyháztörténet terére esik.

Munkái: A róm. kath. egyház története Magyarországon. I—III. kötet. Budapest. 1885—1890. (Pályanyertes mű.) — A kereszténység története hazánk mai területén. Budapest. — Szent László király fejerekljének története. Győr, 1892. — Lövé története Győr, 1892. — Irt ezenfelül ünnepi beszédeket és cikkeket történeti folyóiratokba. A vatikáni titkos levéltárban folytatott kutatásának eredményét a »Vatikáni Oklevéltár« VI. kötetében adta közre.

Balogh István, született a békésmegyei Dobozon, 1862-ben. A budapesti egyetemen elvégezte a böleseletet, 1894-ben Győrbe került, hol főigazgatósági tollnok volt. 1899-ben sopronmegyei segédtanfelügyelő, 1901-ben Udvarhely vármegye tanfelügyelője lett. Meghalt 1902-ben Székelyudvarhelyt. Jónévű költő, kinek dalai közül több átment a nép ajkára, így a híres »Becsali nóta« és a »Fehér gulya kolompja szól a réten« kezdetű. Irt több kötet költeményt, dramolettet és egy költői elbeszélést (Kinizsi). Összes költeményeit (Húsz esztendő. Budapest. Könyves Kálmán kiadása.) győri tartózkodása alatt boesátotta közre vaskos kötetben.

Balogh
István.

Balogh Pál, hírlapíró, szül. 1854 aug. 14-én Győrött. Atyja Balogh Sándor, pénzügyi tisztviselő, anyja szül. Deáky Lilla, néhai Deáky Zsigmond fölsz. püspök és győri nagyprépost unokahuga. Középiszkoláit Nagykanizsán, Vácson és Budán végezte. A budapesti egyetemen a bölcészeti tanfolyamot befejezván, 1875-ben a Nemzeti Hírlap és a Fővárosi Lapok tárczarovatai számára dolgozott. 1879—1881-ig a Pesti Hírlap belső munkatársa volt. 1881-ben ő is részt vett a Budapesti Hírlap megalapításában, s annak éveken át országgyűlési tudósítója, 1886—1888-ban helyettes szerkesztője volt, majd évekig politikai főmunkatársaként működött. 1897—1902-ben írta a kultuszminiszter megbízásából a Népfajok Magyarországon című nagy néprajzi monografiát, mely országos feltűnést keltett. Azóta, mint publiczista, több fővárosi lapba dolgozik. Vezetikjeinek száma megközelíti a háromezretet.

Balogh Pál.

Bánfi (Brucker) Alajos, igazgató-tanító, szül. Győrszigetben, 1844-ben. Előbb Lébényben, majd Sövényházán, később Kisczellben tanítószkodott; azután 1870-ben a zalamegyei Tekenyén, a honnan hét havi működés után Sümegre került, a hol 1886-ban igazgató-tanítónak választották. Társadalmi, nevelési és tanügyi cikkei és értekezései a zalamegyei helyi lapokban és a szaklapokban jelentek meg. Megírta a zalamegyei általános tanítótestület sümegi járási tanító-körének tíz évi működését feltűntető emlékkönyvét, mely Nagykanizsán, 1882-ben jelent meg, továbbá a sümegi takarékpénztár 30 évs történetét.

Bánfi
(Brucker)
Alajos.

Bangha Sándor József, jogtudor, szül. Véneken 1841-ben. Mint ügyvéd 1868-ban Nyitrán telepedett le és nyitott irodát. 1878-ban Nyitra vármegye főügyésze lett, mely állásából 1896-ban nyugalomba vonult. 1880-ban Kállai Ármin ügyvéddel megalapította a Nyitramegyei Közlönyt, s ez volt az első magyar lap, mely a felvidéki nemzetiségi mozgalmak ellensúlyozójaként a magyar ügyet szolgálta s azóta is állandóan figyelemmel kíséri vidéke nemzetellenes elemeinek mozgalmait. E lapnak Bangha 1881 óta kiadója, tulajdonosa és felelős szerkesztője.

Bangha
Sándor
József.

Benes Pál festőművész, született Győrszigetben, 1876-ban. Középiszkoláinak bevégezés után a bécsi festőművészeti akadémia növendéke lett, hol L'Allemand és Eisenmenger voltak mesterei. Münchenben Hollósy mestertől tanult. Hosszabb ideig tartózkodott Olaszországban, különösen Rómában s itt a renészánsz nagy mestereit tanulmányozta. Olaszországból visszatérván, Győrött műtermet nyitott (1895—1898) s képeivel résztvett a győri és pécsi műtárlatokon, valamint a képzőművészeti társulat budapesti tárlatain. 1898-tól 1900-ig tagja volt a nagybányai művész-kolóniának s 1903 óta állandóan Győrött lakik, a hol műterme van. Győr művészeti életében élénk részt vesz s újabb műveiből évenként tárlatot rendez. Újabban nagy előszeretettel festi a tengert.

Benes Pál.

Ismertebb képei: A kis nagyzó. (Ő felsége a király tulajdona.) — Tempi passati. — Hegyi legelő. (Győr város tulajdona.) — A Tákó. Kőd a tengeren. Chioggiai halászok. (Mindhárom a győri püspök tulajdona.) — A kiknek a tenger a hazájuk. (Gróf Széchenyi Jenő tulajdona.) — Nagybányai vásár. (Budapest.) — Mint arczképfestőnek is kitűnő neve van.

Beöthy Károly, Győr vármegye alügyésze, szül. 1820-ban. Előbb ügyvédeskedett, majd résztvett a szabadságharcban, mikor is vésztörvényszéki bíró volt. A szabadságharc után Győrött folytatott ügyvédi gyakorlatot, hol 1864 nov. 21-én meghalt. Irodalmi szereplésével a komárom vármegyei kötetben foglal-
9*

Beöthy
Károly.

zunk. itt csak azt említjük föl, hogy a győrvidéki gazdasági egyesület évkönyvét szerkesztette 1860-tól, három éven át.

Bihar Jenő.

Bihar Jenő lapszerkesztő, született 1882-ben. Középiskoláit Rozsnyón és Iglón, a jogot Budapesten és Pozsonyban végezte. 1900-ban a »Magyar Állam«, majd az »Álktmány« munkatársa lett. 1902-óta a Győrött megjelenő »Dunántúli Hírlap« felelős szerkesztője. 1906-ban levéltárosi oklevelet szerzett. Hírlapíró és publicista. Írt több alkalmi röpiratot.

Börzsönyi Arnold.

Börzsönyi Arnold, benczestanár Győrött, a nagyhírű győri benczészélmúzeum őre, kitűnő archeologus, született 1856 május 14-én. A szombathelyi főgimnázium hatodik osztályából 1875-ben belépett a Szent Benedek-rendbe. Főiskolai tanulmányait Pannonhalmán és a budapesti egyetemen végezte, a hol tanári oklevelet nyert. 1881-től 1883-ig Pannonhalmán másodkönyvtáros és székesegyházi hitszónok, 1883-tól a mai napig a győri főgimnázium tanára. Múzeumőri állásában méltó utóda Rómer Flórisnak, a ki a gazdag győri múzeumot alapította. A régiségtárt, valamint a természettudományi múzeumot értékes gyűjteményekkel gyarapította és mintaszerűen rendezte. Győr környékén már hosszú idő óta maga vezeti az ásásokat és az avar temetőből igen sok értékes tárgyat hozott napvilágra. A Műemlékek Országos Bizottságának kinevezett tagja. Az Országos Monografia jelen kötetében az ő szakavatott tolla ismerteti a vármegye és a város őskorát.

Munkái: Claudius Novanus becsületbeli bocsájtvány. (Katonai diploma.) Archeologiai Értesítő, 1886. — 1884—1888-ig szerzett régészeti tárgyak ismertetése. Megjelent a győri főgimnázium 1888. évi értesítőjében. — A győri főgimnázium régészeti múzeumának üvegtárgyai. Főgimn. ért. 1891. — Régi magyar emlékek a győri főgimnázium régiségtárában. 1894. — A győri benczészélmúzeum régiségtárának római érem- és pénzgyűjteménye. 1900. — A pogány magyar sírokról. Archeol. Értesítő, 1903. — Győri temető a régibb középkorból. U. o. — Római emlékek Győr területéről. U. o. — A Szent László-féle éremlelet Kiliti határában. Numizmatikai Közöny, 1903. — Kalauz a győri főgimnázium régiségtárában.

Csapó Dániel.

Csapó Dániel (Kecskeméti), alispán és országgyűlési követ, szül. 1778 márcz. 21-én Győrött. 1805-ben, a francia háborúban, a tolnamegyei nemes fölkelősereg tisztje volt, azután megyei hivatalba lépett és 1827-től kilencz évig első alispánja volt Tolna vármegyének, mely idő alatt kétszer volt a vármegye követe. Pozsonyban élénk része volt a magyar gazdasági egyesület megalakításában és annak első alelnökévé is megválasztották. Meghalt Pesten, 1844 aug. 5-én.

Munkái: Kérdezősködő magyar nyelvemester. Pest, 1833. — Gazdasági kis tükör. Buda, 1843. (Őt kiadást ért meg.) — Dalfüzérke. U. o. 1844 és 1865. — Nemzeti magyar dalok és marsok. Pest, 1847. — Kéziratban négy kötetnyi vegyes iratait őrzi a nemzeti múzeum.

Csapó István.

Csapó István győri származású tudós. Nagyobb munkája: Dissertatio physico-astronomica. De planetis. Debrecini, 1702.

Csányi Károly.

Csányi Károly, okl. műépítész, az Orsz. M. Iparművészeti Múzeum igazg. öre, született Győrött, 1873 szeptember 7-én. Nép- és középiskoláit Győrött, a műegyetemet Budapesten végezte, hol 1896-ban építész oklevelet is nyert. Miután a Műemlékek Országos Bizottsága megbízta a gyulafehérvári székesegyház felméréseivel, 1898-ban a műegyetem középkori építészettörténeti tanszékéhez tanársegéddé nevezték ki. A műegyetemen 1904-ig működött, a mikor a vallás- és közoktatásügyi miniszter kinevezte az Orsz. M. Iparművészeti Múzeum őrévé. 1905 óta a Műemlékek Országos Bizottságának kinevezett rendes tagja. Tervei alapján Győrött több szép bérház, a felső kereskedelmi iskola, a honvédelmi szabadságemlék és az új református templom épült. Több iparművészeti tervet is készített, így a Kossuth-serleg tervét is. A gyulafehérvári székesegyházról írt építészettörténeti tanulmányával, »Az új ország-ház« című monografiájával, a Beöthy-féle művészet-történet »Középkori építészettörténet« cz. fejezetével és a szakfolyóiratokba írt jeles tanulmányaival tűnt ki.

Cserhádi Sándor.

Cserhádi Sándor, a magyaróvári gazdasági akadémia ny. tanára, az orsz. m. kir. növénytermelési kísérleti állomás főnöke, született Győrött 1852 szept. 14-én. A magyaróvári gazdasági akadémia elvégzése után a hallei, majd a lipcsei egyetemek hallgatója volt. 1875-ben a már említett gazdasági akadémia segédtanára, három évvel később rendes tanára lett.

Munkái: A szarvasmarha táplálkozása. Magyaróvár, 1877. — A phylloxera vastatrix. (A földmív. min. megbízásából), Budapest, 1880. — A trágyázás. U. o. (Kossuthány Tamás dr.-ral együtt), 1886. — Mily módon lehetne a kisbirtokosok között az okszerű gazdálkodást a legsikeresebben terjeszteni? M.-Óvár, 1888. — Talajjavító növények. Bpest,

1889. — A gabonafélék termesztése. U. o. 1889. — Jelentés a magyaróvári gazdasági akadémia kísérleti telepén, az 1886—88. években végrehajtott növénytermelési kísérletekről. M.-Óvár, 1889. (Szilassy Zoltánnal együtt.) — A csalamádé termelése. U. o. 1891. — Talajismeret. U. o. 1893. — A talaj okszerű művelése. Bpest, 1896. — Általános és különleges növénytermelés. 2 kötet. I. kiadás, 1900, II. kiadás 1905. — 1883 óta szerkeszti a Mezőgazdasági Szemlét. E munkáin kívül számos szakértekezés és ezikk jelent meg tőle.

Csillag Róza, győri születésű kiváló zeneművésznő. A múlt század 70-es éveiben Londonban hangversenyzett nagy sikerrel. Csillag Róza.

Csuday Jenő dr. premontrei paptanár, szül. Győrött 1852-ben. 1875-től 1893-ig a szombathelyi kir. kath. főgimnázium tanára, 1893—94-ben a Nemzeti Múzeum öre, 1894-től egyetemi magántanár, a VI. ker. áll. főreáliskola rendes tanára. A rendből kilépett 1900-ban. Csuday Jenő.

Munkái: Az osztrák-magyar monarchia politikai földirata. Szombathely, 1881. — A honfoglalás kezdete. U. o. 1884. — A magyarok történelme. U. o. 1884. — Zrínyiek a magyar történelemben. U. o. 1884. — Világtörténelem. U. o. 1885, 1888, négy kötet. — A honfoglalás éve. U. o. 1891. — A magyarok történelme. U. o. 1891. Két kötet. Második kiadás. Budapest, 1896. Német fordításban Ófelsege, a király 50 éves jubileuma emlékére, Bécs, 1900. — A legújabb kor története. (Szabó Ferencz kiadásában a III—IV. kötet.) 1894. — Történelmi zsebszótár. Bpest, 1898. — A Biblia és Tudomány, folyóirat. Bpest, 1899. I. kötet. — Nagy Képes Világtörténelem VI. kötet. Bpest 1903. — A magyarok oknyomozó történelme. Dr. Lótmányi Nándorral. Bpest, 1903.

Czech János, városi főbíró, cs. és kir. pénzügyi főtanácsos, a kir. tanulmányi bizottság s a könyvvizsgáló-bizottság ülnöke, a M. Tud. Akadémia rendes tagja, szül. Győrött, 1798 június 20-án. Tanult a pozsonyi ág. ev. liceumban és a győri akadémián, azután ügyvédi vizsgát tett. 1820-ban Győrben törvényszéki jegyző, 1824-ben városi tanácsnok, 1831-ben polgármester, s 1836-ban főbíró lett. Közben négy országgyűlésen városának követeként szerepelt. A M. Tud. Akadémia 1832 márczius 10-én rendes tagjává választotta meg. 1836-ban Győr és Moson vármegyék táblabírája lett. 1840-ben V. Ferdinánd az újólág felállított tanulmányi és középponti könyvvizsgáló-bizottmány másod-elnökévé nevezte ki és csakhamar magyar nemességet is nyert. 1848-ban a kir. kincstári levéltár igazgatója, 1850-ben kincstári, 1854-ben pénzügyi tanácsos lett. Meghalt Pesten, 1854 november 1-én. Czech János.

Munkái: Győr vármegye főispánjairól. Győr, 1827. — Győr vármegye hajdan nemes familiáinak emlékezősek. Pest, 1829. — Győr városa szegények intézete és azzal egyesült árvaház, 1832—33. Győr, 1833. — Fehér György okmánytárát több száz oklevél másolatával gazdagította: ezek közül 400 a Codex Dipl. VII. kötetében jelent meg. Kéziratban maradt az 1839—40. évi országgyűlésről készített munkája. A Győr város és vármegye monografiájához általa gyűjtött anyag több kötetre terjed. Országgyűlési emlékiratait, vegyes tárgyú okleveleit, magyar leveleket a XVI. és XVII. századból, a magyarországi zsidók történetét érdekő okleveleit halála előtt sajtó alá rendezte. Kiváló szaktudással és odaadással foglalkozott történeti tudományokkal, oklevelek, régi pénzek és emlékek gyűjtésével. 400 ezüst és 1300 rézpénzzel gazdagította a M. Nemzeti Múzeum éremtárát. Ő figyelmeztette az akadémiát az érsekújvári Ferencz-rendiek zárdájában őrzött két régi kéziratra, melyek egyike a Kinizsi Pálné számára 1513-ban írott imakönyv, a másik pedig »Érsekújvári codex« név alatt ismeretes. — Értekezései megjelentek a Tud. Gyűjteményben (1828—30.), Hormayr Archívjában (1820.) és Tasehenbuehájában (1830—31.), a Tudománytárban (1835—36.), az Akadémia Évkönyveiben (1831—35.) és a Századokban (1839—40.). Több közjogi és történeti ezikket írt még az Új M. Múzeumba (1851—52.).

Czuczor Gergely, irodalomtörténünk nagy alakjainak egyike, született 1880-ban a nyitrai megyei Andódon, miért is bővebb életrajzát a nyitrai megyei kötetben találja az olvasó. 1817-ben belépett a pannonthalmi benzésrendbe és 1824-ben tanára lett a győri főgimnáziumnak. Eleinte az alsóbb osztályokban tanított, de 1828-ban már a győri főapátsági liceumban a magyar nyelv és irodalom tanára. Itt és ugyanez évben lépett a nyilvánosság elé »Az aradi gyűlés« című nagyobb eposzával. Győrött kezdte el »Hunyadi« című nagy hőskölteményét is, mely töredék maradt. 1837-ben, miután időközben a M. T. Akadémia tagja lett, Pannonthalmára költözött. 1838-ban a győri liceumban tanított, rövid idő múlva pedig kinevezték a győri kir. akadémiához a magyar nyelv és irodalom tanárává. Czuczor ez időben a város legnépszerűbb embere volt, költői dicsősége és hazaszeretete pedig a város lakosságának tiszteletét szerezte meg neki. Midőn ez időben az ismeretes sok méltatlanság érte, a polgárság fáklyásmenettel tisztelte meg. 1848-ban résztvett a forradalmi mozgalmakban s »Riadó« című költeményeért először Pesten, majd Kufsteinban nehéz rabságot szenvedett, melyből 1851-ben szabadult ki. Ezután Pesten lakott 1866-ban bekövetkezett haláláig. Apróbb költeményei közül többet győri tanársága idejében írt. Győrött a nagy költő emlékét utcanev és emléktábla őrzi. Czuczor Gergely.

Dallos
Miklós.

Dallos Miklós róm. kath. püspök, született Győrött. Apja János, győri bíró, anyja Grebecsi Ilona volt. Ifjúságát nem ismerjük. 1609-ben egri kanonok volt és a káptalan Bécsbe küldte az idegen kézre jutott káptalani tizedek és egyéb jövedelmek visszaszerzése érdekében. Később az esztergomi főkáptalanba helyezték át, a hol zólyomi főesperes és olvasó-kanonok lett. Mint lectort küldte őt a káptalan 1616-ban Prágába, Pázmány Péterhez, az új primáshoz, ki őt később is bizalmával tisztelte meg. 1618-ban a királyválasztó országgyűlésen résztvett és a tanácskozásokról naplót vezetett. 1619-ben pécsi püspökké nevezték ki, de egyházmegyéje területét a törökök tartották elfoglalva. Ekkor nevezték ki királyi tanácsossá. Midőn Bethlen hadai Magyarországot megszállották, Dallos Bécsbe menekült, hol szavának nagy súlya volt nemesak a magyar tanács ülésén, de a császári titkos tanácsban is. 1621-ben Bethlen követével alkudozott. 1622-ben váci, s a következő évben győri püspök lett. Ugyanekkor a király a besztérczebányai alkudozásokra kiküldött országos bizottság fejevé nevezte ki, s mint ilyen, erélylyel és tapintatosan vezette a Bethlen biztosaival folytatott tárgyalásokat. A császári háznak s a jezsuitáknak nagy barátja volt. Végző évében, 1629-ben 25.000 forintos alapítvánnyal megvetette a győri papnevelő alapját. Közpályája legnevezetesebb okmányait »*Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomáciai írásai*« cím alatt Fraknoi Vilmos és Ráth Károly adták ki 1867-ben.

Deáki
Zsigmond.

Deáki Zsigmond, caesaropoli felszentelt püspök és győri kanonok. Szül. Himódon, 1795 május 14-én. Meghalt Győrött, 1872 december 29-én. 1817-ben áldozó pappá szentelték s mint ilyen, két évig egyházmegyéjének segédlelkésze volt. 1819-ben gróf Esterházy Miklós fiainak nevelője lett. Utazott Svájcban és Olaszországban. Böleleti és theologiai doktorrá Rómában avatták. Később Bourbon Károly lueai herceg és spanyol infáns Ferdinánd nevű fiának volt a nevelője. A M. Tud. Akadémia 1832-ben levelező, 1858-ban tiszteleti tagjává választotta meg s ugyanekkor a pesti egyetem theologiai karának is tagja lett. 1835-ben pápai udvari főpap, 1836-ban címzetes apát, 1841-ben caesaropoli püspök lett s visszatérve hazájába, 1849-ben a győri tankerület főigazgatójaként működött és egyszersmind a győri székesegyház nagyprépostja és kanonoka volt. Írt verseket, értekezéseket, több beszédet, olasz nyelvű magyar nyelvtant, stb.

Detsinyi
Lipót.

Detsinyi Lipót, orvosdoktor. Született Gyömörén, 1818-ban. 1848—49-ben igazgató főorvosa volt a komáromi honvéd-kórháznak. Később Budapesten folytatott gyakorlatot. A kir. orvosegyesület tagja, a koronás arany érdemkereszt tulajdonosa. Meghalt 1883-ban, Budapesten. Munkája: Mózes törvényhozási éttana s a későbbi zsidók gyógytudományának rövid vázlatja. Buda, 1847. Szaklapokba több orvosi értekezést írt.

Dobrowszky
József.

Dobrowszky (Daubrawszky de Solnik) *József*, filozófiai doktor, jezsuita pap, utóbb nevelő, született 1753-ban Gyarmaton. A jezsuita rend feloszlása után főleg a keleti nyelveket tanulta. Több tudós társaság tagja volt. Meghalt Brünben 1829-ben.

Munkái közül nevezetesebbek: *Fragmentum Pragense Evangelii S. Marci vulgo autographi. Praga. 1778.* — *Ueber die Ergebenheit und Anhänglichkeit der slavischen Völker an das Erzhaus Oesterreich. U. o. 1791.* — *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur. U. o. 1818.* — *Institutiones Linguae Slavicae dialecti veteris. — Cyrill und Method der Slaven Apostel. U. o. 1823.*

Dorner
József.

Dorner József, botanikus, született Győrött, 1808 november 2-án, meghalt Pesten, 1873 október 9-én. 1824-től 1827-ig a Kochmeister-féle orvosságtárban gyakornokoskodott, azután több évig volt gyógyszerész-segéd Pesten és Pozsonyban. 1831—32-ben a bécsi egyetemen a természettudományokat, nevezetesen a kémiát és a leíró növénytant tanulmányozta. 1836-tól 1840-ig Pozsonyban gyógyszerértulajdonos volt. 1840-ben a m. kir. helytartótanács egészségügyi osztályában nyert alkalmazást. 1848-ban báró Eötvös József a kultuszminiszteriumba vitte. Több alapos növénytani cikket írt a bel- és külföldi folyóiratok számára s neve mindinkább ismertté lett. Tervbe vette, hogy több kartársával megírja a hazai flórát, de mivel főbb munkatársai elhaláloztak, vagy visszavonultak, a munka hajótörést szenvedett. Azután kisebb monografiai munkákat írt. 1853-ban a szarvasi gimnázium tanára lett, hol ismereteinek didaktikai úton való értékesítésén kívül, tudományos kutatásokat is folytatott. 1858-ban a M. Tud. Akadémia levelező tagja lett. Cikkeit ezután

az Akadémia Értesítőjében közölte. 1860-ban a pesti ág. ev. gimnázium választotta meg tanárának, hol haláláig működött. Nagyszámú értekezéseim és szakcikkein kívül

munkái: Das Banat in topographisch-naturhistorischer Beziehung, mit besonderer Berücksichtigung der Herculesbäder nächst Mehadia und ihrer Umgebungen. Pressburg, 1839. — Das Ganze der Essigfabrikation theoretisch und praktisch abgehandelt. Pest, 1841. — Der vollständige Betrieb der Branntweinbrennerei nach allen seinen Verzweigungen mit ausführlicher Beschreibung der Malz- und Hefenbereitung, des Maischverfahrens. U. o. 1843. — Die Traubenkrankheit nach den neuesten Erfahrungen und Ergebnissen. U. o. 1853. — Az ásványtan elemei. U. o. 1858. — Ásványtan felsőbb tanodák számára. U. o. 1865. — Az állattan elemei. U. o. 1874. — A növénytan elemei. U. o. 1864. — Die Cuseuten der ungarischen Flora. U. o. 1863.

Ebenhöch Ferencz, győri apátkanonok, született Győrött 1821-ben. Volt győr-belvárosi káplán, majd koronczói plébános, hol buzgón botanizált. A győri főgimnázium és egyéb intézetek neki köszönhetik növénygyűjteményeiket. A Magyar Nemzeti Múzeumnak, 3000 forintra becsült és általa gyűjtött régi pénz-, kőkori fegyver- és szerszámgyűjteményt ajándékozott. Még ifjan téti esperes, 1874-ben pedig a győri káptalan tagja lett. Legtöbb érdemet szerzett a káptalan levéltárának rendezésével. A seminariumban egyházi archaeologiai és építészeti előadásokat tartott. Ekkortájt szentképeket és kegyermeket gyűjtött és mindkettőből több ezeret szedett össze, a mivel a hagiographiának nem kis szolgálatot tett. Meghalt Győrött, 1889 július 16-án. Végrendeletében, egyéb jótékony adományaim kívül, 6000 forintot hagyott a győri fiúárvaláznak, kegyéremgyűjteménye pedig a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

Ebenhöch
Ferencz.

Munkái: A Budapesteni rendezett iparmű- és történelmi emlék-kiállításra Zalka János dr. győri püspök által küldött egyházi műtárgyak és régiségek. Győr, 1876. — Győr vidékének kökorszaki leletei. U. o. 1877. — A győri székesegyház régi flandriai kárpitja. Bpest, 1889. — Természettudományi, történelmi és irodalomtörténeti számos értekezései egyházi és szaklapokban jelentek meg. Győr vármegye és város Fehér Ipoly által szerkesztett egyetemes leírásába ő írta meg a vármegye virányát és a régiségügyi részt.

Edelman Sebő, csorna-premontrei kanonok, bölcséleti doktor, a Ferencz József-rend lovagja, a szombathelyi kath. főgimnázium igazgatója, született Győrött 1853-ban. Jeles fizikus és természettudós. Mint ilyen, tevékeny részt vett a nagyszabású ikervári elektromos művek megalkotásában.

Edelman
Sebő.

Munkái: A négyzetes maradékok elmélete. Budapest, 1883. — A gőzkán és gőzgépüzem kézikönyve. Szombathely, 1884. — A vegytan alapvonalai. U. o. 1885. — Matematikai zsebkönyv. U. o. 1885. — A Pallas Nagy Lexikona számára több természettudományi cikket írt. Munkatársa a Matematikai és Fizikai Lapoknak.

Edvi-Illés László, orvosdoktor, született Rétiben 1813 december 29-én. Előbb a Császárfürdő orvosa volt, majd 1848-ban fogalmazó lett a belügyminiszterium közegészségügyi osztályánál. A szabadságharc után bujdosott, de 1852-ben a Jász-Kun kerületek főorvosa lett. 1867-ben nyugalomba vonult és Jászberényben folytatott orvosi gyakorlatot, hol 1877-ben halt meg. Több jeles szakértekezése jelent meg az Orvosi Társaságban és más folyóiratban.

Edvi-Illés
László.

Munkái: Dissertatio inaug. medica sistens miasmata. Vindobonae, 1839. — Mura-köz helybeli természettani és orvosi szempontból. (Fordítás). Pest, 1840. — Beszterez és vidéke. Buda, 1842. — A budai hévvizek. Pest, 1843. — Napoleon császár története. U. o. 1844. — Világtörténet. U. o. 1846. (Két kötet.) — Versuch einer physikalisch-medizinischen Darstellung der Heilquellen des Kaiserbades zu Ofen. U. o. 1847. — A kén-éngyógy hatása különösen seborvosi tekintetből. (Fordítás.) U. o. 1847.

Edvi-Illés Pál, ág. ev. lelkész, a M. Tud. Akadémia levelező tagja, született Rétiben 1793 június 29-én. Előbb nevelősködött, majd külföldön fejezte be theologiai tanulmányait. 1817-ben káplán Rétiben, apja mellett. 1818-ban nagygeresdi, 1831-ben nemesdömölki pap lett s itt választották meg espereségi iskolai felügyelőnek, egyházi törvényszéki tanácsosnak, Vas és Sopron vármegyék táblabírájának. A M. Tud. Akadémia 1835-ben megválasztotta levelező tagjává. 1863-ban megvakult és egyik fiához vonult Pestre, a hol 1871 június 22-én halt meg.

Edvi-Illés
Pál.

Munkái: Ekés házi oltár. (Imádságok.) Győr, 1832. — Confirmálási Emlék-czédulák. Pest, 1832. — Idvezkedő versek. Sopron, 1835. — Első oktatásra szolgáló könyv. (Számos kiadást ért és a Magy. Tudós Társaság I. rendű jutalomban részesítette.) U. o. — Gyónók katekizmusa. Pest, 1837. — Keresztény Ábécé. Pápa, 1839. — A latin nyelvtudomány elemei magyar nyelven. Pest, 1840. — Egy egész esztendőre szolgáló prédikációk. (Négy kötet.) Pest, 1840. — Öntanulás. U. o. 1843. — A nemes-dömölki ev. templom évszázados ünnepe. (Emlékirat.) U. o. 1844. — Esperesi beköszöntés. Pápa, 1845. — Népszerű halotti prédikációk. Pest, 1846. — Postilla. (Prédikációk.) U. o. 1847. — Edvi Illés Pál elszórt költészetei. U. o. 1853. — Nagy fali ABC és olvasótábla. U. o. 1854. — Gyermekek diaetika.

Pápa, 1858. — Gyónók kathekezizmus. U. o. 1858. — Fénygolyók a nősülésre. U. o. 1861. — Több jeles kézirati munkája is maradt hátra.

Enessey
György.

Enessey György (Enessei), földbirtokos és Győr vármegye táblabírája. Meghalt Enessén 1801-ben.

Munkái: A dicső magyar haza aranszabadságának visszaszerzésére és anyai nyelvén épülésére feljött magyarok csillaga. Buda, 1791. — A cigány nemzetnek igazi eredete. Komárom, 1798. — Antiquitates et memorabilia comitatus Jauriensis. U. o. 1799. — A cigány nyelvről toldalék. Győr, 1800. — Kéziratban maradt utána a névtelen jegyzőről szóló történeti értekezése.

Erdély Ernő.

Erdély Ernő városi számtiszt, okl. gyorsírás-tanár, szül. Győrött 1881-ben. Tárcaíró. A Vidéki Hírlapírók Orsz. szövetségének igazg. tagja, a M. Túzóltó-tisztek Egyesületének igazg. tanácsosa és az Orsz. Gyorsíró Egyesület választm. tagja. Szerkesztette a Győri Színházi Lapot.

Önálló kötete (elbeszélések és költemények): Járt úton. Győr, 1903.

Erdély
Ferencz.

Erdély Ferencz, Győr sz. kir. város főmérnöke, született 1864-ben. Középsiskoláit Egerben, felső tanulmányait a budapesti kir. József-műegyetemen végezte. Az ország és a külföld több nagyfontosságú műszaki intézményének megalkotásában részt vett, így Szolnok város csatornázásában és szabályozásában, a várpalota-kezdhelyi vasút tervezési munkálataiban, a Felső-Duna és a Vaskapu szabályozásában és a bécs-freudenau kikötő építésében. Kiépítette a bécsi Práter vízmentesítő csatornáját, elkészítette Maros-Vásárhely város csatornázási és vízvezetéki tervezetét s több községnek vízvezetékét épített. 1902-ben megbízták Győr város nagyszabású csatornaépítkezésének ellenőrzésével, 1903-ban helyettes főmérnök, 1904-ben pedig főmérnök neveztek ki. Azóta Győr modern műszaki intézményeinek létesítésében vezető szerepe van.

Erdélyi
László.

Erdélyi László dr., szentbenedekrendi áldozópap, tanár, született 1868-ban. A történeti irodalom kiváló művelőjeként a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta meg.

Munkái: Szeréni György és emlékirata. Budapest, 1892. — Magyarország történelme 1526-ig. Kézikönyvül tanárjelöltek számára. Temesvár, 1900. — A pannonthalmi Sz. Benedek-rend tört. I. kötet nagy része. 1902. — A zalavári apátság legrégebb oklevelei. U. o. VII. kötetben. 1902. — A bakonybéli apátság Árpádkori oklevelei. U. o. VIII. k.-ben és különnyomatban. 1903. — A pannonthalmi főapátság kialakulásáról. U. o. III. k.-ben és a Kath. Szemlében. 1906. — A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. Nyelvtud. Közlemények. 1904. — Pisky István tihanyi várkapitány számadáskönyve. 1585—1589. Magy. Gazdaságtört. Szemle. 1905. — A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Akadémiai székfoglaló értekezés. 1906. — Főszerkesztője a pannonthalmi Szent Benedek-rend tizenkét kötetes nagyszabású történeti monografiájának. Ő írta e kötet számára a Pannonthalmra vonatkozó történeti részt.

Erdős Renée.

Erdős Renée, a magyar költőnők között ez időszert a legerősebb és figyelemre legméltóbb tehetség. Született 1879-ben Győrszigetben, szegény szülők-től. Autodidakta, ki széleskörű képzettségét fáradhatatlan szorgalommal és nélkülözések árán maga szerezte. Első költeményei, melyeket új irány, erő és merészség jellemez, a »Győri Hírlap«-ban láttak napvilágot. 1899-ben Budapesten megjelent költeménykötete (Leányálmok), melyhez Eötvös Károly írt előszót, nagy feltűnést keltett. Ugyanekkor Erdős Renée az Egyetértés, a Hét és Budapesti Napló munkatársa lett s azóta szívesen közlik dolgozatait az elsőrendű lapok. 1904-ben megindította az »Írások Könyve« című havi folyóiratot, melyet ő szerkesztett és kizárólag egymaga írt. Ez a lap egy év után megszűnt. Több ízben nagyobb utazásokat tett Német-, Francia- és Olaszországban. Igen termékeny író, ki költeményeket, regényeket, novellákat és kisebb cikkeket írt.

Munkái: Leányálmok. Költemények. Budapest, 1899. — Versek. Budapest, 1902. — Az asszony meg a párja. Novellák. Budapest, 1903. — Egy leány élete. Regény. Budapest, 1903. — Írások könyve. 1904. évi folyam. Budapest, 1906. — Új dalok. Budapest, 1906. — Kleopátra. Verses regény. Budapest, 1906. — Csudálatos mezőkön. Novellák. Budapest, 1906.

Ernyey
Károly.

Ernyey Károly, hírlapíró, született 1859-ben Győrött. Számos ismeretterjesztő, vegyestartalmú cikke és elbeszélése jelent meg a győri és budapesti napi- és hetilapokban. Írt egy regényt, »Az eskü« címen, mely Budapesten 1882-ben jelent meg, továbbá két népszínművet, ú. m. »A vasparipa« és »A repülőgép«.

Fábri Pál.

Fábri Pál, 1862-től 1865-ig a pesti ág. ev. magyar egyházközség felügyelője volt. Született Győrött 1790-ben. Meghalt Pesten 1872-ben. Végrendeletileg 12.000 forintot hagyott a pesti ág. ev. egyházra. A »Közhasznú Ismeretek Tára«-nak munkatársa volt és abba a történeti cikkeket és az írók életrajzát írta.

Fehér Ipoly, pannonhalmi főapát.

Farkas Ádi, kiválóbb zenekarvezető, született Győrött 1858-ban. Már tizenhét éves korában zenekart alakított, mely csakhamar oly hírnévre tett szert, hogy gróf Potocky Galicziába hívta, mikor Rudolf trónörökös a vendége volt. 1889-ben külföldi körútra ment és előbb Lipcsében, majd Drezdában és Berlinben aratott diadalt. 1894-ben Ostendébe, innen az antwerpeni kiállításra ment, hol Henriette belga királynét annyira elragadta művészi játékával, hogy udvari estélyre hívta meg. Innen kitüntetéssel és gazdag ajándékkal tért vissza Győrbe, a hol 1895-ben szívszélhűdés következtében hirtelen meghalt.

Farkas Ádi.

Farkas József, híres zenekarvezető, született Győrött 1818-ban. Anyai részről unokája volt Bihari Jánosnak. 1834-ben kitűnően szervezett zenekart alakított, mely nemcsak Győrött, hanem Veszter Sándor páratlan magyar táncművész-szel tett külföldi körútjában Ausztria, Belgium és Franciaország nagyobb városaiban is általános tetszést és sikert aratott. Farkas egy évi távollét után 1840-ben hazajött, de 1861-ben ismét Németországban és 1875-ben Amerikában játszott. Meghalt Győrött 1892-ben.

Farkas
József.

Farkas Miska, zenekarvezető és zeneszerző, született Győrött 1829-ben. Zenekar élére állva, csakhamar hírnévre tett szert.

Farkas
Miska.

Szerzeményei közül feljegyezzük a következőket: Balatonfüredi induló, Orpheus-induló, Tündér Ilona lengyelke, Visegrádi emlék, Ida-Iassú, Ilka-csárdás, Országgyűlési csárdás, Angyalka-csárdás, Rozi-csárdás, Csikós-csárdás, Csalogány-csárdás, stb.

Farkas Sándor, bogyozlói esperes-plébános, született Nyalkán 1853-ban. Előbb Rábaszentmihály, Szil és Csepreg községekben segédlelkészkedett, majd Felsőszakonyban helyettes plébános lett. 1890 óta a sopronmegyei Bogyozló község plébánosa. Több lírai költeménye jelent meg a budapesti és vidéki lapokban.

Farkas
Sándor.

Önálló munkái: Tündérvár. Költői beszély. Győr, 1875. — Csepreg mezőváros története. Budapest, 1887. — Bogyozló története. Kéziratban.

Farkas Szerafin (Ferencz), ferenczrendi paptanár, született Győrött 1842-ben. 1863-ban érsekújvári tanár lett. 1874-ig hitszónok, 1884-ig a rend növendékeinek tanára, azután négy éven át dinnyési helyettes plébános és végre érsekújvári plébános. Tizennégy vallásos tárgyú munkát írt, leginkább latin nyelven.

Farkas
Szerafin.

Fehér Ipoly Kálmán, a pannonhalmi Szent Benedek-rend főapátja, született a hontmegyei Visken, 1842 április 11-én, hol apja gazdatiszt volt. Korán árvaságra jutott. Elemi iskoláit nagybátyjánál, Nagymegyeren (Csallóközben), a középiskolákat pedig Komáromban és Győrött végezte. 1858-ban lépett a rendbe, a hol tanári és papi kiképzését nyerte. Már növendék korában jelét adta a fizikai szakra való hivatottságának. 1865-ben pappá szentelték, s a következő évben Pannonhalmán a fizikát és számtant tanította. Megszerezte a középiskolai tanári képesítést is. 1874-ben az esztergomi főgimnázium igazgatójává nevezték ki. 1881-ben a Ferencz József-rend lovagja, 1882-ben a szegedi tankerület kir. főigazgatója lett. A kormány megbízásából 1885-ben és 1889-ben hosszabb tanulmányutat tett Bajorországban és a Keleten, nevezetesen Szerbiában és Bulgáriában. Terjedelmes tanulmányt is írt Bajorország közoktatásügyéről és Szerbia középiskoláiról. (Ez utóbbi megjelent a Közoktatási Szemlében, a Letopis című folyóiratban majd külön füzetben is, szerb nyelven.) A szerb kormánytól a Száva-rendet kapta. A tanügyi mozgalmakban nemcsak szóval, hanem tollal is részt vett. 1892 márczius 18-án kinevezték a Szent Benedek-rend pannonhalmi főapátjává. 1893 óta a közoktatási tanács elnöke. Czikkei a »Vasárnapi Ujság«-ban (1865. A fényképészet népszerű ismertetése. — 1874. Viczay Héder, hédervári gróf), a »Hazánk és Külföld«-ben (1867. Szent István palástja. — Alvilági képek), a »Gyógyszerési Hetilap«-ban (1867. Műszavaink ügyében), a »M. Természettud. Társulat Közleményei«-ben (VII. 1867. A szél hatása kéményeinkre), a »Magyarország és Erdély képekben« (1867. Pannonhalmi), »Az Idők Tanujában« (1867. Naplótöredék Pázmándi Horváth Endrétől a magyar tudós-társaság alakulása idejéből), a »Hétfői Lap«-ban (1868. Néhány szó a népszerű felolvasások érdekében), a »Magyar Orvosok és Természettudósok munkálataiban« (XIII. 1869. Az alchimia szerepe a természettudományok fejlődése történetében. — 1875. Poggendorf kettős megosztási villanygépe), a »Természettudományi Közlöny«-ben (1869. Mi a láng és honnan veszi világító erejét?), a »Havi Szemlé«-ben (1869. A természettudományi társulat és Közlönye), a »Középtanodai Tanáregylet Közlönye«-ben (1875. Gramme

Fehér Ipoly
Kálmán.

delej-villanggépe), a »Szegedi Híradó«-ban (1887. Az északi jegestengeren, a Capella földézetén), a »Győri Közlöny«-ben (1872. Borászatunk érdekében. — 1874. Az utolsó Hédervári). Programmértekezései: A főgimnáziumi segélyző egyesület alakulása. Az esztergomi új főgimnázium építése. (Esztergomi r. kath. főgimnázium Értesítője 1877, 1879. és 1880. évekről.) 1896-ban a vaskoronarend középkeresztesévé, 1904-ben valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki a király.

Önálló munkái: Felsőbb mennyiségtan elemei. Esztergom, 1871. — Természettani műszótár. Pannonthalma, 1871. — Kísérleti természettan. Bpest, (kilenced kiadás: 1871—1904. — A vegytan alapvonalai. (Két kiadás.) Bpest, 1874, 1879. — A vegytan rövid vázlat. Bpest, 1872. és 1878. — Győr, Pannonthalma, Hédervár. Győr, 1874. — Győr megye és város egyetemes leírása. U. o. 1874. — A bajor középiskolák szervezése és eljárása. U. o. 1888. — Szerkesztette a »Napi Közlönyt«, a m. orvosok és természetvizsgálók 1874. évi aug. 19—27-ig Győrben tartott XVII. nagygyűléséről. (Siklósy dr. és Buzinkay dr. titkárok közreműködésével.) Az egyetemes M. Encyclopaediában F. I. jeggyel 30 természettani, — Pannonthalmára és a Szent-Benedek rendiek történetére vonatkozólag pedig 3 czikke van.

Feniczy János, plébános, szül. Csikvándon 1811-ben. Előbb káplán volt Hédervárott és több helyen, majd 1845-ben ipolyfödemesi, 1854-ben nagybárkányi plébános lett; állásáról azonban lemondott és a Szent Benedek-rendbe lépett. 1863-ban ismét előbbi plébániájában találjuk. 1864-ben ment nyugdíjba. Meghalt Veresegyházán 1882-ben.

Munkái: A keresztény nevelés alapvonalai. — »Világtörténet.« Bumüller János után. Pest, 1854. I. kötet. (A II. kötetet Dánielik János fordította.) — Ezekon kívül számos egyházi ódát és szentbeszédet írt, melyek nyomtatásban is megjelentek.

Ferenczy Jakab (Zsigmond). Benedekrendi paptanár, gimnáziumi igazgató, kiváló író, a Ferencz József-rend lovagja, a bécsi földtani intézet levelező tagja, született Péren, 1828. október 16-án. 1836-ban hitszónok Pannonthalmán, 1838-ban tanár Győrött, 1840-től 1850-ig a pozsonyi akadémián a magyar nyelv és irodalom rendes tanára. 1850-ben ismét győri tanár. 1852-ben az esztergomi gimnázium igazgatója és házfőnök, 1868-ban irodalmi és tanügyi munkásságáért a Ferencz József-rend lovagkeresztjét kapta. 1872-ben szentszéki ülnök lett. Meghalt Esztergomban 1884. május 22-én.

Munkái: Adalék honi nyelvünk és irodalmunk történetéhez. Pozsony, 1844. — Magyar nemzeti nyelvtan. U. o. 1847. — A pozsonyi akadémia története. Pest, 1847. — Magyar irodalom és tudományosság története. U. o. 1854. — Magyar írók. Eletrajzgyűjtemény. I. kötet U. o. 1856. (Dánielik Jánossal együtt, melyhez F. J. 300 életrajzzal járult, a II. kötetet Dánielik egyedül írta.) — 1853-tól 1872-ig szerkesztette az esztergomi gimnázium értesítőjét. Több lapba számos történelmi és tanügyi értekezést írt.

Fillinger Károly, Budapest székesfővárosi felső kereskedelmi iskolai igazgató, született Győrött 1845-ben. 1868-ban az egri főgimnáziumnál, 1872-ben a budapesti belvárosi polgári leányiskolánál, 1876-ban a budapesti józsefvárosi, később ferenczvárosi polgári fiúiskolánál mint igazgató, egyszersmind a budapesti kereskedelmi akadémiánál tanárkodott s mikor a vezetése alatti polgári iskolát kereskedelmi középiskolával bővítették ki és 1895-ben a kereskedelmi iskolát a polgári iskolától elválasztván, önállósították, ugyanott igazgató-tanár lett és ma is az.

Munkái: Természetrájk vezérfonala. (Három kötet.) Budapest, 1874. — Árúisme. U. o. 1877. — Az állatok természetrajza. U. o. 1878, 1883, 1889, 1892. — Általános árúisme. U. o. 1892. — A növények természetrajza. U. o. 1892. — Chémia és árúismeret. U. o. 1898. — 1877-től szerkeszti a IX. ker. nyilvános polgári fiúiskola s 1895-től a felső kereskedelmi iskola értesítőjét.

Fillinger Lipót, theologiai doktor, egyetemi tanár, a M. T. Akadémia levelező tagja, született Győrött, 1787-ben. 1811-ben a pesti középponti papnevelő intézet végzett növendékeként theologiai doktorrá avatták, majd káplán és plébános lett a vidéken, azután pedig 19 éven át a győri papnevelőben tanárkodott. 1833-ban a pesti egyetemen a görög nyelv, hermeneutica és az új testamentomi exegesis professzora lett. 1834 november 8-án a M. T. Akadémia nagy nyelvtudományáért, különösen pedig a bibliai nyelvekben való ritka jártasságáért levelező tagjául választotta. 1843—1844-ben az egyetem rektora volt. Meghalt Pesten, 1844 december 7-én. Nagybecsű könyvtára javarészt az egyetemi könyvtárnak hagyta.

Munkája: Assertiones ex universa theologia . . . 1811 Pestini. — Kézírtati munkáját, melynek ezíme: Hermeneutica biblica, az egyetemi könyvtárban őrzik.

Fischer Elemér (Hegyeshalmi), ker. kir. ipari felügyelő. Született Sóskutere pusztán, Bóny mellett, 1880-ban. Tanulmányainak befejeztével mint gépészmér-

Feniczy
János.

Ferenczy
Jakab.

Fillinger
Károly.

Fillinger
Lipót.

Fischer
Elemér.

nök, tanulmányútát tett Angliában, Francia- és Németországban s 1903-ban segédfelügyelő lett a győri m. kir. iparfelügyelőségénél, a honnan Nyitrára távozott felügyelőnek, majd 1908-ban Veszprémbe került ugyanily minőségben. A győri sajtóban beszámolt külföldi tanulmányútjáról. E kötetbe és a komáromiba ő írta a kereskedelemről és iparról szóló fejezetet.

Munkája : Munkásjóléti intézmények. Győr, 1905. (Gerber Frigyes művének fordítása.)

Franciscs Norbert, a Szent Benedek-rend tagja, született Győrött; tanárkodott a pannonhalmi liezeumban s a győri kath. főgimnáziumban. Később az utóbbi intézetnek igazgatója is volt. 1892—1897-ig Győr városát képviselte az országgyűlésen, 1897—1904-ig pedig a budapestvidéki tankerület királyi főigazgatója volt. Jelenleg a bakonybéli kolostor apátja. Írt alkalmi és ünnepi szentbeszédeket, társadalmi és pedagógiai ezikkeket, megírta a győri kath. főgimnázium új épületének ismertetését és az »Osztrák-magyar monarchia írásban és képen« című vállalat részére Győr vármegye és város rajzát.

Franciscs
Norbert.

Fránek Gábor, székesegyházi karnagy, neves zeneszerző és dirigens. Született a morvaországi Troubekben, 1863-ban. Mint színházi katonai karmester, már korán dirigált hangversenyeket. 1894-ben került Győrbe székesegyházi karnagynak. Hamar megtanult magyarul s behatóan kezdte tanulmányozni a magyar zenét. Győr zenei életében korszakalkotó munkásságot fejt ki. Megteremtője és elnöke a győri filharmonikai társulatnak. Legszebb sikerét »Zách Klára«-val, Arany János balladájának megzenésítésével aratta, mely műve diadalmasan bejárta az országot. Írt miséket, offertoriumokat, graduálékat, dalokat, vegyes- és férfikarokat, egy operettet és egy operát.

Fránek
Gábor.

Művei közül főlemlítjük a következőket : Cédra. Opera 2 felv. Színre került Olmützben, Brünnben és több magyarországi színpadon. — Tisztán magyar irányú művei : Hunyadi (Czuczor), férfikar. — Hunyadi László (Petőfi), ballada à capella. — Zách Klára (Arany), ballada vegyeskarra teljes zenekísérettel. — Rákóczi-szimfónia, nagy zenekarra.

Gallik Oszvald benczészereztes, főgimnáziumi tanár Győrött. Született 1856-ban. Tanár volt Pápan, Győrött és a pannonhalmi főiskolán, gimnáziumi igazgató Komáromban és Sopronban. A monografia jelen kötetébe ő írta a természeti viszonyokat tárgyaló fejezetet.

Gallik Oszvald.

Munkái : Az édes vízi Diatomaceákról (Bacillariák). Megjelent a pápai Benezés gimnázium 1885—86. évi értesítőjében. — A Navicula ambigua E. és N. cuspidata Kütz. oszlása. (Természetr. Füzetek 1892. évfolyam.)

Gaár Vilmos dr., kir. táblai bíró Budapesten, jeles jogi író, született Győr-szigetben, 1862 május 6-án. 1884-től ügyvédjelölt Győrött, majd Sopronban s ugyanitt a jogi és közigazdasági tárgyak tanára a kereskedelmi középiskolában. 1888-ban ügyvédi vizsgát tett és irodát nyitott Sopronban, melynek társadalmi életében élénk részt vett. Választott bizottsági tagja volt a vármegye törvényhatóságának s több éven át szerkesztője a »Sopron« című lapnak, melynek hasábjain a magyarság érdekeiért küzdött. 1894-ben albíró lett, 1895-ben segédtitkár az igazságügyminiszteriumban. Ez időtől kezdve számottevő működést fejtett ki a jogi irodalom terén. Számos tanulmánya jelent meg a Jog, Jogtudományi Közlöny, Ügyvédek Lapja, Jogállam és a Jogi Lexikon hasábjain. Munkatársa volt a Pallas Nagy Lexikonjának is, melybe számos szakezikket írt. 1900-ban kinevezték bírónak a budapesti kir. törvényszékhez és legutóbb kir. táblai bíró lett.

Gaár Vilmos.

Munkái : Győr város népességi statisztikája. Győr, 1885. — Sopron város népességi mozgalma. Sopron, 1887. — A betudás az örökösödési jogban. Budapest, 1887. — Útmutatás házassági ügyekben való felmentések tárgyában. Budapest, 1896. — Beismerés és elismerés. Perjogi tanulmány. Budapest, 1897. — Az örökbefogadásról. Budapest, 1898. — Az anyakönyvvezetők kézikönyve. Budapest, 1898. — Az okiratok és értékpapírok megsemmisítése. Budapest, 1898. — A családjogi tartási kötelesség. Budapest, 1899. (A Fodor-féle magánjog része.) — A sommás törvény, bírói joggyakorlattal kiegészítve. Budapest, 1900. — Az igazságügyi szervezet és a perén kívüli eljárás. Budapest, 1901. (A negyedik kiadás sajtó alatt.) Bírósági végrehajtók kézikönyve. Budapest, 1901. — A Grill-féle Döntvénytár polgári törvénykezési és csődjogi része. Budapest, 1905. — A törvényesítés és örökbefogadás. Budapest, 1905. (A Fodor-féle magánjog része.) — A bizonyítás a polgári perben. Budapest, 1906.

Gárdonyi Géza, lírikus, színmű- és regényíró, az újabb magyar irodalom egyik kitűnősége, a Kisfaludy- és Petőfi-Társaságok tagja. Született Agárdon, 1863. augusztus 3-án. Tanulmányainak befejezése után néptanító lett, de e pályát csakhamar odahagyta és 1885-ben a hírlapírói pályára lépett. Munkatársa lett

Gárdonyi Géza.

a győri Hazánkknak, majd szerkesztője és tulajdonosa a »Garabonciás Diák« című győri élezlapnak. Közben szorgalmasan írt költeményeket és novellákat s ezek révén neve csakhamar ismertté lett. Dolgozatait már ekkor szívesen közölték a fővárosi szépirodalmi és napilapok. Győről, meghívás következtében, Szegedre költözött, hol előbb a Szegedi Híradónak, majd a Szegedi Naplónak lett munkatársa. Innen Aradra, majd Budapestre került, hol huzamosabb ideig a Magyar Hírlapnak volt belső dolgozótársa. Szorgalmasan írt pedagógiai folyóiratokba is és 1885-ben megalakította a Tanítóbarát című ellenzéki szellemű tanügyi lapot. Szerkesztette a Néptanítók Naptárát is. Munkatársa az elsörendű szépirodalmi lapoknak és több napilapnak. Ezidőszent Egerben él, kizárólag a szépirodalomnak. Regényei közül több irodalmi esemény számba ment (Az egri csillagok, A láthatatlan ember), a Bor című népszínműve pedig (a Nemzeti Színház műsordarabja) egy csapásra legkiválóbb drámaíróink sorába emelte. Gárdonyi mint humorista is (Göre Gábor) nagy kedveltségnek örvend.

Győriött megjelent munkája: Száz novella. Győr, 1886.

Gerő Gyula.

Gerő Gyula, ezredes-hadbíró, szül. Győriött, 1861-ben. 1886-ban lépett a honvéd-hadbíroságba, a hol csakhamar főhadnagy-, 1892-ben pedig százados-hadbíró lett. Azután áthelyezték a honvédelmi miniszteriumba s egyúttal a honvéd főtörvényszék tanácsjegyzőjévé és a Ludovika Akadémia tanárává nevezték ki. Jelenleg az említett miniszteriumban működik, a katonai bűnvádi eljárás reformmunkálataiban tevékeny részt vesz s egyúttal a honvéd főtörvényszéknek is pótelőadója. Fiatalkorában a győri hírlapoknak állandó munkatársa volt és Szávay Gyulával együtt a »Garabonciás Diák« című humoros lapot alapította. Jelenleg a Ludovika Akadémia Közlönyének a munkatársa.

Nagyobb munkái: Eljárás honvéd- és csendőrtisztek nősülése ügyében. III. kiadás. Budapest, 1905. — A századparancsnok teendői bűnügyekben. U. o. 1891. — Jogismeret. Tankönyv a Ludovika Akadémia számára. U. o. 1899. A két előbbi munkája a közös hadsereg és osztrák honvédség számára átdolgozva, németül is megjelent és több kiadást ért.

Giesswein Sándor.

Giesswein Sándor, theologiai doktor, győri székesegyházi kanonok, a Szent István-Társulat alelnöke, országgyűlési képviselő, született 1856 február 4-én. 1878-ban pappá szentelték, miután ezt megelőzőleg egyházmegyei iktató volt. Felszenteltetése után városi káplán lett Kismartonban s mint ilyen, 1880-ban megszerezte a tudori fokozatot. 1881-ben tanítóképző-intézeti tanár Győriött, 1885-ben püspöki szertartó, ugyanez év végén szentszéki jegyző, 1892-ben püspöki titkár s 1896 óta Győr sz. kir. város törvényhatósági bizottsági tagja. 1897-ben a kath. autonómiai kongresszuson, mint egyházi tag, a győregyházmegyei papságot képviselte s ugyanez év októberében kanonok, 1902-ben pedig apát lett. 1905-ben a Szent István-Társulat alelnökévé választották, mely tisztséget ma is viseli. A magyarországi keresztény szociálizmusnak egyik vezérembere s az országos szövetség elnöke. 1904-ben a magyaróvári kerület országgyűlési képviselőjévé választotta s 1906-ban újból megválasztván, ma is e kerületet képviseli a parlamentben. A hittudomány, történelem, társadalomtudomány és nyelvészet terén kifejtett irodalmi működése igen számottevő s a külföldön is jóhangzásúvá tette nevét. Önálló művein kívül számos cikket írt.

Munkái: Causae et evolutio schismatis Graecorum. Sopron, 1880. — Az emberi nem kora és a biblia. (Hittud. Folyóirat, 1884.). — Mizraim és Assur tanúsága. A Horváth-díjjal jutalmazott pályamunka. Két kötet. Győr, 1887—1888. — Buddhizmus és kereszténység. Esztergom, 1889. — A kereszténység a magyar állam alapja és támasza. Bécsben elmondott szentbeszéd. Győr, 1895. — Reflexiók a kath. autonomia szervezetére. Budapest, 1897. — Szentírás és tudomány. Budapest, 1893. — Történelembölcselet és szociológia. Budapest, 1904. — Deterministische und metaphysische Geschichtsauffassung. Wien, 1905. — Az összehasonlító nyelvészet fő problémái. Győr 1890. — Les Progrès de la Linguistique. Paris, 1899. — Az ó-egyiptomi Halottak Könyve. Budapest, 1891. — Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft in ihren Beziehungen zur Theologie. Freiburg in Breisgau, 1892. — Az urali nyelvek helyhatározói demonstratív elemei. Budapest, 1894. — Les éléments local-démonstratifs du type *t-n-l* dans les langues ouralo-altaïques, indo-germaniques et chamito-sémitiques. Bruxelles, 1895. — A vallás alapja és eredete. Felolvasás. — A spiritizmus. (Bölcs. Folyóirat, 1904.) — Szent Jakab Jeruzsálem első püspöke. Válasz e kérdésre: Voltak-e az Úr Jézusnak testvérei? Budapest, 1906. — Továbbá prédikációk a Borromeus és Blätter für Kanzelberedsamkeit cz. folyóiratokban.

Grünwald István.

Grünwald István, állami ipariskolai tanár Budapestben, született Győriött, 1859-ben. Meghalt 1907-ben.

Munkái: Geometria. Budapest, 1884. — Geometriai szerkesztések. U. o. 1887. — Geometria bádigosok számára. U. o. 1891. — Geometriai testek ábrázolása. U. o. 1894.

Gulyás Elek Kálmán, Szent Benedek-rendi paptanár, született Győrszent-Gulyás Elek mártonban, 1831-ben. Előbb Pannonhalmán hitszónok volt, majd esztergomi Kálmán. tanár, azután Füssön, jelenleg pedig Deákiban adminisztrátor.

Munkái: Guzmies Lzidor és Kazinczy Ferencz közti levelezés. 1822—1831. — A szent benedekrendű esztergomi nagygimnázium önképző-egyletének első évkönyve. — Tanügyi lapokban több nyelvészeti értekezése jelent meg.

Győrfi Endre, premontrei tanár, született Győrött 1888-ban.

Győrfi Endre.

Munkája: Az anarchisták Rómában.

Győry Elek, jogi doktor, ügyvéd, volt orsz. képviselő, született Győrött 1841-ben. Kiváló jogi tekintély. 1873-ban az igazságügyi miniszter a magánjogi törvénykönyv általános részének kidolgozásával bízta meg, s ettől kezdve, több hasonló természetű megbízatásnak tett eleget. A budapesti ügyvédi kamarának előbb ügyésze, majd elnöke lett. Az orosházi és szoboszlói, majd a komáromi kerületnek volt országgyűlési képviselője függetlenségi programmal. Huszonöt éven át főjegyzője volt az ág. hitv. evang. egyház egyetemének. Meghalt 1902 február 6-án.

Győry Elek.

Munkái: Az általános magyar magánjogi törvénykönyv tervezete. Budapest, 1880.

Győry Vilmos, ág. ev. lelkész, a M. Tud. Akadémia levelező-, a Kisfaludy-és Petőfi-Társaság rendes tagja, született Győrött, 1838 január 7-én, meghalt Budapesten, 1885 április 14-én. Elemi iskoláit Győrött végezte, 1846-ban pedig szüleiével együtt Pestre jött és hat osztályt az evang. gimnáziumban végzett. Szülői időközben sanyarú helyzetbe jutván, fiukat nem akarták tovább taníttatni, hanem könyvárussegédnek szánták. Volt tanára, Argai János közbenjárására azonban nagy áldozatok árán mégis tovább taníttatták. A pesti kegyesrendiek gimnáziumában végezte a VII. és VIII. osztályt és 1854-ben kitűnő eredménnyel érettségizett. Piarista tanára: Horváth Cyrill, néhány tehetséges tanítványát, közöttük Győryt is, az irodalomba is bevezette s irodalmi munkásságra buzdította. Az egyetemen az 1855-iki tanév első félévében a jogot hallgatta, de azután házi nevelőséget vállalt és az 1855-ik év második felétől 1856 végéig Vanyarczon, Dessewffy Ottó házában élt. Ekkor visszatért a fővárosba és az ez idő alatt megnyílt egyesült protestáns theologiai intézetbe lépett. Tanulmányai mellett magántanítással is foglalkozott, hogy magát fenntarthassa és szüleit segíthesse; e mellett még nyelveket is tanult és irodalmi dolgozatokkal, önképzéssel, sőt zenével és festéssel is ráért foglalkozni. Megtanulta a német, franczia, olasz, angol és spanyol nyelveket. A négy évi theologiai kurzust elvégezván, 1860-ban külföldre utazott; egy évet töltött a berlini egyetemen, meglátogatta Németország nevezetesebb városait és Párisba is átrándult. 1861-ben Székács József meghívására visszatért Pestre. Szeptember 2-án avatták fel segédlelkésznek s mint ilyen, Székács József mellett működött. 1862 szeptember 8-án Magyarországnak egyik legnépesebb evang. hitközsége: Orosháza, megválasztotta lelkészének. 1863 szeptember 8-án nőül vette Székács József szuperintendens leányát, Etelkát. Mindíg szoros érintkezésben maradt az irodalmi és tudományos középpont köreivel. 1868-ban a Kisfaludy-Társaság rendes és 1872 május 24-én a M. Tud. Akadémia levelező tagjának választotta meg. Végre 1876-ban a budapesti ág. ev. magyar egyháznak a lelkésze lett. A bányakerület egyházi főjegyzője s a budapesti iparosképző protestáns egylet elnöke volt. Nagy kedvvel és könnyen tanulta meg az idegen nyelveket, s a latin, görög és héber s a már említett nyelveken kívül, még svédül is megtanult, sőt a szanszkrit nyelvet is tanulmányai körébe vonta. Kitűnő verselése, hangzatos és gondos prózája sokkal alkalmasabbá tették őt a műfordításra, mint az eredeti alkotásra. Műfordításai csakhamar magokra vonták a figyelmet és lassanként legjelesebb műfordítóink közé emelkedett. Mintaszerű pap és egyházának jeles szónoka volt. Nagy elfoglaltsága, szakadatlan munkássága azonban megártott egészségének. Gödöllői nyaralójában keresett üdülést, majd 1884-ben Marienbadba s Ausseebe ment, de megfogyott erejét nem nyerhette többé vissza. Szeptember 2-án visszatért Gödöllőre és az utána következő évben Budapesten meghalt.

Győry Vilmos.

Munkái: Fejlő rózsák. Beszély-füzér. I. Pest, 1855. — Balassa János. Történelmi elbeszélés az ifjúság számára. U. o. 1858. — Emlékkönyv a confirmációhoz készülő prot. hajadonok számára. U. o. 1866. — A legújabb Robinson, U. o. 1869. — Egy igaz polgár élete. Elbeszélés. U. o. 1869. — A Frithiof-monda. Tegnér Ezsaias után ford. U. o. 1870. — Spanyol színműtár. U. o. 1870—71., 1883. — Shakespeare minden munkái. Ford. többben. U. o. 1872. és Bpest, 1875. — Mesekönyv az ifjúság számára. Bpest, 1872. — Egy apostol az újabb korban. Elbeszélés a grönlandi misszió történetéből. U. o. 1873. — Az elmés,

nemes Don Quijote de la Mancha. Irta Miguel de Cervantes Saavedra, spanyolból ford. és bevezette . . . U. o. 1873—76. Négy kötet. — Koszorú, a magyar versköltészet utóbbi századának virágaiból. U. o. 1875. — Don Quijote de la Mancha. Cervantes után a spanyol eredetiből készült fordítása után az ifjúság számára átdolgozta . . . U. o. 1875. — Kis világ szép képekben. U. o. 1878. — Nagy papok életrajza. U. o. 1878. — Krisztus és az írás. Saphir Adolf után angolból. ford. U. o. 1879. — Ünnepi ajándék. U. o. 1881. — Molière vígjátékai. U. o. 1881. — Svéd költőkből, ford. U. o. 1882. — Kedves órák. Képeskönyv. U. o. 1882. — Bimbócskáknek rózsaszálak. U. o. 1883. — Hogyan lehet könnyen meggazdagodni. Elbeszélés. U. o. — Népdalok, gyűjteményekből válogatva. U. o. — Népmesék. U. o. — Nótás Kata. Eredeti népszínmű 3 felv. U. o. — Az öreg béres. Eredeti népszínmű 3 felv. U. o. — Dr. Luther Márton Kis kátéja. Ágost. hitv. evang. népiskolák számára. U. o. 1884. — Abaz jó gyermekek számára. U. o. — Reggeltől estig. U. o. — György Vilmos egyházi beszédei. Rendezte Radnai Rezső. U. o. 1886. — György Vilmos költeményei. Sajtó alá rendezték: Almási Balogh Tihamér, Berczik Árpád, Dalmady Győző és Radnai Rezső. U. o. 1886. Arczképpel. — György Vilmos elbeszélései. U. o. 1886. — György Vilmos elbeszélései. U. o. 1888. 2 kötet. — Regék a görög és római őskorból. Grimm A. L. után átdolgozták . . . és György Ilona. U. o. 1888. — Irt még »Gyula szerelme« ezimű vígjátékot és népszínművet is. Czikkei és értekezései a fővárosi szak- és napilapokban kötetekre rúgnak.

Gyulai Rezső.

Gyulai Rezső (Gyula), Szent Benedek rendi paptanár, született 1848-ban. Tanárkodott 1874-től kezdve Kőszegen, Pannonhalmán, Esztergomban és Komáromban, a hol 1887-ben az ő buzgólkodására alakult meg a komárom-megyei és városi történelmi és régészeti egyesület, melynek titkára és múzeumi őreként éveken át szerkesztette, sőt nagyobbára maga írta az egyesület érdekes évi jelentéseit és azokban számos nagyérdékű történelmi tanulmányt közölt. Meghalt 1906-ban.

Munkái: Komárom várnegye és város történetéhez. Komárom, 1890. — Török világ Komárom-megyében. U. o. 1894. — Megírta a komárom-megyei ármentesítő-társulat monografiáját, a komáromi biztosító-társaság és kath. gimnázium 1812-től való történetét. Szerkesztette a Komáromi Kalendáriumot, dolgozott Komárom várnegye monografiáján és történelmi irodalmi dolgozatai a budapesti szaklapokban is megjelentek. — A Szt. Benedek-rend történetének munkatársa a műtörténet és lelkészkezdés-ügy terén.

Habits Antal.

Habits Antal, budapesti hangszerész; szül. 1861-ben Györszentmárton-Pannonhalmán. Százados multú hangszerkészítő- és művészcsalád sarja. Első öse, a ki e téren már kitűnt, József volt, a ki 1793-ban szintén Pannonhalmán született s a maga korában Magyarországon a legkiválóbb hangszergyártó volt. István fia szintén e pályán működött kb. 30 évig, János fia pedig, ki 1820-ban született ugyanott, nemcsak kiváló hangszerkészítő volt, hanem jeles zenész és karmester is; mint ilyen, a külföldön is dicsőséget szerzett a magyar zenének. A czimbalmot ő tökéletesítette először, az elülnyomó pedált és a chromatikus beosztást alkalmazva rajta. Több partitúrát írt, a melyeket ma is játszanak, a nélkül, hogy tudná valaki a szerzőjüket. A múlt század ötvenes éveiben ő vezette be a czimbalmot a zenekarokba. Nyolczvanhat éves korában halt meg Budapesten. Utóda öcsese, Antal lett, a ki maga is előadó művész s már fiatal korában, 1883-ban nagy sikere volt, mint hegedű-solo játékosnak. A czimbalom reformálását ő vitte keresztül; ő alkalmazta először a kettős pedált és a másfél oktávval nagyobb czimbalmot. E két újítással a czimbalmot rögtön elsőrendű hangverseny-hangszerré tette.

Habits számos kitüntetést is nyert. 1894-ben a debreezeni orsz. kiállításon díszoklevelet és a lyoni kiállításon aranyérmét; 1896-ban az ezredéves kiállításon millenniumi nagy érmet; 1898-ban az Orsz. Iparegyesülettől díszérmét nyert; 1900-ban a párizsi kiállításon kettős kitüntetésben volt része; 1907-ben a turini kiállításon versenyen kívül vett részt és az 1907-iki pécsi kiállításon jury-tag volt. Habits irodalmilag is működik. Számos szakezikket írt a zenei szaklapokba a hangszerkészítésről; belmunkatársa a Zenelapnak és szerkeszti a »Magyar Hangszerkészítők Házi Iparlapját«.

Hajnal István.

Hajnal István, a magyar földhitelintézet tisztviselője és hírlapíró, született Györszentmártonban, 1853-ban. A budapesti egyetemen történettannak készült, de a három évi tanfolyam elteltével, a hírlapírói pályára lépett és ugyanakkor lett a földhitelintézet tisztviselője is. 1886-tól éveken át az országos színészegyesület igazgató tanácsosa és később a fegyelmi bíróság elnöke volt. Hosszabb ideig a fővárosi ügyek hírlaptudósítójaként egyedül állott a magyar sajtóban és 1890 óta a főváros hivatalos lapját, a »Fővárosi Közlöny«-t szerkeszti. Számos szépirodalmi és a színügyet érdeklő cikket írt.

Hantho Lajos.

Hantho Lajos, főreáliskolai igazgató, született 1834-ben Kapiban. A gimnáziumot Győrött, a benczéseknel, a bölcséletet Sopronban végezte. Tanult theológiát is, majd természeti és jogi tudományokat Pesten. Tanított gimnázium-

mokban és reáliskolákban. Értekezései az iskolai értesítőkből, cikkei az újságokban jelentek meg.

Munkái: Magyarország története. Irta Dierner, újra szerk. . . . Pest, 1861. — A tarka könyv. Hoffmann Ferencz után ford. U. o. 1862. — A mezzei gazda barátjai. Gloger dr. után. U. o. 1865. — A magyar birodalom leírása. Irta Dierner, újra szerk. . . . U. o. 1864. — A keresztény vallás és egyház történelmének tankönyve. Dierner Endre után ford. U. o. 1866. — Az ifjú Anacharsis utazása Görögországban a Kr. e. IV. század közepén. Barthelény után szerk. U. o. 1866. — Történelmi eszmék. Érdekes és tanulságos élet-, kor- és jellemrajzok gyűjteménye. Szerk. U. o. 1867. — Olvasókönyv a hazai történelmet tárgyaló összes tankönyvekhez. Temesvár, 1874. — A cserkésző. Elbeszélés az amerikai életből. Az ifjúság számára Ferry után átdolgozta Hoffmann Gyula. Ford. . . . Bpest, 1875. Két kötet. — Szerkesztette az Ismerettár a magyar nép számára I—IV. kötetét.

Héderváry Pál, hédervári származású szerzetes, a bolognai egyetemen végezte tanulmányait és ugyanott a Domonkos-rendiek szerzetébe lépett. 1225 körül visszatért Magyarországra, hol Boris kún fejedelmet számos hívével a keresztény vallásra térítette. 1231 körül Győr városában szerzetének zárdát alapított, mely ott a tudomány és művelődés egyik alapja lett.

Hérics Márton plébános, született Csécsényben, 1855-ben. Iskoláit Győrött végezte. 1884-ben lett bokodi, 1887-ben ászári (komárommegyei) plébános. Fáradozása és mintegy 4000 koronányi hozzájárulása megteremtette az ászári gyönyörű katolikus népiskolát, melynek tanszerkiállítása az ezredéves kiállításon a millenniumi nagy érmet nyerte. Élénk részt vesz a vármegye közgazdasági és kulturális mozgalmában, igazgató tagja a Dunántúli Közművelődési Egyesületnek. Számos felolvasást tartott az országos keresztény-szociális kurzusokon a földművelő népet érdeklő kérdésekről.

Munkái: A lourdesi kegyhely rövid ismertetése. Győr, 1875. — A növényvilág az isteni tisztelet szolgálatában. Bővített fordítás. Budapest, 1887. — A növények magról való tenyésztése. U. o. 1890. — A német katolikusok. Fordítás francziából. 1896-ban. — A szent gyónás felől való téves állítások ezáfolata. 1902. — Németből fordította: A vallás és a kenyér. Győr, 1903. — Angolból fordította: A tyúk lett-e előbb, vagy a tojás? Bpest, 1894.

Hevesi Jánosné, Sikor Margit, született 1861 márczius 22-én Győrött. Atyja Sikor József törvényszéki orvos és jogakadémiai magántanár volt, anyja pedig Toldy Ferencz leánya: Irma. Atyja 14 éves korában a fővárosi mintarajziskolába küldte, de költői lelkülete inkább az írói pályához vonzotta. Miután atyja ezt ellenezte, előbb *Nulla*, később *Nihil* álnevek alatt irogatott kiváló tehetséget eláruló tárczákat és egyéb cikkeket különféle lapokba. 1887-ben nőül ment Hevesi János középiskolai tanár szerkesztőhöz.

Önálló munkái: Babos uram betegsége, vagy a pálinka hatása. A »Jó könyvek« pályázatán 250 frankot nyert pályamű. Bpest, 1884. — Apró-cseprő históriák. U. o. 1886. — Az élet. Elbeszélések. U. o. 1891.

Hollós László főreáliskolai tanár, született 1845-ben Győrött. Több évig hírlapíró volt a fővárosban. A Nagy Orient szabadkőmíves páholy alapításában és az első évek szervezeti munkálataiban élénk részt vett. A szabadkőművesség titkáráként is működött és a szövetség tanára volt. Meghalt utazás közben, 1876 május 5-én a kisczelli vasúti állomáson. Cikkeket írt különféle újságokba.

Munkái: Tollrajzok. Beszélések. Pest, 1869. — Ujházy László. Élet- és jellemrajz. U. o. 1869. — A szabadkőművesség története, különös tekintettel a magyar szabadkőművesség fejlődésére. U. o. 1873. — A modern festőművészetről, különös tekintettel a magyar históriai festészetre. U. o. 1876.

Hollósy Egyed, szentbenedekrendi áldozópap és tihanyi perjel, született 1728-ban Szentmártonban. Meghalt 1808-ban Pannonhalmán.

Munkái: Jó gondolatok. Költemények. 1790. Sopron. — Kincsem adta. Egymással való barátságos beszélgetés, melyet eszveszedett és a több engedelemből közrebocsátott. U. o. 1802. — Kiadott még több egyházi alkalmi beszédet és költeményt.

Horváth Adorján szobrászművész, született Győrött, 1874 február 15-én. Művészeti tanulmányait Budapesten, Münchenben, Rómában és a párisi Julian-akadémián végezte. Több műve díjat nyert. Rómában hosszabb ideig műterme volt. 1904 óta Győrött lakik, hol szintén műtermet nyitott.

Főbb művei: Kozma Ferencz márvány-mellszobra Kisbéren. (Állami megrendelésre.) — László József márványszobra Pápán. — Gróf Széchenyi Miklós győri püspök mellszobra. — Kereskedelem és Ipar. Két szobor a győri keresk. és iparkamara palotájának főhomlokzatán.

Horváth Endre, plébános és alesperes, a M. Tud. Akadémia tagja, született Pázmándfalun, 1778 november 28-án. 1798-ban a győri püspöki megye papnevelő intézetébe vétette fel magát. 1801-ben Széplakon káplán, 1802-ben

Héderváry Pál.

Hérics Márton.

Hevesi Jánosné Sikor Margit.

Hollós László.

Hollósy Egyed.

Horváth Adorján.

Horváth Endre.

Szergényben adminisztrátor és 1803-tól 1806-ig Győrött belvárosi káplán volt. 1806-ban tétí plébánosnak nevezték ki. Szabad idejét az irodalomnak szentelte. »Zircz Emlékezete« című hosszabb költeményével, mely a magyar hexameteres epika megnyitó darabja, 1814-ben egyszerre a legjobb írókkal jutott ismeretségbe. Kazinczy Ferencz meglátogatta, Horvát István, a lelkes tudós folyton ösztönözte a honfoglalás eposzának a megírására. Kazinczyval a nyelvújítás kérdésében levélharczot folytatott, s noha epikai stíljében maga is újító volt, Kazinczy túlzásai ellen a dunántúli irodalmi ellenzékkel tartott. Bacsányihoz, Verseglyhez szítván, résztvett ama támadásokban, melyeket az 1818-iki Tudományos Gyűjteményekben Kazinczy ellen intéztek. Végre sok történelmi tanulmány és töprengés után 1821-ben hozzáfogott a honalapítás epepeájának megírásához. Tíz évig dolgozott e művön. A huszas években Kisfaludy² Károly buzdítására számos epikus művet és heroidát írt az Aurorába. 1829-ben Pázmándra került. A Magyar Akadémia rendszabályait végleg meghatározó nádori küldöttségnek tagja volt és midőn az intézet 1830 november 17-én megalakult, a nyelvtudományi osztályban megválasztották vidéki rendes taggá. 1835-ben alesperes lett, 1838-ban pedig a Kölcsey Ferencz halálával megüresedett akadémiai tagságra választották meg. Meghalt Pázmádon 1839 márczius 7-én.

Munkái: Egy tiszamelléki magyarnak elmékedése a hűségről. Veszprém, 1807. — A felkelő nemzetnek, a buzogányos vitéz magyaroknak. Szombathely, 1809. — A zirczi apátság. Győr, 1812. — Zircz emlékezete. Buda, 1814. — Franciaia egyházi katekizmus a magy. országhoz alkalmaztatva. Buda, 1815. — Theodul estvéi, vagy a különböző religió felk egybeengeszteléséről. Németből fordítva. Buda, 1819. — Árpád. Hősköltemény 12 könyvben. (A M. Tud. Akadémiától 200 arannyal jutalmazva.) Pest, 1831. — Kisebb költemények. U. o. 1832. — Kéziratban is sok munkája maradt, melyek közül kiemeljük Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem élete; továbbá »Kijegyzett szók és kifejezések régi írókból« című műveit. Ezekon kívül számos egyházi, üdvözlő-, halotti- és emlékbeszéde jelent meg.

Horváth
József.

Horváth József, zeneművész, született Győrött, 1848-ban. 1873-ban a bécsi világkiállításon művészi czimbalomjátékáért elismerést és 1200 korona értékű gyémántgyűrűt kapott a királytól. Több külföldi uralkodó előtt is játszott. 1892-ben Amerika nevezetesebb városaiban aratott babért. 1893-ban tért haza.

Horváth
Lajos.

Horváth Lajos, róm. kath. plébános, született 1827-ben Nagybaráton. 1846-ban a Szent Benedek-rendbe lépett, de 1848-ban honvédek csapott fel. A komáromi kapituláció után az 1849—1850. iskolai évet bevégezve, a győri püspöki papnevelő intézetbe került. 1854-ben pappá szentelték és 1861-ben gróf Waldstein János győriúvárosi plébánossá nevezte ki. 1904 óta címzetes kanonok. Több cikket írt különféle lapokba.

Munkái: Ubrik Borbála siralma vagy a befalazott krakói apácza szózata az egész kereszténységhez. Győr, 1866. (Népies verses írat.) — Országgyűlés pokolban, vagy az Antikrisztusnak. Rcnánnak az ördögök által lett installátatása stb. Győr, 1864. (Népies verses írat.) — Megalapította és szerkesztette a Borromeus cz. hitszónoklati folyóiratot.

Hügel Ottó.

Hügel Ottó, született 1833-ban Győrött. 1849-ben Szegeden honvédtüzérnek állott be s részt vett a szolnoki csatában. A szabadságharcz után Bécsbe utazott, hol bátyja, H. Ede könyvkereskedésébe lépett. 1862-ben Nagyváradon telepedett le, ott könyvkereskedést és 1868-ban nyomdát nyitott. 1870-ben a »Nagyvárad« című vegyes tartalmú napilapot alapította, melynek szerkesztését 1873-ban szintén átvette és 1890 április 8-án történt haláláig szerkesztette.

Huemmer
János.

Huemmer János, bölcséleti doktor és gimnáziumi igazgató Bécsben, született 1849-ben Győrött.

Munkái: Untersuchung über die aeltesten christlichen Rhythmen. Wien, 1873. — De Sedulii poetae vitae. U. o. 1878. — Ein Glossenwerk zum Dichter Sedulius. U. o. 1880. — Cruindmeli ars metrica. U. o. 1883. — Sedulii opera omnia. U. o. 1885. — Virgili Maronis grammaticae opera. U. o. 1886. — Horatii carmini selecta. U. o. 1886. — Registrum multorum auctorum d. Hugo v. Trimberg. U. o. 1888. — C. V. Juvenci evangelicorum libr. IV. U. o. 1890.

Jedlik Ányos.

Jedlik Ányos, nagynevű fizikus és vegyész, a szódavíz, az elektromágneses forgó, a csöves villamszedő és az osztógép feltalálója. Született 1800 január 11-én a komárommegyei Szimón, miért is bővebb életrajza a komárommegyei kötetben található. 1817-ben unokatestvérével, Czuczor Gergelylyel együtt belépett a pannonhalmi benzésrendbe, melynek később büszkesége lett. Tanári működését a győri főgimnáziumban kezdte meg 1823-ban. 1878-tól 1895-ig, mikor kilenczvenöt éves korában meghalt, Győrött lakott a benzések szék-

Kisfaludy Károly szobra.

házában. Jedlik még a halálát megelőző napokban is tudományos kísérletekkel foglalkozott és észleleteit szorgalmasan jegyezte. Érdemeiért a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjává választotta, Győr városa pedig utcát keresztelt nevére és a főgimnázium épületét emléktáblával jelölte meg.

Jilg J. Ede, győri tanító, született Győrött 1839-ben. Kiváló tanügyi cikkekkel írt a szaklapokba. Szerkesztette 1883-tól 1894-ig a Győrvidéki Tanítóegylet Értesítőjét. Meghalt 1905-ben Győrött. Kézirati munkája: A győrvidéki tanítóegylet története. Jilg J. Ede.

Karácson Imre, győri küsszemini rektor, theologiai doktor, született 1863-ban. Már budapesti egyetemi hallgató korában nagy előszeretettel sajátította el a keleti nyelveket, különösen az arabsot és a törököt. 1885-ben gyömörei káplán, azután a győri kisebb szemináriumban tanulmányi felügyelő; 1886-ban a győri püspök udvari papja, 1889-ben a győri kir. kath. tanítóképző tanára s ez utóbbinak 1891 óta igazgatója, 1900-ban peéri esperes, 1906-ban pedig a kisebb papnevelő igazgatója lett. A keleti nyelvek és irodalom alaposabb tanulmányozása céljából több ízben nagyobb utazásokat tett a Balkán-félszigeten és Kisázsiaiban s hosszabb időt töltött Konstantinápolyban.

Karácson Imre.

Munkái: A XI. és XII. századbéli magyarországi zsinatok, és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya. Győr, 1888. — III. Károly háborúja a törökökkel, 1737—39. Bpest, 1892. — A mohamedánizmus és a kereszténység. U. o. 1892. — Két török diplomata Magyarországról a XVIII. században. U. o. 1894. — Szent Imre herceg. Élet- és jellemrajz. Győr, 1894. — Szent László király. U. o. 1895. — Keletről. U. o. 1899. — Evlia Cselebi török világtutató magyarországi utazásai. Bpest, 1904. Ez utóbbi munkáját az Akadémia megbízásából készítette s ugyancsak az Akadémia kiadásában jelent is meg. — A hírlapokban és szakfolyóiratokban számos történeti tanulmánya jelent meg és sok történelmi és szépirodalmi munkát fordított törökből. Francziául és törökül is írt.

Kárpáti Endre, ny. felsőbb leányiskolai igazgató, született Győrött 1840. november 11-én. Tizenhatéves korában tanítói oklevelet nyert. 1856-ban Győrött segédtanítóként működött. 1857-ben Gyirmóton, a Lippay-családnál nevelősködött. Ezután 1870-ig Szolnokon, Dunaföldváron, majd Felsőbányán volt tanító és kántor. Ekkor báró Eötvös József közökt. miniszter a délnémetországi tanügyi viszonyok tanulmányozására Gmündbe küldte ki. Onnan visszatérve, 1871-ben Iglón a tanítóképzőben segédtanár, 1872-ben pedig ugyanott rendes tanár lett. 1875-ben a középiskolákra a szabadkézi rajztanításra képesítő oklevelet is megszerezte. Az 1876-ik évben a győri tanítóképzőben nyert alkalmazást. 1883-ban a besztercebányai, 1885-ben a löcsei felsőbb leányiskola igazgatójává nevezték ki. 1889-ben, 33 évi munkálkodása után nyugalomba vonult és szülőhelyére, Győrbe költözött. Azóta ott az V. ker. állami népiskola gondnokságának elnökeként és a városi polgári fiúiskola iskolaszékének tagjaként munkálkodik.

Kárpáti Endre.

Munkái: Vezérkönyv a népiskolai irálygyakorlatok kezelésében. Bpest, 1873. — Állatmuzeum. Utasítás az emlősök, madarak stb. kitérésére és eltartására. Bpest, 1874. — Irómester. Utasítás a szépírás-tanításban. Igló, 1875. — Emericzy Géza dr. tanártársával együtt írt, de annak halála után az újabb miniszteri rendeletek értelmében általa teljesen átdolgozott művei: Vezérkönyv a népiskolai számtanításban. I—II. füzet, a tanítóképzők számára. — Ehhez Példatárak, a népiskola mind a 6 osztálya számára külön-külön. Bpest, 1877. Ez ideig sok kiadást értek. — Vezérkönyv a népiskolai földrajz-tanításban. Hozzá Eredménytár és Atlasz. A vallás- és közoktatásügyi miniszteriumtól hirdetett pályázaton pályanyertes munkák. Bpest, 1877. (Négy nyelven jelentek meg.) — Gyakorlati mérés tanítóképzők számára, Példatárral. Győr, 1877. — Vezérkönyv a népiskolai mérés tanításában. Tanítóképzők számára. Ehhez Példatár a gyermek kezébe. 1877. — Olvasókönyv a polgári és felsőbb leányiskolák számára. I—II. Bpest, 1885. — Hat évig (1876—1883.) szerkesztette a győrvidéki tanítóegylet hivatalos közlönyét, — 1890 óta pedig az Órangyal, képes gyermekujáság tulajdonosa és szerkesztője. — A különféle lapokban évek hosszú során (1860 óta) megjelent pedagógiai cikkei és tárczái százakra rúgnak.

Karpf Antal, orvosdoktor és egyetemi tanár, született Győrött 1807-ben. Orvosi oklevelét Bécsben szerezte, azután Győrött gyakorlóorvos lett. A kolera-járvány alkalmával tanúsított önfeláldozó munkásságáért 1832-ben Győr vármegye tb. orvosa lett. 1835-ben Vas vármegye második orvosává nevezték ki, de nemsokára ezután az innsbrucki egyetemen a pathologia és therapia tanára lett. Gégebajban szenvedett, mely miatt visszatért hazájába, a hol azonban néhány nap múlva, 1835 május 6-án meghalt. Karpf Antal.

Munkái: Dissertatio inaug. medica de enteride occulta. Viena, 1830. — Descriptio morborum anno 1831. Jaurini epidemicorum cum adversariis pathologico-therapeuticis. U. o. 1833.

Karsay
Sándor.

Karsay Sándor, ág. ev. püspök, kir. tanácsos, született Győrött 1814 márczius 15-én. Iskoláit Sopronban végezte. Már ekkor magára vonta Kis János ottani püspök és író figyelmét, ki őt mind a komoly tudományok, mind a magyar irodalom művelésére hathatósan buzdította. A soproni theológiáról Bécsbe ment, azután gróf Zay Károlynál volt nevelő. 1837-ben méneshelyi káplán, majd ugyanott lelkész, 1839-ben tétli lelkész, 1847-ben egyházkerületi aljegyző, 1853-ban gyámintézeti főpénztárnok, 1858-ban győri egyházmegyei esperes, 1862-ben a dunántúli ág. ev. egyházkerület püspöke és 1867-ben győri lelkész lett. Rendes teendői mellett főfigyelmét a népnevelés fejlesztésére, a lelkész- és tanító-özvegyek és árvák helyzetének javítására fordította. 1895-ben lemondott püspöki hivataláról, s két év múlva meghalt. Magyar nemességet nyert, Téthi előnévvel.

Munkái: Általános és részletes tanmód prot. tanítók számára. Pápa, 1844. — Beliczay Jónás életrajza. Bpest, 1880. — Agenda. Bpest, 1889. — Ezen kívül több jeles egyházi beszéde jelent meg nyomtatásban.

Karsay
Ágoston.

Karsay Ágoston, jogi doktor, jog- és államtudományi író, a M. Tud. Akadémia levelező tagja, ny. egyetemi tanár, született Győrött, hol apja, Karpf Antal híres orvos volt, 1809 május 1-én. Meghalt Bécsben, 1896 január 21-én. Tanulmányait szülőhelyén elvégezvén, Pestre jött és itt kezdette meg ügyvédi pályáját, melyet azonban később a tanárral eserélt fel, a mennyiben 1835-ben a nagyváradi kir. jogakadémiánál a polgári tudományok és a magyar váltójog tanszékét foglalta el. 1838-ban saját kérelmére Győrbe, később pedig Pestre helyezték át jogakadémiai, illetőleg egyetemi tanárnak. Az Akadémia 1846-ban levelező taggá választotta meg. 1868-ban nyugalomba vonult és Bécsbe költözött.

Munkái: A politikai tudományok rendszeresen előadva. Győr, 1843—1844. (Három kötet.) — A magyar váltójog. U. o. 1846. — A közönséges váltórendszabály. Buda, 1860. — A váltójog. Pest, 1852. — A váltójog, főleg a kereskedelmi és ipartanodák számára. U. o., 1853. — Népszerű nemzetgazdaságtan. U. a., 1861. (A M. Tud. Akad. által jutalmazott pályamű.) — Az államháztartási vagyis pénzügyi tudomány. Pest, 1862. — A közrendészeti tudomány. U. o., 1862. — Az alkotmányi és igazságügyi politika. U. o., 1862. — Váltójogtan. U. o., 1862. — A magyar váltójogi eljárás. U. o., 1864. — Az ausztriai ált. polg. törvénykönyv. Pest, 1870. — Kézirati munkái a M. Nemzeti Múzeum, M. Tud. Akadémia és Egyetemi Könyvtár gyűjteményében vannak.

Kaszás
Ferencz.

Kaszás Ferencz, állami polgári és felsőbb kereskedelmi iskolai tanár, született Révfaluban, 1847-ben. 1872-ben a sátoraljaújhelyi nagygymnázium tanára lett, azután 1883-ban a nagyszöllősi polgári iskolánál, 1882-ben a kapuvári polgári iskolánál és végre 1884-ben a veszprémi állami felső kereskedelmi iskolánál lett rendes tanár. 1880—82-ben a földművelésügyi miniszter megbízásából Nógrád, Szabolcs, Hajdu és Szatmár vármegyék szőlőtelepeit vizsgálta meg. Gazdag rovar-, lepke- és esigagyűjteményét a debreczeni főiskolának ajándékozta. 1880-ban megalapította a sátoraljaújhelyi iparos-olvasókört, mely távozásakor örökös tiszteletli tagjának választotta meg, a város közönsége pedig díszalbummal tüntette ki. Természettudományi és népnevelési értekezései, melyek a különféle szaklapokban, folyóiratokban és egyéb lapokban megjelentek, kötetekre rúgnak.

Kautz
Gusztáv.

Kautz Gusztáv (Győri), jogtudor, ny. jogakadémiai igazgató, kir. tanácsos, a vaskoronarend lovagja, született Győrött, 1836 január 7-én. A középiskolákat Győrött, jogi tanulmányait pedig a pesti egyetemen végezte és 1859-ben Pesten jogtudorrá avatták. 1861-ben Győr város megválasztotta aljegyzőjévé. 1862-ben Győr vármegye főjegyzője, egyúttal törvényszéki szavazóbíró lett. 1864-ben ügyvédi oklevelet nyert. 1867-ben Győr városa főjegyzőjévé választotta meg és még ugyanaz év őszén a győri kir. jogakadémián helyettes tanárnak nevezték ki. 1869-ben egyetemi magántanári képesítést nyert. 1870-ben rendkívüli, egy évvel később azonban már rendes tanár lett. 1872-ben a jogakadémia igazgatójává nevezték ki és az maradt az intézet fennállásáig, vagyis 1892-ig. Győrött a közélet terén élénk részt vett, sőt vezető szerepet vitt minden mozgalomban. A politikában a Deák-párt híve volt, majd a fuzióval, 1875 óta a győri szabadelvű pártnak egyik tevékeny tagja, később vezére, és párt-elnöke. 1880 óta az orsz. vöröskereszt-egyesület győri fiókjának társelnöke.

Munkái: Az államigazgatás és igazgatási jog alapvonalai. Pest, 1871. — A magyar büntetőjog és eljárás tankönyve. U. o., 1873. — A magyar büntetőjog rendszeres tankönyve. Budapest, 1883. — 1867—1868-ban a Győri Közönyt is szerkesztette.

Kautz Gyula, ismert közgazdasági író, jogi doktor, val. belső titkos tanácsos, a főrendiház tagja, az osztrák-magyar bank volt főkormányzója, M. Tud. Akadémia volt másodelnöke, született Győrött, 1829 november 5-én. Ugyanott végezte középiskoláit és jogakadémiai tanulmányait. Húszéves korában avatták doktorrá a pesti egyetemen. Az 1848/49-iki szabadságharcban rövid ideig nemzetőrként szolgált. A tanári pályát választva, külföldi egyetemeket látogatott: Berlinben, Heidelbergában és Lipsében. 1851-ben a pozsonyi jogakadémiához nevezték ki segédtanárrá. 1853 elején rendes tanárként a nagyváradai jogakadémiához, 1858-ban pedig a budai műegyetemhez helyezték át és mind a két intézetben a közgazdasági és közigazgatási tanszakokat adta elő. Ebben az időben kezdte meg tudományos irodalmi működését *Az Osztrák-magyar birodalom statisztikája* című tankönyvvvel és a *Smith Ádám és a modern nemzetgazdaságtudomány* című nagyobb tanulmányával, mely 1854-ben a »Kelet Népe« című folyóiratban jelent meg. Az ötvenes évek végén mint a politikai tudományok docense habilitáltatta magát a budapesti tudományegyetemen. Ekkor jutott összeköttetésbe a M. Tud. Akadémia, a közélet és a publicisztika vezérlő embereivel és kezdett élénk részt venni azokon a tárgyalásokon és vitákon, melyek az Országos Gazdasági Egyesületben és az Orsz. Iparegyesületben ebben az időben folytak. 1860-ban választották meg a M. Tud. Akadémia levelező tagjává, a hol »*Az állameszme, világtörténeti fejlődésében*« című értekezésével foglalta el székét. 1862-ben az akkori kir. helytartótanács a londoni világhiállítás tanulmányozására küldötte, mely után gazdag tapasztalatairól terjedelmes jelentésben számolt be. 1865-ben választotta meg a M. Tud. Akadémia — különösen Deák Ferencz ajánlatára — rendes taggá. Nagyobb szabású szakmunkáit is ebben az időben tette közzé, így 1860—63-ig »*Nemzetgazdaság- és pénzügytan*« és »*Politika vagy országásattan*«. Az elsőt a M. Tud. Akadémia a Marczibányi-féle díjjal, a másodikat pedig 1878-ban a nagy jutalommal tüntette ki. Ezeket követte a »*Theorie und Geschichte der Nationalökonomie und ihre Literatur*«, melyben egyrészt az ú. n. történelmi-ethikai iskola tanainak tüzetesebb megalapításához járult, másrészt a közgazdaságtan elméleti és irodalomtörténeti fejlődését először tárgyalta tudományosan és kimerítően a szakirodalomban, úgy hogy e művét a külföld is elsorangú forrásmunkának tekintette. Közben külföldi tudományos folyóiratokban is szakcikkeket közölt. 1863-ban a pesti tudományegyetemen a magyar közjog és közigazgatás, öt évvel később pedig a nemzetgazdaság- és pénzügytan rendes tanára lett. 1864-ben az osztrák közoktatásügyi kormány a prágai egyetem politikai tanszékét ajánlotta fel neki, a mit azonban el nem fogadott, a mint hogy néhány évvel később a Beck közös pénzügyminisztertől neki felkínált államtitkári állást sem fogadta el. 1865-ben a Magyar Tud. Akadémia rendes tagjává választotta meg. 1865-ben Győr városa képviselőnek választotta és ő volt az első tanár a magyar törvényhozó testületben. Kautz a Deák-párthoz csatlakozott és több bizottságban nagy tevékenységet fejtett ki. Ekkor tette közzé »*Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika*«, továbbá »*A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*« című, akadémiai jutalmakkal kitüntetett terjedelmes két munkáját. Az egyetem előbb dékánná, majd rektorrá választotta, a kormány pedig a tiszai vasút igazgató választmányában képviselővel bízta meg, mely alkalommal a vasút államosításának eszméjét segítette érvényre jutni. Ugyanekkor jelentek meg »*Az egyetemek hivatása és az újkori állam*« stb. című rektori beszédei. 1875-ben ő felségétől a Lipót-rendet nyerte. 1878-ban ünnepelték meg 25 éves tanári jubileumát. 1883-ban nevezték ki az Osztrák-Magyar Bank alkormányzói állására. Egy ideig a Magyar Tud. Akadémia nemzetgazdasági bizottságának elnöki tisztét is viselte, és viseli jelenleg is; majd örökös főrendiházi tag lett. A hetvenes és nyolcvanas években írt tudományos értekezéseiből a következőket említjük fel: »*A jogtudomány és nemzetgazdaságtan*«. — »*Az angol alkotmány jellemzése*«. — »*Szabad kereskedés-e vagy védvám?*« — »*A városok alakulásának és fejlődésének törvényei*«. — »*A szocializmus és kommunizmus rendszerei*«. — »*Az európai államok összehasonlító pénzügyi statisztikája*«. — »*Smith Ádám méltatása*«. — »*Az államgazdaság eszméje és a szocialisztikus financia kezdetei*«, stb. 1905—1907-ben jelent meg még Kautz tollából: »*Tudomány és tudományosság hazánkban*« akadémiai elnöki beszéd, és »*A parlamentáris kormány-*

alkat«, meg »Magyar Imperialismus és Hegemonia« cz. nagyobb politikai tanulmányai a Budapesti Szemle 1906 és 1907-iki évfolyamaiban. 1891-ben lett az osztrák-magy. bank *főkormányzója*, egy évvel később nyerte a titkos tanácsosi címet és 1900-ban vonult vissza a bankkormányzói állásból. Kautz a Magyar Tud. Akadémia másodelnöke volt (1904—7); jelenleg igazgató tanácsi tagja, valamint a párizsi Sociéte d'Économie Politique és a londoni nemzetközi Statisztikai Intézetnek tiszteleti tagja. Több hazai tudományos és közgazdasági társulatnak választmányi tagja.

Kemény
József.

Kemény József, kir. adótiszt, született 1876-ban. Tanulmányait Győrött végezte. Belső munkatársa a »Győri Hírlap«-nak. Novelláiban, melyek tehetőséget árulnak el, a Gorkij-féle realiztikus irány híve.

Önnálló munkája: *Szegény emberek*. Győr, 1907.

Kenessey
Kálmán.

Kenessey Kálmán, királyi tanácsos, miniszteri osztálytanácsos, a m. kir. vasúti és hajózási főfelügyelőség hajózási osztályának vezetője, szül. Győrött, 1860-ban. Iskoláit Budapesten végezte, azután a hajóspályára lépve, 1883-ban kapitányi oklevelet szerzett s 1888 közepéig a Dunagőzhajózási Társaságnál szolgált. Onnan a Luczenbacher-féle hajózási vállalathoz lépett át, mint üzletvezető felügyelő. Ez állásában nagyobb tanulmányutat tett a nagy német folyókon s erről hosszabb cikksorozata jelent meg a »Gazdasági Mérnök«-ben. 1890-ben Baross Gábor állami szolgálatba szólította és a m. kir. vasúti és hajózási főfelügyelőséghez főfelügyelővé nevezte ki. 1892-ben a kereskedelemügyi miniszterium képviselőtében résztvett a Párizsban megtartott nemzetközi hajózási kongresszuson, hol a szervező-bizottságnak tagja és az egyik szakosztálynak alelnöke volt. Az 1895-ben életbeléptetett hajóosztályi tanfolyam megalkotásában élénk része volt, s a tanfolyamon a hajóvezetés s a hajózási jog és törvényisme tanára. 1898-ban buzgó és sikeres szolgálatai elismerésül a királyi tanácsosi címmel tüntették ki. Munkatársa »Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből« című munka magyar kiadásának és tagja a »Magyarország vármegyéi és városai« című országos monografia középponti szerkesztőbizottságának. A Pallas Nagy Lexikona számára is ő írta a folyamhajózás körébe vágó részeket és számos szaklapban jelentek meg tőle jeles szakcikkek.

Kenézy
Csatár.

Kenézy Csatár (Simándi), kir. pénzügyigazgató-helyettes, kir. pénzügyi tanácsos Győrött. Született 1848-ban. Tanulmányait befejezván, joggyakornok, majd a budapesti pénzügyigazgatóságnál fogalmazógyakornok és fogalmazó lett. Mint pénzügyi tisztviselő, Szekszárdon, Komáromban, Nyitrán, Léván, Beregszászon és Győrött működött, szorgalmasan művelve az irodalmat. Írt történeti és társadalmi cikkeket, elbeszéléseket, verseket. Szerkesztette a Komáromi Lapokat. A nyitrai megyei kötetbe ő írta a színészetéről szóló fejezetet.

Munkái: *A bánások eredete és hatásköre*. A debreczeni dalünnep. 1882. — *Regények dióhéjban*. Költemények. 1884. — *Kalászkok*. Költemények. Budapest, 1897. — *A bolygó politikus*. (Pályanyertes szatira.) — *Margit*. (Pályanyertes széppróza.)

Gróf Khuen-
Héderváry
Károly.

Gróf Khuen-Héderváry Károly, volt horvát bán, később magyar miniszterelnök. Középiskoláit Budapesten, a piaristáknál és Pécsen, a ciszterciáknál végezte, jogi tanulmányait pedig a zágrábi egyetemen, s rövid ideig a zágrábi kir. törvényszéknél joggyakornokoskodott. Mint viczai és hédervári gróf, Viczay Héder családja utolsó físarjának örököse, egy 1874. december 5-én, Bécsben kelt legfelsőbb elhatározás alapján, családneve mellé a Héderváry nevet vette fel, Belási előnevét a Hédervári előnévvel felcserélte és végre címerét a Viczay család címerével egyesítette. Nyilvános pályáját a hetvenes évek elején Szerém vármegyében kezdte. 1875-ben a győrszigeti kerületben a szabadelvű párt programja alapján megválasztották országgyűlési képviselőnek, így 1878-ban is. A jog- és államtudományi szakban szerzett alapos ismereteit csakhamar a közigazgatás gyakorlati terén érvényesítette, mert 1882. január havában Győr vármegye és város főispánjává neveztetett ki, hol elsőrendű adminisztratív tehetségnek bizonyult. 1883. decz. 1-én Horvát-Szlavon és Dalmátország báni méltóságára emeltetett, mely magas állását 1903. év június hó 27-ig tartotta meg. Mint bán, a kezdetben kínálkozó nehézségekkel szerencsésen és erélyesen megküzdött, a felizgatott kedélyeket lecsillapította, a zilált pártviszonyokat rendezte, a magyar állameszmét megszilárdította és nagy reformokat alkotott, a közigazgatás, igazságügy és tanügy terén. Ez érdemeiért a király az első osztályú vas-

koronarenddel, majd pedig az aranygyapjas renddel tüntette ki. Azonkívül valóságos belső titkos tanácsos és cs. és kir. kamarás. Igen jelentékeny részt vett a magyarországi politikában. 1894-ben a koronától megbízatást nyert magyar miniszterium alakítására, de a szabadelvű párt ellenzése miatt, e megbízatása nem vezetett célhoz. 1895 elején, a szabadelvű párt, a Wekerle-miniszterium elbocsátásakor, őt kívánta miniszterelnöknek, de miután a szabadelvű párt a közjogi alapon álló pártok egyesülésére célzó tervét visszautasította, a miniszterium megalakítására szóló megbízást nem fogadta el. Végre 1903. június havában, a Széll-féle kabinet lemondásakor, ő Felsőge bizalma ismét feléje fordult és az akkori rendkívüli súlyos viszonyok ellenére, sikerült neki kabinetet alakítania. A már a kabinet megalakításakor nagyon elmérgesedett politikai viszonyok azonban később annyira rosszabbodtak a szabadelvű párttal és a kormányval szemben, hogy a miniszterelnökségről először augusztus elején, azután pedig szeptember végén lemondott. Gróf Tisza miniszterelnöksége idején, 1904. márczius havában, ő Felsőge személye körüli miniszternek neveztetett ki, mely állásban 1905 június 16-ig maradt. Ez időben Temesvár városa háromszor választotta meg képviselőjének, 1903. július havában, 1904. márczius havában és 1905. január havában. A Tisza-kormány felmentése után visszavonult hédervári kastélyába.

Király (Beke) Vilma, szül. Győrött, 1805. április 26-án. Gondos nevelésben részesült. Őrnagy nagybátyjával beutazta Olaszországot és ez utazásáról Király (Beke) Vilma. naplót írt. 1836-ban Király József győri sóhivatalnok neje lett, de korán özvegyiségre jutott és egészen a költészetnek élt. 1864-ben a kályhából kipattant szikrától ruhája tüzet fogott és ő három napi súlyos betegség után, égési sebeibe belehalt. Munkája: *Poetische Wildniss*. Pest, 1864. — Ezen kívül számos költemény jelent meg tőle szétszórtan az akkori német lapokban.

Kirchner Elek, zenepedagógus és zeneszerző, született 1852-ben. Középiskoláit Sárszentlőrinczen és Pozsonyban végezte, ugyanitt hallgatott teológiát. Egy évig a hallei egyetemen tanult. Év. pappá avattatván, mint atyja utódja, 13 évig év. lelkész volt Mucsán (Tolna m.). 1888-ban Karsay Sándor püspök meghívására Győrre jött s organista-kántor lett az ottani év. gyülekezetnél, mely állásban ma is működik. Egyúttal énektanára a főreáliskolának és a polgári leányiskolának, s zongoratanár az ének- és zeneegylet nyilvános iskolájában. A zene terén autodidakta, de középiskolai énektanári oklevelet szerzett az országos zeneakadémián. A győri ének- és zeneegylet másod-karnagya. Elismert zeneszerző, kinek kamarazeneműveit a Grünfeld-Bürger- és Helmesberger-féle vonósnégyesek felvették műsorukba. Írt kamarazeneműveket, köztük több magyar vonósnégyest, egy zongora-triót, egy zongoraszonátát, több férfikart és műdalt, melyek közül egy Lipcsében, több pedig hazai pályadíjat nyert s állandó műsordarabja hazai dalárdáinknak, továbbá orgonaműveket, mű- és népdalokat s hangversenydarabokat, melyek közül sok közkezen forog, mint pl. a népszerű »Csárdajelenetek«. Kirchner a zenepedagógia, különösen a zongoratanítás terén is szép sikert ért el.

Kisfaludy Árpád Béla, theologiai doktor, egyetemi tanár, szül. Gyömörén, 1847. május 31-én. Középiskoláit Komáromban, Veszprémben és Győrött, a teológiát a bécsi Pázmáneumban és a Szent Ágostonról nevezett felsőbb papképző intézetben végezte. 1873-ban szentelték pappá és nemsokára a hittudományok tudorává avatták. Rövid káplánkodás után a győri püspöki liczeumban tanulmányi felügyelő és theologiai tanár, 1877-ben a budapesti egyetemen a dogmatika tanára és még ez évben udvari káplán. 1890-ben a Szent István-társulat alelnöke lett, 1893-ban pedig dienesi prépost. Elnöke volt a Szent István-társulat kebelében működő könyvbírálo bizottságnak, tagja a tudományos és irodalmi osztálynak, melynek megalkotásában és szervezésében tevékeny része volt. Szerkesztette a *Kath. Szemlét* 1881-től 1891-ig. Meghalt 1905-ben.

Munkái: *Koszu Pázmándi Horváth Endre születésének százados évfordulója* alkalmából. Győr, 1879. — *Emlék a győri Arany-ünnepről*. U. o., 1882. — *Egyházi beszéd*. U. o., 1886. — *Thomistika*. Budapest, 1886. — *A szent mise áldozati valósága*. Győr, 1886. — *Van-e magyar Kempisünk?* Budapest, 1887. — *Levelek hugomhoz, az olvasásról*. U. o., 1888. — Hátrahagyott költeményeit most rendezik sajtó alá.

Kisfaludy Károly (Kisfaludi), született Téten, 1788. február 6-án. Meghalt Pesten, 1830. nov. 21-én. Apja Kisfaludy Mihály, Győr vármegye főbírája, anyja pedig, ki születés következtében meghalt, Sándorfői Anna volt. Kisfaludy Károly

Király (Beke) Vilma.

Kirchner Elek.

Kisfaludy Árpád Béla.

Kisfaludy Károly.

élete a hányattatások egész sorozata volt. Nem a rendszeres [tanulmány, hanem az élet küzdelmei fejlesztették íróvá. A győri gimnáziumban öt osztályt végzett. Sok tehetséget és nemes jellemvonásokat, jószívűséget, büszkeséget árult el, de ehhez szertelen tűz és bizonyos fokú könnyelműség járult. A merev iskolai szigor inkább ingerelte, semmint fegyelmezte. Így esett meg, hogy mikor egyik tanára dorgálás közben arczulütötte, Kisfaludy, hirtelen fellobbanásában, a tintatartóját dobta feléje, a miért megbuktatták. Ekkor a katonai pályára lépett és az 1804-ben, Győrött megnyílt katonai nevelőintézetbe került, de még ugyanaz év október 1-én Pesten, a 32-ik gyalogezrednél kadétként vétette fel magát. Az 1805-iki, Napoleon elleni hadjáratban Kisfaludyt zászlótartóvá nevezték ki. Ezredével részt vett az olaszországi győzelmes csatákban. Sándor bátyja példájára, már ekkor verselt. Hadi énekét — melynek dallamát is ő írta, — társaival énekelte. 1808-ban ezredével együtt a Szerémségbe rendelték, a lázadó szerb csapatok ellen. Éveket töltött itt tétlen várakozásban, elzárva a világtól és elhagyva családjától is. Bő alkalma volt tehát költői kísérleteit folytatni. 1808-ban írta »*Gyilkos*« című szomorújátékát, 1809-ben pedig a »*Tatárok*«-at. Végre 1809-ben hadnagygyá léptették elő és két hó múlva már Münchenben várta az előnyomuló francziákat. A május 25-iki leobeni csatában elfogta az ellenség, de szerencsésen visszaszökött hadosztályához, a hol bátorságáért főhadnagygyá nevezték ki. A schönbrunni béke megkötése után az ezred hazatért pesti állomáshelyére. Itt Kisfaludy szerelmes lett a feltűnően szép Hepler Katalinba, az egykor dúsgazdag dohánykereskedő elszegényedett özvegynek leányába. Feleségül akarta venni, de a költő atyja nem egyezett bele a házasságba. Mivel fizetésből nem tudott megélni, adósságokba keveredett. Hazulról segítséget nem kapván, egyévi végkielégítés mellett lemondott tiszti rangjáról. Az a számító teremtség azonban, a kiért ezt az áldozatot hozta, időközben másnak nyújtotta a kezét. A szerencsétlen, csalódott Kisfaludy ekkor haza ment, haragos atyja azonban nem fogadta, hanem elűzette, mire Trézsi nénjénél, Farkas Gábor nyugalmazott kapitány nejénél vonta meg magát Vönöczkőn. Itt átdolgozta »*A tatárok*«-at és a levélalakú »*Vallomások*«-ban megírta szerelme történetét is. Idővel feledte szerelmét és szenvedéseit is. Atyja is hajlandó lett volna kibékülni vele, ha hivatalt vállalt volna, vagy kedve szerint nősült volna. De Kisfaludy nem akarta feláldozni függetlenségét, mert nem tudott lemondani nagyratörő álmairól. Jól tudottrajzolni és írogatott is; de mivel az irodalomtól nem várhatott kenyeret, elhatározta, hogy festő lesz. Anyai birtokrészét elzálogosította és 1812-ben Bécsbe ment, festészeti tanulmányokra. Ott azonban több régi barátja társaságában pénzét elköltötte és nagy nélkülözések között járt négy hónapig a festészeti akadémiára. Most is csak Trézsi nénje segítette, mert az atyja a piktort és korhelyt érdemtelennek tartotta segélyére. Úgy tengette életét, hogy az akadémiát elhagyva, pénzért kezdett festegetni. Arra is gondolt, hogy Oroszországba vándorolna, a hol kissé fejletlen művészetével többet vélt kereshetni; de egy balleltánczosnóval való viszonya Bécshez kötötte, a hol néhány évig hol szűkebb, hol kedvezőbb viszonyok között, ecsete után élt. Festett arcképeket, s ha egyéb munkája nem volt, szelenczére, elefántontra pingált. Dolgozott nevesebb festőknél is, de a festőművészetben nem sokra vitte. 1813-ban metszést is tanult és egy vázlatos metszete fenn is maradt. Legnagyobb örömét a Burgszínház előadásaiban találta. Ismeretségben állott Körner Tivadarral, a népszerű drámáival. Sokat olvasott és írogatott, lírai verseket és drámákat. Így készült 1812-ben *Zách Klára*, eredeti hazai dráma, 5 felvonásban. Hogy a jambusos előadásban magát gyakorolja, Voltaire után a *Brutus* szomorújátékot fordította. 1815 nyarán Olaszországba ment, hogy művészsze képezze magát, de mikor ott festéssel megszerezte a szükséges költséget, alig egy év múlva visszahozta a honvágy. Olaszországból képeket is hozott haza régi mesterektől. Előbb nénjét látogatta meg, azután ismét Bécsbe ment, de néhány hét után azt tapasztalta, hogy ott számára jövő nincsen. Előbb Bécsből Pozsonyba vonult, 1817 elején pedig Pestre jött és itt tengődött egy ideig. Tájképeket festett aquarellben. Atyja engesztelhetetlen volt iránta és 1818-ban kelt végrendeletében kitagadta fiát. 1817-ben *Szécsi Máriát* és a *Kérőket* írta meg, 1818-ban *Stibor vajdát*, de mindezek ismeretlenek maradtak, míg azután egy véletlen nagy fordulatot adott életének. Székesfehérvárott ugyanis egy jelesebb szintársulat véletlenül *A tatárok* című szomorújáték kéziratához jutott és azt nagy tetszéssel előadta. Ugyanez a társaság még ez évben Pesten is ven-

dégszerepelvén, előadásait május 3-án a nevezett darabbal nyitotta meg. A közönség a darabot itt is kitérő lelkesedéssel fogadta. A társaság a búcsúelőadására is tőle kért darabot. Kisfaludy ekkor négy nap alatt írta meg *Ilka* vagy Nándorfehérvár bevételc című drámáját. Ez is zajos sikert aratott, szintűgy a társaságtól ugyanaz év őszen Pesten színre hozott *Stibor vajda*, és az első magyar színszerű vígjáték: *A kérők*. Kisfaludy Károly híre egyszerre elterjedt az egész hazában. Diadala egyszersmind a magyar színmű diadala is volt, ő pedig végre felismerte írói hivatását. Első drámái gyenge szerkezetűek ugyan, de mégis színszerűbbek az addigi magyar színi termékeknél. Erős hazafiságuk nem tévesztette el hatását. A fehérvári társaság 1820. évi, tavaszi vendégszereplése új dicsőséget szerez a költőnek. Ekkor kerültek színre *Szécsi Mária*, ered. hazai dráma, *A pártütők*, ered. vígjáték, *Kemény Simon*, dráma, *A gyilkos*, vígjáték. Az 1819-ben és 1820-ban előadott darabok, továbbá a színre nem került *Barátság és nagylelkűség* című eredeti drámája még ugyanez években nyomtatásban is megjelentek. Kisfaludy azt az irodalmi fajt, a drámát művelte, melynek korszerűségét és nemzeti fontosságát mindenki érezte, de fejlesztésére hivatásos íróink eddig jóformán semmit sem tettek. Kevés iskolai tanulmányt és irodalmi készültséget hozott magával, de annál több gyakorlati érzéket, élettapasztalatot és gazdag leleményességet. Most hozzáfogott készültsége hézagainak pótlásához is. Kazinczy munkáinak olvasásából a nyelv választékosabb és hathatósabb kezelését tanulta el, és irodalom-technikai vívmányait, a stil és a verselés tekintetében, gyorsan iparkodott elsajátítani. Ebben Helmezy járt a kezére, s régiebb darabjait átsimította, 1820-tól kezdve írt darabjait pedig modernebb nyelvezettel látta el. A Bécsben lakó Gaál György Kisfaludynak több darabját németre fordította és kiadta. Némelyek Pesten és Bécsben színre is kerültek és jelentékeny sikert arattak. Gaál őszinte tisztelője, jó tanácsadója és mérséklője is volt a termékeny és tüzes képzeletű költőnek, ki akkoriban behatóan foglalkozott Goethével és Shakespeare-rel. Alkotásaiban nagyobb körültekintéssel járt el és lassabban dolgozott. Kazinczynak is bemutatkozott és a mester befolyása alatt ő is a nyelvújítás mellé szegődött, tartalmilag azonban a Kazinczyétól eltérő irányban haladt. A régiebb irodalomtól elfogadta a nyelv mellett a nyugateurópai és részben a klasszikai versformákat, de a klasszikai eszménység helyett, a romantizizmus felé hajlott és a képzeletnek szabadabb csapongást engedve, a modern realizmus felé közeledett. Éles szeme volt az irodalom hézagainak felismerésére. Nem az íróknak dolgozott, hanem a közönségnek, melytől az irodalom pártolását nem hazafias áldozatként követelte, hanem szellemi szórakozásképen. Ezzel az irodalom ügyét szilárdabb alapokra fektette. Sikerei hozzásoztatták a közönséget és az ifjabb írókat, és főképen az ő működésének az eredménye volt, hogy Pest irodalmi középponttá lett. Mióta hivatását megismerte, öntudatosan törekedett a magyar szépirodalom korszerű fejlesztésére. Irányának eszközüül alapította 1821-ben az »Auróra« című zsebkönyvet, melynek első kötete 1822-re jelent meg, és a melyet haláláig szerkesztett. Ez volt irodalmunk történetében a legnevezetesebb folyóirat. Körülte csoportosultak a kor nevezetesebb — különösen ifjabb — írói: Vörösmarty, Bajza, Czuczor, Toldy és az egész, úgynevezett »Auróra-kör«. Az irodalom előkészítő korszaka bezárult és megnyílt a reformkorszak irodalma, mely Petőfihez és Aranyhoz vezetett. Ez a korszak az összes fejlődő írói tehetségekre nagy hatással volt. A világban sokat forgott és gavallér Kisfaludy társadalmi téren is becsülést szerzett a magyar írónak. Anyagi helyzete jobbra fordult ugyan, de jószívűsége és költekezése következtében sohasem szabadult meg adósságaitól. Atyja, úgy látszik, titokban maga is örült fia országos hírének, de meghalt 1826-ban anélkül, hogy fiával kibékült volna: mindazonáltal újabb végrendeletében örökösödési jogaiiba visszahelyezte. Kisfaludy örökségéből az Aurórát magához váltotta. Ez az almanach nagyon lekötötte idejét is, pénzét is, és kevesebbet dolgozhatott a drámai téren. Apróbb színműveket is közölt az Aurórában, de legtöbbsnyire lírai költeményeket, epigrammokat, balladákat, rövidebb epikai darabokat és a mi legfontosabb volt, élbeszéléseket. Költeményeiben sok műfajjal és formával kísérletezett. A balladát Kölcsey után ő művelte nálunk először. Kazinczy és Kölcsey példájára felkarolta az olasz költeményalakokat és művelte az elegiát, mikor pedig a népköltés európaszerte divatba jött, 1828-ban 25 népdalt, a következő évben ismét 8-at írt. Ezek az Aurórában jelentek meg és általános hatást tettek. Sokkal fontosabb volt azon-

ban novellairói működése. Az 1823-iki Auróra számára írott első elbeszélése: *Tollagi Jónás viszontagságai*-nak első részével ritka népszerűsége tette szert. A következő évben ismét ugyancsak az Aurórában tette közzé *Sulyosdy Simon és Mit csinál a gólya?* című elbeszéléseit és egyéb humoros apróságait. 1825-ben *Sok baj semmiért*, 1826-ban *A fehér köpenyeg*, a *Bajjal ment, vígan jött* című humoros elbeszéléseit és 1827-ben *Tollagi Jónás viszontagságai*-nak második részét írta és közölte Aurórájában. E munkáinak egy részénél a Szalay Benjamin írói álnevet használta. 1825-ben komoly regényt írt, *Tihamér* címmel, de víg elbeszélései sokkal sikerültebbek. A magyar középosztályt, a vidéki társadalom alakjait kitűnő kedvvel és találó humorral rajzolta. Számos alakja valóságos típusá vált és emlékezetben maradt. Nyelvezete is, mely komoly műveiben nem egyszer affektált, a víg nemben önként mindenkor természetes és tárgyával összhangzó. A víg elbeszélésben iskolát alapított. Vígjátékai is sokkal jelesebbek komoly színműveinél. Tragédiái közül a legkiválóbb: *Iréne*, vígjátékai között pedig a *Osalódások*, *A kérők*, *Pártütők*, *A leányörzö*, a *Szeged szegged*. Az említeteken kívül nevezetesebb színdarabjai még: *Mátyás deák*, a *Vígjáték*, *A betegek*, *Hűség próbája*, *Kénytelen jószívűség*, *Áltudósok*, *Nem mehet ki a szobából*, *Három egyszerre*, *Nelzor és Amida*, keleti dráma. Több darabja befejezetlen maradt. Egyik-másik darabját a cenzura nyomta el, némelyiket pedig maga tartotta vissza. E mellett Shakespeare hatása alatt komolyon foglalkozott egy történelmi dráma-trilógiával, melynek tárgyait a III. Endre alatt kezdődő és a Záhokkal végződő forradalmi mozgalmakból merítette volna. Betegeskedni kezdett és nagy művét nem fejezhette be; de egy másik tervében is megakasztotta a halál. Széchenyi István ugyanis, kihez a törekvések rokonsága és barátsága fűzte, egy politikai és tudományos lap szerkesztőjéül szemelte ki, mely *Jelenkor* és *Társalkodó* ezim alatt később meg is indult. Kisfaludy nagy beesvággyal készítette elő az új lapot, melyet az új író-nemzedék közreműködésével, a magyar ellenzék és a politikai, társadalmi és irodalmi reform organumává szándékozott emelni. Már az engedélyt is megnyerte, de betegsége időközben tüdővészszé fajult; szeretett Trézi néniének halála is közbejött, a mi lelkét is végkép leverte. Kínos szenvedés után a magyar vígjáték apja és a magyar novella megteremtője 1830 november 21-én ép akkor halt meg, midőn barátai hírül akarták neki adni, hogy a Pozsonyban megalakult Akadémiának, a nyelvtudományi osztályban, első rendes tagjául választották meg.

Kisfaludy
Zoltán
Lajos.

Kisfaludy Zoltán Lajos, sápi plébános, szül. 1854-ben. A Szent István-társulattól kiadott népiratokból ő maga száz füzetet írt meg és 1891-től szerkesztette a Magyar Nép Könyvtárát.

Kolbe Rezső.

Kolbe Rezső, jogi doktor, ügyvéd, hírlapíró, szül. Győrött 1867-ben. 1895 óta Komáromban ügyvédi gyakorlatot folytatott, és 1897 óta szerkesztette és kiadta a Komáromi Hírlapot. Meghalt 1903-ban Komáromban.

Kont Ignác.

Kont Ignác, a budapesti és a párizsi egyetem tudora, a Kisfaludy-társaság levelező tagja, liezeumi tanár Párizsban, szül. Téten, 1856 október 27-én. Tanulmányait Győrött, Bécsben és Budapesten végezte, Párizsban fejezte be és ott a Collège Rollin-ben a német nyelv és irodalom rendes tanára lett. 1902 óta a párizsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom magántanára. Számos cikke jelent meg a hazai és a külföldi szaklapokban, magyar, német és francia nyelven.

Munkái: Aristophanes. Budapest, 1880. — Sophokles. (Fordítás.) U. o., 1881. — Lessing mint philologus. U. o., 1881. — M. T. Ciceronis De Imperio Gnaei Pompei oratio ad Quirites. U. o., 1883. — Seneca tragédiái. U. o., 1884. — M. T. Ciceronis Pro Sestio. U. o., 1884. — A görög tragédia Euripides után. U. o., 1884. — Lessing Fables. Paris, 1889. — Goethe, Poésie et Vérité. U. o., 1890. — Schiller, Wallenstein. U. o., 1891. — Choix de ballades allemandes. U. o., 1891. — Choix de Contes et de Fables. U. o., 1892. — Lessing et l'Antiquité. (Két kötet.) U. o., 1894 és 1899. — La Hongrie littéraire et scientifique. U. o., 1896. (A francia Akadémiában jutalmat nyert.) — L'enseignement secondaire en Hongrie. Budapest, 1896. — Histoire de la littérature hongroise. Paris et Budapest. (Képekkel.) 1900. — Etude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Paris, 1902. (Sorbonne-i thesis, melyet a francia Akadémia megkoszorúzott.) — Michel Vörösmarty. Paris, 1903. — Jean Arany. Paris, 1904. — Poètes lyriques hongrois. (Tompai, Gyulai, Szász et Lévay.) Paris, 1905. — A Revue critique, Revue historique, Revue d'Europe, Revue bleue, Revue internationale de l'enseignement állandó munkatársa a magyar tudományos haladás és szépirodalom ismertetésére. Ebbeli munkálkodásáról l. az *Akadémiai Értesítő* decemberi füzetét 1906 óta.

Lippay Gáspár dr.

Kautz Gyula.

Báró Lévay Henrik.

Kovács Ferencz, győri születésű mérnök. Meghalt Déghen, 1819-ben. Sokat levelezett Csokonayval és korának más jeleseivel.

Kovács
Ferencz.

Munkái: Az utak és utcák építése. Kassa, 1778. — A fejedelmek és hazának barátja. Pozsony, 1779. — Emberséges ember egész tisztje. Győr, 1775. — A pulpitus. Költemény. Győr, 1789. — Több kézírata maradt, melyek Beöthy Zsolt egyetemi tanár birtokában vannak.

Kovács Pál, novella- és színműíró, homeopata-orvos, született 1808. július 1-én a veszprémmegyei Dégen, miért is bővebb életrajzát a veszprémmegyei kötetben fogjuk közölni. Meghalt 1886. augusztus 3-án Győrött, melynek irodalmi és művészeti, nevezetesen színészeti életében vezérszerepet játszott. Merismerkedett Kisfaludy Károlyval, Vörösmartyval és az Aurora kör többi tagjaival, a kiknek hatása alatt színműveket és novellákat kezdett írogatni. Rövid idő múlva az Aurora, az Uránia és Hébe terjesztették munkáit, később a Nefelejcs, Emlény, Athenaeum, Regélő, Honderű, Életképek, Hölgyfutár, Családi Kör és a Fővárosi Lapok kedvelt munkatársa lett. Hosszabb külföldi utazás után Győrött telepedett le. Ekkor az irodalomban már igen jóhangzású neve volt, s a M. T. Akadémia 1833-ban levelező tagjai közé választotta. Mint színműírónak a Nemzeti Színházban is számottevő sikerei voltak, Győr színészetének fellendítése érdekében rendkívül sokat fáradozott. Vezetőszerpe volt Győr hírlapirodalmában is; 1847-ben a győri »Vaterland«-ot átalakította »Hazánk«-ká. Ebbe a lapba Petőfi, Arany és Szász Károly is írtak. A »Győri Közlöny« színházi kritikái, melyeket Kovács Pál írt, híresek voltak. Az újonnan megalakult Kisfaludy-Társaság Kovácsot első tagjai közé választotta.

Kovács
Pál.

Munkái: Thalia; eredeti színdarabok gyűjteménye. I. Pest, 1833., II. U. o. 1834., III. Győr, 1837. — Beszélyfűzér, I., II. Pápa, 1841., III. Győr, 1846. — Eredeti színművek. Győr, 1846.

Kozma Imre, győri származású ügyvéd. 1848-ban népképviselőnek választották. A szabadságharc után fogadalomból 11 évig nem lépett ki a szobájából. 1861-ben Győr városa megválasztotta képviselőjének.

Kozma Imre.

Munkái: Népbarát, vagyis magyarázata annak, mikép kell értenünk az új választásokat. Győr, 1848. — A magyar nemzet szebb jövője. U. o., 1860. — A magyar felelős miniszterium feladata. Pest, 1867.

König Gyula, bölcséleti dr., műegyetemi rendes tanár, cz. miniszteri tanácsos, a Magyar Tud. Akadémia rendes tagja és osztálytitkára, az orsz. közoktatási tanács tagja, szül. 1849. decz. 16-án, Győrött. Ugyanott végezte a középiskolákat és már 16 éves korában maturált. Ezután Bécsbe ment, ott az orvosi fakultást hallgatta, de matematikával is foglalkozott. Bécsből Heidelbergába ment, a hol bölcséleti doktor lett, azután a berlini egyetemet látogatta. Majd hazajött, a hol 1872-ben egyetemi magántanárrá habilitáltatott. 1874 óta a kir. József műegyetem mennyiségtani tanára. 1876-ban több tanártársával megindította a Műegyetemi Lapok című folyóiratot. Néhány évvel később báró Eötvös Loráddal megalkotta a Matematikai és Fizikai Társulatot. 1880-ban választotta meg a Magy. Tud. Akadémia levelező-, 1889-ben pedig rendes taggá. A műegyetemen a mérnöképítészeti szakosztály dékánja volt, majd rektor lett. 1894-ben a Magy. Tud. Akadémia III. osztálya titkárának választotta meg. Számos czikke jelent meg a hazai és a külföldi szaklapokban és folyóiratokban.

König Gyula.

Munkái: Zur Theorie der Modulargleichungen der elliptischen Functionen. Heidelberg, 1871. — Az elliptikai függvények alkalmazásáról a magasabb fokú egyenletek elméletére. Budapest, 1871. — Bevezetés a felsőbb algebrába, az algebrai analysis elemei. U. o., 1876. — A természettudományok kezdetei. U. o., 1879. — Algebra a középiskolák felsőbb osztályai számára, az új tanterv értelmében. Négy füzet 1879-től 1882-ig. — A racionális függvények általános elméletéhez. U. o., 1880. — Az algebrai egyenletek elméletéhez. U. o., 1892. — A másodrendű és két független változót tartalmazó parciális differenciál egyenletének elmélete. U. o., 1885. — Analysis. Bevezetés a matematika rendszerébe. U. o., 1897. — A dinamika lapegyenleteinek jelentéséről. U. o. 1887. — Szerkeszti 1882 óta a Matematikai és Természettudományi Értesítőt. Legutóbb megjelent nagy munkája: Algebra.

König Vilmos, jogi doktor, ügyvéd, szül. 1855-ben Győrött. 1882-ben jogi doktori oklevelet nyert. Az ügyvédi vizsgáló-bizottság elnök-helyettese, és a budapesti ügyvédi kamara választmányi tagja. Czikkei a szaklapokban jelentek meg. A Magyar Jogi Lexikon munkatársa. Munkái: A tőzsdebíróság. Budapest, 1896. — Kodifikacionális kérdések. U. o. 1900. — Váltótörvény-magyarázat. U. o. 1906.

König Vilmos.

Köppl Ferencz *Köppl Ferencz*, kir. róm. kath. tanítóképzőintézeti zenetanár, született Győrött, 1852-ben. Előbb a győri tanítóképzőt végezte, de azután 1889-ben zenetanár lett.

Munkái: A római kath. főbb szertartásokat tartalmazó kántorkönyv, kántortanítók számára, tekintettel a római kath. tanítóképző ifjúságára. Győr, 1896. — Orgonaiskola a négy évfolyamú tanító- és kántorképző intézetek részére. U. o., 1898. (Második, teljesen átdolgozott kiadás 1906.) — Orgonakönyv. Győr, 1902.

Kuncz Jenő. *Kuncz Jenő* dr., Győr vármegye tb. fő- és első aljegyzője. Született Győrött 1864 május 14-én. Közéiskolai tanulmányait a győri benzés főgimnáziumban végezte, jogot a győri kir. jogakadémián hallgatott. 1886-ban tudori oklevelet szerzett a budapesti egyetemen. Előbb ügyvédjelölt volt, de 1887-ben aljegyző lett a városnál, 1890 óta pedig aljegyzője Győr vármegyének. Az utóbbi években főszerkesztője volt a »Győri Hírlap«-nak, melynek hasábjain nagy publicisztikai munkásságot, a vonal alatt pedig — többnyire álnév alatt — figyelemre méltó szépirodalmi működést fejtett ki. A drámai irodalom terén is működik s »Az egérfogó« című négyfelvonásos történeti színművét az 1905. évi Teleki-pályázaton dícsérettel emelte ki az akadémiai bíráló. Színrn alkalmazta Frának Gábor »Zách Klára« című zenei balladáját, mely a győri színházban sikert aratott.

Kurucz József. *Kurucz József*, a győri ipartestület jegyzője, született Győrött, 1870-ben. Szegény szülőktől származván, eleinte az iparos pályára készült s mint lakatossegéd bebarangolta Ausztria-Magyarországot. 1896-ban megválasztották az ipartestület ellenőrévé, 1903-ban pedig jegyzőjévé. Azóta novellákat és közgazdasági cikkeket ír a lapokba. Társszerkesztője a Győrött megjelenő »Kamarakerületi Iparügyek« szaklapnak. »Egy úton« cím alatt Andorka Sándorral és Radnóthy Józseffel együtt, kötetet adott ki, melybe novellákat írt.

Láng István. *Láng István*, bölcséleti doktor, főreáliskolai tanár, szül. Győr-Révfaluban, 1846-ban. 1864-ben a kegyes tanítórendbe lépett, négy évvel később azonban kilépett a rendből és a budapesti egyetem bölcséleti karára iratkozott be, a hol közéiskolai tanári és bölcséletdoktori oklevelet nyert. 1876 óta, 30 évig, a temesvári főreáliskola tanára volt, honnét 1905-ben nyugalomba ment. Számos cikke jelent meg különféle hírlapokban és szaklapokban.

Önálló munkái: Delejesség és villamosság. Pest, 1872. — A nehézkedés általános törvényeinek lehozása. Budapest, 1875. — A régi és új mértéknek és azok árának táblázatos átszámítása. Jászberény, 1875. — A képzetes számok elmélete. U. o., 1877. — Elenző betűszám. Temesvár, 1877. — A felsőbb mennyiségtan alapelemei. U. o., 1879. — A testgyakorlás haszna és módszere. U. o., 1881. — Az égi testek mozgásáról. U. o.

Lépes Bálint. *Lépes Bálint*, kalocsai érsek, szül. Győrött 1570 táján. 1593-ban zólyomi, majd pedig nyitrai főesperes. Nemsokára a győri egyházmegyébe lépett át, a hol örkanonok lett. Később aradi prépost, majd kir. táblai ülnök, 1606-ban pedig tinini püspök. 1608-ban már veszprémi püspök, de még ugyanebben az évben nyitrai püspök s egyúttal kancellár, 1629-ben pedig kalocsai érsek és a győri püspökség kormányzója lett. Meghalt Győrött.

Munkái: 1. Imádságos könyv. Prága 1615. — 2. Az mulandó és ítéltre menendő telyes emberi nemzetnek Fényes Tüköre. Prága, 1616. — 3. Pokolról rettentő és mennyei boldogságra édesgető Tükör. Prága, 1617.

Leszlényi Imre. *Leszlényi Imre*, jogi doktor, ügyvéd, szül. Győrött, 1855-ben. Ő alapította a győri gyorsíró-kört, s ennek előbb titkára, majd elnöke volt. Alapította és szerkesztette a Győri Gyorsíró Közlönyt. Az ottani helyi lapokba sokat dolgozott.

Munkái: A fizetési meghagyásról szóló törvény módosításának terve. Budapest, 1897. — Az ókori zsidók kereskedelme. Kéziratban a M. Nemzeti Múzeumban. Több gyorsírási munkát is írt.

Lévay Henrik. *Lévay Henrik* (Kisteleki báró), kinevezett örökös főrendiházi tag, a vas-koronarend lovagja, a Szent Móricz és Lázár olasz királyi rend középkeresztese, az Első Magyar Biztosító társaság alapítója és volt vezérigazgatója, kiváló közigazda és emberbarát, született 1825. április 16-án. A szabadságharcban mint vadászhadnagy küzdött, azután pedig kereskedelmi tanulmányokat végzett, majd a trieszti biztosító-társulatnál gyarapította gyakorlati ismereteit. Ekkor kezdett foglalkozni egy magyar biztosító társaság alapításának eszméjével, a mi ez időben, a mikor semmi vállalkozó kedv nem nyilvánult és a kellő tőke is hiányzott, rendkívüli nehézségekkel járt. A magyar biztosító társaság megalapítása tehát a magyar közigazdasági életnek nevezetes mozzanata.

Lévay volt e részben a kezdeményező és úttörő. A magyar közgazdasági vállalatok között a legnagyobbak egyikét: az »Első magyar általános biztosító-társaság«-ot 1857-ben ő alapította, az ország legjobbjait: *Deák* Ferenczet, báró *Eötvös* Józsefet, gróf *Apponyi* Györgyöt, báró *Jósika* Miklóst, gróf *Desseffy* Emilt, gróf *Károlyi* Györgyöt, *Somssich* Pált, *Ürményi* Józsefet és *Zsivora* Györgyöt nyervén meg munkatársakul. Ez a csakhamar hatalmassá vált intézet ezéljával tűzte ki, hogy a külföldi biztosító intézetekkel szemben, a magyar közgazdasági érdekeket szolgálja. Ennek az elsőrangú intézetnek léte és virágzása Lévay főérdeme. A társulat megalakulásánál, a Bach-korszakban, sok akadályt kellett leküzdeni. Alig, hogy a haza nagyjai a társaság vezérigazgatójává választották a kiváló szervező tehetséggel és pénzügyi zsenialitással megáldott Lévayt, működését azzal kezdte meg, hogy az új intézethez magyar tisztviselőket alkalmazott és ott sok 48-as honvédeknek juttatott állást. A volt honvédek érdekeit egyebekben néh. Ivánka Imrével és többekkel együtt más módon is előmozdította. Buzgó részt vett mindenkor a honvéd segélyegylet és menedékház ügyeiben és a gróf *Andrássy* által gyűjtött segélyező alapot sok éven át pénztárosként kezelte. A mikor az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 1883-ban fennállásának 25-ik évfordulóját ünnepelte, ez egyszersmind Lévaynak is jubileuma volt s az ünnepélyes közgyűlésen *Somssich* Pál üdvözölte őt. Ez alkalomból a biztosító társaság *Benczur* Gyulával megfesttette az intézet első alapító ülésének magyaránnyú képét, mely művészi kivitelben, a jelenlevő notabilitások között Lévayt is ábrázolja. 1896-ban, 40 évi működés után, visszavonulni óhajtván, a kormányzó testület egyhangú határozatával, mandátumának 1898-ig leendő megtartására kérte fel, hogy kiváló szellemét és nagy szak tudását az intézet továbbra is igénybe vehesse. Lévay részt vett a földhitel-intézet alapításában is; neki köszönheti fennállását a »Pannonia magyar viszontbiztosító intézet«, a »Securitas viszontbiztosító intézet«, a »Bécsi biztosító« és »Bécsi élet- és járadékbiztosító intézet«; a »Hazai első takarékpénztár-egyesület«-nél 1860-tól 1868-ig, a »Pesti könyvnyomda részvénytársaság«-nál, az »Északkeleti vasút«-nál, a »Magyar gőzhajó-társaság«-nál, a »Budapesti közúti vasút«-nál és számos más vállalatnál pedig a kormányzó testületben működött mindaddig, míg azokat nagy szervezőképességével és szakértelmével rendes kerékvágásba terelte s önzetlenül szolgálhatta. Lévay, ki szegénységből a saját erejével, tehetségével és fáradhatatlan munkájával küzdötte fel magát a vagyonos emberek közé, e vagyonából mindig juttatott másoknak is. Alig van az országban jótékony és kulturális intézmény, melynek megalkotásához vagy fenntartásához hozzá ne járult volna. Nevét a nagyon ritka *Kun* *Kocsárdok*, *Mészáros* *Károlyok* és *Röck* *Szilárdok* között említhetjük. Alapítványai meghaladják a 340.000 koronát. Munkásságának gyümölcséből a M. Tud. Akadémiának 20.000 koronát, továbbá az írók segélyegyletének 10.000 koronát, a honvéd leányárvaéknak 10.000 koronát, Győr vármegye tisztviselőkarának segélyalapul 20.000 koronát adott, s 70-ik életévének betöltésekor 70.000 koronát adott az árvagyermeknek. Munkában és sikerekben gazdag hosszú élet-pályája alatt százaknak és ezreknek volt segítségére. Szegény és árvagyermeket neveltetett fel. A *Petőfi*-szobor-bizottságnak pénztárosa volt és a szobor felállítása körül az övé az oroszlánrész. Nagy érdemei voltak később báró *Jósika* *Miklós* és báró *Kemény* *Zsigmond* szobrainak megalkotása körül is, a miért azután a *Kisfaludy*-társaság könyvkiadó bizottságába beválasztották. *Tóth* *Vilmos*, mint belügyminiszter, őt bízta meg a Nemzeti Színház nyugdíj-alapjának rendezésével. 1868-ban a magyar nemességet kapta, a kisteleki előnévvel. 1885-ben a magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagja lett, 1897-ben pedig a király neki és törvényes utódainak, a közgazdaság terén kifejtett sok évi buzgó és eredményes működése elismerésül, a magyar bárói méltóságot adományozta. Ezenkívül a vaskorona-rend lovagja és több külföldi rendjel tulajdonosa volt. Számos jótékony egyesület választotta meg elnökül vagy dísztagjául. Táplányi nagybirtokos lévén, élénk részt vett a megyei közéletben. Mind ő, mind felesége, szül. *Sárkány* *Róza*, jótékonyaságuk következtében köztiszteletnek és általános szeretetnek örvendtek és a kiváló férfiú özvegye, a ki férje életében annak jó szelleme és minden szépre és nemesre buzdító hitvestársa volt, férje halála után is hűséges marad néhai férje intenczióihoz és emlékét kegyelettel őrizve, a jótékonyaság terén az ő nyomdokain halad. Tápl-

lányi kastélyában feltékeny szeretettel őrzi azt a sok-sok emléket, melyek az elhunyt kiváló férfiú nagyságát hirdetik és tanújelei annak a közbecsülésnek, melyben eredménydús életében részesült. Itt látható első sorban Benczurnak már említett nagy festménye, továbbá az Első Magyar Biztosító Társaság tisztikarának, valamint az intézet fiókjai és több más társaság számos díszalbuma, a következő alapító és dísztagsági levelek és okmányok, melyekből kitűnik, hogy alapítótágya volt az Emke-egyesületnek, a Ferencz József kolozsvári siketnémák intézetének, az Orsz. Magyar Vadászati Védegyletnek, a Magyar Történelmi Társulatnak, a Magyar Földrajzi Társulatnak, az Orsz. Magy. Iparegyesületnek, az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesületnek. Örökös tagja volt a Felvidéki Magy. Közm. Egyesületnek. Pártoló tagja az Orsz. Magy. Képzőművészeti Társulatnak. Dísztagja az Unió jótékony egyletnek, a Deák Ferencz ált. jótékony egyletnek, a kisteleki önkéntes tűzoltó-egyletnek, a Rudolf koronaörökös jótékonyági egyletnek, a főv. kisiparosok egyletének, a közp. Fröbel-nőegyletnek, a pesti izr. és temetkezési egyletnek, az első pesti önszegélyző-egyletnek, a Caritas jótékonyági egyletnek, a Concordia jótékonyági egyletnek, stb. Tiszteleti tagja az izr. betegsegélyző egyletnek, a Fortuna jótékonyági egyletnek, a Győr városi és megyei kiseddóvó egyesületnek, a győri ker. ifj. egyletnek, a szécsényvidéki gazdasági egyesületnek, az 1848—1849-iki honvédek betegsegélyző egyesületének, a győrvidéki tanítóegyletnek, a pesti izr. kézmű-és földműves-egyesületnek, hol választmányi tag is volt, továbbá tiszteleti tagja az albertyisai iparosifjak egyletének és a Hungária betegsegélyző egyletnek. Irt Lévay kiváló közigazdasági munkát is »Néhány szó mezőgazdasági bajaink orvoslásáról« cím alatt. Közigazdasági iránya és tevékenysége pedig irányt szabott az újabb kor közigazdasági irodalmának.

Liezenmayer
Sándor.

Liezenmayer Sándor, a müncheni festészeti akadémia tanára, született Győrött 1839-ben. Előbb a bécsi, majd a müncheni képzőművészeti akadémián tanult. 1865-ben a fiatal képiro a müncheni akadémiától két vázlatra hirdetett pályázaton vett részt és mindkettőnél az első díjat nyerte, sőt az egyik vázlatnak, *Thüringiai Erzsébet szentté avatásának* elkészítésére is megbízást kapott. Ez a képe, és a »*Mária Terézia királyasszony egy szegény beteg nő gyermekét szoptatja*« című, Liezenmayert csakhamar a legelőkelőbb festők sorába emelte. 1870-ben az udvar meghívására a király arczképét festette meg, mire a bécsi előkelő világ valósággal versengett azért, hogy vele festesse magát. Néhány évvel később a »*Templomból kijövő Margit*«, a »*Fachimo*« s »*Erzsébet, Anglia királynéja, a mint Stuart Mária halálos ítéletét aláírja*« című festményei ejtették bámulatba a bajor fővárost. Margitja azonban csak előkészület volt a Faust-cziklushoz, melylyel 1876-ban a müncheni művészvilágot lázas izgatottságba ejtette. Faust illusztrálása egyike volt a legmerészebb vállalkozásoknak. Gazdag képzeletével, teremtő erejével, több változatosságot és lüktetőbb életet tudott alakjaiba önteni, mint elődei közül akármelyik. *Margit a gyónószékben*; *a Mater dolorosa előtt*; *Margit anyjával és két testvérével*; *Faust álma*; *viziói*; *a Walpurgis-éj boszorkányainak lovaglása*; *Mefistó és a tanítvány*; *Mefistó az Auerbach pinczében*; *a kerti séta*; *Faust és Margit*, *Mefistó és Mária*, egyaránt értékes gyöngyei a Faust-cziklusnak. Nemsokára újabb művével: Schiller *Harangjának* kartonjaival lépett fel és aratott újabb diadalt az 1878-iki müncheni egyetemes kiállításon. Ezután a stuttgarti akadémia igazgatója lett. Itt tartózkodásának egyik legszebb gyümölcse: a »*Magyarországi Szent Erzsébet*« című nagyobb festmény, melyet a Magyar Képzőművészeti Társulat rendelt meg az Országos Képtár számára. Nagyobb alkotásai közül megemlíjük még: *Menekülés Egyiptomba*, *A tavasz*, *Az első szerelem aranykora*, *Hunyady Mátyás*, *kinek magyar királylyá történt megválasztását hírül adják*, *újra visszatér első szerelméhez*. A mester 1882-ben első nagyobb diadalainak színhelyére, Münchenbe tért vissza, a hol a festészeti akadémia tanára lett.

Lippay
Gáspár.

Lippay Gáspár (Zombori), orvos-sebész doktor, kir. tanácsos, egyetemi tanár, született 1809. jan. 4-én. Középszkoláinak elvégzése után előbb győri jogász volt, majd orvosnövendék lett, előbb Pesten, azután Bécsben, a hol oklevélet szerzett. 1837-ben meglátogatta Európa nevezetesebb egyetemeit s egy évnél többet töltött a párisi egyetemen. 1838-ban Győr vármegye tb. főorvosa, 1839-ben országos szemorvos lett. Kiváló tudományos érdemei elismeréséül, több vármegye megválasztotta táblabírájává. 1847-ben a pesti egyetemen

a sebészet helyettes tanára, 1850-ben rendes tanára lett. 1874-ig működött itt, 1864-től 1867-ig pedig dékán volt. A pesti nőegylettől fenntartott és berendezett szürke hályogosok kórházát, tanárkodása végéig, díjtanuln kezelte. 1871-ben kir. tanácsosi címet nyert. 1874-ben nyugdíjba ment és Gyirmótra költözött, hol 1895. február 11-én meghalt.

Munkái: De influxu electricitatis in organismum humanum. specimen inaug. Viena. — A tudományos egyetem és hallgatóinak feladata.

Liszkay József, szül. 1809-ben. 1855-től 1873-ig győri ref. lelkész volt, innen pedig Pápara vitték el lelkésznek. Egyházkerületében nagy tiszteletben állott, úgy hogy a püspökválasztásnál csak 20 szóval maradt kisebbségben Pap Gábor mögött. Nevezetesebb munkái: »A nagygyőri ref. egyház multja és jelene.« Győr, 1868. — »A pápai egyház levéltára. 1875«, stb.

Liszkay
József.

Lovas Zsigmond, Győr sz. kir. város első mérnöke, született 1867-ben. Középiskoláit és a műegyetemet Budapesten végezte. 1891-ben mérnöki oklevelet nyert, majd Selmecz-Bélabánya sz. kir. város vezető mérnökévé nevezték ki. Ez állásáról 1894-ben lemondott, hogy nagyobb szabású építkezésekben vehessen részt, mely idő alatt több vasútépítkezést vezetett. 1897-ben Nagyvárad város mérnöke, majd csakhamar tb. főmérnök lett. Mint ilyennek, vezető szerepe volt e modern város minden újabb műszaki alkotásában. 1900—1903-ban nagyobb bel- és külföldi tanulmányútát tett. 1904 óta Győr város első mérnöke. Jelentékenyebb műszaki irodalmi tevékenységet fejtett ki és egy ideig főszerkesztője volt a »Városok Műszaki Lapja«-nak. Irta e kötet számára a közlekedésügyre és vízügyre vonatkozó részt.

Lovas
Zsigmond.

Munkái: A városi vasútak reformja. 1903. — Gyakorlati városfejlesztés 1904.

Mally Ferencz bölcséleti doktor, született Gönyőn 1876-ban. Munkája: Veronai Guarinus Erotematái párhuzamban Dionisios Thrax ars grammatikájával. Budapest, 1898.

Mally Ferencz.

Matusek Antal, megyei esküdt, született 1818-ban. Előbb községi jegyző volt Mezőörsön, majd Ménfőn. 1861-ben megyei esküdt lett. 1883-ban sajátkezűleg vetett véget életének. A hírlapirodalomban, a történelmi téren nagy tevékenységet fejtett ki. Kiválóbb értekezései: Téli járás Győrmegyében; Győr vármegye táblabírái; Vázlatok Győr multjából; Győr vármegye és város leírása. Történeti közlemények Győr vármegye és város multjából.

Matusek Antal.

Mauthner Lajos Vilmos, (Mauthsteini lovag) orvostudor, született 1806-ban Győrött. 1825-ben mint táborigyógyász a József-akadémiába lépett, melynek bevégezése után az orvosi klinikán asszisztensként működött. A kolerajárvány idejében a katonai kórházak igazgatója volt, majd később Bécsben gyermekkórházat alapított. 1849. szeptember 11-én a III. oszt. vaskoronarendet kapta, 1850-ben pedig lovag lett. Meghalt 1858-ban, Bécsben. Legjelesebb munkája: Kinder-Diätetik. Wien, 1853.

Mauthner
Lajos.

Meller Simon dr., a Szépművészeti Múzeum tisztviseelője, született Győrött, 1875. december 26-án. Középiskolai tanulmányait a győri benczészfőgimnáziumban, a bölcséletet a budapesti és berlini egyetemeken végezte. 1898-ban Budapesten a művészettörténetből, mint főtárgyból, bölcsészeti doktori oklevelet kapott. Az 1898/99. tanévben gyakorló tanár volt a budapesti gyakorló főgimnáziumon, s ugyanekkor középiskolai tanári oklevelet nyert. 1899. őszén állami ösztöndíjjal Olaszországba utazott, hol egy évet töltött művészettörténeti tanulmányokkal. 1901. óta az Országos Képtár, illetőleg a Szépművészeti Múzeum tisztviseelője. Az utóbbi években művészettörténeti tanulmányok czéljából ismételtén beutazta Magyarországot, Ausztriát, Angliát, Dániát, Francia-, Német-, Svéd-, és Spanyolországot. Számos értekezése jelent meg a Budapesti Szemleiben, a Művészetben, a Magyar Iparművészetben, az Archeologiai Értesítőben, a Mérnök- és Építészegylet Közönlönyében, a Huszadik Században és egyéb lapokban és folyóiratokban.

Meller Simon.

Munkái: Az írott kútfők jelentősége a művészettörténetben. Budapest, 1898. — Venturi A.: A budapesti országos képtár olasz képei. Fordítás olaszból. U. o. 1900. — A régi Róma építészetéről. U. o. 1901. — Michelangelo. U. o. 1904. — Ferenczy István élete és művei. U. o. 1906.

Mérey (Schoepf) Ágost, orvos- és sebészdoktor, szemorvos, a M. Tud. Akadémia levelező tagja, született 1805. szeptember 24-én Győrött. Orvosi tanulmányait Prágában, Páduában és Páviában végezte, hol 1832. orvos- és sebészdoktori oklevelet nyert. 1839-ben Pesten gyermekkórházat alapított, 1836-ban

Mérey
(Schoepf)
Ágost.

az orvosi történeten rendkívüli tanárának nevezték ki. A M. Tud. Akadémia 1835-ben levelező tagjai sorába választotta és a bécsi és berlini Hufeland orvos-egylet is megválasztotta tagjának. Schloepf családí nevét 1849-ben Méreire változtatta. Az 1848/49. évi mozgalmakban tevékeny részt vett, azután Angliába menekült, hol Manchesterben 1858. márczius 12-én meghalt. 14 orvosi művet írt magyar, latin és német nyelven.

Mészáros
Vilmos.

Mészáros Vilmos, kir. adótiszt, a legifjabb győri írógárda tagja. Született 1880-ban. Tanulmányait Győrött végezte s a köztisztviselői pályára 1900-ban lépett. Erős lírai tehetség, kinek költeményeit a győri lapok szívesen közlik.

Molnár
Ervin.
Gyula.

Molnár Ervin Gyula, Szent Benedek-rendi áldozópap, okleveles rendes tanár, született Győrött 1874-ben. Jelenleg a győri főgimnázium tanára.

Munkái: Latin nyelvtan és olvasókönyv középiskolák számára »Aristides mint ember, hadvezér, és államférfiú«, (Programmértekezés a komáromi kath. gimnázium 1900—1. évfolyamában). Felolvasások: Adatok a komáromi földrengések idejéből. — A régiek istenhitének eredete.

Molnár
János.

Molnár János bölcséleti és theologiai doktor, jezsuita pap-tanár, később apát és kanonok, született Csécsényben, 1728-ban. Tanárkodott Nagyszombatban, Kolozsvárott, Győrött és Budán. A rend feloszlatása után, 1774-ben, születése helyén lelkészkedett. 1776-ban a budai akadémia igazgatója, kir. tanácsos, bélkuti apát, szombathelyi és végül szepesi kanonok lett. Nagy nyelv-ismerettel rendelkezett. Meghalt Szepesváralján 1804-ben. — Munkái közül kiemeljük »A régi jeles épületekről« (kilencz könyv, 11 rézmetszettel) s »A természetiekről« című műveit, melyeken kívül még 28, leginkább vallásos tárgyú munkája jelent meg.

Molnár Lajos.

Molnár Lajos, földhitelintézeti becső, született Rétiben, 1837-ben. Számos közgazdasági cikket írt szaklapokba. Munkája: Audiatur et altera pars! Debreczen, 1875. — Szerkesztette és kiadta 1877-ben a »Haladó Gazda« című lapot Komáromban.

Mórocz Jenő.

Mórocz Jenő, könyvnyomtató, született Győrött, 1868-ban. Munkái: Küzdelem a dicsőségért. Dramolet. Pozsony, 1887. — Költemények, u. o. 1887. — Költemények 1887-től 1892-ig. Budapest, 1893.

Murányi
Ármin.

Murányi Ármin, jogi doktor, előbb győri, majd budapesti ügyvéd, született Győrasszonyfán, 1841-ben, meghalt Budapesten 1902-ben. Győrött egyike volt a legkeresettebb ügyvédeknek. Mikor Budapesten telepedett le, átvette a Képes Családi Lapokat, melynek 1888-tól, tizenkét éven át, szerkesztője és kiadója is volt. Egy ideig a Háziasszony és a Magyar Gazdaasszony című lapoknak is kiadó-szerkesztője volt.

Nagy Ferencz.

Nagy Ferencz, ügyvéd, született Győrött, 1828-ban. Pozsonyi tanuló korában »Repkény« című írott magyar lapot szerkesztett. Részt vett a szabadságharcban, melynek leveretése után az osztrák hadseregbe sorozták. 1869-ben temesvári városi tb. ügyész lett. 1880-tól kezdve ügyvéd Buziáson.

Munkái: Eddig és ne tovább. Temesvár, 1861. — Válaszunk-e orsz. képviselőt és miké? Ugyanott 1861. — Böngezetet kereskedelmi törvényeink hézagai között. Arad, 1862. — Szerkesztette Temesvárott 1861-ben a »Delejtű« című hetilapot.

Nagy Mihály.

Nagy Mihály, ev. ref. püspök, született Rétalapon 1788-ban. Előbb tanárkodott, 1822-ben Kocson lelkész, nemsokára esperes, 1845-ben püspök és komáromi lelkész lett. Meghalt ugyanott 1878-ban. Kilencz magyar nyelvű, egyházi beszédeket és egyéb vallásos dolgokat tartalmazó munkát írt.

Nagy Olivér.

Nagy Olivér (Eöttevényi), jogtudor és jogi író, jogakadémiai tanár Eperjesen. Született Győrött, 1871. márczius 20-án. Atyja, Nagy Endre, első elnöke volt az akkor megalakult ügyvédi kamarának, előzőleg pedig a »Győri Közlöny«-t szerkesztette. Elemi és középiskoláit Győrött végezte, jogot Pozsonyban és Budapesten hallgatott. 1895-ben elnyerte a jogtudori fokozatot, 1897-ben ügyvédi vizsgát tett. 1897-től 1903-ig gyakorló ügyvéd Pozsonyban, hol a társadalmi és kulturális életnek jelentékeny tényezője volt. A Pozsonyi Magyar Közművelődési Egyesületnek igazgató választmányi, a Pozsonyi Toldy-körnek választmányi tagja volt, egyúttal Pozsony vármegye tiszteletbeli ügyésze, a községi közigazgatási tanfolyam előadója, a kir. jogakadémia államvizsgálati bizottságának tagja, később egy éven át a magyar magánjog tanára. 1903-ban az eperjesi jogakadémiához a magyar közjog, politika és nemzetközi jog tanszékére rendes tanárnak hívták meg, mely állásában — miután 1904-ben megszerezte az egyetemi magántanári képesítést, — Kassára történt áthelyezéséig működött. Tevékeny

munkása a hírlapirodalomnak is és a Pozsonyban megjelenő »Nyugatmagyarországi Híradó« politikai napilapnak éveken át főmunkatársa, majd helyettes szerkesztője volt. Számos cikke e lapban és más lapokban látott napvilágot. Mint jogi író, munkatársa minden magyar jogi szaklapnak. Az Országos Monografia pozsonyi kötetébe ő írta a törvénykezési viszonyokat és a színészet történetét ismertető fejezeteket.

Önálló munkái: Jogtudományiak: Az ügyvédek nyugdíjintézete. Pozsony, 1900. — Az örökbefogadás. Budapest, 1902. — A nők jogállásáról. Kassa, 1904. — A magyar közjog tankönyve. Kassa, 1905. — A katolikus alsópapság után való öröklési jogról. Budapest, 1906. — Az általános választói jogról. Pozsony, 1906. — A választói jog problémái. Budapest, 1907. — Egyéb művei: Kultúregyesületeink és a nemzetiségi kérdés. Pozsony, 1903. — Emlékezés Deák Ferenczről. Eperjes, 1903. — Az egyetemi kérdés. Pozsony, 1904. — A Győr sz. kir. városi ág. hitv. evang. egyházközség története keletkezésétől 1904. évi december 31-éig. Győr, 1905. — Egy hétig kocsin a Balaton körül. Kassa, 1905.

Németh Ambrus (Viktor), bölcséleti doktor, szentbenedekrendi főgimnáziumi tanár Győrött. Jelenleg a vallástant, a történelmet és a latin nyelvet tanítja.

Németh
Ambrus.

Munkái: A győri tudomány-akadémia története, keletkezésétől 1850-ig. I—III. rész. Győr, 1897., 1899. és 1904. — A győri kath. főgimnázium és kollégium külső története a jezsuita korszakban. Győr, 1896. — Egyháztörténelem. Győr, 1903. — Selymentenyészési mozgalmak Győrött 1771—1831-ig. (Különlenyomat a Gazdaságtört. Szemléből). — »A pannonhalmi főapátság története 1709—1802-ig.« Budapest, 1908. — Több kisebb-nagyobb történeti cikket írt és közölt a szaklapokban, a győri és soproni lapokban. — Számos felolvasást tartott a magyar történelem köréből.

Németh Vilmos Mihály, szentbenedekrendi paptanár, szül. Győrszentmártonban, 1843-ban. Előbb Pápán, majd Komáromban, azután Sopronban tanárkodott, 1897-ben tárknányi lelkész lett, most pedig Szentivánon plébános.

Németh
Vilmos.

Munkái: Szót kérek. Régészeti értekezés. Komárom, 1875. — A Pannonhalmán alapított szent benedekrendi főapátsági székesegyház ujjászületésének emlékére. — Magyarország hegy-, sík- és vízrajzi viszonyainak átnézeti térképe. Budapest, 1881. — Szerkesztette a komáromi szent benedekrendi kath. gimnázium Értesítőjét 1880-tól—1895-ig.

Nogáll János, bölcséleti és theologiai doktor, nagyprépost, fölszentelt püspök, szül. Győrött, 1820. jún. 24. A középiskolákat is ott végezte, a bölcséleti tudományokat Nagyszombatban, a hittaniakat pedig Pesten. 1843-ban áldozópappá szentelték, és ekkor a »Religio és Nevelés« belmunkatársa lett. 1845-ben lelkigazgató a pesti papnevelőben és 1849-től 1852-ig egyházi hitszónok és bölcsészeti hittanár volt. Részt vett a Szent István-Társulat kezdeményes működésében. 1853-ban a bécsi Augustineum lelki igazgatója és udvari pap, 1857-ben nagyváradi kanonok, 1858-ban egyházmegyei tanfelügyelő, 1863-ban címzetes apát, 1873-ban főesperes és a Lipót-rend lovagja, 1878-ban pápai prelátus lett és 1880-ban püspökké szentelték. Alapítója volt a Szent Vincze-intézetnek, a hol szegény árva gyermekek nyernek gondozást és ellátást. Nogáll nagy népszerűségnek örvendett. Meghalt Nagyváradon, 1899. júl. 19-én. Munkái közül kiemeljük a »Magyarország történelme«, »Egyháztörténelem«, »Magyar nyelvtan« címűeket. Írt ezeken kívül ötvennél több, nagyobbára vallásos munkát.

Nogáll János.

Noiser Richard, hírlapíró, szül. 1813-ban Győrött, a hol időhöz nem kötött röpiratokat adott ki. Szerkesztette és kiadta a »Das Vaterland, belletristisch-commerzielle Zeitschrift« című hetenként kétszer megjelenő hírlapot, 1844-től 1846-ig. Ő volt az utolsó német nyelvű lap szerkesztője Győrött.

Noiser Richard

Noszlopy Ignác, az úrbéri törvényszék elnöke, szül. Téten, 1797-ben. 1832—1836 között országgyűlési követ. 1838-ban kir. táblai bíró, 1841-ben váltótörvényszéki jegyző és udvari tanácsos, 1848-ban a hétszemélyes tábla bírója volt és 1849 után elfogadta a bécsi legfelsőbb törvényszéknél az egyik bírói széket, mely magyar bírák számára volt fenntartva. 1857-ben a Szent István-rend lovagja, 1858-ban pedig a budai úrbéri főtörvényszék elnöke lett. Meghalt Pápán, 1878-ban.

Noszlopy
Ignác.

Olasz Pál, prépost, cz. püspök, szül. Győrött, 1663-ban. Előbb nagyszombati káplán, 1696-ban korponai plébános, 1710-ben esztergomi kanonok, 1712-ben aszódi prépost, 1713-ban komáromi főesperes, majd érseki biztos és a bozói uradalom kormányzója, 1719-ben címzetes albisi püspök lett és ugyanez évben megválasztották nagyszombati plébánossá. 1723-ban szentgyörgymezei prépost. Meghalt Nagyszombatban, 1730. decz. 18-án. Egyházi munkáinak kézíratait az esztergomi főegyházmegyei könyvtárban őrzik.

Olasz Pál.

- Öveges Kálmán.** *Öveges Kálmán*, tanító, a »Győregyházmegyei kath. Tanügy« szerkesztője. Született Téten, 1863-ban. Győrött tanult, majd több évig segédtanító volt a vármegyében. 1893 óta a győri kir. tanítóképző gyakorló-iskolai tanítója. Már ifjú korában munkatársa volt a győri »Hazánk«-nak és egyéb lapoknak. Később főmunkatársa lett a »Dunántúli Hírlap«-nak, 1902. óta pedig tanügyi szaklapot szerkeszt és ad ki.
- Munkái: Módszeres rajzfüzetek. — Győr megye földrajza. (Gyórfy Jánossal.) — Hangutánzó ABC. (Wiemann Bélával.) Elhez külön írt »Vezérfonal«. — Olvasókönyvek a II. és III. oszt. számára. (Wiemannal.) — Az új kis-tükör. Budapest, Szent István Társulat.
- Páder Rezső.** *Páder Rezső*, 1878—1890-ig győrszabadhegyi, 1890—1902-ig horpácsi plébános, 1902 óta soproni társaskáptalani prépost, győri szentszéki ülnök, a sopronvárosi Szent György-plébánia lelkésze, volt orsz. képviselő, szül. 1851-ben Győrött. 1874-ben szentelték pappá. 1896-ban a lövői kerület, néppárti programmal, orsz. képviselőnek választotta. Tagja a Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának. Cikkei egyházi és más lapokban jelentek meg.
- Munkái: A vérokonság, mint házassági akadály. Győr, 1889. — A házasság szentsége és a polgári házasság. U. o. 1895.
- Pálmai Lajos.** *Pálmai Lajos*, ev. lelkész Győrött. Született Bönyön, 1865-ben. Tanulmányait Győrött, Sopronban és a hallei egyetemen végezte. Tizenegy évig a réthi ág. hitv. ev. egyház lelkésze volt, 1903-ban megválasztották a győri egyház egyik lelkészévé. Elbeszéléseket és költeményeket írt a lapokba. Több egyházi beszéde nyomtatásban megjelent.
- Perlaky Elek.** *Perlaky Elek*, volt orsz. képviselő, szül. Győrött, 1840-ben. A magyaróvári gazdasági akadémiát végezte, azután joghallgató és 1870-ben ügyvéd lett. 1877-ben a párisi nemzetközi kiállítás magyar középponti bizottságában, majd a nemzetközi juryban foglalt helyet. 1879-ben az olasz korona-rend lovagkeresztjét nyerte el. 1886-ban kir. tanácsos lett és egy évvel később Szatmár vármegye krassói kerülete, szabadelvűpárti programmal, orsz. képviselővé választotta. Gróf Károlyi Alajos titkára is volt és mikor nyugalomba vonult, őt bizta meg a gróf összes birtokai számvevőségének és főpénztárának vezetésével. Hosszabb ideig Londonban is tartózkodott és ez idő alatt a Pesti Hírlap londoni tudósítója volt.
- Petz Gyula.** *Petz Gyula*, ág. ev. lelkész, szül. 1821-ben, Győrött. Lónyay Gábornál nevelő volt, azután Szarvason tanár. 1854-ben Mezőberényben lelkésznek választották meg, hol 1882. febr. 11-én meghalt.
- Munkái: Konfirmanden-Büchlein auf Grund des kleinen Katechismus. Pest, 1867. — Gyakorlati magyar nyelvtan. U. o. 1864. — Komenius Amos középtanodai rendszere. U. o. 1892.
- Polgár Sándor.** *Polgár Sándor*, főreáliskolai tanár, született Győrött, 1876-ban. Középsiskolai tanulmányait a győri főgimnáziumban, felső tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1900 óta a győri állami főreáliskolán a természetrajz és földrajz tanára. Több, a növénytan körébe vágó cikket írt a »Természettudományi Közlöny«-be.
- Munkája: Győr vidékének vízi és vízparti edényes növényzete, különös tekintettel a növénybiológiai viszonyokra. Győr, 1903.
- Popper Vilma.** *Popper Vilma*, Popper Ármán dr. győri orvos leánya, neves író, született Győrött, 1857-ben. Magyarul és németül ír s egyike a modern német irodalom legkedveltebb elbeszélőinek, kinek novelláit az elsőrangú német szépirodalmi lapok szívesen közlik. Önálló műveinek megjelenését mindig elismeréssel fogadja a közönség és kritika. Állandóan Győrött lakik.
- Művei: Mesék és regék. Budapest, Athenaeum. — Újabb mesék és regék. U. o. — Altmodische Leute. Dresden u. Leipzig, Pierson. (Novellák.) — Miniaturen. Pierson. (Novellák.) — Különös emberek. Budapest, Franklin T. — Gegen den Strom. Pierson. (Novellák.) — Die Fahne hoch. Fratres sumus. Pierson. (Novellák.) — Fünfte aus einer Hülse. Wien, L. Rosner. (Novellák.) — Kleine Münze. Berlin, C. Wigand. (Novellák.)
- Radnóti József.** *Radnóti József* (Radnóthy Dénes), hírlapíró, a Győri Hírlap munkatársa. Született 1888-ban. Lírikus és műfordító, a legifjabb gárda tagja. »Egy úton« (Győr, 1907.) cím alatt Andorka Sándorral és Kurucz Józseffel közös kötetet adott ki. E kötetbe költeményeket írt.
- Ranschburg Viktor.** *Ranschburg Viktor*, az Athenaeum részvénytársulat igazgatója, szül. Győrött, 1862 aug. 8-án. Midőn tanulmányait a győri főgimnáziumban elvégezte, Németországba ment és egy hírneves frankfurti könyvkereskedő cég üzletébe lépett. 1884-ben a budapesti Révai testvérek, később a Révai Leó cég üzlet-

Richter János.

Schedius Lajos

vezetője lett, 1891-ben elvállalta az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat könyvkiadó hivatalának vezetését, s ez állásában részt vett a Szilágyi-féle nagy történet és a Beöthy-féle nagy irodalomtörténet megalkotásában. 1902-ben helyettes, 1903-ban pedig ügyvivő igazgató lett. Az ő tervezete alapján és az ő vezetése és részben szerkesztése alatt készül a 12 kötetre tervezett Műveltség Könyvtára. 1900-ban két magyar vonatkozású francia kiadványért a francia kormány az Officier d'Académie címmel tüntette ki. A lipcsei 1901-iki és a milánói 1906-iki nemzetközi könyvkiadó kongresszuson, a magyar könyvkereskedők egyesületének főtitkáráként, ő képviselte a magyar könyvkereskedelmet.

Munkái: Mikép fokozható a könyvtárusi sarjadék szellemi tehetsége és mikép javítható ezzel kapcsolatban a könyvkereskedőségek anyagi helyzete. Pályadíjat nyert munka, Budapest, 1885. — A könyvtárus műveltsége. Pályadíjat nyert munka. U. o. 1887. — A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott berni egyezmény, vonatkozással Magyarországra. U. o. 1901.

Ráth Károly, megyei levéltárnok, a M. Tud. Akadémia levelező tagja, született Győrött, 1829. febr. 28-án. Tanulmányait Győrött és Pozsonyban végezte és ez utóbbi városban Ballus Pál városi tanácsos és Pozsony monografiája szerzőjének felügyelete alatt volt. Már tanuló korában történelmi kutatásokkal foglalkozott és különösen Győr város történetét írta meg a győri »Hazánk« és az »Uj M. Múzeum« számára. Az 1848-ban kitört szabadságharcban Kmetty hadsegédeként számos csatában vett részt és betegen a pétervárad-i kórházba került, hol az osztrákok foglya lett. Itt kereste fel édesanyja, a ki alig lábadozó fiát Győrbe hozta. Itt ismét visszatért történelmi tanulmányaihoz és első sorban a győrmegyei és káptalani levéltárakat, majd a győrvidéki nemes családok levéltárait kutatta át. Ez oklevélkészletét özvegye a M. Tudományos Akadémiának ajándékozta. A M. Tud. Akadémia 1858-ban levelező tagjául választotta meg. Az 1861-iki rövid életű alkotmányos korszakban Győr vármegye levéltárnoka lett, de mint alkotmányhű ember, csakhamar leköszönt és visszatért a tudományos bűvárokodáshoz. Részt vett a dunántúli történetkedvelők társulatának megalakításában. 1867-ben a közbizalom Ráthot ismét visszahelyezte megyei levéltárnoki hivatalába. Meghalt Győrött, 1868 ápr. 12-én.

Ráth Károly.

Önálló munkái: A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr, 1861. — II. Rákóczi Ferenc emlékirata a magyarországi hadjáratról 1703—1711. — U. ott 1861. — A bodonhegyi erősített kastély Sopronmegyében. Győr, 1864. — Hazai okmánytár. (Codex diplomaticus patrius.) U. o. 1865-től 1868-ig. — Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomáciai iratai 1618-tól 1626-ig. Esztergom, 1867. — A libényi templom Moson megyében M.-Ovár, 1874. — Szerkesztette és kiadta Rómer Flórisssal együtt a Győri Tört. és Rég. Füzeteket 1861-től 1865-ig. (Négy kötet.)

Ráth Mátyás, ág. ev. lelkész, az első magyar hírlap szerkesztője, szül. Ráth Mátyás. Győrött, 1749. ápr. 13-án. Tanulmányai elvégzése után beutazta Magyarországot és Erdélyt, azután külföldre ment, s 1773-tól négy évet Göttingában töltött; 1779-ben Pozsonyban találjuk, hol kedvencz tervét, az első magyar hírlap szerkesztését valósította meg. E célból 1779-ben Patzkó Ferencz Ágoston pozsonyi nyomdászszal kiadták az »Előre való tudakozást« és a helytartótanács-hoz is folyamodtak hírlapkiadhatási engedélyért, melyet még az év október hónapjában meg is kaptak. Nov. 17-én kiadhatták a lap programját. Ez az első magyar hírlap »Magyar Hírmondó« címmel, 1780 jan. 1-én jelent meg először, azután hetenként kétszer. A kezdet és a viszonyok sok nehézségeivel küzdő lap 1782-ben (101. számában), már búcsut venni volt kénytelen csekély számú előfizetőitől. Ráth 1783-ban győri ág. ev. lelkész és ezután nemsokára pesti prédikátor lett. 1786-ban leköszönt és visszavonult Győrbe, hol egészen a tudománynak élt, de 1789-ben győri hívei újra lelkészül választották, mely hivatalát 1810. február 5-én bekövetkezett haláláig viselte.

Munkái: Viro clariss. dno Adamo Farkas, gymnasiu, quod apud aug. conf. addictos Sopronii floret, rectori, praecipua pietate colendo nominis solemnia IX. Calend. Januarii, faustis auspiciis agenti etc. . . . Sopron 1722. — Első tisztelet rende. Győr, 1783. — Búcsuzató versek. U. o. 1786. — Jobb egyházi emberek . . . Pest 1787. — Keresztény fehér népek való imák. Győr, 1788. — Német predikatiók.

Ráth Pál, orvosdoktor, győri származású szemorvos.

Ráth Pál.

Munkái: Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. — Wegweiser durch Pesth. Oder Nachweisung aller Gassen, Märkte, Plätze, Kirchen, öffentlichen Gebäude und anderer Denkwürdigkeiten in Pest, wie solche nach dem besonders dazu eingerichteten Grundrisse dieser Stadt bequem aufzufinden sind. Ein Anhang zu dem Adressbuche von Pesth. Pesth, 1804. (Térképpel.) — Adress-Kalender der königlichen Freystadt Pest auf das Jahr 1805.

Ráth Zoltán.

Ráth Zoltán, jog- és államtudományi doktor, jogakadémiai tanár, címzetes rendkívüli egyetemi tanár és a M. Tud. Akadémia levelező tagja, szül. Győrött, 1863 jún. 2-án. 1885-ben végzett a budapesti egyetemen és csakhamar jogi doktori, majd államtudományi és ügyvédi diplomát nyert és ezt követően a nemzetgazdaságtanból magántanárrá habilitáltatta magát. 1888-ban díjnok, majd gyakornok lett az orsz. statisztikai hivatalban. Közreműködött a Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv nemzetközi anyagának feldolgozásánál, de dolgozott a Nemzetgazdasági Szemlénél (később »Közgazdasági Szemle«) is, mely folyóiratokba 1899-től 27 nagyobb értekezést és 54 könyvismertetést írt. Hivatalos statisztikai működésének emlékét az 1890. évi népszámlálási nagy mű egyes fejezetei és az 1890—1893. évek népmozgalmát ismertető kötetekben írt bevezetések őrzik. Elkészítette bűnügyi statisztikánk reformtervezetét is. 1892-ben a budapesti egyetemen a statisztika magántanárává képesítette magát; ugyanez évben a műegyetemen a nemzetgazdaságtan magántanára lett. 1894-ben egyetemi rendkívüli tanári címet nyert. Ugyanekkor a M. Tud. Akadémia levelező tagjául választotta meg. Főtitkára lett a Magyar Közgazdasági Társaságnak. 1896-ban a kassai kir. jogakadémiához a nemzetgazdaságtan, pénzügytan és a magyar pénzügyi jog rendes tanárává nevezték ki; de egészségi állapota megrendült, mire csanakai szőlejébe vonult. Anyja is súlyos beteg volt és szanatóriumba kellett őt szállíttatni; mindez oly hatással volt Ráthra, hogy 1902 aug. 7-én Budapestre utazott és itt agyonlőtte magát.

Munkái: A földjárdék helye a nemzetgazdaságtan rendszerében. Bpest, 1887. — A töke közgazdasági fogalmáról. U. o. 1890. — A magyar korona országainak 1890. és 1891. népmozgalma. U. o. — U. az 1893-ról. — U. az 1894-ről. — A földbirtokok osztály hitelszükséglete, stb. U. o. 1891. — A közgazdaságtan újabb feladatairól. U. o. 1892. — Népünk korviszonya és halálzási statisztikánk. U. o. 1893. — Emlékirat az igazságügyi statisztika újjászervezése tárgyában. U. o. 1894. — Közgazdaságtan és etika. u. o. 1896. — Magyarország statisztikája. U. o. 1896. — Evtizedünk egyenesadó reformjáról. U. o. 1887. — Emlékirat a kartellekről. U. o. 1900. — Népszámlálásunk kérdése a XX. század küszöbén. U. o. 1901.

Rátkay László.

Rátkay László, ügyvéd, orsz. képviselő, született Gönyűn, 1853. október 11-én. Ügyvédi gyakorlatát 1877-ben Dunaföldváron kezdte. A paksi kerület függetlenségi pártjának elnöke és a tolnamegyei függetlenségi párt jegyzője. 1896-ban, 1901-ben, 1905-ben és legutóbb 1906-ban a pincehelyi kerület függetlenségi programmal képviselővé választotta. Mint ilyen, élénk részt vett az ellenzék minden akciójában. Mint író és költő nagy népszerűsége telt szert.

Munkái: Fellő Klári. A népszínházról 100 aranynyal jutalmazott népszínmű. Budapest, 1886. — Arvalányhaj. Népszínmű. U. o. 1891. — Kéziratban: A toborzás. — Bársony uram. — Pünkösdi királyság. — Csillaghullás. — E népszínműveket a budapesti Népszínháznak és a nagyobb vidéki színházakban többször, nagy sikerrel adták elő. Rátkay számos közismert népdalnak is szerzője.

Reisinger János.

Reisinger János, orvos, sebész-doktor, cs. kir. tanácsos, egyetemi tanár, született Győrött, 1784-ben. Orvosi tanulmányait a pesti egyetemen végezte, azután Szegeden lett gyakorló orvos. 1807-ben az egyetemi természetrajzi tanszék adjunktusa lett, majd elhalt főnökének helyettesítésével bízták meg. 1809-ben a felkelő nemzeti sereghöz állott be törzsorvosnak. 1810-ben az állattan és ásványtan tanárává nevezték ki a pesti egyetemhez és ott működött 1848-ig, a mikor nyugdíjazták. Volt dékán és rektor is. 1840-ben kir. tanácsosi címet nyert. Meghalt Pesten, 1852. február 12-én. Számos tudományos szakcikke és értekezése jelent meg a szakfolyóiratokban. Önálló munkáinak száma négy.

Relle Iván.

Relle Iván, államtudományi doktor, volt színiigazgató és író, született Győrött, 1861-ben. 1878-ban a győri »Hazánk«, 1880—85-ben a »Pesti Napló« és 1885-től a »Nemzet« belmunkatársa volt. Hosszú ideig titkára volt a budapesti Népszínháznak, azután a »Magyar Színháznak«. 1899-től pedig a pozsonyi színház igazgatója volt. Utóbb teljesen visszavonult a színházi ügyektől; postatiszti pályára lépett és most m. kir. posta- és távirada-titkár.

Önálló munkái: Egy férfi. Regény. (Fordítás.) Szeged, 1883. — Arvalányhaj. Színmű. — Fityfirity. Színmű. — Márczius 15. Színmű.

Récsey Viktor.

Récsey Viktor dr., ny. pannonhalmi főkönyvtáros, régész és történetíró, született 1858. július 11-én. A nagyszombati konviktusban nevelkedett, majd 1874-ben belépett a pannonhalmi benczések rendjébe, melynek főiskolájában 1880-ban fejezte be tanulmányait. 1881-ben pappá szentelték, s ugyanakkor kezdte meg tanári működését a rend kőszegi gimnáziumában; majd a Liechtenstein hercegi család meghívására, nevelő-tanára lett Ede és Frigyes hercegeknek. Mint sop-

roni főgimnáziumi tanár, tevékeny részt vett a »Sopronmegyei Régészeti Egylet« megalapításában. A régészetet Paur Iván, gróf Széchenyi István nagynevű titkára kedveltette meg vele. Tevékeny részt vett Sopron társadalmi életében is és az ottani irodalmi és művészeti körnek egyik oszlopa volt. Sopronból Zalaapátiba került levéltárosnak, majd Búbics Zsigmond püspök meghívására rendezte a kassai püspöki könyvtárt, a melyet nagyobb bibliografiai munkában ismertetett is. Miután a tilanyi apátság könyvtárát is rendezte s a Balaton vidékén régészeti kutatásokat tett, 1891-ben visszatért rendjébe és főgimnáziumi tanár lett Esztergomban. Itt, mint az »Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat« egyik alapítója és főtítkára, nagy munkásságot fejtett ki. Miután külföldön nagy tanulmányútkat tett s átkutatta az összes nagyobb múzeumokat, 1894-ben kinevezték a pannonhalmi híres könyvtár főkönyvtárosává. 1905-ben nyugalomba vonult. Récesey a régészet és történettudomány minden ágában nagy munkásságot fejtett ki és közel negyven önálló művet írt, nem tekintve értekezéseit, melyek a szakfolyóiratokban és napilapokban láttak napvilágot. Tagja számos tudományos egyesületnek és a műemlékek orsz. bizottságának.

Főbb művei: Sopron ó-kori neve. Sopron, 1887. — Dr. Vámbéry Ármán élete és tudományos működése. Kassa, 1889. — Nehány kiváló emlék Esztergom vidékéről. Budapest, 1892. — Az esztergomi Sz. Lőrincz-templom maradványai. Esztergom, 1893. — Pannónia ó-kori mitológiái emlékeinek vázlata. Esztergom, 1894. — Brevis Historia Archivi Archi-Abbatiae O. S. B. De Monte Pannoniae. Veszprimii, 1896. — A kassai dóm régi síremlékei. Budapest, 1897. — Győr és Pannonhalma nevezetességei. Budapest, 1897. — Irás és könyv hajdan és most. Győr, 1899. — Pannónia római község maradványai Pannonhalma tövében. Győr, 1899. — A tersattoi templom emlékkönyve. Fiume, 1902. — Ósnyomatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban. 2 kötet. Budapest, 1903—1904. — Bábel és Biblia. Budapest, 1904. — Régi magyar vitézek felirata egy római katakombában. Esztergom, 1904. — Keresztény templomépítés az ó-korban. Budapest, 1904. — Szent László király leányának. Iréne császárnénak síremléke és bazilikája Bizancban. Budapest, 1904. — A Rákóczi-templom Konstantinápolyban. Esztergom, 1905. — Guary-levéltár 1526-ig. Szombathely, 1908. — A pannonhalmi képtár. Budapest, 1908. — Kisebb dolgozatai az Archaeologiai Értesítőben, a Századokban, a Történelmi Társban, a Könyvszemlében, a Budapesti Hírlapban s egyéb hazai és külföldi lapokban jelentek meg.

Révész Sándor, hírlapíró és publicista, a »Győri Hírlap« felelős szerkesztője, született 1866-ban Bécsben. Tanulmányait Győrött végezte, s azok befejeztével a hírlapírói pályára lépett. Szerkesztője volt a »Győri Napló«-nak (1895.) és »Győri Közlöny«-nek (1895—96.), ez időszereint pedig a »Győri Hírlap« élén áll. Egyike a vidék legkiválóbb újságíróinak. Számos győri kulturális és társadalmi intézmény létrejöttében tevékeny része van.

Önálló munkái: A Rábaszabályozás befejezése. Győr, 1895. — Győr és a vasútak. Győr, 1896. — A vidéki színészet rendezése. Győr, 1894. — A kismegyeri emlékszóbor. Győr, 1897.

Richter János, híres karnagy, született Győrött, 1843. április 4-én. Apja szintén karnagy volt. Richter már 1853-ban a bécsi udvari kápolna énekkarába lépett és a bécsi zenekedvelők konzervatóriumában nyerte kiképeztetését. 1866-ban és 1867-ben Wagner Richárdnál élt és a nürnbergi mesterdalnokok partitúráját másolta. Wagner ajánlatára azután 1868—69-ben a müncheni udvari opera énekkari igazgatója lett. 1870-ben Lohengrint tanította be és dirigálta Brüsszelben. 1871—75-ben a budapesti Nemzeti Színház karnagya volt. Ő hozta itt színre mesterétől, Wagnertől a Bolygó Hollandit és Rienzit. Egyik nagyszerű bécsi zenekari hangversenye után a bécsi udvari opera szerződtette karnagyának és ekkor a zenekedvelők egyesületének is karnagya lett. Ő igazgatta 1876-ban a bayreuthi Wagner-színház előadásait, valamint 1877-ben Wagnerrel felváltva, annak londoni nagy hangversenyeit és 1879 óta mind Londonban, mind pedig Bayreuthban minden játék-évadban ő dirigál. Az alsórajnai nagy zeneünnepken is ő volt több ízben a főkarnagy. A budapesti filharmóniai társaság szünetelése alatt, négy éven át, a saját költségén tartotta fenn a zenekari hangversenyeiket, s e társaságnak azóta is gyakran volt vendégkarnagya, 1896-ban és 97-ben pedig állandóan szerződtették. Az idők folyamán öt rendjellel tüntették ki, az oxfordi egyetem pedig, zenei zsenialitását és nagy műveltségét 1894-ben tiszteletbeli doktori diplomával ismerte el.

Ruff Andor, hírlapíró. Született Lesvár pusztán, Ikrény mellett, 1879-ben. Középszkoláit Székesfehérvárott és Győrött végezte, bölcséletet a budapesti tudományegyetemen hallgatott. Számos verse és prózai tárczája a győri lapokban látott napvilágot. Ez időszereint a »Győri Napló« szerkesztője.

Önálló kötete: Költemények. Győr, 1902.

Révész
Sándor.

Richter
János.

Ruff Andor.

Ruschek
Antal.

Ruschek Antal, apátkanonok, egyházi író, született Győrött, 1851. márczius 5-én. Segédlelkész volt Győrött, helyettes lelkész pedig Páliban, Mezőőrön és Bokodon. 1875-ben győrszékesegyházi hitszónok és káptalandombi lelkész, később győrszigeti, majd győr-nádorvárosi plébános lett; a Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztálya tagjául választotta meg. 1896-ban a Ferencz József-rend lovagkeresztjével tüntették ki, ma apátkanonok és győr-belvárosi plébános. Hires egyházi szónok.

Munkái: Rafael (Bolanden után fordította Limpp Jánossal). Budapest, 1872. — Kolping Adolf. U. o. 1872. — A katolikus legényegylet magyar földön. U. o. 1887. — Szent Monika élete. (Bougaud után fordította.) Győr, 1889. 2. kiadás. — A mi Urunk Jézus Krisztus élete. (Dupanloup után ford.) Budapest, 1895. — Emlékkönyv (Zalka győri püspök jubileumára.) Díszmű. U. o. 1892. — Győr Kisfaludynak. U. o. 1892. — Zalka János győri megyés püspök. U. o. 1892. — Betegségünk, orvosságunk. Nagybójtai beszédek. U. o. 1893. és 1894. két kiadás. — Dícsőséges Szent László király. Díszmű. 1895. Budapest, Stornó műlapjaival. — Győr jubiláris püspöke. (Díszmű.) U. o. 1896. — Az aranyismés győri püspök. U. o. 1896. — Üdvözlégy Mária. U. o. 1898. — A keresztény nő. 3. kiadás. U. o. 1897—98. — Katolikus énekeskönyv. (5. kiadás.) 1894—1905. Győr. — Alkalmi egyházi beszédek. Budapest, 1901. 2. kiadás. — Az olajfák hegyétől egészen a Golgotáig. Nagybójtai szentbeszédek. U. o. 1904. — Ezekon kívül számos egyházi beszédet, cikket, füzetet írt névtelenül. Elénk részt vett a vármegye és a város közigazgatási életében és a megyebeli társadalmi és kulturális mozgalmak egyik buzgó zászlóvivője, ki általános népszerűségnek örvend.

Sárváry
Endre.

Sárváry Endre Béla, kegyesrendi pap-tanár, majd plébános, született Győrött 1816-ban. Tanított Szegeden, Kanizsán, Léván, Sátoraljaújhelyen, Veszprémben és Pesten, azután kilépett a szerzetből és 1866-ban nagyléghi plébános lett.

Munkái: Imakönyv. Szeged, 1844. — Erkölcsi beszélgetések. Szeged, 1844. — Tanrend. Pest, 1853. — Imakönyv. Veszprém, 1854. — Irályisme. Pest, 1855. — M. T. Cicero kizemelt szónoklatai. Pest, 1856. — C. Jul. Caesar emlékirata a galliai hadjáratról. U. ott, 1857. — C. J. Caesar emlékiratai a polgárháborúról. U. o. 1857. — Történelmi visszhangok élet-, jellem- és korrajzokban. Pest, 1857. — Magyar ősök képesarnoka. Pest, 1858. — Méregkönyv. — Állatország. Pest, 1863. — Madárvilág. Pest, 1863. — Mult és jelen. Esztergom, 1865. — A esillagos ég. U. o. 1869. — Néhány levél a természet könyvéből. U. o. 1869.

Sefcsik
Ferencz.

Sefcsik Ferencz, Győr sz. kir. város levéltárosa. Született 1868-ban. Középsikolai tanulmányait Lőcsén és Egerben végezte, bölcseletet a budapesti tudományegyetemen hallgatott. Miután kilencz évig nevelősködött, a levéltári szakvizsga letétele után 1897-ben Bars vármegye, 1898-ban pedig Győr város levéltárosává nevezték ki. Elismert szakember, a ki mintaszerűen rendezett két törvényhatósági levéltárt. A »Barsmegyei Ellenőr« és a győri lapok hasábjain nagyobb történetirodalmi munkásságot fejtett ki. Adatok szolgáltatásával is hasznos szolgálatokat tett főleg a helyi történetírásnak.

Schedius
Lajos.

Schedius Lajos János, az esztetika és nyelvészet tanára a pesti egyetemen, született Győrött, 1768-ban, meghalt Pesten 1847-ben. 1792-ben a nyelvészet és esztetika tanára lett a pesti egyetemen, majd 1806-tól a görög nyelvet is tanította. 1843-ban vonult nyugalomba. A pesti ág. ev. gimnázium az ő buzgókodásának eredménye és ez az intézet 1810-től 1830-ig felügyelete alatt állott. Volt egyetemi dékán is. A M. Tud. Akadémia már első nagy-gyűlésén tiszteletbeli taggá választotta, 1845-ben pedig igazgató-taggá. Tagja és alelnöke volt a Kisfaludy-Társaságnak, tagja a jenai, göttingai és a charkovi tudományos társaságoknak.

Munkái: Commentatio de sacris operis veterum Christianorum. Göttinga, 1790. — Der dankbare Jüngling. Pozsony, 1792. — Compendiaria graecae grammaticae institutio. Buda, 1818. — Principia Philocaliae seu doctrinae pulchri. Pest, 1828. — Több magyar értekezése jelent meg az »Urániában«, később az »Aurórában«. Szerkesztette a »Literarischer Anzeiger von Ungarn«-t. Legnevezetesebb irodalmi vállalata volt a »Zeitschrit von und für Ungarn« című folyóirata (1802—1804. Hat kötet.) Adott ki gazdászati munkát is »Vollständiger Unterrieh über die vortheilhafteste und leichteste Art des Seidenbaues. Pest, 1810. — Hegyek, folyók, utak s nevezetesebb helységjegyek átnézete. U. ott, 1838.

Simon Antal.

Simon Antal, apát és siketnéma-tanintézeti igazgató, született Győrött, 1779-ben, meghalt Váczon 1808-ban. Előbb piarista volt, majd világi pap lett. A siketnémák oktatásának elsajátítása céljából Bécsbe ment tanulmányra. 1802-ben ő lett első igazgatója az akkor megnyílt váczi siketnéma-tanintézetnek. 1808-ban pankotai apáttá nevezték ki. Simon volt (és nem, mint némelyek állítják: Graser) az írva olvasási tanmódszer feltalálója. Munkája: Az igaz mester, a ki tanítványait igen rövid idő alatt egyszerre írni is, olvasni is megtanítja. (Buda, 1808.)

Szaák Lujza (Horváthné), tanítónő és író, szül. 1855-ben Gyarmaton. Szaák Lujza, A tanítónőképzőt Budapesten, Zirzen Janka vezetése alatt végezte. 1892-ben Horváth József dr., csurgói tanár neje lett, és 1884-ben kénytelen volt gyengélkedése következtében a tanítónői pályáról visszalépni. Számos közhasznú egyesület tagja. Ismeretes író, de különösen felolvasónő. Cikkei szétszórtan jelentek meg a különféle budapesti és vidéki lapokban.

Munkái: Olvasókönyv az elemi iskolák I. osztálya számára. Budapest, 1886. — A betűismertetés rendszere, tekintettel a jelenleg használatban levő ABC könyvek betűinek sorrendjére. U. o. 1886. — A kézügyességi oktatás célja és módszere. U. o. — Beszéd- és értelemgyakorlatok. U. o. — Gyermekversek. U. o. — A sajtó küzdelme a magyar iparért. U. o. 1890. — Báró Jósika Miklós élete és munkái. U. o. 1891. — Kossuth-iparvédegyelet. — Jósika őrangyala. — Báró Podmaniczky Júlia élete és munkái. — Kézügyességi oktatás. — Útmutató kezdő tanítók számára. — Gyakorlati beszédértelem. — Falitáblák összeállítása betűismertetés alapján. — Megírta Szathmáry György, György Aladár, Frey József, Bäcker György és Kuthy Lajos életrajzát, felolvasásokon foglalkozott a forradalom költészetével, Jósika Miklóssal, Tóth Kálmánnal, Lórántffy, Zsuzsánnával, stb.

Szalacsy Lajos dr., kir. tanácsos, született Győrött, 1852-ben. Jogi tanulmányait a győri jogakadémián és a budapesti egyetemen végezte. 1872. december 9-től 1874. július 11-ig fogalmazó-gyakornok volt az igazságügyi miniszteriumban. 1876-ban Győr vármegye tb. aljegyzőjévé nevezték ki, 1878-ban ügyvédi oklevelet nyert, 1877-ben Győr vármegye aljegyzője lett, később tb. főjegyzői címmel. 1879-ben a budapesti egyetemen az összes jogtudományok doktorává avatták. 1883 év végén megvált a megyei szolgálatától és 1885-ben a Rábaszabályozó Társulat ügyésze lett, majd 1888-tól ugyanannak igazgatója. E minőségében a király 1896. április 12-én királyi tanácsosi címmel tüntette ki. 1898. év végén kilépett a társulat szolgálatából. Az irodalom terén is működött és részt vett »A Rábaszabályozó Társulat története és műveinek leírása az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából« című munka megírásában, melynek »A Rábaszabályozó Társulat története« című fejezete első részét írta.

Szalacsy
Lajos.

Szalóki (családi nevén: Alsó-Szalóki Kriváchy) Elek, színműíró, a győri tankerületi főigazgatóság tollnoka, született 1862-ben. Középiszkolai tanulmányait Újvidéken végezte, bölcséletet a budapesti tudományegyetemen hallgatott. Egyetemi tanulmányainak befejeztével a színészi pályára lépett és a Nemzeti Színház ösztöndíjas tagja lett, hol Paulay Ede vezetése alatt a rendezői szakra készült. Mint rendező, a szegedi városi, valamint a budapesti Népszínháznál működött több évig. Mint szereplő színész sohasem lépett a közönség elé. A színi pályán töltött tíz évi működés után a tanügy szolgálatába lépett s 1906. óta főigazgatósági tollnok Győrött. Irodalmi munkásságát Vadnay Károly lapjában, a »Fővárosi Lapok«-ban kezdte. Írt tárcákat, költeményeket, színi bírálatokat, stb. Színművei műsordarabjai a fővárosi és vidéki színpadoknak.

Szalóki Elek.

Munkái: Tél apó. Dramolett. Előadták Nagyváradon (1895.) és a budapesti Víg-színházban (1896.). — Selyem Ágnes. Népies színmű. Színre került Nagyváradon. — Rabmadár. Dramolett. Színre került Pozsonyban (1903.). — Parasztszívek. (Dr. Balassa Árninnal együtt írta.) Színre került 1905-ben a budapesti Nemzeti Színházban.

Szávay Gyula, költő és író, született 1861. augusztus 29-én. Középiszkoláit Szegeden, a jogot Győrött végezte s közpályáját mint Győr sz. kir. város tisztviselője, hírlapíró és költő szintén Győrött kezdte meg. A város szolgálatában hat évet töltött. Volt rendőrfogalmazó, rendőrhadnagy, alkapitány, községi bíró, tanácsjegyző, első aljegyző és tb. főjegyző. A várostól az 1890-ben alakult győri kereskedelmi és iparkamara élére került mint annak első titkára, s ez állásától csak 1902-ben vált meg, midőn a debreczeni kamara meghívását elfogadván, ennek titkára lett. Mint író, hármas mezőn működött, ú. m. a hírlap-irodalom, a szépirodalom és közgazdasági irodalom terén. Alapította és szerkesztette 1880-tól 1888-ig a »Garabonciás Diák« élelclapot, szerkesztette továbbá a Győri Híradót s alapította (1884.) és szerkesztette a Győri Hírlap politikai napilapot, melytől csak Győrből való elköltözésekor vált meg. E mellett állandó munkatársa a fővárosi szépirodalmi és napilapoknak. Igazgatósági tagja az »Otthon« írók és hírlapírók körének, egyik alapítója s 1905-től elnöke a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetségének, tagja továbbá a Közgazdasági-, a Társadalomtudományi Társaságnak, az Országos Ipartanácsnak s az Országos Vámügyi és Közlekedési Tanácsnak. Irodalmi működésének elismeréseképp a Petőfi Társaság (1902.), a szegedi Dugonics- és a debreczeni Csokonai Társaság, vala-

Szávay Gyula.

mint a soproni Irodalmi és Művészeti Kör tagjukká választották. Újabban a színműirodalom terén is sikerrel működik.

Munkái: Első kötet. Győr, 1888. — Költemények, Győr, 1893. — Verseskönyv. Győr, 1897. — Túl a tengeren. Győr, 1900. — Ünnepi versek. (Tíz kis színdarab.) Győr, 1902. — Juczikától a lobogóig. (Versek.) Győr, 1902. — Csokonai köszöntése. Debreczen, 1905. — Vitézi ének Rákóczi Ferenczről és más költemények. 1905. — A Győri Első Takarékpénztár története. — Győr monográfiája. I. kötet. Győr, 1896. — Amerikáról. — Szép Ilonka. Daljáték. (Vágó Gézával.) A Király Színház műsordarabja. — A regézi kis harang. Színmű. — Számos czikke közgazdasági szaklapokban látott napvilágot.

Széchenyi
Miklós.

Gróf Széchenyi Miklós dr. (Sárvár-Felsővidéki), győri megyéspüspök, született 1868. január 6-án. Apja Jenő, anyja Monyorókeréki és Monoszlói Erdődy Henriette grófnő. Középiskoláit Szombathelyen, Sopronban és Győrött végezte. 1882-ben kispappá lett, s mint ilyen, Győrött végezte theologiai tanulmányait. Nagy tehetsége, szerény, közlékeny és barátságos modora már a szeminárium-ban megszerezte neki tanárai becsülé-ét és kispaptársai szeretetét. Tanulmányainak befejezése után — 1889-ben — Zalka János győri püspök alszerpappá szentelte, miután a papi rend felvételéhez szükséges életkort még nem érte el. Mint szubdiakónus, tanulmányi felügyelő lett a kisebb papnevelőben s egyidejűleg hitoktató volt az áll. polgári leányiskolában. 1890. május 7-én Sopronban felvette a papi rendet s ugyanez évben káplán lett Kismartonban. Két évvel később Vaszary Kolos hercegrímás meghívására Esztergomba költözött, hol prímási levéltáros, majd a hercegrímás magántitkára lett. 1892-ben megkapta a jaáki apátságot, s mint apát irányítóan befolyt a remek jaáki templom restaurálásába, melynek költségeihez anyagilag is hozzájárult. Utóbb az apátság és a templom történetét egy nagyértékű könyvben megírta. 1894-ben megszerezte a hittudori oklevelet. 1898 január 18-án kinevezték a bécsi Pázmáneum rektorává; ugyanez évben a király kinevezte esztergomi kanonokká, XIII. Leó pápa pedig házi prelátusává. A művészetek iránti szeretetének rektor korában is hódolt, a mennyiben új, monumentális palotát emelt a Pázmáneumnak. Győri püspökké az elhunyt Zalka János helyébe 1901-ben nevezte ki a király, püspöki székébe pedig 1902. április 13-án iktatták be nagy fényvel. Gróf Széchenyi Miklós dr. tudományos képzettségű, vallásos és művészkedvelő főpap, a ki a társadalom humanisztikus és művészeti mozgalmában is tevékeny részt vesz. Így az ő kezdeményezésére alakult meg Győrött a kath. diákotthon, mely az imént megnyílt s egyelőre 40 tanulónak nyújt csekély díj ellenében kényelmes lakást és ellátást. Ugyancsak az ő fáradozásának köszönhető az 1903. évi győri műkiállítás létrejötte és sikere. Tervbe vette a győri székesegyház, hazánk e nevezetes műemlékének stílszerű helyreállítását, valamint a nagyszeminárium palotájának építését is és mindkettő sikere érdekében sokat fáradozik. Győr vármegye Deák Ferencz emlékére tartott díszközgyűlésén a törvényhatóság felkérésére szép emlékbeszédet mondott.

Onálló munkái: A Ielkészi kongrua ügye 1885—1895. A jaáki apátság története. — Néhány nyomtatásban megjelent nagyobb szabású egyházi beszéd.

Szendrói
Mór.

Szendrói Mór, a győri kereskedelmi és iparkamara titkára, kezdetben a jogi pályán működött, míg 1891. január 1-én a győri kereskedelmi és iparkamara másodtitkárává, — s 1902. június 2-án (Szávay Gyula távoztával) titkárává választották meg. Ez idő óta a közgazdasági téren működik. Tagja az országos ipartanácsnak, a közlekedési tanácsnak és a most szervezett országos vámügyi tanácsnak. Az országos iparegyesületnek levelező, s az országos magyar kereskedelmi egyesületnek igazgatósági tagja. Az ezredéves országos kiállítás alkal-mával előadója volt a győri kerületi bizottságnak s tevékenységéért legfelsőbb elismerésben részesült. A »Szövetkezetek«-ről írt munkája 1902-ben jelent meg Győrött.

Szigethy
Lajos.

Szigethy Lajos dr., szül. 1863-ban Újmalomsokon, a hol atyja ág. ev. Ielkész volt. Több évig ág. h. ev. segédIelkész volt. Majd a tanári vizsgát letéve, 1891 óta Eperjesen, 1897 óta pedig Budapesten ág. h. ev. gimn. tanár. Számos ezikke jelent meg lapokban és folyóiratokban.

Munkái: Cserei Mihály élete és Ielkóriája. — Horatius falun. — Magyarok története. 2 kötet. — Egyetemes történet. 3 kötet. — Magyarország oknyomozó története. 1 kötet.

Tell
Anasztáz.

Tell Anastáz dr., benezés tanár, született 1865. nov. 5-én, Csanakon. 1882-ben a benezés rendbe lépett és tanári s bölcsélet-doktori oklevelet szerzett a budapesti tud. egyetemen. 1889-ben a győri benezés főgimnázium

tanára lett. Két éven át szerkesztője volt a »Tanügyi Értesítő« című pedagógiai folyóiratnak, mely a győrvidéki tanítóegyesület hivatalos lapja. Ebben több tanügyi és irodalmi értekezése jelent meg. Ez egyesületnek, mely Győr vármegye összes tanítóit magában foglalja, négy év óta elnöke. A monografia jelen kötetébe ő írta a tanügyi részt.

Munkái: A műballada a magyar költészetben. — A XVI. század szatirikus költészete. — Czuczor Gergely költészete.

Tóth Gyula, vegyész, a Ferencz József-rend lovagja, szül. Győrött, 1859-ben. 1882 óta az állami vegykísérleti állomás vegyésze, 1895-ben az orsz. kémiai intézet fővegyésze, 1904-ben aligazgatója lett.

Tóth Gyula.

Munkái: A nátrómész behatása a felhérjékre. — Új módszer a kenőolajak és gázolajak vizsgálatára. — A fluor meghatározásáról. — Új módszer a fenol meghatározására. — A hőtok behatása a kémiai folyamatok gyorsaságára. — A borkósavas mész érték meghatározása. — Új módszer a karbolsav meghatározására. — Összehasonlító vizsgálatok a borkósav vizsgálatára. — Adalék a jódkeményítő kémiai szerkezetéhez. — A sárga foszfornak új, mennyileges meghatározási módszere. — A budapesti kenyér tünstörtalmáról. — A vitzisztításról. — Az aszfalt-anyagok vizsgálatáról. — Új nikotin-meghatározási módszer. — A dohányok fermentálásakor beálló változásokról. — Készülék a dohányok víztartalmának meghatározásához. — Készülék a dohányok égésének, illetve az égés jó vagy rossz minőségének megállapítására. — A Tisza vízének hordalékmennyiségei és a hordalék értéke gazdasági szempontból. — Stb.

Vajda Emil dr. (Sósmezői), főreáliskolai tanár, író és zenész, született, 1858-ban. Középiskolai tanulmányait Kolozsvárott, a felsőket ugyanott, a Ferencz József egyetemen végezte, zenei képesítését a kolozsvári zenekonzervatóriumban szerezte. 1880-ban tanári, 1881-ben bölselettudori oklevelet nyert. 1897. óta a győri áll. főreáliskola tanára. Szorgalmas és sokoldalú író, ismert hegedűművész, zeneszerző és sportférfiú. A Győri Ének- és Zeneegylet ig.-karnagya és a Győri Torna-egylet elnöke, melyet ő alapított. Ugyancsak ő szervezte a győri vonósnegyes-társaságot és szerkesztette Angyal Armand dr.-ral együtt a »Magyar Lant« zenei folyóiratot. Számos lap és folyóirat munkatársa.

Vajda Emil.

Főbb művei: Kossuth Lajos. Bpest, 1892. — A komáromi hős. U. o. 1893. — A Vargyasi Dániel család története. U. o. 1894. — A székelyudvarhelyi m. kir. áll. felsőreáliskola története. Székelyudvarhely, 1893. — Dr. Jókai Mór. Tanulmány. Kolozsvár, 1894. — Tell Vilmos. Tanulmány. Budapest, 1897. — A szabadságharc vértanúi. Győr, 1898. — A hegedű története. Győr, 1902. — Bergmann új alliterációi teóriája. Kolozsvár, 1881. — Attila szereplése a Saemundar Eddában, Waltharius- és Niebelung-énekekben. Székelyudvarhely, 1886.

Walker Ágnes, festőművész, született Győrött 1879. október 17-én. Már az elemi és polgári iskolában hajlamot árulván el a festészethez, beiratkozott a bécsi Stehlow-féle festészeti iskolába, majd Li-zenmayer Sándor biztatására és ajánlatára, ki szintén tanára volt, a müncheni Damen-Akadémie növendéke lett. Később polgári és felső leányiskolai rajztanításra képesítő oklevelet nyert a budapesti mintarajziskola és rajztanárképző intézetben. Sikeresen részt vett több kiállításon s legutóbb Sopronban ezüstérmét nyert. Több oltárképet festett Zalka János, volt győri püspök rendelésére, továbbá freskókat, csendéletet, tanulmányt, arcképet és akvarelleket, melyek művészi színvonalon állanak.

Walker Ágnes.

Vargha Dezső, plébános, szül. Győrött, 1863-ban. Káplán volt Patakon, Érsekújvárott és a budai kir. várkapornában. 1890-ben szentszéki jegyző lett Esztergomban, 1892 óta pedig az esztergommegyei Kőhidgyarmaton plébános.

Vargha Dezső.

Munkái: Kulturálapotok Németországban, a reformáció után. — Itáliában. Uti rajz. — III. Incze és kora. — Agrárszocializmus és az egyház.

Viczay Héder (gróf), főispán, szül. Héderváron, 1807-ben, meghalt u. o. 1873-ban. Előbb jogi pályára készült, majd katona lett. Megismerkedett gróf Széchenyi Istvánnal, és midőn Széchenyi a negyvenes években gróf Batthyány Lajossal a Keletre indult, ő is hozzájuk csatlakozott. Ez az utazás erősen kifejlesztette a nemes grófnak a régészet, ethnográfia és numizmatika iránt való hajlamát és gyűjteményét ethnográfiai és főleg numizmatikai tárgyakkal gyarapította. 1848-ban festészeti tanulmányra ment Olaszországba és csak 1854-ben tért haza. 1868-ban Győr vármegye főispánja lett. Többször részesült királyi kitüntetésben.

Viczay Héder.

Viczay Mihály (gróf), az előbbinek nagyapja, szül. Héderváron, 1756-ban, meghalt 1831-ben. Előszeretettel foglalkozott archeológiával és numizmatikával és gazdag érem- és régiséggyűjteménye volt. Hédervári múzeuma az ország legszebb magángyűjteménye lett, melyet külföldi tudósok is meglátogattak. 1826-ban már 11.432 görög, 13.411 római pénz és érem, közöttük 1243 arany-

Viczay Mihály.

érem volt a gyűjteményében. Erről a múzeumról olasz tudósok is írtak, így a többek között a milánói *Caroin*, »Musei Hedervariani in Hungaria numorum descriptio« czímen és *Sestini D.* három értekezésében.

Wurda
József.

Wurda József, előbb dalműénekes, később színházigazgató, szül. Győrött, 1807-ben. Előbb mint tenorista szerzett magának hírnevet, később pedig Hamburgban a városi színház igazgatója lett, mely intézetnek tíz éven át volt a vezetője. Mint zeneszerző több sikerült dallal lépett a nyilvánosság elé. 1858 óta Hamburg legkeresettebb énektanára volt.

Zanathy
Bódog.

Zanathy Bódog Lajos, benzés pap-tanár, szül. Győrött, 1848-ban. 1874-ben Esztergomban, 1875-ben Győrött, 1881-től Kőszegen gimnáziumi tanár és az utóbbi helyen házgondnok. Munkája: Magyar—latin szótár Schultz—Kiss latin gyakorló könyvéhez. Győr, 1880.

Zoltán
Vilmos.

Zoltán Vilmos, író és műfordító, született 1869-ben. Középkolai tanulmányait a pécsi cisztercita-főgimnáziumban végezte, jogot a pécsi jogakadémián hallgatott. Már jogáskora óta költeményeket közöl a fővárosi és vidéki lapokban, valamint műfordításokat a német, francia, olasz, angol, latin és görög költők műveiből. Több dalát megzenésítették. 1893-ban munkatársa, majd felelős szerkesztője lett a »Győri Közlöny«-nek, ennek a »Győri Hírlap«-ba való beolvadása óta pedig főmunkatársa ez utóbbi napilapnak. 1893-ban a vármegye szolgálatába lépett, levéltárosi oklevelet szeptember 3-ától 1906-ig Győr vármegye levéltárosa volt. Ekkor Budapestre költözött s azóta kizárólag az irodalomnak él. Több éven át szerkesztője volt az »Egyetemes Könyvtár«-nak, mely vállalat keretében több műve látott napvilágot. A vármegye gazdag levéltári anyagából sokat feldolgozott s tárczák alakjában közreadta a »Budapesti Hírlap«-ban és egyéb lapokban. Behatóan foglalkozott a botanikával is és megírta *Győr flóráját*. A tanulóiifjúság számára közrebocsátotta a »Bánk bán« és a »Zrinyiász« jegyzetes kiadását. Mint hírlapíró a publicisztika, továbbá a műbírálat terén is működik. Munkatársa több napilapnak és a szépirodalmi lapoknak. A monografia jelen kötetébe ő írta Győr város leírását és Osváth Gyulával együtt az Irodalom, Tudomány és Művészet című fejezetet.

Munkái: Az én dalaim. Költemények. Pécs, 1902. — Dalok a gyöngyvirágról. Költemények. Győr, 1895. — Szabina. Verses történeti színmű. Győr, 1900. — Britannicus, (Racine.), Galotti Emilia, (Lessing.), Fedora (Sardou), Szeszély. (Musset.), Keresztelő János (Sudermann.), drámafordítások. — Kölcsény híralata Berzsenyi Dániel verseiről. Irodalomtörténeti tanulmány. Győr, 1898. — Győr viránya. Vázlatok Győr növényvilága köréből. Győr, 1904.

Források: Szinyei József: »M. írók élete és munkái«. — Szinyei József és Szinyei József dr.: »M. orsz. term. tud. és matematikai könyvészet«. — Veszprémi: »Suc. Med. Hung. Biogr.« — Veszprémi István és Horányi Elek: »Memoria és Nova memoria«. — Horányi Elek: »Memoria Hungarorum és Nova memoria«. — Dánielik József: »M. írók«. — Dánielik és Ferenczy: »M. írók«. — Zelliger: »Esztergomi írók«. »Egyházi írók«. — Beöthy: »Képes irod. tört.« — Toldi Ferencz: »M. irod. tört.« — Petrik Géza: »M. orsz. bibliografiája«. — Kizlingstein Sándor: »M. könyvészet«. — Bod Péter: »M. Athenas«. — Török János: »Sz. István Társ. egyet. enciklopédiája«. — Katona: »Hist. Crit.«. — György Aladár: »M. orsz. köz- és magánkönyvtárai«. — Sággy József: »M. zenészet Lex.«. — Zoványi Jenő: »Tanulm. a prot. egyh. és irod. tört.-ből«. — Ballagi Aladár: »A m. könyvnyomdászat tört.«. — Szana Tamás: »Művészet.« »Magy. művészet.« »Száz év a m. művészet történetéből.« — Szalády Antal: »A m. hírlapirod. statisztikája«. — K. Lippich Elek: »Művészetek könyvtára«. — Id. Ábrányi Kornél: »M. zene a XIX. sz.-ban«. — Fehér Ipoly: »Győr megye és város leírása.« — Pallas Nagy Lexikona. — A M. Tud. Akad. Almanachja. — Orsz. gy. almanach. — A bpesti orvosgyelet évkönyve. — Zoltán Vilmos kézirati jegyzetei. — Magánértesítések.

Gróf Széchenyi Miklós győri püspök.

KÖZOKTATÁSÜGY.

Győr vármegye közoktatásügyének megismertetésénél a magyar keresztény civilizáció legősibb forrásából, a *pannonhalmi iskolából* indulunk ki; azután vázolni fogjuk — a mennyire az adatok engedik, — a vármegye népiskoláinak multját és jelenét, végül Győr városának közoktatásügyét.

Magyarország legelső keresztény iskolája Pannonhalmán volt, a melynek monostorát Szent István a benzések számára alapította. Ez az iskola nevelte a hittérítőket, a kik a magyarság között a keresztény hit és műveltség magvait elhíntették. Már Szent Mór, pannonhalmi apát, később pécsi püspök, a Szent Zoerárd hitvallóról és Szent Benedek vértanúról írt munkájában mondja, hogy ő mint iskolásfiú (*puer scholasticus*) 1010 táján a *pannonhalmi iskolában tanult*. A kolostor alapítása után megnyílt az iskola, melyet a nyugati kolostori iskolák mintájára rendeztek be. Első sorban hittérítőképzéssel foglalkozott, de előkelő szülők oly gyermekeit is nevelték ott, a kiket a szerzetesi pályára szántak, (*pueri oblati*), s ezek voltak a belső növendékek, míg a világi pályára készülőket külső növendékeknek nevezték.

Az iskola tárgyaira nézve is a külföldi benzés kolostori iskolák voltak az irányadók. A gyermekeket először az elemi ismeretekre: írásra, olvasásra és némi számvetésre tanították; ezekhez járultak a latin nyelv elemei Donatus grammatikája szerint és az egyházi ének. Az elemi oktatás után következtek a *trivium* tárgyai, melyek közül benzés iskolákban legnagyobb gondot a grammatikára és rethorikára fordítottak; a második fokon a *quadrivium* realisabb irányú tárgyai szerepeltek.

A kik a növendékek közül a papi pályára kívántak lépni, azokat az előbbi ismeretek elsajátítása után a *magister theologus* képezte ki a hittudományban. Hogy a középkori tudománynak és műveltségnek milyen melegágya volt a pannonhalmi kolostor, bizonyítja Szent László diplomája, mely 80 kötet értékűes kodexet sorol fel a szerzet vagyonaként, a melyek közül azonban egy sem maradt fenn.

A pannonhalmi főiskolából kikerült benzések nemcsak hit hirdetők lettek, hanem a parochiális iskolákban is tanítottak.

A tatár pusztítással a szerzetesi élet hanyatlásnak indult és a rend vagyoni viszonyai is megrendültek. Jobb napok csak Nagy Lajos idejében virradtak a kolostorra és Zsigmond király már nagy dícsérettel szólhatott a benzések szellemi működéséről. Ez időben XII. Benedek pápa elrendelte, hogy a szerzetesek a grammatikában, logikában, filozófiában és egyházjogban alapos kiképzést nyerjenek.

Iskolája 1529-től a középkori trivium és quadrivium keretében mozgott s épen nem fejlődött, s ezért a rendi növendékek, főiskolai tanulmányaikat, a bécsi és krakkói egyetemeken végezték.

1588-ban a pannonhalmi konvent feloszlott és 1639-ig egyetlen szerzetes sem volt Pannonhalmán. A XVII. század vége felé azonban az ősi főiskola ismét megnyílt. Új tanárai a nagyszombati és salzburgi egyetemeken nyertek képesítést. Idegenből is jöttek kiváló képzettségű tanárok: ilyen volt a nagytudományú Wenzl Alfons. A főiskola bölcseleti és theologiai tanfolyamból

állott. A theológiát skolasztikus rendszerben tanították s vele kapcsolatban vallási vitatkozásokat tartottak.

A XVIII. században újra szervezte a pannonhalmi főiskolát Sajgó Benedek főapát. A theologiai tanfolyam négy évig tartott. Nagy divatban voltak ekkortájt a vallási viták is, a melyekben idegen theologiai tanárok is szerepeltek támadókként. E vallási viták gyakran a templomban, nagy közönség jelenlétében folytak le.

Somogyi Dániel főapát 1769-ben XIV. Kelemen pápától azt a jogot kapta, hogy a pannonhalmi főiskolán *filozófiai és theologiai doktoratust* nyerhet az, a ki a pannonhalmi vizsgálóbizottság előtt 2 évi filozófiai és 3 évi theologiai tanulmány után szigorlatot tesz. A kormány azonban rövid idő múlva Pannonhalmát e jogtól megfosztotta.

1758-ban a rendnek egyik legősibb monostorában, Bakonybélben tanárképző intézet keletkezett, melyet 1764-ben Pannonhalmára helyeztek át, a hol nemcsak benczések, hanem világi ifjak is tanultak. De alig kezdte meg a középiskolai ifjúság nevelését, közbejött II. József császár határozata, mely a rendet eltörölte. 1802-ben azonban Ferencz király a rendet régi jogaiba helyezte vissza és 9 gimnáziumot és egy elemi iskolát bízott a vezetésére, a mi első sorban a tanárképzést tette szükségessé. A rend növendékei előbb két évig *bölcséleti tanfolyamot* végeztek a győri akadémián, a mit az újonnan felállított és szervezett *tanárképző és theologia* követett Pannonhalmán. 1819-ben a tanárképző Bakonybélbe került s neve *bakonybéli collegium* lett. 1827-től 1832-ig ismét Pannonhalmán találguk, de 1832-től 1848-ig állandó helye Bakonybél volt, ettől kezdve azonban ismét Pannonhalma. Kruesz Krizosztom főapát a modern igényeknek megfelelőleg teljesen újra szervezte és 1883-ban kieszközölte, hogy a magyar országgyűlés *főiskolai jellegét törvénybe iktatta*.

A rend növendékei 4 év alatt végzik el a tanárképzőt és theológiát és a liceumban, vagyis a gimnázium VII. és VIII. osztályában próbaelőadásokat tartanak. A rend ugyanis a gimnázium VI. osztályából vesz föl növendékeket, a kik a VII. s VIII. osztályt Pannonhalmán végzik, de osztályvizsgálatokra és érettségire a győri főgimnáziumba mennek. Érettségi után szaktárgyat választanak és az illető szaktanárok vezetése alatt végzik főiskolai tanulmányaikat. A tanárképző második évében alap-, negyedik évében pedig szakvizsgálatot tesznek a budapesti egyetemen. Így a rend minden gimnáziumát okleveles tanárokkal látja el.

A népiskolák.

Népiskoláink legrégibb történetéről és keletkezéséről a hiteles adatok hiányoznak. De ha figyelembe vesszük, hogy Győr a legelső püspöki székhelyek egyike volt, igen valószínűnek kell tartanunk, hogy a győri püspök és a pannonhalmi apát királyi rendeletből is gondot fordítottak a népoktatásra és hogy akkor már parochiális iskolák állottak fenn. Egyes adatokból következtetni lehet arra is, hogy a XV. században a parochiális iskolák száma növekedett, de a mohácsi vész után következő viharos időkben a népoktatásügy Győr vármegyében is hanyatlott. Örvendetes javulás állott be, midőn a protestánsok is e fontos ügyet oly melegen felkarolták és több győrmegyei protestáns iskola alapját már akkor megvetették. De a magyar főpapok között is akadtak áldozatkész Maecenások, a kik hűveik oktatása és a régi hitben való megőrzése végett a népiskolákra nagy gondot fordítottak. Így Ujlaki Ferencz, Listi János és Draskovich György győri püspökökről tudjuk, hogy a kath. közoktatás fejlesztésére nagy áldozatokat hoztak.

Az első hiteles adat 1680-ból maradt fenn, a könyvi kerület *canonica visitatiójában*. De ennél sokkal fontosabb és kimerítőbb az a *canonica visitatio*, melyet 1698-ban végzett Lacza János győri kanonok, I. Lipót király rendeletére. Ez nemcsak a katolikus, hanem a protestáns iskolák és templomok állapotát is ismerteti. Negyven győrmegyei község iskoláiról, templomairól, parochiáiról számol be nagy részletességgel. E szerint csak 14 községben volt rendes tanítás. A tanulók száma 7 és 20 között váltakozott. Rendes iskola-épületek voltak Kónyban róm. kath., Mérgesen ág. h. ev., Örsön ref., Taápon ref. és Kajáron ág. h. ev. A többi 9 községben a tanító saját lakásán tanított. Ezek közül egy volt róm. kath., a többi ág. h. ev. és ref. A 40 községben a lakosok nagyobb része protestáns volt.

Az 1748-ik évi canonica visitatio már fejlődést mutat, mert több az új iskolaépület és a tanítók is jobb javadalmazásban részesültek. Gróf Zichy Ferencz győri püspök, a ki az egyházmegye közoktatásügyét annyira szívén viselte, buzgalommal karolta fel ez ügyet. Fáradozásának eredményét mutatja az 1770. évi összeírás, mely határozott fellendülésről ad számot.

Az 1777-iki *Ratio educationis* a győrmegyei népiskolákat a győri kerületi főigazgató fennhatósága alá helyezte, a kinek a királyi felügyelő (inspector) segédkezett. Első főigazgató volt gróf Niczky Kristóf, verőcei főispán.

A Helytartótanács a kegyurakat és földesurakat új iskolák alapítására kényszerítette, de azoknak fenntartását a községekre ruházta. Innen van, hogy a győrmegyei kath. iskolák legnagyobb része a győri püspök, a pannonhalmi főapát, az Esterházyak, a csornai és pápóczi prépostok, mint kegyurak és megyei birtokosok adományából keletkeztek a XVIII. században. A protestáns népiskolákat egyes áldozatkész birtokosok és maguk a hitközségek alapították a XVI. és XVII. században.

Az 1788-ik évből fennmaradt összeírás szerint — Pinnyéd, Czakóháza, Babóth és Ménfő községek kivételével — a *Ratio educationis* szellemében szervezett trivialis elemi iskolát minden győrmegyei faluban találunk. Hatvanöt községben 76 iskola volt, mert 11 faluban két felekezet is tartott fenn iskolát. Vallásra nézve 51 katolikus, 16 ág. h. ev. és 9 református. Az ág. h. evangélikusok a Sokoróalján, a reformátusok pedig a pusztai járásban voltak többségben, míg a szigetközi községek mind katolikusok voltak. 1788-ban Sövényházán az iskola német, Gyarmaton, Szentmártonban, Gyirmóthon, Csanakon, Taápszentmiklóson, Révfalluban magyar és német, Szentiványban magyar és horvát, a többi 56 községben tiszta magyar.

A XIX. század első felében lassan fejlődtek a népiskolák, mégis 30 év alatt 29, 1830-tól 1850-ig pedig még 17 új népiskola épült.

A szabadságharc leveretése után következett abszolút korszakban kiadott Thun-féle iskolai rendszer a germanizációt szolgálta; de az idegen tanfelügyelőkkel és néptanítókkal eredményt nem ért el.

Új korszak kezdődik a győrmegyei népiskolák történetében az 1868. évi XXXVIII. törvényczikk életbe lépésével. Vargyas Endre, Győr vármegye tanfelügyelője 1873-ban részletes kimutatást közölt a népiskolákról. E szerint a vármegyében nem volt egyetlen község sem iskola nélkül. A népiskolák száma a győrvárosiakkal együtt 123 volt; ezek közül 82 római katolikus, 18 ág. h. ev., 15 ref. és 8 izraelita. Tanköteles volt a városiakkal együtt 18.246; ezek közül iskolába járt 14.809, iskolába nem járt 3437, tehát a tanköteleseknek 19%-a.

Vargyas szerint az iskolák legnagyobb része el volt látva rendes taneszközökkel. A tanítók az új tanítási módot alkalmazták, a mire nagy hatással volt az 1872. évben, Győrött rendezett póttanfolyam, melyen 95 győrmegyei tanító vett részt. A tanítók összes száma 174 volt.

Jelenleg az egész vármegyében, a városiakkal együtt, 144 népiskola van, melyek közül 7 állami, 6 községi, 87 r. kath., 21 ág. h. ev., 16 ref., 5 izraelita és 2 magániskola. Állami iskolák a győrszigeti, pátkai, gyömörői, nyulhegyi, czakóházi, rétalapi és a győrvárosi gyakorló leányiskola. Községi iskolák a töltéstavai, ponyvádi, kunszigeti, sövényházi, pinnyédi, nagymóricz-hidai. A többi mind felekezeti. Nemzetiségre nézve a sövényházi községi iskola kivételével, a mely német-magyar tannyelvű, a többi mind tiszta magyar.

A győrmegyei birtokosok áldozatkészségét dícséri, hogy öt pusztán, ú. m. Szentjánoson, Kismegyeren, Szentpálon, Tarjánban és Táplányban az urasági cselédség számára a modern igényeknek megfelelő iskolákat alapítottak és saját költségükön tartanak fenn.

Az *ismétlő oktatás* a vármegyének majdnem minden falujában szervezve van. *Gazdasági ismétlő iskola* a következő községekben virágzik: Nagybarátság, Kisbarátin, Nagybarátin, Nyulhegyen, Czakóházán és Pátkán. Nem tekintve a városi leányiskolákat, a vármegyének négy községében van külön *leányiskola*, apáczák vezetése alatt; ú. m. Győrszigeten (jelenleg már Győrhöz tartozik), Szentmártonban, Szentiványban és Kajáron. Ugyane leányiskolákban egy-egy rendszeres kiseddóvó is van.

A vármegyében az összes mindennapi és ismétlő tankötelesek száma, a városiakkal együtt: 25.270; ebből a mindennapi tanköteles, a városiakkal

Az ismétlő iskolák.

Tanügyi statisztika.

együtt, 17.909; ismétlő tanköteles, a városiakkal együtt, 7360. Az összes vármegyei tanköteles, a városiak nélkül, 20.640; ebből mindennapi tanköteles 14.746, még pedig 7407 fiú és 7339 leány, ismétlő tanköteles 5894, még pedig 2874 fiú és 3020 leány. A tanítók száma, a győrvárosiakkal együtt 259; ezek közül 182 tanító és 77 tanítónő. Közülök 161 róm. kath., 29 ág. h. ev., 16 ref., 14 izraelita, 17 községi, 27 állami és 4 magánintézeti iskolában működik és mindnyájan oklevelesek. Egy tanítóra átlag 69 tanuló jutna, ha minden iskolaköteles iskolába járna. A tankötelesek közül azonban 10 % az iskolából hiányzik.

Ha tehát a népiskolák mostani állapotát az 1873-iki kimutatással összevetjük, a következő eredményt látjuk: 1873-ban az összes népiskolák száma volt 123, 1905-ben 144. — 1873-ban tanító volt 174, 1905-ben pedig 259. — 1873-ban az összes tankötelesek száma volt, a városiakkal együtt, 18.246, 1905-ben pedig 25.270. — 1873-ban mindennapi tanköteles volt 13.212, 1905-ben pedig 17.909. — E szerint az iskolák száma 32 év alatt 21-el, a tanítóké pedig 85-el gyarapodott. Az összes tankötelesek száma 7024-el, a mindennapiaké 4697-el nagyobbodott. Hogy az iskolák és tanítók gyarapodása között látszólag nincs meg a kellő arány, az abban leli magyarázatát, hogy a lefolyt 32 év alatt a már meglévő iskolák nagy részénél új tantermeket építettek. 1873-ban egy tanítóra 76 tanuló jutott, 1905-ben pedig 69. 1873-ban 26 nem képesített tanító működött a vármegyében, jelenleg pedig mind okleveles. 1873-ban a tanköteleseknek 19 %-a, 1905-ben pedig csak 10 %-a nem jár iskolába.

A tanító-
egyesületek.

A tanítók pedagógiai képzettségének fejlesztésére nem csekély befolyással volt a *Győrvidéki Tanítóegyesület*, mely az összes győrvármegyei tanítókat és tanítónőket felekezeti különbség nélkül tagjai közé számítja, sőt vannak közöttük középiskolai tanárok és más, a tanügy iránt érdeklődők is. Az egyesület Vargyas Endre tanfelügyelő kezdeményezésére 1874-ben alakult s 1899-ben ülte meg fennállásának 25 éves jubileumát. Az egyesület öt járási körre oszlik, mindegyik külön körelnök vezetése alatt. A járási körök évenként két körülést tartanak s jegyzőkönyveiket a középponti választmánynak kézbesítik. Az egyesület ügyeiről és a tanügyi eseményekről az egyesületnek 1879-ben megindult hivatalos lapja, a havonként megjelenő »Tanügyi Értesítő« tájékoztat.

A győrvidéki ált. tanítóegyesületnél régebbi eredetű a győrmegyei ág. h. ev. tanítók egyesülete, mely 1858-ban Karsay Sándor, tétii esperes, később ág. h. ev. püspök kezdeményezésére alakult. Azóta buzgalommal működik az ág. h. ev. tanügy felvirágoztatásán. 1864-ben »Tanodai Közlöny« czímen lapot adott ki. Az egyesület saját könyvtárral rendelkezik.

A kir.
akadémia.

A *győri kir. akadémia* eredete a XVIII. század elejére vihető vissza. A győri gimnáziumban, melyet 1627-től 1773-ig jezsuiták vezettek, már 1717-ben schola superior, academia néven külön osztályt alkottak azok, a kik a gimnáziumi tárgyak elvégzése után a casuisticát hallgatták. 1744-ben gróf Zichy Ferencz győri püspök a jezsuitákat papnövendékeinek tanításával bízta meg s miután 1747-ben a bölcséleti tanfolyamot két tanszékkal szervezték, a gimnáziumban rendszeres főiskola keletkezett theologiai és filozófiai fakultással. Az akadémia egy épületben volt a gimnáziummal, melyet Zichy püspök egy emelettel nagyobbitott. 1773-ban, a jezsuiták eltörlése után, Mária Terézia az akadémiát teljesen a győri püspökre bízta s 1776-ban theologiai, jogi és bölcséleti tanfolyammal *királyi akadémia*vá tette. Ekkor 5 theologiai, 4 jogi és 5 filozófiai tanár tanított itt. A *Ratio educationis* szerint az akadémia teljesen állami intézet lett és a győri tankerületi főigazgató felügyelete alá került. A tanári kar kebelében szerzetes tanárokat képesítő tanárvizsgáló bizottság és 1782-ben állami könyvvizsgáló hivatal (censura) keletkezett. II. József császár 1784-ben a theologiai tanfolyamot az akadémiáról eltávolította és 1785-ben az akadémiát a jogi és filozófiai tanfolyammal Pécsre helyezte át, de I. Ferencz király 1802-ben, miután a győri gimnáziumot a pannonhalmi bevezésekre bízta, az akadémiát is Győrbe helyezte. 1809-ben, a francia háborúk zavarai miatt, szüneteltek az előadások, de azután ismét megkezdődtek. 1816-ban az akadémia bölcséleti tanfolyamát a bevezések vették át, míg a jogi karon világiak tanítottak. Az akadémia 1848-ig egy épületben volt a gimnáziummal. Az abszolút korszak beköszöntével a jogi kar teljesen megszűnt, a bölcséleti kar pedig, VII. és VIII. osztályként, a gimnáziumhoz csatoltatott és ekkor lett belőle főgim-

názium. 1867-ben végre a *kir. jogakadémia* is visszakerült Győrbe. Az előadásokat a vármegyeház épületében kezdték meg, de már 1869-ben teljesen új épületbe költözött, a Megyeház-utczában. Az akadémián az igazgató vezetése alatt öt rendes jogtanár és egy segédtanár működött. A 70-es években élte virágkorát, a mikor az ifjúság tekintélycs száma s a tanárok kiváló képzettsége az intézetet a fejlődés magas fokára emelte. A 80-as évek vége felé azonban a hallgatók száma mindjobban csökkent és 1891-ben az akadémiát bezárták.

A győri akadémia tanítványai közül a politikai és tudományos élet terén különösen kitűntek a következők: *Deák Ferencz* és testvérbátyja *Antal*, *Csányi László*, *Gévay Antal*, *Érdy János*, *Ihász Gábor*, *Vajda Péter*, *Frankenburg Adolf*, *Bedekovich Kálmán*, *Lukács Sándor*, *Regulyi Antal*, *Laky Demeter*, *Ghyczy Kálmán*, *Horváth Boldizsár*, *Somssich Pál*, *Rauch Levin*, *Holub Mátyás*, *Kruesz Krizosztom*, *Kautz Gyula*, *Kálóczy Lajos* és *Kautz Gusztáv*. Itt tanult még körülbelül 25 főrangú ifjú, a kik közül többen a politikai pályán előkelő szerepet vittek.

A győri nagyobb papnevelőintézetnek s a vele kapcsolatos *theologiai főiskolának* alapját *Dallos Miklós* győri püspök vetette meg, a ki a XVII. században e nemes ezélra 25 ezer forintot tett le. A mai szeminárium épületét azonban 1688-ban *Széchenyi György* győri püspök építtette s a növendékek tanítását benezés tanárookra bízta. *Sinzendorf* bíboros, győri püspök, 1732-ben az épületet egy emelettel nagyobbította, és a tanítást dömésekre bízta. *Groll Adolf* győri püspök 1735-ben piaristákat hívott meg tanárokul. Gróf *Zichy Ferencz* győri püspök 1744-ben a piaristákat a tanítás alól fölmentette és a növendékeket a jezsuiták győri akadémijába küldte. 1784-ig itt végezték bölcséleti és theologiai tanulmányaikat, a mikor II. József a theológiát az akadémiáról eltávolította és a főiskolát Péésre helyezte. 1790-től egész a mai napig a theologia a nagyszeminárium épületében van. A tanítás ez idő alatt kétszer szünetelt: 1809-ben a francia háború miatt és 1848-ban. A szabadságharez lezajlása után az előadásokat ismét megkezdhették. 1870-ben *Zalka János* győri püspök az épületet kibővítette.

A nagy szeminárium.

Az intézet az egyháznak és hazának sok kiváló férfit adott. Itt tanultak *Pázmándi Horváth Endre*, a költő, *Deáky Zsigmond*, győri főigazgató, *Fábián István*, *Simon Vincze*, *Holdházy János*, *Laky Dömötör*, *Bobleter Ignáez* és sok, ma is élő buzgó lelkipásztor és az egyházirodalom terén kiváló férfiú.

A növendékek önképzésére szolgál a gazdag *szemináriumi könyvtár* és a *Szent Imre-egyesület* egyházirodalmi iskolája. A könyvtár keletkezése egyidős a szeminárium alapításával. Különösen gyarapították *Balogh Sándor*, győri kanonok 5767 kötetel, *Deáky Zsigmond* 3000 kötetel, továbbá *Ebenhöch Ferencz*, *Holdházy János* és *Trichtl József* győri kanonokok. A könyvtár jelenleg körülbelül 25 ezer kötetből áll.

A Szent Imre-egyesület 1860-ban alakult, de vannak adatok, hogy már a XIX. század elején volt a növendékek között egyházirodalmi önképzőkör. A körnek 3 ezer kötetes könyvtára van, s minden évben irodalmi pályázatokat tűz ki.

E theologiai főiskolán kívül, van még Győrött püspöki *kisebb papnevelőintézet* is, melyben az egyházmegyének a győri főgimnáziumba járó papnövendékeit nevelik jövendő pályájukra. Ez intézetet *Simor János* győri püspök 1857-ben alapította. Megnyílt 1858 okt. 1-én. A növendékek száma 50 és 60 között váltakozik, a kik az V—VIII. osztály elvégzése és érettségi után, a theológiára mennek.

A kir. szeminárium.

A győri *szent benedekrendi főgimnázium* egyike a legrégebb magyarországi középiskolákrak. Első alapítója *Dallos Miklós* győri püspök volt, a ki 1626-ban a jezsuitákat Győrbe hívta és vezetésük alatt, 1627 őszén a gimnáziumot megnyitotta. *Széchenyi György* győri püspök 50 ezer forintos alapítványából a jezsuiták kétemeletes székháza 1667-ben elkészült. A gimnázium épülete 1687-ben állott készen. Mikor pedig gróf *Ziehy Ferencz* győri püspök a saját papnövendékeit a jezsuitákra bízta, a gimnázium épületét egy emelettel nagyobbította. Itt tanítottak a jezsuiták 1626-tól 1773-ig, a rend eltörléséig. Vezetésük alatt a gimnázium hat osztályból állott. A vallásos nevelést nagyban előmozdította az ifjak között alakult *Mária-kongregáció*. Divatban voltak az akadémiák vagyis vitatkozások és a színelőadások.

A főgimnázium.

A nemesi
konviktus.

A gimnáziummal belső kapcsolatban volt a *nemesi konviktus*, a jezsuiták vezetése alatt, melyet *Széchenyi* György 1684-ben nemes ifjak számára alapított. Épülete a mai róm. kath. elemi iskola volt, melyet erre a célra építettek. A jezsuitarend eltörlése után a gimnázium a győri püspök fennhatósága alá került, de 1777-ben állami intézetté lett s a *Ratio educationis* alapján szervezte is megváltozott. Mária Terézia a nemesi konviktus épületét a városnak adta nemzeti iskola céljára, a konviktust pedig a jezsuiták székházába tette át. II. József a gimnáziumot is a pécsi tankerületbe osztotta, a Mária-kongregációt és a nemesi konviktust eltörölte és épületéből kaszárnya lett. Mikor I. Ferencz 1802-ben a benzésrendet visszaállította, a győri gimnáziumot is az ő vezetésükre bízta. Mint hogy a 3-ik elemi osztályt a gimnáziumhoz csatolták, hat osztályúvá lett s így maradt 1850-ig, midőn a jogi tanfolyam az akadémián megszűnván, a megmaradt bölcseleti fakultás VII. és VIII. osztályként a gimnáziumhoz csatoltatott s így lett főgimnáziummá, mely tanulmányi szervezésében és a tanítványok számában oly nagy fejlődésnek indult, hogy a régi épület már a 80-as években szűknek bizonyulván, *Vaszary* Kolos főapát lebonttatta s helyébe 1888-ban, a rend költségén, új, modern épületet emeltetett. Az új gimnázium 260 ezer koronába került és a rend törzsvagyonához tartozik.

A rend 1802-ben a tanulmányi alaptól 426 kötetből álló *könyvtárt* vett át, mely 100 év alatt 16.700 kötetre szaporodott és tanári könyvtárul szolgál. Az ifjúsági könyvtár alapját az a 800 kötet vetette meg, mely az akadémiai önképzőköré volt. Jelenleg e könyvtár 4679 kötetet számlál.

Mikor a rend a gimnáziumot átvette, a *természettani múzeumban* csak egy villamgép volt, ma pedig 1000-nél több tárgya van. A *természettudományi múzeum* is csak néhány tárgyból állott, ma pedig a természettudományi múzeum, különösen a *régiségtár* gazdagsága a középiskola igényeit messze túlhaladja. Az állattani gyűjtemény 7324, a növénytan 13.246, az ásványtan 2631 darabból áll. A régiségtárnak *Rómer Flóris* volt az alapítója, buzgó őrei *Méry Etel* és *Börzsönyi Arnold*. Különösen római emlékekben gazdag. Van 4000 római tárgya, 9000 római pénze, 14.000 újabb tárgya, 13.000 újabb pénze.

A gimnáziumban van az ú. n. *deáksegélyző egyesület* 24 ezer korona tőkével. Van továbbá *önképző-köre*, mely 1870-ben alakult s jelenleg »Czuczor-kör« nevet visel. 1904-ben *Mária-kongregáció* alakult az ifjúság vallásos nevelésének fokozására.

A főgimnáziumnak 280 évi fennállása óta sok országos híré *igazgatója* és *tanára* volt. Hosszabb időn át igazgatta *Vaszary* Kolos hercegprímás; jelenlegi vezetője *Acsay* Ferencz. A jezsuita-korszakból ismeretes nevek *Sámbár Mátyás* és *Rájnics* József. 1802 óta itt tanítottak *Czinár* Mór, *Czuczor* Gergely, *Rónai* Jácint, *Rómer* Flóris, *Guzmics* Izidor, *Hollósy* Jusztinián, *Jedlik* Anyos, *Maár* Bonifác, *Ferenczy* Jakab, *Fojtényi* Káson, *Villányi* Szaniszló.

Az intézet volt *tanítványai* között is sok országos híré és magas állású férfiút találunk. Itt tanultak többek között *Anyos* Pál, *Amade* László, *Kisfaludy* Sándor, *Kisfaludy* Károly, *Pázmándy Horváth* Endre költők, *Bathányi* Lajos, Magyarország első miniszterelnöke, *Névy* Antal és *Szarvas* Gábor írók, *Concha* Győző és *König* Gyula egyetemi tanárok, *József Ágost* és *László* főhercegek, *Zalka* János győri püspök és *Fehér* Ipoly pannonhalmi főapát. 1626 óta 146 főrangú ifjú tanult itt, a kik közül sokan politikai, katonai és tudományos életünkben igen fontos szerepet játszottak. Az intézetnek fennállása óta a mai napig 97 ezer *tanítványa* volt. A tanuló ifjúság évi létszáma a 450 és 500 között váltakozik.

A főreáliskola.

A *magy. kir. állami főreáliskola* eredete a régi rajziskolával függ össze, mely 1777-ben, a *Ratio educationis* intézkedése alapján, a győri nemzeti iskolával volt kapcsolatban. Helyisége a régi nemesi konviktus volt, jelenleg a belvárosi r. kath. népiskola épülete. 1850-ben két osztályú *alipartanoda* alakult s ehhez kapcsolatott a régi rajziskola *alipartanodai rajziskola* néven. Ez alipartanodából 1852-ben *győrbelvárosi kath. alreáliskola* lett három osztálylyal, öt rendes és egy segédtanárral. Az első évben a reáliskolának 89 tanítványa volt. 1860-ban az intézet nyilvánossági jogot nyert és címe »*Győrbelvárosi nyilvános alreáltanoda*« lett. A rajziskola a reáliskolához kapcsolódott, de már csak iparos-tanulók és legények számára, vasárnapi rajziskolaként. 1870-ben az intézet községi iskolává lett, a melyből 1873-ban főreáliskola

alakult. A magy. kir. *állami főreáliskolába* az első évben, az első osztályba, 105 tanuló iratkozott be. 1893-ban kétemeletes, új épületébe költözött, melynek felépítésére a város 32 ezer korona értékű telket és 110 ezer koronát, fenntartására pedig évi 11 ezer korona segélyt adott. A régi rajziskola az iparos-tanulók számára 1884-ig még a főreáliskolában volt, de azután különvált és alsófokú iparosiskolává lett.

A tanári kar a hitoktatókkal együtt 25 tagból áll. A tanári és az ifjúsági könyvtár tekintélyes mennyiségű könyvet tartalmaz. Van az intézetben fizikai, természetrajzi, vegytani és rajzszeretár. Van újabban szegény tanulókat *segélyző alapja* is, mely kb. 13.000 korona tőkével rendelkezik. Az 1881-ben alakult iskolai takarékpénztárban 565 korona van letétben.

1890 óta a három alsó osztályban parallel osztályokat kellett felállítani. A tanulók száma évenként 450 és 500 között váltakozik. Az ifjúság szellemi munkásságának fejlesztésére 1874-ben önképző-kör alakult, mely 1878-ban a »Toldy-kör« nevet vette fel. 1894-ben újra szervezték. Jelenleg a nagy Révairól, a ki a győri rajziskolának első tanára volt, »*Révai-önképzőkör*« nevet visel. Az ifjúság testi nevelését szolgálja a *csónakázó-kör*, mely 1892-ben keletkezett.

Győr, mint nagyforgalmú kereskedő- és gyárváros, már rég óhajtott *felső kereskedelmi iskolát*. Óhaja végre 1897-ben megvalósult és az új iskola épülete, mely 130.000 koronába került, még ugyancz évben elkészült. Az intézet felszerelési költsége 25.000 koronára rúgott. Az építési és felszerelési költségeket nagy részben a város, az állam, továbbá a győri kereskedelmi és iparkamara, a győri első takarékpénztár és egyesek adományai fedezték.

Az iskola jellege: *államilag segélyezett községi*, mert az állam a fenntartáshoz $\frac{1}{4}$ részszel járul; a többi a város évi adományából és a tandíjakból kerül ki.

A *tanári kar* az igazgatóval együtt, a hitoktatók nélkül, hét tagból áll.

Van az iskolának tanári és ifjúsági könyvtára, körülbelül 10.000 korona értékben, kémiai és iparműtani szeretára, szegény tanulókat segélyző egyesülete, s önképző- és olvasóköre.

A *tanulók száma* jelenleg 120. Az intézetben, fennállása óta érettségi vizsgálatot tett tanulók 80%-a a kereskedelmi pályán értékesíti ismereteit.

A felső kereskedelmi iskola épületében Matavovszky Béla felső kereskedelmi iskolai igazgató vezetése alatt van a *kereskedelmi tanoncziskola*, mely 1885 óta áll fenn. Öt tanár tanít négy osztályban 88 növendéket. Ezt az iskolát a város tartja fenn.

A *m. kir. állami fém- és faipari szakiskola* 1901-ben keletkezett, teljesen új épületben, melynek építéséhez a város telket és 140 ezer koronát, a vagongyár, szeszgyár és iparkamara együttesen 60 ezer koronát adtak. Az épület teljes felszerelését, mely 73.987 korona értéket képvisel, az állam fedezte és az intézet fenntartásáról is az állam gondoskodik.

Az iskolában fém- és faipari tanfolyam van, és mindegyik négy évig tart. A hatalmas épület, egyéb helyiségek mellett, tíz tantermet és két nagy műhelyt foglal magában külön a faipar és külön a fémipar számára. A *tanári kar* az igazgatóval együtt hat tagból áll. A *tanulók száma* átlag 80, a kik a középiskola második osztályából vétetnek fel.

A rendes tanulókon kívül asztalos és lakatos iparossegédek is bejárnak az intézetbe, a hol elméleti és szakrajzoktatásban részesülnek. Az iskola minden évben kiállítást rendez ipari munkáiból.

Ez állami ipariskolán kívül, 1885 óta, alsófokú *iparos-tanoncziskola* is áll fenn. Az iskola évi kiadása 15.715 korona, melyet 2600 korona államszegély hozzájárulásával a város fedez. A tanulók száma 770.

Az összes győri elemi iskolák között legrégebb eredetű a *belvárosi róm. kath. fiúiskola*, melynek alapítása még a káptalanok keletkezésének idejére nyúlik vissza. Ez a győri káptalani iskola 1529-ig állott fenn, midőn a török pusztítások miatt a tanítás jó időre megszűnt. Mivel I. Ferdinánd a káptalanak, az iskola felsegélyezésére, a kónyi birtokot ajándékozta, a káptalan 1567-ben új iskolát szervezett, melyet magyar iskolának neveztek és tanítója a káptalani mester volt. Az iskola a káptalani dombon volt, de 1671-ben a káptalani zenészek mai épületébe került. 1777-ben a *Ratio educationis* követke-

A kereskedelmi iskola.

A fém- és faipari szakiskola.

A belvárosi r. kath. fiúiskola.

tében az ú. n. nemzeti iskolával (schola nationalis) egyesülvén, a nemzeti konviktus épületében nyert elhelyezést. Az iskola három osztályból állott, melyhez IV. osztályként a rajziskola kapcsolódott. A tanítókat a város és a közalapítvány fizette, de egyet a káptalan látott el. Eleinte francziskánusok tanítottak és csak később váltották fel őket világi férfiak. Jelenleg hat évfolyamú osztálylyal és három tanítói lakással együtt a régi, de alaposan restaurált épületben van. A tanítók száma öt.

Érdemes a megemlítésre, hogy a XVIII. században a belvárosban még *négy elemi magániskola* volt. 1730-ban *Sinzenorf* győri püspök állított fel egyet a káptalani iskola szomszédságában, hol a tanító saját házában 50 fiút tanított; a másik magániskolát 1758-ban a városi saját tanács és a belvárosi plébános szervezték, a karmelita-kolostor közelében, hol a tanító szintén saját lakásán oktatott, jobbára német fiúkat. Volt ezeken kívül még két zúgiskola is.

Az Orsolya-nénék leányiskolája.

Az első *elemi kath. leányiskola* az Orsolya-nénéké volt, a kiket 1726-ban telepítettek le Győrött. Iskolájuk egyidős alapításukkal. A tanítást is azonnal megkezdték 60 tanulóval. Ma ez a leányiskola, ugyanazon a helyen, hat évfolyamú osztálylyal, öt okleveles Orsolya-rendi tanítónő vezetése alatt áll.

Az újvárosi r. kath. elemi iskola.

Az *újvárosi kath. népiskola* a XVIII. század végén keletkezett. 1861-től a fiúk és leányok külön-külön 4—4 tanító és tanítónő vezetése alatt állanak. A fiú- és leányiskola teljesen új és jól felszerelt épülete a róm. kath. autonomia tulajdona.

A nádorvárosi r. kath. elemi iskola.

A *nádorvárosi róm. kath. elemi iskola* már 1789-ben fennállott. 1804-től egy tanteremmel a nádorvárosi városház épületében volt, de később két tantermet kapott két osztálylyal. 1872-ben a leányok tanítását a »Meváltó«-ról nevezett apácák vették át. A fiúiskola 1893-ig a régi helyén, majd később bérházban volt elhelyezve, de azután a »Szent László«-ról nevezett új iskola-épületbe költözött, melyet a róm. kath. autonomia emelt. Jelenleg négy elemi osztálylyal, négy tanító vezetése alatt áll. Ebben az iskolában 1854-ig német nyelvű volt a tanítás, mert Nádorváros lakossága is nagyrészen németajkú volt.

A nádorvárosi leányiskola.

A *nádorvárosi leányiskola* 1872-ben keletkezett, mikor a nagy jótékonyágáról ismert *Winterl* Antal belvárosi plébános a »Meváltó«-ról nevezett apácák számára kolostort s vele kapcsolatban internátust, iskolát és árvaházat alapított. Az épületet újabban bővítették. A leányiskola hat elemi osztályból áll, a melyben három okleveles apáca tanít. Az iskola a róm. kath. autonomia felügyelete alá tartozik.

A szabadhegyi r. kath. iskola.

A *szabadhegyi róm. kath. vegyes iskola* eredete *Farkas* János győri szenátornak 1789-ben kelt végrendeletére vezethető vissza. Ekkor keletkezett a plébánia s a hagyományozott fundusból a város a népiskolát állította fel. Az épület 1856-ban összedőlt, de a város újra felépíttette s ezt az új épületet a róm. kath. autonomia megvásárolta és megfelelően kibővítette. Jelenleg az iskola hat évfolyamú s két tanító és egy tanítónő vezetése alatt áll.

A belvárosi, újvárosi, nádorvárosi és szabadhegyi iskolák a *róm. kath. autonomia* közvetlen fennhatósága, a belvárosi és nádorvárosi leányiskolák pedig felügyelete alá tartoznak. A fennhatósága alá tartozó iskolákat a város 33 ezer korona évi adományából és a katolikus polgárookra kivetett hitközségi adókból tartja fenn. Az autonomia számára alapítványokat tettek *Zalka* János győri püspök 40 ezer és *Beidl* Alajos győri kanonok több ezer koronát. E kath. elemi iskolákban, egy igazgató-tanító vezetése alatt, 15 tanító és 15 tanítónő működik. A tanulók száma: a belvárosi fiúiskolában 320, a leányiskolában 369; — az újvárosi fiúiskolában 265, a leányiskolában 247; — a nádorvárosi fiúiskolában 234, a leányiskolában 238; — a szabadhegyi vegyesiskolában 193, összesen tehát 1866. Ezek közül nem katolikus 38, nem magyar ajkú 32.

Az újvárosi ág. ev. népiskola.

A győri *ág. h. ev. hívek újvárosi népiskolája* 1784-ben keletkezett a hitközség áldozatkészségéből. 1825-ben már három tanító működött. 1878-ban a leányiskola különvált a fiúiskolától és mindegyik hat osztályúvá lett. Ugyanekkor a helyiségeket is a modern igényeknek megfelelőleg rendezték be. A költségeket a hitközség viselte, de egyesek is gazdag adományokkal járultak a kiadásokhoz. Mind a két iskolát az ág. h. ev. hitközség tartja fenn. A tanítói lakások az iskolákkal együtt a konvent nagy épületében vannak. A fiúiskolában hat tanító, a leányiskolában öt tanítónő tanít.

Az egyházközség felügyelete alatt áll a *szabadhegyi ág. h. ev. vegyes iskola*, mely 1866-ban egyesek bőkezű alapítványából alakult. Jelenleg a fiúk és a leányok, 3—3 csoportban, egy tanító vezetése alatt állanak. Az ismétlő oktatás mindkét iskolában szervezve van. A tanulók száma az úJVárosi fiúiskolában 235, a leányiskolában 218, a szabadhegyi vegyesiskolában 23, összesen tehát 479.

Itt meg kell emlékeznünk az *ág. h. ev. algimnáziumról*, mely 1785-ben az elemi iskolával kapcsolatban keletkezett és körülbelül száz évig állott fenn. 1749 előtt, másfél századon át, ág. h. ev. latin iskola is volt Győrött, mint ezt Szenci Molnár Albert is említi. Ebben a gimnáziumban tanított a XVIII. század végén Kis János, az irodalmi újjászületés korának egyik jeles költője és prózaírója, a kinek nevéhez a gimnáziumi önképző-körök megalapítása fűződik. Kis János korában, 1795-ben Szeredi Kovács József a gimnázium mellett konviklust is alapított, a melyben 10—12 szegény tanuló nyert élelmezést.

1856-ban a német kormány a gimnáziumot nyilvánossági jogától fosztotta, de 1861-ben e jogot ismét visszanyerte. Az intézet 1884-ben szűnt meg és a soproni ág. h. ev. főgimnáziumba olvadt.

Már a XVI. században volt Győrött *ref. népiskola*, sőt az elemi iskolával kapcsolatban a XVII. században *gimnázium is*. Mind a két intézet a régi kórházi épületben volt, de 1749-ben megszűntek. 1781-ben a türelmi rendelet az elemi iskolát új életre keltette. Ettől kezdve 1862-ig vegyes iskolaként állott fenn, de a fiúiskolát a leányiskolától különválasztották. 1895-ben az *ref. egyházközség* új, modern épületet emeltetett, két tanteremmel és az iskolát is az tartja fenn. Iskolaszékének fennhatósága alá tartozik a *szabadhegyi ref. vegyes népiskola* is, egy tanítóval. A tanulók száma: az úJVárosi hat osztályú fiúiskolában 69, a hat osztályú leányiskolában 48 és a szabadhegyi hat osztályú vegyes iskolában 50, összesen tehát 167. Az ismétlő oktatás is szervezve van.

A győri *izraelitáknak* már régóta volt ÚJVárosban népiskolájuk, de nyilvánossági jog nélkül, melyet csak 1852-ben kapott meg s ettől kezdve folyton gyarapodott és fejlődött. A tanítás 1870-ig bérházakban folyt, ekkor azonban a győri izraelita hitközség díszes iskolát emelt ÚJVáros legszebb terén, a hol 1870 óta működik. Ugyanekkor egy töredék külön hitközséggé alakult és Győrszigetben külön iskolát alapított. 1876-ban az iskola hat osztályúvá fejlődött és az ismétlő iskolát is rendszeresítették. Az intézetben ma kilenc tanterem van. Az iskola 23 gazdag alapítvánnyal rendelkezik. A tanítótestület 6 tanítóból és 3 tanítónőből áll. A fenntartási költségeket, a város szubvenciójával, a hitközség viseli. A tanulók száma összesen 370 s közülök 189 fiú és 181 leány.

Opitz Anna nyilvánossági jogú magán-leányiskolája, Győr legrégebbi magánintézete. 1856-ban nyílt meg, hosszú időn át Zsalud Antónia cseh tanítónő vezette, a ki alatt a tanítási nyelv német volt, de 1881-ben a vezetést Bánóczy János vette át s az iskolát megmagyarosította. 1894-től *Opitz Anna* az iskola igazgatónöje, a ki mellett egy másik okl. tanítónő működik. Jelenleg négy elemi osztálya van, külön énektanárral és hitoktatókkal. Az intézet fenntartásához az állam és a város évi 400 koronával járul. A tanulók száma mind a négy osztályban 44.

A *Skultéty-féle nyilvánossági jogú magán-fiúiskolát*, melynek a középiskolára való rendszeres előkészítés volt a célja, 1875-ben Skultéty László győri tanító alapította, kinek 1882-ben történt halála óta özvegye vezeti tovább az intézetet, mely 1886-ban nyert nyilvánossági jogot. Az évi kiadások fedezéséhez az állam és a város is hozzájárul. Az igazgató vezetése alatt még két tanító működik és a különféle felekezetek hitoktatói. A tanulók száma 50 és 60 között váltakozik.

A *m. kir. állami tanítónőképző intézet* 1875-ben államköltségen keletkezett. Az iskolával *internátus* is kapcsolatos, 40 növendék számára. 1880-ig három osztályból állott, de ekkor négy osztályúvá lett és 1884-ben új épületet kapott, mely 53 ezer forintba került. 1900-ban ülte meg fennállásának 25 éves jubileumát. Mivel a jelentkezők száma folyton gyarapodik, az épületet legközelebb kibővítik. Az internátus 65 bennlakót részesít ingyen, fél, vagy egész fizetésért teljes ellátásban s gondos nevelésben és ezért az államtól évenként 25 ezer korona segélyt kap. Van tanári és ifjúsági könyvtára, szertárai és segélyalapja. Az iskolával összefügg a vele egyidős négy osztályú, szintén állami

Az ág. ev. algimnázium.

Ref. népiskola és gimnázium.

Az izraelita iskola.

Magániskolák.

Tanítónőképző.

gyakorló elemi iskola. 1875-ben *munkatanítónői tanfolyam* is keletkezett, de ez 1895-ben megszűnt.

A tanári kar a hitoktatókkal együtt 14 tagból áll. A növendékek száma 141; közülök 65 bennlakó, 76 pedig bejáró. Évenként körülbelül 40-en tesznek képesítő vizsgálatot. A magántanulók száma körülbelül 25—30. A gyakorló elemi iskolában a tanulók száma 53.

A tanító-
képző.

A *kir. kath. tanítóképző-intézet* 1778-ban a Ratio educationis rendelkezése következtében keletkezett. Az első tanítóképzést Váczy János 22 éven át ingyen végezte, a miért a helytartótanáctól 1844-ben 2310 frt jutalmat nyert. 1847-ben az intézet a nemzeti iskolától független szervezetet kapott, két éves tanfolyammal. A fenntartási költségeket, a város támogatásával, a tanulmányi alap fődözte. Az 1868-iki népoktatási törvény a tanítóképzőket is újra szervezte és a győrit *Zalka János* győri püspök 1871-ben, az új törvény szellemében, három évi tanfolyammal rendezte be. 1869-ig az évi költségeket a tanulmányi alap fedezte, de mivel a kiadások tetemesen gyarapodtak, azokat *Zalka János* önként magára vállalta. 1872-ben a püspök a Káptalandombon új épületet vett és rendezett be az intézet számára. 1892-ig három évfolyamú volt. 1893-ban *Zalka János* püspök, a saját költségén, egészen új és gazdagon fölszerelt épületet emeltetett, a soproni képzőt a győribe olvasztotta, azt négy évfolyamúvá bővítette s még ugyanakkor a *gyakorló elemi iskolát* is megnyitotta.

Az intézet évi költségeit a győri püspök viseli, de a tanulmányi alap évi 2640 koronával, Győr városa pedig fűtőfával, egyéb szükségességekkel és tornahelyiséggel járul a kiadásokhoz. A *tanári kar* az igazgatóval együtt nyolcz tagból áll. A tanulók száma 142, a gyakorló iskoláé 33.

Az intézet évi kiadása körülbelül 22 ezer korona. A szegény tanulók évente 3700 korona segítségben részesülnek. Van tanári és ifjúsági könyvtára, különféle szertára; a növendékek között *Mária-kongregáció* és *Kisfaludy-önképzőkör* alakult.

Polgári
leányiskolák.

A *m. kir. állami polgári leányiskola* Vargyasné *Petz Vilma* magán elemi leányiskolájából fejlődött. 1872-ben keletkezett és 1875-ben felsőbb leányiskola, majd polgári leányiskola lett, 1879-ben pedig nyilvánossági jogot nyert. Ekkor a várostól 300 forint évi segélyben részesült és körülbelül 40 tanulója volt. 1882-ben államosították de meghagyták a Király-utcában levő bérházban. 1891-ben az iskolával kapcsolatos *női kereskedelmi tanfolyamot* is szervezték. Az 1893/4. tanév elején az intézet új helyiséget kapott az akkori főreáliskola épületében, melyet az állam e célra megfelelően átalakíttatott, fölszerelt és tágas tornahelyiséggel látott el. Jelenleg mind a négy osztály párhuzamos. Van tanári könyvtára 1137, és ifjúsági könyvtára 1274 kötettel. Van még *női kézimunka-tanfolyama* is. A *tanári kar* a polgári leányiskolában, az igazgatónő vezetése alatt, a hitoktatókon kívül, 14 tagból áll. A tanulók száma 339.

A női kereskedelmi tanfolyamon az igazgatónő vezetése alatt hat tanár működik. E tanfolyamon a tanulók száma 57. A női kézimunka tanfolyam egy tanítónő vezetése alatt áll és 26 növendéke van.

A *Szent Orsolya-rend polgári leányiskolája*, az internátussal együtt 1898-ban nyílt meg, a kolostorhoz épített hatalmas épületszárnyban, a hol az internátus, az elemi és polgári leányiskola helyiségei vannak. Az építkezés és a polgári leányiskola alapítása körül kiváló érdemet szerzett *Mohl Antal* cz. püspök, a ki e virágzó intézetnek hatalmas összeggel vetette meg az alapját.

A *tanítótestület* 7 tagból áll, a kik Orsolya-rendű és világi okl. polgári iskolai tanítónők. Van még hittanára és zenetanára. Van az iskolának tanári és ifjúsági könyvtára és különféle szertára. A tanulók száma 220.

A polgári leányiskolával egyidőben, 1898-ban nyílt meg a *női kézimunka-tanfolyam*, melyen kb. 35 növendék nyer rendszeres oktatást. Az Orsoly-nénék vezetése alatt áll az *internátus* is, a hol a bennlakók száma 82. A kolostorban van még kisdedővő, vasárnapi és cselédiskola.

Polgári
fiúiskola.

Győrnek legújabb *községi polgári fiúiskolája* 1903-ban nyílt meg két osztálylyal a város költségén s egyelőre a régi városház épületében és bérházban nyert elhelyezést. Államosítása folyamatban van. Az 1905/6. tanévre két tanárt már az állam nevezett ki, míg a többit a város fizeti.

A *tanári kar* az igazgatóval együtt, a hitoktatók nélkül, 8 tagból áll. Az új iskola tanári könyvtára 406, az ifjúságié 134 kötetből áll. A tanulók száma 250.

Győrött öt *kisdedóvó intézet* van : 1. a Bisinger-féle alapítványi, 2. az Orso-^{Kisdedóvók és árvaházak.}lya-szüzeké a Belvárosban, 3. két községi kisdedóvó Újvárosban és 4. a Megváltóról nevezett apáczáké a Nádorvárosban. Két *alapítványi árvaháza* is van : az egyik a Belvárosban, fiúk számára, egészen új épülettel, a másik pedig a Nádor-városban a Megváltóról nevezett apáczák kolostorában.

A vidéki tanulóifjúságnak nagy segítségére szolgál a *Zalka Jánostól* alapított *püspöki tápintézet*, a melyben kb. 200 tanuló ingyen, vagy havi 14 koronáért ebédet és vacsorát kap. A püspökön kívül tekintélyes alapítványt tett az intézet számára *Mester István* győri kanonok.

Mióta újabban Győrsziget és Révfaalu nagyközségeket a várossal egyesítették, a városi elemi iskolák száma, a győr-szigeti állami, izraelita és róm. kath. leányiskolával, továbbá a révfaalui róm. kath. iskolával gyarapodott.

Győrött van tehát egy theologiai főiskola 40, — két középiskola 900, — két szakiskola 200, — tanítónő- és tanítóképző 280, — három polgári iskola 809, — 15 népiskola 3064 tanulóval. Az összes tanulók száma 5293.

Az elemi iskolai tanulók közül róm. kath. 1958, ág. h. ev. 519, ref. 172, izraelita 415. A tanítók száma 60 s így egy tanítóra 51 tanuló esik.

Mindennapi tanköteles 3163 ; ezek közül 1626 fiú és 1537 leány. Ismétlő tanköteles 1467, ezek közül 766 fiú és 701 leány.

Források : *Péterfy S.* : A magy. elemi iskolai népoktatás. Canonica visitatiók és iskolai conscriptiók a győri püspöki levéltárban. — *Fehér* Ipoly : Győr-megye és város egyetemes leírása. — A pannonhalmi főapátság története *Erdélyi* László dr. és *Sörös* Pongrácz dr. szerkesztésében. — *Sörös* Pongrácz dr. : A bakonybéli apátság története. — *Paár* István dr. : A győri nagyszeminárium és theologia története, kéziratban. — *Schermann* Egyed dr. : A pannonhalmi főiskola története a 18. században, kéziratban. — *Acsay* Ferencz : A győri főgimnázium története. — *Németh* Ambrus dr. : A győri akadémia története. — *Lasz* Samu : A győri főreáliskola története. — *Ruby* Miroszláv : A győri nemzeti rajziskola története. — *Vargyas* Endre : A győr-megyei népiskolák tanügyi állapota 1873-ban. — *Karsay* Jolán : A győri m. kir. állami polgári leányiskola története. — *Karácsony* Inre dr. : A győri kir. kath. tanítóképző-intézet multja és jelene. — *Cserhalmi* István : A győri ág. h. ev. egyház története. — *Pataky* Irma : A győri m. kir. állami tanítónőképző-intézet 25 éves történetének vázlatja. — *Ujlaky* Géza : Adatok a győri kath. elemi iskolák történetéhez. — *Szabó* Zsigmond : A győri ev. ref. népiskola történeti vázlatja. — *Pfeiffer* Mór : Az egyesült győri és győr-szigeti zsidó hitközség népiskoláinak története. — *Jily* Ede : 25 év a Győrvidéki Tanítóegylet multjából. — *Buthy* Márton : A győr-megyei ág. h. ev. egyház-megyei tanítóegylet története.

A pannonhalmi templom relieffe.

A PANNONHALMI FŐAPÁTSÁG.

Akis Győr vármegye nagy multjába méltón illeszkedik be a vármegye délkeleti negyedének közepén emelkedő *Szenthegy*, melynek monostora erkölcsi, kulturális hivatásával és szerepével nem csupán helyi nevezetesség, hanem túlhat ez arra tizenegy vármegye határain is, amelyeknek síkját és messze kéklő ormait Pannonhalma tornyának 300 méteres magaslatáról a szem áttekintheti. Nemzeti szentély volt e hely a multban, s magas hivatásáról nem mond le a jelenben sem. Együtt született 900 évvel ezelőtt a vármegyével, a keresztény nemzettel s a magyar királysággal, és csakhamar dajkája, nevelője lett a magyar léleknek, mindig hű sorsosa a nemzet s a megye viszontagságos életének.

A Szenthegy.

A Szenthegy »Mons Sanctus« neve Szent László II. törvényében fordul elő legkorábban, »Sacer; Mons« alakban pedig az ugyanazon időtájt készült Szent István-legendákban; míg az oklevelek csak félszázaddal utóbb kezdik nagy ritkán, azután egyre sűrűbben, végre egész rendszeren emlegetni »Pannonia szent hegyét«. A tatárjárás előtt szokásosabb a »Pannonia hegye«, vagy a »Pannonia fölött levő hegy« elnevezés. De már Szent István levele is szentnek mondja e helyet, melyet minden más ily hely fölött különös tisztelet illet meg. Csak sejteti, hogy ezt *Szent Márton* miatt mondja, ki Hartvik szerint itt született, itt volt az ő telke s a szent hegyet választotta imádságos helyéül, míg Pannoniában élt. Ez a Pannonia pedig nem nagy vidék volt, nem a régi római tartomány neve, hanem Szent László oklevele szerint, a Szenthegy aljában lévő első birtok a többi közeli birtokok, falvak között. Ezt a Pannoniát másképen Sabaria néven is emlegetik s egy tatárjáráskori nagy birtokösszeírás Tarján és Ravaszd közé helyezi, azután azt mondja: »Ott a völgy közepén van a szent forrás, melyet Pannonia fejének — Pánzsafőnek — mondanak.« Ez az a forrás, a melyről Béla király névtelen jegyzője fönttartotta a hagyományt, hogy »Árpád vezér és nemesei táborba szállának Szent Márton hegye mellett és Sabaria forrásából mind ők, mind barmaik ivának, és a hegyre fölmenvén s Pannonia földjének szépségét látván, fölötte örvendének«. A Pánzsa ér mellett nyugatra a kisravaszdi vagy paczkallói katlanszerű völgyben, római épületek alapfalaira találtak, melyek között fűtőcsövek, vízvezeték nyomai, feliratos téglák, s egyéb római maradványok tűntek elő. A téglákon brigetioi (ószönyi) és vindobonai (bécsi) légiók jegyei olvashatók. Igaza lehet tehát a legrégebb magyar hagyománynak, mely Szent Mártonnak, a katonai tribun fiának, később toursi püspöknek († 397) születését ide helyezte.

Szent Márton halálakor már húsz év óta itt tanyázott a Duna-Tisza mentén a hunn nép, mindössze nyolczvan évig, pusztulása után száz évvel pedig megjelent az avar. A sok nép közül, mely itt megfordult és tovább vándorolt, csak a hunn és avar tudta egyesíteni uralma alatt a Duna-Tisza orszagát, az utóbbi is csak harmadfél száz évig. Mind a kettő rokon volt a magyarral, legalább vitézségben, szokásokban, erkölcsökben; de pogány erkölcsi miatt mindkettőt elsöpörte a nyugati keresztény népek bosszúja. Végre 900 táján elfoglalta ezt az orszagot harmadízben a magyar nép, s az Ottók és Henrikek

német-római császársága talán ép úgy elvesztette volna e nemzetet, mint a hogyan Nagy Károly frank-római császársága tönkre tette az avart, ha Géza fővajda meg nem előzi a veszedelmet a kereszténység befogadásával. A kereszténység elterjesztése pedig e hazában első szent királyaink támogatása mellett főleg a *benzések érdeme*. Belőlük lettek az első püspökök és érsekek, az első térítők és kanonokok, kik Szent László koráig befejezték a térítést, úgy hogy Kálmán törvénye szerint a magyar már szívében, lelkében is keresztény. A német császárok hatalmi vágyból sok kísérletet tettek ugyan a magyar leigázására, de már nem lelkesíthette őket és seregüket a hit érdeke, mert a pápák is tiltakoztak a keresztény Magyarország meghódítása ellen. Ez volt a benzések térítő működésének nagy politikai jelentősége, s ennél nem csekélyebb, bár kevésbé szembetűnő belső társadalmi hatásuk.

A benzések térítő működése.

A benzések között pedig, alapítása és működése szerint, legelső volt a pannonhegyi vagy pannonhalmi Szent Márton-apátság. Az ó-keresztény és a honfoglaláskori nemzeti hagyomány jelölte ki az első monostor helyét, védőszentjét, s a megkeresztelt Géza fővajda, a hozzá menekült és megkedvelt cseh benzésnek, Radlának a tanácsára azokat a benzéseket hívta meg a szenthegyi monostor fölépítésére, a kiket csak három éve vitt Szent Adalbert prágai püspök, már maga is benzés, Rómából, a Prága melletti Brevnovban rög-tönzött famonostorba, de a kik ott, püspökük üldöztetése miatt, szintén szorult helyzetbe jutottak. Ezek a jórészt olasz benzések, valami tizenketten, *Anasztáz* apátjuk vezetése alatt megjelentek Gézánál és támogatásával 996-ban megkezdték a szenthegyi monostor építését. Nem telt bele egy év, Géza fővajda meghalt, s a majdnem gyerek, alig 22 éves István ellen, Koppány somogyi ispán vezérlete alatt föllázdak mindazok, kik gyűlölték a véreskező Gézát s az István bajor feleségével beköltözött, nagy birtokokhoz és befolyáshoz jutott német lovagokat, a kereszténységgel együtt. Erősen ostromolták Veszprémet. Az ifjú fejedelem aggódott, hogy a németek és keresztények ellen irányuló belső háborúhoz még a cseh, lengyel, besenyő és bolgár szomszédok támadása is járulhat. Nem nagy hadával Esztergomból valószínűleg Győr felé vette útját s a győr-veszprémi római hadúton, a Szenthegy alatt, *Anasztáz* apát szerzeteseivel István elé járult, hogy neki tisztelegjen s lelke hányódásai között az ifjú fejedelmet megvigasztalja. Igérte, hogy buzgón fog esedezni szerzeteseivel Szent Márton pártfogásáért; tanácsolta, hogy helyezze magát a szent püspök oltalma alá, ki maga is katona volt, és vitése serege előtt Szent Márton zászlaját, melyet talán az apát nyújtott át és szerzeteseivel készíttetett. István nemcsak hajlott a tanácsra, hanem ünnepélyes fogadást tett, hogy ha Isten Szent Márton érdemeiért diadalra segíti, a somogyi ispánság népeiből, birtokaiból és jövedelmeiből a tizedik részt örök időkre Szent Márton monostorának adja. A fogadalom tanúi voltak Pázmán és Hunt, a fejedelem német testőrei, továbbá Orczi és egy ekkortájt ideérkezett térítő érsek: Domonkos, kinek még nem volt egyházmegyéje. István serege Veczelin vezérlete alatt diadalmaskodott Veszprémnél, s a somogyi Koppány teste négyfelé hasítva, Veszprém, Győr, Esztergom és Erdély kapuira került, elrettentő például (997). István buzgón és bőkezűen teljesítette fogadalmát és az egész zsákmányt Szent Mártonnak adta, fölépítette bazilikáját és a somogyiakat mind alá akarta vetni a monostornak, de azután, nehogy ama nép elszéledjen, azt rendelte, hogy tizedeiket mindenből Szent Márton apátjának adják. Akkor nem volt még más apátság vagy püspökség az országban.

Az első benzések.

A diadal után István erélyesen és bölcsen hozzálátott a térítéshez, s e végből hívására vagy szándékának hírére papok, kivált benzések érkeztek az országba. Fölújult a zobori és zalavári apátság. Lengyel földről bejött Asztrik apát, azelőtt szintén brevnovi benzés, és megkezdte a pécsváradi monostor építését, aztán meghozta Istvánnak a pápától nyert szent koronát s a tervezett püspökségek föllállítására és betöltésére vonatkozó fölhatalmazást. Szent Sebestyén, pannonhalmi benzés, lett az első esztergomi érsek, ki 1001-ben megkoronázta István királyt. A király kinevezte a veszprémi püspököt is, ez pedig első kötelességének hitte óvást tenni a püspökségéhez tartozó somogyi ispánság tizedeinek eladományozása ellen, mert a tizedek — úgy tudta — mindenütt a megyés püspököt illetik. István király ragaszkodott fogadalmához, s a pannonhalmi templom fölszentelésekor, mit Sebes-

tyén esztergomi érsek végzett, Cséba (Ceba, győri?) ispán és más urak, főpapok jelenlétében fölolvastatta 1001 őszén a Domonkos érsektől megírt alapítólevelet.

Az 1001-iki
alapítólevél.

Ez *alapítólevél* fő tárgya a somogyi tized és története a fogadalomtól a kárpótlásig, további tárgyai a pannonhalmi monostor kiváltságai: a casinói ősmonostorral való jogközösség, szabad apátválasztás, szentelések dolgában a megyés püspöktől való függetlenség; továbbá, hogy »e hely tisztelete és szentsége miatt« csak e monostor apátja vitethet maga előtt kápolnát, a melyben útjain bárhol misézhet; végül, hogy mise alatt püspök módjára szandált viselhet. A szandálviselés nagyon jellemző e korban a római apátokra, kik között azelőtt Anasztáz pannonhalmi apát is élt. Németországban csak három évvel előbb szerezte meg e kiváltságot III. Ottó császár a reichenau-i apátnak. Az alapítólevél felsorolja azt a kilencz birtokot, a melyeket István király az apátságának adott; e birtokok: Himód (ma Nyalka), Varsány, Tömörd, Füzegy halásza (Füzítő), Vág (Deáki), Bálványos, Vizecska, Mörény, Kortó; végül jóvedelme a pozsonyi vám harmada. A somogyi Kortó egy részét tehát a király a pannonhalmi monostornak, a másik részét Veszprém püspökének adta, ki azt még a mohácsi vész után is birtokolta.

A pannonhalmi alapítólevél eredeti, hiteles alakjában ma is megvan, s nemcsak Szent István, de a magyar királyság első félszázadából is ez az egyetlen eredeti oklevél. Mint ilyen, valódi nemzeti ereklye s ehhez képest kincsként is őrzik. Unicum volta miatt már másfél század óta támadják hitelességét, de hiába. Legtudósabb volt az utolsó két támadás s a támadók tekintélye miatt mindazok, kik nem tudnak vagy nem akarnak a kérdéssel komolyan foglalkozni, kényelmesebbnek és biztosabbnak vélik a kételkedést, noha nyilvánvalóan kitűnt, hogy a legtekintélyesebb két támadásnak alapja vaskos tévedés, mert oly hitelesnek vélt oklevélre támaszkodik, a mely kétségtelen hamisítvány. Ismerünk sok hamisítványt az Árpád-korból, de e hamisítások ismertető jelei egyáltalán nem illenek a pannonhalmi alapítólevélre. Ennek külső és belső alakja, írása teljesen Szent István korára vall, tartalma is határozottan korszerű, s a mi eddig vele ellenkezni látszott, éppen az bizonyult hamisnak.

A pannon-
halmi apátok.
— Anasztáz,
Henrik és Mór.

Anasztáz, az első pannonhalmi apát, 1007 táján esztergomi érsekké lett s a benzés szentek jegyzékébe került. Írói működéséről is tudunk. Két utóda, *Henrik és Mór*, szintén a szentség hírében haltak el, s az utóbbit félszázaddal ezelőtt a pápa »Boldog«-nak nyilvánította. Mór Pannonhalmán volt »iskolás fiú«, később, kiváló szerzetesi erényeiért. Szent Imre herczeg hét csókkal tüntette ki, alázatosságát pedig maga a szent király próbálta ki, azért utóbb pécsi püspökké tette. Püspök korában írta meg Szent Zoerárd András és Benedek benzés remeték legendáját. Mór apátsága idején a király kívánságára a pannonhalmi monostor négy benzést küldött az új marosvári (csanádi) püspök, Szent Gellért segítségére, ki maga is benzés volt s a többi négy benzés apátságából két-két hitelesítőt kapott. Ez a tizenkét tanult és a magyar prédikálásban jórészt jártas benzés pap lett a csanádi püspökség első káptalana. Mór apát 1036-ban ment át a pécsi püspöki székre.

I. Péter.

Utána az első apát, kit ismét hitelesen ismerünk s a kitől kezdve a pannonhalmi apátok névsora hiteles és körülbelül teljes: *I. Péter* apát (1091, 1103), Szent László és Kálmán király kortársa. Szent László országgyűlést tartott Pannonhalmán, Kálmán pedig itt fogadta a keresztes lovagsereg fővezérét, Bouillon Gottfriedet. E korból ismét két hiteles, eredeti oklevele van Pannonhalmának. Az egyikben Szent László íratta össze a monostor egyházi kincseit, ruháit, könyveit, birtokait, népeit és marháit. Bórhartyára írt könyve volt 80 darab s birtoka 31, a melyekből hetet Szent István adott, egyet Salamon, hatot László, három ugyanannyi magánbirtokos. a többinek adományozóját nem ismerjük. E birtokok a Tiszaig és a Drávaig voltak szétszórva, s lakóik 527 háznép volt: lovas és hadi szolgálatot teljesítő »minister« 131, földműves szolga 140, szőlőműves 88, halász 30, egyéb szolga pedig, t. i. szakács, sütő, mosó, szűcs, kovács, esztergályos, ötvös, stb. 138 házban. A monostor templomán kívül, az egyes falvakban volt az apátságának hat kápolnája vagyis fiókegyháza, a melyeknek száma a legközelebbi oklevélben, II. Paschalis pápa bullájában, már nyolczra szaporodott. E bulla

PANNONHALMA

1102-ben megerősítette mindazt, a mit »Szent István levele« adott, csupán azt kívánja a békesség kedvéért, hogy az apát, mielőtt más püspökhöz fordulna, először a megyés püspöktől kérje a szenteléseket és a szent olajokat.

Azután lassan, majd rohamosan szaporodnak a *pannonhalmi oklevelek*; számuk a XI. századból 2, a XII. századból 25, a XIII. századból csak a tatárjárásig, évtizedenként 5, 31, 49, 80, együttvéve 165 darab, némelyik több példányban és másolatban is, a melyekből mindmáig nagyon kevés veszett el; 192-ből más levéltárba került 13, a melyek közül többről kimutatható, hogy eredetileg sem volt Pannonhalmáé, bár ezt is érdekelte. Az eredeti oklevelek nagy számához (146 + 7) járul a Liber Ruber nevű hártya-codex, mely közvetlenül a tatárjárás előtt készült, s az addig nyert legbecsesebb 59 oklevél másolatát tartalmazza. Régiségre e nemben unicum. A tatárjárás előtti időkre nézve a pannonhalmi levéltárnak ez a gazdagsága és mondhatni épsége minden magyarországi levéltárat fölülmul. A mondott számokba nem vettük bele azt a négy-öt hamisítványt, a melyekből kettőt a tatárjárás előtti zavaros birtokállapotok idején, jogos védelemből írtak az elveszetteknek vélt oklevelek rekonstruálására; a többi jóval későbbi. Ilyen okleveleket könnyen találunk majd minden levéltárban, mert biztos veszélyben forgott a legjogosabb birtok is, a melyről nem volt írás; már pedig kezdetben nem minden adományról adtak oklevelet. E miatt a későbbi birtokosok bizonyos kényszerhelyzetbe kerültek, hogy hiányzó okleveleiket, koruk követelése szerint való formában és tudással pótolják. E tudás azonban szűkkörű volt, a régi leveleket nem tudták híven utánozni s a mai kritika, ha nagyobb számú eredeti oklevelet tanulmányozott, bizton fölismeri a későbbi hamisítványokat. Ez a kritika a pannonhalmi levéltárban kérelhetetlenül elvégezte feladatát.

A XII. század legérdemesebb apátja Pannonhalmán *Dávid* apát, ki a monostor első, kisded, leégett bazilikáját díszes román stíben újra fölépíttette s Vak Béla király, több püspök és úr jelenlétében, Feliczián esztergomi érsekkel fölszenteltette. Ekkor adta a király »Isten jegyesének«, az új díszbe öltözött egyháznak »nászajándékul« Tarján egy harmadát (1137.). Azután egymást érik a magánadományok: András, veszprémi prépost remeteségbe vonulása előtt, Szines úrnő, az apát sógorasszonya, Fulkó vendég, Álmos herceznek, azután egy esztergomi érseknek és öt veszprémi püspöknek clerikusa vagyis deákja, birtokokat és szolgákat adnak lelkök üdvösségeért. *Ráfael* apát II. Géza királynak 10 font ezüstöt ad s ezért kap egy kis birtokot két házzal. Margit úrnő 1000 mise végzéseért ad az apátnak negyedfélfont súlyú aranylánczot, a szerzetesek ruhájára sűrű nyestprémeket s a monostornak torlókat, hogy minden évben végeztessenek érte tort, vagyis gyászistentiszteletet, a szegények számára való lakomával, alamizsnával és adjanak szőnyeget Szent Márton egyházának, hol temetkezni kíván. Birtokokat és könyveket hagy a monostorra Adalbert úr, mikor a szicíliai királyhoz indul a magyar király és urak követeként. Leveleiben *Ráfael* »főapát«-nak czímezi, mert a Héderváriak őseinek, Héder (Hederik) királyi udvarbírónak (országbírónak) testvére, Valfer gróf, a mai Németújvár fölött levő Küszén hegyen monostort alapított s ezt fiókapátságként, szerzetesi fegyelem dolgában, alárendelte a pannoniai főapátnak (1153, 1157.). A főapátok egymásután három apátot neveztek ki Küszénre, midőn III. Béla király a határvárnak alkalmas helyet lefoglalta azzal az ígérettel, hogy monostor számára még alkalmasabb helyet fog adni.

A főapát cím azután sok időre megszűnt. *Rajnáld* apátnak III. Sándor pápa 1175-ben megengedte, hogy miként elődei már legalább negyven év óta, úgy ő és utódai is viselhessék a főpapi süveget, pásztorbotot és gyűrűt; hat évvel utóbb pedig *Szimilisz* apátnak biztosította a Szent Istvántól adott casinói jogközösséget. III. Kelemen pápa 1189-ben *II. Péter* apátnak, kiből a következő évben spalatói érsek lett, megadta újra azt az eredeti kiváltságot, hogy a szenteléseket bármely püspöktől kérhesse s ezzel lelkészi téren is függetlenné tette a megyés püspököktől mindama birtokain, a hol templomai voltak.

III. Béla király mintegy kárpoztulásul a birtokfoglalásért, »elke üdvösségére« három sóhajót adott a monostornak, hogy vámtól mentesen szállíthasson a Maroson, Tiszán, Dunán elegendő sőt az erdélyi sóbányákból. Az urak és főpapok között tanuként meg van nevezve *Balázs* apát is (1192.). Ennek utóda, *János*, Imre király ellen András herceget pártolta, azért III. Inceze pápa letette

Dávid.

Ráfael.

Rajnáld.

Szimilisz.

II. Péter.

Balázs.

János.

Benedek. őt. *Benedek* apát és konventje állítják ki 1206-ban az első hiteles helyi oklevelet a bakonybéli apát számára. A konventet tíz évvel utóbb már káptalannak is mondják s ez volt a czíme hivatalos pecsétje köriratában.

Oros. Pannonhalmának az Árpád-korban legmunkásabb, legerélyesebb és legtovább kormányzó apátja *Oros* (Uriás 1207—1242.). Előbb tihanyi apát volt, mégis 35 évig ült a pannonhalmi széken, s kb. 80 éves korában halt meg. Bámulatos tevékenységet fejtett ki a megtámadott vagy elfoglalt birtokok és jövedelmek visszaszerzésére, biztosítására, s e végből sok, sikeres pöre volt; a szolganepek viszonyát rendezte, kötelek szolgálataikat és a monostor birtokait, háznépeit összeíratta; új adományokkal, vásárlásokkal, perekkel és békés szerződésekkel az átvett birtokokat megkészserezte, az oklevelek számát pedig oly korban, a midőn sokan gyűlölték még az írásbeliséget, a korábbiak hétszerezésére emelte. Rendszeret és köteleességérzet hatja át egész működését. A tihanyi apátságot is úgy hagyta el, hogy összeíratta birtokait és népeit. Pannonhalmi birtokait hatszor írta és íratta össze három pápával, kétszer a királyi kancelláriával s egyszer ő maga, négy más apát hitelesítésével. 1216-ban 47, 1225-ben 52, 1232-ben 55 és 1237-ben 99 birtokát írták össze, de még ez utolsó összeírásból is 29 régibb birtok hiányzott, csakhogy ezeket bőségesen pótolták *Oros* apát új szerzeményei. Az utolsó összeírásor Győr vármegyében 25 birtoka volt, közel 800 házzal; e falvai: Alsók (Szentmárton), Nyalka, Újlak (ma Illok erdő), Tarján, Asszonyfalva, Tápán, Rovazd, Cséb-Rovazd, Écs, Nyul, Perece (ma Szent Lőrincz-tag), Ság, Kisfalu (Kis-Ság), Semjéncsuka, Nyulas, Dörög (mindkettő Pázmándnál), Alap, Örkény, Gönyő, Zászló, Vének, Száva, Heese, Abda, Tényő. Legtöbb háza volt: Nyalkán 193, (ma sincs ott ennyi ház), Vénekén 70 (halász), Alsókon 68 (ebből 57 szőlőműves), Semjéncsukán 51, Ságón 47, stb. Népei e vármegyében: lovas-hadakozó jobbágyok 151, szekeres szolgák 44, udvarnok-földművesek 130, szőlőművesek 173, halászok 74, szántószolgák 32, harangozók 30, kovácsok 25, kádárok 24 házban, s kisebb számmal szabadosok (torlók), hírnökök (bakók), kápolnavivők (9), tárnokok, sütők, szakácsok (16), márczadók (10), ruhamosók, szűcsök (szabók), timárok (vargák 15), kőművesek, ácsok (bognárok), esztergályosok, lovászok, juhászok. Az apátság összes birtoka 12 vármegyében 2700 ház, s ennek majdnem egyharmada Győr vármegyében volt. Falusi templomainak száma 22 (Győr vármegyében egy, a rovazdi Szent Villibáld-egyház, mely már Szent László korában fennállt). Mivel *Oros* apát ötször volt Rómában és résztvett II. András király 1217. évi kereszties hadjáratában a Szentföldön, de máskülönben is szinte folytonosan utazott az országban, az udvarhoz és szétszórt birtokaira, ilyenkor pedig lovas jobbágyok kísérték és kisebb-nagyobb szekereken vagy a véneki dereglyéken szállították utána a gabonát, lisztet, kenyeret, bort, stb.; mivel továbbá az apát szigorúan megkövetelte, a mit jogosnak vélt: azért népei panaszokban törtek ki és az apát négyszer íratta össze kötelelességeiket úgy, a mint ők maguk bevallották. Még a panaszok közepett is elismerték, hogy az apátúr jól bánik velök; de voltak bujtogatóik, kiket a nádor utoljára is hajnyírással és egy havi börtönnel sújtott. Éppen a helyes gazdálkodás érdekében *Oros* apát arra törekedett, hogy monostora birtokait más földesurakétól elkülöníttesse, vagyis tagosíttassa. Minthogy pedig sokféle foglalkozású népei tulajdonképpen mind földművesek voltak és szakács, szűcs, stb. mesterségöket sem falujokban, hol tömegesen éltek, sem a monostorban, hol évente csak egy hónapot szolgáltak, igazán nem gyakorolták, tehát nem is értették: *Oros* apát megkezdte az úrbéri szerződések kötését egy-egy falubeli összes népeivel, földműves foglalkozásuk alapján, a réginél enyhébb föltételekkel. Ily módon megindult az a mozgalom, mely lassanként az összes szolgákat egyaránt fölemelte a szabadabb lovas jobbágyok állapotára, ezekből pedig félnemesekké tette, a hadakozásra kötelezett »nemes jobbágyokat«, a prediális, földesúri nemeseket. Az apát jószágmányzó: a szentmártoni és somogyi prépost meg a salai (deáki) perjel, az illető vidékeken levő kis monostorokból, remetésegekből intézték a gazdálkodást. Ily módon *Oros* apát elérte azt, hogy az újra legett famennyezetes pannonhalmi templomot harmadszor is fölépíttette, átmeneti góth stílusban és beboltoztatta, megnagyobbíttatta, s elég díszes román bazilikát építtetett a vágmelléki Salában (Deákiban) is. Hogy pedig a győri és esztergomi egyházmegyéktől való függetlenségét kifejezésre juttassa, pápai kiváltságlevelek alapján, a két

A pannonhalmi főapátság pecsétje.

A pannonhalmi főapátság címere.

Pannonhalma 1597-ben.

Pannonhalma. — Az étkező.

Pannonhalma. — A templom belseje.

Az Asterik-szobor.

Pannónia.

A millenáris emlék és egyik falfestménye.

• ПАРНАК • АСТРИК • ПАТ • АТРЫВІІІА • А • СОРОНАТ •

templom fölszentelésére a váci, zengi, illetőleg a nyitrai püspököket kérte föl (1221, 1228.) a pápa engedélyével, mert a pannonhalmi apátság templomai-
val és lelkészeivel együtt — kivéve a veszprém-egyházmegeyeieket — közvet-
lenül a római pápa főpásztori joghatósága alá tartozott. A pannonhalmi har-
madik templomszentelés szintén országos ünnep volt, melyen a királyon és
királynén kívül, számos előkelő vendég volt jelen, s II. András ez alkalommal
adta a monostornak Gönyő egy részét. Oros újjáépíttette a monostort és mű-
helyeit is. Erős önérettel hangoztatta, talán vádakkal szemben, hogy test-
véreinek tanácsával és segítségével többet tett, mint összes elődei Szent István
óta. Jó gazdálkodása tette őt képessé arra is, hogy IV. Bélának, midőn a tatárok
elől menekült, 400 font színezüstöt adjon az ország nemesei részére, kiket az
éhség fenyegetett. Mikor a tatárok 1242 februárjában áttörtek a Duna jegén,
Rogerius szerint csak Székesfejérvár, Esztergom vára és Szent Márton monos-
tora tudott sikeresen ellentállni s az utóbbi helyen az apát is férfiasan harczolt.
Az agg Oros apát azonban már aligha forgatott fegyvert. Ez időtájtban meg-
halt, s monostora is erősen megrongálódott, sőt panaszosan azt irták róla,
hogy »elvesztvén majdnem összes javait, a tatároktól lerontatott«. Oros nagy
alakja ritka erős egyéniségként domborodik ki ama korai időben. Rendszerető,
gondos gazda s igaz magyar, ki jussát nem hagyja, hanem szívós erélylyel meg-
védi. Irásban akar látni minden jogot és kötelességet, s ehhez azután keményen
ragaszkodik. De azért újító is a gazdálkodás terén épp úgy, mint az építkezés-
ben. Buzgalmát jellemzik az Isten házának díszítésére, a betegház ellátására, és
a szerzetesi fegyelem fönntartására irányuló törekvései. Erre vallanak az ájtatos
magánadományok is, melyeket világiak és papok nagy számmal nyújtottak
monostorának, melyben akkor 40 tagú konvent volt. Kegyeletes összekötte-
tésbe lépett Casino ősmonostorával. A magyar benzés apátok ismételen föl-
keresik őt és szinte patriarchájoknak tekintik. Sok oklevele a tatárdúlás után
szilárd alapjai a fölépülésnek és birtokrendezésnek.

Ahhoz az erkölcsi tőkéhez, a melylyel a pannonhalmi monostor megkezdte
alapítása céljának, az istentiszteletnek s a királyért és az ország állandóságáért
való imádságnak, a hírtárgyításnak és az üdvös kulturhatásnak megvalósítását,
harmadfél száz év leforgása alatt akkora anyagi tőke is járult, a melynél többet
már nem igen kívánhatott. Aránylag kicsi volt a kezdet s a királyok mellett
egyre több magánember igyekezett lelke üdvösségét Szent Márton és szerze-
téseinek érdemeivel biztosítani amaz adományok révén, a melyeknek összege
a tatárjárás előtt érte el tetőpontját. Méltán nevezhetjük tehát az első időket
a terjeszkedés korának s tulajdoníthatjuk eredményeit a nagy belső erő expan-
zív hatásának. A kor méltó befejezője, az átmeneti korszak zavarai közepett
föllépett nagy rendező szellem, a ki leltározta a mult idők egész hagyatékát
és szilárdan megalapozta a bekövetkezett új korszakokat.

A második kor megteremtette az addig autonom s egymástól független
benzés apátságok közös szervezetét, parlamentjét, a két évenként, sőt éven-
ként tartandó közös káptalanokat, a rendi fegyelem reformálására és biztosí-
tására. Az új kornak ez a gyökere is visszanyúlik Oros apát idejébe, mert a ben-
zés ilyen reformációját az 1215. évi római lateráni egyetemes zsinat hatá-
rozta el, a melyen Oros apát is megjelent. A zsinati határozat végrehajtása azon-
ban nem ment egyszerre és Magyarországra nézve a közös káptalan megtar-
tását III. Honorius 1225-ben újra megsürgette, a mikor Oros ismét Rómában
volt és talán a rendelet kieszközlése éppen az ő buzgalmának a műve. A reform-
intézmény igazi virágzását az Anjouk békekorszakában érte el, miután XII.
Benedek pápa 1335-ben kiadott nagy bullájában egész részletesen kifejtette
a benzés rendtartományok és kongregációk káptalani szervezetét. A rend-
tartományok alkotmánya e szerint köztársasági, két vagy több elnökkel; a
kongregációké monarchikus, melyben a középponti monostor apátja állandó
főelnöke a fiókmonostorok apátjaiból alakult káptalanyülésnek. Magyar-
ország benzés apátságai rendtartományyá alakultak, a melynek elnökei
között Pannonhalma apátja mindig ott van s mindig az első helyen, sőt olykor
egyedül képviseli az egész rendtartományt. De egyelőre még nem igazi főapát,
csak azzá készül lenni, a miben főtényező kimagasló tekintélye és monostorá-
nak gazdagsága, a melylyel legfőljebb a pécsváradi apáté vetekedik.

A közös
káptalanok.

Salamon. Oros utóda *Salamon* apát, ki tíz évi kormányzása alatt elődének nyomdokain halad. Egy birtokot elad, kettőt vesz, hagyatékokat is nyer, földjeit elkülönítetteti s óvja főpásztori függetlenségét. *Favus* pécsváradi apátból lett pannonhalmivá (1252—65.), a konvent választása és pápai kinevezés után, a mit rendszerint a királyi bemutatás előzött meg. A pápa 1256-ban őt bízta meg, hogy a rend egyetemes káptalanának tanácsával válaszszon ki három apátot a monostorok megvizsgálására és reformálására. Még ő is szerez új birtokokat vétellel, cserével, hagyatékképpen, s a királyi családtól végre megkapja a kárpótlást a rég elvesztett küszéni monostorért és a 400 font ezüstért Nyitra megyében, várépítésre pedig adományul nyeri a Balatonnak azt a szigetét, a melyen két év alatt fölépíttette Szigligetvárát (1262.). Ez a királynak úgy megtetszett, hogy átvette s helyébe adott három falut, a melyek azután, mint általában az új szerzemények, az Árpád kor végén, jórészt hatalmasok kezébe kerültek. Favusról már biztosan tudjuk, hogy résztvett a püspökök tanácskozásain.

Miután királyaink mindinkább lemondanak a vármegyék birtokáról, közigazgatásáról és igazságszolgáltatásáról, s átengedik ezt az autonóm testületekké szervezkedő nemesi vármegyének, egyszersmind egyre sűrűbben adnak fölmentéseket egyes földesuraknak és népeiknek a királyi ispánok és adószedők hatósága alól. Ilyen immunitást nyert *Bonifác* apát is, úrbéresei, jobbággyai részére (1269 stb.), a mely kiváltságból kialakult az ily földesúri terület külön megyeisége, úgy hogy ennek mintegy örökös főispánja a földesuraság; van udvarbírája (alispánja), vannak ispánjai, katonáskodó lovas, nemes jobbággyai (predialistái), vára és várnépei, úrbéresei. Pannonhalmának volt már a tatárjáráskor is vára a monostor körül. Az utolsó árpádházi király osztrák háborujában ott volt *Hermán* apát s a haimburgi békealkudozásban, a kalocsai érsek mellett, ő volt a magyarok másik szónoka, kikről a németek megjegyezték, hogy nagyon sokat és nagyon virágosan beszélnek (1291). *Miklós* pannonhalmi apát az egész magyar benezésrend nevében óvást emel a monostorok és javaik jogtalan lefoglalása, elidegenítése ellen (1300). Volt rá oka, mert Pannonhalma várát is majd Venczel, majd Károly párhívei ragadták magukhoz. *Imre* apát egyik levele a legrégebbs ismert papíroklevél Magyarországon (1306). A zavaros időkben gyorsan váltogatták egymást az apátok: *Jakab*, *II. János*, *László* és *II. Miklós*. Az utóbbi erőszakosan betolakodva, több évig botránkoztatta ismerőit (1312—18).

Vége Károly király lassanként helyreállította a királyi tekintélyt és Pannonhalma apáti székén a nagy apátok fényes sora következik. Ilyen volt először *III. Miklós* (1319—33), előbb dombói apát, kit a pápa megbíz, hogy a garamszentbenedeki apáttal együtt hívja össze káptalanba az összes magyar benezés apátokat. A király meg követül küldte őt Nápolyba, öreganyjának, a magyar Mária királynénak végrendelete ügyében, mely a pannonhalmi egyháznak is nagybecsű ornátust hagyott. — *Hamer Vilmos* apát (1333—54), előbb perjel, Károly király kegyeltje volt, kit e király »hüségese káplánjának« mondott, s kit XII. Benedek pápa első helyen bízott meg azzal, hogy nagy reformbullájának végrehajtása végett a magyar apátok káptalangyűlését egybehívja. A bullának pedig nevezetes rendelkezése az is, hogy minden monostor 20 szerzeteséből egyet a párizsi vagy más egyetemre küldjön, s az ily mesterek és doktorok tanítsák azután itthon a szerzetes-növendékeket. — Legkimagaslóbb alak e század apátjai között *Szigfrid*, előbb széplaki, 1330-tól garamszentbenedeki, végre pannonhalmi apát (1355—65), Nagy Lajos király »kedvelt udvari káplánja«, ki 1345-ben a király követeként járt az angol udvarban. Pannonhalmi apátságra emelését, a mikor viszont Garamszentbenedekre a pannonhalmi Szigfrid került az ő helyébe, az egész magyar benezés-rend helyesléssel üdvözölte, mert már előbb is egyik elnöke volt a rendtartománynak, s a legeszményibb képviselője, feje és vezére mindvégig a benezés-reformnak. Az anyagi ügyeket természetesen ő sem hanyagolhatta el, a királylyal megsemmisíttette a monostori birtokok korábbi elidegenítéseit, örökös bérbeadásait, a melyekhez elődei nem kérték ki a fölség kegyúri jóváhagyását, s még földesküt is tett egy birtokperben. A pannonhalmi templom falában ma is meglevő vörös márványsíremléke feliratából tudjuk, hogy a monostor zárt négyzetfolyosóját (claustrum), a tulajdonképeni kolostort, izlésesen kijavíttatta, s valószínűleg az ő műve e folyosónak, a templom szentélyének és a Szent Benedek-kápolnának máig megőrzött, följújtott angol-góth izlésű szép csillagboltozata. A síremléken, magának az apátnak egész alakja és

ruházata, korhű képe az akkori aszkéta, reformált benzésnek. — Mellette van a másik síremléken megörökített *Czudar László* apát (1365—72) alakja, az előbbtől eltérően, szakállal és főpapi ornátusban. Borsodi nemes családból származott, s előbb szekszárdi apát volt. Elnöke volt a monyoródi káptalannak.

Czudar
László.

A nagy apátok után bekövetkezik a hanyatlás, mert Pannonhalmán is jelentkezik az a baj, a mely a római pápák hetvenéves avignoni tartózkodása, »fogsága«, idején európaszerte kifejlődött, hogy t. i. a pápák idegen embereket neveztek ki épen a legnagyobb egyházi javadalmak élére, s a kinevezésért nagy díjakat, az egész jövedelem egy harmadát követelték az első évben. Ez nagy ellenkezést támasztott a konventekben és a királyok részéről, annyival inkább, minthogy a pápák maguk is francia befolyás alatt állottak s ez fölkeltette a nemzeti féltékenységet. Az ellenszegülés Pannonhalmán, a szerzetesi erkölcsök nagy kárára, akkor tört ki, midőn László apát utódává a konvent *Domokost* választotta meg, de XI. Gergely pápa *Pál* dombói apátot nevezte ki pannonhalmi apáttá és Domokost kiközösítette, ki így is halt meg (1377.), mert nem engedett, sőt a pápai iratokat hozó csanádi kanonokot börtönbe vettette. De Nagy Lajos király sem engedte Pált a pannonhalmi apáti székbe ülni, hanem Domokos helyébe kinevezte a maga rokonát, *Ulászló* lengyel királyi herceget az apátság kormányzójává, hogy e nyugtalan embert lengyel trónköveteléséről lemondassa. Ulászló 1379-ben eltűnt Pannonhalmáról és sok kalandozás után, két év múlva Strassburgban halt meg.

Domokos
és Pál.

Ulászló.

A konvent *Istvánt* választotta meg apátjává a maga kebeléből, s őt a következő év (1381.) elején a római pápa is megerősítette. Vele újra kiváló apát került Pannonhalma élére. Az elidegenített birtokokat igyekezett visszaszerezni. Füssön hét jobbágyát oklevélileg földesúri nemesének ismerte el olyképen, hogy öröklő joggal bírják telkeiket, csupán tizedet adjanak termésükből és hadjáratra egy íjászt küldjenek, vagy váltságul 3 márka ezüstöt fizessenek. (= 132 kor.). Így alakult meg a nagy- és kislellyi nemes szék, mint kis megye, melynek volt külön alispánja, főispánja pedig a pannonhalmi apát. A konvent ekkor is 40 tagú, s részére, valamint az apáti asztaltartásra István más-más jövedelmeket rendelt. A magyar benzés rend elnökeként megbízást nyert a koppánmonostori apátság betöltésére, s a tihanyi apátság egyik birtokának elcserélésére ő ad engedélyt, a mit Mária királyné megerősít. Zsigmond király a magyar rendkáptalan kérésére 1393-ban elvül mondja ki, hogy benzés apátságot csak benzés kaphasson, mert ez a rend nemcsak legtöbb taggal válik ki a hazai szerzetesrendek közül, hanem buzgóságával és egyéb erkölcsseivel is.

István.

Am a szép ígéretet Zsigmond hamar elfeledte s István apát utódává kormányzóul (gubernator) a minorita *Marczali Dózsa Miklóst* nevezte ki (1399—1404.). »Fráter Dózsa úr« elég jól kormányzott, az apátok közül egyedül ő függesztette pecsétjét a Habsburgokkal kötött első örökösödési szerződésre, más főpapokkal és főurakkal együtt, azután a csanádi püspöki székre került. Utódává Zsigmond király sógorainak, a Czilleieknek rokonát, *Albeni Jánost* nevezte ki Pannonhalmára (1404—1406.), de csakhamar áthelyezte Veszprém, majd Pécs, végül Zágráb püspöki székére. Pannonhalmi kormányzóvá a baranyai *Órévi Konrádot* tette, ki apáti címet is viselt, mert fölvette a szerzetes-ruhát ép úgy, mint előde. A konventtel egyetértően működött s a király meghagyta őt apátságában akkor is, midőn XII. Gergely pápa a főntartás joga alapján ezt az apátságot Zsigmond király rokonának adta. A további bonyodalmaknak elejét vette az, hogy Konrád a következő tavaszon meghalt (1408.).

Marczali
Dózsa Miklós.

Albeni János.

Órévi Konrád.

A pápától kinevezett commendator apát *Kropidlo János* (1408—21.), opoliai herceg, vlocslaveki (wladislawiai) lengyel püspök volt, ki melléknevét karapoló-szerű hajzatáról nyerte. Birtokait Augmerius pannonhalmi várkapitányval kezelte. A győri püspökséggel szemben biztosította apátságának a tizedsedő jogot, a tatai és koppánmonostori apátokat pedig a pápai követ előtt rábírtá arra, hogy hűségsküvel ismerjék el »fejöknek« a pannonhalmi apátságot, ennek engedélye nélkül birtokaikat meg ne terheljék, el ne idegenítsék s egyetemes káptalangyűléseire eljárjanak (1411.). Ily módon a két apátság »főkapátsága« lett a pannonhalminak s ez immár fölvehette a »főapát« címet. Ezzel új kor kezdődött Pannonhalma és a magyar benzés rend történetében,

Kropidlo
János.

Az első főapát.

valamint új kor kezdődött az összes európai benvezések fejlődésében is. A magyar benvezések új jogviszonyának gyökerei visszanyúltak a megelőző korba, a midőn a pannonthalmi kiváló apátok állandóan első elnökei a magyar benvezés rendnek s a midőn István apát végül egymaga gyakorolja a rendi elnökség jogait. Ily módon a Benedictina-reformbullában kifejtett kétféle alkotmány, t. i. a köztársasági jellegű reudtartományi és a monarchikus kongregációi szervezet közül. Magyarországon mindinkább az utóbbi kezdett érvényesülni, s Kropidló János püspök-apát csak a már meglevő felfogást és jogállapotot védelmezte, annyival inkább, minthogy ez időtájtban a pécsváradai apát fölvette a magyar benvezés rend »főelnöke« címét, mely az eddigi jogszokás szerint inkább a pannonthalmi apátot illette meg. — Ezt a címet Zsigmond király kifejezetten biztosította a Rozgonyiakkal rokon, sárosmegyei *Dobó Miklósnak* (1422—38.), ki ismételtén használta a »főapát« (archiabbas) címet is. A jáki és garamszentbenedeki apát fölött joghatóságot gyakorolt. Pozsony védelmére a husziták ellen 25 lándzsányi, vagyis 250 főnyi lovast tartozott hadba küldeni; ez volt a főapát banderiuma, mely félakkora volt, mint a győri és a veszprémi püspöké.

Dobó Miklós.

Hédervári
László.Debrentei
Tamás.

Hédervári László pannonthalmi apátságának emlékét csupán családi ügyben kiadott levelei őrzik. Kormányra idején nevezetesebb tény az, hogy Ulászló király Pannonthalmán alkudozott a Győrött levő Erzsébet királynéval (1442.). Miután Hédervári egri püspökké lett, apátságát versenytársa, *Debrentei Himfi Tamás* kapta commendába (1447—67), ki a Hunyadiak ellenségeinek pártján állott, míg csak III. Frigyes császár hívei Mátyás király hűségére nem tértek. A zágrábi püspökséget, melyre V. László kinevezte, nem foglalhatta el, de helyette megkapta Mátyástól a nyitrai püspökséget s megtarthatta apátságát is, három év múlva azonban mindent elvesztett a huszitákkal való czimborasága miatt. Szentmárton felső részének, Felsőknak ő szerzett vásárjogot (1453), a mit Alsóknak már Kún László megadott s az Anjouk megerősítettek.

A két utóbbi kormányzóra már teljesen ráillik az, a mit a következő század elején egy pápai bulla mondott, hogy Pannonthalmának több mint hetven éven át nem voltak apátjai. Még kevésbé voltak ilyenek ez apátság további birtokosai: *Vitéz János* esztergomi érsek 1468-tól, maga *Mátyás király* 1472-től, *Ardicinus della Porta* bíbornok és *Bakócz Tamás* győri püspök 1490-től, végre *Borgia Czézár* bíbornok, czíme szerint és *II. Ulászló király* valósággal, 1493-tól 1500-ig. Csupán Mátyás király gondosságának maradt Pannonthalmán némi nyoma, a négyzetfolyosó éjszakkéleti sarkába vésett »1486« évszám, mely talán a műszerető király építkezésére emlékeztet.

A commenda-rendszer így végül egyszerű uradalommá sülyesztette az egykor nagytekintélyű apátságot, a melyet Ransanus olasz püspök és nápolyi követ hallomása szerint (1488.) országszerte »főapátság-nak ismernek. Monostorában a szerzetesi élet nagyon aláhanyatlott s úgyszólván csak a hiteleshelyi működésre szorítkozott; a levéltár és egyház öre gyakorolta még az apátság főpásztori joghatóságát is, midőn a gyöngye Ulászló király lelkében egyszerre nagy elhatározás fogamzott meg: kiadta kezéből a pannonthalmi apátság birtokait; ugyanezt akarta a többi benvezés apátsággal is, s mindnyájuk szerzetesi fegyelmenek helyreállítására, pannonthalmi apátul kinevezte kancelláriájának jámbor életű, fiatal tisztjét, *Tolnai Mátét*, (1500—35.), ki korban s buzgó tevékenységben elérte, erkölcsi nagyságban pedig jóval felülmulta a nagy Orost. A királyi jegyző pápai engedélyvel gyors egymásutánban fölvette a rend ruháját s az egyházi rendeket, a konvent pedig a tatai és koppánmonostori apátokkal együtt kánonilag megválasztotta, a pápa megerősítette pannonthalmi apáttá. De a pápai követ udítóreja már 1501-ben főapátnak címézi, s ettől kezdve majd minden évben találkozunk e címével, csak maga Tolnai nem használja ezt, csupa alázatosságból, még akkor sem, midőn X. Leó pápa 1514-ben, a király kérésére, nagy bullájában ünnepélyesen megadja neki és utódainak a »főapát« címet, s megerősíti a főapátságot minden eddig szerzett jogában, kiváltságában, nevezetesen abban, hogy az ország többi benvezés apátját évenként és minden harmadik évben (kétévenként) káptalanba összehívhassa, a vonakodókat letehesse, helyökbe más apátokat rendelhessen, a határozatok végrehajtásának ellenőrzésére vizsgálatot tarthasson, vizsgálókat küldhessen, a költségeket kiróhassa, a bűnösöket megbüntethesse a diffinitorok tanácsával; monostorában a kisebb rendeket szerzeteseinek föladhassa, az egyházi szereket megáldhassa, s ugyane kivált-

Tolnai Máté.

ságot Béla és Bakonybél monostorában is gyakorolhassa a kegyúri joggal együtt, a melyet Ulászló királytól ez apátságok betöltésére és gazdasági ellenőrzésére nyert. Megengedte a bulla, hogy a főapát monostorának két szerzetesét egyetemre küldhesse és rendi czélokra három közjegyzőt nevezhessen ki. Megtudjuk e bullából azt is, hogy a pannonthalmi monostorban 4—6 volt a szerzetesek száma, a szlavoniai Béla-monostorban pedig egy szerzetes sem volt, mikor Tolnai ezt átvette; s hogy az ő buzgalma Szent Márton-monostorába ismét 40-nél több, Bélába pedig 13 szerzetest vezetett be. Egyéb forrásokból tudjuk, hogy Pannonthalmán a főoltár alatti kápolnában szokták megtartani az apátok Szent György napja (ápr. 24.) táján a rendi káptalanygyűléseket, a nagyobb apátságok fejei évenként, a többiek két évenként. Egyformává tették minden monostorban az istentiszteletet, s e végből a főapát a magyar benzések számára új Breviáriumot nyomtatott. A nagyszabású reformmunka természetesen akadályokra is bukkant, Tolnait meg is rágalmazták, de ugyanakkor konventje és az esztergomi káptalan fényes elégtételt szolgáltatott neki. Legbuzgóbb támogatója volt a főapátnak Ulászló király, de segítette őt az ingadozó Lajos is, még inkább Szapolyai János király a mohácsi csata után. Ferdinánd király megengedte, hogy a beteges, elaggott főapát még életében megválasztathassa utódát s ily módon is gondoskodhassék reformműve folytatásáról. De a török hadjáratok és a két király hatalmaskodó párthívei, kik kincseit megrabolták, birtokait fosztogatták, hirtelen oly szegénységre juttatták a főapátságot, hogy kénytelen volt kölcsönöket fölvenni s egy ízben két frtot sem tudott kifizetni.

A hatalmas reformművet derékon törte ketté a nagy háborúk fegyveres erőszaka, s ez a kor megsemmisítette a legtöbb benzés apátságot. *I. Mihály*, volt bátai apát hétéves pannonthalmi kormányja (1535—42.) már csak az anyagi vergődést mutatja. Halála után a kincstár hadi czélokra foglalta le a főapátság birtokait, s kormányzását világi emberre, báró Nyári Ferencz honti főispánra bízta. Birtokait *Csanádi János* (1548—51.) sem kapta vissza, hanem kénytelen volt oly egyességre lépni, hogy megtartja eddigi apátságát, a bakonybélit, s ennek jövedelméből eltartja a pannonthalmi konventet, melynek ő lesz a főapátja. A főapátsági javakról való ilyen lemondásba, e simoniakus egyezésbe, a főmonostori konvent nem nyugodott bele, hanem főapáttá választotta saját perjelét, *Martonfalvai III. Lászlót*, kinek javára Csanádi lemondott, s a kit Ferdinánd király csak őt, a pápa kilencz év mulva erősített meg. Oláh Miklós esztergomi érsek reá ruházta a bakonybéli apátságot is, a melynek kis jövedelmeire a főapátság utalva volt.

A szerzetes-élet már kihalóban volt vagy ki is halt. Esztergomi prépostkanonok, tehát világi pap, *Tordai Péter* kapta meg a főapátság címét (1563—66.). Be sem iktatták. Utána *Fejérvölgyi István*, nyitrai püspök kormányozta a főmonostort, mely a várórség gondatlansága miatt leégett. Több birtokát az építkezés költségére elzálogosították, több kincsét a püspök Nyírára vitte. Miután e püspök esztergomi érsekké lett, lemondott rokona, *Baranyai Pál* javára, kit Rudolf azzal a meghagyással nevezett ki főapáttá (1593—96.), hogy elegendő benzést vagy világi papot tartson az istentisztelet czéljaira. De már 1594 közepén a Győr elfoglalására előnyomuló török nagyvezér Pannonthalmát is elfoglalta, templomi szobrait, mint bálványokat kihordatta s a négyzetfolyosó festett góthikus ablakait berakatta. Aztán *Kutasi János* primás bírta a főapátság címét, melynek várát 1598-ig a török, azután jövedelmeivel együtt a győri főkapitányok tartották kezökben.

Hatvan esztendeig a főmonostor birtokai tisztán hadi czélra, a pannonthalmi vár főntartására szolgáltak. Színán nagyvezér nagy erőfeszítése után, a török hatalom elernyed, másrészt a kormány vallásos iránya erősbödött és elérkezettnek látta az időt az apátsági javak és jövedelmek egyházi jellegének visszaállítására, annyival inkább, minthogy a monostori kis várak jelentősége egyre alább szállott. A protestáns fölkelések nem igen hatottak el a Dunántúlra. A monostori élet helyreállítása nem egyszerre ment végbe, mert hiányoztak a benzések; de előkészítette a restaurációt *Himmelreich György* pannonthalmi főapát (1602—37.), ki apja, a királyi titkár révén, már kis deák korában elnyerte a királyi kinevezést, s míg ő a prágai jezsuitáknál tanult, gyámja, Szuhai István, egri püspök intézte birtokügyeit. A pappá szentelt ifjú főapát 1609-ben vette

I. Mihály.

Csanádi János.

Martonfalvai László.

Tordai Péter.
Fejérvölgyi István.

Baranyai Pál.

Kutasi János.

Himmelreich György.

át a kormányt és erélyesen szerezgette vissza és védte monostora birtokait. Az egyházi szerelvények Bécsből kerültek haza. A nagyszombati zsinaton Himelreich megóvta a főapátság kiváltságait; a királyi kamaránál pedig elismertette a fiókapátságok betöltésére vonatkozó régi jogát s ez alapon nevezett ki bakonybéli és dömölki apátot. Régi szokás és az 1608. évi törvény alapján, tagja volt az országgyűlés felső táblájának, csak az iránt folyt azután százados vita, hogy a főapátot vagy a pálos főperjelt illeti-e az elsőség. Himelreich szép könyvtárt szerzett s egyes könyveire ma is rá lehet ismerni. A konvent visszaállítására gondja volt, de ez csak halála után valósult meg, a midőn Draskovics György győri és Nagyszombati György váci püspökök sürgetésére a kormány az 1638. évi országgyűlés alkalmával beleegyezett a főmonostori konvent helyreállításába.

Egy évvel előbb halt meg Pázmány Péter prímás, ki a jezsuitáknak óhajtott volna megszerezni az egykori benzés apátságokat. A benzés rend pártfogói azonban nagy rokonszenvvel fejtegették azokat a nagy érdemeket, a melyeket e rend Szent István kora óta szerzett. A bécsi kormányra legnagyobb befolyása volt Wolfradt Antal kremsmünsteri benzés apátnak és bécsi püspöknek, ki végre keresztülvitte, hogy a csepregi magyar születésű *Pálfi Mátyást*, az osztrák heiligenkreuzi ciszterciát perjelét nevezzék ki pannonhalmi főapáttá (1638—47.), ki a melki benzés kongregáció szabályaira fogadalmat téve, valóságos benzéssé lett és kötelezte magát a főapátság javainak visszaszerzésére s a konvent helyreállítására. A vár őrségét neki rendelték alá. Óvást emelt, hogy a lébenyi és tihanyi benzés apátságokat ne adják a győri jezsuitáknak, bár ezek szép elefántesont-oltárkával kedveskedtek neki. Annak kifejezésére, hogy a főapátság nem tartozik az esztergomi érsek joghatósága alá, nem fogadta el a nagyszombati zsinatra szóló meghívást. I. Rákóczy György ellen Szakolczánál, 24 füssi jobbágya élén, személyesen harczolt (1644.). Balassa Bálint 20.000 forintot hagyott monostorára, a protestáns papból katolikus hitre tért és pozsonyi kanonokká lett Veresmarty Mihály pedig képeket, könyveket s 1000 forintot ajándékozott és munkáinak megbírálására egy tudós benzés novicziust kért föl.

A melki kongregáció maradandóbb nyomot csak a főapátság czímerében hagyott, a melynek Szent Mártont ábrázoló pajzsához ekkor járult a melki öt szívet és a casinói »Pax«-ot ábrázoló másik pajzs. E czímer legrégebb példányát Pálfi halála idejéből ismerjük. Pálfi után *Magger Placid* perjel lett a főapát (1647—65.). Ez, mint két előde és utódai, szintén elnyerte a királyi tanácsosi czímet. Birtokain telepített, s lelkészeket, tanítókat alkalmazott, sőt a távolabbi Csepregre is küldött hithirdetőket. Ő adományozta a bakonybéli, dömölki és telki apátságok czímét, más benzés apátságokra pedig óvással tartotta fenn jogát. A főmonostori perjelek viselik rendszerint a bakonybéli apátság czímét. Magger idejében készült az 1650. évi urbárium, a mely egyebek között megemlíti, hogy a vár 30 hajdúja a főapát parancsa alatt áll, s hogy e hajdúk a főapát szentimrei gyógyítófü-kertjének termését Bécsben eladták. Mivel gondatlanságuk miatt ismét tűz támadt a kolostorban, Lipót király 1665-ben kitelepítette őket a vár külső udvarába. — *Gencsy Egyed* († 1684.) folytatta a telepítést, építkezéseket, s 1674-ben elvállalta rendje számára a modori gimnáziumot. A Bécs ellen nyomuló török elől kénytelen volt Győrbe menekülni s ott is temették el a székesegyházban, mert monostorát a török felégette. A fölszabadító háború idején *Simonsics Gellért* főapát az 1687. évi országgyűléssel sietett kimondatni a monostorok visszaállítását; de mivel az újszerzeményi bizottságok nagy váltságdíjakat szabtak, a melyeket a főapátság nem tudott kifizetni, azért utóbb osztrák kolostorok váltották magukhoz a nyugati benzés apátságokat, a melyekre a főapát csak óvástétellel igyekezett fönttartani jogait. — *Rumer Márton* főapát (1689—93.), előbb nagymáriaczei gyóntató volt, s rövid, csendes kormányzat után, a szentség hírében temették el a főoltár alatti katakombában. Ugyanott, a Szent István-féle kőszék alatt, nyugszik *Lendvay Placid* főapát († 1699.), ki a hatalmas Kollonics prímással is elismertette főpásztori jogait a főapátság pozsonymegyei egyházterületén. Egyszersmind megkezdődött a régi oklevelek rendezése, másolása, s némi irodalmi működés. Készültek a főmonostor hétszázados emlékünnepeire, a midőn *Karner Egyed*, főapátsága harmadik évében, emlékérmét és rézmetsetű képet készíttetett. Három évvel utóbb Rákóczi kuruczai verték föl a

monostor csendjét s ugyancsak garázdálkodtak. A pannonhalmi főiskola már előbb megkezdte működését és Wenzl Alfonz tanár vezetése alatt megvitatott tételei maig megvannak. Karner főapát restauráltatta székesegyháza díszkapuját, a melyen XVI. századi karczolatok is olvashatók; a folyosó számára pedig megfestette elődeinek nagy képeit, de közülök csak Szent Anasztáz-Asztriké került vissza a későbbi fölsozlatás kótyavetyéiből. Megkezdte a monostor újjáépítését. Pozsonyban halt meg s ott temették el a dőmban (1708.).

A török háborúk és a fölkelések lezajlása után, az ország határain belül, hosszú béke kora következett, mely alatt királyaink, a francia állami mindenhatóság példájára, erős gyámság alá vették az egyházat. A főapátság is érezte e gyámkodás fölemelő és végül lesújtó hatását. Bakonybél öreg apátját, ki a rég elpusztult monostor romjait fölástá és kezdte helyreállítani, *Göncz Czelesztint*, a kuruczoktól megszállott főmonostor konventje, József király és gróf Bercsényi engedélyével választotta főapáttá (1709—22.), kit a fölkelők távozta után a király kinevezett. A mit a dézsmák tizede fejében egykor keresztes háborúkra, a török háborúk idején a végvárakra kellett fizetni, a helyett most a főapát évi 1000 forint fizetésére kötelezte magát az új vallásalap irányában. Tihany apátságát 20.000 forinton visszaváltotta az altenburgi osztrák benzésektől s így ez is a főapátságtól betöltött fiókapátságok közé került (1719.). Czelesztin főapát építtette a Boldogasszony-kápolnát az alatta levő sírbolttal, mely ezóta temetkező helye a pannonhalmi főapátoknak és rendtagoknak.

Göncz
Czelesztin.

Utóda lett az alig 31 éves *Sajgó Benedek* (1722—68.), ki legtovább, majdnem félszázadig, kormányozta erélyes kézzel a főmonostort. Előbb grófi nevelő volt s a kuruczokkal került Pannonhalmára, hol beöltözött s hamarosan az aggastyán főapát utódná választották. Az 1723. évi országgyűlésen visszaszerelte a főmonostori konvent hiteleshelyi jogát a régi pecséttel. Győrből visszahozatta a levéltárt. Ő építtette a főmonostor északi és keleti szárnyát, a rococoizlésű szép ebédlövel és vendéglakosztálylyal. A tehetségesebb rendtagokat a római és nagyszombati jezsuita s a salzburgi benzés egyetemen taníttatta, hogy azután a pannonhalmi főiskola tanárai lehessenek. A növendékek szaporodtával a bölcséleti tanfolyamot áttette Bakonybélbe, a melynek új monostorát és templomát befejezte és megáldotta, apátságát azonban 1730-tól kezdve betöltetlenül hagyta. Szigorúan lépett föl Koptik Odo osztrák benzés ellen, ki a főapát tudtán kívül megszerezte a dömölki apátságot s új templomában a nagymáriaczelli csodakép mását elhelyezve, megalapította Kis-Czell bucsujáró helyet. Sajgó elismertette vele fennhatóságát. Lépéseket tett más apátságok visszaszerzésére is. Főpásztori területén 11 faluban épített templomot. Katonás erélyű ember volt, ki Füssről elkergette az illetéktelen foglalókat és a telkeket érdemes nemeseknek adományozta. Kiváló szónok volt templomban és tanács-termekben egyaránt. Kormányzatáról naplót vezetett.

Sajgó
Benedek.

Somogyi Dániel főapát (1768—1801.) mindjárt megerősítésekor XIV. Kelemen pápától megnyerte a jogot, hogy a főiskoláján szigorlatozóknak bölcséleti és theologiai doktorátust adhasson. Betöltötte a három fiókapátságot s jelesebb hittanárakat a bélai és telki címzetes apátságokkal tüntette ki. Tervbe vette a rend történetének megírását s e végből másolatokat szerzett a vatikáni levéltárból. Novák Krizosztom levéltárnok és tanár pedig megkezdte történeti tanulmányait s a pozsonyi vámharmad pöre alkalmával meggyanúsított alapító-levelél védelmére egész könyvet írt. Mária Terézia megadta a főapátnak a püspökökéhez hasonló címzést, a Raguzából Budára szállított Szent István-jobbót Pannonhalmán kitétette köztiszteletre (1771.); négy évvel utóbb maga a királyné is eljött a Szenthegyre s emlékül megküldte arczképét, a maig meglevő aranyos-gyöngyös egyházi ornátust és Szent István byssus palástját. Somogyi főapát átvette a komáromi gimnáziumot (1780.). Jól gazdálkodott, templomokat is emelt és tervbe vette az 1763. évi földrengéstől megrongált főmonostornak töből való nagyszerű újjáépítését. Szép tervrajzok készültek e czélra, de a kivített már előre megghiúsította az aggodalom, melyet József császár rendeletei keltettek. Az 1786 végén kelt rendelet a pannonhalmi főmonostor ingó és ingatlan vagyonát lefoglaltatta a vallásalap részére. A régi műkincesek potom áron idegen kezekbe kerültek s a magyar műtörténetre nézve csaknem teljesen elvesztek. Így jártak a fiókapátságok is. Ellenben a zalavári apátság, az osztrák göttweigi apátság birtokában, kikerülte az eltörlést.

Somogyi
Dániel.

II. József háborúba bonyolódva, elégtelen, sőt lázongó népeitől környezve, halálos ágyán már három évvel a rend eltörlése után, visszavonta összes intézkedéseit, kivéve azt, a mit a vallási türelemre, a lelkeségekre és a jobbágyok javára rendelt. 1790 február 20-án a császár meghalt. Az 1790/91. évi országgyűlésre a főapát és kivüle még három főkapátja is hivatalos volt, s az országgyűlés a vármegyék sürgetésére, a Szent Benedek-rend ügyét szintén sérelmei közé iktatta. II. Lipót már április 13-án megígérte Somogyi főapát-nak, hogy két hónap alatt a rend minden javait és jogait vissza fogja nyerni. Az 1792-ben trónra lépő Ferencz király az országosan fölkarolt óhajtság teljesítését akkorra helyezte kilátásba, ha majd a francia háborútól fölzavart birodalom békéje helyreáll. Novák Krizosztom bakonybéli apát, pécsi főigazgató, az országgyűlésen írással és ékesszólással annak az eszmének igyekezett pártfogóit megnyerni, hogy a Szent Benedek-rendet a nyilvános tanítás és nevelés kötelezettsége alapján állítsák vissza. A lunevillei béke (1801 febr. 9.) után a kormány elérkezettnek látta az időt az óhajtság teljesítésére és Somogyi főapát ez iránt megnyugodva halt meg Győrött, hol a székesegyházban temették el.

Novák
Krizosztom.

A főkapátok közül is csupán *Novák Krizosztom* élt, midőn Ferencz király 1802 márcz. 12-én kelt *díplomájával* a pannonthalmi Szent Benedek-rendet, korábbi jogaival együtt, visszaállította. E szerint a rend megkapja a főapátság és a főkapátságok birtokait, meglevő felszerelésökkel, az eladottak tőkésített árát, könyveit és okleveleit. (Könyveiből azonban kevés került vissza.) Az érsekek és püspökök utasítást kaptak a rendtagok visszabocsájtására. A főapát feladatává lett, gondoskodni a vallásalap megterhelése nélkül, saját egyházterületén alkalmas lelkészekről, ellátni tanárokkal Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Kőszeg, Győr, Komárom, Esztergom, Székesfejérvár és Pécs gimnáziumát és Pápa grammatikális iskoláját (amazoké hat, ezé négy osztályú); e végből a tanárok számára lakásul és istentiszteleti célra megkapja az illető városokban levő jezsuita, ferenczrendi, trinitárius vagy pálos házat és templomot, előzetesen jókarba helyezve, a monostorok helyreállítására megkapja a Csáky grófoktól letett 27.000 frtot, stb. A gimnáziumi épületek tulajdonjogáról és fönttartásáról itt nincs semmi szó.

A fölség már előbb kinevezte főapáttá Novák Krizosztomot (1802—28.), s a királyi biztosul küldött kalocsai érsek számos egyházi és világi előkelő jelenlétében vezette vissza őt 41 rendtaggal, Szent Márk ünnepén (ápr. 25.), a főmonostorba. Az első években tömegesen jelentkeztek novicziusokul még idősebb világi papok s az eltörölt pálos-rend tagjai is. Mindazonáltal beletelt 13 év, míg nyolcz gimnáziumot egymásután átvehettek. A pécsi és székesfejérvári gimnázium helyett, a melyeket a cziszterciták vettek át, a benzések arra vállalkoztak, hogy a győri és pozsonyi akadémia bölcseleti tanfolyamait látják el tanárokkal (1816). Ugyanakkor a győri apátházat a rend átadta a győri püspöknek szeminariumul, mert a benzések székházát egykor győri püspök építtette a jezsuiták számára. A napoleoni háborúk idején lefoglalt német apátságok egyházi szereiből és könyveiből Novák főapát sokat vásárolt, s a faoltárokat Pannonthalmán márványoltárokkal cserélte föl. A kismegyeri csata és az egész francia háború idején, a főapátság kárát 324.000 frtnál többre számították. De jötevők is akadtak, ú. m. Schober pozsonyi kanonok, Berghofer győri nagyprépost, stb. Király József pécsi püspök 1813-ban 207.000 váltó frtot tett le a rend kezelésébe, hogy ösztöndíjjal lásson el évenként 40 komárommegyei nemes tanulót, ilyenek hiányában győr- és pozsonymegyeieket is, kik Komáromban és Győrött végzik gimnáziumi s akadémiai tanulmányaikat.

Miután Novák főapát hallása és kedélye annyira megromlott, hogy szinte lehetetlenné vált a vele való érintkezés, a felség engedélyével tihanyi apáttá és a rend *kormányzójává* megválasztották *Horváth Pált* (1816.). Ez, kisebb egyházi és gazdasági építkezései mellett, Engel tervei szerint, megkezdte a pannonthalmi könyvtár és torony építését (1824, 1828.). A rend növendékei részére külön bölcseleti iskolát szervezett a győri székházban.

Horváth Pál.

Novák főapát halála után a rend káptalana a győri püspök, mint királyi biztos elnöklete alatt, jelöltekül megválasztotta Rimely Mihály, Kovács Tamás és Guzmics Izidor hittudorokat, kik közül a király a második helyen jelölt *Kovács Tamás* perjelt nevezte ki főapáttá (1829—41). Ez fejeztette be az új torony és könyvtár építését, s 1836-ban kezdték meg a könyvek elhelyezését.

Kovács
Tamás.

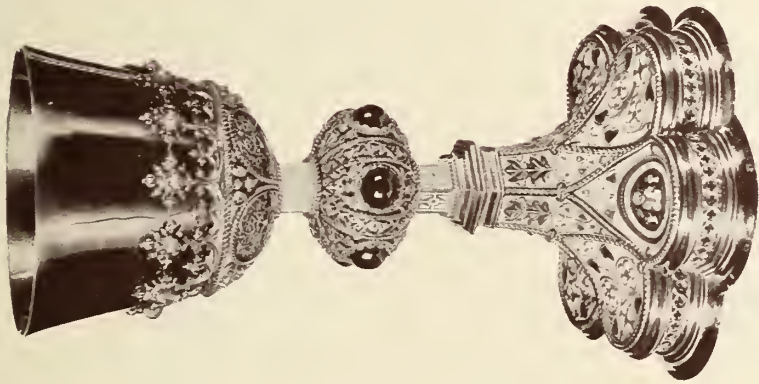
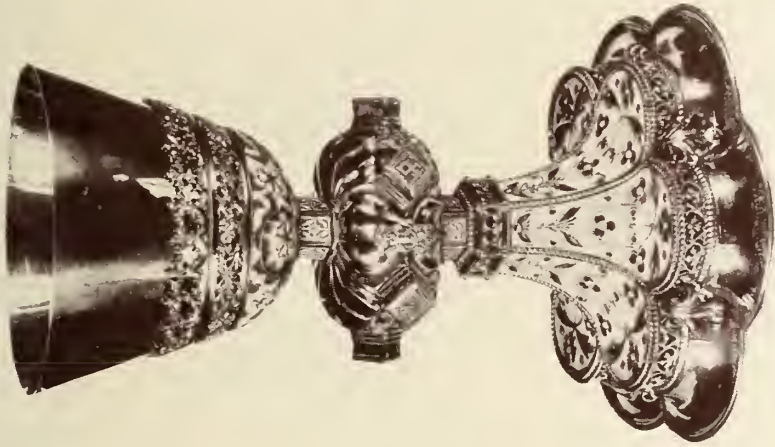

Paannonhalma. — A portale.

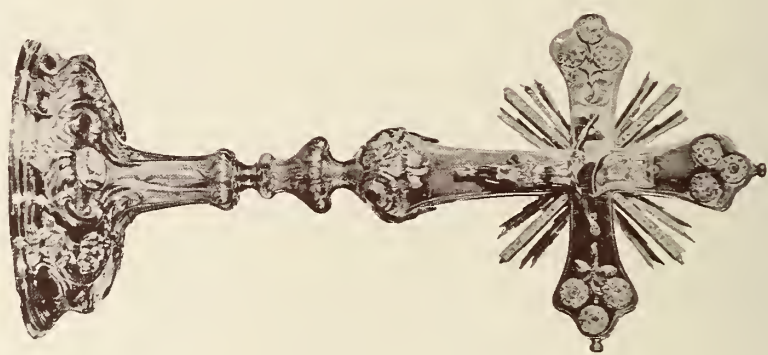
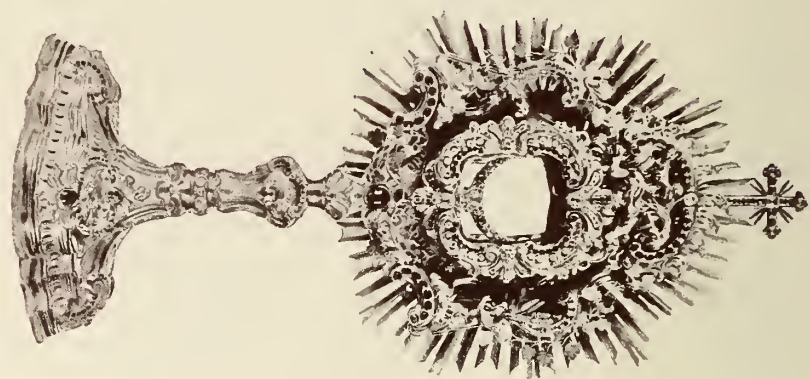
Pannonhalma. — A kápolna belseje.

A pannonhalmi főapátság műkincseiből.

A pannonhalmi főpátság műkincseiből.

A király látogatásának hírére, a mi nem valósult meg, építették 40.000 frt költséggel a főmonostori hegy »új út«-ját. A torony és könyvtár renaissance-stíljében tervbe vették az egész monostor egyszerű átépítését, de erre akkor, midőn egyre sűrűbben emlegették a robot megszüntetését, nem volt elég költség. Egyházi és gazdasági épületekre amúgy is sok kellett. Megkezdődött a tagosítás (1838. Dénesden). Nagy újság volt a bivalyos gépkút fölállítása, hogy ellássa vízzel a főmonostort. A győri böleseleti tanfolyam két évét kibővítették a bakonybéli tanárképző-tanfolyammal, melyet a széplelkű Guzmics apát és Bély Fidél tanár vezetése alatt elvégezve, a rend növendékei a győri főigazgató előtt vizsgát tettek és tanári oklevelet nyertek. Más növendékek egyetemet hallgattak s theologiai, böleseleti doktorátust szereztek. Az alkotásokban sok érdeme volt Czínár Mórnak, a főapát tudós és nagy munkabírájáról híres tükárának. Nagy befolyása azonban, mely többször szembehelyezkedett a rendi közvéleménnyel, békétlenséget keltett a főapát ellen is, úgy hogy a kormány már megbízta a vizsgálatot a primást, midőn Tamás főapát meghalt.

A főapáti szék 21 hónapig maradt üresen, mert a kormány kedvezőtlenül volt informálva a rend többségének irányzatáról, mely már az előbbi főapáttal szemben is Rimely Mihályt óhajtotta fejének. Mikor végül választásra került a sor, ismét Rimelyt jelölték első helyen, egyszersmind az országos reformtörekvések példájára itt is reformbizottságot alakítottak a fegyelmi, jogi, tudományos és gazdasági ügyek új szabályozása végett. A kormány erről értesülve, sokáig halasztotta a kinevezést, úgy hogy V. Ferdinánd az 1841 január 5-én elhalt főapát helyét csak a jelölés (szept. 22.) után egy évvel (1842 szept. 29.), Kopácsy primás buzgó ajánlatára töltötte be. *Rimely Mihály* főapát (1842—65.) a kinevezés után még hét hónapig várt a beiktatással, melyre mintegy hatszáz vendég érkezett. A béke és szeretet nevében jött. Demokratikus korának megfelelően, megszüntette a külön apáti asztaltartást s együtt étkezett, imádkozott a konventtel. De felsőbb helyről intve, esakhamar kerülni kezdte a reform-pártolás látszatát s a bizottságok munkálatait pihenni hagyta. Igen lázas volt a közélet, végre kitört a forradalom, mely a rend növendékeit is zászlai alá toborozta; majd bekövetkezett az abszolutizmus. Mihály főapát óvatoss, előzékeny modorával sok bajt elhárított. A tagosítás és földváltáság többnyire békés egységekkel jött létre. A főapátság birtoka 100.000 holdról 44.000-re fogyott le. A Guzmics halálával megüresedett bakonybéli apátságot Sárkány Miklós kapta meg (1845.), ki még Kossuthal szemben is hatásosan védelmére kelt a kath. egyház jogainak. A tihanyi apát, Bresztyenszky Béla, kiváló matematikai és geometriai művek szerzője, szép terveket készített és valósított meg Füred és Tihany javára. A főmonostor középponti jellege s nevelő hatása fokozódott az által, hogy a szabadságharez után az összes növendékek Pannonhalmán egyesültek, mert ide helyezték át a böleseleti két tanfolyamot Győről, a hol a székház nagy részét kórháznak foglalták le, és a tanárképzést Bakonybélből, miután a kormányok a tanárképesítő vizsgálatokat a magyar, illetőleg osztrák fővárosba középpontosították. A magyar rendtagok vonakodtak Bécsbe menni. A Thun-rendszer a gimnáziumok viszonyát is megváltoztatta: a hat osztályú gimnáziumokat fölemelte a két böleseleti tanfolyammal nyolcz osztályúvá, vagy leszállította négy osztályúra. Ennek megfelelően a rend kötelességét új szerződés állapította meg: Pozsony főgimnáziumát átvette a németesítő kormány, Győrött és Sopronban főgimnázium, a többi öt helyen pedig aligimnázium ellátására kötelezte a főapátságot. Utóbb az esztergomi érsek teljesen átvette a nagyszombati főgimnáziumot világi papjai részére, a benézés rendnek pedig átadta az esztergomi főgimnáziumot. Tudós rendtagokban nem volt hiány s a pesti egyetemen akkor négy benézés tanár adott elő, közöttük Jedlik Ányos, az úttörő és fölfedező magyar fizikus. Pannonhalmának magas vendégei voltak: 1852-ben maga Ferencz József esászár és Albrecht főherczeg, még előbb két bécsi nunezius és 1855-ben Seitovszky primás, az új rendi szabályzat megalkotása ügyében meghatalmazott pápai visitator. Rimely volt az első főapát, kinek a pápa 1857-ben megengedte a bémálást. A esászár kir. tanácsossággal és a Sz. István-rend lovagkeresztjével tüntette ki.

Utóda, a méltán »nagy«-nak emlegetett *Kruesz Krizosztom* (1865—85.) let, megválasztásakor pozsonyi főgimnáziumi igazgató. Húsz éves kormánya alatt okszerű gazdálkodással, tetemes beruházásokkal jövedelmezőkké tette uradal-

Rimely
Mihály.

Kruesz
Krizosztom.

mait, s csak így lett képessé a nagyarányú gazdasági, iskolai, egyházi építkezésekre, melyek között legnevezetesebb a deáki román bazilika és a pannonhalmi székesegyház stílszerű restaurálása (1875, 1876.). Jelen volt a vatikáni zsinaton, s elnyerte utódai számára is a bérálás jogát, egy esetre pedig a bakonybéli templomszenteléshez való hatalmat. Mivel a fiókapátságok önként nem igen vettek részt a tanárképzés és tanártartás költségeiben, azért Kruesz kötelezően megszabta a teherviselés arányát. Az 1883. évi középiskolai törvény országgyűlési tárgyalásakor elérte azt, hogy Trefort miniszter levélben és a főrendiház előtt elismerte a pannonhalmi főiskola tanárképző jellegét, melynél fogva hallgatói ép úgy jelentkezhetnek állami tanárvizsgálatra, mint az egyetemi hallgatók. Kruesz főapátot sok kitüntetés érte: hittudori díszoklevelet nyert, az Akadémia tiszteleti tagjává választotta, a főltség Szent István-rendjének lovagkeresztjével és valóságos belső titkos tanácsosi czímmel díszítette föl. Az egész ország részvéte kísérte sírjába, a melyet konventje a töle gazdagon restaurált székesegyház pitvarában helyezett el és szép márványsírellel jelölt meg.

Vaszary
Kolos.

Az 1885. április 9-én megejtett káptalani szavazás *Vaszary Kolos* győri igazgatót, a vonzó történelmi munkák íróját, a szívhez szóló szónokot és tanárt jelölte első helyen főapáttá, s a felség oly hamar kinevezte, hogy egy hónappal a választás után, május 11-én már megtartotta ünnepélyes bevonulását. Nemcsak »szívet hozott«, hanem azt az örvendetes hírt is, hogy a kormány fölajánlotta a zalavári apátságot egy később átveendő főgimnázium 25.000 frtnyi költsége fejében. Az egyesítést a főltség már július 27-én szentesítette, a tanulmányi alapba fizetendő évi díjat leszállítva 20.000 frtra, s az új fiókapátság viszonyát, a régiekhez hasonlóan, akkép rendezve, hogy a főapát a rend tanácsával tetszése szerint rendeljen oda perjelt vagy apátot. Vaszary főapát Zalavár apátjává Roszmanith Rikárd főmonostori perjelt nevezte ki. Hamarosan teljesítette azt a föltételt is, a mit a kormány másfél századon át hiába sürgetett Göttweig és Zalavár apátjaitól: a zalai Radán tőből új templomot építtetett, még pedig művészi terv szerint, és elegáns plebániát. Pannonhalmán befejezést nyert a négyzetfolyosó restaurálása, Győrött nagy költséggel szép új főgimnázium épült, Füreden is nagy átalakítások történtek. Az okszerű gazdálkodás fejlesztésében kiváló érdemeket szerzett ez időben a főapát nagyeszű titkára, Haudek Ágoston. Régi jövedelmek alakultak át azzal, hogy Pozsony az állandó vashíd építésekor megváltotta a főapátság ősrégi vámjogát, a kormány pedig az összes regálét. Egyszerre az az örömhír lepte meg a rendet, sőt az egész országot, hogy a varázsajkú Vaszary főapát lesz az ország hercegprimása. A hír Kolos ünnepén valóra vált: az 1891. október 27-én megtörtént kinevezést Szapáry miniszterelnök névnapi meglepetésül sürgönyözte meg Pannonhalmára. Az új hercegprimás december 19-én adta át a kormányt a konvent-káptalannak.

Halbik Cziprián főmonostori perjel és Borbély Kornél káptalani helynök időközi kormánya 1892. február 24-ére készítette elő a választókáptalant, mely Zalka János győri püspök, királyi biztos elnöklete alatt, titkos szavazással első helyre Fehér Ipoly szegedi főigazgatót, másodikra Villányi Szaniszló esztergomi igazgatót és harmadikra Wagner Lőrincz főiskolai hittanárt jelölte. A felség három hét múlva aláírta *Fehér Ipoly* főapáttá való kinevezését, április 30-án megtörtént a székfoglalás konventülésen és a pápai megerősítés után, június 5-én, a benedictio a hercegprimás budai kápolnájában. Három nappal utóbb az új főapát résztvett feltűnően szép Anjou-kori jelmezbe öltözött apród és lovas kísérettel, díszhintaján a koronázás negyedszázados jubileumán s négy évvel később az ezredévi ünnepen tartott díszmenetben. A pazarnak látszó külső megjelenés ára azonban épen nem volt pazar, hanem lehetőleg takarékos, mint Fehér Ipoly minden költsége. A tanférfiú, ki főapáti székfoglalójában élénken hangsúlyozta, hogy legkevésbé járta a gazdasági ügyekben, csakhamar igazolta minden tétével, hogy máris kitűnő gazda. Igereteiben rendkívül tartózkodó. Tetteit nem annyira érzelmek, mint inkább a gyakorlati elvek irányítják. Fölvei: a rendszeretet, a kötelességek pontos körvonalozása és teljesítése, s még kegyeinek osztogatásában is a személyi tekinteteken felül emelkedő egyenlő elbánás. A hasznos újításokat elvben gyorsan fölkarolja, a szakértő véleményeket nemcsak szívesen veszi, de mindenben föl is keresi, azután annyira elemzi, oly éles tekintettel ismeri föl a tervezetek hiányait, hogy a szakértőt is nem ritkán zavarba hozza kérdéseivel. Ez analízisben nem

Fehér Ipoly.

ismer fáradságot s a legapróbb részletekig mindent személyesen akar ellenőrizni, mindent kimér, lerajzol, átjavít. Intézkedései előtt helyes történeti érzékkel átvizsgálja az illető tárgyra vonatkozó előzményeket. Sőt a jövő következményeket és lehetőségeket is nagy óvatossággal mérlegeli s azért szerződésai meglepően körül vannak bástyázva kikötésekkel. A rendi gyűléseken abszolút hatalmú elnöknek tűnik föl, kinek indítványaival szemben a konventnek és káptalannak alig van más dolga, mint helyeselni és tudomásul venni, mert minden javaslat csak tüzetes és gondos előkészítés után kerül napirendre, s e miatt a fontosabb ügyek sokáig maradnak függőben, míg teljesen meg nem érlelődnek. Az elfogadott terv azután már gyors elintézését nyer. A rendkormányzat részéről sok időt és gondot követel az anyagi eszközök előteremtése, a gazdálkodás. Hogy ennek intenzívebbé tételében mentől inkább számítani lehessen a gazdatisztek közreműködésére, gondos előmunkálatok után elkészült a tiszti pragmatika és nyugdíjszabályzat. Az ellenőrzés kiterjed a fiókapátságok gazdaságaira is, mert a főkegyúrnak a főapát felelős, s mert az 1887. évi káptalan már Vaszary főapátsága alatt elhatározta az összes apátságok gazdasági egyesítését, bár jövedelmeik külön számoltatnak el. Évről-évre nagy összegek mennek ki egyenletes beosztással gazdasági épületek és cselédlakások czélszerű, tartós, izléses emelésére. Ugyanily elvek érvényesülnek a kegyúri építkezésekben. Az alapítványi ügy rendezve van és szigorú ellenőrzés alatt áll. Elintézését nyertek a Király-püspök-alap régóta vitás kérdései is Komárom vármegyével szemben. A művészet és iskolaügy érdekében hozott áldozatok : a soproni benzés templom szép góth tornyának művészi restaurálása (1894.), a pannonhalmi ezredéves országos műemlék fönntartásának felerészben való elvállalása, a pápai gimnázium újjáépítése, az esztergomi főgimnázium-építés segélyezése, s a tihanyi iskola. A tisztaság és rendezettség javára sok átalakítás történt mindegyik monostorban és székházban, különösen Pannonhalmán, mely legutoljára villamos világítást nyert. A főmonostor művészi díszül szolgál a stílszerűen átalakított Szent István-kápolna s a 24.000 korona költségen emelt Asztrik-szobor, a rend millenniumi kegyeleti emléke. Emlékszerű áldozat a rend tudományos vállalata, a 12 kötetben készülő nagy rendtörténet is. Az erkölcsi és szellemi tőkék gyarapítására szintén sok történt : az istentisztelet díszének emelése, a nép- és főiskolai oktatás rendezése, egyes theologus növendékek képeztetése a budapesti, bécsi és a benzés római egyetemen, benzés tanárok és népiskolai tanítók segélyezése külföldi útjaikon, stb. Fehér Ipoly főapát megszerezte hat évre azt a kedvezményt, hogy a pannonhalmi főiskola hallgatói, tanári oklevelök elnyerése után, az egyetem hallgatása nélkül is tehetnek bölcséleti szigorlatot, s ez alapon szépen fölszaporodott a bölcsélet-doktorok száma. Több város megtisztelő ajánlatot tett a rendnek gimnáziumok elvállalására. A főapát érdemeinek méltánylásául az Akadémia megválasztotta őt tiszteletbeli tagjává, a budapesti egyetem hittudományi kara bekebelezte theologiai doktorrá, a kormány kinevezte az országos közoktatási tanács másodelnökévé, a felség pedig kitüntette a II. osztályú vaskorona-rend jelével és a valóságos belső titkos tanácsosi czímmel. Főpásztori joghatóságának újabban szerzett díszjele, mely utódaira is átszáll, a piros biretum, s esetről esetre elnyert joga a fiókapátok megáldása. Kormányja idején magas főhercegi, főpapi és világi vendégek többször kitüntették látogatásukkal a főmonostort.

* * *

A pannonhalmi székesegyház, könyvtár, levéltár, kincs- és régiségtár ismeretetését *Récsey* Viktor dr. leírása nyomán a következőkben adjuk :

A pannonhalmi épületek legrégebb része a főoltár alatti úgynevezett *kripta* vagy *altéplom*. Ennek helyén épült a hagyomány szerint Pannonhalmán az első keresztény templom. A népvándorlás után első hiteles adat e helyen épült újabb templomra nézve az 1001-ben kelt alapító oklevél, melyben Szent István első királyunk mondja, hogy itt már atyja kezdett monostort építeni. II. Béla király 1137-ben kelt oklevele szerint »quondam et nim eadem ecclesia, divino iudicio combusta, nostro vero tempore studioso labore et impensis David, a nobis constituti eiusdem loci abbatis; reparata, meliorata et amplificata,« a mi azt mutatja, hogy ama kor izlése szerint valószínűleg román stílusban építették újra, a mire a legutolsó renovációnál talált régi román oszlop és egy oroszlán-

meg emberfejekkel ékesített vörös márvány-medencze enged következtetni. Oros apát a másodsor is leégett templomot román-góth átmeneti ízlésben újjáépítette. A templom akkori építkezése alkotja nagyjában a mai templom alakját.

A XV. század végén épült újra a késői góth ízlésű keresztfolyosó, a főmonostori templomnak mintegy kiegészítője. E gyönyörű épületnek egyik sarkán az évszám látható.

1567-ben nagy tűzvész pusztította el a templomot a főmonostorral együtt.

Mikor 1597-ben Pannonhalmát a töröktől visszafoglalták, Pálfi Mátyás főapát nagy buzgalmat fejtett ki templomának restaurálásában. Magger Placid és Karner Egyed főapátok sokat költöttek a keresztfolyosóról a déli mellék-hajóba vezető díszkapú (porta speciosa) és a kriptába levezető oszlopos két lejártnak renaissance stílusban való helyreállítására. 1683-ban Kara Mustafa serege a templomot ismét felgyújtotta. A megrongált falakat Sajgó Benedek főapát, ki az egész várat átépíttette, vaskapcsokkal erősítette meg. Ekkor történetelt a templom első bevakoltatása és ízléstelen meszeltetése is, mert ekkor tüntek el a templom déli oldalhajójához támaszkodó keresztfolyosó góth ablakjai is (maradványaik megkerültek). Újabban 1811-ben vakolták, midőn a földrengés okozta károkat akarták kijavítani. Tetézte az elcsúfítást, hogy a visszaállítás után az első főapát, Novák, barokkízlésű új márványoltárokat készíttetett a templomba, Kovács Tamás főapát pedig 1831-ben nyugat felé egy idomtalan toldalékot és föléje masszív tornyot építtetett. Ekkor s azóta többször újra vakolta az ízléstelen kor a templomot. Elrútultak a szép szabású oszlopok, a karcsú emelkedésű pillérek s eltűntek az oszlopfők gyönyörű szobrászati faragványai.

Nemsokára azonban jobb ízlés és műérzék kezdett érvényesülni és ekkor Kruesz Krizosztom dr. pannonhalmi főapát Storno Ferencz műépítőt megbízta a pannonhalmi székesegyház restaurálásával. A művész ezt 1868-ban meg is kezdte az altemplomon és 1875-ben végezte be a torony alján.

A székesegyház kellő keleteléssel épült; támaszloprendszere, három hajója kereszthajó nélkül s egyenesen záródó szentélye van. Méretei arányosak. A torony alá eső előcsarnokból két lépcsőn emelkedünk a középső hajórészbe, innen öt lépcsőn a magasabb régi hajórészbe és tizenöt lépcsőn a kripta fölött emelkedő szentélybe. A szentélynek eredetileg keresztboltozata volt, de ezt a XV. században magasabb csillag-gerinczetű boltozattal cserélték fel. Az oszlopok, melyekre az előbbi gerinczek támaszkodtak, árván maradtak és most négy kőszobor áll rajtuk. A szentélyben egy kerek és három hosszúkás keskeny ablak van. A kerek ablak a templom védőszentjének, Szent Márton püspöknek üvegfestésű képét, a három hosszúkás, román ablak pedig a Szentháromság jelvényeit mutatja. A diadalív (arco trionfale) mérsékelt csúcsívet alkot. A székesegyházat három hajóra osztó pillérek több oszlopból vannak összetéve s átmetsetükben általában keresztalakúak. A pillérek ékítményei oly érdekes eltéréseket alkotnak, hogy egyik sem egyezik a másikkal. Az oszloptalapat attikai; a szegletlevelek líliomot és állatalakokat mutatnak. Az oszlopfők levélékítményei is a legnagyobb változatosságot tüntetik fel. A boltozat hat részre osztott ívezetekből — boltsüvegekből — áll. A diagonal-gerinczek oszlopcsomókon nyugosznak. Az oszlopcsomók több helyen emberfő- vagy gazdag levélékítményű gyámkövekkel vannak ellátva.

A főhajónak hátsó részét Storno építette át a régibb előrészek mintájára. A főhajó déli oldalán öt ablak látható, melyen az egyház öt parancsa van üvegfestményekben szemléltetve. Az éjszaki oldal falai kockakövekből tömören emelkednek fel s az ablakok helyein régi, keskeny, csúcsíves fülkék nyílnak.

A falfestmények négy ciklusra oszthatók. A torony alatti legújabb rész három mezőben a teremtést, a szombat megünneplését és a bűnbeesést jelképezi. A mezőket elválasztó íveken a zodiakus 12 jegye látható. A főhajó újabb részének képei az Üdvözítőre vonatkozó ó-testamentomi jelképeket szemléltetik: Mózes a csipkebokorban, Melchisedechet, három ifjút a kemenczében, a rézkígyót, Jónást a csethallal és Illést a tüzes szekéren.

A régi főhajó boltozatára festett öt nagyobb és tíz kisebb kép az újszövetség főbb eseményeit ábrázolja. A Megváltó születését, megkereszteltetését, a színváltást, az utolsó vacsorát és az Úr mennybemenetelét. A tíz kisebb kép a nagyobbaknak kiegészítése. A diadalíven Krisztus világbíróként tűnik

fel. A szentély boltívezeteiben stilizált angyal-alakok, cherubok és szerafok kepei lebegnek. A szentély oldalainak négy holdját nagy szent Gergely, szent Anselm, szent Bonifác és Venerabilis Beda benzésrendű egyházatyák nagy medaillon-freskói ékesítik.

A szentély fő díszje a mennyezetes, ú. n. ciborium-oltár. Négy vöröses salzburgi márványoszlopon nyugszik a libanoni cédrusfából faragott mennyezet. Ez alatt szintén salzburgi márványból négy oszlopon nyugvó oltárasztal áll, melyen az alakok tűzben aranyozott bronzból valók. A főhajó széke szintén márványból való és a hangvető libanoni cédrusfából.

A mellékhajókat a XV. században a szentély hosszában megnyújtották. Egyszerű keresztboltozattal vannak ellátva, diagonál-gerinczczel. Az éjszaki oldalhajó díszesebb a délinél. A régi hajó utolsóelőtti holdjánál a régi »porta speciosa« állott. Helyén most márványtábla van, melybe a templom viszonyosságait előadó rövid latin felíratot vésték. Az ajtó fölötti timpanonban a főapátság czimere látható. A következő holdhoz Szent Benedek kápolnája csatlakozik; boltozata csillaggerinczetű, angol ízlésben lecsüngő két zárókövel. A kápolna két hosszúkás ablakának üvegfestményei Szent Benedek életét szemléltetik. Az egyik ablak régi. A góth oltár fölötti hólyagalakú mérőmű, a késő csúcsíves ízlés maradványa. A freskók az Úrvacsorára vonatkoznak. A szomszédos holdból sz. Mária kápolnája nyílik, melynek bejárata, valamint a szomszédos keresztkút fülkéjének belseje a korai renaissance szép formáit mutatja. A Mária-kápolna két üvegfestéses ablakja között emelkedik a díszes góth oltár, mely a boltívezet elhajlását követi. Ez éjszaki oldalhajót Szent László román ízlésű retable-oltára zárja, a melynek márványasztala négy salzburgi márvány-oszlopocsán nyugszik. Az üvegfestményű oltárkép Szent Lászlónak a veleméri templomban talált régi freskója után készült. Ennek pendantja a déli oldalhajóban levő Szent Imre-oltár, mely ízlésben az éjszakival egyezik. A déli hajó oldalfalába két régi vörös márvány sírkő van erősítve. Az egyiknek körírata maiusculákkal: ANNO · DOMINI · MCCCLXV · V · IDVS · MARTII · SIGFRIDVM · AVVATEM · COETVS · FRATRVM · TVMULAVIT · ISTVD · QUI · CLANSTRVM · LAVDAVILITER · REPARAVIT.

A másiknak körírata minusculákkal így szól: ANNO · DOMINI · MCCCLXXII · 3R · DIE · MARTII · MARTINI · DBJZ · ABBAE · RADJELMIS · DJELIS · CUDAR.

A szentély alatt a két oldaljárattal ellátott kriptát hat szabadon álló oszlop három egyenlő hajóra osztja. Az oszlopok a vállkő, oszlopfők és oszloptalpak nyolcszögűek, míg maga a törzs hengeralakú. A boltgerinczek tompa csúcsívesek. Az oszlopláb két henger-tagból és két nyolcszögű plinthusból áll, a mi szintén az átmeneti stílt jellemzi. Az altemplom egyik főnevezetessége az oltárral szemben levő vörös márvány-fülke, melyet a hagyomány Szent István székének tart. A kripta is háromablakú, melyeken az üvegfestésű orszlán, hal és galamb látható. Vannak itt is a kőfalba vágott és oszlopocskákkal díszített fülkék. Az egyik boltíven és az oszlopfők közein freskófestészet nyomait látjuk.

A székesegyházból a renaissance-ízlésű porta speciosán át jutunk a díszes keresztfolyosóra. A díszkapu 20 karsú márványoszlopocskával szélesedik kifelé; ezekre ugyanannyi hengertag-gerincz nehezedik.

A keresztfolyosót, mely hazánkban egyetlen, 1885-ben Vaszary Kolos főapát alatt renoválták. A gazdag tagozású csillagboltozat és az íveket tartó támkövek és torzalakok változatossága valóban kiváló figyelemre méltó. A stilizált kőbélletű, széles góth ablakok üvegfestményei a Megváltó szenvedésének 14 stációját szemléltetik.

Az első pannonthalmi nyomtatott könyv tudomásunk szerint az a Breviarium, melyet Tolnay Máté főapát 1506-ban nyomtatott a rend számára, s melynek a következő század elején újabb kiadása is volt.

A nyomdászat újabb termékein kívül, ekkor még kéziratos munkákkal is folyvást szaporították a pannonthalmiak könyvkészletüket. Egyik ékes emléke könyvíró művészetünknek az a hártyakodex, melyet »Evangelia et preces« címen az egyetemi könyvtár őriz. A XVII. századból szintén maradtak fenn adatok arra, hogy a pannonthalmi benzések saját kéziratos munkáikkal is szaporították könyvtárukat. Az 1658—1667-iki jegyzék szerint volt a pannonthalmi könyvtárban: 18 biblia 25 kötetben, 29 szentírás-magyarázat 47,—

A levél- és könyvtár.

76 szertartási munka 142,— 21 Szent-Atya 46,— 122 hitszónoklati munka 137,— 42 morális 67,— 295 askesis 361,— 79 dogmatika 83,— 55 egyháztörténet 72,— 48 kánon-jog 56,— 52 államjog 57,— 102 történelem 118,— 53 bölcselet és physika 66,— 46 matematika és astronomia, 49 — 32 medika, chemia, botanika 33,— 39 politika, oekonomia 42,— 153 linguistika 130,— 31 Poetika 31,— 48 miscellanea 52, összesen tehát 1341 munka 1614 kötetben.

A mult század vége felé mind nagyobb gondot fordíthatott a rend apátságainak könyvtáira. Somogyi Dániel főapát többek között 1772-ben 350 frton (akkor tekintélyes összeg) megvette Kollinovits pozsony megyei földbirtokos halála után ennek gazdag könyvtárát. Midőn II. József császár 1786-ban a pannonhalmi Szent Benedek-rendet is feloszlatta, a könyvtárról újabb lajstromot írtak össze, mely akkor 4249 kötetet tudott kimutatni. A könyvtár könyvei az egyetemi könyvtárba kerültek és utóbb a duplicatumokkal eladták. A rendnek 1802-ben történt visszaállításakor már csak hétszáz és néhány könyv került vissza Pannonhalmára. Novák Krizosztom összevásárolta a feloszlalt német benzékek és egyéb szerzetes-rendek könyvtárait, melyek »ex libris« jegyeiből itt szép kis gyűjteményt lehetne összeállítani. A könyvtárt mások is gyarapították. Így dr. Frank Gy. győri kanonok 1804-ben 323 kötetet ajándékozta meg Pannonhalmát. Schober I. pozsonyi kanonok 1470 munkát adott a rend pozsonyi székházának, honnan a nevezetesebb munkák a pannonhalmi középponti könyvtárba kerültek. Egy harmadik nagyobb jótevő, Paintner Mihály prépost és főigazgató, Révai Miklósnak e nagylelkű mecenása volt, ki 1825 május 1-én kelt végrendeletében 6000 kötetből álló könyvtárát és jesuitikákban gazdag kéziratárát hagyományozta a pannonhalmi könyvtárnak. E becses gyűjtemény azonban csak 1833-ban került Pannonhalmára, miután a rend 2000 forintért megváltotta. 1835-ben Berghofer Mihály, a győri káptalan prépostja, szintén végrendeletileg 2032 kötetet gazdagította e könyvtárt. Novák Krizosztom 1828-ban bekövetkezett halála 7273 munkával szaporította a középponti könyvtárt, mely akkor még csak a négy szobából és egy folyosóból álló régi helyiségben szorongott.

»Egy nagy és már régen tervezett könyvtárárpület felállítása lépett tehát előtérbe... Horváth Pál kormányzó apát 1824 május 6-án tette le alapkövét az Engel, bécsi építész tervrajza nyomán épülő könyvtárnak, mely utóbb a Pack építészttől tervezett melléktermek hozzáadásával, jelentékeny módosulást szenvedett. Fényesen felépült az országban nagyságára nézve páratlan könyvtár, tágas termeivel, kúpjáival, karzataival, múzeumaival, kép-, régiség-, érem- és természettani gyűjteményeivel. Jóniai stilben alkotott 36 oszlop emeli erkélyeit. Iveit Klieber ecsetének freskói díszítik. 1837-ig elkészült a 12—12 könyvpolezot magában foglaló 150 szekrény. 1838—1840 között a könyvtár 36.017 kötetet számlált. A tömeges könyvszerzés azonban még egyre folyt és a hazai és külföldi könyvpiacozon rövid idő alatt mintegy 60.000 kötetet gyűjtöttek össze. Egyes elhalt rendtársak gyűjteményeivel is jelentékenyen szaporodott a középponti könyvtár. Így Maár Bonifác dr., győri igazgató (1855) halála után 4660 kötetet, Stanke Leander dr., egyetemi tanár (1855), Körmendy Krizolog, komáromi gimnáziumi igazgató (1846) és Matuskovics Polykarp (1871) pannonhalmi alperjel halála után 1000—1000 kötet maradt. Takács Bernardin tanár (1859), Rimely Mihály főapát dr. (1865), Pendl Alajos (1866) és Körmendy Kamill (1870), mind a kettő főapáti helyettes, szintén tetemes könyvgyűjteményt hagytak hátra. Később Kruesz Krizosztom főapát dr. után 1765 kötetet, Ballay Valér főapáti helyettes után közel 1000 kötetet, Sztachovics Remig után 3531 kötetet, Kuncze Leo után 1230 kötetet, Paur Iván akadémikus után 4695 kötetet és Szabó Kálmán volt győri főispán után 532 kötetet örökölt.

A könyvtárban van jelenleg 125—130.000 kötet. A kettős példányok összes száma 22.836 kötetből áll. Újabb időben, Jedlik Ányos dr. halála után, 1121 kötetet, Kovács B. Ábel füredi főigazgató után 500 kötetet és Apa Benedek győri benzés után 3353 kötetet nyert a középponti könyvtár, valamint Jankó Mihály, tatai grófi jószágigazgatótól is több ezer kötetet örökölt. A könyvtár évenként kerek 5000 frtot költ újabb beszerzésre. A pannonhalmi könyvtár gazdagságra nézve harmadik az egész országban és a vidékiek között a legnagyobb.

Pannonhalmán kétféle *levéltárt* kell megkülönböztetni. A *főapátsági* vagy rendi, mely főként árpádházi királyainktól kiállított diplomákban igen gazdag és a másik *országos* vagy hiteles helyi levéltár, mely kisebb jelentőségű.

A pannonhalmi rendi levéltár 5 darab diplomát őriz a XI. századból, 24 darabot a XII. századból, 247 darabot a XIII. századból; 3721 a XIV., 442 darabot a XV. és 448 darabot a XVI. századból. Legértékesebb az a 29 diploma, mely a XI. és XII. századból való, mivel az egész országban ebből a korból összesen csak 60 darab ismeretes és ez összeg fele Pannonhalmán van. Nagy számmal vannak IV. Béla (40 darab), II. Endre (24 darab), Zsigmond (22 darab), II. Ulászló (25 darab), I. Ferdinánd (20 darab) és I. Lipót (23 darab) királyaink eredeti oklevelei. Pápai bullák legnagyobb számmal vannak IX. Gergely (36 darab), IV. Incze (11 darab), II. Gyula (13 darab) és VI. Pius (15 darab) pápáktól. Vannak oklevelek Forgách, Pázmány, Lósy, Lippay, Szelepcsényi, Széchenyi, Kolonics XVII. századbeli és. Keresztély szász herceg, gróf Esterházy, gróf Csáky és gróf Batthyány XVIII. századbeli prímásoktól. Nádoraink oklevelei között képviselve vannak Miklós, Dénes, Roland, Henrik és Lőrincz XIII. századbeli; István, Leustach XIV. századbeli, Garay Miklós XV. századbeli, Forgách Zsigmond és Esterházy Miklós XVII. századbeli nádorokéi.

Joggal mondja Wenzel Gusztáv az »Árpádkori Új Okmánytár« előszavában: »A főapátságnak levéltára, akár az itt őrzött okmányok régiségét és számát, akár azoknak köz-, egyházi és jogtörténeti fontosságát tekintjük, oly nevezetes, hogy annak nem mondom párját, de csak némileg hasonlóját is az egész országban hiába keresnök.«

A főapátsági levéltár legnagyobb kincse Szent István alapító diplomája, mely első királyunk egyetlen reánk maradt oklevele. Ezt 900 esztendőn át nagy kegyeletben tartották és királyaink s a pápák századokon át hiteles másolatokban mint klasszikus tanúbizonyságot elfogadták peres ügyekben. Jelenleg drágakövekkel kirakott, tűzben aranyozott keretben, légmentesen üveg alatt őrzi a főapát lakosztályán levő kincstár.

Másik nagy kincse a levéltárnak az egyetlen hazai chartularium, melynek régi elnevezése »Liber Ruber«. Ez régi királyi és pápai okleveleinknek egykorú másolata, 1240-ig. Ötvenkilencz darab királyi és pápai oklevél másolatát tartalmazza, nem kodex-írással, hanem a diplomák eredeti írásának utánzásával; inicziáléi vörös és kék színnel vannak kifestve.

A pannonhalmi kincstár legérdekesebb ereklyéje a koronázási palást előmintája, vagy másolata, Kiosz szigetén készült legfinomabb biszusz-fátyolszöveten; a ma is használatban levő, hímzett koronázási palást hű mása. Ez a régiség 1543-ban került a székesfehérvári egyház kincstárából Bécsbe, az udvari kincstárba, honnan Mária Terézia királynő a pannonhalmi főmonostornak ajándékozta megőrzésre. Eddig azt hitték, hogy ezt a szövetet Gizella királyné készítette előmintául, melyről a valódi koronázási palástot hímezte le. Így vélekedtek Bock és Ipolyi; az előbbi elsőrangú külföldi egyház-archeologus véleményével szemben újabban azt állítják, hogy ez az eredetinek későbbi, tán XIII. századbeli másolata. Az egyházi szerek között van egy értékes góth kehely, Mátyás király korából; gyönyörű, renaissance-korbéli ornátus Szent Benedek egykorú hímzésű képevel; Mária Terézia királynőtől sajátkezűleg hímzett arany-szálakból való barokk-izlésű teljes ornátus, több értékes kehely, úrmutató, mellkereszt, stb. — Művészi két ereklye-tartó, melyen nagyszámú szobrocska díszelleg vert aranyból, szintén Mária Terézia királynő ajándéka. Mindezek az ezredéves kiállításon külföldiek előtt is méltó feltűnést keltettek.

A *régiséggtárban* vannak a Pannonhalma tövében fennállott Pannonia római község területén talált római feliratos kövek, bronzból való ékszerek, fibulák, karpereczek, római vasszerszámok, sírletek és egy római hypocaustum maradványai. Itt vannak a régibb román és góthtemplom faragott kőrészletei. Érdekes még Zrinyi Ilona vetélője (szép trébelt munka), Thököly Ferencz hadi korsója (mind a kettő a tört. kiállításon szerepelt), Rákóczi tarsolya, I. Ferdinánd szép ötvösmívű ezüst tányérai, Lenkey tábornok fegyverzete, Deák Ferencz levélnyomtatója, Czuczor Gergely zsebórája, stb. Megemlítésre méltó a gazdag érem-gyűjtemény és Kuncze Leo benczésnek szent éremgyűjteménye, mely egyetlen a maga nemében.

A kincstár.

A régiséggtár.

GYŐR VÁRMEGYE ŐSTÖRTÉNETE.

Győr vármegye területén nem voltak ritkák a mammothok, orrszarvúak, medvék, ős-, jávor- és rénszarvasok, stb., melyeknek megkövesedett csontjai elég gyakoriak e vármegyében, főleg a folyók medrében. Mindezeknél azonban jobban érdekel bennünket az, hogy a szomszéd osztrák tartományok diluviális embere itt is együtt élt-e a mammoth állattal, barlangi medvével, vagy utóbb a rénszarvással? Erre a fontos kérdésre, az idevágó régibb irodalom ellenére, tüzetesebb vizsgálatok után, nem mel kell válaszolnunk; mert azok a tárgyak, melyeket valamikor a régibb (palaeolith) kőkorszakba helyeztek, a magyarországi őskori telepeknek újabb, rendszeres föltárása szerint, mind az újabb (neolith) kőkorszakba tartoznak.

Kőkorszak.

A leletek eloszlásából s azok számarányából arra következtethetünk, hogy a neolith-kori ember inkább lakott a Bakonyból a vármegye szívéig nyomuló domblánczolatok lejtőin és egyéb emelkedettebb helyeken, mint a mély síkföldön, mert amott a leletek sűrűbben bukkannak fel. Így Szent-Márton község határában 35 vésőt, egy gyalut és 5 baltát, Koronczó homokbuczás területén 41 vésőt, sok kést, 9 gyalut, 26 baltát és 1 fúrás kísérlettel ellátott tárgyat találtak 1874-ig, a többi dombmelléki község: Ravaszd Écs, Nyul, Nagy- és Kis-Baráth, Csanak és Fel-Pécz mindegyike 7—10, esetleg 10—15 darabbal, a síkföldi falvak ellenben ritkán vannak 1—2 darabnál többel képviselve.

A másfél száznál több darabból álló győrmegyei kőkorszaki emlékek négy csoportra oszthatók. Az egyikbe tartoznak a csiszolatlan, nagyobb kőmagvakról, tűzkövekről, jaspisquarczokról lepattogtatott tárgyak: kések, nyílcsúcsok és parittyakövek, melyeket korábban a paleolith kőkorszakba osztottak (obsidián-eszközök itt nem fordulnak elő). A másodikba a faragott szarvasagancsokból készült csonttörök, csontkanalak és nyéllyukkal ellátott kalapácsok. A harmadikba a félig-meddig vagy teljesen kidolgozott, csiszolt kőtárgyak: vésők, simítók (csiszolók), balták, fejszék, csákányok és buzogányok, a nép elnevezése szerint lapos és lánzos mennykövek. A negyedikbe az agyagtárgyak: edények, orsók és nyakgyöngyök.

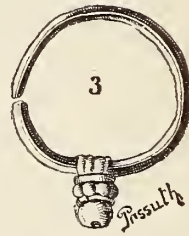
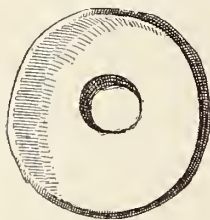
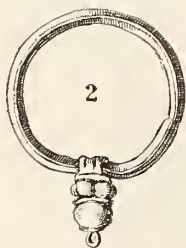
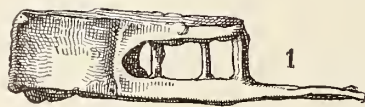
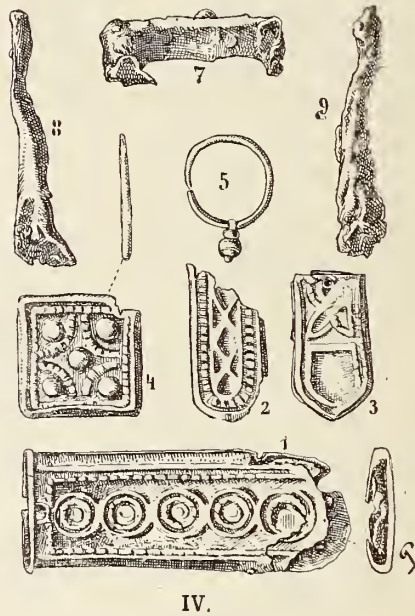
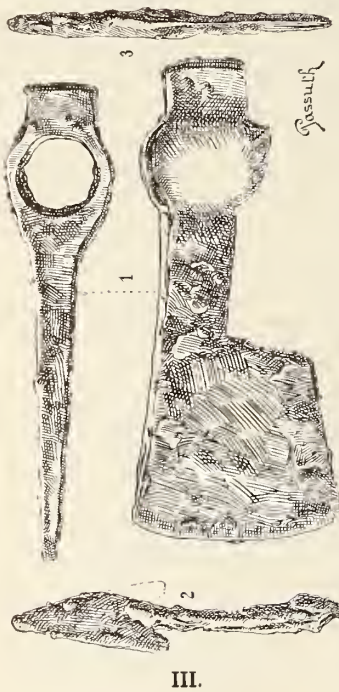
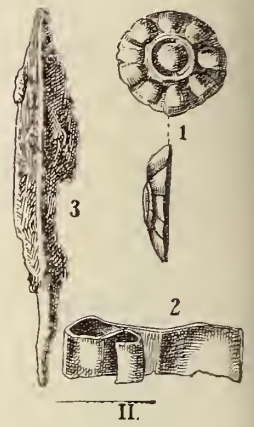
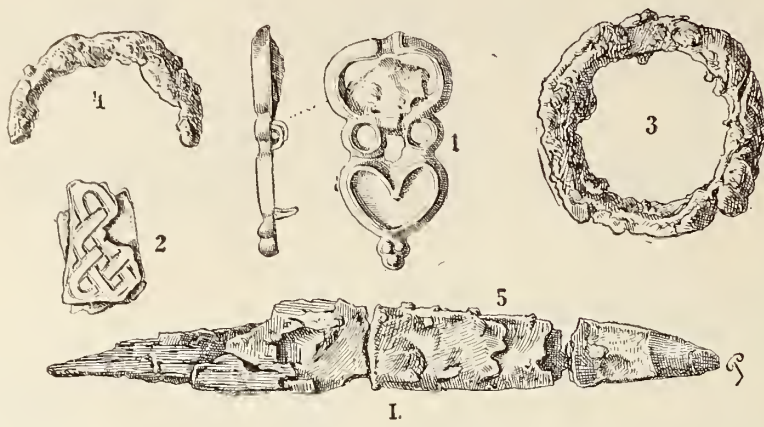
Leggyakoribbak közöttük a téglalap- vagy négyzetidomú vésők és az egyenszerű háromszöghöz hasonló ékek; a vésők ismét vagy laposak és aránylagosan elég szélesek, vagy keskenyek és elég vastagok, az utóbbi esetben felső felük gyakran domborúan ívelt. A vésők és ékek egyik vége rendszeren tompa fokban, a másik egyenes vagy gyengén kifelé görbülő élben végződik; a fok és él azután ugyanazon síkban fekszik, igen ritkán keresztezik egymást, mint azt az egyetlen csanaki példánynál láthatni. A szerecsenyi tárgy szintén fölemlítésre méltó, mert mindkét vége egymást keresztező élben végződik. Nagyságuk 4—19.4 cm. között ingadozik.

Anyaguk többnyire kemény kovapala, ritkán szerpentin- vagy csillámpala, olyan kőzetek, melyek e vármegyében sehol sem fordulnak elő, de azért az itt lakók maguk is foglalkoztak a nyers anyag földolgozásával, a mit a félig-meddig kikészített győri és árpási vésők, csiszoló és simító eszközök s a más, vagy törött tárgyakból átalakított eszközök bizonyítanak. A nyél lyukánál

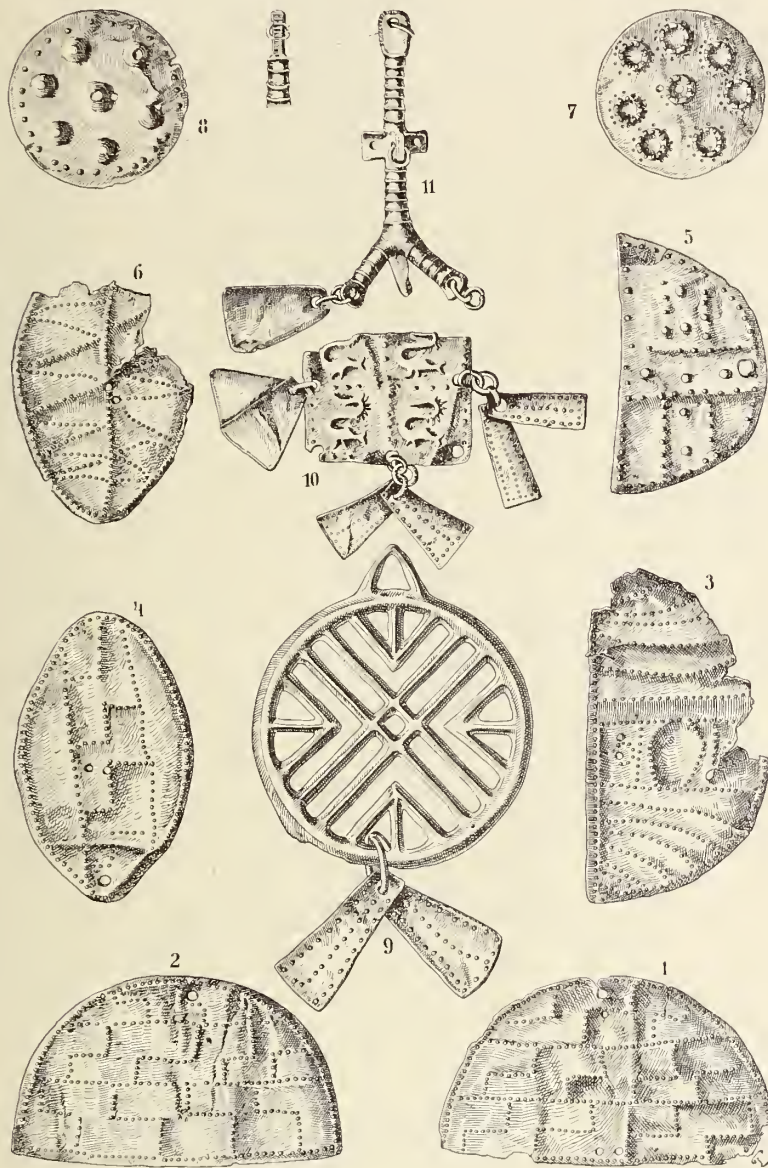

Győr-vármegyei sírletek, a császári ásatásokból. Bronzkorszak, avar sírok.

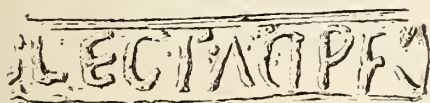

Császárii sírletek. I, II. Avarkor. III. Bastarnok nép fegyverei. IV., V., VI. Sarmata korszak

I.

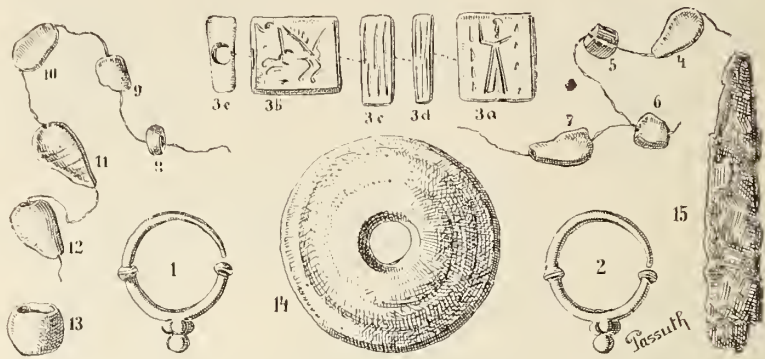

II.

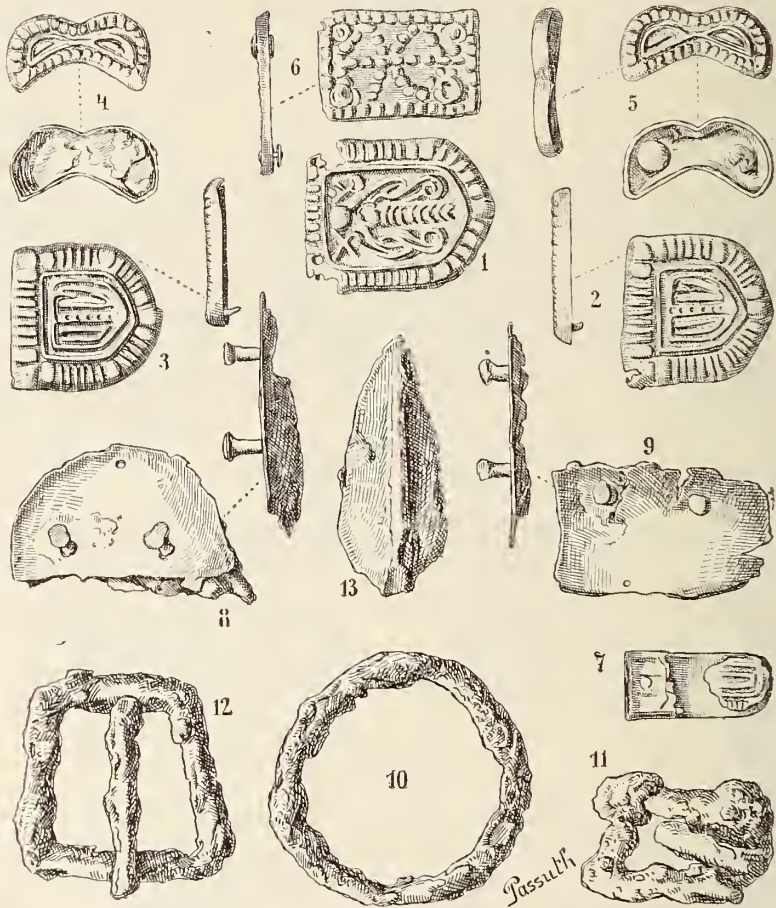
Római leletek Pannonhalma vidékén.

I. Csüngő bronzékszerek. — II. Bélyeges téglák.

I.

II.

Győr-vármegyei sírleletek a régibb középkorból.
Avarkori arany-, ezüst-, bronz-, gyöngy-, csont-díszek.

keresztben kettétörött nagybaráti csákány fölötté érdekes azért, mert azon megkezdett fúrás látható. Az átfúrt kőemlékek néhány darabja, a békés foglalkozást mutató vésők elég ritkák, míg az átfúrt harci szerek: fejszék, csákányok, balták és gömbölyű buzogányok már gyakoribbak, kidolgozásuk, alakjuk is gondosabb. Különösen csinosak a balták, melyek között néha díszített példányok is vannak. Így a győri múzeumban van két balta, a melyek keskenyebb oldallapjukon középen barázdával vannak ellátva; a barázda a nyéllyuktól az élig terjed. Még érdekesebb egy másik törött balta, mert ez nemcsak középen, hanem két szélén, az oldalél mellékén is, velc párhuzamosan futó barázdákkal van díszítve. Anyaguk többnyire serperntin, de nem hiányzik a trachit, bazalt, homokkő, jáspisquarez és kovakő-emlék sem.

Az újabb kőkorszak edényei közül a győri homokgödörben találtak egyszerű kicsi edényeket; az egyik kis pohárban 4 kova-parittyakövet is leltek. A mészbetét már előfordul rajtok, körös barázdákat díszítettek vele.

Az őskori emlékeknek egykori buzgó kutatója és gyűjtője, Ebenhöch Ferencz a következő négy kőkori sírt említi a vármegyéből. Az egyik a koronczói határban fekvő és őskori emlékeiről híressé vált Babotán fordult elő, a hol a szélhordta homokdombban a kőkorszakot jellemző üllő csontváz volt, fejfelé éjszakkélet felé fordulva, bal vállán 12 cm. magas durva művű agyagsupor feküdt. Egy másik hasonló csontváz a szemerei Kutyor nevezetű szőlőhegyből került elő, kettős bögrével együtt; a bögrének egyik fele összetörött. A halottégetésnek egyik példája a koronczói tetűdombi sírhalomból, a másik ugyancsak Koronczón, a Lippay-féle tanyabirtokon került elő; az előbbi helyen két csészealakú fekete agyagmerőkét, az utóbbi helyen az égett csontokat magába foglaló edényt találtak az ezt lefödő, kerek csillámpalakóval együtt; az edény megsemmisült. A győri határban is találtak, a Rábának ujonnan ásott medrében, őskori koponyatöredéket, teljesen ép falesontot, a mely egészen meg van kövesedve; mellette csontkalapács feküdt.

A kőkorszak vége felé a fémek közül legelőször ismerkedett meg az ember a rézzel és az arannyal. A réz használata nem sokáig tartott s a belőle készített emlékek épen azért ritkák. E vármegyében Mérges és Kóny határában találtak 1—1 példányt, vésőt és csákányt, vörösréz-ből. A Mérges község határában talált véső hosszúkás téglalapídomú, hasonmása a kőkorszaki lapos vésőknek. Az itteni kétágú és keresztélű csákányoknak ellenben nincs párjuk sem a kő-, sem a bronzkorszaki emlékek között; ép ezért kételkednek az archaeologusok idetartozandóságuk fölött. Nagy Géza »Budapest és vidéke az őskorban« című értekezésében a vaskor elejére véli helyezni, a mikor hasonló továbbfejlett idomokat, mint a koronczói példány tanúsítja, már vasból is gyártottak és — Herodotos elbeszélésére támaszkodva — a szkithák akkor használták, a mikor, a bronzkultura végén, Magyarországot elárasztották. Nem érdektelen jelenség, hogy éppen Koronczón és a vele határos Téten találtak olyan két- és három-élű bronz nyílesúcsokat, a milyeneket a szkithák szoktak használni.

A kőemlékeket és vörösréz-ből készült tárgyakat később a bronzanyag váltotta föl. A bronzkulturát jellemző emlékekben e vármegye, mint általában majdnem az egész Dunántúl, nem gazdag. A győrmegyei bronztárgyak többnyire szórványos darabok. Így Győr város területén szórványosan találtak füles tokosvésőt, dárdát és három darab nyílesúcsot; közülök kettő tokos, egy tuskészárú; mind bajuszos. Az egyik őskori bronz nyílesúcs Győrött, az avarkori sírmező egyik sírjában fordult elő. Győr közelében, Likócs pusztán, az 1—2 méter vastag futóhomokkal borított humusz alatt, a homokban két edényfészekre és bennök sok érdekes edényre bukkantak, melyeket, sajnos, nagyobbára össze is törtek. A két fészekben több, kétfülű ibrik, több csinos csészeféle, tölcéses szájú füles korsó, hasas edény, urna, bronz-tör és törött, belül üres bronz-gyöngy volt. Innen, de más két helyről van még a benzés múzeumban egy óriási urna, oldalán több kis füllel ellátva és nagy, lepényídomú, dudoros fogantyúval ellátott és ujjak hegyének benyomataival díszített törött fődő.

A Győrrel határos Csanak község területén két csontvázás sírt találtak a bronzkorszakból, melyekben két darab csinos edény (egyik törött), két drb bronz-nyakperezec, két drb tekereses bronzhuzal (fibula-féle töredék) és két drb bronz-kartekeres fordult elő; a nyakperezcek végei ívesen visszahajlanak;

Réz-korszak.

Bronz-korszak.

a kartekercesek egyike $9\frac{1}{2}$ -szer, a másik $12\frac{1}{2}$ -szer csavarodik tengelye körül és végeik, a korszak divatjától eltérőleg, nem tekercsben végződnek, hanem egészen egyenesek. Dísz nincs rajtuk. Odább, a dombláncolatoktól határolt völgyben fekvő Tényő község területéről boldogult Ebenhöch Ferencz kanonok bronz-kardtöredéket és szép szárnyas vésőt szerzett. Gyirmóton bronzkés fordult elő. Koronczó a bronzkorszaknak is legnevezetesebb lelőhelye e vármegyében. Találtak itt több típust képviselő edényeket, szárnyas és füles tokosvésőket, a földművelés mellett tanúskodó egyenes és félkörösen hajlott pengéjű sarlókat, bronzkést és buzogányt, a melynek a közepén négy nagyobb és alul-fölül 4—4 kisebb dudora van; továbbá a csanakihoz hasonló nyakperezet, bajszos nyílcsücsöt, dárdát, árt, tüt és halászhorogot. Koronczóról került ki végre a vármegye legszebb, teljesen ép bronzkardja, melynek markolata is bronzból van és gombos korongban végződik. A bronzkorszaki kard Dunántúl nagyon ritka. A kard kétélű, liliumlevélhez hasonló; a pengén közepén végigvonuló gerincz alig emelkedik ki; díszítés nincs rajta. Legszebb része kissé lapított hengeres bronzmarkolata; mindenekelőtt föltűnik rajta a három, fölületükön sávozott gyűrűdísz, a melyek egyenlő távolságokban vannak egymástól; a bordák közei, valamint a végét bezáró gombos korongnak két oldalfelülete, azután a korszak jellemző motívumaival: egymásba átmenő barázdás tekercsdíszszel, középponti körök és félkörökkel, apró gödröcskék és rövid finom vonalak sorozatából váltakozva álló körvonalakkal vannak díszítve. E kiváló gonddal, poncsolással kidolgozott markolat két oldalnyújtványá azután elől átöleli a penge tövét, a melyre két szeggel erősítették reá. Találták 4 méter mélységben, a Marczal folyó közelében. Hossza 59·2 cm., markolatáé 12·2 cm., a penge legnagyobb szélessége 3·7 cm.

A bronzkorszaki lakók ruhájukat gombostűkkel, később, a korszak végén, kapocscsal (fibulával) fűzték össze; a gombostűk feje majd gömb-, majd gombaidomú korong és kívül gyakran vonalbarázdákkal díszített. A gombfejükből Koronczó nyújtott több példányt.

Az eléggé ritka kapocsra is idézhetünk egy példányt a vármegyéből, Tétről; maga az ékszer a rendes túból áll, továbbá a négyhajlású sodronytekeresből és háti részből, a hol a tovább folytatódó bronzsodrony csupa 8-asokban hajlik és végén korongtekercsben végződik. A Nemzeti Múzeumban őrzik. 1862-ben a téti határban fekvő Szarkavárott az eke, tekerceses kézvédőt szaggatott darabokra, máskor törött sarló és spirális bronzhuzalt, utóbb 1868-ban nádlevelű, a likócs-pusztaiakhoz hasonló törpengét találtak; díszítés, vagy a likócsi törökön látható 3—3 barázda, melyek a penge élével mennek párhuzamosan, nincs rajta. Más idomú, liliumlevélhez hasonló törpengét Böny-Rétalapon találtak 1898-ban az ottani urnatemetőben; jelenleg Pannonhalmán látható.

Nagyon sok edény, urna és 3 drb korongtekercsben végződő bronztárgy van Csésény-Fudról. Lakott hely volt Szemere is, a hol a Matkovics-féle birtokon 1847-ben, tűzhely körül állítólag 200 drb edénykét találtak. A behajtott pengeélű bronz dárdaacsúcs Zsejke pusztáról, csontvázas sírból származik; másik két lándzsacsúcs egyenes és behajlott pengeéllel, Sövényházáról. Pannonhalmának Pázmánd felé lejtősödő keleti dombvidéken két ízben találtak bronzkorszaki emléket: óriási urnát és ép bronzsarlót; az előbbi Pannonhalmára, az utóbbi a győri gyűjteménybe került. Egyéb győrmegyei helyeken találtak: Bácsán és Ravazdon buzogányt, a kapi határ Jen-dombján füles tokosvésőt, Rábaszentmiklóson, Árpáson, Abdán, a Szodfridt-féle pusztán és Ménfőn csuporokat, urnákat, Tényőn nagyon szép dárdaacsúcsot és tokos vésőt, stb.

A fémtárgyaknál sokkal gyakoribbak itt az agyagedények, melyek nagyság és alak tekintetében nagyon változatosak. Vannak harangidomúak: ezek rendszeren símák, ritkán bütykösek; vannak kettős csonkakúpalakúak, szintén egyszerűek, dísz nincs rajtuk; a legtöbb edény azonban gömbölyded, hasas, köpüs vagy fölfelé kiszélesedő, tölesérszerű szájjal; akad közöttük egyenes falazatú edény is; színük különféle; van szürkéssárga, sárga, barna és fekete; díszítéseik: bütykök, barázdák, melyek körösen, függélyesen vagy ferdén futnak és hálózatot is alkotnak. Gyakoriak rajtok a gödrök, gödröcskékből alkotott sorozatok, melyeket néha függélyesen menő gödrök szaggatnak meg. A csésézeken nagyon gyakoriak az egyszerű vagy bordákkal határolt háromszögalakú bemélyedések, az úgynevezett farkasfogak, melyek néha egyes szélesebb barázdákon,

azoknak egyik oldalán, egész körben futó sorozatot alkotnak, máskor meg néhány fogból álló dísz egészen elkülönülten áll. Jelentkezik továbbá a kötél dísz és a zeg-zugosan menő szalagékítmény is. A díszítések mélyedései csonthamuból készült péppel voltak kitöltve.

A bronzkorszakot időszámításunk előtt való évezred két első százada körül (1000—800 Kr. e.) az elővaskorszak váltotta föl, a mit két művelődési alap szerint két csoportra: hallstatti és la Tène-korszakra szoktak fölosztani. Hazánkban, főleg a Nagy-Alföldön, föllép a szkitha-csoport is, a mely Hampel J., Reinecke és mások kutatása szerint a hallstatti művelődési korszakkal esik össze. A vármegyében határozott, jellegzetes szkitha-tárgyakat még eddig nem találtak, s így a keresztelű kónyi réz- és a koronczói vasesákányokat, a tokos három- és kételű bronz nyílcsúcsokat is csak némi valószínűséggel sorozzuk a szkitha emlékcsoporthoz¹⁾; mert mint Reinecke megjegyzi: tokos nyílcsúcsaink úgyszólván teljesen egészen összeválnak a hallstatti sírmezőkben származó háromelű nyílcsúcsokkal. Az egykorú hallstatti kulturának már vannak nyomai. Tömegesebben Pannonhalma körül mutatkoznak.

A vármegyének eddig talált egyetlen bronzkincse a Pannonhalmával határos Kisravaszd nevezetű területről származik és a hallstatti kulturának legnevezetesebb leletei közé tartozik hazánkban. E becses emlékcsoportról már többször megemlékeztek; korábban a bronzkorszak emlékei közé sorozták, később 1897-ben ábrák kíséretében, Récei Viktor²⁾ ismertette és kelta eredetűeknek mondotta. Volt a leletben négy nagyobb és 13 kisebb fibula, néhány átfúrt gyöngy, három tömör bronzból való karperec, két vékony lemezből álló, belül üres karperec, három kisebb, belül üres karkötő, más hasonló két darabnak öt részre törött töredéke; négy köralakú, öt kerületkidomú, hat félkörös és egy négyszögletes bronzlemez; utóbbin egy vagy két karikán csüngő lapos, négyszögű bronzcsörtetők vannak; továbbá tömör bronzból öntött, áttört füles kerek ékszer és másik háromágú tagolt bronzrudacska, melynek két ága rövid s egyenlő hosszú; mindkettőn a rajtok látható lyukakon csörgő lemezek lógtak. A csörtetős bronzdíszek, valamint a csónakos fibulák nagyon jellemzők a hallstatti kulturára. Érdekesek és jellemzők a rajtok látható díszítések is. Vannak rajtok hosszában és keresztben menő párhuzamos vonalak, néha pontsorok, közben hosszúkásak, melyek símák vagy sorban álló középponti körökkel vagy vonalakkal díszítettek; középponti körök láthatók a karperecek fölületén az X formára egymást metsző vonalak szögleteiben is. Van gerezdelt fölületű nyílt karperec és olyan karkötő, melynek végei kölcsönösen egymás száraira vannak többszörösen csavarva. A hallstatti kulturára azután nagyon jellemzők az egyik négyzetidomú lemezkének négy részre osztott mezőin látható trébelt madáralakok, a legelső állatutánzatok, melyek e területen eddig előfordultak. Mindezeket jelenleg a pannonhalmi régiségtárban őrzik. A Pannonhalmával határos Pázmánd községből ered egy sírlelet, melyben két pár bronz karperec és jellemző bronz fibula volt.

A többi hallstatti korbeli emlékek szórványos leletek és az őskori telepeken kerültek napfényre. Így Kisbarát területéről származik a magyar típusú tokos vasvéső, Koronczóról egy csónakos bronz- és a Glaszinacz-féle fibula, Koronczó-Babotáról korongosfejű tű bronzból, a korong alján küllös karikával, a melyről két lánczos sallang csüng alá, csörtetők voltak a fibula nyergén látható füles karikákon is; mindkettő a Nemzeti Múzeumban van.

Kr. e. az V. század körül a nyugatról jövő kelták telepednek le, a pannonok meghódítása után, e vidéken és alapját vetik a la Tène nevezetű kulturának. A kelták a vasat már nagyobb mértékben használják; arany- és ezüstpénzeket készítenek. Legelső ezüstékszereink és üvegtárgyaink is az ő idejükből erednek. A tenger melléki lakókkal is kereskednek, mint azt a római írások kívül, egyik kelta női sírban talált és üveggyöngyökkel vegyest föllépő nemes korállnyaklánc is bizonyítja.

¹⁾ A Gyűjteményünkben Fótról és főleg P.-Fegyvernekről vannak jellegzetes szkitha emlékeink; amonnan 2 db tokos, háromszárnú bronz nyílcsúcsunk van, egyiknek köpűjén kampóval; innen 5 db karneolgyöngyfüles bronzgomb, fémtükör, törött nyakpereg bronzból, rajta két díszített agyaggyöngy és a nagyon jellemző, 1 $\frac{1}{4}$ -szer tekeresszerűleg hajlított, részben barázdált halántékgyűrű bronzhuzalból. Ilyenek Oroszországon át egész Szibériáig nyomozhatók.

²⁾ Arch. Értesítő XVII. köt. 23. 1.

Vaskorszak.

Szkitha leletek.

Hallstatti leletek.

La Tène leletek.

A korong használata edényeik gyártásánál általános; edényeiket grafit-mázzal vonják be és gyakran barázdákkal, középponti körök sorozatával és zsinórdíszszel ékítik, sőt a késő kelta időszakból olyan tál is van itt, melynek fenekén belül, ragadozó állat homorú képe látható. Az egyik kálváriai kelta sírban a csontváz lábszárain talált és óriási féltékekből álló bronz-lábperecekhez tapadva, ruhalenyomatokat is találtak. Van rajtok finom vászonszövet és durva vastag ruhakelme.

A kelták.

A kelták törzsekre oszolva éltek. A vármegyében kezdetben valószínűleg az ara viskok laktak, később az azalok és a Duna ágai között a kytnek léptek helyükbe. Kelták alapítják Győr város területén Arrabonát, a mi Rábaszállást jelent.

A kelták egyik közös régebbi temetője az újszállási volt. Az itt talált csontvázak délnyugat és éjszakkéleti irányban feküdtek, fejfelé délnyugaton, arczszel keletfelé tekintve. A sírokba a halott mellé edényeket: csészéket, tálakat vagy fazekakat raktak, de magukkal vitték jellemző ékszereiket is. Találtak bennük agyaggyöngyöket, a gazdagabbaknál üveg- és nemes korallgyöngyöket, apró kerülékidomú bronzszemekből összetett lánczot vagy bronz nyakperezet; vállukon a ruha összekapcsolására szolgáló la Tène-fibulákat, vasból és bronzból, de fordult elő közöttük madáridomú is; karjaikon különféle zárt és nyílt, tömör és lemezből hengerelt vagy belül üres féltékekből összerakott karpereczeket, lignitből, vasból és bronzból, melyek tompán, kúposan vagy kígyófejen végződnek. Száruk hengeres, néha lapított, vagy egyik fele csónakszerűleg kiszélesedik; díszítésük vonalkázásból s közben középponti körökből vagy ferdén futó barázdák között előforduló pikkelyszerű benyomatokból áll. A kelták középső szakaszából csak két darab szórványosan talált bronzfibula van Győr város területéről.

A kelta uralom végső idejéből származó temető a kálvária körül terül el. Az itt talált kelta emlékek közül kiemelhetők a csinos kelta edények, a fentebbihez hasonló bronz-nyakláncz, a változó divatot képviselő érdekes bronz karpereczek, a két egymást metsző, kígyózva futó kék szalaggal díszített színtelen üveg- és síma hengeres lignitkarperez, a vállakon hordani szokott és a ruha összefűzésére szolgáló, pannoniának nevezett hatalmas kapsok, melyek még a római uralom elején is divatban voltak, a hatalmas féltékekből álló bronz lábpereczek, melyekhez hasonlót Rábatamásiban leltek, la Tène-fibula, ezüstlemez, vaslánczok és egyenes, kétélű, markolatvégén gombban végződő kelta vaskardok társaságában. Nem hiányzik egyik pengéről a füles vaspánt sem, melyen át a kardkötő szíját fűzték át és rajta jellemző kelta díszítés látható. Feltűnő, hogy Győr város területén s a sírokban nem találtak eddig kelta harszi szereket: nyílesúcsokat, dárdákat, késeket és kardokat. A vármegye keltakori lelőhelyei, Győrön kívül: Nagyécs, Tápszentmiklós, Árpás, Likócs puszta, Ráró, Koronczó, Tét és Ravaszd. A magánosan előforduló kelta ezüstpénzek lelőhelyei: Győr, Ravaszd, Tényő, Asszonyfa, Kisécs és Töltéstava.

A kelták több százados uralmának a rómaiak vetettek véget. Augustus császár kezdte a hódítást, folytatta Tiberius, a ki több, ismételve kitért lázadás elfojtása után, 9—10 körül Kr. u., befejezte Pannonia elfoglalását. Így Arrabona is a római uralom alá került. A birodalom határszéli városaként erődítést nyer, hogy a Duna másik oldalán lakó markomannok és quadok berohanásait megakadályozza.

A rómaiak.

A legiók nevével megpecsételt győri téglák a következő legiókról emlékeznek meg: a XV. legió Apollinarisról, az I. segéd- és nagyon gyakran a X. kettős legióról. A Notitia Imperii szerint a IV. században Arrabonában székelt a X. kettős és a liburniai katonákból álló XIV. kettős legiók prefektusa.

A vidéken, Pannonhalma közelében fekvő Paczkalló-völgyben talált római téglákon az I. segédlegió, IV. és X. kettős legió nevei olvashatók, a X. kettős legió felirata előfordult Ménfőn is, az I. segédlegióé pedig Asszonyfán, a III. Cohors főíratú téglával együtt. Az Apollinaris nevű XV. legiónak Jeruzsálem ostroma után nyugatra, Carnuntumba került egyik töredéke, úgy látszik, Arrabonába is eljutott s itt tartózkodott rövid ideig, valószínűleg akkor, mikor az erődöt építették.

Az itt szerepelt I. segédlegiót Galba császár alakította tengeri katonaságból, később Trajanus császár uralkodásának végén az Ószöny helyén feküdt Brigetióba helyezték; ugyanakkor kaphatott belőle kevés töredéket Arrabona

is, mert róla szóló fölíratok egyszerűen említik és nem szólnak a későbbi, kegyes és hű jelzővel történt kitüntetéséről. Később Septimius Severus és Caracalla császárok idejében nagy hadi érdemeinek elismerésül Caracalla Antoninus nevét kapja és Antoniniánának nevezték. Ebből a korból (207. jún. 8.) származik ama ritka fölíratos oltár, a melyet az Ephesusból eredt Publius Martius Sextianus az Antoniniánának nevezett, kegyes és hű jelzőkkel megtisztelt I. segédlegió győzelmei emlékére állíttatott, s a melyet Egnatius Victor helytartó és Claudius Piso főparancsnok fölszentelt Aper és Maximus consulok idejében. A két oldalán fölírattal ellátott emlékkő most a győri székesegyház Duna felé néző oldalában látható (Corpus Inscriptionum Latinarum = CIL. III. kt. 4364 száma alatt, továbbá javítva III. Fasc. 11082. sz. a.).

A X. kettős legió ¹⁾ 105—114-ig Aquincumban (Ó-Buda), később Vindobonában (Bécs) állomásozott, belőle egy töredék Arrabonában is. A XIV. kettős legió Domitianus alatt ad Flexum (Magyaróvár) nevű városban lakott, később Carnuntumba ment és fölváltotta a XV. legiót. Tőle itt nem találtak semmi fölíratos emléket. A téglafölíratok két gyalog-segédcsapatról tesznek említést; egyik volt az ulpiai vagy inkább alpesi 2. gyalogcsapat (C. II. V.), a másik Aelia-nevezetű I. nyilascsapat (COH. I. AEL. SAG.), melyet, mint előneve bizonyítja, Hadrianus alkotott és ez rendszeren Carnuntumban állomásozott. Az előbbi gyalogcsapat, az egyik fölírat tanúsága szerint, a béke idejében téglagyártással is foglalkozott s a fölírat szerint egy nap 1126 darab téglát gyártott.

A többi segédcsapat, melyek elég sok emléket hagytak hátra, mind lovascsapat volt. Az Augusta melléknévvvel megtisztelt ituraeok I. lovas segédcsapata volt közöttük a legrégebb; már az első században Kr. u. Arrabonában állomásozott és mint neve mutatja, Ituraeából, a mai Syriából származott, hozzá még, a mi nagyon érdekes világot vet a római kormányrendszerre és politikára, itt syriai legények katonáskodtak benne, hogy ezzel a távoli néppel tartsák féken a pannoniai benszülötteket. Így mindjárt az első sírkő ²⁾ fölemlíti, Bargathest, Regebalus fiát, ki syriai származású volt, öt évig szolgált a segédcsapatban és meghalt 25 éves korában. Sírkövet örökösei: Zanis tizedes, Baramna Deliabus leánya és testvére Bricetus állíttatták számára. A kő jelenleg Becknél, Ebersdorfban látható. Az ituraeok lovascsapatában szolgált 12 évig Acrabanis, Ababunis fia és meghalt 45 éves korában, testvére és örököse Hanius állíttott számára nagyon érdekes sírkövet, ³⁾ a melyen láthatjuk a halott mellképét durván kifaragva, a mellkép alján volt foglalkozásában, mint lovas katonát, ki vágató ménen ülve, kifeszített íjával célbanyilaz és előzőleg már három nyílvesszőt kiröpített a póznára fölállított kerek céltáblába. Ebben szolgált a betaviai (és nem betaniai) származású Albanus tizedes, Balvus fia 20 évig, és meghalt 42 éves korában. Sírkövét ⁴⁾ Tiberius Julius Reitugenus (spanyol) és Lucanus tizedes (bataviai) készíttették. Egy nagyon hiányos sírkövünk ⁵⁾ Nigrianiusról, Anamus fiáról emlékezik még meg, ki 9 évig szolgált a csapatban.

A távozó ituraeok csapatát a spanyol származású I. ala Arauacorum váltotta föl, ebben szolgált a sisciai (ma Sziszek) Crispus 15 évig és meghalt 35 éves korában. Januarius tizedes állíttott neki síremléket, ⁶⁾ melyet Czech közölt s melynek nyoma veszett. Szintén ismeretlen helyen lappang az 1764-ben kiásott fölíratos sírkő, ⁷⁾ a mely az illyriai (Breucus) származású Scilusról, Bató fiáról szól, ki a benszülött pannonokból alakított I. ala Pannoniorum nevezetű lovascsapatban szolgált 10 évig és 30 éves korában halt meg. Örökösei: Deculus tizedes és Julius Leucaspis csináltatták síremlékét. Más két győri származású köemlékünk Becknél található Ebersdorfban; egyik ⁸⁾ Batoról, Buli fiáról szól, ki kilencz évig, a másik ⁹⁾ csonka-kő ismeretlen nevűről, Cralus fiáról emlékezik

¹⁾ Egyik fölíratos győri oltárunk megemlékezik Aurelius Graciliról, ki századosa volt Sept. Severus császár korában a X. kettős legiónak.

²⁾ CIL. III. 4371.

³⁾ CIL. III. 4367.

⁴⁾ CIL. III. 4368.

⁵⁾ CIL. III. F. 11083.

⁶⁾ CIL. III. 4373.

⁷⁾ CIL. III. 4377.

⁸⁾ CIL. III. 4372.

⁹⁾ CIL. III. 4376.

meg, ki 16 évig szolgált a pannonok I. lovas segédcapatában. Az eddig föl-sorolt sírköfölratoknak saját szerű, első századbeli szokásokhoz szorosan ragaszkodó szövegezéséből arra lehet következtetni, hogy a nevezett három segédcapat: ala I. Augusta Ituracorum, I. ala Arauacorum és I. ala Pannoniorum még az első században megfordult itt, egymást föl váltva és ez a gyakori változás valószínűleg összefügg a svév-szarmáta háborúval, a mikor (86. körül Kr. u.) a Duna mellékét nagyon megerősítették.

A svév-szarmáta háború befejezése után Arrabona 96—161-ig Nerva, Trajanus, Hadrianus és Antoninus Pius uralkodása alatt békés napokat élvezett; legtöbb és legszebb ipari termékeink e korból származnak. Trajanusnak dácziai hadjárata (Erdély elfoglalása) innen távol esvén, e várost nem érintette. Ebben a dák hadjáratú időszakban (102—107.) történik Pannonia tartománynak kettéosztása: Alsó- és Felső-Pannoniára; utána Arrabona és részben a vármegye Felső-Pannoniához tartozott.

Ez időkben kerül Arrabonába az első dárdás lovas segédcapat (ala I. Contariorum), mely legtöbb volt Arrabona helyőrsége. Itt volt az egész II. században és még a III. században is jó ideig. Kezdetben csak egyszerű czíme volt: Ala I. Contariorum. Ebben szolgált 15 évig a thrák-nemzetségű (Bessusi) Ulpius Mucatralis és meghalt 40 éves korában, sírkövét¹⁾ örököse Ulpius Avicantus állíttatta föl.

Ennél a csapatnál szolgált a veterán Aurelius Doriso, meghalt 48 éves korában, továbbá 15 évig a sisciai származású szabad polgár (liber), Aurelius Saturnio is, meghalt 35 éves korában. Fehér márványból faragott és fölül domborművekkel ékesített sírkövét²⁾ Lucius Vindex, szintén szabad polgár, készítette. Találták Bácsán, a Duna partján, nem messze Győrtől.

Később a lovas segédcapat, a háborúban szerzett érdemei elismerésül, Ulpius Trajanus császártól megkapja az Ulpia melléknevet, ekkor czíme: Ala I. Ulpia Contariorum; utóbb ezredé lett. A győri katonai okmány szerint 133-ban már ezred volt és később római polgárok szolgáltak benne, mint azt fölratai (Ala I. Ulpia Contariorum ∞ C. R.) bizonyítják. Az Ulpiai dárdás csapatban szolgáltak: Ulpius Varius³⁾ (vagy Varivore) és Aurelius Marcus veteránok,⁴⁾ azután a svájci Novanóból származó Claudius, Mottus fia, a ki, miután 25 évig katonáskodott a csapatnál, becsülettel elbocsátva, többrendbeli jogot biztosító katonai elbocsátó-okmányt kapott, a mely töredezett állapotában is elég érdekes, méltó arra, hogy a két bronztáblán előforduló közös szöveget egész terjedelmében közöljük. Latin fölrata így hangzik: ⁵⁾

1—3. Imp(erator) Caesar divi Trajani Parthici f(ilius) divi Nervae nepos Trajanus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) trib(unicia) potest(ate) XVII(decimum septimum) co(n)s(ul) (I)II p(ater) p(atriciae).

4—16. Equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in alis V et coh(ortibus) V quae apell(antur) I. Ulpia co(nt)a(riorum) et I. Thrac(um) vitr(ix) et I. Cann(inefatium) et I. Hisp(anorum) Arva(corum) et [III. Augusta Thracum sagittariorum ?] et I. Ael(ia) Caes(aria) (miliaria) sag(ittariorum) et I Ulp(ia). Pann(oniorum) et (I) Thrac(um) c(ivium) R(omanorum) et II Alp(inorum) et V Call(aeorum) Lucensium et sunt in Pannon(ia) (superiore sub) P(ublio) Cornelio Proculo quin(is) et vicen(is) (stipendis emeritis) (d)imissis hon(es)ta missio(ne).

Quorum nomina sub scripta sunt ipsis libertos [így: liberis posterisque helyett] eorum civitatem dedit et connubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas iis data aut: si qui caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

16—18. Ante diem Q? VI nonas julias Quinto Flavio Tertullo Quinto Junio Rustico co(n)s(ulibus).

19—23. Alae I Ulpiae contariorum ∞ (miliariae) cui praest Lucius Aufidius Panthera Sassinatis exregale Claudio Motti f(ilio) novano helveto et Secundo filio eius.

¹⁾ CIL. III. 4378.

²⁾ CIL. III. 4369.

³⁾ CIL. S. 13441.

⁴⁾ CIL. III. 4370.

⁵⁾ CIL. III. Fas. III. 47.

24—25. descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae in muro post templum divi Augusti ad Minervam.

A tanúk nevei: Tiberii Claudi Menandri, Severi, Lucii Pulli Daphni, Festi, Lauri, Quinti Lolli Festi, Cai Vettieni Hermetis.

A diploma két darab hosszúkás négyszögletű ércztáblából áll és ezekbe van a szöveg vésvé, még pedig a főnebb közölt sorok, a tanúk neveinek kivételével, az első táblán kívül olvashatók; a diploma szövegének első tizenöt sora rövidítve, ismétlődik belső oldalán is, az előbbivel keresztben menő sorokban. A második táblán belül találjuk a hónap és nap keltét, az az évben választott konzulok neveit, a sereg főparancsnokát, az okmány tulajdonosának nevét és származását; külső oldalán a hét tanúnak nevét. Magyarul így szól:

A megdicsőült Parthusi Trajanusnak fia, a megdicsőült Nervának unokája, Trajanus Hadrianus Imperator Caesar (császár), Augustus, főpap, 17-szer néptribun, 3-szor konzul, a haza atyja.

Ama lovas- és gyalogsapatoknak, a melyek 5 lovas és 5 gyalogsapatban katonáskodtak, névszerint kik az ulpiai I-ső dárdás lovasesapatban, a thrákok győzőnek nevezett I-ső, — caninefatesek I-ső, — spanyol aruacok I-ső, — a nyilas thrákok Augustának nevezett III-ik, Aelia Caesarea nevezetű nyilas gyalogezredben, — a pannonoknak Ulpia nevezetű I-ső, — a thrák római polgárok I-ső, — alpesi lakók II-ik, — lucensi collaecok V-ik gyalogsapatában szolgáltak, s a melyek Publius Cornelius Proculus főparancsnoksága alatt Felső-Pannoniában állomásoznak, belőlök egyesek, kik 25 évig szolgáltak, becsülettel elbocsátatván, kiknek nevei alább meg vannak írva — nekik, gyermekeiknek és utódaiknak a (római) polgárjogot adományozta és a házassági jogot azokkal a nejeikkel, kiket már akkor birtak, midőn a polgárjog nekik adatott vagy ha nőtlenek volnának, azokkal, kiket ezután vesznek feleségül, de azzal a kikötéssel, hogy mindegyik csak egyet vehet el. Július 2-án, Quintus Flavius Tertullus és Quintus Junius Rusticus consulok idejében.

Az Ulpiai I-ső dárdás lovaseszednek, melynek parancsnoka Sassinából származó Lucius Aufidius Panthera, közlegénységéből: a svájci Novanóból származó Claudiusnak, Mottus fiának és Secundus nevezetű fiának.

Szószerint leíratott amaz ércztábláról, melyet Rómában a megdicsőült Augustus diploma mögött álló falon, Minerva mellett, kifüggesztettek.

Következik utána a hét tanúnak neve, kik az okmányt hitelesítették és a két ércztáblát összefoglaló bronzzsineget saját nevüket tartalmazó pecséttel lezárták.

E kiváló jelentőségű és régi, a 133-ik év (Kr. u.) júl. 2-án kelt okmányt Győrött a bővített Lloyd-épület alapásása alkalmával öt méter mélységben, 1885-ben találták, ott feküdt az omladozó római fal mellett, valószínűleg azon a helyen, a hol Claudiusnak, a diploma tulajdonosának háza állott.

A másik érdekes katonai okmány-töredék még idősebb és Trajanus császár uralkodásának korából, 116-ból származik. Találták 1882-ben a nagyécsi határban, fönt, a dombtetőt borító erdőben, erdőirtás alkalmával, fa tövében a földben. A gyűjteménybe 1894-ben került. A nagyon is csonka töredéken a következő szöveg olvasható, belül:

1. (Imp Ca)esar Divi Nervae F(ilius Trajanus)
2. (A)ug(ustus) Germ(anicus) Dacic(us) Pa(rthicus) (Pontifex Maximus)
3. (Tribunicia P)ot(estate) XX Imp(erator) XIII (cos)
4. (Equiti)bus et peditibus qui militant in alis
5. Quinque et cohortib(us)

A diploma külső lapján, a hol a sorok az előbbivel keresztben futnak s annak folytatása, a következők olvashatók:

6. Et I Cannene(fatium) et I. Hispa (vagy Lusita)
7. Norum et I. Bos(poranorum et)
8. milliariae c
9. quae sunt in P(annonia)
10. Natale, quini(s et vicenis stipendiis)
11. Emeritis dimi(ssis honesta missione quorum no)
12. mina subscri(pta sunt ipsis liberis posteris)
13. que eorum civ(itatem dedit et connubium cum u)
14. xoribus, quas t(unc habuissent cum est civitas)

15. iis data aut si q(ui caclibes essent cum iis, quas)

16. postea duxiss (ent dumtaxat singuli singulas.)

E diplomából megtudhatjuk az uralkodó Trajanus császár czímét, néptribuni tisztségének éveiből kiszámíthatjuk a katonai okmány kibocsátásának évét (116 Kr. u.); megismerjük a kannenefates és bosporanus-féle lovascsapatokat, Felső-Pannonia helytartóját, Minitius Natalist; továbbá a 25 évi katonai szolgálati idő után a polgári jogot és törvényes házasságot biztosító törvényt és ennek kiható crejét az utódokra is.

Visszatérve a sírköfölratokra, az egyik, II. századbéli sírkő megemlékezik övéivel együtt, Aurelius Dorisoról, ki az ulpiai dárdás lovascsapat praefectusának statora (küldőncz) volt; más négy oltárkő a csapat praefectusairól szól: T(itus) Fl(avius) Flaccusról, C(aius) Aelius Brocciusról, T(itus) Fl(avius) Italicusról és Q(uintus) Ter(entius) Ingenusról.

Később Caracalla császár (211—217.) a csapatot nevével, Antoniniana jelzővel tiszteli meg, mint azt egy III. századbéli sírkő fölrata tanúsítja s egyúttal megnevezi övéivel együtt, Marcus Aurelius Valerianust, a ki zászlótartó (vexillarius) volt e csapatban (CIL. III. Fasc. III. 11081). Más emlékkő a lovascsapattal egyesített alpesi gyalogságról (4374.), a pannonhalmi kő pedig az ala III. Augusta Thracum (4380. sz.) nevezetűről emlékezik meg; a Notitia Dignitatum még két lovascsapatról tesz említést, melyek a IV. században itt állomásoztak; egyik az equites promoti, a másik cuneus equitum Stablesianorum volt.

Számos oltárkő is maradt fenn a rómaiak korából. Így Arrabonában a katonaság, vagy annak praefectusai (T. Fl. Flaccus, C. Aelius Broccius, T. Fl. Italicus és Q. Ter. Ingenus) emelnek oltárt a legjobb és legnagyobb Juppiternek (I. O. M.), isteneknek és istennőknek (Dis Deabus),¹⁾ három oltárt Dianának,²⁾ továbbá egyesek Silvanusnak,³⁾ Baltis istennőnek, mezei isteneknek. A bonyi oltárkő felíratának tanúsága szerint Lucius Antonius Sabinianus, a kegyes és hű jelzőkkel megtisztelt és Severiánának nevezett I. segédlegió legátusának kürtöse, Aurclia Aeliana nevezetű feleségével együtt, helyreállíttatja a régi rozszant templomot és Juppiternek, Juno királynénak, Minervának, Neptunusnak, Bacchusnak, Dianának és a többi isteneknek állít közös oltárt⁴⁾. Az ulpiai I-ső dárdás lovascsapat praefectusa: Ci . . . lius (= Ci . . . Aelius vagy Aurelius) Caianus és a X. legió centuriója (századosa) Aurelius Gracilis az uralkodó császárok: L. Septimius Severus és Caracalla, Septimius Geta caesar és Julia Domna (matri castrorum = a tábor anyjának) tiszteletére, azok jóléteért, oltárt szentelnek Kr. u. 198—211. között. Előfordult még Győrött Minervának, Ámornak, Herculesnek bronzszobra, Bacchusnak párducson ülő és azt etető Silenuszal csoportosított fehér márványszobra; Geának mészkőből faragott alakja a szárnyas Geniusszal. A vidéken Pusztaszentpálról Juppiternek szimbóluma, Apis-fej került ide bronzból, Ravaszdon meg Aeskulapiusnak szentelt fogadalmi kéz-fej (votiv-kéz) látott napvilágot, melyen ott láthatjuk a kígyót. Aeskulapiusnak jelvényét. A híres árpási kétkarú bronzlámpát kívül mithologiai domború művek ékesítik.

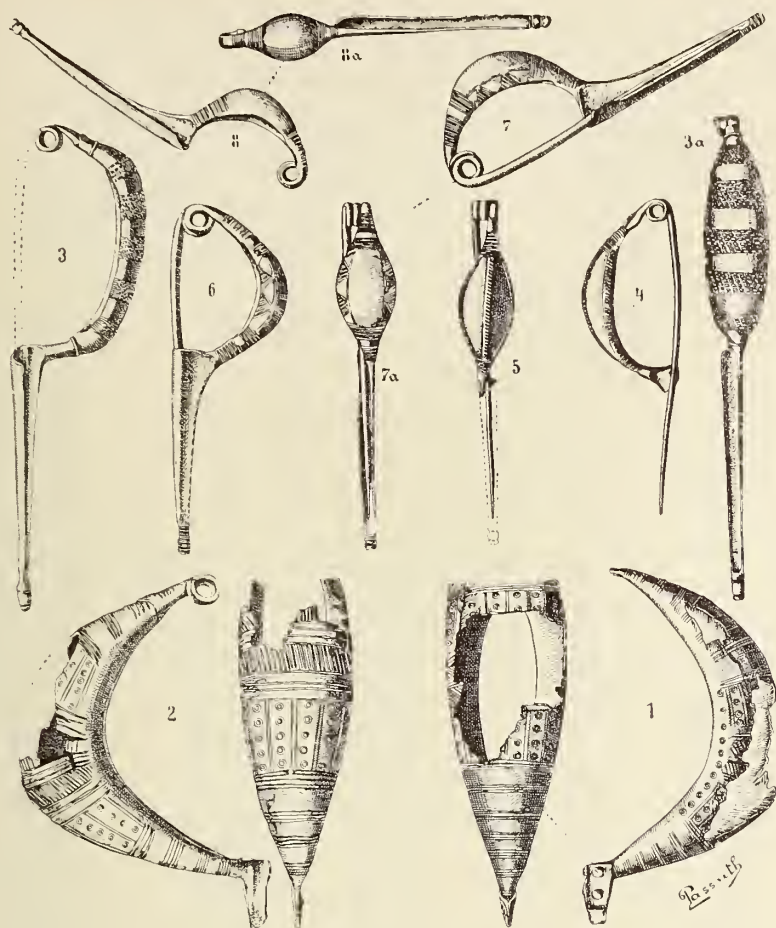
Arrabonából és vidékéről e korból eddig mindössze két keresztény emlék van. Az egyik fejes bronzgyűrű, rajta egyenkarú kereszt látható, a másik méceses, a mely felső, bemélyedt lapján Krisztus monogrammját tünteti föl; mindkettő, a velők talált pénzek szerint, a IV. század első feléből származik. Egyéb emlékek: pávával, a lélek halhatatlanságának jelképével díszített csonka sírkő és az ezzel és halakkal ékesített mécesesek szintén a keresztény emlékek közé sorozhatók; ezek már korábbi időszakból származnak. Az egyik méceses hallal díszítve, az I. századbéli hullaégetés korából, urna mellől került napfényre. A vallási színezetű emlékek mellett nem hiányoztak Arrabonában a világi jellegű szobrok sem, mint azt a különféle anyagból, provinciális ízlésben gyártott emlékek bizonyítják. Így az egyik bronzszobor férfit ábrázol, arca csupasz, kezében jogart tart s a lepedőalakú ruha fejét is betakarja. A másik, alabástromból készült férfimellkép-szobornak már van bajusza és rövid, göndör

¹⁾ CIL. III. 4359.

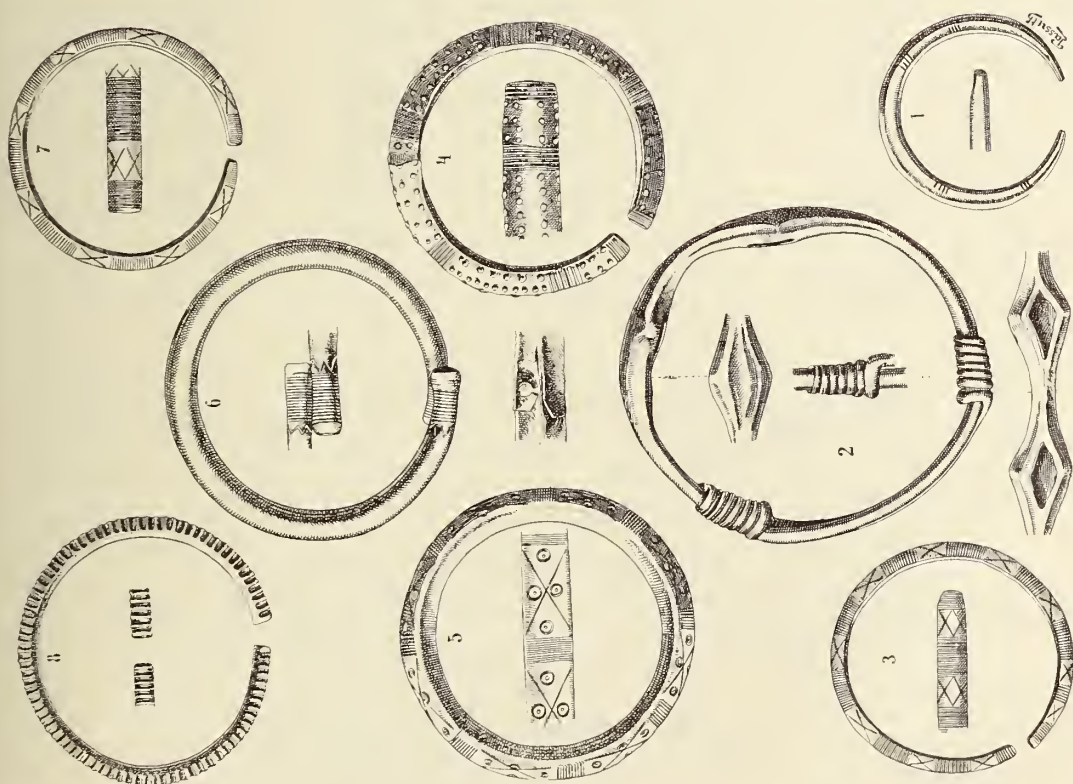
²⁾ CIL. III. 4360—4362.

³⁾ CIL. III. S. 13440.

⁴⁾ CIL. III. 11079. A többiek újabb leletek, a Corpus Inscriptionum Latinarum című műben még nincsenek közölve.

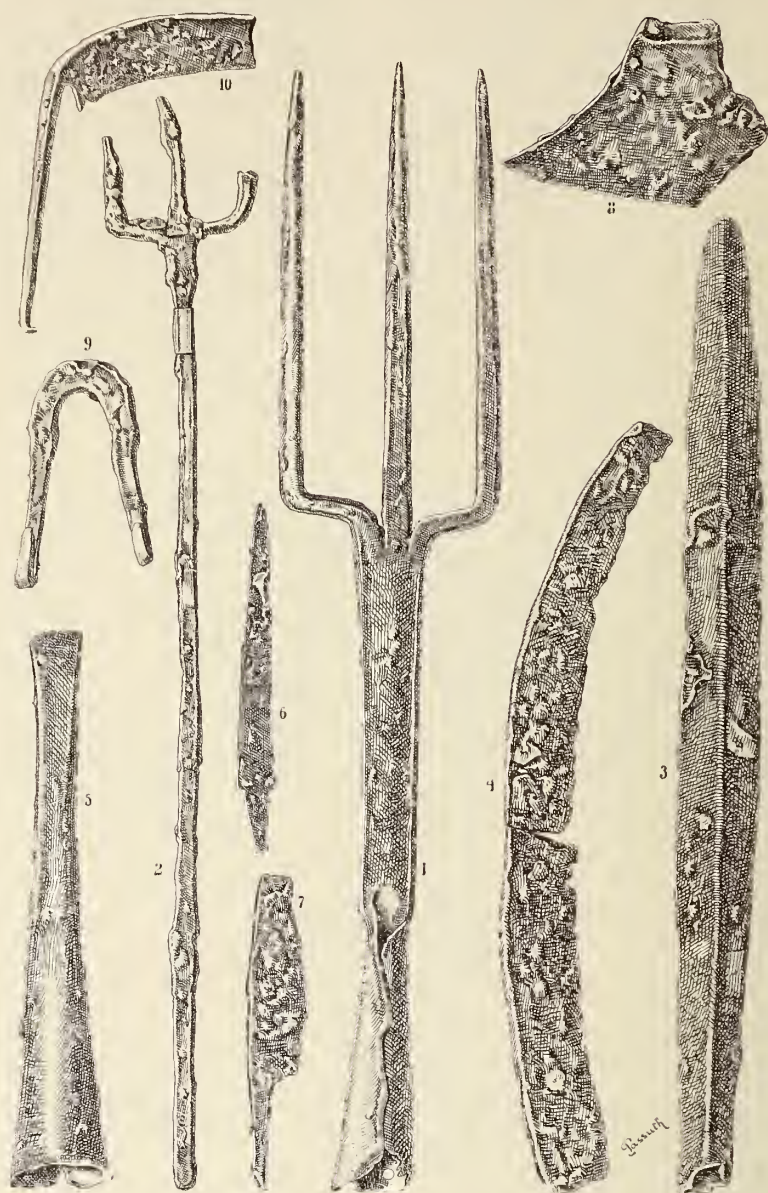
I.

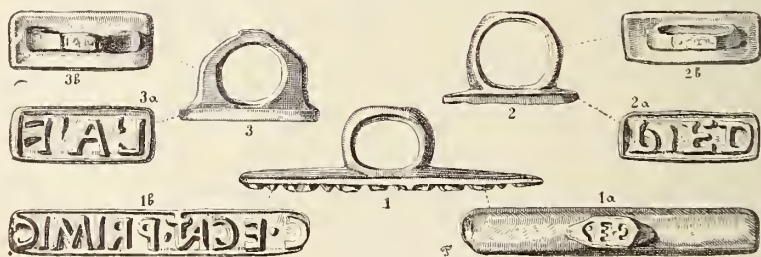
II.

Római leletek Győr vármegyében.
I. Bronzfibulák. II. Bronzkarpereczek. (Kis Ravaszdi.)

I.

II.

Római leletek Gyórszentmárton tájáról.
I. Vasszerszámok. II. Pecsételő gyűrűk.

szakáll, testén vértet, fején Medusa-fővel díszített sisakot visel. Egy agyagból mintázott női mellkép magasra fésült hajzattal, valamelyik II. századbeli császárnét mintázhatja, mint Hampel J. véli. Nagyon kezdetleges s a rozsdától is igen megtámadott egy gladiátor bronzszobra. Más bronztárgyak tengeri lovat (hippocampus) és nöstény oroszlánt ábrázolnak.

A római erőd (praesidium) a mai püspökvár helyén és közvetlen környékén állott, ez volt a terület legmagasabb és folyóvizektől legjobban védett helye; itt állomásozott a katonaság. A városnak többi lakosai, még pedig a vagyonosabbak a vár közelében, a mai belváros területén laktak, a szegényebbek ellenben tőle távolabb, a mai Kálvária-utca felén, azon a tájon, a hol a főlíratos kőtábla is jelzi: Itt állott hajdan Arrabona. A föntebbiek után emlétnünk sem kell, hogy ez a főlírás nem egészen, csak részben felel meg a valóságnak. Külső, felszíni római romok nincsenek; a régi szilárd, többnyire homokkőből emelt épületeknek némi maradványai, alapfalai, a folytonos töltés következtében mind 2—6 m. mélységben fekszenek a földben. Legutóbb, az új csatornázás alkalmával, a következő helyeken akadtak a munkások római alapfalakra a mai belvárosban: a Káptalan-dombon, a székesegyház déli oldalán, a Szechenyi-tér minden oldalán, a Lloyd-épületnél, a főgimn. épület előtt, a megyeház bejárata előtt, az állami polgári leányiskola előtt és a Baross-út belső felén.

Római épületromok nem hiányoznak a vidéken sem, így Asszonyfán, Gyánti-dúlón, Csák-Némán, Mindszenten; pompeji színre festett falak Szentmártonban és Árpáson, a hol az 1880. évi ásátások vezetői nagyobbszerű római házra, fürdőre és egymástól távol fekvő terjedelmes alapfalakra bukkantak, a melyek ma egészen szabadon láthatók. Hogy Arrabonában is volt fürdőház valahol a belvárosban, azt a talált fürdőeszközök (strigilisek) kétségen kívül helyezik. Sokkal érdekesebb és ritkább az üvegtükrő használata mellett tanúskodó görög lelet, a mely római kősírból került elő.

A rómaiak iparát is számos lelet ismerteti. Ilyenek főleg az aranyból készült ékszerek: gyűrűk, fülöngyűgök és filigránművű lánczok, zománcozott vagy ezüstberakásokkal díszített fibulák és hasonló tárgyak, melyek néha állatokat, petytyes párduczot, nyúlászó kutyát, pávát és galambot ábrázolnak; ilyenek a fémtükrök, bronzból készült vagy elefántcsontból faragott és csinos gyermekfejekkel vagy delfinekkal díszített hajtűk, delfineken végződő fogantyúk, viráglevelekkel díszített bronzedények, csontfésűk, kulcsok és csinos borostyánkő-ékszerek.

Arrabonában nagyon gyakoriak voltak az üvegtárgyak: korsók, poharak, csészék, szoptatós-üvegek (7 drb), illatszer-tartók, arcfestéktartó-tokok, hamvedrek, üvegkarperczek, játéktárgyak és gyöngyök.

Érdekesek az agyagneműek is a római korból. Az itteni 408 darabból álló agyagedény-gyűjtemény három csoportba foglalható; az elsőbe sorolhatjuk az egyszerű, mázatlan edényeket; a másodikba a festettek és mázosakat; a harmadikba a domborművekkel díszített vörös anyagú és kívül-belül vörös színű arezzói vagy terra sigillata edényeket. Leggyakoribbak és legváltozatosabbak az első csoport edényei: ezek voltak olcsóságuknál fogva legjobban elterjedve. Ezek már eléggé jól iszapolt agyagból készültek, jól ki vannak égetve és elég formásak. A második csoport edényei még finomabb anyagúak, akad közöttük olyan is, melyeknek falazata nem vastagabb a rajzpapírosnál. Külső fölületük be van vonva grafit vagy zöld, barna, többnyire azonban sárga ólommázzal, még gyakrabban a terra sigillatákat jellemző vörös festékekkel és vörös mázzal. Fordul elő márványosan színesített edény is. Díszítményeik rendkívül változatosak, és ízlésesek és közülök különösen kitűnik két női fejet ábrázoló korsó.

A harmadik csoportba tartozó terra sigillata edények a római keramikai iparnak legszebb termékei; anyaguk olyan színű, mint a vörös pecsétviaszé, néha ez aranyos sávokkal van tarkázva. Díszítésük még változatosabb és művésziesebb. Külsejük ritkán síma, hanem többnyire domborművekkel van díszítve, leginkább mithologiai, harszi és vadászati jelenetekkel. Nagyon gyakoriak rajtok az állat- és növényvilágból vett alakok is. Mindezek Győrből, még pedig a legszebbek a mai belváros területéről valók.

A vidéken Pannonhalmán és közelében: Kisravaszd és Paczkalló-völgy területén: a római Pannonia és Sabaria helyén találtak római főlíratos köveket,

pecsétlő gyűrűket, halászat mellett tanúskodó háromágú szigonyokat, dárdát, sarlót, egyszerű és dombormíves edényeket, kígyófejben végződő ezüstkarperecset és aranyozott csatnyelvet. Az egyik követ¹⁾, Julia Fuscilla nevezetű asszony, a háborúban elesett két kedves fiának, Julius Paternus és Julius Fuscus emlékének szentelte; a másikat Lucius Attius veterán katona emeltette feleségének. A talált téglákon olvasható a IV. legiónak, az I. segédlegiónak és X. legiónak neve, a két utóbbinak kegyes és hú a mellékneve. A pecsétlő gyűrűkön találjuk P. E. D. L. A. F. és C. E. P. kezdőbetűket, egy másikon az utóbbinak jobban kiírt nevét, C(aius) EGNATIUS (a NAT betűk monogram alakban) PRIMIG(enius) nevet.

Kiváló hely volt Kisárpás is, a hol egyebek között amorettekkel díszített tálat, növénydísz között álló madárral ékített kancsót, mázas korsót és bábsütő tányért találtak. Fudon festett tányér fordult elő. A többi edények, melyeket itt, Koroncón, Pusztaszentpálon, Rábatatonán, Mérgesen, Ponyvádán, stb. találtak, mind egyszerűek.

Római fegyverfélékből nagyon kevés emlék van itt. Győrött találtak két darab egyélű tört, két darab bronzlándzsát és a lovaskatonai felszereléshez tartozó bronzsarkantyút. Nem hiányzik a koczka sem, a római katonák játékszere. Vannak továbbá házi eszközök, kés, birkanyíróhoz hasonló olló, kanál, fűző és hajtű, függélymérő (piom), örlőkö, stílus, csipetű, sarló, mérleg, kules és orsó; ékszeresek, mint gyűrűk, karpereczek, különféle típusú fibulák, fülönfüggők, láncz, nyakdísz (phalera) és gyöngyök üvegből, borostyánból és agyagból. Mindezek Arrabona területéről, többnyire sírokból származnak. Sírmező négy van a római időből; ezek a belvárosi és homokgödöri temető a brigetiói út mellett, a másik kettő: az államvasúti és kálváriai, a Sabariába vezető út mellett terült el. Egyes sírok fordulnak elő szórványosan más helyeken is.

A római utak közül az egyik Öttevény, Magyaróvár és (Carnuntum) Németóvár felé vezetett, a másik az Ószőny helyén állott Brigetióba, a harmadik Csanak, Kisárpás, Szombathely (Sabaria) és Italia felé, a negyedik a tényői dombokon alá Varsány és Veszprém felé, az ötödik a régebbi fehérvári országot irányában haladhatott. Az itteni római mér földmutató²⁾ 212-ből származik és az uralkodó császár, Caracalla címeinek felsorolása után, főlemlíti a megrongált utaknak és hidaknak jókarba való helyezését és egyúttal jelzi Brigetiónak (Ószőnynek) a várostól való 30 római mér földnyi távolságát; a kő jelenleg Hédervárott látható.

Arrabonától nem messze feküdt Mursella³⁾ nevezetű római város, mely mint egy carnuntumi fölíratos kő jelzi, municipium volt s így magasabb rangú volt Arrabonánál. E Mursellának a fekvése még nincs eldöntve; vannak, a kik Lovászpata helyére, és mások, a kik Kisárpásra helyezik.

A Duna mentén húzódó római út mellett fekvő Quadrata és Ad Statuas nevezetű mansiókról is találunk említést. Az előbbi Öttevény táján feküdt, emez pedig Gönyű helyén. A többi helyek: Mérges, Fud, Ponyvád, Pusztaszentpál, Koroncó, Felpécz, Nagyécs, Pannonia, Sabaria, Tápszentmiklós, Asszonyfa, Bácsa és Böny, a hol római régiségek kerültek napfényre, úgy látszik veterán-telepek⁴⁾ voltak és közülök csak kettőnek: Pannoniának⁵⁾ és Sabariának a neve maradt fenn.

Hogy a római uralom e vidéken meddig tartott, arra a római ipartermékek és pénzec adnak kellő fölvilágosítást. Ezek egészen Gratianusig — meghalt 383-ban Kr. u. — elég gyakoriak, utána eltűnnek, vagy igen ritkák. Így a 395-ben meghalt Nagy Theodosiustól e területen eddig egyetlen egy rézpenzt találtak és ezt is a népvándorlaskori sírmező egyik sírjában.

A római fegyverekre szerencsétlenül végződött 378-iki drinápolyi csata után, a védtelenül maradt Felső-Pannoniát a góthok és alánok árasztották el

Góthok, alánok, markomannok, quádok.

¹⁾ CIL. III. 4375.

²⁾ CIL. III. 11343.

³⁾ CIL. III. 4490.

⁴⁾ Erről tesz bizonyosságot az 1894. évben, Pannonhalmán talált fölíratos kő is, a mely szerint Lucius Attius veterán katona elhunyt feleségének síremléket állít (Arch. Ért. 14. köt. 358. l.).

⁵⁾ Arch. Ért. 17. köt. 193—204. l.

és 401-ben vonultak tovább; helyükbe a markomannok és quadok nyomulnak; majd a hunnok lépnek föl támadólag, kiknek a birodalma azonban csak Attila haláláig (453.) tartott és romjain volt germán szövetségesei: a keleti góthok és gepidák osztozkodtak. Ez a terület is a keleti góthoké lett, de néhány évtized után ők is elvonultak Itáliába. A helyükbe nyomuló longobárdok uralma szintén rövid életű és majdnem folytonos harc volt a mindinkább terjeszkedő gepidákkal, kiket végre az Alduna mentén föltűnő avarokkal szövetkezve, teljesen megsemmisítettek. 568-ban a longobárdok is követték a góthok példáját és Pannoniát átengedték szövetségeseiknek, az avaroknak; a hunn néppel rokon avarokkal újra a hunn-szkitha népség jut uralomra, mely közel harmadfélszáz évig, Nagy Károlynak 791-ben ellenök indított és az avarok megsemmisülésével végződött hadjárataig tartott. A most uralomra vergődő szláv törzsek az avarokkal és a már korábban bejövő népekkel költöztek be.

Hunnok, keleti góthok, gepidák, longobárdok, avarok.

A népvándorlásnak utolsó, ránk nézve legnevezetesebb hulláma volt a magyarok. honfoglaló magyarok megjelenése, kiknek egy raja, mint a leletek tanúsítják, 862-ben fordul meg először Pannoniában. Őket követik más nagyobb csoportok és végül 896-ban, az ország elfoglalásával, befejezik azt a mozgalmas korszakot, a mit régibb középkornak szoktak nevezni.

E kornak, főleg a hosszabb ideig tartó avar uralomnak az emlékei, melyeket az utolsó években e sorok írója Győr város külső határában fölfedezett hatalmas sírmezőn, eddig fölászott 888 sírban talált, a legérdekesebbek közé tartoznak az országban; belőlük világosan kitűnik, hogy itt, Győr területén, tekintélyes avar telep volt. A sírok bizonyos sorrendben és többnyire 3—4 m. távolságban vannak egymástól; a tetemetek teljesen felöltöztetve, fegyvereikkel ellátva és ékszerekkel feldíszítve, mindig úgy helyezték a változó, 80—225 cm. mélységű sírokba, hanyattfekve, hogy arcok a nap járásával szemben álljon. Koporsónak ritkán találtuk nyomát, tehát többnyire a pusztta földbe helyezték el a tetemet, melléje téve egy vagy két edényt: poharat, fazekat vagy korsót, egy esetben kulacsot is, a nőknél orsót; továbbá különféle kisebb állatokat vagy legalább egyes állatcsontokat. A sírokban talált mellékleteket, harci szerek, ékszerek, eszközök és edények csoportjába foglalhatjuk össze. A harci szerek közé tartoznak a rövidebb-hosszabb kardok, balták, fejszék, nyílcúcsok, dárdák és nagyobb fajtabeli kések. A kardok egyenesek és egyélűek; keresztvasuk hiányzik. A balták és fejszék nyéllyükének két külső oldala rendszeren karimás. A nyílcúcsok többnyire háromélűek. Legritkább a kard, melyből mindössze három darab került elő. Az ékszerek nagyon gyakoriak; gyöngyökkel díszített fülöngyök, különféle alakú üveg-nyakgyöngyök, rozetták, kettős, korongidomú vagy téglalapalakú kapcsok, karpereczek, gyűrűk, boglárók pitykéekkel, csatok, küllős karikák, gombok ezüstmű, bronzból, aranyozott vagy ezüstözött bronzból, ólomból és vashól, nagyon változatos díszszel, az állat- és növényvilágból.

A népvándorlás korából kevés eszköz maradt fenn. Találtak a különféle sírokban kengyelt, zablát, tüt, kapcsot, kést, aczélt és kovát; állítólagos takácsszerszámot, kulcsot, minden női sírban orsót és néhány vetélőt. A síroknak rendszeres mellékletei az edények voltak, melyek vagy nagyon durvák, pusztta kézzel idomítvák, vagy korongon készültek; díszítésük csak néha van s ez egyszerű körös és hullámos barázdákból és csipkés pereméből szokott állani.

A vármegyében a következő helyeken találtak régibb középkori emlékeket. Az Enese határában fekvő Faluhely pusztán durva, egyszerű poharakat, Ménfőn avar kengyeleket, Kajáron szarmata jellegű bronz szíjvéget és Tápszentmiklóson csinos fülöngyöket aranyból.

Szógyéről 3 db avarkori bronz szíjvég származik. Pannonhalma környékéről Nagy Károly korabeli lándzsa és Kisárpásról ugyanolyan korú sarkantyú a Rába medréből.

Az avarkori sírmező egyúttal a honfoglaló magyaroknak is temetkezőhelyük volt. A temető éjszaknyugati részén csoportosan, éjszaki táján avarkoriakkal szórványosan, 61 magyar sírt tártunk föl, a melyekben a tetemek kelet-nyugati irányban feküdtek, fejfel nyugatra s így fekvésükre nézve eltértek az avarkoriaktól. A sírok azonban igen szegények voltak, alig egynéhányban találtak mellékleteket: nyakperezet, mely egymásköré csavart bronzhuzalokból készült; levélformájú és tuskésszerű nyílcúcsot; orsót és aranyozott

bronzoglárt, ptykét és törött fülönfüggőt (?) bronzból, kopott, olvashatatlan olaszországi ezüstpénzt. Az egyik női sír gazdagabb volt; találtak benne több üvegnyakgyöngyöt, nagyobb szép fonású ezüzláncot, rajta hólyagos fémgömböket és közöttük harántul font sodronytekereket. Ugyancsak a nyak körül 4 drb ezüstpénzt. A tetem mellén 3 drb bronzptyke feküdt és jobbkeze újján, kissé aranyozott, nagy ezüstgyűrű volt, melynek fejét üvegpaszta díszítette.

Más ősmagyar sírok a víztartó torony mellől kerültek elő; ezekben találtak gyűrűket, karpereceket, halántékgyűrűket, ezüstkorongot, melyet a mellen hordtak, esüngőkkel díszített ptykéket és késeket. A város területéről való ama szép füles esüngő-dísz is, rossz ezüsből, a melyen a közepén látható madárfej körül szívidomok, heraldikus líliomok, indák és geometriai idomok fordulnak elő. A szeszgyár területéről, a hol az ősmagyarok sátrak alatt éltek, nagyon sok egyszerű edény: pohár, fazék, korsó és kulaes; azután nyílcsúcs, kúpos végű sarkantyú és kés került a gyűjteménybe.

E tárgyaknak a készítői és használói, a honfoglaló hősök, vetették meg alapját e városnak, melyet az általános vélekedés szerint az itt talált és romokban hevert avar gyűrű-sánczok után neveztek el Gyűrűnek, a melyből a mai Győr elnevezés származott.

Források: Győri Szt. Benedekr. főgimn. múzeum. — Győrmegye és város monografiája. (1874.) — Archaeologiai Ertesítő. — Corpus Inscriptionum Latinarum, III. köt.

GYŐR VÁRMEGYE ÉS VÁROS TÖRTÉNETE.

I. RÉSZ. A HONFOGLALÁSTÓL A MOHÁCSI VÉSZIG.

1. A HONFOGLALÁSTÓL A KERESZTÉNY MAGYAR KIRÁLYSÁG MEGALAPÍTÁSÁIG.

Pannonia klasszikus földjén, ott, a hol a Rábca és a Rába a Dunával egyesül, a kelta őslakóktól alapított Arrabona helyén és az azt körülvevő síkságon, a IX. század végén az »avarok pusztái« terültek el. Ez a hely, mely természetes középpontja volt a római uralom alatt az egykori Vindobonától, a Duna könyökéig terjedő vidéknek, már Traján császár által Kr. u. a II. században a Rábától egészen Aquincumig húzódó védhálózatba vonatván, mindegyre nagyobb jelentőségre emelkedett, s mint kereskedelmi góczpont, hatalmas fejlődésnek indult. Az a páratlan úthálózat, melyet a rómaiak készítettek, összeköttetésbe hozta egyfelől Brigetiumon át, Aquincummal, másfelől Flexumon keresztül Vindobonával, míg a harmadik útvonal, a mai Ménfőn, Szemerén és Gyarmaton át Sabariába, a negyedik, Varsányon keresztül Cymbriába (Veszprém) vezetett, mely utak mentén virágzó telepek keletkeztek.

A népvándorlás nagyrészt megsemmisítette ugyan a római alkotásokat, de azokat a földszínéről teljesen eltörölni nem tudta, mert bár romjaiban is, megmaradt a római nagyság, az antik műveltség emléke, mely bámulattal töltötte el az átvonuló barbár népeket és befolyással volt a honfoglaló magyarokra is.

E területen a VI. századtól kezdve az avarok tűntek fel; ez a harczi-
Az avarok.
as vad nép megvetvén lábát a Rábca és a Rába folyók vidékén, az egykori Arrabonát hatalmas kőrsánczczal vette körül, honnan ki-kitörve, évtizedeken át rettegésben tartotta a frank birodalmat. Ennek az avargyűrűnek, — melyet az egykorú német írók rhing-nek neveztek, — külső sánczai lenyúltak egyrészt Mezőörs, másfelől Gönyü határáig.

Nagy Károly császár 791-ben három hadsereget indított az avarok ellen.

A derékhad, melyet maga a császár vezetett, öldöklő harcok után egészen a Rábáig hatolt, s az itt levő erődívényben az avarok utolsó, kétségbeesett küzdelmüket vívták. Véres harcok árán Nagy Károly teljes győzelmet aratott. Az egykor büszke nép békéért rimánkodott, de elveszíté függetlenségét, s a frankok alattvalója lett. Ámde nem tudta elviselni az igát és 799-ben újra fellázadt; közel négy évig tartó hadjárat alatt az avar nép kipusztult, a Duna és a Rába mente elnéptelenedett; ettől kezdve e területet a frankok az avarok pusztáinak nevezték el. Az avarok pusztáira a IX. század folyamán lassanként szlávok telepedtek, a kik már a VI. század végétől kezdve, mindig nagyobb tömegekben lepték el Pannoniát s az avar uralom megszűntével a IX. század végén a bajorok fenhatósága alá kerültek.

Az itt letelepedett szlávok nem lehettek sokan; sűrűn lakott vidékre
A szlávok.
a beköltözőkdő magyarok nem akadtak, maga az egykori avar gyűrű elégséges védelmet nyújthatott ugyan a szlávoknak, de törzsek itt nem lakhattak; a vármegye többi része, melyet jórészt folyók hasítanak, mint árterület, csak gyér népességnek szolgálhatott lakóhelyül.

Az egykori források és a krónikák csak nagyon hiányos adatokat szolgáltatnak a dunántúli szlávokra vonatkozólag, így ezek emlékét csak a helynevek tartották fenn a vármegye területén.

Kétségtelen, hogy ezeket a helyneveket a beköltözőkődő magyarság a szlávoktól örökölte, a minthogy azok merően szláv szógyökből képeztettek; ezeket a helyneveket a magyarok másoktól nem vehették át, mint a meghódolt szlávoktól, a kiket nem irtottak ki, hanem szolgaságra vetettek.

Szláv eredetű helynevek: *Medve*, eredeti szláv kiejtés szerint medved; *Kóny* a szláv koň gyökből, mely lovat jelent; *Zámoly*, a szláv zem, zemlja, szóból alakult, s csak kiejtésére nézve különbözik a zem töből alkotott többi helynévtől, de jelentése egy és ugyanaz; végül *Táplány* a szláv toplu törzsből, mely leggyakoribb kifejezés volt a hévvizekre; egyike a primitív műveltségű népek helynévalkotásainak. (Borovszky Samu: A Honfoglalás Tört. 78—79.)

A magyarok.

Mikor a honfoglaló magyar nemzet a Duna-Tisza közét hatalmába kerítette (897), már javában dúlt a viszály Szwatoplug két fia, Mojmir és Szwatoplug között az apai örökségért. E küzdelem közepett a szláv nép szinte közömbösen nézte, miként dől össze Szwatoplug birodalma. A bajorok, a kiknek a morva birodalom gyengítése volt a főcéljuk, a magyarok előnyomulását közömbös szemmel nézték, csupán azt kötötték ki a 898—899-ben létrejött szerződésben, hogy a magyarok a pannoniai népeiket kíméljék meg. A közbejött itáliai hadjárat elodázta ugyan egy időre Pannonia megszállását, de a 900. év derekán már az egész magyar nép átkelt a Dunán, s Szónytól kezdve, valószínűleg a rómaiak idejéből fennmaradt útvonalon haladva, nagyobb s nevezetesebb ellentállás nélkül a Rábáig és a Rábczáig terjedő területet elfoglalta. (Pauler Gyula: A Magyar Nemzet Tört. Szt. Istvánig 41. lap.)

Az ittlakó szlávok alig fejthettek ki ellentállást, mert ők tulajdonkép csak urat cseréltek, a bajorok helyett a magyarokat. A Rábáig és a Rábczáig eső területet a magyarok kétségen kívül már a vezérek korában megszállották; az egykori avar gyűrű alkotta az előörsöt e korszakban, honnan átkelve a Rábán, nem egyszer háborgatták az Ostmarkot és Bajorországot.

Az első becsapásokra az egész bajor nemzet, élén püspökeivel és grófjaival 907 július havában áttört a Rábán, hogy veszedelmes szomszédaival leszámoljon, de a honfoglaló magyarok felkészülve várták az ellenséget s a Rábától keletre, a mai Győr-budai országúton, július 6-án a bajor hadat megsemmisítették.

E győzelem után a magyarok egész a Fertő vidékéig terjeszkedtek, tehát ebben az évben a mai Győr vármegyének a Rábán túl eső vidékét is megszállották a honfoglaló magyarok. (Pauler Gy. i. m. 45—46.)

A fennmaradt adatokból következtetve, Győr vidékét a fejedelmi törzs népe szállotta meg, mert a vármegye területének legnagyobb része fejedelmi birtok volt. Még a XIII. században is, az egyházi javak mellett, melyeket Szent István király adományozott a fejedelmi birtokokból, nagyszámú várjóságokkal és más királyi birtokokkal találkozunk.

Csak Sokoróaljában találunk két ősi törzsökös magyar nemzetséget, melyeknek tagjai előkelő szerepet játszottak hazánk történetében.

Nemzetségek.

E két nemzetség egyike a *Pécz* nem, melynek ősi fészke a Sokoróaljában épült, Fel-Pécz, Kis-Pécz és Bodó helység (Szemere táján); már a tatárjárás előtti korszakban nem talált elégséges területet e vidéken és így egyik tagja, I. Lukács fia, György a Drávamentére költözött; itt találjuk már 1232-ben. (Wenzel XI. 250.) A nemzetség tagjai Kajárra is igényt tartottak, de perüket 1240-ben elvesztették. (Wenzel I. 100.) A Pécz nemzetség ősi birtokai mellett a *Pok* nem vett szállást. E nemzetség legrégebb birtokai Téth-től nyugatra a Rábáig szinte összefüggő egészet alkottak, így valószínű, hogy azokat szintén az első megszállás jogán bírta, mint Téth, tőle nyugatra Pok, attól nyugatra Móriczhida, ettől dél felé Baráti, stb. Közös temetkező helye is a Szent István vértanú tiszteletére emelt poki premontrei rendű monostor és a móriczhidi ágé a Móriczhidán emelt hasonló nevű monostor volt.

Okleveles adatok azonban csak a XIII. század elejétől kezdődőleg vannak e nemzetségről s akkorra már jelentékenyen szétágazott s a Rába és a Rábcza vidékén újabb birtokokat szerzett, mint Mérgest és 1234-ben Rába-Szentmihályt, mely birtokokhoz a nemzetség egy-egy ágának elnevezése fűződik. E két nem-

zetségen kívül, még csak az Alap, Gug és Pátroh nembeliokről emlékeznek meg az oklevelek.

Az Alap nemzetség emlékét három hasonló hely: Rét-Alap község, Püspök-Alap és Közép-Alap puszták őrizték meg az utókorra, de úgy e nemzetségről, mint a Gug nembeliokről, a kiknek emlékét szintén hasonló puszták tartja fenn, valamint a Pátroh nemzetségről, csak egy-egy oklevél maradt, így ezeknek eredetére nézve, a nemzetségnéven kívül, más támpont nem áll rendelkezésünkre.

A vezérek korában a X. század első fele nagyrészt külföldi kalandozásokkal telt el, melyek közül nem egy ütött ki balul a magyarokra. A külföldi kalandozások következtében megfogyott fegyverforgató elem helyét újabb jövevény népek pótolták. Még a vezérek korában a török-tatár népcsaládhoz tartozó bessenyők telepedtek le hazánk területén, leginkább a határszéleken. A bessenyők a mai Győr vármegye nyugati és délnyugati felében kisebb-nagyobb rajokban telepedtek le; telepeiknek földrajzi helyzete jelzi, hogy összefüggésben állottak a moson- és a sopronvármegyei bessenyőkkel. Telepeik a Rábaközben voltak, honnan Baráti-ig terjeszkedtek. Itt még a XIII. században is laktak bessenyők, de idővel teljesen elenyésztek. Bessenyo telep volt Bezi helység, mely tőlük vette nevét, mint első megszállótól, (Bisseni-Bessi-Bezi). Téth helységben is laktak bessenyők; az 1251. évi oklevél megemlékezik a bessenyők földjéről, mely a Pok nembeliek birtoka mellett terült el.

A vezérek kora.

A bakonybéli apátság és a győri várjobbágyok között támadt határigazítási ügyben, 1234-ben kiadott oklevélben előfordul Kajár mellett a bessenyők földje, mely közönségesen bessenyőtarlónak neveztetett. Thelukbarath, Réti és Lébény között, szintén egykori bessenyő birtokként fordul elő az oklevelekben. (Villányi Szaniszló: Győr várm. és város anyagi műveltség története.)

Géza fejedelem, a magyarok utolsó fővadjájának halála (997) után örökébe fia, István lépett.

Míg az ifjú fejedelem apostoli buzgalommal fogott hozzá a keresztény hit megszilárdításához, addig mindazok, a kik féltékeny szemmel nézték az idegenek térfoglalását, s mereven ragaszkodtak az ősi intézményekhez, megtalálták fejüket Tar Zerind fiában, Kupa vezérben, a kiből az ősi hithez való ragaszkodással mérhetetlen uralomvágy párosult.

Szent István.

István 997-ben személyesen vezetett ellene hadat, mely a pogány lázadást véres harcok árán elnyomta. Az elesett Kupa vezér holttestét felnegyelték s egyik részét István Győrbe küldte, hogy annak kapujára szögezve, elrettentő példának szolgáljon. (Millenn. Tört. I. 236.). Kupa lázadásának leveretése után István széleskörű intézkedéseket tett a keresztény hit megszilárdítására. Somogy tizedét a pannoniai születésű keresztény hősnek, Szent Mártonnak tiszteletére ajánlotta fel, a ki pogánykorában római centurio volt. Szent Márton tiszteletére ekkor épült szülőföldjén, a Bakony hármass csúcsú előhegyén a pannonhalmi monostor, mely oly kimagasló szerepet játszik hazánk történetében. Szent-Benedek követői hazánkban itt találtak először otthonra, innen indult ki a térítés nagy műve, innen sugárzott ki évszázadokon át a szellemi műveltség, a tudomány s azonfelül a Benedek-rend tagjainak szorgalma és kitartó munkássága virágzó gazdaságot létesített itt.

Az egykori győri körszancz pedig, mely a barbár népeknek évszázadokon át átmenedéket nyújtott, a vezérek korában sem vesztette el jelentőségét. A honfoglaló magyarok felismervén fontosságát, csakhamar birtokukba vették. A körszancz kerületén belül már a vezérek korában is mindegyre többen találtak otthonra, és akkor, a midőn István atyjának örökébe lépett, már mint a nyugati országrész legélénkebb forgalmú és egyik számottevő helye tűnik elénk, majd a királyság megalakulásával királyi várrá lesz, mely köré a győri várszerkezet tartozékai csoportosultak. A vár és környéke már akkor uralkodott azon az úton, mely a Lajta vidékéről az ország belsejébe vezetett.

2. A VÁRMEGYE ÉS A VÁROS SZEREPE A NEMZETI TÖRTÉNETBEN A MOHÁCSI VÉSZIG.

Még a berendezés nagy munkájával volt elfoglalva a győri megyés püspök és a győri várispán, mikor Szent István harcra szólította a várnépeket, a nyugatról jövő támadások ellen. A támadást Konrád császár kezdte meg, a kivel a nyugati határ rendezetlen volta miatt keveredett háborúba István király. Konrád császár 1030 nyarán Moson vidékén áttört a határerősítéseken s a Rábáig nyomult előre.

István király a régi hadviselés elveit követve, nem bocsátkozott nyílt csatába, hanem visszavonult Konrád hadai elől, pusztává és néptelenné téve az egész vidéket, melyen át a császár követte.

A mocsaras területen, a nehéz fegyverzetű német sereg csak nagy ügygyelbajjal tudott előre jutni, de a Rábánál tovább nem mehetett, mert a magyar könnyű lovasság szinte éjjel-nappal szakadatlanul zaklatta az amúgy is kifáradt német hadat. Konrád kénytelen volt visszafordulni s még ebben az évben békére lépett Szent Istvánnal.

Péter és
Aba Sámuel.

A keresztény magyar királyság megalapítása óta ez volt az első támadás, mely a vármegyét nyugatról fenyegette, s melyet Istvánnak rövid idő múlva bekövetkezett halálával csakhamar újabb követett. István halála után, bár palotaforradalom útján, de nagyobb nehézségek nélkül Péter foglalta el a trónt. A határszéli villongások miatt, uralkodásának első éveiben ő is háborúba keveredett Konrád császárral, de a rövid ideig tartó uralkodása alatt támadt nemzeti visszahatás, megfosztotta őt a tróntól s helyébe Aba Sámuel lépett. Aba Sámuel trónraléptével ismét kezdetét vette az ellenségeskedés a nyugati határon. 1043-ban III. Henrik hadai ismételen betörték az országba. III. Henrik ezúttal csak a Rábczáig (Abdáig) jutott, a hol azonban szemben találta magát a magyar hadakkal.

III. Henrik hadát e nem várt ellentállás meglepte, s a magyar hadat ab dai erős állásában meg sem merté támadni, de különben is a mocsaras terület meg gátolta a németek előnyomulását, miért is III. Henrik békére lépett. (Pauler Gyula: A Magyar Nemzet Tört. I. 108. — Millenn. Tört. II. 18.)

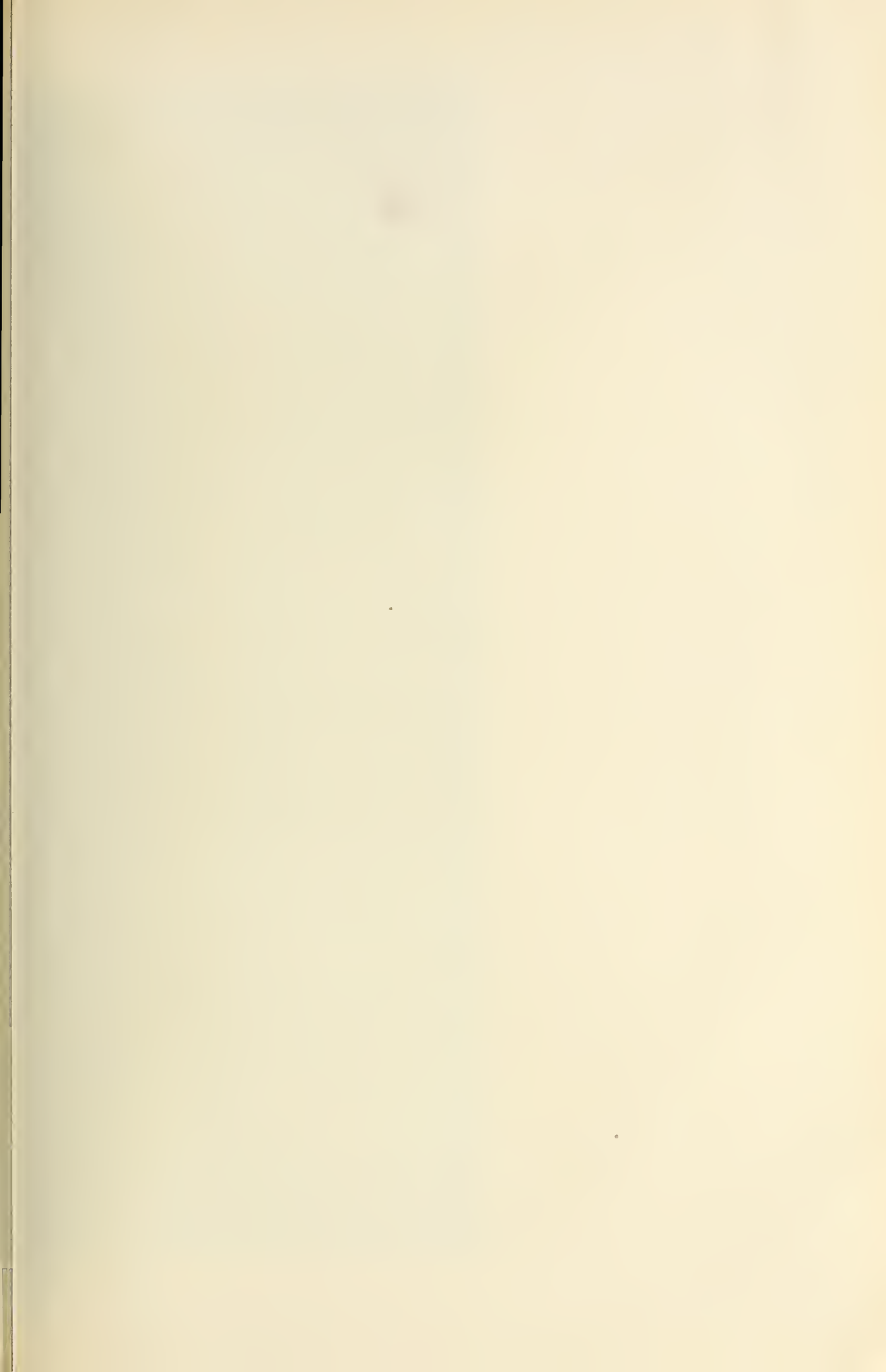
Az a kegyetlen bosszú, melyet Aba Sámuel király az uralkodásával elége detlen főurakon állott, csakhamar felidézte bukását. Azok, a kik az üldöztes től szerencsésen megmenekültek, Henrik udvarába siettek s miután ott Péter nek felajánlották a koronát, III. Henrik 1044. június havának vége felé újból betört az országba. A terepviszonyokkal ismerős főurak kalauzolása mellett Kapuvárnál akadálytalanul átjutott a Répezén, majd a bakonybéli apátság birtokában levő árpási révnél, a Rábán, honnan Téth felé vonult. (Pauler Gy. i. m. I. 113.) Henrik betörésének hírére Aba Sámuel király, a ki a támadást alkalmasint a Lajtha felől várta, Győrnél vont össze hadát, mikor azonban a kapuvári védőművek őrzésére rendelt magyar csapatok megfutamodásáról értesült, dél felé nyomult.

Henrik, felhasználván a Téth mellett elhúzódó régi római utat, Koronczón át gyors menetben közeledett Győr felé, hogy személyes bátorságával lelkesítse hadát. Az előcsapatokat maga vezette mindaddig, míg a ménfői síkon fel tűntek előtte »a magyar fegyveresek roppant tömegei, erdő módjára elborítva a széles rónát«.

A magyar hadak nagy száma nem akadályozta meg III. Henriket abban, hogy július 5-én Aba Sámuel felett teljes győzelmet ne arasson, melyben nagy része volt annak a körülménynek, hogy a magyarok közül is többen voltak, a kik Péter király visszahívását óhajtották. Ezek a döntő pillanatban fegyve reiket eldobván, futásnak eredtek, magukkal rántva a sereget.

Aba Sámuel megmenekült ugyan a csatából, de neje és gyermekei, roppant mennyiségű kincseivel egyetemben, III. Henrik kezeibe kerültek, a ki a ménfői csata után Péterrel együtt bevonult Győrbe, mely vár Sámuel király futása után csakhamar meghódolt a németeknek. III. Henrik Győrből, Bársonyoson át, Székesfehérvárra ment, hol Pétert ünnepélyesen visszahelyezték a trónra. De a német befolyás csakhamar megtermette keserű gyümölcseit.

A nemzeti visszahatás már nem csupán az idegen elem ellen lépett fel, hanem az ősi vallás visszaállítására irányuló törekvésben is nyilvánult.

S locus diuino cultui mancipatus potestatem atq; honorem ad
 gaudiu. Quo circa omni scilicet si ecclesie fidelium nostrorum quod per
 anastasiu abbatem de monasterio sancti martini in montibus super pa
 diu p stabilitate regni nostri ad sine periculum. tale ecclesie un
 orationes scilicet fructum eide monasterio est siluante dono anastasio
 quod per me ita beati martini in puericia mea ex parte sua memoria
 ungaros sedicio maxima exerceuerat. percipere quod cum ciuili bellu
 re. qd fluctuanti animo elulu. **S**are quare me uenire
 clomunico archiepo uotum uouit scilicet martino qd si de hostibus
 de omnibus negociis. scilicet. tunc. unen. segetibus. uen. ryalibus. uniu
 magis abbi eide monasterio sub testimonio scriptorum ducum me
 qd animo reuoluerat opus est uenire coplete studui. needui e
 fideles licet in quo uolui loco episcopatus & abbacia. statue
 helu uacua ee uideret. uel epe parrochian inuirtas. querim
 hominibus eide pmentibus tradidi. qd suppe cetera mea statue
 die iudicij se extendere mecum sciat. Adhuc ante subungen
 post transitu sui cuius abbi aliu abbem securu eligendi &
 & a quocunq; epo. Ante nemine uero abbum capella in ecc
 qd epi in sandalus missa celebra. Recipim atq; sub testific
 antecomes. scilicet aliquis homo magis sui puyiq; de ia pto
 pationibus. supis. placit. sine cessione abbi eide monaste
 ac mediu p farto monasterio. sui q; re. topis. maledic tioni
 roborantes sigillari uisum.

SIGNUM ADONIS STEPHANI MC LXXI REPTI

S

Anno dnice incarnationis. m. lxxi. indictione. xv. Anno festiuni p
 ne ecclesie ab archiepo stephano. & comite Ceda. pscatore. li
 tributi deponon in omnibus rebus. huc. presentibus. huc. futuris.

CONGRUUM **C**redum de uere scimus
 laude humana pdicandu. uerū diuina mercede remune
 perat intatio. qd nos intuenty dñio. & cōsensu doni
 nro meerto. qd nos p di subsidu ob anume nre seme
 de monasteriu sci benedicti in monte castino. quia ppr
 luuante dfortati a laueri sum. Singulare naq suffragiu
 Inguante naq belloz tepestare qua int theoreticos &
 mitaty quoda nomine sumigente patna me sede repello
 tantib dñio uidelicet polnato. Cuntio. dñio. dono quia
 i meptu uic eoz exillite. supnominati comitat decumatione
 z exereserā ne parochiano cpo pmerere uideret sed
 i mora subuigaye. Du q p cogitatu uic doria potyer
 e pret tpa locu in regio ungarico sice erat. Id huius
 loco qd uolui ut faceye. It ne adhuc eccla sci micha
 decumationis pateret. a curie que uocat Cōstion cu
 dquere uoluerit. ante dñi iudice uiuoz & mortuoz in
 terui ab omi iniquetudine semotu. habeant q monachi
 queyandi eu. it q illi. uicu ordines accipe quous loco
 monasteru ppr reuerentia & sctate istui loci more
 i ihu xpi ut null archiepe. epe. dux. mar. hio. comes.
 e inuomittere. in maney. a. c. u. u. u. decumationi
 et eponat centas libras auri optinu mediu camera nre
 ialti ferat. Et ut uerū credat hanc pagina manu ppa

VICEAMERARIUS. FECT

uicem scriptu & traditu est. It sē nominata uille in dedicata
 humudi. Wiszcha. Vuosias. Huny. Curtov. Vng. Tertia part

E mozgalom Péter király visszatértétől kezdve, egyre nagyobb hullámokat vert s csakhamar véres lázadássá fajult. 1046 nyarán Péter király az ország keleti részében támadt felkelés hírére, Komárom környékéről, a hol táborozott, Székesfehérvárra sietett, de mivel a felbőszített lakosság bezárta előtte a város kapuit, szeptember 21-ike körül Pannonhalmán keresztül, Moson felé menekülve, igyekezett kijutni az országból. (Fehér Ipoly: Győr várm. és város egyetemes leírása, 388.)

A pogány
lázadók.

Míntogy azonban a felkelt néptömeg Mosonnál már elzárta a kijárásokat, visszafordult s Győrön és Pannonhalmán át, a fejevármegyei Zámolyba menekült, a hol üldözői kezeibe került. Mialatt Péter királyt elérte a sorsa, addig a felizgatott néptömeg, mely menekülő hadát üldözte, Pannonhalma ellen fordult. Ne csodálkozzunk, ha Vatha követői, a kik az ősi pogány hitet visszaállítani és a kereszténységet kiirtani törekedtek, annál nagyobb dühvel fordultak Pannonhalma ellen, mert, miként egy nagynevű történetírónk megjegyzi, »tudták, hogy e magaslatról terjedt el a kereszténység világa, melyet most kioltani akartak«. (Fehér Ipoly i. h. 588.)

A pannonhalmi monostor számos lakója esett áldozatául a nép dühének. Míg az apát a hozzácsatlakozott szerzetesekkel az erdők rejtekeiben keresett menedéket, addig a monostor teljesen elpusztult. A nemzet többsége Árpád ivadékát, Endrét ismerte el urának, kinek ismét III. Henrikkel kellett megküzdenie.

I. Endre
király.

Mivel a Lajta és a Rába közötti vidék hozzáférhetetlenné volt téve, a németek meg sem kísérelték, hogy arra rontsanak be. Henrik 1051-ben a Zala folyó és a Balaton mentén igyekezett elérni Székesfehérvárt, míg Gebehard regensburgi püspök az élelemszállító hajókkal Hainburgból Győrig jutott el. Henrik Székesfehérvár sikertelen ostroma után a Duna felé tartott, hogy Gebehard hajóiról élelmet szerezzen, mert a magyarok mindent elpusztítottak, vagy elhordtak előle. A folytonos menetelés miatt kifáradt seregét az éhség is gyötörte, ezért a győri útra fordult, melyen néhány év előtt, a ménfői győzelem után diadalmasan bevonult Székesfehérvárra. Gebehard püspök, a ki hónapokon keresztül mit sem hallott a német sereg sorsáról, de különben is ellenséges területen nem érezte magát biztonságban, mire a császár serege a Dunához ért, arra már Győrből visszafordult Regensburgba.

A hagyomány szerint Gebehard levelet írt a császárnak, melyben kérdést intézett hozzá seregének holléte felől. E levél a magyarok kezébe kerülván, Miklós győri püspök azt válaszolta a császár helyett, siessen haza Regensburgba, mert ő is kénytelen visszatérni. Ezt a levelet egy győri vendég vitte el Gebehard püspöknek, a ki csakhamar hazavitörözött. (Millenn. Tört. II. 54.)

Henrik seregének helyzete, attól kezdve, hogy a Vértes hegység erdősvölgyes vidékén át a Bakonyérnél a győri síkságra jutott, mindegyre komolyabbá vált. A magyarok és a bessenyők éjjel-nappal zaklakták a németeket. Henrik folytonos csatározások közepett érkezett a Rábczához, de mivel Abdánál a hidat a magyar hadak tartották megszállva, az abdai sánczok bevétele után folytathatta útját, mit kizárólag a vele levő burgundi, szász és lengyel csapatok elszántságának köszönhetett.

Seregének egy része mégis innen rekedt a Rábczán, mert a menekülő németek a hidat idő előtt felgyújtották s azok, a kik nem tudtak idejében átkelni, a magyarok kardjaitól veszték el. (Pauler Gyula i. m. I. 129.)

Endrének, a még mindig fenyegető német támadásokkal szemben, vezérre volt szüksége, miért is behívta Lengyelországból testvérét, Bélát, kinek a vezéri pálczát és halála után a koronát szánta. Am idővel Salamon nevű fia született, kinek a koronát biztosítani akarván, viszály támadt közötté és Béla herczeg között. Míg Béla herczeg Lengyelországban keresett segítséget, addig Endre a németekre bízta ügyét. A Tiszánál vívott csata után Béla herczeg nyugat felé tört s az ellenfelek utoljára a Rába és a Lajta között mérköztek meg (1060), mely küzdelem I. Endre legyőzetésével ért véget.

I. Béla rövid ideig tartó uralkodása után a trón Salamonra szállott (1063). Béla fia, Géza herczeg, a ki nem akart újabb belviszályok okozója lenni, kitért Salamon útjából, de a király rosszlelkű tanácsosai mindenkép arra törekedtek, hogy Salamont a Béla fiai, Géza és László ellen ingereljék; Dezső kalocsai érsek, azelőtt győri püspök közbenjárására azonban 1064 január 20-án Győrött létre-

jött a béke a király és a hercegek között. (Horváth Mihály : Magyarország. Tört. I. 181. — Pauler Gyula i. m. I. 146.)

A béke nem tartott soká; 1074-ben a hercegek a mogyoródi esatában Salamon király hadát teljesen szétverték, Salamon, a míg Németországból segílyt remélhetett, az ország nyugati részén még hatalmában levő várait : Pozsonyt és Mosont igyekezett biztonságba helyezni, honnan gyakran intézett támadásokat a Rába vidékére. A Rába vidékén lakó bessenyők ekkor Gézához fordultak, a kit az egész ország elismert királyának, hogy Salamonnal megküzd-hessenek. Salamon azonban 1075-ben a bessenyőknek Zoltán vezérlete alatt intézett támadását visszaverte, mely győzelem után tovább folytatta a nyugati határszéleken rablókalandjait.

E betörések éveken át tartottak, s csak Szent László király uralkodása alatt szüntek meg, midőn Salamon már értelmetlenül volt téve.

László király.

László király trónraléptével (1077) jobb korszak vette kezdetét Magyarországon. Mindjárt uralkodása kezdetén, közel fél századon át tartó belzavarok alatt elharapódzott bajok orvoslása ezéjéből, Magyarország intéző emberei összejöttek Pannonhalmán, vagy miként a törvényszakaszból bevezető soraiban olvassuk, a *szenzhegyen*, a hol gyűlést tartottak, keresván, »mikép lehet-e a rossz emberek törekvését megakadályozni és nemzetünk ügyeit előmozdítani.« Ezen az országgyűlésen alkotott törvények adják Szent László király II. decretumát. (Pauler Gyula i. m. I. 180. — Pannonhalmi Szent Benedek-rend Története I. 116.)

Kálmán király.
A kereszt-es
hadak.

László utóda, Kálmán király uralkodása alatt vonultak át első ízben a kereszt-es hadak Győr vármegyén. Az első hadat egy századon át másik két kereszt-es had átvonulása követte. Az első fegyelmetlen kereszt-es hadak garázdálkodásai Kálmán királyt erélyes rendszabályokra készítették. Midőn az 1096. év tavaszán Gottschalk (Godeschalk) vezérlete alatt nagyrészt rakonezátlan bajor és sváb népből álló kereszt-esek vonultak be az országba, csakhamar kiesapongásokra ragadtatták magukat, gulyákat hajtottak el, pásztorokat vertek agyon, miért is a türelmét vesztett Kálmán király e esürhe hadat, Szent-Márton és Fehéregyház között, a mai Táplány és Töltéstava helyén, a hol táboroztak, lovasainak élén szétverte, megfosztván őket fegyverüktől és pénzüktől, melyet azután a pannonhalmi királyi kincstárban helyezett el. (Pauler i. m. I. 250. — Pannonh. Szt. Ben. Tört. I. 116.) De a mily erélyesen lépett fel a király e garázda esőselék ellen, ép oly előékenynek mutatkozott, a midőn az arra hivatott kereszt-es had vezéreivel állott szemben. Midőn Bouillon Gottfried, Alsó-Lotharingia hercege és testvérei 1096 szeptember havában a határszélekhez érkeztek, Ascha Gottfried német vitézt küldték Kálmán királyhoz, a ki a kereszt-esek követét Pannonhalmán, a palotában fogadta.

A kereszt-es had követe közel nyolcz napon át tanácskozott az átvonulás feltételei felől a királylyal, a ki, miután a kereszt-esek által nyújtott biztosítékokat elégségeseknek találta, megengedte az átvonulást.

Mielőtt a kereszt-esek október közepén megkezdték volna átvonulásukat, Kálmán király Bouillon Gottfriedet fogadta kíséretével együtt Pannonhalmán, a ki szintén nyolcz napon át volt a király vendége.

Kálmán király halála után a trón fiára, II. Istvánra szállott, kinek rövid ideig tartó uralkodásához a dalmáciai hadjárat emléke fűződik, melyben az akkori győri püspök is részt vett.

II. Béla király.

Vak utóda, II. Béla, a kit 1131 április 28-án koronáztak meg, de a kinek helyében neje vezette a kormányt, vallásos és jóeselekedetek gyakorlásában töltötte idejét. II. Béla gyakran eljárt Pannonhalmára, melynek leégett templomát Dávid apát ez időben állíttatta helyre.

II. Béla uralkodása alatt a Németországgal fennálló barátságos viszony nem sokáig tartott; már utóda, II. Géza, Barbarossa Frigyesel volt kénytelen megküzdenni, főleg a trónkövetelő Bories fellépése miatt.

A németekkel szemben lefolyt küzdelmek még élénk emlékezetben voltak, midőn 1147-ben ismét két kereszt-es had vonult át a vármegyén, az egyik III. Konrád német esászár hada volt, mely ellen az egykorú krónikák telve vannak panaszszal, a másik VII. Lajos franczia királyé, a ki útjában Győrt is érintette.

II. Géza király.

II. Géza király uralkodása alatt telepedett le *Heidrich* (Hedryh) comes a vármegye területén, a ki testvérel, Volfgerral Karinthiából jött az országba,

alkalmasint 1142-ben, vagy tán 1146 után és csakhamar egyik legmegbízhatóbb embere lett a királynak. II. Géza országbírájává nevezte ki, mely méltóságát évekig (1150—57) megtartotta.

Hedryh a Szigetközben telepedett le és megvetette alapját a vármegye történetében később oly nagy szerepet játszó Hédervárnak.

István herezeg, II. Géza testvéröccse, a kit bántott, hogy a trónra többé kilátása nincs, megkezdte fondorlatait II. Géza ellen. Miután Mánuel a Géza király ellen indított hadjáratával eredményt nem ért el, István, Frigyes császárhoz fordult. Frigyes császár fellépésére Géza 1158-ban Gyárfás győri püspököt és Hedrik comest, a Hédervári család őseit küldte a Regensburgban tartott birodalmi gyűlésre.

Ez a követség eredményesen járt el megbízatásában. Ettől kezdve a viszony Géza és Frigyes császár között barátságosabb lett. Két évtizeddel később Frigyes császár mint keresztes vitéz látogatott el Magyarországra.

Ekkor már III. Béla király (1173—1196) ült a trónon s ekkorra eltűnt a gyűlölködés is a két nemzet között, mely az első és a második keresztes hadjárat folyamán megnyilatkozott. Frigyes az 1189. év vége felé érkezett a Pozsony átellenében fekvő Virveltre, átlépven a mosoni kaput, keresztes hada a Duna mindkét partján haladt Esztergom felé. Útközben a Csák nembeli Ugrin győri püspök csatlakozott hozzá 2000 vitézzel s Drinápolyig kalauzolta a német kereszteseket. (Millenn. Tört. II. 329. — Horváth Mih. i. m. I. 181. — Pauler Gyula i. m. II. 4.)

III. Béla király.

III. Béla, a ki idős emberként már nem vehetett részt a szentföldi hadjáratokban, nagy mennyiségű kincseket hagyott ifjabb fiának, Endrének, hogy helyette a szentföldre zarándokoljon.

II. Endre király.

De Endre e kincsen párthíveket szerzett magának s ez úton igyekezett testvérét, az elsőszülött Imrét a tróntól megfosztani. Párthívei közé tartozott János, pannonhalmi apát is, a kit emiatt III. Incze pápa 1204-ben megfosztott egyházi méltóságától. Midőn végre II. Endre 1205-ben a trónra jutott, nem sokat gondolva fogadalmával, marokkal szórta a jutalmakat híveinek. Végre 1217-ben rászánta magát a szentföldi hadjáratra is. Ez útjában elkísérték Péter győri püspök, a ki a Táborhegyen épült vár sikertelen ostroma alkalmával (1217 deczember) életét vesztette, továbbá Uriás pannonhalmi apát, erélyes kezű férfiú, a ki gazdag apátságának vagyónát és jógaít szívós kitartással meg tudta védelmezni.

Az eredménytelen keresztes hadjárat alatt elharapódzott visszaéléseket az aranybulla kibocsátása sem tudta megszüntetni, de sokkal nagyobb bajt okozott a királyi várjóságok elidegenítése, mely a szentföldi hadjárat után még nagyobb mérveket öltött s a várszerkezet szétzúllására vezetett.

Miután II. Endre tanácsosai az aranybulla végrehajtásával mit sem törődtek, a türelmét vesztett Róbert esztergomi érsek, a kit egyházi javaiban is jelentékenyen megkárosítottak, 1232-ben interdictum alá vetette az országot. A megretent király az arragoniai származású Simon győri főispánt küldte a pápához közbenjárásért, a ki Jakab praenestei bíborost rendelte ki követül. II. Endre a bíboroshoz a Pok nembeli Móriczot, főétekfőgóját küldte alkudozni s ennek sikerült is egyezséget kötni a király és az egyház között. Mindazonáltal a belzavarok II. Endre haláláig tartottak.

IV. Béla király trónraléptével (1235) a helyzet lényegesen megváltozott. IV. Béla király A király sújtó karja utólérte II. Endre gonosz tanácsosait és hűtlen szolgálait, majd nagy szigorúsággal hozzáfogott a vármegyék birtokállapotának rendezéséhez. Embereit, a kikben megbízott, szétküldte, hogy az illetéktelenül elidegenített várjavakat kíméletlenül követeljék vissza. Ilyen királyi biztos volt az erkölcsös és tudós, de rendkívül nyers Gergely, győri püspök, a ki leginkább a Dunántúl működött s a kit IV. Béla 1238-ban követül küldött a pápához.

A mint a birtokjog rendezése és az elidegenített várjavak visszaszerzésének ügye befejezést nyert, IV. Béla figyelmét az ország benépesítésére és a városok fejlesztésére fordította.

Különösen az idegen kézműveseket igyekezett beédesgetni az országba, s kész volt nekik oly szabadalmakat adni, a minőket akartak. Győr város is 1240-ben nyert kiváltságlevelet, (Millenn. Tört. II. 508.) tehát egyike azoknak a keveseknek, melyek még a tatárjárás előtti korszakban élveztek városi szabá-

Győr város kiváltságlevele 1240-ből.

dalmakat. Alig néhány évi békés fejlődését a tatár betörés rövid idő alatt teljesen megsemmisítette.

A nemzeti vészben, IV. Béla hívó szózatára megjelentek a pesti táborban a vármegyei urak is, közöttük Gergely győri püspök s a vármegyében birtokos Pok nembeli Móriéz, már II. Endrének is bizalmasa, királynéi udvarbíró s tárnokmester, IV. Bélának holtig legkedvesebb embere, a ki már a pesti táborban is kitűnt vakmerő fellépésével s a kit a király a tatárok hadállásának kikémlelésével bízott meg. A muhi csatában ő mentette meg királyának életét, levágván a lóról azt a tatárt, a ki egy lándzsadöfessel le akarta teríteni IV. Béla királyt. (Karácsonyi: Magyar Nemz. II. 437. — Pauler i. m. II. 210.)

A gyászos emlékü muhi csata (1241 ápr. 11.) után, hol Gergely, a győri püspök is életét vesztette, IV. Béla, Frigyes osztrák herceghez menekült, a ki gyalázatosan visszaélt szorongatott helyzetével és nemcsak 2000 márkánál nagyobb értékű kincseitől fosztotta meg, hanem a határszéli vármegyék átengedését is kicsikarta tőle. A mindenéből kifosztott királynak, a ki a tengerparton keresett menedéket, Uros pannonhalmi apát 800 márkát és négy mázsa színezüstöt adott a monostor vagyonából, s azt még 1241 őszén a tengerpartra szállítá.

Frigyes osztrák herceg, Sopron és Moson elpusztítása után Győrt rohanta meg, s a várat bevevén, a várost felégette. De a vármegyei nemesség felbőszülve a nemtelen szomszéd támadásán, fegyvert fogott s a várat visszafoglalta, mely alkalommal a német őrség kardélre hányatott. (Fehér Ipoly i. m. 494.)

1241 nyarán és őszén a vármegye területe meg volt ugyan kímélve a tatárpusztítástól, de tömérdek menekülő volt a Dunántúl. Győr vidékén ez időtájt erdélyi menekültekkel találkozunk. (Pauler i. m. II. 225.)

Tatárjárás.

1242 február elején azonban a tatárok átjöttek a Dunántúlra is, feldúlták Pannonhalma vidékét, de a várat, melyet az öreg Uros apát hősileg védelmezett, nem tudták bevenni.

Míg Kadán, a mongolok vezére a menekülő királyt üldözte, addig az a csapat, mely Győr felé vonult, ép Pannonhalma alatt vette a mongol khán halálának hírért, mire a tatárok félbeszakították hadműveleteiket és visszaiettek Ázsiába. A Dunántúl ekként megmenekült a teljes elpusztítástól, de azért a tatárulás mély nyomokat hagyott maga után, miként ezt a pannonhalmi Benedek-rend tagjainak IV. Ince pápához intézett panaszos sorai is bizonyítják. (Pannonhalmi Benedek-r. Tört. II. 41.)

A tatárjárás alatt elpusztult helyek között említi IV. Béla király egy 1257. évi oklevele Irén (Yren) földjét, melyet Myka mester és rokonai bírtak, s a mely utóbb az örkényi határba olvadt. (Fehér Ipoly i. m. 537.) Második honalapító útjában IV. Béla király megfordult a vármegye területén is. Igy 1242 okt. 3-án Móriézhidán találjuk. (Fejér XI. 399.)

A közel másfél évig tartó tatárpusztítás alatt a jogbiztonság is megszűnt a vármegye területén. IV. Béla király az elharapódzott visszaélések és garázdálkodások megtorlása céljából személyesen tartott ítélőszéket, melyen a bűnösöket sújtotta s mint a törvény legfőbb őre, igazságot osztogatott.

Ez útjában 1244 márcz. 21-én ellátogatott Győrbe is, harmadnapra rá a győr-csanaki »Királyszeken«, a Győrből Pápara vezető országút melletti kis dombon ítélőszéket tartott, a mely helyen később is nádori ítélőszékek, sőt vármegyei közgyűlések tartattak. 1253 okt. 3-án ismét Győrött találjuk a királyt (Fejér IV. 2. 172.), hova a következő évben (1254 okt. 2-án) is ellátogatott. IV. Béla e gyakori látogatásai nem maradtak hatás nélkül a város fejlődésére. IV. Béla éles szeme már korán felismerte Győr fontosságát a kereskedelem terén, s ezért ezt tőle telhetőleg előmozdítani igyekezett. 1255-ben szabályozta a vámdíjakat, s az ezekből folyó jövedelmet a maga számára tartotta fenn, miután megbízta Omodé győri püspököt, vizsgálja meg, vajjon a Bécs—Buda között cserekereskedést űző és Győrött megállapodó kalmárok nincsenek-e túlságos vámdíjtételekkel megterhelve? Megállapíttatta továbbá a vámfizetési szabályokat s azokat a bécsi kereskedő cézheknek is elküldötte. (Fehér Ipoly i. m. 495.)

A várföldek visszaszerzése már kevesebb szigorral folyt, mint a tatárjárás előtti korszakban. 1256-ban a kiküldött bírák között Favus pannonhalmi apát is szerepelt, de midőn a király és fia, István között kitört a harc, a várbirtokok elidegenítése még nagyobb arányokat öltött. 1264. okt. 17-én IV. Béla

király ismét Győrött tartózkodott; ekkor már javában dúlt a harc, az apa és fia, az ifjabb király között, bár IV. Béla egyik régi híve és bizalmasa, a Pok nembeli Móricz tárnokmester szüntelen fáradozott az ellentétek kiegyenlítésén. Az apa és fia közötti küzdelem megosztotta ugyanazon nemzetség tagjait is. A Pok nembeli I. Miklóst, a későbbi erdélyi vajdát, István ifjabb király táborában találjuk, a ki ezzel későbbi emelkedésének alapját vetette meg.

IV. Béla halálával V. István II. Otakár cseh királylyal lépett alkudozásba s vele Pozsony mellett két évre békét, illetőleg fegyverszünetet kötött, honnan visszatérőben, 1270 nov. 5-én Győrött találjuk, majd innen ájtatosságainak elvégzésére Pannonhalmnára ment. Midőn Szent Márton-monostorában Bonifác apát felmutatta neki Szent István király oklevelét, az apátság iránti gondoskodásának azzal adott kifejezést, hogy 1270 nov. 7-én a rend jogait és kiváltságait megerősítvén, Győr, Komárom, stb. vármegye ispánjainak, bíráinak s adószedőinek szigorúan meghagyta, hogy az apátság népeit zaklatni ne merészeljék. (Pauler II. 365. Pannonh. Benr. T. II. 46.) A cseh királylyal kötött fegyverszünet alig egy évig tartott, de V. István szerencsésebben harczolt atyjánál. Midőn 1271 május havában Otakár betört az országba, Csák Péter, a magyar hadak vezére a Rábeza mögé vonult vissza (máj. 15.), mire Otakár hadai Moson bevetele után a Rábezáig nyomultak előre, egyes csapatokat pedig a Szigetközbe küldött, rabolni és pusztítani.

V. István, miután a Rábeza összes átjáróit elronttatta s a hidakat sétányatta, a folyó innesső partján táborozott seregével. Míg a két sereg a Rábeza két partján nézett egymással farkasszemet, addig V. István alkudozásba bocsátkozott Otakárral, de a békeköveteknek öt napon át tartó ide-oda küldözgetése sem hozta meg az alkut.

Otakár ekkor cselhez folyamodott; hogy a magyarokat biztos állásukból kicsalja, Mosonig hátrált. V. István a csehek után küldött egy magyar csapatot, de ezt Otakár hada megszalasztván, csakhamar átkelt a Rábezára és a Rába, valamint a Rábeza közötti magyar táborra vetette magát.

Ekkor azonban megfordult a koczka. Csák Péter, a ki az egész hadjárat alatt kitüntette magát, kemény harcok árán, május 21-én visszaszorította Otakár hadát a Rábezára, melyet a kúnok egész Mosonig üldöztek. (Pauler Gyula i. m. 372—73.) A Rábeza-híd leszakadása következtében Otakár hadának egy része az innesső parton rekedt, ez a rész a kúnok nyilaitól esett el.

A győzelem után V. István visszatért Győrbe, mely a hadjárat alatt a király főhadiszállása volt. A város oly jelentékeny áldozatokat hozott e hadjárat folyamán, hogy lakosai egészen elszegényedtek. V. István meg is hálálta a polgárok áldozatkészségét s még ebben az évben szabadalom-levelet állított ki a város részére, melyben oly kiváltságokkal ruházta fel a polgárságot, a melyekkel a székesfehérvári vendégek bírtak, nevezetesen szabad bíróválasztással és szabad vásártartással; felmentette őket továbbá az árúczikkek után fizetendő adó alól, nekik adta Malomsokot, a mai Révfallut, sőt felmentette őket ama teher alól, hogy valamely lázadó főúrral szemben indítandó hadjárat alkalmával hadba szállani tartozzanak. (Fejér V. 1. 146.)

De a király a fejlődő város biztonságáról és a lakosok tömörüléséről is gondoskodott. E végből a majorokban, a mai Nádorvárosban lakó vendégeket a várba telepítette, hozzájuk adott különféle győri és szolgagyőri várnépeket s azokat mind egyforma jogokkal ruházta fel. Adott nekik földeket s a Dunán szigeteket, hogy vesszőt és karót vehessenek házaik javítására. Így a lakosság a mai belvárosban tömörült s közös védelemre szervezkedett, a nyugatról jövő támadások ellen.

A majorok régi helye a XVII. századig teljesen elhagyatott maradt, s holt városnak — civitas mortuorum — nevezték. (Fehér Ipoly i. m. 495.)

IV. László trónraléptével újból kitört a harc a csehekkel. A magyar főuraknak Karinthyában és Stiriában üzött rablókalandjaik megtorlása végett 1273 tavaszán, mintegy ezer főnyi pánczélos vitéz Heiligenstadt Konrád, Preussel Wernhard fiai és Hacking Markwald vezérlete alatt váratlanul Győr alatt termett s a várat, valamint a várost a győri polgárok hozzájárulásával hatalmukba kerítették, mert a város polgárai el voltak keseredve a Zách nembeli Jób püspök ellen, a ki Dénes győri püspököt, a püspökségből kiszorítván, nemesak főpapi székét bitorolta, de emellett a polgárokat az imént nyert kivált-

V. István
király.

Győr város
kiváltságai

IV. László
király. Győr
cseste.

ságaiktól is megfosztani igyekezett. A garázda ember egy toronyba menekült, de a németek tüzet raktak alája, mire onnan leszállani volt kénytelen s így támadói kezébe került, a kik, néhány hívével együtt, vasraverve magukkal hurczolták. Otakár pedig, a ki szintén Győr alá érkezett, Győrt és Rárót őrséggel megrakván, visszatért Prágába. Győr visszafoglalására előbb a Gut-Keled nembeli Joakim főtárnokot, majd az Aba nembeli Gergely vasmegeyi, Daedalus zalai és Németújvári Henrik bán fia Iván, soproni főispánokat küldték ki.

Győr vissza-
foglalása.

Június közepén IV. László király is megjelent a Győr visszafoglalására egybegyűlt hadak között; a királyi zászlót Rikolf fia, Polyán, a Berzeviczy-család őse lobogtatta. László megérkezéssel az ostrom teljes erővel megindult s a vár még június 21-e előtt a magyarok birtokába került.

IV. László a vár visszafoglalása alkalmával bőkezűen jutalmazta mindazokat, a kik az ostromban kitüntették magukat. Fennmaradt adománylevelei az ostromló sereg hősi önfeláldozásáról adnak számot s egyúttal az ostromban résztvevők neveit is megörökítik.

Ráth Károly kutatásai szerint, Győr visszavételében a következők vettek részt: Lóránt nádor, Ivatsin tárnokmester, Pozsony és Pilis vármegyék főispánja. Forgách András, Ivánka fia, valamint fia Tamás, az Oslai nembeli Jakab, az Ostffyák őse, a ki a nyílszörögépekből kilőtt nyíltól találva, megsebesült. Ipoly comes fia, Ugra comes, a ki kődobás következtében halálos sebet kapott, Jakab comes, a ki Ivatsin királyi tárnokmester oldala mellett harcolt s a harcban oly súlyos sebeket kapott, hogy azokat a leghíresebb sebészek csak hosszú idő múltán tudták meggyógyítani, Kompolt fia, Péter, a ki a hajtógépekből halálos sebet kapott, Bori Márton fia, Miklós, Bulti Bacsó, Lőrincz fia, a fejérvármegyei Daj helységéből, a kinek karját nyíllövés érte, Enessei Ákos, a most is virágzó hasonnevű család őse, a Ják nembeli Sitkei nemesek, úgymint: Baksa comes, Péter, András és Iván, Kázmér, Pál és fivérei, végül Kondakur és Detre, a kik vitézségükért bőkezű adományokban részesültek. (Fejér VII. 2. 73. VII. 3. 72.)

A várjobbágyok közül is sokan kitüntették magukat, közöttük Benedek és Péter, borsodi várjobbágyok, a kiket IV. László megnemesített, továbbá Sági Kilián fia Ámán és Úz fiai szolgagyőri, veszprémi és vasvári várjobbágyok, kiket IV. László király a győri ostrom után a királyi nemes szolgák rendjébe iktatott; sőt még a távoli Abaújból is eljöttek a várjobbágyok Győr alá; közülök Pál, Péter és Mikó, a király szemeláltára, félholtan buktak le a falakról. (Fejér, V. 2., 104.)

Sajnos, a nagy áldozatok árán kivívott Győr nem sokáig volt a magyarok birtokában, mert augusztus havában Otakár közel 60.000 emberrel ismét betört Magyarországra s egyenesen Győr felé tartott. Közeledtének hírére a magyar sereg a Rába mögé vonult.

Otakár szinte kardcsapás nélkül hatalmába kerítette Győrt s miután ott megpihent és a székesegyházat kifosztotta, (Pannonh. T. II. 345.) tizenhatéves törvénytelen fiát ötven vitézzel lovaggá ütötte, majd Szent-Mártont kerítette kézre. De a Pécz nembeli Gergely, szétszórt hadaiban roppant pusztítást vitt végbe; Gergely különösen azzal szerzett érdemeket, hogy Otakár hadainak Győrnél beljebb hatolását megakadályozta (Karácsonyi i. m. II. 429.); kívülre még Dénes bán és Benedek tűntek ki e nemzetségből, a kik mindahárman mint győrvidéki birtokosok, saját földjüket védték a pusztító ellenséggel szemben. Otakár meg sem kísérelte az előnyomulást, hanem Győrt odahagyva, a Fertő vidékén át, pusztítva és rabolva visszatért hazájába. (Pauler Gy. i. m. II. 403. Wertner Mór, A Güssingiek. Századok, 1895. évf.)

Otakár figyelmét ezidőtájt a németországi események kötötték le, így könnyen hajlott a békére, melyet Dénes győri püspök közvetítésével 1275-ben kötöttek meg.

Alig néhány év múlva IV. László király vonult fel Otakár ellen. Mint Habsburgi Rudolf szövetségese, 1278. július 17-étől 31-ig Győr alatt összpontosította hadait, melyekkel Pozsonyon át, a morvamezei csatatérre vonult. (Szabó Károly: Kun László, 65. lap. Ráth Károly i. m. 271. l.) Sajnos, a morvamezei fényes győzelem nem hozott áldást a hazára; a kún befolyás, a király kicsapongó élete, az elhatalmasodó főurak féktelensége mérhetetlen zavart árasztottak az országra.

1285-től kezdve a határszéleken szinte szünet nélkül dúlt a harc a német-újváriak, nevezetesen Henrik fia, Iván és Albert osztrák herceg között. A polgár-

háború hatását megérezte a vármegye is, megszűnt a belbiztonság, annyira, hogy a Szent-Mártonból Vasvárra való utazást életveszélyes dolognak tartották. László ugyan ekkor sem feledkezett meg Győr városáról, mert 1285-ben megerősítvén a város szabadalmait, jóváhagyta a győri polgárok korábbi kiváltságait, hogy a főispán hatalma alól kivéssenek. E kiváltságok ellenére a győri polgárok gyakran zaklatásnak voltak kitéve, úgy a főispán, mint a káptalan részéről is. (Fejér V. 2. 112 — V. 3. 278—79.) László uralkodásának későbbi szakában is folytatta kicsapongásait: hasztalan szólította fel a főpapok küldöttsége 1289-ben, közöttük András, az erélyes és tudós győri püspök, hogy térjen jobb útra, míg elérte végzete és kedvelt kúnjai 1290. július 10-én meggyilkolták.

Halálának hírére III. Endre, az Árpád-ház utolsó fisarja, hajón titkon elhagyta Bécs s Győr érintésével Budára, majd Fehérvárra sietett, hol a nemzet többsége elismerte királyának. De Endrének elsősorban Albert osztrák herczeggel kellett megküzdenie. 1291. július első napjaiban már együtt volt Székesfehérvárott a sereg, melylyel Győr felé vonult. Július 10-én már Győrben találjuk a királyt, a kihez András győri püspök és Armin pannonhalmi apát is csatlakozott hadaival. Győrből a magyar sereg az abdai hídon át, a Lajtha mindkét partján Ausztriába tört s Albert osztrák herczeg serege felett Bécs környékén fényes győzelmet aratott, mire Albert Hainburgban, augusztus 26-án békére lépett, mely alkalommal a magyar fogságba került osztrák foglyok kiváltása helyéül Győrt tűzték ki. (Pauler Gy. i. m. II. 549—550. Fejér: VI. 1. 183.)

A békekötés után III. Endre ismét megfordult Győrben, hol október 23-án találjuk. Valószínűleg e látogatások alkalmával nyerte meg a város III. Endre király jóindulatát, a ki 1295 április 6-án János győri bíró, Ivánka Pál és Chut fia, Péter kérelmére, miután megtekintette az V. István király által adott szabadalom-levelet, azt szóról-szóra átírta és megerősítette. Ezt az oklevelet Tódor (Theodor) székesfehérvári prépost, alkanczellár állította ki, a ki 1296-ban a győri püspöki székebe kerülvén, III. Endrének egész uralkodása alatt egyik legbefolyásosabb híve volt. Az 1291. évi hainburgi békekötés a Héder nembeli Henrik fiak lázadását eredményezte. E nemzetség tagjai, különösen Iván, nem nyugodtak bele a békekötés ama feltételébe, hogy határszéli váraik, a honnan rablókalandjaikat intézték, a békekötés értelmében leromboltassanak, hanem annak végrehajtását újabb lázadással akarták megghiusítani s a pannonhalmi apátság birtokait kezdték pusztítani. A király 1296 nyarán személyesen vezetett ellenük hadat; augusztus havában, Lodomér esztergomi érsek társaságában Győrbe jött, a honnan nagy sereggel a Henrik fiak legyőzésére indult. (Pauler Gyula i. m. II. 575.) A Henrik fiak megtörése után III. Endre király 1298. aug. elejére országgyűlést hirdetett, melyet Pesten, a minoriták templomában tartottak meg. Ezen az országgyűlésen mindinkább előtérbe lépett a Szécs nembeli Pál, Komárom, Győr és Moson vármegyék főispánja, tekintélyes és nagybefolyású férfiú, bár ő sem volt ment az erőszakosságoktól, mert többek között a pannonhalmi apátság javainak megrablásával vádolták, de III. Endrének egyik leghívebb embere. Ő is amaz öt főúr közé tartozott, a kik egymásnak megfogadták, hogy a királyt bárkivel szemben, bármikor támogatják.

Sajnos, e fogadalmát már nem sokáig válthatta be, mert III. Endre király 1301. jan. 14-én éjjelre hirtelen meghalt. Özvegye, Ágnes királyné mindjárt jan. 17-én átadván a királyi palotát Domokos tárnokmesternek s a többi úrnak, haza kívánczozott Ausztriába. Egy osztrák csapat érte is jött, Landenbergi Henrik vezérlete alatt, a melyhez Henrik fia, Iván is csatlakozott. Ágnes özvegy királyné Németújvári Iván kalauzolása mellett Pannonhalmán át, Pozsonyba, majd onnan Bécsbe ment. (Kath. Szemle II. 232.) Alig távozott az özvegy az országból, megindult a küzdelem III. Endre örökségéért. Azok az urak, a kik III. Endre király uralkodása alatt a kormányon vagy a király környezetében voltak, Venczel cseh királyi herczeg jelöltségét támogatták. E párt-hoz tartoztak a Szécs nembeli Pál győri főispán, továbbá a Németújváriak, Iván és Henrik, valamint a Héderváriak ősei. Temerdi Tivadar győri püspök és Miklós pannonhalmi apát pártállása nem egészen világos. Eleinte kétségen kívül semleges állást foglaltak el mindketten, de később az Anjouk törekvéseinek lettek támogatói. (Pannonh. Benedekr. Tört. II. 48.) Mialatt Venczel hívei diadalmenetben hozták az országba és Székesfehérvárt megkoronázták, az alatt a pápa, a ki Róbert Károly jelöltségét támogatta, Boccasino Miklóst

III. Endre.

küldte követül Magyarországra, a ki Pozsonyon, Győrön és Esztergomon át, valószínűleg szeptember elején érkezett Budára. (Millenn. Tört. III. 12.)

A pápai legátus látogatása jelentékeny befolyással volt Róbert Károly ügyére. 1302-ben már Temerdi Tivadar győri püspök is Róbert Károly képviselőjeként jelent meg a pápai udvarban (Millenn. Tört. III. 16.), a mihez tagadhatatlan bátorság kellett, ha tekintetbe vesszük, hogy a szomszédságban lakó Héder nembeliek még mindig Venczel király hívei voltak. Mihelyt a fiát féltő eseh király Venczelt visszavitte Csehországba, az Anjou-párt helyzete is kedvezőbb lett. Az 1304. aug. 24-én, Pozsonyban tartott gyűlésen ott találjuk Tivadar győri püspököt is.

II. Venczel halálával a helyzet megváltozott. Fia 1305. október 9-én ünnepélyesen lemondva a magyar koronához való jogáról, a koronázási jelvényeket átadta Ottó bajor hercegnek. Ottó herczeg, Venczel megmaradt híveinek és a Németújváriaknak ösztönzésére, csakugyan elindult Magyarországra, mire Rudolf osztrák herczeg, a ki Róbert Károly szövetségeseként, hasztalan tiltakozott Venczelnél a koronázási jelvények átadása ellen, áttört a határon s a Németújváriak birtokait egészen a Rábczáig elpusztította, de ez egyelőre nem sokat változtatott a helyzeten.

Róbert Károly.

Egy év leforgása alatt azonban jelentős fordulat állott be. Az 1307. október havában tartott rákosi országgyűlésen egybegyűlt rendek, megúnva a hét évig tartó fejtelenséget, hűséget esküdtek Róbert Károlynak s az országgyűlésről nyílt levelet bocsátottak ki, melyet többek között a vármegyében birtokos Pok nembeli Miklós is aláírt (Karácsonyi II. 438.).

A következő évi pesti országgyűlésen (1308. nov. 27.), melyen Róbert Károlyt királylyá választották, már ott találjuk a Héderváriakat is, valamint Miklós választott győri püspököt. A koronázás azonban nem biztosította Róbert Károly uralmát, hátra volt még a Csák Mátyussal, a felvidék hatalmas kényurával való leszámolás. A rozgonyi véres nap (1312. jún. 15-én), melyben II. Miklós győri püspök és a Pok nembeli I. Miklós is részt vettek (Karácsonyi, II. 438.), megtörte Csák Máté hatalmát, de a belháborúknak nem vetett véget.

Mialatt Károly király a szerbek ellen harczolt (1319), Németújvári Gergely fia, András, német segélylyel megtámadta Győrt, melyet a Nagymartoni testvérek : Pál és Lőrincz mentettek fel az ostrom alól, sőt a rabló német hadat az országból kiverték. (Millenn. Tört. III. 71.) Károly király a lázadó Németújváriak ellen Köeski Sándort küldte, a ki 1318 óta a pannonhalmi vár várnagya volt. Bár rokonságban állott a Németújváriakkal, egyike volt azoknak, a kik, mint Károly király rendíthetetlen hívei, 1316-tól kezdve valóságos szövetséget kötöttek e féktelen nemzetség ellen. Köeski Sándor ez állásfoglalása döntő befolyással volt egész életére. 1319-ben ő is részt vett a macsói hadjáratban, honnan azonban a király, a Németújváriak lázadásának hírére, sietve a Dunántúlra küldte. Köeski Sándornak sikerült hosszas harczok után a Németújváriakat megpuhítani; szolgálatait a király bőkezűen jutalmazta. 1325-ben Nagy-Écsert nyerte adományul, majd országbíró lett.

Míg a Németújváriak még évtizedeken át háborgatták a dunántúli vármegyék nyugalmát, addig e nemzetség másik ága, a Héderváriak, már a király környezetében foglalt helyet. Dénes fia, Dezső 1322 óta Erzsébet királynő udvarbírája, 1326 óta soproni főispán, 1330-ban ő is elkísérte Károly királyt a Bazarába havasalföldi vajda elleni hadjáratba. E harczban a király életét ő mentette meg, mert felcserélvén fegyverzetét és zászlóját a királyéval, félrevezette a király életére törő vérszomjas oláhokat, a kik helyette őt gyilkolták le. Károly király 1318-ban, július 13-ától kezdve közel két hónapon át tartózkodott Győrött, mialatt követei János esch királynál jártak leánynézőbe Prágában, a kinek ifjabb nővérét, Beatrixot szemelték ki a követek Károly király nejeül. Az alkudozások befejezte után az alig 14 éves menyasszony, VII. Henrik leánya, fényes kísérettel jött Győrrre, a hol Károly királylyal találkozván, innen Székesfehérvárra ment. hol nov. 19-én megtartották az esküvőt. Hogy mily nagy gondot fordított a király Győr vármegyére, melyet a pártütő Németújváriaknak a Habsburgokkal kötött szövetsége még mindegyre fenyegetett, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a legmagasabb egyházi és világi méltóságokat legbizalmasabb híveivel töltötte be. Hédervári Miklós után (1330) Drugeth Vilmost, a későbbi

Szent László hermája.

IV László király kettős pecéjfe.

nádort nevezte ki győri főispánná, a kit 1337-ben a Pok nembeli Móricz, majd ennek fia, Simon követett. Ez a nemzetség szinte elévülhetetlen érdemeket szerzett az Anjouk uralmának megszilárdítása körül a Dunántúl.

A pannonhalmi apátságot Hamer Vilmos nyerte el (1333), a ki hosszú ideig tartózkodott Károly király udvarában. A győri püspökséget pedig a maga természetes fiának, Kálmánnak szánta, a kinek a pápa 1337. jún. 12-én megengedte, hogy bármely, általa választandó főpap őt áldozópappá, azután püspökké szentelhesse fel. (Századok, 1898. 497.)

Róbert Károly halála után Nagy Lajos foglalta el a trónt, kinek uralkodása első szakában, a nápolyi hadjáratok tartották lekötve a vármegye fegyverforgató nemességét. Midőn Nagy Lajos, szerencsétlen véget ért testvérének, Endrének halálát megbosszulandó, a nemességét fegyverbe szólitotta, egyúttal e nehéz és hosszadalmas hadjáratához szövetségesek után nézett. Szigfrid garamszentbenedeki, később pannonhalmi apátot, korának egyik legkiválóbb emberét küldte III. Edward angol királyhoz, hogy ennek támogatását megnyerje. (Millenn. Tört. III. 179.)

Nagy Lajos
király.

Az első nápolyi hadjáratban (1347) a Pok nembeli Móricz fia, Simon, a vármegye későbbi főispánja is részt vett. 1350-ben, midőn a király másodízben vezetett hadat Nápoly ellen, Kálmán győri püspökön kívül, részt vett Hédervári Kont Miklós, az Ujlaky-család őse testvérével, Bertalannal együtt. Ekkor kezdte meg hadi pályáját Rozgonyi László, a vármegye későbbi főispánja is. Kont Miklósnak e hadjáratban előkelő szerep jutott. Előbb a Barlettában garázdálkodó német zsoldosokat zabolázta meg, majd pedig Aversát kerítette kézre, majd, midőn Tarenti Lajos párviadalra hívta ki Lajos királyt, a magyar király segédeként szerepelt. (Millenn. Tört. III. 214.) A nápolyi ügy befejezése után Nagy Lajos 1356. júl. 16-án Győrött megújítván Albert osztrák herczeggel kötött szövetségét, Velence ellen fordult.

Dalmácia visszahódítása után, 1359-ben Kont Miklós nádor vezérlete alatt a szerbek ellen küldött sereget, majd, miután helyreállott a jó viszony a szentszék és a király között, a pápát segítette az elfoglalt egyházi tartományok visszaszerzésében, mely czélból 1360-ban a Pok nembeli Meggyesaljai Mórocz Simon győri főispán vezérlete alatt 7000 főnyi hadat küldött Bologna felmentésére.

Csakhogy e tekintélyes had, a zsoldhiány miatt csakhamar szétzüllött s vezérok, Simon főispán kénytelen volt Magyarországra visszatérni.

A király nagyon megneheztelt e miatt a főispánra, a ki kegyvesztetté lón s letűnt a közszereplés teréről. (Millenn. Tört. III. 261.)

Kázmér lengyel király halála után Nagy Lajost a lengyel rendek királyuknak választották. A Piast család utolsó élő fisarja, Fehér Ulászló gniewkowi herczeg, a ki Dijonban vonta meg magát a benzéseknél, 1373-ban némi zavart támasztott Lengyelországban, de Nagy Lajos király híveitől legyőzve, Budára került. A király nagylelkűen bánt el vele és neki adományozta a szentmártoni apátságot, de Fehér Ulászlónak itt nem volt soká maradása, mert 1379-ben Danzigba szökött.

A Nagy Lajos király halála után hosszabb időn át dúló belzavarok Győr városának, Nagy Lajos király idejében szépen megindult fejlődését egy időre megakasztották. Azok, a kik a nőuralommal elégedetlenek voltak, — mint Hédervári István is, — Kis Károlyt hívták a trónra, a kit azonban az Erzsébet anyakirályné által rendezett palotaforradalom csakhamar megfosztott trónjától. Az uralomra vágyó Erzsébet királyné azután Mária királynő jegyesét, Zsigmondot akarta kizárni a hatalomból, mire Zsigmond azzal a sereggel, melyet Kis Károly ellen gyűjtött, Venczel cseh király, valamint másik testvére, János, továbbá unokatestvérei, Jodok és Prokop kíséretében, 1386. április havában Magyarország felé tartott. Április 15-én már Pozsonyban volt, honnan Magyar-Óváron át, Győr alá vonult.

Zsigmond fellépésére Erzsébet megrettent; Mária királynővel csakhamar Győrbe érkezett s május elsején Győrött elismerte Venczel királyt békebírónak. A több napon át folyt tanácskozások után, melyekben Demeter esztergomi érsek, Alsáni Bálint pécsi püspök, Péter váci, János esanádi püspökök, Csáktornyai Laczkfi István volt vajda, Zámbo Miklós királyi tárnokmester, Czudar Péter volt bán, Szécsényi Frank, Bebek Detre és Drág máramarosi vajda vettek részt, Venczel cseh királynak máj. 12-én sikerült egyezséget létrehozni Mária, Erzsébet

Zsigmond.

és Zsigmond között, mely után Erzsébet és Mária királynő sietve elhagyták Győrt. Mária királynő máj. 18-án már Budáról kelt rendeletében meghagyja a győrmegyei nemeseknek, különösen Péczy Tamásnak és Péternek, hogy János bakonybéli apát jobbágyait, a kik a cseh sereg közeledtére az ő birtokaikra menekültek, bocsássák vissza. (Millenn. Tört. III. 380. — Márki Sándor : Mária, Magyarország. Királynéja 90—93. — Sörös Pongrácz : A bakonybéli Apts. Tört. 416.) Budáról Erzsébet és Mária királynő, a délvidéki lázadás lecsendesítése végett a Dráván túlra mentek. De e vállalat balul ütött ki; míg Mária királynő a lázadók fogságába került, azalatt a budai országgyűlés 1387-ben Zsigmondot választotta királylyá, a ki a délvidéki lázadás elfojtása után, a napolyi párt emberein véres bosszút állott s azok közül többet, így Hédervári Kont Istvánt is kivégeztette. (Millenn. Tört. III. 408.) De a napolyi párt csakhamar újra életjelt adott magáról.

Midőn 1402-ben Zsigmond júl. 23-án Győrt útjába ejtven, Pozsonyba ment, a hová a rendeket országgyűlésre hívta egybe, elébük terjesztve az osztrák hercegekkel kötött szerződést, melyben Albertet magszakadása esetén trónörökösnek jelölte ki, az elégületlenség az egész országban szembetűnőleg megnyilvánult; az elégületlenek László napolyi királyt hívták az országba, a kinek 1403. júl. 21-én Zárában történt fogadtatásánál Hédervári II. János győri püspök is megjelent. De mialatt László Zárában vesztegelt, Zsigmond megérkezvén Pozsonyba, híveivel, a Garaiakkal, Stibor vajdával, stb. hozzálátott a felkelés elnyomásához.

Napolyi László a hozzácsatlakozott dunántúli nemességgel 1403. szeptember hó elején Győr alá érkezett, mely vár megnyitotta előtte kapuit. De László nem sokáig maradhatott Győrött, mert Zsigmond híve, Stibor vajda a nyitrai püspökkel szövetkezve, miután a Vág völgyét biztonságba helyezte, hajókon leereszkedve a Dunán, Győrt szárazon és vizen ostrom alá fogta, mely elől László ugyan még idejében megmenekült, de a vár csakhamar elesett; parancsnokságát Garai János vette át. Győr eleste után László napolyi fegyvereseivel előbb a Rábaközbe vonult, s Pápócz közelében, Sebesnél ütött tábor, mely a hozzácsatlakozó főurak hadaival mindegyre növekedett. De Stibor vajda nem várta be, míg felkerekedett, hanem Garai Miklóssal és ennek testvérével együtt, rajta ütött a pápóczi táboron és az egész sereget szétverte. (Horváth Mihály i. m. II. — Millenn. Tört. III. 458—463.)

A forradalom után, míg a király egyfelől engeszteléssel igyekezett a hűségére visszatérőket megnyernie, addig másfelől az egyházi és világi méltóságok betöltésénél csak kipróbált híveit vette tekintetbe.

Hédervári János győri püspöknek csakhamar megbocsátott, sőt 1411-ben már ő is részt vett amaz egyezés megkötésénél, melylyel Zsigmond római királylyá választását biztosítani igyekezett.

A pannonhalmi apátságot a Czilleiek rokonának, Albeni Jánosnak adta, majd ennek rövid ideig tartó apátsága után (1404—1406) Órévi Konrád nyerte el az apátságot, kinek családja szintén Zsigmond rendíthetetlen hívei közé tartozott. Pannonhalma várát azonban Zsigmond kivette az apátság kezéből s azt 1411-ben a győri főispán felügyelete alá helyezte (Pannonh. Benedekr. Tört. III. 290.), sőt 1418-tól kezdve állandó őrséget rendelt Pannonhalmára. Győri főispánná a király Rozgonyi Istvánt nevezte ki, a ki ugyan szintén a napolyi párt szolgálatában kezdte pályáját, de megnyervén Zsigmond kegyét, 1410-ben már bakonyi ispán és zalavári kapitány, utóbb a király egyik legkedvesebb embere lett, főleg miután 1427-ben Galambócz ostrománál hőselkü neje, született Szentgyörgyi Czezil a király életét mentette meg.

Uralkodásának végszakában a király több ízben megfordult Győrött. 1426. április és június havában, midőn a törökök elleni háborúra készült, több napon át tartózkodott a várban.

A huszita betörések meggátlására 1432-ben az egész ország védelmi szervezetet nyert.

Győr vármegyén kívül, mely 200 lovas kiállítására köteleztetett, a győri püspök egy, a Héderváriak két, és a pannonhalmi apát fél zászlóaljat állítottak ki Pozsony vára védelmére, mely az utóbbi időben gyakran ki volt téve a husziták támadásainak. (Horváth Mihály : A honvédelem történeti vázolata stb. Kisebb munkái. I.)

Zsigmond utódának, Albert királynak 1439. okt. 27-én Neszmélyen bekövetkezett váratlan halálával, ismét belháború dúlt a vármegye területén.

Erzsébet özvegy királyné, mialatt az országgyűlés küldöttsége Krakóba ment, hogy I. Ulászló lengyel királynak ajánlja fel a koronát, elhagyva Budát, Pozsony felé igyekezett, de útközben, Komáromban fiút szült; majd innen Győrbe menekült, melynek püspöke, III. Benedek szintén az ő párthívei közé tartozott. Ezalatt a Héderváriak: Lőrincz nádor, a ki már az 1439. évi országgyűlésen, mint a korona és a nemzet közötti közvetítő szerepel, valamint László, a sánta pannonhalmi apát, Ulászló királyt támogatták.

Erzsébet.

Erzsébet királyné megérkezése után legott hozzálátott Győr városának megerősítéséhez. A várost falakkal vétette körül, tornyokat emeltetett, földsánczokat hányatott s az ekként megerősített Győrt rokonának, Cillei Ulriknak gondjaira bízta, a ki Smikuszky Jánost nevezte ki várkapitánynak. Mindennek ellenére Erzsébet királyné nem érezte magát Győrött biztonságban, ezért fiával, a csecsemő Lászlóval Pozsonyba tette át lakóhelyét, hova a szent koronát, melyet ezideig szintén Győrben őriztetett, magával vitte.

Ulászló hívei 1440 nyarán erélyesen felléptek Cillei Ulrik ellen, a ki Győr várából folytonos támadásokkal zaklatta Ulászló párthíveit. A vezérletet Rozgonyi Simon egri püspök vette át, a ki Ulászló ügyét lelkesedéssel karolta fel.

Mialatt az egyesült magyar lengyel hadak Győrt vívták, Cillei Ulrik és III. Benedek győri püspök valószínűleg a Kis-Dunán megkísérlék a menekülést, de Öttevénynél mindketten az ostromló sereg kezébe kerültek. Rozgonyi fővezér Budára küldte az elfogottakat, de Győrt nem sikerült bevennie, mert a cseh őrség vitézül megvéde. (Millenn. Tört. IV. 18—19. Horváth Mihály i. m. II. 334. Kerékgyártó Árpád II. 102.)

Cesarini Julián bíbornok, a kit a pápa a végből küldött Magyarországra, hogy a törökök ellen indítandó sikeres támadó hadjárat érdekében mindenekelőtt Erzsébet és Ulászló között békét teremtsen, 1442. augusztus elején Ulászló által melléje adott biztosokkal Győrbe jött, hova Erzsébet is áttette udvarát.

Erzsébet királynő a bécsi egyetem két tanárát rendelte Győrbe, a kikkel abban állapodtak meg, hogy a következő év jún. 14-ig kötött fegyverszünet tartama alatt Ulászló és Erzsébet Esztergomban találkozára jöjjenek egybe, hol a végleges béke megköttesék. Erzsébet azonban nem viseltetett bizalommal Ulászló iránt s ezért az esztergomi találkozó elmaradt; a bíbornok közbenjárására azonban Ulászló ez év őszén híveivel Pannonhalmára jött, hogy a béketárgyalások könnyebben folytathatók legyenek.

Julián bíbornok fáradhatatlan buzgalmának végre 1442. nov. 25-én sikerült egyezséget teremteni, mire mindkét fél biztosai decz. 13-án Győrött aláírták a békeokmányt. Ulászló másnap fényes kísérettel Győrré jött s Erzsébet királynénál tett látogatása után mindketten a székesegyházba vonultak, a hol a békekötés pontjait magyar, német és lengyel nyelven kihirdették. (Millenn. Tört. IV. 29. — Fraknoi Vilmos: Cesarini Julián bíbornok 19—24.)

A békekötés értelmében Győr megmaradt volna Erzsébet királynő birtokában, de december 18-án bekövetkezett váratlan halálával a cseh őrség helyét magyar csapatok foglalták el. Erzsébet váratlan halála a békét ismét meghiusította. László pártjának vezérei ekkor sem hódoltak meg Ulászlónak, hanem III. Frigyes római királyhoz fordultak. Frigyes kapott az alkalmon, hogy Magyarország ügyeibe avatkozzék. Mindenekelőtt Győr megszerzését tűzte ki czélul, s a mikor azt Nagyszombati, másként Farkas László és Kollár Péter 3000 aranyért elárulták, abba német őrséget helyezett, mely éveken át folytatta rablókalandjait a vármegye területén.

A durva német zsoldosok nem kímélték az egyházakat sem; a székesegyház szomszédságában felállított kocs mákból kihallatszó zaj az isteni tiszteletet is megakadályozta. A győriek panaszára Hunyadi János a pápához fordult ugyan, de a zsoldosok kicsapongásai csak akkor értek véget, mikor Győr az 1447. jún. 1-én kötött béke értelmében ismét magyar kézre került. (Millenn. Tört. IV. 29—30. — Fehér Ipoly i. m. 497. — Teleki: Hunyadiak kora. X. 205—207.)

Hédervári Lőrincz nádornak 1447-ben bekövetkezett halálával Hunyadi János kormányzó a rendeket szeptember közepére Budára hívta egybe, nádorválasztó országgyűlésre, melyre Győr vármegye Koronczói Sebestyént, Alapi Benedeket, Balonyi Albertet és Enessei Domonkost küldte követekül. (Győri

Hunyadi János.

Tört. és Rég. füz. IV. 343.) Ugyanez évben a pannonhalmi apátság is új kezekbe került. Hunyadinak hihetőleg nagyon zokon esett, hogy a pannonhalmi apátság kormányzója, Debrenthei Tamás, a Cilleiek párthíve lett, a ki ugyan sokat fáradozott hogy V. Lászlót, Frigyes német király kezeiből kiszabadítsák, de azért sohasem állt a Hunyadiak mellé, sőt Mátyás király ellen is pártot ütött.

Midőn a magyar és az osztrák rendek 1452-ben Frigyes V. László kiadására kényszerítették, Debrenthei Tamás is részt vett abban a küldöttségben, mely Hunyadi János kormányzó élén, az osztrák fővárosban időzött.

Miután Frigyesel szemben a rendek eleinte nem bírtak eredményre jutni, a kormányzó Salánki Ágoston győri püspököt küldte Rómába közbenjárásért. (Millenn. Tört. IV. 114. — Pannonh. Benedekr. Tört. III. 51.)

V. László.

Frigyes 1452. szeptember 4-én kiszolgáltatta V. Lászlót Cillei Ulriknak, de az ifjú király, a ki nagybátyjának gyámsága alá került, nem felelt meg a beléje helyezett várakozásoknak. Cillei, a ki a királyt teljesen hatalmába kerítette, csakhamar viszályba keveredett Hunyadi Jánossal, kinek megbuktatására törekedett. Az ellentétek az 1455 elején nyilvánvalókká lettek.

Hunyadit a király Bécsbe rendelte, de ő tartva Cillei ármányaitól, Győrbe jött s innen 1500 fegyveressel két ízben is (márczius és április havában) az osztrák határszélekre vonult, s mivel Cillei a király által kiadandó bátorságlevelet nem tudta felmutatni, Győrön át visszatért Budára.

Mialatt az ország főpapjai és főurai a Hunyadi János és Cillei közötti viszály kiegyenlítésén fáradoztak, azalatt mindegyre jobban tornyosultak a fellegek hazánk egén.

Konstantinápoly eleste felrázta egész Európát. A pápa Capistrano János szent-ferenczrendi szerzetest küldé Németországba, hogy a törökök ellen intézendő hadjáratban részvételre megnyerje a fejedelmeket. De mivel a fejedelmek részéről nem nagy készséggel találkozott, Magyarországra készült, hogy itt keresztes hadat hirdessen. Capistrano 1455. június elején (jún. 6-án) már Győrött prédikált; épp akkor érkezett Győrbe, a midőn a főpapok és főurak a Hunyadiak és Cillei közötti viszályok kiegyenlítésén fáradoztak.

Ez alkalommal Győrött találjuk magát Hunyadi Jánost is, kivüle ott voltak Széchi Dénes esztergomi érsek, Szekesői Hercegh Ráfael kalocsai érsek, András pécsi, Vitéz János váradi, Ágoston győri, Debrenthei Tamás zágrábi és Demeter tinnini püspökök, továbbá Bodó Miklós fehérvári nagyprépost, a világi urak közül: Garai László nádor, Ujlaki Miklós vajda, macsói bán, Rozgonyi János erdélyi vajda, Koroghi János bán, Guthi Ország Mihály királyi főajtónálló, Olnódi Czudar Simon főpohárnokmester, Hédervári Pál és Imre, Rozgonyi Sebestyén, Kanizsai László, Dombai Pál és Szeri Pósa fia, István.

Rövid időre megfordult Győrben maga Cillei Ulrik is, a ki jún. 13-án Magyar-óvárrott tartózkodott.

Az országnagyok mindenekelőtt szövetséget kötöttek és esküt tettek, hogy László királyt az országba hozzák, neki engedelmeskedni fognak s az ország ügyeit a legjobb tehetségük szerint fogják vezetni. Az erről jún. 25-én kiadott oklevélbe Brankovics György rácz despota nevét is belefoglalták. (Pettkó Béla: Kapisztrán János levelezése, 22. l.)

A mint a névsorból láthatjuk, a Hunyadi-ház barátai és hívei nagy számmal voltak jelen ezeken a tanácskozásokon; Cillei alkalmasint megbízottaival képviseltette magát, a kik között Aloch István zágrábi olvasó-kanonokot találjuk, a ki még jún. tizenharmadika körül ment Győrré Cillei kívánságára. Miután sikerült Hunyadi János és Cillei között a békét helyreállítani, a törökök elleni hadjárat volt a megbeszélés tárgya.

Ezekon az értekezleteken részt vett Brankovics György is, a ki Hunyadihoz hasonlóan, 10.000 fegyveres kiállítását ígérte. Capistrano ez értekezletek alatt a győri ferenczrendiek templomában hatalmas szónoklatot tartott, melynek hatása alatt a nép tömegesen gyűlt a keresztes lobogó alá, melynek segélyével Hunyadi János a következő év júl. 21-én kivívta a nándorfehérvári diadalt.

A nándorfehérvári győzelem után az események gyorsan követték egymást. Hunyadi halála, majd a Hunyadi-ház ellenségeinek fondorlatai, melyeknek nagy reményekre jogosító fia, Hunyadi László is áldozatul esett, már-már polgárháborúba sodorták az országot, de közbejött V. László hirtelen halála. mire a nemzet közlekedése Hunyadi ifjabb fiát, Mátyást ültette a trónra.

De voltak többen, a kik Mátyás trónrajutását féltékeny szemmel nézték Mátyás király. s mint általában Cillei egykori párthívei, régi befolyásukat féltették. Ezek közé tartozott Debrenthei Tamás, a szentmártoni apátság kormányzója is. Már 1458 őszén jelentették a királynak, hogy Debrenthei, Újlaki Miklóssal és a Szentgyörgyi grófokkal tart, mikor pedig 1459. január havában a pártütők Németújváron értekezletet tartottak, hogy a koronát Frigyes császárnak felajánlják, Debrenthei nyíltan hozzájuk csatlakozott és a szentmártoni várat átadta a Szentgyörgyi grófoknak. (Pannonhalmi Bened.-r. Tört. III. 54.)

Mátyás azonban még 1459 tavaszán gyorsan elnyomta a felkelést, mire Debrenthei is meghódolt és 1460. febr. 10-én hűséget esküdött a királynak.

Mindezek ellenére azonban 1464-ben ismét idegen őrséget fogadott be a szentmártoni várba, de Mátyás király ekkor erélyesen fellépett ellene, megfosztotta összes családi birtokaitól, sőt 1468-ban, midőn a cseh rablókkal való összeköttetéseiről értesült, a nyitrai püspökségtől is, melynek javadalmait a szentmártoni apátságéival együtt bírta. Az utóbbiakat a király Vitéz Jánosnak engedte át. (Pannonh. Benedekr. Tört. III. 57.)

A pártütő főurakkal szemben Győr városát biztosítandó, a király 1463. máj. 8-án Koronczói Istvánt, Barnabást, Pétert és Györgyöt bízta meg Győr várának őrzetével, a kik ezen kívül még a keszői és a szombathelyi várakra is felügyeltek.

Hogy pedig a város polgárainak ragaszkodását megnyerje, 1464-ben megerősítette a város szabadságát. (Gr. Teleki : A Hunyadiak kora. XI. 103.) Midőn a pápa Mátyást bízta meg a Podiebrad György cseh király ellen indítandó hadjáratral, Mátyás 1469. december havában Győrré tette át székhelyét és innen tárgyalta III. Frigyes császárral, a ki a cseh és a magyar nemzet közötti harcz kimeneteléből titkon saját családjának hasznát remélvén, az ellentéteket lehetőleg kiélesíteni igyekezett.

Mátyás király Győrött fogadta a cseh katolikus rendek küldöttségét, a kik a cseh koronát felajánlották neki. (Fehér Ipoly i. m. 497.)

A közel három évig tartó eredménytelen cseh háború, mely tömérdek áldozatot követelt, csakhamar visszahatást keltett az országban. Az elégtelenség, a kiknek élére Vitéz János esztergomi érsek állott, 1471-ben Kázmér lengyel király hasonnevű fiát hívták meg a trónra, de Mátyás csakhamar itthon termett s az urakat a maga pártjára hódította; Vitéz Jánossal azonban nem tudott többé kiengesztelődni és bár megbocsátott neki, kikötötte, hogy a pannonhalmi várnagyok neki is hűséget esküdjenek. Vitéz János halála után (1472. aug. 9.) a pannonhalmi vár közvetlenül Mátyás király birtokába került, s azt haláláig meg is tartotta. (Pannonh. Benedekr. Tört. III. 59.)

Ez időtől kezdve Mátyás többször megfordult Pannonhalmán; béke idejében átrándult Tatárról, majd a Frigyes császár elleni hadjáratok alatt itt gyűjtötte össze hadait s innen intézte a támadó hadműveleteket.

A cseh háború után Mátyás Frigyes császár ellen fordult. Arra a hírre, hogy Ulászló cseh király, mint Frigyes szövetségese, Magyarország ellen készül, Mátyás 1477 tavaszán hadait Győr körül vonta össze s azokkal Ausztriába tört be, mire Frigyes császár ez év végén békére lépett Mátyással. De mivel a békekötésben elvállalt kötelezettségének nem tett eleget, Mátyás 1480 február havában Radkersburg várát foglalta el, mire viszonzásul Frigyes császár pusztítva, Győrig hatolt, de a várost nem merte ostrom alá venni. (Kerékgyártó Árpád : Magyarorsz. Tört. II. 168.)

1484-ben Bécs városa is Mátyás király birtokába jutván, átutazóban a király gyakran fordult meg Győrben. Midőn 1486-ban utazás közben nejével, Beatrix királynővel Győrött megállapodott, a János lovagrend tulajdonában lévő Szent János egyházat látogatta meg s midőn ennek csekély jövedelmeiről értesült, jún. 26-án kelt adománylevelével a templom melletti üres telket minden adó alól örökre felmentette s ennek lakóit egyedül a Szent János-egyház szolgálatára kötelezte, azonfelül Kóny helység mindennemű adóját örök időre az egyháznak adományozta. (Győri kápt. Levélt. Cim-Theca II. 36.) Más alkalommal pedig 1489-ben Győr városának mindama polgárait, kiknek házait az akkor dühöngött nagy tűzvész elpusztította, hat évre mindennemű királyi adó alól felmentette.

Uralkodásának végső szakában Mátyás egész erejéből oda törekedett, hogy a koronát természetes fia, Corvin János részére biztosítsa s evégből

1489 elején a főpapoktól és a főuraktól esküt vett, hogy halála után János herezeget fogják utódául elismerni. Ezek közé tartozott Erdődi Bakócz Tamás győri püspök, azelőtt királyi titkár, a kit Mátyás 1486-ban tett meg győri püspökké s a kit különös bizalmával tüntetett ki. (Millenn. Tört. IV. 312.)

U lászló.

A mint a nagy király lehúnyta szemeit, főuraink, megfélemedkezvén esküjokről, Jagello Ulászló cseh királyt emelték a trónra, kinek azonban a trónkövetelőkkel kellett elsősorban megküzdenie.

Miksa római király, aki szintén igényt tartott a magyar trónra, 1490. szeptember havában Magyarországra vezette 18.000 főből álló seregét s Kőszeg, majd Szombathely elfoglalása után, Veszprémig nyomult előre (nov. 8.), honnan egy csapatot Győr ellen küldött, de a várost, mely az őszi esőzésektől megdagadt folyók miatt szinte hozzáférhetetlen volt, nem támadta meg, hanem tovább vonult Fehérvár felé.

Bakócz Tamás közvetítése mellett, 1491. nov. 7-én Pozsonyban létrejött a béke Miksa és Ulászló között, mely elsősorban a Habsburgok trónöröklési igényeit volt hivatva biztosítani. A pozsonyi békekötés mintegy kiinduló pontja az udvari párt és a magyar nemesség körében már alakulófélben levő nemzeti párt között közel negyedfél évtizeden át tartó küzdelemnek. Ulászló 1496. máj. elsejét Győrött töltötte, mely alkalommal a város kiváltságait megerősítette.

Az 1498. évi országgyűlés, melyen a köznemesség már félelmetes erővel lépett fel, Mátyás király egykor hírneves, de most már bomladozó fekete seregének helyére alkalmas védelemről kívánt gondoskodni, ezért a XX. törvény-cikk a győri püspököt és a pannonhalmi monostort 200—200 lovasból álló féldandár kiállítására kötelezte. Az 1505. évi országgyűlésen túlsúlyra jutott nemzeti párt nem csupán a nemzeti királyság visszaállítására irányuló közóhaját iktatta törvénybe, de Ulászlót arra kényszerítette, hogy Miksának hadat ijenjen, mire a Hédervári István vezérlete alatt álló had 1506 nyarán Ausztriába tört s ott kegyetlen pusztításokat vitt végbe. (Millenn. Tört. IV. 380.) Mialatt az udvar és a nemzeti párt egyre folytatta a küzdelmét egymás ellen, azalatt a törökök előnyomulása mindegyre aggasztóbb jelleget öltött.

Bakócz Tamás esztergomi érsek, kinek szemei előtt egy Hunyadi- és Kapisztrán-féle kereszties had lebeghetett, a pápánál kereszties hadjáratot hirdető bullát eszközölt ki, mely vállalkozás azonban balul sikerült s a nagy reményekkel megindult kereszties hadjárat az 1514. évi pórlázadássá fajult. Az egyes népszónokok által felizgatott pór nép Győr vármegyében is gyülekezni kezdett, de még mielőtt mozgalmuk nagyobb arányokat öltött volna, Gosztonyi János győri püspök, aki 1510-től a vármegye főispáni tisztét is viselte, Sitkey Gothárd pápai kapitánnyal egyesülve, a kikhez még 500 pápai polgár is csatlakozott, a gyülevezés pórhadat esakhamar szétverte. Az emberséges érzelmű püspök azonban nem kívánt vért ontani s ezért golyó helyett fível és ronggyal töltött ágyúkból lövetett a pórhadra. (Fehér Ipoly, 498. — Istvánffy Miklós, Pann. hist. I. 50.)

11. Lajos.

II. Lajos uralkodása alatt az országos zavar mellett a külügyi helyzet is mindegyre kedvezőtlenebbé alakult.

Szulejmán szultán trónraléptekor követeket küldött Budára, hogy a még Szelim szultánnal kötött fegyverszünetet meghosszabbítsa, de mivel e követésre hónapokon át hiába várta a választ, két hadosztályt küldött a végvárak elfoglalására. Nándorfehérvár kapitánya, Hédervári Ferencz a törökök hadi készülődéseinek hírére személyesen felment ugyan Budára, hogy a vár ellátására szükséges költséget megsürgesse, de mivel a kincstartó nem adhatott neki pénzt, sértődötten félreállott s Hédervárra vonult vissza. (Millenn. Tört. IV. 429.)

Nándorfehérvár eleste (1521. aug. 29.) megrendítő hatást gyakorolt a pártokra és a nemzetre egyaránt. Lajos király még az ostrom alatt fegyverbe szólította a nemességet és a főpapságot s ez alól csupán az öreg és beteges Tolnai Máté pannonhalmi apátot mentette fel, de azért a tolnai táborban oly kevesen jelentek meg, hogy azokkal a vár felmentésére nem siethetett.

A nov. 19-ére összehívott országgyűlés Nándorfehérvár elestéért elsősorban Hédervári Ferenczet vonta felelősségre, a kit hűtlenségi perbe vontak, majd száműztek s birtokainak nagyrésztől megfosztottak. Ezek közül Hédervárt és Rárót Bakics Pálnak adományozta a király. Ez az országgyűlés új hadi adókat szavazott meg és a német birodalmi gyűlésre is követeket küldött segélyért.

Sőt maga Lajos király nejével együtt hasonló czélből Csehországba utazott, mely útjában 1522. szeptember 29-én Győrt is érintette. Mindez intézkedésekkel azonban már nem lehetett feltartóztatni a bukást. Arra a hírre, hogy 1526 tavaszán Szulejmán 200.000 emberrel elhagyta Konstantinápolyt, II. Lajos király szétküldte futárait, hogy a nemzetet fegyverbe szólítsák. E czélből jún. 15-én Nagylaky István járt Pannonhalmán, majd Kürthösy István. (Pannonh. Benedekr. Tört. III. 296.) A király hívó szövegére útnak indult a vármegye ifjú püspökfőispánja, Paksi Balázs, bandériumával, továbbá Asszonyfalvi Bajcsi Pál, a ki a pannonhalmi apátság jobbágyságait vitte Mohács mezejére. Az 1526 aug. 29-én vívott mohácsi csatában Paksi Balázs, a ki az utolsó lovas csapatban, a király környezetében foglalt helyet, szintén életét veszítette. Kívüle még sokan veszték el nemzeti nagylétünk temetőjében, a kiknek neveit nem jegyezte fel a történelm. Paksi Balázs is ott pihen a mohácsi csatamezőn, jeltelen sírban, de emlékét megőrizte a kegyelet s nagynevű utóda, Zalka János, maradandó emléket állított neki a győri püspöki várkertben.

Hédervári Ferencz és István nem vettek részt a mohácsi csatában; az előbbi, mint száműzött, akkor még különben sem tartózkodhatott itthon. Mindketten, mint a nemzeti párt hívei, az ellenkirályok korszakában jelentékenyen befolytak Győr vármegye jövődjé magatartásába.

3. GYŐR VÁRMEGYE ALAKULÁSA ÉS A VÁRMEGYEI ÉLET A KÖZÉPKORBAN.

A keresztény magyar királyság megalapításával Szent István királynak nem csupán az új intézmények megszilárdításáról és állandósításáról kellett gondoskodnia, hanem azok védelméről is.

Nemcsak az imént legyőzött pogányság, de a kultámadások ellenében is új védőrendszer vált szükségessé, mely hivatva volt a belrend fenntartására, és egyúttal állandó hadsereg létesítésére. Ez az új védőrendszer a várszerkezeten épült fel. Várszerkezet.

Szent István király a már létező várakat királyiaknak jelentette ki s azokat a körülöttük fekvő vidék középpontjává tette.

Ilyen vár volt Győr is, mely erősített jellegét a népvándorlás viharai közepett is megtartotta, mindamellert már Szent István uralkodása idejében az ország egyik jelentékeny pontja volt. Kétségtelen, hogy a győri várszerkezet azok közé tartozik, melyeket még Szent István király alapított, bár okleveles adataink csak a XII. század közepétől kezdve vannak felőle.

A győri várszerkezet szervezése nem ütközhetett sok nehézségbe, mert a vár környékét a fejedelmi törzs népe szállotta meg, mely terület a királyság megalapításával királyi birtokká lett.

A mai Győr vármegye területén szinte lépten-nyomon találkozunk királyi birtokokkal, és a királyi szolgák, vagy szolgálmányosok népeire vonatkozó adatokkal. Így Asszonyfalván egy 1235-ben kelt oklevél szerint, a királyné népei bírtak földeket (Wenzel II. 35.), Barátiban 1261-ben királyi udvarnokok laktak (Hazai Oklt. 40.), Kulcsod és Negyven helységekben királyi szekereket találunk. (Hazai Okmt. VI. 72.)

Míg Megyer és Nyul helységekben királyi vinczelléerekről, addig Táp és Mérges helységekben 1291-ben királyi lovászokról tétetik említés. (Hazai Okmt. VI. 71. Wenzel II. 2. Wenzel X. 33.) Pázmánd helységben is királyi szolgálmányosok laktak, (Hazai Okmt. I. 123.) stb.

A várszerkezet alapeszméje a földesúri viszony volt, egyfelől a királyi vár, másfelől a várjobbágyok között, a kik a nekik átengedett földterület fejében katonáskodni tartoztak.

A várszerkezet feje volt az ispán, ő vitte harezba a várjobbágyokat, ő bíraskodott felettük. Hatásköre kiterjedt nemcsak a várjobbágyokra, hanem az összes szolgálmányosokra is, helyettese volt bíraskodási ügyekben az udvarbíró, hadügyekben a hadnagy (maior exercitus), a várkerületek egyes részeiben pedig a századosok és a tizedesek. Hogy mekkora volt a győri várszerkezet területe, azt adatok hiányában nem tudjuk megállapítani; a fennmaradt okleveles adatok csak kevés számú várbirtok emlékét őrizték meg oly korból, midőn már a várszerkezet bomlásnak indult.

A győri vár
tartozékai.

Egybevetve az okleveles emlékeket, a győri várhoz a következő vár-
birtokok tartoztak :

Écs. Az itt lakó várszolgák közül 1185-ben a király Domonkost és Helust
a győri várjobbágyok sorába emeli és Écsben bírt földjükben megerősíti.

Kapi. Mintegy 300 hold földterület tartozott a győri várhoz, melyet
II. Endre király 1209-ben, a várkötelék alól felmentve, Demeternek és Tamás-
nak adományozott.

Dör. A mai Sopron vármegyében. Egykor szinte a győri vár tartozéka volt.
Egy 1220-ban kelt oklevélben van róla első ízben említés, midőn II. Endre király
e várbirtokkal szomszédos Maglócz és Barba, soproni várföldeket Osli fiainak ado-
mányozza.

Novák. Ma puszta, Moson vármegyében, Hédervár és Magyarkimle között,
melyet II. Endre király 1210-ben Poth nádornak adományozott.

Szűz földje. Kajár szomszédságában, mely a bakonybéli apátság birto-
kába került. Erre a birtokra azonban a győri és a veszprémi várjobbágyok
már III. Béla király idejében igényt emeltek. A II. Endre királytól kiküldött
királyi ember 1234-ben a per tárgyául szolgáló tíz eke földet az apátságnak ítélte
oda. (Sörös Pongrácz : A Bakonybéli Apátság. Tört. 47. l.)

Réti, melyet 1210-ben II. Endre király Poth nádor mosoni ispánnak adott.

Nyul. IV. Béla király az itt lakó várszolgák szabadalmait és szolgálatait
1240-ben kelt oklevelében szabályozza (Hazai Okmt. III. 5.)

Ság. IV. Béla király 1240-ben kelt oklevelében szerepel első ízben, később
a pannonhalmi apátság és a Héderváriak birtoka.

Tarján. Hasonnevű puszta Ravaszd és Táp között. Első ízben IV. Béla király
1240-ben kelt oklevelében szerepelt. Tarjánban, a győri várnépén kívül a bakony-
béli apátságnak is volt birtoka. 1258 máj. 27-én egyezés jött létre a győri várnép és
az apátság között, melynél fogva a várnép 100 hold földet engedett át az apátság-
nak, míg a rét, legelő és a halászat közösnek jelentetett ki. (Sörös P. i. m. 222. l.)

Malomsok. A mai Pataház alsó része, melyet V. István király 1271-ben
Győr város lakosainak engedett át. (Pesty Frigyes : A várisp. 248.)

Bolon (Ballony), melyet IV. László király 1284-ben a győri székesegyház
harangozóinak adományozott. (Fejér V. 3. 231.)

A mai Győr vármegye területén, a győri várszerkezethez tartozó birto-
kokon kívül, még más várjavakkal is találkozunk. Idővel, a várnép elszaporodásával
ugyanis, az eredeti várterület nem nyújtott elegendő helyet a várjob-
bágyoknak, így azután később a várnép másutt keresett magának birtokokat ;
de bárhol találtak a várnépek otthonra, az általuk megszállott föld ahhoz
a várhoz tartozónak tekintették, a melyhez a várjobbágyok vagy a várszolgák
eredetileg tartoztak. Ekként idővel még a mosoni, pozsonyi és a szolgagyőri
várnépek telepedtek le a vármegye területén.

A mosoni várhoz a következő birtokok tartoztak :

Réti, a Rábcza mellett, részben a győri vár tartozéka, két eke azonban a
mosoni várhoz tartozott, melyet II. Endre király 1210-ben Poth nádornak
adományozott. (Fejér III. 2. 473.)

Kus = Kos. IV. Béla király a Pok nembeli Tamásnak adományozta, melyet
V. István 1270-ben megerősített. (Fejér V. 1. 28.)

Budey = Bodó, melyet III. Endre király 1295-ben a Pécz nembeli Péter-
nek és testvéreinek adott. (Wenzel V. 122.)

Dorog = Dörög. Alap és Mezőörs között, hol a pozsonyi és a mosoni várnak
együttesen voltak tartozékai. IV. Béla király 1252-ben Marczel Comes fiának,
Sándornak cserébe adta más birtokokért. Dörögöt azonban nem egészében
adományozták el 1252-ben, mert 1262-ben Pál és László dörögi várjobbágyok
40 hold területért pert indítottak a pannonhalmi apátság ellen.

Böny. 1240-ben Theyer fia, Péter mosoni várjobbágy e falu határából
90 holdat eladott Thói Dénesnek.

Moson. 1240-ben említetik: valószínűleg Mezőörs mellett feküdt, mely
1332-ben Örs-Moson néven fordul elő. (Pesty Frigyes i. m. 327.)

A szolgagyőri várhoz tartoztak :

Gönyü. 1224-ben II. Endre a gönyüi határból három eke földet felszaba-
dítván a várkötelék alól, azt a pannonhalmi apátnak adta. Gönyüben különben,
egy 1213-ban kelt oklevél szerint, királyi udvarnokok laktak.

A mosoni vár
tartozékai.

A szolgagyőri
vár tartozékai.

A püspökvár tornya és a Dóczy-kápolna.

Győr a XVI. század végén. (Hufnagel egykorú rajza).

Hecse. Hasonnevű pusztá, Győrtől keletre. A tatárjárás óta lakatlan volt. E területből IV. László 1282-ben három ekét Grb fiainak adományozott.

Ság. 1271-ben említik első ízben, mint a szolgagyőri vár tartozékát. Innen származott Sági Kilián, kinek fiait, szolgagyőri várjobbágyokat, V. István 1273-ban megnevesítette. (Fejér VII. 2. 23. 73.)

Tényő. Szent-Mártonnal határos. E faluból 1223-ban egy szolgagyőri várjobbágy a pannonhalmi apátsággal egyezsége lépett.

Bős. Pozsony vármegyében. E helységet még IV. Béla király adományozta Omodé fiának, Lotárd mesternek, később azonban elvételén tőle, Erzsébet királyné 1270-ben újból visszaadta neki; Bóst, valamint Árpádsokát a XIII. századbéli oklevelek Győr vármegyéhez számítják.

Árpár, vagy Árpádsoka, Bős határába olvadt és annak sorsában osztozott.

A pozsonyi várhoz tartozott:

A pozsonyi vár tartozékai.

Dörög, részben a pozsonyi, részben a mosoni vár tartozéka, melyet IV. Béla király 1252-ben eladományozott.

Medve a Duna mentén, a Csilizközben és

Radvány, szintén a Csilizközben, a túróczi prépostság birtokainak 1252. évi leírásában, mint a pozsonyi vár tartozékai szerepelnek. (Hazai Okmt. VI. 73—74.)

II. Endre uralkodása alatt a várjavak mind nagyobb mérvben idegen kézre kerültek.

Nemcsak a király osztogatta pazar kézzel a várjóságokat, de maguk a várjobbágyok is gyakran elidegenítették a nekik átadott várbirtokokat, a nélkül, hogy a király jóváhagyását kikérték volna. Az aranybulla kibocsátása után tétettek ugyan intézkedések az elidegenített várjavak visszavételére, így egy 1232 táján kelt oklevélben Gergely győri püspököt is megbízták az elidegenített várjavak visszaszerzésével, 1234-ben pedig Urias pannonhalmi apát, továbbá Bug és Baja comesek működtek hasonló célból a győri várszerkezet területén (Wenzel I. 331.), de mindez intézkedések a várszerkezet szétzüllését már nem tudták megakadályozni.

A várjavak.

IV. Béla király a tatárjárás után, 1255-ben, Omodé győri püspököt az egész egyházmegyéje területére kiterjedő hatáskörrel a birtokviszonyok rendezése, elsősorban az elidegenített várjavak visszavétele céljából küldte ki. Omodé 1256-ban bírótársaival, Favus, pannonhalmi apáttal és Benke fia, Ábrámmal megkezdte működését (Wenzel XI. 432.), de akkorra már végnapjait élte a várszerkezet.

A IV. Béla és fia, István között kitört harcok folyamán a király pazar kézzel osztogatta a várjavakat. Példáját követte V. István, s így IV. László és III. Endre már csak a várjavak romjait adományozhatták híveiknek.

A várszerkezet bomlásával az ősi nemzetségek sarjai, a kiknek már szűken jutott a nemzeti birtokokból, valamint a várjobbágyok, kiknek érdekei elsősorban forogtak koczán, mindjobban érezték a tömörülés szükségét, hogy a tatárjárás után fellépő hatalmas főurakkal szemben a harcot felvehessék.

A nemesség az egykori várszerkezet, vagyis királyi vármegyék területén lakó várjobbágyokhoz csatlakozott, mely tömörülésnek első eredménye a vármegyei képviselő és a békebíró volt.

Győr és Komárom vármegyék képviselői 1248-ban kelt kiadványuk szerint a keresztések és a szentmártoni apát között támadt peres ügyben a hazai jogszokás szerint eljárván, miután a peres felek magukat száz ezüst font lekötése mellett a békebírósnak alávetették, négy tagot küldtek ki, hogy a peres föld mikénti elosztása iránt hozott végzést végrehajtsák.

Békebíró.

E kiadvány szerint e két vármegye közönsége már mint szervezett testület áll előttünk. Sőt e bíróság nem is volt szorosan vett választott bíróság, hanem tisztét hivatalból gyakorolta, mert első feladata az volt ugyan, hogy a felek között egyezséget hozzon létre, s csak ha ez nem sikerült, akkor ítélezhetett az ügyben. (Századok 1872. 77. l. Wenzel. VII. 278.)

A vármegyei élet alapjait IV. Béla király rakta le. Alatta veszik kezdetüket a megyei gyűlések, melyek elsősorban a jogszolgáltatásra voltak hivatva.

IV. Béla király a tatárjárás után több ízben beutazta az országot, hogy igazságot szolgáltasson, s az elharapódzott visszaéléseket megszüntesse. Egyik ilyen körútja alkalmával 1244-ben a győr-eszanaki határban, az úgynevezett

királyszéknél ítélőszéket tartott. A királyi ítélőszékeket csakhamar felváltották a nádori ítélőszékek és a vármegyei közgyűlések.

Közgyűlések.

Győr vármegye, mely a kisebbek közé tartozott, Komárommal együtt tartotta közgyűléseit, rendszerint Tata mellett, de azért gyakran tartattak közgyűlések a győr-esanaki királyszéknél is, mint pl. 1341 november 5-én Drugeth Vilmos nádor elnöklete alatt, 1347 április 30-án Gilétfi Miklós nádor elnöklete alatt, 1366 május 25-én Kont Miklós nádor alatt; ez utóbbi még június 10-én is tartott, sőt 1355 július 2-án mind a nemesek, mind a nem nemesek, tellát a vármegye összlakossága gyűlésezett Győr városában. (Bakonybéli Apt. Tört. 76. 95. 369. Pannonh. Benedekr. Tört. II. 124. 540. Fehér Ipoly i. m. 604.)

1376-ban és 1381-ben Garai Miklós nádor alatt ismét a esanaki »királysзык«-nél találjuk Győr és Komárom vármegyék nemességét egybeseregelve. (Új magyar Museum 1856. 457.) 1394-ben Ilsvai Leustak nádor tartott ugyanott gyűlést. (Fejér X. 2. 248.)

A XV. században a nádori ítélőszékek megszűnvn, külön közgyűlések és külön vármegyei ítélőszékek tartattak. A közgyűléseket Győr vármegye még a XV. század első felében Tatán tartotta, a törvényszéki ülések azonban ezután is a Győr melletti »Királysзык«-en tartattak, így 1437-ben is (Fejér X. 7. 906), míg később Győr várában, a vár hajdani őrtornyában.

A XIII. század végzakában Győr vármegye már megalakultnak tekinthető. Területe nagyjából megegyezett a vármegye jelenlegi kiterjedésével, bár itt-ott némi eltéréseket észlelhetünk, így a esilizközi Bős és Árpád, 1270-ben kelt oklevél szerint Győr vármegyéhez tartozott (Hazai Okmt. I. 48.), úgyszintén Ásványtó és Bána Komárom vármegyéből, az utóbbit 1449-ben is Győr vármegyéhez számítják. (Csánki Dezső Magyarorsz. Tört. Földr. III. 494.) Ide tartozott még Árpás helység a mai Sopron vármegyéből, ellenben Tápszentmiklós 1488-ban Veszprém vármegyéhez tartozott, Ponyvád pusztát pedig, hol Győr, hol Veszprém vármegyéhez számították, hasonlóképp Porvadot is, mely 1386-ban Komárom, 1412-ben Győr és 1415—1490-ben Veszprém vármegyéhez tartozott. (Csánki D. i. m. 556.)

Győr vármegyének legjelentősebb helye kétségkívül Győr volt, mely a várszerkezetnek s az abból alakult vármegyének székhelye, s Dunántúlnak a középkorban egyik legfontosabb kereskedelmi pontja volt.

A város középpontja a vár volt, ebben alapította Szent István a győri püspökséget és építtette a mai székesegyház helyén Nagy-Boldogasszony tiszteletére az első székesegyházat.

A győri vár.

Győr, mint várszerkezet, székhelye eredetileg várhoz tartozó helység volt, még a tatárjárás előtti korszakban, 1240-ben nyert szabadalmakat, melynek lakossága azután várnépekkel szaporodott. V. István, midőn 1271-ben Győrnek szabadalomlevelet adott, az itteni vendégeket beengedte a várba, a püspökség és a győri káptalan népeivel egyesítette, sőt ide telepítette a szolgagyőri várnépeket, a Szent János-lovagrend népeit és a Szent Adalbert utazójának lakosai s Székesfehérvár kiváltságaival ruházta fel őket. Nevezetesen a város lakosságát az itteni ispánok hatósága alól felmentvén, a polgárok közül szabadon választandó bíró hatósága alá rendelte, kinek megerősítését a király magának tartá fenn s a kitől a fellebbezés egyenesen a király elé tartozott. Ez a kiváltságlevél a hadi viszonyokat is rendezte, a mennyiben a győri polgárságot felmentette a hadkötelezettség alól; a várost vásártartásra jogosította fel s a lakosokat az egész országban a vámfizetés alól felmentette, a várost magát pedig Ausztria és Magyarország között árumegállító helylyé tette. Végül a lakosokat a Dunán szabad révjoggal ruházta fel, nekik adta Malomsokot (a későbbi Révfalút), mely azelőtt a győri várhoz tartozott. (Csánki Dezső i. m. 542.) E kiváltságlevél következtében a mai Nádorvárosban elterülő majorokból a nép a városba költözött.

A várnak nevezett városrészek közé a XIV. században már két más városrész sorakozott, ú. m. a külváros (exterior civitas) és a Váralja (extra eastum).

A tulajdonképeni város V. István kiváltságlevele értelmében a királyok földesurasága alá tartozott, csak 1447-ben a Hunyadi János és Frigyes esászár között létrejött békekötés alkalmával ment át a győri püspök birtokába.

A külvárosok közül a Váralja már a XIII. században a győri káptalané volt.

A XIV. században (1367) a külvárosok egyike, a Királyföldre, a Hédervári család birtoka volt, mely azt az egész középkoron át megtartotta, sőt 1453-ban a győri vám egy része is, alkalmasint annak egy harmada, mely azelőtt a győri várispáné volt, a család birtokába került.

Mind a káptalani, mind a Hédervári család birtokában levő városrészek külön községet alkottak, külön bírakkal és esküdtekkel.

A város élén állott a bíró, mellette 12 esküdt (1391) működött. V. István király szabadalmait III. Endre király a város polgárainak kérelmére 1295-ben megerősítette, de azért a város polgárait jogaikban gyakran háborgatták, részint a püspök és a káptalan, részint a főispán. Miklós fia, Domonkos, győri bíró kérésére Nagy Lajos király 1361 július 3-án a bíraskodásra nézve becses kedvezményeket kapott, melyek különösen a kereskedők érdekeit mozdították elő. Ebben a korban ugyanis gyakran megtörtént, hogy ha valamely győri polgár valahol adós maradt, nem ezt perelték be, hanem ha bárhol győri embert találtak, azt elfogták és mindaddig fogva tartották, míg az adós a győri polgártársa helyett le nem fizette a tartozást, mikor is azután szabadon boesátották. Ezt a visszas helyzetet kívánta megszüntetni Nagy Lajos király 1361. évi kiváltságlevele, melyben a győri polgároknak polgártársaik adósságaiért vagy más tartozásaiért való bebörtönözését szigorúan megtiltotta s a győri polgárok elleni követeléseket a győri bíró és esküdtek bíraskodása elé utalta. (Szávay Gyula Győr város monogr. 150.) A győri vár előtt összegyűlt vendégnépeket, a kik a káptalan földesurasága alá tartoztak, IV. László király 1273-ban ruházta fel szabadalmakkal.

A város szabadalmait I. Károly 1323-ban, V. László 1455-ben, Mátyás király 1465-ben, II. Ulászló 1496-ban erősítette meg.

A város törzslakossága magyarokból állott. Bizonyosság erre azoknak a polgároknak névsora, a kik 1295-ben III. Endre királyhoz a város szabadalmainak megerősítése érdekében folyamodtak, ú. m.: János bíró, Ivánka, Pál és János, a Chuk fia. (Fejér VI. 1. 348.)

A későbbi századok folyamán a város lakossága tetemesen gyarapodott bevándorló kereskedőkkel és iparosokkal, de ezeken kívül sok nemes lakott a városban, úgy hogy az összlakosság számát a mohácsi vész előtti időben 5000—6000-re tehetjük. (Szávay Gyula, i. h.) A város legrégebbi felosztását az 1518. évi adórovás őrizte meg számunkra, melyben a következő területek vannak felsorolva: 1. a város (civitas), 2. Szentbenedekfalva (a káptalané), 3. Szent-Adalbert (a győri préposté), 4. Királyföldre és Kertesszer a győri püspöké (az előbbi inkább a Héderváriaké), 5. Hédervár István három factora, 6. Hédervár Ferencz földje, 7. a Szent János-lovagrend földje, 8. Megyer, a győri kápolna földje. (Szávay i. m. 94. l.)

Győrön kívül még Gönyű, Hédervár, Móriczhida és Szent-Márton bírtak kiváltságokkal a középkorban.

Gönyű. A XIII. század elején a királyi udvarnokok falúja, földjüket 1244-ben Apa fia, Mihály nyerte adományul, de 1390-ben a pannonhalmi apátság is jogot tartott hozzá. 1415-ben Losonczy Bánfi Pálé, kinek rokonától Bánfi László fia, Istvántól Zsigmond király elvette s 1433-ban a hasonló nevű várral együtt, Hédervári Lőrincznek adományozta. 1443-ban kelt oklevelek oppidumnak (mezőváros) írják. Ebben az évben Hédervári Lőrincz a gönyői várat nejjének, Blagaji Margitnak adta, melyhez akkor Gönyű mezőváros, Táp és Őrs helységek, ezenkívül 7 helység a szomszéd vármegyékből tartoztak. 1500-ban a Rozgonyiak bírják zálogban. (Csánki D. i. m. 539.)

Hédervára. A Héder nemzetség ősi birtoka. Váráról első ízben 1395-ben emlékeznek meg okleveleink. 1443-ban hatalmas uradalom középpontja, melyhez Ásvány, Ráró, Selkető, Faisz, Szent-Pál, Pante, Csanád, Dunaszeg, Ladomér, Hedre, Zámoly, Ujfalú, Radvány, Medve, Kender-Medve, Szabadi, Sziget, Öttevény, Győr (külvárosa) és Kis-Baráti tartozott. Ebben az évben oppidumnak (mezőváros) mondatik. Valószínűleg ez időtájt szereztek a Héderváriak Hédervárnak, ép úgy, mint Gönyűnek vásártartási jogot. 1482-től kezdve azonban ismét csak mint possessio (birtok) szerepel az oklevelekben. Vámhely is volt. (Csánki D. i. m. 542.)

Móriczhida. A Pok nemzetség ősi birtoka. E nemzetség sarja, Móricz mester 1251-ben itt premontrei rendű monostort és prépostságot alapított. 1403-ban

a monostor Móriczhidai Jánostól a helység egy lakatlan utcáját nyerte adományul. 1432-ben és 1469-ben a Garaiak bírták zálogban. II. Ulászló király egy 1490-ben kelt oklevele szerint Móriczhida mezőváros volt s ekkor egy részét Medgyesallyai István bírta. 1493-ban Szapolyai István birtokában találjuk. Vámhely is volt. (Csánki D. i. m. 543. Fejér IX. 4. 669.)

Szent-Márton. A helység története szoros összefüggésben áll a pannonhalmi monostor multjával, melyről alább külön fejezetben emlékezünk meg.

A helység három részből állott, ú. m. a város, váralja és a hegyrészek. A középkorban eredeti neve Alsok, később Alsósokoró volt; 1353-ban említik az oklevelek Szentmárton falút is. Alsok vásárját 1334-ben megerősíti I. Károly király, melynek vámját 1398-ban 40 benczés szerzetes ellátására rendelte az apát.

A helység másik része Fel-Soknak nevezetett; V. László király Fel-Soknak minden szerdára heti s minden pünkösdöt és Szent Benedek napját követő vasárnapra országos vásárt engedélyezett. Egy 1492-ben kelt oklevél civitasnak nevezi, ugyanígy szerepel a szentmártoni apátság vásárugyében kelt 1500. évi oklevélben is. (Csánki D. i. m. 543. Fehér Ipoly i. m. 555.)

Befejezésül közöljük a vármegyei fő- és alispánok névsorát a rendelkezésünkre álló legrégebb adatoktól kezdve a mohácsi vészig bezárólag.

Főispánok.

Főispánok (a XIII. század közepéig várispánok): György 1137., Kornél 1173—1192., Döme 1188., Márton 1209., Buzád, alkalmasint a Buzád-Hahót nemzetségből, 1209., Tamás 1212—1213., Pousa (Póza) 1221., Szát nembeli Bars fia, Miklós, királynéi udvarbíró 1223., Jula, Ratolt testvére, II. Endre főudvarnokmestere 1221., Héder nembeli Hedrik 1223., Káta nembeli Dömötör 1227—1231., arragoniai származású Simon, a Nagymartoni család őse 1232—1235., Buzád-Hahót nembeli Buzád 1237., Oslí nembeli Oslí fia, Miklós 1237—1239., Pok nembeli Móriczhidai Móricz főpohárnok 1243—1245., Detrik (Detre) valószínűleg a Katisz nemből, egyúttal mosoni főispán 1251., Moys királyi lovászmester 1254 jún. 28., Héder nembeli Lőrincz főlovászmester 1258., Konrád a Záh nemzetségből 1264 aug. 11. — 1269., Dénes 1271., Gug fia, János fia, Selke vagy Selta 1271—1272., Fülöp 1272., Jakab 1273., László 1291., Miklós, a Pál fia 1297., Komáromi Pál, a Szécs nemzetségből, egyúttal Komárom és Moson vármegyék főispánja 1298—1301. jan. 15., Simon 1301—1318. (?), Hédervári Dénes fia, Miklós 1328—1330., Drugeth Vilmos, egyúttal Szepes és Zaránd vármegyék főispánja 1330., Fonyi Miklós fia, Balázs, győri és bakonyi ispán 1332—1335., Móricz, egyúttal bakonyi ispán 1337.; Pok nembeli Móricz fia, Simon, bakonyi ispán és pozsonyi főispán 1351—1357., Meggyesalji Mórocz Simon 1360., Gersei Pethő János, egyúttal Vas és Zala vármegyék főispánja 1366—75., Semnyai Tamás János 1375., Rozgonyi László 1400. (?), Rozgonyi István 1424—1440., Rozgonyi János 1440—1443., Ágoston győri püspök 1453. és 1460—1465., Monoszlai Csupor Demeter győri püspök 1466—1481., Nagylucei (Dóczy) Orbán győri püspök 1481—1486., Bakocs Tamás győri püspök 1487—1493., Bakocs Ferencz 1494—1509., Goszthonyi János győri püspök 1510—1525., Paksi Balázs győri püspök 1525—1526.

Alispánok.

Alispánok: Tejedi Imre 1415., Megyeri Varju Gergely 1426—1439., Földvári Zubor János 1466., Hédervári Horváth Tamás és Huzighi Antal 1475., Karcsei Lukács 1483., Horváth Antal 1483—1488., Inese (Enessei) Pál 1488—1490., Hédervári István 1513., Némái György deák 1517—1520., Némái Sebestyén deák 1522.

Források: A pannonh. Benedekr. Tört. I—III. századok, 1895. 44. Karácsonyi János i. m. II, 159. Millen tört. III. 76. Wertner Mór: Árpádok. Megyei Tisztv. Tört. Tár, 1897. évf. Századok 1876. 297. Győri Tört., Füz. I. 17. Csánki Dezső i. m. 579—580. Pannonh. Benedekr. T. VIII. Országos Lev. Di. 10.345. 12. 428.)

4. AZ EGYHÁZ GYŐR VÁRMEGYÉBEN.

A kereszténység legrégebb nyomaira még abból az időből akadunk, mikor még Arrabona a római uralom alatt állott. Midőn Augustus utódai Pannonia megvédése végett a II. század elejétől kezdve folyton új légiókat küldtek e vidékre, Arrabonán kívül a mai Győr vidékén több római telep keletkezett, mint a mai Szentmárton és Ravaszid vidékén Sabaria, továbbá Muzsella (Árpás),

Onadrata (Öttevény), Ad Statuas (Gönyű); Asszonyfa és Táp vidékén pedig veteránok telepedtek le.

Az egymást felváltó légiók között voltak olyanok is, melyek jórészt keresztényekből állottak, de ha ezek tovább is vonultak, a közülök letelepedett veteránok, a kik között kétségtelenül voltak keresztények is, tovább terjesztették a keresztény hitet.

A IV. században, mikor már a keresztények üldözése Pannoniában is kezdetét vette, több egyházközségről vannak adataink. Ekkor lép fel Szent Márton, a későbbi toursi püspök, a ki, miként Czinár Mór, a tudós beneczés tanár kimutatta, a Pannonhalmán melletti Sabáriában született pogány szülőktől; atyja római centurio volt, ő maga is 15 éves korában római katonának állott be, de 357—359-ben a galliai háború után megvált a katonaságtól, felvette a keresztiséget, hazajött szülőföldjére, hogy a keresztény hitet hirdesse. (Balics Lajos: A róm. kath. egyh. tört. 121.)

Szent Márton rövid ideig tartó térítői működése nem maradt hatás nélkül. Emlékét a népvándorlás viharai sem tudták megsemmisíteni; miként Nagy Károly császár az avarok legyőzése után tiszteletére Pannonhalmán kápolnát emelt, ép úgy hozzá fohászzkodott Szent István is, midőn a lázadó Kupa ellen indult.

A IV. század második felétől egész a VII. század végéig közvetlen adataink nincsenek az itteni keresztényekről.

A hun uralom megdőltevel 568—590 között, már szlávok kezdtek Pannoniába beszállingózni, de ezeket csakhamar legyőzték az avarok.

A térítés.

Az avarok teljesen közömbös szemmel nézték a térítőket, a kik közöttük számbavehető eredményt nem is értek el. Rupert wormszi püspök 696-ban a bajor herceg engedélyével egyházakat akart szervezni s a Dunán lefelé evezett, egészen a Duna és a Rába összefolyásáig, tehát a mai Győrig; útközben mindenütt hirdette Isten igéjét (Balics i. m. 203.), de az avar nép, melynek főereje a VIII. században a Rábától az Ensig terjedt, megmaradt pogánynak; 790-ben, midőn az avar követek megjelentek Nagy Károly udvarában, az alkudozások egyik lényeges pontja épen az volt, hogy az Avarbirodalomban lakó keresztények békét élvezzenek. S Nagy Károly 791-ben azért indult haddal ellenük, mert az avar főnökök nem tartották meg követeik útján tett ígéreteiket. 795-ben az avarok színleg meghódoltak, de rövid idő múlva elszakadtak a frank uralomtól, mire Nagy Károly fia, Pippin vezérlete alatt hatalmas sereg indult ellenük újra.

Az avarok legyőzése után Pippin az általuk lakott területet egyházi tekintetben a salzburgi érsek és a passai püspök között osztotta szét; a mai Győr vármegyének nagyobb része a salzburgi érseknek jutott, a Rábán innen eső terület a 829. évi felosztás szerint a passai egyházmegyéhez csatoltatott. A IX. század elején egy Tódor nevű avar törzsfőnök telepedett le a mai Győr, Moson, Sopron és Vas vármegyék területére, a ki népével együtt keresztény volt; ezenkívül a beözönlő szlávok között is sok keresztény akadt.

A honfoglalás harcjai közepett, a szláv és német telepek nagyrészt elpusztultak. Külföldi, jobbára olasz papok folytatják a térítés munkáját, míg végre Géza fejedelem 996-ban kitérzi Pannonhalmán a kereszt jelvényét s megkezdí a monostor építését a Szent Benedek-rendi szerzetesek számára, hogy a kereszténységet terjeszszék. (Balics Lajos i. m. 303.) István bevégi az atyja által megkezdett munkát és betetőzi a győri püspökség alapításával. Történetíróink megegyeznek abban, hogy a győri püspökséget Szent István király alapította, de az évre nézve nagy eltérés van közöttük. Annyi azonban kétségtelen, hogy a győri püspökséget Szent István a szervezés legelején, tehát 1001—1009 között alapította.

A győri püspökség alapítására Szent István királyt politikai okok is készítették. A passai püspök ugyanis a térítés sikerein felbuzdulva, a keletkező magyar egyházakat a maga főpapi fennhatósága alá szerette volna vonni, s e törekvését III. Ottó német császár is támogatta. De István az ország nyugati részét minden külbefolyás ellen biztosítani akarta, azért alapította a győri püspökséget, Nagyasszony tiszteletére. (Ortvay: Magyarország Egyh. földleírása I. 315—16. — Balics Lajos: A Róm. Kath. Egyh. Tört. I. 67—75. — Pauler Gyula i. m. I. 52.)

A győri püspökség alapítása.

A győri egyházmegye a Kis-Dunától a Bakonyig s nyugatra, a Rába mindkét partján, az ország határáig terjedt. Első kiterjedésében magába foglalta Moson, Sopron, Győr és Vas vármegyéket, továbbá Komárom vármegye dunántúli részét, a mai Veszprém vármegyéből pedig a pápai és a devecseri járásokat. A mai Győr vármegyének a csiliz- és a szigetközi része ellenben ősidőktől fogva az esztergomi egyházmegyéhez tartozott.

A mai Győr vármegye területén két főesperességi kerületről tudunk. Az egyik a székesegyházi főesperesség, a másik a rábaközi, a Rába két ága közötti területen. (Századok 1873. 159.)

Püspöki
birtokok.

A győri püspökség ősi jószágait első szent királyunk adományából bírta. A győri várban kezdettől fogva palotája volt a püspöknek, maga a város csak 1447 után ment át a püspökség birtokába, midőn a Hunyadi János és Frigyes császár között létrejött békekötés alkalmával a váltásdíjat a császárnak a püspök és a káptalan fizették le. A győri püspökségnek birtokai voltak Bajcs (Kis-Bajcs), Macso (1357), Révfalu (1473), Pinnyéd, Tákó, Bánfalu (1494) és Kertesszer (Győr külvárosa). Mátyás királytól kapta a győri szigetet.

A győri székesegyház, mely az akkori idők szellemében román izlésben épült, a hagyomány szerint szintén Szent Istvánnak köszöni létét, de még a középkorban több rendbeli átalakuláson ment keresztül.

A tatárpusztítás után Omodé győri püspök (1254—1263) átalakíttatta és megnagyobbíttatta. A XV. század második felében, 1483—1486 között a székesegyház ismét át lett alakítva. Miként Bonfini írja, a XIII. századbeli alakjában talált csúcsíves izlésben építették újra, s az egyház ekkor ékszerekkel s drága öltönyökkel gazdagodott.

Nagylücsei Orbán, a kit finom tapintatáért, műizléseért és hűségeért Mátyás király igen szeretett, a püspöki lakban díszes kápolnát emelt. (Millenn. Tört. IV. 590. Fehér Ipoly i. m. 614. és 423.)

A székesegyház déli oldalán van a Szent Háromság- vagy Hédervári-kápolna, melyet Hédervári János győri püspök (1387—1399) építtetett tiszta, nemes, csúcsíves stílusban. (Fehér Ipoly i. m. 429.)

A székeskáptalan.

A győri székeskáptalan egyidejű a püspökséggel. A Szent István által alapított káptalan kezdetben hat tagból állott, a kik szerzetesi életet éltek s közös lakással bírtak, s még a XIII. században is közösen étkeztek egyes ünnepeken. A XIV. században a székeskáptalan jelentékenyen kiterjesztetett. II. Kálmán győri püspök (1338—1374) az 1359-ben alapított pápóczi prépostságot bekebelezte a székeskáptalanba, s a prépostnak helyet és szavazatot adott. Hasonló módon kebelezetett be a Szent Adalbertről nevezett győri prépostság is a káptalanba.

A hagyomány szerint e prépostság a mai kálváriánál állott.

Közvetlen adatunk a prépostságról azonban csak a XIII. század utolsóelőtti évéből van (1299), ekkor szerepel Domonkos prépost, a ki valószínűleg már a káptalan tagja volt. (Balics II. 2. 67.)

A szentadalberti prépost előkelő helyet foglalt el a székeskáptalanban, régebben ő helyettesítette a nagyprépostot, távolléte alatt, a káptalan kormányzatában.

Káptalani
birtokok.

A székeskáptalan ősi birtoka Győr külvárosának nagyobb része, a Vár-alja, egy 1273-ban kelt oklevél szerint. Ezt a birtokát a káptalan az egész középkoron át megtartotta; 1500 körül e külváros Káptalan-Győr néven is ismeretes volt. 1518-ban egy része az e várcsrészen állott templom után Szent Benedekfalvának is neveztetett.

A középkorban a következő helyeken volt földesúri joga: Balony (1252—1488) az örkanonoké. Baráti (1261—1426), Fejértó-Patona (1368), Nyul (Nagy-Nyul (1368—1467), Abda (1448), Vámos, Sáránsére és Bácsa (1471), Gyirmolt, melyet Ivánczi István deák adományozott a káptalannak (győri káptalan magánlevél.). Sebes, Megyer (ma Kismegyer puszta), mely 1507-ben a káptalan földesúri hatósága alá tartozott. (Csánki Dezső i. m. III. 368. és 541.) Szent-Pál puszta (Szemerétől éjszakra) eredetileg a győri püspöké volt, a ki Imre királytól nyerte. A tatárjárás alatt azonban elpusztult. 1457 máj. 31-én, midőn V. László király a esornai konvent által megjáratta határait, már a káptalan birtokában találjuk. (Balics II. 1. 178. — Győri Kápt. Lvt.)

Prépostságok.

Árpádházi királyaink vallásos buzgósága kihatással volt az ősi nemzetségekre. Ott, a hol egy monostor emléke maradt reánk, egy-egy ősi nemzetségekre.

székhelyét is kereshetjük. A kis Győr vármegye területén a pannonhalmi apátságon kívül még két prépostság fennállásáról vannak adataink, ezek egyike a poki, a másik a móríczhidai premontrei prépostság. Mindkét prépostságot a Pok nemzetség alapította s látta el birtokokkal az ősi nemzetségi javakból.

A Szent István vértanú tiszteletére alapított premontrei prépostság és monostor a mai Téth helység határában a Bay család birtokán állott fenn, azon a helyen, melyet a hagyomány mai napig Pokvárnak nevez. Ámbár Pok vár nem létezett, hanem Pok-monostora, mely alighanem várszerűleg volt megerősítve s innen származhatott a Pokvár elnevezés.

Alapítási éve ismeretlen, első nyomát a móríczhidai prépostság 1251. évi alapító levelében találjuk, de jóval a tatárjárás előtt, valószínűleg a XII. században létesült.

A premontrei rend, mely II. István király uralkodása alatt (1114—1131) ^{A premontrei rend.} telepedett le Nagyváradon, a XII. század folyamán csakhamar elterjedt hazánkban. A szomszéd Sopron vármegyében birtokos Oslí nemzetség 1180 táján Csornán alapított számukra prépostságot, valószínűleg ez indította a Pok-nemzetséget is arra, hogy az ősi nemzetségi birtokok középpontján prépostságot alapítson, mely monostor azután a nemzetség összes tagjainak temetkező helye lett.

Birtokai is mind a Pok-nemzetség ősi javai között terültek el. A móríczhidai prépostság alapító levele szerint, 1251-ben a Tapolcza vizén egy malom harmadát bírta. Pok nembeli Pál fia Péter Gyarmatot adta a monostornak, de e birtokot Sebestyén prépost 1271-ben a nemzetség tagjainak beleegyezésével ötven márká denárért Poki Farkas fiának, Sándornak eladta. (Wenzel III. 265.)

IV. László uralkodása alatt a monostor ismételen támadásoknak volt kitéve. 1274—1288 között Péter veszprémi püspök a monostor egyházi ékszereit és drágaságait elrabolta, de utóbb, 1308 szept. 5-én a Pok-nemzetség tagjai előtt visszaadta. (Hazai Okmt. IV. 116.)

A monostor még a XV. század elején fennállott. 1400-ban Pok részeit bírta. (Csánki D. i. m. III. 556.)

A Pok-nemzetség másik monostora a Szent Jakab tiszteletére emelt móríczhidai prépostság volt. Megyealjai Mórícz, Nyitra vármegye főispánja és rokona Márk, a Rába és a Marczal között a »Bordás« nevű mocsaras térségen 1251 előtt monostort alapítottak, mely az oklevelekben Monasterium de Rába néven szerepel, a kortársak azonban ezt a monostort alapítója, Mórícz főispán után nevezték el; utóbb Mórícz mester, a nemzetség legkiválóbb sarja e monostorral szemben a Rábán hidat építtetett, ezt az ő nevééről Móríczhidának nevezték el s ez a név idővel az általa alapított monostorra is átragadt.

Az alapítólevél szerint Mórícz főispán a monostorhoz a következő jószágokat csatolta: Móríczhidán három ekealját, Pokon két ekealját, Tölgy nevű erdő fele részét, a Rába folyón két malmot, Téth földet Pok mellett, a Rábaközben Boyon (Boyua) birtokot, a Sár folyónál egy halastavat és egy erdőt, Somogy vármegyében Csabához tartozó földeket, Kapi nevű földet, végül Baráti és Sokorói szőlőket és Gyertyán nevű erdőt. (Fejér IV. 2. 85.)

Az adományozott birtokok közül a monostor Téth és Pok részeinek 1400-ban is ura volt. Kapi helységet pedig 1409-ben országbírói ítélettel szerezte vissza a Kapi családtól.

Az árpási hídvámot, a mely eredetileg a bakonybéli apátságé volt, a prépostság a XIV. században birtokába vette; Péter bakonybéli apát panaszára 1352 nov. 26-án vizsgálatot tartatott, melyen beigazolták, hogy az árpási hidat, a móríczhidai prépost áttétette Móríczhidára. (Sörös Pongrácz: A Bakonyb. Apt. Tört. 330.) Ezzel azonban a pörnek nem volt vége, az még 1439-ben is folyt a prépostság és az apátság között a hídvám ügyében.

A XV. század elején a prépostság új adományt nyer Móríczhidai János fia Miklóstól, a ki Móríczhidán azt az utcát, melyen a Győrre menőknek át kell haladniuk, 1403-ban János prépostnak adományozta, hogy azt benépesítse és a jövőre Szent-Jakabfalvának nevezze. (Győri Tört. Füzetek IV. 398.)

A móríczhidai prépostnak még több pere is volt. János prépost 1414-ben a győri káptalan ellen perelt, még pedig sikerrel, a móríczhidai tizedek miatt, de ebben az ügyben a káptalan peresztetett.

Albert prépostnak 1439-ben Móriczhidai, másként Megyesaljai Simonnal volt pere az árpási adó miatt, de erre való jogát nem tudta bebizonyítani, ezért keresetétől elállott. (U. o. 403. l.)

1455-ben viszont a bakonybéli apátság kormányzója indított pert Pál prépost ellen, a kit azzal vádolt, hogy a Megyesaljaiakkal és a Héderváriakkal együtt, jobbágyai birtokait lefoglalta.

A panasznak nem sok sikere lehetett, mert 1464-ben Péter prépost ellen megújítja a vádat.

A Szent
János-lovag-
rend.

A jeruzsálemi Szent János-lovagrend győri rendháza egyike volt azoknak, a melyek a XIII. század elején már fennállottak. Legrégibb adatunk e rendházról III. Ince pápa 1209. évi levele, melyben a győri püspököt megintí, hogy a János-lovagoktól tizedet ne követeljen. Régi társházuk s keresztelő Szent János tiszteletére szentelt egyházuk a Királyföld alsó szélén állott, de valószínűleg 1271-ben, akkor, a midőn V. István király Győr város lakói részére kiváltáslevelet adott és a lakosságot a mai belvárosba telepítette, a János-lovagok is oda költöztek. Rendházuk a Szent János-utczában állott, ez az utca tőlük vette a nevét s az 1617. évi telekkönyv szerint az új bástyától a magyar bástya mögötti górvédig húzódott. Ez az utca még a XVIII. században is »Johannes-Gasse«-nak neveztetett; egyik része a mai Kovács-utca.

A János-lovagoknak Győrött kórházuk és fürdőjük is volt. Fürdőjük az egykori várterületen állott, melyről IV. Béla király 1238. évi oklevele is megemlékezik. (Fejér, IV. 1. 107.) Legrégibb birtokaik a mai Nádorvárosban voltak, majd az övék lett Kóny helység is, melyet Endre fia, Péter, II. Endre király beleegyezésével 1228-ban a templomos lovagoknak adományozott (Fejér, VII. 1. 77.) a mely valószínűleg a Templomos-rend eltörlése után került a János-lovagok birtokába. A Kónyra vonatkozó adománylevelet utóbb 1491. decz. 13-án Simon lovagfőnök kérésére II. Ulászló király átírta és megerősítette. (Hazai Okmt. II. 372.) Ezen kívül még az écsi és a nyuli szőlőhegyeken volt több szőlőjük, de a győri házhoz, miként azt I. Mátyás király 1486. évi adománylevele is hangsúlyozza, igen csekély jövedelmet hajtó birtokok tartoztak. Beriszló Bertalan vránai perjel, hogy a győri lovagok jövedelmeit szaporítsa, 1512-ben a tolnavármegyei Fadd, Varasd, Galavit és Gyara (talán Gyánt) helységeket adományozta a rendháznak.

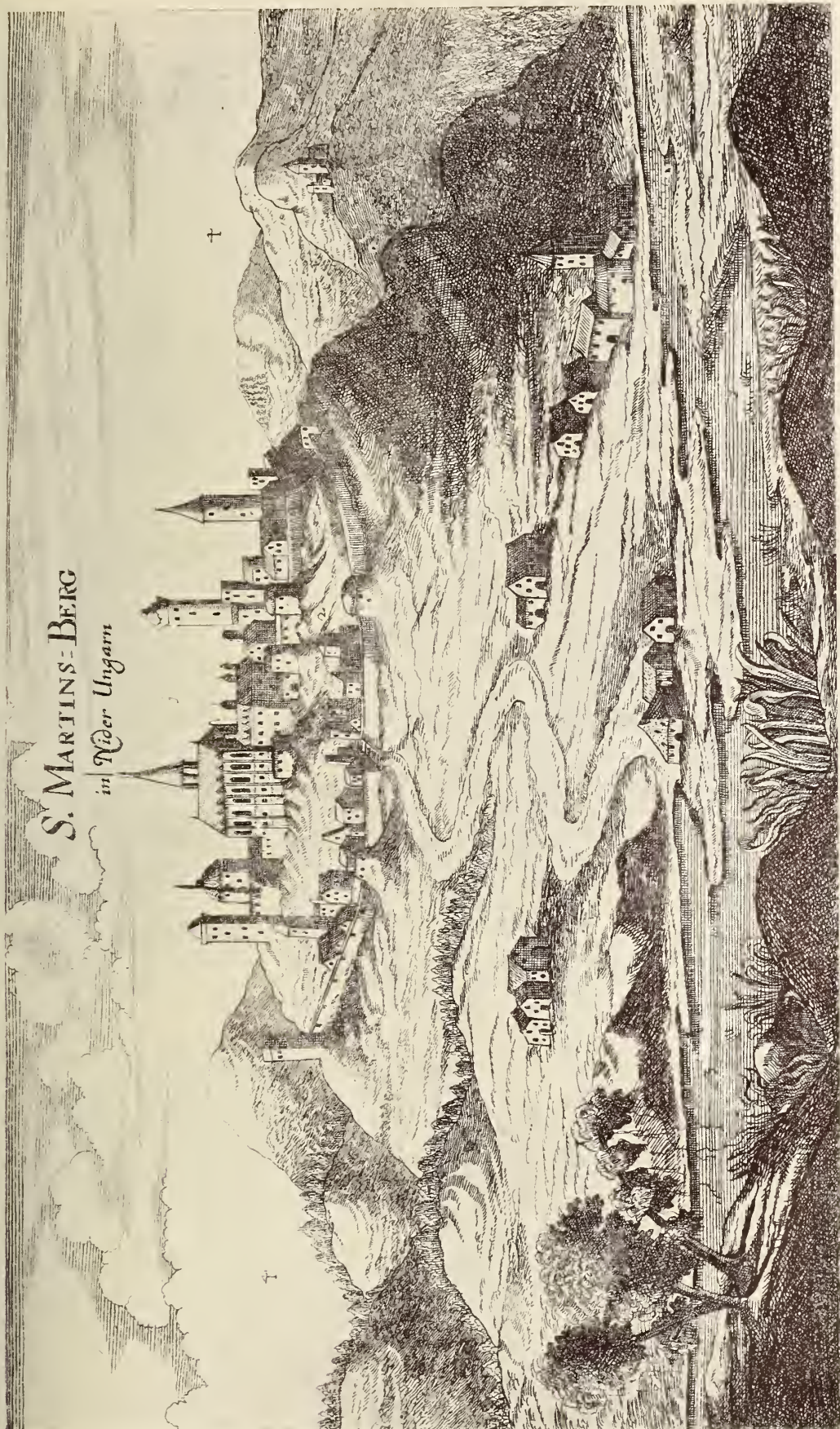
Rhodus szigetének, a rend akkori székhelyének eleste, majd a mohácsi vész nagy változást idézett elő a győri rendházban is. A lovagok, a kik a nagymester hívó szózatára útnak indultak, többé nem tértek vissza. Márk, akkori lovagfőnök, miután nem bírta a rend jószágait megvédelmezni, Kónyt 1530-ban Sibrik Máténak adta bérbe. Ez a Márk mester alighanem az a Velikei Márk szentadalberti prépost, a kinek kérésére a vasvári káptalan 1546-ban bizonyos okiratokat ír át. (Győri Kápt. Lev. Czim Theka IX. 681.) Velikei Márk utóbb győri nagyprépost, 1549-től 1559-ig bírta a János-lovagrend javadalmait. (U. o. Czim Theka V. 177 B. IX. No. 729.)

Velikei Márk halála után I. Ferdinánd király Gregoriáncz Pál győri püspök kérésére Kóny helységet a győri püspök és a káptalan gondozása alá bocsátotta, a rendház főnökségét pedig Oláh Miklós érsek Szebeni Lysthi Sebestyénnek adományozta. (Rupp Jakab : Magyarország. Helyr. Tört. I. 2. 429.) De ekkor már a győri lovagfőnökség pusztá czímnél egyéb nem lehetett s a János-lovagoknak a várfalakon kívül álló temploma is romban hevert. Alkalmasint János-lovagoké volt a Bársonyos melletti Szőlős egy része is (4½ eke, vagyis 540 hold), a tatárjárás előtti korszakban, bár Erdélyi László (A Pannonh. Szent Benedekr. Tört. I. 264—265.) szerint a templomosok voltak ott birtokosok. A fennmaradt oklevelekből pontosan nem állapíthatjuk meg, hogy templomosokról vagy pedig János-lovagokról van-e szó.

A Szt. Ferencz
rendűk.

A középkorban még két monostor volt Győrben. Az egyik a Ferencz-rendi szerzetesek Szent Erzsébetről czimzett rendháza, melyet a győri polgárok emeltek s mely a János-lovagok háza mellett épült. Alapítási éve ismeretlen, de kétségtelenül nagyon régi volt, 1260-ban a Narrabonneban tartott egyetemes rendi káptalan alkalmával a győri ház is képviselve volt. A XIII. század második felében azonban nagyon megrongálódott, mert csak Sienna János, Erzsébet királyné gyóntatója állíttatta helyre 1301-ben. Ez a rendház túlélte ugyan a mohácsi vészt, de 1555-ben elpusztult s a szerzetesek elhagyták Győrt, hova

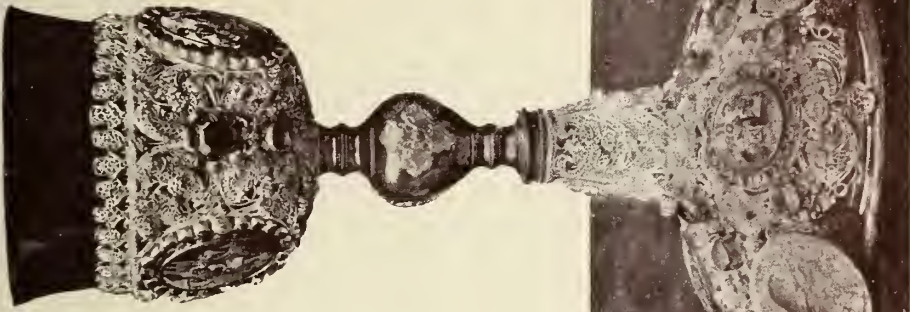
ÉPannonhalma a XVII. században.

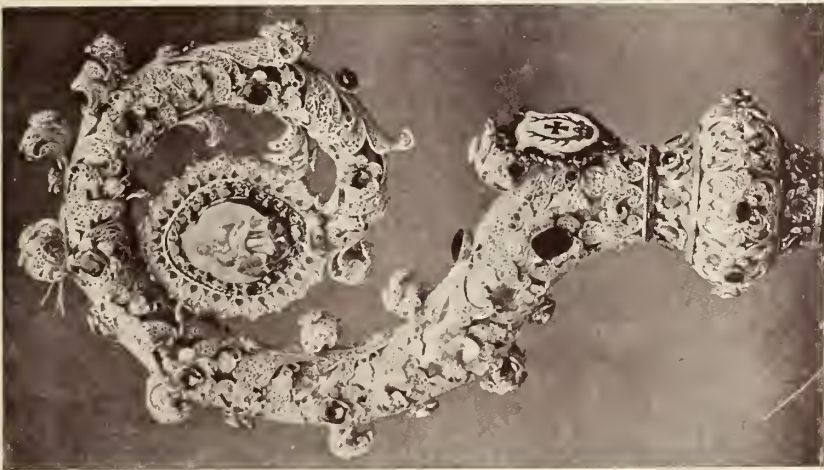

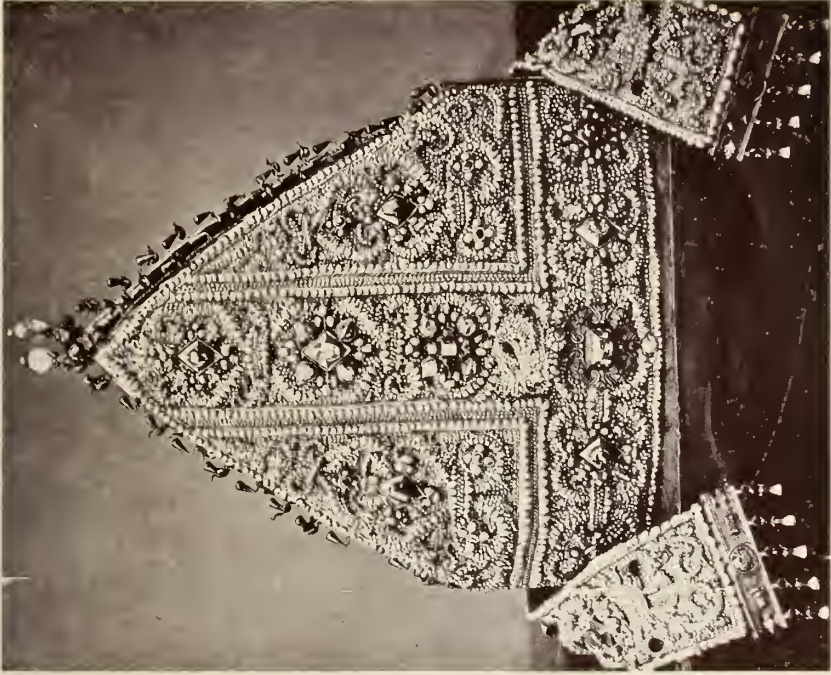
2.

1.

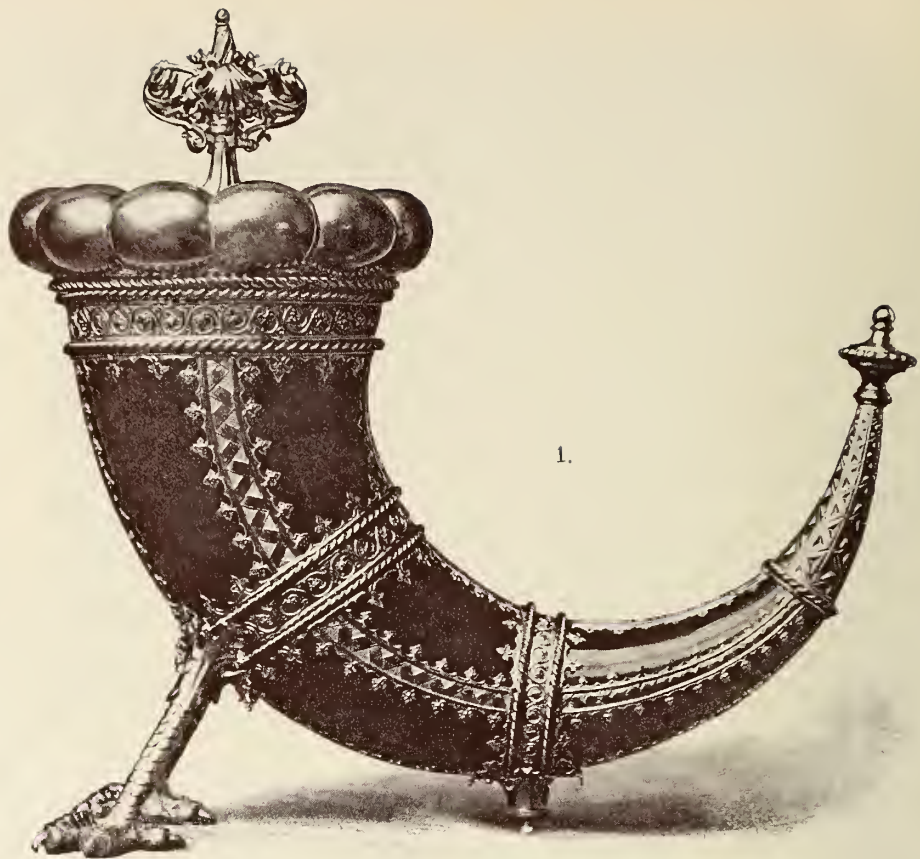

3.

A győri székesegyház műkincsei.
 1. Zománcozott sodronyművű pásztorbot gróf Zichy Ferencz hagyatékából (1743—83.) 2. Arany sodronyművű renaissance-kehely.
 3. A bőjtös vagy Bornemis a mitra. (Naprágyi Demeter püspök infulája a XVII. század elejéről)

2.

3.

A győri székesegyház műkincseiből.

1. Olajtartó szarú. 2. A Corvin casula. 3. XVI. századbeli casula.

csak 1618-ban tértek ismét vissza. (Balics Lajos i. m. II. 2. 363. — Rupp Jakob i. m. I. 2. 438.)

A másik monostor a döméseké volt; ezt 1221 után alapították. Alapítója Hédervári Pál lehetett, a ki Bolognában letévén a szerzetesi fogadalmat, majd egyháztudorrá avattatván, szerzetestársaival hazánkba jött.

A dömések.

A győri rendházat 1221—1226 között alapították. 1226-ban már a győri házból küldtek szerzeteseket Bécsbe, az ottani monostor benépesítésére. A győri ház híret igen emelte a XIV. században Demeter bán fia, Móricz, a ki 1336-ban halt meg s ennek öcsese, Károly, a kik mindketten a Csák nemzetségből származtak. (Balics Lajos i. m. II. 2. 346. Rupp J. i. m. I. 2. 439.)

A középkorban még a következő egyházi testületek voltak birtokosok a mai Győr vármegye területén:

Bakonybéli apátság. A legrégebb birtokosok egyike Győr vármegyében. Szent István és Szent László királyok adományából bírta Árpás (Kis-Árpás) egy részét, Szent András templomával és az ottani vámmal; 1233—1234 között Gergely győri püspök egy malmot ítelt az apátságnak Árpáson, melynek egy részét 1233 előtt a győri káptalan kerítette hatalmába. Az árpási vám és híd ügyében az apátságnak évtizedeken át pere volt a móriczhidai prépostsággal, melyről már megemlékeztünk. Ugyancsak Szent István király adományából övé volt Nyul helység, hol még 1366-ban is birtokos, továbbá Ponyvád (a mai Felső- és Alsó-Ponyvád puszta), Kajár, melyet 1240 ápr. 2-án IV. Béla király az apátság jogos birtokának ítelt oda a Pécz nemzetség ellenében, s a hol 1436-ban is földesúr volt. A Kajárral határos Szűz földét az 1239. évi határkiigazítási levél szerint, Szent László királytól kapta, hol tíz eke földje (1700 hold) volt. Ugyancsak Szent László királytól nyerte Tarjánt is, melynek 1487-ben is földesura volt. Ezenkívül a XIII. században birtokos a mai Pázmánd, továbbá Baráti és Töltéstava helységekben is. (Sörös Pongrácz i. m. 27. 31. Csánki D. i. m. III. 563.)

A bakonybéli apátság.

A csatukai pálosok (Veszprém vármegyéből) 1450-ben Al-Sokon kaptak szőlőbirtokrészeket egy győri polgártól; 1472-ben Picsord részeit igénylik.

A csatukai pálosok.

A csornai prépost 1399-ben kegyuraitól, a Kanizsai családtól Gyarmatot kapja cserébe, 1400-ban pedig Barátit. 1400—1404-ben a Kanizsai családtól Baráti, Szegye és Gyarmat részeit. 1420-ban és 1496-ban az övé Nagy-Barát. A csornai prépost igényt tartott a Vének és Szögye közötti Tanya nevű halászó helyre is, mely határperben 1520 aug. hó közepén megtartott helyszíni tárgyalás felette viharos volt. Mikor Illés, csornai prépost, ellenfelének, a szintmártoni apát kiküldöttjének erőszakos fellépése ellen felszólalt, Nagyszombati Márton benedekrendi szerzetes, az apát képviselője, kíséretével lóra és kocsikra kapott és elvágtatott; olvan kavarodás volt, hogy Némái György győri alispánt is elgázolták. (Csánki D. i. m. III. 565. — Pannonh. Szt. Benedekr. T. III. 245.)

A csornai prépost.

A leveldi (ma Város- és Kis-Lőd) *karthauziaknak* (Veszprém vármegyéből) 1368—1485 között Nyul helységben volt földesúri joguk.

Egyéb egyházi testületek.

A libényi (lébényi) benedekrendi apátság 1394-ben és 1396-ban Rábeza és Sövényházad (Sövényháza) helységekben volt földesúr.

A pilisi cisztercita rendű apátság III. Béla királytól a győri királyi vám felét kapta, a melynek még a XV. században is birtokában találjuk.

A porvai pálosok monostorát Garai László alapította, nekik adván 1430-ban ménfői és szemerei részét. (Csánki D. i. m. 571—575.) A nyúlzigeti (Szent-Margitsziget) apáczáknak 1402—1483-ban Patason volt föllesúri joguk.

A pápóczi pálosok, 1368-ban és 1371-ben nyerték Magyar Pálnétól Nagy-Écs és Páznán (Pázmánd) részeit, hol a XV. században is birtokosok voltak.

A pápóczi prépostság Magyar Pálnétól, a Nádasd nembeli Gelsei László leányától, Margittól, Nagy-Écs és Páznán részeit nyerte, 1368-ban ezen kívül Nyulon birtokos. Écs és Pázmán birtokába 1455-ben újból beiktatták. (Hazai Okmt. II. 326. 316.)

A turóczi premontrai prépostság 1252-ben és 1266-ban IV. Béla királytól kapta az Écs, Szőlős-Megyer, Barát, Nyul, Tarján, Nagymegyer helységekben és Győrben levő királyi vinczelléreket, valamint a Kulcsod és a Negyven helységben lakó szekereseket. A XIV. században Nyul és Nagy-Baráti (1368), a XV.-ben Nagy-Baráti, Kulcsod és Tarján (1483—86) helységekben volt földesúri joga.

A *zirczi cisztercita apátság* III. Béla királytól a győrvárosi királyi vám fele részét kapta, melynek birtokában IV. Béla király 1254-ben megerősítette. 1453-ban a Hédervári család szedi Győr város vámját az apátság számára. Az apátságé volt Beres is, melyet 1468—78-ban a Szent-Györgyi grófoknak adott el, a kik itt váracstól építtettek.

A *zobori Benedek-rendű apátság* 1252-ben Radvány (ma Csilizradvány) részeit bírta. (Hazai Okmt. VI. 74.)

A *zsámbéki premontrei prépostság* 1353—1488 között Pátka és Szerdahely (ma puszta) helységekben volt birtokos. (Csánki D. i. m. 578—579.)

A mai Győr vármegye területén a középkorban fennállott egyházakról keveset tudunk. A pápai tizedjegyzékben az esztergomi egyházmegye plébániái között csupán a komáromi főesperességhez tartozó Vámos nevét találjuk feljegyezve (1332), a Csilizköz és a Szigetköz plébániái hiányzanak a tizedjegyzékből. Elveszték a győri püspökség alá tartozó plébániák jegyzékei is, így csupán az egyes oklevelek adatok egybevetésére vagyunk utalva.

Ortvay Tivadar (Magyarorsz. Egyh. Földl.) közölt adatait kutatásainkkal kiegészítve, Győr vármegye területén a következő egyházak állottak fenn :

Régi egyházak.

Asszonyfa ; egy 1387-ben kiadott oklevél említi plébánosát. *Béka* ; 1316-ban kelt oklevél szerint egyháza Szent Miklós tiszteletére, a Rába folyó mentén emelkedett. *Győr* (egyházairól előbb már megemlékeztünk). *Győr-Szent-Márton* a pannonhalmi monostorral egykorú plébánia, eredete 997. évre esik. *Gyúd* (Gyod) a mai Szentivántól éjszakra, a Duna mellett, kötemplomát 1404-ben említik először (Csánki D. III. 549.) *Hédervár* plébániája 1397-ben már fennállott. *Kajár* a bakonybéli apátság birtoka, plébániája a XV. században szerepel. *Koronczó* egyháza 1412-ben fennállott. (Győri Tört. Füz. IV. 341.) *Ménfő*. Egyháza a Boldogságos Szűz tiszteletére épült ; 1362—1416-ban említetik. (Or. z. Lev. Dl. 10. 478.) *Nagy-Bajcs* 1252-ben szerepel első ízben, plébániája 1397-ben már fennállott. (Eszterg. Főegyházm. névtár.) *Nagy-Écs*. 1341-ben kelt oklevél említi Szent István tiszteletére emelt kőegyházát. (Ortvay i. m. II. 783.) *Nyalka*, 1362-ben Domonkos, a Szent András tiszteletére felavatott egyház plébánosa. *Örkény*. 1361-ben említik Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt egyházát (ma puszta Böny mellett. Csánki D. III. 554.). *Órs*. 1362-ben itt ismeretlen rendű szerzetesek laktak. *Pázmánd*. 1323-ban kelt oklevélben említik Szent Imre tiszteletére szentelt templomát. (Csánki D. III. 555.) *Pécz* (*Fel-Pécz*), 1430-ban Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt templommal. (Csánki D. i. m. III. 455.) *Ravaszd*, Szent Márton tiszteletére szentelt templomáról 1366-banszól egy oklevél. (Csánki D. i. m. III. 556.) A hagyomány szerint az egyházat Szent László király alapította. *Sók* (*Alsók*). 1366-ban említik plébánosát, Miklóst. (Ortvay i. m. II. 783.) *Szent Imre* (Nagy-Écs közelében), egy 1367-ben kelt oklevélben szerepel plébánosa. (Csánki D. i. m. 558.) *Szent Miklós*. (Rábaszentmiklós), egy 1278-ban kelt oklevél szerint Szent Miklós tiszteletére emelt egyháza volt. (Hazai Okmt. VI. 323.) *Szent-Péter-Alap*. 1361-ben kelt oklevélből látjuk, hogy a pannonhalmi apátságé ; 1460-ban Szent Péter tiszteletére emelt egyház volt az egyik Alap helységben.

A fennmaradt oklevelekben szó van egy Egyházas-Alap nevű helységről, melyben, mint a neve mutatja, a középkorban egyház volt s utóbb a XVI. században elpusztulván, a mai Böny helység határába olvadt. *Szent-Vid* Pataháza, Bácsa, Szent-Iván és Győr határai között feküdt, Szent Vid tiszteletére szentelt templommal, mely 1593-ban még fennállott, bár a falú ekkor már elpusztult. *Táplány*, e helység határában, illetőleg helyén állott Fehéregyház, melyről a XI. század végéről van adatunk. 1096-ban itt verte szét Kálmán király a rakoncátlan kereszties hadat. 1220-ban a pannonhalmi apátság birtoka. A helységet még a XVI. században is Fejéregyház-nak írták. *Táp-Szent-Miklós*. III. Endre király 1292-ben a pannonhalmi apátságnak adományozta. (Ortvay II. 784.) *Tét*, melynek határában Pokmonostora emelkedett, mely a XIII. század elején alapított. *Tördemész*. 1297-ben adat van Szent János tiszteletére emelt egyházáról. (Ortvay i. m. II. 784.)

A mohácsi vész után.

A mohácsi vész fordulópont a győri püspökség történetében. Mohácsnál nem csupán főpásztorát veszítette el az egyház. A püspökség évek hosszú során át betöltetlen maradt, megszűnt az egységes vezetés, s a bekövetkezett viharos

időkben az egyes elhatalmasodott főurak prédája lőn a püspökség vagyona, a min vérszemet kapva, mások is elkezdték prédálni az egyházi birtokokat; súlyosbította a helyzetet a török pusztítás, majd hódoltság, s végre az újított hit is mindegyre nagyobb tömeget hódított el a hívek sorából.

Szapolyai János király ugyan még 1526-ban Homonnai Györgyöt nevezte ki az elárvtul győri püspöki székre, de Ferdinánd király, a mint hatalma túlsúlyra jutott, a püspökség javait Laki Bakits Pálnak adományozta, a ki az újított hit követője volt s nem elégedett meg a püspökségi birtokokkal, hanem rátette a kezét a káptalani javakra is, sőt a kanonokokat lakásaikból is kiűzte. A mohácsi vész után a káptalan amúgy is nagy ínségbe jutott, úgy hogy ősi jószágait kénytelen volt eladni, vagy elzalogosítani, hogy a rombadőlt egyházakat felépíthessék.

Laki Bakits
Pál.

1529-ben új csapás nehezedett a győri egyházra; Lamberg Kristóf főkapitány, midőn a török had elől Bécs felé hátrált, a várat felgyújtatta; a tűz átcsapott a városra, melynek összes templomát, monostorát és házait elhamvasztotta; ekkor égtek le a kanonoki lakások is. (Fehér Ipoly i. m. 499 és 613). Ferdinánd király 1530-ban Ujlaky Ferencz győri püspöknek visszaadta ugyan a püspökséget, de azért az egyházi birtokok pusztításai Bakits Pál haláláig meg nem szűntek, noha 1531-ben Ferdinánd király neki, valamint gazdatisztjeinek is szigoruan meghagyta, hogy a győri káptalan jobbjait ne zaklassák.

Bakits helyett azonban mások is akadtak, a kik a káptalan és az egyház javait folyton rabolták, mint Török Bálint, a ki a komárommegyei tizedeket foglalta le, majd Bakits Péter és Miklós, sőt Nádasdy Tamás is, a kik 1537-ben, a királytól intő leveleket kaptak, de a káptalan nem sok eredményt ért el, mert ebben az évben újra kénytelen volt felszólalni Bakits Mihály és Péter rárói tisztjének hatalmaskodásai ellen. 1548-ban pedig Dessewffy Ferencz győri huszárkapitány okozott a káptalan abdai birtokán károkat. Némi kárpótlást nyert a káptalan e pusztításokkal szemben, mikor Cziráki György, kit később lefejeztek, összes birtokait, közöttük Szemerét, a káptalannak és a székesegyháznak adományozta; ez adományt I. Ferdinánd király 1531 június 22-én megerősítette. (A győri kápt. magán-levélt.)

Gregoriáncz Pál 1559-ben a János lovagrend egykori birtokát, Kóny helységet szerezte meg a káptalan számára, ama kötelezettséggel mégis, hogy az akkori egy tantermű elemi iskolát a káptalan fenntartsa, a mely kötelezettségének napjainkig megfelel. E birtok miatt sok viszály volt a püspök és a káptalan között, míg végre Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök 1684 április 8-án Kóny helységet átengedte a káptalannak.

Gregoriáncz
Pál.

De a káptalan sok zaklatásnak volt kitéve Győrött. 1567 táján, midőn a város erődítési munkálatait megkezdték, a káptalan birtokához tartozó területet is belevonták a védművekbe, ekkor a káptalanbelieknek a várdombot, a székesegyház és a püspöki lak táját jelölték ki lakóhelyül, de itt sem maradhattak meg háborítatlanul, mert például 1566-ban Teuffel Kristóf élelmezési tiszt elfoglalta az örkanonok lakását s azt, a káptalan tiltakozása ellenére, még 1576-ban is megszállva tartotta. A viszontagságos időkben a székesegyház 1567-ben már oly rossz karban volt, hogy az istentiszteletet az alsóvárosban, a Szent István vértanú tiszteletére szentelt templomban tartották. Ez a templom a székesegyház után a legrégebbi egyháza volt Győrnek; még 1592-ben a katolikusok birtokában volt, de utóbb a protestánsok foglalták el.

A székesegyházat, midőn Győr török kézre került (1594 szept. 29.), erődítvényynyé, sekrestyéjét és kápolnáját lőpor-raktárrá alakították át, a templom egyéb részeiben pedig lóistállók állottak. (Rupp I. Magyarorsz. Helyr. Tört. I. 2., 419. A győri kápt. magán-levéltára.) A törökök folytonos támadásai miatt a káptalan nem érezte magát közbiztonságban Győrött, ezért már az 1576. évben egybehívott országgyűléshez előterjesztést intézett, Szombathelyre való áttételét kérve, de ez akkoriban elmaradt, ellenben időközben Győr elesett és a káptalan Sopronban húzta meg magát; csak az 1599: XLII. törvényezikk rendelkezései folytán került vissza Győrbe.

A protestáns hitet a mohácsi vész után főleg Bakits Pál és veje, Czobor Imre terjesztették az ő földesuraságuk alá eső helységekből. Így terjedt az újított hit Hédervárott, hol követői 1544-ben már superintendenst is válasz-

tottak, továbbá Patason, Pataházán, Rábaszentmihályon. Még hatalmasabb pártfogót nyert a protestáns hit Enyingi Török Bálintban, a ki 1536-ban Móriczhida egy részére nyervén adományt, az újított hitet Móriczhidán kívül, Babóth, Gyömöre, Böny, Ság, stb. helységekben levő jobbágysai között terjesztette. De Győrben is mindegyre nagyobb tért foglalt a protestantizmus. 1567-ben az újított hit követőinek már három papjuk volt Győrben. A XVI. század végén ugyan a protestáns lelképásztorokat kiűzték a városból, a kik 1600-ban az újvárosban telepedtek le, 1613-tól kezdve azonban mindkét protestáns felekezet követői Pataházán vettek egyházépítésre alkalmas birtokot, hol 1647-ig tartottak istentiszteletet. (Fehér Ipoly i. m. 626.) Azokban a falvakban, a melyek a török hódoltságához tartoztak, még a XVII. században is a protestáns elem volt a túlnyomó, mint Mindszent, Tápszentmiklós, Gyarmath, Kis-Baráth, Kajár, Malomsok, Szemere, Pécz; az utóbbi helyen 1652-ben katolikusok és protestánsok vegyesen laktak. A török hódoltsági részekben lakó katolikusoknak leginkább a győri Ferencz-rendűek tartottak isteni tiszteletet, a kik ezernyi veszélyvel daczolva, bejárták az árván maradt egyházakat, új erőt és kitartást öntve a csüggedőkbe.

A Mária-tartomány irataiban ugyan a győri rendházat már az elpusztult kolostorok között említik, de templomuk fennállott; bizonyítja az az eset, hogy 1557-ben feljelentést intéztek Enyingi Török Ferencz ellen, a ki a katolikus szertartások kigúnyolására udvari bolondját barát-csuhába öltöztetve, számár-fülekkel, ép Szent Ferencz ünnepén a templomukba küldötte, az isteni tisztelet megzavarása végett. (Győri káptalan magán-levéltára.)

Győr eleste után (1594) valószínűleg a Ferencz-rendűek voltak az egyedüliek, a kik Győr vármegyében a hívők lelki szükségleteit kielégítették.

Delfino bíbornok.
Liszthi János.

Gregoriansz Pál halála után Ferdinánd király Delphinus Delfino Zakariás bíbornok bécsi nuncziusnak adta a győri püspökséget, a mi ellen az 1569. évi országgyűlés felszólalt, kérve a királyt, hogy a győri püspökséget arra való magyar emberrel töltsse be. Mindennek ellenére Delfino bíbornok 1572-ig bírta a győri főpásztori méltóságot. (Millenn. Tört. V. 405.) Delfino bíbornok után Liszthi János (1573—1577) következett, a ki eredetileg hivatalnoki pályára lépett, 1544-ben már az udvari kancellária titkára lett, nejeének halála után azonban pappá lett. Oláh Miklós primás pártfogása mellett hamar emelkedett az egyházi pályán. 1568-ban veszprémi püspök és kancellár, 1573-ban győri püspök lett, de ez utóbbi méltósága inkább névleges volt, mert mint kancellár, állandóan Prágában lakott és ott is halt meg 1577-ben. (Zelliger A.: Egyházi írók csarnoka.)

Draskovics György.

Liszthi utóda Draskovics György (szül. 1515 febr. 5., meghalt 1587 jan. 11-én Bécsben) lett, a ki, midőn 1578-ban a győri püspökséget elfoglalta, már fényes pályára tekinthetett vissza.

Tanulmányainak befejeztével nagyváradi kanonokká, később aradi, majd jászói, utóbb pozsonyi préposttá lett, 1557-ben pedig pécsi püspök. Ferdinánd király 1561. decz. 10-én őt jelölte követévé a tridenti zsinaton, hol Kolozsvári csanádi püspök halála után, a magyar egyház képviselőjeként szerepelt. Még a tridenti zsinat alatt zágrábi püspökké, mikor pedig onnan visszatért, Horvát- és Dalmátország bánjává neveztetett ki. 1571-ben a kalocsai érseki czímet nyerte. Alig foglalta el a győri püspökséget, nagy buzgalommal fogott egyházmegyéje zilált ügyeinek rendezéséhez és a meglazult valláserkölcsei élet helyreállításához. 1579-ben Szombathelyen egyházmegyei zsinatot tartott, melyen papjainak szívére kötötte a tridenti zsinat határozatainak végrehajtását. Mivel az esztergomi érseki szék üresedésben volt, a királyi helytartó és a főkanzellár tisztét is ő reá bízták.

Érdemei elismeréséül a pápa 1585-ben, Rudolf király közbenjárására, bíbornoki kalappal tüntette ki. Nagy része volt a jezsuita-rend letelepítésében. Ő eszközölte ki számukra Rudolf királytól a túróczi prépostságot, melynek birtokain két kollegiumot alapítottak. 1587-ben a pápa meghívására Rómába készült, de ebben hirtelen halála megakadályozta.

Heresyncius Péter.
Kuthasy János.

Draskovics után ismét egy idegen, Heresyncius Péter, foglalta el a győri püspökséget, kinek rövid ideig tartó (1587—1590) főpásztorkodása után Kuthasy János következett, a ki 1577-ben esztergomi kanonok, majd nagyprépost, 1587-ben pécsi, 1592-ben pedig győri püspök lett.

Kuthassy János, a ki Győr eleste után szintén Sopron vármegyében fekvő birtokára menekült, 1597-ben esztergomi érsekké lett, helyébe Pethe Márton lőn győri püspök. Pethe Márton Győr visszavétele után (1598) ismét áttette székhelyét Győrbe, s hozzáfogott a keresztény jellegéből kiforgatott székesegyház helyreállításához. Utóda, Naprágyi Demeter (1607—1619), kinek a székesegyház legdrágább ereklyéjét, Szent László koponyáját tartalmazó mellszobrot köszöni, folytatta a helyreállítási munkálatokat, majd 1660-ban gróf Széchenyi György győri püspök is jelentékenyen átalakíttatta; jelen alakját Zichy Ferencz püspöksége alatt nyerte, a ki a székesegyházat tetemes költséggel helyreállíttatta.

Pethe Márton.
Naprágyi
Demeter.

Pázmány Péter fellépte után a katolikus vallás Győr vármegyében is helyrehozta veszteségeit, melyeket a mohácsi vész után az újított hittel szemben szenvedett.

Pázmány Péter lángbuzgalmának sikerült a vármegye főúri családai közül az Apponyiakat, az Esterházyakat, a Héderváryakat, a Révayakat és a Nádasdyakat visszatéríteni; ezeknek a családoknak a sarjai a XVI. század végén még mind protestánsok voltak, s csak a XVII. század máso'ik évtizede táján tértek vissza a kath. egyházba. Méltó társa volt nagy munkájában Lépes Bálint, a ki főleg egyházi szónoklataival tűnt ki, majd ennek utóda, a győri születésű Dallos Miklós, 1619-től pécsi, majd váci (1622) s 1623-ban győri püspök, a ki nemcsak mint főpap, hanem mint államférfiú és diplomata is, maradandó emléket biztosított nevének. Mint II. Ferdinánd király követe, okosan és ritka tapintattal vezette Bethlen biztosaival a béke-tanácskozásokat. A mikor Dallos Miklós püspöki székét elfoglalta, Győr vármegyében alig volt kath. lelkész. Csak a győri Ferencz-rendüek végezték a lelkipásztori teendőket, az egyházmegyének nem volt papnevelő-intézete s az ifjúság nevelése is teljesen el volt hanyagolva. Dallos Miklós a katolikus intézetek és papneveldek alapításától várta a vallásviszonyok jobbrafordulását, ezért örömmel ragadta meg II. Ferdinánd király ajánlatát, a ki az ifjúság oktatására és a katolikus hit terjesztésére 1624-ben jezsuitákat szándékozott Győrbe telepíteni.

Lépes Bálint.
Dallos Miklós.

A betelepítés nem ment egészen símán; 1626-ban még maga a káptalan is akadékoskodott, mert földesúri jogainak csorbulását féltette, de Dallos Miklós-nak sikerült a nehézségekkel megküzdenie, s Győr város főterén keresett számukra társház építésére alkalmas helyet. II. Ferdinánd 1627-ben a veszprémvölgyi apácák javadalmait adományozta a Jézus-társaságnak, ehhez csakhamar más adományok járultak. A városban 11 házhelyet szereztek, 1649- és 1651-ben nyerték a Pataházán fekvő birtokrészeket. 1662-ben Gorup Ferencz püspök a Fejér vármegyében fekvő Perkátát s több más falvakban fekvő birtokrészeit, 1663-ban Horvát-Kimle nevű mosonvármegyei helységet adományozta nekik. Gróf Széchenyi György akkoron veszprémi püspök 1634-ben 50.000 forintot adományozott a jezsuitáknak, 1684-ben pedig felügyeletük alatt nemesi konviklust alapított. (Fehér Ipoly 620—622.)

A jezsuiták be-
telepítése.

A Jézus-társaság feloszlatása után a társház bérházzá alakíttatott (1774); később ide helyezték a papnevelő-intézetet, majd színházul és táncztermül szolgált. 1802-ben, a Szent Benedek-rend visszaállítását követően, az egykori jezsuita rendház és a hozzáépített Szent Ignác-templom a Benedek-rend birtokába ment át. Az egyházmegyei papnevelő-intézet alapjait is Dallos Miklós püspök vetette meg 25.000 forint alapítvánnyal, de az egyházmegye növendékpapjai ekkor még a bécsi Pázmáneumban tanultak. Széchenyi György püspök azonban, 1688-ban azon a helyen, a hol a papnevelő-intézet áll, házat építtetett és rövid idő alatt megnyitotta az intézetet. Sinzendorf Frigyes győri püspök 1732-ben az épületet egy második emelettel megtoldotta, az oktatást a Domokos-rendüekre bízta. Később kegyestanítórendüek tanítottak az intézetben, majd gróf Zichy Ferencz püspök 1744-ben a növendékeket a jezsuiták kollegiumába küldte.

II. József megszüntetvén az egyházmegyei papnevelőintézeteket, a győri papnövendékeket a pozsonyi középponti papneveldebe rendelte. De 1790-ben a győri papnevelő-intézet ismét megnyílt, s a tanítást világi papok vették át. A theologiai papnevelő-intézetten kívül, Győrött az egyházmegyének van egy kisebb papnöveldéje is, a főtérre néző apátházban, mely azelőtt a Benedek-rend főapátjának székháza volt s 1816-ban került a káptalan birtokába. Ezt a kisebb papnevelő-intézetet Simor János győri püspök 1857-ben alapította. (Fehér Ipoly i. m. 216—217).

A karmeliták.

A sarútlan karmelhegyi szerzeteseknek Győrött való letelepedését Szelepcsényi György, Magyarország primása tette lehetővé azáltal, hogy végrendeletileg 50.000 frtot hagyományozott a rendnek, azzal a meghagyással, hogy Magyarországon zárdát alapítsanak. Gróf Kollonich Lipót győri püspök, a végrendelet végrehajtója, Esztergom, Nyitra és Győr helységeket jelölte ki a rendnek letelepedésre. A rend az utóbbi helyet választván, 1697 júl. 27-én engedélyt nyert Lipót királytól Győrött való megtelepedésre. A rendtartományi gyűlés kiküldöttjei a Perger-féle házat szemelték ki a zárda céljaira, melybe ez év október 12-én beköltöztek. Pár év múlva a győri rendház tagjai annyira megsaporodtak, hogy a rendház kibővítése vált szükségessé. 1699-ben a zárda szomszédságában elterülő katonai építészeti hivatal házát nyerték a királytól. E kettős telken a rend a szatmári békekötés után új rendházat építtetett, mely 1720. okt. 28-án készült el, s a melynek tetejére még 1718-ban elhelyezték a történelmi nevezetességű érczakast. Az új épület azonban az 1763. évi földrengés alkalmával sokat szenvedett; a kémények egytől-egyig bedőltek, a falak megrepedeztek. Ugyancsak sok kárt okoztak az 1809. évi ostrom alkalmával a francziák ágyúgolyói is, melyek közül egynéhány ma is látható a zárdaépület falaiban. A helyreállítási költségekhez ez alkalommal gróf Esterházy özvegye is hozzájárult.

II. József 1781-ben kelt rendeletével, a szerzetesek rendházait lelki ügyekben az illető megyéspüspökök joghatóságának vetvén alá, ekként a győri rendház a győri püspök felügyelete alá került. 1787-ben a rendház perjelét hivatalosan tudósították, hogy a rend tagjai az 1786-ban eltörölt győri ferenczrendűek házába fognak vonulni, a rend házát pedig a vármegyei hivatalok számára fogják lefoglalni. E hírre a rendtartományi főnök gróf Győry kerületi főispánnál, majd gróf Mailáth József alkancellárnál is megette a lépéseket, hogy e rendelet megmásíttassék, de esdeklő szava kárba vezett, mert a kancellár rövidesen meghagyta a győri nagyprépostnak, hogy a győri karmeliták templomát foszssa meg felszentelt jellegétől, mert a császár rövid idő alatt úgy ismétörli a győri karmelita-rendházat. De a nagyprépost férfias bátorsággal ezt válaszolta: „a római szertartások könyvében a felszentelésre találók formulát, de a megszenteltelenítésre nem és ennek következtében a parancsnak eleget nem tehetek.“

A nagyprépost férfias fellépése megmentette a győri rendházat. Győry kerületi biztos ismét Győrbe jöven, azt találta, hogy a ferenczrendű zárda sokkal alkalmasabb a megyei hivatalok elhelyezésére, a karmeliták pedig hagyassanak meg mostani rendházukban. Így is történt, s a karmeliták megmenekültek az eltörléstől.

A francia háborúk alatt 1805-ben a linczi és bécsi rendházak tagjai is Győrbe menekültek, a rendházak kincseivel együtt. Midőn a francia hadsereg jún. 15-én körülvette Győrt, az ellenség elől 400 ember keresett menedéket a győri zárdában. Győr eleste után francia katonákat szállásoltak a rendházba, a vendégszobákat pedig a tisztek foglalták el. A francziák mindent kiéltek elpusztítottak. A szabadságharc lezajlása után az önkényuralom a rendházat foghazzá alakította át. Itt volt elzárva a többi között Jekelfalussy szepesi püspök és Pázmándy Dénes; közben újabb szállítmányok érkeztek. Ez az állapot 1851-ig tartott, de még 1854. elejéig is az épület egy részét katonai börtönnek használták. (P. Antal: A győri karmelita rendh. története.)

A Camillanusok.

Ezen kívül még a Camillanusoknak volt rendházuk a Nádor-városban, a kik betegápolással foglalkoztak. II. József 1786-ban feloszlattván a rendet, székházukat plébánia-lakká alakították.

Női szerzetesrendek.

A női szerzetes-rendek közül az Orsolya-szüzek és Szent Vince leányai telepedtek le Győrött. Az előbbieknak zárdáját Neupauer Anna győri polgár özvegye 1726-ban alapította, az utóbbiak részére Simor János, mint győri püspök, 1862-ben Győrszigeten zárdát építtetett, melyhez kórházat is csatolt. (Fehér Ipoly i. m. 624—25.)

A móríczhidai prépostság.

A móríczhidai premontrei rendű prépostság is sok viszontagságon ment át a mohácsi vész után. A törökök előnyomulásának hírére, a szerzetesek 1543-ban elhagyták a monostort, melyet kevéssel utóbb premontrei rendű apácák foglaltak el, de ezek nem érezvén magokat biztonságban, 1553 július 1-én engedélyt kértek Ferdinánd királytól, hogy Somlyóvásárhelyre vonúlhassanak. A móríczhidai prépostság 1561-ben végleg megszűnt, s többé nem fordul elő. A Móríczhidai család magvaszakadtával az ősi nemzetségi birtokokat

RÉSZLET A GYŐRI VÁRFALAKBÓL, A PÜSPÖKVÁRRAL

Móriczhidán, Kapiban és Gyömörén Török Bálint szerezte meg, a kit azokba 1536-ban be is iktattak. De Török Bálint fia, Ferencz csakhamar hatalmába kerítette az apácák birtokait, melyeket csak több rendbeli tiltakozás után, 1573-ban nyertek vissza.

Az apácák azonban Somlyóvásárhelyen sem érezvén magukat biztonságban, Nagyszombatba menekültek, s magukkal vitték a mórícshidai monostorra vonatkozó adományleveleket.

A premontrei rendű szerzetesnők kihalta után a mórícshidai monostort, a hozzátartozó birtokokkal együtt, a nagyszombati Klarisszák kapták 1601-ben adományúl, de egyúttal örökölték a Török család elleni birtokpereket is, melyek csak 1618-ban, Török István halálával értek egyelőre véget.

Utóbb azonban, midőn az egykori Enyingi Török-féle birtokok Thelekési Török János birtokába kerültek, a mórícshidai birtokrészekért folytatott perek ismét megújultak; előbb Csepeny Anna (1632), majd Szentkirályi Anna apátnő perelt Török János ellen, míg végre III. Ferdinánd királytól az apácák 1643-ban szabadalom-levelet nyertek, melyben számukra a mórícshidai monostor és a hozzátartozó birtokok örök időre biztosítottak, kilencz telek pedig Thelekési Török János birtokában maradt.

Török János halála után a mórícshidai birtokok gróf Csáky László, majd az Esterházyak birtokába kerültek; az utóbbiak ellen ugyan az apácák már 1648-ban felemelték tiltakozó szavukat, de nem akadályozhatták meg, hogy a mórícshidai és a hozzátartozó birtokokat a gróf Esterházyak el ne foglalják.

A szatmári békekötés után, 1733-ban Ordódy Konstancia Katalin fejedelemasszony perbe idézte gróf Esterházy Ferenczet; a perben 1759-ben a királyi tábla azt az ítéletet hozta, hogy a 28 részre osztott határból az Esterházyak 18 részt, az apácák pedig 10 részt nyertek, ezekhez számították még a hídvámot és a vásári helypénzszedési jogot, melyre 1616-ban megerősítő levelet nyertek az apácák II. Mátyás királytól.

II. József 1782 jan. 26-án eltörölvén a rendet, az árpás-mórícshidai birtok a vallásalaphoz csatoltatott, míg 1803-ban I. Ferencz az apácák birtokait gróf Colloredo Ferencz nejének adományozta. (Győri Tört. Füv. IV. 406—434.)

Dallos Miklós nagynevű utóda, Széchenyi György (szül. 1592-ben, megh. 1695 febr 18-án), a kit egy bíbornok méltán „a bőkezűség és adakozás csodájának“ nevezett, nemcsak a jezsuita rendház és a papnevelő-intézet fennállását biztosította, de hosszú főpásztorkodása alatt egyházi és iskolai czélokra oly tetemes áldozatot hozott, hogy a hazai egyháztörténelem nem mutat fel főpapot, a ki őt e tekintetben felülmúlta volna.

Főbb alapítványai közé tartozik a győri jezsuita-kollégium, a nemesi konviktus, melynek czéljaira 33.000 forintot adott, továbbá a győri kórház. Helyreállította a győri püspökség keszői várát, továbbá Rákost, a püspökség nyári tartózkodási helyét, a szombathelyi várát és az egyházat, melyet teljesen újjáépíttetett. Vasváron a Domonkos-rendűeket telepítette le, mely czélra 10.000 forintot áldozott. A török háborúban megsebesült katonák javára 33.700 forintot bocsátott Lipót király rendelkezésére. 1683-ban Nagyszombat városában, mely majdnem egészen elpusztult, a Szent Istvánról nevezett papnevelő-intézetet helyreállította.

Midőn Thököly hadainak közeledtére Széchenyi 1683 nyarán Lorchba menekült, Lipót király felszólította, hogy a törökök elleni hadjárat költségeihez járuljon hozzá. De Széchenyi, a ki ekkor anyagilag teljesen kimerült, mert már az előző évben is 100.000 forintot adott kölcsön a bécsi udvarnak, július 14-én csak azt a 61.000 forintot tudta felajánlani, melyet menekülése közben Bécsben a Pazmaneumban elhelyezett. Ezzel az ajánlatával azonban megkésett, mert Kollonich be sem várva az uralkodó rendeletét, elkobozta ezt az összeget, melyet a Bécs ostroma alatt felmerült költségek fedezésére fordítottak. Széchenyit mélyen bántotta ez az eljárás és ezért Bécs fe mentése után mindegyre sürgette előbbi kölcsöneinek, valamint az elkobzott 61.000 forintnak visszafizetését. Lipót király utóbb földbirtokokat adott kárpótlásúl ez összegekért. (J. Maurer: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch 142., 144., 156.) 1668 április 18-án kalocsai érsekké lett, de e mellett a győri püspökséget, melynek adminisztrátorává neveztetett ki, 1685-ig megtartotta, s ez évben a magyar katolikus egyház fejévé, esztergomi érsekké lőn.

Széchenyi
György.

Új méltóságában Buda várának visszavétele után, 1687-ben akadémiát és nemesi konviklust alapított. Főpásztorkodása idejében tett alapítványai összesen meghaladják az ötödfélmillió forintot.

Gróf Kollonich
Lipót.

Utódává a győri püspökségben a király még 1685-ben gróf Kollonich Lipótot nevezte ki. Az egykori máltai vitézből lett főpap azonban nem tudott és nem akart százados alkotmányunkkal megbarátkozni, de erőszakos térítéseivel is gyűlöletessé tette nevét a protestánsok előtt. Így Böny lakóit is vissza akarta téríteni, de erőszakos fellépésével, melylyel az elpusztult református egyházi épületek felépítését megakadályozta, nem sok eredményt ért el. Kollonich, mint főpap is megmaradt katonának. Alig foglalta el győri püspöki székét, első gondja az volt, hogy a törökök elleni háborúra pénzt teremtsen.

A mint megkapta kinevezését, (1685 márcz. 21.) kérdést intézett a káptalanhoz a győri egyházi javak állapotáról. A válasz, a mit a káptalan adott, épen nem volt kedvező.

A káptalan válasza szerint az egyházi javak legnagyobbbrészt el voltak pusztítva, török vagy idegen kézben voltak. A székesegyház is rossz állapotban volt, a torony, melyet a káptalan csak nemrég építettett, bedőléssel fenyegette a mellette elhaladókat.

Kollonich főgondja azonban elsősorban a katonai kórházra irányult, melyet 1684-ben alapított Győrött, s melyet 1686-ban a jezsuiták vezetésére bízott. Ez a kórház jelentékenyen közreműködött a térítés érdekében. A más vallású beteg katonák közül, a kik ama kor viszonyaihoz képest, kitűnő ápolásban részesültek, számosan tértek vissza a katolikus egyházba.

1685-től kezdve a jezsuiták, Kollonich pártfogása alatt, mindegyre nagyobb sikerrel léptek fel a térítés terén, bár nem mindig állandó eredménnyel, mert az erőszakosan megtérítettek alkalmas időben csakhamar elhagyták a kath. vallást. Kollonich 1688-ban végre meglátogatta püspöki székvárosát, Győrt is, a hol körmenetet tartott, de e látogatása is inkább azért történt, hogy a Belgrád ostromához szükséges intézkedéseket megtegye.

Kollonich még ebben az évben kalocsai érsekké neveztetett ki, de e mellett a győri püspökséget is megtartotta; Széchenyi György halála (1695 febr. 18.) után pedig esztergomi érsek lett. Még mielőtt elfoglalta volna ünnepélyesen az esztergomi érseki széket, 1695 úrnapijára eljött Győrbe is, hol 8 napon át az összes isteni tiszteleteken és délutáni ájtatosságokon részt vett. Mint esztergomi érseket, még egyszer viszont látták a győriek, midőn 1698-ban, mint a báró Stainsz-dorf győri parancsnok és Győr vármegye között felmerült viszályok elintézésére kiküldött vegyes bizottság elnöke érkezett a város falai közé. (J. Maurer i. m. 357.)

Ágoston
Keresztély.

Kollonich utóda Ágoston Keresztély szász herceg lett. Keresztély Ágost szász herceg, a ki protestáns családból származott, eredetileg szintén katonai pályára lépett. 1686-ban jelen volt Buda várának visszafoglalásánál. 1689-ben azonban a Majna melletti Frankfurtban a katolikus hitre térvén át, egyházi pályának szentelte életét. Előbb kölni préposttá, majd kanonokká, 1695-ben pedig győri püspökké lett. Mint győri püspök, 1706 június 10-én megkapta a bíbornoki kalapot, 1707-ben pedig az ekkor már sokat betegeskedő Kollonich esztergomi érsek coadjutora lett. (J. Maurer i. m. 399—400.)

Alatta tartották 1698-ban az egyházlátogatást (canonica visitatio), melyet a székesegyházi főesperességben Latsa János teljesített. (Győri Tört. Füz. IV. 427)

Ágoston Keresztély herceg 1705-ben esztergomi érsekké lett, de azért a győri püspöki javadalmakat egészen 1725 aug. 23-áig, haláláig megtartotta. Utóda, gróf Sinzendorf Fülöp 1727-ben egy különös kiváltságokkal felruházott könyvnyomdát állított fel Győrött. Sinzendorf Fülöp székfoglalója óta a XVIII. században a győri püspökök rendkívül nagy fényvel tartották bevonulásukat székvárosukba. Az új püspök a bécsi kapun át vonult be a karmeliták templomába, hol a kinevezésről szóló bullát előtte felolvasták. Ennek végeztével a püspök a templom bejáratához ment, hol fényesen felszerszámozott fehér paripára ült, míg feje fölött négy városi tanácsos mennyezetet tartott. Innen a püspök a megye és a város lakosaitól kísérve, előbb a főtérre vonult, hol az összes katonaság megjelent, majd a székesegyházhoz, hol az előkelő nemesség lóháton várakozott reá.

Gróf Sinzen-
dorf Fülöp.

Kollonics Lipót.

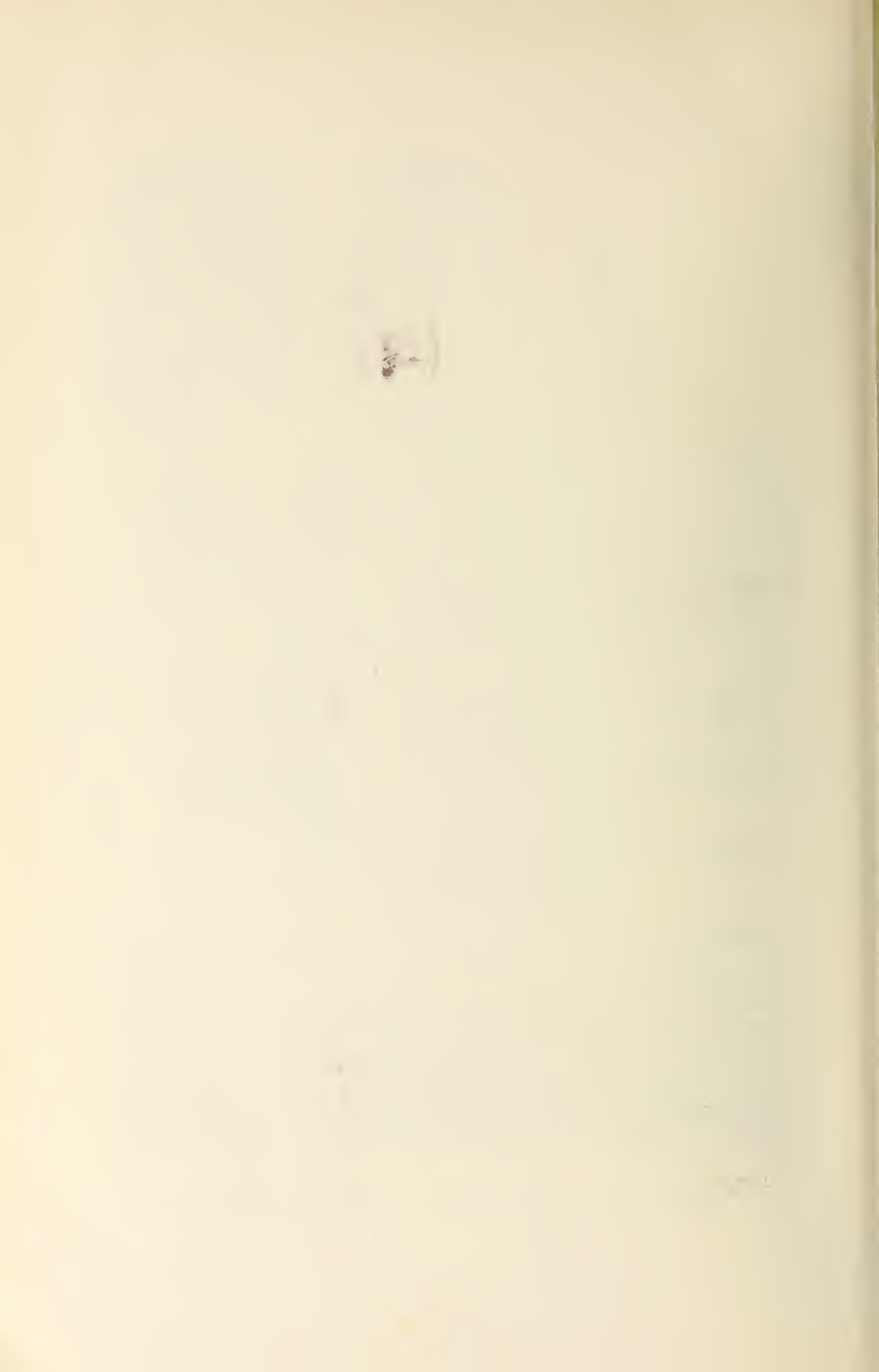

Széchenyi György.

1. Győr az 1763-iki földrengés után, a karmeliták ferde tornyával. — 2. A karmeliták temploma. — 3. A Rókus kazula. — 4. Mária Terézia kazulája.

Gróf Sinzendorf Fülöpön kívül még Groll Adolf, gróf Zichy Ferencz és herczeg Schwarzenberg Ernő püspökök tartották meg ily fejedelmi pompával bevonulásukat. (P. Antal: A győri Karmelita-rendh. trt.)

Sinzendorf 1732-ben boroszlói püspökké lett, utódává Groll Adolf, a pia-

Groll Adolf.

rista-rend ausztriai tartományi főnöke neveztetett ki. Ez egy évtizedre terjedő püspöksége alatt rendkívül sokat tett az alsópapság érdekében, melynek felségelyezésére évenként 6000 forintot fordított.

Őt követte gróf Zichy Ferencz, a ki már 1743 szept. 6-án segédpüspökké lőn, majd Groll Adolf halála után annak örökébe lépett. Ő neki köszöni a székes-egyház mostani alakját és fényét. ő építtette fel a növendékpapság házát és a püspöki palotát, mely azelőtt a várparancsnokok lakása volt, s a melyet 35.000 forintért szerzett vissza a kincstártól. Az ő főpásztorokodása alatt állította fel Mária Terézia királynő 1777-ben a szombathelyi püspökséget, melynek területébe tartozott Vas vármegye 117 plébániával; a pápai főesperességi kerületet a veszprémi püspökséghez csatolták. Az ő püspöksége alatt adományozta XIV. Benedek pápa kiváltságképen, 1745 nov. 16-án kelt bullájával, a győri káptalan 6 columniális kanonokjának a pontificalét, a többieknek a violaszínű biretum használatát. (Győri kápt. magán-levélt.)

Gróf Zichy Ferencz.

A győri káptalan tagjai 1808-ban újabb kitüntetésben részesültek I. Ferencz király részéről, a ki harmadik nejével kötött házassága alkalmával, Paintner Mihály győri kanonok üdvözlő szónoklatára, emlékül egy arany-szegélyű biborszalagon csüngő, nyolczszegletű, zománczozott csillag viselésére jogosítá fel a káptalan tagjait.

II. József egyházi reformjai sem hagyták érintetlenül a győri egyházmegyét. Első intézkedései közé tartozott, hogy négy, addig a győri püspökség alá tartozó alsóausztriai községet a bécsujhelyi püspökség alá helyezett. Ez a rendelkezése helyesléssel találkozott az egyházmegyében, de a későbbi intézkedései már mélyen belenyúltak az egyház belső életébe.

II. József reformjai.

Midőn 1783-ban gróf Zichy Ferencz győri püspök elhalt, József császár a beszterczebányai püspököt akarta Győrbe áthelyezni, hogy az ekként megüresedendő beszterczebányai püspökséget eltörölje. De a beszterczebányai püspök nem fogadta el a neki felajánlott győri püspökséget, mire a császár a szepesi és a rozsnói püspököknél tett kísérletet, de hasonló eredménnyel; végre is kénytelen volt 1787-ben Fengler József személyében új püspököt adni a győri egyházmegyének. (Marczali: Magyarország II. József korában II. 185.)

Míg a püspökség betöltetlen volt, Schogg Kristóf kormányozta az egyházmegyét. Őreá hárult a feladat, hogy a császár reformjaival szemben az egyházmegyéje érdekeit megvédelmezze.

Mikor II. József reformjai belenyúltak az egyház szertartásába, és többek között a feltámadás ünnepét is be akarta szüntetni, a püspöki helynök felterjesztést intézett a kancelláriához ebben az ügyben. „Nehéz — írja, — eltiltani a feltámadási ünnepet, mert a durva népnek kézzelfogható dolgok kel-
lenek.“ (Marczali i. m. II. 194.)

Még nagyobb változást idézett elő II. József ama rendelete, melylyel a szerzetesrendeket eltörölte. 1786-ban megszüntette a pálos-rendet, mely rendnek pápai házához tartozó Pátka falut a vallásalaphoz csatolta. Hasonló sorsra jutott a pannonhalmi Benedek-rend, a magyar kereszténység első bástyája is, melyről megjegyzi a császár, hogy „úgy helyzeténél fogva, egy magas hegy tetején, mint belső alkotmányánál fogva nincs hasznára a közügynek.“ (Marczali III. 342.)

A lefoglalt szerzetesrendi birtokokat a császár a vallásalaphoz rendelte csatolni, melyből a plébániák számát jelentékenyen szaporította.

II. József trónralépte előtt a győri egyházmegyében 195 plébánia és 65 kápláni állás volt. II. József egyházi reformjainak keresztülvitele után a plébániák száma 205-re emelkedett, e mellett 19 helyi káplánságot és összesen 85 segédlelkészséget létesített, a lelkészek számát tehát az egész egyházmegyében 47-tel szaporította. (Marczali: i. m.)

Fengler József halála után (1802) I. Ferencz király 1806-ban Vilt Józsefet nevezte ki győri püspökké.

Vilt József.

A bekövetkezett franczia háborúk alatt a káptalan többször jelét adta áldozatkészségének. Már 1799-ben felszólítást nyert a káptalan, hogy a feles

arany- és ezüstneműjét a pénzverdébe szállítsa; (Győri kápt. magán-lev.) 1814-ben pedig a bécsi burg helyreállítására adakozott.

A francziák ostroma alatt nagy károkat szenvedett a püspöki vár, melyet 1809 június 24-én az ágyúgolyók felgyújtottak s a lángok martaléka lőn. Ekkor égett el a püspöki levéltár is.

A leégett püspöki vár helyreállítására sokat áldozott az akkori püspök, Vilt József (1806—1813), majd ennek utóda, herceg Schwarzenberg Ernő (1819—21).

Herczeg Schwarzenberg után a győri püspökség négy évig betöltetlen maradt. 1825-ben Juranics Antal lőn püspökké, a kit 1838-ban Sztankovics János követett; ez 10 évi főpásztorkodása alatt jelentékeny költséget fordított a püspöki könyvtár gyarapítására.

A szabadságharc alatt Dresmitzer József kanonok, püspöki helynök kormányozta az egyházmegyét, 1849-ben Karner Antal neveztetett ki győri püspökké, a kit 1856-ban történt elhalálása után Simor János követett.

Simor János.

Simor János egy évtizedre terjedő főpásztorkodása (1857—1867.) maradandó emléket hagyott hátra egyházmegyéje történetében. Ismételten beutazta egyházmegyéjét, szigorú ellenőrzés alá vette papjai működését, az iskolaügyet mintaszerűvé tette. 1858-ban helyreállította a Dóczy-kápolnát, a székesegyházat 1863—1865-ig 60,000 frt. költséggel megújította, életre keltette a kisebb papnevelő-intézetet, az irgalmas nővéreknek zárdát, kórházat, kisdédovót állított, 1862-ben felszentelte a Krisztus Urunk születése emlékére emelt templomot, megteremtette az egyházmegyei nyugdíjalapot, s a győri kir. jogakadémia visszaállítása körül nagy tevékenységet fejtett ki.

Mikor 1867 jan. 20-án az aránylag fiatal főpapot hercegprimássá neveztek ki, alig három heti széküresedés után Zalka János esztergomi kanonok foglalta el a püspöki széket.

Zalka János.

Zalka János 34 évet meghaladó püspöksége alatt rendkívül sokat áldozott egyházmegyéje templomainak fenntartására. Győrött és Sopronban 150.000 frt. költséggel tanítóképző intézetet alapított, Bonyben 8000 frt. költséggel iskolát építtetett. Püspöksége alatt a győri egyházmegyében 170-nél több új iskola épült, megalapította a tanítók s özvegyeik és árváik részére a nyugdíj-intézetet, a szegénysorsú tanulóknak számára tápintézetet állított fel Győrött. A kispapoknak díszes szállást építtetett, a káplánok és szegényebb plébánosok jövedelmét évenként mintegy 20.000 forinttal gyarapította, az elaggott papok részére megalapította a Szent László-intézetet. Az irodalom, különösen az egyházi irodalom terén is maradandó becsű munkásságot fejtett ki. Midőn 1896 jan. 15-én aranymiséjét tartotta, Ő felsége az egyház, a tanügy, a közjótékonyság és az irodalom terén szerzett kiváló érdemei elismerésül az I. osztályú vaskorona-rendet adományozta neki. (Pallas Lexikon XVI—1112 l.)

Gróf Széchenyi Miklós.

Zalka Jánosnak 1901 jan. 16-án bekövetkezett halálakor Ő felsége még ugyanaz évi nov. 1-én gróf Széchenyi Miklóst nevezte ki győri püspökké. Gróf Széchenyi Miklós, a kánonjog doktora, pályáját a győri egyházmegyében kezdte, rövid ideig tartó káplánkodás után 1892-ben primási levéltáros, majd jáki javadalmas apát lett. 1898-ban a bécsi Pázmány-intézet kormányzójává nevezték ki, s ez állásában nagy érdemeket szerzett az intézet palotájának újjáépítése körül. Érdemei elismerésül XIII. Leo pápa prelátusává nevezte ki. 1901 nov. 1-én győri püspökké lett s 1902 febr. 2-án Rómában felszenteltetett; főpásztori székét 1902. ápr. 13-án ünnepélyesen elfoglalta. (Életrajzi adatait a Tudomány és Irodalom című fejezetben közöltük.)

A győri egyházmegye felosztása.

A győri egyházmegye ez idő szerint 6 fő és 22 alesperesi kerületre oszlik, Győr vármegye területére azonban csak a székesegyházi főesperesség terjed ki, melyhez a következő plébániák tartoznak:

I. a székesegyházi alesperességi kerületben. 1. Győrbelváros. (Anyakönyvek: 1643-tól.) 2. Győrkáptalandomb (1745.) 3. Győrújváros (1680.) 4. Győrnádorváros, (1789.) 5. Győrszabadhegy (1787.) 6. Győrsziget (1710.) II. A könyi alesperességi kerületben 1. Abda (1713.) 2. Bödöge (1788.) 3. Öttevény (1702.) 4. Fehértó (1696.) 5. Kóny (1694.) 6. Kúnsziget (1788.) 7. Rábapatona (1715.) 8. Sövényháza (1720.) III. A tétii alesperességi kerületben 1. Árpás (1721.) 2. Gyarmat (1863.) 3. Gyírmót (1787.) 4. Gyömöre (1729.) 5. Győrszemere (1749.) 6. Koronczó (1721.) 7. Rábaszentmihály (1724.) 8. Tét (1766.) IV. A pécsi

alesperességi kerületben : 1. Gönyü (1828.) 2. Győrasszonyfa (1898.) 3. Kisbaráti (1778.) 4. Mezőörs (1703.) 5. Nagybarát (1787.) 6. Nagyecés (1828.) 7. Nyul (1718.) 8. Pázmánd (1717.) 9. Pér (1741.) 10. Táp (1700.)

Az esztergomi főegyházmege komáromi fősperességéhez Győr vármegyéből a következő plébániák tartoznak : I. A hédervári alesperességi kerületben : 1. Ásvány (1763.) 2. Bácsa (1848.) 3. Dunaszentpál (1788.) 4. Hédervár (1673.) 5. Nagybajcs (1788.) 6. Révfalupataház (1755.) 7. Vámos (1691.) 8. Zámoly (1702.) Végül a panonhalmi főapát főpásztori joghatósága alatt a következő plébániák állanak : 1. Gyórszentmárton (Anyakönyvei 1689-től.) 2. Csanak (Anyakönyvei 1787.) 3. Nyalka (1817. körül megújult, anyakönyvei 1720-tól.) 4. Ravaszd (Anyakönyvei 1735-től, megújult 1804-ben.) 5. Szentiván (Anyakönyvei 1735-től.) 6. Tényő (Anyakönyvei 1768-tól.) 7. Kajár (a bakonybéli apátság kegyurasága alatt. Anyakönyvei 1748-tól.)

5. A PROTESTÁNS EGYHÁZAK TÖRTÉNETE.

1. AZ ÁG. HITV. EV. EGYHÁZ.

Miként az egész országban elsőben a városokban terjedt el a reformáció, Győr vármegyében is Győr városa volt az első, a hol Németországgal majdnem egyidejűleg elterjedt és megerősödött, úgy hogy már a XVI-ik század közepén Győrben virágzó gyülekezet volt 3 lelkésszel és szépsikerű iskolával, melyben Szenci Molnár Albert is tanult.

Reformáció.

Győr városából azután igen hamar elterjedt a reformáció a vármegyei községekbe is, úgy hogy Szigetköz, a melyben most a kisújfalui leánygyülekezetén kívül alig van protestáns lélek, egészen protestáns volt. És hogy a közegyház terén is jelentékeny szerep jutott Győr vármegyének, mutatja az, hogy 1544-ben Mérey Mihály hédervári lelkész a szuperintendens, 1586-ban pedig Sibolti Demeter győri lelkész. Későbbben is, a győrmegyei lelkészek közül sokan lesznek szuperintendensek, így Tóth Sipkovits János tétí, Németh Sámuel tétí, Szeniczai Bárány János felpécsi, Haubner Máté és Karsay Sándor győri lelkészek.

A győri gyülekezet a XVII-ik század elején nem a dunántúli szuperintendenciához tartozott, hanem a szigetközi gyülekezetekkel együtt, a dunáninnen szuperintendens hatósága alatt állott. Innen van, hogy utóbb, midőn a szigetközi gyülekezetek megsemmisültek és a győri gyülekezet is visszakapcsolatott a dunántúli szuperintendenciához, a győrmegyei egyezségbe nem olvadt bele.

A győri gyülekezet.

Győr, mint vár, majd utóbb, mint szabad kir. város, mindig különálló hatóságot alkotott a megyétől és az evang. gyülekezet is e különállását, a többi győrmegyei gyülekezetekből álló egyházmegye mellett megtartotta és féltékenyen őrizte. Kezdetben, míg a gyülekezet rendszeresen szervezve nem volt, az evang. várparancsnokok intézkedtek belátásuk és buzgóságuk szerint a lelkészekkel együtt, a kiket ők állítottak be és védelmeztek a megtámadtatások ellen. De utóbb is, midőn már a gyülekezet némi szervezett formát nyert, nagy tekintélyük és hatalmuk miatt döntő befolyásuk volt a gyülekezetben.

1718-ban 12 tagból álló konventet választanak, melynek elnöke az inspektor, akadályoztatása esetén az alinspektor és van választott jegyzője is. Bár a gyülekezet kétnyelvű volt, t. i. magyar és német, azért szépen megfértek együtt és a gyülekezetben emiatt sohasem volt súrlódás. Különös azonban, hogy a lelkészek a konventnek nem voltak tagjai, sem választás folytán, sem hivatalból. 1739-ben fordul elő a konvent jegyzőkönyvében, hogy a lelkész Német Sámuel, később tétí lelkész és szuperintendens részt vett a gyűlésen. Csak 1783-ban, Ráth Mátyás lelkész amaz előterjesztésére, hogy „a lelkészeket tegyék egyenlővé a többi konvent-tagokkal“, vették fel a lelkészeket is a konvent tagjai közé.

Konventek.

1791-ben két konventet szerveznek, egy kisebbet 24 taggal, mely az egyházi közigazgatást vezette és egy nagyobbat 60 taggal, mely a szükséghez képest 3—4 gyűlést tartott. Emellett még mindig megtartják a deczemberi számadó közgyűlést. Pedig ezeket a konventgyűléseket a lehető legtágabb hatáskörrel ruházták fel, mert például Ráth Mátyás lelkész másodszeri megválasztását is konventgyűlésben akarták eszközölni ; azonban, mivel a hívek tartottak attól,

hogyan az előjáróság, melynek Ráthi Mátyással, itteni lelkészsége alkalmával, össze-
 ütközései voltak, a ki e miatt ment is el Pozsonyba, netán akadályt gördítene
 az ő megválasztása elé, igen nagy számban jöttek össze, úgy hogy a konvent-
 gyűlést közgyűlésnek jelentették ki.

1809-ben a kis konvent tagjainak számát 45-re emelik. A nagyobb, 60 tagú
 konvent azonban, úgy látszik, nem fungált, mert 1816-ban ismét kis- és nagy-
 konventet szerveznek, még pedig a kiskonventet 24, a nagyot 48 taggal, felében
 a magyar, felében a német hívek közül. 1830-ban már külön kurátort választanak
 az alapítványok kezelésére a gyülekezeti kurátor mellé. A kis- és nagykonvent
 azonban csak nem tud állandóvá lenni, mert 1831-ben a konventtagok számát
 100-ra, 1843-ban pedig 121-re emelik fel, majd 1877-ben, midőn új közigazgatási
 rendszert készítenek, 140-re.

Midőn az elnyomatás idején a konventen és a közgyűléseken királyi biztosok
 jelentek meg, nem akartak gyűléseket tartani; azért 1855-ben alakítottak egy
 igazgató-választmányt, melynek tagjai voltak a lelkészek, a tisztviselők és 13
 egyháztag és ez intézte az egyház ügyeit. De ez 1858-ban már megszűnt.

A gyülekezet szervezetében e szerint, természetesen a protestáns szellem-
 nek megfelelően, a népképviselőt elve uralkodik.

A gyülekezet mindenkor féltve őrizte legtágabb körű autonómiáját és
 a legcsekélyebb beavatkozást sem tűrte, nemcsak a világi hatóság, de még az
 egyházi hatóság, az esperesség részéről sem. Sőt még a szuperintendencia főha-
 tóságát sem akarta elismerni. Így például 1788-ban kimondja a konvent, hogy
 „a szuperintendens canonica visitatióját ezen egy alkalommal a szuperintendens
 személye iránt való tekintetből elfogadja ugyan, de már most kijelenti, hogy
 máskor nem, mert a királyi városokban az teljesen felesleges.“

1818-ban végül mégis elismeri a gyülekezet a szuperintendens visitationális
 jogát, de az alapítványokra nézve még mindig visszautasítja a kerületi felügye-
 letet. Végre azután 1839-ben a gyülekezet meghallgatásával készített egyházi
 és iskolai rendszer elismeri a gyülekezet esperesi hatóságát és különállását,
 viszont a gyülekezet is a kerület egyházi fennhatóságát, melyet még határozot-
 tabban kifejez az 1875-iki egyházkerületi rendszer, míg végre az 1890—91-iki
 zsinat a gyülekezetet beolvasztotta a győrmegyei esperességbe.

Pecsétet 1821-ben csináltatott a gyülekezet először, melyen a jó pásztor
 van felvéve latin köríráttal; utóbb 1842-ben a felíratot magyarra változtatta.

Egyházi
 adózás.

Szükséges költségeit egészen a legutóbbi időkig önkéntes adakozás útján
 fedezte. A kötelező egyházi adózásról, a mint szükségletei szaporodtak, sokszor
 esett szó, de idegenkedtek attól. 1814-ben már bizottságot küldtek ki ez ügyben,
 1860-ban újra; 1865-ben a kidolgozott tervezetet el is fogadták, de még sem
 léptették életbe. 1869-ben a várostól megkapván a sokszor sürgetett felekezeti
 és iskolai segélyt, kiadásait az önkéntes adakozással is tudta fedezni, mígnem
 1901-ben már a szükség elől ki nem térhetett és kimondotta a kötelező adózást,
 az állami adó után 8 % egyházi adót vetvén ki híveire.

EGYHÁZMEGYE.

A többi győrmegyei gyülekezet, Tóközben, Sokoróalján és a pusztai járás-
 ban, már a XVI. század második felében szervezkedett és egy esperességet ala-
 kított, melynek élén az esperes, szenior, állott, a ki felügyelt a gyülekezetekben
 a valláserkölcsei élet ápolására, az iskoláztatásra és anyagi jólétük biztosítására,
 a kik mellé azután később felügyelőket választottak.

A győri espe-
 resség a XVII.
 században.

Különösen nagy jelentőségre emelkedett a győri esperesség a XVII-ik
 század második és a XVIII-ik század első felében, míg az egyházkerületnek
 nem voltak szuperintendensei, a mikor az esperesek vállaira nehezült az egész
 egyházi közigazgatás és ama válságos időben az egyházfenntartás súlyos fel-
 adata. Ebben az időben Bors Mihály kispéczi lelkész volt a győri egyházmegye
 esperese, kinek egyházhatósága alá tartozott nemcsak Győr vármegye, hanem
 Fehér, Komárom és Veszprém vármegyéknek is nagyrésze. Ritka erélyű és
 csodálatos szervezetű ember volt, a kit 1692-ben 95 éves korában hívtak meg
 Kispéczre lelkésznek és 114 éves koráig viselte a lelkészi és esperesi kettős tiszte-
 t: utolsó éveiben már karonfogva vezették a prédikálószékekbe.

Utána ugyancsak utóda, a kispéczi lelkész, Károlyi István választatott meg esperesnek 1711-ben, a ki szorgalmas egyházlátogatásokkal igyekezett fenn tartani a gyülekezetekben a rendet és azokat megerősíteni. Ő utána 1737-ben Tóth Sipkovits János tétii lelkész választották esperessé, a ki szintén sokszor tartott egyházlátogatásokat és nagy gondot fordított az iskolákra. 1742-ben szuperintendenssé választották, valamint utódját a tétii lelkészségben, Németh Sámuel is.

Eddig világi felügyelők az esperesek mellett nem voltak, de azért egyes buzgó világiak kiváló szerepet vittek az egyház felvirágoztatásában. Ilyen volt Telekesi Török István, ki ugyan a szomszéd Sopron vármegyében birtokos, de Győrben és a győrmegyei gyülekezetekben is részt vett az egyházépítő munkában.

A Károly-féle rendeletek után összegyűjtött pesti értekezlet meghagyása folytán azonban választottak felügyelőket az esperességekben és gyülekezetekben is. Ezek között kiváló férfiú volt ez egyházmegyében a később kerületi felügyelőnek is megválasztott Matkovich Pál, a ki Szemerén maga alapított egy gyülekezetet, a maga udvarán templomot építvén, melybe lelkészt is állított.

A lelkészek és tanítók közötti összetartás és testvéries érzés fejlett voltára mutat, hogy ez egyházmegyében már 1727-ben szóba jött egy lelkészeket és tanítókat gyámolító egyesület terve, mely azután 1732-ben meg is alakult.

A József-féle türelmi rendelet után, midőn az egyházra ismét szabadabb napok virradtak és a megszűnt gyülekezetek újra feléledtek, a győri esperesség hatásköre is kisebbre szorult, minthogy a fehér- és komárommegyei gyülekezetek is külön esperességgé szervezkedtek, a veszprémmegyei esperesség is feléledt és a veszprémmegyei gyülekezetek kiváltak belőle.

Az 1790—91-iki zsinat törvényei, melyeknek első része az egyházkormányzatot öleli fel, ha nem lettek is szentesítve, legnagyobb részben életbe léptek és azok alapján fejlődött ki a mai egyházmegyei szervezet.

A fegyelmet kezdetben az egyes gyülekezetek, az egyháztagok, a lelkészek és tanítók felett maga az esperes gyakorolta, a ki a rendetlenkedőket megintette, keményen megdorgálta, sőt ha ez nem használt, állásukból is elmozdította. De ez már a XIX-ik század elején megszűnik; a lelkész és tanító alkalmazása állandó s őket csak törvényszéki ítélettel lehet állásukból elmozdítani.

Ezt, a gyakorlat által kifejlődött eljárást azután szabályokba foglalta és joghatálylaval látta el az 1875-ki dunántúli kerületi rendszer, a melyben nemcsak a dunántúli egyházkerület, hanem a fennhatósága alá tartozó esperességek és gyülekezetek szervezete és közigazgatási rendszere is meg volt állapítva.

Az 1890—91-iki zsinat azután egyetemesen megállapította az egyház szervezetét, mely a győri egyházmegyében azt a változást eredményezte, hogy a győrvárosi gyülekezet is beleolvadt az egyházmegyébe, növelve az egyházmegyének nemcsak számbeli és anyagi erejét, hanem erkölcsi tekintélyét is.

A győri egyházmegye jelenleg 17 anyagyülekezetből és 5 leánygyülekezetből áll és 18.510 lelket számlál. Az egyházmegye élén Horváth Sámuel tétii lelkész esperes és Barcza Géza felügyelő, tétii ügyvéd és földbirtokos állanak.

Az egyházmegye évi közgyűléseit régebben az egyházmegye gyülekezeteiben váltakozva tartotta, utóbb rendszeresen Téten, az esperesség központján, a győri gyülekezet beolvadása óta pedig felváltva Téten és Győrött.

Az 1890/1.
zsinat.

2. A REFORMÁTUS EGYHÁZ.

A GYŐR VÁRMEGYÉBEN.

A kálvinizmusnak Győr vármegyében való elterjedésére vonatkozólag nincsenek közvetlen adataink s a terjesztőkről is alig tudunk valamit. De az a körülmény, hogy a XVII. század elején már rendezett egyházi viszonyokkal találkozunk, általában a reformáció korai térfoglalásáról tanúskodik.

A Győr vármegyei egyházakról azonban alig tudunk valamit, sőt a XVI. századra vonatkozólag róluk adataink sincsenek s csak későbbi virágzásukról következtethetünk arra, hogy előbb is fennállottak. Legyen azért itt feljegyezve, hogy *Sibolti Dömötör* felsődunamelléki protestáns püspök 1585-ben győri lelkész lett s *Szenczi Molnár Albert*, a ki 1586 febr. 3-án ment ide tanulni, azt írja róla, mivel

hogy az atyjának komája volt, őt gyakran segítette. ¹⁾ Sibolti itt is halt meg, 1589 febr. 17-én. ²⁾ Nincs ugyan reá adatunk, de valószínű, hogy a győri hős, gróf *Pálffy Miklós* telepítette ki a protestáns egyházat Pataházára békessegesen, lévén ő nemesak nagy hadvezér, hanem az eretnekeknek is ostora, melyről az 1619. évi országgyűlésen a sérelmek előterjesztésekor panaszt is tettek, hogy a győri őrségnek máshova kell járni isteni tiszteletre s bár rácznak, zsidónak s egyebeknek szabad a várba bemenni, de prot. papnak bemennie nem szabad. ³⁾

Sérelmek.

Az 1637—38. országgyűlés sérelmei között szintén felemlítik, hogy a győri várban lévő katonaság sem a városban, sem azon kívül templomhelyet nem kaphat; a vallásuk gyakorlata végett közös költségükön szerzett imaházukat Pataházán elvették és a jezsuitáknak adták. Lelkészeiknek nem szabad a városba menni, a győri püspök a győrszigeti és révfalui protestáns lakosok vallásgyakorlatát betiltotta. ⁴⁾ Majd 1647 május 10-én a hadi tanács végzéséből és az V. t.-czikk alapján bevittették a prot. lelkészek a várba és *ekkor alakult meg a reformált egyház is*; első lelkésze lett *Pál István*, később dunántúli püspök. De Szelepcsényi esztergomi érsek 1671-ben a maga és a győri káptalan embereivel a prot. lelkészek házáinak ajtajait bevágatta, a lelkészeket azokból gyalázatosan kiverette, a kik a török hódoltság alatt levő területre menekültek, a protestáns egyházaknak minden javait és jövedelmeit a győri káptalannak adta. ⁵⁾

Szapról tudjuk, hogy 1619-től fogva állandóan voltak lelképásztorai, ekkor állítván be Csene Péter püspök a szapi, ballonyi és radványiak lelkészévé Jó Tamást, a ki után 1624. Tóth András, 1629. Bódis Gábor, 1631. Szabó Mózes, 1644. Senczi Lukács, 1651. Medgyesi Márton, 1654. Száki János, később felső-dunamelléki püspök, 1659. Pókai Pál, 1667. Cseh Péter, 1670. Oswald Balázs következtek, a ki 1684-ig volt itt, templomot, parokhiát, iskolát építtetett, s itt soha senkitől nem háborgattatott az eklézsia. ⁶⁾

XVII. századbéli összeírásokban Szapon kívül Nyárad, Radvány, Szentiván, Mezőörs, Nyalka, Nyul, Zámoly, Szentmárton, Szemere fordulnak elő, mint olyan helyek, melyeknek reform. lelkészei voltak. Ezen felül egy 1650-ből való összeírás végére Ember Pál az ő 1710-ben már készen volt egyháztörténetében ⁷⁾ azt írta, hogy mint hitelre méltó lelkésztől hallotta, a Szigetközben hajdan 19 református falu volt, mely a somorjai egyházmegyéhez tartozott. A győrvármegyei egyházak különben önálló egyházmegyét együttvéve nem alkottak, hanem a Kis-Duna balpartján (Szigetköz) levők előbb a somorjai, majd a komáromi, a jobbparton levők a pápai egyházmegyéhez tartoztak, Győr kivételével, mely először a somorjai, azután a komáromi, 1652 után az ekkor alakult tatai egyházmegyéhez tartozott.

Az 1647. országgyűlés a zámolyi elfoglalt templomot visszaadatta. ⁸⁾ Általában a reformáció elterjedt és megerősödött; de a XVII. század második felében elkezdődött az üldözés. 1672-ben a fehérvári basa inti Gecsi pannonhalmi főapátot, hogy ne kényszerítse a szentiváni prot. lakosokat a kath. vallásra való áttérésre. ⁹⁾

Üldöztetések.

Az 1674. pozsonyi rendkívüli törvényszék elé idéztettek Farkasdi Dániel szemerei, Némethi György szerecseni, Ujvári János mezőörsi, Szentmiklósi János kajári és Szecsei János sági lelkészek. A két első az eberhárdi börtönből sok szenvedés után szerencsésen megmenekült, Szecsei Theatében halt meg, Szentmiklósi egy évi kínoztatás után megszabadult, Ujvári pedig végigszenvedte a gályarabság minden nyomorúságait s Zürichben keresztül 1676-ban visszatért Mezőörsre. A Duna túlsó partján ma is meglévő egyházakat soha sem háborgatták vallásgyakorlatukért. Ellenben Szemere, Szerecsen, Mezőörs templomait Mária Terézia alatt karhatalommal elfoglalták és csak II. József türelmi parancsa hívta őket új életre. Ekkor alakult meg a bonyi egyház is és vált külön Kulcsod Csiliz-Radványtól s önálló anyaegyház lett.

¹⁾ *Décsi Lajos dr.*: Senczi Molnár Albert albuma, levelezése és irományai Bpest. 1898. 5. l.

²⁾ Prot. Szemle. 1890. 749. l.

³⁾ Acta Dietalia p. 342. Anno 1790.

⁴⁾ Historie Diplomatica. Appendit.

⁵⁾ Das Verwirrte Ungerland 1684. 396. l.

⁶⁾ Tóth Ferencz gyűjteményéből, a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárából.

⁷⁾ Hist. ecclesiae Reformatae. 565 l.

⁸⁾ Hist. Diplomatica Appendit.

⁹⁾ Magyar Történeti Tár VII. 87. l.

B) GYŐR VÁROSBAN.

A ref. gyülekezet, a reformáció kezdetétől egységet alkotott az ág. hitv. ev. gyülekezettel. Közös templomuk volt; de hitvallásuk szerinti lelkészekkel. A jó békeség azonban nem sokáig állott fenn közöttük, a minek bizonyítéka, hogy az 1647-iki országgyűlés evang. rendjei Pozsonyból Botka Ferencz veszprémmegyei és Vitnyédi István soproni követeket küldte hozzájuk a vizsály kiegyenlítése végett, a mi — a hét pontban kötött egyezés szerint — rövid időre sikerült is; de a békételenség kiújult s 1662-ben a két felekezet külön vált, külön szervezkedett. A ref. egyház első lelkésze Gál István, a későbbi dunántúli püspök. Utána ily rendben következnek a lelkészek: Komáromi Sülye István, gályarab-ságot szenvedett; Mocsay István, a ki 1682-ben magyar nyelven kezdette vezetni az anyakönyvet; Tölhy István 1700 körül; Szentgyörgyi Sámuel 1716-ban; Csúzi Cseh János 1723—1732., orvos is volt; Kasza Benedek, a ki Csúzival és Szentgyörgyivel szolgált; Komáromi Pál. Mária Terézia kormánya az ő idejében, 1749 márcz. 14-én szüntette be a győri protestánsok nyilvános istentiszteletét, megfosztotta a lelkészeket hivataluktól, beszüntette iskoláikat, elűzte tanítóikat. Kispataki János; Molnár István, Kispatakival és Csokonával szolgált; Csokonai László, a költő öregapja. II. József „Türelmi rendelete“ után: Szerencsi Nagy István, a ki az első istentiszteletet 1783 ápril. 27-én a Nagycsalád újvárosi házában megtartotta. Szentmiklós Timoteus, Vásárhelyi Sámuel 1791—1796. Pázmány Péter ideiglenes; Már Péter 1801—1823. Barthalos József 1824—1855. Liszkay József, az egyház történetének megírója 1855—1872. Pereszlényi János, a ki hírlapíró is volt, 1872—1894. Szabó Zsigmond jelenlegi lelkész 1894. óta.

Felekezeti békételenség.

Győr városi ref. lelkészei.

A győri ref. egyház lélekszáma, a hozzátartozó szórvánnyal 2000. Vagyona épületekben, értékpapírokban, magánkölesönökben 160.000, azaz egyszázhatvan-ezer korona. Jövedelemforrásai: kamatok, bérházak hasznobére, városi segély, egyházi adó. A legkisebb egyházi adó 1 kor., a legnagyobb 60 korona. Az évi egyházi adó átlaga: 1600 korona.

A gyülekezetet a 22 tagból álló egyháztanács (presbitérium) kormányozza; elnöke a lelkész és főgondnok, jelenleg *Szalacsy Lajos* dr. kir. tanácsos. Az egyház népiskolájában 145 tanulót két férfi- és egy nőtanító oktat. Az iskolai ügyeket a választott tagokból álló iskolaszék intézi, élén a lelkész-elnökkel.

Az 1784-ben épült, udvarban fekvő, torony nélküli imaház helyett, a Petőfi-terén 1906-ban készült el a 80.000 koronába kerülő új, díszes, tornyos templom.

A győri ref. egyház a tatai egyházmegye nyugatfelé eső legvégső egyháza. Az egyházmegye esperese *Czike Lajos* kir. tanácsos, öszönyi lelkész; gondnoka *Konkoly Thege Imre* tagyosi földbirtokos.

II. RÉSZ. A MOHÁCSI VÉSZTŐL A KIEGYEZÉSIG.

1. AZ ORSZÁG HÁROM RÉSZRE SZAKADÁSÁNAK KORA.

A mohácsi vésszel közel évszázados, küzdelmes korszak kezdődik a vármegye és a város történetében, a melynek folyamán Győr város elsőrendű erősséggé és hadászati ponttá lesz. Bírásáért véres harcok folytak le a XVI. században s megtartása az egész törökvilágban elsőrendű kérdéssé vált az örökös tartományokra nézve is.

A mohácsi vész után.

A szerencsétlen végű mohácsi csata első hírnökei Bátáról menekülő szerzetesek voltak, a kiknek egy kis csapata 1526 szept. 1-én érkezett Alsókra. A mint Tolnai Máté pannonhalmi apát jövetelükről értesült, rájuk küldötte embereit, a kikkel egyházi ruhákat és szerelvényeiket elvettette és a főmonostorba vitette. Azután elbocsátotta őket. Csakhamar újabb menekülők, majd az utánuk száguldozó török lovasok özönlötték el a várost s a vizeken alul eső két járást rabolták és pusztították.

A mint a török martalóczok elhagyták a vármegye területét, a lelkes Sárffy Ferencz győri kanonok, a győri vár kapitánya, maga mellé vett 12 lovast és Czetricz Ulrikkal, a király egykori apródjával II. Lajos holttestének

felkutatására indult. Hosszas keresgélés után végre megtalálták a Csele patak mellett. Felozlásnak indult holttestét a magukkal hozott szurkos koporsóba zárva, Székesfehérvárra vitték, a hol Szapolyai János nov. 9-én, az országgyűlés megnyitása napján, megfelelő gyászpompával a káptalani templom sírboltjába helyeztette el. (Jászai Pál: A Magyar Nemzet Napjai — Millenn. Tört. V. 28.)

Mialatt Sárffy a király holttetemét kereste, az alatt országszerte a királyválasztás kötötte le a kedélyeket. Nov. 9-én a Székesfehérvárra egybehívott országgyűlés Szapolyai János erdélyi vajdát választotta meg királylyá, a kinek Győr, valamint Pannonhalma meghódolt.

Ferdinánd.

De Ferdinánd pártja csakhamar felvette a harcot János királylyal szemben. 1527 július végén Ferdinánd személyesen állott hadainak élére, a melyekkel aug. 5-én Győr alatt termett. A város ekkor még mindig Szapolyai pártján volt. Ferdinánd, hadaival a város alatt táborozva, ostrom alá akarta venni Győrt, de Nádasdy Tamás, Ferdinándnak kezdetől fogva egyik legtevékenyebb párthíve, és háromszáz lovas élén, hadának vezetője, bejött a városba és két nap alatt a polgárokat részint fenyegetéssel, részint ígéretekkel Ferdinánd pártjára térítette.

Augusztus 7-én Győr kaput nyitott Ferdinándnak, a ki selyem mennyezet alatt vonult be a városba, s miután a székesegyházban misét hallgatott, a város küldöttségét fogadta. Rövid időzés után 150 főnyi őrséget hagyott hátra és Komárom felé vette útját. (Szávay Gyula: Győr 38. Fehér Ipoly 498.)

Győr meghódolása után az egész vármegye Ferdinánd uralma alá került, kivéve Hédervárt, a melynek ura, Héderváry István, ekkor még hűen kitartott Szapolyai mellett. Tolnai Máté pannonhalmi apát pártállása ingadozó volt, bár ő sem vett részt nov. 3-án, Székesfehérvárt, Ferdinánd király koronázási ünnepségében.

Lamberg
Kristóf.

Megkoronáztatása után Ferdinánd király Győr város kiváltságait megerősítvén, a győri kastélyt várrá alakíttatta át, a melynek parancsnokává Lamberg Kristófit nevezte ki. A város lakosai és a német őrség között csakhamar viszály támadt, úgy hogy a királynak biztosokat kellett kiküldeni az ellentétek kiegyenlítésére.

Ferdinánd túlsúlya ellenében János király Szulejmán szultánnál keresett támoogatást. A szultán az 1529. év nyarán személyesen vezetett hadat az országba. Miután szept. 14-én Budát elfoglalta és azt János királynak átadta, hadaival megkezdte az előnyomulást Bécs felé, a Duna mentén. Előhada Mohamed bég szendrői helytartó parancsnoksága alatt Győr felé közeledett már, a melynek hírére Lamberg Kristóf győri kapitány a várágúkat Bécsbe küldte, magát a várat felgyújtotta, s hadaival szintén Bécsbe szökött.

A török had a porrá égett várost nem bántotta, hanem tovább folytatta útját Bécs felé. Pannonhalma ezalatt meghódolt a török had után vonuló János-párti katonáknak.

Bécs sikertelen ostroma után a helyzet ismét megváltozott. Alig hagyta el a török a Dunántúlt, Ferdinánd király vezéreit november elején az elveszített területek visszafoglalására küldte. Míg Bakich Pál a Duna balpartján nyomult előre, addig gróf Salm Miklós hadai előbb Győrt, majd Pannonhalmát kerítették kézre, a melyet földúltak és kifosztottak. Még az egyházi edényeket is elrabolták, a melyek azután a kamara birtokába kerültek.

A pénz szűkében levő Ferdinánd király 1530 márcz. 28-án, Pannonhalma elfoglalásakor, a monostorban talált drágaságokat be akarta olvasztatni s Bécs város építésére kívánta fordítani. (Pannonh. Benedekr. Tört. III. 71.)

Bakich Pál, a ki még 1527 őszén János király hívei közé tartozott, bőkezű jutalmat nyert Ferdinándtól, a miért átpartolt. Ferdinánd nemcsak a János király pártján levő Héderváry István hédervári birtokait, de a betöltetlen győri püspökség jövedelmeit is oda adta neki. Bakich zsarnoki uralmát hét évig nyögte a város és a káptalan, míg végre 1537-ben megszabadult tőle s ekkor Fels Lénárd lett a győri várparancsnok.

Szulejmán 1532-ben harmadízben vezetett hadat Magyarországra. Ezúttal ismét Bécs ellen indult, de Kőszeg vitéz kapitánya, Jurisich Miklós feltartóztatta diadalmas előnyomulásában. Kőszeg sikertelen ostroma után, szeptember havában egy török csapat Pannonhalmát vette ostrom alá. Bakich Pál vitézül megvédelmezte azt, majd huszárainak élén megtámadta a vissza-

Sinán pasa.

Sulejman szultán.

Schwarzenberg Adolf.

vonuló török hadat és sok ezer embert levágott, vagy foglyul ejtett. (Pannonh. Benedekr. Tört. III. 298.)

Bakich Pál 1533 május 3-án lemondott a kapitányságról s eltávozott Pannonhalmáról. Előbb azonban visszaadta az apátságnak mindama kinceseket és egyházi szerelvényeket, a melyeket a német zsoldosok Pannonhalma elfoglalásakor elraboltak. Utódává 1533-ban Ferdinánd Laky Balázst nevezte ki, de az sem volt jobb elődénél; 1534-ben Tolnai Máté apát panaszára Peregi Albertet küldték helyébe. Laky csak hosszas vonakodás után adta át a várat, de sem ő, sem Kamánczi Gergely Deák nem maradtak meg sokáig Pannonhalmán, a melynek várnagya 1535 tavaszán Székely András volt. (U. ott III. 301.)

Fels Lénárd 1537-ben hozzáfogott Győr megerősítéséhez. Ferdinánd király 254 sánczások legényét küldött e végből Győrbe, a kik az egész várost körül-sánczolták. Az erődítési munkálatokat a Ferdinándhoz visszapártolt Nádasdy Tamás királyi tárnokmester folytatta, a ki e célra Pozsony, Sopron, Vas, Győr és Veszprém vármegyék jobbágyságát közmunkára hajtotta. Ezek a munkálatok még javában folytak, midőn Enyingi Török Bálint, összeveszvéen Bakich Pállal, odahagyta Ferdinánd táborát s ettől kezdve János király pártjára állott. 1539 febr. 25-én Pápáról Győr alá csapott s az erődítési vonalon kívül álló városrészeket felgyújtotta, és a vidékkel együtt elpusztította.

János király halála után, majd Buda várának török kézre jutásával Győr mindegyre nagyobb szerepet kezd játszani a magyar haditörténetben. Mint véghely, teljesen katonai várossá lett s környéke szüntelen ki volt téve támadásoknak.

Buda visszafoglalása céljából Ferdinánd király 1542 nyarán Joachim brandenburgi választó vezérlete alatt 28.000 főnyi zsoldos hadat küldött Magyarországba, de ez a sereg rendkívül lassan gyülekezett s lomhán haladt előre, elpusztítva mindent, a merre áthaladt.

Az Ungnád János steyer kapitány parancsnoksága alatt álló 10.000 magyar lovas már júliusban Győr alá érkezett, majd júl. 18-án a fősereg is elindult Rajkáról Győrbe, a hol 8 napig állomásozott s innen aug. 30-án folytatta tovább útját Komárom felé. (Századok, 1880. évf. 627.)

A brandenburgi választó kudarcza nagy rémülettel töltötte el Ferdinándot. Már ez évi decz. 17-én megparancsolta Nádasdy Tamás országos főkapitánynak, hogy Győr megerősítését minden eszközzel igyekezzék előmozdítani. A következő év (1543) márcz. 18-án Várdai Pál esztergomi érsek, mint kir. helytartó, szintén felszólította a vármegyét, hogy Nádasdynak mindenben segédkezett nyújtson. (Fehér Ipoly i. m. 500). Szulejmán szultán 1543-ban újból megindította a háborút, a melynek folyamán Esztergom, Tata, majd Székesfehérvár is török kézre került. Az utóbbinak elestével a vármegyének délkeleti része, a mai pusztai járás is török uralom alá jutott s a székesfehérvári szándsákhhoz osztottatott be. Mialatt a török had egymásután vívta meg a dunántúli várakat, azalatt Győr körül mintegy 40.000 főnyi had gyűlt egybe, a mely nagyrészt az osztrák örökös tartományok zsoldosaiból állott; de voltak közöttük magyarok is, mint Verbőczy Imre, az István fia, Bakich Péter, Zrínyi Miklós, Báthory András és csapataik. A mint azonban a zsoldos had megtudta, hogy a szultán Budáról eltávozott, felmondta az engedelmisséget; így az egész-hadi vállalat dugába dőlt. (Millenn. Tört. V. 245.) Alig hagyta el a török ellen összegyűjtött császári had Győr vidékét, Tournir Fülöp parancsnoksága alatt olasz zsoldosok kerültek Győrbe. 1546-ban spanyolokat hoztak az őrség közé, de mivel Győr környékén a török portyázások napirenden voltak, magyar lovasokat is fogadtak fel, a kiknek kapitányai szintén magyarok voltak.

Fráter Györgynek, Erdély nagynevű államférfiának meggyilkoltatása alkalmúl szolgált a töröknek arra, hogy a háborút megújítsa. Khadim Ali budai basa, a herélt, 1552 nyarán hirtelen Veszprém alatt termett s annak várát június 1-én elfoglalta.

Ferdinánd előbb Pallavicini Sforzia vezérletével hadat küldött Győrbe, a mely rövid itt-tartózkodása alatt mindent kiélt és elpusztított. Maga a vezér is gyűlöletessé tette nevét féktelen zsarolásaival, a melyeket a győri polgárokon és a káptalanon elkövetett. Harczi babérok szerzésére azonban nem volt alkalma, mert a török Veszprém elfoglalása után Hont vármegyébe tette át a háború

színhelyét, s maga Pallavicini Sforzia Teuffel Erazmus hadához csatlakozva, aug. elején Palástnál török fogságba került.

Ferdinánd király ekkor Mórica szász herceg vezérlete alatt 11.000 főnyi hadat küldött ismét Magyarországra. Ez a had hajón érkezett Győr alá s ott ütött táborn, de tovább nem jutott. Mórica herceg, a helyett, hogy Eger felmentésére sietett volna, még okt. 16-án is Győrött vesztegelt, mikor pedig megtudta Eger felszabadulását, egyszerűen visszafordult, s magával vitte a kifosztott győriek átkát.

A német had táborozását követte az országszerte elharapódzott pestisragály, mely a lakosságot borzasztó helyzetbe juttatta. (Fehér Ipoly i. m. 500. Millenn. Tört. V. 328.)

A háború mindazonáltal tovább folyt. A rendek az 1555. évi országgyűlésen minden száz jobbágy után két állandóan katonáskodó embert szavaztak meg; Pozsony, Komárom és Győr vármegyéknek ily módon alakult katonasága Győr és Komárom körül állomásozott s kapitányát a nádor nevezte ki. (1555: IV. t.-cz.) Az 1556. évi IV. és X., valamint az 1557: VI. törvényczikkek ismételen foglalokznak Győr megerősítésével, a mely czélra Pozsony, Győr és Moson vármegyék köz munkáit rendelték ki. Ez időtől kezdve Győr mindegyre nagyobb jelentőségre emelkedett s most már nem csupán végvárként szerepelt, a melynek rendeltetése a német birodalmat a török támadástól megvédelmezni, hanem e mellett a magyar hadiszervezet egyik székhelyévé lett.

Midőn az országgyűlés sürgetésére az ország két főkapitányságra osztottat fel, az egyiknek székhelyét Győrbe helyezték. 1558-ban nyolcz évre békét kötöttek a törökkel s ezt az időt a város rendszeres, terv szerinti megerősítésére használták fel. Az erődítési munkálatok gróf Salm Egon győri főkapitány, Thanhauser György főhaditanácsos és Faraboso Péter császári építőmester felügyelete alatt folytak. A várost mély árkokkal húzták körül, melyekből a víznek sohasem volt szabad kifogynia, s az eddigi palánk helyett erős téglafalakat alkalmaztak. Győr külvárosait, Újvárost, Révfalut és Pataházát pedig erős karópalánkokkal vették körül. E munkálatok 1566-ban nagyjából már készen állottak; Győr város akkori alakját Aginelli Miklósnak a helyszínén rajzolt képe tünteti fel az 1566. évből. (I. Szávay Gyula i. művében, 41. és 98—99. l.)

Miksa.

Miksa trónraléptével a harc újra kitört. Szulejmán szultán 1566-ban még egyszer rászánta magát egy magyarországi háborúra. Miksa, a ki erről a haditervről nem volt kellőleg tájékozva, Bécs városát akarta minden eshetőséggel szemben biztosítani, s e végből 50 ezer lovas és 80 ezer gyalogosból álló hadát Győr és Abda között vontá össze. Aug. 15-én Miksa is megérkezett Bécsből Ferdinánd főherceggel a győri táborba; kivüle még megjelentek Oláh Miklós esztergomi érsek, Báthori András, Verancsics Antal egri, Pál nyitrai és Forgách Ferenc váradi püspökök; azonkívül még olasz és francia önkéntesek is voltak Guise Henrik herceg vezérlete alatt a táborban, sőt Németalföldről Orániai Vilmos herceg is eljött testvéreivel.

A táborn utóbb Győr és Gönyü között helyezték el, a honnan egyes csapatok, leginkább magyarok, nem egyszer csaptak ki a hódoltsági részekre zsákmányolás czéljából.

Mialatt Szulejmán Szigetvárt ostromolta, a hatalmas keresztény táborn tétlenül vesztegelt Győrnél. A székesfehérvári basa tett ugyan kísérletet a táborn megtámadására, de oly csekély erővel rendelkezett, a melynek visszaverése a keresztény seregnek nagyobb gondot nem okozhatott. Szigetvár eleste után (szept. 8.) a nagyvezír a hős Zrínyi Miklós fejét Budára küldte, melyet a budai basa gróf Salm Égon győri parancsnoknak veres bársony takaróban, a következő sorok kíséretében továbbított: „Legbátrabb vezérek fejét küldöm, melyre a jövőre is nagy szükségetek lenne“. A török küldött szept. 27-én érkezett Győrbe; Miksa király átvette a Zrínyi fejét, s azt a gyászszertartás után Abdára vitette, a honnan Tahy Ferenc és Batthyány Boldizsár Csáktornyára szállították. Harmadnapra, — szept. 29-én virradóra, — a bécsi kapu körül tűz ütött ki, a mely erős éjszakai szélből élesztve, csakhamar elharapódzott. A város ekkor már tömve volt beteg katonákkal, a kik nagyrészt az idegen zsoldosok sorából kerültek ki, s a kiket a szokatlan égalj és táplálék erősen megviselt. A betegek egy része megfulladt, vagy a lángok között lelte halálát. A tűz átesapott az Újvárosba is, sőt a szél felhajtotta a lángokat a régi várba, hol a székesegyház,

Győr város
leégése.

a lőporos tornyokat és a főparancsnoki lakot csakis gróf Salm Égon elszántasága mentette meg a pusztulástól. A tűzvész az egész városra elterjedt, sőt Oláh Miklós érsek táborába is átesapott, de Forgách Ferencz váradi püspök erélyes intézkedéseinek sikerült azt ott elfojtani.

Hogy mi okozta e roppant veszedelmet, nem lehetett kideríteni; a rémes nap folyamán a németek az olaszokat okolták a vész előidézésével, viszont az olaszok a németekre hártották e vádat, mire egymást gyilkolták. A német zsoldosok egy része, felhasználva a tűzvész okozta általános zavart, a mit csak lehetett, elraboltak. Miksa király a tűzvész után csakhamar szétoszlatta a tábort, s az idegen zsoldosok, bár törököt alig láttak, erősen megfogyatkozva, haza mentek; számukat a járvány is nagyon leaszott. (Millenn. Tört. V. 378., Szávay Gyula 41—43., Fehér Ipoly 501.)

Miksa még a szerencsétlenség napján kifejezte abbéli kívánságát, hogy a város újjá épüljön. A szükséges munkálatok 1567-ben kezdődtek; katonai mérnökök jelölték ki az egyes utcák irányát s e mellett az erődítmények építését is folytatták. Győr az ekkor nyert alakját egészen a francia háborúk idejéig megtartotta.

Az építkezési munkálatokat gróf Salm Égon főkapitány vezette, a ki 1575-ig maradt meg e tisztében. Ritka becsületességeért a polgárság is megkedvelte, viszont ő is szerette a magyarokat s idegen létére nyelvüket is megtanulta. Főleg az ő kezdeményezésére újította meg Miksa király az új szultánnal a békét.

1567-től 1593-ig, vagyis teljes huszonöt évig hivatalos békét élvezett a vármegye; de azért a végeken szakadatlanul folyt a küzdelem a végbeli vitézek és a török martalóczok között. A csatározások főleg 1575-től kezdve ismétlődtek sűrűn, a mióta III. Murád szultán ült a trónon, a kinek gyengeségét a magyarországi basák felhasználták, s egyre-másra folytatták rablókalandjaikat. 1575 nyarán egy török csapat Marczaliból öt embert, Móriczhidáról egy ménest hajtott el, s Győr egyik külvárosát felgyújtotta. (Millenn. Tört. V. 424.)

A folytonos harc következtében a vármegye népe is mindegyre jobban pusztult és szegényedett. 1553-ban 46 helységben 238 jobbágytelket (portát) írtak össze; 4 helységet és Győr várost nem említi az összeírás. 1577-ben már csak 94 szabad és 123 hódolt porta fordult elő az összeírásban. A következő években némileg kedvezőbbé válik a helyzet. 1578—79-ben 148 szabad és 223 hódoltsági porta után vetik ki az adót, 1582-ben pedig 152 szabad és 270 hódoltsági porta szolgáltatja az adóalapot. 1588-ban a szabad, vagyis a királyi területhez tartozó porták száma ismét 142 $\frac{1}{4}$ -re apadt, ellenben a hódoltsági részeké 287 $\frac{1}{2}$ -re emelkedett. Az 1593—94. évi adóösszeírások szerint a vármegye területén 159 szabad és 275 hódolt porta volt. A XVI. században ez volt az utolsó adóösszeírás a vármegye területén, miután Győr elestével a vármegye legnagyobb része behódolt a töröknek.

Midőn a szultán 1593 nyarán megizente a háborút, gróf Hardegg Nándor győri főkapitány Pálffy Miklóssal, Zrinyi Györggyel, Nádasdy Ferenczcel és Huszár Péterrel, Pápa vitéz kapitányával egyesülve, Székesfehérvárt igyekezett visszaszerezni, s bár a nov. 1-én megkísérlett rajtaütés nem sikerült, Hardegg dús zsákmánnyal tért vissza Győrbe.

A beállott őszi idő egyelőre véget vetett az ellenségeskedésnek, de a következő (1594.) év tavaszán újból kitört a harc. Mátyás főherceg, az alsómagyarországi sereg fővezére, már kora tavasszal Győrött volt, a hol ekkor javában folytak a hadikészülődések. A megyét felkelésre szervezték, mire a Révfaluban egybegyűlt nemesség április hónapban indult el az Esztergomot ostromló fő-sereghez.

Esztergom sikertelen ostroma után Mátyás főherceg június hó elején seregét előbb Komáromba, majd onnan a Szigetközbe vezette, a hol Kis-Bajes és a Duna között, a ma már elpusztult Eszthergető falu mellett, sánczokat emeltek. Ezt a helyet mai napig táborhelynek nevezik. A sereg balszárnya Vének és Bácsa között helyezkedett el, míg az Eszthergetőtől Vénekig nyúló Kis-Dunapart fedezetlenül maradt.

Szinán nagyvezir július 22-én Tatát elfoglalván, Hasszán budai basát 5000 emberrel Pannonhalma alá küldte, a mely erősség Baranyai Pál főapát hősi védelme ellenére, Zádori János várkapitány és az őrség gyávasága miatt, csakhamar török kézre került. A vár elfoglalása után az életben maradt benedek-

Népesség a XVI. században.

Pannonhalma eleste.

rendi szerzetesek elmenekültek. Baranyai főapát ellen, a kit azzal vádoltak, hogy a vár átadásába bekegyezett, Fehérvény István királyi helytartó vizsgálatot indított, a mely azonban a főapátot teljesen tisztázta, de ez már nem sokat segített a dolgon. Pannonhalma elfoglalása jelentékenyen megkönnyítette a törökök további hadműveleteit, mert onnan a környéket, de különösen a Győr körül táborozó királyi had mozgulatait szemmel tarthatták. (Fehér Ipoly i. m. 598—599; az évszám tévesen 1593-ra van téve.)

Ily körülmények között szinte érthetetlen, hogy akár a győri főkapitány, akár Mátyás főherceg semmit sem tett Pannonhalma érdekében, pedig a fürge török lovasság már június közepén Győr körül kalandozott, s 19-én kisebb csatája is volt a várbeli őrséggel.

Győr ostroma.

Mire Szinán Győr alá ért, Mátyás főherceg bőven ellátta e nagyfontosságú várat eleléssel és lőszerrel, s annak védelmét kegyenczére, gróf Hardegg Nándorra bízta, a ki mellett Perlin Miklós viselte az alkaptányi tisztet. Az előbbi rossz hadvezér, hitvány katona volt, a kinek keze alatt Győr, akkoriban az ország legnagyobb s leghatalmasabb erőssége, csakhamar elveszett.

Terünk nem engedi, hogy az ostrommal részletesen foglalkozzunk, e tekintetben tehát az eddigi írókra utaljuk az olvasót. (I. Szávay Gyula Győr város monogr. 47 stb. lapok, Kozics László Hadtört. Közl. 1891.) Szinán Gönyőtől Szabadhegyig helyezkedett el táborával, a melynek jobb szárnya a Dunára, balszárnya pedig Kis-Megyernél, a Pándzsa eréből kialakult halastóra támaszkodott. Megérkezte után az önkénteseket (szerdengecsdi) sánczásásra rendelte, s a sánczokról a várba ágyúztatott.

Aug. 5-én 4000 török lovas Véneknél átúsztatott a Dunán; átérván, Szogyére rohantak, de Mátyás főherceg hada nagy veszteséggel viasszaszorította őket. Hasonló sors érte aug. 8-án a Dunán átkelt 3000 tatárt is.

A várbeliek aug. 9-én és 11-én erős ágyúzás közben kirontottak a török táborra. Aug. 28-án Pálffy Miklós 5000 vitézzel a várba jött s innen a székesfehérvári kapun át tört a törökökre; e kirohanás meglehetősen zavart támasztott a török táborban s annak teljes szétrobbantását eredményezte volna, ha a várbeliek, vagy Mátyás főherceg azt kellőkép támogatják.

Szinán nagyvezirnek egész haderejét fegyverbe kellett szólítani a támadók ellen. A túlerővel szemben Pálffy és környezete csakhamar hátrálni kényszerült. Königsberger Imre, a kinek vörös kabátosai egészen a szabadhegyi szőlőig üldözték a török had balszárnyát, elesett, Huszár Péter, a vitéz pápai kapitány karját veszítette; Pálffy életét is csak Dersffy Ferencznek jól irányzott lövése mentette meg, melylyel a vele küzdő törököt megölte. (Fehér Ipoly i. m. 503.)

E támadás után Szinán, hogy a várbelieket a főseregtől elzárja, a Dunát áthidalta, a melynek befejeztével, szept. 9-én, a török had megkezdte átvonulását a Szigetközbe; innen a főherceg hadát heves harc után viasszaszorította. Ez a had most részben Abda, részben pedig Hédervár felé vonult vissza a legnagyobb rendetlenségben. A Hédervár felé menekülőket a török utólérte, s a 2000 főnyi fedezetet lekasabolván, 120 ágyút, 200 terhelt hajót, tömördek löszert, sőt a hadipénztárt és a főherceg drága asztali készletét is zsákmányul ejtette.

Mátyás főherceg, viasszaveretése után, szept. 13-án a várost teljesen körülzárta és újabb rohamot vezényelt, de úgy ez, mint az öt ízben egymásután megkísérlett ostrom viasszaveretett.

Bár a török sereg helyzete sem volt ekkor már kedvező, mert a katonák az éhségtől sanyargatva s a sikertelen ostromban kimerülve, elkedvetlenedtek és haza vágytak, mégis sikerült nekik szeptember vége felé, a várparancsnok gondatlansága folytán, a bástya déli oldalán rést ütni, ezzel Győr sorsa meg volt pecsételve. Hardegg, noha Mátyás főherceg ismételve biztosította a vár felmentéséről, szept. 29-én átadta a vár kulcsait Szinán öcsésének, Hasszán bégnek s még aznap Perlin alezreddel kivonult a városból, és Öttevény felé elvágtatott, sorsára bízván a sereget, melyet a török vagy lekasabolta, vagy foglyul ejtett. (Fehér Ipoly i. m. 504.) Szinán Győrt a budai vilajetbe kebelezte be s Ozman basa alatt nagy őrséget, 3000 janicsárt, 1000 vértés lovas, 300 tüzért és 2000 nefert hagyván ott hátra, Komárom ellen indult.

Győr eleste nagy rémületet okozott Bécsben, sőt Németországban is. A szemrehányás természetesen Hardegg ellen fordult, a kit haditörvényszék elé állítottak, s ennek ítélete alapján 1595 jún. 15-én kivégezték.

Győr eleste után a török-tatár lovasság egész a határszélekig kalandozott, s útközben mindent felégetett, vagy elpusztított.

A törökök Győrt teljesen átalakították. A székesegyházból fegyvertár, istálló és lóporraktár lett; a többi templomokat török mecsetekké változtatták. A dunaparti bástya fölé őrtornyot építettek, a melyre szélzászlóul a híres győri vaskakast tűzték ki.

A város ezzel teljesen elveszítette keresztény jellegét. A lakosság nagy része még az ostrom előtt elmenekült, vagy az ostrom alatt esett el. Kutassy János győri püspök a káptalannal Sopron vármegyében vonta meg magát; hasonlókép kiszorult Győrből a vármegye is, melynek hatásköre úgyszólván megszűnt, mert a vármegye területének legnagyobb része török uralom alá jutott.

Győr visszafoglalását már 1595-ben tervezte a bécsi kormány, de csak két év múlva tett erre nézve kísérletet.

1597 szept. 9-én Miksa főherczeg vezérlete alatt — a török írók szerint — mintegy 45.000 ember kezdte ostromolni Győrt, de szept. 26-án, arra a hírre, hogy Mehmet, Ahmed és Veli basák vezetésével felmentő sereg érkezik, a főherczeg abba hagyta az ostromot s Komáromba menekült, miután a nagy mennyiségű élelmi- és ostromszert vagy elégette, vagy zsákmányúl hagyta vissza. (Szávay Gyula i. m. 52. Fehér — Ipoly i. m. 505.)

Ennek a hadjáratnak azonban mégis volt némi eredménye Győr vármegyében. Ugyanis, még mielőtt Miksa főherczeg Győr ostromához fogott volna, 5000 embert küldött Berstein vezérlete alatt Pannonhalma visszafoglalására, a ki azt a meglepett töröktől csakhamar vissza is szerezte. (Fehér Ipoly i. m. 599.)

A török már annyira biztonságban érezte magát Győrben, hogy a szűkeség örökösét is elmúlászott. A vár őrsége 5—6000 emberből állott, de ezek legnagyobbrészt családos emberek lévén, ott tartózkodtak künn, a falvakban élő családjuknál. Így az 1598. év elején, a mikor senki sem gondolt támadásra, szintén igen sokan mentek ki övéikhez a falvakba s a váron kívül tartózkodtak.

Pálffy Miklós, a ki Komáromból egész télen át folyton szemmel tartotta Győrt, mindezekről értesülvén, rajtaütéssel akarta a várost visszaszerezni. Tervét közölte Schwarzenberg Adolfal, a királyi hadak fővezérével, a ki készséggel támogatta annak kivitelében. Miután Komáromban meghányták-vetették a rajtaütés tervét, márczius 27-én elindultak egész csendben; még katonáikkal sem tudattak semmit, nehogy azok megijedjenek vállalatuk merészségétől.

5150 főnyi sereggel márczius 27—28-a közötti éjjelen érkeztek Győr alá. A fehérvári kapu be volt ugyan csukva, de a felvonóhíd leeresztve állott, a kapu mellett levő őrszobában pedig csak egy török gyermek aludt, a ki az őrszolgálatot teljesítette. Törökül tudó huszárok közeledtek most a kapuhoz, s magokat török élelem-szállítóknak adván ki, beszédbe elegyedtek a gyermekkel, miközben Lamars gépész egy Bécsben készült hatalmas petárdát illesztett a kapuba. A petárda éjjel 1 óraker felrobbant, széttörte a kaput, melyen át a katonaság Orsich, Lopez, Strassoldo, Werlein, Huyn és Thököly Sebestyén vezetésével mellett seregestül tódult be a várba. A meglepett őrség kétségbeesetten védekezett, az ostromlók pedig utczaról-utczára nyomultak előre s szinte minden talpalatnyi földet véres küzdelem árán szereztek vissza. Öt órai harc után, márczius 28-án virradóra, Győr óriási zsákmánnyal együtt ismét a magyar király birtokába került.

A mindkét részről rendkívül elszánt és heves harc sok áldozatot követelt. A törökök közül 1400-an hullottak el s a nőkön és a gyermekeken kívül 300-an kerültek fogságba. Az elesettek között volt Ali basa várparancsnok, Omer aga, a ki a felső várba vonult, s ott kíséretével az utolsó leheletig harczolt. Pálffy és Schwarzenberg 500 embert veszítettek, a nagyszámú sebesülteken kívül.

Győr visszaszerezése nagy örömet keltett Európaszerte. Pálffy és Schwarzenberg iránt sokfélekép nyilvánult a hála és elismerés; Ausztriában emlékkereszteket állítottak Győr visszafoglalásának örömére és számos egykorú kép örökítette meg a nevezetes hadi eseményt.

Április 3-án Rudolf király személyesen jelent meg Győrött, hogy a küzdelem lefolyásáról közvetlen értesülést nyerjen; ez alkalommal Pálffy és Schwarzenberget gazdagon megjutalmazta. Az előbbinek a pozsonyi grófságot és uradalmat, utóbbinak 100.000 aranyat adományozott.

Török világ
Győrött.

Győr vissza-
foglalása.

Győr erődítményeit még ebben az évben kijavították és helyreállították. Május 17-én Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem érkezett Győrbe, akit Pálffy, Nádasdy és Schwarzenberg fogadtak; tiszteletére a magyar és vallon ezredek ebéd után lovagjátékot rendeztek. Ezen Mátyás főherceg, a király testvére is megjelent. A mérkőzésben résztvevő Pálffy egy francia tiszttel viaskodott s azt dárdájával kivetette a nyeregből. (Szávay Gyula i. m. 169.)

Kipusztult
községek.

Győr visszavételével a vármegye legnagyobb része felszabadult a török iga alól, azonban az utolsó évek alatt annyira elpusztult, hogy 1609-ig nem akadt benne adófizető község. Az 1596—1604. évi adóösszeírásokban a vármegye községei mind elpusztultaknak vannak feltüntetve. Még 1604-ben is nagyon kevesen jöttek vissza a régi lakosok közül, a kik annak idején a törökök elől elmenekültek. Sokkal nagyobb bajt okoztak azonban az idegen zsoldos hadak; ezek a töröknél is jobban pusztították a vidéket, minek következtében a visszatérő jobbágyság ismét odahagyta faluját.

A lakosság
helyzete.

Az 1602. évi pozsonyi országgyűlésen Győr vármegye akkori viszonyairól a következő panaszos sorok kerültek forgalomba:

„A világ minden részeiből kihozott segélyhadak itt vonulnak át, itten táboroznak, átvonulás közben itten élelmeztetnek ingyen, itt szedetnek össze, itt szerveztetnek; a táborok innen élelmeztetnek, háborúzás után itt pihennek, s kinyugvás után innen szélednek haza. . . . . Minden katona, külföldiek és hazaiak, már nemcsak a nép és jobbágyok, hanem az urak, nemesek és papok birtokait is megtámadják, minden jószágot elrabolnak, a templomokat feltörik, a sírokat felássák, a kihánt csontokról és tetemekekről — eddig még hallatlan gonoszúsággal — a halotti ékességeket levonják; a gazdákat ütik-verik, a nőket férjeiktől, a gyermekeket szüleiktől, gyenge leánykákat testvéreiktől, ártatlan és szemérmes szüzeceket családaiaktól elrabolják; s ezeket — oh Isten, könyörülj a magyar nemzet ennyi nyomorúságán, — bordélyba hurcolva, meggyalázzák; a nőket, leányokat és gyermekeket, nagy váltság mellett bocsájtják vissza férjeikhez és szüleikhez s ily gyalázat és megszegyenítés mellett látván, hogy mennyire elhagyattunk, az ő kicsapongásaik pedig büntetlenül elnézettek, az Istent, fejedelmet és minden törvényhatóságot káromolják. A népek ezen csavargók megtámadásai által házaikból kiűzetvén, azok dühösségétől menekülni, családjaikkal együtt a táborban és várakban szűkölködve vonják meg magokat. A jobbágyok, miután lakhelyeik a katonaság által felégettettek, vagy azokból kiűzettek, mint az oktalan vadállatok, hegyek, havasok, erdők és kősziklák között lappangva, legkeservesebben nyomorognak, meghalni óhajtván inkább, mint e kínos halálnál keserűbb életet küzdeni; mert az erdők, hegyek és rejtkehelyek sem védik szegényeket, ott is kinyomoz mindent a zsilványok ügyessége s a felkutatottakat, a föld üregeiből is kivájja és az öltönyeiktől megfosztottakat iszonyúan megverve, mezítelenül kergeti szét, kor-, nem- és állapot-különbség nélkül senkit sem kímél, mindenki iránt egyenlő szilajsággal viseltetik, az alispánokat, szolgabírákat és más tisztviselőket, még adószedés közben is kifosztja, a kifosztottakat kegyetlenül elveri. Ennyi keserű szenvedés után sok nemes család ivadéka, kik valaha élelemben és öltönyben állapotukhoz képest dúslakodtak, most darócczal és pokrócczal ruházkodva, éhesen és rongyosan, házankénti koldulásból tengenek.“ (Szávay Gy. i. m. 170—171.)

Az országgyűlés intézkedett ugyan az idegen zsoldosok ellen, de nem sok sikerrel, mert még 1604-ben is olvasunk a vallon-német katonák garázdálkodásairól. (Haditört. Közl. 1896, 225.) Pedig szinte alig múlt el egy év, hogy nagyobb had ne időzött volna Győr vidékén. 1601-ben Fülöp Emánuel, 1603-ban Rusworm táborozott Győr alatt. Különösen az utóbbinak katonái garázdálkodtak legtöbbit, de a vezér sem volt különb náluk; folyton ivott, kártyázott, e mellett kölcsönökért zsarolta ismerőseit, gyűlölte és folyton gyalázta a magyarokat, pedig azt a csekély sikert, a mit hadjáratai alatt felmutathatott, csakis magyar katonáinak köszönhette.

Bocskay
István.

Az idegen zsoldos-hadak pusztításai, a vallásüldözés és a közjogi sérelmek csakhamar általános elégtelenséget keltettek országszerte, a mely 1604-ben nyílt felkelésben tört ki. Ennek élére Bocskay István, nemzeti történelmünk egyik ritka tökéletes alakja állott, a ki a dunántúli magyarsághoz még 1605

tavaszán felhívást intézett a csatlakozásra. Midőn Némethy Gergely hajdúvezér csapatai megjelentek e vidéken, az egész vármegye a felkelőkhöz állott, egyedül Győr, a melynek parancsnoka ekkor báró Oettingen volt, maradt meg Rudolf mellett.

A törökök, felhasználva a felkelésből eredő belzavarokat, 1605-ben és 1606-ban egész Győr város kapujáig portyáztak, a mely alkalommal több győri katonát levágtak, s a mezei munkások közül mintegy 200-at elhajtottak. (Fehér Ipoly i. m. 505.)

II. Mátyás király trónraléptével némileg békésebb idők köszöntöttek be. A bécsi, majd a rákövetkező zsitvatoroki béke egyidőre véget vetett a belháborúknak és a török támadásoknak, s ezt az időt Győr város erődítéseire és az utolsó évtized alatt okozott pusztítások helyreállítására használták fel. II. Mátyás.

II. Mátyás király 1609 január 28-án kelt kiváltság-levelével megerősítette a város régi szabadalmait; a város polgárait pedig kivette a királyi tisztviselők mindennemű hatósága alól s őket régebbi kiváltságaik értelmében, egyedül a káptalan földesúri hatósága alá helyezte.

1612-ben Vaicas Száva vezetése alatt több rác család telepedett Győrbe. Ezek a káptalan újvárosi földjén találtak otthonra, a mely róluk Rác-városnak neveztetett. Az új bevándorlók a káptalannal szerződést kötöttek, s ezzel jogállásuk megállapítást nyert. Rác települők.

Győr vármegye közállapotairól a XVII. század első felében főleg az 1609. és 1619. évi összeírások nyújtanak adatokat. Különösen becsesek ez összeírások azért, mert feltüntetik a hódoltsági terület határait, úgyszintén a törökök, valamint az utolsó évtizedek háborúi által okozott pusztításokat is. Közállapotok.

Az 1609. évi összeírás szerint a vármegye a következőleg oszlott fel:

I. Vincze György szolgabíró járása (a mai pusztai és sokoróaljai járás.) Csanak (pusztán áll), Kis-Baráti (pusztán áll), Nagy-Baráti, Nagy-Nyúl, Kis-Nyúl (elpusztult), Nagy-Écs, Kis-Écs (elhagyatott), Szent-Márton város, Táp, Ravasz, Szak, Told, Tarján, Borba, Néma, Szent-Imre, Sáagh, Peér, Eörkény, Mindszent, Örs, Szentmiklós-Alapja, Szentberezek-Alapja, Böny, Gönyő, Szent-Iván (az utolsó 16 elpusztultnak van feljegyezve), Kajár, Kis-Pécz, Felpécz, Szerecsen, Gyömöre, Gyarmat, Csikvánd, Malomsok, Marczaltó, Móriczhida, Téth, Szemere, Homoród, Szent-Mihály, Szent-Miklós (részben elhagyott), Koronezó (elpusztult), Szent-Pál, Ménfő és Gyirmót (mind a három elhagyott). Ez a járás teljesen a hódoltsághoz tartozott.

II. Szigetközi járás, Szalay Tamás szolgabíróháza alatt: Kenderes-Medve, Egyházas-Medve, Kulesod, Radvány, Nyárad, Balony, Patas, Zámoly, Duna-szeg, Szent-Pál, Ásvány, Otovány, Ráró, Hédervár, Vének, Újfalu, Réwfalu;

III. Szeghi, másként Szücs György szolgabíró járása: Győr város, Pinyéd, Abda, Böres, Ötvenyisziget, Ikrény, Patona, Csécsény, Kóny, Kapi, Markota, Fehértó, Sövényháza, Újfalu, Utaly, Reti.

Az 1619. évi adóösszeírás szerint az egész vármegye területén 150 $\frac{1}{4}$ jobbágytelek (porta) volt; ebből Tót, másként Farkas János szolgabíró járásában, (a mai pusztai és a sokoróaljai), a mely teljesen a hódoltsághoz tartozott, 89 portát, a másik két járásban: Szávay Tamáséban 28 $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ és Dallos Jánoséban 32 $\frac{1}{2}$ portát írtak össze.

A török becsapások meggátolására a vármegye ugyan még a XVI. század végén Abdán (1588-ban) és Mérgesen (1582-ben) várdákat emelt, s ezek közül az abdai várdát 1608-ban megerősíttette, a portyázások még sem szüntek meg, sőt 1611-ben Kis-Baráth is kénytelen volt a töröknek behódolni. (Fehér Ipoly i. m. 543.)

1616-ban Abdán erődített táborhely alakult, de az ide helyezett zsoldos őrség több kárt tett, mint hasznot. 1627-ben nem csupán Abda lakossága, hanem a Héderváryak tisztje is panaszt emelt az őrség ellen, Ötvenyén elkövetett rablásai miatt. A mérgesi őrség sem volt jobb, mert ebben az évben Poky Gáspár a vármegyei közgyűlésen panaszt emelt ellene, hogy a vidéket károkkal sújtja, lop, rabol és verekedik. (Fehér Ipoly i. m. 568.)

A Kis-Duna átjárójánál Bácsa község lakossága állott őrt. Őreájuk volt bízva a Szigetköz védelme. 1626-ban segítségért folyamodtak a vármegyéhez, a mely azután kérelmükre a szomszédos községek lakosságát is kirendelte a bácsai átjáró őrizetére.

sérelmek.

A bécsi békekötés ellenére a protestáns vallási sérelmek az 1609. évi országgyűlésen ismét napirendre kerültek.

A győri katonák még Illésházy nádorhoz fordultak abbéli panaszukkal, hogy kapitányuk vallásgyakorlataikban korlátozza őket, Illésházy azonban nem intézte el sérelmüket, azért az országgyűléshez járultak. A rendek a sérelmet nyomatékosan a király figyelmébe ajánlották, a ki viszont a panaszosok kihallgatását ígerte. Ez az ígéret azonban nem elégítette ki a katonákat. A rendek mégis elérték annak a törvénybe iktatását, hogy a győri alkapitány magyar legyen, s a főkapitány a nádortól függjön és a földesurok joghatóságába ne avatkozzék.

Az 1613. évi országgyűlésen azonban ismét ott szerepel a sérelmek között, hogy a győri alkapitány nem magyar, a főkapitány pedig nem függ a nádortól. (Millenn. tört. VI. 121.)

Az 1618. évi országgyűlésen újból felszólaltak a rendek, hogy a győri alkapitányi tisztség még mindig idegen kézen van; sőt a régi sérelmekhez újabb panaszok járultak, nevezetesen, hogy a főkapitány megtámadta a vármegyei közgyűlésen megjelent nemeseket, megtiltotta az elpusztult házak felépítését a várfalakon kívül, sőt a győri tisztek lefoglalták a mészárszéket, károsítják a püspököt és a kanonokokat az italmérés jövedelmében, meg nem engedett vármokot szednek s a német katonasághoz tartozó mesterembereknek szabaddalmakat osztogatnak.

Az országgyűlés végre mégis elért némi eredményt, a mennyiben a XXVI. törvényzikk külön bizottságot küldött ki a győri sérelmek elintézésére. E bizottság tagjai voltak: Telegdy János, váradi püspök, Esterházy Miklós, Pakay Benedek, Szombathelyi György, Moson vármegye, Amadé István Pozsony vármegye alispánja, Chernel István és Marczaltóy Miklós (1618: XXVI. t. cz.)

Kolonics Ernő, a ki ellen a győriek panaszt emeltek, mindazonáltal megmaradt az alkapitányságban, miután horvát eredetű volt, tehát indigenának kellett tekinteni. (Millenn. Tört. VI. 204.)

A rendek ugyan elegendő biztosítékot szereztek a hadügyi igazgatás túlkapásai ellen, mindez intézkedések azonban csak papíron maradtak.

Bethlen Gábor.

Midőn 1619-ben Bethlen Gábor, főleg a protestáns elégületlenekre támaszkodva, kardott rántott, az egész felvidék Pozsonyig, rövid idő alatt hatalmába került. Győr vármegye azonban nem csatlakozott a felkeléshez s ama három vármegye közé tartozott, a melyek nem küldtek a Bethlentől, november 18-ára, Pozsonyba összehívott országgyűlésre követeket. A vármegye állásfoglalását könnyen megérthetjük, ha tekintetbe vesszük, hogy Győrt császári had szállta meg. A besztercebányai országgyűlésen azonban megjelentek Győr vármegye követei is, hogy Bethlen Gábornak királylyá választása ellen tiltakozzanak, de az egyik követet a rendek majd hogy ki nem dobták az ablakon. (Millenn. Tört. VI. 281.)

Az országgyűlés berekesztése után Bethlen szeptember közepén közel 3000 embert költöztetett át Komárom és Győr között a Dunán, mely had Győr város kivételével az egész vármegyét Bethlen hűségére térítette. 1621 elején Bethlen tényleg ura volt Győr vármegyének, sőt adományokat is osztogatott; így többek között Pátka pusztát Kántor Bálintnak adományozta. De május elején Collalto hada helyreállította az összeköttetést Bécs és Győr között.

A nikolsburgi békekötés után Ferdinánd király 1622 április 3-ára Sopronba hívta egybe a rendeket országgyűlésre, a melynek határozatai közül a II. és a XLII. törvényzikk érdeklík közelebbről a város és a vármegye történetét. Az előbbi a győri főkapitányt ismételten a nádor alá rendeli, utóbbi a Rába-meder kitisztítása iránt intézkedik.

Midőn Bethlen 1623 őszén másodízben támadt Ferdinánd király ellen, a török felhasználta az alkalmat, hogy újból pusztítson és raboljon a vármegye területén. Mehmet aga, katonáit magyar ruhába öltöztetve, mintha ezek Bethlen felkelő hadaihoz tartoznának, rátört Rábapatonára, a melyet kirabolt. Onnan azután számos gyermeket fűzött rabszíjra, s azokat Székesfehérvárra szállította. 1624-ben egy török csapat Csécsényre törve, három embert levágott, tízet elfogott, a kiket csak nagy váltságdíj lefizetése mellett bocsátott szabadon. (Fehér Ipoly i. m. 558.)

Pálffy Miklós.

Heister Sigbert.

A gyarmati békekötés után, 1625-ben, Pozsonyban ültek össze a rendek. Ezen az országgyűlésen a győri püspök, a káptalan és a főkapitány közötti viszály kiegyenlítésére kiküldött országos bizottság jelentése is tárgyalás alá került, s annak végleges elintézését az országgyűlés becikkelyezte (1625 : XVIII.)

Bethlen harmadik támadása alkalmával a törökök ismét Győr vármegye területére törtek. 1626 augusztus 19-én 1500 török jelent meg zászlókkal a szabadhegyi halmokon s közel 200 munkást fűzött rabszíjra, ezenkívül 100 darab ökröt és lovat, valamint a városnak 1500 darabból álló csordáját elhajtotta. Breiner János, győri várkapitány mindezeket tétlenül nézte, a nélkül, hogy a munkásoknak segítségére sietett volna. A török had innen Rába-Patonára tört s azt is kirabolta. (Fehér Ipoly i. m. 506.)

Ezek a pusztítások az 1627-ben kötött szőnyi béke ellenére is szakadatlanul folytak. 1630-ban egy török csapat ismét Győr alatt kalandozott és az Újváros alól marhákat hajtott el. Rábapatoná népe, a mely folytonosan ki volt téve a törökök pusztításainak, 1633-ban gróf Mansfeld Fülöp győri parancsnokhoz folyamodott segítségért, de a várparancsnok segély helyett azt a tanácsot adta nekik, hagyják ott a falut s telepedjenek le a városban. A patonaiak azonban nem fogadtak szót, hanem hozzáláttak a helység megerősítéséhez és ott várdát építettek. Ebbe az erősségbe a győri parancsnok német zsoldosokat helyezett. De ebben nem volt köszönet, mert a győri káptalan 1636-ban már arról panaszkodik, hogy a patonai őrség több kárt tesz, mint hasznot. A garázdálkodások csak akkor szűntek meg, midőn 1647-ben a török rátört Rábapatonára és az erődívényt elpusztította.

1635-ben mintegy 500 török rontott rá Csécsényre ; a lakosokat rabszíjra fűzve, sok marhát elhajtottak. Sibrik Pál ottani birtokosnak ez alkalommal 20.000 forint kárt okoztak. Az 1638. évi országgyűlésen ismét felszínre kerültek a protestáns sérelmek, a mely alkalommal a protestánsok a többi között azt kívánták, hogy a győri és a pataházi imaházak helyreállítása iránt még ez országgyűlés intézkedjék. Ez országgyűlés határozatai között ismét ott szerepel a Rába folyó medrének kitisztítása, továbbá a győri püspök, a káptalan és a főkapitányok közötti viszály elintézésének ügye is.

Különösen érdekes intézkedést tartalmaz az 1638. évi XX. t. cz. 2. §-a, mely a Győr városi káptalani alattvalókra vonatkozó pallosjogot Győr város bírának, az ottani nemesekre nézve pedig Győr vármegye fő- és alispánjának hatáskörébe utalja.

1638-ban tértek vissza a Benedek-rendűek Pannonhalmára, de a várban továbbra is megmaradt a királyi őrség, mely nem egyszer szállott szembe a törökkel, portyázó kirándulásai közben. 1631 őszén a győri és a szentmártoni kapitányok Zsámbék alá szállottak, a honnan gazdag zsákmánnyal tértek vissza. (Tört. Tár. 1885. 850.)

1641-ben Nádasdy Ferencz katonái táboroztak Győr vármegyében ; ezek ellen is tömérdek panasz merült fel, így a többi között az, hogy Kóny helységet kifosztották. De azt már nem tudták megakadályozni, hogy a törökök Ravaszdlakosait Budára és Fehérvárra ne hajtsák, rendkívül terhes közmunkára. (Fehér Ipoly i. m. 550.)

Midőn I. Rákóczy György a svédekkel való egyesülés céljából 1645 tavaszán a Vág felé közeledett, a szent koronát, a melyet eddig Pozsonyban őriztek, Győrbe szállították. Közel két évig volt a korona Győrben, míg végre 1647-ben Kéry János és Ostrosich Miklós koronaörök visszaszállították Pozsonyba.

Az 1647. évi országgyűlésen a protestánsok keresztülvitték az ellen-reformáció fellépte óta elvett templomaik visszaadását. A VI. törvényzikk a zármolyi templomot adta vissza az evangélikusoknak, a IX. törvényzikk pedig megengedte, hogy templomct építhessenek Győr-Ujvárosban, az erődívényeken belül. Ez az országgyűlés foglalkozott a Draskovich György győri püspök ellen irányult panaszokkal is, melyeket a káptalan és az egyes helységek emeltek ; az országgyűlés elrendelte ellene a vizsgálatot, s annak foganatosítására az esztergomi érseket, az országbíró, a melléjük rendelt királyi táblai bírákkal és ülnökökkel küldte ki. (1647 : 113 t. cz.)

Ez a bizottság azonban nem járt el megbízásában, ezért az 1649 : XXXVII. törvényzikk az előző országgyűlés e tárgyban tett intézkedéseinek megújításával Széchenyi György elnöklete alatt új bizottságot rendelt ki.

111. Ferdinánd.

A XVII. század közepén elemi csapások sújtották Győr város lakóit. 1647-ben 175 ház égett le, 1656-ban pedig a város $\frac{1}{3}$ része lett a lángok martaléka.

III. Ferdinánd király uralkodása alatt, noha hivatalosan béke volt, a törökök rajtaütéssel akarták Győrt kézrekeríteni. E végből néhányan magyar ruhába öltözve, gabonászekereikkel bejöttek a városba, míg a többiek kívül foglaltak állást, hogy alkalmas pillanatban ők is beosonhassanak. De egy szegény asszony értesülvén a dologról, jelentést tett a várkapitánynak, mire az becsukatta a kapukat, a gabonát áruló törököket pedig elfogatta és felkoncoltatta. A künn várakozó törökök, mivel semmi életjelt sem kaptak a városba beosontársaikról, rosszat sejtve, eliramodtak. (Szávay Gyula i. m. 277 l.)

1651 márczius 9-én ismét 3000 török nyomult Győr alá; útközben a mezőn dolgozó munkások közül sokakat rabul ejtettek, azon felül sok lábas jószágot hajtottak el. (Fehér Ipoly i. m. 306.)

Az 1655. évi országgyűlés végzései közül különösen a VIII. és a XXX. érdeklí közelebbről a vármegye történetét. Az előbbi megújította a győri és a komáromi őrségek kapitányairól szóló 1608: IX. és X., valamint az 1623: XXIII. törvényczikkeket; az utóbbi a Rába-szabályozásról intézkedik.

A Lipót király uralkodása alatt, 1659-ben tartott országgyűlésen főleg az idegen katonaság zsarolásai és garázdálkodásai ellen szólalt fel a vármegye közönsége.

Ez országgyűlés több rendbeli intézkedést tett e bajok megszüntetésére. A XXIII. törvényczikk az abdai hídon és a győri kapunál szedetni szokott vámokat eltörölte. Ugyanez a törvényszakasz arról is intézkedik, hogy a Győrbe menő kereskedőktől, a várbeli tisztek vámfizetés ürügye alatt nem csikarhatnak ki többé szolgáltatásokat.

A LX. törvényczikk a Győrben kereskedést folytató katonaságot is megadóztatta.

A LXXXI. t. cz. pedig azt a visszás helyzetet szünteti meg, hogy a győri sapkacsinálók és más külföldi kézművesek, a kik a német katonaság alá voltak helyezve, más győri lakosokat a sapka-kereskedéstől eltiltottak; a győri polgárok kérelmére az országgyűlés a király elé terjesztette az ügyet, hogy az ottani főkapitányt ily irányban utasítsa, a kinek elhatározását a rendek törvénybe iktatták.

Montecuccoli.

Gonzaga Lajost (1658—1661.) gróf Montecuccoli Raymund követte a győri főkapitányságban, a ki már megelőzőleg az Erdélybe küldött hadsereg parancsnoka, majd az összes magyarországi császári had fővezére lett. Montecuccoli, a védelmi rendszernek híveként, nagy súlyt helyezett Győr hadászati fontosságára, ezért 1661-től 1675-ig terjedő főkapitánysága alatt Győrt elsőrangú erősségé tette. Az erődítési munkálatok még 1664-ben is folytak; ebben az évben Montecuccoli az összes erődítvények aláaknázását javasolta, tekintettel a törökök nagy várostromló ágyúira; ezenkívül az akkor folyó török háború miatt egy évre kívánta Győrt élelemmel ellátni. (Szávay Gyula i. m. 100 l.) De mint idegen légkörben felnevekedett katona, sohasem tudott és akart a hazai viszonyokkal számolni; Győrt katonai uralom alá hajtotta, sőt a vármegye önkormányzati jogát is minduntalan megtámadta.

Már az 1662. évi országgyűlésen panaszkodik a vármegye, hogy a győri főkapitány Győrben, mint a vármegye székhelyén, a pallosjog gyakorlatát megtiltotta. Az országgyűlés törvénybe iktatta a vármegye panaszát és szükségességnek tartotta annak a hangoztatását, hogy a vármegyéket pallosjoguk gyakorlásában a főkapitányok meg ne akadályozzák. Az elbizakodott fővezérre ez az intézkedés semmi hatással sem volt, s csakhamar újabb viszályba keveredett a vármegyével, a Győr megerősítése körül folyó munkálatok miatt.

Montecuccoli a kitörőfélben levő török háborúra való tekintettel Győrt lázas sietséggel megerősíttette, a bástyákat felépíttette és kijavíttatta, s a fehérvári kapunál újabb sánczokat ásatott. Győr ez erődítési munkálatok következtében a további hadműveletek középpontja s az ország elsőrangú erőssége lőn, s erődítvény-jellegét egész a francia háborúig megtartotta.

Mindez előkészületek ellenére Montecuccoli 1663-ban mikor a török sereg betört az országba, nem mozdult ki Pozsonyból, pedig ekkor a fűrgelábú tatár had az egész Dunántúlt elpusztította.

Az 1664. évi hadjárat befejeztével Montecuccoli hadának egy részét Győrben helyezte el, maga pedig Bécsbe tette át székhelyét. Távollétében helyetteseként az alkapitány állott a győri helyőrség élén, a ki Bécsből nyerte az utasításokat.

Montecuccolit 1672-ben a francziák ellen küldött sereg fővezérévé nevezték ki, s ezzel a vármegye megszabadult végre az idegen zsoldoshadak pusztításaitól. Montecuccoli azonban új méltóságában is megtartotta — habár csak névleg, — a győri főkapitányságot, sőt megmaradt benne akkor is, midőn a hadi pályától 1675-ben végkép visszavonult. Utána Esterházy János lett a győri helyettes kapitány; az ő nevét találjuk Lipót 1679. évi kiváltságlevelében.

A mint a császári had elhagyta Magyarországot, hogy a Rajna mentén szerezen babérokat, a győri helyőrség létszámát is leszállították. Egy 1672-ben kelt kimutatás szerint ekkor Győrben 303 huszár, 269 hajdú, 30 tüzér és 9 más katona volt, míg Szent-Mártonban 50 hajdú és 1 tüzér alkotta az őrséget. (Hadi tört. Közl. 1895.)

A vasvári békével új korszak kezdődik a vármegye történetében. Az elnyomatás első évtizedeiben a bécsi kormány főleg a protestánsok ellen fordult. 1664 után a protestáns elem lassanként kiszorult a vármegyéből és a vármegyei tisztikarból. Csakhamar szabad vallásgyakorlatukat is korlátozták. 1667-ben és 1671-ben még 17 helységben volt protestáns lelkész és templom a vármegye területén, úgy mint Felpéczen, Gyarmaton, Móriczhidán, Mindszenten (Mezőörs határában), Szemerén, Szerecsenben, Tápszentmiklóson, Téten, stb. (Tört. Tár. VII. 45—87.)

Protestáns-
üldözés.

A Zrinyi—Nádasdy-féle összeesküvés elnyomása után mindegyre súlyosabbá vált a protestánsok helyzete.

Az ellenük irányuló küzdelem élére maga Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök állott, a ki 1672—52-ben egyházmegyéje területéről mintegy 80 protestáns papot üzött el és a templomokat birtokába vette. (Mill. Tört. VII. 303.)

1673-ban azzal gyanúsították a győri protestáns lelkipásztorokat, hogy az Erdélybe menekült bujdosókhoz való csatlakozásra igyekeznek a népet rávenni. E gyanú alapján a győri lelkipásztorokat is elfogták és az akkor ismét működő pozsonyi vértörvényszék elé állították őket. A vértörvényszék előtt sok protestáns lelkész és tanító, részint megfélemlítés, részint rábeszélés következtében nyilatkozatot írt alá, a melyben kötelezték magukat, hogy többé protestáns isteni tiszteletet nem fognak tartani, vagy azon nem működnek közre, továbbá hogy a lázadókkal (értsd a kuruczokkal) mindennemű érintkezést kerülni fognak. Ezeket szabadon bocsátották. A kik pedig megtagadták ennek a kötelezvénynek az aláírását, azokat részint Győrbe, részint Komáromba vitték, a hol fogságra vetették őket.

Ezzel azonban a protestáns lelkipásztorok üldözése még nem ért véget. 1676-ban a főhaditanács meghagyta gróf Esterházy Jánosnak, hogy a Rábamenti prédikátorokat, a kik a lázadókkal cimborálnak s a felkelők közeledését hirdetik a népnek, fogja el s szállíttassa Győrbe. (Maurer i. m. 82—100.)

Csak az 1681. évi országgyűlés vetett véget a protestánsok üldözésének, miután az 1681. XXVI. törvényczikk mindkét protestáns hitfelekezet részére Győrött és Győr vármegyében templom-építésre adott engedélyt.

Mindezek ellenére Győr vármegye lakossága a XVII. század végén még túlnyomólag protestáns volt. Az 1698-ban tartott egyházlátogatás alkalmával a vármegye területén lévő 35 községből csak mintegy $\frac{1}{3}$ rész volt katolikus, sőt Győr városában is a lakosság tekintélyes része protestáns volt. (Acsády Ignác: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. 42. l.)

A 70-es években különben sok csapás érte Győrt; így 1670-ben a Rába folyó kiöntése okozott károkat, 1673-ban az Újváros égett le egészen, 1678-ban pedig pestis-ragály uralkodott. (Szávay Gyula i. m. 274. l.)

A sok természeti csapásoknál még súlyosabban nehezedett a jobbágságra az óriási adóteher, a melyet az udvar, Széchenyi György győri püspök felszólalása ellenére, 1672-ben vetett ki első ízben a vármegyére. Hasztalan tiltakozott a vármegye a törvénytelen adókiivetés ellen, a kormány katonaság útján hajtatta be az adót; így is csak mintegy 30 %-a folyt be a kivetett adónak, a többi a legnagyobb erőfeszítés mellett sem volt behajtható. 1674-ben Győr vármegyére 5777 forintot vetettek ki, de ennek egy része nem folyt be; az

Adózás.

1672—1676. években összesen 25.339 frtot vetettek ki, mely összegből 8216 frttal maradt a vármegye hátralékban. (Századok 1885. 712. lap.)

Thököly kuruczainak sikerei a bécsi udvart végre engedékenységre bírták. Lipót király, hogy a város polgárságát megnyerje, 1679 aug. 21-én kelt kiváltságlevelével Győr várost régi, még II. Ferdinánd, II. Máttyás és III. Ferdinánd királyoktól nyert szabadalmaiban megerősítette, 1681 ápr. 28-ára pedig összehívta az országgyűlést, a mely főleg vallási téren lett volna hivatva az ellentéteket kiegyenlíteni.

Ez országgyűlés határozatai között még a XX. és a XXI. törvényczikkek érdeklők közelebről a vármegye történetét. Az előbbi a győri katonaság tisztjeinek megtiltotta, hogy a Rábca-hídon vámot szedjenek, az utóbbi a Kis-Duna szabályozása felől intézkedett, a mely czélra Pozsony és Moson vármegyék közmunkáját rendelte igénybe venni. Az országgyűlés azonban nem járult az ellentétek kiegyenlítéséhez.

Thököly.

Thököly, bízván a protestánsok elégtelenségében, 1682-ben újból felkelt; győzelmei és sikerei nagy örömet keltettek a portán, a hol az eddigi békés irányzatlan szemben a háborús párt kerekedett felül, a mely hadat akart Lipótnak üzeni.

Midőn az 1683. év tavaszán a bécsi udvar a török hadikészülődéseiről értesült, ama hiszemben, hogy az új nagyvezír, Kara Musztafa, Győrt, vagy Komáromot készül megtámadni, János, lengyel királylyal szövetséget kötött, de ez a szövetség a lengyel királyt csupán arra kötelezte, hogy a török haderejének megosztása céljából Ukrajnában indítsa meg a támadást.

Az új fővezér, Lotharingiai Károly herceg, előbb Érsekújvárt vette ostrom alá, de a bécsi haditanács utasítására június 6-án abbahagyva az ostromot, Komáromba, majd innen, a török had közeledtének hírére, Győrbe vonult vissza, a Rába-vonal védelmére, a hová a magyar végbeli vitézeket s a nemesi felkelést is odarendelték. A török had előnyomulásának hírére a bécsi udvar inkább az örökös tartományok védelmére szorítkozott, ezért a Batthyány Ádám és Kristóf vezérlete alatti 6000 főnyi magyar hadat Győr és Körömend között szintén a Rába-vonal őrzetére állítottak fel. (Millenn. Tört. VII. 413.)

A nagyvezír a belgrádi találkozó után Thökölyt a felvidékre küldte, maga pedig a török had egész erejével Székesfehérváron át, Győr felé tartott. Károly lotharingiai herceg hadállását jobbról megkerülve, július 2-án Móriczhidánál az átkelést őrző magyar és császári csapatokat megverte, a tatárokat a Rábán átküldte, és így Károly herceg hadát hátban fenyegette. Károly ekkor lovaságával nagysietve a Lajta mögé vonult, gyalogságát és tüzérségét pedig a Csallóközbe rendelte: ezzel az egész vármegyét a törököknek engedte át.

A mint a nagyvezír a császári had visszavonulásáról értesült, hadának egy részét a Lajta felé indította, maga pedig július 5-én Győrt vette ostrom alá. Az őrség azonban derekasan kitartott, s mivel a különben is akkor legjobb karban levő erősség hosszas ostromot tett szükségessé, a nagyvezír július 8-án abba hagyta az ostromot, s a fősereggel Bécs felé vonult. De még Győr alatt Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek meghagyta, hogy az erdélyi haddal és a visszahagyott török csapatokkal folytassa az ostromot.

Apafi, a parancsnak kénytelen-kelletlen engedelmessé, július 8-án csakugyan útnak indult. Győr alatt hagyott serege a Rába és a Rábca között ütött táborn, ő pedig kíséretével Bécs alá sietett, hogy a nagyvezírnél tisztelegjen. Kara Musztafa azonban csakhamar visszaküldte Győr ostromára.

Apafi ekkor Teleki Mihályt rendelte ki az ostromló sereg parancsnokául, a ki azonban csak későn, augusztus 30-án érkezett Győr alá s megkezdte az ostromot, a melyet lanyhán folytatott. (Millenn. Tört. VII. 416. — Fehér Ipoly i. m. 506.)

A török had átvonulása borzasztó pusztítást okozott a vármegye területén. Ekkor pusztult el Malomsok, Koronezó és Rábapatona, a mely utóbbi falunál a török hidat vert a Rábán; továbbá Szemere, Mérges és Csanak. A tatárok felgyújtották Száva helységet is (a mai Bács és Bajcs között), a melynek lakosai szétfutottak. A helység többé soha sem épült fel. Még július elején a tatár segédhadak Pannonhalmát vették meg, a melyet szintén feldúltak és kiraboltak. (Fehér Ipoly i. m. 576., 557., 526. Magyar Hadi Krónika II. 244.)

Míg az erdélyi had Győrt körülzártá, azalatt Bécs felmentésével (szept. 12.) jelentős fordulat állott be az események sorában. Kara Musztafa hada eszeve-

szett sietséggel menekült Bécs alá, Győr felé; egy része a Rábapatonánál készen álló hídon át futott Győr alá. Szeptember 14-én a nagyvezír is megérkezett ide s mindenek előtt azokon a török főtiszteken töltötte ki bosszúját, a kiket a szégyenteljes vereség okozóinak tartott. Így a többi között selyemzsinórral megfojtatta a 80 éves Ibrahim budai vezért, a ki Bécsnél a balszárnyat vezette s a döntő pillanatban, a helyett, hogy támadott volna, meghátrált. Kívüle még 50 török főtiszt került hasonló sorsra.

A menekülő török had három napot töltött Győr alatt. Kara Musztafa, a mennyire bírta, rendbe szedte seregét, s szept. 17-én Budára vonult. A török hadat nyomon követte a hős Sobieski János lengyel király, a ki Győrött átutaztában az erődítményeket is megtekintette. (Millenn. Tört. VII. 422. Fehér Ipoly i. m. 506.)

A Bécs felmentését követő párkányi diadallal megkezdődött a felszabadító háború, a melyben a vármegye is kivette részét. Midőn a vármegye látta, hogy a bécsi kormány komolyan foglalkozik a török kiverésével, a nemesség is kardot kötött, hogy részt vegyen a felszabadítás munkájában. 1684-ben Enessey István is elment a török ellen. Budavárának visszavétele alkalmával Esterházy János győri helyettes főkapitány 3000 válogatott vitéz élén harczolt Budavár ostrománál. Ott volt Fiáth János, Győr vármegye későbbi alispánja is, a ki az elsők között jutott fel a várfalakra. Ez időben Győr ismét fontos szerephez jutott. Itt volt az élelmezési középpont, a hová gróf Rabatta Rudolf főhadbiztos az Alföldről hajtatta fel a marhákat debreczeni marhahajcsárokkal.

A felszabadító háború óriási áldozatokat követelt. Az utolsó három év alatt a vármegye a folytonos hadátvonulásoktól annyira elpusztult, hogy a Szigetközben alig egynéhány ház és gunyhó volt lakható állapotban; 1686-ban a pusztai és a sokorói járásban csak 17 helység (lakott hely) volt, de ezek is szánandó állapotban. A jobbágyok, a melynek házait a katonák elpusztították, földalatti veremekben vonta meg magát; a nemesség sem volt kedvezőbb helyzetben, s nagy része az idegen katonaság zaklatásai elől bátorságosabb helyre, vagy a városokba menekült. Maga Győr város is sokat szenvedett. A legnagyobb részt zsúppal, vagy náddal fedett házak a várost valóságos tűzfészekké tették s a gyakori tüzesetek nagyban hozzájárultak a polgárok elszegényedéséhez. (Acásy Ign. i. m. 195. 211. Tört. Tár VII. 90.) Míg a felszabadító hadjárat tartott, a vármegye egész a karloviczi békekötésig (1699) szüntelenül ki volt téve az idegen katonaság pusztításának. Különösen az abdai őrség ellen merült fel sok panasz, a mely 1688-ban Abdán 1200 frtig zsarolt, a következő évben pedig Bezit, Börösöt és Öttevényt pusztította el, nem törődve azzal, hogy az utóbbi Széchenyi György érsek családi birtoka volt.

A vármegye
pusztulása.

A magyar katonaság sem volt különb. 1689-ben a Pálffy-huszárok garázdálkodtak Pínyyeden, mire a vármegye a főszolgabírókat küldte ki az okozott károk összeírására. 1690-ben a Leslie-féle ezred állomásozott a vármegyében, ez meg Téthen garázdálkodott. (Győri Tört. és Rég. Füv. I. 349. — Fehér Ipoly i. m. 512., 504., 579.)

Midőn a császári hadak a Balkánról kiszorultak, mindegyre több rác menekülő érkezett hazánkba. Egyes rajok Győrbe is eljutottak, a hol már a XVII. század elejétől kezdve meg voltak telepedve az Újvárosban. De a bécsi kormány csak ideiglenes települőknek tekintette őket, s bár vallásszabadságuk biztosítva volt, az 1690 márczius 4-én kelt királyi parancs mégis eltiltotta őket attól, hogy Győr város területén bárminemű egyházi épületet emeljenek. (Fehér Ipoly i. m. 506.)

A XVII. század utolsó éveiben ismét sok csapás nehezedett Győr városára. 1686-ban a várban újból tűz ütött ki, mely ott mindent elhamvasztott, de a városban is sok kárt okozott. 1697-ben a vár ismét leégett. (Szávay Gyula i. m. 274.) 1698-ban nagy szárazság volt; a Kis-Duna vízszíne annyira alászállott, hogy a vízimolnárok és hajósok e miatt kénytelenek voltak hajómalmaikat és gabonaszállító hajóikat Gönyűn alól a Nagy-Dunába vontatni. Egyúttal kapva az alkalmon, hihetetlen mértékben verték fel az őrlési díjakat, azonfelül az őrlésre hozott gabonát is jól megtizedelték. A vármegye 1698 április 7-én tartott közgyűlésében csakhamar gátat vetett e zsarolásoknak egy szabályrendeletével, a melyben kimondotta, hogy mindazokat a molnárokat, a kik a szabályrendeletileg megállapított őrlési díjknál nagyobb összeget számítanak fel, 12 frtra büntessék;

ha pedig a molnár az örleni vitt gabonának egy részét ellopná „s' az iránt a Czéh-Mester eleiben panasz mégyen, teljes satisfactiót tartozzék a káros félnek adni. Szabad legyen mind mostanyi, mind pedig jövendőbéli Vice-Ispány Uraknak az Czéh-Mestert comperta rei veritate megpálcáztatni.“ (Zoltán Vilmos adatai.)

Telepítések.

Jóllehet több mint egy évtized múlt el azóta, hogy a vármegye területe végleg felszabadult a török iga alól, a népesség még mindig igen gyér számú volt. Az 1698. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint az egész vármegye területén csupán 35 lakott helység volt, s a vármegye összlakossága 8735 lelket számlált. Az elpusztult helységekbe csak lassanként telepedett le újból a lakosság. Ötveny 1701-ben települt újra; Ásvány lakosai 1700-ban kerültek oda, a hol a falu jelenleg is fennáll. Ezt a helyet földesuruk, báró Viczay Ádám jelölte ki számukra. Iványos Miklós Ságkra telepített jobbágyokat, Lendvay Placid pannonhalmi főapát pedig 1699-ben Szent-Iván helységre hozott horvátokat. Szent-Mártonba Runmer Márton főapát szerzett új települőket, a kiket 3 évre mindenemű földesúri szolgálmányok és adó alól felmentett. Koronczó, melyet a török az 1683. évi táborozáskor elpusztított, a század végén ismét újra települt. A malomsokiak 1683 után odahagyva falujokat (Ómalomsok), melyet a törökök az 1683. évi átvonulás alkalmával felégettek, a Marczal folyó túlsó partjára költöztek, a hol jelenleg Ujmalomsok helység áll. (Fehér Ipoly i. m. 566.)

Az új telepesek azonban nem tudtak erőre kapni; nemcsak a nagy adóteher, de a vármegyében maradt császári had zsarolásai, sőt az idegen földesurak zaklatásai is mindegyre fokozták az elégtelenséget. Mezőörs lakosait földesuruk, gróf Löwenburg, örökösen zaklatta a bécsi fuvarozásokkal. A helység lakosainak panaszára 1700-ban végre a vármegye közbelépett, s a grótot felszólította, ne terhelje az amúgy is agyonzaklatott jobbágyságot, mert különben mind megszöknek, a mi még a török világban sem történt meg. A gőnyüieket az oda beszállásolt vasas-németek zaklatták; ezeknek zsarolásai ellen hasztalan fordultak 1702-ben a vármegye oltalmáért. (Fehér Ipoly i. m. 541.)

Tán a legnagyobb elégtelenséget az erőszakos katonafogdosás keltette. A spanyol örökösödési harcban katonára lévén a bécsi kormánynak szüksége, 1702-ben kezdetét vette az erőszakos toborzás, a mely elől a fegyverfogható férfi-lakosság a Bakony rengetegekben keresett menedéket.

A szomszéd Veszprém vármegyében itt-ott már 1700-ban kezdtek gyülekezni a hatalom üldözöttjei, az elbocsátott végbeli vitézek. A Bakony rejtett zúgaiban titkos tanácskozásra gyűltek egybe a jobbágyok, a mely ellen a kormány a legszigorúbb intézkedéseivel sem ért czélt. (Thaly Kálmán: gróf Bercsényi család II. 457.)

Csak vezér kellett, a ki felemelje a felkelés zászlóját, a tömeg kész volt őt követni a gyűlölt idegen uralom ellen. Midőn a bécsi kormány a II. Rákóczi Ferenc és Villars, XIV. Lajos követe között folyó alkudozásokról értesült, kiadta Rákóczi ellen az elfogatási parancsot és csakhamar el is fogta. A fogoly Rákóczit nagysárosi várából hurczolták Eperjesre, majd innen Bécsújhelyre, s a vármegyén keresztülútaztában a nép mindenütt rokonszenvvel fogadta. Hagyomány szerint, kocsija épen áldozó-csütörtök előtt való napon ment át az abdai hídon (1702 május 24.), midőn a Rábcza partján halászó katona egy akkor fogott harsával ajándékozta meg. Rákóczi az ajándékot e szavakkal dobta vissza a vízbe: „bár csak a most raboskodó Rákóczi, a ki tégedet szabaddá teszen, hamar követőd lehetne s megszabadúlhatna.“ (Vályi: Magyarország Leírása I. 6.) Rákóczi csakhamar megszabadult a bécsújhelyi fogságából, s a következő évben kibontotta a felkelés zászlóit, a melyeket lelkesedéssel üdvözölt a nép Győr vármegyében is.

1703 nyarán az egész vármegye területén csak Győrben és Abdán volt némi őrség. A vármegyét pusztító császári had a Rajnánál verekedett. Midőn a felkelés 1703 őszén már az egész Felső-Magyarországra kiterjedt, a bécsi udvar legalább a Dunántúlt igyekezett hűségében megtartani, s e végből elengedték az évi adót és a hátralékot. De ekkor már a felkelés hullámai átcsaptak Győr vármegyébe is. Az 1704. év első heteiben a kuruczok már Győr vármegyében lobogtatták a felkelés zászlóit. Újév utáni napokban Károlyi Sándor kurucz tábornok 5000 emberrel átkelt a Dunán, a hol már felkészülve várta a nemesség. Még az 1703. év december közepén a nemesség Pápán értekezletet tartott, a melyen Ságfalvi Sándor Lászlót és Bezerédj Jánost küldte 60 lovassal Bercsényihez, a

II. Rákóczi
Ferencz.

ki kíséretével együtt a karácsonyi ünnepeket Hédervárott, báró Hédervári Viczay Ádám várkastélyában töltötte. A Duna beálltával, 1704 január 3-án átkelt a folyamon s a Somorján időző gróf Bercsenyi Miklós fővezérnél tisztelegvén, átadta neki a dunántúli nemesség üdvözlét. Károlyi hada Moson felől jött át a Dunán, majd átkelvén a Rábán, január 11-én estére Pápára érkezett.

A kurucz hadak megérkezével a vármegyében birtokos Enessey, Győri, Fekete, Goda, Kenessey, Kisfaludy, Bezerédj, stb. családok sarjai a felkelőkhöz állottak. Meghódolt Pannonhalma is, a melynek kapitánya, Goda István, a kuruczok közé csapott fel, s II. Rákóczi Ferencz legvitézebb ezredeseinek egyike lett. Kaput nyitott Hédervára is; egyedül Győr vára állott ellent, a mely az egész kuruczvilágban megmaradt a császáriak birtokában, de őrségéből a magyarok tömegesen szökdöstek el. (Thaly Kálmán: a gróf Bercsenyi család III. 96. 100.)

A bécsi haditanács ekkor gróf Heister Sigbertet nevezte ki a császári hadak fővezérévé, a kinek feladata volt, hogy elsősorban a Dunántúlt a felkelőktől megtisztítsa. E különben tehetségtelen katona főleg vérengző fellépésével csakhamar rettegetté tette nevét az egész vármegyében. Hadviselését embertelen kegyetlenség jellemzi, a melylyel csak rémületet tudott kelteni. Máskülönb a kuruczoknak nem sokat ártott, mert ha néha győzelmet is aratott, azt sohasem tudta kihasználni. Minthogy a harcztéren tehetetlenek és alkalmatlannak bizonyult, 1707-ben győri várparancsnoknak nevezték ki, a mely tisztt 1714-ig viselte, s a fogoly kuruczokot elkövetett kegyetlenségeivel átkos emléket hagyott maga után. Heister 1704 márczius havában kezdte meg az előnyomulást, visszaszorítván Károlyi Sándor hadát, mely márczius 23-án Lébény-Szent-Miklósról, a szétrombolt abdai híd használhatatlansága miatt, Árpásnak kerülve, jutott át a Rábán s onnan Téthre és Pápára futott.

Heister mintegy 5000 főnyi németből és dánból álló válogatott hadával Győrig nyomult előre. Károlyi hada a gyors támadástól zavarba jutott és csaknem teljesen szétfutott. A nagymennyiségű zsákmányt, melyet a kuruczok Styriában és Ausztriában szereztek, sikerült Sándor Lászlónak megmenteni akként, hogy azokat társzekerekre rakatta s Pápáról, Árpáson és a seprői hídon át, a Csallóközbe vitette. Csak Goda István, a volt szentmártoni kapitány, mint a vidék jó ismerője, őrizte meg lélekjelenlétét. Fűrge lovasságával minduntalan rajta ütött a császáriakon, s a Rába folyó gázlóit és révjeit őrizve, megakadályozta az ellenség túlpartra jutását.

Heister 1704 április 5-én Pannonhalmát is hatalmába kerítvén, (Magyar Hadi Krónika II. 333.) seregével Komáromba ment; majd innen a dunán-inneni részekbe tette át hadműködését.

Rákóczi május havában az időközben kuruczczá lett gróf Forgách Simont küldte 4000 főnyi hadával a Dunántúlra. Forgách küldetése, — a kinek még győri alkapitánysága idejéből sok barátja volt a Dunántúl, — mindenféle kedvező benyomást keltett, sajnos azonban, nem felelt meg a belé helyezett várakozásnak. Forgách előnyomulásának hírére Heister is átsapott a Dunán, hogy a szorongatott Székesfehérvárt megsegítse. Forgách hada, a mely végigszáguldott az egész Dunántúl, az osztrák határszélek felé vette útját. Sopron vármegyében egyesült Goda István csapatával, majd átkelt a Rábán, hogy a Veszprém felől közelgő Heisterrel megütközzön. Forgách a Győr és a Pápa közötti vonalon várta Heister támadását, ezért még június 9-én meghagyta Károlynak, a ki a szomolányi harc után ismét a Dunántúlra jött, hogy Győr alá siessen.

Károlyi hada 12-én Enesénél átköltöztvén a Rábeczán, Forgách még aznap Rátky Dániel ezredest küldte elébe azzal a parancscsal, hogy még éjjel keljen át hadaival a Rábán és hajnalban jőjjön táborához.

Forgách 12-én a pannonhalmi monostorba szállott, s másnap, 13-án, hajnalban kimenvén a koronczói síkra, a szürkületben csapatokat látott Koronczó felé közeledni. Abban a hiszemben, hogy ezek Károlyi kuruczai, eléjük sietett kíséretével, de lövések fogadták, mire sietve visszavonult az ellenség előcsapatai elől.

Heister Pápáról Győr alá vonultában Téthen töltötte az éjszakát; 13-án hajnalban felkerekedvén, Koronczó és Szent-Pál puszta között összeütközött Forgách hadával. A csatát egyenlőtlen ágyúharc nyitja meg. Míg a császáriak 24 ágyúból tüzeltek Weilern tüzérezredes parancsnoksága alatt, addig a kuru-

ezeknek csak 6 ágyújuk volt ; mindazonáltal az ifjú kurucz had két óráig állotta ki a gyilkos ágyútűzet, de mikor Heister a Schlick-féle dragonyos-ezredet vezette rohamra, a balszárny megingott ; ez azután eldöntötte a csatát. A kurucz had megfutott. A harez számos áldozatot követelt. Forgách jelentésében másfél-ezer halotról számol be ; ennek legnagyobb része a hajdúgyalogságból került ki. A lovasságból mintegy 100-an estek el, ezenkívül 28 zászló és 6 ágyú került a győztesek birtokába.

Heister a koroncói győzelem után Ménfő és Gyirmót között ütötte fel táborát ; a seregében szolgált rácz és horvát csapatok csakhamar hozzáfogtak az elesettek fosztogatásához.

Károlyi az ágyúlövések hallatára gyors menetben közeledett Koroncó felé, de megkésétt, mert mire a csataterre érkezett, a kurucz had már szétszóródott. Így csak a fosztogatók közül vágott le egynéhányat. Azután Árpás felé vonult, és átkelvé a Rábán, Sopron vármegyében foglalt állást. Forgách Sárvár körül vonta össze szétszórt hadait. Károlyi megjelenése miatt Heister nem aknázhatta ki győzelmét, hanem előbb Magyar-Óvárra, majd innen Bécsbe vonult. (Thaly Kálmán : gróf Bercesényi család III. 190. — Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen VI. 162.)

Heister hadai útközben mindent elpusztítottak és felgyújtottak. Ekkor pusztult el Koroncó, a mely még 1718-ban is lakatlan puszta volt ; Gyirmót és Gyarmat, két színmagyar község, továbbá Nyul, melyet a Heister hadában szolgáló ráczok égettek fel, valamint Sövényháza, a mely ekkoriban a jezsuitáké volt ; azután Öttevény, Györsziget és Sággh, mely mint falu többé sohasem épült fel ; végül Téth, a melyet Heister hadai június 15-én hamvasztottak el. (Fehér Ipoly i. m. 530. 545., 523., 579.)

Rendkívül sokat szenvedett a hadjáratok alatt Móriczhida is. Lakosai szétfutottak ; a szerteszét kalandozó kurucz hadaktól félve, lakóházaikat nem merték felépíteni, hanem a Marczalon innen eső Bordás-pusztá mocsarai között kerestek menedéket. Az 1705. év folyamán számos kisebb csete-paté volt a vármegye területén. Károlyi 1705. elején a Csallóközön át igyekezett a Dunántúlra jönni, de Heister csakhamar visszaszorította.

Így Győrt, a melynek őrsége ekkor a labancz zsoldosokkal és a naszádosokkal együtt 1553 főre rúgott, nem fenyegette veszedelem. (Thaly Kálmán i. m. III. 372.)

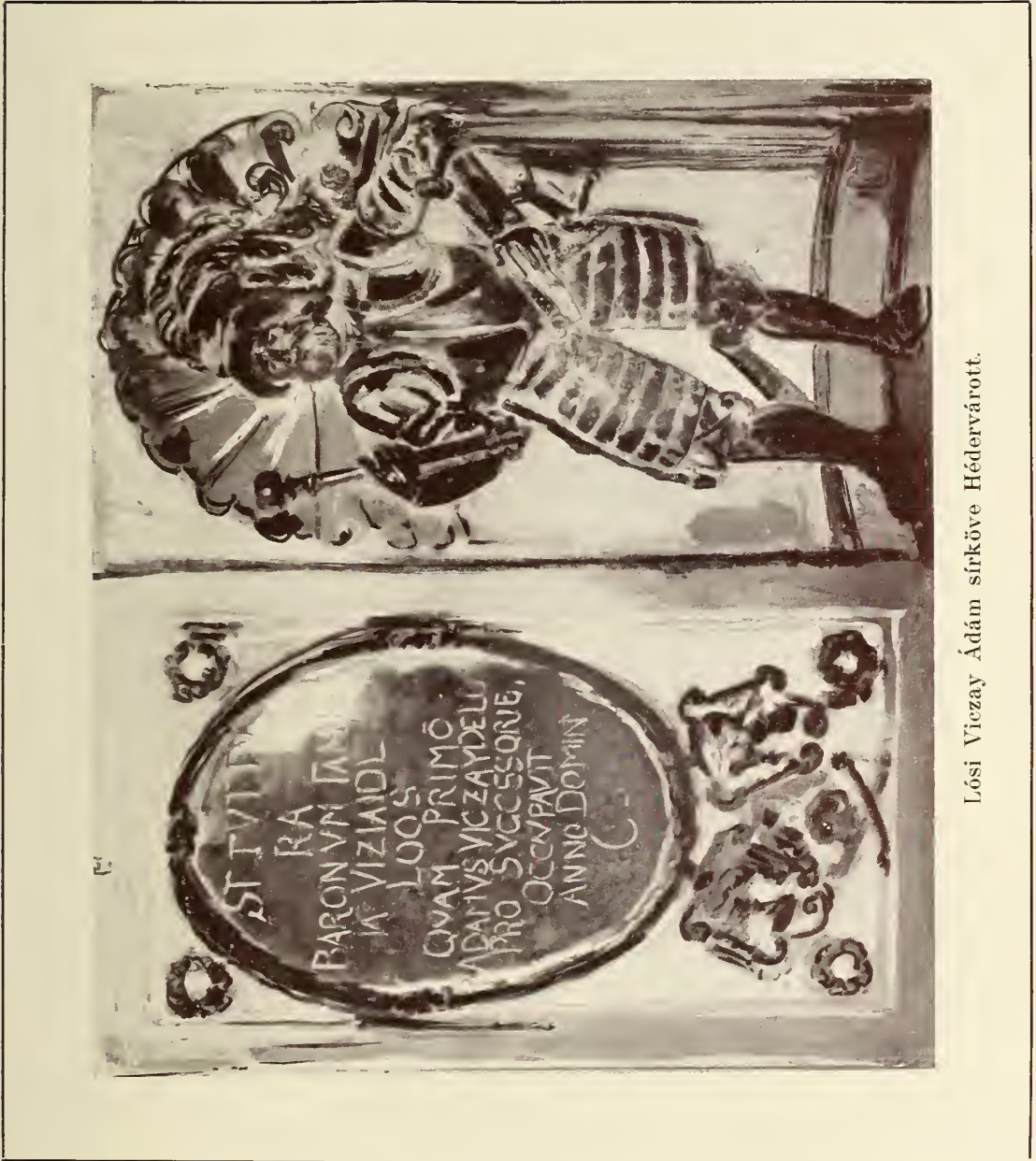
A pudmericzi csata után (aug. 15.) Béri Balogh Ádám, Bezerédj Imre és Szekeres István ezredes a Rábáig nyomultak fel, hogy az újonnan kinevezett császári fővezér, gróf Herbeville marechal haderejét megoszszák. Ez csakugyan kénytelen volt gróf Pálffy János horvát bán vezérlete alatt 2000 embert küldeni ellenök, mire visszavonultak a Rába vidékéről ; de egy kurucz csapat, — alkalmasint Godaé, — Győr alatt nagy zsákmányt vett el tőlök. (Thaly i. m. 444.)

Októberben Réthey György kurucz csapata jött át a Csallóközből, a jókai táborból, s a Tóközben, valamint a Szigetközben foglalt állást.

Az 1705. év vége felé ismét a kuruczok lettek urai, Győr kivételével, az egész vármegyének.

Bottyán János, a kuruczvilág egyik legönzетlenebb, fáradhatatlan bajnoka, december első napjaiban Pápát foglalta vissza ; az itt talált császári őrségből 40 embert, a kik nem akartak a kuruczok közé állani, fegyvertelenül Győrbe küldött. Bottyán megjelenése nagy rémületet keltett a labanczok között. Decz. 12-én már Pannonhalmát vette meg, melyet a kuruczok kiraboltak ; Ocskay László dandárnok pedig Győrt zárta körül. (Thaly Kálmán i. m. 479. — Magyar Hadi Krónika II. 349. — Fehér Ipoly i. m. 600.) Győr körülzárása alatt a várbeli őrségből többen megszöktek. Wohlfart Ádám hatodmagával, többnyire tisztekkel, kiszökött a várból s Bottyán elé menve, a kuruczok közé csapott fel. Bottyán őt ezredessé nevezte ki s miután az időközben felszaporodott ezredének kettéosztása szükségessé vált, az így alakított új ezred parancsnokává tette meg. (Thaly i. m. 479., 503.)

A nagyszombati béketanácskozások, majd az utána kötött s június 24-éig meghosszabbított fegyverszünet alatt egyidőre elnémult a harez zaj. Az év nyarán a báró Andrassy István vezérlete alatt álló had egy része a Szigetközben volt elhelyezve, de a mint Bottyán János — a kire Érsekújvár vidékén volt

Lósi Viczay Ádám sírköve Hédervárott.

Esterházy József.

szükség, — elhagyta a Dunántúlt, a helyzet a kuruczokra nézve ismét kedvezőtlenre fordult.

Gróf Starhemberg Guido, az új császári fővezér, 1706 őszén visszafoglalta a Rábaközt; de még karácsony táján a kuruczok ismét egy sikeres támadással adtak magukról életjelt. A Győr külerődeiben tanyázó rácz lovasság ugyanis Székesfehérvárra rendeltetett, de Bottyán kuruczai útközben megtámadták őket s mind egy szálig levágták. E rémhírre a ráczok többé nem mertek Győrből kijönni, így azután a vidék egy időre megmenekült e pusztító zsebrákhad garázdálkodásaitól.

Gróf Rabutin de Bussy Lajos erdélyi kormányzó tábornok, a ki e közben Budára érkezett, parancsot vett a bécsi haditanácstól, hogy igyekezék az új fővezérrel kötve, a dunántúli országrészt visszahódítani.

Starhemberg, a ki az 1707. év elején Nyulasnál táborozott, jan. 28-án Győrbe jött, a honnan 500 lovas fedezete mellett Bicskére rándult, hogy Rabutinnal találkozzék. A találkozó után ismét Győrbe, majd onnan Bécsbe ment.

Bottyán, a mint visszatért a Dunántúlra, csakhamar hozzálátott a hadikészülődésekhez. Telekesi Török István huszárezredét Győr szemmel tartása végett a Rába- és a Tóközbe rendelte, míg Goda Istvánt ezredével a soproni ellen-ség elé küldte, Árpás irányában.

Starhemberg, hogy a Balaton felől közelgő Rabutinnal egyesüljön, megkezdte Sopron felől az előnyomulást. Egy hadosztály Starhemberg Miksa altábornagy alatt Árpásnál kísérelte meg az átkelést, de mivel azt a kuruczok erősen megszállották, a Rábánál tovább nem jöhetett.

Bottyán febr. 24-ike táján megtámadta Starhemberg hadosztályát s azt Árpásról egész Kapuvárig szorította vissza. Starhemberg márczius 6—8-ika között egyesülvén Rabutinnal, inkább csak a Rába vonal védelmére szorítkozott. E végből felégette az árpási hidat, s a Szigetközben és Rárón lovasságot, a Győr környéki falvakban pedig gyalogságot és ráczokat helyezett el.

Ama hírre, hogy a Hédervárott és Rárón tanyázó császári had Győr alá ereszkedik, Bottyán Pannonhalmára rándult, a honnan 3000 portyázó lovast küldött át a Rábán. A kuruczok közeledtének hírére a Győr környékén tanyázó ráczok ismét a győri sáncok mögé vonultak vissza.

Bottyán április havában kivívta a mosoni győzelmet, minek következtében az egész vármegye, Győr kivételével, ismét a kuruczoké lett. Ekkor Bottyán ezrede, továbbá Bezerédj Imréné, Somogyi Ádámé és Goda Istváné a Rába és a Marczal közé ment s ott Malomsok, Marczaltó és Árpás környékén táborozott, míg Török István és Somogyi Ferencz ezredei a Tóközbe jöttek, Győr szemmel tartása végett.

Május vége felé, midőn Bottyán ismét támadáshoz fogott, az árpási átkelével szemben, Móriczhidánál foglalt állást, míg Bezerédj Imrét Vas vármegyébe küldte. Bezerédj fellépése Nehem tábornagyot Sopron felé hátráltatta, mire Bottyán a Lajtáig nyomult előre.

Június elején a győri ráczok vissza akartak térni Magyaróvárra, de ezeket Török István kuruczai meglepték s részben levágták, részben pedig elfogták. Ezek között volt egy őrmester, a kinek előadásából a kuruczok a győri vár állapotáról bő értesülést nyertek; többek között megtudták, hogy Győrszigeten két lovas- és egy gyalog rácz-ezred van összezsúfolva. Bottyán már régen óhajtott a Győr megvétele, ezért a várnak rajtaütéssel leendő elfoglalását határozta el. E végből a Révay-féle hajdúk, ostromszerekkel ellátva, a győri születésű Wollfart Ádám ezredes vezetése alatt június 22-én szép csendben Abdához küldettek; innen tovább nyomultak s az elfogott rácz őrmester kalauzolásával a győri jezsuiták kertje alatt átgázolták a Rábczát. Végre nesztelenül megmászták a szigeti sáncokat s a ráczokra rontva, őket a Rábczának és a Dunának szorították.

A megriadt ráczok egy része a kuruczok kardja alatt esett el, más része a Dunába fúlt. De a harci zaj felverte a győri császári őrséget, s báró Tollet parancsnok jún. 23-án virradóra, 2 és 3 óra között riadót fúvatván, kitört a várból s a kuruczokat, még mielőtt besánczolhatták volna magukat, kiverte Győrszigetből.

Győr megvétele ugyan nem sikerült s a győri kázus sok derék vitéz életébe került, a kuruczok Bottyán lovasságának fedezete alatt mégis gazdag zsákmánnyal vonultak vissza Bottyán libényi táborába.

Gróf Pálffy János túlerejével szemben Bottyán július közepén Libény-Szent-Miklósról ismét az árpási átkelőhöz vonult vissza. Július 10-én Malomsoknál találjuk, a honnan gyakran átesapott a Rábán s Rabutin hadát nyugtalanította támadásaival.

Pálffy ezalatt Győrbe, majd innen Székesfehérvárra csapott át, s miután a várost ellátta élelemmel, ismét visszatért Győrbe.

Pálffy, mielőtt Budára ment volna, Bottyán táborát akarta szétugrasztani. Ezért gyalogságát előre küldte Győrbe, s ő maga aug. 13-án éjjel 4000 vasas némettel és 3000 lovas réczzal az árpási kurucz-tábor ellen indult. Bottyán e túlerővel szemben nem vehette fel a harczot, tehát visszavonult, a Marczal vize mellett, dél felé. Erre a császári had a védetlen Pápa városán töltötte ki boszúját, (aug. 14.) s innen Pálffy hadával aug. 17-én visszatért Győrbe; majd Buda felé vette útját. Rabutin aug. 18-án gyalogságát, annak élelmi-szállítmányát és a hadiszereket Gönyűnél hajókra rakatta, maga pedig 5 lovas ezredével a part mentén haladva, szintén Buda felé tartott s aug. 19-én már Ácsra ért.

A mint Rabutin elhagyta Győrt, Bottyán, Török István és Révay hadát Révfaluba rendelte, s a Dunán hidat veretett, hogy ezzel Ebergényi labancz-tábornok figyelmét lekösse. De nem kelt át a Dunán, hanem Bezerédj Imrével hirtelen Ausztriába csapott. Az udvar erre ismét Starhemberget rendelte a Dunántúlra, a ki elől Bottyán, a kurucz világban oly nevezetes szerepet játszó árpási hídhöz vonult vissza. Szept. 22-én Móriczhidán volt, s a főtisztekkel itt értekezletet tartott. Ez alkalommal a győri várba szorult főpapoknak, káptalani tagoknak, a jezsuitáknak és császárpárti nemességnek 2550 frt lefizetése ellenében szabad szüretelést biztosított. Győr szemmeltartására pedig ismét Török István és Pethő György huszárezredeit rendelte ki. Gróf Esterházy Antal azonban semmibe sem véve Bottyán szüretelési engedélyét, Fodor ezredest, Palásthy őrnagyot és Kenesseyt átküldte a Dunán, hogy csapataikkal mindenütt megakadályozzák a szüretelést. Hasztalan hivatkozott Komáromy István győri alispán Bottyán engedelmére, Fodorék Győr környékén egynehány gazdától elhordták a mustot. Ez az eljárás mélyen bántotta Bottyánt és e miatti lemondott a dunántúli fővezényletről. Mielőtt elbúcsúzott volna, Béri Balogh Ádám és Török István lovasezredét a Rábaközbe és a tóközi járásba, Szekeres Istvánét és Goda Istvánét pedig a pusztai járásba rendelte.

Még december közepén Béri Balogh Ádám merész támadást intézett gróf Draskovich János szállására, Mosonszolzokra, a honnan gazdag zsákmánnyal tért vissza a Tóközbe.

Esterházy Antal, az új dunántúli fővezér, december közepén érkezett a Dunántúlra. December 18-án Táp-Szent-Miklóson találjuk, a honnan Ugodra ment. (Thaly Kálmán: A Dunántúli Hadjárat. Századok 1879—1880. évf.)

Az ónodi országgyűlés ellensúlyozására a bécsi udvar 1708 február 29-ére Pozsonyba hívta egybe a rendeket. Ez országgyűlésen a főpapok közül részt vett Matussek András tinnini püspök, a ki Bumbuits Mátyás kanonokkal egyetemben, a győri káptalant képviselte; továbbá Karner Egyed szentmártoni főapát. A vármegye részéről Sajnovics Mátyás és Iványos Miklós jelentek meg. (Zsilinszky Mihály: Az 1708-iki orsz.) Az országgyűlés azonban nem járult az ellentétek kiegyenlítéséhez, sőt ismét a vallásügyi sérelmek kerültek előtérbe. A protestánsok, kis számban lévén jelen az országgyűlésen, tekintélyes hitsorsosaikat vonták körükbe, a kikkel a fölmerülő vallásügyi kérdéseket megbeszélték. Így alakult meg az úgynevezett evangélikus konvent, a melynek tagjai között ott találjuk Iványos Miklóst, Győr vármegye követét, továbbá Pázmándy Gergely győri nemest és Schömberger Ádám győri procurátort; utóbbi tagja is volt ama küldöttségnek, mely a protestánsok sérelmeit átnyújtotta a bécsi kormány tagjainak.

A trencsényi vereség ellenére 1708-ban a vármegye legnagyobb része még kurucz kézben volt, de a folytonos háborúskodás sivataggá pusztította. A kedvezőtlen nyár után rendkívül kemény tél következett, majd 1709 tavaszán a pestis-ragály csapott át a vármegye területére, mely főleg a túltömött Győr városában több ezer áldozatot követelt. A ragály miatt majdnem minden közlekedés szünetelt, sőt 1709 június 7-től decz. 10-ig tanácsülések sem voltak. A másfél évig tartó pestis-ragály idejében a betegek befogadására a szomszédos Pataházán kórház épült, mely az 1711-ben megújult járvány alkalmával ismét nagy

szolgálatokat tett a közegészség ügyének. (Fehér Ipoly i. m. 529. Szávay Gyula i. m. 275.)

Az 1709. év különben is végzetes volt a Dunántúl kuruczaira. Ez év nyarán a császári hadak megkezdték előnyomulásukat s június 17-én már Győr alatt állottak. Az egykor oly vitéz, elszánt daliákon a csüggedés vett erőt. A vakmerő támadásairól híres Ocskay László is árulóvá lett, de csakhamar elérte sorsát; Jávorka Ádám 1710 január 1-én elfogta. Hasztalan fordult Eugen savoyai herceg, Ocskay érdekében a fejedelemhez, levele megkésétt s Ocskayt a haditörvényszék ítélete alapján jan. 3-án kivégezték.

A mint erről Heister értesült, báró Bruckenthal győri parancsnokot utasította, hogy az ottani hadifoglyok közül tízet végeztesse ki. A könyörtelen rendelet következtében Fodor László dandárnok, Wohlfarth Ádám ezredes, Palkovics Ferenc főhadbiztos és még más 7 kurucz tiszt január 18-án a hóhérbárd alatt vérzett el. (Millenn. Tört. VII. 659.)

1710 őszén még egyszer, ezúttal utóljára, lobogtak a kurucz zászlók a vármegye területén. A csüggedetlen Béri Balogh Ádám, kihez a kurucz világ megmaradt daliái, Borbély Gáspár, Sándor Ferencz, Pethó György, Tersztyánszky István csatlakoztak, 3000-re felszaporodott hadával Sopron felé tartott, s útközben, 1710 szept. havában Téthnél Esterházy Ferenczet megverte, sőt foglyúl is ejtette. De a császári had, nehogy ismét Bécs felé törjön, seregét minden oldalról körülkerítette. Balogh Ádám üldözői elől a Bakonyban keresett menedéket. Később Tolna vármegyében, Veresmartnál megkísérlett átkelése alkalmával, okt. 29-én elfogták s előbb Eszékre, majd Budára szállították, a hol fejét vették. (Millenn. Tört. VII. 655. Magyar Hadi Krónika II. 382.)

A szatmári békekötéssel küzdelemteljes korszak nyer befejezést a vármegye történetében is. De a bécsi udvar a megkötött békeség ellenére sem bízott nagyon a vármegye hűségében. 1711—1712 telén az egész vármegyét ellepte a katonaság. Győrben 200 hajdúból és 150 huszárból állott a helyőrség. A vármegye községeiben Esterházy József huszárezredéből 5 századot szállásoltak el. (Feldzüge d. Prinzen Eugen von Savoyen II. 4., 445.) A szatmári békét új korszak hajnalaként üdvözölte a város közönsége. A lefolyt küzdelmekben az egykor oly vagyonos Győr, a dunántúli forgalom középpontja, elszegényedett s a polgárság vállvetett munkájára volt szükség, hogy végre felszabadúljon a földesúri hatalom alól és a szabad királyi városok sorába emelkedjék. Ezzel jövő virágzásának alapjait rakta le.

2. TÖRÖK URALOM GYŐR VÁRMEGYÉBEN ÉS GYŐRÖTT.

Midőn a törökök 1541-ben Budát elfoglalták, s a Duna és Tisza közötti országrészt uralmok alá vetették, sietve tovább terjesztették a behódoltatást a Dunántúlon is. Nem sokáig kellett várni, hogy a török uralom Győr vármegye területére is kiterjesszék.

Győr vármegye egész területét azonban csak rövid időre tudták a törökök a hódoltsági részhez csatolni, mert Győr vára csak negyedfél évig, a Győrön felül terjedő járás pedig még rövidebb ideig tartozott a hódoltságához. A vármegye egy részének a hosszabb idejű behódoltatástól való megmenekülése annak a körülménynek volt köszönhető, hogy a bécsi hadvezetőség Győrt igen erős várrá tette, nem ugyan a győriek kedvéért, hanem Bécs megoltalmazása végett. Ez a körülmény másrészt alkalmul szolgált arra, hogy a vármegye, mint a hódoltsági rész és az önálló magyar terület határszélén fekvő véghely, folytonos katonajárásnak s vele együtt szakadatlan rablásnak és dúlásnak legyen kitéve. A vármegye népét épúgy rabolták és sarcolták a fizetetlen császári zsoldosok, mint a szüntelen portyázó török csapatok. A vármegyének a török világból fennmaradt sérelmi jegyzőkönyvei elszomorító képet mutatnak e korszakról. (Győr vármegye sérelmi jegyzőkönyvét közli a Magyar Történelmi Társaság VII. kötete.)

Győr vára, még mielőtt török kézbe került volna, már jóval előbb török nevet kapott, melyen ma is ismerik a törökök. Győr neve törökül *Jónik kálá*, az mi magyarul annyit jelent: *Égett vár*. Ez elnevezés eredetét és okát elmondja Pecsevi Ibráhim, XVI. századbéli török író, ki Győr elfoglalásánál jelen volt. Az említett író Szulejmán szultán 1529. évi hadjáratának leírásában a követ-

A török hódoltság.

kezőket mondja: „Győrt ma *Jánik* néven nevezik. Abból az okból mondják *Jániknak*, (égett), mivel ez időben (t. i. 1529-ben) épületei mind leégett.“ (Pecsevi Táríkh. I. 135. l.)

Győr vármegye területén a török hódítás 1543 után kezdődött, a midőn a törökök Székesfehérvárt elfoglalták s külön szandsáksági székhelylyé tették. A székesfehérvári, vagy mint törökül nevezték, üsztülni-belgrádi török kormányzók folyton arra törekedtek, hogy uralmukat tovább terjeszszék nyugat felé, s egyik falut a másik után hódoltatták be. A török hódítás így hamar eljutott Győr vármegyéig, a mely az önálló Magyarország határa, végvidéke lett. A török áramlatot nem lehetett a vármegye szélén feltartóztatni; csakhamar elterjedt az Győr vára faláig.

Győr vármegyéből a mai pusztai és sokorói járás falvai, vagyis a Dunáig és Rábáig terjedő rész került először török uralom alá s ez a rész a székesfehérvári szandsáksághoz csatoltatott.

Ez a behódoltatás azonban nem jelentette mindjárt azt is, hogy a behódolt helységek talán török közigazgatás alá is kerültek volna. Rendszeres török közigazgatás a behódolt helyeken nem keletkezett, mert török hivatali személyzet a falvakban egyáltalán nem volt, még kevésbé voltak török települők. Külsőleg mi sem változott a behódolt falvakban; tovább is a régi törvények s a rendes megyei közigazgatás alatt maradtak. A behódoltatás csak az évi adózásban nyilvánult, melyet a törökök kérellelhetlenül behajtottak, nemcsak a jobbágyokon, hanem a nemeseken is. A győrvármegyei behódolt községek lakosai leginkább jobbágyokból állottak, kiknek a török adózáson felül megmaradtak régi terheik is, melyekkel földesuraiknak tartoztak.

A határszéli falvak behódoltatása általában igen rövidesen történt. Az illető védetlen helységen rajtaütött egy török sereg s megsarczolta a falut. Ha a falu előteremtette a követelt sarczot s megígérte az évi adót, akkor megmenekült az elpusztítástól. A török katonai defterdárok, vagyis számvevők, megállapították a faluból évenként beszedhető adót s a községek kénytelenek voltak ebbe beleegyezni, mert védelmet nekik sem a vármegye, sem a hadsereg nem adott. Az adót részint pénzben, részint terményekben szolgáltatatták be a községek. A megállapított évi adón kívül kifogyhatatlanul leleményesek voltak a törökök az ajándékkérésben, igazabban szólva, zsarolásban.

A sokorói és pusztai járás faluit szipáhi birtokokként kapták meg egyes török hivatalnokok és katonák, fizetés és jutalom fejében. A szipáhi birtokosoknak olyanféle jogaik voltak a faluk fölött, mint a magyar földesuraknak. A megállapított szultáni adón kívül a többi adó mind őket illette. S ez jóval többre ment, mint a szultáni adó, mert ez utóbbi csupán a fejadóból állott. A földbirtok után kivetett adó mind a szipáhié volt, a ki ennek fejében saját költségén tartozott hadba menni. A megyei jegyzőkönyvek némelyik falu birtokosát *zám* néven jelzik; így Kajár birtokosa Halil aga zám néven fordul elő, a mi azt bizonyítja, hogy zám-birtokosok is voltak a vármegyében. A zám-birtokost törökül záminnak mondják, s ebből lett a zám elnevezés. A záimok oly nagyobb terjedelmű birtokokat kaptak a hódoltsági területen, hogy jövedelmük arányában több fegyverest, a kiket dsebeliknek neveztek, tartoztak saját költségükön kiállítani és hadba vezetni. A győrvármegyei hódolt falvak szipáhijai és záimjai többnyire Székesfehérvárott laktak; Gyömörő szipáhija Csókakőn lakott, sőt voltak községek, a melyeknek szipáhijai Budán laktak, mint Pázmánd, Téth, Taáp-Szent-Miklós birtokosai. A kivetett adót az illető falu tartozott oda elszállítani, a hol a szipáhija lakott. A nép a szipáhit és záimokat török földesúrnak nevezte.

Győr vármegye hódoltsági részének helyzetében némi változás állott be 1566-ban, a mikor gróf Salm győri várparancsnok Veszprém, Tata és Gesztes várakat visszafoglalta. A behódolt községekben a törökök ezután egy ideig nem szedhették rendszeresen az adót, s így legalább látszatra felszabadultak a hódoltság alól. Ez a helyzet azonban rosszabb volt, mint az előbbi, mert a török csapatok most sűrűbben és kíméletlenebbül jártak rabolni, mint előbb. Ezek a rabló portyázások voltak az okai, hogy a vármegyei nemések közül sokan odahagyták bizonytalan falusi lakásaikat s Győrbe költöztek. Ezek a menekülők a Rába és Rábcza között telepedtek le, s e településből keletkezett a mai Győr-Újváros.

A vármegyének tóközi és szigetközi része védve volt a behódoltatástól az erős Győr vára révén. A török portyázók azonban időnként a Rábán is átmen-

tek rabolni, azért a tóközi és szigetközi rész oltalmazására a vármegye 1582-ben Mérges községben erődítményt épített, a melyet őrséggel megrakott. Néhány év múlva Győr-Újváros körül sánczokat és palánkokat vontak, továbbá Abdán, a híd mellett készítettek egy kis erődítményt, Börcsön pedig a templom mellé őrtornyot építettek, mely hirtelen rablótámadás ellen védelműl is szolgált.

Az 1592. évben a törökök nagy erővel kezdték meg a háborút, melynek következtében Győr vármegye keleti és déli része, Győr-Szent-Márton kivételével, egészen török uralom alá jutott; az 1594. évben pedig maga Győr is, valamint a vármegyének még addig be nem hódolt része török kézre került.

Szinán pasa nagyvezir az 1594. évre Győr elfoglalását tűzte ki hadműveletei célpontjául.

Győr megerősítésére a hadügyi kormány már 1541 óta nagy gondot fordított s a győri erődítmény védőművei a legjobbak voltak. Hatalmas bástyái, mély árkai, erős kapui, valamint a természettől is kedvező védelmi helyzete európai híré erősséggé tették azt.

Szinán pasa közeledtének hírére Mátyás főherceg, a császári sereg vezére, Szigetközbe vonult ötvenezer főnyi seregével s Vénektől Hédervárig terjedő hosszú vonalban állította fel seregét. Ebben a seregben voltak a vármegye által kiállított csapatok is, a melyeknek felszerelésére és ellátására még a hódoltsági falukat is megadóztatták.

A török sereg július vége felé érkezett Győr alá s a jövetelüktől megrémült falusi nép, különösen a szentmártoni járásból, tömegesen menekült más vidékre. Magából Győr városából is sokan eltávoztak még az ostrom előtt. A török sereg Gönyútól Győr-Szabadhegyig húzódvá, állította fel táborát. A törökök augusztus hó elején kezdték meg Győr ostromát, melynek kapitánya gróf Hardeck Ferdinánd volt, alkapitánya pedig Perlin Miklós.

Győr vára hadiszerekkel s őrséggel jól el volt látva. A nagyon megerősített vár, a kívül táborozó védő sereggel félelem nélkül s a győzelmes ellenállás reményével nézhetett az ostrom elé.

Hasztalan volt azonban a nagy védelmi erő, mert a védőknél hiányzott az okosság és a bátorság. Mellőzvé az ostrom részleteinek leírását, ismeretes dolog, hogy a védők gyáván feladták Győrt az ellenségnek. Mátyás főherceg szeptember 10-én, midőn a törökök a Dunát áthidalták, visszavonult seregével s még ügyüi egy részét s hadi felszerelését is hátrahagyta. A védő sereg visszavonulása után Hardeck Ferdinándnak sem volt bátorsága a vár védelmére és szeptember 29-én, szabad elvonulás feltétele alatt, átadta Győrt a törököknek.

Igy lett most már Győr *Jánik kálá* néven török hódoltsági város. Győr-Szent-Mártont még Győr ostromának megkezdése előtt szintén önként feladta az őrség.

Győr lakossága még a vár átadása előtt nagyrészt elmenekült Győrből s azért, midőn a törökök bevonultak a várba, igen sok házat egészen üresen találtak. Elmenekültek Győrből a káptalan tagjai is, kik leginkább Sopronmegyében vonták meg magukat. A vármegyei nemesség is nagyrészt bujdosóvá lett. A győri várba bevonult törökök néhány templomot mecsetté alakítottak át, a székesegyházból pedig hadi szertár és lőporraktár lett.

Győr elfoglalása után a megyének tóközi és szigetközi részét is behódoltatták s így az egész vármegye hódoltsági területté lett.

Szinán pasa az elfoglalt híres várat és a hozzá behódoltatott területet alkalmasnak látta arra, hogy a török katonai közigazgatási beosztás szerint, azokból egy új szandsákságot alakítson. Az új szandsákság székhelye lett Győr, s hozzá tartozott egész Győr vármegye, valamint Komárom és Veszprém vármegyék néhány szomszédos faluja, melyek előbb már a székesfehérvári szandsáksághoz tartoztak.

A vármegyei közigazgatás Győr elfoglalása után egy időre szünetelt, s török katonai kormányzás lépett helyébe. A győri szandsákság első kormányzója az albániai származású Oszmán pasa lett. Erre vonatkozólag az egykorú török író, Pecsevi Ibráhim, a következőket mondja: „Mikor Győr vára a felséges Allah segítségével az iszlám nép hatalmába került, a méltóságos szerdár a vár összes felszerelését kiegészítette és kétszázezer aranyat hagyott ott a katonaság zsoldjára s tízezer katonát helyezett el benne. A kormányzói hivatalt a szkodrai bégnék, Oszmán pasának, a deftendári hivatalt pedig a „cibet macska“ esúfnéven ismert Mehemed efendinek adta, a ki azelőtt budai defterdár volt. Az emlí-

Győr ostroma.

A győri szandsákság.

tett Oszmán pasa igen erős és testes ember volt, annyira, hogy ritka ló bírta el őt. Albán származású volt s nagy vitézségével hírnevet szerzett.“ (Pecsevi, Táríkh II. 154. l.)

A meggyérült népességű Győr egészen török katonai jellegű város lett. Győr-Újváros majdnem teljesen elpusztult és elnéptelenedett. A Győrött maradt csekély számú lakosság pedig behódolt a törököknek. Török települők Győrött egyáltalán nem voltak; még a vár őrizetére rendelt katonák közül is, a kik családosak voltak, azoknak családjaik is másutt tartózkodtak.

Győr elfoglalásának az a következménye lett a megyére, hogy a török szipáhik néhány elpusztult és elnéptelenedett községbe részint az elszéledt lakosokat csalogatták vissza, részint más, földönfutó parasztságot telepítettek le mindenféle ígéretések alatt. Így telepítettek a törökök Csikvánd és Ravaszd elnéptelenedett községekre lakosokat.

A győri szandsákság kormányzója, Oszmán pasa, egy évet sem töltött hivatalában, mert 1595-ben a győri őrséggel a császári sereg által ostromolt Esztergom segítségére ment s ott, nem hallgatva a figyelmeztetésre, az ostromló sereg sánczai ellen vakmerő támadást intézett. Pecsevi Ibráhim feljegyzése szerint: „Mikor Szent-Tamáshegy közelébe jutott, a hitetlenek valamennyi puskájukat kilőtték s Oszmán pasa azonnal vértanú lett. Mind a győri zászlóaljából, mind az anatóliai seregből néhány harcros az örök életre költözött.“ (Pecsevi, Táríkh. II. 176. l.)

Oszmán pasa után Mahmud pasa lett a győri szandsákság kormányzója s az ő idejében foglalták vissza a magyarok Győrt. Mahmud pasa Pecsevi szerint „igen mértékletes és szelíd ember volt.“ Ilyen szelíd ember nem tudta rendben tartani a török katonaságot. A győri török őrség nagyon neki adta magát a dorbézolásnak, a melyben különösen Jahja aga, a janicsárok parancsnoka, járt elől rossz példával. Ez a janicsár aga „mindenféle gonoszságba és vétekbe elmerült ember volt“, s a korhely aga után indultak a többi törökök is Győrött. Pecsevi így ír a győri törökökről: „Annyira neki adták magukat az ivásnak, hogy egyetlen józan embert nem lehetett közöttük találni.“ A részeges őrség egészen elhanyagolta a vár őrizetét.

Miksa főherczeg 1597-ben megkísérlette Győr visszafoglalását, de eredménytelenül, mert a törökök nagy felmentő sereget hoztak Budáról Győr oltalmazására.

Igen csekély erővel, de annál nagyobb leleményességgel és szerencsével végezték el Győr visszafoglalását 1598 márczius 29-én Pálffy Miklós és Schwarzenberg Adolf.

A győri török őrség egy része, mint említettük, családos emberekből állt, a kiknek családjaik Székesfehérvárott, Koppánban és Pécsen laktak. Pálffy értesült kémei útján, hogy a családos katonák szabadságra mentek Győrből, családjuk látogatására; másrészt a várbeliek gondatlanságáról is tudomása volt. Az volt tehát a terve, hogy Győrt meglepetéssel visszafoglalja. Tervét közölte Schwarzenberg Adolfal s együtt hajtották végre azt az ismeretes, merész haditettet, melynek híre bejárta egész Európát. A két vezér 5000 főnyi sereggel nagy titokban érkezett Győr alá s márczius 28. és 29-ik közötti éjjelen a Fehérvári-kapu fölött elhelyezkedtek. Kedvező volt rájuk nézve, hogy a gondatlan törökök még a felvonóhidat sem húzták fel éjtszaka idejére. Egy nagy petárdával belőtték a Fehérvári-kaput s hirtelen benyomultak a várba. A nagy robbanásra felriadt török őrség rémülten kapott fegyveréhez s rendetlen utcái harcra kezdett a benyomulókkal. Reggelre a török őrség nagy részét legyilkolták s Győr vára visszakerült a magyarok kezébe.

Győr vára nagy jelentőségét mutatja, hogy mind az elvesztését, mind a visszafoglalást különféle költemények s elbeszélések örökítették meg. A törökök khronogramokban magasztalták, midőn Szinán pasa elfoglalta, a keresztények pedig ünnepelték a visszafoglalását. Több khronogramot közöl Győr elfoglalásáról a török Evlia Cselebi. Mutatványul fordításban bemutatok itt kettőt: (Evlia Cselebi Sziáhátnámeszi I. 210.)

Győr várába ágyút lőtt Szinán pasa,
Ezért lett neki győzelem és diadal a foglya.

Másik:

Négy oszlopa összedülvén, meghódolt s ez a táríkh:
A vitézség tüzén égett meg az ellenség, elvétellett Jánik.

Győr visszafoglalásáról Németországban jelent meg számos munka, még egy latin eposz is. (Győr monográfiája 61. l.)

Győr a visszafoglalás után csak lassan kezdett újra benépesedni. Az elmenekült győri polgárok nem találták elég biztos helynek városukat s csak két év múlva szállingóztak vissza. Az épületek Győrött majdnem mind dűledező állapotban voltak.

Győr visszafoglalásával rövid időre a vármegye is felszabadult a török hódoltság alól, de a közbiztonság oly rossz állapotban volt, hogy az elpusztult falvakba nem igen mert visszatérni a nép. Hozzájárult még az is, hogy 1602-ben a székesfehérvári törökök újra kezdték a győr-szent-mártoni és sokorói járásokban az egyes falvak behódoltatását s ez a behódoltatás ismét kiterjedt a Rába és Duna folyóig. A törököket ebben a hódoltsági birtokukban megerősítette a zsitvatoroki béke is 1606-ban.

A hódoltsági falvak adója nem egyforma volt ; igen sok függött e tekintetben a török földesuraktól. Nem soroljuk fel itt az egyes községek adózásait, melyekről a sérelmi jegyzőkönyv megemlékezik, csupán általánosságban említjük fel, hogy a sokféle czímen szedett pénzbeli járandóságakon kívül, a legkülönbélebb természetbeli adózások is megvoltak. Csak példakép említem fel, hogy némely község ajándék czímen tartozott adni meghatározott mennyiségű bort, a másik gyümölcsöt, borsót, lencsét, vaját, sajtot, mézet, ecetet, fát, szénát, búzát, árpát, zabot, lisztet, sőt arra is van példa, hogy kocsikast, kereket, kést, posztót követeltek a török urak az egyes falvaktól. Szóval, a mire csak szüksége lehetett a töröknek, mindent a hódoltsági népnek kellett előteremteni.

A török adók nem az egyes emberekre, hanem mindig az egész községre voltak kivetve s azok behajtására az egész községet egyetemlegesen kötelezték. Volt arra is példa, hogy ha a török szipáhit Székesfehérvárról, a szandsáksági székhelyről áthelyezték, az általa bírt községet egyszerűen bérbe adta. Így tett Téth szipáhija, Názir bég, a ki Budán lakott s a községet hol zsidónak, hol rácznak adta bérbe. Hasonlóképp tett Káptalan-Nyul török ura, a ki faluját 1619-ben, mivel Budára költözött, egy zsidónak adta bérbe.

Az adózásokon kívül túrhetetlenné tette a falusi nép helyzetét a rablók garázdálkodása. Az 1642. évben felvett sérelmi jegyzőkönyvben temérdek a panasz minden egyes falu részéről a portyázó török és tatár csapatok rablásai miatt. A rabló csapatok megtámadták s elhurczolták a népet a mezei munkától és csak súlyos váltságdíj mellett bocsátották szabadon, máskor meg elrabolták igavonó állatjait. E folytonos rablások következtében leginkább elpusztult Győr vármegyének szent-mártoni járása, a melyet az idő óta neveztek el pusztai járásnak. A portyázó törökök többször átesaptak a győri határba is, azért a rablók szemmel tartására Győr vármegye három helyen, ú. m. a mai Kiskút és a vasút között, azután Kis-Megyernél és a győr-csanaki Világoshegyén egy-egy erődítményt építtetett. De még ezek az erődítmények sem voltak elégségesek a száguldozó török portyázók megfékezésére, kik akárhányszor közvetlenül Győr falai alól raboltak embereket és állatokat.

Győr vármegye keleti és déli része hódoltsági terület volt egész addig az időig, míg csak Székesfehérvár vissza nem került a magyarok kezére. Csak 1687-ben szabadult fel a vármegye teljesen a török uralom alól.

A török uralomnak nem maradt semmi emléke Győr vármegyében, hacsak emlékek nem nevezünk azoknak az elpusztult községeknek a neveit, melyekről a régi oklevelek s vármegyei jegyzőkönyvek szólnak.

3. A XVIII. SZÁZAD ÉS A FRANCZIA HÁBORÚK KORA.

A szatmári békétől Mária Terézia királynő trónraléptéig terjedő 29 év mind a vármegyében, mind Győr városban a helyreállítás és az anyagi megerősödés nagy művének volt szentelve. De míg a vármegye e nagy munkában szabad kezet nyert, addig a város három évtizeden át szinte szakadatlan harcokat vívott a katonai önkényuralommal. Végre is, ama szívós kitartás, a melylyel jogait védte, meghozta fáradozásának gyümölcseit, midőn 1743-ban a szabad királyi városok sorába emelkedve, önállóvá lett s ezzel jövőjé boldogulását, sorsát szabadon intézhette.

Az utolsó kuruczháború alatt borzasztó pusztítás érte a vármegyét, a melynek nyomai még évtizedek múlva is meglátszottak. Lady Montague, a híres angol utazónő, a ki 1717-ben bejárta hazánkat, írja naplójában, hogy Buda és Győr között alig van nyoma a művelésnek, annyira elnéptelenedett e vidék. Az 1715., sőt még az 1720. évi összeírásokban lépten-nyomon találkozunk oly községekkel, a melyek vagy még pusztán állottak, vagy egy-két évvel azelőtt települtek. Az 1715. évi összeírásban az újonnan települt helységek között szerepel Gyirmót, a mely egy éve települt; továbbá Sövényháza és Kúnsziget, a hol 17 család, mint új települő, még adómentességet élvezett. 1720-ban új települések között említik: Szent-Ivánt, a mely 1719-ben települt; Gyirmótot, a melynek lakosai között 17 új telepes család fordul elő; Tenyőt, Ladomért, a mely szintén 1719-ben kezdett települni; és Malomsokot, a hol 4 új telepes-háztartás van felvéve. 1715 után sváb telepesek kezdtek beköltözni a vármegye területére, mint például Sövényházára, a hová a jezsuiták hívták be őket. A pannonhalmi apátság 1729-ben a Rajna mellékéről telepített németeket az elpusztult Csanak faluba, Gyarmatra pedig a csornai prépostság, Gyirmótra a győri káptalan. Koroncóra 1718 után települtek a németek, úgyszintén Téthre is, a mely utóbbi községet még 1715 előtt szállták meg, de ezek idővel mind megmagyarosodtak.

Az állandó katonaság behozatalával a rendek állandó hadi adót is szavaztak meg, a melynek igazságos kivetése céljából az országgyűlés az adókötelesek összeírását rendelte el. Ez összeírást 1715-ben eszközölték első ízben, de mivel nem felelt meg a beléje helyezett várakozásnak, 1720-ban megismételték. Bármennyire is hiányosak ezek az összeírások, mert az összeíró küldöttségek csakis az adóköteleseket vették figyelembe, mégis becses adatokat szolgáltatnak ama kor viszonyaira, s egyúttal feltűntetik az utolsó években elért gazdasági fejlődést is, melyet a békés viszonyok eredményeztek.

Az 1715-iki
összeírás.

1715-ben a vármegye területén összeírtak 25.953 köbölös szántóföldet, 273 $\frac{1}{2}$ köbölös írtványt, 5357 kaszás rétet; 1720-ban pedig 48.432 köbölös szántót, 34 köbölös írtványt és 7439 kaszás rétet. A művelés alá eső terület tehát jelentékenyen emelkedett; ugyanezt tapasztaljuk a szőlőművelésnél is. 1715-ben 10.466 kapás szőlőt írtak össze, míg 1720-ban 14561-et. A vármegye lakossága közvetlenül a szatmári béke után még igen csekély volt. A háború és a pestis valósággal kiirtotta egyes községekben a népet. Az 1715—1720. évi összeírás nem teljes, mert csak az adóköteles lakosságot vette figyelembe, mégis az utolsó öt év alatt elért jelentékeny fejlődésről ad számot. 1715-ben összeíratott 8 nemes, 1517 jobbágy, 418 zsellér, vagyis összesen 1943 háztartás. 1720-ban 44 nemes, 2110 jobbágy, vagyis összesen 2154 háztartás van. Ez utóbbi összeírásból a birtoktalan zsellérek kimaradtak; a lakosság ennek ellenére jelentékenyen emelkedett, a mi főleg a telepítéseknek tulajdonítható. Nemzetiségre nézve a vármegye lakossága 1715-ben túlnyomólag magyar volt. Ebben az évben 1911 magyart és 32 német háztartást, 1720-ban pedig 2062 magyar, 76 német és 16 rác háztartást írtak össze. (Acsády Ignác: Magyarország Népeisége a Pragm. Sanctio Korában.)

Közigazgatási tekintetben a vármegye három járásra oszlott fel, u. m. 1. tóközi; 2. szigetközi; 3. pusztai járásra. Az 1715. évi összeírás szerint a vármegyében 66 község volt; ebből 2 mezőváros, 1 curiális és 63 jobbágyközség. Hédervár kétszer szerepel az összeírásban; egyszer mint mezőváros és egyszer mint curiális község. Az 1720-ban eszközölt összeírás szerint 2 mezőváros, 23 curiális és 54 jobbágy-község volt a vármegyében.

Az 1715—1720. évi összeírás alapján állapították meg a vármegye portáinak számát. Az 1723. évi országgyűlés azt 75-ben állapította meg. 1724-ben e szám 74-re szállott alá, 1729-ben pedig 74 $\frac{1}{4}$ -re emelkedett fel. Ez a mennyiség megmaradt Győrnek szabad királyi várossá történt emelkedéséig. Ekkor a vármegye portáinak számát 63 $\frac{1}{2}$ -ben, a városéit 18-ban állapították meg. Az adókivetési kulcsot a vármegye bizottsága 1729-ben akként állapította meg, hogy egy dicára — válogatás nélkül — két jobbágyot számított; egy dicához az első osztályú szántóföldekből 3, a másodosztályúakból 4 és a harmadosztályúakból 6 mérős szántóföldet vettek alapul. A kaszálók, vagy rétek közül 5, az I. osztályú kapás szőlőkből 14, a másodosztályúakból 16 számított egy dicára.

Ez alapelvek szerint a vármegyei bizottság a vármegye összes községeiben újból összeírta a jobbágyok számát, valamint az adóköteles földeket, a melynek alapján a vármegyére eső adóösszeget községenként kirótták.

Mária Terézia.

Herczeg Esterházy Pál nádor.

Rendkívül érdekesek ezek az adatok gazdaságtörténelmi szempontból is, azért járásokként (akkor már négy járása volt a vármegyének,) egy-egy községet közlünk az összeírásból.

1. *A tóközi járásból*: Abdán 29 jobbágy és 23 zsellér lakik, ezeknek 541 $\frac{1}{4}$ mérős földjük van; idejárnak még a kender- és káposztás-földek, a melyek szintén 35 cubulust (mérőt) fogadnak be. Ezenkívül a jobbágyok két elhagyott telek szántóföldjét ($40\frac{1}{2}$ mérős) is közösen szokták megművelni, a melynek termése $\frac{2}{3}$ részben az övék, $\frac{1}{3}$ részben a templomé. E három rendbeli szántóföld összes területe $616\frac{3}{4}$ mérős; ebből $\frac{1}{3}$ rész, vagyis $205\frac{2}{7}$ mérős elsőrendű, $\frac{2}{3}$, vagyis $410\frac{3}{5}$ másodrendű föld. Rétjük 272 kaszára való.

2. *A pusztai járásból*: Gönyön 18 jobbágy s 5 zsellér, összesen 23 fő lakik. A telkekhez tartozó szántóföldjeik $202\frac{1}{2}$ mérősek; ezenfelül van törökbuza (tengeri), kender és más hüvelyes növények termelésére használt földjük, ($31\frac{1}{2}$ mérős) vagyis összesen $233\frac{3}{4}$ mérős; mindannyi harmadosztályú. Rétjük 187 kaszás.

3. *A szigetközi járásból*: Révfalun van 141 jobbágy, 98 zsellér, összesen 239 fő; az évenként bevetett szántóföldek 577 mérősek, a melyek kivétel nélkül harmadosztályúak. Rétjük $188\frac{1}{4}$ kaszás. A jobbágyoknak Ménfőn 68 kapás, Csanakon 34 kapás, Kis-Barátiban 28, Nagy-Barátiban 7, Nyúlton 7, Écsen 5, Ságbon 16, összesen 165 kapás elsőosztályú szőlőjük.

4. *A csülközti járásból*: Medvén 12 jobbágy és 9 zsellér lakik, vagyis 21 fő. A telkekhez tartozó és évenként művelés alá vett földjük 169 mérős; ebből $\frac{1}{3}$ rész első, $\frac{1}{3}$ másod, $\frac{1}{3}$ pedig harmadosztályú szántóföld; van 130 kaszás réjük is. (Villányi Szaniszló bakonybéli apát adatai.)

A püspök-
főispánok.

A vármegyei közigazgatás élén, habár inkább csak névleg, a püspökfőispánok állottak. Ágoston Keresztély herceg, a ki még 1695-ben foglalta el főispáni székét, egész 1725 augusztus 23-áig, Regensburgban bekövetkezett haláláig, viselte a főispáni méltóságot. Őt követte gróf Szinzendorf Fülöp Lajos, a kit 1726 augusztus havában iktatott be gróf Erdődy Gábor egri püspök a főispáni méltóságba; de 1732-ben boroszlói püspökké választatván, helyét Groll Adolf foglalta el, a kit ugyancsak gróf Erdődy Gábor iktatott be 1733-ban.

Az ő főispánsága alatt merült fel első ízben a győri egyházmegye kettéosztásának kérdése, a mely azonban a zágrábi püspök és káptalan ellenkezésén hajótörést szenvedett. (Millenn. Tört. VIII. 114.)

Groll Adolfot gróf Zichy Ferencz követte, a ki 1743 óta — Groll Adolf segédpüspökeként — kormányozta a vármegyét, s ennek halála után, 1744 június 8-án a főispáni méltóságba ünnepélyesen beiktatták.

Közel negyven évig tartó főispánsága alatt számos közhasznú intézetet alapított. Ő építtette fel a növendék-papság házát és a püspöki palotát, a mely azelőtt várparancsnoki lakásul szolgált. Ő telepítette le a káptalan tagjait a székesegyház közelében, az úgynevezett „káptalandombon,” a mely 1743-ban a szabad királyi várostól elkülönített terület maradt. (Szávay Gyula i. m. 81. l.) Vele zárul a püspök-főispánok sorozata.

Szemben a vármegye főispánjaival, a kik egyházi méltóságokat töltöttek be, de nagyrészt idegenek voltak, az alispáni tisztség a XVIII. században mindegyre nagyobb jelentőségre jut. A szatmári békekötés utáni korszakban az alispánok sorát Meszlényi János nyitja meg, a kit még 1710-ben választottak e tisztségre. Ő képviselte a vármegyét Zemberger Ádámmal együtt az 1712. és az 1715. évi országgyűléseken. Őt követte Fiáth János, a ki Biró Istvánnal együtt volt Győr vármegye követe az 1722—23. évi országgyűlésen.

Fiáth János után Györödy Ádám, Meszlényi János és Mecséry Dániel következtek. Az utóbbi alispánsága alatt (1736—49.) még nem volt rendes székháza a vármegyének; közgyűléseit többnyire, — mint például 1746 július 21-én is, — az alispán magánlakásán tartotta.

Mecséry Dániel halála után özvegye, született Tallián Zsuzsánna, oda-kinálta a vármegyének saját házát, mely a mostani polgári leányiskola helyén áll. Az 1749 július 24-én tartott közgyűlés 5000 forintért meg is vásárolta. De ez a ház csakhamar szűknek bizonyult, miért is a vármegye lebonttatta s helyén 1750-ben újat építtetett. (Zoltán Vilmos adatai.)

Ebben a házban megmaradt a vármegye a XIX. század elejéig, midőn az 1786-ban eltörölt ferencz-rendi zárdát és templomot nyerte a kincstártól, cserébe ingatlanaiért.

A szatmári békekötés után a vármegye is mindegyre jobban kivetkőzik nemzeti jellegéből. Azok a családok, a melyeknek sarjai kitartottak a felkelés ügye mellett, háttérbe szorulnak; helyökbe azok lépnek, a kik az 1709. évi országgyűlés egybehívása után kezdtek szerepelni, vagy a szabadságharcz alatt Győr városában húzták meg magukat, mint Meszlényi, Fiáth, Mecséry, stb. Az újabban nemesítették közül pedig az Illos család tagjai jutnak közhivatalokba.

Az alispánok.

Az 1715. évi országgyűlés gróf Heister Sigfrid és báró Liebenberg Károly győri várparancsnokokat honfiusítja. Új birtokok terjeszkednek még a vármegyében, mint a Gindliek, a kik után az Amadé család örökölt, továbbá a Kaunitz grófok és az Apponyiak. Ezek azonban nem a legjobban bántak jobbágyaikkal. 1737-ben a vármegye megint Amadé Lászlót, hogy a malomsokiakkal emberségesebben bánják, mert ha elszöknek, vele fogják megfizettetni a közadót. Ráró ura, Apponyi Lázár, a ki 1718-ban bárói, 1739-ben grófi rangot nyert, embertelenségeinek szomorú emlékeit hagyta hátra a vármegyei jegyzőkönyvekben. (Fehér Ipoly i. m. 527. 566.)

Győrben is sokan laktak a főrangú családok közül. Az 1720-ik évi összeírásban előfordul a város lakosai között két gróf Zichy, két Esterházy, egy báró Amadé és egy báró Viczay.

Az utolsó szabadságharcz alatt a főrangú családok nem érezték magukat biztonságban a vidéken, ezért Győrött, vagy Pozsonyban kerestek menedéket. Egyedül a Viczayak maradtak meg Hédervárott, a melynek évszázados falai biztos védelmet nyújtottak a család tagjainak. Csak évtizedek múlva kezdtek a vidéken kastélyokat építeni, mikor az állandó katonaság behozatalával nem kellett többé támadásoktól tartaniok.

A politikai légkör még mindig izzó volt. Sokan Rákóczi visszatérését várták. Nem csoda, ha a kormány vezérférfiai még egyre a felkelés megújulásától tartottak. Ennek esett áldozatul Korponai Jánosné, született Garamszeghi Géczy Juliánna is, a ki szolgálatokat vélt teljesíteni a kormánynak, de rajta vesztett. Pálffy-nak Pozsonyban Rákóczi állítólagos leveleiről tett jelentést, de mivel azokat nem tudta előmutatni, Pálffy elfogatta és Vöröskőbe záratta. A kormány újabb összeesküvéstől tartva, a kalandos multú szép asszonyt egy külön delegált bíróság elé állította, a melynek elnöke gróf Koháry István, s tagjai Meszlényi János, győrvármegyei alispán, Nádasdy Tamás, báró Sándor Gáspár és Nagy István ítélőmester voltak. A törvényszék felségsértésben és hűtlenségben mondta ki bűnösnek, és fejevetszésre ítélte a szerencsétlen asszonyt, s bár gróf Koháry mindent elkövetett, hogy megmentse a hóhérbárdtól, Károly király parancsának engedelmeskednie kellett. Több mint két éven át őrizték Korponaynét Győrött, míg végre 1715. augusztus 18-án lefejezték. (Millenn. Tört. VIII. 153. 1.)

Katonai túlkapások.

A szatmári békekötés utáni évtizedek alatt Győr szinte szakadatlan harczot vívott a katonai uralommal, a mely a háborús világ maradványaként sehogy sem illett bele a megváltozott viszonyokba. A várkapitányok és a polgárság között sohasem volt jó viszony, mert az idegen parancsnokok lépten-nyomon beleavatkoztak a város kormányzatába, s e mellett súlyosan megkárosították a lakosságot.

Győr város sérelmei már az 1715. évi országgyűlésen is szóba kerültek. Az országgyűlés ugyan több rendbeli intézkedést tett a panaszok orvoslására, (1715: 42., 79., 83., 91. és 76. törvénycikkek), a helyzet azért még sem változott.

1720-ban a város 12 pontban terjesztette elő sérelmeit és panaszait, a melyek leginkább a katonaság túlkapásai ellen irányultak. Sürgősen kérte e sérelmek orvoslását, nehogy különben a polgárság ereje kimerüljön.

Legnagyobb teherként nehezedett a lakosságra a katonai beszállásolás. A rendes beszállásolás maga is jelentékeny költséget rótt a lakosságra, mert minden polgár, ha csak nem akarta magát házából kiszoríttatni, kénytelen volt a bástyák mellett saját költségén a ráeső katonaság számára lakásokat építtetni.

Ez a teher mind a polgárság vállaira nehezedett, mert a városban lakó nemesek és katonai védenczek ez alól mentesek voltak. A tehetősebb polgárok igyekeztek nemesleveleket szerezni, hogy a katonai beszállásolás terhei alól megmenekedjenek.

Még nyomasztóbbá tették a polgárság anyagi helyzetét az elemi csapások. 1718-ban a belváros három utcája égett le, 1718-tól 1720-ig a külváros három ízben csaknem egészen elhamvadt. 1712 tavaszán nagy árvíz pusztított Győrszigeten, mely alkalommal 39 ház dőlt össze. 1736-ban ismét nagy árvíz volt, melynek Győrszigeten 200 ház esett áldozatul.

A katonaság jóformán mindenre rátette kezét, még a vásártartás jogát is magához ragadta s így a heti és az országos vásárok után befolyó jövedelem az őrség parancsnokainak zsebébe folyt. E mellett az őrség tisztikara, sőt a hajdúk

is megszarolták a vásárosokat. E tűrhetetlen állapotoknak csak az 1729. évi országgyűlés vetett véget, midőn a győri várparancsnokok útján eddig behajtatni szokott királyi haszonvételeket (regale) mint törvényteleneket eltörölte. (1729. III. t. cz.)

Mindennek ellenére Győr város aránylag elég népes volt. Az 1715. évi összeírás szerint a belvárosban 383, az újvárosban 290 polgári háztartás volt. Győr a XVIII. század elején.

1720-ban, úglátszik, a tűzkárosult lakosságot, mint adómenteseket, nem vették fel az összeírásba, a szegény zselléreket pedig kihagyták. 1720-ban a belvárosban összeírtak 306, a külvárosban, vagyis az újvárosban 232 és a fehérvári kapun kívüli városrészben 11 háztartást, de ezek csak a polgári háztartások voltak. A katonaságról külön kimutatás készült.

Az 1720. évi összeírás szerint a katonaság 259 háztartásra oszlott. Ebből a törzskar 12 háztartást, a német katonaság 42-öt a tüzérség 7-et, a Schultheiszrezred 23-at, a katonai védenczek 13-at, a magyar katonaság 129-et, a naszádosok 33 háztartást tettek ki. Ekként Győr város összlakossága 1720-ban 808 háztartásra, a polgári lakosság lélekszáma pedig ugyanez évben 7290-re tehető.

A lakosság túlnyomó része magyar volt, csak a katonaság és a katonai védenczek szolgáltatták az idegen elemet. Az 1715-ben összeírt háztartások közül 524 magyar, 123 német és 26 rác volt. 1720-ban pedig, — jóllehet a katonai elem szaporodott, mert az előző évben 70 karabélyossal növelték az őrséget, — 542 magyar, 221 német és 45 rác háztartást írtak össze. Heister tábornok és gróf Draskovich alparancsnok védelme alatt tömérdek zsidó, görög, rác és örmény kereskedő telepedett le Győrött, a kik a törvény intézkedései ellenére kibújtak a polgári közterhek viselése alól, mert tetemes évdíjért a katonai parancsnokság alá helyezték magokat, sőt attól védelmet s oltalmat nyertek. Természetesen az évi díjak a katonai parancsnokok zsebébe folytak.

A rácok külön fel voltak véve az 1715—1720. évi összeírásokban, de a zsidókról csak hozzávetőleges adatokkal rendelkezünk. Így 1735-ben 55 zsidó családfő volt Győrött, 1750-ben pedig 64. (Acsády Ign. i. m.)

A városi polgárság nem nézte jó szemmel a zsidók letelepedését. A mint szabad kezet nyert ügyeinek intézésében, 1747 decz. 11-én kimondta a zsidóság kiűzetését a város határából. A zsidók fellebbeztek ugyan e kitiltás ellen, de felsőbb helyen jóváhagyták a város határozatát. (Szávay Gyula i. m. 281.)

Az ipar és kereskedelem a XVIII. század első felében nem tudott szabadulni béklyóiból. Győrött már a XVI. században fejlett ipart találunk. A czéhek között legrégebb az ötvösczéh, a melynek szabályai 1529-ből valók. Győr ötvösiparosai messze földön híresek voltak, s a legújabb időkig fennmaradt jó hírük. Idővel számos czéh alakult a városban. A német vargák 1582 márcz. 1-én nyertek czéhszabályokat Teuffel András győri várparancsnoktól; a borbélyok szabályait 1593-ban erősítette meg a káptalan. A csizmadia-czéh 1604-ben nyert ugyancsak a káptalantól, — Győr akkori földesurától, — szabadalomlevelet. (Szávay 229—242.) Az iparosok azonban még a XVIII. században is tömérdek zaklatásnak voltak kitéve a katonaság, jelesül a várparancsnokok részéről. Sokkal nagyobb baj volt ennél, hogy a katonai védenczek (protectionalisták), sőt maguk a katonák is ipart űztek s miután kiváltságos helyzetben voltak a polgárokkal szemben, az iparos elem nem tudott velük versenyezni. Ebből tömérdek összeütközés támadt az iparosok és a katonaság között, de itt leginkább a polgári elem húzta a rövidebbet. Az 1715-ben eszközölt összeírás adatai szerint Győrben 265 iparos volt, kik az egyes iparágak szerint a következőleg oszlottak meg: 4 ács, 5 asztalos, 3 bádogos, 3 borbély, 1 cserepező, 45 csizmadia, 2 esztergályos, 4 fazekas, 1 fésűs, 8 fuvaros, 8 gombkötő, 5 kádár, 4 kalapos, 5 kerékgyártó, 2 késes, 7 koresmáros, 9 kovács, 3 kőműves, 2 kötélverő, 12 lakatos, 14 mézárós, 1 molnár, 1 nyerges, 4 pék, 45 szabó, 2 szappanos, 7 szíjgyártó, 3 szitakötő, 17 szűcs, 8 takács, 2 tímár, 3 üveges, 20 varga és 4 más foglalkozást űző (1 keztyűs, 2 sarkantyús, 1 koszorúkötő.)

Kereskedéssel 36-an foglalkoztak; közülök 7 boltos és 29 kereskedő. Volt ezenkívül még egy könyvárús és 7 hajós, a kik nincsenek beszámítva sem az iparosok, sem a kereskedők közé. Az 1720. évi összeírásban az egyéb ipart űző polgárok között 4 építész, 1 halász, 1 kőmetsző, 2 köszőrüs és 1 madráczos fordul elő. A más foglalkozásúak között pedig 2 szakács, 1 vámos, 1 bérlő és 1 egyházfi van felvéve.

A vármegye
a XVIII. század
elején.

Győr vármegyében csak igen kevés iparossal találkozunk. Az 1715-iki összeírás adatai szerint csak Győrszigeten és Révfalun laktak iparosok. Győrszigeten 4 csapó, 3 fazekas, 1 lakatos, 1 molnár, 3 posztónyíró, 4 takács, 3 tímár és 2 varga; Révfaluban 2 csizmadia, 2 takács, 2 varga és egy más foglalkozást űző iparos volt felvéve. Az 1720. évi összeírásban csupán Győrszigeten vannak összeírva az iparosok, a hol 1715-ben 3 kertész, 5 hajós és 1 vinczellér is szerepel a más foglalkozásúak rovatában. 1720-ban az iparosok között 1 pecsétkömetsző, 1 kelmefestő és 3 serfőző fordul elő. (Acsády Ignác. i. m.)

A kereskedelem előmozdítására szolgáló tényezők közül elsősorban a vásárszabadalmak érdemelnek említést. Győr 1712 szept. 1-én nyert országos vásár tartására szabadalmat. A többi vármegyebeli községek már csak a XVIII. század vége felé kaptak hasonló kiváltságokat; Hédervárnak például 1793 aug. 26-án, Szentmártonnak 1796 decz. 2-án engedélyezték az országos vásár tartását. Heti vásárokat csak Győrben tartottak. A város utóbb 1798 május 28-án és 1799 aug. 9-én újabb szabadalomlevelet nyert heti- és országos vásárok tartására. (Illéssy János: Vásárszabadalmak jegyzéke.)

A szatmári békekötés utáni években az egyes községek törekvése is oda irányult, hogy régi kiváltságaikat megerősítsék, s így a közterhek alól meneküljenek. Az abdaiak már 1700-ban fordultak Esterházy nádorhoz, hogy régi kiváltságaikban védenék meg őket. A nádor ugyanez évben leírt Győr vármegyéhez, hogy az abdaiak szabad emberekként tekintessenek és semmiféle adóval, fuvarozással, vagy katonatartással ne terheljék őket. (Fehér Ipoly i. m. 510.) 1718 jún. 2-án III. Károly király, alkalmasint az Esterházyak közbenjárására, átírta és megerősítette Lipót király 1681. évi kiváltságlevelét az abdaiak számára. (Királyi könyvek.)

Abdán kívül még Nagybajcs község bírt kiváltságokkal, a melynek szabadalomlevelét 1720-ban hirdették ki a vármegye közgyűlésén. Ennek értelmében Nagybajcs mindennemű tized és földbér terhe alól felmentetett. Pata és Pécz (Felpéc) 1721-ben hirdették ki kiváltságleveleiket. E két község lakói a katonatartás, fuvarozás és más hasonló terhek alól nyert felmentést. Az állandó katonaság behozatala s az állandó adó következtében később már hasztalan fordultak egyes községek kiváltságaik megerősítése végett az uralkodóhoz, sőt a régi kiváltságokat is, a hol csak lehetett, megnyirbálták. E korszak nem volt kedvező a helyi önkormányzat fejlődésére nézve. Egyedül Győr városának sikerült polgárainak közel félszázados, kitartó törekvése árán a szabad királyi városok sorába emelkedni.

Győr, mint szabad város, a káptalan földesurasága alá tartozott. A város polgárainak abbeli törekvése, hogy Győr önálló törvényhatósággá váljék, épp a káptalannal találkozott leghevesebb ellentállásra, a melynek földesúri jogait e törekvés elsősorban érintette. A szatmári békekötés után a káptalan mindent elkövetett, hogy a várost földesúri hatósága alá vonja, de a polgárság, hivatkozva az 1649. évi nádori ítéletre, ellentállt a káptalan törekvéseinek. 1728-ban ugyan némi tekintetben egyezkedett a város a káptalannal, de azért a viszálykodások tovább folytak, sőt 1741-ben az országgyűlés elé került ügyök. Az országgyűlés (1741. XXXV. t.-cz.) a káptalannak adott igazat, miért is a katonai hatóságokat oda utasította, hogy a káptalant a győri lakók terhére bíróilag megállapított, vagy szerződéseken alapuló tartozások megvételében ne akadályozzák.

1743 jan. 30-án végre Bécsben egyezséget kötött a káptalan a polgárság képviselőivel. Ez egyezség értelmében a káptalan — a káptalandomb kivételével — lemondott földesúri jogairól, viszont a város 17 ezer forint váltságdíjat s az eddigi perköltségek fejében a szerződés aláírásakor 5 ezer forintot fizetett a káptalannak. Az egyezség megkötése után alig egy hónap múlva, 1743 márcz. 6-án, Mária Terézia Győrt a szabad királyi városok sorába iktatta, s az erre vonatkozó kiváltságlevelet Győr vármegyének április 5-én tartott közgyűlésén hirdették ki.

E kiváltságlevelben a város egyúttal új, bővített czímert nyert. Hasított pajzsban elől, kékben arany pólya felett ércskereszt áll, a melyet Szent István első vértanú misemondó ruhába öltöztetett alakja főd el, mindkét kezével zöld palmaágot tartva. Hátnál: vágva. Felül kékben, egy tornyos, nyílt kapus orozott vár; alul veresben három ezüst pólya. A pajzsos leveles arany korona nyugszik. (Szávay i. m. 65—77.)

Mária Terézia királynő kiváltságlevelével, melyet az 1751. évi országgyűlés törvénybe iktatott, új korszak kezdődik a város történetében. E kiváltságlevellel Győr visszanyerte régi szabadalmait, a melyekkel Mária királynő és Zsigmond uralkodása alatt bírt, s a melyek birtokában jövő fejlődésének alapjait rakta le.

Mária Terézia ingadozó trónjának megmentésében a vármegye méltón kivette részét. Alig hagyták oda a követek a pozsonyi országgyűlést, megindult a hadi készülődés az egész vármegyében. Az 1741. évi december 15-én tartott közgyűlésben intézkedett a vármegye a ráeső 297 gyalogos katona kiállításá felől. Ez a csapat báró Balassa Gábor vezérőrnagy, báró Andrássy Ádám ezredes és gróf Nadasdy József alezredes parancsnoksága alatt, az 1742. év tavaszán Morvába rendeltetett. (Várm. Közgy. Jegyzők. — (Hadi tört. Közl. 1897. 213.)

Nemesi zel-
kelés-ek.

A felkelt nemesség Komárom, Fehér, Veszprém, Somogy, Baranya és Tolna vármegyék nemességével egyesülve, báró Szluha György vezérlete alatt indult hadba. A csehországi csatatéren jól megállotta helyét, főleg Prága ostrománál tüntette ki magát. Vezére, Szluha György, érdemeiért grófi rangot nyert. (Nagy Iván család. ért. 1899. évf.)

1744-ben újból fegyverbe szólította a királynő a vármegye nemességét. a melynek élére ekkor Mecséry Dániel, a vármegye alispánja állott, A tisztikar a következőkép alakult meg : Kapitány : Mecséry Dániel. Hadnagy : Vagner Sándor. Zászlóartó : Milkovics Jakab. Hadibiztos : Torkos Ádám. Futár : Káldy János. Órmosterek : Nagy István és Szelestey Antal. Trombitás : Felix Ferencz. Seborvos : Thököly János. Gyógykovács : Pápay János.

A felkelt nemesség, a mely 1745 márczius 4-én kelt kimutatás szerint 102 emberből állott, egy századot alkotott. Ezenkívül még egy portalis századot állított ki a vármegye (124 ember), a melynek kapitánya Tersztyánszky János lett.

A felkelt nemesség s a portalis katonaság szintén a csehországi és a sziléziai csatatéren ment, a honnan csak a drezdai békekötés (1745 december 25.) után tért vissza. (Várm. Levéltár. Közgy. Jegyzők.)

Mária Terézia királynő sokat tett az uralkodó család és a nemzet közötti jó viszony ápolására. Már az 1741. évi országgyűlésen, midőn a rendek kifejezték abbéli kívánságukat, hogy a királynő Magyarországon lakjék, szó volt róla, hogy Budát, vagy Győrt rendezzék be királyi szálláshelynek. Az akkori viszonyok között elsősorban Győr jött volna számításba, mert Buda, miként Pálffy nádor megjegyezte, akkori állapotában, rácz csöcselékből álló lakosságával, nem volt méltó arra, hogy királyi székvárossá legyen. (Millen. Tört. VIII. 271.)

A rendek féltékeny szemmel nézték az új szabad királyi városok köveit, a kik az 1751. évi országgyűlésen megjelentek, mert a városi követek szaporodásával az udvari párt felülkerekedésétől tartottak, sőt Győr város követét, a ki már el is jött az ülésre, szégyenszemre eltávolították. Csak hosszabb tárgyalások után nyugodtak bele az új szabad királyi városok, (Komárom, Győr, Zombor és Ujvidék) becikkelyezésébe.

Az országgyűlés eljárását némileg feledtette a győriekkel Mária Terézia királynő látogatása, a ki 1751 augusztus havában Pozsonyból Budára útaztában férjével, Ferenczcel együtt Győrt is útjába ejtette. Az 1764. évi országgyűlés folyamán, mialatt a rendek a sérelmeket és a királyi előterjesztésekre adandó választ dolgozták ki, Mária Terézia, József trónörökös kíséretében, ismét meglátogatta Győrt. Hogy a nemességet is az udvar körébe vonja, 1760-ban felállította a magyar nemesi testőrséget, a melyre Győr vármegye 1500 frtot, Győr város 100 körmőczi aranyat ajánlott fel. (Hadtört. Közl. 1897.)

A XVIII. század közepéig már a vármegye is kiheverte a török világ és a kurucz háborúk csapásait. 1687-ben Győrtől Pápáig sem embert, sem épületet, még csak barmot sem láthatott az átútazó. Ez a terület a szatmári békekötés után mindegyre jobban benépesült; az egykori pusztai járás közigazgatási ügyeit a XVIII. század közepén már nem győzte egy szolgabíró ellátni. 1771-ben a vármegye a pusztai járást kettéosztván, hatáarul a sokorói hegységet állapította meg; a Dunáig terjedő keleti rész megtartotta a pusztai nevet; a délnyugati pedig a sokoróaljai nevet vette fel. Győr városának önálló törvényhatósággá alakulása folytán a tóközi, valamint a sziget- és csilizközi járásokat egyesítették; ekként közigazgatásilag a vármegye 1771-től kezdve 1., a tó-

sziget és csilizközi 2. a sokoróaljai és 3. a pusztai járásokra osztatott fel, a mely felosztás napjainkig érvényben maradt. (Fehér Ipoly 493. l.)

A Komárom és Győr vármegye közötti határ évszázadokon át ingadozó volt. Egyidőben Ács, Vas és Lovad községek is Győr vármegyéhez tartoztak, viszont Gönyő, Nagy- és Kis-Szent-János és Böny helység határának egyrészt Komárom vármegyéhez számították. A folytonos határvillongások kiegyenlítése végett mindkét vármegye 1755-ben bizottságot küldött ki, a mely kijelölte a határvonalat s ez napjainkig fennáll. (Fehér Ipoly i. m. 490. l.)

A vármegyei életben Mária Terézia királynő uralkodása alatt a protestánsok mind jobban háttérbe kezdenek szorulni.

A protestánsok
Mária Terézia
alatt.

A vármegyei igazgatás élére is mind oly férfiak kerültek, a kik a protestánsok szabad vallásgyakorlatát fegyveres erővel is megakadályozták. Ilyen volt Mecséry Dániel, (1736—1749.), az 1744. évi felkelt vármegyei nemesség vitéz parancsnoka, a ki alispán korában vallási türelmetlenséget árult el; majd ntóda, Bíró János, a ki 1749-től 1758-ig viselte az alispáni tiszteletet.

1747-ben a vármegyei közgyűlés elhatározza Patason, a még csak egy évvel ezelőtt épült református templom lerombolását. A nép ugyan elűzte a kiküldött végrehajtót, de azért a reformátusok nem tarthattak ott istentiszteletet. Szap község református lakosai haranglábat állítottak, a miért 250 frt bírságra ítélte őket a közgyűlés. (Fehér Ipoly 524., 531.) A vármegye 1750-ben lebontatta a reformátusok imaházát Bönyben; 1757-ben szintűgy elrendelte a babothi ágostai hitvallásúak templomának széthányását is, mert azt a kiküldött bizottság az 1737-ben engedélyezett nagyságnál szélesebbnek és magasabbnak találta. A szemerei református templomot pedig 1749-ben hozott vármegyei határozattal a katolikusoknak adták át. Ugyanez év márczius 17-én Győrben is elvették a győri protestánsok templomát; valami váltságot fizettek érte, de azt a protestánsok nem akarták elfogadni. Utóbbiak ekkor küldöttséget menesztettek Bécsbe, de ez nem juthatott a királynő elejébe. (Millenn. Tört. VIII. 332.)

Idővel már az engedékenység jeleivel találkozunk e téren. Kapi község lakosai engedélyt nyertek 1764-ben, hogy protestáns templomot építhessenek. Mikor 1777-ben Téth község egy része, az evangélikus templommal együtt a lángok martaléka lett, az 1778. évi királyi rendelet megengedte, hogy a protestánsok templomukat torony nélkül újra felépíthessék.

Bíró Jánost Bezerédj Mihály követte az alispáni székben, a ki Győr vármegye követeként az 1764. évi országgyűlésen csakhamar magára vonta a közfigyelmet a közgazdasági kérdések, különösen a gyárpar meghonosítása érdekében mondott nagyszabású beszédeivel. (Horváth Mihály: Kisebb Tört. Munk. I. 400.) Őt követte Matis György, (1766.) a kinek alispánsága alatt kezdődött a vármegyei levéltár rendezése, (Századok 1903. 738.), valamint az úrbéri összeírás.

Az 1772. évi úrbér szerint a vármegye területén 220.585 hold használható föld volt. Az 1827. évi összeírásban ez a szám 240.500-ra emelkedett, melyből 83.630 hold úrbéres, 151,870 hold földesúri birtok volt. (Fehér Ipoly i. m. 491.)

Győr a XVIII.
század vége
felé,

Győr város, mióta önállóan intézhette ügyeit, szép fejlődésnek indult. Különösen a kereskedelem virágzott. Görög kereskedők megvetették lábukat Győrben, mely a dunántúli forgalom fő-emporiuma lett. Lakosainak száma jelentékenyen emelkedett. 1780-ban 11.457 lelket számlált.

Mióta Győr szabad királyi várossá lett, az adókievetés czéljából a vármegye portáit újból megállapították. 1780-ban e porták száma 63½ volt, később azonban 52-re szállott alá. Győr város portáinak számát 18-ban állapította meg az országgyűlés; ez a mennyiség megmaradt az 1848. évi nagy átalakulásokig.

A XVIII. század második felében sok csapás érte a várost. 1753-ban nagy tűzvész volt. 1763 jún. 28-án, reggel 5½ órakor földrengés támadt; a lökések oly erősek voltak, hogy több épület, közöttük a püspökvár is bedőlt. Jul. 9-én este, 9 óra tájt a földrengés megismétlődött, a melyet óriási felhőszakadás követett. A szomszéd Révfalu községben a föld meghasadt, a Duna hullámai pedig házmagasságnyira emelkedtek. A megrettent lakosság a vásártérre menekült és a Kálváriahegy mellékén sátrakban tanyázott. A földrengés emlékét a székesegyházban fogadalmi kép őrzi. Ugyancsak e szomorú eset emlékére hordozzák körül ünnepélyes egyházi körmenetben Szent László király fejereklyéjét a városban.

A következő (1764.) évben árvíz sújtotta a várost; 1765-ben új földrengés jelei mutatkoztak; 1768-ban és 1772-ben ismét nagy árvizek pusztítottak.

1776-ban, 1778-ban és 1780-ban a várost majdnem teljesen elpusztító tűzvész dühöngött. (Szávay Gyula i. m. 275.)

Az elemi csapások e korszakban nem kímélték a vármegye községeit sem. Baboth község 1748-ban, Téth 1777-ben csaknem egészen leégett, Abdát pedig több ízben az árvíz öntötte el.

Mária Terézia királynő, uralkodásának végszakában, 1775 július havában ismét meglátogatta a vármegyét; ez alkalommal Pannonhalmára jött, (Czinár: Monast. 135. lap.) a hol a Benedek-rend hódolatát fogadta.

A bajor örökösödési háború okából a királynő még egyszer fegyverbe szólította a vármegyét. Országgyűlés nem létében a vármegyék maguk szavazták meg a rájuk eső újoncot. Győr ekkor is kitett magáért. A vármegye 150 újoncot szavazott meg a gyalogság számára, ezenkívül gróf Zichy Ferenc győri püspök 40, gróf Viczay Mihály és fiai 20, gróf Zichy Miklós 15 felszerelt huszárt állított ki. A nagyobb pénzadományok között első helyen áll a pannonhalmi főapáté, a ki 5000, és a győri káptalané, a mely 2000 forintot ajánlott fel a háborúra.

A nagyarányú hadi készülődések folyamán azonban szüntelenül folytak a tárgyalások, a melyek 1779 május 13-án a Teschenben kötött békére vezettek. (Századok 1878. 507.)

Mária Terézia halála után a trónt fia, II. József foglalta el, a kinek közel tíz éves uralkodása alatt a vármegye szinte szakadatlan harcot folytatott az új kormányzat s a dolgok új rendje ellen, a mely hivatva lett volna arra, hogy Magyarországnak minden egyházi, közjogi és társadalmi intézményeit a császár eszméihez képest átalakítsa.

II. József.

II. József, trónörökös korában, személyes tapasztalatok szerzése végett több ízben bejárta az országot. 1768-ban alföldi útjából visszatérőben, s június 6-án Komáromban időzött, honnan Győrbe indult s június 7-ét itt töltvén, másnap Pozsony felé vette útját. Naplójában többek között azt írja Győrrel: „A vár külső bástyája rossz, árka mocsaras, a sok hajómalom káros.“

Első intézkedései, mint a türelmi rendelet (1781 okt. 29.), nagy örömet keltettek a protestánsoknál, a kik csakhamar éltek is az alkalommal, hogy imaházaikat felépítsék. Így Bonyben 1785-ben Pázmándy József saját gazdasági épületeiből alakított imaházat; a vármegye ajánlatára a község új templom építésére is engedélyt nyert. Beziben a harangok használatát kapták meg a protestánsok, Malomsokon pedig 1785-ben templomépítést engedélyeztek nekik. II. József többi reformjai, a melyek mélyen belevágtak százados alkotmányunkba, már aggodalmat keltettek a nemesség sorában. Ilyen volt elsősorban a népösszeírás, a mely ellen hasztalan írt fel a vármegye közönsége; a császár nem változtatta meg szándékát. Mindazonáltal az összeírást nagyobb baj nélkül hajtották végre a vármegye területén. Csupán a kiváltságokra oly féltékeny Felpécz, egykor nemes község lakosai tanúsítottak ellentállást, sőt fegyverhez is nyúltak, de a kiküldött katonai erőnek sikerült a rendet vérontás nélkül helyreállítani. (Fehér Ipoly 574.)

Az összeírás adatai élénken feltüntetik Győr város fejlődését. 1787-ben a város lakóinak száma 12.822 lélek volt. A vármegye lakosainak összes száma 66798-at tett ki, ebből 7422 volt nemes, tehát a vármegye lakosságának $\frac{1}{9}$ része nemesi kiváltságokat élvezett. (Marczali: Magyarorsz. II. József korában I. 249.)

Nagyobb ellentállást tanúsított a vármegye a nyelvrendeletekkel szemben. Győr vármegye a régi alapot kívánta fenntartani, s a latin nyelvhez ragaszkodott, de a kancellária leiratában azt válaszolja a vármegyének, hogy csak a hivatalos nyelvet változtatja meg, nem pedig a nép nyelvét. (Marczali. II. 390.)

A német nyelvnek hivatalos nyelvvé való tétele csak az első lépés volt a vármegyei közigazgatási rendszer megváltoztatására. 1785-ben a császár az egész országot közigazgatásilag 10 kerületre osztotta fel, a melyeknek élére királyi biztosokat rendelt. Győr középpontja lett ily kerületnek, a melyhez Moson, Sopron, Győr, Komárom, Vas, Veszprém és Esztergom vármegyék tartoztak. E kerület élére gróf Győry Ferencz került.

Győr vármegyének hosszú idő mulván első világi főispánja, gróf Zichy Károly, a kit csak 1783-ban neveztek ki, megvált hivatalától. József császár még ebben az évben belső titkos tanácsosi méltósággal és tárnokmesterséggel kárpótolta, majd a királyi kamara elnökévé tette meg. (Czeh János Győr várm. főispánjairól.) Az új királyi biztos 1785 jún. 16-án foglalta el tisztét. Részére a

A bajor örökösödési háború.

császár részletes utasítást dolgoztatott ki, a melyben többek között megjegyzi, hogy e kerület vármegyei nem mintaszerűek, noha közel esnek a határszélekhez; különös figyelmébe ajánlja a császár a gazdasági viszonyok fejlesztését s Győr környékén a juhtenyésztés jelentőségének emelését. (Marczali i. m. II. 463—464., 467. Millem. Tört. VIII. 413.) A vármegye tisztkara is jelentékenyen megváltozott. Győrt Moson vármegyével egyesítették s így maradt 1790-ig. Az alispáni tisztség örökössé lett. 1786-ban Szerdahelyi Pál foglalta el, a ki mellett Illos Károly működött helyettesként.

Az új tisztkarnak az 1786-ban elrendelt felmérési munkálatok adtak sok dolgot, a melyek mindenütt ellenszenvvel találkoztak, s csak növelték a rendszer elleni gyűlöletet. Addig, míg II. József fegyverre támaszkodva vitte keresztül reformjait, semmi sem gátolhatta azoknak megvalósulását. De a török háború kitörésével megváltozott a helyzet.

Az 1787. évben nagy ínség volt országszerte, a melynek enyhítésére tett ugyan a kormány némi intézkedéseket, de a hivatalos közegek lassúságán és az eljárás nehézségén megtörött a jó szándék s nem sokat segítettek a bajon. A kormány Győrt is vásárolt gabonát a muraközi és a zágrábi ínségesek részére; innen küldték el azt a Dráva vidékére, de gróf Balassa királyi biztos ügyetlen intézkedései miatt az ínségesek mit sem láttak belőle.

Az 1788. év tavaszán a búza piaci ára Győrtől 4 frtra emelkedett, mely az aratás után sem csökkent. Ily viszonyok között kezdődött a török háború. II. József ugyan még 1787 szept. 4-én elrendelte a mozgósítást, de a katonaiállítás rendkívül lassan haladt előre; Győr vármegye mégis ama kevés megyék közé tartozott, a melyek 1788 szept. 12-éig kiállították a rájuk eső újonczlétszámot. (Marczali i. m. III. 395., 401., 445., 495.)

Sokkal több nehézség merült fel a gabona kiszolgáltatása körül. Győr vármegyében egy mérő búzát 2 forintjával, egy mérő rozsot 1 frt 30 kr.-jával, egy mérő árpát 1 frtjával és egy mérő zabot 50 kr.-jával számítottak fel a kincstárnak s noha a termés ínséges volt, mégis elegendő gabonát szolgáltatott a katonaság részére.

A rossz termés után újabb természeti csapások sújtották a vármegye lakosságát. Az 1788. év végén marhavész dühöngött, 1788. decz. 13-tól 1789 jan. 17-ig országszerte rendkívül nagy hideg volt. A nagy hótömeg 1789. tavaszán óriási áradást okozott a Csiliz- és a Szigetközben.

Az 1789. év folyamán mindegyre jobban kitűnt a végrehajtó hatalom tehetetlensége. Győr vármegye az ínség és más okok miatt csak egy részét vállalta el a ráeső gabonamennyiségnek; az egyesített Moson—Győr vármegyére kivetett 35.000 mérőből 29.000 mérő folyt be, még pedig legnagyobb részt az uradalmaktól, minthogy a köznemesség megtagadta a gabonaszolgáltatást. (Marczali i. m. III. 551.) A tisztkar meg sem merészelte kísérteni a nemességre kivetett mennyiség behajtását, így azután a melyik nemes önként nem adott, attól nem is vették be a köteles részt.

Midőn az 1789. év végén megkezdődik a II. József rendszerével való szakítás, a vármegyében teljes erővel tör ki a nemzeti ellentállás. 1790 elején ismét együtt találjuk a rendeket a vármegye székházában. A hangulat annyira éles volt, hogy gróf Győry Ferencz kerületi biztos meg sem mert jelenni a közgyűlésen, hanem inkább beteget jelentett. (Marczali i. m. III. 560.)

A nemzeti ellentállás szinte ledöntötte azokat a válaszfalakat, a melyek eddig a nemes és a polgár, valamint a nép között fennállottak. Midőn febr. 19-én a korona Győrbe érkezett, nemcsak a nemesség várta fegyveresen és lóháton, hanem a városi polgárság is kivonult, s úgy a magyarok, mint a németek, sorba állva kiáltották: „éljen a magyar szabadság.“ (Millem. Tört. VIII. 468.)

Gróf Zichy Károly, — a ki időközben az országbírói méltóságra emelkedett, — ismét elfoglalta a győri főispáni széket. Az 1790. évi országgyűlés megnyitásakor a rendek, — mert benne a letűnt josephinus-rendszer egyik fő támaszát látták, — óvást emeltek ugyan az ellen, hogy a főrendiházban (felső táblán) elnököljön, de az országgyűlés alatt tanúsított nagy buzgalma és azok az engedelmények, melyeket a hitlevél ügyében elért, visszaadták népszerűségét.

A vármegyei tisztkar élére új emberek kerültek. Alispán Palocsay József lett, míg országgyűlési követekké Sibrik Antalt, a későbbi alispánt és Pázmándy József ülnököt választottak meg. Az utóbbi, a református egyház egyik

1. Kriegsscene aus der Schlacht bei Raab, am 15. Juni 1809.

Zwischen dem Kriegsheere der Franzosen unter Prinzen Eugén, damaligen Vizekönig von Italien und dem zum k. k. österreichischen Truppenkorps des Kaisers Johann gehörigen zweiten Grazer Landwehr Bataillon unter Commando des Oberstleutnants Hummel, posten auf der Anhöhe von Sabodhegy in einer Ringmauer umgebenen festem Kasernen-Komplex die von der österreichischen Heldenthat zurückgebliebenen französischen Cavallerie die zu einem Vertheidigungspunkte schnell vorbereiteten und gepörrten Mayrhof passiren mußte, wurde von der auf der Mauerhöhe aufgestellten tapfern Compagnie vereint mit zwei kompagnien S. J. und zwei kompagnien S. J. durch ein anhaltend gut angebrachtes Geschützfeuer größtentheils niedergestreckt, die wenigen entzogen nach vergeblichen Widerstände dem Tode.

Die Namen der Anführer dieses tapfern 2. Grazer Landwehr Bataillons waren: der Commandant Hr. Oberstleutnant Hummel, die Comp. Commandant Baron Mnascon, Carl Schmitz, Berthold, Knobloch, Hans Kain, Gustav Fellinger. Hierzu gehörten die Oberoffiziers Lieutenant Schwarz, Bobihatschic, Gödl, Müller, Georg Fellinger u. Major Kuhn, dem der ehrwürdige Feldpater Maximilian Hagen, aus dem Karmeliter Orden.

2. Kriegsscene aus der Schlacht bei Raab, am 15. Juni 1809.

Die beiden ...

Az 1809. évi győri (kismegyeri) csata emlékoszlopa.

A történelmi nevezetességű kismegyeri magtár.

Zichy Ferraris Ferencz.

tagjaként, jelentékeny részt vett az 1790. XXVI. törvényezikk megalkotásában. A vármegye a szent korona iránt is kimutatta tiszteletét. Gróf Esterházy János vezérlete alatt fényes banderiumot küldött fel Budára, (Századok 1881. évf. 335.)

1792-ben építették fel a győri túztoronyot.

A francia forradalmi eszmék csakhamar útat találtak maguknak hazánkba is. Már 1790-ben, különösen az alsó néposztály között terjesztettek lázító iratokkat, de e mozgalom csakhamar elcsöndesült. Az 1790. évi országgyűlésen már kétségkívül szembetűnő lesz a szabadelvű irány, a mely, ha nagyobb sikert nem is tudott elérni, mégis némi eredményt mutatott fel. Az országgyűlés a közélet terén keresztülvendő reformok tanulmányozására bizottságokat küldött ki, a melyeknek összeállítása a szabadelvű irány híveire minden tekintetben előnyös volt, s a melyet a fellendült irodalom is hathatósan támogatott. Ez a mozgalom a francia forradalom hatása alatt mindegyre nagyobb mérveket öltött, végre összeesküvésre vezetett, a melynek élére Martinovics Ignác állott. Martinovics összeesküvésére azonban csakhamar felfedezték, őt magát 1794 júl. 24-én Bécsben elfogták. Erre a Martinovics-tól alapított társulat egyik igazgatója, gróf Sigray Jakab, megsejtvén a veszélyt, külföldre igyekezett menekülni. Egyideig parasztasszonynak öltözve bújdosott, majd a veszprémi ferenczrendűeknél lappangott, s végül Gyömörére menekült, birtokára. Itt találtak rá, abban a házban, mely a XIX. század 70-es éveiben Lengyel Sándoré volt. (Századok 1879. évf. 136. lap. Fehér Ipoly i. m. 563.)

A Martinovics-féle összeesküvés.

A Martinovics-féle összeesküvés felfedezésével elnémultak a szabadelvű eszmék hívei, s a vármegyére most már nagyobb terhek nehezdedtek, a melyek húsz éven át szinte szakadatlanul sújtották a lakosságot és a győri polgárokat.

A francia had közeledtére I. Ferencz király 1797-ben fegyverbe szólította a nemességet. Győr vármegye két század lovasságot s egy század gyalogságot állított ki; az előbbinek parancsnoka gróf Esterházy János lett, az utóbbi Sopron és Moson vármegyékkel adott egy ezredet. (Haditört. Közl. 1888. évf.)

I. Ferencz.

A lovasság tisztikara a következőkép alakult meg: I. Kapitányok: Arossy József, Hamar János. II. kapitányok: Sály Sámuel, (helyette Kratkovics István), Fejérpataky László. II. helyettes kapitányok: Matkovics István, Tóth Lajos. Zászlótartó: Sebő Mihály. Előjegyzésbe vett tisztek: Fejes Ignác, Mészáros József. Élelmezési tisztek: Makkó József, Bay Sándor. Tábori lelkész: Griller Astrik ravaszdi pébános. Seborvos: Bárány János.

A felkelt nemesség csakhamar felkészülvén, elindult a szombathelyi táborba, a hol I. Ferencz szemlét tartott felettük. Háborúba nem mentek, mert a campoformiói béke után hazaeresztették őket.

A békekötés azonban csak fegyverszünet jellegével bírt. 1799-ben megalakult a második nagy koalíció a francziák ellen; erre újból megindult a küzdelem, a mely három csatatéren folyt le.

Az 1805. évi nagy hadjárat folyamán, midőn Bécs úgyszólván kardesapás nélkül került Napoleon kezébe, (november 15-én), elkésve bár, fegyverbe szólították a magyar nemességet. A vármegye felkelt nemességének parancsnoka gróf Zichy Ferencz, a későbbi főispán, lett. Már erősen folyt a készülődés, mikor Napoleon austerlitzi győzelmével Ferencz királyt 1805. december 26-án békekötésre bírta rá; erre a nemesség hadikészülődései is megszűntek.

Az austerlitzi csata után egy francia csapat egész Öttevényig portyázott; ez alkalommal csak a vármegyei állandó hadibizottság mentette meg a vármegyét a sarczolástól. A bizottság gróf Zichy Ferencz vezetése alatt a francziák elé ment s erélyesen ti takozott az ellenség portyázása ellen, miután Napoleon még a hadjárat folyamán Magyarországot semleges területnek nyilvánította. E bátor fellépés használt, s a francziák eltakarodtak.

Így menekült meg az akkoriban teljesen védtelen Győr város is a pusztítástól. (Czeh János: Győr vármegye főispánjairól 58—59.)

Az 1802., 1807. és 1808. évi országgyűléseknek egyedüli tárgya az adó és az újoncz megszavazása volt. Csupán az 1808. évi országgyűlésen sikerült a rendeknek a nemzeti törekvések terén némi eredményt elérni, és pedig a magyar katonai akadémia törvénybe iktatásával; ezzel a nemzet régi vágya teljesedett.

E nemzeti intézet megalapításához a vármegyéből a következők járultak hozzá nagyobb adományokkal: Balogh Sándor kanonok és a győri káptalan

követe 2000 frt. Györgyi Pál kir. tanácsos, Győr vármegye alispánja és követe 1000 frt., gróf Zichy Károly, Győr vármegye főispánja 8000 frt., Vilt József győri püspök 3000 frt. Alig ment szét az országgyűlés, lázas sietséggel fogtak hozzá a hadi készülődésekhez. Az országgyűléstől megszavazott 20.000 újonczból Győr vármegyére 170 fő esett; e mellett a nemesség is fegyvert fogott a haza védelmére. Győr vármegye 312 lovas és 489 gyalogos felkelt nemest állított ki.

A márczius 18-án tartott közgyűlésen a következőket választották meg a felkelt nemesség tisztikarába: 1. a lovasságnál; törzstiszt: gróf Zichy Ferenc főispáni helytartó. I. kapitányok: Arosi József és Farkas Gáspár. II. kapitányok: Torkos János és Neuhold Sándor; főhadnagyk: Mészáros József, Bay Sándor, Sibrik Mihály és gróf Sigray Dávid. Alhadnagyk: Kálóczy Sándor, Hegedüs Zsigmond és Huszár János. 2. A gyalogságnál. Kapitányok: Trsztyánszky Kristóf és Tóth Lajos; főhadnagyk: Patonay István, Téhely Lajos és Vajda Ignác. Alhadnagyk: Száli Lajos, Gyapay Pál, Roboz József, Németh Péter és Németh Ádám.

A felkelt nemesség gróf Zichy Ferenc vezérlete alatt szintén részt vett a kismegyeri ütközetben; közülök többen elestek. A halottak között volt Haagen Miksa karmelita szerzetes, a ki a felkelt seregnek tábori lelkésze volt. (Szávay i. m. 81.)

Az asperni győzelem után, (1809 május 20—21.), mialatt a császári had vezére, Károly főherceg, Napoleonnal egy ideig farkasszemet nézett, az olasz határ felé küldött sereg vezére, János főherceg, Károly sürgetésére megkezdte a visszavonulást a Duna felé, hogy a fősereggel egyesülhessen; hadát azonban nyomon követte Beauharnais Eugen, az olasz alkirály.

János főherceg Krajnán és Stájerországon át, május 31-én érkezett Szentgotthárdra, a honnan Körmenten, Rábahid végén és Jánosházán át, Pápára vonult. A Marczal folyótól kezdve, egész Győrig, ekkor már a felkelt magyar nemesség táborozott, a mely 8000 emberrel növelte János főherceg visszavonuló hadát.

János főherceg Pápán megpihent, azután az elébe jött József nádorral együtt, június 12-én, déli 12 óra tájt kezdte meg a visszavonulást Téth felé. Másnap (június 13-án) hajnalban Győr felé indította hadát s már reggel 9 órakor Szabadhegyhez s utóvéde Ménfőhöz ért.

Visszavonuló útjában azonban megfeledkezett a Marczaltónél elhelyezett két századról és az árpási különítményről; ezek idejében nem kapván értesítést, megkezdtek a visszavonulást. Ekkorra már minden oldalról francia csapatok környékeztek s Gyirmótnál végre francia fogságba kerültek.

A győr-kis-
megyeri csata.

Eugen alkirály június 5-én indult el Bécsújhelyről. Míg a vezetésére bízott had zöme Sopronon és Szombathelyen át, Sárvárra tartott, addig a Colbert tábornok vezérlete alatt álló lovasságot a Fertő vidékéről Sövényháza felé küldte. Colbert csakhamar hatalmába kerítette a Rábeza hidját Sövényházánál, de a Rábán nem kelhetett át, mert a hidat Bodonhelynél a felkelt nemesség erősen megszállta.

János főherceg hada június 13-án a következőkép helyezkedett el: a győr-téti országúton, a veres keresztnél Frimont altábornagy foglalt állást, Ménfőnél az Etingshausen tábornok parancsnoksága alatt álló utóhad táborozott. Győr déli kijáratánál Mecséry altábornagy a felkelt nemesség lovasságával, Szabadhegy nyugati oldalán Jellachich Ferenc altábornagy, Szabadhegytől keletre gróf Colloredo dandára feküdt, míg Kismegyernél a József nádor vezérlete alatt álló felkelt nemesség foglalt állást. Colbert tábornok dragonyos dandára átkelt a Rábán, s Montbrun lovashadosztályával egyesülve, egész Ménfőig nyomult előre.

E túlerővel szemben Etingshausen tábornok megkezdte a visszavonulást Győr felé, Montbrun lovassága azonban a hátrálókat üldözőbe vette s csak a kismegyeri „Királyszék“-nél előtörő felkelt nemesség lovassága elől vonult vissza Csanakig. Colbert és Montbrun a június 13—14. közötti éjjel Csanak és Ménfő között táboroztak, míg Eugen alkirály hadát, a mely gyors menetben vonult Pápáról Győr felé, a Koronczó, Szemere és Felpécz közötti vonalon találjuk, sőt elővéde már Pusztaszent-Pálnál töltötte az éjjelt. Hadából csupán Macdonald és Lamarque hadosztályai maradtak vissza; az utóbbi Pápán vesztegelt s nem vett részt a másnapi csatában.

Terünk nem engedi, hogy akár a csata részletesebb leírásába, akár annak bírálatába becsátkozzunk, csupán röviden óhajtjuk vázolni az eseményeket, a melyek az akkori világ érdeklődését ismét Győr felé irányították.

Miután János főherceg mit sem tett annak megakadályozására, hogy június 13-án a francziák a csanaki magaslatokat megszállják, mi által a Komárommal és Budával való összeköttetését is veszély fenyegette, a szabadhegyi magaslatokon állította fel hadát. József nádor ugyan meg akarta akadályozni a csanaki magaslatok megszállását, de Nugent tábornok, János főherceg vezérkari főnöke, kijelentette, hogy a katonák fáradtak s nyugalomra van szükségük.

Eugen alkirály hada, a mely 74 zászlóaljból, 87 lovas-századból és 24 ütegből, összesen tehát 41.814 gyalogos és 13.482 lovas katonából állott, június 14-én reggel 4 óraker öt hadoszlopban (colonne) indult János főherceg ellen.

János főherceg elhatározta, hogy a francziák támadását a szabadhegyi magaslatokon várja be. Ezért hadait a következőképen helyezte el: a jobbszárny, Frimont altábornagy parancsnoksága alatt, a Rába folyó könyökétől egész Szabadhegy délnyugati csúcsa felé irányítva, terjeszkedett, a középben maga János főherceg egészen a Kismegyeri majornál levő templomhegyig foglalt állást, míg innen a báró Mecséry altábornagy parancsnoksága alatt álló balszárny egész a Viczay-árokig húzódott. Kismegyer megszállására pedig Hummel őrnagyot küldte ki a landwehr egy zászlóaljával.

János főherceg hada 34 gyalog-zászlóaljból (18.822 ember) és 25 lovas-századból (2226 ember) állott. Ehhez járult még a felkelt nemesség: 5 zászlóalj gyalog (4507 ember) és 42 század lovas (6424); ekként serege összesen 23.329 gyalogosra és 8650 lovasra tehető.

A francziák első támadása délelőtt 11 után vette kezdetét, s kudarczczal végződött. Eugen alkirály délután 3 óraker Kismegyer major ellen intézte a támadást, de itt is visszaverték.

Mialatt azonban Jellachich hadosztálya másodízben visszafoglalta Szabadhegyet, Montbrun, francia tábornok lovassága átkelt a Pándzsa patakon, s a báró Mecséry hadosztályának balszárnya ellen intézett támadást. A gyakorlatlan nemesi lovasságot délután 4 óraker meg is futamította, noha gróf Hadik András altábornagy és Geramb ezredes vezetése alatt a zempléni és hevesi felkelősereg hősi ellentállást tanúsított.

János főherceg ekkor a sereg baloldalának fedezésére a Pest és a Vas vármegyei felkelt lovasezredeket rendelte ki Goszthony ezredes parancsnoksága alatt, míg a szétszórt felkelt nemesség a Sashegyen gyűlt ismét össze. A francziák most nem üldözték őket, mert a lovassága felette kimerült.

Délután $\frac{1}{4}$ óraker az alkirály új támadást rendelt el. Seras gyaloghadosztálya Kismegyer major ellen támad, de elkeseredett harcz után visszaszorítják onnan. $\frac{3}{4}$ óraker már a túlerő mindinkább érvényesülni kezd. Jellachich és Colloredo hadosztályait az ellenség szintén visszaszorítja, mire János főherceg délután 5 óraker elrendeli a visszavonulást.

Alig hagyják el a császári hadak a szabadhegyi magaslatokat, Durutte, Severoli és Pachtold hadosztályai legott elfoglalják, míg Serras még elkese-redetten harczol Kismegyer birtokáért, a mely délután 6 óraker szintén a francziák kezére került.

A visszavonuló császári hadak közül Jellachich és Colloredo hadosztályai Ács felé húzódtak, Frimont hada pedig Szent-Iván és a Duna között Gönyü felé tartott.

A hátráló csapatokat a francziák közül csupán Montbrun, a jobbszárny vezére, követte, de nagyobb zavart nem támasztott, sőt a somogyi felkelt nemesség visszavonuló útjában még több ízben összecsapott vele.

A kismegyeri csata után Eugen alkirály a szabadhegyi magaslatokon maradt. Lauriston tábornokot, a balszárny vezérét, Győr körülkerítésére rendelte ki. (Hadtörténelmi Közlemények, 1897. évfolyam. — A. Thiers: Histoire du Consulat etc. X. 298—303.) Győrben ekkor Péchy Mihály hadmérnöki ezredes parancsnoksága alatt 1500 ember volt, de még elégséges lőszerrel sem rendelkezett, így előreláthatóan nem soká tarthatta magát.

Mikor Lauriston hada Győrt körülkerítették, a Győr előtt álló Meskó tábornok hadát elvágták a főszeregtől. Lauriston rögtön felszólította Meskó tábornokot a megadásra, a melyet ez visszautasított. Meskó legott megtette az előkészületeket a visszavonulásra, s gróf Széchenyi Istvánt Révfalun és Kolos-

Némán át, Komáromba küldte József nádorhoz, hogy szándékát bejelentse. Miután éjfélkor fölszedette a Rábeza hídját, Abdáná' megkezdte a visszavonulást Lesvár puszta felé, a hová hajnali $1\frac{1}{2}$ órára érkezett. Innen Enesére, majd Bágyog puszta felé vette útját. Útközben járőrei Kónynál Lasalle francia tábornok parancsörtisztjét is elfogták.

Meskó tábornok hada, melyhez a többi között a székesfehérvári, a Vas, a Pozsony és a Bars vármegyei felkelt nemes sereg egyes századai is tartoztak, Sopron és Vas vármegyéken átvonulva, szerencsésen kisiklott a francziák kezei közül. Lauriston e közben, körülvévén Győrt, a Nádorvárosban állította fel ágyúit, a honnan kilenc napon át szakadatlanul lövette a várost. Az erős ágyúzás a püspökvárt és számos magánépületet kigyúlasztott; magában a városban nagy ínség uralkodott, mert amúgy is tömve volt menekülőkkel, különösen a nádorvárosi lakosokkal, a kik a kazamatákban vonták meg magukat.

A június 21. és 22-iki bombázások után a várórség kénytelen volt magát megadni. Péchy várparancsnok kitűzette a tűztoronyra a fehér zászlót, miután a városi hatóság részéről, francia nyelvben jártas, háromtagú küldöttség indult Marmont Lajos marechal táborába. A küldöttség szónoka a francziául jól beszélő Karvasy orvos volt.

Marmont Lajos rendkívül előzékenyen fogadta a küldöttséget, sőt Karvasynak egy ezüstgombos botot adott emlékül, a mely jelenleg a városi levéltárban van elhelyezve. A francziák szerfelett magas hadisarczot követeltek a várostól, a melyet hosszas alkudozások után 300.000 frtban állapítottak meg. Az alkudozások befejeztével, végre június 24-én délután 4 órakor Péchy várparancsnok átadta Győrt a francziáknak.

A győztesek még aznap bevonultak Győr városába. Eugén alkirály a mai Király-utczában, az úgynevezett Bezerédj-féle házban vett lakást, Narbonne és Du Henin tábornokok pedig a mai kis-szeminarium épületében laktak. Győr város parancsnoka gróf Narbonne lett, egyike azoknak, a kik még XVI. Lajos szolgálatában állottak. (Thiers i. m. X. 316. l.)

Győr eleste után Napoleon a felesleges tűzértséget és gyalogságot Pozsony felé rendelte; útközben a Zámolyon keresztülvonuló francia csapatokból a nép többeket megrohant, sőt némelyeket a Dunába vetett. Ezért a francziák a falut felgyújtották. Az elfogott zámolyiakat a haditörvényszék Győrött halálra ítélte; gróf Narbonne a győri püspök könyörgésére június 30-án kegyelmet adott nekik. (Fehér Ipoly i. m. 532.)

A wagrami csata után Ferencz király kénytelen volt újból megkezdeni a békealkudozásokat, de mivel egyelőre nem vezettek eredményre, Napoleon aug. 31-én személyesen lejött Bécsből, hogy az itt állomásozó csapatokat megszemlélje s a háború folytatására szükséges rendelkezéseit megtegye.

Napoleon
Győrött.

Napoleon aug. 31-én délután 2 órakor minden feltűnés nélkül érkezett Győrbe, a hol a Bezerédj-féle házban vett szállást. Kíséretében voltak Eugen alkirály, a bajor trónörökös, továbbá Berthier, Lauriston, Massena, Rapp, Bertrand, Broussieres, Duroi tábornokok és gróf Narbonne térparancsnok. (Tudományos gyűjt. 1820. II. Fehér Ipoly i. m. 433.)

Alig egy órai időzés után Napoleon kíséretével lóra ült és körüljárta az erődítvényeket, megvizsgálta az ágyúsánczokat s miután megtette rendelkezéseit, ismét visszatért szállására.

A káptalan és a városi hatóság Napoleon megérkezésének hírére hódolatát szándékozott bemutatni, de Napoleon a kihallgatást másnapra ígérte. A fogadtatás másnap is elmaradt, mert Napoleon akkor (sept. 1.) hajnalban, úgy, a mint jött, észrevétlenül eltávozott Bécsbe. (Szávay Gyula i. m. 83.) Az október 14-én, Schönbrunnban megkötött béke véget vetett a francia uralomnak Győrött. A francia hadsereg kivonult a vármegye területéről, hátrahagyva a háborúnak köszönhető roppant károkat. Maga Győr ostroma több mint 3 millió forint kárt okozott, ezen felül a magas hadisarcz, a melyet 60 év alatt történendő visszafizetés mellett a kincstár előlegezett, súlyos teherként nehezedett a háztulajdonosokra. Ezt a hadisarczot utóbbiak 1845-ig fizették, mikor a kincstár a hátralévő részt elengedte. (Szávay i. m. 82. l.)

Alig hogy kivonultak a francziák a vármegye területéről, a császári hadak, fogalták el helyüket. Közöttük a Levenehr-féle dragonyos-ezred Baráthi, Csanak, Gyirmót, Koronczó, Szent-Iván és Gönyű helységekre szállásoltatott el,

a Sztáray-féle gyalogezred Téth, Móriczhida, Rába-Szent-Miklós, Babot, Rába-Szent-Mihály, Csécsény és Mérgek helységeibe, a Hiller-féle gyalogezred pedig Pannonhalma, Nyul, Écs, Ravaszd, Tényó, Szemere, Pécz és Gyömörő helységeibe, a székely határőrök Táp-Szent-Miklósra, Asszonyfára, Tápra, Nyalkára és Pázmándra, az oláh határőrezred 6. kompániája Mezőörsre és Pérre került (Vármegyei levélt. Acta perennalis deputationis.)

Győrnek a francziáktól történt elfoglalásakor a vármegye területe egyidőre ketté osztatott. A fegyverszünet alatt a Dunát és a Rábát állapították meg határvonalul; ekként a Rábán inneni rész francia uralom alá került, viszont a vármegye hatásköre csak a Rábán túl részekre terjedt ki. A vármegye közön, ségefenn akarván tartani a Rábán túl elterülő részekben a közigazgatást, aug-21-étől okt. 10-ig Téthen, Zsitkovszky Pál házában, majd Szent-Mártonban. Török János, mint idősebb főbíró elnöklete alatt tartotta tanácskozásait. (Fehér Ipoly i. m. 493., 580.)

A békekötés után, decz. hó 11-én volt a vármegye első közgyűlése Győrött, gróf Zichy Ferencz főispáni helytartó elnöklete alatt, a kit atyja helyébe még febr. 22-én nevezett ki a király helytartóvá. Az újból egybegyűlt rendek lelkes hangulatban ünnepelték a helytartót, a kihez Matkovics Pál udvari tanácsos verses felköszöntőt intézett. Ezt a közgyűlés jegyzőkönyvébe is beiktatta. (Zoltán Vilmos adatai.)

A francia háborúk óriási terhet róttak az országra a melyhez hozzájárult a pénzügyi bukás, a bankjegyek és a rézpenz értékének leszállítása. Ez a művelet nem csupán a közeposztályt sújtotta, hanem a népet is megfosztotta keservesen szerzett filléreitől. Mivel a bankcözédulák beváltásához készpénz volt szükség, a kormány kénytelen volt 1811 aug. 25-ére az országgyűlést egybehívni. Ez az országgyűlés, a melyen Győr vármegyét Horváth Mátyás főjegyző és Török János táblabíró képviselték, elkeseredett viták után csupán a só árának 2 forinttal való felemelését, továbbá 3 és fél millió mérő gabonát szavazott meg, a melyből Győr vármegyére 6550 mérő búza és 9825 mérő zab esett.

Az országgyűlésen tevékeny részt vett Bezerédj Ignác is, a vármegye későbbi alispánja, a k a kormány ellen intézett javaslatok lelkes támogatói közé tartozott. (Budapesti Szemle 1899., 375.) A francziák elleni háború újabb áldozatokat követelt. Mivel az országgyűlés nem volt egybehíva, a kormány az egyes vármegyékre vetette ki a hadi adót. Így Győrre is, melyet a vármegye, gróf Zichy-Ferraris Ferencz főispáni helytartó közbenjárására, kénytelen-kelletlen elvállalt. Az 1813. évben újból tört háborúban Győr vármegye is kivette részét. Gróf Zichy-Ferraris Ferencz főispáni helytartó, a kit a király az 1809. évi hadjárat alatt szerzett érdemeiért alezredesi ranggal a nemes testőrséghez helyezett át, fegyverre szólította a vármegye ifjúságát, és így a Moson, Győr, Komárom és Veszprém vármegyékből alakított szabad csapat vezéréként újabb babérokat szerzett a hadjárat alatt. Ez a szabad csapat Fülöp Hessen-Homburgi herczeg hadtestéhez osztatván be, végig küzdötte az 1813. é 1814. évi hadjáratokat. (Czeh János: Győr vármegye főispánjairól.)

Napoleon bukása után a három szövetséges uralkodó: Ferencz király, Sándor orosz czár és Frigyes Vilmos porosz király, 1814-ben Budáról visszautaztakban, Győr városát is útjukba ejtették, mely alkalommal a püspökvárban fogadták a hódoló küldöttségeket. Az üdvözlő beszédek és válaszok elhangzása után Frigyes Vilmos porosz király beszédbe elegyedett Győr város küldöttségének tagjaival, s ez alkalommal a német nyelvben kevésbé járatos Hegedüs városbíró nagy derűtséget támasztott. Midőn ugyanis a porosz király a győri híres vásárookra terelte a beszédet s ezt kérdezte: „Ihre Messen sind wohl stark. Wie lange dauern sie?“ Hegedüs hadarva válaszolta: „O ja Majesztét! Alle Tag; wann isz muzikalis, dauert Stundl, wann isz mit Urgl, halbe Stund, — die kláni szán no kürzer.“ (Zoltán Vilmos adatai.)

Sajnos, a vármegye és a város nem sok hasznát látta a napoleoni háborúk alatt tanúsított vitézségének és áldozatkészségének, mert míg egyfelől az 1809. évi hadjárat és a francia megszállás alatt szenvedett súlyos károkat csak évtizedek munkája tudta helyrehozni s másfelől a háborút követő gazdasági válság a város polgárait hosszabb időn át tétlenségre kárhoztatta, addig a Napoleon bukásával fellépő önkényuralom a vármegye életben, valamint a társadalom terén is minden szabadabb törekvésnek gátat vetett.

4. A NEMZETI TÖREKVÉSEK KORA.

A bécsi kongresszus nyomán fellépő önkényuralom béklyóiba verhetette a közszabadságot, deszemleli téren a fejlődést már többé nem tartóztathatta fel. Alig boesátotta ki Kulesár István második röpiratát a Magyar Nemzeti Színház megalapítása érdekében, megindult rá a gyűjtés a vármegyében is. A vármegye, áthatva a magyar nyelv szeretetétől, lelkesedéssel karolta fel az ügyet. A kicsiny és szegény Győr vármegye, a mely ekkor még ki sem heverte a francia hadjárat kárait, 1817 febr. 1-én küldte meg első gyűjtésének eredményét: 1018 frt 9 krajczárnyi összeget, Pest vármegyének, mely a színház megteremtése érdekében a felhívásokat széjjel küldte. A gyűjtés időközben serényen folyt tovább. Török János másodalispán vette kezébe az ügyet, a ki a vármegye földesuraihoz, birtokosaihoz intézett levelekben kérte ezeknek a támogatását. Az eredmény azonban nem volt mindennütt kielégítő, mert míg a középbirtokos-osztály lelkesen karolta fel az eszmét, addig a nagybirtokosok és a főpapok alig áldoztak valamit a Nemzeti Színház javára. De azért az 1820. év elején ismét együtt volt közel ezer forint, a melyet azonban a vármegye megtartott s csak kamatait küldte Pestre. Ez a sok viszontagságon átment 1000 forint, — a mely napjainkig meg van, — ez időtől kezdve a győri és a szomszéd színtársulatok segélyezésére szolgált. (Zoltán Vilmos adatai.) Még javában folyt a gyűjtés a Nemzeti Színház czéljára, midőn 1820-ban Fejér vármegye azzal a kérelemmel járult Győr vármegyéhez, támogatná a székesfehérvári társulatot. A vármegye a Nemzeti Színház alapja javára gyűjtött 1000 forintnak egy évi kamatát ajánlotta fel a székesfehérvári színtársulat részére, a mely 1819 jan. 3-án előadta a „Napoleon, vagy a győri ütközet“ című darabot. E társulat tagjai között Komlóssy Ferencz, a későbbi színingazgató Balogné és Kántorné ifiasszony voltak, s többször játszottak Győrött is.

A XIX. század.

A vármegyei közigazgatás terén a XIX. század első évtizedeiben alig talá-lunk nagyobb változást. A vármegyei életben általában a konzervatív irány kerekedett felül. A kisebb birtokú nemesség nem bír erőre jutni, annál kevésbé érvényesítheti befolyását a vármegyei közgyűlésen, vagy a tisztújításokon. A vármegye tulajdonképeni főispánja, 1826 szept. 28-án bekövetkezett haláláig, gróf Zichy Károly volt, a ki helyett 1809-től, főispáni helytartóként, fia, gróf Zichy Ferencz kormányozta a vármegyét.

A vármegyei közigazgatás élén 1801 óta Györgyi Pál állott, a kit egymásután három ízben választottak meg alispánná, miután megelőzőleg, 1798-tól kezdve, Illos Károly mellett helyettes alispánként működött. Györgyi Pál mellett, a ki 1828-ig viselte az alispáni tisztet, 1801-től Bezerédj Mihály, 1816-tól Török János, a nemzeti törekvések lelkes híve, majd 1821-től Torkos István volt helyettes alispán.

Ezt a látszólag nyugalmas állapotot csak a kormány 1821. évi törvénytelen rendeletei zavarják meg egyidőre, a midőn az országgyűléstől meg nem szavazott újonczok kiállítását s 1822-ben a hadi adónak az eddigi papírpénz helyett ezüstben leendő szolgáltatását követelte. Győr vármegye mindkét törvénytelen rendelet végrehajtását megtagadja s feliratban fejezi ki aggodalmait, de a főispáni helytartónak sikerül a második királyi leirat végrehajtását kieszközölni. (Millenn. Tört. IX. 92.) A vármegye tehát beadta derekát, de viszont az ellenzéki vármegyék bátor magatartásán megtörött az önkény uralma. Ferencz király 1825 szept. 11-ére Pozsonyba országgyűlésre hívta egybe a rendeket, a hová a vármegye Bezerédj Ignác másodalispánt és Kolosváry Miklós táblabíró, Győr város pedig Rába Istvánt és Czeh Jánost küldte követekül.

Ezek közül főleg Kolosváry Miklós vett tevékeny részt a vitákban. A november 2-án tartott kerületi ülésen a magyar nyelv terjesztése érdekében történt felszólalásában a leányoknak hazafias szellemben való neveltetését hangoztatta. Kolosváry jelen volt azon az emlékezetes napon is, midőn gróf Széchenyi István a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására egy évi jövedelmét felajánlotta. (Millenn. Tört. IX. 138.)

Az országgyűlés további tárgyalásai folyamán a győri követek kivették részüket a magyar nyelv érdekében folytatott vitákban. Ők hozták szóba a magyar ezredeknél a magyar vezényleti nyelv behozatalát, a melyet azzal indokolnak,

hogy a magyar katonában a lelkesedést, vitézséget csak az ébreszti fel, ha magyar tisztek, anyanyelvén vezényelik. A győri követek tették indítványt a magyar tanyelv behozatala, valamint a magyar nyelvnek közigazgatási nyelvvé tétele érdekében is. Midőn a felvidéki és főleg a városi követek a magyar nyelv, mint közigazgatási nyelv, meghonosításának kitűzött határidőhöz való kötését ellenzték, Kolosváry Miklós újból felszólalt a nemzeti nyelv jogaiért s a többi között a következőket mondta: „a nemzet nyelvében él és egyesül, s nyelvével hal meg”. (Millenn. Tört. IX. 176.) Még az országgyűlés folyama alatt, 1826 szept. 28-án meghalt a vármegye főispánja, gróf Zichy Károly. Ferenc király, két nappal a haláleset után, az elhúnyt fiát, gróf Zichy-Ferraris Ferenczet, az eddigi főispáni helytartót nevezte ki Győr vármegye főispánjává, a kit 1827 szept. 17-én iktattak be nagy ünnepségekkel a főispáni méltóságba. Ez alkalommal herceg Esterházy Miklós szerepelt a beiktatást teljesítő királyi biztosként. (Czeh János: Győr várm. főisp.)

A nemzeti fellendüléssel Győr város anyagi jóléte is emelkedett. A mikor 1820-ban a bástyákat lebontották, egyszerre két külváros adott helyet a lakoságnak, a melynek czéltudatos és vállvetett munkája csakhamar megtermé gyümölcseit. 1820-ban a Ferenczváros. 1839-ben pedig, a Ferdinánd város nyílt meg; mindkét városrészt a lerombolt bástyák helyén és az ezeken kívül eső posványos térségen emelkedett.

A XIX. század harmadik évtizede alatt sok csapás érte a várost. 1826-ban nagy jeges árvíz pusztított, mely a Dunán 200 hajót és malmot zúzott össze. Az 1829. év végén és 1830 elején oly havazások voltak, hogy a közlekedés fennakadt, minek következtében Győr városban nagy élelemhiány mutatkozott. Ebben az évben korábban kezdődött a hóolvadás; az áradás, mely február 27-től márczius 20-ig tartott, Győr környékét is elpusztította, sőt a város mélyebben fekvő utcáit is elborította. Ebben az évben, július 21-én nagy tűz ütött ki az Újvárosban és a Nádorvárosban, a mely alkalommal 161 ház esett a lángok martalékául és két emberélet veszett oda. (Szávay Gyula i. m. 123. — Fehér lpolv i. m. 507.)

Az 1830. évi országgyűlésre, a melyet V. Ferdinánd megkoronáztatása tett emlékezetessé, a vármegye Bezerédj Ignác alispánt és Siklósi Szabó Pétert, Győr város pedig Szakács Mihályt és Czeh Jánost küldte követekül. Ez alkalommal a szent koronát, a hozzátartozó kincseivel, Budáról Pozsonyba vitték s útközben, szept. 28-án a győri székesegyházban volt éjjelre elhelyezve, mikor nemes ifjak őrizték. Az országgyűlés széteszlása után a vármegye, a kormány ígéréteben bízva, szinte türelmetlenül várta az újabb országgyűlésre szóló királyi meghívót, midőn az 1831. év nyarán fellépő kolerajárvány egyidőre a napirenden levő kérdéseket háttérbe szorította. Az Oroszországból behurczolt járvány előbb a határszéli vármegyékben szedte áldozatait, majd rohamosan terjedt a Duna és a Tisza mentén. Győrben július 19-én fordult elő az első koleraeset; ettől kezdve, egész szept. 17-éig 1474 betegedés történt, a melyek közül 602 halállal végződött. A járvány a forgalmat csaknem teljesen megszüntette. A lakosok megrémülve menekültek házaikba; az utcákat a hatóság kirendelt füstölői járták be. (Szávay Gyula i. m. 123.)

A vármegye még szigorúbban teljesítette az óvóintézkedéseket, sőt egyik-másik főszolgabíró túlbuzgóságában a járása területéről senkit sem engedett kiköltözni, vagy oda bemenni. Az egyik szolgabíró Wirkner Lajos kancelláriai titkárt, a ki pedig hivatalos ügyben sietett Bécsbe a vármegye határszélénél felállított vesztegzárból nem engedte tovább utazni. Csak a főispán közbenjárására eresztette szabadon, a ki történetesen a vesztegzárt akkoriban megvizsgálta. Wirkner ekkor a főispán kíséretében Győrbe ment s innen tovább folytatta útját Bécs feé. (Wirkner Lajos: Élelményeim. Pozsony.)

A járvány elmúltával a forgalom ismét élénkebbé válik. A dunai gőzhajózás az 1831. év febr. 1-én kezdődött s ez év nyarán igen csekély forgalma volt; de ősszel ismét jelentékenyen emelkedett, bár a Bécs—Győr közötti szakaszon a gönyűi akadályok miatt megszüntették a közlekedést. Ettől kezdve Győrnek meg volt az összeköttetése Budapesttel, sőt le, egész Zimonyig meg voltak rendes gőzhajójáratái.

A gőzhajózás jelentékenyen fellendítette a kereskedelmet; a XIX. század harminczas éveiben évenként átlag 400 hajó kötött ki Győrben. A gabonakeres-

kedésen kívül, jelentékeny pamut és gyapotkereskedés volt, leginkább görög kereskedők kezében. Ekkoriban 33 nagykereskedő lakott Győrben; e mellett 190 kiskereskedőt (kalmárt), 10 fűszerest, 90 korcsmárost, 23 hajóst és 16 bérkocsist (fúvarost) találunk. A XIX. század első felében már elég fejlett iparral találkozunk Győrben. Egybehasonlítva az 1715—1720. évi összeírás adataival, élénken szembetűnik ama haladás, melyet a város a lefolyt évszázad alatt elért.

1835 körül 1010 mesterember volt Győrött, mely szám az egyes iparágak között a következőleg oszlik meg: 113 német, 23 magyar varga, 115 csizmadia, 44 magyar, 36 német szabó, 54 molnár, 32 takács, 29 szűcs, 28 mézszáros, 27 fazekas, 18 kádár, 19 kenyérsütő, 7 pék, 4 aranyműves, 2 ötvös, 1 gyűrűműves, 1 harangöntő, 3 posztós, 1 késműves, 1 orgonacsínáló; ezenkívül volt még 1 könyvtáros, 1 könyvnyomdatulajdonos, 4 könyvkötő, 2 képfaragó és 4 képiró.

A közegészségügyi viszonyokra élénk világot vet az a körülmény, hogy a XIX. század derekán három gyógyszerész, továbbá 12 borbély, 5 orvos és 1 seb-orvos volt Győrben.

A vármegye közgazdasági viszonyai a XIX. század második és harmadik évtizedeiben mindegyre kedvezőbb fejlődést mutatnak fel. A lakosság főfoglalkozása a földművelés, de e mellett a marhatenyésztés, a gyümölcskertészet és a szőlőtermelés is jelentékeny eredménnyel jár. A legszebb búzát a Sziget- és a Csilizközben, rozsot a pusztai és a sokoróaljai járásokban termeltek. A lótenyésztés a Csilizközben és a Tóközben, míg a juhtenyésztés inkább az uradalmakban volt elterjedve. Különösen szép juhászat volt a hédervári uradalomhoz tartozó nováki pusztán, a hol ekkoriban 200 darabból álló tiroli fajta tehéncsordát találunk. Jelentékeny juhászat volt még a gróf Sándorok és gróf Viczayak öttevényi, a győri püspök péri, és a szentmártoni főapátság szentiváni uradalmában; az utóbbi helyen olajgár is állott fenn. Az egyes birtokosok közül a Goda, Matkovics, Roboz és Török családok Szemerén, a Takácsok, Noszlopyak, Gyapayak, Kisfaludyak Téthen, a Pázmándyak, Kenesseyek és Sárayak Bönyben s a Neuhold család Sövényházán tartott juhászatot. A jobbágnépség Markotán, Réthiben és Radványon jó lovakat, Csikvándon juhokat tenyésztett, míg Kónyban és Csécsényben marhatenyésztés virágzott. Nyárad, Radvány és Ballony helységek lakosai szénát termeltek, a melyet jó áron adtak el a pozsonyi vásárokon. Ásvány, Ráró és Szap lakosai vizahalászatból éltek, Révfaalu lakosai szintén halászsok és kertészek voltak.

A kertészetet leginkább Hédervár, Ráró, és Ásvány lakosai üzték; e helységek közül főleg fejes káposztát szállítottak a pesti vásárokra. Dohányt Malomsok lakosai termeltek. A gyümölcskertészetben Kis- és Nagy-Baráti lakosai tűntek ki; az előbbi helyen híres spanyol meggy, az utóbbiban őszi barack termett, míg dinnyét a pusztai és a sokoróaljai járásokban termeltek; Ménfőn a méhtenyésztés is elég kedvező eredményt mutat fel. Patason burgonyát, Radványon pedig kendert termeltek. A díszkertészetet csupán egynéhány főúri birtokon, leginkább külföldi példák után művelték. Gyönyörű díszkertje volt Rárón gróf Sándor Mórícznak. A hédervári kastélyt is terjedelmes park vette körül, a melynek egyik sarkában emelkedett Kont-fája. Pannonhalma keleti lejtőjén a főmonostornak szépen rendezett díszkertje virult, a melynek közepét egy kis erdő foglalta el. A győri püspöknek Győrszigeten volt szép angol kertje. Rábaszent-Mihályon a Bezerédj-kastélyt is díszkert környékezte. A XIX. század első felében mintegy 8831 hold szőlő állt művelés alatt Győr vármegyében. Legjobb bortermelő helyek voltak Tényő, Nyul, Csanak, Écs, Szent-Márton, Baráti és Ravaszd. Ménfőn is jelentékeny szőlőkerteket műveltek.

A bortermelés mellett Gyirmóton, a győri káptalan birtokán, még egy sörfőzőház állott fenn.

A harminczas években, főleg gróf Széchenyi István áldásos tevékenysége következtében, a kereskedelem lépésről-lépésre virágzóbbá vált. Győr lett a közvetítő az alföldi és a nyugati kereskedelem között. A Tiszaszabályozás megkezdésével a tiszavidéki gabonahajók már egész Győrig fel tudtak jönni s itt értékesítették rakományukat. A győri gabonakereskedelem országos jelentőségűvé válván, mindegyre élénkebben nyilvánult az a kívánság, hogy Győrt Bécsessel vasút kösse össze. Ez a kérdés már az 1832—36. évi országgyűlésen is szóba került, mely alkalommal Reviczky kancellár tudtára adta a rendeknek, hogy

A győri régi tűztorony. Épült 1792-ben, lebontották 1895-ben.

A hédervári kastély a kert felől.

báró Sina György engedélyt fog kapni a vasút építésére. Sina 1833 jan. 2-án csakugyan megkapta az engedélyt a győr—bécsi vasút építésére, s az előmunkálatokat legott megkezdette. (Millenn. Tört. IX. 397.)

A vármegye I. alispánjává az 1828. évi tisztújításon Bezerédj Ignácot választották meg, a ki az 1825—27. évi országgyűlésen a vármegyét képviselte; mellette II. alispánként Szabó Péter működött.

Bezerédj Ignác, mint nagy tekintélyű, vagyonos és befolyásos férfiú, hosszú ideig állott a vármegyei közigazgatás élén. 1832-ben és 1836-ban ismételtén alispánvá választották. Melléje két ízben Szabó Pétert, 1836-ban pedig Szüts Antalt, a későbbi I. alispánt adták másodalispánul.

Az 1832—36. évi országgyűlésre a vármegye Siklósi Szabó Péter II. alispánt és Szüts Antalt küldi követül. Bár mindketten szorgalmasan részt vettek a tanácskozásokban, nagyobb szerepet azért soha sem játszottak. Ezen az országgyűlésen részt vett Karner Antal, a későbbi győri püspök is, a ki az országgyűlés folyamán több ízben szerepel az üdvözlő küldöttségek sorában.

A konzervatív irány többségre jut a megyeházán s uralmát biztosítani törekszik. Már az 1832—36. évi követi utasítások közé felveszi a vármegye közönsége annak az elvnek törvénybe iktatását, hogy a vármegyei tisztújítások alkalmával minden nemesnek egy szavazata legyen; ellenben a vagyonosok szavazata bizonyos kulcs szerint többet számítson. (Tört. Tár IX. 441.)

Így a bocskoros nemesség, a mely tömegesen szokott betódúlni a választásra, elveszíti befolyását s a vezetés továbbra is megmarad a birtokos nemesség kezében, a mely ekkor még a konzervatív irányhoz hajlik, de azért a nemzeti nyelv művelése és terjesztése érdekében is eredményes munkásságot fejt ki.

Már a harminczas években a vármegye összes iskoláiban tannyelvül a magyart viszik be. Ezt a példát követi Győr város is, a mely 1843-ban a városi közigazgatás minden ágában a magyar nyelvet teszi kötelezővé. Az 1832—36. évi országgyűlésen jelenik meg első ízben gróf Viczay Héder, a vármegye későbbi nagynevű főispánja, a ki a felsőtáblán foglal helyet és a főúri ellenzék ama tagjai közé tartozik, a kik a kormánynak egy szál katonát nem hajlandók megszárazni, míg „a nemzet legszentebb jogai porba vannak tiporva.“ (Millenn. Tört. IX. 486.)

Az 1832—36. évi országgyűlés berekesztése után a nemzeti fellendülés társadalmi téren is mindegyre jobban észlelhető. 1836-ban három fiatal ügyvéd: Jankó Kálmán, Kálóczy Lajos és Zmeskál Sándor telepednek meg Győrött, a kik Kovács Pál dr.-ral egyesülve, megalapítják a „Győri Olvasó-Egylet“-et.

Kovács Pál nemcsak mint jeles orvos, hanem mint közkedvelt író, a harminczas és negyvenes években népszerűsége tetőpontján állott és csakhamar egyik legagilisabb tagja lett a győri társadalomnak. Különösen a város művelődése és magyarosodása körül szerzett elévülhetetlen érdemeket. Ő karolta fel a magyar színészetet is Győrött, a mely 1835-ben, Abday szintársulata idejében, még igen nehéz küzdelmet vívott a közönség részvétlenségével.

1837-ben Fekete Gábor társulata jött Győrbe, Lendvay Mártonnal, a magyar színpad egyik legjelesebb alakjával, a kinek művészete csakhamar meghódította a győri közönséget. Kovács Pál, a sikerek hatása alatt, Jankó Istvánnal, a győri püspöki uradalmi ügyésszel és Zmeskál István vármegyei aljegyzővel együtt, pár nap alatt megalakította a magyar színészetet biztosító egyletet, a melylyel a színészet virágzásának vetette meg alapját. Ez időtől kezdve a legkitűnőbb színi tehetségek mutatták be magukat a győri színpadon, mint Szathmáryné, Komlóssy Ida, Prielle Kornélia, Felekyné, Szigeti József, Tóth József, Szilágyi Benedek, stb.

A színészet mellett a zeneművészet is nagy pártolásnak örvendett Győrött. 1830-ban zeneegylet alakult, kezdetben Bogár Ferencz királyi hivatalnok, majd Richter Antal székesegyházi karnagy vezetésével, a mely rövid tízéves fennállása alatt (1830—1840) számos hangversenyt rendezett. Többek között Haydn Józsefnek örökbecsű „Teremtés“ és „Négy évszak“ című oratoriumát is előadták. 1846 végén Richter Antal karnagy buzgólkodása férfi-dalegyletet és énekkisiskolát teremtett meg, a mely egész a szabadságharcz kitöréséig működött.

Az irodalom terén, a már említett Kovács Pál beszély- és színműírón kívül, az időtájt Czuczor Gergely benezés, a kinek neve a győri tanárkodása alatt kiadott költeményeivel vált ismertté irodalmunkban, továbbá Czeh János,

Győr városának több ízben országgyűlési követe, történetíró és Maár Bonifác történész tündek ki.

Az irodalmi, művészi és társadalmi élet fellendülése körül nagy érdemei vannak Sztankovits János győri püspöknek. Tíz évi püspöksége alatt (1839—48) udvara valóságos gyűjtőhelye volt a tudomány és a művészet barátainak, a hol a győri társaság színe-java is gyakran adott egymásnak találkozót.

1839 nyarán fényes ünnepségek színhelye volt a vármegye. A júniusi közgyűlésre érkezett le a vármegyéhez a helytartótanács leírata, a melyben V. Ferdinánd királynak és nejének, Mária Anna Piának látogatását tudatta a vármegye közönségével. Ő felségeik, Mérey Sándor kir. személynök kíséretében, június 10-én érkeztek kocsikon Féltonyrból Öttevényre, a hol a járásbeli szolgabíró, a plébános és az előljárók fogadták. Rövid üdvözlés után a király folytatta útját Abda felé, a melynek lakosai szintén kivonultak, hogy az uralkodónak hódolatukat bemutassák.

V. Ferdinánd
Győrről.

Győr város határában diadalkapu várta az érkezőket. Ezen áthaladva, harangzúgás mellett és az ünneplő polgárság és tanuló-ifjúság sorfala között, délután hat óra tájt értek az udvari kocsik az újavárosi vámházhoz. Itt a legmagasabb vendégeket, a vármegyei küldöttség élén, Bezerédj Ignác első alispán fogadta. A sétárat, a városi tanács élén, Czeh János, ősi szokás szerint, a város kulesait nyújtotta át Ő Felségének. Innen a püspökvárba vette útját a menet, a melyet a városi polgárság és a vármegyei nemesség lovas bandériuma nyitott meg. A várban Sztankovics János püspök és gróf Zichy-Ferraris Ferencz fogadták az uralkodópárt. Atnap a tervezett kivilágítás a kedvezőtlen időjárás miatt elmaradt. Másnap, június 11-én reggel hat órakor V. Ferdinánd király kíséretével Komárom felé indult, s Gönyűig a vármegye első alispánja, továbbá a városi polgárság és 12 vármegyei nemes lóháton kísérte.

Komáromból visszatérőben, június 14-én érkezett az uralkodópár ismét Győrbe. E napon este díszelőadás volt a színházban és fényes kivilágítás a városban, a mely kitűnően sikerült. Még a délután folyamán a király megtekintette a vármegyei házat, a városházat és több más közintézetet, míg a királyné az Orsolya-rendű apáczáknál tett látogatást. Másnap, június 15-én reggel, a király maga elé rendelte Bezerédj alispánt, Czeh János polgármestert, és különös megelégedését fejezte ki előttük a fogadtatásért. Ez alkalommal a város közművelődési és emberbaráti intézményei javára összesen 2200 frtot adományozott. Végül a székesegyházban tartott istenitiztelet után, a városi polgárság lelkes üdvözlései közepette, kíséretével együtt elhajatott. (Hírnök 1839., 49., 50.)

Ez év őszén halt meg (1839 okt. 6-án) gróf Zichy-Ferraris Ferencz főispán, a ki közel harmincz éven át kormányozta a vármegyét. A kormány teljesen megbízva Bezerédj Ignác I. alispánban, egyideig betöltetlenül hagyta a főispánságot, de a közelgő restaurációra és a követválasztásokra 1841 szept. 16-án Marich Dávid Istvánt nevezte ki főispánná.

Marich Dávid már hosszabb időt töltött a közpályán, mikor a győri főispáni székbe került. 1811-től 1832-ig Székesfehérvár városánál működött mint királyi biztos; 1836-ban Liptó, 1837 márczius 31-én pedig Torna vármegye főispáni helytartója lett; közben többször képviselte Fejér vármegyét az országgyűlésen.

Az 1842-iki
restauráció.

Az 1842. évi restauráció mély változást idéz elő a vármegye tisztikarában. Bezerédj Ignácot a kormány udvari tanácsossá nevezi ki, s ezért megváltik állásától; helyét Szűts Antal foglalja el, a ki az 1839—40. évi országgyűlésen, Takács Sándor főszolgabíróval együtt, a vármegye követe volt. Másodalispánná Bay Gáspárt, főjegyzővé Balogh Kornélt választották. Bezerédj Ignác visszavonult a közszereplés teréről, s utóbb Kis-Görbőre költözött, a hol 1862. január 9-én bekövetkezett haláláig lakott. (Magyar Tudományos Értekező 1862 I. 84.)

Az 1843—44. évi országgyűlésre a vármegye Balogh Kornél főjegyzőt és Szabó Kálmánt küldi követekül. Az előbbi a kormányt támogató konzervatív párt egyik súlylyal bíró és számottevő tagja lesz az országgyűlésen. Szónoklatát az ellenzék is mindig figyelemmel kíséri. Egyéni kiválóságával, síma modorával, némileg sikerült neki azt az ellenszenvet legyőzni, a melylyel az ellenzék iránta, mint szelpos kormánytámogató iránt viseltetett; sőt bizonyos népszerűségre tett szert követársai körében. A vármegye közönsége pedig az országgyűlésen elért sikerei elismerésekép, a következő, 1845 július 23-án tartott tisztújításon első alispánná választja, míg a másodalispáni székbe Horvát Dánielt ülteti.

A fentemlített országgyűlésen részt vett Wurda Károly győri kanonok is, a győri káptalan követe, a ki élénk feltűnést keltett a vallásügyi tárgyalások alkalmával tanúsított szabadelvű felfogásával, midőn paptársainak heves tiltakozása és óvása mellett, mindenkinek bámulatára: a „szabad egyház szabad államban“ elve mellett tört lándzsát. (Millenn. Tört. IX. 597.)

Marich Dávidot 1845-ben Veszprém vármegye főispánjává nevezték ki, ennél fogva a vármegye új főispánt kapott gróf Esterházy Károly személyében. Az új főispán 1845 július 6-án tartotta különös fényvel és pompával történt bevonulását székhelyére.

Élénk feltűnést keltett a beiktatási ünnepségeken a vármegyei ifjúság bandériuma, mely az akkoriban divatos, új szabású fekete magyar ruhába öltözve, a bevonuláskor a főispán kocsija előtt lovagolt. A győri polgárok fekete seregnék nevezték el.

A vendégek között foglalt helyet Nyitra vármegye 60 tagú küldöttsége is, gróf Károlyi Lajos vezetése alatt.

A főispán, mint a pápai polgárőrség parancsnoka, díszruha helyett a polgárőrség egyenruhájában jelent meg a bevonuláshoz; ezzel egy csapásra meghódította a győrieket, a kik első este fáklyászenével tisztelték meg. Másnap végbement a beiktatás s utána 600 terítékű ebéd zárta be az ünnepségeket. (Életképek 1845. évf.)

Az 1846-ban megtartott tisztújításon Balogh Kornélt újból első alispánná választották meg, míg a másodalispáni tisztséget Dorner Edével töltötték be, a ki az önkényuralom éveiben jelentékeny szerepet játszott a vármegye és a város közéletében.

A nagy átalakulás előtti években Győr város polgársága a zeneművészetet a fejlettség oly nagy fokára emelte, hogy a külföldi művészek figyelme is ide fordult. 1846-ban Richter Antal, a győri székesegyház karnagya, Wurda Alajos, Ecker János és Karvasy Kálmán megalakították a „Győri Férfi-Dalegylet“-et. Hatalmas pártfogót nyertek Sztankovich János győri püspökben, a ki bőkezűen támogatta minden művészetet s gyakran rendezett a püspökvárban hangversenyeket. 1847-ben számos európai lírú művész hangversenyzett Győrött, úgy mint Arnstein Antal hegedűművész, Seymour Shiff híres angol zongoraművész, Luigi Pantaleone tenorista, Wurda József hamburgi tenorista, Heindl Ede fuvolaművész és Rubinstein Antal, a ki Sztankovich János püspök pártfogása mellett, június 14-étől június 17-ig tartotta hangversenyét a városban. (Zoltán Vilmos adatai.)

1847 január 2-án indult meg a „Hazánk“ című szépirodalmi és közgazdasági lap Kovács Pál dr. szerkesztésében, a melybe az akkori írók legjelesebbjei, mint Petőfi Sándor, Lisznyay Kálmán, Arany János, Szász Károly, Vajda, Rónai Jácint, írtak. Petőfi Sándornak néhány kiváló költeménye e lapban jelent meg első ízben. Például: Egy gondolat bánt engemet, Falu végén kurta korcsma, Kutyakaparó, stb. (Fehér Ipoly i. m. 260.)

József nádornak 1847 január 13-án bekövetkezett halálával a nádori méltóságra egyedüli jelölt volt az elhunyt fia, István királyi herceg, a kit V. Ferdinánd király az ország helytartójává nevezett ki: István kir. herceg még az országgyűlés egybehívása előtt körútra indult az országban, s útjában október 6-án érkezett a vármegye székhelyére.

István kir. herceg Győrött.

A vármegye közönsége mindent elkövetett, hogy a designált nádor fogadtatását minél fényesebbé tegye. Gróf Esterházy Károly főispán, Sztankovich János püspök és Rimély Mihály főapát, a városi polgársággal együtt, vállvetve buzgólkodott a fogadtatás érdekében, a melynek költségeit a rendek magokra vállalták.

István királyi herceg hajója Bécsből indult, s csak nagyobb késéssel érkezett két óra után Győrbe, mely ekkorra már fényesen ki volt világítva.

A királyi herceget, a kivel öcsce, az akkor tizenhárom éves József királyi herceg is lejött Győrbe, a hajó-állomásnál Rimély Mihály főapát fogadta hosszú üdvözlő beszéddel, melyre a királyi herceg röviden és barátságosan válaszolt.

Miután István néhány szót váltott a küldöttség tagjaival, a menet megindult a városba. A híd előtt ötven-hatvan fáklyás ember várakozott, hogy megvilágítsa az utat. A menetet Scheffer Jakab, a polgári zászlóalj szárnysegéde, nyitotta meg lóháton, ezt követte a főispán díszhintaja, melyben a két királyi

herceg gróf Zichy szárnysegéddel foglalt helyet. Kis lovas-csapat zárta be a menetet.

A királyi herceg a püspökvárba vonult, a melynek bejáratánál Sztankovics János püspök fogadta; majd lakosztályába vezette a leendő nádort. Nemsokára a küldöttségek tisztelegtek.

A főispán meghívására a királyi herceg elment a színházba is, de onnan csakhamar eltávozott. Este fél tíz óraker nagy ebéd volt a püspökvárban, a győri „Férfi Dalegyesület“ közreműködésével.

Másnap, október 7-én, István királyi herceg felszállt a Sophie gőzhajóra, hogy útját Komárom felé folytassa.

Ez alkalommal a városi és a vármegyei küldöttségek gróf Esterházy főispán vezetése alatt szintén elkísérték a királyi herceget Komáromba, hol hasouló fényvel és lelkesedéssel fogadták, de a bevonulásnál történt szerencsétlenség az egész ünnepséget elrontotta. (Zoltán Vilmos adatai.)

A november 7-ére egybehívott pozsonyi országgyűlésre a vármegye Balogh Kornél I. alispánt és Szerdahelyi Ferencz táblabírókat küldi fel követekül; mindketten a konzervatív párthoz tartoztak, mely párt még az előző évben szövetséget kötött a kormánnyal. Kívülök még gróf Esterházy Károly főispán, Sztankovics János püspök, Rimély pannonhalmi főapát, Susich György rábaközi főesperes és Prileszky Imre mosoni főesperes, a győri káptalan küldötteiként, vettek részt az országgyűlésen a győriek közül. A tanácskozásokban élénk részt vesz Balogh Kornél is.

Mikor az olasz háború költségeinek fedezésére bankóczédulákat bocsátottak ki s ezek felől gyanús hírek kezdtek forgalomba jönni, Balogh Kornél az 1848 márczius 3-án tartott kerületi ülésen, pártállására való tekintet nélkül, indítványt tett, hogy a királytól a bank állásáról és a forgalomban levő bankjegyek földözeteről felvilágosítást kérjenek. Ehhez az indítványhoz fűzte Kossuth Lajos ama híres, nagy beszédét, a melyben Magyarország részére a pénzügyek önálló kezelését, szabadelvű reformokat és Ausztria számára alkotmányt követelt.

A 48-iki mozgalmak.

A márczius 13-án Bécsben kitört forradalom hírére, melyről a győriek a bécsi utasok révén még aznap este teljesen tájékozódtak, Lukács Sándor és Kovács Pál dr., a nemzeti mozgalmak vezérei, még aznap estére népgyűlést hívtak egybe a piacztérre, a hol hatalmas szónoklatokkal magyarázták meg a népnek a pozsonyi országgyűlés diadalmas határozatának híreit.

A közbeeső márczius 14-e teljesen elég volt arra, hogy a mozgalom vezetői előkészítsék a szabadság első nagy ünnepét Győrött, a mely márczius 14-én a színházban hazafias tüntetéssel kezdődött. A diákság felvonásközben a Rákóczi-induló eljátszását követelte a zenekartól, mely a közönség lelkes éljenzése közegett meg is felelt ez óhajnak.

15-én délután 5 óraker a főtéren egybegyűlt 1500 főnyi tömeg előtt Lukács Sándor tartott lelkes beszédet, a melynek folyamán nemzetiszíni kokárdákat kezdtek a nép között szétosztani; a diákság pedig a „Szózatot“ énekelte. Lukács ekkor indítványt tett a város kivilágítására, a nemzeti mozgalom ünneplése céljából; de Disznósi Horvát, ismert városi kortesvezér indítványára ezt másnapra halasztották. A Benedekrendűek mindazonáltal este fél hétkor elkezdtek a kollegium ablakait kivilágítani; példájukat csakhamar mások is követték, s rövid félóra alatt az egész belváros fényárban úszott.

E közben Perlaki Dániel posztókereskedőnek házában nagyban folytak a fáklyásmeret előkészületei. Este 8 óraker már 200-nál több fáklyavivő volt együtt a Király-utczában, a honnan elindulva, a 6—8000 főre szaporodó tömeg a főtéren át, a városháza elé vonult. Itt Lukács Sándor, majd a városháza erkélyéről Keresztesy ügyvéd intézett beszédet a néphez, a mely azután az Újvárosba s innen ismét a főtérrre ment és Lukács Sándor szavai után szétoszlott. (Zoltán Vilmos közleménye E. I. naplója után.)

16-án estére már megérkezett a pesti népgyűlés híre, a szabad sajtó első példányával, a „Talpra magyar“ -ral, melyet aznap a zsúfoltságig megtelt színházban Lukács Sándor olvasott fel a közönségnek, a pesti 12 ponttal együtt.

17-én a Vigadóban tartott népgyűlésen Zmeskál Sándor és Keresztesy ügyvéd a nemzetőrség szervezését indítványozták s még aznap délután a harminczados- és a sóhivatal sorompóit nemzeti színűekre festették át. A városi polgárőrség két csapata, a vörös-csákósok és a fekete-csákósok, a kik eddig fe-

szült viszonyban állottak egymással, a nemzeti ünnep hatása alatt kibékültek és egy csapatná egyesültek.

A szabadság ünnepét azonban néhol kihágások zavarták meg. A Pozsonyból és Pestről érkezett hírek hatása alatt Dorner Ede II. alispán még márczius 19-én a vármegyei és a városi tisztviselőkből és a polgárórség tisztjeiből állandó bizottságot alakított „a közbátorság fenntartására,“ a melynek egyik tagja, Lukács Sándor, még aznap felhívást intézett a néphez. (Zoltán Vilmos adatai.)

A márczius 21-én tartott vármegyei közgyűlésre, melyen a vármegyei követek jelentését tárgyalták, a vidékről is számosan jöttek be Győrbe. Ez nem kis aggodalmat okozott, mert attól lehetett tartani, hogy a nép alsó rétegei, a melyek a nagy átalakulás jelentőségét kellően felfogni még nem tudták, zavarásokat fognak előidézni. A vegyes bizottság azonban mindent elkövetett a rend megőrzésére; nemcsak a polgárórséget erősítette meg, hanem az ekkor szervezkedő nemzetórséget is fegyveres őrzőparatba küldte. A tanuló ifjúság szintén fegyvert fogott. Ezek az előkészületek feleslegesek voltak, mert a közgyűlés teljesen nyugodtan folyt le s nem zavarta meg az ünnepi hangulatot.

Pozsony példájára, a mely már márczius 25-ig szervezte a nemzetórséget, s a melynek parancsnokává a győri származású gróf Zichy Ottót választották meg, Győrben is megkezdték a 18—50 éves férfiakosság összeírását.

Hogy pedig a nép is tájékozva legyen az 1848-as átalakulások jelentőségéről, Vas Gereben (Radákovics József,) a kiváló író, a ki ez időben Győrbe tette át lakását, folyóiratot adott ki, a melyben a maga népies nyelvén magyarázta meg az 1848-iki törvényeket. E folyóirat, „Öreg A—B—C vén emberek számára“, óriási mennyiségben kelt el a vásárokon. Bay Antal egymaga 1000 példányt vett meg jobbágysai és a birtokain lakó cselédei számára.

A város polgársága mind a mellett aggodalommal várta az újabb híreket. Főleg az 1848. évi utolsó rendi országgyűlésen hozott törvények szentesítését várták türelmetlenül.

A közesendi bizottmány, hogy az eseményekről megbízható értesüléseket nyerjen, Lukács Sándort és Hinár Jánost Pozsonyba, Purgly Sándort és Keresztessy Ambrust pedig Pestre küldte, meghagyva nekik, hogy mindent sürgősen tudassanak a bizottsággal.

Április 1-én, 1/2 12 óratájt érkezett meg Lukács Sándor Győrbe az örömhírral, hogy V. Ferdinánd király megelőző nap szentesítette a törvényeket. Ez örömhír hatása alatt d. u. 2 órakor a főtéren népgyűlést tartottak, Rónay Jácint benedekrendi tanár és Lukács Sándor közreműködésével. Ez alkalommal Kovács Pál, a „Hazánk“ szerkesztője a legújabb híreket olvasta fel a sokaságnak. Este 7 órakor megkondultak a város összes harangjai, majd ágyúlövések hangzottak a bástyákon, a lelkes tömeg üdvkiáltása közben. (Szávay Gyula i. m. 304—317.)

Gróf Zichy Ottó indítványára április 8-án a győri polgárórség hajóra szállott, hogy az országgyűlés berekesztése alkalmából Pozsonyban a királyi helytartót, a kormányelnököt és Kossuth Lajost üdvözölje. A polgárórség, melyet a pozsonyiak lelkes fogadtatásban részesítettek, jelen volt az országgyűlés ünnepélyes berekesztésénél, a mikor a győriek szolgáltattak díszórséget V. Ferdinánd király ajtaja előtt.

A szentesített törvények kihirdetése után azonban csakhamar megkezdődtek a viszálykodások a győri városházán. Az új, szabadelvű irány hívei mindenkép arra törekedtek, hogy a régi rendszer embereit a városi közigazgatás éléről eltávolítsák. A nép haragja főleg a városi tanács tagjai ellen irányult, s ezt a haragot az egymásután tartott népgyűlések mindegyre élesztették.

E közben a vármegye is megmozdult. A közgyűlése május 1-ére volt kitűzve. Purgly Sándor bizalmas tanácskozáásra hívta egybe a bizottsági tagokat, a kik mindegyre jobban hangoztatták azt a kívánságot, hogy az eddigi alispán, Balogh Kornél helyét mással töltsék be. Ugyanakkor Szabó Kálmán tiszti ügyészt jelölték az alispáni tisztségre.

Ez értekezlet után Dorner Ede II. alispán is egybehívja a régi konzervatív párt híveit, de ezek már nem bírták feltartóztatni Balogh Kornél bukását, a ki belátva a helyzetet, kijelentette, hogy miután a közbizalom tőle elfordult, leteszi tisztségét. Így azután a május 1-re egybehívott közgyűlés ünnepélyes lefolyását mi sem zavarta meg.

Három hét múlva (május 22-én) tartotta Győr város a tisztújítását. Polgármesterre Korbonits István eddigi főjegyzőt, főjegyzővé pedig Zmeskál Sándor ügyvédet választották. A választás eredménye nem elégitette ki a közvéleményt, mert a szabadelvűiek polgármesternek Hergeszell Ferenczet, főjegyzőnek pedig Lukács Sándort akarták volna megválasztani; de a régi irány szolgálatában álló czéhek másként döntöttek el a választást.

Még a tisztújítást megelőzőleg, Győrben hozzáláttak a nemzetőrség szervezéséhez, mely egy, 1848 május végéről való kimutatás szerint 1145 emberből állott. Őrnagyjává a hadügyminiszter gróf Zichy Ottót nevezte ki. (Szávay Gyula i. m. 337—364.)

A szerb lázadás kitörésének hírére, mikor már az országban levő nemzeti-ségek is mindenfelé mozgolódni kezdtek, a kormány katonailag rendszeresített 10 nemzetőr-zászlóalj kiállítását határozta el, a mely czélből május 16-án kiúrták a toborzást.

Az ország tíz városa közül Győr egyike volt azoknak, a melyeket hadfogadó székhelyül rendeltek. Győr városból toborozták az V. zászlóaljat; parancsnoka Horváth Dániel lett.

A hadfogadás kezdetben igen lanyhán ment; csak június havában látott a hadfogadó bizottság és a városi tanács komolyabb munkához. Mindazonáltal Győrből nem került ki a zászlóalj alakításához szükséges 1000 ember, s így a hiányt Győr és a szomszédos vármegyék, valamint Pest városa pótolták. Az ekként megalakított 1094 emberből álló V. zászlóalj csakhamar elhagyta a várost, s a délidékre ment, a szerb lázadás elfojtására.

E zászlóaljnál kezdte meg pályáját mint főhadnagy, Görgey Artur, a későbbi hadügyminiszter és fővezér, a kinek oly végzetes szerep jutott a szabadságharcz történetében; továbbá Máriássy János, a későbbi huszárezredes és a kiegyezés után altábornagy, és Udvarnok Béla, a kit Görgey a kápolnai csata után fegyvelemsértés miatt a Lehel-huszárokkal agyonlövetett.

A míg a városi tanács szinte tétlenül szemlélte az események folyását, annál nagyobb buzgalommal fogott hozzá a vármegye a nemzeti önvédelem szervezéséhez. A május 25-én tartott közgyűlésen, a nemzeti védelem céljaira rendkívüli pótdadót vetett ki s a kivetésre gróf Zichy Ottó elnöklelte alatt, Zmeskál Istvánt, Szabó Pétert, Kálóczy Lajost, Potyondy Ferenczet, Nagy István számvevőt, Király Lajos mérnököt és Jankó János főadószedőt küldte ki. De lelkesedéssel karolta fel az önvédelem ügyét a győri társadalom is. A honvédelmi pénztár javára néhány nap alatt közadakozásból 6000 forint gyűlt egybe. A nők tépést készítettek, pénzt gyűjtöttek, egyes polgárok, mint Latesz Jakab, Hets Mátyás saját költségükön egy-két nemzetőr teljes felszerelését és ellátását vállalták magukra.

A szabadságharcz riadója legnagyobb hatással volt az ifjúságra. A tanév már vége felé járván, a főiskolai ifjúság tömegesen lépett az új zászlóaljokba. A tanulók egyike, Saara Iván, megható búcsúsózt intézett társaihoz a győri lapok egyikében. (Szávay Gyula i. m. 360—369.)

A kormány ismét gróf Esterházy Károlyt nevezte ki Győr vármegye főispánjává, a ki mindennemű ünnepély mellőzésével foglalta el főispáni székét, s azonnal hozzáfogott a megüresedett állásoknak helyettesítés útján való betöltéséhez.

Az országgyűlési képviselőválasztások már fegyverzaj és hadikészülődések közepette folytak le.

Győr város június 25-én Lukács Sándort választotta képviselővé; a vármegye három kerületében, nevezetesen a sokoróiban Kálóczy Lajos, a pusztaiiban Bay Antal egyhangúlag kaptak mandátumot, míg a csilizközi kerületben Balogh Kornél, a régi konzervatív párt egyik oszlopos tagja győzött gróf Zichy Ottóval szemben. Ezt a választást azonban kérvénynyel támadták meg, mire az országgyűlés Balogh Kornél megválasztását érvénytelennek jelentette ki. A második választáson ismét Balogh Kornél győzött, bár a bekövetkezett események miatt helyét többé az országgyűlésen nem foglalhatta el. Megbízólevelét másodszor is megsemmisítették, s harmadízben már Keresztesi Ambrus lett képviselővé megválasztva, (Szávay i. m. Gracza György: az 1848—49-iki magyar szabadságh. története II. 8. 1.).

Kossuth Lajos július 11-én tartott emlékezetes nagy beszédeinek hatása alatt az országgyűlés 200.000 katonát szavazott meg, mire újból megindult

a toborzás Győrött. Az önkéntes nemzetőrségek alakítására kiküldött választmány nevében Zmeskál Sándor főjegyző augusztus 20-án falragaszokon szólította fel a fegyverforgató lakosságot a nemzetőrségbe való belépésre, a melynek szervezésében főleg Gyapay Dénes, Kozma Imre és Preng Mihály buzgólkodtak.

Győr városa augusztus 18-án tartott közgyűlésében 200 önkéntes kiállítását határozta el. Hergeszell Antal nemzetőri kapitányt pedig fegyverek beszerzésére Bécsbe küldte. Ugyane napon érkezett Győrbe a Sándor-huszárok három százada Schweidel József őrnagy parancsnoksága alatt, a ki a magyar kormány rendelkezése alól magát kivont Apponyi ezredes helyett, a parancsnokságot átvette. A város kitörő örömmel fogadta a huszárokat, a kiket megvendégelt. (Szávay Gyula i. m. 378.)

A horvát betörés hírére, az újonczok kiállítása s a védelem egyöntetű szervezése czéljából, Szabó Kálmán alispánt Győr várnegye és Lukács Sándort Győr város kormánybiztosává nevezték ki. A fáradhatatlan Lukács Sándor legott munkához lát. Már szeptember 22-én egybehívja és újjáalakítja a városi tanácsot, magát a városházánál beiktatja, s hozzáfog a városra eső 260 újoncz kiállításához. (Szávay Gyula i. m. 379.)

Az események néhány nap alatt jelentős fordulatot vettek. Jellachich a sukorói harcz után felhagyott a támadással, s felhasználva a szept. 30-án kötött 3 napos fegyverszünetet, október 1-én felszedte pákozdi táborát és miután még kísérletet tett a komáromi vár bevételére, október 3-án, esti hét óra tájt, Győrbe érkezett.

A megrémült város, nehogy nagyobb bajnak tegye ki magát, Korbonits István polgármester vezetése alatt küldöttséget menesztett eléje a fejevári útra. A polgármester az érkező bánt arra kérte, hogy a várost kímélje meg, mire Jellachich megnyugtatta, hogy csak lássák el hadát élelemmel és egyéb szükségletekkel, — s nem lesz bántódása a városnak.

Jellachich rongyos, kiéhezett hada, a mely sáskamódra pusztított minden megehetőt, nem sokáig maradt Győrben, mert a fennhéjázó bán már másnap, október 4-én tovább vonult Bécs felé.

A horvát hadak megjelenése az első ijedelem lecsillapultával nem okozott a városban nagyobb zavart, sőt az újvárosi polgárok be is jöttek a főtérre, hogy fegyvert kérjenek a horvátok kiűzésére. A győri nemzetőrség pedig, mintha semmi sem történt volna, a csanaki dombok mögé vonult s ott gyakorolta magát a fegyverforgatásban.

A győri nemzetőrök első ízben október 12-én ütköztek meg a Theodorovits vezérlete alatt álló horvátokkal Sopron vármegyében, de ez alkalommal még nem állották ki a tűzpróbát. (Közlöny.)

A horvát betörés hírére megalakult honvédelmi bizottmány annál erélyesebben kezdte meg az újonczozást.

Győrött, mint állítási főhelyen, szeptember végén egy új (23-ik) honvédzászlóalj alakult, melyhez a vármegye 320, Győr városa pedig 64 újonczot adott. Első parancsnoka Haas Károly lett, később Kmetty György parancsnoksága alá került.

A magyar hadsereg Móga altábornagy vezérlete alatt Jellachich futó hadának nyomában, egész Parndorfig nyomult előre. Mivel Kossuth Lajos, a honvédelmi bizottmány elnöke, nem nagyon bízott a magyar hadak vezérében, október 11-én Görgey Artur ezredest küldte a parndorfi táborba. Néhány nap múlva (október 17-én,) maga Kossuth is elindult Pestről, hogy felkeresse az osztrák határszéleken táborozó seregeinket. Kossuth 21-én érkezett Győrbe; vele jött három hajón a Vilmos huszárok egy osztálya, a 25. honvédzászlóalj, 1500 pesti nemzetőr és 3 ágyúüteg.

Kossuth a püspökvárba szállott, a hol haditanácsot tartottak. Itt adta ki lelkesítő felhívását Moson vármegye lakosaihoz. Másnap a győri nemzetőrökelegyütt, tovább utazott a parndorfi táborba, a hova október 23-án érkezett meg.

Lukács Sándor Győrben maradt vissza s nagy erélyvel működött közre az újonnan felállított 39. zászlóalj szervezésén. E mellett a küszöbön álló esatára való tekintettel, kórházakról és a sebesültek elhelyezéséről is gondoskodott, mely czélból a benedekrendűek székházának egy részét lefoglalta.

A schwechati csata balul ütött ki. Az újoncz sereg derekasan megállta helyét, de délután a komáromi kaszások valamitől megriadva, futni kezdettek,

A horvátok a vármegyében.

Kossuth Lajos Győrött.

s azzal magukkal rántották az egész jobbszárnyat, közötté a győri nemzetőröket is. Erre az egész csatarend felbomlott s a sereg hanyatt-homlok szaladt Győr felé.

A trónváltás után a császári hadak új fővezére, Windisch-Grätz herceg, megkezdvén előnyomulását Győr felé, a honvédelmi bizottmány a feldunai sereg parancsnokát, Görgey Arturt oda utasította, hogy az időközben megerősített Győrre támaszkodva, tartóztassa fel az ellenséget előnyomulásában.

Görgey a parndorfi összecsapás után hadával Moson előtt foglalt állást, s itt december 18-án megütközött Jellachich hadosztályával, a melyet erős ágyúharcz után viasztorított.

E siker után hadával, Ötvenyén át, a győri földszánczok mögé vonult vissza, a melyek Lukács Sándor önfeláldozó buzgalma folytán, még november hó második felében készültek el. Harmadnapra a főseregtől elszakított gróf Zichy Lipót és Karger dandárai is megérkeztek ide.

Győr elfog-
lalása.

A fáradhatatlan Lukács Sándor mindenkép azon volt, hogy Görgey hadát szaporítsa. Még december 18-án a Győrszigeten és Révfalun levő összes katonaságot berendeli a vásártérre, az egyes hadosztályokba való beosztás végett; másnap általános népfelkelést hirdet, a melynek parancsnokává Mednyánszky Sándort teszi meg. Utóbbi veres zászlót ragadva, bejárta haladéktalanul Győr vármegye vidékét és a Bakonyt. Ámde Görgey, ama hírré, hogy Windisch-Grätz kimozdult Pozsonyból, nem érezte magát biztonságban Győrött, okul hozván fel, hogy a földszáncz, nagy terjedelménél fogva, alkalmatlan a sikeres védelemre, az időközben beállott rendkívüli hidegtől befagyott folyókon pedig könnyen átjöhét az ellenség. Ezért december 26. és 27-ike közötti éjjel hadával megkezdte a visszavonulást a Vértes hegység felé. Míg ő maga táborának zömével a mészáros-úton Igmánd felé húzódott, azalatt seregének egy része Gönyű és Tata irányában hátrált.

Közben a császáriak is mindegyre közelebb jutottak Győrhöz. Már december 25-én a Ramberg-féle hadosztály Zámolyon termett, s elűzve a magyar előrsöket, egész Révfaluig nyomult előre. Csorics hadosztálya Dunaszegen foglalt állást, míg Jellachich, átkelvén a Rábczán, Csécsény és Rába-Szent-Mihály között átvonult a Rába jobb partjára, a honnan Koronczón át, Szabadhegy felé tartott. Alig hagyta el Görgey hada a várost, Csorics hadosztálya reggel 8 órára már a Dunaág balpartján, a táborhelyi ponthoz ért, mikor a jobb parton Görgeynek Gönyű felé indított hadoszlopa elhaladt.

A két ellenséges sereg a folyó két partjáról tüzelt egymásra, a túlsúlyban levő császáriak azonban nem tudtak átjönni, mert a Duna csak gyengén fagyott be. Ezért Csorics hidat veretett, mely délutánra már elkészült, de ekkorra a magyarok jó előre haladtak. Esti hét órára Kempen altábornagy hada kitűzte a feketesárga lobogót. Nagyon csodálkozott, hogy sehol sem talált ellentállásra; sőt itt-ott, a bevonuló csapatokat néhány „gutgesinnt“ polgár „Éljen“-kiáltásokkal fogadta.

Windisch-Grätz herceg még 27-én este bevonult Győrbe, a melynek kulcsait gróf Pálffy Móríczezal Olmützbe küldte. Ottinger lovasdandára pedig már másnap kora hajnalban útra kelt, hogy a magyar hadat üldözőbe vegye. (Vargyas Endre: A magyar Szabadságh. Története 377—379. Graecza György i. m. III. 247—263.)

Windisch-Grätz, eddigi sikerein felbuzdulva, december 29-én győri főhadiszállásáról proklamációt intézett Magyarországi lakosaihoz, majd hozzáfogott a meghódított országrész közigazgatásának szervezéséhez.

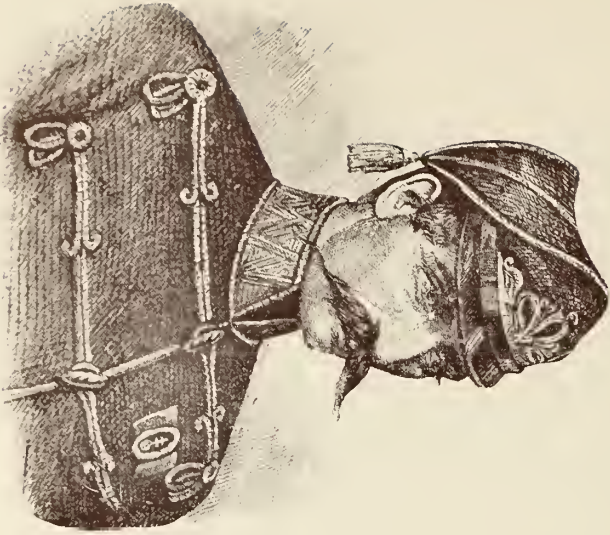
Győr és Moson vármegyék biztosává gróf Zichy-Ferraris Bódogot, a város katonai parancsnokává pedig gróf Apponyi Károly ezredest nevezte ki. Gróf Zichy Bódog cs. kir. biztos még aznap (december 29-én) megkezdvén működését, a vármegye kerületi biztosává Koller Edét, Győr város biztosává pedig Mendel István tanácsost tette meg.

Windisch-Grätz példáját követve, már másnap ő is proklamációt intézett Győr vármegye összes lakosaihoz, majd a vármegye hazafias alispánját, Szabó Kálmánt felfüggesztette állásából s helyébe Balogh Kornélt nevezte ki. Fő törekvése természetesen odairányult, hogy egyrészt a tisztikart megbízható elemekből állítsa egybe, a mi részben sikerült is, mert a tisztviselők egyrésze úgyszólván fogott s a harcztérre ment, maga a nemzeti ellenállás lelke, Lukács Sándor pedig még az osztrákok bevonulása előtt elhagyta Győrt, s miután

Kossuth Lajos.

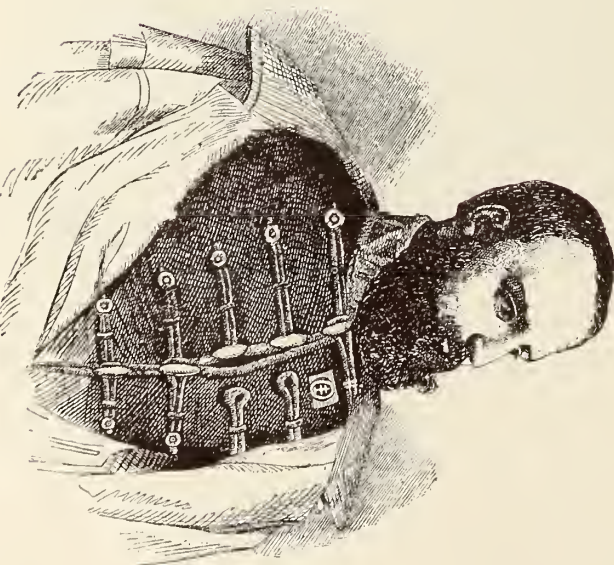

Páltenberg Ernő.

Görgey Arthur.

Klapka György.

Kossuth Lajos a Nagyváradon felállított tábori szertár élére helyezte, április végéig itt folytatta fáradhatatlan buzgalommal működését a honvédség felszerelése körül.

A városban és a vármegyében a négy hónapi katonai uralom alatt mélységes csönd honolt. A polgárság félve meghúzódott házi tűzhelyeinél; senki sem mert érzelmeinek kifejezést adni. Azok, a kiket a hatalom nem üldözött, dolguk után láttak. Csak olykor-olykor érkezett hír Mednyánszky Sándorról, a vakmerő népfelkelővezérről, a ki örökös rettegésben tartotta a győri hatóságokat, a Bakony rengetegeiből intézett támadásaival. De Győrre még sem jutott el. Gróf Zichy-Ferraris Bódog és gróf Apponyi Károly hadparancsnok fáradhatatlanok voltak a rendeletek gyártásában. Deczember végétől kezdve, egész márczius közepéig, nap-nap után jelentek meg a falragaszok Győr utcáin és közterein.

Győr város közigazgatása egyidőre megakadt. Korbonits polgármester a császári had bevonulásakor már betegen feküdt, s csakhamar leköszönt hivataláról. Mivel a polgármesteri széket senki sem akarta elfoglalni; gróf Zichy Bódog királyi biztos, miként magát nevezte, — Hergeszell Ferenczre ráparancsolt, a ki kénytelen-kelletlen magára vállalta a polgármesterséget.

A császári hadak uralma külsőleg is meglátszott a városon. A tűztorony vaslobogóját, a só- és harminczad-hivatalok kapuit átfestették feketesárgára, a jóérlmü polgárság pedig magas kürtő kalapokat kezdett viselni. (Vargyas Endre i. m. 432.)

Mire kitavaszkodott, a magyar hadsereg mindegyre jobban közeledett a főváros felé. A fényes nagysarlói diadal után Klapka és Damjanics hadai egész Komáromig húzódtak, mire Welden, az új császári fővezér, megkezdi a visszavonulást, Esztergom, Tata és Szöny érintésével, Pozsony felé s április 25-én már Győrt szállotta meg, a hol ideiglenes főhadiszállását felütötte. Ámde Weldennek nem sokáig volt maradása Győrben. Az ácsi véres ütközet után Komárom a Duna jobbpartja felől is felszabadúl az ostromzár alól. Simunich császári tábornok az éj beálltával megkezdi visszavonulását Győr felé; vele ment Schlick is tizenhatezer főnyi hadával. A vert császári hadak ezután csakhamar tovább vonulnak Pozsony felé.

Május 6-án már ismét megjelent Lukács Sándor Győrött, hogy átvegye a kormánybiztosságot.

Lukács gyorsan a munkához látott. Már május 10-ére egybehívatta a képviselőtestületet, hogy az országgyűlésen megszavazott újonczok kiállítására iránt intézkedjenek. Az újonczozás csakhamar megkezdődött; Győr a 98-ik zászlóaljba adta fiait. (Szávay Gyula i. m. 436.)

Május 12-én tartotta közgyűlését Győr vármegye közönsége. Ekkor hirdették ki a függetlenségi nyilatkozatot, a mely alkalommal úgy a város, mint a vármegye Kossuth Lajos kormányzóhoz üdvözlő-iratot intézett.

A beköszöntött magyar világ mélyreható változást idézett elő a városi tisztikarban. Hergeszell Ferencz eddigi polgármester, a kit gróf Zichy-Ferraris Bódog állított a város élére, megvált állásától; helyébe Lukács kormánybiztos Jankó Mihályt nevezte ki; városbíró pedig Karvassy Sándor lett.

Lukács Sándor oda törekedett, hogy a császári uralomnak összes nyomait eltüntesse, azért május 14-én kelt rendeletével a középületekről a kétféjű sasos czímereket s a fekete-sárga színeket lázas sietséggel eltávolíttatta; továbbá elrendelte, hogy a köz- és magánépületekre a nemzeti lobogót kitűzzék és a függetlenségi nyilatkozatot minden községben kihirdessék.

A város a kismegyeri réten népnünpélyt rendezett, a melynek czéljaira Lukács Sándor 200 forintot adott.

A pár napi örömnünnepekbe azonban a bizonytalan jövő iránti aggodalom vegyült. Szinte érezte mindenki, hogy a nemzeti harc nem ért véget, s nagyobb, önfeláldozóbb küzdelem vár még a hazafiakra. Tán legjobban tudta ezt Lukács Sándor, a ki lázas sietséggel fogott az újonczozáshoz. De mert a hadsereg-felszerelési kormánybiztosságot is megtartotta, nem fordíthatott elég figyelmet a győri ügyekre, ezért május 12-én Gyapay Dénest, a vármegye másodalispánját, „e rokonlelkü, tüzesvérü és erőskezü hazafit“, helyettes kormánybiztosul nevezte ki. (Szávay Gyula i. m. 440. l.)

A város és a vármegye legnagyobb odaadással teljesíti a kormány rendeletét az újonczozási ügyben; az előbbi 100, az utóbbi 150 teljesen felszerelt

önkéntest állít ki négy évi szolgálati kötelezettséggel, melyért Szemere Bertalan belügyminiszter elismerő leíratot intézett hozzájuk.

Sokkal nehezebben ment azonban a VII. hadtest intendaturai szükségleteinek fedezésére szolgáló 40.000 pengőforint-kölcsön, a melyet a város, Gyapay helyettes kormánybiztos erélyes közbenjárására, némi keserűséggel ugyan, de mégis előteremtett.

Az orosz beavatkozás.

Az orosz beavatkozás hírére Lukács Sándor május 27-én ismét megjelent Győrött, hogy a népfelkelés és a keresztes hadjárat megindításához szükséges intézkedéseket tegye. Az egyházi hatóságok buzgalommal és lelkesedéssel teljesítették a kormány rendeletét. Sorba közzéteszik s kibocsátják azokat a felhívásokat, a melyek az orosz betörés veszedelmének feltűntetése érdekében szükségesek voltak. A templomokban június 4-től 24-ig könyörgések és egyházi szent beszédek tartattak. Június 6-án nagy böjt rendeltetett, esti 8 órakor pedig az összes harangok megkondultak. Az egyházi szónoklatok ellenőrzésére Lukács kormánybiztos Rónay Jácintot, a tudós benczést nevezte ki, a ki e tárgyban június 8-án körlevelet intézett a vármegye minden felekezeti papságához, sőt maga is körútra készült, hogy szónoklataival a népet felkelésre indítsa. (Szávay i. m. 450—455.)

* Görgey fővezér még május utolsó napjaiban indította útnak a Vág és a Rába felé azokat a hadtesteket, a melyek Buda ostrománál részt vettek. Győrt a Pöltenberg Ernő tábornok parancsnoksága alatt álló VII. hadtest szállotta meg, míg Kmetty hadosztálya Téthén és Marczaltón foglalt állást. Alig helyezkedik el a magyar sereg Győrött, hova június 3-án Klapka György komáromi parancsnok is megérkezett a VII. hadtest megvizsgálására, midőn az egyesült osztrák-orosz sereg megkezdte az előnyomulást Győr felé.

Klapka legott munkához lát. Pöltenberget Öttevény felé rendeli, a ki e helység előtt állomásozó osztrák csapatokat csakhamar visszazoritja. Erre Zambelly ezredes egész Enesség és Kónyig nyomul előre.

Ami híre, hogy Wyss császári tábornok dandára már Kapuvárott táborozik, Klapka június 12-én átizent Téthre Kmettyhez, hogy kanyarodjék Csornának s verje vissza az ellenséget. Kmetty, noha hada a hosszú meneteléstől elfáradt, június 12-én délután Mőriczhidánál átkelt a Rábán s másnap Csornánál fényes győzelmet arat Wyss tábornok felett, a ki maga is halálosan megsebesült. (Gracza György i. m. V. 509—510. — Vargyas Endre i. m. 625.) A Perednél vívott csata után, június 20-án, az új osztrák fővezér, Haynau, Magyar-Óvárott vontatta össze hadait. Ide jött az ifjú uralkodó is, hogy hadiszemlét tartson csapatai felett.

Pöltenberg a várható támadás hírére még 26-án megszállotta a sánczokat és az erődítvényeket, a melyeket június hó elejétől kezdve ugyan fokozott buzgalommal emeltek, a melyek azonban mindemellett sok kívánni valót hagytak magok után.

Pöltenberg hadteste 12.000 emberrel és 44 ágyúval, mintegy 70.000 főnyi osztrák hadsereggel szemben, csupán Kmetty 5700 főnyi hadára számíthatott, a mely az Ihási pusztán helyezkedett el. Amde Haynau június 27-én Schütte tábornokot küldi ellene, a ki heves ágyúharcz után Pápa felé kénytelen visszavonulni. Pöltenberg értesülvén Haynau közeledtéről, szétosztja hadait. Révfaluba 2 zászlóalj, 2 lovasszázadot és 8 ágyút, a Sziget külvárosba ugyanannyit rendel; 2 zászlóalj, 6 lovasszázaddal és 9 ágyúval az újvárosi sánczok védelmére küldi, Kossuth Sándor alezredes parancsnoksága alatt, Liptay alezredest pedig 4 zászlóaljból, 8 lovasszázadból és 10 ágyúból álló hadosztályával Ménfőre és Szemerére irányítja. Maga pedig 2000 főnyi tartalékkal Győrben maradt. A támadást a császári hadak 28-án reggel Révfalu és Sziget ellen indították meg, honnan a honvédeket néhány órai elkeseredett harcz után visszazoritották, míg Liptay dandára Kismegyer felé hátrált. Görgey reggel Tatáról a harcztérre sietett. Ménfőre akart menni, hogy átvegye ott a vezetést, de útközben jelentést vett arról, hogy Liptay már Szabadhegy felé húzódott. Erre parancsot adott Pöltenbergnek Győr kiürítésére. Pöltenberg délután 4 órakor kezdte meg a visszavonulást. A jobbszárnyal a komáromi országút mentén fekvő Szőlőfűrt korcsmáig jutott, honnan Gönyűig hátrált. Másnap, napfelkelte előtt felkerekedvén, Ácsig nyomult, míg a Liptay-féle hadosztály Hecsigig vonult vissza, a melyet a délután 6 órakor, Komáromból érkező Klapka, mint a VIII. hadtest parancsnoka, Szent-Ivánon és Szent Jánoson át, szintén Ácsra vezetett.

A visszavonulást Görgey fedezte csaknem az összes lovassággal, közbe-közbe összecsapva az őt üldöző herceg Lichtenstein lovasságával. (A győri csata részletes leírását Gelich Richárd művében találjuk, a melyet Szávay Gyula is közölt többször idézett művében.)

Az osztrák csapatok még június 28-án vonultak be zeneszóval Győrbe. Haynau még aznap életbeléptette a véstörvényszéket s másnap, 29-én folytatta az előnyomulást.

Az I. hadtestből Reischach dandára Gönyűre, a hadtest többi része gróf Schlick altábornagy alatt Szent-Jánosra érkezett, míg a IV. hadtest báró Wohlgenuth altábornagy vezetésével Bönyre, a III. hadtest herceg Schwarzenberg Ödön parancsnoksága alatt, Szent-Mártonon át, Mező-Eörsre, Berchtold lovashadosztálya pedig Szent-Iványra vonult. Paniutine orosz hadosztálya az ágyú-tartalékkal Hecserre indult. Győrött csak egy zászlóalj maradt helyőrségül.

Június 30-án az egész császári sereg tovább vonult Komárom vármegyébe, a mikor a főhadiszállás Banára helyeztetett.

Haynau július 1-én még Győrött volt, de aznap Szőnyre ment, a hol másnap véres csatát vívott Görgeyvel. Az új katonai uralom csakhamar megkezdte működését Győrött. A hadi törvényszéknek elsősorban Woitie Adolf és Szwelka Rotias, két teljesen jelentéktelen ember, esik áldozatul, a kiket Haynau július 29-én főbelövetett. A polgári közigazgatás élére Rohonczy Ignác udvari tanácsos kerül, míg katonai parancsnok ismét gróf Apponyi Károly lett.

Az új biztos mindenekelőtt elmozdítja a városi tisztikart s polgármesterré Mendel Istvánt nevezi ki, majd szigorú büntetés terhe alatt elrendeli a Kossuth-bankók, a fegyverek és töltekészletek beszolgáltatását.

Győrre csakhamar mélységes csend borúl. Az összes vendéglők, kávéházak esti tízkor bezárulnak, kivéve a belvárosi „Korona“ és a „Bárány“ vendéglők, a melyek a tiszt urak számára addig tartandók nyitva, „a meddig kivánni fogják.“

Vészterhes napok szálltak a vármegyére, s a borút csak kis időre osztalatta el a komáromi győzelem sugara.

Haynau Komárom körülzárására 12.000 főnyi ostromsereget hagyván hátra, július 19-én Pestre tette át főhadiszállását, a honnan július 24-én tovább folytatta útját Szeged felé. Klapka, a ki egy elfogott tábori postakocsiban levő kimutatás alapján kellő tájékozást szerzett az ostromló sereg számáról, aug. 3-án kitor Komárom várából, szétveri Colloredo hadait, másnap pedig 6 huszár-századdal, 10 zászlóaljjal és 30 ágyúval az ellenség üldözésére indult. A császári had eszeveszetten menekült Pozsony felé, úgy hogy Klapka nem bírta utólézni; ezért csak Győrre hatolt, s azt aug. 5-én megszállotta.

Győrött a császári had több százezer mázsás lisztkészlete birtokába jutott. Győr ezzel rövid időre ismét magyar uralom alá került.

Klapka sietett is az alkalmat felhasználni. A városi tisztikart elcsapja, elrendeli azonnal az újonczozást, a mely néhány nap alatt 5—6000 emberrel szaporítja a honvédséget. Aug. 8-án Ujházy László komáromi és a felsőhad-seregi kormánybiztos is megjelenik Győrött, s másnap azokat a tisztviselőket, a kiket még Lukács Sándor nevezett ki, állásaikba visszahelyezi, Tóth Ignácot tábori kormánybiztosul, Jankó Mihályt pedig Győr vármegye és város kormánybiztosává teszi meg.

A magyar uralom utolsó napjaiban Ujházy László 300.000 forint kölcsönt kért a várostól, a melyet Klapka utóbb 200.000 frtra szállított le. De mivel a közgyűlés nem bírta ezt az óriási összeget előteremteni, Jankó Mihály kormánybiztos aug. 14-én délután fegyveres erővel megjelent a városházán, s a pénztárban levő pénzt, a melyet a város Haynau közbenjárására Bécsből, az u. n. Zwangsnotákban kölcsönkép kapott, lefoglalta és magával vitte Komáromba.

Klapka terve eredetileg az volt, hogy Győrből Gráz felé, Ausztriába tör, de Almássy Páltól értesülvén a Szegednél történt szomorú dolgokról, seregeit visszarendelte Komáromba.

A védtelen Győrt aug. 15-én szállották meg ismét a császáriak. Az Ujházytól kinevezett tisztikart szélnek eresztették s ismét a jóérlmű Mendel István került Győr város közigazgatásának élére. Midőn gróf Gyulay Bécsből Pestre utaztában aug. 19-én Győrött időzött, Mendel elpanaszolta neki, hogy a bécsi kormány 100.000 forintos kölcsönét Jankó Mihály elvette, mire Gyulay 10.000

frtot engedélyezett a város folyó kiadásainak fedezésére. (Szávay Gyula i. m. 470—478. — Gracza György i. m. V. 669—671.)

Ekkorra már a nemzeti küzdelem a vég felé közeledett. Aug. 17-én öles falragaszok hirdették a lakosságnak, hogy Görgey az oroszoktól minden oldalról körülvéttétvén, egyezkedésbe boesátkozott. Másnap már megérkezett a világosi fegyverletétel híre Pestről, a melyet csakhamar követett a győri cs. kir. hadtestparancsnokság hirdetménye Arad várának megadásáról. Szept. 28-ára megérkezett a Herkály pusztán kötött egyezés híre is, Komárom várának átadásáról, melyet a jóérzelművé vált város a béke helyreállításának örömmünnepeként, egyházi szertartással fényesen megült. A püspökvárban fényes lakoma volt ez alkalommal s este a várost kivilágították.

Győr városnak ezúttal csak az volt a gondja, hogy a Jankó Mihály kormánybiztostól lefoglalt 91.782 frtot visszaszerezze. E végből okt. 1-én küldöttség tisztelgett Haynau-nál, a kit arra kértek fel, hogy a komáromi várból kivonuló Jankó Mihálytól vegye el a kérdéses összeget. A város azonban megjárta ezzel a küldöttséggel. Haynau ugyan elvétette Jankó Mihálytól a nála talált Zwangsnotákat, de midőn okt. 9-én Győr város küldöttsége nála tisztelgett, azt ridegen elutasította. Utóbb megtudta a város, hogy Haynau ez összeget hadi zsákmánynak tekinti, azért nem adja vissza. (Szávay Gyula i. m. 481.)

Komárom kapitulációjával beköszöntöttek a vérbosszú napjai. A szabadságharc szereplői közül néhánynak, mint Lukács Sándornak, Rónai Jácintnak, a szabadságharc lánglelkű szónokának, valamint Ujházy Lászlónak sikerült külföldre menekülniök, ellenben, a kik itthon maradtak, azokat csakhamar utólérte az önkény sújtó keze. A győri születésű Bezerédj Lajos, vezérkari alezredes, 16 évi várfogságra ítéltetett, Rómer Flóris, a tudós benczés tanár Olmütz várába záratott, gróf Zichy Ottónak, a győri első nemzetőri zászlóalj parancsnokának, a ki Komárom kapitulációjában részt vett, nem történt bántódása, de csakhamar ő is elhagyta hazánknak vérrel áztatott földjét s Éjszak-Amerikába ment.

Míg az elfogottak a győri Karmeliták zárdájából rögtönzött börtönben töltötték napjaikat, azalatt a jóérzelmű polgárság egyetlen alkalmat sem akart elmulasztani, hogy hűségének kifejezést adjon. A birodalmi alkotmány kihirdetése napján — december 26-án, — a székesegyházban fényes isteni tisztelet s utána az ünneplő közönség átvonult a városházára, a Mendel István polgármester elnökelete alatt tartott közgyűlésre, a melyen báró Siegenthal tábornok, katonai parancsnok, Karner Antal győri püspök, Balogh Kornél, Győr vármegye alispánja, több tekintélyes vármegyei tisztviselővel is megjelentek. Ez az ünneplő mintegy záró jelenete Győr város történetének a szabadságharc alatt.

A polgármester áradozó beszéde, — a melyet Szávay Gyula közölt id. művében, — nem keltett visszhangot az ünneplő közönségben. A jelenlevőknek torkán akadt az éljen; mindenki sietett haza, hogy magába fojtsa érzelmeit, a melyeknek másfél évtizeden át úgy sem volt alkalmá kifejezést adni.

5. AZ ÖNKÉNYURALOM ÉVEI.

(1850—1867.)

A szabadságharc leveretésétől a kiegyezésig terjedő 17 év küzdelemteljes korszaka a vármegye és a város történetének.

A mily nevezetes szerepet játszott Győr város fekvésénél fogva is az 1848—1849. évek hadi eseményeiben, ép oly fontos tényező volt Győr vármegye a nemzet önvédelmében. Az előző fejezetben már láttuk, hogy a meghúnyászkodás úrrá lett a városházán, de a város társadalma, valamint a vármegye lelkes közönsége megőrizte nemzeti érzületét és jobb jövőbe vetett hitét; közben pedig készült az önvédelemre. A kik az 1848. év mozgalmában vezető szerephez jutottak, nagyrészt börtönben sínylődtek, vagy távol idegenben bújdostak, a kik pedig kikerülték az önkény bosszúját, óvakodtak attól, hogy a figyelmet ismét magukra tereljék. Tchéa a társadalom összeségének egyetértésére és önfeláldozó közreműködésére volt szükség, hogy sikerrel ellentállhasson az önkényuralom támadásainak, a melyek nemzeti létünket fenyegették. Közel másfél évtized története ad erről számot.

Az oroszok már benn voltak az országban, midőn báró Geringer Károly lett Magyarország teljhatalmú biztosa, a kire az új közigazgatás szervezése s elsősorban a vármegyék megrendszabályozása várt.

Geringer útjában 1849 július 28-án Győrött is megfordult, s csakhamar intézkedett a vármegyei közigazgatás dolgában. Miután Haynau már előzőleg Rohonczy Ignácot nevezte ki Győr város és a vármegye polgári főbiztosává, Geringer a Windisch-Grätz-től kinevezett tisztviselőket visszahelyezte állásaikba. Így került vissza az alispáni székbe Balogh Kornél is és úgy ő, mint általában a konzervatívok, ama reményben foglalták el a hivatalt, hogy az önkényuralom csak ideig-óráig tart s az uralkodó ismét vissza fogja állítani az 1847-iki alkotmányt. Csakhogy a következő év csakhamar kiábrándította a konzervatívokat, így Balogh Kornélt is. A katonai diktatura az 1850. év folyamán helyet adott a polgári önkényuralomnak. Győr vármegyét a soproni kerülethez csatolták, sőt területét is megessonkították, a mennyiben a Csilizköz 8 községét a szomszéd Komárom vármegyébe kebelezték be. (Landes-Regierungs-Blatt 1856. évf.)

Az új beosztás eltörölte a fő- és alispáni tisztségeket, s helyettök a megyefőnöki állást rendszeresítette egy titkár és két fogalmazó közreműködésével. A járások élére az igazgató, szolgabíró — Takó István, Fekete György és Horváth Endre — került. Megyefőnökké Dorner Edét, a vármegye egykori alispánját nevezték ki, Balogh Kornél pedig az országos törvényszék elnöke lett, de állásában nem maradt meg sokáig, mert 1854-ben nyugdíjazták s ez időtől kezdve, az októberi diplomakibocsátásáig, visszavonultan élt. (Győri Közlöny 1880. 40. szám.)

1852-ben az új rendszer emberei már elérkezettnek hitték az időt arra, hogy az országot az ifjú uralkodónak bemutassák. De bármennyire is örültek Bach uraimék annak, hogy az uralkodó személyesen meggyőződhetik az új rendszerrel való általános megelégedettségről, az örömet csakhamar aggodalom váltotta föl, nem fognak-e felsülni az ünnepségek rendezésével, tudnak-e oly nagyszámú közönséget összecsiszítani, mely az uralkodó fogadtatásához minden tekintetben méltó leend, és kelhetnek-e akkora lelkesedést a lakosság között, a melylyel szédelgő úzérkedésüket elleplezhetik? A mint elhatározottá lett az uralkodó körútja, a rendezetek egész özöne zúdult a győri megyefőnök nyakába. Báró Hauer, a soproni kerületi főispán, már április 20-án kelt leírással felhívta a megyefőnököt, hogy lehetőleg igyekezzék hangulatot kelteni a fogadtatás érdekében. Május második felében Albrecht főherceg helytartó megbízásából De La Motte már részletes utasítást küldött Dorner Ede megyefőnöknek, hogy a császárt a hatóságok, községek és a nemesség lelkes fogadtatásban részesítse. A nagy készülődések közepette a külsőségekre is nagy gondot fordítottak. Többek között meg akarták az uralkodót kímélni a forradalmi alakokra emlékeztető körszakállas arczok látásától: ezért Dorner megyefőnök még május 28-án kelt rendeletével az összes tisztviselőknél tiltotta a szakál viselését. Sokkal több fejtörést okozott a lobogók kérdése. E tekintetben a legellentmondóbb rendelkezések jöttek a megyefőnökhöz. Kudriaffsky vezérőrnagy például arról panaszkodott, hogy az uralkodó megkezdett körútja alkalmával, a szerzett tapasztalatok szerint, túlnyomó számban van kitűzve a nemzeti lobogó. Dorner megyefőnök tehát sürgősen intézkedett, hogy Győrben a fogadtatás alkalmával a fekete-sárga lobogó túlsúlyát mi sem zavarja. A fogadtatásról Zoltán Vilmos a vármegyei levéltár adatai alapján a következőket írja:

„A császári menet Zircz felől jött és Ravazdnál lépett a megye területére; ez időpontban megdördültek a pannonhalmi és a győri bástyákon felállított mocsarak és a tüztorony tetejében főlhúzták az óriás fekete-sárga lobogót. A belvonulás útirányába eső utcákon óriás néptömeg állt, mely türelmesen várt a délutáni órákig, mikor a császár a város határába ért. A kerületi főispán és a megyefőnök Ravazdig eléje mentek a császárnak és üdvözlő beszéddel fogadták, majd a menethez csatlakoztak. Szabadhegy külvárosában, a hol a menet Győr területére lépett, diadalkapu volt felállítva; ugyanilyen fogadta a császárt a Fehérvári-utca (ma Baross-út) elején. A menet a város összes harangjainak zúgása és a tömeg éljenzése közben ért a diadalkapuhoz, a hol a tanács élén Klimisch József polgármester rövid beszéddel üdvözölte a császárt. Innen a menet a Fehérvári-utczán és a főtéren, majd a Király-utczán át a legfelsőbb szállásul szolgáló püspökvárba vonult. A császár a fényes fogadtatástól el volt ragadtatva s megelégedésének több ízben adott kifejezést.

I. Ferencz
József Győrött.

Este nagy kivilágítás volt. A császár a tömeg zajos éljenzése között körutat tett a kivilágított városban, másnap pedig meglátogatta a hivatalokat, s azok ügymenetét is inspicziálva, kifejezte legmagasabb meglegedését.

Dorner Ede megyefőnök szívéről súlyos kő esett le, midőn az uralkodó kíséretével, a lakosság lelkes tüntetése mellett, Szabadhegy felé elhagyta a várost, hogy Örkényen át Báboluára utazzék. A megyefőnök meglegedése csakhamar büszkeséggé fokozódott, midőn úgy Sopronból, mint Budáról dícsérettől áradzó leiratok érkeztek, a melyekben köszönetet mondtak neki körültekintéseért és lojális szolgálataiért.

Hátra volt azonban a fekete leves. Báró Hauer kerületi főispán már július 3-án felszólította a megyefőnököt, hogy jelentse föl nála azokat a megyei földbirtokosokat, a kik távolmaradtak a fogadtatástól, noha anyagi jólétük megengedte volna nekik az abban való részvétellel járó kiadásokat. A bűnösök kinyomozására felszólított három főbíró közül Takó István és Fekete György ügyesen kivágták magokat azzal, hogy ők senkit hivatalosan fel nem szólítottak a részvételre. Horváth Endre azonban feljelentette Szabó Péter és Gyapay Pál bezi, Sibrik Antal és Argay József csécsényi, továbbá Purgly Sámuel sövényházi birtokosokat, a kiknek azután sok zaklatásban volt részük.

Kudriaffsky tábornok kutató szeme a győri kivilágítás alkalmával észrevette, hogy a Király-utczában három ablak sötéten maradt. Keményen ráírt tehát Dornerre, hogy jelentse fel a háztulajdonosokat. A megindult szigorú vizsgálat azután kiderítette, hogy a három ablak egyike Kornhoffer József magtárának kívülről redőzettel ellátott s félig befalazott ablaka volt, a másik kettő pedig Pracsinger Lajos házának szintén redőzetes két vakablaka. A vizsgálatot sietve befejezték, mert a vakablakok kivilágítását még a leglojálisabb abszolútizmus sem tehetné kötelezővé.

A hatalom szolgálói körmönfont ravaszúsággal félrevezették az embereket, hogy a császárlátogatással jobb idők következnek s a magyarok teljesíthető óhajai kielégítést nyernek. Ezek azonban csakhamar kiábrándultak, mert az 1853. év elején az önkényuralom végleges szervezetet kapott.

Az új szervezet értelmében Győr vármegye a soproni helytartóság alá tartozott, melynek élére báró Sédeni Ambrózy Lajos került. Az újonnan szervezett Győr vármegye élére Dorner Ede megyefőnököt állították, a ki időközben érdemei elismeréséül a Ferencz József-rend lovagkeresztjét, majd a helytartósági tanácsosi czímet nyerte. A középponti igazgatást két komiszárius, (comissär), egy titkár és egy fogalmazó (official) látta el. Közigazgatásilag a vármegye három járásra osztott fel, ú. m. győrire, szentmártonhegyire és téthire. Ezenkívül Győr városa, — a melynek önkormányzata megszűnt, — közigazgatásilag önálló járást alkotott, a melynek élére Bach Fábrián vármegyei komiszáriust rendelték.

A régi vármegyei tisztikarból nem igen vállaltak hivatalt a Bach-korszakban; csak kevesen voltak, a kiket a létfenntartás a hatalom szolgálatába hajtott. Ha végig lapozgatjuk az 1856. és 1859. évi hivatalos névtárat, a középponti tisztviselők közül alig találunk magyarokat; ezeknek túlnyomó része mind cseh és galicziai jövevényekből állott. Ellenben a járási hivataloknál a magyar elem volt a túlnyomó. Így a győri járás es. kir. főszolgabírája 1859-ig Kissfaludi Kassich Albert volt, a mártonhegyi járásé Horváth András; mellette Beke Albert működött segédszolgabíróként. A téthi es. kir. főszolgabírói állás betöltetlen volt 1856-ban; mint segédszolgabírók Takó István és Kolossváry János szerepeltek. 1859-ben Balogh Károly lett a járási főszolgabíró, míg Takó István mellé Kopácsy Viktort osztották be segédszolgabíróul. A bíróság is túlnyomólag magyarokból állott. Az úrbéri törvényszék elnöke Dorner Ede megyefőnök volt s mellette Beke Ágost, Nedeczky Sándor és Pápay Miklós működtek mint ülnökök. A győri törvényszék elnöke Szalay Ágoston volt, a bírói karban azonban már több idegent találunk. Hasonlóképp túlnyomólag idegenekből állott a győri pénzügyigazgatóság is, a melynek hatásköre Győr, Veszprém és Moson vármegyékre terjedt ki s élére Teller Ignác pénzügyi tanácsos került.

Az önkényuralom első éveiben társadalmi élet úgyszólván nem volt; csak az ötvenes évek közepétől kezdve javultak e téren is a viszonyok. A győri „Olvasó-Egylet“, mely a szabadságharcz előtt oly fontos művelődési missziót fejtett ki, megszűnt. A szabadságharcz leveretése után a megyefőnökség az egy-letet feloszlatta, vagyonát pedig lefoglalta. Sok alázatós folyamodás után 1852-ben

végre visszakapta könyvtárát, de legértékesebb példányai elkallódtak. 1854-ben már megengedték az egyesület újjáalakulását, a mely azután rövid idő alatt fellendült. 1856-ban már 178 tagja volt s elnökévé Takács Sándort választották meg. Ettől kezdve ismét az „Olvasó-Egylet” lett a vidék társadalmi életének középpontja. Itt adtak egymásnak találkozókat a vidéki úri társaság tagjai s a város intelligens elemei, a kik nem állottak az önkény szolgálatában. Az elnyomatás éveiben nagy szolgálatot tett nemzeti nyelvünk ápolása, a nemzeti érzés fenntartása körül s midőn az ország már kissé szabadabban kezdett mozogni, a hazafias ünnepélyek, tüntetések innen indultak ki. Az Olvasó-Egyleten kívül 1856-ban egy másik egyesület alakult: a „Győri Lloyd”, abból a czélból, hogy a kereskedőknek gyűlőhelyül szolgáljon s a kereskedést és a műipart előmozdítsa. 1863-ban, kibocsátott részvények útján, a Széchenyi-téren lévő kétemeletes házát vette meg, a hol díszes társalgási termet rendezett be. (Fehér Ipoly i. m. 325.)

E két egyesületen kívül alig volt számbavehető egylet a vármegyében, mert az 1852-ben kibocsátott rendelet szinte lehetetlenné tette bármilyen egyesület alapítását. Csak néhány betegsegélyző és temetkezési egylet állott fenn, mint a győri kereskedőségek betegápoló-egylete, a mely 1852-ben alakult, továbbá a zsidó temetkezési, segélyző- és jótékony nőegylet, a kórházegylet, a mely 1846-ban alakult, s a győrszigeti temetkezési egylet, melynek 1859-ben 2184 tagja volt.

1857-ben már nagyobb fellendülést észlelhetünk a társadalmi viszonyok terén. Ez év őszén Hegedüs Lajos színtársulata jött Győrbe, s szept. 26-án kezdte meg évadját a „Huszárésiny” czímű népszínművel. A színtársulat, főleg a „Győri Olvasó-Egylet” buzgólkodására, elég jó pártolásban részesült. Október 1-ével indult meg a „Győri Közlöny”, Zetykó József szerkesztésében, a kinek sok utánjárásába került, míg a hatalom a kiadást megengedte. Ez a lap rövid idő alatt valóságos irodalmi középpontja lett a Dunántúlnak. Tartalmára nézve kereskedelmi és szépirodalmi lap volt, de azért az újdonságok rovatában itt-ott elrejtve, a politikai eseményekről is tájékoztatta olvasóit. Gyakran írtak bele Virághalmi Ferencz, Vas Gereben, Lauka Gusztáv, Remellay Gusztáv, Csukássy József, Thaly Kálmán, a ki számos szép költeményét közölte itt; Ráth Károly, a ki főleg történelmi tárczákat írt, továbbá Szelestey László, Rómer Flóris, Kovács Pál dr., stb.

1858 nyarán az 1848-ban feloszlatott zene- és dalegyesület megalakulása végett is mozgalom indult, sőt Beöthy Károly egy gazdasági egyesület létesítését sürgette, a melynek érdekében 1858 aug. 5-én cikket is írt a „Győri Közlöny”-be. 1855 decz. 24-én adták át a forgalomnak a Győr és Bruck között épült vasutat, a mely közvetlen összeköttetést teremtett az osztrák császárvárossal. Következő év (1856) aug. 11-én nyílt meg a komárom—győri vonal; a Budapesttel való összeköttetés azonban csak a Komárom—Ujszóny—Székesfehérvár közötti szárnyvonal kiépítésével vált lehetővé 1861-ben.

1858 aug. 30-án meglátogatta Győrt Albrecht főherczeg, Magyarország katonai és polgári kormányzója, a ki ebbeli minőségében utóljára járt a városban. A következő év ugyanis lényeges rendszerváltozást idézett elő az ország kormányzásában.

A solferinói csata után Bach és rendszere hamarosan összeomlott, a kormány már nem mert a nemzeti érzület nyilvánulásainak gátat emelni. 1859 őszén már megengedték Kazinczy Ferencz születése százéves jubileumának megünneplését. A Győrött játszó színtársulat ez alkalomra okt. 24-én díszelőadást rendezett, míg az ifjúság okt. 31-én Kazinczy-ünnepet tartott az „Olvasó-Egylet” helyiségeiben. Ebben az évben mozgalmas élet kezdődött az Olvasó-Egyletben is, a melynek elnökévé a decz. 3-án tartott közgyűlésen Szabó Kálmán, a vármegye 1848—49. évben volt alispánja választott meg; jegyzője Zmeskál Sándor, a szabadságharcz egyik legtevékenyebb alakja lett.

1860 febr. havában alakult meg a Győrvidéki Gazdasági Egylet, a melynek megalakításában gróf Batthyány Géza és gróf Viczay Héder fejtettek ki nagy buzgóságot. Az egylet csakhamar jelesen közreműködött a közgazdasági viszonyok javítása érdekében, s már 1860-ban juhkiállítás rendezett. Ugyanez év őszén az Országos Magyar Kertészeti Társulatnak is volt kiállítása Győrött.

Az 1860. év tavaszán a nemzeti fellendülést súlyosan megzavarta gróf Széchenyi István váratlan halála, a kinek emlékét kegyelettel ülte meg a vár-

A Bach-rendszert bukása.

megye és a város közönsége. A gyászünnepélyt a győri „Olvasó-Egyesület” tartotta ápr. 30-án. A Benedek-rendűek templomában Deáky Zsigmond felszentelt püspök mondott gyászmisét fényes segédlettel, a melyen gróf Viczay Héder, gróf Batthyány Géza, továbbá az Olvasó-Egyesület küldöttsége jelent meg Szabó Kálmán vezetésével. Képvisele voltak még a vármegye összes községei is, úgy hogy a gyászmise alatt közel 15.000 ember várakozott a templom előtti térségen s a közeli utcákon. A gyászmiséről kijövet, a közönség átment az ág. ev. templomba, a hol Horváthi lelkész inája után Liszkay József mondott nagyszabású gyászbeszédet. (Hölgyfutár 1860. 57.)

Az önkényuralom embereit meglepte a nemzeti gyász ily nagyarányú nyilvánulása. Bár a zsoldárság és a katonaság készenlétben volt, a gyászünnepség méltóságteljes lefolyását mi sem zavarta.

Az önkényuralom napjai meg voltak már számlálva. Az október 20-iki diploma azután elsöpörte az idegen uralmat, nemzetboldogító rendszerével együtt.

A kancellária és a helytartótanács visszaállításával érkezett egyidejűleg gróf Zichy Bódog győri főispáni kinevezésének híre is, mire Dorner Ede lázas sietséggel kezdett a megyeházából kihurczolkodni. A közigazgatás egyszerre megakadt; az idegen beamter-elem sietett távozni Győrből, a hol egymást érték a tüntetések. Az ifjúság csakhamar hadjáratot indított a kétfejű sasos czímerék ellen; a zsoldárság ugyan eltávolította azokat a posta- és az adóhívatalkról, de a közönség a dohánytőzsdék czégtábláin sem türte meg. E miatt azután zavargások támadtak s decz. első napjaiban az utcákon mindenütt őrzékek czirkáltak. De ez sem akadályozta meg a győrieket abban, hogy az egyes távozó beamterektől ünnepélyes macskazenével elbúcsúzzanak.

Míg a tüntetések folytak, azalatt a vármegye irányadó köreit a vármegyei önkormányzat visszaállításának módozatai foglalkoztatták. A többség a jogfolytonosság elvét hangoztatta, mely szerint a vármegye ügyeinek intézésére kizárólag az 1848-ban megválasztott bizottság lenne illetékes. Beöthy Károly már a „Győri Közlöny” november 15-iki számában közzétette az 1848-iki bizottsági tagok névsorát. Ugyanezt az elvet hangoztatták a Szabó Kálmán 1848-iki alispánnál Péterházán, november utolsó napjaiban összegyűlt bizottsági tagok is.

Gróf Zichy Bódog főispán decz. 9-én tartotta ünnepélyes bevonulását Győrbe. Egyenesen a vármegyeháza ajtajára hajtott, a melynek erkélyéről egy 1848-iki nemzetőri zászló lengett. Délután 2 órakor Simor János a püspökvárban fényes ebédet adott a főispán tiszteletére, a melyen Szabó Kálmánt is lelkesen ünnepelték.

A főispán a közgyűlés egybehívását megelőzőleg, decz. 11-én értekezletet tartott, a melyen a 32 résztvevő között ott voltak a szabadságharc szereplői, mint Szabó Kálmán, Kálóczy Lajos, Zmeskál Sándor és István, gróf Zichy Ottó, valamint az önkényuralom hivatalnokai: Dorner Ede, Mersics Ignác, Balogh Kornél, továbbá Rimély főapát és Simor János püspök. Az értekezlet az 1848-ban megválasztott bizottsági tagokat kívánta összehívni, ámde a decz. 17-ére egybehívott bizottsági tagok kijelentették, hogy nem érzik magukat hívatva arra, hogy a vármegyét a megváltozott viszonyokhoz képest képviseljék. A főispán erre a vármegyei bizottság megalakítása végett a közgyűlést 1861 jan. 3-ára újból összehívta.

Közben Győr városa is visszanyerte önkormányzatát. A város közigazgatási önállóságának helyreállítása érdekében december 28-án közgyűlés volt, a melyen Korbonics István, az utolsó alkotmányos polgármester elnökölt. Itt is a jogfolytonosság elve jutott kifejezésre. A város közönsége ismét azt a férfiút látta legszívesebben a polgármesteri székekben, a kit az önkényuralom onnan letaszított s a helytartótanács leírata, a melyben a polgármesteri teendők ideiglenes ellátásával Korbonits Istvánt bízta meg, közmegnyugvást keltett.

Az 1861. január 3-iki közgyűlésen az elnöklő főispán mindenekelőtt felhívta az egybegyűlteket, hogy addig is, míg a vármegyei tisztikart megválasztják, ideiglenesen alispánt és jegyzőt jelöljenek. A közgyűlés Takács Sándort ideiglenesen alispánná, Eöry Sándort pedig jegyzővé kiáltotta ki. Ekkor felállott Gyapay Dénes, a ki 1849-ben az utolsó alkotmányos II. alispán volt és átadta a vármegye pecsétjét az ideiglenes alispánnak, melyet az önkényuralom alatt híven megőrzött, noha a hatalom mindent elkövetett, hogy tőle megsze-

rezze. Miután még megalakították a vármegyei törvényhatósági bizottságot, a főispán január 7-ére hívta egybe a tisztújító közgyűlést. Ezen Szabó Kálmánt I., Kálóczy Lajost II. alispánná, Zmeskál Istvánt főjegyzővé, gróf Zichy Ottót, Zmeskál Sándort és Matkovich Jánost pedig főszolgabírákká választották.

Az alkotmányos élet fellendülésével az 1848/49. évi szabadságharc bajnokai is életjelt adtak magukról. A volt honvédek már az 1860. év végén gyakran összegyűltek a Kis-Pipához címzett sörházban, hogy rokkant bajtársaikra a vármegye figyelmét felhívják.

A társadalom lelkesedéssel karolta fel a honvédegyezés ügyét. Csakhamar megindult mindenfelé a gyűjtés a szabadságharc hőseinek javára. Megalakult a honvédegyezőegylet is, a melynek elnökévé gróf Zichy Ottót választották meg.

Közben a vármegye egyes intézkedései a kormány elleni állásfoglalás színében tüntek fel, a mi csakhamar felkeltette az ellenhatást. A kormány különösen azért haragudott meg Győr vármegyére, mert Kossuth Lajost is a vármegye bizottsági tagjai közé iktatta, s ezért már január 16-án kelt leiratában kemény leczkét adott. A leíratot a február 6-iki közgyűlésben tárgyalták s a vármegye közönsége, Jankó Mihály, Lippay, Kálóczy és Eöry Sándor felszólalásai után, felíratilag válaszolt rá.

Február és márczius havában az országgyűlési képviselőválasztások foglalkoztatták a kedélyeket. Győrött márczius 7-én Kozma Imrét választották meg nagy többséggel. A vármegyében márczius 20-án voltak a képviselőválasztások. Ötvennyen Szabó Kálmán I. alispánt, Péren Kálóczy Lajost, Téthen Eöry Sándort választották meg.

Míg az országgyűlésen a tanácskozások folytak, itthon egymást érték a hazafias ünnepélyek. Különösen nagyszabású volt a csornai csatában elesett hősök emlékoszlopának megkoszorúzása, a melyen a győri honvédegyelet is részt vett, gróf Zichy Ottó vezetése alatt.

Az országgyűlés feloszlata után a látszólagos alkotmányosság többé nem volt fenntartható. A vármegyék jól tudták, hogy most rájuk kerül a sor s ezért siettek az időt felhasználni. Győr vármegye egymás után tartja közgyűléseit. Megszavazta a házi adó kivetését, noha a helytartótanács megsemmisítette ezt a határozatot.

Gróf Zichy Bódog főispán október 17-én körútra indult a vármegyében, s útjában mindenütt lelkesedésre talált. Az október 24-én tartott közgyűlésben a vármegye közönsége letárgyalja az 1862. évi költségvetést. Az 1861. november 5-én kelt legfelsőbb kézírattal a közrend, a személy- és a vagyonbiztosság védelmére katonai bíróságok felállítása rendeltetett el, s ugyanaz napon magyarországi helytartóvá gróf Pálffy Móricz neveztetett ki.

E hírekre az első alispán november 9-ére sietve összehívta a közgyűlést, a melyen az egész vármegyei tisztikar lemondott s felíratlalt búcsúzott el a főispántól, a ki rövid egy évi működése alatt a vármegye elismerését vívta ki.

A főispán szintén rendelkezésére bocsátván állását a kormánynak, ekként a vármegye közigazgatása tisztviselők nélkül maradt. A visszalépő tisztikar azonban még november 16-án is intézkedett a fellépő marhavész tovatérjedésének megakadályozása végett.

November vége felé híre járt Győrött, hogy a kormány a visszalépő gróf Zichy Bódog helyébe Balogh Kornélt nevezte ki főispánná, a ki az októberi diploma kibocsátása után kancelláriai referendárius lett. A hír csakugyan valónak bizonyult. Balogh Kornél december 3-án mint kinevezett főispán megérkezett Győrbe, s egyenesen a megyeházára ment, a hol azonban senkit sem talált, miután az alkotmányos tisztikar akkorára már elhagyta hivatalait.

Balogh ekkor hozzálátott az új vármegyei tisztikar szervezéséhez, de vajmi nehezen boldogult, mert külföldről már senki sem akart vállalkozni, az itthoniak pedig nem voltak rábírhatók lemondásaik visszavonására. Végre hosszas rábeszélés után sikerült Balogh Kornélnak úgy a hogy a tisztikart összetákolni. Bár ebben nem volt köszönet. Semmi sem jellemzi jobban az akkori viszonyokat, mint az a körülmény, hogy a vármegyei tisztikarból, a törvényszéket is beleértve, csak Németh Sándor főügyész, Nagy István számvevő, Schmid József és Zetyko József seborvosok és Schober Ernő telekkönyvi iktató voltak hajlandók Balogh alatt szolgálni.

A legtöbb állást eleinte csak ideiglenesen töltötték be. I. alispán Bély József lett, a ki később is megmaradt állásában. Nemsokára a II. alispáni széknél is akadt gazdája Harezi Károly személyében.

Az önkényuralom elhelyezkedett ugyan a vármegyházán, de a nemzeti visszahatást többé elnyomni nem sikerült.

A társadalmi élet 1862—63 telén igen élénk volt Győrött, s főleg a „Győri Zenede-Egylet“ megalakulása óta egymást érték a szebbnél-szebb hangversenyek, táncmulatságok. Világhírű művészek tartottak hangversenyeket, a bálokon pedig az ifjúság nemzeti viseletben és sárga szattyán-csizmában tánczolt. A színi évadot emlékezetessé tette a Lendvay pár vendégszereplése. 1863 febr. 11—15-én játszottak Győrött.

A történettudomány művelése tekintetében nagy jelentőségű volt a „Győri történelmi és régészeti füzetek“ megjelenése. Ez a folyóirat, a mely köré a legkiválóbb hazai történettudósok gyülekeztek, 1861 október 1-én indult meg Simor János győri püspök pártfogása mellett, Ráth Károly és Rómer Flóris szerkesztésében.

A „Győri Közlöny“, a mely oly sok szolgálatot tett a magyarságnak, a provizórium alatt sok zaklatást szenvedett el. A politika teljesen száműzve volt hasábjairól, de annál nagyobb tér nyílt benne a gazdasági és társadalmi kérdéseknek és a szépirodalomnak. Még politikai természetű híreket is csak elvétve közölt, de azért mégsem kerülhette ki az önkény bosszúját.

Szerkesztőjét, Nagy Endrét, 1863 tavaszán „katonai adó-exekutio elleni bujtogatás és a pénzügyi hivatalok tekintélyének megsértése“ czímén perbe fogták s a komáromi katonai bíróság elé idézték, a hol azonban felmentették a vádak alól.

Nagy Endre is szépírói gárdát csoportosított maga köré. Az 1861—1865. években a lap munkatársai közé tartoztak többek között Vargyas Endre, Ráth Károly, Csukási Károly, Méry Etel, Torkos László, Csávolszky Lajos, Thaly Kálmán, Majláth Béla, Xantus János. 1864-től kezdve már politikai tudósításokat is közölt „Hazai ügyek“ rovat alatt. Szerkesztését 1865 július 8-án Csukási József vette át.

A kedvezőtlen politikai helyzet következtében azok, a kik az 1860—61. évi rövid alkotmányos korszak alatt vezérszerepet játszottak, csakhamar visszavonultak a közszereplés teréről, de annál nagyobb tevékenységet fejtettek ki a közgazdasági viszonyok fejlesztése körül.

E tekintetben a „Győrvidéki Gazdasági Egyesület“ szerzett nagy érdemeket; gróf Batthyány Géza elnöklete alatt folyton ébren tartotta az érdeklődést, gazdasági kiállítások és tenyész-állatdíjazások, valamint gyapjúvásárok létesítése útján. Szakosztályi elnöke, gróf Viczay Héder, fáradhatatlanul buzgólkodott s 1857 óta, mióta a hédervári uradalmat átvette, czélszerű gazdálkodásával az egész vidéknek példaképpül szolgált, viszont másfelől, elemi csapások, ínség alkalmával, hathatósan támogatta a szűkölködőket.

Győr város polgársága körében is mindegyre nagyobb arányú mozgalom indult meg a kereskedelem felvirágoztatása érdekében. 1863-ban már felmerült a Dunahíd építésének kérdése, Brandtner testvérek pedig a légszesz világítás behozataláért indítottak mozgalmat. Majd a Győr—Sopron—Ebenfurt közötti vasútvonal megépítése került szóba, de e terv megvalósulása már az alkotmányos korszakba esik.

Az önkényuralommal szemben a nemzeti visszahatás az adómehtagadásban nyilvánult. Már 1862-ben nagyon kevés adó folyt be, 1863-ban pedig az adómehtagadás általános lett, mire a kormány elrendelte az adóhátralékoknak katonai erővel való behajtását.

Az adóbehajtásnak eme leggyűlöletesebb módja még jobban felkeltette az ellenhatást, mely az 1863. év tavaszán és nyarán szünet nélkül tartott, sőt a sokoróaljai járásban még szeptember havában is folyt, pedig ekkorra már mindenfelé érezhetővé vált az ínség, mely a rossz termés folytán az egész országot fenyegette. De a társadalom nem engedte meg a hatalom embereinek, hogy az ínségcseket támogassa, hanem maga vette kezébe a felsegélyezés ügyét. Győrött már 1863 őszén nagyarányú mozgalom indult meg e czélból, a melynek élén gróf Viczay Héder, gróf Zichy Ottó, Simor János püspök, Szabó Kálmán és mások állottak. Ez adta meg az első lökést 1864-ben a „Győri Általános Nő-

egylet“ alakulására is, a mely nemsokára hathatósan működött közre a nyomor enyhítésén.

Schmerling rendszerének bukásával ismét jobb napok köszöntöttek be a közélet terén. Az országgyűlés egybehívásával (1865 szeptember 17-én) csakhamar mindenféle megindultak a választási mozgalmak a vármegyében. Győr városa, a melynek képviselője az 1861. évi emlékezetes országgyűlésen a határozati párt tagjai sorában foglalt helyet, már ekkor inkább Deák Ferencz mögé csoportosult; de azért a szélső iránynak is akadtak hívei szép számmal a polgárság körében. A november 22-én megtartott képviselőválasztáson a Deák-párti Kautz Gyula, egyetemi tanárt, választotta meg 777 szavazattal Krisztinkovich Ede 658 és Kozma Imre (az 1861. évi képviselő) 71 szavazattal szemben.

Az 1865-iki képviselőválasztások.

A vidéken november 18-án folytak le a választások. Téthen Eöry Sándort választották meg Takács Sándor ellenében. A pusztai (péri) kerületben Kálóczy Lajos ismét egyhangúlag nyerte el a mandátumot. Ötvenyven gróf Zichy-Ferraris Bódog győzött Sebő Imre főszolgabíró és Földváry ellenében.

Az országgyűlés összeülése után a város és a vármegye közönsége szinte lázas érdeklődéssel leste a fővárosból érkező híreket. De a kiegyezés ügye még 1866 tavaszán sem jutott előbbre, a közhangulatot a mindegyre aggasztóbbá váló külpolitikai helyzet mellett, ismét rettenetes csapás tartotta lekötve. 1866. május havában emberemlékezet óta nem észlelt fagyok voltak az egész országban, s az ezt követő roppant szárazság tönkretette a vetéseket.

Még mielőtt kitört volna a porosz-osztrák háború, az inség általánossá lett az egész vármegyében. Az ínségesek segélyezése körül főleg gróf Viczay Héder adta emberszeretetének fényes tanújelét. Közel 700 embert látott el élelemmel három hónapon át, s e segélyezés mindenkor állandó felügyelete alatt történt. (Vasárnapi Ujság 1874. évf. 4. szám.)

A június közepén kitört porosz-osztrák háború következtében Győr városa csakhamar mozgalmas élet középpontja lett.

A porosz-osztrák háború.

A bécs—győri vasút nap-nap után hozta a menekülőket Bécsből, így az udvar tagjait is, közöttük az uralkodó hitvesét, Erzsébet királynét, a ki a trónörökösrel s leányával együtt, Győrön át Budára utazott.

A háború kitörésekor Győr élelmiszer-szállító középponttá lett; ide tereltette a kinstár a megvásárolt szarvasmarháit is, nagy aggodalmára a vidéknek, mely az ország minden részéből összehajtott marhák között ragályos betegségek kiütésétől tartott. Ennek híre csakhamar szárnyra is kelt, s csak a hatóságok erélyes nyilatkozata czáfolta azt meg.

A königgrätzi vereség hírére számos menekülő érkezett Győrbe, főleg Pozsony és Bécs környékéről. A hadvezetőség azonban a königgrätzi csatával nem tartotta a hadjáratot befejezettnek, s azért pár nappal a vereség után megjelentek az újonczozást elrendelő legfelsőbb kéziratok, de ezeket csakhamar oda módosították, hogy csupán önkéntes belépésre szólították fel a lakosságot.

De a város és a vármegye nem nagyon lelkesedett Ausztria babéraiért, azért ez utóbbi felhívásnak nem sok foganatja lett. Noha a gazdasági viszonyok kedvezőtlenül állottak, azért, a ki csak tehette, megváltotta magát, sőt egyes szülők még 10—15 éves gyermekeikért is fizettek, csakhogy ne legyenek kitéve a hatóságok zaklatásának.

Annál nagyobb buzgalommal karolta fel a város a háborúban megsebesült katonák ügyét. Július 10-én jelent meg Balogh Kornél főispán felhívása, a mely a sebesültek szállítása és ápolása céljából helyi bizottság megalakítására szólította fel a közönséget.

A bizottság Bély alispán és Kautz Gusztáv vármegyei főjegyző buzgósága mellett pár nap alatt több száz sebesült befogadásáról gondoskodott. Erre a célra a katonai hatóság a régi lövöldét vette bérbe; e mellett még a kórházakban és jótékony intézetekben is számos ágy állott készen a folyton érkező betegszállítmányok részére. Maga Simor János püspök egymaga 10 sebesültnek adott ellátást. Példája buzdítólag hatott a városi polgárságra és csakhamar megindult a gyűjtés a sebesültek felsegélyezésére. A békekötés után a város pár hónapig valóságos táborig kórházhoz hasonlított, s csak az év őszén nyerte megint vissza rendes külsejét.

A második felelős miniszterium megalakulásával csaknem egyidejűleg érkezett Simor János győri megyés püspöknek hercegprímássá történt kineve-

zésének híre. Győr város, melyet az elmúlt évtized küzdelmei közepett a szeretet és hála megannyi szála fűztek a távozó megyéspüspökhöz, az iránta való ragaszkodásának élénk tanújelét adta. Február 12-én, midőn Simor már mint újonnan kinevezett hercegeprímás tért vissza Győrbe, a város polgársága fáklyászenével vonult a püspökvár elé, másnap pedig a küldöttségek sokasága tisztelt nála, közöttük általános feltűnésre, a református egyházé is.

A miniszterium kinevezésével a kinevezett vármegyei tisztikar megbízása is vége felé járt. Balogh Kornél szintén lemondott a főispáni méltóságról, s helyét április 11-én gróf Zichy-Ferraris Bódog foglalta el.

Balogh Kornél közpályája ezzel még nem ért véget, mert Győr városi főispánságát, a külön szab. királyi városi főispánságok beszüntetéséig megtartotta.

Tagadhatatlan, hogy hosszú munkás közpályáját a vármegye nem kísérhette mindenkor rokonszenvvel; az 1848 előtti konzervatív politikusok iskolájában nőtt fel, s ha nem is szabadulhatott azoknak büvkörétől, ama síma modorú politikusokhoz tartozott, a kik az éles ellentétek kiegyenlítésében valóságos mesterek voltak. Főispánsága idejében tanúsított tapintatos magatartásával némileg felejtetni látszott a szabadságharcz alatti szereplését, mert nem tartozott azok közé, a kik a kiegyezés után értéküket veszítették.

Gróf Zichy-Ferraris főispán április 15-én érkezett Győrbe, s elfoglalván székhelyét, másnapra értekezletre hívta egybe a vármegye értelmiségét, hogy a tisztújító közgyűlésről tanácskozzék. A korteskedés eközben már mindegyre nagyobb hullámokat vert, a mihez hozzájárult még az a körülmény is, hogy Kálóczynek a képviselőségről való lemondásával és gróf Zichy-Ferraris Bódognak főispánná történt kinevezésével egyszerre két kerület üresedett meg.

Megyei tiszt-
újítás.

A május 1-én tartott közgyűlésen a vármegyei tisztikar a következőkép alakult meg: I. alispán: Szabó Kálmán, II. alispán: Gyapay Dénes. Főjegyző: Kiss Sándor. I. aljegyző: Enessey Kálmán, II. aljegyző: Virághalmy Ferencz. III. aljegyző: Bodroghy Gyula. Levéltáros: Ráth Károly. Főpénztárnok: Csemez Péter. Számvevő: Noszlopy Pál. Főügyész: Kovács Sándor. Alügyész: Czizán Gyula. Tisziget- és csilizközi főszolgabíró: Enessey Sándor. Sokoróaljai főszolgabíró: Lipics László. Pusztai járási főszolgabíró: Takó István. Szolgabírák: Pázmán Kálmán, Saáry Miklós, Matkovics Géza, Főorvos: Kern Benő. Esküdtek: Mesterházy Pál, Kiss Jenő, Bangha István, Illés Endre, Matkovics Miklós, Matuschek Antal, Kozma Sándor, Blaskovics Gyula, Nagy Gedeon, gróf Laszberg Rezső, Nagy Sándor, Kamondy Károly. Törvényszéki elnök: Gonda Lajos. Ülnökök: Zmeskál Sándor, Horváth Endre, Szűcs Lajos, Harczy Károly, Zánthó Kálmán, Petz Adolf és Lefebre Lajos.

Az alkotmányos élet visszaállításával a vármegyei közigazgatás ismét az önkormányzat kezébe került vissza. Ennek az utolsó 40 év alatt végbement fejlődését és küzdelmeit a következő fejezetben ismertetjük.

Itt közöljük a vármegyei fő- és alispánok névsorát, a mohácsi vésztől napjainkig bezárólag.

Főispánok.

Főispánok: Laki Bakits Pál 1526. Laki Bakits Péter 1539-ig. Ujlaki Ferencz győri püspök 1540—1553. Gregoriánéz Pál győri püspök 1553—65. Liszthy János győri püspök 1573—1578. Draskovich György győri püspök 1578—1586. Hercsinczi (Hereszintzi) Péter győri püspök 1587—91. Kutassy János győri püspök 1592—1597. Hethesi Pethe Márton győri püspök és helytartó 1598—1606. Naprágyi Demeter győri püspök 1607—1619. Lépes Bálint győri püspök 1620—1623. Örkényi Dallos Miklós győri püspök 1623—1630. Kissenyei Sennyey István győri püspök 1630—1635. Ifj. Draskovich György győri püspök 1636—1649. Püski János győri püspök 1650—1659. Széchenyi György győri püspök 1659—1685. Gróf Kollonich Lipót győri püspök 1686—1695. Keresztély Ágost, szász herceg, győri püspök 1696—1707. Gróf Sintzendorf Fülöp győri püspök 1726—1733. Groll Adolf győri püspök 1733—1743. Gróf Zichy Ferencz győri püspök 1744—1782. Gróf Zichy Károly, egyúttal Moson vármegye főispánja 1783—1826; közben gróf Radványi György Ferencz kerületi főispán 1785—1790. Gróf Zichy-Ferraris Ferencz 1809-től kezdve helytartó, 1826—39. Szolgaegyházi Marich Dávid 1841—1845. Gróf Esterházy Károly 1845—1848 szeptember 20. Lukács Sándor kormánybiztos 1848 szeptember 20—1849. Gróf Zichy-Ferraris Bódog es. kir. biztos 1848 december 29 — 1849 április 15. Szabó Kálmán kormánybiztos 1848 szeptember 20. — 1849. Gyapay Dénes helyettes kormánybiztos 1849. május 12-étől. Rohonczy Ignác es. kir. polgári főbiztos 1849. június 28-ától. Dörner Ede megyefőnök 1850—1860. Gróf Zichy-Ferraris Bódog 1860—1861. Balogh Kornél 1861 december. 1867. Gróf Zichy-Ferraris Bódog 1867. Gróf Hédervári Viczay Héder 1868—1873. Szabó Kálmán 1875—1881. Gróf Khuen-Héderváry Károly 1881—1884. Németújvári gróf Batthyány Lajos 1884—1892. Gróf Laszberg Rezső 1892—1906 április 19. Zombori Lippay Géza 1906. április 21-től.

Alispánok : Némai Sebestyén Deák 1532. Hédervári István 1541. Téthi Poki Gáspár 1548—49 és 1564. Alsóki Literatus László 1570—1581. Poky Ambrus 1582—92. Poky Mihály 1607. Laki Grébicsi Gáspár 1611—1614. Hédervári István 16. . . . Siey (Séy) János 1623. Szilágyi János 1626. Szapáry András 1626. Dallos János 1632. Szapáry András 1640. Jagatschich Péter 1643. Szeghy János 1646. Benkovich Péter 1650. Szeghy János 1653. Tarczy János 1661-ben és 1665-ben újból. Farkas András 1668. Tarczy János 1671. (harmadízben). Cseppelényi Ferencz 1672. Tarczy János negyedikben 1675. Király János 1681. Fiáth János 1691. Fiáth János másodikor 1700. Tarczy János II. alispán 1700. Fiáth János harmadszor 1703. Sajnovics Mátyás 1703. Kövér Pál 1707. Komáromy István 1707. Meszlényi János 1710. Fiáth János 1716. Fiáth János újból 1721. Györödi Ádám 1724. Meszlényi János 1727. Meszlényi János újból 1734. Meeséry Dániel 1740—49. Biró János 1749—1758. Bezerédj Mihály 1758—1766. Matiss György 1766—1781. Mórocz István helyettes alispán 1777-től. Sibrik Antal 1781—86. Szerdahelyi Pál 1786. Illos Károly helyettes alispán 1786—1790. Palocsay József 1790—1794. Sibrik Antal 1794—1798. Illos Károly helyettes 1794—1798. Illos Károly 1798—1801. Györgyi Pál helyettes 1798—1801. Györgyi Pál és Bezerédj Mihály helyettes 1801—1816. Györgyi Pál és Török István helyettes 1816—1821. Györgyi Pál és Torkos István helyettes 1821—1828. Bezerédj Ignác I. és Szabó Péter II. alispán 1828—1832. Bezerédj Ignác I., Szabó Péter II. 1832—1836. Bezerédj Ignác I., Szüts Antal II. 1836—1842. Szüts Antal I., Bay Gáspár II. 1842—1846. Balogh Kornél I., Horváth Dániel II. 1846—1848. Szabó Kálmán I., Dorner Ede II. 1848. június 15. Balogh Kornél kinevezetett 1848 december 31—1849 április végéig. Szabó Kálmán I., Gyapay Dénes II. 1849. május. — 1849. június 28. Balogh Kornél újból 1849. június 28 — 1850. Szabó Kálmán I., Kálóczy Lajos II. 1861 január—november. Bély Kálmán I., Harezy Károly II. 1862 január. Szabó Kálmán I., 1867—1871. Gyapay Dénes II. 1867—1868. Matkovich János 1868—1871. Gyapay Dénes 1871—1879. Gróf Laszberg Rezső 1879—1892. Zombori Lippay Géza 1892—95. Goda Béla 1895-től.

Alispánok.

F o r r á s o k : Fehér Ipoly : Győr megye és város egyetemes leírása. Győri káptalani levéltár. — Győri Tört. s Rég. füzetek. — Győri Közlöny 1857—1868. — Vármegyei levéltár adatai.

III. RÉSZ. A KIEGYEZÉSTŐL MÁIG.

A vármegye, mint minden olyan történelmi intézmény, a mely nem előre megállapított elméleteknek, hanem az életnek és tapasztalatoknak leszűrődése, fénykorában oly tökéletes mű volt, a milyent hasztalan keresünk más nemzetek történetében. Bár fejlődését bizonyos lassúság és konzervativizmus jellemzi, a való élettel mégis lépést tartott addig, a míg a reformtörekvések oly nagy mértékben és annyira egyszerre léptek fel, hogy a korszellem és szervezete között áthidalhatatlan űr nem támadt. És ez csak növekedett az 1848. évi események következtében, a mikor hazánk pillanatok alatt századokat élt át. Az 1848. évi XVI. t.-cz. ugyan a kormányra bízta a vármegyei rendszernek a parlamentárizmussal való kiegyeztetését, de a ránk zúduló események miatt nem volt idő e fontos intézményünk átalakítására.

Az 1867. évben megkötöttvén a kiegyezés, a politikai és közjogi kérdések : az uralkodó családhoz és Ausztriához való viszonyunk előreláthatólag hosszú időre szabályoztatott. Az egymásután gyorsan változó kormányok ezéjla beléletünk reformálása és a kor igényeinek megfelelő fejlesztése volt. Emberföltötnék látszó munkát végeznek, a midőn egyik kézzel beléletünket, kezdve társadalmunkon, újjáépítik, a másikkal pedig a lehetetlen, meddő közjogi vitákat szcenírozó ellenzék ellen küzdenek.

Az újjáépítés egyik legnehezebb, legkényesebb pontja volt a megyéknek a változott viszonyoknak megfelelő átalakítása.

Nem volt ugyanis oly konzervatív ember, a ki be nem látta volna, hogy a régi vármegye reformok nélkül a felelős miniszteriummal és parlamentárizmus elveivel össze nem egyeztethető. E meggyőződést hangoztatta az öszminiszterium a megyékhez intézett első leíratában ; a nélkül azonban, hogy reformterveit bővebben kifejtette volna, a melyekre nézve különben még megállapodásra sem juthatott. Addig is azt az elvet állította fel, hogy „a hatósági érdekek felett a hatóság, az országos érdekek fölött pedig első sorban a kormány van hivatva örködni.“

Bármily szükségesnek látszott is, de a közjogi viták, más halaszthatatlan reformok, vitalis pénzügyi kérdések és gyakori kormányválságok miatt a gyökeres reform egyre késett, de időnként egy s más elv kifejezésre jutott, a melyeknek ismertetése a továbbiak megértésére feltétlenül szükséges.

Első és legfontosabb az, hogy az 1848. évi vívmányoknak megfelelően, szűnjön meg a vármegye tisztán rendi különbségeken alapuló, nemesi intézmény lenni és váljék képviseletivé. Ez ment a legkönnyebben, mert minden vár-

A vármegye reformja.

megyében nagy egyértelműséggel, a virilisták beékelésével és községi választások útján, megtörtént.

Másik fontos, bár későbbi törekvés, hogy a régi szervezet és modern követelések között lévő ellentétből származó bénultságot megszüntessék, az egyre jobban lábrakapó inelencziát megtörjék és beléjük új életet leheljenek, a mit kezdetben az által véltek elérhetőnek, ha a törvényhatóságokkal minél több érdeket képviseltetnek. De e tekintetben minden törekvés meghiúsult és kormánykörökben az a meggyőződés érlelődött meg, hogy a megyei intézmény mivola lejárt már, hogy semmiféle apparátussal sem lehet életének régi pezsgését visszaállítani és a közgyűlési termek oly érdekes viták színhelyévé és parlamenti iskolákká tenni, mint a milyenek 1848 előtt voltak.

A kormányoknak első törekvésük a békés munka lévén, oppozícióra, különösen közjogi oppozícióra nem igen volt szükség; már pedig az oppozíció fészkei a vármegyék voltak. Érthető tehát az a törekvés, a mely a vármegyék politikai szereplése ellen irányult és működésüket csak a közigazgatásra akarta szorítani. A kor egyik jelszava, a mely máig kísért: a jó, olcsó és gyors közigazgatás; ezt pedig a vármegyei életet jellemző szép díkcziókkal, parlamentáris vitákkal, tisztújítási lakomákkal és furkósbottal nem lehetett elvégezni. A nobile officium kora lejárt: a vármegyei tisztviselő többé nem a „gentry“ képviselője, hanem fizetett adminisztratív tisztviselő, a kitől többé nem parádét, hanem mennél több munkát várnak. Ezért a tisztújítások megszüntetése, a közigazgatás államosítása szükséges. Már a hetvenes években szélében hangoztatják, hogy az állam léte függ a közigazgatástól; joga van tehát az államnak ahhoz, hogy minél nagyobb, sőt feltétlen befolyást nyerjen a municzipiumokra.

E törekvésekkel szemben állanak maguk a vármegyék és a közjogi ellenzék, s harczuk napjainkig tartott.

Az egyes vármegyék állásfoglalása a törekvések ellen, vagy mellettük, a pártalakulások és a vármegyék fokozatos rendezésével beállott változások adják korunkban a vármegyék specialitásait, a melyekre egy monografiának súlyt kell fektetnie, azokkal az általános jelenségekkel és intézkedésekkel szemben, a melyek minden vármegyében ugyanazonosak.

Mindezeknek előrebocsátása és komoly figyelembe vétele szükséges arra, hogy oly rövid dióhéjba foglalva is, a milyenre munkánk szűk kerete kényszerít, megérthessük vármegyénk újabb történetét.

Gróf Zichy-Ferraris Bódog

A felelős minisztérium kinevezését Győr vármegye is a legnagyobb örömmel vette tudomásul; öröme csak fokozódott, a mikor arról értesült, hogy az 1861. és 1863. évi alkotmányos élet alatt kinevezett, de később az egész tisztkarral együtt lemondott nagyrabecsült főispán, gróf Zichy-Ferraris Bódog ismét főispánjává neveztetett ki.

E hírre az alkotmányellenes tisztikar egyszerre elveszítette talaját és 1867. április hó 27-én az 1861. évi tisztikar és bizottsági tagok összegyűltek Szabó Kálmán u. a. alispán elnöke alatt, a ki a főispán kinevezését tudatva, felszólította a közgyűlést, hogy meghívására bizottságot küldjön ki. Ennek élén a főispán megjelenvén, emelkedett beszéd kíséretében, melynek általánosságai mellett azt az erős ígéretet is tette, hogy kormányzásával be akarja bizonyítani, hogy az önkormányzat és felelős minisztérium összefér, elfoglalta székét.

Tisztújítás.

A szokásos üdvözlő beszédek és miniszteri intézvénnyek felolvasása után, az új tisztikar megválasztását május 1-re tüzték ki, mely a következő eredményre végződött:

Alispán: Szabó Kálmán és Gyapay Dénes; főjegyző: Kiss Sándor; aljegyzők: Enessey Kálmán, Virághalmi Ferencz, Bodroghy Gyula; levéltárnok: Ráth Károly; főügyész: Kováts Sándor; alügyész: Czigány Gyula; főszolgabírák: Enessey Sándor, Lippich László, Takó István; szolgabírák: Pázmán Kálmán, Matkovich Géza, Saáry Miklós; főadószedő: Csemez Péter; számvevő: Noszlopy Pál; árvagyám: Lengyel Sándor; főorvos: Lázár Lajos; mérnök: Kern Béni; esküdtek: Banga István, Mesterházy Antal, Blaskovich Gyula, Nagy Gedeon, gróf Laszberg Rezső, Nagy Sándor, Kamondy Károly. A megyei törvényzék elnöke: Goda Lajos; ülnökei: Zmeskál Sándor, Horváth Endre, Szöcs Lajos, Harcsi Károly, Zánthó Kálmán, Pecz Adolf, Lefebre Lajos.

E névsort és a vármegye járásonkénti felosztását kinyomatni és a törvényhatóságoknak megküldeni rendelték. Volt is okuk arra, mert csak oly férfiakat

választottak, a kik már a forradalom alatt kitűntették magukat, vagy azután tiszta hazafiságukkal érdemeket szereztek. Szerencsés véletlen ugyanis úgy akarta, hogy Komárom kapitulációja és a megye provizórius főispánja, Balogh Kornél befolyása révén, még azok is megmenekültek a haláltól, a kik 1848-ban a legjobban exponálták magukat és így 1867 után is az 1848 előtti nemzedék vitte a szerepet, úgy, hogy az általánosan hangoztatott panaszok a közügyek iránt való közöny, indolencia és megyei gyűlések színvonalának sülyedése miatt vármegyénkire nem alkalmazhatók. Hiszen első alispánja, Szabó Kálmán, már 1848-ban is ugyanazt a tisztelet viselte, szintén volt már alispán és kormánybiztos. Gyapay Dénes és a megye többi kitűnőségei, a Matkovichok, Bezerédjek, Lippay Sándor, a régi táblabírói kar kitűnő veteránjai, annyira tipikus alakok, hogy ránk maradt egykorú jellemzéseiből alig lehet bármi csekély egyéni vonást megkülönböztetni. Innen van az, hogy csak a tárgy új; de a hang ugyanaz, a mely az 1848 előtti megyegyűléseinken uralkodott. Csak a fiatalok érdeklődése csappant meg, a kik annyira tűntettek távollétükkal, hogy szabályrendeletet kellett alkotni és eszközökről gondoskodni, hogy a megyegyűléseket szorgalmasabban látogassák.

Bámulatra méltó e közöny, mert megyegyűlésünk a fiatalok részére még mindig a legjobb parlamenti iskola lehetett volna és a közgyűlési tárgyak is, akár a közigazgatási reformokat, akár a politikai harcokat tekintjük, különösen a fúzióig nagyon érdekesek. Ez időben ugyanis, mint majd mindenütt, vármegyénkben is a Deák- és balközéppárt vívta élet-halál harczát, kezdetben az utóbbinak nagy túlsúlyával. Már a tisztviselők választása is e túlsúlyt fejezi ki, mert azok majdnem kivétel nélkül a balközéppárthoz tartoztak.

Nem sokkal a választás után a tisztviselői karban változás állott be; Virághalmi Ferencz 2-od aljegyző, a kedvelt író, átlépven a hadsereghez, a vármegye közönsége megszüntette az egyik aljegyzői állást és a helyett a főispán tiszteletbeli aljegyzőket nevezett ki, közöttük a vármegye mai alispánját, Goda Bélát.

A törvényhozás reformja előre vetvén árnyékát, felíratot intéztek a miniszteriumhoz, „hogy a felsőbb bíróságok alakítása és rendezése alkalmával a dunántúli kerület részére felállítandó felsőbb királyi bíróság székhelyéül Győr városa jelöltessék ki, a mely középponti fekvése, szárazföldi és vízi közlekedése és nagy forgalma által arra legalkalmasabb.“

Nagyobb hatása volt egy másik felíratnak, mely a főispán és vármegye összeütközését hívta ki.

A midőn a vármegye tudomásul vette Szatmár vármegyének azt az átíratát, a melyben a 67-es kiegyezéssel való elégedetlenségét és azt az elhatározását tudatta, hogy „a centralizációi törekvéseknek meggátlásában s a megyék autonómiája fenntartásában törvényes téren mindent megtenni kész“, már előre megjelölte álláspontját. Ennek önálló hangoztatására akkor nyílt alkalom, a mikor a kormány Heves és külső Szolnok egyesült vármegyék bizottságát felüggesztve, nyakukra kormánybiztost küldött és Pest-Pilis és Solt vármegyét hasonlóval fenyegette. Ez erőszakos eljárás ellen a megyegyűlés erélyesen fel-emelte tiltakozó szavát és az országgyűléshez támogatás végett a többi törvényhatósággal is közölt felíratot intézett, a melyben elítélve a törvényteleniséget, az ezt előidéző ok, a municipiumok és felelős kormány viszonyának haladéktalan szabályozását kérte, „*hogy mind a felelős kormánynak öt jogosan megillető kormányzási és végrehajtási, mind a törvényhatóságok önkormányzati jogai biztosíttassanak és megóvassanak.*“

A határozathozatalt heves vita előzte meg és meghozatala után az elnöklő főispán a gyűlést azonnal bezárta, kijelentvén, hogy mivel ő a vármegye határozatával nem azonosíthatja magát, állásáról rögtön lemond és a további üléseken sem fog elnökölni. Helyét a következő napon Szabó Kálmán alispán foglalta el, a kinek indítványára a közgyűlés bizottságot küldött ki, hogy ez a főispánt a vármegye bizalmának és szeretetének hangoztatásával arra kérje, hogy ez egyetlen nézeteltérés miatt ne mondjon le, hanem foglalja el ismét elnöki székét; de a bizottság azzal tért vissza, hogy a főispán oly nagyjelentőségűnek tartja a nézeteltérést, mely közötté és a megye közönsége között felmerült, hogy szándékától el nem áll és bár nagy fájdalommal, de a megye közönségétől búcsút vesz. A közgyűlés tehát elvi álláspontjához hű maradván, főispánja lemondása fölötti fájdalmát, érdemei teljes elismerésével, jegyzőkönyvbe iktatta.

Ez esemény, midőn egyfelől az ellenzék túlsúlyát mutatja, másfelől, a középpontosítási törekvésekkel szemben, a jövőre is megjelöli a megye álláspontját.

Így történik, hogy a vármegye előbb említett határozatánál nem állapodik meg: nemcsak örvendetes tudomásul veszi, hogy Torna, Abaúj, Esztergom, Zemplén, Kraszna, Túróc, a hajdúkerület közönsége, Trencsén és Veszprém vármegyék részint határozatához csatlakoznak, részint pedig önállóan, hasonló szellemben írnak fel a képviselőházhoz, hanem Ugocsa és Nógrád vármegyék hasonló szellemű feliratának tárgyalása alkalmával abban a meggyőződésben, „hogy a megyék rendezésének szerencsés megoldásától függ hazánkban a valódi alkotmányos élet“, e tárgyban teendő kimerítő javaslatra Szabó Kálmán első alispán elnöklete alatt tizenhét tagú bizottságot küldött ki azzal az utasítással, hogy az más vármegyék hasonló irányú indítványait is tanulmányozván, tegyen e tárgyban mindenre kiterjedő javaslatot és azt előterjesztés előtt nyomassa ki, hogy a fontos tárgyról a közönséget is tájékoztassa, „hogy így a közérdekeltség felkelve, közvélemény alakulhasson.“

Gróf Viczay
Hédert.

Midőn e határozatot hozták, akkor már volt a megyének főispánja. A belügyminiszter ugyanis a megyegyűlés által kiküldött bizottság kérését meghallgatván, gróf *Viczay* Hédert nevezte ki, a ki székét igen nagy ünnepek között, a melyre a szomszéd vármegyéket is meghívták, 1868. márczius 23-án foglalta el. Első elnöklése alkalmával oly beszéddel nyitotta meg a közgyűlést, a melyből előre lehetett látni, hogy az ellenzéki megye és főispánja között politikai kérdésben összeütközés nem támad; azt hangoztatta ugyanis, hogy a szólásszabadság tiszteletben tartása mellett megőrzi a parlamenti rendet; de elismeri a megye közönségének azt a fontos jogát, hogy közjogi kérdésekben véleményét nyilvánítván, a kormányzásra befolyást gyakorolhasson és saját ügyeit vezethesse.

Új tisztviselők.

E nyilatkozat csak megerősítette a megyei ellenzéket, a melyre az is előnyös volt, hogy a Deák-párt legfőbb támasza, a tekintélyes, kitűnő szónoknak ismert másodalispán, Gyapay Dénes állásáról lemondott és helyébe az ellenzék vezérét, az agilis Matkovich Jánost választották. Ugyancsak megüresedett a levéltárnoki állás is; a kiváló tudós, *Ráth* Károly, a ki a vármegye történetének ismertetéséhez nemcsak apróbb értekezéseivel, hanem a *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* szerkesztésével és kiadásával is hozzájárult, elhalálozván, helyére nagy szótöbbséggel Huber Józsefet választották. Ugyanez évben Goda Lajos is lemondván a törvényszéki elnökségről, helyébe Zmeskál Sándort választották meg; azonban a királyi törvényszékek szervezése alkalmával ismét csak Godát nevezték ki törvényszéki elnöknek.

Az 1869. év folyamán a vármegye feliratot intézett a hadügyminiszteriumhoz, hogy az 1840. évi VI. t.-cz. értelmében a magyar katonai parancsnokságok a törvényhatóságokkal csak magyarul levelezzenek.

Ugyanez évben készült el javaslatával az a bizottság is, a melyet a vármegyék rendezésének tanulmányozására kiküldöttek. Szabó Kálmán alispán, bizottsági elnök az októberi közgyűlésen terjesztette elő a javaslatot.

Az autonómia
ügye.

E javaslat nagy dicsősége vármegyénknek, mert ő tette vele a legelső indítványt arra, hogy a vármegyék szervezetét az 1848. évi XVI. törvénycikk szellemében átalakítsák; a javaslat szerint „a születési és rendi előjogok megszüntetésével a megyék rendezését a népképviselőre, mint a közszabadság legbiztosabb alapjára kívánja helyezni és az ezelőtt egyesek által gyakorolt jogokat nem elvenni, avagy megszüntetni, hanem kiterjeszteni tűzte ki feladatának“.

Ehhez képest a megyei képviselőtestületet oly módon kívánja szervezni, hogy abban képviselve legyen elsősorban az értelmiség, a nagybirtok, ipar és kereskedelem, és a földműves-osztály is. E képviselőtestületet szabad választás útján kívánják megalkotni és megalkotná saját hatáskörében a vármegye, ha az említett 1848. évi t.-cz. az egységes szervezés munkáját nem a felelős miniszterium hatáskörébe utasította volna. Éppen ezért részletekbe nem is bocsátkoznak, de a köztörvényhatóságoknak a kormányhoz való viszonya kérdésére nézve határozottan hangsúlyozzák, hogy mivel az i. törvény a vármegyéket az alkotmány bástyáinak elismervén, azok hatáskörét fenntartani kívánja, annak megszorítását ők, mint a megyei intézmény növendékei, nem helyeslehetnék.

Lippay Géza főispán.

Igaz, hogy több törvényhatóság átíratában úgy találta, hogy a megyei önkormányzat a parlamenti kormányformával össze nem fér, és azért azt megszüntetni, vagy korlátozni kívánják, »de mi e nézetet nem oszthatjuk, mert a történelemből azt tanultuk, hogy a köztörvényhatóságok a törvényes kormányzatnak soha akadályai nem voltak, de sőt mindig a legnagyobb önmegtagadással és hazafias buzgalommal igyekeztek a kormánynak törvényben gyökeröző intézkedéseit foganatosítani s ha midőn a kormány rendeleteinek végrehajtása elé akadályokat gördítettek, mint a törvények őrei, csak kötelességüket teljesítették, mert a mult emlékei eléggé tanúsítják, hogy az ily akadályokba ütköző kormányrendeletek egyszersmind törvénybe ütközők, sőt gyakran az alkotmány sérelmére irányzottak voltak. De az újabb kor tapasztalatai sem tüntetik fel szükségességét annak, hogy a törvényhatósági jogok gyakorlata módosításnak vettessék alá, mert alig található megyei bizottmány, mely a felelős kormány törvényszerű működését szándékosan gátolni kívánta volna; az az óvatosság pedig, melyet egy vagy más oldalról e mostani izgatott átalakulási korszakban felmerülni tapasztaltunk, s mely a mostani körülmények között is könnyen lecsillapítható és megnyugtatható volt, elegendő okul nem szolgálhat arra, hogy a köztörvényhatóságok törvényadta jogai módosíttassanak s e módosítások éppen maguk a törvényhatóságok által szorgalmaztassanak!«

Ezeknek alapján a következő határozatot ajánlják: »A hazai törvényhatóságokat a parlamentáris kormányzattal ellenkezőknek nem tartván, sőt ezeknek ellenörködését a közszabadság érdekében továbbra is szükségesnek ismervén: a köztörvényhatóságoknak a törvény és ezeréves gyakorlattal szentesített s a változó kor kívánalmainak megfelelőleg fejlődött jogait és hatáskörét teljesen és csonkíttatlanul az 1848. évi III. t.-cikk 26. §-a szellemében továbbra is fenntartani kívánjuk.«¹⁾

E szellemben írnak fel a képviselőházhoz, felíratukat megküldvén a többi törvényhatóságoknak is.

A javaslattevő bizottság tagjai majd kivétel nélkül a sokszor kigúnyolt régi jó táblabírói kor veteránjai; s mégis mennyi óvatosság, mennyi bölcsesség és jövőbe látás nyilatkozik meg javaslatukban!

De a köztörvényhatóságok autonómiájának nem kedvezett az idő, ha akadt is megye, a mely Győr vármegye bátor állásfoglalását helyesléssel vette tudomásul; de a miniszterium csak oknélküli ellenzékeskedést látott benne és rajta volt, hogy a megyei ellenzék erejét megtörje.

Ez sikerült is némileg; már az 1870. évi XLX. és XLII. t.-cz.-ben előirt megyei szervezet megállapítására kiküldött bizottságokban, a megyei választmányban, de különösen az utóbbi törvényezikk értelmében alakítandó »kijelölő bizottságban« abból az okból is, hogy a közgyűlés csak három tagot választhatott, a főispán pedig ugyanannyi tagot nevezett ki, a Deák-párt túlsúlyra jutott és így a tisztújításra majdnem kizárólag Deák-pártiakat jelölt. Így a tisztviselői karban is megbukott az addig domináló balközéppárt. Az 1871. december 18-án tartott tisztújítás a következő eredménnyel végződött:

Alispán: *Gyapay* Dénes; főjegyző: *Goda* Béla; főszolgabírák: *Vermes* Dénes, *Lippay* Géza, *Saáry* Miklós; tiszti ügyész: *Varga* Károly; aljegyző: *Pacser* Adolf; pénztárnok: *Mészáros* József; ellenör: *Kolosváry* Sándor; mérnök: *Kern* Benő; főszámvevő: *Noszlopi* Pál; főorvos: *Buzinkay* Gyula dr.; árvászéki ülnök: gróf *Laszberg* Rezső, és *Sarkady* Ferencz.

A következő évben tartott képviselőválasztás is azt mutatja, hogy a Deák-párt túlsúlyra jutott, mert mindhárom kerületben Deák-párti képviselő választatott, közöttük *Goda* Béla főjegyző, a ki helyett főjegyzővé *Passer* Adolfot választották.

Ezzel megszűntek azok az összeütközések, a melyek Győr vármegye és a kormány között még az 1871. évben is, a vármegye rendezése kérdésében napirenden voltak; de azért a Deák-párt győzelme nem volt véglegesnek mondható. *Matkovich* János, *Szabó* Kálmán, *Eöry* Sándor, *Enessey* Kálmán, *Czigány* Gyula, *Kiss* Sándor, *Krisztinkovich* Ede és még többen ébren tartották az ellenzéki szellemet; a *Szabad Polgár* című lapban a kormány és a vármegye ellen a leg-

¹⁾ Bár a bizottság, mint láttuk, felhatalmazást nyert javaslata kinyomatására, de ezt abból az okból, hogy a kérdés eléggé ismeretes, elmulasztotta.

hevesebb támadásokat intézték, úgy hogy csak idő kérdésének látszott, hogy ismét felülkerekedjenek.

És mivel Győr vármegyét a legkonzervatívabb, legellenzékből törvényhatóságok egyikének ismerték, az újabb megyerendezési tervek arról is gondoskodtak, hogy az ellenzék, győzelve esetére is, ártalmatlanná tegyék.

Győr és Moson
vármegyék
egyesítési
terve.

Tóth Vilmos lemondása után alig vette át a belügyminiszteriumot gróf Szápáry Gyula, a vármegyék kikerekítése tárgyában kidolgozott egy törvényjavaslatot, a mely több kisebb vármegye egyesítése mellett, Győr vármegyének Moson vármegyével való egyesítését is tervbe vette. Az egyesítés nem lett volna új dolog, mert a két vármegyét II. József császár 1785-ben egyesítette, nem is szerencsétlen, a mennyiben egy majd szintiszta magyar és túlnyomóan német megye egyesítésétől sok jót lehetett várni; de szerencsétlen volt az a gondolat, hogy a tervezet szerint a hegemoniát Moson vármegye vette volna át Magyaróvár székhelyével.

Ez intézkedések bizonyára a győri ellenzék megsemmisítését célozták, de czélt tévesztettek, mert azt csak erősebbé tették.

Hogy a vármegye és Győr város hangulatát megérthessük, tudnunk kell, hogy az előző 1873. év az újabb időkben egyike volt hazánk legszomorúbb éveinek. Árvíz, rossz termés, óriási inség, kolera és a nagy krach sújtotta egyszerre vármegyénket is. Az inségen még segített némileg a »társadalmi inség-bizottmány«; de annak is majdnem lehetetlenné tette emberbaráti munkáját a »Győri hitel- és zálog-intézet« váratlan bukása, a mely ugyan a szegényeket is sújtotta: de mégis úgy ez, mint a nemsokára következő komáromi bankbukás is, első sorban a gazdagok jótékonyágát befolyásolta. A kolerának pedig rendszabályok, közhirdetmények alakjában kiadott óvakodási tanácsok, az orvosok számának szaporítása, nemes emberbarátok közreműködése sem vethetett véget. Egyetlen év alatt 1500 ember halt meg a szörnyű betegségben. A kétségbeesést fokozta még az általános szeretetnek örvendő, nemeslelkű gróf Viczay Héder főispán halála, a ki általános hit szerint, a kolerajárvány ellen kifejtett tevékenységének lett áldozata.¹⁾

Minden nép története egybehangzóan bizonyítja a népléleknek azt a sajátságos jellemvonását, hogy még természeti csapásokért is kormányzóit teszi felelőssé, úgy hogy ha már a természet ellen nem lázadhat fel, keres valakit és talál is, a kire dühét kiöntheti. E hangulat, továbbá a király huszonöt éves uralkodásának évfordulóján rendezett ünnep és a vármegye önállóságát fenyegető veszély az ellenzék felülkerekedése a legjobb alkalmat szolgáltatott. Nemesak a nép mozdult meg, hanem a csilizközi kerület képviselője, Földváry Miklós is kilépett a Deák-pártból; a tétli kerület képviselője, Goda Béla és a városi képviselő, Kautz Gusztáv, a jeles tudós, pedig egyenesen Szápáryhoz fordultak, hogy legalább e kérdéssel ne rontsa a közhangulatot. Mert a közönség, ha bele is nyugodott a két vármegye egyesítésébe, a középpontnak Magyaróvárra tervezett áttételében csak rosszakaratot láthatott. Magyaróvárnak, az akkor jelentéktelen mezővárosnak, a mely még a hivataloknak és hivatalnokoknak sem adhatott volna helyet s gyűlések esetén szállást, sok hátránya volt Győrrel szemben, mely már akkor virágzó kereskedelmével, iparával, forgalmával, a tudomány és művészet fejlesztésével és kedvező fekvésével nem Magyaróvárral, hanem csaknem kivétel nélkül bármelyik vidéki várossal felvehetette volna a versenyt. Nem kellett tehát túlságos lokálpatriotizmus ahhoz, hogy a törvényjavaslatban igazságtalanságot és nagy sérelmet lássanak, a mely megbolygatta mind a vármegye, mind a város nyugalalmát.

Alig terjedt el a törvényjavaslat híre, Gyapay Dénes, a ki gróf Viczay Héder halála óta a vármegye kormányzó alispánja volt, 1874. január 3-ra rendkívüli közgyűlést hívott össze, melynek tárgya a főispán halála fölötti részvétnyilvánítás és a két megye egyesítése ellen való állásfoglalás volt. A gyűlésre az ellenzék igen nagy számmal jelent meg és nemesak ez, hanem a kormánypártiak is hevesen kikeltek a javaslat ellen, a melyet egyenesen »bűn«-nek bélyegeztek. »Jó víz volt ez a balok malmára; ők meg a kiegyezési alapot állították pelengéire,

¹⁾ *Győri Közlöny*, 1873. évf. 443. l. Annyi bizonyos, hogy részt vett a kolera elleni akcióban, ő maga is több községet bejárt, de hogy ez okozta volna halálát, nagyon kétséges, mert kétszer is érte szívészélhűdés; az utolsó 1873. decz. 18-án, 23-án pedig meghalt.

mint összes bajaink forrását. És szólt vala fönnen, élesen, szikrázón a sújtásos beszédű Matkovich, a mézes-mázos beszédű népszónok és szólt vala vágón, arczán azzal a stereotypszerű keserédes mosolylyal Kiss Sándor, a fenegyerekes szavú szövívő, és végül szólt a baltáborból a mély elméjű, minden szavát latba vető Eöry Sándor — kereken, liggadtan. A mokány beszédeket Gyapay Dénes vágta vissza erélyesen, férfiasan.«¹⁾

De azért az a felírat, a melyet a gyűlés a miniszteriumhoz és a képviselőházhoz intézett, erélyes, itt-ott majdnem sértő hangú. Ennek átnyújtására és minden lehető megmozgatására az alispán vezetése alatt küldöttséget küldöttek ki, melynek tagjai Kruesz Krizosztom, Szabó Kálmán, Kálóczy Lajos, Kolosváry Sándor, Földváry Miklós, Goda Béla, Saáry Miklós, Eöry Sándor, Matkovich János, Enessey Kálmán, Györgyházy János, Fischer Kálmán, Bély József és gróf Khuen Károly.

Határozatukat megküldték Győr városának is, hasonló eljárás végett. A város képviselőtestülete Balogh Kornél főispán elnöklete alatt két nappal később, január 5-én tartott gyűlést, a mely szintén felíratot intézett a miniszteriumhoz és Nagy Pál polgármester vezetése alatt 6 tagú küldöttséget választott, felkérve a város képviselőjét is, hogy csatlakozzék ahhoz.

Ez ügy a fővárosi sajtót is foglalkoztatta; figyelemreméltó cikkek jelentek meg Győr mellett a Pesti Naplóban és Reformban, melyek a javaslatban azt a szomorú jelenséget látták, hogy a legfőbb kormánykörökben nem tudják megítélni, mily fontos faktor egy egészséges kereskedelmi középpont a nemzet közgazdasági és politikai életében.

A küldöttségek február 1-én indultak s bárha akkor az ingerült hangulat és a képviselőház csaknem permanens együttléte miatt kihallgatást nehéz volt nyerni, de mégis megnyerték. Először gróf Szápáry belügyminiszternél tisztelegtek, a ki a nyomós érvek súlya alatt kérésük teljesítését megígérte, még szívesebben ígérte meg ezt Szlávy miniszterelnök, a ki szülővárosa érdekeit szíven viselte; a küldöttséget még támogatással biztatta: Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Gorove István, Somssich Pál, báró Sennyey, Irányi Dániel és még többben, mert pártkülönbség nélkül az összes vezérférfiakat felkeresték, Deák Ferencz kivételével, a ki akkor betegen feküdt. Így a visszatérő bizottságok megnyugtathatták a közönséget, de alig tért vissza a nyugalom, a minisztérium újabb tervvel állott elő: a Duna által elválasztott Csilizköznek Komárom vármegyéhez való kapcsolásával.

E terv szintén nem volt új. Már a Bach-korszakban felmerült és az átcsatolási munkát meg is kezdték, de az annyi, előre nem sejtett akadályba ütközött, hogy kénytelenek voltak a további eljárást beszüntetni.

^A Csilizköznek Komárom vm-hez csatolási terve.

A mostani tervet az alispán kiadta a közvetlenül érdekelt hét községnek, a melyek úgy nyilatkoztak, hogy őket a megszokás és ezernyi érdekük Győr-höz kötik; a Duna sem szolgál gátul, mert a közlekedés sokkal könnyebb Győrrel, mint Komárommal, mely várost soha nem látogatják.

A válaszok beérkezése után az alispán rendkívüli közgyűlést hívott össze, mely a vármegye területi megosztása ellen nyilatkozott és a miniszteriumhoz jól megokolt felíratot intézett.

A közbejött nagyfontosságú politikai kérdések miatt e kérdést is elodázták, a nélkül, hogy végleges megállapodásra jutottak volna. Az egész ügy szépen elaludt s ha néha a hírlapi kacsák fel is riasztották, aludt a legújabb időkig, a mikor ismét komolyan nemesak hírlapokban, hanem kormánykörökben is felmerült; de most sem önállóságunkat, sem pedig épségünket nem fenyegetheti semmiféle veszély.

Láttuk már futólag, hogy az ellenzék minden körülményt mennyire felhasználta arra, hogy maga mellett hangulatot keltsen; ez évben pedig, bár még egy év volt a képviselőválasztásokig, már hozzákezdett a szervezkedéshez. Nagy befolyással volt erre az a körülmény, hogy a középponti ellenzéki kör részint azért, hogy a Ghyczy Kálmán kilépése miatti veszteséget paralizálja, részint pedig azért, hogy a válságos időben minél nagyobb erővel léphessen fel, a közjogi ellenzéki pártok egyesítésére törekedett és 1874. május 17-ére Budapestre országos népgyűlést hívott össze. Az egyesülés alapjául az 1867.

^{Az} ellenzék szervezkedése.

¹⁾ Győri Közlöny, 1874. évf. 2. szám.

évi XII. t.-cz. eltörlését, általános választói jogot, községenkénti titkos szavazással, teljes lelkiismeretbeli szabadságot, a törvényhatósági intézmény népképviseleti alapon való szervezését, királyi haszonbérek és más fennálló hűbéri természetű viszonyok átalakítását, önálló vámterületet, önálló magyar jegybank felállítását és a hitelviszonyok javítását tűzték ki.

A felhívással szemben leendő állásfoglalás megállapítása végett a megyei és városi ellenzék május hó 4-én tartott gyűlést a Szőlő nevű kerthelyiségben, a melyen az ellenzék legkiválóbb tagjai, számszerint mintegy kétszázan jelentek meg és az egyesülést kimondva, a budapesti népgyűlésre Eöry Sándort, a ki a tétli kerületet három országgyűlésen képviselte, Enessey Kálmánt, Barcza Gézát, Kiss Sándort, Nitsinger Józsefet, Bejezy Józsefet, Matkovich Miklóst és Krisztinkovich Edét küldötték ki.

Az így szervezett ellenzék még nagyobb munkát fejtett ki, még pedig annál lázasabban, mennél jobban közeledett az országos képviselő-választás. Ennek eredménye, hogy az 1870. évi XLII. t.-cz. 30. §-a értelmében a kisorsolt és időközben tagsági jogukat elveszített bizottsági tagok november havi választása alkalmával a bizottságba 31 ellenzéki jutott be, több kimaradt jobboldali helyett. De örömben elkövettek egy taktikai hibát: az alispán indítványára elhatározták, hogy a régi bizottság hatásköre az év végéig tartson. Ámde egy miniszteri rendelet szerint (49.872. b. m. sz.) az 1874. évi XXXIII. t.-cz., életbelépése után rögtön foganatosítandó volt és így még abban az évben meg kellett választani a középponti választmányt, a melynek a választók összeírása volt feladata, de különben is a választásokra nagy befolyással volt.

Az alispán a választást az 1874. évi december 21-iki rendkívüli közgyűlésre tűzte ki.

Az ellenzék észrevette, hogy mekkora kár háramlik rá azáltal, hogy nem az új, hanem a túlnyomóan Deák-párti régi bizottság választja a középponti választmányt és azért az említett közgyűlés előtt Matkovich János pártfeleit tanácskozáásra hívta. Ennek következtében a bizottság ellenzéki tagjai egyöntetűen támadták az alispán eljárását és óvást emeltek a középponti választmánynak a régi bizottság által leendő megválasztása ellen. Támadásuk kétségtelenül jogosult volt, mert a régi, kiélt bizottságnak ily fontos ügyben határozni nem lett volna szabad, már csak azért sem, mert ez mint előzmény feljogosíthatta az alispánt arra, hogy a legközelebbi alkalommal úgy játszsza ki az ellenzéket, hogy akkor ellenkező eljárást követ, és így a szóban forgó bizottság elesik legszebb jogától.

De az alispán mögött a Deák-párti többség és az említett korábbi határozat állott, melybe akkor az ellenzék is belement. Érdekes, hogy a vitában mellette Gyapay Dénes és Bély József, ellene pedig Matkovich János és Szabó Kálmán vettek részt, a kik mindnyájan viseltek már alispáni hivatalt, úgy hogy e közgyűlést az alispánok harcuzának nevezhetnők.

A szabadelvű
párt.

Az ellenzék tehát vereséget szenvedett; de azért annál nagyobb erővel kívánt fellépni a választásoknál. Különösen Matkovich János és Szabó Kálmán sem fáradságot, sem anyagi áldozatot nem kíméltek, hogy pártjukat legalább egy kerületben győzelemre juttassák. És a legnagyobb előkészületek között jött a híre Tisza Kálmán híres február 3-iki beszédének, a melyet csakhamar a bihari pontok felfüggesztése és a Deákpártnak a balközéppel való egyesülése s a *szabadelvű párt megalakítása* követett. A változott viszonyokkal szemben elfoglalando álláspont megállapítása végett az összes megyei pártok gyűlést tartottak, (a szélsők Czigány Gyula meghívására 1875. márczius 21-én, a balközép Szabó Kálmán elnöklété alatt márcz. 24-én, a jobboldali megyei párt április 3-án, a városi id. Schäffer Jakab pártelnök alatt április 4-én), a minek következtében a megyei szabadelvű párt ápr. 4-én, a városi pedig 25-én megalakult, a mi által a közjogi ellenzék vármegyénkben egy időre elvesztette életképességét. Így az 1875. évi képviselőválasztás is a szabadelvű párt kizárólagos győzelmével végződött.

Természetes, hogy az országos pártalakulást a miniszterium változása követte és Tisza Kálmán mint belügyminiszter nem soká késett a már másfél évnél hosszabb idő óta üres főispáni szék betöltésével. Kombinációba jöttek: Szabó Kálmán, Gyapay Dénes, Radó Kálmán, gróf Batthyány József, Goda Lajos és még néhány jelentéktelenebb alak; ezek közül azonban *Szabó Kálmán*, Tisza régi híve nyerte el a méltóságot.

Szabó Kálmán tapasztalatokban gazdag, majd négy évtizedes közgyűi Szabó Kálmán. szerepléssel dicsekedhető férfi volt. Már az 1844. évben képviselte vármegyénket, a hatvanas években meg kétszer az ötvenévi kerületet. Ötször választatott a vármegye alispánjává és mindvégig következetesen a balközéppártot támogatta, melynek érdekeiért majdnem egész vagyonát feláldozta. Kinevezése mind a vármegyében, mind a városban általános örömet és megnyugvást keltett, a minek fényes fáklyásmenettel adtak kifejezést.

E kinevezés zárja be véglegesen a kiegészítés által felkeltett pártharczot. Az a nehéz válság, mely a pártoskodásnak véget vetett és Tisza Kálmán ügyes keze lecsillapítja a kedélyeket és a közjogi kérdésekről a vitális érdekekre és alkotásokra tereli a figyelmet. Az így országszerte beállott nyugalom és hatalmas produktív munka idejét felhasználhatjuk arra, hogy egy pillantást vessünk vármegyénk belső életébe.

Nagyon szűkre szabott terünk nem engedi, hogy kiterjeszkedjünk oly szervezeti és hatásköri változásokra, a melyek köztörvények, vagy miniszteri körrendeletek alapján minden vármegyében egyszerre léptek életbe. A specialitásokat azonban a legjobban feltűntetik a vármegyei szabályrendeletek, a melyeknek alkotásában Győr vármegyét elég szorgalmasnak mondhatjuk még akkor is, ha a közgyűlési jegyzőkönyvekben szétszórt, kisebb jelentőségű és így a gyűjteménybe fel nem vett szabályrendeleteket nem is vesszük figyelembe.¹⁾

Ilyenek, alkotásuk időrendjében: az 1868. szabályrendelet a mérgek kezeléséről; az 1869. májusi közgyűlés az 1868. LIV. t.-cz. életbeléptetésére a szükséges intézkedéseket megtévén, »miután az idézett törvény tüzetes tanulmányozása közben arról győződött meg, hogy ez új intézkedéseknek nem ismerése vagy figyelmen kívül hagyása könnyen a közönség anyagi károsodását vonhatná maga után, elhatározta, hogy a törvénynek a községek jogaira; az előljárók kötelességére, valamint minden egyes perlekedő teendőire vonatkozó részét« szabályrendelet alakjában kiadja. Az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. behozván a tankényszert, annak végrehajtása tárgyában 1872. nov. 8-án intézkedik. Az 1871. évi XVIII. t.-cz. 74. és 75. §. értelmében 1873-ban a jegyzői szigorlatok tartásáról; 1872. februárjában a közgyűlések száma, ideje, az ott felveendő tárgyak sorrendje, a gyűlés méltóságának, vagy egyes tagok megsértése esetében követendő eljárásról (az 1870. XLII. és LVIII. t.-cz. tekintetbevételével); 1873-ban a titkos választás és közgyűlési jegyzőkönyvek hitelesítéséről, u. a. évben a halászatról, 1875. a községi faiskolákról, az 1875. évi X. t.-cz. végrehajtásáról, a kézbesítőkről, a hullák kiátatásáról és szállításáról; 1876-ban az állandó népnevelési bizottság szervezéséről; u. a. évben a helyrendőrségi szabályokat állapítják meg és adják ki, majd megállapítják a közigazgatási bizottság ügyviteli szabályait; szintén u. a. évben az 1872. VIII. t.-cz. 5. §-ban foglalt iparágak gyakorlásáról, 1878-ban az 1877. évi XX. t.-cz. 301. §. alapján az árvaszékről, 1879-ben a törvényhatósági és községi tisztviselők fegyelmi ügyeiben kiszabandó fegyelmi bírságok kezeléséről, ellenőrzéséről és elszámolásáról; a hivatalos pénzkezelése és ellenőrzése tárgyában, 1880-ban az 1879. évi XXXVII. t.-cz. alapján a közös hadsereg egy honvédség beszállásából származó terhek megosztásáról, 1881. nyomtatásban kiadják »Győr vármegye törvényhatósága területén már előbb fennállott s a magyar büntetőtörvények rendelkezéseivel képest módosított s a m. kir. belügyminiszterium által az 1880. évi XXXVII. t.-cz. értelmében megerősített szabályrendeletek«-et; ugyancsak 1881-ben az 1879. évi XL. törvénycikk alapján megerősített szabályrendeletet a korcsmai és kávéházi zárórák megállapítása tárgyában. 1882-ben a közgyűlések száma és ügyrendjéről; 1883-ban a kéményseprésről és jegyzői nyugdíj-intézetéről. 1886-ban az ugyanaz évi XXI. t.-cz. értelmében átdolgozzák és nyomtatásban kiadják a vármegye közigazgatási szervezetéről, és nemsokára a községek szervezéséről, 1889-ben pedig a községek pénzkezeléséről szóló szabályrendeletet.

Ezután, a modern kor igényeinek megfelelően, a szabályrendeletek oly nagy száma következik, hogy terünk nem engedi még csak futólagos felsorolásukat sem. Bármennyire szűk is terünk, nem mulaszthatjuk el azonban, hogy bár futólagosan, a tanügyi és műveltségi viszonyokra ki ne terjeszkedjünk.

¹⁾ A vármegye szabályrendeleteinek kritikai gyűjteménye mindez ideig még nem jelent meg. A legújabb levéltári rendezés alkalmával azonban a levéltárban külön gyűjteményben kezeltetnek.

Népevelés.

Alig van vármegye, mely a népevelés fontosságát oly magas szempontból fogta volna fel és abban annyi eredményt ért volna el, mint Győr vármegye. Ebben kétségtelenül nagy segítségére volt magának a székhelynek műveltségi állapota és egymásután következő derék tanfelügyelőinek, Környey Jánosnak, Vargyas Endrének és Németh Antalnak ügybuzgalma, különösen Vargyasnak, a ki nemcsak, hogy mindent elkövetett arra, hogy az 1868. évi törvény az életbe átmenjen, nemcsak a tanítói kar anyagi és szellemi érdekeit mozdítá elő, mint pl. a megyei Néptanító-egylet alapításával. (1873.) hanem a vármegye tanügyi viszonyait mind a sajtóban, mind külön megjelent munkáiban ismertette. Buzgólkodásának köszönhető, hogy pár év alatt oly szép eredményt ért el, hogy már az 1874. évben Győr vármegye általános műveltség tekintetében a ország 6-ik vármegyéje lett. (30% analfabéta, a mi tekintetbe véve azt, hogy abban az időben Angliában szintén 30, Franciaországban pedig 33% analfabéta volt, igen nagy haladás, úgy hogy Győr vármegye Anglia átlagával lépést tartott a műveltségben.) A figyelem nemcsak a gyermekek, hanem a felnőttek oktatására is kiterjedt, még pedig oly szép eredménnyel, hogy pl. Kajáron egy év alatt 47 felnőtt tanult meg írni és olvasni, 22 pedig számolni. A vármegye támogatta lelkes tanfelügyelőjét e téren is, úgy hogy a megye területén még a honvédek is résztvettek a felnőttek oktatásában. Szintén a felnőttek oktatását vette célba a »Győri ismeretterjesztő egylet«, a mely különösen nők részére nagyon látogatott előadásokat tartott. Felnőtt nők részére alakították a *Nőiskolát*, a melyben főgimnáziumi és akadémiai tanárok és írók voltak az előadók; a tandíj havonként 2 frt volt, a melyet a gyermekmenhely javára szántak.

A magasabbfokú műveltséget még a gimnázium, a győri püspöki és pannonhalmi főapátsági liceumok, az ág. ev. gyülekezet algimnáziuma, az alreáltanoda, tanító- és tanítónőképző (1875.) és kir. jogakadémia ápolta; ez intézeteket pedig nagyon jótékonyan egészítették ki azok a becses könyvtárak és művelődési egyletek, a melyekkel igen kevés vármegye dicsekedhetett. Mindezek következtében oly mozgalmas élet van a szellemi műveltség terén és vármegyénknek annyi a művelt, országos hírű tudósa és nagy embere, hogy a mai kor hozzá sem hasonlítható.

Magyarosodás.

Ennek köszönhető, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók az 1874. évben itt tartották gyűlésüket, a mely egy nagyon figyelemreméltó, alapos munka: *Győr megye és város egyetemes leírása* kiadására szolgáltatott alkalmat. A szellemi műveltség előhaladásának, de különösen a népiskoláknak és derék, magyarérsű benézésrendünknek köszönhető, hogy a vármegyében a magyarosodás ügye nagy lendületet vett; öt község: Szentiván, Csanak, Gyarmat, Szentkút és Gyirmót megmagyarosodott, úgy hogy csak egyetlen község tartott ki szívósabban a német szó mellett: Sövényháza.

Sajtó.

A műveltség magas fokát mutatja az, hogy több heti-, később napilap jelent meg egyszerre, még pedig mindenik oly magas színvonalon, hogy a mai színvonalhoz szokott ember bámulva olvassa. Legelőkelőbb a hosszúéletű *Győri Közlöny*, újabbak a *Szabad Polgár* (Szerk. Kiss Sándor, később Czigány Gyula), *Győri Figyelő* (Szerk. Dr. Persz Adolf), *Raaber Lloyd*, *Győri Lapok*, stb.

Hasonló mozgalmas élet tapasztalható néha az anyagi műveltség terén is; de az nem annyira állandó, mert a politikai kérdések gyakran elterelték a figyelmet arról; a mezőgazdaság még a régi keretek között mozog, az ipar és kereskedelemben némi változást idézett elő a czéhrendszer eltörlése, a melyet azonban, a törvény szellemének megfelelően, igen lassan követett az ipartársulatok alakulása. De azért Győr városa megmaradt a dunántúli ipar és kereskedelem gócpontjának, a melynek fontosságát a vasutak és gyárak keletkezése és szaporodása egyre növelte.

Vízszabályozás.

Legfontosabb gazdasági kérdés volt azonban a Duna, Rába és Rábeza szabályozása, mert a rakoncátlan vizek miatt igen sokat szenvedett a lakosság, (különösen az éjszaki és éjszaknyugati részekén), mert néha hónapokig árasztotta el a víz földjeit és zárta el a világtól. Bármily nagy érdek fűződött is a szabályozás kérdéséhez, az érdekeltség alig jutott egyöntetű eljárásra. Így történt azután, hogy habár a hatvanas évek óta egyre több hang emelkedett fel a szabályozás mellett, a minek következtében több szabályozási társulat keletkezett, de egész a 80-as évekig igen kevés eredményt tudtak felmu-

tatni.¹⁾ A nemzetgazdaságilag nagyon fontos ügyet a híres szegedi árvíz vitte dűlőre, a mely egyfelől városunk és vármegyénk közönségét a szerencsétlen város segélyezésére, (összesen kb. 15.000 frt gyűlt össze), másfelől pedig a szabályozási ügy erélyesebb felkarolására serkentette. Így jöttek létre azok a nagyszerű szabályozási és árvédelmi munkák, a melyek ma, ha a belvizektől nem is, de az elárasztástól megvédik vármegyénket.

Még csak a legfontosabb változásokról akarunk megemlékezni. Hiszen a mit írhatnánk, az még oly élénken él a mai nemzedék emlékezetében, mintha csak tegnap történt volna, a szereplők is még életben vannak, úgy hogy a történelem körébe ez időszak nem tartozik.

Az 1875. évben közeledvén az Ausztriával kötött vám szerződés lejáratára, úgy a magyar, mint osztrák közvéleményt felzavarták az aspirációk és a bizonytalanság érzete. Budapesten nagyobb szabású bizottság is alakult, a mely felhívást bocsátott szét az országban »Az önálló vámterület híveihez«. E felhívást Győrött is hasonló című falragasz követte. Megmozdultak az iparosok is, »a győri és győrvidéki első ipartársulat« 1875. december 5-én rendkívüli közgyűlést tartott, mely szintén az önálló vámterület mellett írt fel a képviselőházhoz; a győrvidéki gazdasági egyesület is latba vetette tekintélyét a vámkérdésben és december 26-án tartott gyűlésén igen érdekes határozatot hozott: Ausztriával az önálló magyar vámterület alapján új kereskedelmi szerződés kötendő, e mellett teljes erőnkől rajta kell lennünk a magyar nemzeti jegybank kivívásán!

E mozgalom mutatja, hogy az ellenzéki szellem nem aludt ki a szabadelvű párt alakulása után sem és csak alkalom kellett arra, hogy kitörjön.

Hasonló kedélymozgalmat keltett egy, minket közelebből nem is érintő ügy, az orosz-török háború. A mozgalmat a jogakadémiai ifjúság kezdte, a mely a törökök javára hangversenyt rendezett és küldöttséggel csatlakozott a pesti ifjúsághoz, hogy együttesen Konstantinápolyba menjenek. Megmozdult a város is; a törökök győzelmére és Abdul Kerim tiszteletére a várost kivilágították, üdvözlő táviratokat küldöttek a szereplő török főembereknek, majd népgyűlést tartottak, a melyen még a komoly Kautz Gyula is részt vett és a melyen rosszalásukat fejezték ki az oroszok kegyetlensége fölött. Ez alkalommal a török sebesültek részére 260 frtot gyűjtöttek össze. És mindezt 1848. viszonzására!

Szintén mozgalmat keltett a boszniai okkupáció, a melynek irányítására nagy befolyással volt az, hogy a 19. ezredet is levezényelték. A vármegye azonban elvi alapon, Arad sz. kir. város és Liptó vármegyének az orosz szövetség ellen és az angol mellett intézett átiratai tárgyalása kapcsán foglalt állást ez ellen. Elterjedt ugyanis annak a híre, hogy Bosznia megszállása a török ellen, az orosz javára történt és ezért az alispán azt indítványozta, hogy kérjék fel a képviselőházat, »hogy minden törvényes eszközök felhasználásával odahatni méltóztassék, hogy minden olynemű intézkedéseknek, a melyek Bosznia- és Herczegovinának a török kormány beleegyezése nélkül csupán foglalási és orosz érdekek támogatása szempontjából való elfoglalását czélozzák, monarchiánk érdekében s nemzetiségünk megóvása tekintetéből eleje vétessék.«

Ez indítványt a közgyűlés egyhangúlag elfogadta és pártolás végett a többi törvényhatóságoknak is megküldötte.

Ez volt Gyapay Dénesnek utolsó, fényes szereplése, mert a következő év elején miniszteri tanácsosi címmel a csákovai kerület közalapítványi főtitkárává neveztetvén ki, nemsokára lemondott. Lemondásával egy régi, kedves korszak záródik; attól kezdve modern, 1848. utáni emberek vezetik a vármegye ügyeit.

De, hogy a régi gondolkozással mily nehéz szakítani, az a lemondás után következő pártoskodás jelszavaiból tűnik ki. Egyik pártnak nem kellett »gyalog« alispán, a másik meg »gavallér«-t nem akart. A választás oly emberre esett, a ki mindkét párt által támasztott igényeknek megfelelt; reprezentáló úr és hivatalnok is tudott lenni. Gróf Laszberg Rudolf volt az, a ki esküdtségen kezdve, fokónként emelkedve lett törvényhatóságunk első tisztviselője. Alatta fejeződik be egyidőre a vármegyék szervezetének régóta vajúdo kérdése, hogy azután ismét felmerülvén, a vármegyei önkormányzatot végveszélylyel fenyegetse.

Önálló
vámterület.

Törökbarát
mozgalmak.

Új korszak.

¹⁾ Ujházy János: A Rába s a vele összefüggő Rábcza, Répcze, Kisrábatorok és Marczal szabályozása és csatornázása. — Rába- és Répcze-szabályozás és a Fertő-tó lecsapolását tárgyaló vízműszaki vélemény.

De a gondviselés fenntartotta számunkra, hogy megpróbáltatásaink, alkotmányunk veszedelme idején bebizonyosodjék Győr vármegye 1869. évi felírataiban kifejezett, a jövőbe tekintő, böles véleménye: »Midőn a törvényhatóságok a kormány rendeleteinek végrehajtása elé akadályokat gördítettek, mint a törvények őrei, csak kötelességüket teljesítették, mert a múlt emlékei eléggé bizonyítják, hogy az ily akadályokba ütköző kormányrendeletek egyszersmind törvénybe ütközök, sőt gyakran az alkotmány sérelmére irányzottak voltak, melyeket megakadályozni s a megtámadott alkotmányos jogok védelmére kelni, a hazai törvényhatóságoknak kötelességük volt. Mindezeknél fogva a hazai törvényhatóságokat a parlamentáris kormányzattal ellenkezőknek nem tartván, sőt ezeknek ellenörködését a közszabadság érdekében továbbra is szükségesnek ismerjük.«

Ez »ellenörködés« ideje akkor következett el, a mikor a végzetszerűen kapcsolódó események a legújabb kor alkotmánybiztosítékait széttördelték, úgy hogy az alkotmányunk és törvényeink ellen intézett merénylet a sokszor kigúnyolt, megtépdesett, »ösdi« intézményünk, a vármegyék ellenállásán hiúsult meg.

Alkotmány-
védelem.

Abban a nagy harezban, a melyet az ellenzék Bánffy megbuktatásával kezdett és Széll Kálmán, gróf Khuen Héderváry Károly és Tisza István megbuktatásával úgy folytatott, hogy az 1905. évi januári választáson többségre jutott, a vármegyék, mint olyanok, nem vettek részt; alkotmányvédő szerepük tulajdonképen a br. Fejérváry-féle miniszteriumnak a parlamentáris kormányformákkal ellenkező megbízásával és az országgyűlés elnapolásával, tehát legfőbb alkotmánybiztosítékunk könnyű felfüggesztésével kezdődik; de azért a politikai harezok már korábban bekerülnek a közgyűlési termekbe.

Vármegyénkben az első, jelentős ütközet még Tisza István miniszterelnöksége alatt az 1905. évi májusi közgyűlésen történt Heves és Zemplén vármegyéknek a koalíció iránti bizalomszavazását tárgyaló átíratuk kapasan. A közgyűlés többsége ugyan a kormányval nem akarván nyíltan összetűzni, a határozott állásfoglalás elől azzal a diplomatikus határozattal tért ki, hogy a nemzet amúgy is kifejezvé a választások által a koalíció iránti bizalmát, határozathozatalra nincs szükség. 45-en szavaztak ez indítvány mellett, 38-an ellene, a mi a pártok arányát mutatja vármegyénk ellenállásának kiinduló pontján.

Két hónap múlva az események annyira elragadták a régi szabadelvű bizottsági tagokat is és annyira áthatotta őket az alkotmányvédelem szükségességének érzete, hogy a hazafias többség az ellenzék vezérének, Lippay Gézának zászlója alá állt, szakítva ezáltal a régi rendszerrel. Így történt az, hogy a július 28-án tartott közgyűlésen Lippay összes indítványai nagy szótöbbséggel győztek és vármegyénk is, az állandó választmány javaslata alapján a törvénytelen Fejérváry-féle kormánynak azzal a határozattal üzent hadat, hogy a vármegye a Fejérváry kinevezését tudatol leíratot fájdalommal és megdöbbenéssel fogadja, mert kormányát parlamentárisnak, alkotmányosnak és törvényesnek el nem ismeri, iránta tehát bizalommal nem viseltetik és így támogatásban sem részesíti. Figyelmezteti azért a tisztviselőket, hogy a meg nem szavazott adók és meg nem ajánlott újonczokra vonatkozó rendeletekkel szemben az 1886. évi törvények értelmében járjanak el és az önkéntes belépéseket is a törvény szigora szerint akadályozzák meg. Ezen kívül figyelmeztették a vármegye lakosságát, hogy a meg nem szavazott adókat önként fizetni hazafiatlan dolog, s ennek elfogadását a tisztviselőknak és községi előljáróknak megtiltották.

E határozatok ellen a vármegye főispánja, gróf Laszberg Rezső tiltakozott és azoknak felülvizsgálat végett a belügyminiszteriumhoz való felterjesztését rendelte, kijelentvén, hogy adandó válaszig a határozatok végre nem hajthatók.

Ehhez hasonló határozatot több hazafias törvényhatóság hozott; de Győr vármegye volt az első, a mely Ő Felsőgéhez felíratot intézett, hogy járuljon hozzá a nemzet és törvényes képviselői többségének ahhoz a kívánságához, hogy a magyar nemzeti jelleg a magyar ezredekben nyelv és jelvények tekintetében kifejezésre jusson.

Az augusztusi közgyűlés első sorban a hadügyminiszternek a katonai behívók kifüggesztése tárgyában kiadott rendelete ellen foglalt állást, utasítva a fősolgabírákat, hogy magukat kizárólag a véderőtörvény rendelkezéseire tartassák.

Ezután Goda Béla alispán jelentette, hogy a belügyminiszter őt a főispán útján vele közölt rendeletben arra utasította, hogy az önkéntes adó elfogadása

ellen hozandó képviselőtestületi határozatok végrehajtásától a községi előljáróságot tiltsa el ; ő azonban a törvénytelen rendeletet nem hajtván végre, az ellen a belügyminiszteriumhoz felterjesztéssel élt, mivel azonban az rendeletét fenntartotta, a közgyűléstől kér további intézkedést.

A közgyűlés az alispán eljárását helyeslőleg vette tudomásul és saját nevében is feliratot intézett a belügyminiszteriumhoz a törvénytelen rendelet visszavonása érdekében.

Közben a belügyminiszter megsemmisítette a közgyűlésnek a kormány kinevezése ellen hozott határozatát, a mit a szeptember 23-iki közgyűlés törvénytelennek találván, ellene a képviselőházhoz intézett feliratot.

Hasonlóképen megsemmisítette Kristóffy József a katonai behívójegyek kifüggesztése ellen hozott határozatot is, a mit az októberi közgyűlés nem vett tudomásul, a mi ellen gróf Laszberg főispán ismét felterjesztést tett a belügyminiszterhez.

A novemberi közgyűlésen a Fejérváry újabbi kinevezéséről érkezett leirat tárgyalatott, a mely irattárba tétetvén, a közgyűlés megvetését fejezte ki a kormánynak a nemzetközi szociálistákkal való szövetkezése fölött, mert ebben az állameszme és hazafiság megsértését látta.

Ugyanez a közgyűlés kénytelen volt tudomásul venni az önkéntes adók és újonczokra és katonai behívók kifüggesztésére vonatkozó határozat *másodszori* belügyminiszteri megsemmisítését, de ha a törvény kötelezte is erre a közgyűlést, mégis a képviselőházhoz felírtak a törvénytelen miniszteri rendeletek ellen, az alispánt pedig utasította, hogy plakátokon hirdesse ki, hogy az önkéntes adófizetés és katonáskodás hazafiatlan dolog.

E közgyűlés után neveztetett ki gróf Laszberg Rudolf főispán Pest vármegye helyettes főispánjának. Lippay Géza és társai ellene decz. 8-án pestmegyei szereplését elítélő indítványt adtak be, a melyet az állandó választmány némi módosítással a decz. 18-iki közgyűlés elé terjesztett és az ezt 66 szóval 16 ellen el is fogadta.

Ugyanez a közgyűlés tárgyalta a honvédelmi miniszternek a póttartalékosok behívására vonatkozó leiratát, a melyet, mivel királyi parancs folyamánya volt, tudomásul vettek ugyan, de a kormány eljárását, »a mely, midőn az országgyűlést folytonos elnapolással elzárja attól, hogy a véderő kiegészítéséről alkotmányos úton gondoskodjék és a midőn a véderő fennállásáról ilyen kivételes módon : a póttartalékosoknak tényleges szolgálatra való kivételes behívása útján gondoskodik, szándékosan kijátszsa a nemzet újonczmegajánlási, illetőleg megtagadási jogát.« Ennélfogva felírnak a képviselőházhoz, hogy az önkénykedő és törvénytíró kormány ellen vád alá helyezési határozatát a póttartalékosok törvénytelen behívása miatt is hozza meg.

Ezzel a küzdelem elérte tetőpontját. A közgyűlés biztosítani akarván az alkotmány és törvények mellett kitartó tisztviselők sorsát, 1906. januárjában Lippay Géza elnöklete alatt 36 tagú alkotmányvédő bizottságot alakított, a vármegye jobbjai pedig az esetleg felfüggesztendő tisztviselők kártalanítására felveendő kölcsönért 140.000 korona erejéig kezességet vállaltak, a kölcsönöket pedig a Győri Első Takarékpénztár, a Győr Városi és Megyei Takarékpénztár és a Győri Általános Takarékpénztár Részvénytársaság megajánlotta.

A februári közgyűlés tiltakozott a csanádvarmegyei alispán felfüggesztése, egyes megyéknél az állami javadalalmazás beszüntetése és kormánybiztosok kirendelése ellen ; a márcziusi pedig a vármegyei alkotmányvédő bizottság és a képviselőház újabb feloszlása, a honvéde mi minisztertől a főispánok részére a csendőrség feletti rendelkezési jog engedélyezése és az ellen a rendelet ellen, a mely a vármegyei tisztviselőket a bizottsággal való érintkezéstől eltiltotta.

A vármegyék ellenállása végre meghozta gyümölcsét : az alkotmányos rend a nemzeti kormány kinevezésével helyreállt. Győr vármegye a legnagyobb örömmel és megnyugvással vette tudomásul, Lippay Gézának főispánná való kinevezését, a ki e magas méltósághoz a vármegyei tisztségek összes létrafokán át jutott.

Azóta a közgyűlési teremben nyugalom honol. A közjogi ellenzék győzelemre jutván, a vármegyében is kialakulóban van egy gazdasági és szociális párt, a mely a legégetőbb nemzetgazdasági és társadalmi kérdések megoldását követeli és néha a kor színvonalán álló, magas vitákat provokál.

Alkotmány-
védő bizottság.

GYŐR VÁRMEGYE NEMES CSALÁDAI.

A mai Győr vármegye területének legnagyobb részét a fejedelmi törzsek szállották meg; ez a terület tehát a keresztény magyar királyság megalakulásával királyi birtok lőn. Szent István az általa alapított győri püspökségnek és káptalannak, valamint a pannonhalmi apátságnak, nagy kiterjedésű birtokokat hasított ki, sőt még II. Géza király is nagyobb földterületet adományozott a Szigetközben Hédernek, a Héderváriak őseinek, a ki valószínűleg 1146 után telepedett le. Csupán a Sokoróalján találunk két ősi nemzetségre, melyek a fennmaradt okleveles adatokból következtetve, hihetőleg már a vezérek korában telepedtek itt le. E két ősi nemzetség — a Pécz és a Pok — a tatárjárás előtti korszakban már jelentékenyen szétágazott, s mivel a körülötte levő egyházi birtokok miatt nem tudott terjeszkedni e vidéken, csakhamar más vármegyékben keresett új otthont.

A nemzetségek.

Rajtok kívül négy kisebb nemzetség nyomaira akadunk, a melyek közül az Alap, Gug és Patroh kétségtelenül törzsökös győri nemzetségek; magyar eredetű az Apor nemzetség is, mely szintén a tatárjárás előtt tűnik fel.

Ezeknek a birtokai csak igen kis területre szorítkozhattak és oly kevés adat maradt fenn róluk, hogy kiterjedésüket nem ismerjük.

Az Oslí nemzetség, melynek ősi fészke Sopron vármegye, csak a tatárjárás után szerez birtokokat Győr vármegyében, az idegen származású Guth-Keledék pedig a XIV. században tűnnek fel e vidéken. Összegezve az elmondottakat, a vármegye legrégebbi birtokosainak a Pok és a Pécz nemzetségeket kell tartanunk; kívülök még az Alap, Gug és Patroh nemzetségek ősei bírhatták az általuk megszállott területet, az első foglalás jogán. A tolnavármegyei származású Aporok, bár már a tatárjárás előtt meg voltak telepedve, valószínűleg királyi adomány útján jutottak Tápió birtokába, hasonlóképpen a külföldi származású Héder nemzetség is, melynek II. Géza király adott helyet a Szigetközben. Az Oslí és a Guth-Keled nembeliek a tatárjárás utáni korszakban telepedtek le.

Alap.

Az *Alap* nemzetség ősi fészke a mai Bőny határába olvadt hasonnevű helység: a mai Rétalap, Püspök- és Középalap, volt. Tagjai közül csupán Marcellust ismerjük, a ki 1248 táján, a pannonhalmi apátság és a kereszties vitézek között Szőlős nevű birtokért (Tápszentmiklós és Bársonyos között) folyt perben, mint fogott bíró szerepel. Lehet, hogy ennek a Marcellusnak volt fia az a Sándor, a ki az Alap és Őrs helységekkel határos Dörög (Püspök-alap major felett) nevű várföldet nyerte adományul. (Karácsonyi: Magyar Nemzetségek I. 121. — Wenzel II. 223.)

Gug.

Az Alap-nemzetség legközelebbi szomszédja a *Gug* nem volt. E nemzetség emlékét a mai Pázmánd és Mezőörs között elterülő hasonnevű pusztá örizte meg. Egyik tagja, Benkedi, vagy Benke 1216-ban, mint királyi poroszló (pristaldus) szerepel a pannonhalmi apát és Antal fia között a komáromvármegyei Ronkáért folytatott perben. A tatárjárás utáni korszakban, 1248 táján, még egy ízben találkozunk vele. Ekkor már mint idős és tekintélyes férfiú, ő is részt vesz fogott bíróként a kereszties lovagok és a pannonhalmi apát között, Szőlős helység miatt támadt perben.

A nemzetség egy másik tagja, Márk, II. Endre király alatt 1233-ban szintén poroszlói tisztséget viselt. (Wenzel XI. 257.)

Utolsó sarja, kiről okleveles adataink vannak, Konrád, kit 1262-ben Favus apát bizalmi férfiaként említenek; később neje apáczazárdába vonult, ő maga pedig a pannonhalmi Benedek-rendbe lépett és 1267-ben gugi birtokát a monostornak adományozta. (Wenzel III. 170—171.)

A Gug nemzetségtől délre, a vármegye délkeleti sarkában lakott az *Apor* nemzetség. E nemzetség ősi fészke Tolna vármegyében volt, de még jóval a tatárpusztítás előtt telepedett le Tápányban (a mostani Táp falu). Az itteni birtokaikat Sándor fia Sándor és Regináld a tatárpusztítás utáni ínség idejében (1242) eladták. (Wenzel II. 306.) Sőt utóbb 1244-ben Sándor és Beled, anyjukkal együtt Urukang helység felét adták el 95 márkáért a pannonhalmi monostornak. 1269-ben találkozunk ismét az Apor nemzetség négy tagjával; Lenárd fia Sike, Erne (Ernye), Pös és Velpé (Felpéc?) ebben az évben a túróczyi préposttal perelnek s tőle több szolgát és nyolcz vinczellért követelnek vissza. Sike 1270-ben Bős mellett, Győrtől éjszaknyugatra volt birtokos. (Hazai Okmt. I. 49.) De ezzel ez a nemzetség is eltűnik Győr vármegyéből; a XIV. századból már egyetlen oklevél sem szól róluk, míg a nemzetség tolnai ága ekkor éri el virágzásának tetőpontját.

Ugyane tájon tűnik fel a *Pátróh* nemzetség is, melynek nevét egy 1252-ben kiadott levél őrizte meg számunkra; csupán annyit tudunk róla, hogy az övé volt a pozsonyi és mosoni várhoz tartozó Dörög nevű földterület (Pér és Pázmánd között) déli része. (Karácsonyi II. 427. — Wenzel II. 223.)

A *Pécz* nemzetség ősi fészke a Sokoró alján meghúzódó két hasonló falu (Kispécz és Felpécz), meg Bodófalu és Kajár (1240). De csakhamar szűk lett nekik a Sokoróalja, mert a környező főpapi birtokok miatt nem tudtak terjeszkedni; így egyes tagjai Zala, Nyitra, Somogy, Szabolcs és Veszprém vármegyékbe, sőt a Dráván túlra költöztek és a vármegyéből kinőtt ágak tagjai magas állásokat viseltek, békében és hadban egyaránt kitűntek. Egyik ága, melyet ősi fészke után péczyi ágnek nevezünk, okleveleinkben a XIII. századtan lép föl. Ez az ág nem igen szerepelt, magasabb egyházi méltóságot is csak egy tagja — András pécsi kisprépost (1381—1414) — viselt. A másik ág, a marczali; első ismert őse, I. Márk 1240-ben az ugyane nemzetségből származott Mátyással és Domonkossal a Pécz melletti Kajár részeiért folytatott pert, de perét elveszítette. (Wenzel II. 100.) I. Márk fia, II. Márk (1260—75), ennek fiai magas közhivatalokat és országos méltóságokat töltöttek be. I. Gergely (1266—1309) a Marczaly család őse, barancsi és macsói bán, a ki főleg Otakár cseh király elleni hadjáratban tűnt ki, mikor megakadályozta, hogy a csehek Győrnél tovább hatoljanak. Másik fiától, II. Istvántól (1286—96) a Berzencei, III. Lukáctól a Szentgyörgyi és a Devecseri családok erednek. II. Márk testvére II. Lukács, ennek fiai közül I. László a Kustányi család őse, másik fiától, Benedektől, a kinek 1274-ben a zalai Vindornya-Szőlőst adja IV. László király, a Szőlősy család származik. (Haza: Okmt. I. 60.)

Közvetlenül a Pécz nemzetség ősi fészke mellett lakott a *Pok* nem; birtokaik egész a Rábaig terjedtek. Ősi fészke a mai Téth helységtől nyugatra cső Pokvár pusztja, itt állott a nemzetségnek Szent István tiszteletére emelt premontréi rendű monostora, mely temetkezési helyül szolgált; a nemzetség előkelőbb ága azonban a móríczhidai monostorban temetkezett. A nemzetség ősi birtokai Pécz helység és a Rába között terültek el, de idővel a Rába mentén egészen a Dunáig húzódtak.

A nemzetségnek Győr vármegye területén a következő helyeken voltak birtokai: Baráti (1251), Bajva (Marczaltó és Kesző között), Bajon (a Rábaközben 1251), Ballony (1278), Gyertyáni erdő (1251), Gyarmat (1267), Kos (1251), Kapi (1251), Ménfő (1366), Mérges (1291, királyi adomány), Móríczhida (1251), Pakos (1220), Pok (1220), Réti (1291, királyi adomány), Rábaszentmihály (1234, királyi adomány), Tét (1251), Thalayi erdő (1251), Árpás (1322).

A nemzetség legelőkelőbb ága a móríczhidai volt. Őse, Mórícz, 1219-ben alnádor, majd 1219—1235. főasztalnok, 1234—35-ig mosoni ispán; testvére Ába, ennek fia Márk (1247—51) a Várkonyi és Lehotai Abaffy család őse. I. Mórícz fia II. Mórícz, IV. Béla király meghitt kedves embere, a ki főleg a tatárjárás alatt tanúsított bátor és önfeláldozó magatartásával érdemelte ki uralkodója kegyét. 1243. győri főispánná lett, majd főpohárnokságra és tárnokmesterségre emelkedett. Ő volt a móríczhidai prépostság alapítója, melyben

Apor.

Pátróh.

Pécz.

Pok.

A móríczhidai ág.

unokatestvére, Márk is támogatta. II. Móricz fia I. Miklós (1270—1319) családi összeköttetései miatt IV. Béla és István ifjabb király között támadt viszályok alatt az utóbbihoz pártolt; 1273-ban vitézül harezolt a esek ellen. Az Árpád-kor után az Anjouk táborában találjuk. Az 1307. évi országgyűlésen Károly király híveként vett részt. 1312-ben részt vesz a sárospataki tanácskozásokon, s valószínűleg a rozgonyi csatában is. Már korosabb lehetett, midőn 1315-ben ismét elvállalta az erdélyi vajdaságot. Fiai közül csak III. Móricz (1319—40) viselt köztisztséget, bakonyi ispán és hölgykővi várnagy volt; másik két fia, I. István (1319—29) és II. Miklós csak birtokügyekben szerepelnek. III. Móricz fia, Simon sokáig viselte a győri főispánságot, majd 1369—73. horvát bán volt. Ő örökölte a nemzetség dunántúli birtokait, míg a szatmármegyeiek I. István hasonnevű fiára szállottak, a kitől a Meggyesi család származik.

Simonnak két fia, János és István 1375 okt. 20-án szerződnek a bakonybéli apáttal az Árpás nevű birtok után fizetendő bérre nézve. (Sopron vm. Okm. I. 416.) János, kinek neje Nagymartoni Miklós leánya, Janka volt (1378), két fiút hagyott hátra, II. Simont és II. Miklóst (1403—1424), a kik tovább terjesztették a Móriczhidai vagy másként móriczhidai Móroczi családot.

A mérgesi ág.

A nemzetség *mérgesi* ágáról, a melyet az 1291-ben adományba kapott birtoka után nevezünk el, csak a tatárjárás utáni korszakból vannak adataink. Tagjai közül: Tamás (1269—95) IV. Béla király ajtónállója, Tét egy részét és Bezi környékén a Kos nevű várföldet, majd IV. Lászlótól Mérgest és Réti egy részét kapta adományul; testvéreivel, I. Miklóssal együtt részt vett a cseh, majd 1291-ben az osztrák háborúban. Tamás fiai közül I. János (1308—1340), a poki monostor kegyuraként szerepel, testvére Dezső (1335—1344) alországbíró; Dezső fiai közül: János (1350—62) győri kanonok, testvéreivel, II. Miklóssal és Benedekkel 1362-ben osztozik Ménfő birtokában. Tőlük származik a Poky család. A rábaszentmihályi ág őseinek Farkas ispánt tekinthetjük, a ki 1234-ben a mai Rábaszentmihályföldjét nyerte adományul. Fiai közül Sándor az 1269. évi osztály alkalmával Rábaszentmihályt, Ballonyt és Gyarmatot kapja; Ugod a veszprémi és a fejevármegyei jószágokat. Sándor fia, János (1308) előfordul a poki monostor kegyurai között, de fiaiban magva szakadt ez ág.

E nagykiterjedésű nemzetség sarjai közül még egynéhányat ismerünk, a kiket az említett ágak egyikéhez sem eszathatunk. Így Márton, a kit 1222-ben Gyula nádor az árpási bessenyők és azok ispánja közötti viszályok elintézésére küldött ki. 1251-ben mint poki birtokos, fia Miklós a poki monostor kegyura. Unokái 1278-ban a ballonyi birtokukat adják el. Nem tudjuk, hogy melyik ághoz tartozik Amadé (1254—67) győri püspök, II. Móricz kortársa, a kit IV. Béla király 1255-ben a várföldek visszakövetelése ezéjából küldött ki, s a ki 1263-ban részt vett a budai zsinaton is. (Karácsonyi II. 436—445. — Wertner Mór II. 270—282.)

Héder.

Az ősi magyar nemzetségek mellett csak a XII. század derekán telepszik le a Héder nemzetség egyik őse, Héder a Szigetközben, a ki II. Géza király uralkodása alatt testvéreivel, Volferrel (Farkas) 40 fegyveres kíséretében jött be az országba. II. Géza király Volfernek a vasmegeyi Németújvárt, Hédernek a mai Hédervára területét adta szálláshelyül. Héder fiai, vagy unokái voltak II. Héder és I. Dénes, közülök az előbbi 1223-ban győri ispán. II. Héder fiai Jakab és Lőrincz. Jakab 1269-ben a Bős melletti Árpádsoka falut akarta megszerezni, 1278-ban, mivel a lázadó Henrikfiakhoz esatlakozott, elvesztette Fonyó helységet. I. Dénes fia, Herrand, IV. Béla király hű embere, már 1255 előtt nagy szolgálatokat tett a királynak, a ki bőkezű adományokkal jutalmazta meg. 1262-ben királyi főlovászmester, 1268-ban mosoni főispán, majd 1275-ben a királyné főlovászmestere volt. Fia, Jakab 1297-ben a monyorókeréki uradalmat nyerte a királytól csere útján. Dénes másik fia, III. Héder a Csilizközben és Pozsony vármegyében terjeszkedett. 1269-ben megvette Árpádsoka falut Bős mellett. Fia, János 1273-ban kitüntette magát a cseh király elleni hadjáratban, de már neki is szűk volt a Szigetköz, s miután másfelé nem tudott terjeszkedni, a Hédervárával szomszédos Novák falut foglalta el. A családot I. Dénes harmadik fia, II. Őz Dénes terjesztette tovább. Fia, Dezső 1285-ben Bodakot nyerte adományul a Csilizközben; az Árpádok kihaltával ő is az Anjouk híve lett, s bár a Németújvári Henrikfiak lázadása következtében minden birtokát elvesztette, hűen kitartott Róbert Károly király mellett, a ki Németújvári András

leveretése után bőkezűen jutalmazta hűségéért. 1318-ban Bot-Ság falut kapja, 1323—30-ig a királyné udvarbírája, e mellett 1324-től zarándi, 1326-tól 1330-ig soproni főispán s világosvári várnagy; 1330-ban nevét hősi önfeláldozásával tette halhatatlanná, midőn a havasalföldi hadjáratban fegyverét és zászlaját a királyéval elcserélte, ezáltal a király életét megmentette, de maga hősi küzdelem után elesett.

Fia. IV. Héder (1331—39), ennek fia Miklós, egy 1350 aug. 14-én kelt oklevél szerint, mint Hédervár ura szerepel. (Hazai Okmt. V. 123.) Testvérei, Jakab és János 1378-ban Szil birtokosai, melyet 1394-ben az Oslí nembelieknek 200 forintért elzálogosítanak. (Soproni vm. Oklt. II. 217.) A Miklós fia, Imre, a ki Oslí nembeli Csornai János leányával, Dorottyával lépett házasságra, 1407-ben Szill (Rust) egy részét visszakapja. Fiai: Miklós, János és László, a kik közül a két előbbi 1433-ban Zsigmond királytól adományul nyerte Rustot. (Sopron vm. Oklt. II. 217—18.) A Miklós fia, Osvald (Ozsvát) terjesztette tovább a Héderváry családot. Dezső testvérei II. Miklós (1326—1330) Győr vármegye főispánja és András. II. Miklós fiai: III. Miklós és II. István, 1339-ben kibékülnek unokatestvérükkel, IV. Héderrel. III. Miklós 1348-ban elhalt testvérének, Istvánnak fiaival, V. Miklóssal, Györggyel, II. Jánossal és Mihálylyal együtt, pallosjogot kap Győr és más vármegyékben fekvő jószágaira. (Hazai Okmt. I. 205.) Ezekből származik a Héderváry családnak a XV. században oly nagy szerepet vitt ága, mely a XVI. század első felében magvaszakadt.

A Héder nemzetség köcski ágából csupán Sándor országbíró (1309—1327) volt birtokos a vármegyében, a ki 1323-ban a pannonhalni várnagysági tisztet is viselte. Ebben az évben Nagyecset nyerte adományul. Ő bírta Pázmándot is, melynek birtokában 1327-ben megerősítettet. (Karácsonyi i. m. II. 158. Hazai Okmt. I. 124—25.)

A sopronvármegyei származású *Oslí* nemzetség, mely már a tatárjárás előtti korszakban előkelő szerepet vitt hazánkban, csak a XIII. század vége felé szerez birtokokat Győr vármegyében. Őse I. Oslí (1200—1230); fiai közül Benedek, 1231-től kezdve váradi püspök, a tatárpusztítás elől szerencsésen megmenekedve, 1242-ben a győri püspökséget foglalta el. Testvére Miklós (1237—1239) győri ispán, utódait azonban nem ismerjük. Miklós győri püspök másik testvérének, Tamásnak unokája, Gergely szerez első ízben e nemzetség tagjai közül birtokokat Győr vármegyében; hadiérdemeiért IV. László király 1287-ben a Bikaföldet (mai Rábászentmiklós) adományozta neki. (Hazai Okmt. VI. 324.)

Gergelynek nem lévén fiutóda, birtokai, az említett Bikafölde, továbbá Borba és a sokoróhegyi szőlők, testvérének, Lőrincz zalai főispánnak (1308—30) faira, a Kanizsai család őseire szállottak. E családból a fenti Lőrincz unokái, János esztergomi érsek, Miklós kir. főtárnokmester és István kir. udvarmester 1401 febr. 17-én Baráti helységet nyerték Zsigmond királytól adományul. (Sopron vm. Oklt. I. 541. — Karácsonyi i. m. II. 401.)

A külföldi származású *Guth-Keled* nemzetség, melynek ősi fészke a Fehérvártól éjszaknyugatra eső Gut falú és a szabolesvármegyei Nyíradony, csak a XIV. század elején tűnik fel Győr vármegyében. A nemzetség pozsonyi ágának őse Fekete Amadé, ennek fia II. Amadé (1272—78) a Felsőlendvai család őse. II. Amadé fia I. Miklós (1292—1325), a ki 1310-től kezdve Róbert Károly király híve lett; 1324-ben Ikrényt nyerte adományul. (Fejér VIII. 2. 562—65.) Valószínűleg ő szerezte meg Malomsokot is, a mely családjának magvaszakadtával, 1359-ben, a nemzetség Várkonyi Amadé ágára szállott. Ez ág őse Fekete Amadé másik fia, Lothárd (1264—84), a kinek utóda, II. István (1337—1359) a győri püspök tisztje, már birtokos volt Győr vármegyében, mert 1350-ben, midőn urával együtt a nápolyi hadjáratra indult, épen a Héderváriakkal perlekedett. (Hazai Okmt. I. 208.)

1359-ben testvéreivel, III. Amadéval és II. Lothárddal, a Bösi és Várkonyi Amadé család őseivel együtt, a Felsőlendvai család magvaszakadása után megszerzi Malomsokot. III. Amadé fia, Jakab Tördemiczen is birtokos volt, de ezt a birtokát 1390-ben elcserélte Erdőhátkaresai Miklóssal Erdőhátkaresáért. (Hazai Okmt. I. 284.)

A XV. században a *Héderváriak* voltak a vármegyében a legnagyobb birtokosok, övék volt Győr város egy része, a Királyföld, továbbá Hédervára vára és városa, Gönyű vára és városa, Kisbaráthi, melynek birtokában 1395-

Oslí.

Guth-Keled.

Birtokosok a XV. században.

ben találjuk őket ; 1397-ben Táp helységet nyerik adományul, 1477-ben Zámoly, Szabadi, Medve, Kismedve, Ráró, Ásvány, Csanád, Dunaszeg, Szent-Pál és Ladamér helységekben földesurak, birtokaik egy részét azonban a XV. század folyamán többször bocsátották zálogba a Nagylucseieknek, Pakosi Szemeréknek, 1500-ban pedig Gönyő, Táp, Ság, Örs, Ráró, Ásvány, Hédervára, Olesva, Selkető, Faisz, Szent-Pál, Pante, Csanád, Dunaszeg, Ladamér, Zámoly, Ujfalú, Medve, Szabadi, Sziget, Ötvény, Győr és Kisbaráthi helységeket, azonfelül több pusztát vetettek a Rozgonyiaknak zálogba.

A Pok nemzetségből leszármazott Poki, vagy másként Bercei és Mérgesi család tagjai 1455-ben Pok, Mérges, Tét, Utal, Homoród és Réti helységeken egyezkednek. Poki Ferenc kir. kamarás 1461-ben Pok, Mérges, Homoród, Tét, Utal, Réti, Kos, továbbá Vanyala, Ménfő és Sebes helységeket nyeri új adományul. 1482-ben Poki Antal és Mihály, Bezi helységben levő részekre nyernek adományt.

A Héderváriakon s a Pok nemzetség sarjain kívül a *Garaiak*, valamint a *Hunt-Pázmán* nembeli Szent-Györgyi és Bazini grófok voltak nagyobb birtokosok. Az előbbieket Beres helységet bírták, ezenkívül 1430—32-ben Ménfőn és Szemerén voltak földesurak, az utóbbiak pedig 1481-ben Abdán és Ötvenyén, ezenkívül Nagyszemere, Ménfő, Beres, Sövényház és Mecsér helységeket bírták részeket.

Nagyobb birtokosok voltak még az *Amadé*k, övék volt 1402—1462 között Malomsok és Sente pusztája ; a *Bábonaiak*, e családból János 1442-ben Mesterfalvát nyerte ; a *Bajcsiak*, a kik 1475-ben a Héderváriaktól Radvány, Medve, Ujfalú és Szabadi részeit bírták zálogban. A *Barócz* család, melynek Kispéczen, 1478-ban Gyömörén és Balázsfalván volt földesúri joga ; a *Csitvándiak* Nagycsészen voltak birtokosok, Mátyás király 1473-ban Csitvándi László leányát fiúsította. A *Sávolyi Dégi*k 1432-ben Kispéczen birtokosok, 1465-ben Kispéczen, Balázspéczen, Felpéczen és Gyömörén van tulajdonuk. Az *Egervári* családból Mihály sümegi várnagy 1406-ban Nagy- és Kis-écs részeit kapja. Az *Enessei* családból Pál a vármegye alispánja. A *Pókatelki* Farkas család 1455-ben Bónyban kap új adományul egy birtokot. A *Hali* család 1496-ban és 1500-ban Felpécezi előnévvel szerepel. Az *Asszonyfalvi* István család Asszonyfalván és Borbán, az *Osti* nembeli Kanizsaiak 1392-ben Gyarmat és Szentmihály helységben birtokosok. 1395-ben Varjast nyerik Zsigmond királytól, 1468-ban és 1475-ben ikrényi részeit zálogosítják el. A *Kisfaludi* család 1429-ben pécezi részeit váltja ki a zálogból. *Mischulbinger* Vilmos soproni kir. kapitány 1468-ban Kisszap és Nyárad részeit kapja adományul a királytól. A *Nagylucsei* család Orbán győri, majd egeri püspök, testvérei és ezeknek gyermekei számára szerzett birtokokat. 1480-ban Nyáradon, 1492-ben Radványban van földjük. 1484-ben királyi adományt nyernek a hűtlen Alsószapi Bálint alsószapi és felsőszapi részbirtokaira, 1484-ben és 1486-ban Nagy- és Felsőszapon szereznek jószágot. A felpécezi *Pata* családé 1454-ben Borba, 1464-ben Borba, Pécz és Tét helységek. Pozsonyi Jánosé 1440-ben Örs birtoka. 1500-ban a család több falút és pusztát vett zálogba a Héderváriaktól.

Szapolyai István nádoré 1493-ban a mórniczuidai uradalom. A *Szerdahelyi* családé már a XIV. században Écs, Tényő és Csécsény helységek. A megyeri *Varju* családnak Szent-Lőrinczen és Megyeren volt birtoka ; tagjai közül Gergely (1429—39) a vármegye alispánja volt. A *Vracz* (Vrascsa) család 1464—67-ben Hece helységet vette zálogba a Héderváriaktól, 1471-ben pedig Szent-Vid és Bajcs részeit kapja királyi adományul. Végül a *Földvári Zubor-Dienesfi* család 1473-ban Dieneszap, Kisszap és Nyárad helységek ura volt. (Csánki Dezső : Magyarország Tölténelmi Földrajza. III. 534—579. l.)

A XV. század.

A mohácsi vész után itt is nagy pusztulás volt. Az 1553. évi adóösszeírás szerint az összes porták száma csak 238 volt, mely 21 birtokos között oszlott meg : Ajkay Imre 2, Amadé Mihály 3, Amadé László 4, Bakich Péter 32, Baracska Pál 2, a csornai prépost 17, a győri káptalan 37½, a győri örkanonok 13, a győri püspök 10, a Héderváriak 36, Keresztes Márk (alkalmasint Velike Márk, a győri lovagok főnöke) 12½, Kisfaludy Pál 2, Lipsey Gáspár 6½, Marcaltóy Miklós 3, a mórniczuidai szerzetesek 6½, Pálffy Péter 7½, Pálffy Gáspár 12½, Sitkey János 6½, a szentmártoni apátság 11½, a szigeti barátok 17 és Török János 6 porta birtokosa volt. Az új birtokosok között már számos új családdal találko-

zunk; az Ajkayak Veszprémből, a Sitkeyek Vas vármegyéből költöztek Győrbe. Új birtokosok Bakich Péter, Baracska Pál, Lipesey Gáspár és Török János is.

Az 1619. évi összeírás még nagyobb változásokat mutat; a török hódoltságához tartozó járásban 89, a török hódoltság alá nem tartozó másik két járásban 61 $\frac{1}{4}$ portát tüntet fel.

A hódoltsági járásban a következő birtokosokkal találkozunk:

Török István özvegye (Ság, Papiszentmiklós), a szentmártoni apát (Nagybaráti, Pázmánd, Ravasz, Nyalka), a Nyáry család, illetőleg Nyáry Pál (Táp, Szerecseny, Móriczhida, Gyömörő), a veszprémi püspök (Ravasz, Kis-Nyúl), a győri káptalan (Káptalan-Nyul, Gyirmót), Grebechy Gáspár (Kisbaráti), bakonybéli apát (Kajár), az alispán — alkalmasint Syey-Séy Gáspár (Gyömörő, másképp Várfalva), a csornai prépost (Gyarmat), a Marczaltóy és Amadé családok (Malomsok), a nagyszombati apácák (Móriczhidán részek), Náprágyi Demeter győri püspök és főispán (Kerekszentmiklós), Nádasdy Pál (Szentmihály), Séy János (Géc), a pálosok (Pátka).

A törököknek be nem hódolt másik két járásban: a szentmártoni apát (Vének, Kulcsod), a csornai prépost (Szegye), a Héderváry család (Kenderes-Medve, Hédervár, Ladomér, Dunaszeg, Zámoly, stb.), a rárói uradalom, mely a Bakich örökösöké, a Révayaké, a Czoborok és Héderváryaké volt (Kenderes-Medve, Egyházas-Medve, Ráró, stb.), a győri káptalan (Vámos, Patona), a pozsonyi apácák (Patas), a Sibrik család (Csécsény), Altabak János kanonok (Köny), a nagyszombati apácák (Kapi), a Séy család (Réti), Pázmány Ferencz (Sövényháza), a győri püspök (Ötvevény), Szigethy (Szigeti). (Villányi Szaniszló adatai.)

A XVII.
század.

A XVII. század folyamán, kivált a törökök kiűzése után, temérdek változás áll be a vármegyei birtokviszonyok terén. Enyingi Török Bálint és fia, István, a belzavarokat felhasználva, sok birtokot foglaltak el Győr vármegyében is. E birtokok a XVII. század elején Nyáry Pálra szállottak, a ki Török István leányát, Zsuzsánnát vette nőül. Nyáry Pál csakhamar túladott a Török-féle örökségen, így 1626—28-ban Tápot, Gönyőt és Mezőörsöt Esterházy Miklós nádornak adta el, kinek utódai azokat napjainkig bírják. A Héderváry családból V. János zirczi apát és István, Győr vármegye alispánja s annak több ízben követe, a XVII. század közepén kezdték a XVI. század folyamán veszendőbe ment Hédervári ősi javakat visszaszerezni. Héderváry István leányát, Katalint († 1680), a család utolsó sarját Loosi Viczay János vette nőül, a ki 1658-ban I. Lipót királytól adományt eszközölt ki a Héderváry-féle javakra. Így a Héderváry család birtokai, mint Hédervár, Zámoly, Ladomér, Medve, Nagybaráti, a Viczayakra szállottak. A rárói uradalmat, mely a XVII. század közepén több család birtokában volt, Széchenyi György kalocsai érsek kezdte összevásárolni családja számára. 1658-ban megvette a Révay család birtokrészét, 1659-ben gróf Nádasdy Ferencz és Pázmány Miklós részét, 1660-ban Tharnovszky Szaniszlót, 1661-ben Jakusich Imrét, 1665-ben Kéry Ferenczét, 1686-ban Moholányi Jánosét. Az összevásárolt rárói uradalmat tőlük Viczay Jób, a ki 1723-ban grófi rangra emeltetett, a szatmári békekötés után megvásárolta. Viczay Jób gyermekei 1773-ban megosztóván az atyai örökségen, a rárói uradalom a Sándor családra szállott. A móriczhidai uradalom, melyre 1536-ban Török Bálint nyert adományt, a XVII. század elején szintén Nyáry Pál birtokába került, de Móriczhidán a nagyszombati Klarisszáknak és a pannonhalmi apátnak is volt $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ portájuk. 1641-ben Móriczhida már Csáky Lászlóé s a század közepén, a pápai uradalommal együtt, a gróf Esterházyaké lett. Móriczhida birtokviszonyait 1733-ban kelt királyi táblai ítélet rendezte, úgy hogy $\frac{3}{14}$ részét az Esterházyaknak, $\frac{5}{14}$ részét az apácáknak ítélte oda. Ugyancsak az Esterházy család birtokába jutott Rábaszentmihály is, a mely azelőtt a Nádasdy család tulajdona volt s a melyet Nádasdy Ferencz kivégeztetése után (1671) Lipót király Esterházy Pálnak adományozott.

Ásvány egy részére 1611-ben a Balassa család nyert adományt. Sövényház 1624—36-ig Pázmány Ferenczé volt. Asszonyfalván, Mindszenten és Csák-Néma pusztán a XVII. században a Szápáryak voltak birtokosok. Szeghy János alispán volt a XVII. század közepén Böny és Kutasföldje, a melyek ő utána több családra, az Iványos, Kenessey, Saáry, Losonczy, Győry, Nagy és Roboz családokra szállottak.

A XVIII.
század.

Bezerédj István pápai kapitány 1680 táján Beziben volt birtokos, 1682-ben Enessén is volt vagyona, itt rajta kívül még Szápáry Pétert és Enessey Istvánt találjuk; az utóbbi család még a középkorból fennmaradt ősi birtokait századok viharai között is megtartotta. Kívüle még a Sibrik családot találjuk e korokban a vármegye középkori birtokosai közül ősi javaiban; Zsigmond 1689-ben Csécsény ura volt. A Pok nemzetség birtokai, mint Mérges, Felpéc, Ménfő, 1629 után a Bezerédj, a Márffy és a Kisfaludy családokra szállottak. A XVIII. században letelepedett birtokosok közül a Talliánok 1711-ben Csikvándon, a Gindl család Malomsokon birtokos, de Malomsok 1737-ben már az Amadé birtokába került. Ikrényt Mária Terézia a Kőrmenyeknek adományozta, a kiktől azt gróf Lamberg Volrad vette meg. Az 1790/91. évi országgyűléssel honfiúsított Lamberg Fülöp folytatta elődje példáját, így a XIX. század elején már az egész Ikrény, Lesvár és Oszhely a család birtoka lett. A XIX. század elején még egy idegen főrangú család szerzett birtokot a vármegyében; I. Ferenc király Mórcehidán a Klarissza apácák birtokát gróf Colloredo Ferenc nejének adományozta, a ki után e birtokot a Grünne grófok örökölték.

A XIX. század.

A XIX. század első felében a vármegye területén a következő uradalmak állottak fenn: gróf Viczayé volt a hédervári uradalom; gróf Sándor Mórcehidai a rárói, melyhez Öttevény, Ráró és Sziget tartozott; gróf Esterházy Miklósé a mórcehidai uradalom fele, övé volt még Gyömörő, Szerecsen, Mezőörs, Táp, Gugh pusztá, Gönyű, Szent-János pusztá és Teke. Gróf Illésházyaké a csilizközi Nyárád és Radvány, gróf Amadéé Malomsok, Esterházy hercege Rábaszentmihály, gróf Lambergé Ikrény.

Egyházi
birtokosok.

Az egyházi birtokosok közül: a győri püspöké Pér, Győrsziget, Révfaú helységek, Söptér, Taplony puszták és Kisbajcs; a győri káptalané Markota, Kóny, stb.; a szombathelyi papnevelő intézeté Nagynyúl és Püspökálap; a pápóczi préposté Nagyécs; a premontrei rendé Szögye, Nagybaráti; a szentmártoni főapáté Kulcsod, Nyalka, Tarján pusztá, Szentiván, stb.

Alább közöljük a vármegye családait, különös tekintettel azokra, melyeknek sarjai a közpályán szerepeltek és az 1848 előtti időben közhivatalokat viseltek, vagy ez idő szerint is szerepelnek a vármegye életében. A vármegyében különben mindig nagyon sok volt a nemes család. Ugy látszik, a vármegye fekvése és közállapotai egyaránt kedveztek a kisbirtokos nemesség életének, mert szakadatlan volt a más vármegyéből való beköltözés is.

Angyal. Sopron vármegyéből származik, a hol Kisfalud és Pusztá-Család községben volt birtokos. György 1620-ban nyert czímeres nemeslevelet II. Ferdinándtól. József, 1758-ban pusztacsaládi birtokos, még az A. nevet használta és e néven szerepel a soproni polgári könyvben, de utódai a XVIII. sz. végén, II. József alatt az Engel nevet használták, egész a múlt század 30-as éveig. A soproni ág azonban már a XIX. század második évtizedében ismét az Angyal nevet használta, mert a Kapuvárott 1830-ban elhalt Paupiéné, a ki János nővére volt, A. Aloizia néven van anyakönyvelve. 1756 és 73-ban Sopron vármegyétől nemesi bizonyáglevelet nyert. (Sopr. vm. lvtár 1756. Tom VI. fasc. 8, no. 14.) A család egyik ága 1835-ben telepedett le Győr vármegyében. Tagjai közül János († 1887) előbb herceg Esterházy gazdatisztje, majd telekkönyvi igazgató a győrvármegyei törvényszéknél. Fia Armánd előbb a sokorói járás főszolgabírája, utóbb 1888-tól Győr sz. kir. város főkapitánya. Testvére Emil előbb a pusztai járás szolgabírája, majd vármegyei aljegyző lett, most megyei árvaszéki ülnök és elnökhelyettes.

Aranyossy. Pozsonyvármegyei származású család, a mely Rudolf királytól nyert birtokadományt. András a XVIII. század elején költözött Győr vármegyébe, a hol Kisbajcsra szerzett birtokot. Fiai István, Mihály és Imre megyei esküdtek voltak, az utóbbi szolgabíró is. Utódaik is előkelő szerepet játszottak a vármegye életében és ma is tekintélyes birtokok van Mindszent-pusztán.

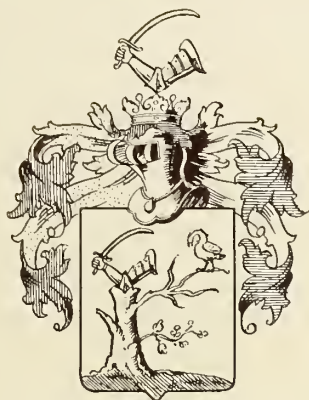
Czímer: Kék pajzsban zöld alapon jobb első lábában kardot, a balban török fejet tartó oroszlán. Sisakdísz u. a. növekvő alakban.

Argay. A család Pozsony vármegyéből, Bős községből jött a múlt század legelején Győr vármegyébe, a hol Győrszemerén volt birtokos. Antal, József és András 1793-ban kaptak czímeres nemeslevelet, melyet Pozsony és Győr vármegyékben hirdettek ki. Tagjai közül az egyik czímerszerző: András, az Amadé grófok bonorum directora volt. — Mihály († 1848 táján) győrvármegyei főszolgabíró. — József († 1870) szemerei, később csécsényi, János († 1868) mindszei, András († 1850 körül) kisudvarnoki birtokosok. — István (sz. 1826) orvos, háromféle tudori oklevél tulajdonosa, a pápai Szent Silvester- és az Aranyarkantyú-rend lovagja.

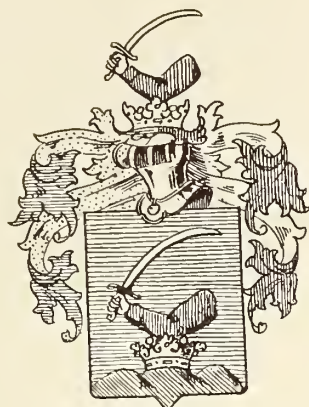
Czímer: Négyelt 1. 4. kétkben, hármás zöld halmon oroszlán, jobb első lábában arany markolatú egyenes kardot, baljában mellvértet tartva. 2. 3. ezüstben hullámos jobb haránt pályán két arany kéve között farkas-fog. Sisakdísz: koronából növekvő oroszlán, jobbában karddal. Takaró: vörös-arany; kék-ezüst.

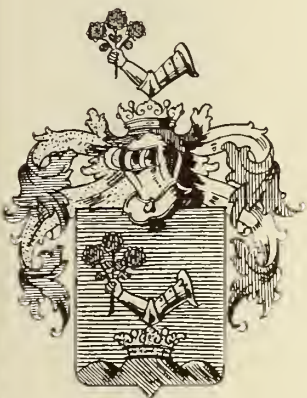
ARGAY.

BALLAY.

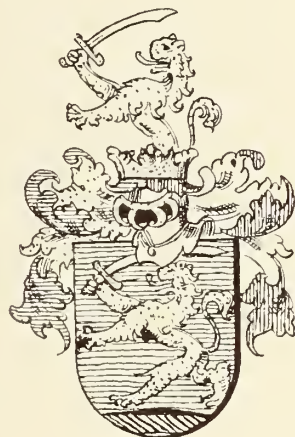
BAY.

BARCZA.

BEZERÉDJ.

BOZZAY.

BÉLY.

BOTHMER.

CHAPÓ.

ŐSEMEZ.

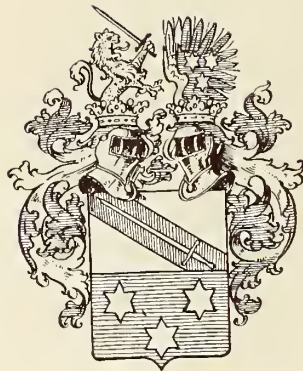
DÓCZY.

EÖRDÖGH.

FISCHER.

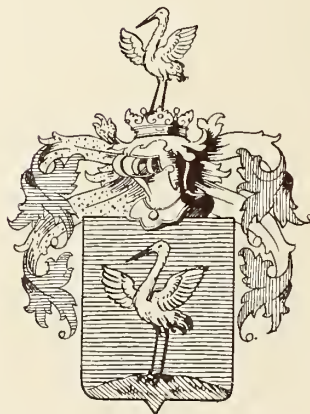
FRICKE.

FÖLDVÁRY.

HÓLEKÝ.

GODA.

QUÓTH.

Bajcsi. E néven már középkori okleveleinkben szerepel egy ősrégi származású család. Nem tudható, hogy ez szegényedett-e el annyira, hogy nemességét is elveszítette, vagy pedig kihalván, egy más család tünt fel e néven s nyert czímet és nemességet B. János 1692. február 10-én; ennek fia Ferenc Mezőörsön, majd Rétalapon élt. Fiai közül János Bodrogkeresztúrra, Bács-Bodrog vármegyébe származott, Ferenc Koroncón, István pedig Rétalapon élt. Az utóbbi fiai László, István és János utódai több községben elterjedtek s élnek mai nap is.¹

Balassa. (Ásványi). B. Balázs 1638. márczius 17-én nyert II. Ferdinánd királytól czímeres nemeslevelet, melyet ugyanaz év június 4-én hirdettek ki Győr vármegyében. Utóda János 1718-ban ásványi birtokos volt, József pedig az 1731 és 1754. évi nemesi vizsgálat alkalmával az említett armalissal igazolta nemességét. Erre való hivatkozással a vármegye 1783. június 26-án a Főlbáron lakó B. János részére adott ki oklevelet.

Czímer: kékben zöld alapon jobbra fordult vitéz, vörös süveg s tunikában és sárga csizmában, jobbujában vágásra felemelt kivont kardot tart, balja csipőjén. Sisakdísz: vörös süvegű és ruhájú növekvő tegez vitéz, kifeszített íjjal, Takaró: arany-kék, ezüst-vörös.

Ballay (Ballai). Hevesvármegyéből származik, honnan Trenesén, Bihar, Szabolcs, Fehér, Komárom és Győr vármegyékbe is elterjedt. Pál és testvérei és unokatestvérei György és Gáspár és ennek fia Márton 1654-ben kaptak czímeres nemeslevelet III. Ferdinándtól, melyet 1655. szept. 10-én Biharban, 1767. július 10-én Nagysállón, 1773. február 9-én Komáromban hirdettek ki. Tagjai közül Sámuel 1789—90 között megyei tisztviselő. — II. Sámuel 1848/49-ben nemzetőrkapitány. — Győző, jelenleg kir. járásbíró. — Károly nagybítssei árv. ülnök. — István plébános. — József († 1880) 1848/49-ben honvédtiszt, — fia Sándor főtanító. — II. József a győri I. takarékpénztár első könyvelője. — Aladár ref. lelkész. Jenő, a Magyar Szőlősgazdák Orsz. Egyesületének titkára.

Czímer: Ezüstben zöld alapon álló fatörzs, egyik ágán karvaly ül, s a fatörzsen pánczélos könyöklő kar, kardot tart. Sisakdísz: pánczélos kar karddal. Takarók: vörös-arany, kék-ezüst.

Bánóczy. (Dezseri.) Eredetű a család a XII. századig viszi fel s a Salamon nemzetségből származtatja, de megbízható adatot csak az 1572. évtől ismerünk. Régi neve Bacho, vagy Drghon volt és Dezseren lakott. Magyar neve újkori. A család 1810-ben költözött a vármegyébe.

Czímer: Kékben zöld alapon jobbra haladó természetes medve, jobb első lábában három keresztződő nyilat tart, melyeknek hegye felfelé irányul, tolla pedig bal lábán nyugszik. Sisakdísz: koronán álló, repülésre kész, csőrében zöld olajágot tartó galamb. Foszlány: kék-arany; vörös-ezüst.

Baranyai. A család múltját nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy János a XVII. század végén a győri püspökség udvari praefectusa volt. Legnagyobb fia Pál, Pápan lakott és örizte a család okleveleit is, a melyeket a Rákóczi-felkelés alatt Rabutin katonái felprédáltak. Ekkor égett el armalisuk is. János egy másik fia, István Erdélybe költözött, ifj. János Csepregen lakott, András pedig Győrött gyalogos kapitány volt. Ifj. János fia János, a vármegyébe visszajött és Sziget birtokot bírta. Fiai voltak János, József, István, Ferenc és András, a kik nemességüket 1754-ben igazolták.

Baráth (Martonosi). Egyike Győr vármegye okmányilag igazolható legrégebb armalista nemes családainak. II. Lajos királytól nyertek arm list és nemesség-megerősítést 1519. nov. 29-én, a mely még 1754-ben eredetiben a család birtokában volt, mert ezzel igazolta nemességét Pál, György és Péter. Ez alkalommal a ritka armalisról hivatalos másolatot készítettek, a melyet a megyei levéltár őriz. Sajnos azonban, hogy az armalis szövege a czímet nem írja le és az — bár a család, régi származásáról mit sem tudva, szerény viszonyok között ma is több községben elterjedve él, — meg nem állapítható.

Barcza. (Csiglei és Nagyalásonyi). Veszprém vármegyei eredetű család, a melynek első okleveles nyomát 1476-ban találjuk, de valószínűleg ugyanaz a szintén veszprémmegyei Jási előnevet használt Barócz, Barocza, Barcza családdal, a mely már az Anjou-korban is szerepelt. A család időfolytán Fejér, Komárom és Vas vármegyékben is elterjedt. Az utóbbi ág költözött át a mult század elején Győr vármegyébe, a hol Enesén szereztek birtokot. Zsigmond († 1852.) Téten mérnök volt. Géza 1869—1872. a tósziget csilizközi járás főszolgabírája, Gyula enesei földbirtokos és ügyvéd. Béla jelenleg devecseri, Géza tétéi, fia Dezső győri ügyvéd. E családról a komárom megyei kötetben bővebben megemlékeztünk.

Czímer: kékben hármes zöld halom középsőjén nyugvó leveles arany koronán könyöklő pánczélos kar, három zöld szárú és levelű piros rózsát tart. S.-dísz: u. a. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Bartalos. Pozsony vármegyei család. III. Ferdinánd 1655. június 12-én kelt donatió által adományozta Nagymádót B. Gergelynek, Jánosnak, Györgynek, Mátyásnak, Jakabnak, Pálnak és Mihálynak. Ferenc és István a XVIII. században költöztek Szapra, a hol, valamint Ásványon, Radványban, Gönyün és Ballonyban utódaik ma is élnek.

Basó. Ősrégi, Pozsony vármegyéből átszármazott nemes család, a mely az 1754. évi nemesi vizsgálat alkalmával 1379-ben kelt királyi adománylevelet mutatott be s abban nevezett őstől igazolta leszármazását. Akkor Márton és fiai István, Márton és György Szapon laktak. István vármegyei esküdt volt s Szemerén szerzett birtokot. Ugyanott élt hasonló nevű fia is. A György leszármazói ma is élnek Szapon.

Bay (Bábai). Nógrád vármegyéből származik, honnan egyik ága Borsod vármegyébe telepedett. Ez az ág Bábán volt birtokos, honnan a XVIII. század folyamán Győr vármegyébe költözött. Sándor 1767-ben Mindszentpusztán volt birtokos, 1775-ben ügyvédet vallott a győri káptalan előtt. Ez a Sándor, valamint Sándor és Gáspár fiai előfordulnak Győr vármegye 1790. évi nemesi összeírásában; Sándor és Gáspár 1830-ban mutatják be, a Borsod vármegye által 1830. máj. 19-én tartott közgyűléséből kiállított nemesi bizonyítványt, Győr vármegye közönsége előtt. Gáspár 1842—45-ig Győr vármegye II. alispánja. Antal 1848-ban a pusztai kerület országgyűlési képviselője. Fia Géza († 1903) több ízben országgyűlési képviselő; Ráczalmáson és Töltéstávan volt birtokos. Fiai Ödön, jelenleg Pokvár-pusztán birtokos és Sándor m. k. belügymin. s. titkár.

Czímer: Kékben, hármaszöld halom. Középsőjén nyugvó leveles koronán könyöklő kardot tartó veresmezű kar. Sisakdísz: pajzsbeli kar. Takarók: kék-arany; veres-ezüst.

Bély (Magyarbéli). Ősrégi pozsonymegyei nemes család, a mely oklevelek tanúsága szerint Magyarbélien, Apajon, Retén, Egyházán, Tallóson, Újfaluban, Suron, Nagymagyaron, Botszegen és Bodóházán volt birtokos. Tagjai már anjoukori okleveleinkben (1320, 1324, 1347 stb.) mint

tekintélyes nemesek tűnnek fel és a következő században történelmi szerepet játszanak. Így Mihály aláírja I. Ulászló király 1444. évi decretumát, (Kovachich: Silloge I. k. 74. l.) fia pedig Tamás. Mátyás király megválasztásában bandériumával vett részt. Valószínűleg az említett Mihály testvére volt az a Péter, a ki a pozsonyi káptalan előtt 1434 szept. 26-án több osztályos atyafia ellen óvást emelt, és a kinek ugyanott az 1478. évben Mihály zálogosított el birtokrészeket. Ugyanez időben szerepelt a családnak egy Miklós nevű tagja is, a ki 1456-ban tiltakozott a pozsonymegyei Malomföldre elidegenítőes ellen. A család régebbi története még nincs tisztázva, de egy, a gróf Pálffyakkal ellen indított és végbefejezés előtt pertörlés alá került zálogvisszaváltási pörrel kapcsolatban megmaradt egy genealógiai tábla, a melyből kitűnik, hogy az említett Mihálynak, illetve Tamásnak egyenes loszármazója az a György, a ki fiaival: ifj. Györggyel, Andrással, Miklóssal és Dániellel 1655-ben az losztatlan Magyarbélre nova donatiót s azzal együtt régi nemességének megerősítését nyerto. Beiktatásuk ellen részöröklés címén gróf Serényi Pál Érsekújvár kapitánya tiltakozott és közöttük Szelepesényi György nyitrai püspök, kir. korlátnok hozott létre egyezséget. Ifj. György fia Márton volt; ennek fia János 1755-ben Győr vármegyébe, Ásványra költözött. Úgy ő, valamint fia Antal, Pozsony vármegye bizonyítványával igazolták Győr vármegye közigyülése előtt, hogy őseik emberemlékezetet meghaladó idők óta bírták Magyarbél. Antal fia János, a Jánosé pedig Vendol és József. Az utóbbi Győr vármegye alispánja volt († 1879), az előbbi fia János pedig 1889 óta tisztí főügyésze. Ez ágból származik József is, a ki miniszteri számtiszt. Egy másik ág 1813-ban származott át Pozsonyból és hirdette ki nemességét.

Czímer: Kékben zöld alapon a pajzs baloldalán álló sisakos páncélos vitéz a pajzs jobb sarka felé repülő madárra nyilaz. Sisakdísz: a főpajzsi alak növekvően. Takaró: kék-arany; ezüst-vörös.

Berendy (Böröndi). Régi zalavármegyei származású család. B. Antal, Mihály és Péter II. Lajos királytól 1526-ban nyerte Berendet, a melyről nova donationalis oklevelet adott ki I. Ferdinánd király 1563. október 7-én B. Mihálynak és fiainak Pálnak, Györgynek és Péternek. A család Vas vármegyébe is átterjött, a hol Jákfán volt birtokos, Győr vármegyébe a XVIII. század elején több tagja átköltözött, a hol Mezőörsön és Mindszent-pusztán szereztek birtokot. A család ma is él Győrött és több régi oklevél van birtokában.

Bezerédi (Bezerédi). A Lörenthe nemzetségből származik. Egyik őse Gyarman, kinek unokái Pál és Péter 1359-ben Bezerédet nyerik Bezerédi Vörös László fiaitól Páltól és Jakabtól. E birtokra, valamint Lörintére 1456-ben új adományt nyernek János és Zsigmond a György fiai V. László királytól. Ez a Zsigmond 1430-ban Nürnbergben kelt czimerlevelet nyert Zsigmond királytól. A családot Zsigmond fia György terjesztette tovább, ennek fia volt Zsigmond 1483-ban Dötk birtokos. Fiú I. Mihály 1526-ban Mohácsnál lette halálát. Unokája László 1610-ben, kinek neje Poki Kata volt, Győr vármegyében szerzett birtokokat. Fia György 1656—59-ben Sopron vármegye alispánja, kinek fiai közül Zsigmond a vámoscsaládi, Mihály a szerdahelyi ág őse. Zsigmond fiai közül Imre († 1708 decz. 18. Sárospatakon) kurucz dandárnok, Tamás 1691-ben Zemlinné mellett a törökök ellen és György a jelenleg virágzó vámoscsaládi ág őse. Ez ág serjai közül György (szül. 1779 † 1863) a dunántúli kerületi tábla elnöke. Fiai közül László (szül. 1813 † 1871) Vas vármegye főügyésze 1848-ban és 1861-ben országgyűlési képviselő. Fia István (szül. 1866 Vas vármegye főispánja. Boldizsár (szül. 1783 † 1845) testvére Miklós veszprémi kanonok és címzetes püspök. A szerdahelyi ágból III. Mihály 1758-ban Győr vármegye alispánja, országgyűlési képviselő és utóbb h. tszemélynök. Fiai közül I. Ignác 1793-ban hétszemélynök, a Szent István-rend kis keresztese. Fia II. Ignác 1823—1842-ig Győr vármegye alispánja, udvari tanácsos († 1862). Fia Kálmán († 1878). Ennek fia István (szül. 1841 † 1901). Ennek fia Andor (szül. 1874) cs. és kir. tart. huszár-főhadnagy, Ménfőn birtokos. Kálmán testvére Lajos 1844-ben nemes testőr († 1868). II. Ignác udvari tanácsos testvére Miklós, (szül. 1861) Szabadka sz. kir. város főispánja. A fenti I. Ignác testvére István; fiai István (szül. 1796 nov. 2 † 1865) 1830. és 1832—36. évi országgyűlésen Tolna vármegye követe, 1848—49-ben országgyűlési képviselő, és Pál († 1864). Fia Pál (szül. 1840) országos selyemtenyészési felügyelő, a főreadiház élethossziglan kinevezett tagja. András cs. és kir. kamarás. III. Mihály hétszemélynök testvére Jób, ennek utóda Gyula, (szül. 1828 † 1880) Veszprém vármegye alispánja. Fia Viktor (szül. 1855) m. k. belügyi államtitkár, az olasz királyi korona-rend középkeresztese, a Szent István és a Lipót-rend lovagja, a képviselőház volt háznapja.

Czímer: részút balradól: verossal és kókkal vágott pajzsban deréig kiemelkedő oroszán, sárjában háromágú korbácsot tartva. Sisakdísz: pajzsbeli oroszán. Takarók: mindkétfelől: kék-arany.

Bíró (Gelsei). Bár rövi ideig, de a vármegye életében nagy szerepet vitt, tekintélyes. nemes család. B. János és István 1706. aug. 26-án nyert I. József királytól armalist, mely Győr vármegyében hirdettetett ki. János magtalanul halt el, Istvánnak, a ki királyi tanácsos és táblabíró volt, fia János több ideig töltötte be az első alispáni székét. Ő nyerte a királyi adományt 1758-ban Gelseire. Két fia volt: József és Farkas. Farkas fia, ifj. Farkas és Elek, az előbbitől Sándor, Gusztáv és Ödön, az utóbbitól Lajos, Vince, József és Tamás származtak, a kik 1846-ban nyertek Győr vármegyétől nemesi bizonyítványt. E családból való Zoltán, hírlapíró.

Czímer: Tojásdad pajzsban zöld alapon viruló termő borostyánfa, melytől jobbra a fa felé ágaskodó természetes egyszarvú, balra pedig fekvő, aludni látszó oroszán. Sisakdísz: nyílt sisak koronájából kinövő ezüstszerű vasmacska, melynek közepén félig bíbor lepelbe burkolt szerencse istenasszonya áll, jobbával ruháját tartva. Takaró: arany-kék; ezüst-vörös.

Bona (Kisbajcsi). Régi nemes család, a mely már akkor nemes volt, a mikor Rudolf király 1579. február 30-án Alsó-Szapon egy udvarházat adományozott B. Istvánnak és testvéreinek, Jánosnak és Albertnek. Imre 1731-ben igazolta nemességét.

Boronkay Sándor főszolgabíró az 1727. évi nemességi vizsgálat alkalmával igazolta, hogy családja régi, győrmegyei nemes család, a mely részt vett az insurrectiókban és megyei tisztségeket viselt.

Bothmer (Giltenti) báró. Az 50-es években honfűsítőt család, mely Faror szigetéről származik, honnan Hannoverbe került. Ósrégi nemesség. Ulrich már 917-ben szerepel. 1862-ben került a család Győr vármegyébe, a hol Böny községben birtokos. Tagjai közül Vilmos (sz. 1801 † 1859) porosz kurassier-ezredes. — Jenő, honvédhuszárszázados, híres vívómester.

Bozzay (Bozzai). Régi vasmegeyi család, mely 1271-ben V. István királytól Bozzai helységet kapta. E birtok határait I. Lajos király a vasvári káptalannal megjáratta. A család tagjai közül

Dometer 1461-ben a vasvári káptalan kanonokja volt; Benedek 1526-ban Szapolyai János király kornonoka volt. A család Győr, Esztergom, Komárom, Pozsony, Tolna, Sopron és Veszprém vármegyékben is elterjedt. Imre 1723-ban új adományt kapott Koltára és Dömötörré. Az ellenreformáció a családot két ágra osztotta; az egyik, a katolikus ág, megmaradt vas-, tolna- és veszprémi megyei birtokaiban; a lutheránus ág kénytelen volt, birtokai elkobzása után, Győr, Sopron és Pozsony vármegyékbe menekülni. Győrbe három testvér költözött: Miklós, András és Ferencz, kik 1756-ban, és János, ki 1761-ben igazolta nemességét. Mihály 1822-ben igazolta neességét és a család ismét 1840-ben kapott nemességigazoló levelet a vármegyétől. Győr vármegyében Szezerén és Felpeczen volt birtokos a család. Tagjai közül többen részt vettek az 1848/49. szabadságharcban. János, szemerei birtokos, volt orsz. képviselő, jelenleg győri ügyvéd; fia, Árpád, győri ügyvédjelölt, volt cs. és kir. hadbíró. — Aladár, torontálmezei tisztviselő. Béla, pénzügyi szármellenőr. Zoltán budapesti tanár. (A családról Esztergom vármegyei kötetünkben külön is megemlékezünk.)

Czímer: kékben, görbe kardot tartó oroszlán. Sisakdísz: pajzsbeli oroszlán növekvően. Takarók: kékarany-vörösezüst.

Chapó (Lébényi). Sopron vármegyéből származik, a hol Dör községben volt földesúri joga. Cs. Mihály, András és Gáspár 1621 márczius 13-án kaptak czímeres nemeslevelet, melyet 1622-ben Sopron és Győr vármegyékben hirdettek ki. István 1756-ban szintén bemutatja Sopron vármegye nemesi bizonyítványát. Gábor 1804-ben igazolja nemességét, 1840-ben Cs. Ida, Nemeskéri Kiss Pál hitvese kap Győr vármegyétől nemesi bizonyítványt, közben azonban, 1819-ben Pál, Sándor, Dániel és Imre igazolják nemességüket. A család tagjai közül Mihály 1769-ben kir. kamarai titkár. Mór 1805-ben részt vett a nemesi felkelésben, később a gr. Széchenyi család levéltárosa. Imre és Sándor 1848-ban sopronmegyei szolgabírák. Közülök Imrét, hazafias magatartása miatt 15 évi várfogságra ítélték, melyből Zarában 3 évet kitöltött és kegyelmet kapott. 1861-ben ismét főszolgabíró. József 1848-ig főbíró, 1848/49-ben lovas nemzetőri hadnagy. Gyula 1875—96 között főszolgabíró, utána árvasz. elnök, jelenleg nyugalomban. Másik Gyula, székesfehérvári törvényszéki bíró. Péter († 1863) 1848—49-ben honvéd, később földbirtokos. Pál böresi földbirtokos († 1893), fia Elek győri kereskedő.

Czímer: Kékben zöld alapon, markolatával lefelé fordított, függőleges, hegyén csillagos kard köré csavarodó kígyó; a kard mindkét oldalán szemben ágaskodó arany oroszlán. Sisakdísz: lilomos koronából növő, jobb első lábában görbe kardot tartó griff. Takaró: kék-arany; vörös-ezüst.

Csemez. Pozsony vármegyéből származik. István, György és Bálint 1628-ban kaptak II. Ferdinándtól czímeres nemeslevelet, melyet 1629-ben Somorján hirdettek ki. A múlt század elején szakadt Győr vármegyébe, a hol 1834-ben igazolták nemességüket. A család Pozsonymegyében Pusztafödemesen, Zalában Felső-Dörgicsén és Győrme gyében Téten volt birtokos. Tagjai közül Mihály 1839-ben győrme gyei táblabíró, János († 1877) ugyanitt szolgabíró, Sámuel († 1863) 1848/49-ben honvédtiszt. Péter († 1877) megyei pénztárnok. István törvényhatósági bizottsági tag, jelenleg téti birtokos, gazdasági tudósító, fia Béla, Győr vármegye aljegyzője.

Czímer: Kékben, hármás zöld halmon álló természetes gólya, csőrében vonagló kígyót tart a nyakánál fogva. Sisakdísz: ugyanaz, Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Deáky. Komárommegyei család, mely a XVIII. sz. vége felé telepedett le Győr vármegyében. József 1773-ban Mária Teréziától kapott czímerbővítő nemeslevelet, mely Komáromban hirdettetett ki, 1790-ben pedig Nógrád vármegyében. Tagjai közül József, a czímerszerző, a győri püspökség tisztartója. Zsigmond († 1872) nagyprepost, felsz. püspök, a M. Tud. Akadémia tagja. Gellért 1848/49-ben őrnagy. Henrik († 1878) sóvényházi plébános. Sándor († 1878) pénzügyi tanácsos. Zsigmond, jelenleg győri ügyvéd, Lajos pedig esákvári uradalmi tiszt.

Czímer: Arannyal és kékkel vágott pajzs felső mezejében zöld alapon fekete, koronázott csőrében arany csillagot, jobb lábával egyenes kardot tartó sas; az alsóban mellett tépő, 3 fiát vérevel tápláló pelikán. Sisakdísz jobbról: koronából növő arannyal és feketével váltakozó sasszárny között három természetes, vörös virágú rózsaszál tartó könyöklő kar; balról u. a. sasszárny között növekvő három arany búzakalászt tartó arany griff. Takarók: fekete-arany; kék-ezüst.

Dóczy. Erdélyből származik, hol Mihály, a fejedelem testőre, 1613-ban Báthory Gábortól czímeres nemeslevelet kapott. Később a család Dunántúl is elterjedt és 1649-ben Győr és 1755-ben Sopron vármegyében hirdette ki és igazolta nemességét. 1839-ben Sopron vármegye Lajosnak nemesi bizonyítványt ad ki. Muzsajon és Dör községben volt birtokos. A czímerszerzőn kívül mostani tagjai; András, győri postafőnök, — ifj. Endre városi tisztviselő, — Zoltán takarékpénztári tisztviselő, — Tivadar posta- és táviró tiszt, — Gábor Dörben birtokos.

Czímer: Kékben álló fehérruhás, sárgacsizmás, vörös mentés, fehérkucsomás magyar vitéz, jobbában kivont kardot, baljában nyilvesszőt tart, melyen átütött török fő van. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst, (Sisakdísz hiányzik).

Duchon. Líptóme gyei származású család, mely Pozsony, Hont és Győr vármegyékben is elterjedt. D. Flórián 1609 decz. 30-án II. Mátyás királytól nyert nemességet és czímert. Fia Mátyás, azé pedig szintén Mátyás, a ki Győr vármegyében Gyömörön, szerzett birtokot. Fiai István és Ferencz már ott laktak s a vármegye életében tekintélyes szerepet vittek.

Czímer: Kék pajzs ajából növő hármás sziklaesűcs, melynek alján ágaskodó term. egyszarvú, kísérvé a pajzs jobb sarkán 6-ágú arany csillagtól. Sisakdísz: az egyszarvú koronából növekvő alakban. Takaró: vörös-ezüst, kék-arany.

Enessey. (Enesei). Egyike Győr vármegye okmányilag kimutatható legrégibb családainak. Már a XIII. században szerepel, 1447-től kezdve pedig genealógiája megszakítás nélkül, oklevelek alapján vezethető le. A családot a XVI. század elején sok veszteség érte, birtokaival együtt oklevelei is elpusztultak, azért Ujlaky Ferencz győri püspök, királyi helytartó, 1552-ben Enesére új adománylevelet adott ki, a melyet Radétyi István egri püspök és kir. helytartó ismételt. A családnak birtokai voltak ezen kívül Koronczón és Ménfőn. Még azt kell megjegyeznünk, hogy a vármegye történetében tekintélyes szerepet töltöttek be; több tagja volt táblabíró és szolgabíró. Egyik György, a XVIII. század végén irodalmi téren is kitűnt. A *czigány nemzet eredetéről és a győri régiségekről* (Antiquitates et memorabilia comitatus Jauriensis. Komaromii 1799) írt. Maradt egy kézírata is: *Conspectus iurium possessionis curialis Enesse elaboratus et enucleatus per Georgium, filium Ladislai condam Enesey*. A család ma már nem él a vármegye területén.

Eördögh (Lászlófalvi). Eredetileg Trencsén vármegyéből származó, de messze elágazó ősi nemes család, mely a Velits családdal együtt, a Pirk nemzetségből származik. Első ismert őse IV. Béla alatt Pirk Othmár, kinek Gyuge nevű fiától ered az Eördögh, és Velits nevű fiától, a Velits család. A család Lászlófalura, később Atrak, Vásárd és Ranócz nyitramegyei fölvekre kapott kir. adományt. A családból elsőnek József telepedett Győr vármegyébe, a hol 1756-ban mutatta be Nográd vármegye nemesi bizonyítványát. 1772-ben pedig Ignác igazolja nemességét ugyanitt, a nyitrai káptalannak 1769 nov. 10-én kiadott oklevelével. A család Győr vármegyében Ikrényben volt birtokos. Tagjai közül Pál 1374-ben Túrócban alispán. János, ugyanaz 1546-ban. Ádám 1750-ben Esterházy-ezredbeli kapitány. János 1795-ben vizaknai kamaraispán. Károly 1830-ban tordai kamaraispán. Mihály 1840-ben es. kir. harminczados. Jenő 1890-ben keresk. min. oszt. tanácsos. Mihály fia Ödön, a m. kir. állatorvosi főiskola titkára. Fia Árpád kir. ügyész. András kir. táblai bíró; fia Endre bankhivatalnok. Oszkár kórházi ig. főorvos Jászberényben. Róbert postatakarék-pénztári számtanácos. Tihamér vasúti tisztviselő, József magánzó, Emőd állomásfőnök, János operaházi irodavezető, Pál tkvi tisztviselő. A család egyik része az Ábrányi nevet vette fel.

Czímer: Kékben, hármas halmon, hatágú aranycsillag s ezüst félhold között, nyakán nyíllal átlótt, ágaskodó aranyszarvas. Sisakdísz: pajzsbeli szarvas. Takarók: Kék-arany, vörös-ezüst.

Fadgyas. (Réteci). Pozsonymegyei család, hol nemességét 1780-ban kihirdették. 1824-ben került Győr vármegyébe, hol 1835-ben nemességét igazolta. Tagjai közül János 1824-ben lelkész. Pál ugyanakkor szegedi ügyvéd, később Klauzál Gábor mellett min. tanácsos. II. Pál, jel. győri igazgató-tanító. János ev. lelkész, fia Gyula községi jegyző.

Czímer: címjelzés nélkül: 3-as halom középsőjén, koronából nőző és két hatágú csillagtól kísért szárnyas griff, jobbában 3 lilomot tart. Sisakdísz: pajzsbeli alak.

Fesztinger (Baranyádasdi). Esztergom vármegyéből származik. A család egyik ága 1720-ban kapott czímeres nemeslevelet III. Károly királytól. Az újabb nemességet Sándor és családja és bátyja János esztergomi kanonok, kapták 1887-ben, melyet Győr vármegyében 1902-ben kihirdettek. Tagjai közül Sándor, az újabb nemességszerző (sz. 1817), előkelő orvos, ismert botanikus, 1880-ban kir. tanácsos. meghalt 1907. Elek (sz. 1854) előbb fiunei pénzügyigazgató, majd közigazgatási bíró, most a boszniai orsz. kormány p. ü. osztályfőnöke. Ernő (sz. 1855) jelenleg győri kir. táblai bíró. Győző (sz. 1858) budapesti tanár. Sándor (sz. 1861) érseki jószágfelügyelő.

Czímer (1720-ból): Kékben, áthidalt természetes víz fölött, zöld alapon emelkedő várfal kapuval, melynek középső vártornyából 3 strueztoallas nyílt sisakos páncélos vitéz látszik növekvőben, jobbában kardot tart, balját csipőjén nyugtatja. Sisakdísz: A páncélos vitéz, növekvőben. Takaró: kék-ezüst, vörös-arany. (Az 1887-iki címér kevés eltéréssel ugyanaz).

Fiáth (Eörményesi). Régi magyar nemes család, a mely már I. Mátyás király idejében kitűnt. Történet genealogiai irodalmunkból ismeretes; de mint győri vonatkozású adatokat fel kell venni, hogy Boldizsár és Fodor Borbála fia, János a XVII. század végén költözött Győr megyébe, nőtül véve Furdós Katalint. Erven lett Győr vármegye jegyzője, később Győr és Komárom vármegyék alispánja az erdélyi kir. kanzellária referendáriusa. Volt idő, hogy e három állást egy időben viselte. Később helytartótanácsi tanácsos volt. Fiai közül Ferencz Győr és Fejér vármegyék táblabírája volt; vele együtt igazolta nemességét 1758-ban Ádám nevű testvére. Ugyancsak az ő fia volt F. Zsigmond, a ki Athanasius néven a Szt. Benedek-rendbe lépett.

Czímer: Kékben, zöld alapon felemelt jobbában kivont kardot tartó vitéz, vele szemben ágaskodó, fejetlen medve. Sisakdísz: nyitott sasszárny között u. a. vitéz, növekvő alapon kardjára tűzött medvefejl.

Fischer (Hegyeshalmi). Moson vármegyéből származik, a hol Hegyeshalmon volt birtokos. Boldizsár 1680-ban kapott I. Lipóttól ezímeres nemeslevelet, mely a győrmegyei levéltárban van letétbe helyezve és ugyanott hirdettetett ki 1886-ban. 1827-ben más családtagok igazolják nemességüket Moson vármegye nemesi bizonyítványával. Győr [vármegyében a Bőnyhöz tartozó Sós-kütere és Györgyháza pusztákon volt birtokos és ma is az. Tagjai közül a múlt század első felében György több vármegye táblabírája Kálmán († 1903) budapesti ügyvéd, II. Kálmán előbb belügymin. s-fogalmazó, majd főispáni titkár, jelenleg m. tb. aljegyző és földbirtokos. Elemér, jelenleg m. kir. iparfelügyelő. Sándor, jelenleg orsz. képviselő. Gyula, győri kir. ügyész.

Czímer: Kékben, zöld alaphól nőző terebélyes zöld fa előtt háttal álló búbos fehér galamb, esőrében 3 zöldlevelű olajággal. Sisakdísz: pajzsbeli galamb. Takarók: vörös-arany, kék-arany.

Földváry (Bernáthfalvi). Régi pestmegyei nemes család, melynek tagjai közül Mátyás 1573-ban Miksa királytól nemességűjítést kapott. A család egyik ága csak a múlt század második felében telepedett Győr vármegyébe, a hol Ötvenyben birtokos.

Czímer: Négyelt. 1. vörösben ágas és leveles szőlőfürtöt tartó ágaskodó griff. 2. Kékben, zöld alapon term. hattyú, felemelt jobb lábában arany búzakalaszt tartva. 3. Aranygalamb és kékkel balharánt osztott osztási vonalán két vörös rózsával díszített balharántpólya. 4. U. a. fordított színezéssel és kék rózsával díszített vörös jobb harántpólyával. Sisakdísz: koronából növekvő alakban az 1. pajzsalak. Takaró: kék-ezüst, vörös-ezüst.

Fördös. Pozsonymegyei származású család, a mely III. Ferdinándtól 1639 márczius 15-én nyert armálist. György és János 1726-ban költöztek át Győr vármegyébe, a hol tekintélyes vagyont szereztek. Utódaik gyakran viseltek megyei tisztségeket s több községben, így Ásványon, Héderváron és Győrújvárosban voltak birtokosok.

Czímer: Kékben, zöld alapon, szőlőfürtöt tartó vörösruhás könyöklő kar. Sisakdísz: koronán álló term. holló, esőrében szőlőfürtöt tart. Takaró: kék-arany, vörös-ezüst.

Fricke. (Sövényházi). Hannoverből származó család. György 1879-ben kapott ezímeres nemeslevelet I. Ferencz József királytól. 1860 táján telepedett Győr vármegyébe, Sövényházára. Tagjai közül Vilmos († 1836) angol őrnagy volt, József, az előbbinek atyja, angol fregattkapitány, György a címérszerző († 1904) tábornok, Emil, jelenleg szolg. kiv. főhadnagy, a Győrm. Gazd. Egyesület alelnöke és a vármegye közgazdasági előadója.

Czímer: Ezüsttel és kékkel vágott pajzs, felső mezejében vörös jobb haránt pólyában pallós, az alsóban három ezüst csillag. Sisakdísz: 1 koronából növekvő balra fordult oroszlán, baljában pallóst tartva. 2. Ezüst és kék zárt sasszárny, az utóbbin 3 ezüst csillag. Takaró: kék-ezüst.

Füleky. Szabolcs, Zemplén és Borsod vármegyékben elterjedt család. György és Ferencz 1712-ben kaptak III. Károly királytól czimeres nemeslevelet, mely Borsodban hirdettetett ki. Később Zemplénben felmutatta és kihirdette Borsod vármegye nemesi bizonyítványát. Zem-pénben Bodrogkeresztúron volt birtokos. Győr vármegyébe csak újabbban telepedett. Tagjai közül György 1861-ben Zemplén vármegye alispánja, László († 1900 előtt) szerencsi főszolgabíró, majd járásbíró. Endre, jelenleg ny. győri járásbíró.

Czímer: Kékben, zöld alapon, repülésre kész vörösescsőrű fehér galamb, csőrében zöld olajágot tartva. Sisakdísz: könyöklő pánczélos kar, görbe kardot markol. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Gindly. A család 1678 febr. 20-án nyert címert és nemességmegerősítést, a mely ugyanakkor Győr vármegyében hirdettetett ki. 1725-ben Fülöp, Orbán és Balázs igazolta nemességét. Ezek között Orbán volt a legkiválóbb, a ki 1682-ben és 1687-ben Buda és Székesfehérvár ostromában tűnt ki. III. Károly királytól Medina, Tengelicz, Apáthi, Ilidya, Bikád és Hidvég tolnamegyei birtokokra nyert adományt. Fia Ignác megyei esküdt és szolgabíró volt, ugyancsak szolgabíró volt fia Károly is. Van még adatunk egy másik fiáról, Jánosról is, de velük a család a vármegyéből nyomtalanul eltűnt.

Czímer: Hármás halmon nyugvó koronából növekvő vitéz, jobbában három nyilat, baljában pajzsot tartva. Sisakdísz: a pajzsalak nyitott sasszárny között.

Goda (Bükkü). Nógrád vármegyéből származik, honnan Sopron, Vas és Győr vármegyékbe terjedt. György és neje Szeögedy Anna és leánya Pap Orsolya 1626-ban kaptak II. Ferdinánd királytól czimeres nemeslevelet, a melyet a következő évben Füleken hirdettek ki. Sopron vármegyében először Mihály tűnik fel, a ki ott az 1717—18. évi nemesi vizsgálatok során igazolta nemességét. Unokája volt az a Sándor, a ki 1809-ben Győr vármegyébe tette át lakását. Nemességét az 1810 évi tavaszi közgyűlésen hirdette ki. A győri káptalan tisztartója volt. Sopron vármegyében Bükkön, Győrben pedig Szemerén és Bácsán volt birtokos. Idősebb fia, Sándor, a győri püspökség vaszari uradalmának kasznárja. 1820-ban nyert Győr vármegyétől nemesi bizonyítványt, József pedig előbb Győr vármegyei tisztí főügyész, majd a gróf Viczay család iurium directora. Fia Lajos a vármegye másodalispánja, megyei, később királyi törvényszéki elnök. Fia Béla 1871-ben megyei főjegyző, majd három ízben orsz. képviselő, 1905 óta a vármegye alispánja. 1897-ben a III-ad osztályú vaskorona-rendet kapta, 1898-ban pedig a francia becületrend tisztí keresztjét. A családnak kiváló tagja volt István, a ki II. Rákóczi Ferencz ezredese vala.

Czímer: Kékben, zöld alapon, felrepülő daru. Sisakdísz: u. a. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Gulik. Nyitra vármegyei származású család. G. Péter és fia János 1654 október 4-én nyert nemességet és címert, mely Nyitra vármegyében, később pedig Győrben is kihirdettetett. János fia László a XVIII. század elején főszolgabíró volt.

Guoth. (Guotthalvi). Liptó vármegyéből származik és idővel Nógrád, Vas, Sopron és Győr vármegyékbe is elterjedt. A család 1723-ban kapott czimeres nemeslevelet. Nemesmagasiban, Sömjénben és Bükkön volt birtokos. Tagjai közül István, jelenleg ny. kir. ítélőtáblai bíró, földbirtokos Győr vármegyében.

Czímer: Kékben, leveles aranykoronából, haránt kétfelé kinyúló két vörös lobogó között levágott török fő. Sisakdísz: könyöklő vörös mezű kar, hajánál fogva a pajzsbeli török főt markolja. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Gyapay (Czakóházi és Dőri). Előkelő győrvármegyei család, melynek okleveles alapon kimutatható tagja György 1610-ben Rétin volt birtokos. Felesége Czákó Elizia révén örökölte Czákóházát. 1610-ben Győr vármegye közgyűlése előtt tiltakozott az ellen, hogy a Kapiak Czákóházához tartozó területeket használjanak. Utódaí birtokot szereztek Győr vármegyében Bezin és Tétben, Sopron vármegyében Dörön, és Veszprém vármegyében is. Úgy látszik, hogy a soproni ágat nem akarták birtokos nemesnek elismerni, mert az 1699. évben kértek bizonyítványt Győr vármegyében arról, hogy Czákóházán curialis nemesek, hogy ne sorozzák őket az armálisták közé. Bár a megyei levéltár adataiból a család leszármazása 1610-től kezdve a legújabb időkig levezethető, a vármegye életében csak a XIX. század elején kezdettek szerepelni. A Mihály fia Pál táblabíró, a ki 1849-ben irodalmi működéséért elfogtak; ennek fia Dénes pedig ügyvéd, 1848-ban Győr kormánybiztos és nemzetőrkapitány volt. Az alkotmány visszaállítása után több ciklusban a vármegye alispánja, országgyűlési képviselő és közalapítványi igazgató volt. Bátyja Miklós a Bem seregében volt kapitány; öcsésének, Kornélnak fia, Pál, jelenleg Esztergom vármegye főispánja. E családból való Viktor, a ki Zala vármegyében földbirtokos, és Dénes honvédfőhadnagy.

Czímer: A család két címert is használt, a nélkül, hogy felderíthető lenne, hogy mi az alapja az eltérésnek. Egyik kékben zöld alapon vágató magyar vitéz, jobbában kardot, baljában zászlót tart. Sisakdísz: kardot tartó kar. Másik adatok: (színjelzés nélkül) jobbra fordult, kardot tartó orozslán. Sisakdísz: ugyanaz. Levéltári adatok ez utóbbit igazolják.

Hamar. György és testvérei 1536 jún. 24-én nyertek nemességet és címert. Armalisukat Győr vármegyében az 1590. évben hirdették ki. A család fénykorát a XVIII. században élte, a mikor majd minden tagja, megyei tisztviselő volt. Tagjai Szapon, Bácsán és Mindszenten voltak birtokosok.

Czímer: Aranyban kiterjesztett fekete sasszárny között hegyével lefelé függőleges kék nyilvessző. Sisakdísz: koronán a pajzs-alakok. Takarók mindkét oldalon kék-arany.

Héderváry. A II. Géza király idejében beköltözött Hedrik comestől származik, a ki a Győrtől éjszaknyugatra eső Hedrik várát, a későbbi Hédervárat építette, honnan a család nevét vette. A család nemzedékrendje csak az 1157-ben élt Hédertől hozható le. Ennek fiai vagy unokái voltak II. Héder (1210—23) és I. Dénes. Dénes fiai Herrand (1255—75) főlovászmester, III. Héder (1252—79) honti ispán és Őz Dénes, ennek fia Dezső (1285—†1330) királynéi udvarbíró, soproni főispán. Dezső és testvére II. Miklós (1326) terjesztik tovább a családot, melynek tagjai közül a következők tűntek ki: Saul esanádi püspök 1180—83. Béla király kancellárja és kalocsai érsek. István Sopron várm. főispánja és 1206-ban nádor. Dénes 1232-ben II. Endre király alatt nádor, Pál Dömésrendű szerzetes, 1231 körül szerzetének Győrben monostort épített. Dénes II. Endre alatt 1228-ban tárnokmester, 1238—1241 nádor. Kelemen, 1241-ben kitűnt a tatárok elleni harcban. Fiai Pót Lőrincz országbíró, 1267 Sopron, Somogy várm. főispánja és nádor. 2. Dénes, kinek unokájától, Lőrincztől származik az Újlaky család. Kelemen III. Endre (1291—1301) alatt főpohárnok. Dezső (1322—30), a kiről már fennebb megemlékeztünk. Testvére Miklós (1326—56). Győr várm.

főispánja, fia III. Miklós kir. főajtónálló és országbíró (1364). Mihály 1394—98 nyitrai, 1403-ig veszprémi püspök. János győri kanonok, majd (1388—1410) győri püspök. Miklós főajtónálló fia volt Lőrincz, 1428-tól főlovaszmeister, 1437—1447-ig nádor. Fiai Imre és Miklós. Imre Budavára kapibánya (1447), majd macsói bán (1450). László (1446—67) egri püspök. Ferencz 1521-ben Nándor-fehérvár kapitánya. Testvére István 1541-ben Győr vm. alispánja. Fia Lőrincz (1548), unokája István (1604), fiai István és János pozsonyi kanonok, scopi püspök és zirczi apát. István leánya Katalin (1658—1680) Viczay Jánoshoz ment nőül, s a család neve és vagyona a Viczay családra szállott.

Czímer (ősi nemzetségi): voreiben három ezüst ezölöp. Sisakdísz: ernyő pajzsakkal megrakva. Takarók: veres-ezüst.

Hersich. Horvát származású család. II. Ferdinánd 1629 január 18-án adományozott Jánosnak, fiának Pálnak, testvéreinek Györgynek és unokatestvéreinek Andrásnak és Fülöpnek nemességét és czímerét. A család Moson, Esztergom, Pest és Győr vármegyéiben terjedt el. Kiválóbb tagjai: Ferencz, a ki Esztergomban 1772-ben született és tagja volt a helytartó-tanácsnak. Fia Ignácz Budán szül. 1815-ben és kir. bíró volt. Ennek fia Géza Győrött járásbíró.

Czímer: Kékben, zöld alapon jobbra fordult, kardot tartó griff. Sisakdísz: két szarv között kardot tartó, növekvő oroszlán. Takaró: vörös-arany, kék-arany.

Hlatky-Schlichter (Kopcsányi). 1642-ben armálist nyert Nyitra vármegyei eredetű család, a mely Győr vármegyében Mezőörsön tűnik fel. 1733-ban ad ki Győr vármegyei alispánja egy parancsot Mezőörs bíráihoz, hogy nemes Hlatky Istvántól adót ne szedjenek. Ennek leszármazottja Hlatky Endre nagyváradi ügyvéd. A családnak Sopron vármegyébe költözött tagja Schlichter néven fordul elő, a mely a Hlatkyknak (tótul — sína) német fordítása. A Győr vármegyei ág szerény viszonyok között élt; de a most élő generáció tagjai, Károly fiai: Lajos és Gyula nevüket széles körben ismertté tették. Az előbbi a győri kereskedelmi és iparkamara elnöke, építész és téglagyár-tulajdonos, Gyula pedig volt testőr, honvédszázados, most Nyíregyházán földbirtokos. E két utóbbi 1906 márczius 1-én nemesség- és czímer-megerősítést nyert.

Czímer: Vörösben, zöld alapon, term. daru, mely felemelt jobb lábában követ tart. Sisakdísz: nyílt sisak, koronáján fekete nyitott sasszárny. Foszlány: arany-fekete.

Hodossy. Nógrád vármegyei család, mely 1651-ben kapott czímeres nemeslevelet. Idővel Hont, Bihar, Borsod, Sáros, Tolna és Somogy vármegyékben is elterjedt. A család ref. ága a Caraffa-féle üldözések alatt került Sárosból Tolna vármegyébe és onnan Somogyba, hol az 1845-iki nemesi összeírásban özv. H. Jánosné szerepel; férjének Jánosnak a nagyatya már szintén somogyvármegyei birtokos volt Gige községben. Később a család Szend pusztát is bírta. Ez ág tagjai közül János († 1857) somogyvármegyei főszolgabíró, fia Lajos jelenleg a győri kir. tábla tanácselnöke.

Czímer: Kékben, zöld alaphól növő terebélyes zöld fa, alatta két, a fatörzs felé fordult, szemben álló, felrepülő madár áll. Sisakdísz: pánczélos kar kardot tart. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Horváth (Bibithi és Legéndi). Régi, Nógrád vármegyei nemes család, mely azonban Hontba, Árvába és Győr vármegyébe is elterjedt. Már a XVII. században Legénden (Nógrád) birtokosok, később ugyanott Felsőbodon is. Árvában Nagybajezon voltak birtokosok, honnan egyik ág Győr vármegyébe, Koroncóra telepedett. Imre 1753-ban és László 1813-ban kapott Nógrád vármegyéért nemesi bizonyítványt, Imre, Lászlár és József pedig 1834-ben Győr vármegyéért. Tagjai közül Elek († 1861) Nógrád vármegye első alispánja. Bálint 1848/49-ben nemzetörtiszt. II. Bálint jelenleg győrvármegyei, sokoróaljai főszolgabíró.

Hasított czímer: Elöl vörösben, zöld alapon ágaskodó és a mező bal sarkában hatágú arany-csillagtól kísért ágaskodó arany-oroszlán, mindkét előlábával csatabárdot tart. Hátnál kékben, zöld alapon álló vörösruhás és kucsmás, sárgacsizmás magyar vitéz, jobbában kivont kardot tart, balját csipőjén nyugtatja. Sisakdísz: könyöklő pánczélos kar kardot tart, melynek végén átütött, vérző török fő van, a kard élén hatágú aranycsillag áll. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Horváth (Nemestakácsi). Veszprém vármegyei család, mely Nemestakácsin volt birtokos. István, János, Ferencz és György 1625-ben kaptak czímeres nemeslevelet, melyet 1626-ban Veszprém vármegyében hirdettek ki. 1794-ben a család nemesi bizonyítványt kap, melyet Sopron vármegyében 1829-ben bemutat. Győr vármegyében csak a múlt század második felében telepedtek le. Tagjai közül János 1794-ben vadofai lelkész, fia Sándor († 1886) győri ev. lelkész, Elek († 1896) budapesti ügyvéd, Pál ugyanakkor sopronvimi ügyvéd, János († 1882) honvédkapitány, Gyula 1869-ig sopronvimi tkvi jegyző, később huszárhadnagy, nyugalomban él; Zoltán okl. gazda, István jogász.

Czímer: Kékben, zöld halmon, fehér lovon vágató vörösatillás, kéknadrágos, vörös csizmás és kucsmás magyar vitéz, jobbában vörös lobogót tart. Sisakdísz: könyöklő pánczélos kar, kardot tart. Takarók: fekete-arany, vörös-ezüst.

Hunkár (másként Hajdnuch). Győr, Somogy és Veszprém vármegyékben ismert család. H. Miklós tanúvallomása szerint III. Ferdinándtól nyert armálist, de az 1748-ban elégett. Miklósnak fia Pál Pozsony vármegyében volt birtokos. Győr vármegyében a XVIII. században tűntek fel. Antal 1754-ben Öttevényen volt postamester, testvére József pedig Felpezzen birtokos, unokatestvéruk pedig Szemerén szintén birtokos és Győr vármegye táblabírája volt. Antal fiai György, Mihály és Ferencz, a Józsefé pedig József és Ádám. Benjámín 1836-ban Győr vármegye adószedője.

Illés (Koltai és Edvi.) Vas vármegyei eredetű régi nemes család, a mely az 1595. évben meghalt Koltai J. Ferencztől okleveles alapon a mai napig le tudja vezetni magát. Ferencz fia Balázs a török elől Sopronmegyébe menekült és Edvi Edvy Brigittát vette feleségül. Koltai birtokai nagy részét török rabságban élő testvére kiszabadítása végett adta el, de azután visszaszerezvén, arra 1643-ban új adományt nyert. Egyik fia Gergely Győr vármegyében, Malomsokon volt ág. ev. lelkész s mint ügyent a pozsonyi vértörvényszék gályarabságra ítélte, útközben azonban meghalt. Testvérei közül Balásznak és Györgynek maradtak gyermekei. Az utóbbi fia Gergely, azé pedig Ádám volt, a ki Kisbabóthon szerzett birtokot, a melyre 1747 június 15-én nádori adományt nyert. Ő a kisbabóthi ág új megalapítója. Felesége Gaál Magdolna. Fiuk László, unokájuk József. Ennek fiától, Gedeontól származik Aladár (sz. 1858) keresk. miniszteri osztálytanácsos, műszaki és közgazdasági író. Balázs legidősebb fiának, Balásznak maradékai közül kiténtek: Pál (1793—1871) nemesdömölki ev. prédikátor, egyházi író, publicista és a M. T. Akadémia tagja, a ki 1836-ban hirdettette ki nemességét Vas vármegyében. Péter szintén ág. ev. lelkész és egyházi író. Károly (sz. 1842) jog-

tudor, ny. kir. ügyész, publicista és kriminalista író, a M. T. Akadémia lev.-tagja. *Sándor* (1859—1903) m. á. v. ellenőr. közgazdasági író, *Aladár* (sz. 1870) festőművész.

A család Győr és Sopron vármegyén kívül Nógrád, Pest, Somogy, Temes, Vas, Veszprém és Zala vármegyékben is elterjedt. A család különböző ágai által használt czimer közös alakja a paizs-beli oroszlán. Sisakdísz változó. Itt adjuk a babóthi ág czimerének leírását: Kékben ágaskodó arany oroszlán. Sisakdísz: Koronán könyöklő, görbe kardot tartó kar.

Isó (Babony-Bérczi). Borsod vármegyéből származik, de idővel Vas és Zala vármegyékben is elterjedt. István 1618-ban kapott II. Mátyástól czimeres nemeslevelet, melyet Borsod vármegyében 1619-ben hirdettek ki. A család Babony-Bérczen (Borsod) volt birtokos, később Alsólendván (Zala), a hol most is az. Tagjai közül István, mint egy katonai ezred sebesze jött be Franciaországból és ez kapta a nemességet. Ferencz, jelenleg alsólendvai ügyvéd és birtokos. Mint önkéntes részt vett Bosznia és Hercegovina elfoglalásában. Fia Viktor jogtudor, győri kir. közjegyző-helyettes. Jenő, jelenleg bécsi fogorvos.

Jalovicsky (Jalsovai). Trencsén vármegyéből származik, honnan a XVIII. században Pest vármegyébe költözött. Miklós és fia Ádám 1695-ben kaptak I. Lipóttól czimeres nemeslevelet, melyet Trencsénben hirdettek ki. Tagjai közül Károly († 1866) törvényszéki elnök. II. Károly 1860 körül Pest vármegye főszolgabírája. Lajos († 1890) ügyvéd. II. Lajos, győri kir. táblai bíró, Géza áll. felső iparrajzisk. tanár és mérnök. Sándor belügymin. oszt.-tanácsos. László nagykőrösi ügyvéd.

Czimer: Kékben, zöld alapon, ezüst félholdtól és hatágú aranycsillagtól kísért, fehér lovon vágató magyar vitéz, jobbában kivont kard, melyen átütött török fő van. Sisakdísz: kékruhás, vöröskucsnás magyar vitéz növekvően, jobbában vörös-fehér zászlót tart, balját kardja markolatán nyugtatja. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Jankovics. A család a Szerémségből, Pozsegából származik. Pál és János testvérek 1802-ben kaptak I. Ferencz királytól czimeres nemeslevelet. Egyik tagja Viktor Lajos, az újabb korban telepedett le Győr vármegyében.

Czimer: Ezüsttel és vörössel hasított pajzs. Elöl zöld alapon, mezítelen felsőtesttel, vörös paláttal ellátott fehérszakállú férfiú, jobbában három zöld ág, baljával bunkóra támaszkodik, mely köré zöld kígyó tekerődik. Háttul ágaskodó arany-oroszlán, jobbában görbe kard. Sisakdísz: fekete sasszárny között pajzsbeli oroszlán, növekvően. Takarók: vörös-ezüst, vörös-arany.

Jaross (Nemesmítcsi.) Trencsénvármegyei eredetű család, a mely azonban Nyitra, Bars, Komárom és újabb időben Győr vármegyében is elterjedt. Családi hagyomány szerint egyik tagja Mátyás korában hadi ténen tűnt ki. Tény az, hogy okleveles adataik a XVI. századig nyúlnak vissza. A nyitrai káptalan egyik oklevele szerint nemesmítcsi J. László leánya 1581-ben ősi javaiba, Nemesmíticz birtokába visszahelyeztetett. János, 1659-ben nyert czimer- és nemességmegújító levelet. Újabb tagjai közül kitént az 1885-ben meghalt Károly, a ki képviselő volt. Vilmos jelenleg Koltán, Sándor pedig Téthén, Lesvár-pusztán birtokos.

Czimer: Kékben, zöld alapon kétágú fatörzsön álló, repülésre kész fehér galamb, esőrében három búzakalászt tartva. Sisakdísz: U. a. galamb esőrében olajággal. Takaró kék-arany, vörös-ezüst.

Játorka. Nyitra vármegyei származású család, a mely 1662 júl. 20-án nyert armálist. Tagjai közül György 1731-ben Győr vármegye táblabírája volt.

Jerfy (Csanaki). Régi, tekintélyes győri család, melynek egyik ága 1886-ban kapott czimeres nemeslevelet a Csanaki előnévvel együtt. Tagjai közül: Antal († 1881) a győri takarékpénztárnak keletkezésétől kezdve igazgatója, a légszesztársulat megalapítója, a Ferencz József-rend lovagja. Testvére Ferencz (az 1862-ben történt névmagyarosítás előtti családi néven még, mint Hergesell Ferencz), 1846-ban Győr város kapitánya, 1844-ben és 1847-ben Győr városnak egyúttal utolsó országos követe, mint ilyen, a 48-iki tvjavaslatokat Kossuth Lajos vezérlete alatt V. Ferdinándhoz vivő vegyes felső- és alsótáblai küldöttség tagja, hites ügyvéd († 1856), József († 1888) földbirtokos, Antsl fia II. Antal a Győri I. Takarékpénztár vezérigazgatója, az ottani ker. és iparkamara, a győrvárosi kölesönsegélyző-egylet és a légszesztársulat elnöke, az osztr.-magy. bank váltóbíró bizottságának tagja, a M. ált. bizt.-társaság győri főügynöke, a győri önk. tűzoltó-egylet alelnöke, keresk. tanácsos és királyi tanácsos. 1886-ban saját és törvényes utódai részére Ó Felsege a magyar nemességet a Csanaki előnévvel adományozta. III. Antal m. kir. honvédszázados. Iván biztosítási tisztviselő, Géza ügyvéd Győrött, Sándor jogász.

Czimer: Ezüstpajzs vörös fejében 4 arany csillag alatt három ezüst lilium. Ez alatt a homoru szarufa által három része osztva. Jobb osztásban zöld hármas halmon lábával követ tartó term. daru, balfelől négy hullámos pólya, a szarufa arany mezejében pedig felfelé repülő méh. Sisakdísz: Koronán álló követ tartó daru. Takaró: Kék-arany, vörös-ezüst.

Kálóczy. Zágráb vármegyei származású család. 1610 május 10-én nyert armálist K. György, a mely Zágráb vármegyében ugyanaz évben kihirdettetett, 1681-ben pedig Győr vármegyében is. A család Vámoson, Medvén és Rétalapon volt birtokos. István 1718-ban kamarai futár volt, Sándor pedig 1754-ben táblabíró. A családnak igen kiváló tagja volt Mihály, a XVIII. század elején Győr vármegye főjegyzője, a ki Révfalluban szegényházat alapított. Két fia volt: János és Lajos. Mindkettő résztvett a szabadságharcban. Lajos menekülni volt kénytelen. Francia- és Angolországban volt száműzött, barátjával, Rónay Jácinttal együtt. Bujdosásában európai műveltséget szerzett. Visszatérve, közalapítványi főtiszt, majd igazgató lett. Volt Győr vármegye alispánja is és két ízben országgyűlési követe. Fiai: Zoltán vall.- és közokt. miniszteri tanácsos, György ny. árvaszéki jegyző.

Czimer: Kékben, hármás domb közepén koronából kinövő három szál természetes liliumvirág. Sisakdísz: a pajzsalak. Takaró: Vörös-ezüst, kék-ezüst.

Karkoványi. III. Ferdinánd 1644 május 22-én adományozott nemességet és czímet K. Jánosnak és hasonnevű fiának, a mely Győr vármegyében 1645-ben és 1725-ben ismételten is kihirdette-tett. Ifj. János fia István, azé pedig Mihály, Gáspár és Ferencz, a kik 1732-ben igazolták nemességüket. A XVIII. sz-ban több tagja volt táblabíró. E családból származik Károly, műegyet. tanár

Kautz. (Győri). K. Gusztáv és gyermekei 1898-ban kaptak czimeres nemeslevelet. A család 1826-ban telepedett Győrbe. Tagjai közül Gyula, a M. Tud. Akad. volt alelnöke, stb. stb. Gusztáv jogakad. igazgató, kir. tanácsos, a vaskorona-rend lovagja, számos társadalmi és jótékony intézmény élén áll. Fia Gyula jogtudor, ny. min. segédtitkár.

Kégly, Mihály, pozsonyi gyógyszerész 1623. febr. 4-én nyert nemességet és czimert, a mely Pozsony és Győr vármegyékben hirdtetett ki. Fia Gáspár, unokája Sámuel volt, a ki az 1731. évi nemesi vizsgálat alkalmával igazolta nemességét. E családból származik Lajos, a ki Rétalapon birtokos.

Kenézy (Simándi.) A család Bereg vármegyéből származik, de idővel Szatmár és Hajdú vármegyékbe is áttelepedett. Miklós várnagy és Pál 1608-ban kaptak czimeres nemeslevelet, melyet Bereg vármegyében hirdettek ki. A család tagjai közül a legtöbben katonáskodtak. Csatar, ismert nevű költő, jelenleg győri pénzügyigazgató-helyettes, atyja Lajos és nagyatyja Pál ref. lelkészek, az előbbi a görög, latin, héber, olasz, angol és francia nyelv oktatója Debreczenben, majd lelkész és nemzetőrkapitány.

Czímer: Kékben, aranygolyón álló darú, jobb lábával kardot tart. Sisakdísz a darú, karddal. Takarók: kékarany, vörösezüst.

Khuen-Héderváry (Hédervári). A család Tirolból származik, a hol 1361-ben iktatták be a nemesek sorába. 1573 május 8-án bárói, 1630 okt. 30-án grófi, 1640 júl. 27-én birodalmi grófi rangra emeltetett. Belasi Khuen Mátvás, Liechtenberg és Gandegg grófja, Neu-Lempach szabad bárója. Teuto-Ofen ura, császári tanácsos és alsóausztriai törvényszéki ülnök, az 1647. évi 155. törvény-cikkel honfűsítatott. Ő alapította a család mustári ágát, melyből Antal († 1823) gróf Viczay Karolinát vette nőül, fia Antal, (szül. 1817 † 1886) es. kir. kamarás, ennek fia Károly (szül. 1849) es. kir. kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, az aranygyapjas rend vitéze, 1879—1884 Győr várm. főispánja. (1884—1903) Horvát-Szlavon-Dalmátországek bánja, 1903-ban magyar kir. miniserelnök, 1874 decz. 5-én kelt legfelsőbb elhatározással, Viczay Héder gróf családja utolsó sarjának végintézkedése következtében engedélyt nyert, hogy családnéve mellé a Héderváry nevet felvehesse. Belasi előnévét a Héderváry előnévvel felcserélhesse és czímerét a Viczay család czímerével egyesíthesse. Fia: Sándor, (szül. 1881) es. és kir. kamarás, attasé.

Czímer: Négyelt paizs. 1. és 4. ezüsttel és veressel vágva, benne befelé fordult, ágaskodó oroszlán; ugyanilyen ellentétes színekben. 2. és 3. veresben, zöld halmon ormózott ezüst torony, nyílt kapuval. Három sisak. Sisakdíszek: I. (középső) veres szárny a pajszbeli toronnyal megrakva. Takaró: veres-ezüst. II. Kékkel és ezüsttel vágott, befelé fordult üllő oroszlán. Takarók: veres-ezüst. III. Befelé fordult kar nélküli ifjú törzs, vörös mezben, vörös-ezüstszíki, légfog süveggel, melléből és süvegéből 3—3 ezüst fog nő ki. Takaró: veres-ezüst.

Kiss A család Pest vármegyéből származik. A múlt század elején Téten volt birtokos. Tagjai közül András II. Rákóczi Ferenc ezredese, János 1836—40-ig tétii főbíró, később táblabíró, Mihály († 1853) m. táblabíró. Sándor, 1848/49-ben huszárszázados, később győri ügyvéd, a „Szabad Polgár” szerkesztője, később árvaszéki ülnök, Jenő, jelenleg ügyvéd.

Czímer: Kékben, zöld alapon álló magyar vitéz, jobbájában 3 búzakalászt, baljában levágott török főt tart. Sisakdísz: kétfarkú arany-oroszlán növekvően, kardot markol. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Kisfaludy (Kisfaludi). Ősrégi *dunánúli* nemes család, a melynek története sokkal ismertebb és terjedelmesebb, semhogy azzal itt bővebben foglalkozhatnánk. Győr vármegyében Téten és Csikvándon bírtak földesúri joggal. II. Mihály 1790-ben assessor, később pedig főszolgabíró volt. Fiai közül Sándor és Károly jeles költők a család nevét országos hírűvé tették. Másik fia Mihály, Győr vármegye alispánja, János pedig ezredes volt. Ugyane családból Elek 1842-ben szolgabíró, az 1848-iki szabadságharczban ezredes, Árpád Béla pedig egyetemi tanár és rektor volt.

Czímer: Kékben, hármás zöld halmon lévő koronán álló sas, felemelt jobb lábával kettős keresztet tartva. Sisakdísz: három strucz toll.

Kontor. A család eredetét homály fűdi. András 1719. márczius 14-én hadi érdemei jutalmául III. Károlytól Taápot nyerte adományul, a melyet r. kath. püspök testvére, István bőkezúsége több nagy birtokkal gvarapított. Sok ideig volt Győr vármegye táblabírája és szolgabíró is. Felesége Bessenyei Juliánna, fiai János, István, György és József. A család később Kondor néven fordul elő, de nagyobb szerepet nem játszott.

Koroknay (Somogyi). Somogy vármegyéből származik. Gergely és fia Lukács 1573-ban nemességűjtást kapnak Miksa királytól, melyet Somogyban 1574-ben hirdettek ki. A család 1848-eltől Szilágy vármegyében volt birtokos. Tagjai közül Gergely a nemességűjtő 1563-ban Moldvában vitézkedett és sebet is kapott. Később a szigeti váról kirohanva, több törököt fogott el, végre Csurgó várában a törökkel harczolva, jobb szemét egy török dárda kiszúrta, a mint mindez a nemeslevélben fel van sorolva. — Sándor, jel. Tasnád város ny. számvevője. — Károly, színérváraljai ügyvéd. — István, ref. lelkész. — Lajos, esendőrszázados. — Gyula, a győri vaggongyár főmérnöke.

Czímer: Kékben, zöld alapon, egymással szemben álló hatágú aranycsillagtól és ezüst félholdtól kísért fehér lovon ülő, pánczélos sisakos magyar vitéz, kinek a vörös lovon ülő, vörös ruhás, zöld pajzsos török dárdával a jobb szemébe döf, míg a magyar vitéz dárdája a török lovas pajzsát és vértől pirosló mellét átjárja. A magyar vitéz mellett, darszörű lovon, szíjakkal megkötözött, zöld ruhás török ül, kit a magyar vitéz, a ló zablját fogva, fogságba hurezol. A szemközt álló török lovas mellett sárgaruhás török lépdél, ki a magyar vitéz felé nyílaz. Sisakdísz: kékes-szürke sasszárny közé czölöpösen állított pánczélos kar, kardot tart: Takarók: kékezüst, vörös-arany.

Kozma (Felső-Pulyai). Sopron vármegyéből származik. A család 1568-ban kapta a nemességet. A XVIII. század elején telepedett Győr vármegyébe, a hol Börcsön volt birtokos. Tagjai közül János az 1809-iki nemesi felkelők között szerepel. — Imre, jelenleg ny. polgármester.

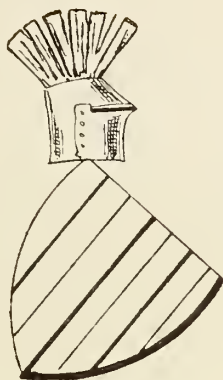
Czímer: Kékben, víz mögött emelkedő halmon ágaskodó arany-oroszlán, jobbájában ezüst nyílvezzőt tart. Sisakdísz: pajszbeli oroszlán, növekvően. Takarók: vörös-arany, kékezüst.

Legény (Pásztói). Heves vármegyéből származik, a hol Gyöngyös-Pásztón volt birtokos, mely birtok most a gróf Almássyaké. Tagjai közül János, 1832-ben Győr város jegyzője, később tanácsnoka. — Katicza Radakovics József (Vas Gereben) neje. — József († 1874) paáli plebános. — Lajos († 1901) győri ügyvéd. — József, a m. század negyvenes éveiben Győr város hadnagya. — Iván († 1895) az esztergomi káptalan tisztartója. — Béla, jelenleg győri ügyvéd.

Czímer: Kékben, zöld alapon, hatágú aranycsillagtól és ezüst félholdtól kísért természetes színű kakas, csőrében zöld ágat tart. Sisakdísz: pajszbeli kakas. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst

GYAPAY.

HÉDEVÁRY.

HODOSSY.

HORVÁTH.

JANKOVICS.

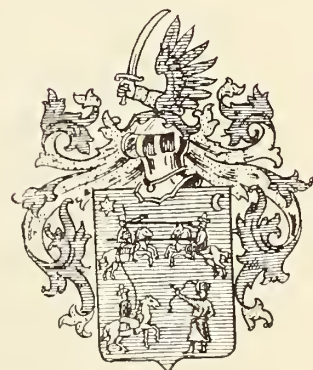
JAROSS.

JÉRFY.

KISFALUDY.

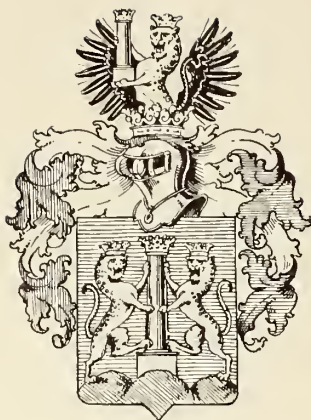

KOROKNAY.

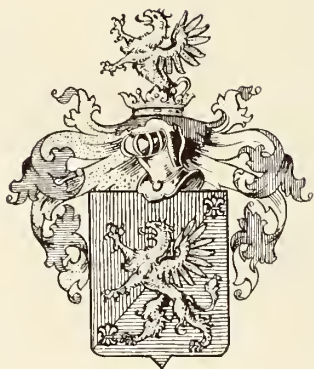
MAGYARY.

LIPPAY.

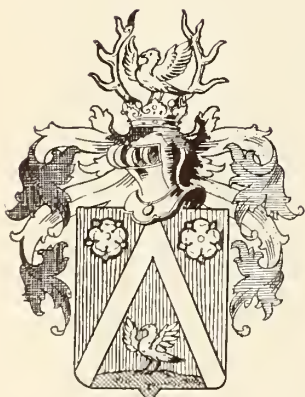
NADASDY.

NAGY.

NAGY.
[aiter Legény]

NEMET.

OTT.

PFEIFFER.

Lévay (Kisteleki báró.) Lévay Henrik a III. osztályú vaskorona-rend lovagja, a főrendiház élethosszigan kinevezett tagja. 1897 április 22-én nyerte a bárói rangot Kisteleki előnévvel († 1901 decz. 15.) Fiai: Lajos belügymin. osztálytanácsos, kivándorlási főfelügyelő, volt orsz. képviselő. József a görög Megváltó-rend lovagja, igazságügyi miniszteri titkár. A család Táplányon birtokos.

Czímer: Ékkel három részre osztott pajzs, melynek középső vörös mezejében, fehér folyó által átszelt zöld pázsiton kardot ivillogtató aranszínű oroszlán lépdel. A beékelés jobb oldalán fekvő arany mezőben három természetes színű méh repdes (egy fölött kettő); a beékelés bal oldalán fekvő kék mezőben pedig három gabonakéve látható (ugyancsak egy fölött kettő). Takarók: kékarany, vörös-arany. Sisakdísz: Három strucz toll, melyek közül a középső arany, a jobboldali kék, a baloldali pedig vörös. Pajzstartók: Egy-egy arany oroszlán. Jelmondat: „Labor honorat.”

Lippay (Zombori). Történelmünkben nagy szerepet játszó család, a melynek történetét azonban megszákítás nélkül csak a XVII. század elejétől ismerjük. Ekkor lép fel János, a ki personalis volt. Fia Gáspár országbírói ítélőmester, majd kincstári elnök volt s mint ilyen, óriási birtokot szerzett össze. 1645-ben a bárók sorába emeltetett. Testvére *György* papi pályára lépett, veszprémi, majd egri püspök, kancellár és esztergomi érsek lett. Gáspárnak három fia volt: Imre, János és György. Lehóczky és utána Nagy Iván azt állítja, hogy a család kihalt, ez állítás téves. Egyik ága Gömör és Bars vármegyeiben volt birtokos. Innen költözött át L. Antal Liptó vármegyébe, Nagy-Bob-rócra, utódaik közül pedig Sándor és Gáspár Győr vármegyébe. A család újabb időkben is előkelő szerepet töltött be. Gáspár híres szemorvos és egyetemi tanár († 1895), József a gróf Festetich uradalom mérnöke, Ferencz, Liptó vármegyében táblabíró, Sándor, († 1881) Győr vármegye táblabírája, a veszprémi káptalan és püspökség főügyésze; fia Géza, koronázói földbirtokos, a ki a vármegyei tisztségek során főispánságra emelkedett. Fia Zoltán csángotai birtokos és Győr vm. tb. főszolgabírája.

Czímer: Kékben, zöld hármás halom középsőjén koronás oszlop, két oldalán szembefordult koronás párducz, első lábaikkal az oszlophoz támaszkodva és jobb hátulsó lábukat annak talapzatán nyugtatva. Sisakdísz: koronából növekvő alakban nyitott sasszárny között koronás párducz, a pajzsbeli oszlopot tartva. Takarók: Kék-ezüst, vörös-ezüst.

Magyary. Mihály 1722-ben kap ezímeres nemeslevelet. A család azonban Pozsony vármegyéből származtatja magát és hiteles oklevelekkel igazolja, hogy 1697-ben már a pozsonymegyei Kis-magyar község nemesei között szerepel. János, Ferencz, József és Lajos tényleg Pozsony vármegye nemesi bizonyítványával igazolják 1833-ban Győr vármegyében nemességüket, mely különben a család más tagjai részére már 1771-ben kihirdettetett. A pozsonyi káptalani levéltár adatai szerint a család különben már 1417-ben a nemesek sorába tartozott. Egyébként a család nemességének eredete eddig kipuhatolható nem volt. A család a kismagyari előnevet is használja. Tagjai közül Lajos, honvédőrnagy, — Győző, min. titkár, — József és László gyárosok.

Czímer: Kékben, zöld alapon álló vörösruhás és kucsínás, sárga csizmás magyar vitéz, jobbjában görbe kardot tart, balját csipőjén nyugtatja. Sisakdísz fehér galamb, csőrében zöld koszorút tart. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Márfly. Veszprém vármegyei származású család, M. Ferencz 1646 szept. 17-én nyert armálist. Fia Ferencz, unokája Sándor, a ki Győrmegebe költözött. Egyik fia László 1754-ben főszolgabíró volt, testvéreinek Györgynek fia Sándor pedig lovassági kapitány.

Czímer: Kék pajzs lábában term. folyóból kiemelkedő hármás szirt alján álló griff, jobb első lábában kivont kardot, a balban leveles szőlőfürtöt tartva. Sisakdísz három fehér lilium Takaró: kék-arany, vörös-ezüst.

Matkovich. Mosonmegyei eredetű család, a mely Nyitra és Győr vármegyében is elterjedt. 1622 okt. 4-én nyert nemességet és ezímer M. Mihály és fiai János és Jakab. Legkiválóbb tagja volt Imre, a ki a XVIII. század végén és XIX. elején előkelő állásokat viselt és nagy vagyont szerzett. Érdekes, hogy végrendeletében úgy intézkedett, hogy vagyonát osztatlanul mindig a család legértemesebb tagja viselje, a minek folytán a család mindenik tagja versenyzett és pörölt a pálmáért. A mult század közepe táján egyike volt a vármegye legtekintélyesebb családainak, ma azonban a győri ág kihalt félben. Ugyane családból származik M. Béla fiatal festőművész.

Czímer: Kékben, széles zöld mezőn kiterjesztett szárnyú, koronás aranygriff. Sisakdísz: ugyanaz növekvő alakban. Takaró: kék-arany, vörös-ezüst.

Mecseéry. Vas vármegyei származású család, a melynek egyik tagja a török elleni harcokban kitűnt. István 1697-ben költözött át Győr vármegyébe. Két fia volt, Dániel és Dávid. Az utóbbi korán elhalt, az előbbi sokáig volt főszolgabíró és a győri székeskáptalan jegyzője.

Mesterházy. Ósrégi nemes család, a mely Zsigmond királytól 1436. július 2-án nyert armálist. A család később Nógrádmegyébe költözött, onnan pedig Győrbe. László a győri vár praefectusa volt és az eredeti armálissal igazolta nemességét.

Meszlényi. Fejérmegyei származású család, a mely ugyan házasság révén Győr vármegyében is birtokossá lett és szerepkörhöz jutott; de nem sokára ismét eltűnt és Fejérmegyében fejlődött tovább. Meszlényi János a XVII. század végén Komáromi, majd pedig a Miskei családból házassodott. Így lett ismertté Győrmegeben. Megkedvelték és a vármegye alispánjává választották; ugyanakkor Fejérmegyében is alispáni tisztelet töltött be. Kb. 30 évig volt alispán, gyakran mindkét vármegye országgyűlési követe s végül királyi tanácsos is. Fia, Károly, katona lett.

Mihályi (Előbb Michaeler). Rétalapi. Ignác 1896-ban kapott ezímeres nemeslevelet. A család a XVIII. század elején telepedett meg Győr vármegyében és Komáromban. Nevüket már 1847-ben változtatták meg. Tagjai közül Ignác a czimerszerző. Kálmán, Endre huszárhadnagyok.

Czímer: Aranynyal és ékkel osztott pajzsban, felül 5 hatágú vörös csillag. Alul, hármás zöld halom középsőjéből kinövő és két ezüst anjou-liliomtól kísért ezüst ló. Sisakdísz: könyöklő vörös mezű kar, 7 búzakalászt tart. Takarók: kék-ezüst, vörös-arany.

Nádasdy. (Nádasdi és Fogaraszöldi gróf.) A Nádasd nemzetségből származik. Első ismert őse Petend fia László 1246-ban szerezte meg Nádasdot. A család a Hunyadiak korában emelkedett nagyobb hírre. I. Ferencz a Mátyás király páncélos lovasezredének kapitánya, fia Tamás (1498—1562) királyi titkár, budai várkapitány, az ország főkapitánya, országbíró, végül pedig nádor volt. Ő emelte oly fényre családját, hogy tőle kezdve a család története az országéval összeforrt, úgy

hogy tagjainak ismertetése a munka keretén kívül esik. A Tamás unokája, Pál, 1625-ben grófi rangot nyert. A családnak már Tamás korában voltak birtokai Győr vm. ben. Ma is birtokos itt Aladár gróf.

Czímer: Kékben, természetes náddal benőtt vízből kiemelkedő, repülésre kész term. kaesa. Sisakdísz: a pajzsbeli kaesa. Takaró: mindkét oldalon kék-ezüst. Jelmondat: Si Deus Pro Nobis, Quis Contra Nos?

I. Nagy (Eözbégh). Nyitra vármegyei család, mely 1847-ben házasság révén telepedett Győr vármegyébe, a hol Győrasszonyfán birtokos. Ősi fészük Üzbégh volt István 1569-ben kapott czímeres nemeslevelet Miksa királytól, melyet 1573-ban Nyitra vármegyében hirdettek ki. Tagjai közül János 1690-ben nagyszombati városbíró, István pozsonyimegyei szolgabíró, II. István 1775—90-ben pozsonyi polgármester, Ignác u. o. táblabíró, Lajos, ma nyug. kapitány, asszonyfai birtokos.

Czímer: Vörössel és kékkel haránt osztott pajzsban, ágaskodó, az osztási vonalon felül fekete, alul arany griff. A hasítási vonal két végén egy-egy arany anjou-liliom. Sisakdísz: növekvő aranygriff. Takarók: fekete-arany, kék-arany.

II. Nagy (Takácsi). Pozsony vármegyéből származik. István és fia János és István fivére Moylen 1688-ban nyernek czímeres. nemeslevelet I. Lipóttól, melyet ugyanaz évben Pozsony vármegyében hirdettek ki. Később a család egyik ága Fehér vármegyébe költözött, a hol Velen-czében és Pusztá-Zámoron volt birtokos. Tagjai közül László († 1866) Fehérmegye táblabírája, Zsigmond († 1902) 1848 előtt és 48-ban ugyanott főszolgabíró, Sándor († 1889) ugyanott főszolgabíró, 1848—49-ben honvédtiszt, Fia Géza, jelenleg kir. táblai bíró Győrött.

Czímer: Kékben, zöld alapon lépdelő, fehér lovon ülő vörös kabátos, sárgacsizmás, vörös-fehér-kék struczollas kucsomás magyar vitéz, jobbában egyenes kard, átütött török fovel. Sisakdísz: pajzsbeli magyar vitéz, növekvően; Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Nedőczy. Győrvármegyei származású család. N. István 1650. június 12-én nyert czímet és nemeslevelet, a mely Győrmegyében hirdettetett ki. Fia György, lovassági helytartó. E családból származott István, a ki a XVIII. század közepe táján hosszabb ideig volt táblabíró. György, ifj. István, János és Pál 1754-ben igazolták nemességüket.

Czímer: Kékben, zöld alapon arany oroszlán első lábai között zöld palmaágat tartva. Sisakdísz: ugyanaz. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

I. Németh (Noszlopi). Vas vármegyei család, mely 1750 körül Győr vármegyében is fellép, hol Bönyön telepedett meg. Egyik vasmegei birtokuk után a Sömjéni előnevet is használták. Péter, annak neje, gyermekei Miklós, János és Katalin és Péter testvére Imre, 1622-ben kapnak II. Ferdinándtól czímeres nemeslevelet, melyet Szombathelyen hirdettek ki, Veszprém vármegyében 1760-ban és Győr vármegyében 1753-ban. Tagjai közül Péter, a mult század első felében a vármegye táblabírája, 1809-ben a nemesi felkelés hadnagya. Mátyás 1835-ben győrmegyei szolgabíró. Sándor vm. tiszti ügyész, Pál, jelenleg ny. kir. táblai bíró. Fia, Pál, soproni tvszéki jegyző.

Czímer: vörösben ezüst szarúfa. Mindkét oldalán egy-egy fehér rózsza. A pajzs lábán, zöld alapon repülésre kész term. gerle. Sisakdísz: két ötágú szarvasagancs között, a pajzsbeli gerle. Takarók: fekete-ezüst, kék-arany.

II. Németh. Győrvármegyei család, mely Felpéczen és Szentlőrinczen volt birtokos és ez utóbbi községnevet előnév gyanánt is használta. János és testvére István. 1639-ben kaptak czímeres nemeslevelet, mely ugyanakkor Győr vármegyében hirdettetett ki. Később más tagjai 1744-ben, 1756-ban és 1842-ben igazolták nemességüket, melyet még 1843-ban Fehér és Tolna vármegyékben is kihirdettek. Tagjai közül Ferencz († 1865), a martonvásári uradalom tisztje, fiai: Elek, győri ügyvéd. Ödön járásbírósi tisztségű, Ferencz bankhivatalnok.

Czímer: Négyelt. 1—4. vörösben pánczélos kar kardot tartva. 2—3. aranyban kétféjű sas. Sisakdísz: koronából növekvő fehér ló vörös kantárral. Takarók: fekete-arany, vörös-ezüst.

III. Németh. Vas vármegyéből, Bejcz községből származik és a Bejezi előnevet használta. A család szerint a nemes Dömötöri Németh család egyik ága, mely 1839-ben Antallal új nemességet nyert. Tagjai közül Antal († 1902) kir. tanácsos, tanker. főigazgató Győrött, Károly most győri ügyvéd az I. győri tkpéntzár főügyésze, Lajos honvédszázados, Rudolf, segesvári járásbíró.

Czímer: Vágott pajzs. Felül vörösben máltai aranykereszt. Alul kékben, kisdedeget a saját vérével tápláló pelikán. Sisakdísz: kék sasszárny között kinövő vörösruhás és sapkás magyar vitéz, jobbában égő fáklját tart, balját csipőjén nyugtatja. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Ott. Pozsony vármegyéből származik, a hol Modorban volt birtokos. János 1651-ben kapott III. Ferdinándtól czímeres nemeslevelet, melyet Somorján 1654-ben hirdettek ki. 1749-ben Nagyszombatban igazolták és hirdették ki a nemességet. Tagjai közül a czímerszerző katonai vitézségeért kapta a nemességet, egy másik Ott pedig a francia háborúban tábornokként vett részt. Ernő és Tivadar jelenleg győri nagykereskedők és a városi bizottság tagjai.

Czímer: Vörösben, zöld alapon ágaskodó fehér egyszarvú. Sisakdísz: jobbról ezüsttel és vörössel, bahól arannyal és kékkel osztott sasszárny között álló koronás darú. felemelt jobbában rögtöt tart. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Pázmándy. Komáromvármegyei származású család, mely a XVII. század végén Győr vármegyébe is átköltözött s az 1725. évi nemesi investigatio alkalmával a III. Ferdinánd királytól 1638. június 28-án nyert armálissal igazolta nemességét. Böny helységben bírtak földesúri joggal. A család tagjai közül több volt táblabíró, 1790-ben pedig József kir. táblai ülnök. Fiai Antal és Gedeon.

Czímer: Kékben, zöld alapon ágaskodó fekete medve. Sisakdísz: három zöld szárú és levelű fehér liliom. Takarók: vörös-ezüst, kék-arany.

Pfeiffer (Ikvai). László 1888-ban nyert czímeres nemeslevelet az Ikvai előnévvel I. Ferencz József királytól. A család Ikván (Sopronmegye) és Várkony (Pozsony megye) községekben volt birtokos és ma is az. Tagjai közül László, a czímerszerző, mint a győri gőzhajózási társaság elnöke, takarékpénztári igazgató és földbirtokos, az ipar és kereskedelem terén szerzett érdemeiért kapta a nemességet. Mátyás udvari tanácsos, az osztr.-magyar bank alkormányzó-helyettese, nagybirtokos, Antal sági nagybirtokos (Pozsony megye).

Czímer: Ezüst, hullámos pályától fődött, vörössel és feketével hasított pajzs. A pályá fölött a hasítási vonalon arany csilleg, a pályá alatt három arany liliom. Sisakdísz: koronából növekvő, három eserlevelet tartó oroszlán. Takarók: vörös-arany, fekete-arany.

Piukovics (Ó-Moraviczai). Bácskai család. János 1741-ben Mária Teréziától kap czímeres nemeslevelet. Tagjai közül Mihály a 70-es években m. főügyész, később orsz. képviselő. Agoston († 1880) a provisorium alatt törv. elnök, majd Bács-Bodrog vm. administratora. Ödön, jelenleg a Curiához beosztott kir. táblai bíró. Fia Elemér, orsz. képviselő. János, kir. táblai bíró Győrött.

Pokomány. Vasmegei család, mely idővel Pest, Csongrád, Temes, Békés, Szatmár és Győr vármegyékben is elterjedt. Péter I. Lipóttól kapott czímeres nemeslevelet, mely (állítólag) Vas vármegyében hirdettetett ki, a hol Nagysitkén és Bándor községekben volt birtokos. Tagjai közül Tamás, 1820 körül Temesvár város tiszti ügyésze. Nep. János a XIX. század első felében consiliarius. Gábor 1830—40 között Csongrád vármegye táblabírája. István 1870—76 között Hódmezővásárhely polgármestere, jelenleg ármentesítő társulati igazgató. István 1895 előtt felsőpátyi plébános. Mihály 1890-ben rédecsi plébános. Béla, jelenleg honvédfőhadnagy hadbíró. Gyula és Gergely honvédfőhadnagyok. Tivadar k. hadseregbeli főhadnagy. Imre, hódmezővásárhelyi tanácsnok. István, Budapest fővárosi városi mérnök. Lajos min. szántiszt. Gergely győri háztulajdonos, sitkei birtokos volt.

Czímer: Kékben, zöld alapon nyugvó leveles koronán könyöklő pánczélos kar, görbe kardot tart. Sisakdísz: természetesen darú. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Purgly (Józsási). Bajorországból származik és tagjai a XVIII. század vége felé jöttek be Győrbe, de rövid idő alatt Moson, Arad és Torontál vármegyékben is elterjedtek. Arad vármegyében Józás és Józásahely községekben voltak birtokosok, mely két községre János és György 1820-ban I. Ferencztől kir. adományt nyertek és czímeres nemeslevelet a Józási előnévvel. A nemességet 1821-ben egyidejűleg mind a négy említett vármegyében kihírdették. Tagjai közül János, jelenleg aradmegyei földbirtokos, volt orsz. képviselő. Sándor, előbb veszprémmegyei aljegyző, később orsz. képviselő. Ferencz, ny. M. Á. V. vasúti felügyelő. Pál, a Balatoni halászi társaság igazgatója. György, tart. huszárhadnagy. Zsigmond bonyi, Mihály és György sovényházi birtokosok.

Czímer: Négyelt. 1. kékben kardot tartó oroszlán. 2. vörösben buzaköve. 3. vörössel és ezüsttel hullámosan 6-szor vágott pajzs. 4. kékben, zöld alapon, fehér lovon, kivont kardot tartó huszár. Sisakdísz: ugyanaz a huszár vörös csákovával, kék ruhában, jobbáiban felemelt kardot, baljában olajágot tartva. Takaró: kék-arany, vörös-ezüst.

Rostaházy. Győrmegei család, mely Gönyűn volt birtokos. Reitermayer József 1795-ben kapott czímeres nemeslevelet I. Ferencztől és nevét 1796-ban kir. engedéllyel Rostaházra változtatta. Tagjai közül Károly († 1884) az Esterházyak ügyésze. Kálmán, budapesti krisztinavárosi plébános. v. orsz. képviselő. Sándor, gróf Esterházy Miklós volt főtisztje, jelenleg pázmándhegyi birtokos.

Czímer: Kékkel és ezüsttel négyelt pajzsban, 1 és 4-ben, hármias zöld halmon ágaskodó arany-oroszlán, virágokkal tett bőségszarura támaszkodik, 2 és 3-ban vörös-arany saktáblából nőző fekete ló. Sisakdísz: jobbról ezüsttel és késsel, balról feketével és aranyalany vágott nyílt sasszárny között kinövő pajzsbeli oroszlán. Takarók: kék-ezüst, fekete-arany.

Sebő (Szini). Borsod vármegyéből. Szin községből származik és idővel elterjedt Torontál, Fehér, Veszprém, Komárom, Bihar és Győr vármegyékbe, a hol Medvén, Nyáradon, Banán, Bánkon, Asszonyfán, Némán, Ballonyban, B.-Ujfaluban, Bácsán, Száván és Esztergetőn volt birtokos, mely utóbbi háromba 1748-ban iktatták be. István 1623-ban II. Ferdinándtól kapott czímeres nemeslevelet, melyet 1624-ben Borsod vármegyében hirdettek ki. Győr vármegyében 1744-ben, 1777-ben, 1809-ben és 1839-ben, Fehérmegyében 1795-ben, Torontálban 1809-ben, Biharban 1843-ban igazolták és hirdették ki egyes tagjai nemességüket. Tagjai közül Mihály 1753-ban győri kanonok. József 1839-ben Nyárad helység hadnagya, Alajos a múlt század elején huszárhadnagy és ezredeség. II. Mihály ugyanekkor győri plébános, Alajos 1848-ban ezredes, ki a kápolnai ütközetben egy lovasattak alkalmával, báró Riededelt, az osztrák hadsereg egyik legjobb vívóját párharczban levágta. Imre főszolgabíró, később járásbíró, majd a győrszigeti kerület orsz. képviselője és végre haláláig († 1904) a győri kir. törvényszék elnöke, Árkád († 1900) Szt. Benedekrendi tanár, bakonybéli jószágkormányzó, ki a költséget terén is kitűnt. Ignác († 1867.) b.-újfalusi földbirtokos. Pál, jelenleg nagyváradai lat. szert. káptalani nyug. uradalmi ügyvéd. Fia III. Mihály nagyváradai ügyvéd, Bihar vármegye tb. tiszti ügyésze, a biharvármegyei függetlenségi párt főjegyzője.

Czímer: Vörösben, zöld alapon könyöklő zöld mezű kar nyílvesszőt tart. Sisakdísz: pajzsbeli kar, 4 ezüstliliom között, 3 arany búzakalászt tart. Takarók: kék-arany, fekete-ezüst.

Sibrik (Óvári és Szarvaskendi). Vasmegei ősrégi adományos családja, mely Szarvaskend helységbeli ősi jószágából most is bír. Törzs-ősének Szigfridet ismerik, de valószínűbb, hogy a törzs neve Sebridus volt, melyből a Sibrik név vette eredetét. Az Óvári előnevet Mátyás király idejében használta a család. Szarvaskendet 1503-ban kapta. II. Lajos király 1520-ban pallosjogot adott a családnak, mely vérhatalmi jog Sibrik I. Antal kérelmére 1729-ben Győrvármegye közönsége előtt is kihirdettetett. Királyi adományképpen még a következő jószágokat nyerte a család: 1655-ben Dániel a komáromvármegyei Keszegfalvát, Kurtakeszít, Modort, Marczellházát, Véket, Pothot és Szöllöst. — 1701-ben Miklós és Gábor a biharvármegyei Anth pusztát. — A család tagjai sorából kitűntek: Péter 1471-ben Mátyás király hadvezére. — I. László 1505-ben a rákosi országgyűlésen Vasvármegye követe és alispánjaként szerepelt. — I. Osvát, kir. kamarai tanácsos, szarvaskendi lakos, 1527-ben kapta Csécsény helységét, Fud és Tényő pusztákat királyi adományul. Vas és Zala vármegyéknek több évben követe is volt. Gergelyt, a jeles törvénytudóst, I. Ferdinánd a Pozsonyban felállított helytartótanács tagjává nevezte ki 1549-ben; 1550-ben az országgyűlés Szakolezára, az ország határainak megvizsgálására küldte ki. 1551-ben az úgynevezett quadipartitum törv. munka egyik dolgozója volt; 1553-ban kir. tanácsos. — Gáspár 1581-ben bakabányai parancsnok, Lengyelországban Báthori István egyik hadvezére volt. — György, 1585-ben nagyváradai várparancsnok. — I. Pál, 1623—30-ig Győr és Komárom vármegyék lovaskapitánya, később 1654-ben vicze generális. — II. István 1637-ben Vas megye követe. — II. Miklós, győri lovashadnagy; leánya, Mária, Kisfaludy Lászlóné. Ezeknek egyes leszármazottjai a két Kisfaludy költő. — Zsigmond, körmendi kapitány, 1686. évben Budavár visszavételében vett részt. Sibrik Miklóstól, a ki II. Rákóczi Ferenc ezredese volt és bujdosásában Törökországba követte a fejedelmet, több érdekes levél maradt fenn a családi levéltárban. Meghalt Rodostóban, 1735 október 5-én. — Gábor a győrvári csatában 1706. évi 7 november 6-án, midőn a kurucok szétverték Heister tábornok 5000 főnyi seregét, kiváló vitézségének adta tanújelét; ott esett el a győrvári ütközetben. — II. Pál 1735. évben hadnagy volt a

hovári ezredben. — I. Antal, a ki hat lovon járt és kengyelfutót tartott, 1790 és 1794-ben Győr vármegye első alispánja († 1797). E nagyhírű alispánnak leánya volt Sibrik Erzsébet : Deák I-ső Ferenczné, Deák II. Ferencnek, a haza bölcsének anyja. — Ferencz, esatári apát, († 1852). — II. Antal az 1805. évi, úgyszintén az 1890—10 és 13—14 egymást követő hadjáratokban részt vett, olyképpen, hogy hadnagyi rangjáról 1810. évben lemondván, haza ment, és 1813-ban saját költségén beállt katonának és ismét hadnagy lett. Később több vármegye táblabírája volt. Négy fia résztvett az 1859 és 66. évi hadjáratokban. — Kálmán hadnagyként halt meg 1862-ben. — Miklós a 27-ik. vadászrezdnél főhadnagy, Königrätznél kapott sebeiben halt meg. — György huszár-főhadnagyként részt vett az 1859. évi olasz hadjáratban és Montebello esatában ; vitézségeért, katonai érdemkereszttel tüntették ki. 1866-ban kapitányként vett részt a hadjáratban ; 1869-ben m. kir. testőrré lett, Nyugdíjba ment m. kir. testőr- és huszár-alezredesként, 1890-ben. III. Antal, huszárszázados, 1859-ben részt vett az olasz háboruban és a montebellói ütközetben. 1869-ben beosztották a honvéd lovassághoz és 1874-ben őrnagy, majd a 6. h. huszár-ezred parancsnoka lett. 1883-ban ezredesként ment nyugalomba. Kálmán, szarvaskendi lakos, orsz. képviselő volt. — Miklós, es. és kir. huszár-főhadnagy 1907-ben. — Sándor, a 7. számú honvéd huszárezredben főhadnagy, 1908-ban.

Czímer : Kékben, zöld alapon, szembefordult két arany oroszlán, első lábaikkal markolatával lefelé fordított, török fővel tűzött egyenes kardot tartva. Sisakdísz : koronából növekvő oroszlán, jobb lábával török főn átütött görbe kardot tartva. Takarók : vörös-ezüst, kék-arany.

Stelcer (Felső-Eöri). A Dunántúl elterjedt család, mely már 1600-ban II. Mátyástól a vas megyei Alsó- és Felső-Eőr részeire kir. adományt kapott. Tamás és fia Lőrincz, 1655-ben nemességűjtést nyertek, mely 1757-ben Vas és Győr vármegyékben, 1765-ben Baranyában hirdettetett ki. Ugyanakkor János és egy évvel később Pál igazolja nemességét. A család Moson, Tolna és Veszprém vármegyékben is el volt terjedve. Mosonban 1812 és 34-ben, Veszprémben pedig 1834-ben, Győr vármegyében pedig 1805-ben és 1835-ben kap nemesi bizonyítványt. A család Levél, Hegyeshalom, (Moson) Felső- és Alsó Eőr (Vas) és Szt.-Lőrincz (Tolna) községekben volt birtokos. Tagjai közül Pál 1834-ben a nagyvárosnyi uradalom inspectora. Mihály, 1848/49-ben honvédtüzérhadnagy. Károly 1848—49-ben honvéd főhadnagy. Mindkettőt Világosnál elfogták és besorozták. Később Mihály soproni szolgabíró, Károly, helytartósági tisztviselő. Fia Pál, soproni magánzó. Imre az I. m. ált. bizt. társaság győri főügynökségének 42 év óta tisztviselője, jelenleg titkár. Fia II. Imre († 1907.) győrmí szolgabíró. Endre Pozsony város tanácsnoka. Fia Lajos, egyet. hallgató.

Czímer : Kékben, zöld alapon ágaskodó kétfarkú arany-oroszlán, jobbában egyenes pallost tart. Sisakdísz : páncélos, kék-vörös kék tollas, nyílt sisakos vitéz növekvően, jobbában pallost, baljában hajánál fogva levágott török főt tart. Takarók : kék-arany, vörös-ezüst.

Szabady, másként Lönehey de eadem András, nagyatyja György és atyja János, nagybátyja István, testvérei : György, István, Mihály, Orsolya, atyai nagybátyja Mátyás és ennek fia János, Buglassy András és János és nővérük Judith, anyai nagybátyja Kis. alias Balogh András és István és sógora Kálozy Mihály I. Lipót 1681. IX. 20. Sopron kih. Győr.

Czímer : Csőrében zöld ágat tartó, repülésre kész fehér galambbal díszített veres, balharánt gerendával vágott kék pajzsban alul zöld alapon ballábal levágott török főn álló, jobb lábával aranyanarkolatú kardot tartó természetes színű sas. A vágási vonal felett három (1:2) hatágú arany-eszilag között arany-nap. Sisakdísz : jobb lábában vörös-fehér villásvégű lobogót tartó pajzsbeli sas. Takarók : kék-arany, veres-ezüst.

Mostani : Kékben, zöld alapon álló vörösruhás és kuesmás, sárgaöves és csizmás férfi, baljában nyitott fekete könyvet tart maga elé, melybe a jobbában tartott tollal írni látszik. Sisakdísz hiányzik. Takarók : kék-arany, vörös-ezüst.

Szabó (Sziklóssi). Lásd bőven Siebmacher és a M. Her. és Gen. Társ. kiadásában 1895-ben megjelent „A Szabó család története.“ Győr vármegyében Czakóházan és Beziben volt birtokos és ma is az. Itt 1764-ben mutatta be Pozsony vármegye nemesi bizonyítványát. Tagjai közül IV. Péter († 1857) követ az 1825. és 33-iki pozsonyi országgyűlésen. I. Kálmán (sz. 1813. † 1883) Győr vármegye al-, majd főispánja. Lajos († 1900) es. és kir. kamarás, több érdemrend tulajdonosa. Kálmán földbirtokos Beziben.

Czímer : Kékben, kiterjesztett szárnyú fekete sas, jobbában egyenes kardot tart. Sisakdísz : koronán könyöklő vörösmézű kar, görbe kardot markol. Takarók : kék-arany, vörös-ezüst.

Szabó (Nárai). Lásd „Vas megye nemes családai.“ Tagjai közül Imre († 1904) 1848-ban a magyar gárdnál szolgált és átjött a magyar hadsereghez. Később orsz. képviselő. Miklós, a kir. Curia elnöke volt. Elek, győri törvényszéki elnök, László, szombathelyi ügyvéd.

Szabó (Kisgeszényi). Nyitra vármegyéből származik. A család egyik ága, a kezeik között levő s 1651-ben kelt nemeslevél alapján a Kisgeszényi előnevet használja. E czímerlevelet István fia György és testvére Pál kapták III. Ferdinándtól. E családból János szintén kapott czímeres nemeslevelet 1685-ben I. Lipóttól, melynek czímere azonban a fentitől eltér. A család 1699-ben Nagytapolcsányban és 1754-ben Nemes-Jáczon volt birtokos. Tagjai közül II. János († 1748) a rohonczi Batthyány-uradalom inspectora. Ignác a XIX. század eleje körül Vas vármegye első alispánja. Ferencz, II. János fia, a vasvári káptalan ügyésze. Vince 1848/49-ben honvéd-alezredes. Ernő, jelenleg ny. szombathelyi polgármester, buesui földbirtokos. Kálmán († 1903) a m. kir. koronaárség parancsnoka. II. István († 1887) vas megyei főszolgabíró, később ügyész. III. István, szolg. kiv. huszár-főhadnagy, es. és kir. asztalnok, győri orsz. képviselő. Ferencz földhitelint. tisztviselő. Géza, ny. megyei főjegyző. Vilmos, földmiv. min. tisztviselő.

Czímer : Kékben, zöld alapon, mindkét lábával egy-egy levágott török főt taposó, nyílt sisakos páncélos magyar vitéz, jobbában egyenes kardot, baljában nagy kettős keresztet és zöld olajágat tart. Sisakdísz : a pajzsbeli vitéz, növekvően. Takarók : kék-arany, vörös-ezüst.

Szalaesy (Szalaesi). Bihar vármegyei eredetű család. Gáspár a harctéren szerzett érdemeiért 1606-ban kapott czímeres nemeslevelet Bocskay fejedelemtől, a melyet Bihar vármegyében hirdettek ki. Ezt átírta és megerősítette a gubernium VI. Károly nevében Nagyszében 1732 nov. 29-én. A család egy része ma is él Erdélyben, egyik tagja, Sámuel, azonban Komárom vármegyébe, Nagy-Tanya-ra költözött. Innen átszármazott a család Pozsony és Győr vármegyébe is. Komárom vármegyében 1733-ban, Győrben pedig 1832-ben hirdették ki nemességét. Győrött élő

tagjai között I. Lajos, tekintélyes gabonakereskedő, majd esésényi birtokos volt. Fiai közül Lajos előbb igazságügyminiszteri, később vármegyei tisztviselő és a Rába-szabályozó Társulat igazgatója volt. Királyi tanácsos, esésényi birtokos. Testvére Ferenc szintén esésényi birtokos.

Czímer: Kék pajzsban természetes alapon vörösruhás férfi, jobbában kardot tart, baljával pedig magot vet. Madarak röpdösik körül.

Szász (Gyéresi). Eredetileg Középszolnokból származó, de később Békés, Szilágy, Arad, Bihar, Szatmár és Győr vármegyékben elterjedt család. Első ismert őse István, 1740-ben szerepel. Középszolnok vármegye 1791-ben a fenti István fia, Mihály nemességét igazolja, 1806-ban pedig Györgyét. Békésben 1791-ben és 1806-ban, Szilágyországban 1806-ban, Arad megyében 1812-ben és Biharban 1818-ban, 1843-ban és 1904-ben igazolták nemességüket. Győr vármegyében az újabbnak III. József telepedett meg. Tagjai közül I. György és Mihály 1790 körül ref. lelkészek. II. György a XVIII. század végén Békés vármegye biztosa. I. József († 1848) bihari főmérnök. Gábor a XIX. század első felében aradi kórházgondnok. Lajos ugyanakkor adótiszt. Károly a múlt század 2-ik felében ügyvéd. II. József ugyanakkor honvédtiszt. Sándor György († 1860) bihari főmérnök. II. Lajos jelenleg ügyvéd. Ágoston († 1899) ügyvéd. Imre († 1848) honvédtiszt. Iván jelenleg kir. ügyész. II. József jelenleg M. Á. V. felügyelő és fűtőházi főnök, Budapesten. Fiai: Sándor, Aladár, Gábor.

Czímer: Vörösben, zöld alapon ágaskodó arany-oroszlán, jobbában görbe kard, baljában leveles arany-korona. Sisakdísz: pajzsbeli nővő oroszlán. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Szent-Mihályi (Szent-Mihályi). Ősi nemes család, melynek tagjai már II. Endre alatt szerepelnek. Később Abauj vármegyében lépnek fel, de a XVIII. század elején a Dunántúl, Komárom és Győr vármegyékben is. Győr vármegyében 1817-ben hirdetik ki nemességüket a Komáromból hozott nemesi bizonyítvány alapján. E család más tagjai ismét 1837-ben mutatják be és hirdetik ki a Komárom vármegyétől hozott nemesi bizonyítványt. Győr vármegyében Győr, Révfülo, Szabadhegy, Bőny és Rétalap községekben volt birtokos és ma is az. Tagjai közül József 1741-ben abaujvármegyei ügyész. Kálmán 1867 után győri törvényszéki bíró.

Czímer: Kékben, hármás zöld halmon álló természetes daru, felemelt jobb lábával rögöt tart. Sisakdísz: vörösruhás, vöröskucsus, sárgaöves magyar vitéz, jobbában görbe kardot tart, balját esipőjén nyugtatja. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Szily (Felsőszopori). Sopronmegyei család, mely idővel Vas, Zala, Veszprém és Győr vármegyékben is elterjedt. Mihály és testvérei: János, György, Helena és Kata 1629-ben kapnak címeres nemeslevelet II. Ferdinándtól, melyet ugyanaz évben Sopron vármegyében hirdettek ki. A család Deveserben (Veszprém m.), hol az 1797-iki nemesi összeírásban szerepel, Felső-Szoporon (Sopron m.) és Kenyeriben (Vas m.) volt birtokos. Tagjai közül János († 1799) szombathelyi püspök, három János és Márton részt vettek az utolsó nemesi felkelésben. Imre († 1897) pápai szolgabíró, 1848/49-ben honvéd-tüzér, később győri lakos. Fia Zoltán Győr városi tisztifőügyésze volt. Zoltán József törvényszéki aljegyző. Endre vasúti tisztviselő.

Czímer: Kékben, zöld alaptól nővő lombos fa alatt egymással szemben álló egy-egy zöld medve. Sisakdísz: vörösmézű könyöklő kar, görbe kardot tart. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Szöts (Kézdíszentléleki és Tordai). A család régebbi történetét homály fedi. Első ismert okleveles nyoma egy 1722. évi tanuallatás, mely a család armálisáról is megemlékezik. E tanuallatás szerint a Szöts család Kézdíszentléleken és Futárfalván szabad, nemes birtokos volt. Így a XVII. század végén élt Miklós és a kurucz korban szereplő Balázs. Valószínűleg az utóbbi testvére volt az az András, a ki szintén Szentléleken és Torján volt birtokos, de birtokait eladva, feleségével és három fiával, Miklóssal, Andrással és Istvánnal, sok marhájjal Tordára költözött és ott tekintélyes birtokokat szerzett. Két előbbi fia mag nélkül halt meg, így összes birtokait István örökölte, a ki különben is gazdag, tekintélyes leányt, ns. Téglás Juditot, vette nőül. Három fia volt: Ferencz, István és János. Birtokait az utóbbira hagyta, de bátyjai azért porbe fogták. Ferencz tordai szolgabíró lett, feleségül vette Szerdahelyi Kondé Teréziát, a ki előbb Deáky Istvánné volt. Ennek halála után másodsor is nősült, elvévén ns. Bakó Máriát. Élete végét mostoha fiaival folytatott porbe keserítette meg. Ezek miatt el kellett hagynia családját, Budára költözött, a hol meg is halt. Póreit özvegye folytatta, szintén Budára költözvén fiával együtt, a kit jeles nevelésben részesített, úgy hogy már 1806-ban ügyvédi oklevelet szerzett és nemsokára a csornai premontrai rend ügyésze lett. Feleségül vette nemes Nagy Júliát, Györszemerén, 1810-ben, ő is folytatta öröklött perét és korán meghalván, fiaira hagyta örökségképen. Egyik fia Ignác orvos volt, a másik pedig Lajos, jogot végzett és mint a győri megyei törvényszék helyettes elnöke halt meg. Fia, Árpád győri ügyvéd.

Czímer (ősi): Kékkel és ezüsttel haránt négyelt. Sisakdísz: nincs. Takarók: kék-ezüst, vörös-ar.

Takácsy. Nyitra vármegyéből származik, honnan idővel Pozsony vármegyébe Vajkára költözött, hol 1667-ben Kolonich érsektől donációt kapott. Később Komárom és Győr vármegyékbe is áttért. Péter 1625-ben II. Ferdinándtól nemességújítást nyert, melyet 1627-ben Nyitrán és 1766-ban Pozsonyban hirdettek ki, honnan 1804-ben nemesi bizonyítványt is kaptak. Tagjai közül I. Ignác 1814-ben Pozsony vármegye táblabírája, káptalani ügyész. II. Ignác († 1899) kir. ítélőtáblai bíró. III. Ignác budapesti gyógyszerész. Géza jelenleg győri arvaszéki ülnök.

Czímer: Kékben, zöld alapon ágaskodó kétfarkú arany-oroszlán, jobbában felfelé nyúló dárdát tart. Sisakdísz: arany griff növekvően, jobbában piros rózsát tart. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Tóth (Fehérgyarmati). Eredetileg Erdélyből származik, honnan a szatmármegyei Fehérgyarmatra, majd a Nagykunságba telepedett, hol előbb Érszentkirályon, majd Kúnszentmártonban volt birtokos. Fehérgyarmaton egy curiális házra és telekre kapott kir. adományt. Pál és Lukács 1619-ben kaptak Bethlen Gábor fejedelemtől címeres nemeslevelet. András fiai István, Károly és Lajos Belsőszolnok vármegyétől 1844-ben nemesi bizonyítványt kapnak, melyet 1845-ben Csongrád és 1847-ben Heves vármegyében hirdettek ki. Tagjai közül I. András a XVIII. század elején palatinális assessor. II. András, Mária Terézia alatt 30 évig katonáskodott. Lukács a hét éves háborúban mint zászlótartó esett el. III. András városi főbíró Kúnszentmártonban. István (sz. 1809) ügyvéd. Lajos (sz. 1816) ügyvéd, majd főbíró. V. András u. ott ügyvéd és polgármester. Gyula győri gyógyszerész tulajdonos. Ernő előbb orsz. képviselő, most bpesti ügyvéd. A család kétféle címert ismer.

I. Czímer: Kékben könyöklő páncélos kar kardot tart. Sisakdísz: hiányzik. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst. A másik helyesebb címér: Kékben, zöld alapon álló fehérruhás, fehér-

hajtókás kucsmás magyar vitéz, jobbában görbe kardot tart, balját gombjával lefelé fordított arany-buzogányra támasztja. Zárt sisak. Sisakdísz hiányzik. Takarók: kék-ezüst, vörös-arany.

Túry vagy Thury (Nagyszegedi). Bihar vármegyéből származik, honnan Somogyba és Győr vármegyébe telepedett. György és neje és fia Ferencz 1580-ban kapnak II. Rudolftól czímeres nemeslevelet, melyet Biharban 1600-ban hirdettek ki. A család Győr vármegyében Csécseyben és Veszprém vármegyében Lovászpatonán volt birtokos, de birtokaikat III. Ferdinánd elkoboztatta. Tagjai közül Kozma 1747-ben diétai követ Somogyból, György II. Mátyás és II. Ferdinánd alatt palotai és kanizsai kapitány. Sámuel († 1900 körül) orsz. képviselő. Sándor jelenleg törvényszéki orvos, pázmándhegyi birtokos.

Czímer: Kékben, zöld alapon álló természetes színű galamb, melynek hátán repülésre kész természetes sólyom áll. Zárt sisak. Sisakdísz: a sólyom (zárt szárnyakkal). Takarók: vörös-ezüst, kék-arany.

Városy (Veszprémi). A V. család 1763-ban Vas vármegyében nemesi igazolványt nyert. Károly 1877-ben új czímeres nemeslevelet kapott, a Veszprémi előnévvel. A család Veszprém vármegyéből származik, de Bács-Bodrog és Arad vármegyékben is letelepedett. Tagjai közül I. Károly († 1885) pénzügymin. számtanácsos. Ennek gyermekei Gyula, előbb székesfehérvári püspök, most kalocsai érsek. II. Károly ny. kinstári jószágigazgatósági titkár. László († 1905) Bácsbodrog vármegye főszármveője. Tivadar tankerületi kir. főigazgató Győrött.

Veőreős (Szentgyörgyvölgyi, aliter Kovács). Vas vármegyéből származik. János és testvérei György és Mihály 1666-ban kapnak czímeres nemeslevelet III. Ferdinándtól, melyet Vas vármegyében hirdettek ki. István 1802-ben bemutatja Győr vármegyében Vas vármegye nemesi bizonyítványát. Tagjai közül Miklós 1848/49-ben honvédfőhadnagy. Dezső († 1898) hadbíró-százados. Boldizsár jelenleg Győr város tanácsosa, árvaszéki elnök. Jenő († 1908) győri ügyvéd. Imre, megyei tisztviselő. Tibor honvédhuzsár-hadnagy. Elek pénztézeti pénztáros. Imre († 1900) takarékpénztári pénztáros. György sokoróaljai szolgabíró. Miklós adótiszt.

Czímer: Kékben, hármás zöld halom középsőjén, leveles koronán könyöklő pánczélos kar, görbe kardot tart, melyen átütött török fő van. Kisézők két hatágú arany-csillag. Sisakdísz: két fekete sasszárny között a pajszbeli kar. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst.

Viczay (Viczai és Hédervári). Az Oslí nemzetségből származik. Őse Oslí (1200—1230), fia Beled (1216—1236) főpohárnok, kinek fiától II. Beledtől származtak Miklós, János (1307—27) és III. Beled a Lósy és a Viczay családok ősei. János fiai: Péter mester Viczát bírja. Tamás 1356-ban Sopron várm. főispánja. Fia János (1400), kinek utódai közül a következők tüntek ki: II. Mihály (1465) Lósi Viczai nevet veszi fel. István (1457), kinek utóda György (1581—83) Sopron vármegye alispánja. Fia Sandrin (Sándor), ennek fia Ádám, 1645-ben bárói rangot nyer. Fia János (1651—56), a Hédervári család utolsó sarját, Hédervári Katalint vevén nőül, megszerzi Hédervárt, mely a családnak ez idő óta székhelye lett. Fia: II. Ádám 1685-ben Győr vármegye felkelt nemességének vezére. Fiai: Jób-Keresztély (szül. 1701 † 1734) 1723 május 14-én grófi rangra emeltetett; Antal II. Rákóczi Ferencz híve volt; utódai nem maradtak. Jób fia: I. Mihály ennek fia II. Mihály (szül. 1756 † 1831) cs. kir. kamarás, az atyja által gyűjtött régi pénzeket és műkincseket szorgalmasan gyarapítja, úgy hogy a XIX. század elején a hédervári múzeum az ország legszebb magángyűjteménye lett. Fia Ferencz († 1836) cs. kir. kamarás. Fiai Károly cs. kir. kamarás és Adolf dzsidáskapitány, utódok hátrahagyása nélkül haltak el, harmadik fia Héder (szül. 1807 † 1873) Győr vármegye főispánja, a ki fiának, Gyula Károlynak korai elhunytával, mint a család utolsó fiarja, Khuen Károly gróftól vette meg örökösévé, a ki Ő Felsőének 1874. évi decz. hó 3-án kelt legfelsőbb elhatározásával, engedélyt nyert, hogy családneve mellé a Hédervári nevet felvehesse, a Belasi előnévét a Hédervári előnévvel felcserélhesse, végre czímerét a Viczay család czímerével felcserélhesse. Károly (szül. 1849) az aranygyapjas-rend vitéze, 1879-ben Győr vármegye főispánja, majd Horvát-Szlavon Dalmát bán és magyar kir. miniszterelnök.

Czímer: Négyelt pajzs. 1—4-ben, aranyban, leveles koronán fekete szárnyas sasláb 2—3-ban három ezüst pólya. Sisakdísz: a szárnyas sasláb. Takarók: fekete-arany, kék-ezüst.

Ziskay. Régi cseh nemes család, melynek egyik őse Ziska, ki a huszitákkal jött be, Pozsony vármegyében Búrszentgyörgyön telepedett meg. József ezután 1795-ben magyar nemességet kapott I. Ferencztől, melyet ugyanakkor Pozsonyban és 1842-ben Győr vármegyében hirdettek ki. Már a XIX. század második felében a Ziskay nevet használták. Tagjai közül György a XVIII. században a szentjánosi uradalom tisztartója. József 1809-ben a pozsonymegyei nemesi felkelők között szerepel. Pál († 1887) kuklói birtokos. Imre, jelenleg magyarszögyéni plébános. II. Pál († 1878) a nagykarolyi piaristák házfőnöke. László († 1870 körül) czifferi jegyző és birtokos.

Czímer: Kékben, zöld alapon ágaskodó kétfarkú arany-oroszlán, jobbában három, zöld, fehér, vörös struczollat tart. Sisakdísz: arany-griff növekvően, jobbában görbe kardot tart. Takarók: vörös-ezüst, kék-arany.

*

A legutolsó nemesi összeírás 1842-ben volt a vármegyében. Ez szokatlan gazdag lajstromát adja a magyar nemes családoknak. E nemesi összeírásnak rendkívül nagy a fontossága, mert mintegy összeköti az ősi nemességet a mai generációval, mely már csak nagyatyái által érzi a közvetlen kapcsolatot a letűnt századokkal. Épen ezért teljes részletességgel vettük föl ezt a névsort. Az egyes nevek betűrendben következnek egymás után; minden családnak föl van sorolva az összes tagja, lakóhelyükkel együtt, úgy, a mint az összeírásból kiviláglott.

Abrahám János, Miklós, Péter, (Patas). *Álló* István, János, (Szap). János, Péter, (Medve). *Amadé* Viktor gróf, (Malomsok). *Ambrus* Lajos, (Csilizradvány). Gábor, (Hédervár). István, (Ráró). *Andrásy* János, Pál, Samu, (Győrújváros). József, (Győrújváros). *Angyal* József, (Ballony). *Lőrincz*.

(Ladamér), Ádám (3), Ferencz, György, Ignác, János (5), József, Márton, Mihály (4), (Héder)-*Aranyosy* István, (Mindszentpuszta). *Argay* Antal, József, Miklós, Mihály, Sándor, (Szemere)-*János*, (Mindszentp.), *Aszl* János, (Győr). *Áts* Mihály, (Felpéc), János, (Gyömörö), József, (Téth). *Babics* Farkas, (Szemere). *Babos* Ferencz, Pál, (Györsziget). *Badicz* Endre, Imre, István, László, Pál, (Töltéstavapuszta). *Bajcsy* Demeter, (Gönyü), János, Mihály, (Nyárad), Antal, Gábor, Imre, István (3), János, Márton, Mihály, (Medve), Gábor, Károly, (Szap), István (Kispéc), József, Ferencz, József, (Bönyrétalappuszta). *Balaskó* Ignác, (Győr). *Balassa* János, (Győr). Bálint, (Patas). *Balázs* Ferencz, Oktató, (Sághi puszta). *Balogh* Ferencz, András, Ferencz, János, János, Mihály ifjabb, Mihály idősb, Mihály (Kisbaráth). Zsigmond, (Böny). Károly, Ádám, Kálmán, Kornél, (Győr). Sándor, rektor (Pázmánd). *Banga* Antal, György (2), József, (Gönyü). István, János, (Vének). *Bán* József, Mihály, (Ravasz), *Bárolovits* József, (Gyirmóth). György, Márton, (Ménfő). Ferencz, István, János, (Csanak). *Baranyai* Ferencz, Ferencz, (Győr). *Bárány* János, (Győr). Ádám István (2), János, (Bácsa). Lajos (Szemere). *Bárány* vagy *Branyi* (Koronczó). *Baros* Gábor, (Nagybajcs). Antal, (Bácsa). *Baráth* János (Győr), Pál (Patas), Ferencz, (Kulesod), Pál, (Szap), János, Pál, (Szemere). *Baráthy* Sándor, (Gönyü). *Barcza* Ádám, Pál, (Győr). *Bartal* János, (2) (Gyömörö). *Bartalos* István, János, László, (Ásvány). Sándor, (Csilizradvány). János (3), György, Imre, István (2). Márton, (Szap). Károly, (Gönyü), János, (Medve). Péter, (Ballony), József, (Győr). János, (Nagybajcs), *Basó* Imre, István, János, (Szap). *Bay* Sándor, (Győr). Antal, Gáspár, (Mindszentpuszta). *Bejtz* István, (Szentmihály). Dávid, Imre, (Tényó). János, (Tényó). György, János, (Koronczó). Ádám, István (3), János, József, Mihály, Pál, (Téth). *Beke* József, (Ásvány). András, István, József (2), Márton, (Dunaszentpál), János, (Ráró). Miksa, (Győr). János, (Patas). *Bekő* Ferencz (2), Gábor, (Kisbajcs). Pál, (Ráró). Ferencz, Ignác, Mihály, Miklós, (Szap), Gábor, János, (2) (Bácsa). *Belenyi* János, (Zámoly). *Bellovits* István, (Nyalka). *Bély* András, Imre, János, (Vámos). András, József, Mátyás, Mihály, (Győr). József, Márton, (Zámoly). István, Ignác, János, József, Vendel, (Ásvány). György, (Hédervár). *Bene* György pléb., (Nagybaráthi). *Benkő* István, János, Mihály, (Györszabadhegy). *Benyovszky* Péter, ifj. Péter, (Bezi). András, (Asszonyfa). *Berendj* György, István, István gazda, János, Mihály, Pál, (Győr). *Berengej* János, (Patas), *Bertalan* János, (Szentiván), *Bésán* Ágoston, József, (Téth). *Beszprém* Ferencz, László, (Koronczó). Ferencz, Mihály, (2) (Felpéc). *Bezerédj* Ferencz, Imre, (Győr). András, (Győr). Mihály, Miklós, (Homoród). Ignác Kálmán, Lajos, Sándor, (Ménfő). *Bíró* Ágoston, (Csikvánd), István, László, Mihály, (Koronczó). Péter, Sándor, (Csilizradvány). *Bitó* Gyula, (Asszonyfa), László, Lőrincz, (Asszonyfa). *Blaskovits* Sándor, (Kunsziget). *Bodzay* (Bozzay) András, (Felpéc), Mihály (2), (Bácsa), Mihály (Kisbajcs), Mihály, (Bezi), Mihály, (Felpéc). *Bogár* Ferencz (2), (Győr). *Bogdán* István, (Győr). János, András, (Kisbaráth), János, (Sághihegy). *Bognár* István, Péter, (Felpéc), Antal, Gusztáv, (Böny), György, (Győr). *Bogrányi* Mihály, (Győr). *Boghj* József, (Révfa), Péter, (Vámos). Gáspár, (Nagyszentjános puszta), János, (Pázmándhegy), Antal, György (2), János (2), József (2), Mátyás, Péter ifjú, (Szentmárton), István, Imre, József (2), (Nagyécshegy), Sándor, (Csilizradvány), István, (Csilizradvány), János, (Szap), Zsigmond, (Szap). *Böjtös* János, László, (Kisbaboht). *Boka* Ferencz (2), István, János, (Felpéc), András, Gábor, György, István, Pál, (Szemere), János, József, (Gyömörö). *Boka* András, György bucsellás, György hajós, György ifjabb, gazda, István, János, Pál, (Győr). *Bölcskey* László, (Rétalappuszta), Gábor, (Bönyrétalappuszta). *Böling* Péter, (Czakóház). *Boncz* Endre, (Böny). *Bónya* István, László, (Bácsa). Gábor, (Nagybajcs). *Boronkay* Boldizsár, Ferencz (2), István, (Kispéc), János, (Bönyrétalappuszta). *Boros* Ferencz, (Csikvánd), Sándor, (Csikvánd.) József, Péter, (Nagybajcs). *Böröcz* Zsigmond (Szap). *Böröczky* Ferencz, András, Gergely, György, István, János, János, János, József, László, (Kisbaráth), *Böröndy* Ferencz, István, István, József (3), László, Mihály (2), Sándor, (Asszonyfa), József, (Nagybaráthegy), István, Lajos, Mihály, Sándor, (Bönyrétalappuszta), János, (Asszonyfa), Ferencz, János, (Nagybaráthegy), Ádám, (Nagyécshegy), Ferencz, (Győr). *Bors* József, (Nagybajcs), Sándor oktató, (Táp), János, Mihály, (Kispéc), Imre, (Réti), János, (Felpéc). *Borsody* Gábor, (Nagyszentjános puszta), János, (Sághi hegy), Márton (Győr), István, István, Ferencz, György, János, János, János, József, Péter, Péter, (Kisbaráth). *Borsos* Gábor, Miklós, (Nagybajcs), István, József, László, Mihály, (Vámos), Gábor (2), Lukács, Mihály, Pál, Sándor, (Szabadi). *Börtis* Imre táblabíró, (Koronczó). *Börzsonyi* Pál, Sándor, (Kispéc). *Both* Ignác (Ballony), János, László, Péter, (Kulesod), Antal, Ádám, István, (3) János (3) Miklós, Pál, Péter, (Patas), Ferencz, János (2), László, Péter, (Csilizradvány). *Bozzay* (l. Bodzay is) Ferencz, Sándor, György, István (2), József (2), János (3), Mihály (3), Miklós, Pál (2), Lajos, László, Sándor, (Felpéc), János, (Gyömörö). Albert, (Réti), Sándor, (Ménfő). *Bozsoghy* György, (Szap), *Brányi* János (2), László, (Győr), Balázs, György, János, József, (Koronczó). *Burján* Gábor, (Nagybajcs), József, (Bácsa), Gábor, György, Imre (2), János, József (3), Péter (2), (Szabadi), Ferencz, István (2), János, József, Mihály, (2) (Zámoly). *Buzás* Antal, Pál, (Böny, Örkenyp), János (Nagybajcs), Ferencz, István, Mihály, Sándor, (Zámoly), György, János, Mihály, Péter, Zsigmond (Csilizradv.) *Czech* János, (Győr). *Czigány* András, János (2), József, (Felpéc). *Czuczor* Gergely, (Győr), *Csabi* József, (Győr), Pál, (Győr), *Csajághy* Dénes, Lajos, (Böny). *Csaplár* István, András, József, Mihály, Péter, György, István, József, János (2), Mihály (2), Pál, (Győr), István (2), János, József, (Csilizradvány). *Csapó* Márton, Ignác, Sándor, (Koronczó), Gábor, Dániel, József, Lajos, Mihály táblabíró, (Szemere), István, (Bezi), László, (Asszonyfa), Ignác plébános, (Gyirmóth). *Csátkó* Imre, (Győr). *Csebe* Imre plébános, (Vámos). *Cseh* István, (Kisbajcs). *Csehy* Mihály, (Felpéc), Mihály, György, (Csanak). *Csehszombathy* József (2), Elek, István, Sámuel, (Böny). *Csemez* János, Mihály, (Szentmárton), Mihály táblabíró, János, Péter, Sámuel, (Téth). *Csémey* László, (Kulesod), István, János, (Győr), Antal, Balázs, Ferencz, Gáspár, János, Pál, Péter, (Patas), István (3), János, Károly, (Patas). *Csepő* Pál, (Ujfa), Pál, (Pataháza), Miklós, Ádám, József, László, Márton, (Bácsa). *Cserenyés* István, Károly, (Böny). *Csernyánszky* József, (Győr). *Csete* Ferencz oktató, (Mezőörs), *Csiba* Mihály, (Csilizradvány). *Csiesai* (Tsitsay is) Abel, Gábor, István, Ignác, János, Zsigmond, (Szap), József, (Csilizradvány), Antal, Dániel, Gergely, János, István, Károly, László, Pál, Péter, Zsigmond, (Patas), Alajos, Albert, Ferencz, Imre, István (3), József (2), Ignác (2), János, Lajos, Miklós, Péter, Tamás, Sándor, (Nyárad), Gábor, Gergely, Imre, István, László, Péter, Vendel, (Medve) László (Ballony). *Csik* György, (Pázmánd), János (2), (Téth), János (2), István, Ferencz, György,

László, Mihály, Pál. (Csikvánd), *Csikász* József, (Kispécz). Dániel, István, János, Péter, Sámuel, Sándor. (Csilizradvány). *Csillám* István. (Gönyü). *Csizmaziá* Sámuel, (Böny), János plébános, (Pér). *Csomor* József (Ballony), András. (Medve). *Csóka* István (Patas), Antal, Ádám, Péter, (Szap), József plébános, (Markota), *Csokonyay* János ref. tanító (Szerecseny). *Csőkör* Károly, (Téth), *Csonka* János, (Czakóháza), Leopold, (Pataháza), Gergely, János, József, (Nagybajcs), János, (Újfalu). Gábor, József, (Zámoly). *Csontos* István, (Téth), István. (Böny).

Dani József. (Ásvány). *Deáky* Henrik plébános. (Sövényháza). *Decsy* János, Gergely, Mihály, (3). (Mezőörs), Bálint ref. lelkész, (Böny). *Dékán* László, Péter, (Csilizradvány). *Dely* Ferencz, István (2) János (3), Mihály, Pál, (Felpécz). *Dénes* Miklós, Győr.) *Diénes* Pál, (Győr). *Dobos* András. János, Pál, (Győr), Antal, Elek, Gábor, György, (2) Ignác, Imre (2), István, József (3), Mihály (2), Péter, Sándor, (Asszonyfa), László, (Bácsa), József, Márton, (Nagybajcs). *Döbrönte* Ferencz, (Bezi). *Dóczy* Bálint, (Enese). *Doktorits* Miklós, (Győr). *Domonkos* Imre, (Töltéstava). *Döme* József, (Medve). *Dorner* József, Mihály, Sámuel, (Győr). Eduárd, (Enese). *Dörögdy* József, (Böny). *Dóry* Mihály (2), János, (Börcs). *Dregály* Dániel, József, (Győr). *Dresmitzer* József, (Győr), József plébános, (Nagyács). *Drinótz* György, (Gyarmat). *Duchon* Ferencz, (Kispécz), János, (Gyömörö), István, (Szemere). *Duhits* Norbert Aradm. (Ravaszd).

Écsy (Étsy) Antal, Gábor (2), (Nagybajcs), György, (Böny), *Edvy* Gábor, János, (Kisbath), Imre, (Zámoly), István, (Gyömörö), József, (Czakóháza), Antal, Ferencz, (Bezi). *Egry* András, István, János (2), (Téth), József, (Győr), János, István, (Felpécz), András, (Felpécz), András, (Nagybaráti). *Enesey* István, József, Sándor, (Enese). *Eöry* (Öry) Gábor, Sándor. (Böny). *Érsek* József, (Bácsa), János, (Csilizradvány). *Esterházy* Károly gróf. (Móriczhida), Miklós, Pál, Móricz gróf, (Tápszentmiklós), Miklós gróf. (Mezőörs). *Ets* Mátvás plébános, (Győr). *Étsy* András, Bálint (2), Dávid, György, István, József (2), László (2), Miklós, Péter, (2) (Szap), Antal, János, (Vének), Gergely, József (2), (Kisbajcs), Gábor, György, János, József, Mihály, Pál, (Bácsa).

Fábián Mihály, (Szap), Pál, Ferencz, (Győr). *Fadgyas* János ev. lelkész. (Nagybaráti), Benjámin, Károly, László, Orbán, (Böny). *Falaky* János, (Böny), Ádám, György, János, (Mihály, unokája), József, (Felpécz). *Falusy* András, István, (Szemere), István, János, (Nyul), János, Mihály. (Kisbaráth), Ferencz, (Kisbaráthegy). *Farkas* István, (Téth), Sándor, Ferencz, (Csilizradvány), Ferencz, György, István. (Gyömörö), József, (Szentmihály), Ferencz, István, Márton, (Révfalu), Márton, Pál. (Szemere), János, (Felpécz), Péter, (Kisbarát). *Farkasdy* István (2), János, Sándor, (Mezőörs), Sándor, (Böny). *Fauszt* Ferencz, (Győr). *Fazékos* István, (Győr). *Fehérváry* Gábor, Sándor, (Nagybajcs), János, József (2), Károly, (Kisbajcs), István, Lajos, (Bácsa). *Fejes* Mihály, István, Ignác, János, (Győr), József, (Révfalu), Ferencz, János (2), Pál, (Szemere), Pál, (Koronczó), István, (Szemere). *Fekete*Márton, Lőrincz, (Szentmárton), Imre, Mihály (2), (Medve), György, (Szap), György, Tamás, (Győr.) György, István, (2), János, Márton, Pál, (Tényő), János, (Zámoly), Imre, János (3), Lázár, Mihály, (Bácsa), Antal, Antal (pandur), György, István (3), János (3), József (2), Mihály, Pál, (Szemere), István, János, József, Mihály, (Felpécz). *Feltinger* István, (Győr). *Fenix* Farkas, (Győr). *Ferenczy* József. (Koronczó), László, Miklós, (Koronczó), József (2), Sándor, György, (Győr), Sándor, (2) (Böny), Gábor, (Rétalappusztá.). *Fiáth* Ferencz, János, (2) József, Péter, (Töltéstava puszta), *Ficzek* Imre. (Kisbajcs), Gábor, János, (2), József, Sándor, (Bácsa). *Fijas* István, István kovács, Mihály, (Felpécz). *Fischer* György, József (2), Károly, Sándor, (Győr). *Fodor* György, (Kisbabota), István (2), József, Mihály, (Tét), János, József, (Ménfő), *Fojtényi* Cassián, (Győr). *Földi* János, (Szap). *Füsi* István, Pál, Péter (2), Zsigmond, (Csilizradvány), Antal, Balázs, Dávid, Ferencz, János, László, Miklós, Pál, Péter, Sándor, (Patas).

Gál András, Antal (3), Benedek, Gedeon, István (2), József, János (2), Károly, László (2), Mihály (3), Péter, Sándor (2), Zsigmond, (Kulesod), János, (Győr), Ferencz, István, János, Zsigmond, (Szap). *Gántó* Antal, János, (Kispécz). *Geyer* Sámuel, (Győr). *Gazdag* István, plébános (Nyul). *Gede* Ferencz (2), Péter, (Győr), János, (Mezőörs), András, István (3), János (2), Márton, Mihály, Pál, Péter. (Sághi hegy). *Germanecz* Ferencz, (Asszonyfa), János esküdt, (Kispécz). *Goda* János, főhadnagy, (Győr), József, Lajos, (Szemere). *Gönczöl* László, (Koronczó). *Grósz* Antal plébános, (Gyömörö). *Gráber* Ferencz, (Győr). *Gullik* János, Károly, (Győr), *Gyapay* Dénes, Miklós, Pál, (Bezi). *Gyarmathi* István, (Győr). *Gyöngyösy* Pál, (Gyarmat). *Györgyi* Ignác, Mihály, (Győr), József, Imre, (Asszonyfa). *Györy* András, (Győr), Ferencz, János, (2) Mihály (3), (Felpécz), Dávid, (Ásvány), András, Elek, Balázs, Gábor, (3) Imre, József, Mihály, Miklós, Sándor, (Kisbajcs), János, (Vének), János, (Győr), György, Imre, László, Mihály, Miklós, Péter, Sándor, (Nagybajcs), József, (Újfalu), Miklós, (Szemere), János, István, (Kispécz), István (2), (Téth).

Hajmerl János, (Győr). *Hajnal* József, (Győr), Ádám, József, (Györsziget). *Hajos* István, (Szemere). *Halász* Albert, András, (Téth), Dávid, Gergely, (Böny). *Halászy* Pál, (Böny), *Hamar* (Ádám, János (2), László, Zsigmond, (Szap), Dániel, Dávid, György, István, Lajos, (Böny), György Zámoly). *Hamvay* Ádám, István (2), János (2), József (3), Miklós, Pál, (Felpécz). *Hangyás* Zsigmond, (Böny). *Hardy* Ferencz, (Böny), Ferencz, György, János, (Felpécz), Ferencz, György, István (2), József, László (2), Mihály, (Tényő), József, (Asszonyfa), József, (Szemere), István, (Tényő). *Hárosi* József, (Ráró). *Hathalmi* Sándor, (Böny), János, Márton, Mihály, (Koronczó), *Hatos* Mihály, (Győr), Mihály, György, (Asszonyfa), János, (Koronczó), Imre, (Szap), Gábor, István, (Nagybajcs), Mihály, (Kisbajcs). *Haubner* Máté, (Győr). *Hegedüs* Lajos, Pál, (Győr). *Hegyi* András, Antal (3), István, József, (Gyömörö), Ferencz, István, János, Mátvás, Tamás, (Héder), Márton, (Sághi hegy), Mihály, Péter, (Győr). *Hencz* János, (Csikvánd). *Hemnyi* Dávid, (Héder), Lajos, (Ladamér). *Herenkovits* Ferencz, György, István, (Felpécz), György (2), István (2), László katona, Mihály (2), (Szemere), Gábor, Mihály, (Győr). *Hertz* József, (Győr). *Hets* János, plébános (Győr). *Hlatky* Imre, (Felpécz), János, József, Károly, László, (Böny). *Hódich* József plébános, (Fehértó). *Högye* Antal (2), Balázs, Imre, János, (Medve), Albert, Antal, Balázs, Imre, István, Ignác, János (3), Gábor (2), Károly (2), Péter, Sándor, (Nyárad), József, (Szap). *Hohenegger* Lőrincz, (Győr). *Holczler* Lőrincz, (Szentmárton). *Hollósy* Antal, (Asszonyfa), Ferencz, Károly, László, Vincez, (Somogyi) István, István, (Böny), János főügyész, (Asszonyfa). *Horgász* Lajos, (Győr). *Horváth* András, József, (Kisbath), András, György, István, János (3), (Sághi hegy), András, (Kisárpás), András, Ferencz (3), István, János (2), József, Mihály (2), Sándor (2), Pál (2), (Szemere), Ádám István (2, egyik akl).

János (3, egyik beredi), József, Mihály (2), Pál (3), András (2), Ferencz, István, János, József, (2) (Ujfalu), András, Bálint, Gábor táblabíró, Ferencz, György, István (2), Imre, János, József, Mihály, Móricz, (Koroneczó), Elek, Ferencz, Zsigmond, (Koroneczó), Ferencz, (Szabadi), András, Ferencz (2), János, József, Kristóf, Lajos, László, (Győr), Ferencz, István, (Dunaszeg), György (2), János, Samu, (Bezi), Dániel, Imre, István, József, (Enese), István, (Ménfő), István (2), (Nagybaráti), György, (Böny), András, Imre, István, János, Lázár, (Bácsa), György, József, Márton, Mihály, (Dunaszentpál), Lajos, (Kispécz), Márton, (Szentmárton), Timotheus, (Csanak), Tivadar, (Kajár), Mihály örökös, Ferencz örökös, Ferencz, István, (3) János (2), József, Mihály (2), Pál, Péter, András, (Győr), Zsigmond, (Réti), Ferencz, Mátyás, (2) (Győrsziget), Gábor, József, (Szap), András, Albert, Ádám, Ferencz (2), István, József, János, Gábor, Károly, Lajos, Mihály, (2) Péter, Sándor, (Ballony), András, Ádám, Antal, Ferencz, Ignác (3), István, József (2), Gábor (3), Mihály (4), Miklós, Péter, (Medve), János (2), Péter, (Patas), József, János, Péter, (Csilizradvány), András, Péter, (Győr), *Horváth N.?* (Pataház). *Hörderl* Miksa, (Győr). *Hrabovszky* Mihály, (Győr). János, László, Pál, (Felpécz). *Hunkár* János, József, (Szemere), János, (Mindszent puszta), *Hupka* Ferencz, (Győr). *Huszár* István káplán, (Pér), János, István, Mihály, (Szemere), Kálmán, (Böny), György, (Vécnek), András, János (2), Lőrincz, (Nabajcs), András, Antal, Benedek, Gábor, Imre, Jónás, József, Lajos, (Kabajcs).

Jakus Bálint, János, (Réti), György, (Győr), György, István, (Öttevény), György, Mihály (Ujfalu). *Jankó* Ferencz, (Ásvány), István, (Győr), István, (Ballony), János, Mihály, Miklós, Vinceze, (Gyömörő), Felix, (Szentmárton). *Janusi* László, (Győr). *Jász* Alojsán, Ferencz (2), Gábor, János, József, Zsigmond, (Zámoly). *Iczerniczky* János lelkész, (Taáp). *Jelenfy* Imre, (Ravaszd). *Igaz* Márton, (Czakóháza). *Ibász* Ferencz, György (2), István (3, egy katoná), János (2), Pál, Sándor, (Felpécz). *Jülberger* Rudolf, (Szentiván). *Illyés* József, (Kisbaboht), Zsigmond, (Téth), József, Pál táblabíró, (Kisbaboht), *Immel*, Constant, (Hédervár). *Insdőj* Péter, (Ballony). *Jósa*, László, (Szap), Rudolf, (Győr), *Józsa* Pál, (Patas). *Józan* Ignác, Sándor, (Hédervár). *Ittész* János, József, (Felpécz). *Jugovits* Károly, (Böny). *Iván* József, (Patas). *Iványos* Ferencz, Gergely ifjú, Gergely id., Zsigmond, Károly, (Böny).

Kabay János plébános, (Pázmánd). *Kakics* Antal, Ferencz, István, József (3), Mihály, János, idősb, (Szentmárton). *Káldy* Pál (Győr). *Kálmán* István, Mihály, Pál, (Felpécz), Károly, (Győr). *Kalmár* András, (Tényő), Ádám, János Péter, (Kisbaboht), Imre, János, (3), (Téth), István, János (2), (Mérgecs), István, (Szerecseny). András, István, László (2), Pál, (Csilizradvány), Mihály, (Szap), Imre, István, János, Mátyás, Mihály, (Sághi hegy). *Kálóczy* Lajos, Mihály, (Győr), András, Sándor, (Zámoly). *Kamotsay* András. Antal, János (3), Lajos, (Kisabajcs), Zsigmond, Sándor, (Rábró). *Kandó* József, (Töltéstava). *Kanuló* György, (Sövényháza). *Karábíts* József, (Medve). *Karátsony* István, (Kispécz) János, József, (Szap), János, József, (Dunaszeg), József, Pál, (Zámoly). *Karczag* Dániel, (Győr). *Kardos* József, (Vámos). *Karkoványi* János, Sándor, Zsigmond, János, Károly, (Győr). *Karner* Antal, (Győr), Károly, János, (Dunaszentpál), János, (Győrsziget), József, Márton, (Ásvány), Mihály, (Vámos), János (2), Mihály, Sándor, (Nagyabajcs). *Károlyi* István (2), József, (Kispécz). *Karpy* Ágoston, (Győr). *Karsay* Sándor ev. lelkész, (Téth). *Kasnyik* Ignác, Pál, (Győr). *Kaszab* Dániel, Mihály, (Böny). *Katona* István, (Hédervár), István káplán, (Téth). *Kelemen* György, István, (Réti), János, (Győr), György, (Öttevény). *Keresztes* László, (Győr). *Kéry* Ferencz, (Pátka), István, János, József, Mihály, Pál, (Felpécz). *Késmárky* Gábor, József, Zsigmond, (Kispécz). *Keszeg* János. Ferencz, László (2), Péter, Zsigmond, (Kulesod), István, (Csilizradvány), István, János, (Patas). *Ketse* Lajos, Péter, (Szemere). *Kís* Ferencz. (3) János (2), Mihály, Pál (2), Sámuel, (Győr), Ferencz, János, (Zámoly), Ferencz, László, István, (Győrpusztai majorok), István, János, (Patas), János (2, egyik ev. lelkész), István lelkész, (Szemere), József, (Böny), József káplán, (Mezőörs), Antal, János, Lőrincz, Mihály, (Kúnsziget), János, Mihály, (Szabadi), Mihály, (Kisbaboht), Sámuel, (Felpécz), Sándor, (Szap), György, János, Sándor, (Téth). *Kiss* János táblabíró, Mihály, (Téth), József, (Kisabajcs). *Kis Varga* János, (Mezőörs). *Király* Lajos, (Győr), Mihály, (Böny), Sándor, ref. lelkész (Pér). *Kisfaludy* Dániel, Dénes, Mihály, Móricz, Elek, Vinceze, (Téth). *Klárík* István, plébános (Szentmihály). *Klárís* Antal, János, Péter (2), (Ballony). *Kmetj* András, (Győr). *Koller* Ferencz, Imre, János, Miklós, Rudolf, (Kisszentjános puszta). *Kolosváry* Antal, János, (Téth), Ferencz, (Győr), Ignác, János, Kálmán, (Kajár), Lajos, Miklós, Sándor, (Koroneczó). *Komiáthy* István, János, (Győr), Ferencz (2), István (2), János (2), Mihály (2), Pál, (Pér). *Konvitska* Márton, (Győrsziget). *Kósa* József, (Patas), Miklós, (Szap). *Kosár* János, (Révfülu). *Kovács* András, János, (Medve), Antal, István (2, az egyik pandur), János (2), György (2), Márton (Téth). Ferencz, Antal, (Ballony), Ferencz, (Révfülu), Gábor, János, József, (Bácsa), György, (Győrsziget), György, Pál (2), (Felpécz), István (2), János, Mihály, (Kispécz), István, (Szemere), *Kovatsits* István (2), János (2), Mihály, Pál, (Győr). *Kovács* János (2), Gábor, (Zámoly), István, János, József, (Nagyabajcs), József, (Kisbaráth), József, (Vének), József, Dániel, Erasmus, Márton, (Győr), Márton, (Szentmihály), Péter, János, (Patas), Romuald, plébános (Tényő), Kálmán, Sándor, (Koroneczó), Vilibáld, József, (Szentmárton), Zsigmond, (Enese). *Kozits* István, (Győr). *Kozma* József (2), János, Márton, Péter, (Böres). Bálint, Mihály, (Enese), András, István (2), János, Sándor (2), (Győr), András (2), István, Mihály, (Győr). *Kozmár* Pál plébános, (Szemere), Pál plébános, (Köny). *Körmendy* András, István, Sámuel, Placid, (Győr). *Köröstyös* György (2), István (2), Mihály, (Kisbaráth). *Kruchina* Ferdinand (Győr). *Kudela* Mátyás, plébános (Táp). *Kulacs* György, (Böny). *Kulats* Balázs, Imre (3), István, János, József, Pál, Sándor, (Medve), István, (Nagyabajcs), István, János, József, (Böny), József, (Kisabajcs), Márton, (Hédervár). *Kutrovits* Ferencz, József, (Bezi). *Kutsera* Márián, (Győr).

Lacza Antal, György, Imre, József (2). János (2), István, László, Mihály, (2) Péter, (Koroneczó), János, (Gyirmóth), János (2), István, Mihály, (Kispécz). *Ladislaides* András, Ferencz, János, József, (Öttevény), István, (Kúnsziget). *Ladócsy* András, Dávid, Ferencz, Gábor, György (2) Imre, István (2), János, József (2), Mihály, Sándor (2), (Nagyabajcs), Sándor, (Kisabajcs). *Laky* Gergely, László, (Böny). *Lambert* Ger. gróf, Rudolf gróf, (Ikrény). *Lampert* Mihály, (Gyömörő), Imre, (Felpécz), József, (Gyömörő). *László* Zsigmond, (Patas). *Lehner* András, Eduárd, Mihály, (Böny), *Lelkes* Dávid, Sándor, (Csilizradvány). *Lendvay* József, László, (Gyömörő), Imre, (Asszonyfa), *Lengyel* István, (Győr), István, József, (Medve), Vendel, (Révfülu). *Lenhard* Miklós, (Felpécz),

Lentulai Ferencz, (Gönyű). *Leossa* József, Lajos, (Csigi puszta). *Lévai* József, (Patas). *Lipóth* Ferencz, József, (Kisbaráth). *András*, Gergely, (Győr). *Lippay* Gáspár, Sándor, (Böny). *Lojczinger* Hjazcint, (Győr). *Losonczy* Ferencz, Gábor, János, Mihály, (Dsztpál). *Lovas* János, Sámuel, (Csilizradv.)
Maár Bonifác, (Győr). *Magosy* János, (Győr). *Magyary* Eduárd, János, (Gönyü). *Majer* Fridrik káplán, (Nyul). *Major* István (2), (Koronczó). *Makay* István, József, Pál, (Pér). *Makó* István, Zsigmond, (Csilizradvány). *Makkó* Ferencz, János, (Győrsziget), István, (Csilizradvány), János, (Révfülu). János, (Ballony). *Maráczy* Mihály, (Sághegy). *Markhót* Imre, János, József (2), Jónás, Lajos, Sándor, (Ballony). *Markoja* Sámuel, (Szentmárton). *Markovits* Ferencz, (Győr), János, József, István, (Rábapatoná). *Márkus* András (Ballony), Dániel, János, István, (Csilizradvány), József, (Bönyréta). *Marton* János, (2) (Téth), Lajos, László, (Böny). *Martony* István, (Csilizradvány). *Matits* Ignác, (Ballony). *Matkovich* Antal, Ferencz, Gábor táblabíró, Imre, József táblabíró, (Szemere), János, Zsigmond, (Hali puszta). *Matyók* Farkas, (Mindszent puszta). *Megyeri* Ferencz, Lajos, (Szap). *Mékes* Ignác, Sándor, (Asszonyfa). *Mendel* Ágoston, István, Lajos, (Győr). *Meutler* György, József, (Győr). *Méry* István (2), Sándor, (Zámoly). *Mersits* Ignác főügyv., Miklós, (Szentmárton). *Mesterházy* Imre, (Asszonyfa), Bálint, Lajos, (Enese). *Mészáros* Gábor, (Nyárad), István, (Nyul), István (2), (Győr), Gábor, Ignác, József, (Csilizradvány), József, (Töltéstava), Lajos, (Böny), Mátyás (Nagybaráth), Sándor, János, (Győr), Mihály, (Győr). *Mező* János, József, Márton, (Győr). *Micsky* Lajos, (Böny). *Mihálik* István, (Felpécz). *Miholits* János, (Téth), Miklós, Dávid, Gábor, Sigmund, (Csilizradvány), István, János, Mihály, (Szabadi), András (2), Balázs, Ferencz (2), Gábor (2), István (3), János (3), Károly, Pál, Sámuel, Sándor, (2) Péter, Zsigmond, (Nyárad), Dávid, Ferencz, István, János, Gábor, László, (Szap), János, (Ráró), János, (Böny), *Mikos* Antal, (Pátka). *Miksa* József, (Hédervár). *Milkovich* Antal, (Asszonyfa), János táblabíró, (Koronczó), Ignác, József, (Győr), Ferencz, (Csilizradvány), Zsigmond, (Asszonyfa). *Mille* Antal, Károly, (Nagyszentjános puszta), Ferencz (2), Ignác, József, Mihály, (Győr). *Millei* György, (Bezi). *Miskey* Pál ispán, (Tápszentmiklós). *Mogyorósy* Pál, (Győr). *Mohácsy* József, Lajos, Zsigmond, (Böny). *Mohos* János, (Gyömörő). *Molnár* Antal, Albert, (Böny), Gábor lelkész, (Réti), János, Pál, (Kispécz), János (2), István, (Vének), Ferencz (2), Gergely, Jakab (2), József (2), Mihály, (Medve), Károly, Sándor, (Böny), Márton oktató, (Csanak), Titusz, (Győr), Pál, (Böny). *Morász* István, (Vámos), *Morácz* János, Sándor, (Győr). *Moró* Ferencz, József, (Böny). *Mórosz* Alajos, Antal, Elek, Gábor, István, Jónás, Károly, Mihály (2), Sándor (2), Titusz, (Szap), Ferencz, (Győr), Ignác, (Ráró), (Nyárad), István és János, János, (Győr), Kálmán Esk. (Asszonyfa), Mihály, (Győrsziget). *Muraközy* András, (Zámoly).

Nádasdy Lajos, (Töltéstava.) *Nagy* András, (Nagybaráth), András (2), János (2), (Bácsa). András (2), Ferencz, Imre, József, Márton, Mihály, János, (3) Pál (2), Péter, Sándor (3), (Öttevény), Bálint, (Medve), Elek (2), Gedeon, (Böny), György, (Nagybaráti), György, (Sövényháza), György, Mihály, Péter, (Gyömörő), Imre, (Nagybaráti), István (2), (Szemere), Antal, István (2), Lajos, László, (Győr), István (4), János (2), József, Mihály (3), Pál, Sándor, (2) (Nagybaráti), István, János, József, Károly (2), Lajos (2), László, Márton, Sándor (2), (Böny), János, (Réti), János (2), László, (Kisbaboht), János, Mihály, Pál (2), (Mezőörs), János (2), (Vének), János, József, (Révfülu), József, (Kisbaráth), József lelkész, (Felpécz), Antal, József, (Nagybajes), József, István, János, Mihály, Sándor, András (2), János, Pál, Sándor, (Győr), Antal, Gábor, Lajos, Péter, Sándor, (Kisbajes), László, (Koronczó), Gábor, István, Imre, József, János, Károly (2), Márton, Mihály, Péter (2), Sándor (2), (Kulesod), Mihály, (Enese), Mihály, (Sághalomalja), Pál, (Ujfülu), Pál, (Tápszentmiklós), Pál, (Czakóháza), Mihály, István, Péter (2), egyik plébános, (Csilizradvány), Mihály, Sándor, (Patas), Vendel, (Ásvány), János, Sándor, Sigmund, (Szap). *Nedőtz* István (2), Pál, (Győr). *Nemes* Ferencz, (Győr), János ispán, (Nagyécs), György, István, János, Pál, (Szentmárton), *Nemesnépy* János, József, (Szentmárton). *Németh* Ádám (2), Antal, Ferencz, Gábor, György, Jób, József, Károly, László (2), Mátyás (főbíró), Mihály, Péter, Sándor, (Böny), Ignác, Imre, István (4), Mihály, Pál, (Felpécz), Péter, (Szentpáli puszta). *Neuhold* Ernést, Károly, (Győr). *Nogál* Károly, (Győr). *Noszlopy* Ignác, (Bönyréta), Pál, táblabíró (Téth), *Novák* Ferencz, (Győr). *Nyikos* A., (Győr).

Odor András, Benjámin, Ferencz (3), György (2), István (3), János, József, Mihály, (Koronczó), János, (Győr). *Ofejfel* Calassár, (Győr), *Ofuczer* Leopold plébános, (Nagybajes). *Olláry* Antal, Albert, Gábor, György, Ignác, József, Péter, Vendel, (Ballony). *Onódy* István, (Gönyü). *Orbán* József, Dávid, Sámuel, (Győr), Sándor, János katona, (Sághi hegy), *Ormos* János (2), (Zámoly). *Oros* András (Vámos), Gábor (Kisbajes), *Oross* Gábor, (Medve), Imre, János, (Bácsa), János, (Vének), József, (Révfülu), Antal (2), Balázs (3), Gábor (5), Alojzio, Ignác, Imre (2), János (2), József (3), István, Lajos, Mihály, Péter, Zsigmond, (Nagybajes), Péter, (Patas), *Orsoniús* János, (Győr). *Ördög* Ferencz, (Nagybaráti), Antal, Ignác, Imre (2), János, (Ikrény). *Öry* András, Ádám, Gábor, István (2), Ferencz, Mihály, Miklós, Pál, (2) Péter, Zsigmond, (Kisbaboht), András, Sándor, (Téth), Gábor (2), György (2), János, István, Mihály, Pál, (2) Péter (2), (Kisbaboht), György (2), Márton, (Czakóháza), Ádám, István (Enese), András, István, (Réti), Mihály, (Mérgecs). *Örkös* vagy Horváth István, (Győr). *Örsi* István, Mihály, (2) (Szabadi), Sándor, (Zámoly).

Pajor András, Gábor, János, (Szabadi). *Pálffy* András, (Kajár), Károly, (Böny). *Paksi* Gábor György, István, János, Károly, László (2), Miklós, Sándor, Zsigmond (2), (Kulesod). *Pamer* Károly, Mihály, (Böny). *Panda* Dániel, Ferencz, Sámuel, Zsigmond, (Böny). *Pap* Ádám, (M.-Bodrog), (Győr). *Papp* János, Miklós, (Felpécz). *Pápay* András, Ferencz, János, József, István (4), Mihály, (Felpécz), István, (Győr), János, (Felpécz). *Patafi* Elek, Ferencz, Imre, József, Sándor, (Ballony). *Patkó* Mihály, (Szap). *Patonay* József, Sámuel, (Böny), István (2), (Gyömörő). *Patyi* László ev. tanító, (Szemere). *Patzona* Antal, Mihály, (Szemere). *Pázmándy* Sámuel, (Böny). *Pécsvárady* Gergely, (Böny). *Pénzes* István (2), János, (Téth). *Perlaki* Dávid, Gábor, Sándor, (Bezi), Dániel. (Győr) Gábor, (Kisbaboht), *Petes* Dániel, István, János, József, Péter, Sámuel, (Bönyréta), *Pethő* Dömin- (Szentmárton). *Petőz* János, Károly, Lajos, László, (Győr). *Petrovics* József, János, (Asszonyfa). *Petrovits* Antal, Mihály, (Nagybajes), *Pillich* Mihály, (Győr). *Pintek* András, Ferencz (2), György (2), János (3), József, István (2), Márton, Mihály (3), Pál, Péter, (Felpécz), József, Péter, (Böny), József, Mihály, (Böny), *Pintér* Ferencz (2), Ignác, (Révfülu), Ferencz, János, Mihály (2), (Győr), Ferencz, Mihály (2), Miklós, Pál, (Hédervár). *Pintzés* Imre, Gábor, József, (Nagybajes). *Plesniczky* Sámuel

ev. lelkész, (Móriczhlada). *Póda* Antal, Ignác, József, (Asszonyfa). *Polgár* Antal, (Asszonyfa), Gábor, Imre, István, József (3), Pál, Sándor, (Téth), István, Pál, (Koronezó), János, (Gyömörő), *Politz* József, (Zámoly). *Pongrátz* István, plébános (Kúnsziget), István esperes, (Mezőörs), János, (Abda), *Pottyondy* Ferencz, Gusztáv, (Győr). *Pozsgay* János, (Gönyü), *Pótz* Ignác (2), Imre, István, (Nyárad), István, János, (Csilizradvány), József, (Vámos), ? ? plébános (Zámoly), *Pracsek* Antal, (Szentmárton). *Prágay* Mihály, (Gönyü), *Prépost* Ferencz, (Kapi). *Prux* Xavér (Győr). *Pulay* Gábor, (Böny). *Purglj* György, (Győr). *Péncz* N. (Koronezó).

Rába István, (Győr). *Rabovszky* Antal, Lajos, (Enese). *Rác* István, János (2), Mihály, (Kispéc). *Radányi* József plébános, (Gönyü). *Radó* Ignác, (Enese). *Radványi* János, (Szap). *Raffenreder* Ágoston, (Győr). *Raits* Sándor, (Győr). *Rákóczy* András, (Sághalomalja). *Régi* György, István (2), János, Mihály, (Felpéc), István, (Szemere). *Révész* Balint, János, (Kulesod). *Roboz* András, Ádám, (Böny), Ferencz, Gábor, Károly, József, (Szemere), Ferencz, Imre, István, József (2), Károly, Mihály, Miklós, Pál, (Böny). *Rogos* Kálmán biztos, (Téth). *Rohnyi* János plébános, (Ásvány). *Rommer* Flórián, (Győr). *Rommershojer* Valér, (Győr). *Ruzsitska* Nepomuk, (Szentmárton).

Sághy András, Imre, János, Mihály, Pál, (Zámoly), István, (Szabadi), János, (Győr), Antal, Simon, (Nagybajes), Zsigmond, (Patas). *Sándor* Ferencz, (Szemere), József, (Csilizradvány), József, (Patas), József, (Böny), Móricz gróf, (Ráró). *Sáry* Károly, (Böny). *Sárközy* József, Sámuel, (Böny). József, Gyula, Kálmán, Zsigmond, (Töltéstava). *Sátor* Antal, (Bönyréta). *Schen* János, plébános (Győr). *Schopf* Ignác, Ferencz, (Győr). *Schöberl* Ferdinánd, (Győr). *Schestyén* Péter, (Bönyréta), *Sebő* Ignác, (Ráró), Gábor, István, Károly, (Gyömörő), Alajos, Albert, Ferencz, Gábor, Imre, János (3), József (2), István, Ignác, Jónás, Károly, Lajos, Sándor (2), Tamás, (Nyárad), Sándor, (Asszonyfa), *Sebők* András, Elek, Imre, (Nyárad), István, János, Jónás, József, (Medve). *Sereg* József, (Böny), *Seregély* Dávid, Ferencz, (Kispéc), (Kispéc), József, (Kispéc). *Seres* István, (Zámoly). *Sibrik* Antal, Balint, Ferencz, Gábor, (Csécsény). *Sidó* Benjámin (Szap), Ferencz, Vendel, (Kispéc), Pál (Patas), Sándor, (Nagybajes), István (2), János, József (2) Péter (2), Sándor (2), (Csilizradvány). *Simon* Pál, (Győr), József, Pál, (Ujfalu), István, (Győr), András, István, János, (2) (Szap), Mihály, (Böny), András, Antal, Balázs (2), Ferencz, István, János (2), József (2), Károly (2), László, Miklós (2), (Patas), Zsigmond, (Győr). *Simony* Imre, (Kispéc), *Simonyi* István, Pál, (Felpéc). *Simonsics* János, (Böny), István, József (2), (Győr). *Siska* Antal, Mihály, (Zámoly), Gábor, (Szabadi), Gábor, (Hédervár), József, (Bácsa). *Smerknik* József, (Kispéc). *Sokoray* Ferencz, István, László, (Téth), Ferencz, (Győr), István (2), János (2), József (2), Mihály, Samu, (Kisbath), *Somogyi* Ferencz, (Gyömörő), Ferencz, József, (Felpéc), János gróf, József gróf, (Csikvánd), András, György, János (2), Mihály, Pál, (Börös), Ferencz, Pál, (Tápszentmiklós), *Somorjai* János, Pál, (Felpéc), János plébános, (Téth), *Soóky* Sándor, (Gönyü). *Soós* János, (Patas), László, (Kulesod). *Sós* Imre, plébános (Rábapatonna), Antal (2), Balázs (2), Gábor, Károly, Miklós, Péter (4), (Patas). *Sörös* Antal, József, László, Péter, (Gönyü), Sándor, (Ujfalu). *Sperklj* György, (Vámos). *Spilák* Regináld, (Kajár). *Spisics* ? (Győr). *Stefjanits* József, (Győr). *Strokay* Antal, (Győr). *Strommer* Gallus, (Győr). *Sufa* Pál, (Kisbath). *Suhajdy* István, (Felpéc). *Surányi* András, György, József, (Koronezó), Ferencz, Sándor, (Győr), István, (Felpéc), Pál, (Gönyü). *Süki* Péter (2), Zsigmond, (Csilizradvány). *Süttő* József, (Győr). *Sütőry* György, (Sághi hegy), Ferencz (3), Gergely, István (3), János (3), Mihály, Pál, (Szemere), János, (Győr). *Svasiüs* Ignác, (Rábapatonna). *Sverteczk* Imre, József, (Börös).

Szabó András (3), József, Márton, (Szemere), Dávid, (Szentmárton), István (2), Pál, táblabíró, Zsigmond, (Téth), István, (Koronezó), István, (Győr), Pál (2), (Győr), István, (Szap), Antal, István, János, József, Sándor, (Medve), János, (Pátka), Ferencz, István (4), József, János (2), László, Mihály, Miklós, Péter, Sándor, (3) Zsigmond, (Csilizradvány), Károly, László, (Böny), Mihály, (Nagybaráti), Dávid, Gergely, Ferencz (2), Ágoston, István, József, János, Menyhért, Márton, Mihály, Péter, (Ballony), Dénes, Kálmán, Péter, (Bezi). *Szakály* Ferencz, (Felpéc), István, (Kisbaráth), Gábor, Imre, (2) Ignác, István (2), János, József (2), Mihály, (Medve), Mihály, Sándor, (Győr). *Szalmáry* János, (Szentpál p.), *Szakonyi* Ignác, (Böny). *Szalay* Ádám, András, György, István, Mihály, (Győr), András, János, József, Mihály, (Kajár). *Szalas*, Antal, Balázs (2), Gábor, Gáspár, József, Lőrincz, Mihály, (Nagybajes), György (2), János, József, (Bácsa), Ferencz, István, Zsigmond, (Révfalu), Ferencz (2), János, (Ménfő), Dávid, Imre, István, János, Miklós, Sándor, Pál, (Kispéc). Mihály, (Győr), Ferencz, János, Mihály, Pál, (Györsziget), Pál, (Réti), Pál, (Felpéc), Sándor, (Csikvánd), János ref. lelkész, (Pázmánd), György, István (2), (Kisbaráth), Lukács, (Vámos), *Szalatsy* Antal, József, (Győr). *Szánthó* Imre, János, (Bácsa). András, Ferencz, István, (Vének). *Szántó* Márton, (Szentmárton). *Szarka* Ádám, István, János (2), (Szemere), Dániel, János, József, Lajos, (Bezi), János, (Böny). *Szebényi* Antal, (Szentmihály). *Szeder* Fábian, (Szentmárton), *Szeghy* István, (Böny). Zsigmond (Szap), *Székely* Péter. Pál, (Bezi), *Székér* Dániel, (Böny). *Szél* János, József, Pál, (Mesterfa), *Szeles* Gábor, Zsigmond, (Szemere), József, (Csikvánd), Péter, (Csikvánd), *Szemerey* Sándor, (Szentmihály). *Szemethy* Gábor, János, (2) Imre, László, Simon, (Kisbajes), Antal, Gábor (2), György, István, János, József (2), (Bácsa), Gáspár, János, Lajos, (Nagybajes), Mihály, (Révfalu), Mihály, (Sághi hegy). *Szentmihályi* András, Pál, (Révfalu), András, István, József, Pál, (Győr), Ferencz (2), József, (Győr), György, István, János, József, (Szentiván). *Szentpéterj* János, (Nagybajes), *Szerdahely* Ferencz, (Győr). *Szét* János, (Koronezó). *Szigeethi* Ferencz, Gábor, György, István, (2) József, János, Lőrincz, Mihály, (Vámos) Gábor, János, (Dunaszentpál), András, Ferencz, György (2), József, Pál, (Hédervár). István, (Révfalu). *Szilágyi* János, Mihály, (Győr). *Szilvássy* István, (Győr). *Szivák* István, plébános, (Ballony). *Szokoly* József, (Szentmárton). *Szőke* Sándor, Zsigmond, (Szemere). *Szombathy* Jakab, Sándor, (Kulesod), Lajos (2), Péter, Sándor, Zsigmond, (Csilizradvány). *Sztake* Leander, (Győr). *Sztankovich* János, püspök (Győr). *Szundy* Pál, (Sághi hegy). *Szundi* György kasznár, Imre, Sándor, (Hetse puszta). *Szür* Lajos, (Bönyréta). *Szűts* Antal, Sándor, (Kisszentjános-puszta), Adolf, Antal, (2) János, Mihály, Lajos, (Győr), Dénes, Ignác, Lajos, (Téth), József, (Sághi puszta), Dénes, Ferencz, Gedeon, József, Péter, Sándor, (Töltéstava). *Szedelszky* Pál (2), (Szentmárton).

Takács János, József, Pál, (Felpéc), Ádám (2), János (3), István, József, (2) Mihály, Sándor, Pál, (Felpéc), Antal, (Hédervár), Ferencz, plébános (Dunaszentpál), Dániel, Mihály, (Ménfő), Ferencz, Márton, (Sághalom), György, (Gyömörő), István, (Vámos), István (2), (Mezőörs), István,

(Pér), István, Ignác, János, (Ballony), István, János, Vendel, (Koroneczó), János, (Mérge), János (2), (Öttevény), János, juhász (Sághi puszta), Ferencz, István (4), János (2), egyik tanító, Márton, Mihály, (Szemere), József, Sándor ker, ülnök, (Téth), József, (Böny), János, (Nagyszentjánosi puszta), László, (Enese), Márton, (Nyúl), Márton, (Kulcsod), Mihály (2), (Szentpáli puszta), József, Mihály, (Győr), Mihály, (Medve), János, Pál (2), (Ikrény), Elek, István (3), József (2), László, Mihály, Miklós, Péter (4), Sándor, Zsigmond, (Csilizradvány), András, Ferencz, István, János (2), László, Miklós, Péter, (Patas), István, Zsigmond, (Szap). *Takó* István esküdt, Lajos, Miklós, Sándor, (Böny). *Tamásy* István (3), József (2), Mihály (2), (Csilizradvány). *Tanárky* Sándor, (Szemere). *Taplorecky*. Kovács is, (Szemere). *Tar* István, Péter, Sándor, (Csilizradvány). *Tarcsay* Ferencz, (Győr). *Tarsoly* Ferencz, (Győrsziget). *Tatay* Gábor. Sámuel, (Nagybaráti). *Tábor* János, (Kisbajcs). *Téglás* András, Ferencz, István (2), János, József, (Bácsa). *Terner* Péter, (Győr). *Tersányszky* Antal, (Győr). *Tolnay* András, Ferencz (2), Gábor (2), István, János, (Vámos), Gábor, (Bácsa), Imre, József (2), László, (Szabadi), Antal, Mihály, (Nagybajcs). *Tompa* János, (Bácsa). *Tompos* István, (Bácsa), József, (Győr), *Torkos* János, (2, egyik cs. kir. főhadnagy), (Töltéstava), József, Imre, Kálmán, Móríc, (Győr), Ferencz, Lajos, (Révfülu). *Tóth* Ádám, András, György, Imre (2), István (4), János (4). József (2), Károly, Mihály (4), Pál (2), (Felpécz), András, (Szap), Antal, Ferencz, (Asszonyfa), Antal, János, (2) (Téth), Albert, András, Ferencz, Imre, István, (Ballony), Gáspár, Mihály, Sándor, (Nagybajcs), György, (Böny), Imre (2), József, (Győr), (Asszonyfa), István, Lajos, (Kisbajcs), János ref. lelkész, (Mérge), István (2), János Péter, (Koroneczó), János, ref. lelkész (Malomsok), István, János, András, György, István, Mihály, Mihály, József, Lajos, Sámuel, (Győr), Márton, (Győrsziget), Mihály, János (2), (Asszonyfa), József plébános, (Kisbarát), Pál, (Téth), József, (Mezőörs), Sándor, László, (Böny). *Török* Antal, Ferencz, János, Károly, Mihály (2), (Asszonyfa), Ferencz, Sándor, (Győr), József, (Győrsziget), *Trichl* József, (Győr), *Trsztyén* József, (Nyúl). *Tuba* István, József, László, Mihály, (Szabadi). *Turcsányi* Gábor, (Böny), János, (Győr). *Tury* Osvald (Győr), *Tuskés* György (3), János (2), Pál, (Bezi), János, József (2), László, Pál, (Enese).

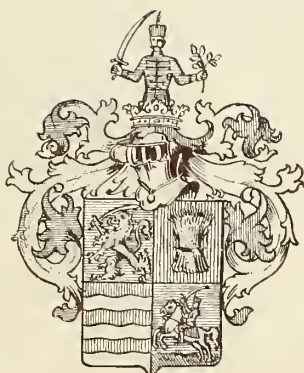
Udvardy József ev. lelkész, (Böny). *Uj* János, (Pázmándhegy), István (2), János, (Sághi hegy), János, (Győr). *Usali* Ferencz, (Győrsziget). János, (Győr). *Uzsalyi* István, János, (Győr).

Varga Bálint, Benjámin, Gábor, István, Lajos, László, Sámuel, Sándor (2), Péter (2), Zsigmond, (Böny), András (2), József (5), István (2), (Bönyréta), János, József, Bálint, István, (Győr), Bálint (2), Lajos, (Szemere), Ábel, Ádám, Ferencz, Imre, János, (2) Jónás, Károly, (Ballony), István (2), János, László, Mihály, Miklós, Sándor, (Böres), Ferencz, István (2), János, Mihály, (Mezőörs). *Varga* Kis János, (Mezőörs). *Váczy* Ferencz, (Ballony). *Vajai* György, (Révfülu). *Vajda* Ferencz, Gábor, Ignác, (Győr), Sámuel, (Böny). *Váry* Nagy Gábor, (Böny). *Varju* Ferencz, János, (Felpécz). *Vas* Balázs, (Ballony), István, (Szap), András, Imre, János (2), József, Mihály, (Medve), Menyhért, (Nagybajcs). *Vásárhelyi* József pászt., (Csanak). *Veber* Dienes, (Szentmárton). *Végh* Antal, (Böny), Antal, (Réta), Ignác, (Medve), János fejezmegyei főjegyző, (Töltéstava), János, (Böny). *Végheli* Zsigmond, (Réta), *Vesnyei* János, (Szap). *Vetsei* József (2), (Téth), *Viczay* Adolf, Héder, Károly grófok, (Hédervár). *Vida* Gábor (2), József, Gábor, László, Mihály, Sándor, (Szabadi), Gábor, István, József (2) (Bácsa), István, (Ballony), József, (Medve), József káplán, (Köny), András, Gábor, Lajos, Lőrincz, Péter, (Csilizradvány), Albert, Alajos (2), András (2), Antal, Ferencz (3), Ignác, István (2), József (2), János, Joachim, Jónás (2), Károly, Gábor (2), Lajos, Mihály (2), Péter (2), Tamás, Vendel, (Nyárad), Gábor, György, Imre, János, Pál, Sándor, (Kisbajcs). *Vidos* Lajos, (Mérge). *Világi* András, Antal, István, Mihály, (Tényő). *Vincze* Friedrich, Ignác, József, Lajos, Móríc, (Böny). *Vinterl* Antal, (Győr). *Vízkelety* János, (Kisbaráti), *Vörös* András, (Győr), Gábor (2), István (2), Mihály, Sándor, Zsigmond, (Kulcsod), István, Péter, (Tényő), Antal, István, László, Péter (2), Sándor, (Ballony), István, (Győrsziget). *Veöreös* János (2), (Győr). *Vörös* József, Pál, (Asszonyfa), Ferencz, János (2), József, (Csilizradvány), Imre, István, Mihály (2), Sámuel, (Győrujváros), *Vurda* Károly, (Győr).

Zádory Ferencz, György, (Hédervár), *Zailler* György, (Győr). *Zalka* György, (Győr), István, (Gönyü), József (2), Mihály, (Pér), István, (Eörkény-puszta), *Zámolyi* György, (Asszonyfa). *Zarmótzay* András, István, Mihály, Pál, (Koroneczó), *Zarnóczy* József, (Győr). *Zánthó* Lajos, Mihály, (Győr). *Zathureczky* István, József, János, Károly, Miklós (2), Pál, (Felpécz), Sámuel, (Győr). *Zelenay* András, János, József, (Győr), *Zerpah* János, (Győr). *Zichy* Aladár, Béla, Henrik, Hernás, Ottó, Pál grófok, (Öttevény). *Zigány* József, (Bezi). *Zilberknoll* plébános, (Gyarmat). *Zlajkó* Ignác, (Győr). *Zmeskál* István, József, Sándor, (Győr). *Zombath* Antal, Ferencz, István, (Győr). *Zöch* Fridolin, (Győr). *Zsemlye* Gergely, István, Péter (2), (Ballony), Péter, (Csilizradvány). *Zsigray* Eugén, Sándor, (Szemere).

POKOMÁNDY.

PURGLY.

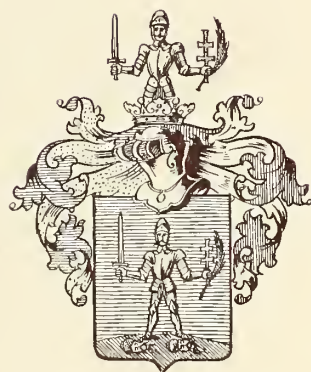
SEBŐ.

STELCZER.

SIBRIK.

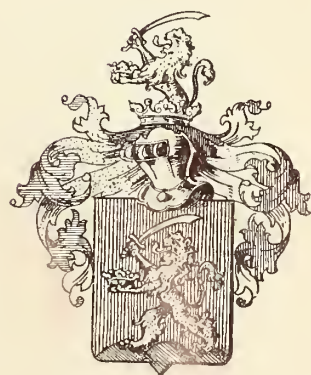
SZABÓ.

SZABÓ.

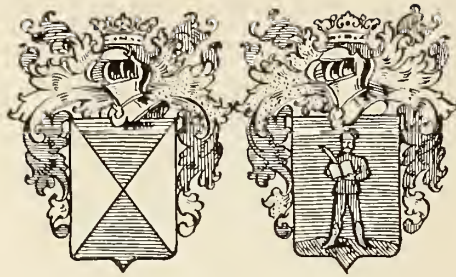

SZALACSY.

SZÁSZ.

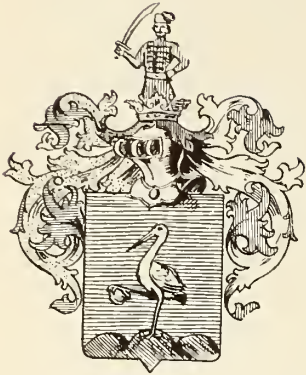

ösi czimer.

ujabb czimer.

SZÖCS.

SZENT-MIHÁLYI.

TÓTH.

VEÖREÖS.

TÚRY.

ZISKAY.

VICZAY.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal		Oldal
<i>Természeti viszonyok.</i> Irta Gallik Oszwald	1—15	<i>Irodalom, tudomány, művészet.</i> Irta Osváth Gyula	154—208
<i>Győr vármegye községei.</i> Irta Vende Aladár, a monografia szerkesztője, adatokkal bővítette Kiss István dr. győrvármegyei főlevéltáros...	16—66	<i>Közoktatásügy.</i> Irta Tell Anasztáz dr.	211—221
<i>Győr.</i> Irta Zoltán Vilmos, író	67—93	<i>A pannonhalmi főapátság.</i> Irta Erdélyi László dr.	222—249
<i>Győr vármegye népe.</i> Irta Vende Aladár	95—103	<i>Győr vármegye őstörténete.</i> Irta Bórszönyi Arnold	250—268
<i>Mezőgazdaság és állattenyésztés.</i> Irta Lippay Zoltán	104—117	<i>Győr vármegye és város története.</i> Irta Reiszig Ede dr. a szerkesztő-bizottság tagja. A ref. egyházra vonatkozó részt Szabó Zsigmond ref. lelkész, az ág. ev. egyházra vonatkozót Isoó Vincze ág. ev. lelkész írta. A vármegye legújabb korának történetét Kiss István dr. írta meg	268—419
<i>Erdészet és vadászat.</i> Irta Vaszary Ernő	118—123	<i>A vármegye nemes családai.</i> Irta Reiszig Ede dr.	420—450
<i>Ipar, kereskedelem, közlekedés és vízügy.</i> Az iparra, kereskedelemre és közlekedésre vonatkozó részt írta Hegyeshalmi Fischer Elemér kir. iparfelügyelő; a vízügyről szólót Lovas Zsigmond, Győr város mérnöke	124—146	<i>Tartalomjegyzék</i>	453—454
<i>Törvénykezés.</i> Irta Gaár Vilmos dr.	149—153	<i>Betűsoros név- és tárgymutató</i>	455—464

KÉPEK ÉS MŰLAPOK JEGYZÉKE.

Győr vármegye térképe. (Melléklet)		Sövényháza. — Fricke Emil úrilaka ...	59
Részlet a győri várfalakból, a püspök-várral. (Színes műmelléklet.)		Sövényháza. — Purgly György úrilaka..	60
Pannonhalmi. (Színes műmelléklet.)		Tét. — Bay Ödön kastélya Pokvár pusztán.....	60
Abda. — Szodfriedt József úrilaka Szentkereszt pusztán	17	Tét. — Lippay Zoltán úrilaka Csangota pusztán	61
Bönyrértalap. — Ifj. Kautz Gyula dr. úrilaka Györgyháza pusztán	17	Újmalomsok. — Szevera Károly örökösinek úrilaka Ponyvád pusztán.....	61
Bönyrértalap. — Hegyeshalmi Fischer Kálmán úrilaka Sós-kütere pusztán ...	18	Győr vármegye címere	66
Bönyrértalap. — Özv. báró Bothmer Gusztávné úrilaka	18	Győr. — A városháza.	71
Csécscény. — Szalacsy Ferencz dr. úrilaka, Szalacsy-pusztán	27	Győr. — A püspökvár és székesegyház .	72
Csécscény. — Szalacsy Lajos úrilaka. (A régi Sibrik-féle kuria)	27	Győr. — Részlet a káptalandombról. A benzécsék háza és temploma. A karneviták háza és temploma	81
A hédervári várkastély homlokzati része	28	A Kisfaludy-szobor	82
Hédervár. — A hédervári kastély műkinceseiből	29	A frigyszekrény	82
Ikrény. — Gróf Merán Jánosné kastélya	29	A szabadság-szobor	82
Koronczó. — Lippay Géza úrilaka Gáspárháza pusztán	30	A pályaház	91
Mezőörs. — Bay Sándor úrilaka Mindszent pusztán	39	A pénzügyi palota	91
Ménfő. — Bezerédj Andor úrilaka.....	39	A Lloyd-épület	91
Öttevény. — Özv. Földvály Miklósné kastélya	40	Frigyes főherceg-laktanya	92
Sírbolt és kápolna a báró Lévy-féle parkban	49	M. kir. állami főreáliskola	92
Pér. — Özv. báró Lévy Henrikné kastélya Táplány pusztán	50	Győr város címere	93
Pázmándhegy. — Thury Sándor nyaralója	59	Ásványi aranyászok	101
		Ásványi-utca	101
		Magyar parasztház és nép. Dunaszeg... ..	102
		Ásványi parasztház	102
		A Győrvárosi és megyei takarékpénztár	127
		A győri I. takarékpénztár	127
		A győri kereskedelmi és iparkamara.....	127
		A győri magyar vagon- és gépgyár.....	128
		A győri szesz- és szeszfinomítógyár	137

	Oldal		Oldal
A győri vegyészeti és gyógyszerészeti gyár	137	A pannonhalmi főapátság alapítólevele	
Grab-féle győri viaszkos-vásongyár	138	István királytól	274—275
A győri selyemfonógyár	138	Szent László hermája	285
A m. kir. állami fémipari szakiskola	147	IV. László király kettős pecsétje	286
A Meller-féle olajgyár Győrött	147	A püspökvár tornya és a Dóczy-kápolna	295
A Kohn-féle olajgyár	147	Győr a XVI. század végén. (Hu nagel	
A Jankovits-féle győri gőzinalom	148	egykorú rajza)	296
A leégett Back-féle győri hengermalom	148	Pannonhalma a XVII. században	305
A XV. századbeli antiphonale bekötési		Győr. — Püspöki palota és székesegyház	306
táblája és első lapja	157	A győri székesegyház műkincsei. I. Zomán-	
Részlet a pannonhalmi könyvtárból	158	csozott sodronyművű pázstorbot gróf	
A pannonhalmi breviárium	159	Zichy Ferencz hagyatékából (1743-1783)	
A győri székesegyház régi flandriai go-		2. Arany sodronyművű renaissance ke-	
belinje	160	hely. 3. A bőjtös- vagy Bornemiszma-	
Felhér Ipoly pannonhalmi főapát	169	mitra. (Naprágyi Demeter püspök in-	
Kisfaludy Károly szobra	179	fulája a XVII. század elejéről)	307
Kautz Gyula	189	Győri székesegyház műkincsei. I. Olaj-	
Lippay Gáspár dr.	189	tartó szarú. 2. A Corvin casula. 3. XVI.	
Báró Lévy Henrik	190	századbeli casula.	308
Richter János	199	Kollonits Lipót	317
Schedius Lajos	200	Széchenyi György	318
Gróf Széchenyi Miklós győri püspök	209	Győr. — Győr az 1763-iki földrengés után	
A pannonhalmi főapátság pecsétje	227	a karmeliták ferde tornyával	319
A pannonhalmi főapátság címere	227	A karmeliták temploma	319
Pannonhalma 1597-ben	228	A Rókus kazula	319
Pannonhalma. — Az étkező	228	Mária Terézia kazulája	319
Pannonhalma. — A templom belseje	229	Szinán pasa	329
Az Asztrik-szobor.	230	Szulejmán szultán	329
A millenáris emlék és egyik falfestménye	230	Báró Schwarzenberg Adolf	330
Pannonhalma. — A portale	239	Báró Pálffy Miklós	339
Pannonhalma. — A kápolna belseje	240	Heister Sigbert	340
A pannonhalmi főapátság műkincsei-		Lósi Vieczay Ádám sírköve Hédervártott	349
ből	241, 242	Gróf Esterházy József	350
Győrvármegyei sírleletek a császári ása-		Mária Terézia	359
tásokból. Bronzkorszak, avar sírok	251	Herczeg Esterházy Pál nádor	360
Császári sírleletek. I., II. Avarkor. III.		Képek a győri csatából	369, 370
Bastarnok nép fegyverei. IV., V., VI.		Az 1849. évi győri (kismegyeri) csata em-	
Sarmata-korszak	252	lékoszlópa	371
Római leletek Pannonhalma vidékén. I.		A történelmi nevezetességű kismegyeri	
Csüngő bronzékszerek. II. Bélyeges tég-		magtár	371
lák	253	Gróf Zichy-Ferraris Ferencz	372
Győr vármegyei sírleletek a régibb közép-		Győr. — A régi tűztorony. Épült 1792-ben,	
korból. Avarkori arany-, ezüst-, bronz-,		lebontották 1895-ben	381
gyöngy-, esont-díszek	254	A hédervári kastély a kert felől	382
Római kori leletek Győrmegyében. I.		Kossuth Lajos	391
Bronzfibulák. II. Bronzkarperceczek. (Kis-		Görgy Arthur	392
Ravaszd)	263	Pöltenberg Ernő	392
Római leletek Győrszentinánton tájáról.		Klapka György	392
I. Vasszerszámok. II. Pecsételő gyűrűk	264	Lippay Géza, főispán	409

CZÍMEREK.

	Oldal		Oldal		Oldal
Argay	427	Guóth	426	Pfeiffer	438
Ballay	427	Gyapay	437	Pokomándy	451
Barcza	427	Héderváry	437	Purgly	451
Bay	427	Hodossy	437	Sebő	451
Bothner	427	Horváth	437	Stelcezer	451
Bozzay	427	Jankovich	437	Sibrik	451
Bély	427	Jaross	437	Szabó I.	451
Bezeréj	427	Jerfy	437	Szabó II.	451
Chapó	427	Kisfaludy	437	Szalacsy	451
Csemez	428	Koroknay	437	Szász	451
Dóczy	428	Lippay	438	Szent-Mihályi	452
Eördögh	428	Magyary	438	Szöcs	452
Fischer	428	Nádasdy	438	Tóth	452
Fricke	428	Nagy I.	438	Túry	452
Földváry	428	Nagy II.	438	Veöreös	452
Füleky	428	Német	438	Vieczay	452
Goda	428	Ott	438	Ziskay	452

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Aba** Sámuel 68, 272.
Abda 16, 116.
A Betegségélyző lap 155.
Ackermantag 64.
Acsády család 32, 38.
Acsay Ferencz 161, 216.
Adók 343, 344, 357, 402.
Ág. ev. egyház 156, 323—325.
Ág. ev. iskolák 218, 219.
Agyagipar 129.
Ajkay család 424.
Akadémia 214, 215.
Alap nemzetség 270, 420
Alapi család 34.
Áldor Adolf 161.
Alispánok 300, 361, 378, 405.
Alkotmányvédelem 418, 419.
Állattenyésztés 110—113.
Állatvásárok 135.
Alsó puszta 43.
**Alsócsalló- és Csilizközi ármen-
 tesítő-társulat** 142.
Alsóponyvád puszta 65.
Alsószapud puszta 56.
Altak család 38.
Amadé család 19, 23, 24, 42,
 46, 48, 65, 424, 426.
Andorka Sándor 161.
András család 41.
Anghely puszta 53.
Angrano család 57.
Angyal család 426.
Angyal Armand 155, 162.
Angyal Emil 162.
Antonia puszta 47.
Apát major 36.
Apátok 224—233.
Apor nemzetség 421.
Apponyi család (gróf) 54.
Apponyi Károly (gróf) 393,
 395.
Aranka major 56.
Aranyossy család 426.
Arator (Szántó) István 162.
Argay család 57, 426.
- Argay József** 398.
Ármentésítés 141.
Árpa 108.
Árpás Ignác 131.
Árvaházak 90, 221.
Árvizek 69, 70, 343, 362,
 366, 379.
Ásvány község 19.
Ásványi család 19, 38.
Asszonyfa 19.
Asszonyfalvi család 19.
Asztrik-szobor 33.
Auspitz Pál 26, 112, 132.
Avarok 68, 267, 269.
- Babonák** 100.
Babunai család 31, 45, 424.
Back Hermann 131, 144.
Bácsa 20.
Baditztag 64.
Bajesi család 424, 429.
Bakics család 19, 24, 34, 42,
 54, 424.
Bakody család 45.
Bakody Tivadar 162.
Bakonybéli apátság 36, 46,
 113, 309, 425.
Balásffy család 57.
Balassa család 19, 34, 425,
 429.
Balics Lajos 162.
Ballay család 429.
Ballony 20.
Balogh család 21, 58.
Balogh István 163.
Balogh Kornél 384, 386, 387,
 388, 390, 396, 397, 401,
 404, 413.
Balogh Pál 163.
Balog puszta 21.
Baltazzy család 48.
Bán család 48, 56.
Bánfi Alajos 163.
Bangha Sándor József 163.
Banjaluca major 64.
- Bánóczy család** 429.
Bánóczy János 219.
Baracska család 424.
Baranyai család 429.
Baráth család 429.
Baráthy család 45.
Barcso család 32.
Barcza család 429.
Barcza Géza 64, 325, 114, 414.
Barcza Gyula 25, 114.
Barczatag 64.
Barócz család 25, 424.
Baromfitenyésztés 113.
Baross János 23.
Barsa család 38.
Barsi József 155.
Bartalos család 429.
Basó család 429.
Báthori Zsigmond 336.
Batthyány család (gróf) 24, 47.
Batthyány Géza (gróf) 399, 402.
Bay Antal 387, 388.
Bay család 44, 64, 112, 429.
Bay Gáspár 384.
Bay Géza 44.
Bay Ödön 52, 64, 112, 114.
Bay Sándor 43, 44, 114.
Bécsi kapu Győrben 86.
Bedeghy család 45.
Bedőtag tanya 36.
Bedy Vince 76.
Bejezy család 41.
Bejezy József 414.
Bejezytag major 53
Beke Albert 398.
Békebírótság 297.
II. Béla király 278.
III. Béla király 134, 279.
IV. Béla király 68, 279.
Beliczay Elek 155.
Belső major 42, 58.
Bély család 429.
Bély József 402, 413.
Bencze család 21.
Benczések 83, 84, 156, 223.

- Benes György 133.
 Benes Pál 163.
 Benyovszky Pál 20.
 Beöthy Károly 163.
 Berendy család 430.
 Betegsegélyző pénztárak 133.
 Bethlen Aladár (gróf) 24, 114.
 Bethlen Aladárné (gróf) 47.
 Bethlen Gábor 48, 51, 338.
 Betlehem puszta 64.
 Bezerédj Andor 111.
 Bezerédj család 20, 25, 43, 53, 426, 430.
 Bezerédy Ignác 383.
 Bezerédj Lajos 396.
 Bezi 20, 115.
 Bezy család 20, 38, 41, 44.
 Bézsán család 64.
 Bierbauer Lipót 144.
 Bihar Jenő 155, 164.
 Bírászkodás 149.
 Bíró család 430.
 Bíró Elek 146.
 Birtokosok 423.
 Birtokviszonyok 105.
 Bisinger József 88.
 Bittó család 19.
 Blau Samu 132.
 Boeckner István 336.
 Bogner Vilmos 25, 117.
 Bognertag tanya 25.
 Bolényi család 35.
 Bona család 430.
 Borba puszta 58.
 Bornemisza család 23, 63.
 Boronkay család 430.
 Boross család 23.
 Boszniai okkupáció 417.
 Boszorkánypörök 150—152.
 Bothmer (báró) család 21, 430.)
 Bothmer Gusztávné, özv. (báró) 22, 114.
 Bothmer puszta 21.
 Bottyán János 348, 351.
 Bozzay család 25, 430.
 Bónyi család 21.
 Bónyrétalap 21, 114, 116.
 Böösi család 48.
 Börcs 22.
 Börcsy család 41.
 Börzsönyi Arnold 84, 164, 216.
 Brányi család 41.
 Brenner és Darvay 126.
 Bronzkorszak 255, 256.
 Bruniczky László 19.
 Brunovszky család 35.
 Brückler István 153.
 Buzinkay Gyula 411.
 Chapó család 431.
 Chege család 45.
 Chepke család 20.
 Colorado család (gróf) 38, 426.
 Csaby család 32, 38.
 Csáknéma major 46.
 Csáky család 32, 37, 57.
 Csanakfalu 22.
 Csanakhegy 23.
 Csangota puszta 64, 116.
 Csányi Károly 89, 164.
 Csapó család 41.
 Csatáry család 48.
 Csapó Dániel 164.
 Csapó István 164.
 Csatornázás 145.
 Csécsény 23, 116.
 Csécsényi család 63.
 Csemez család 431.
 Csemez István 64, 114.
 Csemeztag major 43.
 Csenkey Géza 152.
 Cserhalmi István 153.
 Cserhádi Sándor 164.
 Cseri major 24.
 Cseszneky család 36.
 Csigi puszta 32.
 Csikórét puszta 31.
 Csikvánd 23, 114.
 Csikvándy család 114.
 Csikvándi Márton 23.
 Csilizradvány 24, 114.
 Csillag Róza 165.
 Csiri puszta 21.
 Csitvándi család 23, 45, 65, 424.
 Csizmadia János 52.
 Csizmadia Mihály 52.
 Csuday Jenő 165.
 Csukássy Károly 31.
 Csukássy puszta 31.
 Csupor család 57.
 Czakó család 24.
 Czakóháza 24.
 Czech János 165, 383.
 Czéhek 124, 125.
 Czigány Gyula 155, 411, 144, 416.
 Czike Lajos 327.
 Cziráky család 23.
 Czirjáktag 53.
 Czobor család 19, 24, 34, 37, 42, 44, 47, 54, 64.
 Czuczor Gergely 84, 165, 383.
 Czudar László 233.
 Czukorka gyárak 131.
 Czukorrépa 109.
 Dallos család 37, 41, 63.
 Dallos Miklós 166, 313.
 Danch család 23.
 Darabos család 32, 38.
 Darnay család 41.
 Deák Ferencz 215.
 Deáky család 431.
 Deáki Zsigmond 166.
 Déghy család 32, 424.
 Delfino bíbornok 312.
 Dely család 34.
 Dénesháza 53.
 Dereskey család 45.
 Dersffy család 24, 47.
 Detsinyi Lipót 166.
 Deutsch Mór 65, 111, 136.
 Deutsch és Pohl 131.
 Deutsch és Társai 130.
 Dobos család 19, 32, 41.
 Dobos Ignác 133.
 Dobrowszky József 166.
 Dóczy család 24, 47, 56, 431.
 Dóczy Orbán 76.
 Domokos család 21.
 Domonkos család 22.
 Dorner Ede 385, 387, 397, 398.
 Dorner József 166.
 Döbrentey család 19.
 Dömések rendje 309.
 Dömötörtag 38.
 Dörög puszta 51.
 Döry család 53.
 Draskovics György 312.
 Draskovits György, ifj. 78.
 Duchon család 431.
 Dukavits Vilmos 153.
 Duna 3.
 Dunántúli Hírlap 155.
 Dunaszeg 24.
 Dunaszentpál 24.
 Ebenhöch Ferencz 167.
 Eczetgyárak 132.
 Edelman Sebő 167.
 Edvi Illés család 434.
 Edvi Illés László 167.
 Edvi Illés Pál 167.
 Edvitag puszta 21.
 Eggerszeghy család 23.
 Egervári család 424.
 Egészségügy 380.
 Éghajlat 6.
 Egyesületek 26, 32, 33, 35, 38, 43, 47, 63, 90, 93, 113, 156, 214, 383, 398, 399, 403, 416.
 Egyházak 90, 309, 310.
 Egyházmegyei felosztás 322, 323.
 Elemi csapások 368, 379.
 Elemi iskolák 85, 86, 217, 213, 219.
 Ellenzéki szervezkedés 413.
 Előhegy puszta 65.
 Emey család 19.
 Emilháza puszta 65.

- I. Endre király 277.
 II. Endre király 279.
 III. Endre 68, 283.
 Enese 24, 114, 117.
 Enessey család 20, 24, 25, 41, 424, 431.
 Enessey György 168.
 Enessey Kálmán 411, 413, 414.
 Eölbey család 41, 44, 57.
 Eördögh család 35, 432.
 Eörkényi család 21, 22.
 Eörsy család 33, 43.
 Eöry család 53, 55.
 Eöry Sándor 400, 401, 403, 411, 413, 414.
 Erdei tanya 32.
 Erdély Ernő 168.
 Erdély Ferencz 146.
 Erdélyi László 168.
 Erdélyi major 36.
 Erdészet és vadászat 118--123
 Erdős család 54.
 Erdős Renée 168.
 Ernyey Károly 168.
 Erzsébet királyné 289.
 Esterházy család (gró) 26, 32, 38, 43, 46, 53, 56, 57, 58, 425.
 Esterházy Károly (gróf) 385.
 Esterházy Miklós (gróf) 426.
 Esterházy Miklós Móríc (gróf) 26, 43, 56, 58, 105.
 Esterházy Pál (gróf) 46, 57.
 Esterházy Pál, id. (gróf) 64, 105, 114.
 Esterházy Sándor (gróf) 48, 65.
 Esztergetőy család 20.
 Fábri Pál 168.
 Fadgyas család 21, 432.
 Faipar 130.
 Faluhely puszta 21.
 Farkas Ádi 171.
 Farkas család 53.
 Farkas József 171.
 Farkas Miska 171.
 Farkas Sándor 171.
 Farkas Szeráfin 171.
 Fauna 10.
 Fehér Ipoly 171, 244, 245.
 Fehértó 25.
 Fehérvári kapu 87.
 Feichtinger család 42.
 Feichtinger Ernő 153.
 Fejérpataky család 41.
 Fejérpataky László 153.
 Fekete család 41.
 Fekete puszta 57.
 Féli család 44.
 Felpéczy 25.
 Felpéczy család 19.
 Fels Lénárd 9, 331.
 Felsőponyvád puszta 65.
 Felsőzapud puszta 56.
 Fémárúgyárak 126.
 Feniczgy János 172.
 Fenyves puszta 64.
 I. Ferdinánd 23, 311, 328.
 III. Ferdinánd király 342.
 V. Ferdinánd 384.
 I. Ferencz király 26, 373.
 Ferencz Ferdinánd fhg. 44.
 Ferenczháza puszta 38.
 Ferencz József (I) 16, 69, 70, 397.
 Ferenczy család 41.
 Ferenczy Jakab 172.
 Fiáth család 432.
 Fillinger Károly 172.
 Fillinger Lipót 172.
 Fischer (Hegyesalmi) család 21, 22, 432.
 Fischer Elemér (Hegyesalmi) 22, 115, 172.
 Fischer Frigyes 64.
 Fischer Gyula (Hegyesalmi) 25, 153.
 Fischer Kálmán (Hegyesalmi) 22, 115, 413.
 Fischer puszta 21.
 Fleischman Samu 131.
 Flóra 8.
 Foglalkozások 75.
 Folyók 3.
 Forgách Simon (gróf) 347.
 Forgó Ignác 146.
 Főapátok 233—245.
 Főgimnázium 215.
 Főispánok 300, 361, 404.
 Földrengés 366.
 Földtani viszonyok 5.
 Földváry család 432.
 Földváry Miklós 412, 413.
 Földváry Miklósné, özv. 48, 112, 115.
 Fördös család 432.
 Főreáliskola 216, 217.
 Főügyészség 153.
 Franciscs Norbert 173.
 Francia uralom 376, 377.
 Frának Gábor 173.
 Frányó család 21.
 Fricke család 432.
 Fricke Emil 21, 56, 112, 113, 115.
 Frigyszekrény-szobor 83.
 Fuskér család 20.
 Füleky család 433.
 Füzes puszta 24.
 Gaár Vilmos 173.
 Gabonakereskedelem 134, 135.
 Gallik Oszvald 173.
 Garabonczyás Diák 155.
 Garay család 57, 424.
 Gárdonyi Géza 155, 173.
 Gáspárháza puszta 41.
 Gazdálkodási rendszer 105.
 Gazdasági Egyesület 113.
 Gazdasági ipar 110.
 Gazdasági iskolák 213.
 Gazdaságok 113—117.
 Gecseny család 24.
 Gede tanya 51.
 Gépgyártás 126.
 Geringer Károly 397.
 Gerő Antal 153.
 Gerő Gyula 155, 174.
 II. Géza király 278.
 Gézaháza major 41.
 Ghyecz tanya 51.
 Giesswein Sándor 174.
 Gimnáziumok 84, 215, 219.
 Gindly család 48, 426, 433.
 Gnasser Dezső 126.
 Goda Béla 407, 411, 412, 413, 418.
 Goda család 57, 433.
 Goda Lajos 408.
 Gondár család 57.
 Góthok 266.
 Gönyű 26, 299.
 Görgey Artur 389, 390.
 Gött Gyula 19.
 Gőzfűrésztelepek 130.
 Gőzmalmok 25, 33, 38, 63, 131.
 Grab M. Fiai 130.
 Grebethy család 63.
 Gregoriánecz Pál 52, 311.
 Gróf Gyula 133.
 Groll Adolf 321.
 Gross Testvérek 133.
 Grüne család (gróf) 38, 426.
 Grünwald István 130, 174.
 Gug nemzetiség 420.
 Gug puszta 46.
 Gughy család 46.
 Gulik család 433.
 Gulyás Elek Kálmán 175.
 Gúnynevek 103.
 Guoth család 433.
 Guoth István 32.
 Guth-Keled nemzetiség 423.
 Gyapay család 20, 24, 55, 64, 433.
 Gyapay Dénes 389, 393, 400, 411, 412, 417.
 Gyapay Dénesné, özv. 53.
 Gyapay Pál 398.
 Gyárák 32, 126, 131.
 Gyarnat 31.
 Gyirmót 31.
 Gyirmóti család 31.

- Gyömöreý család 31.
 Gyömörő 31.
 Győr 67—93.
 Győr csatornázása 74.
 Győr címere 364.
 Győr eleste 281, 390
 Győr fekvése 67.
 Győr kiváltságai 279, 281.
 Győr közterei 73.
 Győr külvárosai 69.
 Győr leégése 332, 345, 362.
 Győr népessége 74.
 Győr ostroma 334, 355, 376.
 Győr őslakói 67.
 Győr szab. kir. város 364.
 Győri székesegeyház 77—80.
 Győr területe 74.
 Győri vár 298.
 Győr városrészei 70.
 Győri vár tartozékai 20, 38, 294.
 Győr vidéke 70.
 Győr világitása 74.
 Győr visszafoglalása 77, 282, 335, 356.
 Győr vízvezetéke 73.
 Győr vármegye nemes családai 420—452.
 Győr vármegye népe 94—103.
 Győr vármegye és város története 269—419.
 Győri Ált. Takarékpénztár 419.
 Győri Első Takarékpénztár 87, 419.
 Győri Férfi-Dalegylet 385.
 Győri Figyelő 416.
 Győri Hírlap 155.
 Győri Közlöny 155, 398, 402, 416.
 Győri Lapok 416.
 Győri Lloyd 84, 135, 399.
 Győri Napló 155.
 Győri Olvasó-Egylet 383.
 Győrvárosi és Megyei Takarékpénztár 87, 419.
 Győri Vasárnapi Ujság 155.
 Győregyházmegyei Katholikusanügy 155.
 Győrvidéki Gazdasági Egyesület 402.
 Győrfi Endre 175.
 György család 32.
 Györgyháza pusztá 21.
 Györgyházy János 413.
 Györgyi család 19.
 Győrszentiván 32.
 Győrszentmárton 33, 300.
 Győry család 21, 425.
 Győry Elek 175.
 Győry Vilmos 175.
 Gyufagyár 132.
 Gyula major 24.
 Gyulai Rezső 176.
 Gyümölcsös 89.
 Gyümölcstermelés 110.
 Gyűrűs pusztá 66.
 Habits Antal 176.
 Hadnagytag 46.
 Hajnal István 176.
 Hajós család 35.
 Hajózás 143—144, 379.
 Halászat 113.
 Halászy család 21.
 Halászy Jenő 41.
 Halbritter Ferencz 131.
 Hali pusztá 25, 46.
 Haller család 56.
 Haly család 25, 424.
 Hamar család 21, 433.
 Hamza József 153.
 Hangyás család 21.
 Hangyás pusztá 21.
 Hannig Alajos 153.
 Hantho Lajos 176.
 Haraszi tanya 32.
 Harchás család 21.
 Harezi Károly 402.
 Hardegg Ferdinánd 69, 334.
 Hármastarján pusztá 55.
 Határok 1, 16.
 Hathalmny család 48, 55, 56.
 Hatos család 56.
 Haubner Máté 323.
 Hauser György 126, 133.
 Haynau 395, 396.
 Hazánk 155, 385.
 Heckenast György 133.
 Heese pusztá 32.
 Héder nemzetség 422.
 Hédervár 34, 115, 299.
 Hédervári kastély 35.
 Héderváry család 19, 20, 24, 26, 33, 34, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 48, 51, 52, 54, 56, 57, 64, 65, 80, 284, 423, 424, 433.
 Héderváry János 80.
 Héderváry László 234.
 Héderváry Pál 177.
 Heister Sigbert 69, 79, 347.
 Hencz Tamás 22.
 Heresyincius Péter 312.
 Hergesell Ferencz 393.
 Hérics Márton 177.
 Hersich család 434.
 Herschich Géza 153.
 Hets Máttyás 388.
 Hetsch Testvérek 130.
 Hevesi Jánosné 177.
 Hidak 73.
 Hilbert Károly 22.
 Hírlapok 155, 156, 416.
 Hivatalok 90.
 Hivatalos lapok 156.
 Hlatky-Schlichter család 434.
 Hlatky-Schlichter Lajos 88, 129.
 Hodály pusztá 21.
 Hodossy család 434.
 Hodossy Lajos 152.
 Hokkes József 153.
 Holló major 63.
 Hollós László 177.
 Hollósy család 19.
 Hollósy Eged 177.
 Hollósy Iván 19.
 Homoród pusztá 53.
 Honvéd pusztá 41.
 Honvédségélyezés 401.
 Horák Adolf 126.
 Horvát betörés 389.
 Horváth Adorján 86, 177.
 Horváth család 20, 23, 37, 41, 43, 47, 58, 434.
 Horváth András 398.
 Horváth Dániel 384, 388.
 Horváth Endre 79, 177.
 Horváth Jenő 152.
 Horváth József 178.
 Horváth Lajos 178.
 Horváth Pál 238.
 Horváth Sámuel 325.
 Huber József 408.
 Huemer János 178.
 Hugot pusztá 21.
 Hunkár család 434.
 Hunt-Pázmán nemzetség 22, 45, 424.
 Hunyadi János 20, 69, 289.
 Huszár család 21.
 Hügel Ottó 178.
 Időjárás 105.
 Ikrény 35, 116.
 Ikrényi család 35.
 Ilaki tanya 46.
 Ilonka pusztá 32.
 Illésházy család (gróf) 24, 47, 426.
 Illyés család 36.
 Ióna major 56.
 Imre major 33.
 Inség 402, 403, 412.
 Ipar 124—133, 363, 380.
 Iparfelügyelőség 133.
 Ipariskolák 217.
 Ipartestület 133.
 Irodalom, tudomány, művészet 154, 208.
 Iskolai statisztika 221.
 Iskolák 90, 416.
 Isoó család 435.
 Ispán család 44, 46.

- Ispita 86.
István főherceg 385.
V. István király 134, 281.
Istvánffy család 24, 47.
Itélőtábla 152—153.
Itélőszékek 298.
Iván major 31.
Iváncz család 31.
Ivánháza tanya 32.
Iványos család 21, 22, 25, 43, 53, 56, 352, 425.
Izdenczy család 55.
Izr. iskola 219.
Izr. templom 89.
- Jakusich** család 34, 53, 54, 56, 63.
Jalsoviczky család 435.
Jalsoviczky Lajos 153.
Jankó család 41.
Jankó János 388.
Jankó Kálmán 383.
Jankó Mihály 393, 395, 396.
Jankovics család 435.
Jankovich Lajos 57.
Jankovits Ferencz 131.
Jankovits L. Viktor 112.
János főherceg 375.
János major 54.
Jánosháza puszta 64, 114.
Járásbíróságok 153.
Járások 16, 337.
Jármán család 57.
Jaross család 435.
Jaross Sándor 64, 111, 113, 115.
Jávorka család 435.
Jedlik Ányos 84, 178
Jedlik Ányos 178.
Jékey család 64.
Jellasich 389.
Jerfy család 22, 435.
Jerfy Antal 133.
Jezsuiták 313.
Jilg J. Ede 181.
Jótékonyság 90.
II. **József** császár 25, 313, 321, 367.
Józsefháza puszta 57.
Józsefháztag 64.
Juhtenyésztés 112.
Júliánna puszta 57.
- Kaczander** Zsigmond 132.
Kail Géza 153.
Kajár 35, 113.
Káldy család 34.
Kallcs Bertalan 133.
Kálmán király 278.
Kálmántag major 43.
Kálóczy család 435.
Kálóczy György 43, 44.
- Kálóczy** Lajos 383, 388, 401, 403, 413.
Kálóczy Zoltán 43.
Kamarakerületi Iparügyek 155.
Kamorjay család 24, 47.
Kanizsay család 31, 35, 44, 52.
Kapi 36.
Kapolicsy család 23.
Kaposy család 23.
Káptalan 23, 24, 25, 31, 38, 41, 44, 45, 53, 56, 57, 65, 115, 118, 302, 424, 425, 426.
Káptalándomb 83.
Káptalan major 38, 47.
Káptalan puszta 19.
Kapuk 95.
Kapy család 36.
Karácson Imre 181.
Karkoványi család 435.
Karmeliták 86, 156, 314.
Karner Antal 383, 396.
III. **Károly** király 83.
Károly major 35.
Károlyháza tanya 32.
Károlyi Sándor 346, 348.
Kárpáti Endre 155, 181.
Karpf Antal 181
Karsay Sándor 182, 323.
Karvasy Ágoston 182.
Karvasy Sándor 393.
Kaskovich család 35.
Kassich Albert 398.
Kastner Miklós 153.
Kaszás Ferencz 182.
Kaszinók (Lásd Egyesületek)
Katonai akadémia 373.
Katonai hatóságok 90.
Katonai uralom 393, 395.
Kaunitz család (gróf) 54.
Kautz család 435.
Kautz Gusztáv 182, 403, 412.
Kautz Gyula 183, 403, 417.
Kecskeméthy Gyula 153.
Keczer család 31.
Kégl Lajos 44.
Kégly család 436.
Kelemen család 55.
Kelemen József 130.
Kelták 258.
Kemény József 184.
Kenessey család 21, 425.
Kenessey Kálmán 189.
Kenézy család 436.
Kenézy Csátár 184.
Képviselőválasztások 388, 401, 403, 411,
Kereskedelem 90, 134—136, 363, 380.
Kereskedelmi és iparkamara 133.
- Kereskedelmi** iskola 217, 220.
Keresztelés 96.
Keresztély Ágost herceg 79, 316.
Keresztes Ferencz 153.
Keresztes hadjárat 278.
Keresztesy Ambrus 387.
Kern Benő 411.
Kertészet 110, 380.
Kéry család 54.
Khuen-Héderváry család 436.
Khuen-Héderváry Károly (gróf) 19, 24, 34, 42, 56, 105, 111, 115, 118, 144, 156, 184, 413.
Kiegyezés 405.
Kinestár 249.
Kintly Pál 52.
Király Beke Vilma 185.
Király Lajos 388.
Kirehner Elek 185.
Kis János 219.
Kisárpás puszta 46.
Kisbabot 36.
Kisbajes 36.
Kisbarátfalú 36.
Kisbaráthegy 37.
Kisededóvók 221.
Kis-Duna 4.
Kisécs tanya 33.
Kisfaludy család 23, 25, 43, 53, 64, 424, 426, 436.
Kisfaludy Árpád Béla 185.
Kisfaludy Károly 64, 87, 185—188.
Kisfaludy-szobor 73, 87.
Kisfaludy Zoltán Lajos 188.
Kisipar 125.
Kiskajár tanya 36.
Kiskút 70.
Kismegyer 33.
Kismegyer puszta 32.
Kismegyeri ütközet 374, 375.
Kismóriczhida 37.
Kisnyalka puszta 46.
Kispécz 38.
Kiss család 436.
Kiss (II) család 436.
Kiss Gábor 153.
Kiss József 153.
Kiss Sándor 411, 414, 416.
Kisszentjános puszta 26.
Kisszentpál puszta 57.
Kistag 38.
Kiváltságok 134, 299, 364.
Klapka György 395.
Klein S. és Társa 130.
Klempa család 35.
Kneif János 131.
Koczor család 21, 43, 64.
Koestlin S. és Társa 131.

- Kohn Adolf 132.
 Kolbe Rezső 188.
 Koldusteleki puszta 21.
 Kolera 69, 412, 379.
 Koller Ede 390.
 Kollonich Lipót (gróf) 84, 316.
 Kolostelek tanya 32.
 Kolosváry János 398.
 Kolosváry Miklós 379.
 Kolosváry Sándor 411, 413.
 Koloszár László 153.
 Komáromy család 20.
 Konkoly Thege Imre 327.
 Kont Ignác 188.
 Kontor család 436.
 Konventek 88, 323, 352.
 Kóny 38, 115.
 Kopácsy Viktor 398.
 Korbonits István 388, 400.
 Kórházak 90.
 Korn János 25.
 Koroknay család 436.
 Koroneczó 38, 115.
 Koroneczói család 38.
 Korpody Zoltán 153.
 Korponainé Géczy Júliánna 84.
 Kossuth Lajos 22, 387, 389, 393, 401.
 Kovács Ferencz 191.
 Kovács József 38.
 Kovács Pál 191, 383, 386.
 Kovács Tamás 238, 243.
 Kovács Zsigmond 153.
 Kovácstag 25, 38, 53.
 Kozma család 436.
 Kozma Imre 191, 389, 401.
 Köcsky család 45, 51.
 Köcski Sándor 284.
 Kőkorszak 254.
 Kölestő tanya 32.
 König Gyula 191.
 König Kálmán 38, 132
 König Vilmos 191.
 Könyvtárak 156, 161, 247, 248.
 Köppl Ferencz 192.
 Körmendy család 35, 426.
 Környey János 416.
 Követek 378, 379, 383, 384, 386.
 Középületek 84, 85, 86, 87, 88.
 Közgazdasági viszonyok 380.
 Közgyűlések 298, 374., 377, 387, 388, 393, 400, 401.
 Közlekedés és vízügy 90, 136—146
 Közmondások 100.
 Közművelődés 93.
 Közoktatásügy 84, 86, 95, 211—221, 416.
 Közégek 16—16.
 Közútak 136, 139.
 Közvéghíd 131.
 Kramolin Viktor 153.
 Krämer Henrik 131.
 Krisztinkovich Ede 411, 414.
 Kruesz Krizosztom 234, 244, 413.
 Kuffler Benő 56, 132.
 Kulesod 41.
 Kún Sándor 153.
 Kuncz Jenő 192.
 Kúnziget 41, 115.
 Kurucz József 155, 192.
 Kutassy család 52, 57
 Kutassy János 312.
 Ladamér 41.
 II. Lajos király 292.
 Laki Bakits Pál 311.
 Lakodalom 96—100.
 Laky család 21, 37, 42.
 Lambert (gróf) család 426.
 Lambert Kristóf 69, 311, 328.
 Lamberger család 21, 35.
 Lamberger Gyula 22.
 Láng István 192.
 Laszberg Rezső (gróf) 411, 417, 419.
 IV. László 68, 134, 281.
 V. László király 290.
 Latesz Jakab 388.
 Léderer család 37.
 Lederer Ágost (lovag) 126, 132.
 Legény család 439.
 Leke család 22.
 Leletek 257—267.
 Lengyel Sándor 32.
 Leon Gyula 130.
 Lépes Bálint 192, 313.
 Lesvár puszta 35, 64, 115.
 Leszlényi Imre 192.
 Leszlényi tanya 32.
 Léway család (báró) 439.
 Léway Henrik (báró) 37, 192—194.
 Léway Henrikné (báró) 52, 115.
 Levéltárak 154, 249.
 Lichtenstein család 26.
 Liezenmayer Sándor 194.
 Likócs puszta 32, 33.
 Lipese család 24, 33, 47, 424
 I. Lipót király 134.
 Lippay család 41, 439.
 Lippay Gáspár 194.
 Lippay Géza 41, 113, 115, 411, 418, 419.
 Lippay Zoltán 64, 116.
 Liskay József 195.
 Liszthi János 312.
 Lossonezy család 21, 425.
 Lótenyésztés 65, 110, 111.
 Lovas Zsigmond 146, 195.
 Lukács Sándor 69, 386, 388, 393, 394, 395.
 Maár Bonifác 384.
 Magániskolák 219.
 Magassy család 41.
 Magyar család 45.
 Magyar Lant 155.
 Magyarosodás 383, 416.
 Magyar waggon- és gépgyár r.-t. 126, 129.
 Magyary Andor 26.
 Magyary család 439.
 Magyary József 129.
 Maholányi család 54.
 Majkszentjános puszta 26.
 Makkostag 38.
 Mally Ferencz 195.
 Malmok 36, 47, 131.
 Már József 153.
 Marczal 4.
 Marczaltői család 22, 25, 32, 38, 48, 57, 64, 424.
 Márczius I5. 386.
 Márffy család 25, 43, 53, 426, 439.
 Margit puszta 57.
 Mária Terézia 69, 77, 134, 365.
 Marich Dávid 384.
 Markotabödöge 42, 115.
 Markovszky Lajos 131.
 Martinovics-féle összeesküvés 373.
 Martonháza major 65.
 Matkovich család 25, 38, 57, 439.
 Matkovich János 411, 413.
 Matkovich Miklós 414.
 Matkovich puszta 38.
 Matkovichta 57.
 Matthisy család 32, 38.
 Matusek Antal 195.
 Mátyás főherceg 333.
 I. Mátyás király 20, 69, 291.
 II. Mátyás király 134, 337.
 Mauthner Lajos 195.
 Mayer család 21.
 Mayer Nándor 22, 116.
 Mayer puszta 21, 22, 116.
 Mecséry család 439.
 Medgyes tanya 32.
 Medgyesaljai család 37.
 Mednyánszky Sándor 393.
 Medve 42.
 Megyery család 32, 38.
 Meggyesi család 31.

- Méhészet 113.
 Meller Ignác 132.
 Meller Simon 195.
 Mendel István 390, 395.
 Menedékházak 86.
 Ménfő 42.
 Merán Jánosné (gróf) 35, 116.
 Mérey (Schöepf) Ágost 195.
 Mérges 43.
 Mérgesi család 19, 43.
 Méry Etel 84.
 Mester István 221.
 Mesterfalvay család 45.
 Mesterházy család 41, 439.
 Mészáros József 411.
 Mészáros Vilmos 196.
 Meszlényi család 43, 439
 Mezőgazdaság és állattenyésztés
 104—117.
 Mezöör 43.
 Mihályffy család 21.
 Mihályi család 439.
 Mihályi Gyula 20.
 Mikos család 34.
 Miklós Gábor id. 53.
 Miklós István 25.
 Miklós major 36, 48.
 Miksa király 332.
 Milanoviczné, özv. 126.
 Milkovics család 41.
 Milkovich Zsigmondné 64.
 Millennium puszta 51.
 Mindszent puszta 43, 114.
 Mischulbinger család 424.
 Miskey család 20, 53, 64.
 Mocsáry Ignác 132.
 Mocsáry Jenő 64.
 Magyarórády Adolf 144.
 Mohácsi vész 280, 327.
 Mohl Antal 220.
 Molnár V. Bertalan 32.
 Molnár Ervin Gyula 196.
 Molnár János 196.
 Molnár Lajos 196.
 Molnárrév tanya 32.
 Montecuccoli 342.
 Móriczhida 299.
 Móriczhiday család 421.
 Móriczhidai prépostság 37, 314.
 Móriczhidaszentkút 46.
 Mórocz család 19.
 Mórocz Jenő 196.
 Mosoni vár tartozékai 294.
 Munkásviszonyok 110, 122.
 Murányi Ármin 196.
 Múzeum 84.
 Nádasdy család 35, 36, 37,
 38, 43, 53, 54, 439.
 Nádaslak major 41.
 Nagy család 21, 22, 45, 55, 425.
 Nagy család (Eözbéghli) 440.
 Nagy család (Takácsi) 440.
 Nagy Endre 402.
 Nagy Ferencz 196.
 Nagy Géza 153.
 Nagy István 388, 401.
 Nagy Lajos 19.
 Nagy Lajos király 287.
 Nagy Mihály 131.
 Nagy Mihály 196.
 Nagy Olivér 196.
 Nagy Pál 413.
 Nagygág tanya 56.
 Nagyasszonyunk 155.
 Nagybajcs 44.
 Nagybarát 44.
 Nagybaráthegy 45.
 Nagyécsfalu 45.
 Nagycseshegy 45.
 Nagyvípar 126.
 Nagykaros puszta 21.
 Nagylucsei család 424.
 Nagymóriczhida 46.
 Nagynéma puszta 43, 44.
 Nagyszentpál puszta 57.
 Napoleon császár 69, 376.
 Napoleon-ház 87.
 Naprágyi Dömötör 78, 313.
 Nedeczky Sándor 398.
 Nedőczy család 440.
 Negyvend puszta 41.
 Némay család 44, 46.
 Nemes család 19, 54.
 Nemesi családok 420—452.
 Nemesi felkelések 365, 373.
 Nemesi konviktus 216.
 Nemesi kúriák 85.
 Nemesi összeírás 444.
 Nemestag 38.
 Németh Ambrus 197.
 Németh család 21.
 Németh (Noszlopi) család 440.
 Németh (II) család 440.
 Németh (III) család 440.
 Németh Antal 416.
 Németh Sándor 401.
 Németh Vilmos 197.
 Németujvári család 284.
 Nemzeti ellentállás 368.
 Nemzetország 387, 388, 389.
 Nemzeti Színház 378.
 Nemzetiségek 270, 420—422.
 Népakarat 155.
 Népdal 103.
 Népeesség 16, 333.
 Népevelés 212—213, 416.
 Népszokások 96—100.
 Népvándorlás kora 267.
 Neubauer és Wittmann 132.
 Neuhold család 21, 56.
 Nits Árpád János 155.
 Nitschman József 133.
 Nitsinger József 414.
 Nogáll János 197.
 Noiser Richárd 197.
 Nórápi család 41.
 Noszlopy család 41, 64.
 Noszlopy Ferencz 153.
 Noszlopy Ignác 197.
 Noszlopy Pál 411.
 Novák Krizosztom 238.
 Nyalka 46.
 Nyárad 47.
 Nyáry család 26, 32, 37, 42,
 43, 56, 57, 58, 425.
 Nyomdaipar 83, 133.
 Nyulfalu 47.
 Nyulhegy 47.
 Őeskay László 353.
 Óhegy tanya 31.
 Olajgyárak 132.
 Olasz Pál 197.
 Olvasó-Egylet 399.
 Ómalomsok 48.
 Opaka család 26.
 Opitz Anna 219.
 Oros apát 226—231
 Orosz invázió 394.
 Orsolya-szüzek 86.
 Osl család 46.
 Osl nemzetség 423.
 Ostffy család 19, 21, 53, 55,
 63.
 Ószhely puszta 35.
 Ott család 440.
 Ott és Stadler 130.
 Önálló vámterület 417.
 Önkényuralom 396—405.
 Órangyal 155.
 Öreg puszta 47.
 Öregszentjános puszta 26.
 Öregszőlő tanya 32.
 Örkény puszta 21.
 Órnagyár sírok 267, 268.
 Östörténet 254—268.
 Összeírások 226, 333, 337, 358,
 363, 367, 424, 425.
 Ötveny 48, 115.
 Öveges Kálmán 155, 198.
 Pacser Adolf 411.
 Páder Rezső 198.
 Palaczky puszta 21.
 Pálffy család 19, 24, 42, 54,
 424.
 Pálffy Miklós 79, 334, 335.
 Pálffy Móricz (gróf) 401.
 Pálmai Lajos 198.
 Pálosok rendje 399.
 Pannonhalma 211.
 Pannonhalma alapítólevele 224.

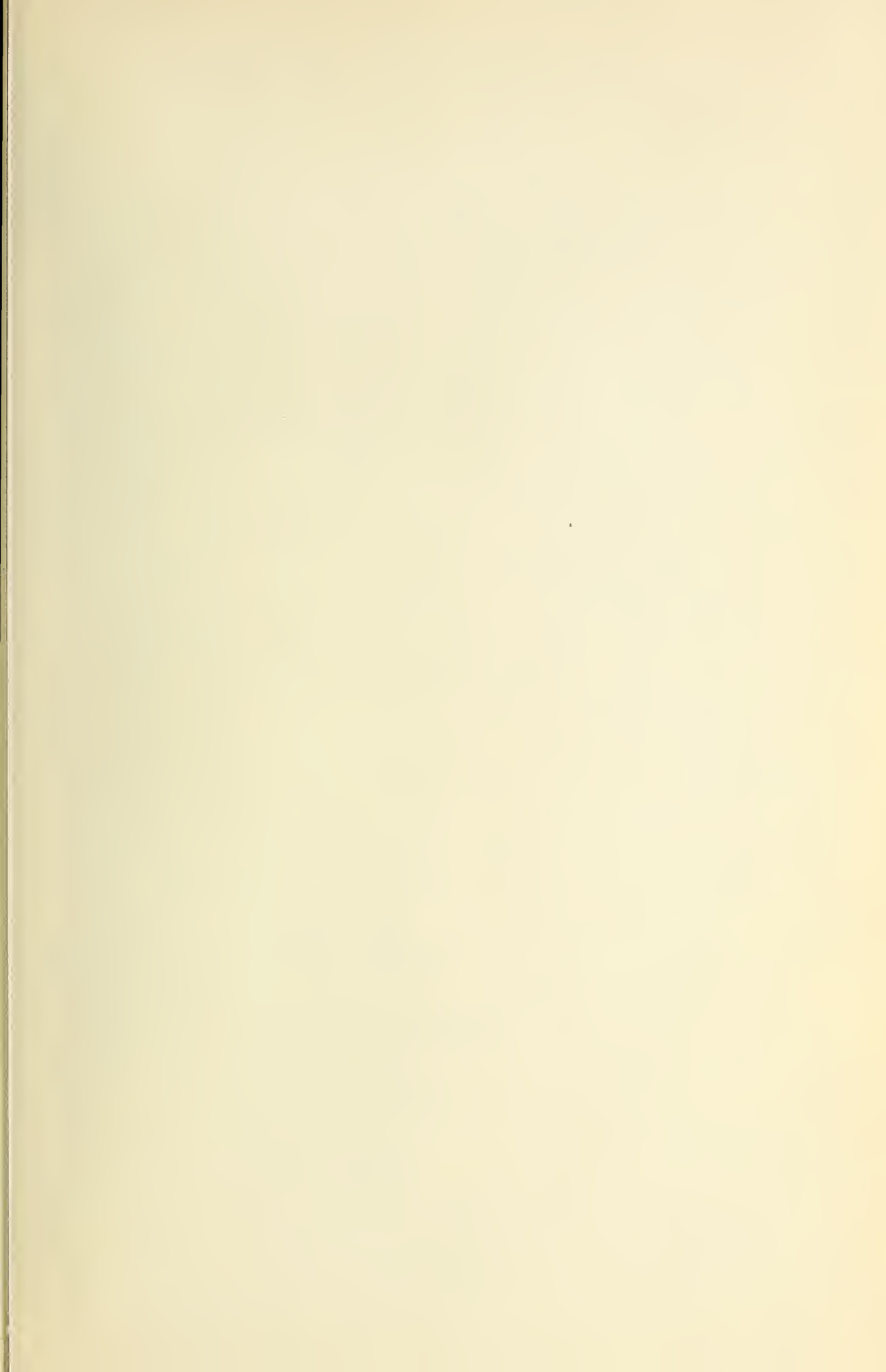

- Pannonhalmi altemplom 245.
 Pannonhalmi apátok 224—233.
 Pannonhalmi apátság 33, 287, 288.
 Pannonhalma elsete 333.
 Pannonhalmi főapátok 233—245.
 Pannonhalmi főapátság 63, 105, 110, 118, 132, 222—249.
 Pannonhalmi kincstár 249.
 Pannonhalmi könyvtár 247, 248.
 Pannonhalmi levéltár 249.
 Pannonhalmi oklevelek 225.
 Pannonhalmi székesegyház 246, 247.
 Pápay Miklós 398.
 Papnevelő-intézet 83, 84, 156, 215.
 Papnövelde major 47.
 Papócezi prépostság 45.
 Paradicsom puszta 41.
 Parázsszeg major 35.
 Parrag puszta 63.
 Pásekhesz Samu 130.
 Pásztó major 51.
 Pata 48.
 Patha család 48, 424.
 Pátka 51.
 Pátka puszta 51.
 Pátkay József 32, 51.
 Patkányos puszta 66.
 Pátroh nemzetség 421.
 Pázmándfalu 51.
 Pázmándhegy 51.
 Pázmándy család 21, 440.
 Pázmány család 19, 20, 24, 42, 54, 56, 64, 425.
 Pázmány Péter 313.
 Péchy család 25, 36, 37.
 Pécz nemzetség 25, 270, 421.
 Péezy család 38.
 Péér 52.
 Peregi Mihály 135.
 Perlaky Elek 198.
 Perneszy család 24, 47.
 Persz Adolf 416.
 Pestis 343, 352.
 Péter király 272.
 Péterháza puszta 20, 21, 116.
 Pethe család 22.
 Pethe Márton 313.
 Pethő család 25, 65.
 Petőfi Sándor 385.
 Petz Gyula 198.
 Pfeiffer család 440.
 Pfeiffer Félix 131.
 Pfeiffer Testvérek 131.
 Pihenő puszta 21.
 Pilingér puszta 19.
 Pinnyéd 52.
 Piukovics család 441.
 Piukovieh János 153.
 Plébániatag 53.
 Pogány Lajos 57.
 Pok nemzetség 421.
 Pókatelki család 424.
 Pokomándy család 441.
 Pokorny Károly 146.
 Pokvár puszta 63, 64, 114.
 Poky család 20, 21, 25, 31, 36, 41, 42, 53, 55, 63.
 Polgár Bertalan 155.
 Polgár Sándor 198.
 Polgári iskolák 85, 86, 220.
 Pollák Testvérek 126.
 Ponyvád puszta 116.
 Popper Vilma 198.
 Posner család 48.
 Posta, táviró, távbeszélő 140.
 Potyondy Ferenc 388.
 Pozsonyi vár tartozékai 297.
 Premontrei rend 303.
 Preng Mihály 389.
 Prépost major 45.
 Prépostságok 302.
 Presznyák puszta 21.
 Proszk János 153.
 Protestáns egyházak 323—327
 Protestantizmus 311, 366.
 Protestáns üldözés 343.
 Purgly család 21, 441.
 Purgly György 56, 116.
 Purgly Mihály 56, 116.
 Purgly Sámuel 398.
 Purgly Sámuelné 22.
 Purgly Sándor 387.
 Purgly Zsigmond 22, 116.
 Purgly puszta 21.
 Püspökhalap puszta 43, 44, 117.
 Püspökség 36, 38, 52, 54, 110, 117, 287, 301, 302, 424, 426.
 Püspökvár 76.
 Raab és Társai 133.
 Raaber Lloyd 155, 416.
 Rába 4.
 Rábapatona 52.
 Rábaszabályozó Társ, 90, 142.
 Rábaszentmihály 53.
 Rábaszentmiklós 53.
 Rábecza 4.
 Rác Antal 52.
 Rác Lajos 153.
 Rád nemzetség 24.
 Radich család 23.
 Radnóti József 198.
 Raffel Pál 53.
 II. Rákóczi Ferenc 346.
 Ranschburg Viktor 198.
 Ráró 54.
 Ráth Károly 201, 408.
 Ráth Mátyás 201.
 Ráth Pál 201.
 Ráth Zoltán 202.
 Rátkay László 202.
 Ravasz 54.
 Ravaszdi család 33, 54.
 Récesy Viktor 202, 245.
 Redlich L. és Társa 131.
 Reformáció 323.
 Református egyház 325—327.
 Ref. iskolák 219.
 Református lelkészek 327.
 Ref. templom 89.
 Régiségtár 249.
 Reisinger János 202.
 Relle Dániel 131.
 Relle Iván 202.
 Rendei puszta 19.
 Repeze 109.
 Répeze 4.
 Réti 55.
 Révay család 19, 24, 34, 42, 44, 54, 64.
 Révay Miklós 85.
 Révész Sándor 155.
 Rézkorszak 255.
 Rhumby család 25.
 Rhumy család 57.
 Richards Richard 130.
 Richter János 203.
 Rigó puszta 32.
 Rimely Mihály 243, 385.
 Róbert Károly 69, 284.
 Roboz család 21, 41, 57, 25
 Rogoz család 64.
 Rohonezy Ignác 395, 397
 Rómaiak 67, 258—266.
 Romanek Ferenc 130.
 Rómer Flóris 84, 396.
 Rónay Jácint 398.
 Rostaházy család 26, 441.
 Rostaházy Sándor 110.
 Rozgonyi család 26.
 Rozs 107.
 Röck István 126.
 Rót család 41.
 Rudics János 57.
 Rudicsteg 57.
 Rudolf király 335.
 Ruff Andor 155, 203.
 Ruffy család 36.
 Ruházkodás 95, 96.
 Rummer Márton 33.
 Ruschek Antal 204.
 Ruton József 48.
 Saáry család 21, 425.
 Saáry Miklós 411, 413.
 Saffarich család 25, 38.
 Ság 55.
 Ság puszta 56.

- Sághalomalja 56.
 Salamon király 68.
 Salm Egon (gróf) 69, 332.
 Sándor (gróf) család 19, 23, 48, 54.
 Sándor Mór (gróf) 426.
 Sándor Géza 155.
 Sándorháza major 41, 48.
 Sándorháza puszta 57.
 Sárás puszta 65, 115.
 Sarkady Ferencz 411.
 Sárkány major 36.
 Súly puszta 21.
 Sashegy puszta 32, 33.
 Schäffer Jakab 385, 414.
 Schmickl András 131.
 Schmid Geyza 153.
 Schmid József 401.
 Schmiedl L. 131.
 Schober Ernő 401.
 Schwarzenberg Adolf 335.
 Schwarzenberg Ernő (herceg) 77, 322.
 Sebesi puszta 31.
 Sebő család 441.
 Sebő Alajos 47.
 Sebő Imre 20.
 Sebő major 20.
 Sefcsik Ferencz 84, 204.
 Selyem család 22.
 Selyemesuk puszta 51.
 Selyemfonó 130.
 Selyemtenyésztés 113.
 Selyemtelek puszta 21, 22.
 Semberger család 25.
 Sertéstenyésztés 112, 135.
 Sibrik család 23, 63, 426, 441.
 Sibrik Antal 398.
 Sidó család 19.
 Sigray Jakab (gróf) 32, 373.
 Simon Antal 204.
 Simon Rudolf 153.
 Simor János 70, 77, 80, 322, 403.
 Sina család (báró) 48.
 Sina János (báró) 54.
 Singer Mór 126.
 Sinzendorf Fülöp (gróf) 316.
 Sipos László 153.
 Sitkey család 23, 25, 38, 424.
 Skargay Károly 52.
 Skultéty László 219.
 Sokoray család 32, 38.
 Somogyi család (gróf) 23, 57.
 Somos puszta 52.
 Sós-kúttere puszta 22, 115.
 Söptér puszta 52.
 Sövényháza 56, 115, 116.
 Spitzer Ignác 131.
 Srikker család 21.
 Stadel Károly 126.
 Stadniczky (grófné) 110.
 Stalremberg Guido 351.
 Steindl Irén 64.
 Steiner és Sulzbeck 130.
 Stelezer család 442.
 Stirling Tóbiás 133, 144.
 Stverteczky család 35.
 Syey család 55, 63, 425.
 Szaák Lujza 205.
 Szabadalmak 299.
 Szabadelvű párt 414.
 Szabadi 56.
 Szabad Polgár 155, 411, 416.
 Szabadságharczok 69, 346, 386—396.
 Szabady család 442.
 Szabályrendeletek 415.
 Szabó család 20, 34, 41.
 Szabó (Kisgeszéni) család 442.
 Szabó (Nárai) család 442.
 Szabó (Sziklossi) család 442.
 Szabó Jenő 153.
 Szabó Kálmán 20, 43, 116, 399, 401, 411, 413, 414, 415.
 Szabó Péter 21, 383, 388, 398.
 Szabó Samu 126.
 Szabó Zsigmond 327.
 Szakiskolák 217.
 Szabó tanya 51.
 Szakonyi major 26.
 Szalacsy család 112, 116, 442.
 Szalacsy Ferencz 23, 112.
 Szalacsy József 22.
 Szalacsy Lajos 23, 205, 327.
 Szalacsy puszta 23.
 Szalay Ágoston 398.
 Szalay Gyula 32.
 Szalay Lajos 32.
 Szalay puszta 32.
 Szalóki Elek 205.
 Szántó Ödön 132.
 Szap 56.
 Szápáry család 19, 21, 25, 44, 46, 425.
 Szapolyai István 424.
 Szapolyai János 23, 42, 328.
 Szarkatag puszta 21.
 Szarkavár tanya 32, 64.
 Szarvasmarhatenyésztés 111.
 Szász család 443.
 Szávay család 20, 34, 44.
 Szávay Gyula 155, 205.
 Széchenyi György 48, 54, 79, 315.
 Széchenyi István (gróf) 399.
 Széchenyi Miklós (gróf) 77, 206, 322.
 Szecezer család 38.
 Szedres puszta 57.
 Szegény puszta 64.
 Székesegyházak 77—80, 246—247.
 Szelestey család 41.
 Szemere 57.
 Szendrői Mór 206.
 Szente major 65.
 Szent Ferencz-rend 304.
 Szentgyörgyi család (gróf) 22, 42, 43, 424.
 Szenthegy 222.
 Szentincze puszta 64.
 Szent István 68, 134, 223, 271.
 Szent István-szobor 77.
 Szentistván major 53.
 Szent János-lovagrend 304.
 Szentkereszt puszta 19.
 Szentkút puszta 64.
 Szent László 278.
 Szent László hermája 80.
 Szentlőrincz tanya 33.
 Szent Márton 222.
 Szentmártoni apátság 41, 44, 45, 46, 47, 63, 65, 223, 424.
 Szent Mihály szobor 80.
 Szent-Mihályi család 443.
 Szentmihályi tanya 32.
 Szentpétery család 41.
 Szerecseny 57.
 Szerdahelyi család 424.
 Szerzet-rendek 36, 45, 47, 48, 56, 83, 86, 90, 223, 304, 309, 313, 314.
 Szeszgyárak 56, 58, 65, 132.
 Szevera Károly 65, 116.
 Szigethy Lajos 206.
 Szigetközi Ármentesítő Társulat 90, 141.
 Szilágyi Ernő 153.
 Szilárd István 146.
 Szily család 23, 57, 443.
 Szinészet 87, 378, 383, 399, 402.
 Szitás major 20.
 Szlávok 269.
 Szluha család 19.
 Szluha László 19.
 Szobrok 33, 83, 84, 88.
 Szodfridt József 19, 112, 116, 130.
 Szokoly Endre 58.
 Szolgyóri vár 294.
 Szombathelyi család 44.
 Szommer Ernő 155.
 Szögye 57.
 Szőlősy család 421.
 Szóts család 443.
 Szövetkezetek 20, 21, 23, 32, 36, 38, 45, 46, 47, 52, 53, 56, 58, 63, 65, 66, 113.
 Sztankovits János 384.
 Sztónávszky Károly 19.
 Szulejmán szultán 332.
 Szunyogház puszta 56.
 Szunyogvár major 53.
 Szüts Antal 383.

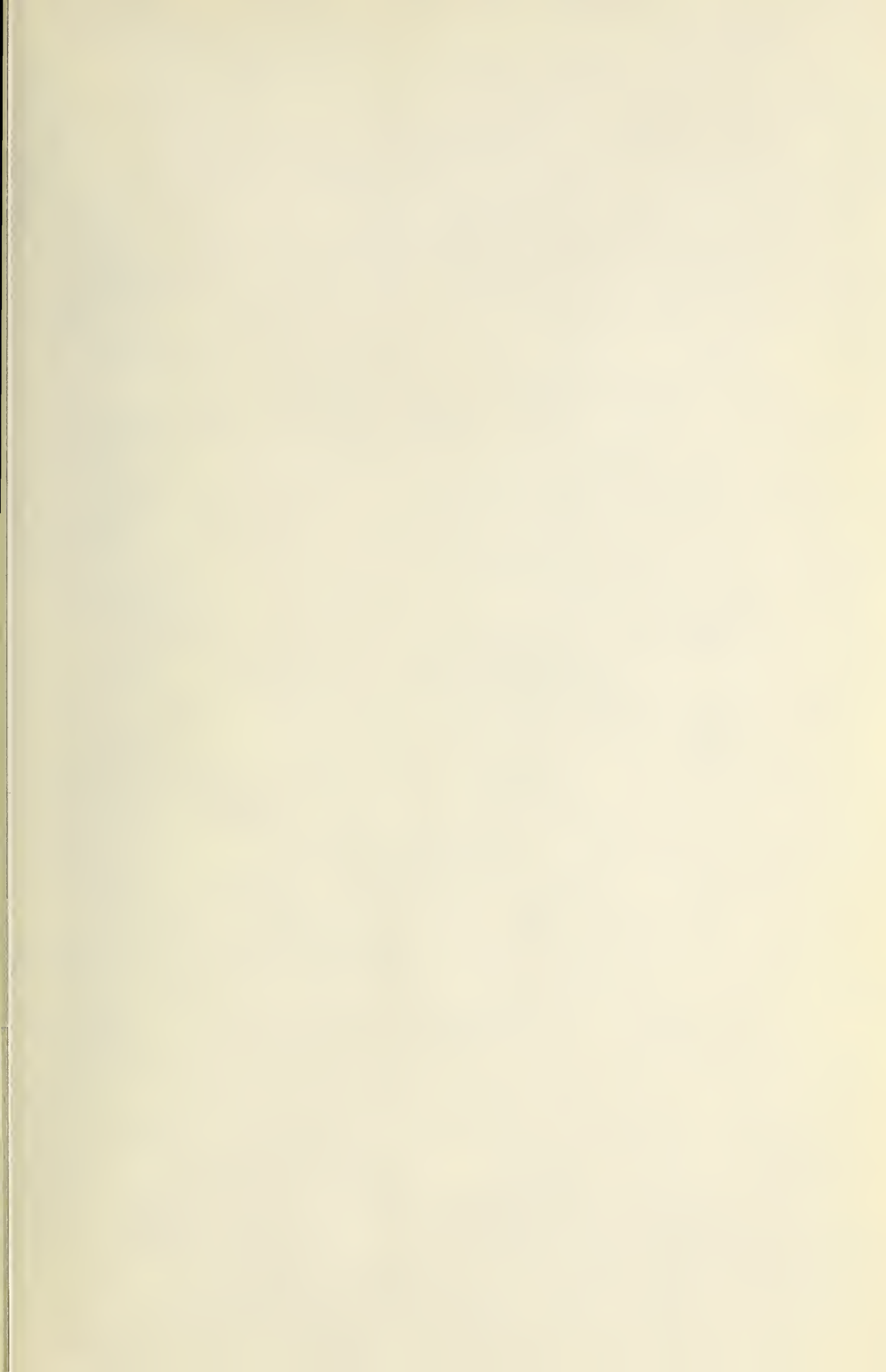

- Taápy család 45.
 Takács család 64.
 Takács Sándor 399, 400.
 Takács tanya 51.
 Takácsy család 443.
 Takarékpénztárak 87, 90.
 Takó család 22.
 Takó István 398.
 Tallján család 23, 426.
 Tamásy család 38.
 Tanai tanya 46.
 Tanítóegyesületek 214.
 Tanítóképző intézet 22.
 Tanítónőképző-intézet 219.
 Tanügyi Értesítő 155.
 Tanügyi statisztika 213.
 Táp 58.
 Tápi puszta 58.
 Táplány puszta 52, 115.
 Tápszentmiklós 58.
 Tariczky Jenő 153.
 Tarján puszta 55.
 Tarnovszky család 19, 21, 42, 54, 64.
 Téglagyárak 19, 33, 57, 129, 130.
 Téglás család 20.
 Teke puszta 46.
 Tekeney család 32, 38.
 Telepítések 24, 69, 337, 346.
 Tell Anasztáz 206.
 Tényőfalu 63.
 Tényőhegy 63.
 Természeti viszonyok 1—15.
 Tétl nemzetség 38.
 Tétszentkút 63, 114.
 Textilipar 130.
 Thököly Imre 344.
 Thury Sándor 110.
 Tisztújítások 368, 383, 384, 385, 387, 401, 404, 406, 411.
 Tolnay Lajos 131.
 Torkos család 33.
 Tót Gábor 57.
 Tót Miklós 57.
 Tóth család 25, 443.
 Tóth Gyula 207.
 Tóth Ignác 395.
 Tóth puszta 21.
 Töltési család 52.
 Töltéstavapuszta 52.
 Tördeméz major 65.
 Tördeméz puszta 46.
 Török család (Enyingi) 32, 53, 55, 56, 57, 58, 424, 425.
 Török Bálint (Enyingi) 21, 26, 32, 37, 43, 69, 425.
 Török uralom 335, 353—357.
 Törös puszta 66.
 Törvénykezés 149—153.
 Törvényszék 153.
 Trinka család 20, 41.
 Tschorl Károly 25, 117.
 Tulok család 23, 57.
 Túry család 444.
 Tuskós puszta 58.
 Tűztorony 87.
 Ujbányatag 64.
 Újfalu 64.
 Újházy László 395.
 Újhegy tanya 31.
 Újlaki Géza 155.
 Újmajor 32, 42, 47.
 Újmalomsok 65.
 Újszászy család 57.
 Ulászló király 292.
 Úrtavai lak major 20.
 Utezák terek 83, 87, 139.
 Üchtritz család (báró) 48.
 Üchtritz Emil (báró) 65.
 Váczy János 220.
 Vadászat 122—123.
 Vajda család 23, 33.
 Vajda Emil 155, 207.
 Valker Ágnes 207.
 Vallási sérelmek 326, 338, 352.
 Valticher család 21.
 Vámos 65.
 Vámos Ignác 146.
 Varangy család 45.
 Varga Károly 411.
 Varga László 25, 131.
 Vargatag tanya 25.
 Vargha Dezső 207.
 Vargyas Endre 213, 416.
 Várhegy puszta 63.
 Várjavak 297.
 Varju család 424.
 Vármegyeháza 85.
 Vármegyék egyesítése 412.
 Vármegyék reformja 405.
 Városháza 84, 88.
 Városov család 444.
 Várszerkezet 293.
 Vas Gereben 387.
 Vaskorszak 257.
 Vasútak 139, 398.
 Vaszary Kolos 32, 244.
 Vecsey család 31, 32, 38.
 Vecsey-alsótag 64.
 Vének 65.
 Venezsly család 45.
 Veöreös család 444.
 Vermes Dénes 411.
 Viczay család 19, 24, 34, 37, 42, 48, 52, 54, 64, 80, 425, 444.
 Viczay Héder (gróf) 207, 383, 399, 402, 408.
 Viczay Mihály 207.
 Vilt József 77, 80, 321.
 Vincze család 25, 38, 41.
 Vincze Lajos 22.
 Vinczesziget major 57.
 Virághalmi Ferencz 497.
 Vizkelethy család 35.
 Vizkeleti Sándor 155.
 Vízszabályozás 416, 417.
 Vízvezeték 131, 144.
 Vracz család 424.
 Wenckheim Frigyes (gróf) 24, 48, 54, 111, 118.
 Wenckheim Frigyesné (grófné) 19.
 Wenckheim puszta 24.
 Windisch-Grätz herceg 390.
 Wohlfart Ádám 351.
 Wolf család 21.
 Wolf puszta 21.
 Wottitz Gusztáv 132.
 Wurda József 208.
 Wurda Károly 385.
 Zab 108.
 Zalay család 48.
 Zalka János 77, 83, 220, 221, 322.
 Zámoly 65.
 Zámory Adolf 64.
 Zanathly Bódog 208.
 Zánthó család 55.
 Zechmeister Kálmán 133.
 Zeghy család 20, 21, 45, 51, 57.
 Zemekei család 21.
 Zene 3, 3 385, 402.
 Zetykó József 398, 401.
 Zichy család 31, 48, 80.
 Zichy Bódog (gróf) 400.
 Zichy Ernő (gróf) 26.
 Zichy Ferencz (gróf) 78, 79, 321, 377.
 Zichy-Ferraris Bódog 390, 393, 403, 404, 406.
 Zichy-Ferraris Ferencz (gróf) 384.
 Zichy Károly (gróf) 367.
 Zichy Ottó (gróf) 387, 388, 390.
 Ziskay család 444.
 Ziskay Antal 153.
 Zmeskál család 20.
 Zmeskál István 388.
 Zmeskál Sándor 383, 386, 388, 399, 408.
 Zoltán Vilmos 208.
 Zöld major 41.
 Zsejke puszta 54.
 Zsemlye major 20.
 Zsigmond király 69, 287.
 Zsitvay Géza 153.
 Zsulavszky család 22.

DB
904
M28
köt.5

Magyarország vármegyei és
városai, Magyarország
monografiája

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 08 04 09 07 004 9